De Gids. Jaargang 71

bron
De Gids. Jaargang 71. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1907

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001190701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

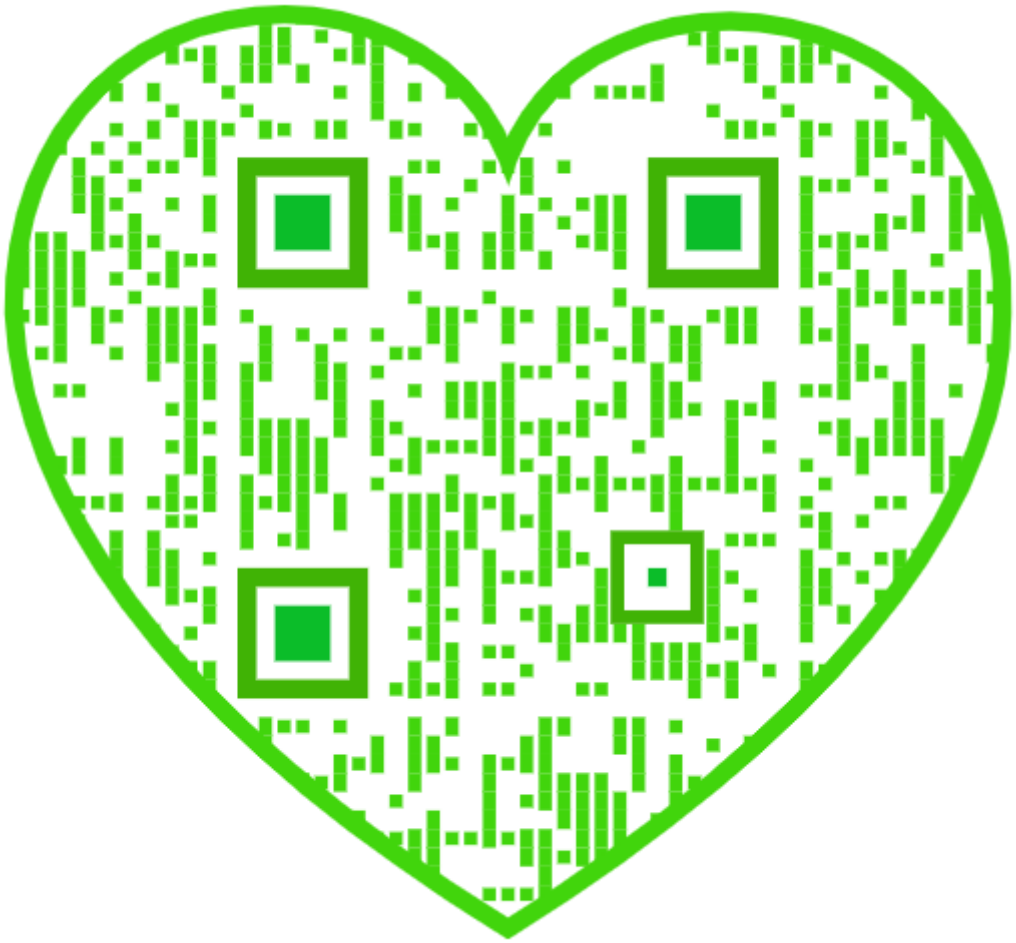

[Eerste deel]

Tegenover het mysterie.
Toneelspel in drie bedrijven[1)].

P e r s o n e n :

Dr. THEODOOR REGERS, specialiteit voor zenuwziekten.
CHRISTIEN, zijn vrouw.
MIENTJE, hun kind.
JACQUES UBBERGEN, arts.
MARTHA, zijn vrouw en zuster van Christien.
VAN DRIEL.
JUFFROUW HOEFS.
BETJE, dienstbode bij Dr. Regers.

Het stuk speelt in een provinsiestad ten huize van Dr. Regers.

Bedrijf I.

Het toneel stelt een eenvoudig, maar smaakvol gemeubelde kamer voor. In het achterdoek rechts een deur en links een groot venster. Tussen deur en venster een buffet. Door het venster ziet men in een dik besneeuwde tuin. De zon schijnt helder. Linker zijwand: eerst een deur, dan een open haard, waarin vuur brandt; daar achter naast het venster een

1) Dit stuk werd geweigerd door: De Koninklijke Vereeniging Het Nederlandsch Tooneel, De Nederlandsche Tooneelvereeniging, Het Rotterdamsch Tooneelgezelschap, Het Bestuur van de Nederlandsche Schouwburg te Antwerpen.
Het recht van opvoering, blijft voorbehouden. Art. 12 van de Wet op het auteursrecht.

harmonium. Rechter zijwand: eerst een venster, dan de deur van Mientjes kamer. Voor het venster rechts een sofa met kleine tafel; voor het venster in de achtergrond een tafeltje met stoel. Midden op het toneel, iets meer naar de haard dan naar de sofa, een vierkante eettafel. Op de eettafel een naaimasjine en naaiwerk.

Toneel I.

REGERS, later CHRISTIEN, later BETJE, nog later MIENTJE.
(Bij het opgaan van het scherm zit Regers op de sofa te lezen. Hij is zeer verdiept in zijn boek; Christien komt na een poze van rechts binnen. Even voor haar binnenkomen begint een zware torenklok te luiden met langzame plechtige slagen, die uit verre verte aandreunen).

CHRISTIEN
(aan het venster achter). Mooi toch, dat luiden van de grote torenklok. Zo plechtig! Elke Zondagmorgen moet ik 't denken. En 't is net, of ik er dadelik een heel ander mens door word. *(Regers knikt en leest door; een ogenblik stilte)*. Theo.... heb jij dat ook....? *(zij is Theo genaderd)*.

REGERS
(opkijkend) Wat?

CHRISTIEN.
Wekt klokkengelui bij jou ook allerlei herinneringen op? En zo duidelik... zo verbazend duidelik. Soms is 't me, of 't verleden werkelik terug is gekeerd.... of ik er weer helemaal in ben. Ik zie de mensen van vroeger... van heel lang her.... Ik zie ze weer voor me alsof ze nog leefden.... en ook de kamers.... de straten.... hele landschappen. Dan voel ik ook weer net als toen. Het mooie weer.... de triestige regendagen... verlangens.... verdriet... verliefdheid.... Vreemd, hè? Willens en wetens is 't me niet mogelik die sensaties terug te roepen; maar als de grote torenklok luidt, leven ze van zelf weer in me op. Zelfs gevoelens uit m'n eerste kinderjaren komen soms terug. Wonderlik.... zo treurig en toch heerlik.... Heb jij dat ook?

REGERS.
Ach Stientje, ieder mens heeft van die denkbeelden-associaties; maar die hoeven je niet treurig te stemmen.

CHRISTIEN.
Hoeven.... neen; maar ze doen 't toch.... *(zij mijmert even; het luiden houdt op; Regers klapt het boek dicht en legt het uit de hand)*. Heb je 't boek uit?

REGERS.
Nog niet geheel.

CHRISTIEN.
En....?

REGERS.
Ik moet erkennen, Stien.... je hebt gelijk. Dat boek is werkelik helder en wetenschappelik geschreven. Ik ben nog niet overtuigd.... dat gaat zo ineens niet, maar....

CHRISTIEN.
Maar je steekt met 't spiritisme niet langer de draak, hé?

REGERS.
Ja. In zo verre heeft dat boek me heus bekeerd en van een vooroordeel genezen.

CHRISTIEN
(blij). A!

REGERS.
Vooral die aanhalingen van Crookes.... want zie je; als een geleerde van Crookes gehalte.... zo'n echt wetenschappelike denker.... die proeven.... deugdelike proeven heeft genomen.... als die zó durft schrijven.... ja.... dan kan hij 't zeker nog wel mis hebben.... geen mens is onfeilbaar; maar dan gaat 't in elk geval niet langer aan met de zaak te gekscheren.

CHRISTIEN.
Dat wou ik nu maar van je horen! O Theo, je weet niet hoe gelukkig je me maakt met die verklaring. *(Zij slaat haar armen om zijn hals)*.

REGERS
(glimlachend). Hecht je dan zo aan 't spiritisme?

CHRISTIEN.
Ja zeker, en wat heb ik er onder geleden, dat jij maar aldoor zo hatelik met 't spiritisme bleef spotten.

REGERS.
Moet je weer eens overdrijven? Mijn spot was toch heus onschuldig.

CHRISTIEN.
Maar juist van jou kan ik op dit punt geen spot velen. Ik vond 't zo.... hoe zal ik zeggen.... zo bekrompen van je, dat je de gek stak met een zaak, waarvan je niets afwist en die mij toch heilig was.

REGERS.
Heilig? Nu.... nu...

CHRISTIEN.

Ja Theo, heilig. Kijk, door jou had ik mijn geloof.... 't naïeve geloof van m'n kinderjaren verloren. Dat weet je.

REGERS.

Dat is te zeggen: ik weet, dat je dat geloof niet meer hebt; maar Stientje, is dat nu mijn schuld? Ik heb er toch nooit één kwaad woord over gezegd.

CHRISTIEN.

Neen Theo, dat heb je ook niet. Je liet me vrij denken wat ik wilde; maar ach.... je kon je eigen overtuiging niet onderdrukken en nu en dan.... wanneer je eens met een

vriend over die onderwerpen sprak, hoorde ik wat je geloofde.... of liever wat je niet geloofde.... wat je onlogies noemde.

REGERS.

Ja Stien, voor een vrome staat al wat ie gelooft vaster dan 't geen ie weet. Dat vind ik onlogies. Geloven is immers niet-zeker-weten.

CHRISTIEN.

Dat zei je al eer we getrouwd waren en ik voel nog hoe diep me dat trof. Toen ben ik door jouw ogen gaan zien, Theo. Ik ben naar bewijzen gaan zoeken voor al wat ik aannam en m'n ouwe geloof, dat me dierbaar was geweest.... heb ik kinderlik leren vinden.... dwaas zelfs. Zo heb ik 't verloren.... mijn mooie, ouwe geloof en dat heeft me een grote leegte gegeven... een akelig gevoel van hulpeloosheid. Ik heb 't vooral gemerkt, toen ons Fritsje gestorven was. Twee dagen maar had ie geleefd.... ik had de tijd niet gehad me aan hem te hechten, en toch.... (*een stilte*). Me dunkt, dat iemand, die verdwaald is in een groot bos.... die nergens meer licht ontdekken kan tussen de stammen.... die hoog boven zich de kruinen van de bomen geheimzinnig hoort ruisen.... die eindelik 't kleine stukje hemel tussen die dichte kruinen ziet verdoven en verdonkeren.... die weet, dat het dan nacht gaat worden... zwarte, ondoordringbaar zwarte nacht naar alle kanten om hem heen.... me dunkt, dat zo iemand zich net voelen moet als ik me heb gevoeld. O, die verlatenheid! Dat zwarte om me heen!

REGERS.

Heb je daar zóveel weet van gehad (*zij knikt nadenkend en zwijgend*). Waarom heb je mij er dan nooit iets van gezegd?

CHRISTIEN.

Ik vreesde, dat je 't niet begrijpen zou. (*kort stilzwijgen van beiden*). Toen heb ik kennis gemaakt met 't spiritisme en om me en in me is 't weer licht geworden, helder licht. Ik voel me niet meer zo hulpeloos en verloren als een dagbeestje, dat tegen een bruglantaarn fladdert en aanstonds neer moet vallen in 't donkere water. Ik zie weer een doel van 't leven, een mooi doel, een lichtend doel, waarop ik aansturen kan. En m'n nieuwe geloof is niet kinderlik meer.... niet dwaas. Het berust nu op feiten. Alleen, dat jij die feiten niet eens wilde leren kennen....

REGERS.

Ik erken 't, dat was verkeerd en waanwijs. Maar vrouwtjelief, al staan nu de feiten in dat boek vermeld ook

vast, dan blijft de verklaring er van.... de geestenleer.... voorlopig toch maar een onderstelling.... een hypothese. Ik geef toe, dat er voor die hypothese veel te zeggen valt, maar daar nu dadelik een nieuw geloof op te bouwen, dat lijkt me....

CHRISTIEN

(*hem de hand op de mond houdend*). Neen, neen, Theo, zeg dat nu niet. Neem me nu niet weer af, wat ik zo blij ben te hebben gekregen. Je moet gemerkt hebben, dat wij lang... wel meer dan een jaar lang, in een soort zwijgende vervreemding van elkaar hebben samengeleefd. Een vervreemding, die steeds erger werd. Is 't niet?

REGERS.

Ja, dat heb ik gemerkt.

CHRISTIEN.

We hielden van elkaar.... o zeker; ik ten minste ben niet veranderd.

REGERS.

Denk je van mij 't tegendeel?

CHRISTIEN.

Neen Theo, ik weet wel, dat je veel van me houdt. Maar toch.... de ouwe openhartigheid was verdwenen.... beiden verzwegen we wat voor elkaar en.... hoe kunnen mensen samen intiem zijn... die niet meer alles.... alles durven zeggen, omdat ze voelen, dat ze van elkaar alles begrijpen?

REGERS

(*nadenkend*). Dat is zeker waar. Als je elkaar niet meer begrijpt, ga je voor elkaar wat verbergen. Zo kom je tot veinzen....

CHRISTIEN.

En mensen, die samen moeten veinzen.... ook al doen zij 't met de beste bedoelingen, die kunnen toch onmogelik gelukkig zijn. Vin jij ook niet?

REGERS.

't Is zo. En ben je nu blij, dat ik niet langer met 't spiritisme lach? Ben je nu blij, dat we er samen over kunnen spreken, dat we elkaar weer begrijpen, dat 't spiritisme ons tot elkaar terug heeft gebracht?

CHRISTIEN

(*hem omarmend*). O, zo blij, Theo. Ik heb zo'n behoefte aan liefde en wat bezit ik nog op de wereld behalve m'n man en m'n kind. Zijn jelui samen niet m'n grootste, m'n enige schat? Jij bent ook blij; is 't niet?

REGERS

Dat spreekt toch wel van zelf, hè? Wat je noemt onze zwijgende vervreemding.... ja, dat hinderde ook mij heel erg. Ik begreep niet wat je scheelde, ik hoopte maar, dat 't met de tijd van zelf weer in orde zou komen. Ik dacht: 't zal een luim van haar zijn.... een gril.... zenuwen.... Vrouwen zijn dikwels zo vreemd.... zo onberekenbaar.

CHRISTIEN.
Ach neen, Theo, dat lijkt je maar zo, omdat je zelf een man bent.

REGERS.
Zo'n dor, ongevoelig, grof besnaard wezen, hé?

CHRISTIEN
(*hem weer omhelzend*). Waarvan ik zo heel veel houd. (*hij kust haar; een ogenblik van stilte*).

CHRISTIEN
(*nog door zijn armen omsloten*). Jammer, dat de grote klok nu niet meer luidt. Ik zou zo graag weer eens voelen, wat ik voelde, toen je me voor 't eerst net als nu in je armen sloot, en zoende op m'n mond.

REGERS.
Maar snoesje, je moet niet zo in 't verleden leven. Daardoor bederf je immers 't tegenwoordige zowel voor je zelf als voor mij.

CHRISTIEN.
Daar is wel iets van aan.

REGERS.
En al dat gemijmer deugt ook niet. Kom! Haal liever Mientje en ga een beetje met 't kind wandelen. 't Is wel koud, maar toch helder, windstil, gezond weer.

CHRISTIEN.
Ja, da's goed. Onze kleine lieveling mag er niet onder lijden, dat moeder een beetje aan 't ‘grübeln’ is geraakt. Trouwens, dat is nu weer uit. (*naar buiten kijkend*) En je hebt gelijk: 't is buiten heel mooi van daag. Kijk eens naar de besneeuwde bomen. Net kantwerk, hè? Hoe prachtig! Ons tuintje lijkt wel een landschap uit een sprookje... of uit een droom... (*zij kijkt even peinzend de tuin in*, *komt dan met een schokje tot bezinning*)... Theo... als we toch de straat opgaan..zou je me zo'n groot pleizier kunnen doen.

REGERS.
Nu... op eens?

CHRISTIEN
(*weifelend*). Ja... 't valt me daar juist in. Sedert een paar maanden ken ik een buitengewoon merkwaardig medium. Hij woont niet heel ver hier van daan. Als je met die man eens een séance wilde houden? Wie weet, of je dan niet helemaal overtuigd zou worden.

REGERS.
Wat is dat voor een man?

CHRISTIEN.
O, een heel biezonder mens... iemand met buitengewone gaven. Je ziet 't hem dadelik aan. 't Is net, of hij voor iets... voor een mooi, verheven doel uitverkoren is.

Regers.
Werkt ie voor geld?

Christien.
O neen! Van geld wil ie zelfs niet horen spreken. Trouwens, hij is op een ministerie en verdient daar genoeg voor

z'n weinige behoeften. Al wat ie verlangt is te overtuigen (*zij spreekt nu opgewonden en vlug*).

REGERS.
Ja... maar waarvan?

CHRISTIEN.
Van een voortbestaan na de dood, van de tegenwoordigheid van geesten om ons henen, en van de invloed, door die geesten op ons leven uitgeoefend. Zou je 't niet heerlik vinden als je 't bewijs kreeg, dat ons Fritsje nog leeft... als je hem misschien toespreken kon...? Mag ik die man eens laten komen?

REGERS.
Stientje-lief, ik ben bang dat...

CHRISTIEN.
Hij is werkelik geen bedrieger. Integendeel... hij is zeldzaam nobel van opvattingen en fijn gevoel. Hij heeft weinig geluk gekend, vooral met z'n vrouw. Zij begreep hem niet... al was zij ook zelf spiritiste. Zij zag z'n grootheid van ziel niet en z'n zeldzame goedheid was in haar ogen zwakheid. Theo, met hem zal je alle voorzorgsmaatregelen kunnen nemen, die je noodzakelik acht. Maak toch eens kennis met die man. Hij zal je zeker goed bevallen. Toe, doe 't!

REGERS.
Heb je weer iemand om mee te dwepen?

CHRISTIEN.
Neem nu eens één enkele proef. Dat bindt je tot niets, en je zult verbaasd staan over 't geen er gebeurt.

REGERS
Nu goed dan, maar... waarom van daag al?

CHRISTIEN.
In de week is ie bijna altijd bezet. De Zondag houdt ie wel voor zich zelf; maar als *ik* 't hem vraag, ben ik er zeker van, dat ie zal willen komen. Mag ik nu met Mientje even naar hem toe gaan en hem namens jou verzoeken straks hier te komen?

REGERS.
Zou je 't zó graag willen?

CHRISTIEN.
Dol graag.

REGERS.
Nu... doe 't dan maar.

CHRISTIEN.
O, dat is heerlik (*in vervoering*). Je bent toch een goeie man!

REGERS.

Had ik nu ooit gedacht, dat ik spiritist zou moeten worden om jou weer opgewekt en levenslustig te zien.

CHRISTIEN.

En wie weet, of ik op mijn beurt niet weer een werktuig word voor jouw geluk (*even in gepeins verzinkend*). Ja... wie weet... (*met een schok weer tot zich zelf komend gaat ze haastig aan het opredderen in de kamer. De naaimasjine wordt in een doos geplaatst en van de tafel gezet; het naaiwerk wordt weggeborgen enz: onderwijl roept ze:*) Mien... Mien... Waar zit 't kind nu?

REGERS.
Zal ik ze halen?

CHRISTIEN
(*zenuwachtig gehaast*). Toe ja, wil je... En laat ze haar hoed meebrengen en haar mantel... en haar mofje!

REGERS
(*naar de rechter zijdeur gaande*). Wat een zenuwachtige opwinding! Zo was je nu ook in je engagement... net zo opbruisend, zo bedrijvig, zo...

CHRISTIEN
(*plotseling op Theo toespringend omhelst hem*). En zo verliefd op jou! (*beiden lachen; Christien gaat weer schichtig van Regers weg en hervat het opruimen*).

REGERS
(*haast voor zich zelf*). Wonderlik vrouwtje. (*Regers rechts af; een ogenblik gaat Christien gehaast met opruimen voort; dan schelt ze en gaat links heen. Als Betje binnen is gekomen*, *keert Christien met hoed en mantel terug*).

BETJE.
Heeft mevrouw...?

CHRISTIEN
(*zich haastig aankledend*). Betje, de kolenemmer is leeg. Haal gauw wat kolen en gooi een schepje op de haard. Ik moet uit en meneer mag niet in de kou zitten (*Betje gaat met de emmer heen*) We zullen van daag waarschijnlik wat later dan anders koffiedrinken. (*Betje af; Regers en Mientje komen op*).

REGERS.
Hier komt Mientje.

CHRISTIEN.
Zo... ben je daar, kleine dot. We gaan samen uit.

MIENTJE.
Uit?

REGERS
(*het meegebrachte goed tonend*). Is dit wat je bedoelt?

CHRISTIEN
(*gehaast*). Geef maar hier (*zij kleedt Mientje aan*).

MIENTJE.
Mag ik dan sneeuwballen gooien?

CHRISTIEN.
Ook al.

REGERS.
Maar alleen naar moesje gooien, hoor.

CHRISTIEN.
En pas op, Mien; moesje gooit terug.

MIENTJE.
Da's goed. Maar dan neem ik m'n mof niet mee.

REGERS.
En als je kleine vingers nu koud worden?

MIENTJE.
Da's niks.

CHRISTIEN.
Laat die mof dan maar t'huis. Hier (*zij geeft de mof aan Theo*). Nu... dag man.

REGERS.
Dag vrouw... dag Mien (*hij kust het kind*).

CHRISTIEN.
Als ik kan, breng ik 't medium mee.

REGERS.
Hoe heet die man?

CHRISTIEN
(*bij de achterdeur*). Van Driel (*met Mientje af*).

REGERS
(*de schouders ophalend*). Van Driel... Onbekend (*hij*

aait het mofje). Zo klein. (*hij brengt het mofje in de rechterzijkamer*, *Betje brengt kolen en gooit een schepje in de haard. Daarna keert Theodoor terug en hervat zijn lektuur*).

Toneel 2.

REGERS, MARTHA, UBBERGEN.

UBBERGEN
(*vóór Martha binnentredend door de achterdeur*, *nadat Regers een poosje heeft doorgelezen*). Natuurlik... Zondag... als specialiteit voor zenuwziekten heeft ie van daag niks te doen... 't weer is prachtig..en toch blijft meneer in huis hokken... met 'n boek.

MARTHA.
Theo, 't is schande (*hem het boek ontnemend*). Zit toch niet altijd met je neus in de geleerdheid!

REGERS.
Alles op z'n tijd. Van vier tot vijf ga ik wandelen. Gaat zitten.

UBBERGEN.
Niks niemendal (*hij neemt later plaats*, *Martha dadelik*). Je trekt je overjas aan en gaat dadelik met ons mee, Christien ook. Wij willen in 't Badhotel gaan koffiedrinken.

REGERS.
Vertel me eerst eens hoe jelui 't maakt. Weet je wel, dat wij elkaar in een hele week niet gezien hebben?

UBBERGEN.
Man, met 'n praktijk als de mijne gaat dat niet anders. A propos, je herinnert je m'n vorige koetsier, Bertus?

REGERS.
Die er uit moest scheiden om z'n borst?

UBBERGEN.
Dezelfde. De arme bliksem heeft er nog galstenen bijgekregen. 'n Stuk of tien heb ik er uitgesnejen. Als je over 'n poos eens 'n baantje... 'n makkelik baantje voor 'm weet... Voorlopig heb ik 'm wat geld gegeven en heeft ie ook wat gekregen van Dutour; maar je begrijpt, op den duur onderhouwen kunnen wij 'm niet.

MARTHA.
Jacques is toch al veel te goedgeefs. Wat oogst je er van? Ondank en anders niet.

UBBERGEN
(*stug*). Nu, nu; jij komt er immers niet bij te kort.

REGERS.

't Is ook niet waar, dat wij doktoren verhard worden door al de ellende die wij zien
Wat zeg jij?

UBBERGEN.

Als je zelf 'n goed leven hebt, zie je graag 'n

ander ook gelukkig. En ik heb 't best in de laatste twee jaar.

REGERS.
Sinds je huwelik, hè?

MARTHA.
Een komplimentje? Wat scheelt er aan Jacques? Ben je ziek?

UBBERGEN.
Kijk nu zo'n vrouw. Je kunt haar geen goed woord geven of dadelik wordt ze er door bedorven.

MARTHA.
Geef me er meer, dan wen ik er aan. Theo, is Christien niet t'huis?

REGERS.
Even met Mientje uitgegaan.

MARTHA.
Hoe jammer. Ik had haar zo graag eens over m'n nieuwe wintermantel gesproken. Die heb ik nu gisteren pas gekregen en kijk me eens aan. Ik schaam me met zo'n ding over straat te moeten gaan.

UBBERGEN.
Och kom, wat 'n malligheid! Die mantel is best.

MARTHA.
Man, voor vrouwekleren ben je eenvoudig stekeblind. Zeg jij nu eens, Theo.

REGERS.
Eerlik gezegd zie ik de ongerechtigheid ook niet.

MARTHA.
Ongelofelik! En voor zulke mannen maak je je mooi!

UBBERGEN.
Ja, ja. (*tot Regers die lacht*). Zeg.... is van Grevelingen bij je geweest.... de Ontvanger?

REGERS.
Zeker! Jongen, Jacques, je hebt me in de laatste maanden heel wat pasiënten toegezonden.

UBBERGEN.
Beste vrind, al was je m'n zwager niet.... naar wie zou ik ze beter kunnen zenden? Voor ernstige zenuwgevallen ben jij m'n man.

REGERS.
Zeer vereerd.

UBBERGEN.
En.... misschien verwondert 't je.... de mensen zijn met je ingenomen. Maar... kom je nu mee naar 't Badhotel?

MARTHA.
Zonder Christien?

UBBERGEN.
Als ze er nu niet is?

REGERS.
O, ze zal wel dadelik komen; maar dan kunnen wij waarschijnlik toch niet meegaan.

MARTHA
(*spijtig*). Hè?

UBBERGEN.
Waarom niet?

REGERS.
Omdat we van daag denkelik séance zullen houwen.

MARTHA.
Séance?

UBBERGEN.
Spiritisme? Jij doet aan 't spiritisme? Ben je gek geworden?

REGERS.
Voor zo ver ik weet nog niet. Ik wil wel eens onderzoeken...

UBBERGEN.
Onderzoeken... onderzoeken! Er valt niks te onderzoeken. Al die geestenzienerij, die malligheden van dansende tafels, van plankjes, die voorspellingen doen, van meubels, die door de kamer rondwandelen, van klopgeluiden... da's allemaal hysterie en suggestie en inbeelding en bedrog, vooral bedrog! 'n Heldere bol als de jouwe moest zich met zulke onzin niet inlaten.

MARTHA
(*meer schertsend dan vinnig*). Daar heb je *hem* weer! Hij weet alles, en wat in *zijn* boekje niet voorkomt, dat is onzin, niets anders dan onzin.

UBBERGEN.
(*meer schertsend dan vinnig*). Aan welke akademie heeft mevrouw 't recht gehaald over wetenschappelike kwesties mee te mogen praten?

MARTHA.
Aan de akademie van 't gezond verstand. Daar heb ik geleerd, dat heel geleerde mannen dikwels erg domme dingen kunnen zeggen.

UBBERGEN.
Wat 'n vrouw dom vindt, is in de regel juist heel verstandig.

MARTHA.
Zo, dat spijt me voor je; want ik vind jou meestal niet dom.

UBBERGEN.
Als 't je te pas komt om me af te breken, nietwaar?

REGERS.
Toe maar, toe maar!

MARTHA.
Niemand weet wat Jacques voor een eigenwijze tiran is. Voor z'n pasiënten een engel... een en al meegaandheid, zachtheid zelfs, maar...

UBBERGEN.
Voor jou de wreedste despoot, die er op de wereld te vinden is.

MARTHA.
Wreed niet. Je meent 't altijd heel goed; maar een paus ben je... een paus... Ik geloof niet, dat de Czar van Rusland of de Sultan van Turkije zulke pausen zijn als de bekende, de bekwame, de alom geprezen dokter Jacques Ubbergen.

UBBERGEN.
Hoe despotieker een man optreedt, hoe meer z'n vrouw van 'm houdt (*lacht*).

REGERS

(*lachend*). Prachtige paradox!

UBBERGEN.

Jelui wilt de teugels *voelen*.

MARTHA.

Daar zou je je in kunnen vergissen... altijd voor zover dokter Jacques Ubbergen zich vergissen kan.

REGERS
(*die al een poosje lacht*). O, luitjes, luitjes, wat moet 't vermakelik zijn bij jelui te dienen? Ruilen met je zou ik niet willen. Voor geen geld. Ik houd van vrede in m'n huis en leef graag met m'n vrouw in eendracht; maar jelui zo van de morgen tot de avond te horen kibbelen... heus, dat moet een waar genot zijn.

MARTHA.
Wij vechten de hele dag en 't ergste is, dat Jacques er zich niets van aantrekt.

UBBERGEN.
Ik merk 't niet eens.

MARTHA
(*geërgerd*). Nu vraag ik je! Is 't niet ongelofelik? Hij merkt niet eens, dat ik een eigen wil heb. Maar dát, ventje lief, dát zal ik je nu toch eens tonen. Theo houdt séance... ik heb altijd verlangd eens wat van de tafeldans te zien. Nooit ben ik in de gelegenheid geweest. Jij gaat van daag dus maar alleen wandelen. Ik blijf hier.

UBBERGEN.
Jij gaat mee (*beslist*).

MARTHA
(*beslist*). Ik blijf hier... ten minste als Theo 't me toestaat (*zij legt hoed en mantel af*).

REGERS
(*half schertsend*). In mijn huis wordt de wil van een vrouw geëerbiedigd.

UBBERGEN.
Glad verkeerd.

MARTHA
(*tot Ubbergen*). Neem jij er maar een voorbeeld aan.

UBBERGEN.
Dat 't séance-houwen niet in jouw brein maar in dat van Christien is opgekomen, heb ik dadelik vermoed. Die moet altijd wat anders hebben dan 'n ander. Ze voelt anders, ze denkt anders, ze doet anders, ze...

REGERS.
Ik beklaag er me heus niet over.

UBBERGEN.
Wacht maar! Dat komt ook nog.

MARTHA
(*tot Regers*). Laat hem maar praten. Hij meent niet altijd wat ie zegt.

REGERS.
Zou jij nu werkelik alle mensen naar één model gevormd willen zien?

UBBERGEN.

Dat niet; maar...

MARTHA.
Maar wel alle vrouwen!

UBBERGEN.
Dan toch niet naar jouw model.

MARTHA.
Wat ben jij een galante man! Als Theo van daag geen séance hield, ging ik met jou toch niet uit, hoor.

UBBERGEN.
Jij gaat mee (*hij neemt haar hoed en mantel op*).

MARTHA.
Leg alles maar weer neer. Ik denk er niet aan je bevel te gehoorzamen.

REGERS.
Groot gelijk, Martha. Jacques heeft straf verdiend. Straf hem met een paar uurtjes eenzaamheid.

UBBERGEN.
Ja... als Theo je helpt... Twee tegen een: da's geen partij. Als je dan absoluut hier wilt blijven... blijf. Ik ga wandelen. Maar voor één ding waarschuw ik je. In *mijn* huis wordt niet getafeldanst, en als er mediums over m'n drempel komen of geesten m'n nachtrust willen storen, dan pak ik ze bij d'r kraag en smijt ze de straat op. Begrepen.

MARTHA.
Aangename wandeling, heer en meester.

UBBERGEN.
En wat jou aangaat Theo, je bent ouwer dan ik. Neem 't me dus niet kwalik, dat ik je een raad geef. Wees voorzichtig. Je bent te verstandig om niet gauw genoeg te krijgen van die malligheid; maar bedenk, dat de mensen... je pasiënten... minder verstandig zijn. Die konden er wel eens voor bedanken zich te laten behandelen door 'n dokter, die meer aandacht wijdt aan d'r geesten dan aan d'r stoffelike omhulsels.

REGERS.
Wees gerust; ze zullen wel gewaarworden, dat ik hun aardse belangen niet verwaarloos.

UBBERGEN
(*schouderophalend*). Ik heb je gewaarschuwd. Adieu. M'n groeten aan Christien en veel genoegen op de séance (*af*).

MARTHA.
Jacques is toch ongelofelik! Als hij in 't volle daglicht een tafel van zelf in de hoogte zag gaan, zou ie nog liever zeggen: ik ben dronken of gehypnotizeerd dan de waarheid te erkennen.

REGERS.
Och Martha, Jacques hoort nu eenmaal tot de mensen, die zich door veel studie een vaste overtuiging hebben gemaakt. Die *willen* merendeels niet twijfelen, omdat 't hun te lastig is van overtuiging te moeten veranderen.

MARTHA.
Presies... dat is 't. Hij *wil* niet. Hij is net de ongelovige Thomas. O Theo, je weet niet hoe veel takt er toe hoort met Jacques om te springen. Als ik niet zoveel van hem hield...

Toneel 3.

Regers, Martha, Christien, van Driel.

Christien.
Kom binnen, meneer van Driel. Theo... (*zij ziet Martha en is onaangenaam getroffen*).
Hé, Martha... jij hier?

MARTHA.
Ja zus, ik ben hier. Eigenlik waren we gekomen om je mee te nemen naar 't Badhotel Dat wou Jacques, en toen dacht ik: dan kan ze meteen m'n mantel eens zien, die afschuwelik is geworden... maar toen ik hoorde, dat je séance ging houwen ..

CHRISTIEN.
Mag ik eerst even voorstellen, Meneer van Driel... mevrouw Ubbergen, m'n zuster... en m'n man.

VAN DRIEL
(*buigend voor M.*). Mevrouw (*aan Theo de hand reikend*). Dokter, biezonder vereerd uw kennis te mogen maken.

REGERS
Ga zitten, meneer van Driel. M'n vrouw zal u wel gezegd hebben, dat ik nog geen overtuigde spiritist ben; maar... ik wil graag de verschijnselen van naderbij leren kennen. Ik heb er al wat over gelezen, en...

VAN DRIEL
(*plechtig en langzaam*, *in 't geheel niet belachelik echter sprekend*). Nu wil u ook iets zien. Niets kan onze zaak meer ten goede komen, dokter, dan dat geleerden zoals u zich er mee willen bezig houden.

CHRISTIEN.
Verbeeld je Theo, meneer Van Driel wist al vooruit waarvoor ik kwam.

VAN DRIEL.
Ik heb me dan ook dadelik bereid verklaard; maar of er belangrijke verschijnselen zullen komen... U begrijpt, dat hangt niet af van mijn wil. Ik ben maar een werktuig.

REGERS.
Is u zelf overtuigd?

VAN DRIEL.
Ten volle.

CHRISTIEN.
Meneer Van Driel is niet alleen overtuigd, maar hij gelooft ook vast in zijn zending.

REGERS.
Om anderen te overtuigen?

VAN DRIEL.
En om de mensen te verbeteren door hen bekend te maken met het leven, dat ons te wachten staat na de overgang, die wij dood noemen.

REGERS.
U zal 't me, hoop ik, ten goede houwen, dat ik me in dat hiernamaals nog niet verdiep. Mijns inziens moeten wij geen overhaaste gevolgtrekkingen maken; maar langzaam

een massa goed gekontroleerde feiten verzamelen, waaruit de verklaring dan wel van zelf zal opdoemen.

VAN DRIEL.

Ik begrijp, dat u als wetenschappelik man zo moet redeneren, dokter; maar voor iemand, die ondervonden heeft, wat ik heb ondervonden, zijn mijn gevolgtrekkingen volstrekt niet overhaast.

CHRISTIEN.
Meneer Van Driel heeft boeken vol van mededelingen hem door de geesten van afgestorvenen gedaan. De meesten heeft hij laten kontroleren en die bleken alle juist te zijn.

MARTHA.
Dat is vreselik interessant, maar toch ook wel griezelig.

CHRISTIEN.
Ben je bang Martha? Blijf dan liever niet.

MARTHA.
O neen, integendeel, ik ben erg nieuwsgierig.

VAN DRIEL.
Mijn voornaamste ervaring was de volgende: Ik ben getrouwd geweest; mijn vrouw is twee jaar geleden gestorven. Die was een overtuigde spiritiste en een door en door goed mens.

CHRISTIEN.
Dat moet immers samen gaan.

VAN DRIEL.
Toch was onze verhouding geen ideale. Toen mijn vrouw stierf, sprak mijn geweten mij gelukkig van alle schuld vrij.

CHRISTIEN
(*haast alleen voor zich zelf*). En 't geweten is onze enige bevoegde rechter.

VAN DRIEL.
We hadden afgesproken, dat wie 't eerst stierf, trachten zou zich aan de langstlevende te openbaren. Welnu: tegenwoordig onderneem ik niets, zonder mij door de mededelingen van mijn vrouw te laten leiden.

CHRISTIEN.
Wie weet, of alle mensen niet zo geleid worden. Ongelukkig slaan de meesten er geen acht op.

VAN DRIEL.
Wie er wel acht op slaat, voelt zich een werktuig van hogere onzichtbare machten. Ten minste: zo gaat het mij.

CHRISTIEN
(*haast alleen voor zich zelf*). Ja; vrij zijn we geen van allen.

MARTHA.
Heeft u ook wel eens een geest gezien?... Echt gezien?

VAN DRIEL
(*glimlachend*). O zeker, mevrouw.

MARTHA.
En toen is u niet bang geworden?

VAN DRIEL.
Waarom zou ik bang zijn geworden? Wie de levende niet gevreesd heeft, moet die vrees koesteren voor zijn geest?

MARTHA.
Ik weet niet, maar...

REGERS.
Vind u goed, meneer van Driel, dat we maar dadelik met onze zitting beginnen?

VAN DRIEL.
Ik ben bereid, dokter.

CHRISTIEN.
Is deze tafel naar uw zin?

VAN DRIEL.
O ja. Maar als de dokter 't mij vergunt, zal ik het daglicht buiten sluiten.

REGERS.
Ga uw gang. Voor deze eerste keer wil ik u volkomen vrij laten. Naderhand hoop ik, dat u me zal toestaan enige maat-

regelen te nemen, die me noodzakelik schijnen voor een deugdelike kontrole.

MARTHA.
Moet 't helemaal donker zijn? (*Zij helpt sluiten)*.

VAN DRIEL.
Dat is niet nodig. (*Sluit de gordijnen*). Ik onderwerp me geheel aan uw eisen, dokter. Mag ik u nu verzoeken hier plaats te nemen... mevrouw Ubbergen daar (*het is zeer donker*).

MARTHA.
Als ik maar niet aangeraakt word.

CHRISTIEN.
En ik naderhand tegenover u, niet waar? (*zij opent het harmonium*).

VAN DRIEL.
U wil zeker eerst wat muziek maken.

CHRISTIEN.
Juist.

VAN DRIEL.
Dat is heel goed. Muziek ontrukt aan de aarde.

CHRISTIEN.
En nu ernstig, nietwaar? Jij vooral Martha; beloof me heel ernstig te zijn. Ik kan 't niet velen, dat er gespot wordt met zo'n heilige zaak.

MARTHA.
Ik beloof je Christien, heel ernstig te zullen zijn.

VAN DRIEL.
We leggen dus de handen op de tafel en sluiten de vingers aldus tegen elkaar aan.
(*De plechtige orgelmuziek begint; stilte*).

CHRISTIEN
(*doorspelend*). Theo, ik voel 't: ons kind is hier. Je zult overtuigd worden, dank zij ons medium.
(*De muziek gaat door; het scherm zakt langzaam*).

Bedrijf II.

Zelfde dekoratief als in bedrijf I. De tuin is in zomerdos; het haardvuur is gedoofd; in de kamer bloemen.

Toneel 1.

MARTHA, CHRISTIEN, MIENTJE

(Christien zit rechts; zij geeft Mientje onderricht in het lezen en wijst bij in het boek. Martha zit aan het achtervenster; zij houdt de linkerhand op een ouija: op de tafel staat nog het tweede ontbijt voor drie personen).

MIENTJE

(*lezend*). Wij mogen blij wezen, dat wij zijn...

CHRISTIEN.

Wie zegt dat nu?

MIENTJE.
De ezel.

CHRISTIEN.
Denk eens goed na, Mien. Kan de ezel dat nu zeggen?

MIENTJE.
O neen, het paard.

CHRISTIEN.
Juist. Het mooie paard is immers een veel edeler dier dan zo'n lelike ezel. En nu verder.

MIENTJE
(*lezend*). Want onze boer heeft wel gelijk als hij zegt: die ezel geboren is, wordt nooit een paard.

CHRISTIEN.
Heel goed, Mien. (*Zij kust het kind*, *en sluit het boek*). Ga nu je tafels van vermenigvuldiging maar leren. (*Mientje gaat heen*). En morgen moet je me de geschiedenis van 't paard en de ezel eens oververtellen.

MIENTJE
(*bij de deur*). Ja mama (*af*).

Toneel 2.

MARTHA, CHRISTIEN.

CHRISTIEN.
Leren... leren... altijd maar leren, en wie weet of we niet veel wijzer zouden zijn als we nooit iets hadden geleerd.

MARTHA.
Dus in jouw ogen zijn de negers ons ver vooruit!... Ongelofelik! (*Christien haalt zwijgend haar schouders op en verzinkt in gepeins; na een poosje staat ze weer op*).

CHRISTIEN.
Kom. (*Zij neemt de ontbijttafel af*).

MARTHA
(*de hand langzaam bewegend over de ouija en met korte tusschenpozen*), i...e...n... Christien... Zus, dat wordt een mededeling voor jou. (*Christien haalt weer zwijgend de schouders op*). i...s... is.

CHRISTIEN.

Weet Jacques 't nu, dat jij hier nog altijd aan 't spiritisme komt doen? (*Zij gaat door met afnemen*).

MARTHA.

Wel neen. Hij zou razend zijn. Gisteren nog heeft ie z'n boekverkoper een woedend standje gemaakt, omdat de man hem een nieuw boek over 't spiritisme ter inzage had gezonden. O...p...

CHRISTIEN.

Ik had je toch verzocht 't hem te zeggen.

MARTHA.

Wel zeker, ik zal gek zijn. E...e...n... een. Christien is op een...d..w..a. a..l..dwaal...

CHRISTIEN.

Dan zal ik 't hem dienen te zeggen. Bedriegen kan ik niet uitstaan.

MARTHA.

Wees toch niet altijd zo overdreven. W..e.g.. dwaalweg. Christien is op een dwaalweg. Hoor je 't?

CHRISTIEN.
't Kan me niets schelen.

MARTHA.
Niets schelen? Dat papa je waarschuwt, omdat je op een dwaalweg bent?

CHRISTIEN.
Dat komt niet van papa. (*Zij houdt op met afnemen*)

MARTHA.
Hè?

CHRISTIEN.
Zulke mededelingen komen van lagere geesten of andere wezens, die volstrekt niet de afgestorvenen zijn, waarvoor ze zich uitgeven. Papa bemoeit zich niet meer met aardse belangen. Die is al lang in een veel te hoge sfeer.

MARTHA.
Wat is dat nu voor een uitvinding! Papa heeft zich dadelik aan me gemanifesteerd... heel duidelik. Dat heb ik heerlik gevonden... trouwens jij vroeger ook... toen je nog niet aan die nieuwe leer deedt. Wat heb je er nu aan me dat genot weer te bederven? Ongelofelik.

CHRISTIEN
(*koel*). Die mededeling is niet voor mij.

MARTHA.
Waarom niet?

CHRISTIEN.
Omdat *ik* niet op een dwaalweg ben... (*zachter*) al ligt 't spiritisme ver achter me.

MARTHA.
Weet je dat zó zeker?

CHRISTIEN.
Volmaakt zeker.

MARTHA.
Waardoor dan?

CHRISTIEN.
Ach... (*zij zucht*). Dat kan jij toch niet begrijpen. (*Zij doet alsof ze wil gaan lezen*).

MARTHA.
Hoor eens, Stien, wat jij begrijpen kunt, kan ik ook begrijpen. Zoveel onderscheid bestaat er niet meer tussen ons.. al ben jij twee jaar ouwer.

CHRISTIEN.
Heb jij, zoals ik, maanden lang een volmaakt rein leven geleid?... Heb jij dag aan dag, uren lang, je, zoals ik, van alle aardse belangen afgewend om ontvankelik te

worden voor de aanschouwing van de eeuwige waarheden in de diepste diepten van je zieleleven? Is 't jou al geopenbaard geworden, zoals aan mij, dat ieder mens vóór dit leven al andere levens heeft geleid, waarvan ie de verborgen herinnering met zich omdraagt?

MARTHA.

Ach wat... Jij hebt ook alle dagen iets nieuws! Hoe weet je dat nu weer?

CHRISTIEN.

Hoe weet een mens, dat ie honger voelt en dorst en... liefde?

MARTHA.

Dat zijn gevoelens.

CHRISTIEN.
Is gevoelen dan niet 't hoogste, het enig ware weten!

MARTHA.
Als dat zo is, ben ik er ook zeker van, dat wel degelik papa zich aan mij openbaart en niet een lagere geest. Ik voel 't heel duidelik.

CHRISTIEN.
Als die waan je gelukkig maakt... blijf er in.

MARTHA.
Waarom is nu wat *ik* gevoel een waan, en wat *jij* gevoelt de hoogste wijsheid?

CHRISTIEN.
Leef als ik en 't zal ook jou geopenbaard worden.

MARTHA.
Jacques zou me zien komen! Dat ook nog! We hebben warempel al standjes genoeg!

CHRISTIEN.
Bewijst dit niet hoe onzuiver jelui liefde is? Wordt reine liefde niet al bezoedeld door één enkel onaangenaam woord?

MARTHA
(*boos*). Zeg eens: Jacques houdt dol van mij en ik houd dol van hem!

CHRISTIEN.
O, zeker; ook in jelui genegenheid gloeit een straal van de ware liefde; maar die zuivere straal doordringt jelui zinnelik begeren, jelui menselik egoïsme, als helder zonlicht troebel water. Jelui wilt elkander nog hebben, bezitten, genieten. Je beseft nog niet, dat ware liefde geen begeerten, geen zingenot, geen jaloezie kent, dat ware liefde één-zijn is, één-zijn in een hoogste extase!

MARTHA.
Je spreekt als... als... haast als een non.

CHRISTIEN.
Kon jij ook maar zo spreken! Je zoudt zo gelukkig zijn, Martha, zoveel reiner gelukkig dan nu. Je zoudt net als ik je voelen als wedergeboren.

MARTHA.
Ik verlang niet anders te zijn dan ik ben, Stien. Jacques is best met me tevreden. Maar wat zegt Theo wel van die... die nieuwe vreemde gedachten van jou?

CHRISTIEN.
Theo kent ze nog niet.

MARTHA.
Neem dan een raad van me aan en zwijg er over. Je weet even goed als ik, dat Theo met zulke... zulke overdreven dweperijen niets op heeft. En dan... sinds ie die

mededelingen van z'n moeder gekregen heeft... waar ie zelf niets van wist, en waar van Driel en jij ook niets van konden weten... is ie zo goed als tot 't spiritisme bekeerd. Hij twijfelt er haast niet meer aan, dat z'n moeder en jelui Fritsje nog leven; wil je hem nu weer in de war brengen?

CHRISTIEN
(*haast alleen voor zich zelf*). Hij moet alles weten. Tussen ons mag geen veinzerij bestaan.

MARTHA.
Enfin; dat is jouw zaak. Eén ding wil ik je wel zeggen: ik voel me er gelukkig bij van tijd tot tijd met papaatje te kunnen praten; dat is de waarheid; maar als ik nooit nog aan 't spiritisme gedaan had, dan begon ik er *nu* zeker niet mee. Wat heb ik er met Jacques niet een onaangenaamheden over gehad! Gelukkig komt bij ons alles gauw weer terecht; maar jelui..., die alles zoveel ernstiger, zoveel zwaarder opvat...

CHRISTIEN.
Daar heb je gelijk in, en dat Theo me niet zal kunnen volgen... ja. dat vrees ik ook.

MARTHA.
Bezin je dan eer je begint.

CHRISTIEN.
Och Martha, wat baat zulk menselik bezinnen! De weg, die we gaan moeten, is immers al lang voor ons afgebakend! 't Komt er maar op aan die weg te zien.

MARTHA
(*de schouders ophalend*). Dan moet je maar zelf...

Toneel 3.

CHRISTIEN, MARTHA, UBBERGEN, later REGERS.

UBBERGEN
(*druk en gehaast door de achterdeur binnenkomend*). A zo, hier is ze. Goeie morgen Christien, hoe gaat 't er mee?

CHRISTIEN
(*terwijl Martha haar ouija tracht weg te stoppen*). Heel goed, Jacques, dankje.

UBBERGEN.
Theo's wachtkamer is toch nog ferm bezet?

CHRISTIEN.
Zo Ga zitten.

UBBERGEN
(*die gaat zitten*). Ik was al bang er zo goed als niemand meer te zullen vinden. Wat ik zeggen wilde: ik had Martha vergeten te waarschuwen, dat we naar mevrouw Rens moeten, die vandaag vijf en tachtig jaar wordt; maar ik vermoedde wel, dat ze hier zou zijn en... hei, hei... wat stop jij daar weg?

MARTHA.
Niets man, ik...

UBBERGEN.
Niks? (*hij ontrukt haar de ouija*). 'n Bord met letters... 'n klein plankje... Dacht ik 't niet! Weer van dat vervloekte speelgoed voor spiritisten! En ik heb 't je zo verbojen! (*Hij smijt het bord driftig op de grond*).

MARTHA
Ongelofelik!

CHRISTIEN
(*bedarend*). Nu... nu... bedaard. Je hoeft dat bord

toch niet te breken. (*zij neemt het bord weer op en bergt het weg*).

UBBERGEN.
Ik verkies niet, dat Martha zich langer met die kunsten afgeeft. Is dat 'n onzin!

MARTHA
(*nog zacht*). In 't geheel geen onzin.

CHRISTIEN.
Wat je niet kent, mag je niet veroordelen, Jacques.

UBBERGEN.
T'huis de boel verwaarlozen... dan dit te vergeten, dan dat... boodschappen, die voor me komen, niet overbrengen.. aan tafel zitten starogen als 'n versufte en dan hier drukke gesprekken houwen met de geesten! Wel zeker... er zijn in Nederland zeker nog niet genoeg krankzinnigen!

MARTHA
(*scherper*). Een mens is nog niet krankzinnig, omdat ie gelooft wat grote geleerden zeggen.

UBBERGEN.
Grote geleerden!

MARTHA.
Zijn Aksakow, Crookes, Wallace soms geen grote geleerden en sta jij zó hoog boven die mannen, dat je alles beter weet zonder dat je ooit hun boeken hebt ingekeken, en zonder dat je bij één enkele séance tegenwoordig bent geweest? Ik heb gelezen, wat...

UBBERGEN.
Wie niet beoordelen kan, wat ie leest, doet beter in 't geheel niet te lezen.

MARTHA.
O, lees jij daarom niet?

UBBERGEN.
Boeken over dingen, die geen mens weten kan, maken je maar van de wijs en brengen je in de handen van somnambules, magnetiseurs, mediums en andere kwakzalvers.

MARTHA.
Goddank, dat er zulke kwakzalvers zijn. Die genezen ten minste nog eens een pasiënt. Jelui dokters, jelui kunt eenvoudig... niets.

UBBERGEN
(*barst in lachen uit*). Hoor me dat nu eens aan! Zou ik ook mogen weten op welke statistiek mevrouw d'r oordeel baseert?

MARTHA.
Eenvoudig op jouw eigen woorden. Wel honderdmaal heb je me gezegd, dat er onder al jelui geneesmiddelen geen tien zijn, die helpen. Geen dag gaat er voorbij, of je vertelt me van een pasiënt, die dood moet... *moet*... zie je, zonder dat jij er iets aan

kunt doen. En wat zei je verleden Zondag aan Duisburg, die bij ons ten eten was? Als je een verkoudheid *niet* behandelt duurt ie zes dagen, als je 'm *wel* behandelt duurt ie er zeven.

UBBERGEN

Ik zal jou weer wat vertellen!

CHRISTIEN.
En wanneer zijn twee dokters 't samen eens? Vertel me dat eens! Wat de een zeker, onomstotelik bewezen noemt, is voor de ander onaannemelik, in strijd met alle ervaring.

UBBERGEN.
Ja, ja. Jelui weet in 't geheel niks en daarom verbeeld je je de waarheid in je zak te hebben.

MARTHA.
Raden en gissen, dat is jelui hele wetenschap. Helpt 't ene niet dan helpt misschien 't andere, en helpt 't andere ook niet, dan snij je de pasiënt maar een stuk uit z'n lijf... Lach nu maar niet. Al zijn er genoeg, die met jou weglopen, die je aanbidden, die pantoffels voor je werken of je pendules kado doen, geloof me vrij, dat er ook heel wat van jou naar andere doktors lopen en zelfs naar somnambulen.

CHRISTIEN.
Dat zal waar zijn.

UBBERGEN
(*bedaard maar met gezag*). Maar al is dat alles nu voor jou een voldoende grond om er je geloof op te bouwen aan geesten en voorspellingen en droomgezichten en de hemel weet wat al dwaasheid meer... Christien moet zelf weten wat ze doet; maar jou, Martha, jou verbied ik je nog langer met die gekheden bezig te houwen. Ik verbied 't je zonder boosheid, in je eigen belang; maar... ik verbied 't je.

MARTHA.
Verbied wat je wilt; ik ben geen kind meer. Wat ik doen of laten moet vraag ik aan papa, en geen macht ter wereld zal me beletten papa te raadplegen.

UBBERGEN
(*tot Martha*). Komaan! Dus voortaan zal een dooie in ons huis de wet stellen. (*tot Christien*) Stien, ik maak je m'n kompliment met dit resultaat van je spiritistiese drijverijen. Je papa was 'n beste brave kerel, 'n verstandige man, die ik hoogachtte en met wie ik 't uitmuntend heb kunnen vinden. Dat ie dood is spijt me genoeg; maar moet ik nu aannemen, dat ie als geest m'n huishouwen in de war komt sturen?

CHRISTIEN.
Ik beweer al lang niet meer, dat 't papa is, die zich aan Martha openbaart. (*opstaande en zich gereedmakend om heen te gaan*).

MARTHA.
Maar ik beweer 't wel degelik, en te zeggen, dat papa ons huishouwen in de war stuurt... Jacques... dat is heel lelik van je... dat neem ik je ernstig kwalik.

UBBERGEN.
Zo; maar jelui spiritisten zijn 't dus samen al evenmin eens als de dokters, hè? Zou je me eens uit willen leggen,

Stien, hoe 't komt, dat Martha geloven kan met de geest van d'r papa te doen te hebben, terwijl jij 't tegendeel aanneemt?

CHRISTIEN
(*bedaard en ernstig*). Ik denk er niet aan, Jacques. Wie niet beoordelen kan wat ie leest, heb jij gezegd, doet beter niet te lezen. Welnu... aan iemand, die niet beoordelen kan wat ie hoort, vind ik 't beter geen uitlegging te geven.

UBBERGEN.
Verplicht voor de beleefdheid! Ik moet zeggen, dat 't spiritisme 'n uitstekende invloed op jelui heeft.

CHRISTIEN.
Ik ben geen spiritiste meer.

UBBERGEN
(*die haar antwoordt niet gehoord heeft tot Regers*, *die somber voor zich kijkend door de achterdeur opkomt*). Maar daar is Theo; misschien wil die...

CHRISTIEN.
Neem me intussen niet kwalik, dat ik even... Ik heb met Betje iets te bespreken (*links voor af*).

Toneel 4.

MARTHA, UBBERGEN, REGERS.

REGERS
(*beiden de hand gevend*). Zo. Doen jelui me toch nog de eer aan m'n drempel eens te overschrijden?

UBBERGEN.
Manlief, ik heb 't zo ontzettend druk gehad. Nacht en dag door. Soms weet ik niet eens meer welke dag van de week 't is.

REGERS.
En dan vergeet je mij pasiënten te sturen, hè?

UBBERGEN.
Dat heeft 'n andere reden. Ik heb dikwels genoeg naar je verwezen; maar ten slotte leid ik de mensen niet aan 'n touwtje. Als de lui niet meer naar je toe willen, dan kan ik...

REGERS.
O. Zijn ze opeens niet meer van me gediend?

UBBERGEN.

Vraag nu asjeblieft niet naar de bekende weg. Ik heb je tijdig gewaarschuwd, dat de mensen niet gediend zouwen zijn van 'n dokter, die aan zwarte kunst doet.

MARTHA

(*geërgerd*). Zwarte kunst! Als dat nu geen onzin is!

REGERS.

En vin je 't nu nodig aan iedereen te vertellen, dat ik zo'n dokter ben?

UBBERGEN.

Ik hoef niet te vertellen wat 'n publiek geheim is. Als je nog eens in stilte 'n enkele séance hadt gehouwen... voor de grap... maar elke week die Van Driel te laten komen... We

zijn niet in Parijs of Londen. Er is zelfs 'n spotprent op je gemaakt. Wil je 'm zien? (*Regers knikt*). Kijk dan maar (*hij haalt een prent uit zijn zak*).

REGERS.
De laffe stommeriken! (*hij frommelt de prent samen en werpt ze in een prullemand*).

MARTHA.
De plaat is niet eens aardig!

UBBERGEN.
Aardig of laf.. je praktijk krijgt er 'n knauw door. Daarom zeg ik nog eens: schei met die grappen uit. Wat drommel, in de laatste jaren zijn we met de embryonale psychogenie toch wel zóver gekomen, dat we nu ongeveer weten waaruit en hoe 'n mens zich ontwikkelt. En zeker, heel zeker weten we, dat de hypothese van 'n geest, die na de dood zou blijven voortbestaan en die zich zonder materie, zonder organisme nog zou kunnen manifesteren, dat die hypothese onhoudbaar is.

REGERS.
En weten we dus, wat is materie, wat is energie, wat is 't menselik bewustzijn, wat is... leven? Ach Jacques... al die dingen en genoeg andere... zijn voor ons nog volkomen... mysterie.

UBBERGEN.
Juist daarom zeg ik: bemoei je niet met 't zogenaamd bovennatuurlike en andere buitenissigheden.

REGERS.
Is 't zogenaamd bovennatuurlike dan iets anders dan 't natuurlike, dat we nog niet kennen?

UBBERGEN.
Akkoord al weer. Bepaal je dus bij 't bekende en 't prakties nuttige; vermoei je niet met hersenschimmen en nutteloze spekulaties. Er zijn waarachtig al genoeg dromers op de wereld. Wat hebben we tegenwoordig niet 'n dichters en romanschrijvers en filosofen! Al die lui verbeelden zich hoog boven 't gros van de mensen uit te blinken; maar vraag 's wat voor nuttigs ze tot stand brengen. Niks... eenvoudig niemendal.

MARTHA.
Wat heeft dat nu te maken met...?

UBBERGEN.
De geestenzienerij is zo oud als de wereld en altijd gebleken te berusten op auto-suggestie of bedrog.

REGERS.
Dikwels... zeker; altijd.. niet. Als 't spiritisme nog te weinig nut heeft gesticht, dan is dit minder te wijten aan de dromers, die er zich mee bemoeid hebben, dan aan de bevooroordeelde geleerden, die er tegen-beter-weten-in blind voor blijven.

MARTHA.

Dat is nu eens een waar woord. Jacques is soms ongelofelik!

UBBERGEN
(*geraakt*). Met andere woorden: ik ben bevooroordeeld en tegen-beter-weten-in blind.

MARTHA.
O zeker.

REGERS.
Ja Jacques, tot m'n spijt ben je dat... op dit gebied. Elke waarheid, die we vinden, ligt eerst als een parel in een schelp, heel diep verborgen in een zee van dwalingen en omsloten door een harde, moeilik te openen schaal.

UBBERGEN
(*schouderophalend*). Word jij dan voor mijn part parelduiker. Ik heb geen zin m'n tijd te verbeuzelen en m'n hersens van streek te brengen met 't zoeken naar waarheden, die me voorlopig lijken in strijd te zijn met al wat ik weet, ja met de eerste beginselen van de logika.

MARTHA.
Jij met je logika!

REGERS.
Dat 't grote publiek in z'n domheid alles gelooft of alles verwerpt zonder ooit iets grondig te hebben onderzocht... het laat me koud; maar dat een knap man als jij, een man, die geleerd heeft te denken, dat die zich geen zier verstandiger toont, dat hindert me.

MARTHA.
Juist!

UBBERGEN.
Zo... Nu, mij hindert 't, dat 'n bekwame dokter als jij onze stand in diskrediet brengt... ons belachelik maakt. Mij hindert 't, dat er op jou, m'n zwager, zo'n spotprent wordt gemaakt, die je in de hele stad over de tong doet gaan. Mij hindert 't, dat de mensen giechelend en fluisterend naar je informeren.. op dezelfde manier als ze vragen naar iemand, die betrokken is in 'n schandaaltje. En mij hindert 't, dat ik dan met 'n mond vol tanden sta en geen woord kan vinden om je te verdedigen.

REGERS.
Verdedig me eenvoudig... niet. Ik verwacht mijn rechtvaardiging niet van de mensen, maar van de feiten.

UBBERGEN.
Heel goed, maar als je dan geen nieuwe pasiënten er bij krijgt, heb je dit alleen aan je zelf te wijten.

REGERS.
Doe en laat wat je goedvindt.

MARTHA.

Neen, dat is nu heus ongelofelik! Wie niet denkt als dokter Ubbergen wordt door dokter Ubbergen geboycot.

UBBERGEN.

Ja ja, en Martha zet geen voet meer in dit huis, eer alle mediums en alle geesten er uit verdreven zijn.

MARTHA.

Martha heeft niet 't minste plan zich op zo'n manier

door haar man te laten ringeloren. Je bent een beste vent, Jacqie, en ik zie hoog tegen je geleerdheid op, maar alwetend ben je niet en ik bedank er voor me op den duur zo onredelik te laten tiranniseren.

UBBERGEN.
Zo. Als je denkt, dat ik je rekenschap zal geven van m'n doen en laten... dan vergis je je. En nu gaan wij naar huis.

MARTHA.
Maar ik zal hier terugkomen zo dikwels 't mij goeddunkt.

UBBERGEN.
Neen, dat zal je niet! (*Martha haalt zwijgend en ironies-glimlachend de schouders op*). Theo, ik vind dit alles hoogst onaangenaam; maar toch moet ik je vrindelik verzoeken mij te helpen en Martha voor 'n poos niet te ontvangen.

MARTHA.
Wel zeker!

UBBERGEN.
Al dacht ik zelf nog zo gunstig over 't spiritisme, de mensen... de meeste mensen zijn er nu eenmaal niet van gediend en ik moet de mensen ontzien... Ik heb ze nodig. Daar komt bij, dat 't op Martha een allerslechtste invloed heeft en op mij niet minder. We hebben tegenwoordig ieder ogenblik standjes.

MARTHA.
Vroeger zeker niet.

UBBERGEN.
Die met den dag 'n onaangenamer karakter krijgen.

MARTHA.
Aan wie de schuld?

UBBERGEN.
En omdat ik toch overtuigd ben, dat jij gauw je bekomst zult hebben van de geestenwereld, stel ik voor, dat we in de eerste tijd uit elkaars vaarwater blijven. Da's 't verstandigst en ook 't enige middel om geen kwaje vrinden te worden.

REGERS.
Ja, als je zo denkt...

MARTHA.
Jacques kan niet omgaan met mensen, die 't wagen met hem van mening te verschillen. Weet je wat jij met Sint Nikolaas van me krijgt? Zo'n paar Chinese poppetjes, die voortdurend ja knikken!

UBBERGEN.
Praat jij maar.

REGERS.

Het spijt me, Jacques... 't spijt me erg; maar... wat zou 't me baten als ik je nu tegensprak?

MARTHA.

Niets... dat is zeker.

UBBERGEN.

Wil je me dan tot afscheid de hand geven?

REGERS.
Wel zeker. Gekrenkt gevoel *ik* me in 't geheel niet. (*zij drukken elkander de hand*).

UBBERGEN.
Zodra je met de geesten gebroken hebt... en ik hoop van harte, dat dit heel gauw gebeuren zal... zend je me bericht en dan komen we dadelik hier terug. Afgesproken? (*Regers knikt zwijgend*).

MARTHA.
Ik kom misschien nog wel eer.

UBBERGEN.
Jij begint met mee te gaan. Adieu, Theo.

MARTHA
(*tot Theo*). Neem 't Jacques maar niet kwalik, hè? 't Zal zo'n vaart niet lopen. Tot ziens (*zij geeft Regers de hand*).

REGERS.
Boos ben ik heus niet op hem.

UBBERGEN.
Kom je nu (*met Martha*, *die hij voor laat gaan*, *af*).

MARTHA.
Ja, ja, ja.

Toneel 5.

REGERS, CHRISTIEN.

CHRISTIEN
(*van links opkomend*). Is 't nutteloze geredeneer nu eindelik uit?

REGERS.
De mensen leren nooit. Voor elke nieuwe waarheid moet dezelfde strijd tegen botheid, vooroordeel, valse redeneertrant van voren af aan worden uitgevochten. En dat nu twee mannen, die elkaar achten, die zich dikke vrienden noemen, die als zwagers elkaar door en door kennen... dat die als vijanden vaneen moeten gaan, omdat ze hun oneensheid niet dragen kunnen en buiten staat zijn over hun meningen vreedzaam te debatteren... is 't niet treurig... niet diep treurig?

CHRISTIEN.
Hoe kan jij je verbazen Theo, over iets, dat zo echt menselik is?

REGERS.

Ik heb eens horen beweren, dat wel beschouwd de domheid oppermachtig in de menselike samenleving heerst. Dit klonk me toen als een paradox... Tegenwoordig... (*hij kijkt peinzend voor zich*).

CHRISTIEN.

Zolang de mensen alleen te rade gaan met hun zinnelike waarnemingen... is 't zeker de waarheid.

REGERS

(*die niet geluisterd heeft*). Jacques zal zijn ongelijk wel

inzien... O, ja. Martha zal ook wel haar best doen de zaak weer in orde te brengen; maar van zo'n domme geschiedenis blijven toch altijd nare sporen achter.

CHRISTIEN.
Niets gaat spoorloos voorbij. Overal en altijd rijen zich de gevolgen aan de oorzaken en wat in een vorig leven met ons geschied is, beheerst ons in een volgend.

REGERS.
Beste Stien, nu ga je weer te ver. In de laatste weken heb je al eens meer gezinspeeld op die reïncarnatie-leer van de theosofen. Hecht je daar tegenwoordig ook al waarde aan?

CHRISTIEN.
Die leer *is* waar, Theo.

REGERS.
Dan ben je dus weer van opvatting veranderd; maar vrouwtje, vrouwtje... wat bewijst... wat *kan* bewijzen, dat een mens al een vorig bestaan op aarde heeft doorleefd?

CHRISTIEN.
Geen proeven, waar weer andere proeven tegenover staan; geen redeneringen, die door andere redeneringen weerlegd kunnen worden! Maar wel de herinnering, die sluimert in 't diepst van onze ziel.

REGERS.
Is dat nu iets anders dan zuivere inbeelding?

CHRISTIEN.
Ik wist, Theo, dat je zo spreken zou. Jouw positieve geest is bij 't spiritisme staan gebleven... moet er misschien altijd bij blijven; de mijne... is al veel verder.

REGERS
(*zeer gemoedelik*). Stientjelief, wees voorzichtig. Je bent altijd geneigd geweest in overdrijving te vervallen. Geef daar niet aan toe. Geloof me: dat kan gevaarlik worden. Moet 't me nu gaan spijten séances te hebben gehouwen? Dat kan je niet willen, hè? (*leuker*, *terwijl hij bladert in een opgenomen boek*) Van Driel is er in een hele maand niet geweest. Gaat 't hem beter? Of is ie nog ongesteld?

CHRISTIEN
(*strak*). Wij zullen geen séances meer houwen, Theo.

REGERS.
Waarom niet?

CHRISTIEN.
Omdat wij er geen waarde meer aan hechten.

REGERS.
Wij? (*Regers sluit het opgenomen boek en legt het neer; na een korte stilte vat hij Christiens hand en voert haar naar een sofa.*)

REGERS.

Kom eens naast me zitten, Stien (*zij gaat zitten*). In de laatste tijd is 't me weer net als vroeger... net alsof er iets tussen ons is gekomen... een ontstemming... iets... ik weet niet hoe 't aan te duiden; maar... iets, waardoor we elke dag wat verder

van elkaar vervreemden. Vergis ik me daarin (*Christien schudt van neen*). Dat mag toch niet zo blijven... niet waar? Kom... zeg me wat 't is (*zij zwijgt*). Kan je 't niet, of... wil je 't niet?

CHRISTIEN.
Ik *moet* 't je zeggen, Theo; maar ik ben zo vreselik bang voor de gevolgen.

REGERS.
Ben ik dan zó kwaliknemend en... is 't zó ernstig?

CHRISTIEN.
Ernstig... ja, dat is 't zeker, en als je me niet begrijpen, niet volgen kunt...

REGERS
(*merkend dat zij de zin niet voltooid*). Dan..?

CHRISTIEN.
Dan moet 't voor jou ontzettend zijn (*met plotseling opkomende heftigheid*) en dat wil ik juist niet! Daarom Theo... geloof me! In Gods naam, geloof me! Neem alles aan wat ik zeg... alles... en zonder bijgedachten.. al vat je 't niet... al kan je er niet dadelik in treden; want het is de waarheid... alles... alles... ik verzeker 't je... ik zweer 't je... het *is... de* waarheid; maar alles.. alles...

REGERS
(*haar handen strelend*). Bedaard nu, Stientje, bedaard.

CHRISTIEN.
Denk toch nooit, dat mijn gevoel voor jou veranderd is. Jij en ons kind, Theo... jelui zijn de grootste schatten, die ik verworven heb in dit aardse leven en jelui liefde is, wat mijn ziel zal meenemen als ze dit omhulsel verlaat (*zij kijkt hem met angstige blik vragend in de ogen*). Geloof je dat?

REGERS.
Heb ik ooit gezegd of getoond daaraan te twijfelen?

CHRISTIEN.
Neen; maar laat 't ook nooit zo ver komen. Ik heb geen andere verlangens, geen andere begeerten, geen andere wil dan me te mogen toewijden aan... aan allen die ik liefheb. Heus niet... heus niet! Maar.. jij, Theo, jij, die er van overtuigd bent, dat een mens geen vrije wil heeft, dat ie gehoorzamen *moet* aan de drang, die opwelt uit de geheimzinnige diepten van z'n innigste gemoedsleven, kan jij er niet in komen, dat ik voel... dat ik weet in een vorig leven een... andere man te hebben gekend?

REGERS
(*haast fluisterend*). In een vorig leven... een andere man... gekend?

CHRISTIEN.
Gekend... en... liefgehad...?

REGERS.
En die andere man...

CHRISTIEN.
Die heb ik nu weergevonden.

REGERS
(*zacht als iemand die bang is*, *dat zijn woorden te hevig*

verwijtend zullen klinken). Leven we daarom al zo lang niet meer samen als man en vrouw?

CHRISTIEN

(*met bedoeling*). Ook daarom... maar niet alleen daarom. Ach, ik wil je alles zeggen... als je me maar begrijpen kunt. Luister nu. De eerste keer al, dat onze blikken elkander ontmoetten, werd dat verleden ons bewust, en die ziel... die ik weergevonden heb... die ziel, waaraan de mijne door geen zinnelike, maar door veel hechtere banden verbonden is.. die kan ik... die mag ik nu niet van me stoten.

REGERS

(*die is opgestaan en met moeite zijn heftige gemoedsbeweging heeft bedwongen*, *gaat weer naast Christien zitten en vat haar hand*). Je bent wat overspannen, Stien. Laat ons eens bedaard en verstandig redeneren.

CHRISTIEN

(*heftig*). O neen, Theo. Overspannen ben ik volstrekt niet. Dat voel ik heel goed. En redeneren... door welke redenering zou ik je moeten bewijzen, dat er tussen die man en mij een onverbreekbare band bestaat?

REGERS

(*zenuwachtig*, *maar nog niet heftig*). Dat weet ik niet, Stien; maar door *mijn* redenering kan ik je bewijzen, dat er tussen jou en mij en tussen jou en Mientje andere banden bestaan, die ook onverbreekbaar moeten zijn en die in *dit* leven zeer zeker recht hebben op de voorrang.

CHRISTIEN

(*tamelik opgewonden*) Geloof je dan, dat ik die wil verwaarlozen? O... hoe weinig begrijp je me toch! Hoe kan je denken, dat ik jou zou willen verlaten... jou en mijn kind! Heb ik je niet zo even nog gezegd, dat jij en Mientje...

REGERS

(*zich bedwingend*). Gezegd... ja... maar als je werkelik nog van me houdt, zal je zeker mijn gevoel niet willen kwetsen en krenken... niet waar? En als je dat *niet* wilt... wat.. hoe stel je dan toch je de toekomst voor?

CHRISTIEN

(*dwepend*). O, Theo, zoveel mooier, zoveel reiner, zoveel gelukkiger dan 't tegenwoordige!

REGERS.

Stientjelief, je schijnt de werkelikheid wat al te veel uit 't gezicht te verliezen. Een onverbreekbare band met een andere man... en dat zou ik... Ach... Als je eens goed en kalm wilt nadenken, zal je gauw genoeg inzien, dat zulke... zulke opwellingen in 't dageliks leven eenvoudig onuitvoerbaar zijn. Ik neem graag aan, dat je niets kwaad bedoelt. Ja, naar jouw op-

vatting zelfs iets heel moois en verhevens; maar zo denken anderen nu eenmaal niet en de zaak komt er op neer, dat je tegenover de mensen...

CHRISTIEN.
Ben ik aan die mensen dan rekenschap verschuldigd?

REGERS.
Neen, maar wel aan mij, en... je zult 't misschien bekrompen vinden... maar... al wat die mensen zedelikheid en trouw en achting noemen... daar kan ik me niet zo op eens los van maken! Als die mensen jou veroordelen en als ik die mensen gelijk moet geven... Neen, neen, neen; aan zo iets kan ik niet denken en wil ik niet denken ook?

CHRISTIEN.
Ik heb 't wel gevreesd... Ik heb 't wel gevreesd!

REGERS.
Bovendien... we hebben een kind. Naar de belangen van dit kind moeten wij, ouwers, ons leven inrichten. Onze gevoelens, onze opvattingen, welke die ook mogen zijn... zo nodig moeten we ze alle om dit kind op zij zetten. We mogen door ons gedrag de mensen geen aanleiding geven dit kind met wantrouwen en achterdocht te bejegenen Niemand mag van ons kunnen zeggen, dat wij abnormale mensen zijn en dat ons kind dus.. Ach kom; we moesten deze pijnlike en... en stuitende kwestie nu maar laten rusten. Je bent een beetje overprikkeld... misschien door die séances en 't lezen van boeken. Maar dat gaat voorbij; de tijd zal je wel genezen van...

CHRISTIEN
(*stroef beslist*). Neen, Theo, daarin vergis je je. Hier valt niets te genezen.

REGERS.
Wees dan in elk geval zo vriendelik je voor een poosje te voegen naar mijn wil en eens te zien wat voor gevolgen dat heeft voor ons drieën. Waarom Van Driel niet meer komt, is me nu duidelik en ik verzoek je dringend...

CHRISTIEN
(*met klem maar zonder stemverheffing*). Theo... Wat in de eeuwige orde der dingen gebeurt, *moet* gebeuren, en...

REGERS.
Wat *ik* nu verlang, Stientje, *moet* ook gebeuren. Dat er een eeuwige orde der dingen bestaat... best; maar dat jij die eeuwige orde zoudt kennen... is een tweede, niet waar?

CHRISTIEN.
Mijn plicht... mijn hoogste plicht...

REGERS
(*opgewonden*). Is een goeie vrouw te zijn en een goeie moeder. Tot nog toe ben je dit geweest... 't een en 't ander. Ik heb niet te klagen, zeker niet; ik heb alleen te roemen... dankbaar te roemen. Daarom zeg ik nu ook liefst geen woord meer

over deze... deze tijdelike... afdwaling. Alles is goed; zorg nu maar, dat alles ook goed *blijft! (goedig*) Zal je?

CHRISTIEN
(*beslist*). Dat hangt van niemand anders af dan van jou.

REGERS
(*opgewonden*). Van mij? Dus ik... zou moeten gedogen... dat jij... mijn vrouw... in een zielsgemeenschap... neen Christien, neen, aan zo iets denk ik niet. (*hij wil heengaan*).

CHRISTIEN.
Theo... ik begrijp wat er nu in je omgaat. Je bent goed en lief; maar je genegenheid is nog zinnelik... nog egoïst. Jij kunt nog niet vatten wat voor mij al zo klaar is als 't zonlicht. Theo... laat je door mij leiden. Geloof me... ik voel wat ik doen *moet;* ik zie waarheen 't leven mij... ons stuurt. Zullen we dat doel nu naderen in bittere strijd en vijandschap of in eendracht, vrede... liefde?

REGERS
(*beslist*). Je dwaalt, Christien, en naderhand zou je er mij een verwijt van maken als ik je in die dwaling had laten voortgaan. Nog eens vraag ik je vriendelik naar mijn raad te luisteren. De tijd zal van zelf alles weer in orde brengen en eenmaal zal je er me dankbaar voor zijn, als...

CHRISTIEN.
Waarom moet *ik* altijd dwalen en *jij* gelijk hebben? Beweer je niet zelf, dat je met je wetenschap geen enkel levensraadsel kunt doorgronden? Is 't niet al eens gebeurd, dat je je ongelijk... je ongelijk tegenover mij... moest erkennen?

REGERS.
Wat je me nu op wilt dwingen zijn..hersenschimmen.. volkomen onbewijsbare zaken.

CHRISTIEN.
Voor jou.

REGERS.
Voor ieder logies denkend mens.

CHRISTIEN.
Die in 't dwangbuis van z'n logika gevangen blijft.

REGERS.
Stientjelief, met dergelik dwaas strijen komen we nooit verder. Ik reken er vast op, dat je je zonderlinge plannen op zij zult zetten. Je zoudt me anders dwingen tot 't nemen van krasse maatregelen, die...

CHRISTIEN
(*verbaasd*). Krasse maatregelen? Wat voor maatregelen?

REGERS.

Ik ben geen man als Jacques. Ik heb niets op met al dat bevelen, dat vergen van gehoorzaamheid zonder te zeggen waarom; maar is m'n vrouw voor geen rede meer vatbaar, wat blijft me dan over dan Jacques' voorbeeld te volgen? Ik *eis* nu... versta je me goed... ik *eis*, dat je doen zult wat je past als mijn vrouw en als de moeder van ons kind. Van Driel komt hier niet

meer in huis; jij gaat niet meer naar hem toe; jelui schrijven elkaar ook niet, tussen jelui beiden is voortaan alles... uit!

CHRISTIEN.
Dat eis je?

REGERS.
Ja... dat eis ik... beslist!

CHRISTIEN.
Je eist, dat ik doen zal wat in mijn ogen slecht en onverantwoordelik is... wat ik niet doen *kan?*

REGERS.
Ik eis wat moet. (*hij gaat naar de deur*).

CHRISTIEN
(*hem naar de deur volgend*). Theo... ik heb je nu alles bekend... je weet hoe ik voel, hoe ik denk... alles... alles. Ik *kan* geen weerstand bieden aan mijn overtuiging, aan 't gevoel, dat me bezielt. Maar ik *wil* 't ook niet. Spaar me dus, en spaar je zelf. Ik bid je, ik smeek je: bedenk je nog. Ik wil alleen geluk stichten; sticht jij geen onheil! Drijf me niet tot... tot een uiterste. Ons aller geluk staat op 't spel. Geloof me, in Godsnaam, geloof me!

REGERS.
Ons aller geluk staat op 't spel; juist. Dat is zo en daarom ga ik ook geen stap achteruit. Van Driel bestaat voortaan voor jou niet meer. Begrepen? Hij bestaat voor jou niet meer. (*hij bedenkt zich.*) Trouwens... Van Driel is een verstandig man, en een man van eer. Wat jij niet inziet, zal hij inzien. (*hij wil gaan*).

CHRISTIEN
(*ontsteld*). Wat wil je doen? (*zij houdt hem terug*).

REGERS.
Dat is nu *mijn* zaak.

CHRISTIEN.
Wil je naar hem toe gaan, hem zeggen, dat ie nooit meer hier mag komen, maken, dat ik hem nooit meer zien zal?

REGERS.
Ik zeg je nog eens, dat is nu mijn zaak.

CHRISTIEN.
Je wilt me dus niet zeggen wat je gaat doen.

REGERS.
Neen! (*af*).

Toneel 6.

CHRISTIEN, later MIENTJE.

CHRISTIEN

(*die verbouwereerd is blijven staan*, *na een lange pauze als uit een droom ontwakend*). En ik zou hem nooit meer zien...? (*zij loopt haastig haar kamer links binnen en keert terstond terug met een hoed en een mantel*, *die zij neerlegt op een stoel. Dan roept zij de kinderkamer in*) Mien... Mien!

MIENTJE

(*komt*, *terwijl Christien haar hoed opzet*). Roept u, Moesje?

CHRISTIEN.
Ja kind. Ga eens zitten..hier.

MIENTJE.
Gaan we niet uit?

CHRISTIEN.
Neen... nu niet. (*zich aankledend*) Mien.. je houdt veel van papa... hè?

MIENTJE.
O, ja, heel veel van paatje en heel veel van moesje!

CHRISTIEN
(*het kind kussend*). Kleine dot van me! Geloof je Mien, dat papa ook veel van Mientje houdt?

MIENTJE.
O, ja, paatje houdt veel van Mientje.

CHRISTIEN.
Zal je dan altijd heel lief voor papa zijn? Zal je paatje troosten als ie verdriet heeft?

MIENTJE
(*haast pruilend*). Waarom vraagt u dat?

CHRISTIEN.
Onthoud nu goed, wat ik je zeg. Het liefste, dat paatje op de wereld bezit, dat is z'n kleine dochtertje, z'n Mientje. Niet vergeten, hoor; nooit, nooit vergeten. (*zij zoent haar*) Zal je niet?

MIENTJE
(*aangedaan*). Neen, mama.

CHRISTIEN.
Mijn lieve, lieve engeltje. (*zij springt op*).

MIENTJE.
Gaat u uit... alleen?

CHRISTIEN.
Ja, kindje, ik moet... maar... ik kom terug... misschien wel gauw. Wees maar zoet, zolang moesje weg is... heel, heel zoet. Zal je? Dag mijn lieve, lieve schat! O, God, waarom maakt Theo 't me zo vreselik zwaar? Ik wil toch alleen wat goed is en mooi en rein. Dag schat! Ik kom terug, hoor... ik kom zeker... gauw... heel gauw. (*af door de achterdeur*).

Toneel 7.

MIENTJE, later REGERS.

(Mientje slentert een ogenblik verlegen en besluiteloos de kamer rond.)

REGERS

(*door de achterdeur de kamer binnenkomend*). Jij hier, kleine Mien? Zo alleen? Waar is mama?

MIENTJE.

Moesje is uitgegaan.

REGERS

(*verbaasd*). Uit? Heeft ze dan d'r hoed opgezet?

MIENTJE.

Ja.

REGERS.

En d'r mantel omgedaan?

MIENTJE.

Ook.

REGERS.

Wat betekent dat? (*roepend*) Stien... Stien... (*hij gaat de kamer rechts in*, *roept daar binnen: Stien. Komt er weer uit*, *loopt*

het toneel over en verdwijnt aan de andere zijde steeds roepend: Stien... Stien! Mientje, die alleen is gebleven, barst in tranen uit.)

Bedrijf III.

Zelfde dekoratief; herfst in de tuin; Zondag; namiddaglicht. Vuur in de haard.

Toneel 1.

REGERS, later MIENTJE en Juffrouw HOEFS (bejaarde dame).

(Regers zit op de sofa te lezen; na een korte wijle legt hij het boek néer en gaat langzaam heen en weer door de kamer loopen. Voor het venster blijft hij staan en kijkt naar buiten.)

REGERS.
De dagen korten... de bomen verliezen hun blad... nu is 't al gauw weer winter. (*Hij zucht diep en gaat weer zitten lezen*).

MIENTJE
(*in uitgaanstoilet, gevolgd door Juffrouw Hoefs, vrolik door de achterdeur binnenkomend*). Dag paatje, dag paatje! Daar ben ik weer! (*zij geeft hem een zoen*).

REGERS.
Zo kleintje... Prettig gespeeld met je vriendinnetjes? Kom nu eens lief bij me. (*Hij neemt het kind op zijn schoot*).

MIENTJE.
Heel prettig; maar nu ben ik moe.

REGERS.
Hoeveel vriendinnetjes waren er wel?

MIENTJE.
Allemaal!

REGERS.
Nu... noem ze eens op. Ten eerste...?

MIENTJE.
O, neen; dat duurt veel te lang.

REGERS.
Zo ongeduldig? Kom.. blijf nu eens een ogenblikje rustig zitten. 't Is mooi weer, hè?

MIENTJE.

Heel mooi; maar u moet me niet zo stijf vast houwen! Dat kan ik niet velen.

Juffrouw HOEFS

(*terwijl Regers met een komies gebaar van ontzag Mientje*, *die op zijn schoot blijft zitten*, *met beide handen loslaat*). 't Is bepaald warm nog, meneer. Een afscheidsgroet van de mooie zomer, die we hebben genoten.

REGERS.

Is Mientje gehoorzaam geweest, juffrouw Hoefs?

Juffrouw HOEFS.

O ja, meneer.

REGERS.

Zal papa dan maar tevrejen over je zijn?

MIENTJE
(*van Regers schoot springend*). Ja, maar nu ga ik me uitklejen.

REGERS
(*zacht tot juffrouw Hoefs*). Heeft mevrouw niet...?

Juffrouw HOEFS.
We hebben mevrouw van daag niet gezien.

REGERS.
En kleintje, ik dacht, dat je van daag nog eens met papa uit zoudt gaan.

MIENTJE
(*beslist*). Nu moet ik Jantje naar bed brengen.

REGERS.
Jantje?

Juffrouw HOEFS.
Dat is de nieuwe pop, meneer, die u gisteren voor Mientje gekocht heeft.

REGERS,
O, zo; moet paatje dan alleen uitgaan?

MIENTJE
(*beslist*). Ja! Paatje moet maar alleen uitgaan.

Juffrouw HOEFS.
Maar Mientje, is dat nu vriendelik?

REGERS.
Laat ze maar, juffrouw Hoefs. (*Mientje de hand op het hoofd leggend*). Speel jij maar, kleintje, zolang je nog spelen kunt. (*Regers neemt zijn boek weer op; Mientje en juffrouw Hoefs gaan naar de deur van de kinderkamer; bij de deur aangekomen loopt Mientje plotseling terug*).

MIENTJE.
Pa... komt moesje van daag terug?

REGERS.
Dat denk ik niet, Mien. Hoe kom je daar zo ineens op?

MIENTJE.
Ach... ik dacht 't maar. Verleden hebben we moesje gezien... heel in de verte. Ik wou naar d'r toe gaan; maar de juffrouw wou 't niet hebben en moesje liep ook door. Zeker heeft ze ons niet opgemerkt.

REGERS.
Dat zal 't zijn, Mien.

MIENTJE.

Ze blijft lang zo weg, hè. Als moesje komt, moet u me dadelik roepen. En dan moet juffrouw Hoefs Jantje maar naar bed brengen. (*Regers kust haar*).

REGERS.

Ga nu maar met je pop spelen. (*Zodra Mientje en juffrouw Hoefs vertrokken zijn, neemt Regers zijn boek weer op*). Voor de moeder, door wie ze verwaarloosd wordt... al haar liefde. Ach ja; zo begint 't.

Toneel 2.

REGERS, MARTHA, UBBERGEN.

(Het licht over de tuin wordt allengs rossiger.)

UBBERGEN

(*die vóór Martha binnentreedt*). Natuurlik weer met 'n boek in z'n handen!

MARTHA.
't Is ook Zondag.

REGERS.
Durven jelui weer binnenkomen? Is m'n huis vrij verklaard van besmetting? (*hij geeft stoelen aan*).

UBBERGEN.
Hoe heb ik 't nu met je? Gisterenavond ontving ik je brief; van morgen zijn we hier. Me dunkt...

MARTHA.
Ja Theo, we zijn dadelik gekomen.

REGERS.
En daaruit... ik wil 't aannemen... blijkt, dat je goeie vrienden met me wilt blijven. Maar dat jelui geen van beiden in m'n treurige omstandigheden aanleiding hebt gevonden mij eens wat eer op te zoeken...

MARTHA.
Zie je wel, Jacques... net wat ik dacht. Ik zei 't je nog.

UBBERGEN.
Kijk eens, Theo. Ik houd niet van praatjes verkopen. We zouwen hier terugkomen, zodra je niet meer deedt aan 't spiritisme. Nietwaar; dat was de afspraak? (*Regers knikt*). Welnu, waarom beklaag je je dan?

REGERS.
Ach... beklagen!

MARTHA.
Je weet nog niet half, Theo, wat een stijfkop hij is. Ongelofelik! Als ik ook zo was...

UBBERGEN.
Ja, ja, ja. Weerhanen moeten *op* de huizen staan en niet er *in*. Maar in elk geval, Theo, ben ik verduiveld blij, dat die beroerde zaak uit de wereld is en dat je met de geesten hebt gebroken!

REGERS
(*met bitterheid*). Gebroken? Voor 't ogenblik, Jacques, is 't me alsof ik met alles had gebroken... met alle dingen en met alle mensen!

UBBERGEN
(*klopt hem op de schouder*). Laat de moed niet zakken. Je hebt 'n groote misslag begaan, da's zeker. Maar... wie is onfeilbaar. 't Is alles de schuld van 't spiritisme. Als ze mijn zin deden, werden alle magnetiseurs, mediums en somnambules ver... ver.. verbannen!

MARTHA.

Heb je gehoord, dat ie verbrand wilde zeggen? Ik geloof vast, dat Jacques in een vorig bestaan bij de inquisitie is geweest.

UBBERGEN.

En wat was jij? Een toverheks?

REGERS.

Ach, Jacques, hoe kan je zo fel gebeten zijn op mensen, die... enkele uitzonderingen daargelaten... niemand kwaad willen doen?

UBBERGEN.
Al willen ze 't niet, ze doen 't... Aan Christien en jou hebben ze kwaad gedaan. Aan al d'r medemensen doen ze 't en aan zich zelf op de koop toe.

REGERS.
Vin jij 't zó aangenaam te moeten denken, dat de dood je persoonlikheid volkomen vernietigt? Is 't niet begrijpelik, dat de mensen naar een bewijs zoeken van 't tegendeel?

MARTHA.
Nu Theo, dat zeg ik ook.

UBBERGEN
(*heftig*). Dood is dood en onzin kan ik niet uitstaan. Ik verlang nog niet op te stappen, dat is zeker; maar ik zou evenmin graag veroordeeld wezen om als de wandelende Jood eeuwig te moeten rondlopen.

MARTHA.
En weet je wat *ik* vind, Theo... je komt met 't spiritisme niet verder. Ik had gedacht, dat papa me eens vertellen zou hoe ie 't heeft... hoe 't daarginds is... wat ie doet; want daar kan je je toch maar geen voorstelling van maken. Maar nooit krijg je goed antwoord op je vragen. Altijd uitvluchten of verwijzingen naar een volgende séance. Ik geloof wel, dat papa gelukkig is, maar meer kom ik niet te weten.

UBBERGEN.
Bij Martha ten minste heeft eindelik 't gezond verstand... *mijn* gezond verstand dan... gezegevierd.

MARTHA.
Volstrekt niet. Ik doe er niet meer aan op raad van papa. Die wil door jou er niet van verdacht worden onze huiselike vrede te verstoren. Maar daarom zie ik nog in 't geheel niet in, dat jij gelijk hebt.

UBBERGEN.
Hoeft ook niet. Als *ik* dat maar inzie.

MARTHA
(*tot Regers*). Heb je nu ooit zo iets gehoord? Hij is toch ongelofelik!

UBBERGEN.
Wat ons drieën betreft, is 't spiritisme nu van de baan; maar...

REGERS.
Neen, Jacques, daarin vergis je je toch.

UBBERGEN.
Wat! Blijf jij dan nog altijd geloven in die domheid? Sakkerloot, Theo, dat valt me van je tegen.

REGERS.

Ja, Jacques, we moeten er in berusten op dat gebied elkaar tegengevallen te zijn. Tegenover de wereld laat ik 't spiritisme rusten; dat is waar. Ter wille van m'n kind mag ik m'n praktijk niet laten verlopen; maar...

UBBERGEN.

Welnu, dat is immers voldoende. In wetenschappelike kwesties zijn wij 't ook niet altijd eens.

REGERS.
Ongelukkig is 't spiritisme meer dan een wetenschappelike kwestie; voor velen is 't ook... een geloofskwestie.

UBBERGEN.
Voor mij toch niet en voor jou immers evenmin.

REGERS.
Voor jou is 't een ongeloofskwestie, en dat is even treurig... ja eigenlik presies 't zelfde.

MARTHA.
Of je gelijk hebt, Theo. Als Jacques de gek steekt met 't spiritisme, spreekt ie altijd van 't nieuwe geloof. Maar weet je wat *ik* dan doe? Ik antwoord eenvoudig *niet* of ik zeg: juist man; jij weet 't.

UBBERGEN.
Ja, ja. Jij staat 't hoogst van ons alle drie; jij mag op ons allebei laag neerzien. Maar... geloof of wetenschap... ik heb geen zin of plan meer tijd met dat spiritisme te verbeuzelen. We hebben ernstiger zaken te behandelen. Hoe sta je nu met Christien?

REGERS.
Hoe ik sta met Christien? Me dunkt, dat je dit weet. Ik had met Van Driel willen praten, hem wijzen op haar overspannen toestand; maar eer ik er aan dacht was ze weg en naar hem toe. Toen heb ik haar die brieven geschreven en zij heeft me geantwoord. Aan Van Driel heb ik eveneens geschreven; die heeft ook geantwoord. Van die hele korrespondentie hebben jelui afschrift gekregen en...

UBBERGEN.
Dat is zo en je hebt er goed aan gedaan die briefwisseling niet voor je zelf te houwen. We zijn nu eenmaal zwagers... ik zou je graag weer als vroeger willen noemen en aanbevelen, maar...

REGERS.
Maar dat kan je niet, zolang ik niet vierkant aan 't spiritisme m'n rug heb toegekeerd en zolang de zaak met Christien slepend blijft. Wil je dat niet zeggen?

UBBERGEN.
Ja. Christiens gedrag is zó ongewoon, dat de waarheid... althans wat zij voor de waarheid uitgeeft... in dit geval haast niemand waarschijnlik lijkt. En zowel jouw verklaring van dit gedrag als je hele houding maakt de zaak eer duisterder dan lichter. De een zegt, dat jij 'n tiran bent, die 'n vrouw t'huis 'n onmogelik leven laat leien; de ander noemt je 'n zwakkeling en Christien 'n malloot; 'n derde verkondigt, dat 't spiritisme jelui allebei gek heeft gemaakt, en alle mensen zullen 't er gauw genoeg over eens zijn, dat 'n dokter, die z'n hoofd voortdurend vol heeft met allerlei dergelike wederwarigheden z'n aandacht onmogelik bepalen kan bij z'n pasiënten.

REGERS.
Daar konden ze gelijk in hebben ook. Bij niets kan ik m'n aandacht meer bepalen. Ik hoor niet meer wat de mensen zeggen. Ik weet niet meer wat ik lees. Ik herinner me niet meer wat ik zo even nog beweerd heb. En altijd denk ik maar aan dat éne, dat afschuwelike.

UBBERGEN.
Dus geef je toe, dat er aan die chroniese toestand 'n einde moet komen. Dat dit noodzakelik is voor je praktijk, voor je zenuwgestel, voor je kind. Al dat geschrijf heeft niks gebaat en kon ook niks baten.

REGERS.
Weet jij een beter middel om een vrouw te overtuigen, die zich laat leiden en... verleiden door haar gevoel?

UBBERGEN.
Overtuigen? Neen. Om overtuigd te kunnen worden moet je in staat zijn met kennis van zaken door te denken. Vertel jij me eens welke vrouw dat is.

MARTHA.
Wel zeker!

UBBERGEN.
En al zou je er ook honderden kennen, vertel me dan eens, of zelfs die honderden zich niet dikwels genoeg door d'r gevoel laten meeslepen en toch nog abnormaal zijn.

MARTHA.
Wie niet denkt als Jacques, is dadelik abnormaal.

UBBERGEN.
Praat jij maar. Theo zou geen zenuwarts zijn als ie niet inzag, dat ik gelijk heb.

REGERS.
Maar al moest ik je voor alle vrouwen van de wereld gelijk geven, dan zou ik toch nog een uitzondering maken voor de mijne. Denk je, dat 't me mogelik zou zijn te leven met een vrouw, die ik beschouwen en behandelen moest als een onmondige? Mijn vrouw mag wat minder dan ik... veel minder des noods weten... goed; maar ze moet me kunnen begrijpen, m'n gedachtengang kunnen volgen... Is zij niet de enige aan wie ik m'n intiemste gedachten openbaar? Ik verlang met m'n vrouw te kunnen redeneren... niet over wetenschappelike vraagstukken... dat hoeft niet, maar wel over alle kwesties... over alle raadselen van 't leven. Jij houdt die voor je zelf; maar ik kan dat niet, en ik wil dat ook niet.

UBBERGEN.
Wat 'n utopie. Ik dacht niet, dat je nog zulk 'n idealist was.

REGERS.
Ja Jacques, onze opvattingen van 't huwelik lopen ver uiteen.

MARTHA.

En jouw opvatting Theo, is verreweg de beste. 't Is,

dat ik nu eenmaal van Jacques houd; maar anders... zoals die soms een vrouw behandelt...

UBBERGEN.
Gekheid! Al hield je niet meer van me... waartoe 't, hoop ik, nooit komen zal...

MARTHA.
Dat hoop ik ook. (*zij kust hem*).

UBBERGEN.
In alle geval zal ik er voor weten te waken, dat 't tussen ons zo'n vaart niet loopt als tussen Theo en Christien. Wat heeft die arme kerel nu voor 'n leven? 't Is immers God geklaagd! Theo had nooit mogen toelaten, dat Christien zich verdiepte in 't spiritisme. Aan d'r huishouwen en d'r kind had ze bezigheid genoeg en...

REGERS.
Ach Jacques, daarover worden wij 't toch nooit eens en wat geeft 't, of we 't verleden weer ophalen.

UBBERGEN.
Daar heb jij nu weer gelijk in; dat geeft niks. Dus zullen we ons bij 't tegenwoordige bepalen. Dat tegenwoordige Theo, mag niet langer zo door blijven sleuren. De geschiedenis is tot 'n schandaaltje geworden. Er moet dus 'n eind aan worden gemaakt.

REGERS.
Maar wat wil je dan toch, dat ik doen zal?

UBBERGEN.
Niet zwak zijn.

REGERS.
Is 't uit zwakheid, dat ik aan Christien geschreven heb: je keert voor goed terug en breekt alle verstandhouding met die Van Driel af... of... je ziet Mientje nooit weer?

UBBERGEN.
Neen, dat was volmaakt in orde; daarmee diende je in elk geval te beginnen.

MARTHA.
En ik vat er niets van, dat Stien geen verlangen voelt naar haar kind.

REGERS.
Geen verlangen naar haar kind? Hoe kan je dat nu zeggen? Je hebt toch d'r brieven gelezen. Ze snakt naar dat kind. Als ik juffrouw Hoefs niet zulke strenge orders had gegeven, zou Christien Mientje op de wandeling hebben aangesproken, en...

UBBERGEN.
En toch komt ze hier niet terug? Maar dan is immers 't bewijs geleverd, dat d'r neiging voor die Van Driel haar te machtig is. En dan heb ik immers gelijk, dat er aan deze toestand 'n einde moet komen!

REGERS.

Een einde! Welk einde dan? Neem aan, dat 't in m'n macht stond Christien met geweld te dwingen niet alleen

hier terug te keren, maar hier te blijven ook... geloof je, dat ik 't doen zou?

UBBERGEN.
Niet? Des te beter; maar laat je dan ook wettelik scheiden.

REGERS.
En als ze heimwee krijgt... naar haar kind, naar haar huis, naar mij misschien? Niets veranderliker dan het menselik gevoel.

UBBERGEN.
Wat? Zou jij haar dan eenvoudig terugnemen, alsof er niks gebeurd was? 'n Vrouw, die man en kind aan d'r lot heeft overgelaten om te gaan hokken met 'n... 'n kwakzalver.

REGERS.
Dan zal ik haar... terugnemen.

UBBERGEN.
Wel alle...!

MARTHA.
Dat vind ik heel mooi van je Theo. Met al die strengheid... dat straffen... die wraakzucht... Alle mensen zijn niet van ijzer zoals Jacques.

UBBERGEN.
Maar mijn God, Theo, je huiselike vrede heeft ze verstoord, tegenover de mensen heeft ze je in opspraaak gebracht, voor drie kwart heeft ze je praktijk al vernietigd! Geloof je nu toch nog, dat die vrouw ooit 'n greintje gevoel... echt gevoel voor jou bezeten heeft? En geloof jij nu toch nog, dat zij voor die Van Driel niks anders koestert dan 'n platoniese liefde?

REGERS.
Dat ze zich dit inbeeldt... te goeder trouw inbeeldt... ja, daar ben ik van overtuigd. Ze is overspannen... abnormaal... zeker; maar me bedriegen,... neen, Jacques, daar is Christien niet toe in staat.

UBBERGEN.
Nu ja, inbeeldt; maar...

REGERS.
Die inbeelding door 't gevoel opgewekt beheerst bij Christien alles.

UBBERGEN.
En niks veranderliker dan 't menselik gevoel... dat zeg je zelf. Je kunt dus alles van d'r verwachten. Dat die Van Driel haar op 't ogenblik volkomen in z'n macht heeft, staat vast.

MARTHA.
Maar die heeft geschreven, dat ie niets gedaan had om Christien tot zich te lokken en niet de minste invloed op haar wilde uitoefenen.

UBBERGEN.

Ach wat! die kwakzalver is toch 'n man.

REGERS.

Houd nu in 's hemelsnaam op me nog langer te pijni-

gen met je insinuerende praatjes! Begrijp je niet, dat ik me zelf al elke dag en van de morgen tot de avond op de pijnbank leg en martel met m'n gedachten over 't geen daar tussen die twee voorvalt? Begrijp je niet, dat ik altijd-door Christien voor me zie? Soms zie ik ze hier... komt ze op eens de kamer binnen... naar me toe; dan weer zie ik haar daar... bij hem... met hem spreken. 't Is om krankzinnig te worden... geen nacht slaap ik meer een uur achter elkander. En wat ik zelf denk... hoe afschuwelik 't ook is... ik weet 't... dat *moet* ik wel dragen; dat *kan* ik nu eenmaal niet afschudden; maar wat een ander er van denkt... wat een ander er van zegt... wat een ander vermoedt... moet ik daar nu ook nog naar luisteren? Neen, neen, neen, dat wil ik niet horen, dat wil ik niet weten!

MARTHA.
Arme, arme Theo; ik kan daar best in komen, hoor.

UBBERGEN.
Goed, heel goed... al is 't struisvogelpolitiek! Maar nu krijg ik ook op eens 'n heel nieuw inzicht in die kwestie. Weet je wat de zaak is? Jij houdt nog van Christien. Ondanks alles houd je nog van 'r. Is 't niet zo?

REGERS
(*opstuivend*). Wat wil je toch met die vragen? Maandenlang heb je met niets je bemoeid en nu op eens...

MARTHA.
Je weet Theo, dat *ik* dadelik naar Christien heb willen gaan; maar dat jij zelf...

REGERS.
Ja Martha, ik zelf heb 't niet gewild. Het aanbod was heel vriendelik van je... heel goed bedoeld. Ik ben er je dankbaar voor; maar dat er zich iemand tussen Christien en mij in zou dringen... al was 't met de beste bedoelingen... die gedachte alleen is me al ondragelik!

UBBERGEN:
Maar dan is 't ook zo... dan heb ik gelijk... en dan houd je nog altijd van 'r. Wat baat 't je nu dat te willen verzwijgen of ontkennen?

REGERS.
Nu ja, dan... ja! Omdat zij zich zelf 't hoofd op hol heeft gebracht... omdat haar overspannen verbeelding op een dwaalspoor is geraakt, kan ik nog geen ellendige in haar zien, die m'n liefde niet waard is! En al kon ik 't... al moest ik 't zelfs...

MARTHA.
Heel lief van je, Theo, en heel waar ook. Stien is niet slecht.

UBBERGEN.
Goed; maar omdat jij zó door je gevoel wordt beheerst, ben je ook niet bij machte deze zaak met de nodige flink-

heid te behandelen en dienen anderen dat voor jou te doen.

REGERS.
Nu... dat verbied ik die anderen. Versta je me, Jacques?

UBBERGEN.
Ik versta je; maar ik kan me er niet naar schikken. Ik heb in m'n leven al meer weerbarstige pasiënten gehad, die me naderhand dankbaar waren, dat ik ze tegen wil en dank had gered. Dacht je, dat ik nu jou... m'n zwager... aan z'n lot zou overlaten?

REGERS.
Wel...!

MARTHA.
Maar Jacques...!

UBBERGEN.
Dat Christien vroeg of laat terug zal willen komen... ik twijfel er geen ogenblik aan; maar geloof jij, dat alles dan weer in orde is?

REGERS
(*zeer verstoord*). Jacques, ik zeg je nog eens...

UBBERGEN.
En al neem jij voor je zelf... in je verliefde zwakheid... ook met alles genoegen... durf je dan d'r kind... jouw kind weer aan haar toevertrouwen...? (*stilte; Theo wendt zich weifelend af*). Zal je dat durven...? Aha! Nu schijnen de ogen je dan toch eindelik open te gaan, hè? 't Komt er maar op aan de dingen eens bij d'r ware naam te noemen. Begin je nu te begrijpen, dat je geen ogenblik rust meer hebben zou? En nog minder aandacht bij je werk dan tegenwoordig al 't geval is? Dat je aanhoudend zou denken: met welke dwaasheid houdt die vrouw zich nu weer bezig... wat voor gevaarlike denkbeelden prent ze 't kind nu weer in 't hoofd? (*korte stilte.*)

MARTHA
(*schuchter*). Ja Theo, in dit opzicht vind ik toch wel, dat Jacques gelijk heeft.

UBBERGEN.
En nu is Mientje nog maar 'n kind. Wat moet de invloed van zo'n moeder uitwerken, wanneer we 'n twaalftal jaren verder zijn? Zou jij als zenuw-arts aan 'n andere man, aan 'n vader van 'n meisje als Mientje..zou jij die de raad geven 'n vrouw als Christien terug te nemen? Nu... antwoord eens... antwoord eens met 't oog op de toekomst... de toekomst van je kind.

REGERS
(*zacht met smart*). Dat is 't... dat is 't, waaraan ik nog altijd geen moed heb gehad te denken.

MARTHA
(*hem gemoedelik een hand op de schouder leggend*). Arme, arme Theo.

UBBERGEN.

Nu zie je hoe nodig 't was, dat 'n derde zich met

de zaak bemoeide. Dat je toestand ellendig is... geloof me, vent, ik begrijp 't... ik ben er waarachtig niet ongevoelig voor... al is 't meeste je eigen werk. Maar moet ik 't daarom rustig aanzien, dat 't kwaad nog verder voortwoekert? Mijn God, man, dan was m'n vriendschap voor jou en je kind immers geen halve sent waard! Is 't niet zo?

REGERS.
Je hebt gelijk, Jacques... je hebt in alle opzichten gelijk.

UBBERGEN.
Laat mij dan ook handelen. Er bestaat maar één middel voor jou om weer tot 'n zuivere toestand te komen. Je mag die vrouw niet weer tot je nemen. Dat moet je je zelf onmogelik maken.

MARTHA.
Ja Theo, al is ze m'n zuster... Zie je, als je geen kind had... maar als ze naderhand Mientje...

REGERS
(*verpletterd ineen zinkend*). O...o...o...!

UBBERGEN.
Zie je 't in? Zie je 't zelf in? (*Regers knikt in stomme vertwijfeling.*)

MARTHA.
Theo, Theo, ik heb toch zo met je te doen! (*ze omhelst hem.*)

Toneel 3.

Dezelfden, CHRISTIEN.

(Christien is gedurende de laatste paar woorden onopgemerkt binnen gekomen en staat midden in het vertrek onzeker tot wie zich te wenden)

UBBERGEN
(*haar opmerkend*). Wat...?

MARTHA
(*haar opmerkend*). Jij hier?

REGERS
(*haar opmerkend*, *half blij verrast half ontsteld*). Stien!

CHRISTIEN.
Ik kon 't niet langer uithouwen! Ik kon 't niet! Eis al wat je wilt. Ik mag niet langer weerstand bieden. Ik voel, dat ik 't niet mag. Alle voorwaarden neem ik aan... Zeg maar wat ik doen moet. Zeg 't... zeg 't; maar in Godsnaam geef me m'n kind terug!

Theo, geef me Mientje weer! Is ze niet even goed mijn kind als 't jouwe? Ik moet haar zien... ik moet haar weer zoenen op 't lieve gezicht. Waar is ze... Mientje... Mientje... (*zij wil rechts binnengaan*).

(Theo weet niet wat te zeggen of te doen; Ubbergen verspert haar de weg.)

UBBERGEN.
Een ogenblik. Dat jij behoefte voelt je kind weer te zien, Christien, ik geloof 't graag; maar of 't voor dat kind zo gewenst is jou weer te zien, da's een andere kwestie.

CHRISTIEN
(*bedaard*). Theo...}(*haast tegelijk*).

REGERS
(*heftig*). Jacques...}(*haast tegelijk*).

MARTHA.
Maar Jacques als...}(*haast tegelijk*).

UBBERGEN
(*Martha afwerend tot Christien*). Je hebt nu met mij te maken. Kijk, Christien, heb jij liefhebberij je te verbeelden, dat je met geesten omgaat of dat je vroeger al eens op de aarde hebt rondgewandeld... ga je gang; maar Theo mag niet toelaten, dat z'n kind eenmaal 't slachtoffer wordt van jouw auto-suggesties en je hysteriese mallotigheid.

REGERS
(*heftig*). Jacques...

MARTHA.
Nu... nu...

UBBERGEN.
Wat ik zeg, is hard... ik weet 't; maar zachte heelmeesters maken stinkende wonden. Christien dient eindelik de waarheid eens te vernemen.

CHRISTIEN
(*bedaard*). Van jou... Jacques?

REGERS.
Neen, ze heeft gelijk. Als iemand haar die waarheid moet zeggen, ben ik 't en ik alleen.

UBBERGEN.
Pas op, Theo, pas op. Bedenk wat je zoeven nog erkend hebt. Ga niet weer terug. Christien heeft op de schandelikste wijze misbruik gemaakt van je zwakheid. Ik weet wel, dat ze dat zelf niet inziet; maar juist daardoor is ze des te gevaarliker. Ik herhaal 't: pas op... laat je niet weer begoochelen... 't geldt nu je kind.

REGERS.
Dat kind is ook haar kind, Jacques. Voor dat kind komt ze immers terug. Heb je 't dan niet gehoord, dat ze zich aan alles wil onderwerpen?

CHRISTIEN
(*Regers hand vattend en drukkend, die echter dadelik weer slap neervalt*). Dank voor die woorden.

MARTHA.

Ja Jacques, als ze nu toch berouw heeft... oprecht berouw.

UBBERGEN.

Nieuwe opgeschroefdheid en anders niks; maar wil Theo weer zwak zijn... willens en wetens nieuwe ellende te gemoet gaan..., hij moet 't weten.

REGERS.

Laat me met haar alleen. Dat is al, wat ik voor 't ogenblik verlang.

MARTHA.
Heel begrijpelik en dan zal alles nog goed terecht komen.

UBBERGEN.
Mij best. Martha en ik hebben dan hier ook niks meer te doen. Maar één ding, Theo, zeg ik je. Ik zal beginnen met af te wachten wat er hier gebeurt. Zelfs de schijn wil ik niet op mij laden van goed te keuren 'tgeen jelui tot nog toe gedaan hebt en 'tgeen jelui van plan schijnt in de toekomst uit te halen.

MARTHA.
Ach Jacques, is 't nu nodig zo hardvochtig te spreken? Als alles nu weer in orde kan komen, moet jij dan...?

REGERS.
Laat hem, Martha. Laat hem doen wat ie meent dat zijn plicht is. Ik zal 't ook.

UBBERGEN.
Akkoord... en overigens, dat weet je, sans rancune. Van harte hoop ik, dat jij nooit berouw zult krijgen over 'tgeen je nu doet. Maar ik vrees 't tegendeel; daar wind ik geen doekjes om. (*Hij geeft hem de hand*). Kom, Martha. (*Af zonder Christien te groeten*).

MARTHA.
Ach God, wat vind ik dat alles naar! (*tot Christien*). Was jij toch maar nooit met 't spiritisme begonnen. Toe, vraag Theo vergiffenis en doe nu alles wat Theo vraagt... hij is zo goed... en ie houdt toch zo innig veel van je (*tot Theo*, *wie zij de hand reikt*). Wees niet boos op Jacques, Theo. Hij wil alleen in jouw belang handelen. Heus. En heb met Christien maar medelijden. Zal je? (*hij drukt haar zwijgend de hand*).

Toneel 4.

REGERS, CHRISTIEN (het wordt allengs donkerder).

CHRISTIEN.
Ze veroordelen wat ze niet begrijpen en ze begrijpen alleen 't grof materiële. Wat zijn zulke mensen te beklagen.

REGERS
(*stroef*). Je weet Christien, op welke voorwaarden je Mientje kunt zien.

CHRISTIEN.
Ik weet 't; maar... Theo... waarom martel je me zo... waarom dwing je me iemand ongelukkig te maken, de een of de ander. Ik wil geen kwaad... voor niemand. (*Regers gaat zitten.*)

REGERS.

Neen, neen, 't is waar. *Ik* ben 't, die kwaad doet... *ik* ben 't, die kwaad wil! Mijn leven is zo ellendig, dat ik 't m'n felste vijand niet toe zou wensen; maar dat is alleen *mijn* schuld, mijn eigen domme schuld. Voor Jacques ben ik te week gevoelig

om verstandig te kunnen handelen; voor jou ben ik te koel verstandig om je zieleleven te kunnen vatten. *Ik* ben een brute dwingeland en *jij* beoogt alleen het goeie... het goeie voor... iedereen.

CHRISTIEN
(*treurig*). We hebben elkaar verloren en we schijnen elkaar niet weer te kunnen vinden.

REGERS.
Ja, dat schijnt zo.

CHRISTIEN.
Maar is dat een reden om elkaar 't leven nodeloos te verzwaren? (*korte stilte*). Ik heb zo'n innig medelijden met je. (*zij is genaderd en legt een hand op zijn schouder*).

REGERS.
(*afwijzend*) O, dank je. (*hij rijst op en verwijdert zich van haar*). Ik had wat anders verwacht.

CHRISTIEN.
Ik zou je zo graag laten delen in de zielevrede, die ik voor me zelf gevonden heb, ondanks al m'n verdriet.

REGERS.
Je verdriet?

CHRISTIEN.
Ja.. mijn verdriet. Ach... Jij weet niet welk een heerlike kalmte 't geeft op al 't kleine aardse gedoe... op alle aardse begeerten van een hoog mooi standpunt neer te zien. Kom ik je dat toch maar laten beseffen. Kon je me maar volgen. (*stilte*). Maar als dat onmogelik is, Theo... kunnen we dan elkaars opvattingen niet leren eerbiedigen... niet.... naast elkaar in vrede leren voortgaan? Kunnen we dat niet... al was 't maar alleen ter wille van ons kind?

REGERS.
Ben je hier gekomen om te blijven of om weer... weer naar... naar die ander... terug te gaan?

CHRISTIEN
(*deemoedig*). Om te blijven. Je ziet 't immers.

REGERS
(*verbaasd en onzeker*). Zo... dus... dus voor 't kind?

CHRISTIEN.
Omdat ik voel, Theo, dat nu *dit* mijn plicht is.

REGERS
(*stroef*). Je plicht... aha, je plicht. Nu, 't is goed. (*op de zijdeur wijzend*) 't Kind is daar. (*Christien gaat zwijgend door de zijdeur af*).

Toneel V.

REGERS, BETJE, later CHRISTIEN, MIENTJE

BETJE
(*de lamp brengend*). Kan ik dekken, meneer?

REGERS.
Is 't al zó laat, Betje?

BETJE.
Ja meneer. Hebt u 't niet aan 't donker gemerkt? Ik had de lamp al lang willen brengen; maar ie wou eerst niet branden. 't Is gelukkig van daag nog een heldere dag geweest.

REGERS.
Ja... heldere dagen zullen we nu wel niet veel meer krijgen. (*Betje dekt*).

BETJE.
Nou... over een paar maandjes weer. Een mens zegt toch altoos: op regen volgt zonneschijn.

REGERS.
Dat zeggen de mensen... ja... Betje, je moet voor vier dekken.

BETJE.
Vier?

REGERS.
Vier.

BETJE
(*dekkend*). O, zo... nou... 't is goed, meneer... Mevrouw zit zeker weer hier... met d'r rug naar de raam toe... net als vroeger.

CHRISTIEN
(*met Mientje binnenkomend*). Ben je blij, Mien, dat moesje terug is?

MIENTJE.
Of ik! Altijd met die juffrouw...

CHRISTIEN.
Mijn klein dotje (*zij zoent het kind*).

BETJE.
Zie zo (*zij gaat heen*).

Toneel 6.

REGERS, CHRISTIEN, MIENTJE, later juffrouw HOEFS.

REGERS
(*tot Christien*, *die op het punt is haar oude plaats aan tafel weer in te nemen*). Neen... Christien... ik zal je voortaan aan tafel een andere plaats geven. Niet meer tegenover me. Dat herinnert me te veel... dat... nu... (*uitbarstend*). Neen, neen... dat houd ik niet uit... dat houd ik niet uit! Driemaal per dag hier... dat is me niet mogelik... (*zich beheersend*). Mientje... kind... ga even heen.

CHRISTIEN

(*Mientje wegbrengend*). Ik zal je aanstonds weer roepen, Mien.

REGERS.

Neen, Christien, ik kan 't niet! Ik kan niet met je in 't zelfde huis wonen... je elk ogenblik hier tegenkomen... aan dezelfde tafel met je zitten... en toch je behandelen alsof je een vreemde, hoogstens een zuster voor me was...! Ik kan niet samenleven met een vrouw, die enkel nog voor me zijn wil een

spooksel uit 't verleden. Vind me zwak... laf... al wat je wilt, maar dat kan ik niet, dat kan ik niet! Je bent hier teruggekeerd... je wilt hier blijven... niet meer... niet teruggaan. (*Christien schijnt te willen spreken*). Neen, neen, antwoord nog niet. Je bent hier terug gekomen... uit... uit plichtsgevoel. Dat heb je gezegd en... en ik begrijp wat je daarmee bedoelt. (*Christien schijnt weer te willen spreken*). Neen, neen, ik wil niets weten... Ik verlang ook volstrekt niet, dat je je zelf geweld aandoet. Al wat ik vraag is... laat mij... voor me zelf... de illusie... alleen maar de illusie, dat... dat alles nog is zoals vroeger. Wees weer m'n vrouw. O, ik zal je niets verwijten, ik zal van niets meer spreken. Ik zal geen toespeling op wat ook maken. Ik wil je alleen maar weer zoenen net als vroeger, in m'n armen sluiten als vroeger... aan 't verleden nooit, nooit meer denken. Noem me aards, zinnelik, bekrompen; heb me niet lief als je geen liefde meer voor me voelen kunt. Daar... 't Is misschien zwak... laf van me; maar laat mij jou liefhebben... jou liefhebben zoals een mens, een man liefhebben kan en moet, liefhebben met lichaam en ziel! Stien, wees weer m'n vrouw... helemaal m'n vrouw... net als vroeger.

CHRISTIEN.

Ach, Theo, al gaf ik nu toe... al deed ik wat je verlangt... wat voorbij is, keert niet weer. En... kan jou gelukkig maken wat voor mij... stuitend is geworden? (*Regers slaakt een uitroep van afgrijzen*). Tracht je toch eens een ogenblik te verplaatsen in 't zieleleven van iemand, die 't zinnelike overwonnen heeft... Wat jij nog altijd liefde noemt... wat ook mij eens gelukkig maakte... dat gevoel... dat ik toen mooi vond.. dat... dat bestaat in mij... niet meer.

REGERS

(*verkild en teleurgesteld*). Zo... bestaat dat gevoel in jou... niet meer. Dus... wel beschouwd hadt je ook vroeger niet *mij* lief; maar wel dat mooie gevoel. En nu dat in jou niet meer... bestaat, omdat jij 't moedwillig hebt vernietigd... vernietigd met je dweperij, met je ziekelike overspanning, met je hersenschimmen... wat kan 't je nu schelen, of 't in mij nog wèl bestaat. Niet waar? Wat kan 't je nu schelen, of je mij diep rampzalig maakt? Als jij zelf, als jouw nieuwe, mooie gevoel nu ook maar weer op *zijn* beurt bevredigd wordt! *Mijn* gevoel... ach, dat is immers *mijn* zaak, alleen *mijn* zaak. Daaraan denk je

niet eens. Of neen, 't is waar... je zult 't voortaan... eerbiedigen (*met sarkasme*). En dat is nu die veelgeroemde vrouweliefde, hé? Dat is 't nu, waardoor vrouwen zo hoog menen te staan, zo hemelhoog verheven boven een koel verstandige man!

CHRISTIEN.
Wees niet zo onrechtvaardig, Theo! Ik heb je zeker niet minder lief dan vroeger, al is 't nu met een andere, een reinere, een betere liefde,

REGERS
(*met sarkasme*). Met goedvinden van meneer Van Driel?

CHRISTIEN
(*zachtzinnig*). Waarom zo bitter? Heb ik je niet geschreven en gezegd, dat de band tussen Van Driel en mij niet is van *deze* wereld... van dit stoffelik bestaan?

REGERS
(*met verbeten woede*). Denkt hij zelf ook zo?

CHRISTIEN.
Ik heb er hem van overtuigd, dat hij niet anders denken *mag*.

REGERS
(*met sarkasme*). A... was dat nodig... Hij is dus ook maar een gewoon mens, hé... een heel gewoon mens. Hij had alleen 't voorrecht met je mee te kunnen dwepen, niet zo nuchter te zijn als ik. Of... of ben je weer van hem weg gegaan, omdat ie op den duur van dit dwepen... van die bovennatuurlike reinheid toch ook niet gediend was?

CHRISTIEN
(*zachtzinnig*). Theo... waarom verlaag je je zelf tot die vulgaire jaloezie?

REGERS
(*hartstochtelik*). Omdat ik nog altijd van je houd als op de eerste dag van ons huwelik en aan een ander geen stukje gun van je hart, geen blik uit je ogen. Begrijp je dat nog niet? Als ik 't zelf niet eer geweten had, zou ik 't nu wel beseft hebben in die afschuwelike tijd, dat ik je hier zocht, hier zag in elke kamer, waar ik gewoon was je te vinden en waar ik nu niets vond... terwijl jij daar ginds was... daar... bij die ander.

CHRISTIEN.
Heb ik me dan aan... die ander... gegeven?

REGERS.
Ik wil geloven van neen; maar dring je zelf toch geen malle dingen op! Leef niet langer in die hersenschimmen van je dweperij en zie eindelik eens klaar in je eigen binnenste! Als je mij niet langer liefhebt... want dat betere, dat reinere gevoel... neen, wat je ook zegt: dat is geen liefde... maar is 't dan niet klaar als de dag, dat je van die ander houdt? Of altans in z'n macht bent door suggestie, of de hemel weet hoe? Erken

dat dan ten minste! Wil je misschien de waarheid voor me verzwijgen, me sparen uit een laatste restje genegenheid?

CHRISTIEN

(*zachtzinnig*). Hoe kan jij zo wreed zijn, en hoe kan ik erkennen wat zó niet waar is? Wat ik voor jou gevoeld heb, heb ik nooit gevoeld... voor hem! En suggestie.. och neen. Ik was 't werktuig om die man verder te brengen. Dat is 't. (*dwepend*) Theo, Theo, begrijp toch, dat er in waarheid maar éne grote, zuivere liefde bestaat; één zon, waarvan alle individuële liefden vertroebelde stralen zijn. En dat die liefde 't leven zelf is... de kern van alles... de liefde *van* al wat leeft, *voor* al wat leeft.

REGERS.

Dus in een ander mens heb jij alleen maar lief... de liefde zelf; en egoïsme, liefde, onverschilligheid... ach, dat is dan volgens jou eigenlik allemaal 't zelfde?

CHRISTIEN.

Neen, Theo. Liefde zonder begeerte is geen onverschilligheid, is geen egoïsme... 't Is juist de hoogste, de verhevenste liefde, de liefde, waarin wij eenmaal allen moeten, allen zullen opgaan.

REGERS

(*bitter*). Maar waarvoor ik... jammer genoeg... nog niet rijp ben, hè? Je bent me dus ook nu weer vooruit, zoals je me altijd vooruit geweest bent. We waren nauweliks getrouwd of mijn genegenheid was je al niet genoeg meer en je hunkerde naar een kind. Je kreeg 't kind en 't spiritisme nam je in beslag... het spiritisme, waarheen ik je niet volgen kon. Eindelik kwam ik ook daar aan, hopende je terug te vinden; maar toen snelde jij weer verder voort en vond de ziel, die je lief had gehad in een vorig bestaan. En nu... nu rest je alleen nog maar te verlangen naar een opgaan in het al... naar de dood.

CHRISTIEN.

Wat is 't aardse leven anders, Theo, dan een ontwikkeling naar...

REGERS.

Naar wat? Weet jij dat?

CHRISTIEN.

Naar een beter bestaan.

REGERS.

Waarvan je niets weet! Neen Christien. Wat zou 't leven zijn als 't niets anders was dan dit? (*stilte*).

CHRISTIEN

(*zacht*). Ja, we hebben elkaar verloren en we vinden elkaar niet weer (*lange stilte*).

REGERS

(*uitbarstend*). Ga dan ook weg! Ga heen, ga heen! Waartoe dan nog langer onder één dak te leven? Dan wil ik je niet meer zien! Dan kan ik je bijzijn niet meer dragen! Dan moet

ik je uit m'n ziel rukken zoals ik onkruid uit m'n tuin ruk, zoals ik wild vlees wegbrand uit een wond! Ga weg dan... ga weg, ga weg! (*Mientje keert terug*).

CHRISTIEN.
Ik zal gaan, Theo.

MIENTJE.
Neen, neen, moesje mag niet meer weggaan. Moesje moet hier blijven. (*Christien sluit het kind weer in haar armen; Regers aarzelt.*)

CHRISTIEN.
't Kind wil bij me blijven, Theo.

REGERS.
Om ook al beroofd te worden van elk menselik gevoel? Om ook 't leven te leren minachten als enkel voorbereiding tot een onbekend hiernamaals? Heeft Jacques dan toch gelijk?

CHRISTIEN
(*zacht tot Mientje*). Ga naar papa, Mien. (*Mientje gaat langzaam naar Regers en barst bij hem gekomen in tranen uit.*)

REGERS.
Houd jij ook niet meer van paatje?

MIENTJE.
Ik houd wel van paatje, maar moesje moet hier blijven. (*Christien zucht en wil heengaan.*)

REGERS.
Zo. (*na een aarzeling*) Blijf Christien... blijf bij je kind. (*na een stilte*) O, had ik me toch nooit ingebeeld gelukkiger te kunnen worden dan ik vroeger was met m'n boeken en m'n werk.

(*Christien zit met Mientje aan de middentafel. Klokgelui als in Bedrijf I. Betje brengt een schotel op en plaatst die op de tafel; juffrouw Hoefs gaat zwijgend aan de tafel zitten.*)

CHRISTIEN
(*gaat naar Theo toe*, *legt haar hand op zijn schouder en zegt op zeer lieftallige*, *haast medelijdende toon*) Theo.

REGERS
(*haar afwerend*). Ga maar... ga maar eten. Ik kom wel... alleen.

(Christien gaat langzaam naar de tafel terug; Regers volgt iets later en neemt zijn plaats aan de middentafel in; het klokgelui duurt voort; het scherm zakt langzaam.)

MARCELLUS EMANTS.

Verzen.

I.
Allerzielen.

1.

Den schreiend-grijzen dag van Allerzielen,
Heeft ál haar dooden droef mijn ziel herdacht.
De wolken weenden wild, ik weende zacht. -
Op zóoveel graven moest ik nederknielen
Dat, vóor mijn weerkeer, daalde zwarte nacht.
Bang zie ik om. - Wie volgt mij op de hielen?
Op d'akker Gods, waar mild mijn tranen vielen,
Vergat ik één, wie drukt der aarde vracht.

Ik voel haar adem in mijn haar. - ‘Erbarmen!
Laat mij verzaden, laven aan uw disch,
Laat me aan uw haard mijn marmerkoû verwarmen!
Ik sliep zóo lang waar 't kil en donker is.’
- ‘O doode Jeugd, herlevende in mijn armen!
O zonder u was leve' alleen gemis.

2.

‘Mijn blonde Jeugd in blanke doodewade,
Kom waar de vlam, die nimmer werd gebluscht,
Met rozegloed uw bleeke wangen kust!
O kom dat ik u lave en u verzade
En liefderozen rood van zonnelust
Vlechte om uw vochte lokken! - O hoe raadde
Ge zóo mijn wanhoop? Jeugd, wel komt ge spade,
Ik riep u lang, zijt ge eindlijk uitgerust?’

Maar droeve en zwijgend laat mijn Jeugd zich tooien
Met roode rozen, half bevrozen al.
En sneeuwen laat ze uit klamme wadeplooien
Graf-immortellen- en violen-val.
Ik kniel gedwee en laat me er mee bestrooien
En luister vroom naar wat zij zingen zal.

3.

- ‘Ik kom te laat, nu tromt Novemberregen
Zijn doffen doodmarsch op uw vensterruit,
Nu bronze en geel al viel den boomkruin uit
Het dorre loof, ten sombren grond gezegen,
Nu zwijgt alom de blijde vogelfluit
En 't land is leeg van blonden korenzegen
En, Winters koû-herauten, allerwegen
Zwermen de kraaien, krijschende om hun buit.

O vrouw! 'k misleidde u met een lentelogen.
Aanzie die zilvren herfstdrade' in mijn blond,
De blauwe vlam gebluscht in weenende oogen,
De droeve groeven rond mijn bleeken mond.
'k Herleef niet héel, 't was niet in uw vermogen.
Kom mee met mij - en zegen wie mij zond.’

II.
Herfstdag.

Een grauwe vrouw in grijsverweerde lompen
Biedt gele en bronzen chrysanthemen veil,
Ziekgeel als bleeke zon en bruin als ijl
Novemberloof, van de eerste koû gekrompen.

Een doode roze omklampt een klammen stijl
Van 't villa-hek en logge tuinmansklompen
Vertreden ruw haar bladersneeuw. - Den dompen
Hemel ontwelt onhoorbaar weene' een wijl.

Als vleugellamme kranke vogels zwerven
De bruine blaadren door de grijze lucht
En vallen moe in welkend gras, hun verven
Vermengd er mede, met een zwakken zucht.
Droef roept een raaf - en ál nu ademt sterven.
- Lief, open de armen, dat 'k er warm in vlucht....

III.
Liefdehanden.

Gezegend weze' uw warme trouwe handen,
Uw liefdehanden, wie zich blij vertrouwden
Mijn bleeke droomen, die ten hemel schouwden,
Of de oogen van haar liefde, in levens landen
Zóo lang, zóo bang verbeid, daarboven blauwden,
- Hoewel ik treurde om wreedverscheurde banden
Tussche' aarde en hemel - heilig vuur ontbranden
Deedt ge in het huis, dat mij uw handen bouwden.

O lieve handen, die zóo weeldig streelen
Mijn zachte ziel, vol roze- en manesproken,
Die voelt zóo zoel uw liefde-droom fluweelen,
Tot waar ze, in donker, weenend lag verdoken!

Nu wil zij weer, een Meievogel, kweelen
En bloeie' in zon, een Meiebloem ontloken.

IV.
Nacht.

O lief! ik luister naar uw ademhalen
En voel mijn hart zijn bangen klop versnellen
En uit mijn wezen dauw van weedom wellen
En warme dropplen langs mijn wangen dalen.

Ontwaak nu, lief! Ik wou je een sprook vertellen,
Van roze-aromen en van manestralen,
Een mooie sprook vol zang van nachtegalen
En zwevedans van elfen en kapellen.

Slaap niet zóo lang! Laat me in uw arm vergeten
Het droeve doel, waarheen elk ademhalen
Ons naderbrengt: dan word ik ruw gereten
Uit de armen van mijn lief. - Ik las verhalen
Van eeuwig weerzien, maar de waarheid weten
Alleen de dooden, wie de woorden falen.

V.
Laatste dag.

Mijn zuster, mijn bleeke zuster,
Die stierf al zoo lang gelêen,
Die kwam bij mijn bed, wen ik rustte er:
- ‘Hoe liet je zóo lang mij alleen?’

Ik voelde haar hand op mijn schouder
En haar hand was zoo koud als sneeuw.
- ‘Ik wacht - en ik word er niet ouder,
Ik wacht - en het lijkt al een eeuw.’

- ‘O zuster! en kom je mij halen?
O zuster! dan is het mij wel.
Ik wil in je graf wel dalen:
Ik ben moe van het levensspel.’

- ‘Ja, kom en breng ál je gedichtjes
In het graf, waar ik rust van mijn pijn,
En lees me die voor, bij de lichtjes
Van tranen in maneschijn.’

- ‘O zuster! ze zijn er zóo droeve,
De liedjes, die 'k zing wen ik ween.
Ze maken je donkere groeve
Nog donkerder wel dan voorheen.’

- ‘Toch wil ik, toch moet ik ze hooren,
De liedjes, die 't leven je gaf.
Ze zullen mijn droom niet verstoren,
Maar zoetjes mij wiege' in mijn graf.’

- ‘O zuster! ik zal ze gaan halen,
Maar jon mij één dag nog respijt!’
- ‘Bij 't zilvren der manestralen,
Wees dan voor de reize bereid.’

Zij verdween - en ik sprong van mijn leger
En ik wrong er mijn handen van smart.
Mijn lippen, die voelde ik al veeger,
Als een doodsklok, zoo klopte mijn hart.

Toen zocht ik, door lanen en straten,
Mijn lief, tot ten lest ik hem vond.
- ‘Ik moet u voor eeuwig verlaten
En slapen al onder den grond.

Mijn zuster, die komt er mij halen
Wijl zij bleef in haar graf zóo alleen.
Bij 't zilvren der manestralen,
Ga ik mee, waar ze al lang verdween.

Maar ik voel mij zóo vol nog van leven,
Van verlangen, van liefde en van pijn.
O nu moet ik wel bangen en beven
Dat ik levend begraven zal zijn.

Wel wil ik mijn liedjes haar geven,
Wijl zij was mij een speelnoot trouw,
Maar ik leefde nog lang niet mijn leven
En dat kwelde me, in 't graf, met berouw.

O nu pers mij den wijn van het leven
In deze' eenigen dag, die mij rest!
Vul mijn beker met wijn van het leven,
Dat mijn vlammende dorst word' gelescht!'

O toen langde mijn lief mij een beker,
Dat ten leste ik gelaafd zou zijn,
Doch mijn hand was zoo bevende onzeker,
Die verspilde den purperen wijn.

O die uren, die uren, die resten
En geen enkele stonde, die troost! -
O ik wacht op de zon in het Westen
En ik wacht op de maan in het Oost.

O kon ik maar leven of sterven!
Nu is het geen leven, geen dood.
- Daar kleurt met haar rozeverven
De zon al den hemel rood.

- 'O zuster! neen, blijf er maar droomen
In uw eenzaam verlaten graf!
Ik liet er mijn tranen op stroomen,
Die vloeien als dauw naar u af.

O zuster! de droeve dooden,
Die moesten de levenden niet
Naar 't eeuwig donker nooden,
Om te zingen een wiegelied.

O zuster! de bleeke dooden,
Die moesten de levende' alleen
Maar wijzen, als godeboden,
Naar den stralenden hemel heen.

Veel eenzame dooden, zuster,
Die roepen mijn naam, bij nacht.
Ik sliep wel veel geruster,
Had ik alle troost gebracht.

Ik sliep wel veel geruster,
Bleef niet mijn lief alleen.
Die zal nu dolen, o zuster!
Rondom ons graf maar heen.

O donker wordt al het Westen,
In het Oosten gaat óp de maan -
O de uren, die mij nog restten,
Wat heb ik er mee gedaan?

O lief! nu is ál te spade,
Nu moet ik naar Doodenland. -
Daar zie ik al wuiven een wade,
Daar zie ik al wenken een hand...

HÉLÈNE LAPIDOTH - SWARTH.

Heldensage en mythologie.

I.

Sedert het enthousiasme der romantiek in het eerste vierde deel der vorige eeuw de algemeene belangstelling voor de Germaansche oudheid wakker riep, is eene der kernvragen der toen jonge wetenschap die geweest naar den oorsprong der heldensage. Men vindt de meeningen, die de onderzoekers gedurende honderd jaren in verschillende legerkampen zouden verdeelen, reeds in de werken der hoofdmannen van dien tijd duidelijk uitgesproken. Terwijl Wilhelm Grimm, wiens grondleggend werk niet slechts als materiaal-verzameling nog heden van de grootste beteekenis is, in de eerste plaats de poëzie als de macht erkende, die de gestalten der heldensage in het leven heeft geroepen, en daarnaast aan de geschiedenis eene plaats inruimde, maar zeer beslist een tweede plaats, in zooverre als hij van meening was, dat een niet te loochenen overeenstemming in inhoud tusschen beide het gevolg was van eene secundaire versmelting met historische elementen, een ‘sich anlehnen’ aan de geschiedenis, zag zijn oudere broeder in de stof van het heldengezang insgelijks een versmelting van de geschiedenis, maar met een gansch ander element, - de mythologie. Deze laatste houdt hij voor primair, ofschoon hij de verbinding voor zóó innig aanziet, dat aan beide bestanddeelen een gelijke plaats moet worden ingeruimd. De zienswijze van Jacob Grimm werd door den man, die op het gebied zoowel der klassieke als der Germaansche philologie destijds de groote autoriteit was, door Lachmann, gedeeld, en zij is bij de volgende generatie bijna tot alleen-

heerschappij gekomen. De Berlijnsche universiteit werd het palladium der orthodoxe opvatting; daar zetelde later Müllenhoff en hield het vlammende zwaard getrokken, om ieder, die het wagen zou, het nationale heiligdom aan te randen, daarmee te treffen. En na hem werd zijn zetel ingenomen door Scherer, die met dezelfde trouw, zij het ook met minder grimmigheid, dezelfde leer verkondigd heeft.

Om ons omtrent de bedoeling der leer een denkbeeld te vormen is het noodig te vragen, wat men in die dagen onder mythologie verstond. Het woord beteekent kennis of studie van mythen. Van ouds echter hecht men er tevens een collectieve beteekenis aan, namelijk die eener verzameling van mythen of van den geheelen mythenschat van een volk. De vraag is dan verder, wat onder een mythe verstaan werd en wordt. Reeds de oudheid past deze benaming, die oorspronkelijk ‘vertelling’ beteekent, op de godenleer toe, en in dezen zin is het ook door Jacob Grimm en zijne volgelingen bedoeld. Interessant is een plaats in een brief van dezen geleerde aan Lachmann, naar aanleiding van diens ‘Kritik der Sage von den Nibelungen’, waar hij omtrent Wilhelm zegt: ‘Er hat allerdings das göttliche nicht genug hervorgehoben’. Hier is ‘das göttliche’ in denzelfden zin gebruikt, waarin anders van het mythische gesproken wordt. Volgens deze leer zijn dus de helden der heldensage althans voor een deel oorspronkelijk goden. Dat zij als menschen, ofschoon dikwijls met bovenmenschelijke kracht, voorgesteld worden, wordt hieruit verklaard, dat zij verbleekt zijn, dat hun oude beteekenis verduisterd is. En dit hangt met verschillende omstandigheden samen. Vooreerst hiermee, dat hun daden niet meer verstaan worden. Deze zijn namelijk onder een beeld voorgesteld. Niet met opzet, maar door eene naïeve substitueering, gelijk men die van een primitief volk wachten kan. Wanneer het dondert, - deze goden zijn namelijk bijna uitsluitend natuurgoden, - dan is het de god van den donder wiens wagen rolt, of die met een monster strijdt. Wanneer de zee in den winter het lage land overstroomt, dan maakt een booze vijand zich van den bodem meester en rooft de schatten der menschen, die in den bodem verborgen zijn, maar wanneer zij daarna, hetzij door den voorjaarswind, hetzij door dijken ingetoomd wordt, dan is het een voorjaarsgod, die den winterdaemon, of een

cultuurgod, die de onvriendelijke natuurmachten overwint. Het naïeve volk kon zich deze gebeurtenissen niet anders voorstellen dan als een werkelijk gevecht tusschen personen van gelijke beweging als zij zelf, en van zoodanige gevechten dichtten zij. Op den duur moest echter het gevoel voor de beteekenis van zulk een vertelling verloren gaan; de god werd een held, de booze macht een menschelijke vijand of een monster, dat met de natuur in geen verband meer stond, en dit proces werd door de verbinding met historische verhalen, wier helden van den aanvang af menschen waren, voltooid.

Een dergelijke theorie laat zich, vooral van het standpunt, vanwaar men honderd jaar geleden mythologische vragen beoordeelde, met algemeene argumenten niet weerleggen. Men kan er van zeggen, dat zij goed klinkt, maar evenzeer, dat zij niet te bewijzen is. Intusschen waren er gegevens voorhanden, die te haren gunste schenen te pleiten. Het kwam namelijk voor, dat een zelfde verhaal in niet al te sterk afwijkende variatie zoowel van een god als van een held verteld werd. Wanneer zoowel de god Freyr als de held Sigfrid om een dame werft, die zich binnen een vlammenwal ophoudt, wanneer de godin Freyja een halssieraad bezit, dat denzelfden naam draagt als een kleinood, dat elders in het bezit van een sterveling genoemd wordt, dan lag het voor de hand, niet slechts in de op elkander gelijkende verhalen varianten van één verhaal te zien, maar ook, aan den god de prioriteit toe te kennen, en deze zienswijze werd voorts in de hand gewerkt door den onbeperkten eerbied, dien men koesterde voor de Edda, dat boek, dat immers de oudste wijsheid en het oudste geloof der Germanen bevatte, in een kleed, dat slechts toevallig Skandinavisch was. Hier meende men dus het handgrijpelijk bewijs te hebben, dat een god in een jonger overlevering tot een held geworden was.

De jaren der vergelijkende mythologie kwamen dien eerbied slechts vergrooten, die zienswijze slechts versterken. Sedert Kuhn in 1859 in zijn opstel: ‘Die Herabkunft des Feuers und des Göttertranks’ in Odinn, die den dichtermede drinkt en in arendsgestalte wegvliegt, den adelaar herkend had, die in de Indische overlevering den soma van den hemel bracht, en dezen mythus voor den rijken Indogermaanschen mythen-

schat geïncasseerd had, bracht iedere aflevering van de ‘Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung’ nieuwe bewoners voor dezen godenhemel onzer voorvaderen. En wanneer het dan soms voorkwam, dat in Indische of Grieksche traditie een halfgod of een god een rol speelde, die gelijkenis vertoonde met het bedrijf van een Germaanschen held, dan was daardoor een nieuw bewijs geleverd, dat goden tot helden verbleeken.

Intusschen, de vergelijkende mythologie heeft hare dagen gehad. Waardoor zij gevallen is? Voor goed pas, meen ik, door de verbazende uitbreiding, die de wetenschappelijke horizon in de laatste jaren door de anthropologie en de godsdienstwetenschap heeft ervaren. Maar een eerste gevoelige stoot, die pas later gevoeld zou worden, was haar toch reeds bij haar geboorte toegebracht, toen Benfey in hetzelfde jaar 1859 toonde, dat het gemeenschappelijk bezit van vertellingen bij verschillende volken niet bewijst, dat zulke vertellingen een schat zijn, uit een ver verleden bewaard, maar dat zij als handelswaren de grenzen der natiën overschrijden. Benfey's onderzoek betrof wel is waar niet, wat men toen mythen noemde; het betrof fabelen en sprookjes, maar de conclusie liet zich op den duur niet terugdringen, dat wat geldt van ééne vertelling, ook op eene andere toepasselijk moet zijn, dat, indien een sprookje zijn weg van Indië naar Europa kan vinden, dezelfde mogelijkheid voor een verhaal, waarvan een god de drager was, moet worden aangenomen. Het voortgezette onderzoek heeft dat volkomen bevestigd. In de laatste jaren zijn bv. in de Edda een reeks sprookjes aangewezen, die aldaar op goden overgedragen zijn.[1)] Dat Benfey meende, dat alle sprookjes, die het avondland met Indië gemeen heeft, uit het Oosten geïmporteerd waren, is eene begrijpelijke vergissing, die op de waarde zijner ontdekking niets afdoet. Thans denkt men daarover sceptischer en meent te recht, dat de oorsprong van een over vele landen verbreide vertelling zich slechts door een speciaal onderzoek laat vaststellen, en dat in vele gevallen het resultaat van zulk een onderzoek een non liquet zal zijn. Maar het is voldoende, wanneer men weet, dat een gelijke overlevering ook op overname kan berusten. Daardoor verliest men het recht, om uit een dergelijk

1) F. van der Leyen: Das Märchen in den Göttersagen der Edda.

gemeenschappelijk bezit ook maar het geringste besluit omtrent oorspronkelijke toestanden te trekken.

Toch zou het een aantal jaren duren, alvorens op het gebied der mythologie een dergelijke zienswijze aan het woord kwam. Ongeveer gelijktijdig verscheen het bekende werk van Gruppe, 'Die Griechischen Kulte und Mythen in ihren Beziehungen zu den orientalischen Religionen I' (1887), waarin geleerd wordt, dat de Indogermaansche volken hun godsdienst aan Semieten ontleend hebben, en, zich tot de Noordsche mythologie beperkend, Bugge's prachtige 'Studier over de nordische Gude- og Heltesagns Oprindelse' (1881-1889). In dit werk, waarbij ik alleen stilsta, wordt de groote gelijkenis aangetoond tusschen een reeks Skandinavische mythen, die men tot dusver voor echte representanten van het hooge godsbegrip der Germanen had aangezien, en christelijke vertellingen, en daaruit wordt afgeleid, dat deze mythen althans voor een deel onder christelijken invloed, dien de wikingen in Ierland ondervonden, zijn ontstaan. Ofschoon de groote man naar zijn gewoonte kleine argumenten niet versmaadde, die als gelijkwaardig naast de meer deugdelijke prijken, liet zijn boek toch niet na, niettegenstaande felle en in den toon onbehoorlijke tegenspraak, een diepen indruk te maken, en het ging zijn werk als het op het gebied der fabelen dat van Benfey was gegaan: ofschoon men de bijzonderheden veelal anders beoordeelt en met name meent, dat de geleerde bronnen, die Bugge aanwijst, onmogelijk aan de vormers dier mythen of aan hunne zegslieden bekend kunnen zijn geweest, - het beginsel wordt op het oogenblik door bijna ieder, die tot oordeelen bevoegd is, erkend. Men mag gerust zeggen, dat bij voorbeeld een geschrift als Olrik's voortreffelijk werk over den Ragnarok-mythus, waarin de verschillende voorstellingen, die zich in de Oudnoorsche poëzie over den ondergang van de wereld vereenigen, op den invloed van volken van verschillenden stam wordt teruggevoerd, zonder Bugge's Studier een onmogelijkheid zou zijn geweest.

Een middel, waarvan de vergelijkende mythologie hoofdzakelijk gebruikt gemaakt heeft, om gelijkheid in godsdienstige voorstellingen bij verschillende Indogermaansche volken te constateeren, is de etymologie. Maar ook deze is voor dat doel ongeschikt gebleken. Ik spreek niet eens van het veelvuldig ongeoorloofd gebruik der etymologie, wanneer de wonder-

lijkste combinaties werden gemaakt, om een samenhang, die nooit bestaan had, tot stand te brengen. Het is veelvuldig gezegd, dat de etymologie der mythologen niet die der taalgeleerden is. Ik spreek echter van volkomen zekere etymologieën. Zij kunnen misschien bewijzen, dat een woord in de Indogermaansche ur-taal aanwezig was; in het allergunstigste geval, dat zulk een woord de naam van een god was; maar wat bewijst de naam omtrent het wezen van een god? Men behoeft slechts een blik te slaan in den cultus van volken, van wier godsdienst iets meer bekend is dan van dien der Germanen, om te zien, dat dikwijls een zelfde god op verschillende plaatsen onder verschillenden naam wordt vereerd. En omgekeerd worden aanhoudend op één god functies van andere goden overgedragen. De Egyptische god Osiris is te gelijk doodenrechter, voorvader, zon, koorngod, en nog heel veel meer[1)], zeker geen functies, die van den aanvang af bijeenbehooren. Of, om op Germaansch gebied te blijven: Odinn is te gelijk doodengod, god van poëzie, windgod, krijgsgod. Onlangs[2)] heb ik op de ontdekking der archeologie gewezen, dat Thors hoofdattribuut dat van den kretischen Zeus is. Onder dergelijke omstandigheden is het geen wonder, indien het mythologisch onderzoek onzer dagen ten opzichte der etymologie onder het teeken der twijfelzucht staat.

Nog andere dingen werkten mee, om aan de heerschappij der vergelijkende mythologie een einde te maken. Ik wil hier nog noemen de aandacht, die men omstreeks 1870 begon te schenken aan de zoogenaamde lagere mythologie, en dat niet alleen bij Indogermaansche volken. Wie hiervan spreekt, denkt in de eerste plaats aan Manhardt, die vooral in zeden en gebruiken resten van mythologische voorstellingen gezocht heeft. Maar van nog meer beteekenis waren de werken der engelsche anthropologen, met Tylor aan de spits, die toonen, dat beide, zoowel zeden en gebruiken als godsdienstige voorstellingen, bij wilde volken van alle stammen over den geheelen aardbodem een gelijkenis met elkander vertoonen, die zoo treffend is, dat, indien het principe der vergelijkende mythologie gold, men hier overal aan een historischen samenhang

1) Grant Allen, Die Entwicklung des Gottesgedankens. Deutsche Bearbeitung von H. Ihm, (1906) pag. 133 e.v.
2) Onze Eeuw, 1906, pag. 127.

zou moeten denken. Daar intusschen reeds de afstand en het verschil in ras der volken en niet minder de absolute afgescheidenheid, waarin vele hunner leven, deze opvatting verbiedt, blijft voor de genoemde gelijkheid geen andere verklaring over dan deze, dat gelijke voorstellingen bij volken op gelijken ontwikkelingstrap spontaan kunnen en moeten onstaan, zonder eenigen historischen samenhang, hetzij men dezen nu in een gemeenschap van afkomst wil zoeken of in een invloed van één volk op een ander. Dat hierdoor de eisch aan hem, die toch een historischen samenhang wenscht te bewijzen, belangrijk verscherpt wordt, is gemakkelijk in te zien. Evenmin de overeenstemming in cultus als de hoofdtrekken van een eenvoudig verhaal konden langer daartoe voldoende geacht worden. Om voorloopig bij de verhalen te blijven: een eerste eisch werd nu, dat òf een litteraire samenhang zich liet aanwijzen, die zich toonde in gelijkheid van vorm, van woordenkeus, stijl, beeldspraak, òf, waar men een grooteren afstand maar toch een samenhang aannam, dat niet slechts hoofdtrekken, maar ook bijzonderheden, vooral toevallige, die geen noodzakelijk bestanddeel der vertelling vormden, overeenstemden. Dat bij voorbeeld een held of een god een draak verslaat, kan onmogelijk meer een reden zijn, om hem te identificeeren met een ander, die hetzelfde doet, en evenmin, dat hij daarna omkomt. Hetzelfde feit herhaalt zich duizend en nog eens duizend maal. Men vraagt naar de omstandigheden, naar de locale kleur, naar de gevolgen, de voortzetting der vertelling, vooral echter naar de poëtische middelen, waardoor zij tot uitdrukking komt.

Dat onder zulke omstandigheden de vergelijkende mythologie aan de leer, dat helden verbleekte goden zijn, geen steun meer kan geven, is duidelijk. Maar de mogelijkheid der hypothese is daardoor nog niet aangetast. Al kan ik niet met eenig recht in een Indischen of Griekschen god een Germaanschen held terugvinden, niemand kan mij toch verbieden te gelooven, dat deze held eenmaal een god geweest is. De genadestoot zou aan dit geloof worden toegebracht door de nieuwste godsdienstwetenschap, die insgelijks op anthropologische basis berust. Maar voor ik hierover spreek, wil ik trachten het standpunt te schetsen, dat onafhankelijk van deze factoren de studie der heldensage bereikt had.

II.

De groote vooruitgang op dit gebied bestaat voornamelijk in een strenger kritiek der bronnen. Dat de heldensage een historisch element bevat, daarover was men het van den aanvang af eens. Wanneer men als hoofdpersonen aantreft Diederik van Bern, Ermanarik, Attila, Gunther, Odoacer, Ammius, Sarius, Hygelac (bekend uit een frankische gelijktijdige kroniek), of in het Noorden Halfdan, Ragnar Lodbrok, en een reeks andere historische namen, dan gaat het niet aan, deze overeenstemming, gelijk in den beginnne wel gedaan is, aan puur toeval toe te schrijven, en te beweren, dat al deze personen poëtische figuren of mythische wezens zijn, die ten gevolge van gelijkheid in naam in een jonger tijdvak met geschiedkundige personen vereenzelvigd zijn. Te minder, omdat men herhaaldelijk heeft waargenomen, dat in oudere bronnen de overeenstemming met de geschiedenis grooter is dan in jongere. Zoo noemt nog het Hildebrandslied uit de achtste eeuw in overeenstemming met de historie Odoacer als Theodoriks vijand, terwijl de jongere bronnen zonder uitzondering voor Odoacer Ermanarik in de plaats stellen. Voor zulke veranderingen kan men, wanneer men te kiezen heeft tusschen mythologie, geschiedenis en poëzie, moeilijk een anderen factor dan den laatstgenoemden verantwoordelijk stellen. Daarmee is dan ook de groote beteekenis der poëzie voor de ontwikkeling der heldensage erkend. Wat men echter pas in de laatste jaren is begonnen in te zien, is, dat ook een omgekeerde werkzaamheid, een secundair gelijkmaken der heldenpoëzie aan de geschiedenis, zich laat constateeren, gelijk ik in het volgende hoop duidelijk te maken.

Een geliefkoosde vergelijking is die tusschen de Germaansche heldenpoëzie en de Homerische gezangen. En daarnaast tusschen de West-europeesche letterkunde der twaalfde en dertiende eeuw en de oudste Grieksche geschiedschrijvers, met name Herodotus. Zij is o.a. door Erdmansdörffer (Preuss. Jahrbücher 25 (1869), 12 e.v., 283 e.v.) uiteengezet, en nog onlangs door Bethe in zijn lezenswaardig opstel ‘Mythus Sage Märchen’ (Leipzig 1905, Hessische Blätter für Volkskunde 4) op den voorgrond geplaatst. De leer is, dat aan heldenpoëzie het eerste onzekere begin van historiographie zich aansluit. Tusschen de sage, die

gedefinieerd wordt als gelocaliseerde en aan bepaalde personen gebonden oorspronkelijk vrije vertelling, en de geschiedenis ligt de periode der novelle. Deze periode deelt de namen der groote mannen en hunne daden mee, maar de drift tot sagenvorming is nog zoo sterk, en de historische kritiek is nog zoo weinig ontwikkeld, dat den helden een bont kleed, geweven uit sprookjesmotieven wordt omgeworpen en dat ook de geschiedschrijver nog niet waarheid van poëzie kan onderscheiden en als geschiedenis meedeelt, wat het product der poëzie van eeuwen is. De vergelijking tusschen Grieksche en West-europeesche poëzie en eerste geschiedschrijving bevat veel waarheid, maar zij kan slechts met vrucht worden aangewend, wanneer men tevens let op bijzondere verschillen. Het belangrijkste verschil is wel dit, dat in Griekenland tusschen den tijd der heldenpoëzie en der beginnende historiographie eeuwen liggen, terwijl dat in de Germaansche landen niet het geval is geweest. Alleen van de Edda die niet in West- maar in Noord-Europa ontstond, kan men zeggen, dat zij in een historieloozen tijd gedicht is; de getijktijdige of oudere poëzie in Duitschland kent reeds een geschiedschrijving naast zich, die geenszins op het standpunt der novelle staat. Aan de hoven der Germanenvorsten in Italië en later in het Frankenrijk leefden tal van Latijnsche kroniekschrijvers, die ten deele zeer vertrouwbaar zijn. Voorts bereikt de Homerische poëzie niet slechts haar hoogtepunt in uitdrukking en voorstelling, zij treedt ook de periode der samenvattende bewerking tot lange epische gedichten in lang voor het tijdvak der historie. In Duitschland ontstaan de lange gedichten pas in een veel jonger tijdvak, dat der zoogenaamde herleving van den nationalen heldenzang, de twaalfde en dertiende eeuw. De oorzaak der verschillende ontwikkeling is hierin gelegen, dat in de Germaansche landen, die den invloed van het Romeinsche rijk ondervonden, twee culturen elkander ontmoeten. Maar het gevolg is, dat althans in Duitschland van den aanvang af naast de heldenpoëzie eene litteratuur bestaan heeft, die, althans voorzoover zij gelijktijdige dingen meedeelt, historisch mag heeten. Dit nu is ook voor de ontwikking van den heldenzang van beteekenis geweest. Van de oudere poëzie weten wij niet genoeg, om den invloed der geleerde litteratuur in het breede te constateeren. Toch weten wij, dat deze poëzie in

kloosters opgeschreven, ten deele ook ontstaan is; het Hildebrandslied is, gelijk alle litteratuur dier dagen, door een geestelijke geschreven; de Waltharius is door den monnik Eckehart in het Latijn gedicht; en al moge hij een Duitsch gedicht van meer populaire afkomst als bron gebruikt hebben, - dat zijn werk slechts een mechanische vertaling uit het Duitsch zou zijn, is niet zeer waarschijnlijk.

Dan bemerkt men gedurende eenige eeuwen niets van den heldenzang. Hij leeft in korte liederen voort bij een stand van lieden, die blijkbaar hun gedichten niet opschreven. Dat in deze periode op Duitsch gebied de dragers dezer poëzie de Saksers geweest zijn, is in de laatste jaren steeds duidelijker geworden. In de letterkunde der twaalfde en dertiende eeuw treden de omvangrijke gedichten in Hoogduitsch gewaad op, maar de poëtische impulsen gingen van het Westen uit; Nederfrankische zangers staan aan de spits der Middelhoogduitsche litteratuur; de stoffen stammen uit Neder-Duitschland en dat, althans wat de heldensage betreft, aan de periode der Frankische dichters eene Saksische is voorafgegaan, wordt niet slechts bewezen door de Thidrekssaga, die een groote hoeveelheid Saksische gedichten in Oudnoorsche prozavertaling bewaard heeft, maar ook door den nauwen samenhang tusschen Oudnoorsche en Middelhoogduitsche heldenpoëzie, een samenhang, die niet, zooals men vroeger heeft aangenomen, op een zeer vroege splitsing der overlevering in eene noordelijke en eene zuidelijke, maar op voortgezet verkeer berust. Den nauwen samenhang tusschen Oudnoorsche en Middelhoogduitsche poëzie en den Saksichen oorsprong der Duitsche meen ik voor de Nibelungenpoëzie te hebben bewezen; ik mag echter bij deze vraag, die zich alleen door het ingaan op détails laat toelichten, hier niet stilstaan en verwijs den lezer, dien deze dingen belang inboezemen, naar mijn in het begin van 1906 verschenen ‘Untersuchugen über den Ursprung und die Entwicklung der Nibelungensage, bd. I’.

Doch het onderwerp, dat ons bezig houdt, is de invloed der historische litteratuur op de poëtische overlevering der heldensage. Ook deze invloed is het best geconstateerd aan het Nibelungenlied, dat als het belangrijkst gedicht dezer groep het nauwkeurigst onderzocht is. Reeds Wilmanns had een paar jaar geleden de meening uitgesproken, dat Giselher, die toch

een historisch persoon is, - de lex Burgondionum noemt Gislaharius - onder geleerden invloed betrekkelijk laat in de overlevering zou zijn opgenomen. Ik meen daarna in mijn hierboven geciteerd werk te hebben aangetoond, dat niet slechts Giselher, maar ook Bloedelin - die toch de historische Bleda is - ook Hildebrand, voorts een reeks andere personen, van welke men deels den oorsprong niet kent (als Rüedegêr), en die deels historische namen dragen (als Irnfrid), ja zelfs de naam der Burgonden nog omstreeks 1100 in de Nibelungenoverlevering niet waren opgenomen. Eene traditie die nog iets ouder is, kent ook Diederik van Bern niet; in de genoemde overlevering van kort na 1100 is hij pas even opgenomen, maar hij speelt nog de rol van een statist; hij grijpt in de handeling in geenen deele in.

Wat zien wij hier? Dat historische namen in de heldenpoëzie worden opgenomen ongeveer 600 jaar na den dood der mannen, die die namen gedragen hebben. Dat dit niet onder den indruk van het gewicht der gebeurtenissen kan geschied zijn, is zonder meer duidelijk; het moet dus een andere oorzaak hebben. En die oorzaak kan geen andere zijn dan deze, dat zij uit een andere bron zijn overgenomen.

Wat Diederik betreft, ofschoon de tijd, waarop hij in de Nibelungentraditie werd opgenomen, niet bekend was, men wist toch reeds lang, dat hij secundair daarmee verbonden is. Dat leert zoowel de geschiedenis als de Skandinavische overlevering, die hem slechts zeer zelden noemt, en dat in bronnen, die onder meer om die reden voor jong gehouden worden. Maar zijne opname laat zich gemakkelijk verklaren uit de bekende werkzaamheid der poëzie met haar eigen stof. Ook Diederik was een held, van wien veel gezongen werd. Ook hij hield zich aan het hof van Attila op, waar volgens de Nibelungentraditie Gunther en Hagen omkomen. Het lag dus voor de hand, hem bij de catastrophe tegenwoordig te laten zijn; aan een iets jonger poëzie bleef het voorbehouden, hem aandeel aan de gebeurtenissen te geven.

Maar Giselher en Bloedelin? Van deze heeren bestond geen afzonderlijke sage. Zij treden elders, althans in van het Nibelungenlied onafhankelijke bronnen, niet op. En in het

Nibelungenlied vervullen zij slechts een rol, die de jongere poëzie voor hen bedacht heeft. Waar drommel haalde dan de dichter, die hen het eerst opnam, hun namen, die toch historisch zijn, vandaan? Het antwoord kan slechts luiden: uit een geleerd geschrift. En datzelfde geldt voor den naam Burgonden. Toen de poëzie niet meer naïef was, toen de hoorders er niet meer tevreden mee waren, het gedicht, dat hun eenmaal behaagd had, telkens weer te hooren voordragen, maar de dichter, die zijn brood moest verdienen, dat doel slechts kon bereiken, door het zijn concurrenten in vinding en in welingelichtheid af te winnen, toen versmaadde hij geen weg, waarlangs hij zijn werk interessanter kon maken, en voor een door hem verzonnen nieuwe rol zocht hij den drager in een latijnsch boek op. Zóó kon hij niet slechts pretendeeren *meer* te weten, maar ook *beter* te weten.

Wij zien hier de epische poëzie in haar tijdperk van groei. Daaraan gaat een andere periode vooraf. Korte liederen worden met geringe variatie eeuwen lang van geslacht tot geslacht overgeleverd. Wat hen tegen belangrijke veranderingen behoedt, zijn naast hun kortheid de eenvoudige eischen van een publiek, tot welks levensbehoeften dagelijksche veranderingen niet behooren. Het geheugen overladen zulke gedichten niet. Veelal bevatten zij niet meer dan de namen der helden, - of daarmee een prozaïsche traditie omtrent hun daden verbonden was, daarop wil ik nu niet ingaan, - dikwijls ook houden zij een korte mededeeling van feiten of enkele toespelingen in. Interessante voorbeelden vinden wij in de Angelsaksische poëzie. De Wídsíd is zulk een katalogiseerend gedicht, dat onder meer een groot aantal namen van vorsten en landen meedeelt; de volgorde toont, dat de dichter ook wel wist, welke vorsten met elkaar in vijandige aanraking zijn geweest. Korte vertellingen staan in een lied, dat onder den titel ‘Déors klacht’ bekend is. In 26 verzen, - de volgende 16 spreken alleen van den dichter, - zijn hier de Wielandsage, de Hildesage, de Dietrichsage, de Ermanariksage behandeld, en al zijn hier niet alle bijzonderheden vermeld, toch behoort het gedicht mede door zijn voorstelling der gebeurtenissen nog tot de bronnen van beteekenis. Zóó weinig is in die periode voor de poëzie voldoende, om een overlevering voor de vergetelheid te bewaren, en zoo weinig

is noodig als uitgangspunt voor een breede heldenpoëzie, zoodra de maatschappij daar behoefte aan heeft. Hoe taai in dit stadium de vorm der poëzie is, toont een geval als het volgende. Fragmenten van een Angelsaksisch gedicht uit de zevende eeuw vertellen de Waltersage. Hier is Gunther een hoofdpersoon gelijk in de Nibelungensage. Daar de inhoud van beide sagen geheel verschillend is, kunnen overeenstemmingen in uitdrukking, indien zij bestonden, van ouds slechts daar voorgekomen zijn, waar een der beide personen, Gunther en Hagen, die in beide sagen voorkomen, genoemd worden, dus in poëtische omschrijvingen voor een dezer helden. In de Waldere-fagmenten nu heet Gunther de vriend der Burgonden (*wine Burgenda*). De Oudnoorsche poëzie, die wèl de Nibelungensage, niet de Waltersage kent, is ook geheel vergeten, dat Gunther over Burgonden regeerde. Maar toch keert hier eenmaal in een gedicht uit de elfde eeuw dezelfde benaming vriend der Burgonden in dezelfde woorden (*vinr Borgunda*) terug; de poëzie heeft de uitdrukking behouden, ofschoon de beteekenis geheel vergeten was.

Eerst bij toenemende cultuur ontstaat de behoefte aan breeder poëzie. In de tiende eeuw heeft Saksen in de Duitsche politiek de hegemonie. Daarmee gaat gepaard een keizerhof, een schitterend leven; burchten ontstaan, waar een vroolijke adel woont, en als deze zich aan de materieele genoegens van het leven gewend heeft, doen ook geestelijke behoeften zich gevoelen; men wenscht het leven met een glans van poëzie getooid te zien. De dichters. komen te voorschijn en krijgen gehoor; zij halen de oude stoffen voor den dag. Maar nu voldoen de korte liederen, die slechts aanduidingen of althans een betrekkelijk dorre voorstelling der feiten inhouden, niet meer; de motieven worden uitgewerkt, verbreed, veranderd; stoffen, elkander in hun oorsprong vreemd, worden in onderling verband gebracht; het heldendicht zwelt; het epos ontstaat. Nog in het jaar 1131 is een *kort* lied van Grimhilds wraak op haar broeders betuigd, dat voor een hertog van Sleeswijk door een Saksischen zanger werd gezongen, om hem tegen een samenzwering te waarschuwen. Wij zien, dat de veranderingen in vollen gang zijn; - Grimhild is reeds de vijandin van hare broeders, wat zij oorspronkelijk niet was, - maar nog wordt het lied *kort*

genoemd. Toch is het al heel wat meer dan de toespelingen, die wij in Déors klacht ontmoetten, waar vier sagen in 26 verzen werden afgedaan. Trouwens de weinige resten van Duitschen heldenzang uit een vroegere periode toonen, dat dit meest primitieve stadium althans ten opzichte van enkele stoffen reeds vroeger overwonnen was. De behoefte, die dezelfde blijft, voert tot steeds hernieuwde krachtsinspanning. Wanneer de verbinding der stoffen, die den zangers bekend zijn, niet meer volstaat, wanneer de uitwerking en herhaling van oude motieven haar hoogtepunt bereikt heeft, dan zien zij naar nieuwe stof uit; de zanger, wiens eruditie met zijn verbeterde levensomstandigheden is toegenomen, raadpleegt geleerde bronnen.

Wij moeten erkennen, dat de ontwikkeling van het heldenepos in deze periode gelijk is aan die van iedere andere poëzie. Het is het werk der verbeeldingskracht van dichters, opgebouwd uit geringe elementen, vermeerderd met motieven, die zij zoeken, waar zij ze vinden kunnen. Van mythische of religieuse elementen kan althans in dit stadium geen sprake zijn.

Het zij mij vergund, nog even bij de Nibelungenpoëzie stil te staan, omdat haar stof toch de belangrijkste der Germaansche heldensage is, en haar ontwikkeling in een aaneensluitende reeks bronnen duidelijker voor ons ligt dan die van eenige andere stof. De orthodoxe opinie is, dat deze overlevering zich kort na de catastrophe van 437 gesplitst heeft in eene zuidelijke en eene noordelijke. De laatste zou uiterlijk in de achtste eeuw Skandinavië bereikt hebben, terwijl de eerste zich later splitste in eene Zuidduitsche traditie, die later in het Nibelungenlied voor den dag komt, en eene Nederduitsche, die, met de Hoogduitsche nauw verwant, in de Thidrekssaga een neerslag vond. Tusschen de Skandinavische en de Duitsche overlevering bestaan verschillen van beteekenis, en deze schrijft men ook aan eene poëtische omvorming toe, maar overigens zou in ieder dezer takken de traditie in hoofdtrekken bewaard zijn, en de karakters zouden binnen dezelfde geographische grenzen bijna onveranderd op dezelfde wijze zijn opgevat. Zoo spreekt men bv. van den Skandinavischen vorm der Brynhild-sage, van de Skandinavische opvatting van haar karakter. De jongste onderzoekingen op dit

gebied hebben getoond, dat deze voorstelling van de ontwikkeling der poëzie onjuist is. Eene onafhankelijke Zuidduitsche traditie bestaat eenvoudig niet. De Zuidduitsche is niets anders dan een jongere voortzetting der Noordduitsche, niet ouder dan de tweede helft der twaalfde eeuw.[1)] De Noordduitsche overlevering echter is van de Skandinavische niet door een muur gescheiden; zij heeft daarmee in voordurende voeling geleefd, en in de hierboven geschetste periode van opkomst van den heldenzang hebben zij een gemeenschappelijke ontwikkeling doorgemaakt. Van de karakters toont nu iedere nieuwe bron een nieuwe opvatting. Omtrent de verhouding van Brynhild tot Sigfrid komt bijvoorbeeld de volgende reeks opvattingen grootendeels zoowel in Noorsche als in Duitsche bronnen aan het woord.

Oorspronkelijk is Brynhild de prinses op den glazen berg. Sigfrid verlost haar en verkrijgt haar, - en daarmee is de geschiedenis uit. Van karakteristiek is weinig sprake; het geheel is een sprookje.

Dan wordt deze historie in verband gebracht met de Nibelungensage, waarvan op dat tijdstip de inhoud deze was, dat Sigfrid, die een zuster van Hagen en Gunther tot vrouw had, door zijn zwagers, die hem benijdden en zijn rijkdom wenschten te bezitten, wordt vermoord. De dichter, die deze verbinding tot stand bracht, stond voor de moeilijkheid, dat hij verklaren moest, hoe zijn held te gelijk de man van Brynhild en van Grimhild was. Hij redde zich op eene zeer eenvoudige wijze uit de verlegenheid, in den geest der primitieve historiographen. Hij vertelde, dat Sigfrid eerst de man van Brynhild, daarna die van Grimhild was. En hij liet Sigfrid zijne eerste geliefde eenvoudig aan Gunther afstaan. De held redeneert heel verstandig en prijst den koning aan; hij heeft hem haar toegedacht, omdat Gunther zoo'n voortreffelijk vorst is. En Brynhild neemt in godsnaam vrede met den stand van zaken, waaraan nu eenmaal niets te doen is.

Een volgend dichter vindt, dat dat niet aangaat. Deze is de eerste, die zich omtrent Brynhilds karakter een voorstelling maakt. Het feit is gebeurd, maar Brynhild neemt er geen

1) Ik hoop bij deze vraag in bijzonderheden stil te staan in het tweede deel mijner ‘Untersuchungen’. [*Correctienoot:* Dit deel is intusschen verschenen.]

vrede mee; immers Sigfrid komt haar toe, en zij wil Sigfrid bezitten of sterven. Deze dichter laat daarom Brynhild in den verderen gang der gebeurtenissen ingrijpen: zij eischt van haar man, dat hij zijn zwager dooden zal, en het gevolg is, dat, wat deze aanvankelijk uit eigen beweging in vereeniging met zijn broeder deed, thans wordt voorgesteld als geschied op instigatie van Brynhild. Deze laatste echter wendt, als de daad gebeurd is, haar man den rug; zij doorsteekt zich en volgt Sigfrid in den dood.

Deze dichter had het wonderlijk feit, dat Brynhild, die Gunthers vrouw niet wil zijn, toch aanvankelijk zich zonder tegenspraak present laat geven, daardoor aan de aandacht van zijn publiek onttrokken, dat hij de voorgeschiedenis wegliet en over de bruiloft kort heenliep. Zijn belangstelling concentreerde zich op het gevoelsleven der heldin na de voltrekking van haar huwelijk. Maar dat, wat voorafgegaan was, was toch van te algemeene bekendheid, om zich te laten dood zwijgen en om niet een nieuwen dichter aanleiding te geven, ook deze dingen aan kritiek te onderwerpen. En inderdaad, zoo is geschied. In een jonger gedicht, geput uit een Duitsche bron, maar zelf Noorsch en in Oudnoorsche paraphrase bewaard in een proza-verhaal, de Völsungasaga, heeft Brynhild van den aanvang af bezwaar tegen het huwelijk met Gunther. De dichter stelt haar tot een soort verzet in staat, door twee motieven in te voeren, waarvan het eerste slechts een herhaling is van een reeds voorhanden motief. Hij weet, dat Brynhild binnen haar vlammenwal voor niemand dan voor Sigfrid, den haar bestemden bruidegom toegankelijk was. Welnu, onze dichter laat haar, nadat haar minnaar haar verlaten heeft, ook verder binnen dien vlammenwal vertoeven. Het vuur is dus niet, gelijk in het sprookje, uitgedoofd, zoodra de held het doorschrijdt.[1)] Hier is Brynhild veilig; zij weet, dat slechts de ééne held, dien dat gegeven is, haar kan naderen. Daaruit volgt nu van zelf, dat, zal Brynhild Gunthers vrouw worden, zij bedrogen moet worden. Gunther moet tot haar gaan, maar alleen Sigfrid is daartoe in staat. Daarom gaat Sigfrid in Gunthers gestalte.

1) Eene misschien jongere consequentie van deze voorstelling is, dat bij het eerste bezoek het vuur wordt weggelaten. Zóó is in de overgeleverde redactie van het gedicht geschied.

Bij dezen stand van zaken is het volkomen natuurlijk, dat de heldin zich tegen het huwelijk met Gunther niet verder verzet. Hij heeft in haar oogen de voorwaarden vervuld, waarvan haar bezit afhankelijk was. Maar tevreden is zij daarom niet. Zij herinnert zich toch ook, dat Sigfrid haar vroeger bezocht heeft, en dat zij en hij elkander bij die gelegenheid trouw gezworen hebben. Hoe laat zich dat rijmen met het feit, dat Gunther haar uit het betooverde slot gehaald heeft? Zij peinst en peinst; - eindelijk komt zij tot het besluit, dat zij bedrogen moet zijn. In een hartstochtelijk gesprek met haar schoonzuster dwingt zij deze tot de bekentenis der waarheid, en nu moet Sigfrid sterven. Haar gevoelens ten opzichte van Sigfrid zijn thans van gemengden aard. Zij heeft hem lief, - op grond van de vóórverloving, - maar zij is ook tegen hem vertoornd; immers is hij het, die er zich toe heeft laten gebruiken, om haar te bedriegen. In een gesprek met Sigfrid na de ontdekking van het bedrog wijst zij zijn liefde, die haar thans nog wordt aangeboden, terug; alleen beider dood kan haar hartstocht tot bedaren brengen. Het helaas verloren slot van het gedicht heeft waarschijnlijk verteld, hoe Sigfrid vermoord werd, en hoe Brynhild met hem stierf.

Weer een jonger dichter neemt aanstoot aan de voorgeschiedenis. Dat de vlekkelooze held zijn eigen bruid of vrouw op zoo wreede wijze zou bedriegen, kan er bij hem niet door. Hij laat dus de voorgeschiedenis, die van Sigfrids en Brynhilds liefde vertelt, ter zijde en begint bij de bedrieglijke werving. Een onmiddellijk gevolg hiervan is, dat de heldin uit zich zelf niet tot het inzicht kan komen dat zij bedrogen is. Want zij staat tot Sigfrid in geenerlei betrekking. Hoe zou zij kunnen vermoeden, dat niet Gunther de flinke held geweest is, die om harentwille de gevaren van het vuur getrotseerd heeft? Zij moet dus langs anderen weg tot deze ontdekking komen. Om dit doel te bereiken, gebruikt de dichter het gesprek tusschen Brynhild en Grimhild, dat zijn voorganger met een gansch andere bedoeling had ingevoerd. Ditmaal is het echter niet Brynhild, die haar vijandin noodzaakt, te bekennen, wat deze gaarne verzwegen had; het is omgekeerd Grimhild, die haar voor de voeten werpt, wat zij nooit had kunnen denken en ook eerst niet gelooven wil. De vrouwen

strijden er over, wie den besten man heeft; Brynhild noemt Grimhild de vrouw van een onvrije, en hierover vertoornd, vertelt haar schoonzuster haar, op welke wijze zij de vrouw van Gunther geworden is, en scheldt haar een ‘kebsweib’. Deze uit het Nibelungenlied zoo zeer bekende scene, die in jonge poëzie herhaaldelijk nagemaakt is, - men denke o.a. aan den strijd der koninginnen in Lohengrin, - heeft men vroeger voor een zeer oud bestanddeel der Nibelungenpoëzie gehouden. De duidelijke ontwikkeling der poëzie, niet het minst de afhankelijkheidsverhouding tot de scene in het hierboven besproken gedicht, waar Grimhild slechts door den nood gedwongen erkent, wat er gebeurd is, toont, dat zij het product van een lange reeks omvormingen is en zeker niet vroeger dan tamelijk diep in de twaalfde eeuw kan zijn ontstaan.

Het is duidelijk, dat nu ook Brynhilds gevoelens ten opzichte van Sigfrid gansch andere zijn. Nog wenscht zij zijn dood. Maar van liefde is geen sprake meer. Zij ziet in hem slechts den gehaten man van haar doodsvijandin, den man, die de oorzaak is, zoowel van haar leven aan de zijde van een zwakkeling als van de haar in het openbaar door haar schoonzuster aangedane beleediging, en het is dus als offer van Brynhilds gekrenkten vrouwentrots, dat Sigfrid valt.

Eindelijk gaat het Nibelungenlied nog een stap verder. Als Brynhild zich over het gebeurde beklaagt, verklaart Sigfrid zich bereid, een reinigingseed te zweren. Wel ontslaat Gunther hem van dien eed, maar zijn bereidwilligheid hiertoe kan toch voldoende zijn, om Brynhild te overtuigen, dat Grimhild gelogen heeft. Wanneer zij desniettemin er op aandringt, dat Sigfrid sterven zal, dan ziet het er naar uit, alsof hij niet meer het offer van Brynhilds vrouwentrots, maar van haar ijdelheid wordt. Immers, niet dit, dat hij haar bedrogen heeft, - waaraan zij met reden twijfelen kan, - maar dat Grimhild haar beleedigd heeft, is de eenige reden, waarom Brynhild zijn dood eischt.

Men ziet, van Brynhilds liefde voor Sigfrid is in de beide het laatst besproken overleveringen geen sprake meer, en het zou dan ook zeer irrationeel zijn, indien zij nu nog met Sigfrid stierf. Eén Skandinavisch gedicht, dat op dit standpunt staat, neemt nog uit een ander gedicht Brynhilds dood op; twee Duitsche gedichten echter laten dit motief ter zijde, en

met recht. Na Sigfrids dood leeft Brynhild, wel voldaan over haar wraak, aan Gunthers zijde voort.

Indien ik hierbij wat langer heb stilgestaan, dan sommige mijner lezers misschien zullen gewenscht hebben, dan hoop ik toch, dat zij bevestigd zullen vinden, wat ik hierboven reeds te kennen gaf, dat namelijk heldenpoëzie zich op dezelfde wijze ontwikkelt als alle andere poëzie; dat het bewuste dichters zijn, die met een bepaalde bedoeling niet alleen de motieven veranderen, nieuwe motieven opnemen, zulke, die onbruikbaar geworden zijn, laten vallen, maar ook omtrent het karakter der helden en hunne beweeggronden hun persoonlijke opvattingen aan de stof opdringen. Eerst daardoor krijgen de karakters, die in den aanvang nauwelijks aanwezig zijn, hunne diepte.

Wat ons bijzonder treft, is de duidelijke bedoeling en gewildheid van al deze veranderingen. Zij toonen, dat niet slechts begaafde dichters, maar ook dichters met een zeer persoonlijk talent en een persoonlijk karakter voor de ontwikkeling dezer poëzie verantwoordelijk zijn. Wat men in zulk verband wel de dichtende volksziel verkiest te noemen, is gelijk ook anders niets dan de som van een reeks individuën. Waar men door de massa het individueele niet onderscheiden kan, maakt men zich voor het gemak de vage illusie van iets algemeens, dat de volksziel moet heeten. Wat hier gezegd is, geldt reeds van echte volkspoëzie, die overigens tot de genoemde vergissing in veel hooger mate aanleiding geeft; nog sterker geldt het van de kunstpoëzie, die de gedichten der heldensage voortbracht.

Willen wij weten, of de heldensage behalve geschiedenis en poëzie nog andere elementen bevat, dan moeten wij dus tot eene vroegere periode teruggaan. Maar de resultaten van het onderzoek van haar breedere ontwikkeling zullen ons toch van den aanvang af ten opzichte van deze aangelegenheid sceptisch stemmen. Want het ligt voor de hand, dat dezelfde krachten, waardoor een ding voortleeft en bloeit, ook bij zijn ontstaan werkzaam zullen zijn. Men kan niet zeggen, dat nieuwe schepping uiteraard verschillend moet zijn van ontwikkeling. Ook gedurende de ontwikkeling heeft aanhoudend nieuwe schepping plaats. Zoo dikwijls in een verhaal een

nieuw motief, hetzij een vertelmotief, hetzij de motiveering eener gebeurtenis wordt opgenomen, staan wij voor zulk eene nieuwe schepping. Ook in de taalkunde redeneert men niet anders. Terwijl men voor honderd jaar meende, door historische studie tot den oorsprong der taal te kunnen doordringen, houdt menig taalgeleerde het er thans voor, dat de wording der taal aan geen object beter kan bestudeerd worden dan aan de levende taal, en dat men ook omtrent haar oorsprong uit de dialecten, die nog gesproken worden, meer kan leeren dan uit eenig oud dialect, waarvan zelfs bij de beste en rijkste overlevering onze kennis altijd zeer beperkt moet blijven. Ook op dit gebied heeft nieuwe schepping dagelijks plaats, en wèl is het goed, oudere vormen der taal te kennen, omdat zij ons omtrent hare veranderingen inlichten, en omdat het zaak is, geen materiaal ongebruikt te laten, maar men moet evenmin verwachten in oudere perioden andere taalvormende krachten te leeren kennen dan in latere, als er grond voor de hoop is, dat men ooit door de studie van oude talen een taal in haar eerste wording zal bespieden. Want oude talen kennen wij alleen uit geschreven litteratuur, maar een taal, die het ook maar tot de gebrekkigste geschreven litteratuur heeft gebracht, heeft reeds een lang leven achter zich.

III.

Wie heden over de verhouding der heldensage tot de mythologie wil oordeelen, dient notitie te nemen van de evolutie op het gebied der godsdienstgeschiedenis. Langzamerhand begint ook tot de mythologen de gedachte door te dringen, dat godsdienst en mythologie twee verschillende dingen zijn. De verwarring van beide is begrijpelijk, wanneer men zich te binnen brengt, dat mythologen veelal philologen zijn, en dat datgene, wat philologen van den godsdienst en daarmee verwante voorstellingen in de litteratuur ontmoeten, in den regel de mythen zijn. De godsdienstwetenschap daarentegen is van theologen uitgegaan; aanvankelijk geschiedenis van den christelijken godsdienst heeft zij zich in de tweede helft der negentiende eeuw onder invloed der anthropologie tot algemeene godsdienstwetenschap verbreed, en is zij geworden tot een der gewichtigste takken

der cultuurgeschiedenis. Zij nu leert, dat het essentieele van den godsdienst niet de mythus is, maar de cultus. Niet omdat op een bepaalde plaats eenmaal een of andere gebeurtenis heeft plaats gehad, wordt aldaar een god vereerd, maar doordat aldaar een god vereerd wordt, is de mythe ontstaan, dat aldaar iets gewichtigs gepasseerd is.

Ik ontleen een voorbeeld aan een opstel van Th.A. Müller in Dania 1896 p. 273. Van oudsher bestaat in Semitische landen, gelijk ook elders, de gewoonte, heilige steenen door zalving en geschenken te eeren. Om dezen heidenschen cultus met de eischen van den Islam te vereenigen, heeft men overal zulke steenen in verbinding gebracht met een Mahomedaanschen heilige, voor wien een kapel in de onmiddellijke nabijheid van den steen geplaatst is. Zoo geschiedde reeds in de oudheid. In den tijd, toen de Joodsche priesters sterk tegen de resten van het heidendom ageerden, werden de steenen en boomen, waarheen men pelgrimstochten maakte, met de heilige historie in verbinding gebracht: de tamarisk te Beer-sheba is heilig, omdat Abraham daar een altaar gesticht en den naam van Jahve verkondigd heeft; de heilige steen te El-Bethel wordt gezalfd, omdat Jacob daar den ingang tot Gods huis heeft gezien, die te Pnuel, omdat hij daar Gods aangezicht zag. Op dezelfde wijze staan in christelijke landen kerken of kruisen op de plaatsen, waar vroeger een heidensch heiligdom of ook maar een heilige steen was.[1)]

Zulk een mythe ontstaat spontaan, indien daartoe aanleiding bestaat. Maar ook kan een vreemd motief, een ‘wandermotief’, secundair met een god of met een heilige plaats verbonden worden. Daarom leeren ook b.v. de verhalen der Edda ons zoo weinig omtrent de goden, aan welke zij aangehangen zijn; in den regel zijn het vreemde motieven. Willen wij een god kennen, dan moeten wij in de eerste plaats weten, hoe hij vereerd wordt; van de Germaansche goden weten wij slechts weinig, daar wij hun cultus slecht kennen.

Naar dit gezichtpunt zou men mythen, die ik hier nog in den ouden zin als verhalen van goden of althans van reli-

1) Zie Grant Allen t.a.p. p. 96. De heiligheid van den steen te Delphi werd later hieruit verklaard, dat het deze steen was, dien Kronos bij vergissing in plaats van Zeus had verslonden. Dezelfde p. 95.

gieusen aard opvat, kunnen verdeelen in zulke, die inderdaad in de religie hun oorsprong hebben en de spontane verklaring van een religieus gebruik geven, en zulke, die van buiten aan een wezen, dat religieuse eer ontvangt, aangehangen zijn. Men kan nu ook alleen de eerstgenoemde verhalen mythen noemen; die, welke tot de laatstgenoemde groep behooren, onderscheiden zich in niets van sagen, behalve dan hierin, dat hun drager een goddelijk wezen is. Aan dit onderscheid kan men uitdrukking geven, door in dit geval van godensage te spreken.

Er is nu inderdaad geen enkele reden, om de mogelijkheid te loochenen, dat zulk een godensage ook van menschen verteld wordt. En dat zien wij ook telkens gebeuren. Maar wel bestaat er alle reden, er aan te twijfelen, dat de godheid in zulk een rol vroeger optrad dan de held, hetzij men nu zou willen aannemen, dat de daad van den god op den held overgedragen is, of dat de held een hypostase van den god is. Integendeel, daar het vaststaat, dat de verbinding van den god met de sage secundair is, terwijl dat met den held niet het geval behoeft te zijn, zal men eer het omgekeerde vermoeden. Maar even mogelijk is het, - indien er ten minste samenhang bestaat, - dat beide verhalen op dezelfde bron, het vrije verhaal zonder vasten drager, dat is het sprookje, terug te voeren zijn. Op deze wijze zou ik b.v. de verhouding tusschen Freyr en Sigfrid willen opvatten, waar beide eene jonkvrouw begeeren, die door vlammen omgeven is, indien niet om de afwijkingen tusschen deze beide vertellingen de waarschijnlijkheid tegen hun identiteit sprak. Maar het enkele motief van den vlammenwal, afgezien van den overigen inhoud, stamt zeker zoowel in de goden- als in de heldensage uit het sprookje. Evenzoo is de verhouding tusschen een god en een held op te vatten, wanneer beide met reuzen en monsters strijden.

Door deze scheiding ondervindt het begrip ‘mythe’ een belangrijke inkrimping. Maar aan de andere zijde ervaart het een niet geringere verruiming, indien men op het volgende let. Hierboven was sprake van mythen, die een cultus verklaren. Het is duidelijk, dat het wezenlijke van den mythus psychologisch niet gelegen is in de zaak, die verklaard wordt, maar is het feit, dat er iets verklaard wordt. Nu bestaan er

een groot aantal verhalen, die dienen om andere dingen te verklaren, en die men ook algemeen als mythen opvat. Verhalen, die antwoord geven op zulke vragen als: waar komt de wereld vandaan? wat zal haar einde zijn? hoe ontstaat de donder? wat is de zon? en duizend andere, zijn even goed mythen als zulke, die verklaren, waarom een steen gezalfd wordt. Maar met den godsdienst hebben zulke vragen niets te maken. Wij komen zóó tot eene definitie van mythologie, die haar niet slechts niet als ‘godenleer’ erkent, maar haar zelfs van den godsdienst geheel losmaakt. Mythologie is primitieve philosophie. Zij geeft antwoord op vragen, die de primitieve mensch omtrent de buitenwereld stelt. Dat deze vragen onder meer ook wel religieuse gebruiken betreffen, is een puur toeval.

Hoe verhouden zich nu zulke mythen zoowel tot godsdienst en godensage als tot heldensage? Een secundair verband met den godsdienst kan heel licht ontstaan. Zoodra een volk een eenigszins ontwikkeld godsbegrip bezit, ligt het voor de hand, het antwoord op moeilijke vragen met een godheid in verband te brengen. Op de vraag: waar komt de wereld vandaan? is het natuurlijk antwoord, zoodra de stamgod daartoe althans machtig genoeg is: ‘die heeft deze of die god gemaakt.’ De vraag was een philosophische; het antwoord is religieus getint. Geschiedt dit niet, dan blijft de mythe profaan, bij voorbeeld: de zon is een bal van roode veeren, die overdag langs den hemel gesleept en 's nachts in een zak naar zijn uitgangspunt teruggedragen wordt (Brazilië). Alleen wanneer de zaak, waarop de vraag betrekking heeft, later tot god verheven wordt, wat met natuurverschijnselen heel licht gebeurt, ontwikkelt zich de mythe tot een godenmythe. Zoo is het zeer waarschijnlijk, dat bij diverse volken, die de zon aanbidden, deze reeds een mythisch wezen was, lang voor zij een goddelijk wezen werd. Want om de vraag te stellen: hoe komt het, dat de zon op en ondergaat? is de mensch zeker eerder rijp, dan om in haar een persoon te zien, die men met offers moet naderen.

Er is nu een opvatting der heldensage, die in helden een middending ziet tusschen goden en menschen. Deze opvatting, verbonden met de natuurmythische verklaring, komt hierop neer. In een bepaald ontwikkelingsstadium ziet de eenvoudige

mensch in natuurverschijnselen de werking van persoonlijke wezens. Zoo'n wezen was geen god en geen mensch, maar door vermenschelijking kon hij tot een held worden, terwijl aan de andere zijde door verhooging in rang uit hem een god kon groeien. Op deze wijze is een held wel niet een verbleekte god, maar de god en de held hebben zich beide ontwikkeld uit een wezen, dat noch god noch held was.

Hier doet zich de vraag voor, hoe hoog de verpersoonlijking van een natuurverschijnsel wel stijgen moet, om op den naam ‘god’ aanspraak te maken. Met andere woorden: wat is een god? Het kenmerk der almacht behoort zeker niet tot zijn noodzakelijke attributen, en evenmin dat der onsterfelijkheid. In alle polytheïstische godsdiensten is de macht van elken god door die zijner collega's, gewoonlijk in nog hooger mate door de afhankelijkheid van de gaven zijner vereerders beperkt; in de monotheïstische godsdiensten heerscht boven of naast den god het noodlot of de Satan, of heeft hij met andere moeilijkheden te kampen, om zijn wil door te zetten; het begrip ‘almacht’ is van philosophischen oorsprong, en de moeite, die het theologen van hoog ontwikkelde godsdiensten kost, het aan het bestaande geloof aan te passen, is het beste bewijs, dat het voor naïeve belijders geen kriterium van godheid is. Om van de sterfelijkheid maar niet te spreken. Niet alleen het christendom kent een stervenden god, - hij is het geliefkoosde object van den cultus van tallooze volken.[1)] Er is in deze dingen geen kwestie van absoluutheid, doch slechts van graad. Een god is sterker dan een mensch, hij bezit een mystieke, d.w.z. een voor den mensch onverklaarbare macht, die hem tot een wezen van anderen rang verheft, maar een natuurlijke grens, beneden welke hij niet meer god, maar toch ook nog niet mensch is, laat zich niet aanwijzen. En in elk geval mag men zeggen, dat een persoonlijk wezen, waarvan aangenomen wordt, dat het b.v. den dag of den zomer brengt, niet in die neutrale zone tusschen god en mensch te plaatsen ware, maar beslist tot de goden zou moeten geteld worden, gelijk dan ook vele volken den morgen, het licht en dergelijke abstracties als goden vereeren. Dat misschien zulke wezens niet overal met een soortnaam als goden worden

1) Grant Allen, t.a.p. p. 203 e.v.

aangeduid, kan evenmin een reden zijn, om hun van een psychologisch standpunt deze waardigheid te ontzeggen, als er reden is, om de diverse Maria's, de heilige Ursula, den apostel Paulus en anderen, die de ongelooflijkste wonderen verrichtten, geen goden te noemen, wijl de officieele kerkleer hen slechts als heiligen erkent.

Een andere vraag is het, of er grond bestaat, om in de gestalten der heldensage afstammelingen van zulke, laat ons zeggen, halfgoden te zien. Zeker, een natuurdienst laat zich veelvuldig, en niet het minst bij volken van Indogermaanschen stam, constateeren. Maar waaraan zal men zulk een natuurdienst herkennen? In het woord ligt het opgesloten: aan den dienst. Dat Indra, Usas, Ceres, Bacchus, Nerthus, Donar in zeker opzicht natuurgoden zijn, - niemand betwijfelt het. Maar van allen is een cultus betuigd, en uit dien cultus blijkt, niet alleen dàt zij goden zijn, maar tot op zekere hoogte ook, wat hun aard is. Van Osiris wordt verteld, dat hij door Typhon gedood wordt, en dat zijn zoon Horus hem wreekt. Men ziet daarin misschien met recht een mythus van zomer en winter; maar indien wij deze personen niet reeds te voren als goden kenden, zouden wij dat uit het verhaal van Osiris' dood niet mogen afleiden. Indien nu een Germaansche held door een vijand vermoord en soms ook door zijn zoon of door iemand anders gewroken wordt, mogen wij dan besluiten, dat ook hij een heros van den zomer is, zelfs al waren de etymologieën, die de hypothese steunen, minder twijfelachtig, en al waren de sprookjesmotieven, die haar een schijn kunnen geven, een integreerend deel der vertelling?

Ook hier kan van de andere zijde de tegenwerping gemaakt worden, dat het ontbreken van een cultus wel een bedenkelijk verschijnsel is, maar toch de onmogelijkheid der bovengenoemde opvatting niet bewijst. Men kan vragen, of het dan niet denkbaar is, dat een wezen als onbegrijpelijk en machtig, dus als heele of halve god erkend wordt en toch geen offers ontvangt.

Zeker, iedere hypothese heeft haar recht, maar zij dient op feiten te steunen. En hier is er aan te herinneren, dat de abstractie van een god uit een natuurverschijnsel een gedachtearbeid vereischt, waarvan het zeer de vraag is, of een volk zonder de hulp van een cultus dit werk tot stand brengt.

Onder abstractie versta ik hier voornamelijk de personificatie van iets, dat als wezen niet gezien wordt, en de verbinding van een reeks opeenvolgende voorstellingen tot een eenheid. Wanneer de Egyptenaren de zon een man noemen, die dagelijks in een boot over den hemel zeilt, dan heeft hier ongetwijfeld ook een personificatie en een samenvatting plaats. Maar de zon is een waarneembaar wezen, dat elken dag gezien wordt, en daar zij zich dagelijks gelijk voordoet, behoort ook zoo heel veel overleg niet tot het besluit, dat de zon van gisteren ook die van heden is. Nochtans is in de mythologie van verschillende volken de voorstelling levend, dat de zon, die na een verduistering verschijnt, eene nieuwe is.[1)] Maar de abstractie van een daggod uit het feit, dat het iederen morgen opnieuw dag wordt, vooronderstelt vooreerst, dat men de komst van het licht toeschrijft aan een wezen, dat zelf niet gezien wordt, en voorts, dat men dit wezen met zijn voorgangers en zijn opvolgers identificeert. Dat dit proces zeer langzaam gaat, leert o.a. de Veda. Deze kent een godin van den morgen, Usas. Zij krijgt haar dagelijksche offers en wordt gaarne een jonge vrouw genoemd, die haar boezem ontbloot. Maar nog is het half beeldspraak, half geloof: telkens lezen wij, dat Usas is *als* een jonge vrouw. En voorts heeft Usas een eindelooze reeks zusters, de Usâsas, de morgenrooden van gisteren en eergisteren, van morgen en overmorgen. Daarnaast komt nu ook de volkomen abstractie tot uitdrukking, die Usas tot een enkel goddelijk wezen maakt. Wij zien deze onzekere opvatting eeuwen lang bestaan en dat bij een ontwikkelden cultus, waarin de priester, de denker van het volk, de drager der ontwikkeling is. Toch knoopt deze abstractie nog aan het zinnelijk beeld van het morgenrood aan. Moet men nu voor de heldensage aannemen, dat de dichtende geest van een primitief volk zonder de aandacht, die de cultus dag aan dag voor het natuurverschijnsel eischt, het zwaardere denkwerk, om den dag of den zomer als een persoonlijk wezen op te vatten, als van zelf volbracht en daarna den niet vereerden god tot een held gemaakt heeft? Wat overigens de natuur- en de cultuurgoden betreft, velen hunner hebben een heel wat nederiger oorsprong dan Usas, en deze oorsprong

1) Volgens Vafthrúdnismál is zij de dochter der vorige.

spreekt ook niet voor de wording van helden uit natuurverschijnselen. Ik wil mij hier niet uitlaten voor of tegen de leer, dat alle godsvoorstelling haar oorsprong in doodenvereering heeft. Maar dat deze ten gronde ligt aan vele culten van hooger rang, dien men dat niet terstond zou aanzien, is een feit, dat zich steeds minder laat ontkennen.

Ook hier kan ik verwijzen naar de overstelpende materiaal-verzameling van Grant Allen. Indien het bv. waar is, dat alle goden, die met de vruchtbaarheid van den bodem iets te maken hebben, geen abstracte begrippen maar samenvattingen van soorten zijn, dat bv. de wijngod Dionysus niemand anders is dan de som der locale Dionysi van een reeks plaatsen, dan ziet het er bedenkelijk uit voor den natuur- of cultuurgod Béowulf, die door zijn kamp met den zeedraak voor het hongerende volk de schatten van den bodem wint. Merk op, dat de begrippen natuur resp. cultuur, god, zee, bodem alle in de overlevering 'hineininterpretiert' zijn. De tekst kent slechts held, draak en schatten, - niet van den bodem, maar sieraden, die bijeengedragen zijn in een hol. Maar hoe de Germaansche stammen zich de bemoeiing van de godheid met den oogst voorstelden, blijkt uit tallooze nog heden in zwang zijnde akkergebruiken, die geheel met die der Grieken en Romeinen overeenstemmen en geenszins op een kamp met een winterdaemon, maar op een gedooden en in den akker begraven god wijzen.

IV.

Het is hier de plaats, om eene tegenwerping te bespreken, die wel tegen de moderne kritiek der heldensage wordt ingebracht, en die, indien zij juist mocht wezen, aan de mythologische hypothese ten goede zou kunnen komen. Tegenover mij is zij in mondelinge gesprekken herhaaldelijk uitgesproken door een geleerde van naam, wiens oordeel in deze dingen ik van groote beteekenis acht. De tegenwerping luidt: is het geoorloofd, eene overlevering, die als een eenheid tot ons gekomen is, in hare bestanddeelen te ontleden, in plaats van te trachten, haar als een geheel te verstaan?

Hierop zou in de eerste plaats kunnen geantwoord worden, dat geen onderzoeker dit voorschrift naar de letter of ook

maar naar den geest heeft opgevolgd. Van Lachmann af tot op heden toe heeft men in iedere poëtische overlevering oudere en jongere bestanddeelen onderscheiden en nagegaan, hoe deze bijeengekomen zijn, en of dat, wat na zulk een scheiding bijeenbleef, een eenheid vormde of opnieuw gedeeld moest worden. In absoluten zin is de tegenwerping dus zeker niet te nemen; zij is relatief, zij beteekent, dat datgene, wat na eene zekere kritische behandeling, die men voor afdoende houdt, nog bijeengebleven is, ook als eenheid gelden moet. Nu is de bedoeling van allen, die zóó redeneeren, zeker niet, dat men juist daar halt moet maken, waar de Berlijnsche school halt maakt, maar het is duidelijk, dat wanneer het mocht blijken, dat de juiste grens tusschen gepaste en ongepaste kritiek daar was, waar deze school ophoudt, dit aan de mythologische hypothese steun zou geven, want deze kritiek en deze hypothese hangen onmiddellijk samen; zij zijn aan één brein ontsproten. Het schijnt mij daarom niet ongepast, de vraag te stellen, waar de grens is tusschen kritiek en hyperkritiek in deze dingen. Wie zegt, dat dit een zaak van persoonlijken smaak is, stelt zich niet alleen aan dwalen bloot, - dat doet ieder onderzoeker, - hij sanctioneert ook de dwaling, door de mogelijkheid te ontkennen, dat hier eenig uitzicht op objectieve waarheid zou zijn; hij doet het best, zich met onderzoekingen van dezen aard in het geheel niet in te laten. Het schijnt mij een beter methode, dat men tracht een maatstaf te vinden, waarvan de juistheid ook door anderen moet worden erkend.

Voor hyperkritiek ontleen ik een der voorbeelden, die op iedere bladzijde voor het grijpen zijn, aan het veel geprezen boek van Bernhard ten Brink over Béowulf. Deze criticus meent, dat het beroemde Angelsaksische epos een samenwerking van twee parallelle gedichten is, waarvan ieder weer uit ondervarianten bestaat, en hij onderneemt het, deze deelen van elkander te scheiden. Nu heeft hij op gronden, waaraan ik hier voorbijgaan kan, een stuk, dat met vers 147 begint, aan zijn tweede redactie toegeschreven. Het toeval wil, dat in vers 147 een getal staat. Getallen komen in het gedicht niet op iedere bladzijde voor, maar waar het pas geeft, worden zij niet vermeden. Het getal, dat in vers 147 genoemd wordt, is het eerste. Wat doet nu Ten Brink? Hij verheft het voor-

komen van een getal tot kriterium van echtheid. De eerstvolgende plaats, waar een getal staat, is vers 207, de volgende vers 389. Voor beide plaatsen wordt als een reden, om ze aan de tweede redactie toe te kennen, opgegeven, dat de nauwkeurige opgave van het aantal mannen een kenteeken van B is. Dat die redeneering absoluut verkeerd is, ziet men terstond. Neem aan, dat inderdaad twee redacties dooreengewerkt zijn. Indien nu beide getallen bevatten, dan moet toch het eerste getal, dat in den gecombineerden tekst voorkomt, uit één van beide stammen. Welke tekst nu het eerst een getal had, doet niets ter zake, en het laat zich zelfs niet uitmaken, daar volgens de meening van onzen criticus bij de samenwerking ook stukken verloren geraakt zijn. Maar laat de plaats uit B stammen, en in A op een vroegere plaats geen getal zijn voorgekomen. Wat bewijst zij dan? Dat B geen abhorratie van getallen had, wat ook a priori niet te wachten was. Maar dat deze redacteur voor getallen een voorliefde had, volgt daaruit evenmin, als dat de ander ze niet verdragen kon; de eerstgenoemde bewering wordt nog weersproken door het feit, dat ook in den gecombineerden tekst getallen zeldzaam zijn. De twee volgende getallen kunnen dus, wat dat betreft, evengoed van A als van B zijn. Eerst wanneer langs anderen weg gebleken was, dat b.v. 90% der getallen van het gedicht alle uit B stamden, terwijl omtrent de overblijvende 10% twijfel bestond, dan konden die 90% als een trouwens nog niet dwingend argument gebruikt worden, om ook de resteerende 10% aan denzelfden redacteur toe te kennen.

De hier besproken vraag is eene tekstkritische, maar zij valt toch geheel binnen het gebied der stofgeschiedenis. Want met behulp van argumenten als de hierboven medegedeelde werd een overgeleverde tekst in een reeks korte varianten verdeeld en dus een oordeel vastgesteld omtrent de wordingsgeschiedenis van een breede overlevering. Het zou gemakkelijk zijn, het aantal voorbeelden voor een dergelijke behandeling der traditie willekeurig te vermeerderen. Maar wat bewijzen zulke voorbeelden? Alleen, dat een geleerde methodische fouten kan begaan. In het genoemde geval bestaat de fout hierin, dat uit een geheel op zich zelf staand enkel feit verreikende conclusies getrokken zijn. Een

ander maal zal een schrijver ter wille eener geliefde hypothese een feit over het hoofd zien, dat de onmogelijkheid zijner hypothese bewijst. Zoo doet bv. Benezé, waar hij, om eene mythische uitlegging van Sigfrids dood waarschijnlijk te maken, beweert, dat het bericht der Thidrekssaga, dat eerst Gunther en Hagen uit een beek drinken, waarop dat voorbeeld door Sigfrid gevolgd wordt, een verzinsel van den schrijver dier saga is. Alleen de overweging, dat ook in het Nibelungenlied, dat toch van de saga niet afhankelijk is, Gunther vóór Sigfrid drinkt, had hem van de onhoudbaarheid dezer hypothese moeten overtuigen.'[1)] Maar wilde men uit zulke fouten afleiden, dat de overlevering gerespecteerd moet worden, dan zou men ook uit het feit, dat biologen wel onjuiste meeningen omtrent het ontstaan der soorten hebben uitgesproken, moeten afleiden, dat de wereld der levende wezens, zooals wij ze voor ons zien, uit één conceptie ontstaan, niet door ontwikkeling, dat is verandering, geworden is.

Vragen wij dus, wanneer en in hoeverre de kritiek het recht heeft, eene traditie aan te tasten. Een teeken van afwijking van het oorspronkelijke kan een inwendige tegenspraak zijn; de zekerste leiddraad bij het vaststellen der veranderingen en soms bij de constructie van den oorspronkelijken vorm zijn parallelle overleveringen van dezelfde stof. De juistheid van dit beginsel wordt reeds bij de gewone tekstkritiek stilzwijgend aangenomen. Wanneer in het handschrift, dat aan eene tekstuitgave ten grond gelegd wordt, eene onverstaanbare plaats of een tegenspraak aanwezig is, dan zal de uitgever zonder aarzelen de lezingen van andere handschriften vergelijken en onder bepaalde voorwaarden accepteeren. Wanneer eene passage in één handschrift medegedeeld is maar in een ander ontbreekt, dan doet zich de vraag voor, of zij in het eerste handschrift geïnterpoleerd of in het andere verloren is. Tal van gegevens moeten die vraag helpen beslissen. Blijkt het, dat haar inhoud in strijd is met den overigen inhoud van het geschrift, dat haar stijl een andere is, dat het oordeel van den schrijver over de gebeurtenissen afwijkend is, dan zijn dat zooveel redenen,

1) Eene uitvoerige kritiek van dit deel van Benezé's boekje 'Das Traummotiv in der mittelhochdeutsche Dichtung' wordt in het tweede deel mijner 'Untersuchungen' gegeven.

om de passage voor een jonger toevoegsel te verklaren, en wanneer men dan tevens nog kan aantoonen, wat een afschrijver kan hebben bewogen, haar op te nemen, dan wordt haar onechtheid als bewezen aangenomen. Het spreekt van zelf, dat ook andere afwijkingen in den tekst, die met de opname van zulk een nieuw stuk samenhangen, insgelijks voor nieuwigheden gelden moeten, die de bedoeling hebben, de tegenspraak tusschen het oudere en het jongere deel weg te nemen.

Nu is het duidelijk, dat, indien een geschrift slechts in één handschrift overgeleverd is, er geen reden bestaat, om de mogelijkheid te loochenen, dat hier dergelijke veranderingen hebben plaats gehad als in het pas besproken geval. Maar de mogelijkheid, om zulke veranderingen met behulp van verwante handschriften aan te wijzen, is niet aanwezig. De criticus is hier dus op zijn eigen ingenium aangewezen; de contrôle door eene parallelle overlevering ontbreekt.

Het spreekt vanzelf, dat hierdoor de kans om te dwalen verdubbelt, en dat dubbele voorzichtigheid aanbevolen is. Maar tegen de poging, om onechte deelen aan te wijzen en te verwijderen, kan van een methodologisch standpunt niets ingebracht worden, want de ervaring leert, dat dergelijke toevoegsels in tallooze geschriften voorkomen. Om zich nu voor willekeur te vrijwaren, is het noodig, dat de kritiek den maatstaf voor echt of onecht in het werk zelf zoekt. Daarom is het onjuist, gelijk bij voorbeeld Müllenhoff bij zijn behandeling der Völuspá en ook elders bij herhaling doet, de meening, die men omtrent de oorspronkelijkheid eener voorstelling heeft, als maatstaf te gebruiken, vooreerst omdat zulk een meening in den regel zeer subjectief is, en dan, omdat in een zelfde litteratuur-product zeer goed oudere en jongere voorstellingen naast elkander kunnen voorkomen. Maar het is noodig, zich zoo zeer in het werk te verdiepen, dat men de tendenzen, den stijl, de logica van den schrijver of dichter leert kennen. Stoot men dan op plaatsen, die daarmee niet strooken, dan is het bewijs hunner onechtheid nog wel niet geleverd, maar zij zijn toch verdacht.

Nu kan het gebeuren, dat door de aanwendbaarheid van een reeks van dergelijke kriteria voor enkele plaatsen de waarschijnlijkheid, dat zij niet echt zijn, groot wordt, ja tot

zekerheid groeit. Zulke plaatsen moeten het uitgangspunt voor de verdere kritiek worden. Men staat hier aangezicht tot aangezicht tegenover eene nieuwe persoonlijkheid, en het komt er op aan, deze te leeren kennen. Bestaat er tusschen al deze plaatsen overeenstemming in inhoud, in stijl, in wijze van voelen en denken? Blijken de redenen, waarom zij werden opgenomen, zijn de middelen, om de toevoegsels aan den oorspronkelijken tekst aan te passen, steeds van denzelfden aard? Indien ja, dan mag men besluiten, dat zulke plaatsen van een en denzelfden omwerker stammen, en men heeft tevens het recht, van zulk een samenhang gebruik te maken bij de beoordeeling van andere plaatsen, wier onechtheid niet zoo onmiddellijk in het oog sprong. Waar wij de eerst uit *zekere* voorbeelden aan ons bekend geworden physionomie van den tweeden schrijver of dichter herkennen, daar hebben wij, indien althans het portret sprekend genoeg is, de meest objectieve kenteekenen van zijn eigendom.

Eigenlijk zijn wij hier reeds op het gebied der sage aangekomen. Want het is ons reeds gebleken, dat heldensage, althans zoover wij ze terugvervolgen kunnen, niets anders is dan heldenpoëzie. Wij moeten alleen om practische redenen een onderscheid maken tusschen de periode der mondelinge en die der schriftelijke overlevering. Maar tusschen deze beide bestaat in principe geen verschil. Ook degenen, die gedichten onthouden en voordragen, veranderen ze, en wel in nog hooger mate dan de afschrijvers. Wij moeten dus hier hetzelfde beginsel erkennen als bij de beoordeeling van verschillende redacties van één geschrift: parallelle overleveringen moeten worden vergeleken; waar echter slechts één overlevering bestaat, moet de maatstaf onzer kritiek in het tot ons gekomen werk zelf gezocht worden.

Een parallelle overlevering nu van een heldengedicht is, gelijk wij hierboven zagen, in vele gevallen de geschiedenis. Het is dus volkomen billijk, dat de kritiek reeds vroeg heeft ondernomen, eene scheiding te maken tusschen dat, wat uit de bekende geschiedenis stamt, en wat van anderen aard is. De verhouding tusschen deze elementen kan zeer verschillend zijn. Ik heb er reeds de aandacht op gevestigd, dat, wanneer men de ons bekende geschiedenis voor het eenig uitgangspunt der heldensage houdt, de taak der kritiek uitsluitend

hierin bestaat, dat zij moet trachten aan te toonen, hoe de langs anderen weg bekende feiten langzamerhand verwrongen zijn tot het beeld der gebeurtenissen, dat de poëzie geeft. Zelfs kan men deze zienswijze blijven huldigen, wanneer men erkent, - wat ik hierboven door voorbeelden aantoonde, - dat in een jonger periode de historische litteratuur op den heldenzang een hernieuwden invloed geoefend heeft. Men zou dan te constateeren hebben: aanvankelijke gelijkheid met de geschiedenis, dan verwijdering daarvan, eindelijk nieuwe toenadering.

Dit alles gaat goed, zoolang men te doen heeft met de voorstelling van hetzelfde feit, hoezeer ook de karakteristiek en de motiveering mogen afwijken. Indien nu echter de overlevering naast zulk een feit nog een of meer andere gebeurtenissen van gelijk gewicht vertelt, die daarmee slechts in een los verband staan, en voor welke men in de bekende geschiedenis geen aanknoopingspunt vindt, wat dan? Hier zal de onderzoeker licht tot de meening overhellen, dat hij te doen heeft met een vreemd element, dat - misschien vroeg - met de historische stof tot een geheel verbonden is. Kortheidshalve wil ik hier aannemen dat dit de eenig mogelijke verklaring is. Mogelijk is zij zeker, want verbinding van verschillende vertellingen tot een voortloopend verhaal is een zeer gebruikelijk middel om lange historiën samen te stellen. Dat de theorie geen rekening houdt met het feit, dat ook aan den in een vertelling voorhanden motievenvoorraad door verschillende middelen, onder meer door herhaling, de stof tot voortspinning van het verhaal kan worden ontleend, wil ik dus ter zijde laten.

Wij hebben derhalve een deel van een sage, een eenigszins samenhangende vertelling, die zich niet tot eenig bekend historisch feit laat herleiden. Zulke vertellingen komen in de heldensage zeer veelvuldig voor; soms als hoofdverhaal, - zoo bij voorbeeld in Béowulf, waar de als historisch bekende elementen zeer gering zijn, in de Harlungensage, waarin de rol van Ermanarik slechts secundair schijnt te zijn, in de Hildesage, waarin nauwelijks een enkel bekend historisch feit genoemd wordt, - soms als eene zelfstandige afdeeling, gelijk in de Nibelungensage, waar de geschiedenis van Sigfrid, en naar mijn meening ook het belangrijkste deel van dat,

wat volgt, buiten het gebied onzer historische kennis ligt. Hier wordt nu de eisch gesteld dat men de eenheid der overlevering zal respecteeren.

Eilieve, welke reden is er, om de eene helft eener sage meer te respecteeren dan de andere? Deze helft is verkregen door kritiek, door de eenheid der overlevering niet te respecteeren. En in het deel, dat men op de geschiedenis terugvoert, neemt men tal van veranderingen en toevoegsels aan. Vanwaar dan die bijzondere heiligheid der andere helft?

Hier staan wij aan den oever van den Rubico. Aan de overzijde ligt het romantische nevelland der mythologische uitlegging, dat geen ongewijde schoenen mogen betreden. De mythische verklaring eischt de eenheid der vertelling; wie ze behandelt als eene profane stof, hij slaat de hand aan het heiligdom der Ur-duitsche diepzinnigheid.

Maar wie lang in de buitenprovinciën heeft rondgezworven en er de paden kent, hij kan op den duur de verzoeking niet weerstaan, den gevaarlijken overgang te wagen. En is hij eenmaal het heilige land binnengedrongen, dan bemerkt hij, dat de wegen aldaar er precies zoo uitzien als daarbuiten. Ze gaan uiteen en komen bijeen, ze maken kronkelingen en komen op hetzelfde punt terug, zij voeren, gelijk de wegen daarbuiten, den wandelaar een eind verder, maar evenmin als deze naar het einde der wereld of naar den oorsprong der dingen.

Waar den onderzoeker der heldensage de bekende geschiedenis in de steek laat, daar verkeert hij in een geval, niet ongelijk aan dat van den philoloog, die met één handschrift te doen heeft. Zien wij gemakshalve hiervan af, dat de sage zelf in verschillende vormen overgeleverd kan zijn, in welk geval toch ook de voorstanders der eenheid beginnen moeten met een grondvorm te construeeren, die in den regel aan geen der overgeleverde vormen gelijk is, dan ontbreekt de parallelle overlevering, en de onderzoeker is dus op zijn eigen ingenium en den aard der stof aangewezen. Hij zal dus trachten, van zijn vroegere ondervindingen gebruik te maken, en met name bij samengestelde sagen naar objectieve kriteria zoeken, om verschillende bestanddeelen te onderscheiden. Hier zal bij verschillende sagen de kans op succes verschillend zijn. Waar de sage een rijke overlevering heeft, geeft reeds de

eenvoudige bronnenkritiek een middel aan de hand, om diep in haar geschiedenis door te dringen. Maar ook andere dingen komen hier in aanmerking, namelijk dit, of de elementen zeer verschillend van aard en daardoor gemakkelijk te onderkennen zijn, dan of zij van den aanvang af op elkander gelijken en dus lichter ineenvloeien; of de poëzie van een volk de neiging heeft, alle dingen aan elkander te assimileeren en alles in een zelfde nevelachtig licht voor te stellen, gelijk het Angelsaksisch epos doet, dan of zij, gelijk de Oudnoorsche poëzie, in scherp omlijnde karakters en feiten haar sterkte heeft. In de gunstigste omstandigheden verkeert ook hier de Nibelungensage, zoowel door haar rijke overlevering als door den verschillenden aard harer componenten en de scherpe lijnen der Oudnoorsche poëzie. Hier kan men o.a. duidelijk zien, dat de grens tusschen historische en niet-historische elementen, zooals men die vroeger getrokken heeft, geheel willekeurig is. Want een groot deel van die overlevering, waarin men geen historische feiten herkend heeft, is toch zuiver menschelijk en kan dus zeer goed historisch zijn; de grens tusschen het zoogenaamd historische en niet-historische deel der sage blijkt in het geheel niet in de stof gelegen te zijn, maar in de volkomen toevallige begrenzing van onze kennis der geschiedenis. En het deel, dat er na aftrek der menschelijke elementen overblijft, - drakenkamp en verlossing der prinses, - daarvoor zijn wij zoo gelukkig, in de sprookjeslitteratuur zóó talrijke parallellen te bezitten, dat ook omtrent de herkomst dezer elementen geen twijfel kan bestaan.

V.

Keeren wij ten slotte tot de verhouding der mythologie tot de heldensage terug, dan komt het mij voor, dat op de vraag, of men in de laatste bestanddeelen der eerste kan wachten, het antwoord, naar gelang van de beteekenis, die men aan het woord mythologie hecht, verschillend zal moeten uitvallen. Verstaat men onder een mythe ieder verhaal, dat wel van een god verteld wordt, dan is het een feit van algemeene bekendheid, dat in de heldensage dergelijke verhalen niet tot de uitzonderingen behooren. Maar daar alle

grond ontbreekt, om aan te nemen, dat zulke verhalen het eerst van goden verteld zijn, daar zij integendeel met den god pas secundair verbonden zijn, terwijl hetzelfde van den held wel is waar gelden kan, maar niet uiteraard gelden moet, is hier zeker geen aanleiding om van mythologie in heldensage te spreken; éér van heldensage in mythologie; - in den regel echter van een 'wandermotiv' in beide. Wanneer men een mythe definieert als een aan de religie ontsprongen verhaal, dat dient, om zekeren cultus te verklaren, dan is de kans, dat zulk een verhaal op een held zal worden overgedragen, of dat zulk een god tot een held zal worden, zeker uiterst gering, zoolang het verhaal door den ritus aan een tijd of plaats of aan beide gebonden is. Wordt het daarvan losgemaakt, dan is a priori niet te zien, waarom het niet het lot van andere vertellingen zou kunnen deelen, die met verschillende historische namen kunnen verbonden worden. Maar zulk een losmaking zal pas kunnen geschieden, wanneer de inhoud van het verhaal ook onafhankelijk van den cultus eene beteekenis heeft, en zulk eene verbreeding van den inhoud zal licht het gevolg zijn van de opname van vreemde motieven. In dit geval echter zijn wij weer bij het 'wandermotiv' als bron van beide aangekomen. Toch wil ik de mogelijkheid niet loochenen, dat langs dezen weg religieuse elementen misschien een enkel maal in eene heldensage kunnen worden opgenomen.

Gaat men uit van deze meest rationeele opvatting der mythen, dat zij primitieve verklaringen zijn, niet slechts van godsdienstige gebruiken, maar van al, wat in de buitenwereld naar de meening van den eenvoudigen mensch verklaring behoeft, dat zij dus een begin van philosophie zijn, dan zijn er maar weinig mythische stoffen, die in de termen zouden kunnen vallen, om tot heldensage te worden verwerkt. Men heeft hier ter verklaring der Germaansche heldensage alleen aan natuurverschijnselen en aan eerste beginselen van cultuur - indijking van landen, akkerbouw, - gedacht. Nu is ons echter gebleken, dat een natuurkracht of een primitief cultuurelement, als persoon opgevat, reeds van een god niet te onderscheiden is, dat echter hun condensatie tot van hun element gescheiden persoonlijkheden zonder de hulp van een cultus weinig kans heeft, tot stand te komen, zoodat bij deze wijze van beschouwen

de vraag ten slotte weer uitmondt in deze andere, of men in helden verbleekte goden heeft te zien.

Hierop antwoordde men voor honderd jaren ‘ja’; thans zijn de meeste zaakkundigen geneigd, de vraag met ‘neen’ te beantwoorden. Dat de overgang van een god in een held onmogelijk is, laat zich niet bewijzen; maar zeldzaam, indien zij al moge voorkomen, - wat ik hier niet wil uitmaken, - zijn de gevallen, waarin de graadwijze overgang zich laat constateeren. En de kritiek der Germaansche heldensage, die in de eerste plaats het onderwerp van dit opstel is, geeft althans geen aanleiding tot die opvatting. Hier vinden wij gansch andere elementen en andere motieven werkzaam. Zoo ver wij ze kunnen overzien, vinden wij als vormende en omvormende kracht de phantasie van den dichter werkzaam. Zij motiveert de handeling psychologisch, voegt verbindende schakels toe, combineert verschillende overleveringen van ééne stof en ook verschillende stoffen tot samenhangende verhalen. Deze stoffen blijken ten deele hun oorsprong te hebben in de geschiedenis. Waar deze ons in den steek laat, vinden wij menschelijke motieven, wier eerste oorsprong reeds om die reden de waarneming van menschelijke daden moet zijn, - dus insgelijks geschiedenis. Daarnaast echter treffen wij elementen aan van bovennatuurlijken aard, die echter in tallooze sprookjes als ‘wandermotive’ terugkeeren, en de meening wettigen, dat zij op hun reis om en door de wereld aan een historischen held zijn blijven hangen. Van zulke motieven mag men misschien vermoeden, dat hun oorsprong mytisch is in den zin van een verklaring der buitenwereld, maar zij wettigen niet de opvatting van den held als een mythisch wezen. Om een voorbeeld te noemen: indien de Skandinavische phantasie al eenmaal gemeend mag hebben, in het noorderlicht een door vlammen omgeven burcht te moeten zien, en indien zij al verondersteld heeft, dat daarbinnen eene godin zich ophield, - wat ik niet beweer, maar voor een oogenblik toegeef, - dan behoeft nog niet de voorstelling van een held, dien het gelukte, tot deze godin door te dringen, zijn oorsprong te hebben in de voorstelling van een goddelijk wezen. Een mensch kan dit voorrecht beschoren zijn geweest, gelijk het menschen gegeven is, huwelijken met elven te sluiten. En allerminst behoeft de held, op wien zulk een vertelling kant en

klaar is overgedragen, een godheid of een halfgod te zijn.

Geheel anders doet zich de vraag voor, wanneer men haar in dezen meer algemeenen vorm stelt, of er tusschen goden en helden in het geheel geen samenhang bestaat. Zoo gereserveerd men zich tegenover iedere positieve bewering te houden heeft, zoolang de vraag luidde, of een held een verbleekte god kan zijn of in den regel is, zoo duidelijk is de samenhang, wanneer men de zaak omdraait en vraagt, of een god een verhoogde held kan zijn. Dat gestalten der overgeleverde Germaansche heldensage tot goden zijn geworden, durf ik in zóó positieven vorm niet beweren, ofschoon het zich niet laat ontkennen, dat sommige zich op dien weg bevinden; maar het Christendom heeft de ontwikkeling onderbroken. Maar even zeker als het is, dat de Germaansche helden bijna zonder uitzondering koningen zijn, even zeker is het, dat een reeks, volgens de meening van geleerden van naam zelfs alle goden uit gestorven menschen, in de eerste plaats uit koningen zijn ontstaan. Dit is een der gewichtigste resultaten der anthropologie, dat ik in dit verband slechts kan constateeren, zonder bij de bewijsvoering, die men in tal van geschriften vinden kan, stil te staan. Doodenvereering is een der belangrijkste grondslagen van godsdienst. En daar een koning een boven anderen uitstekend mensch is, steekt ook de doode koning boven andere dooden uit, hij geniet meer eer dan deze, krijgt belangrijker offers, wordt een vorst onder de goden, een hoofdgod. Ook aan Germaansche goden, zelfs zulke, wier functie in de historische periode een gansch andere is, laat zich dat nog duidelijk waarnemen. De god Freyr wordt in innige verbinding met den akkerbouw gedacht, hij is een verpersoonlijking van de vruchtbaarheid van den bodem, maar nog uit zijn naam blijkt onmiddellijk zijn oorsprong; Freyr is de ‘heer’, en de vrouwelijke vorm van zijn naam (vrouw) dient nog tot in den nieuwsten tijd, om eene vorstin aan te duiden.

Goden in wording vinden wij bij Germaansche volken in overvloed. Ik laat ter zijde de lagere vormen van doodencultus, die tot op onzen tijd o.a. in begrafenisgebruiken voortleven, en bepaal mij tot een paar voorbeelden uit geschiedenis en heldensage. Wanneer Odd, de zoon van

Önund[1] zich in een berg nabij zijn woning liet begraven, opdat hij van daar uit de gelegenheid zou hebben, de streek te overzien, dan hebben wij hier het begin eener locale godheid voor ons in den hoofdman, wiens bemoeiing met het land zijner inwoning met zijn dood niet ophoudt. Wanneer Sigfrid, wanneer Dietrich van Bern en anderen monsters overwinnen, dan toont dat wel niet, dat zij oorspronkelijk goden waren, maar dat zij bezig zijn, het te worden; bovennatuurlijke krachten worden hun toegeschreven; alleen de cultus ontbreekt nog. Een echte hoofdgod is de Noorweegsche koning Olaf de heilige geworden. Gelijk andere heiligen doet hij wonderen en geniet hij vereering, hij heeft echter bij de meeste voor, dat hij niet alleen een heilige maar ook een koning is; zoodoende ontvangt hij niet slechts de vereering van degenen, die in de nabijheid van zijn graf of zijn tempel wonen, of die door zijn bijzondere gaven van wonderdoen aangetrokken worden, gelijk de heilige Crispijn of Onze Lieve Vrouw van Lourdes, maar hij werd het middenpunt der nationale vereering van een heel volk, en men verwachtte van hem zeker niet minder heil dan van Christus zelf[2], die alleen onder invloed van den officieelen godsdienst een plaats boven hem behield. Dat het protestantisme aan deze vereering een einde gemaakt heeft, doet op de psychologische beteekenis van het feit niets af. Hier hebben wij een voorbeeld, waar het geheele proces in het licht der geschiedenis plaats heeft. Een historisch persoon, een koning, een held in den gewonen zin van het woord. Reeds kort na zijn dood begint de ontwikkeling in twee richtingen, tot sagenheld en tot god. De sagenheld vindt zijn uitdrukking in de talrijke anecdoten, die zich aan zijn persoon knoopen, de god in de wonderen, die hij begint te doen, nog voor zijn lijk koud is. De eerste bereikt zijn vollen wasdom in Snorris' half-historisch meesterwerk, dat zich van de Middelhoogduitsche epische poëzie slechts hierdoor

1) Hönsna Thoris saga c. 17. Dergelijke gevallen, waar tevens den doode een cultus gewijd werd, berichten de saga's herhaaldelijk. Zie o.a.P. Herrmann, Nordische Mythologie p. 52 e.v.

2) Nationale heiligen als San Sebastian of Thomas van Canterbury, die ook door een geheel volk vereerd worden, staan toch hierin bij Olaf achter, dat zij niet in dezelfde mate dragers der gedachte van de eenheid en macht der natie zijn.

onderscheidt, dat de feiten, die vermeld worden, minder ver terug liggen, en dat de schrijver beter het mes der kritiek wist te hanteeren dan de dichters der heldenpoëzie; de tweede in zijn heiligverklaring en zijn alle grenzen overschrijdenden cultus. Had Olaf geleefd in een tijd, die minder door het licht der geschiedenis beschenen werd, en had niet het Christendom aan zijn absolute verheffing in den weg gestaan, wij zouden geen historischen Olaf kennen, of slechts een, die in den sagenheld nauwelijks weder te kennen was. En naast den held zou een god staan, dien het waarschijnlijk slechts door een lang en moeilijk onderzoek gelukken zou, samen met zijn poëtischen dubbelganger op ééne historische figuur terug te voeren.

God en held hebben één afstamming: de stof, waaruit zij gemaakt worden, is de mensch; hun schepper is de menschelijke geest.

R.C. BOER.

De rassenkwestie.

Wereldvrede, fusie van alle rassen en volken, organisatie van heel het menschdom in één arbeidsstaat zijn nu zeer aanstaande. Enkelen bekruipt reeds de zorg, wat daarna moet komen? zal het menschdom nu verder altijd door in diezelfde zaligheid verkeeren? 't Is alles dan zoo af! de mooie droom begint hen nu reeds te vermoeien, een beetje te vervelen.

Gelukkig voor hen komt eenig rumoer hun slaap verstoren. Engeland, de voorrijder der beschaving, blijft trouw zijn oude taak, het uitmoorden van zwakke volken, vervullen; het begon zijn grootheid daarmee en houdt er niet mee op. Het eene ministerie verdedigt het principieel, het andere schaamt er zich over, maar het blijft zoo. Azië wordt wakker! Japan versloeg Europa reeds en het blijft tot Europa's groote verbazing Japansch. Een ware verademing! Zou de idylle soms nog veraf zijn? Onder veel is er één verschijnsel, dat te denken geeft. Het treedt even luid op als de groote illusien, die ik noemde, met evenveel reclame, en toch is het er zoo volkomen mee in strijd. Ik bedoel de rassenkwestie. Tegenstelling tusschen rassen of wat men daarvoor houdt en tusschen volken is er altijd geweest, maar voor het eerst en dat in den tijd van kommunisme en cosmopolitisme wordt die kwestie tot een theorie uitgewerkt, wordt de strijd der rassen tot een shibboleth, tot een godsdienst verheven. Hier op theoretisch gebied is de tegenstelling zeker zoo scherp mogelijk. Voor de rastheoristen is de worsteling der rassen de drijfkracht der wereldgeschiedenis, bepaalt het ras het geestelijk vermogen van het individu en is de komende zegepraal der beschaving afhankelijk van de overwinning en de uitbreiding

van een enkel ras over al de anderen. Zoo spreekt een geheele reeks van veelwetende, begaafde en enthousiaste mannen: Ammon, De Lapouge, Driesmann, Chamberlain, Dühring en vele anderen, ik noem nog Wilser en Woltmann, den redacteur der 'Politisch-Anthropologische Revue'.

Het ras is alles, zeggen deze. Het ras is niets, beweren hun niet minder begaafde tegenstanders, als Jentsch, Hertz, Colajanni, Houzé, Finot. Wat is nu waarheid? De afstand tusschen de beide radicale opvattingen is wijd genoeg om een kritisch gemoed aan beide te doen twijfelen. Bovendien zijn er zoo enkele symptomen, die het vermoeden wettigen, dat in beide partijen niet altijddoor alleen het vorschend intellekt aan het woord was. Of zou het toeval zijn, dat de Arier- resp. Germanensuperioriteit vooral door Duitschers tot dogma der leer werd verheven? al vergeten wij De Gobineau en De Lapouge niet. Toeval ook, dat juist Franschen dit denkbeeld kritisch, welsprekend, maar heftig aanvallen?

De voorstanders der rassentheorie hebben hunne zaak terstond door allerlei dwaasheden benadeeld; ook in ons land werd, zoover ik weet, alleen eene dwaze voorstelling verkondigd. Bovendien komt deze leer in botsing met eenige geliefde mode-denkbeelden en -gevoelens, die vooral bij ons zeer populair zijn. Het lokt mij daarom aan eens na te gaan in hoeverre Finot's boek *Le Préjugé des Races* dat mij door de Gidsredactie werd toegezonden, eene rechtvaardige kritiek op de rassentheorie bevat.

Is die vaak zoo onwetenschappelijk verdedigde, met zooveel antipathieke reclame verspreide leer intellektueel zoo valsch, moreel zoo gevaarlijk, als hare tegenstanders beweren? Dit probleem stel ik mij nu.

Is het menschdom eene homogene massa met geene andere dan oppervlakkige en onbeduidende verschillen, die voortdurend door de wisselende omstandigheden worden opgeheven? of wel bestaan er rassen, erfelijke onderscheiden van lichamelijken, misschien ook van geestelijken aard tusschen de menschen? Finot verdedigt het eerste, wij zullen zien of hij gelijk heeft. Laat mij dadelijk opmerken, dat hij de beweerde menschenrassen merkwaardigerwijze alleen met dierlijke soorten vergelijkt, en niet met dierlijke rassen, wat toch meer voor de hand ligt. Het onderscheid tusschen een King Charles en een duitsche

dog is niet zoo gering en het is toch maar een rasverschil! Niemand betwijfelt, dat beide honden zijn, en toch is het verschil zeer groot, in allerlei opzichten. Is het nu onmogelijk, dat er ook onder de menschen, ondanks essentieele overeenstemming, ondanks eenheid van kern, toch zeer gewichtige, zeer reëele en vooral erfelijke verschillen bestaan? Met andere woorden: zou de ééne *soort* mensch niet vele *rassen* kunnen omvatten, zoo goed als de ééne species hond? Finot vergeet deze voor de hand liggende mogelijkheid voortdurend, hij gebruikt den bekenden truc van zwakke en niet scrupuleuse debaters, den tegenstander veel meer in den mond te geven, dan die er feitelijk innam. Wat beteekenen toch al die (in scholastischen zin) nominalistische redeneeringen, dat classificaties maar subjectieve hulpmiddelen zijn? Wel mogelijk, maar een olifant is toch geen kolibri! en het kon toch wezen, dat er een reëel en min of meer blijvend verschil bestond tusschen negers en blanken. Dit is de zeer eenvoudige en stellige vraag. Finot echter herhaalt voortdurend, dat het ras maar een abstracte voorstelling is. Het eigenlijke vraagstuk is dit: zijn die verschillen tusschen de menschen belangrijk en zijn ze min of meer blijvend? Het tweede is de hoofdzaak.

Die verschillen kunnen zijn lichamelijk of geestelijk. Ik let nu eerst op de lichamelijke. De kwestie zou heel wat eenvoudiger wezen, wanneer de menschenlichamen maar in één enkel opzicht van elkander verschilden. Maar dit is niet het geval. De verschillen betreffen de huidkleur, den schedelvorm, kleur en vorm van het haar, lengte, en nog veel meer uiterlijke en bovendien ook innerlijke, minder gemakkelijk waarneembare eigenaardigheden. Sommige dier eigenschappen gaan met elkander veelvuldig en niet met andere gepaard, zooals blond haar met blauwe oogen, maar andere weer niet, deze komen zoowel bij dit als bij dat koppel van eigenschappen voor, zooals bijv. de smalhoofdigheid, die en bij de zwarte kroeskoppen en bij de blonde blanke blauwoogen wordt aangetroffen. Zoo is het dan eigenlijk geen wonder, dat tot dusverre de anthropologen er niet in geslaagd zijn de essentieele eigenschappenkoppels vast te stellen, met andere woorden de menschenrassen te bepalen. Daar komt dan nog de moeielijkheid bij, dat men er zoo laat eerst toe kon besluiten, de somatische verschillen der menschen geheel

onafhankelijk van de taalgroepeeringen en van de geographische en politieke conglomeraties te behandelen. Men meende voortdurend, dat de eerste met de beide laatste moesten samen vallen, en liet zich zoo een beetje in de war sturen. Het is dus zeer begrijpelijk, dat de anthropologische indeeling der menschen naar hun somatische typen wel steeds subtieler en ingewikkelder is geworden, maar alles behalve zekerder en overtuigender. Van af Linnaeus tot Kollmann zijn dozijnen van indeelingen voorgeslagen, doch geen enkele is geheel bevredigend. Maar aan den anderen kant: er zijn dan toch Negers en Chineezen en Engelschen! Hun uiterlijke verschillen zijn niet gering en wij zien ze feitelijk niet zoo maar eventjes in elkaar overgaan en verdwijnen. Wat zou Finot verbaasd geweest zijn, zoo zijn zoontje op een negertje had geleken!

De verhouding tusschen lengte en breedte van den schedel zou geen goede indeelingsgrond zijn, want met de ontwikkeling van het intellect zou het hoofd steeds breeder worden. Finot, die niemand nauwkeurig citeert, beroept zich hiervoor op Virchow en Nyström; Houzé verkondigt in zijn scherpe kritiek op de leer der anthroposociologen (‘L'Aryen et l'Anthroposociologie’: 1907: p. 71, 83) hetzelfde. Dus brachycephalie het product der beschaving! Arme Engelschen en Scandinaviers, die er bij de rasdogmatici zoo bizonder goed af kwamen; volgens de oppositie zou hun langhoofdigheid niets dan hun achterlijkheid bewijzen. Zoo wisselvallig is aardsche eer! Mij lijkt de Engelschman een even goed argument tegen de nieuwe leer als de eveneens langhoofdige Neger het was tegen de leer van Ammon en De Lapouge. - De lichaamslengte zou al een heel slecht raskenmerk zijn, want zij is zeer veranderlijk en neemt toe met vermeerdering van welvaart, de toenemende lengte onzer recruten is dan ook een heugelijk teeken! Maar toch: algemeene en bijzondere kleinheid van eene geheele bevolking, vooral wanneer zij facto geen gebrek lijdt, bv. die der centraalafrikaansche dwergvolken, kan wel eenige aanspraak op meer beteekenis maken. Zij verandert zoo maar niet van heden tot morgen!

De huidskleur is zeker vrij veranderlijk, onder den invloed van warmte, zonnestralen en vochtigheid: hoe donker zijn niet sommige niet-neger bewoners van Afrika! maar toch: voorbeelden, dat blanken de echt-soedansche roetkleur ver-

kregen, zelfs na meerdere generaties, zoo zij ongemengd bleven, zijn mij niet bekend. De fijnere anatomie, de physio- en pathologische eigenaardigheden der verschillende menschenconglomeraten zijn nog te weinig onderzocht om als indeelingsgronden te kunnen dienen.[1)]

Finot meent te kunnen aannemen, dat alle voorgeslagen raskenmerken ontstaan en vergaan met de werking van het milieu in den ruimsten zin, dat er dus eigenlijk geene rassen bestaan. De verschillen tusschen de menschen, die niet te ontkennen zijn, die wij onmiddellijk waarnemen, zijn voor hem alleen het vluchtig gevolg der wisselende omstandigheden, niet blijvend, niet erfelijk! Alle menschen eigenlijk gelijk, alleen de omstandigheden verschillend. Precies dezelfde theorie, die bij ons door de heeren Van Embden en Bonger in hunne boeken werd verdedigd, en door mij werd bestreden. Bij hen is die leer de grondslag voor eene zeer blijgeestige waardeering van den menschelijken aanleg, waarvan allerlei politieke illusies het natuurlijk gevolg zijn.

Bij Finot vinden wij dat zelfde oppervlakkige optimisme, dat hem tot deze uiting drijft: ‘L'avenir radieux qui ouvre des espérances vastes pour l'humanité de demain l' y appelle, du reste, tout entière. Il ne fait point d'exception pour aucune de ses variétés, car toutes sont également chères au principe éternel des choses.’ (p. 208). Jammer, dat iemand, zoo bekend met de affecties van het wezen der dingen, ons niet wil meedeelen, waarom de Tasmaniers geheel, de Australiers bijna geheel verdwenen, en wel uitgeroeid door de andere lievelingen. In strijd met al zijn dithyramben op de toovermacht van het milieu zullen wij zien, hoe ook Finot aanneemt, dat er eenige en zelfs geruime tijd voor zoo'n diepgaande verandering noodig is (p. 270 en elders). Op het hoelang komt hier nu alles aan. Geen evolutionist, en dat zijn toch alle rastheoristen, zal de mogelijkheid van verandering loochenen.

Finot durft zijn eigen consequenties aan. Ik wilde hem als honende gevolgtrekking voorwerpen: dan kunt ge ook de oplossing der negerkwestie in de Vereenigde Staten, die

1) Ranke: ‘Der Mensch.’

den amerikaanschen staatslieden zooveel hoofdbrekens kost, hiervan verwachten, dat in een paar generaties, eigenlijk nog eerder, de negers Yankees en beide Roodhuiden worden! En ziet! Hij spreekt deze verwachting uitdrukkelijk uit en zelfs meer dan eens: p. 165, 172, 236. Alles gebaseerd op die zekere eigenaardige verandering in voorkomen en skeletvorm, die de Yankees in Amerika hebben ondergaan.[1)]. Finot behoort tot het bekende type van raisonneurs, die, wanneer zij een weg een zekere richting zien inslaan, terstond aannemen, dat zij op dien weg de heele aarde om kunnen wandelen. Iedere tendentie gaat bij hen door, tot het oneindige, eigenlijk nog meer tot zoover hun fantazie verlangt, hun belang noodig acht.

Finot's kritiek op iedere poging tot classificatie der rassen is van weinig waarde, omdat hij telkens maar op één enkele eigenschap let en dier waarde als indeelingsgrond op zich zelf behandelt, terwijl het toch juist op hun complex aankomt. Een heel koppel van eigenschappen kan eene soort volkomen scherp karakteriseeren, terwijl iedere eigenschap afzonderlijk ook bij andere soorten voorkomt. De beruchte anthropologen, Ammon en De Lapouge, hebben aan deze voorwaarden wel voldaan, maar de anderen hebben hen niet begrepen. Zij noemen als kenmerken van het halfgodenras der Ariers wel degelijk: behalve de langhoofdigheid ook nog de lange gestalte, de blauwe oogen, het blonde haar (verg. bijv. van den tweeden: 'L'Aryen' p. 490), waar hij zelf op de groote langhoofdigheid der negers vergeleken met de Gallo-Saksen wijst). En toch worden hun altijd weer die langhoofdige

1) Een curieus staaltje, hoe men zich in die milieu-invloeden vergissen kan, deelt A. Franz mede: men meende vroeger dat het klimaat van Louisiana blanke vrouwen onvruchtbaar maakte, maar wat was het geval? in het begin der 18e eeuw was er groot gebrek aan vrouwen in de kolonie, toen stuurde men uit Frankrijk met noodlottige miskenning van de wetten der erfelijkheid er heele scheepsladingen van vrouwen uit de gevangenissen en bordeelen heen, de gevolgen waren droevig! 'Die Kolonisation des Missisippithales bis zum Ausgange der französischen Herrschaft' 1906: p. 121.
Ratzel: 'Anthropogeographie' I, 1899: p. 54, wijst er terecht op, hoe bijv. dat langer worden der Europeanen in Amerika voor een groot deel aan de betere sociale omstandigheden kan liggen, die ook bij ons de menschen langer doen worden. Ook Lamprecht 'Americana' 1906: p. 24 opent eene andere mogelijkheid: den invloed van het hypermoderne leven.

Negers voor de voeten geworpen! Ook de redenaties tegen de physiologische beteekenis van zoo'n indeelingsmaatstaf zijn waardeloos: het kan zeer best zijn, dat het afzonderlijke kenmerk op zich zelf geen waarde heeft, en het complex van kenmerken toch wel degelijk een of meer andere eigenschappen aanwijst, die er staag mee verbonden voorkomen. Het verband tusschen een gespleten neus en vasthoudendheid zien wij niet in, en toch, waar in een hond zoo'n neus gepaard gaat met korte pooten en een breede borst, daar zou ook de kritische Finot door eerbied bevangen worden. De heele genetische classificatie der zoologen maakt voortdurend van die op zich zelf onbeduidende kenmerken, die toch heel veel aanwijzen, gebruik. De uitstekende anthropoloog Manouvrier heeft in zijn op die langhoofdigheid der negers gebaseerde kritiek der anthroposociologen ongelijk; het komt mij voor, dat hij zich hier, evenals in zijn kritiek op Lombroso, door zijn genereuse sympathie, door een politiek vooroordeel liet verleiden. Geen wonder, dat Finot's kritiek niet ééne moeilijkheid bij de classificatie der menschen naar hun uiterlijke verschillen zal verlichten. Volgens hem bestaan er immers eigenlijk geen rassen, bestaat het probleem dus niet, zijn er eigenlijk geen Negers, geen Mongolen, geen Blanken en geen Roodhuiden! Classificatie dus overbodig.

't Milieu is alles! Breng de leden der schijnbaar verst verwijderde rassen maar in een zelfde omgeving, en zij worden dezelfden! De omstandigheden maken de menschen en evengoed de rassen. De donkere bosschen maken de Antisiers van Peru licht van kleur en op Java den panter... donker! (p. 164, 228). Dit is maar een kleine lapsus. Maar hoe verklaart ons Finot, dat de Joden, die nu sedert eeuwen onder ons leven, in het zelfde klimaat, bij het zelfde voedsel, toch zoo duidelijk de kenmerken van een ander ras vertoonen? Aan hun ellende, door de Christenen hun zoo lang opgedrongen, kan het niet geweten worden, daar zoovele Christenen in denzelfden jammer leefden en toch niets meer op Joden gelijken. En als het Ghetto alleen aan de Joden hun type kon geven, dan waren zij toch reeds anders aangelegd dan hun buren. In het Oosten leefden zij in zoo geheel andere omstandigheden naast heel andere buren en lijdensgenooten, maar ook daar behielden zij hun eigen halsstarrig type. Het

teekent Finot en duizenden denkers van zijn kracht, dat hij dit overbekende verschijnsel, dat aan ieder van ons voortdurend herinnerd wordt, volledig negeert. Heel even roert hij het maar aan om te betoogen, dat het, niet bestaande, joodsche rastype verdwijnt, als de barrières tusschen hen en ons maar opgeheven worden! (p. 440, 441). Maar in Holland dan? hier geen Jodenonderdrukking, gelukkig, en toch bestaat het rastype er even duidelijk als elders. Ripley verklaart dit type voor een deel uit sociale selectie, maar loochent het niet. (p. 398 en v. van 'The Races of Europe'.)

Zoo leven ook in het noordelijkste deel van Noord-Amerika Eskimo's en Indianen naast elkaar en toch persisteert hun rastype. Het zelfde kan men overal constateeren, waar leden van verschillende rassen zonder zich maritaal te vermengen naast elkander bestaan, bijv. in den Kaukazus, op den Hindo-Koesch, en in meer dergelijke gevallen.

Finot zou deze en dergelijke feiten uit de blijvende nawerking van vroegere omgevingen moeten verklaren, waarin die verschillende volken vroeger waarschijnlijk geleefd hebben. Zijn schromelijke overschatting van het aktueele milieu leidt hem er echter toe de macht der vroegere te onderschatten. Immers hoe kan men de omgeving machtig noemen, zoo zij niet in staat is een meer blijvenden invloed uit te oefenen? Dat zou een mengsel worden van toovermacht en onmacht! Dressuur en opvoeding zouden dan nog dieper doorwerken dan de omgeving in den ruimsten zin van het woord. Trouwens Finot zelf schijnt toch ook de erfelijkheid van de omgevingsinwerking aan te nemen, getuige p. 215, waar hij met veel trots en voldaanheid een zekere experimenteele wijziging in den aard van bacteriën vermeldt, die zoo ver gaat dat die nieuwe eigenaardigheden 'une race spéciale' vormen, permanent worden en zich gedurende opeenvolgende geslachten handhaven. Waarom zouden nu even duurzame inwerkingen bij menschen onmogelijk zijn?

Finot ziet nergens helder in, dat het heele probleem eenerzijds in den duur, anderzijds in de uitgebreidheid dier inwerkingen bestaat. Hij geeft een reeks van voorbeelden van zeer opmerkelijke wijzigingen door de werking van het milieu (p. 217 v.), maar nergens een geval, dat in een enkel geslacht een Soedansch dwergnegertje tot een Scandinavier

werd! Grooter, dikker, donkerder mag de natuurlijke omgeving maken, ik heb er niets tegen en hoor er graag van vertellen, maar haas blijft haas (p. 220) en King Charles wordt geen duitsche dog. En juist dat wou onze vriend toch zoo graag bewijzen! Wij mogen nooit vergeten, trouwens hij maakt dat voortdurend onmogelijk, dat wij hier niet met een onbevangen onderzoek, maar met een betoog voor een niet uit de feiten, maar uit sympathie geboren stelling te doen hebben.

Vermakelijk is de voortdurende dooreenmenging, in zijn verhandeling over den invloed der omgeving, van voorbeelden aan de plantenwereld ontleend met de zoologische, en toch zijn plant en dier niet zoo maar met elkaar gelijk te stellen. Het verschijnsel is tegenwoordig zeer algemeen. Ik schrijf het hieraan toe, dat men uit haat tegen de waarlijk wetenschappelijke hypothese van Darwin met vreugde naar de toch maar aanvullende idee van prof. De Vries greep en daarbij het heele onderscheid tusschen dier en plant vergat, dat men zeker zwaar zou hebben laten wegen, als het ten bate van het Darwinisme ware veronachtzaamd.

Ook het voor de sociale degeneratie-leer zoo belangrijke feit, dat er geen Parijzenaars van het vijfde geslacht zouden bestaan, bewijst nog niet de almacht, wel de groote macht der omgeving. De heer Finot neemt het niet te streng met zijne argumenten: zoo plaatst hij leukweg het volgende, dat ik maar onvertaald zal laten, 't is te mooi: ‘le régime végétal passe pour adoucir les moeurs et développer la passivité des humains; c'est pourquoi, sans doute, tous les fondateurs de religion le prescrivent à leurs fidèles.’ (p. 240). De kritische auteur dacht natuurlijk niet aan de matige, haast vegetarische Italianen, bij wie ‘le meurtre n'est qu'un geste’ (Monnier), noch aan de heldhaftige samurais van Japan, die toch zoo uiterst sober zonder vleesch leven. (Nippold: ‘Ein Blick in das europafreie Japan’: p. 7). Evenmin schoten hem de om hun wreedheid en energie gelijkelijk bekende rijstetende Chineezen in.

De verhouding tusschen erfelijkheid en omgeving is Finot allesbehalve klaar geworden. Hij spreekt van de kracht van het milieu, die langzaam sedert tallooze eeuwen veranderingen teweegbrengt en van die andere die haar tegenhoudt, de erfelijkheid, door welke de verworven eigenschappen in de nieuwe geslachten trachten te blijven (p. 212). Waarom kan

nu die langzaam inwerkende natuur geen varieteiten onder de menschen hebben veroorzaakt, die zich, door de kracht dier erfelijkheid dan, gedurende vele geslachten tegen een gewijzigde inwerking kunnen handhaven?

Trouwens Finot neemt, hoewel men het na al zijn tegenspraak niet vermoeden zou, erfelijke varieteiten ook onder de menschen aan, anders gezegd rassen. Aan hun kruising schrijft hij evenveel invloed toe als aan de tallooze factoren der omgeving (p. 247). Welnu, die menging kan toch niet van zooveel beteekenis zijn, wanneer de rassen zelve eigenlijk niets beteekenen! (vooral p. 437).

Met zijn verheerlijking van de gevolgen der kruising erkent Finot het bestaan der rassen en hun relatieve persistentie zoo volledig, als iemand het maar begeeren kan!

Het spreekt wel haast van zelf, dat onze auteur zoo met de kruising is ingenomen, omdat hij meent haar in zijn lievelingsrichting te zien werken, in die van de verzachting, ja opheffing der verschillen door de verschillende omgeving onder de menschen veroorzaakt (p. 251). Natuurlijk overdrijft hij: er zijn toch nog Negers, Blanken en Mongolen! De kruising heeft de rastypen klaarblijkelijk niet opgeheven. Allerlei voorbeelden van rasmenging worden ons gegeven, maar wat beteekenen zij voor Finot's eigenlijke stelling: de waardeloosheid van het rasverschil als een bloot vooroordeel?

Ik geef het met warmte en overtuiging toe: geen menschengroep is geheel zuiver van ras, is geheel ongemengd..., maar wat beteekent die onpuurheid, zoolang er luce clarius zoo groote verschillen bestaan als die tusschen Blanken, Mongolen, Negers! Er zijn bruinen en blonden in eene zelfde familie, roept Finot uit (p. 324). Een lastig geval, zoo de kleur alleen een voldoende indeelingsgrond mocht blijken (wat ik in het geheel niet geloof), een onbeteekenend feit, zoo de rasindeeling op veel meer kenmerken moet berusten. Worden de niet in één geslacht op te heffen verschillen tusschen de genoemde rassen door zijne opmerking uit de wereld geholpen?

Onze humanitaire enthousiast verdedigt de goede gevolgen der rassenkruising, wel niet op goede gronden, niet op een uitgebreid feitenmateriaal gesteund, maar toch, naar het mij voorkomt, in hoofdzaak met recht tegenover de dwaze tendentieuze overdrijvingen van een H.S. Chamberlain, die uit de

rassenkruisingen in Rome's laatsten tijd zijn ondergang en alle rampen der middeleeuwen afleidt. Het pleit waarlijk niet voor de wetenschappelijke beschaving van het betere duitsche publiek, dat 'Die Grundlagen des 19^{en} Jahrhunderts' beroemd konden worden. Finot betoogt terecht, dat, ware kruising zoo gevaarlijk als Chamberlain het voorstelt, het menschdom lang verdwenen of tot apen verworden zoude zijn! (263). Daarentegen gaat hij wat ver, waar hij uit den vooruitgang van het menschdom op het nut der zoo veelvuldige kruising concludeert (p. 263). Immers de verbetering van onzen erfelijken aanleg (sedert wanneer? vergeleken waarmee?) staat nu niet zoo vast, dat men er conclusies uit mag trekken. Overigens is deze idee, temeer daar dan toch niet het heele menschdom op die wijze en zeker niet in zijn geheel gelijkmatig verbeterd is, ook al weer in strijd met des schrijvers geliefde stelling.

Het nut der kruising houdt onze auteur nog tegenover een ander anthropoloog vol, nl. tegenover Ammon, waar deze het erfelijk isolement der sociale standen verdedigt. Erfelijke stand is voor Finot gelijk met degeneratie (p. 265). Hij steunt zich daarvoor op het bekende feit van het uitsterven der adellijke en patricische familiën, in Engeland, Frankrijk en Duitschland; Fahlbeck heeft onze kennis hieromtrent weer met gegevens uit den zweedschen adel verrijkt ('Der Adel Schwedens', 1903). Hoe zoude het ook anders kunnen, dan dat eene sociale klasse zonder functie en zonder selectie zoude degenereeren? Alleen eene inconsequentie van het liberalisme redde zijn anachronistisch bestaan, dat in strijd is met de eischen der hoogste sociale praestatie en dus met alle rechtvaardigheid.

Overigens is Finot's argumentatie ook hier weer zwak. 'Inzucht' der standen zou misschien tot volledige ontwikkeling van bepaalde wenschelijke typen hebben kunnen voeren en daarmee tot sneller en grooter vooruitgang. Een andere en betere ontwikkelingsgang dan de onze is toch zeer wel denkbaar. Maar onze auteur schijnt zich niets mooiers te kunnen voorstellen (p. 272). Onze heerlijke maatschappij is bij rassenkruising ontstaan, dit is voor hem de proef op de som, dat deze voortreffelijk is. Het is zeer vleiend voor ons allen. In een regel of wat wordt aangenomen, dat alle beroemde mannen uit kruising geworden zijn (p. 268). Het ware voor dezen vurigen voorstander van het nut der kruising

wel de moeite waard geweest eens te onderzoeken, of zij bij alle rassen dezelfde resultaten heeft. Want al moge De Quatrefages gelijk hebben, dat de aarde met kruisingsproducten bevolkt is (‘Introd. à l'étude des races humaines’: p. 173), noch de mate van menging, noch de gemengde elementen zijn in twee der tegenwoordige rassen of volken dezelfde geweest. Het kruisingsvraagstuk blijft dus zeer belangrijk en niet in twee woorden af te doen. Ik behoef er nauwelijks op te wijzen, dat het vooral voor ons land en zijn koloniën met hun talrijke gemengde bevolking van de allergrootste, ook praktische, beteekenis is. Toch is het geheele probleem niet dan zeer onvoldoende bestudeerd.

Het zou vervelend worden op de telkens herhaalde tegenstrijdigheden van Finot te wijzen. Hij neemt op gezag van Waitz aan, dat vier generaties van menging van een neger een blanke maken (p. 270), maar dan is het ras dus toch een vrij bestendige grootheid! Hij spreekt van een speciaal ras van Noord-Amerikanen, hij erkent de bijzondere karaktertrekken der lang geleden opgeloste oerrassen (p. 437), die dus toch eens bestaan hebben. En eindelijk, als schitterend sloteffekt, hoewel anders bedoeld, spreekt hij van de Franschen en Amerikanen als sublieme producten van allerlei mengingen! (p. 273). Product van wat ook, zij zijn dan toch, ook volgens hem, een nieuw iets, subliem onderscheiden van de andere volken en rassen der aarde. Daarmee geeft de schrijver voor de zooveelste maal zijn eigen stelling van de erfelijke gelijk- en gelijkwaardigheid van heel het menschdom op, zonder het te merken.

Wat is nu de oorzaak van deze opvallende tegenstrijdigheid? Hoe moeten wij ons verklaren, dat de auteur een zoo grove fout herhaaldelijk maakt? De grondoorzaak ligt natuurlijk in zijn geestelijken aanleg. Hij stelt lievelingsdenkbeeld boven ervaring, nu juist geen zeldzame neiging! Zijn wetenschappelijke dressuur is veel te zwak, zooals uit het geheele boek blijkt, om door toepassing van strenge, automatische methoden deze neiging tegen te werken. Deze twee verschijnselen doen zich bij de behandeling der groote problemen, die ons het meest aangaan, vooral op menschelijk en sociaal gebied herhaaldelijk voor, hoewel hiér juist die methoden en de dwingende gewoonte ze overal toe te passen heel bizonder noodig zijn. Als derden grond zou ik willen noemen wat

misschien zal blijken een nationale karaktertrek te wezen: de zucht tot al te snel generaliseeren, en de hebbelijkheid absolute formules te gebruiken. Finot lijdt aan de noodlottige dilemmazucht. Hij kan zich niets denken tusschen de absolute homogeniteit van heel het menschdom en de 'inflexibilité héréditaire et séculaire des caractères acquis' (p. 281), terwijl toch hoogst waarschijnlijk tusschen die beiden in de heele waarheid ligt. Alle auteurs, die zich tot de verdediging van populaire denkbeelden vernederen, loopen gevaar tot dit simplisme te vervallen.[1)] Alleen eenzijdigheid trekt, alleen veelzijdigheid heeft kans op waarheid. Wie dus om het publiek schrijft, en niet om eigen waarheidszin te bevredigen, doet goed eenzijdig te wezen: het zal hem wel gaan.

Finot is in dit opzicht als Franschman en als populair auteur van alle concurrentie bevrijd. Hoe heerlijk voor zoo'n karakter te velde te trekken tegen 'de organische veroordeeling van heel een ras' (p. 283, 318), tegen 'eeuwige onbewegelijkheid' (p. 350) en 'onophefbare afscheidingen tusschen de volken' (p. 443). De sympathie aller weldenkenden is met hem. Hij verdedigt de hoogste idealen. En heel dat verheffende bewustzijn verwerft hij zich door den uitnemenden strategischen regel toe te passen, de zwakste vijanden aan te vallen. Zoo komt hij er echter toe windmolens te attakeeren. Op wonderlijke wijze verdedigt hij de eenheid van het menschdom, eigenlijk alleen met frazen! Het zou deze danken aan de eenheid van zijn geest. De heele methode van het boek behoedt ons voor de verwachting, dat die geestelijke eenheid nader aangeduid, laat staan gedefinieerd en bewezen zou worden. Wel verrassen ons een paar opmerkingen. Er zouden in dien geest verscheiden gradaties bestaan (p. 284), en terwijl een wereld van voelen en denken de Zuidamerikaansche menscheneters van de tegenwoordige Franschen scheidt, kan een Toepi dien afgrond niet in ééne generatie, zooals men hier verwachten zou, maar in twee overspringen. Dus toch weer dat erfelijke raskarakter, waarvan de geringe weerstand tegen de omgeving, die het eens gemaakt heeft, zonder bewijs steeds

1) Karakteristiek hiervoor was de verontwaardigng van Mr. Bonger over wat hij mijn eklektisme noemt, in zijn beantwoording van mijne kritiek op zijn boek, in 'Het Weekblad van het Recht' van 8 April 1906, en mijn repliek in het nummer van 9 Mei.

maar weer wordt aangenomen. Op dezelfde weeë wijze doorslaande noemt Finot de Russische schrijvers de leiders der moderne menschheid en concludeert hij tot de verrassende begaafdheid van het Russische volk. Toch heeft dat volk nog niet bewezen, dat het vrij kan zijn. Ik heb de grootste bewondering voor de helden van Ruslands pogingen tot zelf bevrijding, maar toch, hoe kan men een volk als geheel achten en roemen, dat zulk een regeering nog steeds verdraagt? Het is nu al een triviale waarheid geworden, dat ieder volk de regeering en de kerk bezit, die het als geheel verdient en hebben kan. Rusland's eenige geestelijke oorspronkelijkheid waren tot dusver zijn romanschrijvers, ten minste eenige van hen: Gogol, Dostojefski, en die geniale geesten vertoonen maar al te zeer de sporen van de zware ziekte van hun volk. Tot leiders zijn die groote zieken waarlijk niet geroepen. Waarschijnlijk heeft Finot aan den slappen zeurenden heilige, Tolstoi, gedacht. Hij durft waarlijk ook beweren, dat de laat-beschaafde volken met gemak hun verloren tijd inhalen (p. 285). Is de jammerlijke Russische revolutie een staaltje daarvan? Hoe grof is toch dat optimisme! de ontzettendste smarten ontwaart het niet, de pijnlijkste worstelingen openen zijn oogen niet.

Nergens wordt ons verteld, waarom die algemeene gelijkheid aller menschen zoo heerlijk is. De beste maatstaf schijnt de gelijkheid met den gemiddelden Franschman te zijn; aan de frequentie-mate der beteren en slechteren, die toch ook van belang is voor de algemeene waardemeting van een volk, denkt onze man nergens. Oppervlakkige frazen moeten alle onderzoek vervangen. Op deze wijze draagt hij er zeer wezenlijk toe bij de studien, die hij bespreekt, naar zijn wensch in diskrediet te brengen.

Zooals Brunetière het bankroet der wetenschap aankondigde, uit haat tegen haren invloed, uit vrees voor hare macht, zoo bespreekt Finot ‘la faillite de la psychologie des peuples.’ Hij denkt haar erger dan failliet, onmogelijk! Immers zouden rassen en volken geen andere eigenschappen bezitten dan de zeer vergankelijke, als zandschrift vluchtige, die de omgeving van het oogenblik hun geeft. Al die volkskarakters niets dan schijngestalten! Curieus spreekt ook hier weer het geweten, het betere geheugen van den schrijver: hij denkt aan ‘modi-

fications qui semblent plus durables ou même ineffaçables'! (p. 287) en hij noemt Renan den volmaaktsten vertegenwoordiger van het keltisch type! (p. 285).

Waarom spreekt onze superlativistische auteur niet liever van de chaotische, de embryonaire periode der ras- en volkspsychologie? Mijnentwegen mag hij haar haar-nog-niet-geboren-zijn verwijten, wat altijd een eenigszins belachelijk verwijt is, want waarom zou dit jaar het volgend jaar zijn?

Wat er tot dusver aan eigenlijke volkspsychologie geleverd is, is jammerlijk, belachelijk, zonder uitzondering. En dat geldt niet alleen voor de vroegere schilderingen van volkskarakters, zooals de grootste historici die geleverd hebben, maar ook voor de expresse volkspsychologische studiën. Met recht stelt Finot de stereotype frazen aan de kaak waarmee de een de oude Germanen, de ander de oude Galliers verheerlijkt. Met volkomen recht maakt hij Mommsens dwazen lof der Germanen belachelijk. Maar geheel zijn eigen zwakte vertoont hij weer, waar hij, die niet gelooft aan erfelijke volkseigenschappen, voor wien alle volken en eerst recht alle cultuurvolken gelijkwaardig zijn, luide den lof der Franschen zingt en klaarblijkelijk vooral het roemen der Duitschers door enkele Franschen niet kan uitstaan. (p. 308, 311).

Het schijnt dat Finot maar ééne methode van volkspsychologie kent en wel die van de constructie van het volkskarakter uit de psychische eigenaardigheden der rassen, die het zouden samengesteld hebben. Hij wijst er dan triomfantelijk op, dat wij die samenstellende rassen niet kennen, niet de verhouding hunner menging, niet hun karakters, en dat dus van de constructie der resultante niets terecht kan komen. Zeer juist. Maar is dit wel de eenige, de beste methode? 't Zou zijn, alsof de individueel-karakteroloog niet het karakter van het individu bestudeerde uit zijn eigen uitingen, maar het trachtte op te bouwen uit de (onbekende) karakters zijner voorvaderen! Waarom zou hij zoo doen? Waarom moet de tegenstander van Finot altijd zoo irrationeel-dom zijn? Marxistische vechtmethode!

Maar ik doe hem een beetje onrecht. Hij heeft nog een andere methode toegepast, eene die ik de journalistische zou willen noemen. Hij heeft, met bewondering voor zijn strenge inductie, een dertigtal Fransche dichters en schrijvers om hun

opinie over het Fransche volkskarakter gevraagd, niet om de waardeloosheid van deze reportages aan te toonen, wat alleen overbodig werk zou geweest zijn, neen in allen ernst om te kunnen concludeeren, dat het Fransche volkskarakter niet beschreven, niet vastgesteld kan worden. Met andere woorden, Finot is zoo overtuigd van de onmogelijkheid dezer studien, dat het hem onnoodig toeschijnt hier wetenschappelijke methoden aan te wenden en dit op te dragen aan deskundigen, of houdt hij deze dichters voor deskundigen omdat zij zelve, niet meer dan anderen, misschien minder daar beschaafder, het Fransche karakter bezitten? Zou hij misschien ook veel heil verwachten van eene enquete over oogziekten bij oogzieken? In dit dilettantisme stemt hij overeen met zijn tegenstander Chamberlain, die allergekste dingen in hoog pathos gehuld over de volkskarakters heeft gezegd.

Finot is overigens determinist, zoo star als men het maar wenschen kan. Hij acht het mogelijk bij voldoende kennis van karakter en omstandigheden de handelingen van het individu zoo zeker te voorspellen als zon- en maaneclipsen. (p. 328). Natuurlijk is dit weer een overdrijving, de factoren zijn hier te vele en hun samenwerkiug is te complex om ooit dergelijke voorspellingen mogelijk te maken. Zelfs voor de volksziel acht hij ze denkbaar, maar die ziel, dat volkskarakter wil hij alleen uit de aktueele politieke en oekonomische omstandigheden verklaren. Zeer vluchtig wordt deze idee bij eenige volken uitgewerkt. Allersnelste veranderingen van volksaard worden zonder eenig bewijs aangenomen. De Ieren in de Vereenigde Staten zouden hun aard in 15 jaar verliezen (p. 331), de Hongaren werden allang Ariers, wat in strijd is met Winkler's meening, die ze uit eigen ervaring grondig kent (‘Skizzen aus dem Völkerleben’, 1903, p. 161, 154, 153 vooral), en meent dat zij hun eigen aard en kultuur in hoofdzaak behouden hebben[1)].

Juist mag Finot's bewering heeten, dat het Engelsche volksleven op dit oogenblik belangrijke wijzigingen ondergaat, al is die bewering ook niet heel nieuw. Hij had zijn licht kunnen ontsteken bij de belangrijke studies van Boutmy

1) Finot maakt de Hongaren voor Mongolen uit, in strijd met de conclusie van Winkler l.c. p. 76v. en van Ripley: ‘Races of Europe’: p. 433; deze zegt van hen: ‘there is nothing Asiatic or Mongol to be seen.’

en van Bardoux. Nergens tracht hij te ontwarren, wat de voorbijgaande omstandigheden in dit proces beteekenen, wat er van blijven zal. Daarentegen triomfeert hij in de volslagen verandering die de Japansche volksziel zou hebben ondergaan. Deze waan is een ware toetssteen van oppervlakkigheid voor Europeanen. Laat Hearne met zijn edele boeken, die echten eerbied voor een vreemde volksziel uitdrukken, hem bekeeren, of wel O. Nippold's 'Ein Blick in das europafreie Japan' 1905! Volgens den laatste zijn alle kenners het er over eens, dat de Japannezen tot dusverre niet veranderd zijn en het in de toekomst ook wel niet zullen doen.[1)] Moge het zoo wezen en wij behoed blijven voor vereuropeëering; zoo mooi zijn wij niet, dat wij een menschheid kunnen wenschen naar ons beeld. Nippold beschouwt de Japanneezen als een ander ras met ander naturel en ander karakter. Ook hij tracht niet te ontdekken, hoeveel van die eigenaardigheden aan geographische en historische omstandigheden is toe te schrijven en hoeveel daarvan voorbijgaand is, hoeveel tot erfelijke eigenschap gefixeerd. Op de mate van erfelijkheid, van weerstand tegen milieu-verandering komt alles aan.

Waar volken en rassen reeds te gemengd van bloed zijn, spreekt het van zelf, dat er voor Finot geen sprake kan zijn van provinciale psychologie. Wanneer hij nog andere middelen ter vaststelling van een volkskarakter erkende, dan die synthese uit de samenstellende raskarakters, zou dit niet zoo zeker hoeven te wezen, vooral niet voor hem die de erfelijkheid van verworven eigenschappen aanneemt. Het zou immers zeer wel mogelijk zijn, dat eene in een karakteristiek milieu gelocaliseerde afdeeling van een volk, leidende een bizonder leven, na ettelijke generaties een variante op het karakter van het geheele volk ging vormen. Ja zelfs zou dit zonder die erfelijkheid door de bijzondere selectie in zoo'n geïsoleerd milieu even goed denkbaar wezen[2)]. Wij zullen moeten leeren zulke vragen nooit buiten het inductieve onderzoek der feiten om te bespreken, laat staan te beslechten. De eerste vraag zou hier dus wezen: kunnen zulke districts-

1) Zie ook zijn: 'Die Entwicklung Japans' 1904, p. 13.
2) Zoo meent Dr. Colenbrander de scheiding tusschen Noord- en Zuid-Naderland in laatste instantie aan het verschil in geestelijken aanleg te moeten toeschrijven, 'De Belgische Omwenteling' 1905, p. 68-69.

karakters door de onmogelijkheid der reductie van al hun eigenaardigheden op aktueele invloeden aangetoond worden?

Laten wij, om het den loochenaars der volkskarakters zoo gemakkelijk mogelijk te maken, die menging van rassen in ieder volk zoo uitbundig mogelijk aannemen. De principieele vraag of er erfelijke volks- en raskarakters bestaan of niet, heeft daar niets mee te maken. Er is niets mee aangetoond, dan de onwaarde van Finot's middel om die collectiefkarakters te leeren kennen.

En wat kan de diepgang der wijzigingen zijn, die de Engelsche en Pruisische karakters tegenwoordig ondergaan, vergeleken met de in vele eeuwen, misschien duizenden van jaren, diep ingegroefde trekken! De aktueele aspiraties kunnen nooit meer zijn dan het zeer gegecompliceerde eindresultaat van de inwerking van bepaalde invloeden op dat min of meer vaste geheel van geerfde eigenschappen. Het is niets dan oppervlakkigheid, wanneer de heer Finot beweert, dat een enkele ontdekking meer invloed heeft op den volksaard dan eeuwen van erfelijkheid (p. 346). Wat is dan de invloed van zoo'n ontdekking toch luttel diep!

De schrijver redeneert geheel uit gevoelsgronden: maar hoe kan nu toch die voorstelling van een menschdom dat voortdurend verandert, dat zich wijzigt als zandstuivingen met den wind, hoe kan die voorstelling hem aangenaam zijn? En nog een ander, intellektueel argument: wanneer geen ras, geen volk erfelijke eigenschappen bezit die het van andere onderscheiden, wanneer geen invloed zoo sterk is dat zijn gevolgen vastgehouden door erfelijkheid tegen minder sterke of minder lang durende invloeden bestand zijn, hoe is het dan mogelijk, dat het menschdom zijn menschkarakter behoudt, dat degeneratie tot den dierlijken toestand, dat veraping niet herhaaldelijk voorkomt?

Verschillen in het procent van begaafden mogen zeker tot de kenmerken tusschen de rassen gerekend worden, de schrijver zegt ons niet hoe deze door uitvindingen veranderd kunnen worden. Of is begaafdheid ook bij hem geen aangeboren eigenschap, maar een opvoedingsproduct? Beschouwt ook hij de menschen als gelijke en gelijkvormige potjes ongelijk gevuld met nabootsingsstof?

't Leven van een volk zou het resultaat van te vele factoren

zijn om in een onveranderlijke formule vastgesteld te kunnen worden (p. 348, in komischen strijd met het optimistisch determinisme van p. 328). Dat zegt niets omtrent de principiëele kwestie! Van hoevele factoren is de bepaalde ziektetoestand van een bepaalden zieke niet afhankelijk en toch zijn diagnose en prognose mogelijk! Het zijn de oude en zwakste argumenten van het indeterminisme. De schrijver neemt zelf toch ook collectieve karakters aan, want hij wijst op het nut van hun menging en op hun verandering. Consequent zou hij tot de absolute psychische homogeniteit van heel het menschdom moeten komen. Een voorstelling meer in strijd met alle ervaring en met de zekerste kennis bestaat er niet.

De heer Finot, als echte Franschman zwelgend in algemeenheden, dweept met cosmopolitische denkbeelden. Hij veroordeelt de tegenstelling der rassen als een ramp en een schande voor het menschdom. Toch is het rasbewustzijn in onzen tijd weer sterk geworden, wat te opmerkelijker is, daar ongetwijfeld vele omstandigheden met kracht in de andere richting werken, zooals de uitbreiding van het verkeer, de grootheid van vele staten, de hoogere beschaving en meer dergelijke. Tegenzinnig zal dus die versterking van het rasgevoel bij vele volken wel niet zijn; is zij zoo dwaas als hij haar voorstelt? Finot zelf, wij zagen het reeds, verdedigt en roemt de Franschen, zijn eigen volk, met volle warmte, in het geheel niet als iemand, die eigenlijk alle andere volken voor gelijkwaardig houdt. Zou de psychische tegenstelling tusschen de rassen niet een zeer reëel iets wezen, waar de bewuste tegenzin ook bij de beste representanten zoo groot is? Ik heb vele en hoogst beschaafde Europeanen afgevraagd, of zij ooit waarlijk intiem geweest waren, één van voelen en denken, met Chineezen, Negers of Indonesiers. Wie ja antwoordde, bleek de eischen heel laag gesteld te hebben, al de anderen antwoordden volmondig neen. Maar ik zie hierin natuurlijk in het minst geen argument voor de erfelijkheid dier zoo diep verschillende mentaliteit, zij kan uit verschil van opvoeding, traditie en omgeving alhaast even begrijpelijk worden.

De door ons reeds gekenschetste en veroordeelde volkspsychologische methode van Finot maakt voor hem de bespreking van de theorieën over den oorsprong der Ariers als onze

beweerde voorvaders van groot gewicht. Zijn scherpe veroordeeling van deze opeenhoopingen van te vlugge generalisaties, vergissingen, eenzijdigheden en willekeurigheden reken ik tot de beste deelen van zijn boek. De verwarring van taalkunde en anthropologie heeft hier heel wat kwaad gesticht. De gewaande Ariers zijn het geheel der volken die de Arische talen gesproken hebben en spreken, en dit is natuurlijk geen anthropologisch begrip. De bezinning neemt hier onder de betere vakmannen weer toe, zooals op het geheele gebied der ethnologie in den ruimsten zin weer een kritische periode is aangebroken. Voorloopig is het den leeken aan te raden in stilte, zij het liefst met groote belangstelling, de vruchten van deze periode af te wachten, die zij toch niet eerder kunnen doen rijpen. Door het onrijpe ooft te verspreiden, waartoe zij geenszins geroepen zijn, doen zij meer kwaad dan goed en loopen zij gevaar de theorie ietwat belachelijk te maken.[1)]

Iedereen weet, dat verschillende rassen en volken de zelfde talen kunnen spreken; men mag dus uit taalgelijkheid vooral niet tot rasgelijkheid besluiten. Anthropologie en linguistiek moeten uit elkaar gehouden worden, zooals Finot terecht opmerkt. De heele historische ethnographie staat mede door die fout nog op zeer zwakke voeten. Robertson toonde reeds aan hoe wonderlijk er met de Galliers wordt omgesprongen. Finot tracht aan te toonen, dat zij eens zeer wijd verspreid waren, ver over Duitschland, en dat zij voor het jaar 1000 na Chr. juist in Frankrijk ongeveer uitgeroeid waren. Overigens wijst hij er niet onaardig op, hoe Tacitus' geflatteerde be-

1) Ik denk hier aan het opstel van den heer Mr. J.H. Valckenier Kips: ‘De oorsprong der Ariers’ Tijdspiegel 1905, waar hij den Europeeschen oorsprong dier gewaande Ariers als door alle vakmannen aangehangen voorstelt. Sophus Müller ‘Urgeschichte Europa's’ 1905 is nog geenszins van ‘le mirage oriental’ overtuigd. Schraders overzicht der verschillende theorieën in ‘Sprachvergleichung und Urgechichte’ 1906 p. 85-129 toont hoe gering de eenstemmigheid is. Ik verheug mij, dat de heer Kips de waarde der selectie heeft ingezien, zooals uit p. 5 van zijn ‘Liberale Beginselen’ blijkt, maar het gaat niet aan, gelijk hij daar passim doet, ons de zeer kwestieuze theorieën van De Lapouge en de dwaasheden van Chamberlain als ‘de wetenschap van den modernen tijd’ op te disschen. Hij vergeet ook, dat er geen arische rassen (p. 8n.) bestaan, alleen arische talen. Verg. Deniker: ‘Races et Peuples de l'Europe’ 1900: p. 376; S. Reinach: ‘L'origine des Aryens’ 1892: p. 90, Prof. Simons ‘Het stamland der Indogermanen’ herinnert aan Max Müller's geestige veroordeeling dezer verwarring, p. 23.

schrijving der Germanen sprekend gelijkt op die der Galliers door Livius en Polybius!

Finot ontdekt in het Fransche volk elementen van alle mogelijke rassen en volken, zelfs de Mongoolsche invloed schijni niet te ontbreken (p. 401). Maar wonderlijkerwijze acht hij dit wel degelijk van belang, hij spreekt zelfs van ‘la persistance de ce type (mongoloïde)’ (p. 401). Hij constateert met leedvermaak, dat er in Duitschland waarschijnlijk meer gallisch bloed is dan in Frankrijk. Mij lijkt dit niet zoo in strijd met de waarschijnlijke erfelijke karakters dier twee volken: zouden juist de eigenaardige verschillen tusschen Franschen en Duitschers niet in hoofdzaak op de historische omstandigheden berusten en dus buiten de erfelijkheid liggen? Mij schijnen zij niet zoo heel groot te zijn. Maar Finot toont hier weer aan eigenlijk wel erfelijke ras- en volkskarakters aan te nemen en er gewicht aan te hechten!

Die vervaarlijke lijst van Fransche voorouders maakt op mij niet den indruk dien Finot er van verwacht (p. 402), immers ook hij kan niet ontkennen, dat hun bijdragen tot dat volk zeer ongelijk in grootte waren, later maakt hij zelf ook zulke schattingen (p. 411: weinig Romeinen). En op deze verhoudingen komt alles aan. Niet het aantal rassen, dat tot de vorming van een volk heeft bijgedragen, beslist de grootte van de bijdrage die zij geleverd hebben. Bovendien is het niet uitgesloten, dat het product van desnoods tallooze elementen toch een eigen karakter bezit.[1)] De direkte vraag of dit bestaat en of het het best uit erfelijke trekken kan verklaard worden, deze eenige afdoende vraag heeft de schrijver nergens beantwoord. Al zijn omslachtige redenaties zijn niet beslissend.

Peladan, de gauw vergetene, wist ons te zeggen: ‘les peuples latins s'en vont’. Finot antwoordt: er zijn geen Latijnen! zelfs neemt hij ‘l'intellectualité latine’ als ‘une phase passagère’ aan. Tot zijn stelling doet dit niet veel af. Niemand zal wel al wat die zoogenaamd latijnsche volken op dit oogenblik gemeen hebben alleen uit hun gemeenschappelijk erfelijk karakter willen verklaren. En toch zou dat speciale latijnsche karakter in de vorming van dien geestestoestand mee kunnen doen, zooals, wij zijn er nu al niet meer verbaasd

1) Het menschelijk lichaam zou uit 60 millioen cellen bestaan, en toch wordt ieder menschenkind weer een mensch!

over, Finot zelf ook aanneemt, waar hij (p. 416, 424) van de ‘mentalité propre des Français’ spreekt, hun ‘génie compréhensif et créateur’ roemt en met niet geringen trots hun voortreffelijkheid prijst.

Finot kon uit zijn eigen inconsequenties geleerd hebben, dat wie den volksaard als aparte kracht erkent, daarom de andere invloeden nog niet hoeft te loochenen. Wie zoo hoog als hij over eigen volk denkt, beschouwt, ook al ontkent hij het bestaan van erfelijke volkskarakters, toch in werkelijkheid niet alle volken als gelijkwaardig. De verkeerde theorie brengt dus toch geen goede praktijk mee, waarom dan maar niet liever de juiste leer aangenomen?

De auteur onderschat den invloed van de geographische omgeving en van de historische resp. sociaal-selectorische momenten, die volgens hem niet in staat zouden zijn iets blijvends, iets min of meer duurzaams tot stand te brengen, iets dat door erfelijkheid weerstand kan bieden aan de eerste de beste verandering in die omgeving, en hij overdrijft den invloed van het ras daar dit volgens hem alleen het karakter, het erfelijke, zou moeten vormen. Hij doet dus net wat zijn grondstellingen hem verbieden te doen.

Hij ontkent het bestaan van collectieve karakters en hij zwelgt in de heerlijke gevolgen van hun menging in het superbe fransche volk! (p. 429). Hoe kan wat niet bestaat met succes gemengd worden? Finot zegt: alle soorten van thee zijn gelijk, maar als ik deze soorten meng, komt er iets bijzonders!

Een Driesmann slaat niet erger door over de heerlijkheden der Germanen alias Duitschers dan deze rasloochenaar over de eenige kwaliteiten der Franschen, ‘force directrice du monde’, ‘coeur et cerveau des autres peuples’ (p. 430. 431). Dat alles danken zij in de eerste plaats aan hun extreme rasmenging! En zulke menschen durven den Japanneezen hun trots en verwaandheid verwijten!

Mij dunkt, wij mogen Finot's theorieën als een volslagen mislukking beschouwen: zijn denkbeelden zijn onjuist, hij verdedigt ze verkeerd, en hij hangt ze inconsequent aan. Maar hiermee zijn wij niet van het probleem der volkskarakters af. Wat hebben wij onder die collectieve karakters te verstaan? bestaan zij? hoe kunnen wij ze verklaren?

Op twee wijzen kunnen wij ze ons denken. Ten eerste zou

het mogelijk zijn, dat ieder lid van zekere groep psychische eigenaardigheden vertoonde, die de leden van andere groepen missen. Die eigenaardigheid kan zoowel in het bezit resp. gemis van bepaalde trekken bestaan, als in een regelmatig meer of minder van alle of eenige bepaalde eigenschappen. Het zou kunnen zijn dat bijv. de negers alle sanguinische temperamenten hadden, dat de Japanners alle door zelfbeheersching uitmuntten, de Angelsaksers door energie en wreedheid, de Spanjaarden door wreedheid zonder energie of wel de Chineezen konden onbekwaam zijn tot abstractie en generalisatie, zooals Barth meende en door Legendre[1)] bevestigd wordt, de bruine volken in het algemeen niet in staat tot hooger geestelijk leven. Alle individuen van een ras zouden dan, hoewel de een meer de ander minder, diezelfde eigenaardigheid van geest vertoonen, zoo goed als alle blank, geel, bruin of zwart zijn, zij het ook dit de een in meerdere de ander in mindere mate.[2)] Nog eene andere voorstelling is echter mogelijk. Niet alle leden der groep behoeven het ras- of volkskarakter te vertoonen, het kan zich ook alleen in de distributie van zekere trekken uiten. Zoo zou het bezit van een buitengewoon talrijk procent van energieken of van slappen, het veel meer dan bij anderen voorkomen van begaafden in het algemeen een ras of een volk reeds van anderen onderscheiden. Even goed als nu de erfelijkheidsmassa van een gegeven volk zoo blijkt te zijn, dat er een bepaald aantal begaafden op de millioenen geboren wordt, even goed kan een ander als erfelijke eigenaardigheid er aan meer of minder het leven schenken. Dat zoo'n verschil van de grootste beteekenis zou wezen, leert een korte overlegging. Onderstel maar even dat wij heel wat meer of heel wat minder moreel of intellektueel hooger aangelegden bezaten dan wij nu doen, onze heele intellektueele en moreele toestand niet alleen, maar ook hun gevolg: ons sociaal leven, onze welvaart, dus onze historie, alles in een woord zou geheel anders wezen. De politieke vrijheid, die wij genieten, zou opgeheven resp.

1) 'Deux années dans le Setchouen' 1906: p. 445.
2) Zoo hecht Semon: 'Im australischen Busch': p. 432 bizonder veel aan het temperameut als rassenmerk, hetzelfde doet J. Fraser: 'The Aborigines of N.S. Wales' 1892: p. 431: hij acht het alleen door menging met andere volken veranderbaar.

zeer vergroot worden, immers het is klaar dat een volk met geen enkele kloeke fiere ziel niet op dezelfde wijze kan en zeker uiet zal geregeerd worden als een waar zulke geesten de groote meerderheid vormen.

Hiermee is de vraag beantwoord, hoe wij ons die collectieve karakters te denken hebben, en leggen wij ons de tweede vraag voor: bestaan zij? Daar het wel door niemand ontkend wordt, dat op de aangevoerde wijzen de volken en de rassen van elkaar feitelijk en aktueel verschillen, komt die vraag hierop neer: zijn die onderscheiden erfelijk of wel alleen afhankelijk van de aktueele omstandigheden en kunnen zij met deze zich in één geslacht wijzigen? Wij zagen reeds, dat onze warme voorstander van het tweede facto de erfelijkheid aanneemt, maar de heer Finot is een te slecht verdediger van zijn zaak dan dat wij aan deze onvrijwillige erkentenis groot gewicht mogen hechten. Wij zullen naar andere argumenten moeten omzien.

Schallmayer zegt ergens, dat wie de psychische erfelijkheid bij individuen aanneemt, en dat moet wel ieder die geen perpetueel wonder er voor ruilen wil, ook de erfelijke raseigenschappen moet erkennen. Hij heeft gelijk, maar er moeten toch nog eenige andere voorwaarden verwezenlijkt zijn. Wanneer immers alle menschen gelijk waren, zou de geestelijke erfelijkheid nog geen rassen, d.i. groepen van geestelijk differenten doen ontstaan. Wanneer wij echter de psychische ongelijkheid der individuen als onmiddellijk gegeven der ervaring erkennen, en daarbij de, zij het slechts relatieve, isoleering of localisatie van zekere soorten van die erfelijke karakters, zooals weer de feitelijke ervaring leert dat bestaat, en bedenken dat die isoleering ook alleen eene sociale kan zijn zooals min of meer bij de Joden in Europa het geval was, en wanneer wij verder in aanmerking nemen, dat die groepen, die dus niet ieder oogenblik door elkaar gehutst worden, in zeer verschillende omgevingen wonen met zeer verschillende inwerking op de karakters, of wel en tevens dat hierdoor en door de historische en sociale invloeden een zeer verschillende selectie op die groepen, die reeds ongelijk waren, wordt uitgeoefend, dan moeten wij het ontstaan en blijven bestaan van psychisch zeer verschillende menschengroepen als onvermijdelijk aannemen.

De erfelijkheid van bijzondere geestelijke eigenschappen, afgezien van de pathologische, is nog weinig bestudeerd, toch heeft Galton reeds het een en ander aangetoond en nu onlangs is weer een schrede voorwaarts gedaan door de heeren Heymans en Wiersma in hun mooie studie op een materiaal van 437 families in 2415 karakterbeschrijvingen gebaseerd (Zeitschrift für Psychologie 1906). Zij meenen te mogen concludeeren, dat de 105 door hen onderzochte eigenschappen alle erfelijk zijn. De door ons gemaakte hoofdonderstelling wordt dus door hun onderzoek bevestigd. De andere onderstellingen zijn, meen ik, alle evenzeer in overeenstemming met de ervaring en mogen dus aangenomen worden. Wij zijn dus reeds op deze wijze genoopt het bestaan van erfelijke collectief-karakters te erkennen.

De andere weg tot hun erkenning zou tevens tot hun beschrijving leiden. Wij kunnen haar de methode der mislukte reductie noemen. Zij bestaat in het eerst vaststellen der distinctieve trekken van rassen resp. volken en het daarop volgende pogen die trekken uit de aktueele omstandigheden of uit de traditie en den invloed van instituten, in éen woord buiten de erfelijkheid om, af te leiden; voor zoover dit, ook bij voortgezette poging, niet gelukt, mag men erfelijke eigenschappen aannemen.

Dat vaststellen van onderscheidende groepseigenschappen is trouwens niet zoo eenvoudig. Het mag ook vooral niet als een doodsimpel, gemakkelijk werkje, dat zoo terloops en door Jan en alleman geschieden kan, beschouwd worden. Finot's methode, wat auteurs om hun opinie te vragen, is wel het gekste wat hij doen kon en hier precies even gek als in eenig ander geval zoo'n enquête bij absoluut incompetenten zou zijn. Er moeten integendeel zeer subtiele methoden toegepast worden, oneindig fijner, objectiever, dieper en kritischer dan tot dusver hier toegepast werden. De resultaten waren tot dusver de methoden waardig en adequaat. Wij hopen niet meer, dan dat dit in de toekomst ook het geval zal zijn. Een eerste weg zou deze zijn: wanneer wij eenmaal in het bezit zullen zijn van groote getallen van wetenschappelijke karakterbeschrijvingen uit verschillende volken, dan zal het gemakkelijk zijn vast te stellen, welke typen bij het eene, welke bij het andere volk overwegen. Ter contrôle kan men hetzelfde doen

bij de karakterbeschrijvingen van bijzondere groepen van personen in die verschillende volken of rassen, bijv. bij genieën van diverse soorten, bij misdadigers, geslaagden, zieken, prostituées etc. en overal zoeken of wij hier ook nationale resp. raciale eigenschappen kunnen ontdekken. Bij het gebruik maken van deze methode zal men vooral de temperamenten niet met de karakters moeten verwarren, wier constructie-typen en wetten nog onbekend zijn, en verder een groot gewicht moeten toekennen aan de potentie, de mate van kracht der verschillende persoonlijkheden. Het komt mij namelijk voor, dat een ongeveer gelijk geconstrueerd karakter slap en zwak en ook forsch en sterk zijn kan. En men kan niet genoeg herhalen, hoezeer het op die verschillen juist aankomt.

Deze en dergelijke methoden ter vaststelling der collectieve karakters sluiten vooral geen andere methoden uit, integendeel, zij behoeven hun aanvulling. Deze kan, dunkt mij, o.a. hierin bestaan dat de eigenaardige trekken, die zich zoowel in de dagelijksche functioneering van het volk als in de afwijkende groote momenten openbaren, opgezocht worden, dus bijv. het karakter dat zich in de gewoonste feuilletons uitspreekt ja zelfs in de minste vermaaklitteratuur even goed als dat van de verhevenste poezie, terwijl gelet moet worden op de mate van instemming die de verschillende soorten van litteratuur in de diverse deelen der bevolking vinden.

De onderzoeking zal hier twee kanten uitgaan: zij zal hoofdzakelijk letten op de essentieel-collectieve manifestaties, als binnen- en buitenlandsche politiek, godsdienst, kunst en dergelijke, die natuurlijk alle een bepaalden aard openbaren, en zij kan bestaan in de nauwkeurige waarneming liefst met objectieve maatstaven van een zoo groot mogelijk aantal personen. Tot die maatstaven zal de direkte psychologische meeting 't zij dan zeer eenvoudig of meer gecompliceerd, moeten behooren. Zoo moeten alle zijden van het volksleven doorzocht worden: de smaak in het militarisme als de volksstemming in oorlog en de wijze waarop deze gevoerd wordt, zoowel wat de technische zijde en de groote kanten betreft als de kleine spontane details, maar, het spreekt van zelf, altijd met onbevangen en wat slimme kritiek, bijv. met inachtneming van de volksklassen die facto het leger uitmaken.

In het algemeen is het dringend noodig, dat deze onder-

zoekingen met inspanning van alle subtiliteit, met heel reëel begeeren naar objectiviteit, niet zoo domweg geschieden. Ik ben overtuigd dat zij een zeer betrouwbaar, bruikbaar, ook praktisch nuttig resultaat kunnen opleveren, indien zij volledig goed uitgevoerd worden. Men achtte dat tot dusver overbodig, en het resultaat was er naar. Dit hoeft dus niet af te schrikken.

Wanneer men eindelijk tot een overeenstemmend resultaat langs deze verschillende wegen gekomen is, en wel voor vele volken, elimineere men, door de methode der vergelijking, wat aan den invloed van geographische en kultuurhistorische invloeden te danken kan zijn, de rest zal aan erfelijke trekken toegeschreven kunnen worden, zooals ik reeds opmerkte.

Twee van de drie vragen, die wij deden, zouden zoo beantwoord kunnen worden, die naar de wijze waarop wij ons een collectief karakter hebben voor te stellen, en die naar het al of niet erfelijk zijn dezer trekken, waarbij dan tevens de methode om waarlijk kritische beschrijvingen van die rasresp. volkskarakters te verkrijgen, werd aangewezen. Al doende, door de praktijk van dit werk zou, zooals altijd geschied is waar op de goede wijze het werk facto werd aangepakt, de manier van doen steeds verbeterd worden.

Overigens kan men op die resultaten niet vooruitloopen, want, ik herhaal nog eens, wat tot dusver gedaan werd, heeft met de goede methode niets gemeen. Ik herinner mij niet één voorbeeld van onderzoek op de geschetste wijze. Laat mij enkele voorbeelden even nagaan. Ten Kate's opstel over de Japanneezen[1] geeft geen bewijzen, zijn resultaat is geheel in strijd met de bevindingen van Hearne, die voorloopig wel als de beste kenner van de Japansche volksziel mag beschouwd worden[2], en van een inductief onderzoek zoomin als van een scheiding der aktueele en der erfelijke bestanddeelen is bij hem eenig spoor te vinden.

Zou hij niet zeer veel van wat hij aan de Japaneezen verwijt in onze middeleeuwen kunnen terug vinden? En tot hoe heerlijke modelmenschen hebben wij ons toch niet ontwik-

1) 'Zur Psychologie der Japaner.' Globes 1902; ook hij erkent maar in malam partem dat zij Japansch bleven, p. 4 v. afdruk.
2) Een ander kenner, Räthgen, roemt bijv. zijn 'Japan, an attempt of interpretation' als een der beste boeken over dit volk.

keld! De Europeesche middeleeuwen kenden geen waarheidszin, zelfs niet de intellektueel hoogste klassen, 't was immers de tijd van den Pseudo-Isidorus! Hun geestesleven was buitengewoon oppervlakkig, kinderachtig, hoe lange opvoeding moest de Scholastiek hun geven in het meest elementaire verstandswerk, in het scheiden en verbinden van begrippen, voor zij gerijpt waren tot het moderne denken[1].

Fouillée's werk is litterair, alle methode ontbreekt, behalve die ongelukkige manier van Finot uit de samenstellende oerrassen het volkskarakter op te bouwen, die natuurlijk niet slagen kan, daar die karakters al bijster moeilijk te reconstrueeren zouden zijn. Boutmy's studie over het engelsche volk lijkt mij heel wat beter toe. De auteur bezit een grondige kennis van de engelsche politieke en sociale geschiedenis, wat eene belangrijke hulp mag heeten. Maar zijn methode laat ook weer alles te wenschen over. Van kritische vergelijking met andere volken ter opsporing van de waarlijk essentieele en erfelijke trekken geen spoor. De nieuwste studie op dit gebied, die van Boxall over 'The Anglo-Saxon' is meer een publicistische beschouwing over de Engelschen en hunne toekomst dan een psychologische onderzoeking. Von Simmern's 'Der englische Nationalcharakter' streeft naar objectiviteit, maar van methode en eigenlijk onderzoek valt niet veel te bespeuren. Zoo zou ik voort kunnen gaan met altijd dezelfde klacht te herhalen. Maar een teleurstelling die moedeloos zou kunnen maken, kunnen al die proeven niet geven, immers zij zijn niet eens als pogingen in de goede richting te beschouwen. Waar alles nog gedaan moet worden, kan van ontmoediging geen sprake zijn. Hoogstens van niet-aandurven, en hoe zou dat kunnen, waar men goedsmoeds telkens opnieuw probeert het wereldraadsel op te lossen? Het eenige noodige is dus het bewustzijn van het belang dezer vraagstukken en het inzicht dat het zonder de juiste methode de moeite niet loont er aan te beginnen. Waar de strijd tusschen de volken en de rassen steeds intensiever wordt, - reeds bereiken geruchten van de emancipatie der Arabieren ons oor[2] - is kennis van al de hier beslissende factoren een onverbiddelijke, een praktisch-nuchtere eisch.

1) Verg. H. Schneider: 'Das kausale Denken' in Deutsche Quellen zur Geschichte und Litteratur des zehnten, elften und zwölften Jahrhunderts' 1905, p. 109 en passim.
2) E. Jung: 'Les puissances devant la révolte arabe' 1906.

Ook zij, wier oogen waarlijk niet voor de beteekenis der aktueele invloeden gesloten zijn, meenen de bestaande toestanden niet zonder de werking der erfelijkheid te kunnen verklaren. Ik bedoel de geographen. Waar Dove in zijn beschouwing over ‘Die angelsächsischen Riesenreiche’ de kolossale oekonomische beteekenis van het Britsche rijk tracht te verklaren, noemt hij uitdrukkellijk ‘de aangeboren eigenschappen van het ras’ als een hoofdfaktor. Fischer beschouwt het Joodsche volkskarakter als het natuurlijk product zijner eigenaardige omgeving in Palaestina, dat echter, eens ontstaan, in ‘nie mehr verwischten nationalen Zügen’ bestaan bleef[1]. De beroemde Ratzel kent aan de verschillende stammen van het Duitsche volk belangrijk andere karakters toe. Het onderscheid tusschen Zuidwestduitschers en de anderen doet hem denken aan Tirol en Zuid-Karinthië waar zich nu nog Germanen met Romanen vermengen. (‘Glücksinseln und Träume’ p. 352, 379). De Alemannen en de Nederlanders zijn volgens hem weeker dan de andere Duitsche stammen (p. 381, 409).

Ontkenners eenerzijds, geloovigen anderzijds in het bestaan van erfelijke volkskarakters, - zou het eindelijk geen tijd worden, dat hun methodisch, kritisch onderzoek zonder vooropgevatte meeningen begon?

De derde vraag wacht nog een antwoord. Hoe moeten die erfelijke collectief-karakters verklaard worden? Twee wegen kennen wij voorloopig slechts: de variatie (en hare variant de mutatie) bestierd door selectie, of wel de directe inwerking der omgeving op de erfelijkheidsmassa; dit laatste kan ook geschieden door gebruik en niet-gebruik (Lamarckisme). Op het oogenblik neigen de biologen weer meer tot het tweede. De aanhangers van Weismann meenen alles uit de variatie en de selectie te kunnen verklaren. Voorloopig is nog lang geen eenstemmigheid onder de biologen verkregen, wat den tegenstanders, den vijanden der wetenschap, vooral geen vreugde hoeft te veroorzaken. Laten wij hopen, dat weldra ook de psychologen met hunne onderzoekingsmethoden zich in dien strijd kunnen mengen. Het gebied der positieve zielkunde zal niet altijd tot de psychophysica beperkt blijven.

Finot's laatste afdeeling stelt ons de groote vraag, die én

1) Theobald Fischers ‘Mittelmeerbilder’ 1906, p. 89.

voor ons gevoel én voor de toekomst van het menschdom én voor de praktische koloniaalpolitiek zoo uiterst belangrijk is: zijn er essentieel lagere rassen, voor eeuwig door hunnen aard zelven gedoemd ondergeschikt te blijven aan de hoogere volken? of zijn die volken omgekeerd op het punt zich te emancipeeren? Finot verdedigt natuurlijk het laatste.

Hij meent, dat verscheidene Negers, Maori en Roodhuiden in een twintig jaren de eeuwen van geestelijken achterstand hebben ingehaald (p. 284), hij denkt er niet aan deze individuen voorbizonder begaafde uitzonderingen te houden, datzou trouwens strijden met zijne voorstelling van de gelijkheid aller menschen. Alle kunnen wat één kan, is de leus dezer brutale heeren.

Wij moeten ons nu afvragen: zijn die volken en rassen alleen tijdelijk van lage kultuur, of zijn zij ook van lagen aanleg? en dan: is die aanleg onverbeterlijk? Het is van belang die twee vragen niet tot ééne te verwarren, zooals Finot doet. Het kan immers zeer best wezen, dat de tegenwoordige aanleg waarlijk laag is en toch kultuurverheffing nl. door verbetering van dien aangeboren aanleg in het geheel niet uitgesloten is.

Het vraagstuk is lang niet zoo gemakkelijk op te lossen. Wij zullen wel doen geen der middelen ter oplossing uit te sluiten. Laat mij voorop stellen, dat direkte psychologische meeting niet heeft plaats gevonden, en allerminst een poging de vraag van de erfelijke begaafdheid der lagere volken direkt psychologisch op te lossen. Het hersengewicht is naar mijne overtuiging alles behalve een afdoende aanwijzer van de mate van intelligentie[1)], maar voorloopig mogen de daarin gelegen aanwijzingen toch niet over het hoofd gezien worden. Volgens de laatste wegingen bedraagt het hersengewicht der Negers aanmerkelijk minder dan dat der Europeanen. Bij de Amerikaansche Negers zou eene belangrijke verhooging te constateeren zijn, maar weer niet bij absolute uitsluiting van menging met Europeanen[2)]. Dit doet ons denken aan al de munt die uit de moreele en intellektueele voortreffelijkheid van Washington

1) Verg. mijn opstel ‘Bedeutung und Tragweite der Selektionstheorie in den Sozialwissenschaften’ in Zeitschrift f. Socialwissenschaft 1906: p. 455.
2) Dr. J. Dräseke: ‘Gehirngewicht und Intelligenz’ in Archiv f. Rassenu. Gesellschafts-Biologie 1906: p. 517. Het is zeer jammer, dat dit hoogst belangrijke tijdschrift in Nederland nog zoo weinig bekend is.

Booker voor de begaafdheid der Negers geslagen wordt, men vergeet daarbij, dat, volgens zijn eigen mededeeling, zijn vader... een blanke was! Afgezien hiervan zou de door enkelen bereikte hoogte alleen wat bewijzen, zoo de frequentie dier zoo begaafden tevens werd aangegeven en zij dan ongeveer gelijk was aan die der begaafden in de hoogste rassen. Dat er op al de millioenen van Negers enkele talenten voorkomen, bewijst zoo goed als niets. Finot hecht er veel aan. Al wat hij aanvoert omtrent den socialen en oekonomischen vooruitgang der Negers in Noord-Amerika bewijst alleen, dat onder wat betere omstandigheden eene zekere progressie voor hen niet uitgesloten is, maar de wijzere tegenstanders spreken dit immers niet tegen, noch brengt hunne stelling dit mee. Dit is zeker wel van belang, dat onder al de zoo verschillende omstandigheden van allerlei aard, waaronder Negervolken al zoo geleefd hebben, geen enkel zich ooit ook maar tot de hoogte der halfbeschaving heeft verheven, zelfs de lang niet ongemengde Soedan-staten brachten het toch niet verder dan tot hoogste wildheid. Tot kritische zelfbewustheid verhieven de Negers zich, geholpen of niet, nergens. Prof. Thomas van Chicago verdedigt den hoogeren geestelijken aanleg der Negers op zeer onkritische wijze. Hij neemt zonder grond aan, dat spreekwoorden, ongetwijfeld de uitingen van zeker abstractie- en generalisatievermogen, door de massa gevormd zijn, en niet, wat veel waarschijnlijker is, door begaafde anonymi. Uit hun bestaan bij allerlei negervolken concludeert hij dan tot hun bezit van dat intellektueel zeker zeer gewichtige vermogen, en verder met een koenen sprong tot de verklaring van de achterlijkheid der Negers niet uit aangeboren minderen aanleg maar uit ongunstige geographische en sociale omstandigheden. En toch stelt diezelfde auteur in het begin den minderwaardigen geestelijken aanleg der Negers voorop. Een gering vermogen tot generalisatie, en meer bewijzen die spreekwoorden zeker niet, waarschijnlijk nog alleen bij de elite, is hier niet mede in strijd[1]. Er zijn meer zulke optimistische beoordeelaars, bv. Vohsen, die zoo ver gaat te zeggen, dat de Negers van de Blanken alleen in kleur verschillen, en daarvoor zijn ervaring

1) W. Thomas: ‘Der Mangel an Generalisationsvermögen bei den Negern’ in Z.f. Soc. wiss. 1904: p. 215 vv.

van tien jaren in Afrika aanvoert. Townsend daarentegen meent, dat de Negers met hun geweldige rivieren, hun vruchtbaar land, hun beschaafde buren al gedurende duizenden van jaren veel minder vooruitgingen dan Mongolen en Peruvianen, die toch ook in enorme continenten opgesloten waren[1]. Shaler verklaart, en men denke daarbij aan het geloof van Finot in het wondereffekt van den Amerikaanschen bodem, dat de Negers in Amerika ondanks hun verblijf van twee eeuwen op dien vreemden grond, toch al hun eigenaardigheden behouden hebben, zoowel die van lichaam als van geest, behalve daar waar zij met de blanken gemengd werden[2]. Hoffman in zijn werk over de 'Race Traits and Tendencies of the American Negro' 1896 stelt deze verre beneden die van de Mongolen en meent dat ook die der Indianen hooger staan[3]. Hij gelooft uit zijne studie der Negers in Amerika te mogen besluiten, dat wel degelijk ras en erfelijkheid de beslissende machten in de geschiedenis der menschheid zijn.

Wat moet nu onze conclusie zijn uit de weinige feiten die ik aanvoerde en uit de vele die hier te veel plaats zouden innemen? De toestand der Negers in hun werelddeel en daarbuiten, de hoogte hunner praestaties, de anthropologische gegevens gevoegd bij wat ons bekend werd omtrent hun geestelijke organisatie, dat alles samen rechtvaardigt niet tot de beslissing, dat zij op het oogenblik geestelijk even begaafd zouden zijn als de Blanken[4]. Hetzelfde geldt voor de andere lagere rassen, hoewel voor alle weer in verschillende mate. Het zou mij te ver voeren dat ook voor hen na te gaan, zelfs even vluchtig als ik het nu voor de Negers deed.

Ook hier is grondige studie op de wijze waarop ik die schetste zeer van noode. Waar de nog levende natuurvolken, en hun aantal is ondanks onze uitdelgingen nog steeds zeer groot, meer en meer onder de heerschappij der beschaafde volken komen, moet het ordinairst eigenbelang ons reeds

1) 'Asia and Europe', 1901: p. 92, 358.
2) 'Nature and Man in America', 1892: p. 265.
3) Verg. ook Fehlinger: Die Kriminalität der Neger in den Vereinigten Staaten', in Arch. f. Krim. Anthr. u. Krimin. 1906: p. 114. G. M' Call Theal 'The beginning of South African History', 1902: p. 18, acht den vooruitgang der Z. Afr. Negers zonder menging onmogelijk.
4) Semon: 'Im Australischen Busch', 1896: p. 423 stelt de Negers echter bijzonder hoog, alleen voor de Blanken doen zij ook volgens hem onder!

nopen die volken en hun aanleg te bestudeeren, om te ontdekken wat wij van hen te wachten hebben en wat wij met hen zullen kunnen doen.

Nu rest ons nog deze vraag ter beantwoording: is die waarschijnlijk te achten lagere aanleg der natuurvolken onverbeterlijk? of kunnen zij zich alle tot de hoogte der Blanken verheffen? zooals Finot aanneemt. Het spreekt van zelf, dat deze met zijn antwoord vlug klaar is, zooals al die professioneele optimisten. En ook hier, om trouw te blijven aan zich zelf, ontbreekt het hem niet aan inconsequenties. Dan eens volstaat de verandering van het milieu zonder meer, en dan weer is de invloed van eeuwen van inwerkende beschaving hiertoe noodig.

Ik zou hier eene overtuiging voorop willen stellen, die bij Finot geen tegenspraak zou ontmoeten, en waartoe de vergelijkende Ethnologie ons ongetwijfeld de gronden verschaft, ik bedoel deze, dat de voorvaderen der europeesche menscheid eens ongetwijfeld niet hooger in kultuur stonden dan de laagste natuurvolken van onzen tijd en dat zij waarschijnlijk eens den zelfden aanleg bezaten als de voorvaderen der tegenwoordige wilden. Wel mogen wij hen niet met de verbasterde afstammelingen der oermenschen vergelijken, maar de gezonde voorvaderen van beiden stonden ongetwijfeld in aanleg gelijk. Toen gingen zij onder den invloed der geografische en later der historische omstandigheden zeer verschillende wegen en bereikten zoo doende ondanks het gelijke uitgangspunt geheel verschillende hoogten[1)].

Zullen de lagere rassen nu ooit weer onze gelijken, ook in aanleg kunnen worden? Ja, wanneer de misschien gedegenereerden onder hen geregenereerd worden, daar ik aanneem dat waarschijnlijk geene degeneratie in abstracto ongeneeslijk is. En vooral ja, wanneer die lagere volken resp. rassen wel niet denzelfden weg die ons opwaarts voerde bewandelen, want die kon voor hen best ongeschikt blijken, wat voor den een deugd is is voor den ander verkeerd, maar toch een dergelijken begaan, eenen die geschikt is hen te brengen tot eene analoge hoogte, als waarop wij nu staan. Zij zullen

1) Zie mijne verdediging dezer opvatting in ‘Bedeutung der Ethnologie für die Soziologie’, in Viertelj. f. wiss. Philosophie u. Sociologie 1902: p. 436.

al die invloeden, dan eenigszins gewijzigd, moeten ondergaan, die onzen aanleg erfelijk verbeterden. Zij zullen dus onderworpen moeten worden aan de volle strengheid der individueele en der groepenselectie. Al de ruwe proeven die ons verbeterden en de slechte elementen onder ons opruimden, mogen hun dan niet bespaard blijven. Zoo zouden zij, even goed als wij eens, van de oorspronkelijke laagte tot de hoogste hoogte opgeheven kunnen worden. Zoo zouden Australiers tot West-Europeanen kunnen worden, ja, hooger kunnen komen. Maar niet in één geslacht, niet in een ommezientje, niet door wat klimaatsverandering kan dit alles geschieden. Waarom toch dat dwaze dilemma: of niet of zoomaar? Er is heel wat gebeurd tusschen onze palaiolithische periode, waarin ook de Tasmaniers leefden, en onze twintigste eeuw!

Kan nu dit alles, die heele wereldgeschiedenis, door ons paedagogisch ingrijpen hun bespaard worden? Finot vermoedt, maar vooral zonder gronden, uit algemeene vriendelijkheid, vagelijk van ja. Voorloopig bestaat er alle grond om aan ons willen zoowel als aan ons kunnen op dit gebied te twijfelen. Laten Helen Jackson en Friederici voor de Indianen en Digby voor de Hindoes, om nu eens geen anderen aan te voeren, getuigen, hoe de vrije Amerikanen en het grootste koloniale en bijzonder christelijke volk, de Britten, hun opvoedingsplicht vervuld hebben. Hun lectuur wordt mij door afkeer haast onmogelijk gemaakt. En toch heb ik ook nog eenige hoop. Niet uit menschlievendheid maar uit nood zullen wij ons gedrag veranderen, ten minste tegenover die volken die wij voor ons zelven noodig hebben. De Roodhuid hoefde onze landbouwer niet te zijn, en hij wilde het ook niet wezen, daarom werd hij naar beste krachten uitgemoord, maar de tropische rassen zijn voor ons onmisbaar. Daarom worden de Hindoes alleen uitgezogen. Negers en Indonesiers zijn eveneens onmisbaar. Dit, gevoegd bij de grootere zachtheid die waarlijk eenigszins in ons schijnt door te dringen, geeft mij hoop, dat de begeerte onze gekleurde broeders op te voeden eene reëele macht zal worden. Is dit eenmaal het geval, dan zullen wij ook met meer ernst dan tot dusver naar de opvoedingsmiddelen zoeken. Grondige studie van die rassen en hun aanleg moet ongetwijfeld daarbij het uitgangspunt vormen. Wie zal nu zeggen, wat wij dan, gewapend met

kennis en goeden wil, niet zullen vermogen? Bovendien, de feitelijke geschiedenis zal dan evenmin passief blijven als zij het bij onze opvoeding was. In den loop der eeuwen zullen zoo vele opvoedende factoren ook in hunne ontwikkeling ingrijpen. Wie durft nu reeds te zeggen, dat het resultaat van eenige duizenden van jaren in de volgende duizenden onveranderd zal blijven? Ons expres, opvoedend ingrijpen kan zeker een factor in die geschiedenis worden, en dus zijn wij tot die opvoeding verplicht. Maar reeds om haar met bewustheid en vooruitzien te ondernemen is eene groote kennis én van die rassen en volken én van de voorwaarden hunner ontwikkeling en opvoeding onmisbaar.

Wij, Nederlanders, hebben op dit gebied eene kolossale taak te vervullen. Onze zachte gemoedsaard geeft misschien recht juist van ons hierin wat meer te verwachten. Ons reusachtig gebied omvat natuurvolken van verschillend ras en zeer ongelijken aard, maar niet alleen deze, ook halfkultuurvolken in grooten getale, en eindelijk de producten onzer verbinding met hen. De taak al die volken te beheerschen omvat die hunner opvoeding. Hoe is opvoeding mogelijk zonder de diepe kennis van den oorspronkelijken aanleg? Eene der eerste taken der Volkenkunde moet zijn ons die kennis te verschaffen en zorgvuldig te ontwarren, wat hier vluchtig gevolg van omstandigheden en wat tot erfelijkheid vastgeworden product van langwerkende invloeden, geographische zeker in de eerste plaats, historische en sociale toch ook in niet geringe mate.

Nu ons laatste probleem! Is het waarschijnlijk, dat, zooals Finot het wil en gelooft, die tegenstelling der rassen en hun strijd ons spoedig gaan verlaten? Laten wij maar even zien naar de feiten, naar de werkelijkheid, liefst daar waar verschillende rassen met elkaar in botsing komen. Wijst er iets op een overgaan van haat en afkeer in liefde en sympathie? Ten Kate verwijt aan de Japanneezen hun vreemdenhaat, maar is onze vrees voor ‘het gele gevaar’ nu wel eene uiting van welwillendheid? Waren niet vele en zeer beschaafde West-Europeanen op de hand der Russen en dus der Russische regeering, alleen uit afkeer, zeer bewusten afkeer van de Japanneezen? Hoe worden de kleurlingen door de blanken van Zuid-Afrika behandeld en beschouwd? Hoe de Negers in

de Zuidstaten der groote angelsaksische republiek? Daar waar rassen feitelijk tegenover elkander staan, is de tegenstelling, geloof ik, in geen enkel opzicht verzwakt. De verschillen in voorkomen, aard, levenswijze hebben nog steeds afkeer, minachting, haat ten gevolge, al naar omstandigheden.[1)]

Mogen wij dat rasbewustzijn met de antipathie tegen andere rassen, die er het haast onvermijdelijke gevolg van is, veroordeelen? Mogen wij uitwissching van alle verschillen, vervloeiing van alle grenzen verlangen? Ons oordeel zal maar voor een deel afhangen van den uitslag van een verbeterd onderzoek naar de hereditaire geestelijke waarde der mestiezen, der mengproducten, hoewel dat grooten invloed behoort uit te oefenen. Aan de andere zijde zal dat oordeel beheerscht mogen worden juist door onze schatting van de beteekenis dier verschillen tusschen menschen en volken. Is amalgamatie hier waarlijk het hoogste? Is opheffing van eigenaard het ideaal? Zou het leven van het geheel, dat van de toekomstige menschheid er door gebaat worden? Hiervan behoort ons oordeel af te hangen, niet van onze persoonlijke vriendelijkheid of van onze eigene gevoeligheid voor de hier bedoelde verschillen? Zonder hier verder op in te willen gaan, wensch ik toch mijne overtuiging uit te drukken, dat naar alle waarschijnlijkheid veelheid van vormen bevorderlijk zal blijken te zijn aan rijkdom van bloei. Een geamalgameerd menschdom lijkt mij wel haast zeker eene verarmende beschaving, eene verzwakking van menschenleven te beteekenen. Natuurlijk juich ik hiermee rassenhaat en vreemden-minachting niet toe. Het zijn juist de sterke individuen, die anderen eerbiedigen, die teeder zijn kunnen. Dat zal bij volken ook het geval wezen. Anderer aard waardeeren in tegenstelling juist, en als aanvulling van den scherp gevoelden eigenen. En mocht strijd nu en dan eens het gevolg wezen, hebben de lievelingstheorieën van het oogenblik dan eigenlijk wel bewezen, dat de strijd een nadeel is voor de volken, een gevaar voor de ontwikkeling?

S.R. STEINMETZ.

1) James Bryce neemt in zijn niet sterke Romanes Lecture ‘The Relations of the Advanced and the Backward Races of Mankind’ 1902: p. 46 de versterking van het rasgevoel aan.

Dichter-silhouetten.

Emile Verhaeren.

I.

Een Vlaming.

Forsch, breed, ‘immense’, dan op eens bruusk en abrupt, is het gebaar van zijn vers; passie en wilskracht beide trillen in het rythmus zijner strofen; schitterend, overvloedig, verblindend van kleur en gloed is de rijkdom en de klank zijner woorden; ontelbaar, onvermoeid, in eindeloos verrassende nieuwheid, rijzen de metafers op uit de verbeelding van dezen schepper van poëzie.

Zijn kunst doet denken aan de geweldige ‘gestes de lumière’ der vuurtorens die, in een zijner mooiste gedichten[1], zich verheffen langs de kale, eentonige duinen van zijn land,

> Les phares
> Sonnant au loin les feux en or de leurs fanfares.

Men kent zijn gelaat. Valloton gaf het, in een paar lijnen, in de Gourmont's *Livre des Masques;* slechts heel weinig een ‘charge’, verscheen het in Vannier's kollekcie *Les hommes d'aujourd'hui*. Een tien jaar geleden, beschreef Henri de Regnier het aldus: ‘Visage combatif et artistique: les grandes rides transversales du front s'équilibrent avec la courbe des longues moustaches; face méditative et tourmentée, d'énergie et de ténacité’. Toch ligt in den zachten

1) *L'Erreur*, uit *Les Forces tumultueuses*.

glans der blauwe oogen een uitdrukking van stilheid, iets schroomvalligs, dat door den eenvoud, de schuwheid, zou men haast zeggen, van zijn optreden nog sterker treft.

Een V l a m i n g .

Emile Verhaeren is het niet enkel van afkomst en temperament, hij is het met hart en ziel. Aan de beschrijving van zijn land, zijn provincie, zijn dorp - aan de weelderige poëzie van Vlaanderen's natuur en Vlaanderen's kunst wijdde hij, in den aanvang bijna uitsluitend, later nog met groote voorliefde, meê van zijn aantrekkelijkste gedichten.

Zijn eerste bundel heet dan ook *Les Flamandes* (1883). Hier bruist en gloeit, in al zijn wildheid, in, zijn, zinnelijkheid, in zijn volle, ongetemde vreugde, het vlaamsche leven. De jonge, krachtige, kerngezonde dichter voelt zich innig verwant aan de oude meesters, niet het minst aan de groote realisten onder de vlaamsche schilders, aan die

> maîtres gourmands
> Trop vrais pour s'affadir dans les afféteries,
> Qui faisaient des chefs d'oeuvre entre deux soûleries.

Weg met de ‘paysanneries’ van Greuze! Verhaeren zal de boeren schilderen zooals ze zijn:

> Les voici noirs, grossiers, bestiaux - ils sont tels.

En dan volgt, in breede alexandrijnen, een beschrijving van den vlaamschen boer, in zijn bekrompen en zinnelijk bestaan, in de woestheid van zijn eten, zijn drinken, zijn dansen, zijn minnen, een geweldige, kleurige vizie, natuurgetrouw, en toch stralend van poëzie.

Heel merkwaardig ook, in dien bundel, als kleine genrestukjes, fijn afgepast binnen de lijnen van het tradicionneele kader, een reeks sonnetten: de hoeve, de schuur, de boomgaard, de oven, het melkhuis, de keuken, de koestal, het varkenshok. Toch, ook al ontbreekt er niets aan het détail der teekening, geen pure beschrijving, maar een poëtische ontroering, die lang uitklinkt in den slotregel van het laatste tercet. Zoo, bijvoorbeeld, in de schildering van het vee, dat, bij het vallen van den avond, terugkeert van het ‘abreuvoir’:

Des brouillards s'étendaient en linceuls aux moissons,
Des routes s'enfonçaient dans le soir - infinies,
Et les grands boeufs semblaient râler ces agonies.

In een van zijn allerjongste gedichten[1] datzelfde poëtische realisme: een meesterlijke beschrijving van het geweldige onweêr dat, van 't Noorden en van 't Zuiden tegelijk opgekomen, losbarst boven de vlaamsche dorpen, - waarvoor de boer huivert, de kinderen schreeuwen, de dieren angstig wegkruipen, terwijl de boerin, bijgeloovig, als gold het een doode, het gewijde kaarsje aansteekt, dat ze straks, als een windruk de wolken heeft verdeeld en de zon weêr aan den hemel heeft geplant, ‘d'un souffle bref’ zal uitblazen.

Voorzeker, Verhaeren heeft de wereld willen zien:

Je ne puis voir la mer sans rêver de voyages.

Hij heeft gereisd. Met Frankrijk is hij voortdurend in aanraking; gaarne woont hij eenige maanden achtereen te Parijs, liever nog in de naaste omgeving der hoofdstad, te Saint-Cloud. In Spanje reisde hij lang; Albert Mockel meent dat hij dit land van pracht en zonnegloed als een tweede vaderland moet begroet hebben. Ook Engeland is hem niet vreemd gebleven; zijn verzen hebben indrukken bewaard van zware, stinkende mistdagen in Londen[2]; ook andere, nog somberder impressies:

Le cadavre de ma raison
Traîne sur la Tamise[3].

Maar telkens is hij naar Vlaanderen teruggekeerd met zijn volle liefde. Alle oude herinneringen der kindsheid leven op in zijn ziel:

.... Ces souvenirs chauffent mon sang
Et pénètrent mes moëlles...

Hij heeft zijn volk liefgehad ‘éperdûment’; hij heeft het liefgehad om de stoerheid van zijn ras, om de grootheid van zijn verleden, om de pracht van zijn kunst; hij heeft het nog lief, tot

1) *L'Orage*, in het tijdschrift *Vers et Prose*, tome IV, p. 17.
2) *Les Villes*, uit *Les Flambeaux Noirs*.
3) *La Morte*, uit denzelfden bundel.

in zijn ongerechtigheden en zijn misdaden. Al is thans een breede schaduw over het land gevallen, zijn liefde is gebleven:

> Mais mon rêve survit et ne veut point descendre.

En zoo legde hij dan die oude herinneringen neer in een bundel, *Toute la Flandre*, *Les Tendresses premières* (1904).

Hier zijn we in het dorp Saint-Amand, bij Antwerpen, waar Emile Verhaeren in 1855 geboren is:

> Une place minime et quelques rues,
> Avec un Christ au carrefour;
> Et l'Escaut gris et puis la tour
> Qui se mire, parmi les eaux bourrues.

In die omgeving heeft hij zijn eerste kinderjaren, zijn ‘enfance angoissée’, doorgebracht[1]. Hij heeft er gespeeld met al de deugnieten van het dorp, heeft er aandachtig staan kijken naar het werk van den smid, den timmerman, den molenaar, geluisterd naar de oude volksvertellingen, of ook, al vroeg peinzend, naar de voetstappen die 's avonds zoo geheimzinnig klonken in de stille straat. Hier heeft hij geleefd in een kleine, een nietig-kleine wereld....

> Avec le fleuve immense au bout de ma pensée.

Die stille beelden der kinderjaren heeft de dichter nog geheel anders gezien dan als vriendelijke herinnering. De eenvoudige dorpers, met wie hij zoo rustig had omgegaan, zijn in zijn verbeelding opgerezen als geweldige symbolische gestalten, als spookachtige wezens, in hun leven en hun werk weerkaatsend het gansche vermoeiende, ijdele menschenbestaan, de sombere tragedies van het hart, de geestelijke katastrofen der wereld. Aan die fantastische indrukken, nachtmerries bijna, waardoor het kleine zwol tot matelooze proporcies, danken we een van zijn merkwaardigste

1) Tot aan zijn zevende jaar leefde de jonge Emile thuis; hij werd er opgevoed in de taal van zijn ouders, het fransch. Van zijn zevende tot aan zijn tiende jaar heeft de schoolmeester van Saint-Amand en hebben de kameraadjes hem vlaamsch geleerd. Gedurende die periode heeft hij evenveel vlaamsch gesproken als fransch. Op tienjarigen leeftijd werd hij naar het collège te Brussel gezonden; zoo is het f r a n s c h , zijn m o e d e r t a a l , het natuurlijke voertuig van zijn gedachten gebleven.

bundels, een die aanstonds na zijn verschijnen, bovenal in Frankrijk, als een meesterwerk is begroet geworden, *Les Village illusoires* (1895). Het is mogelijk, wat Albert Mockel gezegd heeft, dat Verhaeren's temperament zich niet leent tot symboliek, dat hij, 'le poète du paroxysme', zijn vizie's d i r e k t moet vertolken om geheel zich zelf te zijn. Maar, - een enkel gedicht daargelaten, zooals *Le forgeron*, waarin de symboliek te ingewikkeld is en daardoor duister blijft, - wat een geweldig aangrijpende vizioenen hebben hier zijn oog gevuld, en met welk een macht over rythmus, beeld en taal, heeft hij klanken gegeven aan wat hij zag. Op dezen bundel past wel bovenal wat de Souza van Verhaeren heeft gezegd: 'C'est l'homme de la solitude dont, au sortir des bois sauvages, l'oeil visionnaire grandit ce que nous ne voyons même pas.' Men leze, na de eenvoudige beschrijving van den torenbrand te Saint-Amand (in *Mon village*, uit *Les Tendresses premières*), de geweldige schildering van dit onheil in *Le Sonneur* van *Les villages illusoires*. Hoe is hier die torenbrand geworden tot een ontzaggelijk wereld-kataklysme! Als een waanzinnig geloovige die zijn God poogt te redden, verschijnt hier de klokkenluider, die wanhopig luidt en luidt en voortgaat met luiden, ook als het ijzeren kruis in den vuurgloed is gevallen, totdat hijzelf naar beneden stort en onder de neêrdonderende klok, die wegzinkt in den grond, zijn doodkist vindt en zijn graf.

> Le vieux sonneur à bout de crainte et d'agonie
> Sonne la mort dans ses cloches finies.

Maar het mooiste gedicht van dezen bundel blijft toch wel *Le Passeur d'eau*, waardoor Toorop zich liet inspireeren, waarin de teekening zoo sterk is en de kleur zoo sober, waarin elk woord, elke klank de beelden dieper in de ziel doet dringen, de beelden van den met stroom en wind ijdel worstelenden veerman en van de vergeefs klagende, om hulp schreeuwende gestalte aan de overzij der rivier: 'l'inutile effort', en toch, ten slotte, de blijmoedige koppigheid van den ouden man, die - 'pour Dieu sait quand' - in zijn boot blijft zitten, met het groene rietje tusschen zijn tanden.

Ook de vlaamsche volkslegenden die hij in zijn kindsheid had hooren verhalen heeft Emile Verhaeren in verzen naverteld. Eenige

jaren geleden zocht hij er een tiental bijeen en bood ze zijn vrienden aan in een dier smaakvolle bundels waarmeê niet enkel de dichter, die den inhoud gaf, maar ook zijn uitgever, Edmond Deman, Verhaeren's lezers weet te verheugen. Zuiver epicus is hij in deze *Petites Légendes* (1900). Zonder eenige symboliek, in verzen die, dartelend, in een vrij spel van syllaben-tal en rythmus, elkander vlug naloopen, worden hier de aardige of aandoenlijke geschiedenissen naverteld die in den vlaamschen volksmond leven. Gij kunt er de geschiedenis lezen van den bedevaartganger *(Le Pélerin)* die, met lood in zijn oude schoenen en stekelige hulstbladen in zijn broek en in zijn mouwen, wordt uitgezonden om Notre Dame de Montaigu te gaan bidden voor het herstel van een jongen teringlijder, en die, op zijn tocht, driemaal voor de verzoeking bezwijkt om met vroolijke kermis- of bruilofts-gasten bier te drinken; in weerwil van zijn dronkemans-gang, brengt hij het er toch zoo goed af dat de zieke, op dezelfde tijden waarop de pelgrim gedronken heeft, tot driemaal toe, een nieuwe vleug leven en gezondheid in zijn ziek lichaam heeft voelen doordringen. Of het griezelig verhaal van Jan Snul, den zonderlingen dierenvriend, bij wiens dood alle dieren komen aanhollen en aantrippelen, uit alle hoeken van Vlaanderen, om den doode te beruiken en om te klagen en te huilen op zijn graf; de arme schepsels! hun gehuil maakt de menschen wakker; met bijlen in de ruwe vuisten, vallen de visschers aan op dien dierenrouw,

> ce deuil montant jusqu'aux étoiles,

en Nel Frankenlap, de omroeper, hakt en slaat er op los met zulk een woede, dat wat er nog is overgebleven uit dien strijd, haastig wegvlucht

> devant son large acharnement.

Hoe druk en geestig weet Verhaeren hier het loopen der dieren te laten klinken:

> Pattes folles, regards luisants, museau levé,
> Ongles courbes, comme des becs,
> Faisant un bruit de noyaux secs,
> Jetés par tas, sur le pavé.

Hoe echt episch is het geweldige slaan van den omroeper:

Il amassait la force en lui, comme une épargne,
Et, brusquement, la dépensait, en de tels coups
Qu'à chaque effort, il assommait un loup.

Dan is er ook, om nog iets te noemen, ‘La Statuette’, de vertelling van het antieke godenbeeldje dat wonderen verrichtte, maar dat, toen de pastoor het, als heidensch ontuig, in de Schelde gegooid en de rivier het weer op den oever had geworpen, door een troepje kegelaars als koning van het kegelspel werd gebruikt; helaas! aan ieder speler die den koning omgooide, overkwam een ongeluk, en de pastoor moest het beeldje weer mooi aankleeden en het weer in zijn nis plaatsen, bij het altaar van den heiligen Kristoffel.

Men zou zeggen dat Verhaeren niet gerust heeft voor dat hij op al de snaren van zijn instrument Vlaanderen had bezongen, al de gaven van zijn kunst over zijn land had uitgestort. Zijn lyriek, zijn talent van schilderen en van vertellen, alles richt zich naar Vlaanderen. En toen hij een dramaticus in zich voelde wakker worden, toen was het alweer in de geschiedenis van Vlaanderen dat hij het onderwerp zocht van zijn ‘tragedie’. *Philippe II* (1901) schetst den strijd van Don Carlos, die, gesteund door zijn geliefde, het bloeiend Vlaanderen aan de wreede vuist van Hertog Alva ontrukken wil, tegen Koning Philips van Spanje en zijn biechtvader. Geen bewegelijk drama à la Shakespeare, al schijnt de dichter het afwisselend gebruik van versmaat en proza aan dezen ontleend te hebben; de drie bedrijven spelen alle in het Escuriaal. Maar een spannende strijd van hartstochten: kil, meedoogenloos fanatisme aan den eenen, liefdepassie en rechtsgevoel aan den anderen kant. Niet vol, niet ingewikkeld genoeg mag het stuk zijn voor een drama; de plotselinge, niet altijd natuurlijke of gemotiveerde overgangen van vers in proza, of van proza in vers, mogen vreemd aandoen; toch is de dialoog, vooral in de liefde-scènes, dramatisch van tempo en kracht. En dan - telkens van die verzen of van die woorden die zoo geheel-en-al Verhaeren zijn: - ‘Nous serons clairs de notre amour...,’ of die uitroep, uit al zijn gedichten zoo bekend, ‘dites!’ of beelden als dit, in een der eerste tiraden van Don Carlos:

Oh! mes désirs: chevaux cabrés dans l'or des gloires...

II.

Maar deze vlaamsche dichter heeft een e i g e n l e v e n gehad. En hij, de groote lyricus, heeft dat persoonlijk bestaan moeten uitstorten en uitbeelden in zijn verzen.

Mocht al, in den eersten tijd, zijn artistiek temperament bovenal een nacionaal karakter vertoonen, het bijzondere, het eigene moest sterk op den voorgrond treden, toen zijn krachtige, van bruisend leven barstende natuur werd aangegrepen en ter-neer-geworpen door een vreemde, leven en verstand wreed verstorende ziekte. Over die krisis, waarin de dichter zich heeft voelen aanstaren door 'l'oeil blanc de la folie', schrijft Albert Mockel in zijn bekende studie: 'Or cet homme nerveux, qui déjà concevait la vie avec une sorte de fièvre, venait de rencontrer la Maladie. Les nerfs s'étaient tendus comme des cordes sonores, mais ils cédèrent; et après la défaillance physique ce fut longtemps un affaissement moral, des crises de doute peut-être au tournant de l'une des avenues de la vie'.

Van deze pijnlijke levensstoring ligt de herinnering, de poëtische afspiegeling, vóór ons in de tragische trilogie waaraan de dichter zelf deze namen gaf: *Les Soirs* (1887), *Les Débâcles* (1888), *Les Flambeaux noirs (1890)*.

Somber voelt hij het lijden naderen in de zware klokslagen van het belfrooi, in de nevelen die langzaam neêrstrijken over de aarde en die zelfs de lichtende beukeboomen verduisteren; in 'le grand silence et la neige du soir', in de molenwieken die zoo zwaar en moede en langzaam draaien tegen de grauwe, troostelooze lucht. Hij kan geen weerstand bieden aan de sombere stemming die hem vervult, hij wil haar in zich opnemen, onverzadelijk:

> Et quand lève le soir son calice de lie,
> Je me le verse à boire, insatiablement.

Uit die eerste faze van zijn lijden is dat mooie gedichtje *Lassitude*, waarin alles, rythmus, klank en beeld, samenvloeien in een impressie van loom en langzaam drijven en wegzinken, en waaruit ik een paar regels overschrijf:

Lointainemeut encor des sons pauvres et las;
Voix par des voix lasses au fond des soirs hélées.

Et des rames en désaccord, et l'autre, et l'une,
Et boîtantes et tombantes - et, longuement,
Un vol d'oiseaux qui plane et plane et lourdement
Chavire en un ciel gris où se fane la lune.

Op een mooien herfstavond, als alles om hem heen warm is van gloed, rossig en bronzig van kleur, droomt hij van een sterven anders dan het doffe uitdooven waarmeê de ziekte hem dreigt, een sterven stralend van kleur en klank:

Mourir ainsi, mon corps, mourir serait le rêve!
Sous un suprême afflux de couleurs et de chants,
Avec, dans les regards, des ors et des couchants,
Avec dans le cerveau, des rivières de sève.
Mourir comme des fleurs trop énormes, mourir!

Mourir, mon corps, ainsi que l'automne, mourir!

De ‘débâcles’ van zijn lijden hebben ook het godsdienstig geloof meêgevoerd ten ondergang. In een fijn gedichtje, *Pieusement*, waarvan de toon en de klank der vrouwelijke rijmen aan Verlaine's *Sagesse* doen denken, en dat een tegenhanger mag heeten van Musset's *Espoir en Dieu* - zoowel om de besliste negacie die er uit spreekt als om de veel soberder lyriek van den vorm - heeft Verhaeren, met gewijden eenvoud, dit moment aangegeven:

La nuit d'hiver élève au ciel son pur calice.

Et je lève mon coeur aussi, mon coeur nocturne,
Seigneur, mon coeur! mon coeur! vers ton infini vide,
Et néanmoins je sais que tout est taciturne
Et qu'il n'existe rien dont ce coeur meurt, avide.

Sois de pitié, Seigneur, pour ma toute démence,
J'ai besoin de pleurer mon mal vers ton silence!...

La nuit d'hiver élève au ciel son pur calice.

Op die sombere trilogie der lijdensperiode volgt een bundel die in alles, inhoud, woordenkeus, versbouw, titels der gedichten, tot het meest persoonlijke en meest oorspronkelijke behoort van Verhaeren's werk. Hij draagt den vreemden titel *Les Apparus dans mes chemins* (1891) en teekent, onder het beeld van geheimzinnige figuren, die op des dichters weg verschijnen, de periode van het langzaam herstel. Eerst de gestalten in wier verschijning de volle herinnering nog eens opleeft aan den bangen tijd der doorgestane ellende: ‘Celui de l'Horizon’, ‘Celui de la Fatigue’, ‘Celui du Savoir’, ‘Celui du Rien’. Dan, op eens,

> Ouverte en large éclair parmi les brumes
> Une avenue!
> Et Saint-Georges, fermentant d'ors,
> Avec des écumes de plumes
> Au chanfrein tors de son cheval sans mors,
> Descend.

De verschijning van den drakendooder, in flonkerende wapenrusting, breekt voor goed den ban waarin het somber verleden den dichter gevangen hield.

> J'ai mis en sa pâle main fière
> Les fleurs tristes de ma donleur;
> Et lui s'en est allé, m'imposant la vaillance
> Et sur le front la marque en croix d'or de sa lance,
> Droit vers son Dieu, avec mon coeur.

Alles is op eenmaal veranderd. Om hem heen geen doodsche en kale vlakten meer, waarover de Noordewinden gieren als hinnekende hengsten. Maar tuinen, waar heldere beekjes stroomen over frisch gazon, waar bloemen zich ranken om de hagen, waar marmeren trappen naar boven voeren, van hoop tot hoop. En in dien tuin de verschijning der vrouw, ‘Celle du jardin’, voortaan zijn ‘Ange gardienne’, die in haar wezen de herinnering aan een geliefde doode verbindt met levende, stil vergevende, zacht vertroostende liefde:

> Elle était comme une rose pâlie;
> Je la sentais discrète antour de moi
> Avec des mains de miel pour ma mélancolie.

Die gestalte is niet meer van den dichter geweken, en we mogen haar vast wel terugvinden in de vrouw aan wie Verhaeren zijn twee bekoorlijke bundels gewijd heeft die, in zachtklinkende verzen, het intiemste van zijn levensvreugde en zijn levensrust vertolken, *Les Heures claires* (1896) en *Les Heures d'après-midi* (1905). In de laatste leest men, achter het titelblad, deze opdracht: ‘A celle qui vit à mes côtés’.

Hoe is hier, in deze wilde, bruisende dichter-natuur, alles zacht geworden, helder, vol vrede!

Je noie en tes deux yeux mon âme toute entiere
Et l'élan fou de cette âme éperdue,
Pour que, plongée en leur douceur et leur prière,
Plns claire et mieux trempée, elle me soit rendue.

S'unir pour épurer son être,
Comme deux vitraux d'or en une même abside
Croisent leurs feux différemment lucides
Et se pénètrent!

Rustiger nog - want het leven is voortgegaan, de laatste grens der jeugd is door beide overschreden - klinkt het in *Les Heures d'après-midi:*

Asseyons-nous tous deux près du chemin,
Sur le vieux banc rongé de moisissures,
Et que je laisse, entre tes deux mains sûres,
Longtemps s'abandonner ma main.

Et nous prolongerions l'ardeur de ce silence
Et l'immobilité de nos muets désirs
N'était que tout à coup à les sentir frémir
Je n'étreigne, sans le vouloir, tes mains qui pensent.

Het is een zeldzaam genot, op een stillen avond, ‘sous la lampe’, zooals Maeterlinck en Verhaeren zeggen, de verzen van deze bundels te lezen, de zachte klanken die het stilgeworden leven van den dichter vertolken te voelen naklinken in eigen ziel en het oog te laten rusten op de zoo simpele en aantrekkelijke beel-

den die hij, met een eenvoud die alle zweem van ‘pose’ bij den dichter, alle vrees voor onbescheidenheid bij den lezer wegneemt, in die verzen teekent.

III.

Er is, in Verhaeren's werk, nog een andere trilogie dan die van zijn eigen geschiedenis. Het zijn de bundels waarin zijn s o c i a l e s y m p a t h i e, zijn gevoel voor het leed der menschheid, voor den strijd en de nooden van het volk luide spreken.

Het was in 1892, na zijn herstel, dat de dichter sterk in zich voelde wakker worden de behoefte om een goed deel van zijn leven te wijden aan de menigte.

> - O, ces foules, ces foules
> Et la misère et la détresse qui les foulent!

Hij sloot zich aan bij de socialistische beweging van zijn land en organiseerde, vóór alles kunstenaar, het artistieke leven van ‘La Maison du Peuple’ te Brussel.

Maar weldra, de praktijk van dit werk aan anderen overlatend, keerde hij tot de letteren terug. De emocie echter, innig, diep, zijn gansche ziel doortrillend, bleef. Juist in die dagen openbaarde zich, in België sterker dan ooit, die ‘trek naar de steden’ die den vlaamschen boer zijn akkers deed ontvluchten om heil te zoeken binnen de muren, in de fabrieken, de havens der groote stad.

De dichter voelde dien noodlottigen drang als een waanzin, dat hunkeren naar de steden als de werking van reusachtige voelhorens die zich slingerden om het arme landvolk. En, zijn emocie aanstonds vertolkend in sprekende titels, gaf hij, in 1893 *Les Campagnes hallucinées*, in 1895 *Les Villes tentaculaires*, drie jaren later, in 1898, ter afsluiting der trilogie, een drama, *Les Aubes*.

Hoe leent zich hier het soepele rythme van zijn vers tot de beschrijving van den stillen, somberen uittocht:

> Avec leur chat, avec leur chien,
> Avec, pour vivre, quel moyen?
> S'en vont, le soir, par la grand'route,

Les gens d'ici, buveurs de pluie,
Lècheurs de vent, fumeurs de brume.

Les gens d'ici n'ont rien de rien,
Rien devers eux
Que l'infini, ce soir, de la grand'route.

Chacun porte au bout d'une gaule,
En un mouchoir à carreaux bleus,
Chacun porte dans un mouchoir,
Changeant de main, changeant d'épaule,
Chacun porte
Le linge usé de son espoir.

Ze zijn bang, bijgeloovig, ‘les gens d'ici.’ Ze beven voor de schaduw die valt op hun akkers, voor de maan die schijnt op hun vijvers, voor een doode vogel die op de drempel van hun woning ligt. Ze zijn schriel, ze zijn klein, ze tellen alleen bij centimes hun nooddruft. Als een blatend geluid klinkt het geschreeuw der kinderen die zich laten voortslepen aan moeders rokken. Met moê-hangende kop slepen de paarden ‘het oude latwerk’ van hun mager karkas voort, en de voerman gooit nu en dan met slappe hand een steen naar de zwarte raven van het noodlot.

Avec leur chat, avec leur chien,
Avec l'oiseau dans une cage,
Avec pour vivre un seul moyen:
Boire son mal, taire sa rage,
Les pieds usés, le coeur moisi,
Les gens d'ici
S'en vont ce soir à l'infini.[1)]

En nu de steden....

Tous les chemins vont vers la ville.

Montueuse de brume,
Là-bas, avec ses étages
En voyage vers des étages,
Comme d'un rêve, elle s'exhume.

1) *Le Départ*, uit *Les Campagnes hallucinées*.

Daar rijzen ze op, spookachtig, met hun verraderlijk streelende voelhorens. Hier een standbeeld, een monnik; daar een standbeeld, een soldaat; verder nog een, een burger; nog een, een apostel. Overal machtige stukken wriemelend leven: de kathedraal, de fabriek, de schouwburg, de beurs, de haven.

Achter in de kerken, op het altaar, de monstrans, waarin, door gouden vlammen omgeven, voor de amnestie der wereld, de ouwel schittert,

> Le baiser blanc du dernier Dieu,
> Tombé sur terre en une hostie.

Het is het eenige licht, het eenige brandpunt van geloof en vrede in de zinnelooze stad.

> Sous un encadrement de grands cierges qui pleurent,
> Par à travers les temps, les jours, les heures,
> Brûlés de soir, les ostensoirs
> Sont le seul coeur de la croyance
> Qui luit encor, cristal et or,
> Dans les villes de la démence.[1)]

Hoe dringen ze samen om dat bleeke licht, de armen, die te voorschijn zijn gekropen uit hun donkere stegen, de weduwen in wier hart een tranen-regen vloeit, jaren achtereen, de zeelui met wier lot de golven spelen, de arbeiders, door de zes hamerslagen der werkdagen gebeukt, de knapen die bedelen en de meisjes die zich te koop aanbieden, op de hoeken der straten.... Allen staren op de hostie, terwijl de wierook opstijgt en het zware orgel met den vleugelslag van zijn stormgeloei de gewelven slaat. Maar...., pas zwijgt het kerkgezang, of de geschilderde kerkramen, met hun onbewegelijke heiligen, hun martelaren en hun helden, trillen onder het gestamp van een spoortrein die voorbijrolt over de stad.

Hoe heerscht ook de dood, geweldig, onvermoeid, dag en nacht in de matelooze stad!

> Avec ses larges corbillards
> Ornés de plumes majuscules,
> Par les matins et les brouillards,
> La Mort circule.

1) *Les Cathédrales*, uit *Les Villes tentaculaires*.

Parée en noir et opulente,
Tambours voilés, musiques lentes,
Avec ses larges corbillards,
Ornés de pâles lampadaires,
La Mort s'étale et s'exagère.

Geen wonder dat de dichter heeft gepoogd aan de beklemmende obsessie dier visioenen te ontkomen. In zijn verbeelding heeft hij over die wereld van ellende ‘het Morgenrood’ zien opgaan. Zijn hoop, zijn verwachting heeft hij neergelegd in *Les Aubes*. Realisme en allegorie hebben saamgewerkt tot de struktuur van dit drama. ‘Oppidomagne’ heet de plaats der handeling, ‘Hérénien’ is de naam van den volkstribuun, den held van het stuk, ‘Claire’ de naam van zijn vrouw; werklieden, soldaten, boeren, bedelaars, grijsaards, vrouwen, straatjongens, voorbijgangers, vormen de bonte menigte, waarvan de schrijver in een aanteekening zegt: ‘Les groupes agissent comme un seul personnage à faces multiples et antinomiques’.

Het drama schildert den laatsten, den ontzettenden strijd die aan den dageraad van vrede, vrijheid en rechtvaardigheid moet voorafgaan. Jacques Hérénien zelf valt in het oproer, maar zijn zoontje, Georges, wordt door de menigte die hem doodde, toegejuicht als het kind der Toekomst. En als het standbeeld der ‘Régence’, ‘la sinistre poupée’ is omvergehaald en verbrijzeld, eerst dan, aan het slot van het drama, klinkt het woord van den Ziener:

Et maintenant, que les Aubes se lèvent!

Zoo eindigt, in een breed gebaar van blijde belofte, de trilogie van Verhaeren's sociale gedichten.

Maar het is alsof deze kunstenaar, zoo dikwijls hij het voorwerp zijner emocie vóór zich heeft gezien in geweldige vizioenen van duisternis en vuurgloed en fantastische gestalten, het heeft gehoord in de loeiende stormen van onweêr en oproer, in het weegeklaag en het gehuil der menigte, - behoefte gevoelt om ook ter hand te nemen het instrument van zachte, fijne snaren dat naast zijn orgel en zijn bazuinen ligt, en diezelfde aandoeningen nog eens uit te spreken in stiller, eenvoudiger verzen.

Zoo deed hij in zijn schildering van Vlaanderen, zoo deed hij in

de lyriek van zijn eigen leven, zoo heeft hij ook hier gedaan. Inniger ontroering nog dan er uitgaat van de *Campagnes hallucinées* en de *Villes tentaculaires*, komt tot u uit den kleinen bundel van twaalf gedichtjes, één voor elke maand van het jaar, die uit diezelfde periode afkomstig en in dienzelfden grondtoon geschreven zijn. Het is de *Almanach, Cahier de vers d'Emile Verhaeren, ornementé par Théo van Rysselberghe*, voor het jaar 1895 door de beide kunstenaars uitgegeven. Innig van stil gedragen leed en nauw uitgesproken medelijden klinken hier de sobere verzen voor Februari, *Les Errants:*

> Il est ainsi de pauvres coeurs
> avec en eux des lacs dc pleurs,
> qui sont pâles comme les pierres
> d'un cimetière.
>
> Il est aiusi de pauvres mains
> comme feuilles sur les chemins,
> comme feuilles jaunes et mortes
> devant la porte.....

En aangrijpender in zijn eenvoud dan het meest geweldige drama van strijd en vernieling is, in het gedichtje voor December geschreven, *Les Hôtes*, de samenspraak tusschen den wind, den regen, de sneeuw, die aan de deuren der arme boeren kloppen, en de bewoners der armoedige woning, die, in blijmoedige gelatenheid, de klagende gasten tot binnenkomen noodigen, hun een onderkomen aanbieden: den schoorsteen aan ‘monsieur le vent,’ de gaten van den vochtigen muur aan ‘la veuve en robe grise’, het heele stulpje, tot den vlammenden haard toe, aan de sneeuw en haar witten vlokkigen mantel. Klagend, toch vriendelijk, teeder zelfs in hun berusting, dringen zij aan:

> Car nous sommes les gens inquiétants
> qui habitons le Nord des régions désertes,
> qni vous aimons - depuis quels temps? -
> pour les peines que nous avons par vous souffertes.

IV.

Emile Verhaeren zou niet de groote dichter zijn die hij is, indien niet in zijn kunst ook een diepe g e d a c h t e besloten lag; een gedachte die, tot rijpheid gekomen, de groote problemen van den menschelijken geest poogt te omvatten en, poëtisch en wijsgeerig tegelijk, tot een persoonlijke opvatting is geworden van het mysterie der wereld. Ieder groot dichter is, tevens, óf een geloovige, óf een denker.

Er is een tijd geweest dat het kon schijnen alsof deze Vlaming, kweekeling van een Jezuïeten-school en van de Leuvensche Universiteit, in een zekere mystiek den diepsten drang zijner natuur zou zoeken te bevredigen. Toch niet in de zachte mystiek van een stil-opgaan in het oneindige. In forscher gestalte, aantrekkelijk voor gemoed en verbeelding beide, verscheen hem, den sterke, het ideaal van het beschouwende leven. Na een bezoek aan een Trappisten-klooster, dicht bij de Fransche grens gelegen, vervolgde den bijna dertigjarige, als een overweldigend, stralend vizioen, het beeld van den zwijgenden kloosterling, den monnik.

In 1885 verscheen een bundel die, vóór tien jaren, geroemd werd als wellicht het mooiste, immers het meest vaste en meest voltooide deel van zijn werk, *Les Moines*.

Hij riep ze aan als helden en heiligen, de mannen die hij vóór zich had gezien in hun hard, hun eenzaam, hnn grootsch bestaan:

> Je vous invoque ici, Moines apostoliques,
> Chandeliers d'or, flambeaux de foi, porteurs de feu,
> Astres versant le jour aux siècles catholiques,
> Constructeurs éblouis de la maison de Dieu;
>
> Solitaires assis sur les montagnes blanches,
> Marbres de volonté, de force et de courroux,
> Prêcheurs tenant levés vos bras à longues manches
> Sur les remords ployés des peuples à genoux.
>
> Clairons sonnant le Christ à belles claironnées,
> Tocsins battant l'alarme, à mornes glas tombants,
> Tours de soleil de loin en loin illuminées,
> Qui poussez dans le ciel vos crucifix flambants.

Als reuzen zag hij ze vóór zich, omgloord, verheerlijkt door de verrukking zijner poëtische devocie, de mannen die hij had bespied en aangestaard in hun bidden, hun waken, hun werken. Hij zag ze, gehuld in hun wijde, witte mantel - ‘ouvert ainsi qu'une aile’, - over de aarde wandelen als de rechters der wereld. Hij zag ze, zooals ze vroeger waren, epische gestalten, te groot voor de enge ruimte van een klooster, geweldige zieners die den ondergang der wereld verkondigden. Of zacht, met kalm gelaat, langs den weg voortschrijdend als een stoet van witte lelies. Hij zag ze, altijd en altijd zwijgend, terwijl de uren geruischloos voorbijgingen binnen de sombere muren. Of, terugkeerend uit de woning van den kranken bedelaar, waar de zachte aanraking hunner bleeke vingers de oogen van een verzoenden stervende had gesloten. Hij zag ze, oud geworden, na stommen doodstrijd, heengaan uit de rij der broeders en, in de wollen pij die sints eeuwen hun lijkkleed geweest was, neergelegd worden in de gewijde hoek van den kloostertuin.

Maar weldra was het niet meer het geloof dier mannen dat hem aantrok en boeide in hun stroeve, plechtige devocie. Indien ook hij, in den kring dier verheven kruisdragers, een gelofte wilde afleggen, het zouden andere woorden zijn dan die h u n lippen hadden gepreveld. Zoo hij al huns gelijke wilde wezen, z i j n dwepen zou zich richten op een anderen droom dan hun eeuwenoud vizioen van een godentroon door engelen en heiligen omstuwd. Zijn eigen droom zou die gelofte gelden; z i j n eenzaam bestaan zou gewijd zijn aan zijn kunst.

> Le front pâli du rêve où mon esprit s'obstine,
> Je vivrai seul aussi, tout seul avec mon art,
> Et le serrant en mains, ainsi qu'un étendard,
> Je me l'imprimerai si fort sur la poitrine
> Qu'au travers de ma chair il marquera mon coeur.

Wel zou nog éénmaal, in later jaren, de herinnering aan het klooster hem overweldigen. Maar volkomen objektief stond hij toen tegenover het voorwerp zijner bewondering. De vizie van den kunstenaar werd een drama. In 1900 schreef hij *Le Cloître*, dat door het ‘Théâtre de l'OEuvre’, - met de Max in de rol van Dom Balthazar, den geweldigen, zijn schuld uitschreeuwenden boeteling, - te Brussel en te Parijs is opgevoerd.

Intusschen, - één element was er geweest in die mystieke monnikenvereering zijner jeugd dat den dichter niet meer zou loslaten. Integendeel! het zou groeien in zijn ziel, in zijn verbeelding; het zou de grondslag worden van zijn wijsbegeerte, de grondtoon blijven van zijn artistieke vroomheid. Wat hij in *Les Moines* het allermeest had verheerlijkt zou hij blijven bezingen als het grootste, blijven vereeren als het heiligste, zou voor zijn denken worden het wezen der dingen, het geheim en de bekoring van zijn eigen bestaan: K r a c h t .

Twee dichtbundels bevatten, in artistieke expressie, de breede ontplooiing, de steeds klaarder evolucie dier gedachte. Het zijn *Les Forces tumultueuses* (1902), opgedragen aan Auguste Rodin, en *La Multiple Splendeur* (1906), gewijd aan de nagedachtenis van Eugène Carrière. In het eerste werk hoort ge dit alles beheerschende thema, dit 'Leitmotiv' van zijn voelen en denken, in een bonte mengeling van epische en lyrische, objektief-beschrijvende en intiem-persoonlijke variacies. In *La Multiple Splendeur* klinkt het u tegen in al de volheid, al de schittering eener symfonie.

'Toute la vie est dans l'essor', schrijft Verhaeren op de eerste bladzijde van *Les Forces tumultueuses*. Het luidt als een devies, als de korte formule eener vaste overtuiging.

En nu volgt, in verzen van ongelijke kunstwaarde, maar alle doortrild van wat hij in een dier gedichten noemt 'toutes les violences lyriques', de verheerlijking van al het sterke: kunst, liefde, wetenschap, dwaling, waanzin, utopie; de exaltacie van allen die macht hebben bezeten en kracht hebben uitgeoefend in de wereld: van den dichter, den monnik, den tyran, den volkstribuun, den wereldveroveraar; ook van den geldman, van wien het heet:

> Ainsi, domptant les rois et les peuples et ceux
> Dont la puissance pauvre, en ses coffres, expire,
> Du fond de son fanteuil usé, morne et boiteux,
> Il définit le sort des mers et des empires.

Ook de vrouw heeft haar lied: 'l'éternelle', die heerscht door haar nooit uitgeputte, altijd zich vernieuwende bekoring; 'l'amante', die, in haar overgave, 'fait chanter toutes les lois du monde'; 'l'amazone', met haar wapenrusting 'dressée en gerbes de soleil'.

En te midden van die breede schilderingen, - waarin zelfs plaats is voor de veroordeelden van het ‘bagne’, met hun ‘inécrasable et rouge confiance’, met hun ‘cri de nerfs et de muscles tordus’, die honderd jaren lang door-klinkt, roepend om gerechtigheid, - op eens, de kreten van den dichter zelf, ‘les cris de ma vie’. Wie later, na eeuwen, zijn verzen misschien zal terugvinden en ze zal lezen, hij moge weten

> avec quel violent élan, ma joie
> S'est, à travers les cris, les révoltes, les pleurs,
> Ruée au combat fier et mâle des douleurs,
> Pour en tirer l'amour, comme on conquiert sa proie.

Een der heel mooie gedichten in dezen bundel, *L' Erreur*, is niet enkel een meesterstuk van rythmus en beeldspraak, maar tegelijk buitengewoon teekenend voor het eigenlijke wezen, voor de edelste uiting van zijn levensdrang en zijn geloof. Eerst deze breede beschrijving van de eentonige, eindelooze duinenrij, langs het strand:

> La dune allait, au long des mers, vers l'infini.
>
> La dune allait ainsi
> Apre et sauvage, à pas géants,
> Autour des Océans.
> La dune allait ainsi
> Indifférente aux cris et aux naufrages
> Jetés de plage en plage et d'âge en âge,
> Vers la pitié lncide et vers l'amour vivant.
> La dune allait ainsi,
> Immense et monotone, en son pèlerinage,
> De l'est â l'ouest, au long des mers, avec le vent.

Dan, het oprijzen der ‘phares’,

> De réguliers éclairs trouant l'immensité,

die met vaster en veiliger licht dan de sterren de dolle vaart naar het onbekende, ‘le mors-aux-dents vers l'aventure’, begeleiden. Maar er komen hoogwijze mannen die de vuurbakens willen veranderen; het licht wordt vervalscht; verdoft ook door de nachtvlinders der menschelijke twisten; onzeker schijnt het nu met zwakken glans over de zee. Sommige waarheidszoekers gaan somber

neerzitten op den oever of tasten rond in den doolhof hunner droomen. Anderen pogen ander schijnsel te ontsteken.

> Mais les plus exaltés se dirent dans leur coeur:
> 'Partons quand même avec notre âme inassouvie,
> Puisque la force et que la vie
> Sont au delà des vérités et des erreurs.'

Tot deze laatsten wil de dichter zelf behooren.

Niet de waarheid geeft het leven, al wordt ook de levensweg door elke nieuwe waarheid verhelderd. Het geheim der levensvreugde ligt buiten de sfeer van waarheid en dwaling, in de krachtsinspanning zelve.

Maar niet meer in *Les Forces tumultueuses* behoeven we thans te zoeken naar de klaarste uitdrukking der gedachte van Emile Verhaeren, naar de zuiverste en de rijkste openbaring van zijn kunst.

Wat zich in den eersten bundel nog vertoont als wilde, 'tumultueuse' kracht, is in den tweeden geworden tot stralende heerlijkheid, tot 'multiple splendeur'. Uit alle ruimten, van alle zijden, stroomt de pracht, als een rythmus van glorie en leven, den dichter toe: uit den sterrenhemel, uit de diepten der aarde, uit de zee, uit het woud, uit den wind, uit het schoone menschenlijf, uit de taal, de droomen, de wetenschap, het denken, zelfs uit het lijden en uit den dood. Overal, in het hoog-opgaan der eiken naar den hemel en in het opstijgen van den menschelijken geest tot de ideeën, in het machtig loeien van den wind en in het fijne klankenspel van het woord, in de schepping der natuur en in de schepping der gedachte, voelt en speurt hij de sterke spanning van het leven, zijn geweldige ontspanning in licht en geluid, in onbelemmerden groei en vrij zich ontplooiende kunst. Het navoelen, in eigen lichaam en eigen ziel, van dit grootsche rythmus, dit machtig streven der dingen, is de bron van des dichters vreugde, van zijn moed, zijn blijde aanvaarden van het leven en van den dood. Zijn geloof is bewustzijn van kracht, zijn moraal, bewondering.

Is het vreemd dat uit sommige bladzijden van dit boek het breede geluid der oude kosmogonieën u tegenklinkt, of de plechtige klank van een bijbelsche legende? In dezen modernen dichter leeft iets van den ouden 'ziener'. De kennis die hij gretig heeft opgegaard, de gedachten der wijzen die hij in zich heeft opgenomen, zijn, door

het stille peinzen van zijn geest, geworden tot een grootsche synthese; zijn plastiek heeft ze omgezet in breede vizioenen; zijn gemoed heeft ze doortrild met forsche emocie.

Dites, les rythmes sourds dans l'univers entier!
En définir la marche et la passante image
En un soudain langage!

Het meest voelt ge die ontroering waar de dichter het uitspreekt, hoe de aanraking van zijn lijf, zijn geest, zijn kunst met de grootsche rythmiek der wereld zijn ziel heeft gestaald, zijn leven en zijn werk heeft gemaakt tot een openbaring van kracht. Zoo, bijvoorbeeld, aan het slot van *A la gloire du vent*:

- Si j'aime, admire et chante avec folie
  Le vent,
  Et si j'en bois le vin fluide et vivant
  Jusqu' à la lie,
  C'est qu'il grandit mon être entier et c'est qu'avant
  De s'infiltrer, par mes poumons et par mes pores,
  Jusques au sang dont vit mon corps,
  Avec sa force rude ou sa douceur profonde,
  Inmensément, il a étreint le monde.

Of, uit dat wonderschoone gedicht *L'Arbre*, waarin de boom optreedt als een levende gestalte, als een heerscher over de vlakten, als ‘tout le passé debout sur les champs tristes’, deze forsche regels:

Et j'appuyais sur lui ma poitrine brutale,
Avec un tel amour, une telle ferveur,
Que son rythme profond et sa force totale
Passaient en moi et pénétraient jusqu' à mon coeur.
Alors, j'étais mêlé à sa belle vie ample;
Je m'attachais à lui comme un de ses rameaux;
Il se plantait, dans la splendeur, comme un exemple;
J'aimais plus ardemment le sol, les bois, les eaux,
La plaine immense et nue où les nuages passent;
J'étais armé de fermeté contre le sort.
Mes bras auraient voulu tenir en eux l'espace;
Mes muscles et mes nerfs rendaient léger mon corps
Et je criais: ‘L a f o r c e e s t s a i n t e !’

Zelfs tegenover het lijden en de smart verlaat hem niet dit hoog gevoel, dit trotsch vertrouwen op ‘l'ardente volonté’.

Bindt u vast, roept hij zijn broeders toe, aan de steil oprijzende mast van uw levenslot, met zulke gouden koorden dat de woede van alle stormen tegen u kan losbreken zonder uw geest te overwinnen,

> Et que la vie, avec ses ouragans déments,
> Vous reste chère, immensément,
> Ainsi qu'une admirable et tragique conqnête.

De dichter heeft gevoeld dat die prediking van de heiligheid der kracht, van het fiere zelfbewustzijn en de prikkelende admiracie, een tegenstelling vormen met het oude evangelie der stille ingetogenheid en der demoedige liefde. In *Les Mages* heeft hij die tegenstelling geteekend.

Hij ziet ze opgaan naar Bethlehem, de drie Wijzen van het Oosten, met vromen tred, onder het zachte licht der eenzaam flonkerende ster:

> Une étoile qui vient d'au delà du désert,
> Sur l'unique chemin par son rayon couvert,
> Jusques à Béthléem, allonge vos trois ombres,
> - - - - - - - - - -
> Et l'on n'entend que le bruit de vos pas
> Qui font craquer le sable rouge.

Als ze den stal zijn genaderd, wenkt hij ze, met zacht gebaar, dat ze voor het Christuskind zullen knielen:

> Appochez-vous, les bons mages, très doucement;
> Voici sa mère, elle prépare les langes;
> Voici l'âne et le boeuf; voici les anges
> Qui chanteront sa gloire autour du firmament.
> Approchez-vous encor, approchez tous les trois;
> Prenez en mains ses deux petits pieds froids
> Et baisez-les: ils vont sauver le monde.

Met oprechte sympathie, met innige dankbaarheid herdenkt hij het heil door het woord van dat kind aan de wereld gebracht:

> L'ère attendue est là de la toute bonté,
> De la candeur ardente et du tendre silence,
> De la bonne prière et de la vigilance,
> Autour du brasier blanc dont vit la chasteté.

Le Christ sera vêtu de tristesse sereine;
Il s'en ira, par les matins et par les soirs,
Tirant des cris nouveaux du fond de l'âme humaine,
Exaltant les douleurs qui baiseront leur chaîne
Et les amours pareils à de beaux reposoirs.

Met stille aandacht volgt hij de aanbidding der Wijzen:

Doucement, longuement,
Jusqu'au moment
Où l'aube point au firmament,
Les bons rois mages,
A la mode de leur pays,
Ont adoré leur Dieu plus doux qu'un lys,
Tel qu'on le voit sur les images.

Wanneer ze, bij het opgaan der zon, zijn teruggekeerd naar hun land en als een schaduw in de vlakte zijn verdwenen, dan klinkt, met plechtigen ernst, het woord van den dichter hun na:

- Mages des nuits d'argent dont les astres caressent
Les fronts penchés vers la candeur et la bonté,
Vos regards sont ravis et vos coeurs exaltés
De croire au doux pouvoir nouveau de la faiblesse.

Maar een vraag dringt zich naar zijn lippen, een ernstige twijfel aan de duurzaamheid, aan de wezenlijke macht dier heerschappij:

Mais l'homme en qui l'audace a imprimé sa loi,
Dont l'ample volonté est l'essor et la foi
Et qui part conquérir pour soi-même le monde,
Admettra-t-il jamais qu'en son âme profonde
Le règne d'un enfant fasse ployer l'orgueil?

Zonder aarzeling klinkt zijn antwoord: Neen; boetelingen noch martelaren zullen iets kunnen veranderen aan wat altijd geweest is. Ruw, vurig, oproerig is de menschheid, dorstend naar een geluk dat ze zelf maken wil. O, zeker, vreugde en goedheid zijn heerlijke gaven. Maar alleen de hoogste kracht bezit het geheim van hun bloei, alleen de sterke, hij die zich voelt gedreven en bekwaam tot groote dingen, kan die gaven waardeeren en een zegen worden voor anderen:

La joie et la bonté sont les fleurs de la force.

V.

Wie weten wil wat Emile Verhaeren denkt van zijn k u n s t , de kunst van den dichter, die leze, in *La Multiple Splendeur*, het slot van dat wonder-mooie gedicht, *Le Verbe*, waarin de wording der taal wordt bezongen.

Ook deze, immers, is een openbaring geweest van heerlijke kracht. In de verrassende vreugde waarmee zijn bewondering, zijn liefde voor de hem omringende wereld hem vervulden, heeft de mensch kreten, 'des cris suprêmes', uitgestooten. Van de koorden zijner gespannen ziel zijn ze, als schitterende pijlen, in de trillende lucht voortgesneld. Ze troffen de 'idee' en werden woorden:

> Tels cris, flèches d'argent de telle âme bandée,
> Soudain devenaient mots et atteignaient l'idée;

andere, aarzelend uitgesproken, vonden pas na herhaald pogen en tasten, de kleur, de klank die hun voegde om uit te drukken de goddelijke verrassing der ooren, der handen, der oogen, bij het zien, het hooren, het aanraken van den rijkdom der aarde en de straling van den hemel. Langzaam werden die geluiden saamgevoegd en saamgestemd:

> Mots liés entre vous, mots tendres ou farouches,
> La langue fortement vous expulsait des bouches
> Et terme à terme, avec lenteur vous accordait.

De regelmatig afwisselende bewegingen van het lichaam gaven aan die saamgevoegde woorden hun rythmus. Een nieuwe wereld, verrukkende weerschijn van de werkelijkheid, was door den mensch zelven geschapen: l e V e r b e .

Maar... al moge het gansche menschdom, 'la foule entière', in den loop der eeuwen, hebben deelgenomen aan den arbeid waardoor het allereerste gestamel der ziel taal is geworden, zoo is toch de z a n g dier taal enkel gevonden door de d i c h t e r s . Zij alleen bezitten die gave, want... in hen alleen trilt nog na de verrukking der eerste tijden.

> C'est qu'en eux seuls survit, ample, intacte et profonde
> L'ardeur
> Dont s'enivrait, devant la terre et sa splendeur,
> L'homme naïf et clair aux premiers temps du monde;

C'est que le rythme universel traverse encor
Comme aux temps primitifs leur corps;
Il est mouvant en eux; ils en sont ivres;
Nul ne l'apprend aux feuillets morts d'un livre;
Tel l'exprime - sait-il comment? -
Qui sent en lui si bellement
Passer les vivantes idées
Avec leur pas sonore, avec leur geste clair
Qu'elles règlent d'elles-mêmes l'élan du vers
Et les jeux
Onduleux
De la rime assouplie ou fermement dardée.

Wie zóó spreekt over de inspiracie en het werk van den dichter, die is zich bewust te bezitten een eigen kunst, een eigen rythme, een eigen taal.

Emile Verhaeren is dan ook in alle deelen van zijn werk, in de struktuur van zijn vers, in de schepping zijner beelden, in de keus zijner woorden, een persoonlijkheid.

Toch is dit persoonlijk karakter zijner kunst pas langzamerhand, in den loop der jaren, sterker op den voorgrond getreden; het allereerst, zou men zeggen, - sommige onhandigheden en overdrijvingen in de gedichten van dien tijd duiden op iets dat begint, - in de periode van zijn lijden en zijn langzaam herstel. In den aanvang is zijn vers het vers der romantische school, het breede, klinkende vers van Victor Hugo. Maar toch is er reeds aanstonds iets eigens in zijn navolgen van de techniek zijner voorgangers. Het zoogenaamde ‘vers ternaire’ - de alexandrijn, niet in twee, maar in drie rythmische stukken verdeeld, - door Victor Hugo gevonden, is door Verhaeren gebruikt met een konzekwencie, bovenal met een overvloed, die sterk afsteekt bij de aarzeling en de soberheid van den meester. Slechts nu en dan wordt, in de gedichten van Victor Hugo, de rij der regelmatige alexandrijnen afgebroken door een ‘vers ternaire’. Emile Verhaeren heeft voor dit vers een bijzondere voorliefde en laat er herhaaldelijk twee of drie op elkaar volgen. Zelfs vormt het dikwijls, bij hem, het slot-akkoord eener strofe. Ik had reeds gelegenheid dezen mooien regel aan te halen:

Et les grands *boeufs* semblaient râ*ler* ces ago*nies*.

Zie hier een paar andere, uit zijn eersten tijd:

> L'oeil large ou*vert*, le dos en*flé*, le corps i*nerte*.

Of twee ‘vers ternaires’ die op elkaar volgen:

> Les gueux vag*uaient*, les pieds ca*lleux*, le sac au *dos*,
> Fouillant fos*sés*, fouillant fu*miers*, fouillant en*clos*.

In elk zijner bundels zijn ze bij menigte te vinden, en bijna altijd is het rythmisch effekt treffend en zuiver. De gedichten van *La Multiple Splendeur* ontleenen herhaaldelijk een groot deel hunner bekoring aan die ternaire beweging der alexandrijnen. Men neme de zooeven aangehaalde verzen:

> Il se plan*tait*, dans la splen*deur*, comme *un* ex*emple*.
> La foule en*tière* y travai*llait* au cours des *â*ges.

of dezen regel, uit *Les Souffrances*:

> Brillait quand *mê*me et s'affir*mait* votre vic*toire*.

of deze beide, met elkaar rijmende, uit *Les Rêves*:

> Dans les che*mins* où large*ment* me fait ac*cueil*
> L'âpre exis*ten*ce avec sa *ra*ge et son or*gueil*.

Maar nog een ander, een nieuw en eigen rythmus bezit Emile Verhaeren in wat gewoonlijk genoemd wordt ‘le vers libre’. Behalve in zijn allereerste bundels, wordt het in al zijn werken gevonden; het vroegst, naar ik meen, met groote tenaciteit, het allermeest althans, in *Les Apparus dans mes chemins*. Het is hier de plaats niet om over ‘le vers libre’, zijn oorsprong en zijn karakter uit te weiden. Het eenvoudigst is het gekarakteriseerd door Remy de Gourmont, in deze woorden: ‘Le vrai vers libre est conçu comme tel, c'est à dire, comme un fragment musical dessiné sur le modèle de son idée émotive, et non plus déterminé par la loi fixe du nombre’. Inderdaad is het meest sprekende in dit vers zijn onafhankelijkheid van het aantal der syllaben in de verzen die voorafgaan en die volgen, zoodat men deze formule kan aannemen: elke versregel heeft zijn eigen rythmus, enkel en alleen bepaald door de emocie waardoor het wordt geschapen.

Intusschen moet dit vers van Verhaeren niet op één lijn worden gesteld met de ‘vrije verzen’ der meeste symbolisten,

die, dikwijls althans, den indruk maken van enkel te zijn een artistiek raffinement. Bij hem is het ‘vers libre’ zijn e i g e n vers, de direkte, de spontane uiting van zijn ontroering, een der symptomen van de kracht, de spanning, den wil, van zijn artistiek temperament. Men heeft van hem gezegd: ‘il désire crier en barbare ce qu'il sent en fier primitif’. Voor dergelijke woeste kreten was dit vrije, ongebonden rythme de meest natuurlijke uitdrukking. Het draagt ook wel de schuld van zeker ‘prosaïsme’, dat men aan sommige zijner vroegere gedichten heeft kunnen verwijten. Maar, dat ook in dit opzicht de dichter steeds grooter kunstenaar is geworden, toonen de ‘vers libres’ waarin enkele brokken van de mooiste gedichten uit *La Multiple Splendeur* - men herleze mijn aanhaling uit *Le Verbe* - geschreven zijn.

Niet minder sterk dan in het rythme zijner verzen spreekt Verhaeren's persoonlijkheid zich uit in zijn beelden en zijn metafers. De meeste zijn forsch of breed van beweging. Reeds wees ik op de ‘gestes de lumière’ der vuurtorens, de kreten van den primitieven mensch, ‘flèches d'argent de telle âme bandée’. Van de schepen die uitvaren heet het: ‘les mâts dardaient leur âme’; van de torenklok die in den nacht de uren slaat: ‘immensément vêtu de nuit cassait les heures’; van de doodsklok: ‘s'exalte à disperser le deuil sur l'horizon’. Buitengewoon forsch ook is, in de beschrijving van den westewind, die als een blinde ronddoolt over den oceaan en stoot tegen de rotsen, deze regel: ‘l'abîme érige un cri géant’, of dit beeld, waarin de droom der denkers wordt geteekend: ‘emprisonner l'éternité dans le gel blanc d'une immobile vérité.’

Natuurlijk zijn Verhaeren's metafers vol schittering en kleur - het rood domineert - en vaak in hooge mate verrassend; bij voorbeeld, waar de dichter spreekt van ‘le dédale d'or des cervelles humaines’; of als hij den innerlijken samenhang, van alle schoonheid en alle leven uitbeeldt in deze regels: ‘Ainsi que les joyaux d'un bougeant diadème Tout se pénètre et se mire.’ Zeer treffend ook deze teekening van de volmaakte stilte: ‘Aucun ongle de bruit n'y griffe le silence’; of deze beschrijving van de waterlelies die op den vijver liggen: ‘Bâillent sur l'étang clair leurs rêves immobiles’. Er zijn ook enkele zonderlinge associacies - in de gedichten uit den eersten tijd - zooals ‘le vieux

crapaud de mes sanglots', of, om te zeggen hoe de room zich vormt aan de oppervlakte der wijde melkemmers: 'd'énormes nénuphars s'ouvrent sur les flots lents'. Toch wel aardig ook, die beelden ontleend aan zijn eenvoudige omgeving:

> Où le beffroi, de l'aube au soir,
> Tricote
> Maille à maille de pauvres notes.

Maar altijd treffen zijn metafers door hun spontaneïteit; men voelt ze opwellen of opbruisen uit een gistende fantaisie.

Verhaeren's taal - Henri de Regnier noemde haar 'une langue âprement territoriale' - zou een afzonderlijke studie verdienen.[1)] Tal van bijzondere epitheta' zijn hierbij op te teekenen: 'des plumes majuscules', 'l'antienne prismatique', 'une statue textuelle', 'les solitudes océanes', 'le ciel dédalien' 'le coeur myriadaire et rouge de la foule'. Ook enkele nieuwe, teekenende woorden, als 'rauquer', 'vacarmer', 'béquiller', 'se mesquiniser en pratiques futiles', 'l'enténèbrement nocturne', 'l'embroussaillement des astres', 'l'errance', 'la pénétrance', 'ma chambre d'esseulement'. Mag men den Vlaming herkennen in dien eigenaardigen uitroep, een soort van gebaar in woorden: 'dites, dites', dat zoo menigvuldig in bijna alle gedichten van Verhaeren voorkomt? Ook misschien in 'des mains t é r e t t e s ', een woord dat ik niet anders weet te verklaren dan uit ons hollandsche 'teêr', in het fransch overgebracht.

Maar het meest opvallend in Verhaeren's taal is zijn veelvuldig gebruik van het bijwoord, vooral van die lange adverbia op *-ment* die zoo goed de beweging van een vers kunnen verbreeden, en waarbij 'immensément' de bijzondere lieveling schijnt van den dichter. Gij vindt die bijwoorden herhaaldelijk gebruikt als titels van zijn gedichten: Vaguement, Obscurément, Aprement, Pieusement. Gij vindt ze gebruikt als substantieven: 'les loins', 'les ailleurs',

1) Die studie, waarin ook de metafers en de versbouw, met name de rijmen, zullen worden opgenomen, wordt voorbereid door een mijner leerlingen. Zoo ze tot een goed einde wordt gebracht, kan ze een belangrijke bijdrage worden tot de geschiedenis der fransche poëtische taal en van het fransche vers in dezen tijd.

‘un aujourd'hui de coeur morne'’, ‘un tout-à-coup de cri’, ‘en tout-à-coup de gel’; als adjektieven: ‘son toujours isolement’, ‘la souvent maison de ma tristesse’, ‘l'à-travers tout galop des comètes barbares’. Ze duiden op iets bruusks, iets oogenblikkelijks in zijn vizie der dingen; minder een eigenschap der voorwerpen wordt er door geteekend dan wel de bijzondere toestand waarin ze voor het oog van den dichter verschijnen. Zeker is het temperament van den Belg, die zich vrijer voelt staan tegenover het fransch dan de meer gestyleerde Franschman, niet vreemd aan die grammatikale losbandigheid. In de lijn van Victor Hugo ligt ze niet, die immers, toen hij de revolucie van het fransche vers predikte, heeft uitgeroepen: ‘Guerre à la rhétorique, et paix à la syntaxe!’ Maar Verhaeren is dan ook ‘l'enfant s a u v a g e de Victor Hugo’ genoemd. Intusschen mag het onze aandacht niet ontgaan, dat, in de latere uitgaven zijner vroegere bundels, Verhaeren de meeste dier zoo willekeurig gebruikte adverbia heeft weggelaten en door andere woorden heeft vervangen.[1)]

In België zelf, en niet minder in Frankrijk, wordt Emile Verhaeren geëerd als een der grootste dichters. Toen ik, verleden jaar, bij de opening van het fransche taal-congres te Luik, niet wetend dat de dichter onder de aanwezigen was, zijn naam noemde, ging er een daverend gejuich op om den ‘pathétique Verhaeren’[2)] te begroeten. In 1895 boden de jongere fransche dichters hem, te Parijs, een banket aan; Henri de Regnier noemde hem daar ‘le plus grand poëte après Victor Hugo’. Met de grootste bewondering heeft deze dichter, en hebben de Gourmont, de Souza, Ernest Charles en andere Parijsche critici over hem geschreven. Vóór de interessante studie van den sympathieken Wallon Albert Mockel, schreef de dichter Vielé-Griffin een biografie, waarin hij Verhaeren's werk noemde ‘large et haute, d'une noblesse native, faite de cette ubiquité idéale sans quoi il n'y a pas de génie, mais fleurant bon le terroir des aïeux’. Remy de Gourmont sprak van

1) Ik dank die opmerking aan de toekomstige schrijfster van de hierboven aangekondigde studie.
2) Dit epitheton werd hem gegeven door de kranten die verslag gaven van de opening van het congres.

zijn ‘outil étrange et magique’,[1] Henri de Regnier noemde hem ‘le grand poëte du feu’, en Robert de Souza schreef, in dienzelfden geest: ‘Il est le prophète, celui qui n'attend pas la lumière, mais la devance par l'incendie.’

Een deel van zijn werk heeft dien indruk kunnen maken. Maar zooals wij het thans kennen, ook in zachter en stiller glans, met, als hoogste uitstraling van zijn kunst, de pracht van *La Multiple Splendeur*, - nu wijkt toch die indruk van verteerenden vuurgloed voor een van heiliger en onvergankelijker licht. Veeleer denken we zeer bijzonder aan Emile Verhaeren en aan zijn kunst, wanneer we, in zijn gedicht *Les Mondes*, deze versregels lezen:

> Pareils
> A des soleils,
> Apparurent et s'exaltèrent,
> Parmi les races de la terre,
> Les génies.

A.G. VAN HAMEL.

1) Hij voegde er aan toe; ‘Het karakteristieke woord der gedichten van Verhaeren is het woord *halluciné*; bijna op elke bladzijde springt het voor den dag.’ Dit is niet enkel overdreven, het is onjuist. ‘Halluciné’ is zeldzaam, De adjektieven die de dichter met de meeste voorliefde gebruikt zijn ‘immense’ en ‘clair’.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Nog eens de tijdregeling.

- Toen ik in in het vorige Gidsnummer dit onderwerp besprak, heb ik getracht door het aanbrengen van exacte gegevens een meer betrouwbaren grondslag te leggen voor de beoordeeling van de vóór- en nadeelen van Midden-Europeeschen en West-Europeeschen zônetijd voor Nederland.

Met fijnen spot heeft de hoofdredacteur van de Haarlemsche Courant, die eenige maanden geleden als een overtuigd kampioen voor den Greenwichtijd in het krijt trad, in het n^{o}. dier courant van Donderdag 13 December, mijn betoog bejegend. De cijfers en de graphische voorstellingen, waartoe ik deze vereenigde, vergelijkt hij met een bom, door mij in het kamp der Greenwichmannen geworpen. Hij acht die bom echter geheel gevaarloos, ja hij meent zelfs dat de cijfers veeleer ten nadeele van den Midden-Europeeschen tijd spreken dan omgekeerd. Aangezien zijn betoog vergezeld gaat van enkele recht houtsnijdende (?) berekeningen, waaruit blijken moet, dat het gasverbruik in de ver westelijk gelegen Duitsche steden zich onmiddellijk hersteld heeft van den knauw, die daaraan door de invoering van den zônetijd werd toegebracht, houd ik mij overtuigd, dat het meerendeel zijner lezers mijne cijfers en graphieken met een kleinen goocheltoer op ééne lijn stellen.

Gelukkig kan - waar het cijfers betreft - een ieder den betrouwbaren toetssteen van het gezonde menschenverstand in gebruik nemen, alvorens hij beslist aan welke zijde de dwaling, aan welke de waarheid ligt.

En ik acht mij verplicht althans den Gidslezers te bewijzen, dat niet ik met de cijfers handig gejongleerd heb, maar dat mijn

vriend en tegenstander zich tegenover die cijfers zekere vrijheden veroorloofde, die ik wel voorzien had (zie de noot op de voorlaatste bladzijde van mijn opstel in de December-aflevering), maar tegen welke ik den argeloozen bestrijder juist door die noot meende gewaarschuwd te hebben.

De hoofdredacteur der Haarlemsche Courant is tusschen die voetangels

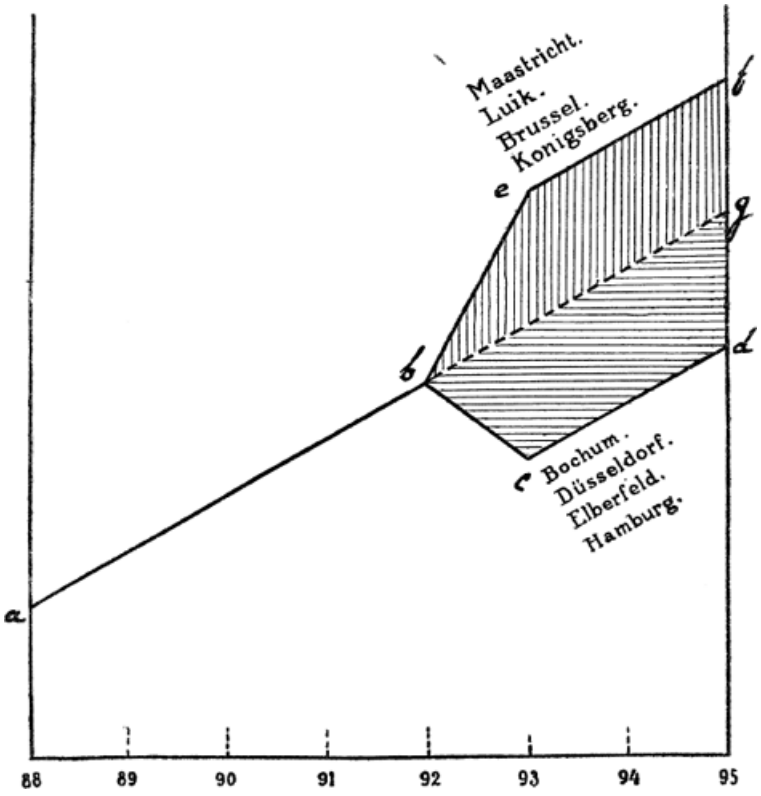

beklemd geraakt en op mij rust de verplichting hem daaruit los maken.

Laat mij beginnen in plaats van de gebroken lijnen, die in het December-nummer het totale gasverbruik van Düsseldorf, Elberfeld en Königsberg gedurende de jaren 1888-1896 aangeven, eene graphiek hier in te lasschen, die geen enkele gemeente in het bijzonder betreft, maar die bestemd is om duidelijk te maken waarom het hier gaat.

De lijn *a g* duidt aan hoe gedurende zeven achtereenvolgende jaren eene uiterst regelmatige stijging van het gasverbruik zou worden waargenomen in een stad waarvan de bevolking gelijkmatig toeneemt en waar het gasverbruik in steeds ruimer kringen doordringt. Neemt men, zooals de heer Enschedé in de Haarl. Courant deed, het hoogste cijfer bij *g* (1895) en trekt daar het laagste cijfer bij *a* (1888) van af en deelt men het resultaat van die aftrekking door 7, zoo verkrijgt men de gemiddelde toeneming per jaar van het gasverbruik.

De gelijkmatigheid van zoodanige lijn kan worden verbroken door:

a natuurlijke catastrofen; bijv. eene aardbeving zooals die van San-Francisco of van Valparaiso, vernietigende wervelhoozen enz.;

b invoering van nieuwe uitvindingen, waardoor men bij verminderd gasverbruik betere verlichting krijgt (Auer-branders, gloeikousjes, electrisch licht);

c tijdsverspringing, als bij den plotselingen overgang tot zônetijd, tengevolge waarvan in het meest oostelijk en meest westelijk zônegebied verschuiving van den werkdag in de richting van de duisternis of van het licht plaats vindt.

In de noot bij mijn vorig artikel, waarop ik hierboven doelde, wees ik uitdrukkelijk op den invloed van het Auer-licht. Had ook de heer Enschedé hieraan zijne aandacht geschonken, dan zou hij bemerkt hebben, dat mijne graphieken voor Düsseldorf, Elberfeld en Königsberg in de jaren 1890 en '91 dalingen vertoonen, die hierop heenwijzen en die met de invoering van zônetijd in geenerlei verband staan. Die benedenwaartsche buiging vertoont zich bij alle drie in diezelfde jaren. In 1892 volgt daarop voor Düsseldorf en Elberfeld de veel sterkere daling, die het gevolg is van de invoering van den zônetijd, terwijl voor Königsberg de daling plotseling ophoudt, om plaats te maken voor de buitengewone stijging in het gasverbruik die ook weder het gevolg is van de invoering van het midden-europeesche uur. Toch was het gebruik van het gasgloeilicht ook in Königsberg voortdurend stijgende en in 1894, toen de gloeikousjes nog steeds in toenemende mate terrein wonnen, zien wij eene benedenwaartsche bocht ontstaan (zie de hier nog eenmaal bijgevoegde flguur, blz. 174) die als eene voortzetting van de daling van '91/92 mag beschouwd worden, maar die zich reeds in '96 hersteld heeft om daarna

voor het betrekkelijk kleine Königsberg weder eene lijn te voorschijn te roepen, die niet veel van de horizontale verschilt. De heer Enschedé beschouwt van deze kousjesbocht gemakshalve alleen het linkerbeen en leidt daaruit af dat het leven te Königsberg zich spoedig weder naar de zon heeft geregeld, wat hij niet zou beweerd hebben als hij voor het rechterbeen niet willens en wetens blind geweest ware.

Wij moeten thans zijn hoofdargument, dat hij aan het gasverbruik te Elberfeld ontleent, toetsen aan de cijfers en aan onze nieuwe figuur op blz. 172

Met voorbedachten rade heeft hij als uitgangspunt voor het rekensommetje dat hij voor Elberfeld opstelt het jaar 1892 gekozen, toen, ingevolge de gloeikousjes, het gasverbruik aldaar r e e d s t w e e j a r e n d a l e n d e w a s. Dit geeft het voordeel dat het verlies door de gloeikousjes aan het gasverbruik berokkend nu in een argument t e g e n den ME.-tijd kan worden omgesmeed. Vereenig toch in de gebroken lijn voor Elberfeld het cijfer van 1888 *direct* met dat van 1892, dan loopt die linksche lijn niet langer evenwijdig met die van het gasverbruik n a 1892! Dat - om eene uitdrukking van

Mr. Enschedé over te nemen - was de uitwerking van het kunstje.
Laat ons nu zonder dit kunstje, d.w.z. met uitlassching van de gloeikousjes, de rekensom van den heer Enschedé opnieuw opzetten, zoo krijgen wij voor Elberfeld:

1888	gasverbruik	6225000	M^3
1890	gasverbruik	6700000	M^3
1892	gasverbruik	6525000	M^3
1895	gasverbruik	6800000	M^3

jaarlijksche toeneming vóór 1890 = ½ × 475000 = 237500 M^3 jaarlijksche toeneming na 1892 = ⅓ × 275000 = 91666 M^3 Deze cijfers verhouden zich geheel anders dan die aan welke de Haarl. Crt. ons wil doen gelooven. Had ik het recht te zeggen dat hier voetangels en klemmen lagen?

Maar waarom heeft de heer Enschedé niet de bovenste lijn van Düsseldorf gekozen in plaats van de middelste van Elberfeld? Vermoedelijk omdat ik voor Düsseldorf het verbruikte gas over 1895 wel in de graphiek, maar niet in de cijfers heb aangegeven.
Laat ons intusschen die cijfers uit de graphiek aflezen en hierop 's heeren Enschedé's berekening toepassen, ook weder met uitlassching van het jaar 1891 waarin de gloeikousjes op den voorgrond traden. Wij krijgen dan:

1888	gasverbruik	5900000	M^3
1891	gasverbruik	7600000	M^3
1892	gasverbruik	7450000	M^3
1895	gasverbruik	7550000	M^3

jaarlijksche toename vóór 1891: 1700000/3 = 566660 M^3

jaarlijksche toename na 1892: 100000/3 = 33330 M^3

De cijferverhoudingen te Düsseldorf zijn dus van dien aard, dat ik overtuigd ben dat, had de heer Enschedé zijn rekensommetje vooraf nog eens aan Düsseldorf getoetst, zijn aanval op mijne graphische voorstelingen achterwege ware gebleven.

Voor Hamburg, dat niet in mijn graphiek is opgenomen, verraadt zich de nawerking van de gasbesparing door Auerlicht in de ook nog na 1892 doorwerkende vermindering in gasverbruik waarvan ik op p. 534 van mijn opstel in het December-no. melding maakte.

Doch stappen wij van de berekeningen van den heer Enschedé af; ik meen aangetoond te hebben dat zij ernstige correctie behoeven en dat zij, eenmaal die correctie aangebracht, in geheel anderen zin spreken dan de heer Enschedé wenschen zou.

Nog een enkel woord over de nieuwe graphische voorstelling op blz. 172 waarvan ik alleen nog slechts de lijn *a g* noemde. Het punt *b* stemt overeen met het jaar 1892 waarin voor België en Duitschland de zône-tijd werd ingevoerd. Van dat oogenblik af is in de Oostduitsche en in alle Belgische steden het gasverbruik gestegen, zooals dit (schematisch) aangegeven wordt door de lijn *b e f*, en in alle ver westelijk in Duitschland gelegen steden gedaald, als wordt aangeduid door de (eveneens schematische) lijn *b c d*. Over die rijzing en daling behoeft niet meer getwist te worden: zij is nu wij over veeljarige officiëele statistieken beschikken, een voldongen feit. Zij geldt niet alleen voor die enkele plaatsen hier genoemd, maar voor alle die in hetzelfde gebied liggen, voor geheele landstreken dus. In het horizontaal en verticaal geärceerde gedeelte van de figuur kan men met nauwkeurigheid aflezen hoeveel de vermindering, resp. de vermeerdering van het gasverbruik bedraagt in de jaren die op 1892 gevolgd zijn. De door mij in December aangevoerde cijfers toonen aan dat zoowel de vermindering als de vermeerdering in latere jaren blijven voortbestaan en dat dus de geldelijke winst resp. het verlies na invoering van den zônetijd b l i j v e n d was.

Om te trachten deze in het oog springende gevolgtrekking te ontzenuwen heeft de heer Enschedé zijn zoo straks genoemde berekeningen in de plaats gesteld van de veel duidelijker sprekende graphieken, en gehoopt daarmede te bewijzen dat *f* en *d* reeds dadelijk neiging vertoonden weder tot de lijn *a b g* terug te keeren. Dit is in flagranten strijd met de feiten, zooals ik hierboven aantoonde. Ik voeg er nog aan toe dat bij mogelijke schommelingen in de lijnen *e f* en *c d* altijd eerst zal moeten worden nagegaan of onder soortgelijke omstandigheden ook niet de grondlijn *b g* zou geschommeld hebben.

Eerst onder die reserve kan men de ware beteekenis van die schommelingen toetsen.

Ik kom nog tot een ander punt in het betoog van den heer E. in de Haarlemsche Courant van 13 December ll. en wel waar hij bespiege-

lingen over het spoorwegwezen in verband met de tijdregeling ten eenenmale buiten zijne en mijne competentie sluit. Dit doet denken aan de Génestet's leekedichtje:

> Kritiek mag alles onderzoeken
> Alleenig maar... 't kritiekste niet.

Trouwens de heer Enschedé heeft een poging gedaan om zijne incompetentie te verminderen, toen hij bij de spoorwegmaatschappijen aanklopte om ‘de beschouwingen te willen kenbaar maken waartoe het wetsontwerp haar aanleiding mocht geven.’ Ik was hem op dienzelfden weg voorgegaan en mag hier ter loops vermelden dat ik van een der allerhoogste autoriteiten op het gebied van ons spoorwegwezen, meer dan een jaar geleden, toen het wetsontwerp nog niet ingediend, maar wel op de komst was, de uitdrukkelijke verzekering ontving, dat de omwerking der dienstregelingen bij den overgang tot M.E. tijd niet zóó groote bezwaren opleverde of zij zou mogelijk wezen. Ook ontkende deze autoriteit niet dat eenheid van tijd met geheel Midden-Europa in sommige opzichten ook voor de spoorwegmaatschappijen gemak zou opleveren.

Zelfs werd mij op mijne vraag machtiging verleend een en ander mede te deelen aan den Minister van Waterstaat, dien ik enkele dagen daarna zou ontmoeten.

De heer Enschedé zal mij trouwens toegeven - hoe gaarne ik ook geneigd ben ons beider incompetentie in deze en in andere aangelegenheden luide met hem te verkondigen - dat men de bezwaren, die eventueele omwerking der dienstregeling met zich brengen, in Duitschland na 1892 glansrijk te boven gekomen is, ook in die gedeelten van dat rijk waar de verschuiving van het daglicht tot soortgelijke gevolgen als bij ons aanleiding heeft moeten geven. Waarom het dan op eens voorgesteld alsof hier in Nederland de maatschappijen met groot verlies bedreigd en met zwaren arbeid overladen zouden worden?

Bestrijdingen als die welke in het Handelsblad van 7 December zijn opgenomen, wensch ik noch hier noch elders te beantwoorden.

Wanneer de tegenstanders van den middeneuropeeschen tijd er toe moeten komen hun lezers te willen diets maken dat - eenmaal M.E. tijd ingevoerd zijnde - de schoolgaande kinderen in

de winterochtenden hun teug frissche melk zullen moeten missen, dan wordt het tijd hen alleen aan het woord te laten. Datzelfde Handelsblad schreef trouwens dd. 17 April 1892:

'Onmiskenbaar zijn de groote voordeelen aan die aansluiting (in oostelijke richting) verbonden, waardoor ons geheel dagelijksch leven 40 minuten zou worden vervroegd en wij in het grootste deel des jaars langer in het zonlicht en korter in het kunstlicht zouden wakker zijn.... Geen verandering dus in de uurtelling waarnaar wij leven, dan eene zoodanige die voordeel oplevert voor gezondheid en beurs tevens.'

Wanneer de Haarlemsche Courant eens navraag zou willen doen bij burgers van Maastricht, die in de zomermaanden herhaaldelijk Aken bezoeken, welken indruk het verschil tusschen M.E. en W.E. tijd hun op die reizen gemaakt heeft, dan zou de redactie aan velen harer lezers ongetwijfeld een dienst bewijzen door ook de uitkomst van *die* enquête wereldkundig te maken.

A.A.W.H.

Buitenlandsche letterkunde.

I.
Léon Frapié. La proscrite. Paris, Calmann-Lévy (1906).

Een waarschuwing vooraf. Dit is geen roman om in onze Hollandsche leesgezelschappen te worden opgenomen. Niet omdat hij lichtzinnig of onzedelijk is - want het is een ernstig boek met een ernstige strekking -, maar omdat de schrijver, op eene naar onze Hollandsche opvattingen wat al te directe en te openhartige wijze, op den man af en de dingen bij hun naam noemende, er een zeer teer vraagstuk in behandelt: ‘la question de l'adolescence.’ Het is niet het eigenlijke onderwerp van *la Proscrite*, en had in dezen vorm ook desnoods er buiten kunnen blijven, maar het is er de inleiding van en Léon Frapié laat niet na, er telkens weer op te zinspelen.

La question de l'adolescence is de physieke crisis van den achttienjarige, in het bijzonder van den achttienjarigen Parijzenaar, beschouwd door het oog, beter misschien: door het temperament van een Franschman.

In het boek van Herman Robbers: *De roman van Bernard Bandt* komt een aangrijpend hoofdstuk voor, waarin de ernstige Bernard, die tegenover zichzelf een kuischheidsgelofte heeft afgelegd, door diepe schaamte geslagen en tot wanhoop gebracht wordt, wanneer hij die gelofte heeft verbroken. De Fransche jonge dokter in de rechten, Maxime Ducat, die een eenige jaren ouderen vriend, dokter Boulzaguet, tot raadsman heeft en met dezen deze kritieke zaken bespreekt, neemt het geval zoo tragisch niet op. Bij hem, na de daad, noch schaamte, noch spijt. ‘Non pas’ - zegt Frapié -

‘qu'll refutât les données intraitables de la morale à l'égard de ses agissements, - il arrivait simplement que les formules n'avaient pas d'application à son cas.’ Maxime Ducat, die na ernstige rechts-studiën aan den ingang van zijn loopbaan staat, gevoelt zich voortaan lichamelijk en geestelijk vrijer, zijn levenskracht versterkt. Maar de kennismaking met Irma... Pluribus, zooals Multatuli een van haar slag betitelde, heeft voor Maxime nog andere gevolgen. De met gelijke tusschenpoozen geregelde samenkomsten in een zoogenaamd ‘pension de famille’ doen tusschen Maxime en het ‘scharreltje’ uit het quartier Belleville een betrekking ontstaan van welwillend vertrouwen en van, zooals Frapié het noemt, ‘sentimentalisme familial prolongé.’ In Irma's toewijding is, met het oog op den maatschappelijken rang van haar ‘vriend’, bovendien nog iets als onderdanigheid. Met volkomen openhartigheid, gevolg ook van een soort van moreele beseffeloosheid, heeft zij hem, ongevraagd, omtrent haar bestaan ingelicht, omtrent haar ‘vriend’ *en titre* en haar overige ‘vrienden’, mededeelingen waardoor Maxime zich aanvankelijk ontheven acht van elke verantwoordelijkheid: uit het oogpunt van de practische moraal heeft hij zich tegenover Irma niets te verwijten. Toch voelt hij iets als een ontgoocheling, wanneer in een gesprek met zijn vriend, dokter Boulzaguet, deze hem nog wat nader heeft ingelicht omtrent het bestaan van de Irma's in het algemeen en van deze in het bijzonder. Het denkbeeld van hare gunsten met vele anderen te deelen was tot hem, die steeds op gezette tijden en op één vaste plaats met haar samen placht te komen, nooit diep doorgedrongen, maar nu Boulzaguet in zijn cynische onverschilligheid er zijn aandacht op gevestigd en Irma een ‘professionnelle’ genoemd heeft, laat het hem niet meer los.

Die Irma vertegenwoordigt voor Maxime zijn achttiende jaar, zijn onvergetelijke eerste emoties, en hij gevoelt tegenover haar een soort van ‘dépendance de chair’. Daar gaat hij over nadenken. Waarom - zoo vraagt hij - worden enkel die vrouwen veracht die haar lichaam veil hebben? Alsof niet het eenige wat werkelijk verachting verdient de lage ziel is! ‘L'âme ne se lave pas’...

Maxime Ducat maakt carrière. Eerst wordt hij secretaris van een afgevaardigde van invloed; daarna plaatst deze hem aan het hoofd van een nieuw groot dagblad. In die betrekkingen komt hij in aanraking met allen die iets te vragen hebben voor zich-

zelven of voor hun mannen of hun minnaars. Want het zijn vooral de ‘solliciteuses’ die Maxime's tijd in beslag komen nemen; ‘solliciteuses’ wier sollicitatie echter vaak een verder doel heeft, en die voor zich gaarne een plaats in zijn leven, althans in zijn liefdeleven, zouden innemen.

Intusschen zijn de ontmoetingen met Irma schaarscher geworden. Op het laatst vindt hij haar niet meer op het door middel van de poste restante aangegeven uur op de bekende plaats, en het blijkt al spoedig dat de reden waarom zijn brieven onafgehaald zijn gebleven is, dat Irma, door een samenloop van omstandigheden, in handen is gevallen van een *souteneur*, die haar, toen zij niet naar zijn bevelen wilde handelen, een messteek in den buik heeft toegebracht, waardoor zij voor haar leven verminkt zal blijven.

Nu ligt zij in het gasthuis, waar Boulzaguet haar vindt, verouderd, vervallen door de physieke en moreele kwellingen, die zij heeft ondergaan. Het is niet in haar opgekomen, ‘monsieur Maxime’ om hulp te vragen en, in den toestand waarin zij zich bevindt, ‘des menaces à propos de Maxime ne l'auraient pas étonnée, elle n'était pas sûre que le fait de l'avoir connu fut pardonnable.’ Boulzaguet brengt haar, uit naam van Maxime, geld, waarvoor zij, na haar ontslag uit het gasthuis, zich in haar meubels zal kunnen zetten....

En onderwijl dat de secretaris van den invloedrijken afgevaardigde belegerd blijft door de mooie ‘solliciteuses’ uit de groote wereld, waarvan de meesten al niet preutscher en vrij wat perverser en meer berekenend zijn dan het ‘scharreltje’ van Belleville, verlaat de gedachte aan Irma hem niet. Hij blijft het diep gevoel behouden, dat hij tegenover haar, die hij in de crisis van zijn achttien jaren gevonden heeft, in schuld staat. Hij is - zooals Frapié het uitdrukt - als een man van ongerepte eerlijkheid die in gebreke is gebleven een betaling te doen, waarvan wet en gebruiken hem ontslaan - maar zijn geweten niet Hij komt in opstand wanneer hij de dames om hem heen met verachting over courtisanes hoort spreken, en niet minder verontwaardigd is hij, wanneer de directie van het groote modemagazijn *la Féerie*, waarbij zijn ouders betrokken zijn, om de concurrentie het hoofd te kunnen bieden, aan den eenen kant het sweating-systeem gaat toepassen, waardoor zij hare werksters de prostitutie in de armen drijft, en aan den anderen

kant, om reclame te maken, een campagne gaat voeren voor de publieke moraliteit en tegen de courtisanes, die de omgeving der groote magazijnen onveilig heeten te maken.

De directie van het groote dagblad *le Rempart* neemt Maxime Ducat geheel in beslag. Volgens contract is hij heer en meester van het blad, met uitzondering van de rubriek 'Reclame'; en krachtens die dictatoriale macht weigert hij aan een lid van den senaat, vriend van den afgevaardigde Toudot, aan wien hij zijn hooge positie te danken heeft, een stuk op te nemen tegen de courtisanes, naar aanleiding van het geval dat een jong mensch van goeden huize zich geruïneerd en ten slotte zelfmoord gepleegd heeft voor een 'femme galante'. En hij neemt zich voor, te avond of morgen in *le Rempart* een sensatiemakend artikel te schrijven in het belang van de 'prolétaires de l'amour'. Irma was verloren: aan deze Sac-à-misère, zooals men haar in het gasthuis gedoopt heeft, viel niet meer te redden; maar het groote en nuttige werk is niet, een enkel mensch te redden, maar een geheele groep. Dat is de schuld die hij heeft af te doen....

Het oogenblik nadert, waarop de aandeelhouders van het groote modemagazijn *la Féerie* en de verdere belanghebbenden bij den bloei van deze inrichting hun slag willen slaan en, door middel van Ducat's dagblad, een campagne gaan voeren tegen 'la libre circulation des courtisanes'. Een met zorg uitgekozen delegatie van heeren en dames, vrienden en vriendinnen van Ducat, komt den directeur haar plan voorleggen en een artikel tot verklaring en aanprijzing van dit plan ter opneming aanbieden. En terwijl de heeren hunne argumenten ontwikkelen, verdringen zich bij Ducat al de sinds lang gekoesterde gevoelens, bestormen hem de in de laatste maanden gerijpte denkbeelden, en in een schitterende improvisatie wijst hij het voorstel af. Wat tot nu toe gedaan is, hetzij door liefdadigheid (vereenigingen tot opheffing van gevallenen), hetzij door vervolging, verjaging, is ijdel gebleken, omdat het berust op deze onware onderstelling, dat de gelegenheid voor deugdzame vrouwen om haar brood te verdienen steeds maar kan worden uitgebreid, m.a.w. 'que les courtisanes n'ont pas su ou pas voulu trouver du travail classé.'

De vrouwen, die gij wilt verjagen, zijn het die voor de anderen de plaatsen van echtgenooten, beambten, werksters open laten, - zoo

betoogt hij. Dat behoort erkend te worden en daarnaast deze waarheid, die alleen tot verbetering zal kunnen leiden: alle vrouwen zijn gelijk en gelijkwaardig *als vrouwen*. Niets kan die gelijkheid vernietigen. Zedelijke laagheid vindt men zeker bij veel courtisanes, maar naar gelang van het toeval, niet als noodwendig gevolg; en zij wordt niet menigvuldiger aangetroffen bij haar dan bij de zoogenaamde fatsoenlijke vrouwen. Tot de vrouwen, tot de edelste en de fierste, zegt hij: 'Ayez avant tout la solidarité sexuelle.' Met klimmende geestdrift gaat hij voort, voor zijn verbijsterde en met stomheid geslagen toehoorders de zaak te bepleiten van de millioenen ongelukkigen tot wier kampioen hij zich heeft opgeworpen. 'Ce qui est abominable restera abominable. Mais ayant mis la vérité à la base, on détestera les causes de la misère au lieu de détester les misérables!...'

'Nous ne trouverons pas admissible le louage du corps forcé pour la joie masculine, pas plus qu'admissible le louage meurtrier pour l'industrie. Et de même que l'on n'éprouve pas le besoin de partir en guerre contre les ouvrières faméliques, abîmées, tuberculeuses de telle usine, lesquelles vraiment aussi déshonorent la rue, de même on n'éprouvera pas le besoin de partir en guerre contre le scandale des courtisanes. De gelijkheid (la parité) van alle vrouwen, ziedaar, - zoo besluit hij - de hooghartige stelling, die mijn blad bereid is te verdedigen.

Onder het laatste gedeelte van Ducat's met den gloed eener onwrikbare overtuiging uitgesproken rede, was de Verleiding nader geslopen, en toen hij geeindigd had, was zij met een luchtig 'C'est fini? On peut entrer?' binnengekomen in de gedaante van de mooie Rolande du Trésor, een van Maxime's 'solliciteuses', die, hoezeer zij hem ook onder hare bekoring had weten te brengen, tot nog toe in haar... sollicitatie niet geslaagd was. Nu kwam zij, van een verre reis teruggekeerd, op het oogenblik dat hij sterker dan ooit meende te staan, hem plotseling overvallen. Zij had gehoord met hoeveel hart en met welk een welsprekendheid Maxime de gelijkheid van de vrouwen had verdedigd, en had hem als redenaar bewonderd, maar... 'Halte-la! la liberté d'aimer devait rester de son côté à elle, privilégiée'. En nu... maar men moet in het 20ste hoofdstuk van *la Proscrite* lezen, hoe deze Delila door hare manoeuvres den sterken man overweldigt; hoe zij

hem, op het oogenblik dat de laatste copie voor de courant van den avond wordt teruggehaald, zijn *visa* doet zetten onder het zooeven geweigerde artikel, waarvoor de delegatie hem plaatsing was komen vragen; hoe zij daarna, gehaast, het gezelschap verlaat met de zekerheid dat ze hem weerloos gemaakt heeft en den man, die haar tot nu weerstond, binnen het uur aan haar voeten zal zien...Irma is onder de geweldigste martelpijnen in het gasthuis gestorven en Rolande triomfeert!

Men heeft de opmerking gemaakt, dat de held van dezen roman de 'proscrite' voornamelijk met theorieën en mooie woorden verdedigt. Maar deze critiek raakt meer den vorm dan het wezen van het boek. Een eigenlijke romanschrijver toch, die spannende gebeurtenissen of zelfs maar het boeiend verhaal van een volledig menschenleven te boek stelt, is Léon Frapié niet. Hij is, in de eerste plaats, wat Ernest-Charles hem noemt: 'un notateur scrupuleux, infatigable, effroyablement pénétrant des petites et grandes misères de la vie parisienne, disons de la vie populaire du Paris contemporain'. Als zoodanig leerden wij hem kennen uit *la Maternelle* en uit verschillende vertellingen in den bundel *l'Ecolière*. Maar dat nauwgezet aanteekening houden van wat hij op zijn weg door de kleine en groote ellende van het hedendaagsche Parijsche volksleven ontmoet, sluit een groote gevoeligheid niet buiten. Met zijn schijnbaar koele redeneeringen en zijn eenvoudig relateeren van feiten is dit boek zeer ontroerend.

Men kan aanmerking maken op het al te gewilde, al te tendenzieuse van de tegenstelling: - aan den eenen kant de 'burgerstand', vertegenwoordigd door Maxime Ducat, zoon van een 'fabricant de parures en perles, jais et imitations de pierreries', en door de besturen van de groote modemagazijnen, *le Palais Trinitaire* en *la Féerie*, zich naar boven werkend, en aan den anderen kant het slachtoffer, het proletariaat, o.a. vertegenwoordigd door Irma 'la proscrite' -; men kan de stellingen door Maxime Ducat ontwikkeld bestrijden, ontkennen zal men niet dat de gevallen op zichzelf van een aangrijpende waarheid zijn.

En wat de waardeering van het boek als kunstwerk betreft, hier mag zeker gelden wat, volgens het overzicht van een voordracht van den heer R. Casimir over 'Kunst en Moraal', voor-

komende in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 21 December jl., door dezen spreker ongeveer aldus werd uitgedrukt:

'Elk kunstproduct is niet voor iedereen geschikt; zoo is het met kindereu, maar zoo is het ook met volwassen menschen. Wie waarlijk overtuigd is, dat een boek gewaarwordingen bij hem opwekt, die voor hem het genieten van de kunstwaarde onmogelijk maken, hij werpe het boek van zich. Niet "den Reinen ist Alles rein", maar den sterke strekt alles tot grooter kracht.'

II.
Eugène Montfort. La Turque. Roman parisien. Deuxième mille. Paris, Fasquelle. 1906.

Zit het onderwerp, dat Frapié behandelde, weer in de lucht? Men zal zeggen dat het in het land van *La dame aux camélias* nooit vàn de lucht is geweest. In elk geval gaf het ditmaal, haast tegelijkertijd als aan Léon Frapié, aan een anderen romanschrijver van talent, Eugène Montfort, de stof voor een niet min der aangrijpend, niet minder ernstig bedoeld, schoon in geheel anderen trant geschreven boek, *la Turque*. Ook alweer geen stichtelijke lectuur in den gewonen zin, maar voor wie weet te lezen, en zich niet te schielijk ergert aan scabreuse details, die deze schrijver voor de teekening van het beeld noodig achtte, een hoofdstuk sociale geschiedenis van pijnigende werkelijkheid, dat door zijn vaak zeer realistische en minutieuse schildering in de ziel grijpt.

De roman van Eugène Montfort is, in tegenstelling met dien van Frapié, niet betoogend; er wordt geen stelling in verdedigd, al is het uit alles duidelijk, dat het den schrijver met zijn onderwerp ernst, diepe ernst is. De rampzalige ziel, wier leven wij hier meeleven, is slachtoffer zooals er duizenden zijn; eene, wie het lot slechts een braven jongen uit haar stand in de armen had behoeven te voeren om haar tot een gelukkige huisvrouw te maken, en die nu, verleid en verlaten, van ongeluk in ongeluk naar beneden tuimelt tot in de onderste lagen van het Parijsche galante leven.

Zulk een geschiedenis is zoo dikwijls en zoo tot verzadigens toe verteld, dat men niet begrijpt hoe een romanschrijver met een

dergelijk gegeven nog roeren, laat staan een diepen indruk maken kan. Toch is zoo iets Eugène Montfort gelukt. Dit is geen uit-de-hand-beslagen schets, op effect of op de lagere hartstochten van den lezer berekend, maar een studie naar het onverbiddelijke leven, - een studie, waaraan, behalve de scherpe, conscientieuse opmerker die Montfort blijkt te zijn, een man met hart zijn beste krachten heeft besteed. Door eenvoudig de gebeurtenissen te vertellen, tot in de minste bijzonderheden, zonder daarbij den moralist of den wijsgeer uit te hangen, laat de schrijver al de miserie van dit leven gevoelen, heel de langzame verwording van deze toch in den grond zoo teere en voor zuivere liefde ontvankelijke ziel. Alleen op het eind, wanneer de diep gezonkene haar eerste en eenige liefde onverwachts terugziet en het haar is, alsof zij weer terug is gekeerd tot die heerlijke dagen van haar jonge leven, komt de schrijver even van achter de personages, die hij voor ons leven liet, te voorschijn. Het is waar hij schrijft: ‘On a son âme une fois pour toutes, et sous toutes les boues ou tous les triomphes, elle, au fond, demeure.’ In een soortgelijken gedachtengang schreef Léon Frapié. ‘L'abjection du corps, l'abjection de la nature n'existe pas... La seule abjection réelle et effective est morale: l'âme ne se lave pas’

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht

Een belangrijke opera-opvoering.

De directie van het 'Théâtre de la Monnaie', te Brussel, heeft zich verdienstelijk gemaakt door de *volledige* opvoering der opera *Les Troyens* van Hector Berlioz.

Zij heeft ondernomen wat eigenlijk reeds voorlang op een der tooneelen van Frankrijk had moeten geschieden - de rehabilitatie namelijk van een tot dusver verwaarloosd werk, dat, zoo het al niet behoort tot het beste wat de beroemde componist heeft voortgebracht, toch zeker niet de onverschilligheid en nonchalante behandeling verdiend heeft, die het in het vaderland van zijn maker heeft moeten ondervinden.

Het lot van deze lyrische tragedie, waaraan Berlioz lang gewerkt heeft en waarop hij groote verwachtingen bouwde, was inderdaad alles behalve schitterend. Toen zij voltooid was, stelde de componist vier jaren lang te vergeefs pogingen in het werk om de opvoering er van in Parijs gedaan te krijgen, en ten slotte werd de opera, sterk besnoeid, gegeven op een tooneel, dat op lange na de middelen niet bezat om zulk een werk behoorlijk op te voeren. Het resultaat was te voorzien: de opera beviel niet aan het publiek en ging na een paar herhalingen voor goed in de doos.

Dit geschiedde in 1863. Zeven-en-twintig jaren verliepen en reeds een-en-twintig daarvan rustte de componist in het graf, voordat er opnieuw sprake zou zijn van een opvoering dezer dramatische schepping. Maar niet in Parijs, in een Duitsche stad had dit plaats. In 1890 werd het werk te Karlsruhe, onder

de leiding van Felix Mottl, onverkort en over twee achtereenvolgende avonden verdeeld, gegeven - een voorbeeld dat thans door Brussel is nagevolgd,

In het algemeen heeft Berlioz op zijn kunstenaars-loopbaan geen geluk gehad. Over zijne landgenooten althans had hij reden zich bitter te beklagen; ook hij behoorde tot de profeten, die niet in eigen land geëerd worden. In het geïllustreerde werk van Adolphe Jullien: *H. Berlioz. Sa vie et ses oeuvres* wordt een teekening uit den *Figaro* van 1883 gereproduceerd, waaronder te lezen staat: *H. Berlioz autrefois et aujourd'hui*. Aan den eenen kant werpt het publiek hem met steenen, aan den anderen kant dragen zij steenen aan voor een monument te zijner eere. Die plaat brengt ons de woorden van Berlioz te binnen: 'Il faut collectionner les pierres qu'on vous jette; c'est le commencement d'un piédestal.'

Dit begin van waardeering is evenwel voor Berlioz in zijn vaderland eerst in zijn allerlaatste levensjaren komen opdagen. Slechts langzaam kwam het Parijsche publiek van zijn vooroordeel terug, dat in den componist niets anders dan een 'faiseur de bruit', een 'organisateur de charivaris' zag. De meester moest eerst dood zijn, voor en aleer de bespotting algemeen in bewondering overging. En toen werd ook bewaarheid, wat in de voormelde teekening van den *Figaro* is aangeduid: de eerezuilen verrezen, zoowel in Parijs als in Grenoble en Nizza. Thans is Berlioz' nalatenschap in Frankrijk overal een voorwerp van groote vereering en worden daar zijne voornaamste werken herhaaldelijk uitgevoerd.

Werd Berlioz dus tijdens zijn leven in eigen land miskend, meer reden tot dankbaarheid had hij jegens Duitschland. In den winter 1842/43 kwam hij daar voor de eerste maal en gaf in verschillende steden concerten onder zijn leiding. Ofschoon meer dan waarschijnlijk alleen nieuwsgierigheid het publiek in grooten getale naar die concerten dreef en begrip van het gehoorde slechts bij enkelen aanwezig was, zoo lag toch in den jubel, waarmede Berlioz meestal door dat concertpubliek ontvangen werd, een erkenning van zijne groote verdiensten, en dat moest hem weldadig aandoen, daar hij die erkenning in zijn vaderland miste. Dat de uitvoeringen onder zijn directie aanleiding gaven tot opgewondenheid en strijd onder het publiek, en niet minder in dagbladen en tijdschriften, spreekt wel van zelf; maar even zeker is het, dat

de concertreizen van Berlioz in Duitschland de gemoederen der jongere toonkunstenaars voor het nieuwe hebben ontvlamd en niet weinig hebben medegewerkt om in die gemoederen de kiem te leggen van den vooruitgang in de Muziek, die zich met den aanvang van de tweede helft der negentiende eeuw zoo sterk begon te openbaren. Wel waren er destijds in Duitschland reeds teekenen voorhanden, die op een aanstaande omwenteling op muzikaal gebied wezen, maar de toenmalige verschijning van Berlioz in dat land heeft ongetwijfeld een krachtigen stoot aan die ontwikkeling gegeven.

De stad, waar Berlioz reeds toen meer dan in eenige andere werd gewaardeerd, was Weimar. Maar het zou later daar nog beter voor hem worden. Niet lang na zijn terugkeer in Frankrijk werd Liszt tot hofkapelmeester in het kleine Ilm-Athene aangesteld, hetgeen tengevolge had, dat de toestanden op muzikaal gebied aldaar belangrijk verbeterden.

Dit zou, tien jaren later, ook Berlioz ten goede komen. Liszt, die in zijn nieuwe betrekking de vaan van den vooruitgang had ontplooid en te Weimar reeds voor Wagner propaganda had gemaakt, besloot, ook voor Berlioz in de bres te springen. Diens opera *Benvenuto Cellini* was in 1838 te Parijs gevallen en daarop onmiddellijk van het tooneel verdwenen, geen ander spoor nalatende dan afbrekende critiek. Die onrechtvaardigheid der Parijzenaars goed te maken, was steeds een der vurigste wenschen van Liszt geweest, en zoo was een zijner eerste daden in het belang van zijn vriend, dat hij de genoemde opera in Weimar ter opvoering bracht.

Dit geschiedde in Maart 1852, doch met weinig succès, daar het publiek zich geheel van bijval onthield en het werk slechts bij enkelen onder de vakgenooten waardeering vond. Toch hield Liszt vol en gaf nog in hetzelfde jaar herhalingen van deze opera. Bij de laatste voorstellingen echter ging het beter. Toen was Berlioz zelf tegenwoordig en vele eerbewijzingen vielen hem ten deel. Liszt had bij die gelegenheid een formeele Berlioz-week georganiseerd, waarin, behalve de genoemde opera, ook andere niet met het tooneel in verband staande werken van den Franschen meester ten gehoore werden gebracht (o.a. *Roméo et Juliette* en de eerste twee gedeelten van *La Damnation de Faust*).

Berlioz ontving daarna uit vele steden van Duitschland uit-

noodigingen om er zijne werken te komen dirigeeren (voornamelijk zijn *Faust*-compositie), en de meeste daarvan werden door hem aangenomen. Vooral de uitvoeringen in Leipzig waren voor hem van beteekenis, omdat zij door vele musici van naam uit andere Duitsche plaatsen werden bijgewoond, waardoor geconstateerd werd, dat zijn muziek meer en meer de belangstelling der toonkunstenaarswereld begon op te wekken.

De omstandigheid, dat Berlioz zoo dikwijls naar Duitschland ging om concerten te dirigeeren, gaf in Parijs ten leste aanleiding tot het gerucht, dat hij voornemens was, die stad voor goed vaarwel te zeggen en de betrekking van eersten kapelmeester aan het Hoftheater te Dresden aan te nemen.

Waren zijne vijanden (en door zijn scherpe critiek had hij er vele) daarover verheugd - die vreugde duurde kort, want in een geestig artikel in het *Journal des Débats* verklaarde Berlioz aanstonds dat gerucht voor valsch. Hij begrijpt zeer goed - zegt hij ironisch - hoe smartelijk het voor de arme Parijzenaars zou zijn, hem te moeten verliezen, en daarom haast hij zich, hen te overtuigen van de ongegrondheid der geruchten. De eenige kapel, waarvan hij ooit de leiding op zich zou nemen, was ongelukkigerwijze nog niet volkomen georganiseerd - namelijk die van de koningin van Madagascar. Zoolang die kapel nog niet geheel in orde was, zou hij voortgaan, zooveel mogelijk Parijs als zijn hoofdkwartier te beschouwen, zoo weinig mogelijk schouwburgen te bezoeken, doch niettemin, evenals vroeger, scherpe critiek uit te oefenen. ‘Daaraan wil ik nog eens goed mijn hart ophalen - voegt hij er aan toe -; vooral omdat er in Madagascar geen dagbladen zijn.’

Het ware zeker moeilijk geweest, zich Berlioz voor te stellen als kapelmeester van een Duitsch theater, zelfs al was dit een hoftheater. Het Duitsche publiek toch, ofschoon het aan Berlioz' toonscheppingen een betere ontvangst bereidde dan die hun van zijne landgenooten ten deel viel, stond toch altijd eenigszins vreemd tegenover dezen componist, die in aard en wezen zoozeer verschilde van de ‘Kapellmeister’ uit dien tijd. En Berlioz van zijn kant, hoewel in zooverre een bewonderaar der Duitsche muziek, dat hij een hooge vereering koesterde voor Beethoven en Weber, kon niet Duitsch gevoelen; hij was daarvoor te veel Franschman.

Welbeschouwd zou overigens het theater het ware element van Berlioz geweest zijn; want hoezeer hij ook op operagebied weinig en niet het beste geleverd heeft, was hij toch van huis uit dramaticus. Het dramatische element is in bijna al zijne werken, die niet voor het tooneel zijn geschreven, te bespeuren; zij verlangen als het ware naar het tooneel.

Reeds in de *Symphonie fantastique* valt dit op te merken. Berlioz had haar evengoed *Symphonie dramatique* kunnen noemen. Ook de symphonie *Roméo et Juliette* (die Berlioz dan ook *dramatique* heeft genoemd) draagt er de sporen van. In dit werk vertoont zich het duidelijkst de hoofdfout van het geheele streven van den componist: namelijk dat hij door louter instrumentale muziek iets tracht uit te drukken, wat de muziek alleen in verband met andere kunsten vermag. Dramatische motieven, die alleen door handeling op het tooneel duidelijk gemaakt kunnen worden, wilde hij uitsluitend door muziek weergeven.

La Damnation de Faust heeft eerst recht het karakter van een dramatisch stuk, al geven ook zuiver instrumentale muziek, lang uitgesponnen koren enz. zelfs aan dit werk een eenigszins hybridisch karakter. Er is zelfs beweerd, dat Berlioz eerst het denkbeeld gehad heeft, zijn *Faust* voor het tooneel te bestemmen. Daarvan uitgaande, heeft men dan ook in onze dagen van de *Damnation* een theatrale voorstelling gemaakt; het eerst in 1893 te Monte Carlo en daarna o.a. in 1903 in het 'Théâtre Sarah Bernhardt' te Parijs.

In al die werken heeft Berlioz getoond, dat hij, niettegenstaande zijne revolutionnaire neigingen op muzikaal gebied, dezelfde begrippen aangaande het wezen en de eischen der dramatische muziek had als in zijn tijd nagenoeg de geheele muziekwereld. Ook hij stond in dat opzicht geheel en al op het standpunt der absolute muziek. Bij hem gaat niet, zooals Wagner eischt, de artistieke kracht van den tekst, van het drama uit, maar zijn deze, evenals bij de oude opera-componisten, eigenlijk niets meer dan de aanleiding om een opera te schrijven. M.a.w. de dramatische tekst bestaat ter wille van de muziek.

Dit dient men ook in het oog te houden bij de beoordeeling van de *opera's*, die Berlioz gecomponeerd heeft.

Er bestaan slechts drie opera's van Berlioz. De eerste ernstige

poging op dit gebied deed Berlioz met *Les Francs Juges*, en wel in 1826, toen hij nog leerling van het Conservatoire was. Hij had vriendschap gesloten met Humbert Ferrand en deze schreef voor hem een libretto. Toen de opera voltooid was, werd zij aan de directie der 'Académie royale de musique' aangeboden doch afgewezen, waarna Berlioz onmiddellijk de partituur vernietigde met uitzondering van de ouverture, een aria en een trio. De ouverture werd later als opus 3 uitgegeven.

De mislukking van die poging schijnt Berlioz ontmoedigd te hebben; althans eerst negen jaren later dacht hij er weder aan, iets voor het tooneel te componeeren. Hij was in Italië geweest en had daar de *Mémoires* van den beroemden beeldhouwer Benvenuto Cellini gelezen, die hem groote belangstelling inboezemden en waarin, naar zijn meening, alleszins stof lag voor een dramatische bewerking. Zijne vrienden Léon de Wailly en Auguste Barbier maakten nu den tekst voor een opera in twee bedrijven en Berlioz componeerde er een paar gedeelten van. Over en weer was men tevreden en nu ging het naar den directeur der 'Opéra comique' om het nieuwe werk aan te bieden. De directeur ontving de heeren zeer vriendelijk, doch sloeg de aanbieding rondweg af. Men deed nu een poging bij zijn collega van de Groote Opera, en daar had men meer succes, ofschoon Duponchel - zoo heette de directeur - enkele wijzigingen in den tekst noodig achtte.

De zaak vorderde intusschen maar langzaam, heel langzaam; meer dan twee jaren gingen er over heen. Eerst moesten andere opera's voorgaan, die op opvoering wachtten, maar ook Berlioz zelf vorderde weinig, daar finantieele zorgen hem in het voortwerken aan zijn compositie hinderden. Eindelijk door zijn vriend Ernest Legouvé uit die moeilijkheden bevrijd, kon hij weer geregeld met den arbeid voortgaan en in April 1837 was de opera af. Maar nu moesten op het tooneel der Groote Opera eerst nog twee andere werken - een van Auber en een van Halévy - aan de beurt komen, zoodat ten slotte met de repetities van Berlioz' opera eerst in het voorjaar van 1838 een aanvang kon worden gemaakt. In September van dit jaar had toen de opvoering van *Benvenuto Cellini* plaats, maaar de opera maakte totaal *fiasco*. Tweemaal werd zij herhaald, en vijf maanden later nog tweemaal; daarna werd zij in Parijs niet meer gegeven.

Zulk een uitslag was wel eenigszins te verwachten. Hoewel deze opera van Berlioz geheel iets anders is dan hetgeen wij thans onder een muzikaal-dramatisch werk verstaan, was zij toch voor dien tijd te nieuw, te oorspronkelijk, en druischte te veel in tegen hetgeen men gewoon was in Parijs te hooren.

Robert le Diable, Les Huguenots en *La Juive* en Auber met zijn opera *La Muette de Portici* beheerschten den toestand, en nu kwam een componist voor den dag met een werk, waarin niet aan de mode geofferd werd en met alle concessies aan het publiek was gebroken.

De critici van beroep, die Berlioz gunstig gezind waren, wierpen, evenals zijne vrienden, de schuld van den ongelukkigen uitslag op het libretto en spraken van een ‘ellendigen’ tekst. Maar die meening was ver van algemeen; integendeel, slechts zeer weinigen traden als Berlioz' verdedigers op, en hun invloed op het publiek was van geen beteekenis.

Berlioz zelf bleef intusschen vertrouwen stellen in zijn werk. ‘Ik beweer, dat mijn partituur goed is’ - schreef hij na de eerste voorstellingen aan zijn vriend Ferrand -. De ouverture doet voor die van de *Francs Juges* en *Le Roi Lear* niet onder en is steeds met bijval ontvangen. Ik heb een ouverture *Rob Roy* geschreven en die verbrand, toen zij mij na de uitvoering niet voldeed. Ik heb een plechtige Mis, die mij eveneens slecht voorkwam, verbrand en gedeelten uit onze opera *Les Francs Juges* vernietigd. Wanneer ik U derhalve zeg, dat de partituur van mijn *Benvenuto Cellini* alle eigenschappen bezit, die leven aan een kunstwerk geven, zoo kunt gij mij gelooven, en ik ben er ook van overtuigd, dat gij dit doet.’

Tijdens het leven van Berlioz is *Benvenuto Cellini* niet meer in Parijs opgevoerd. Veertien jaren na de eerste voorstelling dook deze opera weder op - maar thans in Duitschland. Wij hebben gezien, hoe Liszt het als een eeretaak beschouwde, dit werk in Weimar op te voeren; dit bleef echter voor langen tijd een voorbeeld, dat geen navolging vond. Eerst veel later werd de opera ook in andere oorden van Duitschland gegeven. Frankrijk dacht er niet meer aan.

Bij ons te lande is de opera *Benvenuto Cellini* nimmer opgevoerd; men kent er alleen de beide ouvertures, waarvan de

eene den titel der opera draagt en de andere *Le Carnaval romain* heet.

Eerstgenoemde munt uit door melodische vinding en rijke harmonische combinatiën. Overigens is de stijl van dit instrumentaal stuk van dien aard, dat men daarna eerder een werk in den trant der Fransche groote opera zou verwachten dan een ‘opéra comique’, gelijk Benvenuto Cellini er eigenlijk een is, al heeft zij dan ook niets gemeen met het toenmalig genre van een Boïeldieu of een Auber. De ouverture met den titel *Le Carnaval romain* is later gecomponeerd en meer in Franschen stijl geschreven. Later werd zij gebruikt als inleiding voor het tweede bedrijf der opera (waarin een carneval-scène voorkomt). Bij de eerste uitvoering (Februari 1844) op een concert in de zaal van het Conservatoire te Parijs werd deze ouverture zeer toegejuicht en zelfs de herhaling daarvan verlangd.

Ofschoon het lot, dat Benvenuto Cellini had ondergaan, voor Berlioz niet bemoedigend was, en hij zich dan ook voor langen tijd van de opera-compositie afwendde, had hij zich toch niet losgemaakt van het denkbeeld om zich nog verder op dit gebied te bewegen. Maar hij begon nu naar een hooger doel te streven, en langzamerhand ontstond bij hem het plan voor een heldenopera, naar het voorbeeld van Gluck, voor wien hij een groote vereering koesterde.

Met Gluck dweepte Berlioz reeds in zijn jeugd. Toen hij als achttienjarig jongeling in Parijs kwam, om daar in de medicijnen te studeeren, bezocht hij ijverig de operavoorstellingen en werd bovenal aangetrokken door de opvoeringen van werken als *Orpheus*, *Alceste* en de beide *Iphigenieën*, waarvan de traditie toen nog niet geheel verloren was gegaan. Van beteekenis is het ook, dat zijn definitieve verklaring aan zijn ouders, dat hij musicus wilde worden, geschiedde na een door hem bezochte voorstelling van *Iphigénie en Tauride*.

Niettemin bleef de liefde, die Berlioz voor den grooten meester van het lyrische drama gevoelde, langen tijd en zelfs nog in het tijdperk, waarin hij zijn meeste en beste werken schiep, van platonischen aard, d.w.z. zij had weinig of geen invloed op die scheppingen. Eerst later, toen hij in een zijner opera's (*Les Troyens*) het treurspel tot onderwerp koos, werd die invloed merkbaar.

Men heeft dit daaraan willen toeschrijven, dat Berlioz, toen hij, ofschoon niet zonder eenig tegenstreven, zich had laten overhalen, de partituur van Gluck's *Orpheus* voor wederopvoering op het Fransche tooneel te herzien en de zangers bij de studie van het werk bij te staan, zich zoo in den stijl van Gluck had ingewerkt, dat hij die als het ware geheel in zich had opgenomen. Meer zou ik intusschen overhellen tot de meening van een Franschen schrijver, dat wanneer Berlioz zich in zijne *Troyens* minder revolutionnair heeft getoond dan in zijn andere werken, dit eenvoudig voortspruit uit zijn vurige bewondering voor Gluck. 'Il tenait - zegt deze schrijver - les Orphée, les Alceste, les Iphigénie pour des ouvrages à ce point définitifs qu'il n'osa pas en changer très sensiblement la forme, quand il écrivit les Troyens. Il y avait au fond du grand révolté un grand respectueux, et rien que le choix du sujet de sa tragédie était un retour aux adorations classiques de sa jeunesse.'

Toen Berlioz zich in 1855 weder in Weimar bevond, waar op verlangen der Groothertogin op nieuw zijn opera *Benvenuto Cellini* werd opgevoerd, stond het plan voor een lyrisch treurspel bij hem reeds lang vast, doch tot een begin van uitvoering was het nog niet gekomen. De onverschilligheid, die zijne landgenooten voor zijne werken aan den dag legden, had hem ontstemd en hem den lust tot dergelijken arbeid benomen. In Weimar echter vond hij sympathie en erkenning van zijne verdiensten, en de prinses von Sayn Wittgenstein, de vriendin van Liszt, wekte hem op, aan een nieuw dramatisch werk te beginnen en daarvan zelf den tekst te vervaardigen.

Een en ander deed hem goed en versterkte hem in het plan, dat hij reeds had opgevat. Bij zijn terugkeer uit Weimar ging hij dan ook aanstonds ijverig aan den arbeid, maar toch veroorzaakten verschillende omstandigheden, dat zijn opera eerst in het voorjaar van 1858 voltooid werd.

Tot de classieken, die Berlioz bijzonder vereerde, behoorde ook de Latijnsche dichter Virgilius. Het is dus begrijpelijk, dat, bij het zoeken van een onderwerp voor zijn opera, al aanstonds zijn keuze viel op een door dien dichter behandelde stof, en wel de geschiedenis van den Trojaanschen held Aeneas en Dido, de Koningin van Karthago. Deze geschiedenis vormt het tweede deel

der opera; het eerste behandelt het laatste gedeelte der geschiedenis van Troje. Hier is Kassandra, Priamus' dochter, die de toekomst voorspelde, maar bij niemand geloof vond, het middenpunt der handeling; in het tweede deel koningin Dido.

In dit werk is Berlioz, evenals in zijn laatste opera *Béatrice et Bénédict*, dichter-componist, maar met Wagner is hij in dit opzicht niet te vergelijken. Er is geen eenheid in zijn drama; hij schept slechts verschillende dramatische toestanden, die soms zoo los aan elkander zijn gevoegd, dat men ze zou kunnen verplaatsen, ja zelfs weglaten, zonder storing te brengen in den samenhang van het stuk. Eigenlijk dramatisch leven ontbreekt en wordt vervangen door aaneengeschakelde lyrische scènes, die wel veel schoons en soms ook verhevens bevatten, stout gedacht en uitgevoerd zijn, maar veelal dramatisch effect missen.

Wat de muziek betreft, zijn de twee deelen, waaruit het werk bestaat (*La prise de Troie* en *Les Troyens à Carthage*) verschillend van stijl. Het eerste deel is, ook met het oog op de eenvoudigheid der handeling, een muziekdrama in den geest van Gluck, maar toont ook hier en daar sporen van Berlioz' eigenaardig genie. Het tweede nadert meer de Fransche groote opera van dien tijd. Over het geheel genomen moet ook erkend worden, dat Berlioz in deze lyrische tragedie niet zoo oorspronkelijk is als in zijne werken voor de concertzaal.

De voltooide opera, waarop Berlioz nu groote verwachtingen ging bouwen, had lang rust. De vooruitzichten, om haar op te voeren, waren vooreerst gelijk nul. In April 1859 schreef Berlioz aan zijn vriend Richard Pohl, dat het werk nu af was en dat hij zijn best had gedaan, zooveel uitdrukking als mogelijk in de muziek te leggen. ‘Vienne une Cassandre - voegt hij er aan toe, - vienne une Didon, vienne un ordre de l'Empereur, et je pourrai produire la chose. Mais il y a encore un personnage qui pourrait bien venir le premier: c'est la mort.’

De onaangename ervaringen, die Berlioz toen met de schouwburgdirectiën opdeed, verklaren eenigszins zijn verbitterde stemming ten opzichte van Richard Wagner, die destijds zijn eigen werken te Parijs op concerten deed uitvoeren en wiens *Tannhäuser* daar in 1861 in de Groote Opera werd gegeven.

Wagner schreef daarover aan mevrouw Wesendonk: ‘Berlioz ist

dem Neid verfallen; meine Anstrengungen, mich ihm als Freund erhalten zu können, sind durch die ihm unerträglich glänzeude Aufnahme meiner Musik erfolglos geworden. Er findet sich in Wahrheit durch mein Erscheinen in Paris, am Vorabende einer Aufführung seiner Trojaner, empfindlich gekreuzt.'

Vriend noemt Wagner hier Berlioz, maar van den kant van laatstgenoemde was die vriendschap maar zeer oppervlakkig. Hij was Wagner eigenlijk niet gunstig gezind en had diens ontwikkeling met leede oogen gadegeslagen. De critiek, die hij in het *Journal des Débats* omtrent de concerten van Wagner en diens leerstellingen leverde, was dan ook alles behalve gunstig voor den Duitschen meester.

Maar de verbittering van den Franschen toondichter steeg ten top, toen een jaar later Wagner's *Tannhäuser* in de Groote Opera werd gegeven. Men had hem beloofd, dat zijne *Troyens* daar zouden worden opgevoerd, maar eerst moesten nog opera's van Gounod en Gevaert voorafgaan en daarmede zouden wel twee jaren gemoeid zijn. En nu kwam daartusschen een vreemdeling, bij wien hij werd achtergesteld.

Berlioz' brieven aan zijn zoon getuigen van zijn ergernis. Na de tweede voorstelling van Tannhäuser schrijft hij met voldoening: 'La deuxième représentation de Tannhäuser a été pire que la première. On ne riait plus autant; on était furieux, on sifflait à tout rompre, malgré la présence de l'Empereur et de l'Impératrice qui étaient dans leur loge. En sortant sur l'escalier, on traitait tout haut ce malheureux Wagner de gredin, d'insolent, d'idiot. Si l'on continue, un de ces jours la représentation ne s'achèvera pas et tout sera dit. La presse est unanime pour l'exterminer. *Pour moi, je suis cruellement vengé*.'

Ja, na de derde voorstelling, die toch nog een zeer groot publiek gelokt had, nam Wagner zijn opera terug; maar toen dit Wagnergevaar voorbij was, kwam Berlioz zijn doel toch volstrekt niet nader.

Eerst twee jaren na de opvoeringen van *Tannhäuser* (1863) openden zich de deuren van een Parijschen schouwburg voor de *Trojanen* - maar niet de Groote Opera doch het *Théâtre lyrique*, dat evenwel de middelen en de krachten niet bezat om zulk een werk zoodanig op te voeren, dat het, wat 'mise en scène' en muzikale vertolking betreft, geheel tot zijn recht kon komen.

Bovendien moest Berlioz, om de opvoering maar eenigszins mogelijk te maken, zijn toestemming geven voor groote besnoeiingen van het werk. Hoeveel hem zulk een opoffering moest kosten, wordt ons duidelijk, wanneer wij zijne *Mémoires* lezen, waarin hij zoo herhaaldelijk en zoo sterk te keer gaat tegen het verminken van voortbrengselen van den geest, op welk gebied ook. Maar hij was zestig jaar oud en lichamelijk lijdend, en het is begrijpelijk, dat het verlangen om zijn werk nog te hooren, bij hem voor een oogenblik alle bedenkingen op zij zette.

Intusschen mag in het hoogst gebrekkige der eerste opvoeringen van *Les Troyens* wel grootendeels de oorzaak te zoeken zijn, dat het werk bij het Parijsche publiek niet insloeg. Berlioz behaalde nauwelijks een *succès d'estime* en na twintig herhalingen verdween de opera van het repertoire.

Zeven en twintig jaren gingen voorbij, zonder dat men van het werk weder iets hoorde. Toen kwam het, gelijk in den aanvang van dit overzicht reeds gezegd is, op een Duitsch theater weder voor den dag, en in veel betere gedaante dan in 1863 te Parijs.

De daad van Felix Mottl, om *Les Troyens* onverkort te Karlsruhe op te voeren, moet niet gering geschat worden; zij was in zekeren zin een waagstuk. Want hoewel het nog bij 's meesters leven uitgegeven klavieruittreksel der opera aan alle Berliozvereerders welbekend was, geloofde destijds toch niemand aan de geschiktheid van dit werk voor het tooneel. Menigeen schrikte terug voor een poging om dit lyrische drama, dat zoo moeilijk én kostbaar van uitvoering en tevens zoo omvangrijk is, te doen herleven.

Mottl was moediger en de uitslag beloonde hem in alle opzichten voor de moeiten en zorgen, die de opvoering van zulk een werk veroorzaakte, en voor de hindernissen, die hij daarbij had te overwinnen.

Van besnoeiingen wilde hij niet weten; doch daar de opera te lang was voor een enkelen avond, verdeelde hij haar over twee avonden, waarvan de eerste in beslag genomen werd door *Die Einnahme von Troja*, de tweede door *Die Trojaner in Karthago*. Dit ging zeer goed, daar de beide deelen geheel onafhankelijk van elkander zijn, en bovendien, wat de muziek betreft, ook in stijl verschillen.

De goed geslaagde opvoeringen in Karlsrube schijnen de Parijzenaars wakker geschud te hebben. Wel deden de operadirecteuren niet veel, om, voor zoover *hun* gebied betrof, de toonscheppingen van hun beroemden landgenoot te doen herleven, maar het particulier initiatief deed zich gelden en droeg er in niet geringe mate toe bij om de werken, die Berlioz voor het tooneel geschreven heeft, aan de vergetelheid te ontrukken.

Bepaalde de directie der Groote Opera zich tot enkele opvoeringen van *La prise de Troie* in het tentoonstellingsjaar 1900, de 'Société des grandes auditions musicales de France' deed meer. In 1891 bracht deze vereeniging de opera *Béatrice et Bénédict* in het 'Théâtre de l'Odéon' ter opvoering; in het voorjaar van 1892 in de 'Opéra comique' *Les Troyens à Carthage* met Mlle Delna als Dido en den tenor Lafarge als Aeneas, en in den zomer van 1905 in het antieke theater van Orange weder hetzelfde gedeelte uit Berlioz' lyrische tragedie, waarbij Mlle Litvinne de rol der Koningin van Karthago vervulde en Edouard Colonne de uitvoering leidde.

Het waren dus telkens *gedeelten* van Berlioz' groote werk, die aan het Fransche schouwburgpubliek werden aangeboden. Nu echter Brussel het voorbeeld van Karlsruhe gevolgd heeft en de Trojanen *en masse* de grenzen van Frankrijk dicht genaderd zijn, is het niet onmogelijk, dat zij binnen een niet lang tijdsverloop die grenzen zullen overtrekken en dit werk van den beroemden Franschen componist eerlang ook in zijn vaderland een *restitutio in integrum* zal beleven.

En al mag men nu zeggen - zooals door mij reeds is aangeduid - dat de twee deelen, waaruit deze opera bestaat, zoo onafhankelijk van elkander zijn, dat zij, ook met het oog op het verschil in den muzikalen stijl, zeer goed geheel afgescheiden van elkander kunnen gegeven worden, zoo heeft dit laatste toch volstrekt niet in de bedoeling van den componist gelegen, van wien men mag aannemen, dat hij anders in 1863 eerder daartoe zou zijn overgegaan dan tot besnoeiingen van zijn werk, die hij nu noode moest toestaan.

De oplossing, door Mottl gevonden en thans ook door de directie van den Muntschouwburg te Brussel toegepast, komt echter volkomen te gemoet aan de bezwaren, die aan een opvoering van het geheele werk op één avond verbonden zijn.

Of nu de opera *Les Troyens*, in dezen voor haar eenig passenden vorm, ooit een standaardwerk van het theaterrepertoire zal worden, meen ik te moeten betwijfelen. In Duitschland is daarvan nog niets te bemerken; ik weet zelfs niet, of het voorbeeld van Karlsruhe daar door andere steden is gevolgd. En in Frankrijk zal het, wat dit werk betreft, in het gunstigste geval ook wel bij zeldzame opvoeringen blijven.

Dit ligt niet daaraan, dat deze opera reeds een halve eeuw oud is - opera's als de Hugenoten en de Trovatore bewijzen, dat de ouderdom voor zulke werken geen beletsel is om voortdurend publiek te trekken - maar alleen in de omstandigheid, dat het haar in dramatisch opzicht aan eenheid ontbreekt. Hetgeen er in vertoond wordt, hangt te los aan elkander, en zoo kan dit werk op den duur den toeschouwer en toehoorder niet bevredigen.

Bij Berlioz wint de toonkunstenaar het altijd van den dramaticus; vandaar dat zijne symphonische werken langer zullen leven dan zijne toondrama's. Maar vooral is hij de meester der instrumentale kunst Het instrumentatie-stelsel van Beethoven en Weber tot voorbeeld nemende, verrijkte hij het orkest met de uitvindingen van den nieuweren tijd, en zijn grootste verdienste in de kunst van instrumenteeren bestaat hierin: dat hij altijd de juiste, voor het karakter eener bepaalde melodie vereischte instrumentale combinatie heeft weten te vinden en dat niemand vóór hem zoo nauwkeurig de verschillende groepen van het orkest in evenwicht heeft weten te houden. Hij is in één woord de schepper der moderne wijze van instrumenteeren en heeft anderen den weg gebaand tot het vinden van steeds nieuwe kleurschakeeringen, tot het verkrijgen van steeds nieuwe instrumentaaleffecten.

HENRI VIOTTA.

Parlementaire kroniek.

26 December 1906.

Zelden of nooit heeft in de nederlandsche volksvertegenwoordiging het militaire vraagstuk zoozeer de discussien beheerscht als bij de laatste begrootingsdebatten. Men had het zien aankomen. Het Voorloopig Verslag der Kamer op de eerste hoofdstukken der begrooting, waarin, naar oud gebruik, de politieke toestand van het oogenblik wordt in oogenschouw genomen en de verschillende partijen positie nemen ten aanzien van de zittende rcgeering, was de voorbode geweest van hetgeen bij het openbaar debat zou volgen. Men had reeds daarin meer dan gewone aandacht aan den minister van Oorlog gewijd, en de regeering van haar kant had bij haar Memorie van Antwoord den toegeworpen handschoen opgeraapt en duidelijk te kennen gegeven, dat zij met generaal Staal wilde leven of sterven. De maatregelen, die door hem waren genomen, vormden een deel van het program der regeeringspolitiek en wie ze verwierp, moest het zich voor gezegd houden, dat hij daarmede de gevolgen van een mogelijke kabinetscrisis mede voor zijn rekening nam.

Zoo hadden de algemeene beraadslagingen niet die hooge beteekenis, die andere jaren daaraan moet worden gehecht. De strijdende partijen gaven elkander na een voorafgaande schermutseling rendez-vous bij Oorlog en daar is dan ook gestreden zoo fel als nooit tevoren. Het wegzenden van het zoogenaamd *blijvend gedeelte* der militieplichtigen bij cavalerie en artillerie en het inkrimpen daarvan bij de infanterie, ziedaar de maatregel van den minister

van Oorlog, die de scherpte der debatten in onze Tweede Kamer bijna heeft doen evenaren aan die in de buitenlandsche parlementen. De minister Staal, opgetreden in een ministerie dat bezuiniging van militaire uitgaven in zijn vaandel schrijft, *moest* overgaan tot het treffen van regelingen, waardoor de verslindende oorlogsuitgaven werden beperkt. Wat hij ten vorigen jare nog overwoog, kwam dit jaar tot rijpheid; wat bij de vorige begrooting nog twijfelachtig scheen, werd voor dezen bewindsman thans zekerheid: hij *kon* het blijvend gedeelte bij de bereden wapens missen zonder de weerkracht van het nederlandsche leger daardoor een slag toetebrengen. Ware dat blijvend gedeelte bepaald noodzakelijk voor voldoende oefening der manschappen, generaal Staal zou zijn maatregel niet ter hoogste plaats hebben voorgedragen en hebben ingevoerd. Ware bescherming der mobilisatie zonder het blijvend gedeelte - want het blijvend gedeelte heette die mobilisatie te moeten dekken - onmogelijk gebleken, hij had zijn denkbeeld moeten laten varen. Maar voor hem stond het vast, dat het blijvend gedeelte, in plaats van zich aan oefening te wijden, grootendeels gebruikt wordt voor de tallooze corveeën en baantjes, die den nederlandschen soldaat bezwaren zonder onze weerkracht ten goede te komen; die uitwassen zijn van het militarisme zonder eenig voordeel voor het land. Zoo kost dat blijvend gedeelte jaarlijks schatten gelds aan den lande, maar een verhooging der weerbaarheid gaat aan die hooge kosten niet gepaard.

Het is bij deze gelegenheid weer voor de zooveelste maal gebleken, dat tegen elke legerhervorming, hoe gering ook, het militarisme zich teweer stelt met al de wapenen, waarover het weet te beschikken. Het zette ook hier de behoudende krachten van alle partijen in beweging; in dichte drommen trok men op tegen den gehaten minister, die het wagen durfde de heiligschennende hand te slaan aan hetgeen *is*; men vocht voor het 'blijvend' gedeelte eener verouderde legerorganisatie, waarvan het aanblijven juist den weg tot het volksleger versperde. De campagne was begonnen in de pers; zelfs gepensionneerde generaals der cavalarie waren, gelijk de heer Thomson het geestig uitdrukte, gemobiliseerd; zij hadden in een adres aan de Kamer aangetoond, hoe diep het leger door den maatregel van den minister werd getroffen. Op de meest opzienbarende wijze had de inspecteur van

de cavalerie, de generaal Smeding, zijn ontslag genomen en de reden daarvan aan de korpskommandanten van het wapen doen weten. Zoo was de aanval voorbereid; in de Kamer zou de hoofdslag worden geslagen.

De oudste afgevaardigden zullen zich bezwaarlijk zoo spannende oogenblikken uit hun parlementaire loopbaan herinneren, als op het Binnenhof in de dagen van 18 tot 21 December zijn doorleefd. De kieswet-Tak! Maar de oogenblikken van agitatie in den beroemden ochtend van 9 Maart 1894, toen het amendement-de Meijier werd aangenomen en daarop de wet werd ingetrokken, waren kort, terwijl men thans een halve week achtereen in de grootste onzekerheid verkeerde. De parlementaire atmosfeer was voortdurend als met electriciteit geladen; de minste onvoorzichtigheid, een onbeduidende interruptie, een kreet van goed- of afkeuring kon een uitbarsting doen ontstaan. Onder de onzekerheid, hoe de discussiën zouden eindigen, was de Kamer als het ware door een koortsachtige gejaagdheid bevangen.

Het was de rechterzijde, die haar militaire specialiteiten, de heeren Duymaer van Twist en Van Vlijmen in het vuur zond om de stellingen van den Minister aantevallen. De eerste kweet zich van zijn taak met allen overdreven nadruk, dien hij aan elk woord van zijn redevoering vermocht te geven; het was, alsof men voortdurend een storm hoorde loeien, - al gewende men zich ten slotte aan dit eentonig geluid. Op bezadigder wijze voorgedragen, had de rede van den steenwijkschen afgevaardigde misschien kunnen behooren tot het blijvende gedeelte, dat men zich later nog van deze discussie zal herinneren; thans was de indruk rechts misschien het gevolg van een *succès d'estime*, terwijl links hoofdzakelijk wrevel naast lachlust werd opgewekt. Ook de vorm van de oppositie van generaal Van Vlijmen was er niet naar om de weifelaars naar zijn zijde overtehalen, al gaf ook deze spreker den steenwijkschen kapitein in felle uitvallen tegen den minister niets toe.

De gevaarlijkste redevoering, die tegen de oorlogsbegrooting werd uitgesproken, was echter die van den heer Van Karnebeek. Haar gewicht ontleende die rede niet alleen aan de even rustige als zaakkundige wijze, waarop zij het onderwerp behandelde, maar ook aan de politieke positie, die de spreker inneemt. Men wist, dat de utrechtsche afgevaardigde zoo mogelijk het ministerie zou

willen steunen. Wel zwaarwichtig moesten hem dus de bedenkingen tegen de afschaffing van het blijvend gedeelte zijn voorgekomen, indien hij desniettegenstaande het op een kabinetscrisis durfde laten aankomen; wel krachtig moest het militarisme zijn wapenen hebben gehanteerd, wilde het dezen nuchteren afgevaardigde gevangen hebben! De rede van den heer Van Karnebeek, die als voorzitter van de rapporteurs over de militiewet deskundige was geworden en het vraagstuk in alle onderdeelen had nagespeurd, werd dan ook het middelpunt, waaromheen het debat zich daarna groepeerde. Wie den minister aanviel, beriep zich op den afgevaardigde van Utrecht: desorganisatie van het leger, doordien men manschappen wegnam, waar ze niet konden worden gemist; onvoldoende bediening van de stukken der veldartillerie; onmogelijkheid om de paarden te verzorgen, daar iedere man een te groot aantal paarden voor zijn rekening kreeg; een niet-gedekte mobilisatie, want dekking door middel van de landweer, zooals de minister wilde, was onmogelijk; geen beschikbare troepen als plotseling onlusten uitbraken; dat waren de bezwaren, die men van de zijde der tegenstanders hoorde en tot ontwikkeling waarvan men zich bij voorkeur op het doorwrochte advies van den heer Van Karnebeek beriep.

Tegenover deze phalanx van vijanden, waarbij de heer Tydeman zich nog kwam aanmelden als voorloopig buitengewoon sceptisch omtrent 's ministers maatregel gestemd, doch bereid om naar rede te luisteren, indien hij die van de ministerstafel zou hooren, bleef intusschen warme verdediging niet uit. De kapitein Thomson heeft in een zeer gelukkige rede, even zaakrijk van inhoud als verzorgd van vorm, de afschaffing van het blijvend gedeelte verdedigd. De afgevaardigde van Leeuwarden behoorde allerminst tot de blinde bewonderaars van den minister; integendeel, hij had verleden jaar hem op zoo scherpe wijze de les gelezen, dat het toen menigeen had verwonderd, dat deze even eerlijke als enthousiaste strijder niet dadelijk front tegenover den heer Staal had gemaakt, doch hem nog de respijtdagen van een vol jaar had toegemeten. Thans echter was de toestand veranderd; naast alle bezwaren blonk één lichtpunt, dat voor het oogenblik al die bezwaren verduisterde: de afschaffing van het blijvend gedeelte. Thans was het psychologisch moment, aldus de Leeuwardensche afgevaardigde, aangebroken.

Het was de vraag, of de weg van ingrijpende legerhervorming ooit zou worden betreden. Nu of nooit, heette het voor den heer Thomson. En het militaristisch verzet, dat langs de geheele linie der bereden wapens zich deed gelden, was voor dezen aanhanger der nieuwere school een prikkel te meer om zijn geloof aan het goede van 's ministers maatregel te stalen. Dekking van de mobilisatie! ‘Dacht ge dan, dat die met het blijvend gedeelte *wel* mogelijk was?’ - zoo voegde hij zijn tegenstanders toe. ‘Weet gij dan wel, dat wij ten hoogste aan onze grens 1900 huzaren zouden kunnen samentrekken met 12 vuurmonden? En met dit handjevol zouden wij onze grens over een lengte van 300 kilometer moeten beschermen tegen de duitsche legerkorpsen, die aan de nederlandsche grenzen *in vredestijd* een sterkte bezitten van 2800 officieren, 80,000 minderen, 20,000 paarden en 624 stukken geschut?’

De heer Eland, bijna de vader der Militiewet van 1901, sloot zich bij het betoog van den heer Thomson aan. De heer Marchant verklaarde, uit naam der vrijzinnig-democraten, dat hij en zijn vrienden principiëel nog stonden op hetzelfde standpunt als zij bij de vorige begrooting hadden ingenomen. Deze minister van Oorlog was in het algemeen hun man *niet*, doch nu zich tegen hem de meest felle oppositie openbaarde wegens den eenigen hervormenden maatregel, dien hij nam, nu zouden de vrijzinnig-democraten den minister steunen. Hun zou in geen geval, als de minister den slag en daarmee zijn portefeuille verloor, het verwijt kunnen treffen, dat zij door hun halsstarrig haken naar het meerdere, oorzaak waren, dat ook het mindere niet tot stand kwam. Juist andersom had de leider der sociaaldemocraten zich uitgelaten. De afschaffing van het blijvend gedeelte was ook in zijn oog stellig een stap op den goeden weg, een daad van hervorming, maar de regeering moest niet meenen, dat daarvoor de stemmen der sociaal-democraten te koop waren. Daarvoor ontbrak er aan dezen minister van Oorlog nog te veel! Daarvoor was hij nog te veel militarist, wilde hij nog te weinig den breeden weg der bezuinigingen betreden; daarvoor was het oorlogsbudget te hoog. De sociaal-democraten, hoewel voorstanders van den maatregel omtrent het blijvend gedeelte, zouden hunnerzijds volharden bij hun verzet tegen iedere oorlogsbegrooting, die niet op nog geheel andere wijzigingen kon bogen.

Zoo stonden de zaken, toen de minister van Oorlog aan het woord kwam. Het perspectief, dat geopend scheen, was een aaneengesloten phalanx van vrijzinnigen (behalve den heer Van Karnebeek) vóór de begrooting en misschien ook sommige katholieken, die in een welwillende redevoering van den heer Arts hun vertolker hadden gevonden. Van het aantal van diens medestanders zou het afhangen, of het wetsontwerp al dan niet een meerderheid zou verkrijgen.

De minister Staal heeft een rede uitgesproken als misschien nooit in de nederlandsche Kamer door een minister van Oorlog is gehouden. Vier en een half uur heeft hij de Kamer geboeid; hij was welsprekend zonder overtollige oratorie, hoewel hij het vorig jaar zijn aanleg daartoe had blootgelegd; hij was zaakrijk zonder door te veel détails onduidelijk te worden; hij beheerschte zich volkomen, hoewel op sommige oogenblikken hem de gal moet zijn overgeloopen; hij was een aangenaam causeur en toch van tijd tot tijd overgaande in een gespierden stijl; een door en door beschaafd redenaar, die naast militaire studiën de literaire niet had verwaarloosd; bovenal hier sprak een *man*. Wie dezen man hoorde weergeven de altercaties, die hij met zijn hoogste ambtenaren had gehad; wie hem hoorde citeeren, hoe hij op de gemaakte bezwaren, had gezegd, dat *hìj* de verantwoordelijkheid op zich nam; wie hem hoorde meedeelen, hoe hij op: ‘dit kan niet’ van zijn inspecteur van de cavalerie, geantwoord had met een met redenen omkleed: ‘dat kan wel’, die voelde, dat het van al diegenen, wien het er om te doen was nieuwe banen te openen voor de inrichting der defensie, een onvergeeflijke fout zou zijn dezen man te storen in zijn arbeid tot reiniging van den militairen Augiasstal. Zelf had hij een vergelijking van zijn arbeid met den klassieken halfgod fijntjes afgewezen; men moest bedenken, dat Hercules den Augiasstal niet behoefde te reinigen met behulp van een parlement en het misschien *daarom* had tot stand gebracht.

Wer grosses will muss sich zusammenraffen, heeft Goethe gezegd; generaal Staal heeft zich in zijn redevoeringen van de afgeloopen week naar dit voorschrift gedragen.

Intusschen zijn bij en tijdens de rede van den minister twee fouten begaan, die bij den verderen loop der discussie niet zonder invloed zijn gebleven. De eerste is de plotselinge en onnoodige in-

menging van den voorzitter van den Ministerraad, die met verheffing van stem kwam eischen, dat de heer Van Karnebeek zijn bewering zou terugnemen, als ware de minister van Oorlog sinds het vorige jaar van standpunt veranderd en dat wel door den aandrang van zijn ambtgenooten. De heer De Meester protesteerde tegen die uiting met alle kracht, uit het oog verliezende, dat de minister Staal door zijn weinige beslistheid bij zijn vorige begrooting zelf aanleiding had gegeven tot veronderstellingen als de heer Van Karnebeek had geuit.

Het optreden van den premier bracht de Kamer in een ongekenden staat van opgewondenheid; als twee vijandige legers, gereed om op elkander in te hakken, stonden linker- en rechterzijde aan weerskanten van de ministerstafel geschaard. Van dat oogenblik af tot het einde toe is de spanning niet meer geheel geweken. Van dat oogenblik ook had de zaak waar het om ging haar technisch karakter verloren; het werd een zaak meer van gemoed dan van verstand. Rechts was men minder dan ooit tot toegeven geneigd; links zag men den toeleg om het ministerie omver te werpen.

Misschien is het onder dezen prikkelenden invloed, dat de andere fout, en deze lag bij den minister van Oorlog zelf, zich onmiddellijk wreekte. De minister somde zijn toekomstplannen op en dat wel in verband met de afschaffing van het blijvend gedeelte. Daartoe behoorde een wijziging van de militie-wet, waarbij het contingent zou worden verhoogd. Toen hij deze mededeeling had gedaan, waarbij hij - op zichzelf terecht - niet nader ontwikkelde, hoe eerst verkorting van den diensttijd had vooraf te gaan en in ieder geval de verhooging van het contingent zóó zou plaats hebben, dat dit de natie geen meerderen druk, maar juist verlichting van militaire lasten zou brengen, had hij den steun verbeurd van die Katholieken, voor wie de heer Arts had gesproken. De afgevaardigde van Tilburg achtte met verhooging van het contingent de afschaffing van het blijvend gedeelte *te duur gekocht*.

Terwijl in den regel het debat in tweeden termijn alle belangrijkheid mist en slechts dezelfde sprekers aan het woord zijn om een verbeterde editie van hun argumenten te geven, bereikte hier de discussie eerst na 's ministers rede haar hoogste punt. De man, die aan de rechterzijde rechtmatig den machtigsten invloed bezit,

de heer De Savornin Lohman, had nog niet gesproken. Men wist, dat hij stellig niet den minister zou steunen; hoe had anders de heer Van Dedem een zoo vijandige rede tegen generaal Staal kunnen houden? Men had ter linkerzijde nog een sprankje hoop op den Goeschen afgevaardigde, die, vèrziend man als hij was, toch niet zonder zorg zich moest afvragen, wat er gebeuren zou, indien de afstemming der oorlogsbegrooting den val van het geheele kabinet na zich sleepte. Want, het is waar, de minister De Meester had wel bij het algemeene politieke debat verklaard, dat de regeering, mocht de begrooting van Oorlog worden verworpen, zich ernstig zou afvragen, wat het landsbelang eischte, doch althans ter linkerzijde was er nauwelijks iemand, die een aanblijven van het kabinet in dat geval voor waarschijnlijk hield. Men grondde zijn hoop den heer Lohman alsnog te winnen ook op het feit, dat deze staatsman, met zijn karakter, niet in alles de politiek vooropstelt en de afschaffing van het blijvend gedeelte uitsluitend om de zaak zelve zou beoordeelen. De heer Lohman sprak en sloeg de laatste hoop van de vrienden van den minister den bodem in. De rede van den heer Staal had hem in de verste verte niet bekeerd; hij herhaalde de bezwaren, die door de tegenstanders reeds breed waren uitgemeten en het bleek tevens, hoe hij zijn inlichtingen uit het militaristische kamp buiten de Kamer had ontvangen, toen hij den minister hard viel over het zoo fluks aannemen van het ontslag, dat de inspecteur der cavalerie had gevraagd en onmiddellijk had gekregen zonder de bijzondere dankbetuiging, die de Kroon in dergelijke gevallen pleegt te verleenen. De minister had in zijn groote redevoering zich op dezelfde aanvallen van de heeren Van Karnebeek en Duymaer van Twist reeds uitnemend verdedigd. Generaal Smeding had, zoo deelde de heer Staal mede, op het moeilijkste oogenblik, toen de maatregel omtrent het blijvend gedeelte tot uitvoering moest komen, voor den tijd, dat hij ter wille van zijn pensioen nog in dienst moest blijven, verlof gevraagd. Hij had, erger nog, aan de onder zijn bevelen dienende korpskommandanten een brief geschreven met verzoek medetedeelen aan hun offlcieren, dat hij zijn ontslag nam en wat de reden was van die ontslag-aanvrage. ‘Zoo iets had eens een milicien moeten doen!’ werd ter linkerzijde geroepen. *It speaks volumes*, dat de rechterzijde hierop het stilzwijgen bewaarde.

Toch, gelijk gezegd, bleef de heer Lohman bij den minister nog navragen omtrent het ontslag van generaal Smeding. Toch bleef hij hem nog verwijten, dat hij zich niet had neergelegd bij het advies van zijn inspecteur. Was het onverdiend, toen de heer Marchant de 'Handelingen' van het jaar 1890 voor het voetlicht bracht en daaruit voorlas, hoe de *minister* Lohman, lastig gevallen omtrent burgemeesters-benoemingen, weigerde het advies van den commissaris des Konings meetedeelen, zeggende, dat hij, minister, en niet de commissaris verantwoordelijk is voor de benoemingen, die hij contrasigneert? Bleek uit deze houding van den heer Lohman *thans* niet zonneklaar, hoe men het oog van dezen man van het gezag had weten te benevelen? Wat beduidde het incident-Smeding in deze geheele discussie? Welke rol vervulde het anders dan die van vervalschingsfactor? Heeft men den heer Harte gevraagd of zijn ambtenaren aan het departement van Financiën zijn tariefontwerp goedkeurden? vroeg de afgevaardigde uit Deventer zeer ter snede.

De minister heeft in zijn tweede rede den heer Lohman uitstekend weerlegd. Toen hij hem toevoegde: 'wat zoudt ge wel zeggen, indien ge een maatregel van mij wenschtet en ik u antwoordde: dien zou ik gaarne nemen, maar mijn inspecteur is er tegen?' - toen kon men het den afgevaardigde uit Goes aanzien, dat voor hem het incident-Smeding gesloten was. Trouwens hij erkende openlijk, dat na de verdere mededeelingen van den minister die zaak voor hem was gekomen in een ander licht.

Die tweede rede van den minister werd uitgesproken in de gedenkwaardige vergadering van Vrijdag-avond. Hij bleef zich van het begin tot het einde beheerschen en dat terwijl men links de zaak als verloren beschouwde; de rechterzijde zou in haar geheel tegenstemmen, voor haar scheen de zaak beslist. Er is echter omtrent den loop van zaken in de politiek zelfs geen profetie te wagen voor het naaste uur. De minister had met Philips tot de Kamer gezegd: *Ich habe das Meinige gethan, thun Sie das Ihre*, hij was geen duimbreed geweken. Hij had zich gedragen als een man. Hij had volkomen gelijk gehad, toen hij de Kamer had voorgehouden, dat zij hem wel tot heengaan kon nopen, maar dat hij dan zou gaan met behoud van zijn vlag met onbevlekte witte baan. De sociaal-democraten, door zooveel talent bewogen en onder den invloed van den strijd, dien thans iedereen voelde

als tusschen reactie en vooruitgang, verklaarden bij monde van hun leider niet aan de stemming te zullen deelnemen. De spanning nam toe. Men weet wat de studie van de *psychologie des foules* waard is. Het scheen, alsof de heer Lohman en de zijnen niet buiten invloed waren gebleven van 's ministers tweede redevoering; het scheen alsof zij misschien nog waren te winnen. Den heer Tydeman komt te eer toe dit psychologisch moment te hebben gegrepen en benut. Bezwaarlijk beter dan aan dezen soberen, koud-correcten afgevaardigde is het voeren van onderhandelingen op moeilijke politieke oogenblikken toe te vertrouwen. De heer Tydeman overlegde met den heer Lohman en met de regeering. De behandeling - indien de door bijna niemand bijgehouden *run* door de artikelen een behandeling mag heeten - van de onderdeelen der begrooting gaf hiertoe eenigen tijd. Men fluisterde onder elkander dat het in orde kwam; ten minste waarschijnlijk, want niets is zeker in een parlement.

De artikelen der begrooting zijn afgehandeld; de president nadert de beweegredenen van het wetsontwerp. De heer Lohman vraagt het woord. Onder diepe stilte verklaart hij niet voor de begrooting te kunnen stemmen, zoolang de Kamer over niet meer gegevens omtrent den maatregel ten aanzien van het blijvend gedeelte beschikt dan zij op het oogenblik heeft. Onmiddellijk daarop stelt de heer Tydeman den minister twee vragen: of hij bereid is den maatregel bij de bereden wapens op 1 April alleen dan ten uitvoer te brengen, als hem gebleken is, dat de genomen voorzieningen in alle opzichten doeltreffend zijn; of hij bereid is de Kamer vóór 1 April tijdig kennis te geven van de genomen en nog te nemen voorzieningen. De geheele Kamer staat om de ministerstafel. De heer Staal, die de vragen voor 't eerst leest, beantwoordt de eerste vraag onmiddellijk toestemmend; de beteekenis van de tweede dringt door de emotie van het oogenblik niet geheel tot hem door. De president stelt voor de vergadering een kwartier te schorsen.

Men verwacht nu dat de begrooting gered is. Om één uur na middernacht wordt de vergadering heropend; het ministerie treedt binnen; de minister van Oorlog beantwoordt beide vragen bevestigend. Hij *kan* dit ook doen; het antwoord op de eerste vraag spreekt van zelf; dat op de tweede vraag eigenlijk ook,

het ligt reeds in het interpellatierecht der Kamer. Hierna verklaart de heer Lohman vóór de begrooting te zullen stemmen en de heer Kolkman zegt hetzelfde namens een deel zijner vrienden. De heer Troelstra trekt zijn woorden terug; hij deelt mede, dat de sociaaldemocraten hun houding weer veranderen en nu hun stem aan de begrooting zullen weigeren. De stemming vangt aan; wel is waar onder minder groote spanning, maar toch nog onder agitatie, daar men den invloed van de stemmenverplaatsing van de sociaaldemocraten nog niet kan berekenen. Er verklaren zich 60 stemmen vóór en 38 tegen het wetsontwerp. Op het '*gerichtet*' van de militairen der rechterzijde is het '*gerettet*' gevolgd van de Kamer in haar geheel. Een ongekende geestdrift grijpt de linkerzijde der Kamer aan; zij wordt gevoed door handgeklap uit de loges en de tribunes; men verdringt zich, om generaal Staal de hand te drukken; diep bewogen verlaat de minister de vergaderzaal.

Zoo eindigde een van de merkwaardigste dagen, die de Nederlandsche Tweede Kamer sinds jaren heeft doorleefd. Het is meer voorgekomen, dat de begrooting van een Minister gevaar liep of dat met de aanneming van een wetsontwerp het politieke leven van een regeering was gemoeid. Toch was de agitatie zelden zoo groot als thans. Het was omdat, bij sommigen misschien onbewust, het besef ontwaakt was, dat op den bodem van het technische vraagstuk, waarover men stemde, lag dat grootere, dat het beste wordt weergegeven met het dilemma: vooruit of terug? De afgevaardigde van Leeuwarden had het juist gezien: hier was het psychologisch moment onzer legerhervorming. Het ging er om, of het militarisme met al zijn verouderde gebruiken en wenschen, met zijn overtolligheden en formaliteiten, gesteund door de meesten der hooggeplaatste militairen zou zegevieren over een jongeren, frisscheren geest, die eenvoud wil brengen in onnoodige samengesteldheid, die 's lands kinderen wil maken uitsluitend tot soldaten zonder hen afterichten tot corvée-bezorgers, die den weg naar het volksleger wil plaveien. Misschien is het waar, dat het ridderlijk waas, dat het wapen der cavalerie omgeeft, zal verbleeken bij nieuwe legertoestanden. Het is mogelijk, dat een voortschrijden op den weg, die thans is ingeslagen, de liefde voor 'le panache' zal verminderen. Wat nood! Zou het te betrenren zijn, als de 'beau cavalier' niet langer het *veni vidi vici* kon laten hooren zoodra hij zich slechts

in zijn wapenrok vertoonde... aan de vrouwen? *Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci*. De bereden wapens hebben zoolang van het ‘dulce’ genoten, dat men hun geen onrecht doet thans het ‘utile’ van hen te eischen.

De overwinning heeft de regeering voornamelijk te danken aan de uitnemende verdediging van den heer Staal. Hij heeft voor de zooveelste maal bewezen, dat men een bewindsman niet mag beoordeelen naar den eersten indruk in het parlement. Hij doordrong de Kamer ditmaal van zijn kennis van zaken niet minder dan van zijn vaste overtuiging. Maar naast hem is de heer Tydeman de redder van de situatie; hij heeft op een hoogst moeielijk oogenblik met buitengewonen takt een bevredigende oplossing weten te vinden. Dat het ministerie-De Meester nog in den zadel zit, is, behalve aan den minister van Oorlog, aan hem te danken.

* * *

De sensatievolle dagen der oorlogsbegrooting hebben de indrukken van de overige discussiën bijna doen verbleeken. Bijna, niet geheel. Men vergeet niet licht een minister van marine, die het laatste deel prestige, waarover hij nog bij de Kamer beschikt, van de hand doet tegen een geïmproviseerden begrootingspost voor een indisch pantserschip. De minister vroeg een pantserschip voor Nederland aan; hij ontwaarde, dat de Kamer het hem niet zou toestaan; hem werd duidelijk gemaakt, vooral door den heer Talma, wien ook de nautische zijde der politiek schijnt aan te trekken, dat er wel een meerderheid ware te vinden voor een pantserschip voor Indië. In plaats van zijn figuur te redden door het schip voor Nederland terug te nemen en een suppletoire begrooting aan te kondigen voor het Indische schip, wijzigde de heer Cohen Stuart tusschen 's avonds zes en acht uur, misschien wel tusschen *la poire et le fromage*, de verschillende posten zóo, dat zij nu voor het Indische schip moesten dienst doen. De heer Troelstra sprak van een ongehoord feit, de heer Drucker moest het, zeide hij, zien om het te gelooven. Hij kan het thans gelooven, want hij heeft het gezien; de Kamer heeft, o horror! het duurdere indische schip aanvaard, en de begrooting van Marine met 55 tegen 30 stemmen aangenomen. Wel was er verschil in houding tusschen onze twee militaire ministers!

Als capita selecta uit het algemeen politieke debat komen op den voorgrond: de opcenten voor het jaar 1907 en de houding der regeering ten opzichte van de invaliditeitsverzekering. Van meer dan één zijde en niet alleen van '*the most loyal opposition*' kwam de wensch, gemotiveerd door een overzicht van den financiëelen toestand van het Rijk, dat de opcenten ditmaal konden worden gemist. Inderdaad het accres der gewone middelen overtreft telkens de stoutste verwachtingen. 'Wacht tot Februari,' zoo riep men den minister van Financiën toe: 'ge kunt dan uw oordeel grondvesten op de uitkomsten der laatste maanden. En de minister gaf toe; hij wacht.

De invaliditeitsverzekering gaf aanleiding tot breede beschouwingen. De Minister Veegens had al in October aan den heer Talma geantwoord, dat het weglaten van die verzekering uit de laatste Troonrede met opzet was geschied. De cijfers waren in Duitschland zóózeer tegengevallen, dat de regeering nader moest overwegen, hoe de middelen te vinden voor een invaliditeitsverzekering naast de ouderdomsverzekering. De laatste zou voorgaan. Gejuich bij hen, die het pensionneerings-systeem boven de verzekering aanprijzen; goedkeuring bij de sociaal-democraten. Maar teleurstelling bij zoovelen, die, vasthoudende aan de idee van verzekering, zoo gaarne èn de ouderdoms- èn de invaliditeitsverzekering door deze regeering zagen tot stand gebracht en die daarom - het werd door den heer Drucker zoo juist betoogd - den minister op het hart drukten, toch niet al te zeer te hechten aan de bijzonder pessimistische beschouwingen over de duitsche wet, omtrent de werking waarvan een nederlandsch schrijver zich ten aanzien der cijfers niet weinig had vergist. *Adhuc sub judice lis*.

De oppositie van de rechterzijde richtte zich verder minder tegen de regeering dan tegen den vader der regeering. De heer Borgesius had een rede uitgesproken in de Liberale Unie en het was die rede, die tot mikpunt diende van allerlei aanvallen van de heeren Kolkman, De Visser en Heemskerk. De 'kabinetsformateur', die een jaar - waar het de groote politiek betrof - had gezwegen, werd hierdoor uit zijn tent gelokt. Menige stoot, dien hij zijn tegenstanders toebracht, was raak. Geen verheffend tooneel, dit debat in 's Lands raadzaal, dat thuis behoorde in een verkiezingsmeeting. Dan was het een grootscher oogenblik, toen de

heer De Beaufort in dat gekuischte Nederlandsch, waarover bij beschikt, en in die hoofsche vormen, die hem eigen zijn, den heer De Visser zoo ongenadig de volle laag gaf en de onjuistheden van diens beweringen zóózeer voor de gansche Kamer in het licht stelde (de heer De Visser had gezegd, dat het op aandrang van de liberalen was geweest, dat in 1870 het aanroepen van Gods naam in de Troonrede was achterwege gebleven), dat de leidsche afgevaardigde in niet geringe mate werd gedisqualificeerd. Comtesse Diane had wel gelijk: *Il n'y a guère d'arme plus dangereuse qu'une patte de velours*. En toen de heer De Visser nog nader had gerepliceerd, deed de heer Tydeman de rest; hij stelde hem buiten gevecht.

Doch thans strekt het 'Vrede op Aarde' zich ook uit over de Nederlandsche politiek. Tot hoelang? Den 29sten Januari komt de Kamer terug. Dan wacht haar zwaar werk; zij daalt af in de mijnen van de belasting-politiek om daarin hard en inspannend te arbeiden. Glück auf!

Buitenlandsch overzicht.

23 December.

De gebeurtenissen waardoor de maand die ten einde spoedt zich kenmerkte, zijn zeer ongelijkmatig verdeeld over de eigenlijk gezegde buitenlandsche politiek en de binnenlandsche politiek der verschillende staten. De feiten die de onderlinge verhouding der mogendheden betreffen, zijn van slechts middelmatig belang, vergeleken met die waardoor vele groote landen, dikwijls geheel onverwacht, in hun organisatie en hun evenwicht zijn gestoord geworden en nog voortdurend tot in de diepten van hun politiek bestaan worden geschokt.

De fransch-spaansche nota, welke is overgelegd aan de mogendheden die het algemeene verdrag van Algeciras hebben onderteekend, en waarnaar door enkele van deze met zeker ongeduld werd uitgezien, heeft, althans voorloopig, een einde gemaakt aan de reeks van moeielijkheden die de Marokkaansche kwestie had in 't leven geroepen. Die nota omschrijft het karakter en bepaalt de grenzen der gezamenlijke aktie welke Frankrijk en Spanje op de afrikaansche kust zijn begonnen, ten einde de orde te herstellen en de politie te organiseeren, overeenkomstig de opdracht hun door de Conferentie van Algeciras verstrekt. Het uitzenden van een betrekkelijk aanzienlijke zeemacht naar de wateren van Tanger zou grond hebben kunnen geven tot eenige ongerustheid, indien de

diplomatieke nota niet zeer duidelijk de beteekenis had aangegeven van dien stap, welks opportuniteit, trouwens, genoegzaam is gebleken uit de onlusten die in Marokko zijn uitgebroken. Mocht er nog een andere waarborg verlangd worden voor de bedoelingen waarmede Frankrijk en Spanje die aktie hebben opgezet, dan zou men deze ongetwijfeld kunnen vinden in de parlementaire beraadslagingen welke te Parijs en te Madrid aan het votum der Kamer zij nvoorafgegaan: aanbeveling van groote omzichtigheid, het vaste voornemen om gematigd op te treden, volkomen gemis aan geestdrift voor 'het marokkaansche avontuur,' - ziedaar de heerschende stemming, in het parlement zoowel als in de openbare meening van beide landen. Het is onnoodig hier nog bij te voegen dat deze omzichtigheid elders zonderling is misduid geworden, dat men er een blijk in heeft willen zien van een schroomvalligheid en een vrees die enkel in de verbeelding van bevooroordeelde menschen hebben kunnen bestaan.

Op het oogenblik waarop de mogendheden het verdrag van Algeciras bekrachtigden en aldus een belangrijk tijdstip aangaven in de ontwikkeling van het marokkaansche vraagstuk, werden de laatste besprekingen ten einde gebracht betreffende de Abyssinische overeenkomst. De oud-minister Delcassé, die zoo juist zijn Marokkaansche plannen meer of min had zien begraven, smaakte ten minste de voldoening, eenige dagen later getuige te zijn van de onderteekening, te Londen, door Frankrijk, Engeland en Italië, van de overeenkomst waartoe hij zelf het initiatief had genomen en waarvan de voornaamste beschikkingen door hem waren gereed gemaakt. Hebben we hier te denken aan een zonderlinge strengheid bij het publiek, of wel aan een voorzichtig vergeten bij de diplomaten? Men kon weten dat Delcassé, toen hij de bureaux van den Quai d'Orsay verliet, er het traktaat betreffende Abyssinië had achtergelaten zoo goed als gereed om te worden onderteekend. Toch, op het oogenblik waarop die overeenstemming wordt bekrachtigd, noemt, voor zoover ik weet, niemand den naam van haar voornaamsten ontwerper, noch in Italië, noch in Frankrijk. 'Sic vos, non vobis!'

In den loop der laatste drie weken hebben de ministers van buitenlandsche zaken van Oostenrijk en van Italië een weêrklank gegeven op de verklaringen van den Kanselier van het Duitsche

Rijk. Men moet dus nu maar gelooven dat alle wolken die zich om het Drievoudig Verbond hadden opeengehoopt, als door een wonder zijn uiteengejaagd: dit is, althans, de wil der drie verbonden regeeringen; zoo luidt het wachtwoord dat van Berlijn is uitgegaan en getrouw is overgebracht naar Weenen en naar Rome. Toch schijnt het wel dat de werkelijkheid een weinig anders is. De rede van baron Von Aehrenthal verdient niet dat men er zich ernstig meê bezig houde: deze minister is in de sfeer van het onbepaalde en konventionneele gebleven, misschien wel omdat hij niet anders wilde. De redevoering van Tittoni beteekent meer. Sedert Crispi hadden de Italiaansche ministers van buitenlandsche zaken zich niet meer gewaagd aan duidelijke en uitvoerige verklaringen. Ieder jaar waren het dezelfde formules die de buitenlandsche politiek der regeering samenvatten zonder haar nauwkeurig te omschrijven en op goedkoope wijze de senatoren en de afgevaardigden tevreden stelden, die er zelfs niet meer naar luisterden. Ditmaal heeft Tittoni gemeend te moeten breken met eene traditie naar welke hij zich vroeger zelf had geschikt. Hij heeft de moeielijkheden aangewezen en heeft tenminste den schijn aangenomen van de tegenwerpingen der mannen van het parlement en de bezorgdheden van het publiek te willen beantwoorden. Hiermede is niet gezegd dat hij de eersten werkelijk heeft ontzenuwd en de anderen heeft doen verdwijnen. De optimistische konklusies van zijn rede wekken evenmin een weldoordachte overtuiging als de glimlachende verzekeringen van prins Von Bülow of de oppervlakkige beweringen van baron Von Aehrenthal. Tusschen Engeland en Duitschland bevindt Italië zich in een toestand die vrij wel overeenkomt met die van Oostenrijk: - toegegeven; maar dit bewijst nog volstrekt niet dat die toestand altijd gemakkelijk of voordeelig is voor de eene of voor de andere dier twee mogendheden. Kan Italië haar bondgenootschappen in overeenstemming brengen met haar vriendschappelijke verhoudingen? Zeer zeker, heeft Tittoni geantwoord, op voorwaarde dat zich geen gebeurtenissen voordoen die de eene rechtstreeks in strijd brengen met de andere. Hij heeft er, wat natuurlijk was, aan toegevoegd, dat zulk een konflikt zeer onwaarschijnlijk was en dat, indien het zich mocht voordoen, Italië nog de eervolle houding kon aannemen van scheidsrechter en bemiddelaar tusschen de groote, op elkaar

naijverige, naties. De minister heeft den luister doen uitkomen die zulk een rol bezit; de gevaren aan die rol verbonden heeft hij zorgvuldig in het donker gelaten; dat wil zeggen, van de kwestie heeft hij één geheelen kant, en nog wel den gewichtigsten, eenvoudig niet laten zien.

Heeft niet iemand eens voorspeld dat, zoo al niet de godsdiensten, dan toch de Kerken door de politiek zouden sterven? Maar ze leven immers van de politiek, en in dezen tijd koortsachtiger dan ooit. De godsdienstige kwestie ligt op den bodem van al de binnenlandsche moeielijkheden die zich onlangs hebben voorgedaan, in Engeland, in Spanje, in Frankrijk, in Duitschland.

Te Londen is het parlement uiteengegaan zonder het vraagstuk van het openbaar onderwijs te hebben kunnen oplossen. Tot nader order zal dit onderwijs konfessionneel blijven. De pogingen der liberale regeeringspartij hebben schipbreuk geleden op den tegenstand der saamverbonden katholieke en anglikaansche onverzoenlijken. Het ontwerp der ‘Education Bill’, van de eene Kamer naar de andere heen-en-weêr-gestuurd, is ten slotte verworpen. En de laatste woorden die in het Lagerhuis zijn uitgesproken, stellen op dreigenden toon de vraag, of de koppige gehechtheid van eenige groote heeren - graven en hertogen of prelaten, - aan zekere godsdienstige overleveringen, de ontwikkeling van gansch een volk moet tegenhouden en zijn begeerte naar verdraagzaamheid en vrijheid tot een ijdel verlangen moet maken.

In Spanje zijn twee ministeries, het een na het ander, bezweken onder den aanval der klerikale reaktie. De hand der Kerk heeft zich maar half verborgen kunnen houden in de intriges die dezen dubbelen val hebben veroorzaakt. Kardinaal Merry del Val, meer Romein dan Spanjaard, zal voortgaan, zegt men, met dit spelletje te spelen, totdat hij te Madrid het konservatieve kabinet zijner droomen zal hebben gevestigd. Tegenover het liberalisme en de konstitutionneele terughouding van den jongen koning, wordt het katholicisme in Spanje carlistisch, met openlijke toestemming van Pius X, gelijk het in Frankrijk achtereenvolgens legitimistisch, orleanistisch, boulangistisch en reaktionnair geweest is, in weerwil van het streven van Leo XIII.

In Frankrijk ziet men het ministerie-Clemenceau, op gevaar af

van zijn eigen bestaan in de waagschaal te stellen, de koncessies en de liberale maatregelen vermenigvuldigen, zonder iets te verkrijgen van de kerk van Rome, die deze ruime opvatting voor zwakheid aanziet en voor welke ieder nieuw blijk van verdraagzaamheid en goeden wil een aanmoediging en een voorwendsel is tot het stellen van nieuwe eischen. De eenige fout van de Fransche Regeering, een zeer verschoonbare trouwens, is geweest de wat overhaaste uitzetting van Mgr. Montagnini, zaakgelastigde zonder officieel mandaat, maar niet zonder wezenlijken invloed. Deze onhandigheid zal niet op zoo breede schaal geëxploiteerd kunnen worden als de Heilige Stoel het scheen te hopen toen hij bij de mogendheden zijn nota van protest heeft ingediend. Maar, men moge er dan al niet in slagen om de verontwaardiging van Europa op te wekken over een betreurenswaardige, ofschoon zeer verklaarbare, uitbarsting van ongeduld, men zal haar ten minste aan de Fransche katholieken, die er heelemaal onschuldig aan zijn, duur laten betalen. De nieuwe wet, laatste poging van een minister die oprecht verzoening wil en die er met bewonderenswaardig talent naar streeft, zal ongetwijfeld geen beter onthaal vinden dan de vorige. Het religieuze vraagstuk zal nog wel vele jaren lang de spil zijn waar Frankrijks binnenlandsche staatkunde om draait. En wat men bovenal heeft te vreezen, is het toenemen der onverdraagzaamheid, dat onvermijdelijk zal volgen op het mislukken van een gematigde politiek. De Heilige Stoel en de Roomsch Katholieken zullen er vermoedelijk in slagen, ‘par contre-coup’, het kabinet-Clemenceau-Briand omver te werpen; ze zullen er misschien een nieuw ministerie-Combes bij winnen.

De ontbinding van den Duitschen Rijksdag is ook al weer een gevolg, een minder rechtstreeksch en minder duidelijk, van de klerikale politiek. Men weet door welk een handig loven-en-bieden de machtige partij van het centrum er in geslaagd is om van de Duitsche Regeering niet enkel voordeelen en gunsten te verwerven, maar ook een geheim aandeel in de macht; dit alles in ruil voor de belofte, haar een meerderheid te verzekeren in den Rijksdag. Was er niets meer voor het centrum te krijgen? Of wel, wat waarschijnlijker is, was de Regeering het geven moede? Wat daarvan zijn moge, men zag op eenmaal dit gebeuren: het centrum, na zijn steun te hebben verleend aan de militaire

en de ekonomische plannen der Regeering (vermeerdering van de vloot, douane-rechten, nieuwe belastingen), veranderde plotseling van houding naar aanleiding van de koloniale kwestie. Tot vóór zeer korten tijd nog hadden de katholieke afgevaardigden, onder voorwendsel van de zendelingen te steunen, op de administratie der koloniën een zeer wezenlijk recht van kontrole uitgeoefend, dat zich meestal openbaarde in het ontslag of de verplaatsing van ambtenaren. De instelling van een afzonderlijk koloniaal departement zou dit recht van kontrole hebben belemmerd; 't was dus natuurlijk dat het centrum er zich met alle macht tegen verzette. De benoeming van Dernburg, een nieuwe persoonlijkheid, een zeer energiek man, afkeerig van alle knoeierijen, dreigde den invloed der katholieken op de koloniale zaken geheel-en-al te doen verdwijnen. Het votum waarbij het centrum weigerde, ten behoeve der kolonie van Zuid-West-Afrika, de suppletoire kredieten toe te staan die de Regeering vroeg, is een antwoord geweest op de benoeming van den nieuwen direkteur.

Wat zal er nu gebeuren? Dit is niet zoo heel gemakkelijk te voorspellen. De katholieken bevinden zich nog steeds in een gunstige positie. Zij komen met warmte op tegen de verdenking als zou er gemis aan vaderlandsliefde steken in hun votum. Zij beroepen zich op hun strikt parlementaire houding en beweren, dat zij enkel en alleen het recht hebben willen uitspreken dat de konstitutie aan den Rijksdag verleent. De Regeering, in de hoop de liberalen om zich te zullen scharen, maakt van het koloniale vraagstuk een nationale kwestie, eene waarvan, voor het Duitsche Rijk, het behoudt afhangt van zijn aanzien en zijn plaats in de wereld. Maar zal zij aan de liberalen koncessies willen doen belangrijk genoeg om op hun medewerking te kunnen rekenen? Dit valt zeer te betwijfelen. Indien zij aan het centrum een zeer wezenlijke macht ontneemt, om deze te geven aan de partijen die in staat zijn zich tegen het centrum te verzetten, wat zal zij er dan bij hebben gewonnen? Tot dusverre had het centrum zijn macht alleen getoond door de Regeering te steunen; thans heeft het zijn kracht beproefd tegen het goevernement, en die proef stemt tot nadenken. De innigste wensch der katholieke partij is: een van haar leden aan de Regeering te zien komen. Dien wensch koesteren ook de liberalen. En de Regeering ziet

zich geplaatst tusschen die beide wenschen, waartusschen zij liever geen keus zou hebben te doen. Het rezultaat der naderende verkiezingen zou haar wel eens tot die keus kunnen dwingen.

M.P.

Bibliographie.

Uit P.L. Muller's Verspreide Geschriften. - Uitgegeven door Dr. P.J. Blok en Mr. S. Muller Fz. - Leiden, Sijthoff, 1906.

Deze bundel herdrukken van werk van een historicus, die grooter was in kennis dan in kunst, zal geen groot gerucht maken, maar het toch lang kunnen uithouden. Twee dingen die dikwijls - moeten wij zeggen veelal? - samengaan. In het fraaie levensbericht door zijn naamgenoot, dat hier terecht herdrukt is, wordt Muller de geleerdste historicus van Nederland genoemd (na Fruin's dood, is bedoeld), en dat was hij ook. Om opstellen te schrijven als ‘Middeleeuwsch Nederland’, ‘Nederland en Zwitserland’, ‘De uitbreiding der Europeesche beschaving over de aarde’, ‘De Zwitsersche Alpenpassen en het wereldverkeer’, was een verbazingwekkende kennis noodig, die zich nergens opdringt, maar waarop niettemin ieder woord steunt. Het groote publiek zal deze bundel nimmer veroveren, maar als waardemeter, den individueelen lezer aan te leggen, mag men hem in gedachte houden.

Die het bizondere dezer puriteinsch-eenvoudige opstellen weet te waardeeren is zelf reeds in het bezit van eenige bezonken kennis, en toont een begin van onafhankelijk oordeel. Muller's gedachten vliegen nimmer: zij schrijden, maar al schrijdende komen zij ver. Het loont altijd de moeite, hem op zijde te blijven. Wat hem ontbreekt, zal ieder dadelijk opvallen; wat hij bezit kan licht worden geminacht; echter wordt het zeer vast bezeten, en is van waarde juist omdat zooveel anderen er te weinig van hebben. Als voorbeeld van eenige eigenschappen die in den historicus niet mogen ontbreken, blijft Muller van beteekenis, ook voor hen, die in den idealen geschiedschrijver stouter gedachtensprong en meer kunstvaardigheid verlangen.

Muller's werk is te vergelijken bij een meubel van zeer degelijke makelij uit een stijlloozen tijd. In veel staat het bij onze ‘gebruikskunst’ achter, maar men kan er zich op nedervlijen zonder dat het zich begeeft.

C.

Kindeke-Jezus-oogen.

De reusachtige mailstoomer ‘Armadal Castle’ van Southampton op weg naar Capetown had met donderend kettinggezwirrel zijn anker in 't gladde water laten plonzen voor de slapende namiddag-stilte van Funchal's in half-tropisch groen verscholen blanke-huizen-amphitheatertje; - lag nu tegen zonsondergang langzaam te wiegen in de naar 't Zuiden wijd-opene baai, wier bergomwalling breed opving de rusteloos uit zee aanzwellende oceaan-deiningen.

De Hollander, de eenige der passagiers, die niet onmiddellijk naar wal was gegaan, leunde op 't vereenzaamde promenadedek tegen de railing en tuurde over 't zacht zwalpende baaivlak naar de lage westelijke bergen van Madeira.

Straalloos in rossig nevelgrauw, zakte daar de onnatuurlijk groote zonneschijf bloedig-purpergloeiend uit goudgerand wolkbank-grijs neer op de tegen lichte lucht donkere berggestalten...

Eén oogenblik zag de Hollander gaaf-rond, scherp-gerand, de geheele, goudig-rood barnende schijf... toen, langzaam, zonk 't wonder stille vuurvlak weg achter de zwarte heuvelingen, waarboven de wolkbuiken nu glansden van gouden licht. - En van achter de bekrozen koppen der lange reeks grillige wolk-bobbelingen sloeg een stille laaie gloed hemelwaarts, geleidelijk door lichtend roodgoud, kopergeel en berilgroen vervloeiend in 't teeder weeke luchtblauw.

In gedachtenloos gesoes staarde de Hollander 't nu aan, hoe voor de gloeiende benedenlucht donker, breed en vierkant, buiten de kust op 't eind van lange, zwarte zeebreker-streep,

zich hief fortachtig bouwsel, dat zijn hoekig-scherpe tinnen pikzwart uitsneed in het hel glanzend luchtgoud....

Niets stoorde 't droomverloren turen van den Hollander; zoo stil was 't alomme en rustig, zoo klein en vaag waren de geruchten....

Op het door beweeglijke kiezel overdekte smalle strandje vergleden de loome golvingen met een zachte, nauwelijks schuimende branding, die droomerig een wonder-fijn murmelliedje zui-de, teer-duidelijk in de immens wijde holte van kalme avond atmosfeer.

Dat zachte geneurie bracht hem herinneringen aan Kurhausavonden op Scheveningen, toen ook bij stil fluisterende zee hij stond, vol plannen voor de toekomst in 't verre land.

En onvermijdelijk verrees hierdoor voor zijn innerlijk aanschouwen goudig-licht-doorgloeid kamer-perspectief, waar hij zichzelf zag zitten gebogen werkend aan papierbedekte tafel en tegenover hem rustig en liefelijk zijn moeder bij stoomende bouilloir en glinsterend theegerei....

Zoo verzonken in zijn droevig terugverlangen naar datgene, waarvan hij zich uit eigen wil gescheiden had, merkte hij niet hoe dicht bij hem de eerste stuurman aan dek was komen staan. Deze had sympathie opgevat voor den stoeren, zwaar-gebaarden, blonden Hollander, die met zoo'n vereenzaamden blik in de lichtblauwe oogen naar Zuid-Afrika reisde, kwam daarom spontaan:

‘Wat is dat?.... niet naar den wal?.... Dat is niet goed!... 't Is nooit goed op een zeereis plaatsen aan te doen zonder naar wal te gaan.’

De Hollander schrikte stijf op uit zijn slap-hangerig leunen, was bijna spijtig zoo in zijn gemijmer over huis gestoord te worden, mopperde iets van ‘geen lust, er is toch niets 's avonds’....

Maar de stuurman met zijn drukke, volle stem levendigde er tegen in:

‘Nonsens hoor.... aan den wal niets?.... echte oude Madeira drinken in The Golden Gate.... wat?.... kent u geen Portugeesch.... hindert niet.... ze praaten hier allemaal Engelsch... wacht ik zal een bootje voor u roepen...’

Scherp schel liet hij 't hooge giergeluid van zijn wachtfluitje de avondstilte doorpriemen en beduidde opkijkende

roeiers uit een der rond 't schip dobberende ‘shore-boats’ langs zij te komen.

En de Hollander, nu toch geheel uit zijn gesoes, liet zich gezeggen met een glimlachje, ging de valreep-trap af naar 't bootje.

Een tien minuten later schoot dit, dalend en rijzend op de zware rolling, langs een korte steenen pier, waarin ruwe trappen waren gehouwen.

Met een vreesachtig sprongetje kwam de groote zware gestalte van den Hollander even uitglijdend en wankelend op de glibberige treden te staan.

Voorzichtig klauterde hij naar boven en wierp achteloos zijn ‘boatman’ te veel geld toe, wat deze, begrijpend dat de vreemdeling niets van eenig tarief wist, luide deed klagen om meer.

De Hollander keek twijfelend naar beneden, zag andere ‘boatmen’ verholen lachen, begreep.... en liep de pier op zonder zich aan 't onhebbelijke geschreeuw van den man te storen.

Op de pier slenterde in den zwoelen avond een viertal tenger-gebouwde, donker-gesnorde fatten, die kleine pasjes nemend met hun koket gelak laarsde smalle voetjes, druk praatten met opvliegerige gebaren als hadden zij ruzie. - ‘Net mooie joodjes,’ dacht de Hollander, die zich groot en zwaar langs hen voelde gaan. Er was even een kalmte in hun gedoe, toen hij passeerde, hij voelde hoe zij hem met eenige verwondering opnamen.

Een jong meisje, soepel luchtig gekleed in eenvoudig wit neteldoeksch japonnetje, kwam met een oude, grijzende dame de pier opgewandeld. In 't tegemoet loopen keek hij met vluchtige schoonheidsontroering naar haar gratie-vollen, lichtelijk heup-wiegenden gang van lenig jong lichaam, en naar 't jonge kinderlijke gezicht zoo vreemd bij de sterk ontwikkelde buste, die 't bloesje strak deed spannen. In 't voorbijloopen zag hij haar met onbevangen bewondering in het gelaat, waar groote, zwart-bruine oogen hem kwasi toevallig aanstaarden. Er was iets in dien blik, dat hem, voorbij, een oogenblikje, onzekerder deed loopen, zooals hij vroeger als

jongen wel had als hij ontmoette het meisje, waar hij verliefd op was.

Wat was er toch in dien blik? dacht hij een oogenblikje - maar zette dit weer van zich af met een binnensmonds: kom nou geen nonsens, een jong coquet nestje.... warme land.... vroeg rijp....

In 't stadje werd de pier verlengd door een zacht hellende, met boomen beplante straat; ‘Estrade del Cidade’ las hij op een bordje.

Over zijn hoofd welfde zich laag en dicht bladerdak, dat een zware schemering gevangen hield.

Langzaam slenterend verwonderde hij zich over het eigenaardig plaveisel van allemaal bolle kleine steentjes, waarop voortdurend wat slipten zijn schoenzolen. Hoe die straat toch zoo glad kwam? Toen.... ineens herinnerde hij zich aan boord vernomen te hebben, hoe hier alles met door ossen getrokken sleden vervoerd werd, menschen zoowel als lasten. En hij keek eens rond of er niet ergens zoo'n slede aankwam. In de leege straat was echter niets dan de stijve boomenreeks, tot een eind voor hem ineens van om een hoek twee stoergenekte, juk-torschende ossen in bedaarden schommeltred te voorschijn kwamen. Achter zich aan sleepten zij een met tent overhuifde vier-persoons sledebak; - voor hen liep met een gepluimde korte stok onder den arm een klein kereltje, die met zacht tongklokken de dieren aanspoorde. Dicht bij gekomen stond de Hollander stil en liet in glimlachende verbazing het vreemde toestel knoersend langs zich schuiven, licht schokkend over de gladde steen-bobbeltjes. Bij den hoek gekomen, waar die zonderlinge sledevaart te voorschijn schoof, zag hij tegenover een pleintje een café, voor welks open deuren op straat rieten stoeltjes waren gezet met kleine ijzeren tafeltjes. Een groot zwart bord hing uit met de gouden letters: Golden Gate. Er zat niemand, maar 't leek hem in-behagelijk daar te gaan zitten en een sigaartje op te steken in de als kamer-atmosfeer zoo stille buitenlucht. Hij zette zich in een krakend meeveerend rieten stoeltje en bestelde koffie en pousse.

Stil begon hij nu bewust te genieten van 't lekker gemakkelijk zitten, van zijn goede sigaar, welker blauwe rookkrinkels in rustige lagen uitzweefden. Als streelende omringing

voelde hij den bladstillen, zoelen avond en in hem vloeide de tevredenheid, welke een poes zacht doet spinnen, wanneer zij merkt de warme zon-omkoestering,

Het schemerde steeds donkerder onder de boomen. Aan 't eind van de afhellende straat kon hij een stukje van de baai zien, dat een fel zilver-blank ovaaltje leek aan 't eind van de schier-zwarte bladertunnel der Estrade del Cidade. Daarheen begonnen hem nu voorbij te gaan avond-wandelaars in gemoedelijk geslenter langs de schorsige stammen.

Dat rustige, dat loome dier wandelaars, 't elegant heupwiegen van een enkele vrouwe-gestalte - dat stille in de lucht, de vage groene donkerte onder 't gebladert, dat totaal niet bewoog of ritselde - dat alles maakte zoo droomerig den schoonen avond - bracht hem in een stemming om in volslagen gedachtenloosheid te zitten soezen.

Snel was gedurende zijn stil-zitten alle daglicht vergleden en de gloeilampjes der elektrische stadsverlichting waren plots begonnen te stralen.... star-geel en beweegloos. Toen had hij even er naar gekeken, hoe de lantarens, die langs de straatstrekking regelmatig tusschen de boomen gerijd stonden, zich in 't lage gebladerte lichtgroen aureool gaven, maar was weldra afgeleid door overdreven hel licht voor hem. Daar zag hij tusschen de boomstammen door het pleintje, als van onstoffelijke sneeuw bepoederd door fel-wit schijnsel van een achter de bladerkruinen verscholen elektrische booglamp. Hij keek recht op de nu blekkend okere muurvlakken van een langen onafgebroken fortachtigen wal voor welks donkere hooge inrijpoort een gewapende schildwacht liep te ijsbeeren. Over 't vlekkeloos gele muurvlak schoof met dien rustigen wachter mee 't zwarte, scherp-belijnde schaduwbeeld...

- Elboog-leunend, genietend zijn sigaar in de als kameratmosfeer zoo stille lucht bekeek de Hollander de voor hem ongewone omgeving. Dat felle licht gaf voor hem iets oneigenlijks aan de boomen tegenover hem. Tegen den schellen achtergrond scherp afstekend leken ze alle dikte verloren, waren de bladeren een perspectiflooze mengeling donkere vlakjes. 't Al maakte op hem den indruk van exotisch tooneel-tuindecor.

Ineens werd hij uit zijn soezerige aanschouwing opgeschrikt door een luide, hooge jongensstem, vlak naast hem:

‘Cigaréé.... te signor!? Cigaréé-te!’

Een klein tenger ventje, blootshoofds en de voeten naakt op de straatsteentjes, stond voor hem met bedelgebaar van uitgestoken handje.

Met ruw gebaar wilde hij den kleinen bedelaar verdrijven, maar voor zijn gedachte daad werd, bij 't eerst nijdig aankijken drong verteederend in zijn gemoed 't lief-mooi der hem vol aanziende donkere kinderoogen, groot, wijd-open en argeloos.

Herinnering kwam in hem aan oude Madonna-schilderijen, waarop 't Kindeke Jezus ook zoo stil-rustig de wereld inkeek, als kon geen kwaad en ruwheid bestaan.

En de sympathie voor 't kinder-schoon geboren uit zijn vluchtige gemoedsverteedering deed hem vragen:

‘Ken je Engelsch?’

‘Si signor’, antwoordde 't kereltje met fijn-klaar stemmetje, in verbazing over die plotse vriendelijkheid latend neervallen het bedelend handje.

Er kweelde iets zoo teeder-liefs in de zacht-zingende stem, en er was zoo melodieuse suizeling in 't lispen van de ‘s’, dat de Hollander nog eens vroeg:

- ‘Ken je’ -

- en stil genoot hij van 't opnieuw gezongen ‘si signor’.

In de mooie, donker-bruine, door lampe-schijnsel glinsterende oogen was ongeduldig verwonderen. Het kunstlicht bronsde 't zacht-gebruinde gelaat-ovaal met een verteederende glans. Hij verlangde dat 't ventje nog wat bij hem bleef staan, want het was hem een stil genoegen te kijken naar 't meisjesachtig mooie gezicht. Daarom vroeg hij:

‘En hoe oud ben je wel?’

Hij trachtte daarbij in zijn stembuiging iets te brengen van een liefhebbend vader, die vriendelijk praat met zijn kind, en hij verbeeldde zich een meerder vertrouwen te merken bij 't antwoord:

‘Twaalf jaar’.

‘Twaalf jaar?’ herhaalde de Hollander.

‘Si signor’, kwam 't kereltje met een goedig knikje als vond hij prijzenswaard, dat de vreemdeling hem begreep. Daarna bleef hij staan wachten, en keek verwonderd-geïnteresseerd, met de wenkbrauwen saamgefronst, de een wat

hooger gelicht dan de ander, naar den breeden, blonden baard van den Hollander. Verholen nam deze 't ventje op, als wilde hij naderhand schetsen hoe 't daar stond, wat doorgezakt op een been, onder zijn rechterarm een groote roodaarden koelkruik, de schouder er wat door neergetrokken en zijn hoofd een beetje op zij, als van een luisterend vogeltje.

Hoe moest zoo'n snoezig kereltje de lieveling zijn van een moeder.

‘Heb je nog een moeder?’

‘Ja meneer, ik ben bij moeder thuis’.

't Was den Hollander of een bijzondere eerbied het stemmetje doorbeefde en dit deed hem vragen:

‘Je houdt zeker erg van je moeder, is 't niet?’

‘Si signor, ik houd veel van haar’.

De Hollander boog nu zwijgend 't hoofd als zwaar van herinneringen en 't jongetje verwonderde zich nog meer over dien grooten blonden, blauw-oogigen man. Kijk daar hief hij 't hoofd weer op en keek hem aan met die rare lichte oogen:

- Wat of hij nu weer zou vragen? -

‘Hoe komt 't dat je zoo goed Engelsch kunt spreken?’

‘Zoo goed?’ vroeg het kereltje met een kokette hoofdneiging, terwijl zijn gelaat glansde van onbevangen kinderlijke gevleidheid.

‘Zeker heel goed’.

‘O.... ik heb dat geleerd op school’.

Wederom was een stil-sympathiek zwijgen tusschen den grooten, jongen man en het tengertjes voor hem staande Madeireesje.

‘Houdt je van rooken?’

‘Si, si signor, zeer veel’.

‘Maar ik heb geen sigaret meer’, bedacht de vreemdeling zich met spijt.

Een vaag teleurstellingsgebaar van 't ventje trof hem als zoo wonder beschaafd en gracieus.

‘Wil je wat drinken?’

En 't kereltje, 't arme ventje, denkend dat sterke drank werd bedoeld, zeide aardig ferm:

‘Ik drink nooit, Signor’.

‘Ik zal je wat geld geven.... hier.... koop daar nu sigaretten van’.

‘Dank u, dank u!’ Met dankbaarheid in zijn gansche houding nam de kleine jongen het geld aan.

‘Maar.... zeg.... wat doe je met die kruik?’

‘O.... ik haal er water mee’.

‘Zoo.... nou.... ga dan water halen.... en koop wat sigaretten....’

‘Dag meneer.... ja.... en ik kom hier weer langs’.

‘Dat is braaf’.

Langzaam wandelde het ventje weg in den stillen avond, klein donker figuurtje, bij iedere lantaarn even uit de duisternis opschemerend.

De Hollander zag hem na, peinzend, wachtte bewust geduldig op zijn nieuw, vertrouwend vriendje.

Wat een mooi kereltje was 't... hoe heel anders dan die ruwe Hollandsche hokkelingen.... wat een innig-mooi beeldje leek hij met teer-gesneden lipjes van inkarnaat in mat gelaat-brons.

Wat zwierigjes maakte hij zijn woorden aanvullende gebaren.... en hoe innig klonk 't toch zoo schoolsche zinnetje: ‘ik houd veel van haar’.

Gedachtenzwaar boog weer de Hollander 't hoofd, teertjes omsuisd door 't van verre aanwispelend branding-gevezik.

Zijn sigaar brandde kwalmend in, maar hij merkte niet, stil ontroerd door den innerlijken weerklank van dat ‘ik houd veel van haar’.

‘Signor’.

De Hollander schrikte op.

‘Wel’.

‘Ik ben terug en ik heb sigaretten gekocht’. Hij liet een kakelbont pakje zien.

‘Zoo.... zoo.... en had je genoeg geld om zoo'n mooi pakje te koopen?’

‘O ja.... en 't geld dat er over is geef ik aan moeder’, kwam 't kereltje met zelf-tevreden knikje.

‘Braaf, je bent een beste jongen;.... en vertel eens, dat waterhalen, waarvoor doe je dat.... en nog wel zoo'n groote kan.... voor geld?’

‘Voor huis.... drinkwater.... 't gewone is niet goed.... werken doen wij pas als we dertien zijn’.

‘Pas als je dertien bent?’

‘Si signor’.

‘En wat ga je dan werken?’

‘O, dan ga ik naar den timmerman om te leeren werken. Dan verdien ik gauw zelf’.

‘Zou je geen zeeman willen worden?’ vroeg de Hollander, denkend aan zijn mooie reis van Southampton naar Madeira.

Nu kwam een zachte verlangensglans schijnen in de fluweelig donkere oogen:

‘Si signor, dat zou ik wel prettig vinden’.

‘En waarom doe je 't dan niet?’

De Hollander zag, hoe innig ernstig het Kindeke-Jezusgezichtje hem nu aanstaarde:

‘Ik houd te veel van mijn moeder en zij van mij, daarom ga ik niet weg’.

‘Daarom ga je niet ver weg’. Langzaam, zinnend herhaalde de vreemdeling dit en dacht er aan hoe zij den volgenden morgen om de Zuid gingen.

‘Ja, meneer, omdat ik veel van haar houd’.

‘Omdat je zoo van haar houdt?’ herhaalde de Hollander week.... en.... ineens toegevend aan een redenlooze opwelling stond hij op.

‘Geef me je hand....’

Het ventje deed 't vertrouwend, gaf hem zijn vrije rechterhand, heel niet verwonderd.

‘.... en breng me naar je moeder, ik wil haar vertellen hoe braaf je bent’.

En alsof 't zoo hoorde wandelden hand aan hand de vreemdeling en 't Madeireesje weg naar stille, nauwe, bochtige avondstraten. Door als keldergangen zoo donker en holklinkende straatjes, hellend, bochtig en nauw leidde het Madeireesje den Hollander onder de hoog boven hun hoofden flonkerende sterren.

De Hollander bleef stil, omdat hij door 't loopen over zijn uit lichte ontroering geboren spontaneïteit kwam te beplannen, wat hij eigenlijk zeggen zou.

Wat zou die vrouw wel denken?... en... haar man?... Haar man.... dit woordje wierp plots een dam in de vloeiing van zijn gedachtenstroom.... bracht hem met zichzelve in een verlegenheid, welke hij voelde als absurd.... want

waarom moest hij dit zoo zeer onaangenaam voelen...? toch kon hij niet nalaten te vragen;

‘En wat is je vader?’

Door 't afwachtend luisteren op 't even uitblijvend antwoord hoorde de Hollander schrikkend zijn helderen stap in de gangholte van nauw, donker straatje, lijk een dief in stil huis het door zijn toedoen kraken van traptreden.

‘Ik heb geen vader’, kwam 't stemmetje dof.

Hij drukte even in medegevoelen-te-kennen-geven het kleine handje, want meende iets droefgeestigs in 't stemmetje naast hem te hooren.

Maar ineens deze gedachte: Ik heb geen vader?.... wat bedoelt hij daarmee.... onecht kind?.... dus zou.... neen.... hè, idioot gepieker.... en 't droeve in die woorden dan, wees dat niet op kort-geleden sterfgeval?

Toch lag hem de vraag op de lippen: ‘is hij allang dood?’... maar hij durfde haar niet uiten.... om 't arme ventje, maakte hij zichzelve diets. En om 't ventje duwde hij de opwellende lust maar kalm terug te gaan weer neer en trachtte zich een voorstelling te maken van de omgeving, waar hij zou belanden.

't Was natuurlijk een armoedig huisje. De vrouw, de moeder van zoo'n schattig kereltje, moest wel mooi zijn. Hij stelde zich voor: een jonge soepel-lenige verschijning, wier schoonheid haar armoedige plunje moest maken tot artistieke drapeering.

Dan zou hij zeggen.... dat hij haar zoontje zelf eens bracht, om haar te vertellen hoe'n aardig braaf ventje hij 't vond.... als ze tenminste Engelsch verstond.... o.... hij zag zich daar al onbeholpen staan.... en als zij nu eens bij haar schoonheid nog jong was.... een vrouw, alleen met een kindje.... wat moest ze dan eigenlijk denken.... een fatsoenlijke vrouw.... fatsoenlijke. - O, dat hij als zoo dikwijls in zijn spontaneïteit weer niet om de onoverkombare conventiedingen had gedacht.... een vreemdeling.... een heer, goed-gekleed.... die lief was tegen 't jongetje van een armoedige, jonge vrouw.... zij zou zich misschien grof-be-leedigd voelen.... teruggaan?... ja, hij moest maar teruggaan.... 't zou pijnlijk worden.... maar 't ventje, dat hem zoover geleid had.... 't was toch te gek.... - Hij

keek eens naar 't donker figuurtje, met hem voortgaande in huizen-schaduw van sterrenschemering. - .... Hoe dat ventje toch vertrouwen in hem had.... die kon toch verklaren.... verklaren?.... wat eigenlijk.... iets anders, dat een vreemde meneer aardig tegen hem geweest was.... en hem geld gaf.... geld.... wat zou hijzelf in een cynische bui daarvan zeggen?.... o, hij voelde zich diep verongelijkt door den schijn, die zijn daad nu ineens treffend voor zijn innerlijk aanschouwen toonde - ... God, dan... dan zou 't toch pijnlijk worden.... pijnlijk deze lieve vluchtige ontroering.... dan was 't maar beter even zich te voelen gek doen tegenover 't ventje....

Hij liet het handje los, en wilde juist zeggen, dat hij maar terugging.... toen 't ventje, op een klein drafje wegliep zeggend: ‘Ik ga moeder waarschuwen’.

De Hollander verschrikt stond stil.... zoo ineens alle gelegenheid weg 't ventje alleen te laten.... Steeds nog met kinderachtige lust op een holletje weg te draven, tuurde hij naar den op een donkeren, gesloten huisgevel wademenden rossen schemergloed van roode lantaren.

Daaronder was 't ventje een zijdeurtje ingegaan.

Kijk, daar doemde 't figuurtje in de rossige schemering weer op, wenkte hem....

Hij ging....

En liet zich beduusd door 't vreemde, bijna avontuurlijke naar binnen geleiden, een donkere gang in, die hij op den klank hunner schreden als lang en smal merkte.... toen.... ineens zeefde mandoline-getokkel moeizaam door den muur naast hem en zacht gelach.... hij schrikte, begon vaag iets te vermoeden.... kón, wìlde niet gelooven.... tot opeens voor hem opengaande deur hel goud licht tegen den gangwand ketste.

Het gelach en mandoline-getjingel was opgehouden, en een wachtende verwondering was in de stilte....

Hij wist nu toch zeker.... 't kon niet anders.... aarzelde.... maar keek naar 't ventje dat hem glimlachend met de groote-donkere, vertrouwensvolle Kindeke-Jezus-oogen aanzag - trad een kamer binnen.

Veel kleuren.... veel glanzend licht.... van parfum zwangere sigaretten-rook....

Een lachende vrouw in wijd plooiige, kleurige bébé trad op hem toe, zeide met lieve stem: ‘Good bye, Sir’....

Hij zag dat zij oud was, zwaar-dik.... keek verwezen rond.... zag jongere vrouwen zitten, lachend kwasi verlegen.... een met mandoline.... wist met een schrikje, verweet zichzelve niet te voelen heftiger teleurstelling....

LOUIS CARBIN.

Javaansch christendom.

In de statistiek der Inlandsche Christenen, behoorende tot de zoogenaamde zendingsgemeenten, over 1905, als bijlage aan het Koloniaal Verslag van 1906 toegevoegd, vindt men bij de residentie Pekalongan in eene met kleine letters gedrukte noot aangeteekend, dat de meesten dier Christenen volgelingen zijn van den Inlandschen ‘hulpzendeling’ Sadrach. Gelijksoortige aanteekeningen worden aangetroffen in de statistieken over 1901 en 1902, ten aanzien van Djokjakarta en Kedoe, in die over 1903 ten aanzien van Kedoe alleen, en in die over 1904 ten aanzien van Pekalongan en Kedoe. Dit is de lakonieke vorm, waarin aan de Vertegenwoordiging en het volk van Nederland officieel mededeeling wordt gedaan van eene belangrijke godsdienstige beweging in Midden-Java, welke in dubbel opzicht een nationalistisch karakter draagt. De beweging is namelijk nationalistisch als zijnde eene poging om het geïmporteerde Christendom der Europeanen in een specifiek Javaansch kleed te steken, en tevens omdat zij in den grond eene emancipatie ten doel heeft uit het vaderlijke gezag, door de in Nederland gevestigde zendingslichamen en hunne vertegenwoordigers in Indië veelal uitgeoefend over de Inlandsche bekeerlingen en de Inlandsche kerkelijke vereenigingen. In hoever deze beweging uit een ethisch en dogmatisch oogpunt toejuiching dan wel het omgekeerde verdient, is eene vraag, welke ik mij niet geroepen acht te bespreken. Alleen als nationalistisch verschijnsel komt het mij wenschelijk voor de beweging in breeder kring bekend te maken dan die der vrienden van de zending der Gerefor-

meerde Kerken, in welken kring zij tot dusverre nagenoeg uitsluitend de aandacht trok.

I.

Bij zijne vele goede eigenschappen heeft de Javaan de minder goede van op theologisch gebied geen scherpe denker te zijn. Hij heeft eene besliste voorliefde voor mystiek en occultisme, en met de meest mogelijke onpartijdigheid heeft hij sedert eeuwen zijne, waarschijnlijk oud-Polynesische, animistische begrippen doen samengroeien met het Hindoeïsme en den Islam, hem door vreemde overheerschers gebracht. Zij, die door hunnen arbeid als zendeling het best in de gelegenheid waren om het gemoeds- en geestesleven van den Javaan persoonlijk te leeren kennen, zijn ten deze eenstemmig[1]. Men heeft hier te doen met een eigenaardig synkretisme, waarmede geenszins te vergelijken is het verschijnsel elders, ook in Nederland, niet onbekend, dat, vooral onder de minder ontwikkelde standen, de kennis der dogmatiek van hun kerkgenootschap bij velen gering is, en hier en daar zelfs nog sporen van het vroegere Heidensche bijgeloof zijn op te merken. Met het oog op het specifiek Javaansche van dit synkretisme wordt daaraan gewoonlijk de naam van Javanisme gegeven. Het verschijnsel treft te meer, omdat diezelfde Javaan op ander, naar Europeesche begrippen minder belangrijk, gebied eene onderscheidingsgave bezit, waarover een gewoon mensch verbaasd staat. Zoo zal zelfs de man uit het volk, die zich in Nederland in den regel al heel weinig om dergelijke dingen bekommert, op Java een fijn gevoel hebben voor etiquette en ceremonieel, voor hooger of lager maatschappelijk standpunt, voor de patronen van *batik*, welke voor ieder of voor elke gelegenheid passen, voor de soorten van spijzen of toespijzen, bij eenige godsdienstige of huiselijke feestviering te nuttigen, enz enz. Maar men zal bedrogen uitkomen, wanneer men, niet alleen aan den man uit het volk, doch ook aan personen uit de hoogere standen vraagt, of zij zich rekenschap geven van het onderscheid tusschen

1) Zie laatstelijk het referaat van Alkema: Geestelijke stroomingen op Java in verband met de zending, opgenomen in het Orgaan der Nederlandsche Zendingsvereeniging, jaargang 1904, p. 101 en vv.

het strenge, zij het weinig ethische monotheïsme van den Islam, dien zij heeten te belijden, en de uitingen van natuurdienst of Hindoesch pantheïsme, welke men telkens bij hen opmerkt, ook wanneer zij het Hoogste Wezen met den naam Allah aanduiden. De geniën van den Islam worden op Java geregeld verward met de zielen der afgestorvenen en met de godheden uit het Hindoe-pantheon. Het Boeddhistische Nirwana loopt ineen met het paradijs van Mohammad, en de *hoeri's* uit het laatste worden gewoonlijk met den naam der Hindoesche hemelnymfen, de *widodari's*, aangeduid. De Mohammedaansche hel wordt vereenzelvigd met de Boeddhistische *sangsoro*'s, d.w.z. de aan het materieele bestaan inhaerente kwellingen. Het logisch onvereenigbare van een persoonlijk voortbestaan na den dood, en van de verwachting eener absolute gerechtigheid alsdan individueel te ondervinden[1)], met het verdwijnen in eene eeuwige rust, als einddoel van 's menschen bestaan, schijnt aan den Javaan te ontsnappen, en in elk geval stelt hij in het belijnen van dergelijke abstracties, zelfs wat de hoofdbeginselen betreft, blijkbaar geen belang. Terwijl hij op het gebied van uiterlijkheden, naar Europeesche begrippen, muggen zift, slikt hij op dat der dogmatiek kemelen door, en is hij van nature een fusionist. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat een analoog verschijnsel zich voordoet in zijn rechtsbewustzijn. Ook dit is een mengsel van waarschijnlijk oorspronkelijk Inlandsche met Hindoesche en Mohammedaansche elementen, zonder dat één dier elementen kan gezegd worden den boventoon te voeren ten aanzien van het recht in het algemeen. Een merkwaardig gebrek aan bewustzijn omtrent de leidende beginselen gaat ook op dit gebied gepaard met de meest minutieuse, en soms van dorp tot dorp verschillende, onderscheidingen omtrent naar Europeesche begrippen weinig beteekenende agrarische rechten en verplichtingen[2)]. Hiermede mocht wel iets meer rekening worden gehouden door hen, die van de zelfstandige ontwikkeling der Javaansche instellingen en gebruiken in de toekomst een nationaal privaatrecht verwachten, beantwoordende

1) Dat het persoonlijke voortbestaan en de absolute gerechtigheid hiernamaals in den Islam in een allesbehalve verheven vorm werd gegoten, is een punt, hetwelk hier buiten bespreking moet blijven.
2) Zie het bekende Eindresumé, dl. I, *passim*.

aan de eischen van het maatschappelijke verkeer, nu onder de Javanen andere economische behoeften beginnen te ontstaan dan die van den kleinen landbouw of van den handel van marskramers of *waroeng*-houders.

Deze geestesrichting schijnt tevens de neiging van den Javaan tot occultisme te verklaren. De geheime wetenschap is het dwaallicht, dat hij najaagt; terwijl zijne belangstelling in naar Westersche begrippen meer te waardeeren kennis doorgaans niet verder gaat dan utiliteitsredenen aangeven. De geheime wetenschap heet *ngèlmoe*[1]. Zij is van verschillende soort. Zoo heeft men eene *ngèlmoe* om rijkdom, eene andere om eene schoone vrouw te erlangen, en weder anderen om ongestraft misdrijven te plegen, om na zijn dood in een beteren vorm, b.v. als Resident(!), te worden herboren, enz. enz. Om zich van eenige soort van geheime wetenschap te bedienen, moet men de *rapal's* of tooverformulieren van zoodanige wetenschap kennen, en de *sarono*'s of handelingen verrichten, waardoor aan die formulieren het gewenschte gevolg wordt verzekerd. De tooverformulieren zijn een waar abracadabra, waarin elementen van de meest heterogene herkomst elkander ontmoeten.

De hier gemaakte, en, tot goed begrip van hetgeen volgen gaat, noodzakelijke opmerkingen omtrent het Javaansche geestesleven, komen natuurlijk niet overal op het eiland, noch bij alle Javanen, gelijkelijk aan het licht. Het meest typisch uit zich dat geestesleven in Midden-Java's binnenlanden, minder in West-Java, waar de Islam over het algemeen dieper wortels heeft geschoten, en het minst op de handelsplaatsen langs het Noorderstrand, waar de bevolking, door voortdurende aanraking met Arabieren en andere sterk geïslamiseerde vreemdelingen, dien godsdienst over het algemeen beter kent en opvolgt. Zoo ook treft men zelfs in de binnenlanden van Midden-Java, vooral in de groote bevolkingscentra, min of meer talrijke groepen aan van Javanen, van

1) Ontleend aan het Arabische woord *'ilm*, hetwelk in den vorm *ilmoe* in het Javaansch de werkelijke wetenschap beteekent. Zoo ook bezigt de Javaan het Arabische woord *'âlim*, d.w.z. geleerde, minder voor iemand die geleerd is, dan die er als een geleerde uitziet. Wil hij van een ‘geleerde’ in Europeeschen zin spreken, dan bezigt hij ook in enkelvoudige beteekenis het woord *ngoelomo*, afgeleid van het Arabische *'olamâ*, d.w.z. het meervoud van *'âlim*.

wie men hetzelfde kan zeggen, en die, met de Inlandsche geestelijkheid, de hadji's, de Arabieren en soortgelijken, zich kenmerken door eene meer getrouwe naleving hunner godsdienstplichten. Deze vormen echter eene van de massa der bevolking, de zoogenaamde 'rooden'[1], afgescheiden maatschappij. Maar zelfs bij hen, die als de meer ernstige aanhangers van den Islam worden aangemerkt, zijn in den regel alle sporen van het nationale karakter op geestelijk gebied geenszins uitgewischt, en hierin ligt de verklaring van de voorliefde, welke ook bij dit gedeelte der bevolking merkbaar is voor de mystieke devoties der Mohammedaansche godsdienstige broederschappen, boven de scherp belijnde dogmatiek en de gereglementeerde godsdienstoefeningen van den Sonnietischen, of, gelijk men gewoonlijk zegt, orthodoxen Islam. Zij, die ten deze van een meer positieven geestesaanleg zijn, en daarom op godsdienstig gebied klaarheid boven nevel verkiezen, vormen eene zoo kleine minderheid, dat hun aantal tegenover de massa der Javaansche bevolking niet medetelt. Hetzelfde is het geval met de weinigen, meerendeels uit de hoogere standen, die door hunne aanrakingen met Europeanen en met de tegenwoordig onder velen dezer gangbare begrippen, tot een zeker scepticisme, zoo niet tot eene negatie der Hoogere Dingen, zijn gekomen, om van de enkele Javaansche aanhangers van het Westersche spiritisme en de theosophie niet eens te spreken.

Het is allerminst te verwonderen, dat de aangeboren voorliefde der Javanen voor hetgeen men eene soort van geestelijke hutspot zou kunnen noemen, zich ook niet geheel verloochent bij de nog kleine minderheid hunner, die het Christendom belijden. De Europeesche leidslieden wisten echter tot dusverre te zorgen, dat ten deze bij de kudde het hek, althans niet op al te zichtbare wijze, van den dam geraakte. Nu en dan echter vindt men in de zendingsorganen feiten vermeld, welke aantoonen, dat eene goede kerkelijke politie in de Javaansche Christengemeenten geenszins overbodig is. Nog onlangs las men, dat zelfs in de Christengemeente van Modjowarno telkens tegen Javaansch bijgeloof

1) Omgekeerd noemt de Javaan zijne hier bedoelde meer kerksche geloofsgenooten, niet gelijk men in Nederland doet, de 'zwarten', of de 'groenen', maar de 'witten'.

moet worden gestreden[1]. Zoo werd ook kort geleden uit Poerworedjo gemeld, dat een, naar het scheen overtuigd, Christen Javaan bleek, ondanks zijn Christendom, den kost te verdienen met het uitrekenen van goede en kwade tijdstippen; terwijl een ander Christen Javaan verklaarde het Bijbelsche scheppingsverhaal en de evolutieleer beiden voor waar te houden[2]. Dergelijke intellectueele combinaties zijn bij een Javaan denkbaar te goeder trouw.

De beweging nu van den in den aanhef dezes genoemden 'hulpzendeling' Sadrach is eene poging, om met het Christendom in beginsel hetzelfde te doen, als de Javanen onbewust met het Hindoeïsme en met den Islam gedaan hebben, namelijk om het Christendom met de reeds bij de bevolking bestaande godsdienstbegrippen in verband te brengen, en het met dezen te doen samengroeien tot een nieuwen nationalen godsdienst. Zijn streven is niet daarop gericht om eenheid te verkrijgen door te onderzoeken, wat de verschillende godsdiensten gemeen hebben, en dat gemeenschappelijke als uitgangspunt aan te nemen van een nieuw universeel geloof, langs eclectischen weg te fabriceeren uit hetgeen in elk dier godsdiensten uit een independent oogpunt het beste schijnt, gelijk de Groot-Moghol Akbar in de 16de eeuw heeft getracht te doen. Eene dergelijke poging, ofschoon berustende op eene miskenning van het organische ontstaan der godsdiensten, geeft toch blijk van eene zekere mate van philosophischen zin, en in elk geval van ernstig nadenken. Sadrach daarentegen zoekt de eenheid in eene zuiver mechanische vermenging. Voor deze plant is, blijkens het hierboven medegedeelde, Midden-Java een bij uitstek geschikte bodem, en het is dan ook niet te verwonderen, dat hij aldaar reeds voorloopers heeft gehad, wier pogingen evenwel van veel minder beteekenis en zonder blijvende gevolgen zijn geweest.

II.

In het tijdvak der Oost-Indische Compagnie heeft steeds

1) Zie Mededeelingen van het Nederlandsche Zendelinggenootschap, dl. L (1906), p. 127, 128, 130.
2) Zie Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland, jaargang 1903, p. 108.

als beginsel gegolden, dat het Christendom in Azië, ook onder de Inlanders, hetzelfde karakter moest dragen als in Nederland. Door hunne bekeering moesten zij breken niet alleen met hun godsdienstig, doch ook met hun maatschappelijk verleden. Zij gingen over tot den rechtstoestand der Europeanen; zij moesten zich, volgens de Bataviasche kerkordening van 1643, 'oock uyterlyck in hare habyten confirmeeren naer de maniere van de Nederlanders', en het aanleeren der Nederlandsche taal hunnerzijds werd van overheidswege zooveel mogelijk bevorderd[1]. Alleen in de Molukken trof men Inlandsche Christenen aan, die wel den godsdienst hnnner overheerschers hadden aangenomen, maar bij dien overgang niet tevens hadden gebroken met hunne vroegere levenswijze, kleederdracht en dorpsinstellingen, voor zoover, naar hunne opvatting, een en ander vereenigbaar was met Christelijke begrippen. Over deze zoogenaamde Negorij-Christenen waren echter de predikanten in het algemeen zeer slecht te spreken. Zij schijnen namelijk niet slechts hunne vroegere 'uyterlycke habyten', meer dan met het Christendom overeenkwam, te hebben behouden, maar ook de vereering van de beschermgeesten hunner dorpen en andere 'Duyvelen' ondanks hunne bekeering te hebben voortgezet[2].

De eerste poging op Java om het aannemen der Christelijke Heilsleer door Inlanders los te maken van een overgang hunnerzijds tot de Europeesche maatschappij, ook wat taal, levenswijze, kleederdracht, enz. betreft, werd aangewend door den in 1714 overleden Raad van Indië, Chastelein, die bij testament zijn landgoed Depok met aanhoorigheden had vermaakt aan zijne in vrijheid gestelde Christen slaven en hunne afstammelingen, om aldaar eene kerkelijke gemeente te vormen, waarvan de leden zich naar het uiterlijk niet van gewone Inlanders zouden onderscheiden, onder hoofden en godsdienstleeraars van hunne eigene natie zouden staan, en de kern zouden vormen van verdere evangelisatie in hunne omgeving[3].

1) Zie b.v. de Plakaten van 8/11 Juni 1641 en 25 November 1717, bij Van der Chijs: Nederlandsch-Indisch Plakaatboek, Batavia 1885-1900.
2) Zie b.v. het 'Historisch ende grondich verhael' van den Ambonschen predikant Danckaerts, herdrukt in de Bijdragen tot de Taal-, Land-en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, Nieuwe Volgreeks, dl. II (1859), p. 110,111.
3) Zie Beukhof: Cornelis Chastelein en de stichting der Christengemeente te Depok, in het Nederlandsch Zendingstijdschrift, zevende jaargang (1895), p. 193 en vv.

Het streven van Chastelein was dus wel gericht tegen het assimilatie-proces met Europeanen, dat de Vaderlandsche Kerk en de Overheid als inhaerent aan de bekeering beschouwden; maar hij bedoelde allerminst in het Christendom der Inlanders toe te laten, wat de bovenvermelde Bataviasche kerkordening 'heydense superstitiën' noemde. Dit werd op Java het eerst getracht in de vorige eeuw door een Indo-Europeaan, Coolen geheeten.

Coolen was de zoon van een Russischen vader en eene Javaansche moeder. Deze gemengde afkomst verklaart uit een anthropologisch oogpunt voor een goed deel zijne godsdienstige richting. In 1828 vestigde hij zich te Ngoro in het Modjokertosche, alwaar hij woeste gronden van het Gouvernement ter ontginning had gehuurd. Hij schijnt, ook naar het uiterlijke, eene indrukwekkende persoonlijkheid te zijn geweest. Levende en werkende als een Inlander, wist hij toch door takt en manieren, gezag en fortuin, bij zijne werklieden het bewustzijn levendig te houden, dat hij hun meerdere was. Hij sprak het Javaansch als de best ontwikkelde Inlander, en had daarbij eene zeldzame kennis van de Javaansche zeden, overleveringen, geschriften en begrippen. Als *gamelan*-speler en als vertooner van den *wajang* had hij zijn gelijke niet. Hij begon met onder zijne werklieden, en weldra in breeder kring, het Evangelie te prediken, doch op eene eigenaardige manier, namelijk in den vorm van eene op Java nog nieuwe *ngèlmoe*, en wel de *ngèlmoe* van Eroe Tjakro, den Rodjo Adil, d.w.z. den rechtvaardigen vorst. Onder dien naam verwachten de Javanen eene soort van nationalen Messias, die een groot Javaansch rijk zal stichten, welvaart en vrede zal doen heerschen en eene nieuwe *ngèlmoe* zal onderwijzen[1)].

Onze Heer Jezus-Christus zou dan de ware Rodjo Adil zijn, en de *ngèlmoe*, welke de Javanen verwachten, was de reeds door Hem gepredikte Heilsleer. Voor de introductie op Java

1) De komst van dezen Messias is hun voorspeld in de nog steeds bij het volk in herinnering voortlevende profetiën van den legendairen Hindoe vorst, Djojo Bojo, die omstreeks het jaar 900 heet geleefd te hebben. Zie Wiselius: De profetiën van Djojo Bojo, en Cohen Stuart: Eroe Tjakra, beide opstellen te vinden in de Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indié, Derde Volgreeks, dl. VII (1873).

van deze *ngèlmoe* stelde Coolen *rapal*'s samen, bestaande uit de Twaalf Artikelen des Geloofs van den Heidelbergschen Catechismus, de Tien Geboden, het Onze Vader en eenige andere gebeden, alles in de taal en den vorm, bij de gewone *rapal*'s gebruikelijk, iets hetwelk natuurlijk niet mogelijk was, zonder dat ook de inhoud er door werd aangedaan. Hij interpreteerde de Schrift op zijne eigene wijze, in verband met de Javaansche legenden en denkbeelden. Des Zondags en op de andere Christelijke feestdagen ging hij voor bij de godsdienstoefening. Deze had plaats naar eene door hem uitgedachte liturgie. De godsdienstoefening begon met het aanheffen der geloofsbelijdenis op de zangerige wijze, bij het voordragen van Javaansche poëzie in zwang. Men begaf zich naar het bedehuis en verliet het onder de tonen van den *gamelan*. Des avonds werd de *wajang* als hulpmiddel gebruikt, om het in de kerk gehoorde te verduidelijken, en den dag in eene stichtelijke stemming te eindigen. Doop en Avondmaal bediende Coolen niet. Wat meer zegt, de drang, spoedig onder zijne aanhangers merkbaar, om althans den Doop te ontvangen, werd door hem zoo lang mogelijk tegengewerkt[1)], dewijl daartoe de hulp van een Europeeschen predikant en aansluiting bij de gemeente te Soerabaja noodig was, en hij vreesde, dat door een en ander het specifiek Javaansche karakter van zijn arbeid zou verloren gaan. Zijne kudde moest van de gevestigde Kerk geïsoleerd blijven. En het gevaar, dat hij van aanrakingen met de gemeente te Soerabaja duchtte, was niet denkbeeldig, aangezien reeds eenige jaren te voren aldaar enkele belangstellende Christenen de evangelisatie onder de inheemsche bevolking met goeden uitslag hadden ter hand genomen, doch naar de oude opvatting dat overgang tot het Christendom ook eene uiterlijke assimilatie met Europeanen medebracht. Bij Coolen werd het wijzigen der Javaansche kleederdracht, het dragen van kort haar, het afleggen van den hoofddoek bij de godsdienstoefening, het aannemen van een Europeeschen, liefst Bijbelschen, naam, en wat dies meer zij van gebruiken bij de bekeering elders, niet toegelaten. Dat bij de predikanten geen steun te verwachten was voor zijne eigenaardige opvattingen, leverde

1) Eerst in 1843 lieten een 35-tal zijner volgers zich te Soerabaja doopen.

misschien een nog meer afdoenden grond op, waarom hij isolement wenschte. Ofschoon hij onder zijne aanhangers de tucht streng handhaafde, liet hij de polygamie toe, omdat hij die geenszins beschouwde als een beletsel tegen een zedelijk en ingetogen leven. Hij meende dit door zijn eigen voorbeeld te bewijzen[1].

Hoe grooten invloed Coolen ook door zijne persoonlijkheid en door zijn standpunt van *goeroe* of leermeester in de nieuwe *ngèlmoe* uitoefende[2], zoo is toch zijne gemeente niet blijvend geweest. Hij had nooit zijne volgers kerkelijk willen organiseeren, zoodat de gemeente met hem stond en viel. Toen zijn contrakt met het Gouvernement was afgeloopen, en hij ophield landheer te zijn, bleef hij wel te Ngoro wonen, maar misten zijne aanhangers een territoir, als centraalpunt, waarvan de godsdienstige beweging uitging, en waar die beweging zich kon ontwikkelen zonder door aanrakingen met andersdenkenden te worden verzwakt. Het getal der aanhangers van Coolen te Ngoro nam geleidelijk door verhuizingen naar elders af, en de kleine groepen hunner, in den omtrek gevestigd, waren niet van voldoende beteekenis om brandpunten der beweging te worden. Zij hadden trouwens geene personen in hun midden met eigenschappen om de rol van leider op zich te nemen. Daarbij kwam, dat Coolen, door de gebreken van den ouderdom, langzamerhand niet meer dezelfde persoonlijkheid was gebleven, en vooral dat de meest ernstigen onder zijne bekeerlingen onder den invloed kwamen van den zendeling Jellesma, die zich in 1848 te Dinojo nabij Soerabaja, en in 1851 te Modjowarno vestigde. Deze, dien men als den grondlegger der zendings-gemeenten in Midden- en Oost-Java kan aanmerken, vatte het denkbeeld van Chastelein weder op, dat wel is waar de

1) Zie Poensen: Mattheus Aniep, eene bijdrage tot de geschiedenis van de zending op Oost-Java, in de Mededeelingen van het Nederlandsche Zendelinggenootschap, dl. XXIV (1880), p. 333 en vv., speciaal p. 344 en vv.; Dezelfde: Johannes Paq-Dasimah, Ibid., dl. XXVII (1883), p. 161 en vv., speciaal p. 166 en vv.; Harthoorn: Bezoekreis, Ibid., dl. V (1861), p. 258 en vv., 275 en vv.

2) Evenals de Javanen met de *goeroe's* van hunnen landaard doen, werd Coolen door hen als ‘Kiahi Ngoro’ betiteld, met al de gevolgen van dien ten aanzien van de mystieke verhouding, naar de Javaansche opvatting, tusschen een leermeester in de occulte wetenschappen en zijne leerlingen bestaande.

Inlander, Christen wordende, daarom nog niet behoeft op te houden Inlander te zijn, wat zijn uitwendig voorkomen en zijne materieele levensomstandigheden betreft, maar zeer stellig moet breken met zijne mystiek, zijn occultisme en zijne Mohammedaansche familieverhoudingen. Van Javanisme in het Christendom kan, bij deze opvatting, geen sprake zijn, zoodat eene Inlandsche en eene Europeesche gemeente alleen mogen verschillen in de taal der godsdienstoefening en dergelijke niet-principieele punten meer. Deze opvatting kan men zeggen, dat zoowel door de Protestantsche als door de Roomsch-Katholieke zending sedert op Java algemeen is aanvaard. Zij heeft echter tot nu toe geene bekeering in massa, doch slechts het ontstaan van betrekkelijk weinige en meestal kleine Inlandsche gemeenten ten gevolge gehad. Wat Coolen betreft, hij geraakte te Ngoro hoe langer hoe meer geïsoleerd. Op Nieuwjaarsdag van 1863 vereenigde de toen meer dan 90-jarige grijsaard voor het laatst degenen, die hem nog niet vergeten waren, ten zijnent, en sprak hen toe om hen aan zijn onderwijs te herinneren. Velen, ook van hen, die zich bij de zendingsgemeenten hadden aangesloten, hadden aan de uitnoodiging gevolg gegeven om hun vroegeren *goeroe* nog eens te bezoeken. Dit was echter zijn laatste optreden. Gehoor, gezicht en spraak begonnen bij den vroeger zoo krachtigen man te verzwakken; zijn geest werd dof, en na een eenzaam leven van nog enkele jaren overleed hij zonder een noemenswaardigen kring van aanhangers achter te laten. Hij werd begraven in de doodkist, welke hij reeds als landheer voor zich had laten gereed maken, en welke van ouds als een meubel stond in het vertrek, waarin hij huisde, zijne maaltijden nuttigde, en zelfs bezoeken ontving. In die doodkist bewaarde hij ook zijn Statenbijbel. De weinigen, die nog persoonlijke aanrakingen met hem hadden onderhouden, gingen over tot de naburige zendingsgemeenten, voor zoover zij zich niet in de massa der Onchristenen verloren[1)].

III.

Eene nieuwe poging om een eigen Christendom voor de

1) Zie Poensen, t.a.p., dl. XXIV, p. 344, 352, 354 en vv., 370, 371.

Javanen te doen ontstaan, ditmaal van een Javaan zelf uitgaande, en dus in den grond een meer organisch karakter dragende dan die van Coolen, was het optreden in het Japarasche van een gewezen kluizenaar, Kiahi Toenggoel Woeloeng geheeten. Men weet, dat het zich terugtrekken van de wereld bij de Javanen in hoog aanzien staat[1)], en wel niet in den vorm, welken de Islam kent, namelijk de godsdienstige afzondering in eene moskee, maar in den vorm van het Hindoesche kluizenaarsleven, liefst in de wildernis. Aan het kluizenaarsleven is de beoefening van *ngèlmoe*'s altijd verbonden. Toenggoel Woeloeng kwam, na jaren lang op den berg Kloet in het Kedirische in de eenzaamheid te hebben verblijf gehouden, in aanraking met den zendeling Jellesma, die hem en zijne vrouw doopte, bij welke gelegenheid hij den naam van Ibrahim aan zijn vorigen toevoegde. Onder dien naam stond hij sedert bekend. Een afschrift van de Tien Geboden, dat hij, volgens sommigen in zijne kluis onder zijn ligmatje zou hebben gevonden, en dat daar alleen langs bovennatuurlijken weg kon gekomen zijn, gevoegd bij het vermeende hooren van eene roepstem uit den Hemel, hadden hem bewogen het Christendom te zoeken. Daarna ontving hij verder onderwijs van Coolen, en reisde hij in de jaren 1852 tot 1855 in Kediri, Pasoeroean, Rembang en Soerabaja rond om diens opvatting van het Christendom onder zijne landgenooten te verbreiden. In 1856 verliet hij deze streken om zich met onderscheidene volgelingen te vestigen in het Japarasche, van waar hij afkomstig was. Vermoedelijk was aan deze verhuizing niet vreemd, dat hij weinig sympathiek bleek te zijn aan de zendelingen te Modjowarno en omgeving, terwijl Coolen's eigen evangelisatie, gelijk boven bleek, reeds sterk aan het achteruitgaan was[2)].

Naar de weinige, en zelfs grootendeels van een hem niet gunstig gezinden kant afkomstige, berichten omtrent Ibrahim

1) Althans in het midden der vorige eeuw. In den laatsten tijd schijnen het aantal kluizenaars en hun aanzien merkbaar te zijn verminderd.

2) Zie Harthoorn: Dagverhaal, in de Mededeelingen van het Nederlandsche Zendelinggenootschap, dl. II (1858), p. 146; Dezelfde: Bezoekreis, Ibid. dl. V (1861), p. 123; Coolsma: De Zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië, Utrecht 1901, p. 250; Adriaanse: Sadrach's kring, Leiden 1899, p. 40 en vv.

moet hij in elk geval geen gewoon man zijn geweest. Reeds zijn uiterlijk schijnt iets te hebben gehad, dat de aandacht op hem vestigde, al ware het slechts dewijl hij er niet uitzag als een gewone Javaan. Zoo droeg hij een langen baard, welk lichaamssieraad de Inlander hoogst zelden bezit. Evenals Coolen gaf hij aan zijne leer den naam van de *ngèlmoe*, door den Rodjo Adil onderwezen; maar in zoover week hij van dezen af, dat hij den Doop bediende, huwelijken sloot en eene zekere kerkelijke organisatie invoerde door, ten behoeve van zijne elders, dan waar hij woonde, gevestigde aanhangers, plaatselijke voorgangers aan te stellen. Zijne prediking was overigens eene tweede editie van die van Coolen, maar nog meer afhellende naar den Javaanschen kant. Uit de *ngèlmoe*, door den Rodjo Adil onderwezen, deduceerde hij, en gedeeltelijk plaatste hij daarnaast, onderscheidene andere *ngèlmoe*'s. Zijn onderwijs in de Christelijke leer illustreerde hij met Arabische spreuken, als bewijzen dat zeer veel van den Islam in het Christendom paste. Ook trad hij als wonderdokter op, b.v. door op het zieke lichaamsdeel te blazen of te spuwen onder het uitspreken van een *rapal*, en gaf hij voor nog in andere opzichten bovennatuurlijke krachten te bezitten. Een zendeling zeide van hem: ‘Hij zit vol *ngèlmoe*’. Terwijl voorts Coolen wel het Onze Vader, de Twaalf Geloofsartikelen, enz. de *rapal*'s van zijne *ngèlmoe* noemde, en, hoezeer aldus bij de Javanen misverstand opwekkende omtrent de mystieke kracht dier formulieren, toch niet blijkt ze als toovermiddelen te hebben gebruikt, noch zelfs aanbevolen, deed Ibrahim daarmede wat de Javanen met hunne onchristelijke *rapal*'s gewoon zijn te doen, namelijk de stukjes papier, waarop zij waren geschre ven als amuletten, geheime geneesmiddelen, enz. bezigen Maar het punt, waarin hij vooral van Coolen afweek, was zijne houding tegenover de Europeanen en speciaal de zendelingen. Hij beschouwde zich maatschappelijk als hun gelijke. Ofschoon in zijn tijd nog ieder Javaan, die geen aanzienlijk ambt bekleedde, voor een Europeaan nederhurkte, althans wanneer hij tot hem sprak, bleef Ibrahim staan, of verlangde hij op eenen stoel te zitten. Als godsdienstleeraar erkende hij geene suprematie van Europeesche zendelingen, maar behandelde hen als zijne collega's. Hij gaf het eerst

aan zijne leer den naam van ‘Javaansch Christendom’, in tegenoverstelling van het ‘Hollandsche Christendom’, dat de zending aan zijne landgenooten verkondigde. In zijne destijds nog ongehoorde houding tegenover de Europeanen, vond hij steun bij een rechterlijk ambtenaar te Semarang, den lateren Raadsheer Anthing, die een warm hart en eene steeds geopende beurs had voor de evangelisatie, en ook van oordeel was, dat de slaafsche eerbiedsbewijzen van den Javaan jegens zijne meerderen, vooral wanneer deze meerderheid niet verband hield met de uitoefening van een wettig gezag, onder Christenen misplaatst was. Eén van Ibrahim's zoons trad zelfs later in dienst van Anthing als helper in de propaganda, welke deze, na zijne overplaatsing naar Batavia, aldaar dreef. Dat Anthing met een en ander niet zal bedoeld hebben zich tevens voor Ibrahim's *ngèlmoe*'s partij te stellen, schijnt overbodig nader toe te lichten[1)].

Met alle gebreken, aan Ibrahim's prediking verbonden, schijnt hij toch op zijne manier eene krachtige overtuiging te hebben gehad van de waarheid en van de toekomst van het Christendom op Java. Van hem wordt verhaald, dat, toen hij eens hoorde van een plan tot het bouwen eener kerk in zekere zendingsgemeente, hij uitriep: ‘Bouw die kerk toch niet te klein, want alle Javanen zullen weldra Christenen worden’. Dit vertrouwen in zijne zaak was stellig een machtige faktor bij het slagen zijner prediking, niet minder dan zijne vervorming van het Christendom naar de onder zijne landgenooten van ouds gangbare begrippen. Dat hij slaagde, was niet twijfelachtig. Niet alleen zijne rechtstreeksche leerlingen, die hij zijne ‘kinderen’ noemde, maar de bevolking in het algemeen koesterde voor hem een bijgeloovigen eerbied. Reeds zijne evangelisatie in Oost-Java had tal van individueele bekeeringen tengevolge gehad; maar toen hij in het Japarasche zijn eigen nationaal Christendom ging verkondigen, was de uitslag nog veel treffender, zoodat hij verschillende gemeenten kon vormen, en later door hem zelfs een tweetal belangrijke dessa's, Bondo en Banjoetowo, uitsluitend uit Javaansche Christenen

1) Zie Coolsma, t.a.p., p. 151, 153, 257; Adriaanse, t.a.p., p. 41, 43, 44, 45.

bestaande, werden gesticht. De Doopsgezinde zending, welke zich reeds in 1853 te Japara had gevestigd, en in de eerstvolgende jaren niet zonder vrucht, zij het op bescheiden schaal, werkzaam was geweest, werd door Ibrahim's optreden niet slechts tot stilstaan gebracht, maar verloor zelfs onderscheidene harer schapen. De zendelingen klaagden bitter, dat Ibrahim en zijn aanhang voor hen eene ‘kwelling des geestes’ opleverden.

Met dat al was de beweging van Ibrahim evenmin blijvend als die van Coolen. Toen hij in 1884 overleed, werd hij opgevolgd door zijn kleinzoon Roestiman, die een geheel ander persoon bleek te zijn dan zijn grootvader. Wel verre van de antithese tusschen ‘Javaansch’ en ‘Hollandsch’ Christendom voort te zetten, gaf hij spoedig blijken van toenadering tot de Doopsgezinde zending, iets dat van zelf medebracht een overboordwerpen van de meest typische eigenaardigheden van Ibrahim's evangelisatie. Reeds in het volgende jaar liet hij zich met eenige volgelingen door één der zendelingen op nieuw doopen, en in de gemeente van dezen opnemen. In 1886 gingen nog vele andere ‘Javaansche Christenen’ over. Misschien was aan dezen omkeer niet vreemd het gerucht, dat, onmiddellijk na Ibrahim's sterven, zijn baard op onverklaarbare wijze verdwenen bleek, iets waarin velen een teeken zagen, dat hij den toorn des Allerhoogsten had opgewekt[1]. De meesten van Ibrahim's aanhangers bleven desniettegenstaande bij hun eigen Christendom. In 1890 bedroeg hun aantal stellig nog meer dan 1000, tegenover hoogstens 400 Christenen der Japarasche zendingsgemeenten, een cijfer dat lang ongeveer stationnair bleef. Eerst in de laatste jaren schijnt de aansluiting bij die zendingsgemeenten eene grootere beteekenis te hebben verkregen. In 1900 bedroeg het getal der daartoe behoorende Inlandsche Christenen reeds bijna 1700, en in 1904 bijna 1900. Van de ‘Javaansche Christenen’ in het Japarasche ontbreken verdere gegevens. Vermoedelijk is het met hen, nu geene leidende persoonlijkheid meer aan hun hoofd stond, gegaan als met de Christenen van Coolen,

1) Dit feit werd mij medegedeeld door den oud-hoogleeraar Poensen, destijds zendeling te Kediri, die als zoodanig herhaaldelijk met Ibrahim is in aanraking gekomen.

d.w.z. hebben zij zich in hunne Mohammedaansche omgeving opgelost, voor zoover zij zich niet aansloten bij de zendingsgemeenten. Het kan ook zijn, dat een deel hunner de gelederen van het Leger des Heils heeft versterkt, of in het thans te bespreken kerkgenootschap van Sadrach is getreden[1]. Hetzelfde geldt van de trouwens niet talrijke, aanhangers van Ibrahim in het Semarangsche.

IV

Het 'Javaansche Christendom' was intusschen in 1869 door Ibrahim's leerling Sadrach overgebracht naar de residentiën Kedoe en Banjoemas, van waar het zich weldra over de omliggende gewesten uitbreidde. De uitslag der propaganda in die streken overtrof alles, wat men te voren in het Modjokertosche en Japarasche had waargenomen. Sadrach heette als kind Radin of Radin Abas. Hij was in het Japarasche geboren, en had in zijne jongelingsjaren verschillende Mohammedaansche godsdienstscholen in Midden-Java bezocht, waar hij, gelijk gebruikelijk is, niet slechts den Islam doch ook de *ngèlmoe*'s had bestudeerd. In 1851, toen hij aan de godsdienstschool te Djombang studeerde, kwam hij meermalen in aanraking met den zendeling Jellesma te Modjowarno. Eenige jaren later vestigde hij zich te Semarang in de wijk, welke aan de groote moskee grenst, en waar hij leefde te midden van eene sterk aan den Islam gehechte Javaansche bevolking, welke met die der Arabische wijk tal van aanrakingen had. In deze omgeving leerde hij van den theoretischen Islam meer dan op de godsdienstscholen in de binnenlanden mogelijk was. Tevens kwam hij te Semarang in aanraking met den zendeling Hoezoo en diens Inlandsche Christengemeente, en voelde hij dientengevolge den wensch bij zich opkomen zich daarbij aan te sluiten. Alvorens echter dien stap te doen, was hij door één zijner vroegere *goeroe*'s

1) Zie Adriaanse, t.a.p., p. 42, 43, 45 en vv.; Coolsma, t.a.p., p. 207, 208, 211, 212, 214, 216, 217, 243, 247; Koloniaal Verslag van 1901, Bijl. Q, p. 5, en van 1905 en 1906, Bijl. N, p. 7. Volgens den Indischen Regeeringsalmanak voor 1906 is het Leger des Heils o.a. te Pati gevestigd, en draagt één zijner officieren aldaar een Javaanschen naam.

in kennis gebracht met Ibrahim, tot wiens ‘Javaansch Christendom’ hij zich meer aangetrokken gevoelde, en tot wiens ijverigste helpers hij weldra behoorde. In 1865 of 1866 ging hij naar Batavia, voor zoover kan worden nagegaan, zonder een welomschreven doel, maar waarschijnlijk gedreven door de bij de bevolking der Javaansche hoogere godsdienstscholen zeer gewone zucht naar heen en weer trekken als bedelstudent, om niet te zeggen naar landlooperij. Door Ibrahim was hij aanbevolen aan den reeds vroeger genoemden Raadsheer Anthing, in wiens evangelisatie-arbeid hij behulpzaam was, en door wiens bemoeienissen hij in 1867 in de Buitenkerk te Batavia werd gedoopt. Bij die gelegenheid ontving hij den Bijbelschen naam van Sadrach. Na nog eenige maanden als colporteur en evangelist in de Ommelanden van Batavia te zijn werkzaam geweest, kwam hij in het begin van 1868 over land naar Japara terug, zich op zijne reis overal ophoudende, waar hij een predikant, een zendeling dan wel slechts een in de zending belangstellend Europeesch ambtenaar of particulier aantrof. Ook in Japara vond hij geen rust; hij reisde de Christenvestigingen in de meer Oostwaarts gelegen residentiën af, op dezelfde wijze als waarop hij van Batavia naar Japara was getrokken. Toen hij in het volgende jaar op laatstgenoemde plaats was teruggekeerd, ontmoette hij een ouden bekende van hem, die zich sedert met de evangelisatie in de toenmalige residentie Bagelen, thans een deel van Kedoe, had bezig gehouden, en hem overhaalde zich ter hoofdplaats Poerworedjo te vestigen[1)].

De evangelisatie in deze streek, gelijk mede in de naburige residentie Banjoemas was destijds het werk van een tweetal Indo-Europeesche dames, schoonzusters, vrome en ijverige Christinnen, maar wier theologische bagage, gelijk bij dergelijke overigens achtenswaardige persoonlijkheden wel meer voorkomt, blijkbaar niet zwaar was. Met Ibrahim onderhielden zij geestelijke betrekkingen, ja zelfs genoot deze nu en dan hare gastvrijheid. De Tien Geboden, het Onze Vader en de Twaalf Geloofsartikelen onderwezen zij, zoo goed of zoo kwaad het ging, aan een zeker getal Javanen, met wie zij bovendien in eigen kerkjes godsdienstoefening hielden. Veelal

1) Zie Adriaanse, t.a.p., p. 47 en vv.

bestond deze in het door één harer Inlandsche helpers voordragen van een op Javaansche zangwijze gezet stuk van het Nieuwe Testament, welk stuk dan door de voorgangster naar hare opvatting werd verklaard. De bedoeling was natuurlijk toe te juichen; maar of de exegese diep ging, valt te betwijfelen. Ofschoon zij door hare bekeerlingen hoog werden vereerd, en deze vereering, naar Javaansch gebruik, volgens onze begrippen soms wel wat overdreven schijnt te zijn geweest, matigden de beide ijveraarsters voor de goede zaak zich niet de bevoegdheid aan van de Sacramenten te bedienen. Zij lieten hare bekeerlingen doopen en aannemen door den predikant der officieele Protestantsche Kerk te Poerworedjo, totdat in 1869 de kerkeraad aldaar de zich aldus, naast de Hollandsche gemeente, gevormd hebbende Javaansche gemeente, niet langer als deel van genoemd kerkgenootschap meende te mogen aanmerken. De predikant achtte zich dientengevolge verplicht zijn dienstwerk onder de Javanen zooveel mogelijk in te krimpen, en verwees de gezusters met haren aanhang naar een zich in het vorige jaar in Banjoemas gevestigd hebbenden zendeling van de toenmalige Nederlandsch Gereformeerde Zendingsvereeniging[1]. Omtrent het zielental der bekeerlingen loopen de berichten zeer uiteen. De hoogste schatting is iets meer dan 1000; doch onbeteekenend was het werk in geen geval, en zeker is, dat de dames reeds met onderscheidene Inlandsche helpers arbeidden, toen ééne harer in 1869 als zoodanig ook Sadrach aannam voor den arbeid te Poerworedjo en omstreken[2].

Ofschoon dus Sadrach in eene ondergeschikte betrekking te Poerworedjo kwam, ging hij spoedig bij de evangelisatie zijn eigen weg, en reeds in het volgende jaar vestigde hij zich in de zuid-westelijk van Poerworedjo gelegen dessa Karangdjoso als zelfstandig godsdienstleeraar, zonder daarom de betrekkingen met zijne beschermster af te breken. Deze bleef hem haar vertrouwen schenken. Hare gezondheid werd echter weldra wankelend, en in 1876 overleed zij, na vooraf de zorg voor hare gemeenten aan Sadrach te hebben overge-

1) In 1873 hield de bemoeienis van de predikanten der officieele Protestantsche Kerk te Poerworedjo met de Javaansche Christenen geheel op.
2) Zie Adriaanse, t.a.p., p. 52 en vv.; Lion Cachet: Een jaar op reis in dienst der zending, Amsterdam 1896, p. 273 en vv.

dragen[1)], wiens prediking ondertusschen meer en meer opgang begon te maken. Eene gunstige omstandigheid was voor hem, dat in de streek ook onder de Mohammedanen eene godsdienstige beweging tot hervorming in Javaanschen geest merkbaar was. Eenige Mohammedaansche godsdienstleeraars namelijk verkondigden de aanstaande komst van den Rodjo Adil, en predikten, dat men in afwachting dezer gebeurtenis streng zedelijk moest leven, slechts met ééne vrouw mocht getrouwd zijn, zijn evenmensch moest liefhebben, en ieder naar zijne persoonlijke verdiensten moest eeren. De bevolking noemde deze leeraars *goeroe pametjo*, d.w.z. 'leeraars der voorspelling'. Sadrach wist hun nu te betoogen, dat de Rodjo Adil, dien zij verwachtten, reeds in den persoon van Jezus-Christus verschenen was, en hij deed zulks met zoo goeden uitslag, dat zij met hunne talrijke leerlingen naar hem over kwamen[2)].

V.

Sadrach gaf, zoowel op het gebied der dogmatiek, als op dat van den eeredienst en de kerkelijke organisatie, aan de beginselen van Coolen en Ibrahim meerdere vastheid en meerdere ontwikkeling. Hij stelde voorop, dat het Christendom, wil het op Java een nationale godsdienst worden, een ander Christendom moest zijn dan dat der Hollanders, of, zooals hij het noemde, van het 'Gouvernement'. Niet alleen in de officieele Protestantsche Kerk werd, volgens hem, een Gouvernements-Christendom gepredikt, maar even goed door de Protestantsche zending en door de Roomsch-Katholieken. Het Christendom, dat volgens hem voor Java paste, behoorde niet slechts de Javanen Javanen te laten, gelijk in de zendingsgemeenten, ten opzichte van kleeding, levenswijze en dergelijke uiterlijkheden meer; doch zoodanig nationaal Christendom moest tevens vasthouden aan de godsdienstige gebruiken en begrippen, sedert eeuwen op Java in eere gehouden. De

1) Een andere harer Inlandsche helpers, aan wien zij de zorg voor eenige gemeenten had overgedragen, trok zich na korten tijd terug.
2) Zie Adriaanse, t.a.p., p. 59 en vv., 75, 146, 147; Lion Cachet, t.a.p., p. 277 en vv.

leer door onzen Zaligmaker verkondigd, was de *ngèlmoe sadjati*, d.w.z. de ware *ngèlmoe*, welke, evenals alle andere *ngèlmoe*'s, zijne eigene *rapal*'s of tooverformulieren en zijne *sarono*'s of mystieke handelingen had voor de practische toepassing. De *rapal*'s waren vooral het Onze Vader, de Twaalf Geloofsartikelen en de Tien Geboden. Onder de *sarono*'s verstond Sadrach hoofdzakelijk het onderhouden der Tien Geboden, den Doop en de offermalen. Evenals indertijd de Joden, op grond van door hen niet begrepen profetiën, een Messias verwachtten, die tevens een aardsch koninkrijk zou stichten, evenzeer dwalen de Javanen, die de profetiën van Djojo Bojo in letterlijken zin opvatten, en aan een herboren Javaansch Rijk denken. De Rodjo Adil van Djojo Bojo, die zal verschijnen na een diep verdorven en rampzaligen tijd, die een afstammeling zal zijn uit het aloude vorstenhuis van Mataram, die in armoede zal worden geboren in den omtrek van Tjilatjap, in wien in zijne jeugd niemand den verlosser van Java zal herkennen, maar die, na als kluizenaar te hebben geleefd, het recht en den godsdienst in een nieuwen en volmaakten vorm zal doen heerschen, deze Rodjo Adil is niemand anders dan de Christus der Heilige Schrift[1]. Sadrach zag in Hem den Verlosser der wereld van alle onrecht en alle ongeloof, maar met dat al geen Middelaar, doch slechts een mensch, zij het dan een mensch met een *boedi terang*, d.w.z. een gelouterden geest, in volstrekten zin, die niet anders heeft gedaan dan den verloren geganen, waren godsdienst herstellen. Jezus-Christus was wel voor Sadrach het vleesch geworden Woord, maar dit leerstuk werd door hem niet principieel onderscheiden van de Hindoesche leer der incarnatiën van Wisjnoe en van het Mohammedaansche dogma der ongeschapenheid van Allah's eeuwige woord, den Koran. De Heilige Geest bestond voor hem niet[2].

1) Het anachronisme, dat de profetiën van Djojo Bojo eerst van het jaar 900 onzer tijdrekening heeten te dagteekenen, scheen aldus voor Sadrach eene kleinigheid.
2) Zie Adriaanse, t.a.p., p. 142 en vv., 148, 152 en vv., 161, 185. 225, 226, 238 en vv. Wanneer hier en in de volgende noten ten aanzien van Sadrach's leer deze schrijver alleen wordt geciteerd, is het omdat die leer bij hem het uitvoerigst wordt uiteengezet, maar geenszins om in elk opzicht partij te trekken voor de door hem aan die feiten vastgeknoopte beschouwingen, of voor zijne bestrijding der gevoelens, welke anderen omtrent Sadrach's leer koesteren.

Sadrach's begrippen omtrent den mensch en omtrent diens natuur, oorsprong en toekomst waren even eigenaardig. Uit het scheppingsverhaal lichtte hij het geschapen zijn van den mensch naar God's beeld en den zondeval. Ook de leer der wedergeboorte kwam bij hem niet tot haar recht. Hij nam daarentegen eene zielsverhuizing en een ingaan van Hoogere Wezens in den mensch aan, waarmede natuurlijk de Christelijke leer van het individueele voortbestaan na den dood met de gevolgen daarvan, werd ontwricht. De weg ter zaligheid was bij hem gelegen in het volgen van den Rodjo Adil, Jezus-Christus, als leidsman op zedelijk gebied, en het vervullen van diens geboden niet slechts uitwendig, maar vooral met het hart, alles echter door eigen kracht en uit vrijen wil. De Bergrede was voor hem het centraalpunt van het Evangelie, en al het overige daarvan slechts bijzaak[1].

Wat den eeredienst betreft, zoo behield Sadrach de Javaansche offers in den vorm van liefdegaven, gelijk mede de gebruikelijke offermalen, behalve enkelen, als die ter eere der voorouders in de Mohammedaansche maand Roewah, welke hij als beslist onchristelijk verbood. De offermalen traden overigens in de plaats van het Avondmaal. Zij werden door de geheele gemeente gehouden ten huize van den voorganger op de zoogenaamde ‘hooge dagen’, d.w.z. Kerstmis, het feest der besnijdenis des Heeren acht dagen daarna, Paschen, Hemelsvaartsdag en Pinksteren, en voorts op Oudejaarsavond[2], bij gelegenheid van het doopen van een kind en bij den aanvang van de bebouwing der rijstvelden. De door allen medegebrachte spijzen werden bij de offermalen na eene toespraak van den voorganger genuttigd; terwijl mannen en vrouwen daarbij gezamenlijk aanzaten. De onder de Javanen veelal bij offermalen gebruikelijke voorstellingen van publieke

1) Zie Adriaanse, t.a.p., p. 226 en vv., 229 en vv., 233 en vv.
2) Het offermaal op Oudejaarsavond had de beteekenis van een algemeen verzoeningsmaal voor de leden der gemeente, die niet met elkander op goeden voet stonden.

danseressen en van den *wajang* waren evenwel verboden. Ook bij het huwelijk, de begrafenis en onderscheidene andere gebeurtenissen in het private leven hielden belanghebbenden dergelijke offermalen, maar alleen met hunne familieleden, buren en vrienden. De Doop had plaats op den 40sten dag na de geboorte, wanneer deze op een Zondag viel, en anders den eerstvolgenden Zondag, bij welke gelegenheid tevens het kind aan het Opperwezen werd voorgesteld te midden der gemeente. De besnijdenis werd bovendien behouden als een nationaal Javaansch gebruik, en wel op den gewonen leeftijd, d.w.z. wanneer een kind als huwbaar wordt aangemerkt. De kerken hadden den eigenaardigen vorm der Mohammedaansche bedehuizen op Java. De aanvang van den dienst werd bekend gemaakt door het slaan op eene trom of ander gelijksoortig instrument, gelijk bij de Muzelmannen. De voorganger droeg evenzeer den Mohammedaanschen titel van *imam*. Hij werd door Sadrach aangesteld in overleg met de gemeente. De dienst werd begeleid door Javaansche muziek, en de vrouwen woonden dien evenals de mannen met gedekten hoofde bij. Versiering van de kerk met bloemen was op de 'hooge dagen' en bij andere bijzondere gelegenheden regel. Zoo ook kwam bij sommige kerkelijke plechtigheden het branden van wierook te pas. De huwelijken werden kerkelijk voltrokken. Zij waren monogaam en onontbindbaar, behalve wegens overspel en, in geval van bekeering of afval van één der echtgenooten, op verzoek der Christen geworden of gebleven partij. Ten behoeve der godsdienstoefeningen was eene liturgie samengesteld, waarin het voorlezen uit den Bijbel eene groote plaats innam. Verklaring van het voorgelezene was uitzondering. De kerkelijke tucht werd streng gehandhaafd[1].

VI.

Sadrach's evangelisatie verkreeg in de volgende jaren steeds meer omvang. Zijn uiterlijk en zijne manieren droegen daartoe stellig bij; want hij is, ook volgens zijne tegenstanders, juist eene persoonlijkheid, als waaraan de Javanen gaarne gehoor-

1) Zie Adriaanse, t.a.p., p. 155 en vv. 222 en vv., 248, 358 t/m 396.

zamen, en die zij als *alim*[1)] beschouwen. In het bijzonder schijnt hij de door de Javanen hoog gewaardeerde kunst te verstaan van in een theologisch twistgesprek zijn tegenstander, zoo niet te overtuigen, dan toch vast te zetten. Bij honderden te gelijk won hij aanhangers, niet alleen in de geheele tegenwoordige residentie Kedoe, maar ook in de aangrenzende residentiën Banjoemas, Djokjakarta en Pekalongan. Later vond zijn 'Javaansch Christendom' ook in het Semarangsche bij velen ingang. Voorbeelden bestaan, dat nog andere Inlandsche godsdienstleeraars dan de vroeger vermelde *goeroe pametjo*, gezamenlijk met hunne studenten tot hem overliepen. Overal, waar eene voldoende kern van geloovigen ontstond, vestigde hij gemeenten. Tal van evangelisten stelde hij aan voor de propaganda; doch hij schijnt in zijne keuze niet altijd gelukkig te zijn geweest, vooral wat de intellectueele ontwikkeling zijner helpers betreft. Zooveel is zeker, dat sommigen hunner verder gingen dan hem zelf misschien lief was, en hem in hunne prediking voorstelden als een heilige, die over bovennatuurlijke krachten beschikte, zoo niet als een hooger wezen. Dit denkbeeld ontstond in ieder geval bij velen onder zijne proselieten. Enkele zijner evangelisten gingen nog verder, en verkondigden, dat Sadrach zelf de Rodjo Adil was, die de Nederlanders zou verdrijven. Karangdjoso zou het Mekka der 'Javaansche Christenen' worden. In hoever Sadrach zich voldoende moeite heeft gegeven, om dergelijke uitspattingen te keer te gaan, is iets, waaromtrent de berichtgevers verdeeld zijn. Zoo ook wordt door sommigen beweerd, doch door anderen tegengesproken, dat hij van zijn invloed gebruik maakte om zich te verrijken. Alleen staat vast, dat hij in 1876 eene daad van zelfverheffing verrichtte door zijn naam te veranderen in dien van Soeropranoto. Men weet, dat de Javaan, naarmate hij in aanzien stijgt, zijn naam moet verwisselen tegen een anderen, welke met zijne hoogere waardigheid in klank en beteekenis overeenkomt. Dat in Nederland iemand met een eenlettergrepige naam zelfs de hoogste ambten in den Staat of in de Kerk kan bekleeden, is voor een rechtgeaard Javaan onbegrijpelijk. Bereikt zoo iemand een dergelijk standpunt, dan zou hij naar

1) Zie boven.

de Javaansche begrippen een meerlettergrepigen en liefst een dubbelen naam moeten aannemen. De naam Soeropranoto beteekent: 'de held der verordeningen', en werd door Sadrach aangenomen, toen hij, na het overlijden van zijne vroegere beschermster, te Karangdjoso zijne getrouwen bijeen had geroepen, hun had medegedeeld thans hun geestelijk hoofd te zijn, en in die hoedanigheid eene regeling van den nieuwen godsdienst had uitgevaardigd[1].

In 1877 vestigde zich te Poerworedjo de Gereformeerde zending, en weldra ontstonden tusschen deze en Sadrach aanrakingen. Die aanrakingen beheerschten tevens de verhouding zijner aanhangers tot de reeds vroeger gestichte Gereformeerde zendingsposten te Tegal en te Poerbolinggo en tot de later gestichte posten te Pekalongan en te Djokjakarta[2]. Onder de Gereformeerde zendelingen traden te zijnen aanzien twee stroomingen aan het licht. Geen hunner zal wel Sadrach hebben gehouden voor hetgeen ik, in een stuk uit de 17de eeuw, genoemd vond 'gezond in de leer'; maar er waren onder hen, die meenden, dat aan een specifiek Javaansch Christendom op zich zelf eene logische gedachte ten grondslag lag, en dat het Christendom, hetwelk, ook in hetzelfde kerkgenootschap, in Europa anders uitkomt bij de verschillende nationaliteiten, *a fortiori* bij de Javanen in een eigenaardigen vorm kan en mag optreden zonder zijn wezen te verzaken. Zij meenden, dat het 'Javaansche Christendom', hoeveel verkeerds het mocht bevatten, misschien toch zou kunnen dienst doen ter voorbereiding van een godsdienstig leven, als zij wenschten. Daarbij kwam nog iets, dat in Sadrach's optreden strookte met de Calvinistische beginselen, namelijk zijn standpunt tegenover de Europeanen in het algemeen en de Europeesche zendelingen in het bijzonder, een standpunt, hetwelk trouwens reeds zijn leermeester Ibrahim had ingenomen[3]. Dit punt vereischt hier echter eene kleine uitweiding.

De Europeanen vormen van ouds in Nederlandsch-Indië

1) Zie Adriaanse, t.a.p., p. 68, 75, 82, 147, 164, 182 en vv., 249, 397 t/m 431; Lion Cachet, t.a.p., p. 364, en vv.; Coolsma, t.a.p., p. 172, 196, 197, 199.
2) Zie Coolsma, t.a.p., p. 160, 163, 166, 180.
3) Zie boven.

eene door de wetgeving in vele opzichten bevoorrechte bevolkingsgroep. Gold dit nu alleen de werkelijke Europeanen, d.w.z. de Westerlingen, die, om in een tropisch klimaat onder eene hun vreemde bevolking te kunnen leven en arbeiden, andere behoeften hebben dan de Inlanders, zoo zou men dezen toestand desnoods en tot op zekere hoogte als natuurlijk kunnen aanmerken. De zaak staat evenwel anders, nu onder de Europeanen ook hunne afstammelingen worden begrepen, zelfs al zijn door bloedvermenging in vele geslachten de personen feitelijk Inlanders geworden. Daarbij komen nog zij, die, ofschoon niet uit Europa afkomstig, door wetsduiding den staat van Europeaan bezitten, met hun nakroost. In den lateren tijd hebben zich ten deze meer en meer andere begrippen baan gebroken; maar een 30-tal jaren geleden beschouwden nagenoeg alle Europeanen en quasi-Europeanen, vooral de gekleurden, zich in Indië als te behooren tot eene hoogere kaste, welke over de Aziaten heerschte. Dit kastenbegrip heeft een niet te miskennen invloed uitgeoefend op de verhouding van den Protestantschen zendeling tot zijne Inlandsche gemeente, en op Java is dit verschijnsel meer merkbaar dan in vele streken der Buitenbezittingen, omdat ook de Javanen onderling het standsverschil als eene bijzonder gewichtige aangelegenheid beschouwen. Zelfs in de georganiseerde Protestantsche zendingsgemeenten aldaar is thans nog de zendeling veelal niet slechts de predikant, doch veeleer een hoofd, wiens gezag zich in wereldlijke zoowel als in geestelijke en kerkelijke zaken doet gelden. Zijne Inlandsche helpers en zijne kerkeraadsleden volgen zijne raadgevingen, om niet te zeggen zijne bevelen, zonder daarop critiek uit te oefenen. De verslagen der kerkelijke vergaderingen in de Javaansche zendingsgemeenten geven dan ook den onpartijdigen lezer den indruk, dat die vergaderingen geheel onder den invloed van den Europeeschen voorzitter beraadslagen en stemmen. Alleen in de kerk, en hier en daar in sommige kerkelijke vergaderingen, zitten de gemeenteleden op banken of stoelen. Bij alle andere aanrakingen met den zendeling hurken zij voor hem als voor hun heer, eerbiedig op den grond, en hij bezigt in de streken, waar het Javaansch de volkstaal is, zelfs in de predicatie tot hen het zoogenaamde *ngoko* of lage taal, d.w.z. de taal in welke iemand van

zekere beschaving tot zijne meerderen nooit, tot zijne gelijken slechts in zeer intiemen kring, en overigens alleen tot zijne minderen spreekt[1].

De omstandigheid dat de zendeling in de gemeente geplaatst wordt door in Nederland gevestigde vereenigingen, zonder dat daarbij in het minst de gemeenteleden worden geraadpleegd, geeft van zelf aan zijne verhouding tot de, aan zijne geestelijke zorgen toevertrouwde, personen een eigenaardig karakter. Hij blijft zich van hen onderscheiden in kleeding en levenswijze, en in zijn gezin wordt eene andere taal gesproken dan in de gezinnen zijner gemeenteleden; in één woord hij is tegenover dezen de 'Europeaan', en zijne hoedanigheid van zieleherder kan daardoor noodwendig minder tot haar recht komen. Het onlogische van den toestand wordt uit een practisch oogpunt min of meer verzacht, doordat de zendingsgemeenten op Java veelal slechts bestaan uit lieden, die ook uit een maatschappelijk en intellectueel oogpunt de minderen van den zendeling zijn; maar het spreekt van zelf, dat door een en ander het toetreden van aanzienlijke Javanen tot die gemeenten, zoo niet wordt uitgesloten, dan toch ten zeerste wordt bemoeilijkt. Het schijnt dan ook juist gezien, wanneer sommige zendelingen, waaronder die van de Gereformeerde Kerken, in den laatsten tijd op Java geleidelijk een anderen weg willen inslaan, ook wat de zooeven aangeroerde taalquaestie betreft[2].

Toen echter Sadrach optrad, kon van dezen nieuwen koers bij de Protestantsche zending nog geene sprake zijn, als in

1) Zie Poensen, Grammatica der Javaansche taal, Leiden 1897, p. 5. Het gebruik der 'lage taal' bij de predicatie is wel eens verdedigd door een beroep op de gewoonte der Javaansche *goeroe*'s bij hun onderwijs. Daargelaten of het eens zendelings is, zich te beroepen op het voorbeeld van Mohammedaansche godsdienstleeraars, zoo gaat de vergelijking bovendien niet op, dewijl deze spreken tot hunne studenten, d.w.z. hunne jongeren, en dientengevolge, naar Javaansche begrippen, hunne minderen. De predikant moet echter onderstellen onder zijn gehoor ook personen te hebben, die in leeftijd en maatschappelijke positie zijne gelijken, zoo niet zijne meerderen zijn. Zie over de taalquaestie laatstelijk het Overzicht van het verhandelde in de elfde Zendingsconferentie, gehouden te Buitenzorg en Depok in 1903, Batavia 1903, p. 55 en vv.

2) De Roomsch-Katholieken hebben op Java nog slechts twee zendingsposten voor Inlanders, en bovendien zou het standpunt, dat de priester in hun kerkgenootschap inneemt, het bovenstaande niet op gevestigde Roomsch-Katholieke Inlandsche gemeenten van toepassing doen zijn.

strijd met alle destijds, ook in Nederland, bestaande opvattingen omtrent de verhouding van de Europeanen tot de Inlanders in het algemeen. Ofschoon aldaar reeds te voren geïsoleerde stemmen in meer ethischen geest waren opgegaan[1)], zoo werd toch eerst in 1878 door de Antirevolutionaire partij in artikel 18 van haar Programma van Beginselen eene koloniale staatkunde 'van zedelijke verplichting' als een leidend politiek beginsel uitgesproken. Wanneer men de strijdschriften en parlementaire debatten van vroeger herleest, treft het, hoe de toenmalige koloniale quaestie in hoofdzaak betrof de vraag, wat uit een economisch oogpunt, speciaal voor Nederland, voordeeliger was: rechtstreeksche exploitatie door den Staat, dan wel de indirecte baten, te verwachten van het brengen van Indië tot hooger welvaart door openstelling voor particulier kapitaal en particuliere intellectueele werkkracht. Ook wanneer de belangen der inheemsche bevolking daarbij ter sprake kwamen, werd slechts bij uitzondering van andere dan materieele belangen melding gemaakt. De Europeanen in Indië gevoelden zich, alleen reeds omdat zij Europeanen waren of heetten, de specifiek meerderen van den Inlander. Hoogstens golden de Inlandsche vorsten en grooten als min of meer de gelijken, zelfs der Europeanen van weinig beschaving en positie.

Tegen dit alles kwam Sadrach, evenals vroeger zijn leermeester Ibrahim, in verzet, althans ten aanzien van de kerkelijke verhoudingen. Hij wilde niet toegeven, dat men de ziel van den Javaan ook na den Doop nog altijd als eenigszins bruin mocht aanmerken, en dienovereenkomstig in de kerk mocht handelen. Tegen Europeesche voorgangers in de Javaansche gemeenten had hij niets; maar die voorgangers mochten niet van Nederland uit aan de gemeenten worden opgedrongen, met hoe goede bedoelingen ook. De gemeenten moesten hen beroepen, of ten minste bij de keuze harer geestelijke verzorgers worden geraadpleegd. Tusschen Europeesche en Inlandsche bedienaren van den eeredienst erkende hij geen ander verschil, dan dat hetwelk uit hunne persoonlijke hoedanigheden eventueel mocht voortvloeien. Hij wilde

1) Om van anderen te zwijgen worden hier alleen de namen van Elout van Soeterwonde en Van Hoevell in herinnering gebracht.

niet voor predikanten of zendelingen eerbiedig nederhurken op geen anderen grond dan hun Europeaanschap Zij waren Dienaren des Woords en geen machthebbers. Hij wenschte vrije Javaansche gemeenten te vestigen, en dit is hem ongetwijfeld gelukt.

Het behoeft geen betoog, dat uit een Calvinistisch oogpunt voor een en ander veel te zeggen viel. Een Gereformeerd zendeling zeide in 1883 ronduit: 'De Europeesche hoogmoed moet er uit; het Hollandisme moet verloochend.' Die zendeling erkende dan ook Sadrach als zijn gelijke in den evangelisatie-arbeid, enliet hem niet meer op den grond hurken, doch bood hem in zijn huis, evenals aan een Europeaan, een stoel aan. In 1883 gaven alle gemeenten van Sadrach aan bedoelden zendeling te kennen, dat zij hem tot hun gemeenschappelijken 'herder en leeraar' begeerden, en in 1888 liet zich een ander Gereformeerd zendeling formeel in eene gemeente van Sadrach in Banjoemas beroepen. De meeste Gereformeerde zendelingen echter zagen in Sadrach's leerstellingen zulk eene afwijking van hunne belijdenisschriften, dat zij, ondanks hetgeen misschien juist mocht zijn in zijne begrippen omtrent kerkelijke organisatie, tegen het geheele 'Javaansche Christendom' den strijd aanbonden, voor zoover de aanhangers daarvan zich niet onvoorwaardelijk onder hunne leiding stelden. Hierbij kwam, dat de begrippen van Sadrach omtrent de verhouding tusschen Europeanen en Inlanders aan velen als min of meer staatsgevaarlijk begonnen toe teschijnen. In 1882 meende het Bestuur zich op dien grond met de zaak te moeten bemoeien, en nam zelfs Sadrach gevangen, om hem echter na enkele weken weder los te laten, doch onder de verplichting zich niet meer te Karangdjoso, doch te Poerworedjo onder het onmiddellijke toezicht van den Resident te vestigen. Drie maanden later werd ook deze maatregel ingetrokken, en sedert is Sadrach steeds op den besten voet met het Bestuur gebleven. Bij het Gouvernementsbesluit van 4 October 1886 No. 1 werd hij, met toepassing van art. 123 van het Regeeringsreglement, toegelaten als hulpzendeling der Gereformeerde missie[1]. Als zoodanig staat hij, blijkens de in den aanvang van dit opstel aangehaalde

1) Later schijnen ook sommigen van Sadrach's evangelisten eene officieele toelating te hebben verkregen.

statistieken, nog altijd officieel bij de Regeering bekend, ofschoon men zien zal, dat sedert lang elk verband tusschen hem en die missie heeft opgehouden. Dientengevolge worden evenwel nog in de laatste Koloniale Verslagen de aanhangers van Sadrach, voor zoover aan de Regeering opgegeven, bij de Gereformeerde zendingsgemeenten, zij het dan als een zelfstandig onderdeel, vermeld[1].

Het verschil van gevoelen tusschen de zendelingen omtrent het 'Javaansche Christendom' had natuurlijk eene groote verwarring op kerkelijk gebied ten gevolge. Sommigen hunner rekenden alle 'Javaansche Christenen' in hun ressort tot hunne schapen, doch anderen alleen die, welke zich, evenals de uit den lslam voortgekomen nieuwe bekeerlingen, bij de zending hadden aangesloten. De laatsten erkenden ook den Doop niet, in Sadrach's kerken bediend, maar doopten de 'Javaansche Christenen' op nieuw. Zelfs aan het gewestelijk Bestuur scheen de verhouding van Sadrach tot de Gereformeerde zending niet duidelijk, nu de eene zendeling hem als een tegenstander behandelde, en de andere hem als medearbeider erkende. Deze verwarring en de elkander weersprekende rapporten der zendelingen gaven het Hoofdbestuur van de toenmalige Nederlandsch Gereformeerde Zendingsvereeniging aanleiding aan wijlen den predikant Lion Cachet in 1891 op te dragen zich naar Java te begeven, o.a. 'tot het instellen van een onderzoek aangaande den toestand der gemeenten en den gang van het zendingswerk.' Deze schaarde zich aan den kant der tegenstanders van Sadrach, en dientengevolge scheidde in het begin van het volgende jaar de laatste der zendelingen, die nog met hem in betrekking stond, zich van hem af.

Naar den schijn te oordeelen was deze uitwerping der 'Javaansche Christenen' voor de Gereformeerde zending in Midden-Java een zware slag, aangezien zij met Sadrach nagenoeg al hare bekeerlingen verloor[2]. Aan den anderen kant

1) Zie Adriaanse, t.a.p., p. 77, 84 en vv., 94, 98 t/m 110, 113 t/m 142, 163 en vv., 186, 187, 192 en vv.

2) Volgens de gegevens bijeengebracht in het werk van Coolsma, bedroeg in 1891 het aantal Inlanders in Midden-Java, bij de Gereformeerde zending aangesloten, bijna 6400. Van de 'Javaansche Christenen,' die buiten de zendingsgemeenten waren gebleven, ontbreekt voor dat jaar evenals later zelfs eene globale schatting. Op grond van het zooeven medegedeelde, dat een goed deel der zendelingen de Javaansche Christenen niet als zoodanig in hunne gemeenten toelieten, ligt het vermoeden voor de hand, dat het aantal dier Christenen buiten de zendingsgemeenten in 1891 wel even groot zal zijn geweest. Ook viel de geheele residentie Semarang, als niet behoorende tot het Gereformeerde zendingsgebied, buiten bovenstaand cijfer.

mag niet worden vergeten, dat een zoo heterogeen element als de ‘Javaansche Christenen’ in den Gereformeerden kring uit een dogmatisch oogpunt vormden, voor elk kerkgenootschap, dat besef heeft van zijne waardigheid, slechts een geestelijken ballast kan uitmaken, en dat de uitstooting van dit element eene logisch noodzakelijke voorwaarde schijnt voor eene gezonde ontwikkeling in de toekomst. Dit blijft waar, ook al erkent men, dat, wat kerkvorm en uiterlijken eeredienst betreft, van een meer nationaal gekleurd Christendom iets goeds te wachten schijnt voor de bekeering der Javanen in massa[1].

VII.

Het verlies van Sadrach's aanhang ging voor de Gereformeerde zending gepaard met allerlei wederwaardigheden in haar personeel, zoodat het gedurende eenige jaren scheen alsof zij dreigde te niet te gaan. Spoedig echter wist zij zich te reorganiseeren, en den arbeid der evangelisatie op nieuw krachtig ter hand te nemen, ditmaal echter los van alle verband met het ‘Javaansche Christendom.’ De uitslag was niet onbemoedigend. In 1900 telden de twee eenige Gereformeerde zendingsposten in Midden-Java, beiden gevestigd in de residentie Kedoe, te zamen slechts 27 zielen. Voor 1904 werden echter in Kedoe 120 en bovendien in Djokjakarta reeds 243 zielen opgegeven. In 1905 bestonden in Banjoemas, Kedoe en Djokjakarta vijf zendingsposten te zamen met 845 zielen. Alleen Pekalongan schijnt tot nu toe te zijn verloren gebleven[2].

1) Zie Adriaanse, t.a.p., p. 110 en vv., 187, 247 t/m 348; Lion Cachet, t.a.p., p. 2, 3, 305 en vv.; Coolsma, t.a.p., p. 163, 166, 170, 175, 178, 181; Zendingsblad, jaargang 1903, p. 65, 66; jaargang 1905, p. 45.
2) De cijfers voor 1905 zijn geput uit het meergeciteerde Zendingsblad. De Regeeringsstatistiek over dat jaar geeft 924 zielen aan, doch noemt slechts vier zendingsposten.

Sadrach's invloed op de bevolking blijkt niet door de breuk te hebben geleden, veeleer het omgekeerde. Tot in het Cheribonsche breidden zich zijne gemeenten uit. Geregelde kerkvergaderingen te Karangdjoso werden door hem ingesteld, en zijne organisatie nam ook in andere opzichten meer en meer in vastheid toe. In het Kendalsche schijnen eenige aanrakingen der 'Javaansche Christenen' met de Salatiga-Zending te hebben bestaan, doch van eene algeheele aansluiting bij eenige Europeesche godsdienstige organisatie[1)] bleef Sadrach tot in 1899 afkeerig. Hij wilde zijne gemeenten ten volle 'vrije gemeenten' doen blijven. In bedoeld jaar liet hij zich echter door een Chineesch Christen te Magelang overhalen om naar Batavia te gaan, en zich aldaar te doen opnemen in de zoogenaamde Apostolische Gemeente. Naar men zegt, ontving hij in die Gemeente den titel van 'Apostel' met het recht Doop en Avondmaal te bedienen. Wat hier ook van zij, hij schijnt thans het hoofd der Apostolische Inlandsche Christenen in Midden-Java, en zijne volgers zijn hem ook na zijn overgang getrouw gebleven[2)]. Tegenover de Gereformeerde zending staan zij sedert beslist vijandig. Over en weder worden nu en dan enkele aanhangers op elkander veroverd, in welken strijd evenwel het voordeel veelal aan Sadrach's kant schijnt. Volgens sommigen heeft Sadrach zijne leerstellingen en zijne kerkelijke regelingen moeten wijzigen naar de leer der Apostolischen; volgens anderen heeft hij, niettegenstaande de aansluiting, ten aanzien van beiden zijne vrijheid en die zijner gemeenten weten te behouden. Uit enkele berichten van Gereformeerden kant zou men bovendien opmaken, dat hij met het doen van concessies aan 'afgodische adat', zelfs ten aanzien van onder de Chineezen gemaakte proselieten, nog steeds voortgaat. Dit wettigt het vermoeden, dat de band met de Apostolische Kerk weinig knellend voor hem moet zijn; want voor zoover ik de leerstellingen dier Kerk ken, doet zij

1) B.v. het Leger des Heils en de Roomsch-Katholieke Kerk. De aanrakingen van Sadrach in 1896 en 1897 met den toenmaligen Gereformeerden missionnairen predikant te Poerworedjo droegen, naar het schijnt, een zuiver persoonlijk karakter.

2) In 1903 telden zijne gemeenten, in Kedoe alleen, 5162 zielen. Zie Koloniaal Verslag van 1904, Bijl. P., p. 7. Van andere jaren en gewesten outbreekt eene dergelijke bijzondere opgave.

in geen geval aan hetgeen men gewoonlijk onder ‘afgoderij’ verstaat. Ook enkele Indo-Europeanen schijnen hem in den laatsten tijd bij zijn arbeid behulpzaam te zijn[1)].

De tegenwoordige omvang der propaganda van de Apostolische Kerk op Java onder cijfers te brengen, zelfs bij benadering, is onmogelijk wegens het totaal gemis aan gegevens, voor het publiek toegankelijk. In den Indischen Regeeringsalmanak voor 1906 wordt op p. 277 van dl. I die Kerk genoemd de ‘Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen’, gevestigd te Amsterdam, Enschede en Den Helder; doch in dl. II ontbreekt elke opgave van hare organisatie in Nederlandsch-Indië en van de personen, die haar aldaar op de verschillende plaatsen vertegenwoordigen. Eveneens zoekt men te vergeefs in de Koloniale Verslagen of de Bijlagen daarvan naar gegevens omtrent het aantal harer Inlandsche bekeerlingen. Daar natuurlijk de Regeering geene enkele reden kan hebben om, juist ten aanzien van dit kerkgenootschap, aan het publiek de mededeelingen te onthouden, welke zij omtrent alle anderen geeft, ligt de onderstelling voor de hand, dat zij zelve met een en ander onbekend is. Voor de beoordeeling van de verhouding van den Staat tot de kerkgenootschappen in Nederlandsch-Indië is dit feit te merkwaardig om het met stilzwijgen voorbij te gaan. Daardoor immers wordt aangetoond, dat het toezicht op de Christelijke propaganda onder de Inlanders, door art. 123 van het Regeeringsreglement voorgeschreven, eenvoudig kan worden genegeerd door een lichaam, hetwelk op Java reeds vele duizenden bekeerlingen moet hebben gemaakt[2)]. Behalve toch de talrijke aanhangers van Sadrach in Midden-Java, blijkt uit enkele verspreide berichten, dat de Apostolische zending ook in West-Java, zelfs in de binnen-

1) Zie Adriaanse, t.a.p., p. 343 t/m 358; Coolsma, t.a.p., p. 172, 181 en vv., 199; Zendingsblad, jaargang 1903, p. 34, 66, 91, jaargang 1904, p. 10, 93, 231, jaargang 1905, p. 171, 191, jaargang 1906, p. 53, 97, 109 en vv., Koloniaal Verslag van 1901, Bijl. Q, p. 6, en van 1905, Bijl. O, p. 7.

2) Iets dergelijks kan men zeggen van het Leger des Heils. Ofschoon, blijkens de Bijlagen der Koloniale Verslagen, dit lichaam sedert 1900 officieel bekend staat in de residentie Rembang zendingsarbeid te verrichten, wordt in die Bijlagen geen Heilsofficier genoemd onder de zendelingen, aan wie de wettelijk gevorderde toelating is verleend.

landen, eene niet onbeteekende werkzaamheid ontwikkelt[1]. Zij die zich misschien herinneren, wat ik vele jaren geleden in dit tijdschrift[2] als mijn oordeel over evengenoemd art. 123 uitsprak, zullen mij wel niet verdenken van veel sympathie voor bedoeld wetsvoorschrift te koesteren. Maar zoolang eene wettelijke bepaling niet is ingetrokken, behoort zij te worden toegepast, en wel gelijkelijk op iedereen, die er naar letter en geest onder valt[3].

Aan beschouwingen omtrent de vermoedelijke toekomst van het 'Javaansche Christendom' waag ik mij niet, al ware het slechts wegens het te fragmentarische karakter der mij ten dienste staande gegevens omtrent het geestelijke en kerkelijke leven in de 'vrije gemeenten'. Volgens de meesten is het Sadrach's persoonlijkheid, welke die gemeenten bijeenhoudt, en, zoo deze opvatting juist is, kan men verwachten, dat de beweging hem niet lang zal overleven. Thans reeds is hij voor een Inlander een hoog bejaard man. Ik betwijfel echter, of deze opvatting wel de ware kan zijn, daargelaten de onzekerheid, of hij niet een opvolger zal vinden, die dezelfde eigenschappen als hij bezit. Er sluimert bij de Javanen een taai nationalisme, ook op godsdienstig gebied. Aan het Hindoeïsme en den Islam hebben zij reeds eene eigene kleur gegeven. Waarom zouden zij niet hetzelfde met het Christendom doen? Men heeft gezien, dat de beweging van Coolen in het Modjokertosche, toen zij scheen uit te sterven, door Ibrahim's prediking op grooter schaal in het Japarasche herleefde, en dat, toen aldaar de zaak van het 'Javaansche Christendom' verloren scheen, Sadrach daaraan eene verbreiding wist te geven van nog meer beteekenis en op veel uitgebreider terrein. Eene dergelijke beweging, hoeveel stof tot critiek zij ook moge geven, is ondenkbaar, wanneer zij niet in den volksgeest wortelt, en,

1) Zie het Orgaan der Nederlandsche Zendingsvereeniging, jaargang 1903, p. 189, jaargang 1904, p. 60, jaargang 1906, p. 70, 74.
2) Zie de aflevering van October 1890, p. 83 en vv.
3) De oorsprong der Apostolische Kerk in Nederlandsch-Indië dagteekent reeds van 1880. Zij werd er gevestigd door den reeds vroeger in dit opstel vermelden Raadsheer Anthing, doch schijnt, na diens overlijden in 1883, gedurende eene reeks van jaren in latenten toestand te zijn gebleven. Zie Coolsma, t.a.p., p. 108, 141, 142.

mocht dit het geval zijn, dan staat of valt zij niet met een bepaald persoon.

De vraag rijst ten slotte, of de zending uit de beweging ook iets leeren kan. Zonder in het minst te wenschen, dat zij concessies zal doen aan hetgeen men in de 17de eeuw 'heydense superstitiën' noemde, veelmin dat zij het Javanisme als grondslag voor de vorming eener nieuwe dogmatiek zal aannemen, schijnt het mij toch niet ondenkbaar, dat, met behoud der eenheid in het noodzakelijke, een Javaansch Christendom ontstaat, in het onverschillige van het Europeesche afwijkende. Onder een volk, dat zoo aan uiterlijkheden hecht als de Javanen, zou bovendien de evangelisatie ongetwijfeld worden bevorderd, indien de Europeesche voorgangers der zendingsgemeenten, meer dan tot nu toe, het omgekeerde nastreefden van hetgeen de Bataviasche Kerkordening van 1643 voorschreef, en trachtten 'oock uyterlijck in hare habyten' den Javanen een Javaan te worden. Ophouden Europeaan te blijven tegenover hunne gemeenteleden schijnt mij allerminst onvereenigbaar met Christelijke beginselen[1]. Het voorbeeld elders door zendelingen gegeven, b.v. in China, alwaar de meesten hunner als de Chineezen leven en zich als de Chineezen kleeden, is ten deze leerrijk. De afstand tusschen den Europeeschen zendeling en het volk, waaronder hij arbeidt, moge niet te overbruggen zijn, wanneer dat volk uit wilden of halve wilden bestaat. De zendeling zou in dat geval, door den wilden een wilde te worden, zijne roeping verloochenen om het volk op te heffen, ofschoon zelfs dan, bij zijne persoonlijke aanrakingen met elken wilde individueel, moet uitkomen, dat het Christendom geene specifiek hoogere of lagere menschenrassen kent. Dit standpunt schijnt mij het eenige middel om de klove te overbruggen, welke naar de wereld tusschen beschaafden en onbeschaafden bestaat[2]. Geheel anders wordt

1) Op de bovenvermelde Zendingsconferentie van 1903 kwam in het voorgelezen referaat over de taalquaestie herhaaldelijk uit, dat de steller daarvan de Europeanen nog in beginsel als de meerderen van de Javanen beschouwde, enkele aanzienlijken uitgezonderd. Zie o.a. Overzicht t.a.p., p. 98 en 101.

2) Uit het bovenstaande blijkt, dat ik mij allerminst kan vereenigen met het denkbeeld, op de jongste Zendingsconferentie d.d. 26 October 1906 te Amsterdam, zij het met talent, verdedigd, als zou de zendeling moeten beginnen met zich juist te isoleeren, wanneer hij onder een onbeschaafd volk geplaatst wordt. Hij zou zooveel mogelijk de aanrakingen met en de bekeering der individueele leden van zoodanig volk, als eene zaak van ondergeschikt belang, wat meer zegt, als zelfs soms nadeelig, hoogstens aan inheemsche helpers moeten overlaten; terwijl zijn eigen arheid op een grooter veld zou zijn gelegen, namelijk het bewerken van een door hoofden of volksvergaderingen te deereteeren overgang tot het Christendom van den stam of het dorp in zijn geheel. Eerst daarna zou hij zijn eigenlijken evangelisatie-arbeid moeten ter hand nemen. Zie het Verslag, pag. 39 en vv. Op die wijze wordt de zendeling in zijn ressort de administratieve leider eener meer politieke dan geestelijke propaganda, en ware een handig intrigant eerder de aangewezen persoon om onder wilden zendeling te worden dan een gemoedelijk Christen. Het denkbeeld bleef trouwens op de Conferentie niet onbestreden.

echter de zaak, wannneer de zending zich wendt tot een volk, dat, gelijk het Javaansche, eene eigene beschaving bezit, al wijkt die af van de beschaving in Nederland, en al heeft men te doen met een volk, in welks aard het nu eenmaal niet ligt abstracte begrippen even scherp te belijnen als een Nederlander wel zou wenschen. Bij zulk een volk is het zeer goed denkbaar, dat een Dienaar des Woords, door met eene dochter des lands te huwen, als anderszins, zich oplost in de maatschappij, waarin hij leeft en arbeidt.

L.W.C. VAN DEN BERG.

De spellingkwestie.

> Dus men neme het merg, en het nutlooze, dat men het afweer'!
> H.G.v.d. Waals, *Pañcatantra*. Arische Levenswijsheid.
> Men kent verloren goed eerst als men 't missen moet.
> *De Unie*, Maandblad voor School en Huis, Orgaan van de Z.A.O.U. en van de U.D.V. Julie 1906.

Overtuigd van het groote belang der spellinghervorming - al doe ik niet mee aan de overdrijving die ze opblaast tot een zaak waarvan de toekomst van onzen stam, van onze taal, in ons land en daarbuiten, in België, in Zuid-Afrika, in Indië, zou afhangen - wensch ik in de volgende bladzijden zoo neutraal mogelijk de voorstellen der ‘Vereniging tot vereenvoudiging van onze schrijftaal’ en de gevolgen van hun invoering te bespreken, en tevens een beter verstand en een juister waardeering en een grooter belangstelling in zake de vereenvoudiging te bevorderen dan bij velen nog gevonden wordt. Want het is met de spelling als met zoo menige andere zoogenaamd algemeen bekende zaak: ieder hoort er van spreken, leest er wel eens wat van, spreekt er soms over mee en acht zich dus bevoegd tot oordeelen. Bij den een zet zich deze, bij den ander die meening vast, gunstig of ongunstig, zonder redelijke gronden, slechts gebaseerd op voor- of tegeningenomenheid, op oppervlakkigheid en gelooven op gezag. Zelfs bij deskundige bestrijders of verdedigers der Vereenvoudiging vindt men blijken van bevooroordeeldheid, kortzichtigheid soms, van gebrek aan de objectiviteit die ons ook in spellingzaken los moet maken van den invloed der gewoonte, der voorliefde en der zelfbewondering. Bij

velen wekt men ergernis, zoodra men er over begint; de een zucht: ‘Schei toch eens uit over die spelling’; de ander neuriet een variatie op Speenhofs Vegetariërsliedje, terwijl de voorstander op zijn achterste beenen gaat staan en roept: ‘Zwijg toch, man! De periode van overwegen is gesloten verklaard. De tijd van theoretiseeren is voorbij!’ Indien door de bevoegde autoriteit niet bijtijds maatregelen worden genomen, wordt een spelsysteem aan het Nederlandsche volk opgedrongen, dat bij vele belangrijke voordeelen, verbeteringen van het bestaande stelsel, naar veler oordeel de taal bedreigt, on-af, zweverig is en voor de eerstkomende jaren een toestand van schromelijke verwarring, ook in het onderwijs, zal veroorzaken.

I.

Spellingstrijd is eigenlijk een groot woord: de beweging gaat over de hoofden van de Nederlanders heen, op een klein deel na; zelfs de breede schaar van ontwikkelde menschen, buiten de taalwetenschap staande, zal prìjzen wat de heeren wìjzen; daaronder zijn er die op hun kantoren en bureelen geen gekollewijn dulden, en daarentegen enkelen, die lid werden van de ‘Vereniging’. Ook de leden daarvan oorlogen niet, een enkel ‘ijverig lid’ uitgezonderd. ‘De leden van den Spellersbond, de twaalfdozijn malcontenten en sukkelaars, die jaarlijks in de bekende Amsterdamsche restauratie bijeenkwamen om aan de besluiten des Bestuurs hun fiat te hechten’, zooals Prof. Cosijn in *De Gids* van 1895 spotte, zijn geen twaalf dozijn meer, maar aangegroeid tot 250 dozijn; zijn zelfs - Prof. Cosijn zou het erkennen, kon hij thans de ledenlijst raadplegen - zoo in het generaal geen sukkelaars te heeten. Daar zijn hoogleeraren onder, doctoren, leeraren aan gymnasiën en Hoogere Burgerscholen, schrijvers van naam, bijzondere en openbare onderwijzers, geestelijken van verschillenden godsdienst; maar trouw als de eerstelingen, zijn ze voorbeeldeloos volgzaam gebleven. Men moet dan ook niet spreken van de voorstellen der ‘Vereniging’, maar van de decreten van het Hoofdbestuur. *Dat* voert werkelijk strijd, d.w.z. propageert en werkt waar het kan. Overtuigd dat de Vereenvoudigde-spelling-regeling, zoo

als ze nu is, onverbeterlijk, ik bedoel: onverbeterbaar is, nam dat Hoofdbestuur in den zomer 1906 het besluit, dat het 'in aanmerking nemende, dat volgens art. 18 van de statuten aan het Hoofdbestuur de beslissing is gelaten, of wijzigingsvoorstellen aan het oordeel van de leden onderworpen zullen worden', aan geen enkel voorstel tot wijziging van de tegenwoordige regeling zijn medewerking zal verleenen.

De onmiddellijke aanleiding tot deze uitspraak was 'een gemotiveerd schrijven van enige leraren aan het Seminarie Hageveld', waarin aangedrongen werd op terugkeer tot de *lijk*spelling. Van andere zijde was aangedrongen op wijziging van de *ee*-, de *ie*-, de *u*-, de bastaardwoordenspelling. 'Zelfs de leden van het Hoofdbestuur zouden niet eenstemmig zijn, als ieder zijn spellingwensen wilde doen gelden!.... Alleen als een nieuw gesloten stelsel tegenover het oude geplaatst wordt, is er kans dat de invoering niet al te lang meer uitblijft. Waar moet het heen als het Hoofdbestuur zich telkens bereid verklaarde om de gedachtenwisseling te heropenen, en nieuwe wijziging aan stemming onderwierp?' (*Vereenvoudiging*, orgaan der 'Vereniging.')

Bij het lezen van dit decreet kon ik hetniet helpen, dat het Comité de Salut public, met Robespièrre aan het hoofd, voor mijn verbeelding verscheen en hoe onder zijn beheersching door de Nationale Conventie bij *stemming* uitgemaakt werd, de waarheid van het bestaan van het Opperwezen en van de onsterfelijkheid der ziel.

Het decreet zou te verdedigen zijn, indien het vereenvoudigde stelsel inderdaad 'een gesloten *stelsel* ware, indien het den toets der critiek, van het gezond oordeel op alle onderdeelen kon doorstaan en dus aanvaard kon worden door onze mannen van taalwetenschap. Het Bestuur heeft achter zich de 3000 leden van de 'Vereniging'; de Vereenvoudigde spelling wordt gebruikt door enkele auteurs, uitsluitend in enkele periodieke bladen en tijdschriften, toegelaten naast *De Vries en Te Winkel* in verschillende andere; de Bond van Nederlandsche Onderwijzers is volbloed vereenvoudigingsgezind; het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap sprak zich uit vóór Kollewijn, eerst bij referendum (waaraan echter slechts ongeveer een *negende* deel der leden deelnam), dan bij besluit van een algemeene vergadering en eindelijk bij

een verzoek aan den Minister van Binnenlandsche Zaken om de Vereenvoudigde bij de examens toe te laten. De Zuid-Afrikaansche Taalbond ontwierp een vereenvoudiging van de schrijftaal in Z.-Afrika,[1)] die in enkele opzichten afwijkt van, maar in vele andere overeenkomt met de voorstellen van de 'Vereniging'; voor korten tijd nam de 'Kaapse Universiteitsraad' deze onveranderd aan. In Indië gaat men meer aandacht wijden aan de verbreiding van onze taal onder de inlanders, ten einde zoo een nieuwen, geestelijken band te knoopen, een nieuw taalgebied te vormen misschien; maar de bruine broeder ondervindt in de voor hem dubbel lastige spelling een belemmering, die men zoo spoedig mogelijk wil opgeruimd zien. In België, waar tot hiertoe betrekkelijk weinig voor de Vereenvoudiging gevoeld werd, neemt de belangstelling toe. Schoon de meeste geleerden, de Koninklijke Vlaamsche Academie, de meeste schrijvers, journalisten, enz. er niet van weten willen, een Pol de Mont zelfs renegaat werd, de beweging wint ook in Zuid-Nederland veld, getuige de geschriften in den laatsten tijd verschenen, de lezingen over spelling er gehouden, getuige vooral het reeds in 1903 door ± 60 geleerden ingezonden adres aan de Regeering om gelijke rechten voor de Vereenvoudigde en de bestaande spelling, en ook het votum op het jongste Taal- en Letterkundig Congres. In Noord-Nederland krijgt bij het bijzonder Lager Onderwijs en bij het Middelbaar Onderwijs de Vereenvoudiging voortdurend meer aanhangers. Behalve de leden der 'Vereniging' heeft het Bestuur dus inderdaad nog

1) Het nut van een spellingvereenvoudiging voor de taal- en de volksbelangen in Z. Afrika wordt zeker nu wel algemeen erkend. Wel betoogde nog in 1897 - zie *de Gids* - Dr. D.C. Hesseling, een volbloed vereenvoudiger, dat het 'Zuid-Afrikaansch is een aardig levend nichtje, niet te maken tot een zustertaal, wel tot een pop die de kleeren van onze zuster draagt,' 'dat onze taal eigenlijk voor de Afrikaanders dus een vreemde taal is', en komt ook de verleden jaar in Gent gepromoveerde dr. Du Toit tot de conclusie, dat de Afrikaander taal de eenige is die voor Z. Afrika past, maar daartegenover staat, dat nog altijd ook, zij het eenigszins gewijzigd, het Hoog-Hollandsch er gebezigd wordt als schrijftaal, onderwezen wordt aan scholen van hooger en lager onderwijs van Kaapstad tot Rhodesia, gesproken wordt in het parlement, in vergaderingen, op den kansel, gelezen wordt in dagbladen, in allerlei boeken, in den Bijbel, en dat de taalvereenvondigers daar geen monniken zijn die een spelling invoeren voor een taal zonder toekomst, uit louter liefhebberij of tijdpasseering.

al wat achter zich; een macht echter die minder groot is dan zij schijnt. Want, ik aarzel niet het uit te spreken, het overovergroot deel bestaat uit volgzame volgelingen, die prijzen wat de heeren wijzen, leden van de Jacobijnenclubs, taalsansculotten, krachtig geleid door het Comité de Salut public. De onderwijzers vormen de meerderheid maar eerlijke menschen als ze zijn, zullen zij erkennen dat ze minder uit een op studie gegronde overtuiging dan wel uit geestdrift voor de idee zich bij de Vereniging aansloten.

Aan den eenen kant *strijdt* derhalve het Bestuur van 'den Spellersbond'. Aan den anderen strijdt men niet. Er is in het algemeen, bij de geleerden en de beschaafden in Nederland een zeker hooghartig neerzien op de spellingbeweging. Wel daalde soms een Hooggeleerde van den Olympus om zich eens met en onder de Vereenvoudigers vroolijk te maken, als Prof. Cosijn in 1895; wel zijn er die de Vereenvoudiging een zekere, meest platonische liefde wijden; zelfs enkelen, die haar met woord en daad, in particuliere en openbare geschriften in eere houden, ze alleen en met haar zich zelf verloochenend als bijzondere oorzaken hen daartoe nopen - Dr. Hesseling in De Wereldbibliotheek, M. Emants in de uitgave van zijn *Loki*, prof. Van Helten in zijn verdediging van de vereenvoudiging in de N.R. Ct. tegen den Rotterdamschen gemeenteraad en in *de Gids* tegen dr. Kluyver *(Onze Eeuw)* - maar over het algemeen doet men alsof er geen spellingkwestie is en blijft in hooghartig, stoïcynsch, lijdelijk verzet. Toen de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden een goedkeurend advies uitbracht over de voorstellen van den Zuid-Afrikaanschen Taalbond en men daaruit ten gunste van de Kollewijnsche wilde concludeeren, ontstond een polemiek, waaruit duidelijk bleek, dat sommige der Leidsche toongevende geleerden ten sterkste gekant zijn tegen de Vereenvoudiging.

'Zolang niet in de Lagere School, zwart op wit gedrukt, de Vereenvoudigde Spelling de alleenheerschappij voert, ontbreekt aan de spellingbeweging het ene nodige', schreef een vurig voorstander. Sprak een belangrijk deel der onderwijzers zich uit voor Vereenvoudiging, slechts voor eigen gebruik, in een paar bladen, in particuliere correspondentie, passen de radicaalsten onder hen de Vereenvoudigde ook toe;

ze blijven wachten op permissie van de autoriteiten; een enkele moge in de hoogere klassen al zoo wat vereenvoudigen, de meesten handhaven, als ordelievende en gehoorzame burgers de officieele spelling in de school. En daar is Kollewijn nog niet. Een dissertatie in de Vereenvoudigde heeft bij Professoren-voorstanders kans om aangenomen te worden, maar zeker weet ik dat andere promotors zouden weigeren. Bij de eindexamens van Gymnasiën en Hoogere Burgerscholen is er wel eens, bij uitzondering, gekollewijnd; misschien dat er zich, nu de beweging onder de leeraren zich uitbreidt, meer gevallen gaan voordoen; schoon - vele vereenvoudigers moeten aan de Hoogere Burgerschool *De Vries en Te Winkel* onderwijzen, zelfs doet Dr. Kollewijn dit plichtgetrouw, naar ik verneem. Want tot hiertoe zijn de autoriteiten niet Kollewijniaansch. Onder de heeren van het Schooltoezicht is een vereenvoudiger een *rara avis*. Bij de akte-examens L.O. worden de candidaten door de mededeeling aan het hoofd der opgaven: 'Spelling De Vries en Te Winkel', of 'Buigingsuitgangen mogen niet weggelaten worden', gewaarschuwd tegen mogelijke vereenvoudingszucht. Dáárom is het maar te doen; want een geslachts-foutje, een verbindings-*n* of -*s* te veel of te weinig, of het onverbogen laten van woorlen als *een*, *geen*, *mijn*, wordt door de verstandige examinatoren niet gerekend. Doch al waren alle Inspecteurs, Districts- en Arrondissements-Schoolopzieners volbloed Kollewijnianen, ze zouden *De Vries en Te Winkel* moeten blijven vragen, zoolang de Regeering niet uitdrukkelijk verklaard had, dat waar in de examen-programma's van de spelling wordt gesproken, ook de Vereenvoudigde bedoeld wordt. En dan zouden de candidaten beide stelsels moeten kennen!

Doch de Regeering gaf aan Kollewijn nog geen vergunning. De vorige Minister van Justitie weigerde de goedkeuriug van de gewijzigde statuten der 'Vereniging', tenzij ze 'van taalfouten gezuiverd werden'. En Dr. Kuyper, die eerst verklaarde dat 'onzijdigheid der Regeering ten aanzien van de spelling gewenscht (was)', en dat 'de Staats-commissiën met het afnemen van examens belast, met die onzijdigheid der Regeering rekening (moesten) houden', dwong, al was 'spelkunst geen regeeringszaak', het Algemeen Nederlandsch Verbond door bedreiging met subsidie-onthouding tot officieel spellen. De tegenwoordige

Ministers van Justitie en van Binnenlandsche Zaken nemen feitelijk hetzelfde standpunt in, de laatste blijkens de verklaring, dat ‘hij deelt in de meening, dat het in zake de spelling niet op den weg van den Staat ligt in te grijpen, doch dat de loop moet worden gelaten aan de natuurlijke ontwikkeling. Wat de examens betreft, acht hij het noodig, dat zoolang *De Vr. en Te W.* als het meest gebruikelijke is te beschouwen en in alle of verreweg de meeste scholen wordt onderwezen, bij het examen in de Nederlandsche taal het schriftelijk werk ook in die spelling zal moeten worden afgeleverd.’ Zóó is er voor Kollewijn weinig kans, want het Schooltoezicht handhaaft bij het leerplan de officieele spelling!

De oorzaken van de tegenkanting, die de Vereenvoudigde spelling nog altijd ondervindt, zijn velerlei.

We zagen reeds dat de leiders van wetenschappelijk overleg niet meer hooren willen.

Daarbij komt het heftige, het revolutionnaire, dat het optreden van sommige voorstanders en bezigers der nieuwe spelling kenmerkt, het fanatieke dat gewone menschen van de beweging afschrikt, de minne, grove stijl waarvan enkelen in sommige bladen en werken zich bedienen; maar vooral de vrees, dat het onderwijs geschaad, de taal vergroofd en verboerscht zal worden, en eindelijk de overtuiging, dat het Kollewijnsche stelsel nog geen stelsel, nog on-af is.

‘We zullen na de invoering der Vereenvoudigde die grote ballast van speloefeningen over boord kunnen werpen; er komt dan ruimte en tijd voor beter en meer vruchtdragend taalonderwijs’. Zoo zegt de Kollewijniaan. Indirect dus *kan* verbetering komen! Zij die meenen dat ze *zal* komen door de invoering van Kollewijn, hebben het evenzeer mis als de tegenstanders, die een stuk in nieuwe spelling een cacografie noemen, vreezen voor verboersching der taal, voor erger, ‘voor het binnensluipen van een onuitsprekelijk platten toon, van een vulgariteit, die eerst den vorm ontluistert om straks hare verwoesting tot het wezen (van de taal en den mensch die ze gebruikt) uit te breiden.’[1)] Ten minste als men zich bepaalt tot spellingvereenvoudiging. De spellingkwestie verdient ‘ni eet excès d'honneur, ni cette indignité!’ Spellingverbetering en

1) Mr. J.A. Levy.

verbetering van taalonderwijs zijn twee, evenzeer als spellingwijziging en taalverbastering. Zoo het taalonderwijs verbeterd moet worden - en ik zal de laatste zijn om te ontkennen dat dit noodig is - kan het evengoed bij *De Vries en Te Winkel* als bij *Kollewijn*. Zonder twijfel zal de onderwijzer bij het volgen van den laatste eenige winst in tijd hebben; maar die meent, dat men dan dien ballast van speloefeningen over boord kan werpen, heeft van het onderwijs in de lagere school absoluut geen begrip. Tot haar taak zal altijd wel blijven behooren, de kinderen niet alleen te leeren zich mondeling en schriftelijk in eenvoudig doch beschaafd Nederlandsch zoo goed mogelijk uit te drukken, maar ook dit te leeren doen in zoo zuiver mogelijken vorm; altijd zal er heel wat zorg en arbeid moeten besteed worden aan de spelling. Ik wijs hier maar op een paar dingen: de spelling der klinkers en der tweeklanken, der zachte sluitmedeklinkers, der meervoudsvormen, der samenstellingen en afleidingen, der buigingsvormen van het werkwoord vooral, en het tegengaan van verkeerde dialectische invloeden. En de tijd, daaraan besteed, is geen verloren tijd, komt ook ten goede aan het goed leeren begrijpen en gebruiken der taal, aan de ontwikkeling van het waarnemings- en onderscheidingsvermogen en het denken, van den zin voor orde, regelmaat en nauwkeurigheid. Met de Vereenvoudigde zal men zeker minder dan thans genoodzaakt zijn den leerling te zeggen: ‘Dit moet zoo, omdat het zoo moet, omdat het nu eenmaal zoo vastgesteld is.’ De moeilijkheden - al komen er, zie de behandeling der afzonderlijke voorstellen, in geval van ongewijzigde invoering een paar andere bij - worden ontwijfelbaar minder, en dat is een voordeel dat men niet ònderschatten mag. Maar aan den anderen kant overdrijft men en óverschat het voordeel der nieuwe spelling, zoo men beweert ‘dat het goed spellen daarmee een vanzelfsheid zal worden.’[1] De onderwijzer zal,

1) De volgende fouten worden gemaakt niet alleen door jongens van veertien jaar, leerlingen eener Burgeravondschool, maar zelfs door a.s. onderwijzers(essen). De *groote* van het land. *Uitbrijden*. De groene *wijde*. Hij *verheugd* zich. Hij *schreidt*. Wij *verwachtten* vandaag.... Een *bedanktje. Mandtje. Gelade. Redegevend*. Een *glaze* ruit. *Meededeelend. Ka-steel. Onduikte. Wereldeel. Toevde. Idiale. Elusie's* (illusies). *Fienijn. Hrot* (grot). *Srik. Inhang* (ingang). *Schijnnen. Zelde*, enz. Domheden als: Hij mocht *eenen* geluksbode heeten, zullen wellicht bij Kollewijn verdwijnen. Of het beter begrijpen der taal er door zal winnen?

is Vereenvoudiging toegelaten, zeggen: dankbaar! En bescheiden en verstandig zal hij niet meer verlangen, beseffende dat bij de spelling niet alleen het belang der jeugd den doorslag kan geven, en dat geen spelsysteem denkbaar is, dat voor de jeugd en voor onontwikkelden geen moeilijkheden zou opleveren.

II.

Dat de tegenstand tegen de Vereenvoudiging nog zoo groot is, komt ook voort, zeiden we, uit verwarring of vermenging met andere kwesties, vooral met die der zoogenaamde schrijftaal-vereenvoudiging. De 'Vereniging' is er door haar naam zelve schuld van. Volgens art. 2 der Statuten is het doel van de *Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal:* 'de Nederlandse schrijftaal te vereenvoudigen; door het onderscheiden van de woordgeslachten en van de uitgangen in overeenstemming te brengen met de algemene beschaafde spreektaal en door de woordspelling te vereenvoudigen.' Echter al kwam de Vereenvoudigde door de afschaffing van de naamvalsuitgangen in de zoogenaamde mannelijke verbuiging van alle bijvoeglijke woorden en van vele zelfstandige woorden (*die*, *wie*, *deze* e.d.) op het terrein der schrijftaal; al gaf ze 'de beschaafde uitspraak' een grooten invloed op de regeling der geslachten en der buiging, men ontkende en ontkent ten sterkste, dat men wil schrijven 'zoals je spreekt'; 'dat is een kwaad gerucht dat er uit moet' (Dr. J.B. Schepers, *Pro en Contra*). Tot op *zekere* hoogte terecht. Men leze, wat mannen als Dr. Salverda de Grave, Dr. Hesseling, Dr. Schepers e.a. geschreven hebben, en men zal erkennen, dat wat hen betreft, de beschuldiging geen grond heeft. Bij verschillende voordrachten van vereenvoudigers is gebleken, dat ze wat ze vertellen wilden, op papier hadden gesteld en ook zij dus *spraken*, zooals ze *geschreven* hadden. Even krachtig protesteerde men tegen de 'aantijging, dat men door de nieuwe spelling, de taal zou ontluisteren, vulgariseeren, verboersen'. De 'Vereniging' wil, zegt men, de *spelling* regelen, het *schrijven* der taal, en men antwoordde Mr. Levy, dat spelling en taal twee zijn, en de laatste niet verboerscht en gevulgariseerd kan worden, al spelt men *benen*, *ogen*, *verboersen*, *van de man*

e.d. Inderdaad, de zedelijkheid en het fatsoen der taal hangen niet af van een *e*, *o*, *ch*, *n* meer of minder, maar van de keuze der woorden, en nog meer van den geest van de voorstelling en den voorsteller, van den inhoud der gedachte. Kan men ook niet de smerigste dingen in de netste woorden zeggen, en zou het geen grove onbillijkheid zijn, de gemeenheid, de ruwheid, de valschheid, enz. van sommige bladen en boeken, onberispelijk in de officieele spelling geschreven, aan De Vries en Te Winkel te wijten? Is het niet even onrechtvaardig bij artikelen en werken in de nieuwe spelling, die om het onderwerp en de wijze van voorstellen, om den platten toon, verontwaardiging wekken, te zeggen: 'Ziedaar nu, waartoe die vereenvoudiging der schrijftaal voert?'

En toch is er verontschuldiging voor de beschuldiging, is er, trots de herhaalde tegenspraak, grond voor. De *Vereniging* bepaalt zich niet uitsluitend tot de regeling der *spelling*, maar oefent ook invloed op de *taal*, een invloed waaraan zij den naam vereenvoudiging geeft, maar die velen licht anders zullen heeten. Ook hierop komen we terug bij de behandeling der afzonderlijke voorstellen. Nu slechts dit. Als men de taal niet wil aantasten, moet men niet optreden tegen het gebruik van woorden, uitdrukkingen, zinswendingen, zinsvormen, die in de dagelijksche spreektaal niet voorkomen, maar de hoogere spreektaal van den kansel, de balie, den redenaar in het algemeen toebehooren. Er is toch - de geschriften van de eminenten onder de vereenvoudigers zijn er het bewijs van - niet alleen een familiare schrijftaal, afbeelding van de gewone spreektaal, maar ook een bijzondere schrijftaal, die zich in de hoogste ontwikkeling openbaart als beeldende kunst, de woordkunst, maar waarvan steeds ook de eischen bepaald worden door het doel van het stuk en de gepastheid. Welnu, de Vereenvoudigers zetten overal toch 'de beschaafde spreektaal' op den voorgrond. Maar in de appreciatie, wat 'beschaafde spreektaal' is, wat als 'boekentaal' geweerd moet worden, is men het allicht niet eens. 'In plaats van *aan de overzij van de rivier* zal men nooit zeggen *aan gene zijde der rivier*, wat nog al eens voorkomt in ouderwetse schrijftaal; men zegt '*met mijn familie*, niet *met de mijnen*', zoo leert Kollewijn in zijn Spraakkunst van de beschaafde

spreektaal. Moeten de leerlingen hen die deze termen en genitiefvormen in hun schrijftaal gebruiken, nu voor ‘ouwerwetse pruiken’ aanzien? Moet men deze en dergelijke vormen schrappen als boekentaal? Moeten ze den weg van *dezelve* op? Zoo ja, dan zal de Vereenvoudigde ook invloed oefenen op de schrijftaal, op de taal.

Men zegt *trouwen*, *sturen*, *een kleur krijgen*, *mooi*, *gauw*, *rije*(*n*), *zouwe*(*n*), *goeje*, *de man z'n huis*, *dee jullie* enz., enz. Moeten nu *huwen*, *zenden*, *blozen*, *schoon*, *fraai*, *snel*, *spoedig*, *rijden*, *zouden*, *goede*, *het huis des mans*, *het Besluit der Regeering*, voor den leerling als boekentaal veroordeeld worden? Hoe dan met woorden als *schreien*, *weenen*, *huilen*, *schreeuwen*, die hier gewoon, daar plat geacht worden, hoe met *kussen* dat in Holland zeer netjes is, terwijl *zoenen* in Zeeland zeer fatsoenlijk, maar *kussen* of *kossen* ongeoorloofd, een beetje gemeen is.

Veel van het goede in de beweging is niet nieuw, en veel van het nieuwe niet goed. Het eerste geldt zeker van het beginsel der schrijftaal-hervormers: ‘Laat het kind zich ongedwongen uiten in zijn eigen taal, in de vormen die het thuis en met zijn makkers gebruikt’. Maar ieder goed onderwijzer zal daarnaast ook een anderen regel betrachten: ‘Zuiver, verbeter die taal; maak ze rijker en voller, opdat het kind zich duidelijk, flink, gepast, beschaafd leere uitdrukken, en het ook anderen kan begrijpen dan zijn makkers, dan zijn naaste omgeving’. Dat behoort niet alleen tot het taal onderwijs, maar is een belangrijk deel van de opvoeding.

De Vereenvoudigers zetten de beschaafde spreektaal, of liever hun opvatting van de beschaafde spreektaal op den voorgrond. Daaraan is vooral de tegenstand toe te schrijven. Een bekend vereenvoudiger, de heer Rutgers, noemde het zweverige dat de ‘voorstellen’ nog kenmerkt, als een der oorzaken van de vertraging, die de invoering ondervindt. Dat kwam zoo even reeds uit in het onbepaalde van de verhouding van spreek- en schrijftaal, wat de woordenkeus betreft. Het geldt ook met betrekking tot de spraakklanken, speciaal de buigingsuitgangen. Voor de algemeene beschaafde spreektaal nemen de Vereenvoudigers het Hollandsch, wat de naamvalsuitgangen betreft, maar ze houden zich bij de werkwoordelijke vormen, de meervouden van zelfstandige naamwoorden, de stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden e.d. aan

de niet-Hollandsche N-zeggers, en aan het gebruik. In het Hollandsch zegt men niet anders dan *'n*, *een*, *geen*, *de*, *die*, *mijn*, *m'n*, enz. ‘Bij de verbuiging der lidwoorden, bijvoeglike naamwoorden en voornaamwoorden richte men zich uitsluitend naar het beschaafde taalgebruik’, zoo luidt het voorschrift. Geschrapt dus de verbuiging van genoemde woorden. En de ‘Vereniging’ spelt *dezen*, *degenen* (in 't meerv. van personen). Moet de beschaafde Brabander nu vormen als *mijne moeder* maar afleeren? Zijn b.v. *der vrouw*, *der Regeering* voortaan in de spraakkunsten te signaleeren als archaïsmen? Of moet er gewezen worden op het gebruik der verschillende vormen in de beschaafde spreek- en de beschaafde schrijftaal in de verschillende soorten van stijl? Het blijkt niet volkomen duidelijk uit de voorstellen, maar men zou zeggen, zooals ze daar zijn, van ja, wat de eerste, van neen, wat de tweede vraag betreft.

Ook de schrijftaal bestaat als middel van verkeer; de hoogere schrijftaal en de hoogere spreektaal onderscheiden zich niet alleen door andere woordenkeus, zinsbouw, maar ook door woordvormen, die men in de dagelijksche taal niet zegt. De schrijftaal moet de spreektaal volgen, en dat doet ze dan ook aldoor; maar beide verschillen als *geluid maken* en *teekens maken* te zeer in aard, en te zeer in werking, daar de één *hooren*, de ander *zien* als tegenwerking eischt, dan dat ze ooit geheel zouden overeenkomen. Waar er dus gelegenheid is door een bepaalden vorm, doelmatig, logisch, rationeel, de opvatting te vergemakkelijken, is het (schrijf)taalverarmen dien vorm uit het gebruik te nemen. Bovendien, meer nog dan de gesproken taal, is de schrijftaal de band tusschen de stamverwanten; zij heeft veel meer gemeenschappelijks dan de spreektaal, nl. van één gewest, al is dat Holland en uit het Hollandsch de algemeene taal voortgekomen. Het is daarom billijk ook aan de andere gewesten te denken, ook aan de gemeenschappelijke schrijftaal te denken, als men gaat bepalen hoe men voortaan spellen zal. Want, hoewel de geschreven taal altijd door normale menschen is om te zetten in klank, alle taal is daarom nog geen klank, niet alleen voor doofstommen en voor Laura Bridgeman's, maar voor alle geoefende lezers, die immers de woordvormen bij geheele groepen en regels, zonder bemiddeling van geluid,

verstaan en in zich opnemen. Veel sneller dan bij het hardoplezen vatten we de gedachten op zonder verklanking, al moet erkend worden, dat die snelheid oorzaak kan zijn van onjuistheid in het begrijpen en van vervlieging van het opgenomene. Het principe, zoo dicht mogelijk bij de bestaande regeling te blijven, dat de Vereenvoudigers leidde, is bij de buiging verzaakt door het te zwaar laten wegen van de Hollandsche beschaafde spreektaal.

Het onaf-zijn, het zweverige van de nieuwe spelling blijkt vooral bij de beschouwing der voorstellen afzonderlijk. In tweeërlei opzicht is de voorstelling die de Vereenvoudigers van de zaak geven, niet in den haak. Ze laten het voorkomen (zie *Pro en Contra*, Dr. Schepers) alsof bij hen slechts *twee hoofd*spelregels golden. 'Naar *twee* regels luisteren wij als naar een grondwet:

I Duid bij het schrijven van een woord de letterklanken die in een zuivere en *beschaafde uitspraak* worden gehoord door de daarvoor vastgestelde tekens aan.

II Schrijf eenzelfde woord, zoveel de uitspraak en de verbuiging of vervoeging toelaten, steeds met dezelfde letters. Dus *hoofddoel* en niet *hoofdoel* of *hoovdoel*; *voorop* en niet *vorop*; *dag* (naast *dagen*) en niet *dach*; *wil-je* (naast *willen*) en niet *wi'-je*. GELIJKVORMIGHEID.

Dit waren ook artikelen van de Grondwet van *De Vries en Te Winkel*, maar de daarop volgende waren met deze en met elkaar wel eens in strijd. In die volgende werden geëerd: de AFLEIDING (daarom b.v. *visschen* in strijd met de beschaafde uitspraak); de OVEREENKOMST (daarom *handelsschool* naast *handelshuis* in strijd met art. I weer: *handelschool*, *boerendochter* besch. uitspr. *boeredochter*); de WELLUIDENDHEID (daarom *wijste* in strijd met de afleiding *wijs-ste*); het GEBRUIK (daarom *ijselijk* tegen de afleiding die EI verlangt; daarom *gansch* tegen de uitspraak en de afleiding). Zo zou ik door kunnen gaan' (blz. 3-4).

Deze voorstelling is niet zuiver. Want ook de Vereenvoudigers spellen volgens AFLEIDING, OVEREENKOMST en GEBRUIK. Behouden ze niet *ei* en *ij*, *au* en *ou*? Spellen ze niet ook: *ijselik*, *veertig*, *zestig*, *loods*, *Aagt*, *ijzeren*, zelfs *purperen* en *azuren*, *boven*, *enigszins*, *stadszaal*, *aktrice*, *akcent*, *nog*, *noch*, *thuis*? In werkelijkheid heeft men bij de Vereenvoudigde de

gewraakte regels in minder gevallen (*e-ee-o-oo-sch*) maar daarom toch nog niet weinige, geldig verklaard.

Ten tweede voert men meer vereenvoudigingen in, dan men doorgaans opgeeft en ontkent men, alleen over de *spelling* sprekende, de gevolgen voor de taal. De Vereenvoudiging is nu eenmaal *de* Vereenvoudiging, de meest logische, de beste in het gebruik.

III.

Beschouwen we de voorgestelde wijzigingen en de meteen ingevoerde op zich zelf.

1. *De* E *wordt op het eind van een lettergreep niet verdubbeld: delen*, *kwekeling*, *enz.* Uitzondering: *Op het eind van een lettergreep wordt* EE *geschreven: twee*, *zee*, *dominee. In afleidingen*, *buigingsvormen en samenstellingen van zulke woorden blijft* EE: *tweede*, *zeeën*, *zij vreeën*, *enz.* De hoofdregel geeft onbetwistbaar een belangrijke vereenvoudiging. Onnoodige onderscheidingen (*wezen-weezen*, *verweren-verweeren*) vervallen. Voor het onderwijs een groot voordeel; door de algemeenheid van den regel: *a*, *e*, *o*, *u* in open lettergrepen één teeken, zullen de leerlingen niet meer als nu zoo in de verleiding komen b.v. *haanen*, *muuren* te schrijven, behoeft geen tijd meer te worden verspild aan het leeren spellen van allerlei homoniemen, noch aan dictees over *beren*, *beeren*, *beenen*, *begeeren*, enz.

Noodzakelijk is de uitzondering *twee*, *mee*, *wee* e.d. om verwarring met de toonlooze *e* te voorkomen.

Voor het lezen leeren zullen, gelijk thans *bevelen*, *benevelen* e.d. door de niet te vermijden gelijke afbeelding van de volkomen en de toonlooze *e*, vooral vormen op *elen*, *eren*, *ezen*, *ese* (*esche*) eenige moeilijkheid geven, tot de leerlingen het geheele woordbeeld in zich opgenomen hebben. De moeilijkheid bestaat reeds, het aantal gevallen alleen wordt grooter (*negeren* = kwellen en = ontkennen, *kamelen-stamelen*, enz). Om er aan te ontkomen zou men met Prof. te Winkel een nieuw teeken kunnen invoeren voor de toonlooze *e* (*bədelənbedələn*), of overal voor de heldere *e* EE kunnen spellen. Doch het eerste, hoe gemakkelijk voor schrift en druk, is praktisch niet wel mogelijk, evenmin als het tweede, doordat

men de verandering te ingrijpend zou vinden. Wat een massa woorden zouden veranderen van afbeelding (*bereekenen*, *beneevelen*, *bənevələn*). Eenvoudiger is het, gelijk nu reeds áls men duidelijk onderscheiden *moet*, bij *vóórkomen*, *voorkómen*, *vérspringen*, *verspríngen* e.d. een accent te gebruiken.

De spelling *tweede*, *meedelen* enz, zal zeker aanleiding geven tot verwarring. *Weemoed*, *weeklagen*, *reebok*, *meelopen* e.d. zullen verleiden tot *weemelen*, *reegelen*, *meededogen*, enz. Ten onrechte wordt hier de regel der gelijkvormigheid toegepast, voor het verstaan onnoodig, voor het onderwijs lastig. Eens *mee*, *zee*, *wee* blijft *mee*, *zee*, *wee*. Dat is een gemakkelijke regel, zeggen ze. Maar waartoe leidt die consequentie? Dat men naast elkaar krijgt, in de o zoo gemakkelijke vereenvoudigde spelling: *demoed*, *weemoed*; *dinee-dineren*; *veevoeder-veren*; *smeden-smederij-smeekolen*; *fee-feeën-feërie*; *spondee-spondeën*; *koryfeeën-Hebreën*. Zie ‘de Nederlandse Woordelijst’! Zou hier niet een ouderwetsch dicteetje over te geven zijn? Hoe spelt men het ingeburgerde *meeting*?

Evenmin als bij *paal-palen*, behoeft bij *vree-vreeën*, *meemeedelen*, enz. de regel der gelijkvormigheid betracht te worden. Voor het kind, den gewonen schrijver en lezer is tegenover *mee*, *gedwee*, *zee*, *wee* bij *meter*, *wezen*, *dwepen*, *zegen*, *wemelen*, enz. ook *melopen*, *mezingen*, *zegans*, *zeschip*, *wemoed*, veel regelmatiger en eenvoudiger.

Daarom zou het rationeel zijn vast te stellen:

De volkomen *e* wordt altijd door het enkele teken voorgesteld. Op het eind van een woord spelt men echter *ee*.[1)]

Ter onderscheiding van de toonlooze *e* kan men op de volkomen *e* een accent plaatsen.

2. *De o wordt op het eind van een lettergreep niet verdubbeld. Uitgezonderd*: *goochelen*, *loochenen*, *goochem*.

Bij de *e* wordt in den *vastgestelden* Kollewijnregel onderscheid gemaakt tusschen het einde van een woord en van een lettergreep, hier niet. Dat is voor leerlingen verwarrend. In *Achab*, *Rachel*, *pacha*, *lachen*, *Necho*, *Ezechiël*, *echo*, *Michiel*, *richel*, *Ochotsch*, *pochen* e.d. maakt men geen uitzondering.

1) Behalve bij het tusschenwerpsel *he* en bij *re*, muzieknoot; of ook daar *hee*, *ree?*

Mij dunkt de volgende regel veel eenvoudiger: ‘Voor *ch* is de klinker gewoonlijk onvolkomen; zoo niet, dan herkent men dit aan het geheele woordbeeld. Een werkelijke uitzondering vormen de verkleinwoorden: *o-ootje*, *zo-zootje*, evenals *Na-Naatje*, *Su-Suutje*; worden de lettergrepen gescheiden dan spelt men *o-tje*, *stro-tje*, *Na-tje*.

Men formuleere dus den regel: De volkomen *o* wordt altijd door het enkele teken voorgesteld. In verkleinwoorden van woorden op *o* (evenals bij die op *a* en *u*) spelt men het dubbel teken, behalve als de lettergrepen onderscheiden worden.

3. *In Nederlandse en geheel met Nederlandse gelijk te stellen woorden wordt de ie-klank door* IE (*niet door* I) *aangeduid*.

In open lettergrepen van vreemde en bastaardwoorden blijft de i.

Maar op het eind van bastaardwoorden schrijft men IE. *Bastaardwoorden eindigend op* IE *of op* IE, *gevolgd door een medeklinker*, *houden* IE *in de verbogen vormen*.

Dat is nu vereenvoudigen! En het heeft heel wat voeten in de aarde gehad, eer de *ie-i*-spelling aldus geregeld was. Wat een zwarigheden! In de eerste plaats moet men uitmaken, of men met een geheel met het Nederlandsch gelijk te stellen woord te doen heeft, of met een vreemd woord, of met een bastaardwoord. Bij deze woorden komt echter ook nog de keus tusschen Y en IE!

Men wil eenheid van spelling. Maar is de Vereenvoudigde wet, dan zal men hier zeker niet minder dikwijls naar de ‘Nederlandse Woordelijst’ moeten grijpen dan thans bij de geslachten naar het ‘Handwoordenboek.’ De samenstellers zijn vrij arbitrair te werk gegaan. Een leek zit al dadelijk in de war, of hij op 't eind I of IE moet spellen: nl. de vreemde spelling volgen of het woord als bastaard of Nederlandsch behandelen; de ‘Woordelijst’ geeft o.a. *alibi*, *demi* (jas), maar ook *jury*, *kwasi of quasi*, die men toch licht voor even goed genaturaliseerd zal houden als *kepie* en *okapie* (of *okapi*). In 't midden der woorden is de keus nog lastiger. Een leek zou spellen *fabriekaat*, *famielie*, *aziel*, *sielinder*, *soliede*, *lieter*, enz. Dat mag voor de eerste drie woorden, doch ook *fabrikaat*, *familie*, *asyl*, maar overigens geeft de ‘Woordelijst’ bepaaldelijk *fabrikage*, *familiaar*, *cylinder*, *solide*, *liter*, *piramide*,

naast *machine*, *masjine*, zelfs een *cyperse* kat. Door de halve vernederlandsching krijgen zulke woorden (*masjine*, *cyperse*, *moeseline*, *aktrice*, e.d.) toch een heel zonderling uiterlijk. De wijziging *Januarie*, *Julie* is weer voortgekomen uit consequentiezucht; evenals zoovele eigennamen (*Lize*, *Izak*) kon ook de spelling van die geijkte onveranderd zijn gebleven.

Bevreemdend is, dat de Vereenvoudigers, die zóóveel door de uitspraak willen doen bepalen, den eenvoudigen klemtoonregel van *De Vries en Te Winkel* over boord werpen. Nog spellen ze, naast *geniën* (van *genius*) *genieën*, maar verder o.a. *Israëlieten*, *israëlitiese*, *israëlitisme; substantieven*, *substantivies*, enz.

Naar mijn meening heeft men de vereenvoudiging te veel in de richting van de *ie* gezocht. Als na de nu nieuwe spelling een nieuwere komt, zal het dan niet rationeel zijn denzelfden regel te volgen als bij de *a*, *e*, *o*, *u*, nl. *i* in open, *ie* in gesloten lettergrepen? Door de uitbreiding der *ie*-spelling verwart men in plaats van te vereenvoudigen. Zoo op de toekomstige examens reden van de *i*- of *ie*-spelling wordt gevraagd, zal menig candidaat er mee zitten! De bestaande spelling is heel wat begrijpelijker en gemakkelijker, zoowel wat de formuleering der regels als wat de toepassing aangaat, al kunnen enkele onnoodige uitzonderingen vervallen.

4. *De toonloze klinker wordt in de uitgangen* LIK, LIKS (*evenals in de woorden havik*, *monnik e.d.*) voorgesteld door I: *gewoonlik*, *dageliks*.

Deze regel bezorgde de Vereenvoudigers den naam van likkers. 't Is echter de consequente toepassing van den regel bij *De Vries en Te Winkel*, dat voor de keelletter de toonlooze klinker aangeduid wordt door *i*. In de Middeleeuwen en bij latere schrijvers vindt men deze spelling herhaaldelijk. 't Lijkt ons nu vreemd. De geoefende lezer in de Vereenvoudigde zal de woorden op *lik*, *liks* even gemakkelijk opvatten en schrijven als wij die op *lijk*, *lijks*, *lijksch*. En de ongeoefende zal evenals nu soms bij *monnik*, *monníken*, zich wel eens vergissen met *degelík*, *degelíke*, als nu bij *degelíjk*, met *ij*-klank. Nu komen spelfouten voor als *mogeluk*. Vereenvoudiging brengt de nieuwe regel niet, alleen meer consequentie.

5. *Niet opgenomen* in de voorstellen, maar blijkend uit de praktijk van vele Vereenvoudigers is de spelling *'n* of *'en*

voor *een*, *m'n*, *z'n* voor *mijn*, *zijn*. Men *hoort* in de toonlooze vormen alleen de luidende medeklinkers. Deze spelling zou ook toe te passen zijn b.v. in *t'n eerste*, *met'rtijd*, *ind'rdaad*. Nog eenvoudiger voor den zetter en den schrijver zou het zijn de komma's heelemaal weg te laten. Maar deze spelling, consequentie van *walm*, *kerk*, *volk* e.d. lijkt te Hebreeuwsch en men zal wel doen zich aan de bestaande te houden.

6. *De stomme letters*. A. *Alleen dan wordt* SCH geschreven *wanneer men na de* S *een* CH *uitspreekt: schip*, *schoon. Maar: vis*, *mensen*, *hollandse*.

Wordt deze regel aangenomen, dan valt in de grammatica, hoofdstuk spelling, een onnoodig en lastig, verwarrend deel weg. Zelfs de deskundigen weten er niet altijd raad mee. De *ch* komt nu voor als stomme letter in:

a. een 15-tal werkwoorden (*blusschen*, enz.); *b*. een 16-tal zelfstandige naamwoorden (*asch*, enz.); *c*. een zeer groot aantal bijvoeglijke naamwoorden, afgeleid door 't achtervoegsel *sch* van zelfstandige naamwoorden, bijwoorden (*Hollandsch*, *boersch*, *rasch*); *d*. vele bijwoorden rechtstreeks van bijvoeglijke naamw. gevormd (*forsch*, *frisch*, *grootsch*, enz.); *e*. in 't woord *tusschen* en het achtervoegsel *isch*.

Feitelijk moet men al deze woorden door het *gebruik* leeren spellen. Vreemde talen en dialecten geven soms aan enkelen een herkenningsmiddel. Bij de bijvoeglijke naamwoorden vooral stuit men op groote moeilijkheden. De regel, dien sommigen toepassen: het bijvoegl. naamw. met *sch*, het bijwoord met *s*, is onjuist. En het is voor een leek ondoenlijk om te onderscheiden, of het bijvoeglijk naamw. van het bijwoord is gevormd, dus met *ch* moet, of omgekeerd het bijwoord van het bijvoegl. naamw., zoodat beide *ch* hebben. Hij moet onthouden, dat *bits*, *spits*, *dwars*, enz., en *vies*, *boos*, e.d. nooit *ch* krijgen. De deskundigen geven verschillend antwoord bij *trotsch*, *speelsch*, *slaafsch*, *fiksch*, e.d. Tal van oefeningen zijn noodig om de leerlingen eenige vastheid in de *sch*- of *s*- spelling te geven. Want als een spelsysteem dit verschil voorschrijft, moet men het ook goed kennen. En tegenover al den last en de kwelling, die die stomme *ch*, in en na den leertijd, veroorzaakt, staat geen enkel bedenkbaar voordeel. Voor het onderscheiden der homoniemen *asch-as*, *marsch-mars*, enz. is ze totaal onnoodig, evengoed als bij *want*, *baai*, enz.

in hun verschillende beteekenissen; ook bij het bijvoegl. nw. *rechtsch* en het bijwoord *rechts*, enz., evengoed als bij *mooi*, *goed*, *valsch*. Het argument van ‘leelijk’ is hier evenmin geldig als bij *leren*, *menen*, *horen* e.d.; dan zou het aesthetisch gevoel toch ook *geeven*, *booter* verlangen. Alleen de *ongewoonte* doet naast *kermis*, *schors*, *lansen*, b.v. *walvis*, *nors*, *mensen* vreemd vinden.

Het is m.i. zeer te wenschen, dat de stomme *ch* - behalve in eigennamen als *Osch*, *Leidschendam* - verdwijne uit de spelling. Over 't achtervoegsel *isch* zie beneden.

B. In de Vereenvoudigde spelt men naast *thuis* (om den samenhang met *huis*) *tans*, *altans*, *tee*; verder *besje*, *besjeshuis*, *ert;* de *t* in *kerstmis*, *-nacht*, *-week*, enz. is facultatief.

Het betreft hier slechts een paar woordjes, waarom het onnoodig is veel drukte te maken. Tegen *tans*, *altans*, *tee* is geen bezwaar. Maar verstandig ware m.i. de spelling *bestje*, *erwt*, *kerst* nog te behouden. Moet men ook spreken van een *oude bes*, *oude bessen?* Velen zeggen *best*, *besten*, evenzoo *erwt*, *erwten*. En de *erte-* of *errete*-menschen praten ook van *mart*, *amt*. Waar de Vereenvoudigde die *k* en die *b* - markt, ambt - en zooveel stomme N's (in Holland: *ijzere*, *bove*) handhaaft, kan die *t* en die *w* er ook nog wel bij. Bij *kerstfeest* e.d. wordt de *t* ook door velen uitgesproken, de woorden *kerstenen*, *kersten* bestaan nog, bij beschaafden wordt het verband met *Christus* gevoeld, eigenlijk bij allen, die weten dat zij Christenen zijn. Het schrappen der *t* lijkt me hier een afplatting in de richting van *borsplaat*, *er zit voch in de luch*.

7. *De* N *en de s worden niet als tussenletter geschreven*, *als ze in de beschaafde uitspraak niet worden gehoord. Dus: zedeleer*, *sterrekunde*, *oorlogschip*. (*Natuurlijk wel: toetssteen uit toets en steen*, enz., *waar men niet met een tussenletter te doen heeft*.

In de ‘Nederlandse Woordelijst’ vindt men juist naar het beginsel, dat zich nauw bij *De Vries en Te Winkel* aansluit, *halsstarrig*, *aartsschavuit* op grond van den gelijkvormigheidsregel. Voor den leek is echter verklaring niet overbodig bij de spelling *alleszins*, *geenszins;* moeilijk ook is hem b.v. *handelszaak*, *herderszang*, *varkensziekte*, naast *gezichtzenuw*, *gerechtzaak*, *huisjeslak*, *langsscheeps*, *herderstaf*, *varkenstal*, enz. Ik

vrees, dat wordt de ‘Nederlandse Woordelijst’ gezaghebbend en bindend - waartoe dient ze anders - er, trots de vereenvoudiging, nog heel wat spellingkwelling bij het onderwijs en de examens zal voorkomen.

Evenzoo is het bij de *n*. De Vereenvoudigde werpt in theorie duizenden *n*'s overboord. Ze behoudt de *n* alleen in *oude vormen* als *grolendeels*, in eigennamen (*Griekenland*, *'s-Heerenberg*), en volgens den gelijkvormigheidsregel in de samenstellingen, waarvan het eerste lid op *en* uitgaat: *evennaaste*, *keukenpiet*, *weddenschap*, enz.
Eigenaardig geeft ‘de Woordelijst’: *noordewind* enz., deze woorden afleidend van *noord*, *west*, enz. en niet van *noorden*, *westen;* dan toch zou, zoo goed als bij *even* e.d., de *n* geschreven moeten worden. Weer een lastige bijzonderheid. Doch er is meer. Ze spelt naast vele woorden uitsluitend zonder *n* (*pokkeëpidemieën*, *gekkehuis*, *rariteiteverzameling*) weer uitsluitend met *n* bv.: *eeuwenoud*, *blindeninstituut*, *ogenblik;* en weer met en zonder *n* bijv.: *strotte-* en *strottenhoofd, trane*(*n*)*dal*, *jode*(*n*)*dom*, *helde*(*n*)*daad;* en ook wèl:

vrouwe- of *vrouwendag*,	maar alleen: *vrouwenklooster*.
schoppe- of *schoppenaas*,	maar alleen: *schoppeheer*.
ruite- of *ruitenaas*,	maar alleen: *ruiteheer*, *harteaas*, *harteboer*.
oge- of *ogenschijnlik*	
in *oge-* of *ogenschouw* nemen	maar alleen: *ogedienaar*, *ogedokter*, *ogenblik*.

De belichaming der Vereenvoudigingsbeginselen in de ‘Nederlandse Woordelijst’, die uitgegeven werd ‘omdat het niet weinigen *moeilik valt* uit de algemene regels tot de spelling van een bepaald woord te besluiten’, komt mij voor ook hier grillig, verwarrend te zijn. Wel verklaren de schrijvers in de Inleiding: ‘Wij hebben de verbindings-*n* laten staan, waar men hem[1)] in het beschaafd Nederlands uitspreekt. Mogelik is het dat sommigen in meer woorden nog die *n* laten horen. Onnodig te zeggen, dat dan de vormen met *n* evenveel recht van bestaan hebben als die zonder.’ Maar

1) Hier zou Batavus II als in *De Spectator* bij ‘Deze zinsnede nemen we in *zijn* geheel over’, zeker uitroepen: ‘O Hermaphroditen!’

daarmee hebben ze dit deel der spelling nog niet praktisch geregeld. De beschaafden zullen zich misschien wel redden en naar *hun* zin schrijven ook *armenhuis*, *vrouwenklooster*, misschien ook *jopebier*, *eeuweoud*, e.d. Waar blijft of is toch hier de eenheid van spelling?

En dan in de school. De leerlingen gebruiken de 'Woordelijst.' Ze mogen met de N doen zooals ze willen; je doe maar. Neen, zeggen de schrijvers van de 'Woordelijst' tot de onderwijzers: 'Het is niet nodig *aanstonds* beide vormen aan uw leerlingen te doen kennen. Doe een keus'. Dus het wordt zóó: hier de *n*-spelling, daar de *n*-looze. Maar hoe dan bij leerlingen van tweeërlei *n*-spraak? En de onderwijzers, die van alle kanten naar alle kanten gaan en komen! Er is toch eenheid noodig van regeling voor het gansche volk, eenheid in de geschreven taal! Daarbij, die leerlingen, die het beschaafd Nederlandsch dat de Vereenvoudigers tot basis gekozen hebben, in zooverre volmaakt spreken dat ze zonder blikken of blozen alle slot-*n*'s, van welken aard, van welke herkomst ook, negeeren of ignoreeren, zullen op hun uitspraak afgaande naast *oostewind* ook spellen *bovewind*, *stalepen*, *zeveklapper*, en ze zullen den meester vreemd aankijken, als hij hun mededeelt, dat ze beschaafd spreken en schrijven *noordewind*, *beestespel*, maar dat *koreblauw*, *keukepiet* niet beschaafd is, terwijl *vorste-*, *vorstenhuis* weer allebei, en *ogenblik*, *wagenmaker* alleen beschaafd is, in het schrijven dan. In 't spreken mogen ze de N weglaten, dat is geen bezwaar, maar in 't schrijven moeten ze die letter nu eens weglaten, dan weer stellig schrijven en dan weer mag het allebei. Dat gaat niet van een *leiendakje* voor een Leienaar, en zooveel anderen.

De niet *n*-zeggers moeten *leeren*, ook bij de Vereenvoudigde, dat ze de *n* moeten schrijven, tegen hun uitspraak in, bij woorden *wagen*, *tegen*, *ijzeren*, *dieren*, *zwemmen*. Ze kunnen leeren en doen dat ook wel, dat die eind-*en* niet overal dezelfde waarde heeft. Maar het moet hun grillig, haast plagerig voorkomen als ze *moeten* spellen *wassenbeelden*, maar kiezen mogen tusschen *wasse*N*beelde-* *wasse*N*beelde*N*spel*, *oge-* of *ogenschijnlik*, maar niet bij *ogenblik*. Het moet ze draaierig maken: niet *n*-spellen, wel *n*-spellen, wel en niet *n*-spellen! Tel je knoopen!

Eenvoudig voor de school, noch voor gewone menschen,

is in dit opzicht de Vereenvoudigde nog niet. Ze komt in het gedrang tusschen den regel der (Hollandsche) uitspraak en dien der gelijkvormigheid. Zoo nauw mogelijk willende blijven bij het bestaande systeem, handhaaft men de slot-*n* bij de stoffelijke bijvoeglijke naamw., schoon zuiver op de afleiding steunende, de zeldzame buigingsvormen als *zijdene* zullen wel geen gewicht in de schaal hebben gelegd: men *zegt* ze immers niet. Evenzoo bij de infinitieven, de meervouden, woorden als *zegen*, *binnen*. Die *n* blijft op grond der gelijkvormigheid ook in samenstellingen; maar niet in *meervouden*. Waarom nu daar niet? 'Wel,' zeggen de Vereenvoudigers, 'het meervoud wordt trots de vorm toch door ieder gevoeld in woorden als *bloembed*, *roverbende*, dus behoeft men de *n* ook niet in *armehuis*, *dieretuin* om er het meervoud te herkennen; bovendien komt men in de war bij *haze*(*n*)*lip*, *penne*(*n*)*mes*, *kurke*(*n*)*trekker*. Maar waarom geeft de *woordelijst* dan *eeuwenoud*, *blindeninstituut?* Er zijn toch een *massa* duidelijk herkenbare meervouden in samenstellingen; waarom past men daar ook den regel der gelijkvormigheid niet toe? Men wil toch *eenheid?* Ik zou wenschen, dat men dit onderdeel der spelling aldus formuleerde:

A. Op grond der gelijkvormigheid spelt men een *n* op het eind van het eerste lid eener samenstelling of afleiding (op *dom*, *schap*, *baar*, e.d.) indien dit lid, als woord, in zijn gewonen vorm, ook buiten de afleiding of samenstelling, reeds op *n* eindigt. Bv. *wagenmaker*, *wetenschap*, *ijzerenpot*, *middendeur*.

Hiertoe behooren ook: 1°. oude genitiefvormen als *'s-Gravenhage*, *grotendeels*; 2°. de samenstellingen, uit wier beteekenis duidelijk blijkt, dat het eerste lid een meervoud is. Bv. *dievenbende*, *woordenboek*, en duizenden andere.

B. Op grond van de uitspraak en de gelijkvormigheid schrijft men geen *n* op het eind van het eerste lid eener samenstelling of afleiding, indien dit woord in zijn gewonen vorm, buiten afleiding of samenstelling, op *e* eindigt, of een *e* wordt ingelascht, maar niet aan een meervoud wordt gedacht. Bv. *medearbeider*, *modeartikel*, *eendeëi*.

C. Waar uit de beteekenis van het geheele woord niet duidelijk is op te maken of het eerste lid enkel- of meervoud is, schrijve men de *n* niet. Bv. *schapevleesch*, *vrouwerok*, *geiteblad*.

8. *De bastaardwoorden*. De voorstellen betreffen: 1°. *k* in plaats van de *k*-klankaanduidende *c* (*konklusie*); 2°. *f* voor *ph* (*fysika*); 3°. *r* voor *rh* (*rythmus*); 4°. *e* voor *ae* (*ether*). 'Bovendien worden enige gebruikelike bastaardwoorden in spelling vernederlandst.'

Dit 'enige' is nogal 'eufemisties'. 'Als men de "Woordelijst" raadpleegt, vindt men o.a. nog: 5°. *ee* voor *é* (*abonnee*); 6°. *oe* voor *ou* (*koepee*); 7°. *i* voor *y* (*sisteem*); 8°. *o* voor *eau* (*buro*); 9°. *t* voor *th* (*apoteek*); 10°. *lj* voor *ll* (*flottielje*); 11°. *nj* voor *gn* (*lornjet*); 12°. *s* voor *c* (*brasselet*); 13°. *s* voor *sc* (*disipline*); 14°. *sj* voor *ch* (*hasjee*); 15°. *z* voor *s* (*klozet*); 16°. *s* voor *t* (*kwitantie* of *kwitansie*); 17°. *k* of *kw* voor *qu* (*boeket*, *likwidatie*); 18°. *ks* voor *x* (*eksamen*).

Ook de spelling der bastaardwoorden was en is een steen des aanstoots voor de anti-vereenvoudigers, ook nu men teruggekomen is van de *sjarzjes* en *kapriesieëusheid* van *offiesjeel*, *lozjeren* uit het begin der beweging. Evenwel dit onderdeel *is* moeilijk te regelen en altijd zal er wel verschil van meening zijn over dit of dat woord. Het is zeer natuurlijk dat de Vereenvoudigers meer woorden tot de vernederlandschte brachten; dit geschiedde ook reeds in de laatste drukken van het Handwoordenboek van *De Vries en Te Winkel*; de manier echter waarop ze het deden, wekt bevreemding vaak. De schrijvers van de "Woordelijst" merken op: "Dat in een orthografies woordeboekje veel plaats moest worden afgestaan aan de bastaardwoorden, ligt voor de hand. Men leide er niet uit af, dat wij het gebruik er van aanbevelen!" Maar volgens Dr. Schepers "moet bij het vernederlandsen worden gelet op het *voordeel*, dat voor *minder ontwikkelden* ligt in het gemakkelik lezen en schrijven van veel gebruikte bastaardwoorden, en op het *gemak* van de *beschaafden* die niet genoodzaakt moeten zijn zich er telkens van te overtuigen, òf, en zo ja, hoe de vorm van een bastaardwoord is vernederlandst." Men zie nu de "Woordelijst"; alle bijzonderheden der vreemde- en bastaardwoordenspelling der Vereenvoudigde na te gaan, is hier vrij wel onnoodig, maar zijn de volgende opmerkingen onjuist?

1°. Men vernederlandscht vele woorden, schoon ze niet algemeen werden, ten minste niet buiten den kring der beschaafden en voor dezen is het onnoodig, zelfs hinderlijk, (*bifurkatie*, *diftong*).

2°. Men wijzigt (niet zooals bij *De Vries en Te Winkel* òf het heele woord, òf alleen den uitgang of het achtervoegsel, het *hoofddeel* dan volgens de vreemde wijze spellend) bij de woorden, die algemeen in den kring der beschaafden, voor een deel zelfs onder het volk werden gebruikt, alleen het hoofddeel (*kodex*, *auktie*), soms maar voor een paar letters. Zonderlinge vormen komen daardoor voor den dag, waardoor de herkenning zeker niet bevorderd wordt. Daarenboven past men de vernederlandsching zeer willekeurig toe. Op een woord dat algemeen doorgedrongen is, niet; op een ander dat minder bekend is, wel. Van twee woorden, even bekend en gebruikelijk, wordt het eene vernederlandscht, het andere niet. Dr. Viljoen beweerde eens, dat men om Nederlandsch te leeren, moest beginnen met het Fransch. Zou dat bij de Vereenvoudigde altijd helpen? Men vergelijke: *biskwietje-biscuit; discipel-disipline; flottielje-mantille; lornjet-signet; koepon-coupeur; soepel-soupee; bouffante-brasselet; boeljon-bouilli; kasjot-kachet; aksijns-cijns; exemplaar* of *eksemplaar-exempel; ekstra* of *extra*, *ekstrakt*, *export*, *elixer; bureau* of *buro*, *bureaulist; rojaalroyeren*, enz.

De Vereenvoudigers merken nog op: “Een spelling als *k*oncilie, a*kc*ent, *k*rucifi*x* e.d. bevredigt niet geheel, maar is o.i. voorlopig te aanvaarden en bovendien door verscheiden auteurs reeds aangenomen. De woorden met *c = s*, *qu*, *th*, *x*, *y* behoren voor een veel groter gedeelte dan die met de ontploffings-*c* tot de taal der meer beschaafden, en dezen kennen de *vreemde* woordbeelden reeds uit andere talen; met wijziging zou de min-kundige weinig gebaat zijn.” Wie is er dan gebaat door de grillige wijzigingen als de bovenstaande? Naar mijn meening moet men bij dit onderdeel het stelsel van *De Vries en Te Winkel* handhaven.

Het achtervoegsel *isch* geeft de grootste moeilijkheid. Men moet òf als de vreemde achtervoegsels *al*, *at*, *ique*, *ème* e.d. ook dit verdietschen en bij afschaffing der *ch* tot *ies* maken, òf het om de vele wetenschappelijke, algemeene woorden als uitzondering handhaven. Schoon *lógies* en *logiés* wel wat lastig zullen zijn, geloof ik dat, als de stomme *ch* verdwijnt, we ook wel aan *Saksies*, *Pruisies*, *geografies*, *israëlieties* e.d. zullen wennen.

9. “*Eigennamen* (*familienamen en aardrijkskundige namen*)

behouden de gebruikelike spelling: George, *Visscher*, *Tusschenbroek*, *'s-Hertogenbosch*, *Charlois*."

Blijkens het voorbeeld "George" bedóélt men ook voornamen, waartegen wel niemand bezwaar zal hebben.

10. Geen voorgestelde wijzigingen, maar blijkens de praktijk toch bedoeld:

a. Men spelt zonder hoofdletter de van eigennamen afgeleidebijvoeglike naamwoorden: indiaans, *javaans*, *japannees*.

b. In afleidingen op "lik" van woorden op G *mag* E *als verbindingsletter geschreven worden: heugelik*, *heuglik*.

Beide wijzigingen zijn van weinig belang. De regel, dat met een woord waarop men de aandacht wil vestigen ook door en hoofdletter onderscheiden kan, waarvan bijv. Staring zoo vaak gebruik maakte, blijft er toch ook nog. Een *hollandse* of een *Hollandsche* jongen maakt m.i. geen verschil.

De Vries en Te Winkel spellen alleen *degelijk*, *mogelijk*, waar de G zacht klinkt met E. Als de G als CH klinkt, moest geen E ingelascht worden; evenwel vond en vindt men vaak *ontzaggelijk* e.d. Het standpunt van *De Vries en Te Winkel* is jùist, doch het *gebruik* heeft dit lang niet algemeen erkend.

11. "*Bij de verbuiging van lidwoorden*, *bijvoeglike naamwoorden en voornaamwoorden richte men zich uitsluitend naar het beschaafde spraakgebruik*. Men schrijve dus *de*, *hij*, *hem*, *zijn*, enz., wanneer men *de*, *hij*, *hem*, *zijn* zegt. Vb. *Zet de stoel in de hoek. De boeken van die aardige jongen. Is de kachel niet aan? Neen hij is uit. Zal ik de meid zeggen*, *dat ze hem* (*'em*, *'m*) *moet aanmaken? Die soep is erg warm*, *ze* (of ook: *hij*) *is anders lekker*".

Wie uitspreekt: voor den dag, *aan den drank*, *onder den duim schrijve in deze gevallen de door hem uitgesproken n*.'

Nergens wijken de Vereenvoudigers verder van het bestaande stelsel af dan door deze wijziging.

Zonder twijfel is er veel, dat voor een vereenvoudiging in deze richting pleit, want in geen ander deel der spraakkunst en der spelling is het Nederlandsch zoozeer onder den druk der Latijnsche en der Germaansche grammatica gebracht als bij de buigingen de geslachtsregeling van *De Vries en Te Winkel*, een regeling in de 'Handleiding v.d. Vereenvoudiging

van onze schrijftaal' terecht kunstmatig genoemd. Het is hier de plaats niet daarover uit te weiden.[1)]

Iedereen heeft er den last van ondervonden en ondervindt dien dagelijks. *De Vries en Te Winkel* bepaalden het geslacht der niet-onzijdige woorden naar de *beteekenis*, naar de *buiging* der woorden in een vroegeren taaltoestand en in verwante, vooral oudere talen, naar de *vorming* en naar het *gebruik* in de schrijftaal. Ze maakten echter een regeling die, door de vele regels, met uitzonderingen, en uitzonderingen op uitzonderingen, terwijl honderden woorden er geheel buiten vallen, den leek aan willekeur doen denken. Wie kan uit elkaar houden, waarom en in welke beteekenis *kan*, *kop*, *degen*, *sabel*, *knevel*, *snor*, *post*, *das*, *loop*, *gang* e.t.q. mannelijk of vrouwelijk zijn? Daarbij komt, dat de beslissing: mannelijk of vrouwelijk, eigenlijk alleen maar van belang is, of men in den datief en den accusatiefenkelvoud zal schrijven bv. *den langen gang* of *de lange gang*, in den genitief *des langen gangs* of *der lange gang*, èn of men in de schrijftaal de zelfstandigheid zal aanduiden door *hij-hem* of door *zij-haar-ze*. De aanduiding der mannelijke wezens door *hij*, der vrouwelijke door *zij* is doorgaans een hulpmiddel tot herkenning ook van het geslacht van hun namen, gelijk het gebruik van *het* voor de onzijdige woorden. Doch in de gewone spreektaal zegt men ook *hij*, *hem*, ter aanduiding van levenlooze voorwerpen, zonder zich om het officieel taalgeslacht te bekommeren; van een *sleutel*, een *kachel*, een *schaar*, een *doos*, enz. *hier is hij* (*ie*). Vaak ook ter aanduiding van vrouwelijke dieren, of van dieren zonder dat men het geslacht onderscheidt; van de *koe*, de *kip*, de *kat: waar is ie* (*hy*)*? Dat arme paard*, *hij heeft zijn poot gebroken*.

In de hoogere spreek- en schrijftaal komen zulke afwijkingen niet voor, omdat men daar spreekt en schrijft doorgaans na overweging zoowel van den vorm als van de stof. Doch zal men ook in de gewone taal ooit *hij* of *ie* zeggen van *liefde*, *trouw*, *waarheid*, *slavernij*, enz? Evenwel, behalve de keus van

1) De belangstellende lezer zie daarover een of ander uitvoerige Spraakkunst: naast die van Den Hertog mag ik ook de mijne noemen, omdat ik daar, met het oog op den strijd, deze kwestie wat breeder dan gewoonlijk geschiedt heb behandeld. Dl. I bl. 149-151; bl. 161 en vlgg.

de zelfstandige voornaamwoorden en hun buiging, is het bepalen van het geslacht der niet-onzijdige woorden een spellingkwestie doorgaans, en dan zonder nut voor de duidelijkheid, zonder steun in de gesproken taal, en behalve o.a. bij de namen van mannelijke personen en dieren, kwelling des geestes en tijdverspilling.

Wat voor nut, wat voor practische kennis steekt er toch in, als men het geslacht kent, bij vele woorden, nog naar de beteekenis variëerend, van *sleutel*, *gaffel*, *gulden*, *kroon*, *palm*, *helm*, *gang*, *turf*, *amandel*, *schoener*, *troon*, *hoorn*, *list*, *twist*, *mast*, *kast!*

Vereenvoudiging van de geslachtsregeling is dringend noodig. Wat zouden echter de gevolgen zijn, als het voorstel der 'Vereniging' zooals het daar ligt, werd aangenomen?

1°. De bestaande geslachtsregeling vervalt. De onderscheiding tusschen mannelijk en vrouwelijk berust uitsluitend op de vervanging van het enkelvoud door *hij* (*ie*) of door *zij-ze*. In *Pro* (en Contra) bl. 11 lezen we: 'De niet-onzijdige zelfstandige naamwoorden zijn voor verreweg het grootste gedeelte mannelik (*soldaat*, *mug*, *roos*, enz.). Uitsluitend vrouwelik zijn alleen de (meeste) namen van vrouwelike personen (*vrouw*, *werkster*). Vele woorden hebben een dubbel geslacht.' Zóó zijn dan mannelijk ook *liefde*, *duisternis*, *schutterij*, *wandeling*. Zóó hebben een dubbel geslacht: *koe*, *kat*, *leeuwin*, *soep* ('*ze* en *hij* is lekker), *melk*, *paard* ("*Dat* paard is oud. Hoe oud is *ie*?"); *hondje*. (Hoe kom je aan dat hondje? Ik heb *'m* van m'n neef'); *nichtje*.[1] (M'n nichtje *die* laatst bij me logeerde. *Dat* nichtje, *dat* bij me logeert').

2°. Van de buiging der zelfstandige naamwoorden blijft zoo goed als niets over. De genitief, als bepaling vóór het bepaalde woord geplaatst, blijft (*moeders kind*, *Karels hond*), vooral in samenstellingen (*liefdadigheidsvoorstelling*). Maar behalve *iets moois* e.d. zijn *alle* genitieven, als bepaling achter het bepaald woord staande, als *archaïsmen* te beschouwen.

3°. De buiging der overige zelfstandige woorden *vervalt; die*, *deze*, *wie*, *degene* b.v. blijven onveranderd; alleen in 't meervoud heeft men (van personen) *dezen*, *degenen*.

Vormen als *diens*, *dier*, *dien* zijn *archaïsmen*. Evenzoo *de*

1) Nu zegt men: *die* concordeert met 't natuurlijk, *dat* met 't woordgeslacht.

zijnen=familie; *gene* aanwijzend en *welke* betrekkelijk voornaamwoord, die niet meer in de 'beschaafde spreektaal' gehoord worden.

4°. De buiging der bijvoeglijke naamwoorden, lidwoorden en bijvoeglijke voornaamwoorden en telwoorden *vervalt*. De bijvoegl. nw. blijven onverbogen of krijgen een *e* (*groot-groote*); *de*, *een*, (*'n*), *mijn* (*m'n*), *die*, *eerste* e.d. zijn de eenige vormen.
Voor den dag, *onder den duim*, *den eerste Januarie* e.d. zijn archaïsmen, of afbeelding van de uitspraak van sommige menschen (Belgische of te veel nog aan boekentaal gewende); ook de uitdrukkingen met *des*, *der*, *diens*, *dier*, *mijns*, *mijner*, enz.

Maar Dr. Schepers verklaart in *Pro*, bl. 10, in een noot bij: 'Men schrijve dus *de*, *hij*, *hem*, *zijn*, wanneer men *de*, *hij*, *hem*, *zijn* zegt', nog dit: 'En dus *den*, *zij*, *haar*, wanneer men *den*, *zij*, *haar* zegt. Dit voor de Vlamingen'! Dat zal dus naar ik vermoed, ook moeten gelden voor *mijne*, *hunne*, *dien*, enz. Immers in den tekst, blz. 11, zegt Dr. Schepers: '... de Vlamingen zijn voor de bedreigde *n* in de bres gesprongen, sommige of hun leven er van afhing. Geheel ten onrechte natuurlik. Zij spraken wel die *n*'s uit; d.w.z. ze deden en doen dit nog - maar blijkbaar wijkt hun taal in dit opzicht af van de spraakregels van *De Vries & Te Winkel*. En als zij zich daarvan bewust zijn, en weten dat geen Kollewijner het ooit in z'n hoofd zou krijgen die *n*'s uit hun spreken (N.B.!) en dus uit hun schrijven te bannen, dan is er voor hen volstrekt geen bezwaar zich bij ons aan te sluiten'. Dus: de Vlaming schrijft de *n* die hij uitspreekt. Dat zal dan ook wel gelden voor andere vormen, b.v.... *mijne*?

Wat er tegen is. Door dit voorstel - nu decreet - wordt het bestaande niet gewijzigd, maar aangetast, vernietigd. Geen wonder, dat het velen te verregáánd is, die meenen, dat voor de tegenwoordige, zij het dan lastige, *regeling*, in de plaats komt, *verwarring* met taalverarming, taalafplatting, taalverleelijking en onduidelijkheid als noodzakelijke gevolgen.

Verwarring door de onbeperkte individualiseering van de schrijftaal, in het gebruik van *hij-ie-hem-zij-ze-der-er-*(*haar*); in het al of niet schrijven van een *n*, die de een zegt en schrijft, de ander niet zegt en niet schrijft, een derde niet zegt maar uit atavisme nog wel schrijft; de Hollander, de Vlaming, de Groninger, de Zeeuw, de Brabander ieder op zijn manier. In

de school gaat men de kinderen des volks de *n*-looze spelling leeren, het *hij-kat*, *hij-kip* geslacht en ontwikkelt hun taalgevoel in de richting der volkomen individueele vrijheid. Maar men moet ze ook 'het beschaafd Nederlandsch' leeren, dus ook verschillende dingen afleeren, aan Trien bv. als ze aan 'de(n) rekruut' schrijft: 'Wij zijn altemaal gezond en den os en de koei ook, behalve grootvader die ziek is'; of '*den* een zegt dit, *den* ander dat; waar is *den* haan, of *den* aan? *Den dezen* is niet zoo mooi als *den dieën*.'

De regeling van het geslacht naar *hij-zij* met den aankleve van de vrije *n*- of de niet- *n*-spelling, *moet* aanleiding geven tot het verbreken der eenheid, tot verschillen als in den tijd van en vóór Siegenbeek, tot invoering van allerlei dialectische vormen. Deze regeling (?) is alleen goed voor de afbeelding van de dagelijksche, neen alledaagsche taal, als men gelijk nu reeds geschiedt in romans, het ordinaire spreken wil weergeven, waar men ook nu gerust *doje*, *gekomme* e.d. schrijft. Zij deugt (*ie* deugt), niet voor de schrijftaal als algemeen verkeersmiddel, en vloekt met de schrijftaal die zich maar iets boven het alledaagsche verheft, moet verheffen om de 'voeglijkheid'. Men heeft het toch niet altijd over *hond of paling*, *komijnekaas of inktlap*. Menschen als broeder Benjamin (zie Sara Burgerhart) zouden er toe komen in I Cor. XIII *ie* te zeggen.

Verarming, door de verbanning van *vormen* en *woorden* uit de schrijftaal, die in verband met haar karakter, nuttig soms onmisbaar zijn. Met één slag verklaart men de bestaande letterkunde tot een klomp archaïsme, niet alleen den Bijbel, de oudere schrijvers van Vondel tot Beets, maar ook de jongere: Van Deyssel, Kloos, Van Eeden, Gorter, Marie Metz-Koning, Stijn Streuvels, De Cneudt, Van de Woestijne, enz. enz.

Men leert de menschen de archaïstische genitieven te schuwen, maar ze lezen: Freir, *wiens* kar..., *des jonglings* liefste ros; het doomen *des bleeken uchtends*, ze lezen verbogen vormen als: *hunnen steert*, *hunnen bollen kop*, *in zijne ziele*, *in 'nen vygenkorf*, enz., enz. Zeggen de Vereenigers: 'Maar wij bedoelen niet *dat* te verbieden', dan moet het antwoord luiden: 'Gij hebt in dat geval uw voorstellen niet behoorlijk geformuleerd; immers de buiging der bedoelde woorden is radicaal, absoluut afgeschaft.'

Onduidelijkheid, door het afschaffen van gemakkelijk toe te passen verschil in schrijfvorm, waardoor in honderden gevallen de bedoeling in eens klaar is; gemakkelijk voor eenigszins onderwezen menschen, die een onderwerp van een bepaling kunnen onderscheiden. Die dat niet kan, kan niet lezen, kan niet schrijven, kan zich niet uitdrukken, noch een ander begrijpen. Onverstaanbaarheid zal het gevolg zijn. Als ik nu lees: ‘Querulus, *de* neef van Nurks, *den* neef van Hildebrand, dan helpt mij die onnoozele *n* ineens aan de juiste opvatting. En daarvan zijn honderden voorbeelden. Ik wil de Nederlandsche Staatswetten maar laten rusten. Ik zal wel oppassen de *n* niet te vergeten, als ik iemand schrijf: ‘Ik beschouw u als een *raren* kwibus! Men vergelijke eens in de taal der Vereenvoudigde met wat er staat in de taal van den Bijbel bv. Richteren VI vs. 16: Omdat Ik met u zal zijn, zo zult gij de Midianieten slaan als 'n enige man; II Samuel XII vs. 4: Toen nu de rijke man 'n wandelaar overkwam. Spreuken XV vs. 24: De weg van het leven is de verstandige naar boven, opdat hij (ie) afwijke van de hel, beneden. Zie, ik grijp maar, Genesis XLI vs. 38, XLIV vs. 18; vs. 33, XXVI vs. 11; Psalm LXVIII vs. 33, 34; LXXXII vs. 3; CXIII vs. 7-9: Spreuken IX vs. 7; XI vs. 26; XVII vs. 21; Mattheus XIII vs. 12; XXIV vs. 46; I Corinthe III vs. 17; Psalm (berijmd) XXXII vs. 5; XXXVIII vs. 21.

Is het niet duidelijk dat de taal schade lijdt door de radicale buigingsafschaffing, dat deze leidt tot taalverarming, dubbelzinnigheid? Geen verschil meer bij bepalingen met als, bij bijstellingen, noch bij zinnen met het werkwoord laten, noch bij inversie, geen onderscheiding van *den* en *de wees*, *den* en *de schoone*, *sterke*, *onvruchtbare*. En nu moge o.a. de heer J.W. Engelen, hoofd der Christelijke school te Alfen a.d. Rijn, in zijn nieuwe-spelling-rede zeggen: “De dubbelzinnigheid van *de discipel die Jezus liefhad* bestaat toch ook bij *de discipelin die Jezus liefhad*” en dan voortredeneeren: Van tweeën één toch, òf de 4de naamval Mann. Enk. is een onding, dat weg moet als strijdig met de beschaafde uitspraak, òf zo 't *krabbeltje* onmisbaar is voor de duidelikheid van de zin, dan moet ook de 4de naamv. Vrouw. en Onz. Enk. en de 4de naamv. Meerv. zo'n onderscheidingsteken hebben,’ - hij zal wat ik aan-

voerde niet kunnen tegenspreken, en misschien inzien, dat vormen *invoeren* die er *niet* zijn, heel wat anders is dan vormen *houden* die er wel zijn, en nuttig, noodig vaak voor de duidelijkheid; dat het *invoeren* zou wezen wat men noemt geweld aandoen aan de taal; dat het *houden* waar het nuttig of noodig is, door het gezond verstand geboden wordt.

Taalverleelijking, mede een gevolg van de radicale afschaffing. Zeker, ik geloof dat een dichter, in proza en poëzie, ook bij vereenvoudigde spelling, wel schoone, of liever ‘mooie’ taal zal scheppen. Maar het is de zaak niet wat een kunstenaar zal kunnen, maar wat onze kunstenaars *doen*. En dan, men herschrijve onze literatuur eens, ik zeg maar, van Vondel tot Kloos, in de Vereenvoudigde; men leze dan hardop de Psalmen, Havelaars aanspraak tot de Hoofden, Emants' *Godenschemering*, of Guido Gezelle, men leze wat men wil dan en vrage: waar is de welluidendheid, de taalmuziek, waar is de schoonheid die sloeg met ontroering?

De voorstellen der ‘Vereniging’ in zake de buiging en de geslachtsregeling, uitsluitend steunend op de dagelijksche, zij het ‘beschaafde’ spreektaal, zijn te veroordeelen als te ver afwijkend van het bestaande, als verwarring en onduidelijkheid veroorzakend, als schoonheidbedervend.

Toch is vereenvoudiging van *De Vries en Te Winkel* noodzakelijk. Hoe zal men die maken?

Men behoude de bestaande buigingsvormen. Men bepale: *a*. In gewonen stijl mag men *een*, *geen*, *mijn*, enz. onverbogen laten. *b*. In den datief meervoud mag bij de bijvoeglijke woorden de buigings-*n* verwaarloosd worden (*de oude mannen*).

Men vereenvoudige de regels voor het geslacht zoo ver mogelijk in de richting van de Vereenvoudigde. Men behoude de bestaande mannelijke buigingsvormen met betrekking tot de namen van mann. personen, en van mann. dieren, waarnaast een afzonderlijke naam voor het wijfje bestaat; daarbij zouden komen vele namen van dieren, waarbij maar één naam voor 't mannetje en 't wijfje is, en wilde men de grens nog verder trekken, kúnnen komen de namen van bepaalde voorwerpen (boomen, bergen, schepen, e.d.), misschien sommige abstracte. Voor deze woorden zou men weer in de *Woordenlijst* om de eenheid het geslacht kunnen aangeven. De Vereenvoudigers, voor wie een regeling als de bovenstaande

een mogelijke concessie is, waarbij zij recht laten wedervaren aan de taal en de taalvormen zooals die door verreweg de meeste Nederlanders, kunstenaars, journalisten, enz. wordt geschreven, bedenken wel, dat de moeilijkheid in de spelling niet hierin zit, in nauwkeurig *bepaalde* gevallen *den*, *ouden* e.d. te schrijven, maar wel in de veelheid der thans bestaande regels en de uitzonderingen daarop. De naamvals-*n* bij goedvereenvoudigde regeling, juist te schrijven, zal m.i. minder zwaar zijn dan een dictee of diktee in de Vereenvoudigde op *vakcine*, *aksijns*, *cijns*, *Israëlieten*, *israëlities; ze smeden of smeeën in de smederij of smeeërij. De steenkolehandelaar handelt in steenkolen. Zijn er kolen in de koleëmmer*? *De gedweeë Hebreën*, *weemoedig en demoedig*, enz.

IV.

Hoe is een algemeen aannemelijke spellingwijziging tot stand te brengen en spoedig in te voeren?

Niet langs den weg van stemrecht door leden eener spellingvereeniging, al telde deze in plaats van 3000 tienmaal zooveel leden. De spellingregeling mag, moet en kan alleen plaats hebben door de bevoegde taalgeleerden langs den weg van verstandig, wetenschappelijk overleg, zonder hartstocht, persoonlijke eerzucht, eigenliefde. Men moet de bezwaren, die tegen de voorstellen der ‘Vereniging’ bestaan, uit den weg ruimen, door deze te schiften en te zuiveren van onnauwkeurigheden; door ze juister te formuleeren, door ze geen invloed op de schrijftaal te doen oefenen in het afkeuren van nuttige, onmisbare vormen en woorden; door de alledaagsche beschaafde Hollandsche omgangstaal geen onbeperkte macht te geven, waardoor het recht van het bestaande totaal miskend, ontkend wordt; door de spelling te regelen zoo, dat ze niet alleen geschikt is voor de gewone taal maar ook voor de hoogere, ten minste de vormen der laatste niet negeert, ten doode doemt; door de spellingkwestie als *spelling*kwestie te behandelen en zuiver te houden.

Men heeft wel eens beweerd: ‘vastheid, eenheid is uit den boze voor ons taalonderwijs’. Iedere medalje heeft twee kanten en vóór de stelling is wel wat te zeggen. 't Hangt er maar van af, hoe men ze opvat. Maar wat de *spelling*

betreft, blijf ik voor het taalonderwijs, voor het praktisch gebruik heel het leven door van de schrijftaal als verkeersmiddel, *eenheid* noodzakelijk achten, de grootst mogelijke eenheid. Hier geldt Spreuken I vs. 7^b.

Bij een eenigszins getemperde vereenvoudiging, in den *geest* als ik aangaf, blijft de aansluiting bij de bestaande literatuur bewaard; blijft er voortdurend verband, wordt er ook toekomstig rekening gehouden met de hoogere taal; voor het onderwijs is er aansluiting met betrekking tot de lees- en leerboeken; is de overgang gemakkelijk, terwijl toch de meeste en de grootste zwarigheden, worden weggenomen.

Jan van Boendale schetste voor een zeshonderd jaar de moeilijkheid van het schrijversambacht aldus:

> Maer die zwaerste conste, sekerlike,
> Die men weet in aertrike,
> Die subtijlste ende meest gheëert met,
> Dats die lettre, dat ghijt wet.
> - - - - - - - - - - - - -
> Hooft, scouderen, rugghe, benen
> Ende die lichame al ghemene
> Worden moede van dier scriftueren....

Zoo zwaar is het werk wel niet meer, evenmin voor den De-Vries-en-Te-Winkelaar als voor den Kollewijniaan. De letterzetters zouden het zoo druk niet hebben, als bij beiden de pen niet over het papier vloog! Maar de geestelijke inspanning vordert toch thans nog veel van de schrijverskrachten. In de eerste plaats ook van zijn taalkennis, van zijn geoefendheid in het toepassen der grammatica. Al kregen de Vereenvoudigers op dit oogenblik ten volle hun zin, met Boendale zou men moeten blijven zeggen: ‘Gramarie is deerste sake’; de eerste eisch is nog: Een dichter, ieder schrijver ‘moet een gramarijn wesen ende te minsten connen sine parten’. En er zouden nog ontevredenen genoeg zijn, die immers nu al meer wenschen, men denke aan de *ei*, *ij*, de *i* in open lettergrepen, de werkwoordelijke vormen. Doch ook in zake spelling geldt het woord van Schiller:

> De menschen droomen en spreken zoo stout
> Van beter, gelukkiger dagen;

Naar grooteren eenvoud, een toekomst van goud
Ziet men ze rennen en jagen....
Hoe vaak reeds het nieuwe het oude verving,
De mensch wenscht maar altoos.... verbetering.

Ik zou wenschen, dat door onze taalgeleerden, onze hoogleeraren aan Noord- en Zuid-Nederlandsche Universiteiten, van de Leidsche Maatschappij, door onze Koninklijke Academie van Wetenschappen de spellingvereenvoudiging werd ter hand genomen; dat van deze uitging, liefst in overleg met de leiders der Vereniging, een regeling waarvan de toelating bij het onderwijs van de Regeering werd aanbevolen. Of zoo de Vereenvoudigers van geen compromis weten wilden, dat dan een zelfstandig voorstel aan de Regeering gedaan werd in de *richting*, die ik mij in alle bescheidenheid veroorloofde aan te geven, in overwegingen en formuleeringen waarvan ik gaarne door meer bevoegden de verbetering zal zien. Dan zal wel gebeuren, wat Dr. De Vooys ongewenscht acht, nl. dat men zou komen tot een derde richting, hetgeen naar zijn meening tot 'noodlottige verwarring' aanleiding zou geven. Maar m.i. zou er geen verwarring maar bevrediging uit voortkomen, eenheid van spelling voor ons geheele onderwijs, dat direct zou profiteeren van de verbeteringen, en verlost worden van de nu hand over hand toenemende slordigheid in het spellen, waar immers blijkens de examens, ook bij de candidaat-onderwijzers en hoofdonderwijzers het idee heerscht: dat het er zoo niet op aan komt meer. De 'noodlottigheid' zou alleen kunnen bestaan ten aanzien van een klein deel van Kollewijns voorstellen.

Of, er is nog een andere weg.

Prof. Brunot, hoogleeraar in de Geschiedenis der Fransche taal aan de Sorbonne zegt in een Open brief aan den Minister van Onderwijs over de Vereenvoudiging der Fransche spelling: 'Mijn meening is het, dat de *Staat alleen* de macht bezit in deze zaak een hervorming tot stand te brengen. Hij heeft tot zijn beschikking linguïsten, lexicologen, spraakkunstenaars, letterkundigen; hij alleen kan alle competenties verzamelen en alle stemmen hooren. En hij alleen heeft ook de noodige macht om te doen aannemen wat er besloten wordt.' Onze Regeering, voor wie het onderwijs toch een voorwerp van aanhoudende

zorg is, bleef tot hiertoe neutraal in de spelling. Dr. Kuyper meende dat Kollewijn geen monopolie had en vreesde voor een taalverwarring als in de 18de eeuw; ook de tegenwoordige Minister wil den loop der dingen afwachten...[1] Zoo echter door een Nederlandsche Staatscommissie, waarbij in overleg met de Belgische Regeering, en met een lichaam als de Zuid-Afrikaansche Taalbond of het Kaapsche Departement van Onderwijs, Zuid-Nederlandsch en Zuid-Afrikaansch belang in vooraf overeen te komen getalsterkte ware te vertegenwoordigen, een regeling werd ontworpen, en aan de Regeering werd geadviseerd, dat stelsel bij het onderwijs en de examens vergunning te geven, dan lijdt het geen twijfel of die Vereenvoudiging werd wegens de belangrijke verbeteringen ras algemeen in gebruik genomen. Nu ook bij het Middelbaar Onderwijs, bij gebreke van andere vereenvoudiging, de beweging ten gunste van het onvoldragen Kollewijnsche systeem toeneemt, acht ik, men houde het mij ten goede zoo het wat boud klinkt, het optreden van de bevoegde taalautoriteiten niet alleen gewenscht, maar zelfs een plicht. ‘Men kent verloren goed eerst als men 't missen moet’. Een spoedige beslissing zal ook ten goede komen aan de verbetering van het taalonderwijs, waarvoor dan ten minste ruimer gelegenheid komt. De krachten nu in beslag genomen door de spelling, kunnen zich aan die nog belangrijker zaak wijden.

Moge dit opstel bevorderlijk zijn aan dat doel. Moge het onderwijs meer en meer leeren het Nederlandsch juist, duidelijk, eerlijk te gebruiken, zóó dat de kinderen van het volk, nu reeds zoo verdeeld in partijen en groepeeringen, één blijven in taal, en elkaar voortdurend beter leeren begrijpen en verstaan.

W.H. HASSELBACH.

1) Bij de jongste begrootingsdebatten verklaarde Z.E. niet vijandig maar ‘vreemd’ te staan tegenover de Vereenv. Sp. en deed de concessie, dat men, terwijl bij de examens in 't onderdeel Nederl. taal De Vr. en Te W. gehandhaafd moet worden, bij 't wiskundig gedeelte ook de andere spelling mag gebruiken.

Gijsbert Karel van Hogendorp op Adrichem (1806-1809).

Gijsbert Karel van Hogendorp, de man van 1813, heeft eenmaal op het punt gestaan zich bij Lodewijk Napoleon aan te sluiten. Een paar jaar slechts, nadat hij, in zijn *Verklaring aan het Staatsbewind*, plechtstatig ‘alle constitutiën’ afgekeurd had, ‘welke niet het Huis van Oranje met de erfelijke waardigheid van Hoofd van den Staat bekleeden.’

Er was, sedert die verklaring van 1801, veel gebeurd. De stem waarmede hij ze afgelegd had, was verloren gegaan in een woestijn. Europa erkende de Fransche en daarmede de Bataafsche Republiek; Oranje was in onderhandeling met Bonaparte. Het nam, in de persoon van den Erfprins, een schadeloosstelling voor het verloren Stadhouderschap aan. ‘De Consul’ werd: ‘de Keizer’, en stelde op het vasteland de wet. In Nederland verhief hij Schimmelpenninck, om dien een jaar later te verstooten. De keus stond tusschen inlijving bij het keizerrijk, of het aannemen van een Bonaparte als koning. Koning ‘puisque V.M. l'ordonne et ces peuples le désirent.’ Coördinatie die niemand bedroog: het verlangen was een gevolg van het bevel. De dagen van revolutionnaire gisting - wat lagen ze ver. Men onderwierp zich, in de hoop van rust te zullen vinden; rust en genot. Aansluiting werd de leus zelfs van hen die zich in 1801 nog niet met de machthebbers van den dag verbroederd hadden. De nieuwe koning werd opgewacht en welkom geheeten door alle Nederlanders van aanzien zonder onderscheid van partij.

‘Sire, vous paraissez, le bonheur va renaître;
Tout un peuple à genoux vous demande la loi;
Le Batave est surpris et d'adorer un maître
Et d'être libre enfin sous le pouvoir d'un Roi.’[1)]

Van Gijsbert Karel kan men zeggen dat hij àf -, niet dat hij opwachtte.

De verandering in levensomstandigheden voor de natie viel samen met een verandering in levensomstandigheden voor Gijsbert Karel persoonlijk. Hij liet den handel varen, en trok zich terug op zijn buitengoed aan de Beverwijk.

Het was een bezuinigingsmaatregel. Als koopman had hij geld verloren; veel geld had hij vervolgens verloren in zijn kolonisatie-onderneming aan de Kaap. Men kent de geschiedenis. Het terrein aan de Plettenbergsbaai, hem door de regeering in Nederland toegestaan, was hem ontzegd geworden door de regeering aan de Kaap, op gronden waarvan de rechtmatigheid door Gijsbert Karel werd betwist. Hij zocht recht bij het Staatsbewind, bij Schimmelpenninck; hij zou het nu zoeken bij Lodewijk Napoleon. Hij verlangde restitutie van het verlies, dat de onderneming, naar hij beweerde uitsluitend ten gevolge eener niet voorziene beslissing der Kaapsche regeering, hem had opgeleverd. Intusschen was het dubbele etablissement, te Amsterdam en buiten, hem met zijn talrijk gezin te kostbaar, en voor Adrichem vond hij geen kooper. Uit het handelskantoor, dat hij eigenlijk al sinds 1802 geheel aan zijn broer Willem had overgelaten, trok hij zich nu geheel terug, en zou als landheer buiten leven en zich bemoeien met de opvoeding van zijn kinderen. Bemoeien ook met zichzelf. Hij was thans drie-en-veertig jaar; een jeugd vol eerzucht en beweging had hem niets dan teleurstellingen gebracht; de wereld ging haar gang zonder hem noodig te hebben. Een oogenblik dat maande tot zelfinkeer: elders dan waar hij het gezocht had zou hij voortaan zijn levensinhoud moeten vinden. In deze stemming begon hij het merkwaardig dagboek, waaruit ik eenige reeds gedrukte

1) Bilderdijk IX, 16. - ‘En 't klateren der schriktrompetten - verkondigt blijde vredewetten, - en 't eind van 's Hemels ongenâ’ (*Napoleon*; 5 Nov. 1806).

passages ga bespreken, en, met welwillend verlof van Mr. H. Graaf van Hogendorp, eenige nog ongedrukte ga mededeelen.[1)]

27 Aug. 1806.[2)]

- Je sens une tranquillité intérieure, quand je pense que je suis à peu près délivré des liens qui m'ont attaché au commerce et à la ville d'Amsterdam... Je possède moins, et je forme moins de prétentions. Je rens grâces à Dieu et je me résigne à Ses volontés, persuadé qu'Il me conduit pour mon propre bien-être et pour celui de ma femme et de mes enfans.

Zóó begint het; ernstig, toch niet geheel oprecht. De rust was niet volkomen; de vraag van een vriend, of hij zich nu toch eindelijk niet mede zou laten employeeren, had onrust gebracht. Gijsbert Karel had geantwoord van ja, *als men hem vroeg;* zich aanbieden wilde hij niet. Maar - nauwelijks was het woord er uit, of er kwam plotseling opnieuw oorlog in het zicht; de vierde coalitie:

13 Sept. 1806.

- Je me trouve dans un embarras que j'étois loin de prévoir. Dans le mois passé la paix sembloit faite, et l'ordre de choses actuel confirmé en Europe. Dès le 20 juillet le traité entre la France et la Russie étoit signé à Paris, et plus d'une fois on a répandu que les préliminaires l'étoient avec l'Angleterre.[3)] J'avais recu de M. Brougham le pamphlet sur les relations extérieures de l'Angleterre, et il m'assuroit que cet écrit contenoit les sentimens du ministère.[4)] Aussi

1) Ik ben niet de eerste om op het belang der nog onuitgegeven passages te wijzen. Reeds Dr. Byvanck maakte er eenig gebruik van: *Gids* 1901, IV, 14 (*Dorus' Droefheid*). Dankbaar herinner ik mij het gesprek met Dr. Byvanck, die, na de verschijning eener vorige stndie van mijne hand over Gijsbert Karel (*Onze Eeuw* 1903), mij door mededeeling zijner eigen excerpten opwekte de Adrichemsche periode nogmaals te overdenken.
2) *Brieven en Gedenkschriften* III, 257. De passages, waarbij deze verwijzing ontbreekt, zijn ongedrukt.
3) Waar toen Fox minister was. Het te Parijs geteekende verdrag tusschen Frankrijk en Rusland was door Alexander niet geratificeerd.
4) De bekende schrijver der *Inquiry into the colonial policy of the European powers* (1803) was met Gijsbert Karel in briefwisseling geraakt over economische onderwerpen.

tout le monde à Londres, à Paris, à La Haye, attendoit la paix d'un moment à l'autre. En même tems nous venions de changer de gouvernement, en obtenant un roi constitutionnel et héréditaire, et ce roi annonçoit les meilleures intentions tant par son application aux affaires que par des mesures sages, et par le choix d'anciens régens aux principaux emplois.

Je concluois de toutes ces circonstances, que le sort de ma patrie étoit fixé par le consentement des grandes puissances; que je devois m'y soumettre comme on doit toujours faire aux événemens amenés par la Providence, et que si le Roi m'appelloit à quelqu'emploi, je pouvois l'accepter avec une perspective d'être utile à ma patrie et d'établir mes enfans. L'expérience m'avoit assez appris que le commerce n'étoit pas mon fait...

Als het onmiddellijk vervolg van deze, moet de volgende aanteekening gelezen worden.

23 Sept. 1806.

- Quand ma santé chancelle, les inquiétudes viennent assaillir mon âme, et c'est ce qui m'est arrivé la dernière fois, quand j'ai voulu insérer dans ce journal un embarras qui me pesoit. J'avois écrit à M. Meerman que je n'avais plus de répugnance à accepter un emploi dans le gouvernement, et c'étoit en réponse à la question formelle qu'il m'en avoit faite. Depuis toute l'Europe avoit changé de face, et on n'entendoit parler que de guerre et d'une quatrième coalition. Je m'exagérois cependant cet embarras. En effet si notre sort n'est pas fixé, en avois-je moins lieu de croire qu'il l'étoit? Supposé que M. Meerman dise au Roi que j'accepterois un emploi, il n'est pas sûr que le Roi aussitôt n'en donne un. Et supposé encore qu'il m'appelle au gouvernement, ne dois-je pas regarder cet événement comme amené par la Providence de même que ceux qui ont précédé, et que la demande de M. Meerman? Y ai-je contribué, me suis-je mis en avant? Je suivrai donc la route que Dieu daignera me tracer, et je m'abandonne à Sa conduite avec la simplicité du coeur qui exclut les doutes et les inquiétudes. En attendant il est très probable qu'on fera la guerre sans penser à moi.

Die ‘on’ is de koning, die inderdaad de grens overtrok om het bevel in Westfalen op zich te nemen, en eerst na ettelijke maanden weer terug kwam. Gijsbert Karel ging toen naar den Haag, om voor zijn schadeloosstelling te werken. Of hij ook nog met andere gedachten ging? Dit is zeker dat hij volhardde in zijn houding van ‘gevraagd te willen wezen.’ Hij had gezorgd dat de koning hem kende, door, op verzoek van den staatsraad van IJzendoorn, en quasi te diens behoeve, zijn denkbeelden mede te deelen in zake koloniaal beheer, een onderwerp, waarover hij sedert 1801 geschreven had ten voordeele van de richting van zijn broeder Dirk tegen die van den behoudsman, Nederburgh. - Hij zou nu, voor de Kaapsche zaak, bij den minister van der Heim, en later wellicht bij den koning, op audientie gaan.

Hem wachtte een zware vernedering. Van der Heim vroeg: of hij, bij wijze van afkoop, een ambt aanvaarden wilde?

12 Jan. 1807.[1)]

- Je lui demendai, si je n'avois pas les mêmes tîtres que d'autres à être employé, abstraction faite de mon affaire? - ‘Sans doute,’ reprit-il, ‘et vous en avez plus que cent autres.’ - ‘Eh bien,’ dis-je, ‘mettez-vous à ma place, et prononcez, si vous voudriez acheter si cher ce que vous pourriez attendre naturellement.’ - ‘Mais,’ dit-il, ‘ne voudriez-vous donc accepter aucun emploi?’ - ‘Oui,’ dis-je, ‘si le Roi m'appelloit; après tout ce que j'apprens de ses bonnes dispositions à faire le bien, j'accepterois.’ - ‘Mais,’ répartit-il, ‘il faut bien que quelqu'un vous fasse connoître au Roi.’ Je persistai cependant à désirer que cela ne se fit point en rapport avec mon dédommagement.

Beleedigd keerde hij naar Adrichem terug. Nu wilde hij naar den koning zelf; hem een particulier gehoor vragen. Hij zou zich door hem weten te doen verstaan, meende hij:

23 Jan. 1807.

- ... ‘Sire, je viens déposer dans le sein de V.M. toutes mes sollicitudes ... J'ai passé ma vie entière à servir ma patrie dans des circonstances

1) *Br. en Ged.* III, 260. - De datum is niet 10 maar 12 Januari.

très variées. Officier aux gardes six ou sept ans, prêt à combattre l'Empereur Joseph II quand il nous menaça injustement, j'ai employé les années de paix aux études à l'université de Leyde, et à un voyage dans les Etats Unis, où je me suis rendu sur une escadre, afin d'apprendre à connoître notre marine. J'ai été sept ans conseiller et pensionnaire de la ville de Rotterdam, et V.M. sait que ces charges, sous notre ancien gouvernement, donnoient accès à toutes les affaires majeures. M. le Grand Pensionnaire van de Spiegel prit plaisir à me former, et j'ai eu le bonheur de jouir de sa confiance. A la révolution de 1795 je fus chassé avec tout le gouvernement. Réduit alors à la sphère rétrécie d'un particulier, je saisis l'occasion qui se présenta d'entrer dans la maison de commerce de ma belle-mère, et je m'établis à Amsterdam. Je profitai de toutes les occasions qui se présentèrent de faire le bien qui étoit à ma portée. Je payai cher les efforts que je fis en commun avec quelques maisons de commerce pour conserver à la patrie le commerce de la Chine. Je n'épargnai rien pour introduire les institutions du comte de Rumford.[1] J'entrai dans le comité des pauvres, et j'y travaillai avec succès. Mais je donnois surtout mes soins à la colonie du Cap par une grande entreprise qui étoit toute entière dans le sens du gouvernement. Le commerce ordinaire ne suffit pas à mon activité, et me parut embarrassé de soins trop minutieux. Je m'étois associé mon frère,[2] qui s'est présenté dernièrement à V.M.; je lui remis mes affaires afin que l'établissement de ma maison, telle que je l'avois trouvée, ne fut pas perdu pour l'Etat. Je me livrai entièrement au dessein de peupler d'habitans industrieux un grand district du Cap, et d'inviter mes compatriotes à des entreprises semblables. Les révolutions dans notre gouvernement, dans le Conseil Asiatique, et dans le système des Indes, qui se sont succédées avec une rapidité incroyable, ont ruiné toutes mes espérances, et causé pour le moment une grande brêche dans ma fortune. Mais je demeure

1) De bekende bestrijder der bedelarij.
2) Willem namelijk.

persuadé que V.M. me rendra justice et qu'Elle m'accordera un dédommagement pour des frais que j'ai faits sur la foi publique. En attendant la prudence exigeoit que je changeasse de manière de vivre, et que j'observasse une grande économie. J'ai quitté la ville d'Amsterdam où il fait si cher vivre; je me suis retiré dans ma maison de campagne, où j'administre ma terre et m'occupe de l'éducation de huit enfans. Avant de voir terminée ma grande affaire, je ne saurois prendre de parti pour l'avenir, et je viens supplier V.M. de mettre une fin à cette incertitude, en décidant sur une affaire qui à déjà passé par les mains de deux gouvernemens qui ont disparu avant de pouvoir en connoître.'

J'ai écrit ce long discours, afin de m'y préparer et de le relire avant l'audience.

Dan volgt er, zooals bij hem herhaaldelijk in dezen tijd, een *retour sur soi-même:*

25 Jan. 1807.

- Il y a trop d'ostentation dans cette histoire de ma vie. Je veux dire simplement que j'ai toujours tâché de servir ma patrie, et qu'on en trouverait les preuves dans les situations variées où je me suis trouvé... Je n'ai d'ailleurs pas besoin de lui parler au long de ma personne pour me faire connoître, puisque dès l'été passé M. Röell, qui avoit remis ma lettre au Roi,[1)] m'a dit que depuis il l'avoit deux fois questionné sur mon sujet. Il est constant que le Roi questionne beaucoup dans ce genre et qu'il veut connoître ceux qu'il voit.

Il m'est arrivé plusieurs fois de soupconner que mes avis[2)] sont écoutés... J'avoue que je fais avec plaisir cette observation.

1) Onmiddellijk na de troonbestijging van Lodewijk Napoleon had G.K. hem geschreven over de Kaapsche zaak, om te bewerken dat deze na de regeeringsverandering aanhangig bleef. - Röell was de minister-staatssecretaris. De koning had den brief van G.K. in handen gesteld van van der Heim om rapport; een rapport dat nog steeds op zich liet wachten.
2) Ingediend via van IJzendoorn, Meerman en anderen.

Hij ging wederom naar den Haag; begin Februari. Van der Heim had de Kaapsche zaak nog niet verder gebracht. Gijsbert Karel ging bij den koning, maar op de gewone, publieke audientie; hij kondigde zijn voornemen aan een particulier gehoor te vragen, wanneer het rapport van van der Heim zou zijn uitgebracht. 'Volontiers', was het korte antwoord. Overigens was er iets gebeurd, dat, naar hij een oogenblik meende, zijn geheime hoop nieuwen grond scheen te moeten geven: de koning bleek over hem gesproken te hebben met den nieuw-benoemden Gouverneur-generaal, Daendels:

10 Febr. 1807...[1)]

En attendant, j'ai fait la connoissance de ce fameux général Daendels. Nous avons dîné ensemble chez mon frère.[2)] Je l'ai toujours cru brave soldat, et rien de plus, comme fait encore la grand partie du public. Mais il a par-dessus du bon sens, et une volonté déterminée, qui dégénère en passion quand il croit qu'on le trompe, tandis qu'elle se plie à la franchise et la bonne foi. M. Nederburgh[3)] a éprouvé sa colère, quand Daendels a découvert ses artifices. Il s'agissoit de l'engager à consentir dès-à-présent à une organisation du Conseil des Indes à Batavia, d'où on auroit chassé M. van Ysseldijk, en le dégradant du rang de directeur-général, tandis qu'on auroit fait directeurgénéral à sa place M. Engelhard. Par là on visoit à faire triompher d'un trait de plume le système prohibitif et à lier les mains à M. Daendels. Maintenant il a gardé tout pouvoir d'organiser le conseil, et peut remettre l'organisation six mois entiers. En même tems il est résolu à conserver M. van Ysseldijk. Je suis sûr que ce dernier n'alloit être disgrâcié que parce que j'avois démontré qu'il est d'accord sur les principes d'administration avec mon frère et moi. M. Daendels en étoit convaincu par la lecture du mémoire où j'ai fait cette démonstration, mémoire que j'ai traduit pour le Roi, l'été passé, et que le Roi a

1) Gedeeltelijk in *Br. en Ged.* III, 261.
2) Dirk, thans minister van oorlog.
3) De bekende gewezen commissaris-generaal in Indië onder het oude régime; thans secretaris-generaal bij het departement van koloniën.

recommandé un de ces jours à Daendels. Il venoit de l'achever, quand je l'ai vu une seconde fois chez lui, et qu'il s'ouvrit à moi avec une entière confiance... Quand j'ai vu cette grande confiance de Daendels en moi, et cette recommandation de la part du Roi de lire mon mémoire, j'ai cru un moment qui je serois appelé pour donner des avis en ce moment critique. Mais à présent mes réflexions m'amènent à reconnoître qu'on veut bien profiter de mes écrits, mais qu'il y a quelque chose qui éloigne le Roi de ma personne.

11 Febr. 1807.

- J'ai communiqué à ma mère et mon frère l'offre de dédommagement que M. van der Heim m'avoit faite, ainsi que ma réponse, et tous deux ont approuvé celle-ci sans balancer... Mon frère s'écria: 'Voyez comme les hommes sont inconséquens. J'ai entendu ce même van der Heim faire de vous l'éloge le plus pompeux et prétendre que vous deviez nécessairement être élevé aux emplois. En attendant voilà la proposition qu'il ose vous faire'... Mon frère ajoute que mes amis devroient savoir que j'accepterois un emploi; Röell surtout. - 'Van der Heim me l'a demandé, et je lui ai dit que si le Roi m'appeloit, j'accepterois. Röell ne me l'a jamais demandé.' - 'Il me semble que vous seriez à votre place au Conseil d'Etat.' - 'En ce cas je vivrois fort tranquillement, car j'ai fait de grandes pertes, notamment dans les expéditions pour la Chine, et cinq mille florins d'appointement ne couvriroient pas l'excédent de dépense que le séjour de La Haye me causeroit avec ma nombreuse famille.' - 'Comme vous avez servi, je ne vois pas pourquoi le Roi ne pourroit pas vous faire président de la section de la Guerre. Un frère Verhuell est président de la section de la Marine, pendant que l'autre[1)] a le ministère (les présidens ont un tiers d'appointement en sus).' - 'Je crois que le Roi n'est pas porté pour ma personne. Je sais qu'il a pris des informations sur mon compte dès le commencement.' - 'Je ne crois pas cela.'

1) De admiraal.

J'ai vu M. Meerman qui ne m'a pas dit ce qu'il a fait de mon mémoire sur la police des pauvres.[1] Il l'a peut-être oublié. Le Roi vient de le nommer Directeur-Général des Sciences et de l'Instruction publique, et de lui donner pour commissaires MM. de Kinsbergen, Calkoen, de Leyden de Westbarendrecht, de Perponcher et Boers. Mon frère dit que Meerman les a proposés.

Voilà des emplois qui ne tiennent pas à la politique, et qui en même tems n'excluent pas d'autres emplois. Meerman n'a-t-il pas songé à moi? M'a-t-il jugé au-des-sous de l'emploi, ou l'emploi au-dessous de moi? Je l'ignore.[2] Le sien m'a paru très beau, et tel que j'aurois pu l'ambitionner. Il m'a témoigné beaucoup d'amitié, comme il fait toujours. Son beau-frère Mollerus depuis qu'il est ministre de l'intérieur me bat froid. Au Conseil Asiatique[3] il étoit prévenant pour moi, et me dit un jour que je lui parlois en faveur de mon frère: 'Ah, il y a une grande différence entre votre frère et vous'. Aujourd'hui collègue de mon frère, je vois qu'il est avec lui sur un pied de familiarité...

14 Febr. 1807.

'C'est aussi une révolution', dit M. van IJzendoorn à ma mère, 'que l'état actuel de votre fils Dirk. Cela doit vous causer une grande satisfaction'. Ma mère garda un silence expressif, et je répondis à M. van IJzendoorn que ma mère par l'expérience qu'elle avoit du monde, craignoit une élévation trop subite... Le ministre de la guerre est le plus actif, le plus courtisé, le plus souvent auprès du Roi. C'est réellement une révolution. Les inquiétudes

1) Een ander onderwerp waarover G.K. in zijn Amsterdamschen tijd geschreven had. 'M. Meerman me dit qu'il n'avoit pas encore trouvé l'occasion de remettre au Roi mon mémoire sur la police des pauvres, à quoi je ne repliquai rien' (12 Jan. 1807).
2) 'M. Meerman m'apprit que c'est une commission passagère, qui doit faire un rapport sur la formation des universités et l'encouragement des savans, et qui dans quelques mois sera dissoute. Son poste seul est permanent' (12 Maart 1807).
3) Het eerste lichaam dat met G.K.'s pretensie uit de Kaapsche aangelegenheid te maken had gehad, vóór het bewind van Schimmelpenninck.

de ma mère n'en sont pas moins fondées. Mon frère conserve toujours un grand nombre d'ennemis, quoique plusieurs ont changé absolument de langage à son sujet, et il a un caractère impérieux qui peut le rendre désagréable au maître... Mon frère est peu changé depuis qu'il est ministre, et on doit d'autant plus s'attendre aux suites naturelles d'un caractère comme le sien, qui voudra de plus en plus faire prévaloir ses opinions... Quand il m'a témoigné que le Roi pourrait bien me nommer président de la section de la guerre au Conseil d'Etat, j'ai senti qu'il aimerait mieux me voir dans ce poste que tout autre, et que s'il songeait à moi, il songeait à lui en même tems. Je n'aimerais pas pour moi ce département, je n'aimerais pas le contact avec mon frère, et je prévois qu'on diroit que mon frère m'a élevé par son crédit. En attendant, fidèle à ma résolution d'attendre la volonté du Roi, et de la regarder comme une vocation, je n'ai rien répondu qui marquât une opinion quelconque.

Je suis parfaitement incertain de ce que je dois désirer pour moi-même. La lutte générale entre la France et ses ennemis ne paraît avoir rien perdu de sa vivacité. Les Russes ont l'avantage de faire la guerre sur leurs propres frontières. La supériorité des Anglois sur mer est au plus haut point. Voilà de quoi balancer les progrès des Francois. Notre sort politique est par conséquent incertain comme il l'a été tant d'années. Mais supposons[1)] que tout soit irrévocablement arrêté, que Louis Napoléon et ses fils règnent longtemps sur nous, il est évident que la carrière des emplois est devenue toute différente de ce qu'elle était; que les emplois du premier ordre dépendent de la simple volonté du monarque, et que tous ceux des ordres suivans dépendent d'employés, qui sont leurs supérieurs. Je vois les ministres dans la plus grande dépendance du Roi, se tenir toujours prêts à être appelés chez lui, ne pas découcher sans sa permission. Ils sont fort

1) Deze volzin, en de volgende tot ‘daignera m'inspirer’, reeds in *Br. en Ged.* III, 262.

occupés de toutes les cérémonies, obligés à voir du monde. Est-ce que l'état de ma santé, mes habitudes, mes goûts s'accommoderoient d'une pareille existence? Heureusement, j'ai assez appris à connaître le monde pour ne plus placer en lui mes espérances, et pour ne le regarder que comme un lieu de passage, où tout est indifférent, excepté l'étude de nos devoirs, et d'où nos oeuvres seules nous suivront. Pauvre ou riche, grand ou petit, occupé ou désoeuvré, je ne veux m'attacher qu'aux devoirs de toutes les situations où Dieu me placera. Il n'y en a plus aucune que je désire, ni que je craigne. Le bonheur n'est dans aucune et la vanité est dans toutes. Quoiqu'il arrive, j'éleverai mes regards à Dieu, et je me déterminerai selon ce qu'Il daignera m'inspirer. Mais après tout, les circonstances sont telles que je resterai apparemment dans ma retraite. Je suis connu du Roi, par lettres, mémoires, informations prises, discours tenus, et après sept mois il n'a rien fait pour moi, tandis qu'il a nommé conseiller d' Etat en service extraordinaire et décoré de l'ordre pour les mérites une foule de gens qu'en partie il n'a jamais vus. Je ne veux citer qu'un seul trait. Il recommande la lecture de mon mémoire sur les Indes au Gouverneur Général qu'il vient de nommer, et il ne m'appelle pas même en service extraordinaire à la section des colonies du Conseil d'Etat, où siègent des gens qui n'en savent rien. Il a donc quelque prévention contre ma personne.

In Maart een nieuw bezoek aan den Haag. Van der Heim is weder niet gereed; ‘j'étois outré d'être remis comme les deux autres fois, mais je n'en témoignai rien’. Hij wil nu den koning het particuliere gehoor dan maar vragen:

12 Maart 1807.....

Je me rendis chez mon frère et m'en ouvris à lui. A ma grande surprise il me le déconseilla, lui qui m'avoit toujours incité à ne pas m'arrêter pour l'amour de M. van der Heim. Il m'assura que le Roi étoit accablé d'affaires, et venoit d'ailleurs de lui dire qu'il n'avoit pas dormi de quatre nuits. Mon ami Röell que je vis le même soir chez lui, et

avec qui je m'ouvris entièrement comme toujours, étoit aussi d'avis d'attendre le rapport.... Je me rendis à ses avis, et le lendemain au lever du Roi quand il m'accosta gracieusement par ces mots: ‘M. de Hogendorp, que venez-vous faire ici?’ je répondis: ‘Sire, je suis venu parler à M. van der Heim, mais je crois qu'il n'est pas le moment d'entretenir V.M. de mon affaire.’ - ‘Vous désiriez me parler.’ - ‘Sire, je le désire en effet, mais pas à présent. Je sais que ce n'est pas un moment favorable d'importuner V.M. d'une affaire privée.’ Alors il me témoigna par un geste expressif qu'il me savoit gré de ma discrétion, et poursuivit sa tournée..... Le Roi a reconnu dans ma conduite envers lui quelque chose, si j'ose le dire, qui tient du procédé. Mon affaire gagne même dans l'opinion publique, parce que ma conduite ne peut rester cachée, et que l'attention générale se fixe sur moi. Sous l'administration de M. Schimmelpenninck, à l'époque où je désistai de mon entreprise, et me déterminai à demander le remboursement, le médecin de ma mère lui en parla comme de la nouvelle du jour, et lui dit en propres termes: ‘si votre fils Charles n'obtient pas un dédommagement, il s'élèvera un cri général.’ Les courses que je fais de tems en tems à La Haye entretiennent cette bonne disposition du public.

Bij gebreke van 's konings bijval, die van den dokter zijner moeder! Gijsbert Karel in zijn diepste vernedering.

Een klein jaar nu had Lodewijk Napoleon geregeerd. Tegenover zijn broeder machteloos, zette hij evenwel in de binnenlandsche aangelegenheden zijn wil door, en vond een groote mate van dociliteit. De doorvoering van het monarchaal principe in de gansche administratie stuitte op geen wezenlijken tegenstand. Maar was zij doel, of middel? Ook in deze vraag waren, voor een zoekende, troostgronden te vinden:

25 Maart 1807.

- Je ne suis pas sans inquiétude que c'est l'unité religieuse qui doit suivre cette unité politique et s'établir par son moyen. Il y a longtems

qu'on en parle[1)], et M. Meerman m'en a écrit l'été passé, en ajoutant que lors même qu'on réformât l'église catholique, comme il s'y attendoit, il seroit néanmoins dangereux pour nous d'y entrer, et que l'église catholique réformée lui paroîtroit toujours formidable. Je sais bien que si nos craintes sont fondées, la fin ne manquera pas d'être bonne, et que Dieu dirige tous les événemens en sorte que Sa gloire en sera le dernier fruit. Mais la passage peut être douloureux, et pour moi la grande question demeure toujours, si je dois prêter les mains à l'oeuvre qu'on se propose d'accomplir, ou si je dois rester dans l'obscurité et dans la retraite. De la manière dont je m'y suis pris, savoir de ne pas solliciter d'emploi, il semble que je ne serai pas employé, et il se peut qu'on ne me recherche pas, parce qu'on démêle ma facon de penser et qu'on me trouve peu propre aux desseins qu'on a formés. Dois-je m'en affliger? Non, certainement pas, et je dois plutôt reconnaître dans cette issue la protection divine, qui me conserve et qui même m'a inspiré cette conduite afin de me préserver des tentations. Ma femme ne cesse de me dire qu'elle désire que je ne sois pas employé, et qu'elle le désire par un motif religieux. Il paroît qu'elle a un sentiment confus de ce que je viens d'expliquer, et je dois peut-être encore considérer ce sentiment en elle comme une voix divine qui m'avertit..... Si l'événement trompoit mes attentes et que je fusse appellé aux conseils du Roi, comme je ne l'aurois pas sollicité, il en résulteroit évidemment que j'entrerois en charge sans changer de principes, que j'aviserois suivant ma conscience, et que tout ce qui pourroit m'arriver de pis, ce seroit d'être renvoyé. En un mot je n'aurois jamais à répondre du mal qui se feroit, je pourrois contribuer au bien.....

1) Wezenlijken grond hebben deze geruchten nooit gehad. Tot een disprotestantiseering der natie is in de regeering van Lodewijk Napoleon geen aanloop hoegenaamd genomen; wel gaf de koning stelselmatig de Katholieken een billijk aandeel in de ambten, en was verder duidelijk een streven merkbaar om alle kerkgenootschappen zonder onderscheid de suprematie van het staatsgezag strenger dan te voren te doen gevoelen.

Na een gesprek met Dirk over een staatkundig onderwerp ('s lands financiën):

30 Maart 1807.[1)]....

J'ai eu véritablement du plaisir à m'entretenir avec mon frère sur cette matière, et j'ai reconnu que la sphère des grandes idées administratives est proprement celle qui convient à mon esprit[2)], et dans laquelle il se plaît comme dans son élément. Quand il faut descendre aux détails de l'exécution, non pas pour les surveiller, mais pour les exécuter, mon attention se perd, et je fais faute sur faute. Voilà pourquoi je ne saurois diriger un bureau de commerce..... Il est dur pour moi de devoir me sevrer de ce qui me charme, d'avoir dû en agir ainsi douze années, les plus belles de ma vie, et de n'avoir guères d'autre perspective pour le reste de mes jours. Mais c'est mon devoir, et Dieu saura m'y affermir. Cette vie est si courte, et si je ne me trompe pas sur la trempe de mon âme, ce caractère me demeurera peut-être au delà du tombeau, et je serai plus glorieusement employé par le Roi des Rois dans Son royaume bien supérieur à ceux du monde.

Hij onderwijst zijn zoons. - Overdenking naar aanleiding van dit onderwijs: de letterkundige vakken voor een aanstaand staatsman meer ontwikkelend dan de mathesis:

1 April 1807.

- On a vu des hommes, qui avoient joint l'étude des mathématiques à celles de la grammaire, se perdre par des argumens rigoureux dans les affaires politiques qui n'en sont pas susceptibles. C'est le reproche qu'on a fait au fameux Jean de Witt..... Nous raisonnons dans cette science sur des objets de notre invention, qui au fond ne sont pas dans la nature: des points, des lignes, des surfaces, dont nous faisons d'abord des abstractions, et qu'ensuite nous considérons comme des réalités..... Dans le monde moral, où nous som-

1) De eerste volzin in *Br. en Ged.* III, 262.
2) Fruin, denkende dat over Dirk sprake was, meende hier te moeten lezen: *son* esprit (*Verspr. Geschr.* VIII, 130). - Hij zou de verandering niet gemaakt hebben als hij het vervolg had kunnen lezen.

mes appelés à vivre, il n'en est pas ainsi, et tout ce qui paroît de rigueur, devient toute autre chose par l'événement. Il faut toujours de la défiance dans nos lumières, et une grande déférence à l'expérience et aux lumières de ceux qui en ont acquis. La grammaire est la clé des langues, l'étude des langues est liée à celle de l'histoire, l'histoire éclaire la religion, la politique, les lois, et par celles-ci on se forme à la carrière qu'on embrasse.... Nous vivons dans un siècle militaire où la gloire des armes semble éclipser toutes les autres et ouvrir seule les portes du temple de la Fortune. Mais c'est là même une raison de croire qu'un autre siècle approche. Aujourd'hui il se passe plusieurs siècles dans la vie d'un homme.

Het journaal wordt onderbroken door ziekte. De koning is vertrokken naar Barège:

23 Juni 1807.

- Les derniers jours d'avril le Roi avoit fait une tournée en Nord-Hollande. A son retour il devoit descendre un moment chez le baillif van Blarcom au Beverwijk. Je m'y rendis pour faire ma cour à S.M., mais elle passa pour inspecter des hussards. M. Blarcom qui la suivit, lui dit que je m'étois trouvé chez lui. 'Où est-il?' demanda le Roi, et M. van Blarcom de me faire avertir, mais j'avois repris le chemin d'Adrichem.

Ayant manqué cette occasion, je me proposois de retourner à La Haye, pour obtenir ou le rapport de M. van der Heim, ou l'audience privée du Roi. Mais la mort du jeune prince[1)], le séjour du Roi à Voorburg, ensuite au Loo, et enfin son départ m'ont ravi toutes les occasions. Il faut attendre de nouveau plusieurs mois....[2)]

1) Napoléon Charles, oudste zoon van den koning.
2) Hiertusschen in de passage over het extract eener aan G.K. door een Indisch ambtenaar toegezonden memorie over de cultures, den koning in Mei aangeboden via van IJzendoorn: *Br. en Ged.* III, 266. - Ongedrukt een klacht dat de koning hem er niet voor heeft laten bedanken. 'Le Roi a écrit et fait écrire des lettres de remercîmens pour de minces sujets, et il ne me dit, et ne me fait pas dire un mot sur l'extrait de ce mémoire intéressant que je fais pour lui et que je lui adresse.'

En attendant, quand je réfléchis à ma situation, je ne saurais me trouver à plaindre. Voilà trois mois au moins de délai, et durant cette époque le sort de l'Europe et celui final de ma patrie doivent bien se décider. Nous verrons aussi de quelle manière se termineront ces changemens continuels dans notre administration intérieure. En un mot nous saurons à quoi nous en tenir, tant par rapport à nos relations extérieures qu'à notre constitution. Alors aussi je pourrai prendre un parti avant de me présenter chez le Roi, et s'il requerroit mes services, les lui offrir, ou m'excuser sur ma santé, suivant que ma conscience me le dictera. Tout change si rapidement et si totalement, que je ne saurois prévoir, d'ici-là, ce qui sera de mon devoir de faire. Si j'avois dû me décider plus tôt, quel embarras? En attendant, une audience privée y eût infailliblement conduit; je le sens intimement. Et si le Roi m'eût simplement demandé si je voulois être employé, je ne pouvois plus répondre qu'affirmativement, comme j'avois fait à M. Meerman, à M. van der Heim, et à mon frère.

Na die drie maanden, de catastrophe:

10 Oct. 1807[1)]

- Tout est dit. J'ai eu mon audience privée; la décision de mon affaire est remise à la Haute Cour Nationale; le Roi ne m'a pas même parlé de mes mémoires, il ne m'a témoigné aucune sorte d'intérêt. Il suffit. J'ai fait ce que j'ai dû, sans aller au delà. J'ai travaillé sans relache à obtenir un remboursement; je ne perdrai jamais de vue cet objet. En même tems je me suis fait connoître du Roi tant en personne que par mes écrits, et je n'aurai pas à essuyer les reproches, ni de mes enfans, ni de mes amis, ni de ma patrie, de m'être caché dans un moment où je pouvois être utile. Le Roi, ou les confidens du Roi ne veulent pas de mes services. Je ne les ai pas offerts et je ne le devois pas. M. Röell m'a répété tout naturellement cette fois qu'il a été appelé à son poste, et qu'il n'a jamais fait le moindre effort pour l'obtenir.

1) De eerste volzinnen tot: ‘je ne le devois pas,’ in *Br. en Ged.* III, 266.

Le 28 septembre je me suis rendu à La Haye, le lendemain j'ai écrit au Roi pour demander une audience privée, le surlendemain je recus un billet du chambellan qui m'appointoit pour le 4 octobre; peu après ma mère recoit une invitation du même chambellan pour le concert du lendemain. Mon billet étoit adressé à la maison de ma mère. Il ne se peut donc rien de plus disgrâcieux. Je n'en dis rien d'abord, de peur qu'on mendiât pour moi une invitation, mais je le fis remarquer ensuite....

On m'avoit d'abord fait entrer dans la grande salle au palais du Bois. La cohue s'y rendoit pour l'audience publique. On m'appelle avec cinq ou six autres personnes dans un appartement. Après une demie-heure nous entendons frapper à une porte, un de nous l'ouvre; c'est le Roi seul. Il m'accoste, se place dans une embrasure de fenêtre et dit: 'Vous avez désiré me parler.' - 'Sire, V.M. a recu de son ministre un rapport sur mon affaire.' - 'Oui, mais il faut encore examiner, il faut du tems. Je n'ai pas une idée juste de ce dont il s'agit. Dites-le moi.' - 'Il y a un an que j'ai eu l'honneur d'adresser à V.M. une lettre qui contient en peu de paroles et distinctement le sujet de mes réclamations.' - 'Il est vrai, mais dites-le moi à présent.' - 'Sire, j'ai obtenu des terres au Cap de Bonne Espérance pour faire une grande entreprise commerciale et d'agriculture; après six mois on retire cette concession; on m'offre d'autres terres qui ne me conviennent en aucune facon, comme on le savoit; et en attendant les fraix étoient faits et sont perdus.' - 'Combien y avez-vous mis?' - 'Sire, j'y avois mis 150.000 florins; je me suis appliqué à recouvrer le plus possible, mais je perds encore 110.000 florins, ce qui assurément est beaucoup pour un particulier.' - 'Nous verrons, quand les colonies nous seront rendues, si nous pourrons vous accorder quelque dédommagement de ce côté-là.' - 'Sire, je m'étois flatté que durant la guerre, j'obtiendrois du moins les intérêts du capital que j'ai déboursé.' - 'Nous n'avons pas la paix. Les colonies ne nous sont pas rendues. L'état des finances....' - 'Ah, Sire, le bien que j'ai engagé est celui de ma

femme; il doit retomber à mes enfans. Je pouvois demeurer tranquille, et jouir de ma fortune, mais j'ai voulu rendre un grand service à l'Etat.' - 'Vous avez demandé d'y aller.' - 'Sire, j'ai demandé des terres pour les cultiver.' - 'Nous verrons, nous verrons.'

Alors il me quitta pour un autre, et la tournée faite, il se rendit à l'audience publique. On ne peut pas appeler privée une telle audience, où plusieurs témoins vous épient à quelque distance. J'avoue que cette circonstance m'a plus ou moins embarrassé ou plutôt contenu. En outre, le Roi avoit un regard froid qui glacoit, il m'envisageoit avec attention, mais sans âme....

En nu komt onmiddellijk in het journaal iets nieuws: kritiek op den koning die hem teleurgesteld heeft; op zijn wispelturigheid; op het prohibitief stelsel:

(Zelfde dag, 10 Oct. 1807).

- J'ai trouvé l'opinion publique très changée. La longue absence du Roi lui a nui. Son départ de La Haye qu'il avoit déclaré sa résidence excite les murmures les plus vifs.... Mon frère me dit que La guerre auroit été finie beaucoup plus tôt, si depuis la révolution on avoit une seule fois persévéré deux ou trois ans de suite dans le système prohibitif à l'égard de l'Angleterre. Je lui répliquai qu'aucun de tous les gouvernemens révolutionnaires que nous avons eus, n'auroit osé y penser. - 'Et pourquoi pas?' - 'Parceque tous ont promis à la nation un bonheur qu'elle n'avoit pas connu sous l'ancien gouvernement, et que rien au monde ne pouvoit être plus contradictoire à cette promesse, en fermant toutes les mers à notre propre pavillon par le seul mot de guerre à l'Angleterre, que de couper la dernière ressource du commerce, qui étoit la communication avec l'Angleterre sous pavillon neutre'.... Dans cette guerre il n'est que trop à craindre que nous périrons sous nos propres efforts, c'est à dire que la stagnation du commerce arrêtera le mouvement de toute notre machine politique, et que d'abord les particuliers et ensuite le gouvernement surseoiront à leurs payemens....

Welk lot zou de stijfzinnige man en hartstochtelijke vrijhandelaar als minister van Lodewijk Napoleon gehad hebben! Toch altijd weer die toon van spijt dat hij niets is, vergeten wordt, bij zijn minderen achterstaat:

28 Jan. 1808[1].

- Appelé à un emploi je rentrerai dans me sphère, je le sens, et j'ai pu m'en convaincre le peu de fois que j'ai paru à la cour pour mon affaire du Cap. Habillé pour m'y rendre, paroissant à l'audience, entretenant le Roi, j'ai toujours eu un sentiment d'aise, qui m'a prouvé que j'étois à ma place.

In Februari en Maart 1808 een hevige aanval van zijn ziekte; na het herstel gaandeweg een andere toon; een bijtoon eerst, maar die de overhand zal krijgen:

19 April 1808[2].

- Privé de l'usage des mains et des pieds, j'ai été nourri comme un enfant, et je me suis senti plus humilié que jamais. L'orgueil est le vice radical de l'homme et très particulièrement le mien.... Je suis persuadé que Dieu nous envoye les maladies pour nous ouvrir ainsi les yeux. Jamais nous n'y sommes plus disposés qu'alors. Veuille ce Dieu miséricordieux entretenir dans mon coeur les sentimens d'humilité, qui semblent y prendre racine. J'ai toujours été sobre, excepté sur la quantité de ce que je me permettois, et que j'avois insensiblement augmentée. J'ai aussi cru me fortifier en buvant plus de vin. A ces deux égards je n'ai pas bien fait. Je ne suis pas fort, je ne le deviendrai jamais. Il vaut mieux me tenir bas, et ne pas viser à une vigueur qui ne m'a pas été destinée. Cette résolution est humble, et à cet égard mon médecin et ma conscience m'ont inspiré la même humilité. Ainsi ce qui

1) *Br. en Ged.* III, 271. - Vgl. de volgende plaatsen: ‘Sa conduite envers moi est celle qu'inspire la haine. En faisant pleuvoir autour de moi les grâces, il me fait déni justice’ (17 Dec. 1807; III, 267). - ‘Pour celui qui n'est rien, il y a mille humiliations à prévoir; on est comme jetté dans la boue.... Je ne puis me faire au mépris, dont je sens bien qu'on vcut m'accabler’ (23 Dec. 1807; III, 268).
2) Het begin, tot: ‘prendre racine,’ in *Br. en Ged.* III, 272.

d'abord n'a paru que physique, est peut-être éminemment moral. De même le désir de me fortifier, qui a toujours nui à ma santé, parce que je visais trop haut[1)], tenoit évidemment à un principe d'orgueil....

26 April 1808[2)]. - Ce tems[3)] m'empêche de prendre des forces. Je sors quelquefois, mais je ne puis me réchauffer à l'air, et en me reposant je sens mes jambes se roidir. A l'âge de 45 ans c'est éprouver de bonne heure les maux de la vieillesse. Je ne suis pas vieux de visage, mais je le suis réellement de corps et d'esprit..... Pour le coeur, les événemens de ma vie ont servi à me détromper, à m'humilier, à me faire toucher du doigt mon orgueil, mon ambition. Hélas! en ce moment même je souffre de l'oubli où je suis laissé, du mépris qu'on semble faire de moi, et je n'étouffe ce sentiment qu'avec la plus grande peine.... Je ne jouerai plus de rôle dans ce monde, je ne vivrai pas dans l'histoire, je ne laisserai pas après moi de monument littéraire, tous objets que j'ai convoités vivement, et dont j'ai dû revenir par la force des circonstances, ou par ma propre foiblesse. Mais je me console en pensant que Dieu m'a refusé tant de choses qui tiennent à ce monde périssable pour me faire acquérir un peu de vertu, qui seule nous suit dans un ordre de choses meilleur et plus durable. Cette pensée fait ma consolation, ou devoit la faire, toutes les fois que dans le cours de la journée je me trouve empêché par ma propre foiblesse de satisfaire à mon activité naturelle. Cette foiblesse me paroît augmenter rapidement, et pour le corps et pour l'esprit, et d'autant plus que je m'efforce de la surmonter. Je n'y réussis que par une résignation parfaite à la volonté de Dieu, et il me semble qu'alors je reprens des forces. Mais ce n'est pas pour les garder à ma disposition et pour tous les travaux que j'aimerais à entreprendre. Ce n'est que

1) ‘J'ai voulu faire comme un autre et plus qu'un autre, dans la promenade, l'équitation, la nage, les armes, et j'ai trop fait’ (26 April; III, 273).
2) Op den eersten zin na, is het gedeelte tot ‘par la force des circonstances ou par ma propre foiblesse’ genomen uit *Br. en Ged.* III, 273-'75.
3) Een voor April buitengewone koude.

pour des occasions qui se présentent souvent sans que je puisse m'y attendre. C'est ainsi que j'ai donné de bons avis à mon ami van IJzendoorn, que je donne quelquefois de bonnes instructions à mes enfans, sans y être préparé du tout. Dieu me laisse vivre pour conduire quelque tems mes enfans, et j'ai lieu de croire qu' après cela ma vie s'éteindra comme un flambeau, et que je rejoindrai mon enfant mort au berceau, pour attendre avec lui les autres dans une meilleure vie.

Natuurlijk sterft de oude mensch niet op éénmaal af:

3 Juni 1808[1)]

- Toutes les fois qu'en compagnie j'entens parler du Roi, des emplois qu'il donne, des grâces qu'il répand, je rentre chez moi d'assez mauvaise humeur, et avec une espèce d'envie, ou tout au moins de dépit.... Quand d'un autre côté j'entens blâmer le Roi sur son inconstance, je ne puis m'empêcher de lâcher quelquefois un discours analogue, qui semble me mettre à l'aise. Il y a cependant de la contradiction dans ces mouvemens, dont je ne suis pas le maître. Car comment à la fois désirer la faveur du Roi et condamner sa conduite?....

Maar dan een week later het volgende:

9 Juni 1808.

- J'ai trop tardé à consigner dans ce journal un événement que je dois mettre au premier rang de tous ceux dont j'ai eu l'expérience durant ma vie. Il y a sans doute de grandes difficultés à le faire convenablement et à m'exprimer en toute vérité; difficultés qui se manifesteront d'elles-mêmes à mesure que j'entrerai en matière, mais d'un autre côté la gratitude envers Dieu qui m'a accordé un grand bienfait, m'impose la loi de tenter au moins une description, et je dois même concevoir l'espérance qu'Il ne me laissera pas sans quelque secours pour venir à bout de cette entreprise.

Quelques jours avant la crise de ma dernière grande

1) *Br. en Ged.* III, 277.

maladie, au commencement du mois de février passé, je m'étois jeté sur mon lit, malade de corps, mais l'esprit assez libre pour m'occuper d'un journal. La lecture me fatigua au milieu de l'annonce d'un ouvrage traduit en hollandois du célèbre Garve, sur les divers systèmes de philosophie morale depuis Platon jusqu'à Kant. Je voyois même l'effet de la contention de mon esprit sur la main droite dont je tenois le livre, et qui s'enfloit à mesure qu'une humeur goûteuse s'y accumuloit. Affligé, découragé, je me dis: ‘A quoi sert mon existence, et quel est pour moi l'avantage de souffrir tous ces maux? Hélas! je voudrois tirer quelque parti de la vie en éclairant du moins mon esprit, et je dois renoncer même à la lecture, je dois me condamner à une pure végétation.’ Je murmurois encore, quand je me sentis pénétré d'une influence bénigne, et je vis à côté de moi, du côté du mur, dans une espèce d'ombre, une lueur bleuâtre en forme d'une colonne tronquée, à laquelle je crus devoir attribuer le torrent de bien-être qui m'inondoit. Il me parut en même tems qu'une voix spirituelle se faisoit entendre du fond de mon coeur en disant: ‘Insensé, qu'est-ce que des instructions que tu regrettes, si d'ailleurs je dirige tout pour ton avantage? Ne puis-je pas t'éclairer en un instant sur ce qui fait l'objet des plus longues méditations? Pour t'en convaincre, je veux que tu choisisses la question la plus difficile de toutes celles que ton auteur a touchées, et je te la ferai résoudre’. Alors je choisis celle du franc-arbitre, et j'entrevis par une suite de raisonnemens les plus simples, comment Dieu laisse à l'homme sa liberté et le conduit néanmoins au but qu'Il se propose, c'est à dire au bonheur. Je ne puis ici m'exprimer autrement qu'au figuré. Repré-sentez-vous un père qui dirige les premiers pas de son enfant pour lui montrer à marcher, qui l'entoure de matelas et de coussins, qui est toujours prêt à le soutenir, qui le laisse même tomber afin de lui inspirer de la prudence, et se relever seul pour l'encourager. Il y avoit même dans mes idées quelque chose d'approchant de cette figure, et je voyois comme des bornes placées à tout moment sur le chemin de l'homme, pour l'empêcher

de faire des écarts, quand il sembloit y être porté par ses inclinations naturelles. Ainsi la volonté de l'homme se formoit peu à peu, et quand il touchoit au but, c'était en vertu de cette volonté d'abord perverse, mais à la fin redressée, et conforme à ses véritàbles intérêts. Voilà la vie, voilà l'homme, voilà Dieu, voilà la religion, voilà la vie à venir, voilà le franc-arbitre et la Providence, voilà toutes les difficultés dissipées, les contradictions levées; et parvenu à ce point, une joye inexprimable vint à remplir mon coeur, et ma reconnaissance se répandit en une prière arrosée de deux sources de larmes. J'éprouvai en même tems dans ce moment unique le sentiment d'une vérité apercue dans sa plénitude, et le sentiment d'un bienfait recu de la main la plus révérée, de celle de Dieu. Il n'y a rien de comparable à une jouissance pareille. Je jetai mon livre, je me résignai parfaitement, je subis la crise de la maladie, je fus malade et gardai la goutte deux mois, et aujourd'hui je sens tous les jours davantage que cette maladie a été le commencement d'un mieux-être physique et moral....

Hiermede is het dagboek eigenlijk uit;[1] het loopt nog eenigen tijd door, maar zonder nieuwe stijging. Alle denkbeeld op een staatsambt verdween; daarentegen deed zich de overweging gelden, die hij reeds in 1807, na de teleurstelling der particuliere audientie, aldus had uitgedrukt: 'Je ne puis pas vivre toujours dans cette solitude avec huit enfans; dans un an j'irai demeurer à Leyde'.[2] - Voor Leiden werd echter den Haag gekozen, na het vertrek van het hof en van de regeeringsbureaux tot een kalme binnenstad geworden. Hij kocht er (Mei 1809) het huis aan den Kneuterdijk van waar uit de opstand van 1813 begonnen is. (Wanneer zal Holland het huis merken? Nog staat het er, maar wie weet voor hoe kort). - Adrichem werd opgegeven:

21 Sept. 1809.[3]

- Hier ma femme a quitté Adrichem

1) Als zielebarometer; het blijft zeer merkwaardig uit anderen hoofde: zie de fragmenten: *Br. en Ged.* III, 277 vv.
2) 10 Oct. 1807 (III, 267).
3) De laatste regels, met. 'Pour moi' te beginnen, uit *Br en Ged.* III, 290.

pour n'y plus revenir. J'étois ému, mais maître de moimême, quand quelqu'un s'avise de raconter que sa femme s'est souvenue d'avoir vu poser la première pierre de la nouvelle maison à ma femme enfant. Cette réminiscence me fendit le coeur. Dès ce moment le coeur m'a battu violemment jusqu'aux adieux, qui pensèrent me faire perdre toute contenance.... D'un oeil sec et d'un ton familier elle me dit: 'Ne pleurez pas.' Elle venoit de cueillir une branche d'une plante qu'elle veut transplanter dans son jardin en ville; elle étoit sortie pour cela de la maison; elle me l'avoit donnée sans émotion, et ce trait avoit commencé à m'ébranler.... Je ne vois qu'une belle âme qui dans ce moment est capable de cette sérénité ... Pour moi, il y a longtems que la vie n'a plus de charmes pour moi, et que je la supporte par la conviction de mon devoir. Il m'est done assez indifférent de vivre ici ou à la Haye, ou toute autre part. Je ne suis charmé de ce changement de demeure que pour mes enfans. Je n'attens plus pour ma personne d'agrémens dans la vie, mais je vis pour celle à venir.[1)]

In de eerste dagen van October 1809 ging ook Gijsbert Karel naar den Haag. Hij heeft daar, tot December 1812, aan historische studiën gewerkt,[2)] en vanaf December 1812 aan de voorbereiding van den opstand.

1) Uit den Haagschen tijd bevat het dagboek nog enkele aanteekeningen: een van 6 Mei 1810 over de eindbeslissing in zijn Kaapsche zaak ('un refus tout sec de dédommagement'); dan eerst weer een van 8 Mei 1811, mededeelende dat hij zwijgt om de tijdsomstandigheden ('de crainte de m'expliquer imprudemment par écrit et de fournir des armes contre moi'); vervolgens een ongedrukte van 16 Juli 1811 over Fichte's *Reden an die deutsche Nation*, om te besluiten met een aanteekening van 19 Dec. 1811, eindbeschouwing over de figuur van Lodewijk Napoleon (III, 291).

2) *Discours sur l'histoire de la Patrie* (III, 317-333); *La Hollande à la fin du 18me siècle* (II, 3-39). - Eerste plan er toe vlak na zijn teleurstelling in 1807: 'J'ai le dessein d'écrire l'histoire de la République depuis sa naissance jusqu'à la révolution de 1795, où elle a cessé d'exister. Le discours préliminaire est ébauché. Il indique le point de vue dans lequel il faut considérer la République, liée intimement à l'histoire générale de l'Europe dans la période de l'équilibre, qui commence peu avant sa fondation, et finit avec elle' (aanteekening uit het dagboek, 2 Jan. 1808).

Of Gijsbert Karel's teleurstelling van 1807 voor de nakomelingschap heilzaam geweest is!

De genius van onze historie hield hem apart. Om te eindigen in vergetelheid, vreesde hij zelf. Neen, om hem los te houden van elken band, die hem belemmerd zou hebben bij zijn sprong, in 1813, naar het sublieme. Hij had er steeds naar gereikt, en eindelijk zou hij het toch nog grijpen. Daarna kon hij terugzinken, zijn ambt en houding verliezen, zich overleven: zijn plaats in de herinnering van ons volk was verzekerd. ‘Il vit dans l'histoire.’

H.T. COLENBEANDER.

De wijziging van het regeerings-reglement van Nederlandsch-Indie.

Het Regeerings-reglement van Nederlandsch-Indië heeft thans den leeftijd van meer dan vijftig jaren bereikt, d.w.z. het tijdstip, waarop bij den mensch doorgaans de eerste teekenen van verval zich beginnen te vertoonen en waarop van eene wet mag worden verklaard, dat zij hare taak heeft volbracht. Het zou daarom onbillijk zijn te ontkennen, dat het aan redelijke verwachtingen heeft beantwoord en de felle bestrijding, waaraan het bij de geboorte blootstond, heeft beschaamd en grootendeels tot zwijgen gebracht. Ontstaan in een tijd, waarin het koloniaal vraagstuk nog niet den overwegenden invloed op de staatkunde van het moederland uitoefende, welke daaraan in een volgend decennium te beurt viel, verwierf het de mede-onderteekening van een Minister van Koloniën, die achtereenvolgens lid was geweest van het eerste ministerie Thorbecke en van het conservatief kabinet, dat na de Aprilbeweging van 1853 optrad. Toch kan men den Minister Pahud de Mortanges niet van beginselverzaking beschuldigen en vindt men de aangenomen grondbeginselen reeds in de Memorie van Toelichting van het eerste ontwerp. Wel is waar werd warm gestreden over de vraag, of het Regeerings-reglement, thans voor het eerst met medewerking der Staten-Generaal tot stand gebracht, als eene grondwet voor de kolonie dan wel als eene verbeterde instructie voor haren bestuurder, den Gouverneur-Generaal, moest worden beschouwd; wel leverden tegenstrijdige beginselen, bijv, exploitatie ten bate van Nederland of zelfstandige ontwikkeling van Indië, gouvernements- of particuliere cultuur e.d.m., elkander de eerste spiegelgevechten,

maar ten slotte werd eene verzoening bewerkt door eene reeks van op den duur bedenkelijke maar voor het oogenblik doeltreffende compromissen, welke geruimen tijd de afwisselende koloniale regeeringen tot gebrekkigen leiddraad hebben gestrekt. Alleen de tweeledige aanvulling in 1870 door den Minister De Waal wekte eene levendige belangstelling. Immers de Agrarische wet van 9 April 1870, welke de inlandsche rechten op den grond regelde en de uitgifte van woeste gronden in erfpacht voorschreef, en de Suikerwet van 21 Juli 1870, welke de geleidelijke inkrimping en opheffing der gouvernements-suikercultuur gelastte, waren formeel niet anders dan aanvullingen van enkele artikelen van het Regeeringsreglement. De latere wijzigingen waren gering in aantal en beperkt van strekking[1]. Eerst in de allerlaatste jaren drongen de lang gekoesterde decentralisatie-plannen door tot de Staten-Generaal en gelukte het den Minister van Koloniën Idenburg bij de wet van 23 Juli 1903 eene aanvulling van art. 68 R.R. te doen aannemen, waardoor in het autocratisch en bureaucratisch koloniaal bestuur de kiem van zelfbestuur werd geplant, welke eerst in de naaste toekomst tot bloei kan komen en eenmaal wellicht rijke vruchten zal dragen.

Wanneer men dezen gang van zaken overziet en bespeurt, dat de beginselen van 1854 sedert ruim eene halve eenw in hoofdzaak ongerept zijn gebleven, zou men met recht mogen verwachten, dat een voorstel om twee der gewichtigste, tevens lastigste artikelen van het Regeerings-reglement te veranderen, eene algemeene belangstelling zou hebben gewekt. Nadat de Atjeh-oorlog voor goed een einde heeft gemaakt aan de Indische bijdragen aan 's rijks financiën en deze oorlog zelf langzamerhand zijn prikkel heeft verloren en eene bevredigende wending genomen, is de belangstelling voor de koloniën in Nederland verflauwd. Dit blijkt onder meer uit het gering aantal koloniale deskundigen in de beide Kamers der Staten-Generaal. Slechts bij uitzondering treft men aldaar eene zoo-

1) Namelijk: de wet van 7 Mei 1878 over buitenlandsch verlof der leden van het Hoog-Gerechtshof; - van 4 December 1881 over uitlevering van misdadigers; - van 19 Mei 1899 tot gelijkstelling van Japanners met Europeanen; - van 29 April 1901 tot wijziging van samenstelling en bevoegdheid van het Hoog-Gerechtshof c.a.

genaamd koloniale specialiteit aan. Gekozen als lid eener Nederlandsche politieke partij, zonder dat zijne kennis en liefde voor de kolonie daarbij een meer dan bijkomstig gewicht in de schaal leggen, gevoelt de voormalige ingezetene van Nederlandsch-Indië zich in de eerste plaats gebonden aan de belangen der partij, waarbij hij zich heeft aangesloten, en zal hij zijne koloniale denkbeelden daaraan gewillig of onwillig ondergeschikt maken. Slechts indien het hem gelukt, zijne partij van het overwegend belang eener koloniale aangelegenheid te overtuigen en daaraan op het partijprogram eene plaats te verzekeren, kan hij inderdaad een verdediger en woordvoerder van koloniale belangen worden. Zoo waren het de belangen der Inlandsche Christenen, die uit den aard der zaak de Anti-revolutionaire en Katholieke partijen het naast aan het hart lagen, welke den Minister van Koloniën in het afgetreden kabinet Kuyper bewogen het initiatief te nemen tot de voorstellen, die door zijn opvolger Fock opnieuw ingediend, onlangs in de Staten-Generaal behandeld en op 31 Dec. 1906 tot wet verheven zijn.

Geschiedenis en strekking der bedoelde wetswijziging zijn bekend. Wegens de erkende gebreken en onoplosbare raadsels van de artikelen 75 en 109 Reg.-Regl. heeft de Regeering daarin wijzigingen voorgesteld, welke niet alleen de bestaande voorschriften moesten zuiveren en vereenvoudigen, maar ook eene geleidelijke uitbreiding van de Nederlandsche wetgeving en rechtspleging over de Inlandsche bevolking, hetzij in haar geheel hetzij groepsgewijze, zouden bevorderen. RECHTSEENHEID en RECHTSZEKERHEID waren de verlokkende leuzen, waaronder deze voorstellen werden aanbevolen. Niettemin is noch de principieele beteekenis, noch de dringende noodzakelijkheid dezer ingrijpende wijziging altijd helder uiteengezet en algemeen begrepen. Geen wonder, waar in eene vergadering van 75 à 80 leden de enkele deskundigen elkander vierkant tegenspraken en de stem der groote meerderheid mitsdien bepaald werd door beweegredenen, welke met het aangelegen onderwerp slechts in los verband staan. Aldus hangen vaak de gewichtigste beslissingen af van het zoogenaamd toeval, tenzij men gelooft, dat ook deze schijnbaar toevallige uitkomsten het gevolg zijn van geestelijke stroomingen, welker oorsprong en wetten wij hier niet hebben te onderzoeken.

Op grond van het voorafgaande is het wellicht niet overbodig voor hen, die belang stellen in het wel en wee onzer koloniën, de juiste waarde en de naaste gevolgen der aangenomen wijziging in groote trekken te schetsen. Technische bijzonderheden en juridische spitsvondigheden kunnen daarbij veilig achterwege blijven.

Een paar opmerkingen mogen voorafgaan. De heer Van Kol herinnerde in de vergadering der Tweede Kamer van 10 October, dat Dr. Kuyper de eerste was geweest, die in 1896 op den ongeregelden rechtstoestand der Inlandsche Christenen de aandacht had gevestigd, en beweerde daarom, dat het doel der regeeringsvoordracht geen ander was dan voorziening in hunne lang verwaarloosde belangen. Hij verweet aan de Regeering hare voorstellen onder eene valsche vlag in te dienen, ten einde aldus de stemmen te verkrijgen van hen, die den omvang der voorgestelde wijziging niet konden beoordeelen, maar wel bereid waren recht te verschaffen aan hunne verongelijkte geloofsgenooten. Met grooten nadruk wees de Minister dit verwijt af. Hij noemde het een ‘misverstand, alsof deze wetsontwerpen alleen op het oog zouden hebben de belangen der Inlandsche Christenen.’ Wel is waar was *herhaaldelijk en door verschillende personen* gesproken van de ontwerpen voor de Inlandsche Christenen, doch, voegde hij daaraan toe: ‘Ik weet niet, wie de schuld draagt van den onjuisten naam, maar dit staat vast, dat noch mijn ambtsvoorganger noch ik in eenige uitlating het hebben doen voorkomen, alsof het hier alleen gold het belang der Inlandsche Christenen.’

Bedenkt men, dat Mr. C. van Vollenhoven zijne felle bestrijding van het regeeringsontwerp in ‘de Twintigste Eeuw’ aanvangt met eene lofspraak op de Regeering, omdat zij het juist ‘versmaad heeft den naam van kristeninlanders als uithangbord te gebruiken’, of verneemt men van Mr. Pierson, dat de vrienden der zending volstrekt niet ingenomen zijn met het wetsontwerp en de ongewijzigde aanneming veeleer zouden betreuren, dan zal men zonder aarzelen den Minister op zijn woord gelooven en vrijspreken van elken zweem van onoprechtheid. Desniettemin klinkt de naïeve verklaring omtrent zijne onkunde omtrent den oorsprong van den onjuisten naam zonderling. De heer Pierson had zooeven

verklaard, dat zijne aandacht sedert 1890 op den onhoudbaren toestand der Inlandsche Christenen was gevestigd door een artikel van Mr. L.W.C. van den Berg in ‘de Gids’ van October: ‘Kruis en Halve Maan.’ In 1896 had Dr. Kuyper op hen gewezen en sedert 1901 maakte zelfs de Troonrede gewag van hunne zaak. Schrijvers over Indisch staatsrecht hadden reeds veel vroeger en bij herhaling de zonderlinge wetsbepalingen ten hunnen aanzien in het licht gesteld en in 1892 had Mr. T.C. Hekmeijer te Utrecht eene verdienstelijke dissertatie over den rechtstoestand der Inlandsche Christenen geschreven en verdedigd. Eindelijk was bij Kon. Besluit van 30 Juli 1892 eene staatscommissie ingesteld, ‘ten einde aan de Regeering voorstellen te doen omtrent de wijzigingen of voorzieningen, die in de wetgeving van Ned.-Indië op privaatrechtelijk gebied noodig zijn.’ Deze commissie nu, waarin ik de eer had van den aanvang af zitting te hebben, had schier onmiddellijk na hare organisatie ‘de regeling van den toestand der Inlandsche Christenen’ als een der hoofdschotels op haar welvoorzienen disch geplaatst. Toen weldra bleek, dat deze regeling zou stranden op het onveranderd behoud der artikelen 75 en 109 Reg.-Regl., had zij daarom niet geaarzeld met toestemming der toenmalige Regeering, ook de wijziging dezer artikelen zelve onder handen te nemen en aan eene sub-commissie uit haar midden op te dragen. Bedenkt men ten slotte, dat de secretaris, tevens lid dezer commissie, later de raadsman werd van den Minister Idenburg en de toelichtende bescheiden grootendeels zoo niet geheel van hem afkomstig zijn, dan zal de bevreemding van den Minister over den onjuisten naam, dien men aan zijne ontwerpen gaf, niet door vele deskundigen worden gedeeld.

Intusschen ontneemt dit alles niets aan de juistheid der ministeriëele verklaring, dat de ingediende voordracht eene veel ruimere strekking had dan de kiem, waaruit zij vóór jaren was ontsproten. Wellicht is in dit laatste eene verklaring te zoeken van het verrassend feit, dat over het zooveel grooter plan de genoemde staatscommissie niet werd gehoord. Ofschoon juist ingesteld voor de verbetering van het privaatrecht en mitsdien bevoegd verklaard ook die beletselen uit het publiek recht binnen haren werkkring te trekken, welke eene behoor-

lijke privaatrechtelijke regeling belemmerden, bleef zij onkundig van eene voordracht, welke juist den grondslag harer werkzaamheid betrof en hare op de oude en onveranderde grondslagen gebouwde voorstellen noodzakelijk moest ondermijnen en doelloos maken. In het besef, dat haar secretaris in dit alles een des te ruimer aandeel verwierf, vond zij eene schamele vergoeding voor hare teleurstelling.

Hoofddoel der Regeering, wij zagen het, was rechtseenheid in de plaats te stellen eener schier eindelooze verscheidenheid, rechtszekerheid in de plaats der volslagen onzekerheid, welke den bestaanden toestand kenmerken. De bestaande artikelen 75 en 109 Reg.-Regl. waren niet bij machte geweest een en ander te waarborgen. Laatstgenoemd artikel verdeelt de ingezetenen in Europeanen en Inlanders en stelt de overigen - Oostersche en Westersche vreemdelingen - deels met de eenen deels met de anderen gelijk. Het bezigt hierbij echter geen vasten maatstaf en bedient zich van blijkbaar tegenstrijdige bewoordingen. Art. 75 vordert voor Europeanen en met hen gelijkgestelden een rechtspleging, welke berust op algemeene verordeningen overeenkomende met de in Nederland bestaande wetgeving; - voor Inlanders en met hen gelijkgestelden daarentegen eene rechtspleging, welke, althans voorzoover het privaatrecht betreft, berust op hunne ‘godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken.’ Deze laatste uitdrukking was niet nader omschreven en gaf voortdurend aanleiding tot de meest tegenstrijdige uitlegging en toepassing. Bovendien waren wegen gebaand om den Inlander aan het recht van den Europeaan te onderwerpen, hetzij krachtens den wil van den Indischen wetgever hetzij ingevolge zijner eigene vrije wilsverklaring. Eindelijk is de toepassing van het inheemsch recht gebonden aan de veelbeteekenende voorwaarde, dat het niet in strijd mocht zijn met algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid, terwijl bij ontstentenis van inheemsch recht de rechter de beginselen van het burgerlijk en handelsrecht voor Europeanen tot richtsnoer neemt.

Deze regelen zijn inderdaad uitermate onbepaald en geven den jurist rijke stof tot critiek, maar zij vloeien voort uit juiste beginselen en hebben het voordeel van rek- en plooibaarheid. Voorzeker kan men beweren, dat zij den Indischen

wetgever eene schier onbegrensde bevoegdheid schenken, daarentegen den Indischen rechter volkomen in den steek laten, m.a.w. de rechtsbedeeling geheel aan zijn eigen oordeel overlaten. Het bewijs hiervan is niet moeilijk en meermalen geleverd.[1)] Het blijft inmiddels de vraag of deze in onze oogen zonderlinge toestand niet strookt met de eigenaardige samenstelling der Inlandsche maatschappij. Ook zonder de onveranderlijke beginselen van moraal en recht te miskennen blijft het denkbaar, dat men de toepassing daarvan in verschillende maatschappelijke toestanden aan verschillende organen opdraagt en niet toegeeft aan den waan, alsof inrichtingen, welke passen bij eene beschaafde Europeesche maatschappij, zonder nader onderzoek toepasselijk zijn op eene Aziatische samenleving, welke van eerstgenoemde hemelsbreed verschilt.

Twijfel hieraan mag intusschen niet het oog doen sluiten voor de veranderingen, welke de Inlandsche maatschappij ondergaat tengevolge van de uitbreiding der middelen van verkeer en hare toenemende stoffelijke en geestelijke ontwikkeling. Het aantal Christenen, wier rechtstoestand het meest te wenschen laat, is aanzienlijk toegenomen en over ver uiteengelegen gewesten verspreid. De Europeesche cultures hebben zich, in de eerste plaats op Java, aanmerkelijk uitgebreid en aanleiding gegeven tot eene niet onbelangrijke vermeerdering van Europeanen in de binnenlanden. Ook Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen komen in steeds nauwer aanraking met de inheemsche bevolking. De Inlandsche hoofden toonen hier en daar eene merkwaardige belangstelling in de voorwaarden van ontwikkeling hunner onderdanen en vestigen dientengevolge meer het oog op hunne rechten en plichten. Spoorweg- en stoomvaartlijnen vermenigvuldigen het ruilverkeer en de daaruit voortvloeiende rechtsbetrekkingen. Kortom de Indische maatschappij ondergaat langzamerhand eene gedaanteverwisseling, welke ook den wetgever nieuwe eischen stelt. Het is daarom niet meer dan natuurlijk, dat

1) Zie o.a. Mr. J. de Louter: Handleiding tot de kenuis van het Staatsen Administratief recht van Ned.-Indië, 5de uitg. bl. 475 vg. Verg. ook de rede van Mr. C.Th. van Deventer in de Tweede Kamer op 10 Oct. 1906; en die van den Minister op den volgenden dag.

de Regeering reeds lang bedacht is om de primitieve voorschriften der genoemde artikelen door betere te vervangen. De aandrang tot voorziening in de behoeften der Inlandsche Christenen baande den weg, de breede opzet der voorgedragen wijziging was het gevolg.

Twee wegen konden worden ingeslagen.[1)] Men kon vooreerst een plaatselijk onderzoek instellen naar de inheemsche rechtsbegrippen en deze in eene reeks verordeningen codificeeren. Aldus moest de onzekerheid plaats maken voor uitdrukkelijke voorschriften, vergelijking worden vergemakkelijkt en de mogelijkheid ontstaan eener geleidelijke toenadering, op den duur samensmelting, van verschillende plaatselijke rechtsgewoonten. Dit was het voornemen van den Minister van Koloniën Cremer, waaraan een begin van uitvoering was gegeven door de zending van Mr. Carpentier Alting naar de Minahassa en de door hem ontworpen codificatiën van het inheemsche recht aldaar. ‘Doorzetten van het plan der, vorige regeering wil zeggen: in een of meer streken van Indië voor achtereenvolgende brokken van recht - *plaatselijk* en *partieel* derhalve - het adatrecht van den Inlander doen verkennen en opteekenen door kundige juristen, en verordeningen door hen doen ontwerpen, waarin de *plaatselijke* en *partieele* stof met de noodig geachte wijzigingen wordt vastgesteld. Die vervanging van het adatrecht door gecodificeerd adatrecht zal natuurlijk zijn aan te vullen in de streken waar zij het dringendst noodig is - met name de streken der kristeninlanders - en voor de rechtsbrokken die den rechter de meeste zorg geven; zij zal niet de rijke casuistiek van het europeanenrecht moeten navolgen, maar zich zooveel mogelijk tot hoofdgevallen moeten bepalen. Die losse verordeningen zullen al dadelijk alle groepen der inlandsche bevolking moeten omvangen, om zoo spoedig doenlijk met verordeningen voor vreemde oosterlingen en europeanen in die streek tot één te worden gemaakt door toenadering van de uitersten

1) Een derden door Mr. I.A. Nederburgh aangewezen weg ga ik ter wille van beknoptheid en klaarheid stilzwijgend voorbij. Hij verlangt een eigen Indisch landrecht door samensmelting van Westersche en Oostersche bestanddeelen. Eene codificatie, aangenomen zij ware mogelijk, zou intusschen bijna eene eeuw kosten en alsdan waarschijnlijk de rechtsverscheidenheid veeleer vermeerderen dan verminderen.

tot het mïdden. De moeilijkheid die dan overblijft zit in de interlocale conflicten van recht - heel wat eenvoudiger en zeldzamer dan de intergentiele der regeering - tusschen de diverse rechtskringen waar het recht geregeld zal zijn; maar het unificatiewerk dat daartegen noodig wezen zal vindt natuurlijk reeds talrijke trekken van overeenstemming, naardien de codificatie arbeid in elk dier kringen het proces der rechts-ontwikkeling heeft kunnen leiden en verhaasten, met de oudste regeling als basis of norma. Naast dit alles zal saamvatting in één verordening noodig zijn voor rechterlijke organisatie, europeesche rechtsvordering, europeesche strafvordering, een inlandsche recht- en strafvordering, alsmede voor de inheemsche rechtspraak binnen gouvernementsgebied; en vooral natuurlijk afwerking en invoering van de nieuwe strafwetgeving. Door dit een en ander zal de eenheid van recht in Indië duizendmaal meer worden gebaat dan door de rechtsrevolutie der Regeering.'[1)]

Ik heb mij verplicht geacht deze bladzijde over te nemen van den vurigen voorstander dezer methode, ten einde den lezer tot een zelfstandig oordeel in staat te stellen. De schrijver meent, dat niet 'honderd of meer' afzonderlijke rechtskringen noodig zijn, doch met een twintigtal voor de 35 gewesten van Nederlandsch-Indië kan worden volstaan. Reeds zijne door mij gecursiveerde woorden *plaatselijk* en *partieel* wekken rechtmatigen twijfel. Bovendien springt terstond in het oog, dat een volledig onderzoek en eene omslachtige codificatie van zeer onderscheiden rechtsstof zeker niet de kortste weg is om tot de beoogde rechtseenheid te geraken.

Men kan nog een anderen weg inslaan: door namelijk uit te gaan van de wetgeving voor Europeanen en deze langzaam en omzichtig uit te breiden over die groepen en belangen der Inlandsche bevolking, welke daarvoor vatbaar schijnen, voor zoover geen overwegende bezwaren zich daartegen verzetten. Dit was het hoofddenkbeeld van de Ministers Idenburg en Fock en vormt den grondslag der aangenomen wetten. Terecht is aangetoond, dat zonder voorbarigheid en oppervlakkigheid ook bij deze methode in afzienbaren tijd

1) Mr. C. van Vollenhoven: Geen juristenrecht voor den Inlander. Overdruk XXe eeuw bl. 37.

geen eenheid van recht is te vestigen. Het groot verschil van volken, stammen en sociale toestanden, sluit het denkbeeld eener volledige rechtseenheid vooralsnog onvoorwaardelijk uit. Onberaden dwang kan slechts schijnbaar doel treffen en moet op teleurstelling uitloopen. Doch naast de rechtseenheid staat de rechtszekerheid, twee begrippen, die, hoe vaak ook in éénen adem genoemd, geenszins altijd samengaan. Rechtszekerheid sluit rechtsverscheidenheid niet uit, terwijl eene principieele rechtseenheid geenszins de rechtszekerheid waarborgt. De laatste hangt veeleer af van het gehalte van wetgeving en rechtspleging. Met grond mag worden vermoed, dat in beiderlei opzicht het Europeesch boven het Inlandsch recht de voorkeur verdient. Merkwaardig maar niet onverklaarbaar is daarom het feit, dat tijdens de verdediging der regeeringsvoordracht de aanvankelijke leuze van unificatie schier onmerkbaar verflauwde, daarentegen de rechtszekerheid meer en meer op den voorgrond trad[1)].

Erkent men, dat de hooggeroemde rechtseenheid in Nederlandsch-Indië op zijn best als een voorloopig onbereikbaar ideaal moet worden beschouwd en is men tevens overtuigd, dat de dringende behoefte aan rechtszekerheid eene wijziging van het Regeerings-reglement vordert, dan eerst is het oogenblik gekomen voor eene beslissende keuze tusschen beide methoden van wetgeving. De Memorie van Antwoord van 13 Dec. 1905, door Minister Fock onderteekend, plaatste de Tweede Kamer voor dit alternatief. Deze bevond zich in een lastig geval. Deskundigen in en buiten de Kamer bestreden elkander met den meesten nadruk, terwijl omgekeerd politieke tegenstanders ééne lijn schenen te trekken en het strijdperk blijkbaar buiten den normalen gezichteinder der Kamer gelegen was.

Tegen het regeeringsontwerp pleitte vooreerst het bestaande art. 75, dat voor den Inlander, althans voor zoover het burgerlijken handelsrecht betreft, het inheemsche recht handhaaft. Ook theoretisch scheen haar standpunt uiterst betwistbaar. Immers

1) In overeenstemming trouwens met de terecht door Mr. van Deventer aangehaalde woorden van Macaulay: ‘Uniformity when you can have it, diversity when you must have it, but in all cases certainty.’ Onder hen, die dit niet uit het oog verloren mag genoemd worden Mr. Tydeman in zijne rede op 11 October.

het recht ontspruit uit den boezem des volks, is een product van eigen aard en ontwikkeling en kan niet door een vreemden heerscher worden opgelegd. Wie de onvergankelijke waarde van de historische rechtsschool beseft is geneigd het denkbeeld eener uitbreiding van Nederlandsch recht over Indische volken onvoorwaardelijk te verwerpen. Geen juristenrecht maar een volksrecht is zijne leus. Wie daarenboven de onkunde en dwaling betreurt, welke voortdurend omtrent de juiste beteekenis en bestanddeelen van het inheemsch recht bestaan, en zich opmaakt daarover een helder licht te ontsteken, kan niet stilzwijgend aanzien, dat het ten doode gedoemd wordt, ook al behoeft er geen vrees te bestaan voor de spoedige voltrekking van het vonnis. Kortom wie den bruinen broeder kent en liefheeft is geneigd partij te trekken voor eene methode van wetgeving, welke ons verplaatst in zijne denken leefwijze en dwingt tot grondig onderzoek naar zijne zeden en gewoonten. Aan deze edelmoedige gedachte dankt ook het amendement Pierson zijn ontstaan, dat voor Inlanders en Vreemde Oosterlingen in beginsel het adatrecht aanwijst en alleen bij ontstentenis of onvolledigheid, bij strijd met de menschelijkheid of met gewijzigde omstandigheden, den rechter opdraagt naar billijkheid te oordeelen. Hoe ver had de voorsteller hier het naaste doel der voordracht, de rechtszekerheid, uit het oog verloren!

Aan de theoretische deugdelijkheid van het eerste stelsel zijn ongetwijfeld practische schaduwzijden verbonden. Het onderzoek zou veel tijd en geduld, de scherpzinnigheid en grondige voorbereiding van een aantal ambtenaren vereischen. Het moest leiden tot eene veelheid en verscheidenheid van recht, waarvan men zich moeilijk eene juiste voorstelling kan vormen. Hieruit moet noodwendig, zoowel bij codificatie als rechtspleging, eene belangrijke vermeerdering van conflicten van wetgeving en rechtspraak voortvloeien. Eindelijk is eene ingewikkelder en kostbaarder inrichting der rechterlijke macht nagenoeg onvermijdelijk. Intusschen, men moge dit alles erkennen en betreuren, het kan niet opwegen tegen de deugdelijkheid van het beginsel, waarop het gansche stelsel rust.

Is echter dit beginsel zelf boven alle bedenking verheven? Het is meermalen zonder aarzelen beweerd. Op het voetspoor

van Mr. C. van Vollenhoven heeft o.a. de heer Van Kol in de Tweede Kamer het regeeringsontwerp een ramp voor de bevolking genoemd en Mr. De Savornin Lohman daaraan volslagen miskenning der organische rechtsontwikkeling verweten. Toch waag ik het, daartegenover een ander standpunt te kiezen en de verdediging van het regeeringstelsel op mij te nemen. Recht, zoo beweert men, staat in nauw verband met den maatschappelijken, d.i. economischen en geestelijken toestand der bevolking en is, evenals haar moraal en godsdienst, een natuurlijk product van eigen leven en ontwikkeling. Aangenomen dat dit juist is, mag men terstond twee vragen stellen. Is vooreerst codificatie, in den waren zin van vaststelling met verbindende kracht en niet van eenvoudige opteekening, met deze opvatting vereenigbaar? Codificatie van gewoonterecht, derhalve ook van de adat of het inheemsche recht in Nederlandsch-Indië, heb ik steeds beschouwd als eene contradictio in terminis of innerlijke tegenstrijdigheid.

Doch dit daargelaten kom ik tot mijn hoofdbezwaar. Is het de taak eener koloniale mogendheid, het stoffelijk en geestelijk standpunt eener inheemsche bevolking niet alleen te kennen en. te waardeeren, maar ook te eerbiedigen en te bestendigen? Of is zij veeleer verplicht op elk gebied - hetzij welvaart, verstandsontwikkeling, moraal of godsdienst - haar peil te verhoogen? Ligt daarin niet opgesloten, dat zij ook het recht, juist wegens de nauwe betrekking daarvan tot den maatschappelijken toestand, eveneens moet pogen te verbeteren? Ongerijmd zou het zeker zijn, dit verband te miskennen en aan de bevolking een recht op te dringen, waarvoor zij niet rijp is, maar rechtmatig en plichtmatig mag het heeten, als einddoel in het oog te houden eene maatschappelijke verheffing, welke de invoering van een hooger recht duldt of vordert, en met vaste hand den weg te banen, die tot dit einddoel leidt. Natuurlijk kan daarbij met meer of minder nadruk worden gewezen op den onafwijsbaren plicht, zorgvuldig acht te slaan op de bestaande zeden en gewoonten en zich nauwkeurig rekenschap te geven van de redenen, welke eene toepassing van Nederlandsche wetten vorderen, toelaten of verbieden. Maar dit alles neemt niet weg, dat de Nederlandsche wetgever, die het oogenblik gekomen acht om de in 1854 getrokken lijnen te herzien en scherper te accentu-

eeren, m.i. den juisten weg inslaat, wanneer hij zich beweegt in de richting van eene gestadige uitbreiding van het Nederlandsche recht en niet omgekeerd in die eener restauratie van een sluimerend en minder volkomen gewoonterecht. Dit voorbij te zien schijnt mij niet alleen een teeken van niet gerechtvaardigd conservatisme, maar ook eene miskenning van Nederlands paedagogische taak als koloniale mogendheid. Op elk gebied van huiselijk en maatschappelijk leven, van stoffelijke en geestelijke behoeften, verzuime de Nederlandsche heerscher niet, zijne heerschappij te rechtvaardigen door eene beleidvolle maar volhardende opvoeding tot een hooger peil van stoffelijk en geestelijk welzijn.

Na de behandeling van het beginsel behoeft de vorm, waarin het is uitgedrukt, geen uitvoerige bespreking. Het eerste ontwerp van den Minister Idenburg had de bestaande redactie van art. 75 Reg.-Regl. op den voet gevolgd en de rechtspraak op den voorgrond geplaatst. Het gewijzigd ontwerp van Minister Fock kiest daarentegen art. 150 der Grondwet tot voorbeeld en richt zich tot den wetgever. Het burgerlijk handels- en strafrecht, alsmede de rechts- en strafvordering, berusten op algemeene verordeningen - den welbekenden term van het Indisch staatsrecht voor alle algemeen verbindende bepalingen, waaraan wij den naam van wetten geven.

Deze algemeene verordeningen volgen, wat de Europeanen betreft, de in Nederland geldende wetten met geen andere wijzigingen dan die wegens de bijzondere toestanden in Ned.-Indië noodig zijn. Wat de Inlanders en Vreemde Oosterlingen betreft, verklaren zij de voor Europeanen geldende bepalingen toepasselijk, ‘voorzoover de bij hen gebleken maatschappelijk behoeften dit eischen, terwijl overigens de onder hen geldende, met hunne godsdiensten en gewoonten samenhangende rechtsregelen worden gevolgd.’ De laatste redactie trad ingevolge het amendement van Idsinga in de plaats der oorspronkelijke, welke voorschreef dat de wetgeving voor Inlanders en Vreemde Oosterlingen niet verder van de Nederlandsche mocht afwijken ‘dan noodzakelijk is wegens hunne verschillende behoeften, met dien verstaande dat ten opzichte van Mohammedanen en heidenen, bovendien de met hunne godsdiensten samenhangende rechtsbegrippen zooveel mogelijk worden geëerbiedigd.’ Men heeft dit verschil breed uitgemeten, eenerzijds

tot een beginselvraag opgeblazen, anderzijds tot eene bloote redactiewijziging ingekrompen. Mr. de Savornin Lohman vermaakte de Kamer door de niet onaardige beeldspraak, dat het amendement van Idsinga den Minister in zinkenden toestand een reddingsplank had toegestoken, waardoor de drenkeling inderdaad gered was, maar juist aan den tegenovergestelden oever als waar hij te water was geraakt. Toch geloof ik met den Minister, dat anderen dan juristen het onderscheid niet terstond duidelijk zullen inzien, veelmin als een zaak van gewicht, ja principieel verschil zullen beschouwen. Het komt oogenschijnlijk op hetzelfde neer en eischt, dat het Nederlandsch recht over Inlanders en Vreemde Oosterlingen slechts zal worden uitgebreid met inachtneming hunner eigene behoeften en gewoonten. Toch is er verschil; doch alleen in de toepassing, niet in beginsel. Het doel is hetzelfde, het uitgangspunt verschillend. Het wetsontwerp verlangde toepassing van Nederlandsch recht, tenzij de noodzakelijkheid van afwijking bewezen was; het amendement wil niet-toepassing, tenzij de behoefte daaraan blijkt te bestaan. De bewijslast is als het ware verplaatst: volgens de Regeering moest de behoefte aan afwijking, krachtens de aangenomen redactie de behoefte aan toepassing worden aangetoond. Blijft dit bewijs achterwege, dan zal in het eerste geval het Nederlandsch recht kunnen worden toegepast, in het tweede de adat blijven gelden. Inderdaad een verschil van niet geringe beteekenis, doch alleen indien men twijfelt aan den ernst van het voorafgaand plaatselijk onderzoek, dat over de al of niet toepasselijkheid van het Nederlandsch recht moet beslissen. De Regeering, die natuurlijk niet twijfelde aan den ernst harer voornemens en verklaringen, verwierp nadrukkelijk de gemaakte tegenstellingen van regel of uitzondering, van primair of subsidair recht, en erkende als eenigen maatstaf de verschillende behoeften der bevolking. Zij maakte daarom geen bezwaar het amendement over te nemen en in de aldus gewijzigde voordracht te berusten, die daarna met 58 tegen 15 stemmen is aangenomen.

Hieruit is de belangrijke vraag ontstaan, of de reeds vooraf ontworpen koninklijke besluiten tot uitvoering der nieuwe wetsbepalingen, welke intusschen aan de Kamer niet waren medegedeeld, ook na de overgenomen redactiewijziging onver-

anderd konden blijven. Uit de voorafgaande uiteenzetting volgt, dat dit m.i. inderdaad kan geschieden, mits een deskundig en zorgvuldig onderzoek vooraf beslisse, dat de toepassing der voor Europeanen geldende bepalingen op bestanddeelen of betrekkingen der Inlandsche bevolking door hare maatschappelijke behoeften wordt gevorderd. Door wie, waar en hoe dit onderzoek moet geschieden staat natuurlijk ter beoordeeling der Regeering.

In de laatste zinsneden is het instituut der vrijwillige onderwerping van Inlanders en Vreemde Oosterlingen aan het privaatrecht voor Europeanen uitgebreid tot de algeheele onderwerping en de nadere regeling, òòk der gevolgen, aan eene algemeene verordening opgedragen. Eindelijk waakt het slot, dat de nieuwe bepalingen geen inbreuk maken op de rechten der inlandsche bevolking, waar deze is gelaten in het zoogenaamd genot harer eigene rechtspleging.

Tegelijkertijd is op voorstel der Regeering en zonder iemands tegenspraak de politieke inhechtenisneming als volkomen verouderd en overbodig, evenals in 1887 uit de Grondwet, thans uit het Regeerings-Reglement verwijderd.

Minder levendig is gestreden over het nieuwe art. 109. De vierledige verdeeling der ingezetenen heeft plaats gemaakt voor eene drieledige, welke meer overeenkomt met de werkelijkheid: in Europeanen, Inlanders en vreemde Oosterlingen. Nauwkeurig wordt opgesomd, wie tot de Europeanen behooren. Tengevolge van de aanneming van het amendement Bogaardt, waardoor de Christenen, die niet tot de inheemsche bevolking behooren, als zoodanig vervielen, heeft gelukkig de godsdienst opgehouden een criterium te zijn en is de afkomst het eenig kenmerk van onderscheiding geworden. Behalve alle Nederlanders en uit Europa afkomstige personen behooren tot hen ook de Japanners en de van elders afkomstigen, die in hun eigen land aan een principiëel met dat in Nederland overeenstemmend familie-recht onderworpen zijn, benevens al hunne afstammelingen. Hierdoor is de deur geopend om ook andere Aziaten aan het recht voor Europeanen te onderwerpen en alzoo internationale moeilijkheden te voorkomen. Als Inlanders worden beschouwd allen, die zonder Nederlander te zijn tot de inheemsche bevolking behooren of zich daarin hebben opgelost; hetgeen intusschen eene

bijzondere regeling van den rechtstoestand der Inlandsche Christenen allerminst belet of belemmert. Alle overigen zijn Vreemde Oosterlingen met hetzelfde voorbehoud ten aanzien der Christenen onder hen. Het recht om uitzonderingen te maken door gelijkstelling van enkele personen met Europeanen is als overbodig voortaan aan den Gouverneur-Generaal onthouden. Daarentegen is op initiatief van Mr. van Deventer aan ieder de bevoegdheid toegekend om volgens bij algemeene verordening te stellen regelen door den rechter te doen beslissen, tot welke categorie van personen hij behoort. Het gansche artikel behoudt zijn enuntiatief karakter, m.a.w. het dient slechts tot verklaring der algemeen bekende en in de gansche wetgeving verspreide onderscheiding tusschen Europeanen, Inlanders en Vreemde Oosterlingen. Het kent geen rechten hoegenaamd toe en is in zoover van ondergeschikt belang.

Het kan mijne bedoeling niet wezen, noch met den wensch der lezers van dit tijdschrift strooken, te dezer plaatse eene nauwkeurige ontleding te beproeven van de oorspronkelijke en gewijzigde regeeringsvoordraeht of van de latere door de Tweede Kamer aangebrachte veranderingen. Bijna elke uitdrukking der beide lange artikelen levert stof tot opmerkingen en bedenkingen. Ik heb mij bepaald tot de hoofdzaak en de bewoordingen, waarin deze ten slotte werd uitgedrukt. Wie eene uitvoerige en scherpzinnige critiek op het eerste ontwerp en de toelichting daarvan verlangt kan zijne gading vinden in het artikel in ‘de Twintigste Eeuw’ van Mr. C. van Vollenhoven. Van menigen wenk daarin gegeven is bij het gewijzigd ontwerp en bij de mondelinge beraadslaging dankbaar gebruik gemaakt. Maar strekking en inhoud bleven behouden en hebben den opgestoken storm weêrstaan. De nagalm weerklinkt intusschen in het breed opgezet werk van denzelfden schrijver: ‘Het adatrecht van Nederlandsch-Indië,’ waarvan de eerste aflevering in den afgeloopen zomer het licht zag. In nauw verband met het voorafgaande kan het hier moeilijk buiten bespreking blijven. Het zij mij daarom vergund het ten slotte bij het Nederlandsch publiek meer algemeen bekend te maken.[1)]

1) Mr. C. van Vollenhoven, hoogleeraar te Leiden. Het adatrecht van Nederlandsch-Indië. Leiden, Boekhandel en Drukkerij voorheen E.J. Brill. 1906.

Eene beoordeeling van den veelbelovenden arbeid zou voorbarig zijn. De eerste aflevering bevat niet meer dan enkele hoofdstukken der eerste afdeeling, welke den titel voert van ‘Oriënteering in het adatrecht van Ned.-Indië’ en achtereenvolgens handelt over: 1°. Adat, adatrecht, inlandsch recht; 2° Bestanddeelen van het adatrecht; 3°. Gebied van het adatrecht; waarop 4°. de studie en 5°. de vindplaatsen van het adatrecht zullen volgen. De volgende afdeelingen beloven eene uiteenzetting van het tegenwoordig adatrecht van Inlanders en van Vreemde Oosterlingen in de talrijke onderdeelen van Insulinde, zijn geschiedenis, ontwikkelingswetten, verhouding tot ander recht, zijne handhaving en toekomst. Men kan niet nalaten deze stoute onderneming toe te juichen en de vrienden van Indië geluk te wenschen, dat eindelijk eene krachtige en welgewapende hand wordt geslagen aan de weerbarstige stof. Onkunde omtrent het inheemsch recht is inderdaad een algemeen erkend en betreurd feit, waarvan de sporen in de toelichting en beraadslaging over de jongste wetswijziging maar al te duidelijk zijn te bespeuren.

Wie onderneemt dit recht te onderzoeken, te ordenen en te verklaren, verdient den dank van allen en mag zich een en ander veroorloven, dat anderen euvel zou worden geduid. Daarom mag de eigenaardige stijl, hoogst vermoeiend door talrijke tusschenzinnen en korte verwijzingen en vaak gekruid door opzienbarende zinswendingen, niet afschrikken van gezette herlezing en overweging.[1)] Evenmin behoeft men zich te stooten aan ongemeen sterke uitdrukkingen, waarmede eenvoudige en geenszins miskende waarheden als fonkelnieuw worden verkondigd.[2)] Met verklaarbare voorliefde voor het inheemsch recht verlangt de schrijver daarvoor een nieuwen naam, het *adatrecht*, zonder duidelijk te maken, waarom het gewoonterecht onzer moedertaal niet langer voldoet.[3)] Dit adat- of gewoonterecht verdeelt hij vervolgens in inheemsch recht en godsdienstige bestanddeelen, waarmede blijkbaar de vreemde insluipsels van lateren tijd zijn bedoeld. Dit wettigt intusschen de vraag, of dan het

1) Zie o.a. blz. 13, 15 enz.
2) Zie o.a. blz. 15, r. 5 v.o.; bl. 21, r. 4 v.o.; 40 medio.
3) Blz. 8, 9.

oorspronkelijk inheemsch recht niet eveneens bestanddeelen van godsdienstig gehalte bevat, hetgeen niet minder waarschijnlijk is op grond der alom bij primitieve volken aangetroffen godsdienstige voorstellingen dan op grond der bijzondere geestenvereering der Indonesiërs. In het jeugdig vuur zijner overtuiging wordt de schrijver vooral in het tweede hoofdstuk onbillijk jegens zijne voorgangers. Overbekend is de langdurige strijd tusschen hen, die de godsdienstige wetten van den Islam als het hoofdbestanddeel van het inheemsch recht beschouwen, en anderen die van oordeel zijn, dat de oorspronkelijke bestanddeelen ver de overhand hebben en slechts door een dunnen en doorschijnenden sluier van Moslimsch recht zijn bedekt. Deze strijd werd reeds in mijn jonge jaren met warmte gevoerd tusschen de vertegenwoordigers dezer wetenschap aan de wedijverende Indische instellingen te Delft en te Leiden en heeft met perioden van verlevendiging en verflauwing voortgeduurd tot den huidigen dag. Mr. L.W.C. van den Berg, door Mr. van Vollenhoven als wetenschappelijk woordvoerder van eerstgenoemde richting genoemd[1)], was geenszins de eerste, maar vond in zijne leermeesters geleerde voorgangers. Evenmin maakt Mr. van Vollenhoven er aanspraak op de eerste te zijn, die de zoogenaamde ‘afwijkingen van den Islam’ op de rechte plaats stelt en met een veel juisteren naam bestempelt. Onbewimpeld brengt hij hulde aan Dr. Snouck Hurgronje, aan Mr. I.A. Nederburgh en wat het Hindoerecht betreft aan den heer Liefrinck[2)]. Zijne eigene verklaring op blz. 19 van de tot dusver gebruikelijke uitdrukking ‘godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken’, welke geenszins de onderlinge verhouding bepaalt maar eenvoudig eene onbeholpen naam voor het bestaande inheemsch recht bezigt, komt geheel overeen met de verklaring, welke ik lang geleden reeds in de oudere uitgaven mijner handleiding heb verdedigd. Overdreven is daarom de klacht en ontoereikend zijn de aangehaalde citaten over het algemeen en jammerlijk misverstand.[3)] Over de juiste verhouding der beide bestanddeelen van het inheemsch

1) Blz. 33.
2) Blz. 22 vg.
3) Zie blz. 26, 27, 50.

recht zal ook voortaan geschil blijven bestaan en de nieuwe redactie zal dit evenmin beletten. Ondergeteekende heeft altijd geloofd aan den voorrang der oorspronkelijke bestanddeelen en in verschillende betrekkingen deze overtuiging openlijk verkondigd. Daarom verheug ik mij oprecht over het optreden van een jong en vurig voorstander dezer meening, maar de herinnering aan mijn leermeester Prof. Veth verbiedt mij te erkennen, dat zijn opvolger een *nieuwen* weg inslaat en een *nieuw* beginsel ten troon verheft.

Het bovenstaande is allerminst geschreven om de verdiensten der grootsche onderneming te verkleinen of te besnoeien. Indien de schrijver zich weet te wachten voor eene al te groote voorliefde voor het oorspronkelijke inheemsche recht[1)] en voor eene al te groote geringschatting van vreemde godsdienstige invloeden[2)], zal hij eene kostbare bijdrage leveren voor de rechtsontwikkeling in Nederlandsch-Indië, welke aan de Regeering ook bij de aangenomen redactie onschatbare diensten kan bewijzen. Immers de Regeering zal bij de uitbreiding van het Nederlandsch recht met groote behoedzaamheid te werk gaan en daartoe niet besluiten zonder nauwkeurig onderzoek, in hoever de inheemsche rechtsbegrippen dit gedoogen, althans niet verbieden. Alsdan zullen de resultaten van Mr. van Vollenhoven uitnemend te stade komen. Daarom zal de beslissing des wetgevers hem voorzeker niet ontmoedigen. Zijn arbeid zal dèze en elke volgende Regeering voorlichten op den langen weg, die langs RECHTSZEKERHEID loopt en tot RECHTSEENHEID leidt.

J. DE LOUTER.

1) Zie o.a. blz. 45, 53, 59.
2) Zie o.a. blz. 22.

De reorganisatie van de volksbibliotheken in Noorwegen.

Onze eeuw staat in het teeken van samen werking. Te vergeefs verzetten zich egoïsten en individualisten tegen deze strooming. In alle landen en op de meest verschillende arbeidsvelden komt de behoefte aan samenwerking op.

Waar dit samenwerken met bewustheid geschiedt en goed geleid wordt zijn de uitkomsten in hooge mate verrassend. Wie die beweging nauwkeurig volgt bij verschillende volken - dien is het alsof eerst nu eindelijk iets van den geest van den Grooten Nazarener vaardig wordt over de menschen.

In plaats van den woesten strijd om het bestaan, van naijverige concurrentie komt langzamerhand het vormen van groepen, waarvan de leden elkaar de hand reiken, elkaars lasten trachten te verlichten. Bij de eene groep zijn de motieven zuiverder dan bij de andere; maar er zijn pogingen tot samenwerken, waarbij uit den aard der zaak van egoïsme geen sprake kan zijn, en die wij dus met onverdeelde sympathie begroeten.

Onder deze verdient de reorganisatie der Noorsche volksbibliotheken door het Departement van Eeredienst en Onderwijs in Noorwegen een eerste plaats, en het succes daarvan doet het hart van wie het volk lief hebben goed.

Opvoeden is een werk van groot geduld en van taaie volharding. Geldt dit voor kinderopvoeding - voor volksopvoeding waarlijk niet minder.

Laat ons eens zien hoelang de Noorsche volksvrienden al niet beproefd hebben hun volk aan het lezen te krijgen. Het

eerste spoor van zulk een streven vinden we aan het eind van de achttiende eeuw. 't Was een Deen, die de zaak met zeldzamen ijver en groote sympathie aanpakte: Dr. Peder Hansen, die van 1798 tot 1803 bisschop te Christianssand in Noorwegen was.

Misschien deed hij het meer om tegemoet te komen aan het uiterst onvolmaakte schoolonderwijs, dan wel omdat het volk in zijn bisdom zulk een buitengewonen leeslust toonde. Hij moedigde overal het stichten van leesgezelschappen aan en sprak zelfs in de kerk over het vormen van vereenigingen met het doel 'ontwikkeling en goede zeden te verspreiden.' Volgens de statuten van die vereenigingen, die door de regeering werden goedgekeurd, moest men met meerderheid van stemmen tot lid worden benoemd. Elke vereeniging telde ongeveer 50 leden. De contributie bedroeg 24 skilling (1 skilling = 3 1/3 öre); zij werd om de drie jaar betaald en diende uitsluitend voor het aankoopen van boeken. De burgemeester en de koster met hun assistenten vormden het bestuur en de predikant was bibliothecaris. Personen, die geen lid waren, mochten bij gelegenheid boeken leenen tegen betaling; wanneer zij arm waren werd dit gratis toegestaan. De bisschoppen moesten op hun inspectiereis de boekerijen inspecteeren. Waarschijnlijk kocht bisschop Hansen, die het middelpunt van deze beweging was, zelf de boeken in. Zijn geheele werkzaamheid voor het oprichten van zulke bibliotheken werd gedragen door een intensen ijver en zijn bijna onbegrensd geloof in hun opvoedende kracht. En aan het eind van het jaar 1800 kon hij dan ook meêdeelen, dat in zijn bisbom 41 leesgezelschappen bestonden, die voor 600 deensche rijksdaalders (ongeveer 840 gulden) boeken hadden gekocht.

Ook in andere gedeelten van het land interesseerden zich enkelen voor dergelijk werk. In 1799 gaf een man, die over de honderd boeken bezat: Sivert Aarflot in Söndmör, zijn bibliotheek weg om er een openbare, kostelooze leesbibliotheek van te maken en eenige jaren later deed een zekere Strömme, koster te Orskoug, hetzelfde.

Toch beperkten deze pogingen zich tot enkele gemeenten of hoogtens tot een enkel bisdom.

In 1809 werd de 'Selkskabet for Norges Vel' (de Vereeniging voor het welzijn van Noorwegen) gesticht, die in alle

deelen van het land ‘gemeente-vereenigingen’ oprichtte. Meestal hielden die zich ook bezig met het vormen van volksbibliotheken, waarin hoofdzakelijk geschriften over landbouw te vinden waren, maar ook andere werken. Bizonder krachtig werden zij nooit, daar de moedervereeniging zich voornamenlijk bezighield met het stichten van een Noorsche universiteit en het bevorderen van den landbouw. Een voorstel van den jurist E.N. Saxild, in 1811 aan het bestuur der Vereeniging gedaan, om volksbibliotheken te openen, werd verworpen om de groote kosten.

In de jaren 1811-1830 werden maar weinig nieuwe volksbibliotheken geboren en waarschijnlijk gingen vele van de oude sterk achteruit. Op die jaren volgde een periode van opleving, en zonder twijfel was de reorganisatie van de Vereeniging voor het welzijn van Noorwegen in 1829 hiervan de oorzaak. Deze besloot toen haar arbeid te beperken tot het bevorderen van den landbouw in Noorwegen; maar men zette toch ook het oprichten van volksbibliotheken op het programma. Reeds in 1830 deelde het bestuur meê, dat het zich bezighield met het aanmoedigen tot het stichten van boekerijen in de verschillende gemeenten van het land, en dat van alle kanten betuigingen van bijval met dit streven waren ingekomen.

In 1831 vinden wij de mededeeling, dat er premiën zijn uitgeloofd aan de eerste 12 bibliotheken, die georganiseerd worden en zich in den loop van dat jaar bij de Vereeniging aanmelden. Binnen een half jaar meldden zich reeds 30 aan. In 1833 bestonden er al 86. Alle werden door het bestuur gesteund met geschenken in boeken.

Maar dit nu was niet alleen door den arbeid der Vereeniging bereikt. Die vond een uitstekenden steun in den dichter Hendrik Wergeland, die door zijn bezielde oproeping, aan het volk gericht in zijn tijdschrift ‘Voor het Volk’, een krachtigen stoot in de goede richting af. De eerste aflevering daarvan verscheen in Januari 1830 en bevatte o.a. de volgende artikelen:

1°. Opwekking aan 't volk om voor zijn ontwikkeling te zorgen, vooral door het lezen van goede boeken, en om met dat doel volksbibliotheken op te richten en te gebruiken.

2°. Schets van de organisatie van en statuten voor een volksbibliotheek.

3°. Lijst van boeken voor volksbibliotheken geschikt.

Aan die oproeping ontleenen wij het volgende:

'Medechristenen! uw bestemming eischt een ernstig streven naar ontwikkeling. Medeburgers! het vaderland eischt burgers met inzicht, de vrijheid eischt denkende menschen.

Medeburgers! de gelegenheid zal u gegeven worden aan die schoone behoefte te voldoen, de gelegenheid alle voordeelen der ontwikkeling te bereiken, de burgelijke vrijheid te waardeeren en te genieten (wat alleen de ontwikkelde kan), u te verheugen in het fiere gevoel van geestelijke vrijheid, de boeien der duisternis en de ketenen van het bijgeloof te verbreken, om onbevooroordeelde, denkende, bekwame, eerlijke, deugdzame mannen te worden, uw rechten en plichten, de natuur, de menschen, u zelf te leeren kennen.

Ja, de gelegenheid zal u gegeven worden tot waardig, verstandelijk genieten, de gelegenheid om menschen te worden en niet enkel arbeider te zijn. Die wordt u gegeven door goede boeken, vruchten van den arbeid, door kundige mannen voor de menschheid verricht.

Vereenigt u dan allen, brave mannen, die inzicht verwerven wilt! Vereenigt u! Vormt zelf vereenigingen tot bevordering van ontwikkeling, sticht leesgezelschappen en volksbibliotheken.'

Deze oproep werd door de Vereeniging voor het welzijn van Noorwegen in haar orgaan opgenomen en afdrukken werden aan de gemeentevereenigingen ter verspreiding toegezonden. Wergeland richtte te Eidsvold een leesbibliotheek op, die hij zelf beheerde, en zijn voorbeeld werd door velen gevolgd.
Ook de politieke beroeringen in dien tijd deden het hunne om het volk wakker te schudden. Het resultaat van dit alles vinden we in de volgende statistieke opgaven:

In 1830 bestonden	49 volksbibliotheken.
In 1831 bestonden	74 volksbibliotheken.
In 1833 bestonden	86 volksbibliotheken.
In 1837 bestonden	185 volksbibliotheken.

In 1836 ging er voor het eerst een stem op voor het ondersteunen van volksbibliotheken door den Staat. De voorzanger Tvedt diende een voorstel in die richting in. Hij wilde, dat in alle gemeenten de schoolcommissie uit een bestaand

‘fonds voor ontwikkeling’ een bepaalde toelage zoude ontvangen voor den aankoop van boeken voor volksontwikkeling geschikt.

Het voorstel werd door het Storting niet aangenomen, maar wel werd onder de aandacht van de regeering gebracht, dat het practisch zou zijn aan de distrikten, die het wenschten en het noodig achtten, een ondersteuning uit het genoemde fonds te geven en daarbij in 't oog te houden de eischen van andere zijden aan het fonds gesteld.

Het Departement van Eeredienst en Onderwijs maakte toen bekend, dat gemeenten, die leesgezelschappen wilden oprichten en konden bewijzen, dat zij die zaak ernstig en praktisch aanvatten, ondersteuning konden aanvragen.

Het gevolg daarvan was, dat bij koninkl. besluit in Febr. 1839 een som van ten hoogste 2000 daalders werd uitgetrokken voor steun aan volksbibliotheken, maar zoo, dat geen district meer dan 50 daalders zou ontvangen. Er meldden zich 77 districten voor de toelage aan, en in 1843 was de toegestane som verbruikt.

Op het budget voor 1851-1854 werd de som van 3000 daalders uitgetrokken. Toen werd tevens de bepaling gemaakt, dat alle inwoners der gemeente recht zouden hebben op 't leenen van boeken en dat ook de leesbibliotheken in de steden recht op toelage zouden hebben.

Op het budget voor 1854-1857 vinden wij dezelfde som, maar in de jaren 1857-1860 werd niets toegestaan, en in de jaren 1860-1863 maar 400 daalders per jaar. In 1863 werd niets uitgetrokken en in 1865 waren van de toegestane som nog 500 daalders over. Tot 1876 verdween de post voor volksbibliotheken geheel van het budget.

In dat jaar werd in het Storting weer de aandacht op de volksbibliotheken gevestigd. Men besprak de reden van het uitsterven van de belangstelling in lectuur onder het volk. Als redenen daarvoor werden opgegeven:

1 Dat de zaak te vroeg ter hand genomen en kunstmatig opgedreven was.
2 Dat de boeken verkeerd gekozen waren.

Er werden voornamelijk stichtelijke boeken en veel agronomische boeken aangeschaft en eindelijk ook romans van dat soort, dat men liever uit de volksbibliotheken weren moest.

3 Dat het Departement niet op de juiste wijze de zaak gesteund had, zooals bleek uit een uitspraak in 1859: ‘Het Departement neemt aan, dat de medewerking van den staat zich voornamentlijk moet bepalen tot een bijdrage voor het oprichten van bibliotheken, daar de kosten voor het onderhouden er van in den regel niet zoo groot zullen zijn, dat zij niet zonder moeite door de districten zelf zouden gedragen kunnen worden; ten minste als de zaak bijval vindt. Waar dit niet het geval is zou de toelage verspild zijn.’

In diezelfde zitting werd voor het jaar 1877-1878, 2000 daalders toegestaan. Van dien tijd af werd de bijdrage van den Staat aan de volksbibliotheken ieder jaar gegeven, en het bedrag werd steeds grooter. Wij vinden daarvan de volgende opgaven:

In de jaren 1877-1886	8,000 kronen.
In de jaren 1886-1888	10,000 kronen.
In de jaren 1888-1892	12,000 kronen.
In de jaren 1892-1895	15,000 kronen.
In de jaren 1895-1897	16,000 kronen.
In de jaren 1897-1899	20,000 kronen.

Sinds dien tijd werd 20,000 kr. de vaste som. In 1876 ontvingen 98 boekerijen een toelage; in 1891 ontvingen 269 boekerijen een toelage.

Aan de Staatstoelage had het Departement van Eeredienst en Onderwijs bepalingen verbonden, o.a. ook omtrent de administratie der bibliotheken. De predikanten toonden groote belangstelling in dit werk, en zoo was het gekomen, dat als van zelf de predikant lid van het bestuur geworden was. Maar in den loop der tijden namen de onderwijzers ijverig deel aan het werk, en naarmate meer en meer bij het volk de behoefte aan zelfbestuur ontwaakte, werd men ontevreden over de bepaling, dat de predikant als zoodanig altijd lid van het bestuur der bibliotheek zijn moest.

In 1877 werd daarom door het Departement bepaald, dat het bestuur der bibliotheken aan een door het gemeentebestuur te kiezen commissie zou worden toevertrouwd.

In 1901 was het aantal volksbibliotheken gestegen tot 650, te zamen ongeveer 30,000 boeken bezittende, waarvan 11 meer dan 2000 boeken telden; daaronder was één met 5,300 boeken, één met 11,000 en 1 met 12,000. In het begin

van dat jaar benoemde het Departement een commissie van drie mannen: Karl Fischer, J.V. Heiberg en Haakon Nyhuus, met de opdracht een onderzoek in te stellen naar de middelen om de volkslectuur in Noorwegen te bevorderen.

De commissie bracht in September van dat zelfde jaar haar rapport uit.

Uit een door haar bewerkte statistiek bleek, dat in de jaren 1892-1901 aan 644 bibliotheken staatstoelage was verleend. Te zamen hadden de betrokken gemeenten 1,939,972 inwoners en bezaten ongeveer 330,000 boeken. Voor aankoop en inbinden der boeken was door den Staat ruim 20,000 kronen gebruikt, en volgens de voorwaarden aan de staatstoelage verbonden, uit de gemeenten zelf een even groote som opgebracht; te samen dus 40,000 kronen.

Voor de staatstoelage werden nog de volgende voorwaarden gesteld:

1° *Alle* inwoners der gemeente moeten het recht hebben volgens door het bestuur vast te stellen bepalingen boeken te leenen.

2° Drie personen, door het gemeentebestuur te kiezen, moeten de bibliotheek besturen en er voor zorgen: *a*. dat er een bibliothecaris en een penningmeester worden aangesteld met of zonder honorarium, wonende op een geschikte plaats in de gemeente en dat hun een instructie gegeven wordt;

b te bepalen welke boeken moeten worden aangeschaft en welke als versleten moeten worden afgedankt;

c met den bibliothecaris te controleeeren hoe de boeken behandeld worden en of de bepalingen op het uitleenen worden nagekomen;

d de jaarlijksche rekening en verantwoording van den penningmeester na te zien.

3° In de instructie van den bibliothecaris moet worden opgenomen, dat hij nauwkeurig moet aanteeken wanneer en voor wiens rekening de boeken worden aangeschaft en de lijst van het uitleenen der boeken bijhouden.

4° Dat de boekerij het eigendom der gemeente blijft en geassureerd moet worden.

Verder vestigde de commissie de aandacht op het feit, dat

nog geen enkele van de bibliotheken een leeszaal bezat of een referentie-bibliotheek. Slechts enkelen hadden een gedrukten catalogus (ongeveer 30).

Als fouten in de toemalige regeling wees de commissie aan:

1° De gebrekkige leiding bij het aankoopen van boeken. De lijsten van aangekochte boeken door de besturen der bibliotheken aan het Departement van Eeredienst gezonden, toonden aan, dat er wel is waar zelden slechte boeken gekocht werden, maar vaak boeken, die niet goed pasten in volksbibliotheken. Vaak was ook de keus eenzijdig of geheel zonder richting. In ieder geval konden voor het zelfde geld veel beter en geschikter boeken worden gekocht.

2° 'Slechts een enkele bibliotheek staat onder kundige leiding,' zegt het rapport, 'en het hangt geheel van de toewijding, de arbeidskracht en de bekwaamheid van den meestal niet gehonoreerden bibliothecaris af, op welken trap van dilettantisme een bibliotheek staat. Menig bibliothecaris is met lust en ijver aan het werk gegaan, vol belangstelling voor de goede zaak; maar langzamerhand werd hij het werk moe. Dat had een omvang, dien hij niet had overzien. Het catalogiseeren en groepeeren van boeken vond hij moeielijk en hij voelde zich onzeker bij dat werk.

Men moet bij dergelijke eereposten van vertrouwen zorgen, dat de welwillende en zich toewijdende burgers niet vermoeid worden, door dat zij op moeielijkheden stuiten, die een vakman met gemak overwint.

Verder wijst de commissie er op, dat de gegevens ontbreken om na te gaan hoeveel en wat er gelezen wordt. Ook dat elke bibliotheek afzonderlijk inkoopt en de boeken daardoor duurder worden, dan wanneer alle inkoopen gezamentlijk geschieden.

Het eerste, wat dus noodig blijkt, is:

1° leiding bij het inkoopen van boeken;

2° het ordenen, schikken en catalogiseeren door een deskundige;

3° contrôle over het gebruik der boeken;

4° grooter samenwerking bij het koopen, ten einde voordeeliger in te slaan.

Om dit te bereiken stelde de commissie voor, dat er onder toezicht van bekwame deskundigen een lijst zou worden op-

gemaakt van boeken, die goed en geschikt voor volksbibliotheken zijn; de boeken, die absoluut moeten worden aangekocht zou men met twee sterretjes, - de werken, die bizonder geschikt zijn, met één sterretje kunnen aanduiden.

Die lijst moest met de zetmachine gezet worden. (Zooals men weet wordt daarbij elke regel als stereotyp gezet en kan afzonderlijk bewaard worden.)

De regels worden bewaard als andere clichés en kunnen ten allen tijde gebruikt worden voor het drukken van cataloguskaartjes voor elk boek apart; ook om een catalogus naar keus voor een nieuwe bibliotheek of een catalogus voor een afzonderlijke bibliotheek te maken.

Eens of meermalen per jaar wordt aan de bibliotheken een supplement gezonden van die lijst, op dezelfde wijze gedrukt.

In die lijst wordt elk boek opgenomen met zijn nummer, dat de plaats aanwijst, die het in de bibliotheek moet hebben.

Voor de indeeling der boeken beveelt de commissie het in Amerika veel gebrnikte en praktische systeem van Dewey aan, het zoogenaamde decimaalsysteem. Volgens dat stelsel worden de boeken in 10 hoofdafdeelingen verdeeld; elke afdeeling weer in 10 klassen en elke klasse in 10 orden. Dit wordt met cijfers aangeduid. (Zie: M. Dewey. Decimal classification, 6 sh. edition. Boston 1899 Library Bureau 530 Atlantic Avenue.)

Is nu eenmaal de lijst der aanbevelenswaardige boeken op die wijze gedrukt, dan is het grootste gedeelte van de volksbibliotheken in het land reeds gecatalogiseerd.

De kosten van dat werk voor een catalogus van 14 vel werden geraamd op 1600 kronen. Latere drukken van een catalogus voor afzonderlijke bibliotheken, voor een catalogus van 8 pag., dus van ongeveer 300 boeken, zal ongeveer 8 kr. kosten per honderd ex., een cat. van 16 pag., 12 kr. per 100 ex. enz.

Door van den gedrukten catalogus 2 exemplaren aan alle bibliotheken te zenden met verzoek in een daarvan de boeken, die in de bibliotheek voorkomen, aan te strepen en dat exemplaar weer terug te zenden, kan men gemakkelijk berekenen wat het kosten moet aan alle gedrukte catalogus-briefjes te zenden. Men heeft dan maar de daarvoor noodige clichés van de regels

in den hoofdcatalogus bijeen te zoeken en ze af te drukken. Ieder briefje kost dan ongeveer 1 öre aan drukloon.

Of dit op kosten van het Departement of die van de bibliotheken zelf geschieden moet kan later worden beslist.

Verder beveelt de commissie aan, dat het technische werk voor de bibliotheken zal worden uitgevoerd door het Departement van Eeredienst en Onderwijs met behulp van een deskundige.

'In plaats dat dit min of meer behoorlijk gedaan wordt aan elk van de 650 volksbibliotheken in ons land, zal het uitstekend door één vakman kunnen gebeuren. In plaats dat één en 'tzelfde boek 650 maal gecatalogiseerd en genummerd wordt op 650 verschillende plaatsen, kan dat door één man voor al die bibliotheken worden gedaan. En daarbij wordt dan het boek opgenomen in een uitstekend systeem en krijgt een duidelijk, oriënteerend nummer, dat het van alle andere boeken onderscheidt en het op zijn plaats brengt bij die boeken, die zijn naaste buren behooren te zijn.'

Er is een bezwaar tegen dit plan, erkent de commissie, en dat is, dat de nummering niet alle boeken zal omvatten, die de bibliotheken hebben. Maar dat kunnen de bibliothecarissen bijwerken, wanneer zij door het Departement de noodige inlichtingen ontvangen. De commissie beveelt als een uitstekend handboek voor bibliothecarissen aan: Folkebogsamlinger van Adj. Steenberg, Kopenhagen 1900. Met dit boek en een practische instructie komt men ver. En in geval van onzekerheid kan de bibliothecaris zich tot het Departement van Eeredienst en Onderwijs wenden en van daar de noodige hulp en leiding ontvangen.

Wanneer nu ieder boek zijn nummer heeft en ieder, die een boek leent, een volgnummer krijgt, moet de bibliothecaris die beide nrs. naast elkaar in duplo noteeren in een bonboekje. Wanneer hij dan bv. ieder kwartaal de bons opzendt naar het Departement heeft men daar uitstekend materiaal om te beoordeelen hoeveel en wat er gelezen wordt.

Zoo kan een enorme besparing van tijd en arbeid, een eenvoudige controle en voortreffelijke leiding van alle bibliotheken verkregen worden door centraliseeren van den arbeid.

Maar de commissie wil de samenwerking nog verder uitstrekken. Zij stelt voor dat alle bibliotheken zullen opgeven welke boeken zij wenschen in te koopen en dat die alle door het Departement te gelijk zullen worden aangeschaft. Zij kunnen dan gebonden en genummerd worden en zoo kant en klaar voor de plank verzonden worden.

Op de meeste boeken kan op die wijze 25%, op vele ook 40 à 50% rabat verkregen worden. En bovendien zou men met een koopkracht van 40.000 kronen 's jaars de uitgave van praktische, technische handboeken mogelijk kunnen maken ‘en zoo ons volk en onze literatuur verrijken met een reeks goede leer- en handboeken voor industrie en handwerk, door ze in te koopen voor elke gemeente.’

‘Wanneer er nu een catalogus bestaat van boeken, die voor de volksbibliotheken geschikt zijn,’ schrijft de commissie verder, ‘komt het ons voor, dat men mag verlangen, dat voor het geld, dat de Staat geeft, boeken uit dien catalogus en de supplementen daarvan worden gekocht en dat de Staatstoelage in den vorm van boeken wordt gegeven, en slechts bij uitzondering in geld uitgekeerd.’

De plaatselijke bijdrage zou dan naar willekeur mogen worden besteed, en 't zou praktisch wezen, dat ook die boeken daarvoor te koopen door het Departement werden ingeslagen en evenals de andere gebonden en genummerd. De commissie achtte het echter wenschelijk de bibliotheken hierin vrij te laten.

Verder beval de commissie aan het aanstellen aan het Deparpartement van een geschoold bibliothecaris.

Die zou 't allereerst een lijst van boeken moeten samenstellen, die door een commissie van twee of drie literair en wetenschappelijk ontwikkelde personen moest worden gekeurd. Ook de supplementen zouden op dezelfde wijze worden samengesteld.

Aan dien ambtenaar zou worden opgedragen, aan de bibliothecarissen, die dat mochten wenschen, onderwijs in bibliotheekwerk te geven door voordrachten, bv. aan musea of aan zomercursussen aan de universiteit of in speciaal daarvoor ingerichte cursussen. Misschien zouden ook de seminarie-[1)]

1) Opleidingsscholen voor predikanten en onderwijzers.

bibliotheken kunnen worden ingericht als voorbeelden van catalogiseeren, schikken en uitleenen.

Wanneer eenmaal het Departement deskundige hulp heeft, zullen van zelf andere zaken zich voordoen, die ter hand genomen moeten worden, bv.:

het oprichten van nieuwe volksbibliotheken, door voordrachten, of door zich in contact te stellen met gemeentebesturen en particulieren;

het openen van rondzend-bibliotheken voor visschers, spoorwegpersoneel en wegwerkers;

aaneensluiting van vereenigings- en vakbibliotheken tot volksbibliotheken;

het openen van leeszalen in verband met volksbibliotheken;

inspectie van volksbibliotheken;

openen van betere lokalen;

uitloven van premies voor de best ingerichte volksbibliotheken;

eventueel samenwerken met arbeidersacademies, bv. door na daar gehouden voordrachten boeken over hetzelfde onderwerp te leen aan te bieden, enz.

De commissie stelde dus voor bij het Storting twee voorstellen in te dienen:

1° een toelage te verleenen voor het aanstellen van een deskundige voor het werk aan de volksbibliotheken à 1200 kronen 's jaars;

2° een toelage te geven voor het uitgeven van een catalogus voor volksbibliotheken, groot 2400 kronen.

Dit voorstel van de commissie, in Sept. 1901 gedaan, werd door het Departement van Eeredienst en Onderwijs in hoofdzaak aangenomen. Maar uit een rondschrijven van 15 Nov. 1902, door dat Departement aan de volksbibliotheken gericht, blijkt, dat het Storting wel de toelage voor den catalogus toestond, maar dat het bepaalde, dat het honorarium van de deskundige uit de toelage voor de bibliotheken moest worden betaald.

Het Departement stelde toen den heer Haakon Nyhuus, - den enthousiasten voorstander van bibliotheek-coöperatie - als deskundige aan en spreekt in genoemd rondschrijven als

zijn meening uit, dat de 5%, die de bibliotheken van hun gewone toelage zullen moeten missen, ruimschoots zullen worden uitgewonnen door goedkooper inkoop van boeken en de kundige leiding bij het kiezen van bestuur en de organisatie der boekerij.

Het Departement meldt, dat reeds met de bewerking van den catalogus een aanvraag is gemaakt en noodigt de bibliothecarissen uit om aanvragen om inlichtingen omtrent het oprichten en besturen van volksbibliotheken vrijmoedig in te zenden.

Een tweede rondschrijven van 30 Juni 1903, geeft een interessante beschrijving van de catalogiseering en het uitleensysteem bij deze reorganisatie ingevoerd.

De bibliotheken ontvangen elk twee exemplaren van den nu voltooiden catalogus, waarin achter den titel van elk boek de gewone prijs èn de verminderde prijs voor de volksbibliotheken is opgegeven. Daaruit blijkt, dat het Departement een aanmerkelijke reductie van de uitgevers verkregen heeft. Tevens zijn aan elke zending tweeërlei soorten gedrukte bestelbrieven toegevoegd, waarop alleen maar de naam van de bibliotheek, de datum en de titels der bestelde boeken behoeven te worden ingevuld.

Een daarvan moet aan den boekhandelaar van de bibliotheek worden verzonden en verzoekt hem de bestelde boeken naar het Departement van Eeredienst en Onderwijs te zenden. De tweede bericht aan het Departement welke boeken besteld zijn. Het geld voor de boeken moet naar den boekhandelaar, dat voor het binden, nummeren en 't voorzien van boekzakje, boekkaart en uitleenkaart, bij het uitleensysteem behoorende, naar het Departement worden gezonden.

De band is een goede bibliotheekband met waschbaar linnen overtrokken; op den rug zijn titel en nummer aangebracht. In 't boek is achter in op den omslag een kaartzakje met boekkaart. Het schutblad en de exlibris zijn ontworpen door den noorschen artist Gerard Munthe. Een prijscourant, waarin nauwkeurig de prijs voor alle mogelijke lijsten, administratieboeken, boekkaarten, uitleenkaarten, catalogusbriefjes enz. worden vermeld, is aan dit rondschrijven toegevoegd.

Hieruit blijkt, dat men voor 40 öre (ongeveer 26 cts.) een boek kan laten binden, nummeren, van boekzakje en boek-

kaart voorzien en 't franco (in Noorwegen) toegezonden krijgen. Het spreekt van zelf, dat dit alleen mogelijk is, doordat er zooveel boeken te gelijk en op dezelfde wijze worden in orde gemaakt.

Voor het uitleenen van boeken is in Amerika en Engeland reeds lang éénzelfde systeem ingevoerd. Dit systeem is voortreffelijk; het kost weinig arbeid, brengt een volkomen contrôle meê en heeft nog dit voordeel, dat er niets tegen is iemand om een of andere reden langer leestijd toe te staan.

Elk jaar zendt het Departement aan alle volksbibliotheken een vragenlijst ter beantwoording. De antwoorden vormen het jaarverslag, dat elke bibliotheek moet indienen.

Jaarlijks ontvangen de bibliothecarissen een supplement op den catalogus van boeken, die voor volksbibliotheken geschikt zijn, geheel op dezelfde wijze gedrukt. Reeds in Maart of April kan men een reductie verwachten op de boeken, die met kerstmis zijn uitgekomen.

Bij het invoeren der nieuwe organisatie werd aan de bibliotheken verzocht in een der beide hun toegezonden exemplaren van den catalogus van het Departement aan te schrappen welke boeken zij reeds bezaten, en voor welke zij kaarten, boekzakjes enz. verlangden. Vooral moest worden aangegeven of zij een boek-catalogus of losse cataloguskaartjes verlangden.

Op deze wijze kon voor iedere bibliotheek de nieuwe wijze van catalogiseeren en uitleenen gemakkelijk worden ingevoerd.

Uit een rondschrijven van het Departement van 5 Jan. 1905 blijkt, dat reeds toen vijftien bibliotheken een gedrukten catalogus hadden aangevraagd en ontvangen.

En nu het succes van dit lofwaardig streven der Noorsche regeering?

Reeds een statistiek over de Noorsche volksbibliotheek in 1903 - dus één jaar na de invoering der nieuwe regeling - wijst uit, dat door 260 bibliotheken, die staatstoelage ontvingen, voor 23,163,59 kronen aan boeken was besteld en door 38, die geen toelage ontvingen, voor 4,403,35 kronen.

In datzelfde rondschrijven wijst het Departement er op, dat veel bestellingen van eenzijdigheid getuigen, daar boeken

van één richting: 't zij over natuurwetenschappen, geschiedenis of theologie àl te sterk vertegenwoordigd zijn. Ook vermeldde het klachteu van vereenigingen van jongelieden, dat zij in de gemeentebibliotheken niet vonden wat zij zochten en daarom eigen bibliotheken moesten oprichten.

Het Departement dringt met het oog daarop aan op het bestellen van allerlei soort van boeken in dezelfde verhouding als de catelogus van het Departement aangeeft, en wijst er op, dat waar vereenigingen van jongelieden de gemeentebibliotheek willen steunen, zulk een vereeniging in het bestuur van de bibliotheek dient vertegenwoordigd te wezen.

De heer Haakon Nyhuus heeft zich bekend gemaakt met het bibliotheekwerk in Amerika. Ook daar wordt dit zoo veel mogelijk gecentraliseerd. Een Amerikaansche catalogus van boeken, voor bibliotheken geschikt, omvat ruim 8000 nummers. Gedrukte catalogusbriefjes worden er in grooten getale verspreid. De Amerikaansche bioliografische tijdschriften spreken dan ook met groote ingenomenheid over de regeling der Noorsche volksbibliotheken.

Het is wel eigenaardig, dat de zoo verspreid wonende Noren, in een land, waar op vele plaatsen het verkeer nog zoo moeilijk is, in dit opzicht toonen te begrijpen hoe groot de voordeelen en opvoedende kracht van samenwerking zijn.

't Zal nog wel lang duren eer wij Hollanders op dien weg zoover gevorderd zijn. En de vraag is of we ooit zoover komen; onze volksaard is meer individualistisch dan die der Scandinaven.

Toch komt het mij voor, dat er in die richting ook in ons land gewerkt zou kunnen worden. Wanneer de bibliothecarissen van verschillende bibliotheken in één stad eens het voorbeeld gaven. Zij zouden één zelfden band kunnen uitkiezen en samen een binderij opzetten, waar goed loon werd uitbetaald. Wanneer die band mooi en practisch was, zouden van zelf andere bibliotheken zich aansluiten. Misschien zou ook wel een groep bibliotheken in ons land 't over één zelfde wijze van catalogiseeren eens kunnen worden en al vast een begin maken met het drukken van een catalogus met de zetmachine, waardoor het leveren van goedkoope cataloguskaartjes mogelijk zou worden.

Vooral voor bibliotheken van volks- en andere arbeidersvereenigingen zou het van groot belang zijn, wanneer ze samen één geroutineerd bibliothecaris honoreerden, die voor hen allen de boeken catalogiseerde. Nieuwe bibliotheken zouden dan onmiddelijk hun boeken bij aankoop kunnen nummeren en voor weinig geld een goeden catalogus koopen.

Ook zouden openbare bibliotheken, scholen en vakvereenigingsbibliotheken wel hun bestellingan kunnen vereenigen en zoodoende van de uitgevers rabat bedingen. 't Komt mij voor, dat het verstandig gezien is van de Noorsche regeering *niet* aan de boekhandelaars maar aan de uitgevers reductie te vragen.

Natuurlijk zou nog op allerlei andere manieren door de bibliotheken samenwerking kunnen worden gezocht.

Zijn er niet in onze steden jonge mannen en vrouwen, die zich wenschen te vormen tot goede leiders en leidsters van bibliotheken? Door zich voor zulk werk beschikbaar te stellen onder leiding van een bekwaam bibliothecaris zouden ze een uitstekende oefenschool kunnen vinden.

MARGARETHA MEIJBOOM.

Is tweemaal twee hetzelfde als vier... of is het iets anders?
Een populair-filozofische beschouwing.

Volgens een onzer groote geleerden op het gebied der filozofie ligt in een eenvoudige bewering als ‘tweemaal twee is vier’ een tegenstrijdigheid besloten, een raadselachtig onhelder iets, dat alleen langs den weg van diepgaande (liefst Hegeliaansche) filozofie tot klaarheid kan worden gebracht.

De groote vraag is namelijk deze: Is ‘tweemaal twee’ inderdaad gelijk aan of identiek met ‘vier’? 1°. Zoo ja, hoe is het dan mogelijk, dat het eene zóó, het andere zùs benoemd wordt, dat men aan 't begin en aan 't slot van de bewering verschillende woorden gebruikt, die zonder twijfel ook moeten dienen om verschillende voorstellingen op te roepen, terwijl ieder ziet en voelt, dat die verschillende woorden en dus ook die verschillende voorstellingen op hun plaats absoluut noodzakelijk en onvermijdelijk zijn - hoe is dat mogelijk of verklaarbaar, wanneer werkelijk het eene hetzelfde, *absoluut hetzelfde*[1)] is als het andere? Hoe kan men in 't algemeen het eene ('t zij dan meer of minder gelijkstellend) met het andere vergelijken en er tegenover plaatsen als het eene en het andere eigenlijk en wezenlijk één en hetzelfde zijn? - 2°. Zoo neen, wat wordt dan eigenlijk met de geheele bewering ‘tweemaal twee is vier’ bedoeld? Is het eenvoudig een onwaarheid of moeten we de ongerijmdheid aanvaarden, dat het tegelijk een *waarheid* en een *onwaarheid* is?

1) Over *het begrip ‘hetzelfde’* in 't algemeen wensch ik elders uitvoerig te handelen.

Reeds lange tijd, ik meen ongeveer acht jaar geleden, toen professor Bolland in een kort tijdschriftartikel dit raadsel opgaf, heeft mij de kwestie geïnteresseerd. Nu ik zie, dat Z.H. Gel. onlangs weer, in de openingsrede van zijn colleges te Amsterdam[1)], dezelfde vraag heeft opgeworpen en er onmiddellijk aan verbonden deze tweede vraag: '*Hoe kan men op verschillende wijze hetzelfde denken en zeggen?*', in welke vraag volgens hem het thema van Hegel's filozofie gelegen is, nu wil ik trachten op de eerstgenoemde vraag een afdoend antwoord te geven, een antwoord zonder drukkende diepzinnigheid, maar dat aanspraak maakt op *duidelijkheid*, *beslistheid* en *waarheid*.

Volgens mijn meening ligt er in de bewering 'tweemaal twee is vier' voor een gewoon denkend mensch *geen* mysterie en kan er op de vraag of tweemaal twee identiek is met vier wel degelijk en beslist een ondubbelzinnig antwoord gegeven worden. Dat antwoord is namelijk: *Neen*, 'tweemaal twee' is *niet* hetzelfde als 'vier'; het is iets *heel anders*.

Ik zal hier in teekening brengen 'tweemaal twee':

●● ●●

En nu zal ik in teekening brengen 'vier':

●●●●

Is dat hetzelfde of iets anders? Licht zal men er toe komen hierop te antwoorden: ''t Is hetzelfde.... op een scheiding of een leege ruimte na, die niets is, is 't hetzelfde, - 't is iets anders *in schijn*, door een bizondere schikking of groepeering, die niets wezenlijks is - maar *in werkelijkheid* is 't hetzelfde, absoluut en volkomen hetzelfde.'

Deze oordeelvelling, ik durf het als gewoon denkend mensch met stelligheid verklaren, is *onwetenschappelijk*, *oppervlakkig* en *onwaar*. De scheiding of de leege ruimte is namelijk niet eenvoudig niets; de schikking of groepeering van deelen of leden is een factor, een meetellend iets in 't geheel der gesteldheid van een ding. ''t Zelfde' anders geschikt of gegroepeerd is... niet hetzelfde. ''t Zelfde' mèt een scheiding of ruimte of zònder die scheiding of leege ruimte zijn *twee* en *niet één*.

Tot overtuiging van hen, die 't in 't algemeen hiermee niet

1) Uitgegeven bij A.H. Adriani te Leiden.

eens mochten zijn, heb ik hier een paar kolossale argumenten, enkele weinige uit duizend, die mogelijk zijn.

Stellende, dat de schikking of de groepeering *geen* factor, *niet* iets meetellends is, dan is... zóóveel pond verfstoffen van die en die soorten gelijk aan alle schilderijen van het Rijksmuseum te Amsterdam.

Stellende, dat de schikking of de groepeering *geen* factor, *niet* iets meetellends is, dan zijn... zoo of zooveel gamma's, door een eerstbeginnend muziekleerling afgetrommeld, gelijk aan de mooiste symfonie van Beethoven, vertolkt door de allerkranigste virtuoos.

Stellende, dat de schikking of groepeering... enz., dan is... het Engelsche, Duitsche, Italiaansche woordenboek gelijk aan Milton's *Paradise lost*, Göthe's *Faust* en Dante's *Inferno*.

Dit zijn argumenten op 't gebied der Kunst. Maar ook op 't gebied der ‘exacte wetenschappen’ zijn de bewijzen gemakkelijk te vinden. In de meetkunde kan men uit twee gegevene driehoeken, door ze op verschillende wijze met elkaar te vereenigen, geheel uiteenloopende figuren doen ontstaan. De scheikunde maakt ons bekend met in tal van opzichten verschillende substantiën, die elk uit volkomen gelijke aantallen atomen van volkomen dezelfde elementen (maar op verschillende wijze tot molekulen gegroepeerd) zijn opgebouwd.

Stellende, dat de schikking of groepeering niets afdoet, is... de chaos gelijk aan de meest volmaakte wereldorde.

Door de bovengegevene redeneering meen ik al vast aan de eene kant van mijn vaarwater de Scylla, het gevaar aan de gelijkstelling der beide zaken verbonden, gelukkig te zijn ontzeild. Maar nu de Charybdis, het gevaar, dat verbonden is aan de niet-gelijkstelling der beide. - Toegegeven, dat ‘tweemaal twee’ *niet* hetzelfde is als ‘vier’, maar *iets anders*... wat bedoelen we dan in 's Hemels naam met de heele bewering ‘tweemaal twee is vier’? Deze vraag eischt een eenigszins uitvoeriger antwoord, maar mag toch (naar mijn persoonlijke meening) niet onder de werkelijk moeielijke vragen gerekend worden.

Heel lang wordt het niet. Ik begin mijn redeneering als volgt. Bij de normaal-natuurlijke zinnelijke waarneming en bij de normaalnatuurlijke vorming van voorstellingen is de algemeene toestand deze, dat alle verschillende eigenschappen van alle verschillende

dingen of zaken tegelijk en zonder schifting hun indrukken bijbrengen en zoodoende op ieder gegeven oogenblik tot de bontste verscheidenheid van voorstellingen leiden. - Dat is de normaalnatuurlijke toestand bij de zinnelijke waarneming en de vorming van voorstellingen... maar nu is er in het menschenleven iets, dat redeneering heet. Redeneering nu is een eigenaardige combinatie van voorstellingen, waarbij tegelijkertijd een schifting plaats heeft, die van dien aard is, dat van de verschillende eigenschappen der dingen of zaken telkens een groot aantal meer of minder opzettelijk wordt weggedacht of voorbijgezien, als niet bestaand achterwege gelaten. Bij de normale redeneering van de gewoonnatuurlijke, onwetenschappelijke mensch is de wegdenking enz. ongeregeld en oogenblikkelijk, d.w.z. een en dezelfde soort van wegdenking of voorbijziening geldt alleen voor één bepaalde redeneering bij een bepaalde gelegenheid en is daarna verdwenen. - Intusschen... er zijn abnormale uitzonderingsmenschen, die men geleerden of wijsgeeren of meer in 't algemeen wetenschappelijke menschen noemt. Wat is een geleerde of wijsgeer, wat is een wetenschappelijk mensch? Antwoord dit: Het is een meneer, die zich met zeer veel moeite heeft aangewend in bepaalde gevallen *geregeld*, in massa zaken of toestanden of eigenschappen van die en die bepaalde soorten *niet* te zien, *niet* te hooren, *niet* te voelen, *als niet bestaand te laten liggen*, in weerwil van de indrukken die hem door de zinnen worden geleverd. - Deze heeren hebben den grond gelegd tot iets, wat men wetenschap noemt. Wetenschap is geregelde redeneering, d.w.z. voorstellingen verbinding met standvastige, gereglementeerde wegdenkingen en voorbijzieningen. - De wetenschap zoekt algemeene, bovenzinnelijke waarheid door geregelde wegdenking van bizonderheden uit de zinnelijke waarnemingswereld. Het verschillende karakter van verschillende wetenschappen bestaat hierin, dat elk harer bij het wegdenken van zaken op een eigene afzonderlijke manier te werk gaat. Verschillende wetenschappen denken niet dezelfde soorten van zaken en bepaaldelijk ook niet evenveel verschillende soorten van zaken weg. - De kultuurgeschiedenis of de aardrijkskunde denken minder weg dan de biologische dier- en plantkunde, deze minder dan de anatomie, deze minder dan de physika, chemie en mechanika, deze minder dan de meetkunde en deze laatste minder dan de leer der getallen.

Laten we ons nu maar eens tot de achterste of meestwegdenkende wetenschappen bepalen. De meetkunde denkt van de geheele zinnelijke wereld alles weg behalve ruimte-uitgebreidheid en vorm, - de getallenleer denkt ook deze inzoover weg, dat er niets van overblijft dan lengte-uitgebreidheden van verschillende uit volkomen eigenschaplooze stippen bestaande stiplijnen, welke lengte-uitgebreidheden men getallen noemt. - De meetkunde *wil* en *kan* niet anders doen dan uit-, in-, af- en rondmeten; de getallenleer niet anders dan tellen, voorttellen, terugtellen enz. onder allerlei verschillende omstandigheden

En nu kom ik terug tot de bewering: ‘tweemaal twee is vier’. Wat wordt daarmee bedoeld? Naar mijn meening is het dit: ‘tweemaal twee’ en ‘vier’ zijn verschillende voorstellingen, genomen uit de beschouwingen van redeneerende, maar niet wetenschappelijke menschen, dus van menschen, die uit de wereld der zinnelijke waarneming *ongeregeld* wegdenken. - De bewering ‘tweemaal twee is vier’ echter is geen bewering uit diezelfde beschouwingen; het is een bewering van de wetenschap der getallenleer. En die bewering wil niets anders zeggen dan dit, dat bij toepassing van die eigenaardige, in wegdenken van bizonderheden bestaande voorstellingenschifting, die speciaal aan de getallenleer eigen is, dat bij toepassing daarvan ‘tweemaal twee’ op 't zelfde neerkomt, d.w.z. precies even goed is en precies dezelfde diensten kan doen als ‘vier’.

Om dit goed te begrijpen kan het zijn nut hebben eens terug te keeren tot onze vroeger gegevene opmerkingen aangaande het Rijksmuseum, de symfonieën van Beethoven enz. Wat we daar debiteerden waren zeker wel buitengewoon grove onwaarheden. Maar zeer belangrijk is het op te merken, dat ook de daar tegenover elkander geplaatste zaken op 't zelfde neerkomen, zonder schade in elkanders plaats kunnen dienst doen... als men maar de rechte wetenschap daarvoor uitzoekt, d.w.z. die wetenschap, die zich juist die bepaalde blind-, of doof- of gevoelloosheid heeft aangeschaft, waardoor tusschen de daar tegenover elkander staande zaken alle onderscheid als geheel onbelangrijk verdwijnt. Zooveel pond verf is niet gelijk aan de schilderijen van 't museum... maar de scheikunde zegt: ‘Voor mij maakt het verschil niets uit.’

Zooveel gamma's zijn niet gelijk aan de symfonie, maar de physika zegt: ‘Ik heb aan 't eene precies even veel als aan het andere.’

Ligt er nu, vraag ik ten slotte, ligt er nu een ondoorgrondelijk raadsel of mysterie in het feit, dat van twee of meer niet aan elkander gelijke zaken onder zekere omstandigheden *het eene in plaats van het andere dienst kan doen?* Zoo ja, dan strekt zich dit raadselachtige uit over tal van gelijkstellingen uit het dagelijksch leven, waarin waarschijnlijk zelfs prof. Bolland nooit iets raadselachtigs heeft gezien. Een leeuw ‘is 't zelfde’ als een tijger... in zoover, dat de ontmoeting met ieder van beide hetzelfde gevaar aanbrengt van te worden opgepeuzeld. Veenendaal - De Klomp ‘is 't zelfde’ als Ede - Wageningen... inzoover, dat je voor allebei die stations te Utrecht moet overstappen. - Een broodmes, een hartsvanger, een vouwbeen en een vizitekaartje ‘zijn 't zelfde’... inzoover, dat alle vier bij het opensnijden van een boek kunnen dienst doen. - Gebruik van morfinepillen ‘is 't zelfde’ als lektuur van sommige minder onderhoudende geschriften... inzoover als men van beide gaat slapen, enz. enz.

Het feit, dat ‘tweemaal twee’ niet hetzelfde is als ‘vier’ wil ik tot besluit nog door enkele duidelijke voorbeelden toelichten.

Hoeveel vingers heeft het menschelijk lichaama 't Juiste antwoord op deze vraag is stellig niet ‘twintig’, maar wel ‘viermaal vijf’, of liever nog ‘tweemaal tweemaal-vijf’. Twintig vingers heeft een mensch alleen bij een heel bizondere, eenzijdige beschouwing. B.v. bij de Kannibalen (zoo heb ik me laten vertellen) geeft men aan het opperhoofd van de stam de afgehakte vingers en teenen van een buitgemaakte Engelsche tourist gebraden op een schotel... dat zijn goed geteld twintig smakelijke kluifjes.

Dat verder ‘viermaal drie spiegeleieren’ iets heel anders is dan ‘driemaal vier spiegeleieren’, ‘vijfmaal zes grein kinine’ iets heel anders dan ‘zesmaal vijf grein kinine’ en ‘tweemaal drie schelknopdrukken’ iets heel anders dan ‘driemaal twee schelknopdrukken’, zal wel respectievelijk door alle kellners, alle apothekers en alle portiers zonder eenig bezwaar worden toegegeven.

J.M. HOOGVLIET.

Dramatisch overzicht.

I.
Stadsschouwburg. Albert Vogel als Oedipus.
Nederlandsche Tooneelvereeniging: Hoog Spel, tooneelspel in 5 bedrijven, door Jhr. A.W.G. van Riemsdijk.
Hollandsche Schouwburg. Gezelschap van het Düsseldorfer Schauspielhaus: Der Ungebetene, von Maurice Maeterlinck; Candida, ein Mysterium in 3 Akten, von Bernard Shaw.

In alle handboeken, in alle tooneelwoordenboeken, die het onderwerp behandelen, kan men lezen dat het melodrama als dramatisch genre een uitvinding is van den nieuweren tijd, en wel van het begin van de negentiende eeuw. Het zou uit Frankrijk afkomstig zijn, waar Pixérécourt, Ducange, d'Ennery, en niet te vergeten de oude Dumas, melodrama's geschreven hebben, die, jaar in jaar uit, over de geheele wereld de gemoederen ontroeren en, in het oneindige gevariëerd, door anderen worden nagevolgd.

Het moge waar zijn, dat de naam eerst uit het begin van de vorige eeuw dagteekent, het eigenlijke melodrama is, wil mij dunken, zoo oud als het tooneel zelf. Dat dit zoo is en dat het genre niet, uit zijn aard, tot een minderwaardige kunstsoort gerekend behoeft te worden, daarvoor put ik het bewijs uit Sophocles' *Koning Oedipus*, dat, in zijn bouw, door de wijze waarop de dichter den dramatischen knoop legde, om die later door verrassing op verrassing te ontwarren, en niet minder dan een opeenstapeling van gruwelijke gebeurtenissen, zoo het al niet een eigenlijk, en dan het oudste, melodrama mag genoemd worden, toch veel van dezelfde elementen bevat waardoor het melodrama van den nieuweren tijd de menigte verbaast, in spanning brengt en hevig ontroert.

Terwijl de klassieke tragedies van een Corneille, een Racine, ontzag wekken door de heroïsche gevoelens, de groote daden van zelfverloochening en zelfopoffering die ze in beeld brengen, maar, in haar koele hoogheid, slechts bij uitzondering, en dan nog enkel een ontwikkeld publiek, in spanning brengen of hevig schokken, is *Koning Oedipus* in staat om den eenvoudigen toeschouwer, de groote ongeletterde menigte in vervoering te brengen en tot tranen te roeren, zoo goed als een melodrama van d'Ennery, en voor een deel door dezelfde middelen. Handiger wijze van raadselen langzamerhand te ontsluieren en het publiek in spanning te houden, ook al weet het wat de oplossing van het raadsel moet zijn; grooter vindingrijkheid in het uitdenken van toestanden en incidenten, die het geval ingewikkelder maken of de handeling onverwacht in een geheel andere richting sturen, dan die waardoor Sophocles telkens op nieuw bewondering wekt, vindt men bij de nieuwere melodramatici niet. Het toeval speelt bij den Griekschen dichter geen minder gewichtige rol dan bij d'Ennery of den ouden Dumas. Alleen zijn Sophocles' personages van heel wat hooger afkomst en van heel wat nobeler inborst dan, in den regel, de helden en heldinnen der bekende bloedige boulevard-drama's. De taal, de beeldenkeus, de artistieke vorm staan bovendien bij Sophocles' treurspel op zulk een hoogen trap, dat het zich door de eeuwen heen heeft kunnen staande houden als een der meesterwerken van de dramatische letterkunde van alle tijden.

Wat ik zeide van het melodramatische in *Koning Oedipus* verklaart wellicht hoe een vèr van de klassieke traditie groot geworden tooneelspeler als Louis Bouwmeester, die ook in zijn beste scheppingen - ik noem: Shylock, Voerman Henschel - zich een melodramaspeler toont van overweldigende kracht, van den Thebaanschen vorst een voorstelling heeft weten te geven, die, met al haar gebreken, aan hooge eischen voldoet. Het is dan ook onbillijk om een tooneelspeler, die zich als de heer Albert Vogel waagt aan de vertolking van den Oedipus, te verwijten dat hij in die rol melodramatisch doet. De rol brengt het mee, en de kunstenaar, die haar speelt, heeft zich enkel te wachten voor een te-veel.

Een waagstuk was het zeker van den heer Vogel om voor zijn debuut op het tooneel een drama te kiezen, waarin men in ons land kunstenaars als Mounet-Sully en Louis Bouwmeester heeft

kunnen bewonderen, en men zou den beginnenden tooneelspeler een slechten dienst bewijzen, wanneer men het deed voorkomen alsof zijn *coup d'essai* op een *coup de maître* geleek. Er ontbrak nog die rust aan, in dictie, stand en gebaar, van den man die zijn rol volkomen beheerscht. Dit bleek ook hieruit, dat veel minder fraaie stemmen dan de zijne onder die van de medespelenden verder droegen dan zijn geluid, hetwelk toch in de zalen waar hij als voordrager optreedt, steeds zoo vol, zoo welluidend en zoo krachtig klinkt.

Er is een langdurige oefening noodig, eene oefening welke men alleen op het tooneel zelf kan maken, om aan de stem die draagkracht te geven en aan de algeheele vertolking die autoriteit, welke voor een zoo gewichtige rol als die van den heerscher Oedipus niet gemist kunnen worden. Déze Oedipus nu stak niet een koningslengte boven zijn omgeving uit. Maar wie zou dat ook hebben verwacht? Na Pallas Athene is nog niemand gelaarsd, gespoord en in volle wapenrusting uit het hoofd van god of mensch te voorschijn gekomen. Maar hij die weet hoeveel oefening er noodig is om op het tooneel ook maar behoorlijk op te komen, zich te wenden en weer te verdwijnen, moet verbaasd hebben gestaan over het gemak waarmede deze beginneling zich op de planken bewoog. Dat wijst zeer zeker op een buitengewonen aanleg, die enkel ernstige, herhaalde en onverpoosde oefeningnoodig heeft om het tot iets zeer goeds te brengen.

Er is reden om te gelooven, dat Albert Vogel zelf overtuigd is van hetgeeen hem nog ontbreekt, en dat hij voor zijn debuutvoorstellingen vóór zijn vertrek naar Indië deze rol alleen daarom gekozen heeft, omdat zij onder de rollen van het repertoire van ‘Het Nederlandsch Tooneel’ degene was, in welke hij zich volkomen had ingeleefd en waarvan dus geen nieuwe voorafgaande bestudeering van den tekst voor hem noodig was.

Wanneer hij, na deze voorloopige en zeer tijdelijke kennismaking met het tooneel, voor goed aan een schouwburg wordt verbonden, zal een gewetensvol directeur hem niet weer in rollen van zoo grooten omvang en van zulk een beteekenis laten optreden, alvorens hij door het spelen van kleinere rollen zijn stem met het oog op een schouwburgruimte geoefend en ook verder in technisch opzicht datgene verkregen heeft wat hem nog ontbreekt.

Dat zal van den heer Vogel, die tot nu toe op zijn voordrachtavonden steeds met groot werk optrad en daarin terecht groot succes had, veel zelfverloochening eischen. Ik ben echter overtuigd dat hij het te ernstig met zijn kunst meent, om daar tegenop te zien.

Het melodrama in den trant van d'Ennery en Dumas père, waarvan stukken als het ook bij ons bekende *De twee weezen* en *La Tour de Nesle* voortreffelijke proeven zijn, zou wellicht iets wezen voor het talent van den Haarlemschen dramaturg Jhr. Van Riemsdijk. Ik zeg dit enkel veronderstellenderwijs, omdat ik van dezen schrijver alleen zijn laatste stuk ken. Van hetgeen hij vroeger schreef en deed vertoonen (*Mea Culpa* en *Si non é vero*...) hoorde ik van bevoegde beoordeelaars zoo weinig goeds, dat ik meende mijn tijd beter te kunnen besteden dan met het aanschouwen van deze producten zijner muze. Nu hij echter niet ophoudt, maar telkens weer een drama voortbrengt en ook telkens weer een gezelschap vindt dat het wil vertoonen, heb ik de stoute schoenen aangetrokken en er een avond aan gewaagd.

Wat de heer Van Riemsdijk voor heeft met het schrijven van al deze intrige-stukken, is mij niet duidelijk geworden. Aangenomen dat het hem te doen is om - zooals wie hem van nabij schijnen te kennen beweren - op het tooneel vooral grootsche, boeiende *uiterlijke* handeling te geven, zou ik willen vragen: meent onze jonge auteur werkelijk in *Hoog Spel* een verrassende intrige gevonden te hebben, die een nieuwen kijk geeft op sommige levenstoestanden, en denkt hij dat deze gebeurtenissen, door de wijze waarop zij door hem worden voorgesteld, in staat zijn, de menschen in spanning te brengen en te schokken? Daargelaten nog dat de schrijver de niet te verdedigen, laat ik zeggen: smakeloosheid gehad heeft om, door allerlei bijzonderheden, de herinnering te verlevendigen aan het maar al te bekende drama van de Hollandsche Hypotheekbank, - wat is er in dit stuk wat werkelijk roert, en waardoor, zij het ook romantisch verlicht en gekleurd, een geval uit het hedendaagsche leven inderdaad ook dramatisch leven vertoont?

Eenige handige kunstjes, die een oogenblik spanning wekken (het tooneeltje bij de brandkast), een zenuwachtig heen en weer

geloop van de verschillende personages (wat worden er in dit stuk 'n menschen geroepen, opgescheld, wat wordt er veel aan de deur geklopt!) en een taal van slappe conventie, zijn onvoldoende ingrediënten voor de samenstelling van een speelbaar drama.

Voelt de heer Van Riemsdijk geen sympathie voor de karakterkomedie of kent hij zich zelf daarvoor geen aanleg toe, laat hij dan althans van dergelijk halfslachtig, slap maakwerk, als hij in *Hoog Spel* geeft, afzien, en, liever flinkweg partij kiezend, zich op het populair romantisch drama toeleggen, waarbij dan de oude Dumas en d'Ennery zijn voorbeeld mogen zijn, en misschien wel, uit den allerlaatsten tijd, ook Bernard Shaw en zijn *The devil's disciple*. Daarvoor is intusschen veel fantasie, veel vinding noodig en bovendien een romantische en rodomontische dialoog, die de toeschouwers pakt en niet loslaat, zoodat zij gelooven dat het zoo en niet anders gebeurd is, ja, op het oogenblik zelf voor hunne oogen gebeurt....

Voor een stuk in dien trant, vol verraderij en schurkachtigheid, waarvan nobele zielen en schuldelooze vrouwen het slachtoffer zijn, is het gezelschap van Stoel en Spree zeker het best getrainde. Maar ook bij de Hollandsche Tooneelvereeniging zal men de stof wel vinden, waaruit men melodrama-spelers snijdt. De heer Musch, die nu al, in de rol van Galin, met gluiperige blikken en niets-goedsvoorspellende gebaren voortdurend zijn verraderssnorren opstreek, en met onverstoorbaren ernst op de vraag, of hij dan geen hart had, ‘neen mevrouw!’ antwoordde, zou een echten melodramaschurk uitnemend weten uit te beelden, en mevrouw Van der Horst heeft huilerigheid en wanhoop genoeg in haar stem en in haar trekken om, als het slachtoffer van bloederig verraad, de menschen te doen schreien dat het giet. Van der Horst en Ternooy Apel zullen zeker wel weten te brullen en te grijnzen, als het te pas komt, en in juffrouw De Boer, de waardige dochter van een voortreffelijke tooneelspeelster, bezit de Tooneelvereeniging een tengere en symphatieke jonge actrice, die de vermoorde onnoozelheid - het duifje door den arend beloerd en ten slotte in zijn klauwen gevangen - goed zal kunnen voorstellen.

Wil de heer Van Riemsdijk het daarmee niet eens probeeren? In elk geval voor een herhaling van een intrige-stuk als *Hoog Spel* beware hij ons en zichzelven.

Verstreek zoo het tooneelseizoen reeds tot op ongeveer de helft zonder dat de Nederlandsche schouwburgen ons eenig nieuw stuk van beteekenis, oorspronkelijk of vertaald, te genieten gaven, de eerste voorstelling waarvoor het de moeite loonde, zich te verplaatsen - de *Gioconda* van d'Annunzio met de voor de hoofdrol weinig geschikte Suzanne Després zonder ik niet uit - was die, welke ons, onder het protectoraat van den Kunstkring, werd aangeboden door het bekende Düsseldorfer gezelschap met de tooneelspeelster Louise Dumont als *great attraction*.

Dat het bestuur van den Kunstkring zijn protectoraat voortaan ook tot ons heeft uit te strekken en ons te beschermen heeft tegen even onhandige als onnoodige toespraken, als waarop Dr. Eulenberg voor den aanvang van *l'Intruse* (volgens de Duitsche uitspraak: *l'Intruus*) meende ons te moeten onthalen, zal het zeker reeds hebben begrepen.

Het is ruim twaalf jaar geleden sedert het Théâtre de l'OEuvre in Amsterdam een voorstelling gaf van Maeterlinck's werk met Lugné in de rol van den blinden grootvader en Georgette Loyer als Ursule. Ik heb daarvan de herinnering behouden dat het stuk, ondanks een zeer onvoldoende mise en scène, door de groote wijding waarmee het gespeeld werd en de voortreffelijke typeering van den blinde door Lugné een grooten indruk maakte. Bij de Duitschers was de tooneelschikking beter verzorgd en alles sloot goed in elkaar, maar een te gerekt tempo, een gemis aan stijging, die de huivering van den angst treffender zou hebben doen uitkomen, en de al te drukke beweging van den door Hans Sturm voorgestelden ouden blinden man, maakte het beeld minder aangrijpend, grover, dan ik het mij van de vroegere voorstelling herinner.

Doch het was ook niet om *l'Intruse*, dat wij gekomen waren, maar om het stuk van Shaw, voor ons land nog een noviteit, al dagteekent het reeds van 1900, toen het voor het eerst te Londen vertoond werd in het Strand Theatre. Over het werk van den Engelschen dramaturg en in het bijzonder over *Candida* heeft men een belangrijk artikel van L. Simons kunnen lezen in *De Gids* van Augustus 1904, een artikel waarin het geheele verloop

van het stuk en zijn beteekenis voortreffelijk ontvouwd werden.

Indien het opstel van den heer Simons iemand bewogen heeft, *Candida* te gaan lezen en het nu te gaan zien, dan zou het mij niet verwonderen, wanneer hij van de lezing meer heeft genoten dan van de vertooning, hoe verdienstelijk deze ook was. *Candida* is een levendig gevoeld, fijn geschreven tooneelspel, vol frissche, nieuwe denkbeelden, met een diepen ondergrond en een beteekenisvol perspectief, een stuk om genoten te worden met een glimlach en een traan. Maar bijna zou ik zeggen, dat het geen stuk is om vertoond te worden, of, indien al, dan toch alleen voor een klein, fijn voelend publiek en door tooneelspelers, die enkel spelen voor het genot van zulk een werk te mogen vertolken, zonder daarbij aan een publiek te denken. Een groot publiek toch, het gewone publiek van onze schouwburgen, kan niet glimlachen om den fijnen geest van het stuk van Shaw, het kan enkel schaterlachen, en acteurs die voor zulk een publiek optreden zijn maar al te geneigd om de lijnen scherper te trekken, meer relief te geven aan wat zij hebben uit te beelden, desnoods nog een of meer trekjes te voegen bij het beeld, zooals het door den schrijver werd geteekend[1)]. En dat kan Shaw's *Candida* niet velen. De schrijver zelf gaf reeds iets te veel, toen hij, op bekende kluchtspel-manier, een voor een drie, vier van zijn personages door de anderen voor gek liet verklaren. Het was onnoodig dat de tooneelspelers door het onderstrepen en aandikken van sommige komische effecten er nog een laag-komische tint aan gaven, want de grond van deze ‘mystery’ is alles behalve grappig, en indien Shaw al niet betoogt en niet preekt - hij heeft zijn Reverend James Mavor Morell door zijn vrouw Candida en zijn jongen vriend Marchbanks genoeg laten bespotten om zijn mooie preeken, die over de hoofden van zijn hoorders en hoorderessen heen gingen -, en indien hij al geen oplossing geeft aan het probleem dat hij ons in *Candida* voor de oogen stelt, maar eer om het geval schijnt te lachen, voor

1) Zoo wordt, om de linksheid van Marchbanks toch vooral te doen uitkomen, door de Dusseldorfers in het le bedrijf het grapje uitgehaald, dat de dichter, in plaats van Candida den hoed in de hand te geven waarin zij reeds haar *bag* houdt (gelijk de tekst aangeeft), haar den hoed achterste-voren op het hoofd zet, wat natuurlijk uitbundige vroolijkheid wekt!

wie goed weet te luisteren klinkt die lach als van iemand die, gelijk de Figaro uit *Le Barbier de Séville* '(se) presse de rire de tout, de peur d'être obligé d'en pleurer'.

Welk een diepe weemoed klinkt er niet uit dat eerste tooneel van het tweede bedrijf, waarin de overgevoelige, schuwe, jonge dichter Marchbanks zijn dorst naar liefde opbiecht aan de wat belachelijke, zenuwachtige secretaresse van Reverend Morell, Proserpine Garnett, die ook haar liefdesgeheim heeft, al is zij er zich zelf nauwelijks van bewust. En welk een tragiek is er in de verhouding tusschen den braven dominé Morell, een en al opoffering en goed-denkendheid, en zijn vrouw, de fijnvoelende, hem zielsliefhebbende Candida, wier eigenlijk gemoedsleven, dat zich in zulk een gezonden humor weet te uiten, hij maar niet begrijpen kan!

'Ein sublimes Stück von solcher Höhenluft, dass ich nicht weiss, ob nicht das Publikum frieren wird', zei Hermann Bahr van *Candida*. Nu met het 'frieren' zal het wel zoo'n vaart niet loopen; maar als zeker mag worden aangenomen, dat ook hier de invloed van de hooge lucht, waarover Prof. Hamburger den Gidslezers nog niet lang geleden het een en ander heeft meegedeeld, zich bij de toeschouwers zal doen gevoelen. Velen zullen er niet tegen kunnen; maar op vele anderen zal het lezen en zien vertoonen van *Candida* werken als een zenuwsterkende, den geest verfrisschende en verruimende luchtkuur.

II.
Paul Flat. Le roman de la Comédienne. Paris. Albert Fontemoing (1906).

Romans van comédiennes zijn in het land van de comédiennes en van den roman geen zeldzaamheid. Men heeft ze er in allerlei vormen.

Adrienne Lecouvreur had haar roman, waarvan de geschiedenis en de legende zich hebben meester gemaakt en waaruit Ernest Legouvé en Scribe voor Rachel een drama vervaardigden; Hippolyte Clairon had haar roman, dien zij in haar Mémoires verteld heeft; den roman van Rachel kan men samenstellen uit haar

brieven en uit hetgeen Jules Janin, Legouvé en Samson over haar schreven. En hoe roerend is niet de roman van die arme Aimée Desclée, zooals hij voorkomt in de door Paul Duplan uitgegeven *Lettres d'Aimée Desclée à Fanfan*.[1)] Daarnaast kent de Fransche letterkunde de eigenlijke tooneelspeelster-romans, waarvan *La Faustin* van Edmond de Goncourt een der meest bekende is. En nu weer schreef de bekwame tooneelcriticus van de *Revue bleue*, Paul Flat, dezen *Roman de la Comédienne*.

Van een man als Flat, die, jaren achtereen, de Parijsche schouwburgen bezocht heeft, zich bewogen heeft vóór en achter de coulissen, in de foyers van groote en kleine theaters, met tooneelspelers en tooneelspeelsters van allerlei slag in aanraking is gekomen, en die zich bij elke tooneelvoorstelling van eenige beteekenis opnieuw rekenschap heeft moeten geven van den aard van die kunst van den tooneelspeler welke hij te beoordeelen had, kon men verwachten dat hij, den roman van een tooneelspeelster schrijvende, een bonte reeks levendige tafereelen, vol belangrijke en pikante bijzonderheden, voor ons zou laten voorbijtrekken, en in een spannend verhaal, vol afwisseling, ons het veelbewogen leven van een tooneelspeelster zou schilderen.

Iets dergelijks zal men echter in dit boek niet vinden. Deze roman, schoon romantisch van opvatting, is van een klassieke soberheid, in opzet en ontwikkeling. Er komen eigenlijk niet meer dan drie personen in voor, van welke een nog maar de zeer bijkomstige rol van vertrouwde en raisonneur vervult. Levendigheid van voorstelling of een belangwekkende mise en scène, een beschrijving van het tooneel en zijn ommewegen, waartoe het onderwerp een ander allicht aanleiding zou gegeven hebben, zal men er tevergeefs in zoeken.

De ‘comédienne’, wier roman Paul Flat ons te lezen en te overdenken geeft, is een jonge vrouw, Jenny Servoz genaamddie, na het Parijsche Conservatoire met een tweeden prijs voor ‘comédie’ te hebben verlaten en daarop korten tijd in het théâtre de l'Odéon te hehben vertoefd, als pensionnaire geëngageerd is aan de Comédie-Francaise, waar zij nu in drie verplichte debuut,

1) Zie *De Gids* van Augustus 1895.

voorstellingen zal optreden. Reeds bij het ‘concours’ van het Conservatoire hebben haar talent en haar persoon de aandacht getrokken van een jongen man (stand, betrekking, vermogen niet nader aangeduid), die op den avond van haar eerste debuut als Camille in Musset's *On ne badine pas avec l'amour* met spanning de voorstelling volgt en telkens met geestdrift de debutante toejuicht, met grooter geestdrift dan de rest van het publiek. Want Jenny Servoz, die, ondanks al haar talent, het op het Conservatoire niet verder kon brengen dan tot een tweeden prijs, bezit geen van die uiterlijke hoedanigheden die een schouwburgpubliek en vooral een Parijsch schouwburgpubliek voor een actrice weten in te nemen. Wat haar onderscheidt is enkel een groote mate van distinctie, een zuivere dictie en een groote liefde voor haar kunst. Met bijzondere fijnheid weet zij de figuur van Camille uit Musset's comedie te teekenen; maar haar spel, dat in het minst niet naar uiterlijk effect streeft, is er een van ingehouden hartstocht, dat op het publiek geen diepen indruk maakt, en haar dan ook enkel een *succès d'estime* bezorgt.

Het moest daarom voor de jonge tooneelspeelster een blijde verrassing zijn, toen zij, nadat de dagbladen van haar eerste optreden weinig notitie hadden genomen, den dag na haar debuut van een onbekende een brief ontving, waarin de schrijver, zich aan haar voorstellende als een ‘spectateur n'ayant d'autre titre qu'un amour passionné de l'art’, zijn diepe bewondering uitspreekt over hare vertolking van de rol van Camille. Op dezen brief van Jacques Blandol volgt een dankbaar antwoord, en dit geeft weer aanleiding tot een kennismaking, welke zich aanvankelijk bepaalt tot een bezoek waarbij het gesprek enkel over kunst en tooneeltoestanden loopt. De jonge man blijft trouw de voorstellingen bijwonen, waarin Jenny Servoz optreedt, bezoekt haar nu eens in de entr'actes in den foyer des artistes, dan weer aan haar woning, en hunne verhouding krijgt, zooals te verwachten was, allengs een meer intiem karakter. Zij gaan samen op reis naar Jacques' geboortestreek, la Provence, en brengen daar in de zalige bedwelming van een jonge liefde twee maanden door, - een tijdperk dat voor den jongen man het hoogst denkbare geluk vertegenwoordigt en dat hij zich eindeloos droomt, maar waarvan de jonge kunstenares begrijpt dat het enkel een episode uit haar gemoedsleven zijn kan,

omdat haar eigenlijke levensroeping elders ligt, daar waar haar kunst haar wacht...

Zoo teekent zich reeds duidelijk af, datgene wat de twee gelieven eens zal scheiden en wat in dezen, in zijn beloop zoo eenvoudigen, haast banalen roman de gedachte is welke Paul Flat in beeld heeft willen brengen: de godheid van de kunst, een naijverige godheid, die geen andere naast zich duldt.

Jacques Blandol kan zich al spoedig geen illusies meer maken over de plaats, die er in het leven van Jenny Servoz voor hem overblijft. Naarmate de kunstenares in haar zich ontwikkelt, haar passie voor de kunst, waaraan zij zich gewijd heeft, toeneemt, en het succes van elken avond haar de overtuiging geeft dat zij geroepen is, een groote comédienne te worden, wordt het haar duidelijk dat zij niet meer voor Jacques zijn kan wat zij in den aanvang was. Voortaan zou zij enkel aan één kunnen behooren. En ook aan Jacques moet het wel duidelijk worden dat in den wedstrijd met dien ‘rival abstrait, aux formes changeantes, insaisissables, qu'est l'art’, die haar heele gevoelsleven in beslag heeft genomen, hij het moet afleggen.

Hoe geheel verschillend was zij van die vele anderen, die ‘professionnales du Théâtre’, van welke zij hem vroeger wel eens verhaald had, die tegelijkertijd ‘des professionnelles de l'Amour’ waren en zoo een leven ‘en partie double’ leidden: aan den eenen kant, het tooneel een voetstuk, waarop de tooneelspeelster, als levend beeld, ‘propose à l'universelle curiosité le mystère irritant de sa grâce et de sa beauté’, en aan den anderen kant, ‘l'alcôve’ waar de vrouw, voor enkele bevoorrechten, ‘dévoile le mystère de cette grâce et de cette beauté’! Zij - ook dàt had zij hem verhaald - had in den eersten tijd van haar optreden reeds den strijd moeten voeren, ‘cette défense de soi-même que doit organiser toute femme, pour peu qu'elle soit jeune et jolie, si elle se destine à la vie publique de la comédienne’. En die verdediging had zij, in niet mindere mate, moeten voortzetten nadat zij door het prestige van haar talent meer op den voorgrond was getreden. Maar de liefde voor haar kunst was haar tot een schut geweest ..

Dat alles neemt niet weg, dat Jacques de ‘Camille’, zooals hij haar was blijven noemen, naar de eerste rol waarin de kunstenares en de vrouw hem gelijkelijk hadden aangetrokken, de Camille met

wie hij die onvergetelijke reis in Provence maakte, niet meer terug zou vinden. De laatste slag werd hem toegebracht toen hij besloot haar nog weer eens te gaan zien in diezelfde rol, waarvan hare vertolking thans eenstemmig als superieur erkend werd, en hij in dat beroemde tooneel van het derde bedrijf, 'la scène de l'oratoire', haar een geste ziet maken, die hem (Jacques) eigen was, en waarop anderen hem dikwijls opmerkzaam hadden gemaakt, wanneer hij, bij hevige en smartelijke emoties, herhaaldelijk met de hand langs het voorhoofd streek als een teeken dat hij alle hoop had opgegeven.

Die geste had zij dus van hem afgezien. Van hem die zich in zijn hartstocht geheel aan haar voordeed zooals hij was, had zij de houding, het gebaar bestudeerd en opgeteekend, om het te gebruiken als een effect op een belangrijk moment van een harer rollen! Hierin ook dus was de vrouw geheel opgegaan in de comédienne, die altijd enkel aan haar kunst denkt!... Het was de laatste slag, en er blijft den arme Jacques geen ander middel over dan dat wat Napoleon ongelukkigen minnaars aan de hand deed om van hun liefde genezen te worden: de vlucht...

Terwijl hij zoo den 'roman' van zijn comédienne schrijft, neemt Paul Flat, de tooneelcriticus, de gelegenheid waar om, bij monde van Jenny Servoz, enkele hartige waarheden te zeggen aan het adres van de vermaarde Comédie Francaise, die zich zoo gaarne 'Maison de Molière' laat noemen en voor de bewaarster van de eenige en onvervalschte klassieke traditie doorgaat, maar waarin de moderne comedie heel wat grootere plaats inneemt dan de klassieke tragedie.

'Le moderne, mon cher, - zegt de comédienne - 'il n'y a qui cela qui compte dans la sacro-sainte Maison. Vous apprendrai-je quelque chose en vous disant que, dans ce prétendu conservatoire des traditions, dans ce soi-disant musée de l'art dramatique que devrait être la première scène francaise comme le Louvre l'est de notre peinture, cinq jours sur sept sont consacrés à la renommée des auteurs vivants et si les deux autres échappent à la règle c'est qu'il faut bien quand-même sauver les apparences et donner l'illusion qu'en remplit son emploi!' Niet in volkomen overeenstemming met deze critiek is, enkele bladzijden verder, Flat's bewering, dat Jenny Servoz, juist omdat zij zoo goed had weten te vertolken wat er omging in de Camille van *On ne badine pas*.., en met

niet minder talent de wrok van Jane de Simerose uit Dumas *l'Ami des femmes* had weten weer te geven, geheel voorbereid was voor een volkomen begrijpen en juist opvatten van een tragische figuur als Phèdre, haar derde debuutrol.

Misschien zou men van den schrijver van *Le roman de la Comedienne* kunnen zeggen wat hij zelf in een van zijn *Essais sur Balzac*[1] van Balzac's schepping, Daniel d'Arthez, beweert, dat een kunstenaar als deze zeker wel bestaat, maar als uitzondering, en dat de werkelijkheid er in den regel anders uitziet. 'Balzac a peint ce qui devait être: il n'a pas peint ce qui est, il a representé, ou plutôt, transporté dans le domaine de la fiction romanesque un rêve séduisant de sa puissante imagination.'

Maar zij het dan ook de roman van een comédienne, zooals men die slechts bij uitzondering ontmoet, welke Flat ons hier geeft, een roman bovendien zonder verrassende of boeiende intrige, de stelling, die de schrijver in dit boek ontwikkelt en met groote overtuiging verdedigt, is zeker de aandacht waard van wie over de dramatische kunst en haar vertolkers iets lezen willen, dat meer dan een vluchtigen indruk achterlaat.

J.N. VAN HALL.

1) Paul Flat. Essais sur Balzac. Paris E. Plon, Nourrit et Cie. 1893.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Vereenvoudigde spelling.

- Het kan niet bevreemden dat, in een tijdschrift waarin een tegenstander (wijlen prof. Cosijn) en een voorstander (prof. Van Helten) van de vereenvoudiging onzer spelling aan het woord zijn geweest, en welks redakcie in deze kwestie verdeeld is, plaats werd gegeven aan een opstel waarin een ‘getemperde vereenvoudiging’ wordt aanbevolen. In hoeverre er voor zulk een ‘tempering’ nog plaats is in de overwegingen van het hoofdbestuur der ‘Vereeniging tot vereenvoudiging van onze schrijftaal,’ zal wel spoedig blijken, wanneer in haar orgaan op dit artikel de aandacht zal worden gevestigd. Wie het genoegen heeft gehad Dr. Kollewijn over spelling te hooren spreken en debatteeren, mag verwachten dat hij, altijd volkomen slagvaardig, met deugdelijke argumenten, en tevens met smaak en praktischen zin, op de bezwaren en de tegenvoorstellen van den heer Hasselbach zal weten te antwoorden. Aan het hoofd van een schrikbewind zal, bij het lezen van zijn antwoord, - behalve misschien die kollega - vermoedelijk wel niemand denken.

In deze Aanteekening wensch ik iets te zeggen omtrent het denkbeeld, aan het slot van des heeren Hasselbach's opstel uitgesproken, betreffende een voorstel tot vereenvoudiging, òf door taalgeleerden bij de Regeering in te dienen, òf (door de benoeming eener Staatscommissie) door de Regeering zelve uit te lokken. Aan dit laatste denkbeeld moet, meen ik, verreweg de voorkeur worden gegeven. Een ‘zelfstandig voorstel’ door de ‘Hasselbachers’ gedaan, en dat evenzeer tegen de ‘Kollewijnianen’ als tegen de aanhangers van De Vries en Te Winkel gericht zou zijn, zou

voor de Regeering slechts een reden te meer wezen om bij haar 'neutraliteit' in dezen te volharden. Werd, daarentegen, door de Regeering aan eene Commissie de opdracht gegeven om de kwestie der vereenvoudiging te bestudeeren en praktische maatregelen voor te stellen, dan zou de beweging een vastheid krijgen die zij nu mist en zouden de schoolautoriteiten minder aarzelend staan tegenover hervormingen waarvan door zeer velen het wenschelijke wordt erkend. In Frankrijk is dit geschied. De hoogleeraar Brunot heeft meer gedaan dan, zooals de heer Hasselbach meedeelt, een Open brief schrijven aan den Minister van Onderwijs en Schoone Kunsten om op de benoeming van zulk een commissie aan te dringen. Hij is zelf Rapporteur van de door den minister benoemde Staatscommissie geweest en heeft een buitengewoon belangrijk rapport over deze zaak opgesteld, dat men o.a. in de *Revue de Paris* van 1 en 15 November heeft kunnen lezen.

Voor het geven van zulk een opdracht aan een Staatscommissie schijnt mij onze tegenwoordige Minister van Binnenlandsche Zaken de aangewezen man. Immers heeft dit lid der Regeering, bij de jongste debatten over de Staatsbegrooting, verklaard, dat hij persoonlijk 'niet onsympathiek aan de beweging gezind is', heeft hij verder, bij die gelegenheid, ook deze woorden gesproken: 'Ik begrijp dat het in den geest des tijds ligt dat er komt een vereenvoudigde spelling', en heeft hij, eindelijk, erkennend dat de vereenvoudiging hem 'wat vreemd voorkomt', dat hij aan de vervanging van *c* door *s*, van *ee* door *e* en van *oo* door *o* 'nog moet gewennen', op die woorden deze laten volgen: 'doch dit is geen argument'. Met die laatste verklaring heeft hij aan de meeste, de zoogenaamde 'esthetische', tegenstanders hun voornaamste argument ontnomen.

Tot leden van zulk eene Staatscommissie wenscht de heer Hasselbach bovenal taalgeleerden, hoogleeraren, benoemd te zien.

Natuurlijk zullen de mannen die met de geschiedenis onzer taal door-en-door vertrouwd zijn, die dus ook de variacies der spelling hebben bestudeerd, hun stem moeten laten hooren. Maar naast hen zullen letterkundigen moeten optreden, mannen wien de zorg voor de esthetika der taal het best is toevertrouwd; deze zullen het sterkst gevoelen dat hun kunst werkt met klanken, niet met letters; daarbij zullen zij toch ook voor het schriftbeeld niet on-

verschillig zijn. Bovenal zullen onderwijsmannen moeten worden geraadpleegd, die uit ervaring weten hoezeer het taalonderwijs door een onredelijke, of ook maar door een gekompliceerde spelling wordt belemmerd, hoeveel beter het taalgevoel bij de kinderen zal kunnen worden ontwikkeld wanneer het gesproken, niet het geschreven woord, als het voornaamste, het levend element der taal, wordt aangeprezen. En eindelijk zullen ook de boekdrukkers niet mogen worden voorbijgegaan, die de ekonomische zijde van het vraagstuk het duidelijkst kunnen uiteenzetten, en die belang hebben bij eene beslissing waardoor vastheid en, zooveel mogelijk, éénheid van spelling wordt bevorderd. In Frankrijk zijn deze laatste niet officiëel geraadpleegd geworden. Een der meest intelligente vertegenwoordigers van het vak, de heer Georges Protat, te Mâcon, die voor veel Parijsche uitgevers drukt, heeft onlangs in een ernstig en geestig betoog,[1)] het standpunt der boekdrukkers in deze kwestie uitvoerig en duidelijk uiteengezet.

De spellingkwestie is een kwestie van toilet, meer niet. Evenmin als het karakter van een mensch bepaald wordt door de hoogte waarop een vest is uitgesneden of door het aantal stroken van een japon, evenmin wordt het karakter eener taal veredeld door de spelling van een woord met *sch* voor *s*, of verlaagd wanneer die *ch* wordt weggelaten. Wanneer de spelling-debatten niets anders uitrichtten dan der menschen begrip van taal klaarder en zuiverder te maken, hun te doen inzien dat de taal s p r a a k is, niet s c h r i f t , dan reeds zouden ze niet vruchteloos wezen.

Maar een toiletkwestie kan beteekenis krijgen. Ze krijgt die ongetwijfeld, zoodra een mode wordt gehandhaafd die niet meer past bij de veranderde smaak, bij de meer moderne inrichting van het leven, of wier waarde uit een hygiënisch en een ekonomisch oogpunt sterk kan worden betwist.

Intusschen, in die gevallen regelt de zaak gemakkelijk zich zelve. Er worden proeven genomen met nieuwe modes. Blijken deze tegelijk praktisch, gezond en smaakvol te zijn, dan is het oog spoedig aan de nieuwe vormen gewend en na eenigen tijd is het juist de oude kleeding die de smaad moet dragen waarmeê eerst de nieuwe begroet werd.

1) In het *Bulletin des Imprimeurs de France*.

De toiletkwestie krijgt nog meer beteekenis, wanneer het de kleeding geldt van een groote groep van personen; zij wordt een kwestie van gewicht, wanneer het gaat om de uniform van het leger. Bij den slag van Elandslaagte, in het begin van den Boerenoorlog, vochten Harer Majesteits 'Hooglanders' in hun mooie schotsche rokjes meê. Zij moesten een berg beklimmen die overal met prikkeldraad was afgezet. De Boeren schoten goed, en weldra zag men heel wat doode en gewonde 'Hooglanders' allerongelukkigst bengelen aan de draden waarin hun rokjes waren blijven haken. Korten tijd daarna werden ook deze Engelsche soldaten in de bekende khakipakjes gestoken.

Aangezien het nu, wel niet absoluut noodig, maar toch zeer wenschelijk is, al ware het alleen ter wille der letterzetters en der korrektoren, dat in de spelling eener taal de meest-mogelijke eenheid tot stand kome, zoo is het spelling-vraagstuk (in haar wezen een eenvoudige t o i l e t -kwestie) toch eigenlijk een kwestie van u n i f o r m .

En aangezien door zeer veel onderwijsmannen, op degelijke paedagogische gronden, de ouderwetsche uniform als onpraktisch, belemmerend, kwellend zelfs, wordt veroordeeld, - in het rapport van prof. Brunot wordt het tegenwoordig onderwijs in spelling 'un supplice pour les enfants' genoemd, - zoo is er, meen ik, alle reden voor een minister die ook aan het hoofd staat van ons nationaal onderwijs, om het vraagstuk der spelling in studie te nemen en, is hij van de wenschelijkheid eener hervorming overtuigd, praktische maatregelen tot vereenvoudiging voor te stellen.

Blijkens hetgeen de minister, in zijn bovenaangehaalde rede, meedeelde omtrent de akte-examens der onderwijzers, is er reeds een beperkt 'tolerancie-edikt' door hem uitgevaardigd. Maar, als ik wel begrijp, geldt dit wel voor het proefwerk der kandidaten, maar niet voor den arbeid der onderwijzers op de school. Daar zullen zij trouw de spelling van De Vries en Te Winkel, mitsgaders de regels dier spelling en de regels der geslachten, hebben te onderwijzen en de vereenvoudigde spelling, als onoorbaar, hebben te verbannen. Met d i e 'tolerancie' wordt dus het onderwijs nog weinig gebaat

Wat dit onderwijs in spelling betreft, zoo vermeld ik, ten slotte, twee radikale methoden, die ik onlangs hoorde aanprijzen.

De eerste is van een Franschman. Leer de kinderen lezen en zuiver spreken, maar laat het eigenlijk onderwijs in spelling achterwege. Geef dit laatste enkel en alleen aan de letterzetters en de korrektoren der boekdrukkerijen. Door het boek en door de krant zal de kennis der spelling van zelf zich verbreiden. Wie veel leest zal, door de dagelijksche ervaring van zijn oog, spel-wijs worden, wie niet of weinig leest zal, als hij schrijft, spelfouten maken. Van zijn omgeving hangt het af of hij zich daarmee zal blameeren, en dus zal trachten zijn gebrek te overwinnen, of niet.

De tweede is van een Duitscher. Leer de kinderen de zuivere uitspraak hunner moedertaal met behulp van het fonetisch schrift. Schrijf daarna op het bord hetzelfde woord volgens de officiëele spelling, maar maak hierbij gebruik van drie kleuren van krijt. Teeken met wit krijt de letters die de juiste teekens zijn der uitspraak, met blauw krijt de letters die de uitspraak niet geheel nauwkeurig weergeven, met rood krijt de geheel-en-al overtollige letters. Laat de kinderen de witte letters leeren liefhebben, de blauwe met wat toegevendheid aanzien, om de roode hartelijk lachen. Het voorwerp van hun spotternij zullen ze niet licht vergeten.

Zoo krijgen ze, tegelijk, een zuivere uitspraak van hun taal en leeren, volgens ‘de spot-methode’, de spelling er bij.

A.G.v.H.

Buitenlandsch overzicht.

23 Januari 1907.

Men begint zich zoowat overal, het meest in Europa, bezig te houden met de aanstaande Haagsche Conferentie. Moge de Vrede, die schichtige en schuchtere godin, zich niet van streek laten brengen door zooveel drukte en zooveel gepraat! De eerste betooging die ter harer eere en onder haar patronaat op touw werd gezet, werd al heel spoedig door een verschrikkelijken oorlog gevolgd. Reden genoeg om de goede voornemens der politici te ontmoedigen, indien ze nog bijgeloovig waren. Maar dat ongelukkig precedent heeft hun vertrouwen niet doen wankelen. En reeds zijn de besprekingen begonnen, reeds zijn de voorloopige onderhandelingen aan den gang, reeds worden de hoofdsteden van Europa doorkruist door missionnarissen met de voorbereidende werkzaamheden belast. Kort geleden was het Mr. Stead, de journalist-diplomaat, die beurtelings de warme vriend en de moedige tegenstander van Cecil Rhodes geweest is; thans is het professor de Martens, de Russische Staatsraad, door den Tsaar belast met het raadplegen der Regeeringen van Duitschland, Oostenrijk, Engeland en Frankrijk over den definitieven vorm die aan het programma der Conferentie behoort te worden gegeven.

Ik zal mij zorgvuldig onthouden van misplaatste ongerustheid en ijdele voorspellingen. Maar hoe is het mogelijk niet getroffen te worden door de meeningsverschillen, ware konflikten, en door de pers-campagnes, die de nadering van het aanstaand internationaal congres heeft te voorschijn geroepen? Engeland, zegt men, is vast besloten om aan de vertegenwoordigers der mogendheden een voorstel te onderwerpen dat de strekking heeft de krijgstoerustingen te beperken. Mr. Stead, die onlangs te Parijs was, bevindt zich thans te Rome en zal weldra Berlijn bezoeken: hij

maakt geen geheim van de opdracht die Sir Henry Campbell Bannerman en Lord Edward Grey hem, zeer wezenlijk, zij het dan ook niet officiëel, hebben gegeven. Evenals deze staatslieden, is Mr. Stead van oordeel dat de vraagstukken betreffende de oorlogs-kontrabande, het recht der onzijdige mogendheden, de nieuwe vernielings-werktuigen, voorzeker belangrijk zijn en wel waard dat er over gedebatteerd wordt. Maar, dit zijn dan toch alle problemen die het bestaan van een konflikt onderstellen. Zou men zich niet eens flinkweg op een ander standpunt kunnen plaatsen, een andere hypotheze vooropstellen, die van den vrede? Zou men de mogendheden niet kunnen overhalen om voortaan, op hun staatsbegrooting, naast de verbazend hooge cijfers bestemd voor krijgstoerustingen te land en ter zee, een klein sommetje uit te trekken bestemd tot het verbreiden van vredelievende denkbeelden? Dit zou het punt van uitgang wezen; maar, logisch, zou deze koncessie een andere met zich brengen; wordt een vredesbudget in het leven geroepen, dan moet het oorlogs-budget noodzakelijk worden beperkt; en hier begint de moeielijkheid. Dat het initiatief voor zulk een voorstel uitgaat van Engeland, lijkt verdacht; dat Engeland voor zijn denkbeeld steun heeft gevonden bij Frankrijk, bij Italië, en misschien bij de Vereenigde Staten, acht men zeer onrustbarend. Sints eenigen tijd heeft Duitschland de gewoonte aangenomen om elke overeenstemming tusschen de andere landen te beschouwen als een coalitie gericht tegen zijn eigen macht en bestemd om het te isoleeren. Wel zou er voor Duitschland een middel wezen om niet alléén te staan: het zou zich slechts hebben te voegen naar de meening der anderen. Maar dit middel valt niet in zijn smaak. En daarom ziet men tegenonderhandelingen opdagen, zoowel van den kant der mogendheden die door het Drievoudig Verbond met het Duitsche Rijk nauw vereenigd zijn, als van de zijde van Rusland. Men zal niet veel moeite hebben laatstgenoemde mogendheid te doen inzien dat, zoo kort na de vernieling van haar vloot, het oogenblik voor haar niet gekomen is om verbintenissen aan te gaan die strekken om haar nieuwe weermiddelen in te krimpen; en dit zal Duitschland vrijheid geven om zijn eigen krijgstoerustingen voort te zetten. Het hartelijk onthaal dat te Berlijn aan den afgezant van den Tsaar, professor de Martens, ten deel valt, stemt tot nadenken.

In ernst, de Vredesconferentie volgt al te snel op den Russisch-Japanschen oorlog; en, aan den anderen kant, staat zij te dicht bij de Conferentie van Algeciras. Het schijnt wel dat de Duitschers op de vredelievende voorstellen der Engelschen willen antwoorden met het beroemde woord van Bismarck: 'De oorlogen zijn niet afgeschaft, maar de inzet is verdubbeld.' En daarom willen ze niet dat men hun zal beletten hun eigen inzet-vermogen te versterken.

Het is merkwaardig hoe, in den laatsten tijd, steeds meer een groepeering der Europeesche natiën op den voorgrond treedt die men geneigd zou zijn filozofisch te noemen, indien dit woord niet een weinig pretentieus was. Het liberaal en anti-klerikaal parlementarisme snoert de banden enger samen die de westersche mogendheden, Engeland, Frankrijk, Italië en Spanje, met elkaar verbinden. Tegenover die aanhoudende, progressieve, steeds veld winnende beweging, staan de twee groote keizerrijken, dat van Duitschland en dat van Rusland, zich zelf zoo goed mogelijk beschermend, zooveel ze maar kunnen de beginselen verdedigend van het goddelijk recht en de absolute, persoonlijke regeering. Prins Bülow had niet heelemaal ongelijk toen hij den 13en December, den dag waarop de Rijksdag werd ontbonden, 'een zwenking der geschiedenis' noemde. De aanstaande verkiezingen, zoowel die voor de Russische Doema als die voor den Duitschen Rijksdag, wijzen misschien reeds op de richting, waarin de geschiedenis welhaast haar draai nemen zal.

Toen Minister Stolypine, zwichtend voor den aandrang van den Tsaar, het gezag aanvaardde, den 21en Juli 1906, kondigde hij zijn voornemen aan om zijn geheele politiek ondergeschikt te maken aan, al zijn handelingen te richten op, ééu doel: de voorbereiding der nieuwe vergadering. Zijn programma luidde aldus: de verkiezing mogelijk te maken van een tweede Doema, die niet de kiemen in zich zal dragen van een onvermijdelijke ontbinding en wier streven, tot op zekere hoogte, zal zijn overeen te brengen met dat der Regeering. Dit programma was heel verstandig: het kwam er maar op aan het uit te voeren. In die uitvoering nu - men kan het nu reeds gerust verklaren - is Stolypine volstrekt niet geslaagd. Hij is begonnen met, zonder omslag, de 'kadetten' op zij te zetten, om rechts te zoeken naar een konservatieve meerderheid, die het onmogelijk was te vinden. En nadat

hij, aldus, met de partijen der linkerzijde heeft gebroken, ontmoedigt hij het interessante streven van een gematigde groep, die der ‘renovisten’ of voorstanders van een ‘vreedzame vernieuwing’. Wel weigert hij niet aan de ‘renovisten’ wat hij aan de ‘hervormers’ geweigerd had: het recht van club-vorming, van propaganda en van vergadering. Maar hij verbiedt hun elk samengaan met andere partijen, elke poging om zich met deze te verstaan. De gevolgen van deze ruwe en onhandige taktiek zijn gemakkelijk te voorzien: de tweede Doema zal, evenals de eerste, misschien meer nog dan deze, een centrale groep missen, een partij waarmêe het mogelijk zou zijn te regeeren. Tusschen de reformatorische begeerten der regeering, die onbetwistbaar zijn, en die der vergadering, zal niet de minste overeenstemming bestaan; en dit zal het sukses van beide twijfelachtig maken. De eerste operaties der stemming bevestigen volkomen alle berekeningen die men, zonder veel moeite trouwens, heeft kunnen maken; de 5e Maart zal de onbuigzame politiek van Minister Stolypine niet in 't gelijk stellen.

In Duitschland is de strijd voor goed aangebonden tusschen het persoonlijke regeerstelsel - keizerlijk absolutisme of bureaukratische willekeur - aan den eenen kant, en, aan den anderen, het streven van sommige partijen naar een wezenlijk parlementair régime. Tegenover de verantwoordelijkheid van den rijkskanselier hebben de afgevaardigden van het centrum en van de sociaaldemokratie hun eigen verantwoordelijkheid gesteld, en door deze hebben zij hun weigering gedekt om te stemmen voor de koloniale kredieten die de regeering had aangevraagd. Er is wel, in dat alles, een deel omstandigheden en toeval. Ik voor mij twijfel er niet aan of met nog een paar koncessies meer zou de kanselier het centrum hebben ontwapend en zou hij, dank diens geweldigen steun, de autoritaire staatkunde der regeering bij voortduring hebben doen zegevieren. Maar... het toeval dient nu eenmaal de partijen en brengt de denkbeelden vooruit. Toen eenmaal de Rijksdag was ontbonden, had de openbare meening de koloniale kwestie vergeten - waarom ze zich, trouwens, nooit bijzonder had bekommerd - en dacht ze nog enkel aan de parlementaire kwestie, die door de oppositie-partijen handig op den voorgrond was geschoven.

In het begin van den verkiezingsstrijd viel op te merken, dat het centrum en de sociaal-democratie, getrouw aan hun taktiek

en krachtig door hun organisatie, het terrein der discussie steeds meer verbreedden en het den omvang gaven dien het tegenwoordig heeft. De partijen die aan de regeering trouw waren gebleven verwachtten van haar een zekere leiding, en daar deze op zich liet wachten, aarzelden zij en verloren ze tijd. Men voelde wel dat men zich tegen de katholieken en de socialisten moest vereenigen; maar hoe zou men dit doen zonder buiten de grenzen te treden waarbinnen de meest bekrompene partikularistische politiek hier elke partij gevangen houdt? Konden de konservatieven de hand reiken aan de liberalen? Zouden de verschillende liberale frakties zelve een terrein vinden waarop ze zich met elkaar konden verstaan?

Eindelijk besloot de regeering tusschen beide te komen. Zij deed het, officiëel, door de stem van den kanselier en door die van Dernburg, den direkteur der koloniale afdeeling. Prins von Bülow wees, eerst in een brief, daarna in een redevoering, op het gevaar dat het Duitsche keizerrijk liep door de tyrannie van het centrum en van de sociaal-democratie. Dernburg betoogde het nut, de noodzakelijkheid zelfs, voor Duitschland, van een koloniaal rijk. En men was van oordeel dat dit alles niets te maken had met de verkiezingen.

Intusschen zocht de regeering, ter zelfder tijd, langs meer geheime wegen, het terrein voor te bereiden. Twee middelen lagen onder haar bereik; tusschen die twee heeft zij niet gekozen: zij heeft ze, achtereenvolgens, beide beproefd. Het eerste middel bestond in een onderlinge vereeniging der liberale en der konservatieve groepen; die vereeniging is, in het algemeen, niet tot stand gekomen. Een tweede middel bestond in het verdeelen van het centrum; men heeft het beproefd. Men heeft getracht tegenover het weerspannige katholieke centrum een nationaal-katholieke partij te plaatsen, die, tegelijkertijd, de konfessioneele belangen en die der regeering was toegedaan. Het is tot dusverre niet gebleken dat deze poging bijzonder geslaagd is.

Heeft men nu te verwachten dat de verkiezingen van 25 Januari aan den Rijksdag een meerderheid zullen geven, vast besloten om hardnekkig de parlementaire rechten en prerogatieven op te eischen? Voorzeker niet. Zoover is Duitschland nog niet gekomen. Vooreerst - wanneer men de socialisten er buiten laat, die door het

partijverband en de partij-discipline worden meêgetrokken - zijn er tal van streken waar de kiezers zich niet laten leiden door algemeene denkbeelden, maar door plaatselijke belangen, en het resultaat van dergelijke berekeningen is niet van te voren vast te stellen. Aan den anderen kant staat der regeering, in weerwil van het vroeger gebeurde, de weg altijd nog open tot onderhandelingen met het centrum; en deze partij, die in hooge mate praktisch is, zou wel spoedig haar parlementaire geloofsbelijdenis hebben vergeten, indien men haar den prijs van haar onmisbare medewerking had toegestopt. Eindelijk, de burger-partijen zijn, in Duitschland, niet liberaal in den zin dien wij aan dat woord hechten. Behalve in het geval van overdreven eischen of van ergerlijke schandalen, verdragen zij heel goed het régime van het absolutisme en van de demokratie en zijn zij niet eens gesteld op parlementaire rechten, die men regelmatig en gestreng zou moeten uitoefenen om wezenlijk weerstand te kunnen bieden aan het persoonlijk régime. Om zich hiervan te overtuigen, behoeft men slechts een zitting van den Rijksdag bij te wonen, behoeft men slechts na te denken over het handgebaar, nu eens driftig, dan eens slap, maar altijd uiterst hooghartig, waarmeê de kanselier de afgevaardigden op hun plaats, of ook wel.... aan de deur zet.

Neen, de aanstaande verkiezingen zullen het parlementarisme evenmin in Duitschland als in Rusland invoeren. Intusschen moet men erkennen dat de jongste krisis - door afschuwelijke wreedheden in een der beide rijken, door een zeer duidelijk, ofschoon vredelievend konflikt in het andere - de gevaren van het absolutisme en de nadeelen der bureaucratie sterk heeft doen uitkomen. Voorzeker zal er, in Rusland, nog lang worden gemoord; nog lang zal men, in Duitschland, met de hamerslagen van het gezag klaargemaakte begrootingsposten in de hoofden der afgevaardigden weten in te drijven. Maar de protesten die daartegen opgaan, hoe onmachtig ook, zijn daarom nog niet ijdel, wanneer, binnenslands, de propaganda van eenige groote partijen en, buitenslands, het voorbeeld van eenige groote natiën zich er meê belasten dat verzet voortdurend te onderhouden en zijn uitdrukking telkens te herhalen.

M.P.

Bibliographie.

Anthologie des poètes francais contemporains, 1866-1906, par G. Walch. Tome deuxième. Paris. Ch. Delagrave - Leyde. A.W. Sijthoff.

In Emile Verhaeren, die ons in de afgeloopen maand het genot van zijn kunst en van zijn persoon heeft geschonken, hebben wij den zeldzamen man kunnenbewonderen, die niet dit of dat is, ‘und Poet dazu’, maar de echte, onvervalschte dichter, in zijn volkomen oprechten eenvoud en zijn fiere kunst. Als een dichter, die niet als dichter poseert, las hij ons zijn verzen, als schepte hij den frisschen teug zoo voor ons uit de bron; eenvoudig, zonder aangeleerde dictie, rustig gezeten, met in de linkerhand het boek of het handschrift, terwijl de rechterhand, spontaan, een gebaar even aangaf ... Zulk een dichter hoort eigenlijk niet in een Anthologie, al toont de heer Walch, die zijn boek samenstelde eer nog *La multiple splendeur* verschenen was, hoezeer hij Verhaeren waardeert door hem, gastvrij, de ruimte van niet minder dan 16 bladzijden te gunnen.

Nog onder den indruk verkeerend van Verhaeren's hooge kunst, is men maar half in de stemming om de dichtproeven van zeventig andere mannen en vrouwen te genieten, en loopt men gevaar van onbillijk te zijn tegenover den samensteller van deze Anthologie, die toch met een bewonderenswaardige zorg en verbazende terreinkennis ook weder dit tweede deel van zijn verzameling heeft in orde gebracht. Van Stéphane Mallarmé tot den Vicomte de Guerne leeren wij hier zingende vogels van diverse pluimage kennen, onder welke ‘des poètes morts jeunes à qui l'homme survit’ als Jules Lemaître en Paul Haag, een herbergier-dichter als Paul Harel, een indertijd overschat en thans vrijwel vergeten dichter als Maurice Rollinat, de pionniers van het ‘Vers libre’: Gustave Kahn, Jules Laforgue e.a. Kent iemand, zij 't ook slechts bij naam, Gabriel, duc de Rarécourt de la Vallée, duc et marquis de Pimodan? Zoo niet, dan kan men hier met enkele producten van de grafelijke en markgrafelijke muze kennismaken.

Hier en daar zou men bij de biografische aanteekeningen een vraagteeken willen zetten: zoo bij de uitspraak, ‘Edouard Schuré, qui compte parmi les meilleurs poètes de l'heure présente’. Maar zulk een kritiek is eigenlijk wat al te gemakkelijk, en, daarmee voortgaande, zou men zich ondankbaar toonen tegenover den man die in dit handige bundeltje zooveel moois voor ons bijeenbracht, en daarom voor zijn arbeid aanspraak mag maken op een onbetwist succes.

Verzen.

I.
Ghazel.

Wat heb ik gedaan met mijn leven,
  o Ziel! mijn Ziel?
- Ik heb er mijn lied van geweven,
  o Ziel! mijn Ziel!
Al lag ik gevangen, gebonden, in lijdensgrot,
'k Heb lied toch en liefde gegeven,
  o Ziel! mijn Ziel!
En wáarom nu vond ik geen vrede, maar droeve en moe,
Als Eva, uit Eden verdreven,
  o Ziel! mijn Ziel!
Zie 'k óm naar verlorene droomen van lang voorheen,
Als zij, naar verlorene dreven,
  o Ziel! mijn Ziel?
- En wáarom nu zien mij uw oogen verwijtend aan?
Moet ík voor uw oogen nu beven,
  o Ziel! mijn Ziel?
Gij weet hoe naar vrijheid en schoonheid en leve' in licht
Mijn zingende jonkheid wou streven,
  o Ziel! mijn Ziel!
En heb ik gefaald, wijl te zwak was mijn tooverlied,
Wil, edel, mijn zonde vergeven,
  o Ziel! mijn Ziel!
En lichten mij óp in uw armen, in hoog azuur,
Om bóven het leven te zweven,
  o Ziel! mijn Ziel!

II.
Een droom.

Ik droom en weet, ik droom - nu wil ik blijven,
Geloken de oogen, héel bewegingloos.
Dan zal mijn droom tot heugenis beklijven.
Erinnering is weelde voor altoos.

O lieve droom! ik voel mijn hand verstijven,
Die grijpt naar u, gelijk een vlinder broos.
Ik voel, als water, vèr u henendrijven,
Ontblaadren voel 'k u als een rijpe roos.

'k Wou niet het stofgoud van uw vleuglen wrijven,
O lieve droom! alleen bewondre' een poos,
Dan, eerbiedvol, een lied van schoonheid schrijven.
God! mag ik niet? - zijt ge op uw droomkind boos?

III.
Nu wil ik warm....

Nu wil ik warm fluweelen voorhang schuiven
Tusschen mijn ziel en droeve schemering
En weven rond me een heilige' aura-kring,
Waar 'k veilig los kan laten ál mijn duiven
En nachtegalen van erinnering.
O zie' de palmen groene handen wuiven,
Als vreemde vlammen goud-chrysanthen kruiven!
O vult de kamer met uw zoet gezing!

Laat me even nu de godehoon vergeten,
Die sloot mijn ziel in kwellend lijfsgevang,
Der menschen liefde schriel mij toegemeten,
Mijn edel strevend doch zoo wreed verlang
Naar 't eeuwig leve'-en-dood-mysterie-weten.
Bevrij' mijn ziel met zaligenden zang!

IV.
Kinder-lijkwagen.

De doodewagen, zwart met zilvren engelkoppen,
Waar 't lichte kistje in ligt, zoo zwaar van moedertranen,
Rijdt, onder grijze lucht, door gele herrefstlanen,
Bepaereld met geween van lijze regendroppen.

Mee weent mijn weemoed, doch, als bleeke vingren, manen,
Aan druipend ruiteglas, de dropplen, die er kloppen:
- 'U werd de rouw bespaard om doode liefdeknoppen.
Wil thans uw leege woon, o vrouw! gezegend wanen.'

O kleine droeve koets, in 't bleeke regentreuren!
Ga zacht, bevracht met wreed-geknakte moederdroomen.
De klamme wind durft, bang, geen doodeklacht te neuren,
Doch laat meewarig 't welke loover nederloomen,
Gevlekt en ros en geel van rijpe vruchtenkleuren
En vult de grijze lucht met murwe sterve-aromen.

V.
In de laan.

De peinzend-grijze October-schemering
Liet bleeke neevlen slepen over 't woud,
Verfletsend dof het leste loovergoud,
Dat, klam en slap, al moe te sterven hing.

In de oude laan, mijn weeën wél vertrouwd,
Zag 'k dalen haar, wie de aarde al lang ontving,
Den heuvel àf, wijl de adem mij verging
Van schrik-in-vreugde - ik had zoo bang gerouwd.

Ik wilde roepen, doch mijn stem bezweek.
Ik wilde wenken, doch mijn hand hing lam -
Tot plots mijn droom in 't ijle zwijgend week.

Toen sprong ik óp, liep ìn de laan - een lam
Blaat zoo naar moeder - en ik zocht en keek
En beefde en bad en wachtte of Zij niet kwam.

VI.
Doodendans.

De dag was weenend gevloden
En ik bleef in den schemer alleen. -
Daar zag ik mijn bleeke dooden,
Die stonden rondom mij heen.

- O zusterken! laten we dansen!
De dooden, die dansen zoo licht.
- O broeder! ik kán niet dansen,
Te bleek is uw aangezicht.

- O hoor je niet lokke' in de verte
Die wiegende wilde muziek?
- O broeder! te zwaar is mijn herte,
Dat maakt mij zoo moede en zoo ziek.

Maar hij lichtte mij óp in zijn armen,
Als een machtige wervelwind.
En ik kon er zijn grafkoû niet warmen
En ik rilde als een duizelend kind.

En rondom, de handen gestrengeld,
In slepende weemoed-cadans,
In licht van verleden verengeld,
Daar dansten mijn dooden hun dans.

En ik plukte, om te laven mijn dooden,
Mij het bevende hart uit de borst
En ik wierp 't als een vrucht aan mijn dooden
En zij leschten er mede hun dorst.

O zij dronken het leeg als een beker,
Als een beker vol purperen wijn.
En ik werd er al kouder en bleeker,
Maar ik danste - en mijn boezem deê pijn.

En daar wierp, met een lach, mij mijn herte
Een der dooden - ik weet niet wie. -
En áldoor zong, in de verte,
Die wiegende walsmelodie.

VII.
Van 't vagevuur.

- O zuster! mijn zusterken! ween zoo niet
Om haar, die ons beiden alleenig liet.

- O zuster! mijn hart is als lood zoo zwaar.
Ik wou dat ik lag op de doodebaar.

- Neen, zuster, mijn zusterken, schrei zoo niet!
Gedenk nu dat Moeder ook mij verliet.

- O zuster! mijn zuster, mijn hart is droef.
Ik wou dat de graver mijn graf al groef.

- Neen, zuster, mijn zusterken! wanhoop niet!
Wij dragen wel samen ons bang verdriet.

- O zuster! haar ziel was zóo klaar, zóo puur,
Zou lang zij wel branden in Vagevuur?

- O zusterken! branden een kleenen tijd
Bezaligt de ziel wel voor de Eeuwigheid.

- O zuster! mijn zuster! maar leed is wrang,
Een stonde van lijden lijkt eeuwen lang.

- O vrees niet! vertrouw op den Heiland en kniel
En bidden wij saam voor haar lijdende ziel.

- O zuster! ik kan 't niet meer dragen alleen!
Aanhoor dan waarom ik zoo klaag en ween.

Ik ontmoette mijn lief in de bloeiende wei
En de vogelen zongen: - ‘Hoe zoet is de Mei!’

En hij kuste mij zóo dat ik duizelde en stout
Geleidde mijn lief mij naar 't suizelend woud.

En hij vleide verleidlijk met teedere stem
En ik plukte de rozen der weelde met hem.

- O verloren! verloren! geschonden uw eer!
Bezoedeld door zonde! geen jonkvrouw meer!

- O zuster! mijn zuster, neen, schrei zoo niet!
Ge weet nog het droefst van mijn lijden niet.

O ik liefde mijn lief en mijn lief bleef mij trouw
En hij wou met zijn ring mij wel nemen tot vrouw.

Doch mijn lief werd verslagen bij donker, in 't woud
En nu sleep ik mijn dagen - zóo jong en zóo oud.

O mijn lief lag zóo bleek en zóo rood was het mos,
Op de plek van ons heimelijk kozen, in 't bosch.

En ik vreesde de vloek van mijn Moeder - en zweeg,
Maar ik brandde van schaamt' wen zij zoet tot mij neeg.

O haar liefde, die had ik als water van noô,
En ik loog door mijn zwijgen, voor waarheid te bloô.

En ik beef, als nu Moeder mijn lieveke ontmoet,
Dat zijn blos haar verraaadt wat zij niet heeft vermoed.

- Ach! arme! hij boet wel zijn minnelust
In de vlammen van 't Vuur, dat wordt nimmer gebluscht.

- O dan wilde ik wel dalen in 't hart der hel!
O dan bluschte ik met tranen de vlammen wel!

O met kussen dan laafde ik zijn hemeldorst
En mijn lijf waar een schild voor zijn lelieëborst.

Doch om teedere zonde van liefdespel
Zou toch God hem niet doemen tot diepste hel.

Neen, hij ziet al, gezuiverd in Loutervuur,
Van den Hemel vol zaligen blauwen 't azuur.

Doch zijn liefde, die zal, om mij nooit te verraân,
Hem een mantel van vlammen voor de oogen slaan.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Zuid-Afrika, een land voor blanken of voor zwarten?

Om den lezer reeds dadelijk wegwijs te maken over de richting die ik zal inslaan, wil ik beginnen met een korte toelichting tot den titel dien ik aan mijn opstel gaf.

Zuid-Afrika is een land waar een blank ras woont *naast* een gekleurd ras, de Kaffers; d.w.z. dat de blanken ten opzichte van de inlanders *niet* de positie innemen die wij bij voorbeeld hebben in den Indischen archipel. Wij zijn in Indië ingedrongen handelaars, die zich van het oppergezag hebben meester gemaakt, en die, boven de inlanders staande, daar slechts aanwezig zijn als personen welke er tijdelijk vertoeven, om, na zoo mogelijk fortuin gemaakt te hebben, weer naar het vaderland terug te keeren.

In Zuid-Afrika is de verhouding een andere. Dat 'naast' elkaar wonen heeft de beteekenis dat de twee rassen beiden in dat Zuid-Afrika hun vaderland hebben, dat zij er beiden hopen te blijven, ook zonder dat ze zich vermengen.

De vraag die ik behandelen zal, is nu deze:

Zijn er verschijnselen, die wijzen op de mogelijkheid dat een van die beide rasssen door het andere wordt verdrongen? Ik wil er ook nog dadelijk bijvoegen, dat ik niet bedoel een verdringing met de wapens in de hand, maar een verdringing in economischen en socialen zin.

Dat vraagstuk is voor de Zuid-Afrikanen niet nieuw. In de tweede helft van de 19de eeuw heeft het steeds meer en meer bezorgdheid gewekt. Voor de buitenstaanders, in Europa, was het minder duidelijk zichtbaar hoe de toestanden

in Zuid-Afrika zich langzamerhand vervormden, en toen de strijd tusschen Boer en Brit alle aandacht opslorpte, verloor men de Kafferkwestie bijna geheel uit het oog.

Maar thans zijn de stofwolken, door dien strijd opgejaagd, weer neergedaald, en het tafereel dat Zuid-Afrika nu te zien geeft, toont aan dat de Kafferkwestie een veel ernstiger karakter heeft gekregen dan zij ooit vroeger had.

Toen Sir Arthur Lawley, als aftredend luitenant-gouverneur van Transvaal, in November 1905 aan een feestmaal te Johannesburg zijn afscheidsrede hield, zei hij o.a. het volgende: ‘De naturellen zijn een goed element, wanneer ze goed gevormd worden; zoo niet, dan zijn ze een krachtige bedreiging voor geheel Zuid-Afrika. Let op die kwestie, want het is het grootste vraagstuk dat gij onder oogen hebt te zien.’

* * *

Ik noemde zooeven alleen de Kaffers bij naam. Er zijn echter ook andere naturellen[1] in Zuid-Afrika. Allereerst de Bosjesmannen en de Hottentotten. Maar als men van den strijd tusschen het blanke en het zwarte ras in Zuid-Afrika spreekt, dan denkt men niet aan hen. Zij spelen in dien strijd, ten minste nu, een zeer ondergeschikte rol.

Want zoowel de Bosjesmannen als de Hottentotten hebben ondervonden, dat de aanraking met de hooggeroemde Europeesche beschaving voor andere volken een vloek kan worden; dat die beschaving de uitwerking kan hebben van een verkillenden wind, die een heel ras letterlijk doet ineenschrompelen en afsterven. Wat met de Azteken in Midden-Amerika, met de Indianen in Noord-Amerika, met de Australische wilden in Australië is gebeurd, dat zelfde heeft in Zuid-Afrika plaats gehad met de Bosjesmannen en de Hottentotten, zij 't ook bij ieder op een afzonderlijke manier.

Voor de Bosjesmannen, die tot de allerlaagst staande menschenrassen behoorden, die geen ander bestaansmiddel kenden

1) Ik gebruik hier het Boerenwoord: ‘naturel’, dat hetzelfde begrip aanduidt als het Engelsche ‘native’ en dat in Zuid-Afrika in sommige opzichten een andere beteekenis heeft dan ons woord ‘inlander’.

dan de jacht, en door hun uiterst geringe denkkracht volslagen onvatbaar waren voor Europeesche beschaving, - voor hen was een maatschappij van Blanken een omgeving waarin ze met geen mogelijkheid konden leven. Ze weken terug. Maar de Blanken drongen hen aldoor verder, maakten hun jachtvelden steeds kleiner. En de Bosjesmannen, die door hun eenzaam zwerversleven toch reeds in ieder ander mensch, zelfs in hun eigen rasgenooten, een vijand zagen, beschouwden den Blanke als den ergste van allen. Uit wraak stalen ze zijn vee, of schoten ze hem van uit een hinderlaag neer met hun gevaarlijke vergiftige pijlen. Het gevolg was onvermijdelijk. Ze werden uitgeroeid als gevaarlijke wilde dieren. Dat gebeurde voornamelijk een eeuw na de komst der Blanken, in de tweede helft der 18de eeuw. Uit die dagen dagteekenen ook de eerste Boerenkommando's, die toen vreeslijk onder de Bosjesmannen hebben huisgehouden. Uit de oude kronieken van Graaff Reinet in de Kaapkolonie blijkt, dat, alleen in die omgeving, van 1786 tot 1794, dus in acht jaar, meer dan 200 personen door de Bosjesmannen werden vermoord, maar dat de kommando's er op hun drijfjachten ongeveer 2500 neerlegden. Natuurlijk ontkwam nog altijd een groot deel aan die uitroeiing. Maar toch slonk hun aantal voortdurend, moesten ze aldoor verder terug; en men moet nu in de woestijnlanden van Groot Namaqualand en de Kalahari gaan om daar nog eenige tienduizenden Bosjesmannen te vinden. Leutwein schat in zijn werk *Elf Jahre Gouverneur in Deutsch-Südwestafrika* hun aantal op 30 à 40,000, maar met inbegrip der Bergdamara's. Een halve eeuw geleden waren er nog vrij veel in de Drakensbergen en de Malutibergen, en langs de oevers der Oranje-rivier in het Noord-Westen der Kaapkolonie. Nu is er in die bergen niet één meer, en zijn er langs de Oranje-rivier en in de Kaap-kolonie slechts enkelen, een paar duizend samen misschien.

Voor het rassenvraagstuk komen zij dus niet in aanmerking.

Hooger in ontwikkeling, maar toch nog zeer laag stonden de Hottentotten, die een stam-organisatie met hoofden bezaten en veeteelt kenden. Maar landbouw kenden ze niet, en zij stonden te laag om zich in een omgeving van Blanken thuis te gevoelen. Ook zij weken terug, maar niet zonder strijd. In de eerste vijftig jaar, nadat de Oost-Indische com-

pagnie zich in 1652 aan de Tafelbaai vestigde, kwamen er herhaaldelijk oorlogen met de Hottentotstammen in de buurt voor.

Toen echter hebben zij ondervonden, dat er in het gevolg der blanken nog andere machten meetrekken, onzichtbare machten, maar vreeslijker dan hun geweren, - de ziekten. In 1713 kwamen voor het eerst de pokken in Zuid-Afrika. Groot was het aantal slachtoffers onder de Blanken, maar onder de Hottentotten was de sterfte zóó verschrikkelijk, dat heele kralen verdwenen zonder één vertegenwoordiger na te laten, en dat er van de stammen, die Van Riebeek en zijn opvolgers hadden gekend, na dien tijd geen enkele maal in de stukken gesproken wordt. Wat er van was overgebleven, sloot zich aan bij enkele stammen die verder in het binnenland vertoefden. Maar in 1755 kwam er een tweede pokkenepidemie, die ook al de binnenlandsche stammen aantastte. En na dien tijd bestond er geen Hottentotvraagstuk meer. Ze waren als onafhankelijk, strijdbaar ras verdwenen, want de overgeblevenen zochten meestal dienst bij de Boeren of bij de O.I. Compagnie; en sedert zijn ze meest allen dienstbaar gebleven.

Het aantal Hottentotten, dat in de dagen van Van Riebeek in de Kaap-kolonie woonde, wordt door Dr. Fritsch in een werk over de Ethnologie der inboorlingen van Zuid-Afrika geschat op 150.000. Blijkens de volkstelling van 1891 was dat aantal toen gedaald tot 45,000, en daaronder zijn ook nog meegeteld een aanzienlijk aantal personen van gemengd bloed, bij wie echter het Hottentot-type overwegend was. De meeste Hottentotten hebben thans zelfs hun taal verloren en spreken Kaap-Hollandsch.

Alleen in Duitsch Z.-W. Afrika, in Groot Namaqualand, leven Hottentottenstammen die nog levenskracht bezitten, zooals de Duitschers tot hun schade ervaren hebben. Maar terwijl hun aantal daar in het begin der 19de eeuw op 50,000 geschat werd, zijn er nu nog slechts een 15 à 20,000, het schattingscijfer door Leutwein opgemaakt naar de meedeelingen van de inboorlingen. Die vermindering is een gevolg van stammenoorlogen, besmettelijke ziekten en den onvermijdelijken factor van onze beschaving: den drank.

Dan is er nog een groep naturellen, de Cape boys of Kaapsche jongens, afstammelingen van het zeldzame rassenallegaartje, dat de O.I. Compagnie als slaven invoerde,

voornamelijk van Java, Ceylon, Madagascar en Mozambique, en dat bovendien een sterke vermenging onderging met Hottentot-bloed. Zij zijn vrij talrijk, vooral in de Kaapkolonie, en zijn meestal als knechts in dienst; maar hun positie is niet van dien aard, dat men ten opzichte van hen zou kunnen spreken van een zelfstandigen rassenstrijd met de Blanken. Eerst wanneer door andere invloeden de rassenstrijd in een bedenkelijke periode komt, zal de aanwezigheid van zooveel Kaapsche jongens in de door Blanken bewoonde Westelijke provincies misschien aanleiding tot moeilijkheden geven.

In Natal heeft men dan nog een bevolking van Indische koelies, die als werkkracht voor de plantages zijn ingevoerd in de tweede helft der 19de eeuw, en die ook veel zorg verwekken; maar dat blijft van lokaal belang.

Als men van het rassenvraagstuk in Zuid-Afrika spreekt, denkt men voornamelijk aan de K a f f e r s .

* * *

Ook de Kaffers hebben den invloed van de aanraking met het blanke ras ondervonden, maar héél anders dan de Bosjesmannen en de Hottentotten. Want het feit dat de oorsprong is van alle verschijnselen, die ik zal behandelen, is dit: dat de Kaffers door hun aanraking met de Blanken *niet* ondergaan; dat ze in weerwil van die aanraking, en voor een groot deel juist tengevolge daarvan! reusachtig in aantal toenemen. Terwijl bijvoorbeeld in 1891 het aantal naturellen in de Kaapkolonie ruim 1 millioen bedroeg (met inbegrip der andere gekleurde rassen) was dat cijfer in 1904 gestegen tot 1,424,000. En in Natal met Zoeloe-land steeg in dezelfde periode het aantal van 628,000 tot 904,000,[1] dus een vermeerdering in tien jaar van bijna 45 pct.

Toch hebben op die Kaffers even goed de nadeelige invloeden van de blanke beschaving ingewerkt. Maar hoe

1) Deze cijfers zijn ontleend aan het verslag van de *South-African Native Affairs Commission* (1903-1905), waaruit ik later nog herhaaldelijk gegevens zal putten. Het verslag werd in Engeland uitgegeven als parlementair stuk in 1905, onder No. Cd. 2399.

noodlottig voor hen de gevolgen ook zijn geweest en nog zijn van: drankmisbruik, ziekte, grootere vatbaarheid voor ziekte door de Europeesche kleederdracht, het verdwijnen van hun stamtucht, en den demoraliseerenden invloed van de laagste blanke klassen, - ze groeien tegen die verdrukking in met een voortplantingskracht waarvan weinig andere voorbeelden zijn.

Ja, er is nog een dergelijk geval: dat van de negers in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, en in tal van opzichten staat men in Zuid-Afrika voor dezelfde moeilijkheden als daar ginds in de Vereenigde Staten, waar men ook niet weet wat men beginnen moet met dien onverteerbaren, steeds groeienden zwarten klomp, te midden van een blanke organisatie, waarmee hij zich wel nooit zal amalgameeren.

Maar bij veel overeenkomst is er toch ook veel verschil. In de Vereenigde Staten worden de afstammelingen der negerslaven nog altijd beschouwd, zoo al niet wettelijk dan toch in-der-daad, als een soort paria's. In Zuid-Afrika daarentegen zijn Blanken en Kaffers veeleer te beschouwen als buren, zij het ook dat het eene ras een voogdij uitoefent over het andere.

De Kaffers zijn n.l., evenals de Blanken, indringers in Zuid-Afrika. Ze kwamen uit het Noorden, uit Midden-Afrika, en waren wel waarschijnlijk reeds vóór het begin onzer jaartelling de Zambesi overgetrokken, maar kwamen eerst eenige eeuwen geleden over de Limpopo. In 1500, toen de Portugeezen zich in O. Afrika vestigden, waren ze nog niet verder dan de Umtavuma rivier. Maar ze trokken langs de Oostkust steeds Zuidelijker. En toen de Blanken van uit de Tafelbaai zich steeds verder Oostelijk uitbreidden, stuitten de beide rassen in de 18de eeuw op elkaar bij de Visch- en de Keirivier. En het is zeker wel zeer veel zeggend, dat nu nòg die rivieren de grens vormen tusschen het blanke en het zwarte gedeelte van de Kaapkolonie.

In tegenstelling met de werkelijk leelijke Bosjesmannen en Hottentotten, zijn de Kaffers een prachtig menschenras, krachtig gebouwd, en geestelijk ook ver boven die anderen staande, al moeten ze nog als barbaren beschouwd worden vergeleken bij, bijvoorbeeld, de Javanen. Toen de Blanken met hen in aanraking kwamen, kenden ze echter reeds behalve veeteelt

ook landbouw, wisten ze zelfs ijzer te smelten en er bijlen en assagaai-punten van te maken. Maar overigens beteekende hun industrieele ontwikkeling heel weinig, en werd het intellect van de mannen voornamelijk gescherpt op jacht en oorlog. Ronduit gezegd, waren de mannen lui; als er niet te jagen of te vechten viel, dan hielden ze heel veel van buurvisites maken, lange gesprekken houden, enz. En intusschen werd de arbeid thuis en ook die op het land gedaan door de vrouwen.

Hun rijkdom bestond uit runderen en vrouwen. Die combinatie is niet gezocht, want die twee begrippen kwamen op hetzelfde neer, in zoover een vrouw slechts verkregen kon worden door een geschenk in vee aan den vader der bruid. Huwelijken uit liefde waren er zeldzaam. Ze hadden veelwijverij, en bijgevolg kon iemand die veel runderen had zich veel vrouwen aanschaffen, die voor hem weer zooveel werkkrachten beteekenden. Het aantal vrouwen dat sommige hoofden bezaten was phenomenaal, vooral door de gewoonte om de vrouwen van hun vader bij diens overlijden over te nemen, behalve hun eigen moeder natuurlijk.

Schrijven kenden ze niet, maar ze hadden een mondeling wettenstelsel dat uitstekend voor hun maatschappij paste, vooral wat wij hun burgerlijk wetboek zouden noemen, de bepalingen over bezit en erfrecht. Bij het uitpluizen van een of ander ingewikkelde erfeniskwestie, - en die waren er heel veel door de veelwijverij, - toonden ze zich zeer scherpzinnig in het uithooren der getuigen.

Maar diezelfde menschen, die zoo verstandig een gewoon rechtsgeding konden leiden, werden afschuwelijke barbaren, zoodra de toovenaar er bij werd geroepen. Als het hoofd den toovenaar gelastte om den dader van een of ander misdrijf op te sporen, dan rilde het heele dorp. Want wee! den ongelukkige die, natuurlijk op goed geluk af, of met opzet, door den toovenaar werd aangewezen. Dan was er geen redden meer aan, dan was het of iedereen door een soort waanzin werd aangegrepen, en werd de beklaagde, vaak op de gruwelijkste wijze, gemarteld en ter dood gebracht.

Hun grondbezit was zuiver communaal, en hun regeeringsvorm was een patriarchaal stammenstelsel. Ze woonden in dorpen of kralen; iedere kraal stond onder een hoofd dat verantwoordelijk was voor de daden van de bewoners.

Eenige kralen vormden te samen een groep die men het best een *clan* zou kunnen noemen, en die onder een opperhoofd stond. En die *clans* vormden te samen weer een stam onder een groot-opperhoofd. In dat stammenstelsel lag ook een der oorzaken van hun voortdurend streven naar uitbreiding. De oudste zoon van de groote of eerste vrouw van een hoofd werd diens opvolger; en de oudste zoon van de tweede vrouw, of vrouw van de rechterhand, kreeg vaak een deel van den *clan* en trok daarmee weg om een nieuwen *clan* te vormen. Een stelsel dat dus veel lijkt op het uitzenden van nieuwe bijenzwermen door een ouden zwerm, met dit verschil, dat daar een koningin met haar volgelingen wegtrekt en dat het hier een koning was.

De hoofden waren wel machtig maar niet oppermachtig. Hun daden werden in de goede richting gehouden door de vergadering van de vertegenwoordigers van de families van hooger geboorte, - want ze hadden ook hun aristocratie, - de zg. raadslieden. En bovendien was er een sterke rem voor hun tyrannie gelegen in de vrees, dat hun onderdanen er den brui van zouden geven, en een naburigen vijandigen *clan* zouden gaan versterken. Over het algemeen was het bestuur dan ook gematigd.

Maar soms werd dat patriarchale stelsel op wonderbaarlijke wijze geheel opgeheven. Wanneer het hoofd een man was van groot militair genie, dan kreeg men vaak een zuiver militairen staat, aan het hoofd waarvan een tyran stond, die naar willekeur over het leven van zijn onderdanen kon beschikken. Dan werd zoo'n stam onder ontzettend bloedvergieten uitgebreid door overwinning en inlijving van andere stammen, en zoo kreeg men dan machtige legers, maar werden tevens reusachtige deelen van Zuid-Afrika volkomen verwoest. Van 1812 tot 1828 heeft bijvoorbeeld het Zoeloehoofd Tsjaka met zijn legers naar schatting een millioen Kaffers ter dood gebracht. Zijn broer en opvolger Dingaan zette dat werk voort. Het gebied van hun moorddadige plunderoorlogen was voornamelijk de streek ten Oosten van de Drakensbergen, in het tegenwoordige Natal. De overblijvenden der daar wonende kafferstammen vluchtten meerendeels naar de Kaapkolonie.

En terzelfder tijd ongeveer hield een andere Zoeloestam,

die der Matabele onder Moselekatse, op zoo mogelijk nog erger wijze huis in het gebied der latere republieken. Hoeveel menschen zij hebben ter dood gebracht is met geen mogelijkheid te schatten. Maar op een kaart in het werk van dr. Leyds, *De eerste annexatie van de Transvaal*, wordt door een stippellijn aangegeven welk gebied door hen tot 1834 bijna geheel ontvolkt was. Dat gebied omvat geheel Transvaal, een stuk van Rhodesia, het grootste deel van den Vrijstaat, en Basutoland!

Die feiten zijn van groote beteekenis geworden voor de verhouding van de Blanken en Zwarten in Zuid-Afrika. Want toen de Boeren uit de Kaapkolonie in 1835, '36 en '37 hun Grooten Trek volbrachten, zijn ze niet gaan wonen op veroverd gebied, maar hebben ze zich neergezet in een land dat letterlijk leeg was. Het gebied van Natal, dat hun door Dingaan werd afstaan, was grootendeels ontvolkt. Er waren slechts een 10.000 Kaffers overgebleven. En in dat van de latere republieken moesten ze wel veel vechten tegen de Matabele, maar die hoorden daar evenmin thuis, en hadden zich, toen de Boeren er kwamen, nog niet vast neergezet. Ze trokken nog steeds plunderend rond, de inheemsche Kaffers vermoordend en hun vee roovend; en eerst toen de Boeren hen na langen, langen strijd over de Limpopo hadden gedrongen, hebben ze zich daar neergezet in het tegenwoordige Rhodesia, waar ze zich tien jaar geleden nog zoo geducht hebben laten gelden tegen de Chartered Cy.

Het ‘leege’ land is echter niet uitsluitend blank land gebleven. Tegenwoordig wordt bijvoorbeeld Noord- en Oost Transvaal bijna geheel bewoond door Kaffers, en is Natal overwegend zwart. Maar men kan die Kaffers niet beschouwen als menschen, wier land door de Boeren veroverd is. Integendeel hebben zij zich neergezet en uitgebreid op grondgebied van de Boeren.

* * *

In groote trekken heb ik getracht een beeld te geven van de wijze waarop de Kaffers leefden, toen de Blanken met hen in aanraking kwamen. Maar ik moet hier dadelijk op laten volgen dat de toestand over het algemeen thans nog net zoo is.

Verreweg de meeste Kaffers verkeeren nog in denzelfden staat, en hebben uiterst weinig of in het geheel niets van onze beschaving overgenomen, en evenmin hun eigen beschaving verder ontwikkeld.

Maar wel zijn er door den invloed van de Blanken groote veranderingen aangebracht, en daarvan is wel een der voornaamste het breken van de macht der hoofden. De eer daarmee een begin te hebben gemaakt komt toe aan Sir George Grey, een der bekwaamste gouverneurs der Kaapkolonie, die daar in 1854 kwam. Hij maakte behendig gebruik van de hebzucht der hoofden, door hun een vaste maandelijksche toelage aan te bieden, mits ze daarvoor de inkomsten der boeten afstonden aan de regeering. Maar daarmee kwam ook een eind aan de rechtspraak van de hoofden; voortaan werd die geleid door Europeesche magistraten. Op dien weg is men voortgegaan, en thans is nog wel het stammenstelsel met hoofden aanwezig, maar het staat onder contrôle van de blanke regeering, die in alle kolonies de positie inneemt van groot-opperhoofd, of in ieder geval van het hoogste gezag in de Kaffermaatschappij.

Bovendien is er een eind gemaakt aan de onderlinge stammenoorlogen met hun verschrikkelijk bloedvergieten. Maar de opstand in Natal heeft in 1906 bewezen dat men nog niet aan het eind is van de lange reeks opstanden en oorlogen tegen de Blanken. Sedert 1779, toen de eerste Kafferoorlog plaats had, is het telkens, nu hier, dan daar opgevlamd. Wel werden de Blanken steeds overwinnaar, maar vaak slechts met ontzaglijke inspanning. De Kaffers heeten nu ontwapend, maar dat moet niet letterlijk opgevat worden.

Een tweede invloed van beteekenis is onze beschaving, maar we kunnen niet trotsch zijn op de resultaten. In het rapport van de *South African Native Affairs commission*, die was samengesteld uit vertegenwoordigers (allen Engelschen) van de Zuid Afrikaansche kolonies en die van 1903 tot 1905 is werkzaam geweest om te trachten een gemeenschappelijke Kafferpolitiek voor de verschillende kolonies te vinden, komt o.a. de volgende uitspraak voor (alinea 284):

‘Het moet blijkbaar worden aangenomen als een axioma dat aanraking met wat wij gewoon zijn te beschouwen als beschaving, op primitieve rassen een demoraliseerenden invloed

heeft als eerste uitwerking. Het is duidelijk dat de naturel jaar op jaar bekend wordt met nieuwe vormen van sexueele onzedelijkheid, onmatigheid en oneerlijkheid, en dat zijn natuurlijke neiging tot navolging, zijn viriliteit en zijn ontsnapping aan de invloeden van huis en stam, een te geschikten bodem vormen voor aankweeking van de verworven ondeugden.'

Die uitspraak staat onder het hoofdstuk 'Christendom en zeden', en het is ook waar dat de invloed van onze beschaving zeer nauw verband houdt met het Christendom, tengevolge van het werk der zendelingen, - in Zuid Afrika in het bijzonder van dat der Engelsche zendelingen. De geheele 19de eeuw door is er door hen met eerbiedwekkenden ijver en zelfopoffering onder de Kaffers gewerkt, en er zijn nu ook een aanzienlijk aantal Christenen. Maar de vrees is niet ongegrond dat het Christendom er bij dezen maar dunnetjes opzit. Zij zullen nu wel niet meer doen als hun bekeerde voorvaderen, die in den tijd van de eerste zendelingen zich in hun beste karossen tooiden om naar de godsdienstoefening te gaan, en dan verklaarden dat ze naar 'den dans' gingen, maar de meesten hebben van de christelijke zedeleer een zeer vaag of geheel verkeerd begrip.

Herhaaldelijk heb ik in Zuid Afrika, zoowel door Boeren als door Engelsche colonials, hooren verklaren, dat ze geen Christenkaffer in dienst wilden hebben, en een 'rauwen' Kaffer prefereerden, d.w.z. een die kersversch uit de Kafferdistricten komt. Ik las ergens, als uitspraak van een mijnmagnaat, de bewering aangehaald: 'Vóór de Kaffer van hemel en hel hoorde, was hij een goed soort mensch, maar sedert men hem van het bestaan dier plaatsen heeft verteld, heeft hij een besliste neiging om naar de hel te gaan.'

De oorzaak daarvan is ook wel aan te toonen. Voor een gewonen Kaffer wordt de standaard van deugd, zijn zedelijkheidsbegrip, gevormd door de trouw aan zijn stam, aan zijn hoofd. Het heil van zijn stam gaat vóór alles, daarvoor offert hij zijn individueele neigingen op, en die drijfveer is een krachtige factor om hem in het goede spoor te houden. Maar nu komt de zendeling, en leert hem als christelijk beginsel dat alle menschen gelijk zijn voor God; dat hij zich

zijn waarde als mensch bewust mag zijn, enz. Maar wat is de gevolgtrekking die de Kaffer er uit maakt? Dat hij het er nu eens van kan nemen! Hij verliest de leidende kracht die hem voor veel buitensporigheden behoedde, en hij krijgt er niets voor in de plaats, want de zedelijksheidsbeginselen die voor een Christen liggen in dat erkennen van de individueele waarde van den mensch, gaan voor hem verloren. Hij ziet alleen de voordeelen en niet de verplichtingen, en wanneer hij dan in de groote steden met de laagste rangen van de Blanken in aanraking komt, dan neemt hij hun ondeugden in zich op met de gretigheid van een spons. Hij is alleen niet zoo gemakkelijk weer droog te knijpen.

Toch beveelt de Commissie voor Naturellenzaken het Christendom aan als een groot element voor de beschaving der naturellen. Ze heeft daarbij vooral het oog op de zendelingenscholen, en het moet ook gezegd worden, dat voor Kafferkinderen, die van jongs aan onder den invloed der zendelingen staan, de nadeelige uitwerking van het Christendom en van onze beschaving geringer is.

Maar de resultaten zijn niet schitterend. Carlyle wilde dat wij niet de zegeningen van onze beschaving gratis zouden brengen aan menschen, die geen deel hebben gehad in de verwerving er van. Het is echter de groote vraag of het wel mogelijk is dat te doen. De Kaffers leveren een sprekend voorbeeld van het verschijnsel, dat een onbeschaafd volk, verstandelijk zelfs tamelijk begaafd, niet in één, en ook niet in twee of drie geslachten tot een hoog peil kan worden opgevoerd; dat het ontwikkelingsproces uiterst langzaam gaat.

Ook die Kafferkinderen zijn geen blad wit papier waarop men kan schrijven wat men wil.

‘Op zendelingenscholen,’ zoo zegt M'Call Theal, de bekende geschiedschrijver van Zuid Afrika (*Het begin der Zuid Afrikaansche geschiedenis* blz. 112), ‘worden kinderen aangetroffen die gelijken tred houden met die van blanke ouders, in sommige opzichten zijn ze zelfs hun meerderen. Een Kafferkind kan, als het werkt ontbloot van alle hulp van buiten, zich op veel vroeger leeftijd middelen van bestaan verschaffen dan een Europeesch kind. Maar terwijl een Europeesch kind zijn krachten nog ontwikkelt, bemerkt men dat een Kafferkind niet in staat is tot verderen vooruitgang. Zijn verstand is

traag geworden en hij vertoont een beslisten afkeer, zoo niet onmacht, om nog iets meer te leeren. De groei van zijn geest, die eerst zooveel beloofde, is opgehouden juist daar, waar de geest van den Europeaan zijn grootste kracht begint te toonen.'

Op dezen door M'Call Theal aangegeven regel zijn echter uitzonderingen, en zelfs vrij veel. Ik bedoel nu niet de Kaffers die door onoordeelkundigen als jongen naar Europa werden gestuurd, en hier een volledig Europeesche opvoeding kregen. Hier leek het dan werkelijk wel wat, maar, in Zuid-Afrika teruggekeerd, vervielen die Kaffers bijna zonder uitzondering weer tot het ergste barbarisme. Ik bedoel de Kaffers die in Zuid-Afrika zijn opgeleid, en daarvan die, welke later als godsdienstpredikers, onderwijzers van lagere scholen, klerken en tolken, zich deden kennen als ernstige, verstandige mannen. Er zijn zelfs enkele, ik meen drie Kafferbladen, waarvan het voornaamste staat onder zekeren Tengo Jabavu, een Kaffer uit de Kaapkolonie, die begrip van politiek toont te bezitten. Het aantal van die ontwikkelde Kaffers is zeer klein, vergeleken met het totaal, maar neemt toe, en zal nog grooter worden als het onderwijs algemeen wordt, wat nu nog heelemaal niet het geval is. Toen door de Naturellen-Commissie in haar rapport werd aangedrongen op beter onderwijs, en op vestiging van een centrale inrichting van hooger onderwijs voor Kaffers, werd in de laatste week van 1905 te Lovedale een vergadering gehouden van 160 ontwikkelde Kaffers uit verschillende deelen van Zuid-Afrika; daar werd door hen besloten aan te vragen het groote zendingsgesticht te Lovedale aan te wijzen als zulk een soort universiteit, en werden plannen beraamd voor het bijeenbrengen van het benoodigde geld.

Thans kunnen geen Kafferkinderen op de middelbare en hoogere scholen voor Blanken toegang krijgen, en het bleek dat sommige Kaffers hun kinderen zonden naar de negercolleges in de Vereenigde Staten. Er bestaat trouwens ook in ander opzicht voeling tusschen de Negers in Amerika en de Kaffers in Z.-Afrika, o.a. in de Ethiopische beweging, d.i. het streven om de Kafferkerken af te scheiden van die der Blanken.

De geheele onderwijskwestie lijkt veel op die der Negers

in Amerika. Ook daar heeft men een groote domme massa, die zeer laag staat en daarboven een aantal zeer ontwikkelde individuën. Gaan in Zuid-Afrika de plannen voor uitbreiding van het Kaffer-onderwijs door, dan zal men daar voor dezelfde moeilijkheid komen welke nu in de Vereenigde Staten bestaat bij het benoemen van beambten. Ik kan het me voorstellen, dat een Kaffer of een Neger geestelijk en zedelijk aan alle vereischten voldoet die voor een of ander ambt gesteld kunnen worden, en dat het toch door den rassenhaat practisch onuitvoerbaar is, een Zwarte als ambtenaar boven de Blanken te stellen. En die rassenhaat dreigt in Zuid-Afrika veel erger te worden dan hij nu is, omdat door een andere kwestie, door iets dat men een gevaar voor de Blanken moet noemen, de strijd verscherpt wordt.

* * *

Dat gevaar is gelegen in de ontzettende toeneming van het aantal Kaffers en daardoor in het grondbezit.

Zoolang de Kaffers nog onder elkaar konden doen wat ze wilden, zorgden de voortdurende stammenoorlogen er voor, dat het aantal niet te sterk toenam. En aan den anderen kant was de veelwijverij het natuurlijke middel om de gapingen spoedig aan te vullen en het ras voor uitsterving te behoeden. Maar sedert de Blanken zich met hen zijn gaan bemoeien en een eind maakten aan de stammenoorlogen, worden de Kaffers niet meer bij duizenden neergespiest door de assagaaien van hun rasgenooten. En daar zij een van de vruchtbaarste menschenrassen der wereld zijn, zou dat alleen reeds voldoende wezen om hun aantal sterk te doen toenemen. Maar bovendien werkt de productie-machine van de veelwijverij nog altijd maar door, alsof er nog altijd gapingen van den oorlog waren aan te vullen. De polygamie vermindert wel wat, maar is nog altijd sterk genoeg om de toeneming van de Kaffers te doen lijken op die van konijnen.

Tegenover die Kaffers staat een blanke bevolking die verreweg de minderheid vormt. De volgende cijfers uit het commissie-rapport geven daarvan een beeld:

	Europeanen.	**Naturellen.**
Kaapkolonie	579.000	1.424.000
Natal en Zoeloeland	97.000	904.000
Transvaal en Swaziland	300.000	1.030.000
Oranjekolonie	143.000	235.000
Z. Rhodesia	12.000	591.000
Basutoland	895	347.000
Bechuanaland	1000	119.000
Globaal Totaal[1)]	1.133.000	4.650.000

Men zal zeggen dat de verhouding in Indië nog erger is. Maar ik herhaal dat de rassen daar in een heel andere positie tot elkaar staan.

Men dient voorts onderscheid te maken tusschen de Blanken in Zuid-Afrika. Ze moeten verdeeld worden in: 1e de Boeren, 2e de mijnbevolking en 3e de handelaars, in de groote steden en de Kafferdistricten, die van de behoeften der beide eerste klassen en van die der Kaffers leven. Een eigen industrieele klasse kent men er bijna niet. Het is een van de vele merkwaardigheden van dat exceptioneele land, dat bijna alle gemaakte artikelen er worden ingevoerd.

Maar nu zal moeten worden toegegeven, dat, als men spreekt van Zuid-Afrika als permanent blank land, daarvoor de mijnbevolking weinig in aanmerking komt. Zoodra de goud- en diamantvelden uitgeput zijn, zal zij verdwijnen. Trouwens nu reeds gaat een groot deel van de opbrengst der mijnen naar de aandeelhouders in Europa, welk deel dus niet in aanmerking komt voor de versterking van het blanke ras in Zuid-Afrika. En de handelaars moeten beschouwd als behoorend tot het gevolg der Blanken, uitgezonderd natuurlijk het vrij groote getal dat met de Kaffers handel drijft. Maar ook die laatste rubriek geeft nog niet het karakter van blank land aan Zuid-Afrika. Dat karakter wordt er aan gegeven louter door de inheemsche boeren.

En zij zijn het juist die het meest den last ondervinden van de alles overheerschende l a n d k w e s t i e .

1) Zooals men uit dit lijstje ziet laat ik N. Rhodesia en Duitsch Zuid West Afrika hier buiten beschouwing. Ze zijn trouwens geheel een ‘Zwartmansland’, en er is weinig uitzicht dat men daar ooit van een ‘blank’ land zal kunnen spreken.

Zuid-Afrika is een enorm uitgestrekt land, en het klinkt op het eerste gehoor daarom zonderling, dat er daar sprake van kan zijn dat de menschen elkaar van den grond zouden verdringen. Maar ten eerste gaan er ontzaglijke streken af, die men niet anders kan beschouwen dan als onbewoonbaar woestijnland. En wat de rest betreft is de regenval zoo schaarsch, zijn de plagen zooveel in aantal, levert de grond zoo weinig voedsel op voor de runderen en schapen, dat er een veel en veel grooter gebied noodig is om een gezin te onderhouden dan in Europa.

Nu is het Boerenras in Zuid-Afrika ook zeer vruchtbaar, al kan het in dat opzicht ook niet tegen het Kafferras op. De talrijke zoons van de Boeren hadden, als ze volwassen waren, behoefte aan een eigen ‘plaats’, en al waren ook speciale oorzaken de aanleiding tot den Grooten Trek, de behoefte aan grond moet toch mede beschouwd worden als een van de materieele oorzaken van de ook later aanwezig gebleven zucht tot trekken, waardoor de Boeren het groote pionierwerk in Zuid-Afrika hebben volbracht. Het komt overeen met de uitzending van nieuwe zwermen door een Kafferstam.

Waar van twee kanten tegelijk de bevolking zich op die wijze uitbreidde, was het eind onvermijdelijk. De betrekkelijk weinige voor landbouw en veeteelt geschikte grond raakt bezet. Tal van Boerenzoons worden reeds iets anders dan boer, en de kafferdistricten zijn voor een groot deel letterlijk overbevolkt.

Zooals ik reeds zei, is de gewone vorm van het grondbezit der Kaffers communaal. - Terloops zij hier melding gemaakt van het stelsel van individueele pacht, in de Kaapkolonie, belichaamd in de Glen Greywet. Het doel is de overbevolkte districten te ontlasten, en tevens den Kaffer tot meer ijver aan te sporen, door hem direct belang te geven bij de opbrengst van zijn grond. De resultaten der wet worden zeer geroemd, maar de toepassing geschiedt nog slechts op kleine schaal. En ten opzichte van de algemeene kwestie van de verdeeling van het land tusschen de beide rassen zal ze eerder het gebied der Kaffers uitbreiden dan inkrimpen.

In iedere kolonie zijn bepaalde landstreken voor de Kaffers aangewezen, z.g. reserves of locaties, in den trant van de

Indianenreserves in de Vereenigde Staten, maar met dit kapitale verschil, dat daar de reserves telkens weer kleiner worden door de toelating van Blanken, terwijl in Zuid-Afrika juist het omgekeerde plaats heeft.

Want die volle Kafferdistricten, waar maar aldoor jonge Kaffertjes bijkwamen, liepen over. En zoo heeft men thans den toestand gekregen, dat van de 4.650.000 Kaffers slechts 2.450.000 op de reserves wonen. (Commissieverslag, alinea 206 en annexure No. 7.) De rest, d.i. ruim 2 millioen, woont dus als 't ware in het gebied dat het eene millioen Blanken bestemd had voor zichzelf.

Ten deele wonen die ‘uitgevloeide’ Kaffers op grond dien zij gekocht hebben. Want zij hebben een aanzienlijke koopkracht. Individueel zijn ze wel niet rijk, maar hun communale beginselen hebben hun geleerd om botje bij botje te leggen, en zoo zijn er bijvoorbeeld in Transvaal 259.962 morgen land particulier eigendom van Kaffers, welke gronden bijna alle zijn gekocht door onderlinge inschrijving van de leden van een stam, en nu bewoond worden door stammen of gedeelten van stammen. En in Natal zijn, behalve enkele gevallen zelfs van individueelen aankoop, ook tal van plaatsen gekocht door formeele syndicaten of vennootschappen van Kaffers.

Het andere deel van die Kaffers buiten de reserves, woont op particuliere plaatsen toebehoorend aan Blanken, of op kroonlanden. Sommigen van hen zijn in dienst van den Boeren-eigenaar, maar de meesten zijn geheel onafhankelijk en betalen pacht, op kroonlanden aan de regeering, en anders aan den eigenaar, die in heel veel gevallen elders woont, maar er een goed zaakje in ziet zijn grond te verhuren aan Kaffers.

Die allerlaatste vorm van land bewonen, het z.g. *squatting*, is een van de meest zorgwekkende verschijnselen van de uitbreiding der Kaffers. De commissie voor Naturellenzaken dringt er dan ook op aan dat *squatting* te beperken. Maar ze erkent dat de verwijdering dier Kaffers van de gronden waarop ze zonder regeeringsmachtiging wonen, slechts zeer langzaam kan geschieden, en niet dan na zorgvuldige overweging van de vraag, of de opwonenden elders werk en een levensbestaan kunnen vinden. Het is zelfs de vraag of dat verwijderen ooit mogelijk zal zijn. Zoowel in Transvaal als in Natal bestaan reeds wetten, waarbij getracht werd te verbieden dat

Kaffers op particuliere plaatsen wonen zonder bij den eigenaar werkelijk als knecht in dienst te zijn. Maar de Commissie verklaart van beide wetten dat ze een doode letter zijn. In Transvaal is bijvoorbeeld het aantal Kaffer-families dat op een particuliere plaats mag wonen beperkt tot vijf. Maar in de Noordelijke en Oostelijke districten vindt men op tal van particuliere plaatsen formeele Kafferlocaties.

Die verspreiding van Kafferkralen tusschen de Blanken heeft nog een andere beteekenis dan alleen als voorbeeld van opdringing. De Boeren hebben een mooi zuiver Hollandsch woord, n.l. ‘uitwonen’. Vroeger gebeurde het wel, dat Boeren zich plaatsen aanschaften in de buurt van een Kafferstammetje, en dat zij daardoor alleen reeds zulke omstandigheden. in wezen riepen, dat de Kaffers het raadzaam vonden ‘pad te gêe.’ Maar dat ‘uitwonen’ werkt ook andersom. Een buurt, dicht bewoond door Kaffers, is een omgeving waar een blanke Boer het op den duur niet uithoudt.

Al die dingen bij elkaar maken het begrijpelijk, dat de vraag is opgekomen, of men de Kaffers nu maar steeds vrij moet laten in den aankoop van grond. De bepalingen daarover zijn nu zeer uiteenloopend. In de Kaapkolonie, in Rhodesia en Natal kan het land buiten de reserves worden gehuurd of gekocht zonder onderscheid van ras; in de Oranjekolonie kan geen land worden gehuurd of gekocht door naturellen; in Transvaal kunnen zij land koopen, mits ze dat *in trust* overdragen aan een regeeringsambtenaar. Basutoland is geheel te beschouwen als een Kafferreserve waar geen Blanke land kan krijgen.

De Commissie voor Naturellenzaken heeft deze kwestie ernstig onderzocht. Ze wijst er op dat het voor de Blanken verboden is land te koopen in de districten aangewezen voor de Kaffers, en dat in de steden reeds het beginsel van scheiding der rassen wordt toegepast. En dan laat ze een beschouwing (Commissieverslag alinea's 191, 192, 193) volgen, die ik hier in haar geheel vertaal, omdat ze wel het beste bewijs is voor hetgeen ik wil aantoonen:

‘Het is een feit, dat er, zeg 25 jaar geleden, betrekkelijk weinig naturellen landeigenaars waren in de Kaapkolonie en Natal, waar zij nu in aanzienlijk getal aanwezig zijn. De koopkracht, zoo noodig door collectieve methode, is thans

hooger dan zij vroeger was. Bovendien is er thans een duidelijk streven onder de naturellen aanwezig, om land te bezitten, welk streven niet wordt tegengewerkt door een afkeerigheid van Europeesche eigenaars om er afstand van te doen, zoolang de verkoopers niet verplicht zijn zelf in de buurt te wonen.

Als dit proces voortgaat, terwijl terzelfder tijd de Europeanen door voorschriften worden uitgesloten van het koopen van land in naturellen-gebieden, is het onvermijdelijk, dat binnen niet langen tijd de hoeveelheid land, door naturellen bewoond, ongewenscht zal worden uitgebreid. De loonen en verdiensten van de naturellen zijn hooger dan ze waren, hun behoeften zijn gering, en hun noodige uitgaven klein. Ze zullen land koopen boven de marktwaarde die het anders zou hebben, daar hun gewoonten en levensstandaard hen in staat stellen te leven op land, waarop het voor Europeanen onmogelijk is op kleine schaal te boeren. Er zullen vele administratieve en sociale moeielijkheden ontstaan door de vermeerdering van het aantal naturellen-eenheden (*units)*, verspreid te midden van een blanke bevolking, en het bezit van het land met hen deelend op gelijke voorwaarden. Zulk een toestand moet van zelf de gevoelens van rassen-vooroordeel en -haat verscherpen, met ongelukkige gevolgen. Het zal veel moeilijker zijn de absoluut noodzakelijke politieke en sociale onderscheiding te bewaren wanneer de toeneming van een gemengde land-bevolking niet wordt tegengegaan.

De Commissie is bijna eenstemmig tot de conclusie gekomen, dat het noodig is om wat beschouwd wordt als het belang van de Europeanen van dit land, te beveiligen, maar dat daarbij de deur niet geheel gesloten moet worden voor het verkrijgen van land door vooruitstrevende personen onder de naturellen, die het verdienen, en heeft als volgt besloten:

1°. dat aankoop van grond door naturellen voortaan zal beperkt worden tot sommige gebieden, bij de wet aan te wijzen;

2°. dat landaankoop die kan leiden tot communale of collectieve of stammen-bezetting of -bewoning door naturellen, niet zal worden geoorloofd.'

Die beginselen voor het koopen van grond zouden ook moeten gelden voor het huren van grond door naturellen.

En in aansluiting hiermee dient ook nog een andere aanbeveling van de Commissie te worden genoemd, n.l. om het land, aangewezen voor reserves, bij de wet vast te stellen met het doel een eind te maken (*with a view to finality*) aan de verdere verschaffing van land voor naturellen. (Commissieverslag, alinea 207.)

Voor een Commissie, die in andere opzichten zooveel aanbevelingen doet voor ontwikkeling van de Kafferbevolking, en die zelfs aandringt op het bevorderen van individueele pacht ter geleidelijke vervanging van het communaal bezit, is het wel een kras besluit, om een voorstel te doen, dat den Kaffer tracht te belemmeren in een van zijn voornaamste levensvoorwaarden.

Dat woord 'tracht' is hier op zijn plaats. Want na hetgeen ik reeds meedeelde, zal het geen nader betoog behoeven dat men wel een *finality* kan maken aan het schenken van land voor nieuwe Kafferreserves, maar dat men door de wet geen *finality* maakt aan de uitbreiding der Kaffers, die nu reeds voor de helft buiten de reserves wonen. Het voorstel van de Commissie is zelfs reeds een terugwijken der Blanken. De nu geldende kooprechten der Kaffers kunnen niet worden ongedaan gemaakt, en door de vaststelling van gebieden buiten de reserves waar de Kaffers mogen koopen en huren, maakt men die streken ook tot reserves. De Blanken zullen het daar niet kunnen houden.

En dan over eenige jaren, als de Kafferbevolking weer met zooveel duizenden en duizenden is toegenomen, zal dan het uitvloeien in het blanke gebied niet opnieuw plaats hebben? De Commissie erkent zelf, dat het zeer moeielijk zal zijn het *squatting*, het ongeoorloofd wonen op particuliere plaatsen van Blanken, doeltreffend tegen te gaan, wat trouwens in Transvaal en Natal reeds is gebleken. De vrees is daarom niet ongegrond, dat men heel spoedig weer door denzelfden zwarten vloed zal worden bedreigd. Koning Kanoet heeft het al bewezen, dat men een opkomenden vloed niet door een bevel of wet tegenhoudt.

De sterkste dam tegen den Kaffervloed zal zijn een e c o n o m i s c h k r a c h t i g e B o e r e n b e v o l k i n g . En daarmee is het op het oogenblik niet gunstig gesteld, èn door den oorlog èn door de plagen. De Boeren hebben het hard te verantwoorden.

Tegenover de tien plagen van Egypte kan Zuid-Afrika er minstens een dozijn stellen: roest en andere ziekten in het koren, die herhaaldelijk den graanoogst doen mislukken; de druifluis in de wingerden, waardoor de wijnbouw in het Westen der Kaapkolonie jarenlang letterlijk verlamd werd; groote plagen van insecten in de vruchtenkweekerijen, ieder jaar een ander insect, en dan, als er eens geen insecten zijn, een storm die alle vruchten van de boomen slingert; sprinkhanen-zwermen die in één dag een heele plaats zoo kaal vreten of ze afgebrand is; de runderpest, die een tiental jaren geleden den veestapel ontzettend heeft verminderd; de beruchte paardenziekte waarvan het Engelsche leger de uitwerking heeft ondervonden, en dan de regenloosheid, die onbarmhartige koperen hemel, die maanden en maanden blijft gloeien zonder één enkel wolkje, om dan, als er eindelijk regen komt, een ontzettende massa water neer te plassen, welke de uitgedroogde rivieren en beken in eens verandert in zulke woeste stroomen, dat de zoo hoog noodige bevloeiingswerken bijna onmogelijk worden door de uitputtende kosten.

Natuurlijk komen die plagen niet overal tegelijk voor. De Boeren maken ook wel goede en zelfs prachtige jaren. Maar die plagen maken het boeren in Zuid-Afrika zwaar! En juist nadat een lange periode van die plagen Zuid-Afrika had bezocht, kwam de oorlog, die droevige oorlog, waarvan één der gevolgen is geweest, dat een groot deel der Boeren nu nog armoe lijdt, omdat ze zonder kapitaal en zonder voldoende hulpstoffen tot onmacht zijn gedoemd. Menige Boer is nu tot zulk een positie gedaald, dat hij zijn plaats voor een eenigszins aannemelijk bod graag zal verkoopen, misschien aan een Kafferstam, of als het niet aan Kaffers is, dan aan landagenten die den gekochten grond verhuren aan Kaffers. Want men bedenke wel, dat het verbodsvoorstel van de Commissie nog niet verder is gekomen dan het commissieverslag.

De oorlog heeft dus nog andere kwade gevolgen op zijn rekening, dan die men er gewoonlijk van hoort opnoemen. De positie van het blanke ras in Zuid-Afrika is er ernstig door verzwakt.

* * *

Gesteld echter dat door een reeks gunstige jaren en door de stugge volharding, die in de Boeren is aangekweekt door

de worsteling met zooveel tegenspoeden, de blanke landbevolking in Zuid-Afrika ten slotte weer er bovenop komt - en dat is allesbehalve uitgesloten! - dan blijft zij in de volledige ontplooiing van haar krachten toch altijd belemmerd door een anderen factor, die ook al weer in de Kafferkwestie wortelt, n.l. het gebrek aan a r b e i d s k r a c h t e n .

Zooals ik reeds zei, is een Kaffer van nature lui. Wel is het waar dat hij niet meer zoo volkomen als vroeger het werk thuis en op het veld aan de vrouwen overlaat, maar een heel klein beetje werk stelt hem in staat aan zijn behoeften te voldoen en zijn hutbelasting op te brengen. Er moet een bijzondere prikkel bijkomen, het gebrek aan geld voor zijn belasting, of de wensch om een koe of een vrouw aan te schaffen, of iets dergelijks, om hem er toe te brengen zich te gaan verhuren in de mijnen of bij een Boer. Vaak is ook het persoonlijk voordeel van een stamhoofd de aanleiding tot het uitsturen van troepen jonge Kaffers. En zoodoende komen er nog vrij veel zich voor werk aanbieden, maar.... ze werken slechts voor korten tijd. In de mijnen meestal zes maanden, bij de Boeren iets langer, maar ‘huis-toe’ gaan ze allemaal. Geregeld dagelijks werken, langen tijd achtereen, houdt een Kaffer niet uit. Bovendien mist hij, de zeer enkele uitzonderingen daargelaten, den drang om zich hooger op te werken. Zijn eerzucht gaat niet verder dan houthakken, waterdragen en graven.

Die toestand is nog verergerd door de ontzaglijke ontwikkeling van de goudmijnen, en het gevolg is dat de mijnen niet in volle kracht kunnen werken, en de landbouw en veeteelt niet naar behooren gedreven kunnen worden, terwijl vlak in de buurt zich een bevolking bevindt van millioenen naturellen, die een lui leventje leiden.

Dit deel van de Kafferkwestie is het meest actueele, omdat de gevolgen er van iederen dag door de Blanken in Zuid-Afrika gevoeld worden.

De Commissie voor Naturellenzaken geeft daarover eenige merkwaardige cijfers (alinea 368). Zij schat dat er een voortdurende vraag is voor 782.000 arbeiders, terwijl er een voortdurend aanbod is van 474.000, dus een te kort van 308.000 arbeiders!

Ik behoef wel niet nader uit te leggen dat zoo'n toestand verlammend werkt, en ook dat het zoo'n groot wonder niet

is, dat de mijnmagnaten hulp zochten bij de Chineezen, - voor het oogenblik de wenschelijkheid daargelaten. Toch lijdt de landbouw het meest, want de Boeren kunnen niet zulke hooge loonen betalen als de mijnen. En de loonen voor *unskilled labour*, voor het ruwe werk, die reeds zeer hoog waren gestegen door de mijnen, zijn nog hooger geklommen, sedert de Kaffers in den oorlog bij het Engelsche leger zulke prachtige verdiensten hebben gehad. Een Boer uit Oost-Transvaal verklaarde dat in zijn district de Kaffers 3 p.s. per maand vragen. En als men hun 30 shillings biedt, zeggen ze glimlachend: 'Dat is geen geld.'

De vraag ligt voor de hand: waarom neemt men er dan geen blanke arbeiders in dienst? Er zijn in Europa werkeloozen genoeg!

Ja, daarbij staat men weer voor een van die verschijnselen van rassentegenstelling, die moeilijk te verklaren zijn. In een land waar Blanken en Zwarten naast elkaar wonen, is het onvermijdelijk dat de laagste soort van arbeid, het ruwe werk, slechts gedaan wordt en slechts gedaan kan worden door de Zwarten. Waarom? Dat zou ik niet voldoende kunnen ophelderen, maar het is zoo. Wanneer men Blanken in Zuid-Afrika invoert, en hen werk laat doen, dat gewoonlijk slechts door Zwarten geschiedt, dan zullen ze, zoodra ze de rassentoestanden van het land leeren kennen - en dat gaat heel gauw - het werk opgeven en iets anders zoeken. Ze voelen dat ze zich verlagen.

Voor de mijnen komt er nog bij, dat de mijndirecties, die wel meer Blanken zouden kunnen gebruiken, te bang zijn voor de vorming van *trade unions* en voor stakingen, om Engelsche mijnwerkers te doen overkomen; maar dat is toch niet de eenige reden. Voor den landbouw bestaat zij in het geheel niet, en is het rassengevoel de zichtbare oorzaak.

Er bestaat bij voorbeeld onder de Boeren een deerniswekkende klasse, die der z.g. arme Blanken, dat zijn Boeren die geen grond meer bezitten, en het is bijna niet te zeggen, hoe diep die menschen zinken, sociaal en moreel. Hun aantal is, ook al weer door den oorlog, sterk toegenomen. En toch, hoe treurig het ook met hen gesteld is, ze kunnen niet gebruikt worden voor Kafferwerk, dat hun een beter bestaan zou verschaffen. Ze zijn alleen bruikbaar als opzichters over

de Kaffers, op plaatsen die groot genoeg zijn om er een opzichter op na te houden.

Dus ook in de arbeidskwestie ligt een factor die de Boeren belemmert in hun economische positie tegenover de Kaffers.

* * *

Met opzet heb ik weinig of niet gesproken van het gevaar van een K a f f e r o p s t a n d , omdat ik daarvan niet den doorslag verwacht voor de uitkomst van dezen rassenstrijd. Maar daarmee is niet gezegd, dat de Kafferoorlogen geen rol in dien strijd zullen spelen.

Het is waar, dat er van een algemeenen Kafferopstand wel nooit sprake zal zijn. Daarvoor zijn de stammen te weinig aaneengesloten en zijn de hoofden te naijverig op elkaar. En het is ook waar dat de macht van de hoofden geknot is, en dat een gedeeltelijke opstand ten slotte altijd, dank zij de moderne vuurwapens, onderdrukt zal worden.

Maar men bedenke wel, dat de Kaffers in den Boerenoorlog goed hebben afgezien hoe de Blanken vechten, dat van de slagvelden menig geweer en veel ammunitie in de Kafferkralen zijn terecht gekomen en dat er ook door blanke handelaars menig geweer in de Kafferdistricten wordt binnengesmokkeld, in weerwil van de ontwapeningswetten.

De Kaffers zijn geduchte vijanden. De betrekkelijk kleine kafferopstand van het voorjaar van 1906 in Natal, heeft weer geleerd hoe ontzettend veel moeite het kost zoo'n opstand te onderdrukken. Het kleine Natal ziet zich voor een oorlogsrekening geplaatst, die zwaar zal drukken op de blanke bevolking.

Mocht er ergens een werkelijk groote Kafferopstand uitbreken, dan zal die, ja, met inspanning van alle krachten, desnoods met de samenwerking van alle kolonies, onderdrukt worden. Maar dan zal ook geheel Zuid-Afrika lijden onder uitputting, en zal opnieuw de economische kracht der Blanken verzwakken, - 't hoofdpunt in de kwestie.

Een aanleiding tot een Kafferopstand kan licht ontstaan. Wanneer een blanke regeering een volk moet besturen met zoo geheel andere maatschappelijke begrippen, dan wordt er zoo gemakkelijk een fout begaan, die klein is in de oogen der ambtenaren, maar die een zware krenking beteekent in de oogen der Kaffers.

Maar bovendien hebben de Kaffers ook directe grieven, op s o c i a a l en p o l i t i e k gebied. Ze vragen meer rechten! Ze zullen dáárvoor waarschijnlijk wel geen opstand beginnen, maar die grieven scheppen een atmosfeer van groote ontevredenheid, waarin een klein vonkje een zware uitbarsting kan veroorzaken.

De bepalingen voor de sociale en politieke verhouding van Blanken en Kaffers zijn op het oogenblik zoo verschillend als maar denkbaar is. In Transvaal mag een Kaffer niet op de trottoirs loopen, niet in de tram zitten, en heeft hij in staatszaken niets te zeggen. In de Kaapkolonie loopt hij op de trottoirs en zit hij in de tram als een Blanke, en kan hij het kiesrecht voor het Lagerhuis verwerven, wanneer hij 21 jaar oud is, zijn naam, beroep en woonplaats kan schrijven, en hetzij een zeker grondbezit heeft, of 50 p.s. loon per jaar verdient.

Ik kom hier van zelf terug op de Zending, want die groote tegenstelling berust voornamelijk op het verschil van inzicht tusschen de Boeren die, naast de Kaffers wonend, zich moeten handhaven, en de van elders, voornamelijk uit Engeland gekomen zendelingen, die onder de Kaffers gingen wonen en steeds streefden naar hun gelijkstelling met de Blanken.

Wanneer men in Europa van die kwestie hoort, in een omgeving waar men in zijn dagelijksch leven niets van een rassentegenstelling voelt, och, dan is men zoo geneigd om te zeggen: ‘Waarom mogen ze dan niet gelijk gesteld worden? De Kaffers zijn toch ook menschen?’

Ja, maar dat het àndere menschen zijn dan wij, dat de bewering van superioriteit der Blanken niet slechts een hooghartige zelfverheerlijking is, voelt iedereen die met Kaffers, al is het ook maar kort, in aanraking is gekomen. Trouwens, de zendelingen erkennen dat tegenwoordig ook. Het voorbeeld van den eersten vertegenwoordiger van het Londensche Zendelinggenootschap, Dr. J.T. van der Kemp, die in 1799 in de Kaap kwam en daar een zwarte slavin kocht met wie hij trouwde en leefde of hij tot het zwarte ras behoorde, - dat voorbeeld wordt thans door geen zendeling meer nagevolgd. Maar ook zonder tot de uiterste consequentie door te gaan, hebben de zendelingen de geheele negentiende eeuw door veel tegenspraak der andere Blanken uitgelokt door hun streven.

Ik heb reeds een der redenen genoemd waarom ik het nut

van het kerstenen der Kaffers, ook voor hen zelf, erg twijfelachtig acht, maar natuurlijk zullen er veel personen zijn, die uit geloofsovertuiging heel anders denken over de wenschelijkheid om aan de Kaffers den zegen van het Christendom te brengen. Die overtuiging kan ik eerbiedigen. Maar heel iets anders wordt het, wanneer men derden direct benadeelt door onoordeelkundig optreden bij die zending. Toegegeven - en dat erken ik grif - dat de Zending een groot nut heeft door het onderwijzen van de Kaffers, kan toch moeilijk worden ontkend, dat ze in Zuid-Afrika heel veel onheil heeft gesticht door het niet rekening houden met de bestaande toestanden en met de belangen van anderen.

Ik noem dat woord ‘onheil’ zonder schroom. Ik zal hier niet de geheele geschiedenis der Boeren nagaan, maar die is er vol van. Wie er meer van weten wil, leze het reeds genoemde boek van Dr. Leyds. En eigenlijk in ieder geschiedenisboek van Zuid-Afrika kan men bewijzen te over vinden van het lichtvaardig geloof slaan door de zendelingen aan de verhalen van de Kaffers, die toch waarlijk niet uitmunten in de deugd van waarheidsliefde. Toch hebben de zendelingenverhalen over slavernij en kaffermishandelingen bij de Boeren, hoewel ze thans, ook door Engelsche geschiedschrijvers, erkend worden als volslagen laster, veel invloed gehad op de handelingen der Engelsche regeering. Ze zijn direct een der oorzaken geweest van den Grooten Trek, en hebben ontzaglijk veel bijgedragen tot het vestigen van het vooroordeel tegen de Boeren, dat zoo'n groote rol heeft gespeeld bij de annexatie van 1877 en dat heeft doorgewerkt tot in den oorlog van 1899.

Maar zelfs al wil men dat gebeurde van vroeger jaren beschouwen als iets wat achter ons ligt, dan moet toch, als men zich stelt op het standpunt van het handhaven van 't blanke ras, van den huidigen toestand nog altijd gelden wat in de *Gedenkschriften van Paul Kruger* als volgt wordt uitgedrukt:

‘De zendelingen schijnen meestal niet begrepen te hebben dat het naturellen-vraagstuk niet alleen een godsdienstig en menschelijk vraagstuk was voor de Boeren, doch ook een staatkundig.’

Hoe een Boer dan wel een Kaffer behandelt?

Een Boer beschouwde en beschouwt een Kaffer als een nuttigen knecht, en hij behandelt hem goed. In het rapport der (Engelsche) Naturellen Commissie wordt met lof gewezen op het voorbeeld van zooveel Boeren, die aan de familiegodsdienstoefening ook het kafferpersoneel laten deelnemen. Ja, een Boer geeft een Kaffer wel eens een pak slaag als hij het verdient. En dat hij daarbij wel eens de sjambok gebruikt, is ook waar. Maar een kafferbeul is een Boer zeker niet! Het beste bewijs dat de Kaffers het zoo kwaad niet hebben bij de Boeren, is hun eigen gedrag tegenover hen; de staaltjes van kaffertrouw aan hun Boerenmeesters zijn legio.

Maar nooit is het bij de Boeren opgekomen om aan de Kaffers een aandeel te geven in het bestuur van het land. Hun overtuiging was en is, dat als Zuid-Afrika een witmansland zal blijven, de Blanke alleen moet regeeren. En die meening wordt door tal van Engelschen gedeeld. Reeds iemand als Sir Garnett Wolseley sprak de meening uit: ‘Ik acht het niet mogelijk voor twee *communities* om samen te leven op voet van volkomen gelijkheid. De eene of de andere moet de overheerschende macht zijn in den Staat, en als de zeer kleine minderheid van Blanken die macht moet wezen, moet aan de groote naturellen-meerderheid geleerd worden niet alleen in haar rechtvaardigheid te vertrouwen maar ook haar superioriteit te begrijpen en te erkennen.’

Dat klinkt misschien wat egoïstisch in Europeesche ooren, maar ik geloof niet dat de geschiedenis der volkeren ook maar één voorbeeld bevat, waaruit de mogelijkheid van samenleven op gelijken voet zou blijken, wanneer men met twee rassen te doen heeft, zóó verschillend in aanleg en ontwikkeling als Kaffers en Blanken.

Alleen in de Kaapkolonie is het tot op zekere hoogte zoo. Door den invloed der zendelingen werden omstreeks 1818 de gekleurde vrijen voor de wet gelijk gesteld met de Blanken, en werd later ook het kiesrecht voor hen verkrijgbaar gesteld. Maar op dat stelsel wordt héél veel afgedongen en er heerschen in werkelijkheid wel degelijk afzonderlijke regelingen voor de gekleurden. En wat die naturellen-kiezers betreft, behoeft het wel geen betoog dat zij voor de politieke partijen onder de Blanken een groote verleiding vormen, om te groote beloften te doen, nog daargelaten de grove misbruiken door om-

kooping, door het schenken van kombaarzen (dekens) e.d.

Maar dat voorbeeld van naturellenkiezers in de Kaapkolonie; de voortdurende verzekeringen van de zendeliugen, dat alle menschen voor God gelijk zijn, en dat het voor de godsdienstige en politieke gelijkheid voldoende is een christenleven te leiden; voorts de politieke ophitsingen tegen de Boeren vóor den oorlog, en dan ook tijdens den oorlog het gedrag der Engelsche Tommies, die zich in hun goedige hartelijkheid niet om het rassenvraagstuk bekommerden en *frère compagnon* speelden met de Kaffers - dat alles te samen heeft de Kaffers in den waan gebracht, dat Engeland aan de zijde van God en de zendelingen stond, en dat de overwinning der Britten een verbetering van hun politieke en sociale positie beteekende. En het gevolg is dat ze zich nu bedrogen achten! Nu ze Engeland vragen om overeenkomstig die beginselen te handelen, worden ze met den kous op den kop naar huis gestuurd, want Engeland denkt er niet over. En het kàn er ook niets aan doen, want in het vredesverdrag van Vereeniging van 31 Mei 1902, wordt in artikel 8 bepaald:

'De kwestie van het schenken van stemrecht aan de naturellen zal niet beslist worden dan na invoering der zelfregeering.'

Het zal dus de nieuwe Volksraad zijn die daarover te beslissen zal hebben, en het ziet er niet naar uit of die den wensch der Kaffers zal vervullen. Noch de Boeren, noch de mijnmagnaten willen er van hooren om aan de Kaffers ook maar eenig recht van meespreken te geven in zaken die alleen de Blanken betreffen. De mijnmagnaten gaan daarin nog verder dan de Boeren, want zij willen aan de Kaffers geen enkel politiek recht geven, terwijl tal van Boerenleiders, overeenkomstig hun oude politiek van Kafferreserves, het denkbeeld opperen om de Kaffers zooveel mogelijk in hun reserves te isoleeren, hen daar naar hun eigen regeeringsstelsel te laten werken, maar hun daarbuiten geen aandeel te geven in de regeering der Blanken.

Het is daarom ook nog zeer de vraag, of de nieuwe Volksraad, zoowel in Transvaal als in Oranje, wel te vinden zal zijn voor een voorstel, gedaan door de Commissie voor Naturellenzaken. Die Commissie werd benoemd met het speciale doel te trachten een éénvormige politiek ten opzichte van de Kaffers

te vinden, ten einde een federatie van de Zuid-Afrikaansche kolonies mogelijk te maken. En juist de zoo ver uiteenloopende Kafferrechten vormen voor die federatie het grootste bezwaar.

De Commissie heeft een middenweg gezocht. Ze keurt het in de Kaapkolonie geldende stelsel onomwonden af, als zwanger van toekomstig gevaar. Binnenkort, zegt ze, zullen de naturellenkiezers in sommige districten de Europeanen in aantal overtreffen, en dan zullen de stemmingen zuiver op rassenbeginselen worden uitgevochten, wat niet anders dan moeilijkheden kan veroorzaken.

Aan den anderen kant bepleit de Commissie de wenschelijkheid om de Kaffers niet van ieder recht uit te sluiten. Daarom doet ze het bemiddelingsvoorstel: geef den Kaffers een afzonderlijke stemming, afgescheiden van die der Blanken, en met een vastgesteld aantal vertegenwoordigers.

Maar omdat die vertegenwoordigers dan ook over de zaken van Blanken zouden stemmen, is het, zooals ik zei, de vraag of de Boeren en de mijnmagnaten daarvoor te vinden zullen zijn.

Er zal echter iets gedaan mòeten worden, wil men niet dat de Kaffer-agitatie reeds binnen kort ernstige onlusten verwekt. En toch, ook zonder dat, zal het kiesrechtvraagstuk heel spoedig een eerste plaats innemen in de Zuid-Afrikaansche politiek.

Maar ik herhaal nog eens dat de groote kwestie veel dieper wortelt, n.l. in de getals-verhouding der beide rassen.

* * *

Het is geen opwekkend verhaal dat ik heb kunnen doen. Vele lezers zullen wel in hun hart nog altijd de stille hoop hebben gekoesterd, dat in weerwil van den uitslag van den Boerenoorlog, ten slotte het Boerenras weer de overhand zou krijgen, en zoodoende het Hollandsche element in Zuid-Afrika zou doen zegevieren. In de schaduw van de Kafferwolk ziet dat verschiet er somberder uit.

Of er dan geen middelen zijn om Zuid-Afrika een land van Blanken te doen blijven?

Ik zal mij niet wagen aan de beantwoording van die vraag welke zooveel hoofdbrekens kost aan de Zuid-Afrikaansche

staatsmannen. Het is heel gemakkelijk gezegd, dat men de economische positie der Blanken moet versterken. Maar hoe men dat moet doen, is niet zoo gemakkelijk aan te geven.

Onwillekeurig komt het denkbeeld op van immigratie van Blanken. Maar dat is een middel dat men niet in de hand heeft. Het zal uiterst moeilijk zijn om den stroom van landverhuizers uit Europa te richten naar een land vanwaar, zooveel jaren reeds, aanhoudende klachten over malaise komen. En gesteld dat de toestand verbetert, dan nog heeft de ervaring geleerd, dat, tengevolge van de eigenaardige moeielijkheden van klimaat en bodem, slechts uiterst weinig immigranten geschikt zijn om het Boerenelement te versterken. Van de met zooveel ophef besproken kunstmatige immigratie van Engelschen, die dan daar ineens als landbouwers en veetelers zouden moeten optreden, heeft men tot nu weinig of niets vernomen. Dat middel zal dus wel niet veel geven.

Ik heb reeds eenige der voorstellen van de Commissie aangehaald, en ik zou die nog kunnen vermeerderen, want haar omvangrijke arbeid heeft betrekking gehad op alle deelen der Kaffermaatschappij. Maar behalve haar voorstellen betreffende het landbezit en het kiesrecht, heeft haar arbeid veel meer ten doel gehad de regulariseering van de Kaffersamenleving, dan de oplossing van den rassenstrijd. Uit den aard van haar opdracht heeft ze de kwestie ook niet zoo geformuleerd als ik het gedaan heb.

Omtrent haar voornaamste voorstel, dat betreffende het landbezit, zal men eerst moeten afwachten of het wordt aangenomen. Maar ik gaf reeds de redenen aan waarom ik betwijfel of het blijvend doel zal treffen. En in ieder geval staat het te vreezen, dat die beperkende maatregel de nu reeds bestaande sterke ontevredenheid der Kaffers over hun achteruitzetting zal vermeerderen.

Wanneer ik in den laatsten tijd berichten over Zuid-Afrika onder oogen kreeg, en daarin las hoe de bevolking over allerlei kwesties beraadslaagde als of er van geen Kaffers sprake was, dan stelde ik me wel eens de vraag, of ik de zaken niet te donker inzag. 't Is mogelijk. Wanneer men midden in een bosch is, dan kan men er aan gaan wanhopen het

eind te bereiken, terwijl men misschien achter het eerstvolgende heuveltje het licht door de stammen zou zien schemeren. Maar voorloopig zie ik dat licht nog niet.

Het is waar, dat de Commissie in haar conclusie over het landbezit als nadeelige gevolgen van de uitbreiding van de Kafferlanden slechts noemt: de verscherping van de gevoelens van rassenvooroordeel en haat, en niet spreekt van verdringing. Maar ik kan er niet anders dan verdringing in zien, wanneer de Kaffers aldoor meer land in bezit krijgen, dat aan de Blanken behoord heeft! De Commissie staat trouwens niet alleen in die terughoudendheid om de dingen bij hun naam te noemen. In Zuid-Afrika reeds heeft het me vaak getroffen, dat zoovelen in particuliere gesprekken met groote bezorgdheid over het Kaffervraagstuk spraken, maar dat in het openbaar zelden of nooit de kern der kwestie, n.l. de verdringing, werd aangeroerd, en dat de openbare debatten zich bepalen tot de arbeidskwestie en het kiesrecht. Misschien is daarvan de oorzaak dezelfde als die welke de Amerikanen huiverig maakt om de negerkwestie aan te vatten, n.l. dat men er geen oplossing voor weet. Misschien is een andere reden, dat men weet dat naar ieder openbaar woord de Kaffers ook luisteren, en goed luisteren!

Ik herinner me echter nog een verkiezingsrede door advocaat Malan, ik meen in 1900, te Malmesbury in de Kaapkolonie uitgesproken, en waarin hij met indrukwekkende stem, en met ontroering uitriep: ‘Wee ons! als Zuid-Afrika een zwartmansland mocht worden! Wij hebben geen ander land!’

Eén bemoediging, zij het ook een zwakke, is er, n.l. dat zoo'n rassenstrijd niet in enkele jaren beslist wordt. Hoeveel jaren dan wel, dat kan niemand zeggen. Ik las ergens (*The Native and the White in South Africa*, by W.F. Bailey *Nineteenth Century*, Febr. 1906) een uitspraak, toegeschreven aan een ongenoemden Boerenleider: ‘Als wij niet voorzichtig zijn, zal Zuid-Afrika over vijftig jaar een land zijn waarin geen Blanke kan leven.’ Maar dat tijdperk lijkt me erg kort, al zal de kwestie ook reeds veel eerder in een kritiek stadium komen.

Ongetwijfeld toch zal de beslissing vertraagd worden door een verbod van meerder grondbezit, en dan ook doordat bij verder opdringen der Kaffers de massa der Boeren zal werken

als een blok, dat zich niet verder lààt samenpersen. Ze hèbben geen ander land, - tenzij het voorbeeld gevolgd wordt van de enkelen die reeds in Amerika een ander land zochten, en de nu reeds bestaande uitdruppeling van Blanken verandert in een stroom.

Maar zoover is het nog lang niet. Voorloopig zullen ze daar moeten blijven. Ze hèbben geen ander land. En wie voor de Boeren iets voelt, kan hun daarom moeilijk iets beters toewenschen, dan een lange reeks van gelukkige oogsten en een langen, langen vrede!

J.H. DEIBEL.

Kalff's Nederlandse letterkunde.

Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, door Prof. G. Kalff, deel I. Groningen, J.B. Wolters, 1906.[1)]

Met vreugde wordt dit boek aanvaard als de belofte van een rijk bezit: 'n volledige, in ruime kring te genieten ‘Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde.’ Zulk 'n boek is nodig, hoog nodig. Tot dusver moesten we ieder, die belangstellend vroeg naar een goed boek over Nederlandse Letterkunde, afschepen met 'n voor ons eigen gevoel wat beschamend en pijnlik: ‘dat is er eigenlik niet, en wat er is, vindt de gewone lezer te vervelend.’

Maar nu is 't er wel, en zullen we bij zo'n vraag niet meer verlegen staan. Met dit 1ste deel, het eerste van een spoedig te volgen reeks, dit smakelik geschreven boek, dat de gewone lezer dadelik boeit - zoals ik al bij ervaring weet - zullen we belangstelling kunnen voeden tot liefde.

In dit opzicht vooral is het boek buitengewoon verdienstelik. 't Werd geschreven met 'n warm Nederlands hart en Prof. Kalff bleef er zijn woord van 1888 in getrouw: ‘ik ben nog naief genoeg om te meenen dat de letterkundige geschiedenis van eenig volk niet alleen uit het hoofd, maar ook uit het hart moet voortkomen.’[2)]

‘Uit het hart’ is dit boek geschreven, hier en daar met welsprekendheid des harten, 't geeft boeiende, smakelike over-

1) Door omstandigheden buiten mijn schuld is de bespreking van dit 1ste Deel vertraagd. N.
2) Gids, Febr. 1888.

zichten en 't vertelt meer dan 't betoogt, met haast onmerkbare, handige overgang van 't ene punt op 't ander, hier en daar verklaart 't in margine 'n minder duidelik middelnederlands woord, terwijl aan 't eind van elk hoofdstuk 't behandelde nog eens wordt samengevat, en, met 'n korte terugblik, 'n kort vooruitschouwen, zijn plaats krijgt in 't grote geheel, dat we steeds moeten blijven zien. Helder is het boek ook in zijn zifting en indeling van de zeer uitgebreide stof en 't vergemakkelikt nadere studie door een uitvoerige vermelding van bronnen en uitgaven. De beschaafde, ontwikkelde Nederlander, die iets meer van zijn Letterkunde wil weten, zal dit boek met grote belangstelling kunnen lezen en ervan genieten.

Dit 1ste deel omvat 13de en 14de eeuw behalve 't Wereldlik Toneel en behandelt nog in de slothoofdstukken Willem van Hildegaersberch en Dirc Potter van der Loo, die naar de tijd tot de 15de eeuw zouden kunnen behoren, naar de aard van hun woorduiting tot de 14de.

Aan de behandeling van iedere eeuw gaat een Inleiding vooraf, die met 'n paar lijnen 't leven der toenmalige Zuiden Noord Nederlandse maatschappij tracht te schetsen, ‘opdat daaruit blijken kan, op welke wijze zich hier het leven in de poëzie heeft geuit.’

't Geheel wordt ingeleid door 'n tweeledig ‘Voorspel’ - Leids klassieke term! Daarin kunnen we, dunkt me, 'n Voorspel horen van het gehele werk, dat, naar uit dit 1ste deel reeds blijkt, sterk subjektief zal zijn, 'n persoonlike gedachte, ik zou haast zeggen strekking van de schrijver zal uitspreken, nl. deze: er is een zelfstandig Nederlands geestesleven in Nederlandse woorduiting. In langzame groei van zelfbewustzijn, van zelfstandigheid openbaart zich dit geestesleven in de Middeleeuwen, gaat steeds luider spreken naarmate 't zelfbewustzijn sterker wordt. In dat geuite geestesleven kunnen wij schoonheid van gedachte en vorm waarnemen, schoonheid naar *onze* opvatting.

Prof. Kalff vraagt nu: waar zien we die schoonheid, waar niet? hoe heeft ons volk in zijn woord schoonheid geuit, hoe heeft zich blijkens onze woordkunst 't gevoel voor schoonheid bij onze voorouders ontwikkeld? - een hoofdstuktitel als ‘Ontwikkeling van het Literair leven’ wijst m.i. ook in die richting. Vergis ik mij niet, dan zal Prof. Kalff's eenmaal

volledige ‘Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde’ op deze en dergelijke vragen het antwoord willen geven.

Dit Voorspel wordt dus 'n zwak, uiterst zwak voorspel van Nederlands zelfstandig denken en voelen (als Nederlands hier niet 'n te vage, te algemene term is). Met enkele flauwe, haast onkenbare trekjes tekent de schrijver ons wat al duideliker gaat worden in de 13de eeuw als wassend gevoel van zelfstandigheid. Door 'n ‘Tusschenspel’ heen, dat samenvattend en vooruitschouwend spreekt van ‘ontkieming van het Nationaliteitsgevoel’, wordt de lijn getrokken naar de 14de eeuw, waar we in woorduiting stijging zien van Nederlands volksbewustzijn, maar ook schoonheid garen, schoonheid voor onze verwende 20ste eeuwse zinnen.

Toen ik mij na studie van het boek deze grondgedachten goed bewust was geworden - Prof. Kalff laat 't blijkens zijn Voorrede aan ons over zijn ‘opvatting van literatuur en literatuur-geschiedschrijving uit het werk zelf op te maken’ - rezen 'n paar bezwaren.

Beoordelen we onze 13de en 14de eeuwse woorduiting niet eenzijdig, zelfs onbillik, als we er alleen 'n groeiend Nederlands volkseigen in trachten te vinden, en ze nïet zien, zoals ze als vertaling grotendeels toch gezien moet worden: deel van 't grote West-Europese geheel, hier en daar met volkskleur, goed, maar vooral met algemeen feodaal-kristelike geest. Zien we onze 13de en 14de eeuw zo, dan rijst de waardering, omdat we groot zien; zien we die tijd alleen Nederlands, dan zien we eng en dan moeten we ten slotte erkennen, dat die woorduiting toch eigenlik op zichzelf onbelangrijk is. Europese betekenis krijgt ze als weerspiegeling soms heel zwak, soms sterker, van geheel het middeleeuws geestesleven. Nu vind ik, dat in Kalff's boek het algemene te veel bijzaak is en het biezondere te veel hoofdzaak.

Veel schijnbaar onbelangrijks wordt met 'n Europese achtergrond belangrijk. Wat kunnen ons, om maar 'n enkel kort voorbeeld te noemen, Maerlant's *Spiegel Historiael*, *der Naturen Bloeme* of *Rijmbijbel* schelen als 13de eeuwse Nederlandse Woordkunst. We moeten ze beslist, op zichzelf, allervervelendst vinden, al is in die vertalingen hier en daar 'n aardig Nederlands trekje aan te wijzen of 'n goede, dichterlike gedachte, zoals Prof. Kalff dat doet.

Hoeveel belangrijker wordt Maerlant's 13de eeuwse Vlaamse woorduiting als spiegel van zijn tijd, van zijn eeuw, zoals Prof. Te Winkel dat in zijn bekend werk laat zien. In de 13de eeuwse Kristen ligt Maerlant's betekenis als 13de eeuws Vlaming. ‘Maerlant was geen hervormer’, zegt Prof. Kalff, ‘maar wel 'n vernieuwer, 'n voorganger’ - voor alles was hij toch kind van zijn tijd. Uit zijn woord spreekt de geest der 13de eeuw, die in ‘Speculum’ en ‘Summa’ scholasties alles samenvat en redenerend alles verklaart, in alles wat eens geschiedde symbool ziet, gelijkenis en voorzegging van het goddelike. Hetzelfde immers zegt de Kathedraalbouw van de 13de eeuw, die al het bestaande vergeestelikt tot harmoniese eenheid, en als verstandsbewijs van 't geloof uitspreekt in zinrijk beeldschrift: alles drijft, voert op tot God, alles wijst de aardse pelgrim op het hemels vaderland. De 13de eeuw heft de aarde op naar de hemel, de aarde en al het geschapene, al het door mensen gedachte en gewerkte, alles als eenheid van Gods Woord. De 13de eeuw herleidt ook al 't bestaande tot ‘doctrina’, want door verstandsoverweging, door weten en begrijpen kan de mens in Adam gevallen zich weder opheffen - ipsa restitutio vel restauratio per doctrinam efficitur.

Dit moet toch ook Maerlant met zijn wetenschappelik werken bedoeld hebben, maar daarop wijst Prof. Kalff niet. Ook rijst zijn betekenis, als we hem tolk ener intellektuele beweging in West Europa zien, zedegisper in Vlaanderen als Rustebuef in Frankrijk, Thomasìn von Zerclaere in Duitsland of Dante in Italie.

En nu mijn tweede bezwaar, dat met het eerste samenhangt. Moet voor 'n zuivere, billike beoordeling van Middeleeuwse kunst ons subjektief, modern oordeel niet zwijgen en hebben we niet voor alles vast te stellen, wat de tijd zich vormde voor kunstideaal, wat de middeleeuwer in alle eenvoud en oprechtheid als zijn kunst heeft neergeschreven? Onze eerste vraag moet toch zijn: hoe voerde de middeleeuwse kunstenaar als lichtdrager de scharen bergopwaarts, naar de Volmaaktheid, die allen moesten bereiken, hoe werkte hij aan de verwezenliking van het Godsrijk op aarde?

Prof. Kalff aanvaardt geheel de 13de en 14de eeuwse Nederlandse woorduiting, soms ook te recht 'n Latijnse woorduiting, die van Nederlands denken spreekt, maar aanvaardt tot mijn

verwondering zo goed als niets van de rijke, door Dr. de Vooys in zijn ‘Middelnederlandsche Legenden en Exempelen’ en zijn uitgave van Marialegenden verzamelde stof van 't eenvoudig geloven der armen van geest, die Jezus en Maria, die de Heiligen en de Engelen zagen, hun zorgelik alledagleven daarmee kleurden en in heilige ‘onnoselheit’ gelukkig waren zonder iets te begrijpen van de vaak spitsvondige verstandsredenering der Scholastiek. Daar ligt de stof van 'n soort kristelike mythologie, vaak met eigenaardige gekerstende Germaanse elementen, 't eenvoudig volksgeloven - *Beatrijs* en *Theophilus* wijzen erheen, - brede onderstroom van godsdienstig leven naast de eeuwenoude Mystiek, die allengs als de Scholastiek in stelsel gebracht haar hoogtepunt in Ruysbroeck's proza bereikt heeft.

Nu had toch uit dit alles het godsdienstig en zedelik ideaal als het licht dier tijden kunnen uitblinken, het ‘waarvoor leefden zij’, zoals Prof. Kalff zelf de vraag gesteld heeft in zijn Gidsartikel (Febr. 1888) over ‘Middeleeuwsche Letterkunde’. Is het niet onbillik - ik noem weer 'n paar voorbeelden - ‘'n 13de eeuws *bestiaris*, 'n beestenboek met gesymboliseerde zoölogie’, als stuk woordkunst te veroordelen - met miskenning van de eigenaardige middeleeuwse betekenis der *bestiares* - ‘omdat 't de verbeelding niet aan 't werk zet en dus *niet*, *wat men van een literair werk vooral verlangt*, *de toehoorders (lezers) aan zichzelven vermocht te ontrukken*’? Maar was dat dan het doel, en niet de vrome uitlegging en betekenis der kristelik ‘gesymboliseerde zoölogie’? En mag men voor de 14de eeuw wel spreken van ‘een *streven naar kunst in het kiezen van een vorm*’?[1)] Al zijn de kunstenaars hier en daar met fijn gevoel voor klank en ritme onbewust kunstenaars naar ons behagen geweest, bewust vormschoon, dat ook ons voldoen kan, brengt toch eerst de Renaissance. Hadden de Inleidingen van 13de en 14de eeuw niet in die richting de eeuw kunnen voorbereiden, dat ze haar eigen idealen uitsprak? Boendale's ‘hoe dichters dichten zullen’ uit *der Leken Spieghel* behandelt Prof. Kalff uitvoerig als ‘eerste Nederlandsche poëtiek, misschien de eerste Europeesche poëtiek, die in een moderne volkstaal geschreven is’; had die middeleeuwse kunstleer niet

1) Blz. 186, 436. Ik cursiveer.

mede grondslag kunnen zijn van algemene billike beoordeling naar de tijd? Iedere tijd vindt zijn waarde, zijn juiste beoordeling immers in zich zelf, en zeer zeker gold voor de Middeleeuwen Thomas à Kempis' wijs woord: alle heilige schrift zij gelezen met dezelfde geest, waarmee 't werd neergeschreven. In de tweede plaats eerst mag dan ons subjektief, modern oordeel spreken, ons verwend bewust mooi of lelik vinden. Zij waren eenvoudiger en sterker, wij zijn verwend en slap. Laten we eerbiedig naar hen luisteren. Dan zullen we uit onze mnl. woorduiting bovendien nog heel wat kunnen samenlezen, dat aan onze 20ste eeuwse kunstsmaak voldoet en dan mogen we dankbaar zijn, dat in de 14de eeuw al te onzent als dichtereis klonk:

> Een rechte dichtere, God weet,
> Al waer hi in enen woude,
> Dat hi nemmermeer en soude
> Van dichtene hebben danc,
> Nochtan soude hi herde onlanc
> Sonder dichten daer gheduren,
> Want het hoort te sire naturen:
> Hi en mochts niet laten, al woude hi.
> Dichten moet uut herten vri
> Comen ende uut claren zinne,
> Daer God behoude inne
> Elken dichter die waerheit mint.

Ik ga nu over tot de inhoud van het boek en zal die in 'n paar korte hoofdlijnen trachten aan te geven. Hier en daar houd ik mij echter niet aan de letter van de inhoud, de geest zal ik trouw blijven. Het is haast ondoenlik 'n studie, als waarvan dit werk spreekt, volkomen recht te doen weervaren. Veel zal ik ter beperking onvermeld moeten laten; de belangstellende lezer verwijs ik naar het boek zelf.

Prof. Kalff is de eerste, die aan de 13de eeuwse dietse ridderpoëzie 'n zeer ondergeschikte plaats geeft, de plaats, die haar als bleke uiting van feodale zin onzer voorouders toekomt. Dietse vertalingen en bewerkingen van Franse ridderromans beelden dan ook niet als in Frankrijk zelf ‘cultuurtoestanden’ af, maar zijn zonder oordeel des onderscheids als ridderpoëzie voor 'n beschaafd Z.-Nederlands publiek van edelen en burgers vertaald of nagevolgd. De vraag is nu: waarom zijn ze ver-

taald, wat trok onze voorouders in die verhalen, waardoor zijn ze in hun smaak gevallen? De schrijver zoekt naar volkskleur in die vertalingen en komt ten slotte na uitvoerige bespreking van de verschillende romans tot de gevolgtrekking: ‘het ridderwezen in zijn eerste periode, die zich afspiegelt in de Frankische romans, heeft - zou men zeggen - sterker indruk gemaakt op het Nederlandsche volk en er meer sympathie gevonden, kon dus ook beter door hen vertolkt worden dan dat der volgende periode, toen liefde, maar vooral zinnelijke liefde, hoofsche bevalligheid en fijne vormen overheerschend waren’. De enige oorspronkelike mnl. frankiese roman, de *Karel en Elegast*, staat hoger dan de twee zelfstandig bewerkte Keltiese romans, *Moriaen* en *Walewein*. De volksziel nam het ridderwezen niet in zich op, en de schittering der West Europese feodale maatschappij, met haar hoogste uitingen in 'n *Chanson de Roland*, 'n *Parzival*, en met eigenaardig Germaans opleven in 'n *Nibelungen* en *Gudrun*, vond in de woorduiting hier te lande niet dan 'n bleke weerschijn. Een eigen Dietse ridderpoëzie kon hier niet groeien, de volkszin was er te demokraties voor. Een nieuwe flauwe meerimpeling van Europees geestesbewegen zien we in de Dietse bewerking van de *Roman van de Roos* door Heyn van Aken omstreeks 1300, 'n roman, die hier als elders ‘den hartstocht tot een soort van eeredienst voor den ridderstand ging verheffen’, weerspiegeling ook van 'n ‘Middeleeuwsche Renaissance’ in Frankrijk, die daar niet slaagde en verloren ging, maar elders, in Italie, zou zegevieren.

In de 14de eeuw zinkt de feodale maatschappij in heel West Europa; de adel tracht zich door uiterlik vertoon staande te houden en botst in strijd tot zelfbehoud voortdurend aan tegen de burgerij der opkomende steden, die zijn kastelen belegert, inneemt en slecht. Flauwer nog wordt in mnl. woordkunst de weerschijn van het werkelik leven der edelen. Er mogen in de 14de eeuw dan meer ridderromans zelfstandig zijn bewerkt dan vertaald, waarin Prof. Kalff ‘aanwas van zelfstandigheid onder deze volken’ meent te kunnen speuren, er is toch innerlik verval: in de 13de eeuw sprak nog in Nederlandse woorduiting ‘gevoel voor het ridderwezen in zijn idealisme, zijn heroïsme, zijn fijnheid van omgangsvormen’, in de 14de eeuw blijkt ‘bezieling in den strijd,

ook tegen de heidenen verdwenen - avonturen en nog eens avonturen, wonderen, het een nog wonderbaarlijker dan het andere'. Langzaam gaat de ridderroman over in de 'riddersproke', eind 14de eeuw verteld door reizende sprekers als Boudewijn van der Loren, Augustijnken van Dordt en Willem van Hildegaertsberch, met laatste fleur in het 'abele spel', dat in 't volgende deel zal behandeld worden.

Van het wereldlik minnelied met zijn hoofse vrouwendienst bleef ook maar weinig spoor, eigenlik alleen in de liederen van Hendrik van Veldeke en Hertog Jan van Brabant, al doet Prof. Kalff vermoeden, dat de 13de eeuw in dit opzicht rijker is geweest. De 14de eeuw kent 't hoofse minnelied niet meer als levensuiting van de adel zelf, 't werd 'n konventievorm in de hand van beroepsdichters, gekleurd naar de omgeving, waarvoor 't dienen moest.

Zien we nu de godsdienstige uitingen van 13de en 14de eeuw - ook dit in korte hoofdlijn.

Maerlant's 13de eeuws wetenschappelik vertalen uit Petrus Comestor, Vincentius van Beauvais en Thomas van Cantimpré in *Rijmbijbel*, *Spiegel Historiael* en *der Naturen Bloeme* heeft naar middeleeuws kunstideaal als godsdienstig streven dezelfde betekenis als zijn geestelike poëzie, zijn bewerking van St. Franciscus' leven - ook hierin 'n merkwaardig Europees doorzichtje. Aan de tijdgenoot moet het weten der eeuw worden gebracht tot geestelike opvoeding en volmaking, kennis van natuur en mensewereld, van denken en geloven, alles symbool van het goddelike, fides quaerens intellectum, naar de Scholastiek leraarde. In de 14de eeuw zullen Boendale, de Weert en anderen hetzelfde doen, Maerlant hier en daar navolgen, ook aanvullen, maar, en hierin spreekt de tijd, met 'n ander doel.

Maerlant's werk is 'n geloofsdaad. Als 'miles christianus' werkt hij naar zijn krachten mede aan de wereldvestiging, de bloei der Kerk, wier leer zuiver bewaard moet blijven, met 't vast geloof aan haar heilige onschendbaarheid...

> Nu staet soe toter werelt ende.

De 14de eeuwse samenvattingen in *Lekenspieghel* of *Nieuwe Doctrinael* of *Spiegel der Sonden* mogen spruiten uit eenzelfde vrome zin als van Maerlant, het doel is toch anders, meer rechtstreeks-prakties. Uit het volk en tot het volk bedoelen

ze een streven naar zelfvolmaking der leken door praktiese zedelessen en vrome overdenkingen, opdat zij naar eigen wezen en inzien God zouden dienen in hun leven tot heil van de ziel, die na de dood haar loon wacht. Boendale, de Weert e.a. vatten samen wat 'n leek nodig heeft om zich te ontwikkelen als ‘kristenmensch en burger’. Evenals Maerlant brengen zij dus kennis en wijsheid in brede kringen, maar kennis en wijsheid van andere aard en tot bereiking van een ander doel, naar het streven van hun tijd.

In de 13de eeuw is ook veel geestelike poëzie gericht tegen de leugens der ridderromans, die als ‘rime van battalien ende minnen ter zielen luttel smaect’ - want 'n dichter mag, naar middeleeuws-zedelike kunstopvatting, alleen waarheid verkondigen, ‘die waerheit meer no min’, waarheid van wat hij uit zijn bronnen als met bewijzen gestaafd werkelik gebeurd achten kan, waarheid ook van wat goed is, zedelik waar en wetenswaardig. Ook wordt in de 13de eeuw geestelike poëzie geschreven uit diepe vroomheid, uit 'n zucht tot goeddoen, zoals bij Maerlant, of om op te wekken het leven van een of andere heilige te volgen - en het aanhoren alleen al van zulke poëzie kon onder iemands goede werken worden meegerekend. Van deze soort geestelike poëzie behandelt Prof. Kalff uitvoerig het te lang miskende 13de eeuwse *van den Levene ons Heren* en wijst op 'n eigenaardige familietrek met de oud-saksiese, nederduitse *Hèliand*. Als de ‘scôp’ uit de 8ste eeuw stelt de 13de eeuwse dichter ‘het maatschappelijk en huiselijk leven in Palestina voor naar eigen omgeving’, zoals Vlaamse en Hollandse schilders van later eeuwen ook zullen doen. De apostelen heten er Jezus' ‘gezellen’, de Joodse hoogepriester ‘bisschop’, Pilatus noemt zich ‘meier’, geen soldaten, maar ridders houden de wacht bij Jezus' graf enz. Een enkel staaltje van teer dichterlik voelen -

Sat Maria ghinc se ochte stoet,
Sie custe dicke haers kindes voet,
Daer sijt in die wieghe leide ofte nam;
Soe lane soe meer tkint haer bequam.
Als tkint weende, haar was onsachte,
Sie sweghet minlike, soete ende sachte;
Als tkint hadde honger ofte dorst,

Sie gaf hem haer ghebenedide borst;
Sine cleder waren altoos wit,
Nieuwe gedweghen, groot recht was dit;
Sijn bat ne was no heet no cout,
Met rechte was tkint sire moeder hout.
Maria herde wel dies wachte,
Dat sine wieghe was scone ende sachte;
At sie, dranc sie, al dat sie dede
Haer oghen volgden den kinde mede.

Dan is er verder in de 13de eeuw nog 'n belangrijke Nederlandse uiting van Mystiek, het gevoelsgeloof, dat in zijn diepste wezen eerst onbewust, daarna bewust verzet is tegen de steeds veldwinnende Scholastiese leer, dat alle geloof beredeneerd en door het verstand bewezen kan worden. Eeuwen lang gaat die Mystiek haar eigen verborgen wegen, bij- en onderstroompje der Scholastiek. In de 12de eeuw krijgt ze invloed in de Kerk naast de Scholastiek, als in Frankrijk Bernard van Clairvaux en zijn volgelingen haar in eerste stelsel brengen ter aanvulling van de Kerkleer. Sterker nog gaat het stroompje wassen in de 13de eeuw door invloed vooral van Franciscus van Assisi's levensdaad en Bonaventura's woord. Nu bloeit ook in de 13de eeuw in de Rijnstreken 'n eigenaardige volksmystiek, 'n vrij zielsgeloven, dat in allerlei zich tegen de Kerk verzet en voor verwildering wordt behoed door het samenvattend woord van Eckhard, Suso, Tauler. Deze Duitse mystiek in Nederlandse bedding geleid en samenvloeiend met de Franse verstelseling wordt in 14de en 15de eeuw een wereldstroom met louteringskracht tot nieuwe tijden, in het opbouwend woord van Ruysbroeck, in de stille, trouwe waarheid van Thomas à Kempis. De Nederlandse mystiek der 13de eeuw heeft geen oorspronkelike, wel exotiese bloei als in Hadewych's woord. Maar eigen krachtige groei en bloei heeft de Zuid-Nederlandse mystiek der 14de, de Noord-Nederlandse moderne devotie der 15de eeuw.

De mystiek wil geen redeneren, maar aanschouwen in geloof. De aarde heft ze niet op naar de hemel, maar smeekt voor zich in zijn visioenen de hemel af op aarde, verzinnelikt in aanschouwen het geestelike. Geen verstandsredenering of zinrijke beelding geeft zekerheid van geloven of bant de twijfel,

maar zien van de hemelse waarheid, zien met sterfelike ogen, dat alleen mogelik is, waar in gestadig zieleleven met God ‘minne int herte es wel bedegen’.

In het midden der 13de eeuw nu zijn er in Z. Nederland naar voorbeeld van Duitsland tal van vrome en dwepende vrouwen, die in asceties leven de geest dwingen tot zulke hemelse visioenen. Eén dier vrouwen is Lutgart van Tongeren, † 1246, wier leven tussen 1262-74 door Willem van Afflighem uit het Latijn in het Vlaams wordt bewerkt. Lutgart van Tongeren kent geen hoger zaligheid dan een vroombewogen gemoedsleven in dagelikse worsteling der ziel met God om ‘minne’, naar eis van het bijbelwoord: ‘du salt minnen dinen Here, dinen God, van al dijnre herten, van al dijnre sielen, van al dijnren crachten’. Zij dwingt God met sterke minne haar al hoger in Zijn gratie te verheffen, zij brengt Hem ten onder en Hij kan 't haar niet weigeren, al wordt er niet altijd ‘zeghe’ gevochten. Maar wie eens de minne, die met God verenigt, heeft leren kennen, blijft strijden, blijft worstelen in gebeden. Te zijner tijd zal hem de zoete wijn der minne, die in ‘orewoet’ (geestverrukking) brengt, geschonken worden. Dan zal hij verzwolgen worden ‘in der minne grondelooze diepte’. ‘Als een stroom van wit licht’, zegt Prof. Kalff, ‘doorstroomt die minne het *Leven van Sinte Lutgart*, terwijl in de Latijnsche bron, de *Vita Lutgardis*, daarvan niets of ternauwernood een glimpje te zien is’ - zo blijkt ons uit de Vlaamse bewerking Willem van Afflighem's eigen diepe vroomheid.

Naast Lutgart staat Zuster Hadewych, † 1248, naar alle waarschijnlikheid abdis van 't Cisterciënserklooster te Aywières bij Kamerijk, waar Lutgart gestorven is, de abdis, die Lutgarts ‘minste vingherkyn’, haar rechterpink, als kostbaar reliek had afgestaan aan Lutgarts 18 jaar jongere vriend Thomas van Cantimpré, onder voorwaarde, dat deze 'n *Vita Lutgardis* zou schrijven, dat door Willem van Afflighem in het Vlaams is bewerkt. Uitvoerig en met grote liefde schrijft Prof. Kalff over deze Zuster Hadewych en lost veel raadselachtigs op. Ik bepaal mij tot 'n paar hoofdpunten.

Van Hadewychs leven weet men eigenlik niets. Ze kan van edele afkomst zijn geweest naar haar hoog ‘fiere herte en was nie bloode’, ook zijn haar liederen van geestelike minne

naar vorm en inhoud verwant aan de hoofse minnelyriek, die ze dus wel zal gekend hebben, maar haar persoonlik leven blijft toch volkomen duister. Van haar geestesleven in minne spreken liederen en proza. Die liederen zijn niet altijd even makkelik te begrijpen, ze zijn wel eens ‘eentonig en onbeteekenend’, maar ‘diep soms en innig’, in ‘onbestuurde gangen voortzwevend met onbewuste gratie’...

Bi wilen lief, bi wilen leet,
Bi wilen verre, bi wilen ghereet,
Die dit met trouwe van minnen versteet,
Dat es jubileren:
Hoe minne versleet[1)]
Ende ommeveet[1)]
In één hanteren.

Bi wilen licht, bi wilen swaer,
Bi wilen doncker, bi wilen claer,
In vriën troost, in bedwongen vaer[2)],
In nemen ende in gheven,
Moeten die sinne
Die dolen in minne
Altoos hier leven.

Prof. Kalff wijst aan, hoe Hadewych in haar proza, het vroegste van onze letterkunde, voor 't eerst in onze taal ‘het streven van den mensch naar het oneindige verklankt’ met deze woorden: ‘Nu verstaet die innecheit van uwer ziel en, wat dat es: ziele. Siele es een wesen dat sienlec es Gode, ende God hem weder sienlec... Siele es een wech van den dorevaerne Gods in zine vriheit van sinen diepsten ende God es een wech van den dorevaerne der zielen in hare vriheit... Dat sien dat naturelec in de ziele ghescapen es, dat es caritate. Dat sien hevet twee oghen: dat es minne ende redene. De redene en can God niet ghesien, sonder in dat hi niet en es; Minne en rust niet dan in dat Hi es... Redene hevet meerre genoechlecheit dan minne, mer minne hevet meer suetecheiden van zalicheden dan redene. Doch hulpen hem dese twee herde zeer onderlinghe, want redene leert minne ende minne verlicht redene.’

1) Verslaat, omvangt.
1) Verslaat, omvangt.
2) Vrees.

Kunstenares noemt Kalff haar, omdat zij beseft de diepste diepten der ziel niet in woorden te kunnen zeggen - ‘ic moet emmer van den besten meest swighen... ende hier omme quetse ic mi, dat ic niet segghen en dar jeghen menschen, noch scriven, dat der pinen wert is, ochte woorde na miere zielen gront...

> Het mochte dat inneghe gedinken
> De tonge verminken,
> Sprake siere af meer.

Is Hadewych de leeuwerik, de “hemellawerke” opwaarts wiekend op de vleugelen van haar lied en vaak zich verliezend in het blauwe - Ruysbroeck is de nachtegaal, zijn smeltend lied, zijn storm van geluid orgelend in de stilte van het Soniënbosch.’

Johannes Ruysbroeck, 1294-1381, was eerst kapelaan van de St. Goedelekerk in Brussel, daarna prior van het klooster Groenendael in het Soniënbos. In zijn proza heeft het schouwende leven der Mystiek de hoogste uiting, de meest dichterlik-stelselmatige opbouw.

De 14de eeuw is de eeuw der Dietse mystiek met haar prakties-individualistiese strekking, en de mystiek eerst onder, toen naast de Scholastiek, rijst er nu als nieuwe geloofsmacht boven. Het is de tijd, dat verlichte leken, vrij van geestelike dwang, in de volkstaal, eigen vrome overdenkingen en bespiegelingen uiten, dat zij onbeschroomd kritiek gaan oefenen op wat geesteliken verkondigen, die geen ‘lichtdraghers der heiliger kerken’ zijn, dat zij zelfs, zij 't niet rechtstreeks, toch middellik de heiligheid der Kerk durven aantasten - 'n hekeling, toch van ander karakter dan Maerlant's geestelike hekeling, al is ze er enigszins de voortzetting van. De verering van Maria en de heiligen begint in de 14de eeuw te dalen, het wondergeloof wordt minder - ‘God es die fonteyne van alre doecht’. De verlichte leken behoeven geen geestelike hulp meer; in de volkstaal wordt zelfs een deel van het Oude Testament vertaald, waartegen ‘vele clerken murmureren’. Er komt 'n prakties-vrome, soms nuchter-ware zin, die getekend wordt door uitspraken als: ‘ik zou liever met God in den afgrond van de hel zijn, dan met Maria en alle heiligen en alle engelen in den hemel zonder God’ -

of ‘die zalighe minnende siele is godliker op haer bedde dan in die kerc’ - of Ruysbroeck's ‘want ware die mensche in also groter jubilaciën of contemplaciën als Sinte Peter of Sinte Pauwels ye ghewaren, ende wiste hi enen sieken mensche die noetorftich ware eens supens (soep) of anders yet, het waer veel beter dat hi liete sine oefeninghe van jubilaciën ende van contemplaciën, ende diende dien noetorftighen mensche in meerre (vermeerdering) van minnen’. Maar naast die nuchtere, strenge zin brengt de 14dë eeuw de hoogste verrukkingen van zulk vrij zielsgeloven.

Even uitvoerig en met evenveel liefde als over Hadewych spreekt Prof. Kalff over Johannes Ruysbroeck, ‘een seraphin in hemelrike, den hoechsten engelen ghelike, die zijn ‘edele gloriose leringhe al eertrike dore ghesaeit ende ghespraeit’ had. Een en ander stip ik van Ruysbroeck aan.

Een oude miniatuur stelt hem ons voor, buiten onder een boom in het Soniënbos schrijvend, terwijl een duif, symbool van de Heilige Geest, hem omzweeft. Zo zal Ruysbroeck meest door ‘ingheestinge’ hebben neergeschreven wat hij in symmetriese bouw van mystiek overdenken, van ‘zwighen ende smelten van weelden in allen sinnen’ samenvatte in zijn werkend, innig en schouwend leven, de drie trappen, die de mysticus in zijn streven naar volmaaktheid heeft te bestijgen. Als van ‘nederlant’ naar ‘overlant’ moet de mens als ‘knecht’ Gods uit het werkende leven opklimmen naar het innige leven, waar hij ‘zoon’ Gods mag heten. Steeds stijgend zal hij in ‘blootheid’, in ‘een bloot niet’, in volkomen lijdelikheid Gods leven in zich voelen werken en in het schouwende leven eindelik rust vinden voor zijn ziel na het steeds onvoldane aards ‘crighen in ontbliven’ (streven zonder volledig verkrijgen). Toch mag hij daarin niet blijven rusten, maar moet zijn ‘als het leven der Godheid zelf: naar binnen eeuwig rustend, naar buiten eeuwig werkend’ - minne en mach niet ledich syn, want si es een ewich werc met Gode.

In deze praktiese mystiek, gebouwd op de beschouwende, ligt voor 'n deel Ruysbroeck's oorspronkelikheid en zijn krachtige invloed, ligt de kiem van nieuwe levensgedachten, die de mensheid op haar 14de eeuwse ontwikkelingsweg verder zullen leiden.

Kind van zijn tijd is Ruysbroeck, als hij naar middel-

eeuwse opvatting in het lagere, in al het aardse, slechts 'n verschijningsvorm van het hogere ziet en heel de Natuur in beeldende vergelijking in zijn werk omvoert, zonnebloem en leliën van dalen, vogels en bijen en vissen, bron en stroom en ‘wilde see’ - zoals Dante voor de uitbeelding van zijn geestelik leven aan heel de schepping zijn beeldspraak ontleent, als om die ene gedachte van de vrome ziel te dragen: God in alles, alles tot God - zoals de Kathedraal spreekt in steenschrift van bloem- en bladversiering, en oude getijdeboeken in ranke verluchting van vogels en vlinders, van bloem en blad en vrucht - 't geschapene, niet verheerlikt om eigen schoonheid, maar ‘talend en vertolkend 't diepgedoken Woord zoo zoet.’

‘Nederlant’ en ‘overlant’ is in Ruysbroeck's persoon en werk, ‘al troont hij liefst op de bergen, waar de zonne der gerechtigheid schijnt’. Toch uit hij in zijn hoog zieleschouwen, als Zuid-Nederlander, ook hier en daar zo 'n enkel trekje volkshumor, volkshumor als van de Reinaert: geveinsden en hovaardigen vergelijkt hij bijv. bij een blaas, ‘die vol is van losen winde; als men se duwet ende perst, so gheeft si enen luud die ongracelic is te hoirne’ - en nonnen, die zich opsieren met zilveren gordels en allerlei rinkeltuig noemt hij kortweg ‘hinnen met bellen’. Ook haalt Prof. Kalff hier weer aan als bij het 13de eeuwse *van den levene ons Heren* de lokaliserende oud-saksiese *Hêliand*, als Ruysbroeck van Jezus bijv. zegt: ‘ende hier omme, voir dien dach dat hi sterven woude, doe stichte hi ene grote feeste dat was een avonteten. En daer toe noode hi di meeste princen der werelt, dat waren sine Apostelen...’

Ruysbroeck's proza moet veel gelezen zijn, dozijnen bij dozijnen handschriften zijner werken bewijzen het en Prof. Kalff eert hem als ‘de eerste Nederlander die in de volkstaal een ideaal levensgeheel heeft ontworpen’, daardoor grote invloed op zijn tijd heeft gehad.

Horen wij nu ten slotte nog naar ‘de stem der gemeenten’, zoals Prof. Kalff de woorduiting nóemt van wat we met wat vage term samenvatten in 3de stand.

In de 13de eeuw begint in heel West Europa 't volk onder allerlei invloed zich aan de feodale macht te ontworstelen, in de 14de eeuw ook hier en daar aan geestelike macht. In

onze Dietse landen is die volkstrijd, die volksloswikkeling 't krachtigst, daar wordt ook in 1302 door de Guldensporenslag de eerste volksoverwinning op de feodale maatschappij behaald. In Vlaanderen sprak Jacob van Maerlant 't eerst van die zelfbewuste volksgeest, vooral in zijn bekendc gesprekken met de Utrechtse vriend Martijn. Hij dorst er tegen de adel van geboorte zijn ‘ware adel ligt alleen in deugd’ te stellen, en zijn demokraties

> Of dat volc al comen si
> Van den eersten Adame,
> Twi es deen edel, dander vri,
> Die derde eygijn man daer bi?
> Wanen quam dese name?

Toch heeft Maerlant de tijd blijkbaar niet geheel begrepen, want na de val van Acre (1291) roept hij in zijn *Van den Lande van Oversee* de feodale maatschappij op tot 'n nieuwe kruistocht en verloochent daarmee eigénlik zijn vroeger kloek volkswoord. De kruistochten waren met de feodaal-kristelike geest voorbijgegaan, ze hadden hun wereldbetekenis verloren, en dit zag Maerlant niet, kon hij als 13de eeuws kristen ook niet zien. Hoger uiting van de nieuwe tijd is de Reinaert, door een Vlaming, Willem, ± 1250 uit het Frans bewerkt, maar door geniale opvatting boven het oorspronkelike gedicht gerezen. Reinaert vertegenwoordigt wel niet de 3de stand tegenover adel en geestelikheid, maar luid toch klinkt in dit Vlaamse woord de stem van de nuchtere werkelikheid, die in verzet komt tegen veel opgeschroefds en onnatuurliks van de feodale maatschappij, tegen veel sleur en domheid van geesteliken. Het is de heldere stem van het gezond verstand, 't scherp intellekt, dat van eigen kracht bewust zich onafhankelik voelt en vrij tegenover domme macht, die steunt op overlevering.

De geniale Vlaamse Reinaert schouwt vooruit, staat boven de tijd en wordt door de tijdgenoot dan ook niet begrepen: Willem van Afflighem, Maerlant, Boendale, Hildegaersberch e.a. kunnen er alleen 'n didakties elementje van goedkeuren. Toch blijft ‘reinardie’ het volkswoord voor schelmerij, en zal Reinaerts komiese hekeling en werkelikheidszin in volksboerden en sotternieën worden voortgezet. Reintje de Vos heeft zich

de eeuwen door als volksheld gehandhaafd, al is zijn vermakelike historie allengs verwezen naar de kinderkamer. Onze tijd heeft de Reinaert beter begrepen als Vlaamse geestesuiting van 1250, waarin een woord van die dagen, ‘behendichede es beter dan sterchede’ door Willems genie Europese betekenis krijgt: Reinaert, de felle, beheerst allen, die met vertoon van macht zich tegenover hem stellen. Misschien ook mogen we er 'n aristokratiese geest, 'n fijne spot in horen, die ‘met eenigszins meelijdend-glimlachende humor van zijn hoogte neerziet op de wonderlikdooreenwoelende wereld.’[1] Reinaert's geest is dan die van Erasmus' Stultitia, van Breughel's hekeling en de Reinaert van 1250 wordt Nederlandse wereldkunst.

Prof. Kalff wijst aan, hoe de Vlaamse bewerking de mfr. bron daarin overtreft, dat nergens het anthropomorfisme van het dierenepos - het tweeslachtig menselik-dierlike van 'n mensensamenleving voorgesteld in dierengestalte - er overdreven is. De dieren blijven dieren, met kostelike kleine trekjes scherp getekend en heel deze tragi-komedie voert Willem ons op ‘onder den blooten hemel in Gods vrije natuur’. Enger Nederlandse betekenis krijgt de Reinaert nog als ‘zelfstandige parodie van Nederlandse ridderromans’, zoals Prof. Kalff dat doet vermoeden voor de *Lorreinen*, naar ‘de groote rol, die de maagschap in de *Reinaert* speelt’, voor *Karel en Elegast* en *Lancelot*.

Omstreeks 1375 is het verhaal *van den vos Reinaerde* nog eens bewerkt, nu uitvoeriger dan in 1250 en met de 14de eeuwse didaktiese kleur. Deze Reinaert staat niet boven, maar pal in de tijd en de tijdgenoot kan er van genieten; wij aanvaarden en verklaren, maar genieten niet meer. De fijne geest, de gezonde natuurkleur van Reinaert I ontsnapt aan de 14de eeuwse dichter, zijn anthropomorfisme wordt hinderlik: de leeuw spreekt van ‘zwaard aangorden en kroon dragen’, er worden hofdansen gedanst op trompen en schalmeien, ‘sproken ende stampiën’ (dansliederen) worden voorgedragen, er wordt belegerd met ‘donrebussen en bombaerden’ (kanonnen). Reinaert zelf is wereldwijs geworden, maar ook

1) *Van Moerkerken*, de Satire in de Nederlandsche kunst der Middeleeuwen, blz. 49.

doortrapt sluw, hij weet veel en vertelt ook veel van allerlei wonderliks, hij is nuchter-verstandig, prakties en - tijdgenoot van Ruysbroeck - spot cynies met ‘bescouwende contemplaciën’...

> dese sonderlinghe gracien
> ghescien mi als ic ben alleen,
> mitter werelt noch mit mensch ghemeen
> ende ic mi selven van binnen sie claer.

Deze welgevoede Reinaert, ‘'t lijf bol van nuttige leering en zedelijke verbetering’ is Willems Reinaert van 1250 niet meer, ‘al fonkelen de wilde oogen nog in den fijnen kop, de natuurlijke schoonheid van den prachtigen struikroover is verdwenen’.

In de 13de en 14de eeuw geeft dus, zoals we zagen, Zuid-Nederland - Vlaanderen en Brabant - de toon aan en horen we weinig belangrijks uit het Noorden. Eerste invloed van Zuid- op Noord-Nederland bespreekt Prof. Kalff in de slothoofdstukken bij de behandeling van twee Hollandse dichters (eind 14de, begin 15de eeuw), de beroepsdichter en spreker Willem van Hildegaersberch, en de edelman-dichter Dirc Potter van der Loo, sekretaris van drie graven, van Albrecht, Willem VI en Jacoba van Beieren. Blijkbaar hebben beide dichters allerlei gedachten aan Maerlant en Boendale ontleend, of, wat ook mogelik is, zij putten uit dezelfde bronnen. In elk geval is hun Hollandse woorduiting verwant aan de Vlaamse en Brabantse van hun eeuw - bij Potter 'n tekenend Hollands trekje, waar hij in *der Minnen Loop* hartstocht ‘gecke minne’ noemt.

In de 15de eeuw zullen we langzaam de hoofdlijn van Zuid- naar Noord-Nederland zien buigen. Met grote belangstelling wachten wij de volgende delen van Prof. Kalff's belangrijke ‘Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde’.

J. ALEIDA NIJLAND.

Het vraagstuk van de vrijheid van den menschelijken wil.

De Genestet stelde een goede veertig jaar geleden - het was in den tijd, toen in ons land tusschen Scholten en Opzoomer eener- Hoekstra anderzijds, een strijd over determinisme of indeterminisme was ontbrand, die, allereerst op theologischen bodem gevoerd, ver buiten de kringen der theologen belangstelling wekte - De Genestet stelde in dien tijd eenmaal voor, dit probleem ter griffie te deponeeren; ter griffie, voegde hij er aan toe, van de Eeuwigheid, die vast daarover wel het licht zou verbreiden, dat blijkbaar in dit aardsch bestaan ontbreekt. Aan niet weinigen schijnt dit advies van den geestigen auteur der Leekedichtjes het eenig verstandige. Ter eenerzijde - meenen zij - kunnen wij met ons denken tot geene andere conclusie komen dan dat wij in ons *zijn* - en daarmede ook in ons *doen* - ten eenenmale bepaald zijn door eene macht - door machten - van onzen wil onafhankelijk; ter anderer zijde gevoelen wij ons de verantwoordelijke daders onzer handelingen, verklaren wij immers in gegeven gevallen ons zelven schuldig als niet gedaan hebbend wat wij hadden moeten, en kunnen, doen. Wij kunnen noch die conclusie van logische redeneering noch deze uitspraak van een onmiddellijk innerlijk gevoel laten vallen; wij kunnen beide ook niet met elkaar in overeenstemming brengen en in eene hoogere eenheid samenvatten; ons rest niet anders dan ze naast elkaar laten staan.

Intusschen, de *denkende* mensch kan het op den duur hierbij toch niet laten. Of misschien moest ik zeggen: niet

alle denkende menschen kunnen dit. Zijn er al, die op dit punt niet enkel abstentionist zich verklaren maar ook - wat nog geheel iets anders is - dit abstentionisme tot waarheid in hun denkleven kunnen maken, daartegenover staan anderen, die niet maar eenvoudig bij onverzoende tegenstellingen in hun denken zich kunnen neerleggen, niet kunnen ophouden naar eene oplossing van deze te zoeken. Zelfs al greep het probleem van de vrijheid of onvrijheid van den wil niet telkens in op het gebied van de praktijk des levens, de behoefte aan eenheid in hun denken zou dezen steeds weer dwingen, er zich mede bezig te houden. Zoo laat het zich verklaren, dat het oude probleem voortdurend aan de orde blijft.

Maar bewijst niet juist dit laatste, dat inderdaad het advies van den Leekedichter het eenig verstandige is? Het probleem is zoo oud als het wijsgeerig denken zelf. En voortdurend blijft het aan de orde. Dat wil zeggen: Tot eene oplossing is het nog steeds niet gekomen. Door vele eeuwen heen hebben de grootste denkers er zich mede bezig gehouden en al hunne scherpzinnigheid er aan ten koste gelegd. Zegevierend hebben daarbij, voor zich zelven en voor hunne geestverwanten, dézen het recht van het determinisme, génen dat van het indeterminisme bewezen. Maar de tegenpartij hebben zij niet overtuigd. En gelukte het al aan sommigen, in wijden kring voor eene van beide theorieën eene communis opinio te scheppen, deze had steeds slechts een zeer tijdelijk bestaan; straks, in een volgend tijdperk, sloeg zij telkens weer in haar tegendeel om. Is het nu toch niet wijzer, dit probleem te erkennen als onoplosbaar en het daarmede van de lijst der onderwerpen van ons denken te schrappen; om dan onzen tijd en onze denkkracht aan vruchtbaarder arbeid te wijden?

Maar dit is toch miskenning van den aard en de beteekenis van wijsgeerige onderzoekingen in het algemeen. Het daar genoemde heeft het probleem der wilsvrijheid gemeen met alle groote wijsgeerige vraagstukken. Geen enkel van deze is, nadat het, in den regel reeds voor vele eeuwen, werd gesteld, opgelost geworden in dien zin, dat het voor goed van het programma is verdwenen. Alle zonder uitzondering duiken ze telkens weer, zij het ook in telkens nieuwe vormen, op. Zijn daarom de moeite en inspanning, er aan besteed,

vruchteloos geweest? Of is niet dít de vrucht, en de niet gering te schatten vrucht, van den er aan besteden arbeid, dat zij telkens *in nieuwen vorm* zich voordoen? Bij wijsgeerige vraagstukken is van bewijzen in strikten zin geen sprake en is daarom definitieve oplossing niet te verwachten. Maar wèl is het mogelijk, het probleem steeds zuiverder te zien en scherper te stellen. En dit is van niet geringe waarde. Daardoor worden de eigenlijke beteekenis en strekking er van voortdurend beter doorzien en treedt het deel waarheid, door elke der tegenover elkaar staande theorieën vertegenwoordigd, allengs aan het licht. Ik stel mij voor, in de volgende bladzijden ten opzichte van het probleem der wilsvrijheid eene poging in deze richting te doen.

Daarbij nog deze opmerking vooraf: Op tweeërlei wijs, van twee punten uit, heeft van ouds de vraag aangaande de vrijheid van zijn willen zich aan den mensch opgedrongen. Twéé quaesties zijn het wezenlijk, die voortdurend onder dezen éénen naam zijn samengevat. In de eerste plaats eene godsdienstige, wil men, eene theologisch-dogmatische: de vraag, of en hoe met de erkenning van 's menschen afhankelijkheid van God de gedachte van vrijheid van zijn willen te vereenigen is. Daarnaast eene wetenschappelijke, zich bewegend om de vragen: Heerscht niet ook op het gebied van het menschelijk zieleleven de wet der causaliteit? En brengt dit niet mede, dat ook hier, evenals overal op het gebied onzer ervaring, al wat is en wordt zóó is en wordt als het door de werking van wat er aan voorafgaat noodwendig zijn en worden moet? De eerste betreft de verhouding, waarin de mensch staat tot den bovenzinnelijken grond aller dingen; de laatste de verhouding, waarin hij staat tot het hem omringende eindige. Deze beide vragen raken zeker elkander; maar zij vallen niet samen. Immers, denkbaar is, dat 's menschen wilswerkingen niet mede besloten zijn onder het, het gansche natuurgebeuren omspannende, causaalverband en toch zijn willen innerlijk door God gedetermineerd is. Zij zijn dus ieder afzonderlijk te behandelen en zijn niet dan tot schade voor de helderheid vaak door elkaar geward. Ik handel hier uitsluitend over de laatste.

Of houdt, wanneer men het vraagstuk van de vrijheid van den wil aldus als zuiver wetenschappelijk vraagstuk stelt, dit daarmede terstond op, een vraagstuk te zijn? Zoo oordeelen niet weinigen in onzen tijd. De zaak is, meenen dezen, zoo eenvoudig en duidelijk mogelijk. Eens menschen willen is afhankelijk van zijn innerlijk *zijn;* en dit is product van aanleg, opvoeding en omstandigheden. Doordat iemand, met dien bepaalden aanleg ter wereld gekomen, die opvoeding heeft ontvangen, verder onder die en die invloeden heeft gestaan, daardoor is hij geworden tot wat hij is en handelt hij nu onder die en die omstandigheden op die bepaalde wijze. Dit spreekt, om zoo te zeggen, van zelf en wordt ook allerwege door de ervaring bevestigd. Dat men eeuwen lang hiervan eene quaestie heeft gemaakt, is enkel doordat *het geloof* zich in het spel mengde. Men had erkenning van een vrijen wil in den mensch noodig om diens verantwoordelijkheid en strafwaardigheid tegenover God te kunnen vasthouden, om niet gedwongen te zijn, God te verklaren voor den auteur ook der zonde enz. Daarbij kwam dan eene hoogst gebrekkige psychologie, die het o.m. mogelijk maakte, den wil te beschouwen als een afzonderlijk vermogen in den mensch, het vermogen, zooals men het omschreef, om tusschen verschillende voorstellingen van toekomstige handelingen te kiezen. Nadat men er echter toe gekomen is, de zaak zuiver wetenschappelijk te behandelen en theologischdogmatische bespiegelingen er buiten te houden, en daarbij ook de psychologie volgens wetenschappelijke methode is gaan beoefenen, is de quaestie wezenlijk afgedaan. Voor een wetenschappelijk mensch kan er geen twijfel meer zijn, of, zoo goed als alle, zelfs de schijnbaar meest grillige, verschijnselen op het gebied der natuur, zijn ook de menschelijke handelingen mee besloten onder het causaalverband, kan hier, zoo min als ergens, van willekeur, dat is van *toeval*, sprake zijn.

Maar hier is terstond tegenover te stellen: Wie het determinisme huldigen, doen dit ten slotte enkel *in theorie*. In werkelijkheid is geen mensch determinist. Wel past ieder in zijne beschouwing van menschen, van zich zelven en van anderen, beginselen toe, die aan het determinisme schijnen ontleend te zijn en die dit dan ook geregeld als zijn uit-

sluitend eigendom vindiceert; maar werkelijk passen deze beginselen - ik kom op dit punt later terug - evenzeer in een redelijk indeterminisme als in de deterministische theorie. En hoe deterministisch schijnbaar ook een mensch dientengevolge denkt en oordeelt, ter laatster instantie behoudt steeds het indeterminisme den boventoon. Volgens de zoo even aangehaalde deterministische redeneering toch liggen de laatste oorzaken van ons willen en doen *buiten* ons, zijn wij ten slotte een doorgangspunt enkel van werkingen, een der tallooze knooppunten in het geheel van krachten; wat wij onze vrijheid noemen is - naar Kants kernachtige vergelijking - geen andere dan die van het braadspit, dat ook, als het eenmaal is opgewonden, zelf zijne bewegingen volbrengt. Welnu, deze beschouwing kan een mensch *misschien* - ik leg nadruk op dat misschien - consequent in toepassing brengen bij zijne beoordeeling van anderen: hij doet dat niet, *geen mensch* doet het, ten opzichte van zichzelven.

Niemand minder dan Kant heeft, zooals bekend is, hierop met nadruk gewezen en er dan den vasten grond voor erkenning van het recht van het indeterminisme in gevonden. Nu is bij oppervlakkige beschouwing Kants argumentatie in dezen niet vrij van bedenking. Wijst hij op de aanvaarding door den zedelijken mensch van het 'du sollst' des gewetens, welke aanvaarding toch erkenning van een 'du kannst', d.w.z. van het vermogen tot zelfbepaling in de richting van het plichtgebod insluit: daartegen laat zich aanvoeren, dat er menschen zijn, die niet alleen in theorie het bestaan van dit vermogen loochenen, maar wien het ook gelukt, in overeenstemming met deze theorie alle zedelijk schuldgevoel in zich te onderdrukken. Intusschen, bij deze zelfde menschen zal dan toch weer op andere punten het determinisme geen steek houden. Laat b.v. zoo iemand een gevoelig verlies in zijn vermogen lijden: zijne houding daaronder zal anders zijn, naarmate dit verlies hem, naar wij gewoon zijn te zeggen, door eigen schuld, dan wel buiten zijne schuld overkomt. Kan hij zich zelven voorrekenen, dat hij niet voorzichtiger had kunnen handelen, dat de noodlottige uitkomst het gevolg was van omstandigheden die niemand had kunnen voorzien en voorkomen, dan blijft hij de zaak ellendig vinden, maar hij doet er zich zelf geen verwijten over. Maar is gebrek aan overleg de oorzaak geweest, dan maakt hij

zich zelf een verwijt er van, is hij boos op zich zelf. En dit zelfverwijt wijkt niet voor de redeneering: Nu ja, maar gij zijt nu eenmaal zoo achteloos, en het is uw werk niet, dat gij zoo zijt. Dit nu is in strijd met de deterministische theorie, volgens welke immers iemands achteloos-zijn ter laatster instantie evenzeer en in denzelfden zin eene omstandigheid buiten zijne schuld is als, om maar iets te noemen, de aardbeving, die zijne bezitting vernielde. Toch, ik herhaal het, baat deze overweging niet om het zelfverwijt tot zwijgen te brengen. Hierin blijkt, dunkt mij, het determinisme eene theorie te zijn van de school, en ook enkel van de school.

Kant bouwt dan, als gezegd, hierop de erkenning van het recht van het indeterminisme. Hij ziet er de openbaring in van een uit de diepten van ons geestelijk bestaan opdoemend besef van den waren aard van ons wezen. Naar mij voorkomt, terecht. Het is hier nl., meen ik, hetzelfde geval als bij de idealistische kennisleer. Berkeley komt mij betoogen, dat de buitenwereld enkel eene voorstelling is in mijnen geest. Ik kan zijn betoog niet weerleggen; niet daartegenover bewijzen, dat de dingen buiten mij objectief bestaan en niet eenvoudig alles een droom is van mijn ik. Ik kan hem ten slotte enkel afwijzen - maar heb ook recht om hem af te wijzen - met een: Toch deugt uw betoog niet; want gij kunt de intuïtie, dat de buitenwereld bestaat, niet wegredeneeren; niet alleen bij mij niet, maar - wat ter laatster instantie de zaak beslist - ook bij u zelven niet; uwe intuïtie logenstraft uwe leer. En evenzoo hebben wij, meen ik, den determinist te antwoorden: Alles goed en wel; maar gij voelt zelf, dat het anders is. Dat toont gij, door bij gelegenheid u zelven verwijten te doen. Tegen dit uw innerlijk gevoel kan ondanks alle inspanning uwe redeneering, ook op den duur, niet op. Dit bewijst, dat wij bij dat gevoel te doen hebben, niet met dwaling, vrucht van valsche redeneering - dwaling wordt door beter inzicht op den duur overwonnen - maar met intuïtie, met een onwrikbaar innerlijk ervaringsfeit.

Is het mogelijk, de fout in de redeneering van het determinisme aan te wijzen? Kant heeft ook dit beproefd. Hij

gaat daarbij uit van het resultaat zijner Kritik der reinen Vernunft: de onderscheiding tusschen, de tegenstelling van, 'phaenomenale wereld' en 'Ding an sich'. Hierop bouwt hij de stelling: Wèl vallen onze daden als elementen onzer ervaring, elementen der phaenomenale wereld, mede onder het causaalverband, dat immers het kader, het *volstrekt algemeene* kader vormt, waarin wij het bestaande zien; maar dit neemt niet weg, dat in werkelijkheid het handelen van den mensch vrij kan zijn. M.a.w., het menschelijk handelen *doet* zich wel, ten gevolge van de eigenaardige organisatie van ons ken-apparaat, *aan ons voor* als besloten onder het causaalverband: in werkelijkheid behoeft het dat daarom niet te zijn en is het dat niet. Bij de wijze, waarop hij, in de Kritik der praktischen Vernunft[1)], deze gedachte uitwerkt - met behulp van de onderstelling van de subjectiviteit ook van den tijdsvorm - zal ik hier niet stilstaan. Zelf erkent hij, dat de aldus ontwikkelde theorie duister is; zich dan daarover als het ware verontschuldigend met de opmerking, dat elke andere theorie hieromtrent niet minder duister is. Maar niet alleen de wijze, waarop hij zijne gedachte uitwerkt en adstrueert, is, meen ik, duister: tegen deze zelve verheft zich principiëel bezwaar. Of hoe kan men, erkennende dat wij eens menschen handelingen niet anders kunnen zien dan als mede besloten onder het causaalverband en als zoodanig volstrekt gedetermineerd, daarnaast vasthouden, dat zij in werkelijkheid uitingen zijn van een vrij-willend subject, zonder te komen tot de conclusie, dat de wijze, waarop de dingen zich aan ons voordoen, niet alleen niet adaequaat is aan de werkelijkheid, maar daarmede inderdaad geenerlei verband houdt, m.a.w., zonder te vervallen in volstrekt illusionisme? Wat beteekent ook een indeterminisme, waarbij - zooals Kant toch uitdrukkelijk verklaart - moet worden vastgehouden, dat 'wenn es für uns möglich wäre in eines Menschen Denkungsart, so wie sie sich durch innere sowohl als äussere Handlungen zeigt, so tiefe Einsicht zu haben, dass jede, auch die mindeste Triebfeder dazu uns bekannt würde, imgleichen alle auf diese

1) In de Kritische Beleuchtung der Analytik, aan het slot van het eerste boek, blz. 113-124 ed. Von Kirchmann.

wirkenden äusseren Veranlassungen, man eines Menschen Verhalten auf die Zukunft mit Gewissheit, so wie eine Mondund Sonnenfinsterniss ausrechnen könnte'? Inderdaad, Kant heeft het ongenoegzame van de redeneering van het determinisme om zoo te zeggen gevoeld. Maar het is hem niet gelukt, aan den greep daarvan zich te ontworstelen. Dit, omdat hij zich niet heeft kunnen losmaken van de gedachte van geldigheid ook hier van de op het gebied der natuurwetenschap erkende causaliteitswet. Geldt deze wet ook van het verband tusschen de menschelijke wilsbesluiten en de daaraan voorafgaande zoogenaamde motieven, van opvolgende zielstoestanden dus: om deze vraag gaat het in de quaestie 'determinisme of indeterminisme'. Daarover moet dan hier het onderzoek loopen.[1)]

Van opvolgende *zielstoestanden*, zeg ik. Maar van zielstoestand mag in onzen tijd niet zonder nadere verklaring en opzettelijke rechtvaardiging worden gesproken. Voor niet weinigen toch, onder denkers van alle rangen, geldt de erkenning van het bestaan der ziel en de daarmede verbonden beschouwing van den mensch als bestaande uit ziel en lichaam voor eene in haar geheel volstrekt verouderde theorie. Dit op verschillende gronden. Voor een deel eenvoudig, omdat zij deze theorie altijd weer zich denken in haar ouden, inderdaad uit onderscheiden feiten onhoudbaar gebleken vorm: de ziel wonende - tijdelijk ingekerkerd - in het lichaam, maar in haar leven en werken wezenlijk daarvan onafhankelijk; het lichaam, naar het bekende beeld van den kunstenaar en zijn instrument, enkel behoevende en gebruikende als orgaan om naar buiten zich te openbaren. Voor een deel ook, omdat zij meenen, dat de erkenning van de ziel als een van het lichaam onderscheiden wezen noodwendig moet leiden tot erkenning van hare onvergankelijkheid; waarbij dan bij hen tegen het onsterfelijkheidsgeloof bestaande bezwaren ongunstig terugwerken op eerstgenoemde erkenning.

1) Voor de rechtvaardiging van het standpunt van kennisleer, waarvan ik in de volgende beschouwingen uitga, zij het mij vergund te verwijzen naar *Teylers Theologisch Tijdschrift* 1903, blz. 317 vlgg.

Bij déze bezwaren hebben wij niet lang stil te staan. Immers, wat het eerste aangaat, het behoeft geen betoog, dat eene theorie in een bepaalden vorm onhoudbaar kan zijn en toch daaraan eene juiste gedachte ten grondslag kan liggen; zóó dat zij niet in haar geheel te verwerpen is, maar enkel wijziging, correctie, noodig heeft. En wat het tweede betreft, het gaat toch niet aan, eene theorie af te wijzen op grond van - onverschillig, al of niet gegronde - bedenkingen tegen daaruit afgeleide gevolgtrekkingen. Wij hebben de vraag, of de psychische verschijnselen al of niet grond geven - dwingen - tot erkenning van een zielewezen, op zich zelve te beschouwen, zonder ons te laten influenceeren door de gedachte, wat daaruit verder zou kunnen volgen. Zoo min als het bestaan der ziel mag worden aangenomen, omdat dit voorwaarde is om aan onsterfelijkheid te kunnen gelooven, zoo min ook mag het verworpen worden, omdat het zou dwingen, daaraan te gelooven. Overigens, om dit in het voorbijgaan op te merken, is m.i. terecht door H. Lotze opgemerkt, dat geenszins uit het *bestaan* van een zielewezen tot de *onvergankelijkheid* daarvan, dus tot persoonlijke onsterfelijkheid, kan worden geconcludeerd. Of iets wat bestaat een *blijvend* bestaan, eene blijvende plaats en beteekenis in de wereldorde heeft, dit is eene vraag op zich zelf.[1)]

Evenwel, er verheffen zich tegen de beschouwing van den mensch als bestaande uit eene ziel en een lichaam ook bedenkingen van, althans schijnbaar, ernstiger aard. In de eerste plaats, dat het volstrekt onbegrijpelijk is, hoe die ziel en dat lichaam wederkeerig op elkander zouden kunnen werken. Hoe zou bij mogelijkheid eene onstoffelijke ziel enkel door te willen beweging kunnen brengen in het stoffelijk organisme des lichaams; hoe omgekeerd eene beweging in dit organisme, in de gewaarwordingszenuwen, invloed kunnen oefenen op de ziel en aan deze gewaarwordingen mededeelen. Dit bezwaar is reeds oud en is langen tijd als

1) Zie *Mikrokomos*, I, blz. 425. (Ik citeer naar de eerste uitgave). Uitvoerig ontwikkelde ik dit in *Het voortbestaan der menschelijke persoonlijkheid na den dood* (Assen, bij L. Hansma), 2de druk, blz. 70 vlgg.

onoverkomelijk beschouwd. Reeds de Stoïci hebben het erkend en zijn dientengevolge er toe gekomen, ook geest te verklaren voor een soort van stof, alleen fijner dan de overige; en na de herleving der zelfstandige wijsbegeerte in de zeventiende eeuw inzonderheid heeft het zich sterk doen gevoelen en langen tijd de scherpzinnigste denkers genoopt, aan de meest gewrongen verklaringen van het waarnemingsproces en van de overeenstemming tusschen wilsbesluit en handeling - occasionalisme, harmonia praestabilita - de voorkeur te geven boven de gewone voorstelling. Maar later heeft het, ook in de schatting van wie de dualistische theorie aangaande den mensch niet aanvaardden, meer en meer zijne beteekenis verloren. Men is nl. gaan inzien, dat het berust op eene onmiskenbaar onjuiste beschouwing aangaande het wezen van wat wij stof noemen en in het algemeen aangaande aard en grond van werking van dingen op elkaar.

Ongetwijfeld, wanneer ‘de stof’ is wat de populaire opvatting haar acht te zijn, eene inerte massa, enkel gehoorzamend aan mechanische inwerking van buiten af, dan is het bezwaar afdoende. Want de wil kan onmogelijk gedacht worden als op de wijze van mechanische kracht op het lichaam, op bepaalde elementen daarvan, werkende. Maar dat die opvatting onhoudbaar is, is duidelijk. Zij veroordeelt terstond zich zelve door toch ook weer te spreken van *krachten*, aan de stofdeeltjes eigen en door middel waarvan deze op elkaar invloed oefenen. Deze laatste voorstelling echter, waarbij de krachten iets worden, dat van het eene stofdeeltje, om het zoo uit te drukken, naar het andere uitgaat, m.a.w. bestaat en werkt *tusschen* deze: deze voorstelling is zelve, dit behoeft wel nauwelijks nog te worden herinnerd, wederom eene ongerijmdheid. De grond van alle werking, alle beweging, moet gezocht worden *in* het werkende, zich bewegende ding zelf; bij samengestelde dingen ter laatster instantie in de samenstellende deelen daarvan, in de laatste elementen van het bestaande dus. Wat wij werking van deze elementen op elkander - onderlinge aantrekking enz. - noemen, kan dan alléén aldus worden verstaan, dat eene werking van het een, volgens vaste wet maar op voor ons ondoorgrondelijke wijs, veranderingen na zich sleept in den innerlijken toestand van andere, welke veranderingen zich dan in veranderde werking

naar buiten - versnelde beweging, veranderde richting van beweging - openbaren.[1)]

Maar hiermede verliest de bedenking, gegrond op het onbegrijpelijke van werking van ziel en lichaam op elkander, hare kracht. Zeker, op de vraag, hoe de ziel - om hier bij deze zijde der zaak ons te bepalen - het aanlegt om het lichaam in beweging te brengen en eene gewilde handeling te doen uitvoeren: op deze vraag hebben wij geen antwoord. Wij kunnen enkel het feit constateeren: Wanneer in de ziel die werking, die toestandsverandering, ontstaat, die wij 'willen' noemen, volgen daarop onmiddellijk, eerst in de, om het zoo uit te drukken, nauwst met haar in verkeer staande hersendeelen, vervolgens, in verband hiermede, in de elementen van het centrifugale zenuwstelsel en ten slotte, wederom in correspondentie hiermede, in bepaalde spieren die eigenaardige werkingen, die noodig zijn voor de vereischte bewegingen van lichaamsdeelen. Het *hoe* van dit proces is iets volstrekt onbegrijpelijks. Maar niet onbegrijpelijker dan, enkel juist even onbegrijpelijk als, iedere werking van iets op iets anders in de wereld. Wij *meenen* slechts binnen den kring van het natuurgebeuren in engeren zin van deze werking van dingen op elkaar iets te begrijpen, doordat wij dáár gewoon zijn aan namen als aantrekkingskracht, cohaesie enz., en ons nu onwillekeurig inbeelden, dat die namen iets ter verklaring

1) Dit blijft waar, onverschillig of wij ons plaatsen op het standpunt der atomistiek of uitgaan van de in den nieuweren tijd opgeworpen continuïteitshypothese. Welke ook de voordeelen dezer laatste in andere opzichten mogen zijn, op dit punt brengt zij geen stap verder; over de oorzaken en den *modus quo* van den vasten, wetmatigen samenhang tusschen de constitueerende elementen van den kosmos verspreidt ook zij geenerlei licht. Immers, ook zij heeft ten slotte geen antwoord op de vraag, hoe het komt, dat die bewegingskringen - die 'Wirbel' - in het materiëele continuum, die volgens haar de meest primitieve bestanddeelen van het kosmisch samenstel zijn, niet, om het zoo uit te drukken, onverschillig en ordeloos langs en door elkaar schuiven, maar zich verbinden tot geordende stelsels, die een althans betrekkelijk duurzaam bestaan hebben; hoe het - om een eenvoudig voorbeeld te noemen - komt, dat een biljartbal, op een bepaald punt getroffen, niet uiteenvalt, maar in zijn geheel zich gaat bewegen; d.w.z. de gezamenlijke onderdeelen van het stelsel van bewegingskringen, waaruit hij bestaat, in beweging komen en elke daarvan hare *eigen* beweging aanneemt, en juist díe beweging, die voor het voortbestaan van het stelsel als zoodanig vereischt wordt.

bieden. In één woord: Het onbegrijpelijke, waarvoor wij met de onderstelling van werking van eene ziel en een lichaam op elkander komen te staan, is eenvoudig het groote, algemeene mysterie, waarop wij overal in de wereld ten slotte stuiten. En door de ziel te elimineeren raken wij dit mysterie hier niet kwijt. Wanneer wij de ziel wegdenken en wat wij zieleleven plegen te noemen reduceeren tot een proces van hersenwerkingen zien wij, tenzij wij ons door woorden - zooals 'voortplanting van beweging' en dergelijke - laten verblinden, bij iederen schakel in dat proces ons voor juist dezelfde onbegrijpelijkheid geplaatst.

In de hedendaagsche bestrijding van de hier besproken theorie is dan ook, gelijk ik boven reeds opmerkte, dit argument op den achtergrond getreden. Beslissende waarde wordt er door der zake kundigen niet meer aan toegekend.[1)] Het groote bezwaar is tegenwoordig een ander; dit nl., dat deze theorie in strijd komt met de wet van behoud van arbeidsvermogen. Wordt door een willen der ziel beweging veroorzaakt in de centrifugale zenuwen en de met deze verbonden spieren, dan hebben wij hier, is de redeneering, beweging, die niet, zooals de wet van behoud van arbeidsvermogen eischt, omzetting is van voorafgaande beweging; hebben wij, daar alle beweging een bepaald quantum van arbeidsvermogen vertegenwoordigt, hier vermeerdering, nieuw-schepping, van arbeidsvermogen. Dit blijft gelden, ook al is de werking van den wil beperkt tot het in actie stellen van in de zenuwen spiercellen opgetaste, tijdelijk latente, energie. Want alle omzetting van latente in actueele energie vereischt op zich zelf arbeidsvermogen. Daarom, oordeelt men, is de hypothese van eene in en op het lichaam werkende ziel in geen geval toe te laten.[2)]

Om de waarde dezer argumentatie te schatten is het niet noodig, ons te verdiepen in de vraag, wat de wet van behoud van arbeidsvermogen voor het speculatieve denken beteekent, anders gezegd, welke metaphysische waarheid zij vertegenwoordigt. Ook zonder daarop in te gaan is het, meen ik,

1) Vgl. Heymans, *Einleitung in die Metaphysik*, bladz. 65.
2) Vgl. Heymans, a.w. bladz. 65 vlgg.

duidelijk, dat hier van haar een ongewettigd gebruik wordt gemaakt. De wet van behoud van arbeidsvermogen is geen aprioristisch denkprincipe. Vermeerdering van energie in de wereld, m.a.w. een allengs voller worden der wereld aan leven, aan kracht, laat zich volkomen goed denken; is dan ook feitelijk eene hoofdgedachte van onderscheiden, oudere en nieuwere, stelsels, die in de wereld de verwezenlijking, de *trapsgewijs voortschrijdende* verwezenlijking, zien van eene goddelijke scheppingsgedachte. Alleen voor wie van meet af deze laatste beschouwing uitsluiten en met hunne bespiegeling bij de phaenomenale wereld als eene eenmaal, van eeuwigheid af, gegeven grootheid blijven staan; alléén voor dézen kan het als 'iets van zelf sprekends' gelden, dat er nooit in die wereld iets werkelijk nieuws bijkomt, daar dit van hún standpunt gezien zou zijn een ontstaan uit niets; maar is het dan wezenlijk eene conclusie uit een vooropgezet dogma. In werkelijkheid heeft de wet van behoud van arbeidsvermogen recht van bestaan alléén als empirische wet, gebouwd op gegevens van natuurwetenschappelijk onderzoek en dan gebleken, op het terrein, waarover dit onderzoek zich uitstrekt, als algemeen heuristisch principe te mogen gelden. Hieruit volgt dan echter terstond, dat ten aanzien van het punt, hier in quaestie, uit haar niets kan worden afgeleid. Zij geeft grond om te stellen, dat de menschelijke handelingen, beschouwd, om het zoo uit te drukken, naar hare physische zijde, als physiologische gebeuringen, steeds omzetting zijn van, in zenuw- en spierweefsel opgetaste, energie. Maar dat deze omzetting van energie enkel gevolg kan zijn van mechanisch arbeidsvermogen: dit kan uit de gegevens, waarop zij kan worden gebouwd, op geenerlei wijs worden afgeleid. Bij het stellen hiervan wordt wezenlijk aan deze gegevens eene gedachte van aprioristisch speculatieven oorsprong, eene *dogmatische onderstelling*, toegevoegd: deze nl., dat er in den kosmos geen andere oorzaken van werking zijn te denken dan die, welke werken - juister gezegd nog, die welke wij kunnen constateeren als werkende - op het gebied der natuur in engeren zin. Maar het recht dezer onderstelling is niet bewezen.

Dit nieuwste argument tegen de erkenning eener in en op het lichaam werkende ziel heeft dan geen meerdere waarde

dan het boven besproken oudere. Het is in den grond der zaak uitvloeisel eenvoudig van de neiging om het gansche gebeuren in den kosmos te construeeren naar het schema van het natuur-gebeuren. Tot zijn eenvoudigsten vorm gereduceerd toch komt het hierop neer: Wilswerkingen eener ziel kunnen niet oorzaak, *mede*-oorzaak, zijn der menschelijke handelingen; *want* dan zou het op het gebied van het menschelijk handelen anders toegaan dan elders in de wereld. Nu is deze neiging psychologisch verklaarbaar in onzen, onder den diepen indruk van de macht der natuurwetenschap staanden tijd. Maar gerechtvaardigd is zij daardoor niet. De door haar ingegeven redeneering is ter laatster instantie eene zuivere petitio principii.

Maar blijkt niet proefondervindelijk, uit hetgeen waarneming en experiment leeren aangaande onafscheidelijk verband tusschen geestesleven en hersenwerking, dat de gedachte van een zelfstandig bestaan en werken eener ziel in het lichaam onhoudbaar is? Zoo oordeelen inderdaad velen. Bekend is de uitspraak van Büchner, dat Flourens bij zijne proefdieren stuk voor stuk de ziel had weggesneden. Intusschen, van de hier bedoelde feiten zijn in het afgetrokkene twéé verklaringen denkbaar. Naast die van het materialisme en van de paralleliteitsleer in hare onderscheiden vormen, dat nl. de geestesfuncties van de hersenen uitgaan of althans rechtstreeks aan de hersenfuncties correspondeeren, deze andere, dat normale werking der hersenen voorwaarde is voor normale werking der ziel, werking van bepaalde hersengedeelten voorwaarde voor bepaalde functies der ziel. Immers, ook met deze laatste onderstelling laat zich het intreden van storingen en aberraties van het geestesleven bij ziekte of verminking der hersenen verklaren. Welke dezer twee verklaringen de juiste is te achten, moet uit andere gegevens worden opgemaakt.

Hierbij hebben wij dan de aandacht te vestigen op de *eenheid van het bewustzijn*. De onderscheiden gewaarwordingen, door indrukken op de gevoelszenuwen gewekt, maken deel uit, om het zoo uit te drukken, van éénzelfde bewustzijn; desgelijks de daaruit zich ontwikkelende voorstellingen, en wederom de op grond van deze gevormde begrippen en oordeelen. Het geheel der psychische verschijnselen in één

woord wordt door één bewustzijn omvat, is in één bewustzijn besloten. Dit feit nu heeft van ouds gegolden als een afdoend bewijs voor het bestaan der ziel. In den nieuweren tijd echter heeft men, onder den invloed mee in de eerste plaats van Kant, die - ook hier zijne theorie van scherpe scheiding tusschen 'phaenomenon' en 'Ding an sich', tusschen de wijze, waarop de dingen zich aan onze waarneming voordoen, en hun werkelijk zijn, toepassend - dat bewijs als een logischen sprong, een 'Paralogismus der reinen Vernunft' wraakte: in den nieuweren tijd heeft men van verschillende zijden gepoogd, deze eenheid van het bewustzijn te verstaan en te verklaren buiten de onderstelling van een zielewezen om.

In de eerste plaats: De eenheid van het bewustzijn zal zijn de resultante van een aantal lagere bewustzijnseenheden. Een menschelijk organisme, aldus is hier de voorstelling, is een complex van atomen - om nu dezen naam voor de laatste elementen van het bestaande te blijven gebruiken. Deze atomen nu zijn niet eigenlijk 'doode stof', maar innerlijk met iets van bewustzijn toegerust. En doordat zij tot een organisme zich samenvoegen en zoo te zamen eene eenheid gaan uitmaken, smelt ook het gezamenlijk bewustzijn tot eene eenheid, tot een totaalbewustzijn, samen. Dit is de theorie van het gewijzigd materialisme, o.a. door Häckel vertegenwoordigd. Maar hoe laat die samensmelting, of welk ander woord men hier moge verkiezen, bij mogelijkheid zich denken? Die atomen blijven, ook waar zij tot een organisme zich verbinden, zelfstandig bestaan en behouden hun eigen innerlijk wezen. Zij kunnen wel, om het nauwe verband, waarin zij tot elkander treden en tengevolge waarvan zij een naar buiten afgesloten groep vormen, door een beschouwer, van buiten af, als eene eenheid worden opgevat. Maar zij *worden* niet inderdaad één. Hoe kan dan hun gezamenlijk bewustzijn één worden? Een organisme is ten slotte eene eenheid slechts in den zin, waarin b.v. een bepaald volk tegenover andere eene eenheid vormt. Nu spreken wij wel ook van een volksbewustzijn. Maar dit is toch enkel eene redefiguur, ter omschrijving van het feit, dat in de onderscheiden bewustzijns van de leden van eenzelfde volksgemeenschap zekere gelijke opvattingen en neigingen werken. In werkelijkheid

bestaan enkel deze onderscheiden bewustzijns. En zoo zou volgens de hier besproken theorie de mensch naar de geestelijke zijde van zijn wezen moeten bestaan uit een oneindig aantal, wezenlijk geïsoleerde, bewustzijns. Voor het ééne, alle ergens in de hersenen ontvangen gewaarwordingen, alle daaruit zich ontwikkelende voorstellingen enz. te zamen omvattende, bewustzijn heeft zij geene plaats.

Anders daarom dan ook eene andere theorie. Volgens deze is bewustzijn eene eigenaardigheid van het organisme als zoodanig, eerst in en met het organisme ontstaande. Doordat nl. zekere - op zich zelf nog onbewuste - elementen in dien eigenaardigen engen samenhang komen te staan, die ze te zamen eene organische eenheid doet uitmaken, daardoor eerst ontwikkelt zich bewustzijn. Zoo nu is het, oordeelen de aanhangers dezer theorie, begrijpelijk, dat het bewustzijn in een organisme één is. Het organisme *gevoelt* zich zelf eene eenheid, is - zooals Fechner, de groote man dezer theorie in de negentiende eeuw, het uitdrukt - als '*Selbsterscheinung*' eene eenheid ondanks de veelheid der constitueerende elementen, doordat het *als organisme* inderdaad één is; immers die elementen daarin onderdeelen zijn van een op één doel gerichte, ééne gedachte vertegenwoordigend geheel; evenals - gelijk Fechner zelf het door eene vergelijking tracht op te helderen[1] - een volzin, die uit eene veelheid van woorden bestaat, welke te zamen eene gedachte vertegenwoordigen, wanneer hij bewustheid had van zich zelf, zich één, immers ééne gedachte, zou weten. - Maar, wat dit laatste betreft, vergelijkingen zijn gevaarlijke dingen. Zij zullen dienen om op te helderen. En in den regel verduisteren zij eenvoudig moeielijkheden, die ergens voor het denken liggen. 'Wanneer een volzin zich van zich zelf, van zijne beteekenis, bewust kon zijn'; maar de vraag is eerst, of dit denkbaar is; of liever, het is wel een feit, dat dit niet denkbaar is. En ook die, doorgaande door Fechner gebruikte, term 'Selbsterscheinung' is inderdaad een mis-leidend beeld. Fechner gebruikt dien term als tegenstelling van 'verschijning naar buiten'; in den zin dus van 'verschijning naar binnen'. Maar zal van 'Selbsterscheinung', van 'verschij-

1) *Zend-Avesta*, II, bladz. 313.

ning naar binnen' sprake kunnen zijn, dan moet er daarbinnen iets, een *zelf*, zijn waaraan de verschijning geschiedt. Verschijning is toch altijd verschijning aan iemand of aan iets. Waar is hier die iemand, dat iets, te vinden? Inderdaad, langs dezen weg laat zich de moeielijkheid niet opheffen. De term 'bewustzijn' duidt eene eigenschap aan; slechts bij verkorting, bij 'wijze van spreken', gebruiken wij dien ook, alsof hij iets op zich zelf bestaands beteekende. 'In het bewustzijn aanwezig zijn' b.v. beteekent inderdaad: object zijn van (iemands) weten, (door iemand) geweten worden. De vraag *moet* hier dan worden: Waarvan is eigenlijk bewustzijn de eigenschap? En daarop kan het antwoord niet zijn: van het verband der deelen van het organisme. Verband is niet iets bestaands. De term 'verband' duidt enkel het op eigenaardige wijze naast elkander zijn van zekere dingen aan. In het organisme *is* niets dan de elementen, waaruit het bestaat. Hiermede zijn wij weer in het bezwaar van zoo even terug.

Maar al liet ook met eene der beide hier besproken theorieën het feit van het bestaan van een, de gezamenlijke gewaarwordingen, voorstellingen enz. omvattend, totaalbewustzijn in een menschelijken individu zich rijmen, daarmede zouden we nog niet zijn waar we moeten zijn. Het bestaan van zoodanig *omvattend* bewustzijn is niet het eenige, zelfs niet het meest karakteristieke feit, waarmede wij hier te doen hebben. De bewustzijnsinhoud wordt op eigenaardige wijze gevormd. Gewaarwordingen van onderscheiden aard en oorsprong worden tot eene voorstelling gecombineerd; uit b.v. eene gezichts- en eene reukgewaarwording ontwikkelt zich de voorstelling van eene geurende roos. Uit aldus ontstane voorstellingen worden algemeene begrippen afgeleid. Over de verhouding van den inhoud van verschillende voorstellingen, over gelijkheid of ongelijkheid b.v. daarvan, worden oordeelen gevormd enz. Inzonderheid deze dingen nu dwingen, meen ik, voor het bewustzijn een eigen en *ondeelbaar* subject aan te nemen. Alleen in een volstrekt één, ondeelbaar subject toch is die verwerking van gewaarwordingen tot voorstellingen en de geheele verdere bewerking der aldus ontstane voorstellingen denkbaar.

Hierop den nadruk gelegd en dit tot een der hoofdpunten, tot het uitgangspunt, van zijne wijsgeerige beschouwingen gemaakt te hebben, is m.i. de groote verdienste van den boven reeds door mij genoemden Lotze, in Duitschland algemeen als een der fijnste denkers der negentiende eeuw erkend en in ons vaderland, naar ik meen, inderdaad te weinig gekend en gewaardeerd. Onweerlegbaar is, zoover ik zien kan, wat Lotze - die ondanks zijne sterke neiging tot de actualiteitstheorie steeds op zijn weg daarheen voor dit punt is blijven staan en daardoor de groote tegenstander is van Fechner - opmerkt: 'Jede Vergleichung zweier Vorstellungen, die damit endet, ihre Inhalte gleich oder ungleich zu finden, setzt die völlig untheilbare Einheit Dessen voraus, was diese Thätigkeit der Vergleichung ausführt: schlechthin Dasselbe muss es gewesen sein, was zuerst die Vorstellung des a fasst, dann die des b, und was zugleich sich der Art und der Weite des Differenz bewusst wird, die zwischen beiden besteht. Und dann werden die verschiedenen Akte solcher Vergleichung und Beziehung wieder zu Gliedern, deren gegenseitiges Verhältniss eine neue Thätigkeit des Vergleichens zum Bewusstsein bringt; so baut sich die ganze Gedankenwelt unsers Innern auf, nicht als blosses Zugleichsein oder Aufeinanderfolgen mannigfacher Vorstellungen, sondern überall von dieser einheitlichen beziehenden Thätigkeit durchzogen, die diese einzelnen Glieder zusammenhält und ordnet. Dies ist es nun, was wir unter der Einheit des Bewusstseins verstehen und als den hinreichenden Rechtsgrund für die Annahme einer untheilbaren Seele ansehen'[1)].

Maar daarom kan ook niet, gelijk o.a. Heymans wil[2)], het aan de eenheid van het bewustzijn ontleende bezwaar tegen de theorieën van het nieuwere materialisme en van Fechner e.a. worden afgeweerd met de opmerking, dat eene theorie niet afgewezen mag worden, omdat zij niet terstond gereed is met de verklaring van *alle* verschijnselen op het gebied, waarover zij loopt. Zoo zou *misschien* geoordeeld kunnen worden, wanneer de vraag hier eenvoudig was: Hoe komen de onderscheiden elementen van den bewustzijnsinhoud - voorstellingen enz. - ten slotte deel

1) *System der Philosophie*, II (Zweite Auflage) bladz. 477.
2) *Wetenschappelijke Metaphysica*, Gids 1906, bladz. 22 vlg.

uit te maken van een samenhangend bewustzijn? Maar het bestaan zelve dezer elementen onderstelt reeds de eenheid van het bewustzijn. Zonder haar is al aanstonds, ik herhaal het, het ontstaan van eene voorstelling uit eene veelheid van gewaarwordingen ondenkbaar. Zoo is zíj dan het eerste, waarmede wij hier te doen hebben, het punt, waarvan het geheele onderzoek op dit gebied moet uitgaan. Zoo min als het oude materialisme recht had om zijne theorie te stellen, ofschoon het moest erkennen, dat het ontstaan van bewustzijn daarbij iets raadselachtigs blijft, zich dan vergenoegend met dit te verklaren voor een dier problemen, waarvan de oplossing aan voortgezet onderzoek moet worden overgelaten: zoo min ook heeft eenige theorie recht van bestaan, die voor de eenheid van het bewustzijn - de voorwaarde zelve van het bestaan der gegeven bewustzijnsverschijnselen - geene plaats heeft, maar deze enkel kan rangschikken onder de vooralsnog onverklaarde dingen. Blijkt voor die eenheid van het bewustzijn, gelijk ik hier trachtte in het licht te stellen, alléén de theorie plaats te hebben, die een eigen, ondeelbaar subject van het bewustzijn naast de overige elementen van het organisme aanneemt, dan is deze theorie daardoor terstond bewezen, de eenig aannemelijke te zijn; moet zij dus het richtsnoer vormen bij het gansche onderzoek; moeten m.a.w. alle verdere verschijnselen van haar uit en in verband met haar worden geïnterpreteerd.

Met dit laatste kom ik terug op het proefondervindelijk gebleken onafscheidelijk verband tusschen geestesleven en hersenwerking. In het afgetrokkene is, zooals ik opmerkte, tweeërlei verklaring daarvan denkbaar: dat de geestesfuncties van de hersenen zelve uitgaan of althans een rechtstreeksch correlaat der hersenfuncties zijn; dat normale werking der hersenen voorwaarde is voor normale werking der ziel. Nu kan misschien, wanneer men uitsluitend op de hier bedoelde verschijnselen let, eerstgenoemde verklaring de meest voor de hand liggende en eenvoudigste schijnen. Maar in de theorie, waartoe *zij* leidt - beter gezegd, waarvan zij *uitgaat* - laat zich het feit van de eenheid van het bewustzijn niet plaatsen. Dit dwingt dan, naar ik meen, den tweeden weg ter verklaring in te slaan en deze verschijnselen te verstaan

als gevolg - en als zoodanig als aanwijzing - van het nauwe verband, dat er tusschen hersenwerking en werking der ziel bestaat. Dan zeker blijkt er uit, maar blijkt er ook *enkel* uit, dat dit verband enger en veelzijdiger is dan de oude zielsleer het voorstelde; bepaald, dat de hersenen niet maar enkel, naar het beeld van den kunstenaar en zijn instrument, het orgaan zijn, waardoor de ziel met de buitenwereld in contact staat, maar dat ook het innerlijk leven der ziel eerst wordt gewekt door wat wij zouden kunnen noemen prikkels, uit de hersenen afkomstig, en voortdurend hiervan afhankelijk is en hierdoor in sterke mate in zijne eigenaardigheden wordt bepaald. M.a.w. niet alleen vormen zich in de ziel de concrete voorstellingen, die den grondslag uitmaken van den ganschen bewustzijnsinhoud, eerst onder den invloed van indrukken, door middel van het centraal-orgaan, de hersenen, uit de buitenwereld ontvangen, en werkt wederom door middel van dit orgaan de ziel willende op die buitenwereld in; maar de mogelijkheid zelve van de vorming van voorstellingen op grond van ontvangen indrukken, van de verbinding van deze voorstellingen tot begrippen en oordeelen, en de wijze waarop dit een en ander geschiedt, in één woord, het bewustzijns-, het denk- en gevoelsleven in zijn geheel, blijkt afhankelijk van eene stemming, een ‘Gemeingefühl’, in de ziel veroorzaakt door het verband met de werkingen in de hersenen.

Dit neemt dan echter niet weg - doet niets af van het feit - dat die vorming van voorstellingen, van begrippen en oordeelen enz., inderdaad is het *eigen innerlijk leven der ziel;* d.w.z. een proces van werkingen, dat in de ziel, ten gevolge van haar eigenaardig wezen, zijn begin en zijn voortgang heeft. Wij kunnen ons de ziel niet maar eenvoudig, zooals in den grond der zaak de Herbartsche school doet, denken als het veld, waarop, om het zoo uit te drukken, de van buiten af binnendringende voorstellingen hare evoluties uitvoeren, elkander verdringen, zich met elkander verbinden enz. Voorstellingen zijn geene op zich zelf bestaande dingen, die van buiten af in de ziel komen. Zij kunnen niet anders worden gedacht dan als in de ziel zelve zich ontwikkelende. Wij staan hier wederom voor die boven besproken geheimzinnige correlatie tusschen de laatste elementen van den kosmos,

die wij beschrijven als werking der dingen op elkander. Wanneer in bepaalde hersendeeltjes eene bepaalde werking ontstaat, volgt daarop - wil men, gaat daarmede gepaard - eene eigenaardige toestandsverandering der ziel, die wij kennen onder den naam van gewaarworden. En wat op dit gewaarworden volgt, het hebben van voorstellingen, van begrippen en oordeelen, desgelijks het hebben van gevoelsaandoeningen en wilswerkingen, zijn verdere, op grond van het eigenaardig wezen der ziel, onder bepaalde voorwaarden - nl. bij een door verband met gezonde hersenen gewekte en onderhouden normale werking der ziel - elkaar opvolgende *zielstoestanden*.

Geldt nu voor deze opeenvolging van zielstoestanden, bepaald voor den samenhang der wilswerkingen met de daaraan onmiddellijk voorafgaande voorstellingen en aandoeningen - de zoogenaamde motieven -: geldt, zeg ik, ook voor deze opeenvolging van zielstoestanden de op het gebied der natuurwetenschap geldig bevonden causaliteitswet? Dit brengt ons tot de vraag, wat eigenlijk deze wet beteekent, m.a.w. welke metaphysische waarheid in haar hare uitdrukking vindt.

Wij zijn er aan gewoon geworden, onder oorzaak te verstaan een *onvoorwaardelijk antecedens;* iets dat - ik geef hier enkel eene ruwe definitie - de onmisbare voorwaarde is voor het optreden van een bepaald verschijnsel en waarop ook, wanneer het eenmaal aanwezig is, dit verschijnsel met strikte noodwendigheid volgt. Dit is het oorzaak-begrip, dat bepaald op het gebied der natuurwetenschap geldt en door de toepassing waarvan deze wetenschap het gansche natuurgebeuren construeert als eene aaneenschakeling, eene gesloten reeks, van verschijnselen, waarbij ieder verschijnsel gevolg van een voorafgaand is en op zijne beurt weer oorzaak van een volgend wordt. Nu is er echter, dunkt mij, slechts een oogenblik van nadenken noodig om in te zien, dat bij deze constructie en bij de vorming van genoemd, daaraan ten grondslag liggend oorzaak-begrip eene eigenaardige abstractie heeft plaats gehad. Ieder verschijnsel, iedere gebeuring, toch is eene *werking*; eene werking van een, om het zoo uit te drukken, daarachter gelegen agens. Dit agens is de *eigenlijke* oorzaak - dit woord

genomen in den oorspronkelijken, den door het natuurlijke denken daaraan gehechten zin, dien van *voortbrenger*, *bewerker* - van het verschijnsel. Dit agens nu is hier geëlimineerd. En daarvoor is in de plaats gesteld en met den naam oorzaak betiteld de voorwaarde waaronder - de prikkel, om zoo te zeggen, onder den invloed waarvan - genoemd agens op die wijze gaat werken[1].

Wij noemen druk of stoot, onder bepaalde voorwaarden op een veerkrachtig lichaam, b.v. op eene ijzermassa, aangewend, oorzaak van warmte; met dit laatste bedoelende bepaalde gebeuringen in die ijzermassa, die, andere gebeuringen naar buiten opwekkend, langs dien weg ten slotte - ik verwaarloos hier de tusschenschakels - in ons een gevoel van warmte wekken en daarom zelve kortweg warmte genoemd worden. Nu zijn echter die warmte-gebeuringen in de ijzermassa werkingen - een versneld zich bewegen - der ijzermoleculen; een versneld zich bewegen, waartoe deze moleculen komen onder den invloed van den op haar aangewenden druk, die op geheimzinnige wijze - ik herinner hier aan het boven over het mysterie van werking der dingen op elkaar opgemerkte - als prikkel op haar werkt en haar hare beweging doet veranderen. Deze ijzermoleculen zijn dan de eigenlijke oorzaken - werkers - van genoemde warmtegebeuringen. Maar de physische wetenschap verwaarloost hier - en overal - deze werkers, en komt zóó tot de voorstelling van het gebeuren in de natuur als een stroom van verschijnselen, waarin elk verschijnsel gevolg van een voorafgaand en wederom oorzaak van een volgend is. Deze natuurwetenschappelijke constructie van het natuurgebeuren biedt dan wel eene getrouwe afbeelding van de opeenvolging der verschijnselen, maar de werkelijke toedracht van zaken geeft zij niet weer. In werkelijkheid is het onderling verband der opvolgende verschijnselen dit, dat een verschijnsel *a*, ver-

1) Inderdaad heeft ‘oorzaak’ in het wetenschappelijk spraakgebruik nog weer tweeërlei beteekenis. Naast de hier genoemde - voorkomend b.v. in den regel: geene verandering zonder oorzaak - eene wijdere, waarbij naast het motief daaronder mede begrepen wordt het geheel der omstandigheden, waaronder eene werking plaats grijpt. Zóó in den regel: door de oorzaak wordt het gevolg volstrekt bepaald. Maar dit verschil kan ik, als op mijn betoog niet van invloed, hier verwaarloozen.

oorzaakt - in den zin van: gewerkt - door een daarachter liggend agens, aanleiding - prikkel - wordt, die een tweeden agens tot werken brengt, welke laatste werking een verschijnsel *b* voortbrengt, en zoo vervolgens. Alléén bij verkorting kan dit uitgedrukt worden in de formule: verschijnsel *a* veroorzaakt verschijnsel *b* enz.[1)].

Nu kan de natuurwetenschap zich van deze verkorte formuleering bedienen en met behulp daarvan algemeene regelen voor den gang van het gebeuren op het door haar bearbeide terrein stellen, doordat de dáár werkende elementen geene, althans geene voor ons naspeurbare, eigenlijke spontaneïteit bezitten. Zij werken, voor zoover wij zelfs met onze fijnste instrumenten kunnen waarnemen, onder gelijke omstandigheden onveranderlijk op dezelfde wijze, en alle 'individuen', althans die van dezelfde soorten, werken op dezelfde wijs. Een gegeven massa ijzer-moleculen, om bij dit voorbeeld te blijven, ontwikkelt bij gelijke omstandigheden onder den invloed van een bepaalden druk dezelfde mate van warmte - anders gezegd, elke van haar gaat hierbij steeds op dezelfde wijze en tot denzelfden graad hare beweging versnellen - en iedere gelijke massa ijzer-moleculen doet dit op gelijke wijze en ontwikkelt dus onder gelijke omstandigheden dezelfde mate van warmte. Daardoor kan, met verwaarloozing der telkens werkende elementen, de regel aldus

1) Om een reeds bij eene vroegere gelegenheid - *Gids* 1905, IV, bladz. 505 - door mij ter toelichting gebruikt voorbeeld te herhalen: Er is ergens gebrek aan levensmiddelen; dientengevolge buitengewone duurte en, als gevolg daarvan, hongersnood bij de armere volksklasse. Dit wekt onder deze een oproerigen geest. Bij de gegoeden worden ruiten ingeworpen. Dan schrijft een berichtgever in de courant: De hongersnood heeft hier zoo en zooveel gebroken ruiten veroorzaakt. - Nu gevoelt hierbij ieder terstond, dat dit eene verkorte voorstelling van de toedracht van zaken is; eene voorstelling, waarbij de eigenlijke werkers met stilzwijgen voorbijgegaan, in de aaneenschakeling der feiten overgesprongen zijn. Niet de hongersnood heeft de ruiten stuk gemaakt, maar het steenen-werpen van oproerige menschen. En de hongersnood was enkel de prikkel, die den wil om steenen door de ruiten te werpen wekte. Maar wat híer enkel bij wijze van spreken wordt gedaan, terwijl voor ieder doorzichtig blijft, dat het slechts eene eigenaardige verkorte spreekwijze is, dat geschiedt stelselmatig en consequent in de door de natuurwetenschap ons gemeenzaam geworden voorstelling van het gebeuren in de natuur; zóó stelselmatig en consequent, dat het dáár niet meer terstond in zijn eigenaardig karakter wordt erkend.

worden geformuleerd: zooveel druk, zoo en zoo aangewend, veroorzaakt - doet ontstaan - zooveel warmte; en kan de algemeene regel worden gesteld: gelijke oorzaken - voorwaarden, antecedentia - hebben gelijke gevolgen, en waar eene bepaalde oorzaak - een bepaald antecedens - gegeven is, volgt een bepaald gevolg met noodwendigheid.

In één woord, in de op het gebied der natuur geldig bevonden causaliteitswet vinden twee metaphysische waarheden hare uitdrukking. 1°. in het algemeen: Natuurelementen werken nooit - of juister uitgedrukt, veranderen hunne werking nooit - dan in reactie op ontvangen prikkels; zij moeten, om zoo te zeggen, van buiten af tot actie worden gebracht. Dit is het wat omschreven wordt in de stelling: geene verandering zonder oorzaak. 2°. Natuurelementen reageeren op ontvangen prikkels onveranderlijk op dezelfde wijze en alle soortgenooten, als wij het zoo mogen uitdrukken, doen het op dezelfde wijs. Dit is het wat zijne omschrijving vindt in den regel: gelijke oorzaken hebben gelijke gevolgen; door de oorzaak wordt het gevolg volstrekt bepaald.

Hiermede nu komt, meen ik, de fout in de redeneering van het determinisme aan het licht. Bij een wilsbesluit en deszelfs motieven - bepaalde er aan voorafgaande voorstellingen met daarmede verbonden gevoelsaandoeningen - hebben wij te doen met opvolgende zielstoestanden. Deze opvolgende zielstoestanden stelt het determinisme tot elkaar in de verhouding van gevolg en oorzaak. Nu kan inderdaad dit laatste zonder bezwaar geschieden. In een zieleleven heerscht continuïteit. En krachtens die continuïteit kan de telkens gegeven toestand worden beschouwd als het motief, de prikkel, in reactie waarop de ziel in een opvolgenden toestand overgaat, als van dezen laatste dus de oorzaak in den wetenschappelijken zin des woords. Maar de oorzaak in den oorspronkelijken zin des woords, de agens, is ten slotte de ziel. De wilswerkingen zijn werkingen van de ziel in reactie op de motief-voorstellingen. Door dan de op het gebied der natuur in engeren zin geldende causaliteitswet, met name den regel, dat door de oorzaak - het antecedens - het gevolg volstrekt bepaald wordt, ook hier toepasselijk te verklaren, *wordt stilzwijgend geponeerd*, *dat menschelijke zielen geheel op dezelfde wijze werken als de op het gebied dier*

natuuur werkende agentia, *bepaaldelijk*, *dat zij evenals deze op ontvangen prikkels slechts op ééne wijze reageeren en kunnen reageeren*. Dit nu is eene volstrekt willekeurige onderstelling. In aanmerking genomen het verschil, dat wij onmiskenbaar gedwongen zijn te erkennen tusschen menschelijke, zelf bewuste zielen en de lagere natuurelementen, mag niet a priori als vaststaande worden aangenomen, dat de eerste niet ook in aard van werken van laatstgenoemde zich onderscheiden, in dezen zin dat zij in tegenstelling met deze eene eigenaardige spontaneïteit bezitten: een eigenaardig vermogen tot *vrije*, althans *tot op zekere hoogte* vrije, zelfbepaling, krachtens hetwelk zij - binnen zekere grenzen - op een ontvangen prikkel dus of anders vermogen te reageeren.

'Maar dat eene ziel in een gegeven geval *dus* en niet *anders* reageert, moet dan toch ook weer eene oorzaak hebben.' Dit schijnt inderdaad eene eenvoudige en onweersprekelijke waarheid, en zoo wordt het dan ook in wijden kring als een onmiddellijk voor de hand liggend en afdoend argument tegen de indeterministische theorie beschouwd; waarbij het zelfs onbegrijpelijk is, hoe een verstandig mensch het kan voorbijzien en dientengevolge indeterminist zijn. Intusschen, er is geen uitvoerig betoog noodig om in het licht te stellen, dat die eenvoudigheid en onweersprekelijkheid enkel schijn zijn; een schijn, voortgebracht door misvatting van den regel van causaliteit. Wat wij plegen uit te drukken met 'alles moet eene oorzaak hebben' is inderdaad: *iedere verandering* moet eene oorzaak hebben. Maar zoo gepreciseerd blijkt de regel terstond, hier niet toepasselijk te zijn. De wilsreactie heeft natuurlijk ook volgens het indeterminisme hare oorzaak: de ziel. En nu kan men niet weer daarnaast naar eene oorzaak van het *dus* en niet *anders* zijn dier wilsreactie gaan vragen. Want dat *dus* en niet *anders* zijn is geene verandering.

In werkelijkheid rust de hier besproken tegenwerping eenvoudig op eene petitio principii. Met oorzaak wordt nl. bedoeld 'grond'. De redeneering is dan deze: Dat de wilsreactie *dus* en niet *anders* is, moet zijn grond hebben in den bepaalden toestand waarin op dit oogenblik de ziel verkeert; verkeerde zij in een anderen toestand, dan zou de wilsreactie anders zijn. Maar dit is ontkenning, dat er een *spontaan*

werken der ziel bestaat. Die ontkenning wordt hier dus vooropgesteld, terwijl zij juist is wat men bewijzen wil. En hetzelfde is het, wat, zooals bekend is, Schopenhauer in het ‘operari sequitur esse’, ‘het zijn bepaalt het werken’ het onmiddellijk bewijs deed vinden, dat 's menschen wilsdaden, als uitvloeisel van zijn innerlijk *zijn*, volstrekt gedetermineerd zijn te achten. Die stelling op zich zelve is zeker eene onbetwistbare waarheid. Men zou haar vrij wel een axioma kunnen noemen. Maar daaruit kan alleen ten gunste van het determinisme worden geconcludeerd, wanneer het vaststaat, dat het ‘esse’, het *wezen*, der ziel in deterministischen zin is op te vatten. Ik bedoel dit: Wanneer men het wezen der ziel, dat de grond, de veroorzakende macht, der wilswerkingen is, beperkt tot het complex der op ieder gegeven oogenblik daarin - actueel of latent - aanwezige motieven: dan zeker, maar ook alléén dan, sluit genoemde waarheid in, dat de wilswerkingen, als door dat complex bepaald, in ieder gegeven geval niet anders zouden hebben kunnen zijn dan zij zijn. Maar het is juist de fout - immers een apriorisme - van het determinisme, dat het bij de beschrijving van den oorsprong der wilswerkingen het wezen der ziel, waaruit deze wilswerkingen zijn af te leiden, tot dat complex van motieven beperkt; m.a.w. dat het - het psychologisch zoo goed als het mechanisch determinisme - het wordingsproces der wilswerkingen reduceert tot eene mechaniek van motieven, afspelende, om het zoo uit te drukken, tegen een neutralen achtergrond, en de mogelijkheid uitsluit, dat de ziel *als zoodanig* als *levende*, *spontaan werkende* macht mede als factor in rekening is te brengen. De wilswerkingen zijn werkingen van *de ziel*. Wanneer wij spreken van een zich uit elkaar ontwikkelen van psychische verschijnselen, dan is dit beeldspraak. In elk dier verschijnselen werkt onmiddellijk de ziel. Het is dan de vraag, *hoe* de ziel werkt. En dit blijft bij het ‘operari sequitur esse’ eene *open* vraag. Hebben wij aan de ziel spontaneïteit toe te kennen, dan zegt het ‘operari sequitur esse’ juist het tegendeel van hetgeen door Schopenhauer er uit wordt afgeleid; zegt het wezenlijk, dat de wilswerkingen, als werkingen der spontaan werkende ziel, door de aan haar voorafgaande motieven niet volstrekt wordt gedetermineerd. Het ‘operari sequi-

tur esse' in één woord spreekt enkel uit, dat de ziel werkt overeenkomstig den aard van haar wezen, en kan ook, zoolang begripsontleding onze feitenkennis niet vermag te vermeerderen, niet meer uitspreken dan dit.

'De wet der causaliteit kunnen wij ons niet anders denken dan als eene volstrekt algemeene wet': dit *schijnt* dan wel de onmiddellijke, afdoende rechtvaardiging van het determinisme te zijn; zooals het ook zelfs Kant, niettegenstaande hij, om zoo te zeggen, de waarheid van het indeterminisme gevoelde, heeft verhinderd, dit metterdaad in zijne wereldbeschouwing te laten gelden. Maar hierbij is verwarring in het spel. In het algemeen is ongetwijfeld genoemde stelling volkomen waar. Maar wij hebben daarbij te onderscheiden. Er is eene causaliteitswet van het natuurlijke denken; daarnaast eene van de wetenschap, door de natuurwetenschap gesteld en onder den invloed harer onderzoekingen allengs strenger geformuleerd. Deze twee zijn wezenlijk verschillend. De eerste spreekt uit: geen verschijnsel zonder een, het bewerkend, agens. De tweede knoopt elk verschijnsel met noodwendigheid aan een voorafgaand verschijnsel, of complex van verschijnselen, vast; zegt m.a.w.: geen verschijnsel, geene werking, zonder een, het bepalend, motief. De algemeengeldigheid nu van eerstgenoemde wet wordt door het indeterminisme in het minst niet aangetast. Van een oorzaak-loos willen - oorzaak genomen in den zin van het natuurlijke denken - is op indeterministisch standpunt, ik wees daarop boven reeds, geen sprake. Elke wilswerking heeft hare oorzaak in - is eene werking van - de ziel. Wat voorts de causaliteitswet der wetenschap betreft, deze wordt door het indeterminisme geenszins eenvoudig, in haar geheel, gewraakt. Het indeterminisme laat ten aanzien der wilswerkingen den regel 'geen verschijnsel zonder oorzaak' ook in den door de wetenschap daarbij aan 'oorzaak' gehechten zin volkomen gelden; laat m.a.w. ten volle plaats voor de erkenning, dat iedere wilswerking eene reactie is op motieven en niet anders ontstaat dan in reactie op motieven. Alléén wraakt het de toepassing ook hierop van de tweede groote stelling der wetenschappelijke causaliteitswet: door die oorzaak wordt het verschijnsel volstrekt bepaald. Maar

dit laatste is zeer zeker geene grondwet van het menschelijk denken, maar eene empirische wet, door de natuurwetenschap op het door haar bearbeide terrein - maar eerst langzamerhand, in den loop van een over vele eeuwen zich uitstrekkend onderzoek - geldig bevonden. Dat ook zij kan schijnen eene grondwet van ons denken te zijn, is alléén omdat men het beginsel van het natuurlijke denken ‘geen verschijnsel zonder een bewerker’ - hetwelk inderdaad eene grondwet van ons denken is - en het wezenlijk andere der wetenschappelijke causaliteitswet niet scherp uit elkander houdt. In één woord, het indeterminisme wraakt enkel de overbrenging op het gebied der wilswerkingen van een bepaald, empirisch, element der door de natuurwetenschap voor haar gebied vastgestelde causaliteitswet; het beweert enkel, dat deze wet op het gebied der wilswerkingen niet zóó geldt als op het gebied der natuur in engeren zin; doordat zielen niet geheel op dezelfde wijze werken als de op laatstgenoemd gebied werkende elementen, met name, niet met dezelfde strikte eenzelvigheid op ontvangen prikkels reageeren als deze elementen doen, althans ons voorkomen te doen.

Is dit in strijd met de behoefte van ons denken om in den kosmos éénheid te vinden? Hierop heeft met name Spinoza nadruk gelegd. Diens groote grief tegen het indeterminisme is, dat het een staat in den staat schept, het zieleleven maakt tot een enclave in het groote rijk der natuur. Verstaat men nu onder eenheid hier volstrekte gelijkheid, eenzelvigheid, dan zeker is deze bedenking gegrond. Maar dan kan hier moeielijk gesproken worden van eene behoefte van het menschelijk denken. Erkenning van verscheidenheid in den kosmos is voor ons gevoel geenszins eene ongerijmdheid of ook maar iets stuitends. En zoolang het niet alleen niet is gelukt, maar er ook geen redelijk uitzicht bestaat, dat het eenmaal zal gelukken, alle verschil in qualiteit in den kosmos te reduceeren tot verschil in quantiteit, alle verschijnselen, ook op geestelijk gebied, te verstaan als product van summeering van in de voor ons oog laagste kosmische elementen werkende krachten: zoolang heeft men even zeker geen grond om de erkenning van verscheidenheid in den kosmos te verklaren voor uiting van gebrek aan wetenschappelijken zin. Verstaan wij daarentegen de behoefte aan eenheid in den

kosmos in den m.i. eenig redelijken zin, in dien van behoefte om den kosmos te leeren kennen als een geordend, samenhangend, geheel, dan komt het indeterminisme daarmede in geenen deele in strijd. Leibnitz' beschouwing van de wereld als een stelsel van monaden, onderling verschillend in kracht en volheid van innerlijk leven, en aldus in oneindige verscheidenheid, en juist door die verscheidenheid, een organisch geheel vormend: Leibnitz' beschouwing - om enkel deze te noemen - voldoet zeker aan de behoefte van onzen geest aan eenheid, verstaan in laatstgenoemden, ik herhaal het, m.i. eenig redelijken zin, niet minder dan b.v. die van Spinoza. En in die beschouwing van Leibnitz past volkomen, al heeft hij zelf haar niet in deze richting uitgewerkt, de gedachte, dat zielen van de lagere natuurelementen zich onderscheiden door een hoogeren graad van spontaneïteit. Door een *hoogeren graad van* spontaneïteit, zeg ik. Want wij hebben niet uit het oog te verliezen, dat bij de opvatting van hetgeen wij zien als werking van dingen op elkaar, waartoe wij boven kwamen, nergens sprake kan zijn van in strikten zin des woords passieve elementen, maar wij overal te doen hebben met zelf, naar eigen innerlijken aard, werkende elementen. Strikt genomen hebben wij dan ook hier iets van spontaneïteit; maar die hier eene zóó armelijke is, dat zij in vergelijking met die van menschelijke zielen nauwelijks dien naam verdient en bepaald het kenmerk mist der laatste, dat van *vrije zelfbepaling*: reden waarom ik in dit gansche stuk dien term uitsluitend bewaar voor de laatste.

Overigens, op de in de beide laatste pericopen besproken argumenten ten gunste van het determinisme is, meen ik, van toepassing, wat Kant ergens opmerkt aangaande het ontologisch en het metaphysisch-kosmologisch bewijs voor het bestaan van God; nl. dat dit schoolsche argumenten zijn, die ‘wenn sie sich auch durch allerlei dialektischen Subtilität verfechten liessen, doch niemals über die Schule hinaus in das gemeine Wesen hinüberkommen’. De gewone denkende mensch wordt niet tot determinisme bepaald door de overweging, dat alléén daarbij een bepaald abstract causaliteitsbeginsel te handhaven is, of dat zoo alléén het beginsel van eenheid van den kosmos intact blijft. Wat in werkelijkheid aan het determinisme zijne groote aanbeveling schenkt bij de

groote meerderheid dergenen, die er over gaan denken, wat het ons inderdaad moeielijk maakt met ons denken er ons tegen te verweren, dat is de bevrediging, die het schijnt te bieden aan het verlangen om de wereld begrijpelijk te vinden. De bevrediging, die het aan dit verlangen *schijnt* te bieden. In werkelijkheid toch - dit behoeft wel nauwelijks uitdrukkelijk te worden opgemerkt - is het niet meer dan schijn, dat wij iets van de dingen begrijpen door ze als gevolg aan eene oorzaak - wat de wetenschap eene oorzaak noemt - vast te knoopen. Achter het causaalverband schuilt ten slotte toch weer het mysterie. Intusschen, dit *schuilt* ook inderdaad daarachter; m.a.w. het valt ons daarbij niet meer terstond scherp in het oog. Onwillekeurig krijgen wij een gevoel van bevredigdheid, wanneer wij ergens met de causaliteitswet kunnen werken: altijd weer gelijk aan den bekenden Hindoe, wien het voor zijn denken rust geeft, te weten dat de aarde rust op een olifant en die olifant op zijn beurt op een schildpad, al hangt dan ten slotte die schildpad in de lucht. Deze algemeen menschelijke eigenaardigheid geeft aan het determinisme een sterken voorsprong in het denken boven het indeterminisme, bij welk laatste wij ons *onmiddellijk* geplaatst zien voor het mysterie, voor werkingen, ten aanzien waarvan op de vraag naar het waarom geen antwoord meer mogelijk is. Inderdaad echter strekt dit eerder tot aanbeveling van het indeterminisme dan dat het daartegen pleit. Of wat kunnen wij anders verwachten dan voor het mysterie te komen staan? Eenvoudigheid en begrijpelijkheid geven, mag men, meen ik, veilig zeggen, a priori grond tot het vermoeden van oppervlakkigheid.

En in geen geval mag de begrijpelijkheid door eenzijdigheid zijn verkregen. Hiermede kom ik terug op het punt, waarvan ik uitging. Tegen het determinisme komt een *onuitroeibaar algemeen*-menschelijk gevoel in verzet. Hoe deterministisch een mensch ook over en met zich zelven redeneere, in de erkenning van zedelijk verplichtende normen, in het zich schuldig erkennen bij overtreding dier normen, in het zelfverwijt bij ramp ‘door eigen schuld’ enz. breekt telkens het gevoel weer door van niet te zijn wat het determinisme van hem maakt: een doorgangspunt enkel van werkingen, een stuk eenvoudig van de groote machinerie der wereld.

Waar nu, gelijk ik heb getracht aan te toonen, de daartegen zich verheffende argumentatie van het determinisme bevonden wordt op eene ongegronde onderstelling te rusten, terwijl ook wat daarnaast ten gunste van het determinisme wordt ingebracht of onbewust ten gunste daarvan werkt, niet steekhoudend blijkt, daar valt alle grond weg om te weigeren, met Kant in dat gevoel eene intuïtie, een uit de diepten van ons geestelijk bestaan opdoemend besef van den waren aard van ons wezen te zien. Hiermede staat dan inderdaad, meen ik, het indeterminisme op vasten grond.

Maar getuigt niet ervaring ondubbelzinnig ten gunste van het determinisme? Berust niet, om slechts dit ééne te noemen, op deterministische onderstellingen alle vertrouwen in de maatschappij, en bewijst dan niet de bestaanbaarheid van dit vertrouwen, dat die onderstellingen juist zijn? Wanneer toch 's menschen willen niet gaat naar vaste wetten, welken grond hebben wij dan om b.v. op iemands verleden verwachtingen te bouwen aangaande hetgeen hij in een gegeven geval zal doen, en hoe komt het, dat die verwachtingen, wanneer zij op genoegzame kennis van den betrokken persoon berusten, in den regel uitkomen? Van ouds is van deterministische zijde ook, en zelfs vooral, dit als argument tegen het indeterminisme aangevoerd en dan door wie het gebruikten in eigen oog, en ook naar het oordeel van velen die het hoorden, daarmede het pleit gewonnen. Maar wat aldus bestreden en weerlegd werd, is wel door geen mensch ter wereld, althans door geen ernstig mensch, ooit verdedigd. Het is eenvoudig eene caricatuur der indeterministische theorie, door deterministen gemaakt om zich den strijd gemakkelijk te maken. Het indeterminisme sluit in geenen deele uit, dat ook op het gebied van het menschelijk willen continuïteit en regelmaat bestaat.

Maar daarom kan ervaring in het geding tusschen determinisme en indeterminisme geen uitspraak doen. Ongetwijfeld, constateerde zij het bestaan van *absoluut vaste* regelmaat op het gebied van het willen, dan zou het determinisme daardoor gerechtvaardigd kunnen worden geacht. Maar dit is het geval niet. Zij constateert enkel wat bij beide partijen in confesso

is: het bestaan, op het gebied van het willen, van regelmaat tot *op zekere hoogte*. De uitkomsten der moraal-statistiek vertoonen overal en altijd weer schommelingen; verwachtingen omtrent personen worden telkens beschaamd. Nu kan zeker ook het determinisme dit feit wel in zijne theorie plaatsen. De gegevens waarop de moraal-statistiek berust, desgelijks die, waarop verwachtingen omtrent toekomstige handelingen van personen zijn gegrond, zijn nooit volledig en volstrekt juist. Maar het kan niet worden bewezen, dat dit de juiste verklaring is en niet veeleer het indeterminisme recht heeft, zich op dit feit ten gunste zíjner theorie te beroepen. Hierom liet ik bij de bespreking der quaestie in beginsel de ervaring rusten. Ten slotte mag ik echter niet nalaten, een oogenblik bij haar stil te staan en in enkele trekken aan te wijzen, dat en hoe het indeterminisme den door haar geconstateerden regelmaat in zijne theorie kan plaatsen. Dit kan dan tevens strekken om den aard van de werking der spontaneïteit nader te preciseeren.

In het zieleleven heerscht continuïteit. Dit wordt niet alleen door ervaring ondubbelzinnig gestaafd; het ligt ook, om zoo te zeggen, in den aard der zaak, eenvoudig omdat het is leven eener ziel. Op grond dier continuïteit kan, gelijk ik boven reeds in het voorbijgaan opmerkte, elke opvolgende toestand beschouwd worden als eene werking van de ziel in reactie op den onmiddellijk voorafgaanden. Zoo is eene wilswerking - ik bepaal mij hier tot het willen in engeren zin, in onderscheiding met zoogenaamde ‘Triebhandlung’, daar alleen bij het eerste van inwerking der spontaneïteit sprake kan zijn - reactie op motieven: voorstellingen, of complexen van voorstellingen, die met een eenigszins sterk gevoel van lust of onlust gepaard gaan. Die reactie bestaat dan in eene neiging - dit woord hier te verstaan in den zin bepaald van oogenblikkelijke, *actueele*, neiging - naar het voorgestelde heen of daarvan af. Heeft deze neiging een bepaalden graad van sterkte - van relatieve sterkte; sterkte in verhouding tot gelijktijdige neigingen - dan wordt zij *willen*, anders gezegd, verkrijgt zij de kracht om handelen voort te brengen. Nu kan een optredend motief van dien aard zijn, dat het onmiddellijk, of althans nagenoeg onmiddellijk, willen veroorzaakt. Dit wanneer het eene zeer

sterke neiging wekt, die als zoodanig terstond alle overige beslist overheerscht, of ook, wanneer de gewekte neiging, ofschoon op zichzelve zwak, in geenerlei andere een tegenwicht vindt. In andere gevallen echter ontstaat wel eene neiging, maar verkrijgt deze niet terstond de kracht van wilswerking. En dan ontwikkelen zich naast het eerste motief of complex van motieven, ten gevolge van de altijd werkzame ideeën-associatie, andere motief-voorstellingen; komen zoo verschillende motieven - naar verschillende zijden heendringende - naast elkander te staan. En hier vindt dan de spontaneïteit van de ziel, van *het ik* - om hier met dezen term de kern der menschelijke persoonlijkheid aan te duiden - plaats om zich te doen gelden.

Waarin nu de werking van deze spontaneïteit bestaat? Van ouds heeft men gesproken van *kiesvrijheid* van het ik; het dus voorgesteld, als zou het ik willekeurig naar één uit verschillende mogelijke motieven zich kunnen richten. Dit is echter een grof beeld; te grof inderdaad om werkelijk als een beeld van de toedracht der zaak te kunnen gelden. De spontaneïteit van het ik acht ik het best te omschrijven als: macht om een relatief zwak motief te versterken en daardoor tot het domineerende te maken. Wij hebben hier nl., naar ik meen, een analogon van de zoogenaamde apperceptie op het gebied van het denken; beter gezegd, wat de spontaneïteit van het ik uitmaakt bij het ontstaan van wilswerkingen, dat is dezelfde geheimzinnige kracht der ziel, die op het gebied van het denken in de apperceptie zich openbaart.

Iedere voorstelling, die in ons bewustzijn opdoemt, heeft de eigenaardigheid, dat zij andere voorstellingen oproept: de zoogenaamde ideeën-associatie. Deze ideeën-associatie, vrij gelaten, gaat in verschillende richtingen. Een sprekend voorbeeld daarvan levert wat in den droom geschiedt; desgelijks in den toestand van wat wij kunnen noemen wakend droomen, wanneer wij - zooals wij het karakteristiek uitdrukken - onze gedachten laten gaan. Nu treedt bij het bewuste nadenken de apperceptie in. Zij bestaat hierin, dat de ideeënassociatie in eene bepaalde richting wordt geleid, doordat in die richting de opmerkzaamheid wordt gedirigeerd en tengevolge daarvan de voorstellingsloop in andere richtingen wordt gestuit. Ik hoor, om maar iets te noemen, een onge-

woon geluid. Wat gebeurt daar? Wat is de oorzaak? Wat kan het gevolg wezen? Deze verschillende gedachtenreeksen, en meerdere nog, beginnen tegelijk en loopen, om zoo te zeggen, door elkaar. Nu grijpt het spontane werken van het ik in. Het concentreert als het ware het licht van het bewustzijn op ééne bepaalde reeks. Daardoor gaat de ontwikkeling van deze door - en de overige zinken, tijdelijk, weg.[1)]

Dit nu is, meen ik, ook de beteekenis en de werking der spontaneïteit van het ik bij het ontstaan van wilswerkingen. Verschillende motieven treden na en naast elkander op. Nu kan het ik naar willekeur één daarvan in het scherpe licht van het bewustzijn stellen. Daardoor wordt de associatieve kracht van dit motief in actie gebracht of deze actie versterkt. Zoo doet dit verwante, ondersteunende, voorstellingen optreden, breidt op die wijze zich uit en kan langs dien weg ten slotte het overheerschende worden - datgene wat eene neiging wekt, sterk genoeg om *willen* te worden - ofschoon het vóór dat ingrijpen der spontaneïteit misschien het relatief zwakkere was.

Maar hierin ligt terstond opgesloten, dat de beteekenis der spontaneïteit van het ik bij de vorming der wilswerkingen beperkt is. Zij bepaalt zich tot het vermogen om onder de onderscheiden onwillekeurig rijzende - zich opdringende, zooals wij het teekenend plegen uit te drukken - motiefvoorstellingen ééne willekeurige te versterken, door het associatief vermogen van deze in actie te stellen en langs dezen weg haar ondersteunende, d.w.z. de door haar

1) Ik zie geenszins voorbij, dat een deel der moderne psychologen het bestaan van apperceptie naar de hier gevolgde opvatting ontkent en alle denken tot associatief denken poogt te herleiden. Ik kan, zonder van mijn weg af te dwalen, hierop niet uitvoerig ingaan. Ik moet mij bepalen tot de verklaring, dat ik daarin niet anders kan zien dan scherpzinnige maar mislukte pogingen om het denkproces te verklaren van de positivistische leer aangaande de ziel uit. Een sterk argument voor de juistheid dezer zienswijze meen ik te vinden in het feit, dat naast genoemde psychologen tal van anderen staan - onder dezen in de voorste rij Wundt - die deze verklaring van het denkproces afwijzen en het verschil van apperceptief en associatief denken blijven erkennen, ofschoon inderdaad voor die erkenning in hunne theorie geene plaats is, aangezien met de ontkenning van het bestaan van een zielewezen een mogelijk subject der apperceptie daarin ontbreekt.

gewekte neiging versterkende, voorstellingen te doen rijzen. Zij is dus vooreerst beperkt tot de zich opdringende motiefvoorstellingen, en hoe ver hare macht tot versterking van eene van deze reikt, hangt af van wat aan ondersteunende voorstellingen in latenten toestand aanwezig is. En zoowel het een als het ander - welke motief-voorstellingen zich aanvankelijk opdringen en in welke mate de werking van elke van deze te versterken is - hangt ter laatster instantie af van het verleden van den individu.

Om een voorbeeld te nemen: De mogelijkheid doet zich voor om op onrechtmatige wijze een belangrijk voordeel te behalen. Dan rijst ter eener zijde de voorstelling van dat voordeel en wekt eene neiging. Maar daartegenover verheft zich de gedachte aan het onrechtmatige der handeling en wekt neiging in tegenovergestelde richting. Nu is echter de toestand zeer verschillend, naarmate de persoon in quaestie een in eerlijkheid of in oneerlijkheid geoefende is. Denken wij ons twee in dit opzicht verschillende personen in hetzelfde geval. Reeds dadelijk is van grooten invloed de, door het verleden bepaalde, *habitueele* neiging: de door - opzettelijke of onopzettelijke - oefening aan den onwillekeurigen gedachtenloop eigen geworden richting. Tengevolge daarvan treedt bij den een het eerst en met groote kracht de gedachte aan het onrechtmatige der handeling, bij den ander die van het te behalen voordeel op. Maar dan verder: Bij den eerste sluimeren, om het zoo uit te drukken, naast de voorstelling van het onrechtmatige een aantal ondersteunende voorstellingen: de gedachte aan persoonlijke waardigheid, de overweging, dat deze daad verachtelijk zou maken in het oog van omgeving enz. Deze hebben slechts eene zwakke aanleiding noodig om in het bewustzijn op te treden en dan de neiging in de richting van eerlijk handelen zóó te versterken, dat zij tot *willen* aanzwelt. Zij treden terstond op, zoodra maar de apperceptie naar deze zijde zich wendt. Bij den ander is het juist omgekeerd. Hier is de voorstelling van het te behalen voordeel als het ware omgeven van een breeden kring van latente, maar licht te wekken, ondersteunende voorstellingen: eene reeks van voorstellingen van daardoor te koopen genot enz. Daartegenover is de kring van latente voorstellingen, die in tegenovergestelde richting kunnen werken,

gering en zwak. Deze man toch heeft aan plicht, aan de waarde van achting voor zich zelf en dergelijke dingen nooit veel gedacht, en niet zóó, dat dit eenigszins diepe sporen in zijne ziel heeft achtergelaten. Bij hem is dan op dit gebied niet veel wakker te maken. En zoo is het hem, in tegenstelling met eerstgenoemden persoon, moeielijk om tegenover de voorstellingen, die neiging in oneerlijke richting bewerken, een genoegzaam sterk tegenwicht te stellen.[1)]

Zoo hebben wij, zou ik meenen, in het apperceptie-vermogen, in het vermogen om - wij kunnen hierbij niet anders dan in beelden spreken - vrijmachtig het licht van het bewustzijn te richten op een willekeurig deel van den geestesinhoud: zoo hebben wij, zeg ik, in dat apperceptievermogen het innigste wezen der persoonlijkheid; datgene wat haar maakt tot méér dan een knooppunt enkel van werkingen, wat haar maakt tot eene levende, spontaan werkende, macht. Daarmede komen dan wat ervaring leert aangaande continuïteit van het zedelijk leven, aangaande mogelijkheid en beteekenis van karaktervorming enz. eenerzijds, maar daarnaast ter anderer zijde ook het den mensch volstrekt onuitroeibaar eigen besef - de intuïtie - van te zijn de verantwoordelijke auteur zijner daden: komen deze beide te zamen volkomen tot hun recht. Immers, zóó gezien is ook het verkregen karakter, als product van eene reeks van spontane werkingen van het ik, ter laatster instantie eene schepping van het ik, waarvoor dit dus blijvend verantwoordelijk is.

Zoodanig vrij werkend apperceptie-vermogen, waarbij de vraag niet meer gesteld kan worden, waarom het zich in een gegeven geval in deze en niet in andere richting beweegt, is zeker een wonderlijk geheimzinnig iets. Maar is het ten slotte wel wonderlijker en geheimzinniger dan - om

1) Het boven gegevene is niet bedoeld - ik teeken dit om misverstand te voorkomen, nog uitdrukkelijk aan - als juiste beschrijving van het psychisch proces. Een ik, dat de motief-voorstellingen objectief tegenover zich heeft: die voorstelling beweegt zich geheel in beeldspraak. Maar deze beeldspraak is, meen ik, niet ongeschikt om af te beelden wat ik hier bedoelde te ontwikkelen: dat de ziel niet opgaat, om die uitdrukking te gebruiken, in hare telkens wisselende toëstanden, noch ook den bloot passieven achtergrond van deze uitmaakt; maar door het apperceptievermogen op de ontwikkeling - op het ‘zich uit elkaar ontwikkelen’ - harer opeen volgende toestanden influenceert.

slechts dit ééne te noemen - het zich van zich zelve bewust zijn der ziel? En kan het bevreemden, dat wij hier staan voor een volstrekt onbegrijpelijk iets, waar wij toch te doen hebben met het *innerlijke wezen* der ziel; met het *innerlijke wezen der dingen*, dat, waar wij het ook ontmoeten, in den laatsten grond van alle bestaan, in de menschelijke ziel of in het nietigst atoom, steeds het volstrekt ondoorgrondelijke is?

De behandeling der aan het laatstontwikkelde zich aansluitende vraag, of niet door voortgezet richten van den wil in ééne lijn, ten gevolge van de daardoor gekweekte habitueele neiging, de spontaneïteit van de ziel de macht om invloed te oefenen kan verliezen en zoo de 'vrijheid van den wil' feitelijk verloren kan gaan - zooals wel ongetwijfeld het geval kan zijn in ziekelijken toestand -; desgelijks die van de vragen, of niet *in bepaalde gevallen* ten gevolge van invloeden in de vroegste jeugd - verwaarloosde opvoeding, verkeerde omgeving - de spontaneïteit der ziel van den aanvang af machteloos zal zijn, en of niet *bij bepaalde individuen* een zoodanige perverse aanleg bestaat, dat het dáárdoor bij dezen tot werkzame spontaneïteit niet komt: de behandeling van deze en daarmede samenhangende vragen valt buiten het bestek van dit opstel, dat enkel bedoelt, de quaestie in beginsel te behandelen en daarom uitsluitend te doen heeft met het wilsproces onder normale omstandigheden.

Elke van deze vragen trouwens eischt een eigenaardig en omvangrijk empirisch onderzoek. De eenige opmerking, die ik daaromtrent mij durf veroorlooven - maar die in onzen tijd waarlijk niet overbodig mag worden genoemd - is deze, dat door onderzoekingen van dezen aard de beginselquaestie niet kan worden uitgemaakt. Ervaring, ik wees daarop boven reeds, kan in het geding tusschen determinisme en indeterminisme niet beslissen. Zij kan misschien aantoonen, dat in bepaalde gevallen, onder bijzondere omstandigheden, van vrijheid van wil niet kan gesproken worden; maar dit mag dan niet tot algemeenen regel worden verheven. Zij kan in het algemeen aantoonen, dat invloeden van verschillenden aard eene groote rol spelen bij de bepaling van den wil en bij de vorming van het karakter; maar zij kan nooit aantoonen, dat deze van volstrekt beslissende beteekenis zijn.

Dit neemt niet weg, dat ervaring hier eene groote taak heeft te vervullen. Zij, en ook alléén zij, kan ten slotte de grenzen bepalen, waarbinnen de spontaneïteit van de ziel beperkt is. In dit opzicht is, meen ik, van de nieuwere, bepaald van de experimenteele psychologie veel te verwachten; en wel steeds meer, naarmate deze volledíger zich ontslaat van den waan, als zou zíj de zaak kunnen en moeten beslissen, anders gezegd, naarmate zij dieper zich doordringt van de waarheid, dat zij niet tot het wezen der ziel kan doordringen, maar enkel in staat is, gegevens op te sporen, die de wijsgeerige bespiegeling naast andere kan gebruiken en noodig heeft om daartoe door te dringen; en daardoor strenger van partijdigheid zich vrij leert houden.

Ten slotte eene enkele opmerking nog - maar ook inderdaad slechts eene *enkele* opmerking - over de beteekenis van het vraagstuk. Ik stel mij de mogelijkheid voor, dat iemand zal zeggen: Die spontaneïteit der ziel, in hare werking zóó beperkt en door enge grenzen ingesloten als zij door u wordt voorgesteld, is toch praktisch van niet groote beteekenis; uw indeterminisme komt ten slotte vrijwel met het determinisme in één schuitje. In zekeren zin is dit waar. Wat het door mij hier ontwikkelde indeterminisme onderscheidt van het determinisme is vrijwel uitsluitend een *theoretisch* verschil. Maar dit theoretisch verschil is dan toch, meen ik, van groote beteekenis. Alléén, deze ligt niet in de eerste plaats dáár, waar men haar gewoonlijk zoekt.

Op twéé punten is van ouds het verschil tusschen determinisme en indeterminisme van groote beteekenis geacht: op dat van het strafrecht en van het zedelijk oordeel. Wat het eerste betreft, het determinisme zal aan het strafrecht deszelfs grondslag ontrekken, of althans een geheel ander strafstelsel eischen dan het indeterminisme. Waar - is in het kort de redeneering - waar geene vrijheid is, is geene schuld; hoe zal van straffen sprake kunnen zijn, waar geene schuld bestaat? De misdadiger staat gelijk met een zieke; in de plaats van straf moet treden verpleging. - Het is mij nooit mogen gelukken, de kracht van deze bedenking te gevoelen. Immers, zoekt men, met, naar ik meen, de meerderheid der

Roomsche en der moderne criminalisten, den grond van het strafrecht in het recht der gemeenschap om zich te verdedigen tegen inbreuk op de maatschappelijke orde - ik geef de formuleering voor beter -, vat men m.a.w. straf op als beveiligingsmaatregel van de zijde der maatschappij, daarmede dan verder al of niet het streven verbindend om te verbeteren: dan is het wel onmiddellijk duidelijk, dat het recht en de plicht der staatsmacht in dezen volstrekt onafhankelijk zijn van de vraag naar het al of niet gedetermineerd zijn van 's menschen handelen. En het strafstelsel moet zich op dit standpunt regelen uitsluitend naar de ervaring. Wat is het aangewezen middel om het beoogde doel te bereiken: op deze vraag kan ook hier ervaring alléén het antwoord geven. Ik kan dan niet anders zien, of op dit standpunt staande criminalisten, die zich wijden aan de verbetering van ons strafstelsel, zullen deze hunne taak dan het best vervullen, wanneer zij daarbij geen invloed toelaten van bespiegelingen over determinisme of indeterminisme.

Maar ook wanneer men zich stelt op het standpunt der zoogenaamde vergeldingstheorie, d.w.z. het strafrecht grondt op erkenning eener onschendbare rechtsorde en in de straf de boete ziet voor de schending dier rechtsorde, of hoe men het anders formuleeren wil: ook dan is, zoover ik kan zien, de quaestie van het al of niet gedetermineerd zijn van 's menschen zijn en doen wezenlijk van geene beteekenis. Immers, op dit standpunt kunnen het recht en de plicht der staatsmacht om te straffen slechts worden verstaan als een *door God aan haar overgedragen* recht, een *door God haar opgelegde* plicht. Eene *onschendbare* rechtsorde toch kan niet maaksel van menschen, maar moet van hooger orde, moet goddelijk instituut zijn. Maar eigener autoriteit hebben menschen niet te zorgen, en mogen zij zich niet vermeten om te gaan zorgen, voor handhaving van zoodanig goddelijk instituut. Dat is vooruitloopen op, ingrijpen in, het oordeel van God. Hoe zal de mensch zich vermeten, te bepalen *of* en *hoe* God overtreding gewroken wil zien? Terecht stelt dan ook de orthodox-Protestantsche rechtsleer zoodanige delegatie van macht door God op den voorgrond en vormt deze gedachte den hoeksteen van geheel haar stelsel. Maar dan sluit de bewering, dat het determinisme aan

het strafrecht, in den zin van vergeldingsrecht, deszelfs grondslag onttrekt, wezenlijk de stelling in: God zou geen recht hebben om te straffen - door Zijne daartoe aangewezen organen te doen straffen - wanneer er geene door vrijen wil veroorzaakte schuld bestond. Dat gaat toch niet aan, gaat allerminst op orthodox standpunt aan. *God* verbindt - draagt aan Zijn gedelegeerde op te verbinden - aan overtreding van Zijne wet een bepaald euvel: hiervan is men uitgegaan. Nu te gaan zeggen: maar dat is alleen recht, wanneer de overtreder uit vrijen wil overtreedt; wat is dit anders dan aantasten van de souvereiniteit van God?[1)]

Wat het zedelijk oordeel betreft, van ouds is van indeterministische zijde tot deterministen het verwijt gericht: Met uwe theorie gaat de grondslag der zedelijke waardeering verloren. Wat verschil immers nog, van uw standpunt gezien, tusschen een deugdzaam mensch en een deugniet? Beiden zijn zooals ze *moeten* zijn, ten gevolge van aanleg, omstandigheden enz. *met noodwendigheid* zijn. Maar het antwoord lag voor de hand: Het verschil blijft, dat de een een deugdzaam mensch, de andere een deugniet is; hetzelfde verschil, dat er uit een aesthetisch oogpunt bestaat tusschen b.v. een mooi en een leelijk schilderstuk. M.a.w. de zedelijke waardeering verkrijgt op deterministisch standpunt het karakter van - althans een karakter, verwant aan - de aesthetische waardeering. Maar zij behoudt in dien vorm hare volle beteekenis. En blijft dan ook motief, en *krachtig* motief, tot zedelijk-willen-zijn. Ongetwijfeld, onoordeelkundig aangebracht kan de deterministische theorie bij jonge menschen, in het algemeen bij zwakke karakters, schadelijk werken. Maar dit heeft zij gemeen met vele andere. En eene theorie is niet aansprakelijk voor wat bij onoordeelkundig gebruik van haar wordt. Overigens, ervaring is ook hier de beste, de eenig betrouwbare, leermeesteres. En terecht is er op gewezen, dat b.v. de streng deterministisch geschoolde Kalvinistische volken

1) Inderdaad, dat de neo-Kalvinisten - zij, die in hun dogma den Jahwe b.v. van Exodus, die Farao's hart verhardt en dan dezen verplettert door zijne wraak, als God erkennen - hun strafrechtbeginsel aangetast achten door de deterministische theorieën, dit is wel een sprekend bewijs, dat hunne dogmatische overtuigingen slechts een enclave vormen in een in zijn geheel modernrationalistisch denken.

en gemeenschappen in zedelijk opzicht niet lager staan dan andere. Diezelfde ervaring kan ieder, die wil, dagelijks om zoo te zeggen, ten opzichte van kleinere kringen en van individuen opdoen. Daartegenover gaat het toch niet aan, vol te houden: Het determinisme *moet* schadelijken invloed oefenen op het zedelijk leven.

In geen geval is dit de groote beteekenis van de quaestie. Die ligt elders. Determinisme en indeterminisme zijn, om het zoo uit te drukken, de exponenten van twee diametraal uiteenloopende, contrasteerende, wereldbeschouwingen. Volgens de eene de wereld een reusachtig mechanisme. Alles noodwendigheid. *Alles*; ook ter laatster instantie het zijn en werken van God. Immers, ook van God weet het determinisme ons te zeggen: gedetermineerd; gedetermineerd door de volkomenheid van Zijn wezen om enkel het volkomene te kunnen werken. Maar 'God gedetermineerd, absoluut gedetermineerd': dat maakt Gods werken tot natuurnoodwendigheid. Want wat men er aan toevoegt, dat dit absoluut gedetermineerd zijn tegelijk is de absolute vrijheid, dat maakt de zaak niet anders. Met dat 'absolute vrijheid' toch wordt enkel bedoeld: niet *van buiten af* geïnfluenceerd worden. Het is de vrijheid van Kants 'Bratenwender'; anders niet. Zoo hier inderdaad nergens *leven*, *waarachtig* leven; slechts *schijn* van leven, dezelfde schijn als die gewekt wordt door het werken van de zuigerstangen en hefboomen eener machinerie. Daartegenover, in de wereldbeschouwing waarvan het indetermisme de exponent is, overal spontaneïteit: voor ons verstand een volstrekt mysterie, maar door ons 'gevoeld' het hoogste te zijn en eerst echt leven te constitueeren. *Overal* spontaneïteit; ook in het nietigst atoom, dat immers ook op de werkingen zijner omgeving met eigen werking antwoordt. Ofschoon hier zoo armelijk, dat zij voor ons gevoel nauwelijks nog dien naam verdient. Maar dan in hoogere wezenheden die spontaneïteit voller, volkomener. Zoo de kosmos een geheel van steeds rijker leven; met aan haar hoofd, als de eeuwige bron van al dat leven, de absolute spontaneïteit: de L e v e n d e G o d .

A. BRUINING.

Cornelis Musch en de corruptie van zijn tijd.

Onder de regeering van Koning Willem I is van regeeringswege het plan overwogen om de ridderzaal op het Binnenhof tot een Nederlandsch-historische galerij in te richten. De voorstellers van het plan gingen uit van een dergelijke bedoeling, als waarmede de regeering iets vroeger over het aanstellen van een 'Geschiedschrijver des Rijks' gedacht had. Onder de door één der om advies gevraagde ministers opgeworpen bezwaren behoorde de groote moeilijkheid, die het zou medebrengen, om aan elkeen, die voor een plaats in aanmerking zou komen, naar verhouding van de anderen recht te doen. Inderdaad! Waar zou men den maatstaf gevonden hebben? Hoe hoog het beeld van Maurits en hoe hoog dat van Oldenbarnevelt? Hoeveel ruimte voor De Witt en hoeveel voor Willem III? Waar de beeltenis van Willem V en waar die van de patriottenleiders, Van Berckel, De Gijzelaar? Een eindeloos gewik, een eindeloos geweeg - met het vooruitzicht om zeer weinigen tevreden te stellen.

Maar nog meer moeite zou de beantwoording gegeven hebben van de vraag, aan wie, bepaaldelijk aan wie der staatslieden van den republikeinschen tijd, een plaats toekwam. Nederland heeft in de zeventiende en achttiende eeuw, vooral in de eerste, een heele rij van zeer bekwame landsdienaars bezeten. Maar het valt bitter moeilijk ze eenigszins in hun zijn, in hun eigenaardigheden te leeren kennen. Zonder de stadhouders uit, enkele raadpensionnarissen van Holland, eenige Amsterdamsche burgemeesters, - en er blijven wezens met namen, maar geen gedaanten, over. Met hun secretarissen

en pensionnarissen zien we hen bij elkander in burgemeesterskameren, in raadzalen, op dagvaarten, maar de lange, geweldig breedvoerige stukken, die van hunne ‘gehouden deliberatiën’ uitgaan, doen ons hunne personen niet kennen. Mannen als Bontemantel, die door de opteekening van wat hij als lid van de Amsterdamsche regeering in De Witt's tijd waarnam, een blik doet slaan in den aard van het patriciaat der republiek, zijn te zeldzaam. Het noodlot heeft bovendien gewild, dat de weinige ‘mémoires’, die onder onze historische bronnen voorkomen, bijna alle samengesteld zijn door kortzichtige schrijvers: de jongere Huygens, Hardenbroek, wier praatzucht ons soms vermaakt, maar meer verveelt, die ons een enkele maal op weg helpen om een individu te leeren kennen, maar ons gewoonlijk halverwege in den steek laten. Hardenbroek is kostelijk in verschillende anecdotes, die hij van het Hof van Willem V, van den prins zelf vertelt - maar hij geeft nergens een scherp beeld. Dit zoeke men bij Van Hogendorp, die in ééne bladzijde met enkele trekken den laffen, onstandvastigen, toch pretentieusen stadhouder op het doek zet en in zijn geheele mémoire over de gebeurtenissen van 1787[1)] telkens toont, hoe groot zijn schattingsvermogen van personen, hoe meesterlijk zijn kunst was om zijn indrukken daarvan weer te geven. Had ieder tijdperk onzer historie zulke gedenkschriften aan te wijzen, men zou, voelde men de behoefte er aan, met eenige kans van niet al te slecht te zullen slagen, een historische galerij kunnen opzetten.

Deze inleiding heeft vooral als verontschuldiging dienst te doen. De lezer, die deze bladzijden met den naam van Cornelis Musch er boven ter hand wil nemen en verwacht den geheelen man, in de eerste plaats zijn politiek beleid, geschetst te vinden, zal bedrogen uitkomen. Het is een ijdel pogen zich van de werkzaamheden, vooral van den invloed van Musch een volledige, alleszins heldere voorstelling te willen vormen; tenminste met de gegevens, die den historicus ten dienste staan.

Slechts enkele trekken staan vast. Musch was een ijverig voorstander van de staatkunde der stadhouders. Hij begon zijn staatkundige loopbaan in 1619: de nieuwe regeering

1) Zij is uitgegeven in het laatste deel der Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht (1906).

van Rotterdam, aangesteld bij Maurits' rondreis door de Hollandsche steden om de remonstrantsche regenten af te zetten, benoemde hem tot één harer drie nieuwe secretarissen; de drie oude verdwenen met hunne meesters. Ruim negen jaar later werd hij griffier van de Staten-Generaal, een benoeming, die zeker niet zonder de goedkeuring van Frederik Hendrik heeft plaats gehad. Hij behield dezen post tot in December 1650, toen hij ruim een maand na het overlijden van Willem II, met wien hij zeer nauw verbonden geweest was, zelfmoord pleegde: hij durfde niet, als De Witt in 1672, de gevolgen van het inslaan eener nieuwe richting in de staatkunde voor zich persoonlijk afwachten. Vragen we nu naar meer preciesheid: welke factoren bestemden Musch tot de Orangistische staatkunde, welke was zijn invloed, welke zijn wijze van optreden om bij tegenstand de opvattingen van Frederik Hendrik en later die van Willem II voor te staan, te doen aannemen? Dit is geen óvervragen. De post, dien hij bekleedde, was gewichtig, vooral in zijn tijd, toen het beleid der buitenlandsche politiek niet in de eerste plaats van Holland's initiatief uitging en geen machtig raadpensionaris den griffier in den hoek zette. Na den Prins was hij de eerste ambtenaar in de Republiek, die voor het afloopen van het ingewikkeld raderwerk van de regeering, wanneer de leider zelf, Frederik Hendrik, het voor een of andere aangelegenheid in beweging gebracht had, diende te zorgen. Daartoe schijnt Musch wel de rechte man geweest te zijn; het succès van Frederik Hendrik's staatkunde is voor een deel aan hem te danken. Tot deze algemeene conclusie rechtvaardigen de unaniem gunstige oordeelvellingen van zijnetijdgenooten, waar zij zich over zijne bekwaamheden uitlaten. Maar zijn aandeel aan het tot stand komen van de alliantie met Frankrijk in 1635, aan het tegengaan van Holland's politiek om ten gunste van Zweden in 1645 de wapens tegen Denemarken op te nemen, aan zooveel andere spannende onderhandelingen, verzwijgen ze ons. Een enkele maal slechts krijgen we iets meer dan een schim van den persoon in zijn staatkundig bedrijf te zien: in 1635, wanneer hij de geheime onderhandelingen over een vrede met Spanje namens de Staten-Generaal te Arnhem, Kranenburg en Turnhout leidt, en nog meer, wanneer hij in 1650 een pas later bekend

geworden stuk opstelt, waarin hij de houding van Holland in de hoogloopende twisten met den Prins op uiterst scherpe wijze aanvalt. Maar dergelijke fragmenten helpen ons weinig om de geheele beteekenis van den man in de staatkundige wereld van Frederik Hendrik te leeren kennen; daartoe zouden we hem moeten gadeslaan in zijne dagelijksche werkzaamheden, in de Staten-Generaal en in het kabinet van Zijne Hoogheid.

Beter is Musch' persoonlijkheid van een anderen kant te benaderen, en daarom is het in deze studie vooral te doen: zijne moraliteit in staatszaken. Nicolaas van Reygersberg, Grotius' zwager, noemt hem enkele keeren onder den schuilnaam van Catilina. Of hij dit met opzet deed? Verwantschap in moreelen aanleg tusschen onzen griffier en den Romeinschen agitator is er wèl. ‘Superbe, chagrin, violent’ - ‘fourbe’ - ‘un démon’, al deze qualificatiën, die tijdgenooten aan Musch toegekend hebben, zijn ook op Catilina toepasselijk. Musch was bovendien spiritist, medium zelfs; hij voorspelde stervensuren. Zou deze eigenschap, in de zeventiende eeuw, ten minste in Nederland zeldzaam, zijn macht over zijn omgeving vergroot hebben? Er moet, behalve de protectie van de stadhouders, wel een bizonder in hem zelf gelegen reden bestaan hebben, waarom zoo'n door en door immoreel persoon, als Musch werkelijk was, gehandhaafd geworden is.

Immers, zijn voornaamste ondeugden, geldgierigheid en bewuste onnauwkeurigheid in het redigeeren van ter generaliteit genomen besluiten, waren bekend. Reeds in 1628 werden klachten over zijn gebrek aan integriteit in geldzaken geuit. In 1631 werd er in de Staten-Generaal van gesproken, dat de griffier ‘te boecke laet teyckenen *anders* als de resolutie is gevallen’. Maar men heeft tot 1646 gewacht, alvorens te trachten hem de handen te binden. Toen uitte de publieke opinie, waarmede de regenten rekening plachten te houden, zich op zeer sterke wijze tegen de praktijken van den griffier: ‘blauwe boeckjens’ liepen ‘by de straet’. En die waren geweldig scherp: de ‘godtloose corruptiën ende kuiperyen’, de ‘doodt-stuypen’, de ‘ademtocht geschept tegen de doodtstuypen’[1] - alles van ‘d'Heere Cornelis Musch’ - bewijzen,

1) Van alle drie zijn meerdere exemplaren bewaard; men zie Knuttel's Catalogus van de pamfletten-verzameling ter Koninklijke Bibliotheek, No. 5360 en vlg.

hoe hoog de beweging liep. Men meende zijn val aanstaande:

> ‘De wetten hebben plaets oock tegens hooger macht,
> En die daer tegens doen, verliesen hooger kracht.’

Zoo zingt één der poëtasters van de genoemde pamfletten. Een ander, de schrijver der ‘godtloose corruptiën’, daagt Holland uit: ‘Sult ghy langer lyden, dat alsulcke schandelycke corruptiën, kuiperyen en van Godt-vervloeckte monopoliën, niet alleen in uwe provintie, maar selver voor uwe oogen dagelijcks aengevangen, gepleecht, ende soo grouwelijck misbruyct wert.’ Onder den invloed van deze uitingen stelden de Staten-Generaal een instructie voor hun griffier op. Het stuk werpt een eigenaardig licht op de positie, die de man moet ingenomen hebben. Onder meer werd hem voorgeschreven de beraadslagingen der vergadering niet door onderbrekingen te storen, geen personen ‘opentlick oft onder de hant te recommanderen’, geen invloed ‘tot het formeren ofte veranderen van advis ofte resolutie’ op eenig lid te oefenen. Zulke bepalingen dienen voor bizondere gevallen, niet voor het gewone genus der griffiers. Een streng verbod, evenals de geheele instructie bij eede te bevestigen, werd hem opgelegd om ‘pensioenen, gagiën ofte tractementen’ van andere mogendheden dan de Staten, ‘giften, gaven ofte geschenken’ van wien dan ook aan te nemen, ‘op peene van infamie ende privatie van synen staedt’. Musch werd voor de keuze gesteld, de instructie te bezweren of heen te gaan; hij koos het eerste. De storm tegen hem bedaarde daarmede. Maar een ernstig onderzoek naar zijne handelingen had niet plaats - en aan zijn instructie, ten minste op het punt van geldzaken, stoorde Musch zich in het geheel niet. Na zijn dood werd hij van verschillende zijden op uiterst onvriendelijken toon uitgeluid. Vondel schreef een giftig versje. Een der onbekende pamfletschrijvers[1)] dacht zich Musch in de hel; daar stelde Pluto hem aan tot het in ontvangst nemen:

> ‘Van 't geldt - want hy de kraften weet -
> Dat d'overle'en aan Charon geven.’

Maar Musch kon ook nu het stelen niet laten, wat aan

1) No. 2602 van de pamfletverzameling der Bibliotheca Thysiana.

Pluto's scherpen blik niet ontging; hij werd zonder genade aan de duivels, die ‘brandend van verlangen’ waren, overgeleverd:

> ‘Elck riep: deez zalf u weer genees,
> En leyden pleysters van dukaten
> Op zyne wonde, en gaven gout,
> Gesmolte in kroesen, hem te drincken,
> Totdat hij stijf wiert als een hout;
> Hij zal als 't gout daer eeuwigh blinken.’

Ook Aerssen van Sommelsdijk, hoewel hij het zonder fantasie uitdrukte, dacht aan Musch' hellevaart: ‘j'aimerais mieux être son héritier[1)] en ce monde que son conducteur en l'autre’, merkte hij droogjes op.

Ruim een half jaar later hadden, naar het schijnt, toevallige omstandigheden ten gevolge, dat het onderzoek, in 1646 achterwege gebleven, ten minste voor een deel ingesteld werd. En toen kwam er wat aan het licht!

Maar alvorens daarvan iets mede te deelen, dienen we eenige opmerkingen van algemeenen aard te maken over wat in de zeventiende eeuw onder corruptie, verstaan werd. Men duidde er mede aan het in de Republiek en ook in andere landen veel voorkomend verschijnsel, dat staatslieden of ambtenaren geld ontvingen van iemand, wien ze een dienst bewezen. De bestempeling van dit gebruik met den naam van corruptie toont, dat het in algemeenen zin afgekeurd werd. Er is echter in de mate van afkeuring veel verschil van opvatting naar gelang van het doel, waartoe de ‘vereeringen’ dienden. In de meeste landen was het een vast gebruik, dat gezanten na afloop van hunne missie en ook ministers van een vreemde mogendheid, waarmede een verdrag gesloten was, een belooning in geld kregen; dit stond gelijk met het tegenwoordige gebruik om in dergelijke gevallen een ridderorde te verleenen. Maar het is geen groote stap van het schenken van een gratificatie nà een bewezen dienst tot het aanbieden van een som gelds om een dienst bewezen te krijgen. Zelfs werd hiertegen geen unaniem bezwaar gemaakt: in Frankrijk was het

1) Musch liet, volgens den Zweedschen gezant Appelboom, een vermogen van 2 millioen na. Zijn inkomen bedroeg *f* 1800 met *f* 300 voor huishuur en emolumenten.

een als door de gewoonte gewettigde praktijk, dat rechters hunne ambten door koop aan hunne zoons konden overdragen; de revolutie heeft daaraan pas een einde gemaakt. Toch verzette zich het moreele bewustzijn tegen het aannemen van geschenken met een dergelijk doel in het algemeen toen even goed als in onzen tijd; het stond te dicht bij omkooperij, al was het dit lang niet altijd in den ergsten zin van het woord.

In de Republiek ging de publieke opinie in hare mate van afkeuring der corruptie zeer ver, misschien juist, omdat het verschijnsel er zoo heel veel voorkwam, en ook, omdat de regeering er meer dan in welke monarchie van de zeventiende eeuw ook aan openlijke kritiek blootstond. De regeering zelf heeft de strooming er tegen aangewakkerd door als één der punten van beschuldiging tegen Oldenbarnevelt te doen gelden, dat hij niet alle hem aangeboden geschenken geweigerd had; wat zij uit partijbelang aangegrepen had, gold weldra als schadelijk voor het algemeen belang. De regenten aarzelden echter met het nemen van maatregelen, zooals Zeeland die reeds in 1644 voorgesteld had: verbod van gratificatiën van welken aard ook aan te nemen voor allen, die tot de regeering behoorden. Holland zag voor zich bezwaar in 'het presteren van den eedt tegens het nemen van geschencken', omdat men niet wilde 'boven andere gebrandmerct wesen, alsoff in dit college daerinne meer als in andere werde geëxorbiteert'[1]. Eerst op de Groote Vergadering van 1651 maakten de Zeeuwen de zaak met nadruk aanhangig om de 'publycqe onveranderlycke geruchten', dat het aan voldoende moreele waarde in regeeringskringen haperde. Hun raadpensionaris, Adriaan Veth, een redenaarstalent, hield in een wijdloopige, niet onverdienstelijke oratie den vergaderden de schrikkelijke gevolgen voor, wanneer de regenten niet bestand bleken tegen 'de tentativen, daermede sy worden geagresseert', hetzij door 'eenige repentine verruckinge', hetzij door 'domestique necessiteyt' of 'tgeene het alderarghste is, met opzet ende moetwil, daartoe geïnciteert door hare ambitie ofte gierigheydt.' Evenals voor het republikeinsche Rome, dat immers volgens Tacitus door de 'avaritia magistratuum' ten onder gebracht was, stond ook voor Nederland de 'notoyre ruine'

1) Uit ongedrukte particuliere Notulen van Nicolaas Stellingwerf op het gemeente-archief te Medemblik.

voor de deur; of, zoo waarschuwde hij verder, er zou ‘seditie ende commotie onder de gemeente’ ontstaan, die zou trachten zich door ‘wegen van oproer te rechten ende vindiceren.’ Die redeneering sloeg in. Vóórdat de vergadering uiteenging, waren drie besluiten genomen, waarbij niet alleen aan de bij de regeering betrokkenen, maar ook aan ‘derselver huysvrouwen, kinderen ofte yemandt anders, deselve aengaende’, een verbod in den geest der Zeeuwsche voorstellen opgelegd werd; inbegrepen waren Nederlandsche gezanten en leden van Staten-collegiën, die als commissarissen in Den Haag met buitenlandsche gezanten onderhandeld hadden. Een plakkaat werd uitgevaardigd, verbiedende aan een ieder, om door middel van geld te trachten iets van de regeering gedaan te krijgen. Eeden werden opgelegd, met straffen werd gedreigd - het land kon rustig zijn.

‘In alle tyden is loffelijck geweest te bevechten de sonde: peccatis bellum indicere.’ Wie zegt het Aitzema, den scepticus, niet gaarne na? Hij leidt met zijn woorden een lange bespiegeling in over het nuttelooze van deze ‘raid’ van 1651 tegen de corruptie. Inderdaad, wanneer wij naar de uitwerking zien, dan treft het poovere resultaat. Ieder weet, dat, tot het einde van den republikeinschen tijd toe, ambten verkocht zijn en geld van vreemde mogendheden door menigen regent aangenomen is. Alleen voorzoover de resolutie van 1651 onze gezanten betrof, is zij zuiver nageleefd, hoewel dit gedeelte der besluiten feitelijk het minst praktisch was. Een regeering, bij welke een gezant geaccrediteerd geweest was, kon zich licht beleedigd achten door de weigering van het ‘ordinaris present’; het aannemen hiervan werd dan ook sedert 1675 uitdrukkelijk toegestaan. Voor al de anderen werd het verbod van 1651 later tot eenige malen toe herhaald, steeds met even weinig succès. En hoe kon het anders? Waar velen een regeering vormen, is het, gegeven de menschelijke eigenschappen, buitengesloten, dat allen alléén het algemeen belang behartigen, met geheel ter zijde stelling van hun particulier, casu quo hun geldelijk belang. In de Republiek werd het gebruik in de hand gewerkt door den aard der regeering: het niet betalen der regeeringsleden en de kuiperij. Deze en de corruptie worden veelal in één adem genoemd: ze vormen geen zinlooze alliteratie Wilde men aan

de corruptie een einde maken, men had moeten beginnen de kuiperij zelf af te schaffen; het ééne doen en het andere laten stond gelijk met de handeling van een regeering, die ‘verboodt het gebruyck van ladders en niet het steelen door andere middelen.’ De vergelijking, aan Aitzema ontleend, is plastisch en ad rem.

De Zeeuwsche middelen dan bleken niet afdoende voor het kwaad, dat ze moesten bestrijden, maar ook de booze voorspellingen van Veth over de gevolgen der corruptie kwamen niet direct uit; zelfs staan de ondergang der Republiek in de achttiende eeuw of de opstanden van 1672 en 1747 er slechts in een verwijderd verband mede. Trachten we de uitwerking van het verschijnsel op het staatkundig leven der republiek eenigermate te preciseeren. De corruptie verklaart het volslagen gemis aan geheimhouding, meermalen bij de belangrijkste staatszaken, dat men tevergeefs op allerlei manieren heeft willen verhelpen; dit heeft het staatsbelang dikwijls geschaad en het is voor de afdoening van staatszaken in hooge mate hinderlijk geweest. Zij bewerkte, dat in vele ambten ongeschikten benoemd werden - meer dan bij een eerlijke sollicitatie het geval kan zijn; de koopers trachtten hun koopsom met rente in hun ambt terug te winnen. Zij had ten gevolge, dat de gezanten, vooral de Fransche, met gouden specie de politiek van hun meester trachtten te doen schitteren. Maar vooral van den schadelijken invloed hiervan maakt men zich bij het lezen van diplomatieke correspondentiën licht overdreven voorstellingen. Zeker, het uitdeelen van gratificatiën kwam voor: D'Estrades legde in 1667 aan zijn koning een lijst over van een verdeeling van 25,000 livres onder een groot aantal leden van de Hollandsche Staten en hunne secretarissen; in 1647 werd een som van 30,000 livres op dergelijke wijze verdeeld. Alleen een zeer nauwkeurig nalezen van de Fransche archieven zou een statistisch betrouwbare opgave van de hoegrootheid der hier bestede sommen verschaffen[1]. Maar den direct schadelijken invloed hiervan

1) In den geest van wat Pagès voor een tijdperk der Duitsche geschiedenis gedaan heeft: ‘Note sur le role de l'argent dans la politique française en Allemagne sous Louis XIV’ (in: ‘Contributions à l'histoire de la politique française’ - etc.; Paris, 1905).

op het staatsleven vast te stellen zou zulk een opgave niet vermogen; daartoe zou men moeten weten, in welke gevallen de Fransche louis d'or aan de Nederlandsche politiek een andere richting gegeven heeft dan zij in geheel vrije dressuur zou gekozen hebben. Voorshands zou het, meenen wij, niet gemakkelijk vallen daarvan één duidelijk sprekend voorbeeld aan te wijzen. De meeste staatslieden, die geld van een buitenlandsche mogendheid aannamen, lieten zich daarom niet omkoopen; zij weigerden de 'vereering' niet, omdat ze er een belooning in zagen voor het bevorderen eener politiek, die zij zelf met min of meer ijver ook voorstonden. In dien zin moeten de bekende woorden van D'Estrades opgevat worden, dat hij niet dan 'quatre personnes incorruptibles' kende: de gebroeders De Witt, Van Beuningen en Van Beverningk. Het geheele mislukken van de Fransche staatkunde van Lodewijk XIV in de Republiek weerlegt afdoende zijn elders geuite bewering, dat alle regenten 'hors Monsieur de Wit' voor geld zouden - let wel! - 'changer d'avis'.

Natuurlijk zijn hier uitzonderingen en daartoe behoort Musch, daartoe behooren enkele personen uit zijn tijd, die onder zijn invloed de perken ver te buiten gingen en door hunne handelingen het staatsbelang direct ernstig benadeelden. Dit was niet zoozeer merkbaar in de buitenlandsche politiek, ten minste niet in de algemeene koers daarvan; daartoe strekte zich de macht van den griffier 'ende de syne' niet ver genoeg uit. Inderdaad zeer gelukkig! In Maart 1647 kreeg Musch van de Fransche regeering ruim acht duizend livres: in de volgende maand meende de Fransche gezant, dat hij aan Spanje verkocht was! Maar wel waren zij bij machte aan kleinere, minder in het oog loopende zaken een richting te geven, die hun door belanghebbenden tegen de noodige offers voorgeschreven was en die zij alleen dáárom volgden. Uit de bovengenoemde pamfletten blijkt, dat daarvan heel wat uitgelekt was: niet alleen, dat Musch buitensporige sommen eischte van de stukken, de 'depêchen', waarvan hij ten behoeve van particulieren copie verleende, was bekend, maar ook, dat hij op zeer ongeoorloofde wijze met allerlei menschen, die 'daghelijcx' in zijn huis kwamen 'ende af ende aen loopende waren', zaken deed. Enkele van die zaken werden verteld, enkele namen van medeplichtigen ge-

noemd. Maar de geheele waarheid wist men niet. Toch, al waren de aanduidingen vaag, al ontbraken de bewijzen, het was genoeg om de publieke opinie in emotie te brengen, eerst tegen den griffier en zijne medeplichtigen, later, toen dezen buiten schot bleven, ook tegen anderen. De geheele regeering dreigde in discrediet te vallen:

‘Onse vaderen, die in Den Hage sijt,
Uwen naem moet sijn vermaledijt,
U rijcke is van geender waerde
Noch in heemlen noch op aerde.
Gy sout ons geven ons dagelijxs broot,
Maer laet ons soldaten en vrouwen in noot.
O heer, laet ons in geen becoring vallen,
En verlost ons van deese dieven allen.
U naeme sy gebenedijt,
Maeckt ons deese begeerige duyvels quyt.’

Zoo parodieerde een bard[1)] het ‘Onze Vader’ in dezelfde dagen, dat Musch uitgeluid werd. Hij zegt genoeg, wat er bij sommigen omging. De resolutiën van de Groote Vergadering brachten bevrediging, naar het schijnt; het na den dood van Musch binnen meer normale grenzen blijven van de corruptie werd misschien hier en daar met gemor, in elk geval zonder groote ontevredenheidsbetuigingen voorloopig gedragen.

Evenmin als onze pamfletten, van officieuse, meestal niet geheel oordeelkundige zijde afkomstig, den vollen omvang van de handelingen van Musch en de zijnen konden mededeelen, zijn wij daartoe in staat; de gegevens er voor liggen slechts ten deele voor het grijpen. Gelukkig namelijk zijn in 1651 de papieren van een zekeren Willem van Cuylenburg, solliciteur, in Den Haag wonende, in beslag genomen. Het initiatief daartoe ging uit van de Gecommitteerde Raden van Holland, die den twintigsten September van genoemd jaar ter Staten-vergadering waren komen mededeelen, dat ze een spoor van corruptiën gevonden hadden. Een voorloopig onderzoek, ingesteld door gedeputeerden uit de vergadering met de aanbrengers, leidde er toe, dat Cuylenburg op de Gevangenpoort, de papieren uit zijn ‘comptoir’ in handen der

1) In het bovengenoemde pamflet uit de Bibliotheca Thysiana.

onderzoekenden terechtkwamen. Cuylenburg had zich ‘in verscheyde onbetamelycke corruptiën ende vuylicheden’ laten gebruiken; verscheiden ‘ministers’ van de Republiek waren daarin gemoeid. Na het aanhooren van deze mededeelingen besloten de Staten onder den indruk van den ernst van het geval tot een zoo ver mogelijk strekkend onderzoek. Het aantal gedeputeerden uit hun midden werd vermeerderd; de ‘heeren’ van niet minder dan zeven steden werden er mede belast. De instructie werd opgedragen aan den fiskaal van het Hof van Holland, Moëns, die zou hebben te handelen met ‘communicatie ende advys’ van de geheele commissie en van de leden van het Hof. Het duurde geruimen tijd, vóórdat het werk ten einde kwam. Groote moeilijkheden waren te overwinnen: er was een ‘meenichvuldicheyt’ van papieren, een ‘verscheydentheyt’ van zaken en ‘de nature van deselve’; er was tijd noodig voor het afwachten van enkele personen, die gehoord moesten worden en ‘van verre moesten komen’, en bovenal: er was veel beleid vereischt om sommigen tot spreken, tot het spreken van de waarheid dan, te brengen. Dit laatste gold ook Cuylenburg, wiens papieren voor oningewijden veel duisters bevatten; de man, bang ‘van zich selven te beswaren’, weigerde eerst toelichtingen, gaf die pas, nadat hem verzekerd was, dat ‘een ronde ende clare openinge’ hem slechts ten goede zou kunnen komen: hij is dan ook vrij uitgegaan.

Het resultaat van het onderzoek, op den 23sten Januari 1652 in den vorm van een rapport aan de Staten aangeboden door den Haarlemschen pensionaris Ruyl, één der gedeputeerden ad hoc, is in extenso bewaard gebleven; het is geïnsereerd in een ongedrukt deel der secrete resolutiën van de Staten van Holland.[1)] Zakelijk, zonder veel om te halen, vertelt de rapporteur, wat de commissie gedaan heeft en wat haar voorgekomen is. Een enkele maal ontsnapt hem een uiting van verbazing bij de sensationeele onthullingen, die hij heeft te doen; maar tot beschouwingen daarover laat hij, echt verslaggever die hij is, zich nooit verleiden. Daardoor maakt het geheele stuk den indruk van solide structuur te zijn en ook geeft het dien

1) Dit deel (1651-1653) zal eerlang in de werken van het Historisch Genootschap uitgegeven worden.

van betrouwbaarheid. Dit op te merken, is niet overbodig Men is licht geneigd aan de waarde van de mondelinge getuigenis van een man als Cuylenburg, in kwade praktijken geverseerd, te twijfelen. De rapporteur heeft dit voorzien; hij deelt met nadruk mede, dat Cuylenburg, na eenmaal tot spreken bewogen te zijn, naar de meening der commissie van onderzoek zeer rond en openhartig te werk gegaan is. Bovendien heeft hij overal, waar dit mogelijk was, de schriftelijke documenten laten spreken, door vele uittreksels er van te citeeren: brieven van cliënten aan Cuylenburg, onwraakbare getuigenissen. Een ander contrôlemiddel heeft hij ongebruikt gelaten; het zijn de resolutieboeken van Staten-Generaal en Raad van State, die ons echter ten dienste staan: wij hebben er de waarheid van verscheiden der medegedeelde zaken, wat haar beloop betreft, aan kunnen toetsen. Het blijft mogelijk, dat Cuylenburg zich enkele malen vergist heeft, hetzij dan met of zonder opzet, waar hij vertelt, hoe en onder wie de één of andere som verdeeld is, ten slotte echter zou dit aan de waarde van het geheel weinig afbreuk doen; dikwijls is de hoegrootheid der ‘vereeringe’, zijn ook de namen der ‘vereerden’ uit de brieven der cliënten af te leiden.

Niet minder dan ruim dertig gevallen had het rapport uiteen te zetten, waarin corruptie, meestal in den slechtsten zin van het woord, had plaats gehad of waarin zonder succès een poging tot corruptie gedaan was: bij deze was het mislukken bijna altijd te wijten geweest aan het te lage bod der omkoopenden. Die gevallen brengen ons op een paar na alle in de Generaliteitslanden. Daar had Cuylenburg zijne meeste cliënten, wat een licht verklaarbaar verschijnsel is. De veroverde landen hadden geene vertegenwoordiging in de Staten-Generaal; bewoners, hetzij particulieren, geestelijken of dorps-, stads- en kwartierregeering, die iets in Den Haag te wenschen hadden, konden hunne belangen alleen schriftelijk voordragen, of ze moesten er reis- en verblijfkosten voor over hebben. Gemakkelijker was het zich te wenden tot een solliciteur, een zaakwaarnemer; deze weg werd dan ook veelvuldig bewandeld. Er waren genoeg van dit soort tusschenpersonen tusschen regeering en belangstellenden. Vooral door militairen werden ze veel gebruikt om voorschotten te erlangen

op de uitbetaling van tractementen of om leverantiën te doen. De betrekking stond over het algemeen in een slechten reuk; ‘maer een simpel solliciteur’ noemt ons rapport één hunner en stellig waren er vele waarnemers van slechte zaken onder. Een enkele, de man die Musch bediende, wordt aangeduid met den naam van ‘agent’, een titel, dien soms ook de vertegenwoordigers van kleine mogendheden droegen.

Het bestuur van de Generaliteitslanden berustte in hoofdzaak bij de Staten-Generaal, bijgestaan door den Raad van State; de bevoegdheid dezer beide lichamen was hier niet scherp afgebakend, wat herhaaldelijk tot conflicten aanleiding gaf, waarbij de Raad behalve in buitengewone omstandigheden aan het kortste einde trok: hij werd in de zeventiende eeuw meer en meer de asschepoester van de regeering, voor wie de wonderdoende fee niet verscheen. Vooral in het verdeelen en het heffen der door de Staten opgelegde belastingen had hij nog een vrij grooten invloed. De ‘tentativen’, die Cuylenburg voor de behartiging van de belangen zijner cliënten aanwendde, werden dus toegepast op de leden van de Staten-Generaal of van den Raad, alnaargelang de aard van de zaak het medebracht. Zonder ‘beloften ende giften’ kon hij, zooals hij aan de commissie verklaarde en zooals de in zijne papieren gevonden gegevens bevestigen, ‘door het beleyt van eenige heeren’ niets uitrichten. In de Staten-Generaal was Musch van dezen het middelpunt; hij had aan Cuylenburg gezegd, ‘dat men op hem alleen soude sien ende niet noodich was andere heeren te spreecken.’ Voor het winnen van die anderen zorgde hij zelf. Dit waren ‘de syne’, die met hem een côterie vormden. Daartoe behoorden in 1636 - uit dit jaar is het eerste geval, dat het rapport vermeldt - Arnold, graaf van Randwijk, uit Gelderland; Nicolaas van den Boechorst, heer van Wimmenum, en François Harberts, Hollanders; Adriaan Ploos van Amstel, heer van Oudegein en Tienhoven, uit Utrecht; Rutger van Haersolte, een Overijselsman. In latere jaren - het rapport behandelt verder zaken uit 1640-1651 - vinden we allerlei andere personen. Na den dood van de meerderheid der zoo even genoemden, die vóór of in 1640 voorviel, schijnt de côterie minder vastheid bezetten te hebben[1]: er was toen

1) Cf. pamflet 5365 bij Knuttel.

meer variatie in, wat Musch misschien ook gelegenheid gegeven heeft zijn eigen belangen te beter te behartigen. Het meest worden dan genoemd: Amelis, de zoon van Nicolaas van Wimmenum, en Johan van Reede, heer van Renswoude, uit Utrecht; daarnaast één of twee keer een negental andere leden. In den Raad van State ontbrak een middelpunt, zooals Musch in de Staten-Generaal vormde. Er worden niet minder dan zestien leden uit dat college vermeld, die bij verschillende gelegenheden min of meer bedacht waren. Het kwaad was hier zeer verspreid. Twee Friesche leden, Albert Loo en Anchises Andla, kwamen er tegen Cuylenburg openlijk voor uit, dat zij 'haren staet niet hadden becomen, sonder gelt gespendeert te hebben en dat hetselve wederomme moeste werden gewonnen'; hunne handelingen bewijzen, dat zij er vlijtig mede bezig waren dit in praktijk te brengen. Jacob Vervoorn, uit Gorkum, lid dus voor Holland, biechtte eerlijk op, dat de 'wagen gesmeert moste sijn en het kint een naem hebben'. Regeeringszaken waren, 'res adiaphorae', meende Jacob van Berchem uit Zeeland: zaken, 'daarinne men den éénen konde vrientschap doen, sonder eenen anderen te verongelycken'; hij leverde met zijn beweren een bewijs, dat de zeventiendeeeuwsche Nederlanders naast de stoïsche wijsbegeerte ook de leer der sophisten met vrucht wisten te bestudeeren. Inderdaad waren deze vier met Philips Jacob van Asperen, heer van Boetselaer, als vijfde man, degenen in den Raad, die voor een 'vereeringe' het meest vatbaar waren.

De zaken, door Cuylenburg met één of meer dezer heeren behandeld, hadden op allerlei onderwerpen betrekking. Er werden pogingen gedaan om vermindering van belastingen of opheffing van retorsioneele middelen, in den oorlogstijd op de Katholieken in de Generaliteitslanden zoo dikwijls toegepast, te verkrijgen. Men deed zijn best om de afschaffing te bereiken van de landdrosten, naar hun onderscheidingsteeken de 'roode roeden' genoemd, buitengewone rechterlijke ambtenaren, die met een gewapende macht rondtrokken tot handhaving der orde en die op kosten van de bevolking leefden. Men spande zich in, vooral aan kerkelijke zijde, om verbeurd verklaarde geestelijke goederen terug te erlangen of om voor een of andere heerlijkheid of geestelijk sticht de verklaring te krijgen, dat het buiten een streek viel, die de Staten

veroverd hadden. Van deze genera zijn er in het rapport meerdere voorbeelden te vinden en daartusschen vindt men op zich zelf staande gevallen. Een abt, niet uit de Generaliteitslanden ditmaal, maar van de beroemde abdij Altenberg in de buurt van Elberfeld, wilde een weggeloopen monnik, een neef van hem, terug hebben en liet daartoe paspoort aan de Staten-Generaal vragen. De bewoners van de landen van Overmaze moesten de materialen van de na de verovering afgebroken kasteelen naar Maastricht voeren en de kosten van afbraak bovendien betalen; zij deden moeite deze bedragen op hunne contributiën gekort te krijgen. Zooals de aard der gevallen, was ook de koopsom zeer verschillend; zij werd in geld, maar ook meermalen in wijn betaald, waarbij men heeft te bedenken, dat één aam wijn of vier ankers, al de laagste prijs, een waarde van ongeveer *f* 70 vertegenwoordigde. Het schijnt echter verkieslijker enkele van de merkwaardigste zaken uit het rapport kortelijk te verhalen dan verdere algemeene opgaven te doen.

Verplaatsen we ons eerst in de meierij van Den Bosch. Zij was na de inneming van de stad in 1629 grootendeels in Nederlandsche handen gevallen en werd bij den vrede van Munster uitdrukkelijk genoemd onder de streken, die Spanje afstond. Lang vóór 1648 deed de abt van Postel, een abdij in Zuid-Westelijke richting van Valkenswaard gelegen, zijn best van de Staten-Generaal een verklaring te verkrijgen, dat zijne abdij niet tot de meierij behoorde. Zijn streven is begrijpelijk: al was de kerkelijke politiek der Staten niet consequent, het was voor Katholieken, vooral voor Katholieke stichten, gewenscht van de onaangenaamheden, die zij kón medebrengen, verschoond te blijven. Aan den omstreeks 1636 opgetreden abt Cornelis van Boesdoncq was het nemen der noodige maatregelen uitstekend toevertrouwd. Hij begon met zijne keuze te laten bevestigen door het hoofd van de abdij Floreffe in het Namensche, daardoor den schijn verwekkende, alsof zijne abdij van die van Floreffe dependeerde. Toen stelde hij zich in verbinding met den agent van Musch, Noordingen geheeten. Het resultaat der bemoeiingen was, dat hij in October 1636 van de Staten-Generaal toestemming kreeg om te mogen ‘gebruycken al sulcke nominatie, electie ende confirmatie, als hy volgende de institutie van de voors-

zeide abdie hadde geobtineert' en om te mogen genieten 'de reëele ende actuele possessie ende gebruyck' daarvan. Dit was iets, maar niet alles, wat hij wenschte: geen verzekering voor de toekomst. Toch had het hem een *f* 8000 gekost, die verdeeld werden onder de côterie van Musch. Boesdoncq was over den uitslag lang niet voldaan, maar zag zich weldra genoodzaakt nieuwe betrekkingen met Noordingen aan te knoopen. In het einde van 1636 oordeelden de Staten retorsioneele maatregelen tegen de Katholieke geestelijkheid, zoo in als buiten de meierij, noodig, dit verdedigende met een beroep op de handelingen van de Spaansche regeering tegenover de Protestanten, waar deze onder haar bereik kwamen. Evenals anderen moesten ook de religieusen van Postel in veiliger haven een toevlucht zoeken. Een paar jaar later werden de retorsiën tegen de geestelijken buiten de Generaliteitslanden opgeheven, maar niet die tegen de overige. Voor Boesdoncq werd de zaak nu van actueel belang; behoorde zijne abdij niet tot de meierij, dus niet tot de veroverde landen, dan zou hij er in mogen terugkeeren. Voorzichtiger dan den eersten keer liet hij aan Noordingen een obligatie van *f* 4000 geven ten laste van een zwager van hem, te betalen na behaald succès. Het lokaas bleek niet sterk genoeg te zijn. Noordingen vroeg namens Musch en zijne vrienden de helft van de 'moeren', veengronden, van Postel; zij zouden daardoor een vaart laten aanleggen om den turfafvoer te vergemakkelijken, wat immers de aan de abdij blijvende wederhelft ook ten goede zou komen. Dezen voorslag verklaarde Boesdoncq voor onaannemelijk, wat hem bedreigingen uit Den Haag bezorgde. Zonder zich daaraan veel te storen, begon hij een anderen weg in te slaan, door zich te wenden tot verschillende leden van den Raad van State, hiertoe gebruik makende van de diensten van Cuylenburg. Van der Capellen, de bekende gedenkschriften-samensteller, Van Berchem, ons reeds bekend, en Jacob Schotte, ook uit Zeeland, kregen ieder een paar aamen wijn; Cuylenburg diende hiertoe een rekening in van ruim *f* 650. Men had ook den tresorier-generaal, Govert Brasser, willen onthalen; hij had voor de vereering bedankt, wat een unicum in het rapport is. De wijn bracht de zaak aan het rollen. In de Staten-Generaal werd besloten de beslissing op de verschillende verzoekschriften van Boesdoncq

aan den Raad over te laten. Musch, misschien bevreesd, dat hem alle profijt zou ontgaan, had hiervoor gezorgd, nadat de obligatie van *f* 4000 uitbetaald was, terwijl hij *f* 2000 bovendien en mevrouw Musch, geb. Cats, eenige stukken 'fijn lijnwaet' gekregen had. Van Berchem, overgehaald voor *f* 2000, werd daarna de voornaamste pleitbezorger in den Raad. In 1641 mocht de abt met een paar priesters in de abdij terugkeeren, vooral, naar het heette, opdat hij de gewone uitkeeringen aan de armen zou kunnen doen; in 1643 kregen de anderen verlof zich bij hem te voegen, omdat het werk voor een paar man te zwaar was. Feitelijk, ofschoon niet met zóó veel woorden, had nu Boesdoncq zijn zin: zijne abdij was geëximeerd van een in de meierij geldend plakkaat. Daarop kon hij zich na 1648 beroepen en, ofschoon dezerzijds toen beweerd werd, dat de abdij wel degelijk tot het republikeinsche gebied gerekend moest worden, hebben de Staten hun rechten nooit metterdaad doen gelden. Het bleef een latente kwestie tot het vredesverdrag van Fontainebleau in 1785: toen hebben de Staten hunne rechten afgestaan aan keizer Jozef II; alleen zouden de elders gelegen en door hen verbeurd verklaarde goederen der abdij niet teruggeëischt kunnen worden.

Dergelijke souvereiniteits-kwesties waren er in en om 1648 in de buurt van de meierij meer hangende. Het rapport brengt ons nog met enkele andere in aanraking: het graafschap Megen, in bezit van het geslacht Croy, de kommanderij van Gemert, behoorende aan de orde der Duitsche ridders, de heerlijkheid van Ravestein, deel van den boedel der Gulik-Kleefsche erfenis, waarover de paltsgraaf van Neuburg en de keurvorst van Brandenburg meer dan een halve eeuw getwist hebben. Ook door de bezitters van deze drie landen is met geld gewerkt ten einde de Staten van de souvereiniteit te doen afzien. Namens den paltsgraaf, die voor Ravestein opkwam en aan wien het gebied ten slotte door den keurvorst is gelaten, betaalde Cuylenburg aan Musch jaarlijks *f* 100; namens den kommandeur van Gemert éénmaal honderd rijksdaalders. Zij beiden kregen niet geheel hun zin, maar toch in zóó verre, dat het verbod van uitoefening van den Katholieken godsdienst in hunne landen nooit streng toegepast is. Gelukkiger was de graaf van Megen, die in September 1648 opschorting voor

zijn gebied van een de Katholieke geestelijken opnieuw verbannend plakkaat wist te bewerken met de toezegging, dat een onderzoek zou ingesteld worden, of Megen ‘vry ende neutrael’ was ‘van allen ouden tyden ende boven memorie van menschen’; de Raad van Brabant werd hiermede belast, maar schijnt nooit tot een beslissing gekomen te zijn. Voorzoover Cuylenburg wist, hadden alleen Van Wimmenum en Willem Ripperda, deze uit Overijsel, voor hunne bemoeiingen ten bate van den Megenschen graaf ieder *f* 200 gehad.

Verwantschap met dit soort zaken vertoont het optreden van den landgraaf van Hessen-Darmstadt, grootmeester der Johannieter- of Maltezer-orde. De goederen van deze orde, hier te lande onder anderen in de buurt van Haarlem gelegen, waren in den opstand geseculariseerd. Na den vrede van Munster spande de grootmeester zijne krachten in om de verloren schapen terug te krijgen. Het heeft niet aan Musch gelegen, dat dit niet gebeurd is. Cuylenburg, wien de landgraaf de opdracht gegeven had met den griffier te accordeeren ‘en la meilleure somme que trouverez convenir’, kreeg van hem den volgenden raad: laat de orde represaliën tegen ‘de ingesetenen van desen Staet’ verleenen en in het bizonder er op letten, ‘of sylieden geen scheepen souden connen becoomen, daerinne de ingesetenen van Haerlem sijn geïnteresseert’; gebruikte zij ‘dit eenichste middel’, dan zou zij wel ‘terecht geraken’. Cuylenburg zelfs voelde zich door dit advies gechocqueerd! Of het nog van invloed geweest is op het optreden van een agent der orde, die in 1662 een aantal Nederlandsche schepen in Engeland liet aanhalen, maar op bevel der Engelsche regeering zijn prooi moest loslaten? Wij weten het niet, maar aan de beoordeeling van het advies van den Nederlandschen griffier doet dit niets af.

In 1644 breidde de Raad van Brabant met machtiging van de Staten-Generaal zijne jurisdictie uit over de toen aan het Nederlandsche gezag onderworpen landen van Overmaze: Daelhem, 's-Hertogenrade, Valkenburg. Hiertegen protesteerden dezen, bewerende, dat hunne jurisdictie dependeerde van de stad Limburg en dat de Staten dus eerst deze stad hadden te veroveren, alvorens de Raad van Brabant tot zijn optreden gerechtigd kon zijn. Deze suppositie werd in Den Haag betwistbaar geacht; Limburg, zei men daar, had ‘geen supe-

rioriteit over de gemelde stedekens.' Toen kwam in 1645 Leonard Zoëns, de griffier der Overmaassche Staten, over om met hulp van den heer 'Aisma', met wien de bekende resident Aitzema bedoeld schijnt te zijn, het goed recht zijner meesters te verdedigen. Wat een indruk hij maakte! Reeds in Juni 1645 besloten de Staten op gunstig advies van den Raad van State tot schorsing der ordinaris jurisdictie in afwachting van het resultaat van een nader onderzoek. Zoëns, verrukt van zijn succes, wist na zijn terugkeer niet te verzwijgen, van welke middelen hij zich bediend had. Het verluidde in Den Haag, dat 'by die van Overmase respective presenten alhier souden sijn bestelt.' Zoëns en de 'manke boode' Jan Ramaekers, ook in het geval betrokken, werden opgeroepen om verklaringen te komen afleggen; ze verschenen niet, vonden het na een tweede oproeping zelfs veiliger de wijk naar Spaansch-Brabant te nemen. Daar werd Zoëns ongesteld; Ramaekers kwam tot inkeer en werd met den drost Willem van Thill, naar het schijnt den aanbrenger der vertelsels, door gedeputeerden van de Staten gehoord. Zijne verklaring, in de resolutiën van 1647 op den 20sten September opgeteekend, bevatte in substantie hetzelfde als wat uit brieven aan Cuylenburg in het rapport van 1652 onthuld is. 'Omtrent de oogst' van 1645 had hij zes zakjes zilvergeld, bij elkander gedaan in een grooteren zak, op zijne schouders gedragen ten huize van Musch, en den volgenden avond een gelijke hoeveelheid bij Johan, baron van Gent, die het ambt van hoofdofficier der leenen van Valkenburg waarnam. Deze bezwarende verklaring had ten gevolge, dat Musch ter verantwoording werd geroepen. Maar hij had het onweer natuurlijk zien aankomen en zijne maatregelen waren genomen. Er kwam een schriftelijke acte te voorschijn, dat Musch de *f* 4000, die hem 'tot een gratuiteyt gepresenteert' waren, ten huize van Cuylenburg gedeponeerd had, totdat er gelegenheid zou zijn de som aan een afgevaardigde uit de landen van Overmaze mede terug te geven; mondeling voegde hij hieraan toe, dat hij het geld niet langer in huis gehad had dan er tijd verliep tusschen twee vergaderingen der Staten: daarom had hij van het aanbod geene melding gemaakt! Men begrijpt, hoe brutaal hij stond te liegen. Het geld was inderdaad bij

Cuylenburg gebracht, maar pas in het voorjaar van 1647; de solliciteur had het bewijs van ontvangst geantidateerd op Juni 1645. De Hoog-Mogenden namen met Musch' verklaring niet geheel genoegen. Zij besloten Cuylenburg en tevens Van Gent, juist afwezig, te hooren; voor hunne getuigenissen werd een plaats in de resolutiën opengelaten. Die ruimte is nu nog oningevuld. Musch had, zooals het rapport mededeelt, eindelijk de middelen gevonden om het verdere onderzoek te doen staken. Hij maakte toen ook geen bezwaar meer het grootste deel van de *f* 4000 terug te nemen. Dit geschiedde ongeveer een jaar nadat hij op zijne instructie, waarvan hiervóór gesproken is, den eed afgelegd had!

Een gansche reeks van 'vuyligheden' bracht het verhoor van den ontvanger Boviers uit het Valkenburgsche aan het licht. In 1650 had Willem II den drost Van Thill gemachtigd de Staten van het Valkenburgsche kwartier bijeen te roepen, ten einde een ontvanger en twee commissarissen aan te stellen, waartoe die Staten het recht beweerden te bezitten. De drost maakte op zonderlinge wijze van deze machtiging gebruik: de uitschrijving voor de Staten had zóó laat plaats, dat slechts weinige leden op den bepaalden dag aanwezig konden zijn, die toen twee militairen uit Maastricht tot commissarissen benoemden en een nieuwen ontvanger, die in het kwartier niet gegoed was. Tegen alle drie maakten de Staten, voltallig geworden, bezwaren: zij waren niet 'admissibel.' Juist in dien tijd kwamen in Maastricht de afgevaardigden uit den Raad van State, die daar om de twee jaar met afgevaardigden van den bisschop van Luik, den mede-bezitter van Maastricht, als hoogste ressort in rechtszaken plachten te fungeeren, en die bij zulke gelegenheden met veel uiterlijk vertoon als andere propraetores optraden. Tot hen wendde zich meermalen de verdrukte onschuld uit de landen van Overmaze. Zoo in 1650 de Staten van Valkenburg en de afgezette ontvanger Boviers. Zij hadden dit jaar te maken met Van Asperen en Lucas Vriesen uit Overijsel. Voor zijne betrekking met hen kreeg Boviers, op wien de achterdocht gevallen was door een brief aan Cuylenburg, zich in 1651 te verantwoorden. Hij verklaarde, dat de beide heeren op zich genomen hadden de afgezette commissarissen met den ontvanger in hunne functiën te doen herstellen; hun was daartoe een bedrag van

f 5000 toegezegd, dat per wissel overgemaakt was - maar waarop geen zegen gerust had. Daarenboven hadden zij nog *f* 700 gekregen voor een aangelegenheid, die ze voor 's Hertogenbosch behartigden, en een groote som van de landen van Overmaze gezamenlijk, waarvoor ze na hun terugkeer het doen ophouden van de meeste retorsioneele maatregelen in die streken bewerkten. Een voordeelig reisje dus! En Boviers, éénmaal aan het praten, vertelde er nog bij, dat ook in 1642, 1644, 1646 groote geschenken aan de commissarissen van die jaren toebedeeld geweest waren: Van Asperen en Hellebrant Gruys, uit Groningen, Loo en Rutger van Haersolte, Van Berchem en Gerard van Reede, heer van Bornewall, de laatste uit Utrecht. Het leek op een soort schatting!

Licht begrijpelijk wordt het, waarom iemand als Boviers zooveel moeite deed om zijn ambt te behouden, als we in het rapport lezen, wat een collega van hem, Rutger van Ylem, voor zijn ontvangerschap had moeten betalen: aan Van Asperen 1000 rijksdaalders, aan Vervoorn *f* 2000, aan Loo *f* 2000 en een obligatie van *f* 1500, aan Van Berchem een gelijke som als aan Van Asperen en nog een obligatie van *f* 2500, die deze later, toen Van Ylem ze onmogelijk meer kon betalen, de goedheid had te vernietigen. Het lijkt ons haast ongelooflijk! Maar men vergelijke dit geval: een kamerbewaarder bij den Raad, Hartooch Moerkercken, moest voor zijne sollicitatie een bedrag van *f* 5000 opnemen, waarvan verschillende leden een gedeelte aannamen. Toen hij de benoeming kreeg en spoedig daarna ongeschikt voor zijn werk werd, recommandeerde hij een zekeren Bellee tot zijn opvolger, die hem daartoe met *f* 7500 schadeloos stelde.

Zoo zouden we kunnen voortgaan. In het bizonder zouden we nog kunnen spreken van onderhandelingen, waarin Cuylenburg en op zijn instigatie Van Asperen en Van Renswoude gemengd werden, om prins Willem II de hem te Munster bij overeenkomst met Spanje toegezegde schadeloosstelling voor de verbeurd verklaarde goederen van het Oranje-huis te doen geworden - onderhandelingen, die uitgingen van verschillende prelaten in Brabant en Limburg, ‘cautionarissen’ van die overeenkomst, en die, omdat de prins het aanbod te laag vond, op niets uitliepen. Maar dit geval staat met de corruptie slechts in verwijderd verband en het zou te veel

ruimte vereischen het hier naar behooren uiteen te zetten. En, wat de andere gevallen betreft, men mag er gerust op toepassen het ‘ab uno disce omnes’; daarom zou een te veel licht vermoeien. Liever willen we nog een oogenblik stilstaan bij de besluiten, door de Hollandsche Staten naar aanleiding van het rapport genomen.

Ruim twee weken werden aan de behandeling er van besteed. Niet alleen de ernst van het geval deed de beraadslagingen zóó lang duren; het partijbelang was daarvan eerder de oorzaak. Kort te voren was een heftige strijd in de Republiek gevoerd; Holland had tegenover den Prins en de meerderheid van de andere gewesten gestaan, de burgeroorlog had aan de deur geklopt. De plotselinge dood van den stadhouder had het machtigste gewest een reeds verloren gewaande overwinning doen behalen. Maar daarmede waren de hartstochten niet bekoeld. Tijdens de Groote Vergadering had men alle moeite gehad ze te bedwingen. Na lang tegenstribbelen had Holland, dat zich op de voornaamste medestanders van den Prins wilde wreken, in een amnestie bewilligd met feitelijke uitsluiting alleen van Aerssen van Sommelsdijk, die tot de belofte gedwongen was niet meer in de Staten te zullen verschijnen. Nu kwamen door het rapport juist enkele van Willem's voornaamste helpers in een zeer ongunstig licht te staan, met name Musch, die nauwer met den jongen Prins dan met diens meer voorzichtigen vader verbonden geweest was, en Van Asperen, van wien het bekend kon zijn, dat hij 's Prinsen politiek zeer begunstigd had. Het is zoo'n wonder niet, dat de Staten de gelegenheid aangrepen om dezen en andere tegenstanders een duw te geven langs een anderen weg dan die door de amnestie afgesloten was. Herkennen we er niet de groote mate van partijdigheid in, die de Loevesteinsche factie van meet af tijdens haar overwicht in praktijk gebracht, die tot haar val ten slotte zeer krachtdadig medegewerkt heeft?

De eerste besluiten, waartoe het rapport leidde, waren van partijdigheid nog vrij. Men verdeelde de schuldigen in drie categorieën: degenen, die thuis hoorden in de provincie zelf; de onderdanen van de bondgenooten in de Unie; degenen, die ‘in dienst en employ’ van de generaliteit stonden, waarmede vooral eenige ontvangers in de veroverde gewesten

bedoeld werden, die soms ook meegesmuld hadden. De Hollandsche schuldigen werden naar hun competenten rechter verwezen, hetzij de hoven van justitie, hetzij de magistraten der steden; betreffende de anderen zou geschreven worden aan de Staten der gewesten, waar ze thuis behoorden, of aan de Staten-Generaal, met overlegging van de bewijzen hunner schuld. Daarmede had Holland zijn plicht gedaan. Er was echter een strooming, die tot verder gaan aandreef en die won. Het besluit viel een paar dagen na de indiening van het rapport om den advocaat-fiscaal te gelasten de gegevens tegen Musch nader te onderzoeken ‘mitsgaders op en tegen syne nagelaten goederen ende erfgenamen syne actie te institueeren’; eveneens zou hij moeten optreden tegen Van Asperen, aan wien bovendien de uitoefening zijner functiën ontzegd werd, totdat hij zich naar behooren zou gezuiverd of totdat de Staten anders over hem zouden beschikt hebben. Een zelfde maatregel werd genomen aangaande den Gorkumer Vervoorn, ook een Prinsenman[1)]; aan de regeering zijner stad werd tegelijk met de mededeeling van de bewijzen zijner schuld kennis gegeven, dat het de intentie der Staten was hem voorloopig in al zijne functiën te schorsen. Deze besluiten gingen niet zonder verzet door. De argumenten er tegen lagen voor het grijpen. De ridderschap en de stad Leiden noemden er een enkel met name en duidden een ander aan: de Staten dienden niet ‘in propria causa te decreteren,’ mochten niet op de beslissing der justitie vooruitloopen; men kon toch niet eenige der beschuldigden ongehoord treffen en anderen laten loopen. Voorwaar! het was ergerlijk, dat men Van Wimmenum niet behandelde als Van Asperen. Maar gene paste zich evenals Van Wassenaar-Obdam aan het nieuwe systeem goed aan; hij bekleedde tot zijn dood in 1669 verschillende hooge ambten. De oppositie had niet het minste succès; de maatregelen tegen Van Asperen en Vervoorn werd zoo spoedig mogelijk ten uitvoer gelegd, de bezwaarschriften van beiden zonder lezing ter zijde geschoven.

Eenzelfde partijdigheid kwam voor den dag bij het mededeelen van de voorvallen aan de provinciën. Elk van deze kreeg met een begeleidend schrijven een opgave van de mis-

1) Archives, Ile Série, V, p. 51.

dadige broeders en de bedreven wandaden. Maar Gelderland werd uitgezonderd: aan dit gewest werd alleen medegedeeld, dat ook daar schuldigen waren, waarvan de namen op nader verzoek zouden geopenbaard worden; de mate der schuld van de Gelderschen werd niet zóó ernstig geoordeeld, dat ze verder onderzocht behoefde te worden. Toch was het aantal der ‘vereerden’ uit Gelderland grooter dan uit eenig ander gewest en, al is het waar, dat de meesten hiervan geen buitensporige sommen getoucheerd hadden, wanneer mag een rechter zijn vonnis alleen van de quantiteit en niet ook van de qualiteit der misdaad laten afhangen? Maar - in 1650 had Gelderland het minst ijverig aan 's Prinsen zijde gestaan; het was bovendien in Holland's belang den machtigen Gelderschen adel niet tegen zich in te nemen.

Deze partijdigheid bederft onzen indruk van het zoo goed opgezette onderzoek; zij zal er ook wel voor een deel schuld aan hebben, dat er van de rechterlijke vervolgingen bitter weinig terecht gekomen is. In de andere gewesten is van eenige vervolging weinig te bemerken; alleen in Zeeland is Van Berchem gewipt door de ‘hollandisés’ aldaar. In Holland, waar Van Asperen na de hem aangedane behandeling spoedig stierf, was de advocaat-fiskaal nog in 1655 bezig aan het opmaken van een eisch tegen de nalatenschap van Musch, maar tot actief optreden schijnt hij om de één of andere reden niet gekomen te zijn. Vervoorn bleef in Gorkum zijne vroedschapsplaats behouden. Even weinig succès hadden de Staten van Holland met hun laatste besluit naar aanleiding van het rapport: de afkondiging van een plakkaat, waarbij een ieder, die om iets van staatswege te bereiken geld gespendeerd had, ‘hoe lange het oock soude mogen geleden wesen,’ uitgenoodigd werd hiervan aan het Hof mededeeling te doen op belofte, dat hem de waarde zou teruggegeven worden. Een edelmoedige opwelling! Maar ook hier was de gelegenheid niet onbenut gelaten om Musch nog een schop toe te dienen: zijn naam werd met opzet als die van den voornaamsten schuldige in het plakkaat ingelascht.

Uit geen enkel gegeven blijkt, of iemand aan den oproep gehoor gegeven heeft. Hadden velen het gedaan, er zou allicht eenig materiaal van overgebleven zijn. We mogen dit betreuren, want met de correspondentie van één solliciteur,

die in het rapport verwerkt is, krijgen we stellig geen volledig beeld van al de knoeiers en al de knoeierijen uit den tijd van Musch. We missen onder diens medeplichtigen namen, van wie het van elders genoeg bekend is, dat zij niet afkeerig van gratificatiën waren: men denke aan De Knuyt, den vertegenwoordiger van den Prins als eerste edele in Zeeland. We zullen ongetwijfeld ook nog de kennis van verschillende zaken missen, waarin het particulier belang van sommigen het landsbelang achteruit gezet heeft. Want dit is de conclusie, waartoe de hoofdinhoud van ons rapport leidt: de corruptie was in den tijd van Musch bij verschillende rcgeeringsleden van dien aard, dat ze het staatsbelang ernstig benadeelde. Zaken als die van Postel, als die van de jurisdictie over de landen van Overmaze, als die van de souvereiniteit over Gemert, Ravestein en Megen, zijn hiervan afdoende bewijzen. Hadden we meer gegevens dan het rapport van 1652, we zouden dit waarschijnlijk nog duidelijker kunnen aantoonen. Is echter, na het medegedeelde, de behoefte eraan nog zeer groot? Wij wagen het te twijfelen.

N. JAPIKSE.

Een wintermiddag.

Door de kale, koude straten liep hij. Een fijne wind woei, en nam 't stof in waaiende vegen langs de vuil stoffige hardbevroren wagensporen; 't was ver onder nul, en geen mensch was op straat, een enkele vrouw, de wollen doek voor de mond, en haastig loopend. - Hij ging op 't ijs, en stapte door de straten in de kou, waardoor z'n voeten pijnlijk waren, en z'n handen en gezicht fel gekleumd, - en dacht aan de middag, die hij hebben zou. Met háár, Emmy, en haar familie zou hij op 't ijs gaan. Elke keer, dat hij aan haar dacht, kreeg hij een aandoening. 't Was nu al maanden dat hij haar kende, en een enkele maal maar zag hij haar. Zoo was er een spanning, die maakte, dat 't telkens een heftige gewaarwording was, als hij haar zag. En nu zou hij haar die heele middag hebben, op 't ijs! 't Maakte dat hij zich sterk voelde; gauw liep hij door de fijne wind, in deze gedachte, en bood weerstand aan de kou en de pijn die hij zich deed aan z'n bloote hand aan 't puntige staal van z'n bungelende schaatsen. In z'n leven van maanden bezig zijn met z'n werk kwam, zooheftig de gedachte aan haar. En nu zou hij weer de gewaarwor, ding krijgen van haar te zien, en bij haar te zijn! - Zoo liep hij door de straten met hun hobbelige keien, die fijn droog van de kou waren, naar 't eind van de stad. Daar kwam een paardetram een hoek om, hem tegen. 't Paard liep hard met wije bewegingen, en de wielen maakten gedreun op de bevroren ijzeren rails. De koetsier ademde wolkjes in z'n ouwe bont, en binnenin zat een

burgerjuffrouw benepen om te kijken, de doek voor haar neus.

Eindelijk was hij aan 't eind van de stad, waar de aangelegde straat eindigde met een balken borstwering, hol ingezakt de vloer van hangende baksteenen door 't wegschuiven van het zand. En daar, - het onmetelijk landschap van de ver zich uitstrekkende bevroren weiden vóor zich, aan de horizon de ruigten van boomen van de veraf gelegen dorpen, - daar ging hij aanbinden, om te beginnen.

Op de wijë grauw-witte ijsvloer van 't eind van de groote sloot die er àfging, deed hij 't. En gauw had hij z'n schaatsen aan z'n voeten gebonden, en richtte hij zich op, om te beginnen. 't Was nog ongewoon, - 't was de eerste maal van 't jaar - dat vanzelf op z'n zwaarte wegglijen op 't gladde ijs. Onhandig hield hij nog z'n evenwicht. Maar weldra stond z'n lijf ernaar, en gleed hij weg, over 't harde, bobbelige ijs van 't begin van de sloot.

Nu reed hij de vlakte in. De stad, grijs en klein, achter zich, vóor zich de uitgestrektheid van witgevroren landen en slooten. Nu zocht hij ze, bij de verre kleine figuren, die hij er zag rijden heel in de verte. Rechts, ver, boog een spoorbaan in een kromming àf. Er kwam geklank over van de stalen rails, van juist passeerende wagens. En de lucht was zoo stil en ijzig op die openheid van 't land.

Hij voelde zich krachtig, en ademde vàst, terwijl hij stevig reed op 't verlaten ijs. Toen zag hij ze, vrij gauw. In de verte ontdekte hij hun bekende vormen. En Emmy's figuur zag hij er ook bij, bij de anderen.

Bij hen kwam hij aan. Haar oude oom was daar, en haar jongste broertje. En haar twee oudere zusters, van wie de een, de jongste, voor 't eerst op 't ijs was. De oudste, een kleine, al getrouwde vrouw, nam hem altijd spottend op, en had altijd de aandacht bij de verhouding van hem en Emmy. Als altijd was ook nu hij eenigzins beducht voor haar.

Emmy begroette hij 't laatst, ontroerd nu hij tegenover haar kwam. En zij, de mond stil dicht, bewoog maar even haar hoofd op en neer, welbewust, bij wijze van groet. Ze was in strak dofblauw gekleed, slank haar figuur in de sterke winterstof.

‘Last not least’ had de kleine oudere zuster stilweg begeleidend

gezegd. Wéer wist hij niets te doen op dat gebeuren, dan zich een gewone oppervlakkige houding te geven, - en hij voelde zich niet thuis zoolang zij bij hen was. Gelukkig bedacht hij, dat zij niet heel goed rijden kon, en dat ze dus wel bij de anderen achter zou blijven.

Ze gingen nu allen gezamentlijk de heel wijë sloot, waar ze waren, àf, in de richting van een groot buiten, dat in de verte lag. - En nu begon de dag voor hem.

Met haar was hij, van de anderen àf, vooruitgereden, juist zonder dat iemand 't gemerkt had. Ze reden 't beste van allen. Nu had hij haar dan mèt zich, na al den tijd dat hij niet bij haar was. - Daar reed ze bij hem, op de vaart naar 't groote buiten.

Haar lenige lijf in 't effen goed, - was heelemaal zooals ze was, sterk, en bewust, in haar gedachten. Ze kon nooit veel met hem spreken, - daar ze begreep, dat ook hij wel wist, wat er was. Niet dát wat ze zeiden was 't, 't ging toch eigenlijk om heel iets anders. En daar spraken ze nooit over, omdat dát te sterk was, te sterk gevoeld werd tusschen hen beiden. Ze zouden 't niet gauw durven aanroeren, uit vrees dat 't iets stumperigs zou hebben, de poging 't in woorden te brengen mislukken zou. Zoo kwam 't dat ze nu ook niets zeiden, nu ze naast elkaar voortreden. Ze wisten 't wel. En wat had 't vreemd gestaan iets over gewone, andere dingen te hooren! - Ze was zoo'n heerlijke sterke geest. Zwijgend reed ze maar naast hem, en beiden dachten ze al de tijd.

Ze kwamen ver van de anderen af, en beiden rustten even op hun tocht over 't slingerende water naar 't groote buiten. De zon scheen laag in de hemel van stille witte wolkenvegen, en 't licht blonk in 't spiegelend harde ijsvlak van de vaart. Toen herinnerde hij zich iets, toen hij zoo met haar was, en haalde uit z'n zak een paket heel fijne borstplaat, die hij voor haar gekocht had. En zij, voor deze zwijgende daad, was heel gevoelig, en dankte hem ervoor, terwijl ze 't samen aten.

De middag ging verder heen, terwijl ze hun tocht naar 't buiten voortzetten. Nu heel alleen. Ze reed daar naast 'm, in de slanke stof. Hij zou nu wel haar opeens hebben willen vastnemen bij de hand en arm, tot déze daad overgaande, waar 't met woorden niet gaan zou. Maar 't had totaal hun houding, die ze hadden, ge-

stoord, en hij kon 't niet, al was hij in een passie voor alles wat hij van haar zag, de stof van haar kleeding, haar hand, de lijn van haar gestalte.

Maar moest nu zóo de middag tusschen hen voorbijgaan? Moest hij nu blijven tegenover haar, als hij was? - Het buiten naderde - ruig van dorre boomen. Het water liep, stil in z'n beschutting, er in uit. En eer ze 't wisten reden ze erin, op 't mooie ijs, waar nog geen mensch was geweest.

Ze waren de zoom van hakhout ingegaan, en reden nu in de doodsstilte tusschen de hooge twijgen. De vaart maakte allerlei krommingen, waar gingen ze heen? Ze volgden maar de vaart, nu langs allerlei open plekken in 't hart van 't goed, en verloren zich in de weg.

Waar moest 't heen? dacht hij, toen hij haar zoo bij zich zag, nu alléen in de stilte van 't buiten. Daar vloog een winterkoninkje, vaalbruin diertje, klein, op de oever op. Telkens vloog 't een eindje verder voor hen uit, dan weer wippend in de takjes, bij de ijskant. Ze volgden 't kleine beestje, geheimzinnig aangetrokken door z'n wezen, rijdend op de sloot door 't buiten, - tot 't, een hoek om, een sloot in tusschen 't dicht bezette hakhout door, plotseling dansend op de toppen van de twijgen, luid uitsloeg, met weeke slag en verdween.

't Was een stille sloot, tusschen 't dichte hout, die ze in waren geslagen. Vlak lag 't ijs, en hard, met z'n zilveren blazen, die stukknapten onder 't rijden, dat splinterend de kleine stukjes ijs vergleden - en klakkerend reden hun schaatsen voort, een tijd. En daar, opeens, liep de sloot dood op een dam in de takken!

Nu kon hij niet langer. Om hen, àchter hen, in de bocht, overal de takken, de hooge doodsche takken. Bevreemd keek ze even toen hem aan, en toen hield hij niet in, en vatte haar aan.

Verschrikt was ze even, maar gauw herstelde ze, en hij nam haar zwijgend vast, tot zich. Haar hoofd drukte hij aan 't zijne, en haar overweldigend, overdekte hij haar gezicht met kussen. Samen gingen ze naar de kant toe, in de knappende twijgen op 't hooiïge gras met de ijsnaalden van de harde wal, en beiden daar zittend, nam hij haar in omhelzing, geheel, - met álle verlangen, dat in hem opgehoopt was, in ál die maanden.

Nog eens, vóor hun terugkeer, herhaalde hij 't, en zij, zwijgend,

liet hem doen. Haar sterkte was weg; en déze daad was de eenige, die mogelijk was in hun toestand.

Toen ze, toén, terugkeerden, wisten ze niet wat ze deden. Zwijgend reden ze weer terug, door 't leege hakhout heen, waar 't doodsch was, van daareven, waar 't winterkoninkje was geweest. De zon, in de vervagende hemel, stond al laag. In gedachten gingen ze voort, en toen ze bij de zoom naar buiten kwamen, sloot hij zich nog even vast tegen haar aan, en reed toen weer gewoon. De avond grauwde al, ze waren lang weggeweest.

De uitroepen van de anderen, die niet wisten waar ze gebleven waren, waren niets voor hen, zoo afwezig van gedachten waren ze, en versuft. Gezamenlijk gingen ze toen weer naar huis, gewoon, Maar de kleine getrouwde zuster zag aan hen iets, en voelde dat er iets moest zijn geweest. Maar dáar sprak ze niet over, maar bedacht 't, en zweeg.

En toen hij, - 't was al avond, in de koude, waaiende stad, bij de ijle lantaarnlichten, Emmy, 't laatst, bij hun huis, een hand gaf, hadden ze nog niets tegen elkaar gezegd.

A.J.G. MACLAINE PONT.

Uit het liefdeleven van groote schrijvers.

I.
Emile Faguet. Amours d'hommes de lettres. Paris, Société française d'imprimerie et de librairie. 1907.

Ils n'en mouraient pas tous, mais tous étaient frappés.

Het zijn enkel de Franschen onder de ‘getroffenen’ en lang niet al de groote Fransche letterkundigen wier ‘amours’ eenige vermaardheid hebben gekregen, welke Faguet in dezen bundel behandelt. Om slechts een tweetal te noemen: Balzac en Alfred de Vigny vindt men er niet onder. Maar wie over ‘amours d'hommes de lettres’ schrijven wil, moet noodzakelijk een keus doen, wil hij niet zich een arbeid opleggen, waarvan het eind niet is te voorzien. Gaan allen er al niet aan te gronde, het schijnt wel of, althans in Frankrijk, geen enkele er aan ontsnapt.

Daar hebt ge P a s c a l, de geniale theologische kampvechter die de *Provinciales* schreef, de strenge denker der *Pensées*, - wie zou hem, al heeft hij een tijd in ‘de wereld’ verkeerd, een plaats durven geven onder de ‘grands amoureux’? En toch vindt Faguet Pascal's geval belangrijk genoeg om er zijn boek, dat de ‘amours’ van elf groote Fransche schrijvers behandelt, mee te openen.

Het is bekend dat Pascal een, door Cousin onder de papieren van de abdij St. Germain des Prés gevonden, *Discours sur les passions de l'amour* heeft geschreven; maar wie meenen mocht dat dit een wijsgeerig en zedekundig betoog bevat, een studie uit de werkkamer over hetgeen Pascal bij anderen heeft opgemerkt,

vergist zich. Faguet zal u, met de stukken in de hand, bewijzen dat wat hier over den hartstocht der liefde geschreven wordt voor een groot deel doorleefd is, dat hier herinnering uit het eigen leven de pen heeft bestuurd. Luister maar eens naar uitspraken als de volgende;

'L'homme seul est quelque chose d'imparfait; il faut qu'il trouve un second pour être heureux. Il le cherche bien souvent dans l'égalité de condition, à cause que la liberté et que l'occasion de se manifester s'y rencontrent plus aisément. Néanmoins l'on va quelquefois bien au-dessus et l'on sent le feu s'agrandir, quoiqu'on n'ose pas le dire à celle qui l'a causé'.

'Le plaisir d'aimer sans oser le dire a ses peines; mais aussi il a ses douceurs... L'on voudrait avoir cent langues pour le faire connaître; car comme l'on ne peut pas se servir de la parole, l'on est obligé de se réduire à l'éloquence d'action'.

'Quand nous aimons, nous nous sentons tout autres que nous étions auparavant. Ainsi, nous nous imaginons que tout le monde s'en aperçoit... Quand on aime, on s'imagine que l'on découvrirait la passion d'un autre. Aussi on a peur'.

Dat zijn geen gedachten, geen algemeene beschouwingen, welke iedereen neerschrijven kan die wat van de wereld gezien heeft en wat hij er opmerkte goed weet weer te geven. Dat zijn bekentenissen, confidenties, zelf ondervonden gewaarwordingeu, herinneringen aan eigen lief en leed. Daaraan valt niet te twijfelen.

Natuurlijk is men gaan zoeken naar de vrouw of de vrouwen, bij wie Pascal de ervaring zou hebben opgedaan, waarvan zijn *Discours sur les passions de l'amour* getuigt. Dat zijn liefde Berthe de Rouannez zou hebben gegolden, met wie hij, toen zijn 'wereldsche' tijd verstreken was, in den tijd der *Provinciales* in briefwisseling trad, is een pure gissing, die door geen enkelen regel uit de brieven, voor zoover zij tot ons gekomen zijn, wordt waarschijnlijk gemaakt.

Pascal kan tevreden zijn, dat de nieuwsgierigen niet achter zijn geheim hebben kunnen komen. Lezen wij niet in zijn *Pensées*: 'Curiosité n'est que vanité. Le plus souvent on ne veut savoir que pour en parler', en verder: 'La maladie principale de l'homme est la curiosité inquiète des choses qu'il ne peut savoir'.

Omtrent C o r n e i l l e zijn de nieuwsgierigen al wat meer te

weten gekomen. Niet echter dat de Mélite, die hij in een Sonnet noemt en die haar naam gaf aan eene comédie, door den 23-jarigen Corneille geschreven, een zekere juffrouw Milet uit Rouaan zou geweest zijn. Dit is, hoe stellig ook verzekerd, door niets bewezen. Zekerheid heeft men enkel omtrent Corneille's verliefdheid op Mlle du Parc, in de wandeling ‘la Marquise’ genaamd, een tooneelspeelster behoorende tot den troep van Molière, die in 1658 Rouaan bezocht. De dichter van *Polyeucte* was toen reeds tweeen-vijftig jaar. Maar al heeft die leeftijd hem in den weg gestaan bij de vijf en twintigjarige, op wie, tot overmaat van ramp, ook Corneille's veel jongere broer Thomas verliefd was, het heeft den dichter niet verhinderd, de beroemde *Stances à la Marquise* te schrijven met dit fiere couplet, waarin hij de hem versmadende schoone *du haut de sa grandeur* toespreekt.

‘Wanneer wij duizend jaar verder zijn’, zoo heet het daar:

> Chez cette race nouvelle,
> Où j'aurai quelque crédit,
> Vous ne passerez pour belle
> Qu'autant que je l'aurai dit.

Wij hebben geen reden Mlle. du Parc haar weinig aanmoedigende houding tegenover Corneille euvel te duiden. Behalve de *Stances*, hebben wij daaraan nog het merkwaardig gedicht *Sur le départ de Madame la Marquise* te danken.

> Allez, belle Marquise, allez en d'autres lieux
> Semer les doux périls qui naissent de vos yeux.
>
> Et, si sans faire un crime on peut vous en prier,
> Marquise, apprenez-moi l'art de vous oublier -

en wat er meer volgt.

Eindelijk heeft de verliefdheid van den twee-en-vijftig-jarige nog het gevolg gehad, dat hij, zichzelf bestudeerende, de eerste geweest is, die een verliefden grijsaard op het tooneel heeft durven brengen, een verliefden grijsaard, die, in plaats van belachelijk, gelijk tot dusver, sympathiek is en soms nog bemind wordt. In de tragedie *Sertorius*, die van 1662 is, wordt het duidelijk gezegd:

een jonge vrouw kan een grijsaard liefhebben, mits hij beroemd zij. En Corneille dacht niet anders toen hij de *Stances* tot Mlle. du Parc richtte.

De tragédie-ballet *Psyché* vindt men onder de werken van Molière, maar het is bekend, dat deze, toen hij het hem door den Koning bestelde stuk niet op tijd gereed kon krijgen, de hulp van den vijf-en-zestig-jarigen Corneille inriep. En wanneer men nu in de groote uitgaaf van Molière van Eugène Despois en Paul Mesnard de (met kleine letter gedrukte) gedeelten leest welke Corneille schreef, dan zal men zien dat wat Faguet noemt ‘les plus beaux vers d'amour qui aient peut-être jamais été écrits en langue française’, voorkomende in het 3e tooneel van het derde bedrijf: de declaratie van Psyché aan Amor en het couplet op de jalouzie door Amor gesproken, geheel van den ouden Corneille zijn.

Hoor Psyché:

Plus j'ai les yeux sur vous, plus je me sens charmer,
Tout ce que j'ai senti n'agissait pas de même
Et je dirais que je vous aime,
Seigneur, si je savais ce que c'est que d'aimer.

Vous soupirez, Seigneur, ainsi que je soupire,
Vos sens comme les miens paraissent interdits.
C'est à moi de l'entendre, à vous de me le dire,
Et cependant c'est moi qui vous le dis.

Kan het bekoorlijker, kiescher gevoeld en zangeriger gezegd!

Voltaire was achttien, negentien jaar, toen hij, onder de pages van den Franschen gezant, den markies Chateauneuf, met dezen naar Den Haag gegaan, daar verliefde op de mooie Olympe Dunoyer, in de wandeling Pimpette genaamd. Zij was de dochter van een avonturière, die, van een huwelijk of zelfs maar van een liefdesbetrekking van Olympe met dezen ongefortuneerden jongen man niets willende weten, zich bij de ambassade ging beklagen, met het gevolg dat er voor de ontmoetingen van de twee gelieven een stokje gestoken werd. Er volgde een drukke briefwisseling, die bewaard is gebleven, maar toen er een plan van schaking beraamd werd en de jonge Arouet daarvoor zijn *cher coeur* mannenkleeren gezonden had, stuurde de gezant zijn page voor goed

naar Parijs terug. Voltaire heeft sedert zijn hart niet meer op jonge meisjes gezet. Zijn tweede ernstige liefde was Mme du Châtelet, die hij reeds als de tien-jarige Emilie de Breteuil gekend had, en wier amant hij in 1733 werd - een gebeurtenis waarvan hij het nuttig oordeelde al zijn vrienden kennis te geven. Het was tusschen Voltaire en de geestige, zeer ontwikkelde vrouw, die latijn, italiaansch en engelsch kende, die mathesis, physica en metaphysica ernstig bestudeerde, vooral een 'liaison intellectuelle'. Gedurende de vijftien jaar (1734-1749) die hij, afgewisseld met korter of langer verblijf in ons land, in Berlijn en in Parijs, op haar kasteel te Cirey in Champagne doorbrengt, werkt hij ernstig, en verkondigt aan wie het hooren wil dat hij met zijn 'divine Emilie' volmaakt gelukkig is. Uit dien tijd dagteekent een van Voltaire's beste lyrische gedichten, met dezen aanhef:

> Si vous voulez que j'aime encore,
> Rendez-moi l'âge des amours;
> Au crépuscule de mes jours
> Rejoignez s'il se peut l'aurore...

In September 1749 sterft Mme du Châtelet, kort na de geboorte van een dochtertje. Uit de brieven aan zijn vrienden blijkt dat Voltaire door dezen dood diep geschokt is. Eerst in Juni van het volgend jaar kan hij er eindelijk toe besluiten, gehoor te geven aan het herhaald verzoek van Frederik den Groote en vertrekt naar Potsdam, van waar hij in 1753 terugkeert, na de ervaring te hebben opgedaan, dat, in het woordenboek van koningen, '*mon ami signifie mon esclave*.' Dan vestigt hij zich op het kasteel les Délices en later te Ferney, waar hij, 'patriarche de Ferney', zijn groote wijsgeerige werken schrijft....

De vierde 'homme de lettres', van wiens liefdesgeschiedenissen Faguet ons vertelt, is M i r a b e a u , de minnaar van Sophie de Monnier, van Henriette de Nehra, van Mme le Jay en van Julie Danvers. Sedert Quack in 1870, in zijn studie 'Mirabeau's verraad'[1)], de betrekkingen van Mirabeau tot de eerste drie zoo levendig teekende, zijn er nog eenige belangrijke documenten verschenen, o.a. in 1903 de brieven van Sophie de Monnier

1) De Gids. Augustus en October 1870.

aan Mirabeau door Paul Cottin uitgegeven en in datzelfde jaar de brieven van Mirabeau aan Julie, uitgegeven door Dauphin Meunier.

Sophie's brieven, ‘peu intéressantes, puisqu'elles ne sont ni d'une personne d'esprit ni d'une personne intelligente, sont d'une passionnée douce, résignée et patiente’, schrijft Faguet.

Mirabeau, wanneer hij bij haar was, voelde zich aangetrokken door wat hij haar ‘délicieuse ingénuité’ noemde, maar, zoodra was hij niet van haar verwijderd, of hij zocht andere amusementen. Het brutaalste stukje dat hij uithaalde, toen hij, krachtens een lettre de cachet, te Vincennes zijn gevangenisstraf onderging, was verliefd te worden op een vrouw die hij nooit gezien had en het zoo aan te leggen, dat ook die vrouw, de maîtresse van den secretaris van een zijner medegevangenen, den maître des requêtes Baudoin, op hem verliefd werd, al kende zij in den aanvang zelfs zijn naam niet. Maar die geheimzinnige correspondent was - zoo zei hij althans! - de amant van eene groote dame, de Prinses de Lamballe; hij kon haar door die relatie een betrekking aan het hof bezorgen! Julie Danvers - zoo heette de schoone - zag zich al bevorderd tot lectrice van koningin Marie Antoinette! Mirabeau zette, uit de gevangenis ontslagen, het grapje voort, maar deed het zoo brutaal, dat de zaak slecht voor hem had kunnen afloopen. Had hij niet de onbeschaamdheid, niet enkel aan Julie een valschen brief van de Prinses de Lamballe voor te leggen, maar bovendien op het bal de l'Opéra haar voor te stellen aan twee dames, die de Koningin en de Prinses heetten te zijn! Julie had echter niet de ‘délicieuse ingénuité’ van Sophie. Zij was geslepen en wantrouwend en toen zij zag dat Mirabeau haar bedrogen had, wreekte zij zich, geholpen door haar vader, door hem voor de rechtbank te laten dagen ter zake van vijf-en-twintig louis, die hij van papa Danvers geleend maar niet teruggegeven had. De oude heer Danvers, die in het bezit was gekomen van Mirabeau's brieven aan Julie, waarin hij zich o.a. voor den amant van de Prinses de Lamballe uitgaf, dreigde deze fraaiigheden aan de rechtbank te zullen overleggen, en bracht daardoor Mirabeau in niet geringen angst. Hij ging in 't geheim naar Mme de Monnier, die in een klooster te Gien geïnterneerd was, en die hij sedert zijn ontslag uit de gevangenis, vier maanden te voren, nog niet was gaan zien. Was het om aan het gerecht te ontkomen, of om

andere redenen, dat Mirabeau zijn Sophie ging opzoeken? Zeker is het dat kort daarna het geld door Mirabeau bijeen gebracht werd en de aanklacht werd ingetrokken.

Dat Mirabeau hiermee niet aan het eind was van zijn liefdesgeschiedenissen en avonturen, is bekend. De beminnelijke Henriette de Nehra en de sluwe, intrigeerende Mme Le Jay, de vrouw van zijn uitgever, zouden nog de eerste een grootere, de laatste, die Mme de Nehra wist te verdringen, een kleinere plaats in zijn grillig gemoedsleven innemen. Men is geneigd den genialen deugniet, die Mirabeau was, veel te vergeven, maar niet dat hij Henriette de Nehra, van wier gehechtheid hij de bewijzen en, blijkens zijn eigen bekentenis, den weldadigen invloed ondervonden had, behandelde, mishandelde, gelijk hij gedaan heeft.

Eerst toen al die amours en amourettes, die intriges en avonturen voorbij waren, wierp Mirabeau zich met dienzelfden onstuimigen hartstocht in het politieke leven.

Van den ‘vieillard amoureux’ vindt men het volledige type in C h a t e a u b r i a n d. Al zijn groote werken *(Le Génie du Christianisme, Atala, René, Les Martyrs)* had hij tusschen zijn drie-en-dertigste en een-en-veertigste jaar geschreven. En al moge Faguet, zich beroepende op een passage uit de, gelijk men weet, eerst na zijn dood verschenen mémoires *(Mémoires d'Outre-tombe)*, beweren dat Chateaubriand zijn leven lang verliefd is geweest, de affecties, waarvan het relaas ons hier gegeven wordt, zijn die van Chateaubriand op zijn zestigste en op zijn twee-en-zestigste jaar. De eerste worden ons onthuld in de *Correspondance de Chateaubriand avec la marquise de V*.

De markiezin was negen-en-veertig jaar, toen zij, in 1828, begon aan Chateaubriand te schrijven. Zij had al een grooten zoon in het leger, maar, op haar oud kasteel in het Zuiden van Frankrijk ver van de wereld afgezonderd levende, had zij een jong hart behouden, en zelfs een groote ingenuïteit. Was zij niet zoo naïef van, toen Chateaubriand haar meldde dat hij als gezant naar Rome vertrok, hem voor te stellen de reis in den postwagen met hem te maken! Voor het overige eene schrandere, geletterde vrouw, wier brieven tegen die van den melancolieken, steeds levensmoeden Chateaubriand niet ongunstig afsteken. De briefwisseling duurde ruim

anderhalf jaar, zonder dat zij elkander ontmoetten, en, zooals het meer met zulke ‘amours de tête’ gaat, toen zij elkander ontmoet hadden, was het ook spoedig uit. Er hadden niet meer dan drie ontmoetingen plaats. Wat daarbij is voorgevallen kan men enkel gissen. Faguet meent in een brief, door de markiezin aan Chateaubriand geschreven op den dag nadat zij elkander voor het eerst zagen, tusschen de regels te lezen, dat de verliefde grijsaard ‘uit beleefdheid’ tegenover zijn correspondente, zijn leeftijd heeft vergeten, en dientengevolge de markiezin drong, hem aan dien leeftijd en aan de daardoor geboden verhouding tusschen hen beiden te herinneren.

Genoeg. De ontmoetingen hielden spoedig op en de briefwisseling werd niet hervat: het pakje brieven gaat niet verder.

Een ander handschrift spreekt van een andere relatie van Chateaubriand tot een onbekende, omtrent wier identiteit de Vogué, Victor Giraud, Faguet e.a. het nog niet eens zijn kunnen worden. Uit dit handschrift, in de Parijsche Bibliothèque Nationale berustende, Chateaubriand's *Confession*, moet opgemaakt worden dat hij in Juli 1830, toen hij dus twee-en-zestig jaar oud was, te Cauterets een heel jong meisje ontmoet heeft, dat hij tot dien tijd alleen uit haar tot hem gerichte brieven kende. Dit meisje was doodelijk van hem en - juist het tegenovergestelde geschiedde hier als bij de markiezin de V. - toen hij haar gesproken, met haar gewandeld had, was het nog erger geworden. Chateaubriand zelf was onder de bekoring geraakt van zijne jonge aanbidster, die een allerliefste zangstem had, - maar hij wist zich te beheerschen. Op een avond is de verliefde onbekende in Chateaubriand's armen flauw gevallen, zoodat hij genoodzaakt was haar naar haar kamer te dragen. Hoe het verder tusschen deze beiden geloopen is, weet men niet. Wel dat Chateaubriand onder dit avontuur veel geleden heeft. Uit het handschrift van de *Confession*, dat er duidelijker, oprechter over spreekt dan de *Mémoires d'Outre-tombe* (die gemaakt waren om onder de oogen te komen van Mme Récamier, in wier salon zij in handschrift circuleerden) blijkt dat het vooral Chateaubriand's trots is, die onder het geval geleden heeft. Het is een voortdurende strijd tusschen zijn hartstocht en het gevoel dat hij een grijsaard is en in elken jongen man een medeminnaar heeft te zien. Hetgeen daar in die confessie te lezen staat is wat Faguet noemt een

'mélange de magnifique orgueil et d'amer sentiment d'impuissance.'. Chateaubriand wil tegenover zijn vriendinnetje tot geen prijs van zijn voetstuk afdalen. 'Les passions' - zoo teekent hij aan - 'ne rendent point ce que le temps effaee. La gloire ne rajeunit que notre nom.'

En zoo blijft de groote man, die - zooals hij zelf zegt - 'oud geworden is zonder iets te hebben verloren van zijn droomen, zijn dwaasheden, zijn vage droefenis, steeds zoekend wat hij niet vinden kan', een vieillard amoureux, zonder voorwerp voor zijn liefde, totdat de dood den 4den Juli 1848 den bijna tachtigjarige wegneemt.

Met L a m a r t i n e komen wij in gezonder atmosfeer. De liefde, waarover het hoofdstuk dat zijn naam draagt handelt, is die van den dichter van *le Lac* en Mme Charles, die elkander in 1816 te Aix leerden kennen. Lamartine was toen zes-en-twintig, Mme Charles twee-en-dertig jaar oud. René Doumic publiceerde vijf door hem ontdekte brieven van deze Elvire, de eenige die de dichter bewaard heeft van de vele die hij van haar ontving. Deze vijf brieven hebben aanleiding gegeven tot een pennestrijd tusschen Doumic en León Séché over de vraag of Mme Charles Lamartine's maitresse geweest is of enkel een vrouw die door Lamartine bemind werd en die hem liefhad. Op zeer onpartijdige, zeer scherpzinnige en dikwijls zeer vermakelijke wijze weegt Faguet, door Maurice Wilmotte terecht 'een onverbeterlijk redeneerder' genoemd[1], de verschillende argumenten, om ten slotte zich te scharen aan de zijde van Doumic, die geen geloof slaat aan het platonische van hunne kortstondige relatie, die, aangevangen in Augustus 1816, den 18en December 1817 met den dood van Mme Charles eindigde.

Platonisch of niet, het was van beide zijden een oprechte liefde, welke Mme Charles brieven in de pen gaf, waarin zij voor een teer en diep gevoel een zeer fijnen vorm vindt, en welke Lamartine die heerlijke zangen uit den eersten bundel der *Méditations poétiques* inspireerde, die tot titel dragen *l'Isolement, l'Immortalité*, *le Lac, le Soir, le Vallon* en *Crucifix*.

Het zijn de eerste groote lyrische gedichten van Lamartine.

1) De Gids van December 1903, blz. 450.

Men kan veilig zeggen dat deze liefde hem tot dichter heeft gewijd.

Een boek van Ernest Daudet, *Une vie d' Ambassadrice au siècle dernier*, brengt ons in kennis met een liefde, die van 1837 tot 1857 het leven van den vijftig- tot zeventigjarigen staatsman G u i z o t heeft verhelderd. Guizot is tweemaal gehuwd geweest, eerst met Pauline de Meulan die hem in 1827 ontviel, daarna (in 1828) met een nichtje van zijn eerste vrouw, Elise Dillon, die in 1833 stierf; beiden waren intelligente, zeer ontwikkelde vrouwen en Guizot's trouwe medewerksters; de laatste schreef in de door Guizot geredigeerde *Revue française* het bibliographisch overzicht en bestuurde in 1830, toen haar man in het Zuiden vertoefde om er de verkiezingen voor te bereiden, het tijdschrift geheel alleen.

Enkele jaren na den dood van zijn tweede vrouw ontmoette Guizot in diplomatieke salons de prinses Lieven, een Russische, gescheiden vrouw van den Russischen gezant te Londen. De prinses Lieven was iemand van groote distinctie. Aristocrate, vol geest maar zonder instructie, en zonder behoefte om zich te ontwikkelen (zij las nooit), had zij een aangeboren talent voor schrijven. Dat zij meer geest dan hart had mag o.a. afgeleid worden uit de wijze waarop zij Guizot, die haar zeer lief had en voor wien zij, op haar manier, ook groote genegenheid gevoelde, afscheepte toen hij haar voorstelde Mevrouw Guizot te worden. In lachen uitbarstend riep zij: 'Non; mais me voyez-vous annoncée: *Madame Guizot*!' De niet-adellijke Guizot was intusschen in adel van karakter zeer zeker niet haar mindere. In zijn brieven aan haar toont hij zich de meest sympathieke, de meest gedistingeerde en fijnvoelende 'vieillard amoureux', dien men zich denken kan. Daar is niets ziekelijks of ook maar in het minst belachelijks in zijn liefde, ook niet waar zij een romantisch tintje heeft. Hoe hij wenschte bemind te worden door haar die hij liefhad, resumeert hij aldus: 'Je veux vivre de niveau et en pleine liberté avec ce que j'aime. Je veux sentir à la fois son indépendance et son union avec moi, sa dignité et son abandon.' Wat hem niet verhindert het gevoel van liefde dat hij voor Mme Lieven heeft soms op vaderlijke wijze uit te drukken, en als een 'directeur de conscience' tot haar in zijn brieven te spreken.

Zoo à propos van haar humeur: ‘Vous me demandez, si je ne vous trouve pas un peu d'humeur. Oui, Madame, quelquefois. J'ai été quelquefois tenté de m'en choquer. Excepté de ma mère, je n'ai jamais supporté l'humeur de personne. Quand la vôtre m'est apparu, je vous aimais déja beaucoup. L'affection a contenu la surprise. Et puis, j'ai bientôt reconnu la source de votre humeur.... L'humeur est chez vous une des formes de la douleur. Je vous aime trop, Madame, pour que cette forme-là ne s'efface pas devant le profonde sympathie, que votre douleur m'inspire... Vos épreuves vous sont venues tard, au milieu d'une vie qui avait été constamment facile, agréable, brillante... La douleur vous a atteinte tard et trouvée jeune pour souffrir. Et vous avez souffert avec l'impatience, avec l'âpreté de la jeunesse. J'ai éprouvé, j'éprouve encore en vous voyant souffrir, le sentiment d'un vieux soldat couvert de blessures, qui voit les fatigues, les langueurs, les souffrances d'un jeune homme qu'il aime et qu'il soigne.’

Welk een hoog en kiesch gevoel spreekt uit dit zachte oordeel!

De brieven, in het boek van Daudet opgenomen en waaruit Faguet belangrijke stukken aanhaalt, maken maar een klein gedeelte uit van de verzameling, die later in haar geheel zal worden gepubliceerd.

Toen M é r i m é e in September 1870 stierf - te midden van de rampen die Frankrijk teisterden, werd aan zijn dood ternauwernood eenige aandacht geschonken - had men hem enkel nog leeren kennen als den schrijver van de *Chronique de Charles IX*, van *Carmen*, van *Colomba*, en als een van Frankrijk's beste stilisten. Na zijn dood is er voor hem een tweede letterkundig leven begonnen, van niet minder beteekenis dan het eerste, en waaruit men zoowel den mensch als den schrijver van een nieuwe zijde leerde kennen. En zulks dank zij de openbaarmaking van zijn brieven: *Lettres à une Inconnue*, *Lettres à une autre Inconnue* en tal van andere brieven aan bekende en onbekende personen.

Faguet geeft enkel de geschiedenis van Mérimée's betrekking tot de eerste ‘Inconnue’ en noemt dit ‘l'histoire d'une très longue et très belle séparation amoureuse.’ Een ‘liaison’ was het dus, volgens Faguet, niet. De gelieven - indien men hun dien naam geven mag - waren gedurende het grootste gedeelte van hun vijf-en-twintigjarige ‘amitié amoureuse’ van elkander gescheiden

en wisselden hunne gedachten en gevoelens, die van de zijde der vrouw steeds teerder en van de zijde van den man steeds koeler werden, in brieven. In te veel brieven, wellicht. Althans zoo dacht zij er over. In een van haar latere brieven schrijft zij: ‘Savez vous que je commence à croire que nous avons eu trop de plumes, d'encre et de papier vous et moi, dans notre vie mutuelle?’ De ‘Inconnue’, ongeveer achttien jaar jonger dan Merimée, was Fransche, uit Fransche ouders geboren en in Engeland opgevoed. Zij schijnt zeer onafhankelijk, zeer intelligent, zeer fier en zeer susceptibel geweest te zijn. En wanneer men nu weet, wat uit deze correspondentie op nieuw blijkt, dat Mérimée, hoewel niet kwaad, en zelfs allerliefst wanneer hij het wezen wilde, van nature wantrouwend, jaloersch, en vooral plaagziek was, dan begrijpt men dat botsingen tusschen die twee niet uit konden blijven. Het is in de eerste jaren, van 1840 tot 1845, een voortdurend gekibbel, in den goeden toon van twee welopgevoede menschen, maar toch gekibbel. Zij bewondert Mérimée, een bewondering die van liefde niet ver verwijderd is, maar zij schrijft het hem voluit: zij is bang voor hem. Hij bewondert haar op zijn beurt en acht haar hooger dan hij wellicht ooit een vrouw geacht heeft: ‘vous qui jouissez... d'un nature si raffinée qu'elle résume un peu pour moi toute une civilisation’. Maar Mérimée was weinig geneigd, zich met een ‘amitié amoureuse’ tevreden te stellen, al wilde hij evenmin door een huwelijk zich aan zijn vriendin verbinden. En de ‘Inconnue’? Misschien wenschte zij een huwelijk, misschien ook hield zij nog meer van haar onafhankelijkheid dan van Mérimée, maar dat er in de dertig jaren gedurende welke zij elkaar kenden, van 1840 tot aan Mérimée's dood, iets anders tusschen hen bestaan heeft dan de door Faguet genoemde ‘séparation amoureuse’, is zeer onwaarschijnlijk. Een der redenen van zijn overtuiging put Faguet uit een vermakelijke correspondentie over kousenbanden. In October 1853 is Mérimée in Spanje en vraagt aan de ‘Inconnue’ of hij met eenige andere fraaiigheden ook kousenbanden voor haar mee zal brengen. De ‘Inconnue’ heeft er een ontzettend pleizier van en antwoordt: ‘Pour votre troisième offre, les jarretières, apprenez, ô sage, que cet article n'est plus porté par aucune femme qui possède la plus légère considération pour la forme de sa jambe.’ Wat leert men

hieruit? Vooreerst: dat Mérimée niet weet dat zijn correspondente geen kousenbanden draagt, en dus... En ten andere, dat hij bovendien in 't algemeen niet op de hoogte is van hetgeen de vrouwen van zijn tijd dragen. Dat stelt de ‘Inconnue’ gerust, dat amuseert haar en, hem op haar manier plagend, apostrofeert zij hem: ‘ô sage!’

Omstreeks 1845 wordt de toon van de brieven kalmer; er spreekt een vriendschappelijk vertrouwen uit. Het is, wat Faguet noemt, ‘la conversation de deux amis très intelligents, très distingués, très informés, pleins de confiance l'un dans l'autre, dont l'un est plus âgé que l'autre, et qui s'entretiennent avec douceur, l'un y mettant un peu de déférence et l'autre un peu d'autorité paternelle, de leurs lectures, de leurs voyages, de leurs sentiments, de leur état d'âme et déjà de leurs souvenirs. La tendresse viendra plus tard... quand ils seront tout à fait vieux’....

De twee laatste hoofdstukken van Faguet's boek handelen over Sainte-Beuve en over George Sand en Musset. De bijzonderheden der ‘amours’ van de ‘amants de Venise’, zooals Charles Maurras ze genoemd heeft, hebben, naar aanleiding van de daarover verschenen publicaties - een halve bibliotheek! - onze tijdschriften en die Nederlandsche dagbladen, welke aan literatuur doen, zoo uitvoerig meegedeeld, dat Faguet ons daaromtrent weinig nieuws heeft te vertellen.[1)]

Anders is het met S a i n t e - B e u v e . Het hoofdstuk aan deze gewijd is het uitvoerigste van den bundel. De criticus Faguet heeft zich tot taak gesteld een zoo volledig mogelijke studie te schrijven over ‘Sainte-Beuve amoureux, c'est-à-dire sur l'âme de Sainte-Beuve, qui fut une assez vilaine âme, mais très intéressante à étudier minutieusement.’

En dan gaat hij met groote zorg na al wat van Sainte-Beuve's liefdesbetrekkingen bekend is geworden, meer in 't bijzonder wat uit de openbaar gemaakte brieven tusschen Victor Hugo en Sainte-Beuve gewisseld (waarvan die van Sainte-Beuve aan de Hugo's voor het eerst in 1905 in de *Revue de Paris* werden afgedrukt) en uit *Le Livre d'Amour* van Sainte-Beuve omtrent dezes betrekking tot mevrouw Victor Hugo (Adèle Foucher) valt af te leiden.

1) Wellicht geeft het tweede deel van Léon Séché's pas verschenen werk over Alfred de Musset mij later aanleiding, uit het liefdeleven van den dichter der *Nuits* het een en ander na te vertellen.

Sainte-Beuve had uiterlijk weinig aantrekkelijks, wat hem niet belet heeft een ‘homme à femmes’ te zijn, van zijn vroege jeugd tot zijn laten ouderdom, al kwam daarbij, althans waar hij het buiten de Venus vulgivata zocht, de genegenheid in den regel slechts van één kant. Noch de dochter van generaal Pelletier, noch die van Mme Desbordes-Valmore hebben haar lot aan het zijne willen verbinden. Met Mme Juste Olivier, de vrouw van den Zwitserschen dichter, kwam het niet verder dan tot een ‘amitié amoureuse’. Op rijperen leeftijd, toen hij, reeds door zijn te Lausanne gehouden lezingen over Port-Royal bekend geworden, tot bibliothecaris van de Bibliothèque Mazarine aangesteld en tot lid van de Fransche Akademie gekozen was, gold zijn groote liefde Mme d'Arbouville, een vrouw van groote distinctie, ‘composée’ - zooals hij het noemt - ‘de bon sens, de légèreté, de coquetterie et de vertu, plus fière que tendre et plus glorieuse que passionnée.’ Maar het belangrijkste tijdvak in Sainte-Beuve's liefdeleven, ook omdat er door de openbaar gemaakte brieven het meest van bekend is geworden, is dat waarin hij in intieme betrekking stond tot de vrouw van Victor Hugo.

De vriendschap tusschen Victor Hugo en Sainte-Beuve dagteekent van 1872, toen Hugo vijf-en-twintig en Sainte-Beuve drie-en-twintig jaar oud was. Van toen af was deze reeds een huisvriend van de Hugo's, waar hij tal van talentvolle jongeren, onder welke Lamartine, de schilders Devéria en Boulanger, ontmoette. Al spoedig moeten de twee-en-twintigjarige vrouw van den dichter en Sainte-Beuve elkander hebben liefgekregen. Victor Hugo bleef er lang onkundig van, maar toen hij het merkte, toonde hij zich van een grootheid van ziel, die treffend afsteekt bij de ploertige houding welke Sainte-Beuve tegen hem aannam. Victor Hugo hield veel van Sainte-Beuve. Wanneer mevrouw Hugo het voorzichtiger acht dat de huisvriend voor eenigen tijd het veld ruimt en op reis gaat, dan schrijft Hugo hem, hoe hij hem mist en hoezeer hij naar zijn terugkomst verlangt, en wanneer hij dan uit Sainte Beuve's brieven en uit een artikel over Joseph Delorme, d.i. over hem zelf, merkt, dat zijn vriend zich ongelukkig voelt, dan tracht hij hem te troosten en moed in te spreken met de verzekering dat in zijn woning twee harten wonen, ‘dont vous êtes toujours le plus constant et le plus cher entretien.’ Eerst

in het laatst van December 1830 komt Hugo achter het geheim van Sainte-Beuve's droefheid en wel door een brief van zijn vriend zelf. Het is een volledige bekentenis. Hugo, in zijn antwoord, is de grootmoedigheid zelve. ‘J'ai ma plaie, vous avez la vôtre,’ schrijft hij hem. ‘L'ébranlement douloureux passera. Le temps cicatrisera tout.’ En dan tot slot: ‘Songez *qu'après tout* vous n'avez pas de meilleur ami que moi.’ Daarna heeft plaats wat Faguet ‘l'Essai loyal’ noemt. Sainte-Beuve moest weer terugkeeren; de vriendschap tusschen hen beiden mocht er niet onder lijden. Sainte-Beuve echter geeft aan de uitnoodiging geen gehoor. Wat hem tot eer zou hebben kunnen strekken, wanneer het niet gebleken was dat hij zoo handelde omdat hij liever zijn ontmoetingen met mevrouw Hugo buiten de echtelijke woning wilde hervatten, en wanneer hij niet bovendien de onbeschaamdheid had gehad, Hugo te beschuldigen van een ‘manque d'abandon, de confiance, de franchise’, zich daardoor volslagen ongevoelig toonende voor de van zooveel zelfverloochening getuigende loyauteit door den dichter tegenover hem betracht. Ook daarop is Hugo's antwoord waardig en grootmoedig. Sainte-Beuve, zoo schrijft hij, schijnt alles vergeten te zijn wat er tusschen hen is voorgevallen in het smartelijkst oogenblik van zijn (Hugo's) leven, maar - zoo eindigt hij -: ‘Je vous le pardonne dès à présent. Il viendra peut-être un jour où vous ne vous le pardonnerez pas.’

Sainte-Beuve kwam terug, maar na drie maanden begreep Hugo zelf dat de proef van alle drie de belanghebbenden te veel vergde, en dat deze ‘demi-intimité’ voor elk hunner een marteling was. De brief van 6 Juli 1831, waarin Victor Hugo hem dit schrijft, is een model van moreele zoowel als van literaire schoonheid.

Daarna worden de brieven van de zijde van Sainte-Beuve hoe langer hoe koeler, soms zelfs waagt hij het een toon van superioriteit aan te slaan en toespelingen te maken op Hugo's zwakheden (zijn verhouding tot Mme Drouet), die zeker tegenover de onuitputtelijke goedheid van Hugo hem allerminst paste en Sainte-Beuve's karakter in een zeer ongunstig licht stellen.

In zijn dichtbundel *le Livre d'Amour*, die in 1845 gedrukt doch eerst voor enkele jaren is gepubliceerd, weidt Sainte-Beuve over zijn betrekking tot mevrouw Hugo uit op een wijze die aan de intimiteit ervan geen twijfel laat, al is het even zeker dat hij

zich bij de beschrijving der bijzonderheden van deze relatie menige dichterlijke vrijheid gunt. Daarenboven is er een geheim cahier van Sainte-Beuve gevonden, waarin deze niet dubbelzinnige aanteekening voorkomt: ‘Je n'ai jamais eu qu'un succès féminin: Adèle.’

De verhouding tusschen Hugo en Sainte-Beuve wordt steeds koeler. De criticus spaart den dichter niet: o.a. wordt Hugo's *Mirabeau* weinig vriendelijk door hem beoordeeld. En nagenoeg tegelijkertijd neemt de genegenheid van mevrouw Hugo voor Sainte-Beuve af. Faguet geeft hiervan een zeer subtiele verklaring. Hij brengt het in verband met het feit, dat Hugo in 1833 de ‘amant’ is geworden van Mme Drouet.

> Celle qui, lorsqu'au mal, pensif, je m'abandonne,
> Seule peut me punir et seule me pardonne,
> Qui de mes propres torts me console et m'absout -

zegt Hugo in 1835 van zijn vrouw. Zoo zou dan de ontrouw van Hugo een element van toenadering tusschen zijn vrouw en hem zijn geworden. Maar ook Sainte-Beuve's houding draagt er, volgens Faguet's verklaring, toe bij om mevrouw Hugo langzaam van hem te vervreemden. Hij spreekt kwaad van haar man, dien ‘gardien jaloux’, hij signaleert hem als een, die onder de bekoring van een ‘Phryné’ is geraakt. Dat is, zegt Faguet, een soort van vertroosting, waarvan de vrouwen niet gediend zijn. ‘Première règle: il ne faut jamais parler du mari.’

Het schijnt wel uitgemaakt dat Sainte-Beuve en mevrouw Hugo elkander van 1837 tot 1851 niet meer gezien hebben.

Later, onder het Keizerrijk, tijdens Hugo's vrijwillige ballingschap, zijn zij goede oude-vrienden geworden. Aan Baudelaire schreef Sainte-Beuve in 1866: ‘Vous êtes bien aimable de causer quelquefois de moi avec Mme Hugo. C'est la seule amie constante que j'aie eue dans ce monde-là.’

Wat hij niet vermeld heeft, maar wat volgens Faguet geen twijfel lijdt, is dat zijne betrekking tot mevrouw Hugo van grooten invloed geweest is op zijn letterkundig werk. ‘Door dat hij haar heeft liefgehad, heeft hij [in zijn *Causeries du Lundi*] met zooveel scherpzinnigheid, zekerheid, fijnheid en zelfs, tot op zekere hoogte, met zooveel délicatesse over de vrouwen gesproken.’

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

De muzikale beweging van onzen tijd. - Richard Strauss als dramaticus.

De vraag, waarheen de tegenwoordige beweging op het gebied der muzikale compositie ons zal voeren, wordt in den laatsten tijd, zoowel bij ons als bij onze oostelijke naburen, weder meer aangeroerd.

Te verwonderen is dit niet. Wij krijgen veel nieuws te hooren; er heerscht groote bedrijvigheid in de componeerende wereld; *Stürmer* en *Dränger* zijn er bij de vleet, en talenten van verschillenden aard en verschillenden graad doen hun best om te zorgen, dat de toonkunst op haar weg van ontwikkeling niet stil blijft staan. Evenwel vertoont de bedoelde beweging reeds sedert ettelijke jaren een zoo verward beeld, dat velen zich afvragen, of er uit al dien arbeid eindelijk iets duurzaams, iets monumentaals zal voortkomen.

In Duitschland zijn er, die beweren, dat de beweging slechts voor het kortzichtige oog een bont, op anarchie gelijkend beeld vertoont, en dat de blik, die het heden aan de historie toetst, in de groote verscheidenheid van het karakter der ultra moderne composities duidelijk regelende beginselen opmerkt.

Ofschoon erkennende, dat er na Liszt en Wagner - de polen, waarom jaren lang alles draaide - een tijdperk aanbrak, waarin men het uiterlijke van de kunst dezer beide meesters nabootste zonder zich goed rekenschap te geven van hare beginselen, wijzen zij er op, hoe een tweede geslacht is opgegroeid in de overtuiging, dat wel die beginselen voor de jongeren wet moeten zijn, doch zich daarnaast ook een krachtige individualiteit kan en moet

doen gelden. Volgens deze aesthetici wordt dan ook het tijdperk der muzikale compositie, waarin wij ons thans bevinden, gekenschetst door de emancipatie van het individu, zich uitende in een groote verscheidenheid van vormen.

Dat er in de toonscheppingen der ultra-modernen (of 'secessionisten', zooals men hen in Duitschland wel noemt) een streven naar zelfstandigheid is op te merken, is niet tegen te spreken; maar de zelfstandigheid openbaart zich m.i. meer in formeel en technisch opzicht dan in ideeën. Het nieuwe, dat in die toonscheppingen opvalt, is nu eens een neiging tot groote veelstemmigheid, die ons doet denken aan de composities der oude contrapuntisten, waarin de polyphonie soms tot het uiterste gedreven wordt; dan weder een zoeken naar de meest ingewikkelde harmonieën, die nu en dan in cacophonie ontaarden, een losbandigheid in de behandeling van het modulatorisch element, een voorliefde voor krasse, geheel onvoorbereid optredende tegenstellingen, het opnemen van het dramatische element in de zuiver symphonische muziek, en meer andere eigenaardigheden.

Vooral op de *harmonie* is de tegenwoordige evolutie gericht. Dit blijkt o.a., wanneer men de zuiver instrumentale muziek met aandacht beschouwt. Maar niet de harmonie, zooals zij door Monteverde en Zarlino tot een stelsel is gemaakt en door de classieke Duitsche meesters, van Bach tot Wagner, is ontwikkeld. Deze voldoet niet meer. De toonaarden *moll* en *dur* zijn aan het verdwijnen en maken plaats voor een enkele toonschaal van halve tonen, ten getale van twaalf in een octaaf, een chromatische toonschaal, die geen bepaald karakter heeft, maar voor hem, die er zich van weet te bedienen, een ruim veld van harmonische combinaties opent. Het is tegelijk een vereenvoudiging en een nieuwe verwikkeling.

Een andere karaktertrek der hedendaagsche instrumentale muziek is de neiging om te breken met de tot dusver gevolgde structuur van een toonstuk. Men is reeds ver van de eenvoudige maar degelijke constructie, die wij in de werken der oude meesters - zelfs in hunne minst belangrijke - zoo bewonderen. De elementaire wetten van de symmetrie en de zuiver muzikale proportiën hebben niet meer het overwicht bij de samenstelling van een toonstuk; het psychologische element openbaart er zich te veel in.

De schuld daarvan ligt voor een groot deel in het overbrengen van het dramatische element op zuiver symphonisch terrein. Wagner's systeem van het *Leitmotiv* o.a., dat bij het karakter van zijn drama volkomen past, speelt niet alleen in de orkestmuziek maar ook in de kamermuziek hoe langer hoe meer een rol van beteekenis, hetgeen noodwendig belangrijke wijzigingen in de samenstelling van die muziek ten gevolge moest hebben.

Ik heb hier slechts op een paar der belangrijkste punten van de nieuwe evolutie gewezen; genoeg echter, naar ik meen, om aan te toonen, dat er bij onze meest moderne componisten een streven voorhanden is, om zich van vroegere wetten en leerstellingen los te maken.

En nu moge men nog zooveel bewondering over hebben voor het groote talent, dat uit vele der moderne toonscheppingen tot ons spreekt, een hoogere beteekenis voor de toekomst kan er, dunkt mij, aan dat nieuwe niet gehecht worden dan dat het een verzamelen van materiaal is, waarmede een toekomstig genie zijn voordeel zal doen.

Velen houden die moderne toonscheppingen uitsluitend voor experimenten in allerlei richting, voor niets anders dan een overgang, die ons eindelijk een genie zal brengen, dat al het schadelijke en overtollige van deze kunst zal verwerpen en met de overblijvende bruikbare bouwstoffen een nieuw monumentaal gebouw der kunst zal optrekken. Anderen daarentegen beschouwen wel eveneens de verrichtingen der ultra-modernen onder de componisten als een soort van overgangskunst, maar hechten er nochtans in zoover eenig gewicht aan, dat zij haar een speculeeren op den geest des tijds noemen. Volgens hen toonen deze componisten te begrijpen, dat in onzen tijd van gejaagd en zenuwverslappend leven een groot deel van het muzieklievend publiek er niet meer tevreden mede is, wanneer de Muze oogenblikken van verheven genot schenkt, maar in de eerste plaats *prikkeling der zenuwen* verlangt. M.a.w. de hedendaagsche toonscheppingen bevatten meerendeels muziek, die voor onzen tijd past, en daaraan is dan ook het verschijnsel toe te schrijven, dat velen er zoo vlug bij zijn om zulke muziek toe te juichen.

Laatstgenoemde redeneering is niet geheel ongegrond. De moderne componisten bevestigen door hunne werken dikwijls de

waarheid van hetgeen Schopenhauer opmerkt over het verschil tusschen genie en talent: ‘Die Talentmänner kommen stets zu rechter Zeit, denn wie sie vom Geiste dieser Zeit angeregt und vom Bedürfniss derselben hervorgerufen werden, so sind sie auch gerade nur fähig, diesem zu genügen. Sie leben und sterben mit ihrer Zeit’.

Dit leert ons, dat het verstandigste is, zich niet druk te maken over de tendenties, die in de toonscheppingen van onzen tijd worden waargenomen. Wanneer geen van de moderne toonkunstenaars, wier werken thans de bijzondere belangstelling gaande maken, het tot iets brengt, dat, zooals Faust op het einde van zijn leven zegt, ‘in geen eeuwen zal ondergaan’, zoo verdient hun arbeid toch gewaardeerd te worden, want hetgeen zij verrichten zal voor een groot deel aan het toekomstige genie ten goede komen.

Van die moderne toonkunstenaars is, wat Duitschland betreft, Richard Strauss de voornaamste. Over hem wordt in zijn vaderland thans het meest gesproken, en zijne toonscheppingen, die trouwens voor een groot deel ook reeds lang geen onbekenden meer zijn voor andere landen, worden er het meest uitgevoerd.

Maar niet alleen wordt Strauss in zijn land beschouwd als de *primus inter pares*, velen plaatsen hem daar ook op een zeer hoog voetstuk.

In Duitschland schijnt men op het gebied der toonkunst weder behoefte te hebben aan een nieuw genie en er niet tevreden mede te zijn, dat dit land in een eeuw tijds achtereenvolgens genieën als Haydn, Mozart, Beethoven en Wagner heeft voortgebracht.

Toen Wagner stierf, had men nog Brahms om tegen het buitenland uit te spelen, maar toen ook deze gestorven was (nu tien jaar geleden) schijnt men bevreesd te zijn geworden, dat het met de suprematie van Duitschland in de muziekwereld uit zou zijn, en begon men onder de jongere componisten naar een plaatsvervanger om te zien. De aandacht viel toen op Richard Strauss, die op het tijdstip van Brahms' overlijden reeds een tiental jaren met zijn toonscheppingen opzien gebaard had.

Deze bezorgdheid der Duitschers over het behoud van hun rang in de muziekgeschiedenis heeft er zonder twijfel veel toe bijgedragen om aan Strauss het groote aanzien te verzekeren, dat hij in zijn vaderland geniet, en waaraan hij het ook voor een groot

deel te danken heeft, dat aan vele zijner toonscheppingen zoo snel toegang tot de concertzalen van andere landen is verleend.

Strauss heeft dit door zijn werkelijk groot talent en zijn onverdroten arbeid gewis verdiend; maar verkeerd, of op zijn minst genomen voorbarig is het, uit dat aanzien af te leiden (zooals sommigen doen), dat die arbeid een ver strekkende beteekenis heeft en Strauss moet beschouwd worden als een genie, wiens werken voor lange reeksen jaren het type zullen zijn, waarnaar de componeerende wereld zich richt. Er is m.i. in de werken van Strauss tot dusver niets te vinden, wat aanleiding zou kunnen geven, hem zulk een invloed op den gang der ontwikkeling van de muzikale compositie toe te kennen.

Het is bekend, dat de moderne ‘Symphonische Dichtung’ het terrein is, waarop Strauss tot nu toe onder zijne landgenooten geen mededinger te vreezen had en ook zijne meeste overwinningen heeft behaald. Die suprematie heeft hij evenwel niet te danken aan de *ideeën*, die in zijne composities van dezen aard liggen, maar aan het meesterschap, waarmede hij de *materie* behandelt - een meesterschap waarvan hij reeds in zijne jonge jaren schitterende blijken heeft gegeven.

De door Liszt aangegeven vorm der ‘Symphonische Dichtung’ is door Strauss eenigszins gewijzigd en verruimd, maar overigens ligt het nieuwe, dat hij er in gebracht heeft, uitsluitend op technisch gebied. Nieuwe harmonieën en modulatiën, een bijzondere ontwikkeling der contrapuntische kunst, grootere glans van het orkestraal coloriet - dat zijn de hoofdkenmerken van Strauss' programmamuziek. Strauss spreekt er zijn eigen taal in, maar die taal is niet altijd fraai.

Beschouwt men bijv. *Tod und Verklärung*, een der eerste producten van Strauss op dit gebied en een werk, dat door zuiverheid van stijl, schitterende instrumentatie en andere goede eigenschappen een voortreffelijken totaalindruk geeft, dan bemerkt men toch, dat reeds in de détails van *dit* werk zonderlingheden voorkomen, die minder aangenaam aandoen.

Tien jaren geleden heeft Strauss eens gezegd: ‘Was meine musikalische Ausdruckweise oft überfeinert, zu subtil erscheinen lässt, ist wahrscheinlich ein durch meine reiche Kenntnis der gesammten Litteratur und grosse Erfahrung in allem, was das

Orchester betrifft, geläuterter Geschmack, der mir leicht als trivial, gewöhnlich, schon oft dagewesen und daher überflüssig nochmals wiedergekaut zu werden erscheinen lässt; was anderen, nicht bloss Laien, noch als höchst "modern" und dem 20ten Jahrhundert angehörig vorkommt.'

Wat Strauss in deze niet al te bescheiden verklaring zegt, zou ons grond geven tot het vermoeden, dat hij aan het banale wil ontkomen door te trachten *tot elken prijs* oorspronkelijk te zijn. Sterker grond voor zulk een vermoeden ligt voor ons echter in de symphonische werken, die Strauss op *Tod und Verklärung* liet volgen (*Till Eulenspiegel*, *Also sprach Zarathustra*, *Don Quixote* en *Heldenleben*). Daarin worden de buitensporigheden tot een aanmerkelijke hoogte opgevoerd en neemt de toondichter in zijn zoeken naar de meest geraffineerde uitdrukkingen menigmaal zijn toevlucht tot krasse tegenstellingen, brutale klankeffecten, en zelfs tot *cacophonieën*.

Een en ander bleef intusschen niet beperkt tot het terrein der klavier- of zuiver instrumentale muziek. Strauss heeft het ook naar dat der vocale muziek overgebracht, d.w.z. naar de klavier- of de orkestbegeleiding bij liederen of meer omvangrijke gezangen. Van een eenvoudig *begeleiden* is natuurlijk bij Strauss slechts bij hooge uitzondering sprake; het ligt trouwens reeds lang niet meer in den aard der liederencompositie. De klavierpartij is even zelfstandig geworden als de zangpartij, en dat dit bij een componist als Strauss in zeer groote mate het geval is, behoeft wel geen betoog.

Intusschen heeft de instrumentale begeleiding bij Strauss' liederen en gezangen nog meer beteekenis, wanneer hij daarvoor het orkest gebruikt - en dat heeft zijn reden, want hier kan de colorist Strauss zijn meesterschap eerst goed toonen.

Van bescheiden middelen is de toondichter afkeerig. In één geval treedt tegenover de zangstem een orkest van 82 man op, waarbij 6 fluiten, 6 hoorns, 4 trompetten en allerlei slagwerk. Het moet dan ook dienen om een gedicht van Rückert: *Der nächtliche Gang* te helpen vertolken, waarin de dichter beschrijft, hoe hij een middernachtelijk bezoek aan zijn liefste brengt en allerlei schrikbarende natuurwonderen en spookverschijningen hem dit, doch te vergeefs, trachten te beletten.

'Strauss - zegt een geestdriftig beoordeelaar van deze *Gesang*-

szene - ontketent hier (in het orkest namelijk) een humoristischen Heksensabbat, die niet alleen ver achter zich laat al wat Berlioz en anderen in dit opzicht geleverd hebben, maar ook wat Strauss zelf in dollen overmoed reeds geschreven had, hetzij in *Eulenspiegel* en *Don Quixote*, hetzij in *Heldenleben*. 'Waanzinnig maar groot', kan men er van zeggen. Reeds de aanvang, de schildering van den middernacht-storm door *glissandi* der harpen, chromatische tertsen- en sextengangen van gedempte trompetten en hoorns, chromatische loopen van klarinetten en fluiten, brengt ontroering te weeg. Het gekraak van het ijs wordt door bijna onmogelijke harmonieverbindingen voorgesteld. Het thema van het refrein: 'Es muss doch zur Liebsten gehen' verschijnt eerst in *D-dur*, dan echter bij ieder couplet een halve toon hooger, zoodat het in het slot-couplet *G-dur* bereikt heeft. De eenige tamelijk goedklinkende plaats in de geheele omvangrijke compositie (N.B.!) is ten slotte de beschrijving 'hoe de geliefde op haar rustbed sluimert'.

En de arme zangstem? - Daarvan wordt in het geheel niet gesproken, zij schijnt als 'quantité négligeable' te worden beschouwd. De lofredenaar eindigt zijn beoordeeling aldus: 'Men kan nauwelijks meer vragen, of men aan deze dolle spookgeschiedenis het praedicaat "muzikaal" nog mag toekennen; maar dit is, met het oog op het demonische karakter van het stuk, eigenlijk onverschillig, want het staat vast, dat de *Nächllicher Gang* niet alleen een in den hoogsten graad boeiend maar ook in zijn genre zeer belangrijk werk is (!).'

Derhalve: 'muziek, die geen muziek meer is. Ik denk hier aan het woord van een thans overleden maar in zijn tijd zeer bekenden criticus: 'Die Tyrannei der "Musik als Ausdruck" beginnt uns etwas langweilig zu werden, wir möchten nicht ungern auch wieder "Musik als Musik" hören.'

Dat de eigenaardigheden van Strauss' talent sterk te voorschijn treden in de werken die hij voor het tooneel heeft geschreven, is niet te verwonderen. Hier toch had hij een ruim veld om de vleugelen zijner phantasie uit te slaan.

Willen wij ons een juiste voorstelling maken van zijn arbeid ook op dit gebied, dan dienen wij vooraf na te gaan, welken loop de geschiedenis der dramatisch-muzikale kunst na Wagner's dood heeft genomen.

Wij zien dan, dat geen componist zich aan den machtigen invloed van Wagner's kunst heeft kunnen onttrekken. De keuze der teksten, hunne muzikaal-dramatische behandeling, het harmonische en rhythmische karakter der muziek en de behandeling van het orkest - al deze factoren, in de behandeling waarvan de Bayreuther meester zijne denkbeelden omtrent het wezen van het muziekdrama samenvatte, konden ook door zijne navolgers niet anders dan in *zijn* zin opgevat worden. In dit opzicht hebben al die componisten, bewust of onbewust, min of meer 'Wagnerisch' geschreven.

In één opzicht echter heeft dit navolgen van Wagner's voorbeeld aan sommigen onder deze componisten nadeel berokkend, en wel doordat zij bij de keuze hunner onderwerpen geen rekening hielden met het groote beginsel, dat aan 's meesters muziekdrama's ten grondslag ligt.

Zich aansluitende aan den *Ring des Nibelungen*, hebben zij een aantal soortgelijke werken voortgebracht, waarvan zij de ontwerpen ontleenden aan de oudste volken; maar de door hen gevonden stof ontdeden zij van de daarin liggende zuiver menschelijke kern en propten hunne muziekdrama's vol met philosophische ideeën. Schopenhauer, Nietzsche en Buddha speelden in deze stukken een rol, en het gevolg daarvan was, dat de handelende personen tot vleesch- en bloedlooze wezens verlaagd werden.

In zulke wezens kon niemand belangstellen, en het is daarom niet te verwonderen, dat het publiek er zich van afwendde en zich naar het meer gezonde en reëele keerde.

Neiging in laatstbedoelden zin heeft er trouwens altijd bij het publiek bestaan. Dat wist ook de componist Nessler, toen hij een jaar na Wagner's dood met zijn opera *Der Trompeter von Säckingen* voor den dag kwam en daarmede een zeer groote populariteit verwierf. Het speculeeren op den smaak van het publiek miste ook hier zijn uitwerking niet.

Ook het sentimenteele burgerlijke muziekdrama bleek naast de werken van Wagner zeer goed te kunnen bestaan (evengoed als vroeger de drama's van Kotzebue naast die van Schiller en Goethe). Een voorbeeld hiervan bezitten wij in de opera *Der Evangeliemann* van Wilhelm Kienzl. In dit geval hebben eveneens keuze en behandeling der stof aan het werk de gunst van het publiek verzekerd.

Daarna kwam uit Italië het realisme in een anderen vorm opdagen. De *Cavalleria rusticana* van Mascagni verscheen en deed, evenals in andere landen, ook een zegetocht in Duitschland. Deze opera is het type geworden van het *verisme*, dat na Mascagni zijn voornaamste vertegenwoordigers in Leoncavallo (met *I Pagliacci*), Spinelli (met *A basso porto*) en Tasca (met *A Santa Lucia*) gehad heeft. Leoncavallo en Puccini hebben later in hun *Bohême* de realiteit van het alledaagsche leven muzikaal geïllustreerd en zijn daarmede waarschijnlijk de aanleiding geweest tot het ontstaan der opera *Louise* van Charpentier.

Het groote succes, dat de meeste dezer opera's behaald hebben, lag voor een groot deel aan het belangwekkende der onderwerpen, maar ook aan het korte en bondige der handeling, die, in één of twee bedrijven samengedrongen, aan het begripsvermogen van het publiek geene hooge eischen stelde. Al die hoedanigheden konden niet anders dan welkom zijn aan een modern publiek, dat - vooral in de groote steden - wegens het gejaagde leven in den strijd om het bestaan slechts zelden tijd over heeft om in de rechte stemming te komen voor het met aandacht volgen van een nieuw werk.

In Duitschland werden de werken der Veristen een tijd lang met geestdrift ontvangen, maar de componisten wilden daar van die richting niets weten, en om tegen dien stroom van vreemde kunst als het ware een dam te vormen, begonnen velen hunner zich toe te leggen op de dramatisch-muzikale bewerking van sprookjes en legenden, op de *Märchenoper*. Het type daarvan vindt men in *Hänsel und Gretel* van Humperdinck.

Deze sprookjes-opera doet aan het moderne publiek denzelfden dienst als de opera der Veristen. Zij stelt geringe eischen aan het begripsvermogen en heeft bescheiden afmetingen. Maar de muziek is niet altijd in evenredigheid met den eenvoudigen, om zoo te zeggen kinderlijken aard der behandelde onderwerpen; zij is dikwijls te zwaarwichtig en doet daardoor afbreuk aan het naïeve van het sprookje. Het is niet onmogelijk, dat de componisten tot die buitensporigheid verleid werden door de overweging, dat hun publiek, niettegenstaande alle kinderlijk-sentimenteele opwellingen, toch te veel aan pikanten kost gewend is om bij het aanhooren van een doorloopend eenvoudige muziek geen verveling te gevoelen,

en zij daardoor gevaar zouden kunnen loopen, dat hun werk wordt afgewezen. En zoo gebeurt het dan, dat de *Märchenoper* meestal een zeldzaam mengsel vertoont; zij slingert tusschen een streven naar het naïeve en populaire eenerzijds en naar een vasthouden aan de beginselen van Wagner anderzijds bijna bestendig heen en weer.

Dat is, beknopt weergegeven, het beeld der opera-beweging in den tijd, die aan het oogenblik voorafging, waarop Richard Strauss met zijn eerste opera voor den dag kwam.

Het was een muziekdrama, *Guntram* genaamd, voor de eerste maal opgevoerd in 1894 te Weimar, bij gelegenheid van de 'Tonkünstlerversammlung.'

Onderwerp en tekst van dit werk verraden den invloed van Wagner. In beide zijn diens ideeën van *Tannhäuser* tot *Parsifal* duidelijk te herkennen. Ook de taal van het door Strauss zelf vervaardigde gedicht doet soms aan de manier van den Bayreuther meester denken. Naar zelfstandigheid wordt gestreefd, maar de afhankelijkheid is verreweg de baas.

Dit is ook het geval met de *muziek* van dit drama. De herinneringen aan Wagner, die nu en dan opdagen, zijn meestal uit *Tannhäuser* en *Lohengrin*, maar ook de latere Wagner komt soms om den hoek kijken, zoodat er, in het algemeen genomen, eigenlijk van een stijl sprake is, die uit louter Wagnersche elementen is samengesteld en de pogingen van den componist, om zich zelfstandig te toonen, zeer in de schaduw stelt.

Toch getuigt de muziek van het groote talent van den maker. Een groote fout is echter - en dit kan men ook van de latere dramatische werken van Strauss zeggen, - dat daar, waar de groote hartstochtelijkheid moet worden uitgedrukt, de kracht van een geweldige instrumentale massa den zang en het woord eenvoudig verstikt. Van de zangers wordt overigens in de dramatische werken van Strauss buitengewoon veel gevergd. De hoofdrol in *Guntram* bijv. is wel de zwaarste taak, die ooit aan een zanger werd opgelegd. Van de 1745 versregels, waaruit het gedicht bestaat, bevat (zooals een uitpluizer heeft aangetoond) de titelrol er alleen 796, derhalve iets minder dan de helft. Daarbij is Guntram, behoudens een kort slottooneel in het tweede bedrijf, onafgebroken op het tooneel, en het derde (laatste) bedrijf stelt dan nog de grootste eischen aan zijn kracht en volharding.

Het tweede tooneelwerk van Strauss heet *Feuersnoth*.

Ook voor deze opera heeft hij zelf de stof uitgekozen en die ontleend aan een oude legende, genaamd: *Das erloschene Feuer zu Audenaerde* en voorkomende in een verzameling van 'Niederländische Sagen', door Johann Wilhelm Wolff in 1843 te Leipzig uitgegeven.

Eigenlijke dramatische kracht ligt er in deze legende zeer weinig. Het is waarschijnlijk, dat enkele voor tooneelbewerking geschikte gedeelten Strauss aantrokken en hem op het denkbeeld gebracht hebben er een opera van te maken. Het tekstboek herinnert dan ook inderdaad aan de legende alleen maar door de grondtrekken der handeling; de détails zijn nieuw en zelfstandig.

Feuersnoth is bij zijn verschijnen (het werk werd te Dresden in November 1901 voor de eerste maal opgevoerd) niet zoo goed ontvangen als *Guntram*. Niet het vroolijke karakter van het stuk was de steen des aanstoots voor het publiek, maar men vond, dat er te veel de *Ueberbrettl*-toon in werd aangeslagen - een meening waarin men versterkt werd door de omstandigheid dat Ernst von Wolzogen, de schepper en voornaamste vertegenwoordiger van het Ueberbrettl-genre, den tekst van dit werk vervaardigd had. In zooverre is die meening althans gegrond, dat er in *Feuersnoth* te veel plaats wordt ingeruimd voor de *satyre*, een der karaktertrekken van de Ueberbrettl-kunst.

Over de muziek loopen de meeningen van hen, die het werk gehoord hebben, uiteen. Sommigen vinden haar, afgescheiden van het verschil in aard der beide werken, veel degelijker dan die van *Guntram*, hetgeen zij toeschrijven aan de groote vorderingen die Strauss in de behandeling der muzikale vormen had gemaakt. Anderen daarentegen, ofschoon geneigd er veel goeds in te vinden, zijn niettemin van oordeel, dat dit opus 50, wat stoutheid van harmonie en melodie en neiging tot cacophonie betreft, het met zijne voorgangers getroost kan opnemen. Men heeft hier - zeggen zij - dikwerf den indruk, alsof de componist een overmoedig spotten met de muzikale grammatica voor een muzikale uitdrukking van een overmoedigen humor houdt. Men kan er bij Strauss in de muziek van *Feuersnoth* niet op aan, waar hij nu voor ernstig wil gehouden worden en waar hij parodieert, waar de trivialiteiten werkelijk gemeend zijn en waar hij met zijne hoorders een loopje neemt.

Op *Feuersnoth* volgde als derde muziekdrama de tegenwoordig druk besproken *Salome*, voor de eerste maal opgevoerd in het Hoftheater te Dresden (December 1905).

Dat Strauss dit onderwerp voor een van zijn dramatische werken uitkoos, is zeker niet toevallig. Heeft het bijbelsche verhaal van Herodias' dochter, die voor haar stiefvader Herodes een betooverenden dans uitvoert en ter belooning daarvan het hoofd van Johannes den Dooper vraagt, ten allen tijde de coloristen in de beeldende kunst en de dichtkunst aangetrokken, dit moest niet minder het geval wezen bij Strauss, den colorist op muzikaal gebied.

Het werd Strauss echter alleen mogelijk, dit onderwerp voor muzikale bewerking te bezigen, doordat hij den dichter vond, die het beeld van Salome in een geheel ander licht deed uitkomen dan waarin het in het bijbelsche verhaal verschijnt.

Speelt Salome in dat verhaal een ondergeschikte rol en is zij daarin slechts het werktuig van een wraakzuchtige moeder, in het drama van Oscar Wilde, dat de muzikale phantasie van Strauss opwekte, is zij het middenpunt der geschiedenis geworden. Uit de brutale zondares, die, zonder een grein van gevoel te verraden, aan het bevel van haar moeder voldoet, is de vrouw ontstaan, die in zinnelijke liefde voor den profeet ontbrandt maar door hem versmaad wordt. Zij zint op wraak en eischt van Herodes het hoofd van den Dooper; maar als zij het nu in hare handen houdt, ontwaakt opnieuw haar zinnelijk verlangen. Op de bleeke lippen drukt zij den vurigen liefdekus, die door den levende was afgeweerd, en boet daarna op bevel van Herodes, bij wien dit schouwspel afschuw verwekt, haar misdadige vordering met den dood door soldatenhand.

Hier waren - maar ook alleen in het gemoed van Salome - psychische verschijnselen aanwezig, die de musicus door zijn kunst tot verhoogde uitdrukking kon brengen.

Strauss liet geen operalibretto van dit drama maken. Hij nam den tektst, zooals die was, daar elke omwerking aan de waarde van het tooneelstuk afbreuk zou hebben gedaan. ‘Kein herkömmliches Opernbuch! - moet hij gezegd hebben. - Nein, ich begann sofort nach Wilde: Wie schön ist die Prinzessin Salome heut' Nacht.’ - Alleen heeft de componist eenige kleine verkortingen

in den dialoog aangebracht, ten einde, om practische redenen, aan het werk geen te groote uitbreiding te geven.

De eigenlijke handeling gaat uitsluitend uit van Salome. Daarnaast komen evenwel in het drama van Oscar Wilde verscheiden tooneelen van indrukwekkende stemming voor, die den componist in de gelegenheid stelden, zijn talent als colorist te doen uitkomen.

Hij had daarvoor de kleuren van het orkest te zijner beschikking, en die wist hij goed te gebruiken. *Te goed*, zou men haast zeggen, want de zangstem is bij die voorliefde voor schitterende en geraffineerde klankeffecten te kort gekomen; zij staat in beteekenis achter bij het instrumentale.

Dit ligt overigens aan den *stijl* der Salome-muziek. Men heeft aan die muziek verweten, dat zij zoo goed als geene melodische ideeën bevat en slechts opgepropt is met harmonische spitsvondigheden en met contrapuntisch en coloristisch schitterende doch aan inhoud arme orkestpolyphonie.

De verdedigers van Strauss geven dit ten deele toe. In vergelijking van *Guntram* - zeggen zij, - in vergelijking van welke der symphonische gedichten ook, in vergelijking zelfs van *Feuersnoth* (N.B.!) vertoont de partituur van *Salome* opmerkelijk weinig van datgene, wat men gewoon is ‘thematische bewerking’ te noemen. Maar het vage, onbestemde, dat de muziek daardoor verkrijgt, is juist passend voor het hoogst karakteristieke van Wilde's gedicht; het is de eenig juiste muziektaal voor dit drama. De daarin voorkomende personen, handelingen en stemmingen worden daardoor treffender geïllustreerd dan door een thematische bewerking.

Indien dit zoo is, zouden wij stellig de muziek moeten beklagen, dat zij voor een drama van dezen aard gebezigd wordt. In zijn Salome-muziek heeft Strauss trouwens zijne eigenaardigheden als componist evenmin verloochend als in zijn andere werken.

Naast welluidende akkoorden staan soms onmiddellijk de meest krasse cacophonieën, naast eenvoudige drieklanken, de meest hartstochtelijke dissonanten. Hoe prachtig klinken die dissonanten! - zeggen de bewonderaars. - Niet alleen karakteristiek, maar ook schoon! -

Het is mogelijk dat die buitensporigheden, die in het klavieruittreksel of de partituur soms waanzinnig lijken, bij het aanhooren verzacht klinken of onder de vloedgolven der instumentale pracht

niet opgemerkt worden, maar de oordeelvellingen van hen, die een opvoering van het werk hebben bijgewoond, loopen daaromtrent zeer uiteen.

Trouwens, dat men hier voor een zeer vreemd dramatischmuzikaal product staat, blijkt duidelijk uit de wonderlijke meeningen, die er over verkondigd worden.

Ik herinner mij een critiek, nog wel uit Frankrijk afkomstig, waarin naar aanleiding van de eerste Salome-opvoering te Dresden, Strauss de grootste componist van het tegenwoordige Duitschland genoemd wordt en de recensent er zich over verheugt, dat deze componist zich in dit werk geheel van Wagner heeft vrijgemaakt, wat in zijn eerste dramatische werken nog niet het geval was. En dan vervolgt hij: '*Salome* heeft gebreken; het werk spreekt niet tot het hart, het mist intimiteit en diepe emotie en de melodische vinding is middelmatig, maar het bezit een intensiteit, een kleur, een rijkdom, een kracht, die den hoorder meesleepen en beheerschen.' Men is geneigd te vragen wat wij er aan hebben, wanneer een muziek ons zeven kwartier lang (het werk is in één bedrijf) aanhoudend bezig houdt, zonder tot ons hart te spreken.

Veel juister acht ik de beoordeeling van een landgenoot, die een jaar later over een door hem bijgewoonde opvoering van *Salome* schreef: 'Strauss is een weergalooze meester van het orkest, van de kleur. Hij steekt al zijne gedachten in koninklijken dos. Maar hef den sleep niet op van het parmantig pronkgewaad - daar schuilt een stakkerd onder, die op stelten gaat, om het schitterend kleed te kunnen ontplooien, dat zijn Achilles-hiel beschanst en beschut.'

Intusschen heeft alle critiek niet verhinderd, dat de *Salome* van Wilde-Strauss reeds meer dan een jaar lang het sensatiestuk is in de tooneelwereld en de opera-directeuren met elkander wedijveren om het ter opvoering te brengen.

Na de eerste opvoering te Dresden volgden spoedig andere Duitsche steden dit voorbeeld, zooals Darmstadt, Mainz, Keulen, Berlijn, Elberfeld, Frankfort enz. De opgang, door het werk gemaakt, wekte de ijverzucht van theater-directeuren in het buitenland op en voorstellingen hadden plaats in Turijn (waar Gemma Bellincioni zoowel door zang als door dans in de hoofdrol uitmuntte) en Milaan. Nu is er ook kans dat Parijs, Weenen en

Petersburg eerlang het voorbeeld van Duitschland en Italië zullen volgen.

De componist vaart er wel bij. Eensdeels wordt het aanzien, dat hij reeds in de muziekwereld geniet, er door versterkt, en anderdeels levert het hem belangrijk financieel voordeel op.

Want voor een componist van eenige beteekenis zijn de dagen voorbij, dat er met zijne voor het tooneel geschreven werken wonderlijk werd omgesprongen en hij voor het onder veel zorg en soms ontberingen door hem voortgebrachte niets of zoo goed als niets ontving, terwijl de theater-directeuren daarmede uitstekende zaken maakten.

In dit opzicht zijn de tijden zeer verbeterd, en een componist als Strauss heeft reden om met Beckmesser uit te roepen:

> Was will ich mehr?
> Ich bin geborgen. -

HENRI VIOTTA.

Parlementaire kroniek.

Crisis.
24 Februari 1907.

De machine is vastgeloopen. De oppositie tegen de plannen van den minister Staal omtrent het blijvend gedeelte, die in de Tweede Kamer na een gedenkwaardigen strijd zich, althans voorloopig, had gewonnen gegeven, was slechts schijnbaar tot rust gekomen. Nauw waren de Kerstdagen achter den rug, of zij stak het hoofd weer op. Haar restte nog één kans: de Eerste Kamer. Wel scheen het met den goeden constitutioneelen toon niet in overeenstemming, dat de Hooge Vergadering aan de overzijde van het Binnenhof haar votum weigerde aan een begrooting, waaraan het Lagerhuis met groote meerderheid, - ook met de stemmen van de meeste leiders der oppositie, - haar zegel had gehecht, maar men kon toch nooit weten. Zoo bleef de conservatief-militaire oppositie werkzaam; de trouwe persorganen hielden het vuur aan en den leden van onzen Senaat zal het ook aan particuliere voorlichting niet hebben ontbroken, wanneer zij die hebben gezocht.

Het voorloopig verslag, dat in de Eerste Kamer over de Oorlogsbegrooting werd uitgebracht, gaf reeds een voorproef van hetgeen men te wachten had; het was gesteld in een zóo fellen toon tegen den minister, dat een der oudste en waardigste figuren van het Hoogerhuis, de heer Van Welderen Rengers, niet kon nalaten in de openbare vergadering daarover zijn ernstig leedwezen uit te spreken. Na het verschijnen van dat verslag wist men, dat de begrooting gevaar liep. Toch hadden zelfs pessimisten nog hoop.

Men moest niet uit het oog verliezen: het was de *Eerste* Kamer. Dat staatslichaam zou immers, wetende dat het kabinet zijn leven aan de plannen van minister Staal verbonden had, zich tweemaal bedenken, eer het een politieke crisis in het leven riep. Een crisis, die de rechterzijde in de Tweede Kamer blijkbaar had willen voorkomen. Daarenboven: de minister had in de andere Kamer vóór 1 April de meest uitgebreide inlichtingen beloofd; zou de Eerste Kamer minder geduld hebben dan haar zooveel levendiger zuster? Zij kon toch, zelfs indien die inlichtingen in de Tweede Kamer voldoende werden bevonden, harerzijds daarover een debat uitlokken en een bepaald votum uitbrengen? Was er hier reden om het festina lente, anders toch door onze Eerste Kamer meer dan voldoende betracht, uit het oog te verliezen?

Het schijnt zoo, want het is gebleken dat de meerderheid der Eerste Kamer niet kon wachten. De minister moest en zou vallen en de begrooting van Oorlog is in den middag van Zaterdag 9 Februari verworpen. Drie dagen later had het ministerie-De Meester zijn ontslag bij de Koningin ingezonden.

De meerderheid, die de oorlogsbegrooting verwierp, kan niet beweren onkundig geweest te zijn van de politieke crisis, die zij in het leven riep. Het geheele kabinet zat aan de ministerstafel en was getuige van den strijd; de premier stond naar aanleiding van een betuiging van sympathie aan het kabinet in zijn geheel door den heer Van Zinnicq Bergmann op om met nadruk te verklaren, dat het ministerie de politieke gevolgen van een eventueele afstemming der begrooting ernstig zou overwegen. Trouwens, iedereen voelde het: wie deze oorlogsbegrooting afstemde, moest een ministerieele crisis tevens voor zijn rekening nemen.

Verheffend is die strijd van de Eerste-Kamer-meerderheid tegen den heer Staal niet geweest. Groote momenten had de discussie allerminst. De heer Vermeulen, die samen met den heer Reekers de katholieke oppositie aanvoerde, hield een rede, waarin hij voornamelijk het staande leger aanprees als het beste weermiddel van een land, en die ook overigens zóo militaristisch was getint, dat het menigen partijgenoot van den spreker bang om het hart moet zijn geworden. De heer Thooft, de woordvoerder van de anti-revolutionnairen, wiens scherpe pen waarschijnlijk ‘magna pars fuit’ van het weinig malsche voorloopig verslag, hield wel

een buitengewoon vinnige rede, waarin hij zelfs 's ministers plannen ten aanzien van het blijvend gedeelte ongrondwettig noemde, maar tegenover het betoog van den heer Staal was toch zakelijk zijn oppositie zwak.

De minister zijnerzijds heeft op even kalme als zaakkundige wijze de bezwaren weerlegd, die hij voor de zooveelste maal moest hooren. Hij voegde er uitdrukkelijk aan toe, dat hij op den maatregel zou terugkomen, indien het hem nog mocht blijken, dat er onoverkomelijke hinderpalen bestonden; hij beloofde ook aan de Eerste Kamer vóor 1 April al het mogelijke licht. Te vergeefs. De rechterzijde scheen tot de verwerping besloten en zij voegde de daad bij haar besluit: toen de heeren Van Zinnicq Bergmann en Havelaar in een kort woord hadden verklaard, ondanks sympathie voor het ministerie, tegen de oorlogsbegrooting te moeten stemmen, was de zaak beslist.

Had, zoo vraagt men zich af, de discussie niet een ander verloop kunnen nemen en daarmede tevens een ander slot? Misschien, indien de linkerzijde anders ware opgetreden. Was er dan niemand onder de liberale Eerste-Kamerleden, die het groote politieke moment, dat ook voor de toekomst in generaal Staal's plannen lag, wist te grijpen en daardoor de discussie wist optezweepen tot de hoogte en het belang die zij moest hebben? Waar was de man, die, toen de figuren der rechterzijde om strijd den minister aanvielen, omdat hij een democratische legerhervorming ter hand nam, aan diezelfde rechterzijde den spiegel voorhield, waarin zij haar militaristisch beeld kon aanschouwen? Waar bleef de redenaar, die zoovelen uit deze meerderheid hun eigen vroeger uitgesproken wenschen in het geheugen kon terugroepen, hun wenschen van mindere militaire lasten op de schouders van het volk? Had de Eerste Kamer dan geen andere roeping dan deze negatieve, dat een nauw ontloken democratische gedachte op legerterrein, nog vóór zij tot bloei kon komen, door haar moest worden geknakt? Moest het dan in het leger maar blijven gelijk het was, omdat de Eerste Kamer den eenigen man, sinds jaren, die durfde ingrijpen, zelfs te staatsgevaarlijk vond om hem van Februari tot April vertrouwen te geven? Men had gesproken van sympathie voor de regeering in haar geheel, maar men vergat dan, dat het plan van den minister van Oorlog het program was van het

geheele Kabinet. Bestreed men dat Kabinet, omdat het militaristische uitwassen trachtte weg te snijden, of wilde men bij dat werk behulpzaam zijn?

Er was één man in de Eerste Kamer, wiens talenten en wiens verleden hadden doen hopen, dat hij zich ten behoeve van de regeering had aangegord. Maar de heer Van Houten, de eens zoo felle bestrijder van onnoodige militaire corveeën, de groote tegenstander van Bergansius' legerontwerp, voegde zich bij hen die den minister Staal het hardst bestookten. Op grond van een uitlegging der militiewet, waarvan de eer der uitvinding aan hem ten volle is gegund, oordeelde de afgevaardigde uit Friesland het afschaffen van het blijvend gedeelte zelfs onwettig. Daarenboven was hij bevreesd voor te weinig troepen bij rustverstoringen; wel ver was het met den vroegeren groningschen radikaal gekomen, dat men *die* theorieën vernam uit dien mond!

Waar dus de heer Van Houten, die de natuurlijke leider der ministerieele partij had moeten zijn, in plaats van een vriend een zoo hardnekkige vijand van de oorlogsbegrooting van den heer Staal bleek, daar stond de linkerzijde zwak tegenover de talrijke aanvallen. Van organisatie was bij haar geen spoor. Integendeel, van de sprekers der linkerzijde waren er meer, die hun bezwaren tegen den maatregel van den minister ontwikkelden dan die hem verdedigden. Daarin lag een niet te vergoelijken taktische fout. Van het oogenblik af, dat de waarschijnlijkheid bleek van een vereenigde rechterzijde, die de oorlogsbegrooting zou afstemmen, had men ter linkerzijde aan de bezwaren het stilzwijgen behooren op te leggen, tenzij die bezwaren zóo overwegend waren, dat daardoor de stem *tegen* de begrooting werd bepaald. Van een zoo doorkneed staatsman als de schrijver van de ‘Schets eener parlementaire geschiedenis’ is het onbegrijpelijk, dat hij, ten slotte zijn stem aan de begrooting gevende, op dit belangrijke politieke moment zulk een redevoering hield, als hij uitsprak. De linkerzijde miste bij dit debat alle leiding; tegenover de vereende krachten der sprekers van rechts kon zij niets stellen dan de adviezen van de heeren Willinge en Van der Feltz, terwijl de heeren Rengers en Stork door hun bezwaren den sprekers der oppositie feitelijk steun verleenden.

Zoo *moest* de eerste democratische oorlogsbegrooting vallen en

zoo viel zij met medewerking van den man, van wien men dit vroeger in de laatste plaats zou hebben verwacht. De heer Van Houten blijft toch altijd origineel!

* * *

De ministerieele crisis, die het votum der Eerste Kamer na zich heeft gesleept, is nog niet voorbij; de oplossing van het vraagstuk is dan ook niet gemakkelijk. Zoo de Kroon de rechterzijde stelt voor de gevolgen van hetgeen haar vrienden in de Eerste Kamer hebben gedaan, en aan haar de vorming van een ministerie opdraagt, zal die regeering in de Tweede Kamer een vrijzinnigsocialistische meerderheid tegenover zich vinden. En vóor alles moet toch de regeering zoo mogelijk de uitdrukking zijn van den meerderheids-wil der Tweede Kamer. Treedt een c a b i n e t d'a f f a i r e s op, zoo daalt het politieke leven tot het nulpunt en komt het feitelijk neer op een regeering van individualistische conservatieven. Neemt het ministerie-De Meester het ingediend ontslag terug en blijft het regeeren met een minister van Oorlog naar het hart van generaal Staal's tegenstanders, zoo verloochent het zijn eigen, nog bij de discussiën op den voorgrond gestelde beginsel. Wordt de heer Staal vervangen door een minister, die met hem ten aanzien van het blijvend gedeelte homogeen is, zoo vraagt men zich af, wat voor reden er dan is generaal Staal niet te behouden, tenzij deze, dat er voor elk nieuw beginsel nu eenmaal martelaarsbloed *moet* vloeien. Een ontbinding eindelijk van de Eerste Kamer is een geheel nuttelooze daad, daar haar committenten, de Provinciale Staten, in het besef hunner eigen onontbindbaarheid zich haasten zullen dezelfde Eerste Kamer te herkiezen.

En een ontbinding van de Tweede Kamer? Indien door de daad van de Eerste Kamer tevens was gebleken van een botsing tusschen de beide takken van de volksvertegenwoordiging, zou voor een ontbinding alle aanleiding bestaan. Doch van een scherp conflict tusschen de beide Kamers is geen sprake. Wanneer een ontbinding der Tweede Kamer werd beproefd, zou dit moeten zijn om aan de politieke verwarring, waarin het land is geraakt, een eind te maken. Die verwarde toestand bestaat daarin, dat een kerkelijke Eerste Kamer zich bevindt tegenover een Tweede, waarin

op dit oogenblik de linkerzijde de kleinst mogelijke meerderheid heeft, een meerderheid, die op zichzelf een kabinet als het ministerie-De Meester niet zou wettigen, indien men het ontstaan van die meerderheid niet had te beschouwen in het licht der verkiezingen van 1905. Maar het laat zich niet aanzien, dat op een ontbinding thans de stembus een zeker geluid zou doen hooren. Een verplaatsing van zooveel stemmen, dat er òf een flinke meerderheid links òf een sterke kracht rechts zou ontstaan, zou, zoo alle teekenen niet bedriegen, door een ontbinding niet worden bereikt.

Zonderling moet het diengenen te moede zijn, die onder aanvoering van den heer Van Boneval Faure nu bijna drie jaar geleden de Eerste Kamer de grootste fout deden begaan, die door de vrijzinnigen in den laatsten tijd is gemaakt: de verwerping der Hooger-Onderwijs-wet. Zonder de verwerping van deze wet, die de groote massa van het volk volstrekt koud laat, zou de Eerste Kamer nog haar vrijzinnige meerderheid en de minister Staal nu zijn oorlogsbegrooting hebben. Zonder die verwerping had ook misschien de Eerste Kamer een andere opvatting gehouden van haar machtspositie. Door de ontbinding der Eerste Kamer in 1904, die een kind had kunnen voorzien, is zij actiever plaats in het politieke leven gaan innemen dan noodig en wenschelijk is. ‘Gij hebt de Hooger-Onderwijs-wet verworpen,’ - zoo kan thans de meerderheid der Eerste Kamer in gedachten haar vrijzinnigen medeleden hebben toegevoegd, - ‘terwijl gij wist niet eens meer de afspiegeling te zijn van uw kiezers, de Staten. En dan zouden wij een door ons gehaten minister niet op zijde schuiven, terwijl we in het volle besef zijn, dat onze committenten achter ons staan?’

Intusschen, napleiten helpt ook hier niet. De nederlandsche politiek zit, tenzij de Statenverkiezingen van het aanstaande voorjaar een vrijzinnig Zuid-Holland mochten brengen, voor jaren in de klem. Een conservatief-clericale meerderheid in de Eerste Kamer, niet bestookt, maar door pruttelen bijna gesteund door een conservatief-liberale minderheid, kan alle democratische hervormingspolitiek, ook waar zij genade vindt bij een meerderheid in de Tweede Kamer, met lamheid slaan. Het verslag van de Eerste Kamer omtrent het ontwerp van wet op het Arbeidscontract geeft een staaltje van hetgeen ons nog te wachten staat. De politieke

gezichtseinder is donker; de binnenlandsche politiek komt weer in den toestand van de jaren 1879 tot 1891. Maar met dit groote verschil, dat de democratie in het volk twintig jaar ouder is geworden; met dit groote onderscheid, dat de toestand de inertie van genoemd tijdvak niet meer verdraagt. Het *Journal des Débats* schreef dezer dagen naar aanleiding van 'La crise Hollandaise': 'On peut croire que la Hollande va entrer dans une période d'agitation politique compliquée, à moins de compter sur le sangfroid et la philosophie d'un peuple porté aux accommodements et peu disposé à aller vite jusqu'au bout de ce que la stricte logique de la situation semblerait imposer'.

De voorspelling, die het fransche blad hier waagt, is juist. Er is één middel te beproeven ten einde de nevelen te verdrijven, die zich om onze binnenlandsche politiek hebben saamgepakt: zoo spoedig mogelijk de Grondwet te herzien, om daarna voorgoed het kiesrecht te regelen op zóó breeden grondslag, dat het geheele volk tot de samenstelling der Tweede Kamer wordt geroepen. Maar indien dit werk wordt ondernomen, dan geve men vooral niet tegelijkertijd aan de Eerste Kamer nog meer macht dan zij tegenwoordig heeft; dan spiegele men zich aan het Britsche Rijk om te zien tot welke verwikkelingen een Hoogerhuis kan aanleiding geven, waaraan het recht van amendement is toegekend; dan trede men de democratie tegemoet zonder wantrouwen en zonder breidel; dan toone men het vertrouwen in het nederlandsche volk, dat het verdient. Zullen onze staatslieden dat vertrouwen durven uitspreken en door daden bewijzen?

Bibliographie.

De Bijbel, voor kinderen naverteld door Nellie. Rotterdam, Masereeuw & Bouten. (Aflev. 1-12, Oude Testament, afl. 13 vv. Nieuwe Testament.)

Den een is hij het Boek der Boeken, het Woord Gods in de sterkste beteekenis, vraagbaak en richtsnoer voor al de omstandigheden van het leven; den ander een stichtelijk boek, waaraan zich dierbareherinneringen vastknoopen en dat hij gaarne nu en dan opslaat om er een goede leering, een weldadige vertroosting uit te putten; een derde eindelijk ziet er een monument in, in zijn verschillende onderdeelen van zeer ongelijke waarde, maar dan toch een belangrijk monument van de Israë litische en van de eerste Christelijke letterkunde, - maar voor niemand, die op beschaving aanspraak maakt, kan en mag de Bijbel een *quantité négligeable* wezen. Verwaarloozen mag men hem niet, al ware het slechts uit nuttigheids-overweging. 'Den Bijbel niet kennen' - schrijft Prof. Knappert[1] - 'is reeds een schade op 't gebied van wetenschap en kunst. Bijbelkennis is voorwaarde voor de beoefening van de geschiedenis der christelijke samenleving, voorwaarde ook om kunst te genieten. Onze middeleeuwsche en latere letterkunde, de voortbrengselen van welke schilderschool ook, verluchte handschriften, glasschilder- en goudsmeedkunst, kathedralen en monumenten, middeleeuwsche en protestantsche kerkliederen, een oratorium, een Matthaeus-passion... ja, hoe zal iemand tot het innigst wezen van al deze kunstopenbaringen doordringen, zoo hij vreemdeling is in de wereld des Bijbels?' En toch, hoe velen zijn er inderdaad vreemdelin. gen op dat gebied; hoevelen kennen den wetgever Solon beter dan den wetgever Mozes, hoevelen voelen zich meer vertrouwd met Brunhilde of Sieglinde dan met Maria of Martha. Verzekert Prof. Knappert ons niet dat het hem voorgekomen is, dat iemand bij het woord 'Gethsemane' dacht aan een Karthaagschen tempel! Dat heet 'prendre le Pirée pour un homme.'

En hoe kan het ook anders, waar het openbaar onderwijs (lager, middelbaar en gymnasiaal) zich met deze dingen niet inlaat en alleen de kinderen, die categetisch onderwijs ontvangen - àls daar nog tijd en lust voor overblijft! - er iets van te weten kunnen komen.

Elke poging om de onwetendheid van het aankomend geslacht op dit

1) Ons Godsdienstonderwijs in verband met de opvoeding onzer kinderen. Assen, L. Hansma. 1905.

punt te verminderen, verdient toejuiching. Mevrouw Nellie van Kol doet dit op hare wijze door den Bijbel te vertellen, niet als een reeks van vertelseltjes, evenmin met het doel om den Bijbel te verklaren in haar geest, maar wel om aan de kinderen te leeren wat er in staat, voor zoover dit vertelbaar is en hun begrip niet te boven gaat. Daarbij laat zij den Bijbel spreken voor zichzelf, door hier en daar een mooi stuk letterlijk af te schrijven en de rest te vertellen, zoo veel mogelijk in den toon van den Bijbel zelf, waarbij zij de nieuwe Bijbelvertaling volgt van Kuenen, Hooykaas, Kosters en Oort. Nellie doet dit als eene die van kinderen houdt - nu dat weten wij en dat weten de kinderen reeds lang! - maar ook als eene die houdt van den Bijbel. Daardoor krijgt haar werk een toon van innigheid, van warme vertrouwelijkheid, die weldadig aandoet. Het Oude Testament is reeds in 12 afleveringen voltooid, van het Nieuwe Testament ontvingen wij tot dusver 4 afleveringen. De eerste van deze bevat eene inleiding, waarvan vooral het duidelijk, goed geschreven en aan goede bronnen ontleend overzicht van den toestand van het Joodsche land, ten tijde van Jezus, van groot belang is.

Wij vestigen op deze nuttige uitgaai de aandacht van allen, die met ons van meening zijn dat, om meer dan één reden, kennismaking met een boek als de Bijbel den grooten en kleinen kinderen niet mag worden onthouden.

[Tweede deel]

Verzen

Opdracht[1)]

Weêr schermt de Zomer met zijn zijden luchten
Mijn daaglijksch landschap dat de stille jaren
Verinnigden tot kamer van vertrouwdheid,
Waar de even reeks der reizende getijden
Kijken door sneeuw en bloemen, zon en regen
Met eendre vriendschap van beurtwisslende oogen,
Sinds het in stâgen omgang ligt doorwaterd
Van stroom die zomer koelt en zoelt den winter,
Liefde die springt uit God en keert tot God.

Niet enkel, nu, met arme eenzaamheids schaamte
Ontvang ik koninklijksten mijner gasten,
Maar in zijn pracht van uitgekeurde verven
En windrimplende gratie van bewegen
Wordt hij bij oogeblikken bleek van aandacht,
Als in die koele spiegels van genade
Zijn eigen beeld hij huiverschoon verdiept ziet
Met licht dat vóor hem was en na hem blijft.

1) Van een bundel gedichten ‘Stemmen’, dit najaar te verschijnen bij de uitgevers P.N. van Kampen & Zoon te Amsterdam.

En als zijn oogen uit hun zwijgen rijzen,
Zeggen zijn heusche lippen hare erkenning
In blanken toon van heer-lijke gelijkheid,
En over-weêr praten ons lichte woorden
Van 't schoon gebeur der zonbestraalde wereld
In effen majesteit die stijgt noch daalt.

Zoo waaien al de rijke dagen over
Als teêre wolken door den zomerhemel, -
En menigmalen ga ik 't oudbekende
Pad door mijn wildernis van schermend pijpkruid
Manhoog boven de paarse koekoeksbloemen;
En zie langs banen van onzichtbre vlieten
De verre schepen door de weiden wandlen
Als blankgevlerkte scheer-zeilende vooglen;
En zie de fijne zonbesneden lijnen
Van 't stadsprofiel waar 't middaglicht op regent;
En al de winden die uit zee opspringen
Over de duinen die de kim beglooien,
Waden kniediep door het maairijpe hooiland
En zingen hoog voorbij door groene weelden
Invallend en uitruischend in de verten
Tot een oneindig en veelstemmig lied.

Maar in den avond als de schemeringen
De aarde overbloeien met haar witte velden,
Drijft in rood bloed van blijgeklaarden hartstocht
Herinnring op door al die blanke bedden,
Als witte tulpen die in nabloei rooden, -
En verzen worden in en uit de stilte
En liggen zwaar als dichtgestikte bloemen
Op 't donkere brokaat der vroege nacht.

Zoo scheep ik met de winst van elken dag
Mij in op droomen die u achterhalen
Door het maanzilvren zog van verre zeeën,
Die van mij zijt gegaan om weêr te zien
Landen en bloemen die ik nimmer zag,
Gij zachte minnaar van het Goede Leven, -
En bloode bied ik 't weinge dat ik heb
Uit meengen jaarbloei van genegenheden
Bewaard met arme zorg van bijen die
Zetten veel honing om in weinig was ..

Zoo beeldt zich eindeloos dezelfde ziel,
Omdat zij haar gelaat onbeeldbaar weet,
Achter het masker van het oogenblik;
En immer meerdren zich in blanke rei
Haar zuivernaakte marmerstille standen,
Totdat uw voet op den gezetten tijd
Door boomenluwte en zondoorwenkte schaûw
Den ouden weg hervindt naar dees haar kluis,
Nu zomers open voor al zon en winden
Als een Spaansch huis bedolven onder rozen.

Wanhoop

Nietmeer hoop ik uit dit schemerduister licht:
Al de heemlen sloten achter uw vervluchten luister dicht.

Wat bedoelen al der aarde, al der sterren prachten nu?
Geen der groene dagen, geen der zilvren nachten wachten u.

Waarom wil ziel niet berusten, waarom blijft zij immer kind?
Waartoe voortgelooven in den zegen dien zij nimmer vindt?

Door der velden eindelooze leêgheid ga ik om;
In der straten, in der pleinen leêge volten sta ik stom

Onder 't vreemde volk dat luide op markten en in hallen leeft,
De oogen bedelstar om iets wat geen van allen heeft.

In der venstren schijnen, in der diepe deuren graf
Kijk ik levens velerhand gering gebeuren af:

't Leek mij troost of ik van schoonheid medelijden won,
Vond ik één geluk dat ik oprecht benijden kon.

Haat

Heb ik op ons lange reizen
Ooit mijn liefde nog verzwegen?:
Stille kinderen en blijde grijzen
Hebben steeds haar gulden groet gekregen.

Wil der ziel heur ander zwijgen laten,
't Blanke kleed van hoofd tot voeten,...
Weet gij niet dat zij alleen kan haten
Wat zij eenmaal zal beminnen moeten?

'k Zeî zoo graag mijn haat en liefde samen,
Zon die door de wolken breekt,
Als de donkre dag zijn helder amen
Ginds op avondheuvlen spreekt.

In de sneeuw

Diepe blanke stilten halen
Snaren van verreind verlangen
Aan tot hooger luchtger talen
Van toekomstige gezangen.

Schermt haar in omveilgend bloeien,
Al mijn witte en roode droomen,
Dat geen ademtocht haar moeie
Vóor de jonge koning kome!

...Zullen, ziel, nog eenmaal zaalge
Vingerspitsen u bebeven?
Zal nog eens uw sterrestraalge
Lied door al zijn heemlen zweven?...

Lijd in uw versneeuwde tenten
Langer niet om 't lang verloorne:
Morgen dooit een andre lente,
Morgen komt de nieuw verkoorne!

Op den top

Had ik maar vooruit geweten
Hoe het diepst en donkerst lijden
Toch voor vreugde wordt vergeten -
Had ik maar vooruit geweten
Hoe de vrije goden meten
Smarten òm in nieuw verblijden -

Broederen die waart gebleven
In de hoven langs de wegen:
Smart had nooit een woord gekregen
Anders dan de blijde wijzen
Die ons jong en heilig weten
Zong op zijne prille reizen
In den opgang van het leven:
Geen van ons was God vergeten,
En de gouden wolken dreven
Als onze eigene gepeizen
Over aardsche paradijzen.

Eeuwger vreugden helle vlieten
Vullen hemelsche verschieten:
Heb ik voor u altijd weder,
Die getroost als vrome knapen
In uw glimlach waart gaan slapen?
Heb ik u voor altijd weder,
Gij die enkel hebt gewacht
Tot het einde van den nacht?

Aan zee

O te luistren naar de zee,
Tot de ziel ga fluistren meê:
Tot heur zwijgen
't Wonderwoord
Uit zijn diepten stijgen
Hoort!

Alle malen, hartezwaar,
Keere ons zoekend dwalen naar
't Bruisend breken
Van den vloed
Waar de ziele spreken
Moet.

't Lichte zingen van de zee
Draagt de ziel op zwingen meê
Waar zij dichter
Bij de poort
Zachter spreekt en lichter
Hoort.

Alle smarten, iedre vreugd,
Wat voor eeuwig harten heugt,
Al verblijden,
Elk verdriet,
Levens ongezeide
Lied;

Wat verward en onverwoord
Zielen deelt en harten moordt,
  Wat gevonden
    En verstaan
  Zalig maakt van stonden
    Aan:

Licht verwoorden het de twee
Die behoorden 't lied der zee:
  't Lied dat blij na
    Droef berecht,
  't Lied dat alles bijna
    Zegt!

Zij

- ‘Gij hebt haar gekend als kind?
- Gij als jongen haar bemind?
- Gij hebt haren mond gekust?
- In uw arm heeft zij gerust?
- Gij hebt haar in 't graf geleid;
Als een jonge bleeke meid?
- Met u was zij jaren saam;
En zij droeg uw eigen naam?
- U heeft zij een zoon geboren?
- Allen hebt gij haar verloren?...
Wel, ik zweer u, al dien tijd
Heeft zij hier met mij gebeid.
Ieder dag- en avonduur,
In den tuin en hier bij 't vuur.
In de buurt is ze altijd en
Vindt mij waar ik eenzaam ben;
En zoo zit zij uren daar
In haar lijst van blonde haar,
Met de blank besneden handen,
Met de zuivre lipperanden
Door haar stillen lach bewogen,
Met de heemlen van haar oogen
Waar de lichte droom in drijft,
Juist zooals gij haar beschrijft...
Maar wat zijn mijn rechten dan,
Die ik niet bewijzen kan?
Geene, - toch, van heel de rij
Bleef zij enkel trouw aan mij.’

De gast

Schenkt aan den jongen vreemden gast
Den rijpen rooden wijn,
Blij dat gij zooveel vreugd behieldt
Voor onverwacht festijn,
En in het water uit uw bron
Koelt zijner voeten pijn...

Vind ik uw vrome broederschap
Aan verre Westerreê?
Ik dacht vannacht alleen te zijn
Met maan en de ruischende zee -
Nu poost mijn vreemde blonde hoofd
In uwen grijzen vreê.

Ver ligt het groene diepe dal
Waaruit ik reizend koom:
Mijn blanke kleed vergrauwde in 't gaan,
Het slijk kleeft aan zijn zoom, -
Maar in mijn zuivere oogen leeft
Uw eigen oude droom.

Dien zong ik op mijn langen gang
Door veld en dorp en stad
Met de klokken die speelden torenhoog
En de vooglen langs mijn pad:
't Gerucht der wereld, om mijn stem,
Werd stil alsof zij bad.

‘Van morgenlicht tot avondschijn
Volgde mij jonge schaar,
Een krans van stralend oogenlicht
En glanzewuivend haar:
Als vooglen trekken naar het Zuid,
Zoo vonden wij elkaêr.

Zij leidden door den lichten dag
Mij tot hun grenzen uit;
En keerden laat en traag weêrom
Naar moeder en naar bruid;
De schoonsten bleven tot de nacht
Heur stalen deuren sluit.

'k Versliep in toevals wisslend bed
De moêheid van de reis;
En had denzelfden diepen droom
In hut en in paleis,
En vond in den slaap voor 't oude lied
De nieuwe blijdre wijs.

Door wijden bloei van geie brem
Reisde vandaag de rei.
Wij bleven saam tot waar men hoort
Het breken van het tij.
Lang zat ik neêr en keek hen na
Over de bloeiende heî.

Als een, klaarwakker vóor zijn dood,
Zijn eigen leven ziet:
Een langgeleden schoon verhaal

Dat een ander is geschied; -
Zoo tot mij over de avondheî
Kwam de echo van mijn lied:

“Daar ligt in de sterrenvolle weerld
Een rijk en eenig land
Waarover beurtlings nacht en dag
Koelheid en warmte want;
En dauw en regen en rivier
Doorvochten 't diepe zand.

Daar groeit uit jarelijksche voor
Het levenlengend graan;
Daar volt de herfst het gouden ooft
Tusschen de rosse blaên;
Daar zwelt de wrange groene bes
Tot donkre druiven aan.

Het is van Schoonheid eeuwenher
Het meest bemind domein:
Gelijk een ijle lichte mist
Door zon- en maneschijn
Vult de afglans van heur aangezicht
Der hemelen ravijn.

Daar woont een aloud nijver volk
Dat ploegt en delft en spint,
Dat brood en wijn en paarl en steen
Uit golf en bodem wint;
Maar de diepste wel, de rijkste mijn -
Wat dag die haar ontgint?

Dat is 't klaar water van geluk
Dat welt diep en alleen
Waar Schoonheid zelve het besloot
In aardes hart van steen,
En op den rotswand schreef haar hand:
Voor allen of voor geen.

't Kind dat met oogen nieuw desdaags
De lichte wereld ziet,
Verneemt in droom bij stillen nacht
Der waatren lokkend lied,
En vraagt den weg naar het geluk,
En hoort: die is er niet.

Want schaamte zegt: die is er niet; -
Omdat elk dien hij vraagt,
Zelf jong der Schoonheid stem vernam,
Als de ijle droom vervaagt
En over 't veld de nachtwind zwijgt
Vlak vóor de morgen daagt.

Een enkle maar volgt Schoonheids roep
Door 't bonte leven heen
D' eenzamen jarenlangen weg

Tot waar aan wand van steen
Hij staat en leest haar heer-lijk woord:
Voor allen of voor geen.

Hij keert als een die heeft verstaan,
Een dienstknecht zacht en vroom
In Schoonheids dienst die bidden is
Totdat zij zelve koom';
En al zijn dagen zijn gezang
En al zijn nachten droom.

Zij sterkt hem in den diepen slaap
Met krachten nieuw en baar,
Zijn lichte roerelooze droom
Verwijlt altoos met haar;
En iedren morgen klinkt zijn lied
Meer zoet en wonderbaar.

Hij zingt den weg naar het geluk,
Dien dwars door 't oude land
Voor ieder jong geslacht vernieuwt
Schoonheids onzichtbre hand,
Zooals de groote zee vernieuwt
Het onbetreden strand.

Zij wischt het spoor van moord en krijg,
Van misdaad en van haat,
Zij overbloeit met elke lent
Hun wanhoop, leed en smaad,
De graven van hun doode goôn
In hun verneêrden staat...”’

‘Ziet, boven maanbeglansde zee
In nachtverdiepte lucht,
Doemt ver en roereloos als een
Verstilde wolkenvlucht,
Als in een wijde zilvren schaal
Een blankdoorzichte vrucht

Haar land zooals het met mijn droom
Door de open wereld drijft,
Haar land waar dit gering domein
Eens bij wordt ingelijfd:
Daar wacht ons de éene rust die voor
Haar dienaars overblijft.

'k Herkende u allen lang: gij kwaamt
Uit 't dal vanwaar ik stam;
Gij zijt dezelfde stem gevolgd,
Die ik als gij vernam;
Trekkende zangers kwaamt gij hier
Zooals ik heden kwam.

Zoo laat mij toeven tot ik ga,
Later of eer dan gij,
Als met den wind de stem mijn naam

Roept over 't doode tij,
En ik het uur gekomen weet,
Als eens voor elk, voor mij.

Dan ga ik als de late zon
Den waterspiegel roert
En boven huiverende zee
Met luchtig goud bevloert
Het rechte pad der broze brug
Die daarheen overvoert.'

P.C. BOUTENS.

Oud.

I.

Gudsende najaarsregen striemde neer, huiverig koud plassend op de dijken, als een dichte sluier vernevelend 't wijde uitzicht over de verre weilanden.

't Stadje leek in te krimpen onder de huiverkou, of de oude huizen dichter op elkaar schoven, kleintjes kleumend. Aan een stil, triest grachtje, doodloopend tegen den dijk, stonden wat woningen van notabelen, vreemd ingedrongen tusschen stumperige kleine huisjes. Die groote huizen, meest oude gebouwen, opgelapt met nieuwe stukken, schenen een dubbel leven te leiden, 't leven van twee tijden, 't oude vasthoudend en toch beroerd door het nieuwe, waar ze zich onthuis in voelden, altijd verlangend weg te droomen naar het oude, hun eigenlijk bestaan.

't Huis van notaris Van Lassen was ook binnen gemoderniseerd met suites en serre, maar de wijde marmeren gang en de breede trappen hielden nog wat over van het oude.

De suite was rustig gehouden met donker eikenhouten ameublement, wat vervroolijkt door 't getinkel van koperwerk op schoorsteenranden en buffet; tegen 't mosgroene behang stonden sterk uit de Delftsche pullen op de kast met hun intens gekleur van blauw en donkergeel, duidelijk te onderscheiden zelfs in 't spaarzame licht, waarin de enkele etsen aan den wand wegzonken, onherkenbaar.

Maar 't blij-lichte in heel die donker-rustige omgeving straalde uit van de wieg in het kamerhoekje bij de serre. Tusschen de plooival van het witte gordijntje waasde parel-

grijs licht en diep-in warmde teer-violette schijn, het slapende kindje omdonzend. 't Rustte in dien schijn als in een apart wereldje van lichte blijheid, 't kopje even op zij afgewend; over de wangen waasde rose blosje, teer als pastelkleurtje, zacht vervloeiend in 't blanke vleesch.

De blauw-dooraderde leedjes effenden over de oogen als vanzelf dichtgetipte schelpjes, losjes maar liggend tegen de wangronding aan, waaruit 't neusje even zich hief, bijna niet uitstekend vóór de vochtig-warme lipjes.

De mollige armpjes rustten naast het hoofdje, vuistjes toegeknepen als donzen balletjes.

't Lijfje doezelde weg onder wit kantgewarrel, maar tusschen de lakentjes stak fijn rose voetje op, met de nagelschelpjes als parelmoeren dropjes.

Als lichte, snelle zuchtjes ruischte de ademhaling.

- - - - - - - - - - - - - - - - -

Langzaam kwam een oude man binnen; even maar, bescheiden, duwde zijn hand de deur open, dat net zijn lichaam plaats genoeg had.

Hij was niet groot en leek kleiner nog door 't wat gebogene van zijn rug; 't ronde hoofd rustte zwaar op het tengere, magere lichaam. Over 't doorgroefde gezicht vriendelijkte een trek van weemoedige vroolijkheid als de laatste afschaduwing van vroegeren levenslust, en de lichtblauwe oogen, omkrieuweld door rimpeltjes, blikten wat kinderlijk-verwonderd, als zagen ze te veel vreemde dingen in de lengte van hun leven. Het witte haar was nog dik, jongensachtig opgekamd in een kuif, alsof 't altijd zoo gebleven was van vroeger-af.

Met stijve schuifelpasjes trippelden zijn stokkerige beenen naar den hoek van 't wiegje, de beenige handen bewreven elkaar, kouwelijk kleumend.

Zijn zwarte gedaante vulde de opening van 't wieggordijn; hij staarde naar 't kindje, zijn mond vervriendelijkt in goedigheidstrek, zacht geluk overwazend de weemoed van 't oude gezicht.

Staag handenwrijvend bleef hij kijken. 't Kindje bewoog, het kopje plots omgewend, de handjes wreven over de gesloten oogen met mollig-donzen beweginkjes als poesepootjes. Toen, even, rekten de armpjes boven het kopje, dat woelig heen en weer schoof; dan lag 't stil, de oogleden tipten open,

en wijd glansden de donkere oogen, heel het gezichtje overstralend met hun kijk.

De rood-vochtige lipjes vertrokken in een lachje en kirrend geluidje kokkelde op, terwijl 't kopje heen en weer schoof. De oude man knikte lachend, en langzaam zeurde zijn krakerige oude stem, gewild verzacht met brommerigen ondertoon: ‘lach je alweer, lieverd? ja, ja, jij kan altijd wel lachen hè? dag m'n zoete kindje.’ En met intens genot: ‘Och, wat 'n engel bê je toch, ja, ja, och’... de laatste woordjes verdrinkend in een huilerigen snik.

De koud-rimpelige oude hand omgreep voorzichtig aaiend 't kleine, mollige knuistje en 't oude hoofd schud-lachte, dat het kindje luider kirde met iets als groote-menschen-schatering.

‘Kom dan, kom dan,’ noodde zachtjes de oude stem, en de tweede hand nam het andere knuistje, trok 't kindje rechtop.

't Was nu in eens een eigen persoonlijkheidje, los van 't witte wiegwereldje; de oogen blikten groot-donker met vragende verwondering als van klein vrouwtje.

De oude man fluisterde nog wat lieve woordjes, heel zijn lijf kleintjes schurkend van genot.

Toen keerde hij zich om, naar de tafel. Kindjes gezichtje effende zich, verdroefde tot iets huilerigs en klein klagend geluidje kermde tusschen de lipjes uit.

Dadelijk was de oude weer bij haar, zeurend: ‘Wat is er dan, m'n schatje? mag opa niet weggaan? mag 't niet, nee? Vindt je 't dan zoo prettig as opa na je kijkt? ja? - ja? Hier is je rammelaar! Opa doen? och-och.’

Plotseling kwam uit de serre licht bestraffende vrouwestem.

‘Papa, wat bederft u der weer.’

De oude schokte terug, bangelijk als een bestraft kind, zijn handen elkaar bewrijvend. Hij keek om naar zijn schoondochter en zacht verontschuldigend zeurde hij: ‘Och, 't is ook zoo'n schatje, je moet der wel verwennen, je moet wel, och...’

‘Ja, ja,’ knorde zij lichtelijk, ‘maar ik krijg er de last van. Als 't u es verveelt...’

‘'t Verveelt mijn nooit, dat weet je wel, dat weet je wel, maar as je 't niet hebben wil, dan... och... ja...’

Hij schoof weg, verlegen schouderschokkend alsof hij in wilde krimpen.

Zij lachte. ‘Nou ja, u hoeft niet zoo te doen als 'n kind, dat ik de les heb gelezen.’

Hij zei niets, ging aan de tafel zitten, een courantje inkijken, dat daar lag te slingeren.

Zij boog even over het kindje, ging toen naar 't buffet wat chrysanten schikken in een hooge cristallen vaas.

Ze was jong nog, meisjesachtig, met 't blanke gezichtje onder het lichtbruine haar, dat, effen weggestreken, iets rustigs gaf, waarmee de groot-open, donkere glansoogen stil harmoniëerden.

De mond alleen had iets scherps in de vaste geslotenheid van de dunne lippen, maar de kin rondde zacht en de hals was mollig-blank als van een kind.

Ze was ongewild gracieus in al haar bewegingen, als van nature geschapen voor een rustig-mooie omgeving.

En zoo voelde ze 't ook; ze moest 't mooi om zich heen hebben, iets leelijks maakte haar kregel, ongelukkig.

Zij had 't zoo gekozen, dat het wiegje een wereldje van licht zou zijn in de donker-rustige kamer, en zalig, met wijde geluksoogen, kon ze 't kindje bestaren in een groot gevoel van dankbaarheid omdat 't mooi was.

‘Wat 'n weer, hè Papa,’ zei ze, nog bezig met de bloemen. ‘Bah, zoo somber.’ En met knusse gezelligheid: ‘zal ik 'n kopje thee zetten?’

‘Ja, ja, kind, dâ's best, best; 't wordt al kil, och ja...’

Hij wreef vlugger zijn handen over elkaar, zich inhoudend om geen klein-schurkende bewegingen te maken. Zijn hoofd wat op zij gebogen, bewonderde hij: ‘Wat ben je toch mooi vandaag. 'n Nieuwe japon?’

Ze lachte gelukkig. Die japon was nu, zooals ze al lang gewenscht had: een goud-bruin plooikleed, lichtjes omslingerd door groen gebatikte arabesk, broos en teer als een sprookje van lijnen.

‘Hoe vindt u 'm?’

‘Mooi, heel mooi,’ langzaamde zijn zeurende oude mannetjesstem. ‘Heeft Eduard 'm al gezien?’

‘Nee, 't is 'n verrassing voor 'm.’

‘Krijg je soms visite?’ vroeg hij met iets als spanning in de vraag.

‘Visite? nee; waarom?’

‘Nou kind, omdat je zoo mooi bent, zoo mooi.’

‘Wel nee, dat 's louter voor m'n eigen plezier en omdat 't zulk somber weer is. Dan moet je een tegenwicht hebben.’

Ze nam het roodbruine theeserviesje uit 't buffet, in 't voorbijgaan even lachknikkend tegen het kindje, dat teruglachte met opglanzing van de oogjes.

Jo gaf het een guttapercha hondje, en 't zat toen stil, de oogjes wat neergeslagen, heel 't gezichtje in lieve kindjesaandacht neergebogen naar de handjes, die 't beestje verfrommelden. De lipjes staken wat vooruit in 't aandachtige neerzien en teer donzig omragde de lichtschijn het kopje, deed de oortjes rose doorschijnen als fijne schelpjes.

‘Toe Papa, gaat u u nou ook wat opknappen,’ vermaande Jo, ‘dat ouwe jasje moest u heusch afdanken.’

De oude man keek langs zijn vaal-verschoten jas, waar overal vet-glimmerige plekken op glansden. ‘Och kind,’ zei hij verontschuldigend, ‘'t is nog zoo goed voor in huis, nog zoo goed, och ja.’

‘Draagt u 't dan maar 's morgens op uw eigen kamer; kom, ik zal uw andere jas halen.’

Vlug was ze de kamer uit; hij wachtte wat verlegen, toch met een trek van ergernis zijn wenkbrauwen fronsend.

Dit was toch nog zoo'n best huisjasje; hij had altijd z'n jassen heelemaal afgedragen, zoo'n oud stuk zat zoo lekker makkelijk.

Sufferig keek hij door de wijde kamers, die hij koudongezellig voelde, en stil-verlangend dacht hij terug aan zijn lage kamer achter den winkel, waar 't zoo knus-gezellig koffiedrinken was met zijn vrouw. In deze omgeving voelde hij zich altijd kleintjes on-thuis; met zijn schoondochter durfde hij nooit vrijuit praten, en zijn zoon scheen hem ook vreemd geworden, en veraf, boven hem gestegen.

Alleen op zijn eigen kamer voelde hij nog iets van de oude atmosfeer; daar was zijn eigen bed van thuis, en heel 't ameublement, maar hij hield niet van alleenzijn; de eenzaamheid drukte hem als iets vreemds na een heel leven van menschen spreken in den winkel.

Sinds 't kindje er was, voelde hij zich toch gelukkiger; in een wonderen teruggang van zijn bestaan, scheen 't of dit dichter bij hem was dan de groote menschen. Als hij bij

't kindje was, scheen niet alles anders geworden dan in zijn jeugd, en 't was of in 't kinderlachje iets leefde van 't vroegere, of er een geheimzinnige verstandhouding was tusschen dat kleine wezentje en hem zelf.

Stil zat hij er nu naar te kijken, niet durvend 't aan te raken omdat Jo 't had verboden.

Ze kwam terug met de andere jas, hielp hem die aantrekken, zei voldaan: ‘Zóó, nu ziet u er beter uit. Willen we in de serre gaan zitten of is 't u te koud?’

‘Nee, nee, as jij 't graag wil, is 't goed,’ zei hij verlegen, en gedienstig droeg hij een voetkussen voor haar in de serre, waar wat chrysanten en dahlia's vroolijkten tusschen waaiende palmen en maidenhair; ze schonk thee in; de oude man omgreep zijn kopje met beide handen, en licht zuchtend bij elken slok, zei hij genietend, ‘hé, zoo'n warm bakkie doet goed.’

Jo zei niets, staarde stil in den tuin, waar de laatste zonnebloemen neergesmakt lagen, en de dorre bladeren overal oud-goud glansden.

De oude man stond haar dikwijls tegen door zijn onfrischheid, zijn kleine niet-affe beweginkjes en verlegen trippelpasjes. Ze zag altijd 't leelijke van zijn burgermans-goedigheid, en toch wou ze van hem houden omdat hij Eduards vader was, en Eduard zooveel van hem hield.

De oude man voelde intuïtief dien weerzin in haar, hij kon er niet tegen op, trachtte maar zich nog kleiner te maken om haar niet te hinderen. Soms, in zijn helderste oogenblikken, zocht hij vreemd tastend naar zijn vroegere oolijke geestigheid, maar die was verdwenen, gebroken door den tijd.

‘Heeft u de courant al heelemaal gelezen?’ vroeg ze, terug uit haar stil gedroom. ‘Geen bekenden geboren of gestorven?’

Hij ging niet in op haar grapje, zei alleen: ‘nee niemand, niemand; och, langzamerhand zijn je ouwe kennissen allemaal weg, allemaal.’

‘Ja, dat gaat zoo, maar u ziet dan ook weer nieuwe leventjes.’

‘Zeker, ja, zooals dàt daar.’

Zijn oogen rustten door de glazen ruit weer op 't kindje, dat nog stil zat te spelen. ‘Je hebt toch maar 'n engel van 'n kind, 'n engel, altijd even zoet.’

‘En opa bederft haar nog wel zoo,’ zei ze goedig-spottend.

‘Nou kind, zoo erg is dat toch niet. En ze is niet te bederven, geloof ik, nee, dat is ze niet.’ En dan met iets als vreugd in zijn stem: ‘daar is Eduard.’

Van Lassen kwam binnen met wijd openzwaaien van de deur. 't Was een forsche, vierkante kerel, met nobel oprecht gezicht en iets klaar doordringends in den opslag van de blauwe oogen.

‘Goeiemiddag!’ riep hij, en dadelijk naar 't kindje gaande: ‘dag kleine kraaikop!’

Hij boog zijn hoofd diep in de wieg, dat de kleine handjes in 't volle zwarte haar konden grijpen; ze rukten er aan en als 'n vogelstemmetje tjilpten blijde kraaigeluidjes.

Jo kwam er naast staan, haar gezicht overzond door lief genietende glimlach.

‘Zoo, nou jij 'n beurt,’ zei Eduard, haar naar zich toetrekkend, en dan dadelijk verrast: ‘Wat 's dat? 'n nieuwe japon?’

‘Wat zeg je ervan?’ vroeg ze, langzaam ronddraaiend, dat de rok wijd uitzwierde.

‘Prachtig hoor, een echt goudhaantje.’

‘Heb je geen mooiere naam?’

‘O jawel, 'n herfstfeetje. 't Is 'n echte japon voor de herfst om onder gouden bladeren te loopen of om op den grond te liggen met allemaal herfstbladeren om je heen.’

‘Jongen, dat zou toch zonde zijn,’ zeurde de oude stem.

‘Zou u denken, Papa?’

Eduard ging in de serre, reikte zijn vader de hand, en rustig vroeg hij: ‘Hoe gaat 't er vandaag mee?’

‘Best, best; 'n beetje vervelend dat ik geen straatje om kan gaan, maar met dat weer... och... ja.’

‘U mag blij zijn, dat u binnen kunt blijven; brr, 't is zoo guur. Vrouwtje, heb je thee?’

‘Ja; lekker hè, zoo warm.’

‘Heb je niks nieuws?’ vroeg de oude nieuwsgierig.

‘Och nee, ik ben niet van 't kantoor geweest. 't Nieuws moet u maar weer opschommelen als u uit kunt.’

Zijn toon was gewild-eenvoudig zooals men tegen kinderen spreekt, soms viel 't hemzelf vreemd op, dat hij zoo sprak tegen zijn vader, tegen wien hij altijd zoo hoog had opgezien.

Nooit nam de oude man deel aan de gesprekken tusschen

hem en zijn vrouw. Ze praatten graag over literatuur, lazen samen, en vreemd zat de oude man te luisteren of hij een onbekende taal hoorde.

Eduard en Jo leefden zoo in hun eigen wereldje; ze vonden in 't stadje weinig menschen, met wie ze sympatiseerden; hun kennissen waren oude vrienden van vroeger, die bij hen logeerden.

Toch hielden ze wel van het stadje. Jo vooral kon met genot kijken naar de mooie oude geveltjes en 't lichtgespeel over de huizendonkering. Ze zag 't mooie van de wijde polderlanden met de rustige boerderijen, altijd weer verschillend aspekt verkrijgend onder 't verschillende licht.

En van de rivier hield ze; ze kon uren verdroomen, stil kijkend naar 't zilveren lichtgespeel op het water en 't zacht voortglijden van de schepen.

Haar leven was altijd mooi omdat zij bij intuïtie overal 't mooie van zag; en egoïstisch bleef ze juist in dien mooien droom voortleven, alles wegduwend wat leelijk was.

‘Zou 't weer morgen beter zijn? Hoe staat 't weerglas?’ vroeg de oude.

‘Vooruitgaand, Papa. Hebt u plannen voor morgen?’

‘Och plannen niet,’ weifelde de oude stem. ‘Maar ik ga graag es uit, dat weet je wel, och-ja.’ En na een oogenblik, aarzelend, zijn oogen neer op de oude handen: ‘Ik heb... Burgers ook nog in 't geheel niet opgezocht in 't nieuwe huisje. Dat zou ik misschien wel es kennen doen... zou 'k niet?’

En na even zwijgen. ‘Wat denk jij dervan, Jo, zou ik dat es doen? och, wat denk je?’

‘Als u er zin in hebt, moet u 't doen, dat hoeft u mij toch niet te vragen,’ zei ze wat kregelig.

‘Och, ik geloof dat jij niet erg van die menschen houdt.’

‘Ik ken ze niet, en ik hoef niet met ze om te gaan. U bent toch vrij?’

‘Natuurlijk, maar als jij 't nou niet prettig vond,’ zeurde de oude voort. Maar Eduard, ruw goedig, besliste. ‘U doet wat u prettig vindt; dus als 't morgen mooi weer is, gaat u naar de nieuwe villa van meneer Burgers.’

‘Villa... 't is maar 'n klein huisje, zeggen ze, maar klein.’

‘Dat zal u meevallen. Maar 't is 'n heel end; misschien brengt Jo u wel 'n eindje?’

‘Ja zeker,’ zei Jo haastig.

Maar de oude weerde af: ‘Och nee, dat hoeft heusch niet, heusch niet. Ik scharrel daar zoo maar zelf op af, dan kan ik net zoo langzaam of zoo gauw gaan als ik wil. Als ik nou nog 'n paar jaartjes ouwer ben.’

‘Dan brengt uw kleindochter u,’ schertste Eduard.

‘Ja, ja, dat zou prachtig zijn, prachtig, och, ja.’ In innig verkneukelende pret kromp de oude in elkaar.

‘Ze wil nu al,’ schertste Jo, toen in eens kindjes huil opscherpte.

‘Och, wat zou ze schelen zoo in eens?’ vroeg grootvader bezorgd.

‘Honger.’

Jo nam 't kindje uit de wieg, vleide 't zachtjes in haar schoot.

‘'t Zit daar als op een boschgrond,’ bewonderde Eduard. Prachtig zoo, met dat goudlicht op je japon; 't schijnt terug op haar gezichtje. Kijk haar oogjes es; is 't niet net goud?’

Jo lachte, haar gezicht verzaligd van geluk. ‘Heerlijk,’ fluisterde ze, en hartstochtelijk kuste ze 't kindje, 't weer neervleiend in haar arm.

Stil gelukkig bestaarde ze 't, toen de lipjes dronken aan haar borst, 't poezele knuisje de borst vasthoudend, de oogjes half gesloten in 't genot van verzadigd te worden.

II.

Den volgenden morgen had de regen opgehouden, maar de lucht grauwde somber als donker tentdak waarover nog donkerder wolken scheerden, als dunne vlokken zwarte rook.

De vochtige wind blies guur doordringend aan van over de verre weilanden en van de boomen langs de dijken vielen loom wat gele bladeren, vastplekkend in den zwarten moddergrond. Soms even nog blies de wind ze op, maar ze waren te zwaar van nat om blij te stoeien, dadelijk plakten ze weer neer, nog even bibberend als stervende vlinders.

De gracht voor het huis van Van Lassen somberde inktzwart tusschen de lage wallen, 't water stroomde traag, maar soms bij een windvlaag bewoog 't sneller, stroomde even over de lage kanten.

Van de brug dreven wat eenden aan als vroolijke lichte

scheepjes; plots was 't sombere watervlak verlevendigd van kleurgegloei, fel oranjegeel en goud-groen en donzig wit. Rustig gleden ze voort, in 't water achterlatend hun spoor.

Wat groote woerden zwommen vooraan, de groen-glanzende koppen met een witten band gehecht op de donkerder lijven. En achter hen kwam heel de verdere troep, sober bruine eendjes met coquette witte vleugelpunten, en hel-witte met fel oranjekleurige snavels, een enkele met een pluimig kuifje op 't kopje, zóó trotsch gedragen op 't korte halsje alsof 't een nastreven was van zwanegratie.

Telkens vlug doken er onder, vooral van de witte, dat de krulstaartveertjes rechtop stonden en 't geroei van de oranje pootjes zichtbaar werd in 't water. Dan ineens duikelde 't lijfje weer recht, en als kogeltjes rolden de druppels langs de witte veertjes. Heel de troep speurde gulzig naar eten; werd er iets gevonden dan gleden ze er op af, elkaar verdringend, wegduwend met de stompe snavels, dat waterdruppels blinkend rondspatten.

De oude van Lassen stapte langzaam-omzichtig de stoep af; even bleef hij rond staan kijken, kleintjes-kleumerig in elkaar gekrompen, de handen diep in de zakken van zijn jas; toen trippelde hij naar den waterkant, keek naar de eenden met zijn vriendelijk-weemoedig glimlachje.

Zijn hand grabbelde dieper in zijn zak, en langzaam gooide hij een paar stukjes brood in 't water.

Dadelijk kwam heel 't eendenvolk aanzwemmen, geluidloos eerst elkaar verdringend, toen plots lawaaierig gesnater opkwaakte als strijdkreten, verlangende roep naar de lekkernij.

De oude man lachte wat, stil-kinderlijk-vergenoegd. Nauwkeurig lette hij op dat ook de achterblijvers wat kregen, en speelsch als een kind, gooide hij soms een stukje ver weg, lachte met korte geluidjes als 't wilde volkje er op afgleed, 't water golfde en lichtjes schuimde. Zijn ingevallen mond verbrabbelde kleine woordjes als tegen kinderen. Toen 't brood op was, de laatste kruimeltjes fijntjes verstrooid in 't water, knikte hij nog tegen de eenden, liep toen verder met een stil-grinnekend lachje om 't gesnater, dat weer oplawaaide.

De eenden zwommen mee, dicht langs den kant, tot plots wat vischingewanden aandreven en ze zich daar op stortten, in ruzie elkaar verdringend.

De oude man bleef in zijn gedachten nog bezig met de eenden. Aardige beestjes toch, en zoo wijs: net kinderen. Als 't kleine schatje wat grooter was, zou ze er ook pret in hebben; dan zou hij met haar aan den kant loopen. Hij schurkte zijn schouders in verkneukelende pret om 't vooruitzicht, met zijn kleindochtertje naar de eendjes te kijken; dan zou hij nog niet te oud zijn; nee, over een jaartje kon 't al misschien.

Hij ging den hoek om, het smallere grachtje langs naar den dijk; voorzichtig zette hij zijn voeten op de hobbelige keien, zijn lichaam onzeker zwabber-draaiend bij de kleine pasjes. Zijn wat vertroebelde oogen keken naar al de kleine huisjes, en vriendelijk groette hij de menschen in de lage winkeltjes, soms met een enkel woordje van: ‘'t wordt al najaar’, of: ‘de zomer hebben we gehad; 't wordt 'n kwaje tijd voor ons ouwe menschen.’

Toen hij 't grachtje af had geloopen en uit de bescherming van de huizen kwam, kromp hij nog meer in elkaar voor den guren wind; zijn trippelpasjes werden iets vlugger toen hij langs 't zwarte pad ging onderaan den dijk.

De dijk gaf geen bescherming voor den wind; wild blies hij aan van over de weilanden, waar koeien graasden met loom-zware stappen; een enkel paard er tusschen al met het bruine dek op.

Bij de eerste boerderij bleef de oude man staan, blij, even buiten den wind te zijn. 't Was een oude boerderij, laag wegkruipend onder 't overhangende rieten dak, overschaduwd door de herfstboomen.

Van Lassen keek het pad langs en blij stapte hij weer voort; want hij was er nu gauw. Een eindje verder stond een huisje, kleintjes onder den ontzaggelijken donkeren luchtkoepel, popperig speelgoedvillaatje van bessensap-roode steen met gele randen langs de kozijnen, 't balkonnetje als van een tooneeldecoratie losjes aangeplakt onder 't looze trapgeveltje. Boven de smalle deur zwartten vierkante bloklettertjes met den naam: ‘Ons genoegen.’

Voor de twee benedenramen stonden lief wat roodgemeniede potten met geraniums, rose en witte, om den andere geschikt, de ronde blaadjes als schoteltjes uitstaand onder de bloemtrosjes. Ze hadden maar even plaats tusschen

de helwitte vitrage gordijnen, met crême linten opgenomen als voor den ingang van een tent.

Naast 't properkoude wit donkerde 't raamvlak boven de geraniums diep-zwart als een driehoek uitgesneden tusschen de gordijnen.

't Tuintje, proper onderhouden, met smalle, uitgeharkte grintpaadjes, vroolijkte nog met wat gekleur van verbena's en dik-stijve dahlia's, vlak voor 't huis gloeiden een paar roode geraniums en in een popperig perkje bloeiden bleek-rose maandroosjes, fleurig nog als in den zomer. De oude man duwde het witte hekje open, dat even zwak piepend geluid gaf. Dadelijk kwam voor de zwarte raamplek 't gezicht van een oude vrouw, met door de glimmerige brilleglazen nieuwsgierig uitkijkende oogen.

Van Lassen kniklachte en vlugger trippelde hij 't smalle grintpaadje af, naar de voordeur; 't leek een weggetje met suikertjes bestrooid, die knapten en knerpten onder zijn voetstappen.

't Oude gezicht verdween van 't raam en langzaam wijdde, als vriendelijk welkom, de voordeur open, juist toen de oude het paadje had afgeloopen.

‘Wel meneer, daar doet u goed an,’ welkomde een dunne stem van oude vrouw, ‘komt u maar gauw binnen, 't is guur.’

Van Lassen ging blij 't gangetje binnen, nam zijn hoed af met wat zwier en groette: ‘dag juffrouw, hoe vaart u? hoe vaart u?’

‘Heel goed, heel goed, en u?’ 't Oude rimpelgezicht verschrompelde in een lach, de grijze blink-oogen bestaarden den bezoeker door de brilleglazen. Het was 't vroolijkvriendelijke gezicht van een oude vrouw, voor wie het leven kalmpjes was vergleden met kleine genotjes en kleine verdrietjes. 't Witte haar rondde uit 't zwarte mutsje als 'n breed lint om 't voorhoofd.

‘Burgers!’ riep haar dunne stemmetje naar achter in de gang, en er jubelde een kinderlijk-blijde klank in den roep: ‘Burgers, daar is visite!’ En tot Van Lassen, uitnoodigend: ‘gaat u toch binnen.’

Hij liep 't voorkamertje in, dat warm doorgeurd was van koffielucht; 't was er overvol met groote mahoniehouten meubelen, donker-glimmend gewreven, en mal er tusschen

een nickelen vulkachel met grotesk-dwaas bronzen engeltje op het deksel.

Van Lassen voelde dadelijk 't warm-behagelijke van de atmosfeer en schurkend zat hij in den breeden leunstoel voor de tafel met 't rood laken tafelkleed.

‘Nou zal ik toch effies me man weer roepen,’ beredderde juffrouw Burgers, ‘hij wordt 'n ietsjie doof... och ja, de ouwe dag, wat zeg u?’ Met een gemoedelijk rustigen glimlach: ‘ik hoor ook zoo goed niet as voor vijftig jaar. En u?’

‘Och, m'n gehoor is nog best, juffrouw, nog best; daar heb ik geen klagen van,’ zeurde van Lassen, ‘maar anders... ik voel ook de ouwe dag, och ja.’

‘Wie voelt die nou niet, meneer!’ viel ze bij, knusjes over hem aan de tafel zittend, de knokkelige handen haar knieën bewrijvend. ‘Ja, ik zeg altijd: as je in je jonge jaren bent, ken je niet begrijpen, dat 't zoo worden zal, en 't is der, voor je, om zoo te zeggen, driemaal je neus heb gesnoten. Wat zeg u?’

De oude man knikte, zijn gezicht wat verdroefd door den stil-weemoedigen trek.

Juffrouw Burgers babbelde voort: ‘Maar daarvan... we hebben geen klagen, u niet, en wij niet. As alle menschen 't nog zoo hadden op hun ouwen dag... Wat zeg u? Me man, die moppert nog wel es, maar ik zet 'm altijd neer. Ik zeg maar: je most liever onze lieve Heer bedanken dat ie je zoo'n ouwe dag geeft. Wat hebben we hier nou niet 'n lief huissie ... o daar hê je de baas!’

Bruusk werd de deur opengestooten door Burgers, magere verkromde gestalte met bol-bleek gezicht, waarin grijze oogen vinnig uitkeken. De ingevallen mond hield hij zoo vast gesloten, dat de lippen bijna niet te zien waren; om den kalen schedel vlokten wat verwaaide lokken wit haar, alsof ze er aangeplakt waren. Hij hield 't hoofd licht gebogen in luisterhouding.

‘Wel, wel,’ schreeuwde hij met de harde eentonige stem van een doove, ‘bent u daar, meneer? En dat m'n wijf dat niet es zegt!’

Zijn oogen nijdigden naar zijn vrouw, maar zij glimlachte, sloeg de handen samen. ‘Daar hê je 't weer, daar hê je 't weer!’ schreeuwde ze vroolijk, zonder eenige geraaktheid;

‘wel baas, ik heb je geroepen, dadelijk toe meneer kwam, wat zeg u?’

‘Ja,’ bevestigde van Lassen; hij was opgestaan, reikte Burgers de hand, die deze eventjes, beverig, drukte.

‘Jij ken wel zooveel roepen, maar as ik achter ben, hoor ik der net zooveel van as de rotten op zolder...’

‘Der bennen hier geen rotten!’ schreeuwde juffrouw Burgers schaterend; en zachter tot van Lassen; ‘die denkt dat ie nog in de bakkerij zit!’

Burgers trok een leunstoel bij de kachel, liet zijn verkromd lichaam er langzaam in zakken; de handen fel steunend op de leuningen. Even kreunde hij, zijn hoofd wat dieper gebogen, toen vinnigde zijn stem weer: ‘Nou, ik dacht, waar blijft moeder toch met de koffie?’

‘Ze is klaar, baas, en 'n lekker bakkie.’

Haar handen schikten de kopjes op 't blad en langzaam schonk ze in, de koffiekan hoog boven 't blad, dat de koffie met klateringen in de kopjes tikkerde. Onderwijl praatte ze door, genoegelijk: ‘Nou man, wat zeg je der nou van? Dat meneer hier komt, in dat gure weer?’

‘Ja, ja,’ zei Burgers, moeite doende den zin te begrijpen, waarvan enkele woorden hem ontgaan waren, ‘'t is gemeen guur weer, en 't is 'n heel end voor meneer. Ik breng 't zoover niet meer.’

‘Jou beenen zijn te mager, baas’, schertste zijn vrouw.

Van Lassen lachte, en rondtastend in zijn herinnering, zocht hij naar een aardig woordje om er bij te doen. Maar hij kon niets vinden, en zooals telkens, vond hij dat vreemd, bekeek hij verbaasd zijn eigen innerlijk, waaruit al 't vroolijke verdwenen was. En wat zat ie nou stil ... zoo deed ie vroeger nooit.

‘Wat heb u 'n lief huisje,’ zei hij in eens.

‘Nietwaar, wat zeg u dervan?’ knuste juffrouw Burgers, tusschen haar koffieslurp in, ‘net 'n kooitje voor zoo'n paar ouwe kneutjes; wat zeg jij, vader?’

‘Ja, 't huissie is mooi genog, veels te mooi, maar 't is 'n end uit de stad,’ knorde Burgers, ‘te ver voor mijn.’

‘Hoor nou die man!’ lachte zijn vrouw, niet gestoord in haar goed humeur, ‘die hêt nou al z'n leven wat te mopperen! Toe we nog in de bakkerij waren, was 't altijd:

hè, zatten we maar buiten in 'n huissie, en nou... nou zou die zoowaar wel weer in de bakkerij willen zitten.'

'Wat klets je van de bakkerij? Wou je die hier hebben?' vroeg Burgers nijdig. En toen kalmer tot Van Lassen: ''t Is maar, dat ik niet meer loopen ken....'

'Wat doet 'n oud mensch op straat; as je zoo as wij bent, doe je beter binnen te blijven, wat zeg u, meneer?'

'Nou juffrouw, ik loop wel graag m'n straatje om, dat doe 'k graag, och ja,' zeurde van Lassen.

'Ja u, dat 's wat anders; u heb nog jonge beenen.'

'Jonge van tachtig!' Van Lassen lachte, prettig omdat hij 'n grapje had gezegd. Stil zich verkneukelend slurpte hij z'n koffie.

'Tachtig? Nee maar, dan wint u 't nog van ons allebei!'

Juffrouw Burgers sloeg haar handen weer in elkaar. 'En wat flink bent u nog! Ik ben zes en zeventig en de baas acht en zeventig! Niet vader?'

'Wat?' schreeuwde Burgers. 'Mensch, praat wat harder!' Zijn vrouw stond op, kwam vlak naast 'm staan, en schel schreeuwend: 'Meneer is al tachtig! zou je dat wel zeggen?' Burgers schudde 't hoofd met bevende rukjes. 'Nee, ik dacht dat u jonger was as ik... maar dat bakken, dat nekt je... daar droog je bij uit.'

'En u ziet nog zonder bril en nog niks niet doof en dan dat loopen!' bewonderde juffrouw Burgers; ''t is net of u nog vijftig bent.'

Van Lassen lachte, en even met een jongensachtige beweging streek hij zijn kuif op. Maar hij weerde af, zeuriglangzaam pratend: 'nee, nee; dat toch niet, dat toch niet; je voelt de oude dag wel, zoo met - och zoo met alles, met alles. En zoo nou en dan krijg je 'n stootje, 'n stootje, zonder dat je weet waar 't vandaan komt.... en dan is 't net of je heelemaal anders wordt.'

'Ja, ja, zeg u dat wel, maar dat komt omdat alles om je heen anders wordt...'

'Ja, ja, dat ook, dat ook...' gaf van Lassen toe, 'maar toch...' hij zweeg, zoekend naar woorden om de verandering in zichzelf aan te duiden.

'En blijf u nou bij ons eten?' schreeuwde Burgers.

'Ja,' viel zijn vrouw bij, 'dat 's vanzelf, ten minste as

meneer ons de eer an wil doen. Maar meneer is natuurlijk gewoon laat te eten, om zes uur of zoo...?'

'Ja juffrouw, nou wel, nou wel. Maar vroeger at ik ook om twaalf uur, en och, wat je zoo je heele leven gewend bent, je heele leven, van dat je jong was af, dat vergeet je niet. 't Is net of je dan an 't andere niet meer zoo goed gewend kan raken, nee, dat gaat niet meer. Maar 't is nou eenmaal de mode, dat late eten; ja de mode, daar moeten jonge menschen an mee doen. Maar nou u 't zoo vriendelijk vraagt...'

'Dan blijft u lekkertjes bij ons eten.' Haar rimpelgezicht was één en al lach. 'We hebben 'n stukkie vleesch op schotel, niet groot, want voor ons tweetjes...'

'O juffrouw, ik eet haast geen vleesch meer, nee haast niet,' zeide van Lassen, ''t is of de rechte trek der af gaat; der af, och ja...'

'Zeg u dat wel! net of onze lieve Heer zeit: jullie hoeven nou niet meer sterk te worden, laat dat nou maar an de jonkies over.'

'Ja, zoo gaat overal je plezier af,' vinnigde Burgers. 'Nee, oud worden is niet makkelijk.'

'Hoor die nou'... plaagde zijn vrouw, 'dat zit hier nou lekker, met z'n pijpie bij de kachel...'

Burgers hoestte, rochelend.

'Je pijp smaakt je ook niet meer as vroeger,' viel hij weer uit, nog nakuchend tusschen de woorden.

'En vroeger liet je 'm altijd uitgaan! Smaakt die dan of niet, wat zeg u, meneer?'

'Ik rook ook wel graag 'n pijp, vroeger, in de winkel, dêe ik 't altijd, altijd,' vertelde van Lassen, niet goed begrijpend de vraag, 'maar nou, thuis... och, m'n dochter houdt niet van de lucht, ze houdt der niet van... och en dan...'

'Ja, zoo'n dame, dat begrijp ik,' viel juffrouw Burgers in, 'die kan der niet tegen. Maar voor u is 't toch jammer, wat zeg u? Maar vertelt u nou es, hoe maakt 't meneer de notaris en mevrouw en uw lieve kleinkindje?'

'Best, best, allemaal best. Och ja, dat kindje, dat is toch zoo'n schatje, zoo'n schatje, 'n engeltje. Altijd is ze zoet en ze ken opa al zoo goed, zoo goed...'

'Ja, dâ 's zoo aardig, ze weten gauw wie van ze houdt.

En voor 'n ouwer is der toch maar niks mooier as dat je de kinderen van je kinderen ziet. Wil u wel gelooven, wij hebben nou tien kleinkinderen, maar ik ben op allemaal even dol, en Burgers ook; niet vader?'

'Ze maken mijn te veel leven!'

'Hoor dat nou! voor jou doove ooren?' schreeuwde zijn vrouw verontwaardigd. En dan weer kalmer op haar goedigen spottoon:

'Bij jou mankeert der ook altijd wat an. Wie kan nou van kinderen vergen, dat ze zoo stil zijn as 'n oud mensch!'

'Nee, nee, dâ 's vanzelf,' stemde Burgers toe, dadelijk gedwee, nu hij zijn vrouw werkelijk boos had zien worden.

'En nou ga ik m'n aardappeltjes opzetten, en wat andijvie heb ik, mooie gele, daar houdt u toch van?'

Van Lassen schrikte op uit z'n suffe denken, waarin hij gauw verzonk als hij stil zat. 'Andijvie... ja juffrouw... ja, ja zeker, daar hou 'k veel van, veel, ja.'

'En 'n beetje havermout toe; dâ 's goed voor onze ouwe darmen; die moeten es gesmeerd worden tusschenbeije,' vroolijkte juffrouw Burgers.

Ze ging de kamer uit. De twee mannen rookten stil smakkend; hun knieën dicht voor de nickelen kacheldeurtjes.

Van Lassen voelde zich lekker behagelijk als in een bekende atmosfeer, iets van zijn vroegere leven. En zoo'n vuurtje in de kachel, daar kwam je van bij, heelemaal. Och, Jo wou ook wel vuur aanleggen als ie 't vroeg, maar ze had 't toch liever niet, nee liever niet, en dan wou hij 't niet vragen.. hij wou niet lastig zijn. Soms dacht hij toch al, dat ze 't lastig vonden, hem bij zich te hebben, Eduard en Jo. Zoo'n jong huishoudentje, en hij zoo oud! Maar Eduard had 't toch zelf gewild, en hij wou ook wel, ja zeker... 't was goed zoo... goed...

Stil verdroomde hij de vage gedachtetjes, zijn gezicht wat verdroefd.

'Hoe vindt u nou die kachel?' vroeg Burgers in eens hard.

Van Lassen schrikte op, tastte naar woorden. 'Die kachel... die kachel... mooi... erg mooi... ja, hij glimt zoo... ja...'

'Ik vind 't 'n beroerling,' viel Burgers uit. 'Ken je daar nou lekker bij zitten zoo as bij zoo'n haard as we

vroeger hadden, waar je je pijp in ansteekt en uitklopt...'

'Bê je weer an 't mopperen, baas?' Juffrouw Burgers kwam binnen, wit blinkend tafellaken over haar arm. Ze bleef staan voor haar man, haar handen op de heupen, 't vriendelijk hoofd in zachte schudding. 'Hêt nou die kachel 't weer gedaan?' En vertellend tot Van Lassen: 'die hebben de kinderen me nou present gedaan op m'n verjaardag, omdat ik dan niet elke dag 'm hoef an te maken. 't Is 'n prachtstuk en 'n dure, en ie brandt nou al veertien dagen, en nou doet die man niks as moppere, omdat ie er z'n pijp niet in kan uitkloppen. Ik zeg, dat 't 'n schande is, en wat zeg u?'

'Nou wijf, ja, 't is 'n mooie,' snauwde Burgers, 'maar ik hou niet van dat nieuwe.'

'Nee, dat ken 'k nou niet verzetten,' driftigde zijn vrouw, 'nou hebben de kinderen dat zoo mooi verzonnen. En is 't hier dan niet lekker warm? nou baas, wat zeg je?'

'Ja mensch!' schreeuwde Burgers, en in eens lachend: 'ik trek der m'n jas bij uit.'

Langzaam heesch hij zich op uit den stoel, trok z'n jas uit, hing 'm zorgvuldig op zijn stoelleuning. Toen liet hij zich weer zakken, zat nu lekker gemakkelijk, verboerscht ineens door de blauw geruite hemdsmouwen.

'Maar vader, as der visite is,' knorde zijn vrouw.

'De visite ken 't ook doen,' schreeuwde Burgers in eens opgevroolijkt. 'Ik wed, dat meneer Van Lassen zoo ook wel es zit.'

'Och, nou komt der zoo niet van,' zeurde Van Lassen verlegen, 'nou niet... och... maar vroeger, ja toe wel, natuurlijk, toe wel. Och, 't is wel lekker... zoo makkelijk.'

'Nou meneer, geneer u niet.'

Even aarzelde Van Lassen nog; toen stond hij op, trok ook zijn jas uit, zat in 't witte hemd zich te verkneukelen bij de kachel. Gezellig begon hij te praten over berichtjes, die hij in de courant had gelezen, vertelde kleine voorvalletjes, gezien op zijn dagelijksche slenterwandelingetjes door de straten van 't stadje. Telkens raakte hij den draad van 't verhaal kwijt, brabbelde dan wat ja's en och's tot hij den draad weer had opgevischt.

Burgers rookte stil, niet luisterend, omdat hij 't verhaal

niet volgen kon, maar zijn vrouw luisterde aandachtig, gaf leukvroolijke opmerkingen er tusschen.

Ze dribbelde af en aan, ruimde de tafel leeg, stond dan weer even stil, geleund tegen haar mans stoel, dekte de tafel, haar knokkige handen spreidend 't grof-witte tafellaken, dat een felle lichtplek gaf in de kamer. Alleen de geraniumplanten donkerden zwak violette schaduw er over.

Juffrouw Burgers bukte in 't mahoniehouten kastje om er eetgerei uit te halen, onderwijl altijd luisterend naar 't eentonig doorgaand gepraat van Van Lassen; dan even dribbelde ze de kamer uit, kwam in een minuut weer terug, zonder iets te missen van Van Lassens spreken dan wat och's en ja's.

Toen hij even zweeg, vertelde Burgers met zijn lawaaistem van een automobiel, die zóó schandelijk hard voorbij was gereden over den dijk. Of je 'n spoortrein zag!

'Zoo'n dingetje zou wat voor ons ouwtjes zijn,' grapte juffrouw Burgers, 'dan zag je temet nog es wat.'

'Met geen tien paarden kreeg je mijn der in!' schreeuwde Burgers nijdig.

'Nou, mijn wel, en u meneer?'

'Nee juffrouw, nee,' aarzelde Van Lassen, ''t zou mijn; geloof ik, ook te vreemd zijn, te vreemd... och... ja... 't is zoo iets anders as wij gewend waren...'

'O ja meneer, daarvan... de heele wereld is anders as wij gewend waren in onze jonge tijd... Ziezoo...' even overkeek ze de tafel, 'nou m'n comfoortje halen; en dan kennen we beginnen.'

Ze dribbelde weer weg, kwam terug met een zwart ijzeren tafelcomfoor, waarin een kool te goud-gloeien lag.

Toen de witte schalen ook stonden, vroeg ze deftig: 'mag ik nou de heeren an tafel noodigen? Meneer, gaat u nou daar zitten over 't raam; daar heb u 't mooiste gezicht.'

Ze puf-blies even van vermoeienis; haar vuur-roode gezicht had iets jongs zoo boven de effen zwarte japon.

''t Is 'n heele eer,' zei Burgers, 'meneer Van Lassen an onze tafel te zien.'

'Ja vader, dat gaat zoo, as je 'n villa hêt,' schertste zijn vrouw, 't vleesch aan Van Lassen reikend. ''n Lendentje meneer, zoo malsch as boter, al zeg ik 't zelf. 'n Ouwetje weet, wat 'n ouwetje toekomt.'

Burgers lachte en vroolijk zei hij: ‘nou we dat eigen huissie hebben, denkt me wijf minstens, dat ze de koningin wel op bezoek ken vragen.’

‘Dat ken ze ook, dat ken ze ook, meneer,’ zei Van Lassen genoegelijk.

‘Wel ja, de koningin eet niks lekkerder as wij,’ blufte juffrouw Burgers.

‘'t Ziet er hier in de kamer met die gedekte tafel en zoo alles, ja met alles, zoo nou net uit as vroeger, vroeger, bij me thuis... och... ja, toe m'n vrouw nog leefde, me vrouw.’

Van Lassen knikte stil als in zichzelf voortpratend, en even hing zwijgen in de kamer. Toen zei hij weer: ‘U heb 't toch maar goed, u tweetjes, maar goed, dat u mekaar hêb, och ja, mekaar...’

‘Wat zeg u?’ schreeuwde Burgers, opschrikkend van zijn kauwen.

‘Ik zei, dat u tweetjes... och... 't toch maar goed hêb zoo saampies.’

‘Zeg u dat wel, heere ja...’ meewarigde juffrouw Burgers. ‘U zal uw vrouw nog wel dikwijls missen. U heb uw kinderen, dat's 'n groote vergoeding....’

‘Ja ja, die heb ik natuurlijk... dat is prettig, ja, als ik die niet had... och... ja...’ zeurpraatte Van Lassen. ‘Maar met je vrouw ben je zoo gelijk... zoo heelemaal samen... je weet alles van vroeger, van vroeger, en je ben samen oud geworden.’

‘Ja, ja, dat's heel wat anders. Soort zoekt soort: oud bij oud en jong bij jong,’ zei juffrouw Burgers luidruchtig. En dan weer kalm-goedig: ‘U mot maar veel keeren bij ons kommen.’

‘Ja ja, dat gaat nou nog, dat gaat nog... maar as ik altijd thuis mot blijven, die tijd komt toch ook... niet? die komt ook, as 'k wat ouwer word... och ja, dan ken je niet meer... en dan...’

Iets als een huilsnik verkrampte plotseling zijn gezicht. Met ongewoon snelle beweging veegde hij met zijn servet over de oogen, zat toen stil te staren, in eens verouderd, als ingezonken.

‘U ben nog zoo flink,’ troostte juffrouw Burgers; ‘die tijd komt nog lang niet; kom meneer, nog 'n beetje andijvie. Is ze niet lekker? Ik stoof ze altijd met veel beste boter... van al dat geknoei hou ik niet.’

Ze praatte druk om haar gast over zijn ontroerings-moment heen te brengen; beduidde haar man met oogwenken, dat hij niet naar Van Lassen moest kijken.

Even zweeg ze weer, en toen in eens, als met een aanloop, zei ze haastig: ‘zou u niet bij ons willen kommen inwonen?’

Van Lassen schrikte op, zijn oogen troebel blikkend. ‘Bij u... wonen... hoe zou dat... och...?’

‘'t Is maar zoo'n gedachte die me invalt, maar die zijn soms zoo rechtstreeks van onze lieve Heer,’ en schreeuwend naar haar man: ‘Zeg vader, zou 't niet gezellig zijn om met ons drieën hier te wonen?’

‘Wat raaskal je?’ snauwde Burgers.

‘Die man begrijpt niks. Ik zal 't 'm strak wel vertellen. Nou maar meneer, 't zou niet kwaad zijn. Wij zitten hier toch maar met onze tweetjes te koekeloeren, en we hebben boven nog 'n mooi kamertje over. En as u nou 'n behoorlijk kostgeld gaf, niet overdreven, maar alleen dat we geen verlies hadden, want 't is toch maar voor de gezelligheid. Och, we motten 't mekaar 'n beetje gezellig maken zoolang we kennen; we motten nog zoolang alleen leggen, wat zeg u?’

Van Lassen zweeg nog, met moeite haar vlugge gesprek verwerkend.

‘En as hij dan moppert,’ zei ze weer, met iets guitigs even vingerwijzend naar haar man, ‘dan hebben wij anspraak an mekaar, wat zeg u?’

‘Ik weet niet wat ik zeggen moet, ik weet 't niet,’ verzekerde Van Lassen, ‘ik heb der nog nooit over gedacht, nog nooit, nee... och...’

‘Nee, da's vanzelf, maar nou moet u er es over denken.’

‘En meneer Burgers, zou die 't goed vinden?’

‘Die?’ ze lachte glunder, ‘die zou blij zijn, as ie niet altijd alleen met z'n wijf zat. Dan hêt ie nog iemand om tegen te mopperen, wat zeg jij, baas?’

‘Ik weet niet, wat je praat,’ nijdigde Burgers, zijn hoofd nog meer op zij gebogen om ten minste iets te begrijpen.

‘Ik vroeg of meneer Van Lassen bij ons wil kommen wonen,’ schreeuwde zijn vrouw, ‘oudjes hooren bij oudjes. Nou, wat zeg je? zou 't gezelligies zijn?’

‘Ja ja, dat zou best zijn,’ viel Burgers verheugd bij; ‘dan hadden we anspraak an mekaar.’

‘Maar m'n kinderen, m'n kinderen, of die 't goed zouen vinden,’ zeurde Van Lassen weer, langzaam de kamer rondziend, plotseling met een verlangen om hier te blijven.

‘Praat u der es over met meneer en mevrouw; u blijft toch in de buurt.’

‘Ja, 't zou wel vreemd zijn, wel vreemd... en 't kindje niet altijd te zien ... ja... dat zou vreemd zijn... och... och.’

‘'t Is maar zoo'n idee van me. As u der geen genie voor hêt, dan doet u 't niet. Dan is 't net of der niks gebeurd is.’

‘U mot 't maar doen,’ schreeuwde Burgers.

‘Ja, ja, ik zal der over spreken... thuis...’

‘Wel ja, wel ja,’ vroolijkte juffrouw Burgers, ‘en dan praten we der hier weer es over, en zoo komt 't wel in orde.’

Ze stond op om de borden af te nemen, dribbelde naar de keuken, kwam terug met de schaal havermout.

De mannen zaten stil; Burgers smakte een paar haaltjes aan zijn pijp; Van Lassen soesde voor zich heen, traag zich denkend in 't plan om hier te komen wonen. 't Liet hem niet meer los, 't lokte hem, hier in dit warm-gezellige kamertje te zullen thuis zijn, bij menschen, die ook de behoeftetjes en verlangentjes hadden van den ouderdom.

Traag lepelde hij de pap naar binnen; 't praten van juffrouw Burgers ging over hem heen; dat kon hij niet hooren, terwijl zijn gedachten bezig waren met 't plan. Hij begon er nog eens over, langzaam zeurpratend, dat 't toch wel prettig zou zijn; en Burgers drong er op aan, hard - beslist. Telkens werd 't plan weer te voorschijn gehaald en bekeken, tot Van Lassen 't voelde als iets, dat moest gebeuren.

Toen hij tegen drie uur wegging, was 't hem of hij hier al thuis hoorde in 't kamertje, waar nu de theepot stond te pruttelen op 't lichtje, dat al een gouden lichthoekje straalde op de tafel achter de geraniums.

Hij had het huisje gezien, en 't kamertje, dat hij krijgen kon, 't leek hem alles zoo eigen dadelijk, zonder 't vreemdholle, dat in Eduards huis altijd kilde om hem.

Juffrouw Burgers hielp hem aan zijn jas.

‘Nou,’ zei ze glunder-hartelijk, ‘ik hoop dan maar, dat we u as huisgenoot maggen krijgen.’

‘Uw pijp blijft voor u bewaard,’ schreeuwde Burgers, al zijn mopperlust weg door 't nieuwe plan.

‘Ja, ja, ik zal 't u gauw kommen zeggen, wat m'n kinderen der van denken... ziet u, dat is 't nou, dat is 't maar... ik weet niet... och... ja.’

‘Maar as u 't nou wil; u bent toch vrij.’

‘Je komt ten minste onder en boven uit je broek,’ grapte Burgers, plotseling gemeenzamer.

Van Lassen lachte, maar dadelijk vertroebelde zijn blik weer, verdroefde omdat hij geen schertsend antwoord vinden kon.

‘Ja, ja,’ zeurde hij, ‘maar as de kinderen 't niet graag hebben, och, dat weet u zelf wel, ze meenen 't allemaal goed, en dan willen ze graag dat je hun zin doet... hun zin, och ja...’

‘Ja, ja, ze bazen graag over de ouwetjes,’ viel juffrouw Burgers weer in, ‘ze denken: jullie menschen hebben vroeger over ons gebaasd. Nou maar, praat u er over.’

‘Ja, ja, dat doe 'k dadelijk, dadelijk.’

III.

Toen de voordeur achter hem dichtviel, rilde Van Lassen in de gure huiverkou. Stijf paste hij over het grintpaadje, even nog moeielijk omkijkend naar 't raam met de geraniums, en langzaam lichtte hij zijn hoed; bang voor de kou. Traag liep hij langs den dijk, zijn handen diep begraven in de jaszakken, rillend en klappertandend in den guren wind.

Er kwam een huilerig, armzalig gevoel in hem op om de kou, een terugverlangen naar 't knus-warme kamertje, maar hij wou dat niet laten doorwerken; hij wou er nog tegen kunnen om buiten te loopen, de eenige afwisseling, die zijn leven kende. En dan was er 't plan om over te denken; hij voelde nu in eens angst om er over te spreken met Eduard en Jo; maar toch zou hij 't gauw doen, dadelijk maar als hij thuis kwam.

Hij probeerde zich zelf moed in te spreken, zich op te winden tot 't gevoel, dat hij toch recht had te gaan, waar ie wou, met z'n eigen geld; ze hoefden 'm goddank niet te onderhouden. 't Was maar, dat zij 't graag hadden, dat hij bij hen bleef.

Met gejaagde stapjes liep hij voort, toch telkens zich inhoudend, als bang voor de ontmoeting.

Beverig morrelde zijn hand den sleutel in 't slot van de voordeur, even drukte zijn knie er tegen met meer inspanning dan noodig was. Nu was hij in de gang, die hel-wit om hem wijdde, licht rillend trok hij zijn jas uit, hing hem haastig aan de porte-manteau, hunkerend naar de kamer.

Toen hij de deur opendeed, werd hij omvangen door zachte warmte, als door lieve streelende handen; en fel in eens schaterde een kraai op van 't kindje in de wieg, en 't rondmollige gezichtje lachte met kleintjes toeknijpen van de oogjes.

De oude lachte terug, en plotseling werden zijn oogen nat van tranen en z'n handen begonnen erger te beven.

'Goeienmiddag kinderen, goeienmiddag,' groette hij schijnvroolijk tegen Eduard en Jo, die in de serre een tijdschrift bekeken, samen gebogen over de tafel, de hoofden dicht naast elkaar.

Ze keken op, groetten terug.

'Wel Papa,' vroeg Eduard, 'bent u niet doornat geregend?'

'Nee, nee jongen, dat ging nogal, dat ging nogal; 't regende haast niet... och... nee... nee.'

'Maar u bent zeker wel koud geworden,' kwam Jo. 'Ik heb maar een vuurtje laten aanmaken.'

'Lief van je, lief...' zei zacht-beverig de oude, en in eens voelde hij geen moed over 't plan te beginnen.

Stil speelde hij wat met 't kindje; liet 't trekken met de rose knuistjes aan zijn vingers.

Hij voelde heel deze omgeving nu liever dan anders; nee, nee, hij zou niet praten over 't plan.

Maar langzaam kwam 't in hem, dat 't nu zoo lief was, omdat hij uit was geweest; hij dacht 't niet zoo met woorden, 't was een vaag bewustzijn in hem, dat hem weer 't verlangen gaf, toch over 't plan te spreken. Hij dacht aan de gezelligheid van 't knusse kamertje, 't pijprooken bij de kachel en 't vroolijke gebabbel van juffrouw Burgers.

Eduard en Jo waren zoo dikwijls stil zooals nu, maar als hij niet veel kwam, zouden ze meer praten.

Maar 't kindje, 't kleine schatje... hoe kon ie dat missen...? Zacht aaide zijn hand over 't mollige kopje en zijn mond

verbrabbelde teederheidswoordjes, tot Jo hem opschrikte: ‘Opa, niet te veel verwennen. Ze moet slapen.’

‘Nee, nee, och nee,’ zeurde hij verlegen, in eens weg van de wieg.

‘Kom uw kopje thee maar drinken.’

Hij ging bij hen in de serre zitten, dronk zijn thee, zachtjes de biscuits er in soppend, dan met een slurp ze naar binnen werkend.

‘Meneer Burgers woont daar fijn, fijn,’ vertelde hij, ‘zoo'n aardig huisje met lieve kamers...’

‘Net 'n Neurenberger poppehuis,’ schertste Eduard.

‘Ja, 't is niet groot, niet groot, jongen, maar zoo netjes alles, en zoo gezellig, en 't zijn zulke aardige menschen... och ja...’

‘Heeft u er knusjes zitten babbelen?’ vroeg Jo met lichten spot.

‘Och kind ja... oudjes bij mekaar, och ja... dan praat je al zoo wat... over de ouwe en de nieuwe tijd.’

Hij lachte even in zich zelf, blij dat hij dat zoo gezegd had. ‘En,’ ging hij voort, nog in zijn lach... ‘en ja... nou moet je denken... ze maakten 'n plannetje... och ja...’

‘Wou u met uw drieën aan 't pierewaaien?’ plaagde Eduard.

‘Nee jongen... hoe komt 't bij je op? nee... maar... och zie je, we praatten der zoo over... och ja... als je zoo bij mekaar zit, dan praat je al zoo wat.’

Verlegen zweeg hij, stond op, nam de rammelaar van de tafel, liet zijn beverige handen 't ding heen en weer zwaaien voor de wieg.

Maar 't kindje keek er niet naar, 't lag achterovergezakt, hoog op 't kussentje, 't duimpje tusschen de lippen. De oogjes waren half dicht getipt en 't kopje doezelde weg in de aandonkerende schaduw.

De oude man schrikte.

‘Och lieverd, ga je slapen?’... onhandig deed hij een paar stappen achteruit, botste tegen de tafelrand, en pijnlijk bewreef zijn hand de gestooten plek op zijn heup met leelijke aapachtige bewegingen.

‘Papa, wat doet u toch?’ verwonderde Jo; ‘schatje gaat slapen, altijd immers om dezen tijd. En wat doet u mal, is er wat?’

‘Nee... och nee... ik dacht er niet an... en ik stootte me, och.. ja...’

Hij scharrelde weer terug naar de serre, zijn handen kleumerig wrijvend; stijf trekkend met 't pijnlijke been.

‘Nu, wat was dan 't plan?’ vroeg Eduard. ‘U hebt ons nieuwsgierig gemaakt.’

‘O ja, ja jongen, dat plan... zie je... we praatten der zoo over, dat oud bij mekaar hoort, en jong bij mekaar... och nee, ja; jullie zijn best en lief... en ik zou niet weg willen...’

‘Weg? Vroeg juffrouw Burgers of u bij hen kwam wonen?’

‘Ja, ja, juist...’ De oude man was blij, dat Eduard 't geraden had, maar nu ook voelde hij ineens iets sterkers in hem wakker worden, iets van zijn vroegere kracht, waar zooveel van versleten en afgehaald was in de laatste jaren, maar in 't diepste van zijn wezen was er toch nog iets van over, en dat drong nu te voorschijn, deed hem spreken boven zijn gewone zeurstem uit. Hij voelde, het vast te willen, 't gaan wonen bij Burgers.

‘Jullie vindt 't misschien gek,’ zei hij haastig, ‘maar jullie kennen dat niet begrijpen, niet begrijpen... iedereen heeft wel es behoefte an gelijke menschen. En dan... alles van jullie hier is me wat... och nee, je moet niet boos worden, wat vreemd; 't is allemaal zoo nieuw. En daar bij Burgers is 't allemaal net as vroeger toe moeder nog leefde. En jullie zijn misschien ook liever met je tweetjes, ik denk wel es, dat 'k jullie tot last ben.’

‘Kom papa, dat weet u beter, we hebben u toch zelf gevraagd om bij ons te komen,’ viel Jo in, wat kortaf.

De oude man verviel ineens weer in zijn verlegenheid voor Jo, hij voelde 't zelf en dat juist maakte tegelijk 't verlangen sterker in hem, van dien druk weg te komen. Maar hij zocht weer naar woorden, zeurde: ‘ja dat weet 'k wel, dat weet 'k ommers wel, och ja... maar as we 't nou allemaal prettiger vinden met 'n verandering...’

‘Heb u 't zoo slecht bij ons?’ schertste Eduard weer.

Het gezicht van de oude verdroefde, zijn oogen traanden, hij begon verdrietig te huilen.

‘Och nee jongen, jongen... ik heb 't best, maar... och ja... nou, as jullie 't niet willen.’

‘We kunnen er wel es over praten,’ kalmde Eduard. ‘Als u der zin in hebt... 'n mensch z'n lust, 'n mensch z'n leven.’

‘Mijn leven zal zoo lang niet meer zijn,’ zeurde de oude sentimenteel.

Eduard zweeg even, 't hinderde hem, z'n vader zoo ziekelijkweek te zien, en even dacht hij aan hem zooals hij vroeger was, zoo flink durvend en altijd opgewekt, vol grapjes. Hij kreeg een gevoel van wrevel, of dat weeke, slappe manneke hem vreemd was, of hij 'm wel weg wou schuiven.

‘Maak u nou geen verdriet om niks,’ zei hij kortaf, ‘als u er zin in hebt, dan doet u 't.’

‘O nee, nooit, nooit, als jullie der boos om zijn, boos, of 't liever niet willen... och, nee.’

‘Ik vind 't 'n dwaas plan,’ besliste Jo in eens, haar lippen stijf op elkaar dadelijk na de woorden.

Ze had gezwegen, zelf met 't verlangen, den oude kwijt te zijn met z'n leelijke gebaartjes, al had ze toch medelijden met hem. Maar ze was hem gaan zien, daar in dat kleine burgerhuisje met dien bakker en zijn vrouw, heelemaal verburgerd, terugvallend in z'n vroeger bestaan, maar leelijker nu, omdat z'n ouderdom hem van zelf al leelijk maakte. En dan zou ze hem daar moeten opzoeken en hij zou hier komen en in z'n hemdsmouwen willen zitten en vies smakken aan pijpen. En hij zou verslodderen, met vuile jassen loopen en dan zou ze hem niet meer uit kunnen staan; dat wou ze niet, Eduards vader! Ze wou tenminste van hem kunnen houden, zooals ze nu soms deed als hij zoo lief-innig met 't kindje speelde, zelf tot kind geworden bijna. Ze had dat alles overdacht, maar gezocht naar argumenten om den oude te overtuigen, andere argumenten, die toch waarheid inhielden. Ze wou niet huichelen of ze den oude niet missen kon, en de waarheid zeggen kon ze ook niet. Wel aan Eduard, die zou 't ook wel begrijpen, al voelde hij 't nu niet dadelijk zoo.

En hard was ze uitgevallen met haar afkeuring.

De oude man schrikte: ‘Vin je, vin je, och waarom? we hadden 't zoo aardig bedacht... zie je, och... ik praat graag wat bij hun... och ja... en as ik nou ouwer word, dan ken ik der niet meer na toe loopen, nee dat gaat dan niet meer... och nee... en dan... jullie zijn erg

goed en lief... maar ik ken dan toch... bij jullie kommen...'

'En als u dan niet meer loopen kan,' zei Eduard licht plagend.

De oude man raakte in de war.

'Och ja dan... dan...' toen plotseling weer met iets krachtigers, 'maar zoo ver is 't nog niet... en dan komme jullie es, en 't schatje ken dan al loopen... Nou, en ik dacht, 't kostgeld hebben jullie nou niet zoo noodig, och nee... en ik zou daar niet zooveel kostgeld hoeven te betalen... 't is meer voor de gezelligheid... dat zei juffrouw Burgers nog.' Hij zweeg, vaag zich herinnerend dat er een grapje was geweest bij dat gezegde van juffrouw Burgers, maar hij kon niet meer bedenken wat 't geweest was.

'En als u nou es ziek wordt,' stelde Jo bedachtzaam, 'dan zit u daar met z'n drieën ouwe menschen. Wie moet u dan verzorgen? U hebt immers al 'n paar keer 'n stootje gehad... Ja, hier ben ik er dadelijk, maar die ouwe menschen kunnen u toch niet oppassen. En je kan toch ook maar niet direkt 'n zuster nemen; daar heb u zoo'n hekel an.'

'Ja, ja, die zusters... och nee... ze zijn wel goed, maar zoo vervelend... och... zoo'n vreemd mensch an je bed... maar die laatste, die laatste... die had wel 'n aardig gezicht, ja, zoo bekend... weet je nog?'

'Jawel, maar laten we nu even bij de kwestie blijven,' zei Eduard zakelijk. 'Jo heeft gelijk, u zou der leelijk mee zitten als u ziek werd.'

'Meneer Burgers heeft nog ongetrouwde kinderen, maar ik zou niet kunnen komen natuurlijk.'

'Maar ik ben zoo goed nou...' bracht de oude weer verlegen er tusschen; nu hij zag dat 't niet gaan zou, werd zijn verlangen sterker.

'Nou ja,' viel Jo in, wreed-hard omdat ze 't uit wou maken. 'Zoo was u laatst ook en 'n paar dagen later... Holland in last. Och nee, u moet dat plan maar uit uw hoofd zetten.'

Eduard nam in eens Jo's hand, hij voelde een opoffering in haar er op aandringen, dat de oude man blijven zou, omdat hij wist, dat Jo niet van hem hield.

Maar ze trok haar hand terug, en in een verlangen, dat hij haar begrijpen zou, zei ze: 'Wij zouden 't ook niet pret-

tig vinden, telkens als we u zien wilden bij die menschen te moeten komen...'

Nu begreep Eduard haar en even knikte hij.

Maar de oude begreep niet. Verdrietig zeurde hij: 'Ja, jij houdt niet van ze, en ze zijn toch zoo best... en 't was er zoo knus... zoo as vroeger...'

Z'n stem verweekte weer, en schrijnend voelde hij nu 't verlangen. Maar hij wist ook, dat hij niet tegen zijn kinderen op kon, boos maken wou hij ze niet, daar had hij geen kracht voor, maar dat ze 't nou ook niet goed vonden...

'Nee Papa,' besliste Eduard nu ook, 'u moet dat plan maar uit uw hoofd zetten.'

'Wel ja, we zullen der maar niet meer over praten. Gaat u uw kennissen opzoeken als u zin heeft,' zei Jo. 'Dan is 't ook altijd weer 'n nieuwtje en hebt u meteen wat te vertellen.'

En toen in medelijden, omdat ze 't oude gezicht zoo verdroefd zag, als weggezonken in den stillen weemoed, lei ze even haar hand op zijn schouder. 'Kom, Papaatje, u hebt 't nog zoo kwaad niet. Kijk maar es naar uw kleinkindje. Die zou u heelemaal vergeten als u wegging.'

'Ja, dat kon wel, dat kon wel... och ja...' zeurde de oude stem, wat verdoft, toch zelf zoekend daarin de troost.

Jo liet 't gaslicht aanploffen, dat ieder schaduwhoekje in eens verlicht werd, de wieg blij-uit naar voren kwam.

't Kindje werd wakker, even schreiend om den lichtprikkel. De oude man hield een courant er voor en zachtjes voor de wieg staande, verbrabbelde zijn oude mond stotterend-droeve woordjes, of hij 't aan het kindje vertelde.

'Ja, nou moet 't maar, 't kan niet... nee och... schatje, dan blijf ik maar bij jou... hoor...'

De kinderlipjes vertrokken even in een fijn lachje.

ANNA VAN GOGH-KAULBACH.

Bezuiniging bij de zeemacht tevens verbetering.

I.
Kostbare en schadelijke uitwassen.

Toen de heer J. van der Elst, den 22sten November 1906, als propagandist van de Nederlandsche Vereeniging ‘Onze Vloot’ optrad in de Vereeniging ‘Moederland en Koloniën’, zeide hij in den aanvang zijner rede: ‘Ik vermoed dat de Bond - bedoeld werd de Vrijzinnig-Democratische Bond - geen enkel deskundige of desonkundige heeft kunnen vinden, die op Hoofdstuk VI der begrooting veel wist te bezuinigen zonder tot algeheele desorganisatie onzer Vloot over te gaan.’[1)]

Naar aanleiding van deze woorden werd door ons, in de vergadering, den 7den December door laatstgenoemde vereeniging belegd ter bespreking der voordracht van den heer Van der Elst, geantwoord: ‘Ik laat geheel in het midden welke pogingen zijn gedaan door den Vrijzinnig-Democratischen Bond, maar voor mij staat het vast, dat op de tegenwoordige uitgaven voor de militaire marine een zeer aanzienlijk bedrag - misschien wel *f* 3 millioen 's jaars - kan worden bespaard, zonder eenig nadeel voor onze weerkracht te water en zonder de vloot ook maar in eenig opzicht te desorganiseeren. Integendeel die besparing zal verbetering wezen.’[1)]

1) Zie de verslagen der Vereeniging ‘Moederland en Koloniën’ 7e jaar IV en V.

1) Zie de verslagen der Vereeniging ‘Moederland en Koloniën’ 7e jaar IV en V.

Meermalen hadden wij ons in dezen geest reeds uitgelaten, maar ditmaal zullen wij in de volgende bladzijden nader aantoonen hoe, voornamelijk door het wegnemen van schadelijke uitwassen en het verwijderen van overtollige raderen, bezuiniging te verkrijgen is op de jaarlijksche uitgaven voor de militaire zeemacht, zonder onze weermacht te water in het minst te desorganisseeren of zelfs maar te wijzigen. Dit wegnemen en verwijderen zal integendeel reeds dadelijk der weermacht ten goede komen, want het behoeft geen nader betoog, dat schadelijke uitwassen steeds ten nadeele zullen zijn van de hiermede bezochte zaak, terwijl overtollige raderen meer tegenhouden dan vooruitbrengen.

Wij stellen ons dus volstrekt niet voor, hier aan te geven hoe onze weermacht te water zal moeten wezen om aan hare bestemming - welke dan eerst nauwkeurig zou behooren te worden omschreven - te kunnen voldoen. Slechts de aandacht willen wij vestigen op de hinderpalen, welke thans iedere doelmatige inrichting onzer zeemacht in den weg staan en alzoo allereerst behooren te worden opgeruimd. Onafhankelijk van de wijze waarop men zich den opbouw van onze macht ter zee moge denken, zal aan dezen eerst met ernst de hand kunnen worden gelegd nadat bovenbedoeld zuiveringsproces heeft plaats gehad.

Bij onze beschouwingen zullen wij uitgaan van de onderstelling, dat de taak der zeemacht in de eerste plaats gelegen is in het Verre Oosten. Aan de juistheid van deze onderstelling wordt tegenwoordig door weinigen getwijfeld. Vrijwel is men het er over eens, dat de zeemacht onze bezittingen in den Indischen archipel zal moeten kunnen verdedigen en de neutraliteit aldaar handhaven. Met het oog op den dienst in Oost-Indië bevindt zich daar een aanzienlijk deel van het personeel der zeemacht. De sterkte hiervan was, sedert de opheffing der koloniale marine, op verschillende tijdstippen zeer verschillend maar bedroeg nimmer meer dan 3000 koppen.[1)] Tenzij misschien in het jaar 1905; voor zeer korten tijd kan dit cijfer, in verband met den Russisch-Japanschen oorlog, toen iets zijn overschreden. De begrooting van marine

1) Er is hier slechts sprake van Europeanen; voor ons doel kunnen de inlandsche schepelingen buiten beschouwing blijven.

stelt de sterkte - in Oost-Indië - voor 1907 op 2177 koppen. Aangezien de hygiènische toestanden aan boord overal ter wereld veel te wenschen laten en steeds zullen laten, hoe men ook tracht daarin verbetering te brengen, is het noodig dat de schepeling niet lang achtereen onder zulke ongunstige levensvoorwaarden verkeert. Een lang verblijf aan boord toch zal oorzaak wezen, dat hij niet weêr *geheel* op krachten kan komen; een groot nadeel voor het individu en voor den Staat, die alleen van krachtige militairen kan verwachten dat zij de gevorderde diensten zullen kunnen verrichten. Onder hen, die door ervaring de toestanden kunnen beoordeelen of dienaangaande degelijke studie hebben gemaakt, bestaat omtrent het bovenstaande geen verschil van meening. Wij verwijzen hier ook naar het belangrijk opstel van den officier van gezondheid der le kl. E.C. Lorentz, opgenomen in de twee Januariafleveringen van 'Het Nederlandsche Zeewezen.'[1)] Als grens voor het verblijf van het marinepersoneel in Oost-Indië wordt aangenomen een tijdperk van drie jaar. De practijk toont intusschen aan dat deze termijn reeds tamelijk lang is, want vóór het verstrijken daarvan wordt steeds een betrekkelijk groot aantal officieren en schepelingen, op geneeskundig advies, naar Nederland teruggezonden tot herstel van gezondheid. Bovendien zijn velen na terugkeer uit Oost-Indië geruimen tijd in meer of minder mate als invalide te beschouwen en in ieder geval voor geruimen tijd ongeschikt voor een nieuw verblijf tusschen de keerkringen. De

1) Uit dit opstel nemen wij de volgende regels, aangehaald uit het beroemd geworden Handboek over scheepsgezondheidsleer van Rochard en Bodet, over: 'Van alle beroepen die de mensch kiezen kan bestaat er geen zwaarder en gevaarlijker dan dat van den zeeman. Het is een voortdurende tarting van de begrippen der gezondheidsleer. Alles is kunstmatig in zijn bijzonder beroep. De noodzakelijke ruimte om te ademen en te leven ontbreekt hem aan boord van alle schepen. De meest bevoorrechte geven aan hare equipages niet het vijfde gedeelte van het luchtvolumen dat aan den wal als onontbeerlijk wordt erkend, wil eene woning niet als ongezond gebrandmerkt worden. Deze onvoldoende lucht is nog warm, vochtig, verontreinigd door de uitwaseming van alles wat aan boord gist en door die welke eene opgehoopte bevolking er bij voegt.' De schrijver (Lorentz) laat hierop volgen: 'In de volgende regelen hoop ik aan te toonen dat deze meening, ofschoon te algemeen bedoeld en wellicht te somber getint, ook nu nog, waar het geldt de bewoonbaarheid van een schip, in hoofdzaak juist mag genoemd worden.'.
Na een en ander medegedeeld te hebben omtrent de pogingen aangewend om in den toestand verbetering te brengen, en gewezen te hebben op de betrekkelijk gunstige resultaten in meer dan één opzicht reeds verkregen, zegt de schrijver: 'Uit hetgeen hier in algemeenen zin omtrent het schip als woning is gezegd mag, dunkt mij, besloten worden, dat uit een hygiènisch oogpunt beschouwd, meeningsverschil omtrent de vraag: "schip of woning aan den wal?" zooals die o.a. te stellen is voor het tijdelijk niet voor de vloot benoodigde gedeelte onzer Marine-schepelingen, niet bestaanbaar is.' En aan het slot van het stuk lezen wij: 'De principieele vraag echter: "woning of schip", is slechts ten nadeele van het schip te beantwoorden.' - Wij volstaan met deze aanhalingen, maar het stuk is de aandacht overwaard van een ieder, die zich eenig denkbeeld wil vormen van den toestand aan boord en niet uit ervaring hierover kan oordeelen.

termijn van drie jaar zal misschien menig lezer kort voorkomen, maar wanneer men in aanmerking neemt, dat de toestanden in Oost-Indië en speciaal die aan boord der moderne oorlogsschepen - veel ongunstiger zijn dan in meer gematigde luchtstreken, terwijl toch de militair physiek krachtig zal moeten wezen om eenen Europeeschen (of daarmede gelijk te stellen) vijand met goed gevolg te kunnen bestrijden, dan zal die periode zeker in een ander licht verschijnen. Bij zulke ongunstige levensvoorwaarden kan toch geen sprake wezen van acclimatiseeren, slechts van sloopen, en hierom mag een bepaalde grens niet worden overschreden, op straffe van herstel uit te sluiten. Ook in dit opzicht doet de practijk bij voortduring uitspraak. Velen moeten na, al dan niet op geneeskundig advies, uit Oost-Indië teruggekeerd te zijn, voor alle diensten bij de zeemacht definitief worden afgekeurd.

Is men het er vrijwel over eens dat een verblijf tusschen de keerkringen zeker niet langer dan drie jaren mag duren, eveneens weinig tegenspraak vindt de meening dat het verblijf buiten de keerkringen, na een Indisch verblijf, niet te kort moet wezen. Drie jaar oordeelt men als regel noodig om te herstellen van de nadeelen van het langdurig - driejarig - verblijf in Oost-Indië, zóó dat zonder bezwaar weêr een nieuwe periode van drie jaar tusschen de keerkringen kan aanvangen.

Wanneer wij nu aannemen dat de zeemacht in Oost-Indië 3000 Europeanen vraagt, een aantal grooter dan er ooit was, dan zal op grond van bovenstaande overwegingen de sterkte der zeemacht moeten wezen 6000 koppen minstens. Laat ons aannemen 7000 en bovendien 500 recruten van allerlei

soort. Dit totaal zal ruim voldoende wezen om in alle diensten, ook buiten Oost-Indië, te voorzien, zooals wij hier onder zullen aantoonen. Blijkens de marine-begrooting voor 1907 (M.v.A.) was, zonder marine-reserve en zeemilitie, de sterkte van het personeel 8319 koppen op 1 Juli 1906; belangrijk grooter nog is de noodig geoordeelde sterkte en ook de gemiddelde raming voor 1907. Deze laatste wordt in bijlage P gesteld op ongeveer 9000 koppen, ofschoon sommige recruten (adelborsten en aspirant-machinisten b.v.) nog niet eens worden vermeld. Vergeleken met de formatie is er dan ook een belangrijk incompleet.

Al dadelijk doet zich de vraag voor waarom de formatie, ja ondanks het incompleet zelfs het werkelijk aanwezig aantal koppen zoo belangrijk grooter is dan het boven aangegeven totaal van 7500, dat meer dan voldoende zal wezen om in alle diensten naar behooren te voorzien. Dat omstreeks 1500 menschen, zijnde eene vermeerdering met 20%, ten onrechte op 's lands kosten gevoed, bezoldigd, verpleegd, opgeleid, geoefend en eventueel gepensionneerd worden, schijnt toch geen bewijs van gepaste zuinigheid bij het beheer der zeemacht te verraden; eerder zou men geneigd wezen zulks als verkwisting te qualificeeren.

Waar zijn nu al die overtollige menschen te vinden, waar blijven zij die zelfs in oorlogstijd geen emplooi zullen vinden? Bijlage P. van de begrooting voor het dienstjaar 1907 geeft in antwoord op deze vraag onder meer de volgende aanwijzingen.

1°. Zeemacht in Oost-Indië:

a. Opnemingsvaartuigen; 110 koppen. Voor dezen zuiver civielen dienst is ruimer gebruik van inlandsche krachten gewenscht. Het groot aantal Europeanen veroorzaakt noodeloos grootere uitgaven voor de hydrographie en vermeerdert het personeel der marine in Oost-Indië. Wanneer de hydrographie eenmaal gebracht zal zijn onder het departement der gouvernementsbedrijven, waar deze tak van dienst thuis behoort, zal hierin stellig verandering komen. Het Europeesch personeel - zoo noodig geleend van de marine - zal zich dan spoedig bepalen tot het zuiver technische voor de opnemingen. Thans kunnen de 110 Europeanen beschouwd worden als reserve in tijd van oorlog voor de vloot in Oost-Indië, maar het kleiner aantal,

voor zoover gedetacheerd van de zeemacht, zal eveneens reserve wezen.

b. Wachtschip te Soerabaja; 148 koppen. Het wachtschip is feitelijk uitsluitend een dépôt geworden, sedert het geen andere diensten heeft te verrichten. Het hier aangegeven aantal koppen maakt de vaste bemanning uit; deze menschen zijn niet in depôt. Zonder de aanwezigheid van het wachtschip zou de sterkte der zeemacht in Oost-Indië dus dadelijk met 148 koppen kunnen worden verminderd. En het dépôt is geheel overbodig. Onnoodig toch is het dat b.v. herstelde zieken, uit een hospitaal of gezondheidsétablissement komende, op het wachtschip enkele dagen verblijven in afwachting van het vertrek der boot, welke hen terugbrengt op *hun* schip. Beter is hen dan iets later uit die inrichting te ontslaan of aan den wal onder dak te brengen, evenals andere personen die enkele dagen te Soerabaja moeten verblijven. Ten onrechte wordt het wachtschip ook wel gebruikt als een tweede-rangs gezondheids-établissement; menschen die ongeschikt zijn voor den dienst aan boord der actieve schepen worden hier tijdelijk opgeborgen. Feitelijk worden zij dan noodeloos in Oost-Indië gehouden, want als regel keeren zij na eenigen tijd toch terug naar Nederland. Intusschen is hun toestand niet verbeterd, want verblijf aan boord werkt niet gunstig en de reede van Soerabaja - met hare naaste omgeving - is bij uitstek ongeschikt als herstellingsoord.

Een deel der bemanning van het wachtschip is aangewezen als bezetting in tijd van oorlog der kustbatterijen van de landmacht. Deze menschen kunnen dus niet eens beschouwd worden als reserve voor de vloot, hetgeen een fout is. Aangezien de vloot in Oost-Indië zal moeten optreden *los van plaatselijke verdediging* behoort het in Oost-Indië aanwezige personeel der zeemacht ook beschikbaar te wezen om eventueel de bemanning der schepen te completeeren; op dit personeel mag niet gerekend worden voor de plaatselijke verdediging, welke de taak der landmacht is.

c. Staf; 20 koppen. Het aantal is betrekkelijk gering maar wordt volledigheidshalve hier vermeld. Deze staf is werkzaam aan het departement van marine te Batavia. Het

bestaan zelf van dit departement achten wij een groot nadeel voor de Nederlandsche zeemacht, zooals wij reeds meermalen hebben aangetoond. Wanneer eenmaal het eskader in Oost-Indië los gemaakt is van de Indische regeering, het departement te Batavia opgeheven zal zijn en de vlootvoogd zijn natuurlijke plaats bij de vloot ingenomen hebben, dan zal ook deze kostbare staf eene zeer aanzienlijke vermindering ondergaan.

d. Bovenrol; 97 koppen. Deze menschen zijn òf niet aanwezig in Oost-Indië, aangezien de raming een maximum is moeten hiervan toch afgetrokken worden zij die overleden zijn of wegens ziekte naar Nederland werden opgezonden, òf verblijven in hospitalen en gezondheidsétablissementen. Wij achten die bovenrol - voor zoover aanwezig! - onnoodig, omdat bij het vaststellen der bemanning van eenig schip gerekend moet zijn - en gerekend is! - op zieken. Door betere zorg voor de hygiène zal echter getracht moeten worden het aantal zieken zoo laag mogelijk te houden. Reeds meermalen hebben wij er op gewezen, dat dit punt onvoldoende behartiging vindt en bij de bestaande toestanden (gedeelde verantwoordelijkheid, waardoor de zorg voor het personeel niet blijvend in ééne hand is) vinden moet.

Aangezien de sub. 1° gegeven cijfers uitsluitend betrekking hebben op de zeemacht in Oost-Indië hebben zij niets uit te staan met de vraag: Waar zijn die overtollige menschen? Immers wij hebben aangenomen, dat voor de zeemacht in Oost-Indië gerekend moest worden op 3000 koppen, terwijl de raming voor 1907 slechts 2177 is. Uit het bovenstaande blijkt echter dat deze 2177 koppen niet allen worden gebruikt voor bemanning der oorlogschepen of voor rechtstreeks met die schepen en vaartuigen verband houdende werkzaamheden (torpedodienst). Onze weermacht ter zee in Oost-Indië zal dan ook zeer aanzienlijk kunnen worden verhoogd, alvorens dat aantal van 3000 koppen bereikt is.

2°. Buitenlandsche dienst:

a. Een pantserdekschip; 344 koppen. Dit schip is feitelijk een oefeningsschip voor het te jeugdige personeel. Zoodra men zal inzien, dat het om tal van redenen ongewenscht is de aanwerving der aanstaande matrozen te handhaven

op den tegenwoordigen voet, vervalt de reden van bestaan van dit zoogenaamde ‘vormschip’. Eenmaal physiek voldoende ontwikkeld en eenige voorbereidende vakkennis binnenslands opgedaan hebbende, vindt een ieder in den dienst op het actieve oorlogsschip de beste oefenschool. Het vormschip dient dan ook bijna uitsluitend om aan het te jeugdige personeel tijd te geven een hoogeren leeftijd en hiermede samengaande voldoende physieke ontwikkeling te verkrijgen.

De reizen van het vormschip worden tevens benut om adelborsten van het koninklijk instituut een reisje te laten maken. Voor jongelieden, die zoo juist de hoogere burgerschool hebben verlaten, kan zulk een reisje zeer aardig maar bezwaarlijk van veel nut wezen; op dezen grond achten wij het dan ook geheel overbodig. Door deze reisjes wordt de studietijd te Willemsoord verlengd en de opleiding der aanstaande zeeofficieren noodeloos kostbaar gemaakt. Zeker wenschen wij de zeeofficieren te laten varen, veel meer dan velen thans doen, maar na volbrachte studie en aan boord van volslagen oorlogsschepen; niet aan boord van die twijfelaars, welke half instructieschip half oorlogsschip zijn. In de eerste plaats voor hen is het actieve oorlogsschip de beste en tevens de onmisbare leerschool. Hier slechts is de noodige bekwaamheid te verkrijgen, hier vormen of ontwikkelen zich de karakter-eigenschappen welke vereischt worden voor het naar behooren bekleeden van de meest gewichtige betrekkingen aan boord. Die pleizierreisjes, welke het budget van de marine sloopen, kunnen gerust achterwege blijven.

b. Instructieschip Nautilus; 217 koppen. De reden van bestaan van dit instructieschip hangt samen met de kinderwerving. Het schip vaart om jongens van 15 en 16 jaar bezig te houden en afleiding te verschaffen, hetgeen ook daaruit blijkt dat dergelijke oefening niet noodig wordt geoordeeld voor hen, die op later leeftijd als lichtmatroos in dienst komen. Bovendien worden de reizen benut tot opleiding van matrozen der le kl. tot kwartiermeester. Aangezien wij de kinderwerving, die zooveel nadeel brengt aan de zeemacht, veroordeelen en nergens

beter dan aan boord der actieve schepen[1)] kan blijken, welke matrozen voor kwartiermeester bekwaam en geschikt zijn, zoo achten wij de reizen van dit instructieschip niet langer gemotiveerd. De nadeelen en gevaren verbonden aan de zeereizen van een overbevolkt maar toch onvoldoend bemand schip, blijven bij deze conclusie nog buiten beschouwing.

3°. Binnenlandsche dienst:

a. Torpedo-instructieschip te Willemsoord; 143 koppen. Voor een deel is dit aantal gevolg van het verblijf van het personeel van den torpedodienst aan boord van een logementschip, want ondanks een anderen naam is het schip feitelijk niets meer dan dit. Bij verblijf in een kazerne met ander marinepersoneel, zouden verschillende personen (betrekkingen) overbodig worden, daargelaten nog dat het onderhoud van de kazerne minder personeel zal eischen dan het schip.

b. Torpedo-instructieschip te Hellevoetsluis; 55 koppen. Dezelfde opmerkingen als sub *a* zijn hier van toepassing.

c. Torpedo-instructieschip te Amsterdam; 34 koppen. Dezelfde opmerkingen als sub *a* zijn hier van toepassing.

d. Monitor Heiligerlee; 68 koppen. Wij achten het niet denkbaar, dat de verouderde en versleten monitors in tijd van oorlog dienst zullen doen. Zij zijn volkomen waardeloos en de indienststelling zou dadelijk de bemanning onschadelijk maken voor den vijand. In deze onderstelling heeft de oefening met die vaartuigen ook geen zin. Toch heeft deze nog steeds plaats, ofschoon officieel werd erkend, dat dit materieel geen waarde heeft; *dus ook niet een geringe waarde bezit*.

e. Twee riviervaartuigen; 46 koppen. De beschouwingen sub *d* gegeven, zijn hier geheel van toepassing.

f. Een kanonneerboot; 30 koppen. Op de kanonneerbooten zijn ook toepasselijk de beschouwingen sub *d*, al zullen

1) Er zij hier nog eens uitdrukkelijk op gewezen, dat wij ons een actief oorlogsschip denken met een nagenoeg onveranderlijke bemanning, zoodat men elkander kent. Zoolang de bemanning voortdurend wijziging ondergaat komt het schip niet tot zijn recht en blijft alles geldverspilling. Van een oorlogsschip met eene in meer of mindere mate saâmgeraapte bemanning kan nimmer kracht van beteekenis uitgaan.

enkele dezer vaartuigen misschien nog eenigen dienst kunnen bewijzen in tijd van oorlog.

g. Instructieschip voor de werfdivisie; 728 koppen (met inbegrip der vaste bemanning van 67 koppen). De opmerkingen sub *a* zijn hier geheel van toepassing.

h. Van Galen met Buffel en Bonaire, instructieschip en opleidingschip voor aspirant-machinisten met de Kweekschool te Leiden; 722 koppen. Wij hebben hier in de eerste plaats te doen met de opleiding van het op zeer jeugdigen leeftijd aangenomen personeel. Deze kinderen ten getale van 360, eischen blijkens de specificatie op bijlage P een zeer talrijk personeel. De aspirantmachinisten, voor wie het schip niets meer dan eene slechte woning is, zijn toch niet begrepen in het opgegeven aantal koppen; wel eenig personeel bij deze opleiding werkzaam. Aangezien de Van Galen tevens dienst doet als wachtschip, dat wil zeggen depôt is, komt evenwel niet alles voor rekening van de opleiding der jongens. Voor het depôt gelden de beschouwingen hieronder gegeven sub *l*.

i. Logement- en instructieschip Neptunus; 16 koppen (zonder de miliciens die hier in opleiding zijn). Dit aantal geeft slechts de officieren, de overige bemanning is vermoedelijk begrepen in de sterkte van het wachtschip te Willemsoord (zie sub *l*). Aangezien de beste oefenschool voor de miliciens - allen bevaren menschen[1)] - de plaats of het schip is, waar zij in tijd van oorlog werkzaam zullen zijn en in aanmerking nemende dat zij overal moeten wezen ‘aanvulling’ der bemanning, achten wij het geheele instructieschip overbodig. Na eene zeer korte voorbereiding aan den wal zal oefening als hierboven aangegeven veel doelmatiger wezen, veel minder vrijwillig personeel eischen en veel minder kostbaar zijn.

j. Instructieschip voor de Marine-reserve en opleiding lichtmatrozen; 422 koppen, waaronder 50 lichtmatrozen.

Onder dit cijfer is waarschijnlijk de geheele Marinereserve (zonder het machinekamer-personeel) ten getale

1) Uitzonderingen op den regel komen nog wel eens voor, maar moest dit niet mogelijk wezen.

van 280 koppen begrepen. Wij oordeelen de Marinereserve in haar geheel tegenwoordig en in de toekomst overbodig, omdat er in Nederland steeds een deel van het personeel der zeemacht aanwezig zal zijn, talrijker dan noodig is om, met de miliciens, alle diensten te verrichten, welke aan de zeemacht kunnen worden opgedragen. Een zeer ruime reserve is er reeds, terwijl deze in de toekomst nog veel talrijker zal wezen zoodra de wet een ieder, die gediend heeft bij de zeemacht, aanwijst om zijn dienstplicht eventueel te vervullen bij dit deel van onze weermacht. Het immer groote verloop bij de zeemacht kweekt dan vanzelf eene talrijke reserve. Natuurlijk rekenen wij niet op personeel, van welken aard ook, voor bemanning van het onbruikbaar geoordeelde materiëel, voor de zoogenaamde binnenlandsche verdediging. Het is een sterk bewijs voor de bestaande sleur, dat het materieel officieël *waardeloos* verklaard werd, maar de bemanning voor die zelfde vaartuigen nog steeds op het papier gehandhaafd blijft.

k. Instructieschip voor de Marine-reserve; 331 koppen. Waarschijnlijk zijn onder dit cijfer begrepen alle machinisten en stokers der Marine-reserve, ten getale van 308. Wat hierboven gezegd werd over deze reserve, is ook op het hier bedoelde machinekamerpersoneel geheel toepasselijk, ja in nog sterker mate omdat dit deel der Marine-reserve al zeer weinig bruikbaar personeel levert, al is het aantal tegenwoordig groot.

l. Wachtschip te Willemsoord; 905 koppen (met inbegrip der vaste bemanning van 262 koppen). Zou de staf van een kazerne, met inbegrip van het personeel voor het onderhoud en een muziekkorps van ongeveer 50 man, misschien iets minder talrijk wezen? Vooral wanneer in aanmerking wordt genomen, dat de manschappen in depôt zelf grootendeels voor het onderhoud zullen zorgen en dat dit onderhoud geringer wordt naarmate er minder menschen in depôt zijn.

Wat de bovenrol van 643 koppen betreft, omvat deze stellig voor een aanzienlijk deel geheele of halve zieken en bovendien velen, die ongeschikt zijn voor den actieven dienst in Oost-Indië Voor zoover deze menschen niet in een

hospitaal worden verpleegd, is het verblijf aan boord van het wachtschip weinig geschikt om hun herstel te bevorderen, want als woning voldoet zeker dit schip niet aan billijke eischen.

m. Wachtschip te Amsterdam; 524 koppen (met inbegrip der vaste bemanning van 156 koppen en 8 bij de opleiding der aspirant-administrateurs). Aangezien ook dit wachtschip niet anders is dan een depôt, gelden hier de beschouwingen sub *l*.

n. Het korps mariniers; geraamd op 2030 koppen. Voor zoover niet ingescheept, verblijven de mariniers in kazernes te Amsterdam, Rotterdam en Willemsoord en maken op die plaatsen deel uit van het garnizoen.[1)] Bij de zeemacht in Oost-Indië zijn 407 mariniers - waarvan 67 aan boord van het wachtschip te Soerabaja - dus naar evenredigheid veel minder koppen dan van andere korpsen, enz. der zeemacht. Werd boven aangenomen dat het personeel der zeemacht (met inbegrip der recruten) 7500 koppen sterk moest wezen, indien er 3000 in Oost-Indië waren, dat wil zeggen moest de verhouding wezen 2½:1, bij de mariniers is die verhouding 5:1. Het korps mariniers is dus tweemaal sterker dan met het oog op den dienst in Oost-Indië noodig zou wezen. Bij opheffing van het korps behoeft het alzoo maar voor de helft door ander personeel vervangen te worden, wanneer wij handhaven het beginsel dat de dienst in Oost-Indië beslissend is voor de sterkte van het personeel der zeemacht.

Hierboven hebben wij sub 1, 2 en 3 aangegeven waar zich ten onrechte personeel der zeemacht bevindt, omdat het òf niet doelmatig wordt beziggehouden òf - in dubbelen zin - weinig economisch gehuisvest is. De kosten van huisvesting aan boord zijn toch veel grooter dan aan den wal, omdat het schip veel onderhoud vereischt. Het schoonhouden is bovendien veel bezwaarlijker dan van een kazerne, terwijl voor een en ander aan boord veel meer personeel noodig is. Ook weinig economisch is de huisvesting aan boord van al dat personeel omdat een schip, uit hygiènisch oogpunt, nimmer voldoet aan billijke eischen en het juist

1) Gewoonlijk is er behalve de mariniers geen garnizoen te Rotterdam.

noodig is den schepeling een goed logies te verzekeren, zoodra hij niet varende is. Deze tijd toch zal benut moeten worden om hem weêr geheel op te knappen, te doen herstellen van de nadeelige gevolgen van zijn verblijf (in het bijzonder tusschen de keerkringen) aan boord. En die nadeelen zijn waarlijk niet gering. De velen die vroegtijdig den zeedienst wegens lichaamsgebreken moeten verlaten getuigen zulks reeds, maar veel grooter is het aantal van hen die in dienst blijven zonder in de verte te voldoen aan de eischen, welke bij de vroegere keuring (voor aanneming in den zeedienst) werden gesteld. Toch blijft het gewenscht op dit punt steeds hooge eischen te stellen. Bij onze kleine zeemacht vooral is het dringend noodig, dat het personeel uitstekend, en dus ook physiek volwaardig zij. Nevens persoonlijke belangen zijn die der schatkist oorzaak, dat in deze te veel de hand wordt gelicht met de gestelde eischen. De kracht van deze overwegingen onderschatten wij allerminst, maar zij moesten juist eene aansporing wezen tot betere verzorging van het kostbare personeel. Zeer ten nadeele van 's lands schatkist, van de kracht onzer weermacht te water en van de betrokken personen is die verzorging nog steeds onvoldoende. Sedert tal van jaren wordt hierop reeds gewezen, maar hoewel met name eene betere huisvesting van het personeel binnenslands zich in de belangstelling van opvolgende Ministers mocht verheugen, schijnt de sleur bij het departement van Marine tot heden verbetering in den weg te staan.

Zooals wij boven reeds aangaven, zullen er in 1907 in Oost-Indië gemiddeld 2177 koppen wezen; bovendien twee schepen te zamen met 688 koppen bemand buitenslands. Wij nemen aan dat deze schepen zijn bestemd voor aflossing in Indië, vlagvertoon in West-Indië en elders; dus niet geheel de bestemming hebben welke in de begrooting aangegeven wordt, waar een dezer schepen het ‘vormschip’ is.

Aangezien de sterkte van het personeel in 1907 geraamd wordt op ongeveer 9000 koppen, zouden er alzoo ± 6000 koppen steeds binnenslands wezen; of, bij een sterkte der zeemacht in Oost-Indië van 3000 man, nog ruim 5000 koppen.

Waarvoor zijn die ruim 5000 (6000) koppen noodig in tijd van oorlog?

Voor de verdediging van het Rijk in Europa zijn bestemd 4 pantserschepen - zoodra de Heemskerck gereed is - met een bemanning van ruim 1100 koppen. Verder 35 torpedobooten, zoodra de nieuwe afgebouwd zijn en indien alle andere - verscheidene zijn 20 jaar of daaromtrent oud - in bruikbaren staat verkeeren. Te zamen hebben deze booten eene bemanning van omstreeks 600 koppen, terwijl voor het gereedmaken bovendien eenig technisch personeel vereischt wordt. Ruim berekend mogen wij de sterkte voor een en ander stellen op 1800 koppen. Hiervan zal minstens een derde kunnen worden geleverd door de zeemilitie, van welke categorie er meer dan 2000 beschikbaar zijn. Voor het bemannen van enkele kanonneerbooten, stoomsloepen en gewapende particuliere vaartuigen zal ook op eenig vrijwillig marinepersoneel gerekend moeten kunnen worden, ofschoon ook hier de miliciens een deel zullen kunnen leveren. Zeer ruim wordt zeker de raming genomen, indien wij het aantal benoodigde vrijwilligers stellen op totaal 2000 koppen.

Zooeven rekenden wij echter uit, dat er ruim 5000 (6000) man beschikbaar zijn; zelfs wanneer er twee groote schepen, ieder met 344 koppen bemand, buitenslands zijn. Er is alzoo een overschot van ruim 3000 (4000) man. Wordt de sterkte teruggebracht van 9000 op 7500 koppen, in overeenstemming met de onderstelling op bladz. 4, dan daalt dit overcompleet tot ruim 1500 (2500). Het staken van de kinderwerving en de opheffing van het korps mariniers, beide noodige zaken, zouden eene vermindering geven respectievelijk van 500 en 2000 koppen; alzoo in rond cijfer van 2500 man. Kon de vermindering met bedoelde 2500 man plotseling intreden, dan zelfs zou er dus nog een overcompleet wezen binnenslands.

Intusschen voor sommige categoriën van het personeel bestaat er werkelijk een incompleet, maar daarnevens is er een veel grooter overcompleet; de 500 jongens toch zijn in tijd van oorlog geheel waardeloos en van de 2000 mariniers doen er slechts een betrekkelijk klein aantal dienst aan boord der actieve oorlogsschepen.

Een overcompleet is er ook aan officieren en onderofficieren.

Hoe men ook tracht sommigen nog op de eene of andere wijze onder dak te brengen, zoo is toch voor velen zelfs in vredestijd reeds geen passende werkkring te vinden. In het bijzonder is dit het geval met de hoofdofficieren. Ondanks alle wacht- en opleidingsschepen kunnen velen geen plaatsing krijgen. Geen derde van de 66[1)] zal in 1907 geplaatst zijn op een varend schip. Herhaaldelijk komt het voor dat officieren, die volgens de ranglijst in aanmerking komen voor bevordering tot kapitein-luitenant ter zee of kapitein ter zee, nauwelijks voldaan hebben aan de door de wet *geëischte* minimum voorwaarden, welke gesteld zijn om te dienen als *vermoeden* van bekwaamheid en geschiktheid voor den hoogeren rang. De weinige gelegenheid om practische ervaring op te doen en als onvermijdelijk gevolg de geringe practische ervaring van vele officieren is zeker eene zeer ongewenschte zaak. Dit kwaad zal slechts kunnen weggenomen worden door het aantal (hoofd)officieren te beperken. Met de onderofficieren is het al niet beter gesteld; een groot aantal loopen in de sterkte der wachtschepen zonder eenigen dienst van beteekenis te verrichten. Wordt de totaal sterkte van het personeel met 1500 koppen verminderd, dan zullen deze ongewenschte toestanden zich nog meer doen gevoelen. Waar nu deze vermindering niet slechts zonder bezwaar kan geschieden maar om tal van redenen zelfs gewenscht en noodig is, zal de vermindering van het aantal officieren en onderofficieren niet kunnen uitblijven. Een deel der 1500 man zal dus uit officieren en onderofficieren moeten bestaan.

Hierboven werd aangenomen, dat bij eene sterkte van 7000 koppen gerekend moet worden op gemiddeld 500 recruten voor aanvulling. Dit cijfer zullen wij thans nader toelichten. Duurde de eerste opleiding voor alle categoriën een jaar dan zou uit het aantal (500 = 7000/14) volgen, dat als gemiddelde diensttijd 14 jaar werd aangenomen. Voor sommige categoriën zal de opleiding der recruten echter langer

1) De formatie is 60 hootdofficieren. Er zijn er echter in den regel meer omdat zij, die tijdelijk geen vast tractement genieten uit art. 29, boven de sterkte worden gevoerd. Intusschen hebben dezen aan de bepalingen moeten voldoen en dit maakt de verhouding nog ongunstiger; nog meer personen moeten profiteeren van de geringe gelegenheid om practische ervaring op te doen.

duren dan een jaar (officieren en machinisten), voor andere daarentegen korter kunnen wezen. Voor matrozen en stokers achten wij 6 maanden reeds voldoende en aangezien dezen verreweg de meerderheid uitmaken, zal de eerste opleiding gemiddeld korter duren dan een jaar. Hieruit volgt dat bij eene gemiddelde sterkte van 500 recruten de aanvulling per jaar meer zal wezen dan 500 en dus de gemiddelde diensttijd korter dan 14 jaar werd berekend.

Intusschen is 14 jaar als gemiddelde reeds laag gesteld. De leeftijd waarop recht wordt verkregen op pensioen is toch voor officieren, onderofficieren en minderen respectievelijk 50, 45 en 40 jaar. Daar betrekkelijk zeer weinigen later dan op twintigjarigen leeftijd in dienst zullen treden, geeft dit een gemiddelde van 25 dienstjaren als noodig om, onder normale omstandigheden, recht te verkrijgen op pensioen. Iets minder zal het aantal wezen, omdat de minderen de meerderheid uitmaken en de 40-jarige leeftijd bovendien geldt voor den korporaalsrang. Hiertegenover staat dat voor zeer velen de diensttijd zal aanvangen op achttien- of negentienjarigen leeftijd. Het verschil tusschen 14 en 25 is echter zóó groot, dat velen kunnen afvallen door overlijden, ontslag en afkeuring alvorens de gemiddelde diensttijd beneden 14 jaar zal dalen. In aanmerking zal ook genomen moeten worden bij deze raming, dat door betere hygiënische toestanden en in het algemeen door betere levensvoorwaarden, overlijden, afkeuring en ontslag minder veelvuldig zullen voorkomen dan thans het geval is. Niet het minst ontslag (al dan niet vrijwillig) vóórdat aanspraak op pensioen verkregen is, zal minder voorkomen, zoodra de dienst ook aangenamer wordt. Wij wijzen hier slechts op het bijeenhouden der bemanningen, waardoor geheel andere verhoudingen tusschen het personeel onderling zullen worden geboren, en op minder ontbering en meer comfort gedurende het verblijf binnenslands. Het kan niet anders of de ambitie van allen zal hierdoor verhoogd worden, de bestaande zeer verklaarbare onverschilligheid en ontevredenheid zullen verdwijnen. Door die meerdere opgewektheid van het personeel, zal de gevechtswaarde der vloot ontegenzeggelijk in hooge mate worden gebaat.

Nadat de sterkte van het militair personeel der zeemacht alzoo verminderd is met 1500 koppen, blijft er binnenslands

in tijd van oorlog nog een overschot van 1500 (2500) man; met inbegrip van ± 500 recruten. Zonder dezen dus een overcompleet van 1000 (2000) man.

Als reserve-bemanning behoeven deze menschen niet beschikbaar te blijven, want zeker de helft der zeemilitie is nog niet geplaatst en bovendien wordt een reserve gevormd door allen, die eenmaal dienst deden bij de zeemacht en nu hunnen dienstplicht hierbij moeten vervullen,[1] terwijl gaandeweg ook de recruten als reserve zullen optreden. Ook de gepensionneerden, voor zoover valide, komen in aanmerking en tenslotte komen misschien de bemanningen beschikbaar der twee schepen, welke aanvankelijk buitenslands werden ondersteld en wellicht weinig diensten zullen kunnen bewijzen, als minder geschikt voor de verdediging van onze kusten en zeegaten; met name van de pantserdekschepen valt toch niet veel te verwachten en zou het verstandig zijn deze schepen eventueel niet voor dit doel aan te wijzen. Ook op de andere schepen voor den dienst in Oost-Indië bestemd en binnenslands behoeft niet te worden gerekend, omdat deze waarschijnlijk in reparatie zijn en wij reeds aannamen dat *alle* andere schepen (pantserschepen en torpedobooten) gereed waren voor den dienst, wat eene zeer optimistische onderstelling is. Het overcompleet van 1000 (2000) koppen wijst er op dat plaatsing gezocht moet worden voor dit personeel, dat de taak van het personeel der zeemacht binnenslands moet worden uitgebreid nu het niet meer gebruikt zal worden op monitors, riviervaartuigen, enz., terwijl de eischen van den dienst in O.-Indië niet veroorloven de totaalsterkte van het personeel verder te verminderen. Deze plaatsing kunnen zij vinden op de kustversterkingen en bij den defensieven torpedodienst. Om vele redenen is het wenschelijk dat deze middelen van verdediging ressorteeren onder het departement van Marine en allerminst juist is de bewering, dat de Marine het hiervoor noodige personeel niet beschikbaar zou kunnen stellen. Immers zoowel in tijd van vrede als in tijd van oorlog - wij wezen reeds voor jaren hierop - is dit personeel er in voldoende hoeveelheid om een kern te vormen, zoodat de ontbrekende

1) Wijziging van de militiewet in dezen zin kan niet uitblijven, wil men zoo doelmatig mogelijk over de dienstplichtigen beschikken.

plaatsen slechts behoeven te worden aangevuld door miliciens die, evenals elders, hier de massa moeten uitmaken. Misschien zal de zeemilitie uitbreiding behoeven, maar de tegenwoordige bezetting der kustversterkingen en het personeel van den torpedodienst der landmacht (miliciens en vrijwilligers) komen daarentegen vrij. Aangezien het nu tamelijk onverschillig is of de milicien bij land- of zeemacht wordt ingedeeld, representeeren de vrijkomende vrijwilligers (officieren, onderofficieren en minderen) eene bezuiniging van personeel bij de landmacht.

Het is vrijwel onmogelijk nauwkeurig aan te geven welke de financieële gevolgen zullen wezen van eene vermindering der sterkte van het militair personeel der zeemacht met 1500 koppen en de geheele marine-reserve. Het bedrag is echter wel te benaderen. Daarbij zullen wij den voorzichtigen kant houden, dat wil hier zeggen lage cijfers aannemen. Dit beginsel hebben wij trouwens in deze studie steeds toegepast en hierom kan dan ook geen bezwaar worden aangevoerd tegen de vermindering der sterkte, zooals wij die hebben aangegeven. Wij achten het zelfs zeer waarschijnlijk dat de practijk eventueel zal aantoonen, dat er dan nog feitelijk meer dan 1000 (2000) koppen beschikbaar blijven voor de kustversterkingen en den defensieven torpedodienst. Zulk een mêevaller zal dan ook slechts voor de juistheid onzer berekeningen pleiten.

Wanneer wij in aanmerking nemen, dat het militaire personeel der zeemacht geheel op 's lands kosten gehuisvest en gevoed wordt, dat de man - en eventueel zijn wettig gezin - vrije geneeskundige behandeling geniet, dat hij na volbrachten diensttijd of eventueel wegens ontstane lichaamsgebreken gepensionneerd wordt, dan zal voor dit alles reeds een aanzienlijk bedrag in rekening moeten worden gebracht. Maar bovendien kost de werving geld en brengt de voortgezette oefening rechtstreeks groote kosten mede, zoowel als de eerste opleiding van een deel van het personeel, terwijl ten slotte de man een behoorlijk tractement geniet. Aangezien nu onder de 1500 koppen, waarmede de sterkte verminderd moet worden, ook een aantal officieren - minstens een honderdtal - en vele onderofficieren zijn begrepen, zoo komt ons eene raming van *f* 1000 per man als gemiddelde zeer laag gesteld voor. Hieruit zal intusschen volgen, dat de

vermindering der sterkte met 1500 koppen al dadelijk eene besparing zal geven van *f* 1.500,000, waarbij voor de marinereserve - ± 600 man - nog gevoegd kan worden *f* 100,000. Te zamen alzoo eene besparing van *f* 1,600,000, alleen door wegzending van overtollig personeel verkregen. Of met andere woorden door zuivering van den toestand wordt op één enkel punt - de sterkte van het personeel - reeds eene jaarlijksche besparing verkregen van 16 ton gouds, waarbij de besparing voor de landmacht (zie bladz. 18) dan nog voor memorie moet worden uitgetrokken. En hoeveel ton gouds zal deze wel representeeren?

Hoe groot de indirecte besparingen op dit punt alleen reeds zullen wezen, zal buiten nauwkeurige beschouwing moeten blijven. Het bedrag is niet vast te stellen maar dat onder meer de algemeene kosten van het bedrijf, met name die van beheer en administratie, al dadelijk aanzienlijk zullen dalen is buiten twijfel.

Uit het hierboven medegedeelde met betrekking tot het personeel blijkt duidelijk hoe weinig doelmatig het geld besteed wordt jaarlijks voor de zeemacht toegestaan. Ons komt het ten minste onwederlegbaar voor, dat de besproken 16 ton doelloos worden uitgegeven en dat volkomen hetzelfde, neen meer bereikt zal worden, zoodra de uitwassen: kinderwerving, korps mariniers en marine-reserve zijn weggenomen en de vervanging, voor zoover noodig, samengaat met eene vermindering der totaalsterkte van het personeel met 1500 koppen en de marine-reserve bovendien.

Dat de aanvulling van het personeel, hierboven gesteld op 500 koppen per jaar, met inbegrip van officieren en machinisten, eenige moeielijkheid op kan leveren, zooals wel eens beweerd wordt dat het geval zal wezen, achten wij geheel onaannemelijk. Vergelijking met den bestaanden toestand geeft hieromtrent weinig aanwijzing. De lust tot dienstnemen op 's lands vloot zal toch zeker toenemen wanneer daar de levensvoorwaarden gunstiger zijn geworden, de werkkring aangenamer en belangrijker dan thans. Ook de herziening der militaire rechtspleging, waarbij grove misstanden zullen moeten worden weggenomen, zal haar invloed doen gelden.

Dat thans met goed gevolg de dienstneming bij de zeemacht wordt ontraden, achten wij zeer verklaarbaar. Zoodra de

toestanden in de aangegeven richting gewijzigd zijn, zullen pogingen in dien zin echter zonder gevolg blijven. En bovendien het jaarlijks benoodigde aantal zal zoo gering worden, veel kleiner dan thans. Wij zijn overtuigd dat het aantal boven aangegeven - 500 - blijken zal veel te groot te wezen. En zou Nederland die enkele honderden per jaar niet leveren? Wij achten allen twijfel dienaangaande uitgesloten.

In een volgend artikel zullen wij de verdere gevolgen nagaan van het wegnemen der hier besproken uitwassen, nog andere uitwassen behandelen en ten slotte de aandacht vestigen - hoe dikwijls deden wij dit reeds? - op de raderen, welke geen andere uitwerking hebben dan dat zij den goeden gang van het geheele organisme ernstig belemmeren en tot veel geldverspilling aanleiding geven. Daarbij zal dan blijken dat door het wegnemen van al die uitwassen nog veel meer besparing kan worden verkregen dan reeds becijferd is, terwijl door het uitschakelen der overtollige raderen, nevens financiëele, nog andere, voor een krijgsmacht waardevolle, voordeelen worden verkregen.

J.P. VAN ROSSUM.

Nora.[1)]

Nora is met *Steunpilaren der Maatschappij* van de niethistorische Ibsensche tooneelspelen in mijn waardeering het minst-mooie. Dat ze evenwel juist beide, in ons land althans, voor opvoering het geschiktst worden geacht, zou ik wel kunnen verklaren, maar doet thans minder ter zake. Want niet hoe de opvatting is van *Nora* in de regie van onze Hollandsche tooneelgezelschappen van dit oogenblik, noch hoe *Nora* er in de verbeelding van ons Hollandsch schouwburgenpubliek uitziet, maar wat dit tooneelspel zelf werkelijk is, zou ik thans gaarne bespreken.

Nora vind ik daarom minder mooi, omdat blijkbaar *Nora* min of meer expresselijk gebouwd is op een theorie, die bovendien Ibsen zoo erg veel niet schelen kon. Ik heb eigenlijk maar heen te wijzen naar de geschiedenis van het dubbele slot, een verandering (van Ibsen zelf) die juist voor de beteekenis van die theorie vernietigend is, om iedere tegenwerping machteloos te maken, dat Ibsen wèl erg serieus was met die theorie. Maar voor wie de geest van Ibsen's overig werk kan verstaan, is iedere verdere argumentatie

1) Voor de in dit artikel aangehaalde passages uit *Nora* is gebruik gemaakt van de Duitsche vertaling van Wilhelm Lange en niet van een van de beide verschenen Hollandsche, van Mej. Marg. Meyboom, en van Mevr. J. Clant van der Myll-Piepers. Van de Hollandsche vertalingen kòn, afgezien van hare meerdere of mindere waarde, geen gebruik worden gemaakt wegens belangrijke, n.l. voor mijn betoog belangrijke, afwijkingen van het Noorsch, juist in de aan te halen passages.
De gekozen Duitsche vertaling is de door Ibsen geautoriseerde, en m.i. heel zuiver.

volstrekt overbodig, en ik zal mij dan ook veroorloven over *Nora* te schrijven, als bestond er geen vrouwenkwestie hoegenaamd. Het feminisme, dat zich in dit werk schijnbaar zoo erg manifesteert, is niets, valt geheel weg bij de beteekenis, die *Nora* heeft als psychologische studie van menschelijke karakters, hevig en echt.

Vooraf nog een kleine opmerking, die het zijn nut kan hebben te maken. Indien, wáár ook, en wánnéér, van Ibsen gesproken wordt, dan volgt als uit één adem het woord ‘mystiek’. Daargelaten nog, dat dit woord nooit gebezigd moest worden, zonder er op hetzelfde oogenblik een levenden inhoud aan te geven, heeft het zijn bijzonder gevaar het met betrekking tot Ibsen's werk uit te spreken. Met uitzondering misschien van zijn allerlaatste tooneelspelen geldt juist voor Ibsen, dat de quintessens van zijn werk is een buitengewone krachtige realiteit, een psychische realiteit, zeker, maar toch realiteit en geen mysterie. Het woord mystiek uitgesproken aan het begin van een opvoering van *Nora*, van *Bouwmeester Solnesz*, of van *Spoken*, brengt op de gezichten van het publiek die volstrekt overbodige en daarbij hopeloos dwaze affectatieexpressie van *begrip-voor-het-onbegrijpelijke*. Bij *Nora* is er alle reden dit nog eens uitdrukkelijk te zeggen, daar er hier, in de herhaling van het woord *vidunderlige* (het wonderbare), schijnbaar door den dichter zelf de bedoeling van het mysterie is gelegd. Dat dit wonderbare in de verste verte niet heenwijst naar een geheimzinnigheid, die met het bovennatuurlijke iets te maken heeft, maar opgevat moet worden in denzelfden zin als men bijv. in echte ontroering spreekt van een ‘wonder’-mooi meisje (zoo hier een wonder-mooie-daad-uitliefde), wilde ik wel zoo nadrukkelijk zeggen, dat het gelden kon, mogelijk, als een correctie-voor-goed van die menigvuldige, dwaze opvatting, die het juiste begrip en de goede stemming bij Ibsensche opvoeringen verstoren. Als ik maar durfde, gaf ik den raad, *nooit* eenige mystiek te aanvaarden, waarvan de wezenlijke grond niet een diepe, echte menschelijkheid is. Maar dit in 't voorbijgaan.

Indien men aan de vrouwen-figuren van Ibsen denkt, is men geneigd in de eerste plaats vrouwen als Hedda Gabler, Frau vom Meer, Rebecca West uit *Rosmersholm*, of Frau

Inger auf Óstrot in gedachten te zien. Krachtige vrouwen, hartstochtelijke vrouwen, intelligenties en eerzuchtigen, en allen hebben ze meer 'slevens ervaring, en de kennis van het leven, dan 's levens illuzie. De typische vrouw-van-Ibsen is de vrouw boven de dertig jaar. Dit is in overeenstemming met wat Ibsen zelf is, de poëet van het pessimisme, maar niet van het melancholische pessimisme, maar het bezadigde, het overtuigde, het ervaringrijke pessimisme. Die indruk, dat Ibsen zóó is en dat de Ibsensche vrouw zóó is, is in die mate sterk, dat hij bijna belet, dat andere indrukken, van tegenovergestelden zin, opkomen.

En toch, indien men inzonderheid *Bouwmeester Solnesz* (Hilde Wangel) of *Nora* verstaan wil, moet men gehéél afstand doen van eenmaal opgevatte meeningen in bovenvermelden zin, en zich overgeven aan voorstellingen van jeugd, van kinderlijke, naïeve, haast kinderachtige jeugd, maar mooi, *'wonder'*-mooi in de eerste opkomst van een zich krachtig ontwikkelende, bergen-verzettende *ideëele* energie. Het is of Ibsen de illuzie, het ideaal dat hij voor zich zelf en zijn eigen leven niet heeft gewild, dat hij in zich zelf immer met een grijnslach heeft gedood, éénmaal leven heeft willen geven in de creatie van een jong meisje, dat zijn zou idealistisch èn sterk.

Dit is Hilde Wangel in *Bouwmeester Solnesz*. Nora is veel, veel minder. Maar toch kunt gij Nora niet verstaan, indien gij haar niet ziet in de eerste plaats als jong, als *buitengewoon jong*, en dan bovendien ziet haar jeugd als een kracht, als iets moois èn sterks van ziel.

Nu ik zoover gekomen ben, verheug ik me, dat ik er in slagen zal over Nora nog iets te zeggen, dat klinken zal als een ontdekking. Na al wat er jaren lang over dit chapiter is geschreven, is dit zelfvertrouwen wellicht een weinig vermetel, en de mogelijkheid is niet gering, dat van mijn bovenvermelde opvatting van het karakter van Nora gezegd zal worden, dat ze zoo oud en bekend is als de weg van Kralingen. Maar toch, indien men mij volgen wil, hoop ik in een correcte en niet expres-ingewikkelde aansluiting aan den tekst van het stuk, van Nora's karakter den bijzonderen psychischen eigenaard te laten zien, die, - heelemaal gezwegen van

de opvatting van mej. Rika Hopper - mij toch ook nog in geen enkele litteraire bespreking is bekend geworden.

Een stuk van Ibsen bestaat niet buiten zijn karakters, en die karakters bestaan niet buiten de scherp-fijne omlijning van Ibsen's taal. Het Noorsch van Ibsen heeft, - dit ook in tegenstelling met de gangbare opinie - voor mij een concrete, scherpe realiteitsklank. Ietwat burgerlijk, kleinsteedsch in zijn conversatie-exclamaties van betuigingen van instemming, deelneming, bewondering en wat dies meer zij, maar, dat daargelaten, is het noorsch van Ibsen overigens van een harde werkelijkheidschoonheid, die mij, ja, die mij zeer doet verlangen naar een noorsche opvoering van een stuk van hem.

In de ontwikkeling van den voor Nora zoo noodlottigen toestand, die op een katastrofe dreigt uit te loopen (het door haar valsch onderteekende leeningscontract, met de dreigende ontdekking daarvan aan haar man) wordt als het ware *gespeeld*, in den aanvang en dan daarna nog eenige malen, met de gedachte aan een oplossing van al die moeilijkheden door zonde; door de zonde van een ongeoorloofde verhouding met een vriend des huizes, van echtbreuk, en daardoor geld, en daardoor afbetaling van de geleende som en terugverkrijging van het valsche contract. In de ontwikkeling van de dramatische motieven is het eerste opkomen van die zondegedachte een praeludium. Het dramatische *motief* is de groote scene van het tweede bedrijf tusschen Nora en Dr. Rank (die in dit minst mooie treurspel van Ibsen voor mij behoort tot het mooiste wat hij ooit schreef), de praeludeering is in de angstige, maar dan nog geheel ongegronde kwade vermoedens van zulk een ongeoorloofde verhouding, vermoedens uitgesproken door Nora's oudere vriendin, Fru Linde. Voor een getrouw beeld van het moeder-meisje Nora is dit *motief-van-de-zonde*, en de wijze, waarop het in het stuk is ingeweven, van het grootste belang.

Van veel minder belang, of liever voor den eindindruk, zoowel van het stuk als van Nora in het bijzonder, van absoluut geen belang zijn al die kleine détails - door mej. Rika Hopper met zooveel voorliefde gespeeld - van de bitterkoekjes, van het kerstboompje, van de drie kindertjes, van

het verstoppertje spelen, van de cadeautjes, van de tarantellajapon. Indien de actrice, die deze rol spelen moet, er niet in slaagt de hierboven genoemde dingen te spelen zonder relief, zonder expresheid, maar in een absolute onbevangenheid van jeugd, niet dus als damesachtige lievigheidjes, dan is reeds daarmee alleen de indruk, zooals hij zijn moet, verknoeid. In dien verkeerden zin gespeeld, brengt de actrice in het karakter van Nora al die elementen, die, zoo ze er wezenlijk waren, Nora's verzet aan het einde onbegrijpelijk zouden hebben gemaakt. Want dan zou Nora wezenlijk zijn, waarvoor haar man ze houdt, terwijl het dramatische conflict juist gegeven is in Nora zooals-ze-is, en Nora zooals de voorstelling van haar man haar maakt. Alleen als die kleine dingen gezien kunnen worden als de egoiste, maar toch lichte kantjes van een zonnig meisjeszieltje, dat evenwel tot groote dingen in staat is, dan, maar dan ook alleen blijft de weg vrij voor een juiste opvatting van de werkelijke Nora.

* * *

Aufz. 1, *Auftr.* 3.

Nora. Vater gab uns keinen Pfennig. Ich war's, die das Geld schaffte.

Frau Linden. Du? Die ganze grosse Summe... Aber wo bekamst du's denn her?... Denn leihen konntest du's ja nicht.

Nora. ...'s Ist ja nicht gesagt, dass ich das Geld geliehen habe. Ich kann's ja auf andre Weise bekommen haben. (Wirft sich im Sopha zurück.) Ich kann's ja von dem einen oder andren Anbeter erhalten haben.

Frau Linden. Du bist eine Närrin...

Frau Linden. Aber wie viel hast du von diesen Schulden abzahlen können?

Nora. Ja, das kann ich so genau nicht sagen. Bei solchen Geschäften ist es schwer Ordnung zu halten. Manchmal wusst' ich mir keinen Rath. (Lächelt.) Dann sass ich hier und stellte mir vor, dass ein alter reicher Herr sich in mich verliebt -

Frau Linden. Was! Welcher Herr?

Nora. Ach Unsinn! Dass er nun todt wäre - - und als man sein Testament öffnete, stand da mit grossen Buchstaben: Meine sämmtlichen Gelder sollen der liebenswürdigen Frau Nora Helmer sofort baar ausgezahlt werden.

Frau Linden. Aber liebe Nora - was ist das für ein Herr?

Dit is de eerste maal, dat de gedachte aan de mogelijkheid van Nora's ontrouw over den toeschouwer komt. Frau Linden, die wel gegeven is als een vrouw met ervaring, maar *niet* als een kwaaddenkende pessimiste, spreekt dat vermoeden uit, omdat Nora's woorden haar wel voor geen andere uitlegging vatbaar lijken. Hierin ligt de eerste wezenlijke bijzonderheid in Nora's karakter, dat zij, moeder van drie kinderen, nog *speelt* met de gedachte van ontrouw, en er zoo naief-ernstig van fantazeeren kan, dat zij, die haar hoort, denken moèt aan valschheid. Ook neemt Nora zelf nog niet waar, dat zij dien indruk wekt bij haar vriendin. Want Nora is in een stemming, die haar deze prachtige woorden zeggen doet:

Aufz. 1, *Auftr.* 3.

Frau Linden. Willst du es ihm nie sagen?

Nora (nachdenklich, halb lächelnd), Ja - später vielleicht - nach vielen Jahren, wenn ich nicht mehr so hübsch bin wie jetzt. Du musst mich nicht auslachen! Ich meine natürlich: wenn Robert mich nicht mehr so gern leiden mag wie jetzt; wenn er kein Vergnügen mehr daran findet, dass ich vor ihm herum tanze und mich verkleide und declamiere. Dann könnt' es gut sein etwas in der Hinterhand zu haben.

Neen, dit is geen coquetterie; maar een buitengewoon aanhankelijke, kinderlijke genegenheid; zoo ontroerend als ook later haar geloof is in Helmer's groote zielskracht en moed, die niet bestaan.

Aufz. 2, *Auftr.* 3.

Frau Linden. Liebe Nora, in manchen Dingen bist du noch wie ein Kind; ich bin etwas älter als du und hab' ein weinig mehr Erfahrung. Ich wil dir etwas sagen: du solltest der Sache mit diesem Doctor ein Ende zu machen suchen...

Nora. Ich versteh' dich gar nicht.

Frau Linden. Verstell dich doch nicht, Nora. Glaubst du, ich hätte nicht erraten, von wem du die achtzehnhundert Thaler geliehen hast?

Nora. Bist du von Sinnen? Das glaubst du!...

Nora. Nein wirklich, es wäre mir nie eingefallen, Doctor Rank zu bitten - übrigens weiss ich bestimmt, wenn ich ihn ersuchte - *Frau Linden*. Aber das thust du doch natürlich nicht!

Nora. Behüte. Ich glaub' auch nicht, dass es nothwendig werden könnte. Aber davon bin ich fest überzeugt, wenn ich Doctor Rank sagte -

Dit is de tweede maal, dat zich de gedachte opdringt aan een bepaalde verhouding waarin Nora staat tot Doctor Rank. Maar thans is in Nora's toestand dìt veranderd, dat ze werkelijk geldelijke hulp onmiddellijk noodig zal hebben. Zèlf heeft ze nu aan Doctor Rank gedacht; toch blijft haar nog één ander middel: indien zij haar man bewegen kan dat na te laten, wat de katastrofe onvermijdelijk brengen zal. Maar dat middel faalt, want Helmer doet het noodlottige. En dan:

Aufz. 2, *Auftr.* 7.

Nora (verstört vor Angst, steht wie angewurzelt, flüstert). Das konnt' er thun! Ja, er that es. Er that es, trotz Allem und Allem! - Nein das in alle Ewigkeit nicht. Lieber alles Andere! Rettung! - Ein Ausweg - (Es klingelt in der Flur) Doctor Rank! Lieber *alles*[1] andre, was es auch sein mag.

Het is in deze gemoedsstemming dat het tooneel aanvangt tusschen Nora en Dr. Rank, dat mijn maatstaf is bij de beoordeeling van Nora's karakter.

Eerst wil ik echter nog wijzen op de kracht van dit dramatische moment. De crisis is deze, dat Nora voor zich denkt, dat zij noodzakelijk kiezen moet tusschen den maatschappelijken ondergang van Helmer, of, op welke wijze dan ook, de terugverkrijging van het contract. De dramatische beteekenis van dit oogenblik is nog verhoogd, doordat van te voren tot tweemaal toe uitgesproken is, dat ook zelfmoord van Nora geen oplossing zou vermogen te brengen, daar Nora immers meent - en het slot van het laatst voorafgaande gesprek tusschen haar en Helmer geeft haar daartoe alle reden - dat Helmer ook na Nora's dood haar schande zal willen deelen, of liever geheel op zich nemen zal. Indien nu de keuze, die Nora doen moet, gaat tusschen twee dingen, waarvan het een nog vreeselijker is dan zelfmoord, dan zal het andere ook heel, heel erg moeten zijn om begrijpelijk te maken, dat, onder zulke omstandigheden, Nora *aarzelt*. En zoo Nora niets anders behoefde te doen dan een som gelds te vragen aan een vriend des huizes - wat onder haar verbeterde financieele omstandigheden immers slechts zijn zou leening op korten termijn - dan zoù dus dit psychische

1) De cursiveering is van den tekst.

moment volkomen onbegrijpelijk en het tooneelmatige effect (de klank van de bel van Dr. Rank bijv.) een tweede-rangs effect zijn geworden.

Dr. Rank vangt van zijn kant het gesprek aan met de mededeeling, dat hij - sterven moet aan een ziekte, waarvan hij zelf de diagnose stelt. Maar hij zegt het niet zoo in eens, en zijn woorden schijnen wat dubbelzinnig.

Aufz. 2, *Auftr.* 7.

Nora. Das ist so wunderlich ausgedrückt. Sollte denn etwas bevorstehen -?

Rank. Etwas, worauf ich schon lange gefasst gewesen. Aber ich glaubte nicht, dass es so schnell eintreten würde.

Nora (seinen Arm ergreifend). Was ist's? ...Doctor, Sie *müssen* mir's sagen!

Rank. Es geht bergab mit mir. Es ist nichts dagegen zu machen.

Nora (erleichtert aufathmend). *Sie* sind es, der -?

Nora heeft dus een oogenblik gedacht, dat Rank zinspeelde op een ongeluk, dat Helmer dreigde. Doch -, hoe ook

Nora's gemoedstoestand zijn moge, in dat ‘erleichtert aufathmend’ zonder meer, is tegenover iemand, die zijn eigen dood komt melden, een ongevoeligheid, die bij het brute af is.

Maar Rank deert die ongevoeligheid niet. Hij gaat door in een toon van vertrouwelijken weemoed, en als hij wat te zeer aan zijn ellende toegeeft, dan:

Nora. Nein, heute sind Sie aber in der That abgeschmackt. Und ich, die so gern gesehn, dass Sie bei wirklich guter Laune gewesen -

Rank. Mit dem Tode vor Augen?...

Nora. (hällt sich die Ohren zu). Unsinn! Lustig, lustig.

Dit is al niet minder bruut. Maar bovendien, waarom wil Nora Rank vroolijk? Moet dan een stervende *vroolijk* zijn, om het leed van een ander te begrijpen, en zal die *vroolijkheid* hem bewegen te helpen. Maar het zal dra duidelijk worden in een exces van ploertigheid:

Rank. Ja, die ganze Geschichte ist wahrlich nur zum Lachen. Mein armes unschuldiges Rückgrat muss für meines Vaters lustige Lieutenantstage büssen.

Nora. Er war ja wol ein grosser Freund von Spargel und Gänseleberpastete. Nicht wahr?

Indien dit al geen aardigheid van verdacht allooi is, dan is ze toch, alweer tegenover iemand, die zijn dood voor zich ziet, nog al onkiesch. Maar het *is* een aardigheid van verdacht allooi. Want:

Nora. Und dann all der Portwein und Champagner. Es ist traurig, dass all diese leckern Sachen so auf die Glieder schlagen.

Rank. Namentlich aber, dass sie auf ein so unglückseliges Glied schlagen, das nicht den geringsten Vortheil davon gehabt hat.

Nora. Ach ja, das ist das Allertraurigste.

Rank (sieht sie forschend an). Hm -

Nora (etwas später). Warum lächelten Sie?

Rank. Nein, *Sie* lachten ja.

Nora. Nein Sie, Doctor.

Nora heeft hier dus niet meer of minder dan een schuine aardigheid gedebiteerd. Maar waarom dan toch, in godsnaam? En dat tegen iemand, die een-en-al ellende is, en bovendien vol van fijne en teere gemoedsdingen. Maar het zal nog duidelijker worden:

Nora. ...Doctor, setzen Sie sich hierher; ich will Ihnen etwas zeigen.

Rank. Was denn?

Nora. Sehn Sie her. Sehn Sie!

Rank. Seidene Strümpfe.

Nora. Fleischfarbene. Sind die nicht wunderschön? Ja, jetzt ist es hier so dunkel; aber morgen... Nein nein nein; sie bekommen nur das Fussblatt zu sehn. Nun ja, meinetwegen können Sie den obern Theil auch sehen.

Rank. Hm -

Nora. Warum machen Sie ein so kritisches Gesicht? Glauben Sie vielleicht, sie passten nicht.

Rank. Darüber kann ich unmöglich eine begründete Ansicht haben.

Nora (sieht ihn einen Augenblick an). Pfui, schämen Sie sich. (schlägt ihn mit den Strümpfen leicht aufs Ohr). Das haben Sie dafür.

Zoodat Nora ook hier weer liederlijkheden heeft gezegd en er blijft nu eindelijk niets anders over dan aan te nemen, dat zij werkelijk haar *lichaam* verkoopen wil. Indien men zich nu den toestand één oogenblik indenkt, dan zou men er zich over moeten verwonderen, dat dit tooneel ook maar eenmaal zonder protest kan voorbij gaan. Want de vrouw, die om haar man te redden, haar lichaam verkoopt, kan meer dan te verdedigen zijn, maar een vrouw, die tot dien koop een stervende over wil halen, zonder zelfs het begrip van wat zij doet, is een monstrum horribile. Maar het stuk passeert iederen avond, en zelfs de indruk van iets bijzonders, iets buitengewoons wordt niet waargenomen.

Ik wil hier toch nog even bij stil staan. Om begrijpelijke redenen heb ik aan de geciteerde dubbelzinnigheden geen andere benamingen gegeven, dan schuine aardigheid, en aardigheid van verdacht allooi. Nu zou het niet moeilijk zijn uit Ibsen's ander werk, bijv. uit *Hedda Gabler*, ik zou haast zeggen, eenige *intellectueele* schuine aardigheden aan te halen. Maar dit is misschien overbodig, indien men van het hier uit *Nora* geciteerde maar niet meene, dat het huiselijke, of aardige schuine moppen zijn. Indien men zich den toestand van dien doodzieken man, Dr. Rank, slechts indenkt, en ook dat Nora zelf tot een uiterste van vertwijfeling is geraakt, dan moet het onmogelijk zijn in deze stemming van het tooneel aan lichte coquetteriëen te gelooven. En hier kom ik eindelijk tot nog eene opmerking, die misschien beslissend zal zijn.

Toen ik voor de eerste maal *Poppenhuis* gelezen had, heb ik naar een verklaring gezocht van die sombere figuur, Dr. Rank, in dit stuk. Ik kan hier moeilijk heel *Poppenhuis* citeeren, maar als men het nagaan wil, zal men bevinden, dat het conflict en het dramatische verloop precies eender gebleven zou zijn, indien Dr. Rank *niet* aan een doodelijke ruggemergstering geleden had. Als dat wezenlijk zoo is, en ik meen dàt het zoo is, dan zou dus een van de handelende personen verschijnen in een expres, ongemotiveerd en daarom drakerig-naar aspect, en dan zou daarmee in dit werk van Ibsen een fout zijn aangewezen, zooals ik althans bij hem nergens elders heb kunnen ontdekken. Maar wèl is het in Ibsen's geest, om dingen, die op het kantje af van het al

te erge, van het bombastisch-dramatische zijn (ik herinner bijv aan het pistoolschot in *Hedda Gabler*, of aan de hersenziekte van Oswald Alving in *Spoken*), een bijzonderen psychischen inhoud te geven, die ze daarmee verheft tot de intellectueele hoogte, waarop gansch Ibsen's productie staat. En dezen bedoelden psychischen inhoud verkrijgt m.i. de ziekte van Dr. Rank in het tooneel, waarover dit artikel handelt, opgevat in den zin, dien ik voor den juisten houd.

Nu het gesprek verder. Daar blijkt dan n.l. nog dat Nora wist, dat die dood-zieke man, die zijn eigen lot kent, van haar houdt, liefde voor haar voelt. Want als Rank gesproken heeft, als hij zijn liefde heeft bekend:

Aufz. 2, *Auftr.* 7.
Nora. Helene, bringen Sie die Lampe.
- Ach, lieber Doctor, das war wirklich schlecht von Ihnen.

Dat Nora om de lamp roept, alsof niet zij zelve het was die de intimiteit van het 'donker' schond, is een onkieschheid op zich zelve. Maar verder:

Rank. Dass ich Sie so innig geliebt, wie nur irgend Jemand? War *das* schlecht.
Nora. Nein, aber dass Sie mir's sagen. Es war ja gar nicht nothwendig...
Rank. Was meinen Sie damit? Wussten Sie denn -?

En ten slotte nog één ding. Op het oogenblik, dat Rank zijn liefde uitgesproken heeft, vestigt zich in Nora plotseling het besluit, nu nièt het geld van Rank te willen. Heeft nu dit misschien de beteekenis van een inkeer, van nu ten minste het gevoel, dat wat ze doet slecht is, te bruut tegenover dien man? Neen, dat beslist niet. Want zoo zij uit kieschheid nu zweeg, zou zij in het geheel niet, van het begin af niet gesproken hebben, daar zij immers van te voren wist dat Rank liefde voor haar voelde. Maar er is nog een zinnetje, dat duidelijk zien laat, waarom Nora nu niet langer zich aanbiedt, niet omdat ze zelve nu niet meer wil, maar omdat ze instinctief voelt, dat het na deze bekentenis Rank zelf te bar zijn zou. Zij wist dat Rank van haar hield, en toch kon zij zich aanbieden. Maar nu Rank gesproken heeft,

en hij dus weet, dat zijn liefde haar bekend is, voelt zij, dat de illusie van Rank's ideëele liefde een aanbod van iets laags, een bekoring van enkel lichamelijke hartstocht niet meer toelaat. In dat zinnetje ligt de spijt van de zich aanbiedende, maar geweigerde vrouw, en niet eenig besef van schuld of inkeer tot betere gevoelens:

Aufz. 2, *Auftr.* 7.

Nora. Jetzt können Sie nichts mehr für mich thun. - Und übrigens bedarf ich auch keiner fremden Hilfe. Sie sollen sehen, es sind Alles nur Einbildungen. Ja ja, Einbildungen, natürlich! (Setzt sich in den Schaukelstuhl, sieht ihn an, lächelt.) *Ja*, *Sie sind wirklich ein netter Freund*, *Herr Doctor*.[1)] Sagen Sie mal, schämen Sie sich nicht, nun die Lampe da steht?

Tot zoover. - Ja deze rol zou zich leenen tot een Muster van superlatieve perfiditeit. De consequentie van Nora's gedragingen in dit tooneel is niet weg te redeneeren, tenzij men zou willen zeggen dat Ibsen onzin schreef. Ik herhaal met nadruk, dat dat meisje hier dingen doet en zegt, die, zoo ze niet op een andere, grandiose manier kunnen verklaard worden, haar maken tot een ellendige, tot het type van een fatsoenlijke ‘publieke vrouw’. Men moet beginnen met dit niet weg te doezelen, maar het te aanvaarden, en dan daarna te zien, of er mèt dit een oplossing te vinden is. En ik mèèn, dat die oplossing te vinden is. Deze jonge vrouw heeft in haar karakter de allerschoonste gemoedsdingen van opoffering en liefde. Dit dus in de eerste plaats: haar grootheid van ziel *moet* in de uitbeelding van de rol zóó uitschijnen, dat ze op zou kunnen wegen tegen veel slechts, of liever dat ze de gedachte aan de mogelijkheid van het slechte in dit meisje niet *kan* op laten komen. Dan eerst is dat tooneel met Rank in een licht te plaatsen, dat anders ongeloofwaardig zou zijn. En dat licht is het licht van het *egoïsme van kinderen*. De zonnige kant van dit kinderlijke maar zielskrachtige gemoed, moet in die mate al het overige verlichten, dat dit tooneel met Rank haar vergeven wordt zooals we aan kinderen hun vaak bijzonder wreed, maar onbewust egoïsme vergeven. En eenmaal de rol zoo opgevat, zien we ook, dat ze aldus

1) Deze cursiveering is van mij.

in Ibsens bedoeling moet hebben gelegen. En dat zien we in de wijze, waarop Rank zelf haar aanhoort. Want Rank komt niet eenmaal tot het besef van haar bedoelingen. En voor alles, wat hem even doet twijfelen, heeft hij een woord-van-verontschuldiging, zooals we het voor kinderen hebben. Zoo eenmaal, na de geciteerde aardigheid van verdacht allooi:

Rank: Sie sind doch ein grössrer Schalk als ich dachte.

Maar vooral aan het slot in de vergelijking die Nora geeft en die Rank voor zich glimlachend aanvaardt, de vergelijking van Nora's gevoel voor Rank met Nora's gevoel vroeger in het huis haars vaders voor de dienstmeidenkamers, en ten laatste hierin, dat Rank van al haar angsten niets anders begrepen heeft dan dat het meisjesangsten waren om een baljapon.

Aufz. 2, *Auftr.* 7.
Nora:... 's ist nur - 's ist mein neues Costüm -...
Rank: Aha, da haben wir also das grosse Geheimniss.

* * *

En in het daarop direct volgende tooneel van Nora met Günther wordt de *jeugd* van dit moeder-meisje (als Günther beschrijft wat de dood is, de zelfmoord in het water, onder het ijs en het aanspoelen van het lijk) nog eens met opzet - door Ibsen met opzet - in haar noodwendig egoïsme en in haar overgevoeligen, rijken bloei getoond.

A.W. STELLWAGEN JR.

Vergankelijke atomen

> Matter is not merely explained but it is explained away.
> A.J. BALFOUR.

R.K. Duncan. The new knowledge. A popular account of the new physics and the new chemistry in their relation to the new theory of matter. London. Hodder & Stoughton 1906.

Dit boek was mij eene openbaring. Toen ik het gelezen had, was ik niet bestand tegen de verleiding om het in den breeden kring van Gidslezers in te leiden, die van het onderwerp dat hier behandeld wordt even vèr af staan als ik zelf, en die toch zeker in de laatste jaren telkens weder de physici en chemici benijd hebben om hun vertrouwdheid met de nieuwe reeksen van verschijnselen en gevolgtrekkingen, die zich daar rondom het tooverwoord r a d i u m kristallizeeren en van welke maar een vage weerklank tot ons in de buitenwereld doordrong.

Om vertrouwen te wekken voor Duncan als gids, waar ik zelf geen aanspraak mag maken op meer dan hoogereburgerschoolkennis van chemie en physica, begin ik met eene aanhaling uit zijn inleiding. Hij zegt: ‘Leeken in de wetenschap, die den gang der nieuwe ontdekkingen wenschen te volgen, zijn meestal beperkt tot één van de twee volgende mogelijkheden. Zij moeten òf de schijnwetenschap der geïllustreerde tijdschriften lezen, waar alles meer is ingericht op het dramatisch effect dan op juiste uitéénzetting, òf wel zij moeten zich wenden tot speciale en technische werken, die de ontdekkers zelve geschreven hebben voor

hunne medearbeiders op hetzelfde veld. Bij deze boeken is er op gerekend dat een technische voorbereiding aanwezig is, en de leek-liefhebber, hoe welbelezen en schrander hij ook zijn moge, blijft in die lezing hopeloos steken en raakt volkomen van de wijs.

Zoo is de wereld dus verdeeld in mannen die het weten en het niet zeggen en in anderen die het zeggen maar het niet kunnen weten. De groote uiteenzetters zooals Huxley en Tyndall zijn dood en de groote uiteenzetter van de toekomst, de vertolker van het weten aan het volk, is nog niet geboren...

Van den lezer van zijn boek verwacht de schrijver niet meer dan eene opvoeding die tot hooger onderwijs voorbereidt en liefde voor het nieuwste in de natuurwetenschappen. Deze belangstelling voor het allernieuwste is zeer gewettigd. Het grensgebied tusschen weten en nog-niet-weten oefent natuurlijkerwijze een groote aantrekkingskracht uit. Het is de gevechtslijn en het is uiterst menschelijk en natuurlijk om gaarne een worstelkamp bij te wonen.

De *casus belli* van den strijd waarvoor de schrijver de aandacht zijner lezers vraagt is niet meer of minder dan de vraag naar den aard van het atoom van den chemicus. En al moge het op 't eerste gezicht schijnen dat de aard van het atoom een te abstract en te vèr gezocht thema is om binnen het veld van onze praktische belangstelling door te dringen, toch moet zoodanige haastige oordeelvelling onhoudbaar geacht worden. De atomen zijn de bouwsteenen van het heelal uit welke gij en wij en de melkweg en Sirius zijn opgebouwd. Wat op het atoom betrekking heeft, heeft betrekking op ons. Er is werkelijk niets geheimzinnigs aan verbonden en weinig abstracts. Wat men er van weet, laat zich gemakkelijk genoeg mededeelen en is van overweldigend belang. Daarbinnen opgesloten ligt de oorzaak van de zonnehitte, zoowel als de aard van de electriciteit, de evolutie van een heelal en het worden en vergaan der materie. Daarnaast liggen, mogelijkerwijze, ook nog eene geneeswijze voor tuberculose, licht zonder warmte, een bewijs voor het bestaan van reusachtige voorraden energie die tot nu toe zelfs niet vermoed werden en naast welke de hoeveelheden energie met welke wij bekend zijn ten eenenmale onbeteekenend worden

alsmede een geheele reeks van stralingsverschijnselen die tot nu toe geheel onbekend waren en die uitgaan van de materie in haar natuurlijken staat....

Snel zijn op elkaar gevolgd Hertz's ontdekking van de electro-magnetische golven, Moissan's revolutionaire uitkomsten met de electrische oven, Röntgen's X-stralen, Rayleigh's en Ramsay's ontdekking van de zeldzame gassen in de atmosfeer en Dewar's vloeibaarmaking van waterstof. Ten slotte zijn de beroemde ontdekkingen van Becquerel en de Curies gekomen die nog veel meer vooropgevatte meeningen omverwierpen en die met hare gevolgen het hoofdonderwerp van dit boek uitmaken.

'Wat vroeger de oudere wetenschap als een stevigen betrouwbaren ondergrond meende te mogen beschouwen, blijkt nu slechts drijfzand. De vorige eeuw begon met het atoom en de uitkomsten zijn de werktuigen waarover de beschaving thans beschikt. Deze eeuw begint met het atoom binnen het atoom en wanneer men reeds oordeelen mag dan zal de beschaving der komende jaren snel gewijzigd en misschien omgezet worden in vormen van welke wij thans nauwelijks het flauwste begrip hebben.'

Deze aanhaling uit de inleiding is wel geschikt om dadelijk te pakken. Na lezing van het geheel der 39 hoofdstukken blijkt de 'pakkendheid' steeds te stijgen en zal men de helderheid van behandeling onovertroffen achten. Sommige van die 39 hoofdstukken zijn dan ook niet meer dan 2 à 3 bladzijden lang. Wèl een bewijs hoe de schrijver aan een glashelder betoog meer waarde hecht dan aan een vormelijke behandeling van zijn ingewikkeld onderwerp.

Het boek volledig weer te geven, zou een tweetal Gidsnummers vereischen. Ik doe slechts een greep in enkele der zeven afdeelingen die de volgende bovenschriften dragen:

1. Gangbare opvattingen.
2. Het periodiek systeem.
3. Gasvormige ionen.
4. Natuurlijke radio-activiteit: een nieuwe eigenschap der materie.
5. De oplossing van het atoom.
6. Anorganische evolutie.
7. Nieuwe kennis en oude problemen.

In de tweede afdeeling wordt onze aandacht gevraagd voor de allermerkwaardigste verhoudingen, die men al sedert lange jaren kent tusschen de atomen der verschillende elementen en die van een geheimzinnig verband spreken, dat daar in het rijk der materie tusschen die elementen bestaat. Dat verband werd reeds in 1863 door Newlands opgemerkt en is later in de handen van Lothar Meyer en Mendeléeff ontwikkeld in den vorm van het zoogenaamd periodiek systeem, dat den naam draagt van laatstgenoemden Russischen chemicus.

Newlands had opgemerkt, dat wanneer men de elementen rangschikt in de volgorde van hun atoomgewichten, beginnende met hydrogenium (waterstof) = 1 en eindigende met uranium = 240, men dan een tabel erlangt waarin de elementen - in acht kolommen gerangschikt - verwante chemische eigenschappen vertoonen, voor zoover zij in dezelfde kolom liggen en dat dus het aantal elementen, dat zich bevindt tusschen twee daarvan, die weder soortgelijke eigenschappen bezitten, *zeven* is. De elementen uit dezelfde groepen staan dan tot elkaar in dezelfde soort verhouding als de uiteinden van een of meer octaven in de muziek. Zou er dus niet alleen een verhouding, maar inderdaad een ware harmonie bestaan tusschen deze kleine bouwsteenen van het heelal?

Scherp geformuleerd zou de wet luiden: ‘De eigenschappen van een element zijn eene ten deele periodische functie van zijn atoomgewicht.’

Of, nog anders uitgedrukt: Zoodra het atoomgewicht van een element bekend is, kunnen daaruit de chemische eigenschappen van dat element berekend worden.

Even vast als de schommeling van den slinger, als de phasen van de maan, als de lentebloemen in het voorjaar keeren dezelfde eigenschappen der elementen periodiek terug wanneer het atoomgewicht stijgt.

Zóó vast was dit verband dat Mendeléeff, toen hij welhaast veertig jaren geleden zijne tabel samenstelde, reeds dadelijk zekere vakken openliet voor elementen, die toen ter tijde nog niet ontdekt waren en van welke hij in 1871 de eigenschappen voorspelde, die zich aan ons zouden vertoonen, wanneer zij eenmaal ontdekt zouden zijn.

Reeks	Nulgroep	Groep I	Groep II	Groep III	Groep IV	Groep V	Groep VI	Groep VII	Groep VIII
0									
1		Waterstof H = 1,008							
2	Helium He = 4,0	Lithium Li = 7,03	Beryllium Be = 9,1	Boorum B = 11,0	Koolstof C = 12,0	Stikstof N = 14,04	Zuurstof O = 16,00	Fluorium F = 19,0	
3	Neon Ne = 19,9	Natrium Na = 23,05	Magnesium Mg = 24,1	Aluminium Al = 27,0	Silicium Si = 28,4	Phosphorus P = 31,0	Zwavel S = 32,06	Chloor Cl = 35,45	
4	Argon Ar = 38	Kalium K = 39,1	Calcium Ca = 40,1	Scandium Sc = 44,1	Titanium Ti = 48,1	Vanadium V = 51,4	Chromium Cr = 52,1	Magnesium Mn = 55,0	Yzer Fe = 55,9 Cobalt Co = 59 Nikkel Ni = 59 (Cu)
5		Koper Cu = 63,6	Zink Zn = 65,4	Gallium Ga = 70,0	Germanium Ge = 72,3	Arsenicum As = 75,0	Selenium Se = 79	Bromium Br = 79,95	
6	Krypton Kr = 81,8	Rubidium Rb = 85,4	Strontium Sr = 87,6	Yttrium Y = 89,0	Zirconium Zr = 90,6	Niobium Nb = 94,0	Molybdenum Mo = 96,0	—	Ruthenium Ru = 101,7 Rhodium Rh = 103,0 Palladium Pd = 106,5 (Ag)
7		Zilver Ag = 107,9	Cadmium Cd = 112,4	Indium In = 114,0	Tin Sn = 119,0	Antimonium Sb = 120,0	Tellurium Te = 127	Jodium J = 127	
8	Xenon Xe = 128	Caesium Cs = 132,9	Barium Ba = 137,4	Lanthanum La = 139	Cerium Ce = 140	—	—		— — — (—)
9		—	—		—	—	—	—	
10	—	—	—	Ytterbium Yb = 173	—	Tantalum Ta = 183	Tungsten W = 184	—	Osmium Os = 191 Iridium Ir = 193 Platinum Pt = 194,9 (Au)
11		Goud Au = 197,2	Kwik Hg = 200,0	Thallium Tl = 204,1	Lood Pb = 206,9	Bismuth Bi = 208	—	—	
12	—	—	Radium Rd = 224	—	Thorium Th = 232	—	Uranium U = 239		

HET PERIODIEK SYSTEEM (Naar MENDELÉEFF, 1904).

De voorspelling is woordelijk uitgekomen toen achtereenvolgens de elementen scandium, gallium en germanium aan het licht werden gebracht. Nog thans zijn er open vakken in de tabel. En van sommige elementen, die aanvankelijk tegenstribbelden, d.w.z. wier atoomgewichtcijfers niet recht volledig op hun plaats pasten, hebben meer nauwkeurige onderzoekingen met verbeterde instrumenten gedweëe en volgzame gemaakt, doordat het atoomgewicht, toen het met grootere scherpte werd vastgesteld, wèl op de juiste plaats bleek te passen.

De schoonste proef op de som hebben de zeldzame gassen uit de atmosfeer geleverd welker ontdekking door Rayleigh en Ramsay is ingeleid geworden. In 1893 ondernam Lord Rayleigh een onderzoek om de dichtheid van de stikstof vast te stellen met al de nauwkeurigheid die de hedendaagsche wetenschap toelaat. Tot zijn verwondering bemerkte hij dat stikstof uit de lucht en stikstof uit chemische verbindingen een verschillend gewicht vertoonden. Het verschil was klein maar keerde met onduldbare vasthoudendheid altijd weder terug. Door deze eigenaardige afwijking kwam een nieuw, tot zoolang zelfs niet vermoed element te voorschijn, dat zijn aandeel heeft in de samenstelling van de atmosferische lucht en dat door alle vorige chemici met de stikstof medegewogen en als stikstof beschouwd was. Dit nieuwe element werd argon genoemd en het maakt bijna 1% uit van de lucht die wij inademen. Later werd ontdekt dat dit argon zelf weder onzuiver is en uit het argon werden vier andere elementen afgescheiden: helium, neon, krypton en xenon. Deze vijf nieuwe elementen hebben dit allen in het gemeen, dat zij van alle andere elementen dáárin verschillen dat zij g e e n e r l e i v e r b i n d i n g s v e r m o g e n, geenerlei affiniteit, b e z i t t e n. Het is onmogelijk gebleken hen eenigerlei chemische verbinding te doen aangaan met welke andere stof ook, die in de natuur wordt aangetroffen. Zoo vormen zij eene nieuwe en afzonderlijke familie van elementen, voor welke er geen plaats scheen te zijn in het periodiek systeem. Nu heeft dat systeem tot nu toe een plaats kunnen aanwijzen aan ieder element in de natuur. De geldigheid van het systeem werd dus bedreigd. Het was een ernstig geval. Maar het systeem werd volledig en keurig in eere hersteld. Immers de naast elkaar gelegen kolommen van

de acht groepen onderling bijeenhoorende elementen blijken eene sprongsgewijs toenemende *valentie*, d.w.z. grijpvermogen (niet te verwisselen met affiniteit) te bezitten, waardoor zij met andere elementen verbindingen kunnen aangaan. Dat grijpvermogen in het licht bezien als waren het evenzoovele vangarmen, waarmede zij zich zouden kunnen vastklampen, moet voor de eerste groep door het cijfer 1, voor de tweede door 2 enz. worden aangeduid.

Nu hebben de vijf nieuwe elementen helium, neon, argon, krypton en xenon hoegenaamd *geen* grijpvermogen, geen vangarmen als bovenbedoeld: zij behooren dus een afzonderlijke groep te vormen die vóór groep I ligt, waarvan de leden *ééne* valentie bezitten. Maar passen de vijf nu op deze plek in de tabel? Eigenaardig genoeg, klopt dit volkomen en worden zij alle door hun atoomgewicht zelfs onvermijdelijk op die plaats gedrongen.

Het periodiek systeem dat aanvankelijk bedreigd scheen, bleek dus volkomen in staat op zich zelf te passen en de nieuwe en belangrijke familie in het gemeenebest der elementen vindt eene zeer natuurlijke plaats als de groep van de 0-valentiën in de nieuwste tabel van Mendeléeff.

Ook het wondervolle element, waarvan zoo straks nog uitvoerig sprake zal zijn, het radium, valt met zijn hoog atoomgewicht (224) dadelijk in positie in het periodieke systeem in dezelfde kolom als barium waarvan het dus een zusterelement is.

Uit de besproken bijzonderheden van het periodiek systeem volgt dat de tabel toch een bepaalde beteekenis moet hebben, dat eene bijzonderheid van fundamenteel belang daarachter verborgen zit. Het hoofdkenmerk dat in het systeem tot uitdrukking komt, is v e r w a n t s c h a p . De elementen zijn blijkbaar geen fragmentarische, van elkaar onafhankelijke natuurfeiten. Zij zijn in zeer wezenlijken zin met elkaar verwant en de beteekenis van het periodiek systeem moet juist daarin gezien worden, dat zij deze verwantschappen aan het licht brengt. Wij moeten beginnen de vraag te stellen: zijn de atomen enkelvoudige, onontleedbare, afzonderlijk geschapen laatste dingen of zijn zij dit niet? Een *tertium quid* is er niet. Zijn de atomen één en ondeelbaar, dan kan er van eene verklaring van de geheimzinnige verwantschappen geen sprake

wezen. Zijn zij daarentegen opgebouwd uit kleinere deeltjes dan kan het feit der verwantschap op eenvoudige en rationeele wijze verklaard worden.
Immers: zijn de atomen niet eenvoudig maar integendeel uit nog iets anders opgebouwd, dan zouden de onderdeelen natuurlijkerwijze in bepaalde getallen en op bepaalde en verschillende wijze met elkaar samengaan tot de vorming van wat wij atomen noemen. Er is reden om aan te nemen dat het werkelijk aldus geschiedt en dat de verwantschappen tusschen de verschillende atomen van eenzelfde groep van het periodiek systeem evenzeer aan de verbindingswijze der ‘subatomen’ moet worden toegeschreven, als bijv. onder de koolhydraten de verbindingsreeksen:

CH_4,	methaan, molec. gewicht 16
C_2H_6,	ethaan, molec. gewicht 30
C_3H_8,	propaan, molec. gewicht 44
C_4H_{10},	butaan, molec. gewicht 58
C_5H_{12},	pentaan, molec. gewicht 72

enz. hun eigenaardige gradatie van eigenschappen danken aan de rhythmische verschillen in hunne samenstelling uit koolstof en waterstof, die reeds uit bovenstaand schema spreekt. Toch geldt ook hier *omnis comparatio claudicat*.

Het feit alleen der ‘sub-atomiciteit’ is echter niet het eenige geheim van het periodiek systeem. Wij hebben niet alleen gesproken van gradatie van eigenschappen, maar ook van gelijkenis en verwantschap. De elementen schenen zusters, broeders en neven, waarom ook niet vaders en moeders en zelfs grootouders? In de biologische wetenschappen meent familieverwantschap steeds: gemeenschappelijken oorsprong. De evolutie berust op deze veronderstelling. Ieder bioloog die eene reeks van organismen aantreft, plantaardig of dierlijk, die velerlei punten van overeenkomst in bouw aantoonen, komt dadelijk tot de gevolgtrekking: deze organismen hebben verwante stamvormen, zij zijn alle uit een gemeenschappelijken eenvoudigeren vorm voortgekomen.

Deze zelfde argumentatie voert ons tot de onvermijdelijke gevolgtrekking dat de atoomfamilian zelve, nu zij gebleken zijn familieverwantschappen te bezitten, even scherp omlijnd als die welke wij op biologisch gebied aantreffen, denzelfden oorsprong en gemeenschappelijke afstamming bezitten zoodat

de atomen, zooals wij ze kennen, het product zijn van eene evolutie - eene *anorganische evolutie*.

Wij zullen nagaan in hoeverre deze veronderstellingen verklarend vermogen bezitten en al spoedig bemerken dat *zonder* hen aan verklaring in elk geval *niet* te denken is.

In de derde afdeeling van het boek, dat ik niet op den voet wensch te volgen, wordt bewezen dat er inderdaad deeltjes bestaan, duizend maal kleiner dan het kleinste atoom, en dat wij deze deeltjes kunnen aantoonen in gasvlammen en gloeiende metalen, in electrische booglampen en in de nabijheid van dynamo-machines, in X-stralen en in gas dat wij door water laten opborrelen. Het lag minder op den weg van den chemicus dan op dien van den physicus, die over instrumenten van haast ongeloofelijke gevoeligheid beschikt, om dit bewijsmateriaal te leveren, daarbij vooral gebruik makende van het geleidingsvermogen dat gassen voor electriciteit bezitten; een vermogen dat uiterst beperkt is maar onder verschillende omstandigheden kan toe- en afnemen.

Er is nu gebleken dat het reeds op zichzelf geringe geleidingsvermogen van een gas daarvan kan worden afgefiltreerd door het te laten strijken over een prop glaswol. Het geleidingsvermogen is dus niet eenvoudig een toestand, maar het moet gebonden zijn aan iets dat met het gas vermengd is; aan kleine deeltjes, die verschillend moeten zijn van de kleinste gasdeeltjes zelve, in hun normalen staat.

Die kleine, electrisch geladen deeltjes hebben den naam ionen gekregen; het verschijnsel waarbij aan een gas geleidingsvermogen voor electriciteit verschaft wordt, heet de ionisatie van het gas.

Nadere physische proeven bewijzen dat wij nog twee soorten van ionen te onderscheiden hebben: positief geladene en negatief geladene. De laatste zijn in 't algemeen kleiner dan de eerste.

De negatieve ladingen kunnen echter ook geheel vrij van materie voorkomen. Zij worden negatieve electronen genoemd.

Zoodanige electronen vliegen nu met ontzettende snelheid weg, zoowel van gasvlammen, van gloeiende koolspitsen of van gloeiend metaal. Het is den physici gelukt drie belangrijke punten vast te stellen, die ons omtrent den aard dezer

electronen inlichten en wel: *a*) hoe groot hun snelheid, *b*) hoe groot hun electrische lading en *c*) hoe groot hun massa is. Die bepalingen worden in Duncan's boek op zeer heldere wijze beschreven. De uitkomst is dat de snelheid waarmede de electronen zich doorloopend bewegen een zoodanige is, dat in vergelijking daarmede die van een geweerkogel haast in het niet verdwijnt en dat alleen die van het licht een bruikbare schaal van vergelijking aanbiedt. Dit laatste plant zich voort met eene snelheid van 300.000 K.M. per seconde, de snelheid der electronen kan wisselen zelfs tot 16000 en 145000 K.M. per seconde en meer.

Alle voorwerpen in de nabijheid van de vlam eener kaars of van een gloeienden metaaldraad worden dus onophoudelijk gebombardeerd door kleinste deeltjes, die zich met deze ongeloofelijke snelheid voortbewegen. Uit andere berekeningen vloeit voort dat de massa van het electron duizendmaal kleiner is dan die van een atoom van het lichtste element, waterstof, en dat deze electronen, onafhankelijk van de bron waaruit zij afkomstig waren, in aard en in grootte geheel dezelfde zijn. Eindelijk nog dat zij een feitelijk bestanddeel uitmaken van de materie waaruit wij ze zien vrijkomen.

Het volgende is een samenvatting van den aard en de eigenschappen der electronen:

1) zij zijn negatief electrische deeltjes;
2) zij hebben meestal een snelheid van 16000 tot 145000 K.M. per seconde;
3) zij hebben een even groote electrische lading als het waterstofatoom bij de electrolyse;
4) hun massa bedraagt één duizendste van die van het waterstofatoom;
5) zij ontladen electrisch geladen lichamen;
6) zij worden door een magneet van hun weg afgeleid en hebben dan neiging een cirkelvormige baan te doorloopen;
7) zij worden ook door een electrostatische kracht van hun weg afgebogen;
8) zij veroorzaken phosphorescentie in lichamen waartegen zij aanstooten;
9) zij veroorzaken eveneens warmte in diezelfde lichamen;
10) zij deelen mechanische beweging daaraan mede;

1) zij zenden X-stralen uit, als zij in hun vaart gestuit worden door weegbare lichamen;
2) zij worden door alle lichamen opgeslorpt naar verhouding van de dichtheid van die lichamen;
3) zij werken als aantrekkingscentra rond welke atomen en inoleculen zich ophoopen.

En nu de positieve ionen, hierboven reeds door ons vermeld? Hoewel wij ze langs soortgelijken weg als de electronen verkrijgen, toonen zij zich in hunne eigenschappen welhaast geheel het tegenovergestelde van deze laatste, en wel:

1) zij voeren positieve, geen negatieve electriciteit;
2) hun snelheden zijn geringer dan die der electronen;
3) hun massa is duizendmaal grooter dan de massa van een electron en ongeveer gelijk aan die van een atoom gewone materie;
4) zij kunnen slechts in geringe mate door een magneet uit hun baan worden geleid en het daarvoor benoodigde magnetische veld moet een overweldigende kracht bezitten;
5) ook zij kunnen neutrale moleculen om zich heen verzamelen en zoo stofdeeltjes vormen, die blijkens hun geringere diffusiesnelheid grooter zijn dan de moleculen van het gas.

Het zijn de negatief geladen electronen, niet de positief geladen ionen, die ons van het grootste nut zullen blijken te zijn bij onze pogingen om iets te weten te komen omtrent het w o r d e n der materie en de o n t b i n d i n g dier materie, omtrent den aard van de zon en de zonnestralen, omtrent de mogelijke verklaring der zwaartekracht, omtrent menig ander natuurgeheim. Voor dit alles moeten ons de electronen den sleutel leveren: zij, meer dan iets anders, vertegenwoordigen datgene waarnaar reeds in de middeleeuwen de alchemisten zochten en waaraan zij den naam van den steen der wijzen gaven met behulp van welken een dieper inzicht in de natuur der dingen mogelijk zou worden.

De vierde onderafdeeling van Duncan's werk is gewijd aan de zoogenaamde radio-activiteit, eene nieuwe eigenschap der materie.

Het blijkt namenlijk dat dezelfde uiterst kleine deeltjes, door ons hierboven besproken, met dezelfde ongeloofelijke snelheden wegvliegen van bepaalde soorten materie onder alle

omstandigheden en van alle materie onder bepaalde condities.

Becquerel was hier de pionier. Hij was door Röntgen's ontdekking van de X-stralen, ook wel Röntgen-stralen geheeten, op een denkbeeld gebracht dat hij als volgt formuleerde: Sedert den dag waarop ik voor het eerst met de ontdekking van Prof. Röntgen in kennis kwam, rees bij mij het verlangen om na te gaan of de eigenschap om zeer doordringende stralen af te geven niet nauw verbonden was met het verschijnsel der phosphorescentie. Becquerel experimenteerde, om antwoord op deze vraag te erlangen, met zeer verschillende zelfstandigheden. Eén daarvan, het uranium, gaf luide en beslist antwoord. Nadat een stuk daarvan 24 uur op een in zwart papier gewikkelde photographische plaat gelegen had, was de inwerking op die plaat en het beeld van een tusschenliggend plat koperen kruis duidelijk zichtbaar. Ja zelfs was het afgeven van stralen even onmiskenbaar wanneer het uranium niet vooraf aan lichtstralen had bloot gestaan, maar daarentegen juist op de zorgvuldigste wijze in het duister was gehouden.

Het afgeven van werkzame deeltjes is dus een blijvende eigenschap van deze soort materie: hetzelfde stuk blijft ze nog steeds afgeven en toont niet de geringste vermindering in zijn uitstralingsvermogen. Bovendien komt de eigenschap toe aan iedere substantie die uranium bevat, geheel onafhankelijk van de vraag of die substanties al dan niet phosphorescent waren.

Becquerel had ons dus een geheel nieuw natuurfeit doen kennen en wel dit, dat zekere chemische stoffen, onder de gewone omstandigheden waarin zij zich in de natuur bevinden, stralen afgeven, die zelfs bij nader onderzoek zijn gebleken door koper heen te dringen. Dit nieuwe stralingsvermogen der materie kreeg den naam radio-activiteit.

Spoedig daarop volgde de ontdekking door Curie en zijne echtgenoote van een drietal stoffen: radium, polonium en actinium, wier radio-actief vermogen ongeveer 100000 maal zoo sterk is als dat van metallisch uranium.

Radium zelf is nog nooit in vrijen toestand, als element, waargenomen en wordt dus alleen in verbinding met andere stoffen gekend. Wel kent men reeds het eigen spectrum, waardoor het van de andere elementen volkomen scherp onderscheid baar is,

en evenzoo het door Mme Curie bepaalde atoomgewicht. Men bereidt radium uit het mineraal pekblende, waarin het evenwel in zeer verdunden staat: meer verdund dan goud in zeewater, voorkomt. In den zuiversten vorm waarin het tot nu toe verkregen werd, bezit het 1.300.000 maal grootere activiteit dan het uranium waaraan Becquerel voor het eerst de radio-activiteit ontdekte. Neemt men de geheele hoeveelheid radium bijeen die tot nu toe verkregen en voor onderzoek beschikbaar is, dan komt men tot... iets meer dan 1 gram. De marktprijs is heden ca. *f* 25,000 per gram te schatten. De pogingen om grootere hoeveelheden te verkrijgen blijven natuurlijk niet uit en over eenige jaren zal de beschikbare hoeveelheid ongetwijfeld langzaam zijn toegenomen.

De door het radium uitgestraalde deeltjes dringen overal doorheen. Aluminium is voor radiumstralen, wat glas is voor lichtstralen: lood, dat veel zwaarder is, houdt meer radiumstralen tegen, is dus voor deze lastiger doordringbaar. Photographisch werken de radiumstralen op gelijksoortige wijze als de Xstralen: zij geven een beeld op de plaat, zoowel van de gesloten beurs als van haar inhoud: sleutels, muntstukken enz.

De stralen kunnen vervolgens in hevige mate phosphorescentie opwekken en wanneer de onzichtbare straling van het radium op diamant of robijn valt, beginnen deze edelgesteenten levendig te lichten. De menschelijke huid wordt ontstoken en er ontstaan lastige verzweringen ter plaatse waar daarop stralen van radium gedurende eenigen tijd hebben kunnen vallen, zelfs wanneer het radiumzout in een houten of papieren doosje was weggeborgen. Electrisch geladen voorwerpen worden door radiumstraling onmiddellijk ontladen: aan de omgevende lucht wordt dus geleidingsvermogen afgestaan. Ook chemische effecten van radiumstraling zijn onmiskenbaar.

Maar het gewichtigste was het door Becquerel ontdekte feit dat een deel der radiumstraling door een magneet uit haar baan kan worden getrokken. Hem en andere onderzoekers bleek het verder dat de inwerking van sterke magneten op de stralingsverschijnselen onmiskenbaar was en dat daarbij niet alle radiumstralen even sterk door het magnetische veld worden aangegrepen. Daarmede was het bewijs geleverd,

dat er in die radiumstralen nog weer verschillende groepen bijeengevoegd zijn, evenals het prisma in het witte licht de stralen van verschillende golflengte uiteenschift.

Zoo bleek in de radiumstralen een eerste groep aanwezig, die alleen door de sterkste magnetische krachten wordt afgebogen en die slechts gering penetratie-vermogen bezit. Deze heeft men de alphastralen genoemd.

Een tweede groep had een zeer groot penetratie-vermogen en werd zelfs door een zwak magnetisch veld afgebogen in eene richting tegengesteld aan die van de alphastralen. Men heeft deze de bèta-stralen genoemd.

Eindelijk was er een derde groep waarop zelfs het sterkste magnetische veld geen invloed uitoefende en die een ongeevenaard penetratie-vermogen bezitten en zoo gemakkelijk door ondoorzichtige voorwerpen heengaan dat een photographisch effect verkregen werd door een ijzeren blok heen van een voet dikte. Zij werden de gamma-stralen geheeten.

Deze drie soorten van stralingen worden door de voorhanden radiumverbindingen met onverflauwde kracht dag in dag uit onafgebroken afgegeven zonder dat dit afgevend vermogen de geringste vermindering toont.

Nauwkeurige onderzoekingen hebben uitgemaakt, dat de alphastralen, die van het radium uitgaan, positieve ionen zijn, gelijkwaardig aan de hierboven door ons besproken, maar die nu niet als deze bij hooge temperatuur uit vlammen of gloeiende metalen te voorschijn komen, maar in den gewonen normaalstaat van het radium wegvliegen. En wel met snelheden als bijv. van 30000 K.M. per seconde.

Van die snelheid, die in een anderen vorm van arbeidsvermogen kan worden omgezet, is gebruik gemaakt bij de constructie van een klein instrumentje, de spinthariscoop, waarin wij de radio-activiteit als een onophoudelijk vuurwerk waarnemen en wel doordat de alphastralen van het radium op een laagje zinksulfide worden opgevangen en hier hun snelheid in de vonkverlichting wordt omgezet, die de nabijheid van het - zelf onzichtbare - radiumzout verraden. Niettegenstaande een uiterst geringe hoeveelheid radium in de spinthariscoop is opgesloten, mag men voorspellen dat dit lichteffect

gedurende verscheidene honderdtallen van jaren onveranderd zal blijven voortduren.

De bèta-stralen van het radium zijn gebleken onze boven besproken electronen te zijn; hun snelheid is nog belangrijk grooter dan die van de alpha-stralen en bedraagt wel 200000 K.M. (= vijfmalen de omtrek van de aarde) per seconde. De gamma-stralen eindelijk zijn herkend geworden als nauw verwant aan de geheimzinnige X-stralen die ons Röntgen heeft geopenbaard en van welke men meent te mogen zeggen, dat zij niet aan materieele deeltjes gebonden zijn.

Is de wetenschap dat van de kleinste hoeveelheden van ieder willekeurig radiumzout de hier besproken verschillende stralingen onophoudelijk met deze ongeloofelijke snelheden afvliegen - en wel onder normale omstandigheden, zonder dat door ons eenigerlei kunstmatige prikkel op dat zout inwerkt - al uitermate verwonderlijk, zoo bezit het radium - en met dit het thorium, uranium en eenige andere elementen - nog andere even geheimzinnige eigenschappen, die ons in den aard der materie inzicht helpen verschaffen.

Behalve dat zij de zooeven geschilderde radio-activiteit vertoonen, bezitten nl. de genoemde elementen het vermogen om bovendien emanaties, uitwasemingen, af te geven, die zich weder langs anderen weg aan ons openbaren. Die uitwasemingen verleenen tijdelijk radio-activiteit aan voorwerpen in de omgeving die anders geenerlei radio-activiteit bezitten. Zoo bv. de kleederen van Prof. Curie. Uitwasschen nam zelfs de verkregen radio-activiteit niet weg: alleen na verloop van tijd verdween zij.

Die uitwaseming - niet met de stralingsverschijnselen te verwarren - heeft het karakter van een gas dat op zijn beurt radio-actief is en dat wanneer het ergens op neerslaat van daaruit dan de radioactieve verschijnselen aan het licht doet treden. In 3.7 tot 4 dagen is de helft van de uitwaseming, die door de oppervlakkige lagen van eene verschbereide hoeveelheid van een radium-zout kan worden afgestaan, vrij gekomen; deze uitwaseming zelve ondergaat weder verdere omzettingen: eene eerste die 3 minuten, eene tweede die 36 minuten, eene derde die 28 minuten, eene vierde die vermoedelijk ongeveer twee honderd jaren voor hare tot stand

koming noodig heeft. De aldus veranderende tusschenstadien zijn op hun verschillende physische en chemische eigenschappen onderzocht en daardoor gekenschetst. De eerste emanatie, het gas, wordt door Sir William Ramsay voor een zelfstandig nieuw element gehouden, waarvoor hij den naam *exradio* heeft voorgesteld, de tweede van hen is het reeds bekende element helium. Kortom, wij zijn hier getuigen van een hoogst merkwaardig proces, het proces van het gaandeweg uiteenvallen van het element radium in een gas dat op zijn beurt ten deele in een ander reeds bekend element, helium verandert, terwijl mogelijkerwijze het eindproduct, dat nog niet volledig is kunnen worden onderzocht, een derde element, lood, zal blijken te zijn.

De droom der alchemisten is dus verwezenlijkt, althans gerechtvaardigd; en de grootste triomf der moderne wetenschap is de demonstratie van deze langzame omzettingsprocessen, die de materie ondergaat: processen die niet oneigenaardig worden aangeduid met den naam van de anorganische evolutie. En wel mogen wij ons even herinneren, dat reeds in 1815 Faraday schreef: ‘De problemen waarvoor de chemicus zich thans geplaatst vindt zijn: de metalen te ontleden, ze om te vormen en het onzinnig geoordeelde denkbeeld van hunne transmutatie te verwezenlijken.’

Niet het minst merkwaardige feit, dat bij die uitwaseming van radium aan het licht treedt, is dit, dat het verlies aan radio-activiteit, hetwelk het radium door de uitwaseming geleden heeft, zichzelf ten volle herstelt, terwijl de uitwaseming zelve haar radio-actief vermogen gaandeweg verliest.

Radio-activiteit is dus een eigenschap van de zware atomen. Toch is zij ook - zij het dan in zeer geringe mate - aangetroffen in andere stoffen: atmosferische lucht, water, glas, aluminium. Wij weten intusschen nog niet zeker of het hier als intrinsieke eigenschap is op te vatten dan wel op eene verontreiniging wijst.

Van hoog gewicht voor de verdere ontwikkeling van de theoretische voorstellingen, die wij ons omtrent de materie hebben te maken, zijn de mathematische berekeningen van J.J. Thomson geweest. Dezen werd het mogelijk te voorspellen hoe de atomen (gesteld dat het blijken mocht dat wij ze te denken hebben als bevattende groote en wisselende

hoeveelheden van de uiterst kleine deeltjes, die wij electronen noemden) naarmate van het numeriek aantal en de rangschikking der door hen geherbergde electronen, verschillende eigenschappen zouden vertoonen. Stellen wij ons voor - om een beeld aan Lodge te ontleenen - dat wij een atoom waterstof vóór ons hebben en dat wij ons dit denken als bijv. de ruimte eener kerk die 50 M. lang 30 M. breed en 13 M. hoog is. Dan vinden in die kerkruimte een duizendtal allerkleinste deeltjes - de electronen - plaats die ieder van de grootte van de punt achter dezen volzin moeten gedacht worden en die binnen de kerkruimte met de door ons genoemde onvergelijkelijk groote snelheden in allerlei richtingen rondvliegen en die juist, dank zij deze snelheid de geheele kerkruimte schijnen op te vullen in hun duizelingwekkende loopbanen. De mate waarin zoodanig atoom nog voor andere kleine deeltjes doordringbaar zou zijn, ware natuurlijk afhankelijk van het aantal deeltjes waaruit het bestond. Voor andere a t o m e n zou het natuurlijk ondoordringbaar zijn.

Nu wij eenmaal hebben moeten aannemen dat de elementen, zwaarder dan waterstof, een naar evenredigheid grooter aantal deeltjes bevatten, en nu wij gezien hebben dat zij transmutabel zijn, dat dus het eene atoom wijzigingen kan ondergaan waaruit ten slotte het andere atoom te voorschijn komt, nu moeten wij inzien dat zulks tevens beteekent dat in die atomen niet alleen deeltjes maar een aantal afzonderlijke systemen van deeltjes bestaan. Immers bij de verschillende emanaties en transformaties hierboven bij radium opgesomd en eveneens voor uranium, thorium, enz. geldig, worden bij den eersten overgang alphastralen vrijgelaten, later alpha en beta, soms ook bovendien nog gammastralen. De verschillende kleinste deeltjes worden dus in afwisselende hoeveelheid en rangschikking vrijgelaten. Het oorspronkelijke atoom is dus een uiterst ingewikkeld complex van kleine deeltjes en niet ten onrechte heeft Rowland gezegd dat, in vergelijking met één atoom ijzer, een vleugelpiano een uiterst eenvoudig mechanisme mag genoemd worden.

Dank zij intusschen de voorstelling die wij invoeren van de groote complexiteit van het atoom - een voorstelling die ons door de waargenomen feiten wordt opgedrongen - wordt

het mogelijk rekenschap te geven van tal van tot zoolang onverklaarbare geheimzinnige verhoudingen, zooals daar zijn de groepen- en de reeksen-verwantschappen in het periodiek systeem uitgedrukt, het grijpvermogen (valentie) der elementen, hunne electrochemische eigenschappen, hun stralingsvermogen, ja zelfs het bestaan van niet-stabiele atomen.

Immers waar wij de samenstellende electronen negatief electrisch weten, is - om het atoom in evenwicht te kunnen denken - het noodig aan te nemen dat een positief-electrische spheer de daarbinnen opgesloten rondvliegende negatiefelectrische deeltjes bijeenhoudt.

Dat bijeenhouden zal, al naarmate de groepsgewijze rangschikking der electronen is, vaster of losser zijn en er zal naar eene evenwichtsverhouding gestreefd worden tusschen het aantrekkingsvermogen van de spheer en de onderlinge afstootingen der negatieve electronen.

Bestaat dus een atoom uit een samengestelde groep van kleinste deeltjes dan zal die samengesteldheid slechts in stand kunnen blijven bij het behoud van een zekere snelheid van beweging dier deeltjes. Daalt die snelheid zoo ontstaan schoksgewijze nieuwe rangschikkingen waarbij energie vrijkomt, radio-activiteit (stralingsvermogen) waarneembaar wordt en het atoom uiteenvalt.

Dat atoom zelve is dus een spheer van positief-electrische lading, waarbinnen een aantal negatief-electrische deeltjes, die tot elkaar in ingewikkeld maar niettemin door bepaalde wetten beheerscht verband staan, met ongeloofelijke snelheden rondvliegen, terwijl hun negatieve lading evenwicht maakt met de positieve van de omgevende spheer.

In Maart 1903 werd door Curie en Laborde aangetoond dat radium ook warmte afgaf, en dat die warmte scherp kon bepaald en gemeten worden. Zij moet worden toegeschreven aan de alphastralen, die door het radium bij voortduring worden afgegeven, maar grootendeels weder in het radium zelf worden geabsorbeerd. Zoodoende geeft één gram eener radiumverbinding honderd gramcaloriën per uur af. Van die warmte is 75 pCt. op rekening te schrijven van de uitwaseming, die bij één gram van de radiumverbinding geen

grooter ruimte dan 1,3 mM^3. zou innemen. Deze allergeringste hoeveelheid gas ontwikkelt genoeg warmte per uur om 75 gram water één graad in temperatuur te doen rijzen. Eén cubiek centimeter van deze gasvormige emanatie zou in het geheel zeven millioen caloriën kunnen afgeven! Zoo is het dus een feit dat de warmte, die door de radium-emanatie wordt afgegeven, meer dan 3.500.000 maal grooter is dan die welke veroorzaakt wordt door welke ook der bekendechemische reacties!

Zoo kan de gevolgtrekking niet achterwege blijven, dat de energie van het stralingsvermogen intra-atomisch is, en dat alle atomen, onverschillig of zij al dan niet stralingsvermogen bezitten, een overweldigende hoeveelheid energie binnen zich opgesloten houden, welke energie in de niet radio-actieve latent en voorloopig onwaarneembaar blijft.

Zoodra het ons gelukken zou die energie vrij te maken, dan zou het mogelijk zijn met één gram waterstof een gewicht van een millioen ton meer dan honderd meter op te heffen, kortom dan zou het arbeidsvermogen dat thans per sekonde over de geheele wereld aan steenkool ontleend wordt in het niet verdwijnen, tegenover het arbeidsvermogen besloten in de hoeveelheid lucht die bij een enkele ademhaling onze longen binnentreedt.

Zal de mensch eerlang in staat zijn deze energie ten zijnen behoeve aan te wenden? Duncan antwoordt hierop in bemoedigenden zin: wat de mensch ernstig nastreeft, verkrijgt hij ook. Wetenschappelijke en technische vorderingen uit de laatste decaden steunen dit optimisme eerder dan omgekeerd en misschien is de dag niet meer zoo onberekenbaar ver waarin de mensch uit de hoogte neerziet op dien oertijd, waarin nog hout en steenkool verbrand werden! Zijn rijk laat hij dan een aanvang nemen op dien dag in Maart 1903 waarop Curie en Laborde het bestaan en den omvang der intra-atomische energie vaststelden.

Het hoofdstuk waarin Duncan de stelling toelicht dat de materie gevormd wordt door electriciteit en door niets anders dan electriciteit, begint met de zeer houdbare paradox dat het zoo nuttig zijn kan een probleem ook eens onderst boven te bezien. In plaats van aan te nemen, zooals wij tot hiertoe deden, dat de electronen kleine stofdeeltjes zijn die negatief

electrische eigenschappen bezitten, willen wij het er voor houden, dat die kleinste deeltjes uiterst kleine hoeveelheden negatieve electriciteit zijn, die de eigenschappen van de materie hebben. De groote gemeenschappelijke eigenschap van materie en electriciteit is traagheid (inertia). Ingevolge die traagheid is de materie even ongenegen om tot rust te komen, wanneer zij in beweging is, als om in beweging te geraken, wanneer zij in rust verkeert. En evenzoo komt een electrische stroom, die plotseling door een draad wordt geleid, eerst na eenigen tijd in vollen gang, terwijl omgekeerd, wanneer de stroom plotseling wordt afgebroken, hij onmiskenbare neiging vertoont om nog voort te gaan, in plaats van even plotseling op te houden. Het is nu juist deze eigenschap die het aan de physici mogelijk gemaakt heeft op het voorbeeld van J.J. Thomson den electrischen aard van de materie ter verklaring van tal van verschijnselen in te roepen.

Van de voorlaatste afdeeling van Duncan's werk, waarin hij nagaat wat de spectroscopie ons geleerd heeft omtrent het uiteenvallen van de atomen der verschillende elementen in de temperaturen, zooals de zon en de verschillende vaste sterren die aanbieden, wil ik niet anders dan den titel: a n o r g a n i s c h e e v o l u t i e, hier aanhalen. Het is een zeer boeiend maar moeilijk onderdeel, dat een meer grondige bestudeering volop waard is. De gedachte wordt daarin nader omlijnd, dat de ongeveer tachtig elementen, die wij heden ten dage kennen, niet als afzonderlijke scheppingen moeten beschouwd worden, maar dat zij, evenals planten en dieren, waarlijk gaandeweg ontstaan zijn, zich ontwikkeld hebben uit eenvoudige en nog weer eenvoudiger typen in ver achter ons liggende aeonen. De evolutie van het leven is niet een parallel verschijnsel, maar de voortzetting en het eind van de anorganische evolutie, waarbij een steeds dalende temperatuur als leidende factor de belangrijkste rol speelt.

In de laatste afdeeling van Duncan's boek worden verschillende oude problemen aan de nieuwe beschouwingen getoetst en komen achtereenvolgens de zonnewarmte, de ouderdom van de aarde, de kometenstaarten, de zonneatmosfeer, het zodiakaal- en het noorderlicht, de atmosferische electriciteit in verband met wolkvorming enz., ter sprake.

Wie daarna het boek uit de hand legt - en niet zelf physicus of chemicus is - heeft een soortgelijk gevoel als bij ons wordt opgewekt na een eerste wandeling in een te voren geheel onbekend alpenlandschap.

Van de met ijs bedekte, ongenaakbare hoogten, die daar - door de zon beschenen - tegen een donkerblauwen hemel afsteken, waait u een frissche bries tegemoet; het landschap is allerwege van treffende schoonheid; ootmoed en stille bewondering worden bij u opgewekt door de verheven natuurverschijnselen, waardoor ge u omgeven vindt, en ge ademt vrijer in het bewustzijn van eigen nietigheid te midden van een overweldigend grootsch geheel.

Geen Gidslezer zal de kennismaking met het hier besproken boek verloren tijd achten.

A.A.W. HUBRECHT.

De scheiding tusschen kerk en staat in Frankrijk.[1)]

I.

Alleen het régime der Scheiding kan de zuivere logika bevredigen. Want het is onlogisch, dat een burger deelneme aan het ondersteunen van een eeredienst dien hij afkeurt; het is onlogisch, dat een profaan gezag deelneme aan het benoemen der bedienaars van een eeredienst. Bij de katholieke volken heeft dit gemis aan logika twee zijden: hier vertoont het niet louter een godsdienstig, maar ook een politiek karakter; want de roomsch-katholieke Kerk is een Staat; maar op zich zelf beschouwd is het bloot-godsdienstig 'illogisme' bij alle volken hetzelfde.

Van daar dat het streven der meest verschillende staten en maatschappijen gericht is op Scheiding. In Frankrijk heeft de Nationale Conventie, na een mislukte proeve van 'burgerlijke constitutie' der katholieke geestelijkheid, in 1795 de eenvoudige en radicale Scheiding moeten afkondigen; dit régime is in Frankrijk toegepast geworden tot aan het Concordaat van 1801. In den loop der negentiende eeuw, is de Scheiding achtereenvolgens ingevoerd in al de lokale wetgevingen der Vereenigde Staten van Amerika. Vervolgens is zij doorgedrongen in katholieke landen der nieuwe wereld, in Mexico en Brazilië.

Frankrijk, eveneens een katholiek land, of dat daarvoor doorgaat, is door de gebeurtenissen teruggevoerd naar de Scheiding. In die van 1795 had de politiek een groote rol

1) De heer Louis Havet, lid van het 'Institut', hoogleeraar aan het Collège de France, schreef dit artikel op verzoek van de redactie. Door een harer leden werd de Fransche tekst uit het handschrift vertaald.

gespeeld; zij is evenzeer een hoogst belangrijk element geworden in de Scheiding van 1905.

Aangezien de Scheiding, op zich zelf, en vooral zoo de politiek er zich niet in mengde, niets in zich zou bevatten waardoor de gewetens behoefden te worden verontrust, aangezien zij zich leent tot allerlei vormen van aanpassing, van uitstel, van overgang, zoo kan men gerust vermoeden dat zij zich tot andere landen zal uitstrekken naarmate de eenvoudige logika hare rechten, het een na het ander, zal doen gelden. Er is sprake van de Scheiding in te voeren in Genève; wel heeft het kanton van Neuchâtel haar nog pas, bij stemming, verworpen, maar ook hier blijft het vraagstuk aanhangig. In Engeland, waar de *dissenters* zeer talrijk zijn en waar het gevoel voor de rechten van het individu zeer levendig is, zal het *disestablishment* der officiëele kerk niet eeuwig op zich laten wachten. Maar elk nationaal organisme ontplooit zich op zijn eigen tijd en op zijn eigen wijze. Bovenal, protestantsche landen ontwikkelen zich anders dan katholieke; zij kennen inderdaad eigenlijk gezegde godsdienstige kwesties; in katholieke landen kent men enkel politiek-religieuze vraagstukken.

In allen gevalle lag het, onder alle naties van het oude kontinent, op den weg van Frankrijk om het allereerst een afdoende dissociatie in het leven te roepen van zijn burgerlijke en nietburgerlijke instellingen.

Vooreerst - en dit wordt al te dikwijls door de Franschen en door de vreemdelingen die Frankrijks bewegingen gadeslaan vergeten - is dit land er een, waar een logisch ingericht programma zich vanzelf opdringt als de natuurlijke grondslag van het nationale leven. Iedere politiek die enkel op traditie steunt, naar Engelschen trant, is in Frankrijk een hersenschim, omdat de groote ontwrichting van 1789 alle wortels wier vezels vast zaten in het diep verleden uit den bodem heeft losgewoeld.

Bovendien bestaan in Frankrijk zeer levendige herinneringen aan gebeurtenissen van nà de groote Revolutie die de abstrakte logika komen steunen. De zeer gelukkige scheidingsproef van 1795 is aan de ontwikkelde Franschen nog goed bekend. Wat het politiek-godsdienstig traktaat betreft door Bonaparte en Pius VII gesloten, het beruchte Concordaat,

zoo weet het geheele volk, - al is het inzicht van velen op dit punt niet heel helder - dat het voor de Roomsche kerk, zoover als de herinnering der ouden van dagen teruggaat, een werktuig van verdrukking en een middel tot beroering geweest is.

Er is meer. Frankrijk zou niet ten eeuwigen dage vastgebonden kunnen blijven aan een katholiek gezag, omdat, zelfs wanneer men enkel op zijn godsdienstige zijde let, het zoogenaamd katholicisme der Franschen een illusie is. Het katholiek geloof is, in Frankrijk, onder de verstandelijk ontwikkelden zeldzaam; het is daar ondermijnd geworden door de aanvallen van Voltaire, door de zachte ironie van Renan, door de algemeene verbreiding der proefondervindelijke en der historische methode; daarenboven nog door den afkeer welken de lage, kinderachtige devoties hebben gewekt die de Kerk, in den laatsten tijd, zoo sterk begunstigt en exploiteert; eindelijk, wellicht ook door de in het oog vallende middelmatigheid der hooge geestelijkheid. Bij de fabrieksarbeiders en de handwerkslieden der steden is het katholieke geloof op den achtergrond gedrongen door een mededinger, het socialistisch geloof, dat voor zijn godsrijk niet verwijst naar een hiernamaals, en dat de zielen voedt, niet enkel met uitzichten die dichterbij liggen, maar ook met edele hartstochten. Men zou kunnen onderstellen dat het katholiek geloof ten minste heeft stand gehouden op het land, en dit is ook het geval in sommige streken, in de departementen van Bretagne bij voorbeeld, bovenal in die gedeelten die ver van de kust gelegen zijn. Maar millioenen boeren zetten nooit een voet in de kerk van hun dorp behalve alleen bij gelegenheid van een doopfeest, een eerste kommunie, een huwelijk of een begrafenis. Er zijn geheele streken waar, des Zondags, de mis enkel nog gelezen wordt voor een publiek van vrouwen; er zijn zelfs dorpen, bij voorbeeld in het departement de la Creuse, waar zelfs de groote meerderheid der vrouwen haar niet meer gaat bijwonen. Niet dat in het hoofd van den boer een negatieve wijsbegeerte zou hebben post gevat, zooals in dat van den leeraar of van den geneesheer; hij is alleen onverschillig geworden voor de leer der kerk. Hij onderstelt niet meer dat de priester in het bezit zou wezen van een geopenbaarde waarheid. Metter-

daad is hij dus los geworden van de Roomsche kerk even onherroepelijk als de socialistische werkman en de denker. De statistiek spreekt altijd nog van ‘zes-en-dertig millioen katholieken.’ Het getal is misschien juist, maar het heeft hoegenaamd geen waarde, omdat het in eenzelfde eind-cijfer samenvat hen die gelooven, hen die loochenen, en de nog veel talrijker schare van hen die om de Kerk niet geven en doen alsof ze niet bestaat.

Eindelijk, de katholieke Kerk is een politieke Kerk. Haar hoofd is een buitenlandsch soeverein, even echt een soeverein als de Sultan, ook al bestaat zijn grondgebied enkel uit een paleis en een park. Hij is geen lid van eenige georganiseerde volksgemeenschap, geen burger van eenigen staat buiten het Vaticaan. Geen enkele rechtbank kan hem oordeelen, geen enkel gezag kan hem bevelen. Hij zendt gezanten uit en ontvangt gezanten. Hij heeft zijn archief, dat de geschiedenis bevat van zijne soevereiniteit gedurende een lange reeks van eeuwen. Ten allen tijde is hij tusschen beide gekomen in de politieke aangelegenheden van alle landen, meer bijzonder in die van Frankrijk. Hetgeen, nog zeer kort geleden, de Republiek heeft doen besluiten om de betrekking met hem af te breken, is geweest een zuiver politieke manifestatie. Welnu, in een politieke indeeling der bevolking zou niemand durven neerschrijven: ‘zes-en-dertig millioen Fransche katholieken’, hetgeen zou willen zeggen: zes-en-dertig millioen Roomsche Franschen.

Het verzet tegen de politieke inmenging van Rome behoorde reeds tot de traditioneele staatkunde der oude Fransche koningen; zelfs maakte het deel uit van de traditie der Fransche kerk, die zich zelve, in dien tijd, de ‘gallicaansche kerk’ noemde. In het moderne Frankrijk, dat uit de Revolutie is voortgekomen en dat geen ‘gallicanisme’ meer kent, noch in den Staat, noch in de Kerk, heeft het verzet tegen Rome een nieuwen vorm aangenomen: het is ‘anti-klerikaal’. Anti-klerikaal zijn, in Frankrijk, alle republikeinsche politieke mannen, omdat zij de sporen van de intriges der Roomsche kerk terugvinden in alles wat schade doet aan het land of aan zijn vrije instellingen: in de reaktie van 1849 en in die van 1852, in de noodlottige oorlogsverklaring van 1870, in het slinksche gedoe dat langen tijd

Italië ontstemd heeft, in het avontuur van het boulangisme. Anti-klerikaal, en zeer beslist anti-klerikaal, is het Fransche socialisme, dat hierin sterk verschilt van zijn broeder, het Belgisch socialisme; het voelt en het weet dat de Roomsche kerk de natuurlijke bondgenoot is van elk soort van konservatisme. Eindelijk, ook de groote meerderheid der bewoners van het platte land zijn anti-klerikaal; zoo zij onwetend zijn gebleven, dan behouden zij de naïeve vrees voor het herstel der tienden ten voordeele van de geestelijkheid; zijn ze minder achterlijk, dan zien ze zeer gemakkelijk in, dat de dorpspastoors ‘te veel aan politiek doen’.

Daarom, zoo eenig land van Europa aangewezen was om de Scheiding in te voeren, dan moest het wel dat land zijn, waar anti-klerikalisme samenvalt met helderziend patriotisme, en waar de godsdienst der massa en de godsdienst der ontwikkelden beide slechts nominale waarde hebben; het land, bovendien, waar de Scheiding steun vond, zoowel in den aangeboren zin voor abstrakte theorie als in het gezag van een precedent. Hier is nu bijgekomen een soort van toeval, aangezien de paus Frankrijk heeft geholpen om zich bewust te worden van zijn eigenlijke roeping.

II.

Ten allen tijde heeft de Scheiding deel uitgemaakt van het programma der Fransche republikeinen. Ze zou aanstonds na den val van het tweede keizerrijk zijn tot stand gekomen, zoo de politieke mannen den moed hadden gehad konsekwent en oprecht te wezen. Op dat tijdstip had de Scheiding in der minne kunnen zijn voltrokken en uittermate zacht hebben kunnen zijn; door haar gewillig te aanvaarden zou de Roomsche kerk voorwaarden hebben kunnen bedingen, die niet enkel rechtmatig zouden geweest zijn, maar ook zeer gunstig, ten minste wat betreft de belangen die wezenlijk godsdienstige belangen mogen heeten. Aan geen van beide kanten is de politiek helderziende genoeg geweest om de gebeurtenissen vooruit te loopen. De Fransche ministers bestuurden het land bij den dag; de Roomsche kerk meende slim te handelen door het onvermijdelijke te verschuiven. En zoo is het gebeurd dat, aangezien de beide machten hadden

geweigerd de knoop los te maken, één van hen zich plotseling, door de andere, heeft gedwongen gezien hem door te hakken.

De beslissende wending is voorbereid geworden door de groote zedelijke krisis van 1898-1899, toen de Roomsche kerk, deels uit dweepzucht, deels uit politiek, de onhandigheid had zich te kompromitteeren. Tot nu toe hebben weinig katholieken ingezien welke ernstige fouten er destijds begaan zijn. Gedurende de krisis vermenigvuldigden zich de fouten zonder maat. Twee katholieke priesters, die ik persoonlijk ken, verloren hun betrekking bij het bijzonder onderwijs, omdat zij den onschuldigen Jood hadden verdedigd. Geen enkele bisschop was verstandig genoeg om zijn priesters en zijn geloovigen den raad te geven althans hun koelbloedigheid te bewaren. Een katholiek geleerde, Paul Viollet, bracht met veel moeite een 'katholiek comité voor de verdediging van het recht' tot stand. De zedelijke houding van het comité is voortreffelijk geweest, maar het omvatte niet meer dan een handjevol mannen, en verscheidene van hen die er deel van uitmaakten hebben, sints dien tijd, het katholicisme verlaten. De katholieke pers streed verwoed tegen de wettelijke herziening van het Dreyfus-proces. Hetzelfde moet gezegd worden van al de katholieke afgevaardigden en al de katholieke senatoren; nog den 13^{den} Juli 1906, vier-en-twintig uur na de definitieve vrijspraak door het Hof van Cassatie, hebben de katholieke leden van het parlement geweigerd te stemmen voor het eere-herstel en de weder-opneming in het leger van Dreyfus en Picquart. De meest verblinde, of de minst skrupuleuze, van alle katholieken waren de monniken. De vermaarde Dominikaner monnik Didon, in een rede uitgesproken ten aanhoore van een der voornaamste Fransche generaals, en de Assomptionnisten, in al de nummers van hun dagblad *La Croix*, openbaarden vermetel de geheime hoop der Roomsche kerk en riepen met onbeschaamde openhartigheid om de 'pronunciamiento's' en de militaire diktatuur.

Was de grijze paus Leo XIII, de man der voorzichtigheidspolitiek, nog wel in staat om aandachtig het oog te houden[1)]

1) Een van hen, de heer Léon Chaîne, van Lyon, heeft in 1904 een dik boek uitgegeven, getiteld *Les Catholiques français et leurs difficultés actuelles*, waarin hij tevergeefs beproeft zijn landgenooten in te lichten.

op hetgeen in Frankrijk gebeurde? Is hij het wel geweest die eigenwillig met zijn eigen tradities heeft gebroken? Of heeft men zijn grooten naam misbruikt om, nog bij zijn leven, de proef te nemen met een tegenovergestelde staatkunde? Wat hiervan zijn moge, het politieke klerikalisme, dat Leo XIII gedurende twintig jaren bezig was geweest te bemantelen, heeft in 1898-1899 het hoofd opgestoken met een driestheid die veler oogen gedwongen heeft open te gaan - hetgeen hierop neerkomt dat het land de noodzakelijkheid heeft gevoeld, niet meer alleen de theoretische, maar de praktische en dringende noodzakelijkheid, om over te gaan tot de Scheiding.

Men heeft een omweg genomen om tot het doel te geraken. Alvorens den strijd aan te binden die aanvaard m o e s t worden, den strijd met het pausdom zelf, kreeg de republikeinsche regeering het denkbeeld haar aanval te richten op de congregaties. Enkele van deze werden ontbonden door het ministerie Waldeck-Rousseau, een grooter aantal door het ministerie Combes. Deze proefneming, die ter zijde liet waar het op aankwam, kon niet veel opleveren; zij was enkel in dit opzicht belangrijk dat zij de impopulariteit der kloosterinstellingen aan het licht bracht. Waldeck-Rousseau had gesproken van ‘moines ligueurs’ en ‘moines d'affaires’; zoo er nog ‘moines ligueurs’ bestonden, dan waren zij toch niet meer in staat om nog eens een ‘Ligue’ te vormen zooals die welke strijd heeft gevoerd tegen Hendrik IV. Nergens zijn de getroffen congregaties er in geslaagd den burgeroorlog te ontketenen, of zelfs maar om onder sommige deelen der bevolking een wezenlijke, oprechte ontroering wakker te maken. Hier en daar zag men boerinnen die de gendarmes met steenen en met vuil bestookten. Het belachelijke van zulk een verzet bewees aan de meest schroomvalligen hoezeer het monnikendom, en zelfs het Fransche katholicisme, was gezonken; het kabinet-Combes had er de vrijmoedigheid uit kunnen putten om de ernstige beslissing, de breuk met het Vatikaan, te bruskeeren.

Het kabinet-Combes handelde niet. Maar de zwakheden der Fransche republikeinen hebben geen beteekenis meer sints den dood van Leo XIII; Pius X belast er zich mede, door ernstiger fouten, de hunne te herstellen. Inderdaad is het Pius X geweest die het initiatief heeft genomen tot

een slinkschen aanval tegen Frankrijk. Hij richtte tot sommige vreemde mogendheden een geheim protest tegen het bezoek van president Loubet aan den koning van Italië. De pretensie van den nieuwen Gregorius VII was: den president der Fransche Republiek te verbieden, zonder het hem zelf ronduit te zeggen, wat hij toestaat aan den keizer van Duitschland. Nadat een onbescheidenheid het geheimzinnig dokument aan het licht had gebracht, werd de Fransche ambassadeur bij het Vatikaan teruggeroepen. De pauselijke nuntius kreeg zijn paspoort (30 Juli 1904). Een dergelijke toestand voerde zeer snel naar de Scheiding, en wel naar eene andere dan een scheiding in der minne.

Toen nu alle diplomatieke betrekkingen tusschen Frankrijk en het Vatikaan plotseling hadden opgehouden te bestaan, werd het onmogelijk, niet alleen om bij voortduring het Concordaat toe te passen, niet alleen om voor de Kerk een nieuw régime in het leven te roepen na zich hierover met den paus te hebben verstaan, maar zelfs om de maatregelen die men in Frankrijk zou nemen, ter kennis van den paus te brengen. Op dit oogenblik is Pius X officiëel onkundig gebleven van hetgeen het onderwerp uitmaakt zijner encyklieken. Evenmin draagt de Fransche regeering officiëel kennis van hetgeen de paus daartegen heeft ingebracht. Zoo hebben de zonderlinge aanspraken van Pius X meer gedaan dan wat had kunnen verricht zijn door een flink-doorgezette gedachte en een flink-volgehouden gedragslijn van de republikeinsche regeering.

De Scheiding tusschen den Franschen Staat en de katholieke Kerk bracht logisch met zich (ik wees hierboven op het aandeel der logika in de Fransche politiek) een gelijksoortige Scheiding ten opzichte der overige kerkgenootschappen. Op dit oogenblik heeft de Fransche Republiek dus opgehouden eenigen eeredienst met staatsgeld te steunen en op eenigerlei wijze in te grijpen in de benoemingen van de bedienaars van den godsdienst.

Zij heeft alzoo den weg der zuivere logika ingeslagen. Men kan niet als een fout tegen de logika beschouwen sommige overgangsmaatregelen, die binnen weinige jaren hun uitwerking zullen hebben verloren, en die bestaan in een voortzetting, hetzij van de traktementen (onder den vorm van

lijfrenten en bijdragen in eens), hetzij van het kosteloos genot der pastoriën en der bisschoppelijke gebouwen, hetzij van de vrijstellingen van den krijgsdienst, hetzij van de onverkiesbaarheid der priesters tot leden van den gemeenteraad der plaats waar zij wonen.

III.

De grondwet der Scheiding is de Wet van 9 December 1905, krachtens welke ‘de Republiek geen enkelen eeredienst noch erkent, noch bezoldigt, noch geldelijk steunt.’ Elke ‘kultuëele’ uitgave wordt door den Staat verboden, niet enkel aan zich zelf, maar ook aan de departementen en aan de gemeenten. Aan den anderen kant, is ook iedere inmenging van den Staat in godsdienstige aangelegenheden verdwenen; op dit punt is zelfs van overgangsmaatregeleu geen sprake. De Fransche bisschoppen houden, zoo dikwijls en waar zij dit wenschen, vergaderingen die veel gelijken op nationale concilies; zij reizen naar Rome wanneer hun dit behaagt, zij ontvangen en publiceeren zooals zij dit verlangen de hun uit Rome toegezonden instrukties; deze vrijheden bestonden niet onder het Concordaat. Een groot aantal bisschoppen zijn rechtstreeks door Pius X benoemd geworden, en Frankrijk heeft aan deze, evenals aan de bisschoppen die vroeger door den Staat werden bezoldigd, het voorloopig genot der bisschoppelijke paleizen toegekend. De bisschoppen, zelfs zij die enkel door Rome zijn benoemd, hebben geheel en al naar eigen goeddunken de pastoors der parochiën aangesteld, afgezet, verplaatst, zonder dat de Staat, rechtens of feitelijk, aanspraak heeft gemaakt op eenige kontrole. De Scheiding kon geen enkele moeielijkheid in het leven roepen wat betreft de personen, en moeielijkheden van dien aard zijn dan ook niet voorgekomen.

Wat de zaken betreft, zoo was de kwestie minder eenvoudig. De zaken, dat zijn vooreerst de goederen, vaste of roerende, der bisdommen en der kerkelijke gemeenten; vervolgens de gebouwen van den eeredienst. Hoe moest men de toekomst regelen der bezittingen van bisdommen en parochiën waarvan het burgerlijk gezag erkende geen eigenaar te zijn? En wanneer de eigenaar nu is òf de Staat (wat het geval is

met de hoofdkerken), òf de burgerlijke gemeente (wat het geval is met de gewone kerken), hoe moest dan het 'kultuëel' gebruik worden geregeld van hetgeen toebehoort aan de gemeente of aan den Staat? Op zich zelf waren die problemen buitengewoon netelig, zelfs in theorie. In de praktijk waren zij dit nog veel meer, aangezien de voornaamste der kerkgenootschappen van Frankrijk slechts bijkomstig een Kerk is en men wel gedwongen is bovenal een vreemde mogendheid in haar te zien.

Voor zoover den eigendom der bisschoppelijke of der parochiale goederen betreft, zoo kon Frankrijk zich geen enkele zwakheid veroorloven; men kan zich geen Staat voorstellen die, op zijn eigen grondgebied, aan een buitenlandschen soeverein den onherroepelijken eigendom toestaat niet alleen van een aanzienlijke som in metaal, in bankbiljetten of effekten, maar ook van een belangrijk aantal onroerende goederen. De Fransche staatslieden stelden dus dit beginsel voorop, dat de bisschoppelijke en de parochiale goederen zouden worden toegekend, niet aan de autoriteiten die de onderscheidene kerken besturen (trouwens de Fransche Staat onthoudt er zich voortaan van die autoriteiten als zoodanig te kennen), maar aan de verschillende kollektiviteiten van geloovigen. Men liet het aan die gemeenschappen over zelve te verklaren wie en wat ze zijn; zoo vermeed de Staat zelfs den schijn van interventie. De wet voorziet dus het bestaan van vereenigingen van geloovigen 'ter uitoefening van den eeredienst', kortweg genoemd 'kultuëele associaties', die moeten tot stand komen door het zelfstandig initiatief der geloovigen. Die vereenigingen moeten zijn samengesteld uit (ten minste) zeven, vijftien, of vijf-en-twintig meerderjarige personen, al naarmate van het bevolkingscijfer der gemeente; wat verder die meerderjarige personen betreft, zoo stelt de wet geen enkele beperkende voorwaarde, zoodat de vereeniging enkel uit priesters kan bestaan. Bovendien verzekert de wet aan die vereenigingen alle mogelijke vrijheid om onderling groepen te vormen ('constituer des unions') met de centrale administratie of de centrale leiding belast. In dit opzicht heeft de Republiek, ook al was die maatregel mogelijkerwijze onvoorzichtig, volstrekt vrijgevig willen zijn. De fameuze zes-en-dertig millioen Fransche katholieken hebben, zoo zij dit wenschen, het recht

gekregen om al hun 'kultuëele' kassen tot één enkele kas saam te smelten en, wat meer zegt, om zich alle te zamen, als een reusachtig leger, ondergeschikt te maken aan één enkel centraal gezag dat, op godsdienstig gebied, over het geheele land zou heerschen. Het geval is zelfs niet uitgesloten dat een georganiseerde groep ('union'), of de bond van alle groepen, zou worden geregeerd door één enkel persoon, bijvoorbeeld door een kardinaal. Zoo heeft Frankrijk tegen de politieke intriges van Rome één enkele voorzorg genomen: tusschen Rome en zich zelf heeft het de Fransche katholieken geplaatst.

Aan de 'associaties' van Fransche geloovigen schonk de wet de goederen der bisdommen en der parochiën. Bij de overdracht der goederen aan deze vereenigingen van geloovigen vermeed de Staat iedere inmenging die het geloof kon verontrusten; niet het burgerlijk gezag werd met die in-bezitstelling belast; de goederen werden rechtstreeks aan de 'associaties' toegewezen door de 'kerkelijke instellingen' die vóór haar bestaan hadden, die welke deze goederen hebben bezeten onder het régime van het Concordaat en die het régime der Scheiding heeft doen verdwijnen. De Staat ging er alleen dan toe over tusschen beide te komen wanneer hij niet anders kon, dat wil zeggen, wanneer de 'kerkelijke instelling' had geweigerd of verzuimd de overdracht der goederen te bewerkstelligen. Aan de 'kerkelijke instellingen' was een jaar tijd gegund om, wat de overdracht betreft, de noodige formaliteiten te vervullen. Natuurlijk was het wederom de Staat die optrad indien, mogelijkerwijze, er geen vereeniging van geloovigen was tot stand gekomen aan welke de goederen konden worden overgedragen. En natuurlijk maakte zulk een gebeurlijkheid - van welke het scheen dat zij hoogst zelden zou voorkomen - het onmogelijk het kerkelijk karakter der goederen te bestendigen; zij moesten, in dit geval, worden toegewezen aan de lokale instellingen 'van armenzorg of liefdadigheid'. Het viel moeielijk te vermoeden dat zulk een onderstelling ooit werkelijkheid zou worden anders dan bij wijze van uitzondering. Want, ten slotte, hing het toch maar van elk kerkgenootschap af, of het zijn parochiale goederen (en, voor de katholieke kerk, haar bisschoppelijke goederen) in hun vollen omvang en zonder eenige inmenging

van een burgerlijk gezag of een burgerlijken invloed zou behouden; de eenige voorwaarde die vereischt werd was deze, dat zij zich zou voegen naar het régime van de vereenigingen der geloovigen, een régime dat geboden was door het feit alleen dat er een paus bestaat, een régime, trouwens, dat op bijzonder liberale wijze was georganiseerd. Behalve den eigendom der bisschoppelijke en der parochiale goederen ontvingen de vereenigingen van geloovigen nog het genot en het gebruik, voor onbepaalden tijd, van de voor den eeredienst bestemde gebouwen die in eigendom behoorden, hetzij aan den Staat, hetzij aan de burgerlijke gemeenten: kathedralen, kerkgebouwen, kapellen... De onbelemmerde voortgang der uitoefening van den eeredienst was verzekerd; hoe zou een Kerk meer hebben kunnen vragen, zoo men althans mocht aannemen dat haar zorg enkel gericht was op de bevordering van het godsdienstig leven?

En inderdaad is de Wet dan ook zonder bezwaar aangenomen en aanvaard geworden door de bedienaars der niet-politieke godsdiensten, door de Luthersche en de Calvinistische predikanten evenzeer als door de Rabbijnen.

Zij zou evenzoo zijn aangenomen door de Fransche katholieken, indien deze hun eigen ingeving hadden kunnen volgen; dit wordt ondersteld door het gezond verstand, en dit wordt bewezen door de houding welke de meest markante persoonlijkheden onder de katholieken hebben aangenomen. De vergadering der Fransche bisschoppen, ofschoon voor den vorm protesteerend, beraadslaagde uitvoerig over de wijze waarop men zich feitelijk zou voegen naar de nieuwe wetgeving; zeer bepaald omschreven plannen van ‘associaties’ werden door de bisschoppen ontworpen en besproken, en nu en dan kwam het tot een begin van uitvoering. De voorname leeken die men ‘de groene kardinalen’ genoemd heeft (een spotnaam ontleend aan den ‘groenen rok’ die de uniform is van het Institut de France) zonden den paus een kollektief adres om hem te smeeken zich neer te leggen bij hetgeen hij niet kon verhinderen; de ‘groene kardinalen’ waren aanzienlijke, door hun talent en hun arbeid beroemde mannen, zooals wijlen Brunetière. Het meest karakteristieke was wel de houding geweest door de katholieke afgevaardigden aangenomen tijdens de wet in de Kamer

werd behandeld. In de intieme bijeenkomsten der commissie van voorbereiding, en evenzoo bij het groot publiek debat, hadden de katholieke afgevaardigden veel beleid, veel hardnekkigheid, veel ijver aan den dag gelegd; zij hadden op de meest vruchtbare wijze deelgenomen aan het samenstellen der wet; zij hadden tal van wijzigingen verkregen die òf ontegenzeggelijk rechtvaardig waren op zich zelve, òf op zijn minst gunstig voor de belangen van hun zaak. Ziehier een voorbeeld. Misschien herinnert men zich, zelfs in het buitenland, de oproerige tooneelen die in sommige steden en dorpen der provincie, en zelfs te Parijs, hebben plaats gehad naar aanleiding der zoogenaamde boedelbeschrijving van het meubilair van sommige kerkgebouwen, een maatregel die door de wet geboden was. Het denkbeeld, nu, van deze boedelbeschrijving was afkomstig van de katholieke afgevaardigden, die, zeer terecht, haar hadden beschouwd als een onmisbare waarborg voor de rechten der toekomstige vereenigingen van geloovigen, en dientengevolge, als een waarborg voor de belangen van den eeredienst. Zoo namen dan ook, evenals de ‘groene kardinalen’, evenals de Fransche bisschoppen, de politieke vertegenwoordigers van het katholicisme de wet ernstig op en zij hadden buitengewoon veel ijver ontwikkeld ten einde haar gunstig te doen uitvallen voor hun geloofsgenooten en voor hun godsdienst.

Een hunner overwinningen, die zij luide hebben doen klinken, bestond hierin dat zij voor het vermaarde ‘artikel 4’ der wet een redaktie hebben weten te verkrijgen waardoor pogingen om scheuring in de kerk te maken moesten mislukken. Over dit artikel 4 is, bij het maken der wet, onder republikeinen het heftigst gestreden. De voornaamste bewerker der wet van 9 December 1905, Aristide Briand, tegenwoordig minister van eeredienst in het kabinet Clemenceau, was gestemd voor de bepaling die scheuring scheen te zullen voorkomen; hij beschouwde haar als meer volkomen loyaal ten opzichte van het katholicisme, als politiek verstandiger. Een groot aantal gezaghebbende republikeinen was van een tegenovergesteld gevoelen; onder de uitstekendste tegenstanders van artikel 4 verdient de tegenwoordige chef van Briand genoemd te worden, de voorzitter van den ministerraad, Georges Clemenceau. De tekst waarover, te dier tijde, met

zooveel hartstocht is gestreden, ziet er vrij kleurloos uit; hij bepaalt dat de ‘associaties’, ten einde gerechtigd te zijn de goederen over te nemen, ‘zich moeten voegen naar de regelen van algemeene organisatie’ van den eeredienst welks instandhouding zij wenschen te verzekeren. Het invoegen van dezen volzin, die vrij onbeduidend klinkt en die een oningewijde lezer licht over het hoofd kan zien, is door de katholieke afgevaardigden beschouwd geworden als een veroverd zegeteeken van het katholicisme. Het kwam hun voor dat door die woorden het gevaar van scheuring werd weggenomen dat uit de Scheiding was geboren.

Intusschen zweeg paus Pius X en liet afgevaardigden, bisschoppen en geloovigen zonder leiding. De geloovigen, de bisschoppen en de afgevaardigden hadden den tijd gehad om partij te kiezen in den zin der onderwerping aan de wet, hetgeen met zich meêbracht de systematische en snelle vorming van de vereenigingen voor den eeredienst... toen een pauselijke encykliek verscheen waarin die vorming werd verboden. Dit beteekende, dat de katholieke kerk afstand deed van goederen die een waarde van honderden millioenen francs vertegenwoordigen. Ook nog andere voordeelen werden op die wijze afgewezen; immers, bestond er geen ‘associatie’ in den zin der wet, dan werd het genot van ieder kerkgebouw wisselvallig, of minst genomen, precair. Bovendien bevonden zich de katholieke priesters, tengevolge van die daad van den paus, persoonlijk in een lastige positie; aangezien zij niet meer door een vereeniging van geloovigen in het bezit waren gesteld van hetgeen hun was toegezegd, zoo verloor ieder van hen onmiddellijk het kosteloos gebruik van zijn pastorie dat de wet gemeend had hem voor vijf jaren te verzekeren; velen van hen verloren, om dezelfde reden, de voorloopige dispensatie die hen vrijstelde van den krijgsdienst. Zoo bekommerde de paus zich om geen enkel der stoffelijke belangen, evenmin om die van de leden der geestelijkheid als om die van het geheel der Kerk van Frankrijk.

Alle onafhankelijke geesten zagen in het uitvaardigen dier encycliek een eervolle dwaasheid. Het zou overdreven zijn te zeggen dat die dwaasheid een karakter had van grootheid; behalve dat zij geen ander offer met zich bracht dan het opofferen der belangen van anderen, zoo was zij gegrond op

illusies al te kinderachtig om groot te kunnen heeten. Pius X, die de Fransche taal zeer onvoldoende kent en die tot raadsman een Spaanschen kardinaal heeft gekozen, was heelemaal niet op de hoogte van den godsdienstigen toestand van Frankrijk; hij verwachtte in dat land een grootschen en machtigen omkeer der pubieke opinie, die zelfs geen schaduw van begin gehad heeft.

In de katholieke wereld werd de pauselijke encykliek ontvangen met een tucht die leeken-oogen niet van slaafschheid kunnen onderscheiden. De bisschoppen verloochenden om strijd hun oorspronkelijk gevoelen; zij vernielden zelve hun ontwerpen en hun proeven van wettelijke ‘associaties’. De leeken, afgevaardigden zoo goed als partikulieren, namen hun toevlucht tot zwijgen. Eén enkele slechts, een man van zeldzaam groot talent, die waarschijnlijk tot de ‘groene kardinalen’ behoord had, nam de pen op, mede uit naam van eenige zijner vrienden, en protesteerde tegen de pauselijke beslissing. Hij schreef een lang, krachtig, helder, nobel stuk, een stuk van bewonderswaardige welsprekendheid, dat een moedig stuk zou geweest zijn en dat de eer zou hebben gered, indien hij het met zijn naam had onderteekend. Het Fransche katholicisme, gedwongen te gehoorzamen met den dood in het hart, heeft, om zich van dien druk te ontlasten, slechts dit ééne middel gevonden: een mooien anonymen brief, afgedrukt in de dagbladen.

Sedert de encykliek is de pauselijke partij, in de Kamer en in den Senaat, langzamerhand gedesorganiseerd geworden. Er zijn tegenwoordig, zegt mij een helderziend en wélonderricht politiek man, goed geteld, juist vijf afgevaardigden die de denkbeelden van den paus zijn toegedaan. Men weet dat het totaal-cijfer der Fransche afgevaardigden bij de zeshonderd bedraagt.

IV.

Door aan de Fransche katholieken te verbieden zich te voegen naar de wet van 9 December 1905, bracht Pius X de republikeinsche regeering wel niet in verlegenheid, maar bezorgde bij haar toch veel nieuwe drukte. Immers, daar de wet zonder eenig bezwaar werd toegepast op den israëlietischen eeredienst en op de verschillende protestantsche kerk-

genootschappen, zoo behield zij enkel voor deze het karakter eener komplete wet; ten opzichte van het katholicisme konden alleen die gedeelten der wet die de personen betreffen, gemakkelijk worden uitgevoerd. Vervallen bleken plotseling die gedeelten der wet die van toepassing waren op zaken. Zoodra er geen vereenigingen van geloovigen bestonden, was het gebruik der kleinere kerkgebouwen en der kathedralen niet meer door een scherp omschreven bepaling geregeld. Wat de goederen der parochiën en der bisdommen betreft, zoo viel te vreezen dat het drakonisch zou schijnen indien men op deze materie de letter van de wet ging toepassen, dat wil zeggen, indien men aan leeken-instellingen toewees al wat niet binnen den tijd van één jaar door een vereeniging van geloovigen was opgevraagd. Toen dit uitstel in de wet was opgenomen, had men gemeend dat hierdoor enkel zou voorzien worden in eenige buitengewone gevallen; bovenal had men daardoor willen tegemoet komen aan zekere opzettelijke dralingen die voorzien werden; was het goed zich op die wetsbepaling te beroepen ten einde 'en bloc', met een overhaasting die veel zou hebben gehad van hebzucht of van weêrwraak, de vele en belangrijke bezittingen te 'laïciseeren' die de Republiek, eerlijk, aan godsdienstige instellingen had toegedacht? De regeering kon er niet buiten, over een dergelijke kwestie een bepaalde meening hebben. En daar het vraagstuk van het genot der kerkgebouwen nog dringender gesteld werd, zoo moest de regeering een scherp-omschreven staatkunde formuleeren die twee hoofdpunten betrof.

Die politiek werd door minister Briand blootgelegd in de Kamer, waar zij, ondanks een ernstige oppositie van sommige republikeinen, een schitterend sukses behaalde. Het systeem van Briand bestond hierin, dat sommige wetsbepalingen losser en breeder werden door eenvoudige interpretatie.

Vooreerst wat het gebruik der kerkgebouwen betreft. De samenkomsten van geloovigen werden gelijk gesteld met 'openbare vergaderingen', waardoor het elken priester vergund werd een bepaald kerkgebouw te gebruiken om er zijn gemeenteleden bijeen te roepen. De wet op de openbare vergaderingen eischte een kennisgeving aan de overheid; door deze wetsbepaling te verbinden met zeker artikel van

de Scheidingswet, kon men den priester vrij stellen van het telkens hernieuwen zijner officiëele kennisgeving voor elke godsdienstoefening; één enkele kennisgeving werd voldoende geacht voor de samenkomsten der geloovigen gedurende een vol jaar. Bovendien werd volstrekt niet geëischt dat de priester zelf zich met het opstellen en het overbrengen dier kennisgeving inliet; ieder burger, wie hij wezen mocht, kon zich met die formaliteit belasten; alleen moest men, om haar geldig te doen zijn, er voor zorgen dat de naam van den priester door wien de dienst verricht zou worden, in het stuk vermeld stond. Eindelijk nog dit. Twee dingen bleven vaststaan: vooreerst mochten de kerkgebouwen enkel en alleen gebruikt worden voor de eeredienst, waardoor de mogelijkheid ter zijde werd gesteld dat zij voor een of ander profaan doel, bij voorbeeld voor een politiek belang, werden gebezigd; voorts werd aan de geestelijkheid en aan de geloovigen het genot dier gebouwen kosteloos gegund - enkel op voorwaarde dat zekere formaliteiten werden in acht genomen - ofschoon het kerkgebouw in eigendom toebehoort aan de burgerlijke gemeente; dit kosteloos gebruik werd toegestaan voor onbepaalden tijd. Men zal een zoodanig régime niet kunnen beschuldigen van de katholieken te willen onderdrukken. Veeleer zou dit régime gevaar loopen van hen onrechtmatig te begunstigen, aangezien het, zelfs in die plaatsen waar de meerderheid der inwoners van het geloof vervreemd is geraakt, op een eigendom der burgerlijke gemeente, speciaal ten voordeele van het katholicisme, een servituut legt dat eindeloos voortduurt. Toch kon het den schijn hebben van onzeker te zijn zoolang het geen andere waarborgen bezat dan de liberale gezindheden en de vrijgevige interpretatie van het kabinet-Clemenceau en van de tegenwoordige Kamers. In het vervolg - ik loop hier op de kronologische orde vooruit - heeft de wet van 2 Januari 1907 aan bovenvermeld régime de sanktie gegeven die het miste. Zoo het dus al den paus behaagd heeft om, voor altijd, aan de Fransche katholieken zekere voordeelen te ontzeggen in wier bezit hun protestantsche en israëlietische landgenooten zich sedert zestien maanden verheugen, en zoo de katholieken er niet toe hebben kunnen besluiten om hun wil te kennen te geven onafhankelijk van den soeverein die te Rome zetelt, en op die wijze,

door eigen krachtsinspanning, die voordeelen terug te krijgen, dan moet toch erkend worden dat de Fransche Republiek alles gedaan heeft wat op haar weg lag om aan elke belijdenis het maximum van zekerheid en van vrijheid te waarborgen.

Wat de kwestie der bisschoppelijke en der parochiale goederen betreft, zoo zou de meest liberale, men kan zelfs zeggen, de meest slappe, interpretatie aan de katholieken nooit iets anders hebben kunnen toestaan dan de gunst van een uitstel voor het organiseeren der 'associaties' van tot-bezitten-bevoegde Franschen. Het is, inderdaad, klaar als de dag dat Frankrijk nooit het eigendomsrecht der goederen zal kunnen overdragen aan een buitenlandsche soevereine macht. Alleen aan zijn eigen burgers kon het de voortdurende beschikking over die goederen verleenen. Zelfs kon het niet voor de overige katholieken van Frankrijk in plaats stellen, hetzij de Fransche bisschoppen, hetzij de kollektiviteit van al de Fransche priesters, onder voorwendsel dat zij als de vertegenwoordigers of de gemachtigden van al de andere geloovigen konden beschouwd worden. Frankrijk kon dit niet doen, aangezien, sints de Scheiding, de bischoppen en de priesters hun gezag uitsluitend ontleenen aan den paus en zij, rechtens en feitelijk, louter pontifikale agenten geworden zijn. Een verlenging van den wettelijken termijn - de eenig mogelijke uitweg - scheen geraden door die welwillendheid die een element is van de billijkheid. Door deze gedachte werd minister Briand bij zijne interpretatie geleid. Hij gebruikte een eenvoudig reglement van uitvoering, door den Raad van State geredigeerd, om aan de eigenlijke letter der wet te ontkomen, en hij slaagde er in - ofschoon niet dan nadat ernstige argumenten tegen zijn opvatting waren ingebracht - de Kamers het vernuftig 'expedient' te doen aannemen dat hij had weten te ontdekken. Aan de vereenigingen van geloovigen, zoo ze tot stand kwamen, werd een nieuw uitstel van een jaar gegund om te vorderen dat de bischoppelijke en gemeentelijke goederen aan haar zouden worden toegewezen. Zoo hadden dan de eenvoudige geloovigen, de priesters, de bisschoppen, een jaar te hunner beschikking om zich te redden uit de moeielijkheden die door den paus waren opgeworpen. Hierover werd ernstig gedacht en beraadslaagd op het oogenblik dat de eerste termijn van uitstel, die de

wet van 9 December 1905 had vastgesteld, was afgeloopen, dat wil zeggen in het begin van December 1906 - vóór de wet van 2 Januari 1907, waarover ik, bij anticipatie, hierboven een woord gezegd heb.

Zouden er vóór het verstrijken van den nieuwen termijn van één jaar, dus in December 1907, vereenigingen van geloovigen zijn tot stand gekomen? Zou de pauselijke wil bijtijds door de vertoogen der katholieken zich hebben laten buigen? Of wel, indien de pauselijke wil onwrikbaar bleef, zouden dan de katholieken ten slotte in zich zelf gevonden hebben, hetzij den moed om dien wil openlijk te tarten, hetzij den halven moed om hem te ontduiken, zooals het publiek gezag, ten gunste van het katholicisme, de Fransche wet ontdoken had? Wat daarvan zijn moge, het schijnt wel dat de paus heeft gevreesd dat hij niet de sterkste zou blijven indien hij het jaar in vrede liet voorbij gaan. Hij beantwoordde de verzoenende houding der regeering door een vijandelijke daad. Aan de priesters, en zelfs aan de eenvoudige katholieken, werd verboden de jaarlijksche kennisgevingen die vereischt waren voor het gebruik der kerkgebouwen te doen of te laten doen; naïeve kristenen die, met de beste bedoelingen, de positie van hun pastoor tegenover het burgerlijk gezag hadden geregeld, werden gedwongen hun handteekening terug te nemen en hun pastoor wederom in een wetteloozen toestand te plaatsen. Terzelfder tijd werd den priesters aangezegd dat zij, in alle kerken, den eeredienst hadden voort te zetten, dat wil zeggen, dat zij, zonder zelfs een zuiver formeele kennisgeving aan het bestuur van den Staat of van de gemeenten, moesten voortgaan gebruik te maken van de nationale of gemeentelijke gebouwen, alsof zij er baas over waren. Hiermede werd dus aan de geestelijkheid beduid dat zij het burgerlijk gezag moest beschouwen als niet-bestaande. Welnu, op alle punten werd de paus op staande voet, zonder verzet, zonder platonisch protest, gehoorzaamd. De onafhankelijke katholieken hadden zelfs het spreken verleerd. Zwaar moest dit stilzwijgen menigeen vallen die gevoelde hoezeer het stelsel van systematische weigering, dat voortaan door de geheele Kerk van Frankrijk omhelsd werd, de verzoeningsgezindheid der regeering machteloos maakte. Waarom nog een jaar meer uitstel te geven voor het-tot-stand komen der ‘associaties’ van geloovigen? Het

was uitgemaakt dat er zich geen vereenigingen zouden vormen, daar zij immers verboden waren door een steeds hooghartiger autokraat aan onderdanen die voortdurend minder in staat bleken tot het hebben van een eigen wil. Het algemeene gevoelen was, dat de regeering zou te kort doen aan de waardigheid zelve van Frankrijk, zoo zij nog hardnekkig voortging met aan de Kerk aan te bieden wat de Kerk hardnekkig weigerde aan te nemen. Het kabinet en de Kamers meenden dat het noodzakelijk was geworden met flinkheid op te treden.

Ziedaar de omstandigheden waaronder de wet van 2 Januari 1907 is aangenomen, een wet die de kwestie der bisschoppelijke en parochiale goederen van de baan heeft geschoven. De nieuwe wet heeft een einde gemaakt aan het verwringen der wet van 9 December 1905, waartoe men, door overmaat van goeden wil, was overgegaan. Gelijk die wet uitdrukkelijk bepaalde, zijn de goederen welke niet zijn opgevraagd door een ‘associatie’ van geloovigen niet meer toegekend aan kerkelijke instellingen, maar aan burgerlijke instellingen van armenzorg en liefdadigheid. Deze bepaling is onherroepbaar sedert den dag zelf waarop de wet is afgekondigd, den 2^{en} Januari van dit jaar. Zoo bestaan er dus - buiten de goederen die wettig in ontvangst zijn genomen, òf door de joodsche en protestantsche ‘associaties’, òf door een onbeduidend klein aantal zoogenaamde katholieke vereenigingen die meer of min een schismatisch karakter dragen - in Frankrijk geen kerkelijke goederen meer. De Scheiding heeft gevolgen na zich gesleept radikaler dan de anti-klerikale staatslieden hadden gewenscht. En terwijl de godsdienstige Kerken in het bezit zijn van de middelen waarmede zij hun geestelijk werk kunnen verrichten, is de politieke Kerk, omdat zij het zelve gewild heeft, beroofd van den krijgsschat dien haar tegenstanders haar te vergeefs hebben verzocht te behouden.

V.

Men heeft gezien dat de wet van 2 Januari 1907 aan de geloovigen het vrije genot hunner kerkgebouwen verzekert. Men heeft ook gezien dat de vrijheid van de Roomsche

geestelijkheid onaangetast is gebleven, en dat zij, sedert 9 December 1905, van die vrijheid een ruim gebruik maakt. Ook de vrijheid om scheuring te maken zou even groot zijn als de andere, indien het Fransche katholicisme nog innig genoeg godsdienstig was om scheurmakers voort te brengen. Aangezien geen enkele vrijheid door haar is aangetast, is de Scheiding een politieke daad geweest die door geen enkele sekte, en in 't bijzonder niet door de katholieken, met eenig recht, als anti-godsdienstig kan worden gebrandmerkt.

Evenwel heeft de scheidingswet aan de katholieke geestelijkheid, evenals aan iedere andere geestelijkheid, haar officiëel prestige, haar vast traktement, haar kostelooze huisvesting ontnomen. Bovendien heeft de katholieke kerk, uit kracht van den wil des pausen, zelve afstand gedaan van de kerkelijke goederen. Het is mogelijk dat, als zijdelingsch gevolg van al die gebeurtenissen, de Scheiding een mindering met zich brengt van het Fransche katholicisme. Men begrijpt evenwel dat die mindering meer schijnbaar dan wezenlijk zal zijn. Wat het Fransche katholicisme dan zal schijnen te verliezen, dat heeft het reeds verloren. Met verbazing zal het tot de ontdekking komen dat het niet meer is dan een schaduw. Het zal het vreeselijke woord vernemen dat de Jean Valjean van Victor Hugo hoort in zijn bangen droom: ‘Weet ge dan niet dat ge sinds lang gestorven zijt?’

Wat de onpartijdige waarnemers betreft, zij zullen bemerken en konstateeren dat de Fransche Republiek, hardnekkig getart door het politieke hoofd van een politieke Kerk, geen oogenblik is bezweken voor de verzoeking om die uitdagingen op de gewetens te verhalen. Zij zullen erkennen dat hare staatslieden, grootendeels vreemd geworden aan elk geloof, zich hun wijsgeerige denkbeelden enkel hebben herinnerd om aan deze het geheim te vragen van de verdraagzaamheid en van het liberalisme. Zij zullen aan de republikeinsche politici in hun geheel als verdienste aanrekenen de buitensporigheden die zij stelselmatig hebben vermeden, de daden van geweld waarvan zij zich altijd hebben onthouden, de onrechtvaardigheden die zij nooit hebben begaan. Zullen zij aan allen diezelfde lof kunnen toekennen op het terrein der positieve aktie? Zullen zij aan de ministers van 1900 en 1902 de eer geven van in de naaste toekomst te hebben gelezen, het

onvermijdelijke te hebben verhaast, zelve het beslissend oogenblik te hebben aangegeven? Zullen zij hun althans de verdienste gunnen den Roomschen tegenstander dadelijk, met één slag, in zijn hartader te hebben getroffen? Ik voor mij moet bekennen dat de voornaamste bewerker der Scheiding niet een Fransch staatsman is; het is paus Pius X geweest. Hij is het die Frankrijk gestuurd heeft in de richting van zijn natuurlijke politiek, een politiek die het mysticisme overlaat aan de gewetens en die zich ten doel stelt het leven en de ontwikkeling der moderne maatschappij enkel te laten leiden door de rede.

LOUIS HAVET.

Luide vergissingen.

J. Ellis Barker, The Rise and Decline of the Netherlands. - London; Smith, Elder & Co., 1906.

Er liggen, op de toonbank voor vaderlandsche geschiedenis, drie of vier boeken waarvoor hier wel wat te zeggen zou zijn; - met welk te beginnen? Met Rachfahl's eerste deel eener groote Willem de Zwijger-biografie? Met Kernkamp's uitgave der brieven van Johan de Witt? Met het derde deel van Pirenne's geschiedenis van België, dat van 1477 tot 1567 loopt, en waarbij ook de geschiedenis van het Noorden uitermate geïnteresseerd is? Maar één titel overschreeuwt de andere: De Opkomst en het Verval van Nederland.

Het boek, dat zich onder dezen klinkenden, aan Gibbon herinnerenden titel aankondigt, heeft een dubbelen ondertitel: '*a political and economic history and a study in practical statesmanship*.' Maar als de schrijver geheel juist had willen zijn, had hij in plaats van *a study* moeten schrijven *a lesson*. Het boek toch leest aanhoudend de les, en wel aan dat gedeelte van het Engelsche publiek, dat door de tegenstanders met den naam van 'little-Englanders' pleegt te worden aangeduid. Dit doel wordt overigens niet bemanteld. Op den boven uitgeschreven titel volgt onmiddellijk het motto: 'History is Philosophy teaching by example' (Dionysius van Halicarnassus), en dan de opdracht: 'To all those Citizens of the British Empire, who have the greatness, happiness and prosperity of their Empire and of their Country truly at heart.' Volgt weder een motto: het wijdvermaarde van den Prediker, 'dat er niets nieuws is

onder de zon.' Nederland, aldus het betoog, heeft eenmaal een plaats in de wereld ingenomen, die met de plaats, door Engeland in de negentiende eeuw bekleed, een opvallende mate van overeenkomst vertoont. Het moet dus leerzaam voor Engeland zijn, de oorzaken na te gaan die Nederland indertijd die hooge plaats hebben doen verliezen, en bij vergelijking vast te stellen, of de gevaren, die Nederland hebben ten val gebracht, ook niet de grootheid van Engeland bedreigen. En nu is de informatie, die het Engelsche volk in zijn eigen taal over de geschiedenis van Nederland ten dienste staat, zeer onvoldoende. De geschiedenissen van Grattan (1830) en Davies (1841-'44) tellen nauwelijks mede; het bekende boekje van Thorold Rogers, in de reeks 'Story of the Nations', is al te beknopt.[1)] De Nederlandsche geschiedenis van 1555 tot 1619 kan de leergierige Engelschman uitvoerig in de drie werken van Motley lezen: zoo uitvoerig, dat het te vreezen staat dat hij ze *niet* lezen zal; - en bovendien: 'Motley's work serves rather an ideal than a practical purpose; he gives us a drama, not a history. Therefore, his History teaches but little to those statesmen, politicians, and business men who are anxious to study the practical lessons of history, and to learn statesmanship and political economy in the highest sense at the hand of historical facts... I think I ought to confess that I have deliberately deserted the broad path trodden by modern historians, being convinced that, for many years past, the historians of all countries have been advancing in a wrong direction. In their desire to be strictly accurate, and to depict political events fully and faithfully in all their bearings, modern historians have crowded their canvases with so many elaborate details, that we can no longer focus and grasp

1) De Engelsche vertaling van Blok schijnt schrijver onbekend te zijn; waar hij dezen aanhaalt, verwijst hij naar de Duitsche vertaling. Hollandsch leest schrijver wel, maar haalt het niet aan dan wanneer het hem onmogelijk is, naar een Engelschen, Franschen of Duitschen tekst te verwijzen: hij rekent op lezers die geen Hollandsch verstaan. Het maakt den indruk, dat schrijvers kennis van teksten in het Hollandsch zich in hoofdzaak beperkt tot Wagenaar. Van bekendheid met Fruin geen spoor; daarentegen weet de schrijver een enkele maal Bor, Aitzema, Valentijn, Kluit's *Hollandsche Staatsregering* en de *Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt* op te slaan.

the logical sequence of events, and clearly perceive their principal causes and consequences... They have created encyclopaedic histories, or rather historical encyclopaedias, which are excellent as books of reference, but which can be read with pleasure and profit by hardly any except historians... Herbert Spencer rightly complained that "modern history is a mere tissue of names and dates, and dead, unmeaning events. Scarcely any of the facts set down in our school histories, and very few of those contained in the more elaborate works written for adults, illustrate the right principles of political action" (*Education*, chap. 1). Modern histories, which should tell a plain and simple tale of absorbing interest and of great practical value, have become enormous monuments of patient research. They are similar to the Egyptian pyramids, impressing us rather by the enormous labour uselessly spent on them, than by their beauty or utility. Both are useful chiefly as quarries.'

Reeds Lord Bacon, schrijver verzuimt niet het aan te halen, klaagde dat de geschiedverhalen 'rather showed the pomp of affairs than their true and inward springs.'[1)] Een zoo oude en onder zoo verschillende omstandigheden herhaalde klacht behoort zeker de mannen van het gilde tot nadenken te brengen. Maar zij doet dit ook. Het oude optasten van bijzonderheden tot afgrijselijke bergen van informatie wordt heden ten dage niet slechts door Ellis Barker en geestverwanten afgekeurd! Neem een goede nationale geschiedenis zooals men ze tegenwoordig te schrijven weet, die van Pirenne voor België b.v., en ga dan eens na welke van de door Barker geopperde bezwaren ook tegen zulk een werk zijn aan te voeren? Zeker niet die van een vermoeiende veelheid van details. De 'modern historians' waartegen Barker fulmineert zijn die van gisteren, of liever van eergisteren, eerder dan die van heden. Wèl zal Barker ook thans nog het ontbreken van allen preektoon, en afkeer van directe onderwijzing der tijdgenooten door middel van uit de geschiedenis getrokken en bij het geschiedverhaal zelf opgedischte lessen, hebben te constateeren. De historicus weigert, zich op de plaats van den staatsman te stellen. Zoo levendig als schrijver dezer aankondiging het gevaar van

1) *Advancement of Learning*, II, 7 (bij Barker, bl. 7).

in de ‘stof’ te verzinken, gevoelt; - zoo grif als hij erkent dat historische studie zeer licht ontaardt tot wurmerij, even zeker hoopt hij dat de geschiedbeoefening aan de hand over hand toenemende barkerisatie weerstand zal weten te bieden. Haar eer en leven zijn er mede gemoeid.

Onze tijd kent zeer scherpe nationale concurrentie, en, binnen de natiën, een zeer fellen klassenstrijd. De geschiedschrijver zij man zijner natie en zijner klasse; hij kan niet anders wezen. Maar hij zij tegelijkertijd geschiedschrijver en hebbe de idealen van den geschiedschrijver. Tot een partij behoorende en wetende dat hij er toe behoort, streve hij naar onpartijdigheid. Ontheven van de zorg, die den staatsman drukt, van de oplossing te *moeten* vinden (of althans beproeven) van oogenblikkelijke moeilijkheden, overdenke hij gisteren, heden en morgen tegelijk. Vrij van de gebondenheid die het practische leven noodzakelijk oplegt, blijve hij dicht genoeg bij dat leven staan om er den polsslag van te gevoelen: hij werke in en voor zijn tijd, maar hij doe het als kunstenaar en niet als tuchtmeester. Er is een uitwas, nog afschuwelijker dan de dorheid der schoolgeschiedenis; het is de blinde doordraverij, zoo niet de venijnige valschheid der geschiedenis die zich in dienst gesteld heeft van iedere andere dan de hoogste en ruimste aspiratiën die in een volk of tijd worden aangetroffen. Wij hebben geschiedenissen in slavendienst van -ismen; ja wij dreigen er mede te worden overstroomd. Of het socialistische, imperialistische of andere partijwoede is waaraan zij zich verpand heeft, nimmer moge de hand verlamd zijn, om haar het masker af te rukken.

Bij Barker is dit niet noodig, want hij draagt geen masker. Hij verbergt niet dat zijn boek tegen de ‘little-Englanders’ gericht is; integendeel, hij bazuint het wel honderd keeren uit. Ons Nederlanders van den dag van heden gaat dit boek dan ook niet onmiddellijk aan. Of zij de imperialistische dan wel de tegengestelde politiek zullen aanhangen, of zij vrijhandelaars zullen blijven of niet, moeten de Engelschen weten. Slechts kan het ons Nederlanders niet geheel onverschillig laten, wat in een wereldtaal, door een schrijver van niet geringe pretensiën, van onze geschiedenis gemaakt wordt.

En niet deze nieuwsgierigheid besture onze belangstelling alleen.

Het is mijn stellige meening, dat Barker in zijn boek een allerverwerpelijkst voorbeeld van geschiedschrijving gesteld heeft; dat zijn boek een politiek pamflet is, dat zich ten onrechte met den titel van 'historische studie' siert. Maar laten wij daarom het genre politiek pamflet niet verachten: ook Burke's *Observations on the Revolution of France* was er een. Iets anders is het, geschiedenis te schrijven, iets anders, beschouwingen over dingen uit het verleden ten beste te geven. Barker's boek ongeschikt verklarende om er onze geschiedenis uit te leeren kennen, aanvaarden wij het echter als prikkel om zelf over zaken uit ons verleden opnieuw na te denken.

De geschiedenis van Nederland is voor Ellis Barker in het kort die van een moedwillig verspeelde mogelijkheid.[1)] Nederland, eerste *handelsmacht* der wereld geworden, heeft verzuimd, zich tot eerste *mogendheid* der wereld te maken. Het heeft dit verzuimd uit hebzucht en gemakzucht; door noodige uitgaven te schuwen en niet tijdig over te gaan tot een herschepping der nationale instellingen. Het was, in Maurits' tijd al, rijk genoeg geworden om België en andere aangrenzende gewesten te veroveren en zijn vastelandsgebied tot een geduchten staat af te ronden; het zou dan menschen genoeg gehad hebben om zijn koloniën te bevolken, welker bijdragen wederom zouden hebben geholpen om een oorlogsvloot te onderhouden geëvenredigd aan de beteekenis der Nederlandsche handelsvloot. Gelijk de souvereine provinciën tot een sterken, monarchalen Staat, hadden moederland en koloniën tot een 'Grooter Nederland' moeten zijn samengesmolten, dat als financiële macht sterk genoeg was om de weermiddelen te bekostigen die zulk een wereldrijk alleen in stand kunnen houden, en als toleenheid sterk genoeg om de protectionistische politiek der naburen te trotseeren. 'The world might have become Dutch.' Daarvoor hadden echter de particulieren wat meer moeten afstaan van hun geld, en de locale regeeringsorganen van hun macht. Tot deze opofferingen zijn de Nederlanders onbekwaam gebleken, met het gevolg dat hun onbevestigde welvaart niet in stand is kunnen blijven tegen de aanslagen hunner benijders.

1) 'A history of missed opportunities and of opportunities deliberately thrown away' (bl. 441).

Wij gevoelen aanstonds, dat de Engelsche schrijver hier idealen stelt die de onze nooit geweest zijn. De wereld Hollandsch te maken en ten koste van bovenmenschelijke inspanning Hollandsch te houden, welk landgenoot heeft er in de dagen van onze grootste macht ooit aan gedacht? Het is voldoende de phrase in het Hollandsch te vertalen om er het zinledige van te proeven. Wij zijn zoo hoogmoedig niet. Zich de wereld te onderwerpen in den zin waarin Barker het meent, was nimmer een Nederlandsche gedachte.

Men neemt hier begrippen, die in den loop der negentiende eeuw bij het Engelsche volk gegroeid zijn, en meet er de Nederlanders uit den tijd van het Twaalfjarig Bestand naar. Er zijn waarlijk niet veel woorden noodig om aan te toonen, dat dergelijke begrippen bij de tijdgenooten van Prins Maurits niet hebben *kunnen* bestaan, en dat het dus de dwaasheid zelve is, hen te kapittelen omdat zij er niet naar gehandeld hebben. Waren de Nederlanders van 1606, als de Engelschen van 1906, een sinds eeuwen als natie georganiseerd volk? Het mocht wat. Zij waren, als politiek zelfstandige natie, amper geboren. Hoe zouden de Engelsche zaken van thans er uit zien, als Engeland, nog zoo kort geleden als 1885, in het geval geweest was met zijn soevereiniteit te koop te moeten loopen? Het zou blijde zijn, zijn bestaan te hebben, en niet aan wereldheerschappij en wat er bij behoort, denken.

Wat was Holland bij den aanvang van den tachtigjarigen oorlog? Een zeer eigenaardig en bijzonder, maar evenwel volstrekt niet van nature rebelsch of onbestuurbaar lid der Bourgondische heerschappij. Het zou, in 1567, volmaakt tevreden zijn geweest onder een koning van Spanje die gewetensvrijheid toestond en de provinciale herkomsten ontzag. In 1585, met een vreemden soeverein die hetzelfde deed en bovendien de macht had, de Spaansche troepen buiten het land te houden. Twintig jaar later niet meer, maar zijn defensieve houding had het daarom nog in geenen deele verloren: ook in zijn aanvallen bleef het defensief. Kon het anders? Beschouwen wij het Barkerprogram van Nederlandsche zeventiende-eeuwsche staatkunde eens wat nader. Eerst dan ten opzichte van België.

'Had the Netherlands waited to conclude a peace with Spain until that country was absolutely exhausted, they could have obtained the withdrawal of the Spaniards from the Spanish Netherlands, and those provinces which form the present States of Bel-

gium and Holland might easily have been united in a large and powerful confederation able to resist any Power and any combination of Powers. However, it was not only politically but also morally incumbent upon the Dutch to free from the Spanish yoke their brethren, who, as long as they were able, had assisted the Dutch in their struggle for liberty. It was not only politically a mistake, but morally a crime for the Dutch to desert their old companions in arms and to allow them to be misgoverned, impoverished, and outraged by their tyrants.'[1)]

Zooveel woorden, zooveel vergissingen. 'Easily'. En het geloofsverschil? Waartoe gaf dat in dien tijd geen aanleiding in vanouds saamhoorige landen als Frankrijk, of als Engeland zelf! Of wijst de geschiedenis van de Gentsche Bevrediging, toen er geen Spanjaard in huis maar wel voor de deur, en dus alle aanleiding tot eendracht was, op zooveel 'gemak'? - 'Who had assisted the Dutch as long as they were able'. En de Unie van Atrecht, vijftig bladzijden vroeger (niet zeer eigenaardig) 'the nucleus of the present kingdom of Belgium' genoemd? - 'België dat zuchtte onder het Spaansche juk.' Niets is minder juist: het zuchtte onder den oorlog, maar, sedert Parma en sedert Isabella, volstrekt niet langer omdat het bij Spanje hoorde. Waar zijn die zuchtende Belgen gebleven, toen Frederik Hendrik hen later tot den opstand riep en zij zijn leger maar hadden tegemoet te loopen? - 'Able to resist any power and any combination of powers.' Wij geven de 'combination' cadeau, en willen nu alleen maar eens denken aan *de* mogendheid die hier in aanmerking komt: aan Frankrijk, met zijn volmaakt onvoldoende, Parijs blootstellende noordergrens. Een sterke militaire staat Holland-België, een nieuw Bourgondië met andere woorden, hadde, met het naar het zuiden loopende grondgebied, uit de erfenis van oud-Bourgondië de vijandschap van Frankrijk noodzakelijk mede overgenomen. Barker plaatst de 'combination of powers' aan den verkeerden kant. Telkens en telkens weer is een zoodanige 'combinatie' noodig geweest, om Frankrijk buiten België te houden, en nog was het succes maar half: vergelijk de Belgisch-Fransche grens van nu met die van driehonderd jaar geleden.

Een Holland, dat in de zeventiende eeuw eene Barkerpolitiek

1) Bl. 148.

had willen volgen, zou zich eenvoudig door eene coalitie van mogendheden vernietigd hebben gezien. Zoo weinig aggressief als het was, heeft het toch al een 1672 moeten beleven. Voor jonge volken, die pas nog hun plaats onder de zon met de wapenen hebben moeten bevechten, is de wereld waarlijk zoo toegefelijk niet.

Even onzinnig is de gelijkstelling van het Nederlandsche 'koloniaal rijk' uit de zeventiende eeuw met het Britsche wereldrijk van heden. 'Thus, the Dutch became a world-empire of the first rank, and, in their time, they held a position similar to that which is held by the British Empire at the present day'.[1)] Deze bewering besluit een opsomming van - Nederlandsche koloniën? neen, van Nederlandsche handelsfactorijen en.... ontdekkingsreizen! Hoe dikwijls moet het herhaald worden, dat Nederland, van v o l k p l a n t i n g e n als heden ten dage Canada, Australië en Zuid-Afrika voor Engeland zijn, nooit meer dan het allereerste begin heeft bezeten of kunnen bezitten? Wat men het 'koloniaal rijk' van onze zeventiende-eeuwsche voorvaderen gelieft te noemen, was heelemaal geen rijk: het was een handelsgebied, met hier en daar een militaire nederzetting. Batavia was een kantoor, de Kaap de Goede Hoop een ververschingsstation: jaren en jaren lang in letterlijken zin niets meer dan een fort, moestuin en hospitaal. Nieuw-Nederland alleen was op weg om een volkplanting te worden. Het ontwikkelde zich snel ondanks het wanbeheer der West-Indische Compagnie, maar over de herhaaldelijk vernomen bewering dat de Nieuwe Wereld thans Hollandsch had kunnen zijn als indertijd Holland maar gewild had, kan ik mij nooit genoeg verbazen.[2)] Waren de Hollanders daar dan alléén, of waren zij er in de meerderheid? Nieuw-Nederland heeft, voor zoover ik weet, altijd tusschen Nieuw-Engeland en Virginië in gelegen, die elk voor zich op ieder oogeblik dat men nemen wil een sterker bevolking hebben gehad dan Nieuw-Nederland. De infiltratie van Engelschen in de Hollandsche kolonie was dan ook reeds zeer ver gevorderd toen Robert Holmes zijn bekende wapenfeit bedreef.

1) Blz. 139.
2) Ook bij Barker: 'Had the Dutch followed a vigorous national policy and had they been united, the New World might, and probably would, have become Dutch instead of Anglo-Saxon' (p. 139).

Landverhuizing in eenigszins aanzienlijken getale heeft nimmer in de geschiedenis plaats gehad met het oogmerk, het moederland aan een wereldrijk te helpen. En dit is feitelijk wat Barker van de Hollanders van de zeventiende eeuw verlangt. Waarom in 's hemels naam zouden zij in groote massa's zijn uitgeweken? Zij hadden in het eigen land volop werk.

Wat Barker van den rijkdom van het Holland van de eerste helft der zeventiende eeuw beweert (want toen zouden de fundatiën moeten gelegd zijn; na 1648 was het naar hij zelf toegeeft reeds te laat), is eveneens schromelijk overdreven. De vrachtvaart was uitgebreid, maar alleen omdat de zuinige Hollander het stellen kon ook met kleine winsten. Het overgroote deel van Holland's economisch bedrijf uit dien tijd is een bedrijf met kleine winst geweest. De Republiek had aan het onderhoud van Maurits' leger de handen vol, ja zij zou het in de moeilijke jaren vóór 1600 kwalijk gered hebben zonder de subsidiën van Hendrik IV. Tijdens Frederik Hendrik kon zij zich wat ruimer bewegen, en heeft ook expeditiën op grooter schaal gedaan, maar die van 1629 en 1632 gingen tot de uiterste maat van haar krachten. Of eischt onze schrijver van een zeventiendeeeuwschen staat, dat hij had moeten opereeren met het geperfectionneerd belasting- en staatskredietwezen van 1906? In vergelijking met andere staten was de onze in de kunst van het gebruikmaken der voorhanden hulpmiddelen toen stellig niet achter.

De Nederlanders hebben verzuimd, een krachtige regeering te stellen aan het hoofd van een gecentraliseerden staat. Door afgunst en wantrouwen verblind, hebben zij hun heil gezocht, maar natuurlijk niet kunnen vinden, in een enghartige politiek van bevordering van het stedelijk en provinciaal belang. Dit thema wordt door Ellis Barker in het oneindige gevarieerd, met gedurige waarschuwende verwijzing naar verschijnselen in het Britsche rijksleven van heden.

Het is duidelijk, en door geen van onze geschiedschrijvers ontkend, dat de politieke organisatie de zwakke zijde is geweest van onze ‘gouden eeuw’. Niemand die het treffender uitgedrukt heeft, dan Barker's *bête noire*, Johan van Oldenbarnevelt zelf. ‘De forme van onse regeringe is jegenwoordelijck nyet op sulcken vasten voet, dat wy met behoorlijcke autoriteit alle swa-

richeyden souden bejegenen, laet staen overwinnen kunnen. De Vereenichde Nederlanden sijn nyet één Republique, maar seven verscheyden Provintiën, nyets gemeen hebbende met malcanderen (nadat sij nu nyet meer een gemeen leger hebben), dan alleen 't gunt bij contract totte gemeene defensie gelooft is, 't welck, doch meer *precario* als *necessario*, tot noch toe *taliter qualiter* is onderhouden, sonder datter gedurende desen langen oorlogh tot noch toe eenige vaste gemeyne Regeringe ofte eenige bestendige Republique is geformeert, maer alleenlijck een provisioneele maniere is gebruyckt, als men *sede vacante* of *durante interregno* gewoon is te gebruycken, welke forme bij haer selffs seer onseecker en periculeus is, en nae alle apparentie dus lange nyet en soude hebben kunnen bestaen, ten ware deselve mits de vreese voor den vyant en groote periculen van den oorloge staende gehouden ware. Daerom, als deese noot en periculen souden cesseeren, en men soude meenen den vrede wel gemaeckt te hebben, soo soude dese forme van regeringe, deur jalousie en onze slapharticheyt, terstont vervallen in de uyterste anarchie en confusie. Indien wy nyet een Regeringe maecken mit behoorlijcke autoriteyt om de Landen te regeren, de provintiën en steden te houden in haer debvoir van contributie en ordelijcke eenicheyt, de onwilligen en contraventeurs te constringeren, des vaints machinatien te bejegenen, de landen van alle injurien en periculen te defenderen, sonder nae rapporten en consultatien van de provintien en steden te verwachten, soo moeten wij verloren gaen, want geene Republique en kan bestaen, sonder goede ordre in de generale Regeringe'. - Oldenbarnevelt noemt dus de regeering der Republiek een hulpmiddel in buitengewone omstandigheden: men is in een interregnum. Hierop kan, dunkt mij, niet genoeg de nadruk worden gelegd. De consolidatie van het staatswezen geschiedde overal elders door de werking van het monarchaal element; een werking die in den Bourgondischen staat, waarvan Holland een lid was geweest, voortijdig door den opstand was gestuit, nadat zij reeds gedurende een eeuw door de afwezigheid van onze Soevereinen, en de verdeeldheid van hun aandacht en belangen over ver uiteenliggende landen van Europa, buitengemeen belemmerd was geworden. De opstand had gemaakt, dat Holland en eenige andere provinciën zichzelf moesten helpen. Plaatselijke organen, amper aan het

gehoorzamen, aan het medewerken in een groot geheel, gewend, kregen op eens tot taak, zoo zelfstandig mogelijk te functioneeren en het eigen arbeidsvermogen tot in het ongeloofelijke uit te zetten. Het was niet de Nederlandsche Staat die zijn Spaanschen koning overwon: het waren eenige deelen van het geheel die zich zelfstandig maakten. Er is een wet van inertie ook in de staatkundige ontwikkeling. Een separatistische beweging, triompheerende, kan onmogelijk op slag in haar tegendeel verkeeren. De opgestane provinciën traden, onder geweldige beroeringen en volstrekt abnormale omstandigheden, buiten de lijn der politieke ontwikkeling waarop zij zich tot dusver hadden voortbewogen. De Republiek der Vereenigde Nederlanden was, in formeel-staatkundigen zin, een reactionnair verschijnsel. Deze enkele overweging brengt alle vergelijking met de Engelsche toestanden van heden, waarin Barker zoo eindeloos rijk is, tot niet.

En eindelijk. Het is gemakkelijk om, gelijk Barker doet, een verzameling aan te leggen van oordeelvellingen die niet tot eer van een volk strekken; de onze ten aanzien van het Engelsche volk houden wij gaarne in de pen. Het gaat met volken als met menschen: van ieder wordt kwaads en wordt goeds gezegd. Het doel der geschiedschrijving evenwel is niet te laken of te prijzen, maar te doen medeleven. Wat Barker's boek met betrekking tot de Engelsche staatkunde van den dag moge uitwerken dient te worden afgewacht; dat zijn overdrijvingen echter strekken kunnen om den Engelschen lezer een helder begrip bij te brengen omtrent het verleden van het Nederlandsche volk, moet worden ontkend.

H.T. COLENBRANDER.

Roemeensche volksliederen en balladen
naar fransch proza van Hélène Vacaresco.

I.
Wen het sneeuwt.

Zie naar het veld en niet naar mijn gelaat,
Terwijl ik fluistrend met u praat.

Wen het sneeuwt, wen het sneeuwt, bij winternacht,
Vraagt mijn zuster: - 'Waaróm heeft de Aarde een vacht
Van witte haren lang en koud,
Een vacht die heel haar verborgen houdt?'
En ik antwoord: - 'O zuster! dë Aarde is nu oud
En zij wil er niet tooien haar witte haar
Met bloemen van appel- en rozelaar.
En van jeugd durft niet juublen een lievend paar,
Wanneer het haar ziet, al zoo oud en zoo moe,
En de Zon lacht dë Aarde niet langer toe,
Maar hij zegt: ''k Had je lief toen je jong waart en groen.
Wat deed je met je meiseizoen?'
En dë Aard zegt: - 'Dat gaf ik het koorn op het veld
En nu is het koren al lang geveld.
Ik gaf het de jonkvrouw, die de arremen strekt
En zij heeft er het haar met den sluier bedekt.

Zie naar het veld en niet naar mijn gelaat,
Terwijl ik fluistrend met u praat.

En de lente zal keeren wel zonnig en klaar
En dë Aard zal vergeten haar sneeuwwit haar.
En weer geeft zij haar Mei, dat het koren gedij
En de jonkvrouw wel spoedig een huismoeder zij.
En u geeft zij wel ook wat, mijn zusterken blij.
U geeft zij een anderen droom, elken nacht
En blauwe seringen, die geuren zoo zacht
En rivierwaatr ontdooid, waar het zonlicht in lacht.

Zie naar het veld en niet naar mijn gelaat,
Terwijl ik fluistrend met u praat.

Maar wat zal zij geven, o zusterken blij!
Is wit niet heur haar meer, wat geeft zij dan mij?
- Zij zal er mij geven een plaatsje in haar schoot,
Een plaatsje als mijn lijfje juist even zoo groot.
Zij zal er mij geven den slaap van mijn hart
En, op 't graf, wel drie bloemen, zoo blank en zoo rood,
Met, op elleken kellek, drie tranen van smart.
En dë éen zal de traan van mijn zusterken zijn,
En de tweede, de traan van het moederken mijn
En de derde, de traan van mijn vaderkijn.
Maar de traan van mijn lief zal ontbreken er aan
En de bloemen, die zullen verwelke' en vergaan,
Al stroomen uw tranen, mijn zusje teêr,
Wen de Aarde heeft witte haren weer.

Zie naar het veld en niet naar mijn gelaat,
Terwijl ik fluistrend met u praat.

II.
Broeder en zuster.

Hij wendde af zijn hoofd van mij,
Ik weet niet of hij droef was of blij.

- ‘Broeder, heb je geen medelij met die vrouw?
Zij is eenzam en moe en zij heeft berouw.’
- ‘O zuster! en was je in haar huis misschien?
Vertel mij wat je daar hebt gezien.’
- ‘Haar huisje, dat zag er wel schamel uit,
Zij had er geen bloem voor de vensterruit
En geen mat voor den drempel en als het hart
Van een booze geleek haar leger hard.’
- ‘O zuster! wat zag je op het voorplein wel?’
- ‘Bedorven hooi en een leege wel,
Zoo leeg als het hart van een weduwvrouw.’
- ‘En wat zag je op haar aanschijn wel?’ - ‘Groeven van rouw
Als de groeve' in den weg, die vol regen staan,
Maar deze, die vulde traan bij traan.
O broeder! o broeder! waarom hebt gij
Met die arme verlaatne geen medelij?’
- ‘Vraag het lam of de gier bij hem deernis vond,
Zoo die stierf omdat hij het lam verslond.’

III.
Het slapend hart.

O gá niet vanavond! Een ster is gevallen.
O wacht er maar liever de rijzende zon!
Aromen van 't hooiland vervullen de luchten.
O wacht er maar liever de rijzende zon!

Het kind met de blanke tanden,
Dat droeg er een mes bij zijn hart
En het mes, dat drong in zijn hartje,
Toen viel er in slaap zijn hart.

En de moeder, die trok uit zijn hart het mes,
Maar het hartje, dat bleef in slaap.
En zij vroeg: - ‘O wie geeft mij mijn kind weer?
En wie brengt mij naar 't graf bij mijn knaap?’

En het hartje, dat werd maar niet wakker.
En zij borge' onder de aarde den knaap.
En zoodra er het hart was begraven,
Schrikte 't óp uit zijn vroegen slaap.

- ‘O moeder! het was nog geen slaaptijd
En waaróm moet ik slapen zóo vroeg?
En had ik gezeid dat ik moe was,
Dat je me al naar mijn bedje droeg?

O moedertje! blijf je niet bij me,
Om te zingen een wiegelied?
Ik ben al weer wakker geworden.
O moedertje! hoor je mij niet?

Ik heb heimwee naar onze bloemen
En naar uw lied en uw lach
En naar vader en naar ons huisje,
Waaruit ik de popelen zag.

O moedertje! kom mij vertellen
- Ik ben toch uw liefste knaap! -
Waarom ge me lei te slapen,
Toen ik had er nog lang geen slaap!'

IV.
Twee zielen.

Ga naar het veld, waar pruimenboomen
Verlangend van de lente droomen.

Mijn zoete lief is heengegaan,
Bij morgenrood en morgenwind.
Zij kwam niet weer toen scheen de maan.
En 'k heb gevraagd aan elke laan:
- ‘Langs welken weg is zij gegaan?’
En in haar armen droeg zij 't kind.
En ál de menschen vroeg ik trouw:
- ‘Ontmoette gij een jonge vrouw,
Die in haar arme' een kindje droeg?’
Maar al de menschen liepen voort,
Te haastig voor een enkel woord
En geen die lette op wat ik vroeg.
Toen zat ik bij den waterzoom
En vroeg: - ‘Wie zingt daar in je stroom?’
En 't water zei: - ‘Het is de ziel
Van 't kind, dat in mijn armen viel.’
Onder de populieren stond
Ik lang te luistren, tot de zin
Van 't heimlijk suizlen ik verstond:
Daar zong de ziel der moeder in.

En tot de ziel van 't kindje zei
De ziel der moeder: - ‘Elk alleen
Waren we op aard, nu zijn wij één!’
En allebei vergeten mij.

Ga naar het veld waar pruimenboomen
Verlangend van de lente droomen.

V.
Het doode kindje.

Mijn doode kindje, in het donker,
Komt óver de rivier
En hij kijkt met verwonderde oogen,
Als herkende hij niets van hier.

Hij keuvelt heel zacht met de bloemen
En hij kijkt er mijn huis niet aan,
Noch den drempel, waar ik met hem speelde
Noch het venster, waar 'k plach te staan.

Maar zijn liefde, die dringt in mijn kamer,
Als zonlicht en meiewind.
- ‘O moeder! 'k heb voor u gebeden,
Ge krijgt wel een ander kind!

En ik heb in mijn graf gebeden
En gebeden het graf vooral
U dit kindeken niet te ontstelen,
Zooals het mij van u stal.

En ik zeg tot het vonkelend water:
- Laat hem spelen met gollefjes zoet!
En ik zeg tot de bloemen: O bloeit voor hem!
Ge wordt door mijn stof gevoed.

En ik zeg tot de zingende vogels:
- ‘Verheft bij mijn graf uw stem
En zingt er: - ‘Gij zult er niet sterven als hij!’
En ik zeg tot het leven: - ‘Min hem!’

En dat fluistert het lieve zieltje
Van mijn eenig gestorven kind.
En zijn liefde, die dringt in mijn kamer,
Als zonlicht en meiewind.

VI.
Droomen.

En hebt gij acaciabloemen,
O geef ze de kinderen klein,
Die spelen er mee in het gras wel,
Wen rood wordt de zonneschijn.

- Vrouw, weet je wat ik in droom heb gezien?
- O lief! onze hut of mijzelf misschien?
Of het maïsland en dë osse' en de ploeg
Of de dolk, die je in purperen schede droeg?
- Neen, ik zag er mijzelf, in dien vreemden droom.
En ik zong er zoo vroolijk, al onder een boom
En er lag aan mijn voeten een man, die was dood,
Met mijn dolk in zijn hart en het gras was rood,
Dat was rood van het bloed, dat er stroomde uit zijn zij.
En die man had mij stervend gebeden: - ‘Wees blij!’
En toen zag ik mijn moeder, zooals zij mij droeg
In haar schoot en naar d' arbeid ging, 's morgens vroeg;
En ik zag er mijzelf, hoe ik lag in haar schoot.
En toen zag ik mijzelf, in mijn groeve, dood.
En toen zag ik naar 't huisje weer keeren mijn ziel
En gaan zitten heel zacht op je spinnewiel,
Om te stelpen je wellenden tranenvloed.
En je vroeg: - ‘O wie stelpt er mijn tranen zoo zoet?’
En toen zag ik ons kindeken in je schoot

En ik zag hem het leven met ál zijn nood
Aanschouwen zóo droef dat het deed mij zeer,
O vrouw! en toen zag ik mijzelven weer.
En ik was van dat alles zóo moe, zóo loom
Dat ik zei: - ‘O ga henen, mijn vreemde droom!’
En ik sloot er dë oogen van mijn ziel,
Totdat ik in slaap zonder droomen viel.

VII.
De herder.

- Vertel heel zacht, mijn broeder luistert.
- Ik spreek zoo zacht als 't koeltje fluistert,
  Mijn adem gaat zoo vlinderlicht.

- Wilt ge hooren van 't woud, dat is ver van hier
Of 't verhaal van de vrouw met de roode anjelier?
- Vertel mij 't verhaal van die vrouw, maar heel stil,
Want mijn broeder, die luistert naar meer dan ik wil.
- O die vrouw was zoo vroolijk, al sliep in het graf
De man, wien zij éenmaal haar liefde gaf,
En wen zag men die vrouw met haar anjer zoo rood,
Dan zei ieder: - 'Die arme! haar man is dood!'
Maar een herder, die woonde op een berg, had zij lief
En zij was er dien herder zijn hartegerief
Nog meer dan zijn fluit en 't besterrend azuur,
Dat de schapen ziet slapen, in 't avonduur.
En om tót haar te sluipen, bij avond, in 't veld,
Liet hij dwalen de schapen maar onverzeld.
En de schapen, die vroegen den herder: - 'Waarom
Is die vrouw u zóo lief dat wij lijden er om?'
En hij zei: - ''t Is de schuld van die bloemen zoo rood.'
En zóo rood, in den gordel die 'r middel omsloot,
O zóo rood was die anjer, zóo rood wel als bloed. -
En zij verfde er de bloem met den herder zijn bloed.

- O zachter nog! mijn broeder luistert.
- Ik spreek zoo zacht als 't koeltje fluistert,
Mijn adem wekt geen vonkje in 't vuur.

- En hij stierf en, al stervend, de herder zei
Tot de schapen, die blaatten van medelij:
- ‘'t Is de schuld van de bloemen, 'k heb zóo haar bemind,
'k Gaf mijn bloed voor het rood van de bloem in haar lint.’

VIII.
Lied.

Ik hing aan een boom mijn gordellint,
Dat hoort er nu zingen én vogels én wind.

- ‘Wie gaf je die roode lippen,
  O meisje! en je lach en je lied?’
- ‘En wie ze mij heeft gegeven,
  O jongen! dat deert je niet!’

- ‘Waar loopen je voetekens henen?
  Naar den appelboom in de wei?’
- ‘O jongen! wat kan je dat schelen?
  Je mag er niet heen met mij.’

- ‘O meisje! wat draag je in je hartje?
  Een lied of wel liefde misschien?’
- O jongen! wat zou je dat aangaan?
  Jij bent niet wien ik 't liefste wil zien.’

- ‘Waar wil je dat ik er van sterve,
O kind met je lippen zoo rood?
Bij 't water, dat bloeme' om mij weenen,
In 't huisje, waar moeder zal weenen,
Zoo bitter zal weene' om mijn dood?
- ‘O jongen! wat kan het mij deren?
Ik zal er niet treure' om je dood!’

IX.
Rooverslied.

Toen ik een kind was, wilde ik rooven
   Den lieven God zijn gouden zon.
Ik strekte de armen uit naar boven
   En schreide, boos dat ik niet kon.

Ik werd, als knaap, een koene roover.
   'k Heb dolken, snoeren, wat al meer,
Al in mijn zak, daar haal 'k mee over
   Een maagd te ruilen 't hartje têer.

Ik vroeg aan God, toen 'k werd geboren:
   - 'Wat geeft ge mij?' en toen ik zag
Dat me enkel 't leven werd beschoren,
   Toen liep ik 't land door, nacht en dag.

Ik steel van de andren wat de hemel
   Hun heeft gegeven meer dan mij.
Ik dans in 't vroolijk jeugdgewemel,
   In elke herberg drink ik vrij.

De cobzâ, die mijn hart doet beven
   En 't glas, waaruit ik dronk mijn wijn
En 't maagdelijn, dat mij zal geven
   Den zoetsten zoen, die maak ik mijn.

Doch haar heb ik nog niet gevonden
En bang zal 'k wezen voor haar blik,
Ziet zij mijn zak vol schatten ronden,
Verraden zal zij mij van schrik.

Dan levert ze aan 't gerecht mij over,
Geen kruisje krijg ik op mijn graf.
Dan komt de wind, die koene roover
En steelt mijn graf mijn bloemen af.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XIII.
Realisme.

[*Frans Hulleman*. Stadsmenschen. (Van Holkema & Warendorf).
J. Everts Jr. Catastrophen. (C.A.J. van Dishoeck).
G. van Hulzen. De dorre Tuin. (C.A.J. van Dishoeck).
Ina Boudier-Bakker. Kinderen. (P.N. van Kampen & Zoon)].
Jeanne Reyneke van Stuwe. Huize ter Aar. (L.J. Veen).
Jeanne Reyneke van Stuwe. Het leege Leven. (L.J. Veen).
Anna van Gogh-Kaulbach. Rika. (Vincent Loosjes).
Herman Robbers. Van Stilte en Stemming. (Jac. G. Robbers).
Frans Coenen. Burgermenschen. (W.L. en J. Brusse).
Joh. de Meester. Geertje. (C.A.J. van Dishoeck).

II.

Frans Erens' fijne, suggestieve ‘verzamelde opstellen’, luchtiglijk ‘Litteraire Wandelingen’ geheeten, ‘Quia Absurdum’, het diepwaardevolle boek van Nico van Suchtelen, ‘De Wandelende Jood’ van August Vermeylen, ‘Warhold’ van Adriaan van Oordt; een nieuwe bloei van gedachte en schoonheid, waaraan men zich nauwelijks onttrekken kan...

Maar te vele maanden reeds, sedert het eerste gedeelte van dit opstel verscheen[1)], bleven, van de daarin te behandelen werken,

1) ‘De Gids’ van Sept. 1906.

die van Jeanne Reyneke van Stuwe en Anna van Gogh-Kaulbach, van Herman Robbers, Frans Coenen en Johan de Meester onbesproken; ik wil trachten, de indrukken te herwinnen, die deze boeken mij gaven, vóór ik tot gene weerkeer.

Daar was dan Jeanne Reyneke van Stuwe met ‘Huize ter Aar’, en wie zou zich over dat boek niet verblijd hebben, want men zag er een kranige schrijfster, die, van de eene vergissing in de andere verdwalend, 't spoor van haar waarlijk kunnen wel voorgoed bijster scheen, weer zichzelve worden en den toon van een harer eerste werken, ‘Hartstocht’, ongeschonden terugvinden.

Hoeveel jaren lang was men niet akelig geworden van de labberlottige verhaaltjes over menschen uit het volk, die maar aldoor deze schrijfster uit haar welopgevoeden duim zoog? hoe was zelfs het ten einde toe uitlezen van een meer serieus boek als ‘De Loop der Dingen’ een bezoeking geweest! Al kwam er dan telkens wel een bladzijde opdagen, die, naar Van Deyssels mooie uitdrukking ‘bloosde’, bloosde van het liefdegevoel, dat zij zoo hevig te door-voelen en uit te beelden vermag.

Bedrogen deze weinige bladzijden hare waakzaamheid, door haar te doen meenen, dat toch wel waarlijk het *leven* haar geschriften vulde?

Hoe het zij, in ‘Huize ter Aar’ is het er weer, het leven; het leven, dat zij *kent*, het leven van de hoogere klassen.

En het is weer een genoegen te zien, hoe zij, haar onderwerp meester, met het grootste gemak, in de meest luchtige schriftuur, het schijnbaar zoo moeilijke ten uitvoer brengt: grof te laten zijn, onhebbelijk, smerig zelfs, terwijl toch het liefelijk gezelschap dat zoo is en doet, niet anders zijn kan dan een gezelschap van lieden van goeden stand, ik had bijna geschreven: terwijl toch hun grofheden, onhebbelijkheden, smerigheden ‘van goeden toon’ zijn.

Ik bedoel allereerst de uitmuntende bladzijden 174-189 van het eerste deel, de nachtelijke fuif van de jongelui en oom Carel, na de krasse, maar prachtig-eerlijk en groot-aangedurfde scène tusschen hem en Charlotte. Bezwaarlijk zal, in deze manier van zien en verbeelden, iets voortreffelijkers gegeven kunnen worden.

Echter, mij dunkt, dit boek heeft nog iets meer willen zijn dan een verhaal, dat enkele brokken goed realisme met zich voert. Het zou mij niet verwonderen, als Jeanne Reyneke van Stuwe gaarne erkend zag, dat zij met 'Huize ter Aar' een grootsch werk zou hebben tot stand gebracht.

Dit te erkennen nu, is mij, tot mijn spijt, niet mogelijk.

Ongetwijfeld, breed is deze roman opgezet en er zit heel wat studie achter; maar de breede opzet, inzichzelf reeds niet gewis en evenwichtig, tè breed wellicht, - is *niet* breed en, bovenal, zeer ongelijkmatig uitgewerkt; terwijl de studie, hoe voor een vrouw bewonderenswaardig pootig ook en 'entêté', niet *diep* genoeg ligt; 't 'werk' is te zichtbaar, en op de plekken waar het zoozeer zichtbaar is, heeft het al te nuchter relaas den polsslag niet meer van het leven.

Gewichtig en wetenschappelijk 'doen', voorin het eerste deel, een nauwkeurig plan van de plaats der handeling en eene beredeneerde lijst van de in den roman optredende personen.

Men zou kunnen vragen, of niet de schrijfster het haar uitbeeldingskunst wat al te gemakkelijk heeft gemaakt. Zola liet nog wel meer dan twee dozijn menschen leven in één boek, zonder dat er sprake van was, dat men ze had kunnen verwarren; en vrij wat ingewikkelder lokaliteiten dan het ruime, eenvoudige Huize ter Aar stelde hij u zóó voor oogen, dat ge er geheel thuis waart.

Laten wij echter in dezen plattegrond (die nog had kunnen worden aangevuld door een kaart van het geheele buitengoed, waarvan men nù niet dan een vage voorstelling verkrijgt), veeleer eene beminnelijke erkentenis zien van plastisch onvermogen, - zooals men er deze schrijfster dank voor weet, dat zij, niet noodeloos vermoeiend met lange beschrijvingen, die zeer waarschijnlijk slecht of onbeteekenend zouden geworden zijn, doorgaands volstaat met een korte, algemeene aanduiding; en waardeere men in de overzichtelijke personenlijst een even wijze kracht-besparing in het psychologische.

Dat deze lijst, voorzien van nadere bizonderheden, deels simpelweg leeftijd of beroep aangevend, deels van zielkundigen, hereditairen, financieelen of anecdotischen aard, niet zeer systematisch is,

met bijv. bij de minder belangrijke Jeanne aan te teekenen: ‘zacht, nerveus’, en van de interessante figuur Charlotte te zwijgen, het doet weinig ter zake, of liever, het is de zaak van de schrijfster: als wij, aan het eind van haar boek gekomen, de menschen uit ‘Huize ter Aar’ maar kennen, als kenden we hen in werkelijkheid.

Die lijst echter is meermalen eerder van-de-wijs-brengend dan inlichtend.

Zoo wordt men voor Phinie gewaarschuwd, dat zij ‘zwaar wordt neergedrukt door den plotselingen dood van haar vader in 1887: daardoor zwaarmoedig’ is. Maar in 1887, met den dood van haar vader, eindigt het boek.

Met zakelijke cijfers zou aan te toonen zijn, dat de uiteenzettingen omtrent de suiker-fabriek Meronggei, uiterlijk àl te droog op den voorgrond tredend, innerlijk niet droog genóeg in elkaar zitten. Zelfs den onzaakkundigen en er maar matig zich voor interesseerenden lezer valt het op -, er zijn in die zaken-historie groote lacunes; niet 't minst aan de psychologische zijde ervan.

Ik zal er niet verder op ingaan. Bedenkingen betreffende een stuk arbeid, dat toch reeds te zeer een resultaat van nuchter snuffelen en verzinnen is, dan dat er iets moois uit zou geworden zijn - wat doen ze er toe?

In de samenstelling van het roman-geheel echter zijn schadender zwakheden.

Zoo de geschiedenis van Willem en Amélie, die, aanvankelijk een hoofdmotief van den roman schijnend, later, doodgeloopen, slechts een, al te omvangrijk, aanhangsel blijkt.

En zoo het hinderlijk-merkbaar praeludeeren - in aldoor eendere wreedheids-voorvalletjes met Otto - op een misdaad of een krankzinnigheid.... die niet komt.

* * *

Inmiddels heeft Jeanne Reyneke van Stuwe een nieuwen roman doen verschijnen, ‘Het leege Leven’, waarin van een aantal personen uit ‘Huize ter Aar’ de lotgevallen worden voortgezet.

Hier verrijst, ondanks de uitdrukkelijke verzekering der schrijfster, dat de serie romans, die zij over deze menschen schrijven gaat, ‘elk afzonderlijk een geheel vormen, dus *geen* vervolgen op elkan-

der zijn' (doch men doet gewoonlijk wijs, zich niet aan de zoogenaamde 'bedoelingen' van schrijvers te storen, en het werk te laten spreken voor zichzelf), - hier verrijst de mogelijkheid dat 'Huize ter Aar' toch *niet* te breed opgezet zou blijken; dat het evenwicht van dien opzet, desnoods door nieuwe verbreeding, zich zou herstellen; en dat de uitwerking ervan, na eene beschouwing der twee romans tezamen, haar slechts schijnbare ongelijkmatigheid zou hebben bij-gevloeid.

Inderdaad schijnt dit een oogenblik het geval, waar zoowel Phinie als Otto in den nieuwen roman weer-opgenomen worden en aan het leege leven mee mogen doen; maar deze medewerking, zonder eenig verband met de hoofdhandeling, die zich om de gewezen 'millioentjes', Adèle en Eva, concentreert, lijkt alleen bestemd, om het aantal leege levens wat indrukwekkender te maken.

Van Willem en Amélie verneemt men zelfs de namen niet meer. Doch wie weet komen die in den derden roman weer boven water. In dien derden roman zullen dan wellicht ook Phinie en Otto meer naar voren treden. Het ijle onder-hoofdstukje, in 'Het leege Leven' aan hen gewijd, rechtvaardigt niet al de voorbereiding, reeds in 'Huize ter Aar' ten hunnen opzichte gemaakt.

Uit een en ander blijkt echter duidelijk, dat noch 'Huize ter Aar', noch 'Het leege Leven' een schoon en afgerond geheel vormen.

'Het leege Leven' heeft, dunkt mij, niet zoo uitnemende qualiteiten als 'Huize ter Aar'. De 'goede toon' is tammer, komt niet meer in conflicten, die hem aanslijpen en opvoeren tot de sfeer van het kunst-genot.

Minder neutraal is het burgerlijk buurpraatjes-milieu, waarin Eva terecht is gekomen. Dit is nu weer náár om te lezen. Zoo iets kan deze schrijfster niet áán. Zij ziet dat niet genoeg vanuit een schoone zelfheid, zooals Van Looy 't zou kunnen zien, en in welke visie de banaalste dingen fijne en diepe kanten kunnen krijgen. Dit heeft niets van de hooge, goede lach om het leven, het kleine leven, lief en dwaas.... De schrijfster staat boven de menschen, die zij teekent, en hun bedrijf, dat zij minacht; zij staat er niet zóóver boven, dat ze, zonder weerzin noch spot, zich in hun *menschelijk* leven zou kunnen verdiepen. Haar houding is: voor

dat soort dames haar neus op te trekken, maar ze toch wel ‘typisch’ te vinden.

Overigens zijn ook in dezen roman weer eenige stevige liefdes. Jeanne Reyneke van Stuwe is als een van die restaurants, die er een ‘specialité’ op na houden; 't kan daar dan den eenen middag meevallen, den anderen tegen, maar men is altijd zeker van die ééne smeuïge, geurige schotel, waarvoor men er gáát. Zoo kan men bij deze schrijfster steeds staat maken op een of twee goedgekruide, succulante minnarijen.

Dit is geen afkeuring, welnee, het halve leven draait immers om de liefde....

Bovendien, buiten het gewone aantal bladzijden van sappige, gloeiende, spannende verliefdheid - aangename lectuur, 'schoon de schrijfster wel eens tè veel pepert, tè lang koketteert met haar telkens wat verder lokkende, dan weer een beetje terugtrekkende hoofdstukken, zoodat de lezer, patient van haar minne-kuur, er hoofdpijn van krijgt - heeft ditmaal Jeanne Reyneke van Stuwe ons een waarlijk bizonder liefde-kapittel gegeven.

Het is de eerste afdeeling van het zevende hoofdstuk, waarin een vrouw, nog nimmer door de liefde beroerd en daarom tot dien tijd, ook door zichzelve, koel geheeten, zich door een teeder en hoog gevoel voor eenen man besluipen voelt, doch, wijl telkens haar nog-niet-begrijpend verstand met een ‘ik heb hem immers niet lief’ dat gevoel terugweert, niet volledig tot het geluk daarvan dóór kan dringen.

Dit is een stuk liefde-psychologie, dat in zijn nobele, breede opgang, mij waarlijk een oogenblik, hoezeer dan uit de verte, aan de magistrale, hoog-gestyleerde liefde-ontledingen van Racine heeft doen denken.

Naast dit en nog eenige, minder mooie, maar genietbare hoofdstukken, zijn er in 't ‘leege Leven’ meer vale plekken dan in ‘Huize ter Aar.’ De futiel-bedoelde flirt-praatjes aan 't Kurhaus bijv. zijn al bizonder duf en on-reëel; dat is zoo van 't minste soort dubbeltjes-novelle.

Het slot eindelijk is van een psychologisch zóó verregaande foutiefheid, dat de meest argelooze lezer er niet inloopt. Menschen, die daaraan doen, zullen ‘het boek wegsmijten.’ De schrijfster is

te zeer de slavin van haar titel geweest en van de stelling, daarin vervat.

* * *

Ziet men Jeanne Reyneke van Stuwe bij de slechts in de tweede en derde plaats te noemen figuren van die groep onzer auteurs, die men als tot-de-literatuur-behoorende beschouwen mag, - Anna van Gogh-Kaulbach was tot voor korten tijd een der besten van de resteerende groep van penvoerders, die minder de bedoeling hebben, schoone kunst te maken, dan wel genoegelijke of boeiende, actueele of om andere redenen interessante, lectuur te leveren.

Haar werk was niet móói, maar het was prettig, frisch, leesbaar.

Echter, ziehier nu een poging dezer overigens zoo sympathieke vrouw, van literairen stand te verwisselen.

Deze eerste poging kan men bezwaarlijk geslaagd heeten.

Haar boek ‘Rika’ is hier en daar nog wel frisch, maar zeer dikwijls ook vèrre van frisch; als roman is 't heel wat minder leesbaar, en als literair werk is het noch zeer goed noch zeer oorspronkelijk.

Het hoofdmotief van dezen roman is het reageeren van een natuurkind op de wereld met haar raffinement en verleiding.

Om een goed natuurkind te fokken, deedt gij het vroeg ouderloos zijn, en om haar omgeving zoo min instructief mogelijk te maken, plaatstet gij het tusschen een nijdige sloof van een grootmoeder, een idiote oud-oom en een suffe tante... goed bedacht, maar ik heb dat vroeger al eens ergens anders gelezen... Zet voor den idioten oud-oom een idioten ‘oom’-sec, voor de suffe tante een suffen grootvader - de nijdige sloof van een grootmoeder en de overleden ouders kunnen blijven - en gij hebt de personen van een boek, dat ook gij wellicht kent.

Toch, 't is waar, er zijn eenige punten-van-onderscheid: het boek, dat ik bedoel, speelt in de Ardennen, dit in de buurt van *Haarlem;* de overleden ouders dáár waren óók natuur-menschen, hier een dienstbode-uit-de-stad en een ‘heer’; de grootmoeder is, in plaats van een vervuild, dierlijk en trotsch bergmensch, de

fatsoenlijke en propere werkvrouw van den dokter en den notaris.

Deze punten-van-onderscheid echter hebben 't noodlottig gevolg, dat Rika op die manier met geen mogelijkheid een zuiver natuurkind kan zijn - al was 't alleen maar om de grootmoeder, die toch wel eens wat vertèlt uit haar werkhuizen - en er dus van de psychologie in dit boek, dat haar wél als zoo een natuurkind voor wil stellen, zoowat geen sikkepit deugt.

Alleen 't een en ander uit Rika's jeugd is niet onaardig, schoon er ook veel valsch in is; de rest is gewoonlijk òf foutief, zooals de grof-komieke scènes in Rika's dienst bij de Staffelmans, òf van de oude tendentieusheid van haar vroegere boeken, als de socialistische vrijer en de staak-geschiedenis, òf van de oude romantiekerigheid, als de banale verleiding en de hoogdravende zelfmoord aan 't slot.

Maar er is nog een andere invloed dan die welke ik noemde.

Anna van Gogh-Kaulbach heeft deze historie op pooten willen zetten in een grootsch brok natuur, met ‘werkers’ erin. Het moest een groot-episch gedoe worden, met natuur-beschrijvingen van-heb-ik-jóu-daar.

Dit nu, ongelukkigerwijs, was een zaak, waarvoor zij niet alleen nòg minder talent had dan haar Meester, maar vooral, en dat was nòg bedenkelijker, diens temperament miste.

Wel krioelt dat proza van die welbekende verminkte woorden, waarvan je ‘*ge*bluft’ moet staan, ‘insecten in *stoei*,’ ‘jonge mannen in *hang* tegen hoekhuizen, luierend na den dag van *zwoeg*,’ ‘hun handen zwart bekorst van aarde-*wroet*,’ ‘haar aangaapten in verwonderden *kijk*,’ ‘siste langgehaalde koffie-*slurp*’ enz. - gelijk het eveneens wemelt, dit proza, van een even welbekende, van den anderen invloed afkomstige woord-koppeling (ook in 't oorspronkelijke, 't is waar, tè over-vaak gebruikt): ‘zijn hand *zwaaiwees*,’ ‘*tast-wroette*,’ ‘*aarzel-keek*’ enz., soms broederlijk en zusterlijk in éénen volzin saamgebracht, als: ‘er was een angst-*huil* in de oude stem, en de natte oogen *dwaal-zochten* door 't kantoor’ - maar mevrouw Van Gogh-Kaulbach heeft noch de overstelpende perioden-storting van den een, noch den krachtigen, diepen, natuurlijken proza-gang der andere. Ik heb in haar dikke boek

geen enkelen schoonen volzin gevonden; haar stijl, mummelend van ontelbare verleden-deelwoorden, zoekerig en dof van achteraangelapte bijzinnen, heeft geen veerkracht en geen draagkracht.

Wel heeft ook zij een onoverzienbare hoeveelheid beschrijvingsdétails, opgeschept, evenals bij den voorganger, zonder de feillooze keus van wie geen woord gebruikt, dat overtollig is, en dus ook dikwijls minder treffend door hun raakheid dan wel door hun opzichtige onjuistheid - doch zij derft alweer den gistenden en ziedenden geestes-stroom, waarop, bij dien voorganger, in een wel chaötische en verdoovende, maar toch voor een oogenblik meesleepende werveling die tallooze détails gedragen worden.

En wel dikt ook zij voortdurend aan, en niet het minst wat tenger is en teer (een specialiteit van haar meester), overdrijft ook zij en schroeft op en blaast bol, telkens en telkens, maar, zonder zijn razende en overkookende enthousiasme, met een plompheid en een naïefheid, welke dien meester ten eenenmale vreemd zijn.

Mevrouw Van Gogh, die niet alleen wilskracht bezit, maar, naar ze voorheen getoond heeft, ook een zekere mate van talent, verkeert in een overgangs-stadium: veel nog onverwerkte invloed, die dus op haar aanvankelijk eigen kunnen nog niet gunstig in-gewerkt, maar dat vertroebeld en voor een tijd krachteloos gemaakt heeft.

Als mevrouw Van Gogh nu maar niet dadelijk zoo gróót had gewild, en eerst eens rustig in kleiner werk zich oefende, wie weet wat dan, na rijpe bezinning, een tweede poging te voorschijn bracht....

Of anders, schrijf nog eris een fiksch en goed boek, zooals gij dat verstondt. Die moeten er óók zijn.

* * *

‘Van de algemeen-geprezen romans van Herman Robbers, *Bernard Bandt* en *De Bruidstijd van Annie de Boogh*, hoeveel goeds ook ik erin vind, houd ik eigenlijk niet.

Robbers schrijft keurig, voortreffelijk van keurigheid; maakt hij al, in psychologie bijv., groote fouten, kleine fouten ontslippen zoo goed als nooit aan zijn allerzorgvuldigst overleg. Robbers is matig

en verstandig, hij weet hoe 't moet en hij weet wat niet mag; dies deelt hij alle goeds met wijs beraad aan zijn geschriften uit en hoedt zich voor 't slechte. Hij beschrijft inderdaad verdienstelijk, hij ontleedt nadenkend, hij gevoelt daarbij met adel en kalmte. En zoo komt er iets bizonder doorwerkts tot stand, dat móói is en gevoelig en opwékkend, - iets dat gaaf en fraai is... en dat ik niet kan uitstaan, omdat het geen glóed heeft, geen siddering, geen diepere fijnheid; omdat het zoo correct is en zoo innemend en dus door iedereen met voorkomendheid wordt begroet; omdat het precies zóó is, dat aan alle eischen, die een fatsoenlijke en modieuze kritiek maar zou mógen stellen, met smaak wordt voldaan.

Maar waarom schrijf ik dat hier allemaal op? Ik geloof dat Herman Robbers het goed, nee bizónder goed meent; ik geloof, dat hij bij 't schrijven volstrekt niet dénkt aan critiek, doch dat hij, o zoo te goeder trouw, wat hem in anderen behaagde, zelf tracht aan te brengen, terwijl hij, wat hem in anderen hinderde, te vermijden zoekt; dat hij m.a.w. beproeft iets te maken, waarin hem, indien het van een ander was, elk zinnetje behagen en niets hinderen zou; iets kortom, dat allen, die mooi-vinden als hij, heel veel genoegen en in 't geheel geen moeilijkheden zal bezorgen.

Als dus zijn werk mij niet aanstaat, dan is waarlijk de schuld niet aan hem. Ik moest dan ook eigenlijk niets tegen den auteur Robbers hebben; immers, hij is de waardeerbaar-conscientieuze toepasser van een schrijf-opvatting, waarvan hij niet helpen kan, dat ik er niet van houd.'

Na het lezen van Herman Robbers' 'Van Stilte en Stemming,' kwam mij deze, voor eenige jaren neergeschreven, aanteekening aangaande zijn beide romans weer in handen.

Is het misschien wel dienstig, zulk een tot-klaarte-komen met zichzelf, korte schets, niet voor publicatie bestemd, van de gevoelens, die men bij het lezen van eenig werk gehad heeft, later uit te geven? Niet voor anderen schrijvend toch, behoeft men niet duidelijk te zijn over den, immers wel-gekenden, geestes-achtergrond, waartegen de aanteekening zich plaatst; afzonderlijk, zonder dien achtergrond gezien, moet de aanteekening of een te zwakken, of wel een te 'ergen' indruk maken.

Dat laatste zou, vrees ik, zonder commentaar, hier het geval kunnen zijn.

Vooreerst vind ik 't werk van Robbers natuurlijk beter dan 't werk van velen, van wie nog wel de een, vergeleken met den ander, te prijzen valt en, ook door mij, geprezen werd.

Indien 't werk van Robbers werk zou wezen, zooals menig beschaafd en niet ongevoelig man van ontwikkeling en literairen smaak, na jarenlange oefening, in staat ware 't te maken, - dan vergete men niet, dat zeer vele onder onze ontelbare schrijvers op verre na zulke menschen-waarmee-werkelijk-te-praten-is *niet* zijn.

En, aan den anderen kant, er worden boeken geschreven, veel minder deugdelijk, veel minder doorwerkt, dan de boeken van den heer Robbers, en die toch veel meer schrijvers-*ras* vertoonen, die veel meer ‘geschréven’ zijn, geschreven op de strevende golven van een ‘âme en allée’!

Ik lees dat oude karakteristiekje van Robbers' romans over, ik denk aan de verschillende stukken uit ‘Van Stilte en Stemming’, en het schijnt mij toe, dat het voor een groot deel van dit nieuwe boek nog van toepassing is.

Maar neen, niet voor het geheele boek! Er zijn daar zeer veel betere dingen in.

Het betere van dezen bundel is allereerst te vinden in ‘Kamerstemming’.

Tot nog toe vervulden Robbers' ‘natuur-beschrijvingen’, waren ze dan op-zichzelve wellicht niet kwaad, de ouderwetsche rol van de variatie-brengende, van buiten aangebrachte verfraaiing.

In ‘De Bruidstijd’ - ik heb 't boek niet hier en kan dus niet preciseeren - begint een der hoofdstukken met een beschrijving van Rotterdam.

Waarom komt die beschrijving van Rotterdam in het boek voor?

Omdat de schrijver, zijne personen als specifiek-Rotterdamsch voelend, Rotterdam moèst beschrijven, om ons met den eigenlijksten aard dier personen vertrouwd te maken?

Of omdat één groote uitings-drang èn Rotterdam èn een groep

van Rotterdamsche menschen, wou drijven, overstelpend, in en door en over onze aandacht?

Geenszins. Met een akelige koelbloedigheid wordt ons, binnen den roman, als een ingredient, dat daar, volgens de regels der kunst, niet aan ontbreken mag, óók een stukje beschrijvend proza aangeboden.

Robbers' werk was in dat opzicht nog niet toe aan het eenvoudigste naturalisme.

In 'Kamerstemming' echter, heeft de auteur zich plotseling een geweldigen zet gegeven, en is uit dezen achterlijken toestand zóózeer opgeklauterd, dat de hier getoonde beschrijving eener kamer in haar verschillende belichtingen, tot de vaag-blijvende maar vreeselijke tragedie, die er zich in afspeelt, innig behoort, ja, zelve het aangrijpendst wordt.

Zijn, in den aanvang van het stuk, sommige zinnen nog niet vrij van uiterlijke mooiigheden: die zonnestralen 'als een bruidssluier van fijngesponnen zilvergaas' bijv. - al spoedig wordt iedere volzin, ieder woord van de onverzettelijkste noodwendigheid; de woorden in hun rijing, de volzinnen in hun loop, verkrijgen de hachelijke gewisheid van het zóó en niet anders verzinkende leven, van de onherroepelijk voortgaande minuten en uren, en van het schijnende en vervalende licht der nooit weerkeerende dagen.....

Men vatte de woorden: 'Robbers werk was nog niet toe aan het eenvoudigste naturalisme,' vooral niet op in een zin, als zou ik één bepaalde richting of soort van literatuur met een zeker exclusivisme voorstaan.

Integendeel. Maar ik geloof aan een onafwendbare evolutie, in kunst en maatschappij.

Ik houd van de Romantiek, maar niet slechts meen ik, dat men thands een romantiek als die van 1850 niet moèt schrijven; ik ben van oordeel, dat men ze niet kàn schrijven, èn echt zijn.

Wie thans goed werk ging maken, dat romantiek zou moeten heeten, die maakte de romantiek van 1950, de romantiek, die zal zijn voortgekomen uit en rusten op het door-leefde naturalisme.

Mijn groote waardeering voor ‘Kamerstemming’ sluit nog een andere verheugdheid in.

- ‘Waren die beschrijvingen dan opzichzelve niet kwaad’... schreef ik; niet kwaad... dat is te zeggen, móói, goede kunst, waren ze ook maar schaarselijk.

Ont-sierd ten eerste door een uiterlijke op-siering als waarvan ik reeds één voorbeeld gaf, uit ‘Kamerstemming’ zelf - de overige stukken van den bundel, en vooral ‘Vacantie’, zijn er vol van -, leden verder die beschrijvingen bijna voortdurend aan een, tot groote keurigheid opgevoerd maar helaas niet opgehéven, tennaaste-bij. Zelden, al te zelden, ver-beeldde de auteur hetgeen hij zag in-ééns, zóó, in de als door een ondoorgrondelijk-eenvoudig wonder onstane woorden, die kunst zijn; maar hij gaf, gaf iets te veel, nam weer wat terug, nam wat te veel terug, gaf weer een toegiftje, en de metterdaad wel-over-wogen woorden waren géén kunst; zij bevatten al de bestanddeelen van het geziene, maar het geziene niet; zij waren - ik denk aan Hoogvliets opstelletje uit ‘De Gids’ van Februari - zij waren 2 × 2, maar géén 4.

Een voorbeeld uit ‘Vacantie’; de auteur beschrijft de silhouet van een dorp in den nacht:

‘Op 't twijfellicht van den horizonhemel, 't hoekig-lijnende dorps-silhouet, sluier-zwart’....

De in nacht-vaagte gedempte duidelijkheid van die dorps-silhouet doet de auteur ons niet zien in de woorden van den kunstenaar, die het gezicht-zelf lijken; maar hij zegt ons eerst, dat de dorpssilhouet ‘hoekig-lijnde’, om er daarna zijn versleten ‘sluier’ over te gooien. Hij geeft ons niet de visie, maar, gescheiden, de twee eigenschappen van de visie; het is geen kunst, maar schei-kunde; de auteur is de scheikundige, die u de bestanddeelen van het bloed tot in de fijnste bizonderheden meêdeelt, maar uit die bestanddeelen geen bloed kan maken, zooals het leven dat als-vanzelf, in onnaspeurlijk mysterie, volbrengt.

Hoe verderfelijk - dermate verderfelijk, dat een beschrijvend geschrift er mee staat of valt! - een herhaaldelijk terugkeeren van de bewuste uitbeeld-eigenschap is, blijkt gemakkelijk uit deze overweging: op de wijze als de heer Robbers menigmaal beschreef,

krijgt niet de ziel te *voelen*, maar het verstand te *begrijpen*.... *wat juist het verstánd koud laat*.

Om deze reden zal de eene beschrijving u dieper ontroeren dan het meest treffend verhaal, en de andere, even nauwkeurige van hetzelfde tafereel, enkel vervelen.

In 'Kamerstemming' nu, is kunst te vinden, die als het leven zelf is en werkt; kunst, die gaat on-middellijk tot de ziel.

Een twist. De wondendste scheld-dolk is geplant.

'In rossen gloed de kamer daar om heen. Er waren nu geen dingen meer, *er was een hel*, *er was één enkele verschrikking van verstarde gaapgezichten*, *waar niet naar te kijken was*. *'t Licht was blakerend als felle hitte; leuningstoelen staken armen op*, *afwerend; de andere stonden wee-ig armloos en versuft*. *En als het noodlot scheen de groote spiegel over 't alles heen*, *in vreemd ontzaglijk dreigen*.

Midden in de zware atmosfeer, verdikt en vuil van rook, stonden nu over elkaar de beide mannen, dof de lijven, de hoofden glimmende van zweet en heeten haat. Aldoor feller twisten tusschen hen, in nijdig flitsen; ze wisten beide wat den ander 't felst moest raken. Jan's woorden sloegen neer als mokerslagen, woest, maar die van Frans geleken valsche trappen achteruit, boosaardig. Ze zeiden vreeselijke verwijten. Ze riepen schimmen op van jarenlang geleden, fel-grimmige herinneringen. Er werd gesproken van hun vaders doodsbed en het daar gezegde.... Dat was het laatste.... Als een lam-getrapte hond, versuft en huiverend, ging Jan de deur uit toen, keek nog eens om naar 't doodlijk strakke turen van zijn broer, die midden in de kamer stond.

Hij bleef zoo staan een poos nog;.... keek toen rond met schuwen angst.... Zoo vreemd benauwend was de stilte nu.... De kamer was nog bijna even onnatuurlijk en vijandig.... Er waren dingen, die niet waren aan te zien.... vooral de kleine, helle op het tafeltje, de ronde aschbak en de ronde glazen, *die naar boven keken*.... Aarzel-stappend, telkens schrikkend van zijn eigen schuif-geluiden ging hij langzaam loopen door zijn kamer, heen en weer. Maar eensklaps schrok hij hevig, stond weer stil in huiveren.... Hij had zich half gezien, zichzelven in den spiegel.... half nog maar.... één oogenblik.... maar dat was zeer

verschrikkelijk.... Hij zette zich in doffen angst. Hij had den spiegel wel stuk willen slaan, maar hij dorst niet willen. Hij bleef heel lang zoo zitten.

De nacht was stil..... Het gaslicht brandde altijd even hoog, bescheen het hooge manneborstbeeld, op de kast, van onderen op; *de oogen waren schaduwige holten en het achterhoofd was in het donker*. De lamp, die op de schrijftafel stond ging langzaam-aan wat kleiner branden.... Doffer werd het licht *daardoor* op 't bruine leer... En eindelijk ging het lamplicht flakkerend uit. Een vette walm vol stank, wee en zoetig, trok dan langzaam door 't vertrek....'

Het beschrijvend woord legt de gruwbaarste diepte van het uiterlijk gebeurende open; want dat is de ziel der twistenden, in den spiegel der werkelijkheid weerkaatst.

Alleen had er niet moeten staan 'daardoor', maar eenvoudig: 'Doffer werd het licht op 't bruine leer...'. Het kalme hoofd van den schrijver begrijpe oorzaak en gevolg; aan den verbijsterde in de kamer gaan de verschijnselen vaal en ondoordacht voorbij. Zij doen dat daar niet, en dit verzwakt opeens merkbaar.

'Verjaardag', als geheel een ontgloriede Van Looy, 'IJs in de gracht', een matte Coenen (tusschen deze beiden tast en weifelt vaak Robbers' werk), zijn neutrale stukken, niet slecht, maar ook zonder persoonlijkheid. Slechts de figuur van Piet in 'Verjaardag' is iets béters, komt uit eenige mooie brokjes werk teer-stevig levend op u af.

'Heimwee', 'Einde' en 'In de stilte' zijn niet veel.

'Vacantie' echter, dat alle Robbers' gebreken in overmaat bevat, persoons-teekeningen om wee van te worden zoo grof, en aan 't eind zelfs prijkt met een goedig moraaltje, - geeft óók enkele stukjes zeer goede, directe beschrijving, als de aankomst in het dorps-hôtel, en bijvoorbeeld dit, van een watervalletje: 'van boven glibberend zwart en zoo glad als een aal.'

* * *

Er zijn twee ziels-staten - of eigenlijk is er maar eene - uit welke de schoonheid geboren worden kan; het zijn de liefde en de haat; of beter, wijl de haat een anders gefixeerde vorm van de liefde is, het is de liefde alléén.

Er kan geen *groote* kunst ontstaan uit lusteloozen wrevel: ziedaar een stelling, die wij eens, onder 't noodige protest der letterkundige vrienden, verdedigd hebben.

't Is mogelijk, dat wij onze bedoelingen niet zuiver genoeg hadden geformuleerd, en misschien ook waren wij een weinig onbillijk tegenover Coenen, van wiens werk uit onze beschouwingen gingen; misschien verbleekte het zijne te zeer bij het licht-doorgloeide, licht-uitglanzende werk van Van Looy, dat wij er naast hielden, en was díe doffe bleekheid een schijn.

Toch blijf ik van onze meening over ‘Zondagsrust’ dit vasthouden: ik krijg uit dat boek *niet*, zooals Van Deyssel, de sensatie, dat de schrijver het leven haat; mij schijnt hij het leven half ellendig, half belachelijk, en in zijn geheel dreinerig-naar te vinden; wil men dat een vorm van haat noemen, dan is 't in ieder geval een machtelooze haat, de zwakke haat van een ziel die ook maar zwak zou kunnen liefhebben; van een ziel van zwakke potentie, en van waar uit dan ook niet anders dan zwak geschreven kan worden.

Zwak dan. Máár echt. Zoo door-en-door echt als weinigen. Bij Coenen is men góed, vertrouwd, men wordt er niet *bedrogen*. Men is er geheel veilig tegen de kwakzalverij, die onze literatuur onder allerlei aspekten binnensluipt. Geen affektatie, geen overdrijving, geen holle woordenpraal is er bij hem. Wat hij u te geven heeft is niet veel, niet rijk, niet groot, niet welig, niet fijn, maar hij geeft u wat hij heeft en dat is waarachtig.

Kan men Coenen wellicht niet bewonderen, heeft men desnoods weerzin tegen den aard zijner kunst, men moet van hem houden om zijne oprechtheid.

Daarenboven: relatief is Coenen, door deze oprechtheid van zijn (bij dat der groote kunstenaars gehouden, zwakke) sentiment, wellicht een der sterksten van onze hedendaagsche verhalendeschrijvers; en men kan toegeven, dat hij ten onzent in zijne kunst

slechts Van Looy en De Meester boven zich heeft - zonder dat dit echter van de juistheid mijner stelling ook maar 't geringste behoeft af te doen...

Intusschen, van nog iets anders meen ik zeker te zijn dan van Coenens onveranderlijke echtheid; hiervan, dat dit ‘Burgermenschen’ - de eerste studie nml. van het zoo genoemde boek - béter is dan ‘Zondagsrust’.

Beter, omdat - een evenement, dat zeer verdiend te worden opgemerkt - hiér nu aanwezig schijnt die aanvoeling van het leven, die, in al haar verdoofde droefheid, niet langer een kind is van den doffen haat, maar van een reeds sterkere liefde, de weemoed.

't Is of hiermee een ontspanning is gekomen in Coenens werk; 't is of een schijnbaar troostelooze regen uit een eerst rulle aard zilverige wasems doet stijgen, en een ongekend teêre geur aan een ruimer ademhalen vreemder genot geeft.

Er is iets van lente; er breekt iets door; er is groei...

‘De zomergenoegens van de familie Kramp’ lijkt mij veel minder. Dit is weer dor en van een onschoone schamperheid, die de hoogheid mist van den haat. De scènes tegen het einde worden zelfs van een lichtelijk afkeerwekkende komiek.

Het derde verhaaltje, niet onknap, en dat voor een beginnend auteur veelbelovend zou mogen heeten, is een hors-d'aeuvre in Coenens aeuvre, dat men stilzwijgend voorbij kan gaan.

* * *

Dat De Meester's ‘Geertje’ een mooi boek is, het werd, meen ik, véél reeds gezegd; ik zeg het nog eens, en ik kan dus kort zijn. Het is trouwens geen boek, dat lange en ingewikkelde beschouwingen oproept. Zelf is het niet ingewikkeld.

Ook in dit boek ontbreekt zoo gehéél en al het gewone gezoek naar het heel-erg-buitengewone, naar iets fel-eigens, iets nog nooit zoo gelezens, naar vreemde diepzinnigheden, naar verbijsterende taal-schittering, dat het waarlijk een zeer buitengewoon boek is:

een werk vooreerst, een magistraal werk van vast en in klare bewogenheid voortgaand proza, proza als een breede, zuivere rivier; een ‘roman’, die van géén onzer romanschrijvers zou kunnen zijn, - want die romans schrijven, welke romans mogen heeten, gelijk Jeanne Reyneke van Stuwe, zijn als zuivere kunstenaars van den zooveelsten rang, en de zuivere kunstenaars, die romans schrijven, schrijven romans, als roman ontoonbaar; - een boek voorts, zoo innig diep, dat het eenvoudig kan zijn, eenvoudig als de zoozeer eenvoudige en peilloos-innige liefde, waarvan het verhaalt; een boek, dat, in algeheele overgave aan het groote, droeve en schoone leven geschreven, en in algeheele abnegatie van àl troebele achterafgedachten en gretige eerzuchten, het groote, droeve en schoone leven waarlijk voor u open legt, geheel zuiver, onbevlekt, klassiek.

‘Dit boek van liefdesverlangen’: De Meester heeft, met deze woorden uit de opdracht aan zijne vrouw, zijn werk niet weinig onderschat, want in dat boek wordt een zoo diep en zacht en eindeloos liefdes-verlangen getoond, dat ik het een boek van *de liefde* zou willen noemen, van de heilige kuischheid der loutere en louterende liefde, en van de eeuwige liefde-tróuw.

Als ik eraan denk, zoo aan het geheele werk, gelijk het in mijn bewustzijn als een ontroerende lichtheid bestaat, dan zie ik iets van 'n in één sterke, lenige lijning getrokkene, hoog-gestrekte geestes-stroom, - de lijning van een uit de vlakte stijgende bergketen, zóó weifel-loos òpgaande, dat zijn inzinkingen als een bezinnen zijn tot nog slankere op-ijling; dan hoor ik iets van een eenzaam lied, door ééne vaste, innige stem gezongen, een hooggedragen lied, een psalm, een psalm van de nieuwe menschheid.

Ik geloof te weten, hoe dat komt.

Van de rond Geertje levende personen wordt *geen* verfijnde psychologie geboden; de karakters doen zich alle voor als éénheden, zonder complicatie; maar deze eigenschap is verre van iets minderwaardigs; integendeel, want alle worden gezien vanuit de simpele, argelooze Geertje.

Wij leven *in* Geertje. Met Geertje mee hóuden wij eerst van Heins, dien besten ‘meneer’, dien knappen flinken man; en wij doorzien hem niet, voor-dat, door de bittere ervaringen van

Geertje, wij eindelijk weten wie hij is, de gewetenlooze verleider, en... met Geertje mee, nòg van hem houden.

Het is het groote, droeve en schoone lied van Geertje's ziel, eenvoudig en diep, dat dit boek voor ons zingt; vandaar die gestrektheid, die groote lijnen, die het groote en gestrekte rhythme zijn van Geertje's liefdeleven.

Zoo is dit schijnbaar realistisch-te-noemen boek, idealistisch.

Bloeiend van een liefde, die onsterfelijk is, is het geen uitbloei van het realisme, maar veeleer een eerste opbloei van die nieuwe romantiek, die uit den trouwen bodem der werkelijkheid wouden zal groeien doen, die ruischen en glanzen van goudene idealen.

Lugano, Febr. 1907.

CAREL SCHARTEN.

Dramatisch overzicht.

Het Nederlandsch Tooneel: Atie's huwelijk, tooneelspel in 4 bedrijven, door mevrouw J.A. Simons-Mees.

De heer L. Simons, voor zijn echtgenoote de functie vervullend van ‘régisseur parlant au public’, heeft in eene inleiding voor *Drie tooneelspelen* door I.N.A.[1)] o.a. medegedeeld, dat de schrijfster bij het opstellen van haar stukken heelenal niet denkt aan ‘tooneel’. ‘Hoe de menschen er op doen, welk tooneel-effect bereikt wordt, houdt haar niet bezig. Het eenige wat zij wil is: haar figuren te laten leven door hun zelfopenbaringen en zij kiest den vorm van het drama omdat die haar nu eenmaal meer geëigend is.’ De heer Simons concludeert, dat de vraag der speelbaarheid van haar stukken, die meestal te subtiel blijken voor een gewoon tooneel en speciaal voor den nooit voor moderne tooneelspelen gebouwden Stadsschouwburg, teruggebracht moet worden tot die van den bouw van onze schouwburgen, den stijl der acteurs en actrices en - de ontvankelijkheid van het publiek.

Dit werd geschreven in Mei 1905. Wat niet heeft verhinderd dat in Februari 1906 in bovengenoemden Stadsschouwburg een stuk van diezelfde schrijfster zóó speelbaar bleek, dat het herhaaldelijk met veel bijval vertoond werd en ook nu nog als repertoirestuk dienst doet. Na het, zij het ook niet onbetwist, succes van *De Veroveraar* kon men mevrouw Simons begroeten als een schrijfster, van wier arbeid niet enkel onze tooneelliteratuur, maar ook ons tooneel als kunstinstelling, nog veel had te verwachten.

1) Amsterdam, G. Schreuders (1905).

Zoo was dan ook de belangstelling groot, toen het reeds terstond na *De Veroveraar* in 't verschiet gestelde vervolg van dit tooneelspel, *Atie's huwelijk*, voltooid bleek en de vertooning ervan werd aangekondigd.

Stukken, die als vervolg dienen op andere tooneelspelen, zijn in de tooneelletterkunde niet onbekend. Zoo schreef Beaumarchais, ten vervolge op *Le barbier de Séville*, *Le mariage de Figaro*. George Sand schreef *Le mariage de Victorine* als een vervolg op Sedaine's *Le philosophe sans le savoir*. In dit laatste stuk speelt Victorine, de dochter van een ondergeschikte van den koopman van Derk, enkel een secundaire rol, maar hare onuitgesproken liefde voor den zoon van haar meester, een liefde waarvan zij zelf zich nauwelijks bewust is, werd door Sedaine geteekend op een wijze, die deze kleine rol tot de meest sympathieke van het geheele stuk maakte. Moest dat teer gevoel in Victorine's hart besloten blijven en moesten zij en Alexis van Derk elk hun eigen weg gaan? George Sand meende van neen en schreef daarom *Le mariage de Victorine*, een stuk waarin de aanvankelijk voor een ander bestemde Victorine ten slotte den man krijgt dien zij in stilte liefhad en die haar liefheeft. Dit gaat alles vrij kalm toe, zonder schokkende gebeurtenissen of hartstochtelijke tooneelen, in den toon van de achttiende-eeuwsche comédie bourgeoise, waarvan Sedaine het voorbeeld had gegeven.

Zoo levert wel haast elk drama de stof voor een nieuw, waarin de lotgevallen van den held of de heldin of zelfs maar (gelijk in het voorbeeld dat ik noemde) van een ondergeschikt personage, zich in de eerst aangegeven richting verder ontwikkelen of wel een onverwachten keer nemen. Haast na elk eenigszins pakkend tooneelstuk, dat niet met den dood van de hoofdpersonen eindigt, zal menig toeschouwer wenschen te weten hoe het verder gaat met hem of haar, wier lotgevallen hij drie uur lang heeft meegeleefd. Vooral zal dat het geval zijn, waar het stuk aan het slot een wending heeft genomen, waarbij men zich angstig moet afvragen: waar moet dat heen? hoe zal dat afloopen?

Men herinnert zich den loop van het stuk *De Veroveraar*, waaraan Henri Lasalle in *De Gids* van Maart 1906 een uitvoerige bespreking wijdde. Atie van Weelen, eerst geëngageerd met den soliden, werkzamen, door en door goeden, maar drogen en

onhandigen Willem van der Bank, voelt langzamerhand hare liefde voor dezen verminderd en in gelijke mate een hartstochtelijke liefde in zich opgewekt door Willem's halfbroeder, Frederik van der Bank, die even lichtzinnig is als de ander degelijk, even handig als de ander linksch, even onweerstaanbaar en vol passie als de ander houterig en droog. Wanneer het stuk eindigt, heeft Atie haar engagement met Willem afgemaakt en kan hare verloving met den onweerstaanbaren vrouwenbekoorder, den ‘prince charmeur’ zooals de Douairière Houwaert in *Atie's huwelijk* hem noemt, worden verwacht.

Wat zal daarvan worden? vraagt de toeschouwer bezorgd, wanneer het scherm gevallen is. Een zelfde vraag, dan echter niet meer de personen van Atie en Frederik maar het drama zelf geldende, moest met niet minder bezorgdheid gedaan worden door wie, met den schrijver van de beoordeeling in ons tijdschrift, de hoofdfiguur van mevrouw Simons' stuk, Frederik, misteekend vond. Dat de man, dien de schrijfster meende uit te beelden als den lichtzinnigen charmeur, onder wiens bekoring ook de toeschouwer zou moeten geraken, zooals hij ons werkelijk vertoond wordt een gewetenlooze en gevoellooze ellendeling is, de Verleider, de overlèggende, welbewuste genotzoeker, was ten slotte voor wie over het stuk nadacht of het later las, wel duidelijk geworden.

En nu zouden wij, in *Atie's huwelijk*, dien man ‘aux prises’ zien met zijn slachtoffer, de sympathieke Atie van Weelen. Was daarvan een werkelijk interessant drama te verwachten? Zulk een drama ware mogelijk, wanneer de schrijfster voor haar tweede stuk een zijde van Frederik's karakter had bewaard die wij nog niet kenden, wanneer wij hem in dit stuk, onder den invloed van Atie, hadden zien evolueeren, of wel een strijd zagen voeren met zichzelf of met een ander, waarin hij ten slotte overwon of overwonnen werd. Maar van dat alles vinden wij in *Atie's huwelijk* niets. Denzelfden louter op zingenot belusten viveur en vrouwenverleider, dien wij uit *De Veroveraar* kenden, vinden wij in het nieuwe stuk terug. Enkel nog wat harteloozer en sensueeler. Want wat hij vroeger uithaalde als ongetrouwde Don Juan, maar die toch eigenlijk alleen aan zichzelf verantwoording schuldig was van zijn doen en laten - al is de wijze waarop hij tegenover zijn broer handelt niet te verdedigen - doet hij nu als gelukkig

getrouwd man en... op zijn huwelijksreis! En als om ons te bevestigen in de overtuiging dat zij goed gezien hadden, die Frederik van der Bank gewetenloos en gevoelloos noemden, geeft de schrijfster aan 's mans liefdesgeval met de douairière Houwaert zulke afmetingen, dat er voor Atie en hetgeen zij heeft in te brengen niet genoeg ruimte meer overblijft, want de breed uitgesponnen vrijage heeft plaats in het derde van de vier bedrijven waaruit het stuk bestaat. Zij wordt door Atie ontdekt en kan geen ander gevolg hebben dan dat haar geluk voor goed wordt vernietigd en dat zij gedwongen wordt, te scheiden van den man die haar zoo weinig waard blijkt.

In plaats van die consequentie te aanvaarden en zoo aan haar stuk het eenig mogelijke slot te geven, tracht mevrouw Simons het zaakje nog weer in orde te brengen. Zij plaatst in het laatste bedrijf, op een oogenblik dat er voor redeneeren geen tijd meer is, twee tooneelen, het eene tusschen mevrouw Houwaert en Atie, het andere tusschen Frederik en Atie, twee tooneelen waar de schrijfster geen raad mee geweten heeft. Hetgeen niet te verwonderen is. Wat toch kan mevrouw Houwaert, die voor Frederik den strik spande waarin hij als ieder, die enkel door zijn zinnen geregeerd wordt, noodzakelijk moest gevangen worden, aan Atie die gezien heeft, nog te vertellen hebben wat haar oordeel over Frederik's gedrag zou kunnen wijzigen? En wat kan Frederik zelf na al het gebeurde nog tot verontschuldiging of zelfs maar tot verklaring aanbrengen? Immers niets.

Het is dan ook in dat laatste bedrijf een loos heen en weer gepraat, dat de handeling niet vooruitbrengt, geen catastrofe voorbereidt, geen oplossing geeft en waaruit mevrouw Simons zich ten slotte enkel weet te redden door het versleten trucje van het geheimpje, waarop de herhaalde duizelingen van Atie ons reeds in de vorige bedrijven hebben voorbereid: het te verwachten kindje, dat alles in orde zal moeten brengen. Dat deze gebeurtenis, met alles wat daaraan voor den aanstaanden vader verbonden is, Frederik tot een ander mensch zal maken is, gegeven 's mans temperament en karakter, niet te verwachten.

Het gebouw met zijn onherstelbare scheuren, voor het oogenblik onhandig en onoordeelkundig gestut en bijgepleisterd, moet vroeg of laat instorten; en zoo is het te verwachten dat mevrouw Simons

te eeniger tijd haar werk tot een trilogie zal hebben uit te breiden, en ons zal moeten onthalen op een derde stuk: *Atie's echtscheiding*.

Ik weet niet of het hier besproken tooneelspel ook behoort tot die, bij het schrijven waarvan mevrouw Simons heel en al niet gedacht heeft aan ‘tooneel’. In menige scène die bovenmatig gerekt is, waarin de menschen herhaaldelijk hetzelfde zeggen en altijd weer komen te zitten op dezelfde bankvormige rots, waar hetzelfde spelletje telkens weer van voren af begint, zou men zeggen dat zij zich niet heeft voorgesteld hoe dit alles op het tooneel het ‘doen’ zou. Het is dan ook wel mogelijk dat *Atie's huwelijk* bij lezing zal winnen, dat men daarbij getroffen zal worden door fijne psychologische trekjes, die bij de vertooning verloren gingen. Het psychologisch gegeven moet, wil het van het tooneel den toeschouwer treffen, daar voorgesteld worden in het verkort en niet uitgedijd en uitgeplozen. Bovendien kan hier voor den toeschouwer het een en ander verloren zijn gegaan, doordat hij werd afgeleid en gestoord door de zonderlinge dingen die hij voor zich zag gebeuren.

Maar al ben ik bereid om te gelegener tijd mee te doen aan bewondering voor de schrijfster om haar ‘diep inzicht in de verborgenheden van het vrouwenhart’[1)], hier, waar ik mijn oordeel heb te zeggen over het vertoonde en voor vertooning bestemde stuk, kan ik niet anders verklaren dan dat *Atie's huwelijk*, ondanks een aardige en handige, zij 't ook weer te gerekte, expositie, die den overgang vormt van het eerste naar het tweede stuk, ondanks den, ook van mevrouw Simons' vroegere spelen bekenden, voortreffelijken dialoog, tengevolge van het gemis aan diepte van de hoofdkarakters en het daarmee samenhangende gemis aan belangrijkheid van het geval, mij koud heeft gelaten en slechts op zeer enkele plaatsen heeft geboeid. Frederik, de speler met het leven en met de vrouwen, heeft niet genoeg in zijn mars om - gelijk zijn Fransche collega in Lavedan's *Marquis de Priola* het vermag - dat spel te varieeren en interessant te maken, en Atie, die hier de rol van slachtoffer vervult, is niet krachtig genoeg om den strijd met den veroveraar aan te binden.

Ook de begaafdste tooneelspelers kunnen dat niet goed maken.

1) B(erckenhoff) in Het Tooneel van 2 Maart jl.

Mevrouw Christine Poolman was zoo gelukkig in een dankbaar, gemakkelijk te spelen tooneeltje met haar guitig spel een welverdiend succes te behalen, maar voor de overigen viel er met hetgeen hun te zeggen en uittebeelden is gegeven, weinig eer in te leggen.

De mislukking van *Atie's huwelijk* is te meer te betreuren, omdat 'Het Nederlandsch Tooneel' dezen winter tot heden toe toch al geen gelukkige campagne gevoerd heeft. Mocht de Raad van Beheer in zijn verslag over het tooneeljaar 1905/1906 met rechtmatige zelfvoldaanheid een overzicht geven van het repertoire, dat het in twaalf jaren vormde, in de zeven maanden, die sedert verliepen, is dit repertoire met geen werk van beteekenis uit de oudere of nieuwere tooneelletterkunde aangevuld, en van de belangrijkste stukken, die er op voorkomen, is in dit seizoen, voor zoover ik mij herinner, geen enkel vertoond. Vooral het ernstig drama, waarin mevrouw Mann-Bouwmeester uitmunt, werd op den achtergrond gehouden, en zoo verklaart zich de klacht van een groot aantal Haagsche tooneelvrienden over het feit, dat onze groote tooneelspeelster zoowel als mevrouw Holtrop-Van Gelder in de laatste jaren slechts zelden in een rol van beteekenis optreden. Het antwoord dat de klagers van den Raad van Beheer ontvingen en dat geen verandering in den toestand in het vooruitzicht stelt, zal wel niemand bevredigd hebben. Deze heeren toonen zich ten opzichte van den loop der zaken wel zeer fatalistisch en schijnen niet doordrongen van de waarheid, dat, wie het leven wil verdienen, het dagelijks weer veroveren moet.

J.N. VAN HALL.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Goethe's Clavigo

(Naar aanleiding van een voordracht van Willem Royaards). - ‘Tooneelspeler uit Berlijn’ noemt de heer Royaards zich, en in die woorden lees ik - bedoeld of niet - een aanklacht tegen... laat ik, om niemand te kwetsen, maar zoo algemeen mogelijk zeggen: tegen het land, dat dezen begaafden en veelzijdig ontwikkelden jongen kunstenaar niet heeft weten te houden en, toen hij eens weg was, niet heeft weten terug te halen naar de plaats waar hij hoort, naar onzen eersten schouwburg. Mij lijkt het geval ernstiger dan het geval Bouwmeester, waarvan zooveel ophef is gemaakt. Maar nu het er toe ligt en er voorshands niet aan te verhelpen schijnt, grijpe het publiek althans de gelegenheid aan om, wanneer de ‘tooneelspeler uit Berlijn’ nu en dan in het vaderland komt en voordrachten houdt, hem te gaan hooren en toejuichen, - vooral wanneer hij, zooals onlangs, uit het vreemde land zooveel moois voor ons meebrengt.

Over wat ik daarvan het allermooiste vond, hier een paar bladzijden.

Royaards speelde, zittende, het beroemde gesprek tusschen Clavigo en zijn vriend Carlos uit Goethe's C l a v i g o ; en hij deed het met een geest, een verve, een fijnheid van intentie en een dictie, die er een stuk ‘comédie’ van maakten gelijk men er op onze Nederlandsche schouwburgen maar zelden te genieten krijgt.

Clavigo behoort met *Götz von Berlichingen* tot de ‘Jugenddramen’ van Goethe - hij was vijfentwintig jaar toen hij het in enkele weken schreef - maar het wordt wat zijn dramatische waarde, zijn waarde als speelbaar stuk betreft tot het beste gerekend van

hetgeen wij van Goethe bezitten en heeft dan ook een vaste plaats op het repertoire der Duitsche schouwburgen.

Ludwig Tieck in zijn *Dramaturgische Blätter* roemt zijn ‘frischer Jugendkraft’ en ‘theatralische Wirkung’ en zegt er verder van: ‘Dieses Werk... erregt in seiner Einfachheit das höchste Interesse, es rührt, erschüttert und überrascht durch die tiefen Geheimnisse, die es gelinde dem Gefühl überliefert und als Seelenmalerei eben so sehr belehrt, als durch seine weiche und melodische Sprache, die alle Tonarten fast durchspielt, ergötzt und hinreisst.’

Aardig is de geschiedenis van zijn ontstaan Het was in 1774, het jaar dat in Goethe's letterkundig leven als het Werther-jaar bekend staat. Achter Goethe lag de Sesenheimer-tijd (herfst 1770 tot Augustus 1771), de liefde van den een-en-twintigjarige voor Friederike, de dochter van den predikant Brion te Sesenheim bij Straatsburg; achter hem ook de korte tijd (zomer tot herfst 1772) in Wetzlar doorgebracht, waar de verloofde van zijn vriend Kestner, Charlotte Buff, een indruk op hem gemaakt had waaraan hij zich enkel door een overhaaste vlucht had vermogen te onttrekken. *Götz von Berlichingen*, zijn eerste drama (Schauspiel), was in 1772 voltooid. In Frankfort teruggekeerd, maakte Goethe er deel uit van een gezelschap jonge mannen en vrouwen, die wekelijks bij elkander kwamen en, in gezellige *flirt* - bij elke samenkomst werd door het lot aan ‘chacun sa chacune’, zijn ‘Gattin’ zooals het heette, aangewezen - samen lazen wat er belangrijks was verschenen. Op de bijeenkomsten in Mei 1774 had men de geruchtmakende Mémoires van Beaumarchais gelezen en daarin het verhaal *(Fragment de mon voyage en Espagne*) van een avontuur, dat Beaumarchais in Spanje gehad had en waarvan de hoofdpersoon was de koninklijke Archivaris Don Joseph Clavijo y Faxardo, die aan Beaumarchais' als modiste te Madrid gevestigde zuster een trouwbelofte gedaan en haar daarna in den steek gelaten zou hebben. Het geval had Goethe getroffen. Het was nog zoo lang niet geleden, dat hij zich tegenover Friederike Brion een soortgelijke handeling had te verwijten gehad als waarvan Beaumarchais Clavijo beschuldigde. Daarenboven was het door Beaumarchais zóó levendig, met zulk een dramatische kracht verhaald, men kon haast zeggen *en scène* gezet, dat er maar weinig aan te veranderen zou zijn om het tot een interessant drama, misschien wel tot een treurspel, te

verwerken. Het tooneel tusschen Clavijo en Beaumarchais, den zichzelf idealiseerenden Beaumarchais, die voor de eer van zijn zuster opkomt, was haast woord voor woord te gebruiken. En dan, wat was er, zooal niet in den Clavijo gelijk Beaumarchais hem voorstelde, dan toch in den toestand van dezen man, den literair begaafden, die ver boven zijn landgenooten uitstak en zich tot de hoogste betrekkingen geroepen kon achten, niet veel waardoor de jonge, eerzuchtige Goethe aan eigen liefde en leed herinnerd werd!

De geschiedenis van de ongelukkige Marie Beaumarchais was voor Goethe aanleiding, tot het schrijven van deze biecht, die den last van het zelfverwijt van hem zou afnemen. Hij teekende haar als borstlijderes, gelijk ook Friederike er eene was, en hij gaf haar datzelfde edele karakter, dat de ontrouw van den minnaar met heldhaftige geestkracht te dragen wist, zooals hij het in treffenden eenvoud beschreef in een brief aan Frau von Stein van 28 September 1779, toen hij, na achtjarige afwezigheid, Friederike te Sesenheim had opgezocht.

Reeds terstond in het eerste tooneel van het eerste bedrijf, in het gesprek tusschen Clavigo en zijn vriend Carlos, legt Goethe nu eens den een, dan weer den ander al de redenen in den mond, die - al was hij dan in zijne jeugdige verliefdheid wat onvoorzichtig te werk gegaan - het verstand hem ingaf om er hem van af te houden, zich zoo vroeg te binden voor het leven. ‘Ich muss unter dem Volke noch der Schöpfer des guten Geschmacks werden’, zegt Clavigo-Goethe tot zijn vriend. ‘Meine Kenntnisse breiten sich täglich aus... und mein Stil bildet sich immer wahrer und stärker... Hinauf!... Man braucht seinen ganzen Kopf; und die Weiber, die Weiber! Man vertändelt gar zu viel Zeit mit ihnen.’ En Carlos, van die stemming gebruik makende om Clavigo-Goethe de verwijten, die hij zich ten aanzien van Marie-Friederike maakt, uit het hoofd te praten: ‘Mich dünkt doch, man lebt nur einmal in der Welt, hat nur einmal diese Kräfte, diese Aussichten, und wer sie nicht zum Besten braucht, wer sich nicht so weit treibt als möglich, ist ein Thor. Und heiraten! heiraten just zur Zeit, da das Leben erst recht in Schwung kommen soll! Sich häuslich niederlassen, sich einschränken, da man noch nicht die Hälfte seiner Wanderung nicht zurückgelegt, die Hälfte seiner

Eroberungen nicht gemacht hat. Dass du sie liebtest, das war natürlich; dass du ihr die Ehe versprachst, war eine Narrheit, und wenn du Wort gehalten hättest, wär's gar Raserei gewesen.' Nog eens zal Carlos in dien zin moeten spreken, maar dan scherper, dringender, met nog krachtiger argumenten; met al de duivelsche sluwheid, waarover hij te beschikken heeft, hem betoogend dat dit huwelijk met het, inmiddels zeer afgevallen, aan tering lijdend meisje, een onmogelijkheid is. Wat spreekt Clavigo van zijn verlangen om hooger op te komen! 'Wenn dein Herz nicht grösser ist als andrer ihrs; wenn du nicht imstande bist, dich gelassen über Verhältnisse hinauszusetzen, die einen gemeinen Menschen ängstigen würden, so bist du mit all deinen Bändern und Sternen, bist mit der Krone selbst nur ein gemeiner Mensch.' Neen, hij moge zich hiervan doordringen, 'das er, dessen Werk es ist, ein grosses Ganze zu übersehen, zu regieren, zu erhalten, sich keinen Vorwurf zu machen braucht, geringe Verhältnisse vernachlässiget, Kleinigkeiten dem Wohl des Ganzen aufgeopfert zu haben.'

Voor de dialectiek van dit meesterlijk tooneel moge Goethe, zooals dit door Bettelheim van het tooneel tusschen Clavigo en Beaumarchais, waar deze hem de schriftelijke schuldigverklaring afdwingt, is aangetoond[1], bij Lessing ter schole zijn gegaan, de frissche, levendige stijl, de geestige redeneertrant van Beaumarchais, in wiens Mémoires reeds de toekomstige auteur van *Le Barbier de Séville* en van *Le mariage de Figaro* te onderkennen valt, zijn op den dialoog van Goethe, wiens waardeering van de Franschen zijner dagen, Voltaire, Diderot, Beaumarchais, in later tijd van de mannen van de romantische school, ons uit de gesprekken met Eckermann bekend is, zeer zeker van grooten invloed geweest. Men moet Royaards dit tooneel hooren zeggen, en zien spelen, zóó dat het voor ons leeft, om het volle genot er van te hebben. 'Was sich am slechtesten aus einer Sprache in die andre übersetzen lässt ist das *tempo* ihres Stils: als welches im Charakter der Rasse seinen Grund hat', zei Nietzsche terecht[2]. Maar voor een universeelen

1) Beaumarchais. Eine Biographie von Anton Bettelheim. Frankfurt a/M. 1886. (Anmerkung zur Seite 340.)
2) Aangehaald door Prof. T.J. de Boer in *De Beweging* van Maart 1907.

geest als Goethe die aan het karakter van een ander ras zich zoo goed weet aan te passen, was dit geen beletsel. En zoo wist hij niet enkel aan het tooneel met Beaumarchais, dat het *Fragment de mon voyage en Espagne* op den voet volgt, het karakter van het oorspronkelijke te laten, maar ook aan het groote gesprek in het vierde bedrijf het *tempo* en den draai van den Franschen stijl te geven, die het voor een echt tooneelspeler tot een aantrekkelijk stuk 'tooneel' maken.

Ik ken van Goethe's *Clavigo* slechts ééne Nederlandsche vertaling, in 1781 verschenen: '*Clavigo*, treurspel in vijf bedrijven. Naar het Hoogduitsch van den Heer Goethe.' Zij komt voor in het 10e deel van de 'S p e c t a t o r i a a l e S c h o u w b u r g, behelzende eene verzameling der beste zedelijke Tooneelstukken, bijeengebracht uit alle de verscheidene taalen van Europa. Met nieuwgeinventeerde Konstplaten versierd. Te Amsterdam, bij Pieter Meyer, op den Dam.' Het boek bevindt zich in de Bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Of *Clavigo* in deze, zeer voldoende, vertaling of in een andere ooit is opgevoerd, is mij niet bekend.

J.N.v.H.

Buitenlandsch overzicht.

25 Februari.[1)]

De merkwaardigste politieke gebeurtenis van deze maand is, ongetwijfeld, de verkiezing van den nieuwen Duitschen Rijksdag. Niets heeft men verwaarloosd om aan deze operatie het schitterend karakter te geven van een nationale betooging: vele aandachtige waarnemers hebben dan ook, reeds van te voren, in dien ‘coup de théâtre’ de hand herkend van een tooneel-schikker die er behagen in schept de verbazing der wereld op te wekken, misschien wel omdat het hem niet gelukt haar tot bewondering te dwingen. De keizer had zoozeer de verkiezingen gemaakt tot zijn persoonlijke zaak dat, zoodra de uitkomst bekend was, hij deze heeft afgekondigd en toegelicht van het balkon van zijn paleis, tegenover een geestdriftige volksmenigte die niets liever verlangde dan zich te laten overtuigen.

Mogen we het wagen, na dien keizerlijken kommentaar, een andere toelichting te geven, een die wat koeler is en wat minder welsprekend? Is het geoorloofd zich af te vragen wat de beteekenis is der Duitsche algemeene verkiezingen? Niets is minder gemakkelijk dan haar met volkomen juistheid te omschrijven. Aangezien de ontbinding van den Rijksdag was uitgelokt door den gekombineerden tegenstand van het katholieke centrum en van de sociaal-demokratie,

1) Dit gedeelte is der Redactie voor het Maart-nummer te laat in handen gekomen. Zij heeft echter gemeend het den *Gids*-lezers niet te mogen onthouden.
Redactie.

zoo moest de regeering noodzakelijk de verkiezingen leiden tegen de beide partijen der oppositie: tegen het zwart en tegen het rood, zei men, en bovenal tegen het zwart. Die beweging was vooral daarom zoo scherp omlijnd omdat de regeering zoo goed haar tegenstanders kende, maar minder goed haar bondgenooten. Zeer beslist in haar voornemen om zich - voorloopig, ten minste - vrij te maken van het juk van het centrum, was zij het veel minder eens met zich zelve waar het gold de volstrekt niet belangelooze tegemoetkomingen der liberalen te aanvaarden. De partij die de verkiezingen heeft doen uitvallen zooals ze uitgevallen zijn is, ongetwijfeld, de oude partij der abstentionnisten geweest, der niet-stemmers, tot dusverre, in Duitschland, de talrijkste. Er bestond een middel om de kansen van den strijd te wijzigen: nieuwe strijders in het veld te zenden, strijders die men voor zooveel te volgzamer zou houden als zij onverschilliger waren en minder op de hoogte van de zaken waar het om ging. Het sukses van dit middel heeft de verwachting van hen die het hadden aangewend nog overtroffen. Kleine burgers, winkeliers, beambten, renteniers, hebben voor de eerste maal van hun leven gestemd, en hebben gestemd zooals men het verlangde; met dit voorbehoud evenwel, dat de regeering, die niet veel moeite had om hen te doen op-marcheeren tegen de sociaal-demokratie, er niet in geslaagd is hun de wapens te doen keeren tegen het centrum.

Men kent den uitslag: het centrum keert in den Rijksdag terug met twee zetels meer; de Polen, zijn gewone bondgenooten, winnen zes zetels. De socialisten hebben hun getal zien slinken van 79 tot 43. En die nederlaag der socialisten stelt men voor als een groote overwinning der Duitsche regeering, ja, van alle regeeringen der wereld in hun strijd tegen het kollektivisme. Het komt er evenwel op aan de feiten wat rustiger te bekijken alvorens deze konklusie te aanvaarden, die zich enkel aanbeveelt door haar driestheid en haar algemeenheid. De kwestie heeft twee kanten. Dat de Duitsche sociaal-demokratie verzwakt te voorschijn komt uit den verkiezingsstrijd, springt in het oog. Dat de verliezen die zij bij de verkiezingen heeft geleden de juiste vertolking zouden zijn van een daaraan korrespondeerende vermindering van het socialisme in het Duitsche rijk, is iets geheel anders, en de keizer zelf heeft, in zijn troonrede, het bestaan erkend van de drie

millioen kiezers die zich geschaard hebben om de roode vaan der sociaal-demokratie.

Het is hier de plaats niet om de algemeene oorzaken van de nederlaag der socialistische partij uitvoerig na te gaan: aan den eenen kant, de vijandige stemming van een belangrijk deel der partij tegen de parlementaire groep harer vertegenwoordigers, aan den anderen kant, de werkeloosheid waartoe deze laatste zich vrijwillig veroordeelt. Jaurès had reeds te Amsterdam die konstitutioneele gebreken van het Duitsche socialisme aangewezen; hij heeft er, dezer dagen, in een belangrijk artikel, aan herinnerd, ten einde de jongste verkiezingen te verklaren.

Maar er zijn nog andere, meer bijzondere redenen aan te voeren voor de nederlaag der socialisten; de voornaamste daarvan is het verbond, in het parlement, van de sociaal-demokratie met het centrum. Dit verbond, zooals de kanselier het heeft uitgesproken, is, van de zijde der katholieken, een grove zedelijke fout geweest; maar van den kant der socialisten was het een groote politieke fout. De aanvoerders der sociaal-demokratie hadden wel gezegd dat dit verbond toevallig was en een voorbijgaand karakter droeg, maar zij hadden er, ten slotte, een der voorwaarden van gemaakt voor het parlementaire leven hunner partij. Zoo de regeering er zich heden op kon beroemen zelf de socialisten in de armen der katholieken te hebben geworpen, dan zou zij ook de gansche eer zich kunnen toeëigenen van een nederlaag, die zij wenschte zonder haar wezenlijk te hebben voorbereid.

Zonder de werkelijkheid te willen miskennen van de beweging die de kanselarij en eenige haar toegedane vereenigingen - zooals het ‘Flottenverein’ e.a. - hebben weten in 't leven te roepen op het oogenblik der verkiezingen, kan ik toch niet aannemen, noch dat de regeering rechtstreeks de overwinning heeft voorbereid zooals zij is uitgevallen, noch dat de uitslag der verkiezingen zou zijn toe te schrijven aan een buitengewoon sterke herleving van het nationaal bewustzijn in Duitschland. Dat gevoel bestaat vandaag zooals het gisteren bestond. Maar de belangen die men kon aanvoeren om op dit patriottisch gevoel een beroep te doen, waren zoo mager en spraken zoo weinig rechtstreeks tot de verbeelding, dat zij niet voldoende zouden geweest zijn om de beweging in het leven te roepen die zich heeft voorgedaan, en die

zich alleen laat verklaren uit bijzondere oorzaken, zooals die welke ik hierboven heb aangehaald: verdeeldheid in de socialistiche partij, interventie der niet-stemmers.

Zoo moet dan ook de vrees welke door sommige buitenlandsche dagbladen is uitgesproken, als zou de Duitsche regeering, naar aanleiding van de behaalde overwinning, in zake buitenlandsche aangelegenheden, den weg inslaan eener imperialistische en avontuurlijke politiek, ongegrond schijnen. In welk opzicht beschikt de regeering, op dit gebied, vandaag over meer vrijheid van beweging dan zij gisteren bezat? Laat ons aannemen dat de oppositie niet machtig genoeg meer is om te beletten dat de koloniale begrootingsposten worden aangenomen. Hiertoe beperkt zich, voorloopig, het veld van aktie dat voor de regeering openstaat. De zoo hoog geroemde liberaal-konservatieve meerderheid, waarop de regeering voorgeeft te steunen, bestaat niet; ze is, in ieder geval, niet stevig genoeg om de proef te kunnen doorstaan bij gelegenheid van een debat waarin de bijzondere belangen der partijen de overhand zouden verkrijgen en, in één oogenblik, de met zooveel moeite tot stand gekomen eenheid zouden vernietigen.

De verklaringen die de kanselier von Bülow van daag op de tribune van den Rijksdag heeft afgelegd, behelzen eenige kostbare bekentenissen: vooreerst die van de geweldige pressie door de regeering ten tijde der verkiezingen uitgeoefend; vervolgens deze, die meer zijdelings gedaan werd: de broosheid van een meerderheid zóó bewegelijk dat men welhaast niet meer weten zal waar men haar zal moeten zoeken, en dat men toch, altijd-door, aan alle kanten zijn best zal moeten doen om al hare elementen te ontzien.

Aangrijpend is het kontrast tusschen de Duitsche en de Russische verkiezingen. Even gunstig als de eerste geweest zijn voor de regeering die ze had uitgelokt, even ernstig zijn de moeilijkheden welke de laatste schijnen te zullen aanbrengen aan het uitvoerend bewind, welks pogingen niet geslaagd zijn. De konstitutioneeldemokraten, tegen welke de regeering van minister Stolypin een buitengewoon scherpen en onvoorzichtigen strijd had aangebonden, keeren in grooten getale terug in de Doema, waar zij, van nu af aan, de sterkste partij vormen. Ongetwijfeld zullen, in het aanstaand parlement, de kadetten de midden-plaats innemen tusschen de

monarchistische rechterzijde en de partijen van links; de positie dezer partij zou haar tot regeeringspartij stempelen, en juist tegen haar waren de verkiezingen blijkbaar gericht. Indien er geen overeenkomst getroffen wordt tusschen Stolypin en de kadetten, dan zal de tweede Doema evenmin als de eerste een eind-uitkomst opleveren waarvan Rusland voordeel zal kunnen trekken. Maar zoo, integendeel, de regeering steun zoekt bij de eenige partij die in staat is haar dien steun te verleenen, zoo Stolypin, oude vooroordeelen vergetend, toenadering zoekt tot de konstitutioneel-demokraten, dan mag men hopen dat heilzame hervormingen en de oplossing van velerlei moeielijkheden uit die natuurlijke en wenschelijke verbintenis zullen voortkomen. De eigenliefde van den minister zal een offer moeten brengen; de Russische natie zal er alles bij winnen.

Welk een afstand tusschen de politiek die tegenwoordig gevolgd wordt in Oost-Europa en die welke in Frankrijk wordt gehuldigd en wier nawerking zich zoo zonderling doet gevoelen in Italië en in Spanje! In weêrwil van de veelvuldige listen zijner tegenstanders, van den kwaden wil - om niet te zeggen, de kwade trouw - zijner vrienden, gaat minister Briand, een echt vertegenwoordiger van de moderne idee van verdraagzaamheid, evenzeer volgend de eischen der ideale rechtvaardigheid als zich voegend naar wat de praktijk als passend aanbeveelt, voort op den ingeslagen weg en schijnt het einddoel nabij. Rome zal nieuwe tegenwerpingen maken; men kan niets anders verwachten, nu de oude zijn ter zijde gesteld op een wijze die het pausdom geen eer aandoet. Toch zal Rome zich ten slotte wel moeten buigen voor den onverwinnelijken geest van verzoening van den staatsman die aanstonds onderscheid heeft weten te maken tusschen de kwesties van praktisch belang en die van persoonlijke ijdelheid.

Nooit misschien is zulk een voorbeeld gegeven van een politiek die men tegelijkertijd kan volgen in haar gestadigen en vastberaden voortgang naar een scherp omschreven doel en in haar verre uitstralingen, zoozeer verwijderd en zoozeer bijna verschillend van het middelpunt waarvan ze uitgaan. De vrijzinnigen van Madrid, de vrijmetselaars van Rome, juichen den grooten Briand toe - of zelfs den grooten Clemenceau (zoo nauw zien ze niet toe) -;

hun zuidelijke verbeelding voegt samen en vermengt al de stadiën van den strijd tegen de Kerk, zonder te vermoeden dat wellicht het tegenwoordig streven van Frankrijk - door dit terrein nauwkeurig af te bakenen - aan de kerk van Rome het eenig gebied verzekert en waarborgt waarop zij zich nog zal kunnen ontwikkelen. Briand en Pius X werken samen om de Kerk te behoeden voor eene verzoeking die voortaan vol gevaren zal zijn: die der politiek. Alleen, het standpunt van elk dier beide mannen is een ander. En, op hetzelfde oogenblik dat de republikeinsche minister, de kwestie beperkend binnen de engst mogelijke praktische grenzen, voor de eerzuchtige concordaten een eenvoudig huur-kontrakt in de plaats stelt, zijn de eeuwige bondgenooten der kerk, zij die haar wereldlijke belangen willen redden voor zoover als zij er hun eigen belang mee kunnen dienen, zoowel in Frankrijk als daarbuiten, bezig met het spel in de war te gooien, de bedoelingen in valsch licht te plaatsen, en, zoo goed en zoo kwaad als het gaat, tegenover een nauwkeurig omschreven realiteit een vaag en bedriegelijk ideaal te plaatsen, dat bestaat uit herinneringen en illusies, en dat toch suggestief genoeg werkt om de goede trouw van sommigen op een dwaalspoor te leiden en de stijfhoofdigheid van een grooter aantal aan te moedigen. Wanneer het régime der scheiding overal zal zijn ingevoerd, dan zal het merkwaardig wezen zich te herinneren hoeveel inspanning en hoeveel beleid er noodig is geweest om dezen toestand in het leven te roepen, een toestand zoo onmisbaar voor de normale ontwikkeling der moderne samenleving, hetzij men lette op haar politieke instellingen, hetzij men het oog vestige op haar zedelijke en godsdienstige ontplooiing.

22 Maart.

Zoo is dan, niet dan na veel moeielijkheden van allerlei aard, de tweede Doema geopend: Minister Stolypin heeft voorlezing gedaan van de ‘verklaring’ der regeering, en betreffende die verklaring is de eenvoudige orde van den dag gevraagd en verkregen, dank zij den goeden wil en de gematigdheid der Kadetten. Voorzeker, als men dit begin vergelijkt met dat van de eerste Doema, dan zou men er toe kunnen komen te gelooven dat hier

een heele stap voorwaarts gedaan is en dat, daar de meerderheid van de Doema voortaan schijnt te zullen meegaan met de regeering, de rij der zoozeer gewenschte hervormingen weldra zal worden geopend. Dit oordeel zou toch al te voorbarig zijn. Ongetwijfeld is de ontvangst aan Stolypin bereid, beter geweest dan die welke aan Goremkin, zijn voorganger, is ten deel gevallen. Men heeft hem ten minste laten uitspreken; zij die zijn verklaring niet hebben toegejuicht, hebben hem in stilte aangehoord. Het rumoer en het gepraat zijn pas later gekomen, en men behoeft er, strikt genomen, geen rekening mee te houden. Maar juist dat zwijgen, die ingetogenheid, stemmen tot nadenken; het komt er op aan zich in de beteekenis van die houding niet te vergissen. Ten gevolge eener overeenkomst, den 7^{den} Maart gesloten tusschen de rechterzijde en de gematigden, hadden deze zich verbonden om op de ministeriëele verklaring niet te antwoorden, en zelfs, naar men zegt, om de orde-van-den-dag niet te motiveeren. Men kan niet anders dan hun hierin gelijk geven, wanneer men de rede van Stolypin heeft gelezen, een lange en droge opsomming van wetsontwerpen en hervormingsplannen, die misschien iets waard zou zijn als men haar ironisch opvatte - zoo ironie hier niet volkomen misplaatst was; want het is het programma van een volle eeuw wetgevende arbeid en hervorming dat de eerste minister, zonder lachen, voor de vergadering heeft ontvouwd. ‘Dat prachtige paleis, dat minister Stolypin met een losse handbeweging heeft opgezet, ziet er vrijwel uit als een spook-kasteel’, zeî mij onlangs een Duitsch staatsman, dien men niet van al te veel liberalisme kan verdenken. De Kadetten hebben gemeend over dit programma niet te moeten beraadslagen: 't zou geweest zijn tijd-vermorsen. Maar die onthouding beteekent niet dat de constitutioneel-demokraten en de regeering het onderling eens zouden zijn geworden. De gematigden zullen den minister niet beoordeelen naar een parade-verklaring, die, om er niets meer van te zeggen, ledig is en banaal; zij zullen, om hun voornemens te doen kennen en stelling te nemen tegenover de regeering, afwachten dat hun een zeer bepaald wetsontwerp worde aangeboden. Het verbaast mij dat men hunne houding anders heeft kunnen opvatten. Men herleze de rede, uitgesproken door Golovin, het hoofd der partij. Golovin is, naar mij wordt verzekerd, een positieve natuur, energiek en eenvoudig,

die elke theorie wantrouwt en die een afkeer heeft van frases. Toch heeft hij niet geschroomd de eerste Doema te prijzen, haar tot voorbeeld te stellen aan de tweede, en met zekere plechtigheid te verklaren dat ‘de vertegenwoordiging des volks, eenmaal in 't leven geroepen, onsterfelijk is.’ Waarlijk, er is een geweldig groote afstand tusschen die eenvoudige en waardige rede en een daad van berustende onderwerping.

De koelbloedigheid en de wijsheid van de partij die onder leiding staat van Golovin, hebben de regeering behoed voor het gevaar van een oorlogsverklaring door de Doema reeds op den eersten dag van haar optreden: zulk een strijd zou doelloos en onvruchtbaar geweest zijn. Maar die partij heeft volstrekt niet de bedoeling op die wijze zich eenigszins tegenover de regeering te binden; zij geeft haar eenvoudig den tijd en de middelen om zich nader te verklaren.

Neemt men aan dat de woorden van Stolypin zijn gedachte nauwkeurig hebben vertolkt, dan zal de minister, wel verre van de maatregelen af te schaffen die sedert de ontbinding der vorige Doema door hem zijn genomen, aan de nieuwe vergadering, retrospectief, voorstellen ze te bekrachtigen. Van de twee wegen die de Constitutie voor hem opende, heeft Stolypin de meest radikale en de onvoorzichtigste gekozen. Had hij eenvoudig, zonder meer, de maatregelen teruggenomen die hij gemeend heeft te moeten nemen, hij zou niet alleen den gunstigen indruk hebben gemaakt van een minister die de wet wil naleven en die het wetgevend gezag eerbiedigt; maar hij zou ook hebben vermeden de diskussie reeds aanstonds op een ongunstig en gevaarlijk terrein over te brengen; inderdaad kan men zich afvragen, hoe de vergadering het voorstel zal ontvangen om de uitzonderings-maatregelen te bekrachtigen die het uitvoerend bewind heeft genomen.

In 't kort, het ziet er naar uit dat de regeering ditmaal zal hebben te rekenen, niet met redenaars en wijsgeeren, maar, aan den eenen kant, met mannen van de daad, vastberaden en positief, aan den anderen kant, met onwetende dwepers, niet minder vastberaden, en daarbij gevaarlijker. Iemand zei tot mij: ‘het is de Conventie na de Constitueerende vergadering.’ Ook dit bedenke men wel, dat drie kwart van de leden der nieuwe Doema minder dan veertig jaar oud zijn. Dit alles opent voor de regeering een minder

geruststellend vooruitzicht dan dat waarin eenige Fransche en Engelsche dagbladen, aanstonds na de ministeriëele verklaring, zich vermeid hebben, ongetwijfeld op het dwaalspoor gebracht door de betrekkelijke kalmte van dien belangrijken dag. Ik wensch van harte, zonder het al te zeer te durven hopen, dat het niet de kalmte moge zijn die aan het onweer voorafgaat.

De Duitsche Rijksdag heeft vakantie genomen, na een korte zitting waarin alleen dit belangrijk is geweest dat zij de onvastheid en onzekerheid heeft doen uitkomen van de nieuwe meerderheid waarop de regeering wil steunen. Het is waar, tot dusverre heeft men er voor gezorgd niet te veel van haar te eischen: men heeft de begrooting laten aannemen, dat is alles geweest. Maar buiten de vergadering, in een gastmaal, aangeboden door den landbouwraad, heeft de Kanselier een ervaring opgedaan die niet heel gelukkig mag heeten. Hij heeft, zooals men zegt, het terrein willen verkennen en trachten te weten te komen welk onthaal zijn vrienden en bondgenooten, de agrariërs en de konservatieven, zouden bereiden aan zekere liberale hervormingen die zijn toegezegd aan de burgerlijke partijen van links, als belooning voor den steun dien zij aan de regeering verleend hebben tegen de katholieken en de socialisten; hervormingen die betrekking hebben op het recht van vereeniging en vergadering, op het straf-proces en op de Beurs. Vorst Von Bülow had de oratorische voorzorg genomen van een agrarische geloofsbelijdenis, die meer dan volledig mocht heeten, omdat zij zelfs verder reikte dan het graf en, als wijding van zijn nagedachtenis, dit eenvoudig grafschrift eischte: ‘Hier rust een Kanselier die agrariër was.’ - Hij had bovendien zijn betoog trachten te versterken door te wijzen op het voorbeeld der Engelsche konservatieven, die handig genoeg zijn om, de eene na de andere, de liberale koncessies die hun tijdig voorkomen te aanvaarden. Het heeft hem niets geholpen. De agrariërs hebben elkaar verbaasd en onthutst aangezien. ‘De Kanselier is allervriendelijkst,’ vroegen hun dagbladen, ‘wat wil hij van ons leenen?’ En de liberalen hebben, met berusting, geglimlacht om het geval.

Toch worden voortdurend nieuwe aanvallen gericht tegen den Kanselier, die, na zich in den Rijksdag met veel vertoon van het centrum te hebben afgescheiden, in den Pruisischen Landdag voort-

gaat met op die partij te steunen en, in die vergadering, den onverzettelijken minister van eeredienst, Von Studt, is bijgevallen in de kwestie van het inspekteeren der openbare scholen door den predikant of den pastoor. Men verklaart nadrukkelijk dat die 'tweeslachtige politiek' niet kan worden volgehouden. De onvoorzichtige vrienden van den meest liberalen van alle ministers, Von Posadowsky, loopen groot gevaar dezen te kompromitteeren, door hem tegenover Von Bülow te stellen. Het is niet twijfelachtig dat die 'oppositie' bestaat en sterker wordt. Maar evenmin is het twijfelachtig dat, wanneer zij haar volle beslag mocht krijgen, het Von Bülow is die zou zegevieren; want meer nog dan die der regeering, is de positie van den Kanselier versterkt geworden door den uitslag der verkiezingen. Hij behoudt het vertrouwen van den Keizer; bij dit vertrouwen is dankbaarheid gekomen; dat zijn machtige bolwerken, waarachter een eerste minister veilig is en vrij kan handelen, zelfs tegenover de meerderheid eener volksvertegenwoordiging.... wanneer die vertegenwoordiging geen Parlement is.

Zoo het aanzien der parlementaire instellingen tegenwoordig toeneemt, wat in hooge mate wenschelijk is, dan moet men bebekennen dat de Italiaansche Kamer daaraan geen deel heeft. Zij is op recès uiteengegaan en heeft zich zelve zeer edelmoedig verlof verleend, na de meest ledige, de meest onvruchtbare zitting die men zich kan denken. Voorzeker heeft Giolitti, in de laatste dagen, nieuwe bewijzen gegeven van zijn bekende handigheid. Hij heeft de socialisten op hun plaats gezet; hij heeft de overige groepen der oppositie tot kalmte gebracht, zoo hij ze al niet heeft ontwapend. Hij heeft zich zoo stevig vastgenesteld in het gezag, dat de dood van een zijner ambtgenooten en het gedwongen ontslag van een tweede zijn positie niet hebben verzwakt. Dat is kunst, of, zoo men wil, virtuositeit: want het is onnutte kunst; tot hiertoe heeft het ministerie Giolitti, dat zooveel te doen had, niets tot stand gebracht.

En al de politieke drukte waarvan dit ministerie beurtelings het middelpunt en de leider is, heeft niets anders opgeleverd dan dat duidelijker dan ooit aan het licht is gekomen de moeielijkheid om bij sommige volken het parlementair régime wezenlijk en

metterdaad in te voeren. Men lette eens op dat, in Italië, sints er Kamers zijn, men er nog niet in geslaagd is partijen te vormen. In dit land groepeeren zich mannen, geen meeningen. Soms hebben die groepeeringen een geografisch karakter, en dit is nog het minst onredelijke, want, ten slotte, wordt een zekere gemeenschap van belangen door de geografische ligging bepaald. Somtijds zijn ze, als ik zoo zeggen mag, 'onomastisch'. Een eigennaam is het etiket van een partij. Er zijn niet konservatieven en liberalen; er zijn Sonninianen en Giolittianen. Deze vrij duistere en verwarde benamingen zijn de uiterlijke openbaring eener dieper gaande, meer wezenlijke verwarring, die der politieke meeningen en der politieke beginselen. Men heeft een oogenblik kunnen meenen dat het socialistisch gevaar een vruchtbare en duurzame organisatie te voorschijn zou roepen. Zij is niet tot stand gekomen. Evenmin als vroeger, gelukt het den waarnemer den weg te vinden in den doolhof der Italiaansche politiek. Er gebeurt zelden iets van beteekenis, en de gebeurtenissen volgen elkaar op zonder dat men er in slaagt ze te verklaren. Het is goed dit voorbeeld te overdenken in een tijd waarin sommigen, meer hun impulsie volgend dan hun oordeel, meenen dat een haastige en theoretische toepassing der parlementaire instellingen op politieke kringen die er zich het minst toe leenen, een afdoend en onmiddellijk geneesmiddel zou kunnen wezen tegen de meest verouderde regeeringskwalen en de diepst liggende sociale ellende.

M.P.

Bibliographie.

J.J. Duproix. Nicolas Beets et la littérature hollandaise. Ouvrage couronné par l'Université de Genève. Prix Amiel. Amsterdam, Scheltema et Holkema. - Genève, A. Jullien. 1907.

Een in het Fransch geschreven boek over Beets en de Hollandsche letterkunde, door de Universiteit van Genève bekroond, dat veronderstelt vooreerst een Zwitser, die zooveel Hollandsch kent dat hij het Hollandsch van den schrijver der *Camera Obscura* volkomen kan waardeeren, die bovendien op de hoogte is van de Hollandsche letterkunde, althans van die der negentiende eeuw, en voorts een letterkundige faculteit of eenige andere Zwitsersche autoriteit, die genoeg op de hoogte is om de waarde van het boek, dat ter bekroning wordt aangeboden, te kunnen schatten.

Inderdaad blijkt het, dat de schrijver voor den arbeid, dien hij ondernam, de noodige voorstudiën gemaakt heeft, en zoowel met het karakter van het land als met dat van de taal genoeg vertrouwd is om Beets-Hildebrand te kunnen begrijpen en een goedgelijkend beeld te kunnen geven van den schrijver en zijn hoofdwerk, *Camera Obscura*.

In hetgeen de heer Duproix van Beets' voorgangers en van de moderne Nederlandsche letterkunde zegt, is wel het een en ander dat van een al te oppervlakkige kennis getuigt. Potgieter als ‘esprit un peu lourd, mais judicieux’ te karakteriseeren en van Bilderdijk en Da Costa enkel de ‘prolixe emphase’ te vermelden is nog niet zoo erg als wat wij op blz. 52 lezen, waar de letterkundige generatie van 1880, in wier oogen Beets niet als lyrisch dichter meetelde, gerepresenteerd wordt door Van Nouhuys, Jacques Perk en Hélène Lapidoth - Swarth.

Het hoofddoel intusschen van den schrijver: een denkbeeld te geven van den inhoud van de *Camera* en van Hildebrand's kunst, heeft hij zeker bereikt. Dat Beets het werk van Hildebrand onvoltooid heeft gelaten, althans niet voortgezet, en zich liever zijn leven lang heeft bezig gehouden met het schrijven van verzen en rijmen,

waarin de echte poëzie soms ver te zoeken was, verklaart de heer Duproix aldus: ‘l'écrivain a ignoré l'artiste dont il avait l'étoffe’.

Waarom, in de vertaling van groote gedeelten van de *Camera*, ‘besteedster’ vertaald wordt door het verdacht klinkend ‘entremetteuse’ in plaats van door ‘placeuse’, de naam van den herberg ‘De Vette Vadoek’ door ‘Le Bouchon gras’ inplaats van door ‘Le Torchon gras’, en ‘mennist’ door ‘illustre’, is niet duidelijk, maar verhindert ons niet deze proeve in het algemeen goed geslaagd te noemen. Als poging om, na de gebrekkige Fransche vertalingen van vroeger, te komen tot ‘une version revue, corrigée, scrupuleusement fidèle de *Camera*’ verdient hetgeen de heer Duproix hier leverde, alle waardeering.

I

Dr. A.G. van Hamel.

De rijkbegaafde, wiens arbeid door de lezers van *De Gids* evenzeer gewaardeerd werd als door ons, zijn medeleden in de redactie, is den 15^{den} April plotseling gestuit in de voortzetting van zijn werk en in de volvoering van zoovele plannen als hij voor de jaren, die hij na het bekomen van zijn emeritaat als hoogleeraar nog hoopte te leven, had ontworpen. Het eerste woord dat, na zijn sterven, hier wordt neergeschreven, mag geen ander zijn dan een herinnering aan hetgeen A.G. van Hamel voor ons tijdschrift geweest is.[1)]

Het was in het Februari-nummer van 1880 dat Van Hamel, destijds te Parijs gevestigd, waar hij, na uit overtuigingsgronden zijn betrekking als predikant bij de Waalsche Gemeente te Rotterdam te hebben neergelegd, met een bewonderenswaardige geestkracht eene geheel nieuwe studie, die der Romaansche talen, had aangegrepen, in *De Gids* debuteerde. Hij deed dit met een opstel over Zola, naar aanleiding van Dr. Jan ten Brink's 'Emile Zola. Een bladzijde uit de geschiedenis van den Franschen roman der XIXe eeuw.' Het stuk bevat, in hoofdzaak, een welwillende kritiek op het boek van Ten Brink, van wiens wel wat vaag en aarzelend oordeel

1) De geleerde, de romanist, zal in een volgende aflevering herdacht worden door zijn opvolger, Dr. J.J. Salverda de Grave.

over het werk van den Franschen romanschrijver, het tal van voorbeelden aanhaalt. Wel geeft Van Hamel daarbij ook zijn eigen indruk van Zola's romantischen arbeid, maar eerst in een volgenden jaargang zou hij met een meer zelfstandig opstel over een onderwerp betreffende de Fransche letterkunde zijne medewerking aan *De Gids* voortzetten. Toen schreef hij ‘Weten en Dichten’, en besprak daarin twee, in hunne opvatting over het verband tusschen Wetenschap en Poëzie zeer uiteenloopende dichters, Victor Hugo en Sully Prudhomme. Het groote succes der wederopvoering, in November 1882, van Victor Hugo's *Le roi s'amuse*, juist vijftig jaar nadat het stuk onbarmhartig was uitgefloten, is het onderwerp van Van Hamel's derde Gids-artikel. Dan volgen in 1883 twee stukken van meer wetenschappelijk karakter. In den tijd dien hij te Parijs doorbracht had Van Hamel onder Gaston Paris die ernstige studies gemaakt, welke hem voor den in 1884 in te nemen leerstoel aan de Groningsche Universiteit moesten voorbereiden. Daaraan danken wij twee opstellen: dat over ‘La chanson du Pèlerinage de Charlemagne’, onder den titel: ‘Een vermakelijk heldendicht’, en dat over François Villon, naar aanleiding van Byvanck's ‘Essai critique’ over den Franschen middeleeuwschen dichter.

Toen volgde Van Hamel's benoeming tot hoogleeraar in de Fransche taal- en letterkunde te Groningen, waar hij zijn ambt den 29en September 1884 aanvaardde met het uitspreken van een rede: ‘La chaire de français dans une Université Néerlandaise’. In deze rede, voorgedragen met die dictie, welke een gelukkige aanleg door studie volmaakt had, trof mij, die het voorrecht had haar te hooren, vooral ook het gedeelte, waarin de debuteerende hoogleeraar er aan herinnerde dat de studie van het Fransch niet alleen een ernstige wetenschap is, maar ook een kunst, en dat er naast de wetenschappelijke beschouwing plaats moet worden gelaten voor een artistieke beschouwing van de taal. ‘J'aime à me dire’ - zoo sprak hij - ‘qu'on ne connaît pas la langue française à moins d'être devenu sensible à son admirable clarté, à son élégance exquise, à cette diction simple et naturelle qui n'exclut pas l'élévation, mais qui est surtout inséparable de l'esprit, qui appelle l'éloquence, mais qui repousse la déclamation pompeuse, - à toutes ces qualités

de pensée, de forme, de timbre, d'accentuation rapide qui font du français la langue de la diplomatie et celle des confidences, la musique bruyante des foules et le chant discret des caeurs tendres, un murmure dans l'intimité, un éclat de rire dans les salons et un tonnerre dans les tribunes.'

Uit die voortreffelijke karakteriseering van de heldere, lenige, rijke Fransche taal, van haar klank en haar kleur, ziet men met welk een liefde en welk een geestdrift Van Hamel zijn taak op zich nam. Die opvatting van zijn werk heeft het van zooveel beteekenis doen zijn, niet enkel voor de plaats waar hij het hoogleeraarsambt uitoefende, maar voor het geheele land. Overal waar men slechts het verlangen te kennen gaf, hem te hooren - al was de reis ook nog zoo lang en het jaargetijde nog zoo ongunstig, al bestond de remuneratie soms uit nauwelijks meer dan een vergoeding van reiskosten - was hij bereid, uit den schat van zijn kennis over oudere en nieuwere Fransche letterkunde, over dictie, over de phonetiek, aan de beoefening waarvan hij vooral in de laatste jaren zooveel tijd en moeite ten koste legde en waarvan hij zich de verdere bestudeering voor de jaren van zijn emeritaat had voorgenomen, voordrachten te houden, dikwijls in den vorm van een levendige improvisatie, waardoor tot in de kleinste steden van ons land de belangstelling in de Fransche letterkunde en in wat daarmee samenhing verlevendigd of voor het eerst opgewekt werd. Een avond waarop Van Hamel een Fransch dichter of een groep Fransche dichters deed kennen door met zijn fraai, buigzaam orgaan, met zijn uitnemende dictie hunne gedichten voor te dragen, was steeds een avond van groot genot.

Het hoogleeraarsambt nam intusschen, in den eersten tijd na September 1884, hem die zich daar op twee-en-veertigjarigen leeftijd voor een geheel nieuwe taak gesteld zag, zoo zeer in beslag, dat er van arbeid voor *De Gids* geen sprake zijn kon. Dien arbeid zou hij eerst in 1887 hervatten Toen gaf hij gehoor aan de uitnoodiging, welke de toenmalige redactie tot hem richtte, en van 1 Januari 1887 prijkte niet enkel Van Hamel's naam op het schutblad, maar nam hij een werkzaam deel aan de samenstelling der verschillende afleveringen van ons tijdschrift.

Met welk een conscientie vervulde hij die redacteurstaak!

Hoe nauwkeurig las hij de letterkundige bijdragen, essays, romans, novellen, gedichten, welke ons ter plaatsing werden aangeboden; hoe scherpzinnig gedacht, hoe helder en geestig geformuleerd waren de adviezen welke hij hetzij schriftelijk, hetzij, op onze redactievergaderingen, mondeling uitbracht! Vaak gaf hij een bekorting, een wijziging, een omwerking aan de hand of stelde hij zich met schrijver of schrijfster in betrekking, om van hun stuk te redden wat hem reddingswaard scheen en er op die wijze een 'Gids-fähig' artikel van te maken.

Naast dezen, soms nuttigen maar dikwijls ondankbaren, arbeid van achter de schermen staat het kostelijk werk, waarmede Van Hamel voor het voetlicht kwam.

Van 1887 tot in het jaar van zijn dood, heeft hij voor ons tijdschrift, ongeacht menige belangrijke aanteekening opgenomen onder de rubriek 'Aanteekeningen en Opmerkingen', omstreeks zestig opstellen geschreven. Daaronder zijn er die de oudere en de oudste Fransche letterkunde behandelen, gelijk 'Frankrijks oudste tooneeldichters', 'Middeleeuwsche Tristanromans', 'Guillaume d'Orange', 'Een nieuw poëem van Tristan en Iseult', 'De lach van Rabelais'. Andere handelen over de nieuwere dichters en romanschrijvers: ik noem de opstellen over Sully Prudhomme (naar aanleiding van zijn dichtstuk *Le bonheur*), Paul Bourget, de Hérédia, George Rodenbach, Mallarmé, Maeterlinck, de Fransche symbolisten, en - zijn laatste groote stuk - die voortreffelijke, heldere inleiding in het dichtwerk van Emile Verhaeren in de Januari-aflevering van dit jaar. De man, wiens phonetische onderzoekingen zoo wreed zouden worden afgebroken, geeft reeds in November 1890 in 'Gesproken en geschreven Fransch' over het groote belang van de studie der phonetiek een buitengewoon aantrekkelijk en leerrijk opstel. Daarnaast vraagt hij de aandacht voor de Universitaire belangen in binnen- en buitenland: 'Universitaire Studie', 'Instituut en Academie', 'De Parijsche Universiteit'. Maar dan schrijft hij ook over Nederlandsche letterkunde en Nederlandsche kunst: 'Huet's Brieven uit Parijs', 'Voor de moedertaal', 'Dramatische dictie', 'Royaards' Richard II', de verzen van Giza Ritschl, en die van zoo warme vriendschap en hooge

waardeering getuigende opstellen over Allard Pierson (dat na Pierson's dood, verder: ‘Biografen van Pierson’, ‘Wetenschappelijke beoefening der moderne letterkunde. Professor Allard Pierson’, ‘Pierson's nagedachtenis’; dit laatste naar aanleiding van de uitgaaf der verspreide geschriften)....

Het werd een dorre opsomming; maar zij was noodig om in herinnering te brengen de groote veelzijdigheid van Van Hamel's arbeid. In den regel kwam de aandrang tot het schrijven van al deze stukken uit hemzelf. Maar ook aan een aandrang van buiten gaf hij meestal gaarne gehoor, en, beleefde hij van zulk een gevraagd opstel genoegen, dan was hij dengene dankbaar die er hem toe had opgewekt. Zoo schreef hij mij in 1904, toen ik hem aangezocht had om, naar aanleiding van Paul Kruger's dood, iets te verhalen uit de dagen, toen hij den ‘President’ door Frankrijk geleidde: ‘Ik zou er zeker, zonder uw suggereerend verzoek en de instemming der anderen, niet aan gedacht hebben om dat *In memoriam* te schrijven. 't Is niet de eerste maal dat ge mij opwekt tot iets dat goed uitvalt’...

Men behoeft slechts een enkel van deze opstellen nog eens in te zien, om zich te overtuigen, hoe frisch en opwekkend van toon zij zijn, hoe zelfs de oogenschijnlijk minst aantrekkelijke onderwerpen, de studiën op het gebied der oude Fransche letterkunde, der middeleeuwsche romans en dramatische gedichten, die over de Fransche tragedie, ook doordat de schrijver steeds weer aanknooping vindt aan toestanden en gebeurtenissen van den modernen tijd, aantrekkelijk worden gemaakt en - om een uitdrukking te bezigen die Van Hamel gaarne gebruikte - ‘vermakelijk’ door hem werden voorgesteld.

Zoo vangt zijn opstel over Frankrijk's oudste tooneeldichters aan: ‘Caliban, een tien jaren geleden de meest fantastische onder de medewerkers van *Le Figaro*, droomde eens van een Parijs zonder schouwburgen’. De studie over ‘de OEdipus der Fransche klassieken’ begint met een herinnering aan de vertooning door de Utrechtsche studenten en aan de creatie van Louis Bouwmeester.

Uit al wat Van Hamel schrijft blijkt dat tot hetgeen hij van de Franschen heeft afgezien en aangeleerd, indien het

hem niet misschien was aangeboren, behoort ook wat hij in den aanvang van zijn opstel ‘Oud-Fransche vertelsels’ als een eigenschap van de Franschen aanduidt: meesterschap in de kunst van vertellen. Zoo duidelijk, zoo ‘vermakelijk’ al weer, als hij op onze vergaderingen de intrige van een aangeboden novelle of van een tooneelstuk waarvan hij de vertooning had bijgewoond, wist te verhalen, verklaart, ontwikkelt, vertelt hij in zijn geschriften de wetenschappelijke quaesties op het gebied der taal en der oud-Fransche letterkunde, gelijk o.a. in zijn opstel over ‘Gaston Paris en zijne leerlingen’. Daarbij kwam hem zijn zin voor humor goed te stade. Die deed hem genieten van de ‘eigenaardigheid van den Franschen geest’, dien hij in *Le Pèlerinage de Charlemagne* (‘Een vermakelijke heldendicht’) aantreft en die, volgens hem, bestaat in een ‘dwepen en sollen tegelijk’ met de mannen die zij als helden of in andere qualiteit boven hen gestelden zouden behooren te vereeren.

‘Een woordspeling’ - zoo lezen wij daar - ‘een invallend rijmwoord zijn voor den Franschman voldoende om hem een straaltje spottend maanlicht te doen mengen in den lichtglans die de slapen van zijn helden omgeeft. De eerwaardigste aller koningen, de eeuwenoude, half mythische Dagobert is niet alleen onsterfelijk door de abdij van Saint-Denis; hij is het ook door het kinderrijmpje dat zegt: Le bon roi Dagobert mettait sa culotte à l'envers’. Van Gambetta zegt Van Hamel: ‘Men boog zich eerbiedig voor hem neder, et on lui tapait sur le ventre’. En verder: ‘Wanneer de Duitscher u verhaalt van Goethe's sterfbed, dan zal hij het bekende *Mehr Licht!*, al beteekende het ook eenvoudig: “breng mij een kaars!”, steeds gaarne doen klinken als het geroep van den machtigsten denker om dieper en reiner waarheid. Maar een Franschman heeft er zich nooit over geschaamd of geërgerd, dat het laatste woord van den stervenden “libérateur du territoire” eenvoudig luidde: “Ces haricots sont bien mauvais!”.... En wanneer gij de Parijsche straatjongens met hun brutaal neusgeluid de helden van den dag hoort rondventen, ze mogen Félix Faure heeten of Paul Deroulède, Henri Brisson of Edmond Rostand, alles voor slechts twee stuivers, - zelfs op den laten avond, met verheffing van stem: “Deux pour trois sous, c'est pour finir!”

- ziet ge dan niet in verbeelding den ouden jongleur vroolijk van zijn bank springen en om een paar stuivers vragen voor zijn berijmden Charlemagne?'

Verdienen zulk een weten en zulk een wetenschap, hoe ernstig ook in den grond, niet, gelijk die van de Fransche troubadours der middeleeuwen, *un gai savoir*, *une gaie science* genoemd te worden?

Hoe vermakelijk Van Hamel wist te zijn ook waar er geen wetenschap aantrekkelijk gemaakt behoefde te worden, daarvan getuigt, onder meer, het slot van zijn artikel over 'Huet's Brieven uit Parijs'. Hier gold het een, dien hij als 'held' vereerde: in de 'Mannen van Beteekenis' heeft Van Hamel in 1886 een uitvoerige studie aan Huet gewijd, welke van zijn groote liefde voor den Nederlandschen Sainte-Beuve getuigt. Maar dit belet hem niet om, van den inhoud der uitgegeven Brieven gewagend, lichtelijk te spotten met den wat deftigen stijl van Huet, die zich ook in de kleinste epistels niet verloochende. 'Wie verwacht dat hij hier Huet in huisgewaad zal aantreffen vergist zich. Huet had geen huisgewaad.'

Aan het slot van dit stuk heeft Van Hamel dezen kostelijken inval. 'Er is,' schrijft hij, 'altijd iets komisch in zulk een correspondentie, die slechts van ééne zijde schijnt te komen, iets dat een soortgelijken indruk maakt als het luisteren naar een gesprek per telephoon. Gij hoort de vragen, maar niet het antwoord: gij mist de wedervragen, maar het antwoord op deze wordt door u vernomen.' En dan geeft hij, in telephoonstijl, een allervermakelijkste bloemlezing uit de brieven van Huet aan dien Dr. Jan ten Brink, die het in zes jaren niet verder bracht dan als 'Waarde Heer Ten Brink' door hem te worden geapostrofeerd.

Van Huet zegt Van Hamel in zijn levensschets in de 'Mannen van Beteekenis': 'Voor de Nederlandsche taal koesterde hij den eerbied en de liefde van den echten kunstenaar. In zijn stijl huwt zich de deftige afronding der Hollandsche periode aan het lenige, het verrassende van den Franschen schrijftrant'. Laat uit deze aanhaling het 'deftige' weg, en zij is op Van Hamel zelf ten volle van toepassing.

Hij, de man wiens studiën zich voortdurend op het gebied van Fransche taal en letteren bewogen, kende zijn eigen taal zoo goed als de beste. Zijn Nederlandsch taalgevoel blijkt uit alles wat hij schrijft: en dat een slordige zin, een onnauwkeurige uitdrukking hem terstond pijnlijk troffen, bleek reeds uit het eerste opstel, dat hij in 1880 in *De Gids* schreef en waarin hij, in een aanteekening aan het slot, den leeraar in de Nederlandsche taal en letterkunde, Dr. Jan ten Brink, voor een zeker aantal taal- en stijlfouten op de vingers tikt.

De Vlamingen die, naar aanleiding van Van Hamel's optreden op een Congres te Luik, den propagandist van Fransche taal en letteren, die uit den aard van zijn studie tot taak had, de kennis en de beoefening van het Fransch te bevorderen, wel wat te hard aanvielen en hem daardoor pijnlijk kwetsten, hebben zeker niet geweten, welk een liefde voor de Nederlandsche taal deze ‘françillon’ met hen gemeen had, en hoe hij door woord en daad van die liefde placht te getuigen. Of wat anders lag aan zijn ijverige bemoeiingen voor Tooneelverbond en Tooneelschool ten grondslag dan de wensch om deze uiting van Nederlandsche kunst, en daardoor tevens de moedertaal, te verheffen en te zuiveren?[1)] En wat dreef hem om in *De Gids* van 1893 G. Kalff's pleidooi voor de moedertaal aan te kondigen, zoo het niet was om de propaganda voor die taal van den leeraar in het Nederlandsch aan het Amsterdamsch Gymnasium te steunen en zijn voortreffelijke wenken onder veler oogen te brengen? Vindt men niet in Van Hamel's vertalingen, o.a. van Musset's *On ne badine pas avec l'amour*, in de opmerkingen, die hij maakte over het vertaalwerk van anderen, de duidelijkste bewijzen van zijn fijn gehoor voor onze taal en voor den klank en het rythmus van het Nederlandsche vers? Zijne beoordeeling van Van Looy's vertaling van *La Nuit de Mai* is het model van een les in vertaalkunst en versificatie. Een pendant van dit mooie stuk leverde Van Hamel eenige jaren later in zijn bespreking van Van Deyssel's vertaling van *Akédysseril* van Villiers de

1) Wellicht vindt ik later gelegenheid om, wanneer het intusschen niet reeds elders geschied is, aan dit gedeelte van Van Hamel's werkzaamheid nog enkele bladzijden te wijden.

l'Isle Adam. Bewonderenswaard is hier niet enkel, hoe de beoordeelaar zich een meester toont in de beide talen en door een proeve van eigen vertaling bewijst dat hij behalve de zoogenaamd gemakkelijke Critiek, ook de moeielijke Kunst verstaat, maar bewonderenswaard ook is hier de hoffelijke wijze waarop hij juist tegen Van Deyssel optreedt en dezen woordkunstenaar zijn feilen toont.

In dit alles herkent men den man voor wien, naar den eisch dien hij in zijn intreêrede stelde, de studie van het Fransch niet enkel een ernstige wetenschap, maar ook een kunst was; die voor de taal, zoowel die van het land dat hij par droit de naïssance, als voor die van het land dat hij par droit de conquête het zijne mocht noemen, ‘den eerbied en de liefde van den echten kunstenaar koesterde’, gelijk hij zelf het van Huet getuigde.

Van Van Hamel mag ook gelden wat hij, in het voortreffelijk herinneringswoord, gewijd aan den vriend en den Meester dien hij in Allard Pierson eerde, van dezen zeide; dat namelijk ‘vele biografen hun arbeid, elk van een bijzonder standpunt ondernomen, zouden moeten samenvoegen om hem te teekenen in het volle relief en in al de profiels zijner verbazende veelzijdigheid.’

En nu is dit rijke leven afgesloten op het oogenblik dat de levenslustige, oogenschijnlijk levenskrachtige, voor artistieke aandoeningen zoo gevoelige man zich uitrustte om naar zijn geliefd Italië te reizen, waar den man van wetenschap, en den kunstenaar in hem, nieuwe indrukken en oude herinneringen zouden wachten.

En met diepen weemoed zal men de woorden herlezen, waarmede hij een opstel over Bourget's *Sensations d'Italie* besloot:

‘Te reizen! Te reizen bovenal in Italië! De schoonste kunst op te zoeken in haar eigen vaderland! De heerlijke figuren van Titiaan en Correggio, van Rafaël en Botticelli te aanschouwen in hun eigen omgeving... De zangerigste taal van Europa te hooren ruischen en golven door de reinste lucht!...

Waarlijk, wien het vergund wordt in Italië te reizen, die

kan niet anders, zelfs te midden van de overweldigende bekoring die deze tooverwereld over hem uitgiet, zelfs te midden van het genot waarvoor hij de goden dankt, dan herhalen wat Bourget te Chiusi schreef:

J'y suis et je songe déjà: quand y reviendrai-je encore?'

J.N. VAN HALL.

Lente-sonnetten.

I.

Gelijk een schim, in de affodillenweiden
Van de Elyseesche Velden, bleek en stil,
Voor eeuwig zwervend, zonder doel of wil
En zonder leed, doch zonder heilverbeiden,
Wanneer haar wekt een levende uit haar kil
En leeg bestaan, den stervling gaat benijden,
Die ziet de zon, en 't wreed van de aarde scheiden
Beweent en vloekt der goden snoode gril; -

Een beker bloed moet de arme schim verwarmen,
Eer vindt zij niet voor klagewoorden kracht; -
Zoo wekt de Mei, die weet van geen erbarmen,
Met bloed van zon mijn ziel, die droomde zacht.
Ik roep om vreugde en strek verlangende armen
En heel 't herleven wordt me een wel van klacht.

II.

Nu danst de blonde April. - Nu wil vergeten,
Mijn ziel, daal niet in donkere spelonken,
Alsof de groeven, waar mijn dooden zonken,
Wel mijnen waren, rijk aan heilig weten,
Waar al de wanden blank van zilver blonken
En 'k delfde een schat, waar denkhouweelen beten. -
O wreedverstikte bange stervenskreten,
Van wie om lucht en licht riep, wanhoopsdronken!

Vergeet, mijn ziel! Wil liever d' intreê melden
Van blonde April en vroolijk u vermeien
In luchten dans op purpren tulpenvelden
Of geelbebloemde groene lenteweien,
Verjagend vlug de smarten, die u kwelden,
Met blij gezwaai van blanke en roze meien.

III.

O bleeke Dood, die bluscht de blije lenteverven
Van aarde en heeml en sluit de poort der hope toe,
Ik wil vergete', een wijl, dat weldra ik moet sterven,
Ik wil vergeten, maar ik weet niet hoe ik doe.

Betree' den hof niet, waar al bevend nederzwerven
De droeve bloesems, geelverwelkt en bloeiensmoe.
Betree' de straat niet, waar, gestrekt in doodsverderven,
Gedragen wordt een mensch naar 't bloeiend kerkhof toe.

Sluit luik en voorhang dicht en blader niet in boeken,
Waar stervensweemoed weent om verre hemelvreugd
Of doodsverachting fier de goden durft verzoeken.
Lig roerloos en vergeet elk sterven, dat u heugt.
En zie de schimmen niet, in alle kamerhoeken,
Van langverloren lieve' uit langverloren jeugd.

IV.

O lieve tranen! milde Meieregen,
Die ál de knoppen van mijn bruine struiken
Tot blad en bloesem welig deê ontluiken
En al mijn vooglen kweelen, na uw zegen!

O laat mij weer de koele aromen ruiken
Van gras en wilde bloemen allerwegen!
Ik weet hoe zwaar verzwegen weeën wegen,
In 't huis van rouw met droef gesloten luiken.

O Meieregen! wil nu teeder laven
Mijn dorre ziel, tot, blauw en roze en geel, de
Viole' en tulpen rijzen uit mijn graven.

Neen, 'k heb te véel geweend, nu wordt me uw weelde
Ontzeid, nu roep ik vruchtloos om uw gaven,
O tranenregen, die mij zangen teelde!

V.

Ik zat en las de woorden van een wijze.
De schemer viel; mijn ziel werd droeve en donker,
Gelijk mijn boek, geen hoop in God meer blonk er.
- O grondloos Niet, waarvoor ik deinzende ijze!

Plots bracht mijn lief mij bloemen, blij geflonker
Van zonnegeel bloeide óp in 't weedomgrijze.
In knoppend vlierhout zong een meerl een wijze
Van hoop-in-heimwee, die belovend klonk er.

'k Zag héel de lente, ik ademde ál de aromen
In d' éenen tuil. De kamer, waar gevangen
Mij hield mijn wanhoop stráalde. Ik zag de boomen
Herleven, vroo van loovr en vogelzangen,
In d' éenen vlierstruik, waar de merel stroomen
Liet mét zijn lied zijn hemele-verlangen.

VI.

O zie de weien wit van madelieven,
De wouden, groen van blije Meieblaadjes,
Den meidoorn wuiven blanke wierookvaatjes
En elken boom, vol vogels, die er lieven!

Nu bloeit alom wat droomde in blonde zaadjes
En de aard vergeet haar bange wintergrieven
En zendt haar duiven, dat zij 't blauw doorklieven
En zoet roekoeën in het loof der paadjes.

De zoele wind, vol groen- en bloem-aromen,
    Fluweelig streelend, vleit en zoent mijn wangen
En wekt mijn lang in slaap geweende droomen,
    Tot al mijn zinnen trillen van verlangen
En weelde en weemoed wellende overstroomen
    Mijn lenteziel, die zwelt van liefdezangen.

VII.

Waak óp, mijn ziel! wil niet zóo peinzend treuren!
Aanvaard genadig wat uw slaven brengen,
In deemoed knielend vóor uw troon: zij plengen
Reukofferanden u van rozegeuren,
Viole- en loof-aromen, zie, zij mengen
Tot één festijn de koele en warme kleuren
En paren vogelzang aan windeneuren
En zonnezoen aan avond-schaduw-lengen.

Voel, de adem van een god doorzoelt de luchten.
Gelijk een lam geleid naar bloemenweien,
Waar 't veilig speelt en heeft geen leed te duchten,
Wil, teedre ziel, u blij de lente wijen,
Tot heel uw wee versmelt in weeldezuchten
En elk bewegen worde spelemeien.

VIII.

Violen, blauw als reine meisjesoogen,
Die wachte' een wonder na den Meienacht,
Half bang, half blij, met prillen dauw bevracht,
Die lenteblauw hebt zóo diep ingezogen
Dat, zelfs bij rege', in u de hemel lacht -
D' azuren lach, waarheen mijn droomen vlogen,
Als dronken vlinders, fladdrende opgetogen
Om de open kelken, waar de honig wacht!

O zijt gij de ál te vroeg in de aard verholen
Oogen van meisjes, die herleven deed
In blauwen bloei van vragende violen
De lente-weemoed van haar liefdeleed,
Wijl de arme zieltjes vredezoekend dolen,
Van zwerven moe, tot sterven niet gereed?

IX.

De blanke meidoorn geurt verlangen-zwoel
Zijn weelde-aroom, lijk honig zoet te proeven
In de avondlucht, waar 't liefdeloom blijft toeven
En streelt den hemel, bleek van voorgevoel:
Een donker onweêr komt zijn droom bedroeven.
- En álles wacht. - Geen klank van stadsgewoel
Bereikt mijn oor dan, jagend naar zijn doel,
Van ver een tram het angstig-klagend zoeven.

Het loof wordt zwart, de meidoorn schemert flauw,
De bange vooglen ritslen in de struiken,
Geen enkle ster komt vonkle' in 't hemelgrauw.

Een blauwe schicht doet plots mij de oogen luiken.
Dof gromt de donder, regen klettert lauw -
En in die rege' is héel de Mei te ruiken.

X.

Wen lentesneeuw van anemonen viel
In 't blije bosch, waar 't vleiewindje kust
De blonde knoppe' en wiegt, in luwen lust,
De blaadjes klein, wie 't wonder weer geviel;
Wen de aard bloeit óp, na kille dooderust
En Meizon goudvonkt, als een wentlend wiel,
In blauwe hemelvelden, voelt mijn ziel
Zich bang gevangen op vijand'ge kust.

Zij zat wel eenzaam bij den vreemden haard,
Verbannen kind, prinsesje uit Droomenland,
Gelaten neurend liedjes, trouw bewaard.

Nu wil zij vluchten, heimwee-overmand,
Door elke zinnepoort, in wilde vaart -
En kreunt van wóndslaan aan den kerkerwand.

HÉLÈNE LAPIDOTH - SWARTH.

Middenstandskernen.

Op nieuwe banen.[1)]

Werden de voorgaande beschouwingen ingeleid met een schets van het zoo vrijzinnige en commercieel ingerichte Pruisische vakonderwijs, thans is in de eerste plaats na te gaan hoe onze oostelijke naburen tot deze - voor ons zoo verrassende - en toch zoo rationeele opvatting van hun taak zijn gekomen.

Ook hieromtrent verschaft het jaarverslag van den Pruisischen Rijksraad voor de Bedrijfsbelangen de noodige gegevens; gegevens welke uitwijzen, dat eerst na lang zoeken en tasten de juiste weg werd gevonden en dat de huidige organisatie van het staatstoezicht op het vakonderwijs de vrucht is eener langdurige en bittere ervaring.

In de eerste plaats blijkt uit dat verslag hoe, even als de geheele Pruisische staat, ook het Pruisische vakonderwijs uit kleine beginselen groot is geworden. Zoo bescheiden was zelfs de aanvang, dat het te begrijpen ware geweest, indien de samenstellers van het jaarverslag er over gezwegen hadden. Doch in korten tijd tot grootheid gekomen natiën zijn als de *nouveaux riches*, die u met vergeeflijken trots de klompen onder de oogen duwen op welke zij - jaren geleden - de stad inklotsten, waar thans hun paleis staat. En blijkbaar heeft de Rijksraad, door te wijzen op den nietigen aanvang van het Pruisische vakonderwijs, duidelijker willen doen uitkomen, welke groote vorderingen sedert werden gemaakt.

Doch nog meer treft het, hoe zich van lieverlede de scheiding

1) Zie ‘De Gids’ voor Dec. 1906.

voltrekt tusschen de voorstanders van het algemeen vormend onderwijs - die men de ethici kan noemen, - en de mannen der praktijk, de practici, die het onderwijs der aanstaande nijveren en handelaren in de richting van de toekomstige levenstaak willen sturen.

Eigenlijk was reeds van den beginne af het onderscheid tusschen de Pruisische ethici en practici merkbaar, en slechts in één opzicht stemden zij overeen: zoo wel het vakonderwijs als het andere voortgezette- of herhalingsonderwijs werd des Zondags gegeven, hetzij voor, hetzij na de morgengodsdienstoefening.

Zondagsonderwijs dagteekent in Pruisen in hoofdzaak uit het einde der 18e eeuw, toen men zich bewust werd dat voor de lagere volksklasse op onderwijsgebied meer te doen viel. In alle deelen der monarchie verrezen Zondagsscholen, veelal op aandrang der geestelijkheid. Waar het streven aldus uitging van kringen, welke zelf meer algemeen ontwikkeld dan praktisch geschoold, in die algemeene ontwikkeling het hoogste goed zagen, nam het onderwijs natuurlijk een algemeen vormende richting aan, en gaf zulks - om het drastisch uit te drukken - zoodoende eigenlijk parelen, waar brood gevraagd werd.

Anders was het in de steden, waar de industrie zich krachtig ontwikkelde, en in die deelen van het platteland, waar - zooals in het westen der monarchie - de nijverheid vasteren voet had. Daar werd natuurlijk anders gedacht over het te geven Zondagsonderwijs. Staatsambtenaren als Beuth en Knuth, toongevende industriëelen en klein-nijverheidspatroons, zich bewust zijnde dat de hoogere eischen aan de industrie gesteld ook beter ontwikkelde werkkrachten vorderen, gaven aan dat Zondagsonderwijs - voor zooveel zij er invloed op konden uitoefenen - een meer practische richting. Teekenen, rekenen en meetkunde werden daar de hoofdvakken. En aangezien ook de commerciëele zijde van het ambacht steeds grootere beteekenis verkreeg, werd op die scholen ook meerdere zorg besteed aan het zich snel en juist schriftelijk uitdrukken, dan bij het gewone lagere onderwijs geschiedt.

Zoo ontstonden van lieverlede twee soorten van Zondagsschoolonderwijs, nog wel niet scherp onderscheiden, maar toch wijzende op de komende en thans voldongen scheuring.

Wat het centraal gezag betreft, werd het toezicht op dat Zondagsonderwijs - voor zoover in die weinig gecentraliseerde tijden van toezicht sprake kon zijn - uitgeoefend door den *Kultus*-minister, wiens ministerie behalve het onderwijs, ook de eeredienst en de geneeskundige aangelegenheden omvatte. Maar slechts zedelijke, geen geldelijke steun werd door hem verleend; dat laatste was en bleef de taak van particulieren, gemeenten en provinciën. De Handelsminister - het belang van het vakonderwijs beseffende - kwam echter in zooverre zijn collega ongebeden ter hulp, dat hij de ambachtsteekenscholen gratis van leermiddelen - hoofdzakelijk teekenvoorbeelden - voorzag.

Geheel overeenkomstig den toenmaligen gang van zaken aan het *Kultus*-ministerie, werd vooral de geestelijkheid aangepord tot bevordering van het Zondagsonderwijs. En deze deed inderdaad haar best. Doch vooral te plattenlande, waar de belangstelling der autoriteiten meer het vee dan de jongelingschap betrof, kon wegens gebrek aan fondsen bezwaarlijk grooter dienstbetoon gevergd worden van onderwijzers der lagere school, die op den Sabbath toch al, als kosters, voorzangers en klokkeluiders, letterlijk in 't touw waren. En dat men ook in de kleinere steden geen hooge eischen stelde, blijkt uit een regeeringsverslag van 1848, hetwelk het de moeite waard vindt mede te deelen ‘dat in Berleberg het blijvend bestaan van de onlangs gestichte herhalingsschool verzekerd is te achten, nu het Zijne Doorluchtigheid den Vorst van Sayn-Witgenstein behaagd heeft, te harer bate jaarlijks een concert te laten geven.’

Ongevraagd gaat de Minister van Handel voort zijn collega van Onderwijs te steunen, voor zoover op scholen vakonderwijs wordt gegeven, en nu niet enkel door het verschaffen van teekenvoorbeelden. Doch recht gedijen willen die vakscholen ook niet, daar geenerlei verplichting tot bezoek bestaat, en vele bazen zoo weinig voor de verdere ontwikkeling hunner leerjongens gevoelen, dat zij deze zelfs niet op den Zondagnamiddag vrijaf willen geven ten einde dat onderwijs te kunnen genieten.

En zoo weinig genoegen beleeft dan ook de Handelsminister van zijne beschermelingen, dat hij er eindelijk geheel de hand van aftrekt (1859) met de schampere bood-

schap, dat indien de *Kultus*-minister maar zorgde dat zijne gewone lagere scholen beter aan de eischen voldeden, heel het voortgezet onderwijs overbodig zoude zijn.

Eenige jaren lang tracht nu de Minister van Onderwijs het alleen te bolwerken, doch toen zag hij zelf in dat de verzorging van heel het vakonderwijs boven zijn macht ging. En ook de belanghebbenden drongen meer en meer op scheiding aan, zoodat eindelijk de *Kultus*-minister vriendelijk zijn Handelscollega verzocht het vakonderwijs geheel onder zijne hoede te nemen (1866).

Doch deze, het vroeger gehaspel indachtig, was niet te vermurwen; hij schoof zich de zaak van den hals met de opmerking, dat waar toch ook op die vakscholen bevestiging, herhaling en uitbreiding noodig was van het op de gewone lagere school onderwezene, die vakscholen te zeer in nauw verband stonden met de scholen voor het gewone herhalingsonderwijs, om de scheiding te wettigen. (Ik vestig te meer de aandacht op deze uitspraak, omdat men die zoovele jaren in Pruisen verlaten meening zelfs thans nog in Nederlandsche monden hoort.)

Zoo bleef de zaak eenige jaren hangende, totdat de krachtige en verrassende opbloei van de duitsche nijverheid en handel ook in ambtelijke kringen een juister besef van de belangrijkheid van het vakonderwijs deed ontstaan.

Gelijk zoo dikwijls, gaf ook hier het toeval den eersten stoot. Terwijl Pruisen nog stil zat, had zich in de naburige staten - vooral Hannover en Nassau - het lagere vakonderwijs krachtig ontwikkeld. Het initiatief was daarbij in het noordelijke koningrijk uitgegaan van een tweetal particulieren: een technicus en een schoolman. In het zuidelijker hertogdom had een wijd en zijd vertakte Maatschappij van Nijverheid - de *Nassauische Zentral-Gewerbeverein* - zich dat vakonderwijs aangetrokken, evenals later Hessen bewijzende, hoezeer zulk een Maatschappij een dergelijke taak met goed gevolg op zich kan nemen. In beide landen gaven de regeeringen een voor dien tijd belangrijke subsidie, en toen nu tengevolge van de gebeurtenissen in 1866 deze rijken hunne zelfstandigheid inboetten en door Pruisen werden verzwolgen, nam de overwinnaar - hoofdzakelijk uit politieke overwegingen - de verplichtingen van zijne voorgangers over. Doch zoodoende

deed zich het vreemde verschijnsel voor dat de wingewesten beter bedeeld werden dan de oude getrouwe provinciën der Pruisische monarchie!

Het duurde nog tot 1874 vóórdat ook ten bate van laatstbedoelden op het onderwijsbudget een som werd uitgetrokken ten behoeve van de lagere vakscholen. Niet veel: ter nauwernood een halve ton gouds! En hoewel het bedrag van lieverlede steeg, toch werd het eerst een noembaar getal toen in 1884, op aandrang der belanghebbenden - die in de gemeentebesturen en eindelijk ook in den Landdag steun vonden, - besloten werd tot de volledige scheiding tusschen het centrale toezicht op het algemeen vormend onderwijs en dat op het vakonderwijs.

Het eerste bleef bij den *Kultus*-minister, het vakonderwijs daarentegen ging in zijn geheelen omvang - met uitzondering van het hoogere technisch onderwijs - over tot den Minister van Handel en Bedrijf.

Dat het hooger vakonderwijs bij den *Kultus*-minister verbleef, laat zich gemakkelijk verklaren. Het is in hoofdzaak theoretisch, algemeen vormend onderwijs en behoort derhalve in die rubriek te blijven. Niet alzoo het middelbaar en lager vakonderwijs. Dit heeft natuurlijk vele aanrakingspunten met het gewone algemeen vormend onderwijs, doch geen andere en geen meerdere dan in onze ingewikkelde hedendaagsche maatschappij elk onderdeel van ons kennen en kunnen heeft met ieder ander onderdeel. Zoo ook dienen de departementen van Marine en Oorlog beide de landsverdediging, zonder dat die in de praktijk tot één Ministerie samensmelten. En evenmin zijn Waterstaat en Landbouw, Nijverheid en Verkeer, hoewel dan toch nauw aan elkaar verbonden elementen onzer volkswelvaart, *zóó* aan elkaar gekoppeld, dat zij steeds onder één Departement zouden te stellen zijn.

Ook hier geldt Moltke's leuze: *getrennt marschiren*, *vereint schlagen!* en het vakonderwijs eischt niet slechts andere leeraren en andere methodes, doch ook een andere behandeling dan het algemeen vormend onderwijs. En zoo nauw is het verbonden met de praktijk van het leven, met Handel en Nijverheid zelve, dat dit toezicht rechtens behoort bij dat Departement, aan hetwelk in het algemeen het bevorderen der bedrijfsbelangen is opgedragen. Zoo wordt het trouwens

niet enkel in Pruisen, doch in genoegzaam alle landen met ontwikkelde nijverheid en industrie begrepen. Natuurlijk mag een dergelijke scheiding geen voorwendsel zijn tot een zich vijandig tegenover elkaar stellen. Integendeel moet onderling overleg gepleegd worden, en wij zullen dan ook gelegenheid te over hebben om op te merken, dat evenals bij de andere duitsche staten, ook in Pruisen de verschillende ministeries samenwerken op eene vriendschappelijke wijze, welke vreemd moge schijnen in Nederlandsche oogen, die gewoon zijn onze eigen Departementen door torenhooge schuttingen te zien afgeperkt.

Wat het jaarverslag van den Rijksraad niet mededeelt, doch misschien nog wel 't meest der opteekening waardig ware geweest, is dat dit vakonderwijs den *Kultus*-minister niet zonder tegenstribbelen van den hoogen patiënt werd ontnomen. Zoo gaat het meer: zoolang iets zonder waarde wordt geacht, wil de bezitter het gaarne kwijt wezen, doch zoodra slechts anderen er begeerige blikken naar slaan, krijgt het verachte waarde in de oogen van den eigenaar. Tegelijk met de industrie zelf was ook het vakonderwijs in waardeering gestegen, zoodat *nu* zich het toezicht op dat onderwijs te laten ontnemen, voor den Minister van Onderwijs gelijk stond met een soort aftreding. En, niettegenstaande den aandrang van belanghebbenden, van gemeentebesturen en volksvertegenwoordiging, zoude dan ook de scheiding zeker geen plaats hebben gevonden, indien niet Bismarek, de ijzeren kanselier, die zelfs koningen noch vorsten ontzag, de ministeriëele gevoeligheid voor niets achtend, den overgang had bevolen.

Zoo werd eindelijk den 1^{en} April 1885 de toestand geboren, welke sedert proefhoudend is gebleken. Toch was niet alles gevonden door het vakonderwijs over te brengen naar het Ministerie van Handel en Nijverheid. En zelfs duurde het nog vele jaren vóórdat dit departement zelf inzag, dat een beheer door enkel ambtenaren uit den tijd is, en dat noodwendig het deskundig publiek tot mederegeeren is te roepen.

Wel was reeds kort vóór den overgang een soort commissie voor het vakonderwijs ingesteld, bestaande uit leden van den Landdag, vakschoolmannen, nijveren en handelaars, en ging deze commissie mede over naar het Handelsdepartement, doch dit lichaam kwam slechts samen wanneer de regeering zulks

noodig oordeelde. En heel dikwijls gevoelde de regeering die behoefte aan raad niet! Slechts viermaal in de 25 jaren. Feitelijk regeerde dus de minister *more majorum* alléén - of juister gezegd: de bureaucratie.

II.

Is er eigenlijk iets potsierlijkers dan het feit dat ten slotte al het gewurm der 19e eeuw en het schermen met democratische leuzen, ons niet verder heeft gebracht dan - in een cirkelgang - tot het punt waar werd aangevangen? Afgerekend werd met het absolute koningschap, en de soeverein onder voogdij gezet van zoogenaamd verantwoordelijke ministers. Maar... wat beteekent die ministeriëele verantwoordelijkheid bij de tegenwoordige snelle wisseling van het bewind, die aansprakelijkheid tijdens *l'espace d'un matin* (en dan nog wel zeer platonisch) voor maatregelen welker naweeën tientallen of wellicht tientallen van tientallen jaren gevoeld worden! Breidde zich daarenboven niet van lieverlede de taak van ieder dier ministers zóózeer uit, dat het budget van één enkel departement thans grooter is dan vroeger dat van een geheel koninkrijk? Even als de koning van voorheen slechts in naam, en inderdaad de hofkliek regeerde, evenzeer is dan ook nu de ambtenaar de chef van ‘zijn’ minister geworden. Anonymi besturen het land; enkel één dag in 't jaar, als het kiestijd is, stijgt het soevereine volk zelf ten troon, om zich als een vastenavondskoning aan die eendaagsche heerlijkheid te vergasten; dan neemt wederom de teugels in handen dat in het schemerdonker arbeidende, naamlooze heirleger ambtenaren: de bureaucratie.

Ook de Pruisische handelsminister zwaaide zijn scepter slechts in naam. Ook daar regeerde het beambtendom. Niet, alsof daarmede gezegd wil worden dat onverschilligheid en eigenbelang, vooral gemaksbelang den doorslag gaven! Geenszins: nergens wordt wellicht grooter ijver en meer belanglooze toewijding gevonden dan in de ambtenaarswereld, en niet enkel daar te lande. De dienaren van den Staat dienen deze, zooals een priester dient zijn Kerk. Maar aan priesterdeugden gaan steeds gepaard, noodwendig gepaard, priestergebreken; en terecht is men nergens ter wereld meer van een priester-

regeering gediend. Ook de ambtenaar-priester is uit den tijd!

Hoeveel moeite dan ook het Pruisische Handelsministerie zich gaf, de arbeid droeg niet de gewenschte vruchten. En toch was men niet karig met deskundig personeel! Vier deskundige krachten waren aan het ministerie werkzaam gesteld: een civiel-ingenieur, een werktuigkundig ingenieur, een architect-kunstnijveraar en een paedagoog. Daarenboven kon, voor zooveel noodig, de raad worden ingewonnen van den Directeur van het technische Centraal-instituut voor de textielnijverheid, - eene instelling indertijd in het leven geroepen, teneinde onderzoekingen te verrichten op textiel gebied ten behoeve der industrie, en om tevens de noodige leermiddelen voor de textielscholen te vervaardigen.

En niet enkel aan het ministerie werden deskundige krachten aangesteld. Aan de *Regierungspräsidenten* (onze Commissarissen der Koningin) werden technici toegevoegd met den titel van *Regierungs- und Gewerbeschulrat*, ten einde deze hoofdambtenaren van raad te dienen in zake het vakonderwijs, en om tevens de technische scholen te inspecteeren, welke binnen het gebied der provincie gelegen waren.

Maar het vakonderwijs beslaat een te uitgebreid gebied, om op deze wijze te worden beheerd, en eindelijk erkende de Pruisische regeering dit op de meest rondborstige wijze. Aldus laat zij zich nl. uit in de memorie van toelichting gevoegd bij het voorstel tot verhooging van de Staatsbegrooting voor 1906 met *f* 60.000 ten behoeve van het instellen van den Rijksraad voor de Bedrijfsbelangen:

'Het is niet mogelijk de technische krachten van het Ministerie van Handel, trots hunne veelzijdige voorbereiding en hun op voortdurende vermeerdering van kennis en ervaring gericht streven, langer in staat te achten het gebied te overzien van de technische wetenschappen; zelfs het vak, waarin zij specialiteit zijn, kunnen zij heden ten dage ter nauwernood omvatten. Zoo heeft bijv. het vroeger betrekkelijk eenvoudige bouwvak zich in de laatste tientallen van jaren in al zijne onderdeelen: huizenbouw, waterbouw, wegenbouw, bruggenbouw, spoorwegbouw, zoozeer ontwikkeld, dat zelfs de meest arbeidzame civiel-ingenieur zich niet langer van alles op de hoogte kan houden. Hetzelfde geldt voor de werktuigkunde, welke omvat het berekenen en ontwerpen

van de meest uiteenloopende en meest ingewikkelde machines en toestellen voor nijverheid, landbouw, verkeer en wetenschap, voor de wapen- en werktuigenfabrikatie, voor het instrumentmakersvak, de electrotechniek en den aanleg van gas en waterleiding.

En evenzoo is het met de textielnijverheid, tot welke het spinnen, weven, appreteeren behooren, - en in meer uitgebreiden zin: ook het naaien, het kleermakersbedrijf en de wasscherij. Het is evenmin mogelijk dat de schoolvakman, die aan het ministerie is verbonden, alles kan weten wat de lagere ambachtscholen, de lagere handelscholen en de huishoudscholen betreft. En zelfs met het grootste talent is de sierkunstenaar-architect buiten staat het zoo groote gebied der kunstnijverheid te omvatten. Nog veel minder kan men van deze vijf ambtenaren eischen, dat zij zich in de verder van hun eigen specialiteit afliggende vakken inwerken; zooals bijv.: de houtbewerking, het aardewerk, de glas-, steen- en leerbewerkingen.

Het is niet doenlijk - aldus eindigt de Memorie van toelichting - om zooveel ambtenaren aan te stellen, dat de talrijke, voortdurend nieuwe vragen op het uitgestrekte gebied der techniek naar den eisch kunnen behandeld worden. De daaraan verbonden kosten zouden te hoog worden, en daarenboven levert niet elk gebied steeds voldoende werkzaamheid. Er is maar één oplossing mogelijk, en deze bestaat in het instellen van een afzonderlijk lichaam, waardoor dan tevens vervallen kunnen de technische betrekkingen aan het departement.' - Dit afzonderlijk lichaam is het reeds meermalen in het vorig artikel genoemde *Landesgewerbeamt* met diens '*ständige Beirat*'.

Op grond van bovenstaande overwegingen, stond de Landdag de gevraagde begrootingsverhooging toe, en zoo werd het ministerie ontlast van een taak, waarvoor geen ministerie meer berekend is.

De kern van den aldus geschapen Rijksraad voor de Bedrijfsbelangen bestaat uit ambtenaren. Dit kon dan ook moeilijk anders. Aan welke elementen uit de kringen der deskundigen men ook medezeggingsschap moge geven, de dagelijksche arbeid eischt mannen, die zich daaraan den ganschen dag kunnen wijden. Zoo wordt dan ook de Rijksraad

gevormd door een klein aantal gewone leden, die het dagelijksch werk doen, en verder uit een grooter aantal buitengewone. De eerste zijn thans, behalve de voorzitter, zes technische ambtenaren, die ieder een bepaald onderdeel van het technisch onderwijs tot onderwerp van studie maken.

Uit dit laatste mag echter geenszins worden afgeleid, dat ieder dezer specialiteiten alleenheerscher in eigen kring zoude zijn. Integendeel is in de instructie voor den Rijksraad er de nadruk op gelegd, dat het een '*Kollegial-behörde*' is, hetwelk den arbeid gezamenlijk verricht. En ten einde zeker te zijn, dat ook in bijzondere gevallen niet één enkel lid een beslissende invloed zou kunnen uitoefenen, heeft de regeering zich het aanstellen van buitengewone leden voorbehouden, waartoe Directeuren van vakscholen, Regierungs- und Gewerbeschulräte, en andere deskundigen worden geroepen. Op dit oogenblik zijn als zoodanig elf personen - voor den tijd van drie jaren - aangewezen: nl. drie *Regierungs- und Gewerbeschulräte*, vijf directeuren van middelbare vakscholen, twee van lagere vakscholen en een hooggeplaatst ambtenaar van het Ministerie voor de geestelijke aangelegenheden.

Aan den aldus samengestelden Raad is bij ministeriëele beschikking opgedragen het oppertoezicht over alle van den Staat uitgaande of door deze gesubsidieerde middelbare en lagere vakscholen en over de patroonsleergangen. Wat het hooger onderwijs betreft, zijn alleen de handels-hoogescholen onder zijn toezicht gesteld - het technisch hooger onderwijs is, gelijk reeds verklaard werd, bij het Ministerie van Onderwijs verbleven. Meer bepaald heeft de Rijksraad na te gaan of de door den minister vastgestelde of door hem goedgekeurde organieke bepalingen en leermethodes worden nageleefd. Verder heeft hij te onderzoeken in hoever de verschillende instellingen aan de behoeften voldoen, of wel zijn uit te breiden of te wijzigen. Ook heeft de Raad zich op de hoogte te houden van de bekwaamheid en ijver van het onderwijzend personeel.

Trouwens, de Raad wordt gehoord bij de benoeming, de verplaatsing of het ontslag van directeuren en leeraren, gelijk in alles wat de programma's, de examens, de inrichting, de bouwplannen, en de schoolbegrootingen betreft. In één woord, het 'Landesgewerbeamt' is de rechterhand van den minister,

en opdat die rechterhand wete wat de linkerhand doet, is voorgeschreven dat maatregelen en beslissingen door de departementale bureelen genomen zonder raadpleging van den Rijksraad - hetzij spoedshalve, hetzij om andere redenen - toch in allegeval te zijner kennisse zijn te brengen.

Een innige band is overigens gelegd tusschen Departement en Raad. Want het voorschrift luidt, dat in den regel het voorzitterschap van den Rijksraad bekleed moet worden door het hoofd van de Afdeeling voor het vakschoolwezen en de bedrijfsbelangen aan het Ministerie.

Deze departementale afdeeling van het Ministerie van Handel en Bedrijf is eveneens iets nieuws; zij werd tegelijker tijd met den Rijksraad in het leven geroepen. Vóór dien tijd behoorde dat vakonderwijs tot de afdeeling in welke tevens waren ondergebracht het toezicht in zake de hinderwet, de woningwet, de arbeidsinspectie, de ouderdoms-, ziekte- en ongevallen-verzekering, de huisnijverheid, het venten, enz. enz. Doch te recht heeft men in Pruisen begrepen, dat het vakonderwijs een veel te gewichtige faktor is van de volkswelvaart om dit langer te koppelen aan wat men noemen kan: de *passieve* bevordering der bedrijfsbelangen. Een *actieve* bevordering - gelijk het vakonderwijs is - stelt dan ook andere eischen; eischen welke weerklank vinden in de Instructie voor den Rijksraad, welke thans in het kort behandeld zal worden.

Gelijk bij een Handelsministerie te verwachten was, wordt de regel ‘dat tijd geld is’ daarbij niet uit het oog verloren. Zoo zijn de leden van den Raad bevoegd tot het inspecteeren der vakscholen; doch lange, ter opberging bestemde rapporten mogen er niet de vrucht van zijn. Uitdrukkelijk is voorgeschreven, dat in den regel *mondeling* verslag is uit te brengen, en dat van gebleken gebreken ten spoedigste den minister kennis is te geven.

Zoo ook is bepaald dat aan het jaarverslag betreffende het vakonderwijs, hetwelk de Raad heeft op te maken, een zóódanige vorm is te geven, dat het de belangstelling inzake het vakonderwijs in ruimeren kring kan wekken en bevorderen: het jaarverslag moet dus zijn een propagandamiddel. Nu, dan zullen de heeren wel niet het Nederlandsche verslag over den toestand van ons onderwijs tot voorbeeld nemen, dat toonbeeld van onbeholpenheid!

Doch niet enkel moet de Raad propaganda maken met het woord, doch ook met de daad. De boekerij, welke overeenkomstig de instructie is aan te leggen en al het wetenswaardige moet bevatten, dat in binnen- en buitenland op het vakonderwijs en de bevordering der bedrijfsbelangen betrekking heeft, dient ook voor anderen dan de leden toegankelijk te zijn. Zelfs voor zooveel mogelijk is tot uitleening over te gaan.

En wat zeker wel 't meest geschikt is om ambtelijke haren te berge te doen rijzen, is het voorschrift dat voorstellen en verzoeken welke bij het 'Landesgewerbeamt' inkomen, doch welker afdoening niet tot zijne bevoegdheid behoort, niet terug mogen gegeven worden aan de met administratieve kronkelpaden onbekende adressanten, doch ten spoedigste aan den Minister zijn door te zenden. Zelfs is de Rijksraad gemachtigd daaraan een ongevraagd advies toe te voegen!

Commerciëel is ook ongetwijfeld de bepaling dat hoewel in den regel de Raad wekelijks vergadert, en dus loopende zaken betrekkelijk spoedig kunnen worden afgedaan, toch nog tusschentijds wat niet van algemeen belang is of geen principiële beteekenis heeft, door den voorzitter kan worden afgehandeld, ingeval hij met den rapporteur omtrent het te geven advies van een zelfde gevoelen is.

Heeft volgens de statuten de Rijksraad tot doel het bijstaan van den Minister in zake het vakonderwijs en de bevordering der bedrijfsbelangen, de *ständige Beirat*, de Commissie van Bijstand, dient volgens datzelfde staatsstuk om den minister voortdurend op de hoogte te houden van de gevoelens der deskundige belanghebbende kringen, en tevens om aan deze kringen de gelegenheid te geven tot medewerking, waar het principiële vraagstukken en onderwerpen van algemeen belang betreft.

Wel beschouwd vervult dus deze Raad eenigszins de taak, welke in naamlooze vennootschappen aan commissarissen is opgelegd; een taak waaromtrent bij niet-ingewijden (en ook wel eens bij commissarissen zelf) minder juiste begrippen bestaan. Een ornament, een sinecure, zooals sommige denken, is het commissariaat - voor wie het juist opvat - zeer zeker niet, en al moge de verantwoordelijkheid van commis-

sarissen een andere zijn dan die van directeuren, dat zij in belangrijke gevallen zéér veel tot het wel of wee der onderneming kunnen bijdragen, zal niemand ontkennen die op dit gebied eenige ervaring heeft.

En gelijk commissarissen vormen de permanente vertegenwoordigers van de aandeelhouders, zoo vormt de Raad van Bijstand de natuurlijke schakel tusschen het beambtendom, dat in den Rijksraad zetelt, en het belanghebbend publiek. Wederzijds voeling houdende, verhindert het de vervreemding, welke anders onvermijdelijk van lieverlede tusschen bureaucratie en geregeerden ontstaat.

Volgens de statuten bestaat de Raad van Bijstand uit een algemeene afdeeling en verder uit zoovele bijzondere afdeelingen als de minister noodig acht. Voorloopig is behalve de algemeene afdeeling, nog slechts één onderafdeeling ingesteld: n.l. die voor de bouwvakken.

Wat daarbij treft is, dat zeer terecht het Handelsministerie, al deelt het de lakens uit, geenszins zich een monopolie heeft willen aanmatigen; in de Algemeene afdeeling bijv. nemen niet minder dan zes afgevaardigden van verschillende ministeries zitting: hoofdambtenaren van Financiën, Marine, Openbare Werken en Eeredienst. En in de Afdeeling voor de bouwvakken treft men een hoofdambtenaar van het Ministerie van Financiën aan, alsmede twee van het Ministerie van Openbare Werken.

Dat ook verder gezorgd is voor een zoo groot mogelijke schakeering, blijkt uit het feit dat in de Algemeene afdeeling zijn benoemd 6 leden van het Huis van afgevaardigden, 7 burgemeesters en wethouders, 6 vertegenwoordigers van groothandel en groot-industrie en 6 vertegenwoordigers van de ambachtsnijverheid. In de onderafdeeling voor de bouwvakken vindt men behalve de reeds genoemden, 3 burgemeesters, 7 afgevaardigden van Bonden en Vereenigingen, 3 inspecteurs van vakscholen en 3 directeuren van middelbare bouwscholen.

Van de werkzaamheden dezer lichamen kan nog niets bericht worden: de instructie schrijft voor dat het overzicht daaromtrent te voegen is bij het jaarverslag van den Rijksraad, en het eerste, tot nu toe eenige verslag van die instelling, verscheen te kort na de organisatie van de Com-

missie van Bijstand om hieromtrent iets te kunnen bevatten.

III.

Bepaalden zich tot nu toe de bemoeiingen van den Pruisischen Rijksraad voor de Bedrijfsbelangen uitsluitend tot het vakonderwijs - wat wegens den korten tijd van zijn bestaan verklaarbaar is - ongetwijfeld zullen volgende jaarverslagen ons op een ruimer gebied den blik doen slaan, waar toch de Pruisische staat evenals de overige duitsche rijken zoo krachtig de belangen van den handeldrijvenden en industriëelen middenstand ook op andere wijze wil bevordereu. Doch waar wij hier te lande nog moeten aanvangen met het organiseeren van dezen zoo noodigen tak van staatsdienst, was het juist voor ons van veel belang kennis te maken met een nog in het aanvangsstadium verkeerend organisme.

Echter is het niet minder noodzakelijk een tot vollen wasdom gekomen instelling gade te slaan, en daartoe worde de lezer opnieuw naar Stuttgart gevoerd. In Wurtemberg toch werd reeds meer dan een halve eeuw geleden het denkbeeld in praktijk gebracht om het bevorderen der bedrijfsbelangen op te dragen aan een *buiten* het ministeriëele departement staande instelling: de *Zentralstelle für Gewerbe und Handel*.

Van den veel omvattenden werkkring van dit Centraalinstituut voor de Bedrijfsbelangen is door den daaraan verbonden *Regierungsrat* dr. Bechtle een even leerrijk als leesbaar overzicht samengesteld.

In niet minder dan 18 hoofdstukken worden de verschillende onderdeelen van de taak van die instelling beschreven, en nog heeft de vervaardiger zich moeten beperken en belangrijke werkzaamheden buiten bespreking gelaten! Het door hem geschreven boekje heeft dan ook trouwens een bepaald doel: het moet dienen om aan de Wurtembergsche ambachtsnijveren duidelijk te maken van hoeveel waarde voor hen die instelling is, en tevens - wat wel bewijst dat dit Centraal-instituut zeer de aandacht trekt: om zoodoende eens en voor goed de duitsche en buitenlandsche autoriteiten en belangstellenden de inlich-

tingen te verschaffen, welke steeds in toenemende mate worden gevraagd en waarvan de afzonderlijke beantwoording te veel arbeid begint te vorderen.

Beide redenen zijn teekenen des tijds. Waar de *Zentralstelle für Gewerbe und Handel* volgens hare statuten de nijverheid en handel in den *geheelen* omvang heeft te bevorderen, had zij in vroeger jaren - gelijk elke soortgelijke staatsinstelling in elk land - zich meer aangetrokken gevoeld tot het groot-bedrijf, en voornamelijk de aandacht gewijd aan hetgeen groot-industrie en groothandel ten goede kon komen. Onwillekeurig drong zij zoodoende het kleinbedrijf terug, dat toch eerder steun van noode had. Doch van lieverlede kwam het Instituut tot andere inzichten, en tracht thans goed te maken, wat het, zij het ook onwillens, kwaads heeft bedreven. Terwijl dan ook, evenals vroeger, het Instituut de regeering van advies dient in alles wat betreft de handelswetgeving: de tarieven, de handelsverdragen enz., en dat lichaam belast blijft met de arbeidsinspectie, de arbeidsstatistiek, het vaststellen der voorwaarden voor het oprichten van fabrieken, is toch de *Zentralstelle* feitelijk meer en meer geworden een Instituut voor den kleinen man, en is van bijzaak, de bevordering van kleinhandel en kleinnijverheid hoofdzaak geworden.

Op deze wijziging van richting zijn natuurlijk in de eerste plaats de belanghebbenden zelf opmerkzaam te maken; van daar dat men de noodzakelijkheid gevoelde om de verschillende werkzaamheden van het Instituut op bevattelijke wijze uiteen te zetten. Dit beoogt dr. Bechtle's beschrijving, welke - haast ik mij er aan toe te voegen - juist van wege dat doel oorspronkelijk niet in boekvorm, doch in een weekblad verscheen. Want de kleine man leest geen boeken, allerminst zulk soort boeken; wil men hem bereiken, dan dient zulks te geschieden als wekelijksche vriend, die een praatje komt maken - liefst als er een oogenblik tijd is, dus op den Zondag.

Dit heeft ook het Centraal-instituut begrepen, en zoo verschijnt des zaterdagsavonds vanwege die instelling een slechts enkele marken kostend blad, waarin behalve officiëele mededeelingen en korte verslagen van vergaderingen van Handelskamers, Handwerkskamers, Gildebonden en Gewerbevereine, zeer lezenswaardige artikelen van technische of staathuishoud-

kundige strekking worden opgenomen; artikelen juist berekend om de aandacht van den ambachtsnijvere te trekken. En dat het doel bereikt wordt, bewijst wel het feit, dat in dit betrekkelijk kleine land, dat weekblad niet minder dan 12000 abonnenten telt!

In dat *Gewerbeblatt aus Württemberg* nu verschenen dr. Bechtle's artikelen, en zoo zij thans in boekvorm zijn verzameld, is dat minder ten behoeve zijner landslieden, dan wel ten bate der vreemdelingen, die in grooten getale naar Stuttgart komen om van de werking van het Instituut kennis te nemen. Want evenals in Wurtemberg, worden ook overal elders de bakens verzet, en komt men tot het bewustzijn, dat nà de bevordering der belangen van het groot-kapitaal en nà het behartigen van de belangen van de arbeidende bevolking, staande in dienst van dat groot-kapitaal, het *thans* eindelijk de beurt is van wie zich tusschen beide grootmachten in bevinden, en zoodoende van weerszijden door den Staat in de knel werden gebracht.

Doch genoeg beschouwingen gehouden! Laten wij niet enkel ter verpoozing, doch ook omdat het tastbare meer beklijft, thans een bezoek brengen aan hetgeen in dr. Bechtle's werk - met reden - het eerst genoemd wordt: het Stuttgarter *Gewerbemuseum*.

Niet ten onrechte is dit nuttigste van alle Stuttgarter musea ook het fraaist behuisd - wat óók weer een teeken des tijds is. Toch deed men dit allerminst als reclame: er wordt in 't geheel niet mede gepronkt, en zeer bescheidenlijk ligt het in een zijstraat, alsof men ook daardoor te kennen wilde geven, dat het niet met het oog op het vreemdelingenverkeer werd gesticht, doch uitsluitend voor het eigen gebruik der landskinderen is bestemd.

Zoo desniettemin aan het in- en uitwendige geen kosten zijn gespaard, zóó zeer zelfs dat een nuchter Nederlander zich afvraagt of bij zulk een zuivere nuttigheidsinstelling wèl zooveel versiering past, dan is zulks ook alleen omdat de Wurtembergers vast overtuigd zijn dat, wil men zich op de wereldmarkt een plaats veroveren, de Kunst niet langer als een bijzaak mag beschouwd worden, doch deze inderdaad alles dient te doordringen, gelijk dan ook aan de kunst-

nijverheid de eere-plaats in de klein-industrie is te geven.

Dat museum is trouwens niet ontstaan uit de opwelling van één oogenblik, uit eene bevlieging om óók iets op dit gebied tot stand te brengen, - iets wat zoo licht tot overdrijving leidt. Integendeel heeft het een lange vóórgeschiedenis, en zoo Wurtemberg bij de oprichting zoo diep in den buidel tastte, is dat enkel omdat het uit ervaring wist dat zulk geld rentegevend besteed wordt.

In 1849 nl. werd door een soort Maatschappij van Nijverheid te Stuttgart een Monsterkamer ingericht - bestemd om eensdeels de Wurtembergsche fabrikanten in te lichten omtrent hetgeen het buitenland verlangt, en omgekeerd, om den vreemdeling te toonen, wat Wurtemberg voortbrengen kan op nijverheidsgebied. Na eenigen tijd werd deze inrichting door den Staat overgenomen en uitgebreid, waarbij een buiten dienst gestelde kazerne tot herberging der voorwerpen werd aangewezen. Doch van lieverlede bleek dat het oorspronkelijke denkbeeld om binnen- en buitenland met elkander in verbinding te brengen, beter door een niet-officiëel lichaam kon geschieden, en werd dus de Monsterkamer aan een daartoe opgerichte Vereeniging afgestaan. Het museum daarentegen breidde zich meer en meer in de tegenwoordige richting uit, en eindelijk te omvangrijk geworden, werd in 1896 het tegenwoordige vorstelijke verblijf betrokken.

Dat de bijvoeging ‘vorstelijk’ hier niet te onpas is, zult gij dadelijk bij het binnentreden erkennen. Een breede, door zuilen geschraagde voorhal (45 meter breed, 18 meter diep) voert door het kolossale trappenhuis - in hetwelk ter weerszijden statige marmeren trappen naar de bovenverdieping leiden - tot de hooge, hel verlichte feesthal. Deze zaal - 26 meter in 't vierkant, en door alle verdiepingen doorloopende, welke er met galerijen uitzicht op hebben - dient echter niet enkel voor plechtige bijeenkomsten, doch ook, met de aangrenzende omloopende bogengangen en de voorhal, tot het houden van tijdelijke tentoonstellingen. De groote ruimten worden dan in kleinere vertrekken ingedeeld. Zoo bijv. werd daar het vorige jaar een tentoonstelling gehouden van de Wurtembergsche meubelindustrie, welke zich - óók dank den krachtigen steun van den Staat - zeer sterk heeft ontwikkeld; de geheele ruimte was toen in kleine woningen

herschapen, met zit- en slaapkamers, badkamers, trappen en keukens. Een andermaal zag schrijver dezes er een meer lugubere uitstalling: nl. van grafmonumenten en kerkhofplantsoenen - onderwerpen waaraan, gelijk men weet, tegenwoordig bij onze oostelijke naburen zeer de aandacht wordt geschonken.

Rondom deze feesthal, een geheel blok tusschen vier straten innemend, scharen zich de 10 à 11 meter breede, goed verlichte lokalen voor de permanente tentoonstellingen - voor zoover men hier namelijk van 'permanentie' kan spreken. Want het beginsel van dit museum is een geheel ander dan dat van de gewone musea. Wat oud is wordt hier niet geëerd, integendeel, alleen het zeer moderne wordt toegelaten; zelfs wordt wat niet meer dien naam verdient, geleidelijk verwijderd. Want dit museum wil een naslaanboek zijn voor de jongste uitvindingen en toepassingen, een geïllustreerd tijdschrift, doch met het geïllustreerde op ware grootte en tastbaar, een technische encyclopaedie van steeds de jongste editie. Zoo worden dan ook van elk volgens een nieuwe werkwijze vervaardigd voorwerp dadelijk eenige exemplaren aangeschaft, doch niet meer dan voldoende is om de techniek grondig te leeren kennen. Hoewel dus in dit museum een ruime plaats aan de kunstnijverheid is gewijd, is het toch geen kunstnijverheidsmuseum in den gewonen zin des woords; wie de Kunst wil leeren kennen, dient elders te gaan: hier wordt enkel de *Nijverheid* gehuldigd.

Deze korte herinnering aan het doel van het museum was noodig omdat men anders allicht eenigszins verwonderd zou staan, zoowel wegens de keuze van de voorwerpen, als wegens de weinig harmonische schikking. Het artistieke is hier opgeofferd, of juister gezegd geeft den voorrang aan het technische, en in de ruimten welke de feesthal omgeven, treedt men uit met keurige meubels voorziene vertrekken plotseling in een groote zaal met bouwmaterialen van de meest prozaïsche soort, om dan weer te gaan in hallen gevuld met meetwerktuigen, electrotechnische toestellen, machinemodellen enz. Vroeger bergde het museum ook een groote verzameling landbouwwerktuigen. Sedert kort is echter, omdat alle ruimte noodig werd voor de voorwerpen van kleinnijverheid, een afzonderlijk gebouw voor het landbouwbedrijf

gesticht. Dat nieuwe gebouw staat niet onder beheer van het Centraal-instituut, aan hetwelk trouwens die verzameling ook niet behoort. En het feit wordt hier dan ook alleen vermeld, omdat er opnieuw uit blijkt in welke goede verstandhouding de verschillende takken van staatsdienst in Wurtemberg staan, zoodat zij geruimen tijd in eenzelfde woning konden huizen.

Behalve de hierboven beschreven zalen, vindt men nog op dezelfde verdieping een groote zaal tot het houden van chemische voordrachten, een laboratorium voor het beproeven van kleinere werktuigen en bouwmaterialen, een vertrek voor de adresboeken en het Wurtembergsche firma'sregister, alsmede een zaal voor de nieuwste patenten (de oudere worden elders opgeborgen). Om een denkbeeld te geven van de belangrijkheid van deze laatstgenoemde afdeelingen, diene dat ongeveer honderd technische adresboeken ter raadpleging voor het publiek beschikbaar liggen, alsmede een tienduizendtal prijslijsten, gerangschikt naar de verschillende vakken.[1)] Omtrent het firma'sregister en de patentenzaal zal ik maar liever zwijgen; want anders komt onwillekeurig over de lippen het ook hier maar al te toepasbare citaat, dat van zekeren Roofstaat gewag maakt, die tusschen Schelde en Eems nauwkeurig is afgebakend.

Dalen wij liever af naar wat men zoude noemen de kelderverdieping - doch die inderdaad een benedenverdieping is, daar de thans doorwandelde zalen vrij hoog liggen boven den beganen grond. In die benedenruimten bevinden zich de zalen, waar de grootere werktuigen zijn tentoongesteld; deze hebben op de meest uiteenloopende vakken betrekking, doch zijn soortsgewijze gerangschikt. Zoo zijn bijv. de machines voor het boekdrukkersbedrijf bij elkander geplaatst, die voor de houtbewerking in een ander deel der zaal tesamengebracht, enz. De fabrikanten mogen daar hunne werktuigen slechts voor een bepaald aantal weken ter bezichtiging stellen; telkens vindt men er dus nieuwe voorwerpen, en alleen die worden toegelaten, welke van deugdelijke constructie en inderdaad van belang zijn voor de nijverheid.

De werktuigen zijn des Zondags en op andere dagen op

1) Deze vertrekken zijn van 8-12 uur des morgens en van 2-6 uur des namiddags toegankelijk.

welke een groot bezoek kan verwacht worden, in werking te zien, evenals op enkele weekavonden van 8 tot 9½ uur. Op aanvrage worden zij ook tusschentijds in werking gesteld, terwijl steeds een museumbeambte aanwezig is tot het geven van inlichtingen. Wordt door een groep van vaklieden de instelling bezocht, en zulks door deze aangevraagd, dan wordt zelfs een technische hoogere ambtenaar tot het rondleiden aangewezen.

Op dezelfde onderverdieping bevinden zich eenige vertrekken, waar patroonsleergangen, welke van het Instituut uitgaan, worden gehouden. Die leergangen vallen echter zóó zeer in den smaak en worden thans gegeven in zooveel verschillende vakken, dat de beschikbare ruimte geheel onvoldoende is geworden, en tegenwoordig daartoe ook over meerdere lokalen buiten het museum wordt beschikt.

Thans op onze schreden terugkeerende en de breede hoofdtrap bestijgende, komen wij 't eerst aan de bibliotheek, welke zich boven de voorhal uitstrekt. Ook deze bibliotheek is inderdaad een naslaanboek. Met volkomen terzijdestelling van alle begrippen van ‘netheid’, worden er de kostbaarste plaatwerken uit elkander gereten, ten einde de verschillende afbeeldingen rubrieksgewijze alfabetisch te kunnen rangschikken. Welk tijdverlies daardoor bespaard wordt aan den nijveraar, die een bepaald soort voorwerpen wil bestudeeren, zal licht begrijpen wie wel eens in een gewoon boekendoolhof heeft rondgezworven. Zelfs de meest bereidwillige bibliothecaris en de beste catalogi kunnen niet de schaar vervangen: het inderdaad democratische lees-werktuig!

Een afzonderlijke kamer is voor het raadplegen der tijdschriften ingericht - er liggen er een driehonderdtal, grootendeels technische, ter lezing, terwijl op een tweetal groote borden de voornaamste inhoud der jongste tijdschriftnummers staat opgeschreven. Naast de bibliotheek liggen de teekenzalen, waar men copieën kan nemen, niet enkel uit de plaatwerken der bibliotheek, doch ook van de voorwerpen uit het museum. Daartoe is behalve overdag ook op eenige avonden der week gelegenheid. Trouwens, hoezeer de bibliotheek met zijne aanhangsels aan de behoeften voldoet, bewijst het feit dat in deze stad van slechts 200.000 inwoners - een resi-

dentiestad, en geenszins een industriecentrum, al vindt de nijverheid er vele beoefenaars - de leeszaal met hare 120 zetels door niet minder dan 32.000 personen 's jaars wordt bezocht, en dat daarenboven nog 20.000 uitleeningen aan 15.000 personen plaats vinden[1].

De overige ruimte op deze verdieping wordt wederom door tentoonstellingslokalen ingenomen - in hoofdzaak gevuld met voorwerpen van kunstnijverheid. Ook wordt op die verdieping een groote zaal voor voordrachten gevonden. Want men heeft te Stuttgart begrepen dat doode boeken alleen geen bibliotheek vormen; men moet die boeken doen spreken; en gelijk de museumbewaarders hier niet zijn gepensionneerde baantjesjagers, zelf museumvoorwerpen, maar deskundigen, zoo zijn ook aan deze inrichting hoogere technische krachten verbonden om waar de opzieners te kort schieten, van raad te dienen en omtrent belangrijke nieuwere zaken voordrachten te houden.

Hoe ver men dan ook van de oude museum-idealen is verwijderd, bewijst het feit dat het aan belanghebbenden veroorloofd is om van de tentoongestelde textiel-monsters op aanvrage kosteloos kleine stukjes af te snijden, ten einde het weefsel te kunnen bestudeeren. En voor tijdelijke kleinere tentoonstellingen elders, voor voordrachten buiten de stad, stelt het museum voorwerpen ter beschikking, evenals het wandelleeraren overal in den lande het nijverheidsevangelie laat verkondigen.

In één woord, dit museum is minder een magazijn dan wel een *doorgangshuis*: het verzamelt de wetenschap, welke de nijvere behoeft, en doet hem die door allerlei kanalen toekomen; het koopt die als 't ware in 't groot, en stelt haar in 't klein beschikbaar. Zoo triomfeert de Commercie op een gebied, waaruit zij - zeer ten nadeele van de volksbelangen - al te lang werd verwijderd gehouden.

Doch nu zal men ook begrijpen dat voor zulk een Nijverheidsbeurs gaarne geld beschikbaar werd gesteld. Want de winnende hand is mild, en wie verdient, spaart niet op de werktuigen waarmede hij winst behaalt. Zoo kan het niet

1) Van het aantal bibliotheekbezoekers vallen er 1300 op de Zondagen en 4600 op de avonduren (8-10 ure, op twee weekdagen).

verwonderen dat ongeveer twee millioen gulden aan dit gebouw ten koste werden gelegd; en zelfs is dit bedrag niet groot te noemen, wanneer men bedenkt hoeveel daarvoor aan de Wurtembergsche nijverheid in 't algemeen, en aan de klein-nijverheid in 't bijzonder wordt aangeboden.[1)]

IV.

Nog één verdieping van het *Gewerbemuseum* bleef onbezocht: de tweede of hoogste - en wegens de hoogte der tentoonstellingslokalen, een inderdaad zéér hooge.

Doch deze verdieping maakt dan ook geen deel uit van het museum; omgekeerd: het museum hangt af van dat bovenste. Want die hoogste verdieping - gelukkig door een heffer bereikbaar - herbergt de bureelen der *Zentralstelle*. Dáár zetelt de President van het Centraal-instituut voor Handel en Bedrijf met zijne medehelpers - eenige *Regierungsräte* - en het verdere bureel-personeel. Ook dit is weder kenmerkend voor den commerciëelen geest van dat Instituut. Een ministerie dat zich tevreden stelt met op zolder te huizen, en nog wel boven, wat men zou kunnen noemen: een winkel! Niets is zeker zoozeer geschikt om een administratie voor hoogheidswaanzin te behoeden, en haar steeds ingeprent te houden dat zij er is voor het publiek - en niet omgekeerd het publiek te haren gerieve.

Toch mag uit het feit, dat het Centraal-instituut boven een museum verblijf houdt, allerminst worden afgeleid dat voornamelijk *deze* instelling zijn krachten in beslag neemt. Dat museum moge het tastbaar bewijs zijn van het bestaan der ‘Zentralstelle’, haar taak is zóó omvangrijk, dat in de statuten niet minder dan een-en-twintig verschillende werkzaamheden worden genoemd.

Die taak hier te beschrijven zoude echter deze studie te zeer doen uitdijen - de belangstellende lezer worde daaromtrent naar het werk van dr. Bechtle verwezen. Hier moge een overzicht van de begrooting van uitgaven van het Centraal-

1) Onder bovengenoemd bedrag zijn nietbegrepende kosten van grond-aankoop en inrichting. Het gebouw, ongeveer de helft van het oppervlak van ons Rijksmuseum beslaande, heeft een inhoud van 128,000 M^3.

instituut althans eenig denkbeeld geven van dat deel der taak, waaraan een geldelijke verantwoordelijkheid is verbonden.

Algemeene Dienst.

bezoldigingen, reiskosten, schrijfbehoeften		Mk. 68.000
Musea, bibliotheek, laboratoria en tijdelijke tentoonstellingen		Mk. 124.950

Vakscholen. (Na aftrek der inkomsten.)

Technicum voor de textiel-industrie, 4 weefscholen, instrumentmakers-vakschool, borduurschool, boekdrukkers-vakschool, school voor leerbereiding		Mk. 98.340

Leerlingonderwijs.

toelagen aan patroons	Mk. 12.000	
tentoonstelling van leerlingwerkstukken	Mk. 2.500	
bijdrage in de kosten der gezellenexamens	Mk. 9.000	
bijdrage voor gezellen- en meestercursussen	Mk. 14.000	
	———	
		Mk. 37.500

Patroons-onderwijs.

wandelleeraar-dienst	Mk. 6.300	
bouwkundige adviezen (na aftrek inkomsten)	Mk. 5.000	
‘Gewerbeblatt’ (na aftr. inkomsten)	Mk. 19.450	
studie- en reisbeurzen aan ambachtsnijveren	Mk. 4.000	
toelagen aan ambachtsnijveren in het algemeen belang	Mk. 3.000	
verschillende uitgaven	Mk. 5.000	
	———	
		Mk. 42.750

Vereenigingsleven.

bijdragen aan gilden enz. ten behoeve van werkzaamheden in het belang der ambachtsnijverheid	Mk. 6.000	
bevordering van het vennootschapswezen (aankoop-, verkoop-, crediet- en werkvennootschappen)	Mk. 16.000	
bijdrage aan de Handwerkskamers	Mk. 20.000	
	———	

Mk.
42.000

Verschillende werkzaamheden.

bijdrage voor het onderzoek van stoomketels van particulieren	Mk. 6.000	
ijkwezen (na aftrek inkomsten)	Mk. 1.750	
bedrijfstatistiek	Mk. 5.000	
arbeidsinspectie	Mk. 75.000	
diversen	Mk. 2.400	
	_____	
		Mk. 90.150
		_____
		Mk. 503.690[1)]

Ook de vragen tot welke deze cijfers aanleiding kunnen geven, moeten hier onbeantwoord blijven; daartoe worde eveneens dr. Bechtle's geschrift opgeslagen, dat inderdaad een gids is voor wie zich wil begeven op dit, den Nederlanders nog al te onbekend, gebied der bevordering van de middenstandsbelangen.

Slechts is nog overeenkomstig de strekking dezer studie in enkele trekken de samenstelling van het raderwerk te schetsen, dat dit alles in beweging brengt en houdt.

Evenals de Pruisische Rijksraad voor de Bedrijfsbelangen bestaat ook dit Instituut uit twee deelen - hier genoemd het *Verwaltungstkollegium* en het *Gesammtkollegium*.

Het *Verwaltungskollegium* bestaat behalve uit den voorzitter (*Vorstand*) uit 13 leden; in het *Gesammtkollegium* hebben, behalve deze, nog 19 *Beiräte* zitting.

Gaat men de werkzaamheden van beide colleges na, dan blijkt weldra, dat hoewel de benaming en de indeeling eenigszins anders is dan in Pruisen, toch aan Rijksraad en Centraalinstituut dezelfde gedachte ten grondslag ligt. Een kleiner lichaam, uit ambtenaren bestaande, en een grooter lichaam - een soort parlement - in hetwelk het deskundig publiek zitting heeft. In Wurtemberg bestaat het kleinere lichaam, dat men het eigenlijke Instituut zoude kunnen noemen, uit 13 leden, behalve den voorzitter; n.l. uit 5 administratieve ambtenaren van

1) Volledigheidshalve worde medegedeeld dat de overige Rijks-uitgaven voor het vakonderwijs bedragen: 350.900 Mark voor het lager vakonderwijs, 204,179 Mark voor de Middelbare technische school en 112,850 Mark voor de Kunstnijverheidschool. Eerstgenoemd bedrag zal zeker aanzienlijk stijgen door de nieuwe wettelijke regeling van het lager vakonderwijs.

hoogen rang, 4 arbeidsinspecteurs en 4 technische ambtenaren.

De *Beiräte* van het grootere lichaam: het *Gesammtkollegium*, worden ten deele door de 'Handelskamers' (de Kamers van Koophandel), ten deele door de 'Handwerkskamers' (de Kamers van Kleinnijverheid) en ten deele door een arbeidersorganisatie aangewezen[1].

Reeds het zéér groote aantal der *Beiräte* maakt duidelijk, dat het *Gesammtkollegium* enkel ten doel heeft hoofdlijnen vast te stellen, terwijl het uitwerken der beginselen wordt overgelaten aan het kleinere uitvoerend *Verwaltungskollegium*. Wat zoude zulk een groot lichaam ook anders kunnen doen? En toch wil dit geenszins zeggen, dat zulke groote vertegenwoordigende lichamen overbodig zijn: even goed zoude men ons geheele parlementaire stelsel kunnen verwerpen en wederom terugkeeren tot het oude regeeringsstelsel van willekeur en knoeierij!

Dat het kleinere uitvoerend lichaam de grootste macht uitoefent, spreekt van zelf; ten slotte regelt één klein roer de richting van het grootste schip, en reeds Staatsminister von Goethe heeft het in zijne Fausttragedie zoo onomwonden erkent: *Am Ende hängen wir doch ab von Creaturen, die wir machten!* Maar toch bestaat er een zeer kenmerkend onderscheid tusschen een zich geheel willoos overgeven en een voortdurend waakzaam toezicht houden!

Is het *Verwaltungskollegium* eensdeels de uitvoerder der door het *Gesammtkollegium* genomen besluiten, anderdeels vervult het een meer zelfstandige taak. Zoo bijv. in zake de Handwerkskamers. Voor deze vertegenwoordigende lichamen van den middenstand vormt dat college de *höhere Verwaltungsbehörde*, d.i. het regeeringslichaam hetwelk, in onmiddellijke aanraking staande met die Kamers, in al die gevallen optreedt waarin het administratief gezag heeft te beslissen. Ook in zake de verkiezingen der Handelskamers (Kamers van Koophandel) is dat College met administratief gezag bekleed, hoewel overigens ten opzichte van deze lichamen de verhouding een andere is - wat zich historisch laat verklaren, en hier verder onbesproken kan blijven.

Overigens dient niet uit het oog te worden verloren, dat het geheele Centraal-instituut ten slotte ondergeschikt is aan

1) N.l. door het bestuur der 'Versicherungsanstalt Württemberg.'

den minister. Aan dezen blijft de eind-beslissing, wat ook hieruit blijkt dat bij stemmingen in het ‘Gesammtkollegium’, het hem toe te zenden proces-verbaal heeft te vermelden hoe de vertegenwoordigers der Handelskamers, hoe die der Handwerkkamers, de arbeidersvertegenwoordigers en de regeeringsambtenaren hebben gestemd. En op gelijke wijze is de verdeeling der stemmen op te geven in gevallen, waarin er verschil bestaat tusschen het ‘Verwaltungskollegium’ en de meerderheid van het ‘Gesammtkollegium’.

Evenals het kleinere college in sommige opzichten als het ware vrij staat van het grootere, is dit ook het geval met den voorzitter. Aan deze is bepaaldelijk opgedragen het beheer over de musea, de bibliotheek, de laboratoria; hij alleen beslist over de verdeeling der werkzaamheden onder het personeel. Terwijl hij het recht heeft om deskundigen, buiten de colleges staande, te raadplegen, kan hij zelfs dergelijke deskundigen uitnoodigen om met raadgevende stem de zittingen van het ‘Verwaltungskollegium’ of van het ‘Gesammtkollegium’ bij te wonen.

En in gevallen waarin naar zijn meening, eenig besluit van deze kolleges in strijd is met verordening of wet, of de uitvoering er van nadeelig is te achten voor de hem toevertrouwde belangen, heeft hij daaromtrent de beslissing van den minister in te roepen. Te dezen opzichte waakt hij dus op de wijze van een burgemeester, tevens voorzitter van den Raad, voor de belangen zijner gemeente.

Trouwens beter dan iemand anders kan hij die belangen beoordeelen, waar zijn werkkring hem een zoo ruim gezichtsveld verschaft; een werkkring die zich zelfs geenszins bepaalt tot het toch reeds zoo veelomvattend voorzitterschap der *Zentralstelle*. Want ook een ander voorzitterschap is hem opgedragen, en wel een voorzitterschap, waarop hier in 't bijzonder de aandacht is te vestigen, omdat daardoor het geheele lagere vakonderwijs in de sfeer van handel en bedrijf is gebracht. Dat tweede voorzitterschap toch is dat van den Oppervakschoolraad voor het lager-vakonderwijs.

Waar die Oppervakschoolraad, evenals het geheele lagere vakonderwijs, staat onder den Minister van Onderwijs, dient dus zoodoende de voorzitter van de *Zentralstelle* onder *twee* ministeries.

Een oogenblik is bij dit, historisch gemakkelijk te verklaren feit stil te staan. In vroeger tijd was men zich natuurlijk in Wurtemberg evenmin als elders bewust, dat het vakonderwijs een andere behandeling vereischt dan het algemeen vormende. Dat besefte men eerst later, toen nieuwe soorten van vakscholen waren op te richten; vandaar dan ook dat de textielscholen, de instrumentmakersscholen enz. dadelijk werden gesteld onder het beheer van de *Zentralstelle* en men de uitgaven voor deze instellingen bracht op het budget voor handel en bedrijf. Met het gewone lagere vakonderwijs bleef het bij het oude; doch als eene erkenning dat ook dit onderwijs feitelijk ter bevordering van handel en bedrijf dient, werd de voorzitter van de *Zenstralstelle* tot voorzitter benoemd van de *Kommission für die Gewerbliche Fortbildungsschulen*, welke den Minister van Onderwijs in zake het lagere vakonderricht ter zijde stond. Toen deze commissie ten vorigen jare bij de reorganisatie van het lager vakonderwijs ontbonden en door den Opperschoolraad vervangen werd, behield men den feitelijken toestand en werd het dualisme bestendigd.

En niet alleen dringt door dit voorzitterschap de *Zentralstelle* in het onderwijsdepartement in, ook de buitengewone leden van dien Opperschoolraad, die het eigenlijke administratieve werk verrichten, worden uit het personeel van het Centraalinstituut gekozen. Beter dan iets bewijst zulks niet enkel de zeer broederlijke verhouding, welke tusschen de twee ministeriëele departementen bestaat, maar ook dat men elders - zooals in Pruisen en Baden - volkomen terecht het *geheele* vakonderwijs bij het Ministerie van Handel en Bedrijf overbracht. Want al kan men op dit gebied zeer wel twee heeren dienen, - de langjarige en nu opnieuw bestendigde toestand in Wurtemberg bewijst zulks - toch is ongetwijfeld in dezen de meer radikale maatregel te verkiezen van algeheele scheiding tusschen het algemeen vormend onderwijs en het vakonderwijs.

V.

Zoo hierboven het Wurtembergsche Centraal-instituut voor Bedrijf en Handel eenigszins uitvoerig werd geschetst, geschiedde zulks, gelijk de lezer zich zal herinneren, ten einde

naast den pas aan 't werk getogen Pruisischen Rijksraad, welker ontwikkeling nog in de toekomst ligt, een Staatsorgaan voor den middenstand te stellen, dat tot vollen wasdom is gekomen. Met dit eene voorbeeld moge volstaan worden: de Centraal-instituten en daarmede overeenkomende instellingen der andere duitsche staten te beschrijven zoude te veel plaatsruimte vorderen, terwijl het napluizen van hetgeen die inrichtingen onderscheidt, voor ons zonder belang is, als zijnde historisch te verklaren.

Nuttiger taak is het, in het licht te stellen wat aan de regeling in de verschillende landen gemeen is, en dus proefhoudend bleek. In de eerste plaats dan treft het, dat overal het staatsorgaan dat de bevordering van handel en bedrijf ten doel heeft, met de zorg van het vakonderwijs is belast, of waar dit uit oude gewoonte niet het geval is, althans aan dat staatsorgaan een overwegenden invloed is toegekend in zake het vakonderwijs. En waar ook niet-duitsche landen, zooals Frankrijk en België, diezelfde opvatting huldigen, mogen wij zeker niet achterlijk blijven. Terwijl een dualisme als in Wurtemberg minder met den Nederlandschen aard strookt, worde het lagere en middelbare vakonderwijs derhalve geheel overgebracht bij het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel.

En vreest men dat zoodoende dit ministerie topzwaar zal worden, dan verdient het zeer zeker overweging om den Landbouw - daaronder begrepen het Landbouwonderwijs - over te brengen hetzij naar Waterstaat, hetzij naar Binnenlandsche Zaken, welker departementshoofden in den jongsten tijd, ten gevolge van het afnemen van werkzaamheden, tot een eenigszins ondergeschikten rang zijn afgedaald.

In de tweede plaats leert de duitsche ondervinding dat ter behartiging van de middenstandsbelangen een afzonderlijk staatsorgaan is in te stellen. Zoo zéér zelfs dringen hiertoe de omstandigheden, dat het Wurtembergsche Centraal-instituut, hoewel oorspronkelijk voor den geheelen handel en nijverheid bestemd, van lieverlede - gelijk wij zagen - zich meer en meer uitsluitend aan de middenstandsbelangen is gaan wijden. Heeft Pruisen dan ook in 1905 het *Landesgewerbeamt* gesticht uitsluitend ten dienste der middenstandsbelangen, onlangs heeft Beijeren die behoefte niet minder duidelijk erkend door bij

het oprichten van het Centraal-instituut voor den geheelen handel en nijverheid - het jongste in dagteekening van dit soort instellingen - zulks onmiddellijk in volkomen van elkander onafhankelijke afdeelingen te splitsen, en de kleinnijverheid en kleinhandel zoodoende geheel af te scheiden van groothandel en grootindustrie.[1)]

En waar - om nu wederom niet enkel op duitsche ervaring te wijzen - ook België onlangs aan een der departementen een afzonderlijk Bureel voor den Middenstand heeft ingesteld, tot welks taak eveneens het vakonderwijs behoort, is er zeker ook voor ons alle reden om te volgen, waar zoovelen goed voorgingen.

Feitelijk is er zóó veel te doen, dat men zich wel moet afvragen: wat eerst?

Naar mij voorkomt, is zoo spoedig mogelijk het toezicht op ons vakonderwijs te organiseeren. Dit kan zelfs geschieden vóórdat beslist wordt òf - of juister: wanneer het vakonderwijs is over te brengen van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken naar dat van Nijverheid en Handel.

Want niets is zoo dringend noodzakelijk, wacht reeds zoo lang op organisatie als ons lager- en middelbaar vakonderwijs, daaronder begrepen het leerlingwezen. En vóórdat daaromtrent regelen zijn te stellen, is het noodig meer deskundige krachten tot dien arbeid te roepen dan tot nu toe geschiedde. Minister Kuyper begreep zulks door zich den, helaas, sedert overleden

1) De Beijersche *Zentralstelle für Industrie*, *Gewerbe und Handel* is verdeeld in drie afdeelingen; want behalve de beide hier bedoelde, is ook nog een derde afdeeling ingesteld, uitsluitend bestemd ter bevordering van de arbeidersbelangen. De afdeeling *für Handwerk und Gewerbe*, welke ons hier meer in het bijzonder bezig houdt, heeft tot doel ‘de verheffing en bevordering van ambacht en bedrijf, door het krachtig ontwikkelen van leerling en gezel, door het verder bekwamen van meesters door patroonsleergangen, door het aansporen tot oprichting van bedrijfsvennootschappen en het verleenen van steun aan deze, en door het houden van tentoonstellingen van ambachtswerktuigen en gereedschappen.’ Bij dit alles - vervolgt het statuut - is vooral de medewerking der Handwerkskamers in te roepen. Uit die laatste zinsnede blijkt, dat men zich ook in Beijeren bewust is, dat, wil een dergelijk Staatsorgaan met vrucht arbeiden, het een innige betrekking moet onderhouden met de vertegenwoordigers van den middenstand.

ingenieur de Koning als raadgever toe te voegen; doch véél beter dan de hulp van slechts een enkele, is die van een geheel deskundig lichaam, - bijgestaan, evenals in Duitschland, België en Frankrijk, door mannen der praktijk.

Een dergelijke Rijksraad voor het (lager- en middelbaar) vakonderwijs zoude in de eerste plaats moeten bestaan uit een centrale afdeeling in welke behalve eenige hooge administratieve ambtenaren uit de Departementen van Binnenlandsche Zaken, Waterstaat, Landbouw, Nijverheid en Handel, zitting zouden hebben te nemen de navolgende deskundigen: een specialiteit op het gebied van het handelsonderwijs, een gediplomeerd civiel- of bouwkundig ingenieur, een gediplomeerd werktuigkundig ingenieur en een gediplomeerd technoloog (ook in verband met het organiseeren van ons Middelbaar vakonderwijs), een specialiteit op het gebied van de kunstnijverheid, een tweetal vrouwelijke specialiteiten ten behoeve van het vrouwelijk industriëel en huishoudonderwijs, alsmede een specialiteit op het gebied van het lager mannelijk vakonderwijs, daaronder begrepen de patroonsleergangen. De centrale afdeeling zoude zoodoende een twaalftal leden tellen.

Een groot getal! zal men uitroepen. Doch het antwoord kan slechts luiden: het toezicht op het vakonderwijs is inderdaad een zéér veel omvattende taak geworden. Daarenboven is het geenszins noodzakelijk al deze leden van den Rijksraad, wat hunne bezoldiging en arbeid betreft, op eenvormige wijze te behandelen; vele hunner toch zullen ook zeer wel andere betrekkingen tegelijkertijd kunnen waarnemen, iets wat ook zeker te verkiezen is, omdat zij zoodoende in inniger aanraking blijven met het gewone leven.

Aan dit centrale college zullen alsdan, naarmate de behoefte, Commissiën van bijstand zijn toe te voegen, wier leden gedeeltelijk door den minister benoemd, gedeeltelijk aangewezen door besturen van vereenigingen, welke de behartiging der bedrijfsbelangen ten doel hebben, aan het geheele samenstel de onmisbare sympathie en medewerking der belanghebbende kringen verzekeren.

Hoe plaatselijke commissiën voor het vakonderwijs onder het oppertoezicht van dezen Rijksraad de goede uitvoering moeten verzekeren van de wetten op dat onderricht betrekking hebbende, blijve hier kortheidshalve onbesproken. De jongste Wur-

tembergsche regeling van het toezicht op het lager vakonderwijs kan hierbij tot vingerwijzing strekken.

Te meer was het noodig hierboven een schema van de organisatie van het staatstoezicht te geven, omdat de inspecteur van het Middelbaar onderwijs, de heer de Groot, in zijn reeds in het voorgaand artikel besproken reisverhaal, bij zijne voorstellen tot reorganisatie van ons vakonderwijs, juist dit kardinale punt niet behandelt. En toch ware dit in de eerste plaats zijn taak geweest, daar aan het ontbreken van een wèlingericht Staatstoezicht de tegenwoordige onbeholpen toestand in hooge mate is te wijten!

Wie zulks nog mocht betwijfelen, zullen wel de oogen zijn opengegaan bij het volgen der debatten in de Kamerzitting van 13 Dec. j.l., waarbij het ambachtsonderwijs ter sprake kwam. Door den afgevaardigde van Den Helder, den heer mr. Z. van den Bergh, werd alstoen omtrent Amsterdamsche aangelegenheden het een en ander medegedeeld, dat ten duidelijkste doet zien, hoe noodig het is aan den tegenwoordigen toestand van ambtelijke willekeur een einde te maken.

En wat te meer gewicht in de schaal legt, is dat het hier nog wel het gebied betrof, waarop de specialiteit van den heer de Groot ligt, n.l. het vakonderwijs in het timmeren!

Ziehier het geval. Eenige jaren geleden werd door het departement Amsterdam der Maatschappij van Nijverheid overgenomen de avondvakschool der timmerliedenvereeniging *Concordia inter nos*. Die school, door mannen der praktijk opgericht en onderhouden, had ten doel de timmermansjongens - meerendeel zonen der leden van de vereeniging - in staat te stellen zich 's avonds verder èn theoretisch èn praktisch te bekwamen. Vooral op dit laatste is nadruk te leggen. Want de Amsterdamsche toestanden leiden er toe, dat op den ‘winkel’ het vak, ook wat de praktijk betreft, slechts zeer onvolledig kan geleerd worden.

In de meeste timmermanswerkplaatsen toch worden maar enkele bepaalde onderdeelen van het timmerwerk uitgevoerd; geen jongen kan er dus de geheele praktijk onder den duim krijgen. De school moet dus ook *praktisch* bijspijkeren. En zelfs is zulks noodig ten behoeve van het theoretisch onderricht.

Want de ondervinding leert, dat de jongens te weinig praktijk hebben om de teekeningen te kunnen begrijpen. De praktijk moet dus hier het teekenen steunen, en daarom had het bestuur - uit louter mannen van 't vak bestaande, en die volkomen op de hoogte waren van wat hunne jongens noodig hadden, - dadelijk in de eerste klasse (de leergang duurt vijf jaren) naast het theoretische onderwijs het praktische onderwijs ingevoerd.

Bij de overneming der school door het departement Amsterdam, werd het bestuur aangevuld met architecten en ingenieurs - personen eveneens bekend met de eischen van het vakonderwijs. Zoo is een hunner bijv. directeur van een fabriek, waaraan een zeer groote, wèlbekende fabriecksschool is verbonden - een der weinige welke hier te lande bestaan! Dit nieuwe bestuur ging op den ingeslagen weg voort, deze terecht de beste oordeelend in verband met Amsterdamsche toestanden.

Doch het bestuur had in dezen buiten den waard gerekend. De school, welke zonder subsidie niet kan bestaan, moet, zooals regel is, zijn leerplan aan de subsidieerende autoriteiten overleggen ter goedkeuring. Gemeente en provincie maakten geen bezwaar, doch de heer de Groot, bij monde van ‘zijn’ Minister, verzette zich tegen dat praktisch werken in de eerste onderwijsjaren. Zoodoende bleef er volgens hem te weinig tijd over voor het teekenen. En of nu al het bestuur er op wees, dat dit praktisch arbeiden tijd deed sparen bij het teekenen, omdat het den jongens leerde die teekeningen te begrijpen, niets baatte. De heer de Groot bleef onverbiddelijk, en ‘zijn’ Minister schreef dus verandering voor van het leerplan.

Toch bleef het bestuur aarzelen, overtuigd dat zoodoende het belang der school zoude geschaad worden. En het werd daarin gesteund door de Commissie van toezicht op het Middelbaar Onderwijs der gemeente.

Zoo stonden de zaken, toen schrijver dezes medebestuurder werd. Zoo ik mij zelve hier noem, geschiedt zulks enkel omdat de heer de Groot mij in dezen een rol toeschrijft, die ik allerminst speelde. In een artikel toch in het Maandblad voor Vakonderwijs, aan mijn persoon gewijd, wordt het volgende gevonden: ‘En wie zou den geest van verzet wel

het meest aanwakkeren? Het wordt aan den heer Nolthenius overgelaten deze vraag te beantwoorden'.[1)]

Welnu: niets is minder verdiend dan het zijdelingsch verwijt dat in die woorden ligt opgesloten. Toen ik na zitting te hebben genomen in het bestuur van *Concordia inter nos*, den stand van zaken leerde kennen, was mijn raad deze: 'Wij moeten ons neerleggen bij de beslissing van den heer de Groot. De minister heeft natuurlijk in dergelijk soort zaken geen zelfstandig oordeel; hij kan niet anders doen dan kijken door de oogen van zijn eenigen ambtenaar; al mocht deze het meest onzinnige oordeel vellen, van dat oordeel bestaat geen beroep, en bij langer tegenstribbelen zal ongetwijfeld onze subsidie worden ingetrokken. Alleen voor klachten in de Tweede Kamer zijn ministeriëele ooren gevoelig, doch hiervan is thans geen sprake.[2)] Beter slecht onderwijs, dan in 't geheel geen onderwijs; buk dus onder het juk van den heer de Groot.'

Aldus geschiedde. Tegenwoordig worden dan ook de lessen in de praktijk alleen nog maar gegeven in de 4e en 5e klasse; en het eenige wat de leeraren in overleg met het bestuur konden doen om de nadeelige gevolgen van des heeren de Groot's eigenzin zooveel mogelijk weg te nemen, bestond hierin dat op den zaterdagavond (de eenige avond waarop officiëel geen les wordt gegeven, en die dus buiten het leerplan valt) de jongens belangeloos in de gelegenheid worden gesteld om te timmeren. Hiervan wordt dan ook ijverig gebruik gemaakt.

Legde *Concordia inter nos* het hoofd in den schoot, omdat het de rijkssubsidie niet kon ontberen, de stad Amsterdam zelf kan een anderen toon aanslaan. Bij de door haar op te richten avondambachtschool zal dan ook, niettegenstaande het advies van den heer de Groot, praktisch onderricht reeds in de eerste klassen gegeven worden. In hoeverre dit uit anderen hoofde tot verwikkelingen met de regeering aanleiding kan geven, blijve hier verder onbesproken - het feit wordt alleen aangehaald om te doen zien, dat het bestuur van *Concordia inter nos* in deze niet alleen staat.

En nu meene men niet dat het hier slechts een plaatselijke

1) Maandblad voor Februari 1907, blz. 18.
2) Om misverstand te voorkomen, diene dat de heer Z. van den Bergh geheel uit eigen beweging later deze zaak in de Kamer ter sprake bracht.

kwestie betreft! Er schuilt een adder onder het gras, en dat komt duidelijk uit in een verslag omtrent genoemde school, opgenomen in het Maandblad voor Vakonderwijs. Zie hier wat daarin werd geschreven:[1] 'Voor vele inrichtingen ging het sluiten van het leerjaar gepaard met eene tentoonstelling van de gemaakte teekeningen en werkstukken. Die van de praktische avondambachtschool voor timmerlieden "Concordia inter nos", te Amsterdam, trok bijzondere aandacht, en werd door vele deskundigen van allerlei richting bezichtigd.

Die belangstelling vindt voor een deel haar oorzaak in de eigenaardige plaats, welke die avond-ambachtschool inneemt. Door sommigen wordt nog altijd het principe, waarvan de stichters van die inrichting uitgingen, afgekeurd en wordt het doordringen ervan beschouwd als een afkeurenswaardige concurrentie voor de dag-ambachtscholen.'

Daar hebben wij het! De werkwijze van *Concordia inter nos* wordt met scheele oogen aangekeken, omdat men zulks aanmerkt als een... *concurrentie*! Doch nu is ook de verbitterde strijd begrijpelijk, welke de Inspecteur voert èn tegen die school, èn tegen de voorgestelde gemeentelijke avondambachtschool van Amsterdam! Alleen wie zóó tegen heug en meug het stelsel der dag-ambachtscholen - het Nederlandsche unicum! - voorstaat, kan op dergelijke wijze te keer gaan tegen alles wat dat soort onderwijs afbreuk kan doen.

Doch het doet tevens uitkomen hoe noodig het is ons staatstoezicht op het vakonderwijs op breederen grondslag te vestigen, dan thans het geval is. Een antwoord als door minister Rink in de besproken Kamerzitting gegeven, moet niet opnieuw mogelijk zijn. 'Dit debat - aldus besloot Zijne Excellentie - zal er dan ook toe bijdragen om met den hoofdambtenaar, dien het hier geldt, nog eens de grieven,

1) Maandblad voor Juni 1906, blz. 44. Aan het slot van dit artikel schrijft de ongenoemde verslaggever: 'Wat het resultaat betreft, zooals dit uit het tentoongestelde is op te maken, dit moet zeer bevredigend genoemd worden; het timmerwerk en de teekeningen zien er goed uit; er valt weinig of niets op aan te merken. Zelfs met erkenning van de voordeelen der opleiding aan de dagschool door de betere en methodisch toe te passen leerwijze tot aan het einde van den leertijd, moet worden toegegeven, dat daarnaast ook de avondambachtschool veel reden van bestaan heeft, althans wanneer zij zoo serieus wordt georganiseerd als bij de hierbedoelde het geval is.' Dit oordeel is te merkwaardiger omdat het blijkbaar niet van over-bevriende zijde komt.

die hier zijn te berde gebracht, te bespreken en hem naar aanleiding daarvan te vragen of hetgeen hij mij heeft voorgesteld, wel in alle deelen den toets kan doorstaan.'

Een minister behoort met meer beslistheid te kunnen antwoorden, dan hier geschiedde, doch dit ware alleen mogelijk geweest indien in plaats van met *den* hoofdambtenaar, overleg gepleegd ware met een Rijksraad van deskundigen. Een dergelijke Raad toch, gesteund door Commissiën van bijstand uit de belanghebbende kringen, zoude in *ieders* oogen autoriteit zijn, en bij diens beslissing zoude men zich eerbiedig hebben neergelegd. Maar die beslissing zoude ook zeer zeker een geheel andere zijn geweest!

Hoe zich aan den Rijksraad voor het vakonderwijs, als tweede afdeeling van een Centraalinstituut, de Rijksraad voor de overige bedrijfsbelangen heeft aan te sluiten, kan hier te eerder onbesproken blijven omdat die vraag van zelf een antwoord zal vinden, wanneer de Middenstandskamers - in een vorige studie aangeduid - in volle werking zijn getreden.

Want met het instellen van Middenstandskamers, de natuurlijke vertegenwoordiging van den handeldrijvenden en industriëelen middenstand, mag evenmin gewacht worden als met het formeeren van den zooeven beschreven Rijksraad voor het vakonderwijs.

Beide zijn even onontbeerlijk voor den middenstand, en staan daarenboven in nauw verband; want aan die Kamers is, onder toezicht van den Raad, de nadere uitwerking op te dragen van de bepalingen betreffende het leerlingwezen en het voortdurend toezicht op hare uitvoering. Vóór het volk, dóór het volk! worde zoo ook eindelijk in Nederland de echt democratische leuze! Daarenboven zal de Middenstandsvertegenwoordiging meer de aandacht doen vestigen op de middenstandsbelangen, terwijl de bij die Kamers te benoemen Regeeringscommissarissen, door hunne voortdurende aanraking met klassen der maatschappij, welke tot nu toe te zeer buiten de regeeringssfeer bleven, een kostbare ondervinding kunnen vergaren, welke ten goede kan komen aan de vervolgens in te stellen Rijksraad voor de Bedrijfsbelangen.

Met laatstgenoemden Rijksraad, waarin ten deele dezelfde per-

sonen zitting hebben te nemen als in den Rijksraad voor het vakonderwijs - gelijk van beiden eenzelfde persoon voorzitter dient te zijn - zal dan het Centraal-instituut voor Handel en Bedrijf voltooid wezen. Het doel waarheen deze studiën wijzen, is dan bereikt: de opbouw van een organisch geheel, dat tot grondslag heeft een vrije en daardoor tevens krachtige vakorganisatie, welke in de Middenstandskamers hare bekroning vindt en (in wisselwerking) door die Kamers krachtiger wordt; dáárboven staande: een Centraal-instituut, waarin ambtenaar en burger elkander ontmoeten en dat als middelaar tusschen die Middenstandskamers en de Regeering, zoowel aan de burgerij als aan den wetgever strekt tot raadgever in moeielijkheden en tot onmisbaren steun in den nooit eindigenden strijd, welke te voeren is tegen de blinde eigenbaat van het groot-kapitaal en de averechtsche menschenliefde der socialisten.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS

De celstraf in Nederland.

Naar aanleiding van: ‘Is celstraf nog langer geoorloofd en gewenscht?’ door Dr. A. Aletrino, privaat-docent in de crimineele anthropologie aan de Universiteit te Amsterdam.

‘So furchtbar und düster die Bastille von aussen gewesen sein möchte, so war sie doch gewiss nur ein heiteres Kiosk, ein sonniges Gartenhaus, im Vergleich mit jenen kleinen, schweigenden amerikanischen Höllen, die nur ein blödsinniger Pietist ersinnen, und nur ein herzloser Krämer, der für sein Eigentum zittert, billigen könnte.’ Aldus Heinrich Heine in zijne *Französische Zustände* naar aanleiding van een in het jaar 1843 in Frankrijk aanhangig ontwerp tot hervorming van het gevangeniswezen. Geheel overeenkomstig dit oordeel van den Duitschen dichter noemde eenige jaren later Mr. De Kempenaer de afzonderlijke opsluiting ‘de vrucht eener tweede afdwaling van het menschelijk verstand, eene verwisseling van wreedheid.’ Dezelfde uitspraak keert eene kleine halve eeuw verder terug in de geschriften van den Italiaanschen criminoloog Enrico Ferri, die het cellulaire stelsel mede kenschetst als eene der afdwalingen van de 19de eeuw. Het zou weinig moeite kosten naast deze enkele uitspraken een aantal andere te plaatsen ook uit ons eigen land van gelijke strekking en daartegenover dan een beroep te doen op de meening van vele gezaghebbende mannen, die de celstraf blijven waardeeren als den besten vorm, waarin toepassing van vrijheidsstraf mogelijk is. De onlangs afgetreden Groninger hoogleeraar Domela Nieuwenhuis verdedigde in

1884 bij de aanvaarding van zijn hoogleeraarsambt die meening met warmte en overtuiging; enkele jaren geleden kwam een Fransch advocaat in eene belangwekkende studie over de celstraf in België tot deze slotsom, dat ‘le régime cellulaire est le meilleur, le plus répressif et le plus effrayant de tous les régimes.’ In het jaar 1901 verklaarde eene aanzienlijke meerderheid van de Nederlandsche Juristen-vergadering zich in beginsel voor het behoud van het stelsel der afzonderlijke opsluiting, nadat een jaar te voren op het internationale penitentiaire congres te Brussel was vastgesteld, dat de uitkomsten van het celstelsel hadden beantwoord aan de verwachting van de voorstanders van dat stelsel, voor zoover dit van eenig strafmiddel mogelijk is. Vóór- en tegenstanders blijven aldus den strijd voortzetten, reeds bijna zeventig jaren geleden ook in ons land aangevangen, ieder voor zich beroep doende op de hier en elders verkregen ervaring; de een zijn oordeel uitsprekend met hartstocht en vlijmende scherpte, de ander met een streven naar onpartijdigheid en onder erkenning van de betrekkelijke juistheid van beide meeningen. Van tijd tot tijd mengt zich eene dan nieuwe stem in het nooit ophoudende koor van meeningen en inzichten. Het was reeds niet onbekend gebleven, dat de privaat-docent in de crimineele anthropologie aan de Universiteit te Amsterdam niet mocht worden gerangschikt onder de voorstanders van het stelsel van afzondering; in zijn bovenvermeld geschrift heeft hij daarvan nog eens doen blijken door op de door hem gestelde vraag: ‘Is celstraf nog langer geoorloofd en gewenscht?’ een ontkennend antwoord te verdedigen, dat in duidelijkheid en scherpte van formuleering zeker weinig te wenschen overlaat. Ons ‘abrutiseerend’ strafsysteem moet worden vervangen door een stelsel, waarbij de belangen van den mensch-misdadiger en van de maatschappij en niet de zucht naar wraak, vergelding en leed-doen op den voorgrond staan. Aldus de slotsom van des heeren Aletrino's requisitoir.

De redactie van De Gids heeft mij uitgenoodigd het geschrift van den Amsterdamschen geleerde in haar tijdschrift aan te kondigen. Ik heb die uitnoodiging aangenomen, nadat mij was gebleken, dat de redactie meer bedoelde eene beschouwing naar aanleiding van het boekje van den heer

Aletrino, dan wel eene rechtstreeksche bespreking er van. Twee redenen zouden een besluit in anderen zin hebben kunnen rechtvaardigen. In de eerste plaats de vrees, dat na het vele, dat reeds over het celstelsel werd gezegd en geschreven, het moeilijk zou zijn nog nieuwe denkbeelden hetzij voor hetzij tegen aan de lezers voor te dragen. Daarbij mocht dan als tweede reden komen, dat ik nog niet lang geleden in ditzelfde tijdschrift mijne opvatting over ons gevangenisstelsel heb uiteengezet[1)] en mijne toen ontwikkelde zienswijze in hoofdzaak onveranderd is gebleven. Toch hebben die twee bezwaren mij niet kunnen weerhouden op het verzoek der redactie in te gaan. Vooral ééne overweging heeft mij tot dit besluit geleid. De regeling van het gevangeniswezen is een onderwerp, dat niet uitsluitend ligt op het terrein der juristen; integendeel, daarbij komen zoo veel vragen te pas van algemeene maatschappelijke beteekenis, dat eene bespreking in wijden kring aan eene bevredigende oplossing van het moeilijke probleem ten goede moet komen. Het is wenschelijk en noodzakelijk, dat de belangstelling van velen worde gewekt voor een vraagstuk, waarbij zulke groote maatschappelijke belangen betrokken zijn. Wel is het overmoedig zich aan voorspellingen te wagen omtrent hetgeen op parlementair gebied zal voorvallen, doch het vermoeden, dat de quaestie van het gevangeniswezen en dus van het celstelsel binnen afzienbaren tijd den wetgever zal hebben bezig te houden, mag worden uitgesproken, zonder dat men zich al te zeer aan het verwijt van luchthartig optimisme blootstelt. Ook daarom kan het zijn nut hebben de aandacht van den ontwikkelden leek in te roepen voor het hier aangegeven vraagstuk. Wie weet, of niet wanneer zijne belangstelling eenmaal gewekt is, op die wijze een weinig stuwkracht zal worden geoefend op den in tragen slakkengang voortschrijdenden wetgever.

Een paar woorden slechts ter kenschetsing voor zooveel noodig van hetgeen het zoogenaamde celstelsel voor den daaraan onderworpen gevangene beteekent. Toen onze wetgever in 1851 dit stelsel tot een maximumtijd van zes maanden invoerde - in de ontwerpen tusschen 1840 en

1) Gids, Mei 1901. ‘Nieuwe strafrechtspolitiek.’

1848 was men voor eene celstraf van 12 en 15 jaren niet teruggeschrikt - sprak hij ter aanduiding van het nieuwe beginsel van ‘eenzame’ opsluiting der veroordeelden; thans zegt onze strafwet, dat de gevangenisstraf tot een maximum van vijf jaren ‘in afzondering’ zal worden ondergaan. Met dat woord ‘afzondering’ wordt dus het kenmerk van het stelsel tegenover andere gevangenissystemen aangegeven. De gevangene wordt door zijne opsluiting in het strafgesticht niet alleen afgezonderd van de buitenwereld, doch tevens van zijne medegevangenen, met wie alle gemeenschap moet worden onmogelijk gemaakt. De gevangene wordt daarom geplaatst in een afzonderlijk vertrek, waaraan men den naam van cel heeft gegeven, in welk vertrek hij dag en nacht verblijf houdt, waarin hij eet en werkt, van zijn werk zich ontspant en slaapt. Zoodra hij buiten de cel komt, is hij verplicht zijn gelaat met de zoogenaamde celkap te bedekken, ten einde eene herkenning door zijne medegevangenen onmogelijk te maken. Is het aan den gevangene opgedragen werk van dien aard, dat hij het niet in zijne gewone cel kan verrichten, dan wordt hem eene werkcel aangewezen. Ook daar verricht hij zijn arbeid alleen, zonder eenige samenwerking met andere gevangenen. Het wandelen, bij ons een half uur per dag, geschiedt in een voor slechts één gevangene bestemde wandelgang, door een voldoend hoogen muur van de naastgelegen gang afgescheiden. De kerk is zoodanig ingericht, dat iedere gevangene geplaatst wordt in een afzonderlijk hokje, vanwaar hij wel den dienstdoenden geestelijke, niet de medegevangenen zien kan. Aldus wordt gedurende het geheele verblijf van den gevangene, voor zijn gansch bestaan in het gesticht, het beginsel van afzondering op de meest strenge wijze gehandhaafd. Werd het ideaal van het celstelsel bereikt, dan zou voor iederen gevangene zelfs het bestaan van medegevangenen moeten verborgen blijven.

De van zijn vrijheid beroofde veroordeelde leeft dus in volstrekte afzondering van wien gelijk lot als hem heeft getroffen. Niet echter daarom in volstrekte eenzaamheid. Integendeel, het ideaal van de voorstanders van het cellulaire stelsel is, dat de gevangene zooveel mogelijk bezoek ontvangt van personen, die wellicht een invloed ten goede op hem kunnen oefenen, bezoek van directeur, onder-directeur en van het

verdere personeel van het gesticht, van den geestelijke en van den onderwijzer, van den geneesheer en van den werkmeester, van hen eindelijk, die, niet tot de gestichtsbeambten behoorende, zich tot taak hebben gesteld door samenspreking met de gevangenen aan hunne zedelijke verbetering bevorderlijk te zijn. Het celstelsel wil afzondering van hetgeen ten kwade, gemeenschap met wat ten goede vermag te werken. Daarom is de benaming van ‘eenzame’ opsluiting verworpen, aan die van ‘afzonderlijke’ opsluiting de voorkeur gegeven.

Met het beginsel van afzondering is over de wijze, waarop overigens de gevangenisstraf zal worden ingericht, niets hoegenaamd beslist. Dit beginsel laat toe eene gestrengheid tot aan de uiterste grens, verdraagt zich met eene overdreven, zooals sommigen zoo gaarne zeggen ‘ziekelijke’ humaniteit. Men kan het celvertrek zoodanig inrichten, dat de gevangene niets anders ziet dan vier kale witte muren, dat hij niet meer te zijner beschikking heeft dan de hoogst noodzakelijke meubileering, dat verwarming, verlichting en verluchting juist even voldoende zijn. Doch men kan ook ter beschikking van den gevangene stellen een rijk gestoffeerd salon, een sierlijk ingericht slaapvertrek, zonder dat men zijn systeem van afzondering in het minst behoeft prijs te geven. Men kan het aan den gevangene uit te reiken voedsel juist beperken binnen de grenzen, door de wetenschap aangewezen om iemand in het leven te behouden, en alles verwijderen, wat den smaak veraangenaamt en den appetijt verhoogt, of wel men kan den gevangene toestaan zich op eigen kosten iederen dag uit eene eerste klasse restaurant een Lucullisch middagmaal te doen komen; noch met het een noch met het ander zal het afzonderingsbeginsel getroffen worden. Of men den gevangene tot legerplaats geeft de harde houten brits of wel hem zacht doet rusten op een blauw satijnen kussen; hem dwingt tot zwaren, nutteloozen arbeid of hem werk verschaft, nuttig voor zijne toekomst, opwekkend voor geest en lichaam; hem voor afwisseling slechts onbeduidende, zoutelooze lectuur verschaft of hem gelegenheid biedt door studie van vaklitteratuur zijne kennis uit te breiden, door het lezen van goed geschreven boeken zijn geest te ontspannen; hem laat wandelen, op en neer, in een slechts enkele meters lange, nauwe, door muren omgeven gang, met het stukje

lucht daarboven als eenig uitzicht, of hem een met bloemen rijk versierden tuin tot wandelplaats biedt, in het eene en in het andere geval kan men de afzondering van zijne medegevangenen zoo streng mogelijk handhaven en dus het beginsel van het celstelsel ongeschonden in toepassing brengen. Zoowel bij eene regeling in deze als in gene richting blijft het voorts mogelijk te zorgen, dat de gevangene geregeld en dagelijks in aanraking komt met personen, die ten goede op hem kunnen werken. Men kan óf alle gevangenen op dezelfde wijze behandelen, óf wel met de omstandigheden en de individualiteit van de veroordeelden zooveel rekening houden als slechts eenigszins mogelijk is, indien men slechts de gevangenen afzondert van elkander en hen in betrekking brengt met goede elementen, blijft zoowel bij de meest volstrekte gelijkheid als bij de strengst volgehouden individualiseering het gronddenkbeeld van het celstelsel onverzwakt en in al zijn zuiverheid heerschen over de inrichting van de gevangenstraf.

Ik heb gemeend deze opmerking op den voorgrond te mogen plaatsen en door het overdreven scherp maken der tegenstellingen mijne bedoeling zoo duidelijk mogelijk te moeten uitdrukken, juist nu het gaat om eene bespreking van de celstraf naar aanleiding van het werk van den heer Aletrino. Immers in zijn geschrift wordt eene zeer groote plaats ingeruimd aan de beoordeeling van de wijze, waarop bij ons het celstelsel wordt toegepast, en daarbij veroorlooft de schrijver zich voortdurend eene lang niet malsche kritiek. De voeding is er onvoldoende, de lectuur van gering gehalte, het werk ondoelmatig ingericht, elke individualiseerende behandeling ontbreekt. Nemen wij nu aan, dat de heer Aletrino in al die grieven volkomen gelijk heeft en dat dus bij ons het celstelsel uiterst gebrekkig wordt toegepast, wordt dan daardoor dat stelsel zelf ook maar in het minst getroffen? Zoowel wat hoeveelheid en hoedanigheid betreft zou de voeding kunnen worden verbeterd, terwijl ook de wijze, waarop het eten wordt toegediend, zou kunnen worden veranderd; de gevangenisboekerij zou kunnen worden voorzien van nuttige en onderhoudende boekwerken; de arbeid zou kunnen worden aangepast aan de behoeften van den gevangene en dienstbaar gemaakt aan zijne belangen na den straftijd; de behandeling zou eene

andere kunnen zijn voor verschillende categorieën van gevangenen in verband met den aard van het misdrijf en hunne geheele persoonlijkheid, en toch zou het beginsel van afzondering onverzwakt in toepassing kunnen blijven. M.a.w., al de door den heer Aletrino zoo breed uitgemeten grieven zouden kunnen worden weggenomen, zonder dat aan het toegepaste *stelsel* ook maar het geringste zou behoeven te worden gewijzigd. Zoo gaat dus de kritiek van den heer Aletrino grootendeels over dat stelsel heen zonder het te raken; de schrijver gispt *ons* celstelsel en, zooals ik nader zal aantoonen, ten deele met het volste recht, doch hij heeft met zijn betoog *het* celstelsel niet getroffen. Het beginsel van afzonderlijke opsluiting staat boven of buiten de afbrekende kritiek van den heer Aletrino, alhans wat betreft een zeer groot gedeelte daarvan.

Wie zijn afkeurend oordeel rechtvaardigen wil over het cellulaire stelsel als stelsel, kan dat doen langs tweeërlei weg. Hij kan zijne bezwaren richten tegen het beginsel der afzondering zelf en trachten aan te toonen, dat dit beginsel leidt tot groote nadeelen voor de physieke en psychische gezondheid van den gestrafte, dat de isoleering voor langen tijd hem ongeschikt maakt voor zijn terugtreden in de vrije maatschappij en dus de aanleiding wordt voor nieuwe misdrijven. Of wel hij kan zijne argumenten aanvoeren tegen de door de voorstanders beweerde voordeelen van het stelsel en het bewijs pogen te leveren, dat die voordeelen niet worden bereikt, dat het celstelsel de beloften niet nakomt, die bij de invoering ervan werden voorgespiegeld. Slaagt hij in het eerste, hij zal de noodzakelijkheid hebben aangetoond, om een in zijn gevolgen gevaarlijk stelsel op te geven; gelukt hem het tweede, hij zal den eisch hebben gerechtvaardigd om te zoeken naar een gevangenisstelsel, dat betere resultaten belooft, dan het celsysteem heeft vermogen te geven.

Het behoeft tenauwernood te worden herinnerd, dat in beide richtingen de strijd tegen het celstelsel inderdaad is aangebonden en ook de heer Aletrino richt in het eerste gedeelte van zijn geschrift zijne bezwaren tegen het beginsel zelf der afzondering, terwijl hij voorts betwist, dat dit beginsel in zijne toepassing bevredigende uitkomsten heeft gegeven. Wat het eerste betreft, bepaalt hij zich meer tot opmerkingen van

algemeenen aard, daarbij in het bijzonder den nadruk erop leggend, dat langdurige afzondering van het leven vervreemdt en dus den voor langen tijd afgezonderde voor zijn terugtreden in de maatschappij ongeschikt wordt. Er ligt, wie zal het durven ontkennen, in deze bewering een kern van waarheid. Een Duitsch gevangenisdirecteur, niet-tegenstander van de celstraf, welke hij houdt voor ‘die zweckmässigste und fördersamste Art des Strafvollzuges’, kwam niettemin tot deze uitspraak: ‘In der Einzelhaft züchten wir Treibhauspflanzen’. De gevangene, onverschillig op welke wijze hij zijne straf ondergaat, staat buiten den strijd om het bestaan; zijne geheele levenswijze is voor hem geregeld en vastgesteld; hij weet vooruit, dat elke inbreuk op den regel voert tot bestraffing. Vandaar dan ook, dat diezelfde zooeven bedoelde schrijver, sprekend over de vrijheidsstraf in het algemeen, het feit, dat aan den gevangene alle zorg voor het dagelijksch brood ontnomen is, beschouwt als ‘der Krebsschaden der Freiheitsstrafe’. Elke gestichtsverpleging heeft iets kunstmatigs en is daardoor eene slechts onvolledige en gebrekkige voorbereiding voor den strijd van het werkelijke leven. In hoogere mate moet dit bezwaar zich bij het stelsel van afzondering doen gelden; het gemeenschappelijk leven met anderen stelt althans nog eenigszins aan dezelfde verleiding en aan dezelfde gevaren bloot, welke den gevangene wachten na zijn terugkeer tot de vrijheid. De mensch moet om zijn bestaan worstelen met zijne medemenschen; jaren van eenzaamheid maken hem allicht voor omgang met anderen ongeschikt. Intusschen, men hoede zich toch voor overdrijving, wanneer men dit bezwaar op den voorgrond plaatst; de ervaring leert het vaak anders dan men het zich theoretiseerend en beschouwend voorstelt. Juist terwijl ik bezig was met de voorbereiding van dit artikel, ontving ik het bezoek van een man, die na drie jaren verblijf in de cel voorwaardelijk was in vrijheid gesteld. De man was lichamelijk niet verzwakt en had ook in zijne intellectueele vermogens niet geleden. Hij verklaarde, dat de eerste dagen na zijne invrijheidstelling de drukte van de straat, de omgang met anderen hem vreemd aandeed, doch spoedig was hij daarover heen en na een paar dagen was hij in staat geregeld zijn werk te doen en voor zijn gezin het hoognoodige te verdienen. Natuurlijk blijft

het in dit en in andere gevallen, waarin soortgelijke ervaring werd opgedaan, de vraag, of de ontslagene bestand zal blijven tegen mogelijke verleidende invloeden, welke op hem zouden kunnen inwerken, doch die vraag zal zich altijd voordoen, onverschillig naar welk stelsel de gevangene zijne straf heeft ondergaan. Altijd is de plotselinge overgang van het streng gedisciplineerde, geregelde gevangenisverblijf naar het vrije, zoo veel verleiding biedende leven in de maatschappij voor den zwakkeling - en de meeste veroordeelden zijn niet sterk van karakter - eene gevaarlijke proefneming. Voor vele ontslagenen is het daarom ten hoogste wenschelijk, dat zij na hun ontslag iemand vinden, van wien zij eenige leiding kunnen ontvangen, die bereid is hun met raad en daad terzijde te staan, eene patronage over hen te oefenen. Gelukt het op deze wijze den ontslagene heen te helpen over den eersten, den moeilijksten tijd, dan geloof ik niet, dat de wijze waarop hij zijn straf heeft ondergaan, van grooten invloed zal zijn op zijn later gedrag. Ik kom op dit punt zoo straks nog terug, doch reeds thans zou ik willen vooropstellen, dat voor de toekomst van den gevangene na zijn ontslag, de wijze waarop, nadat hij de vrijheid teruggekregen heeft, te zijnen aanzien gehandeld wordt, van veel meer beteekenis is dan het systeem, waarnaar hij zijne straf heeft ondergaan.

Het groote bezwaar, dat tegen eene afzondering van eenigszins langen duur wordt aangevoerd, is dat zij een den geest verstompenden invloed op den gevangene moet oefenen. Dr. Aletrino meent, dat een lang verblijf in de cel het verstand doet versuffen; in onze Eerste Kamer verklaarde nog onlangs iemand van groote ervaring ten opzichte van ons strafstelsel, dat z.i. eene afzonderlijke opsluiting van twee of drie jaren moet worden beschouwd als eene straf, die het verstand afstompt. Reeds meer dan zestig jaren geleden schreef niemand minder dan Thorbecke, dat hij uit de ondervinding tot dusver moest afleiden, dat langdurige eenzame opsluiting geest en lichaam ontzenuwt. Het zou gemakkelijk genoeg zijn naast deze drie uitspraken nog tal van andere te citeeren in gelijken zin en daartegenover dan weer een niet minder groot aantal citaten te plaatsen, welke juist het tegengestelde inhouden. Naar den indruk door mij verkregen bij het bezoek aan niet weinige gevangenen, die eene celstraf van drie jaren en meer

hadden ondergaan, is het ongunstige gevoelen over de werking der afzondering in zijne algemeenheid zeker onjuist. Enkele dagen geleden bezocht ik een man, die tot vijf jaar gevangenisstraf veroordeeld, drie vierden van zijn straftijd had ondergaan en nu hoopte voor voorwaardelijke invrijheidstelling in aanmerking te komen. De man had zich tijdens zijn verblijf in de gevangenis tot een flink werkman bekwaamd; hij gevoelde zich, naar hij verklaarde, wat zwakker dan toen hij in de gevangenis kwam, misschien mede een gevolg daarvan, dat hij slechts sober van de kantine had gebruik gemaakt, doch in zijne intellectueele vermogens was hij zeker niet achteruitgegaan. Van verstandelijke afstomping was niet het minste te bespeuren. Een anderen gevangene, die thans reeds meer dan vier en een half jaar in de cel doorbrengt, heb ik gedurende dien tijd vrij geregeld bezocht; het is mij niet een enkele maal opgevallen, dat de man physiek was achteruitgegaan of geleden had in zijne psychische vermogens. Zijne werkkracht - hij maakte geregeld eene naar verhouding zeer hooge dagverdienste - was al dien tijd onverzwakt gebleven. Nog een andere gevangene onderging eerst eene straf van twee jaren en heeft van eene daaraan aansluitende straf van drie jaren reeds anderhalf jaar achter den rug. Zijne gezondheid laat niets te wenschen over, zijn werklust blijft onverminderd; ook deze man maakt eene tamelijk hooge verdienste en was in staat van zijn overgespaard geld *f* 50 aan zijn vader te zenden, eene omstandigheid, waaruit volgt, dat hij van de cantine slechts een spaarzaam gebruik maakt. Zonder te veel moeite zou ik in staat zijn aan deze voorbeelden verscheidene andere toe te voegen. Natuurlijk zijn er ook gevallen te vermelden, waarin de gevangene onder het verblijf in het gesticht zichtbaar is achteruitgegaan, doch naar mijne ervaring zijn die gevallen zeldzaam, zoodat ik de bewering, als zou het verblijf in de cel den nadeeligen invloed hebben, die daarvan wordt aangegeven, in hare algemeenheid met de feiten in strijd acht. Bovendien houde men wel in het oog, dat ook al ware de ervaring te dien opzichte ongunstiger, dan zij naar mijne meening is, daarmede nog niet gezegd zou zijn, dat eene zoodanige uitkomst noodzakelijk aan het stelsel van afzondering moet verbonden zijn. Zoo dadelijk hoop ik eenigszins nader stil te

staan bij de wijze, waarop het stelsel ten onzent wordt toegepast en dan aan te toonen, dat daartegen ernstige bedenkingen mogen worden aangevoerd. Verandering in de wijze van toepassing zou het gevaar voor de naar anderer oordeel wel bestaande nadeelen stellig verminderen en dus aan de aangevoerde bezwaren een deel van hun kracht ontnemen. Het is mijne overtuiging, dat de bedenkingen, welke tegen het stelsel van afzondering als zoodanig worden ontwikkeld, niet behoeven te dwingen tot het opgeven van dat stelsel, te meer omdat ook hier niet naar absolute, doch slechts naar betrekkelijke voor- en nadeelen kan worden gevraagd. Aan elke vrijheidsbeneming van eenigszins langen duur zijn ernstige bezwaren verbonden, die niet geheel zijn te ondervangen, eene waarheid, die reeds aanleiding gaf tot de paradoxale uitspraak, dat vermeerdering van straffen medebrengt vermeerdering van misdrijven. Bij de afzonderlijke opsluiting weegt een enkel bezwaar zwaarder, een ander weer wat lichter. Tracht men ten slotte de rekening op te maken, dan pleit in hooge mate in haar voordeel, dat zij den omgang tusschen de gevangenen onderling zoo al niet onmogelijk maakt dan toch zeer aanzienlijk beperkt, en aldus de besmetting van den een door den ander tegengaat. Ook de tegenstanders van de cel kunnen de beteekenis van dit, laat het zijn negatieve resultaat niet ontzenuwen en zullen, indien zij met onpartijdigheid willen oordeelen, verplicht zijn daarmede bij het vestigen van hun eindoordeel ernstig rekening te houden.

Veel sterker staan de bestrijders van de celstraf, wanneer zij betoogen, dat die straf niet heeft beantwoord aan de gunstige verwachtingen, welke van haar werden gekoesterd als middel van bestrijding van de criminaliteit. Ik heb, toen ik een zestal jaren geleden in dit tijdschrift over de celstraf schreef, er op gewezen, dat terwijl het aantal jaarlijks gepleegd wordende misdrijven het eene jaar iets hooger, het andere iets lager werd, doch in elk geval schommelende bleef om hetzelfde gemiddelde, de recidive een steeds hooger verhoudingscijfer aanwees en dat daaruit mocht worden afgeleid, dat ook het ondergaan hebben van celstraf niet van het plegen van nieuwe misdrijven afhield. Van zeer geachte zijde is toen aan deze beschouwing elke waarde ontzegd[1)] met de be-

1) Mr. Rethaan Macaré, Handelingen Juristen-Vereeniging, 1901 II 143.

wering, dat de hoogere cijfers alleen het gevolg waren van eene verbeterde boekhouding en niet van een met de werkelijkheid overeenstemmenden aanwas. Inmiddels hebben de nadere cijfers van de jaarlijks gepubliceerde crimineele statistiek aangetoond, dat de aan den gang der recidive ontleende twijfel over de individueel preventieve werking der celstraf niet zonder grond was. De cijfers, die ik in 1901 mededeelde, hadden betrekking op de statistiek van 1899; in dat jaar bevonden zich onder 15391 veroordeelden 6052 die reeds vroeger werden veroordeeld; een percentage dus voor de recidive van 39.3%. Raadplegen wij nu ter vergelijking daarmede de jongst verschenen crimineele statistiek over 1904, dan zien wij dat van 1899 tot 1904 het aantal der veroordeelingen van recidivisten met enkele schommelingen van het eene jaar op het andere vermeerderd is met 1090, en dat als gevolg daarvan het recidive-percentage gestegen is van 39.2 tot 43.9. De kundige schrijver, die jaarlijks aan de publicatie der statistische gegevens eene belangrijke inleidende beschouwing doet voorafgaan, Mr. J.R.B. de Roos, ziet zich dan ook verplicht, wanneer hij een antwoord geeft op de vraag, in hoever de stand der criminaliteit in Nederland ongunstig is, op de verontrustende stijging van het percentage der recidive de aandacht te vestigen, en te constateeren, dat het chronisch karakter van de criminaliteit steeds meer op den voorgrond treedt. Nog bedenkelijker voor de werking der straf schijnt eene andere omstandigheid, waarop door bedoelden schrijver in zijne inleidende opmerkingen wordt gewezen, namelijk dat de snelheid der recidive in het algemeen stijgt met den duur der voorafgegane straf; hoe zwaarder straf, des te spoediger terugval. Reeds bij de statistiek over 1901 werd opgemerkt, dat dit verschijnsel in strijd is met het aannemen van een weerhoudenden en corrigeerenden invloed der straffen en bij de beschouwing over de volgende jaren werd daarop telkens opnieuw de nadruk gelegd. In de Inleiding van de statistiek over 1902 wordt een overzicht gegeven van den gang der criminaliteit over de laatste jaren en ook daarbij wordt de aandacht gevestigd op de stijging van het recidivecijfer als een criterium voor de toeneming der meer ernstige criminaliteit. En niet slechts deze, doch ook de beroepsmatige criminaliteit schuilt onder

de recidive. M.a.w. de cijfers, die de jaarlijksche statistieken ons brengen over de criminaliteit in ons land, wijzen naar stijging van de zwaardere misdadigheid en naar uitbreiding van de klasse der beroepsmisdadigers, twee ongetwijfeld zeer bedenkelijke verschijnselen.

Intusschen past het, wanneer men deze statistische gegevens naar den voorgrond brengt, toch ook voor andere overwegingen het oor niet te sluiten. Allereerst kan men er op wijzen, dat de toeneming der recidive volstrekt niet het gevolg behoeft te zijn van het stelsel van afzondering. Er is niet het minste bewijs, dat de oorzaak van dat kwaad juist in dat stelsel gelegen is en dat met een ander systeem betere resultaten zouden worden verkregen. Slechts volgt uit het geconstateerde verschijnsel, dat verbetering en maatschappelijke reclasseering van den gevangene door zijne afzondering in de cel niet wordt verkregen. Zoowel voor hen, die de straf verlangen als eene daad van vergelding, haar eischen in naam der gestoorde rechtsorde, als voor hen, die vooral bij de straftoepassing willen gelet zien op de algemeen preventieve werking, is met het zooeven geconstateerde negatieve resultaat de celstraf allerminst veroordeeld. De eersten kunnen er zich terecht op beroepen, dat de in afzondering ondergane straf is een gevoelig leed en dus beantwoordt aan dit eerste en voornaamste vereischte van een doeltreffend vergeldingsmiddel; de tweeden kunnen er zich over verheugen, dat met ons strafstelsel de criminaliteit in het algemeen ongeveer op dezelfde hoogte blijft en dus de celstraf in hare functie ten dienste van de algemeene preventie vrijwel voldoet. De vraag, of aan de recidive eene zoo gewichtige beteekenis moet worden toegekend voor de waardeering van de werking der straf en den gang der criminaliteit, zal verschillend moeten worden beantwoord, naar gelang men aan de bijzondere of aan de algemeene preventie hoogere waarde toekent. In eene onlangs verschenen, na zijn dood uitgekomen voordracht van den Oostenrijkschen hoogleeraar Zucker wordt met grooten nadruk aan de ‘Generalprävention’ de voorkeur gegeven boven de ‘Spezialprävention’ en daarom ook ontkend, dat de toeneming der recidive tegenover de deelneming aan de criminaliteit door nog niet bestrafte individuën moet worden beschouwd als een beslissend symptoom voor de verslimmering der criminaliteits-verhoudingen.

Ondanks al deze tegenoverwegingen blijft echter het feit bestaan, dat de celstraf ten onzent niet in staat is gebleken een groot deel der gestraften van het opnieuw plegen van strafbare feiten af te houden en dat dus een der, laat het zijn, subsidiaire doeleinden van de strafoplegging met ons strafstelsel niet wordt bereikt.

Alvorens bij dit weinig bemoedigend resultaat nader stil te staan, moet ik toch nog even tot de beweerde stijging der recidive terugkeeren en de vraag onder de oogen zien, of die stijging wel in die mate bestaat als zooeven werd aangenomen. Inderdaad is er redelijke grond om daaromtrent eenigen twijfel te koesteren. Wat toch leeren ons de cijfers der crimineele statistiek, waarop zoo straks een beroep werd gedaan? Niets anders dan dat een volgend jaar onder de veroordeelden zich een grooter aantal vroeger gestraften bevond dan een jaar te voren. Niet echter wordt door die cijfers aangetoond, dat van de reeds eenmaal veroordeelden een grooter aantal recidiveert dan vroeger. Immers om dat te kunnen vaststellen, zou men voor ieder jaar moeten kennen het geheele aantal der nog in leven zijnde personen, welke eene veroordeeling ondergingen, om dan daarmede telkens in verhouding te brengen het getal der in dat jaar in recidive veroordeelde individuën. Bij de waardeering van het in de crimineele statistiek zich openbarende verhoudingscijfer wordt over het hoofd gezien, dat met ieder jaar het getal der reeds eenmaal veroordeelden stijgt en dus vanzelf uitbreiding van het aantal der recidivisten waarschijnlijk is. Wanneer men over de jaren 1900-1903 van het geheele aantal veroordeelden aftrekt het cijfer der bij herhaling veroordeelden, dan ziet men dat in die vier jaren ruim 34000 personen voor de eerste maal veroordeeld werden. Het getal der personen, die voor recidive in aanmerking konden komen, is dus niet onbelangrijk uitgebreid en het is daarom zeer de vraag, of wanneer men naast elkander stelt de getallen van de reeds eenmaal veroordeelde, nog in leven zijnde personen in 1900 en in 1905 de vermeerdering van de recidivisten van 5205 tot 6306 niet veeleer eene daling van het percentage dan eene stijging zou aanwijzen. Prof. Zucker heeft in zijne bovenvermelde redevoering eene zeer interessante becijfering gegeven in deze richting ter

vaststelling van het aantal van hen, die na veroordeeld en gestraft te zijn, opnieuw een misdrijf plegen en komt dan tegenover het door anderen aangegeven cijfer van 82% tot de conclusie, dat dit percentage op ten hoogste 40 mag worden gesteld. Eene soortgelijke berekening, die met het oog op de vele factoren welke in aanmerking moeten genomen worden, nooit anders dan eene benaderende uitkomst zou kunnen geven, werd tot dusver bij ons niet beproefd. Geschiedde dit wel, de mogelijkheid ware zeker niet uitgesloten, dat over den gang der recidive een gansch ander licht zou opgaan, dan ons nu toeschijnt uit de cijfers der crimineele statistiek.

Ik heb gemeend, ten einde aan de argumenten voor en tegen hun volle recht te doen wedervaren, deze beschouwing niet te mogen terughouden, doch ik wil er dadelijk bijvoegen, dat zij aan de uit de statistische cijfers afgeleide gevolgtrekking ten opzichte van de werking der celstraf toch slechts weinig afbreuk doet. Immers al zou men kunnen aantoonen, dat de recidive een weinig daalt in plaats van, zooals meestal wordt aangegeven, voortdurend te stijgen, daardoor wordt niets veranderd aan het onomstootelijk vaststaande feit, dat een zeer groot aantal der reeds gestraften spoedig nadat zij de cel verlaten hebben, opnieuw in misdrijf vervallen en dat dus de ondergane celstraf hen niet van den weg der misdaad heeft kunnen afbrengen. Om dit feit voor oogen te zien behoeft men zich zelfs niet in de cijfers der statistiek te verdiepen; men behoeft slechts één bezoek aan eene strafgevangenis te brengen en men kan zich het meest overtuigende bewijs van deze droevige waarheid verschaffen. Steeds ontmoet men in de cel personen, die daar terugkeerden, nadat zij er reeds eenmaal mede hadden kennisgemaakt, nadat zij die kennismaking reeds een of meermalen hadden hernieuwd. Van de 88 veroordeelden, die in de laatste twee jaren werden opgenomen in de door mij bezochte afdeeling van de strafgevangenis te Utrecht, hadden 56 reeds vroeger eene veroordeeling ondergaan. Van deze waren er 17 eenmaal veroordeeld, 13 tweemaal, 6 driemaal, 8 viermaal, 4 vijfmaal, 1 zesmaal, 1 zevenmaal, 3 achtmaal, 1 negenmaal en 2 elfmaal. Van de laatste twee was de een bij het ondergaan van zijne twaalfde straf 27 jaar, de

tweede 29 jaar, de laatstbedoelde zal, wanneer hij zijne straf van 9 maanden, welke hij thans afzit, zal hebben ondergaan, nog als dertiende straf eene celstraf van twee maanden tegoed hebben. Men ziet uit deze weinige, doch sterk sprekende cijfers, welke door ieder, die onze gevangenissen geregeld bezoekt, gemakkelijk met andere soortgelijke zouden kunnen worden versterkt, dat wat er ten slotte waar moge zijn van stijging of daling der recidive, jammer genoeg alle twijfel daarover is uitgesloten, dat de in afzondering ondergane gevangenisstraf op zeer velen niet een zoodanigen invloed vermag te oefenen, dat zij hen van het opnieuw plegen van strafbare feiten afhoudt.

Bestaat er nu reden zich over deze weinig bemoedigende uitkomst te verbazen? Ik geloof het niet. Sommigen hebben van de werking der afzondering eene zoo hooge verwachting gekoesterd omdat, naar zij meenden, de gevangene in zijne eenzaamheid tot nadenken zou komen over zijn slecht verleden, tot inkeer tot zich zelf en aldus als een verbeterd mensch de gevangenis zou verlaten Zoo sprak een veertig jaren geleden de Belgische gevangenisdirecteur Stevens het groote woord: ‘avec la cellule il n'y a plus d'incorrigibles’. Ongetwijfeld is die verbeterende invloed mogelijk bij enkele gevangenen, die al hebben zij door tijdelijke afdwaling, door inwerking van uitwendige omstandigheden den goeden weg verlaten, toch hoog genoeg staan, om in zich zelf de kracht te vinden tot zedelijke versterking. De meeste gevangenen echter zijn moreel zwakke individuën, personen met een weinig vast karakter, met een zeer gering weerstandsvermogen. Zij erkennen wel het verkeerde van hunne handelingen, zij zien wel in, dat zij op het slechte pad waren en gevaar loopen steeds verder af te dwalen; zij koesteren ook wel goede voornemens, doch nauwelijks zijn zij in de vrijheid terug, of de omstandigheden zijn hun te machtig en ze vallen in het oude kwaad terug. Nu hebben de fetichisten van de celstraf zich eene zeer sterke illusie gemaakt van den verbeterenden, moraliseerenden invloed, welke op de gevangenen zou kunnen worden geoefend bij de hun door verschillende personen te brengen bezoeken. Ook hier hebben zij meer met idealen dan met de werkelijkheid gerekend en ik moet het den heer Aletrino volkomen toegeven, dat de invloed

van die bezoeken voor de toekomst van den gevangene na zijn ontslag niet hoog mag worden aangeslagen, al zou ik ze daarom ongaarne missen. In de eerste plaats moet er op worden gewezen, dat althans bij ons de bezoeken van de zijde van het gestichtspersoneel slechts weinig in aantal en slechts kort van duur kunnen zijn. In de vijftien gewone strafgevangenissen, waarin de gevangenisstraf in afzondering wordt ondergaan - de als hulpstrafgevangenis dienstdoende huizen van bewaring laat ik buiten berekening - kunnen 2085 gevangenen worden opgenomen. Natuurlijk zijn niet al die cellen voortdurend bezet, doch zoo heel ver blijft het aantal gevangenen niet beneden het aantal der beschikbare cellen. Het geheele personeel, in de gestichten werkzaam, bedroeg volgens de statistiek over 1903, 339 personen. Van dit aantal moeten worden afgetrokken 23 commiezen enz., werkzaam bij de administratie, 31 personen, die aan den huishoudelijken dienst verbonden zijn, 8 pharmaceuten en ook de 11 geneeskundigen, want al komen deze laatsten wel met de gevangenen in aanraking, hunne bezoeken zullen wel niet het oogmerk hebben tot de zedelijke verbetering van de gevangenen mede te werken. Blijven dus over 27 directeuren, onder-directeuren en cipiers, 149 bewaarders, 24 personen met het toezicht over den arbeid belast, 27 onderwijzers en 39 geestelijken, tezamen alzoo 266 personen voor een aantal van ruim 2000 gevangenen. Reeds zouden dus al die personen een groot deel van hun tijd aan het regelmatig brengen van bezoeken moeten wijden, indien iedere gevangene eens per dag gedurende een eenigszins voldoenden tijd zou worden bezocht. Onder die 266 als bezoekers in aanmerking komende personen noemde ik 149 bewaarders; het behoeft nauwelijks te worden gezegd, dat bij den zwaren dienst, die veelal op hen rust, niet van hen kan worden verlangd, dat zij trachten op verbetering doelende gesprekken met de gevangenen aan te knoopen. In onze grootste celgevangenis, die te Rotterdam, ingericht voor 352 gevangenen, zijn werkzaam 4 met de directie belaste personen, 8 bij het toezicht op den arbeid betrokken beambten, 4 onderwijzers en 5 geestelijken, dat is tezamen 21 personen. Opdat iedere gevangene één bezoek per dag zoude kunnen ontvangen, zouden de genoemde per-

sonen ongeveer 17 bezoeken daags moeten brengen. Uit deze dorre cijfers volgt, dat reeds uit het oogpunt van eenvoudige afleiding voor de gevangenen, de bezoeken, voor zoover zij van het personeel alleen zouden moeten uitgaan, weinig kunnen beteekenen; dat zij nog minder beteekenis kunnen hebben voor de moreele verheffing van de gestraften behoeft geen betoog. Nu worden de bezoeken van het gestichtspersoneel aangevuld door die van de zijde van de leden van het College van Regenten en van de leden der Afdeelingsbesturen van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen. De eerste hebben in hoofdzaak een administratiefcontroleerend karakter, al zal natuurlijk menig lid van het College ook wel met den gevangene over zijn verleden, heden en toekomst spreken; de tweede zijn meer in het bijzonder bestemd om een moreel-versterkenden invloed op den gevangene te oefenen. Zij hebben als zoodanig ongetwijfeld hunne waarde, al ware het alleen maar om den gevangene het bewustzijn te geven, dat er belang wordt gesteld in zijn lot en hem meer vertrouwen te geven in zijne toekomst. Doch om werkelijk door te dringen tot en voeling te krijgen met het gemoedsleven van den gevangene, behoort buitengewone takt en persoonlijke aanleg. Iedere gevangene moet op andere wijze worden toegesproken en behandeld; wie zal verlangen, dat alle leden van het Genootschap, van wie vele den tijd voor hunne bezoeken moeten ontnemen aan een drukken maatschappelijken werkkring, tot dit uiterst moeilijke en delicate werk in staat zullen zijn en den weg naar het gemoed der gevangenen zullen weten te vinden? Ik besteed zelf een deel van mijn beschikbaren tijd, helaas veel minder dan ik zou wenschen, aan het bezoeken van gevangenen en ik ben dus allerminst geneigd den verricht wordenden arbeid te declineeren. Doch juist omdat ik het werk bij ervaring ken, weet ik hoe moeilijk het is en hoe weinig er bij de meeste gevangenen mede kan worden bereikt. Wel valt een goed woord, een woord van opwekking en steun, meerendeels in goede aarde; wel wordt eene welwillende raadgeving door velen vriendelijk opgenomen; wel lokt eene vermaning veelal eene belofte van beterschap uit, doch de werkelijke uitwerking van dit alles voor later is in de meeste gevallen slechts gering. Want terecht schreef de heer Aletrino bij de bespreking

van de waarde der bezoeken aan de gevangenen: ‘Toespraak verandert karakter en temperament van den toegesprokene niet.’

De meeste gevangenen, zelfs zij die reeds meermalen met de celstraf kennis maakten, verlaten, hetzij dan niet daartoe gebracht, in elk geval daarin versterkt door wat tot hen gezegd en met hen besproken is, de gevangenis met de beste voornemens voor een beter, een ordelijk en fatsoenlijk bestaan. Hoe komt het dan, dat van die voornemens dikwijls zoo ontzettend weinig terecht komt? Het antwoord wordt ons gegeven èn alweer door de cijfers der statistiek èn door de ervaring van allen, die met ontslagenen in aanraking kwamen. Van de 3055 personen, die in 1905 na een straftijd van 6 maanden of langer ontslagen werden, wordt van 512 opgegeven, dat hun bestaan na hun ontslag vermoedelijk verzekerd was; de overigen, ten getale van 2543, keerden zonder eenige zekerheid omtrent hunne toekomst in de maatschappij terug. Is het wonder, dat van dit aantal zeer velen het slachtoffer werden van die onzekerheid, dat hunne goede voornemens niet bestand bleken tegen het gebrek aan werk, tegen den honger, die hun aangrijnsde, dat zij, blootgesteld aan zoo velerlei verleiding, zwak en zonder houvast, den ongelijken strijd spoedig moede waren? Ook hier komt nu de dagelijksche ervaring van allen, die met het werk der reclasseering zich bezig houden, de vermanende stem van de statistiek bevestigen. Hoevelen verlaten niet de gevangenis, van wie men vooruit kan berekenen, dat zij er moeten terugkeeren; individuën, die niet één vak kennen, die aangewezen zijn op ruwen handenarbeid of op de zoo gevaarlijke negotie, die niet in staat zullen zijn werk te vinden en voor wie het te zoeken ook eigenlijk vergeefsche moeite is. Anderen zouden wel weer wat hen zelf betreft in staat zijn hunne vroegere plaats in te nemen, doch de weg daarheen is hun onherroepelijk afgesneden. Vooral in Utrecht komen wij nog al eens in aanraking met voormalige beambten van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, die zich in hunne betrekking aan eene oneerlijkheid schuldig maakten en daarvoor dubbel werden gestraft met gevangenisstraf en met ontslag. De Maatschappij weigert onvoorwaardelijk hen weer terug te nemen, een handwerk kennen zij niet en dus is het uiterst moeilijk hen weder aan een bestaan, aan eene

bron van inkomsten te helpen. Gemeenten en groote maatschappijen houden meestal de deur voor eenmaal gestraften gesloten en verlangen zelfs het bewijs van een blank politieregister. Soms slaagt het Genootschap met groote moeiteaan ontslagenen, als hier bedoeld, een nieuw bestaan te verschaffen; een andermaal loopt alle inspanning op niets uit. Hoe vaak is niet het werk vergeefsch door zwakheid, gemis aan volharding bij diegenen, aan wie hulp werd verleend; hoe vaak blijft ook niet het pogen vruchteloos, omdat de menschen eigenlijk niet te helpen zijn door de afwijzende houding, welke zij ontmoeten in verschillende maatschappelijke kringen. Een enkel maal gelukt het niet zonder moeite een grooten werkgever over te halen den ontslagene in dienst te nemen; nauwelijks vernemen de werklieden wie hun nieuwe kameraad is, of zij dwingen den patroon den man, die met de beste voornemens bezield eerlijk voor zijn brood wil werken, wederom de straat op te zenden. De man staat opnieuw voor ledigheid, des duivels oorkussen, en voor armoede, daarbij verbitterd tegen de maatschappij, die hem uitwerpt. Het zou weinig moeite kosten van dit alles voorbeelden, treurig sprekende voorbeelden aan te halen; ik mag mij daartoe niet laten verleiden; wie ze wil zoeken, zal ze kunnen vinden in de jaarlijksche verslagen van de afdeelingen van het Genootschap. De gemeenschap onttrekt door haar straf den gestrafte aan zijne vroegere positie, verzwakt zijn economischen toestand, brengt hem en zijn gezin tot armoede en laat hem dan na een zeker aantal maanden of misschien jaren van afzondering aan zijn lot over. Mag men er zich over verbazen, dat indien inderdaad tijdens die afzondering eenige moreele verbetering zou zijn bereikt, alle goede werking aan haar wordt ontnomen door de overmacht, welke de omstandigheden op den ontslagene oefenen? Daartegen is de uitnemendste invloed, welken de afzondering zou kunnen hebben, niet bestand. Ik mag dus hier met vollen nadruk herhalen, wat ik boven reeds aanstipte, dat voor de toekomst van den gevangene na zijn ontslag de wijze, waarop na de herkregen vrijheid te zijnen aanzien gehandeld wordt, van veel meer beteekenis is, dan het systeem, waarnaar hij zijne straf ondergaat.

Van deze waarheid heeft de gemeenschap, wier belangen

in zoo hooge mate bij het goed zich gedragen van de ontslagenen betrokken zijn, zich tot dusver slechts uiterst weinig rekenschap gegeven. De staatsgemeenschap meende tot voor korten tijd zich van het lot der ontslagenen volstrekt niets te moeten aantrekken; eerst de Minister Loeff nam het prijzenswaardige initiatief om tot ondersteuning van het werk ten behoeve der ontslagenen eenen post van *f* 5000 op de begrooting te brengen. Het werk moest in hoofdzaak geschieden door het ruim tachtigjarige Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen en het is inderdaad een droevig feit, hoe gering de steun is, welke dat Genootschap ondervindt bij zijne steeds zich uitbreidende taak. Het aantal leden bedraagt in het geheele land slechts een paar duizend; het geheele bedrag aan contributien door de afdeelingen ontvangen is nog niet *f* 6000, terwijl voor steun aan ontslagenen door alle afdeelingen meer dan *f* 8000 wordt uitgegeven. Amsterdam, dat zelf zoowat *f* 1300 ontvangt aan contributies, betaalde in 1905 ten behoeve van ontslagenen bijna *f* 3700. Het verschil moet worden gedekt uit de algemeene kas, d.w.z. uit de renten van vroeger opgespaarde gelden. Feitelijk teert het Genootschap op de in vorige perioden haar geschonken kapitalen. In den laatsten tijd heeft het zijn werkkring uitgebreid door de inrichting van een Centraal Agentschap voor de plaatsing van ontslagenen en door de oprichting van het doorgangshuis ‘Het groote Woudhuis’ bij Apeldoorn. Voor dit laatste ontving het eenige jaren geleden aanzienlijke giften, vooral uit Amsterdam, doch de jaarlijksche uitgaven voor de nieuwe stichting blijven nog bedroevend hoog en zoo wijzen de rekeningen van de laatste jaren weer aanzienlijke tekorten. Om zijn omvangrijk werk naar behooren te verrichten heeft het Genootschap behoefte aan eene aanzienlijke versterking van inkomsten, want meer en meer dringt de overtuiging door, dat om den arbeid ten bate der ontslagenen eenige kans van slagen te geven, betaalde hulp onmisbaar is. Ondanks alle belangstelling en toewijding van de leden der afdeelingsbesturen, zijn zij toch niet in staat het werk zoo te doen als het behoort te geschieden. Het Genootschap, in welks handen de steun ten behoeve der ontslagenen is geconcentreerd, gevoelt zelf hoeveel zijn arbeid te kort schiet; toch is het eigenlijk reeds

verder gegaan dan zijne krachten toelieten. Moge dan eindelijk eens het besef doordringen, dat wat hier geschiedt en geschieden moet, niet is een werk van louter philantropie, doch van noodzakelijke maatschappelijke beveiliging, zonder welk werk de geheele strafrechtspleging dreigt meer sociaal nadeel te stichten, dan rechtsbescherming te geven. Het opleggen en toepassen van gevangenisstraffen, ook zelfs wanneer zij in afzondering worden ondergaan, kweekt noodzakelijk nieuwe misdrijven, wanneer na de straf niet komt een goed georganiseerd, overal doordringend werk van patronage. Uit het oogpunt van bijzondere preventie is straffen zonder hulp na de straf doelloos en gevaarlijk. In het ontbreken van voldoende hulp ligt eene der hoofdoorzaken, waarom ook het stelsel van afzondering van gevangenen het kwaad der recidive niet kan bestrijden, eene der voornaamste redenen voor de niet bevredigende werking ook van ons gevangenisstelsel.

Ons gevangenisstelsel. Het wordt tijd, dat ik mij daarmede nog een oogenblik bezig houd. In het voorafgaande besprak ik in hoofdzaak het stelsel van afzondering in het algemeen, de daaraan als stelsel verbonden voor- en nadeelen en liet de vraag terzijde, of onze wetgever het mogelijke gedaan heeft, om de voordeelen krachtig te doen uitkomen, de nadeelen tot een minimum terug te brengen. Die vraag moet thans worden gesteld en jammer genoeg kan daarop slechts een ontkennend antwoord worden gegeven. De conclusie kan niet anders zijn, dan dat onze wetgever *principieel* alles heeft verzuimd, om aan de celstraf eene krachtige werking te verzekeren in de richting der bijzondere preventie. Ik leg op die laatste woorden nog eens den bijzonderen nadruk en herhaal, dat ik hier de celstraf uitsluitend behandel in hare werking op den gevangene zelf. Het kan zijn, dat onze gevangenisstraf als vergeldingsmiddel uitnemend voldoet en ook in dienst der algemeene preventie gunstig werkt. Deze beide kanten van het strafmiddel laat ik opzettelijk onbesproken; het is mij eenig en alleen er om te doen na te gaan, in hoeverre de celstraf in staat is een gunstigen invloed te oefenen op den gestrafte zelf en hem te brengen op den weg, die tot beterschap voert.

Ik zeide, dat onze wetgever alles heeft nagelaten wat de werking der straf op den gevangene zelf zou hebben kunnen

verzekeren. Al dadelijk mag ik ter nadere adstructie van deze bewering er op wijzen, dat de wetgever principiëel afkeerig was van alle individualiseering van de straf, een beginsel, dat, naar vele voorstanders der celstraf hebben betoogd, juist bij het systeem van afzondering het doelmatigst en volledigst zou kunnen worden toegepast. Mag ik nog eens er aan herinneren, dat ten onzent de oud-hoogleeraar Domela Nieuwenhuis de celstraf vooral heeft verdedigd, omdat zij *individueele* behandeling toelaat van iederen gevangene overeenkomstig zijne behoefte, alsmede de meest mogelijke gradatie in de toepassing. Welnu, het behoeft ternauwernood te worden herinnerd, van de individueele behandeling en van de gradatie heeft onze wetgever, toen hij in 1885 onder leiding van den Minister du Tour van Bellinchave, die zich er aan had gewaagd den door Modderman verlaten zetel in te nemen, de beginselen van het gevangeniswezen vaststelde, niet het minste willen weten. Voor den wetgever van 1885 gold als waarheid, wat ik zou willen noemen de brutale uitspraak van den straks reeds geciteerden Belgischen gevangenisdirecteur Stevens: ‘La prison doit être la même pour tout le monde.’ Reeds meermalen is hem daarvan van onderscheidene zijden eene ernstige grief gemaakt en al wat Dr. Aletrino te dien opzichte aanvoert in zijne vaak scherpe kritiek is volkomen gerechtvaardigd. Iedere gevangene is in onze strafgestichten een nummer en wordt als zoodanig behandeld. Of hij eene korte of eene lange gevangenisstraf, eene straf van zes maanden of van vijf jaar ondergaat, de straf is in hare toepassing volkomen dezelfde. De cel is dezelfde, het voedsel is hetzelfde, de ligging is dezelfde, de kleeding is dezelfde, de toegelaten lichaamsbeweging is dezelfde, het onderwijs, ook de regeling van den arbeid zijn dezelfde, er heerscht in elk opzicht de meest volstrekte gelijkheid. Wanneer de eerste twee dagen voorbij zijn en de water- en broodkuur geleden is, dan blijft de behandeling gelijk tot op den laatsten dag van de vijfjarige straf, tot op het oogenblik, waarop de straftijd om is en de gevangene de volle, de heerlijke, de lang verbeide vrijheid zal terugkrijgen. Soms vindt een verstandig directeur gelegenheid den gevangene in den laatsten tijd wat meer beweging te verschaffen door hem als ganglooper of reiniger dienst te laten doen. Deze weinig

beteekenende inbreuk op het gelijkheidsbeginsel kan echter evenmin als de omstandigheid, dat aan een enkelen gevangene een ander soort van brood kan worden gegeven of bij langere straffen het cantinegebruik wat ruimer is, beletten de conclusie te aanvaarden: in onze gevangenissen is het ideaal van gelijkheid ten volle verwezenlijkt.

Behoeft het voor den denkenden lezer nog betoog, dat deze gelijkheid niets anders is dan eene gelijkheid in schijn, in werkelijkheid eene ruwe en wreede ongelijkheid? Ruw en wreed is het, personen van ongelijke lichamelijke gesteldheid en van ongelijk intellect, personen van verschillend karakter en van verschillende beschaving, gevangenen, die aan weelde en comfort gewoon waren en andere, die sinds de geboorte aan armoede en gebrek gewend zijn, personen, die door hun misdrijf bewijs gaven van een laag karakter en van sterke anti-sociale neigingen, en veroordeelden, wier persoonlijkheid eerbied afdwingt, wier misdrijf sympathie wekt, om die allen te onderwerpen aan hetzelfde régime, misschien te zacht voor den een, zeker te hard voor den ander. Ik wil op dit, laat ik het noemen, ethische of gevoels-argument niet al te zeer den nadruk leggen; het is mij in hoofdzaak er om te doen het in die gelijkheid van behandeling liggende bezwaar voor de latere reclasseering der gevangenen aan te wijzen, doch ik mag toch ook over deze zijde van de quaestie niet geheel het stilzwijgen bewaren. Wie op een zelfden dag achtereenvolgens meerdere gevangenen bezoekt, komt telkens opnieuw onder den indruk van het ontzettende verschil in werking van de straf op den een of op den ander. Voor den een is de celstraf eene bron van voortdurend physiek en phsychisch lijden, de ander ondergaat haar, ik zou bijna zeggen, spelenderwijze. Hier ligt de groote ongerechtigheid van onze gevangenisstraf, niet weg te redeneeren door het zoo vaak gedane beroep op hoogere zedelijke schuld bij den meer ontwikkelden gevangene. Nog altijd waant de mensch in zijn overmoed die schuld te kunnen vaststellen, om daarnaar de strafmaat te bepalen. Nergens heeft die overmoed zich in den loop der eeuwen zwaarder bezondigd dan op het terrein van het strafrecht. Het meeste en het hoogste onrecht werd gepleegd in naam van het recht. Zou dit steeds zoo moeten blijven?

Ik zeide zoo even, dat in deze stelselmatige - beter

ware het te schrijven stelsellooze - gelijkheid van behandeling van alle gevangenen een groot gevaar ligt voor hunne latere reclasseering. Kan het anders? Reeds ten opzichte van de physieke behandeling springt die waarheid onmiddellijk in het oog. Twee punten komen daarbij in de voornaamste plaats ter sprake, de voeding en de lichaamsbeweging. Dr. Aletrino is over de voeding in onze gestichten uiterst slecht te spreken en wijt het feit, dat de gevangene niet als een gezond, krachtig individu in de maatschappij terugkomt mede aan het 'beroerde' voedsel. Zijne zegslieden zijn ook hier de zoogenaamde 'politieke' gevangenen, die in 1897 bij de door de redactie van De Jonge Gids ingestelde enquête de door henzelf opgedane ervaring hebben medegedeeld. Een hunner schreef: 'wie negen maanden gevangenisstraf ondergaat, *lijdt* 9 *maanden honger*.' Ik acht deze voorstelling als kenschetsing van den algemeenen toestand overdreven[1]. Ik heb in verband met en naar aanleiding van de beschouwingen van den heer Aletrino, in den laatsten tijd vele gevangenen naar hun oordeel over de voeding gevraagd en van verscheidene tot antwoord ontvangen, dat zij niet alleen de qualiteit doch ook de quantiteit voldoende oordeelden en volstrekt geen last van honger hadden. Een gevangene, die reeds meerdere straffen onderging, verklaarde mij, op een oogenblik dat hij reeds wederom twee en een half jaar in de cel zat, dat het eten wel voldoende was; slechts de eenmaal per week als middagmaal gegeven gortsoep was z.i. niet veel. Soortgelijke verklaring ontving ik van meerdere gevangenen, meerendeels nadat zij reeds geruimen tijd in de cel doorbrachten. Klachten over de qualiteit werden niet vernomen, zelfs niet van de zijde van personen, die beter eten dan het gewone werkmanseten gewoon waren. Intusschen moet bij de waardeering van deze mededeelingen niet worden vergeten, dat de meeste gevangenen, vooral zij die eene straf van eenigszins langen duur ondergaan, de helft van het door hen verdiende geld, dat zij aan artikelen uit de cantine besteden mogen, ook werkelijk daarvoor gebruiken en aldus het hun

1) De quaestie van de voeding werd verleden jaar uitvoerig besproken in de 14de jaarvergadering van de 'Verein der Deutschen Strafanstaltsbeamten'. Jahresbericht, Vierzehnter Band, bl. 73 vlgg.

vanwege het rijk verstrekte voedsel aanvullen. Doen zij dat niet, dan, zoo werd mij door enkelen gezegd, is hetgeen zij krijgen niet geheel voldoende[1]. Zoo vertelde mij een gevangene, die, hoewel hij onlangs in ééne maand de hooge verdienste maakte van *f* 9 en dus ruim geld heeft voor de cantine, daar niets uit wilde nemen, omdat hij in die onthouding een middel zag voor zelfverbetering, dat het eten dat hij kreeg wel wat weinig was, en een andere, een stumperd, die ziek was geweest, nog niets kon verdienen en geen geld had voor de cantine, klaagde, nu zijn verdwenen appetijt was teruggekeerd, over een voortdurend gevoel van honger. Daarentegen verzekerde mij een andere gevangene, die sinds 1905 in de gevangenis vertoeft, hard werkt en weinig in de cantine verteert, dat hij voldoende heeft aan zijn eten en dat zijne gezondheid niets te wenschen overlaat. Als algemeene kracht is dus de door Dr. Aletrino aan zijne berichtgevers ontleende bewering zeker onjuist, doch wel volgt uit de enkele hierboven vermelde mededeelingen dat, gelijk voor de hand ligt, eene volkomen gelijke behandeling van alle gevangenen met betrekking tot het verstrekte voedsel slecht moet werken. De eene gevangene heeft meer behoefte aan eten dan de andere én in verband met zijne geheele constitutie én ook in verband met het werk, dat hij verricht. Is het niet dwaas, dat de gevangene, die den geheelen dag met zwaren spierarbeid zich bezig houdt, dezelfde hoeveelheid eten krijgt, als de andere, van wiens lichaamskracht heel wat minder wordt gevorderd, dat aan een man nog in de volle kracht van het leven, een flinken, stoeren boerenarbeider, hetzelfde quantum wordt verstrekt, als aan een reeds bijna zestigjarigen, niet aan krachtig eten gewenden kantoorbediende? Voorts ware het zeker volkomen rationeel den gevangene, op wiens gedrag

1) Nadat ik dit schreef, sprak ik een gevangene, nu weer tot 3 jaar cel veroordeeld, de achtste veroordeeling. De man onderging op 24-jarigen leeftijd zijne eerste straf - thans is hij 49; sinds dien vertoefde hij met uitzondering van korte perioden van vrijheid vrij geregeld in de cel. In Maart 1906 werd hij na vijf jaren celstraf ontslagen; zijne tegenwoordige veroordeeling dagteekent van November 1906. Rijker ervaring ten aanzien van de cel kan men zich moeilijk denken. De man maakt niet den indruk van geestelijk gebroken of intellectueel verstompt te zijn. Van de voeding verklaart hij, dat zij slechts voldoende is bij regelmatig gebruik uit de cantine voor het geheele beschikbare bedrag.

niets valt aan te merken, in het latere gedeelte van zijne straf, tegen den tijd, dat zijne invrijheidsstelling nadert, sterkere voeding te verstrekken, opdat hij meerdere kans hebbe in goeden physieken toestand het gesticht te verlaten. Eindelijk dient ook bij de wijze van voedselverstrekking rekening te worden gehouden met de persoonlijkheid van den gestrafte. De manier, waarop het middageten wordt toegediend, is voor sommige gevangenen zeer terugstootend, maakt hun het eten moeilijk, en belemmert door de ontneming van allen appetijt, ook de goede spijsvertering en de doelmatige verwerking van het voedsel. Klachten daarover van de zijde van gevangenen, zooals Dr. Aletrino hier sprekend invoert, zijn volkomen begrijpelijk. Het is verklaarbaar, dat iemand als de heer F. Domela Nieuwenhuis tot de uitspraak kwam: 'Het geheel heeft meer van eene dierenvoeding dan van eene menschenvoeding.' Ook al laat men het harde en wreede, dat voor gevangenen, als hier bedoeld worden, gelegen is in de wijze, waarop zij het voedsel ontvangen, buiten rekening, niet betwist kan worden, dat daardoor ook de voedselverstrekking onvoldoende wordt en dus voor de physieke gezondheid van den gevangene niet naar eisch gezorgd wordt.

Ik noemde straks in de tweede plaats de aan den gevangene toegestane lichaamsbeweging. Volgens art. 65 van den Algemeenen Maatregel betrekkelijk het gevangeniswezen van 31 Augustus 1886 nemen alle gevangenen dagelijks, wanneer het weder het toelaat, gedurende ten minste een half uur beweging in de open lucht, op de daarvoor ingerichte plaatsen. Hoe deze plaatsen zijn ingericht is bekend. Iedere gevangene wandelt heen en weer in een afzonderlijken wandelgang of wandelhok van ± 8 M. lengte. Het uitzicht, dat hij daarbij heeft, is meerendeels op een binnenplaats, soms op een binnentuin van de gevangenis, een enkel maal, zooals bij de allerongelukkigst ingerichte wandelplaats in de gevangenis te Utrecht, ziet hij door het ijzergaas, dat het geheel bedekt, niets anders dan het stukje lucht daarboven. In Belgie is men in dat opzicht wat minder streng geweest dan bij ons. Ten eerste staat men den gevangene een vol uur in plaats van een half uur beweging toe, terwijl voorts de wandelplaatsen wat aangenamer zijn ingericht en de gevangene zelfs gelegenheid heeft wat te tuinieren. Van de groote celgevangenis

te Leuven wordt geschreven: ‘Les préaux sont assez gais; certains sont même garnis de fleurs.’ Bij ons ontbreken vroolijkheid en bloemen; wij zijn aan die ziekelijke sentimentaliteit nog niet toe. De gevangene mag een half uur heen en weer loopen in de open lucht; alles wat die wandeling zou kunnen veraangenamen is overdaad. Nu behoeft het weinig betoog, dat voor vele, misschien wel voor de meeste gevangenen die lichaamsbeweging onvoldoende is. Er zijn er wel enkele, die in staat zijn door kamer- of celgymnastiek het ontbrekende aan te vullen, doch niet ieder bezit voldoende lenigheid van lichaam om dergelijke oefeningen te kunnen verrichten. Voor gevangenen, die gewoon waren aan een leven in de open lucht, is het voortdurend vertoeven in de cel zonder voldoende ontspanning door lichaamsbeweging afmattend en voor de gezondheid schadelijk. Ook hier weer is de gelijke behandeling van allen onverstandig en verkeerd werkend; de behoefte van den een is grooter dan die van den ander. Ook hier getuigt het van gebrek aan inzicht bij den wetgever, dat hij den gevangene in het latere gedeelte van zijn straftijd niet meer beweging in de open lucht heeft toegestaan dan in de eerste periode; alleen op deze wijze zou de gestrafte weer goed geschikt kunnen worden gemaakt voor zijne hem wachtende werkzaamheid in de vrije maatschappij, waarbij hij aan zijne volle lichaamskracht zoo dringend behoefte heeft. Onze wetgever heeft alle zorg voor den overgang van onvrijheid naar vrijheid uit het oog verloren; de gelijke behandeling van den tot vijf jaar afzondering veroordeelde gedurende de volle vijf jaren getuigt van onverstand en gemis aan doorzicht bij hen, die ons strafstelsel hebben uitgewerkt.

Voor de beoordeeling van de wijze, waarop de celstraf wordt in toepassing gebracht, komen na behandeling van de hier reeds kortelijk besproken punten, nog meer in het bijzonder in aanmerking de regeling van het onderwijs, van de lectuur en van den arbeid en ook de inrichting van het celvertrek. De heer Aletrino toont zich, waar hij de bijzonderheden van ons strafstelsel ter sprake brengt, daarover over het algemeen weinig tevreden. Wat het onderwijs betreft komt hij op tegen de bepaling van art 17 der Beginselenwet, die de vakken, waarin onderricht gegeven wordt, beperkt tot lezen, schrijven en rekenen, en veroordeelden, die den leeftijd van veertig

jaar hebben bereikt, van het onderwijs uitsluit. Voorts wijst hij er op, dat voortgezet- en vakonderwijs, hetgeen volgens het tweede lid van art. 17, naar de behoefte in verband met den persoonlijken aanleg der gevangenen, kan worden verstrekt, slechts uiterst zelden worden gegeven en dat dus ook op die wijze al bitter slecht ervoor wordt gezorgd, dat de ontslagene, beter toegerust dan toen hij de gevangenis binnenkwam, tegen den hem wachtenden strijd in de maatschappij bestand zal zijn. De juistheid van deze laatste opmerking kan aan den heer Aletrino onvoorwaardelijk worden toegegeven. Volgens de statistiek over 1905 werd in dat jaar bij een gemiddeld getal van ruim 2000 gevangenen aan 86 personen meer-uitgebreid of vakonderwijs verstrekt, hetzij in Fransch, Duitsch, Engelsch of Nederlandsch, aardrijkskunde en geschiedenis, hetzij in timmeren of schilderen. Het is weinig aannemelijk, dat slechts bij een zoo gering aantal gevangenen behoefte aan zoodanig onderwijs zou hebben bestaan of dat slechts zoo weinig gevangenen aanleg zouden hebben gehad voor het waarschijnlijk wel niet zoo bijzonder intensieve onderwijs, waarover wij spreken. Van de bij het tweede lid van art. 17 gegeven bevoegdheid wordt dus een uiterst voorzichtig gebruik gemaakt zeer ten nadeele van de werking der straf voor den tijd na het ontslag. Een der belangrijkste hulpmiddelen om de recidive tegen te houden blijft op die wijze ongebruikt, en ook hier weer vertoont zich al het nadeel, aan gelijkheid van behandeling van ongelijksoortige individuen noodzakelijk verbonden.

Het oordeel van den heer Aletrino over de waarde van het gewone onderwijs lijkt mij wel wat te ongunstig. Aan de beperking van het onderwijs tot hen, die de veertig nog niet voorbij zijn, is met het oog op het al dan niet later recidiveeren niet veel invloed toe te kennen. Oudere personen zullen om nog lezen en schrijven te leeren, zóó dat zij er later wat aan hebben, heel wat meer tijd behoeven dan de jongere. Het onderwijs aan hen zal dus alleen waarde hebben bij langere straffen en wanneer wij nu enkele schuldigen aan zware misdrijven, die niettemin tot de gelegenheidsmisdadigers behooren, buiten rekening laten, zullen wel allen, die na 40 jaar voor langen tijd veroordeeld worden, reeds vroeger gelegenheid gehad hebben van het gevangenis-onderwijs te profiteeren. De heer Aletrino maakt gewag van eene

opmerking van den heer Hugenholtz, dat in 1903 bij eene gevangenisbevolking van ruim 54000 personen slechts 4329 personen of nog geen 8% onderwijs ontvangen hebben. Deze cijfers geven eene zeer onjuiste voorstelling. Immers dat aantal van 54000 is verkregen door een samenvoeging van de bevolking in alle strafgestichten, bijv. ook van die in de huizen van bewaring, waar wegens den in den regel zeer korten duur van de hechtenisstraffen voor onderwijs de gelegenheid ontbreekt. Volgens de statistiek over 1905 bedroeg het aantal onderwezenen in de gewone strafgevangenissen 3241, d.w.z. ruim 29% van de geheele bevolking. Neemt men nu daarbij in aanmerking, dat tot die bevolking ook behooren de tot drie maanden of minder veroordeelden, die zelfs een zeer aanzienlijk percentage uitmaken, dan ziet men dat de verhouding van hen, die onderwijs ontvangen, tot hen, die daarvoor redelijkerwijze in aanmerking kunnen komen, eene gansch andere is dan de heer Hugenholtz aangeeft. Met dergelijke becijferingen is uiterste voorzichtigheid meer dan geraden. De indruk, dien ik van het gewone onderwijs in de strafgevangenis te Utrecht heb ontvangen, is over het algemeen een gunstige. De gevangenen waardeeren het hun gegeven onderricht en doen in den regel goed hun best. Het werk, dat zij te maken krijgen, bezorgt hun eene aangename afleiding en wordt met genoegen verricht. Natuurlijk zal ook hier verbetering nog zeer gewenscht zijn en kunnen worden bereikt door vermeerdering van onderwijskrachten - in de strafgevangenis te Rotterdam met 301 cellen voor mannen zijn beschikbaar drie onderwijzers, die dus heel wat werk op hunne schouders hebben - en door ook hier weer meer aandacht te schenken aan de bijzondere behoeften van iederen gevangene.[1)] Aan den analphabeet moet meer moeite en tijd besteed worden dan aan den gevangene, die zich verheugt in het bezit van tamelijk voldoende kennis in de onderwezen

1) Ook in de Inleiding bij de Statistiek van het Gevangeniswezen over 1905 wordt er op gewezen, dat vooral bij de in eenzaamheid opgeslotenen aan het onderwijs niet zoo heel veel tijd besteed wordt en dus de resultaten wel te wenschen overlaten. Opmerking verdient, dat, gelijk mij juist dezer dagen bij een bezoek aan eene celgevangenis in Duitschland gebleken is, daar voor het onderwijs de afzondering wordt opgeheven.

vakken van schrijven, lezen en rekenen. Individualiseeren blijft altijd het eerste en het laatste woord.

Ook over den gevangenisarbeid is de heer Aletrino zeer slecht te spreken. Hij qualificeert het werk, dat aan de gevangenen wordt opgedragen, als ‘bête en nutteloos’ en vindt het onwijs te beweren, dat de gevangene naar zoodanig werk als naar eene weldaad zou verlangen. Op eene andere plaats verklaart hij, dat voor de meeste gevangenen het werk ‘geestdoodend en niets leerend’ is en later wordt nog meer uitvoerig betoogd, dat het werk van den gevangene zonder eenig nut is voor zijne hervorming en verbetering. Ik wil hier op de uiterst moeilijke quaestie van den gevangenisarbeid - misschien de moeilijkste en de belangrijkste in elk gevangenisstelsel en vooral bij het systeem der afzonderlijke opsluiting - niet uitvoerig ingaan, vooral omdat zeer binnenkort over dit vraagstuk een rapport mag worden tegemoet gezien van eene door het Genootschap tot Zedelijke Verbetering ingestelde Commissie, welke een grondig onderzoek in onze verschillende gestichten heeft ingesteld. Slechts zou ik even willen opkomen tegen het ook hier weer veel te algemeene van de conclusie van den heer Aletrino. Het is niet waar, dat voor de meeste gevangenen in de celgevangenissen het werk zou zijn ‘bête, nutteloos, geestdoodend en niets-leerend’. Wie gewoon is gevangenen te bezoeken, ontmoet bij voortduring zeer vele, die het hun opgedragen werk met groote vlijt en vaardigheid verrichten en dezen arbeid inderdaad als eene weldaad beschouwen. Dit geldt niet alleen van hen, die het voorrecht hebben werkzaam te zijn als timmerman, smid of schilder en daarvoor eene flinke, ruime cel als werkplaats te hunner beschikking hebben. Deze gevangenen zijn ook nog inzooverre begunstigd, dat nu de cel, waarin zij eten en slapen, frisch blijft en niet besmet wordt door de stof, welke velerlei soort van arbeid uit den aard met zich brengt. Doch ook vele andere, die in dezelfde cel, waarin zij eten en slapen, hun werk moeten verrichten, bijv. aan eene breimachine, praesteeren daarin het mogelijke en verklaren, dat zij in gestadigen arbeid het eenige correctief vinden tegen de verveling, die hen anders bedreigt.

Onjuist is ook de bewering van den heer Aletrino, dat de uitgaanskas in een te ver verschiet zou liggen om de ge-

vangenen tot arbeid aan te sporen. Ik heb niet weinige gestraften ontmoet, juist onder hen die eene langdurende straf hadden te ondergaan, die in de te maken uitgaanskas alle heil zagen voor hunne toekomst na hun ontslag en ook daarom alle krachten inspanden om zooveel mogelijk arbeid te verrichten, ten einde de verdienste zoo hoog te doen stijgen als naar de reglementaire bepalingen geoorloofd was. Eene andere bemerking van den heer Aletrino is daarentegen ongetwijfeld juist. Voor de meeste gevangenen is de gevangenisarbeid nog veel te weinig voorbereiding voor het later weer op te vatten werk in de maatschappij. Een geval als waarvan ik onlangs kennis nam, dat een herhaaldelijk veroordeeld individu, dat zijn vak òf niet, òf slechts zeer gebrekkig kende, zich nu tijdens het ondergaan van eene vijf-jarige gevangenisstraf in het schildersvak èn theoretisch èn practisch uitstekend heeft kunnen bekwamen, is ongetwijfeld uitzondering. In die richting kan en moet veel meer gedaan worden. De arbeid moet niet alleen het middel worden, waardoor de gevangene aan geregelde, aanhoudende bezigheid gewend wordt en aldus ontwend wordt aan een leven van vadsigheid en luiheid, dat hem tot misdrijf voerde, doch moet ook de gelegenheid schenken den gestrafte voor te bereiden voor den tijd na zijn ontslag en hem te wapenen in den strijd om het bestaan. Ik heb reeds een drietal jaren geleden, toen ik voor de vergadering der Juristen-Vereeniging een officieus praëadvies uitbracht over ons gevangenisstelsel, een pleidooi geleverd van gelijke strekking en ik blijf van meening, dat op eene regeling van den arbeid met de zooeven aangegeven strekking niet genoeg kan worden aangedrongen. Er moge misschien eenige overdrijving liggen in het ideaal, eenigen tijd geleden geteekend door den nieuw opgetreden Groningschen hoogleeraar, Mr. J. Simon van der Aa: ‘Niet de arbeid zal zijn ten dienste van de vrijheidsstraf, maar deze zal zijn ter wille van den arbeid’, ook naar mijne overtuiging kan voor de werking van welk gevangenissysteem ook de invloed en de beteekenis van den arbeid in velerlei richting niet hoog genoeg worden aangeslagen.

Ook de inrichting der gevangenisbibliotheken wordt door den heer Aletrino aan eene scherpe kritiek onderworpen. De lectuur is in de meeste gevangenissen niet veel zaaks en

over het algemeen schijnen de gevangenisbibliotheken niet veel degelijks te bevatten, aldus zijne bewering. De heer Aletrino, die zich ook hier weer bijna uitsluitend beroept op het oordeel van de gevangenen, gehoord bij de tien jaren geleden gehouden enquête, schijnt niet te hebben kennis genomen van een in 1904 aan het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen over de gevangenislectuur uitgebracht rapport door eene Commissie, welke zich eerst nauwkeurig van den toestand van de bibliotheken in de verschillende strafgestichten had op de hoogte gesteld. De conclusie van dat rapport was, dat die toestand in menig opzicht onbevredigend was, zoowel wat betreft de boeken die er waren als ten opzichte van die, welke er ontbraken. De Commissie stelde toen de regelen vast, waarnaar h.i. eene gevangenisbibliotheek behoort te worden ingericht en ontwierp ter toelichting een catalogus, waarin de meest gewenschte boeken onder een zevental rubrieken werden saamgebracht. Daarin werd aan boeken van degelijken inhoud, ook aan werken van vak-litteratuur, eene overwegende plaats ingeruimd. Rapport en catalogus werden aan de Regeering toegezonden en door haar met belangstelling ontvangen. In overleg met het Genootschap, dat nu juist dezer dagen dezen arbeid aan eene commissie van deskundigen opdroeg, wordt jaarlijks een lijst opgemaakt van boeken, die het meest in aanmerking komen om te worden aangeschaft, welke lijst aan de colleges van regenten wordt toegezonden. Wij zijn dus op den weg van verbetering, al is het gewenschte doel nog op verre na niet bereikt, ook al omdat de middelen, die voor het aankoopen van goede lectuur ter beschikking staan, niet zeer belangrijk zijn. Toch zal ongetwijfeld ook door de zeer nuttige samenwerking tusschen Regeering en Genootschap langzamerhand een betere toestand worden verkregen.

Ten slotte nog een enkel woord over de inrichting van de cel. Zij is bij ons, evenals trouwens in de meeste buitenlandsche gevangenissen, een vertrek van ongeveer 10 M^2 oppervlakte bij eene hoogte van 2½ à 3 M. De muren zijn of bepleisterd of van gevoegden steen, de grond is van steen of cement, licht en lucht moeten komen door een langwerpig, getralied venster, van matglas voorzien, zoodat alle uitzicht

vrijwel benomen is. Niet eens de lucht kan de gevangene van uit zijne cel waarnemen. In de cel bevinden zich, behalve de ijzeren kribbe, die overdag, opgeslagen tegen den muur, aan dezen wordt bevestigd, niet anders dan de meest onmisbare benoodigdheden. Elke versiering, alles wat tot veraangenaming van het verblijf zou kunnen strekken, is verboden. Ook in dat opzicht wordt tusschen de gevangenen geenerlei onderscheid gemaakt; de inrichting van het celvertrek is voor allen volkomen dezelfde, zoowel bij het begin als tegen het einde der straf, onverschillig of die straf 14 dagen of 5 jaar duren moet, zonder dat met de persoonlijkheid van den gevangene ook maar in het allerminste rekening wordt gehouden. In België heeft het celvertrek een iets aangenamer en vriendelijker karakter dan bij ons. Zoo zijn bijv. de muren geschilderd en is de vloer van geboend eikenhout. Vooral van belang is, dat men aan de gevangenen die zich goed gedragen, toestaat hunne cel op te vroolijken door teekeningen aan den muur te hangen en aan enkele zelfs de gelegenheid geeft een vogeltje op te kweeken. Het bezoek aan eene groote Belgische strafgevangenis, zooals die te Leuven, laat om die redenen een minder somberen indruk achter dan de bezichtiging van een onzer strafgevangenissen. Zooals ook mr. Engelen in zijn praëadvies aan de Juristen-Vereeniging mededeelde, er heerscht niet die pijnlijk aandoenlijke stilte als bij ons; er wordt in de gangen overluid gesproken; er is in het gebouw leven en gedruisch, dat ook tot den gevangene doordringt en zijne eenzaamheid minder eentonig maakt. Bij ons daarentegen heeft men alles verzuimd, wat mogelijkerwijze de nadeelige werking der afzondering zou kunnen breken; de toepassing van de straf is streng en ongetwijfeld, doordat volkomen verzuimd is met de individualiteit en de omstandigheden van de gevangenen rekening te houden, tegenover vele van hen te streng. Dit is dan ook de indruk, dien ons stelsel maakt op den buitenlander. De Fransche advocaat Henri Martin, wiens ‘thèse’ aan de Belgische celstraf gewijd werd, bespreekt na zijne behandeling van de Belgische toestanden, ook kortelijk de inrichting in andere landen en zegt dan, van ons land sprekend: ‘La tendance du système pénitentiaire hollandais est plutôt d'intimider que de réformer et le régime est plus dur qu'en Belgique’.

Onze wetgever is er, dit blijkt uit al het aangevoerde en medegedeelde, veel te weinig op bedacht geweest het mogelijke te doen, om de nadeelen der afzondering te temperen, de te bereiken voordeelen te bevorderen.

En nu de conclusie van dit alles. Ik heb in de vorenstaande, misschien voor vele lezers wat al te nuchter en onopgesmukt gehouden beschouwingen, onbevooroordeeld en onbevangen, de indrukken weergegeven, welke ik gedurende een achttal jaren bij het bezoeken van een ongeveer vierhonderd gevangenen heb opgedaan. Vele van deze heb ik herhaaldelijk bezocht, ook tegen het einde van den soms langen straftijd; met niet weinige heb ik veel en langdurig gesproken en nooit heb ik uit het oog verloren de werking na te gaan, welke de afzondering had op hun physiek en psychisch leven. Eenige waarde kan dus ook mijne ervaring allicht hebben. Met haar tot grondslag kan ik in de scherpe afkeuring over de celstraf niet deelen en vereenig ik mij volkomen met de uitspraak van den hoogleeraar geworden directeur van het gevangeniswezen, Mr. Simon van der Aa, in zijne zoo straks vermelde redevoering, dat wanneer men zoowel het hoogelijk roemen als het scherp veroordeelen van de celstraf toetst aan de werkelijkheid, van overdrijving blijkt naar beide zijden.

Ongetwijfeld is bij de regeling van het gevangeniswezen met de celgevangenis het laatste woord niet gesproken; de aandacht blijft gevestigd op de verbeteringsgestichten, die in verschillende staten van Amerika werden ingericht voor veroordeelden van nog betrekkelijk jeugdigen leeftijd, op wie, naar een consequent toegepast stelsel, alle mogelijke pogingen worden aangewend om hen weer voor een geregeld leven in de maatschappij geschikt te maken. Ieder, die vrij van dogmatisme en van vastgeroeste, tot vooroordeelen gedaalde opvattingen, het mogelijk goede en nuttige waardeert, ook al wijkt het nog zoover af van wat hij zich tot dusver als goed en nuttig heeft voorgesteld, zou het moeten toejuichen, indien ten onzent eens eene proef zou kunnen worden genomen met het ook reeds in ons land van verschillende zijden aanbevolen Elmira-opvoedingssysteem. Intusschen de kans, dat dit zal geschieden, is voorshands nog niet groot; nog geringer de verwachting, dat het nieuwe stelsel spoedig eene groote

plaats in ons gevangeniswezen zal innemen; in elk geval zal de celstraf voor vele gevangenen blijven de eenig mogelijke straf. Naar mijne overtuiging zal die straf nog voor geruimen tijd hare overwegende plaats in ons strafstelsel behouden en juist omdat ik die overtuiging koester, hecht ik er zoo veel aan, dat eindelijk eens krachtig de hand wordt geslagen aan eene verbetering van de wijze, waarop de celstraf bij ons wordt toegepast. Reeds twee opvolgende Ministers van Justitie hebben in de van hen uitgegane voorstellen van wet de meening neergelegd, dat verandering noodzakelijk is; beide wenschten bij de wet de mogelijkheid erkend te zien, om de afzondering gedeeltelijk op te heffen en om ook de gevangenen, die hunne straf in afzondering ondergaan, in klassen te verdeelen; mitigatie dus en individualissering. Wellicht waren door den Minister van Justitie Van Raalte reeds voorstellen van gelijke strekking bij de Staten-Generaal ingediend, indien niet de verwarring op politiek terrein zijne werkzaamheid had tegengehouden. Thans zal over enkele weken het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen eene beraadslaging houden over de werking der celstraf in ons land en over wenschelijke verbeteringen. Ik hoop, dat van die beraadslaging eene krachtige opwekking zal uitgaan, Regeering en volksvertegenwoordiging aansporende om met meerdere voortvarendheid dan tot dusver de hand aan het werk te slaan en de noodzakelijke hervormingen en verbeteringen aan te brengen. Ik heb in dit artikel de wijze, waarop moet worden hervormd, niet opzettelijk aangegeven. Wie zich echter de moeite heeft willen geven mijne opmerkingen te volgen, zal niet in twijfel zijn omtrent den weg, die m.i. moet worden ingeslagen. Nog altijd blijft individualiseering het devies, waaronder de strijd moet worden gestreden, het beginsel, dat de richting der hervorming moet wijzen. Moge onder dat devies en met dat beginsel de herziening van ons gevangeniswezen spoedig worden tot stand gebracht. Misschien dat dan daarna zelfs Dr. Aletrino zijn al te absoluut oordeel over de celstraf nog wel zou willen herzien.

D. SIMONS.

Ruusbroec in verband met de Fransche en Duitsche mystiek.

De geschiedenis van de politieke ontwikkeling, zoowel als die der cultuur van België is slechts te begrijpen als men ‘de lage landen bi der see’ als een mikrokosmus van West-Europa beschouwt. Het verwerken van Fransche en Duitsche elementen tot eene nationale cultuur is het eigenaardige kenmerk der Belgische beschaving.[1)] Deze wisselwerking van heterogene factoren heeft een intens geestelijk leven gewekt in de Middeleeuwen, nog aangewakkerd door de wrijving tusschen de verschillende gewesten onderling. Vlaanderen, steeds in strijd met Frankrijk om de banden, waarmede het leenstelsel het aan dat koninkrijk had gebonden, te verbreken, heeft op cultuurgebied ook het sterkst den invloed van zijn erfvijand ondergaan. Brabant is meer dan ooit te voren onder Duitschen invloed gekomen, toen het door de annexatie van Limburg na den roemrijken slag bij Woeronc (1288) in onmiddellijke aanraking met de Rijnlanden kwam.

De Vlaming Maerlant en de Brabander Ruusbroec vertegenwoordigen den Franschen en den Duitschen invloed: zij hebben de jongste stroomingen dier landen ‘verdietst’. Tevens vertegenwoordigen zij verschillende geestesrichtingen in de Zuid-Nederlandsche Gewesten. Maerlant heeft in Vlaanderen aan de reactie tegen den hoofschen ridderroman den stoot gegeven en de Fransche wetenschap heeft hij er ingevoerd. Hij is de geestelijke voorbereider van de revolutie van 1302 geweest.

1) H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, I: IX.

Naast deze stroomingen op politiek, economisch en wetenschappelijk gebied heerschte er ook een opgewekt religieus leven, dat in de begijnhoven zijn brandpunt vond. Autochthoon was ook deze beweging niet. De hooge graad van volkomenheid, door de Vlaamsche vrouwen in het extatische leven bereikt, waarvan de roem tot in Duitschland was doorgedrongen,[1] was niet buiten Duitsche en Fransche invloeden om verkregen. Hadewijch († 1248), priores van het klooster Hawières bij Luik, kende waarschijnlijk de werken harer Duitsche zusters. Eenigen dezer vrouwen, o.a. Elizabeth von Schönau († 1165) en Hildegart von Bingen († 1178) hadden hare visioenen beschreven. In het oudste bekende werk dezer richting, in de Duitsche taal verschenen, schrijft Mechthild van Maagdenburg reeds over de Minne' innig en liefelijk, eigenlijke mystiek. En deze beide stoffen, de minne en het visioen, vormen ook den inhoud van Hadewijch's Proza: de 'Epistole Haywiges' en het 'tweevormigh Tractaetken' bevatten ontboezemingen over de minne, terwijl de rest van haar Proza het opschrift 'Visiones Haywige' draagt. De innig vrome geest, die uit hare werken ons tegenstraalt, verraadt bekendheid met Bernard van Clairvaux, terwijl Augustinus meermalen wordt aangehaald. Van de Vlaamsche vrouwen dier dagen zijn, behalve van Hadewijch, geene geschriften tot ons gekomen. Kennis omtrent sommigen dier extatisch levende vrouwen van het einde der 12de en het begin der 13de eeuw putten we uit eenige Heiligenlevens.[2] Eene belangrijke bron is het Leven van Sinte Lutgard door Thomas van Cantimpré aan Hadewijch opgedragen. In religieus, zoowel als in litterair opzicht staat dit verre beneden haar Proza. Noch in innigheid noch in beeldrijkheid verheft de taal zich boven die der rijmkronieken. Al is de gedachte, dat 'gherechte minne' onafscheidelijk is van 'goede seden' en dat boeken en schrifturen zich zonder haar niet laten 'verelaren', reeds in het Leven van Sinte Lutgard uitgesproken, de opvatting, dat gherechte minne God tot genade zou moeten dwingen, staat verre beneden Hadewijch's woorden, dat God het recht heeft te geven en te nemen, 'want hi es in die hoecheit sijns

1) Preger, *Geschichte der Deutschen Mystik im Mittelalter*, I: 53-54.
2) Dr. G. Kalff, *Geschiedenis der Ned. Letterkunde*, I: 143 vlg.

ghebrukens, ende wi sijn in die diepheit ons ghebrekens.'[1)]

De praktische mysticus leidt een schouwend leven, 'ghebruukt' (d.i. verdiept zich in) God zonder het Godsbegrip wetenschappelijk te onderzoeken, al spreekt hij zijne ervaringen wel uit. Deze geschriften, de vrucht van religieus voelen en niet van wetenschappelijk denken, hebben de aandacht der scolastische geleerden op deze machtige beweging gevestigd. En uit hoofde van den eisch van universaliteit door de scolastiek steeds in de wetenschap gehandhaafd, hebben zij de vragen door de mystiek gesteld, de gedachten en stemmingen door haar vertolkt, in hunne stelsels opgenomen. Een heftigen strijd, als tusschen Nominalisten en Realisten, als tusschen Anselmus en Abaelard in de scolastische gelederen zelve is ontbrand, hebben de aanhangers van scolastiek en mystiek nooit gevoerd. Tot Augustinus, den man met zijn scherp verstand en zijn diep religieus gevoel, gaan zoowel een Abaelard en Anselmus, als een Bernard van Clairvaux terug. De leer der Kerk en de geschriften der Patres bevatten in hunne alzijdigheid de eeuwige waarheid: eene bron van lafenis voor eenzijdige geesten van verschillende richtingen. Deze geschriften behooren niet tot *ééne richting* en staan daardoor boven alle richtingen. Overal waar het godsdienstig leven in richtingen, dat is in eenzijdigheden uitéengaat, is het van de waarheid verlaten. Slechts kleine geesten gaan in ééne richting. En zoo zijn ook de groote scolastici niet van mysticisme verstoken gebleven. Thomas van Aquino, met grooter verstand dan zijne eenzijdige voorgangers begaafd, heeft den chaos van scolastische spitsvondigheden geordend en de Idee van het systeem scherper in het oog gevat. Zijn nadruk leggen op de onbegrijpelijkheid van het Goddelijk Wezen geeft aan zijne leer een mystieke tint en met andere scolastici als Hugo en Richard de St. Victor en Bonaventura, heeft hij aan de mystiek eene bepaalde plaats in het menschelijk gemoed ingeruimd.[2)] Aanvankelijk werd de mystiek psychologisch behandeld. Maar deze geleerden bleven in het psychologische steken en hebben zich in hunne bespiegelingen over het dogma niet tot het zuiver speculatieve weten te

1) Hadewijch, *Proza*, bl. 16.
2) F.C. Baur, *Dogmengeschichte*, S. 237.

verheffen. Deze wetenschappelijke taak te hebben volbracht is de roem der geleerde mystici.

Het christelijk dogma, door de Kerk voortgebracht, was door de scolastici in de school overgeplaatst: de christelijke theologie werd universiteitswetenschap. Niet de verdere ontwikkeling van het dogma, maar zijne rationaliseering beschouwden zij als hunne taak. Het geheele samenstel van kerkelijke dogmata was het gegevene, de objectieve inhoud, die langs dialektischen weg voor het bewustzijn gerechtvaardigd moest worden.[1)] Aanvankelijk hadden de mystici (Bernard van Clairvaux, Franciscus van Assisi) door diepte en innigheid van gevoel het gemis aan religieusiteit willen vergoeden. En zij hebben eene machtige strooming in het leven geroepen. Maar evenmin als aan de eischen van het gemoed heeft de scolastiek aan die der wetenschap kunnen voldoen. Mystisch aangelegde geesten hebben begrepen, dat de methode gewijzigd diende te worden. De pogingen tot vereeniging der groote scolastici hebben zij gewogen en te licht bevonden. De scholen van Parijs en Keulen hadden slechts eene uiterlijke vereeniging van beide richtingen tot stand gebracht. Deze theologen waren vóór alles scolastici. Beroept de scolastiek zich op traditie, interpreteert zij het kerkelijk dogma door het wijsgeerig dogma, de mystiek berust vóór alles op innerlijke ervaring, zij zoekt innerlijke verzekerdheid. Heeft Hugo van St. Victor niet meer dan de grens aangewezen van scolastiek en mystiek, Bonaventura brengt de mystiek nog systematischer onder kategorieën. Deze zijn echter van buitenaf aangebracht, het zijn niets meer dan scolastisch behandelde mystische vragen. Ook bij Albertus Magnus heeft de mystiek nog geen invloed op de wetenschappelijke methode: helder en klaar heeft hij het toen bereikte uiteen gezet. Vandaar zijn groote invloed op de latere mystici.

Vooral de leden der Dominikanerorde hebben zich aan deze studiën gewijd. De Duitschers onder hen hadden echter meer neiging voor de mystiek dan hunne Fransche broeders. Uit deze kringen dan is Eckhart voortgekomen. Preger, de geniale schrijver van de ‘Geschichte der Deutsche Mystik im Mittelalter’ noemt hem den grootsten Duitschen wijsgeer

1) Ibid. § 69.

der Middeleeuwen. Hij begon zijne studiën aan de Keulsche school, die nog van den geest van Albertus Magnus doortrokken was en voltooide ze te Parijs. De Parijsche leeraren konden hem echter niet bevredigen. 'Ihrer ist zu viel unter uns Meistern, die die Schrift dreissig Jahre oder mehr nun geübt haben, und verstehn sie doch in der Einheit so wenig als eine Kuh oder ein Ross.'[1] Hij zoekt de reden hiervan in het gemis aan ware vroomheid: slechts hij, die den oorsprong der Schrift, d.i. God mint, zal de Schrift verstaan. In Parijs heeft hij ook de geschriften van Scotus Erigena en van de Neo-Platonici bestudeerd. Zijn wetenschappelijk streven concentreerde zich in de vraag: hoe komt God in de ziel en de ziel in God? Om deze vraag praktisch op te lossen zocht hij in de eerste plaats naar haren wetenschappelijken grondslag. De oplossing echter heeft hij niet neergelegd in één werk. In zijne verschillende geschriften als lector te Parijs vervaardigd en in zijne preeken, als Provinzialprior van Saksen uitgesproken, vindt men zijne denkbeelden verspreid. Den ontwikkelingsgang daarvan hebben A. Lasson[2] en Preger uit deze geschriften aangetoond en het systeem, dat er aan ten grondslag ligt, geschetst.

Eckhart gaat op Dionysius Areopagita terug, wat betreft de leer der schepping en der ideëele praeëxistentie der dingen in God. Zijne psychologie heeft hij eerst aan Thomas ontleend, later heeft hij meer den Duitschen mysticus Theoderich von Freiburg gevolgd. Zijne leer van het mystische leven is in vele opzichten van Bernard van Clairvaux afhankelijk. Met groote genialiteit heeft hij de leer aangaande God, de schepping, de psychologie en het mystische leven, die zijne voorgangers niet of hoogstens uiterlijk met elkander in verband hadden weten te brengen, tot een machtig geheel verwerkt. De emanatieleer der Neo-Platonici, die het eindige in het eindelooze van het Absolute afvoert, zonder de eindigheid in het Absolute terug te nemen - zoodat hier eigenlijk nog geene sprake kan zijn van het *ware* Absolute - deze emanatieleer is Eckhart te boven gekomen door een Godsbegrip te ontwikkelen, waarin het wezenlijk speculatieve der

1) Preger, *Gesch*. etc., I: 335, in 1873 verschenen.
2) A. Lasson, *Meister Eckhart, der Mystiker*. Berlin 1868.

Triniteit als zoodanig is begrepen. Dit ‘innergöttlich Prozes’ is het ‘Urbild’ van al het geschapene: in het bijzonder zijn de drie hoogste eigenschappen der ziel en de drie trappen van het mystische leven reflectiën der Triniteit. In de psychologie zet Eckhart de verhouding van God tot de ziel uiteen, om op dezen wetenschappelijken grondslag den gang der ziel tot God in het mystische leven te verklaren. Is door het mystische leven de van God vervreemde ziel tot God weergekeerd, dan is de eenheid hersteld.

Zijne opvatting der Triniteit is zuiver speculatief:[1)] als hij de drie momenten uiteenzet, legt hij er den nadruk op, dat dit geene geschiedenis is van Gods onstaan, dat het eerste moment de anderen niet veroorzaakt heeft. Het is eene ‘ewige Geschehenheit’, ‘ein unanfänglicher Anfang’, ‘und weil keines ohne des Andere sein möge, so ursprünge auch keines das Andere.’ Hij maakt het begin met het ‘Wesen’, immers ‘es muss überhaupt eine Erstigkeit sein’, het is ‘ein erster Name’; maar toch besluit het al het andere reeds in zich. In betrekking tot het gewordene is het ‘Nichts’. Het ‘Wesen’ is dus het Godsbegrip aanvankelijk in onbepaaldheid gedacht. ‘Das Wesen ist ungeteilt, Potenz: da die Dinge noch ohne Unterschied der Namen sind.’

De tweede kategorie is de ‘Natur’, ook wel het Woord, de Zoon genoemd, in aansluiting aan de taal van het dogma. ‘Natur’ is als objectiveering, als zelfonderscheiding van het ‘Wesen’ ‘das bildreiche Licht Göttlicher Einigkeit.’ Met ‘Natur’ is de Idee van het zijnde bedoeld, van het zijnde niet in zijne veelheid, maar in zijne eenheid gedacht. In den Zoon herkent de Vader zichzelf. ‘Der Sohn kehret wieder ein, und schlägt in die Allvermögentheit seines Vaters, wo er ursprünglich ist, - und ebenso erkennet sich der Vater in seinem Sohn; - sie erkennen sich selber eine Minne. Die Minne ist ihr beider Geist. In der Minne sind sie eins. Dies ist dritte Eigenschaft. - Er gehet aus von zweien und nicht von einem, aber nicht sofern sie zwei sind, sondern sofern sie eines sind. - Es ist oben aller Zahl.’

De natuur in onzen zin van het woord, maakt geen deel uit der Triniteit. Zij wordt geschapen door het vrije wils-

1) Preger, I: 368 f.f.

besluit Gods en hiermede onstaan tevens tijd en ruimte.

In deze beschouwingen over de Triniteit openbaart zich eene groote kracht van speculatief denken. De momenten der Triniteit door de scolastici te zeer uiteengehouden heeft Eckhart in redelijk verband gedacht. Zoo had Richard van St. Victor Vader, Zoon en Heiligen Geest als drie personen gedacht, die in de Substantie een zijn, zoodat dus feitelijk eene viereenheid in de plaats der H. Drieëenheid wordt geschoven: een bedenkelijke trek van Sabellianisme, dat het wezen Gods (αυτ□□εος) boven Vader, Zoon en Heiligen Geest stelde. Eene meer wijsgeerige beschouwing te hebben geleverd over dit gronddogma der Christelijke leer, dat voor de scolastici niet meer dan een logisch mysterie geweest was,[1] kan niet eene oorspronkelijke vinding van Eckhart genoemd worden. De redelijkheid, in aanleg aanwezig in Athanasius' commentaar op het geloofsformulier en in het Symbolon Quicumque, eene geloofsbelijdenis ten onrechte aan dezen Kerkvader toegeschreven, hebben de scolastici op Augustinus' werk 'De Trinitate' voortbouwende - volgens Harnack de hoogeschool voor de metaphysica der Middeleeuwen[2] - niet verder kunnen ontwikkelen. In Athanasius' commentaar is er reeds sprake van, dat de Zoon uit den Vader geboren is zonder begin en eeuwig (□ν□θχως □α□ □ϊδ□ως). Het Symbolon Quicumque bevat de zinsnede: 'In hac Trinitate nihil prius aut posterius.' Dergelijke uitdrukkingen, die ook bij de scolastici voorkomen, - want zij zijn immers de taal van het dogma zelf - komen eerst bij Eckhart tot haar recht. In hem ontmoeten we dus een denker, die de eenzijdige rationalistische verklaringen der Triniteit te boven is gekomen, doordat hij de redelijke terminologie van het dogma - zelf de vrucht van diep wijsgeerig denken - in zijne beschouwingen over de leerstukken wist door te voeren.

Een der belangrijkste gedeelten van Eckhart's leer is zijne psychologie.[3] Hij was er nog niet aan toe het psychische als zoodanig te begrijpen, hij vroeg nog naar de schepping der ziel. Aanvankelijk een aanhanger van Thomas' creatianisme, werd hij later een volgeling van Theoderich von Freiburg.

1) Harnack, *Dogmengeschichte*, III: 448.
2) Ibid. II: 295.
3) Preger, *Gesch*. etc. I: 411, f.f.; vgl. II: 1, f.f.

Deze leerde, dat de ziel, oorspronkelijk eene afspiegeling van het beeld Gods, daarna door de zonde gezonken is. Door de ‘wirkende Vernunft’ echter kunnen we weer bereiken, wat we ‘an sich’ zijn, dat is God aanschouwen. ‘Es ist die Qual der Menschen in der Zeit, die Hölle des unbusssfertigen Sünder in der Ewigkeit, dass der Grund seines Seins im Widerspruch steht mit dem, was er ist’, zoo schrijft Theoderich von Freiburg.

Al is de ziel van nature zondeloos, zij ontaardt, doordat de krachten, waarin zij uitvloeit van de lichamelijkheid onafscheidelijk zijn. Hare zonde is het, dat zij zich op eigen zondige natuur richt: dat is hare schuld. De verlossing der zonde, de opheffing uit de eindigheid is volbracht door de genade in Christo: Hij is de weg tot God. In Christo zijn echter twee wegen te onderscheiden: één naar zijne menschheid en één naar zijne Godheid. Dezen laatsten te gaan is niet aan allen gegeven; slechts weinigen kunnen zóó hoog streven. Het is echter voor allen ‘gemeine Gabe Gottes zu kommen zu der Wahrheit der Menschheit Christi.’ Tot hen zegt Eckhart: ‘Möget ihr Göttliche Natur nicht *begreifen*, so *glaubt* an Christum.’ De weg van Christi Godheid zal Eckhart in zijne mystiek leeren: onmiddellijke ervaring van God is haar doel. Om deze te bereiken is passiviteit der ziel vereischt: zij moet de inwerking der eindigheden afsterven, zich in zichzelf concentreeren, om zoo tot vereeniging met God te geraken.

In de ontwikkeling van de stadia van het mystische leven, met den gloed van eigen ervaring voorgedragen, heeft Eckhart geene nieuwe gezichtspunten geopend: grootendeels volgt hij Bernard van Clairvaux en andere Duitsche mystici. Toch getuigen Eckhart's zedelijke opvattingen van dieper wetenschappelijk inzicht: zijne uitspraken op dit gebied berusten op de psychologie. Het wezen der zedelijkheid heeft Eckhart begrepen, de onmisbaarheid van den subjectieven factor heeft hij helderder dan één zijner voorgangers in het licht gesteld. Maar bij de beschouwing over den *vorm* van het zedelijk leven is het gebleven, aan de behandeling van den *inhoud* is hij niet toegekomen. Deze leemte staat in verband met de eenzijdige neigingen der mystici, die naar eene vroomheid streefden, welke aan het leven geene plaats gunt. In de negatie van het werkelijke leven zoeken zij de ware zedelijkheid. Geen wonder,

dat zij aan den inhoud van het zedelijke leven geen recht hebben doen wedervaren.[1)]

De grootste wijsgeer der Duitsche Middeleeuwen is Eckhart door de schepping van de Duitsche wijsgeerige taal.[2)] Wel worden reeds eenige woorden bij Mechthild van Maagdenburg en in een lied op de Drieëenheid aangetroffen, maar hunne geijkte beteekenis krijgen zij pas door Eckhart. Hij verrijkt de taal met tal van abstracte termen als ‘anderheit’, ‘istigkeit’ etc.; hij heeft de speculatieve waarde gevoeld van de contradictio in adjecto: ‘ewiges Nu’, ‘unanfänglicher Anfang.’ Eenige ‘Ahnung’ van zuivere rede openbaart zich in een zin als: ‘Im reinen Sein ist werden und geworden sein immerdar eins.’

Wel worden de eerste stamelingen hier reeds gehoord, die in de negentiende eeuw tot het volle geluid van Hegel zullen aanzwellen; maar dikwijls verraadt hij zijne onmacht om de zelfbeweging der Drieëenheid te ontwikkelen in het laten varen der abstracte termen en het ter hulpe nemen van dogmatische. Daar hij het ongescheiden onderscheiden zijn van God en mensch, van het oneindige en de eindigheden aan den eenen kant speculatief uit het Godsbegrip en het wezen der ziel wilde afleiden, maar tevens aan de historiciteit van de Christelijke leer vasthield en de *feiten* der heilsleer, wederom als momenten in de dialektische ontwikkeling, die het ware aan en in die feiten is, wilde begrijpen, heeft hij zich in tal van onoplosbare moeilijkheden verwikkeld.

Bij Eckhart vinden we de eerste sporen eener encyclopaedische begripsleer: zijne leer loopt al rond, zij keert in het punt van uitgang terug. Maar aan de Idee, die zichzelf in eigen anderszijn en vervreemdheid herkent, zich tot zichzelf verheft en in zich weerkeert, zijn we hier nog niet toe.

Onder zijne leerlingen hebben Tauler en Suso de grootste vermaardheid verkregen. Hoewel in aanleg ver uiteenloopend zijn beiden toch meer den praktischen dan den speculatieven kant opgegaan: de praktijk van het mystische leven gaat hun boven alles ter harte. Alleen toen Eckhart's leer na diens dood van orthodoxe zijde werd aangevallen en verketterd, omdat sommige uitlatingen verdacht pantheïstisch klonken, hebben zij het Godsbegrip van hunnen Meester verdedigd. Maar van

1) Lasson, S. 272.
2) Vgl. K. Rosenkranz, *Hegel als Deutscher Nationalphilosoph*, S. 5-8.

verdere ontwikkeling van het philosophische gedeelte zijner leer is geene sprake.

Eckhart, een van de meest bekende figuren in de religieuse beweging der Gottesfreunde, heeft steeds onder verdenking van ketterij gestaan. En niet zonder reden: tegenover het systeem der Kerkleer durfde hij een even doorwrocht systeem der Christelijke leer te stellen zonder zich door de traditie aan banden te laten leggen.[1)] Hij vroeg niet wat vroegere 'Meesters' hadden geleerd, maar wat waar was. En al heeft hij de werken van oudere Meesters herhaaldelijk met instemming aangehaald, den waren grond hunner eigen uitspraken hebben zij volgens hem niet begrepen: hij, Eckhart, zal den diepen zin hunner leeringen bloot leggen.[2)] In den grond der zaak was de mystiek kettersch: het mystische leven was een soteriologie *naast* die der Kerk. Feitelijk was het verschil tusschen leek en priester uitgewischt en vervangen door dat tusschen hen, die de hoogte van het mystische leven konden bereiken en hen, die slechts de menschheid Christi konden volgen; er werd een onderscheid geschapen tusschen zienden en nietzienden, waar de kerkleer niets van wist. Tauler ging nog verder: den band tusschen zichtbare en onzichtbare kerk loochende hij wel niet, maar deze begrippen dekten elkander volgens hem toch ook niet en de laatste was de ware, zooals zij in de vereeniging der Gottesfreunde aanzijn had verkregen. Ook zijne opvatting van het sacrament was voor de Kerk niet boven verdenking verheven: wèl moet men er zich in schikken als de Paus verbiedt de sacramenten te bedienen 'aber geistlich sie zu gebrauchen dass kann uns niemand nehmen.'[3)] Ook Eckhart schat de waarde van goede werken in monnikstrant gering: 'ich achte viel besser ein vernunftiges Werk, denn ein leibliches Werk.'

Vooral heeft Eckhart zich verdacht gemaakt door de bescherming aan de broeders en zusters van den Vrijen Geest verleend. Onder hen telde hij menig aanhanger en vaak beriepen zij zich op zijne uitlatingen. Er was echter een principiëel verschil tusschen de leer van Eckhart en diens leerlingen en die van de broeders van den Vrijen Geest; de

1) Lasson, S. 54.
2) Ibid, S. 55.
3) Preger, III: 111.

laatsten verkondigden, dat het vleesch volkomen vrijgelaten moest worden in het botvieren zijner lusten, dan eerst zou de geest zich onbelemmerd kunnen verheffen. Met andere woorden zij wilden den hoogsten trap van het schouwende leven bereiken zonder de moeilijke en zware, voorbereidende stadia doorloopen te hebben. Ook Ruusbroec heeft deze secte heftig bestreden.[1)] In Eckhart's dagen was zij pas in hare opkomst en hare aanhangers behoorden tot de weinigen, die vóór alles naar inwendige ervaring streefden. Eerst later, toen zij voor de eigenlijke mystici een gevaar dreigden te worden door de losbandigheden, waartoe hunne leer aanleiding gaf, heeft de nieuwe richting dezen uitersten linkervleugel verloochend.

Lasson heeft Eckhart's verdiensten in de volgende zinnen samengevat: 'Wir erkennen in Eckhart einen der tiefsten Denker aller Zeiten, einen der grössten Männer deutscher Nation. Die geschichtlichen Wirkungen, die von ihm ausgegangen sind, können kaum zu hoch angeschlagen werden. Sprachlich betrachtet ist er einer der Väter der deutschen Prosa und in jedem Sinne ein classischer Schriftsteller; in der Theologie ist er eines der wichtigsten Mittelglieder, welche die deutsche Reformation vorgearbeitet haben; als Philosoph hat er eine kräftige Saat von Gedanken ausgestreut, die in verschiedenen Formen, immer wieder im deutschen Geiste mächtig geworden sind. Die letzten Entwicklungen der deutschen Gedankensysteme berühren sich wieder aufs genaueste mit den Tendenzen des alten Coelner Meisters.'[2)]

Het intense geestesleven der Rijnlanden heeft ook eene machtige werking in de Nederlandsche gewesten in het leven geroepen. De ontevredenheid en verontwaardiging over het leven der geestelijkheid, over de losbandigheid in alle kringen der samenleving had reeds eene uitgebreide didactische en moralistische litteratuur in het leven geroepen. Ook deze schrijvers hebben meer onbewust dan bewust eene reactie van het gemoed tegen het zinnelijk leven en de verstandelijke, verlichte wetenschap voorbereid en bevorderd. De mystisch 'angehauchte' scolastici der Parijsche school hadden ook in de Nederlanden navolgers gevonden. Auger heeft in eene 'Étude sur les

1) Van Otterloo, *Joh. Ruysbroeck*, bl. 342 vlg.
2) Lasson, S. 69-70.

mystiques des Pays-Bas au moyen age' verscheidene dezer mystici behandeld. Zij schreven echter nog in het Latijn.

De hooge vlucht, die de Nederlandsche mystiek plotseling in Ruusbroec genomen heeft, is te danken aan den invloed van Eckhart; de Duitsche mystiek der Gottesfreunde is het nieuwe element, waarmede Ruusbroec met onvergelijkbare genialiteit het geestesleven onzer vaderen verrijkt heeft. Leest men Eckhart en Ruusbroec beiden, vergelijkt men hunne terminologie en hunne speculatief-theologische opvattingen, dan is twijfel hieraan niet meer mogelijk. Toch heeft Van Otterloo, de zeer sympathieke schrijver over Ruusbroec, deze gelijkheid door het bestaan eener reeds gangbare mystieke traditie willen verklaren.[1)] Hij vergeet echter deze traditie ook in andere schrijvers aan te toonen. Preger heeft voor Duitschland aangetoond, hoe weinig er vóór Eckhart in het Duitsch geschreven was, en voor ons land kunnen we alleen op Hadewijch wijzen. Dr. De Vooys heeft een onwraakbaar getuige voor Eckhart's invloed ontdekt: een handschrift uit het begin der veertiende eeuw met preeken van Eckhart in Brabantsch dialect.[2)] Hij vestigt de aandacht op de overeenkomst in terminologie. Over de afhankelijkheid van gedachten heeft Prof. Dr. Kalff het een en ander medegedeeld,[3)] maar hij heeft Eckhart evenmin begrepen als diens tijdgenooten, waar hij hem van pantheïsme beschuldigt.

Reeds de levensloop van Ruusbroec maakt het onwaarschijnlijk, dat we in hem *den* wijsgeer der Middeleeuwen zouden hebben te zien, zooals Van Otterloo dat wil. In 1294 in de buurt van Brussel geboren, is hij op zijn veertiende jaar uit drang om tot priester te worden opgeleid naar een bloedverwant gevlucht, die kannunik aan de St. Gudule te Brussel was. Hier ontving hij zijne opleiding en hier bleef hij tot hij naar zijn kluis in het Soniënbosch trok. Later werd op die plek het klooster Groenendael gesticht, waarvan Ruusbroec op zestigjarigen leeftijd prior werd. Van een studietijd aan eene groote Universiteit is geene sprake, misschien heeft hij te Keulen Meester Eckhart gehoord.[4)]

1) Van Otterloo bl. 143-144.
2) *Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe serie, dl. III, Afl. 1.
3) Dr. G. Kalff, I: 391.
4) t.a.p.

Van een man, die eene dergelijke opleiding heeft genoten en bovendien meer vrome dan wetenschappelijke neigingen had, kan men haast a priori zeggen, dat hij geen innovator op wijsgeerig-theologisch gebied zal zijn geweest.

Al heeft Ruusbroec niet eene philosophische taal als het ware uit het niet geschapen, al zijn zijne wijsgeerige denkbeelden niet oorspronkelijk, toch is zijne verdienste buitengemeen: hij is een der groote mannen in de geestesgeschiedenis van ons volk. Weinigen, misschien niet één, onzer groote geesten hebben de cultuur van Europa een trap hooger opgevoerd. Zij hebben met min of meer genialiteit den elders gewonnen cultuurschat voor ons volk verwerkt. En in dit opzicht behoort Ruusbroec tot de allergrootsten: hij is een geniaal leerling, die den geest van den Meester heeft begrepen. Van slaafs navolgen is bij hem geene sprake. Zijne taal staat hoog boven Hadewijch's proza, zoowel als boven de taal van Eckhart's vertaling. Stijl en inkleeding verschillen hemelsbreed van die van Eckhart; zoo liepen trouwens ook hunne karakters uiteen. Eckhart is de vurige redenaar. Men hoort hem spreken, als men zijne preeken leest. Zij kenmerken zich door groote levendigheid van geest; 'sein Denken, wie sein Sprechen hat etwas Aphoristisches, Abspringendes', volgens Lasson.[1)] Hoewel hij ook losse tractaten heeft nagelaten, geeft hij toch nergens eene systematische uiteenzetting, hetzij van een theologisch vraagstuk, hetzij van het mystische leven. Ruusbroec daarentegen is een bezield *schrijver*; nergens vermeldt de traditie noch zijn biograaf, dat hij door zijn *woord* duizenden medesleepte. Wel hooren we van ernstige gesprekken over de hoogste quaesties van geloofsleven met vrienden en vereerders: Geert Groote kwam hem meermalen bezoeken, evenzoo Tauler. Een zijner geschriften 'Vanden blickenden Steene' is geschreven naar aanleiding van een gesprek met een heiligen heremiet. Zijne geschriften vormen een breeden, machtigen, gelijkvloeienden stroom mystiek. Het hoofdthema zijner voornaamste werken is het mystische leven. Het meest stelselmatig is het behandeld in zijn hoofdwerk, de 'Chierheit der gheesteliker Brulocht', in 1350 voltooid. Hierbij sluiten zich twee kortere

1) Lasson, S. 71.

werken aan: ‘vanden blickenden Steene’, waarin de hoogste trap, het schouwende leven nader wordt uitgewerkt en ‘Dat boec der hoechster Waerheit,’ eene verduidelijking van sommige uitlatingen over dit hoogste stadium. In ‘De Spieghel der Ewiger Salicheit’ wordt het mystische leven in verband met het avondmaal behandeld. De zeven trappen in ‘Dat boec van seven trappen inden graet der gheesteliker minnen’ zijn ook tot de drie graden te herleiden; en in het ‘Tractaet van seven Sloten’ geeft Ruusbroec aan eene non van Sinte Clara raadgevingen voor het mystische leven in verband met het kloosterleven. Deze indeeling in zevenen is eene in de middeleeuwen zeer gebruikelijke: zij heeft slechts allegorische beteekenis zonder met de in te deelen stof verband te houden.

Nergens noemt Ruusbroec den naam van Eckhart, den man aan wien hij zooveel te danken had. Is het toe te schrijven aan vrees om zich te compromitteeren, is het te verklaren uit zijne gewoonte om haast nooit te citeeren? - Moeielijk te beantwoorden vragen! - Ook in de Nederlanden was Eckhart een verdacht schrijver. Zerbold van Zutfen waarschuwt uitdrukkelijk tegen ‘eggardus sermone’ en in de onmiddellijke omgeving van Ruusbroec vaart Jan van Leeuwen, de kok van Groenendael, heftig tegen den grooten Meester uit: hij is ‘een duvelijc mensche’, die onder schijn van ootmoed aan geestelijken hoogmoed lijdt. Hoogst verontwaardigd is de goede kok over het feit, dat Eckhart zijne leer volhoudt tegen ‘alle groote meesters, die doen leefden’, en in zijn onbeholpen proza herhaalt hij telkens den uitroep: ‘het is tegen alle meesters.’ Het ergert hem, dat Eckhart philosophie op den kansel brengt en niet den Christus predikt; blijkbaar heeft hij Christus' lijden niet geoefend.[1)] In den kok spreekt het middeleeuwsch bewustzijn, dat vóór alles aan traditie gehecht is, tegenover den voorlooper van Luther. Toch is ook de kok door zijne vijanden van ketterij beschuldigd; de bewonderaar van Ruusbroec was zoo van de mystiek doordrongen, dat hij kettersch *moest* zijn. Uiteraard is de heele mystiek eene groote ketterij, hoewel hare aanhangers zich volkomen ter goeder trouw getrouwe zonen der

1) Ned. Arch. voor Kerkgesch. N. Serie, dl. III, afl. II; bl. 177-187.

Kerk vleiden te zijn: de consequenties hunner leer hebben zij niet voorzien. De genademiddelen der Kerk waren voor hen op zichzelf niet meer van waarde, op den gemoedstoestand kwam het vóór alles aan. En dezen heeft Ruusbroec in zijne verschillende stemmingen en moeilijkheden en zaligheid geschetst.

De leer aangaande de drie trappen van het mystische leven is niet de vrucht van het denken en de ervaring der middeleeuwsche mystici. Men treft deze onderscheiding aan bij de Neo-Platonici; reeds Philo onderscheidt in zijne geschriften de beginners (□□χ□μενοι), de meergevorderden (π□ο□οπτοντες) en de volmaakten (τ□λειοι).[1] Aanvankelijk nam de middeleeuwsche mystiek met de indeeling ook de idealen der voorchristelijke en der oud-christelijke mystiek over: de extase en het visioen bleven het summum bonum.[2] Naast de beschrijving der 'minne' beslaan zij eene groote plaats in sommige H. Levens en in de geschriften van Hadewijch. Ruusbroec is de eerste Dietsche schrijver, die de hoogere opvatting, ook door Bernard van Clairvaux en Eckhart gehuldigd, heeft verkondigd en deze met eene speculatieve opvatting van het dogma in verband heeft gebracht. Is hij in dit opzicht slechts volgeling, het is zijne oorspronkelijke verdienste deze stadia in hun onderscheid en in hunnen samenhang beschreven te hebben. In kort bestek dit mystische leven eenigszins volledig te bespreken is ondoenlijk: het moet niet alleen doordacht worden, het moet worden doorleefd en doorvoeld; de zielservaringen van waarachtige gemoederen behouden in alle eeuwen hare waarde. Daarom moeten Ruusbroec's werken nòg gelezen worden: alleen om hèm te lezen en te verstaan heeft de kennis van Middelnederlandsch groote waarde. Want Ruusbroec's taal wordt gedragen door zijne stemming. Zijne taal is de zuivere weerklank van zijn gevoel. Zuiver is zijn religieus voelen en zuiver is zijn zeggen. De macht der Idee werkt in beide: ook de polsslag van het mystische leven is de eeuwig ware dialektiek. Maar de Idee is hier niet gevat als begrip door het begrip, hier wordt uitgesproken de onmiddellijke ervaring der Idee, de gevoelde Idee: de mensch, die zich voelt zelfs niet moment der Idee - want dit is ondanks alle betrekke-

1) Philonis opera, Pf. III: 62.
2) Ibid. Pf. IV:30.

lijkheid toch van eeuwige beteekenis - maar een verenkeld aanzijn van een moment der Idee. Dit is zijne nietigheid, maar het is zijne heerlijkheid tevens zich toch verenkeling der *Idee* te weten. En sterk te worden in dit besef door der eindigheid van zijn bestaan af te sterven is zijne zaligheid.

Eéne machtige gedachte beheerscht het mystische streven: het ongescheiden onderscheiden zijn van de drie trappen van het mystische leven. Is de hoogste trap, het schouwende leven, pas de volmaakte afdruk van het trinitarisch leven: rusten - uitvloeien - terugvloeien, in het werkende en het innige leven wordt hetzelfde proces, hoewel op min volmaakte wijze, doorleefd, ook daar wordt de eenheid met God reeds ervaren. Geven de lagere trappen in aanleg reeds, wat pas op de hoogste trap tot volle ontplooiing zal komen, van den anderen kant moeten de deugden en plichten, aan een vorig standpunt verbonden, voortdurend beoefend worden: zij zijn blijvend voorondersteld.

Al is het hooger stadium eerst na het doorloopen der lagere te bereiken, zoo vastgeroest is Ruusbroec niet in zijne stelselmatigheid, of hij heeft erkend, dat in de toevalligheden van het leven een hooger standpunt plotseling kan worden gewonnen. Maar toch zal dan achteraf het overgeslagene beoefend en doorloopen moeten worden, op straffe van schade te lijden aan de ziel.[1)]

Het eerste stadium op den heilsweg, het werkende leven, is een leven naar Gods geboden: het is aanvankelijk slechts uiterlijke godsdienstigheid. ‘Nu merct, alle die menschen, die hem selven alsoe onordelike minnen, dat si Gode anders niet dienen dan om haer eyghen ghewin, ende om haer eyghen loen, die sceiden hem alle van Gode, ende behouden hem selven onvri ende in eyghenheden; want si soeken ende mevnen hem selven in allen hare werken. Ende hier om, met alle haer ghebeden ende met alle haren goede werken soeken si tijtelike dinghen, oft ewige dinghen die se verkiesen om haer gherief ende om haers selfs orber (d.i. nut). Dese menscen sijn tot hem selven ghevoecht onoirdelic ende hier om bliven si met hem selven allene, want hem ghebrect (d.i. ontbreekt) gherechte minne, diese verenighen soude met Gode ende

1) Werken van Jan van Ruusbroec, VI: 91 en 103-104.

met allen sinen gheminden. Ende al schinen dese menschen houdende die wet ende die gheboden Gods ende der heyligher Kerken, si en houden niet die wit (lees wet) der minnen; want si alle, dat si doen, dat doen si van node (d.i. gedwongen), ende niet van minnen, op dat si niet verdoemt en werden. - Nochtan heet - zegt Ruusbroec dan ook iets verder - dat die vrese des Heren, die beghin es der wijsheit ende ene wet der onghetrouwer knechten Gods; want si dwinct den mensche die sonden te latene ende doechden te begheren, ende goede werken te werkene: ende dese dinghen bereiden den mensche van buten, die gracie Gods tonfane, ende een ghetrouwe knecht te werdene. Mer inder selver uren, dat hi mitter hulpen Gods sijn eyghenheit verwinnen mach, dat is dat hi sijns selfs alsoe ledich wert, dat hi Gode ghetrouwen der (d.i. durft) alle dier hem noot is: siet met desen selven werke behaecht hi Gode alsoe, dat hi hem sijn ghenade gheeft; ende overmits die ghenade ghevoelt hi gherechte minne.'[1)]

Op den eersten trap wordt het aardsche in den mensch zijne 'toornige' kracht 'gheciert ende overformt' door het beoefenen van eene zevenvoudige rei van deugden op de 'ootmoedicheit' gegrondvest, die op volmaakte wijze in Christo worden aangetroffen. De eenheid met God, het ontmoeten des bruidegoms, wordt op dezen laagsten trap in de rust van het goede geweten bereikt. Bij ieder stadium wordt geregeld aangetoond, dat de beschreven deugden en ervaringen in Christo worden aangetroffen: ieder stadium ziet in Hem eigen volmaaktheid verwerkelijkt.

Door de goede werken worden echter velen van God afgetrokken. De verhouding van het werkende en het schouwende leven is belichaamd in Martha en Maria: de eerste koos een ongeveinsd, uitwendig, werkend leven, de tweede een innig leven. De vereischten van dit laatste zijn: 'onverbeeltheit van herte, gheestelike vrijheit in der begherten ende inwendighe eninghe te ghevoelen met Gode.' Alle 'verbeeltheit' (een term van Eckhart), alle opgaan in liefde tot creaturen is overwonnen. Alleen devote beelden als het lijden des Heeren mogen in het hart worden gedragen.

1) Ibid. VI: 207 vlg.

In het innige leven is de zinnelijkheid overwonnen in de ‘enicheit van gheest ofte ghedachten. Ende hier ute komt memorie ende verstannisse ende wille ende die macht gheesteliker werke. In deser enicheit heet men de siele gheest. - Ute deser enicheit komt ynnicheit, want niemand en mach ynnich zijn, hi en si enich vergadert in hem selven. Innicheit es dat die mensche inwendich van binnen ghekeert si te sijnre eyghenre herten, op dat hi verstaen ende ghevoelen moghe dat inwerken ofte dat inspreken Gods. Innicheit es een ghevoelic vier van minnen, dat de gheest Gods ontfunct heeft ende stoect den mensche van binnen, ende hi en weet wanen het comt ofte wat hem gesciet es.’[1)]

‘Ghewont te sine van minnen, dat es dat soetste ghevoelen ende die zwaerste pine, die men draghen mach.’[2)] Tot geduld vermaant Ruusbroec om ook de pijnlijke verlatenheid, die zoo vaak op oogenblikken van groote zaligheid volgt, zonder verbittering te dragen. Uitdrukkelijk waarschuwt hij voor de gevaren aan visioenen en exstase verbonden, door Eckhart gekenschetst als ‘eine Duplicirung des Seelenlebens; sie schöpft aus sich selber wessen sie begehrt.’ De zaligheid die zij bedoelen, gaat echter verre hierboven uit.

Heeft de mensch zich door een deugdzaam leven naar *zijne* krachten voorbereid, dan komt het gevoel, dat ook God hem trekt. En bij het voortgaan in de oefening van het innige leven wordt het ‘gherinen’ (d.i. het beroeren) Gods allengs sterker. De eenheid, die hier wordt bereikt, is nog niet de ware: het is een ‘ewig hongherich crighen.’ De ziel kan nog niet geheel in God opgaan. Zij staat nog op zichzelf. ‘Dese i.j. gheeste, dat is onse gheest ende Gods gheest, blicken ende lichten die een inden anderen ende elc toent den anderen sijn anscijn.’[3)] Maar zij kan zichzelf nog niet volkomen verzaken om in God op te gaan; ‘want si sijn verbeelt ende vermiddelt met hem selven ende met haren werken. Ende al eest dat sy ghevoelen in haren minliken aencleven eninghe met Gode, nochtan vinden si altoes ondersceit ende anderheit tusschen hem ende Gode. - Ende al ghevoelen si hem selven opgherecht te Gode in sterken brande van minnen, si behouden eyghenheit haers selfs

1) Ibid. VI: 67.
2) Ibid. VI: 79.
3) Ibid. VI: 133.

ende werden niet verteert noch verbernt te niete in enicheit der minnen. - Ende al eest dat si altoes in Gods dienste willen leven ende hem ewelike behagen, si en willen in Gode alre eyghenheit van gheesten niet sterven, ende een eenformich leven met Gode draghen. Ende al eest, dat si clein achten ende weghen alle troest, die comen mach van buten, si achten groot die gaven Gods ende haer inwendighe werken, troest ende soeticheit, die si ghevoelen van binnen; ende aldus rusten si inden weghe ende volsterven niet, om te vercrighene den hoechsten zeghe in bloter wiseloser minnen.'[1)]

Het schouwende leven, de hoogste volkomenheid der contemplatie is slechts voor weinigen bereikbaar: de mensch is passief, God alleen werkt door zijne genade. 'Siet alle creatuurlike werke ende alle oefeninghe der doghede moet hier onderbliven, want hier werkt God hem selven allene in die hoechste edelheit des gheests.'[2)] 'De gheest ghevoelt hem wonende in die onbekende bekentheit, ende hi ghevoelt hem selven ontvloten door dat aenclevende ghevoelen der eninghe in enicheit; ende doer alle sterven in die levendicheit Gods. Ende daer ghevoelt hi hem één leven met Gode.'[3)] Het schouwende leven wordt een leven Gods in den mensch: een volkomen afdruk van het trinitarisch leven: 'Dat wi sijn, dat aenstaren wi, ende dat wi aenstaren, dat sijn wi: want onse ghedachte, onse leven ende onse wesen is eenvoldich verhaven ende gheënicht mit der waerheit, die God is. Ende hierom in desen eenvoldighen staren sijn wi één leven ende één gheest met Gode; ende dit noeme ic een scouwende leven.'[4)] Is eenmaal de hoogste hoogte van contemplatie bereikt, dan mag de mensch niet eenzijdiglijk in zijne contemplatie opgaan: hij moet deel nemen aan het praktische leven: als de nood roept moet hij zelfs de zaligheid der contemplatie prijsgeven om zijn medemensch te helpen. Zoo komt de doordringing van beide naturen in den mensch eerst tot stand in het godmenschelijk leven van den schouwer.[5)]

In de beschrijving dezer zaligheid worstelt Ruusbroec met

1) Ibid. VI: 214.
2) Ibid. VI: 185.
3) Ibid. VI: 199.
4) Ibid. VI: 220.
5) Van Otterloo, blz. 310 vlg.

zijne woorden. In de ‘Chierheit der gheesteliker Brulocht’ is dit gedeelte verreweg het kortst behandeld: slechts dertien van de honderd-drie-en-negentig bladzijden zijn er aan gewijd. In de ‘blickende steene’ heeft hij het opnieuw beproefd. Deze moeilijkheid heeft Ruusbroec niet alleen gevoeld, hij heeft haar ook begrepen. ‘Alsoe langhe als wi met gheneychden gheeste ende met openen oghen sonder merken ledich staen, alsoe langhe moghen wi scouwen ende ghebruken. Mer inden selven oghenblicke dat wi proeven ende merken willen wat dat is, dat wi ghevoelen, soe vallen wi in redenen ende dan vinden wi ondersceit ende anderheit tusschen ons ende Gode, ende dan vinden wi Gode buten ons in onbegripelicheden.’[1)]

In het innige en vooral in het werkende leven ging het om het vrij worden van de banden der zinnelijkheid; eene rijke stof om te behandelen, het zuiveren van en verheffen der ziel boven de eindigheid. Waar men deze echter te boven is gekomen en in de eenheid met God is opgegaan, daar moet het stelselmatige betoog wijken voor de gevoelsuitstorting in woorden, die hier eigenlijk niet meer gewilde teekenen van begripsonderscheid kunnen heeten. Het bezwaar om het onzegbare te zeggen, om bij de behandeling van het schouwende leven door innigheid van woordenkeus de beschrijving der eenheid met God, in het innige leven reeds bereikt, nog te overtreffen, heeft Ruusbroec tot het gebruik van termen verleid, die hem bij velen van pantheïsme, van vereenzelviging van God en menschenziel, verdacht hebben gemaakt. Een zijner vereerders, Broeder Gheraert, ergerde zich aan de uitdrukking ‘God besitten sonder middel oft ondersceit’. Wel had Ruusbroec tegen misverstand gewaarschuwd: ‘ende hier omme en sal desen sin nieman eyghenlike te gronde verstaen overmits enighe leringhe ofte subtyl ghemerc syns selves; want alle waerde (d.i. woorden) ende al dat men, creatuerlikerwijs, leren ende verstaan mach, dat is vremde ende verre beneden der waerheit, die ic meyne. Mer die verenicht is met Gode, ende verclaert in deser waerheit, hi mach die waerheit met haer selven verstaen. Want Gode begripen, ende verstaen boven alle ghelikenissen,

1) Werken van Jan Ruusbroec, VI: 227; vgl. VI: 221.

also alse hi is in hem selven, dat is God sijn met Gode, sonder middel ofte enighe anderheit die hinder ofte middel maken mach. Ende hier omme begheric van yeghewelken menschen, die des niet en versteet noch en ghevoelt in die ghebrukelike enicheit sijns gheests, dat hij ongheargert blive ende laet sijn, dat es: want dat ic spreken wille, dat es waer, ende Christus, die ewighe waerheit hevet selve ghesproken in sire leren op menighe stat.'[1)]

De bezwaren van broeder Gheraert heeft Ruusbroec in een ander werkje, 'De hoechste Waerheit', trachten uit den weg te ruimen, zooals hij in de voorrede mededeelt: 'Selke van minen vrienden begheerden ende hebben mi ghebeden, dat ic met korten woorden toenen ende verclaeren soude, na mijn beste vermoghen, die naeste ende die claerste waerheit, die ic versta ende ghevoele van alle der hoechster leren, die ic gheschreven hebbe, op dat mynre woorden niemand verergerd en werde, maer yeghewelc ghebetert: ende dit wil ic gerne doen.'

De kern van zijn betoog is de uiteenzetting van het ongescheiden onderscheiden zijn van God en mensch in het schouwende leven. Door de volgende gelijkenis verduidelijkt Ruusbroec zijne bedoeling: 'Want ghelikerwijs, dat die lucht doirgaen wert met claerheiden ende met hitten der sonnen, ende also dat ijser doergaen wert metten viere, alsoe dat het metten viere viers werke werket; want het bernet ende licht gelike den viere; ende dat selve spreke ic van der lucht; want ware die lucht verstandich, si sprake: Ic verclare ende verlichte al die werelt; nochtan behout yeghewelc sijn eyghen nature: want dat vier en wert niet yser, noch dat yser vier; mer die eninghe is sonder middel; want dat yser is binnen int vier ende dat vier int yser; mer die eninghe is sonder middel; want dat yser is binnen int vier ende dat vier int yser. Ende aldus es die lucht inden lichte der sonnen, ende dat licht der sonnen in der locht. Alsoe ghelikerwijs es God altoes inden wesene der sielen; ende wanneer dat die overste crachte inkeren met werkeliker minnen, soe werden si Gode gheënicht sonder middel, in een eenvoldich weten alre waerheit, ende in een weselic ghevoelen

1) Ibid. VI: 182-183.

ende smaken alles goets. - Ende al es dese eninghe tusschen den minnenden gheest ende Gode sonder middel, daer es nochtan groet ondersceit; want die creature en wert niet God noch God creature, ghelikerwijs dat ic voren gheseit hebbe van den ysere ende van der locht.'[1)]

In dit geschrift en in het laatste - hoofdstuk van de 'Chierheit der Gheesteliker Brulocht' vinden we verschillende uitlatingen over de Drieëenheid, over de verhouding van God en de ziel. Hier vooral stuiten we op termen en gedachten aan Eckhart ontleend. De kategorieën van het 'innergöttlich Prozes' vinden we ook bij Ruusbroec terug. Op de tijdeloosheid van het trinitarisch proces legt ook hij den nadruk: 'Ende overmits die ewighe gheboert sijn alle creaturen uteghegaen ewelike, eer si ghescapen waren in der tijt.' De geboorte van den Zoon is 'een ewich were sonder beghin want hier is een beghin sonder beghin.'[2)] (Eckharts unanfänglicher Anfang.) De ontwikkeling der Drieëenheid heeft plaats in 'een ewigh nu sonder voir ende na.'[3)] Evenals bij Eckhart is de Heilige Geest niet meer een derde persoon, die met Vader en Zoon in eene goddelijke substantie hunne eenheid vinden, maar 'eene enicheit die vruchtbaer is na den uutbroke der personen ende inden wederboghen een ewich bant der minnen, die nemmermeer ontbonden en wert.'[4)] Ook de kategoriale termen, waarmede Eckhart het speculatieve der Drieëenheid aantoont vinden we bij Ruusbroec terug: ook hier is sprake van een 'wesen', soms ook van een 'overwesen' Gods ('Gods wesen, dat alre wesen overwesen is'); de eerste persoon der Triniteit is God als abstractie gedacht, 'een abys der onghenaemtheit.' (Eckhart: 'Da die Dinge noch ohne Unterschied der Namen sind'); 'want God is ewich *ledich* wesen na sijn wesentheit.' De overgang van de eerste tot de tweede kategorie vormt de zin: 'Siet, aldus is sijn wesen ledich na wesentheit, ende sine nature werct alle dinc na vruchtbaerheit.'[5)] En met Eckhart wordt deze kategorie de natuur, ook met de namen

1) Ibid. VI: 253-254.
2) Ibid. VI: 187.
3) Ibid. VI: 188.
4) Ibid. VI: 260.
5) Ibid. V: 79-80.

‘Sone, dat ewighe Woert, Gods beelde ende ghelikenisse’ aangeduid. Zuiver eckhardisch is de zin: ‘In desen godliken beelde hebben alle creaturen een ewich leven, sonder hem selven (d.w.z. zonder dat ze nog bestaan) alse in haren ewighen exemplare.’[1)]

Juist de overeenkomst in terminologie en ontwikkeling in hunne behandeling der Heilige Drieëenheid, is een onloochenbaar bewijs voor Ruusbroec's afhankelijkheid van Eckhart, omdat Eckhart op dit punt meer afwijkt van zijne voorgangers, dan op dat der psychologie. Overeenkomstige psychologische beschouwingen pleiten dus niet zoo overtuigend voor Ruusbroec's afhankelijkheid, als die op het gebied der dogmatiek.

Heeft Ruusbroec in hooge mate Eckhart's invloed ondervonden, met diens leerlingen heeft hij in geestelijk verkeer gestaan: hier is niet alleen sprake van den invloed van Duitsche op Dietsche mystiek, hier heeft wisselwerking plaats gehad. In 1350 zond Ruusbroec een exemplaar zijner ‘Gheestelike Brulocht’ aan Tauler te Straatsburg, waar Rulman Merswin het werk gedeeltelijk vertaalde, en eene preek van Tauler, in 1352 uitgesproken, van groot belang voor de kennis van het geloofsleven dier kringen, was op denzelfden text gebouwd, als aan Ruusbroec's boek ten grondslag ligt. Verder dan den text gaat de overeenkomst echter niet.

Een van Ruusbroec's geschriften komt zelfs woordelijk overeen met eene preek van Tauler, nl. ‘Dat boec van den vier becoringhen.’

Professor Davids, de uitgever van Ruusbroec's werken en Van Otterloo hebben niet aan Ruusbroec's auteurschap getwijfeld, - maar blijkbaar hebben zij die preek van Tauler niet gekend. Auger, die deze wel kent, laat het bij de vraag ‘pourrait-il encore être attribué à Ruysbroec?’[2)] Dit vraagstuk acht hij dan ook niet van groot belang: ‘L'influence a été réciproque et il est probable que Ruysbroec l'a ressentie plutôt qu'exercée.’ Er zijn echter overwegende bezwaren tegen Ruusbroec's oorspronkelijkheid in te brengen: in de oudste handschriften van zijne werken is dit stuk niet opgenomen; het eerst komt het in een manuscript van 1450 voor, terwijl Preger

1) Ibid. VI: 188.
2) Auger, *Etude sur les mystiques des Iays-Bas au moyen-age*, p. 226.

dit stuk onder die sermoenen van Tauler rangschikt, welker authenticiteit boven twijfel verheven is. Ook doet de stijl meer aan Tauler's preektrant dan Ruusbroec's schrijfwijze denken. Wat den inhoud betreft vindt men in deze preek meer punten van aanknooping met Tauler's milieu, dan met dat van Ruusbroec. De bestrijding van drie der vier beschreven verzoekingen is gemeengoed van alle mystici: eene onbedwongen natuur, die tot een ‘uutwendich,’ zinnelijk leven leidt, de hypocrisie of de zonde der Phariseeën en de leer van de secte van den vrijen geest. De derde becoringhe echter is van ‘subtylre’ aard: het is de geestelijke hoogmoed, die alle dingen met het verstand meent te kunnen doorgronden. Jonge, schitterende predikers worden voor dit gevaar gewaarschuwd, terwijl mannen van rijper leeftijd, die de vijftig bereikt hebben, beter tot het vermijden van deze klip in staat worden geacht. Was er van de zonde van geestelijke hoovaardigheid in Ruusbroec's omgeving, getuige zijne geschriften, minder sprake; in de kringen der Gottesfreunden wordt er meermalen tegen gewaarschuwd. Volgens het verdichte verhaal van Tauler's bekeering in Rulman Merswin's Meisterbuch kwam Tauler door de vermaningen van een vroom leek tot het inzicht, dat hij niet Gods eer, maar eigen roem in zijne schitterende predikers-loopbaan had gezocht. Hij trok zich in een klooster terug om tot inkeer te komen en op zijn vijftigste jaar trad hij weer op, maar nu als waarachtig vroom en deemoedig christen. Al is dit verhaal onhistorisch, toch blijkt er uit, dat de gedachte in het boek van den vier becoringhen in de omgeving van Tauler thuis behoort: Rulman Merswin, de Straatsburger patriciër met mystische neigingen was tijdgenoot en bewonderaar van Tauler.

Het feit, dat deze vertaalde preek slechts in de latere Ruusbroec-handschriften voorkomt, wijst er op, dat niet Ruusbroec zelf de vertaler is geweest: in deze verzamelingen toch zijn meer werken opgenomen, die niet aan Ruysbroec toegeschreven kunnen worden, zooals ‘Dat boec vanden twaelf dogheden,’ waarin vele stukken voorkomen, die woordelijk overeenkomen met geschriften van Eckhart, Tauler en Suso.[1)]

Een ander van Ruusbroec's hoofdwerken staat zeer bepaald

1) Auger, p. 218-221; Van Otterloo, bl. 164-167; vgl. A. Lasson, S. VI, 48.

onder Franschen invloed, n.l. ‘Dat boec van den gheesteliken Tabernacule,’ en wel van Richard van St. Victor's ‘De Archa Mystica.’ Het offer van Mozes wordt hier als zinnebeeld van dat van Christus beschouwd. Tot in de kleinste bijzonderheden wordt de tabernakel mystisch verklaard: zijn bouw is het zinnebeeld van het mystische leven.

De invloed van Ruusbroec op de beweging der moderne devotie is onmetelijk geweest: Geert Groote, Hendrik Mande, behooren in het Noorden tot zijne beroemdste volgers. Ook in de didactische en de populair-godsdienstige exempelenlitteratuur zijn zijne denkbeelden doorgedrongen.

Deze veelbelovende Germaansche geestesbeweging is echter door Renaissance en Humanisme gestuit: de Memlincks zijn te gelijk met de handschriften van Ruusbroec vergeten. Ook in Duitschland is dit eerste roemrijke tijdperk van nationaal denken, door de geniale schepping van Parzifal door Hartman von Aue in de letteren voorbereid, niet door eene verdere ontwikkeling gevolgd. In de vijftiende eeuw heeft Nicolaas Cusanus nog op de speculatieve denkbeelden van Eckhart voortgebouwd.... maar in het Latijn.[1)] De speculatie in het Duitsch gedacht en in Duitsche taal geuit, heeft in de phantasieën van een Jacob Böhme nog een verwilderden uitlooper gekend: de geestesontwikkeling van den Germaanschen stam is buiten dezen omgegaan. De Middeleeuwsche mystiek, wier beoefenaars een Germaansch wijsgeerige taal geschapen hebben en de eerste poging tot waarachtig speculatief denken hebben gedaan, is eenige eeuwen lang in vergetelheid geraakt. De nieuwere wijsbegeerte vanaf Descartes reageert uitsluitend tegen de scolastieke spitsvondigheden en eerst Kant heeft weer in eene Germaansche taal gephilosopheerd.

De groote mannen van de idealistische philosophie hebben hunne Middeleeuwsche voorgangers niet gekend. Hegel in zijne ‘Geschichte der Philosophie’ noemt Eckhart zelfs niet; en in het schema van de historische ontwikkeling der Christelijke Kerk wordt de middeleeuwsche mystiek slechts vluchtig behandeld in eenige schoone bladzijden.[2)] Den machtigen impuls, dien Hegel's geest aan de beoefening van de ge-

1) Lasson, S. 67-68.
2) Hegel, *Werke*, 15: 194 f.f.

schiedenis der philosophie heeft gegeven, heeft ook Meister Eckhart in zijne eer hersteld; Prof. A. Lasson heeft in 1868 eene monographie over Eckhart geleverd, waarin diens stelsel volgens Hegel's methode wordt geschetst en waarin het wezen der mystiek en zijne historische verschijning in de Middeleeuwen worden beschreven.

De mystiek is niet alleen een opbloei van geestelijk leven, eene uiting van vroomheid geweest, zij beteekent een vooruitgang in geestesontwikkeling, in haar komt een moment dier ontwikkeling tot historisch aanzijn. Zij brengt de Europeesche cultuur eene schrede voorwaarts: de subjectieve factor toch is het voornamelijk, die het begrip vrijheid, in europeeschen zin, bepaalt.[1)]

Ondanks alle verscheidenheid, ja tegenstrijdigheid in het mystisch streven zelf, is het bewustzijn zijner eenheid in de groote mannen dezer richting steeds levendig gebleven. De mystiek, die niet aan het verstand toekomt, en de mystiek, waaraan het verstand niet toekomt, zijn als visionnaire of volksmystiek en speculatieve mystiek in het middeleeuwsch leven en denken ongescheiden onderscheiden geweest. Zij zijn beurtelings elkander aantrekkende en afstootende krachten in de beweging der Gottesfreunde en mystici. En al mogen de dii minores der mystiek tegen een ànderen vorm van het groote streven hebben aangekibbeld, in de eensgezindheid harer corypheeën wordt de eenheid der mystiek tot verschijnsel.

De mystiek is door hare redelijkheid bij machte geweest den principiëelen strijd, zoowel in eigen boezem als met scolastiek en hiërarchie te vermijden. Door hare neiging tot allegorisch interpreteeren vindt zij eigen leeringen omsluierd weer in de uitspraken van andersdenkenden. Dit stemt tot verdraagzaamheid. De scolastiek daarentegen, evenals de mystiek wars van vreemde autoriteit, is rationalistisch; de metaphysische waarheid wil zij met het reflecteerend verstand begrijpen, zij beschouwt alles naar analogie van het eindige. En hiermede is eene eindelooze mogelijkheid voor oneenigheid en strijd gegeven.

De mystiek in al hare uitingen is de verkeering van de zich in uiterlijkheden verloopende Katholieke Kerk; zij

1) Ibid. 72: 386.

loochent, dat deze uiterlijkheden *op zichzelf* van waarde zijn, zonder ze hierom te verwerpen; zij stelt den eisch, dat ze door de innerlijke ervaring beaamd zullen worden. Door het vuur der subjectieve ondervinding gelouterd wordt de leer opnieuw, en nu als eigen ervaring, gesteld. De verzoening, de verlossing werd teweeggebracht door de genademiddelen der Kerk; hierdoor kwam zij als het ware buiten het subject om in de objectiviteit tot stand. De mystiek komt op voor het recht der subjectiviteit: geene verzoening zonder innerlijke verzekerdheid. Maar van strijd tusschen beiden is nog geene sprake: de objectiviteit wordt nog aanvaard. De genademiddelen der Kerk, het overdenken van Christus' leven, is de weg, die tot de volkomenheid van het schouwende leven voert. Het dogma wordt gerechtvaardigd; niet meer door daaraan uitwendig blijvende scolastische sluitredenen, maar door de aanwijzing zijner eigen innerlijke dialektiek.

De mystiek heeft alleen voor de subjectiviteit het recht geëischt aan de door de Kerk gegeven objectiviteit de ware geldigheid te verleenen en daarom is zij slechts in aanleg revolutionnair: het is pas eene eerste schrede op den weg, die zal leiden tot de heerschappij der subjectiviteit, door Rousseau ten troon verheven. De mystiek heeft dus niet getracht de objectieve macht der Kerk te loochenen; zij heeft evenals de moralisten en didactici wel het losbandige leven van geestelijken en hun onrechtmatig trachten naar wereldlijk goed streng berispt, doch de Kerk en hare leer liet zij onaangetast. Ook in een ander opzicht is zij der traditie der Katholieke wetenschap getrouw gebleven: het wereldlijk leven bleef buiten hare sfeer. Al heeft de mystiek den nadruk gelegd op de groote beteekenis, die de ervaringen van vrome leeken voor het godsdienstig leven hebben, en hierdoor de verhevenheid van den priesterstand in beginsel aangerand, voor het leven en de belangen der leekenwereld qua talis is zij onverschillig gebleven. Van huisgezin, maatschappij en staat heeft zij de ware beteekenis nog niet beseft: onder de Gottesfreunde telde men aanhangers, zoowel van de Welfen als van de Hohenstaufen en zij spraken het ook uit, dat deze partijschappen voor hen onwezenlijk waren. De drang naar het kloosterleven is nog toegenomen en al heeft de moderne devotie ook hare aanhangers in het huis-

gezin gevonden, de ware broeders en zusters zeiden huisgezin en beroep vaarwel.

In de mystiek is de innerlijke tweespalt, die in aanleg reeds eeuwen in het Katholicisme aanwezig was, scherper omlijnd dan ooit tot aanzijn gekomen. Eenerzijds ziet men een streven om door machtsmiddelen de wereld te onderwerpen, om door genademiddelen de verzoening tot stand te brengen en om door sluitredenen de leer te rechtvaardigen, - andererzijds wordt het leven in de wereld verwaarloosd, om alleen aan het heil der ziel te arbeiden; wordt de werking der genademiddelen van de innerlijke geloofsovertuiging onafscheidelijk geacht, terwijl men zich in de wetenschap ten doel stelt de innerlijke dialektiek van het dogma op te stellen.

Aan deze tegenstrijdigheid tusschen innerlijkheid en uiterlijkheid, tusschen geloof en leer is de Katholieke Kerk, als leidster der Europeesche cultuur, te gronde gegaan. Hare taak is overgenomen en voortgezet door het Calvinisme, dat de tegenstrijdigheid heeft opgeheven, door der subjectiviteit ook macht over de objectiviteit toe te kennen en door het wereldsche leven in haar plan van heiliging op te nemen.

Dr. J. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA - ELIAS.

Het licht en de bouw der materie.[1)]

Onder de hulpmiddelen die de natuurkunde den medici en biologen verschaft heeft, mag het mikroskoop bovenaan worden gesteld; elke verbetering hiervan heeft een oogst van nieuwe ontdekkingen ten gevolge gehad, en door de grens waartoe het vermogen van het mikroskoop kan worden opgevoerd, wordt in menig biologisch onderzoek het bereikbare aangegeven. Het zal daarom, naar ik hoop, aan het doel dezer vergadering beantwoorden, wanneer ik u verzoek, uwe aandacht te mogen bepalen bij de laatste uitbreidingen van het veld van mikroskopisch onderzoek; eenige opmerkingen over de beteekenis van optische verschijnselen voor ons inzicht in den bouw der materie zullen zich daarbij als van zelf aansluiten.

Wanneer er van het moderne mikroskoop gesproken wordt, denken wij aanstonds aan Abbe en aan zijne toepassing van de theorie der lichttrillingen op de beeldvorming bij de mikroskopische waarneming. De denkbeelden die daarbij te pas kwamen zijn voor een deel van Christiaan Huygens, voor een deel ook van latere natuurkundigen, met name van Fresnel afkomstig. Wat aan de lichttheorie van Huygens door zijne opvolgers moest worden toegevoegd, was het inzicht dat men niet, zooals hij zich voorstelde, met de voortplanting van enkele stooten of onsamenhangende evenwichtsverstoringen te doen heeft, maar met een regelmatige opeenvolging van trillingen, waarvan het aantal per seconde de kleur bepaalt; het bedraagt voor het roode licht ongeveer 400 biljoen, voor

1) Rede, uitgesproken op 4 April 1907, bij de opening van het 11de Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres te Leiden.

het violette ongeveer 750 biljoen per seconde. Met het aantal trillingen hangt de golflengte van het licht samen, de afstand waarover men langs den straal moet voortgaan om denzelfden trillingstoestand weer terug te vinden, een afstand dien men kan vergelijken met dien tusschen twee golfbergen op een waterspiegel, en die voor de zooeven genoemde lichtsoorten ongeveer 0,8 en 0,4 mikron, d.w.z. 0,8 en 0,4 van een duizendste millimeter is. Fresnel toonde aan dat juist deze golflengte in menig geval beslissend is voor hetgeen men waarneemt.

Tot de verschijnselen die hij met voorliefde behandelde, behooren die, welke zich voordoen, wanneer het licht nauwe openingen doordringt of door een beletsel van kleine afmetingen in zijn ongestoorde voortplanting wordt belemmerd. In deze gevallen is het gedaan met de rechtlijnige voortplanting die bij de alledaagsche verschijnselen zoo zeer in het oog valt; achter de nauwe openingen breidt het licht zich ook uit in richtingen die van het verlengde der invallende stralen afwijken, en een klein ondoorschijnend voorwerpje wordt door de lichtgolven omspoeld op een dergelijke wijze als de watergolven een paal kunnen omspoelen. Het zijn nu zulke buigings- of diffractieverschijnselen, waarmee men, zooals Abbe en ook Helmholtz aanwees, bij de mikroskopische waarneming te doen heeft.

Ofschoon er bij Huygens nog van geen buigingsverschijnselen sprake is, kunnen wij toch zijn naam in één opzicht aan de tegenwoordige theorie van het mikroskoop en ook aan sommige andere vragen die ik zal aanroeren verbinden. In zijn Traité de la lumière vindt men het beginsel uiteengezet, waarvan men zich nog altijd in deze theorieën bedient, en dat hierop neerkomt dat de lichttrillingen zich van elk punt uit dat zij getroffen hebben, naar alle zijden voortplanten, dat dus elk dergelijk punt als een nieuw middelpunt van trilling kan worden aangemerkt; daardoor wordt het begrijpelijk dat van de verschillende punten van een opening het licht ook naar die plaatsen komt, die bij rechtlijnige voortplanting in het donker zouden blijven, en dat de trillingen, na in de punten aan weerszijden van een ondoorschijnend beletsel gekomen te zijn, van daar uit de ruimte achter dit beletsel kunnen bereiken.

De toepassing van dit alles op de beeldvorming in het mikroskoop leidde tot merkwaardige gevolgtrekkingen, die ten volle door de waarnemingen werden bevestigd. Van volkomen scherpe beelden, in dien zin dat het van een bepaald punt van het voorwerp afkomstige licht in één enkel punt van het beeldvlak zou worden tezamengebracht, is geen sprake. Integendeel, de trillingen die van een lichtgevend punt uitgaan, worden over een zekere uitgestrektheid verspreid; het punt wordt niet als een punt, maar als een klein lichtschijfje afgebeeld. Het gevolg is, dat twee lichtpunten die op zeer kleinen afstand van elkaar liggen, in het beeld ineenvloeien, zoodat men ze niet meer kan onderscheiden, en dat in het algemeen zeer fijne details van het voorwerp in het beeld verloren gaan. Zoo stelt de aard van het licht zelf een grens aan het oplossend vermogen van het mikroskoop, en wel is het bepaaldelijk de golflengte waardoor die grens bepaald wordt. Zijn overigens alle omstandigheden zoo gunstig mogelijk, dan kan men zeggen dat punten waarvan de afstand eenige golflengten bedraagt, duidelijk van elkaar kunnen worden onderscheiden, en dat voorwerpen van een dergelijke grootte werkelijk kunnen worden *afgebeeld*, in hun waren vorm worden gezien. Daarentegen is aan een nauwkeurige afbeelding van voorwerpjes of structuren met afmetingen gelijk aan een onderdeel van de golflengte niet te denken. Gelukkig dat, zooals ik reeds zeide, de golflengte zoo klein is. Zij bedraagt voor de stralen die in het zonlicht of daglicht met de grootste sterkte voorkomen, ongeveer 550 millioenste millimeter, en wanneer wij over de grenzen van het oplossend vermogen van een mikroskoop spreken, hebben wij dus in elk geval aan afmetingen iets beneden een mikron te denken. Dat een afbeelding van veel kleinere lichaampjes niet te verwachten is, ziet men trouwens onmiddellijk in als men bedenkt, dat wij een voorwerp alleen kunnen zien door de wijziging die het in den voortgang der lichttrillingen brengt; er kan dus van de waarneming niet veel terecht komen, wanneer de golven het voorwerp al te zeer omspoelen.

Middelen waardoor het oplossend vermogen kan worden vergroot, en die dan ook met goed gevolg zijn toegepast, zijn nu van zelf aangewezen. Een daarvan is het gebruik der zoogenaamde immersiesystemen, waarbij de ruimte tusschen

het voorwerp en het objectief van het mikroskoop met water of een andere, sterker lichtbrekende vloeistof gevuld is. Het blijkt dat, ofschoon het voorwerp door het dekglaasje van die vloeistof is gescheiden, de zaak vrij wel op hetzelfde neerkomt alsof het *in* de vloeistof lag, en men heeft niet meer met de golflengte in de lucht, maar met die in de vloeistof te rekenen. Als men weet dat deze in water ¾ van de golflengte in de lucht is, en b.v. in cederolie ⅔ daarvan, kan men nagaan hoeveel men het met een immersiesysteem verder kan brengen dan met een droog systeem.

Een tweede middel bestaat in het gebruik van ultra-violette stralen, die zich, zooals u bekend is, door een kleinere golflengte van de lichtstralen onderscheiden; zij maken wel is waar geen indruk op ons netvlies, maar men kan de beelden die er door gevormd worden met behulp der photographie vastleggen. De moeilijkheden aan het gebruik van deze stralen verbonden, zijn in de laatste jaren door Köhler, een der wetenschappenlijke medewerkers der stichting Zeiss, bijgestaan door von Rohr, overwonnen. Ik zal van zijn langdurigen en moeilijken arbeid alleen zeggen dat een geheel nieuw mikroskoop moest worden gebouwd. De lenzen bestaan niet uit glas, dat de ultraviolette stralen te weinig doorlaat, maar uit bergkristal, en die waarop het 't meest aankomt uit het amorphe kwarts dat door smelting in den electrischen oven wordt verkregen. Wat het licht betreft, als ik het nog zoo mag noemen, dit wordt geleverd door krachtige electrische vonken tusschen twee draden van het metaal cadmium; de daarvan uitgaande stralen worden door een spectraalinrichting ontleed en alleen die, welke één tamelijk scherpe lijn in het ultraviolet geven, voor de verlichting van het voorwerp gebezigd.

De golflengte van dit licht bedraagt 275 millioenste millimeter, juist de helft van het getal dat ik zoo even voor het zonlicht opgaf. De hierop gegronde verwachting dat het oplossend vermogen ongeveer verdubbeld zou zijn, wordt door de uitkomst inderdaad bevestigd.

De stralen waarmee Köhler werkt, hebben nog lang niet de kleinste golflengte die men kent. Er zijn er wel met een golflengte van ongeveer 100 millioenste millimeter, en kon men die gebruiken, dan zou men het dus nog bijna driemaal

verder kunnen brengen. Ongelukkigerwijze is er weinig uitzicht, lenzen te vervaardigen, die voor deze stralen nog tamelijk doorschijnend zijn, en schijnt het wel dat, wat het werkelijke *afbeelden* van voorwerpen betreft, de uiterste grens bereikt is.

Van het mikroskoop voor ultraviolet licht kunnen wij overgaan tot de ultramikroskopie, de velen uwer welbekende waarnemingsmethode die men aan Siedentopf en Zsigmondy te danken heeft, en aan welker ontwikkeling ook de Fransche natuurkundigen Cotton en Mouton een belangrijk aandeel hebben gehad. Het gronddenkbeeld hierbij is, dat wij een voorwerpje dat te klein is om *afgebeeld* te worden, wat wij nu maar niet meer verlangen, toch nog wel kunnen *zien*; als er maar licht genoeg van uitgaat, zullen wij het als een diffractieschijfje kunnen waarnemen.

Nieuw of ongewoon is dit trouwens niet. De vaste sterren zijn te ver verwijderd om in ons oog of in een kijker zoo afgebeeld te worden, dat wij hunne deelen kunnen onderscheiden; wij zien ze als ‘lichtstippen’, d.w.z. als kleine lichtvlekjes, waarvan de grootte, afgezien van de onvolkomenheid der lenzenstelsels, door de buiging bepaald wordt. Evenzoo worden kleine deeltjes in een vast lichaam of een vloeistoflaag, die onder het mikroskoop geplaatst zijn, zichtbaar, wanneer zij door een krachtigen lichtbundel worden beschenen en maar groot genoeg zijn om overeenkomstig het beginsel van Huygens het licht zoo sterk te verstrooien, dat elk deeltje op zich zelf reeds een voldoenden lichtindruk kan teweegbrengen. Wordt er voor gezorgd, b.v. door geschikte zijdelingsche verlichting, dat de invallende stralen niet rechtstreeks in het instrument vallen, dan ziet men de deeltjes als heldere stippen op een donkeren achtergrond, zoo iets als een sterrenhemel in het klein. De vergelijking gaat ook in zoo ver op dat de aftsand der naast elkaar liggende deeltjes niet al te klein moet zijn; ligt die te ver beneden de golflengte, dan kunnen de deeltjes van den zwerm niet afzonderlijk worden gezien en krijgt men alleen een zekere gelijkmatige verlichting van het veld. Het is er mee als met het oplossen van een sterrenhoop.

Wat het licht der afzonderlijke deeltjes betreft, het laat

zich hooren dat dit van hunne grootte afhangt en bovendien van hunne optische eigenschappen; hoe meer zij in dit opzicht van de stof waarin zij verspreid zijn, verschillen, des te meer verstrooien zij de invallende stralen. Van daar dat stoffen die zeer kleine metaaldeeltjes bevatten, bijzonder geschikt zijn voor het ultramikroskopisch onderzoek.

Siedentopf en Zsigmondy hebben dan ook hunne nieuwe methode het allereerst toegepast op glas dat door een kleine hoeveelheid goud, misschien een tienduizendste van de geheele massa, gekleurd is. Kent men de hoeveelheid goudchloride, die bij de bereiding aan de glasmassa is toegevoegd, en *telt* men de met het ultramikroskoop in een zeker volume van het glas waargenomen lichtstippen, dan kan de massa van elk gouddeeltje en dus ook, met behulp van het soortelijk gewicht van het metaal, de grootte der deeltjes worden gevonden. De kleinste deeltjes, die men trouwens alleen met sterk zonlicht op een mooien zomerdag te zien kan krijgen, bleken op deze wijze afmetingen van 3 tot 6 millioenste millimeter te hebben. Daar de golflengte van de door Köhler gebezigde ultraviolette stralen 275 millioenste millimeter bedraagt, is het wel duidelijk dat aan een afbeelding dezer gouddeeltjes niet te denken valt, dat zij werkelijk ultramikroskropisch zijn. Trouwens, sommige gekleurde glazen hebben ongetwijfeld hun kleur aan nog kleinere deeltjes te danken, waarbij ook het ultramikroskoop ons in den steek laat.

Ter vergelijking kan dienen dat de bloedlichaampjes van den mensch een middellijn van ongeveer 8 mikron hebben, meer dan het duizendvoud van die der goudkorreltjes in het gekleurde glas.

De onderzoekingen met het ultramikroskoop hebben reeds veel licht verspreid over de structuur der in menig opzicht zoo merkwaardige colloidale stoffen, waarvan de scheikundige eigenschappen vooral door van Bemmelen onderzocht zijn. Hoogst verrassend is het, dat allerlei vroeger onoplosbaar geachte zelfstandigheden, zooals goud, zilver, ferrioxydhydraat in zoogenaamd colloidale oplossing kunnen worden verkregen, en men had reeds lang gemeend dat zulke oplossingen zich van de gewone onderscheiden doordat de stoffen er in veel grootere deeltjes in aanwezig zijn; inderdaad was de opvatting verdedigd, dat er een geleidelijke overgang zou zijn van de

oplossingen in den gebruikelijken zin van het woord, tot vloeistoffen waarin vaste zelfstandigheden in fijn verdeelden toestaud zweven. Het is nu werkelijk gelukt, in menige colloidale oplossing de kleine deeltjes met het ulrramikroskoop te onderscheiden.

Dat de nieuwe wijze van waarnemen veel belooft voor de kennis van die colloiden, welke, zooals de eiwitstoffen, een voorname beteekenis hebben voor de levensverschijnselen, behoeft niet gezegd te worden; eenige stappen in deze richting zijn ook reeds gedaan. De mogelijkheid bestaat verder dat het bestaan van mikroben, klein genoeg om zich voor de gewone mikroskopische waarneming schuil te houden, op deze wijze aan het licht kan worden gebracht, al zullen die dan niet naar hun vorm van elkaar kunnen worden onderscheiden. Ik geloof niet dat men reeds iets nieuws van dezen aard heeft gevonden, maar wel hebben Cotton en Mouton de mikrobe van de longziekte van het rund, in welker cultures het mikroskoop niet meer dan een vrij onduidelijke korreling laat zien, in hun ultramikroskoop als afzonderlijke lichtstipjes waargenomen.

Vloeistoffen die ultramikroskopische deeltjes bevatten, vertoonen een verschijnsel dat nog een oogenblik onze aandacht verdient. Ik bedoel de sedert lang bekende Brown'sche beweging van zwevende deeltjes, die bij de zeer kleine lichaampjes waarover wij nu spreken, bijzonder in het oog valt. Het is een onophoudelijk onregelmatig heen en weer krioelen, vergelijkbaar, zooals Zsigmondy zegt, met het dansen van een muggenzwerm in den zonneschijn, en uit natuurkundig oogpunt merkwaardig, omdat het den schijn heeft dat men hier een onmiddellijk gevolg ziet van de snelle, onregelmatige, nu her- dan derwaarts gerichte beweging die men sedert lang aan de molekulen, de kleine deeltjes waaruit wij ons alle lichamen opgebouwd denken, toeschrijft. Toevallige schokken of stooten aan de vloeistof gegeven, stroomingen door kleine temperatuurverschillen teweeggebracht, en in het algemeen uitwendige invloeden, kunnen - dit staat wel vast - de oorzaak van het verschijnsel niet zijn. Wij moeten daarom aannemen dat de zwevende lichaampjes door krachten in het object zelf, dus door krachten die van het omringende water uitgaan,

worden heen en weer geworpen, en zoodra wij weten dat de watermolekulen snelheden van honderden meters in de sekonde hebben, ligt het voor de hand aan de stooten te denken, die zij op de in hun midden geplaatste vreemde deeltjes uitoefenen. Men zal zich er niet over verwonderen dat men op deze wijze in een colloidale goudoplossing zoo iets als de muggenzwerm waarvan Zsigmondy spreekt, te zien krijgt. Ook is het begrijpelijk dat een gouddeeltje, omdat het veel grooter dan de watermolekulen is, zich veel langzamer dan deze verplaatst, zoodat men het op zijn weg kan volgen, wat bij de molekulen zelf, ook al kon men ze afzonderlijk zien, ondoenlijk zou blijken; die gaan daartoe veel te snel.

Ik moet erbij voegen dat er bij nadere uitwerking dezer verklaring belangrijke moeilijkheden blijven bestaan. Onoverkomelijk acht ik die echter niet, en er kan op worden gewezen dat het nauwelijks denkbaar is, dat in een vloeistof waarvan de kleine deeltjes in rust waren, zwevende lichaampjes onophoudelijk zouden heen en weer gaan.

Vergeleken met de watermolekulen zijn de gouddeeltjes van Siedentopf en Zsigmondy van reusachtige grootte, en ook wanneer wij de allerkleinste ultramikroskopisch zichtbare lichaampjes vergelijken met de molekulen van zelfstandigheden die veel meer samengesteld zijn dan water, blijft er nog een groote afstand. Van het *zien* der afzonderlijke molekulen zijn wij dus nog steeds ver af en wij kunnen niet verwachten dat het ons ooit zal gelukken. De hoeveelheid licht die door één molekuul verspreid wordt, is te gering om een indruk op ons netvlies te maken, en bovendien liggen de molekulen te dicht bijeen om van elkaar gescheiden gezien te worden.

De vraag is intusschen of niet het door al de molekulen te zamen verstrooide licht zichtbaar zal zijn, en of dus niet elk lichaam waar een lichtbundel door schijnt, ook dan wanneer het geheel vrij van stofjes is, iets dergelijks moet vertoonen als wij in de lucht van deze zaal zouden zien, wanneer er een bundel zonnestralen in viel, dien wij zich dan op al het zwevende stof zouden zien afteekenen. Lobry de Bruyn en Wolff hebben uit hunne proeven het besluit getrokken, dat inderdaad stoffen met hoog molekulair gewicht door de werking hunner molekulen het licht verstrooien,

en de theorie verklaart dat *elke* stof dit in meerdere of mindere mate moet doen. Het naar alle zijden geworpen licht moet bij genoegzame dikte van de laag waarvan het uitgaat merkbaar worden, en de verzwakking van de stralen die het noodzakelijk gevolg van de verstrooiing is, moet zich doen gevoelen als men maar ver genoeg langs den bundel voortgaat.

Het meest interessante geval is dat van de atmospheer. Zal volkomen zuivere lucht, waarin niet het minste stofdeeltje of waterdruppeltje zweeft, alleen wegens de molekulaire structuur op de wijze van een fijnen nevel ondoorschijnend worden? Rayleigh heeft door een berekening de vraag beantwoord en ik kan u zijn gedachtengang, eenigszins naar moderne opvattingen gewijzigd, in weinig woorden aangeven. Van den invloed van een uit molekulen samengesteld lichaam op een lichtbundel geven wij ons rekenschap door ons voor te stellen, dat in elk molekuul, zelfs in elk atoom, nog veel kleinere deeltjes aanwezig zijn, die door het licht aan het meetrillen worden gebracht. Laat ik er bijvoegen dat de krachten die in een lichtstraal werken van electrischen aard zijn, en dat wij daarom, om te begrijpen dat de lichtrillingen vat op die kleine deeltjes hebben, aan deze electrische ladingen toekennen. Het zijn de electronen, waarmee wij tegenwoordig zoo veel te doen hebben.

Naar het beginsel van Huygens wordt elk electron, zoodra het aan het meetrillen geraakt is, zelf het middelpunt van nieuwe lichtgolven en hierin ligt de oorzaak van de verstrooiing waarover wij spreken.

Hoeveel die nu bedraagt, hangt niet zoozeer van de afmetingen der molekulen en hunne massa af, als wel van wat er binnen in elk molekuul gebeurt, en hiervan kan men een denkbeeld krijgen wanneer men het brekend vermogen van het lichaam meet, dat op zijn beurt door de mate van het meetrillen bepaald wordt. Kent men den brekingsindex, de golflengte en het aantal molekulen per $c.M^3$, dan kan worden berekend hoeveel van het invallende licht naar alle kanten verstrooid wordt, en hoeveel een lichtbundel die zich over zekeren afstand voortplant wordt verzwakt. Voor geel licht en voor lucht van de gewone dichtheid vindt men, met behulp van wat wij van het aantal molekulen weten, dat de sterkte van een lichtbundel na het door-

loopen van ongeveer 100 K.M. tot de helft is verminderd.

Op de afstanden waarop wij gewoonlijk zien kan dus zuivere lucht wel doorschijnend genoemd worden, maar op grootere afstanden zooals die in den dampkring werkelijk voorkomen, is de verstrooiing volstrekt niet te verwaarloozen. De stralen van een ster in het zenith zouden volgens de berekening die ik u schetste, als zij het oppervlak der aarde bereiken, ongeveer 6% van hun sterkte verloren hebben. Wij kunnen dit vergelijken met de uitkomst, die men uit de waarneming der lichtsterkte bij verschillende hoogten van een hemellichaam heeft afgeleid; men heeft daaruit tot een vermindering van ongeveer 20% besloten.

Een *bewijs* voor de molekulaire structuur der lucht is hiermede niet gegeven, daar men altijd de verspreiding van het licht aan zwevende stofdeeltjes zou kunnen toeschrijven. Wij moeten er tevreden mee zijn, dat de molekulaire theorie door de waarnemingen niet weersproken wordt. Onze uitkomst, dat wij het derde gedeelte der waargenomen verstrooiing aan de luchtmolekulen zelf kunnen toeschrijven, is misschien zoo bevredigend als kon worden verwacht.

Ik moet er nog op wijzen dat naar de theorie van Rayleigh de verstrooiing, die hetzij door de luchtmolekulen zelf, of door kleine zwevende deeltjes wordt teweeggebracht, des te meer moet bedragen naarmate de golflengte kleiner is. In de meerdere verspreiding der blauwe stralen mogen wij de oorzaak van de blauwe kleur van den hemel zien, en volgens Rayleigh zou dus ook wanneer de lucht volkomen zuiver was, de hemel zich nog blauw, zij het dan ook zeer donker, aan ons voordoen. Wij zouden de lucht nog werkelijk *zien* en wel zou de zichtbaarheid hierop berusten dat hij uit molekulen is samengesteld. Inderdaad volgt uit de formule waarmee de aangevoerde getallen gevonden zijn, dat de verstrooiing bij een gegeven brekingsindex des te kleiner is naarmate de molekulen dichter bijeen liggen, en het medium dus fijnkorreliger is; in een volkomen homogeen en doorloopend medium zou de verstrooiing geheel ontbreken.

Zooals de lucht naar onze opvatting nu eenmaal is, moet hij op afstanden van eenige duizenden kilometers als een dichte mist werken, en zou het er wanneer hij zich van de aarde tot de zon uitstrekte treurig uitzien. Wij waren dan

waarschijnlijk in zware duisternis en zouden zeker de zon niet zien. De voor zoover wij weten volkomen doorschijnendheid van den aether die de hemelruimte vult, pleit er zeer voor aan *dit* medium geen korrelige structuur toe te kennen, waar dan ook vele physici het wel over eens zijn.

Dat er nu bij zelfstandigheden als water, glas, kwarts en kalkspaath geen denken aan is, den molekulairen bouw door een verstrooiing der lichttrillingen zichtbaar te maken, behoef ik nauwelijks te zeggen. Maar, het is u wel bekend hoe de bestudeering der lichtverschijnselen ons langs indirecten weg veel over dien bouw en de eigenschappen der kleine deeltjes kan leeren. Uit de voortplantingssnelheid der stralen trachten wij tot gevolgtrekkingen te geraken over de in de molekulen aanwezige, tot meetrillen gebrachte electronen en over de rangschikking der molekulen in kristallen en organische weefsels. Verder leidt ons de richtingsverandering die in menige stof de trillingen bij hun voortplanting ondergaan, tot de voorstellingen waarop de tot zoo groote ontwikkeling gekomen stereochemie is opgetrokken. Weer in andere gevallen vestigen wij de aandacht op de opslorping van het licht in niet geheel doorschijnende stoffen; ook zoo komen wij tot eenig besluit over de trillende deeltjes in de molekulen en atomen. En het verst brengen wij het in dit opzicht wanneer wij de deeltjes niet door licht dat er van buiten op valt tot meetrillen brengen, maar ze, door het lichaam op deze of gene wijze lichtgevend te doen worden, tot zelfstandige middelpunten van trilling maken.

Uit het vele dat wij dan uit het onderzoek van het spectrum kunnen afleiden wil ik nu maar een enkelen greep doen.

Wanneer een lichaam dat lichttrillingen van een bepaalde snelheid van opeenvolging uitzendt, en dus op een bepaalde plaats in het spectrum een lichte lijn geeft, tot den waarnemer nadert, wordt het aantal trillingen dat per seconde de spleet van den spectroskoop bereikt vergroot; de spectraallijn gaat een weinig naar den kant van het violet. Omgekeerd heeft een verplaatsing der lichtbron van den waarnemer af een verschuiving der lijn naar de zijde van het rood tengevolge. Dit zijn de verschuivingen der spectraallijnen,

die men in menig geval in het spectrum van hemellichamen heeft waargenomen en waaruit men de snelheid van hunne beweging in de richting der gezichtslijn afleidt.

Dergelijken invloed van een verplaatsing der lichtbron op het waargenomen trillingsgetal heeft men met goed gevolg ook in het geval van zich bewegende molekulen of atomen trachten op te sporen. Bij de electrische ontlading door verdunde gassen ontstaan onder geschikte omstandigheden de zoogenaamde kanaalstralen, die men goeden grond heeft, voor zwermen van positief geladen atomen te houden, die zich met aanmerkelijke snelheid, alle in dezelfde richting bewegen. Van de ruimte waarin zij dit doen, gaat een zwakke lichtstraling uit. Prof. Stark te Hannover heeft het spectrum van de in verschillende richtingen uitgezonden stralen onderzocht en bevonden dat de lijnen des te meer naar den kant van het violet staan, naarmate de richting van het uitgezonden licht een kleineren hoek met de richting van de kanaalstralen zelf maakt. De grootte der verschuiving komt goed overeen met de snelheid die men op andere gronden aan de voortvliegende atomen meende te moeten toeschrijven, en zoo is het bewezen dat het werkelijk deze atomen zijn, die als trillingsmiddelpunten werken. Ook is Stark tot het voor de theorie der uitstraling belangrijke besluit gekomen dat bij vele elementen het lijnenspectrum uitsluitend door een bepaald soort van trillende deeltjes wordt voorgebracht, nl. door deeltjes die in hun geheel een positieve electrische lading hebben.

Op een ander en zeer algemeen geval waarin eveneens het door Stark gebezigde beginsel toepassing vindt, heeft ettelijke jaren geleden Michelson opmerkzaam gemaakt. Een onregelmatige beweging der molekulen in alle richtingen, zooals wij ons die straks in het water voorstelden, bestaat ook in gassen; in een lichtgevend gas verbeelden wij ons dus tal van heen en weervliegende trillingsmiddelpunten. Wordt nu het uitgestraalde licht met een spectroskoop onderzocht, en is het van dien aard dat, zoo de molekulen stilstonden, een volkomen scherpe spectraallijn zou worden verkregen, dan zal wegens de beweging der molekulen in verschillende richtingen het licht van sommige iets meer naar den kant van het violet, dat van andere iets naar de zijde

van het rood terecht komen; de spectraallijn krijgt een zekere breedte. Michelson heeft bewezen, dat dit werkelijk het geval is. Hij heeft naar een vernuftig bedachte indirecte methode de breedte gemeten en gevonden dat het bedrag daarvan overeenstemt met de verwachting waartoe onze voorstelling omtrent de snelheid der molekulaire beweging ons aanleiding geeft. Schönrock, die in den laatsten tijd de beschouwingen en berekeningen van Michelson met meerdere nauwkeurigheid heeft herhaald, is tot hetzelfde besluit gekomen, en wij mogen nu wel zeggen dat de beweging der molekulen op dezelfde wijze waarneembaar wordt als de verplaatsing der sterren in de richting van de gezichtslijn.

Voorbeelden als dit zijn wel geschikt om te doen zien dat, al zijn dan de kleinste deeltjes der materie onzichtbaar, grootheden die op de afzonderlijke molekulen betrekking hebben toch niet zoo ontoegankelijk voor ons zijn als het wel eens wordt voorgesteld. De merkwaardigste toelichting van deze bewering kan ik misschien aan de theorie der warmtestraling ontleenen. Verbeelden wij ons dat deze zaal volkomen door ondoorschijnende lichamen was afgesloten, en dat de wanden en alle aanwezige voorwerpen dezelfde temperatuur hadden; dan zou de lucht, of liever de aether, in alle richtingen doorkruist worden door warmtestralen van zeer verschillende golflengte, waaronder echter stralen van één bepaalde golflengte de overhand zouden hebben. Men kan het vergelijken met een verward gedruisch waarin één toonhoogte domineert. Wij kunnen nu een kleinen kubus in het oog vatten, waarvan de ribben de lengte van die het meest voorkomende golven hebben, en op de hoeveelheid arbeidsvermogen letten, die wegens de straling in zulk een ‘kubieke golflengte’ aanwezig is. Wie de onderzoekingen over de warmtestraling van de laatste jaren gevolgd heeft, kan er nauwelijks aan twijfelen dat dit arbeidsvermogen van dezelfde orde van grootte is als het arbeidsvermogen van beweging van één enkel gasmolekuul bij de beschouwde temperatuur. Nu is een golflengte een zeer goed waarneembare grootheid en heeft men dus het in een kubieke golflengte bevatte arbeidsvermogen werkelijk kunnen meten, waardoor dan tevens dat van een molekuul bekend is geworden. Inderdaad is dit een van de beste wegen om

de grootte van molekulen en atomen te weten te komen.

De beschouwingen die ik mij veroorloofd heb u voor te dragen, zijn een pleidooi geworden voor de molekulaire en atomistische theorieën waarvan de physici zich zoo menigmaal bedienen om zich een levendige en heldere voorstelling van de verschijnselen en hun onderlingen samenhang te vormen.

Met opzet heb ik mij daarbij niet beroepen op de behoefte van onzen geest om in de bedoelde kleinste deeltjes der materie een eindpunt voor onze analyse der verschijnselen te vinden. Men doet geloof ik wel, met het verwijzen naar een dergelijke behoefte voorzichtig te zijn. Immers, de ervaring leert dat vele theorieën waarin men zich de materie als continu verspreid voorstelt, ons goed voldoen, dat menige physicus aan zulk een opvatting beslist de voorkeur geeft en molekulaire beschouwingen liefst vermijdt, en dat velen er, zooals wij reeds zagen, vrede mee hebben, den aether als een continuum op te vatten. Dit neemt niet weg, dat wanneer in andere gevallen de atomistiek meer dan iets anders geschikt wordt bevonden, ons een klaar inzicht te geven, dit niet alleen aan den aard der dingen buiten ons, maar ook aan de gesteldheid van onzen geest moet liggen, zooals in het algemeen het begrijpen van een verschijnsel der natuur een zekere verwantschap tusschen deze en den geest onderstelt.

Hoe men hierover moge denken, de beste verdediging der atomistiek is ten slotte in haar vruchtbaarheid en doelmatigheid te vinden.

Zeker, er zijn op zuiver natuurkundig gebied nog tal van moeilijkheden, die ik, gij zult het wel willen gelooven, niet onvermeld heb gelaten, ten einde alles op zijn mooist voor te stellen, maar alleen omdat ik ze inderdaad bij deze gelegenheid bezwaarlijk kon uiteenzetten. Intusschen, hoe ernstig zij ook mogen zijn, het is onloochenbaar dat wij tegenover eenige verschijnselen die ik nu besproken heb, en vele andere die ik daarbij had kunnen voegen, zonder molekulairtheorie zoo goed als machteloos zouden staan. Wie over het doen en laten der physici een oordeel wil vellen, zal zich dan ook niet kunnen onttrekken aan de verplichting om van zulke verschijnselen kennis te nemen, zich daarin min of meer te verdiepen, en een beschouwingswijze niet af te keuren zonder

zich ook eens de vraag te stellen, hoe men dan wèl had moeten te werk gaan.

Vergeten wij bij de beoordeeling ook niet dat wij overtuigd zijn van de realiteit van heel wat dingen, die wij niet zoo rechtstreeks waarnemen als een steen of een stuk ijzer, en tot wier bestaan wij besluiten, wel is waar op grond van waarneming, maar van een waarneming aangevuld door een kortere of langere reeks van redeneeringen. Niemand twijfelt er aan dat de lichtstipjes bij de ultramikroskopische waarneming even zoovele gouddeeltjes vertegenwoordigen, dat de halo's om zon en maan te wijten zijn aan fijne ijskristallen, hoog in den dampkring, dat de scheikundige elementen onzer aarde op de zon en de verst verwijderde hemellichamen worden teruggevonden, en dat een ster, die blijkens de heen en weergaande beweging der spectraallijnen beurtelings tot ons nadert en van ons weggaat, een kring om een ander lichaam beschrijft; het komt bij niemand op er den sterrekundige hard over te vallen, dat hij de massa van dat misschien onzichtbare lichaam uit zijn waarnemingen afleidt. Wel beschouwd, gaan wij in onze onderstellingen over molekulen en atomen slechts in dezelfde richting een stap verder en behoeven wij van de realiteit dier deeltjes niet zoo heel veel minder verzekerd te zijn dan van die van de ijsnaaldjes in de atmospheer.

Iets anders dat overweging verdient is de rijke, alle beschrijving te boven gaande organisatie der materie. In een kubieken centimeter der ons omringende lucht liggen zooveel molekulen, dat hun aantal met een twintigtal cijfers zou moeten worden geschreven. Terwijl zij zich rusteloos door elkaar bewegen, telkens en telkens weer tegen elkaar botsende, worden hunne electronen door de tallooze elkaar doorkruisende licht- en warmtestralen in beweging gebracht en zenden zij op hunne beurt naar alle zijden hunne golven uit. Niet minder, allicht nog wat meer ingewikkeld zou het beeld zijn, dat een milligram van een eiwitstof ons te zien zou geven, en zoo wordt het, ik wil niet zeggen begrijpelijk maar iets minder wonderbaarlijk, dat uiterst kleine hoeveelheden materie de dragers kunnen zijn van eene tot in fijne bijzonderheden gaande erfelijkheid.

Ook wanneer wij het wagen, onze gedachten te laten gaan over den samenhang tusschen de stoffelijke en de geestelijke

verschijnselen, houden wij de fijne organisatie der materie in het oog. Het is ver van mij, geestelijke werkingen tot processen in de materie te willen terugbrengen; het ongelijksoortige kan men niet uit elkaar afleiden. Maar wel kan men de opvatting voorstaan, dat aan elken toestand en elke werkzaamheid van onzen geest een bepaalde gesteldheid en een bepaalde verandering der hersenen beantwoordt. Zal zulk een korrespondentie tot in de kleinste bijzonderheden toe bestaan, dan moet, - dit is duidelijk - het aantal elementen waaruit de hersensubstantie is opgebouwd ontzettend groot zijn. Hoe groot het moet zijn, kunnen wij niet zeggen, maar wanneer wij weten dat een milligram materie een aantal atomen bevat, veel grooter dan het gezamenlijke aantal letters in alle boeken der Leidsche Universiteitsbibliotheek, en aan den rijkdom van gedachten denken, die in de rangschikking dier letters ligt opgesloten, dan gevoelen wij eenigszins dat werkelijk de materieele veranderingen in de hersenen genoeg verscheidenheid kunnen bieden om de afspiegeling te zijn van een hooge en ingewikkelde geesteswerkzaamheid.

Maar ik zou gevaar loopen, de grenzen der physica te overschrijden, wat niet in mijne bedoeling ligt, en door u niet kan worden gewenscht. De natuurkundige, en dit geldt van ons allen, moet er zich toe beperken, op zijne wijze in het boek der wereld te lezen. Zonder zich te laten terneerdrukken door het besef, dat de diepe zin hem verborgen blijft, gevoelt hij zich in zijne pogingen gesterkt door de overtuiging dat zich binnen de grenzen van het bereikbare, naarmate hij verder gaat, uitgestrekte en onverwachte vergezichten voor hem zullen openen.

H.A. LORENTZ.

Hedendaagsche geschiedschrijvers. Lamprecht, Lavisse, Pirenne.[1)]

Onze tijd is vol van de tegenstelling tusschen volk en wereld. Op het eerste gezicht heeft het internationalisme verreweg de overhand. De aanrakingen tusschen de volken zijn wellicht nooit zoo veelvuldig geweest als nu, en aanraking, telkens herhaald, heeft tot gevolg afslijping. Tot zelfs de gele en zwarte rassen nemen Europeesche gewoonten aan. De physionomie van de hoofdsteden onzer beschaving zou voor u niet volledig zijn, als gij onder den drom niet minstens een tiental onberispelijk naar onze laatste mode gekleede negers of Mongolen opmerktet. Denkbeelden van wereldvrede, van internationale regeling eener steeds langer lijst van onderwerpen zijn aan de orde van den dag. De wereld waarin men zwoegt en de wereld waarin men zich vermaakt schijnen dezelfde overal. Naast de proletariërs van alle landen, die zich vereenigen moeten (bedenking: maar het nog nimmer deden), de genotzoekers van alle landen, die zich verdringen aan één en dezelfde Riviera. Was het douanekantoor er niet, wat zou de luxetrein u onmerkbaar zacht aan uw landje-klein ontvoeren!

En toch, dit alles raakt den wezenlijken kern der menschen en der dingen niet. Wij volken ontleenen aan elkander in toenemende mate en met toenemende snelheid; wij individuen kunnen niet meer zonder Duitsche muziek, Fransche keuken en Engelsche spelen; ons opnemingsvermogen is in

1) Rede gehouden op het Philologencongres te Amsterdam, 4 April 1907.

vergelijking met dat onzer grootouders buitengewoon uitgezet; dit alles is waar. Desalniettemin, van een amalgama zijn wij zoo ver verwijderd als ooit. Wij beschikken over een buitengemeen groote, van heinde en ver ons toegekomen hoeveelheid materialen, maar wij gebruiken ze goeddeels tot nieuwe individualisatie. Terwijl wij ons het vreemde zoeken toe te eigenen, maken wij in en door die poging er iets anders van. De intensiteit van het leven heeft de spanning vergroot die om nieuwe productie vraagt, maar wat komt er nu voor den dag? Eene internationale kunst? eene internationale letterkunde? Zie om u en leer beter: leer het van de jongste ontwikkeling in die landen, waar het economische leven in hooge mate modern, geheel van onzen tijd is: Duitschland en Amerika. (Van nieuw-Japan zijn wij hier minder op de hoogte; maar mag men de in den jongsten tijd geschreven boeken en reisverhalen gelooven, dan gaat het er denzelfden weg op: het klakkeloos overnemen schijnt er ten einde, en, door het Europeesche vernis heen, worden weer de trekken zichtbaar van een scherp geteekende volksindividualiteit.)

Maar Duitschland, daar komen wij Hollanders veel, en hebben maar te zien naar wat in de oogen springt. Het nieuwe Duitschland heeft lang gegolden voor, en is ook lang geweest, het land der stijlloosheid bij uitnemendheid. De nieuwe wijken der razend snel toenemende steden, welke staalkaart van uit het modelboek zoo maar in steen overgekwakte gebouwen gaven zij niet te zien! Italiaansche renaissancepaleizen, Grieksche tempels en Zwitsersche châlets, gothiek, barok, rococo; - alles was er te vinden behalve originaliteit. De letteren en beeldende kunsten schenen er slechts te leven van de brutaalste navolging. De vraag mocht gesteld, of Duitschland niet na '70 aan werkelijke geestesbeschaving had ingeboet wat het aan macht gewonnen had. Die tijd is nog geen twintig jaar geleden; - en nu? Alom schieten er de kiemen uit van een verjongd nationaal leven, tegelijk zeer modern en zeer individueel. Duitschland, dat na '70 eerst geleerd heeft rijkdom te vormen, zit thans op de schoolbank om rijkdom te leeren dragen. Het gaat zich uitdrukken in vormen die tegelijk Duitsch en edel-menschelijk zijn; het leert dit ook op het gebied waarop het het langst

achterlijk is gebleven. Ik herinner hier aan den grooten naam, aan het grooter werk, van Max Klinger.

Niet minder merkwaardig is de consolidatie eener specifiek-Amerikaansche beschaving, die bezig is plaats te grijpen. Ieder Europeesch volk schrijft tegenwoordig over Amerika en ieder doet het op zijn manier; niemand misschien merkwaardiger dan de veelszins begaafde man over wien ik het aanstonds tot u hebben zal. Het komt misschien daarvandaan dat hij Duitscher, en Duitscher van de jongste ontwikkelingsperiode is: hij heeft oog voor wat in het vreemde volk verwant is aan de verschijnselen, die hij in het eigen land mee beleeft en voor zijn deel helpt maken. Ik heb Lamprecht's *Americana* door een hoog beschaafd Amerikaan, tegelijk knap historicus, hooren betitelen als ‘een haastig geschreven boekje vol vergissingen, maar getuigende van een buitengewone gaaf van penetratie.’ Amerika, aldus Lamprecht, is in het eerste begin der productie van een volledige nationale kultuur. ‘Gewiss; dieser Vorgang verläuft jetzt noch in den Anfängen; die alte Yankeekultur Neuenglands hat sich verflüchtigt und ganz Neues ist, vornehmlich in dem zentralen gebiete der Union, erst eben im werden... Daruber ist man sich einig: das Volk der Vereinigten Staaten steht in dem Momente seiner Geschichte, in welchem aus einem Völkergemisch eine Nation hervorgehen soll. Eine grosse Nation aber ist nicht denkbar ohne eine grosse Kultur: erst in der Entfaltung eigener Anschauungen über das was gross und gut, was ein Ideal ist, und erst in der Schaffung von Werten besonderer Schönheit und originalen Empfindens gewinnt sie ihre Seele. Zivilisation genügt zu diesem Ende nicht. Äussere Zivilisation schafft nur die Mittel künftiger Kultur: das Skelett gleichsam und das Muskelwerk eines Volkes. Und auch politische Zivilisation gibt nicht mehr als die Organisationskräfte gleichsam und die bewegende Macht für diesen physikalischen Körper. Es fehlt die *fine fleur* aller Entwicklung, es fehlen die übertragbaren, die ewigen Werte. Diese letzte Weihe erteilt nur die Kultur: und Kultur erst heisst darum Selbständigheit und Eigenart.’[1)]

1) *Americana* (Freiburg 1906), bl. 6, 143.

Ik vraag geen excuus voor het lange citaat, omdat ik geloof dat het niet slechts tot de zaak van Amerika dienende, maar ook voor Lamprecht zelven en de natie waartoe hij behoort (in haar tegenwoordig ontwikkelingsstadium) karakteristiek is. Het is merkwaardig dat een Duitscher dit zoo gevoelt en te zeggen weet; lid eener volksgemeenschap, tot voor korten tijd algemeen, en in grooten getale nog heden, zoo hinderlijk prat op haar stoffelijken vooruitgang en politieke machtsmiddelen. Eerst datgene, wat tegelijk voor anderen van waarde is, maakt de bloem der beschaving van een volk uit. Met dit inzicht eerst is het terrein gewonnen waarop volk en menschheid elkander ontmoeten en elkander voorthelpen kunnen. Alleen door ons zelf te zijn, kunnen wij iemand zijn voor anderen. 'Jenes Nationalgefühl, das nur die eigene Nation als trefflich erkennt, das ruhmredig ist und unduldsam, ist heute im Verschwinden. An die Stelle tritt ein anderes Gefühl, das wir kaum noch Affekt nennen möchten, sondern felsenfeste innere Sicherheit: das Gefühl, dass wir notwendig sind im arbeitsteiligen Kosmos der Nationen; und dass die Welt schon zu arm ist an Originalität, als dass sie unseres besonderen Genius entbehren könnte.'[1)]

Een inleiding was het tot dusver gezegde, maar een noodzakelijke. Tot die vruchten eener hoogere volksbeschaving, die slechts aan eene natie als zoodanig eigen zijn, en tegelijk die natie eerst haar werkelijk bestaansrecht geven, behoort de nationale geschiedschrijving niet in de laatste plaats.

Wat is geschiedenis; is zij een gericht? Onderwijst zij door te prijzen of te veroordeelen? Het is nog niet langer dan een eeuw geleden, dat men haar vrij algemeen zoo opvatte. De ontwakende historische zin der negentiende eeuw heeft aan deze aprioristische geschiedschrijving een einde gemaakt. Ranke's veel misbruikte woord, 'dass die Geschichte bloss sagen solle, wie es eigentlich gewesen,' blijft een dagteekening, en wij Hollanders herinneren ons met trots, dat, onafhankelijk van hem, in hetzelfde jaar 1824, onze eigen Thorbecke met andere woorden hetzelfde gezegd heeft.[2)] -

1) *Americana*, bl. 7.
2) *Gids* 1906 IV, 313 (opstel: *De Jeugd van Thorbecke*).

De geschiedschrijver trad dan van den richterstoel, en werd ‘navorscher’. Nieuwe eenzijdigheid: het opmaken van den inventaris van feiten, dat hulpmiddel had moeten zijn, werd hoofdzaak. Ik spreek hier niet van het werk van enkele vorsten onzer discipline, maar van algemeene richting, en waartoe deze verloopen is, is in een aantal knekelhuizen, die zich ten onrechte met den naam van historische studiën sieren, openbaar. □στοθ□□ν beteekent vertellen, en die vertelt, somt niet op, maar doet een keus, of hij is een zeer slecht verteller. De inventaris helpe alleen om datgene op te zoeken of terug te vinden, wat het geheugen waardig zal keuren te bewaren, en de kunstzin, te bewerken. Geschiedenis is geheugeuis, en geheugenis is ervaring.[1)] In ieder waarachtig geschiedverhaal is daarom een sterk persoonlijk element. De geschiedschrijver tracht in beeld te brengen wat zijn studie hem omtrent het verleden heeft geleerd, maar op welke onderwerpen zich die studie richten zal, dat heeft zijn eigen persoonlijkheid hem ingegeven. Hij *kan* alleen zoeken naar dingen, waarvan het bewustzijn of althans het vermoeden in hemzelven leeft. Zoo wordt bij ieder waarachtig geschiedschrijver zijn studie het peillood, dat bewuste of onbewuste ervaring hem in de hand heeft gegeven. Elke tijd brengt daarom zijn eigen geschiedschrijving voort, en zal dit blijven doen tot in lengte van dagen.

Er is in Lamprecht's *Deutsche Geschichte* een treffende plaats (waarover hij later met Rachfahl van woorden gewisseld heeft), die dezen gemeenen familietrek van alle historische productie aan een welgekozen voorbeeld demonstreert. Het is, waar Lamprecht zijn verhaal gegeven heeft van de beginselen der Zwitsersche onafhankelijkheid. Aan het eind van dat verhaal treedt hij in beschouwing over de historische kern der Rütli-sage. ‘Sie zeigt noch an einem späten Beispiel, wie die niedere Kultur eines deutschen Bauernvolkes das geschichtliche Bild grosser Ereignisse, die an ihm geschehen waren, in dichtender Erinnerung wiederschuf. Nichts blieb dabei von dem einst Wirklichen bestehen als der Kern: die Neigung, eine uralte Autonomie ländlichen Verfassungslebens unter dem Titel der Reichsunmittelbarkeit aufrecht

1) ‘Geschichte ist Erfahrung in grossen Dingen.’ (Motto der *Americana*.)

zu erhalten gegen modernere Mächte, und die Durchführung dieses Entschlusses auf dem ebenfalls uralten Wege der genossenschaftlichen Einung. Steht die Sage mit diesen Ausführungen wie mit der ganzen Art ihrer Vorstellung und Bildung nun der Art moderner Geschichtsforschung gar so fern? ist sie vor allem von ihr grundsätzlich geschieden? Sicherlich wissen wir jetzt von den frühesten Entstehungsvorgängen der Eidgenossenschaft viel mehr und weit Genaueres, als die sagenbildende Phantasie der schweizer Bürger und Bauern des 14 und 15 Jahrhunderts. Aber haben wir diese erweiterten Kentnisse mit prinzipiell andern Mitteln gewonnen? Das volkstümliche Gedenken schuf aus einer oberflächlichen Erinnerung an Geschehenes mit grober Empirie ein Gewebe, bei dem sich nur noch die Grundform für den Einschlag als geschichtlich echt erweist; *wir* sehen mit verfeinertem Auge unter intensivster Betrachtung die Reliquien einer vergangenen Zeit durch, um aus ihnen das ganze einst Gewesene zu ermitteln. Aber die Methode ist im Grunde dieselbe: hier wie dort arbeitet die Phantasie, um die Totalität des Geschehenen wiederherzustellen: das Heute unterscheidet sich von dem Einst nur durch den Gebrauch raffinierterer Mittel der Arbeit. Auch heute ist es noch niemand, der Geschichte schreibt, gelungen, sein Selbst völlig auszulöschen und nichts reden zu lassen als die Dinge selbst.'[1)]

Rachfahl heeft hiertegen aangevoerd,[2)] dat sagenvorming en geschiedschrijving wèl principieel zouden verschillen, omdat bij de eene de phantasie naar volslagen willekeur te werk gaat, en zich bij de andere daarentegen aan een stel van beproefde regels bindt, welker geheel men de historische methode pleegt te noemen. M.i. volkomen terecht antwoordt Lamprecht hierop:

'Gewiss, wenn ich mich heute hinsetze und Märchen oder Sagen "erdenke", so ist der Unterschied von der Geschichtsforschung augenscheinlich. Aber nicht so sind unsere historischen Sagen entstanden. Rachfahl verkennt ihre Genesis vollkommen, wenn er dabei von freier, willkürlicher Einbildungskraft redet. Sie sind entstanden als beste, nach Lage

1) *Deutsche Geschichte* IV, 133.
2) *Preuss. Jahrb.* 83, bl. 89.

des früheren Geisteslebens eben noch mögliche Form w a h r h a f t i g e r h i s t o r i s c h e r Überlieferung: ihr Inhalt ist die niedergeschlagene G e s c h i c h t e früherer Zeit... Ist Rachfahl unbekannt, dass unsere mittelalterlichen Epen sich nicht genug darin thun können, immer wieder zu versichern, was zie erzählen, sei ze wâre so geschehen; dass unsere Epiker jener Zeit fast stets, wie der gewissenhafte Historiker von heute, ihre Quellen angeben, in der Absicht, auf diese Art die Wahrheit ihrer Erzählung zu erhärten? Es hat niemals eine historische Tradition gegeben, die nicht die volle Wahrheit, d.h. die Wahrheit in der unter den Umständen ihrer Entstehung noch eben möglichen Befreiung vom Spiel der Phantsie, hätte vermitteln wollen... Vorhanden ist nur ein g r a d u e l l e r Unterschied nach Massgabe der verschiedenartig ausgebildeten Mittel zur Feststellung der Wahrheit.'[1)]

De geschiedschrijving is alzoo iets overouds, dat zich aanhoudend met de opeenvolgende geslachten verjongt. In ruimeren zin dan Hooft het bedoeld heeft, is het waar 'dat vaaken de tydt' - de tijd namelijk waarin wij leven en die in ons leeft - 'yet verborgens openbaart' - dat wil zeggen: dingen uit het verleden aan ons begrip openbaart die wij vroeger enkel als dood feit hebben bezeten - ''t welk, aanmerkelijk van zelf, ook dikmaals tot ontfouwing van 't ouwde' - het van ouds bezetene - 'dient, en daaronder gemengt als nieuw, de zinnen aanlokt tot leezen en herleezen van geschiedenissen, zonder 't onthouden der welke 's Lands behoudenis last lijdt.' Een zinrijk motto, waarvan slechts de slotwoorden niet meer geheel van onzen tijd zijn. Wij denken, indien wij gelooven dat onze geschiedenis waarde heeft, en naar dat geloof handelen, niet meer enkel aan de eigen nakomelingschap. Het nationale ligge niet zoozeer in strekking, als in oorsprong van ons werk. *Uit* ons zij het, en *voor* allen.

Wij eischen dus in den geschiedschrijver persoonlijkheid; wij eischen tevens in hem nationaliteit. Niet wij zullen jammeren dat er volken bestaan, en verschillen tusschen volken.

1) *Alte und neue Richtungen in der Geschichtswissenschaft* (Berlin 1896), bl. 15.

Om Lamprecht te begrijpen is misschien meer dan iets anders noodig, te weten dat hij Duitscher is, en Duitscher van de zeer merkwaardige ontwikkelingsperiode die wij zooeven in het kort hebben trachten te karakteriseeren. Een Duitscher van vóór '70, of wiens geestelijke bagage nog dagteekent uit den tijd van vóór '70, zou het boek onmogelijk zóó hebben kunnen schrijven. Ook het werk der geschiedschrijvers uit die jongst voorbijgegane periode draagt in hooge mate de signatuur van den tijd waarin het ontstond. De Duitscher van toen droomde van politieke macht, en de geschiedschrijving van Sybel en Treitschke werd in de eerste plaats politieke geschiedschrijving. De ontwikkeling van den Pruisischen staat en diens roeping ten opzichte van het Duitsche vaderland stonden in het midden der gedachtenwereld, en kwamen *dientengevolge* in het midden der historiografie te staan. Thans droomen de beste Duitschers van een nationale, groot-Duitsche kultuur, en hun methode van geschiedschrijving wordt de kultuurhistorische. Toen Sybel stierf, heeft een der talentvolsten van zijn jongeren, Friedrich Meinecke, gevoeld dat dit voor de nationale geschiedschrijving meer beteekende dan het verlies van een groot man: het beteekende het eind eener periode. ‘Wir bemühen uns,’ schreef Meinecke toen, ‘die politische Weisheit der sybelschen Generation als Erbe festzuhalten, aber es fehlt uns dabei der unmittelbare politische Impuls, und so versiegt eine Quelle des Lebens für uns.’[1] Zoo is het: de dag van heden, zijn ervaringen en verwachtingen moeten de historiografie den impuls geven, of zij vervalt tot iets minderwaardigs. ‘Die kleindeutschen Ideale sind erfüllt,’ heeft Lamprecht opgemerkt aan het begin der langdurige polemiek, waartoe zijn *Deutsche Geschichte* aanleiding gegeven heeft; ‘die junge deutsche Generation im Reiche wie ausserhalb streckt sich nach Weiterem.’[2] Mijns inziens komt in het gansche proen anti-Lamprechtgeschrijf geen zin voor, die meer waard is, in de gedachte gehouden te worden.

Het bijzondere in Lamprecht is de innige verbinding van beschavingsgeschiedenis en politische geschiedenis, maar zóó,

1) *Hist. Zeitschrift* 75, bl. 395.
2) *Alte und neue Richtungen*, bl. 2.

dat de beschavingsgeschiedenis de andere in zich sluit; niet omgekeerd. Dit is Lamprecht mogelijk geworden door de proefneming, waaraan altijd zijn naam verbonden zal blijven[1)], om de beschavingsmomenten van vroeger tijd (gelijk hij het uitdrukt) 'op een psychologischen noemer te brengen.' Het meest kenmerkende en nieuwe daarbij is zijn poging tot psychologiseering der economische verschijnselen. Hij nadert aanvankelijk de bekende stelling van Marx: dat is te zeggen, hij komt dicht in de buurt, maar trekt ze ten slotte om en vat post een heel eind aan gene zijde van de stelling. Die Lamprecht een historisch materialist noemt en daarmede eens voor al het recht meent te hebben veroverd hem bij de vrienden of vijanden van het eigen partijverband in te lijven en als zoodanig te verheerlijken of te verguizen, kent den man, en kent voorzeker zijn jongste geschriften niet. Toen hij met theoretiseeren begon (1896), heeft hij zijn positie ten opzichte van het historisch materialisme dus aangegeven: 'Für die deutsche Geschichte glaube ich behaupten zu können, dass die Perioden geistiger Entwicklung mit denen der materiellen Entwicklung zusammenfallen, und auch dann, wenn die Chronologie nicht völlig übereinstimmt, doch innerlich zusammenhängen. Ob freilich damit ein kausales Verhältnis im Sinne etwa der Folge geistiger Bewegungen aus materiellen oder sonstwie gegeben ist, diese Frage ist noch vielfach offen, kann jedenfalls keineswegs von vornherein generell beantwortet werden, sondern bedarf vor allem der energischsten Nachprüfung im einzelnen und der Zerlegung in tiefere, noch in ihr enthaltene Fragen'[2)]. En zoo geheel neutraal als hij het hier een oogenblik voorstelt, is hij eigenlijk in 1896 al niet meer. Wat is, vraagt hij elders in het boekje van dat jaar, met het vooropstellen van de economische gegevens in de rij van het kausaalverband, in waarheid voor het theoretische materialisme nog gewonnen? 'Wer Wirtschaftsgeschichte treibt und wirtschaftliche Einflüsse im geschichtlichen Geschehen anerkennt, gilt heute einer grossen Gruppe von Historikern als Materialist. Warum? Ich sehe keinen anderen Grund als den: weil man sich gewöhnt hat,

1) Al heeft hij voorgangers gehad natnurlijk. Een idee ontkiemt bij velen, maar wordt in één brein voldragen en breekt uit in daad.
2) *Alte und neue Richtungen*, bl. 78.

die wirtschaftlichen Geschehnisse als “materielle” dener der Kunst und Litteratur entgegenzusetzen, weil man von “materieller” und “ideeller” Kultur spricht. Merkwürdige Kurzsicht! Jedes wirtschaftliche Thun ist psychologisch genau so bedingt wie irgend ein anderes “geistiges” Thun; jede Summe wirtschaftlicher Errungenschaften ist genau so Niederschlag seelischer Vorgänge wie irgend ein Gedicht, ein Rechtsbuch, eine staatliche Institution. Materialistisch ist aber doch wohl nur der, der gewisse metaphysische Voraussetzungen macht? Der philosophische Materialismus liegt weit abseits der hier berührten Gegensätze’[1].

Wij begaan dan ook ongetwijfeld een zware vergissing, met Lamprecht's arbeid economische geschiedenis te noemen. Het is *transeconomische* geschiedenis; het is biologie. Eerst gaandeweg is hem dit zelf duidelijk geworden. ‘Mit den zeitlosen, stetigen Erscheinungen des Seelenlebens,’ heet het in 1903, ‘beschäftigen sich die Psychologie und die Soziologie, die Lehren vom Leben der Einzelseele und dem Leben der Kollektivseele menschlicher Gesellschaften, die mechanischen Wissenschaften gleichsam der Geisteswissenschaft. Die biologische Seite des Seelenlebens dagegen zu erforschen, ist Aufgabe der Geschichtswissenschaft. Es ist eine ganz moderne Aufgabe. Das Problem erst ist erkannt; wenig zahlreich sind noch die Schritte und klein, die zu seiner Lösung getan sind. Und sie haben sich bisher wohl fast ausnahmslos auf die sogenannte spezifisch geistige Seite des Seelenlebens erstreckt: auf den Verlauf der künstlerischen, dichterischen, wissenschaftlichen, religiösen Entwicklung. Die sogenannte materielle Entwicklung dagegen, die Vorgänge auf den Gebieten des wirtschaftlichen, sozialen, politischen Lebens, sind von diesen Forschungen noch wenig berührt worden. Um so mehr bedürfen sie der Bearbeitung schon zu dem Zwecke, die Erscheinungen dieser Seite des Seelenlebens dadurch, dass ihr seelischer Kern herausgeschält wird, auf den gleichen Nenner mit den Erscheinungen der sogenannten geistigen Kultur und damit zur

1) *Alte und neue Richtnngen*, bl. 11-12. De ‘Gegensatz’ waarvan sprake is, is die van Sybel tot Lamprecht. Sybel zou nl. kort voor zijn dood, op Lamprecht doelende, ‘den Einbruch materialistischer Gedanken in unsere Wissenschaft’ bejammerd hebben (Meinecke in het aangehaald artikel).

unmittelbaren Vergleichbarkeit mit diesen zu bringen.'[1] - Waartoe deze vergelijking van op gelijken noemer gebrachte grootheden hem dan voorloopig gevoerd heeft, vertelt Lamprecht in zijn jongste theoretische geschrift van 1905: *Moderne Geschichtswissenschaft*. De stelling van Marx, betoogt hij daarin, is onbewijsbaar, zoolang men niet beschikt over een geïsoleerd volk. Maar de volken leven niet geïsoleerd; aanhoudend heeft er overdracht plaats van beschavingselementen die zeer zeker *niet* wortelen in den economischen toestand van het overnemende volk. 'Offenbar handelt es sich hier zunächst um zweierlei: um die Wege, auf denen solche Einflüsse verlaufen, und um die Gefässe, in welchen sie vermittelt werden. Der erste Punkt führt auf die Geschichte des zwischengemeinschaftlichen menschlichen Verkehrs und damit auf ein Gebiet unendlich verschiedener Möglichkeiten, das im einzelnen in seiner Entwicklung zu gliedern und zu verstehen schon an sich eine der grössten universalgeschichtlichen Aufgaben ist. Hinsichtlich des zweites Punktes aber scheint wiederum eine Doppelteilung am Platze: das Gefäss der Uebertragung können entweder Menschen selbst sein oder irgendwelche menschliche Produkte. Der erste Fall liegt z.B. bei allen Völkerwanderungen vor, insofern sie mit dem dauernden Durcheinanderwohnen zweier oder mehrerer menschlicher Gemeinschaften enden; der zweite wird durch die Uebertragungen von Werkzeugen, Erfindungen überhaupt, dann aber vor allem duch die Uebertragungen rein geistiger Werte durch Denkmäler, Sprache und Schrift bezeichnet. Dabei kann wohl als Gesetz gelten, dass zu allen Zeiten die Elemente der mehr instinktiven und die menschliche Gemeinschaft als solche konstituierenden Kultur, insbesondere die Werte der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Kultur schwerer zu übertragen gewesen sind, da für ihre Übertragbarkeit nicht die geeigneten Wege und Gefässe zur Verfügung stehen; woraus sich die Tatsache erklärt, dass sich der Verlauf der Universalgeschichte wesentlich auf dem Wege der Überlieferung höherer Kulturelemente vollzieht.... Das universalhistorisch Zusammenschliessende, der Gehalt der weltgeschichtlichen Verbindung ist nicht so sehr in den

1) *Zur jüngsten deutschen Vergangenkeit* II[I], 9-10.

gleichsam erdschweren Teilen des geschichtlichen Geschehens zu suchen, in den Elementen, deren Transport hindurch die Zeiten und Räume an der Schwierigkeit der aufzusuchenden Wege und der bereitzustellenden Gefässe scheitert, sondern in den flüssigen, gleichsam erdleichten Elementen, die universalgeschichtlich an erster Stelle fortzuleben bestimmt sind. Es sind dies die Elemente höchster geistiger Betätigung: die Elemente der Sittlichkeit und Religion, noch mehr der Kunst, Dichtung und Wissenschaft: sie recht eigentlich konstituieren daher den weltgeschichtlichen Zusammenhang. Kommen daneben noch politische Verfassung, soziale Schlichtung und Wirtschaftsleben in Betracht, so ist doch über ihre weit begrenztere Wirkung kein Zweifel möglich. Hieraus folgt, dass die Geschichte der einzelnen Nationen nicht nach Momenten der Wirtschafts-, Sozial- oder Verfassungsgeschichte, sondern allein nach der Geschichte der höchsten geistigen Funktionen gewertet und disponiert werden darf: sonst würde nie und nimmer richtig zutage treten, was die einzelnen menschlichen Gemeinschaften universalgeschichtlich bedeutet haben und bedeuten.... Nicht nach der Art ihrer Wurzel, sondern nach ihren Blüteerscheinungen sind die Kulturzeitalter abzugrenzen und zu ordnen. Innerhalb des höchsten seelischen Lebens aber erscheinen wiederum die Tatsachen und Vorgänge auf dem Gebiete der reinsten Phantasietätigkeit, der Dichtung, der Musik und namentlich der bildenden Kunst, als die recht eigentlich zur Aufstellung von Unterscheidungsprinzipiën geschaffenen...'[1)]. Men zal het, over veel van het hier aangehaalde, oneens kunnen zijn; niet echter hierover, dat hier geen 'historisch materialist' aan het woord is gelijk de gemeente zich dien voorstelt!

Lamprecht is een groot man; - groot door de problemen die hij gesteld heeft, die zoo waarachtig van onzen tijd en van onze ziel zijn, en die ons eerst over het onder historici onvruchtbaar, immers op metaphysiek terugloopend, gekibbel over historisch materialisme zullen heen helpen tot iets anders en beters. Dat hij die problemen heeft kunnen voelen, dankt hij er aan dat hij man is van zijn volk in een tijd van hooge

1) *Moderne Geschichtswissenschaft*, bl. 110, 118-119.

geestelijke spanning: dat hij is de groot-Duitsche-kultuurenthousiast, die onder en achter het na '70 met Amerikaansche snelheid opgehoopte uiterlijke en stoffelijke beschavingsmateriaal de ziel weer zoekt op te delven van zijn volk, de ziel, die zich dat nieuw verworvene eerst waarlijk zal moeten toeëigenen en het adelen.[1)] In zijn theorie steekt autobiologie, en zij is er voor ons waarlijk niet te minder om. Hoor het aan zijn accent, als hij over Thoma en Klinger handelt: 'Deren Zeit kam nun recht eigentlich heran; schon in den achtziger Jahren wurden sie anerkannt, und nunmehr, in den neunziger, feierten sie volle Triumphe. Deun in ihnen ahnte man das Sehnen aller erfüllt, das Sehnen nach einer neuen, vollen, auch die Elemente der jüngsten Kultur meisternden Persönlichkeit, nach einer individuellen Herrschaft über das wogende Chaos der neuen Reize'[2)]. - Zijn methode? 'Eine anwendung der grösseren Intensität moderner Beobachtung auf den geschichtlichen Stoff'[3)]. - Zijn springveer? 'Ein gut Teil nationaler Enthusiasmus war mit wirksam'[4)].

Lamprecht's uitvoering, al zijn er prachtige partijen in, staat beneden zijn opzet. Hij heeft dit met andere padvinders gemeen. Zijn *Deutsche Geschichte* is geniaal in den vollen zin des woords, maar nog niet harmonisch; zij wemelt bovendien van onnauwkeurigheden in de détails, ja er staan bepaalde blunders in. Wij allen kunnen dit weten, omdat Lamprecht in zijn boek zooveel over Holland zegt, en wij hem daar gemakkelijk narekenen kunnen (voor de zooveelste maal, blijkt Holland voor een Duitscher een moeilijk land om te begrijpen). Maar aan Lamprecht zal, bij alle erkenning zijner vele tekortkomingen, de roem niet ontgaan van de Duitsche geschiedschrijving te hebben vernieuwd; - van haar te hebben geheven op het hooger plan, waarop zich sedert korten tijd het geheel van het Duitsche nationale leven beweegt. Het puntige, streng bepaalde is de sterke zijde niet van dit volk, maar het breed-menschelijke en

1) 'Gärungsmittel hinein in den Stoff!' (motto van *Zur jüngsten deutschen Vergangenheit*).
2) *Moderne Geschichtswissenschaft*, bl. 63.
3) Aldaar, bl. 16.
4) Aldaar, bl. 89.

hoog-geestelijke. Zoo ergens, dan moest hier het streven ontstaan, de economische gegevens en gebeurtenissen ‘op een psychologischen noemer te brengen’, en zoo ooit, dan moest het ontstaan in een tijd die hunkert naar de vergeestelijking van het zoo snel verworven en zoo drukkend zware materieel bezit: naar de herschepping, op zoo veelszins gezegenden bodem, eener waarachtige Duitsche volkskultuur.

Lavisse.

Van Duitschland tot Frankrijk, - wat blijft het, in dezen zoogenaamden tijd van algemeene afslijting, een enorme overgang. En hoeveel is er de wereld te rijker door, dat wij, op het vergelijkenderwijs zoo kleine Europeesche beschavingsgebied, voortreffelijkheden vinden mogen van zoo onderscheiden gehalte.

Want zoo diepzinnig de Duitscher is, zoo volmaakt meester van zichzelf is deze Franschman. De een opent nieuwe verschieten, maar brengt u toch niet geheel zoo ver als hij aangekondigd heeft te zullen gaan. De ander versmaadt alle philosophische prolegomena, en laat u enkel van de voortreffelijke uitvoering genieten van een zeer beperkt plan, maar dat geheel binnen de krachten lag. Het werk van Lavisse is een monument van den Romaanschen zin voor schoone evenredigheid; het is daarbij ook een monument van den Franschen geest: het prikkelt zonder te ontzenuwen.

Ook dit werk, als alle historisch werk van den eersten rang, is niet ontstaan buiten invloed der tijdsomstandigheden. Het Frankrijk van Taine en Renan was tegelijk het Frankrijk van Napoleon III geweest; het had geleden aan een groote disharmonie tusschen staatkundigen toestand en geestelijke beschaving. De Fransche geest ging, in Taine en Renan, aan het vreemdste en verste te gast, uit vermoeidheid ook wellicht, uit weerzin en afkeer van al het gelijkvloersche en dubbelzinnige in eigen huis. Volgde de katastrophe van 1870, die tot inkeer bracht. Taine gaat, onder den indruk van het gebeurde, in de verwijderde oorzaken van Frankrijks nederlagen wroeten, en wordt boetgezant. Anderen vallen in de houding van een tegen de Fransche natuur strijdig, gewild en gezocht pessimisme, en een geslacht later willen zij de jeugd tot het evangelie der onmacht bekeeren: Barrès'

culte du Moi. Het heeft, in den Franschen staat en in de Fransche maatschappij, sedert 1870 niet ontbroken aan teekenen van een ver ingevreten bederf. Maar daarnaast zijn steeds andere verschijnselen geweest; en nu durf ik niet te zeggen of deze reeds de overhand hebben behouden, maar wel, dat zij er een schoonen en goeden strijd voor strijden, en ook dit is Fransch. Telkens en telkens weer heeft de wereld, ook die aan Frankrijk vertwijfeld had, mogen juichen in Frankrijks bezit. Een breede schaar van even begaafde als eerlijke en bescheiden patriotten heeft er gevoeld dat de beterschap lag in den arbeid, en er is in Frankrijk noest gearbeid, in de richting en op de wijze die het nationaal genie aanwees. Geen vruchtdragender en merkwaardiger beweging heeft er in het land plaats gehad, dan die tot herschepping van het schromelijk verachterd hooger onderwijs, en een van de namen waarin dat evenzeer krachtig-nationale als mooi-menschelijke streven het best kan worden belichaamd, is die van Ernest Lavisse.

Er is lang door hem en anderen gearbeid zonder dat er weerklank kwam uit de jongere Fransche generatiën. Die van '70 vond haar uitdrukking in Bourget, die van '80 in Barrès. Maar omstreeks '90, dan breekt het door. Levendig herinner ik mij den indruk dien het opstel van een Parijsch student, Henry Bérenger, over *la Jeunesse intellectuelle et le Roman francais contemporain* toen zelfs buiten Frankrijk, ook onder jongemenschen hier in Holland maakte.[1)] De akademische jeugd schudde Bourget van zich af en kwam in opstand tegen Barrès; zij weigerde evenzeer, met de *snobs* van den dag, te gaan mooi doen in occultisme en magie à la Rose Croix. Zij preekte, met een groot en eerlijk geluid, de verlossende kracht van den arbeid. ‘L'esprit critique’, schreef destijds de heer Bérenger aan een piepjong Hollander die hem zijn bewondering toegestameld had, ‘est l'ennemi de l'idée créatrice. Il nous faut retrouver un principe d'énergie supérieure qui, dans l'art comme dans l'action, nous inspire des oeuvres fortes.’ Daar sprak de geest van Ernest Lavisse, of, nog beter een geest die door den zijne gewekt was.

1) Aan wie het gesignaleerd was door een Gidsartikel van den redacteur Hooyer.

Ik heb hier, uit een Parijsch studentenkrantje van 1890, een soort toast voor mij liggen, waarmede Lavisse de nieuwe generatie het welkom in het leven toeriep.[1]. Hij zegt daarin over het Fransche volkskarakter merkwaardige dingen, die van toepassing zijn ook op hemzelven en zijn werk. ‘Nous autres Français,’ heet het, ‘nous ne sommes point des âmes si philosophiques. C'est un défaut, sans doute, mais qui a sa qualité, comme tous les défauts: la qualité de celuici est que nous sommes un peuple actif. Nous sommes légers, dit-on, mais la qualité de cet autre défaut, c'est que nous sommes mobiles; or, le mouvement est la grande manifestation de la vie. Agir pour agir, remuer pour remuer, cela est très français. Des Français réunis parleront sans avoir rien à se dire, parce qu' ‘il faut bien dire quelque chose’; en cela, différents des Anglais, des Allemands et des Orientaux. Nulle part on n'entend répéter plus souvent que chez nous: ‘Qu'est ce que nous pourrions bien faire, à présent?’ Ailleurs, il est admis que l'on peut rester sans rien faire. Autre pays, autres moeurs: le pessimisme ne se plaît pas sous notre ciel variable. L'égotisme, qui est une façon de contemplation du nombril, ne pouvait s'acclimater ehez nous; le nombril prend froid à l'air trop vif.

Aussi sommes-nous un peuple à ressort; déprimé, aujourd'hui, demain, tendu. Les générations, chez nous, se plaisent à ne point se ressembler: des optimistes succèdent à des pessimistes, et des sociologues à des égotistes. Mais, quelles que soient les raisons de l'actuelle transformation, il est clair qu' il faut s'en réjouir. D'où que soit revenue la confiance aux jeunes, elle est la bienvenue. Je sais qu'ils sout sévères pour leurs devanciers, et jusqu' à l'injustice.... Les jeunes romantiques de 1830 n'avaient point plus de sarcasmes pour les classiques, que nos jeunes sociologues n'en ont pour les politiques. La pratique de la vie corrigera ces exagérations; mais c'est chose rassurante de savoir que des jeunes gens se proposent de pratiquer la vie; qu' ils la prennent très au sérieux; qu'ils y voient clairement des devoirs; s'appliquent à découvrir, par l'étude et par la

1) *L'Université de Paris*, mai 1890. Het stuk was eerst verschenen in het *Journal des Débats* van 19 April.

réflexion, les voies et moyens d'accomplissement; que leur jeune raison se réchauffe à des sentiments, et que les vues de leurs esprits ne soient point courtes, ni les aspirations de leurs coeurs limitées.

Chez nous, la communication est facile du réel à l'idéal. Notre jeunesse peut dire assez souvent: 'Je sais', pour se permettre d'aspirer au: 'Je ne sais quoi'. Si elle est mystique, son mysticisme ne la détourne pas de l'action: il en est la poésie. En ce sens doit être comprise la belle parole que l'action, un jour, pourra être 'la soeur du rêve'.

Zooals deze toast, zoo is Lavisse's werk: geestig zonder bejag van geestigheid, verstandig en opwekkend, tegelijk scherp en niet hoekig, als een medaille van Roty of Chaplain. Maar let op de wendingen: 'Quelles que soient les raisons...; d'où que la confiance soit venue...'; diepzinnig is hij niet. Maar fiksch, maar bruikbaar, maar leerrijk en daardoor bevredigend. Hij kwelt u niet met vragen naar wat hij mist; hij laat u genieten van wat hij heeft: een verbazingwekkend preciese kennis van het behandelde onderwerp, dat in zichzelf altijd scherp begrensd is en waarvan de uitbeelding zich dus door een vaardige hand zeer wel laat voltooien. Geleerd en niet pedant; een berg van wetenschap en een toonbeeld van smaak, zijn het geen dingen om van te watertanden?

En Lavisse heeft school gemaakt. Hij heeft met allen opzet gedaan wat hier bij ons Fruin zeide met opzet te hebben nagelaten: hij heeft al het mogelijke gedaan om de jongeren, met wie hij in aanraking kwam, aan zijn geest te ontvonken, Eerbied verdient ieder die zijn eigenaardige krachten kent, en Fruin verdient dus onzen eerbied ook in deze zijn gereserveerde houding, maar als opvoeder van menschen is de ander toch zeker idealer. Lavisse zet aan, houdt toezicht, regelt: hij is een onvergelijkelijk organisateur. De jongeren of minderen kunnen zeker zooveel van hem verdragen omdat zij voelen dat hij met en voor hen leeft. Op een nuttige maar hier en daar zeer onvoldoende en over het geheel ongelijkmatige *Histoire Générale*, product der samenwerking van een groot aantal Fransche historici onder opperleiding van Lavisse en Rambaud, is een veel volmaakter *Histoire de France* gevolgd, die maar van zes of zeven

schrijvers is en onder leiding staat van Lavisse alleen. Die zes of zeven zijn zijn leerlingen of zien althans op hem als hun hooger geplaatsten vriend, en onder hen zijn zoo uitnemende krachten als Luchaire, Lemonnier, Langlois, Mariéjol. Zulk een onderneming zou in dien graad van volkomenheid aan een Germaansch volk zeker niet gelukken: wij verdragen niet zooveel dressuur; misschien hebben wij ook dien slag van dresseeren niet. Dit is zeker dat de *Histoire de France* een heerlijk monument is voor Lavisse en diens levensarbeid. Ziehier een nationale geschiedenis waarin met alle chauvinisme gebroken is (wat b.v. van den militairen medewerker aan de *Histoire Générale* in de verste verte niet kan worden getuigd), en waaruit toch een zoo intieme kennis van het volksverleden in al zijn deelen spreekt, als alleen de liefde in staat is te verwerven. Het jonge Frankrijk blijkt na '70 veel te hebben geleerd van Europa; van Duitschland zeker niet in de laatste plaats. Maar het heeft zijn originaliteit niet ingeboet: het is te fier en goddank zelf nog te rijk, om vreemdelingen na te kunnen apen zonder meer. Lavisse zelf schrijft in het boek de geschiedenis van den tijd van Lodewijk XIV, dien hij kent als geen ander in zijn land en in de wereld. Van herkomst en strekking der beschavingsverschijnselen vernemen wij minder dan bij Lamprecht, maar wij hebben veel meer artistiek genot in de daar kundige en smaakvolle vertooning er van. Een avond met Lavisse's boek doorgebracht beteekent verheuging; een avond met Lamprecht, arbeid.

Lavisse's geliefkoosd onderwerp roept de herinnering op aan een van Frankrijk's allergrootste namen. Die zijn werk naast dat van Voltaire legt, zal bespeuren dat het ras in den tusschentijd van zijn groote eigenschappen er nog geen geheel verloren heeft, en dat het van zijn gebreken er eenige, ik zeg niet heeft overwonnen, dit is van een natie als van een individu heel veel gevergd, maar heeft weten te temperen. Laat de wereld doen als de beste Franschen, en vertrouwen hebben, ondanks al, in de onverwoestbare levenskracht van den Franschen geest. Welk een verarming zou het voor de wereld, welk een ramp voor het Germanendom, bepaaldelijk ook voor Holland zijn, indien hij ons zwaarmoedigen en linkschen begeven moest, voor immer!

Wat zullen wij, kleine volken, naast de groote kultuurdragers van Europa kunnen bereiken? Van waar gewordt *ons* de impuls, dien ook wij behoeven om het beste in ons tot uitdrukking te brengen? De groote bewegingen van den tijd planten zich alle bij ons voort, maar zooals de golven van de groote zee in een stille, afgelegen kreek. De nawerking van groote dingen is er wel, maar het is een nawerking.

Wij kunnen ons niet opblazen tot meer dan die wij zijn. Wij moeten de impulzen volgen zooals ze tot ons komen, en handelen, even bescheiden als onbeschaamd, naar de mate van onze krachten.

Die wij wel zullen doen niet te laag te stellen. Er rest een groot geschiedschrijver, dien ik het mij niet vergeven zou onvermeld te hebben gelaten: het is de verdienstelijke hoofdhistoricus van het naburige Belgische volk.

Ik breng Henri Pirenne hier van harte het saluut mijner hoogachting en persoonlijke verknochtheid. Ik geloof, dat hij bijzonder waardig is u heden te worden genoemd, omdat, zie ik wel, ook hij gehoorzaamd heeft aan een impuls die hem uit het Belgische heden toegekomen is. En zie ik nogmaals wel, dan heeft die impuls eenige punten van overeenkomst met dien welken wij bij Lamprecht constateerden.

Niet meer dan *eenige* punten van overeenkomst: het geval is zelfstandig en geen herhaling van het Duitsche, maar er is verwantschap.

Het Belgische volk - want er is naar mijn stellige overtuiging een Belgisch volk, ondanks alle tegenbeweer van Franskiljons en van Flaminganten - het Belgische volk heeft een lange, maar verbrokkelde en overwoekerde geschiedenis. Het is in zijn ontwikkeling gestuit en heeft daarna langen tijd gevegeteerd, tot de vereeniging met Frankrijk en daarna die met Holland het weer in den maalstroom stootte. 1830 gaf de onafhankelijkheid, maar onder voor de integriteit van het Belgische volkskarakter allergevaarlijkste omstandigheden. België is er dicht bij geweest, een aanhangsel te worden van de Fransche beschavingswereld. In den tijd der gedwongen vereeniging met Holland was het zich zijn innerlijke zelfstandigheid tegenover het Noorden zeer sterk bewust geworden. Maar België vindt moeilijk zijn evenwicht, en helde nu naar de wet der

reactie een aanmerkelijk stuk naar de Fransche zijde over. België is evenwel in wezen niet Fransch, en verdort als het zich tot een aanhangsel laat maken van wat Fransch is. Onderwijl werd België met een materieele welvaart gezegend, waartegen, tot 1880 ongeveer, de geestelijke armoede bedroevend afstak. Toen had iets merkwaardigs plaats, dat latere geslachten vermoedelijk beter dan wij in zijn ontstaan zullen kunnen verklaren, maar dat wij althans kunnen signaleeren. Het politieke overwicht van Frankrijk had in 1870 een geweldigen knak gekregen, en ook de uitstraling der Fransche beschaving werd geringer in Europa dan die sedert onheugelijke tijden geweest was. België zat minder vast in den Franschen greep; het begon ook eenigermate naar Duitschland te graviteeren. Antwerpen b.v. raakte vol met Duitschers en Duitsche relaties: - maar, veel gewichtiger nog, is niet ook Luikerland, zoo goed Waalsch als het zijn mag, vanouds een veel betreden brug voor het verkeer uit Duitschland geweest? Voor stoffelijk, maar voor geestelijk verkeer niet minder, en Pirenne is uit Verviers.

Zoo België een historische roeping heeft, is het die van wisselkantoor tusschen Germaansche en Romaansche beschavingsmunt te zijn. Het bestaan van een zelfstandig Nederland alleen, van hoe overwegend belang het met het oog op zijn Vlaamsche bevolking voor België zijn mag, kan het land aan deze roeping onmogelijk terug geven: de Nederlandsche beschaving, op zichzelve beschouwd, is voor de Fransche geen portuur. Om deze simpele waarheid te erkennen, moest het toch reeds genoeg zijn, aan de economische beteekenis van Nederland en aan die van Frankrijk te denken; - maar ook als geestelijk tegenwicht is de Nederlandsche beschaving, als een niet-primaire, ja zelfs zeer particuliere en bijzondere, stellig ontoereikend. Het tegenwicht, dat België aan zichzelven terug moet geven, kan niet Nederland, maar kan Nederland en Duitschland zijn. De trekken van het Belgische karakter hebben zich vastgezet in een tijd, dat er beoosten Luik een bloeiend rijk lag; - dat bloeiende rijk is er weer. Ongetwijfeld ligt hierin een der hoofdmomenten, zoo niet *het* hoofdmoment, der moderne ontwikkeling van België. Het kan, van zijn twee groote naburen, er geen van beide missen,

noch ongestraft tot een van beide in een bijzondere betrekking van afhankelijkheid treden.

Als België dit blijft gevoelen, kan het zoo prachtig gelegen land van een groote en voor Europa allernuttigste toekomst zeker zijn.

Het ontbreekt niet aan moedgevende teekenen, en volstrekt niet alleen in den in Holland meest bekenden kring der volbloed-Flaminganten. Voor hun werk alle sympathie! zonder de opheffing van het Vlaamsche volk zal er van België stellig niet veel worden. Maar men taste, door onbewuste bataviseering der voorstellingen (waaraan wij ons in Holland, vrees ik, veel schuldig maken), de Belgische zaken niet in hun zeer bijzonder karakter aan. Men verwachte, waar Vlaamsch leven ontstaat, vooral geen Hollandsch leven. De leider der tegenwoordige jong-Vlaamsche letterkundige beweging b.v., August Vermeylen, laat geen gelegenheid voorbijgaan om uit te doen komen dat hij en de zijnen niet aan het Flamingantengeslacht van Vuylsteke, van Beers en de Geyter, ook niet aan den letterkundigen opbloei in Noord-Nederland, maar aan Verhaeren en Eekhoud, den kring van *La Jeune Belgique*, het meest te danken hebben. De tradities van oud-België leven sterk juist in de dichters die, als Verhaeren, bij uitsluiting in het Fransch hebben geschreven. Er is, sedert 1880, een rijke litteratuur geboren van werken in het Fransch, die evenwel door en door Belgisch van inhoud zijn, geen aanhangsel of bleeke navolging van de Fransche letterkunde, gelijk het overgroote deel der Fransche litteratuur in België van vóór dien tijd. Voor wie nadenkt, is dit uit nationaal-Belgisch oogpunt een even groote verheugenis als de verschijning van een Gezelle of Streuvels. Er is een sterke drang naar verheffing van het langen tijd eenzijdig materieel gebleven Belgische volksbestaan, en die drang is reeds machtig genoeg gebleken om werken van blijvende waarde te scheppen op letterkundig, op muzikaal, op sculpturaal en picturaal gebied, werken die niemand zal aanzien voor Fransch of voor Noordnederlandsch, maar die ieder zal moeten erkennen in wezen Belgisch te zijn. België zoekt zichzelf weer op in zijn grootsch en vèr reikend verleden; maar het doet dit niet langer in ijdel historisme als in den tijd der romantiek: het staat op den vasten bodem eener in onver-

poosden arbeid en met moderne middelen verworven nationale welvaart.

Ook op den uitnemenden Pirenne moet, dunkt mij, deze algemeene beweging der Belgische zaken van invloed zijn geweest. Langs welke kanalen, weet ik in bijzonderheden niet; maar aan het feit zelf is wel niet te twijfelen. Pirenne is uit Verviers; hij kent Duitschland zoo goed als hij Frankrijk kent. Hij is uit een industrieele familie en heeft de hoofdbron der moderne Belgische volkswelvaart hartelijk lief: maar die welvaart is hem een voetstuk geweest tot hooger. Hij heeft leering gezocht buiten zijn land, maar is teruggekeerd tot dat land, en heeft in de constructie der geschiedenis van dat land zijn levenstaak gevonden. Want er is, ziedaar Pirenne's groote stelling, er is een Belgische geschiedenis van veel ouder datum dan de zeer achterlijke nationale historiografie placht aan te nemen, die slechts van Vlaamsche, van Brabantsche, van Luiksche geschiedenis te reppen wist. ‘Il existe réellement, en dépit des apparences, une histoire de Belgique. Nos destinées n'ont pas été le jouet du hasard et de l'arbitraire. Leur développement, dans ce qu'il présente de continu, et, pour ainsi dire, d'organique, peut et doit être un objet d'étude.’[1] En nog duidelijker in een voordracht bij gelegenheid der onafhankelijkheidsfeesten te Luik: ‘La Belgique vient de loin à travers les siècles, et si 1830 marque un des sommets que franchit sa route, il n'en constitue pas le point de départ. En réalité, la Belgique moderne plonge profondément dans le passé de solides racines, et aux motifs de croire à sa durée que nous donne le présent, doivent s'ajouter encore ceux que fait naître la conscience d'une existence déjà longue, beaucoup plus longue qu'on ne le dit et qu'on ne le croit généralement.’[2]

De overeenkomst van Pirenne's met Lamprecht's geval ligt, als ik wel zie, in het verband tusschen geschiedschrijving en bevestiging eener zelfstandige volkskultuur, die bij beide wordt aangetroffen. Maar Pirenne houdt beter voet bij stuk; hij kiest zijn doel bepaalder; dwaalt minder af in ‘universal-

1) *Histoire de Belgique* 1, voorrede.
2) *Les origines de l'Etat belge*, in den bundel: *La Nation belge*, 1830-1905, *conférences jubilaires faites à l'Exposition de Liège*.

geschichtliche' problemen. Hij kent Duitschland en de Duitsche geleerdheid goed, maar is zichzelf gebleven. Hij professeert geen philosophische theorie, als Lamprecht, maar zet de philosophie ook volstrekt niet opzettelijk terzijde, als Lavisse. Lamprecht leeft in zijn theorie en zijn werk is niet denkbaar zonder haar; eigenlijk schrijft hij theorie met tusschengevoegde proeven van toepassing, proeven groot in denkkracht, maar dikwijls zwak in schrijfkunst, in kunst van uitbeelding.

Lavisse ontwijkt alle theorie, maar zijn techniek is meesterlijk. Pirenne weet theorieën te hanteeren, maar assommeert er u niet mede; hij kent ook de techniek van het geschiedschrijven, maar gaat niet op in techniek. Als philosoof zal hij zich ongetwijfeld de mindere van Lamprecht bekennen, en zijn stijl is minder schitterend dan die van Lavisse. Maar is hij, het midden bewarende tusschen gedachtenvlucht en gedachtenrust, wellicht niet de beste *geschied*schrijver van de drie? Het zou mogelijk zijn. Mij althans is hij bijzonder lief, ten eerste omdat hij een uitstekende geschiedenis van een voor ons Hollanders zoo belangwekkend land als België schrijft, maar dan ook omdat zijn geest elementen van zoo onderscheiden herkomst weet te vereenigen tot een zoo harmonisch geheel. Hij toont daarmede een uitstekend Belg te zijn, zoon van een volk dat grooten zin heeft voor harmonie, en zijn historische bestemming vindt in de gelukkige versmelting van vreemde beschavingselementen. Zulke volken zijn tegelijk nuttig en benijdenswaard: zij kunnen dubbel genieten en blijven niettemin scheppen. Laten wij Hollanders ons verheugen dat de Belgische geschiedschrijving bloeien gaat; wij hebben er alles bij te winnen. Wij liggen dicht genoeg bij de Belgische gaarde en er waaien zuchtjes genoeg uit dien hof tot ons over, dat elke bloesemgeur, daar opgestegen, ook onze zinnen streelen kan. Ik heb gezegd.[1)]

H.T. COLENBRANDER.

1) Bij de mondelinge voordracht volgden nog eenige incidenteele beschouwingen, niet in onmiddellijk verband staande met het onderwerp 'hedendaagsche geschiedschrijvers,' maar met een andere, toen pas gehouden maar thans nog niet gepubliceerde congresrede, en daarom beter hier weg te laten. Zij betroffen Bakhuizen van den Brink, over wien echter, mede met het oog op wat Mr. Muller in den jongsten tijd voor diens schriftelijke nalatenschap gedaan heeft, en, zijn wij wel ingelicht, nog voornemens is te doen, voeglijker bij andere gelegenheid, en dan bij opzet, zal zijn te handelen.

Gemeenschap versus individu.

H. van Treslong. Civitas, eene inleiding tot de philosophie der gemeenschap. Rotterdam 1906.

Op de titelbladen der beide voor mij liggende deeltjes leest men, in het vignet van de uitgeversfirma Brusse te Rotterdam, de woorden: Schoone letteren - Wetenschap. Wordt de vraag gesteld, tot welke van beide rubrieken dit boek behoort, dan is die vraag niet zoo gemakkelijk te beantwoorden. Niet slechts de smaakvolle bandjes en de verzorgde typographische uitvoering, ook de sterk emotioneele, bij voorkeur in beelden van groote oorspronkelijkheid en frischheid zich bewegende stijl, doen denken aan litteratuur; toch heet het boek ‘eene inleiding tot de philosophie der gemeenschap’, behandelt het achtereenvolgens ‘de wetten van het gemeenschapsleven’ en ‘de metaphysica der gemeenschap’, en bevat het hoofdstukken, die betrekking hebben op zoo nuchter-wetenschappelijke onderwerpen als ‘het willen als causaal proces’, ‘de oordeelsfunctie’ en ‘de oorsprong der denkwetten’. Slaat men evenwel deze hoofdstukken op, dan vindt men, in plaats van het verwachte zakelijk-methodische betoog, weer een sterk persoonlijk getint, den regelmatigen bewijsgang versmadend, slechts ter loops tegen andere standpunten verdedigd positienemen, dat blijkbaar voor een groot deel door intuïtieve geestesfunctiën wordt beheerscht. Het is inderdaad niet te verwonderen, wanneer de eerste de beste journalist er niet dadelijk in slaagt, tot het hart van dit boek door te dringen.

Nu begin ik gaarne met te constateeren (wat men, bedenkende

hoe dikwijls mij eenzijdig intellectualisme is verweten, wel voor waar zal willen aannemen), dat ook mij boeken van deze soort, in het algemeen gesproken, weinig sympathiek zijn. In den regel zijn zij tweeslachtig van natuur; kunst of wetenschap, vaak ook kunst en wetenschap beide, komen te kort bij de poging om ze te verbinden; òf de eerste overweegt, en dan zou men het wetenschappelijk gedoe willen missen, òf de tweede, en dan zou men ze gegeven willen zien in een vorm, die strenge controle waarborgt. En komen, bij wijze van uitzondering, beide gelijkelijk tot hun recht, dan laat zich eene pijnlijke verdeeling der opmerkzaamheid moeilijk vermijden: het wetenschappelijke genieten staat aan het artistieke, of het artistieke aan het wetenschappelijke in den weg, en volle bevrediging wordt niet bereikt. - Een der eerste en meest verrassende indrukken nu, die men bij de lezing van 'Civitas' verkrijgt, is deze, dat het, ondanks de verbinding van kunst en wetenschap, *niet* tweeslachtig is, en de opmerkzaamheid *niet* verdeelt. Tracht men zich van dezen indruk rekenschap te geven, dan vindt men daarvoor verschillende oorzaken. Vooreerst deze, dat in dit boek kunst en wetenschap niet zijn vermengd, maar organisch verbonden, samengegroeid tot een eenheid, waarvan elk deel alle andere mededraagt, en door alle andere mede gedragen wordt. De kunst dient hier niet om zekere wetenschappelijke resultaten uit te dossen in een behagelijk kleed, noch de wetenschap om zekere poëtische aspiratiën te helpen aan een toonbaar voetstuk; maar de eerste dringt zich op als de noodzakelijke reactie van een dichterlijk gemoed op gegevens der tweede, en van deze gegevens wordt niet meer medegedeeld dan noodig is om den lezer die reactie mede te doen ondergaan. In de tweede plaats komt in aanmerking het gehalte der hier geboden wetenschap op zichzelf. De schrijver is (althans op philosophisch en psychologisch, waarschijnlijk ook op sociologisch gebied) blijkbaar een 'outsider'; hij heeft geen complete school doorgemaakt, beheerscht niet de litteratuur; maar zijne wetenschap is, ofschoon onvolledig, nergens onrijp. Wat hij gelezen heeft, behoort tot het beste dat er te lezen is; en hij heeft dit goed gelezen, zelfstandig verwerkt en tot zijn geestelijk eigendom gemaakt. Zijne kennis vertoont lacunes, maar hij zegt nergens domheden, bijna nergens zelfs dingen, die niet, juist zóó als hij ze gezegd heeft, ook door

erkende vertegenwoordigers der wetenschap gezegd konden zijn. Aan het gevaar dat alle, maar voornamelijk de emotioneel en lyrisch gestemde outsiders bedreigt, dat nl. als sympathiek gevoelde, maar gebrekkig begrepen brokken wetenschap ongeassimileerd in het eigen denken worden overgenomen, is hij, voorzoover mijn oordeel reikt, volledig ontkomen. Eene derde en voornaamste oorzaak eindelijk van de bevrediging, die men bij de lezing van dit boek ondervindt, is deze, dat men voortdurend gevoelt te staan tegenover eene gevormde, bezonken, tot innerlijke rust gekomen persoonlijkheid. Men kan het al of niet met hem eens zijn (ik voor mij ben het op vele punten niet met hem eens), maar men onttrekt zich moeilijk aan de bekoring van het voldragene, doorwerkte, afgeslotene, dat zijn werk kenmerkt. Dit complex van denkbeelden, stemmingen en aspiratiën is niet gemaakt maar gegroeid; er zit een levende ziel in, die op elke bladzijde van het boek zich aan den ernstigen lezer openbaart.

Wat nu den inhoud van dit boek betreft, zal ik beginnen met in 't kort den wetenschappelijken bodem aan te duiden, waarop de schrijver zich plaatst, en waarin de deskundige gemakkelijk de meer of minder ver reikende overeenstemming met bekende uitkomsten en hypothesen der wetenschap van onzen tijd zal ontdekken. De rechten der mechanische natuurcausaliteit worden extensief als alomvattend erkend, maar hare beteekenis herleid tot die eener noodzakelijke en doelmatige constructie van het denken zonder directe werkelijkheidswaarde: ‘de logische wereld is een abstractie, een fictie, uit de ervaring gedistilleerd, en zooveel mogelijk ontdaan van de attributen der zinnelijkheid, van de qualiteit’ (I. 128); ‘de begrippen zijn ledige schema's, onbestaanbaar als realiteit, enkel ficties, doch waardevol voor de kennis der gelijksoortige verschijnselen’ (I 132), derhalve ‘als gouden munten, die veel hulpmiddelen schaffen en voedsel en macht, maar zelve onverteerbaar zijn en onbeduidend’ (II. 89). ‘Het eigenaardig karakter der moderne wetenschap bestaat nu hierin, dat zij die abstracte begrippen als 't ware naar buiten geprojecteerd heeft; ze heeft hen omhuld met aanschouwingsfactoren, met ruimte- en tijdbestanddeelen, en aldus de heele wereld omgezet in een logisch geordend stelsel’ (I. 136); ‘de gang naar de wetenschap beteekent (derhalve) verwijdering van de werkelijkheid’

(I. 137), en deze werkelijkheid is slechts te zoeken ‘in de subjectieve processen van het chaotisch ervaringsleven’ (I. 136). Daarom sluit de mechanische beschouwing geenszins uit de erkenning van den wil als ‘een groote wereldmacht’: ‘in zijn lagere uitingen een bevestiger, een helper bij het instandhouden van waarden, in het hoogere wilsleven bovendien de ontdekker, ja de schepper van nieuwe waarden, de groote bouwmeester, die immer hoogere en rijkere waarden helpt opbouwen en samenstellen tot een groot, onvergankelijk rijk’ (I, 136, 143). Deze wil ontstaat uit de drift, waarin ‘gevoel, gewaarwording, wil één enkel geestelijk gebeuren vormen, dat zich slechts door analyse, door beurtelingsche aandachtsbelichting, in elementen laat splitsen’ (I. 167); geleidelijk vindt, onder den invloed van het uitslijten van den gevoelstoon en het op den voorgrond treden van den gewaarwordingsinhoud, zijne ‘emancipatie’ plaats; de zinnelijke ontwikkelt zich tot intellectueelen, eindelijk tot ideëelen wil, ‘die de wereld tracht om te zetten naar de gestaltenis der ideeën’ (I. 181). Voor deze laatste, de sociale wilsuitingen liggen evenwel de drijvende krachten niet meer in den individueelen, maar in den omvattenden geest der gemeenschap. Reeds in de sferen van het lagere gemeenschapsleven (waarvan de bijenstaat een voorbeeld oplevert) doet hij zich gelden; door voortgezette selectie ‘worden sociale instincten verkregen van waarlijk verbluffende volkomenheid; alle sociale functies zijn hier belichaamd òf in elk afzonderlijk individu, òf in afzonderlijke groepen, waarvan ieder een deel van den socialen arbeid langs instinctieven weg heeft te vervullen. Soms is de uiterlijke natuurdwang zoodanig gestegen, dat zelfs de interindividueele gelijksoortigheid is opgeheven; als ledematen van een in de ruimte verspreid organisme staan de individuen tegenover elkander, en voltrekken instinctmatig wat in het hooger, bewuste leven de organen door de aanwijzing van den centralen wil hebben te volbrengen’ (I. 182-183). Op hooger peil worden de doeleinden der gemeenschap, steeds meer, door den enkeling met klaar bewustzijn aanvaard. ‘In de donkere perioden der onderbewustheid en der halfbewustheid wordt de individueele wil lijdelijk beinvloed door de machten der omgeving, niet het minst door den geestesdwang der gemeenschap’; ‘in het groeiend zelfbewustzijn ondergaat echter het plichtmatig leven een diep ingrijpende verandering: de doode

formule wordt een levende wet'; 'in het plichtsgevoel ontwaart de persoonlijkheid de innerlijke verzekerdheid, dat hare handeling, die voorheen ledig en gedwongen scheen, in waarheid dienstig is voor een groot en verheven doel' (II. 128-131). 'In de geestessfeer is de natuurdwang opgeheven, vervangen door een anderen, innerlijken dwang': de zedewet. 'In (hare) voorschriften is niets krenkends voor den vrijen geest, noch de dwang, noch de harde schreeuw van een ongeval, dat den wil ontmant en het lichaam werpt in den draaikolk van het toevallig natuurgeschieden. Want de geestesdwang, die uitgaat van de gemeenschap, is als een innerlijke stem, een gebod, welks al- of niet-aannemelijkheid door het gemeenschapslid wordt onderzocht en getoetst naar die andere beginselen, die reeds vroeger als gemeenschapsvoorschrift in het individueele geweten hadden postgevat' (II. 204-205). De gemeenschapsgeest waarvan hier wordt gesproken, is voor den schrijver geen abstractie, maar een realiteit. Zich plaatsende op het standpunt van het psychisch monisme van den laatsten tijd, neemt hij aan, dat zich in alle verschijnselen zonder onderscheid een meer of minder ontwikkeld bewustzijnsleven openbaart, bestrijdt de illusie van zelfstandige ruimtedingen en zelfstandige zielen, en beschouwt het individueel bewustzijn als integreerend bestanddeel van hoogere bewustzijnen, die het op gelijke wijze omvatten, als het zelf zijne enkele voorstellingen omvat. 'De groei van het geestelijk leven voltrekt zich door samensmelting van tal van onbewuste elementen, welke in en door die versmelting tot bewustheid geraken en ten slotte in een bepaald ruimtedeel zich bevestigen als denkende en handelende persoonlijkheid. Die persoonlijkheid is op hare beurt samengeweven, door onzichtbare banden vastgebonden aan gelijksoortige persoonlijkheden, die op eene andere ruimteplek zich openbaren. De interindividueele samenhang, die het schijnbaar gescheidene verbindt tot gemeenschapsverbond, blijft veelal aan de waarneming onttrokken, wijl het aandachtslicht niet de donkere verbindingen, maar de samengestelde afzonderlijkheden beschijnt. De geest is als een zee, wier oppervlak de schijnbaar afzonderlijke persoonlijksheidsgolven draagt' (I. 29-30). 'Van atomistisch gezichtspunt gezien, (is) het voorwerp, dat wij mensch noemen, geen voorwerp meer, doch een sterrewereld van zonne- en planeetatomen. Indien een atoom eene bewustheid kon bezitten, aan de

menschelijke gelijk, zou het dan niet verwonderd staan, hoe zulk een astronomisch stelsel zich verzelfstandigde als "mensch" en zich den drager achtte van een ondeelbaren, zelfbewusten geest? Men wende den blik naar de sterrewereld, die wij menschen aanschouwen, om doordrongen te worden van de gedachte, dat die schijnbaar oneindige kosmos een stelsel, een lichaam is, dat zich bewust moet worden als eenheid, als wereldziel' (II. 185-186).

Op den grondslag nu van deze wereldbeschouwing wordt door den schrijver van 'Civitas' eene sociale toekomstvisie gebouwd, waarmede men het weer in meerdere of in mindere mate eens kan zijn, maar waaraan men zoomin grootschheid van inhoud als strenge geslotenheid van omtrek zal mogen ontzeggen. Deze toekomstvisie is, zooals te verwachten was, beslist anti-individualistisch. Inderdaad is het eene zonderlinge vergissing te meenen, dat collectivistische idealen beter op den bodem van een alles versplinterend materialisme zouden tieren, dan op dien van een monisme, voor hetwelk al het bestaande in zijn diepste wezen een eenheid vormt, die slechts tijd behoeft, om zich ook in de verschijnselen steeds volledi ger en steeds omvattender te openbaren. 'Individualisme leidt tot anarchisme, tot wederzijdsche antipathie, tot verbrokkeling van die mooie macht, die zoo zij bijeengehouden werd alle natuurnooden vermag te overwinnen' (II. 161); '"de eenige en zijn eigendom", dit brok natuur, dit wilde, teugellooze, erbarminglooze, boort zich als een parasiet in het schoone lichaam der gemeenschap en voedt zich zat, mest zich, eet zich ziek van haar beste sappen' (II. 41). Evenwel zijn het geenszins de beginselen en leuzen der Marxisten, die de schrijver aan dit individualisme tegenoverstelt. 'De vijand van het socialisme (is) ergens anders te zoeken dan in het kamp der "reactionaire massa". De vijand van het socialisme is heel eenvoudig het individualisme met zijn aanhang van hebzucht, begeerte naar roem, persoonlijke macht, rijkdom, onverschillig waar het zich vertoont, in de heerschende groepen zoowel als in het proletariaat. Men meene niet, dat de proletariër ambtshalve communist is, naar den geest en naar het gemoed. Integendeel. Want het individualisme, als voortbrengsel van een natuurinstinct, leeft in iederen menschengeest, die opgaat in den lichaamswaan en in de begeerte naar persoonlijke geluksgoederen' (II. 49). Maar geleidelijk zal, met de versterking van den gemeenschapszin, die lichaamswaan

zijn overmacht verliezen. ‘Die gemeenschapsgeest, in onze dagen verbrokkeld en verdrongen door het herleefde individualisme, dat illusies van roem en macht en sexueele liefde te voorschijn toovert, ontwaakt allengs uit zijne verdooving en treedt met nog schuchtere, aarzelende bewegingen in het middaglicht der oude beschaving. Het moderne industrieele kapitalisme, dat de zelfstandig werkende handarbeiders uit de werkplaatsen verdreef om ze te vereenigen in groote arbeidsinrichtingen, het moderne verkeer, dat de ruimteafmetingen verkleinde en de menschen en menschengroepen dichter bijeenbracht, de moderne handelsbeweging, die heel den aardbol omvat; al die groote machten te zamen hebben aan het individualisme afbreuk gedaan en den atomistisch versnipperden geest gebracht tot den groei, die voor onze oogen zich voltrekt: de wording der ééne, ondeelbare menschheid, de synthese der groote aardgemeenschap’ (II, 46-47). ‘De einduitslag van den eeuwenlangen worstelstrijd kan niet twijfelachtig zijn. Dezelfde kracht, die de zwakken aanspoort tot bovenmenschelijke inspanning, die uit het omwolkte dierenrijk heenvlucht naar een gebied van redelijkheid en vrijheid, diezelfde kracht moet ten langen leste ook de weerstrevende machten overwinnen, die den menschengeest gebonden houden aan de aloude holbegeerten van het instinct. De nachtschaduwen vluchten voor het naderend zonlicht, dat vreugde en verlossing brengt aan de aardgeborenen, die opstegen tot goddelijke bezieling... Zoo wordt de laatste zegepraal voltooid, die den mensch aan zich zelven ontrooft, en de ziel hare nederige plaats aanwijst in het koor der hemelsche stemmen. Door wijsheid en liefde tot zelfoverwinning, opdat uit de puinhoopen van het verbrijzelde Ik de godstempel verrijze, in welken het lied der levende en der doode dingen samensmelt tot een donderenden, bruisenden zegezang, waarin het Al zich zelven prijst’ (II. 215).

Ik heb in het voorafgaande veel geciteerd, omdat ik er prijs op stelde, den lezer niet slechts bekend te maken met den gedachteninhoud van dit boek, maar hem ook een voorstelling te geven van den vorm, waarin de schrijver zijne denkbeelden kleedt. Ik bemerk thans, dat ik in dit laatste opzet slechts zeer onvolledig ben geslaagd: de aangehaalde plaatsen, uitgekozen voor de uiteenzetting van het systeem, geven geen voldoenden indruk van de artistieke

schoonheid, die als een kostelijk waas over dat systeem ligt uitgespreid. Ik moet hiervoor, om niet al te uitvoerig te worden, verwijzen naar het boek zelf; en hetzelfde geldt voor de psychologisch interessante opmerkingen betreffende de verschillende gemeenschapsvormen, het leider- en heerscherschap, de beschavingsidolen en andere onderwerpen, die bij de lezing telkens de aandacht trekken.

Samenvattende, mogen wij dit boek begroeten als de uitnemende dichterlijke vertolking van eenige der belangrijkste geestelijke stroomingen van onzen tijd. Het is een ernstig en voornaam boek, dat te denken en te voelen geeft; een boek, waarover vreugde behoorde te zijn in het land. Maar het is geen boek voor iedereen. Het zal met voordeel gelezen kunnen worden, eenerzijds door poëtische, weinig kritische naturen, die zich verlustigen in schoonheden van gedachte en vorm, en de theorie laten loopen, - en anderzijds door geesten van genoegzame ontwikkeling, om uit verspreide aanduidingen het systeem van grondovertuigingen te kunnen reconstrueeren, die al 't andere bijeenhouden. Half- en kwartgeleerden evenwel, vooral de zoodanige, die hun theorieën over wereld en maatschappij reeds klaar hebben, moeten het liever niet lezen; zij zullen er slechts dwaasheid en bombast in vinden, en niets bespeuren van de fijn bewerktuigde, diepe en rijke persoonlijkheid, die er zich in uitspreekt.

G. HEYMANS.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Mevrouw Bosboom in de Nederlandsche Bibliotheek[1].

- Mevrouw Bosboom-Toussaint's intrede in de Nederlandsche Bibliotheek is, zooals de redactie meedeelt, bedoeld als een ‘huldebetuiging’ aan ‘de begaafde vrouw die tijdens haar leven niet zóo gewaardeerd is als zij verdiende’. Over dit *tijdens haar leven* niet genoeg gewaardeerd zijn, valt nog wel wat te zeggen. Door vorige generaties toch zijn de hoofdwerken van onze negentiende-eeuwsche romancière zeer zeker gelezen, en met groote belangstelling; getuige de herdrukken die er telkens van verschenen zijn; en de critici van haar tijd, Potgieter en Huet, hebben het evenmin aan waardeering van haren arbeid laten ontbreken. Hoe de generatie, die in de laatste jaren van haar leven en na 1896 aan het lezen en schrijven is gegaan, over mevrouw Bosboom denkt, is niet zoo gemakkelijk te zeggen.

In Juni 1886, dus enkele weken na haren dood, gaf *De Nieuwe Gids* een kort ‘In memoriam’, waarin o.a. gezegd wordt: ‘Als men later de literatuur-historie van dit land zal schrijven dan zal van mevrouw Bosboom worden gezegd, dat zij een der weinigen geweest is, die de hartstochten eener periode in hare werken wisten te belichamen. Een der weinigen, die zich niet als dilettanten voor hunne kunst hebben gezet, maar zich er tegenover stelden met den ernst van een ernstige kunstenaarsziel. Want zij heeft

1) Nederlandsche Bibliotheek. Nos. XIII-XIV. A.L.G. Bosboom-Toussaint. De Prinses Orsini. (Een verhaal uit de 18e eeuw). Herinneringen aan mijn jeugd. Inleiding en aanteekeningen van de redactie. Herinneringen aan de schrijfster door J. Bosboom Nz. en drie portretten.

de woorden gedwongen den rhythmus harer stemmingen te volgen en ze niet naast elkaar geschreven als doode teekenen eener gehuichelde geestdrift'. Daarmede scheen echter de geestdrift van de voormannen van '80 uitgeput. Want in Kloos' zoogenaamde 'Literatuur-geschiedenis' wordt mevrouw Bosboom niet behandeld. Verwey heeft zich, voor zoover ik kon nagaan, over haar enkel terloops waardeerend uitgelaten in het voorlaatste hoofdstuk van zijn 'Leven van Potgieter', en Van Deyssel geeft alleen in den zevenden bundel van zijn 'Verzamelde Opstellen' twee bladzijden over *Majoor Frans*, waaraan hij niet veel heel laat.

Intusschen zullen er zeker nog velen zijn die iets voor de schrijfster gevoelen en aan wie dus dit dubbel nummer van de Nederlandsche Bibliotheek welkom is.

Ons tijdschrift heeft op dit boek een bijzondere betrekking, omdat het 'Uit de dagen der jeugd van mevrouw Bosboom-Toussaint' er in is overgedrukt, waarmede in December 1886 het feestnummer van den vijftig-jarigen *Gids* werd geopend. De uitnoodiging van de redactie, om voor dat nummer een bijdrage te leveren, had de toen drie-en-zeventigjarige in een brief van 28 Januari 1886 op deze wijze aanvaard:

> 'Als *De Gids* zijn 50-jarig jubilé viert zou ik er gaarne bij zijn - ware het alleen door mijn werk vertegenwoordigd - maar op mijn jaren hangt het *er nòg te zijn* aan een zijden draadje - en daarom, al is er wat u betreft geen haast, zal ik doen wat ik kan om maar vooruit iets klaar te hebben dat dan bij leven of - sterven van mij getuigen kan.'

Het zou 'bij sterven' zijn. Twee en een halve maand later, den 13en April 1886, stierf mevrouw Bosboom. En hoe zij nog tot de laatste dagen vóór haren dood aan deze voor *De Gids* bestemde Herinneringen gewerkt heeft, getuigen de laatste bladzijden van het handschrift, voor welker ontcijfering Bosboom en de schrijver dezer aanteekening zich veel moeite hebben moeten geven.[1)]

De roman, *De prinses Orsini*, geschreven in 1843 en in 1844 in

1) Dit laatste handschrift van mevrouw Bosboom, vervat in een jaren lang door haar gebruikt hoornen kaftje, is, als geschenk van haar echtgenoot, in mijn bezit gekomen.

zeven achtereenvolgende nummers in *De Gids* verschenen, dunkt mij een goede keus. Zooals haar neef, de heer J. Bosboom Nz. in zijn herinnering aan de schrijfster opteekent, is dit de roman waarvan zij aan Huet schrijft, dat Bakhuizen van den Brink 'als (zij) er hem van voorlas (haar) menigmaal met een welgevallig knikje en met een... bravo' loonde.

Men vindt hier mevrouw Bosboom met al haar groote eigenschappen en haar kleine gebreken, met haar talent voor karakterteekening en met dien 'zin voor het pittoreske', welken Huet in haar roemde; maar ook met haar fouten van compositie en haar niet altijd volmaakte juistheid van uitdrukking, die Huet er toe bracht van haar te zeggen: 'Zij is ten onzent *le plus grand des écrivains qui ne savent pas leur langue*, doch dan ook *le plus grand*'. Een fout van compositie lijkt het mij, waar de schrijfster op bladzijde 150 een gesprek onderbreekt, om, tot recht begrip er van, een voorgeschiedenis te verhalen die eerst op bladzijde 229 eindigt, waarna het gesprek weer wordt voortgezet. Maar met welk een zekerheid teekent mevrouw Bosboom het karakter van de geslepene, heerschzuchtige, hartelooze Prinses Orsini; welk een voor treffelijken dialoog weet zij te schrijven, gelijk die tusschen de Prinses en den Koning (blz. 122-129); hoe weet zij voortdurend te boeien en de belangstelling levendig te houden in de manoeuvres van de Camarera-Major van den zwakken Spaanschen koning. Haar taal moge niet steeds boven bedenking zijn, door haar stijl zullen mevrouw Bosboom's werken blijven leven. Zij weet een motief op te zetten, uit te werken, tot een periode te doen aanzwellen in breede gedragen cadans, en die, na vele omdolingen weer af te sluiten op eene wijze, welke onze zooveel grooter taalkunstenaars van na 1886 tot voorbeeld kunnen nemen.

Een opmerking tot slot. De tekst van deze uitgaaf van *Prinses Orsini* is, naar de redactie ons meedeelt, gevolgd naar de eerste uitgaaf. Maar uit den bovenvermelden brief aan Huet van 21 November 1885 blijkt dat mevrouw Bosboom voor de uitgaaf van hare volledige romantische werken, die Ch. Ewings ondernam *Prinses Orsini* nagegaan en hier en daar omgewerkt heeft. Ware het dus niet beter geweest, die door de schrijfster herziene uitgaaf te volgen?

J.N.v.H.

Muzikaal overzicht.

Bachfeesten en Bachvereering.

Toen in 1899 de eerste Duitsche Bachvereeniging de omvangrijke taak had ten einde gebracht, waaraan zij zich bijkans een halve eeuw wijdde - namelijk een zorgvuldige en zooveel mogelijk volledige uitgave der werken van den beroemden Leipziger Cantor - begreep men harerzijds, dat al die arbeid eerst dan werkelijk nut zou kunnen stichten, wanneer het deels nieuwe, deels herziene materiaal niet enkel voor de studie, maar ook voor de uitvoering van 's meesters toonscheppingen gebruikt werd, en aan zulke uitvoeringen meer zorg besteed werd dan tot dusver placht te geschieden.

Van die meening uitgaande, werd derhalve, na ontbinding van de eerste, een nieuwe *Bachgesellschaft* opgericht, die zich in de eerste plaats ten doel stelde, modeluitvoeringen te geven, niet alleen van de reeds bekende groote werken van den meester, zooals de Passiën, de H-moll-Mis e.a., maar ook van die, welke eerst door de onderzoekingen der oudere vereeniging aan het licht waren gebracht. En het plan werd gevormd om daartoe Bachfeesten te organiseeren, welke voorloopig telkens om de twee jaren zouden plaats hebben.

Aan dit gedeelte van haar programma heeft de jonge Bachvereeniging reeds tweemaal uitvoering gegeven: in 1901 te Berlijn en later te Leipzig. Thans is, in het laatst dezer maand, een Bachfeest te Eisenach aan de beurt, waaraan echter ditmaal een bijzondere plechtigheid verbonden zal zijn.

Bach is in zijn geboorteplaats reeds gehuldigd door een standbeeld,

dat in 1884 op de groote markt aldaar werd opgericht, en bovendien is zijn geboortehuis aangeduid door een gedenksteen. Maar nu is, evenals in Frankfort ten opzichte van Goethe en in Bonn ten opzichte van Beethoven geschiedde, ook het geboortehuis van Johan Sebastiaan Bach, op initiatief der nieuwe Bachvereeniging, in den toestand gebracht, waarin het zich in zijn jeugd bevond, en heeft men het voor Museum bestemd, dat geheel aan de nagedachtenis van den meester zal gewijd zijn.

Volgens de jongste berichten van het bestuur der vereeniging, is uit dat huis al het nieuwe verwijderd, dat in den loop der tijden daarin werd aangebracht, en heeft de woning het aanzien herkregen, dat zij had toen Bach er in woonde. Wel moet nog het een en ander gedaan worden voor de inrichting der kamers en is ook die van het museum nog slechts in wording, doch niettemin heeft men zich voorgenomen, deze aangelegenheid met het derde Bachfeest te verbinden, en zal de plechtige inwijding van bedoeld museum een deel van dit feest uitmaken.

De Bachvereeniging mocht zich voor de uitvoering dezer plannen reeds verheugen in den steun van den Duitschen Boekhandel, die daarvoor een kapitaal ter beschikking stelde. Evenwel zijn de kosten, die volstrekt noodzakelijk waren om het huis voor verval te behoeden, van dien aard, dat het bestuur het noodig heeft geoordeeld, op nieuw een beroep te doen op alle vereerders van Bach, om door verdere bijdragen in geld of voor het museum passende schenkingen (boeken, muziekwerken, instrumenten, handschriften, afbeeldingen enz.) deze instelling te maken tot een zoodanige, die voor andere dergelijke inrichtingen niet onderdoet.

‘Alle vereerders van Bach’ - zegt de oproeping. Naar den schijn te oordeelen, moet hun aantal groot zijn; immers, wanneer tegenwoordig, in welk land ook, muziek van dien meester wordt uitgevoerd, stroomt het publiek in groote scharen naar de concertzaal. In het algemeen openbaart zich in de laatste jaren weder grootere belangstelling in die richting. De instrumentale en vokale werken van Bach verschijnen meer dan vroeger op de concertprogramma's, en reeds lang is het, zoowel bij ons te lande als in het buitenland, een gewoonte geworden, om de Goede Week aan een der Passiën van den grooten meester te wijden.

Ook in dit jaar kwamen uit vele plaatsen van Duitschland be-

richten over zulke uitvoeringen, te beginnen met Berlijn, waar de traditioneele uitvoering der *Matthäuspassion* door de *Singakademie* weder werd voorafgegaan door die van de *Johannespassion*, een ouder werk van den meester. Laatstgenoemde passie werd bij ons te lande in den Haag ten gehoore gebracht en daar een paar weken later gevolgd door een uitvoering van de *Matthäuspassion*, welk werk de leden der Amsterdamsche afdeeling van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst reeds op Palmzondag hadden kunnen genieten.

Deze berichten zouden nog met verscheiden andere aangevuld kunnen worden. Zij toonen aan, dat er een streven bestaat om de belangstelling in alles wat Bach betreft, gaande te houden, en de piëteit, waarmede zulke uitvoeringen in den regel worden verzorgd, getuigt van de vereering, die de muzikale machten den grooten Leipziger Cantor toedragen.

Toch wordt er nog geklaagd, dat de muzikale wereld van onzen tijd niet genoeg doordrongen is van de werkelijke grootheid van Bach, en dat er altijd nog velen zijn, die hem eigenlijk maar alleen voor een zeer groot contrapuntist houden, of wel voor den allergrootsten, die er ooit bestaan heeft.

Mochten er inderdaad thans nog muziekvrienden zijn, die zoo oordeelen, dan zouden zij zich daarop kunnen beroepen, dat er vroeger ook toonkunstenaars, en zelfs geniale, geweest zijn, die niet anders dachten. Zoo o.a. Berlioz, die zich over den beroemden componist aldus uitliet: ‘Je prends la fuite devant ses fugues et je vous laisse seul avec sa Passion’. Maar door Saint-Saëns weten wij, wat wij van zulk een uitdrukking moeten denken. In zijne *Portraits et Souvenirs* over Berlioz sprekende, zegt hij: ‘J'ai toujours présents à la mémoire son étonnement et son ravissement à l'audition d'un choeur de Sebastien Bach que je lui faisais connaître un jour. Il n'en revenait pas que le grand Sébastien eût écrit des choses pareilles; et il m'avoua qu'il l'avait toujours pris pour une sorte de colossal fort-en-thème, fabricant de fugues très savantes, mais dénué de charme et de poésie. *A vrai dire*, *il ne le connaissait pas*’.

Deze laatste woorden zullen ook wel toepasselijk zijn op de beoordeelaars, van wie de bovengenoemde klacht rept. Want men kan toch moeilijk aannemen, dat er in onzen tijd, waarin de kennis

der muziek een zoo hoogen trap van ontwikkeling heeft bereikt en de uitvoeringen der werken van Bach op een zooveel hooger peil staan dan vroeger, nog degelijke muziekliefhebbers zouden zijn, die bij het aanhooren van die werken niet worden aangegrepen door het schoone en machtige in de kunst van den meester, en niet gevoelen, dat zij nog iets anders is dan een contrapuntische kunst.

Begrijpelijker zouden wij het vinden, dat menigeen zich bij het aanhooren van een groot werk van Bach niet altijd kan vrij maken van een gevoel van verveling, opgewekt door het ouderwetsche karakter, dat sommige gedeelten van zulk een werk bezitten.

Er bestaat geen toonschepping van Bach, of men vindt daarin schoone, diep gevoelde gedeelten, die de daarvoor vatbare gemoederen steeds sterk zullen treffen, hoezeer ook in den loop der tijden de aard der muziek in het algemeen moge veranderen. Maar van den anderen kant kan niet ontkend worden, dat toonscheppingen, zooals bijv. de *Matthäuspassion*, ook sporen dragen van den tijd, waarin zij geschreven zijn, en wij moeten er ons daarom niet over verwonderen, dat de talrijke daarin voorkomende gefugeerde koren, stereotiepe recitatieven en aria's bijna allen gelijk van vorm en met weinig verscheidenheid van instrumentatie, menig in de moderne muziek geoefend toehoorder langdradig konden toeschijnen en nog toeschijnen. Daarom heeft men goed gedaan, in de laatste jaren daarmede rekening te houden en o.a. in de *Matthäuspassion* coupures aan te brengen, waardoor dit werk heel wat verkort is.

Dat men tegenwoordig in meer uitgebreiden kring dan vroeger veel voor Bach gevoelt, daartoe heeft ontegenzeggelijk de eerste Duitsche Bachvereeniging in hooge mate bijgedragen. De nieuwe bij Breitkopf en Härtel verschenen uitgave van 's meesters werken, waaraan zeer verdienstelijke mannen op het gebied der toonkunst jaren lang gearbeid hebben, heeft daarop onmiskenbaren invloed uitgeoefend, evenzeer als zij een gewichtigen omkeer heeft te weeg gebracht in de verhouding van onzen tijd tot de toonkunst van vroeger in het algemeen. Zij is een vertrouwbare grondslag geworden voor de beoefening der kunst van Sebastiaan Bach, hetzij door studie of wel door het geven van uitvoeringen.

Wat dit laatste betreft, is door mij reeds vermeld, dat de nieuwe *Bachgesellschaft* de taak op zich genomen heeft om in practischen

zin het werk van haar voorgangster voort te zetten en zich te beijveren, door het zorgvuldig ten gehoore brengen van 's meesters toonscheppingen en door andere propaganda zijn kunst dieper in het Duitsche volk te doen doordringen.

Interessant is het, met het oog op dit toenemen der vereering van Bach eens na te gaan, hoe het met die vereering gesteld was in het honderdjarig tijdvak, dat op zijn dood (1750) volgde.

Van de 18de eeuw kan men in het algemeen zeggen, dat daarin alleen de *organist* Bach werd gewaardeerd; van den *componist* werd weinig of geen notitie genomen. Na de overwinning, die Bach in Dresden op den Franschen organist Marchand behaalde, gold hij bij zijne landgenooten voor den ‘vorst van alle klavier- en orgelspelers’, en toen hij gestorven was, wijdde de organist-componist Telemann aan hem een afscheidswoord, waarvan de aanhef luidde:

> Dir hat allein dein Orgelschlagen
> Das edle Vorzugswort des ‘Grossen’ eingetragen,

waarmede wel niet anders kon bedoeld worden, dan dat Bach als componist niet veel te beteekenen had.

Dit negeeren of verkleinen van den componist Bach hield lang aan; nog in het begin der 19de eeuw wordt door sommige zijner biografen de virtuoos boven den componist gesteld en hij in laatstgemelde hoedanigheid op één lijn geplaatst met de mindere goden.

Dit lag niet daaraan, dat er nog te weinig van Bach gedrukt en verbreid was - de kerkcantaten toch waren het reeds, en daaraan had men materiaal genoeg ter beoordeeling. Hoofdzakelijk moet het worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat Bach buiten de Italiaansche school stond, die destijds (namelijk in de 18de eeuw) ook in Duitschland de heerschende was en sedert de dagen, toen toonkunstenaars als Schütz (in menig opzicht de voorganger van Bach) naar Italië gingen om daar te leeren, ook dikwerf over het lot der musici van beroep besliste.

Naarmate die heerschappij daalde, steeg de waardeering van den componist Bach. Tot dit laatste werkte echter nog een andere oorzaak mede. In Duitschland was namelijk langzamerhand een krachtige nationale geest ontwaakt, die zich op allerlei gebied, ook op dat der Muziek, openbaarde. Door deze strooming gedragen, deden, van Engeland uit, de oratoria van Händel hun eersten

intocht in Duitschland en ook voor de verspreiding der werken van Sebastiaan Bach werd de bodem bereid. Het geschiedde door zijn onmiddellijke leerlingen en hunne opvolgers, hetzij door die werken bij het onderwijs te gebruiken of, voor zoover zij daartoe geschikt waren, in de kerken te doen uitvoeren.

Wel bestaan er omtrent een en ander geen bepaalde berichten of eigenlijke bewijzen, maar men heeft gemeend, het te mogen afleiden uit de talrijke afschriften van de hand van in dien tijd levende toonkunstenaars van beteekenis, welke afschriften tot op onzen tijd bewaard zijn gebleven en ook bij de bewerking der uitgave van de eerste *Bachgesellschaft* dienst hebben gedaan. Enkele stukken, zooals het *Wohltemperirte Clavier*, de koraalvoorspelen voor orgel en enkele motetten, moeten, wanneer men afgaat op het aantal van die afschriften, destijds zeer verbreid zijn geweest.

De meeste Bachvereerders moeten toen evenwel, wat de toonkunstenaars betreft, meer onder de stille in den lande zijn voorgekomen, onder de organisten, cantoren en muziekdirecteuren in kleine plaatsen van Thuringen en Saksen, en het gevolg daarvan was, dat de Bachbeweging zich vooreerst in stilte en haast onmerkbaar ontwikkelde.

Eerst kort vóór den aanvang der 19de eeuw, in het jaar 1798, komt die beweging meer aan het licht en wordt zij levendiger. Daartoe droeg de toen opgerichte ‘Allgemeine Musikalische Zeitung’ van Breitkopf en Härtel veel bij. Zij houdt zich veel met Bach bezig, vermeldt, dat er veel meer dan vroeger uitvoeringen van zijne werken in de kerken van Leipzig en op de concerten van het koor der Thomaskerk aldaar plaats hebben, en zamelt giften in voor een door Bach nagelaten dochter. En al aanstonds laat dit muziekorgaan het licht vallen op het echt Duitsche karakter van Bach; het noemt hem den Albrecht Dürer der muziek.

Vier jaren later spreekt in dien geest ook Johann Nicolaus Forkel in zijn biographie van Bach (de eerste van eenige beteekenis). Met grooten nadruk wijst hij er op, dat Bach's werken *Nationaal eigendom* zijn, voor welks ongeschonden behoud gewaakt moet worden. ‘Wer sie - zoo staat er in de voorrede - der Gefahr entreisst, durch fehlerhafte Abschriften entstellt zu werden und so allmählich der Vergessenheit und dem Untergang entgegen zu gehen, errichtet dem Künstler ein unvergängliches Denkmal

und erwirbt sich ein Verdienst um das Vaterland... Die Erhaltung des Andenkens an diesen grossen Mann ist nicht blos Kunst-Angelegenheit, sie ist *National-Angelegenheit!*'

Men ziet, dat het een tijd was, waarin het nationale gevoel bij de Duitschers begon te spreken. Wat Forkel hier bedoelde, was op ander kunstgebied reeds daad geworden: door dienzelfden geest bezield hadden Cotta en de later door den wraak van Napoleon getroffen Palm uitgaven der werken van Goethe en Schiller ondernomen. En ook in de harten van sommige muziekuitgevers bleek die geest te leven, want de nationale zangspelen *Günther* (van Holtzbauer) en *Alceste* (van Schweitzer) werden gedrukt en in het jaar 1800 vormden Breitkopf en Härtel het plan voor een volledige uitgave der werken van Haydn en Mozart. En wat lag nu na de opwekking van Forkel meer voor de hand dan ten aanzien van Bach dit voorbeeld te volgen?

Dit geschiedde ook ten deele; en ware dit van één uitgeversfirma uitgegaan, dan zou waarschijnlijk toen reeds gedaan zijn wat eerst 50 jaren later de *Bachgesellschaft* heeft ondernomen.

Ongelukkigerwijze begonnen ongeveer ter zelfder tijd *drie* firma's elk voor zich een Bachuitgave op touw te zetten: N. Simrock in Bonn zond een prospectus in de wereld tot inteekening op het *Wohltemperirte Clavier*, Nägeli in Zürich volgde met de aankondiging eener goedkoope uitgave der werken van Johann Sebastian Bach en Hoffmeister en Kühnel te Leipzig annonceerden een uitgave der *oeuvres complètes* van dezen meester.

Door de concurrentie, die daardoor ontstond, is toen van een volledige uitgave van Bach's toonscheppingen niets terecht gekomen. En jammer genoeg. Want wanneer dit geschied ware, zou daardoor menig handschrift gered zijn, dat 50 jaren later als verloren moest worden beschouwd, en zeker zou toen een uitgeversfirma of een vereeniging onder veel gunstiger omstandigheden gewerkt kunnen hebben. Nu werd alles door elkander en tegelijk met werken van andere componisten uitgegeven en van eenig systeem was daarbij geen sprake.

Evenals de weinige werken van Bach, die tijdens zijn leven in druk verschenen, behoudens een enkele uitzondering alleen instrumentaalstukken waren, bepaalden zich de in het begin der 19de eeuw ondernomen uitgaven hoofdzakelijk tot klavier- en orgelstukken.

In het jaar 1803 verschenen echter bij Breitkopf en Härtel enkele Motetten en in 1805 een Mis; bij Simrock in 1811 een *Magnificat*. Dan rust de publicatie van vokaalwerken een poos, doch begint in 1818 weer wat op te leven. In hetzelfde jaar doen twee uitgevers, Simrock en Nägeli, ieder voor zich mededeeling van hun voornemen om de H-moll-Mis uit te geven.

Hiermede had datgene, wat men de eerste groote Bachbeweging zou kunnen noemen, zijn hoogtepunt maar tevens ook zijn einde bereikt. De nationale geest scheen hier verflauwd te zijn, evenals die van het Duitsche volk in het algemeen, dat na de groote opwellingen van geestdrift in den Napoleonstijd onder den druk der reactie was gekomen, die een uitvloeisel was van de politiek, op het congres te Karlsbad tot gedragslijn aangenomen.

Intusschen was de hiervoren bedoelde beweging niet vruchteloos geweest. De belangstelling in de kunst van Bach begon zich in ruimere kringen te vertoonen en breidde zich zelfs tot het buitenland uit. Met voldoening wees de ‘Allgemeine Musikalische Zeitung’ er op, dat in Engeland en Frankrijk, voornamelijk in de hoofdsteden van beide rijken, niet slechts onder de geleerde musici, maar ook onder de degelijke dilettanten, een zeer levendige belangstelling voor Sebastian Bach en zijne werken viel waar te nemen, en dat in Londen en Parijs enkele uitgevers reeds het voorbeeld van Hoffmeister, Nägeli en Simrock begonnen te volgen.

Daarentegen was, gelijk gezegd is, in Duitschland de ijver verflauwd. Trouwens, hoe verdienstelijk op zichzelf ook, gaf dit uitgeven en eveneens het wijzen op de hooge beteekenis van Bach in biographieën en andere schrifturen niet bijzonder veel, wanneer de kunst van den meester niet in allen deele levend werd gemaakt. Om Bach in zijne groote werken te leeren kennen, moest men die *hooren*, en aan de gelegenheid daartoe had het tot dusver bijna geheel ontbroken.

De katholieke kerken hielden zich aan Haydn en Mozart of aan componisten van minderen rang op het gebied van katholieke kerkmuziek; de protestantsche bepaalden zich tot de werken van tijdgenooten, zooals Schicht, Weinlig e.a. In de school der Thomaskerk te Leipzig worden Motetten van Bach gezongen, maar blijkbaar zonder eenige piëteit. In Frankfort werd in 1825 het *Credo* uit de H-moll-Mis uitgevoerd en Spontini deed dit vier

jaren later te Berlijn. Het waren echter uitzonderingen, die onder de groote massa van muziekuitvoeringen verloren gingen en weinig indruk nalieten.

Het meeste werd nog voor Bach gedaan door de *Singakademie* te Berlijn. Onder de leiding van haar directeur Zelter was zij reeds in 1794 begonnen, motetten van den meester in studie te nemen, en ook had zij zich in kleinen kring aan een openbare uitvoering van stukken uit de cantaten gewaagd, doch daarbij bleef het.

De eerste flinke daad in het belang der werken van Bach ging uit van Felix Mendelssohn Bartholdy. Zij bestond in een uitvoering der *Matthäuspassion* te Berlijn op 11 Maart 1829.

Door deze uitvoering werd van Berlijn uit een nieuwe Bach bekend, een veel grooter meester dan men tot nu kende. In een deel der Berlijnsche dagbladen, alsook in muziektijdschriften, werd met lof over die uitvoering en de twee daarop volgende gesproken en werden zij zelfs beschouwd als de dageraad van een nieuw en grootscher tijdperk in de toonkunst. De jeugdige muziekdirecteur zelf oordeelde meer bescheiden en was tevreden met het behaalde succes en met de verwachtingen, die hij daarop voor de toekomst meende te mogen bouwen.

In een brief aan een vriend schrijft hij een jaar later: ‘Gij zult zeker reeds weten, dat de uitvoeringen der *Matthäuspassion* mij verleden jaar goed gelukt zijn. Aanvankelijk had ik moeite, mijne medewerkers tot volharding in de ondernomen taak te bewegen; zij vonden die te verward en te moeielijk. Maar reeds na eenige repetities was dit anders geworden en zij zongen met eerbied, alsof zij in de kerk waren’. Wat de uitvoering betreft, prijst hij de houding van het publiek, dat zeer aandachtig luisterde en zelfs blijken van ontroering gaf, en zegt dan ten slotte: ‘Wenn ich in späterer Zeit wieder hierher komme, denke ich noch vielerlei der Art zu unternehmen. Die Mittel dazu sind vorhanden, es fehlt nur an Einem, der Lust had, sie in Bewegung zu setzen; ich habe Lust und, will's Gott, auch Kraft dazu, und wünsche nur mir immer solchen Erfolg wie bei diesem ersten Versuch’.

Men ziet hieruit, dat Mendelssohn zich niet warm maakte over de toekomst der Muziek en niet eens spreekt over de mogelijkheid, dat zijn voorbeeld in andere steden gevolgd zou worden. Welk

effect die uitvoeringen onder zijn leiding hadden, heeft men niet nauwkeurig kunnen nagaan, daar op muzikaal gebied de statistiek destijds nog niet veel zaaks was. Bekend is dat Frankfort, Breslau, Dresden en Koningsbergen het voorbeeld van Berlijn volgden, en voor zoover men uit de muziektijdschriften van toenmaals kan opmaken, schijnen de eerstgenoemde twee steden met Berlijn in de jaren 1829-1840 de plaatsen te zijn geweest, waar de muziek van Bach het meest beoefend werd. Ten aanzien van Berlijn valt nog op te merken, dat daar in 1833 door de *Singakademie* onder leiding van Rungenhagen voor de eerste maal de *Johannespassion* ten gehoore werd gebracht. Het bleef echter bij één uitvoering; eerst veel later heeft dit werk in Duitschland burgerrecht verkregen.

Aan diegenen onder de toonkunstenaars, welke een helder inzicht hadden in den toestand, kon het niet ontgaan, dat de nieuwe Bachbeweging, waartoe de uitvoering der *Matthäuspassion* onder Mendelssohn den stoot scheen gegeven te hebben, niet van dien aard was, dat daarop groote verwachtingen voor de toekomst konden gebouwd worden. Zij, die reeds in Bach geloofden, waren er in hun geloof door gesterkt, maar het groote publiek was niet gewonnen.

Men begon meer en meer te gevoelen, dat het lot van Bach's werken in handen lag van een kleinere gemeente, en in die dagen (het zal in 1832 of 1833 geweest zijn) kwam voor de eerste maal het denkbeeld eener Bachvereeniging ter sprake. Een der ijveraars voor de verwezenlijking daarvan drukte dit in de volgende bewoordingen uit: ‘In Deutschland ist nichts Grosses zu erwarten; auch kein König wird sich in Bach's Muse vertiefen. Die Musiker selbst müssen die Sache in die Hand nehmen und eine Ausgabe der Bach'schen Werke veranstalten.’

Zoo ver kwam het echter nog in lang niet; er gingen nog achttien jaren voorbij, waarin met betrekking tot Bach, zoowel wat het uitvoeren als wat het uitgeven zijner werken betreft, niets geschiedde, dat van ver strekkenden aard was.

In dien tijd was het weder voornamelijk Mendelssohn, die de vaan van Bachvereering omhoog hield en niet alleen in zijn vaderland, maar ook in het buitenland de werken van den meester bij de toonkunstenaars van beroep en bij het muzieklievend publiek ingang trachtte te doen vinden.

Als muziekdirecteur te Dusseldorp maakte hij zijn zangvereeniging bekend met de Cantaten van Bach en wist hij te bewerken, dat op het programma van het muziekfeest te Keulen naast Händel ook aan Bach een plaats werd ingeruimd. En toen hij daarna (in den herfst van 1835) de hem aangeboden betrekking van directeur der Gewandhaus-concerten in Leipzig had aanvaard, ging hij voort, ook daar voor de werken van den grooten Cantor te ijveren.

Hij bracht vele daarvan ten gehoore - voornamelijk op de *historische* concerten, die hij, op voorbeeld van Parijs, te Leipzig had ingevoerd. Doch daarbij bleef het niet; ook op andere wijze gaf hij blijk van de vereering, die hij voor den meester koesterde. Hij besloot, de herinnering aan Sebastiaan Bach in de stad, waar deze jaren lang gewerkt had en gestorven was, te verlevendigen door een zichtbaar monument, bestaande in een door kunstenaarshand vervaardigden gedenksteen, aan te brengen ter plaatse van de vroegere 'Thomasschule'. En voor dit doel gaf hij zelf orgelconcerten, liet in de Thomaskerk de *Matthäuspassion* uitvoeren en leidde kort vóór de onthulling van den gedenksteen een concert, waarop voornamelijk werken van den meester ten gehoore werden gebracht.

In zijne pogingen om de muziek van Bach in ruimeren kring bekend te maken dan bij muziekgeleerden en enkele bijzondere vereerders, werd Mendelssohn door sommigen op litterair gebied ondersteund.

Onder hen bevond zich Robert Schumann, die in zijn 'Neue Zeitschrift für Musik' menig opwekkend woord ten aanzien van deze zoo lang veronachtzaamde kunst schreef.

Schumann was het, die in het jaar 1837, na een voordracht van Bach's klavierconcert in D-moll door Mendelssohn, weder eens in het openbaar herinnerde aan het in druk uitgeven van Bach's gezamenlijke werken.

'Veel dat mij bij het aanhooren van dit verheven werk in de gedachte kwam - schreef hij in genoemd tijdschrift - zou ik hier willen uitspreken. Eén ding moet echter de wereld, hoe eer hoe beter, vernemen. Zou zij het wel gelooven, dat in de muziekkasten der Berlijnsche *Singakademie*, aan welke instelling de oude Zelter zijn bibliotheek vermaakte, nog minstens *zeven* van die concerten en buitendien tallooze andere composities van Bach in manuscript

voorhanden zijn? Slechts weinigen weten dat. Ware het echter niet tijd en van groot nut, dat de Duitsche natie besloot tot een volledige uitgave van Bach's werken?'

Oogenschijnlijk was Schumann niet bekend met de uitgaafplannen van meer dan 35 jaar geleden, noch met den loop, dien zij genomen hadden, maar zijn uitlating geeft het bewijs, dat ook hij daarvan doordrongen was, dat een zorgvuldige en volledige uitgave der bedoelde werken zeer veel zou bijdragen tot hun verspreiding.

In 1850 kwam het daartoe. Althans ontstond toen de vereeniging, die zich bijna een halve eeuw lang heeft bezig gehouden met een kritisch onderzoek van al het geschreven en gedrukte materiaal, dat van Bach voorhanden was. Een veelomvattende en moeilijke taak, die in 1899 voltooid werd.

Blijkens het verslag, dat nu acht jaar geleden over den arbeid der vereeniging werd uitgebracht, was zij over de ondersteuning der uitgave, zoowel van de zijde der toonkunstenaars als van die der muziekvrienden, niet bijster tevreden. Daarentegen werd gunstiger geoordeeld over den invloed van die uitgave op de practische beoefening der muziek van Bach, ofschoon erkend werd, dat daarbij niet alles het *onmiddellijk* uitvloeisel was van het werk der vereeniging.

Uit het beeld, dat in het verslag in korte trekken van die Bachbeweging op practisch gebied wordt gegeven, ontwaart men, dat zij vooral aan de groote oratorische werken van den meester ten goede is gekomen.

Reeds omstreeks 1860 neemt dit een aanvang met een toenemen van de uitvoeringen der *Passiën*, die tot dusver niet alleen in de katholieke streken van Duitschland onbekend waren gebleven. In 1867 wordt de *Matthäuspassion* door een uitvoering in Jena ook in Thuringen, het geboorteland van Bach, bekend, waar tot nu toe alleen Weimar met stukken uit de Motetten en de *Johannespassion* kennis had gemaakt. In 1868 heeft in Stuttgart een onverkorte uitvoering, verdeeld over twee avonden, van de *Matthäuspassion* plaats, en in Crefeld en Frankfort geschiedt dit op één avond. En langzamerhand neemt de voorliefde voor dit werk zoo toe, dat niet alleen in de groote centra der toonkunst, maar ook in kleinere steden, die maar eenigszins de middelen daartoe bezitten,

jaarlijks, en wel meestal in de Goede Week, een uitvoering daarvan aan de orde is.

Onder de toonscheppingen van Bach, die de Passiën in dit opzicht het meest nabij komen, volgt dan de H-moll-Mis. Hiertoe heeft vooral Carl Riedel in Leipzig veel bijgedragen, die sedert 1859 met uitvoeringen van dit werk door de naar hem genoemde zangvereeniging de Berlijnsche *Singakademie* op zijde streefde.

De pogingen, welke men deed om aan het *Weihnachtsoratorium* dezelfde populariteit als die der Passiën en die der H-moll-Mis te verschaffen, hebben daarentegen niet aan de verwachting beantwoord, maar toch behoort dit uit zes deelen bestaande oratorium, wat zijn eerste twee deelen althans betreft, tot de meest bekende toonscheppingen van Bach.

Ook uitvoeringen van de Cantaten van dezen meester waren in het vijftigjarig tijdperk, waarvan hier gesproken wordt, minder zeldzaam dan vóór dien tijd. Den stoot te hebben gegeven aan de meerdere verspreiding van deze werken, daarvan komt voornamelijk de eer toe aan Robert Franz, die, van Halle uit, o.a. voor het vroeger slechts in Berlijn en Breslau gehoorde *Magnificat*, als dirigent en in geschrifte zoozeer geijverd heeft, dat overal het verlangen gewekt werd om ook andere door Bach gecomponeerde werken van dezen aard te hooren. Onder de dirigenten, die evenals Franz, het uitvoeren der Cantaten bevorderde, behoorde ook Johannes Brahms als leider van den ‘Singverein’ te Weenen.

Wat de instrumentale muziek betreft, was Bach reeds vóór de stichting der eerste *Bachgesellschaft* bij uitvoeringen veel beter vertegenwoordigd dan in zijn vokale muziek, maar ook hier is de plaats, die hem in den loop van het bedoelde vijftigjarige tijdvak langzamerhand is toegekend, van veel meer beteekenis geworden en is in dit opzicht de bekendheid met Bach bijna regel geworden.

De ‘Inventionen’, het ‘Wohltemperirte Klavier’, een deel der klaviersuites begonnen meer en meer te behooren tot den grondslag van het muziekonderwijs. Dank zij de school van Liszt, kwamen de Chromatische Fantasie, de G-moll- en de A-moll-fuga op het programma der klaviervirtuozen; de D-moll-chaconne werd een geliefkoosd stuk der vioolvirtuozen, en wat het orgel betreft, drong Bach alle oudere en nieuwere componisten op den achtergrond.

Evenwel verzuimt het verslag niet, er ten slotte op te wijzen dat

onder de groote collectie muziekwerken van de uitgave der Bachvereeniging zoowel op instrumentaal als op vokaal gebied nog veel is, dat ongebruikt is blijven liggen, zoodat, wat werkelijke populariteit betreft, Bach nog ver onder de andere klassieke componisten staat.

Dit laatste geldt zeker ook nog van onzen tijd, maar het kan toch niet ontkend worden, dat in de eerste jaren der twintigste eeuw een vermeerdering der Bachvereering valt te constateeren. Zelfs in die mate, dat men geneigd zou zijn te vragen, of een bijzondere vereeniging als die, welke binnenkort in Eisenach een Bachfeest gaat houden, eigenlijk nog reden van bestaan heeft.

Ik zou die vraag niet gaarne ontkennend beantwoorden. Men kan niet weten, of er bestendigheid van den tegenwoordigen ijver voor Bach is te verwachten; het kan een *Mode* zijn, en die gaat voorbij. En dan is het altijd goed, dat er een vereeniging bestaat, die den standaard der Bachvereering omhoog blijft houden, en waarom men zich scharen kan, wanneer de tegenwoordige beweging mocht uiteenspatten.

Bovendien heeft de nieuwe *Bachgesellschaft* ook ten doel, op hare tweejaarlijksche bijeenkomsten een massa nog zwevende vraagstukken, zooals meeningsverschillen over zaken van technischen of aesthetischen aard (over begeleiding, voordracht, stijl der toonscheppingen van Bach, over bewerkingen dier toonscheppingen, over het vervangen of het weder invoeren van vroeger gebruikte instrumenten enz. enz.) te doen behandelen, en kan zij uit dien hoofde altijd nog nuttig zijn.

Zooals gezegd is, heeft de vereeniging haar eerste Bachfeest in Berlijn gegeven, en wel in het jaar 1901.

Dat die eerste keuze op de hoofdstad des Rijks viel, daarvoor pleitte vooreerst, dat in deze stad zeer rijke muzikale middelen voorhanden waren, Maar bovendien gaf daartoe aanleiding de overweging, dat Berlijn van den aanvang af de grootste verdiensten heeft gehad ten opzichte van het bevorderen en verspreiden van 's meesters hooge kunst. Naast de herinneringen uit den tijd van Frederik den Groote, toen deze vorst, die anders meer van Italiaansche muziek hield, aan den ouden Bach bij diens bezoek aan Berlijn een schitterende en zelfs hartelijke ontvangst bereidde, bleef in deze stad ook die kunst voortleven; zelfs in de tijden, toen zij voor het overige Duitschland dood scheen te zijn. Hier

werkten mannen als Kirnberger en Zelter; hier liet de jonge Mendelssohn voor het eerst in Duitschland de grootsche *Matthäuspassion* hooren, en leverde de Koninklijke Bibliotheek verreweg het talrijkste materiaal voor de verschillende uitgaven van Bach's werken.

Volgens de verslagen, die indertijd over dit eerste Bachfeest werden uitgebracht, had het een zeer gunstig verloop. Het bestond, behalve een op Bach betrekking hebbende tentoonstelling op kleine schaal, voornamelijk uit drie groote concerten, waarbij de drie voortreffelijke muziekinstellingen van Berlijn - het philharmonische koor, de Koninklijke 'Hochschule für Musik' en de 'Singakademie' - onder hunne respectieve leiders (Prof. Ochs, Prof. Joachim en George Schumann) medewerkten en de keuze der programma's van dien aard was, dat zij een duidelijk beeld van Bach's verbazende veelzijdigheid konden geven.

Op het eerste concert, in de 'Kaiser Wilhelm-Gedächtnisskirche', werden door het philharmonische koor vijf kerkcantaten ten gehoore gebracht, waaronder de aangrijpende 'O Ewigkeit, du Donnerwort' en de innig gevoelde 'Schlage doch, gewünschte Stunde' (de zoogenaamde 'Glockencantate').

De programma's der beide volgende concerten (in het gebouw der 'Singakademie') bevatten kerkelijke en wereldlijke muziek, o.a. de omvangrijke Motetten voor a cappella-koor: 'Jesu meine Freude', de Mis in A-dur, het toen nog zelden gehoorde vijfde Brandenburgsche concert in D-dur voor klavier, viool, fluit en strijkorkest, de A-dur-sonate voor klavier en viool en de in het jaar 1725 voor het Leipziger Studentencorps gecomponeerde wereldlijke cantate: 'Der zufriedengestellte Aeolus' (voor soli, koor en orkest), een gelegenheidsstuk vol humor.

Al het gehoorde was zorgvuldig voorbereid door de leiders der genoemde muziekinstellingen; koor en orkest hielden zich in elk opzicht flink, en ook de solisten, onder wie zich onze landgenoot Messchaert bevond, kweten zich uitstekend van hun taak.

Het daarop volgende Bachfeest had in 1904 te Leipzig plaats, en nu zal er een in Eisenach gegeven worden en gepaard gaan met de inwijding van het tot Bachmuseum ingericht geboortehuis van den meester.

Het programma der feestelijkheden, die op 26-28 Mei e.k. zullen plaats hebben, is door het bestuur der vereeniging nu ook bekend gemaakt:

Zondag 26 Mei. Een kerkconcert in de ‘Georgenkirche’, waarop zullen worden uitgevoerd Motetten (door het koor der Thomaskerk in Leipzig), de solocantaten ‘Siehe, ich will Fischer aussenden’, orgelstukken en een of twee vioolconcerten, voorgedragen door Prof. Joachim.

Maandag 27 Mei. Voormiddags de inwijding van het Bachmuseum, waaraan voorafgaat een godsdienstoefening in voornoemde kerk volgens den *ritus*, die in den tijd van Bach gebruikelijk was, en waarbij een Pinkstercantate wordt uitgevoerd. Bij de inwijding zal zich weder het Thomanerkoor doen hooren en 's avonds is er dan nog een concert van kamermuziek met orkest.

Dinsdag 28 Mei. Vergadering van de leden der vereeniging met voordracht en later op den middag weder kamermuziek, doch zonder orkest.

Men ziet, dat hier sprake is van een *res severa;* maar voor hen, die veel voor Bach gevoelen en niet opzien tegen zulk een serie uitvoeringen van ernstige en gedeeltelijk verouderde muziek, waaraan bijkomende plechtigheden ditmaal nog een bijzondere wijding geven, zal zij zonder twijfel een *verum gaudium* zijn.

En mochten er onder de bedevaartgangers wellicht zijn, die zich door al hetgeen hun hier geboden wordt vermoeid gevoelen, dan zullen zij volop gelegenheid tot ontspanning kunnen vinden in de schoone omstreken, waardoor Eisenach zich kenmerkt.

Er staat dit oude en eerwaardige stadje weldra weder een nieuw feest te wachten. Ik las onlangs, dat er plannen beraamd worden om het 700-jarig jubilaeum van den Zangerskrijg op den Wartburg en van de geboorte der heilige Elisabeth van Thuringen te vieren.

Reeds is een programma ontworpen. *Drie* dagen lang zal er feest zijn. Zoowel in de stad als op den burcht zal een beeld gegeven worden van het ridderleven uit den tijd der Minnezangers; het oratorium *Die heilige Elisabeth* van Liszt zal in een kerk of in de groote feestzaal van den burcht worden uitgevoerd, op de groote markt zullen volksfeesten in den trant van den ouden tijd plaats hebben - om kort te gaan, men zal trachten, er de Middeleeuwen voor een oogenblik te doen herleven.

Dat belooft veel; en althans kan het iets zijn, waaraan ook de bevolking van Eisenach wat heeft.

HENRI VIOTTA.

Dramatisch overzicht.

Stadsschouwburg. Ensemble-Gastspiel des Lessing-Theaters, Berlin. Uuter Leitung des Directors Dr. Otto Brahm. - Fuhrmann Henschel von Gerhart Hauptmann. - Mieze und Maria von Georg Hirschfeld. - Rose Bernd von Gerhart Hauptmann. - Stützen der Gesellschaft von Henrik Ibsen.

'Mein Theater soll ein Theater der Lebenden sein,' aldus moet Dr. Otto Brahm, eenige jaren geleden, zich in een interview hebben uitgelaten en aan die leus is de directeur van het 'Deutsches Theater', later van het 'Lessing Theater' getrouw gebleven. Van de 'levenden' zijn het vooral Ibsen en Hauptmann, aan wier werk de kundige leider zijn krachten gewijd heeft; en tot welk een hoogte van tooneelspeelkunst de kunstenaars, die hij aan zijn theater wist te verbinden, het onder zijn leiding vermochten te brengen, daarvan hebben wij ons van 9 tot 14 April kunnen overtuigen. De onvergetelijke avonden, waarop *Fuhrmann Henschel*, *Rose Bernd*, *Die Stützen der Gesellschaft* voor ons werden vertolkt spraken van een kennen en kunnen, van een intelligentie in de opvatting en een meesterschap in de uitvoering, waardoor het hoogst denkbare bereikt werd. Een toewijding gelijk men zonder onder scheid zoowel bij de vertolkers van de hoofdrollen als bij die van de minst beteekenende bijrollen aantrof, een zich voegen en schikken, waardoor het volkomenst ensemble bereikt werd, terwijl toch niets den indruk gaf van schoolsche dressuur, wijst op een zeer hoog staande leiding., Het Lessing-theater is, te oordeelen naar hetgeen wij er van mochten zien en hooren, eene instelling die menige wereldstad Berlijn mag benijden. Treffend is het met welk een liefde, met welk een vereering de leden van het gezelschap over hun directeur spreken, aan wiens strenge discipline en wiens beslissing omtrent rolverdeeling zij zich gaarne onderwerpen omdat zij van zijn strikte onpartijdigheid en rechtvaardigheid overtuigd zijn; merkwaardig is ook, te hooren

welk een goede verstandhouding er heerscht tusschen de leden van het Lessing-theater onderling. En let men dan nog bovendien op de ongedwongen innerlijke en uiterlijke beschaving, waarvan ook in hun optreden buiten het tooneel deze mannelijke en vrouwelijke artisten blijk geven, dan heeft men moeite een uiting van leedwezen te onderdrukken over het feit, dat, alle loffelijke pogingen, alle welgemeend streven ten spijt, men ten onzent nog zoover verwijderd is van hetgeen door het Lessing-theater reeds bereikt werd.[1)]

Met *Fuhrmann Henschel* werd de reeks der voorstellingen geopend. Het is reeds acht jaar geleden sedert dit drama van Hauptmann voor het eerst, in de zeer goede vertaling van den heer Taco de Beer, met groot succes door 'Het Nederlandsch Tooneel' vertoond werd, met mevrouw Mann-Bouwmeester als Hanne en Louis Bouwmeester in de titelrol. Ik schreef daar toen het volgende van:

'Den ruwen klant met het goede hart, die voor zijn vee niet minder voelt dan voor zijn zieke vrouw, maar dan ook beider verlies hartgrondig betreurt, typeert Bouwmeester onverbeterlijk; zijn terugkeer van het graf van zijn vrouw, waar hij vergeefs gewacht heeft op een teeken van de gestorvene hoe hij handelen moet; de wijze waarop hij zijn gewetensbezwaar ten opzichte van de gedane belofte tegenover Siebenhaar laat gelden en door dezen tot zwijgen laat brengen, kan men zich niet beter denken dan hij ons vertoonde. In het vierde bedrijf, in zijn paroxysme van woede, en in het laatste bedrijf in zijn waanzin, geeft Bouwmeester tot het uiterst gedreven realisme - ik denk aan het van woede brullen in het tooneel in het bierhuis en aan het (naar mijn opvatting smakeloos) reutelen van den stervende dat men in het slottooneel achter de schermen hoort - maar in haar soort is die grove uitbeelding knap en krachtig werk.

Hooger nog als creatie, omdat hier minder op effect te werken viel, schat ik de Hanne van mevrouw Theo Bouwmeester. Ik ben niet zeker dat Hauptmann zich zijn Hanne zóó ge-

1) Van beteekenis lijkt het mij, dat, terwijl bij ons de gevierde acteurs en actrices zich in allerlei rollen plegen te laten photographeeren en de dames Rika Hopper, Emma Morel e.a. bijna voortdurend voor de glazen van boeken muziekwinkels prijken, van de leden van het Lessing-theater geen enkel portret in Amsterdam werd uitgestald.

dacht heeft; misschien zag hij haar in zijn verbeelding - of liever in zijn herinnering - zinnelijker, behaagzieker; maar mevrouw Bouwmeester heeft er een eigen type van gemaakt: dat van een onverschillige, logge, boeren-sluwe meid met een gemeenen lach, en zij heeft dat type van het begin tot het einde volgehouden en opgeluisterd met trekjes van eigen vinding, die van haar groote kunst van typeeren en van haar groote intelligentie getuigen.'

Onze Nederlandsche kunstenaars speelden *Voerman Henschel* met hun onbetwist talent en overeenkomstig hun geaardheid, op hun eigen manier en met hun eigen maniertjes, en maakten er grooten indruk mee. Ik wees reeds in mijn bovenaangehaalde bespreking, op een werken op effect, een tot het uiterst gedreven realisme, die bovenal bij Louis Bouwmeester vielen op te merken. Ik herinner mij, hoe vooral het slottooneel, dat op zich zelf reeds zoo aangrijpend is, gerekt werd en hoe allerlei trucjes werden aangewend om het nog schokkender te maken. Op een gegeven oogenblik gaat Henschel aan de tafel zitten en schijnt iets in de lâ te zoeken. In het oorspronkelijke staat enkel: 'er zieht den Tischschub auf.' 'Wat zoek je?' vraagt vrouw Henschel. 'Niets!' is het antwoord: 'Dan kan je 'm toch toedoen,' zegt ze, gaat naar de tafel en doet de lâ toe. Dat is alles. Onze acteurs maakten er een heel tooneeltje van: het tooneel met het mes. Henschel haalt een mes uit de lâ. 'Wat mot dat nou met dat mes?' hoor ik mevrouw Mann nog temerig-klagend vragen. Dat was eenvoudig, eigen gemaakt bijwerk. Een sprekend voorbeeld van de vrijheid die onze beste tooneelspelers zich veroorloven, - en die hun gelaten wordt. Dat zou men bij Dr. Brahm eens hebben moeten probeeren!

Eigenlijk behoorde men de herinnering aan hetgeen onze tooneelspelers in *Voerman Henschel* te zien gaven op zij te zetten. In de opvatting van de kunstenaars van het Lessing-theater wordt het stuk iets geheel anders, en wanneer men weet dat Hauptmann den 8^{en} November 1898 zijn tooneelspel aan het 'Deutsches Theater' gaf, waar het toen onder leiding van dien zelfden Dr. Brahm werd opgevoerd, dan mag men het er wel voor houden, dat de wijze waarop deze Duitschers het spelen, de rechte is. Bij hen is alles in *Fuhrmann Henschel* grootsch, geweldig, een stuk onbehouwen natuur, zoo voor ons neer-gesmeten, zonder dat aan tooneeleffect of trucjes gedacht is. Het harde van het in onvermijdelijke

strengheid naar zijn tragisch einde voortschrijdend stuk, met zijn soberen, stroeven dialoog - er wordt enkel het strikt noodige in gezegd - een dialoog die knerst tusschen de tanden, komt bij de spelers van het Lessing-theater tot zijn volle recht en zijn volle beteekenis. Nergens wordt iets te veel gegeven, en toch spreekt uit alles kracht, zij het ook dikwijls ingehouden kracht. Het erdik-opleggen is dezen tooneelspelers onbekend, - of het is hun afgeleerd. Zoo doet Rudolf Rittner als Henschel niets om de aandacht tot zich toe te trekken; hij speculeert niet op de aandoening van het publiek; en ook in de Hanne van Else Lehmann is niets opzettelijks, niets wat er op aangelegd is om de gemeenheid van deze 'fille de ferme' te doen uitschijnen. Beiden geven zich als de natuurmenschen die zij zijn, de ruwe, onontbolsterde, die door hun instinkt gedreven, door hun driften geregeerd worden; - maar hunne scheppingen zijn er in de soberheid en de zekerheid van hare groote lijnen niet minder treffend om. En waar men dezelfde zekerheid en soberheid vindt bij de vertolkers der andere rollen (Siebenhaar, den kellner George, Henschel's eerste vrouw, Franziska Wermelskirch), ontstaat er een ensemble, dat dit spel tot een onverdeeld genot maakt.

In het tweede Hauptmann'sche stuk, *Rose Bernd*, komen de groote eigenschappen van het Berlijnsche gezelschap misschien nog treffender aan den dag; omdat dit tooneelspel, al schrijdt de handeling slechts langzaam voort - het staat in geslotenheid van dramatischen bouw bij *Fuhrmann Henschel* verre achter -, voor kleurig, levendig samenspel, voor treffende typeering nog meer gelegenheid biedt.

Over het tragisch verloop van *Rose Bernd*, - er is in Rose, in haar gevoelen voor den man die haar misleid heeft en haar weigering om den man te trouwen die haar, ondanks alles, tot vrouw wil, iets dat aan De Meester's *Geertje* denken doet - over de wijze, waarop de onbeschaafde, maar goedhartige boerenmeid tot kindermoordenares wordt, kan men twisten. Maar dat hier iets anders nog dan louter afgrijzen gewekt wordt, dat er in dit stuk echt dramatisch leven klopt, en dat ook hier weer, als zoo vaak bij Hauptmann, de omgeving, het landschap, de atmosfeer, er een groote bekoorlijkheid aan geven, lijkt mij niet betwistbaar,

Toen Paul Goldmann in zijn onder den titel *Aus dem dramatischen Irrgarten* verzamelde opstellen uit de 'Neue freie Presse' profeteerde: 'Es wird mit *Rose Bernd* so gehen wie mit den anderen Dramen Hauptmanns aus den letzten Jahren: Nachdem die Kritik ihre Herrlichkeiten gepriesen hat, wendet das Publikum sich von ihnen ab', was hij zelf in een 'Irrgarten' verzeild geraakt. Zoodra maar de kunstenaars er zijn, die het doode woord weten te bezielen, is de 'Signatur des Theater-abends an den *Rose Bernd* gespielt wird' een geheel andere dan die welke Goldmann er in ontdekte: 'bleierne Langeweile'!

Wat Else Lehmann als Rose te zien gaf stond, zoo mogelijk, nog hooger, scheen nog inniger doorleefd, boeide althans nog meer en greep nog sterker aan dan haar toch reeds zoo buitengewone Hanne. De kracht die Else Lehmann ontwikkelt in haar tooneel met Streckmann is overweldigend en haar spel in het laatste bedrijf, als zij, in een aanval van waanzin, den moord op haar kind uitschreeuwt, is diep schokkend, zonder dat zij hierbij in het uiterste van realisme vervalt, waardoor mevrouw Mann - Bouwmeester dit tooneel voor den toeschouwer tot een haast niet te dulden marteling maakt. Naast haar gaf Rittner aan de rol van den 'kernigen, frischen, lebenslustigen, breitschultrig imponierenden' Christoph Flamm - zooals hij door Hauptmann geteekend wordt - iets zoo sympathieks, dat men in den hartstochtelijken man niet maar een vulgairen verleider zien kan. Het afscheidstooneel, in het derde bedrijf, door Rittner en Else Lehmann superieur gespeeld, wordt daardoor diep ontroerend. En bij dit alles weer dat onovertroffen samenspel, waarvan onder anderen het tooneel, waar de mannelijke en vrouwelijke arbeiders hun avondbrood bij de bron komen nuttigen, een niet te vergeten beeld gaf.

Dat een man van tooneelkennis en smaak als Dr. Brahm er toe gekomen is, een zoo slecht gebouwd en zoo conventioneel tooneelspel als *Mieze und Maria* van Georg Hirschfeld in zijn repertoire op te nemen, zou ik alleen kunnen verklaren uit den wensch om aan de achttienjarige Ida Orloff de gelegenheid te geven, haar frisch en lenig talent te toonen, wanneer zulk een op-den-voor-grond-schuiven van één, zij 't ook nog zoo begaafde tooneelspeelster, niet in strijd was met alles wat wij totdusver van Brahm's leiding

hoorden en zagen. De hier, naar ik meen, zoo goed als onbekende schrijver is geen beginneling meer. Van dezen man heeft reeds een groot aantal stukken het licht gezien en hun weg naar het tooneel gevonden, maar geen vond er een blijvende plaats. ‘Ihm fehlt,’ zegt Witkowski, van Hirschfeld sprekend, ‘die Fähigkeit, die Einzeleindrücke zu grösseren Bildern zusammen zu fassen und ihnen die Kraft selbständigen Lebens einzuhauchen.’[1)]

Dit gebrek kleeft ook aan Hirschfelds laatste ‘Komödie’, die, voor zoover ik heb kunnen nagaan, in Berlijn vrij eenstemmig afkeuring heeft gevonden en in ons land alleen door den heer A.W. Stellwagen Jr. in bescherming genomen is. Dat een kind uit een proletariërsgezin, plotseling overgeplant in het gezin van vermogenden en overbeschaafden: in dit geval dat van den aan hyperaesthetiek lijdenden Dr. Wendelin, daar niet aarden kan, en dat een contrast als dit tusschen Mieze's opvoeding, of niet-opvoeding, in het ouderhuis en de cultuur, waaraan men haar, als Maria, in de woning van hare pleegouders onderwerpen wil, een komisch effect te weeg brengt, is zoo overbekend, het heeft reeds zoo dikwijls een schouwburgpubliek in vroolijke stemming gebracht, dat enkel een nieuwe en diepere opvatting van het geval nog levendige belangstelling zou kunnen wekken. Van zulk een diepere opvatting is mij uit het stuk van Hirschfeld niets gebleken. Al vindt men, tot vreugde van den heer Stellwagen, in de hoofdfiguur het socialisme van den dichter verwezenlijkt in de gestalte, het zachte beeld van een jong meisje, en al legt Hirschfeld deze Mieze-Maria zeer rake en zelfs min of meer diepzinnige gezegden in den mond, het blijft alles bij de oppervlakte. En ook daarom treft deze aan-de-kaakstelling van de dwaasheden van Dr. Wendelin en van zijne opvoedingstheorieën zoo weinig, omdat de schrijver er de veertienjarige. Mieze meê belast, en hij haar daartoe dingen laat zeggen, die, op zich zelf waar en ter zake, door *haar* gezegd buitengewoon onwaarschijnlijk en buitengewoon onnatuurlijk klinken. Daar komt bij, dat het stuk van een hopelooze onhandigheid en onbeholpenheid is, en eerder geschreven lijkt door een beginneling dan door een man die reeds ettelijke tooneelstukken op zijn rekening heeft. In dat opzicht spant het laatste bedrijf de kroon. Het was duidelijk dat zelfs

1) Das deutsche Drama des neunzehnten Jahrhunderts. Leipzig 1904.

zoo knappe en zoo geroutineerde tooneelspelers als die van het Lessingtheater in dat bedrijf letterlijk met hun figuur geen raad wisten. Mocht men op het onzalig denkbeeld komen, om ook dit stuk weer te vertalen en op een van onze Nederlandsche schouwburgen te vertoonen, dan zal ik misschien gelegenheid vinden, wat ik hier slechts aanstipte nader uit te werken. Nu zij hier enkel nog vermeld, dat de Berlijnsche artisten, bovenaan de lenige en levendige, bijzonder intelligente Ida Orloff in de titelrol, van het stuk maakten wat zij konden, al bleek het dat Else Lehmann beter thuis is in rollen als Hanne en Rose, dan in de uitbeelding van een dame van stand als Frau Doktor Wendelin.

Hoe gaarne zouden wij van het Lessing-Theater, dat om zijn Ibsen-opvoeringen beroemd is, een echten Ibsen hebben te zien gekregen. Nu gaf men ons, voor de slot-voorstelling, wel *Die Stützen der Gesellschaft*, doch dit stuk is eigenlijk maar een halve Ibsen. De groote schrijver had, toen hij het schreef, nog niet den durf, waarmeê hij in zijn latere stukken zooveel moois heeft bereikt.

Otto Brahm zelf heeft in een ‘essay’ over Ibsen[1)] aangetoond, dat de dichter in het Kotzebue'sche slot van zijn drama, geschreven als concessie aan den smaak van het publiek, niet gedurfd heeft zich zelf te zijn en zijn gedachten met volstrekte consequentie ‘zu Ende zu denken’.

Wat niet belet dat Ibsen, in de tooneelen van deze wereld van schijn en leugen, waarin de openbare meening alles en de vrouw niets is, ons voortdurend weet te boeien en onze belangstelling weet te wekken voor oorspronkelijk gedachte en scherp omlijnde karakters. Van deze dunken mij, naast de hoofdfiguur Konsul Bernick, de drie vrouwenkarakters, die van de doortastende, uit Amerika als bevrijdende macht teruggekeerde Lona Hessel, van de hulpelooze en achterafgeschovene Dina, en van Martha, de zich zelf opofferende, die haar leven lang gewacht heeft op den man dien zij liefheeft, wel de belangrijkste.

Ook híer weer gaven de uit de vorige voorstellingen bekende artisten goed doordacht en doorwerkt, en voortreffelijk aaneensluitend spel te genieten. Twee van de voornaamste kunstenaars

1) Henrik Ibsen. Ein Essay von Otto Brahm. Berlin 1887.

van het Lessing-Theater zag ik op dezen laatsten avond voor het eerst: Oscar Sauer als Schiffsbaumeister Aune en Albert Bassermann als Konsul Bernick. Sauer heeft den scheepsbouwmeester voortreffelijk getypeerd en in sober, streng, in één toon gehouden spel getoond dat men hier met een 'Meisterspieler' te doen had. Op een dergelijken naam maakt in Berlijn ook Albert Bassermann aanspraak, en zijn Konsul Bernick staat daar zeer hoog aangeschreven. Ik mag niet verzwijgen, dat, vooral in de eerste bedrijven, zijn spel mij niet zoo trof als ik verwacht had en dat ik moeite had in hem den Bernick te zien, 'der' - zooals Dr. Reich het in zijn voorlezingen over het drama van Ibsen uitdrukt - 'aus Frankreich als korrekter Elegant heimkehrte.' Niet alleen in zijn kleeding en grime, maar vooral ook in zijn blik en zijn stem, miste ik datgene wat het overwicht van dezen man op zijn omgeving moet verklaren en aannemelijk maken. De akteur van intelligentie en routine vergastte ons in het tweede gedeelte en vooral in zijn biecht aan het slot van het stuk op mooi spel, en het vlot samenspel hield ook hier weer de aandacht gespannen, maar - ronduit gezegd - een overweldigenden indruk heb ik van Bassermann's creatie niet ontvangen.

Een opmerking die, algemeen gemaakt, haast als een aanmerking kan gelden, is die omtrent het zeer luide spreken van de meeste dezer Duitsche tooneelspelers. In *Fuhrmann Henschel* en *Rose Bernd*, daar waar ongebreidelde hartstochten aan het woord zijn, is een dergelijke uitzetting van de stem te verdedigen, in een ander milieu en onder andere omstandighedan is zij dit niet en hindert zij ons, die daaraan niet gewoon zijn.

Zullen onze Nederlandsche tooneelspelers derhalve wèl doen, de Duitsche kunstenaars daarin niet na te volgen, in andere opzichten vooral in het vlug en, in bijzonderheden doordacht, nauw samensluitend, als het ware symphonisch, samenspel (wat gingen ook de tooneelveranderingen vlugger dan in denzelfden schouwburg en hetzelfde stuk bij ons!) kan hetgeen het Lessing-theater te zien gaf zoowel hun, als dengenen die met de leiding van onze tooneelgezelschappen belast zijn, tot voorbeeld strekken.

J.N. VAN HALL.

Parlementaire kroniek.

De oplossing.
25 April 1907.

De ministerieele crisis, waaronder het land twee maanden is gebukt gegaan, is geëindigd. Twee maanden! In welk land, naar het parlementaire stelsel geregeerd, vindt een dergelijk interregnum zijn wederga? En het slot? Het ministerie is gehandhaafd, maar de man, om wiens voorstellen de strijd liep, behoort niet tot het blijvend gedeelte van het kabinet. Staal is heengegaan als minister om als Senaatslid te herrijzen; de heer Van Rappard zal als minister van oorlog de ideeën van zijn voorganger hebben te verwezenlijken.

Nu was het geval moeilijk, zóo moeilijk, dat het in Engeland, Frankrijk of België misschien wel een veertien dagen hoofdbrekens zou hebben gekost. Collectief ontslag was door de regeering verzocht wegens het votum haar toegebracht door de kerkelijke meerderheid van de Eerste Kamer. Riep de Kroon de rechterzijde tot het bewind, dan zou men het zeldzaam schouwspel beleefd hebben van een kerkelijk Kabinet, dat in de Tweede Kamer een meerderheid van links tegenover zich zou hebben gevonden. Het optreden van een zoogenaamd Cabinet d'affaires zou neerkomen op een politiek van stilstand en een voldoen aan den wensch der oudliberalen, van wie niemand zal beweren, dat zij in de Tweede Kamer beteekenisvol in aantal zijn. Bleef de regeering, ondanks

het aangeboden ontslag, dan moest zij, nu zij eenmaal de kabinetskwestie gesteld had, opnieuw de Eerste Kamer trotseeren, op gevaar van anders voor karakterloos te worden uitgemaakt. Een gemengd Kabinet eindelijk, uit mannen der linkerzijde zoowel als van rechts saamgesteld, zou de fameuse antithese als een onware leus in het licht hebben gesteld en daarmee de rechterzijde hebben beroofd van de kracht, die tot nog toe aan die leuze kan worden ontleend.

Wat dan? Uit de mededeelingen, die de heer De Meester onmiddellijk in de eerste bijeenkomst der Kamer voorlas, bleek, dat de regeering het verzoek vanwege de Kroon, om terug te komen op het gevraagd ontslag, slechts dan meende te kunnen overwegen, wanneer eerst de rechterzijde in de gelegenheid was gesteld het bewind te aanvaarden. De rechterzijde op haar beurt scheen allerminst begeerig de hand uit te strekken naar de regeermacht, en stelde haar bereidverklaring afhankelijk van een gebleken onmacht der linkerzijde. Het was als gold het een spel: qui perd gagne. Het demissionaire Kabinet deed daarna aan de Koningin de voorwaarden kennen, waarop het bereid was aan te blijven; het moest de zekerheid hebben, dat de Kroon bereid was de noodige voorstellen omtrent de wegzending van het blijvend gedeelte bij de Kamer in te dienen en die wetsontwerpen, wanneer de Staten-Generaal zich daarmee hadden vereenigd, te bekrachtigen. Daarop is eerst een opdracht tot Kabinetsformatie verstrekt aan den staatsraad Cort van der Linden; hij zou trachten een gemengd Kabinet tot stand te brengen uit rechter- en linkerzijde te zamen. Lukte dit niet, dan zou hij pogen een ministerie van zaken te vormen uit de linkerzijde alleen. Het een zoowel als het ander faalde. Weer werd nu de rechterzijde de gelegenheid geopend de machtspositie te verwerven. Zij weigerde, tenzij de heer De Meester en de zijnen mochten bedoeld hebben met het zich vergewissen van de toestemming der Kroon niet alleen voor de indiening maar ook voor de bekrachtiging van de noodige voorstellen omtrent het blijvend gedeelte der militie, zich te vergrijpen aan het bij de Grondwet gewaarborgd koninklijk sanctierecht. En toen de ministers hadden te kennen gegeven, dat zij dat koninklijk prerogatief niet minder eerbiedigden dan welke andere regeering ook en een

andere opvatting slechts op misverstand kon berusten, werd het verzoek om ontslag terug genomen. Alleen de minister Staal ging heen, de heer Van Rappard verving hem, maar met de uitdrukkelijke mededeeling, dat deze bewindsman de politiek van zijn voorganger zou voortzetten.

Hiermede is het verloop van de crisis zakelijk weergegeven; het materiaal hiertoe verstrekte de regeeringsverklaring, maar niet deze alleen. Van het constitutioneel conflict, dat de rechterzijde meende te bespeuren, gewaagde de minister De Meester niet; dat echter bleek uit de aanvulling, die de heer Lohman onmiddellijk na den minister voorlas. Uit beider verklaringen werd duidelijk, dat de tusschenpersoon, die namens de Kroon zoowel met de regeering als met de rechterzijde had onderhandeld, was de voorzitter van de Eerste Kamer, de heer Schimmelpenninck van der Oye; uit de aanvulling van den heer Lohman werd tevens duidelijk met welke leiders der rechterzijde de onderhandelingen waren gevoerd; het waren behalve den heer Lohman zelf, de heeren Heemskerk, Talma, Kolkman en Loeff.

De geschiedenis van deze crisis heeft, al is daarmede de lange stilstand op wetgevend gebied te duur gekocht, voor het constitutioneele leven en daarmede voor de ontwikkeling van het parlementaire stelsel een leerzame zijde. Vooreerst is nooit te voren omtrent het verloop van een regeeringscrisis zóó spoedig licht verspreid, en dat wel door de regeering zelve, zonder dat een interpellatie noodig was.

Omtrent de belangrijke crisis tijdens het ministerie-Kappeyne zijn nooit de stukken openbaar gemaakt en moest men bij de latere debatten in de Kamer steeds gissen in plaats van te kunnen uitgaan van vaste gegevens; omtrent de crisis in 1882, die ten slotte het Kabinet-Van Lynden deed aanblijven, ontbreekt nog altijd het volle licht; omtrent die van 1886 eveneens. In de tweede plaats is gebleken, dat de staatsman, die voortdurend namens de Kroon de onderhandelingen voerde, niet tegelijk de man was, die eventueel als kabinetsformeerder zou optreden. De heer Schimmelpenninck van der Oye toch - het volgde ten duidelijkste uit de discussiën, die op de mededeelingen van den Minister van Finantiën en van den heer Lohman zijn gevolgd - zou, indien de rechterzijde de

regeering aanvaardde, niet zelf als kabinetsformateur zijn opgetreden; zijn taak beperkte zich er toe voor dat geval een staatsman te zoeken, die tot het vormen van een ministerie bereid was. Een weinig aanbevelenswaardige methode. Indien de Kroon, na de adviezen van de voorzitters der beide Kamers en van den Raad van State te hebben ingewonnen - een gewoonte, die pas sinds 1879 in zwang is -, de leiders der verschillende politieke partijen heeft gehoord, dan ligt het op den weg van die verschillende adviseurs de aandacht te vestigen op de staatslieden, die al naar mate de eene of de andere partij met een kabinetsformatie wordt vereerd, tot de vorming van een ministerie moeten worden geroepen. De verantwoordelijkheid jegens de Kroon voor de keuze van dien staatsman rust dan op die adviseurs, niet op hem, die als een andere ‘king-maker’ op zoek moet gaan van een kabinetsformeerder en wiens persoonlijke voorkeur daarbij ten onrechte gewicht zou kunnen in de schaal leggen. Eindelijk heeft de loop der geschiedenis geleerd, dat in ons land mogelijk is, wat velen tot dusver ònmogelijk zullen hebben geacht, te weten: dat het erkende hoofd eener politieke partij, indien hij toevallig op het oogenblik van een ministerieele crisis geen lid van een der Kamers is, buiten de raadplegingen wordt gehouden. Dr. Kuyper is niet geraadpleegd; uit de opsomming, die de heer Lohman gaf van de leiders met wie overleg is gepleegd, is dit gebleken. De antirevolutionnaire partij moge voor zichzelf de verklaring van dit feit kunnen geven, de geschiedschrijver zal denken aan

> ....'t wispelturig volk, dat, veel te los van hoofd,
> genoten dienst vergeet....

* * *

Het vraagstuk van het blijvend gedeelte is onder den loop van de discussie in en buiten de Kamers meer en meer geworden tot een van politieke beteekenis. Men kan daarbij in het midden laten, of de regeering dadelijk reeds bij het indienen van de oorlogsbegrooting voor 1907 die beteekenis duidelijk in het licht heeft gesteld, want die vraag is het naslaan in de stukken niet waard, sinds het ministerie bij de openbare behandeling duidelijk

en onomwonden heeft doen uitkomen, dat in den minister van oorlog het geheele kabinet zou worden getroffen. Onder dien indruk werd in de Tweede Kamer het compromis getroffen, dat den heer Lohman en de zijnen hun stem aan de begrooting deed geven. En toen de heer De Meester in de Eerste Kamer nogmaals uitdrukkelijk had verklaard, dat verwerping van het oorlogsbudget groote politieke gevolgen kon hebben, was den Senaat het excuus van onwetendheid uit de hand geslagen. Ook voor de vraag, of het beginsel dat in minister Staal's begrooting was neergelegd, wel zoo belangrijk was, was geen plaats meer. Een regeering heeft toch minstens het recht te zeggen, wat zij als haar beginselen beschouwt en behoeft niet te vragen, wat haar tegenstanders als regeeringsbeginselen willen zien aangemerkt. De Eerste Kamer had dus moeten voorzien, dat haar votum een kabinetscrisis kon ten gevolge hebben. Voor de groote verbazing, die eerst in de pers en daarna bij de discussie van de afgeloopen week in de Tweede Kamer over het collectief ontslag werd aan den dag gelegd, bestond geen reden. Of men moet behooren tot die naïeve naturen, die, gelijk de heer Heemskerk, het bijzondere karakter van het politieke moment in den nacht van 21 December niet hadden gevat. In dien gedachtengang is het ook verklaarbaar, dat men het de regeering kwalijk nam, gelijk de afgevaardigde uit Sliedrecht deed, wanneer zij durfde veronderstellen, dat de meerderheid der Eerste Kamer met de parlementaire leiders der rechterzijde in de Tweede vooraf overleg zoude hebben gepleegd. Maar indien men de natuur van den heer Heemskerk niet bezat; indien men èn in de Tweede èn in de Eerste Kamer het lot van de oorlogsbegrooting verbonden zag aan het leven van het geheele kabinet, dan mocht men het niet anders dan natuurlijk en beleidvol achten, zoo de rechterzijde der Eerste Kamer overleg pleegde met haar vrienden in het Lagerhuis, alvorens door hun stem het lot der regeering te beslissen. Intusschen, de ‘geconcerteerde actie’, die de minister De Meester meende te zien tusschen de rechterzijde in de beide deelen der volksvertegenwoordiging, werd met alle kracht ontkend en bij die ontkentenis had men zich neer te leggen.

Dat de regeering op haar verzoek om ontslag niet wilde terug-

komen, alvorens de rechterzijde tot regeeren was geroepen, was haar recht en haar plicht. Waar zou het heen - aldus de minister De Meester volkomen terecht - indien een politieke meerderheid een begrooting kon verwerpen zonder aansprakelijk te worden gesteld voor de gevolgen van haar daad? De ingewikkelde politieke toestand, waarin ons land verkeert, zou, gaf men deze verantwoordelijkheid prijs, nog verwarder worden. Ook op politieke partijen, zelfs op die van het geloof, drukt de wet der causaliteit; vandaar dat men in de politiek wel eens de oorzaak ontkent om het gevolg af te wenden.

Dat de rechterzijde niet wilde regeeren, vond zijn reden - de heer Iohman verklaarde dit - in haar minderheidspositie in de Tweede Kamer, niet in het feit, dat zij van meening was, dat de kiezers van 1905 zich bij meerderheid voor Grondwetsherziening hadden uitgesproken. Wel had op dien grond niemand minder dan de voorzitter der Eerste Kamer, blijkens een brief dien de minister De Meester voorlas, een ministerie uit de rechterzijde onmogelijk geacht, maar onder opgewonden kreten van rechts werd den heer Borgesius, die uit dit feit munt wilde slaan, toegevoegd, dat de politieke vrienden van den heer Schimmelpenninck hem op dit punt verloochenden en hij in dezen brief slechts zijn persoonlijk oordeel uitsprak. De uiting van een man van de politieke positie als de voorzitter van de Eerste Kamer blijft er echter niet minder belangrijk om.

Maar al heeft de rechterzijde geweigerd het bewind in handen te nemen, van haar verknochtheid aan de Kroon heeft zij toch blijk willen geven! Het sanctie-recht, dat de Grondwet den Koning geeft, zou door de vrijzinnige regeering ongerept worden gelaten, of de rechterzijde stond gereed! Was er werkelijk reden een minder gelukkige zinsnede uit den brief, waarin het Ministerie aan de Koningin de voorwaarden voor zijn aanblijven deed kennen, aan te vatten als reden voor een overneming van 's lands regeering, die men anders zou hebben geweigerd? Het kabinet-De Meester had in zijn schrijven de medewerking van de Kroon verzocht voor nadere voorstellen omtrent het blijvend gedeelte en vroeg nu zekerheid, dat de Kroon de in de Kamers aangenomen voorstellen zou bekrachtigen. Had de minister van finantiën niet gelijk, toen hij

zeide, dat dit incident niet mocht worden aangegrepen om de aandacht van de hoofdzaak af te leiden? De Kroon heeft volgens de Grondwet de aangenomen wetsontwerpen goed te keuren; zij heeft dus het recht van veto. Maar welke staatsrechtsleeraar ontkent, dat slechts in zeer bijzondere omstandigheden de Kroon deze bevoegdheid zal hanteeren? Dat immers de aanneming door de beide Kamers veronderstelt de onmogelijkheid om een ministerie te vinden, dat, mocht de persoonlijke wensch van den Kroondrager met het aangenomen ontwerp strijden, dien wensch *tegen* den wil der Kamers zou kunnen doorzetten? Dat dan ook de Kroon aan geen wet van politieke beteekenis ooit haar sanctie heeft geweigerd, al is haar theoretisch recht nooit in debat? En waar dit zoo is, ging het daar aan bij de aftredende regeering de neiging te onderstellen, de draagster der Kroon in haar recht van veto te willen beperken, een recht dat Zij, eveneens volgens elken staatsrechtsleeraar, ongetwijfeld bezit, al kan het slechts bij hooge uitzondering worden gebruikt?

Bij het gerekte debat, dat de Kamer na twee maanden van stilstand nog een week van haar werk afhield, heeft de rechterzijde met de niet juiste uitdrukking in den brief der regeering haar voordeel willen doen. De linkerzijde speelde harerzijds den voor de rechtsche partijen verbijsterenden brief van den heer Schimmelpenninck uit. De heer Lohman betwistte het recht dien brief openbaar te maken, de Minister stelde daartegenover, dat de heer Schimmelpenninck daartoe had gemachtigd; deze op zijn beurt had den heer Lohman geschreven zich zulk een machtiging niet te herinneren. Toen echter later bleek, dat de voorzitter van ons Hoogerhuis zich ook hierin had vergist, bekende de Goesche afgevaardigde, nobel als altijd, ronduit zijn ongelijk.

Intusschen, niet op het gebied der politische ‘Kleinkunst’ ligt de beteekenis van dit politieke debat. Zij ligt hierin, dat duidelijk is gebleken, dat de rechterzijde de regeering niet wilde aan vaarden, niettegenstaande zij het kabinet had ten val gebracht en in de Eerste Kamer over een sterke meerderheid, in de Tweede Kamer over de sterkst mogelijke minderheid beschikte, en dat zij evenmin bereid was mee te werken tot een zaken-kabinet, niettegenstaande een harer woordvoerders en leiders, de heer Heemskerk, de ver-

rassende verklaring aflegde, dat hiertegen, mits de voorwaarden degelijk waren vastgesteld, geen bezwaar zou bestaan. Hoe de afgevaardigde van Sliedrecht dit zou rijmen met de antithesepolitiek?

Het ministerie-De Meester zal zijn standpunt ten aanzien van het blijvend gedeelte handhaven. Dat generaal Staal aftrad, is - zoo verklaarde de Premier - diens persoonlijke wensch; hij stelde het beginsel boven zijn persoon, en achtte den triomf van dat beginsel waarschijnlijker zonder zijn persoon. Zoo gaan menschen heen, doch de gedachte blijft. De verwezenlijking van Staal's gedachte zal de triomf zijn van een *bona causa*.

A.G. van Hamel als Romanist.

Toen Van Hamel in het najaar van 1879 naar Parijs ging, stond, naar het schijnt, zijn plan vast om in de Romaanse filologie te gaan studeren. Immers reeds in de maand van zijn aankomst te Parijs liet hij zich inschrijven als leerling van de ‘École des Hautes Études.’

Dit is het bewonderenswaardigste moment in zijn bestaan; nooit heeft hij op schitterender wijze getoond hoe ernstig hij het leven opvatte en hoe hoge eisen hij zich stelde. Tevens zou weldra helderder dan ooit blijken hoe buitengewoon begaafd hij was.

De gevierde kanselredenaar, de toonaangevende theoloog, die in zijn eigen land een leider was der intellektuelen, werd leerling: de meester zette zich aan de voeten van een andere meester, om voor zijn geest nieuw voedsel te ontvangen. Hoe meer ik nadenk over deze moedige stap, des te dieper wordt mijn bewondering. Vrijwillig trad hij in een wereld die op dat ogenblik aan zijn gehele denken vreemd moest zijn; de strenge eisen ener onverbiddelike methode dwongen hem voorlopig alwat hem tot nu toe in de filologiese studieën geboeid had achteraf te stellen; het artistieke element, de kultus van de vorm, die hem reeds vroeger tot de letterkundige kritiek gebracht hadden, werden bij het nieuwe studievak beschouwd, niet als iets minderwaardigs, maar als iets waarop het slechts in de tweede plaats aankwam. De vleugels der fantasie moesten worden vastgebonden; de onvaste schreden moesten worden geoefend in het betreden van de zwaar te begane grond. Ik noem

slechts één moeielikheid die moest worden overwonnen: voor de historiese studie van de Franse taal is kennis van het Latijn onmisbaar. Van Hamel, die uitmuntte in alles wat hij ondernam, was in zijn tijd een der uitnemendste leerlingen van het gymnasium geweest, zodat zijn rector, Jules Schneither, met hem en enige anderen de studie van het Latijn, zelfs na de gymnasiumtijd, had willen voortzetten. Dit neemt niet weg dat hij, bij de aanvang van zijn werkzaamheid als romanist, zeer waarschijnlik veel zal hebben moeten 'ophalen'. Maar dat alles was spelen voor hem. De man die vroeger het kunststuk had bestaan om vóór de vakantie zijn kandidaatseksamen en na diezelfde vakantie zijn doktoraal af te leggen, was zeker genoeg van zijn krachten om er niet tegen op te zien zich in iets nieuws in te werken.

En zo heeft hij dan, in plaats van zich tevreden te stellen met letterkundig werk dat ook interessant beloofde te worden. en hem in moederland en in den vreemde ook zeker veel aanzien zou hebben gegeven, op bijna veertigjarige leeftijd een geheel nieuw en zeer moeielik vak als levensdoel gekozen.

Toen hij, na enige kolleges van Gaston Paris te hebben bijgewoond, zich persoonlik tot de Meester in betrekking wilde stellen, wees deze hem op zijn eigenaardige, koele wijze af; eerst als hij een jaar alleen gewerkt had, zou hij toegelaten worden tot het studeervertrek, dat voor alle leerlingen van de hoogleraar een wijding had als van een tempel. En Van Hamel ging aan het werk; hij volgde de lessen van Paul Meyer aan de 'École des Chartes', van Paris aan de 'École des Hautes Études', van Arsène Darmesteter aan de Sorbonne, en eindelik werd hij toegelaten in de intimiteit van de hoofdman der Franse romanisten.

Ik laat verder alle biografiese biezonderheden rusten; te dezer plaatse wil ik uitsluitend spreken over Van Hamels werkzaamheid als romanist; elders zal ik gelegenheid hebben het gehele leven van mijn geliefde leermeester te beschrijven, met al de uitvoerigheid die het verdient.

Als men overziet hetgeen door Van Hamel is gepresteerd op het gebied onzer studieën, treft vooral zijn onbegrensde veelzijdigheid. In dat opzicht is zijn inaugurele rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt te

Groningen, kenschetsend. Hij laat daarin zijn blik weiden over het terrein dat hem ter bewerking is aangewezen; geen hoekje of hij neemt het in de kring van zijn beschouwing op. Taal zowel als letterkunde, en in de taalstudie de fonetiek zowel als de vormleer en de syntaxis, alles omvat hij, alles wil hij bestuderen en onderwijzen.... en heeft hij bestudeerd en onderwezen. Een vraag die zich telkens opdringt, doch die men goed doet af te wijzen, is deze: of beperking in de objekten van studie, zelfs al gaat zij ten koste van enige geestesruimte, niet aan de wetenschap in het algemeen ten goede komt. Er zijn geleerden die vrijwillig hun arbeidsveld omringen met hoge muren en het dan ook bewerken met een intensiteit die anders niet mogelik ware geweest. Van Hamels grote kracht lag in zijn ontzaglik omvattings- en bevattingsvermogen; zijn geest nam met graagte al het belangrijke tot zich, nooit zag hij er tegen op nieuwe dingen te leren, ja het nieuwe als zodanig had grote bekoring voor hem. En in zijn nimmer vermoeide hersenen verwerkte hij al dat verworvene, wist het weer te geven op een wijze die hem eigen was, en bracht het nader tot velen.

Zijn veelzijdigheid blijkt eveneens uit de rede die hij, in 1897, als rector magnificus uitsprak over *L'âme française*. Ook hier werd de studie der taal met die van de letterkunde nauw verbonden. Wat zijn de essentiële kenmerken van de Franse geest, zoals die zich uitspreekt in de Franse taal en in de letteren? Uit de volheid zijner kennis sprak hij over de beide brede stromingen in de Franse litteratuur: de nationaalidealistiese en de eroties-cerebrale, en hij volgde ze van het eerste begin tot op onze dagen, van het *Chanson de Roland* en de Provençaalse minnedichten, tot de Franse revolutie, tot de psychologiese roman van heden. En in de taal wees hij als karakteristiekst element aan: de eigenaardige akcentuatie. Men zou de vraag kunnen stellen of inderdaad dit akcent een uiting van ‘l'âme francaise’ mag worden genoemd, daar het immers - zoals Van Hamel zelf duidelik uitsprak - de direkte voortzetting is van het Latijnse akcent en dus reeds bestond voordat er van een Franse natie sprake kon zijn. Doch dit is niet de hoofdzaak, de spreker had volkomen het recht de betoning te beschouwen als het-

geen hem die een Fransman hoort spreken het meest treft.

Nog om een andere reden dan omdat zij de veelomvattendheid van Van Hamels werkzaamheid zo helder aantonen, zijn de beide oraties die ik noemde belangrijk voor de kennis van hetgeen hem als romanist onderscheidt. Hij is nooit geweest een boekegeleerde; steeds heeft hij behoefte gevoeld de uitkomsten van zijn eigen onderzoek en dat van anderen te maken tot iets dat velen kon bekoren. In zijn rede van 1884 reeds had hij deze schone woorden gesproken: ‘Tout en faisant de l'étude du francais une science sérieuse, je ne saurais oublier qu'elle est en même temps un art, et un des plus exquis, puisque son objet est une des langues les plus artistiques qui aient jamais été parlées. Il y a des savants qui font du francais comme ils feraient du chinois ou du cafre. J'avoue franchement que cela m'est impossible. Je sais qu'au point de vue de la science pure le plus petit patois alpestre vaut la langue littéraire la plus brillante. Mais je ne saurais oublier que toute langue est une musique en même temps qu'une pensée, et que si rien n'est clair comme la pensée francaise, il est peu de musiques aussi douces à l'oreille que le parler de la France.’ Deze artistieke opvatting bezorgde aan Van Hamel een geheel enige positie in de kring van vakgenoten. Wie onzer hem heeft bijgewoond op een kongres, waar hij altijd de woordvoerder was en daardoor een middelpunt, zal trots zijn geweest in hem een landgenoot te hebben. Ik herinner mij hoe, op het kongres te Luik in 1905, Van Hamel 's morgens in een algemene vergadering een rede uitsprak die de Franse gezant, aan zijn zijde gezeten, deed uitroepen: ‘C'est un magicien’, en hoe hij in de namiddag, in een sektie-bijeenkomst, een verhandeling over een grammatikaal onderwerp hield vóór enige weinige vakgenoten, onder wie Paul Meyer, die presideerde en die hem dadelik vroeg zijn mededeling af te staan voor de *Romania*; de volgende morgen voerde hij in een andere sektie het woord over een interessante kwestie van versbouw. Dáár in Luik was Van Hamel in zijn volle kracht: belangstellende in aller werkzaamheid, van die belangstelling de blijken gevende door de rezultaten van zijn eigen onderzoek mede te delen, en tegelijk de grote massa der kongressisten betoverende door zijn heerschappij over de levende

taal. Zijn woorden zullen wij niet meer horen. Gaan wij na wat er wèl van hem overblijft, de getuigen van zijn grote werkkracht en hoog verstand. Het zal een soort encyklopedie worden: tekstuitgaven, letterkunde, spraakkunst, fonetiek, versbouw, met alles heeft hij zich beziggehouden.

In 1885, één jaar nadat hij zijn hoogleraarsambt had aanvaard, verscheen zijn uitgave van de gedichten van de *Renclus de Moiliens*. Hij had daaraan jaren gewerkt, te Berlijn en te Parijs, onder het kollegelopen door: 'Qu'on veuille bien se rappeler, schreef hij in de voorrede, en jugeant ce livre, que c'est un étudiant, élève des écoles de Paris et de Berlin, qui l'a commencé, et que c'est un professeur qui en signe la préface'.

Ik wil trachten mijn lezers een indruk te geven van dit gedeelte van Van Hamel's werkzaamheid, en zie mij genoodzaakt hier enige techniese biezonderheden te vermelden, die nodig zijn om zijn werk op de volle waarde te schatten. Wat wordt er verstaan onder de 'kritiese' uitgave van een oude tekst? Indien wij van een werk uit de Oudheid of uit de Middeleeuwen het handschrift, door de schrijver zelf opgeschreven of gedikteerd, overhadden, dan zou men heden ten dage, om het werk voor allen toegankelik te maken, dat handschrift slechts zo nauwkeurig mogelik behoeven te laten afdrukken. Ongelukkig zijn wij ten opzichte van slechts hoogst enkele oude geschriften in deze gunstige konditie; meestal bezitten wij niet anders dan min of meer jonge kopies van het oorspronkelik werk; dit laatste is onherroepelik verloren. In dat geval kan de uitgever op twee manieren te werk gaan. Òf wel hij laat eenvoudig een der afschriften drukken, met of zonder vermelding van de afwijkingen die andere kopies van dezelfde tekst vertonen, òf wel hij vervaardigt een 'kritiese' uitgave ervan. Dat wil zeggen: nu de oorspronkelike tekst ontbreekt, wil hij trachten, door middel van de latere afschriften, hem zo dicht mogelik te naderen, hem langs hypothetiese weg vast te stellen. Dat dit nooit met wiskunstige zekerheid zal kunnen geschieden, weet hij vooraf, doch de overtuiging van door de kritiek tot een 'juistere', al is het niet de 'juiste', tekst te komen, geeft hem de moed zich aan het werk te zetten. En nu begint

een arbeid, delikaat en spannend tevens, zodat een fijn vernuft als dat van Van Hamel er zich wel toe moest voelen aangetrokken. Vooreerst dient de onderlinge 'verwantschap' der afschriften te worden vastgesteld; immers, wanneer het zeker is dat twee of meer daarvan uit dezelfde 'bron' voortkomen, d.i. uit eenzelfde oudere kopie zijn afgeschreven, vermindert hun individuele waarde voor de kennis van de oorspronkelike tekst, zij vertegenwoordigen dan slechts één overlevering. Een der middelen om de betrekking tussen de afschriften vast te stellen, zijn de 'gemeenschappelike fouten'. Indien n.l. in twee of meer handschriften dezelfde vergrijpen tegen het rijm of het metrum voorkomen, of op identieke wijze gezondigd wordt tegen de logiese gang van het verhaal of anderszins, dan bestaat de mogelikheid, en, als het gewichtige punten betreft, de waarschijnlikheid dat deze 'fouten' niet onafhankelik van elkander uit de pen van twee of meer afschrijvers zijn gevloeid. Dat bij het afwegen dier 'fouten' de persoonlike takt van de uitgever een grote rol speelt, is duidelik; dit verhoogt trouwens de waarde van dergelijke onderzoekingen. Men moet van nabij gezien hebben hoe ingewikkeld de onderlinge verhouding van handschriften kan zijn, om zich een denkbeeld te vormen van de geestesinspanning die nodig is als men, zoals Van Hamel voor *Le Renclus de Moiliens*, vijf en dertig manuskripten te klassificeren heeft. Indien dan de uitgever er, zo goed als het gaat, in is geslaagd om de 'genealogie' ervan samen te stellen, is hij wel iets nader bij het vaststellen van de 'kritiese' tekst, maar nog blijft er veel te doen over. Immers, niet altijd is uit te maken welke van de verschillende families de overlevering het getrouwst heeft bewaard; vaak geven twee 'takken' lezingen die beide evengoed juist kunnen zijn. Indien één daarvan nog door andere families wordt gesteund, kan men de meerderheid de doorslag laten geven; doch hoe als alle families er een eigen lezing op na houden? Dan komt het opnieuw aan op de 'flair', en zonder twijfel ook op de taalkennis, van de uitgever om een keuze te doen die kan bevredigen.

Ik heb, daar het mij er niet om te doen is een volledige uiteenzetting te geven, alles zo eenvoudig mogelik voorgesteld; de werkelikheid is meestal ingewikkelder.

Eenstemmig hebben alle bevoegde beoordelaars erkend dat Van Hamel's tekstuitgave van de *Renclus* een meesterwerk was van nauwgezetheid en scherpzinnigheid. Niet minder bewonderde men zijn interpretatie van de tekst. De gedichten toegeschreven aan de *Renclus de Moiliens* (de 'Kluizenaar van Moiliens') zijn van didaktiese aard; zij behoren tot een reeks van werken uit de dertiende eeuw, waarin de sociale toestanden worden beoordeeld en veroordeeld en waarin de verschillende klassen van mensen worden gehekeld: priesters zowel als leken, hooggeplaatsten en 'lage luiden', allen worden op hun beurt onder handen genomen. De *Renclus* onderscheidt zich echter van de andere gelijktijdige satireschrijvers door het zeldzame gemak waarmede hij de allegorie hanteert en hetzelfde denkbeeld op verschillende wijze voorstelt en telkens weder weet te dwingen in de vaste vorm van strofen van twaalf regels. Niet zelden echter is zijn tekst duister, en stelt de scherpzinnigheid van de uitgever op een zware proef; ook deze heeft Van Hamel glansrijk doorstaan. Er zijn er onder de verklarende noten die getuigen van een wezenlik divinatievermogen; alle bewijzen zijn grondige studie van het Oudfrans. En wij staan voor de vraag: hoe heeft hij zich in zó korte tijd een zó volledige kennis, niet slechts van het Oudfrans, maar van een speciaal dialekt weten te verwerven? De *Renclus* was n.l. een Pikardiër en schreef in het taaleigen van zijn land; vandaar dat zijn werk grote waarde heeft voor de kennis van de taal van Noord-Frankrijk. Het hoofdstuk over de versifikatie en de taal is misschien het grondigste deel van de gehele uitgave en geeft blijk van een zó bewonderenswaardige belezenheid en onbevangenheid van oordeel, dat wij begrijpen dat Mussafia het eerstelingswerk van de romanist met geestdrift aan de vakgenoten aankondigde.

De *Lamentations de Matheolus* zijn van dezelfde aard als de gedichten van de *Renclus* - toch is Van Hamel tot de uitgave van dit werk niet gekomen, zoals men zou vermoeden, door deze innerlike verwantschap. Hij had het geluk op de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Utrecht een handschrift te ontdekken, waarin het Latijnse origineel van het Oudfranse gedicht was vervat; en dat handschrift was een unicum. Ziedaar de aanleiding tot het ondernemen van

de tweede grote tekstuitgave die Van Hamel een blijvende plaats in de geschiedenis van de Romaanse filologie verzekert. Hij begreep dat de Latijnse tekst tegelijk met de Oudfranse moest worden gepubliceerd, en Prof. Louis Havet is hem daarbij behulpzaam geweest; van die samenwerking dagtekenen zijn vriendschapsbetrekkingen met de geleerde Latinist, die later - niet het minst door de Dreyfuszaak - nog intiemer zouden worden, en die in de laatste jaren voor Van Hamel een der groote aantrekkelikheden van Parijs zijn geweest.

Tegelijk met *Matheolus* gaf hij een ander werk uit van de schrijver van dit gedicht, nl. *Le Livre de Leesce* (‘Het boek der Vreugde’). Wij vinden in deze publikatie dezelfde voortreffelike eigenschappen als in de *Renclus*. Ik zal hier vooral datgene vermelden waardoor zij zich van de *Renclus* onderscheidt. Terwijl de gedichten van de ‘Kluizenaar’ weinig aanleiding gaven tot bronnestudie, daar hun inhoud vaag is en weinig of geen steunpunten voor zulk een onderzoek leverde, neemt dit in Van Hamels tweede tekstuitgave een zeer belangrijke plaats in, en ook hier bewonderen wij zijn veelzijdigheid. Alle toespelingen op de Bijbel, op de werken der klassieke dichters, der kerkvaders, der Middeleeuwse moralisten en wijsgeren, der Oudfranse dichters worden angstvallig opgespoord en geïdentificeerd; omgekeerd wordt nagegaan de invloed die de gedichten zelf op de latere letterkunde hebben geoefend, en het behoeft geen betoog dat hier het veld van onderzoek nog veel ruimer was.

Van Hamel heeft zijn laatste teksteditie niet mogen voleindigen; nog ontbreekt er een woordelijst aan. Eens vroeg ik hem als een gunst deze voor hem te mogen samenstellen; hij heeft er geen ogenblik aan gedacht dit aanbod zelfs in overweging te nemen; hij wilde alles zelf doen.

Uit het bovenstaande blijkt dat het uitgeven van een oude tekst zowel taalkundige als letterkundige onderzoekingen vereist. Van beide heeft Van Hamel ook afzonderlike proeven gegeven. Ter waardering van zijn wetenschappelike zin is het van belang na te gaan welke houding hij in taalkwesties heeft aangenomen. Zij die, zoals mijn leermeester, tot taalkundige onderzoekingen zijn gebracht door de letterkunde, slagen er zelden in juiste begrippen omtrent taal te krijgen.

Er is daarvoor meestal eene techniese training nodig, waarvan de noodzakelikheid al te vaak wordt ontkend. Praktiese kennis van een taal of van verscheidene talen, hoe gewenst ook, is daarbij niet de hoofdzaak; evenmin voert filologiese beoefening der in die talen geschreven werken tot dat doel. Ik zou haast zeggen dat er een bepaalde draai in iemands hersenen nodig is om onafhankelik over taalkwesties te oordelen. Taal is een wonderlik samenstel van bewuste, halfbewuste en onbewuste elementen; de onderzoeker wordt telkens getroffen door onverwachte feiten en uitgelokt tot hernieuwd nadenken. Het ongeluk is dat, daar allen spreken, allen over taal menen te kunnen oordelen; vandaar - het zij in het voorbijgaan gezegd - dat spellinghervormers vóór zulke dichte drommen van tegenstanders komen te staan. Van Hamel, hoewel niet voor linguïst opgeleid, redeneerde in taalkwesties echter met een grote zuiverheid. Hij heeft mij wel eens gezegd dat hij betreurde niet van het begin af aan taalstudie gedaan te hebben; naar mijn overtuiging heeft zich dat gemis niet doen bemerken in zijn werk; hij gevoelde bij intuïtie in welke richting de waarheid moest worden gezocht. Zelfs werd hem ten voordeel wat anderen van de goede weg afleidde. Ik bedoel dit. Van Hamel had een grote voorliefde voor een welverzorgde letterkundige stijl; zijn grondige kennis van de grote Franse schrijvers, de klassieke zowel als de moderne, had hem een diepe eerbied gegeven voor de vorm waarin zij hun gedachten hadden gegoten. Hij voelde dus veel voor het artistieke, het kunstmatige element in de taal; een stuk proza was voor hem een symfonie. Hoezeer stond hij dus bloot aan het gevaar de taal uitsluitend als iets bewusts, iets van de menselike wil afhankeliks te beschouwen! Hij deed dat niet, wij zagen het reeds; maar zijn kunstenaarsneigingen behoedden hem voor een andere eenzijdigheid, die van de vele jongere hemelbestormers, voor wie alle ‘boeketaal’ uit den boze is. Ik herinner mij vele gesprekken met mijn geliefde meester, in de pauzen tussen de eksamens, waarin ik mij, in jeugdige ijver, minachtend uitte over de ‘cuisine’ van de schrijvers die hun denkbeelden neerschrijven in woorden die zij nooit gebruiken bij het spreken; voor mij was, en is, het dogma ‘taal is één met gedachte’ onaantastbaar. Tans zie ik echter in dat

ook de letterkundige taal haar (bescheiden) eisen heeft, en er is als een verwijt in mij dat ik dat nog niet eens aan Van Hamel heb gezegd. Hoeveel had ik hem niet te zeggen als hij er nog was! De jongere taalbeoefenaars ten onzent hadden terecht grote sympathie voor hem, die van zijn kant hen waardeerde. Hij nam op hun verzoek zitting in een kommissie voor de spelling van de bastaardwoorden, hij had grote hoogachting voor de vóórman onzer spellingbeweging, onze Kollewijn, en, al paste hij, helaas, de regels der vereenvoudiging niet toe, hij voelde zich sterk tot de nieuwe beweging aangetrokken; hij was geroepen om als trait d'union te dienen tussen onze tegenstanders en ons; zijn gematigdheid naderde zeer dicht tot wat ik tans als de waarheid gevoel.

Zijn Gidsartikel over *Gesproken en geschreven Fransch* heeft op de studie van het Frans ten onzent een zeer diepgaande invloed geoefend; het heeft krachtig er toe bijgedragen om het onderwijs van de Franse taal te verbeteren, door eksaminatoren en leraren een juist inzicht te geven in de vorming der Franse klanken en hen te overtuigen van de onmisbaarheid der beoefening van de fonetiek. Dit artikel is kenschetsend voor Van Hamels geestesrichting, zoals ik die hierboven aangaf. Hij was tot de studie der fonetiek opgewekt door de lezing van het vele goede dat daanover in Duitsland was verschenen; hij had dat in zich opgenomen met de grote kracht waarover hij beschikte, en had het onmiddellik verwerkt, zó dat hij in staat was het systeem voor Nederlanders pasklaar te maken. De eigenaardige moeielikheden die wij ondervinden bij het vormen van Franse klanken, de middelen die ons ten dienste staan om ze te overwinnen, ziedaar onder meer wat hij zonder dralen aan het grote publiek mededeelde, tot nut van zeer velen. Ik mag zeggen dat de kleine handleiding die de heer A. Bourquin en ik geschreven hebben over de klankleer van het Frans ten behoeve van Nederlanders, een direkt uitvloeisel is van Van Hamels Gidsstudie; wij hebben dat trouwens in onze voorrede erkend. Maar het artikel dat ik hier bespreek en in zijn volle waarde tracht te doen kennen, behelst nog meer dan een beschouwing der Franse klanken; de schrijver behandelt in het laatste gedeelte de pogingen in Frankrijk aangewend om een vereenvoudiging der spelling te verkrijgen; dat hij daarvoor sympathie moest

gevoelen is, na hetgeen ik daareven heb gezegd, te verwachten en blijkt tevens uit een Gidsartikel van 1901 over het 'Tolerantie-edikt'. En ook hier treft ons weder zijn juiste-maat houden: hij erkent het nut ener vereenvoudiging, doch legt tevens de nadruk op de onmogelikheid ener zuiver fonetiese spelling. Misschien zou het aardige beeld waarmede hij de spelling vergeleek de toets der kritiek niet geheel kunnen doorstaan, maar het is te geestig om niet te worden aangehaald. 'De verhouding (tussen taal en spelling) moet ongeveer die zijn van ons lichaam en onze kleeding: geen maillot, dat alle lijnen en plooien nateekent, maar een lenige stof, die de eigenaardige vormen onzer gestalte goed doet uitkomen, en die ons goedstaat.' Trouwens de daaropvolgende zin ontneemt er voor een deel het 'wereldse' karakter aan, dat vele taalbeoefenaars zeker zou beletten het voor juist te verklaren: 'Natuurlijk is dit een quaestie van smaak en van takt, bovenal ook van omzichtigheid, daar men te doen heeft met een mode waaraan ieder sinds lang is gewend geraakt en waarbuiten velen geen behoorlijke kleeding denkbaar achten.'

Van de 'beschrijvende' tot de 'experimentele' fonetiek was de overgang te geleidelik, dan dat Van Hamel ook die stap niet zou hebben gedaan. Geleidelik, altans voor hem, niet voor een ieder. Immers, talrijk zijn nog in Duitsland de fonetici voor wie de nieuwe wetenschap een gesloten boek is gebleven. Waarschijnlik heeft, behalve zijn verlangen naar het nieuwe, nog iets anders mijn leermeester tot een der vurigste vereerders van Rousselot gemaakt. Hij heeft mij meer dan eens gezegd dat de natuurwetenschappen hem zeer aantrokken en dat hij, nog predikant, gewerkt heeft op het laboratorium van Dr. J. Zaayer, de tegenwoordige hoofdredakteur van de Nieuwe Rotterdamsche Courant, toenmaals leraar aan de Hogere Burgerschool te Leeuwarden. En nu sprak het vanzelf dat een wetenschap die zó nauw verbonden is met de natuurkunde als dat het geval is met de experimentele fonetica, voor zijn geest een onweerstaanbare charme moest bezitten. Ook op dit gebied is hij zijn werkmethode getrouw gebleven. Hij bestudeerde zeer nauwkeurig en tot in de fijnste biezonderheden Rousselots geschriften en uitvindingen, zelfs nam hij proeven

op Rousselots laboratorium in het Collège de France, en al de gegevens die hij daar vond assimileerde hij zich, zodat hij er op zijn beurt iets nieuws mede kon maken, nl. een beschrijving van Nederlandse dialekteigenaardigheden en een middel voor zijn leerlingen om hun eigen uitspraak te objektiveren en te verbeteren. Met weemoed zullen velen die deze regelen lezen zich herinneren hoe de krachtige man in de Februarie-vergadering van de Maatschappij van Letterkunde en op het Philologenkongres te Amsterdam, vol geestdrift sprak over de studie die hem lief was geworden. Ook dit deel van zijn werkzaamheid laat hij onvoltooid achter; hij had vèrstrekkende plannen; wij zijn dankbaar voor wat hij gegeven heeft. In het *Album Kern* beschreef hij de vorming van de Nederlandse *w* en vergeleek hem met de *v*, en in zijn laboratorium te Groningen berusten tal van tracé's die hij heeft vervaardigd. Maar hij heeft nog meer aan ons nagelaten dan wat hij heeft laten drukken. Hij heeft in zijn lessen geleerd op welke wijze de experimentele fonetiek is te gebruiken voor de kennis van de historiese klankleer, of liever voor het begrijpen daarvan. Hij kon soms wrevelig worden, als hij leerlingen zo maar boudweg over klankveranderingen hoorde spreken, blijkbaar zonder dat zij zich rekenschap gaven van de werkelike fonetiese verschijnselen waarover zij het hadden. In een van de laatste gesprekken die ik met hem had, was er kwestie van de ‘inlassing van klanken’, ik geloof van de *k* die in het Franse *esclave* voorkomt; hoe vernuftig was zijn verklaring en hoezeer had hij gelijk met te waarschuwen tegen wat licht ijdel woordenspel kan worden.

Vanzelf kwam ik er toe bij mijn beschrijving van Van Hamels romanistiese werkzaamheid, buiten de kring te treden van hetgeen hij heeft laten drukken. En inderdaad, als men zich daartoe beperkte, zou men allicht de indruk krijgen dat Van Hamel overwegend letterkundige arbeid heeft verricht. De zaak is dat zijn neigingen hem er bij voorkeur toe brachten te schrijven voor een ruimer publiek dan dat van enige weinige vakgenoten; het spreekt vanzelf dat grammatikale onderwerpen weinig geschikt waren voor hen tot wie hij zich gaarne richtte, en vandaar dat hij over speciale taalkwesties slechts een zeer enkele maal heeft geschreven - ik herinner aan

zijn hierboven vermelde mededeling op het Luikse kongres, over de palatale klanken in het Pikardiese dialekt, later gedrukt in de Handelingen. In werkelikheid echter namen grammatikale studieën een gewichtige plaats in zijn leven in. Dat werd ons elk jaar duidelik als wij hem de kandidaten voor de B-akte hoorden eksamineren over Oudfranse taal. Zijn eksamens zouden moeielik zijn geworden, als hij niet zo humaan en beminnelik was geweest jegens de examinandi; hoe vaak hebben wij genoten en hoeveel hebben wij geleerd, wij die ze bijwoonden en er 'procès-verbal' van maakten, volgens een voortreffelike, door Van Hamel ingevoerde gewoonte, om het gehele eksamen op schrift te laten brengen. Doch ik wil over dit punt niet uitweiden; mejuffrouw Dr. Marie Loke heeft onlangs in de *Nederlandsche Spectator* dit gedeelte van Van Hamels werkzaamheid op uitnemende wijze in het licht gesteld. Toch moest hier het niet-geschreven werk vermeld worden.

Daartoe behoren ook zijn Italiaanse en Provençaalse studieën. Jaren lang heeft hij kollege daarin gegeven; een enkele maal heeft hij er van doen blijken in het *Museum* - waarvan hij een hooggewaardeerd medewerker was, al zou de redaktie hem gaarne veel vaker dan hij deed in haar kolommen hebben zien schrijven. Zijn artikelen waren altijd uitvoerig en nauwkeurig; eigenlik hield hij niet van de soort van kritieken waaraan het *Museum* is gewijd, korte zaakrijke oriënterende verslagen over nieuwuitgekomen werken; als hij ons wat gaf, dan was het meestal op ons herhaald verzoek. Er zijn voortreffelike aankondigingen van zijn hand verschenen. Met grote ingenomenheid vermeld ik die van Saran's werk over de Franse versbouw, de laatste die wij van hem mochten opnemen. Ik doe dat te liever omdat ik mij daardoor de aanleiding verschaf, te spreken over Van Hamels studieën op het gebied van de Franse versbouw - men ziet dat ik geen ongelijk had met aan het begin van dit artikel en als het ware als algemene karaktertrek van zijn geest zijn veelzijdigheid te noemen. Van Hamel zeide niet alleen Franse verzen op met een kunst die, ten onzent altans, haar gelijke zoekt, hij had ook in de geschiedenis en het wezen van het Franse vers een diep inzicht. Bij voorkeur belastte hij zich bij de eksamens met dat onderdeel van het programma. Vooral daarbij zullen wij

hem missen. Zijn vragen waren noch te technies, noch te vaag. Het ligt voor de hand dat het uiterst moeilik is deze klippen te ontzeilen. De Franse versifikatie is een zonderling samenstel van regels die niet alle passen op de tegenwoordige taal, maar gemaakt zijn in veel oudere perioden, toen de uitspraak gans verschillend was. Zij die het tegenwoordige Franse vers willen begrijpen, moeten dus die regels kennen en er rekening mede houden. Maar tevens moeten zij trachten zich rekenschap te geven van wat de verschillende dichters nog persoonliks hebben weten te leggen in hun werk; in het enge keurslijf toch hebben de groten onder hen een grote soepelheid van beweging en kracht en gratie van uitdrukking weten te behouden. Hoe delikaat is het echter die persoonlike bedoelingen, klankeffekten, maatintenties aan anderen aan te wijzen; hoezeer loopt men gevaar te veel in de verzen te leggen. Wij bewonderden altijd Van Hamels fijne ‘doigté’ bij het behandelen van Franse versen, en het was ons duidelik dat zijn meesterlike voordracht de vrucht was, niet alleen van aangeboren talent, maar van ernstige studie. Men leze zijn doorwrochte studie over de *Fransche symbolisten* en over *Belgische dichters*.

De versleer brengt ons vanzelf op Van Hamels letterkundige arbeid. Hoe gewichtig ook in zijn werkzaam leven, ik hoop te hebben aangetoond dat de litteratuur bij lange na niet zó uitsluitend zijn vak was als dat volgens zijn talrijke Gidsartikelen zou schijnen. De heer Mr. J.N. van Hall heeft de vorige maand op treffende wijze over Van Hamels werkzaamheid als redakteur van de *Gids* gesproken; ik wil daarvan hier ter plaatse slechts vermelden zijn belangrijke studie over *Wetenschappelijke beoefening der Moderne Letterkunde*, in de jaargang 1901, omdat die de verste strekking heeft. Naar aanleiding van werken van Georges Renard, Lanson en Elster behandelde hij de vraag of en in hoever de studie der moderne letterkunde als wetenschap mag gelden. Met nadruk beaamde hij die vraag: ‘omdat de beoefening der moderne letterkunde, ernstig opgevat, het karakter behoort te dragen van een h i s t o r i s c h e , een p h i l o l o g i s c h e en een z i e l k u n d i g e studie.’ Al de essays die Van Hamel geschreven heeft over litteraire onderwerpen zijn stevig gedokumenteerd en bevestigen de hoge opvatting die hij had

van zijn taak als leidsman in het vak dat hij ten onzent vertegenwoordigde. Zijn studieën waren ernstig, zó zeer zelfs, dat men een enkele maal het gevoel kreeg alsof de causerievorm waarin hij ze kleedde, er niet geheel voor paste. Doch dat is wellicht een zuiver persoonlike indruk die ik meer dan eens bij mij heb waargenomen bij de aandachtige lezing van wat hij schreef.

Zijn mooiste letterkundige studie, opgenomen in de *Romania* van 1904, is die gewijd aan *Cligès et Tristan*. Ziehier het probleem dat hij daarin aanvatte en oploste. Prof. Foerster heeft meer dan eens beweerd dat de *Cligès* van Chrétien de Troyes een soort van tegenstuk levert tegen de *Tristan*, dat de theorieën omtrent de liefde en het huwelik die de dichter van *Tristan* in zijn werk belichaamt, door Chrétien in zijn *Cligès* gesteld worden tegenover zijn eigen, geheel andere, opvattingen, zodat hij de *Cligès* willens en wetens tot een 'Anti-Tristan' heeft gemaakt. Gaston Paris daarentegen zag in *Cligès* een 'nieuwe Tristan,' geraffineerder van opvatting dan *Tristan*. Van Hamel verdedigt de zienswijze van Foerster met geheel nieuwe en zeer scherpzinnige argumenten. Doch hij geeft meer. Hij analyseert het werk van Chrétien de Troyes op een werkelik voortreffelike wijze; hij laat helder licht vallen op die zeer eigenaardige dichterfiguur, die moralist en tegelijk psycholoog, en daarbij een groot artiest, ook een 'plagiaire', helaas, bleek te zijn.

Dit artikel is zijn laatste grote geestesprodukt geweest. Ik vind het tevens een der beste. Het knoopt zich vast aan andere studieën over verwante onderwerpen, zoals zijn lezing, te Bordeaux gehouden, over *Les récits médiévaux de Tristan et Iseut*, die zulk een welverdiend sukses heeft gehad, doch in oorspronkelikheid onderdoet voor het eerste.

Van Hamels letterkundige arbeid geeft aanleiding tot dezelfde opmerking als waartoe zijn werk op taalkundig gebied ons voerde: dat hetgeen gedrukt is slechts een flauw beeld geeft van wat hij heeft gewerkt. Mej. Loke heeft het zo juist gezegd: als een der kandidaten van het B-eksamen een 'sujet spécial' had dat wat vèr af lag, dan was het steeds 'M. le Président qui s'en chargeait'.

Indien ik, in bovenstaande regelen, minder uitvoerig over

Van Hamels letterkundige werkzaamheid ben geweest dan over hetgeen hij voor de Franse taal heeft gedaan, dan is dat vooreerst, zoals ik reeds zeide, omdat zij al door een andere zeer bevoegde schrijver is besproken, maar ook om de volgende reden: de trouwe Gidslezers kennen vooral Van Hamel als letterkundig werker; het leek mij dus noodzakelik hem hier in de eerste plaats te tonen van een zijde die voor het grote publiek verborgen was. En dan, ik streefde niet naar volledigheid. Al vlei ik mij geen der werkelik belangrijke manifestaties van zijn geest onbesproken te hebben gelaten, toch gevoelde ik dat het hier noch de plaats noch de tijd is om alles wat hij schreef te vermelden. Ik heb getracht hem te schetsen zoals hij steeds in mijn geest zal leven, te vermelden bij welk werk en bij welke gelegenheden zijn beeld mij altijd vóór ogen zal komen, iets bij te dragen tot vollediger waardering van de man die in mijn leven een plaats heeft ingenomen als geen ander leermeester.

J.J. SALVERDA DE GRAVE.

Experimenteele didactica.

Een eigenaardige titel en toch zullen we ons hoeden de wetenschap, die zich onder bovengenoemden naam aankondigt, reeds van te voren voor onmogelijk te verklaren. We herinneren ons toch, dat niemand minder dan Kant experimenteel zielkundig onderzoek naar het rijk der droomen verwees en desniettemin heeft Wundt door zijn geheele leven en werken bewezen, dat dit droombeeld werkelijkheid kon worden. De verschijning in 1874 van de 'Grundzüge der physiologischen Psychologie' en de stichting van het psychologisch laboratorium te Leipzig deden duidelijk zien, hoe voorzichtig men wezen moet, om a priori te willen uitmaken, of de wetenschap er in zal slagen, langs bepaalde wegen zekere resultaten te verkrijgen.

Toch geeft de werkelijkheid eener *experimenteele zielkunde* nog geen recht tot de waarschijnlijkheid of zelfs maar de mogelijkheid eener *experimenteele didactica* te besluiten. Wij willen er nu ons niet aan stooten, dat de benaming feitelijk een contradictie in zich sluit. Didactica, 'onderwijsleer', kan nimmer experimenteel zijn. Vinden velen het reeds onjuist van de wetenschap der paedagogiek te spreken en is er volgens dezen hoogstens sprake van beschrijving en verklaring eener 'ars paedagogica' in verschillende stadiën van ontwikkeling: dit is zeker, àls de paedagogiek een wetenschap is, dan is ze een praktische, die uit de normen en wetten haar door psychologie en ethiek, hygiëne en sociologie gegeven, regelen opstelt voor de opvoeding van het kind.

De benaming experimenteele didactica moet dus zoo worden verstaan, dat de paedagogiek, er aan twijfelende of de regelen,

die zij tot nog toe als vaststaande heeft beschouwd, werkelijk binnen bepaalde grenzen nog als zeker mogen gelden; verwachtende, dat de 'ars paedagogica' langs andere wegen betere resultaten zou kunnen verkrijgen, dan zij tot heden bereikt heeft, de noodzakelijkheid heeft doen inzien van een *nieuwe wetenschap*, wier taak het zou zijn een *experimenteel* onderzoek in te stellen, om aan de twijfelingen der paedagogiek een einde te maken: op de grondslagen van welke nieuwe wetenschap dan een nieuwe *didactica* zou verrijzen.

Die nieuwe wetenschap zou dus dezelfde vraagstukken hebben te onderzoeken, als thans worden onderzocht door dien tak der wetenschap, dien men kinderzielkunde, psychologie de l'enfant, studies of childhood, paidologie pleegt te noemen: die onderdeelen der empirische zielkunde, welker resultaten tegenwoordig in bijna geen enkel leerboek der zielkunde buiten beschouwing gelaten worden.

In twee opzichten zou echter de nieuwe wetenschap, die den grondslag eener nieuwe didactica vormen zou, van de kinderzielkunde, zooals wij die tot voor betrekkelijk korten tijd nog kenden, moeten verschillen. Terwijl toch de vroegere kinderzielkunde meer een streng wetenschappelijk of laten wij liever zeggen onafhankelijk karakter droeg, voor zoover zij, zich niet bekommerend om praktische toepassingen, onderzocht en trachtte te verklaren alleen uit zucht tot weten; zou de nieuwe wetenschap meer een dienstbaar karakter dragen en dus in nog sterker mate dan de paidologie, zooals die in Amerika en ook in Antwerpen wordt beoefend, in dienst van het onderwijs staan. In de tweede plaats wijst de benaming 'experimenteel' er op, dat de nieuwe wetenschap hierin van de vroegere kinderzielkunde verschilt, dat voor haar niet alleen de waarneming, maar ook en zelfs in het bijzonder de proefneming, het experiment, een middel is om tot kennis te komen.

De benaming experimenteele didactica kan dus een werk aanduiden, dat de uitkomsten bevat eener experimenteele paidologie, die vraagstukken van didactischen aard tot oplossing brengen wil, benevens de didactica, welke op die uitkomsten berust.

Voor zoover wij weten is de benaming experimenteele didactica voor het eerst gebruikt door Dr. W.A. Lay in zijn werk: Experimentelle Didaktik, Ihre Grundlegung mit

besonderer Rücksicht auf Muskelsinn, Wille und Tat. In bedoeld werk, dat wij merkwaardig genoeg achten, om het hier aan een breede beschouwing te onderwerpen,[1)] voldoet de experimenteele didactica vrijwel aan de omschrijving, die wij er boven van gaven; maar daarenboven bevat het vele uitkomsten der oudere en nieuwere paidologie, van de physiologische psychologie en didactische overwegingen, welke op die uitkomsten berusten.

Alvorens tot het werk zelf over te gaan, zij het ons veroorloofd in het kort te herinneren, hoe de wetenschap, die men paidologie noemt, zich heeft ontwikkeld.

De *paidologie*, zooals wij die in den laatsten tijd kennen, is op en top een Amerikaansche 'wetenschap', al beroepen de paidologen zich gewoonlijk op Duitsche voorgangers: 't is eerst in de allerlaatste jaren, nu de beweging ook naar Duitschland is overgewaaid, dat onze naburen zich zijn gaan herinneren, dat bij hen de wieg dier onderzoekingen heeft gestaan.

De eerste, die in Duitschland over de kinderziel heeft geschreven, was Dr. Tiedemann. In 1787 verscheen: Ueber die Entwickelung der Seelenfähigkeiten bei Kindern, naar ik meen in den vorm van een reeks dagbladartikelen. Dit geschrift, hoewel in onze dagen in het Fransch vertaald en in Duitschland opnieuw uitgegeven, heeft weinig onmiddellijken invloed geoefend. Eerst het werk, dat ongeveer honderd jaar later verscheen, 'Die Seele des Kindes' van Preyer (1882) heeft feitelijk den stoot gegeven tot de onderzoekingen in Amerika. 't Is vooral Preyer, dien de Amerikaansche paidologen als hun voorganger beschouwen: van hem dateeren zij de nieuwere wetenschap.

De man der paidologische onderzoekingen in Amerika is Prof. G. Stanley Hall van de Clark-University, die zich van 1883 af stelselmatig met de studie der kinderziel heeft beziggehouden. Hij kan dan ook als de vader dier beweging in Amerika worden beschouwd. Want 't is een beweging

1) Prof. Riehl zegt er van: 'Das Werk ist der erste und als solcher wohlgelungene Versuch einen neuen Zweig der Unterrichtslehre und -praxis zu entwickeln.'

geworden. Zooals William James schrijft: ‘de lucht was er vol van.’ Men overdrijft niet, als men beweert, dat de studie der kinderziel in onderwijzerskringen feitelijk een modeartikel werd.

Men kan verschillende methoden van onderzoek bij de studie der kinderziel onderscheiden. Stanley Hall hield zich vooral onledig met *het verzamelen van massa's feiten*, die als resultaat van onderzoekingen over bepaalde onderwerpen werden verkregen. Zoo onderzocht hij, *welke voorstellingen het kind in het algemeen bij zijn intrede in de school bezit*. Dergelijke onderzoekingen kunnen ongetwijfeld van groote beteekenis zijn. Wij zelf hebben indertijd, ongeveer twaalf jaar geleden, met Douma samen nagegaan, welke zaakvoorstellingen het kind bij zijn komst op de school bezit en o.a. op grond van dat onderzoek onze methode ‘Het zaakonderwijs in de eerste twee leerjaren’ ontwikkeld. In dit werk werd dus reeds een proeve gegeven van wat Lay later tot de experimenteele didactica rekenen zou. Wij hebben echter hierbij geleerd, dat men hoogst voorzichtig moet te werk gaan en men voortdurend weer voor overdrijving zich heeft te hoeden.

In de tweede plaats heeft men op het voetspoor van Preyer levensbeschrijvingen van zeer jonge kinderen gegeven. Na den omvangrijken arbeid van Preyer konden die beschrijvingen niet veel nieuws meer bieden. Verschillende kinderen loopen niet zooveel uiteen, dat men elken keer weer opnieuw die waarnemingen behoeft te doen. Wij hebben nog een tweetal cahiers liggen met aanteekeningen omtrent waarnemingen, die wij indertijd bij onzen oudsten jongen hebben gedaan. Tot openbaarmaking hebben wij ons echter nimmer geroepen gevoeld.

Voor ouders is het ongetwijfeld belangrijk, zulke waarnemingen te doen, maar in tweeërlei opzicht is er gevaar. Vooreerst schrijft men vaak aan het denken toe, wat veel eenvoudiger kan worden verklaard en leidt men zichzelf en anderen op een dwaalspoor. Maar verder blijft het gewoonlijk niet bij waarnemen en gaat het proefnemen worden. Hoeveel kinderen zijn misschien niet reeds het slachtoffer geworden van den onderzoekingslust hunner opvoeders. *Er is hier grooter kans van overlading dan bij het gewone schoolonderwijs*. Wij zouden niet gaarne onze eigen kinderen als proefkonijntjes gebruiken.

Uit het bovenstaande blijkt reeds, dat de zuivere waarneming geleidelijk in het experiment kan overgaan. 't Is ook alweer op het voetspoor van Preyer, dat onderzoekingen gedaan zijn omtrent het kennen van kleuren, de sterkte van het geheugen bij kinderen enz. Ook de proeven over de meting der vermoeienis bij scholieren behooren tot dezelfde soort. Men heeft zelfs op grond dier laatste onderzoekingen willen vaststellen, hoe een rooster van werkzaamheden moet ingericht zijn. Spoedig echter bleek: ‘wat ons de wijzen als waarheid verkonden, straks komt een wijzer, die 't wegredeneert’.

In de vierde plaats werd getracht, conclusiën te trekken uit autobiographiën, uit artistieke beschrijvingen van een kind en uit persoonlijke herinneringen.

Dat men met conclusiën uit artistieke beschrijvingen van een kind (men denke aan Van Eeden's Kleine Johannes) hoogst voorzichtig moet zijn, zal wel ieder toegeven. Wij zouden niet gaarne een opvoedkunde op dergelijke gevolgtrekkingen willen bouwen.

Ook bij autobiographiën en persoonlijke herinneringen is het gevaar van overijlde conclusies niet denkbeeldig. De groote opvoeders van alle tijden hebben ongetwijfeld uit zulke gegevens hun regelen opgesteld; maar die conclusies zijn bekend en wij gelooven niet, dat gewone waarnemers uit die gegevens meer opvoedkundige levenswijsheid zullen putten, dan de meesters der paedagogiek hebben weten te verzamelen. Een opvoeder zal meer baat vinden en leering trekken uit een grondige bestudeering van de geschiedenis der opvoedkunde, dan uit een veelszins gebrekkig onderzoek van autobiographiën en persoonlijke herinneringen.

De resultaten, volgens die verschillende methoden van onderzoek door de paidologie verkregen, worden door Lay in zijn werk lang niet alle aanvaard. De nadeelen door de beoefening der paidologie in onderwijzerskringen ontstaan; de voorbarigheden waartoe zij vaak aanleiding gaf, zullen ongetwijfeld verminderen, als men verneemt, dat het didactische experiment eigenlijk eerst voldoende zekerheid kan verschaffen. Hier staat echter tegenover dat Lay's werk wellicht menig onderwijzer tot proefnemingen aanleiding geven zal, die beter niet gedaan waren en dat ook Lay zelf maar

te gauw geneigd is, als vaststaande te beschouwen, wat lang niet zeker is.

Gaan wij thans tot een nadere beschouwing van het werk over en wenden wij ons in de eerste plaats tot het slothoofdstuk, waarin het wezen en de beteekenis der experimenteele didactica worden uiteengezet.

Lay geeft allereerst aan, waarom experimenteele didactica noodzakelijk is. 'Wil men het onderwijs aanschouwelijk, logisch, aesthetisch, ethisch en religieus doen zijn, dan moet men ook inzicht hebben in het ontstaan, den voortgang en de belemmering der bewustzijnsinhouden, die wij logisch, aesthetisch, ethisch en religieus noemen, d.w.z. het onderwijs onderstelt, theoretisch en practisch, kennis en toepassing der psychologie' (blz. 570). Aangezien de theoretische psychologie zich echter niet bekommert om vele vragen, die voor het onderwijs van hooge beteekenis zijn, moet de didactica zelf die vragen trachten op te lossen door middel van waarneming, statistieke onderzoekingen en experiment. Hiermee is de experimenteele didactica en het didactisch-psychologisch experiment gerechtvaardigd.

Volgens Lay heeft het didactisch-psychologisch experiment van twee verschillende punten uit, ongeveer gelijktijdig zijn oorsprong genomen: Bürgerstein maakte zijn onderzoekingen over de vermoeienis ongeveer in denzelfden tijd publiek, waarin Lay zelf proeven nam over het onderwijs in het zuiver schrijven. Dat nog velen weinig van het didactisch-psychologisch experiment willen weten, schrijft hij, behalve aan aangeboren conservatisme, toe aan het mislukken der experimenten over de vermoeienis-verschijnselen en aan het ongunstig oordeel van Münsterberg en James.

Na het oordeel van Münsterberg en James te hebben vermeld, tracht Lay te bewijzen, dat voor zijn onderzoekingen die afkeurende woorden niet kunnen gelden en dat een wetenschappelijke paedagogiek slechts op het experiment kan berusten. Hij schijnt echter te vergeten, dat de afkeurende woorden van James ook betrekking hadden op het feit, dat vele onderwijzers zich van hun eigenlijke taak lieten afhouden, door aan paidologie te doen en dat dit oordeel ook gelden zal voor 'het doen aan experimenteele didactica.'

De kinderstudie, zooals wij die hoofdzakelijk als waarnemingswetenschap kennen, blijft echter volgens hem haar beteekenis behouden. Het experiment onderstelt de zelfwaarneming, de waarneming van leerlingen en de gewone psychologische onderzoekingen. ‘De enkelvoudige en statistische onderzoekingen leiden tot vermoedens, onderstellingen, hypothesen, maar niet tot zekerheid. Haar groote beteekenis is hierin gelegen, dat zij voorwaarden zijn voor het doel, den vorm en het gelukken van het experiment, dat echter zelf alleen in staat is, de betrekking tusschen oorzaak en werking bloot te leggen en wiskundig uit te drukken’ (blz. 586). Zoo staat dus ook volgens Lay de experimenteele didactica feitelijk in dezelfde verhouding tot de paidologie, als de hedendaagsche experimenteele zielkunde tot de vroegere empirische.

Twee bedenkingen, die men tegen het experiment heeft ingebracht, zijn waardig nader te worden onderzocht. ‘Velen vreezen, dat de opmerkzaamheid en de onbevangenheid der leerlingen door het experiment zullen verdwijnen’ (blz. 588). Volgens Lay kan men het experiment echter zoo inrichten en *wij achten het de groote verdienste van het werk*, *dat hij dit onzes inziens werkelijk heeft aangetoond*, dat het geheel en al op gewoon onderwijs lijkt, zoodat men niet mag beweren, dat de leerlingen er noodzakelijk in abnormale omstandigheden door komen. De tweede bedenking echter blijft naar onze meening geheel en al bestaan. ‘Angstige gemoederen, die het wezen van de didactisch-psychologische proefneming niet kennen, hebben ook reeds gezegd: De school is er om kennis aan te brengen en te verkrijgen en niet om te experimenteeren! Hierop past het antwoord: het didactisch-psychologisch experiment moet zooveel mogelijk het karakter van het onderwijs handhaven; maar ook in die gevallen, waarin dit niet meer mogelijk is, oefent het toch altijd de een of andere geestelijke functie en de kinderen vatten het als een soort van spel op’ (blz. 589). Wij zijn dit met Lay niet eens en hij schijnt zelf in dit opzicht ook wel eenige gewetenswroegingen te gevoelen, want hij zegt eenige regels verder: ‘Men mag wel eenige klassen aan een experimenteel onderzoek onderwerpen, opdat voor haar en voor duizend en nog eens duizend andere klassen in de toekomst het onderwijs gemakkelijk worde en betere resultaten oplevere.’ Die

bewering omtrent het onderzoek van *eenige* klassen lijkt werkelijk eenigszins komisch, als men weet, dat Lay wenscht dat er een vereeniging tot stand komen zal van onderwijzers, (deze wensch is thans werkelijkheid geworden) die gezamenlijk de experimenteele didactica zullen gaan beoefenen. Wat ben ik blij, dat mijn kinderen groot zullen zijn, voor de school in ons land tot dit doel zal worden gebruikt.

Wij zullen nu in het volgende hoofdzakelijk op die deelen van Lay's werk de aandacht vestigen, die hij zelf als geheel nieuw vermeldt.

Volgens het voorbericht zijn volkomen nieuw de didactische onderzoekingen en proefnemingen:

1º over de spreekbewegings-voorstellingen in het mondeling onderwijs,

2º over de spreekbewegings-voorstellingen in het zangonderwijs,

3º over de opvatting van vormen,

4º over de aanschouwingstypen en de geheugentypen,

5º over het psychisch tempo en de psychische energie gedurende het verloop van den dag en van de jaargetijden.'

Wij achten het 't meest gewenscht allereerst de didactische onderzoekingen over de aanschouwings- en geheugentypen hier nader te beschouwen.

Lay begint met een uitvoerig overzicht te geven van wat op dit gebied tot nog toe geleverd is. Het overzicht maakt op den lezer zoo eenigszins den indruk, dat de schrijver meent zijn lezers bijzonder nieuwe dingen te vertellen. Of de Duitsche onderwijzers van dit alles niets wisten, is ons onbekend, maar onze Hollandsche onderwijzers konden dit reeds zeer lang weten. 't Was in het jaar 1894, dat de bekende paedagoog J. Geluk in het 'Nieuw tijdschrift ter bevordering der paedagogiek' een artikel schreef, waarin hij op deze zaak de aandacht vestigde en de onderwijzers opwekte, hiermee bij het onderwijs hunner leerlingen rekening te houden.

Geluk gaf in bedoeld artikel een overzicht van de onderzoekingen van Wundt, Ribot, Luys, Taine, Abercrombie, Stricker, Wigan, Egger, e.m.a. De meeste der genoemde schrijvers worden ook door Lay aangehaald. Hij voegt er

o.a. Queyrat en Binet aan toe, wier belangrijkste geschriften over dit zelfde onderwerp na 1894 verschenen.

Geluk wees er op, dat men de menschen, naargelang bepaalde voorstellingen het overwicht hebben, in vier groepen kan indeelen. Hij onderscheidt het *gezichtstype* of de *visualisten*, het *gehoorstype* of de *auditivisten*, het *bewegingstype* of de *moteurs* en eindelijk het *normale* of *gemengde type*.

Tot het gezichtstype behooren die menschen, welke zich bij hun geestelijke operaties bijna uitsluitend van gezichtsvoorstellingen bedienen; tot het gehoorstype zij, bij wie de voorstellingen door het gehoor verkregen een bijzondere levendigheid hebben en tot grondslag van de verschillende geestelijke verrichtingen dienen; tot het bewegingstype zij, bij wie de tastgewaarwordingen bij het zien, spreken en schrijven, bij alle geestelijke verschijnselen de voornaamste rol spelen.

De meeste menschen behooren tot het gemengde type, maar gewoonlijk toch heeft één soort van voorstellingen de overhand.

Geluk wees er dan verder op, dat de opvoeder om de speciale geschiktheid van een kind te ontdekken, zich hoofdzakelijk van drie middelen kan bedienen: ‘hij kan letten op de vorderingen van een kind in verschillende vakken; hij kan het kind met verschillende zaken in aanraking brengen en zijn manier van gevoelen en waardeeren bespieden; hij kan, zoodra het daartoe in staat is, het kind tot zelfonderzoek aanleiding geven.’

Verder dient de opvoeder te zorgen, dat door het onderwijs uitersten zooveel mogelijk worden vermeden, al moet hij bij de keuze der latere levensbestemming met de bedoelde typen rekening houden. ‘Hieruit volgt voor den onderwijzer de noodzakelijkheid om op te sporen, welke indrukken bij een kind, dat hem is toevertrouwd, de heerschende zijn. Hoeveel talenten zijn er misschien reeds te loor gegaan, doordat men ze in een richting gestuurd heeft, waarvoor ze geen geschiktheid hadden.’ En dan luidt het later: ‘Uitersten zijn meestal te vermijden. Voor den opvoeder is ook op dit gebied de les van veel belang: ontwikkel uw kweekeling veelzijdig. Uitsluitende ontwikkeling van één der beschreven types van voorstellingsvorming stelt aan ernstige gevaren bloot.’ En

eindelijk: ‘Zoodra de opvoeder ontdekt heeft, dat een kind bijzonderen aanleg heeft om zekere soort van voorstellingen te behouden, dan moet hij deze vooral tot steun gebruiken van andere, die het minder gemakkelijk behoudt. Zoo kan hij de leerlingen, om hen den vorm der landen, der werelddeelen, der zeeën, den loop der rivieren te doen onthouden, dien vorm niet alleen laten zien, hij moet hen dien ook met den vinger op de tafel of met krijt op het bord laten nabootsen; de voorstelling der spierbewegingen zullen zich associëeren met die, door het gezicht verkregen. 't Zelfde doel heeft het schrijven in de lucht of met den vinger op de tafel, alvorens men het de leerlingen op papier of lei laat doen.’

Ten slotte luidt het: ‘Het zijn vooral twee organen, de hand en het stemorgaan, die speciale oefening noodig hebben.’ ‘Wat de oefening van het stemorgaan betreft, daarvan wordt in onze scholen te weinig werk gemaakt. Men gewent het kind te weinig aan scherp en duidelijk articuleeren, en stelt zich te spoedig tevreden, als het kind maar zoo ongeveer den klank der woorden teruggeeft.’

Brengen de expermenten van Lay nu meer wijsheid dan Geluk zonder die experimenten verkondigde? Wij zullen zien.

Nadat Lay in zijn werk op de bedoelde aanschouwingstypen de aandacht gevestigd heeft, zegt hij, dat bedoelde onderzoekingen de didactica voor een reeks van gewichtige vragen plaatsen. ‘Mag men,’ schrijft hij, ‘wat vele onderzoekers van volwassenen aannemen, ook bij schoolklassen onderstellen, namelijk dat de meerderheid der leerlingen tot het akustische type behoort?’[1)] - ‘Hoeveel leerlingen van klassen van verschillenden leeftijd behooren tot elk der typen?’ - ‘Is de typische eigenschap van het zingeheugen aangeboren en onveranderlijk, of kan zij door het onderwijs gewijzigd worden? - Indien het laatste het geval is, hoever reikt in dit geval de macht van het onderwijs?’ - ‘Behoort eenzelfde leerling op alle gebieden van het onderwijs, bij het taalonderwijs, bij het rekenonderwijs enz. tot hetzelfde aanschouwingstype?’ - ‘Welke middelen en wegen staan ons ten dienste, om deze vragen te beantwoorden?’

1) Wij hebben niet opgemerkt, dat de meerderheid der onderzoekers deze meening is toegedaan.

Lay verwijst tot beantwoording dezer vragen naar zijn onderzoekingen over het zuiver schrijven, proeven die later ook door andere waarnemers genomen zijn. Wij zullen beneden die onderzoekingen kritisch beschouwen. Daarom volsta hier de uitslag en de conclusiën die Lay er uit trekt:
Gemiddelde fout per leerling:

Bij hooren zonder spreekbeweging (dicteeren)	3,04 fout.
Bij hooren met zacht spreken	2,69 fout.
Bij zien zonder spreekbewegingen	1,22 fout.
Bij met zacht spreken	1,02 fout.
Bij naschrijven (zacht)	0,54 fout.

Lay beweert: ‘Uit deze resultaten volgt, dat bij het zuiver schrijven het visueele element boven het akustische, en het motorische boven het akustische en visueele sterk de overhand heeft. Hierbij moet worden in het oog gehouden, wat ook Itschner gevonden heeft, dat bij de proeven de spreekbewegingen en spreekbewegingsvoorstellingen nooit geheel kunnen onderdrukt worden, en dat de gezichtsvoorstellingen evenzeer motorische elementen bevatten. Wij mogen volgens de getallen 0,54, 1,02 en 2,69 aannemen, dat in de schoolklassen òf het visueele en motorische type sterker vertegenwoordigd is dan het akustische, òf dat in het gemengde type de motorische en visueele elementen sterker optreden dan de akustische.’
Lay heeft dan verder onderzocht, of motorische elementen bij hooren, lezen en schrijven in alle schoolklassen voorkomen. Hij liet vier leerjaren van de leerschool bij de kweekschool voor onderwijzers onderzoeken. Het resultaat was:

ZICHTBARE BEWEGINGEN DER SPRAAKORGANEN.

(van de kaken, lippen, mondhoeken enz.)

I.	bij het hooren der woorden	1e leerj.	2e leerj.	3e leerj.	4e leerj.
		leerl.	leerl.	leerl.	leerl.
		49	48	41	10
a)	bij het lezen van een anderen leerling	49	48	39	8
b)	bij het opzeggen van een anderen leerling	38	45	37	10
c)	bij het voorzeggen door den onderwijzer	49	47	-	8

II.	bij het zien der woorden (stil lezen)	49	48	39	9
III.	bij het schrijven der woorden.....				
a)	bij het opschrijven uit het hoofd.....	49	46	37	9
b)	bij het opschrijven van het gedicteerde	49	47	38	7

Lay trekt uit bovenstaand onderzoek de conclusie, dat de meening van vele (?) psychologen, dat de meeste menschen tot het gehoorstype behooren, onjuist is.

Lay stelde zich vervolgens de vraag, of ook bij het zingen de voorstellingen van den toon door de spreekbewegingsvoorstellingen worden ondersteund en als dit het geval mocht zijn, welk aandeel de spreekbewegingsvoorstellingen bij het onthouden der melodie hebben? Of gaat hij verder: ‘didactisch uitgedrukt: wat is de arbeidsbesparing, indien een melodie tegelijk met den tekst, inplaats van op de lettergreep la of op de noten of de cijfernamen wordt ingestudeerd. De methodenmakers voor het zangonderwijs schrijven steeds voor, in overeenstemming met de banale methodische grondstelling, van het enkelvoudige tot het samengestelde: eerst instudeeren op de lettergreep la, dan op den tekst. Zoo luidt het bijv. in het nieuwste groote werk over het zangonderwijs van Förster in een proefles: ‘men schrijve eerst de eerste twee regels in cijfers en late ze zingen, dan zingen op la, eindelijk op woorden.’ (bl. 188)

Wij zouden willen vragen, of Lay de zaak wel zuiver stelt. Het werk van Förster kennen wij niet, maar wij kennen wel vele andere Duitsche werken en wij zijn zoo goed als zeker, dat op de Duitsche scholen het zangonderwijs ongeveer op dezelfde wijze is ingericht als in ons land. Men moet bij het zangonderwijs tweeërlei onderscheiden: de kinderen moeten melodieën leeren zingen op het gehoor (dit geschiedt in de lagere klassen uitsluitend) en de kinderen moeten van het blad leeren zingen, waarvoor opvatting der notenteekens noodzakelijk is.

Nemen wij nu het groote methodische werk van Rein, Pickel en Scheller dan bemerken wij, dat steeds voor het leeren eener melodie (zingen op het gehoor) de volgende gang wordt voorgeschreven. 1. Memoriseeren van den tekst. 2. Voorzingen door den onderwijzer. 3. Voorspelen op de viool. 4. Voorzingen met begeleiding van de viool. 5. Zingen door de kinderen. (Bij het zingen door de kinderen wordt regel voor regel ingestudeerd, gelegenheid geboden zoowel tot koorzingen als tot individueel zingen en de moeilijkheden in de melodie opgemerkt en besproken.)

Er is hier geen sprake van zingen op de lettergreep la.

Dit is natuurlijk later bij het leeren zingen van het blad wel het geval. Ook wij ouderen - tenzij we zoo in den zang thuis zijn, dat wij dadelijk op woorden van het blad kunnen zingen - doen het eerst op noten, dan trachten we de melodie te treffen hetzij op la, hetzij door de melodie zonder woorden te neuriën, en dan zingen we de melodie op woorden.

Nooit heb ik gehoord dat iemand beweerde, dat men een melodie beter instudeert door eerst op de lettergreep la te zingen en dan op den tekst en ik heb gegronde reden te vermoeden (wat wij uit Rein, Pickel en Scheller mededeelden pleit er voor) dat ook in Duitschland als regel slechts op la gezongen wordt, wanneer het er om te doen is, *de kinderen te leeren van het blad te zingen*.

Toch acht Lay het noodig hier weer gewichtig te doen, een boom op te zetten.

Er worden eerst onder Lay's leiding voorproeven gehouden, opdat toch alles zoo wetenschappelijk mogelijk zal geschieden. Dan wordt met een klas een regel uit een melodie ingestudeerd op tekst en een even moeilijke regel op la. Er blijkt - wij zouden zoo zeggen: ieder verstandig mensch weet van te voren wel, dat er meer tijd voor noodig is - dat er tweemaal zooveel oefeningen noodig zijn, om de melodie op la te onthouden als op tekst. Na eenige geleerde beschouwingen over bewegingsvoorstellingen volgt:

'Wij hebben hier een voorbeeld leeren kennen dat aantoont, hoe noodlottig de geliefde, zoogenaamde methodische grondstelling: van het enkelvoudige en gemakkelijke tot het samengestelde en moeilijke, voor het onderwijs kan worden.' (bl. 190)

Wij zullen thans overgaan tot een beschouwing van Lay's onderzoek over de aanschouwingstypen bij het taalonderwijs en het rekenonderwijs. Wij hebben reeds vermeld, dat Lay zich voor de aanschouwingstypen beroept op zijn onderzoekingen over het zuiver schrijven. Het zal daarom noodig zijn, hieruit iets te vermelden.[1)]

Lay had zich de vraag gesteld, die hij in 1896 voor het eerst op grond zijner onderzoekingen meende te mogen beantwoorden, welke oefeningen het meest aanbevelenswaardig

1) Dr. W.A. Lay. Führer durch den Rechtschreib-Unterricht, bl. 84-106, 3e druk.

waren, om de leerlingen tot een zoo groot mogelijke *vaardigheid in het zuiver schrijven* te brengen.

Hij stelde eerst verschillende woorden zonder beteekenis samen, die hij voor zijn onderzoekingen gebruikte. Acht van die woordenreeksen voor het vierde leerjaar werden op de volgende wijze aan de leerlingen voorgelegd:

1 De onderwijzer *zegt* vijfmaal achter elkaar zoo duidelijk mogelijk:
Libug, Bollis, Gohlin, Seufil.
De leerlingen nemen hun blad papier en schrijven uit het hoofd die vijf woorden op.

2 De onderwijzer *zegt* vijfmaal achter elkaar zoo duidelijk mogelijk, terwijl de leerlingen *zachtjes meespreken*:
Labog, Bulles, Gihlan, Saifol.
De leerlingen nemen weer hun blad papier en schrijven uit het hoofd die vijf woorden op.

3 De onderwijzer *zegt* vijfmaal achter elkaar zoo duidelijk mogelijk, terwijl de leerlingen *hardop meespreken*:
Lubag, Billas, Gahlen, Seiful.
De leerlingen nemen weer hun blad papier en schrijven uit het hoofd de woorden op.

4 De onderwijzer heeft van te voren de volgende woorden op het bord geschreven en met een kaart bedekt:
Ribog, Mallis, Kahlun, Teufar.
De kaart wordt weggenomen en de leerlingen mogen die woorden vijfmaal *lezen zonder spreekbeweging*. Dit laatste wordt bereikt, zooals Lay in den 'Führer' aangeeft, door de kaken vast op elkaar te sluiten en de spraakwerktuigen in rust te laten. (In de 'Experimentelle Didaktik', waar voor het onderzoek naar de aanschouwingstypen soortgelijke proeven genomen worden, maar waar alles nog veel wetenschappelijker is ingericht en metronomen zelfs den tijd aangeven, wordt het puntje van de tong tusschen de voortanden vastgehouden.) Na afloop wordt alles onmiddellijk uitgewischt, de leerlingen nemen weer hun blad papier en schrijven de woorden op.

5 De onderwijzer heeft van te voren de volgende woorden op het bord geschreven en met een kaart bedekt.

Rabig, Mellos, Kihlon, Taitur.
De kaart wordt weggenomen en de leerlingen mogen die woorden vijfmaal *lezen*, *terwijl zij zachtjes de spreekbewegingen uitvoeren*.

Na afloop wordt dan alles onmiddellijk uitgewischt, de leerlingen nemen weer hun blad papier en schrijven de woorden op.

6. Alles is weer als in 5. De woorden zijn:
   Rubag, Millus, Kuhlin, Teifor.
   De leerlingen lezen vijfmaal met spreekbewegingen. Na afloop wordt alles weer onmiddellijk uitgewischt en de leerlingen schrijven de woorden uit het hoofd.
7. Alles weer als in 5. De woorden zijn:
   Labeg, Bellas, Guhlin, Teufir.
   De leerlingen *spellen* (noemen der letters) *elke rij woorden vijfmaal*. Na afloop wordt alles weer onmiddellijk uitgewischt en de leerlingen schrijven de woorden uit het hoofd op.
8. Alles weer als in 5. De woorden zijn:
   Lobig, Billos, Gehlan, Teifur. De leerlingen *schrijven elke rij van woorden vijfmaal na*. (De onderwijzer zorgt, dat de woorden niet letter voor letter geschreven worden, maar in één haal.) Na afloop wordt alles weer onmiddellijk uitgewischt en de leerlingen schrijven de woorden uit het hoofd op.

Zooals men zal opmerken, zijn de woorden die in bovenstaande rijen voorkomen, op gelijksoortige wijze gebouwd. Om te vermijden, dat die gelijksoortigheid tengevolge hebben zou, dat *door de bekendheid der woorden* de eerste oefening het moeilijkst en de laatste het gemakkelijkst zou zijn, werden verschillende schikkingen getroffen. Ook met den vermoeienisfactor werd rekening gehouden. Over het algemeen heb ik niets dan lof voor *de wetenschappelijke inrichting* der proeven.

Bij het oordeel over de bovenvermelde proeven, die met het oog op de juiste methode voor het zuiver schrijven genomen werden, dient men wel in 't oog te houden, dat in het Duitsch ai, ei, au en eu in de uitspraak veel op elkaar gelijken; dat een gerekte i meestal door ie wordt aangeduid, maar ook door ih, en ook wel (mir) in het geheel niet. Juist in de aangeving van ‘Dehnung’ en ‘Schärfung’ zitten de moeilijkheden der Duitsche schrijfwijze.

Vraagt men nu een onderwijzer, die nooit van die proeven heeft gehoord, hoe hij meent, dat het opschrijven der leerlingen zal uitvallen, dan is het antwoord niet twijfelachtig. Iedereen zal zeggen: natuurlijk, als je 't alleen maar

hoort, dan weet je niet, hoe je 't schrijven moet. Heb je 't daarentegen gezien, dan weet je 't wel en mocht je soms niet goed gekeken hebben, dan word je tot goed kijken tenminste gedwongen door spellen of opschrijven. Vooral door het opschrijven, waarbij elk der *geschreven letters* en als het woord in één haal geschreven wordt, ook *het woord als geheel* tot hun recht komen, zullen wel de woorden het best onthouden worden. De resultaten zullen dus in volgende orde gunstiger worden: hooren zonder spreken, hooren met zacht spreken, hooren met luid spreken, zien zonder spreken, zien met zacht spreken, zien met luid spreken of spellen, afschrijven. Twijfel kan alleen maar bestaan omtrent spellen, want spellen gaat hier met zien gepaard; maar 't is mogelijk, dat het noemen der afzonderlijke letters, *waardoor de eenheid minder bewust wordt*, de opvatting van het geheel in den weg staat.

Om nu dit te voren vaststaande resultaat te bereiken, heeft de schrijver 100 proeven genomen met gemiddeld 30 leerlingen, d.i. 3000 proeven en daarenboven 49 klasseproeven met leerlingen eener kweekschool, die totaal aan 1800 afzonderlijke proeven gelijk waren. Er zijn dus in het geheel 4800 proeven genomen. Indien men nu nog weet, dat de proeven zijn voorafgegaan door tal van voorproeven, om te kunnen vaststellen, wat de meest wenschelijke methode van onderzoek was; dat daarenboven nog andere proeven genomen zijn, om te kunnen bepalen, wat de invloed der verschillende handelwijzen op *langdurig* onthouden was; dat nog reeksen van proeven genomen zijn, om verschillen bij drukschrift en schrijfschrift, zoowel met Duitsche als met Latijnsche letter te doen opmerken; dat zeer minutieuze proeven gehouden zijn, om de frequentie der aanschouwingstypen onder leerlingen der volksschool en van kweekscholen te onderzoeken, - wat volgens den schrijver ook weer voor hetzelfde doel noodig was, al hadden dezen ook waarde in zich zelf - wie beklaagt dan niet met mij de arme leerlingen, die voor het zoogenaamd wetenschappelijk vaststellen van dergelijke onbenullige waarheden aan het paidologisch gedoe van hun onderwijzer werden opgeofferd? Maar de lezer zal misschien nog altijd niet begrijpen, waarvoor dit alles noodig was! Wel, er zijn in Duitschland onderwijzers, die zuiver schrijven voornamelijk willen

leeren door spellen en dicteeren; andere, die het hoofdzakelijk door les uitschrijven willen onderwezen zien en een kleine minderheid, die hiervoor een geheel samenstel van regels noodzakelijk achten.

De schrijver trekt uit zijn onderzoekingen de conclusie, dat spellen en dicteeren als oefeningsmiddel voor het zuiver schrijven leeren verkeerd is, maar dat het overschrijven van woorden de beste resultaten zal opleveren. Ik had niet zoo geheel ongelijk, toen ik indertijd dit streven als *onrijpe paedagogiek* kenschetste. Men versta mij wel. Ik ben het met de denkbeelden van Lay omtrent het onderwijs in het zuiver schrijven aan *Duitsche* kinderen bijna volkomen eens. Lay wenscht n.m. stelselmatig overschrijven op een bepaalde manier, onder onmiddellijke leiding van den onderwijzer; groepeering van gelijksoortige orthographische moeilijkheden, zoo noodig onder vaststelling van een regel door de leerlingen, en onderzoek naar den vooruitgang in het zuiver schrijven door opschrijven uit het hoofd en dicteeren, om zoo te komen tot de eenig juiste toepassing: zuiver schrijven bij het maken van een opstel. Verder legt hij den nadruk op aansluiting van het taalonderwijs bij het *zaakonderwijs* (het zaakonderwijs moet ook de grondslag zijn van het lezen) en wenscht hij, *dat bij het spreken van het dialect der kinderen zal worden uitgegaan*. Zooals wij zeiden: we zijn het bijna volkomen met Lay eens. Wij achten het een groot voordeel, dat hij zoo den nadruk op de bewegingsvoorstellingen, zoowel bij het spreken als bij het schrijven, legt; al had hij tot die conclusie niet behoeven te komen op grond zijner paidologische onderzoekingen, maar had hij die gevolgtrekking eenvoudig kunnen opmaken uit de gegevens, die de nieuwere zielkunde verstrekt.

Daarenboven vergeet hij bij zijn conclusies één voorname zaak, dat men goed geoefende bewegingen moet blijven beoefenen, wil men van blijvende resultaten verzekerd zijn. Wel vermeldt hij terloops in zijn ‘Experimentelle Didactik,’ dat hij vrij spoedig goed schaatsenrijden kon, toen hij na lange jaren voor het eerst weer op het ijs stond; maar vooreerst was dus hier, zij het ook kort, oefening noodig en verder kan schaatsenrijden reeds niet vergeleken worden met dansen, en zeker niet met pianospelen en zuiver schrijven. Een pianospeler moet zich voortdurend blijven oefenen en dit

is ook het geval bij het zuiver schrijven, als men zonder nadenken (in onze taal gaat het heelemaal niet) correct schrijven wil. *Het kind na het verlaten eener volksschool schrijft slechts hoogst zelden*. Wanneer het zich later tot schrijven zet, doet het dit langzaam en het schrijft de woorden eerst na lang nadenken op het papier, al kost het hem niet zooveel moeite, als het Triene kostte in den brief aan den loteling. Dan is de vlugge schrijfbeweging der woorden vergeten en is het kind louter aangewezen op zijn eigen spreken (spreekbewegingen). Wat zou het dan goed zijn, als de school hem bewust afwijken had geleerd van de gesproken taal. Hiervoor is nu wel in het Duitsch veel *minder* aanleiding dan in het Hollandsch, maar 't is toch een verzuim, dat dit in het geheel niet is geschied.

Na bovenstaande beschouwingen keeren wij terug tot het lijstje, dat wij boven mededeelden uit de ‘Experimentelle Didactik,’ en dat Lay had ontleend aan zijn onderzoekingen voor het zuiver schrijven. Het zal wel geen betoog behoeven, na al wat wij boven schreven, dat wij aan het lijstje niet de minste bewijskracht mogen toekennen en dat dus de gevolgtrekkingen, die Lay over de verhouding der aanschouwingstypen uit het lijstje meent te mogen maken, zacht uitgedrukt prematuur zijn.

Zijn Lay's conclusiën meer betrouwbaar, als hij het heeft over *de verbreiding der aanschouwingstypen onder de leerlingen?*

Voor het onderzoek naar de aanschouwingstypen bij het taalonderwijs en het rekenonderwijs liet Lay weer op soortgelijke wijze als bij de proeven over het zuiver schrijven woorden en getallen aanschouwen en opschrijven.

Bij de beoordeeling der fouten kunnen wij echter een belangrijk verschil opmerken tusschen de proeven bij het zuiver schrijven en de proeven over aanschouwingstypen. Lay schrijft: ‘De orthographisch onjuiste voorstelling van een klank, bijv. *i* voor *y* enz., werd niet meegeteld.’

Wij veronderstellen, dat Lay dus evenzeer het al of niet schrijven van de letter *h* niet meegerekend heeft. Daardoor is één der oorzaken, waardoor een leerling veel meer fouten móet maken bij het opschrijven van slechts gehoorde woorden, vervallen. Maar - die fouten worden blijkbaar ook niet meegeteld, als de leerlingen de woorden zien. Hiervoor bestaat

geen reden en daardoor zal de uitslag ten opzichte van het zien toch nog gunstiger wezen, dan hij zou zijn, als men op betrouwbare wijze vaststellen kon, hoe de verhouding tusschen het visueele en het akustische type in werkelijkheid is.

Evenmin mag men al te groote waarde hechten aan de proeven, waarbij de spreekbeweging zoogenaamd verhinderd werd. Ongetwijfeld zal het vasthouden van de tong of het op elkaar klemmen der kaken voor een deel de spreekbeweging verhinderen, maar - er gebeurt nog iets anders. *Wie naar iets luistert of ziet en tegelijkertijd zijn tong vasthouden moet of zijn kaken stevig op elkaar moet klemmen*, *kan niet luisteren of zien met volle aandacht*. De aandacht wordt verdeeld tusschen de inspanning, die noodig is om kaken of tong vast te houden, en het zien of hooren van het woord. Alleen door die oorzaak reeds zullen met proeven, waarbij de tong of de kaken worden vastgehouden, veel meer fouten moeten gemaakt worden.

In het algemeen mogen wij dus óok aan de proeven over aanschouwingstypen slechts zeer geringe waarde toekennen en dit geldt misschien in nog meerdere mate van het onderzoek over de aanschouwingstypen in het zaakonderwijs, waarom wij op deze hier dan ook niet nader ingaan. *De onderzoekingen zeggen iets over de uitersten en zij kunnen dus den onderwijzer eenige inlichtingen geven omtrent leerlingen*, *die in de eene of andere richting bijzonder sterk zijn ontwikkeld*. Dit is ongetwijfeld van eenig belang, ofschoon de onderwijzers gewoonlijk die uitersten ook wel zonder ingewikkelde proeven zullen leeren kennen. Het is ook merkwaardig, dat Lay's wetenschappelijke proefnemingen hem feitelijk tot geen andere resultaten gevoerd hebben, dan die Geluk in het bovenbesproken artikel reeds memoreerde. Nieuwe paedagogische wijsheid hebben de onderzoekingen eigenlijk niet gebracht.

Toch zijn wij overtuigd, dat in de richting, die Lay bij het onderzoek naar zijn aanschouwingstypen heeft ingeslagen, wel iets te doen valt. Laat men op de academische laboratoria bij volwassenen in die richting proeven nemen, dan zal men, ook omdat men daar niet gehaast is en niet geïnteresseerd bij een bepaalden uitslag der proeven, waarschijnlijk allengs betrouwbare methoden van onderzoek voor de vaststelling der aanschouwingstypen verkrijgen. Zoodra dit het

geval is en de wenschelijkheid blijkt, nu ook een onderzoek in te stellen, of de verhouding bij kinderen dezelfde is als bij volwassenen, dan wel aanmerkelijk verschilt, is de tijd gekomen, dat op enkele scholen ook eens gedurende korten tijd een dergelijk onderzoek plaats heeft. Laat men echter zoolang wachten en laten de onderwijzers er met hun handen afblijven, want zij zijn in het algemeen hiervoor niet de aangewezen personen.

Lay's onderzoekingen over de opvatting van vormen sluiten het geleidelijkst bij het onderzoek omtrent aanschouwingstypen aan.

De nieuwere zielkunde heeft reeds lang uitgemaakt, dat ruimtelijke voorstellingen bij zienden steeds ontstaan onder medewerking der bewegingen van het oog. Worden die bewegingen zooveel mogelijk onderdrukt - geheel zal het waarschijnlijk nimmer kunnen - dan zal de voorstelling minder helder en duidelijk zijn; worden de bewegingen opzettelijk uitgevoerd, dan zal de voorstelling aan helderheid en duidelijkheid winnen. Vandaar dat Geluk reeds voorstelde (zie boven) den loop der rivieren en den vorm der landen met den vinger te laten nabootsen. De bewegingen van het oog zullen in dit geval, als geen bijzondere maatregelen getroffen zijn om het te beletten, van zelf de omtrekken volgen. Geluk had dus reeds zonder proefnemingen in de klas, alleen op grond van de onderzoekingen der nieuwere zielkunde, kunnen vaststellen, hoe de paedagogiek voordeel trekken kon uit een juist inzicht in dit deel der geestelijke verschijnselen.

Om de beteekenis der bewegingsvoorstellingen in verhouding tot het netvliesbeeld te kunnen bepalen, nam Lay de volgende proeven bij leerlingen van de hoogste klas eener kweekschool.

Hij teekende eenige paren eenvoudige vormen op het bord. Een paar bestond uit twee teekeningen, die in vele opzichten op elkaar geleken. De eene figuur werd met onbeweeglijk oog, den blik op het midden gericht, bekeken; bij de andere figuur volgde het oog den omtrek. De figuur werd met een scherm bedekt en na het bevel ‘kijken’ werd gedurende een bepaalden tijd, die door een metronoom werd geregeld, gelegenheid tot beschouwen gegeven. Daarna moest de vorm

met potlood op papier uit het geheugen geteekend worden.

Het resultaat was het volgende:

I. Twee hoeken van 45°; de beenen verhouden zich 1½: 1. De eerste hoek zonder, de tweede, die in tegenovergestelden stand was geteekend, met bewegingen van het oog. Tijd van opvatting 2 sec. 25 leerlingen.
Zonder beweging der oogen betere teekening bij 11 leerlingen. Totaal der fouten 180°.
Met beweging der oogen betere teekening bij 14 leerlingen. Totaal der fouten 120°.

II. Twee hoeken van 120°; de beenen verhouden zich als 1½: 1. De eerste hoek zonder, de tweede (in anderen stand) met bewegingen van het oog. Opvattingstijd 2 sec. 24 leerlingen.
Zonder beweging der oogen betere teekening bij 9 leerlingen. Totaal der fouten 176°.
Met beweging der oogen betere teekening bij 12 leerlingen. Totaal der fouten 138°.

III. Twee stomphoekige driehoeken. Verschillende stand. Stompe hoek 130°; de aanliggende zijden als 3:1. Opvattingstijd 3 sec. 25 leerlingen.
Zonder beweging der oogen betere teekening bij 7 leerlingen. Totaal der fouten 132°.
Met beweging der oogen betere teekening bij 16 leerlingen. Totaal der fouten 101°. (Bij 3 (?) onbeslist).

IV. Twee halve ellipsen: 1) groote as driemaal zoo groot als de helft der kleine; 2) groote as viermaal zoo groot als de helft der kleine. 26 leerlingen.
Zonder beweging der oogen betere teekening bij 9 leerlingen.
Met beweging der oogen betere teekening bij 11 leerlingen. (Bij 6 leerlingen onbeslist).

V. Een rechtlijnige en een kromlijnige figuur, die overeenkomen in de richting der beweging. De eerste zonder, de tweede (in omgekeerden stand) met beweging van het oog. Opvattingstijd 4 sec. 26 leerlingen. De teekeningen werden met de cijfers van 1 tot 5 gewaardeerd. (Hierbij dient men wel in het oog te houden, dat op de Duitsche scholen in het algemeen voor het beste werk het cijfer 1 en voor het slechtste het cijfer 5 gegeven wordt. Dit zal ook bij deze proeven wel het geval zijn geweest).
Zonder beweging der oogen totaal der cijfers 71.

Met beweging der oogen totaal der cijfers 39.

Had de nieuwere zielkunde ons omtrent den invloed der bewegingsvoorstellingen niets geleerd, dan zouden wij huiverig zijn uit het resultaat van bovenstaande proefnemingen een paedagogischen regel te trekken. Men zal het met ons eens zijn, dat de verschillen ten gunste der bewegingsvoorstellingen zeer gering zijn behalve in het laatste geval.

Lay komt tot de conclusie: ‘De resultaten bewijzen, dat de bewegingen der oogen het opvatten, vasthouden en reproduceeren zeer bevorderen. Men moet echter wel in het oog houden, dat eenige leerlingen aan zich zelf konden waarnemen, dat zij niet in staat waren het oog te fixeeren. Men moet derhalve aannemen, dat de proef zonder beweging der oogen bij sommige leerlingen feitelijk een proef met beweging der oogen is, zoodat het aandeel der bewegingsgewaarwordingen van het oog bij de opvatting van vormen grooter is, dan men volgens het resultaat der groepen geneigd zou zijn aan te nemen’ (blz. 60).

Lay wijst er dan verder op, dat soortgelijke proeven door Dr. Seyfert met volwassenen onder leiding van Wundt zijn uitgevoerd. Hier kon met allerlei omstandigheden veel beter rekening gehouden worden en konden de proeven zelf een grooter wetenschappelijk karakter dragen.

Uit de onderzoekingen van Dr. Seyfert en de zijne leidt Lay dan verdere paedagogische voorschriften af, die in hoofdtrekken overeenkomen met de conclusies, waartoe Geluk was gekomen. Ook hier is naar ons oordeel derhalve gebleken, dat het paedagogische experiment met kinderen onnoodig en dus overbodig was.

Kan ons oordeel over Lay's onderzoek naar de aanschouwingstypen, de spreekbewegingsvoorstellingen en de opvatting van vormen niet gunstig zijn, anders staat het met zijn onderzoek ‘over het *psychische tempo en de psychische energie* gedurende het verloop van den dag en van de jaargetijden.’ Al zouden wij niet met die beslistheid willen verzekeren, als Lay doet, dat zijn onderzoekingen een betrouwbaren maatstaf voor de meting der psychische energie opleveren; toch zijn wij overtuigd, dat de onderzoekingen verdienen, dat er rekening mee gehouden wordt. Die onderzoekingen bewijzen echter te meer,

hoe voorzichtig men zijn moet, om wat de paidologie beweert te hebben gevonden, practisch te gebruiken bij de inrichting van het leerplan en de samenstelling van een rooster van werkzaamheden.

De *geestelijke energie* gedurende een bepaald tijdsverloop werd in de laatste jaren herhaaldelijk onderzocht. Gewoonlijk nam men aan, dat er in het algemeen tweeërlei methoden bestonden, om de geestelijke energie te bepalen. De eerste methode bestond in het opgeven van proefwerk van de meest verschillende samenstelling; vooral het maken van becijferingen en het uitwerken van taalopgaven, die zoo gelijkmatig mogelijk bij de verschillende gelegenheden waren ingericht, deden hiertoe dienst. Proeven in deze richting zijn o.a. door Sikorsky, Bürgerstein en Kraepelin genomen. Het onbetrouwbare dezer proeven lag vooral hierin, dat zij de energie die zij meten wilden, tevens verbruikten en daardoor, al konden zij zoo gelijkmatig mogelijk ingericht worden, moeilijk middel konden zijn, om den loop der energie gedurende een geheelen dag te bepalen.

De tweede methode bestond in het onderzoek van de energie der zintuigen. Men nam aan, en men meende daartoe gerechtigd te zijn, omdat na intensieve geestesinspanning de energie der zintuigen geringer was, dat *physische* en *psychische energie* volkomen parallel loopen. Natuurlijk moet men dit niet zoo opvatten, dat men de meening zou zijn toegedaan, dat personen met de grootste physische energie de grootste psychische energie zouden bezitten; maar wel dat de afneming en de toeneming der psychische energie steeds met afneming en toeneming der physische energie gepaard gaan.

Zoo werd het huidgevoel op verschillende tijden van den dag door middel van *aesthesiometers* bepaald. Dr. Griesbach, die zich vooral hiermede bezighield, maakte gebruik van een aesthesiometer, waarbij de gevoeligheid der huid werd onderzocht door middel van twee passerpunten. Bij toeneming der vermoeienis, dat is bij afneming der physische energie, moeten de twee punten van een passer meer en meer van elkaar worden verwijderd, om de gewaarwording van twee afzonderlijke punten te verkrijgen. Er zijn nog andere aesthesiometers, o.a. die van Hering. De aesthesiometer, die Griesbach bij zijn proeven gebruikte, is echter wel het meest bekend.

De vermoeidheid der spieren werd gewoonlijke gemeten door Mosso's ergograaf: een werktuigje, waarbij door middel van de buiging van den middelvinger een bepaald gewichtje moet worden opgeheven. Bij afneming der physische energie wordt de hefhoogte geringer.

Aangezien de proeven tot meting der huidgevoeligheid en van de kracht der spieren, veelvuldig tot vergissingen aanleiding gaven, zijn door Dr. A. Baur, schoolarts te Gmünd, de besproken methoden aangevuld door onderzoekingen omtrent de gehoorscherpte en de grootte van het gezichtsveld en de pupil-reactie.

Zoo onderzocht Baur candidaten voor een examen op de gehoorscherpte in verschillende stadia van het examen en het bleek, dat vooral bij de vlijtigsten het meest de schadelijke werking werd ondervonden. ‘Ook het onderzoek omtrent 't gezichtsveld, hoewel met grove hulpmiddelen uitgevoerd, leerde dat alle afmetingen van 't veld beperkt werden, zoo ook werd 't waarnemen der kleuren meer naar het centrum verplaatst in de volgorde: rood, groen, blauw.’[1)]

Wanneer de betrouwbaarheid van deze proeven al mag worden toegegeven, dan zal men toch hoogst voorzichtig moeten zijn, om er vaststaande regelen uit te willen afleiden. In het bovengenoemde geschriftje van Baur wordt dan ook nadrukkelijk tegen het trekken van stellige conclusies gewaarschuwd: ‘De menschelijke machine met haar gecompliceerd, in elkaar grijpend raderwerk, met haar voortdurende krachtoverbrenging van het eene deel naar het andere, staat onder zoovele in- en uitwendige invloeden, dat voor een bepaald geval moeilijk valt uit te maken, wat de schuld is van een valsche uitkomst bij het onderzoek; wáárom bij twee onder dezelfde verhoudingen levende kinderen, bij den een vermoeienis optreedt, bij den ander niet. Nooit hebben twee menschen een volkomen-overeenstemmend uiterlijk, er is hoogstens gelijkenis, zoo ook kan het verloop van een ziels- of lichaamsfunctie bij twee menschen nooit volkomen dezelfde zijn: de een zal meer kunnen verdragen dan de ander, of omgekeerd eer vermoeid worden dan de ander’[2)].

1) Vermoeienis bij schoolonderwijs door Dr. A. Baur, blz. 17.
2) T.a.p., blz. 20.

Wordt in bovengegeven aanhaling er reeds op gewezen, dat voorzichtigheid hoogst gepast is en dat conclusies, die voor bepaalde kinderen gelden, daarom nog niet op geheele klassen toepasselijk zijn, toch neemt ook Baur, als de meeste school-hygiënisten, blijkbaar als onomstootelijk aan, *dat de psychische energie uit de physische kan worden gekend*. Hiertoe echter bestaat volstrekt geen grond en wij achten het de groote verdienste van Lay, dit duidelijk te hebben aangetoond. Worden hiermee de waarnemingen over vermoeienis, die thans reeds sinds jaren door zoo eminente mannen zijn verricht, als onbetrouwbaar gebrandmerkt? In geenen deele: het blijft waar, dat geestelijke inspanning physische vermoeienis en geestelijke overspanning physische oververmoeienis met zich voert. Maar duidelijk is aangetoond, *dat de physische energie een ander verloop dan de psychische heeft en tevens*, *dat alle voorstellen om rooster van werkzaamheden of leerplan op grond der vermoeienisproeven vast te stellen*, *voorbarig zijn*.

In overeenstemming met proeven van vele andere onderzoekers had Lay opgemerkt, dat aan elk persoon een bepaald tempo eigen is. Vooral werd hij tot nadere proefnemingen geleid door het werk van Stern: Ueber Psychologie der individuellen Differenzen. Met dezen is hij dan ook van oordeel, dat het tempo de natuurlijke afloopssnelheid van het psychisch leven is en daardoor een der meest wezenlijke kenmerken van de individualiteit vormt. ‘Bij het aanhooren van een rede, bij het zien of mee doen van gymnastische oefeningen, spelen of dansen, kan ieder beoordeelen, of hem het tempo der indrukken of bewegingen bevalt. Bij het spreken, gaan, zingen, en bij de gymnastiek kiezen wij een voor ons natuurlijke snelheid, die voor onze energie past.’[1)]

Lay deed daarom op verschillende tijden van den dag reeksen van proeven, waarbij de leerlingen in *de maat moesten tikken*. ‘Bij het maattikken, dat wij als onderzoekingsmethode in toepassing brengen, slaan de proefpersonen met de hand liefst een drietiksmaat op de tafel of op een vasten onderlegger en wel in een tempo, dat hun het aangenaamst, gemaklijkst, behaaglijkst schijnt. Het maattikken is tot bepaling

1) Lay: Experimentelle Didaktik, blz. 408.

van het psychische tempo en van de psychische energie op grond van de volgende overwegingen bijzonder geschikt: 1. De psychische energie uit zich niet alleen in het maximum, dat geforceerd en gedwongen is, maar ook en nog getrouwer in het optimum, dat zelf gekozen is en steeds instinctief uit den toestand van geestelijken krachtvoorraad vanzelf ontspringt. 2. Het maattikken kan in den loop van den dag zonder verbruik van energie en storende onderbreking der gewone bezigheden vaak herhaald worden. 3. Het tempo van voorkeur kan door ieder gemakkelijk gevonden worden. 4. De uitvoeringssnelheid der bewegingen is slechts van het psychische tempo en niet van andere omstandigheden afhankelijk. 5. De resultaten dezer onderzoekingsmethode kunnen door de eenvoudigheid der proeven gemakkelijk onderling vergeleken worden, zelfs al zijn ze bij kleine kinderen, leerlingen, volwassenen of bij personen van verschillende nationaliteit verkregen.'[1)]

Hoe ging nu Lay bij zijn onderzoekingen te werk? Allereerst is het voor een juist inzicht in de resultaten der proeven noodig te weten, dat zij genomen werden met jongelui van 17 tot 19 jaar, die zich vrijwillig hadden aangeboden, van een kweekschool van onderwijzers. Het meerendeel der onderzochte leerlingen was intern, 5 woonden in de stad. De interne leerlingen stonden 's morgens om 5 uur op, 5½-7½ werken in de kamers, 7½ ontbijt, 8-12 onderwijs, 12-12½ middagmaal, 12½-2 vrij, 2-5 of 6 onderwijs, tot 7 werken in de kamers, 7-8 vrije beweging, 7½ avondeten, 8-9 werken in de kamers, 9 naar bed. Om 10 uur voormiddags en 4 uur namiddags wat gebruiken; tusschen de leeruren pauzen van 5 tot 15 minuten.

In den regel werd 's morgens om zes uren, een uur na het opstaan, met de proeven begonnen, die dan om het uur tot 's avonds negen uur toe werden herhaald. Elke leerling legde zijn horloge met secondewijzer en zijn aanteekeningboekje voor zich, keek naar den secondewijzer en begon, zoodra een nieuwe minuut was aangevangen, gedurende een minuut de drietiksmaat op de tafel te kloppen. Na elke drietiksmaat werd met de andere hand een streepje in het

1) T.a.p., blz. 410.

aanteekeningboekje gezet en op het eind van de minuut het aantal tikken van de laatste maat genoteerd. Het aantal tikken met drie vermenigvuldigd, vermeerderd met het aantal tikken van de laatste onvoltooide maat, gaf het aantal tikken per minuut. Het aantal tikken in de minuut op 60 gedeeld, gaf den tijd voor één tik, *het psychische tempo*.

Lay deelt nu de voornaamste resultaten mede. Op enkele willen wij de aandacht vestigen. Het werk bevat omtrent dit onderzoek een viertal graphische voorstellingen en verder verschillende tabellen. In de graphische voorstellingen wordt het psychisch tempo aangegeven door den tijd van één tik; in de tabellen daarentegen door vermelding van het aantal tikken per minuut.

De beide eerste graphische voorstellingen uit Lay's werk geven een vergelijkend beeld van de daaglijksche schommelingen der psychische energie gedurende de zeven dagen van een week in April van twee leerlingen van den derden cursus. Het gewarrel der zeven lijnen op elke figuur is niet gemakkelijk te volgen, maar op den eersten blik bemerkt men toch reeds, dat de curven voor elk der dagen van de week eenzelfde karakter dragen: *vacantiedagen wijzigen het algemeen karakter der curven niet*.

De derde figuur vertoont 4 typische curven van de weeklijksche gemiddelde energie van 4 leerlingen. Uit de figuur blijkt, dat elk der curven zoowel een hoogtepunt in den voormiddag als in den namiddag vertoont. In de derde curve vallen de twee hoogste punten feitelijk in den namiddag. Bij de eerste curve wordt het maximum te zes uur in den namiddag, bij de tweede te elf uur in den voormiddag, bij de derde te twee uur in den namiddag bereikt, bij de vierde lag het maximum des ochtends na het opstaan, om snel te dalen en daarna weer te stijgen. Lay voegt er aan toe, dat de curven der afzonderlijke leerlingen in de volgende maanden haar kenmerkende eigenschappen behouden.

Hoogst belangrijk is het volgende staatje. De schrijver geeft het aantal tikken per minuut van twee leerlingen, waarvan de een op een bepaalden dag in de maand Mei het grootste verschil (102-51) tusschen den hoogsten en den laagsten stand der psychische energie aanwees en de andere het kleinste (69-62).

Uren	6	7	8	9	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Leerl. No. 8	63	66	68	63	66	**69**	66	63	69	69	68	65	63	69	63	62
Leerl. No. 5	64	69	71	68	74	93	**102**	89	71	59	68	**51**	63	79	81	74

Lay plaatst hiernaast de daaglijksche schommelingen in de spierverrichtingen, bepaald door middel van de ergograaf, van een proefpersoon J. ontleend aan Kraepelin Psychol. Arbeiten.

Uren	9	11	1	Hoofdmaaltijd	3	5	7	9
	1981	1940	1963		1996	2028	1927	2145

Hij voegt er aan toe, dat hieruit dus blijkt, dat de physische energie haar hoogtepunt bezit, als de psychische den laagsten stand inneemt. Men kan dus de physische energie niet als copie van de psychische beschouwen. '*Misschien gelukt het*,' zoo vervolgt hij, '*aan te toonen*, *dat de lesuren afwisselend de psychische en de physische energie voor zich zullen kunnen opeischen*'.
Voor de *maandelijksche* schommelingen der psychische energie van twee leerlingen geeft hij nog het volgende overzicht der gemiddelde waarden:

Maart	April	Mei	Juni	Juli	Augustus	Sept.	Oct.	Nov.
105	92,6	73,1	69,1	63,6	65,1	62,8	71,58	72,29
	91,5	84,4	68,7	69,5	74,8	82,0	79,05	81,21

Op grond der bovenvermelde resultaten trekt Lay de volgende conclusies:

1) Aan elken leerling is een bepaalde psychische energie eigen; zij is onderworpen aan dagelijksche, wekelijksche, maandelijksche en jaarlijksche schommelingen.
2) De psychische energie van elken leerling beweegt zich in den loop van een dag op een wijze, die voor den leerling kenmerkend is, *golfsgewijze* omhoog en omlaag.
3) De golfbeweging van de psychische energie van alle leerlingen kenmerkt zich door twee hoogtepunten, die in den loop van den voormiddag en van den namiddag bereikt worden; daartusschen ligt een aanzienlijke daling.
4) Het daaglijksche maximum der psychische energie verkrijgen vele leerlingen in den loop van den voormiddag, andere in den loop van den namiddag, zelden eerst 's avonds.

Lay heeft ook getracht de *psychische energie der klasse* gedurende het verloop eener week, van een maand, van een jaar te bepalen. De psychische energie der klas

wordt verkregen door het arithmetisch gemiddelde te nemen van de energiegetallen der afzonderlijke leerlingen.

Of de bepaling van de psychische energie der klas voor het onderwijs van hooge beteekenis zal blijken te zijn, wagen wij voorshands niet te beslissen. Het lijkt ons toe, dat een grootheid, die nimmer overeenkomt met den werkelijken toestand van iederen leerling in het bijzonder, moeilijk uitgangspunt zijn kan, om vaststaande regelen voor de vaststelling van een rooster van werkzaamheden te geven. Die gemiddelden kunnen echter wel aantoonen, dat vele voorslagen, om tot een andere verdeeling der schooltijden te komen, op geen voldoende gegevens berustten.

Wanneer wij de figuur, die een beeld geeft van het gemiddelde daaglijksch verloop der klasse-energie van twee verschillende leerjaren beschouwen, dan blijkt duidelijk, dat de hoogtepunten der psychische energie *bij de geheele klas* niet zoo scherp te voorschijn treden als *bij de afzonderlijke leerlingen*, zoodat leerstof, die voor de energie van den eenen leerling op een bepaald uur van den dag te zwaar is, voor den ander juist geschikt en voor een derden te gemakkelijk kan zijn.

Als bijzonder merkwaardig beschouwen wij het achterstaande staatje, dat een beeld geeft van de gemiddelden van de psychische energie van den hoogsten cursus gedurende de 7 maanden van April tot October. Hierbij moet echter worden in het oog gehouden, dat de proeven gewoonlijk elke maand slechts gedurende 3 tot 8 dagen genomen werden. Zou dus het resultaat bij nauwkeuriger onderzoek wel eenigszins anders geweest zijn, toch meenen wij dat de tabel vooral voor de richting, waarin volgende uitkomsten dienen verwerkt te worden, van hooge waarde is.

Een beschouwing van de tabel doet duidelijk zien, dat de volgende conclusiën, die Lay trekt, volkomen gerechtvaardigd zijn.

De psychische energie der klas neemt van Maart (in deze maand werden inleidende proeven genomen) tot Juli af, stijgt daarna, om op nieuw te dalen; in Maart heeft zij den hoogsten, in Juli en October den laagsten stand bereikt.
Onmiddellijk na de inhoudsopgave maakte Lay nog een belangrijke aanvulling van de tabel openbaar, die in het boek zelf niet kon worden opgenomen. Voortgezette proefnemingen in December en Januari hebben voor die maanden als gemiddelden gegeven 72,12 en 72,86. De stijging van November

Hoogste cursus.

UREN.	6	7	8	9	10	11	12	1	2	3
April..	74,4	74,2	75,8	77,5	79,1	80,3	77,5	78,2	78,7	79,0
Mei...	73,9	76,0	75,6	77,2	77,2	79,4	78,0	75,7	76,4	77,6
Juni...	-	-	-	-	-	(69,7	69,9	68,5	68,9	70,8)
Juli...	68,5	68,3	71,0	71,0	71,4	72,4	71,0	70,2	71,1	71,3
Aug...	75,0	74,3	71,0	70,9	70,9	72,7	72,0	71,3	68,2	70,2
Sept...	-	73,9	74,4	74,6	75,4	73,1	72,2	70,5	70,8	71,6
Oct...	-	70,4	72,5	72,7	73,1	73,2	71,0	69,0	71,3	72,1
	-	437,1	440,3	443,9	447,1	451,1	441,7	434,9	436,5	441,8
Nov...	-	71,0	72,7	74,0	74,5	72,8	72,6	70,8	69,7	70,7

UREN.	4	5	6	7	8	9	10	Gemiddeld psych. tempo.	Aantal uren	Cijfer uren
April..	79,0	78,8	79,1	80,0	79,8	77,4	-	78,05	14	6
Mei...	76,7	77,0	77,6	77,2	76,3	74,8	-	76,66	9	4
Juni...	-	-	-	-	-	-	-			
Juli...	71,7	70,3	70,0	71,1	70,0	68,0	-	70,44	10	5
Aug...	70,4	71,3	71,6	72,0	70,5	69,6	-	71,37	8	1
Sept...	72,4	74,1	73,4	72,4	72,3	70,6	70,2	72,62	7	2
Oct...	72,1	71,5	72,0	71,5	70,0	69,0	65,9	71,09	1	17
	442,3	443,0	443,7	444,2	438,9	429,4	-			
Nov...	73,0	72,6	72,7	71,9	70,8	69,7	-	71,89	3	15

blijft dus in December en Januari aanhouden. De laagste standen voor het geheele jaar zijn dus Juli en October.

Blijken de uitkomsten overal gelijk en het zou zeker de moeite waard zijn, *dit nauwkeurig te onderzoeken*, *dan zou het der halve overweging verdienen examens af te nemen in de maanden Maart en April en de vacanties te stellen in de maanden Juli en October*. Misschien zou nauwkeurig onderzoek tot uitkomst geven, voegen wij er aan toe, dat de aanvangspunten der vacantie niet aan het begin, maar in het midden dier maanden moesten worden gesteld.

De twee laatste kolommen der tabel geven onder de hoofden avondwerkers en ochtendwerkers een vergelijkend overzicht van de leerlingen, bij wie de psychische energie hetzij 's avonds, hetzij 's morgens het grootst is. De getallen zijn verkregen door de waarden der psychische energie van de drie eerste ochtend- en van de drie laatste avonduren samen te tellen. Uit de tabel blijkt, dat de verhouding tusschen avondwerkers en ochtendwerkers niet constant blijft: avondwerkers worden in den loop van het jaar ochtendwerkers en omgekeerd. Wij wijzen er op, dat de verhouding gewoonlijk voor de avondwerkers het gunstigst is, maar in de maanden October en November juist omgekeerd voor de ochtendwerkers.

In de tabel zijn de energiegetallen voor de maanden April, Mei, Juli, Augustus, September en October samengeteld.

Telt men de getallen voor de ochtenduren van 7 tot 12 uren weer samen, dan verkrijgt men tot uitkomst 2661,2 en voor de vijf namiddaguren (1 tot 5) 2651,5. Beide getallen verschillen slechts weinig. Lay voegt er aan toe, dat deze getallen voor den tweeden cursus respectievelijk 2215,1 en 2583,1 waren. De conclusie ligt voor de hand, *dat het als een misgreep moet worden beschouwd*, *dat men op sommige scholen het onderwijs in den namiddag heeft laten vervallen*, *om het geheele onderwijs op den voormiddag te doen geven*. Evenzeer blijkt, dat de eerste uren van den ochtend niet juist het meest geschikt voor het onderwijs zijn.

Vergelijkt men deze tabel nog met het staatje, dat de maandelijksche schommelingen van twee leerlingen aangeeft, dan blijkt dat het beloop der klasse-energie vrij wel overeenkomt met het beloop der energie van deze afzonderlijke leerlingen in dezelfde maanden, maar de verschillen zijn veel geringer.

Het klassikaal onderwijs werkt nivelleerend en kan dus aan de individualiteit der leerlingen moeilijk geven, wat deze behoeft. *Ook in de school dient*, *wanneer het eenigszins mogelijk is*, *het klassikaal onderwijs met hoofdelijk onderwijs af te wisselen*.

Lay heeft ook nog getracht na te gaan, welken invloed de verschillende soort van leerstof, schoolpauzen en vacantiën op de golfbeweging der psychische energie oefenden. Er bleek, dat zij niet in staat zijn een *wezenlijken* invloed er op te oefenen. De vacanties maken de verschillen tusschen de uitersten wat geringer, maar het karakter der golfbeweging blijft ongewijzigd. De psychische energie van den hoogsten cursus was in September gedurende het onderwijs grooter (72,62) dan gedurende het laatste derde deel van Augustus, (71,37) waarin de vacantie viel. (De vacantie liep van 1 Augustus tot 13 September.) Lay concludeert derhalve, dat *schoolpauzen*, *Zon- en feestdagen en vacanties geen merkbaren invloed hebben op de golfbeweging der psychische energie*.

Met het bovenstaande gelooven wij op het meest merkwaardige uit Lay's boek hier de aandacht te hebben gevestigd. Waarschijnlijk zal de lezer het wel met ons eens zijn, dat het deel van Lay's werk, dat over de psychische energie handelt van groote beteekenis is en dat het ongetwijfeld aanbeveling verdient, meerdere onderzoekingen in de door Lay aangegeven richting te doen. Hier ligt een uitgestrekt veld van onderzoek voor alle komende paidologie.

Kan dus het geheele werk van Lay onze goedkeuring al niet wegdragen: wij hebben er toch een deel in gevonden, dat naar onze meening van blijvende beteekenis zal blijken te zijn. 't Is hiermee als met veel dikke boeken onzer Duitsche naburen: een Duitscher meent zoo gauw een standaardwerk te moeten schrijven, als wij Hollanders met een tijdschrift-artikel zouden volstaan hebben. Zoo'n tijdschrift-artikel kan vaak van groote waarde zijn, terwijl het standaardwerk maar al te dikwijls in later jaren, als men zelf wat rijper in ondervinding geworden is, als een zonde der jeugd wordt betreurd. Misschien is het streven van elken Duitschen doctor, om eerst privaat-docent, dan buitengewoon hoogleeraar en eindelijk gewoon professor te worden, aan dergelijke verschijnselen niet vreemd.

M.H. LEM.

Het nieuwe wets-ontwerp betreffende de stelling van Amsterdam.

Onder No. 96, zittingjaar 1906-1907, is door de Ministers van Oorlog en van Financiën een ontwerp van Wet ingediend tot ‘Instelling van een fonds tot spoedige afwerking van de Stelling van Amsterdam.’ Het daarin genoemde bedrag van acht millioen gulden zal alleen strekken tot het afwerken van de Kringstelling en van de Werken ten behoeve van de drinkwatervoorziening. Het is dus niet de som, benoodigd voor de geheele afwerking der Stelling, zoodat feitelijk aan de Volksvertegenwoordiging slechts de eerste termijn van een blanco crediet wordt gevraagd voor vorengenoemd doel. De daarbij gewisselde stukken geven mij aanleiding omtrent een en ander het volgende neer te schrijven.

Na 1840 werd de organisatie onzer strijdkrachten beheerscht door de arrière-pensée van een herovering van België, waarvan onder meer getuigenis aflegt het door Koning Willem II ontworpen geretrancheerde Kamp bij Vucht. Tengevolge van gewijzigde politieke verhoudingen ontstond enkele jaren later een streven om onze defensie in bondgenootschappelijk overleg met België te regelen, een streven, dat wel recht en reden van bestaan had en dat ook Stieltjes heeft aangemoedigd. De voorstanders van zulk eene regeling werden ongeveer in het midden der vorige eeuw geslagen, toen de Tweede Kamer op voorstel van den Generaal Van den Bosch vaststelde, dat het optreden van Leger en Vloot zich Zuidwaarts niet verder zoude uitstrekken dan het Volkerak.

De vestingwerken in Zeeland en in Noord-Brabant, die in geval van samenwerking met België hadden moeten behouden blijven, werden geslecht. Het beginsel, dat de Generaal Van den Bosch toen aan onze defensie ten grondslag legde, vond vrij algemeen instemming en werd wettelijk gesanctionneerd door de Vestingwet van 1874.

Beginsel dier Wet is, dat niet het grondgebied van den Staat in geheel zijn omvang zal worden verdedigd, doch slechts de nationaliteit van het Nederlandsche volk gehandhaafd door in bij name genoemde liniën en stellingen stand te houden. De Wet wil feitelijk slechts een verdedigend optreden in opvolgende liniën steeds met het front naar het Oosten. De wordingsgeschiedenis der Wet leert verder dat zij tot stand kwam, deels onder den drang van plaatselijke belangen, - een drijven van gemeenten, die bevrijd wenschten te worden van den haar knellenden band van vestingwallen, - deels in de vreeze voor het zich krachtig en snel ontwikkelende Duitschland.

Eenig strategisch beginsel ligt aan de Vestingwet niet ten grondslag; een wel doordachten samenhang tusschen het negental liniën en stellingen, welke de Wet in waarde liet, zoekt men te vergeefs. De versterkingen Terneuzen en Ellewoutsdijk bleven bestaan, terwijl men afzag van de verdediging van het eiland Walcheren dat door zijn ligging de Scheldestroom en al de overige Zeeuwsche eilanden beheerscht.

Men kan de Vestingwet dan ook eer en beter noemen een Wet tot afschaffing van Vestingen dan een Wet tot regeling van het Vestingstelsel. Zij is de triumf van plaatselijke belangen. Een generaal plan van defensie, waarin duidelijk wordt omschreven de taak van Leger, Vloot en Vestingstelsel, in dier voege dat deze onderdeelen van onze weermacht drie vertakkingen vormen van één zelfden stam, geeft zij allerminst. En dit was wel hetgeen men had mogen verwachten. Met hoe weinig ernst en kennis de Wet is ontworpen, moge blijken uit het feit, dat de locale verdediging van de Provincie Groningen werd prijsgegeven, alleen omdat de Groningers hadden verzocht hunne Provincie niet te begrijpen onder de te verdedigen deelen des Lands, wijl men van de rampen van een oorlog wenschte verschoond te blijven.

Steeds onder den invloed van de vreeze voor een overval uit het Oosten, werd gedurende de eerste jaren na de wording der Vestingwet van al de daarin genoemde stellingen en liniën slechts de aanleg der Nieuwe Hollandsche Waterlinie met kracht aangevangen. Van 1875 tot 1880 bouwde men daaraan met zenuwachtige haast, en niet minder dan *f* 12,793,000 werden in die jaren door de genie aan die linie verwerkt.

Inmiddels wijzigde zich de politieke constellatie van Europa. Men kwam nu tot het inzicht, dat rekening moest worden gehouden met nog andere factoren dan met een bedreiging van Duitschland alleen; men zag in, dat Nederland, staatkundig gesproken, het land zou worden, waar in de toekomst de drie groote West-Europeesche Rijken op elkander zouden stooten en dat aan de Nieuwe Hollandsche Waterlinie, die ons slechts de gelegenheid bood front naar het Oosten te maken, geen universeels waarde en beteekenis meer kon worden toegekend.

Men trachtte die linie in verband en in samenhang te brengen met andere liniën en stellingen en zoo werd de gedachte geboren, aan een Vesting Holland, in het Oosten begrensd door de Nieuwe Hollandsche Waterlinie, in het Zuiden door de groote rivieren met de stelling van het Hollandsch Diep, benevens de stelling van de Monden van de Maas en het Haringvliet, en in het Westen door de Noordzee met de Stelling van den Helder en enkele afzonderlijke kustforten.

De Vesting Holland! Eurèka.

Alle deskundigen, zij mochten dan strategen, of tactici, of beiden zijn, roemden ten zeerste die Vesting Holland. Zij was ‘het palladium onzer Vrijheid’, ‘de sterkste Veste van Europa’, ‘de meest deugdelijke grondslag van ons Verdedigingsstelsel’.

Het vraagstuk der defensie scheen opgelost en wel opgelost voorgoed. De Oostelijke en schijnbaar meest bedreigde grens dier Vesting - de vreeze voor Duitschland bleef nawerken - was de beroemde Nieuwe Hollandsche Waterlinie. Alles forten en water en water en forten.

Vesting Holland!.... Hardnekkige verdediging! Pakkende woorden voor tijdschriftartikelen en lezingen. Maar het enthusiasme duurde niet lang. Want afgescheiden van de

eenvoudige waarheid, dat het stelsel van landsverdediging, waarbij men zich tot de locale verdediging bepaalt van een klein gedeelte van het gansche grondgebied van den Staat, ten allen tijde als strategisch ondeugdelijk is veroordeeld, bleek bij de toepassing van het denkbeeld, dat de verdediging van een vesting met een landfront Naarden-Gorinchem-Hellevoetsluis en met een kustfront Hellevoetsluis-den Helder onze personeele en financieele krachten verre te boven ging.

Men moest de landsdefensie op nieuwe leest schoeien.

Met stille trom werd de Vesting Holland verlaten. De terugtocht werd geblazen, en er werd afgemarcheerd op de Stelling van Amsterdam.

Op 21 December 1898 verklaarde de Minister van Oorlog Eland in de Tweede Kamer der Staten-Generaal: ‘Wanneer de nood aan den man komt, zal de Opperbevelhebber moeten beslissen of men de Nieuwe Hollandsche Waterlinie al dan niet zal verdedigen, doch de Stelling van Amsterdam zal men onder alle omstandigheden moeten verdedigen.’ En zoo werd de Nieuwe Hollandsche Waterlinie, de sterkste Linie van Europa, teruggebracht tot den rang van eenvoudige sperlinie, zonder dat er ook maar een schot was gelost.

En met de Nieuwe Hollandsche Waterlinie werd nog meer prijs gegeven; ook aan IJssellinie en Grebbelinie werd alle waarde voor onze defensie ontzegd. Alle heil werd thans gezocht in de Stelling van Amsterdam.

Voor hoelang?

Zal als deze Stelling éénmaal is voltooid, nog iemand waarde er aan toekennen?

Ik waag dit te betwijfelen. De oorlog beweegt zich in het element van den twijfel en de onzekerheid. Liniën en Stellingen als te onzent ontworpen zijn hiermede in flagranten strijd. Zij beoogen toch oorlogshandelingen reeds in vredestijd aan bepaalde plaatsen en terreingedeelten te binden; men tracht hier vast te leggen wat uit éigen aard en wezen wisselvallig is.

Naarmate deze innerlijke tegenspraak tusschen ons vestingstelsel en het wezen van den oorlog den militairen autoriteiten duidelijk werd, gaf men stuk voor stuk onze onderscheidene liniën prijs. De beurt moet thans komen aan de Stelling van Amsterdam.

Beschouwt men de verdediging der Stelling van Amsterdam op zich zelf, afgescheiden van haar rol in de landsdefensie, dan is de verdediging der Stelling niet alleen een fortificatorisch technisch vraagstuk, maar bovenal een vraagstuk van locale omstandigheden, waarbij ook met moreele factoren te rekenen is. Er is antwoord te geven op de vragen:

of er terreinen zijn, waar de troepen en het gewapend gedeelte der bevolking zullen kunnen worden gelegerd; of er voldoende communicatiemiddelen zijn, gaande van de magazijnen in het centrum gelegen, naar den omtrek; of in de verpleging van Leger en bevolking zal kunnen worden voorzien; of er gelegenheid bestaat, de bewoners van de te inundeeren polders een onderkomen te verschaffen, enz. Men kan die bewoners niet als ‘onnutte monden’ laten ronddolen tusschen aanvaller en verdediger.

De kracht der stelling wordt grootendeels gezocht in de inundatiën. Wordt echter niet aan deze een waarde gehecht, welke zij niet bezitten? Bij vorst is het volmaakt hetzelfde of de inundatiën al of niet gesteld zijn. Het aantal dagen noodig voor de voorbereiding en het stellen der inundatiën is zeer aanzienlijk. Bij vertrouwelijke boodschap verstrekte de Regeering in het zitting-jaar 1869-70 aan de Tweede Kamer enkele gegevens omtrent het inundeeren van terreinen voor de Nieuwe Hollandsche Waterlinie. De inhoud der boodschap noemde men toen ‘zeer ontmoedigend’. Wat betreft de inundatiën van de Stelling van Amsterdam, daaromtrent heeft de heer Bultman in de zitting der Eerste Kamer der Staten-Generaal van 7 Februari 1906 bezwaren geopperd, welke door de Regeering niet afdoend werden weerlegd.

De spreker beweerde, dat, wanneer de inundatiën gesteld werden met brak- of zout water - hetgeen waarschijnlijk noodig zal zijn, - dan het water moet worden toegevoerd langs kanalen door een streek gelegen binnen de Stelling en begrensd door dijken welke den waterdrang niet zullen kunnen weerstaan. Er is dus kans, dat landen, die droog moeten blijven, het eerst zullen worden geïnundeerd. Verder vermeldde de spreker het feit, dat men in 1905 zoodanig met waterbezwaar op het terrein binnen de Stelling van Amsterdam te kampen had, dat men het zeer bezwaarlijk meester kon blijven, en dit ongeacht de omstandigheid, dat

± 8 millioen M^3. water per etmaal werd uitgeslagen. Bij gestelde inundatiën zoude zulk een toestand tot een algemeene ramp hebben geleid. De Minister van Oorlog antwoordde den heer Bultman slechts, dat de voorbereidingsarbeid voor het stellen der inundatiën verricht was door de meest deskundige officieren.

Voorwaar een weinig afdoend antwoord.

Mocht de vijand zich meester maken van de zeesluizen, - en deze zijn niet in de Stelling begrepen - dan kan de geheele IJpolder worden geïnundeerd. Zoodoende wordt de Stelling in tweeën gesneden met al de nadeelen daaraan uit een militair oogpunt verbonden, ongeacht de ellende, welke eene inundatie over de bevolking brengt, en de demoraliseerende invloed, welke daarvan het gevolg moet zijn. Ook het kiezen van het juiste oogenblik voor het bevel om tot het stellen van de inundatiën over te gaan is zeer moeilijk. Er behoort veel wilskracht toe, het besluit niet te laat te nemen, en veel doorzicht, om het niet te vroeg te doen. Misvatting in de keuze van het juiste tijdstip, zeker niet buitengesloten, heeft tengevolge dat het doel waarmede de inundatiën worden gesteld niet wordt bereikt of wel voorbijgestreefd. Wie dan ook op de inundatiën vertrouwt als op een wissen bondgenoot, komt bedrogen uit. Zij kunnen hoogstens zijn een toevallige bate, maar ook kunnen zij blijken een zwaard te wezen, dat aan den verkeerden kant is gewet.

Omtrent de approviandeering der Stelling wordt in de Memorie van Toelichting opgemerkt, dat volstaan kan worden met het treffen van maatregelen in tijd van vrede om, zoodra oorlogsgevaar kan geacht worden aanwezig te zijn, onverwijld tot aanschaffing van groote hoeveelheden levensmiddelen en andere verplegingsartikelen te kunnen overgaan. Welke de ‘in tijd van vrede’ te nemen maatregelen zijn, en welke kosten daaraan verbonden zijn, wordt niet vermeld, evenmin of de noodige hoeveelheid tijdig zal kunnen worden ingeslagen en opgeborgen. Over de in vredestijd te nemen maatregelen om in oorlogstijd verzekerd te zijn van een doelmatige verdeeling der levensmiddelen, brand- en lichtstoffen, wordt weinig gerept.

Het vraagstuk van het aanschaffen en het bijeenbrengen

van levensmiddelen en andere verplegingsartikelen, voor de troepen en de burgerbevolking benoodigd, met welks oplossing de mogelijkheid eener verdediging ten nauwste verband houdt, wordt hier niet opgelost, maar terzijde geschoven.

Enkele officieele gegevens kunnen ons nog nadere inlichtingen verschaffen.

In 1899 deelde de regeering mede, dat tot in details was nagegaan, wat noodig was voor de approviandeering van de Stelling van Amsterdam, en op welke wijze het benoodigde ware te verkrijgen. In 1902 schreef de toenmalige Minister van Oorlog Bergansius: 'De ondergeteekende ontveinst zich niet de groote moeilijkheid, verbonden aan een volledige oplossing van het vraagstuk der approviandeering van de Stelling, doch hij vertrouwt, dat dit vraagstuk ten slotte op bevredigende wijze zal worden opgelost, zoodat de verdedigbaarheid der Stelling uit dit oogpunt genoegzaam verzekerd zal mogen worden geacht.'

De oplossing in 1899 gevonden, bleek dus in 1902 ondeugdelijk te worden geacht. In officieele termen kan niet sterker twijfel worden uitgedrukt aan de oplossing van het vraagstuk der approviandeering binnen redelijk financieele grenzen.

Deze twijfel wordt niet tenietgedaan nu bij het antwoord op het Voorloopig Verslag ad het Wetsontwerp tot spoedige afwerking der Stelling van Amsterdam door de Regeering een geheime Nota ter kennisneming voor de leden der Tweede Kamer der Staten-Generaal is overgelegd. De ervaring leert dat men voorzichtig moet zijn met stukken die het officieele duister niet mogen verlaten voor het openbare licht. Des te minder is hier geheimhouding geboden, omdat de Vereeniging tot beoefening van Krijgswetenschap reeds in 1886 openlijk een prijsvraag omtrent de aanhangige zaak uitschreef.

* * *

Hoe stelt men zich het overbrengen van den Regeeringszetel van 's Gravenhage naar Amsterdam voor? Op welk tijdstip zal dit geschieden? Zeker niet vóór dat het bevel tot mobilisatie is verzonden; geschiedde het vroeger, het zoude noodeloos te veel onrust en opwinding brengen. En

gelooft men dan werkelijk dat, gelet op de talrijke moeilijkheden, die een oorlog met zich medebrengt, men voldoenden tijd zal hebben, om al de bureaux met de daarbij behoorende archieven over te brengen, en dat men daarbij de noodige kalmte zal bezitten om alles in Amsterdam behoorlijk te installeeren?

Kan zulk een verhuizing wat anders zijn dan een 'sauve qui peut' op Amsterdam? Zal aan die vlucht het Hof moeten deelnemen? Zal zulk een vlucht niet reeds den wil tot eenige actie met lamheid slaan? En hoe zal bij de verdediging éénhoofdige leiding zijn te verkrijgen en te waarborgen? In de Stelling bevinden zich toch behalve de Commandant dier Stelling, onder meer de Commandant van het Veldleger, de Commandant van de alsdan gevallen Nieuwe Hollandsche Waterlinie, de Minister van Oorlog, de Minister van Marine, al welke autoriteiten zullen trachten zich bij de verdediging te laten gelden, terwijl ook het Hof ter zake zijn meening zal doen kennen, al ware het slechts om de verwaarloozing van dynastieke belangen te voorkomen. De geschiedenis spreekt ten deze een zóó duidelijke taal, dat men met zekerheid kan voorspellen, dat die velerlei invloeden elk krachtig optreden onmogelijk zullen maken, nog daargelaten dat de plant van het particularisme zoo welig in onze militaire kringen tiert.

Om andere reden nog is de Stelling van Amsterdam een ondoordachtheid. In 1874 meende de Regeering voor de verdediging der Stelling noodig te hebben rond 10,000 man. In 1889 was dat cijfer geklommen tot 60,000 man en de laatste deskundige opgaven spreken reeds van 120 à 170,000 man. Dit wijst er op dat de verdediging van de Stelling van Amsterdam slechts gevoerd kan worden met behulp van het geheele gevechtsvaardige Veldleger. Hieruit volgt dus, dat het Leger den tegenstander te velde nimmer in een slag zal mogen ontmoeten, omdat het ten allen tijde er op bedacht moet zijn in krijgsvaardigen toestand op de Stelling van Amsterdam terug te trekken, ten einde aan de verdediging van die Stelling te kunnen deelnemen. Het optreden los van Liniën en Stellingen, zooals op krijgskundige gronden het ageeren van het Veldleger door den Minister van Oorlog

Staal werd geschetst bij de behandeling der jongste oorlogsbegrooting, is alzoo een droombeeld, en zal een droombeeld blijven, zoolang het veldleger aan de verderfelijke Stelling van Amsterdam zal geklonken zijn als Prometheus aan zijn rots.

Heeft het veldleger, opgesloten in de Stelling van Amsterdam, voor onze defensie dan niet de minste beteekenis?

Naar aanleiding van den veldtocht der Pruisen in 1787 in ons land betoogt Von Clausewitz in deel XIII zijner 'Hinterlassene Werke', dat het bezit der Nederlandsche Buitenprovinciën tengevolge van den daarop uit te oefenen druk voldoende is, om èn de Nieuwe Hollandsche Waterlinie èn de Stelling van Amsterdam zonder eenige oorlogshandeling tot capitulatie te dwingen. Op 20 December jl. werd dit oordeel door den Minister van Oorlog in de Tweede Kamer als juist erkend. Het mag zeker dan ook zonderling heeten, dat een Minister van Oorlog wel het juiste strategisch inzicht toonde, om het veldleger los van Liniën en Stellingen te willen laten ageeren, doch tegelijker tijd den Staten-Generaal een Wetsontwerp voorlegde, hetwelk dat leger juist onwrikbaar aan een Stelling bindt, wat het land dan nog te staan komt op millioenen aan beton en ijzer.

Het fortificatorisch denken van onze vestingbouwers is nooit tot het begrip gekomen dat een Stelling meer moet zijn dan een middel om een legermacht op te sluiten en voor den tegenstander onbereikbaar te maken.

Vandaar dat het beste wat men bereiken kon huns inziens verkregen was, als van hunne Stellingen kon worden getuigd, 'dat geen muis er door kon'. Dat men aldus zelf in den val zat, werd niet begrepen.

De Stelling van Amsterdam maakt op dezen regel geen uitzondering. De bezetting zal zich daardoor moeten bepalen tot een lijdelijk toezien van wat gebeuren gaat, hetgeen alras slooping van krachten en uitputting van het strijdvermogen tengevolge zal hebben.

Zij is een doode Stelling, omdat alle expansie van de aan haar gebonden krachten ten eenenmale is buitengesloten.

Het beginsel, dat aan onze defensie ten grondslag ligt, dat de strategische verdediging van het Rijk zal worden beperkt tot de tactische verdediging van een klein deel daarvan, is

te allen tijde en door alle krijgskundigen van naam veroordeeld. Zij houden rekening met het zielkundige feit, dat om den geest van volk en leger levendig te houden men zich niet mag bepalen tot een louter lijdelijke verdediging, maar tot den aanval moet overgaan.

Toen Lodewijk XIV, grooter in zijn tegenspoed dan tijdens de dagen van zijn geluk, worstelde met de fortuin, die hem begaf, dacht hij niet aan Parijs als aan een reduit. Hij zond den Maarschalk Villars naar de grenzen met deze gedenkwaardige woorden:

'Partez, monsieur Le Maréchal, quittez Paris, allez livrer bataille et, si vous êtes vaincu je parcourrai ma capitale, votre lettre à la main; j'entrainerai mon peuple et nous irons ensemble vaincre ou succomber sous les ruines de la monarchie.'

Ook Frederik de Groote maakte, toen hij bij het begin van den zevenjarigen oorlog door de machtigste Staten van Europa werd aangevallen, van Berlijn geen reduit. Integendeel. Hij drong Saksen binnen, wierp het Saksische leger tot Pirna terug en nam het bijna geheel gevangen.

Keizer Napoleon gaf altijd als zijn vaste overtuiging te kennen, dat hij zich niet kon voorstellen hoe een bevelhebber, staande aan het hoofd van 50,000 man, ooit er toe komen kon om zich in een vesting op te sluiten. Volgens den Keizer moest hij in het open veld blijven en den vijand, welke ook zijne getalsterkte was, rusteloos bezig houden.

Hoe dit geschieden kon, heeft Napoleon meermalen getoond, in zijn veldtochten in Italië en later, toen hij om Parijs te redden in Champagne manoeuvreerde.

Ook Maarschalk Soult voerde den strijd naar dien regel. Ofschoon in 1814 staande tegenover een drie- à viermaal sterkeren vijand, heeft hij zich niet in Toulouse laten opsluiten, maar het open veld gehouden en den tegenstander aanmerkelijke verliezen toegebracht.

Napoleon heeft nooit er aan gedacht om van Parijs een 'reduit' te maken. Op St. Helena schreef hij: 'On a dit que j'avais conseillé de fortifier Paris; je n'ai jamais eu la pensée de fortifier Paris; et si on me l'avait proposé, je l'aurais refusé.'

Wanneer de Fransche Regeering in 1870, in stede van al haar krachten te Parijs als in een reduit te concentreeren,

het open veld had gehouden, met wat haar van het leger restte, versterkt door de Nationale Gardes, de uitslag van den krijg zoude een geheel andere zijn geweest. De Fransche Oud-Minister G. Hanotaux uit dit gevoelen in zijn 'Histoire de la France contemporaine,' en de Generaal Trochu, die het beleg van Parijs heeft geleid, noemt dit beleg 'une héroique folie'.

De Spartaansche Wet, die den aanleg van elke versterking verbood, getuigde van veel menschenkennis en diep krijgskundig inzicht.

In het licht van het vorenstaande is het begrijpelijk, waarom onze eerste krijgskundigen indertijd de Vestingwet zeer ongunstig hebben ontvangen.

De latere Minister van Oorlog de Roo van Alderwerelt getuigde bij hare behandeling in de Tweede Kamer: 'Dit Wetsontwerp, dat heet te dienen tot regeling en voltooiing van het Vestingstelsel, regelt als bij toeval en voltooit niets. Het is, wel bezien, de triumf van de locale belangen. Het is niet de triumf van hen, die wettelijke regeling hebben verlangd, teneinde daardoor te komen tot een wel doordachte, stelselmatige regeling van het Krijgswezen.' In *De Gids* van 1874 schreef Generaal Knoop omtrent de Wet: 'Een jammerlijke Wet, maar toch een wet, men moet er zich aan onderwerpen'... 'wel hem, die niet tot die Wet heeft medegewerkt, op wien de verantwoordelijkheid voor die Wet niet drukt, en die haar zoo lang mogelijk bestreden heeft, naar de mate van zijn geringe krachten maar met volle overtuiging.'

Omdat aan de Stelling van Amsterdam geen deugdelijk beginsel ten grondslag ligt, omdat van haar kan worden getuigd dat zij geen factor is in een algemeen plan van defensie, dáárom kan noch de inrichting, noch de grootte, noch de bewapening der Stelling, noch de sterkte harer bezetting naar krijgskundige gronden worden bepaald en tast men bij de oplossing van al die vraagstukken in het duister. Hieraan dankt men dan ook de vele uiteenloopende projecten welke achtereenvolgens, afgescheiden van den traditioneelen boeman 'de reusachtige ontwikkeling der techniek', het licht zagen.

Enkele aanteekeningen hieromtrent veroorloof ik mij nog. In 1871 was de toenmalige Kapitein-Ingenieur Kromhout van meening, dat de Stelling slechts bestemd was, om de Hoofdstad tegen een bombardement te vrijwaren. Hij achtte zulks bereikt, wanneer de verschillende werken 'hetzij fort of eenvoudige batterij op een afstand van minstens 5000 M. van de buiten-enceinte der stad verwijderd (zouden) zijn'.[1)]

In de ontwerpen Vestingwet 1871 en 1873 liet de toenmalige Regeering het plan Kromhout los, en maakte het ontwerp van de Generaals Booms en Van der Hart Beek in hoofdtrekken tot het hare.

Volgens dat project strekte zich de Stelling uit van Nieuwersluis in het Zuiden tot de lijn Edam-Purmerend in het Noorden, terwijl ook de Nieuwe Waterweg van Amsterdam naar Zee in de verdediging was begrepen. Dit ontwerp ontmoette evenwel zulk eene tegenkanting, dat de Regeering in 1874 de officieele opgave, die het aantal en de plaats der verschillende verdedigingswerken in de Stelling aangaf, introk. Zoodoende werd bij de Vestingwet van 18 April 1874 niets omtrent doel, omvang en onderdeelen der Stelling van Amsterdam aangegeven. Omtrent dit onderdeel van het Vestingstelsel bleef men 'blanco'.

De Minister Klerck liet in 1876 een nieuw ontwerp opmaken dat, hoewel op vele punten afwijkende van het ontwerp Booms-Van der Hart Beek, daarmede toch deze overeenkomst toonde, dat de Stelling zulk een uitgebreidheid verkreeg, dat zij kon worden beschouwd als een vesting Holland op verkleinde schaal.

De zuidelijke kring van de werken liep van Nieuwersluis over Uithoorn tot Leimuiden, vandaar langs de zuidelijke ringvaart van de Haarlemmermeer tot de Koog en verder zuidwaarts tot aan Katwijk aan Zee; de noordelijke lijn volgde vanaf IJmuiden tot Velsen den noordelijken oever van het kanaal om langs den St.-Aagtensdijk en over Knollendam, Spijkerboor, de Rijp en Avenhorn bij Schardam aan de Zuiderzee aan te sluiten. Met het oog op mogelijke landingen op het kustfront werden z.g. repli-Stellingen in het zuid-westelijk deel der Stelling noodig geacht.

1) J.H. Kromhout. De Stelling van Amsterdam enz. Amsterdam 1871.

Dit ontwerp werd door den Minister Beijen opzij gelegd. Geheel in tegenstelling met zijn ambtsvoorganger was deze bewindman voor eene z.g. kleine Stelling. De volgens zijne aanwijzingen opgemaakte plannen gaven eene kringstelling, welke zich westelijk niet verder dan Halfweg uitstrekte. In het Noorden liep de grens der Stelling over Koog, Purmerend en Ilpendam naar Monnikendam en in het zuiden langs den Noord-oostelijken ringdijk van de Haarlemmermeer over Ouderkerk naar Overdiemen aan de Zuiderzee.

Minister Reuther legde beide projecten naast zich neder en maakte wederom een nieuw plan, aan welks uitvoering, in 1882 begonnen, men nu een kwart eeuw werkt. De grens der Stelling loopt thans in het Westen over Spaarndam en Velsen, gaat dwars door de Haarlemmermeer, om bij Muiden en bij Edam aan de Zuiderzee aan te sluiten. Het fort bij IJmuiden is hier bedoeld èn als havenversterking èn als vooruitgeschoven post. Hier wordt prijsgegeven de open verbinding met de Noordzee, volgens velen een noodzakelijke voorwaarde voor een deugdelijke Stelling van Amsterdam. De inkrimping zoover doorzetten dat slechts de stad Amsterdam bevestigd werd, deed men niet. En dit toch lag in de bedoeling, blijkens de verklaring welke de Minister van Oorlog in 1880 in de begrootingsstukken aflegde.

‘Ten opzichte der Stelling van Amsterdam schaart de ondergeteekende zich aan de zijde dergenen, die haar eene zoodanige uitbreiding willen geven, als wordt vereischt ter volstrekte beveiliging der Hoofdstad tegen bombardement uit het verst dragende geschut, en tevens ter verzekering der proviandeering voor een geruimen tijd.’

Enkelen der hier genoemde ontwerpen beoogen dus alleen de bevestiging van de stad Amsterdam, anderen willen dat de verdediging van het Nederlandsche grondgebied zich zal bepalen tot de verdediging van een Stelling van Amsterdam, met een omvang, waardoor implicite de Nieuwe Hollandsche Waterlinie wordt teruggebracht tot den rang van een voorpostenlinie. Aan een offensief optreden werd bij al deze projecten in ernst niet gedacht; de te stellen inundatiën duiden hier ten stelligste op.

Op een gansch ander standpunt stelt zich de latere Generaal Rooseboom in zijn artikel ‘De Stelling van Amsterdam’,

voorkomende in *De Gids* van 1879, III blz. 488 e.v. Deze autoriteit acht de Stelling noodig als een dubbele linie, waardoor het mogelijk wordt de provinciën Holland trapsgewijze te verdedigen, alsmede als een algemeen toevluchtsoord voor het Veldleger, wanneer dit de gevolgen van een landing niet vermag te localiseeren. Maar ook uit deze omschrijving spreekt geen kloeke offensieve geest. Het 'berg-je-op-systeem' zit ook hier voor, evenals bij de andere projecten.

Een geheel anderen toon doet de Generaal Schneider hooren in zijn artikelen 'Ons vestingstelsel' voorkomende in *De Gids* van 1901, III, blz. 442 e.v. Deze wil van de Stelling van Amsterdam het brandpunt, het centrum maken van eene actieve, tactisch offensieve verdediging van ons grondgebied. Deze deskundige acht de Stelling eerst deugdelijk, wanneer zij zich tot de Noordzee zal uitstrekken, om zoodoende zich zelve van het noodige te kunnen voorzien. Hij wil voorts vóór de Stelling een ruime uitvalspoort, om offensief te kunnen optreden. Daartoe wenscht hij de positie van Naarden uitgebreid door de te versterken hoogte bij Huizen en Laren, aan de Stelling toe te voegen.

En wat is nu in dezen chaos van wisselende inzichten de meening der huidige Regeering, nu zij het urgent acht, de Stelling zooals deze in 1882 door den Minister Reuther werd begonnen, in versneld tempo af te werken?

De Memorie van antwoord op het Voorloopig verslag geeft op deze vraag het antwoord. 'Een sterke, wel voorbereide Stelling van Amsterdam zal dan echter wel gedurende langen tijd weerstand kunnen bieden, waardoor ons de gelegenheid geschonken wordt om een omkeer ten onzen gunste in de politieke verhoudingen af te wachten.'

Alzoo afwachten! of wat ruimer omschreven:

Officieel is de Stelling van Amsterdam bestemd om al datgene wat het Nederlandsche volk aan intellect, kracht en offervaardigheid bezit op te nemen, opdat het volk leere zich doelloos en nutteloos te oefenen in het wachten.

Kan het droeviger?

Het hier geboden ontwerp van Wet houdt meer in dan bloot de vraag of de Stelling van Amsterdam al of niet in

een sneller tempo zal worden afgewerkt dan tot nu toe gebruikelijk; zij heropent den strijd, of het levende dan wel het doode element onze defensie zal beheerschen; of de oorlog in het open veld zal worden gevoerd, dan wel heil is te zoeken achter in vredestijd opgeworpen verdedigingswerken.

Het gaat er om, of we in vertrouwen op eigen kracht, dan wel met de nederlaag reeds in de schoenen den strijd zullen aanvaarden; of de bewegelijkheid, die leven en bezieling doet geboren worden, of wel doodsche starheid het fundament zal zijn, waarop ons algemeen plan van defensie moet steunen. Het is dezelfde strijd die gansch de vorige eeuw met felheid is gestreden en in 1874 bij het tot stand komen der Vestingwet ten gunste van het doode element beslist scheen.

Feit van droeve en bedroevende beteekenis! Toch treffe geen persoon of geen partij eenig verwijt! De geest van het volk is ook die zijner weermacht. Gansch de vorige eeuw zijn wij aan eigen kracht te kort geschoten, konden geen ander beginsel huldigen dan het lijdelijk aan ons laten voorbijgaan van het wereld-gebeuren.

En dit verklaart het feit, dat het leger slechts heil heeft gezocht achter steen en ijzer, in geduldige afwachting op een vage hulp van derden; dat niet kon worden ingezien dat een verdediging slechts kans op goeden uitslag biedt, wanneer zij ‘operatief’, d.i. handelend, wordt gevoerd.

Kenschetsend is wat de toenmalige Kapitein der Genie W. Badon Ghyben schreef in zijn verhandeling, getiteld:

‘Een oude strijd’, voorkomende in *de Militaire Gids* van 1883:

‘Het begrip van elke verdediging berust op het innemen van een Stelling, waarin men zich tracht te handhaven; afwering van een aanval is daartoe het eerste middel. Kan men bovendien de tegenpartij moeielijkheden in den weg leggen, die haar aanvallen belemmeren of die te voren uit den weg geruimd of ontgaan moeten worden, dan wordt daardoor het handhaven van de Stelling zelve langs een omweg gemakkelijker maakt: hierin ligt dus een bijkomend middel, dat het doel helpt bevorderen.’

Zich opbergen in een Stelling!

Afweren van een aanval!

Het in den weg leggen van moeielijkheden aan een aanvaller! Ziedaar alles waartoe men zich in front in staat rekende, en

dat met ons glorierijk verleden in den rug! Men begreep niet meer den stouten en onversaagden moed van een vlootvoogd, die den tegenstander kruit en lood liet brengen, evenmin als de vreugde van onze vlootvoogden en het scheepsvolk, als zij den vijand talrijk wisten, omdat elk schot nu een raakschot was. Maar toen ten tijde wist men in het strategisch-defensief, waarop men van natura was aangewezen, tactisch offensief te handelen. Zie, dat ging te loor!

Gelukkig, er is kentering ten goede! Er klinkt een nieuw geluid. De frissche geest, die de laatste twintig jaren onze gansche maatschappij een verjongingskuur doet ondergaan, heeft ook zijn heilzamen invloed doen gelden op onze inzichten betreffende de weermacht. Het leger als afzonderlijke kaste heeft opgehouden te bestaan. De zienswijze dat elk burger den Staat als soldaat behoort te dienen, dat het leger de gewapende, geoefende en georganiseerde burgerij moet zijn, wint veld en daarmede de meening dat de organisatie van het leger ruimte moet bieden voor alle krachten en middelen reeds in vredestijd aanwezig.

Men erkent wederom de aloude waarheid dat een deugdelijke weermacht slechts kan bestaan, wanneer zij wortelt in de burgermaatschappij en daaraan haar kracht ontleent. Dat ook ten onzent reeds eenige saamhoorigheid is tusschen weermacht en maatschappij is een hoopvol teeken en blijkt ten duidelijkste uit het parallel loopen van hervormingen in het leger met hervormingen in het maatschappelijk leven.

Met den drang naar een minder bindende Grondwet, naar uitbreiding van kiesrecht en naar het invoeren van een ruimere sociale wetgeving is gepaard gegaan het toestaan van winterverloven, het invoeren van den persoonlijken dienstplicht, het vormen van reserve- en militiekader, en het verkorten van den diensttijd. Duidelijk spreekt dit verband in het samengaan van den strijd der rechtsche partijen tegen invoering van algemeen kiesrecht, met hare heftige oppositie tegen de zeer bescheiden hervormingsplannen van den oud-Minister Staal.

Het versterken van dat organisch verband tusschen weermacht en volk is thans het meest noodige. Zonder samenhang tusschen die beide is geen deugdelijke strijdkracht denkbaar. Om tot dit doel te geraken, moeten de formatie, organisatie

en aanvoering van ons leger steunen op den volksaard en het volkskarakter en moet alle nadruk worden gelegd op de levende strijdkrachten.

Men late de doode weermiddelen dood!

Men bepale zich tot den opbloei van het Volksleger.

Voor het aangeboden ontwerp van Wet is geen punt te vinden in de hier aangegeven lijn.

Wordt het ontwerp Wet, dan is weer jaren lang alle aandacht op ons vestingstelsel samengetrokken en zullen de fondsen ontbreken om het veldleger te oefenen en het de hulpmiddelen te verschaffen, welke het van noode heeft.

In zake defensie waait dan reactie in de zeilen. En het is daarom te hopen dat al degenen die het welmeenen met onze defensie, het ontwerp zullen bestrijden, ‘een ieder naar de mate van zijne geringe krachten maar met volle overtuiging’ en.... met meer succes dan in 1874.

En wat dan met die beroemde Stelling?

Dat reeds millioenen er aan ten koste zijn gelegd is geen argument om er mede voort te gaan. Integendeel! Beter ten halve gekeerd dan ten heele gedwaald. De Amsterdamsche Stelling volgens het plan ‘Reuther’ geve men prijs. Voor zoover gereed, benutte men het bestaande om de hoofdstad tegen een coup de main te vrijwaren.

De bewaking en verdediging daarvan drage men op aan de Landweer. De periode van fortenbouw sluite men af en men voltooie zoo noodig de stelling met de middelen welke de veldversterkingskunst aan de hand doet. Het vrijkomend personeel en materieel, voor zoover daarvoor geschikt, masseere men in het veldleger, indachtig dat dit meerdere oorzaak kan zijn, dat het veldleger den tegenstander zal kunnen staan, maar dat de Stelling van Amsterdam, hoe krachtig ingericht zij ook moge wezen ten koste van millioenen schats, nooit bij machte zal zijn de nederlaag van het veldleger in een overwinning te doen verkeeren, en na een nederlaag ook niet het krachtmiddel zal blijken te zijn, dat ons zelfstandig volksbestaan tegen vernietiging vrijwaart.

MILES.

Verdwenen dieren.

Sedert Darwin's ‘Oorsprong der Soorten’ het verband tusschen de uitgestorvene en hedendaagsche wezens voor ieder duidelijk maakte, heeft ook iedereen vernomen van ‘the imperfection of the geological record,’ van de onvolledigheid der voorwereldlijke overlevering. De ontelbare menigte en de ondenkbare verscheidenheid der uitgestorven vormen, die in niet te ramen aantal van opvolgende geslachten de aarde hebben bevolkt door al de tijdperken der laagsgewijze slibafzettingen heen, kunnen slechts in enkele overblijfselen, onder hoogst toevallige gunstige omstandigheden, voor ons in fossielen staat bewaard zijn gebleven.

Van een groot aantal dier groepen moeten, wegens de weeke geaardheid hunner weefsels, alle soorten zijn vergaan zonder eenig spoor achter te laten, voor andere, die uitsluitend op 't land leefden, was de kans, dat hunne overblijfselen in het water geraakten en daardoor in de slib begraven werden, uiterst gering. De vernieling van reeds gevormde aardlagen door dezelfde krachten, die elders de afzetting van nieuwe bewerkten, moet in alle tijden met dien opbouw gelijken tred hebben gehouden, en de losgespoelde fossielen dier lagen kunnen dus hoogstens op z.g. secundaire ligplaatsen, geschonden en verspreid, worden teruggevonden, maar zullen meerendeels vernield zijn geworden. Tal van nog bestaande lagen, ten slotte, zijn blijkbaar door inwendige omzetting zoodanig veranderd, dat de in hen besloten overblijfselen van organismen geheel zijn verdwenen of tot onherkenbaarheid toe verminkt.

Genoeg, om bij ons de onwankelbare overtuiging te vestigen, dat naast iederen fossielen vorm, welken wij tot nu

toe uit de aardkorst hebben opgedolven, het bestaan van een niet te schatten aantal mag worden aangenomen, die nog niet zijn teruggevonden, en die grootendeels ook nimmer zullen ontdekt worden, om de afdoende reden, dat zij niet meer bestaan.

Kunnen wij nu omtrent die van de aarde weggevaagde levensvormen ook werkelijk niets meer te weten komen? Als dat het geval ware, zou de wetenschap der uitgestorven organismen, ja zelfs die van alle levende wezens, tot een zoo onbevredigend resultaat leiden, dat zij werkelijk den afkeer, ja de verachting zou verdienen, waarmede zij door velen werd en door enkelen nog wordt bejegend.

Vooral in vroeger tijden, toen de systematiek den boventoon voerde, en 't bijeenbrengen van zoo volledig mogelijke verzamelingen als hoofddoel werd beschouwd, gold die verzamellust voor het meerendeel der menschen als een liefhebberij, die niet veel hooger kon geacht worden dan het verzamelen van postzegels, en werd de palaeontologie als ‘de vervelendste en droogste van alle -ologien’ beschimpt. Maar wie, als aanhanger der afstammingsleer, de onderlinge verwantschap van alle levende wezens tot grondslag zijner beschouwingen kan aannemen, wie niet twijfelt, dat de tegenwoordig levende de veranderde nakomelingen der uitgestorvene zijn, die mag ook onderstellen, dat men omgekeerd de laatstgenoemde uit de thans voorkomende kan afleiden.

Met die onderstelling tot punt van uitgang, kan men dus trachten zich een beeld te ontwerpen van de organismen, die noodzakelijk eenmaal bestaan moeten hebben, omdat zij de stamouders der thans aanwezige moeten geweest zijn. Dat beeld kan en moet men in de eerste plaats opbouwen uit de organisatie der bestaande levensvormen, onafhankelijk van het al of niet bekend zijn van uitgestorven verwanten. Wel kunnen deze laatste meestal van grooten dienst bij de reconstructie van den oer-vorm blijken te zijn, maar onmisbaar daarvoor zijn ze geenszins. Algeheele afwezigheid van fossiele overblijfselen behoeft ons nimmer terug te houden in het ontwerpen van theoretische dier- en plantvormen, waarmede wij de zeeën en landen der voorhistorische aard-tijdperken mogen bevolken. Geenszins behoeven wij te vreezen, ons daardoor in bodemlooze fantasieën te verliezen, als wij slechts

in het oog houden, dat de verschillende wegen, die wij bij het onderzoek kunnen inslaan, ten slotte op eenzelfde punt moeten uitloopen. In die voorwaarde bezitten wij een waarborg, dat wij niet, of ten minste niet op den duur, in het duister zullen rondtasten.

Sommen wij die onderzoekingsmethoden even op; het zijn: de vergelijkende ontleedkunde in hare verschillende onderdeelen, de vergelijkende ontwikkelingsgeschiedenis, de kennis der afwijkingen en monstruositeiten, de studie van de verspreiding der organismen over de aardoppervlakte, de vergelijkende physiologie, - en natuurlijk ook, als er toevallig fossiele verwanten zijn gevonden, de vergelijkende palaeontologie, - kortom, alle onderdeelen der Biologie. Wel verre dus van tot holle hersenschimmen te leiden, dwingt ons het naspeuren naar de 'verdwenen' voorouders der tegenwoordige dieren en planten tot een zoo uitvoerig mogelijke studie van alle eigenaardigheden dezer bestaande wezens zelf.

Beter echter dan door zulke algemeene redeneeringen, laat zich dit streven duidelijk maken door een bepaald voorbeeld.

Daarvoor zij een algemeen bekende diergroep gekozen, waarover bovendien een uitvoerig en klassiek werk bestaat in de hier bedoelde richting van het onderzoek naar de phylogenie, d.i. de wetenschap der afstamming. Dat werk is wel niet door een Hollander, maar toch in Holland geschreven en gedrukt; ik heb n.l. het oog op het reuzenboek over de vogels van prof. Max Fürbringer.

Met onovertreffelijke nauwkeurigheid en volledigheid, met onuitputtelijken ijver, met buitengewone scherpzinnigheid, is in dit boek alles bijeengebracht, beoordeeld, gerangschikt, wat dienen kan om den stamboom der vogels op te bouwen. Van de tegenwoordig levende soorten afdalende, komt Fürbringer tot de slechts in enkele exemplaren gevonden uitgestorven hagedisstaartvogels, de oudste bekende gevederde dieren. Maar daarbij blijft hij niet stilstaan. Zonder aarzelen gaat hij verder, en spreekt van ongevleugelde kruipvogels, Apteno-herpetornithes, ofschoon geen enkel overblijfsel van zulke wezens met zekerheid bekend is, en het best mogelijk is, dat ze nooit bekend zullen worden.

Die reptiel-achtige vogelvoorouders leidt hij weer af van nog oorspronkelijker vormen: de vogelreptielen, de Ornitho-

herpetes, die evenmin bekend zijn, maar wier bestaan met volkomen recht is af te leiden uit het algemeen erkende feit, dat vogels het naast verwant zijn met reptielen.

Om een gebruikelijke vergelijking te bezigen, de reptielen vormen een struikgewas, met vele doode en weinig levende stronken. Uit één dezer stronken is een hooge boom opgeschoten, met rechten stam en een groot aantal takken, waarvan de onderste echter alle dood zijn, zoodat de levende een kroon vormen, die ver boven de dichte massa van 't struikgewas vrij in de lucht staat, en wier twijgen de geslachten der tegenwoordig levende vogels voorstellen.

Vergun mij, in het hier volgende te trachten, u mijne voorstellingen omtrent den aard en het wezen van dezen stamboom der vogels uit te leggen.

Ten einde aan jeugdige leerlingen het verschil duidelijk te maken tusschen een diergroep gelijk de vogels en een zooals de zoogdieren, veroorloofde ik mij wel eens de volgende voorstelling. Stel, dat alle zoogdieren waren uitgestorven, op de vleermuizen na, onderstel verder dat deze laatste zich hadden weten te voegen naar allerlei verschillende soorten van woonplaatsen en levenswijze, zoodat sommige naast het vliegen ook het zwemmen hadden geleerd, evenals de zwemvogels, andere het vliegen weer hadden afgewend en zich tot een loopende voortbeweging hadden bekwaamd, zooals de struizen, of zelfs tot een zwemmende zooals de pinguins, eerst dan zouden de zoogdieren of zeggen wij liever de ‘vleermuisachtige zoogdieren’ een overeenkomstig beeld opleveren als thans de vogels.

Deze redeneering omkeerende, ziet men nu gemakkelijk in, dat eertijds naast de ‘gevleugelde’ vogels een aantal verwante diervormen kunnen bestaan hebben, wier voorste leden niet tot vleugels waren vervormd, en die, onverminderd die verwantschap, toch even sterk van de vogels verschilden als thans b.v. een walvisch, een olifant of een mensch van een vleermuis.

Hoe groot de vormenrijkdom onder die niet gevleugelde vogelverwanten is geweest, laat zich met geen mogelijkheid bevroeden.

Waar wij slechts één tak, en nog wel een zeer bijzonderen tak kennen van den geheelen boom, mogen wij ons niet

wagen aan een op niets gegronde schatting van het aantal en den aard der overige afgestorven takken, noch van die der twijgen en bladen, welke eenmaal aan die takken zich hebben ontwikkeld. Anders echter is het gesteld met het onderzoek naar de oudere deelen van den tak der vogels zelf, van welken wij de hedendaagsche soorten mogen beschouwen als de uiterste twijgen. Uit den bouw dezer laatste kunnen wij trachten een beeld te ontwerpen van dien hunner voorouders, niet slechts dergene welke het vliegvermogen reeds bezaten, maar ook van de daaraan voorafgaande stamvormen met gewone, niet voor het vliegen gewijzigde voorpooten. Wij kunnen ons de vraag stellen, hoe die ledematen er oorspronkelijk hebben uitgezien, b.v. hoeveel vingers zij droegen en waarvoor zij in 't bijzonder geschikt waren: om te klimmen, te grijpen of te loopen. Wij zouden b.v. de onderstelling kunnen wagen, dat die nog niet met vliegvermogen begaafde vogel-voorouders hunne voorste ledematen niet of slechts bij uitzondering op den grond plaatsten, dat zij dus op hunne achterpooten huppelden of liepen, evenals de reusachtige Iguanodons van het Jura-tijdperk dit moeten gedaan hebben, of de kraaghagedis van Australië dit tegenwoordig doet, volgens de waarnemingen van Saville-Kent.

Sommige dezer tweebeenige, ongevleugelde vormen maakten vermoedelijk groote sprongen, waardoor hunne achterpooten zich sterk ontwikkelden, en in hun voetwortel en middenvoetstreek een vergroeiing der beenderen intrad, die tot de vorming van 't loopbeen leidde. De vervorming van den achterpoot kan derhalve aan die van den voorpoot vooraf zijn gegaan.

Bij die sprongen diende hun lange staart als roer; bij 't aankomen aan 't doel grepen zij zich met de nagels vast. De sprongwijdte werd gaandeweg vergroot door een zeker zweefvermogen, dat zij ontleenden aan een zijdelingsche huidplooi, die zich langs vóór- en achterrand hunner voorste ledematen, maar vooral langs den eerste, ontwikkelde. Langs den vrijen zoom dezer plooi en langs de beide zijden van den langen staart vormde zich een rij primitieve veeren, of, nog waarschijnlijker: de daar reeds aanwezige veeren werden grooter en sterker en ontwikkelden zich tot de voorloopers der latere slag- en stuurpennen.

Al deze onderstellingen laten zich uit den bouw der heden-

daagsche vogels afleiden. De vergroeiingen van 't skelet van den voet zijn veel ingrijpender dan die in de hand, en kunnen dus zeer wel van oudere tijden dagteekenen. De huidplooien langs de vleugels zijn nog aanwezig, ofschoon onder de veeren verborgen en van geringe uitbreiding, vermoedelijk, omdat zij niet meer van noode zijn, nu de veeren zich zoo hoog hebben ontwikkeld. Bij tal van vogels uit verschillende groepen, b.v. den secretarisvogel of den casuaris, dragen één of twee der vergroeide vingers nog nagels, die echter tusschen de veeren verstopt zitten en tot niets meer dienen, zoodat zij dan ook bij vele andere soorten slechts op jeugdigen leeftijd worden aangetroffen, maar enkele malen, bij wijze van afwijking, tot in den volwassen staat blijven bestaan. Het staartgeraamte tenslotte is van achteren af ingekort, door vergroeiing der laatste staartwervels, en wijst dus op voorouders met een goed ontwikkelden staart.

Maar een veel sterkeren steun vinden deze vermoedens in de ontdekking van een tusschenvorm tusschen onze hypothetische spring- en zweefdieren en de hedendaagsche vogels. Gij begrijpt, dat ik hier spreek van den beroemden Archaeopteryx uit de Solenhofner lithographische kalkleisteen: den Hagedisstaartvogel naar Haeckel's betiteling.

Dit gevederde dier, dat slag- en stuurpennen bezat, welke bij die van vele hedendaagsche vogels niet achterstonden, en welks achterpooten reeds geheel naar het type dezer laatste waren gebouwd, vertoont daarentegen juist in den bouw zijner handen een nog veel oorspronkelijker toestand, aangezien drie wel ontwikkelde vingers, van stevige nagels voorzien, waren bevestigd aan niet met elkaar vergroeide middenhandsbeenderen. Evenzoo primitief was de lange veelwervelige staart, waarin van een vergroeiing der achterste wervels geen spoor te bekennen was, en waarlangs de stuurpennen in twee rijen segmentsgewijze waren bevestigd.

Al deze eigenaardigheden, en nog vele andere, had men, zooals uit het voorgaande blijkt, uit den bouw der tegenwoordig levende vogels kunnen voorspellen.

Men zal mij natuurlijk tegemoetvoeren, dat, waar het gunstig toeval ons in het bezit heeft gesteld van dit allermerkwaardigste document uit den vogelstamboom, het nu achteraf niet moeilijk is, onderstellingen te gaan opbouwen

over den vermoedelijken bouw van onbekende voorouders der vogels, en dan aan te komen met de eigenaardigheden van Archaeopteryx als bewijzen voor de juistheid dier hypothesen.

Zulk een wijze van doen lijkt een weinig op de weervoorspelling, die altijd verreweg het best uitkomt, als zij betrekking heeft op 't afgeloopen in plaats van op 't komende etmaal.

Inderdaad kan zulk soort van bewijsvoering den toets der kritiek niet doorstaan, maar hieraan laat zich op 't huidige oogenblik niets meer veranderen. Wij bezitten nu eenmaal geen beschouwingen over de voorouders der vogels, van vergelijkende anatomen uit een tijdstip vóór 1861, het ontdekkingsjaar van Archaeopteryx.

Op dat oogenblik was Darwin's Origin of Species nog slechts twee jaar oud, en in standaardwerken dier dagen kan men het eindbeen van den rudimentairen staart der recente vogels nog beschreven vinden als één enkelen wervel, veel grooter en heel anders gebouwd dan zijne voorgangers. Toch had reeds 50 jaar te voren Cuvier opgemerkt, dat dit been klaarblijkelijk door de vergroeiing van een aantal wervels was ontstaan, zonder dat hij echter daaraan eenige beschouwingen vastknoopte over de verkorting van den vogelstaart.

Mogen wij daaruit opmaken, dat dergelijke voorstellingen van verkorting of andere vervorming van organen bij Cuvier niet opkwamen? Of zou het niet veel eerder zijn, dat hij zorgvuldig het gebruik van zulke uitdrukkingen vermeed, om daardoor geen voedsel te geven aan de door hem verfoeide meeningen der evolutionisten, die toen juist in de personen van Lamarck en de Geoffroy St. Hilaire in Frankrijk het dogma van de onveranderlijkheid der soort begonnen te bestrijden, een strijd, die in Duitschland door enkelen b.v. Goethe (tot kort voor zijn dood in 1832) met zoo groote belangstelling werd gevolgd. Dat ook in Engeland, waar ten slotte de beslissende slag zou gestreden worden, gedurende de eerste helft der 19de eeuw de evolutionistische denkbeelden in vele hoofden gistten, is bekend genoeg, voor Holland heeft wijlen J.L.C. Schroeder van der Kolk een voorlooper van Darwin ontdekt in Dr. J.E. Doornik. Maar hoe woest en onbekookt die denkbeelden toen nog vaak waren, daarvan krijgt men een aardig inzicht, wanneer men tracht voor een bepaald onderdeel, zooals hier omtrent de voorstellingen betreffende den

oorsprong der vogels, historische bijzonderheden te verzamelen. Populaire werken zijn daartoe het meest aangewezen, zoo b.v. het bekende werk van Chambers: The vestiges of (the natural history of) Creation, dat in 1844 in Engeland anoniem verscheen, en daar een ontzaggelijken indruk maakte, zoodat het niet slechts tal van drukken beleefde en in allerlei talen werd overgebracht (b.v. in het Nederlandsch door Dr. van den Broeck), maar vooral ook eindeloos twistgeschrijf uitlokte, zij het meerendeels van niet natuurwetenschappelijk gevormde tegenstanders, in het bijzonder Godgeleerden. In dat werk kan men over den oorsprong der vogels lezen, dat alle vogels moeten afstammen van zwemvogels, en deze weder van de zeeschildpadden. En deze verbazingwekkende uitspraak volgt onmiddellijk op de voortreffelijke algemeene opmerking, dat de vogels, niettegenstaande de groote verscheidenheid hunner levensomstandigheden en gewoonten, eene veel grootere eenvormigheid van maaksel bezitten dan eenige andere klasse van gelijke beteekenis. ‘De verschillende, door onderlinge verwantschap gevormde ketens,’ zegt de schrijver, ‘die zij ons aanbieden, zijn buitengemeen in het oog vallend, het eene geslacht gaat bijna onmerkbaar in het andere over; en evenwel bestaat er geene klasse, waarin meer verwarring heerscht, uithoofde van het ongelukkig beginsel, waarvan de natuuronderzoekers bij hunne klassifikatiën uitgaan - bij welke namelijk de meest uitwendige kenteekenen steeds als hoofdgrond van verdeeling worden aangenomen.’

‘En,’ vervolgt hij: ‘alleen door hen voor te stellen in de orde van opeenvolging waarin zij het eerst zijn te voorschijn gekomen, volgens het algemeen beginsel, hetwelk wij in dit werk hebben uiteengezet, is men in staat eene juiste rangschikking der vogels tot stand te brengen.’

Doch nu de toepassing dezer juiste beginselen: ‘De opsporing dezer orde van opeenvolging’ blijkt wel te geschieden met behulp van den lichaamsbouw, maar op de volgende, zachtst gesproken zonderlinge wijze: ‘In deze orde,’ zegt de schrijver, n.l. die der zwemvogels, ‘komen geslachten voor, die den grondvorm der vogels in 't oog vallend gebrekkig vertoonen, daar de pooten zoo ver achter het zwaartepunt zijn gelegen, dat het dier niet beter gaan kan dan een zeehond, terwijl de korte en in sommige gevallen met meer op schubben gelijkende

vederen bedekte voorste ledematen niet dienen om mede te vliegen, maar om volkomen op gelijke wijze als de roeivinnen der zeeschildpadden, het lichaam door het water soms verscheidene honderde ellen beneden de oppervlakte, voort te stuwen.

'Onverwachts' (sic) 'doet zich hier nu de waarschijnlijkheid op, dat de vogels alleen van deze orde van kruipende dieren (cheloniers) afkomstig zijn en hierin de oorzaak van hunne grootere gelijkvormigheid in maaksel gelegen is.'

Als wij ons tegenwoordig wel eens verbazen, dat de denkbeelden der evolutionisten zóó lang noodig hebben gehad om de overheerschende te worden, en dat juist nauwkeurige en scherpzinnige waarnemers zooals b.v. Cuvier, er zoo afkeerig van waren, dan vergeten wij wellicht te veel, hoe verward, wild en onbetrouwbaar die denkbeelden en redeneeringen in den aanvang waren. Lezen wij thans betoogen als het bovenstaande, dan moeten wij tot verontschuldiging der soortdogmatici toegeven: de evolutionisten mochten bij de officieele wetenschap geen gehoor vinden, zij maakten het er soms ook naar.

Keeren wij terug tot onze vergelijking der hedendaagsche met de uitgestorven vogels, en vragen wij ons af, hoe het gelegen is met de bewapening van den bek. Terwijl alle recente vogels een tandeloozen hoornsnavel bezitten, weten we thans, dat niet slechts Archaeopteryx, maar zelfs de veel jongere en veel dichter bij de tegenwoordige staande vogels met verkorten staart uit de Krijt-formatie van N.-Amerika een reeks van kegelvormige tanden in onder- en bovenkaak bezaten. Ook dit feit had men tot zekere hoogte kunnen voorspellen, o.a. op grond van analoge verschijnselen bij Amphibiën, Reptielen en zoogdieren, waar in verschillende orden tandbezittende en tandelooze vormen naast elkaar worden aangetroffen, en men meestal het afdoend bewijs kan leveren, dat de laatste van de eerste moeten afstammen.

Maar is voor de vogels de afleiding van den grondvorm uit den bouw der hedendaagsche niet meer op onbevangen wijze mogelijk, bij tal van andere diergroepen kan het daarentegen met goeden moed worden gewaagd. Onder de Reptielen b.v. vertoont de geheele groep der schildpadden een snavelachtige hoornbekleeding der kaken, die een fraai voorbeeld van analogie aanbiedt met den vogelsnavel, zonder dat daarin

natuurlijk eenig bewijs van nadere verwantschap met de vogels behoeft gezien te worden. Schildpadden met betande kaken zijn tot nu toe ook in fossielen staat onbekend, al heeft men een oogenblik gemeend, dat de beenkegels op de kaken van den reusachtigen Miolania, die tot voor korten tijd op Lord-Howe's eiland en in Queensland moet geleefd hebben, iets met tanden te maken hadden. Maar ongetwijfeld hebben de voorouders der schildpadden tanden gehad; het is slechts de vraag, hoe ver in andere opzichten het verschil tusschen deze getande oer-schildpadden en de hoornkakige ging. Had b.v. de laatste der tandbezittende reeds een volledig rug- en borstschild, evenals de cretaceische tandvogels in hun overige organisatie reeds bijna de specialiseering der hedendaagsche vogels hadden bereikt? En ging aan deze volkomen schildpad-met-tanden een aantal meer oorspronkelijke vormen vooraf, wier huidbekleeding ons al de trappen zou laten zien, waarlangs een gesloten, onbewegelijk kuras zich ontwikkelde uit een maliënkolder van hoornschubben met beenige grondplaten? Op *deze* vragen geeft ons de Palaeontologie tot nu toe geen antwoord: wij zijn aangewezen op het onderzoek van den lichaamsbouw der hedendaagsche vormen, vooral op hunne vergelijkende ontleedkunde en ontwikkelings-geschiedenis.

Wij moeten trachten te ontdekken, wie onder de levende schildpadden de oorspronkelijkste kenmerken heeft bewaard, waarbij wij in het oog moeten houden, dat de verschillende organen van éénzelfde wezen ten zeerste uiteenloopen kunnen, wat de mate hunner afwijking van den grondvorm aangaat. Zoo treffen wij dikwijls den primitiefsten inwendigen bouw aan bij diervormen, wier uitwendige organisatie ons het toppunt van specialiseering vertoont. De groep der schildpadden, in haar geheel beschouwd, levert ons hiervan een sprekend voorbeeld. Romppantser en hoornsnavel beide zijn uitersten van vervorming in bijzondere richting, toch staan het vaatstelsel, het zenuwstelsel, het skelet der ledematen bij deze dieren op een zeer oorspronkelijken trap van ontwikkeling, en mogen wij hen in deze opzichten gebruiken, om ons voorstellingen te vormen over den bouw der stamreptielen.

Zoeken wij nu onder de schildpadden naar diegenen, welke ook ten opzichte van het romppantser het dichtst bij den

gemeenschappelijken stamvorm zijn gebleven, dan kunnen wij *op het eerste gezicht* tot de meening geraken, dat in deze orde één overgangsvorm ons bewaard is gebleven, zóó treffend, zóó overtuigend, dat wij in onze stoutste onderstellingen haar niet zóó volkomen hadden durven reconstrueeren. Het is de Lederschildpad, de grootste der zeeschildpadden, die van alle hare verwanten afwijkt, o.a. doordien haar rugschild *niet* vergroeid is met de daaronder liggende wervelkolom en ribben.

Nu is het duidelijk, dat zulk een vergroeiing, waar zij voorkomt, moet opgevat worden als een diep ingrijpende wijziging van den oorspronkelijken bouw, m.a.w. dat wij alle overige schildpadden, welke deze eigenaardigheid wel vertoonen, moeten afleiden van een grondvorm, die haar nog niet bezat. De Lederschildpad voldoet aan dit vereischte, zij zou dus zulk een grondvorm kunnen zijn, en wordt dan ook door sommige autoriteiten, o.a. Haeckel, als zoodanig aangezien.

Toch meen ik op goede gronden te mogen betwijfelen, dat wij hier werkelijk met een oorspronkelijk georganiseerd dier te doen hebben. Want, als men de vraag naar de herkomst der lederschildpadden van alle zijden beziet, en al hare eigenaardigheden in overweging neemt, komt men juist tot het tegenovergestelde besluit, dat n.l. de lederschildpadden de meest gewijzigde leden dezer orde van reptielen zijn. Zeeschildpadden in 't algemeen toch stammen buiten kijf van landschildpadden af, evengoed als b.v. de walvisschen van landzoogdieren. Hare stamouders waren dus reeds schildpadden, toen zij zich te water begaven, want er is niet de minste reden om aan te nemen, dat zij de schildpad-eigenaardigheden eerst zouden verworven hebben gedurende haar verblijf in die vloeibare middenstof. Zij moeten dus toen al een rug- en een buikpantser hebben bezeten; in dit laatste moet reeds een gedeelte van den schoudergordel versmolten zijn geweest met de overige huidbeenplaten, haar borstbeen moet reeds ontbroken hebben, waarschijnlijk door die platen verdrongen.

Is er nu grond om te onderstellen, dat juist in dat ééne opzicht: de al-of-niet-versmelting der ribben en der doornuitsteeksels van de ruggewervels met het rugschild, de landbewonende voorouders der Lederschildpad nog op zulk een veel oorspronkelijker trap zouden hebben gestaan dan al de

tot nu toe bekende levende of uitgestorvene land-, zoetwateren ook de overige zeeschildpadden?

Ondenkbaar is het niet, maar in hooge mate onwaarschijnlijk zeker.

Er is bovendien nog een andere opvatting van 't verschijnsel mogelijk, n.l. niet als 't *voortbestaan* van een oorspronkelijken toestand, maar als een *terugkeer* daartoe: een atavisme. Bij den langzamen overgang van het land- in het waterleven moet, dat blijkt uit allerlei kenmerken, de geheele organisatie lichter van bouw zijn geworden: het oorspronkelijk massieve borstschild b.v. vertoont groote inhammen, z.g. fontanellen. Kan nu daarbij de beenige samenhang tusschen 't rugschild en het daaronder gelegen skelet van de borstkas niet wederom opgeheven zijn?

Steun aan déze voorstelling van 't beloop der ontwikkeling wordt nog verleend door den geheel afwijkenden bouw van 't rugschild, dat niet uit het gewone regelmatige samenstel van een bepaald aantal beenplaten en hoornschilden bestaat, maar uit een mozaïek van een menigte veelhoekige beenstukjes, waarover de huid onverhoornd doorloopt.

Zulke atavistische verschijnselen kunnen ons veel leeren over de werkelijk-oorspronkelijke verhoudingen, omdat wij in hen een terugkeer tot den een of anderen ontwikkelingstrap meenen te mogen zien. Maar wij mogen ze alleen opvatten als weerspiegelingen van de achtereenvolgende toestanden, welke de voorouders der beschouwde organismen hebben doorloopen, niet als getrouwe evenbeelden. Bij hunne beoordeeling moeten wij dus de uiterste omzichtigheid in acht nemen, nimmer mogen wij ons laten verleiden, het in ouden stijl gerestaureerde gebouw voor werkelijk antiek aan te zien.

Veel sterker heeft Dollo dit uitgedrukt door de stelling: l'Évolution est irréversible, il y a réversibilité fonctionelle ou physiologique, il n'y a pas réversibilité de structure, ou morphologique. Hieraan zou ik het voorbehoud willen toevoegen, dat voorafgegane toestanden niet spoorloos verdwijnen, maar hunnen invloed doen gelden bij iedere volgende wijziging Tot staving dier overtuiging zij het mij vergund nog een paar voorbeelden aan te halen, en daartoe terug te keeren tot de diergroep, die ik tot uitgangspunt koos: de vogels

Struisvogels en casuarissen kunnen niet vliegen, en wijken

in hun lichaamsbouw in vele opzichten van dien der gewone vogels af. Toch zijn zij echte vogels; er is dus geen andere opvatting mogelijk, dan dat zij van vliegende vogels afstammen, m.a.w. zeer gewijzigde vogelvormen zijn. Hetzelfde geldt, zij het ook in mindere mate, voor tal van andere niet-vliegende vogelsoorten: alle zijn het vleugellam geworden dieren, in niets te vergelijken met de ongevleugelde voorouders aller vogels: de vogel-reptielen, waarover wij het daarstraks hadden.

Onder allerlei vogelfamilies treft men die niet-vliegers aan, of kwamen ze tenminste voor, want velen hunner zijn in vroeger en later tijd uitgestorven, ook nog in historische tijden uitgeroeid, vooral op oorspronkelijk onbewoonde eilanden. Zoo waren de Dodo en de Solitaire der Mascarenen reusachtige niet-vliegende duivensoorten, de groote vleugellamme Alk was de naaste verwante der vliegende Alken, de Kakapo of uilpapagaai van Nieuw-Zeeland, die nauwelijks fladderen kan, is een soort kakatoe; kortom, er is eigenlijk geen orde van vogels, die niet een of meer vleugellamme leden telt of telde.

Daaruit volgt nu al van zelf, dat wij ook voor den casuaris en den struis gaan rondkijken naar vleugelvlugge verwanten, en, als wij die onder de hedendaagsche vogels niet vinden kunnen, aannemen, dat hier juist het omgekeerde geval zich voordoet als bij Dodo of Groote Alk, n.l. dat de vliegers zijn uitgestorven. Verder, dat wij de groote onderlinge overeenkomst tusschen struizen, casuarissen, emu's, nandoe's, kiwi-kiwi's, moa's, en nog eenige uitgestorven leden van de z.g. orde der Loopvogels, met argwaan gadeslaan, gedachtig aan de gelijkenis, die door den invloed eener overeenkomstige levenswijze tusschen zelfs ver van elkaar afstaande diervormen wordt teweeg gebracht, zooals b.v. tusschen walvisschen en visschen. Dat dus al de bovengenoemde vleugellamme vogels in overeenkomstige opzichten van 't gewone vogeltype afwijken, behoeft evenmin een bewijs van onderlinge verwantschap te zijn, als dat zij uitsluitend in 't Zuidelijk Halfrond worden aangetroffen.

Zoo ontbreekt bij allen de kam op 't borstbeen, naar welke eigenaardigheid zij den naam Schildborstbeenigen of Ratiten hebben gekregen. Maar dat hierin volstrekt geen reden behoeft

gezien te worden om aan te nemen, dat zij een natuurlijke groep van vogels vormen, volgt uit het feit, dat bij alle vogels een rechtstreeksche evenredigheid wordt waargenomen tusschen de grootte van dien kam en de mate van het vliegvermogen.

Toch is deze twijfel aan hun werkelijke onderlinge verwantschap, hoezeer noodzakelijk voortvloeiend uit de vooropgestelde redelijke beginselen van natuurlijke indeeling, eerst in de laatste vijf-en-twintig jaar de heerschende geworden. Zelfs moet de daaraan voorafgaande beschouwingswijze, welke de opgesomde vleugellamme vogels der Zuidelijke uitloopers van de groote continenten vereenigde tot de groep der Loopvogels, Schildborstbeenigen of Ratiten, en tegenover alle mogelijke andere vogels stelde, die met den naam Kamborstbeenigen of Carinaten werden bestempeld, bij de toenmaals heerschende begrippen als een groote stap in de goede richting der natuurlijke indeeling worden begroet.

Niet evenwel om dien naam Schildborstbeenigen, want die berustte, zooals wij daareven opmerkten, op een zeer onbetrouwbaar kenmerk, daar het met het vliegvermogen staat of valt. Namen echter bezitten in de natuurlijke historie geen hooger waarde dan in de menschelijke samenleving: het zijn eigennamen, die al of niet een woordelijke beteekenis kunnen hebben, maar in geen geval letterlijk mogen worden opgevat.

Wel echter, omdat door deze indeeling duidelijk in 't licht werd gesteld, dat al de genoemde vogels een aantal kenmerken gemeen bleken te hebben, waardoor zij zich als een eenheid tegenover het gansche heir der overige vogels, vliegend of vleugellam, stelden.

Wat evenwel duister bleef, dat was de diepere beteekenis dezer tegenstelling. Die te begrijpen, vermocht slechts de aanhanger der descendentieleer, die overtuigd was, dat hij uit den bouw der tegenwoordige dieren kon besluiten tot dien hunner uitgestorvene voorouders. Hij kwam dus door de waarneming der eigenaardigheden van de Ratiten tot het besluit, dat hunne vleugelvlugge voorouders vogels van een veel oorspronkelijker bouw dan alle thans levende Carinaten moesten geweest zijn.

Daarmede zijn echter de moeilijkheden nog bij lange na

niet opgelost. Want gaat men trachten, zich van deze voorouders der Ratiten eene voorstelling op te bouwen, dan stuit men op allerlei bezwaren.

Maakt men b.v., zooals Gadow heeft gedaan, een volledige lijst dezer kenmerken, en gaat men elk op zijne beteekenis voor de afstamming der Ratiten onderzoeken, dan valt de uitslag van dit onderzoek volstrekt niet mee. Het is natuurlijk hier niet de plaats om in ontleedkundige bijzonderheden af te dalen; genoeg zij het te vermelden, dat Gadow slechts zes kenmerken wist op te sporen, die hij voor oorspronkelijk, en, zoover bekend, alleen bij Ratiten voorkomend durfde verklaren, daarentegen zestien, die wel eveneens oorspronkelijk waren, maar ook bij vele Carinaten werden aangetroffen, wat gelijkerwijze het geval was met nog zes andere, die hij evenwel voor pseudo-primitief hield. Onder deze laatste nu zijn er juist enkele, die geheel beantwoorden aan de voorstelling, welke ik zooeven trachtte te ontwikkelen omtrent het terugkeeren van een afspiegeling der werkelijk oorspronkelijke toestanden, bij organen, die niet meer gebruikt worden. Ratiten b.v. hebben zeer weinig ontwikkelde staarten, wat begrijpelijk is bij vogels, die het vliegen hebben opgegeven en tot een loopende, niet een springende voortbewegingswijze zijn overgegaan. Het geraamte van dezen staart echter vertoont niet, zooals bij de Carinaten, een uit wervels vergroeid eindbeen, maar een reeks vrije wervels, die naar achteren toe geleidelijk kleiner en minder ontwikkeld worden, het staat dus oogenschijnlijk dichter bij den langen, welontwikkelden staart van Archaeopteryx, welke ongetwijfeld een belangrijke rol speelde bij de bewegingen van dien echt oorspronkelijken vliegvogel.

Neemt men nu in overweging, dat tal van kenmerken, bv. de bouw der vleugels van de Ratiten, ons afdoend bewijzen, hoe ver hunne nog tot vliegen bekwame voorouders zich reeds van Archaeopteryx hadden verwijderd, dan ziet men in, dat wij den opbouw van het staartgeraamte der hedendaagsche Ratiten uit niet met elkaar vergroeide wervels onmogelijk als oorspronkelijk, maar enkel als pseudo-primitief, als terugkeer tot den stam-toestand kunnen opvatten.

Treffend wordt dit nog in 't licht gesteld door twee feiten. Ten eerste, dat één der twee Tand-vogels uit het Krijt-tijdperk, n.l. Hesperornis, evengoed een weinig vergroeid staartgeraamte

bezat, en den kam op 't borstbeen miste, zoodat hij dan ook evenmin kon vliegen als de Ratiten, wat echter in zijn geval, blijkens den bouw zijner achterpooten, in verband stond met een zwemmende levenswijze, dus een overeenkomstig geval opleverde als de hedendaagsche pinguins. Daarom behoeft van een nadere verwantschap, 't zij met Ratiten, 't zij met de pinguins, nog geen sprake te zijn, al heeft Marsh, de ontdekker van Hesperornis, ook de onvoorzichtigheid gehad, het dier als een zwemmenden struisvogel te bestempelen. Integendeel, Hesperornis behoort, volgens Fürbringer en Gadow, tot de onderorde der Fuuten, dus tot een groep van nog thans bestaande zwemvogels, wier tegenwoordige leden echter, evengoed als andere recente vogelorden, de tanden zijn kwijtgeraakt, maar bruikbare vleugels behouden hebben. In den tijd, toen hunne voorouders nog tanden bezaten, moet een hunner het vliegen hebben opgegeven, en daarmee het eerste ons bekende voorbeeld geleverd hebben van een verschijnsel, dat zich sedert dien nog tallooze malen, onafhankelijk van elkaar, heeft voorgedaan: de achteruitgang der vleugels en van al de daarmee in verband staande organen, zooals de kam op 't borstbeen.

Daarmede moet óók gepaard zijn gegaan, dat de achterste staartwervels weder van elkaar losraakten, want kijken wij bij den tijdgenoot van Hesperornis, den eveneens met tanden gewapenden Ichthyornis, die in tegenstelling met genen, een goede vlieger geweest moet zijn, dan vinden wij daar wel degelijk een uit meerdere wervels vergroeid staart-eindbeen.

Het tweede der bovenbedoelde feiten is, dat bij struisvogels en kiwi-kiwi's op hun ouden dag de achterste staartwervels toch met elkaar gaan vergroeien, waarvoor wel geen andere verklaring te bedenken is, dan dat de neiging tot zoodanige vervorming bij hen is blijven sluimeren van uit de dagen, toen hunne voorouders nog konden vliegen, en daarbij krachtige staartbewegingen maakten met een reeds ingekorten, waaiervormigen staart.

Vatten wij de opeenvolging der voorstellingen omtrent de systematische beteekenis der Ratiten in enkele woorden te samen.

Eerst werden struizen, casuarissen, kiwi's enz. als ‘abnormale vogels’ in een hoekje van het systeem gedrongen, en werd zoo weinig mogelijk acht op hen geslagen.

Toen werden zij tot eene afzonderlijke orde vereenigd, zonder dat echter de kenmerken, waardoor zij zich van alle andere vogelorden onderscheiden, alle voor zich op hunne waarde werden getoetst: Instelling van de orde der Loopvogels.

Vervolgens werd deze orde aan alle andere bestaande vogels als één geheel tegenovergesteld, maar nog altijd geen onderscheid gemaakt tusschen verschillen die op afkomst berusten, en afwijkingen, die een gevolg zijn van 't verlies van 't vliegvermogen: Verdeeling der vogels in Ratiten en Carinaten.

Ten slotte brak de overtuiging zich baan, dat, als men de organisatie der Ratiten ontdoet van alle eigenaardigheden, die aan dit verlies van 't vliegvermogen zijn toe te schrijven, er toch nog genoeg verschillen met de overige hedendaagsche vogels overblijven, om de Ratiten te blijven beschouwen als de minst veranderde overblijfselen eener gansche wereld van primitieve uitgestorven vogels: vliegend of niet-meer-vliegend, loopend of zwemmend, wier lichaamsbouw zich dus uit de organisatie der Ratiten met de grootste mate van waarschijnlijkheid laat opmaken, en waaruit ook de Carinate vogels zich hebben ontwikkeld.

Alvorens men tot dit inzicht vermocht te geraken, moest eerst nog een merkwaardige verwarring van denkbeelden, voortgesproten uit overschatting van de beteekenis der adaptieve kenmerken, tot uiting komen, om door krachtige bestrijding weder te niet te worden gedaan. Ik bedoel de voorstelling, nog wel van de zijde van sommige aanhangers der ontwikkelingsleer, als zou er een bijzondere verwantschap bestaan tusschen de Loopvogels en een groep van uitgestorven Reptielen, welke, naar de overeenkomst in den bouw hunner achterpooten met die van Vogels, Dinosauria Ornithopoda, vogelpootige Reuzenhagedissen zijn genoemd. Enkele zoölogen gingen zelfs zoover, dat zij de mogelijkheid van een dubbelen, diphyletischen, oorsprong der vogels aannamen: de Ratiten zouden van die Reuzenhagedissen afstammen, de Carinaten daarentegen verwant zijn met de Pterodactyli of Vleugelvingerige hagedissen van het Jura-tijdperk.

Ik behoef hier niet in 't licht te stellen, welk een zonderlinge verwarring van functioneele gelijkenissen (z.g. parallelismen) met overeenkomsten door gemeenschappelijke afstamming tot deze dwalingen heeft geleid, maar mocht haar toch

niet met stilzwijgen voorbijgaan, omdat zij ons duidelijk laten zien, hoe licht men, zelfs met moderne opvattingen toegerust, vervalt in dezelfde verkeerde voorstellingen, als b.v. Chambers, toen hij de vogels van zeeschildpadden afleidde.

Keeren wij tot de afstamming der Loopvogels uit echte vliegende vogels, zij het ook van primitieven bouw, terug. Dat juist al de vliegende verwanten der Ratiten uitgestorven zouden zijn, is wel opmerkelijk, maar volstrekt niet onbegrijpelijk. Trouwens, sedert betrekkelijk korten tijd weet men, dat het niet waar is, want... er is een groep van *vliegende* Loopvogels ontdekt. Ik bedoel de Tinamoe's: Zuid-Amerikaansche vogels, door de Europeanen aldaar inlandsche patrijzen genaamd, maar die ook eenigszins aan trapganzen herinneren. Hun staart is even weinig zichtbaar als die van een casuaris of kiwi-kiwi, hun snavel gelijkt veel op dien van den Nandoe of Zuid-Amerikaanschen struis. Hun inwendige bouw bewijst afdoend, dat zij de naaste verwanten der Schildborstbeenigen of Ratiten zijn, ofschoon zij... wel degelijk een kam op hun borstbeen bezitten!

En wat vertellen ons nu de schrijvers, die tinamoe's in 't wild hebben waargenomen?

Vliegen kunnen deze dieren wel, maar zóó slecht en onbeholpen, dat dit vermogen voor hen menigmaal noodlottig wordt. Hudson b.v. joeg gedurende een kort ritje verscheidene tinamoe's op, die vlak voor zijn paard plotseling met groot geraas opstoven, maar waarvan niet minder dan drie zich doodvlogen tegen een draadversperring langs het pad. Een ander exemplaar werd in de pampa's bij 't opvliegen door den wind opgenomen, en viel uit een groote hoogte, al draaiend neer, met zulk een vaart, dat het tegen den grond te pletter sloeg.

Vermoedelijk zijn dus de Tinamoe's bezig hun vliegvermogen te verliezen: diegene, die het allerminst er van gebruik behoeven te maken, loopen het geringste gevaar er door om te komen.

Trachten wij ons dus een voorstelling te vormen, hoe de nog onbekende vliegende voorouders der wezenlijke Loopvogels er uit gezien hebben, dan mogen wij daarbij den bouw der Tinamoe's als punt van vergelijking gebruiken.

Maar, wij kunnen nog veel verder gaan: aan de andere zijde van den Hagedisstaartvogel, den Archaeopteryx, in de richting der nog-niet-vliegende voorouders der vogels, kunnen wij trachten onze speculaties vooruit te schuiven. Dat wij daarbij ten slotte op reptiel-achtige dieren moeten uitkomen, is een uitgemaakte zaak. Maar hoe die oudste Reptiel-vogels, en de nog oudere Vogel-reptielen er uit gezien hebben, daaromtrent laat zich nog uiterst weinig zekers zeggen. Hoe was het b.v. gesteld met hunne huidbekleeding? Hadden zij reeds veeren, of nog schubben, of waren zij, door achteruitgang der laatste, naakt? Dat wij hieromtrent eenmaal iets te weten kunnen komen door gelukkige vondsten van fossielen, is niet uitgesloten: Archaeopteryx heeft den afdruk zijner veeren in de kalkslib-steen achtergelaten; de sporen der fijne buikschubjes van z.g. Stegocephale Amphibien: Salamanderachtige diertjes, zijn bewaard gebleven in gesteenten uit Perm- en Carboonformatie, dus van veel ouderen datum.

Maar ook al zijn dergelijke ontdekkingen, wat de oudste veeren betreft, nog niet gedaan, toch mogen wij gerust onderstellingen opbouwen op de feiten, die het onderzoek der veeren van de tegenwoordige vogels ons aan de hand doet. Wij mogen de veeren vergelijken met de schubben der Reptielen, en met de schubben van de vogels zelf, n.l. met de bekleeding hunner pooten, waarbij natuurlijk de vraag rijst, of die laatste mag opgevat worden als een overblijfsel uit den reptielachtigen toestand. Wij mogen de onderstelling wagen, dat de ontwikkeling van het veerkleed heeft plaatsgegrepen onafhankelijk van die van het vliegvermogen, en wellicht daaraan is voorafgegaan, dat n.l. de veeren oorspronkelijk slechts een tegen de koude beschermend donskleed hebben gevormd. Maar bij al deze hypothesen moeten wij de uiterste omzichtigheid in acht nemen, vooral moeten wij oppassen ons niet te laten misleiden door oppervlakkige gelijkenissen. Daaromtrent geldt in de phylogenie hetzelfde als in de vergelijkende taalwetenschap: als twee woorden voor een leek de grootst mogelijke overeenkomst vertoonen, vermag een deskundige u uit te leggen, hoe juist daarom het eene onmogelijk de stamvader van het andere kan zijn. Hoe licht zelfs ervaren onderzoekers op dit punt in dwaling kunnen geraken, leert ons het voorbeeld van den overgang van veeren in schubben.

Gadow zegt n.l. terloops, dat aan de scheenen van den struis alle overgangen van de hoornschubben der loop-bekleeding tot de echte veertjes op de dijen zijn waar te nemen, en onze landgenoot Kerbert kwam reeds vroeger tot een dergelijk besluit voor de veeren en de schubben op den pinguin-poot. Maar Davies, die het vraagstuk der veder-ontwikkeling uitvoerig heeft nagegaan, beweert dat de oorsprong der veeren nog in 't duister verborgen blijft, en dat, waar op de pooten veeren aan schubben grenzen en zelfs zich tusschen hen voortzetten, het onderscheid tusschen beide even groot blijft, al kan ook een schijnbare, misleidende gelijkenis ontstaan.

Wie in deze gelijk heeft, zal ik natuurlijk hier ter plaatse niet trachten uit te maken.

Ondenkbaar is het niet, dat wij hier wederom met een pseudo-primitief verschijnsel te maken hebben, optredend bij vogels, zooals Struis en Pinguin, die het vlieg-vermogen verloren hebben, zoodat de gelijkenis hunner veeren op schubben wel is waar mag opgevat worden als een terugkeer tot oorspronkelijke toestanden, maar toch slechts als een gewijzigde en gedeeltelijke terugkeer.

Nog sterker springt de noodzakelijkheid van nauwkeurig onderzoek der levende dierenwereld voor het opsporen der verdwenen typen in het oog, wanneer wij een voorbeeld kiezen uit de z.g. ‘Ongewervelden’, aangezien de kans op het bewaard blijven hunner stamvormen uit den aard der zaak veel geringer is. Maar tegelijker tijd komt daarbij weer duidelijk uit, welke gevaren verbonden zijn aan een oppervlakkige beoordeeling, waartoe het enthousiasme voor de hypothesen, welke men aanhangt, zoo licht verleidt.

Beschouwen wij b.v. den stam der Weekdieren, dan worden wij getroffen door de betrekkelijke gemakkelijkheid, waarmede het ons gelukt uit de vergelijking van uiterlijk zoo verschillende dieren als een vastzittende mossel, een kruipende slak en een zwemmende inktvisch, een grondvorm af te leiden, dien wij als den gemeenschappelijken stamvader van deze drie weekdiergroepen mogen beschouwen. Wij worden daardoor gebracht tot de voorstelling van een plat, op zijn buikvlakte kruipend wezen, welks rugvlakte beschermd werd

door één lage, dekselvormige, zuiver symmetrische schelp. Een holte onder het achterste deel dier schelp, mantelholte genaamd, bevatte de kieuwen en een aantal andere gewichtige organen, die men te zamen het mantelcomplex noemt.

Het bezit van zulk een beschermend deksel stond wellicht in verband met de plaats van oponthoud, n.l. de brandingszône op de grenzen tusschen zee en land.

Stelt men nu de vraag, welke der thans nog levende of gestorven weekdieren het dichtst bij dien grondvorm is blijven staan, dan zou men een oogenblik kunnen neigen tot de meening, dat onder de zeeslakken een aantal primitief georganiseerde kustbewoners voorkomen die, wat de schelp aangaat, *geheel* voldoen aan het uit ons onderzoek voortgesproten hypothetische oer-weekdier. Het zijn de z.g. Chineesche hoedjes of Patellen, die werkelijk leven op de getijstrook der zeekusten, en wier lage kegelvormige schelp geen spoor van de winding vertoont, waaruit de asymmetrische lichaamsbouw der slakken in 't algemeen zich laat verklaren. Onderzoekt men echter dien bouw meer in 't bijzonder bij de Patellen en hunne naaste verwanten, dan blijkt hij daar even goed de sporen eener zoodanige asymmetrie te vertoonen als bij andere slakken, terwijl bovendien de mantelholte met haar organen-complex naar de vóórzijde instede van naar den achterkant van het dier gekeerd is. De symmetrische nietgewonden gedaante der schelp kan dus niet oorspronkelijk zijn; en werkelijk blijkt dit ook niet het geval: in jeugdigen toestand toch vertoont zij nog duidelijk de sporen van windingen, die er echter weldra afslijten. Een ander bewijs is, dat vele der naaste verwanten van de Patelliden dien gewonden vorm van hun huis gedurende hun geheele leven behouden, en dus ten opzichte van dat punt geen verschil met de overige slakken vertoonen.

Toch, en dit geeft ons aanleiding de pseudo-primitiefheid der Patellen-huisjes nog eens nader in overweging te nemen, toch behooren de Patellen tot een groep, waarvan de leden in hun *geheelen* lichaamsbouw oorspronkelijker georganiseerd zijn dan de meeste andere slakken. Zoo hebben, om één enkel kenmerk te noemen, de Fissurelliden nog twéé kieuwen en dus ook twéé voorkamers aan het hart, twéé nieren enz., terwijl bij de meerderheid der kieuwslakken één der

beide van elk stel organen door achteruitgang is verdwenen.

Zou het nu mogelijk zijn, dat wij hier, wat de schelp aangaat, weder te doen hadden met een terugkeer tot den oorspronkelijken vorm, dat wij dus in den vorm van het Chineesche hoed-schelpje een afschaduwing mochten zien van de werkelijk-oorspronkelijke mollusken-schelp?

Volmondig ja durf ik op deze zich aan mij opdringende vraag niet antwoorden, vooral omdat er nog andere overwegingen zich doen gelden, die het vraagstuk samengestelder, zij het tevens belangwekkender maken.

Er bestaat n.l. nog een groep van weekdieren, minder bekend in de leekenwereld dan de bovengenoemde, maar voor de dierkundigen van bijzondere belangrijkheid.

Het zijn de Chitonen of Keverslakken, vertegenwoordigers eener afzonderlijke klasse: die der Veelschelpigen, omdat zij eene reeks van acht schelpen achter elkaar op de middellijn van hun rugvlakte dragen. Deze dieren zijn werkelijk symmetrisch gebouwd, er is geene aanduiding, dat hunne organisatie ooit onder den invloed van spiraalsgewijze winding hunner behuizing heeft gestaan. Maar overigens vertoont die organisatie in vele opzichten de meeste overeenkomst met die van primitieve éénschelpige slakken, zooals de Patellen, ja zelfs heeft men recht, omgekeerd de oorspronkelijkheid dezer laatste te betoogen o.a. op grond van hunne overeenkomst met zulke in het oog loopend primitief gebouwde dieren als de Chitonen.

Wat moeten wij nu denken over de vraag: bezaten de oorspronkelijke weekdieren één of meer schelpen?

Daarop moet ik u een beslist antwoord schuldig blijven: het was mij er ook juist om te doen in het licht te stellen, hoe het zoeken naar de verdwenen dieren ons telkens leidt tot het opwerpen van vragen, die ons de organisatie der bestaande uit nieuwe oogpunten doet bezien, en ons dwingt voorloopige of werkhypothesen op te stellen, waaruit nieuwe richtingen van onderzoek voortspruiten.

Men zou zich b.v. kunnen denken, dat de éénschelpige toestand uit den veelschelpigen was ontstaan, doordat de achterste der schelpreeks het overwicht had gekregen over hare voorgangers, en deze had verdrongen. Voor die opvatting ware aan te voeren, dat vele Chitonengeslachten een achter-

uitgang der schelpen vertoonen, die van achteren naar voren in sterkte toeneemt, zoodat de allervoorste schelpen bij sommige zoo goed als verdwenen zijn.

Men zou echter ook met Simroth de omgekeerde meening kunnen huldigen, dat nl. de veelschelpige uit de oorspronkelijke éénschelpige zijn ontstaan, doordien sommige dezer de gewoonte aannamen zich op te rollen, waardoor de nog dunne en plastische schelp, die hunne rugvlakte bedekte, in een reeks achter elkaar gelegen stukken werd geknakt. Werkelijk bezitten de tegenwoordige Chitonen dat vermogen, om zich op te vouwen, zoodat de vóórhelft van hun lichaam tegen de achterhelft aan komt te liggen.

Maar men zou ook andere opvattingen kunnen verdedigen, waarbij men zijn aandacht meer richt op den toestand van die deelen der Chitonenhuid, welke niet door de schelpen worden ingenomen, en die in tegenstelling met de meeste overige weekdieren niet naakt, maar met kalkstekels of platen bezet zijn.

Diergelijke vormingen treft men n.l. aan in de huid van een kleine groep primitieve wormvormige weekdieren *zonder* schelpen, die blijkbaar met de Chitonen of keverslakken naverwant zijn, de Solenogastres, wier bouw door Hubrecht het eerst met moderne hulpmiddelen is bestudeerd.

Maar men vindt ze bovendien ook nog als een oppervlakkige laag over de schelpen der Chitonen heengegroeid.

Moet men wellicht aannemen dat de oervormen aller Mollusken in 't geheel geene schelpen bezaten, maar slechts kalkstekels, die over hun geheele huid verspreid waren? Onder die oppervlakkige stekellaag zou zich dan bij sommige een reeks van kalkplaten hebben ontwikkeld, bij andere slechts één enkele, en terwijl bij de eerste de stekellaag boven de platen werd gewijzigd, werd ze bij de laatste geheel door de zich ontwikkelende schelp vernietigd.

Hieraan knoopt zich dan natuurlijk de vraag, waaruit die dieper gelegen kalkschelp is ontstaan, of zij b.v. mag afgeleid worden uit met elkaar vergroeiende kalkstekels. Zoodoende komen wij tot de voorstelling, dat de boven geschetste oervorm van mosselen, slakken en inktvisschen nog lang niet die van alle Mollusken kan geweest zijn, maar dat tusschen beide in een reeks van verdwenen primitieve weekdieren moet hebben bestaan.

Maar misschien ben ik reeds te veel in bijzonderheden afgedaald, welke hier voor mijne bedoeling niet van noode zijn. Die bedoeling kan geen andere wezen dan te doen zien, hoe zulke bespiegelingen over verdwenen dieren aan de studie der bestaande niet alleen geen schade doen, maar haar integendeel bevorderen, door telkens nieuwe gezichtspunten te openen, van waaruit men hun bouw, hunne ontwikkeling, hunne levenswijze, hunne verspreiding over de aarde en hunne onderlinge verwantschap kan beschouwen.

J.F. VAN BEMMELEN.

Bezuiniging bij de zeemacht tevens verbetering.

II.
Kostbare en schadelijke uitwassen.
(Vervolg.)[1)]

Aan het slot van het eerste gedeelte dezer studie deelden wij ons voornemen mede, later de gevolgen na te gaan van het wegnemen der toen besproken uitwassen. Aan dit voornemen wordt hier uitvoering gegeven.

Wij hebben er op gewezen hoe groot een nadeel het is, dat het personeel der zeemacht binnenslands slecht gehuisvest blijft, ondanks de door opvolgende Ministers van Marine uitgesproken sympathie voor kazernes ter vervanging van wacht- en andere logementschepen. Deze betere huisvesting moet intusschen eenmaal komen, maar het zal dan niet noodig wezen te rekenen op al het personeel, hetwelk thans binnenslands is en in aanmerking komt voor verblijf in de kazerne. Wij hebben toch aangetoond, dat de sterkte van het personeel der zeemacht verminderd kan worden met 1500 koppen, terwijl er dan minstens nog 1000 man beschikbaar blijft voor de kustversterkingen en den defensieven torpedodienst ter vervanging van een gelijk aantal vrijwilligers (officieren, onderofficieren en minderen) bij de landmacht. Deze 1000 menschen - vermoedelijk zal blijken, dat het aantal, voor bedoelde diensten beschikbaar, grooter is - kunnen daar

1) Zie ‘De Gids’ van April j.l.

verblijven, waar thans het personeel der landmacht onder dak is gebracht. Voor hen is dus geen bijzondere voorziening noodig, terwijl natuurlijk ook geen rekening meer behoeft gehouden te worden met de 1500 koppen hierboven vermeld. Dat de marinierskazernes beschikbaar blijven, beteekent niet veel, want de kazerne te Rotterdam is vrijwel onbewoonbaar en die te Amsterdam voldoet niet aan de te stellen eischen van bewoonbaarheid, comfort en gezelligheid. Rekening houdende met de velen die, ofschoon binnenslands, niet voor verblijf in de kazerne in aanmerking behoeven te worden gebracht, zal men toch in de huisvesting van vermoedelijk ± 2000 man moeten voorzien. Misschien is deze raming wat ruim, maar wij wenschen de zaken in geen opzicht financiëel gunstiger voor te stellen dan zij werkelijk zijn. En zoolang de zeemacht in Oost-Indië niet aanzienlijk versterkt is, moeten ook in Nederland degenen onder dak worden gebracht, die dientengevolge boven de onderstelde sterkte binnenslands zijn.

Voor den bouw van nieuwe kazernes zal een belangrijke som noodig wezen. Het is echter een uitgaaf voor eens, want de kosten van onderhoud en van bewoning zullen betrekkelijk gering wezen, vooral bij vergelijking met de sommen jaarlijks voor dit doel uitgegeven nu wacht- en logementschepen tot huisvesting van het personeel der zeemacht dienen. Om de noodige gelden voor den bouw te vinden, zal het wellicht gewenscht zijn gedurende een tweetal jaren - langer mogen bouw en inrichting der kazernes niet duren - zooveel minder uit te geven voor nieuwen aanbouw van drijvend materieel. Het budget behoeft dan niet te worden verhoogd.... en kazernes zijn thans niet minder noodig dan schepen, dit dient men wel te beseffen. Schatten toch gaan er bij voortduring jaarlijks verloren door de geheel onvoldoende zorg, zoowel in Nederland als in Oost-Indië, voor den physieken en moreelen toestand van het personeel. Noodeloos worden de menschen gesloopt; hierdoor is reeds bij voorbaat hun weerstandsvermogen ondermijnd en dientengevolge de weerkracht der zeemacht in tijd van oorlog verminderd.

Het verrijzen van goed gebouwde en doelmatig ingerichte kazernes voor het personeel der zeemacht binnenslands, voor zoover niet geplaatst aan boord van actieve oorlogsschepen, van het artillerie-instructieschip of op andere wijze aan den

wal reeds onder dak gebracht, zal ten gevolge kunnen en moeten hebben het verdwijnen van eene geheele vloot van oude schepen. Wij noemen hier slechts:

Adolf Hertog van Nassau, thans wachtschip te Willemsoord;

Admiraal van Wassenaer, thans wachtschip te Amsterdam;

Van Galen}thans te zamen wachtschip en instructieschip te Hellevoetsluis en logementschip voor aspirant machinisten;

Buffel}thans te zamen wachtschip en instructieschip te Hellevoetsluis en logementschip voor aspirant machinisten;

Bonaire}thans te zamen wachtschip en instructieschip te Hellevoetsluis en logementschip voor aspirant machinisten;

Neptunus thans logementschip voor zeemiliciens;

Atjeh thans logementschip voor de marine-reserve;

Van Speyk thans logementschip voor de werfdivisie;

Marnix thans instructieschip voor torpedisten te Willemsoord;

Vulkaan thans instructieschip voor torpedisten te Amsterdam;

Amstel thans instructieschip voor torpedisten te Hellevoetsl.;

Koningin Emma der Nederlanden}logementschip in reserve.

Suriname}logementschip in reserve.

De meeste dezer vaartuigen zijn met groote kosten ingericht voor hunne tegenwoordige bestemming en gemiddeld wordt jaarlijks een paar ton besteed voor onderhoud en allerlei bijkomende zaken. Buiten rekening blijft dan nog wat zoogenaamd met eigen middelen geschiedt, dat wil zeggen wat door de bewoners zelf of door ander marine-personeel wordt verricht en waarbij dus geen arbeidsloon wordt berekend. Aangezien zooveel mogelijk van deze werkkrachten gebruik wordt gemaakt, vertegenwoordigt deze arbeid een zeer aanzienlijk geldelijk bedrag. En voor dit alles wordt een zeer onvoldoend logies verkregen, terwijl daarbij van gezelligheid of gelegenheid tot ontspanning, ten minste voor de schepelingen, geen sprake is. Bijzonder kostbaar en weinig doelmatig zijn zeker de verlichting, de verwarming en de ventilatie(!) van deze drijvende hôtels. Zoo was er indertijd, voor het (tegenwoordige) wachtschip te Willemsoord, 100,000 M^3 gas noodig per jaar om dit zeer onvoldoende te verlichten. Ten gevolge van den betrekkelijk geringen onderlingen afstand der dekken, gaat de verwarming door kachels met groot ongerief voor de bewoners gepaard. Voor hen is de normale toestand in den winter: koude voeten en gloeiende hoofden. En hoeveel gelegenheid om eene longontsteking op te doen, bieden niet de groote poorten en gapende trapgaten, om te zwijgen van de aan dek zijnde kombuizen. Maar wàartoe op

details gewezen? De toestand is zóó, dat de ambtenaren, belast met het toezicht op de uitvoering der woningwet, al deze schepen onvoorwaardelijk onbewoonbaar zouden verklaren, indien het rijksbestuur hier niet boven de wet stond. En eene dergelijke huisvesting wordt doelmatig geoordeeld voor personeel der zeemacht, dat zich moet restaureeren van de nadeelen voor hen onafscheidelijk aan het verblijf in de tropen verbonden. De logementschepen moeten veel slachtoffers maken en te verwonderen is het niet, dat zoovelen ontijdig worden ongeschikt verklaard voor verdere diensten bij de zeemacht. De betrekking is uiteraard vol gevaren, maar deze hoogst ondoelmatige woningen vermeerderen de ongunstige kansen voor het personeel noodeloos in belangrijke mate.

De opruiming van al deze vaartuigen zal jaarlijks eene zeer aanzienlijke besparing geven wegens kosten van onderhoud enz., maar daarnevens zal de verkoop van dit materieel een belangrijk bedrag in 's lands schatkist brengen. Gelijksoortige schepen als Atjeh, Van Speyk en Koningin Emma brachten indertijd ongeveer *f* 100,000 per stuk op en de verkoopwaarde van schepen als Adolf van Nassau, Neptunus en Wassenaer is zeker eveneens belangrijk.[1)] Ook zal ruimte worden verkregen in havens en dokken, wat een ander financiëel voordeel zal wezen. Gemis aan ruimte aldaar is toch onder meer oorzaak, dat bedoelde vaartuigen meermalen moeten worden verplaatst. Dit verhalen geschiedt met personeel van de marine of van 's rijks werven, zoodat van deze kosten rechtstreeks nergens blijkt, evenmin als van de andere bijkomende uitgaven - sleepbooten, trossen, enz. - welke niet afzonderlijk worden vermeld. Ten slotte zal de opruiming van al die vaartuigen ook het (mindere) personeel van de werven en de algemeene kosten van beheer dier inrichtingen moeten verminderen.

Zooals in het eerste gedeelte dezer studie werd uiteengezet, zijn de reizen met de Nautilus en het vormschip grootendeels, zooal niet geheel, gevolg van het aannemen van jongens op zeer jeugdigen leeftijd. Wordt er toe overgegaan deze steeds

1) De pantserdekkorvet Sumatra werd dezer dagen te Amsterdam verkocht voor ongeveer *f* 100.000.

meer veroordeelde wijze van werving te staken, dan zal door het vervallen van de reizen met deze schepen veel geld bespaard worden. Wenschelijk toch achten wij het om voor matroos en stoker geen personen aan te nemen beneden den leeftijd van omstreeks 18 jaar. En wel zouden wij voor zulke jongelieden de aanneming in den zeedienst aanvankelijk als eene voorloopige willen beschouwen. Na eene eerste opleiding binnenslands van b.v. 6 maanden zouden zij dan definitief aangenomen kunnen worden, indien zij geschikt daartoe worden geoordeeld en alsnog de verbintenis wenschen aan te gaan. De Nautilus zal bij die eerste opleiding binnenslands misschien nog eenige diensten kunnen bewijzen, maar het vormschip - een der pantserdekschepen - zal dan in reserve komen precies als de zusterschepen, welke niet in dienst zijn. De oefeningsreizen met deze schepen geschieden toch uitsluitend om de jongelieden gelegenheid te geven de noodige physieke ontwikkeling te krijgen, vóór zij aan boord van een actief oorlogschip worden geplaatst. Als deel der eerste opleiding worden zulke reizen volstrekt niet noodig geoordeeld. Dit blijkt reeds uit het feit, dat van iets dergelijks geen sprake is bij de opleiding van hen die als lichtmatroos in dienst komen en dan omstreeks 18 jaar oud zijn. Is de werving bij de zeemacht eenmaal goed geregeld en blijft de bemanning van een schip geruimen tijd bijeen, dan is van zelf ieder groot schip een vormschip, een leerschool voor allen aan boord.

Een andere schadelijke en kostbare uitwas is sedert geruimen tijd het materieel voor de zoogenaamde binnengaatsche verdediging. Ontstaan in een tijd toen men van meening was, dat wij ons te water met succes zouden kunnen bepalen tot eene zuiver passieve verdediging binnengaats, heeft het alle waarde verloren nu men dit beginsel terecht heeft losgelaten. Bovendien zou eene dergelijke verdediging zelf door geheel gewijzigde omstandigheden reeds geen zin meer hebben. Met weinig uitzondering is dat materieel dan ook doelloos geworden en zou hierom reeds zonder waarde voor de zeemacht wezen, indien het door ouderdom al niet nagenoeg onbruikbaar was. In het bijzonder hebben wij hier het oog op de monitors en riviervaartuigen, terwijl de veertig jaar oude kleine pantserschepen hierbij kunnen worden gevoegd. Voor al

deze vaartuigen is in tijd van oorlog geen taak meer weggelegd en zoo mogelijk zijn zij nog meer dan de vroeger besproken logementschepen ongeschikt om als woning te dienen. Nu zij officiëel zonder waarde werden verklaard, behooren deze vaartuigen - voor zoover niet bestemd om eventueel als zinkschip te dienen - opgeruimd te worden. Wat nog van waarde voor de zeemacht wordt geacht, kan vooraf van de schepen worden verwijderd; hiertoe zal te rekenen zijn het geschut met hetgeen daarbij behoort.

Voor opruiming komen dan in aanmerking de pantserschepen Schorpioen en Stier, de monitors Draak, Matador, Bloedhond, Luipaard en Heiligerlee, de riviervaartuigen Isala, Merva, Mosa en Rhenus. Al deze vaartuigen zijn 30 à 40 jaar oud; alleen de Merva is van 1878.

Het onderhoud en de bewaring van al deze vaartuigen kost jaarlijks veel geld; veel meer dan uit de begrooting blijkt om dezelfde redenen als hierboven in verband met de wacht- en logementschepen vermeld werd. Ja, nog andere kosten komen hierbij, omdat deze schepen minstens éénmaal per jaar in het droge dok komen en de inventaris, met het oog op een snelle indienststelling, afzonderlijk gereed gehouden wordt, dus onderhouden en aangevuld moet worden en toch achteruitgaat. Alleen voor aanvulling van den inventaris van de monitors Draak en Matador, beide buiten dienst, b.v. werd in 1905 besteed ruim *f* 19.000 ieder. De vaaroefeningen met enkele dezer schepen doen de kosten nog toenemen.

De opruiming van deze schepen zal dus eveneens ruimte geven op de werven en bovendien alle geldelijke voordeelen bij de wacht- en logementschepen opgesomd. Ja, aangezien het onderhoud van deze vaartuigen, voor zoover buiten dienst, geheel door werfpersoneel geschiedt, zullen de gevolgen zich rechtstreeks meer doen gevoelen Dientengevolge moet andermaal personeel van de werven overbodig worden; ook toezicht-houdend, leidend en administratief personeel.

Behalve een aantal kanonneerbooten, welke voor bijzondere diensten ingericht en uit de oorlogssterkte afgevoerd werden, komen er nog 16 van deze vaartuigen op de lijst van ‘ongepantserde schepen en vaartuigen’ voor als bestemd voor oorlogsdiensten. Intusschen werd officiëel reeds erkend, dat

de waarde van deze vaartuigen, gebouwd tusschen 1874 en 1879, uiterst gering is voor onze verdediging, en hier zal eenige opruiming dan ook eveneens zeer gewenscht wezen. Overeenkomstige voordeelen, als boven vermeld, zullen dientengevolge worden verkregen.

Het is eenvoudig onmogelijk met nauwkeurigheid aan te geven, welke de geldelijke gevolgen zullen wezen van al de opruimingen van schepen, hierboven als gewenscht en noodig aangegeven, maar eenige raming is daarom nog niet uitgesloten. Nagaande de uitgaven op de begrooting speciaal voor al de bedoelde vaartuigen geraamd en de kosten van dokken der ijzeren schepen, de achteruitgang der inventaris, de kosten van verhalen benevens die vallende op de vaaroefeningen, en de vermindering van werfpersoneel, enz. enz. in het oog houdende, dan meenen wij dat de jaarlijksche besparing veilig gesteld kan worden op *ƒ* 1.000.000. Bij deze raming is nog geen rekening gehouden met het vormschip; de reizen van dit schip zijn zeer kostbaar, maar dienen tevens voor vlagvertoon.

Nauw verband met de verdediging binnengaats en in de zeegaten houdt de militaire hydrographie. Toen men op goede gronden begon te twijfelen aan de waarde der vaartuigen, speciaal voor die verdediging bestemd, werd ruim twintig jaar geleden nieuwe kracht voor die weermacht gezocht in nauwkeurige bekendheïd van het terrein, waarop geageerd zou moeten worden in tijd van oorlog. Men stelde zich voor een voorsprong te verkrijgen op den eventueelen tegenstander door grondige kennis van het vaarwater en in het algemeen van de plaatselijke gesteldheid. Als middelen om zich dien voorsprong te verschaffen waren noodig zoo volmaakt mogelijke kaarten; betere oefening op het terrein zou dan kunnen volgen. Met het oog hierop hadden zeer nauwkeurige opnemingen plaats van die deelen der Zuiderzee en van onze riviermonden en zeegaten, welke voor de scheepvaart van geen belang waren geacht. Speciale (geheime) kaarten werden vervolgens vervaardigd, waarop met groote nauwkeurigheid is aangegeven op welke plaatsen vaartuigen van eenen bepaalden diepgang - monitors- en kanonneerbooten - zich kunnen ophouden en onder gunstige omstandigheden bewegen. De kennis hiervan zou het mogelijk moeten maken vijandelijke vaartuigen op voor hen gevaarlijk terrein te lokken, den af

te leggen weg tusschen bepaalde punten te bekorten, den vijand te verrassen of te ontloopen, enz. Onze zeekaarten moeten echter doorloopend worden gecontroleerd, want weêr en wind zijn oorzaak, dat de hydrographische toestand aan snelle en groote veranderingen onderhevig is. Een geregelde controle van de diepte der vaarwaters wordt hierdoor vereischt, opdat de scheepvaart met vertrouwen van onze (gewone) zeekaarten gebruik zal maken. Waar het nu bij de geheime kaarten steeds om zeer kleine verschillen gaat, is het duidelijk dat deze die contróle nog meer behoeven; wijzigingen van beteekenis komen op hun terrein nog menigvuldiger voor. Ja, ondanks de voortdurende contrôle, moet van de kaarten der militaire hydrographie dan ook steeds met groote omzichtigheid gebruik worden gemaakt. Op zichzelf vermindert dit hare waarde reeds in belangrijke mate. Hoofdzaak is echter dat de vaartuigen, waarvoor deze bijzondere kaarten moesten dienen, zelf zijn afgevallen en de binnengaatsche verdediging te water vrijwel algemeen veroordeeld is, zoodat op vervanging van het reeds verdwenen of nog bestaande onbruikbare materieel niet gerekend behoeft te worden.

Toch blijft de militaire hydrographie nog in wezen; op de begrooting voor 1907 is voor haar een bedrag van *f* 37.750 uitgetrokken. Dit bedrag vertegenwoordigt echter slechts een deel der uitgaven voor dit doel, namelijk die welke als zoodanig rechtstreeks zijn aan te wijzen. De niet aldus aanwijsbare uitgaven ten behoeve der militaire hydrographie zijn intusschen zeer belangrijk, zooals onmiddellijk blijkt uit de omschrijving der artikelen 53, 54, 55 en 56 van de begrooting. Verscheidene uitgaven worden daar niet vermeld, omdat zij uit andere artikelen voldaan worden, daaronder begrepen zijn, zooals dit ook bij vele andere onderwerpen der begrooting het geval is. De militaire hydrographie is een bron van werkverschaffing geworden op de bureaux, evenals de geheele binnengaatsche verdediging te water. De opnemingen kunnen nog als nuttig beschouwd worden, voor zoover de soort van werk voor het personeel der zeemacht eene geschikte bezigheid is te achten. Bezwaarlijk kan zulks echter getuigd worden van den administratieven rompslomp op de bureaux, in verband met de militaire hydrographie en de geheele binnengaatsche verdediging. Voor het personeel der zeemacht is dit stellig

eene ongewenschte werkverschaffing. Hier wordt feitelijk de administratie en het beheer gehandhaafd van eene zaak, welke zelf practisch reeds tot het verleden behoort.

Als tegenstelling van de geleidelijk *uitwas* geworden binnengaatsche verdediging, wenschen wij thans de aandacht te vestigen op een fonkelnieuwe uitwas, in den allerlaatsten tijd ontstaan: de onderzeeboot. De begrooting van 1906 werd belast met ongeveer een half millioen gulden voor aankoop van een onderzeeboot en zeker zal voorloopig wel op iedere volgende begrooting een bedrag in verband met deze boot worden uitgetrokken; een bedrag waaruit slechts de rechtstreeks aanwijsbare uitgaven, dus een deel der gezamenlijke kosten zullen moeten worden betaald.

Wij achten de onderzeeboot een schadelijk uitwas, omdat het vraagstuk der onderzeesche vaart nog niet in zoodanig stadium verkeert, dat de practische bruikbaarheid dezer vaartuigen voor oorlogsdoeleinden vaststaat. Bovendien is het een open vraag of zij voor onze omstandigheden ooit geschikt zullen wezen. Ons komt dit hoogst onwaarschijnlijk voor en bij de behandeling der jongste begrooting van marine heeft zelfs de Minister erkend, dat van hunne doelmatigheid voor onze toestanden nog zal moeten blijken.[1)]

Ter verdediging van den aankoop wordt er steeds op gegewezen, dat ook Frankrijk en Engeland onderzeebooten bezitten en dat deze mogendheden toch niet voort zouden gaan uitbreiding te geven aan hare onderzeesche vloot, indien die vaartuigen niet aan redelijke eischen voldeden. Die gevolgtrekking achten wij onjuist of ten minste voorbarig. Frankrijk, dat van den aanvang af de leiding had op het gebied der onderzeesche vaart, tracht door hare onderzeeërs op betrekkelijk goedkoope wijze een tegenwicht te krijgen tegenover Engeland met zijne zooveel talrijker vloot. De gunstige beoordeeling der onderzeebooten in (openbaar gemaakte) Fransche rapporten, moet hierom met het noodige voorbehoud worden aanvaard, terwijl eenig wantrouwen ter zake van de mede-

1) Men leze ook ‘Onderzeeërs’, door A.E. Thierens, dezer dagen verschenen. De schrijver, beslist voorstander van proefnemingen met deze soort van vaartuigen, eindigt zijne studie als volgt: ‘Maar in geen geval aanschaffing van meerdere exemplaren van een type dat in zijn huidigen vorm als wapen zoo goed als waardeloos is.’

deelingen door fabrikanten en uitvinders gedaan, nog in hooger mate te billijken zal wezen. Engeland, aanvankelijk niet genegen het voorbeeld van Frankrijk te volgen, is later hiertoe overgegaan. Echter volstrekt niet omdat in Engeland zooveel waarde aan deze soort van vaartuigen wordt gehecht maar hoogstwaarschijnlijk om door eigen onderzoek te kunnen beoordeelen, welke waarde aan de Fransche onderzeebooten is toe te kennen en na te gaan in hoeverre de gepubliceerde rapporten met de werkelijkheid overeenstemmen. Wellicht is eene dergelijke overweging oorzaak, dat ook Duitschland onlangs zijn eerste onderzeeboot bouwde. Ook in dit land wil men weten wat in werkelijkheid van de vreemde onderzeesche vaartuigen verwacht kan worden, ten einde met deze wetenschap rekening te houden bij het maken van offensieve en defensieve plannen.

Of een dergelijk standpunt nu ook gewenscht is voor eene kleine mogendheid als Nederland? Wij betwijfelen zulks en zouden liever hebben, dat de beschikbare gelden meer positief nuttig werden besteed dan deze te zien offeren voor proefnemingen van dezen aard; dat wil zeggen voor eene zaak waarvan, tenminste voorloopig, het nut nog zeer problematiek is. De vele gevaren, welke deze proefnemingen met zich brengen voor het personeel der zeemacht, maken de zaak al niet aantrekkelijker. Zoowel in Frankrijk als in Engeland kwamen herhaaldelijk ernstige ongevallen met onderzeebooten voor. Als regel waren deze niet te wijten aan technische gebreken van het materieel maar uitsluitend aan onvoldoende kennis en zorg of mindere voorzichtigheid van de bemanning. Juist deze omstandigheid maakt de zaak zoo ernstig, want de onderzeeboot wordt hierdoor tot een onbetrouwbaar oorlogswapen gestempeld. In tijd van oorlog toch zal men niet steeds in voldoende mate beschikken over personeel, dat volkomen vertrouwd is met deze soort van vaartuigen en aanvulling met ander personeel wordt dadelijk een groot gevaar voor de boot en hare geheele bemanning. Wanneer aan deze overweging het gewicht wordt toegekend hetwelk haar toekomt, dan zal in tijd van oorlog de onderzeeboot spoedig buiten gebruik worden gesteld, en doet men zulks niet dan zal zij meer dan waarschijnlijk binnen korten tijd zijn verongelukt en alzoo op de meest ongewenschte wijze zich zelf buiten

dienst stellen. Waarde voor onze zeemacht kunnen wij voorloopig aan deze vaartuigen - en speciaal aan het type waartoe onze eersteling behoort - dan ook niet toekennen. Vast staat slechts, dat zij jaarlijks veel geld zullen kosten, en ongelukken daarmede zeer gemakkelijk kunnen voorkomen.

Omstreeks vijftien jaar geleden werd de maritieme stelling ‘van de Monden der Maas en van het Haringvliet’ in het leven geroepen en het bevel hierover opgedragen aan den vlagofficier, te Hellevoetsluis geplaatst als directeur en commandant der marine. Door dezen maatregel werd oogenschijnlijk meer reden van bestaan gegeven aan een vlagofficier, die wegens gemis aan werkkring, overbodig dreigde te worden. Eene kunstmatige handhaving van eene betrekking alzoo, iets wat nimmer is goed te keuren.

De directie te Hellevoetsluis is feitelijk geruimen tijd reeds een schadelijke uitwas der zeemacht. Sedert de inzichten omtrent de binnengaatsche verdediging te water zoo belangrijk gewijzigd zijn en het aanvankelijk daarvoor bestemde materieel waardeloos is geworden, heeft de directie haar reden van bestaan geheel verloren. Hoofdzaak is daar thans de opleiding der jongens en die der aspirant-machinisten. Beide staan onder het bevel van een hoofdofficier en de directeur en commandant der marine heeft hiermede terecht weinig bemoeienis. Wanneer het materiëel voor de binnengaatsche verdediging met bijbehoorende rompslomp verdwijnt, dan zal ook de werf, waarvan hoofdtaak thans is de conservatie van dit materiëel, alle beteekenis verliezen en Hellevoetsluis geworden zijn: station voor eenige torpedobooten. Of Hellevoetsluis hiervoor wel de aangewezen plaats is wordt door velen betwijfeld, terwijl er meermalen over gedacht is - ook door den tegenwoordigen Minister van Marine - de opleiding der aspirant-machinisten elders te vestigen. Dat de opleiding der jongens geheel behoort te verdwijnen, hebben wij reeds meermalen uiteengezet en daarop ook in het eerste deel dezer studie gewezen.

In ieder geval is reeds thans de betrekking van directeur en commandant der marine te Hellevoetsluis van weinig beteekenis en kan deze functie zonder bezwaar worden vereenigd met die van den directeur en commandant der marine te Amsterdam, wiens werkking wij aan den anderen kant

belangrijk wenschen in te krimpen, zooals hieronder blijken zal.

De vereeniging der directies Amsterdam en Hellevoetsluis zal eene aanzienlijke vermindering van uitgaven ten gevolge hebben. Voor een deel dadelijk aanwijsbaar door het wegvallen van den vlagofficier met zijn staf van hoofd- en andere officieren, ambtenaren, enz. Matig geraamd zal alleen deze besparing reeds een halve ton 's jaars bedragen.

De maritieme stelling is feitelijk niet anders dan een deel van de stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak en hiermede behoort die van de Monden der Maas en het Haringvliet weder vereenigd te worden. Zelfs al ressorteeren later de kustversterkingen en de defensieve torpedodienst onder het departement van marine, dan volgt daaruit nog allerminst dat het bevel over de stelling door een officier der zeemacht behoort te worden gevoerd. De taak van het leger blijft toch de belangrijkste en hierom is het ook rationeel, dat het bevel over de geheele stelling opgedragen is aan een generaal. Omgekeerd staan immers in de stelling van Den Helder, waar *dan* de hoofdtaak aan de zeemacht ten deel zal vallen, alle bevelhebbers van het leger onder de orders van den vlagofficier-stellingcommandant.

Onder de schadelijke uitwassen moet ook gerekend worden de rijkswerf van aanbouw. Hier toch moet duur worden gewerkt, omdat de behoefte aan nieuw materieel voor onze kleine zeemacht betrekkelijk gering is en alzoo niet in juiste verhouding staat tot den omvang van eene inrichting als de werf van aanbouw noodzakelijk moet wezen. Volgens bijlage V^B der begrooting was de verhouding van het totaalcijfer der productie tot het cijfer der algemeene kosten bij 's rijkswerf te Amsterdam in 1905, voorzoover betreft den scheepsbouw, 100:61.1. De verhouding wordt zoo buitengewoon ongunstig, omdat in het productie-cijfer niet begrepen zijn de ‘verrichtingen door particulieren’, waarover zoo aanstonds nader.

Toch is de uitslag nog geflatteerd, omdat onder het cijfer der algemeene kosten onder meer niet begrepen zijn de groote uitgaven, gedaan voor inrichting der werf met het oog op den bouw van moderne oorlogschepen. Onder ‘algemeene kosten’ wordt verstaan het bedrag der uitgaven voor het dienstjaar, dus zonder eenige afschrijving op het aanlegkapitaal. Dit is zeer verklaarbaar, want bij alle rijksinrichtingen wordt

op overeenkomstige wijze gehandeld. Het Rijk schrijft iedere uitgaaf dadelijk geheel af, voert geen commerciëel beheer. Wij wijzen er dan ook slechts op, om aan te toonen op welke wijze het op zich zelf zoo ongunstige verhoudingscijfer nog verkregen werd. Het cijfer 61.1 was het vorig jaar 59.2 zoodat het eerstgemelde volstrekt geen abnormale verhouding aangeeft.[1)]

Ondanks den weidschen naam ‘werf van aanbouw’ wordt er op 's rijks werf te Amsterdam weinig gebouwd. Feitelijk wordt er alleen gebouwd de romp van het schip; stoomketels en machines worden door anderen geleverd en opgesteld, evenals het artillerie- en torpedomateriëel, de electrische inrichtingen, enz. Het spreekt van zelf, dat het geheel door deze wijze van werken minder goed moet wezen dan wanneer het schip compleet door de eene of andere particuliere werf opgeleverd is; tenminste zooveel mogelijk, want de bewapening wordt, meenen wij, immer afzonderlijk geleverd. Alle onvolkomenheden van stoomketels en werktuigen worden nu zeer begrijpelijk door de leveranciers, indien eenigszins mogelijk, op rekening gesteld van de samenwerking met de rijkswerf van aanbouw, en de schepen te Amsterdam gebouwd hebben dan ook zonder uitzondering bij het personeel der *actieve* zeemacht een minder goeden naam dan gelijksoortige schepen elders geleverd. De verdeelde verantwoordelijkheid voor het schip doet zich geducht gevoelen in minderwaardigheid van het wapen. Niet slechts wordt te Amsterdam duur gebouwd, maar bovendien minder goede waar verkregen dan elders.

Nog een ander groot bezwaar brengt de werf van aanbouw mede. Het is natuurlijk noodig de werkzaamheden zooveel mogelijk zoo te verdeelen, dat er voor het personeel dier inrichting geregeld werk is; niet nu eens te veel, dan weêr te weinig. Dit veroorzaakt herhaaldelijk het uitstellen van dringend werk tot een veel later tijdstip. Zoo kwamen bv. de pantserdekschepen Holland en Utrecht uit Oost-Indië teruggekeerd *ten einde hier te lande belangrijke herstellingen te ondergaan*, eerst

1) Aangezien als gevolg van de ministerieele crisis eerst veel later dan aanvankelijk was gerekend begonnen zal kunnen worden met den bouw van het pantserschip van 6500 ton, zal eenmaal blijken dat het verhoudingscijfer voor 1907 veel ongunstiger is.

onlangs, een jaar (en meer) na buiten dienst stelling, aan de beurt om op 's rijks werf onder handen te worden genomen. Gedurende al dien tijd waren deze schepen dus noodeloos in minder bruikbaren, zooal niet onbruikbaren staat gehouden. Dit voorbeeld staat volstrekt niet op zich zelf, tal van overeenkomstige gevallen zijn aan te halen uit vroegere jaren. Waar het met het oog op het beperkt aantal schepen van onze vloot een dringende eisch is, dat alle gebreken zoo spoedig mogelijk weggenomen, alle voorzieningen dadelijk getroffen worden, is zulk een beheer niet te rechtvaardigen. Toch wordt het verklaard door het bestaan van de rijkswerf van aanbouw. Deze stelt eischen van werkverschaffing, welke eenvoudig onvereenigbaar zijn met de belangen van 's lands vloot. En zoolang er geen oorlog is, zullen de belangen van die werf zwaarder wegen dan die van de vloot; aan dezen vicieusen toestand is dan ook slechts te ontkomen door opheffing van de zoo kostbare en in veel opzichten zoo nadeelige werf van aanbouw.

Dat haar bestaan nog steeds met gunstig gevolg verdedigd werd is ten hoogste te verwonderen, niet het minst wanneer men de daarbij gebezigde argumenten nagaat. Welke zijn deze en wat hebben zij te beteekenen?

Door de voorstanders der werf van aanbouw wordt als reden voor haar voortbestaan aangevoerd, dat het gemis van deze inrichting de regeering geheel afhankelijk zal maken van de particuliere industrie. Deze zal hare prijzen naar welgevallen kunnen vaststellen, hetgeen voor den Staat zeer kostbaar zou kunnen worden. Dit argument kunnen wij met den besten wil niet als ernstig gemeend aanvaarden. Slechts dan zou het eenige waarde hebben, indien het schip in zijn geheel op de eigen werf gebouwd werd, maar zulks is, zooals wij reeds herinnerden, geenszins het geval. Voor verreweg het grootste en belangrijkste deel is de regeering ook thans afhankelijk van - men zegt bij voorkeur: overgeleverd aan - de particuliere nijverheid, omdat slechts de romp van het schip door de rijkswerf wordt gebouwd. Veel meer dan de rijkswerf is dan ook de onderlinge concurrentie der scheepsbouwmeesters in binnen- en buitenland een waarborg, dat de prijzen billijk zullen worden gesteld. Geen enkele reden is er om aan te nemen, dat het rijk in ongunstiger conditie zal

verkeeren dan particuliere afnemers doen, die immers eveneens geheel zijn *overgeleverd* aan de particuliere industrie. Integendeel achten wij de stelling niet gewaagd, dat de rijkswerf van aanbouw juist een tegenovergestelden invloed uitoefent.

De buiten alle redelijke verhouding staande algemeene kosten dier werf maken het toch mogelijk, dat de particuliere scheepsbouwmeesters de prijzen verhoogen en desondanks blijven beneden het bedrag, hetwelk schepen op die werf gebouwd kosten. De werf van aanbouw zou aldus oorzaak wezen van verhooging van prijs, niet tot vermindering hiervan aanleiding geven. Tevens zou dan verklaard wezen, waarom de particuliere scheepsbouwmeesters er zoo bijzonder op gesteld zijn aan het rijk te leveren.

Een ander argument door de voorstanders van een rijkswerf van aanbouw aangevoerd, is de noodzakelijkheid de ingenieurs gelegenheid te geven tot het verkrijgen van de noodige ervaring om later in eigen beheer herstellingen uit te voeren. Men doet het dus voorkomen alsof zij de hiervoor vereischte bekwaamheid en geschiktheid niet kunnen hebben, zonder zelf gebouwd te hebben. Het argument achten wij van even weinig gewicht als het voorgaande. Immers dat het zelfuitvoeren van eenig werk noodig is om als ingenieur bekwaam te worden tot het ontwerpen en beoordeelen daarvan en tot het toezien op de uitvoering van dergelijk werk, wordt door de praktijk weersproken. Door den rijks-waterstaat wordt nimmer eenig werk, hoe gering ook, in eigen beheer verricht en toch hebben sedert onheugelijke tijden de ingenieurs van dat corps eene groote reputatie tot ver over de grenzen van ons land. Zou nu onmogelijk wezen voor de ingenieurs der marine, wat met zooveel succes verricht wordt door hunne collega's van den waterstaat? Voor dit verschil is immers geen redelijk argument aan te voeren en wij wenschen de ingenieurs der marine dan ook niet van minder-waardigheid te verdenken.

En waar komt nu, wel beschouwd, de ervaring op neer welke de ingenieurs opdoen door den (gedeeltelijken) bouw van een oorlogschip in eigen beheer? Bij 's rijkswerf te Amsterdam zijn vijf ingenieurs geplaatst, dat is juist 1/3 van het geheele corps. Aangezien de hoofd-ingenieur, die met den bouw belast is en dus geacht wordt volkomen op de hoogte te wezen van zijn vak, dat wil zeggen de kennis en

geschiktheid te hebben voor die taak vereischt, zeker niet als leerling beschouwd mag worden, zullen dus hoogstens vier ingenieurs van den bouw in eigen beheer profiteeren.

De eerste onderstelling moet juist wezen, anders zou de bouw eenvoudig eene schandelijke geldverspilling wezen en geen krachtiger argument tegen de werf van aanbouw ware te denken, maar de tweede onderstelling mag niet juist wezen. Al die leerlingen, tevens uitvoerders, kunnen niet anders wezen dan ten nadeele van het werk en deze soort van opleiding zou hierdoor veel te kostbaar zijn. Hoogstens voor een of twee jeugdige ingenieurs zal het werk een leerschool wezen. Maar wordt hierdoor het behoud van een werf van aanbouw gerechtvaardigd? Veel beter zou het dan wezen slechts tot ingenieur bij de marine hen te benoemen, die reeds de noodig geoordeelde ervaring hadden opgedaan. Het is duidelijk dat bezoldiging en positie dan anders zouden moeten zijn geregeld dan van de tegenwoordige, veelal zeer jeugdige adjunct-ingenieurs, maar ook hier is alle waar naar zijn geld. Trouwens het aantal ingenieurs zou dan geringer wezen, de adjuncten overbodig zijn. Wij wijzen op een en ander slechts om aan te toonen van hoe weinig waarde het argument is, dat de werf van aanbouw als leerschool voor de ingenieurs behouden moet blijven, want wij zijn overtuigd dat het opdoen van ervaring *op deze wijze* voor de ingenieurs overbodig geacht mag worden.

Zoolang geen betere argumenten worden bijgebracht voor het behoud der werf van aanbouw - die door hare ligging ook weinig geschikt is voor reparatie-inrichting van onze pantserschepen; tenminste in tijd van oorlog wanneer het inen uitloopen van IJmuiden allerminst verzekerd zal wezen, ja de haven door ons wellicht ontoegankelijk is gemaakt door zinkschepen of andere versperringsmiddelen - zoolang blijven wij het noodzakelijk achten, dat die werf wordt opgeheven. Nimmer heeft zij beter, wel steeds duurder werk geleverd dan de particuliere industrie en de opheffing zal dan ook in verscheidene opzichten een zegen wezen voor onze zeemacht. Wegens het groot aantal personen bij de zaak betrokken, kan de opheffing slechts geleidelijk geschieden, maar ten slotte zal de marine ontheven worden van de plaag der werkverschaffing, zoo menigmaal dwingende tot handelingen in

strijd met hare gewichtigste belangen. Bovendien zal eene aanzienlijke besparing op de jaarlijksche uitgaven worden verkregen.

Wij wijzen hier slechts op de ruim *f* 330,000 algemeene kosten bij ongeveer *f* 541,000 productiekosten (bijlage V^B). De particuliere scheepsbouwmeester zal zeker ook algemeene kosten berekenen en bovendien den voortbrengingsprijs verhoogen met eene behoorlijke winst, maar desondanks zal nog een aardig bedrag van de *f* 330,000 overblijven. Berekent hij 20% algemeene kosten en 15% winst over de *f* 541,000 productiekosten (materialen, arbeidsloonen), dat is ongeveer *f* 190,000, dan blijft er een saldo van ruim *f* 140,000.

Het is duidelijk dat door het verdwijnen van de werf van aanbouw de werkkring van den directeur en commandant der marine te Amsterdam en diens staf zeer belangrijk zal worden ingekrompen. De toevoeging der werkzaamheden van den directeur en commandant der marine te Hellevoetsluis zal hiervoor slechts eene gedeeltelijke compensatie wezen. De vereeniging van beide directies levert ook in dit opzicht alzoo geen bezwaar.

Dezer dagen werd een wetsvoorstel ingediend, ten doel hebbende eene verbreeding van den toegang tot het Oosterdok.

Wij willen gaarne aannemen dat het zeer gewenscht is, dat de afmetingen van de Oosterdoksluis geen of tenminste minder bezwaar opleveren voor de gemeenschap tusschen IJ en Oosterdok, maar uit het bovenstaande zal wel duidelijk zijn gebleken, dat wij hierbij geen belang der zeemacht betrokken achten. Die verbreeding heeft immers juist ten doel - voor zoover het departement van marine daarbij betrokken is - de werf in staat te stellen schepen van grooter afmeting te bouwen, beoogt dus bestendiging van haar bestaan, ja wil haar nieuw leven geven. En hiertoe zal een minister van marine mede werken, die zelf nog onlangs verklaarde het geenszins ondenkbaar te achten dat eerlang het behoud van een werf van aanbouw, als te kostbaar, zou moeten worden prijsgegeven. Wij vestigen de aandacht op het wetsvoorstel, omdat daarbij een belangrijk geldelijk offer (*f* 282,000) zal worden gevraagd ten behoeve van de werf van aanbouw. Ofschoon van belang voor deze werf zal het bedrag, voor de verbreeding van den toegang te betalen door het departement van marine, slechts geboekt mogen worden als een schadepost voor de zeemacht zelf. Voor de zooveelste maal zal het

marine-budget worden belast met uitgaven, welke voor de vloot van niet het minste belang zijn, ja integendeel indirect nadeelig voor onze weermacht ter zee. Immers het geld gevoteerd in het vertrouwen, dat het zal dienen voor het belang van 's lands zeemacht, wordt besteed voor eene inrichting welke sedert tal van jaren veel geld verslindt en minwaardig materiëel levert aan de vloot. Bovendien zal deze uitgaaf de eerste wezen van vele; indien men vasthoudt aan het voornemen om grootere oorlogsschepen te bouwen dan de thans bij onze zeemacht bestaande, zullen andere uitgaven van dien aard moeten volgen. En de hiervoor te besteden millioenen zullen niet rechtstreeks ten bate van de vloot komen maar bestemd wezen voor dokken, sluizen, bruggen, verbetering (verdieping) van waterwegen, enz., dus slechts den bouw van grootere schepen mogelijk maken. Het zal dan verder van de offervaardigheid van het Nederlandsche volk afhangen of bovendien de gelden zullen worden toegestaan, welke noodig zijn om die schepen zelf aan te schaffen.

Wij betwijfelen zeer of de Volksvertegenwoordiging ooit bereid zal wezen tot het brengen van zulke buitensporige offers maar veroordeelen daarom met te meer beslistheid uitgaven, welke slechts dienen om den weg te bereiden voor eene vloot.... die nimmer gebouwd zal worden. Iedere schrede op dien weg achten wij geldverspilling.

Indien wij eenige schadelijke uitwassen van minder beteekenis stilzwijgend voorbijgaan, dan blijft nu nog ter bespreking over de meest kostbare en voor de Nederlandsche zeemacht meest nadeelige: de Indische Militaire Marine. Hoe deze ontstaan is, zullen wij in deze studie niet nagaan. Wij verwijzen daartoe naar de Encyclopaedie van Nederlandsch Indië, waar dit onder het hoofd ‘Zeemacht’ in het kort door ons werd medegedeeld. Hier vestigen wij er slechts de aandacht op, dat zij, onder geheel andere omstandigheden dan de tegenwoordige in het leven geroepen, een kind van haar tijd was.

Een bespreking van de Indische Militaire Marine, beschouwd in verband met hare nadeelige gevolgen voor de zeemacht van den Staat, blijve voor een volgend opstel bewaard.

J.P. VAN ROSSUM.

Openbare leeszalen en boekerijen in Nederland.

In het Juli-nummer van 1901 van dit tijdschrift stelde de heer Dr. T.J. de Boer, na in het kort uiteengezet te hebben wat destijds op het gebied van openbare leeszalen en boekerijen in het buitenland reeds bereikt was, de vraag: En wat doet Nederland? Het antwoord was beschamend en het moet dadelijk gezegd worden, dat, al kan het thans wat minder hopeloos luiden, het in ons land tot nu toe tot stand gebrachte nog in de verste verte zelfs de vergelijking niet kan doorstaan met wat in Amerika, in Engeland, en ook op het Vasteland rondom ons naar Angelsaksisch voorbeeld, bereikt is. Nog altijd zijn wij hier aan het eerste begin.

Maar van eenige voldoening kan er toch sprake zijn, wanneer wij ons rekenschap geven van hetgeen er sedert 1901 gebeurd is. De heer De Boer toch, rondziende naar wat er op bibliotheekgebied in ons land bestond, moest tot de slotsom komen, dat daarbij, op ééne na, toen nog te kort in werking om er veel van te zeggen, geen sprake was van eenige openbare leeszaal, die beantwoordde aan het begrip eener free library. Hetgeen hier volgt zal zich echter juist kunnen bepalen tot deze soort van boekerijen in ons vaderland, en de ontwikkeling daarvan hebben na te gaan, eene ontwikkeling welke in zeker opzicht een eigen en zelfstandig karakter draagt en waarbij eigenaardige moeilijkheden te overwinnen zijn geweest. Onmiddellijke aanleiding tot het schrijven van dit overzicht is de openstelling, den 10^{en} Februari

jl., van de openbare gemeente-bibliotheek en hare leeszaal te Rotterdam, de eerste gemeentelijke instelling van dezen aard.

Op de vraag: ‘Wat doet Nederland?’ kan thans geantwoord worden: Er bestaan in 1907 in ons land een zestal inrichtingen, opgezet of hervormd (deels nog in staat van overgang verkeerend) op zóódanige wijze, dat zij den naam openbare leeszaal en boekerij niet als een ijdelen klank dragen (want zulke zijn er ook). Men vindt deze zes te Dordrecht, 's-Gravenhage, Groningen, Leeuwarden, Rotterdam en Utrecht. Hoe zij ontstonden en onder welke omstandigheden zij zich ontwikkelden, zullen wij thans achtereenvolgens nagaan.

Dordrecht moet daarbij niet alleen alphabetisch het eerst genoemd worden, maar ook omdat hier een nieuwe ontwikkeling in een eigen veelbelovenden vorm begonnen is.

In de *Gemeentestem* No. 2455 van 17 October 1898 schreef Mr. A.R. Zimmerman, toenmaals gemeentesecretaris te Dordrecht, een artikel, getiteld: Gemeentebibliotheken, waarin hij deze beschouwde uit het oogpunt van het gemeentebelang, en de kortzichtigheid aantoonde van het streven uitsluitend naar stoffelijk welzijn, waar toch een gelegenheid tot kostelooze bevrediging van niet-stoffelijke behoeften mede zoude werken om het wonen in de betrokken gemeente aantrekkelijk te maken of te doen blijven.

De *Dordrechtsche Courant*, dit artikel van den stad-genoot overnemend, verbond daaraan een oproep aan belangstellenden. Er werd op 1 November d.a.v. vergaderd en de onmisbare commissie benoemd, die met bepaald-omschreven voorstellen zou hebben te komen. Want welke richting men uit zou gaan, dat bleek in die eerste samenkomst niet aanstonds met zekerheid.

In den boezem van die commissie van voorbereiding - die, zooals later altijd het bestuur, vertegenwoordigers van zeer uiteenloopende maatschappelijke en staatkundige richtingen in haar midden telde - bleek dan ook van verschillende stroomingen. Voorstanders van een leesgezelschap, die een hoogere of lagere lidmaatschapsbijdrage wilden vorderen voor het gebruik maken daarvan, ontmoetten hier de ijveraars voor een ‘volks’leeszaal, voor kariger-bedeelden en minder-ontwikkelden bestemd. De meerderheid echter verklaarde zich voor een algemeene leeszaal naar het voorbeeld der free

libraries, en verwierp de uitsluiting zoowel van de onbemiddelden, die het gevolg van een verplichte bijdrage zou zijn, als van de beschaafden en ontwikkelden, die door de beperkte samenstelling eener 'volks'leeszaal zou veroorzaakt worden. Doordat het rooken zou worden verboden, zouden ook de vrouwen niet buitengesloten worden. Het zou dus worden een werkelijke openbare leeszaal, toegankelijk en bruikbaar voor iedereen, die den leeftijd van achttien jaren bereikt had.

Het is merkwaardig hoe moeilijk het was en nog is in Nederland, om de scherpe onderscheiding tusschen openbare leeszaal en 'volks'leeszaal te doen beseffen, terwijl toch verwarring ten dezen de openbare leeszaal in haar innigst wezen bedreigt. Het moet nog altijd uitdrukkelijk herinnerd en herhaald worden, dat er geen sprake meer is van een zeker soort liefdadigheid op geestelijk gebied, van een uiting van welwillendheid van het meer-bevoorrechte en ontwikkelde deel der samenleving jegens het zwakkere en achterlijke, met het onvermijdelijke gevolg, dat het tot stand gebrachte zich aanpast aan een veronderstelden maatstaf van ruwer smaak, beperkter opnemings- en verwerkingsvermogen en geringer voorbereiding. Het werk, dat op dezen grondslag verricht is, verdient ongetwijfeld alle waardeering en heeft de vruchten, die het afwerpen kon, ook opgeleverd. Maar wat men deed was bewust eenzijdig, strekte voor een beperkten kring, en juist wat snakte naar ontwikkeling in den boezem van het volk en streefde naar hooger en beter, zag zich hierbij vrijwel zonder steun gelaten.

Geen gave der liefdadigheid, neen, uitvloeisel van de rechten als medeburger moet zijn het genot der openbare leeszaal, opgericht en in stand gehouden uit de openbare kas. Niet voor een bepaalde groep van menschen moet zij berekend zijn; zij moet beantwoorden aan alle uiteenloopende eischen, die aan haar door leden van verschillende kringen der samenleving gesteld kunnen worden. De meer-ontwikkelde, die zijn weg van studie zelf weet te bepalen, moet de noodige hulpmiddelen (voorzóóver het niet betreft diepgaande vakstudie in engeren zin) dáár kunnen vinden. Maar ook de beginneling, die hulp noodig heeft en leiding bij zijn keuze, moet zich vol vertrouwen daarheen kunnen begeven en niet met leege handen terugkomen.

Op deze wijze wordt voor ieder toegankelijk die geheele schat van boeken, dat schoone en dat goede, waarvan de omstandigheden van het alledaagsche leven thans de meeste menschen feitelijk verstoken doen blijven, omdat nu eenmaal hun geldelijke middelen hun niet toelaten het zich met eenigszins ruime hand te verschaffen, laat staan naar vol verlangen in zulk een boekenschat rond te zoeken, te vergelijken, te kiezen. Hoe licht wordt echter de uitgaaf, die op den eenling te zwaar drukt, wanneer zij ten algemeene nutte door de gemeenschappelijke schouders wordt gedragen, zooals dit bij een 'openbare' leeszaal het geval is.

Zulk een instelling kan voorts haar verheven roeping vervullen van stagen arbeid aan de opvoeding van geheel het volk, dat de scholen meerendeels zoo vroeg verlaten heeft. Zij kan worden een middelpunt van geestelijken vooruitgang, van verfijning van smaak en veredeling van gevoel.

Zeg deze eenvoudige waarheid aan wien ge wilt. Zij vindt beaming. Maar zij behoort ook in toepassing gebracht te worden. De in zaken opgaande Britten en Yankees beseften reeds lang bij ingeving welke groote middellijke, niet in cijfers waardeerbare, maar daarom niet minder werkelijke bijdrage tot het geheel der innerlijke en uiterlijke kracht van een volk in deze inrichtingen dagelijks bereid wordt, en zoo is het te verklaren, dat in Engeland en Amerika niet op belangrijke offers gezien wordt, om het best-mogelijke te bereiken. Een stad als Manchester besteedt per jaar niet minder aan haar openbare boekerijen dan ons vaderland voor universiteitsbibliotheken en 'Koninklijke' tesamen op zijn begrooting uittrekt. Bij de in Amerika zoo overvloedig gegeven millioenen werden zware eischen gesteld van onderhoud en aanvulling, die waarborgden, dat de begiftigden niet zóó maar genoten van iets, dat hun in den tragen schoot werd geworpen. Men weet hoe goed het geld besteed is en brengt het daarom gaarne op. Dat bewustzijn moeten wij Nederlanders ook verwerven, die offervaardigheid ons ook eigen maken op straffe van geleidelijken gewissen achteruitgang in den vreedzamen, maar onverbiddelijken bestaansstrijd der volken. Waar de massa in de onmogelijkheid is, zich door stoffelijke overmacht te doen gelden, ligt in de geestelijke ontwikkeling van de enkele personen onze eenige kans om, naar koninklijk woord, als klein volk groot te zijn.

Een beginsel aan het boven besproken algemeen karakter der leeszaal nauw verwant, deed in de tweede vergadering van belangstellenden, waarin op 1 December 1898 formeel tot de oprichting eener 'Vereeniging tot het oprichten en in stand houden van een Openbare Leeszaal en Bibliotheek te Dordrecht' besloten werd, een botsing ontstaan. Het was de volstrekte onzijdigheid, die voor de op te richten instelling door de commissie werd voorgestaan. Er waren er, die, ongetwijfeld met de beste bedoelingen, zich bij het beheer der leeszaal op een in-engeren-zin-opvoedkundig standpunt wilden plaatsen en een vaderlijke schifting der leesstof voorstonden. Zij bleven verreweg in de minderheid tegenover hen, die juist daarin een groot gevaar zagen, een open deur voor misbruiken en eenzijdigheid, - den ondergang wellicht van de instelling.

Zoo werd besloten en nauwgezet gehandhaafd, dat de leeszaal nooit ofte nimmer eenige voorkeur noch mindere welwillendheid zou toonen voor eenige richting op godsdienstig, maatschappelijk en staatkundig gebied. Volkomen gelijke houding dus tegenover alle dezen, behalve tegenover onzedelijkheid, tegenover pornografie, die onverbiddelijk geweerd werd. Dit beginsel, waarvan de ongereptheid door de veelzijdige samenstelling van het bestuur gewaarborgd is gebleven, vormde naast het algemeen karakter het groote geheim van het welslagen. Aanvankelijk maakte men er zich ongetwijfeld vijanden mede, die de uitwerking van onbeteugelde vrijheid in deze of een adder in het gras vreesden en wier opgezegde medewerking maar al te spoedig in bedekte tegenwerking was overgegaan. Maar juist door haar eerlijke onzijdigheid heeft de openbare leeszaal op den duur te Dordrecht de achting van alle richtingen afgedwongen, het algemeen vertrouwen verworven; en toen er in latere jaren hulp van gemeentewege ter sprake kwam, hadden de verdedigers in deze onzijdigheid hun krachtig en eindelijk zegepralend wapen.

Op het zorgvuldig vasthouden aan deze volstrekte onzijdigheid kan niet genoeg acht gegeven worden. De ervaring van vroegere pogingen in dezen geest te Dordrecht, had geleerd, dat zoodra een bepaalde richting een zij het ook nog zoo goed bedoelde 'censuur' ging uitoefenen, de kansen van welslagen vervluchtigden. Een leeszaal uit de openbare

middelen in stand gehouden, moet met allen rekening houden en mag niemands geestelijke behoeften verwaarloozen. En eindelijk ook: haar arbeid is die van opvoeding van volwassenen, en eigen keuze kan alleen geleerd worden in vertrouwensvol gelaten vrijheid, die leiding voor wie dit verlangt niet uitsluit. Door het angstig vermoffelen van zekere richting zou men geen zelfstandige menschen kweeken, slechts verboden vruchten, die door ziekelijke zoetheid des te meer aanlokken!

Na de theorie van de beginselen volgde nu de practijk der uitvoering en hier werd gemakkelijker eenstemmigheid verkregen. Immers werd dadelijk beseft, dat de tijd nog niet rijp was om zich tot de gemeentelijke overheid te wenden met een verzoek om een openbare leeszaal te stichten.

Bij de voorbereiding is dan ook geen oogenblik gepoogd de gemoederen voor dit denkbeeld warm te maken en door een stelselmatig ijveren in woord en schrift der verwezenlijking ervan een weg te banen. De kleine groep, die van den aanvang af beslist wist wat zij wilde, stelde zich van werkzaamheid in deze richting niet dan tijdverlies voor en teleurstelling. Slechts van een *daad* verwachtte zij iets, al moest die bescheiden zijn. Die zou meer uitwerken voor het verbreiden van juiste inzichten omtrent de gewenschte instelling en voor het opwekken der algemeene belangstelling, dan het volhardendst praten en schrijven. Een daad zou tevens aantoonen, dat er aan zulk een instelling een werkelijke behoefte bestond, die zoo aanstonds uit haar sluimering te wekken was. En ten slotte zou zij die behoefte reeds dadelijk bevredigen zoover de middelen reikten.

Daarom werd de vorm gekozen van een vereeniging, die de openbare leeszaal zou inrichten, verder beheeren en bekostigen alsof zij een gemeentelijke instelling was, als surrogaat daarvan en zooveel mogelijk als zoodanig ingericht. De leden zouden ten opzichte van de toegankelijkheid geen enkel recht aan hun lidmaatschap ontleenen; zij zouden enkel het bestuur benoemen en zijn verantwoording ontvangen en de geldmiddelen opbrengen. Met dit zeer eigenaardig karakter is steeds ten volle rekening gehouden.

Wat na de tweede bijeenkomst der belangstellenden, nu leden geworden, volgde van ijverig ploeteren, van welwil-

lende raadgevingen en angstige voorspellingen, van hoofdschudden en schouderophalen, van misverstand en zelfs van kwaadwilligheid, - het is beter dit stilzwijgend voorbij te gaan. Liever zij volstaan met te vermelden, dat taaie volharding en kloeke durf, vruchten van nobele geestdrift, het welslagen wisten af te dwingen.

Toen men na ijverig werken met circulaires en ingezonden stukken de gedane toezeggingen van geregelde bijdragen en giften-ineens optelde, bleek het mogelijk een klein bovenhuisje in een nieuwe straat, de Wilhelminastraat, te huren, waarvan de voorkamer als couranten-leeszaal dienst zou doen, de achterkamer voor tijdschriften en boeken; terwijl de 'bibliotheek' een plaats zou vinden in de daartusschen gelegen alcoof.

Hoe nu aan meubels te komen? Nood leert bidden. Van een scheepssloooperij kon men voor een geringe som een paar groote, zware salontafels koopen en vier lange breede banken met verstelbare leuningen. Nog een aantal klapstoelen van dezelfde boot en men was al een heel eind!

Een nieuw vraagstuk vormde het toezicht. Een gelukkig gesternte deed de commissie, voor nauwelijks meer dan vrijewoning, vuur en licht, in Th.W. Polet een man vinden, wiens werkelijke bestemming het in verloop van tijd bleek te zijn met boeken en boeken-verlangende menschen om te gaan en die voor de jonge inrichting, welke een stuk van zijn leven geworden is en waarvoor geen persoonlijk offer hem te zwaar viel, naar zijn krachten een buitengewoon werk heeft gedaan.

Maar hier roeren wij tevens een zeer zwak punt van den arbeid in ons land aan: de onmacht om een passende belooning beschikbaar te stellen voor een bibliothecaris en voor een hem ter zijde staande behoorlijke staf, die te samen voor de boekerij die zorgen kunnen dragen, waarop zij recht heeft, en aan de lezers de leiding kunnen geven, die zij behoeven, in één woord: den aanwezigen voorraad zijn volle nut kunnen doen opleveren. Voor die taak heeft men geschoolde krachten noodig. Van liefhebberij-werk, dat dagelijks terugkomt en zeer hooge, gedurig stijgende eischen stelt, gaat de liefhebberij spoedig af. Men kan ook van den besten wil slechts zeer beperkte nuttige arbeidsleve-

ring verwachten, omdat de vakkennis, voor zoover men zich die al moeizaam eigen maakte, toch zeer onvolledig blijft en oppervlakkig. Men kan ten slotte aan dergelijke niet-vakmenschen slechts matige eischen stellen, waar het belang der zaak als van zelf sprekend zou meebrengen het hoogst bereikbare te vorderen.

De volgende niet minder belangrijke vraag kwam nu om oplossing: hoe komen wij aan leesstof? Dat de boekerij in den aanvang dien naam nauwelijks zou verdienen - zij telde bij de opening 1184 nummers (1985 deelen) - stond vast. Al dadelijk werden vele geschenken ontvangen: bladen- en tijdschrift-abonnementen, van uitgevers en van particulieren, boeken, gebruikte en ook nieuwe, in eigendom en in bruikleen, voorts vlugschriften in ruime mate. Zoo kwam een voor het begin wel aardige voorraad bijeen, welke daarna steeds bleef aangroeien.

En toen op 1 Mei 1899 de inrichting geopend werd door den voorzitter Dr. A.W. van Geer zagen de vriendelijke, lichte vertrekken er werkelijk gezellig uit: een omgeving van rust en huiselijkheid. Met vertrouwen wachtte men dus de lezers af.

De eerste maand bedroeg het aantal bezoekers gemiddeld 15 per dag, maar het klom snel. De leeszaal was dagelijks, ook des Zondags, geopend van 8 tot 4 uur en van 6 tot 10. (In 1903 werd het openingsuur op 10 uur 's morgens gesteld en twee jaar later voor den Maandag op 2 uur 's middags - wegens schoonmaak.)

Ook werd een geregeld toenemend gebruik gemaakt van de sinds October 1899 opengestelde gelegenheid om boeken naar huis mede te nemen. De practijk heeft op dit stuk nog geen onbeperkte vrijheid toegelaten. Waren aanvankelijk ook niet-leden gerechtigd hiervan te genieten, doch tegen betaling van een leesgeld (2 cent per week), reeds in den aanvang van 1901 werd hierop teruggekomen en bepaald, dat alleen aan de leden boeken zouden medegegeven worden.

De notulen geven geen gronden voor dit besluit aan. Het is in de eerste plaats waarschijnlijk er om te doen geweest om de kansen op verloren gaan te verminderen. Men weet ten minste eenigszins met wien men te doen heeft, als er een band van lidmaatschap bestaat. En misschien is ook wel de noodzakelijkheid om, in den staat van ontwikkeling waarin de leeszalen in ons land nog verkeeren, een zeker voorrecht aan het lidmaatschap te verbinden en zoo den ledenkring uit

te breiden, aan de genomen beslissing niet geheel vreemd geweest. In dit verband zij tevens medegedeeld, dat in 1906 het toezicht op het terugbrengen wat scherper gemaakt moest worden. Wie zijn boek langer dan 14 dagen behoudt, krijgt nu een waarschuwing, die hem 3 cents kost, en bij voortdurende nalatigheid wordt het boek bij hem teruggehaald en daarvoor 10 cents gerekend.

Niet heel lang na de opening intusschen, reeds in het begin van het volgend jaar, stond men ten gevolge van de rassche toeneming van het bezoek voor de noodzakelijkheid om eene verhuizing te overwegen. Het lokaaltje was beslist te klein geworden, nu per dag gemiddeld 30 menschen om gastvrijheid kwamen vragen en boeken uitgegeven moesten worden in dezelfde vertrekken.

Den 11^{en} October 1900 verleende de algemeene vergadering haar goedkeuring op een door het bestuur reeds voorloopig getroffen dading met het genootschap Pictura, waarbij de vereeniging de beschikking kreeg over eenige ruime lokalen in het huis genaamd 'Oesterryck' aan de Voorstraat, de Dordtsche 'Kalverstraat'. Zonder eenige bijzondere giften zou de instelling deze groeistuip niet te boven gekomen zijn. Maar het 'Nut' gaf *f* 100 en er waren onder de goede vrienden, bij wie een beroep op offervaardigheid - ook bij een tekort op de rekening - zelden onverhoord bleef. Zoo gelukte ook deze stap.

Als een bewijs, dat de gelegenheid het gebruik doet toenemen, kan dienen het feit, dat onmiddellijk na de openstelling der nieuwe zalen het aantal bezoekers per dag ongeveer verdrievoudigd bleek. En niet als gelegenheidsbezoek, want ook toen het 'nieuwtje' er af was, bleef na dien sprong de stijging weer bedaard en standvastig aanhouden. De geregelde telling werd - jammer genoeg - niet lang daarna gestaakt, maar voor 1900/1901 wordt nog een gemiddeld getal van 150 bezoekers per dag opgegeven. Later werd weer op ongeregelde tijdstippen het dagelijksch totaal opgenomen en daaruit een gemiddelde berekend.

De nieuwe lokalen bleken bij zulk een groei al spoedig wederom te klein. En nu werden de stoute schoenen aangetrokken en werd het besluit genomen bij het Gemeentebestuur om steun aan te kloppen.

Gevraagd, doch geweigerd, werd een bedrag van *f* 500.- per jaar. Maar wat zedelijk van minstens evenveel beteekenis was: de raad van Dordrecht besloot in October 1902, op voorstel van Burgemeester en Wethouders, aan de vereeniging kosteloos in gebruik te geven de zalen, waarin destijds nog het schilderijenmuseum gevestigd was, dat weldra naar een nieuw gebouw verhuizen zou. Tevens werd een bedrag van *f* 300.- toegestaan voor de kosten van inrichting. Weer was men nader tot het doel gekomen: de gemeente had de leeszaal om hare openbaarheid en volstrekte onzijdigheid erkend als eene instelling van openbaar nut. De huisvesting in een gemeente-gebouw drukte op de bijzondere stichting reeds een zeer gewenscht stempel.

Tevens werd bepaald, dat in het vervolg één lid van het bestuur, dat daartoe uitgebreid werd, door den gemeenteraad zou aangewezen worden. Dit was de tweede wijziging in de bepalingen omtrent de bestuurssamenstelling: de eerste geschiedde reeds vroeger, toen afgeschaft werd de verkiezing van 3 bestuursleden door die leden, die meer dan *f* 0.50 per jaar bijdroegen, terwijl de twee anderen door die leden, wier bijdrage onder de *f* 0.50 bleef, werden aangewezen. Deze bepaling, in de statuten gebracht op aandrang van sommigen, die voor overheersching door de 'kwartjesleden' bezorgd waren, bleek bijna onmogelijk uit te voeren en is, krachtens telkens verleende opzettelijke vrijstelling door de algemeene vergadering, nooit toegepast.

De nieuwe zalen in het voormalig Dordrechts Museum aan de Wijnstraat, dicht bij de slagader van het Dordtsche verkeer, maar zelf op rustigen stand gelegen, werden 3 October 1904 geopend door Mr. A.R. Zimmerman, toenmaals burgemeester van Dordrecht. Nu kon de leeszaal zich op 'zalen' beroemen, flinke ruimten, waar plaats is voor vele boeken en vele lezers. Binnentredend komt men eerst in de courantenen tijdschriftenzaal, waar - wat nog jammer is - ook de boeken worden uitgegeven. Loodrecht daarop de boekenzaal, waartegen de achterwand de boekerij van 'Diversa sed Una' in een monumentale kast het geheel in de goede stemming afsluit. Nog steeds zorgen eenige schilders en kunstbegunstigers voor afwisselende wandversiering van het degelijkst gehalte. Een eigen binderij is ingericht in een daartoe

geschikt vertrek. Men heeft er nu bijna verkwistend kunnen omgaan met de ruimte, een rechte verkwikking na het steeds angstvallig passen en schikken in de voorafgaande jaren. Er zijn rustige hoekjes om zich terug te trekken voor ingespannen studie, waar gemakkelijke schrijftafeltjes gereed staan. Er is overvloed van gelegenheid tot uitbreiding van boekenberging, tot vergrooting van het aantal zitplaatsen in de toekomst. Wat nu werkelijkheid is, hadden de oprichters in hun kleine bovenhuisje het zich durven droomen binnen zoo korten tijd?

Het verslag over het nu afgeloopen jaar eindelijk mag dankbaar melding maken van weer een nieuwe schrede voorwaarts. Bij de behandeling der begrooting voor 1907 verleende de Gemeenteraad aan de vereeniging, die de leeszaal beheert, een subsidie, doch slechts dan, wanneer uit de jaarlijks over te leggen rekening zou blijken, dat de inkomsten niet toereikend waren om de uitgaven te dekken en in dit geval slechts tot een bedrag, gelijkstaande met ten hoogste 50 pCt. der overige inkomsten.

Een gemeentelijke instelling is de Dordtsche leeszaal nog niet geworden, maar zij groeit er op een gezonde en geleidelijke wijze naar toe.

Uit het bovengenoemde jaarverslag over 1906 zij hier nog medegedeeld, dat thans een bibliothecaresse benoemd is, die een jaarlijksche tegemoetkoming ontvangt. Voor tal van cijfers, welke den ontwikkelingsgang van deze leeszaal en ook dien van de andere, welke hierna besproken worden, op hunne wijze uitbeelden, wordt verwezen naar de hierachter afgedrukte staatjes.

Nog op één belangrijk feit uit de geschiedenis der Dordtsche leeszaal zij hier de aandacht gevestigd: op de gezonde centralisatie, waarvan zij het middelpunt is geweest. Reeds dadelijk heeft het bestuur het belang ingezien van in deze leeszaal zooveel mogelijk alles wat aan boekenverzamelingen in Dordrecht aanwezig was samen te brengen. Daardoor immers zouden deze voor een zoo uitgebreid mogelijken kring toegankelijk zijn en dus zooveel nut opleveren, als maar kon. Aan dit denkbeeld is geleidelijk en met wijze voorzichtigheid, doch volhardend, gewerkt.

Had al dadelijk het Nutsdepartement een mooie kast vol boeken in bruikleen gegeven en lezen wij in het vierde jaarverslag, dat het genootschap ‘Diversa sed Una’ door

bemiddeling van de leeszaal boeken uit haar boekerij voor de leden verkrijgbaar stelde, evenals het gemeentearchief en enkele particulieren deden, - drie jaren later, toen de tegenwoordige woning betrokken was, treffen wij naast de 5003 nummers (7250 banden) die de boekerij-in-eigendom der vereeniging telde, nog tevens aan: 1436 nummers (2925 banden) van ‘Diversa sed Una’, dat inmiddels tot geheele inbruikleengeving was overgegaan, voorts van de plaatselijke ‘Mercurius’-afdeeling een handelsbibliotheek in wording, tellende toen 86 nummers (108 banden), van den Protestantenbond 266 nummers (419 banden), van Patrimonium 350 nummers (470 banden), van de afdeeling Dordrecht van den Bond van Nederlandsche onderwijzers 488 nummers (1187 banden), van het Medisch leesgezelschap 30 nummers (90 banden), van het Departement Dordrecht der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 150 nummers (150 banden) en van de kinderbibliotheek - die evenwel slechts gastvrijheid geniet en overigens een geheel zelfstandig bestaan voert - 478 nummers (478 banden). In het geheel dus 8297 nummers (13077 banden).

Neemt men hierbij nog in aanmerking, dat in den loop der tijden verschillende kleinere boekenverzamelingen, o.a. die van de vereeniging ‘Vooruitgang door Beschaving’, aan de leeszaal ten geschenke gegeven waren, dat de vereeniging ‘Voor vak en kunst’ een tafel geregeld van plaatwerken enz. voorziet, dan valt een juist licht op deze langzamerhand verkregen gelukkige samenwerking, waaraan de leeszaal mede haar bloei te danken heeft en die alleen mogelijk was op de boven aangeduide grondslagen van openbaarheid en onzijdigheid.

Slechts over één zaak is nog altijd te klagen: over den hardnekkigen geldnood. De cijfers, waarnaar verwezen wordt, zijn te dezen opzichte welsprekend. En wat het voor het ‘werk’ zeggen wil, blijkt duidelijker dan uit groote betoogen uit de droevig-grappige omstandigheid, dat de Dordtsche notulen jaren en jarenlang stuk voor stuk bij name de aan te koopen boeken vermelden en, in nog grooter getale, boeken, die men o, zoo gaarne zou hebben, maar welker aanschaffing met het oog op den stand der kas niet verantwoord was. En daar zijn geen werken van weelde bij. Eigenlijk is er maar ééns een aankoop, die wat beteekende, gedaan. Daarvoor was bij

de laatste verhuizing, toen men *f* 5500. - gekregen had, een bedrag van *f* 400. - uitgetrokken, want nu kon het wat lijden. Maar deze duizelingwekkende som is nooit geheel uitgegeven. Want eer het zoover kwam, waren weer andere zaken nog onontbeerlijker voor de boekerij dan boeken.

Dit geldgebrek is *de* groote schaduwzijde van wat het ‘particulier initiatief’ als surrogaat van overheidszorg tot stand heeft gebracht, een schaduwzijde, die aan de andere leeszalen, helaas, ook op te merken valt. De voortdurende beperktheid van middelen is oorzaak, dat men voor de uitbreiding van den boekenvoorraad in hoofdzaak van geschenken afhankelijk is, met alle ongelukkige gevolgen van dien: onvoldoende aanvulling, en volkomen stelselloosheid daarbij, in de eerste plaats.

Ook het deskundig beheer zal, naar het zich laat aanzien, een onvervuld ideaal moeten blijven tot eindelijk de laatste stap - die van overneming door de gemeente - de eigenaardige ontwikkeling der openbare leeszaal en boekerij in ons land zal voltooid hebben.

De Dordtsche geschiedenis nu herhaalde zich, met mindere of meerdere afwijking slechts in de bijzonderheden, te Groningen, te Leeuwarden en het laatst te 's Gravenhage.

Te Groningen was het *De Nieuwe Groninger Courant*, die voor het denkbeeld van een leeszaal ‘op Dordtschen grondslag’ begon te ijveren en haar pogingen met een gunstigen uitslag bekroond zag.

Een gift van *f* 5000 -, door Prof. Mr. H.L. Drucker beschikbaar gesteld, die een zeker ‘Carnegiesch’ beginsel in ons land inleidde, hielp hier de voorbereidingscommissie met één slag over de moeilijkheden van het eerste begin heen. Zij werd voor □ ter bestrijding van de kosten van oprichting gebruikt, voor □ volgens verlangen van den schenker voor buitengewone omstandigheden in de toekomst bewaard. Medewerking van de Gemeente werd hier dadelijk gevraagd in den vorm van subsidie, doch vierkant geweigerd, zelfs toen, steeds bescheidener, eindelijk een poging werd gedaan om ‘vrij licht’ te erlangen!

De lokalen, Martiniplein 8, konden 8 October 1903 voor het publiek geopend worden, dat al spoedig zoo talrijk opkwam, dat de ruimte te klein werd. Ook hier werd veel ten geschenke

ontvangen aan couranten, tijdschriften en boeken (de bibliotheek vermeerderde het eerste jaar van pl.m. 1000 werken tot pl.m. 3000).

Opzet en uitvoering zijn, zooals gezegd, bijna geheel overeenkomstig het voorbeeld der Dordtsche moederstichting, zoodat hierover thans in hoofdzaak gezwegen kan worden. Met het uitleenen van boeken is de Groningsche leeszaal 15 Februari 1905 begonnen. Verder is voorloopig daartoe alleen des Woensdagsavonds gelegenheid. Als plaatselijke omstandigheid bleek nog de noodzakelijkheid van het doen bewaken van de jassenkamer, wat natuurlijk buitengewone kosten medebrengt. De leeszaal is geopend van 10 tot half twee en halfvier tot 11 uur.

Weigerde het Nutsdepartement bij de oprichting, desgevraagd, allen afstand van boeken, hier gaf de Kamer van Koophandel in den loop van het tweede jaar haar boekerij in bruikleen. En het Gemeentebestuur bleek in datzelfde jaar na een tweede verzoek voor eenige medewerking te vinden. Het stelde nu een subsidie beschikbaar van *f* 500. - voor 5 jaren.

Men had het dubbele dezer som gevraagd en zich bereid verklaard dan de verplichting te aanvaarden om ruimere lokalen te betrekken. Hoewel de Gemeente op dit voorstel niet inging, bleek toch verhuizing ook hier onvermijdelijk.

Van den aankoop van een nieuwe woning (aan de Vischmarkt naast de Fransche Kerk) spreekt dan ook, als van een voldongen feit, het derde jaarverslag. Hiervoor was *f* 33.500 noodig, waarvan 70 pCt. onder hypothecairen waarborg onbetaald konde blijven. Voor de verdere kosten is door het bestuur een 4 pCt. obligatieleening van *f* 20.000. - uitgeschreven, waarbij het niet te vergeefs op de welwillendheid van belangstellenden rekende. Op 1 Juli 1907 hoopte men de nieuwe lokalen te kunnen openstellen.

Ook hier dus rassche groei.

Te Leeuwarden zette het Nutsdepartement in het voorjaar van 1903 de schouders onder het werk. Een commissie uit het bestuur bezocht de Dordtsche leeszaal, en een vereeniging werd opgericht. Maar aanvankelijk scheen het onmogelijk de noodige gelden bijeen te brengen. De *Leeuwarder Courant* steunde het streven met eenige artikelen en ten slotte besloot men in 1904 tot het persoonlijk bezoeken van een aantal

ingezetenen. Zoo kwam een som van *f* 989, voor drie jaren toegezegd, bijeen, het Nutsdepartement huurde een huis en gaf *f* 1000 voor aankoop van boeken; geschenken in abonnementen en boeken kwamen in; de inrichtingskosten konden uit giften ineens bijna bestreden worden. Den 19^{en} April 1905 werd de leeszaal in het gebouw Nieuwe Weg hoek Weaze geopend, en al dadelijk goed bezocht: na den eersten toeloop van 188 personen per dag (over de eerste 10 dagen) kwamen er gemiddeld 100 personen dagelijks.

De leeszaal was toegankelijk van 10 tot 2 en van 4 tot 10 uur, later werd de dagsluiting van 1 tot 3 genomen, wat een gelukkiger verdeeling bleek. In den zwaren dienst van den beheerder werd voorzien door het aanwezig zijn van een bestuurslid in den vóóravond, waartoe ieder éénmaal per week bereid was en waardoor aan den beheerder een uur vrij gegeven kon worden.

Aan de bezoekers wordt hier veel vrijheid gelaten: men neemt zelf boeken uit de kast en bergt die zelf weer op, wat tot nu toe in den regel zeer ordelijk geschiedt. Overigens is ook hier alles als te Dordrecht. Met het uitleenen van boeken, waarvan er bij de opening 1032 aanwezig waren, werd eerst 29 Maart 1906 aangevangen.

De jongste leeszaal, die aan een herhaling van het te Dordrecht verrichte haar ontstaan dankt, is die te 's Gravenhage.

Op 31 December 1904 stelde *Het Vaderland* hier deze aangelegenheid aan de orde. Een commissie werd 2 Maart d.a.v. in een vergadering van belangstellenden benoemd, welker werkzaamheden tot uitkomst hadden, dat op 19 Januari 1906 de leeszaal geopend werd in het gebouw Prinsengracht 63, een aan de Gemeente behoorend pand, waarin ruimte kosteloos ten gebruike is afgestaan. Men is dus reeds een stap verder dan Dordrecht in het begin was. Ook voor vuur en licht draagt de Gemeente zorg. De tegenwoordige lokalen, wier ligging op een bovenverdieping en aan de achterzijde van het huis niet onverdeeld gunstig mag genoemd worden voor de aanmoediging tot bezoek en waarin het vraagstuk van luchtverversching nog niet bevredigend is opgelost, zijn na nauwelijks een jaar bestaan ook hier gelukkig reeds beslist te klein.

De geheele inrichting, meubelen, kasten, vloerkleeden enz.

is een geschenk van een bestuurslid, dat zijn naam niet genoemd heeft willen zien.

Van het bezoek (de openingsuren zijn van 10 tot 4 en van 6 tot 10) is een voortdurende stijging te melden. Door de Haagsche leeszaal worden voorloopig geen boeken uitgeleend, doch niet om des beginsels wille. Integendeel: er is in Maart j.l. uitdrukkelijk besloten daartoe over te gaan, doch men wilde, ook na de uitkomsten van het eerste jaar, nog wat afwachten, alvorens tot een zoo ingrijpende uitbreiding van werkzaamheid over te gaan. In dien tijd kon bovendien de boekerij, waarvoor prachtige geschenken ontvangen werden, zich vormen en geregeld worden. Een begin van centralisatie vertoont zich hier in het ten geschenke ontvangen van de Dageraadsboekerij en het in bruikleen aanvaarden van de boekenvoorraad der plaatselijke afdeeling van ‘Mercurius’, onder zekere voorwaarden.

Boeken van algemeen belang en vlugschriften, die pas uitgekomen zijn, blijven evenals elders een tijdje op de leestafel liggen, waarvan echter alles, wat op geslachtelijk gebied betrekking heeft, verbannen is. Het wordt niet uitgesloten uit de boekerij, maar ook niet voor de hand gelegd.

De Openbare Gemeentebibliotheek te Rotterdam, met hare op 10 Februari 1907 geopende nieuwe leeszaal, waarop nu onze aandacht te richten is, bezit een gansch ander karakter dan de vier voorafgaande. Wij zien hier een afzonderlijke ontwikkeling, een eerste voorbeeld van omvorming eener oude gemeenteboekerij in de nieuwere richting, waarmede door de gemeente Rotterdam een zelfstandig voorbeeld gegeven is, dat tot navolging moge prikkelen.

Op een 300-jarig bestaan kan deze boekerij reeds bogen, niet altijd evenwel op goede zorgen der stedelijke overheid. Toch is het plaatselijk klimaat hier naar het schijnt altijd gunstig geweest voor de gedachte van openbaar boekerijwezen.

Het is ongetwijfeld merkwaardig, dat in 1604 reeds naar zulk een instelling verlangd werd en op 23 Februari van dat jaar ‘op den Requeste gepresenteert bij de Dienaeren des Woorts ende Ouderlingen van de Kercke ofte Gemeente deser Stede bij den welcke sij versoecken dat Mijneheeren ex publico aerario eene publycke Biblotheke soude gelijeven

op te richten ende tot coopinghe van boecken jaerlix hondert daelders ofte IIc guldens te ordonneeren, om metter tijt ende continuatie van aencopinge eene vermaerde librarie binnen deser stede te crijgen... de voirsz. vroetschappen (hebben) bewilcht ende geconsenteert dat ten eynde voirsz. uyt deser stede Incompste zal werden verstrect de somme van XIIIIc guldens van XL grooten op ses eerstcomende jaeren. Te weten het eerste jaer IIIIc guldens, de naervolgende vijff 's iaers IIc guldens.' (Extract uit het Memoriael van Burgemeesters van 1608 tot 1625.)

Dat goede begin was de inleiding van ruim een halve eeuw van werkzaamheid in dezelfde richting. Tot 1659 getuigen de stadsrekeningen meermalen van aankoopen voor de 'librye'. De 'waarneming' was in den regel aan den voorzanger opgedragen, of ook aan den schoolmeester, waarvoor de jaarwedde in de eerste honderd jaren schommelde van 25 tot 15 gulden. Hunne lastgeving sprak van 'deselve te sluyten ende ontsluyten des noot versocht sijnde de Camer ende boecken schoon te houden, sorge te dragen voor soo veel hem aengaet, dat geen boecken uit de bibliotheecq bij yemanden thuis werden gedragen' (25 April 1648). In 1742 zien wij een burgeresse 'geadmitteerd tot het bewaren, waarnemen en schoonhouden van de bibliotheek'; van 1697 tot 1793 getuigen de rekeningen bijna een eeuw lang van een onafgebroken vrouwenregeering in de Rotterdamsche boekerij. Maar laten feministen niet te spoedig juichen... de vereeniging met kerkelijke ambten, in dit geval dat van schoonmaakster, wettigen de veronderstelling, dat de eischen, die toen gesteld werden, niet die zijn geweest van thans en zich tot het uiterlijk der boeken bepaalden.

Zoetjesaan brak toen een tijdperk van slapen aan, totdat in het midden der vorige eeuw weer eens van de oude boekerij sprake is, thans als onderdeel van het stadsarchief. Deze samenkoppeling was niet altoos bevorderlijk aan het welzijn der boekerij: de verslagen getuigen in hun kortheid, dat zij niet alleen in de dáár aangenomen volgorde de laatste plaats innam, maar ook overigens in meer dan een opzicht het stiefkind was.

Wel is aan deze vereeniging te danken geweest, dat, toen men aan de regeling van het archief opzettelijke aandacht

ging wijden en in 1859 de heer J.H. Scheffer, klerk ter secretarie, uitsluitend voor de werkzaamheden daarbij aangewezen werd, ook aan de boekerij eenige bijzondere zorg toekwam. Met name heeft deze heer zich verdienstelijk gemaakt door het bijeenverzamelen van wat zich onder beheer van de andere takken van stadsdienst langzamerhand aan boekenvoorraad gevormd had en werkte hij ijverig aan uitbreiding (in 1869 bij de verhuizing naar het museum Boymans waren er ± 30.000 boeken), ook door aankoopen, waartoe wel eens bedragen beschikbaar gesteld werden. Het archief ging echter altijd voor en zoo was het mogelijk, dat de catalogus, in 1873 met groote opgewektheid begonnen, in achtereenvolgende verslagen als bijna voltooid en dan weer in het geheel niet af vermeld wordt, om ten slotte pas in... 1890 gereed te komen. De officieele opening werd toen nog eens uitgesteld tot 10 Februari van het volgend jaar. Met welke bezwaren men ook overigens te kampen had kan blijken uit het feit, dat de archief-commissie jaar-in, jaar-uit moest aandringen, voordat een derde vertrek in het museum Boymans, dat reeds dadelijk bij de vestiging voor de boekerij was aangewezen, werkelijk daartoe ingericht werd. Men had destijds eindelijk de boeken reeds zoo maar in stapels op den grond moeten optasten!

Vóór de officieele openstelling waren reeds boeken voor studie uitgeleend, maar dit had niet veel te beteekenen: hoogstens waren het een paar honderd per jaar. Daarna werd het beter. In 1892 bezochten 3265 personen de inrichting, die 3599 boeken raadpleegden en er 3217 te leen ontvingen. Dat was echter meteen de hoogste bloei, dien de bibliotheek in dezen vorm beleefde. Jaar op jaar verminderde sinds dien het gebruik. Daaraan is, zoo wordt met zekere genoegdoening in de verslagen vastgesteld, stelselmatig gewerkt door het afschrikken van allen, die boeken kwamen halen voor tijdverdrijf. Men hoopte daardoor het gehalte van het gebruik te verbeteren. De openingstijd, enkele uren op den Dinsdag en Zaterdag, was ook al niet geschikt om een algemeen gebruik in de hand te werken.

In 1902 gloorde een nieuwe dageraad. Twee jaren te voren was de boekerij van het archief losgemaakt. Een pijnlijke operatie. De uit Boymans naar het nieuwe paleis aan de

Mathenesserlaan vertrekkende archivaris nam ten behoeve van zijn archief zooveel boeken mee, dat het tot nadrukkelijk protest van de zijde van het publiek aanleiding gaf, ten gevolge waarvan de raad een som van *f* 1000. - beschikbaar stelde om de ontstane gaten hier en daar wat te stoppen.

Zag de heer G. van Rijn, de verdienstelijke bibliothecaris, wiens troetelkind de Rotterdamsche boekerij sinds December 1890 geweest is, op het punt der scheiding tusschen archief en bibliotheek niet al zijn wenschen vervuld, beter liep het af met zijn ijverig streven om de boekerij werkelijk openbaar te maken. Tevergeefs is getracht tot een samensmelting te komen met het zoo uitstekend bekende Rotterdamsche Leeskabinet.[1)] Ware deze tot stand gekomen, dan zou waarlijk het ideaal bereikt zijn, maar de daaraan verbonden lasten en voorwaarden deden het Gemeentebestuur afzien van dit plan.

Evenwel kreeg de boekerij, die sinds 1902 alle dagen (niet 's avonds) opengesteld was - hetgeen een letterlijke herleving en stijging van het aantal uitleeningen van ruim 800 in 1901 tot 34.034 in 1903, 39.307 in 1904 en 39.955 in 1905 beteekende - thans in het begin van dit jaar een eigen huis met een leeszaal, welke dezen naam ten volle verdient. Met de beschikbare ruimte - voor een stad als Rotterdam en voor de toekomst nog veel te beperkt - is gewoekerd, een 70-tal personen kunnen gemakkelijk plaats vinden in de aangenaam ingerichte en 's avonds vooral goed verlichte zaal, welke geopend is van 9 uur 's morgens tot 10 uur 's avonds (Zondags tot 2 uur en 's winters nog van 7-10 's avonds). De heer Van Rijn, wiens verdiensten ten opzichte van deze omvorming zeker niet onderschat kunnen worden, is met een, ondanks zijn grijze haren, jeugdigen ijver aan het werk getogen en hoopt nu hier veel te doen, wat hij vroeger wel gaarne wilde, maar niet kon bereiken.

1) Als een merkwaardige bijzonderheid, ook pleiteud voor de 'voorbeschiktheid' van Rotterdam voor een openbare leeszaal, zij vermeld, dat de hiergenoemde instelling uitgaat van een 'Vereeniging tot instandhouding van een openbare leeszaal en boekerij.' De bedoeling was dan ook een free library te maken, zooals in het buitenland toen op vele plaatsen aan de orde was gesteld, maar de oprichting in 1859 leed aan een beginselfout (lidmaatschapsbijdrage) die belet heeft het doel te bereiken.

Zoo heeft Rotterdam dan ook zijn openbare leeszaal[1)], al spreekt het raadsbesluit van 2 Juni 1905 van een volksbibliotheek. Naar de scherpe onderscheiding, bovengesteld, beantwoordt het karakter van de Rotterdamsche boekerij echter krachtens inhoud en gehalte van bezoekers het meest aan dat van een openbare leeszaal.

Op één belangrijk punt is zij echter nog onvolledig: men vindt er geen dagbladen. Wel liggen er een aantal tijdschriften en weekbladen ter lezing, waarvan gretig gebruik wordt gemaakt. De plant is echter bezig te groeien; wie weet wat zij nog in knop heeft. In de toekomst zal de dagbladpers haar intocht wel houden; zij mag niet blijvend worden geweerd, tenzij het er om te doen zou zijn de vruchtbare werking der boekerij moedwillig te knotten. Want ook voor de dagbladen geldt ten volle wat boven voor de boeken is aangevoerd, dat nl. voor bijzondere personen wegens de aanzienlijke kosten, feitelijk onbereikbaar is het genot van een zoo rijken voorraad, als in een openbare leeszaal, zonder buitensporige inspanning vrijelijk ter beschikking van allen kan worden gesteld. En de bezwaren, aan éénzijdige inlichting verbonden, zijn in dit geval nog ernstiger, aangezien juist de strijd over dagelijksche en algemeen-ingrijpende belangen van het volk in de dagbladpers het levendigst tot uitdrukking komt en het gevaar van vervreemding tengevolge van onbekendheid met elkaars denkbeelden in den tegenwoordigen tijd waarlijk niet denkbeeldig schijnt. Als middel tot het groote doel: de opvoeding van ons geheele volk, is de dagbladpers van zoo groote waarde, dat men van onmisbaarheid spreken mag.

De ervaring bewijst, dat men gretig naar de dagbladen grijpt. De openbare leeszaal en boekerij nu moet, vooral in den tijd van hare eerste ontwikkeling, zoolang zij nog bezig is burgerrecht te verkrijgen, opzettelijk streven naar het bereiken van zoovelen als mogelijk is. Om menschen op te voeden, moet men ze eerst hebben, en het doeltreffendste middel daartoe is de aanwezigheid van couranten. Breede scharen van lezers, die men dáárvoor de leeszaal zou zien binnentreden en dan geleidelijk tot meer ontwikkelende

1) Als bijzonderheid zij vermeld, dat de openstelling geschiedde onder het bewind van Mr. A.R. Zimmerman, Dordtscher gedachtenisse, sedert burgemeester van Rotterdam geworden.

leesstof overgaan, houdt men nu te Rotterdam buiten de deur. Ook in den smaak van het publiek heerscht het ontwikkelingsbeginsel. Een verstandig beleid treedt hierbij van den aanvang steunend op en vermijdt alles wat afschrikt.

De vraag eindelijk, in hoeverre de dagbladen, groote en degelijke bladen althans, die oorspronkelijk werk leveren en goed verzorgd zijn op alle gebied, ook zelfs voor studie onmisbaar genoemd mogen worden als aanvulling eener boekerij, die in alle opzichten *bij* wil zijn, laat ik nog geheel in het midden. Van de tijdschriften staat dit wel voor iedereen vast. Doch de dagbladen dragen ook weer op hunne wijze bij tot het groote geheel, en geven een aanvulling in een vorm en onder omstandigheden, die daarop een eigen stempel drukken, zoodat er voor de stelling, dat een boekerij, waar dagbladen ontbreken, een onvolledige boekerij verdient te heeten, ongetwijfeld veel te zeggen is.

Wanneer thans in dit verband ook voor de ‘Openbare leeszaal’ te Utrecht (Loefbergmakersstraat) eenige oogenblikken de aandacht gevraagd wordt, dient dadelijk daarbij gezegd, dat deze nog niet ten volle aan haren naam beantwoordt. Maar stellig bewustzijn en ernstig streven zijn reeds aanwezig en zij is door haar zusteren reeds als zoodanig erkend. Redenen dus om haar niet stilzwijgend voorbij te gaan, te minder waar zij een derde ontwikkelingsmogelijkheid in ons land bewijst.

Wat zij voorshands mist is de feitelijke uitdrukking dier algemeene bestemming, welke van de op nieuwer leest geschoeide instelling een kenmerk is. Bij de in 1891 ter hand genomen oprichting werd geijverd voor een leeszaal voor den ambachts- en werkman. Toen 8 Januari 1892 de instelling kon geopend worden, nadat door den krachtigen steun van den heer H.A. van Beuningen een zaal was verkregen, hadden aan de totstandkoming medegewerkt vereenigingen, die zich volksontwikkeling en ook - teekenend feit - drankbestrijding ten doel stelden. De opening van de toynbeecursussen - die echter langzaam verliepen en na zes jaar geheel opgehouden hadden - en van de ‘Dinsdagavond-voordrachten’ - die zich nog in zeer groote belangstelling verheugen - werkten in deze richting. Het verslag over 1906, dat een

overzicht van de drie lustra bevat, trekt dan ook volkomen terecht vergelijkingen met het Amsterdamsch ‘Ons Huis’ en het Leidsche ‘Volkshuis’.

Datzelfde verslag bewijst echter tevens, dat het bestuur klaar inziet welken kant het op moet. Onomwonden wordt erkend wat er ontbreekt, en slechts gebrek aan geld houdt doortastende hervorming tegen.

Want het penningmeesterschap is ook te Utrecht geen gemakkelijk ambt. Niettegenstaande den steun der gemeente, welke hier dadelijk genoten werd, en van *f* 150 per jaar in 1904 achtereenvolgens steeg tot *f* 250 sinds 1900 en *f* 600 sinds 1904, niettegenstaande ook het optreden in de boeken van zekeren geheimzinnigen N.N., die zijn buitengewone bijdrage van *f* 100 in 1902 reeds het volgende jaar verdubbelde en dat buitengewone sindsdien tot gewoonte bleef maken, heeft de stand der kas sinds 1904 de openstelling der leeszaal op Zondag niet langer mogelijk gemaakt. Ook maar de bescheidenste aankoop ten behoeve der bibliotheek werd door gebrek aan geld tegengehouden en zelfs het uitleenen van boeken werd door de daaraan verbonden kosten belet. Wel werd in 1898 door een ingrijpende verbouwing een zeer geschikte zaal verkregen, die in 1900 mooi werd beschilderd, maar dat dankte men aan de vrijgevigheid van den oprichter. Terwijl gebruik en aantal boeken in de laatste jaren ongeveer gelijk bleven, daalden de vaste inkomsten van de zijde der begunstigers van *f* 518 in 1894 en *f* 549 in het volgend jaar met eenige schommelingen tot *f* 385 in 1906; de bijdragen der leden, in het eerste jaar *f* 91.25, overschreden in 1903 het tweede honderdtal (*f* 201.70), doch staan in 1906 weer op *f* 167.95; de intreegelden der lezing schommelden tusschen *f* 13.20 en *f* 46.55 (het laatste jaar).

Zet maar een vuist, als ge geen hand hebt!

Tusschen de boven besproken zes leeszalen is nu sinds het vorig jaar eenig verband tot stand gekomen. Op het voorstel van Groningen hebben afgevaardigden der verschillende besturen den 17^{en} September 1906 te Utrecht vergaderd en is men met goeden uitslag te rade gegaan, hoe onderlinge bijstand mogelijk zou zijn. Een ‘centraal-bureau’ is opgericht, voorloopig bestaande uit het bestuur der Dordtsche leeszaal,

en door bemiddeling van dit bureau is o.a. reeds verkregen kostelooze toezending aan de leeszalen van de Handelingen der Staten-Generaal met de Bijlagen, van de Staatscourant en verder van het maandblad en de uitgaven van het Centraal Bureau voor de Statistiek. De consulaire verslagen zijn mede aangevraagd.

Het centraal-bureau is voorts werkzaam in den geest van onderling overleg en samenwerking van de verschillende leeszalen. Ruiling der dubbelen wordt door bemiddeling daarvan reeds gemakkelijker gemaakt en meerdere werkzaamheden, waarbij de vruchten van het werk en de ervaring der eenlingen aan den arbeid van allen ten goede zouden komen, liggen voor de hand.

Men heeft nu gezien, wat er op het gebied der openbare leeszalen en boekerijen tot nu toe gedaan is in Nederland en hoe men dit bereikt heeft. Men heeft ook gezien - en dat is niet minder belangrijk - hoe onnoemelijk veel er nog te doen is overgebleven en welk dankbaar werk dit belooft te zullen zijn. Vooral nu het moeilijkste geschied is: de eerste arbeid op geheel onontgonnen terrein is achter den rug.

De wordingsgeschiedenis van de nu bestaande leeszalen verschaft nauwkeurige aanwijzingen van den te volgen weg voor hen die later komen. Het Dordrechtsche Centraal-bureau zal het ten overvloede zeker ook wel op zijn weg oordeelen te liggen, aan pogingen tot oprichting van nieuwe openbare leeszalen of omvorming in dezen geest van bestaande instellingen den steun der reeds opgetaste ervaring in de ruimste mate te verleenen.

Moge het bovenstaande bijdragen tot verlevendiging van het bewustzijn, dat de voltooiing van dit nuttige werk *kan* en om onzes volks wille *moet* geschieden.

A. MEYROOS.

Bijlage 1. De ontwikkeling der openbare leeszaal en boekerij te dordrecht.

Gedurende of aan het slot van het betrokken boekjaar:	1899[1]	1899/1900[2]	1900/01[2]	1901/02[2]	1902/03[2]	1903/04[2]	1904/05[2]	1906
Aantal leden	262	368	733	810	727	785	904	951
Totaal contributies	*f* 535. -	*f* 685. -	*f* 935. -	*f* 988. -	*f* 1031. -	*f* 1029. -	*f* 1214. -	*f* 1248. -
Totaal giften ineens	*f* 558. -	*f* 195. -	*f* 324. -	*f* 125. -	*f* 51. -	*f* 5500. -	*f* 175. -	*f* 287. -
Uitgaven voor personeel[3]	-	*f* 78	?	*f* 312. -	*f* 507. -	*f* 558. -	*f* 530. -	*f* 1041. -
Uitgaven voor boeken en vlugschriften	-	?	?	?		*f* 338. -	*f* 156. -	*f* 182. -
Uitgaven voor tijdschriften en dagbladen[4]	-	?	?	?	*f* 182. -	*f* 161. -	*f* 169. -	*f*168. -
Eindsaldo's der rekening	+ *f* 190.-	+ *f* 132.-	- *f* 185.-	?	- *f* 234.-	± *f*128.-	- *f* 404.-	+ 810. -
Bezoekers per jaar	± 3270	± 11900	± 40200	?	?	?	+ 72000	± 75000

2) 1 November tot 31 October.
2) 1 November tot 31 October.
2) 1 November tot 31 October.
2) 1 November tot 31 October.
2) 1 November tot 31 October.
2) 1 November tot 31 October.
1) 1 Mei tot 31 October.
3) De inwonende assistent geniet vrij woning, vuur en licht.
4) Veel boeken en tijdschriften ontvangt de leeszaal ten geschenke.

Bezoekers gemiddeld per dag	18	33	40 à 150	?	?	?	200	216
Aantal boeken (nummers)	?	?	1941	2692	3152	4191	8297	± 8500
Aantal boeken (deelen)	± 1200	+ 2000	2579	3660	?	?	13077	?
Aantal tijdschriften	38	72	76	97	?	?	?	112
Aantal couranten	21	31	37	41	?	?	?	80
Aantal uitgeleende boeken	-	2476	7260	12186	16049	16885	21015	26013

Bijlage 2. Ontwikkeling der openbare leeszalen en boekerijen te

	GRONINGEN:			LEEUWARDEN:			'S-GRAVENHAGE:	
Gedurende of aan het slot van het betrokken boekjaar:	**1903/4 (1 Sept. '03-31 Dec. '04)**	**1905 (1 Jan.-30 Sept.)**	**1905/6 (1 Oct.-30 Sept.)**	**1904/5 (1 Mei-30 April.)**	**1905/6 (1 Mei-30 April.)**	**1906/7[6] (1 Mei-30 April.)**	**1905**	**1906**
Aantal leden	583	650	723	200	490	?	390	400
Totaal contributies	*f* 2989.80	*f* 241.47½[2]	*f* 1624.-	*f* 400.-	*f* 1689.-	*f* 2030.-	*f* 625.75	*f* 812 20
Subsidie	-	-	*f* 700.-[3]	[4]	[4]	[4]	[7]	[7]
Totaal giften ineens	*f* 6300.-	-	-	*f* 1350.-	-	?	*f* 347.90[8]	*f* 38.50
Uitgaven voor personeel	*f* 588.10	*f* 892.-	*f* 892.-	-	*f* 724.-	*f* 724.-	-	*f* 648.75
Uitgaven voor boeken en vlugschriften[1]	}*f* 655.70	*f* 365.61	*f* 443.09{	-	*f* 200.-	*f* 395.-	-	*f* 128.83
Uitgaven voor tijdschriften en dagbladen[1]	}*f* 655.70	*f* 365.61	*f* 443.09{	-	*f* 239.70	*f* 283.-	-	*f* 74.41
Eindsaldo's der rekening	+ *f* 50.63½	+ *f* 85.53	+ *f* 85.53	-	- *f* 138 92	?	+ *f* 454.32	+ *f* 309.12

6) Voorloopige rekening.
2) Bij de beoordeeling van deze en verdere Groningsche cijfers lette men op den ongelijken duur der boekjaren.
7) De Gemeente geeft lokalen, vuur en licht.
7) De Gemeente geeft lokalen, vuur en licht.
4) Het 'Nut' verstrekte huisvesting.
4) Het 'Nut' verstrekte huisvesting.
4) Het 'Nut' verstrekte huisvesting.
3) Hierbij *f* 200 van het 'Nut'.
8) De geheele inrichting is een geschenk.
1) Er is veel ten geschenke ontvangen.
1) Er is veel ten geschenke ontvangen.

Bezoekers per jaar	65630	47465	48760	-	36000	± 36000	-	21111
Bezoekers gemiddeld per dag	130	130	134	-	100	± 100	-	61
Aantal boeken (nummers)	± 2500	± 2700	2816	1032	2815	3250	-	± 2700
Aantal boeken (banden)	?	?	?	?	?	?	-	± 3300
Aantal tijdschriften	28	31	36	-	55	65	-	215
Aantal couranten	83	93	95	-	10	12	-	17
Aantal uitgeleende boeken	-	769[9)]	3600	-	411[5)]	± 9000	-	-

5) Van 29 Maart tot 30 April.
9) Van 15 Februari-30 September.

Bijlage 3. Openbare leeszalen en boekerijen in nederland vergeleken.

Gedurende of aan het einde van 1906 (of het boekjaar 1905/06.)	Dordrecht.	Groningen.	Leeuwarden.	's-Gravenhage.	Rotterdam.	Utrecht.
Aantal leden	951	723	490	400	-	488[10]
Totaal contributies	*f* 1248. -	*f* 1624. -	*f* 1689. -[2]	*f* 812.20	-	*f* 552.95
Subsidie	-	*f* 700. -[1]	[3]	-[4]	[7]	*f* 600. -
Totaal giften ineens	*f* 287. -	-	-	*f* 38.50	-	*f* 200. -
Uitgaven voor personeel	*f* 1041. -	*f* 892. -	*f* 724. -	*f* 648.75	*f* 3350. -	*f* 530.90
Uitgaven voor boeken en vlugschriften	*f* 182. -	}*f* 443.09{	*f* 200. -	*f* 128.83	*f* 380. -	nihil
Uitgaven voor tijdschriften en dagbladen	*f* 168. -	}*f* 443.09{	*f*239.70	*f* 74.41	*f* 20. -	*f* 169.68½
Eindsaldo's der rekening	-*f* 810. -	+*f* 85.53	-*f* 138.92	+*f* 309.12[6]	-	-*f* 148.79
Bezoekers totaal	± 75000	48760	± 36000	21111	42097[8]	68983

10) Leden en begunstigers.
2) Hierbij inbegrepen *f* 989 voor 3 jaren vast (over 1906/7 ruim *f* 2000).
7) De Gemeente bekostigt de geheele instelling.
4) De Gemeente geeft lokalen, vuur en licht.
3) Het Nutsdepartement verstrekt huisvesting.
1) Waarbij *f* 200 van het 'Nut'.
6) Door het feit der opening op 19 Jan. 1906 zijn vele inkomsten van 1905 in 1906 gebruikt.
8) In 1905 (1906 gedeeltelijk gesloten).

Bezoekers gemiddeld per dag	216	134	100	61	115[8)]	239
Aantal boeken (nummers)	± 8500	2816	2815	± 2700	29000[11)]	1273
Aantal boeken (banden)	?	?	?	± 3300	?	1840
Aantal tijdschriften	112	36	55	215	44[9)]	16
Aantal couranten	80	95	10	17	-	68
Aantal uitgeleende boeken	26013	3600	411[5)]	-	39955[8)]	-

8) In 1905 (1906 gedeeltelijk gesloten).
11) Na opening der leeszaal op 10 Febr. 1907 met meer dan 1000 toegenomen.
9) Op 20 Maart 1907.
8) In 1905 (1906 gedeeltelijk gesloten).
5) 29 Maart tot 30 April 1906 (over 1906/7 ± 9000).

Mei.

Mei is de lichte maand van blije bloemenhulde,
en van de zoete Maagd Maria, die zoo zacht
boven haar stil altaar in teeder peinzen lacht
'wijl zon het scheemrig schip met nieuwe lente vulde.

Er licht een fijne schijn als zegen op de gulden
versiering aan Haar voet - en 't bloeisel dat men bracht,
in liefde kinderlijk, verheft haar teere pracht
in zon naar 't zoet gelaat, van zonden blank en schulden.

Zoo breng ik bloemen aan, mijn Liefste, maar voor U.....
de Lente is in de lucht - wees luchtig blijde nu -
genieten wij van zon en vogels bij het dwalen
door 't schuchter jonge land in 't lichte morgenstralen!
Wij - levend in 't geluk van tintelblije Zon -
O Lente, waarin onze levenslent' begon!

JAN WALCH.

Afstand van den troon.

Dr. Hans von Frisch. Der Thronverzicht. Tübingen, 1906.

Het vrijwillig afstand doen van den troon komt in de geschiedenis weinig voor. Kroon en schepter behooren nu eenmaal tot de zeer begeerlijke zaken, waarvan niemand gaarne scheidt, of het moet zijn dat geestelijke of lichamelijke zwakte hem het dragen moeielijk maakt. Dit was de aanleiding tot de twee meest beroemde afstanden, die uit de oude geschiedenis van Diocletianus en die uit de nieuwe van Karel V. Beide keizers hadden den zestig-jarigen leeftijd nog niet bereikt en stonden op het toppunt hunner macht, toen zij, grijsaards vóór den tijd, hunne vorstelijke paleizen voor goed verlieten, de eerste om in zijn geliefd geboorteland, Dalmatië, kool te gaan planten, de tweede om in de afzondering der kloostercel zich in godsdienstige overpeinzingen te verdiepen. Onvrijwillige, althans door de omstandigheden afgedwongen afstanden zijn minder zeldzaam. Frankrijk zag er in de negentiende eeuw vier, die van Napoleon I tweemaal, die van Karel X en die van Lodewijk Philips. De omwentelingen van 1848 dwongen, buiten Frankrijk, middellijk of onmiddellijk nog drie vorsten tot troonsafstand: den keizer van Oostenrijk, den koning van Beijeren, en den koning van Sardinië. In dit laatste land zijn trouwens troonsafstanden zeer talrijk geweest.

Toen Karel Albert in 1849 van den Sardinischen troon afstand deed, was hij de zesde vorst in zijn land, wiens regeering op deze wijze een einde had genomen[1].

1) Amadeus VIII van Savoye (later Paus Felix V), 1439. Amadeus IX, 1469. Victor Amadeus, 1730. Carel Emanuel IV, 1802. Victor Emanuel I, 1819.

De overgang van de kroon bij erfopvolging is een oud beginsel. Waar het heerscht worden de gewone regels van het erfrecht, min of meer gewijzigd, op de troonopvolging toegepast. Daar het echter een vaste regel in het erfrecht is, dat niemand erfgenaam kan zijn van een levende, maakt de afstand van den troon inbreuk op die regels noodzakelijk. Daarenboven zijn nog staatsrechtelijke bezwaren gerezen tegen het onvoorwaardelijk recht om afstand van de kroon te doen. Er is hier dus stof genoeg voor een rechtsgeleerde verhandeling zooals het onlangs verschenen geschrift, waarvan wij den titel hierboven afdrukten.

Dit boekje is - merkwaardig genoeg - geschreven in een land waar een afstand van den troon tot de onmogelijkheden behoort. De schrijver toch is hoogleeraar in de rechten aan de Universiteit te Bazel, bij zijne leerlingen en landgenooten zal zijn geschrift dus alleen belangstelling wekken wanneer zij zich met de bespiegelende studie van het wetenschappelijk staatsrecht bezighouden. Hij leidt het dan ook bij zijn lezers in als een zuiver rechtskundig en geschiedkundig onderzoek. Als zoodanig heeft het echter voor de burgers van een monarchalen staat ook praktische waarde, want zooals wij reeds opmerkten, aan den afstand van den troon knoopen zich vragen vast van groot gewicht; vragen met welker beantwoording de rechtsgeleerden zich weinig hebben beziggehouden, om de zeer voor de hand liggende reden, dat het nederleggen van de kroon door regeerende vorsten tot de zeldzame gebeurtenissen behoort. In de meeste grondwetten wordt wel van afstand gesproken maar slechts ter loops, opzettelijke regeling ontbreekt. Dat dit inderdaad tot moeilijkheden kan leiden is niet te ontkennen, en het is niet van belang ontbloot, nu grondwetsherziening hier te lande in het vooruitzicht is gesteld, de aandacht hierop te vestigen.

Over de zuiver theoretische vragen die naar aanleiding van afstand van den troon kunnen oprijzen slechts een korte beschouwing. In de eerste plaats: wat is materieel en formeel voor een afstand noodig? Volgens het hedendaagsch constitutioneel staatsrecht is het antwoord op het eerste deel dezer vraag zeer eenvoudig. Een eenzijdige wilsverklaring van den vorst, dat hij zijn waardigheid nederlegt is voldoende. Dat men hieromtrent anders dacht in tijden, toen voor de

monarchie andere rechtsgronden werden aangenomen dan tegenwoordig, zal niemand verwonderen. De voorstander van het goddelijk recht der vorsten kon geen afstand van den troon toelaatbaar achten, tenzij uitdrukkelijk was gebleken dat die afstand door den goddelijken wil was bekrachtigd. Zoo oordeelden althans enkele kardinalen, toen, in 1294, Paus Celestinus V zijne waardigheid nederlegde. God, die den Paus had benoemd, kon - zoo meenden zij - ook alleen hem ontslaan, hij zelf kon zich niet vrijmaken van de hem toevertrouwde plichten.

In rijken waar, zooals in het Heilige Roomsche rijk en in Polen, de vorst werd gekozen, werd door velen de meening verkondigd, dat afstand van den troon niet geldig was, indien niet vooraf de toestemming van hen die de keuze deden was gevraagd en verkregen. Toen Hendrik van Valois, koning van Polen, in 1573, door den dood van zijn broeder Karel IX de kroon van Frankrijk erfde, verliet hij, om het oponthoud te ontgaan dat van het vragen van toestemming het gevolg kon zijn, zonder iemand te waarschuwen, heimelijk zijn koninkrijk. Nadat de Poolsche Rijksdag hem vruchteloos had aangemaand om terug te keeren, werd eerst een jaar na zijn vertrek besloten een verklaring uit te vaardigen dat de troon was opengevallen. Ook na den afstand van Karel V te Brussel in 1555, werd, toen hij verklaard had ook de kroon van het Heilige Roomsche rijk te willen afleggen, door de Duitsche keurvorsten bezwaar gemaakt om den broeder des keizers, Ferdinand, den Roomschen koning, die hem moest opvolgen, als keizer van Duitschland te erkennen. Alle staatsstukken door Ferdinand geteekend werden dan ook aanvankelijk in naam van Karel V uitgevaardigd. Eerst nadat Prins Willem van Oranje en de vice-kanselier Seld, in 1558, te Frankfort in een vergadering der keurvorsten, namens den afgetreden Keizer, die zich toen reeds in het klooster van St. Just in Spanje had teruggetrokken, de uitdrukkelijke verklaring hadden afgelegd, dat de Keizer ‘titel, naam, waardigheid, hoogheid, schepter en kroon met alle daaraan verknochte rechten’ had afgelegd, waren de keurvorsten, nog niet zonder tegenstribbeling, er toe te brengen om Ferdinand als keizer te erkennen. Blijkbaar waren zij van meening, en zij hadden hierin den steun van gezaghebbende rechtsgeleerden, dat hunne toestemming vóór den afstand had moeten worden gevraagd.

Nog van een andere zijde werd Karel's recht om eigenmachtig afstand van den troon te doen betwist; Paus Paulus IV beweerde dat de waardigheid van keizer van het Heilige Roomsche Rijk door den Paus werd verleend, en dus ook niet kon worden nedergelegd, zonder zijne medewerking. Volgens het kanonieke recht moest elke afstand van eenige bediening door den aftredende worden gedaan in handen van een hooger geplaatste; de Paus, in eigen schatting boven den keizer staande, meende dus te mogen eischen, dat in zijne handen de afstand werd gedaan. Tegenover deze pauselijke aanmatiging hield de keizer vol dat hij, voor zoo ver het wereldlijke betrof, geen hoogergeplaatste boven zich erkende.

Hoewel een verklaring van den vorst dat hij zijne waardigheid niet langer wil bekleeden, in de grondwettig geregeerde staten het eenige is dat voor afstand geëischt kan worden, zijn er toch nog twee landen in Europa die in hunne wetten een bepaling hebben waarbij afstand van de kroon afhankelijk wordt gesteld van de goedkeuring van de wetgevende macht. In Spanje schrijft artikel 55 van de Grondwet voor, dat de Koning de machtiging door een bijzondere wet noodig heeft om de kroon aan zijnen opvolger te kunnen overdragen. Vermoedelijk is deze bepaling haren oorsprong verschuldigd aan de gebeurtenissen van het jaar 1808, toen tengevolge van den troonsafstand van Karel VI te Aranjuez en dien van zijnen zoon, twee maanden later, te Bayonne, de overdracht van de kroon aan Napoleon plaats had, waardoor een tijdperk van onbeschrijfelijke ellende voor Spanje aanbrak. Voor het andere land, Hongarije is het ontstaan der bepaling met zekerheid uit een geschiedkundig feit af te leiden. In het jaar 1848 legde, onder den drang der algemeene volksbeweging, Keizer Ferdinand de regeering over Oostenrijk neder, zijn broeder deed afstand van zijn recht tot erfopvolging, zoodat diens zoon, Frans Joseph, den troon beklom. Bij dezen troonsafstand, die op 2 December 1848 te Olmütz plaats had, was alleen van de keizerskroon van Oostenrijk sprake geweest, stilzwijgend werd de koningskroon van Hongarije geacht in dezen afstand mede begrepen te zijn. De Hongaren waren wel genoodzaakt hierin te berusten, doch het bleef hun een doorn in het oog. In 1867

deed eindelijk de gelegenheid zich voor hen op om voor de zelfstandigheid van hun rijk op te komen en werd er een wet afgekondigd, waarbij de geldigheid van dezen afstand alsnog door den rijksdag werd erkend, welke wet tevens bepaalde dat in het vervolg elke troonsafstand met de grondwettelijke toestemming van Hongarije moest plaats hebben.

Het ligt voor de hand dat dergelijke wettelijke bepalingen voor de praktijk volstrekt waardeloos zijn. Zij kunnen slechts beschouwd worden als een waarschuwing voor den vorst, die afstand wil doen, om zekere formaliteiten te vervullen. Niemand kan gedwongen worden om tegen zijn wil de vorstelijke macht uit te oefenen. Het eenige dwangmiddel, dat men in Spanje en Hongarije zoude kunnen aanwenden tegen een vorst die aan deze waarschuwing geen gehoor gaf, het niet erkennen van den troonopvolger, zoude den afgetreden vorst niet treffen, maar voor het land zelf, dat daardoor in een toestand van regeeringloosheid zoude worden gebracht, hoogst verderfelijke gevolgen kunnen hebben.

In Engeland, waar geen wettelijke bepalingen voor het geval van troonsafstand bestaan, zoude toch, volgens het geldende recht, de troonopvolger, na afstand van den vorst, eigenlijk alleen door een wet tot den troon kunnen worden geroepen. Voor de troonopvolging in Engeland toch geldt - behoudens het bepaalde bij enkele bijzondere wetten - het gemeene recht (common law) en dit stelt als regel vast dat niemand erfgenaam kan zijn van een nog levende. Deed zich dus in Engeland het geval van afstand van den troon voor, dan zoude een bijzondere wet noodig zijn om de toepasselijkheid van het gemeene recht op dit geval uit te sluiten.[1)]

Wat den vorm van den afstand betreft, rijst de vraag of in grondwettig geregeerde landen de mede-onderteekening van den minister voor den afstand noodzakelijk is. Niets belet den wetgever deze onderteekening verplichtend te stellen, hij geeft dan echter een voorschrift waarvan de naleving kan worden verwaarloosd, zonder dat daaraan eenige nadeelige

1) In Engeland is een vrijwillige afstand van de kroon nimmer voorgekomen. Wel heeft het Parlement, in 1688, om de gemoedsbezwaren der rechtzinnige voorstanders van de leer van het koningschap te sussen, de fietie aangenomen, dat Jacob II afstand had gedaan van den troon.

gevolgen voor iemand verbonden zijn. De afgetreden vorst kan natuurlijk niet verantwoordelijk worden gesteld voor een regeeringsdaad en de minister in dit geval evenmin; heeft de minister niets van het voornemen van zijnen vorst geweten, dan zoude het ongerijmd zijn hem daarvoor aansprakelijk te stellen; heeft hij er zich tegen verzet en zijne medewerking geweigerd, dan zoude het ten hoogste onbillijk zijn om hem verantwoordelijk te stellen voor een handeling, die hij niet alleen niet verricht heeft, maar in het belang van het land heeft trachten te verhinderen. Elke regeeringsdaad kan eerst naar buiten werken, indien de verantwoordelijke minister die door zijn handteekening heeft goedgekeurd, maar deze regeeringsdaad heeft uit haren aard hare volle uitwerking door den wil van den vorst alleen. Zij moet als een uitzondering op den algemeenen regel worden beschouwd, en valt als zoodanig buiten de perken der ministerieele verantwoordelijkheid. Bij verschillende gelegenheden is dan ook de vorm waarin afstand van de kroon geschiedde, verschillend geweest. De omstandigheden waaronder hij plaats vond, had gewoonlijk hierop grooten invloed. In de 19e eeuw zijn vele afstanden voorgekomen tengevolge van gebeurtenissen, die de vorsten deden voorzien dat zij, alleen door zelve terug te treden, de kroon voor hunne afstammelingen misschien nog konden behouden. Napoleon I, Karel X en Lodewijk Philips hebben afstand gedaan onder omstandigheden die een lang beraad over den vorm niet veroorloofden en op oogenblikken toen het slechts gold zoo spoedig mogelijk te handelen. Er zijn zelfs voorbeelden van mondelingen afstand, zonder dat er eenig stuk door den aftredenden vorst onderteekend werd. Karel Albert van Sardinië riep, op den 23 Maart 1849, nadat de slag tegen de Oostenrijkers te Novarra ten zijnen nadeele beslist was, zijne generaals op het slagveld bij elkander en verklaarde hun, dat hij, teneinde geen beletsel te zijn voor het tot stand komen van den vrede, afstand deed van de regeering ten behoeve van zijn zoon. Dadelijk daarna verwijderde hij zich en verliet voor altijd zijn land. In de Sardinische Kamer is later over de wettelijkheid van dezen afstand van gedachten gewisseld; men berustte echter in de verklaring van den minister Nigra, die mededeeling van den afstand door een minister voldoende achtte.

In ons vaderland hebben, sedert den gedenkwaardigen afstand van Karel V te Brussel, nog twee vorsten afstand van de regeering gedaan. Lodewijk Napoleon en Willem I. Lodewijk's afstand had plaats zonder eenig vertoon, maar met inachtneming van alle vormen. De koning, destijds te Haarlem vertoevend, deed op 1 Juli 1810 de doos openen, waarin de akte van benoeming van leden van den Raad van Regentschap, in Maart 1808, was nedergelegd, liet die akte ongeopend verbranden, benoemde een nieuwen raad bestaande uit de toen aan het bewind zijnde ministers, teekende daarop een akte van afstand en een proclamatie aan het volk, benevens een boodschap aan het Wetgevend lichaam. In den nacht tusschen 2 en 3 Juli verliet hij het Haarlemsch Paviljoen, waar zijn zoon, ten wiens behoeve de afstand gedaan was, alleen achterbleef. Dit jeugdige kind zag zich echter spoedig van zijne kroon beroofd. Vier dagen later reeds volgde het besluit van keizer Napoleon, waarbij Holland bij Frankrijk werd ingelijfd.

Willem I deed zijnen afstand op het Loo, den 7^{en} October 1840. Op dien dag bevonden zich in de groote bovenzaal van het paleis de koning met den Prins van Oranje, diens beide zonen en 's konings tweede zoon Prins Frederik, voorts de ministers en de leden van den Raad van State en de geheimraad voor Luxemburg. De koning verklaarde daarop in een korte rede, dat hij ‘na rijpen rade uit vrijen wil en geheel uit eigen beweging’ afstand deed van de regeering over Nederland en Luxemburg, ten behoeve van zijnen oudsten zoon. Hij liet daarop de Acte van Afstand voorlezen, waarna alle aanwezigen dit stuk onderteekenden. De *Staatscourant* van 24 October maakte deze acte openbaar, die in 's Rijks Archief werd nedergelegd en waarvan afschriften werden gezonden aan de beide Kamers der Staten-Generaal, aan den Raad van State, aan den Hoogen Raad en aan de Staten der Provinciën. De vorm waarin deze gewichtige regeeringsdaad was verricht, vond destijds geen algemeene instemming. Van der Duyn van Maasdam achtte dien in strijd met de grondwet, zijn bezwaar was vooral hierin gelegen dat de Staten-Generaal geheel buiten de zaak waren gehouden, hij meende dat de afstand, in 's konings residentie, in het openbaar had moeten plaats hebben. Sirtema van Grovestins, die een persoonlijke veete tegen den koning had, heeft zich

nog sterker uitgelaten. Dat de koning, die in 1815 den eed aan de Staten-Generaal had gedaan, niet in hun midden de kroon had nedergelegd, achtte hij: un outrage sanglant fait au peuple des Pays-Bas. Mij komt het oordeel van deze beide mannen onjuist en onbillijk voor. De koning kon formeel niet in strijd met de grondwet handelen, want deze bevatte geen enkele bepaling omtrent de wijze waarop afstand van de kroon moest worden gedaan. Nu die afstand had plaats gehad in tegenwoordigheid van den troonopvolger, te midden van een kring van hooge staatsambtenaren, die door hunne handteekeningen verklaarden van de plechtige handeling getuigen te zijn geweest, stond het voor de natie ontwijfelbaar vast, dat door een vrijwillige daad van Willem I de kroon op zijnen zoon was overgegaan. Wat kon in wettelijken zin meer verlangd worden? Het was onder de gegeven omstandigheden een zeer onbillijke eisch, om van den grijzen vorst te vergen dat hij in het openbaar een handeling zoude verrichten, die niet dan pijnlijke gevoelens en droevige herinneringen in zijn gemoed kon doen oprijzen. Wellicht zal het velen verwonderen dat bij den afstand des konings de voorzitters van de beide Kamers der Staten-Generaal niet tegenwoordig waren, doch deze afwezigheid is volkomen verklaarbaar. Volgens de toenmalige grondwet werden de voorzitters der Kamers benoemd ‘om het voorzitterschap gedurende den tijd van het openen tot het sluiten der zitting waar te nemen.’ De zitting der Staten-Generaal nu was op het oogenblik, dat de afstand plaats had, gesloten, er waren derhalve geen voorzitters.

Dat ook de negen leden der Staten-Generaal, die in 1845 een voorstel tot grondwetsherziening deden, den vorm niet goedkeurden waarin de afstand van Willem I had plaats gehad, blijkt uit een der door hen voorgestelde artikelen, luidende: ‘De koning afstand willende doen van de kroon geeft hiervan kennis aan de beide Kamers der Staten-Generaal. De afstand geschiedt in dezelfde vereenigde zitting, waarin de opvolger wordt gehuldigd.’ Dit artikel werd op de volgende wijze toegelicht: Een verrassend feit dat elk zich herinnert heeft de noodzakelijkheid doen inzien om zulk een daad aan behoorlijke vormen te binden. De overgroote meerderheid der Tweede Kamer vond, blijkens het afdeelingsverslag, deze be-

paling geheel onnoodig. Toen, drie jaren later, door de regeering een voorstel tot grondwetsherziening werd gedaan, waarin geen bepalingen omtrent den afstand voorkwamen, werd in de afdeelingen de vraag gedaan of niet een bepaling in de Grondwet diende voor te komen, waarbij de vormen geregeld werd voor het doen van afstand. De regeering antwoordde hierop, naar mijne opvatting volkomen te recht: dat de afstand van de kroon gelijk staat met den vrijwilligen afstand van elk recht, terwijl bovendien de afstand van de kroon door een nog levend vorst een zoo buitengewone, belangwekkende en manifeste daad is, dat omtrent haar bestaan, in bewusten zin, geen redelijke twijfel denkbaar is. Zij had er echter geen bezwaar tegen om de bepaling, dat de Staten-Generaal zonder voorafgaande bijeenroeping na het overlijden van den koning bijeenkomen, ook toepasselijk te verklaren op het geval dat afstand van de kroon was gedaan. Het in dien zin gewijzigde artikel 97 der Grondwet werd aangenomen; behalve in dit artikel zal men den afstand ook nog vermeld vinden in het reeds in vroegere grondwetten voorkomende artikel 20, (thands art. 18) tweede lid, dat bepaalt dat een koningin buiten toestemming der Staten-Generaal een huwelijk aangaande, afstand doet van de kroon.

De in 1883 benoemde Staats-Commissie voor de herziening der Grondwet stelde de opneming voor van een artikel bepalende, dat afstand van de kroon ten opzichte van de erfopvolging hetzelfde gevolg heeft als overlijden. Dit voorstel werd door de regeering overgenomen. Bij de behandeling daarvan in de Tweede Kamer werd de zeer voor de hand liggende vraag gedaan, of de kinderen na gedanen afstand geboren, van de erfopvolging waren uitgesloten. Men ging uit van de veronderstelling dat, waar hier afstand gelijk wordt gesteld met overlijden, de regel van het burgerlijk recht moest gelden, dat het kind binnen drie honderd dagen na het overlijden van den vader geboren, als zijn wettig kind wordt beschouwd. Twijfel meende men, kon alleen bestaan omtrent de na dit tijdverloop geboren kinderen. De Minister Heemskerk verklaarde mondeling in de Tweede Kamer, en hij herhaalde die verklaring later schriftelijk in zijn antwoord op het Verslag van de Eerste Kamer, dat alle na den afstand geboren kinderen hun recht op de troonsopvolging behouden.

Hij verzette zich echter tegen een wijziging door den heer Rooseboom voorgesteld, waardoor dit duidelijk zoude zijn vastgesteld. Met groote meerderheid verwierp de Kamer dan ook dit amendement.

Of uit deze verwerping kan worden afgeleid dat de meerderheid de door den minister Heemskerk gegeven uitlegging niet voor hare rekening wilde nemen, is een vraag waarover de beraadslagingen niet het minste licht verspreiden. Intusschen zijn er tegen die uitlegging nog al bezwaren. Zij zijn naar mijne meening op afdoende wijze ontwikkeld door Jhr. Mr. de Savornin Lohman in zijn bekend werk: Onze Constitutie. Het geldt hier, zoo betoogt hij, een rechtsfictie; de levende wordt als overleden aangemerkt, daar nu een rechtsfictie enkel op den wil des wetgevers steunt, is zij van strikte uitlegging. Uit een overleden koning kunnen geen kinderen meer worden geboren nadat drie honderd dagen sedert zijn overlijden zijn verloopen. De daarna geboren kinderen moeten voor de troonsopvolging als niet bestaande worden beschouwd. Men kan aan dit betoog nog redenen van doelmatigheid toevoegen. Volgens de uitlegging van Mr. Heemskerk zoude wanneer een gehuwd koning die geen zonen heeft, afstand doet van den troon, de troonopvolging gedurende drie honderd dagen onzeker blijven. Na dit tijdverloop zal een jongere tak aan de regeering kunnen komen, maar wanneer er nu later nog een zoon van den vroegeren koning werd geboren, zoude bij den eersten overgang van de kroon kunnen worden beweerd, op grond van de slotwoorden van art. 11, dat deze als uit een ouderen tak gesproten tot den troon gerechtigd is. Het is een zaak van overwegend belang, dat er omtrent de troonopvolging nimmer eenig verschil van meening kan ontstaan. Wat hieromtrent bepaald wordt, moet zoo volkomen vast staan, dat elke onzekerheid is uitgesloten. Wie hiervan overtuigd is, - en ik zoude wel willen vragen, wie is het niet? - zal wel moeten erkennen, dat wanneer het tot een grondwetsherziening komt, de oplossing van deze twistvraag in welken zin dan ook, gewenscht is.

In de Tweede Kamer is, bij gelegenheid der behandeling van het artikel omtrent den afstand, nog een ander vraagpunt besproken en wel dit, of niet-aanvaarden van de kroon

dezelfde gevolgen heeft als afstand. De Minister Heemskerk meende, dat er wel verschil bestond tusschen niet aanvaarding en afstand, maar zag niet in, dat dit in de praktijk tot bezwaar kan leiden. Jhr. Mr. de Savornin Lohman daarentegen, verdedigde de stelling, dat niet aanvaarding èn afstand volkomen gelijk zijn, of liever nog dat niet-aanvaarding nooit kan plaats hebben, opdat de troonopvolger eerst dan verklaren kan niet te aanvaarden wanneer de regeerende koning overleden is, maar op dat oogenblik is hij reeds, volgens de regels van het erfrecht (le mort saisit le vif), koning en moet hij dus, wil hij geen koning blijven, afstand doen. Intusschen zijn er toch, buiten onze grenzen, gevallen voorgekomen, waarbij van niet-aanvaarding zoude kunnen worden gesproken. Toen Keizer Ferdinand II van Oostenrijk de kroon nederlegde, verklaarde tegelijkertijd zijn broeder, Aartshertog Frans Karel, dat hij als wettig opvolger van zijne rechten afstand deed. Dit was in zekeren zin een niet-aanvaarding, althans zeker geen afstand, want bij de plechtigheid van den afstand werd eerst de verklaring van den troonopvolger voorgelezen. Deze verklaarde, dat hij ‘auf die Oesterreichische Kaiserkrone verzicht leiste’, terwijl de keizer verklaarde ‘der Oesterreichischen Kaiserkrone zu entsagen.’ Men beschouwde derhalve de beide handelingen als in aard van elkander verschillende. Een soortgelijke gemeenschappelijke verklaring deden ook, in 1830, Koning Karel X van Frankrijk en zijn zoon de hertog van Angoulême, in de hoop daardoor de kroon te kunnen doen overgaan op hunnen kleinzoon en neef, Hendrik hertog van Chambord, den jeugdigen zoon van den in 1821 vermoorden hertog van Berry, den tweeden zoon van Karel X. Het Fransche volk wilde echter van den ouderen tak der Bourbons niets meer weten en riep Lodewijk Philips, den hertog van Orleans, tot koning uit.

Door met Jhr. Mr. de Savornin Lohman aan te nemen, dat niet-aanvaarding een handeling is, die volgens onze Grondwet niet kan voorkomen, verdwijnt ook elke twijfel ten opzichte van de stelling van den regeerenden vorst, op wiens hoofd, krachtens de wet der erfopvolging, de kroon der Nederlanden zoude kunnen komen. Men behoeft niet te vragen binnen welk tijdsverloop zoodanige vorst zich moet uitspreken omtrent

zijne al- of niet-aanvaarding, want er kan bij hem van aanvaarding evenmin sprake zijn als van niet-aanvaarding. De koning kan volgens de grondwet geen vreemde kroon dragen; roept de wet op de erfopvolging den drager van een vreemde kroon tot den Nederlandschen troon, derhalve iemand die de vereischten om koning te kunnen zijn mist, dan gaat de kroon dadelijk op den vervolgens aangewezenen troonopvolger over. Een bedenktijd waarin tusschen de beide kronen kan worden gekozen, is naar mijne opvatting, met de bestaande grondwettelijke bepalingen niet te rijmen.

Eenige wijziging in deze bepalingen, juist met het doel om een dergelijken bedenktijd in te stellen, komt mij intusschen gewenscht voor. Het zoude niet goed zijn, den vreemden vorst onvoorwaardelijk uit te sluiten. De bepaling van de Grondwet zal wel uitsluitend zijn oorsprong hebben in het bezwaar tegen het gelijktijdig regeeren in twee landen, niet in de bedenking, dat iemand geen goed regent kan zijn die vroeger over een ander land heeft geregeerd. Het mogelijk maken eener keuze door het stellen van een termijn, binnen welken de regeerende vorst zich moet verklaren, zoude dan ook zeker niet geacht kunnen worden met den geest der Grondwet in strijd te zijn. Deze termijn zal evenwel zoo kort mogelijk moeten worden gesteld; tusschenregeeringen mogen niet langer duren dan onvermijdelijk noodig is.

Wanneer de regeerende koning een vreemde kroon aanvaardt, moet hij geacht worden afstand te doen van den Nederlandschen troon. Het is hier een geval van ‘freiwillige Selbstdisqualificierung’, zooals Dr. von Frisch het uitdrukt. In deze gevallen, zegt hij, moet een stilzwijgende afstand worden verondersteld, wanneer namelijk geen twijfel bestaat, omtrent het voornemen om afstand te doen. Met andere woorden, er moet duidelijk blijken, dat de koning desbewust een daad heeft gepleegd die hem de kroon doet verliezen. Behalve het aannemen eener vreemde kroon, zal hiertoe ook moeten worden gerekend het geval van het reeds hierboven vermelde tweede lid van artikel 18 der Grondwet, het aangaan van een huwelijk door een regeerende koningin zonder toestemming der Staten-Generaal, doch alleen omdat de Grondwet hieraan uitdrukkelijk het doen van afstand verbindt. Het verplaatsen

van den zetel buiten het rijk, art. 23 al. 2, kan er naar mijne opvatting niet toe gebracht worden, omdat hier medewerking van de ministers noodzakelijk is. Nog minder het weigeren van den koning om zich te laten inhuldigen en den eed op den Grondwet te doen, want de Grondwet zegt uitdrukkelijk dat dit geschiedt, nadat de regeering aanvaard is. Voor het aanvaarden der regeering is het niet noodig, de koning blijft koning, ook al heeft hij geen eed gedaan. Het spreekt echter van zelf, dat ook voor de niet voldoening aan dit grondwettig voorschrift de ministers verantwoordelijk zijn.

Vreemde grondwetten bevatten nog andere bepalingen, waarvan de overtreding afstand van de kroon ten gevolge moet hebben. Zoo leggen de grondwetten der Scandinavische rijken den koning de verplichting op om den Evangelischen godsdienst te belijden; de Portugeesche bepaalt, dat hij reeds als troonopvolger moet zweren de Katholieke kerk getrouw te zullen blijven. De Wurtembergsche eischt, dat de koning lidmaat zij van een der kristelijke kerken. Gaat de koning in een dezer landen openlijk over tot een ander geloof dan het bij de Grondwet voorgeschrevene, dan zal dit ongetwijfeld moeten worden aangemerkt als een stilzwijgende afstand van de kroon. Ook in Engeland moet de koning tot de staatskerk behooren, hij verliest zelfs de kroon, wanneer hij zich met een Katholieke vrouw in het huwelijk verbindt.

Ten slotte moeten wij nog wijzen op een der gevolgen der uitsluiting van een regeerend vorst.

Het geval kan zich voordoen, en er is zelfs geen buitengewone mate van verbeeldingskracht noodig om het zich te denken, dat de vreemde vorst, die als eerstgeroepene in Nederland zoude moeten opvolgen, een minderjarigen zoon heeft, die in zijn eigen land vermoedelijk troonopvolger is. Deze wordt nu koning, onder eenen Regent; het is echter zeer wel mogelijk, dat hij, evenals zijn vader, de kroon van zijn eigen land boven die der Nederlanden verkiest en dus zoodra hij meerderjarig wordt, afstand doet.

Er bestaan voorzeker groote bezwaren tegen een regentschap ingesteld ten behoeve van een minderjarigen koning van wien men vooruit weet dat hij nimmer zal regeeren, doch de middelen om het te voorkomen zijn niet zoo gemak-

kelijk te vinden. Men kan, eenige jaren vóór de wettelijke meerderjarigheid, aan den koning reeds de bevoegdheid verleenen om afstand van de kroon te doen, doch dit middel is niet afdoende; verder te gaan, aan den vader onder alle omstandigheden de bevoegdheid te verleenen om voor zijne minderjarige kinderen afstand van den troon te doen, zoude niet alleen in strijd zijn met de gewone begrippen van recht en billijkheid, maar ook bedenkelijke gevolgen voor het land kunnen hebben. Ieder koning zoude zoodoende de erfopvolging kunnen regelen zooals hij wilde en de kroon kunnen onthouden aan zijn oudsten zoon om dien op het hoofd van een jongeren te brengen. Door het schrappen van art. 196 van de Grondwet, zoude de mogelijkheid kunnen geopend worden voor den Regent om een wet voor te dragen waarbij verandering in de troonopvolging werd voorgesteld; maar, aan de andere zijde, bestaat er tegen de schrapping van deze bepaling wel eenig bezwaar.

Mocht bij een herziening der Grondwet worden aangenomen dat een vreemde vorst, die tot den troon wordt geroepen, niet is uitgesloten, doch zoo hij dien niet wil aanvaarden, binnen zeker tijdsverloop afstand moet doen, dan kon voor dit bijzondere geval, zonder bezwaar, worden vastgesteld, dat hij ook afstand kan doen voor zijnen vermoedelijken troonopvolger, indien deze minderjarig is of althans nog niet een leeftijd heeft bereikt, waarop hij geacht kan worden zelfstandig te kunnen kiezen tusschen de twee kronen. Het zoude zelfs aanbeveling verdienen om te bepalen dat, tenzij door den vreemden vorst eene uitdrukkelijke verklaring in tegenovergestelden zin wordt afgelegd, de minderjarige troonopvolger geacht wordt, in den afstand des vaders begrepen te zijn. Deze uitdrukkelijke verklaring zoude natuurlijk moeten inhouden den afstand door den minderjarigen prins van de troonopvolging in zijn land, of althans - zoo dat onmogelijk is - de belofte daarvan. Op deze wijze zoude een moeielijkheid die zich naar aanleiding van de erfopvolging van een vreemden vorst die den troon niet aanvaardt, kan voordoen, zoo veel doenlijk uit den weg zijn geruimd.

W.H. DE BEAUFORT.

Buitenlandsche letterkunde.

Ernest Zahn. Die Clari-Marie. Roman. Erstes bis fünftes Tausend 1905.

Helden des Alltags. Ein novellenbuch. Erstes bis sechstes Tausend 1906.

Firnwind. Neue Erzählungen. Erstes bis achtes Tausend 1906. (Stuttgart und Leipzig. Deutsche Verlags-Anstalt.)

In een werkkamertje dat het uitzicht heeft op den Gothard, met achter zich drie bergroutes waar zware voertuigen in grooten getale voorbijtrekken en vóór zich de spoorbaan waarlangs, dag en nacht, de lange Gothardtreinen ratelen, midden in het wereldverkeer en toch afgesloten van de wereld, schrijft Ernest Zahn zijn romans en novellen. Want de schrijver van *Die Clari-Marie*, *Helden des Alltags* en van een dozijn andere bundels grootere en kleinere vertellingen uit de Zwitsersche bergen is de ‘Bahnhofswirt’ van Göschenen, het aan naar Italië reizende Nederlanders welbekende station aan den noordelijken ingang van den Gothardtunnel, en aan het bergland, dat hem omringt, ontleent hij de stof voor zijn vertellingen. Geboren in 1867 te Zürich, waar zijn vader pachter was van het Café littéraire, dat onder zijn stamgasten niemand minder dan Gottfried Keller tellen mocht, was Zahn een tijdlang kellner in het hotel ‘Beau Rivage’ in Genève, verbleef later in Genua en in Engeland, om eindelijk in Göschenen te belanden, waar hij, aanvankelijk als hulp van zijn vader, nu sedert tien jaar de ‘Bahnhofswirtschaft’ voor eigen rekening drijft.

Daar, in het bergland, heeft Zahn land en menschen leeren kennen en lief gekregen en heeft zich de drang bij hem geopenbaard om wat hij waarnam aan anderen mee te deelen, zooals hij het zag en voelde.

In de eerste vertellingen van den ongeletterde moet, gelijk begrijpelijk is, nog veel conventie, veel ‘literatuur’ hebben gezeten; maar naarmate hij meer vertrouwd raakte met zijn omgeving en zich in haar eigen aard inleefde, is zijn arbeid natuurlijker, frisscher, zuiverder geworden. Een natuurdichter heeft men Zahn genoemd, daarmee bedoelende dat de natuur van zijn bergland in hem leeft en uit hem spreekt. En dat land is weer één met de menschen die het bewonen. Het gaat er mee als met den kleinen geitenhoeder, den ‘Geiss-Christeli’ uit de novelle van dien naam, bij wien men, als hij met zijn bloote beenen en voeten op den bruin bestoven weg staat, niet weet waar de weg ophoudt en Christeli begint. Vandaar in den bouw van Zahn's vertellingen, in de teekening van zijn personen, tot in zijn taal en zijn stijl een groote eenvoudigheid, een afwezig-zijn van alle gemaaktheid, in den zin van geapprêteerdheid. Zooals de steenen neergesmeten zijn in het Gotharddal, onbehouwen, zooals de dennen daar staan in den harden grond, knoestig en ruig, zoo zijn de menschen in Zahn's novellen.

‘Es sind Menschen, stark und hart und verschlossen, deren Inneres sein Gold nicht geben kann, weil die Seele in einer Schale liegt, hart wie der Erde herber, unfruchtbarer Schooss.’ Zulk een mensch is Clari-Marie, de hoofdpersoon van Ernst Zahn's roman. Hard als het hout, dat zij bewerkt in de schrijnwerkerswerkplaats, die zij sedert haars man's dood met één knecht bestuurt, hoekig en scherp als de rotsen, die het hoogdal waar zij woont, ten noorden van den Gothard, omgeven, gaat zij het leven door. In haar dorp, waar zij ook de betrekking van vroedvrouw vervult, heeft zij door een hulpvaardigheid, welke zij bij dag en bij nacht, bij weer of geen weer, voor een ieder veil heeft, het vertrouwen gewekt, dat haar hulp al spoedig ook voor andere dan vroedvrouwdiensten doet inroepen. Clari-Marie wordt geraadpleegd telkens wanneer ongevallen of ziekten de hulp van geneesheer of heelmeester noodig zouden maken, en haar natuurkruiden hebben reeds menigeen geholpen. Spreken doet zij niet meer dan hoog noodig; iets als ontroering of teerhartigheid heeft nooit iemand bij haar waargenomen, en wat zij wil moet geschieden. Maar van haar, die met daden helpt, die geneest en wier enkele tegenwoordigheid

reeds volstaat om terneêrgedrukten op te beuren en wankelmoedigen kracht te geven, vraagt men niets anders. De stugge, in zichzelf gekeerde vrouw, die, zelf met grooten ijver haar godsdienstplichten waarnemend, ook van anderen eischt, dat zij door bidden en kerkbezoek hun vroomheid toonen zullen, is een tijdlang de meest populaire figuur, de hoogste autoriteit van het dorp, tot wie allen opzien, wier wenschen voor bevelen gelden, van wier uitspraken geen beroep is. Zoo heerscht zij over allen en het meest in den kring van haar gezin, in het 'Zieglerhaus', waar zij woont met haar bijna honderdjarige ouders, met Cille, haar zuster, en met haar neef Jaun, het natuurlijk kind van Cille, een stillen knaap, die voor het schrijnwerkersvak weinig aanleg bezit maar op school tot de vlugsten behoort. Deze Jaun wordt door een stads-apotheker, die als toerist het bergdorp bezocht heeft en door Clari-Marie van een verstuikten voet afgeholpen is, naar de stad getroond, waar de meer voor studie geschikte knaap door zijn zorgen tot dokter zal worden opgeleid.

Inderdaad brengt Jaun het tot dokter en komt hij zich in zijn geboortedorp vestigen, tot groote ergernis van Clari-Marie, die overtuigd is, dat zij het alleen wel af kan en dat de zieken van het dorp geen andere hulp behoeven dan haar, die hen met haar natuurkruiden en haar gebed beter geneest dan al de geleerde heeren uit de stad, die er niets van weten!

De terugkomst van Jaun Ziegler behoort tot de mooiste gedeelten van den roman. Als hij met een bootje over de Axensee is komen aanvaren, is er niemand om hem welkom te heeten. De straten zijn leeg, want alles wat zich op straat bewoog is naar boven, den berg op, waar een ongeluk gebeurd is. De 'Scharfeghüttler', kristalzoeker (Strahler) van zijn beroep, is op den weg dood gevonden. Een ongeluk of een moord? Clari-Marie, die vooraan onder de omstanders bij het lijk staat, heeft haar diagnose al gemaakt: het moet een ongeluk zijn; de man is uitgegleden en met het hoofd terecht gekomen tegen den scherpen kant van de schuur, waartegen men hem heeft vinden liggen. En wat Clari-Marie zegt, moet zoo wezen. Maar daar dringt Jaun door de menigte, knielt bij het lijk en bekijkt nauwkeurig de wond aan de slapen. 'Door een geweerschot,' zegt hij op korten, zekeren toon; en later: 'Ik zal het aangeven'....

Daarboven, op de plaats van het ongeluk, heeft hij, behalve Clari-Marie, ook Cille, zijn moeder, al gezien en haar stil de hand gedrukt, maar dan, als hij en Cille in het 'Zieglerhaus' samenkomen....

'Als er eintrat, schien es einen Augenblick, als wollte das steife, unbeholfene Weib die Arme auswerfen und sie ihm um den Hals legen, aber dann streckte sie nur eine der glasigen Hände aus und sagte ein kurzes "Tag, Bub." Nachher stand ihr in der weissen Hauteinsenkung unterhalb der Augen ein spärliches Nass.

Jaun drückte die ihm gebotene Hand. So wenig wie sie verstand er, zärtlich zu sein. Nur als sie sich umwendeten, um in die Stube zu treten, tätschelte er die Mutter mit einer unbeholfenen Armbewegung auf den Rücken. "So - so - wie geht es auch - euch allen?"

"Gut, - bah, gut -" sagte die Cille.'

Nog eens zullen Clari-Marie en Jaun Ziegler bij een doode staan, maar onder geheel andere omstandigheden. Severina, de beminnelijke in het 'Zieglerhaus' opgenomen dochter van Clari-Marie's zuster Trine, 'die Furrerin', is door een in het dorp heerschende besmettelijke ziekte aangetast en Clari-Marie denkt haar zonder dokters hulp te genezen, zooals zij ook anderen reeds genezen heeft. Maar de ziekte van Severina neemt een ongunstigen loop, en zij merkt dat haar natuurkruiden en haar gebed hier niets uitwerken. Clari-Marie, die altijd haar eigen weg is gegaan, die nooit aarzeling of angst heeft gekend, Clari-Marie beeft innerlijk, al is zij uiterlijk met haar bleek en koud gelaat ook nog zoo kalm. Dan opeens besluit zij Jaun, den dokter, bij de zieke te halen. Maar als deze aan het bed staat van het jonge meisje, dat hem, den stillen man, 'der nicht verstand zärtlich zu sein', innig lief is geworden, ziet hij dat hier niet meer te helpen valt en verwijtend luidt zijn vraag tot Clari-Marie: 'Waarom mij niet vroeger geroepen?' Die vraag klinkt haar als haar vonnis. Severina sterft. En Clari-Marie voelt het: Jaun zou haar hebben kunnen redden, hij, van wien zij gezegd had dat hij niets wist!...

Clari-Marie, die het goede wilde en een schat van zelfopofferende naastenliefde in zich verborg, maar die niet naar buiten vermocht te brengen wat daar binnen als onder een ijskorst verscholen lag, zooals zij niet schreien kon al kropte het haar in de keel,

Clari-Marie blijft ten slotte alleen, verlaten en geschuwd ook door hen voor wie zij in bange oogenblikken een hulp is geweest...

Helden des Alltags, helden en heldinnen uit het gewone leven maar daarom geen alledaagsche helden en heldinnen zijn het, van wie Zahn in een zijner novellenbundels de daden van moed, van zelfverloochening en zelfopoffering vertelt.

'Verena Stadler' is er een van. Na den dood van hare ouders is zij in huis gekomen bij een tante, die met haar zoon Wilhelm een bakkerij drijft. Wilhelm is een groote, blonde, jonge man met groote blauwe oogen en iets 'treuherzig-drolliges' in zijn gezicht, flink voor zijn werk, maar een al te trouwe bezoeker der 'Vereine', waar geturnd, soms gedanst, maar steeds veel gedronken wordt. Met die uithuizigheid zal het wel beter gaan, meent de moeder, wanneer maar eens haar wensch vervuld wordt en hij in Verena de vrouw vindt, die hem aan huis boeit. Een verloving volgt. Maar dan komt spoedig uit, dat de zwakke Wilhelm ook door andere oogen bekoord is en met een onbeduidend schepseltje, dat zich als modiste in het stadje gevestigd heeft, een betrekking heeft aangeknoopt, die hem al spoedig zal dwingen haar ook te trouwen. Wilhelm's jonge vrouw sterft kort na de geboorte van het kindje en het is Verena die het zich tot plicht acht al haar zorgen te wijden aan den kleinen, moederloozen Balthazar. En dan, als Wilhelm, die haar eens bedroog, maar dien zij, des ondanks, genegen is gebleven, tot haar terugkeert en haar vraagt zijn vrouw te worden, stemt zij toe, in de hoop dat haar sterke hand den zwakke op het rechte pad zal kunnen brengen en houden. Maar ook die verwachting wordt verijdeld. Wilhelm blijft drinken en op een avond wordt hij stervende in huis gedragen: half dronken is hij in het Turnverein van het rek naar beneden gevallen. Verena blijft alleen achter met den kleinen knaap... Wanneer de grijze Pastor haar tegenkomt neemt hij langzaam, haast plechtig, den hoed voor haar af, en het is alsof hij zegt: 'Diese hat gelebt, was ich gelehrt habe!'

Een andere heldin is 'das Leni', de twaalfjarige die, als de moeder gestorven is, de zorg voor het huishouden van haar door drank versuften vader en haar beide broers op zich neemt. Alsof het de natuurlijkste zaak van de wereld is, slooft zij zich af om

de woning in orde te houden en maar te maken dat het vader en de jongens aan niets ontbreekt. Maar het zware werk sloopt haar krachten; al bleeker wordt zij en al magerder; en het is wel of zij zelf ook gevoelt dat zij het niet lang meer zal kunnen volhouden. Dan, op een dag, is er een plotselinge vreugde in haar. Zij heeft Joseph, den oudste van de broers, vertrouwelijk zien staan praten met een buurmeisje, ‘die Gunter-Marie’. Die twee moeten een paar worden - dat is Leni's verlangen, en dat weet zij te bewerken ook. Maar het huwelijk mag niet lang worden uitgesteld: Leni heeft niet veel tijd meer over, zij kan zich ter nauwernood meer voortsleepen. Eindelijk staan Joseph en Gunter-Marie in het ‘Amtsblatt’ en korten tijd daarna brengt Joseph zijn jonge, sterke, ‘schaffige’ vrouw in huis. Dien avond legt Leni zich met een langen zucht te rusten in het bed, waarin haar moeder gestorven is. Haar taak was afgedaan. Zij zou niet meer wakker worden...

Eerder een slachtoffer dan een ‘held’ lijkt mij de kapelaan uit ‘Wie dem Kaplan Longinus die Welt aufging!’ Binnen de muren van het seminarie is hij opgevoed; gegaan is hij ‘durch die engen Gänge halbblinder Frommheit’; gebeden heeft hij er en gewerkt; maar van de wereld heeft hij ook maar niet het kleinste stukje gezien. Nu hij, als kapelaan geplaatst in het arme bergdorp, voor het eerst aan een sterfbed geroepen wordt, waar hij woorden van troost en opbeuring spreken moet, staat hij verlegen en stamelt een paar onbeholpen woorden; en als hij dan opkijkt en naast het bed van de zieke moeder de dochter ziet staan, de slanke achttienjarige Anna, die ook een woord van bemoediging van hem verwacht, raakt hij geheel van streek. Van dat oogenblik af ziet hij, in gedachte, het meisje overal: in zijn kamer, op den weg dien hij gaat, tot in de kerk waar hij den dienst verricht. Op de begrafenis van Anna's moeder, in den ijzigen sneeuwstorm, vat hij kou, en den negenden dag na dien waarop hij te bed is gaan liggen, sterft Kaplan Longinus zonder dat het beeld hem ooit verlaten heeft van haar, die hem plotseling een deur geopend had waarachter licht en leven hem tegemoet straalden. ‘Tot is der junge Kaplan Longinus, dem, ehe er gestorben ist, die Welt aufgegangen, die liebe, schöne, weite Welt, in die hinein für ihn kein Weg gewesen!’

Spreken doen ze zoo weinig mogelijk in het bergland, waar

Zahn's vertellingen spelen. En Ernest Zahn is als de bergbewoners van wie hij ons vertelt: hij zegt niet meer dan noodig is, maar dat weinige zegt hij goed. Zoo ook in de novelle 'Vinzenz Püntiner.' Voorgedragen als Regierungsrath, zegt Vinzenz Püntiner op den verkiezingsdag tot hen die gereed staan hun keuze te doen niet anders dan: 'Wenn ihr es wollt, will ich es tun'. Maar diezelfde 'Wortkargheit' kost hem zijn geluk en zijn leven. De veertigjarige krachtige man, tot wien allen opzien als tot den bekwaamste uit den geheelen omtrek, die in zijn woning geëerd wordt als den zoon en den broeder zonder wiens goedkeuring niets in huis geschiedt, heeft niet gesproken toen het tijd was en moet het aanzien dat zijn acht jaar jongere broer het meisje trouwt, die hij zich tot vrouw gewenscht had. Lang verkropt hij zijn ergernis en draagt hij zijn leed in stilte. Niemand dan zijn moeder kent zijn geheim. Maar op een dag wordt het hem te machtig. In een hevig tooneel openbaart hij voor haar, die hij is blijven begeeren, en voor den broer, die haar hem ontstal, wat hij tot dusver verzweeg. Maar dan begrijpt hij dat hij het levensgeluk van die twee niet mag verstoren; dat hij weg moet, zoo ver mogelijk, en voor goed. En als de machtige 'Föhn' snuift en raast, en niemand zich op het water wagen durft, neemt hij een boot om het meer over te steken. Nog spant hij zijn uiterste krachten in om naar den overkant te roeien: wanneer de Dood hem wil, moet hij hem overmeesteren; zich weggeven doet Vinzenz Püntiner niet. Maar de Dood is ditmaal de sterkste. Vinzenz Püntiner heeft den overkant niet bereikt...

Dit aangrijpend drama vertelt de schrijver in dien bondigen trant, die met een enkel woord, in een paar trekken een toestand, een persoon teekent, zoodat wij ze voor ons zien staan om ze niet weer te vergeten.

Firnwind is de titel van den laatst verschenen bundel van den Göschener Bahnhofswirt. Firnwind is de ijzige wind, die over de Firn, de sneeuw van het vorige jaar, de eeuwige sneeuw die op de bergen liggen blijft, is heengestreken en die kwade dampen verdrijven, lichamen stalen en hoofden verfrisschen moge, maar ook vaak de gemoederen verhardt en onvrede zaait tusschen wie met elkander samenleven.

Van Zahn's talent getuigt ook weer deze bundel, maar ook van

de grenzen van dat talent. In ‘Keine Brücke’, de eerste van de vijf vertellingen, is de schrijver die grens overschreden. Niet enkel wordt hier de onvereenigbaarheid van den fijnvoelenden, uit een aristocratische familie stammenden predikant Ludwig Hess en zijn grof aangelegde vrouw, de wijnkoopersdochter Hedwig Reimann ten onrechte met standsverschil in verband gebracht - dat er grof aangelegden en fijn besnaarden onder alle standen zijn, spreekt Zahn zelf elders uit, waar hij gewaagt van zekere ‘Feinheit des Herzens, die armes Volk manchmal so gut hat wie die Hochstehenden, die die Feinheit meinen gepacht zu haben’ - maar de geheele uitwerking van het gegeven toont dat Zahn zich op een hem vreemd terrein gewaagd heeft, waaruit, enkele fijn gevoelde trekjes uitgezonderd, maar weinig meer dan middelmatig werk kon te voorschijn komen.

Daarentegen staat hij in ‘Stephan, der Schmied’ weer geheel op den eigen, hem geheel vertrouwden bodem. De grove, norsche, eenoogige hoefsmid uit de bergen, ‘ein Stück Finsternis mitten im Tag’, die de misstap van zijn vrouw wreekt op den uit dien misstap geboren knaap en hem het Kaïnsteeken op het voorhoofd brandt door den ‘Sündenbub’ ook ‘den Sündernamen’, Kaïn, te geven, is een met machtige kunstenaarshand uit één stuk gebeitelde figuur. Volkomen menschelijk in zijn zwijgende koppigheid en pijnlijke hardheid is deze Stephan, met dien hem aangeboren schoonheidszin, die hem, ondanks hem zelf, langzamerhand milder stemt tegenover den mooien knaap, het kind der zonde van zijne eens beeldschoone vrouw, totdat hij in het eind ‘den Starrsinn in sich erwürgt.’

Sober, maar met ontroerende soberheid vertelt Zahn verder ‘Wie Sepp und Pepp den Himmel finden’: hoe de vijfjarige Pepp, die nog een kind is, den tachtigjarigen overgrootvader, die weer een kind geworden is - twee doodeters en in-den-weg-staanders in de hut waar niet veel ruimte en weinig te eten is - den weg zal wijzen naar den hemel, langs den duidelijk zichtbaren schitterenden melkweg, die ginder op den top van den Winterberg begint...

En dan dat reeds weer wat van den ‘bergweg’ afwijkende, maar toch aangrijpende, zeer tragische, ‘Die Mutter’, en de, als een nastukje vol humor, den bundel vroolijk besluitende dorpsgeschiedenis: ‘Wie es in Brenzikon menschelte’...

‘Heimatkunst’ is het wat Zahn in zijn beste stukken ons geeft, een uit den aard der zaak begrensde kunst, al klopt, zij het diep verborgen en daardoor soms nauw hoorbaar, het volle menschenhart onder het grove, grauwe pak van de bergbewoners. En de taal, waarin hij weergeeft wat hij om zich waarnam, zou men ook een ‘Heimatsprache’ kunnen noemen, niet enkel om haar eigenaardige vormen en uitdrukkingen, waarbij het woordenboek soms in den steek laat, maar ook om den stijl, waarin men het geslotene, het alle overbodige woorden, alle overgevoeligheid schuwende, terugvindt, dat een karaktertrek is van deze mannen en vrouwen uit het Zwitsersche bergland.

J.N. VAN HALL.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XIV.
Oude en nieuwe verschijningen.

Frans Erens. Litteraire Wandelingen. (S.L. van Looy).
Jan Hofker. Gedachten en Verbeeldingen. (S.L. van Looy).
Adriaan van Oordt. Warhold. (C.A.J. van Dishoeck).
Nico van Suchtelen. Quia Absurdum. (Maas & Van Suchtelen).
August Vermeylen. De Wandelende Jood. (C.A.J. van Dishoeck).

Onder de even fijn-doorzonnene als helder-gestelde uitspraken van Frans Erens is mij eene der bekoorlijkste die, waarin hij zijne diepe voorliefde uit voor de Italiaansche muziek.

En wanneer ik nu denk aan onze beste schrijvers-over-literatuur, bij wie, met zijne zeer bescheidenlijk zoo genoemde, maar ruime en mooie ‘Litteraire Wandelingen’, Frans Erens zich is komen plaatsen, - dan lijkt mij tusschen die verschillende geluiden, onder welke de nobele ruisch-klank van Kloos' vroege proza is als een strijk-kwartet van Beethoven, Van Deyssel's dronken-doorjubelde of zacht voort-melodieerende taal-scheppingen aan Wagner doen denken, en de krachtige orakel-spraak van Verwey klinkt als forsche Oud-Hollandsche zangen, met een moderne, wat ingewikkelde, maar toch sonore en breede begeleiding, - dan lijkt mij daartusschen de toon van Erens: de eenvoudige maar pure dier muziek, die zijn voorliefde heeft.

De toon van Erens, den érudieten kenner der Fransche letteren, die op zoo gansch Fransche wijze het edele spel van vlotte ge-

dachten en glijende inzichten te spelen weet; den man met dien vloeiend-juisten kijk ook op schilderijen, zooals men dien alleen bij sommige Franschen aantreft; den ziener van Spanje, niet als enkel-plastisch kunstenaar, gelijk Van Looy, maar als een *begrijper* van Spanje en den Spanjaard, die tevens een verfijnd plastisch kunstenaar is; - de toon van Erens, zooal niet precies Italiaansch, is in ieder geval geheel on-germaansch, is van een zuidelijke klaarte en dunheid, van een zuidelijke buigzaamheid en, bij wijlen, van een zuidelijken gloed.

Hij heeft noch de zware, diepe greep, noch de gedegene doorarbeiding en de zorgvuldige afwerking der mannen van het Noorden, maar de breede op-vlotting van broze, doorzichtige kleuren als men op Italiaansche fresco's ziet, of, transparanter nog, de in licht vloeiende gewasschenheid van eene aquarel.

Er is geen reden, 't een boven 't ander te stellen, maar zeker is, dat tusschen al onze met meer of minder succes moeizaamdoorwrochte kunst, dit on-zware, fijne, suggestieve proza lavend aandoet.

* * *

Behalve wandelingen door de literatuur, door de schilder- en beeldhouw-kunst, door de muziek, - schijnbaar vluchtige causerietjes vaak, die echter meermalen de zaak waar 't over gaat tot in het hart peilen, - bevat deze bundel een aantal wèrkelijke wandelingen: ‘Aanteekeningen uit Spanje’, ‘In Duitschland’ en ‘Stille Steden’, even onpretentieus verteld, maar even vol van die plotse licht-wellen, die hen wonderlijk vergloriën.

Midden in een neutraal-verhalenden volzien over den uitgang van een stierengevecht te Madrid (de auteur heeft al gesproken van de buitengewone fijnheid der atmospheer) - midden in zoo een volzin zwelt het op-eens aan:

....‘en die ondergaande zon een zee van zacht diaphaan goud zendend door het heele gelukzalige ruim, een paradijs-lucht van gesmolten gouden kristal, een lucht van smettelooze stille voortijden, van een aarde zich bereidend op komende eeuwen, een lucht zoo ver, zoo eindeloos ver, waar hier in doorzichtige vaagheid en

daar als het ware zwommen de schaduwen van purperen koningsmantels uit een geslacht van reuzen, verdwenen, vergaan.'

De laatste bijzin is misschien niet eens geheel in den haak, maar let op de, men weet niet van waar, aanwuivende, bloesemende adjectieven, op het ambrozijn van sommige als in licht gedrenkte substantieven, op de breed-suizende woorden-vlucht in den aanvang, de bezonkene gloeiing in het midden en 't grandiooslijk henen-zinkend rhythme van het eind.

Zulk een zin, zij 't er maar een halve, en die halve wellicht nog niet geheel ongeschonden, is, ik verzeker 't u, een zeer zeldzame paradijsvogel-veder, en niet alleen in ònze literatuur.

Ik ga voorbij een kenschets van het Spaansche volkskarakter en enkele fijne opmerkingen over de Spaansche vrouw, om U stil te houden voor: Toledo.

'Daar is alles stil. Daar is alles oud. De huizen zijn allen drie of vier eeuwen oud. Eng zijn de straten. In de muren der huizen zijn kleine en weinig vensters met dicht bij elkare, zware gebogen, kunstig gedreven staven. Het zijn donkere gaten, openingen op mysteries, waarin nooit een licht zal schijnen. De vrouwen zitten daarin verborgen, kijkend met donkere wijde oogen hun heele leven in donkere kamers, zij komen zelden uit....'

'Op een stille open plaats, waar niemand was, waar alléén huizen onbeweeglijk stonden als of zij sinds eeuwigheid daar stonden, waar alleen eenige vliegen bromden, zag ik een open deur van een klein doch monumentaal huis. De muren waren ingevreten door den tijd en de deur was met ijzer beslagen, en de dikke ijzeren spijkers schenen even oud als het huis. Ik stond in den patio, waar een kleine fontein langzaam haar water liet sijpelen met zacht klinkend geklik in den grijzen steenen bak, waaruit stukken waren gebroken. Het was de stille tiktak van het vergaan, een klokslag van tijd en eeuwigheid, een wegbrokkelen der dingen, langzaam maar onverbiddelijk. Gras en mos groeiden tusschen de steenen en bloemen bloeiden rood rondom het kalme water. Enkele bloemblaadjes waren gevallen en er stonden nog versche knoppen te wachten om open te gaan. Een druiventak klom op tot boven de gaanderij. Hij groende frisch in het brokkelende huis.

Ik klopte met mijn stok op den grond.

Er verscheen een oude man.

Aan wie behoort dit huis?

Aan den markies....

Zeker een oud geslacht.

Ja hier hebben sinds eeuwen de voorouders van den markies gewoond, maar zijn geslacht is nog ouder.

Waar is de markies?

Hij leeft altijd in Madrid. Ik ben zijn rentmeester.'

Hoort gij in de eentonige taal de duistere tik van den tijd? - 'Daar is alles stil. Daar is alles *oud*. De huizen zijn allen drie of vier eeuwen *oud*' - '.... waar alléén huizen onbeweeglijk *stonden* als of zij sinds eeuwigheid daar *stonden*', en zoo voorts.

Dan daar inééns, subliem:

'en bloemen bloeiden rood rondom het kalme water.'

één eerste kleur, gloeiend in de grijsheid; maar nog wachten er versche knoppen om open te gaan, en de wingerd groent: het eeuwig zich verjongende Zijn.

Vervolgens, met dat verwonderlijk-eenvoudige tooverslag-begin, het korte gesprekje van de eenzaamheid, het vergaan, en de verre wereld.

Een bladzijde verder verheft zich een fragment, wellicht niet zoo volmaakt, niet zóó in en door eenvoud suggestief, maar een fragment toch ook van zéér hooge qualiteit:

'Met een macht, met een macht staat in het midden van de stad, niet op een open deftige plaats, maar midden dicht bij de huizen, de Cathedraal.

Een hoogmis was er juist. Naar het priesterkoor (dat in de Spaansche kerken altijd midden in de kerken staat) gingen de priesters en de kanunniken, gebogen oude mannetjes, klein, zoo klein onder de hoogstijgende gewelven, waarboven geheimzinnig, de kleuren der vensters speelden de heerlijkste symphonieën van rood en geel en blauw, [alles] door eeuwen felle zon gecomponeerd tot een orkest van stille visioenen, geleidelijk opgevaagd, tintelend en gloeiend uit de onuitleschbare voortijden, gele en roode rozen bloeiend van Spaansche grootheid, weggerezen van deze aarde, waar

de kleine oude kanunniken met gebogen kale hoofdjes psalmodieerden in verward en valsch gezang.

Naast me zat op de knieën op de steenen een jong vrouwtje. Was het een kind, was het een jong meisje? Ik verstond haar gezicht niet. Zij bad, op haar bleeke lippen beefde het gebed, spoog het gebed als een bron van zuiverheid ten hemel. Zij scheen een fontein van liefde, een brand van liefde die gloeide en vonkte en opsloeg uit de diepte, stil brandde, vlamde, ruischte in dit park van Gods glorie. Zij was zoo mager en zoo bleek en haar wangen glansden als zuiver parlemoer. Zij was doorzichtig haast en somtijds was 't of als een wit heilig vuur, een licht ontbrandde in haar lichaam, zoo wit dat een roode en gele vlam er heiligschennis zou bij zijn geweest. De golven van het orgel sloegen door het wijd heelal van den zwaren dom en dreunden tegen de vierkante pilaren der koepel; koorknapen zongen met de priesters. Zij schrok dan telkens als in de zee iemand, die baadt voor den golfslag schrikt. Ik zal haar nooit vergeten zooals ze daar op den grond lag. Ik zal haar nooit vergeten in dien donkeren dom dat teere vrouwtje, dat fijne zwakke meisje te midden van al die zware steenen in dien duisteren hoogen dom. Misschien was ze een heilige. Want waar zou men anders nog heiligen vinden, dan alléén in Spanje? En waar zouden ze beter wonen dan in Toledo?'

Op den slordig gestelden aanvang van den derden volzin en het daarin grovelijk detoneerende 'alles' na - stopwoord voor een journalist, die met zijn geestdrift geen raad weet - is ook in dit fragment velerlei schoonheid: de complete visie van de cathedraal, in die paar woorden: 'met een macht, met een macht, *midden dicht bij* de huizen'; de glasramen, kransen van als betooverde taal - het moèten 'rosaces' zijn, die de schrijver gezien heeft - en ik wijs nog in 't bizonder op dat '*orkest* van stille visioenen', waarin hij het onbeschrijfelijke beschreven heeft van die zacht saam-stroomende en brillante veelheid van kleurgloeiingen, welker stralende bovenaardschheid in de daaraanvolgende zinsneden niet minder schoon wordt uitgezegd; het bidden, de vuur-fontein van het bidden, dat zijn hoogtepunt bereikt in het fantasmagorische: '*ruischte* in dit *park* van Gods glorie'; de golven van het orgel; de schrik; en dan die volzin, die het meisje

zoo klein en wit doet wegzinken door de werking van het tweemaal dreunende: ‘donkeren dom’, ‘duisteren hoogen dom’ - de tinting van een zilver schelletje, dat zich verliezen zou tusschen het sombere bonzen van twee bronzen klokken.

En zulke lichten ontsteekt de auteur, ook in gansch andere beschrijvingen, als in die van den Harz, of in die van een Dresdensche museum-zaal. Zie bij-voorbeeld dien Delftschen Vermeer glanzen:

‘Zijn werk is een stille breede vijver, waar het licht in eindelooze diepten stille melodieën speelt in nauwlijks zichtbare vibraties, in duizendvoudige trillingen. *Het is sappig en glansrijk als een paradijsvrucht. Tintelend als oude Rijnwijn in de middag-zon*.’

Wij zijn aangekomen bij de kritiek.

Deze opent met een oud opstel (van 1883) over Baudelaire, ‘alléén opgenomen’, zegt de schrijver, ‘omdat het het eerste was wat over dien dichter in Nederland uitkwam; op een oogenblik toen ook in Frankrijk zijne verzen nog niet waren doorgedrongen en alléén de symbolisten en zijn leerling Verlaine met zijn werk bekend waren.’

Indien de schrijver het opstel daarom *alléén* - en we moeten hem wel op zijn woord gelooven - opgenomen heeft, dan kent hij het dus voor het huidige oogenblik, nu er sedert over Baudelaire zoovéél geschreven is, weinig of geen waarde meer toe. Maar dan is die opname ook, naar de zijdelingsche bekentenis van den schrijver zelf, louter een kleine ijdelheid. Erens heeft meer zoo een roosje in zijn knoopsgat. Maar die roosjes, die zoo naïef zijn, ze hebben, inplaats van iets hatelijks, iets beminnelijks bij dezen man, wiens overal voelbare, diepe eruditie zoo bescheiden schuil gaat in geheel aansprakelooze opstelletjes; zoodat die ons van deze eruditie enkel de verrassende inzichten geven en niets van den nasleep van pedanterie en gescherm met groote woorden en klaterende gewichtigdoenerij, die wel bij minder breed en rijp ontwikkelden hunne ‘verbazende’ belezenheid met zich voert. En zie dan hoe zoo'n kleine ijdelheid, als met dat stuk over Baudelaire, feitelijk weer berust op eenvoud. Want dat oude opstel héét niet ‘weinig of geen waarde’, gelijk de zoo gansch niet uitgerekende auteur vermoeden laat. Het bevat integendeel uitmuntende opmerkingen en een pracht-volzin als deze, geschreven

in 1883: ‘Zoo Hugo's lied als stormgeloei en donderslag in reuzenwouden davert; *zoo Racines gemijterde verzen als de slag van gouden hoogepriestersstaven op de marmertrappen der tempels weerklinken*, de taal van Baudelaire is die van den hemelbestormer Lucifer, wanneer hij uit de hemelzalen naar beneden stort in de sissende vlammen.’

Hoe rustig ook komt Erens er somtijds voor uit, in eenig vak geen bevoegde te zijn, terwijl hij er inmiddels het, dikwijls méést juiste, oordeel van den helderzienden leek over heeft.

Ik denk hierbij o.a. aan zijne meermalen voortreffelijk geformuleerde meening omtrent Wagners kunst-princiep, te weten op blz. 32 in het opstel ‘Over Dresden’, op blz. 290 en 291 in het opstel ‘Over Kunst’, en in het opstel ‘Sancta Musika’.

In dit laatste opstel wordt op eene weldadig-onpartijdige wijze gesproken over een díer figuren[1)] van een vorig schrijvers-geslacht, die steeds aan de volstrekte minachting der tachtigers waren prijsgegeven.

Weldadig, ja, is de onbevangenheid van Frans Erens; in deze opstellen zoo goed als niets van den engen partij-geest, die tot bij de besten zijner bentgenooten vaak al te zeer heeft voorgezeten.

Er behoort moed toe, maar niet minder: een zeldzaam vooroordeel-vrije kijk, tot eene erkentenis te komen als deze:

‘- aan het koor onzer dichters en aan de trompetten van onze prozaschrijvers ontbreekt dat diep menschelijke of die eigenaardige toon *die zooveel litteraturen van het buitenland ons geven*.[2)] *De fout ligt hem* (en hier moet het woord eruit) *in onze taal die met haar klank de zuiverheid en de hoogheid van ons gevoel niet kan bereiken*. Er ligt in haar eene principieele tekortkoming. Onze taal heeft klanken, die alléén de oppervlakte onzer ziel streelen; zij dringen niet door, zooals die der Romaansche talen of het Duitsch.’

Men moge het met deze meening niet eens zijn, zij dwingt eerbied af, wanneer men bedenkt, dat de auteur zelf in deze onfortuinlijke taal het fijnste en mooiste dat hij had heeft weggegeven, dat in deze zelfde taal zijn meest bewonderde vrienden naar het hoogste hebben getracht....

1) C.v. Nievelt.
2) Deze cursiveering is van mij; die van den volgenden volzin is van den schrijver.

Is dit harde pessimisme niet zeer veel achtenswaardiger dan het méér dan zelf-genoegzame, het zelf-verblinde afkondigen van Van Deyssel, dat onze letterkunde onbetwist de eerste van Europa zou zijn? En veel meer schaadt een dergelijk optimisme, dat, in een waan brengend van algemeene voortreffelijkheid, van de voortreffelijkheid immers zóóvéler auteurs, ieder kleinst talentje den neus in den wind doet steken, en middelerwijl het openbaar literair geweten in slaap wiegt, verslapt, ontzenuwt, - dit optimisme doet méér kwaad dan Erens' meêdoogenlooze, en echter maar al te ware:

'Wie als schrijver nòch door observatie-vermogen, nòch door eigen stijl kan uitmunten, moest eigenlijk ophouden met schrijven als artist. *Het is zeker, dat in Nederland* 9/10 *moest uitscheiden met schrijven. Dit zou veel voordeel opleveren*, *want wij zouden onzen tijd niet behoeven te besteden aan middelmatige litteratuur en meer vreugde hebben van het goede*.'

Niet bepaald ook om sommigen onzer 'proza-dichters' genoegen te doen, maar kostelijk is deze les:

'Er is in dat boek [Jozef Israëls' Spanje] niets, wat niet gezien en gevoeld is. Alle rhetoriek en mooischrijverij, alle literatuur is er uit geweerd *en daarom is dit boek zulke goede literatuur*, want wij hebben toch eindelijk eens genoeg van al die zoogenaamde opperste zinnen, van al die gouden en purperen liefden, die opvlammen en God weet, wat zij al meer doen, *al die vernieuwde rhetoriek*, die onder andere gewaden weer het hoofd heeft opgestoken en waarvan men dacht, dat zij in onze taal niet meer bestond, omdat zij eenvoudig van costuum had gewisseld.'

Of hij gaat verder dan van sommige literatuur-*producten* de waarde te betwijfelen, - hij tast veler *produceeren*-zelf aan, en ontmaskert de zin-ledigheid van hun bedrijf, reeds in z'n aard:

....'sinds de Kunst er om haarzelve is. *Toch kan de goede kunst er alleen zijn*, *indien zij er is om iets anders*. Daarom mag zij nog geen bewuste strekking hebben, of b.v. eene moraal verkondigen, maar *zij moet*, *wil zij goed wezen*, *uit innerlijken*, *onweerstaanbaren scheppingsdrang voortkomen*.'

En op bladz. 109 en 110 wordt onder het klare licht van deze waarheid de werkelijke stand-van-zaken in de literatuur, in 't algemeen, doch daardoor wellicht te onbarmhartiger, blootgelegd.

Tegenover de personen intusschen weet deze criticus evenmin van vooroordeel. En een van de fijnste hoofdstukken van zijn boek - men heeft uit sommige mijner citaten reeks bemerkt, hoe gaarne 's heeren Erens vernuft zoo nu en dan den lezer verschalkt met stillekens weg te slippen op zijpaadjes van subtielste geestigheid - een van de fijnste hoofdstukken, zeg ik, is dat, waarin de schrijver als met een kietelend pauweveertje pasjes maakt om de in de maling genomene, sloome figuur van A. Aletrino. Men savoureere dit fijne spelletje van overgangen: 'zoo zie je me en zoo zie je me niet'; vlotjes en laconiek zijn die zinnetjes van met een buiginkje géven en ongemerkt weer 'subtiliseeren', al een tijdje aan den gang: -

'De bladzijden ook van dezen bundel laten een weeïgen nasmaak achter. Zeker, de auteur is niet de eerste de beste. De gang zijner volzinnen vliet heen in zuivere cadans en soms stijgen er melodieën op in het eentonige gesoem zijner glibberige woorden. Overigens is de heer Aletrino iemand welke in onze litteratuur eene zeer eervolle plaats inneemt. Hij heeft eene eigen visie, eene eigen manier de wereld te zien. Maar zijn blik is niet diep en vooral hierin ligt zijne fout dat zijne verhalen weinig indruk nalaten. - Na de lectuur is men geneigd uit te roepen: "Heel mooi." "Voortreffelijke kerel, die Aletrino", maar ge zult onmiddellijk lust voelen een deuntje te neuriën uit de "belle Hélène" of uit den "Barbier". Hij heeft geen leven gezet naast het uwe. Hij heeft u omhangen voor een oogenblik met den killen nevel zijner ijle, dikwijls ijdele woorden en is gevlucht op de sloffen zijner geluidlooze stappen.'

Nauw scheidt een comma de in elkaar overvloeiende complimenten en oogjes-naar-den-lezer, en achter geen partikel vergeet de schrijver, in zijn doodbedaarden stijl, de stomme e.

Ook spreekt Erens bijv. over de gewrongenheid, die nu en dan den verzen van Verwey eigen is; maar, terwijl hij niet schroomt er van te gewagen, hij doet dat zóó fijn, dat de opmerking, niet kwaadaardig en bitter klinkend, juist uitwerkt wat ze moet uitwerken: een klein voorbehoud maken op een overigens gunstig oordeel:

...'en wanneer hij voelt, dat zijn krachten hem begeven, vreezend zich bloot te geven, vlucht hij in zwaar gebouwde labyrinthen van zinnen en laat ons verbaasd aan ons lot over.'

Zoo te schrijven verraadt reeds de vrije, hooge en daardoor van zelf beminnelijke houding van den superieuren geest.

Doch de goede inzichten in den staat onzer eigene letterkunde, zij zijn slechts als een toegift bij het vele schoone, door Erens over vreemde literatuur en over literatuur-in-'t-algemeen gezegd.

Het zijn voornamelijk Fransche werken, waarvoor hij onze aandacht vraagt, en waartoe hij ons dikwijls op voortreffelijke wijze inleidt. Menigmaal acht hij 't niet beneden zich, van den inhoud van eenig boek een kort verslag op te stellen, maar hij doet dit, als bijv. van Huysmans' 'A vau l'eau' met een zoo lenig verteltalent, dat het verslagje bijna een klein kunstwerk op-zich-zelf wordt.

Een andermaal geeft hij, als over Jules Renard, slechts enkele alinea's, maar die enkele alinea's (om het bekend verhaal omtrent sommige beroemde schilderijen te volgen), zijn meer dan de goudstukken waard, waarmee men ze zou kunnen beleggen.

Het is geen wonder, zegt hij, dat er zoo weinig eersterangprozaschrijvers zijn: 'Het gevoel en de visie van het schoone zijn meer verspreid onder de menschen dan het volkomen meesterschap over dat gevoel en het schoone, wanneer het zich gaat uiten in vormen, vormen in beeld of vormen in woorden.'

'*Het ingrijpen van het intellect in den vlottenden chaos der door het menschelijk lichaam zich bewegende sensatie's*, *het ingrijpen*, *zeg ik*, *op het juiste moment en het neerzetten in beelden en woorden*, *dat is het geheim van den eersten-rang-artiest*. WANNEER HET INTELLECT TE STERK IS, VERDWIJNEN VOOR ZIJN LICHT DE NEVELS DER SCHOONHEIDSAANDOENINGEN. WANNEER ER AAN DEN ANDEREN KANT TE WEINIG INTELLECT IS, ZULLEN DE AANDOENINGEN VAN SCHOONHEID ZONDER ORDE BLIJVEN IN DEN MENSCH, ZAL DE PRODUCTIE MOEILIJK PLAATSGRIJPEN, EN WANNEER ZIJ PLAATSGRIJPT, ZAL ZIJ VORMLOOS EN VERWARD ZIJN EN NIEMAND BEVREDIGEN, OMDAT DE ORDE, DIE EENE EIGENSCHAP VAN HET INTELLECT IS, ONTBREEKT.

Ziehier nog een dergelijke, kostbare passus; uit het opstel over "Le Vierge" van Alfred Valette:

Nooit laat de schrijver zich tot het geringste enthousiasme verleiden. Met een austeriteit, die herinnert aan de geschiedschrijvers van oude volken, schrijft hij op, kalm als zij die van een mensch

schreven dat hij werd geboren en dat hij gestorven is. Om in geen enthousiasme te vervallen moet men zeer sterk zijn *en alleen wanneer men uit de hoogte schrijft*, *kan men verhalen de daden zooals zij gebeuren in de diepliggende wegen*, *waarover de menschen gaan*. DE ENTHOUSIAST SCHRIJFT DE DINGEN DIE BOVEN HEM GEBEUREN, DOCH SCHOONER IS HET ZELF HOOG TE ZETELEN EN IN KLARE KALMTE ZE TE OMVATTEN IN DEN WEERSPIEGELENDEN WOLKENLOOZEN GEEST.'

Dàt is het beste van dit boek: die plotselinge lichtstralen door het mysterievolle woud, dat de Kunst is... men ziet weer, hoe zuil-zuiver de klare stammen er rijzen, hoe doorzichtige ruimten stil er bestaan onder de golvende bladeren-zeeën, die wemelen aan den dag.

Het zijn maar een aantal volzinnen, hier een en daar een, doch die volzinnen, zij doen mij denken aan wat Erens zegt van de te weinig bekende 'Contes surhumains' van Victor Emile Michelet:

'Want niet met omhaal van woorden en nog eens woorden, die soms met duizenden de vesting der idee trachten te bespringen, bereikt de menschengeest de volkomen heerschappij over den geest zijner medemenschen voor den tijd, dat dezen zich tot hem wenden, maar met de plotselinge, concies-sterke, geniale vondsten, met de volkomen adaequate uitdrukkingen aan de idee, die de waarheid is. *Het geniale is eenvoudig*, *staat als een paal van diamant*, *helder en vast*, *alsof het in eeuwigheid niet meer zal veranderen*.'

Frans Erens heeft ook zijne zwakke zijden.

In het opstel over Isaac Israëls vindt men deze, met het beste dat hij vermag te geven, vrij compleet bijeen.

Vooreerst gebeurt het onzen auteur nog wel eens, dat zijn lichte, spontane schrijftrant vervalt òf in een al te slordig omgaan met de taal òf in 'praatjes', gelijk men er zelfs in journalistiek werk nauwlijks dulden zou.

Een handelsbrieven-zinnetje als:

'Deze stad was trouwens zijne geboorteplaats *en was hij* als kind van een of twee jaren vandaar met zijne ouders naar Den Haag verhuisd' -

het kan er niet mee door.

En na de doordringende karakteristiek van Isaac Israels' kunst,

aan die van Erens-zelf zóó verwant, dat ze, gedeeltelijk, elkander schijnen te dekken, zooals een teekening van den een de 'Dansen en Rhythmen' van den ander bedekt, - na die afdoende ken-schets gaat het niet aan, nog eens achterop te komen loopen met deze banaliteiten:

'Het is niet waarschijnlijk, dat hij ooit een waardiger en meer geëigend sujet voor zijne schilderkunst zal vinden dan de hoofdstad met hare rijke en stemmige tinten, de stad, *die hij getoond heeft zoo volkomen gewaardeerd en begrepen te hebben. Hij heeft die stad meegemaakt* enz... nietwaar, dat wordt te bar!

Voorts laat de auteur soms wel wat al te zorgeloos zijne gedachten henen-spoelen naar waar het toeval hen brengen wil.

Amsterdam, beweert hij o.a., 'is de de essentie van Nederland; zij is het doel van tien provincies (Zuid Limburg zonder ik uit). (En Friesland? Zeeland? C.S.) Maar het eigenlijke kernpunt van Amsterdam is de Haarlemmerdijk, de Zeedijk en de Jordaan'...

De Haarlemmerdijk, de Zeedijk en de Jordaan zijn dus het kernpunt van de essentie van Nederland?

De fout der gevolgtrekking ligt natuurlijk hierin: dat Amsterdam in geheel àndere opzichten de essentie van Nederland misschien is, dan de Zeedijk het kernpunt zou mogen heeten van Amsterdam. Maar die fout is de schuld van den heer Erens, die deze - trouwens wankele - stellingen niet zóó bovenop elkaar had mogen zetten.

Niet alleen echter zijn, volgens den heer Erens, de genoemde buurten het kernpunt van Amsterdam, - in de kern van hunne bewoners 'sluimert de natuur in volle zuiverheid': 'zij zijn dom naar verstand, maar ontzettend in instinct; geldzucht kennen zij weinig; "centen" hebben ze soms noodig, maar verder geven ze er niet om. En wat zeer curieus is bij sommige bewoners van den Jordaan, hunne gezichten gelijken somtijds op die van den een of anderen wilden volksstam uit Azië of Australië!'

Opzichzelve is het een prachtige opmerking, maar is zij, in verband met een andere uit hetzelfde stuk, over de ziellooze bevolking van vele dorpen, niet volkomen in strijd met het vernietigend gericht over de steden en de al-eenige heil-verwachting van een terugkeer tot het platteland, te vinden in het opstel over Maurice Barrès?

Wie intusschen zal uitmaken, of de al te vlotte gedachten-loop en de al te vlotte schrijverij, die zoo nu en dan Erens' werk een weinig verzwakken, niet onscheidbaar zijn van de vloeiende inzichten en de vloeiende, heldere stel-wijze, die ik er als de groote verdiensten van prees?

De vér-turende artiesten-blik ziet de rafels niet van het jasje; en een goed schutter mikt niet al te angstvallig: met losheid het geweer hanteerend, raakt hij, tusschen een enkel misschot, telkens en telkens de Roos.

Erens' 'Litteraire Wandelingen' is een van die weinige boeken, die men zet in zijne bibliotheek bij de kleine selectie schrijvers tot wie men zich ten slotte, om nu en dan zich eens in uit te rusten, bepaalt.

Heb ik langer dan mijne gewoonte is bij Erens verwijld, het was omdat hier een auteur naar voren te brengen viel, die, sinds jaren zich niet dan sporadisch uitend, vooral als kritiek-schrijver weinig bekendheid had, doch die, nu hij al zijn verspreide kritisch werk verzameld heeft, eensklaps gebleken is, de jaren dóór zich een fijne torenspits van meeningen te hebben opgetrokken, die de toekomstige geschiedschrijver bij de compositie zijner letterkundige landschappen gewis niet vergeten zal.

Die geschiedschrijver zal ook Jan Hofker niet vergeten; niet waarschijnlijk echter, dat hij hem noemen zal om de innig-glanzende gevoeligheid, die nog wel de tijdgenoot dóór de dik-dekkend over elkaar gelegde woorden-lagen van dezen schrijver, op enkele blankere als gewasschen plekjes héén ziet schijnen, - of zelfs om het ééne schetsje, waarin die gevoeligheid puur-mooi is uitgebot.

Neen, indien de toekomstige geschiedschrijver der laat-negentiend'-eeuwsche Nederlandsche letteren Jan Hofker, of liever *Delang* gedenkt, dan zal het, vrees ik, zijn om een aantal stukjes en fragmenten, die als meê van de àllervèrste aberratie's zullen gelden dierzelfde letterkundige beweging, welke ook een schrijver als Erens omhoog voerde.

Het werk van Erens en het werk van Delang, hoewel men er een innerlijke overeenkomst in voelt, zijn, als woordkunst-resultaten, wel zoo uiteenloopend mogelijk.

Erens en Delang hebben beide een bizondere fijnheid in zich gehad, maar terwijl die bij Erens gevat werd in een doorschijnend proza, dat haar glans verhoogde, haar tinteling juweel-dieper fonkelen deed, - werd ze bij Delang gewoonlijk verstoken in dichte saamtastingen van taal, waar men tegen-áán suft maar niet doorhéén zien kan.

En terwijl dan ook Erens' proza den revolutie-tijd waaruit het stamt, zoo frisch heeft overleefd, dat het nu eerst ten volle tot zijn recht komt, - verschijnen thands zeer velen van Delangs stukjes als de mummies van ongeloofelijk-zonderlinge katten in een geheel vreemd pakhuis.

Hun *nageslacht* was al uitgestorven... en zie, ineens, daar... wàt? hè? hoe?... daar zijn ze waarachtig zelf weer, een schuifelende optocht van bizarre herinneringen, die spoken komt...

Waren dít niet die dingen, waar zoo vréése lijk om gegierd werd, 'n vijftien jaar geleden, toen ‘De Nieuwe Gids’, naar de meening van àlle candidaat-notarissen en tweede-luitenants, om z'n onver béterlijke Uilenspiegel-kwaliteiten, op géén societeits-leestafel ontbreken mocht? - Er stond natuurlijk een heeleboel in, waar je niet veel van begreep, maar dat er toch niet lachwèkkend uitzag; maar deze lekker-om-voor-te-lezen dingetjes... pas-op! nee-zeg, mót-je-hooren!

Vooral de kortere stukjes, in het bundeltje gedateerd van na April 1891, telden mee onder die bijdragen, die, zich leenend tot vluchtige inzage èn zeer buitenmodel, voor het groote publiek *je* ‘Nieuwe-Gids-stijl’ vertegenwoordigden. Dáárin vond het 't beroemde ‘groen-groen’: Nieuwe-Gids! -; dáárin vond het die ráre ‘symboliek’: Nieuwe-Gids -; dáárin vond 't die beurtelings zagendherhalende, beurtelings stotterende en stootende betoogen, betóógen nog wel! geschreven in een soort van proza-versregels, eenzame, verdwaasd-orakelige klanken-rijen, afgewisseld door geheel alleenstaande Woorden-met-een-hoofdletter, kol-oogig van gewichtigheid en tegelijk een raadsel, - nee maar i-di-jóót!: Nieuwe-Gids! -

Ook de aankomende jongens echter uit dat groote publiek doorblaârden, uit de portefeuille thuis, een bepoetelde Nieuwe-Gids vol

uitroepen en uien in potlood op de marges. Doch blijkbaar waren *zij* beter gepraedisponeerd dan hun oudere neven en ooms en papa's. Zij waren, moet je denken, op de Hoogere Burgerschool afschuwelijk verveeld met ‘Orion’ van Nieuwland en ‘De tocht van Heemskerk naar Gibraltar’; de Hollandsche letterkunde was hun nooit nog dan een grijze en gele kwelling geweest... En daar vonden ze dat-van-Delang, dat je lezen moest... Maar *zij* lachten er volstrekt niet om. Een jongen is dikwijls wat weeker van binnen, een beetje sentimenteel allicht, een beetje geneigd naar het sombere en erge... Ze lazen:...

Nood-lot.

‘Groene smart-vogelen, gegrepen in de vlerken, zware klepvogelen als raven, loom klappend gedachten van droefenis.

Arme, koraal-roode pennen, ontvederd, gebroken in angst-getuimel, in wreed-roode grepen van druipende honde-muilen.

Op-schokkend smart-wringen van 't naakt, in 't stugge mesgezaag; moord, door *geen mensch* begaan.

Lam liggen neer, bewust, in looden-gesloten-kist, leven wègwéénende.

Doode-blijk, wiemelend òpkomend, als paarse verdrònkenheid.’

Zij lazen het en verstonden het niet, maar het greep hen toch aan; het was de vreemde, smartende toon die hen aangreep; die hen aangreep als de klagende streek over de snaren eener violoncel; die hen aangreep, niet in de ordelijke gedachte, maar als bij de keel.

Even maar. De bekoring van het vreemde, dat je niet hoeft te

begrijpen, als al die onverbiddelijk-heldere vakken op school, en dat ‘symboliek’ is en ‘hooge kunst’, wekte 't verlangen naar ook ‘artist’ te zijn, en angstig-erge zinnen te schrijven met veel saamgekoppelde woorden, en dan telkens regels puntjes ertusschen, de onuitgesproken ontzéttende stemmings-wachten, waarin de ‘artist’-ziel tot het uiterste gespannen wordt, om dan weer enkele waggelende, verbijsterende woorden te spreken; je bent gauw klaar met zoo'n proza-gedicht: veel ‘strak-starend’ peinzen en weinig werk.

Zoo is de invloed van Delang niet zoozeer belangrijk, als wel veelvuldig geweest. Leest men sommige van deze oude, goedigvreeselijke stukjes over, dan herkent men er, verrast, den oorsprong in van de tallooze onzinnigheden, die in allerlei, vooral kleinere, periodieken een tiental jaren hebben geheerscht, maar waarvan nu de tijd, gelukkig, wel langzamerhand voorbij is.

En zoo heeft een groot deel van dit ‘zooeven-verschenen’ boekje, ‘Gedachten en Verbeeldingen’, niet dan een antiquarische waarde, de antiquarische waarde van een historisch Misverstand.

Het komt minstens tien jaar te laat. dit boekje. Want nu, nu àl soortgelijk geschrijf reeds zoo lang geleden is, nu, bij het stille, heldere licht der bezonkene jaren, nu herkent men dit proza terstond als: een geestes-afdwaling, eene, gelijk er slechts in 'n anarchie als die der Nieuwe-Gids-omwenteling onbelemmerd uitgroeien kon én zich doen gelden, ondoorzien, tusschen de door velerlei drukking en weerstand hoogopgestuwde schóónheden, gelijk er evenéén slechts in bewogene tijden ontstaan.

Hier is 't dan te kijk, in de vitrine van een klein bundeltje, dit Delang-proza... en nee, het is uit den tijd; het gáát niet meer; en het is wèl tragisch, want iets heel moois zieltoogt nog immer, niet te redden, in deze betreurenswaardige vergissing; maar een vergissing, dat is het, en dat zal het heeten ook in de toekomst.

Wèl moet men midden in den strijd zijn geweest, en, verblind door 't àl-schoone mouvement van verwoesting en bestorming, veel afzichtelijks hebben zien gebeuren en toegejuicht en... ook wel zelf begaan, om, als Van Deyssel, dìt proza goed te vinden.

Víndt hij het goed? Ik vraag niet: vindt hij er allerlei fijne en

innige bedoelingen in? Ik vraag: vindt hij 't resultaat, dat daar ligt, vindt hij dat waarlijk *mooi werk?*

In een proza, dat zelf op verscheidene plaatsen bijna niet te volgen is, in zoo omzichtige bijzinnen scharrelt de schrijver weg, om even terug te keeren, en weer in een nieuwen bijzin zich voor langen tijd af te zonderen, - in zulk een proza, dat noch den gevoeligen klank heeft van bijv. de inleiding tot Boutens, noch den helderen betoog-trant van latere opstellen, tracht hij de verdiensten van Hofker te demonstreeren; hij pluist en spint zijn eigene onderscheidingen uit omtrent den aard van Hofkers schrijfbezigheid, welke echter de waarde van het resultaat daarvan niet bewijzen; en hij noemt enkele mooie onderdeeltjes van sommige nummers uit dit boekje, die nog met een gelijk aantal te vermeerderen zouden zijn; maar er is nergens iets waarlijk warms of bewogens, tenzij een toontje, een toontje van weemoed misschien.

Die volzinnen schuifelen als een oud boekenjoodje door z'n winkeltje: tusschen de stapels door, achter de toonbank vol stapels om, een laddertje op, stapels opzij gezet, stapels daarachter vandaan, 't laddertje weer af, met stapels... zoo sloft Van Deyssel met zijn onderscheidingen en zij-onderscheidingen en tusschen- en achteronderscheidingen door dat stofferige en doffe proza... en zoekt, zoekt naar iets...

En ten slotte meent hij te vinden, ja-ja, maar bepaald, dát was 't nu, het is precíes zoo, dát was het nu wat hij zocht: Delang... heeft iets gemeen... met de oud-Italiaansche meesters, die madonna's schilderden.

Geen kleinigheid! De moeite waard! Een ontdekking! en wel geen storm, neen, maar toch een gansche processie van breedomhulde redeneeringen maakt dan Van Deyssel gaande in het glas water van dit zinnetje:

‘De warme herinnering weêr - nu en in-eens - aan een ekstaze-toèn, toen opkomend met een inzwelgend diep inhalen van adem als een zucht van begrijpen; een van mooi is het gezicht, eenig mooi, on-alledaagsch mooi en van het is de kop van een madonna, klein en fijn, omfloersd licht uitstralend als het zonlooze licht van een dag zonder zon, een bleek-begrepen glans midden in

een omgeving van prentjes-grauw, een madonna uit het oûe geloovigroomsche Italië op een duur plaatje.'

- zinnetje, dat zich in zijne omgeving weinig anders voordoet dan het hier toont, als ik er u bij vertel, dat het handelt over 'een meisjesportret', dat 'een moedertje in een doosje heeft' -: een zinnetje, te zonderling om alledaagsch te heeten, maar diep-in vrij alledaagsch toch, met dat nog niet heel ver van 't alledaagsche weggeloopen 'on-alledaagsch'; een nogal ongevoelig zinnetje bij dien '*kop*', 'klein en fijn'; een zinnetje, waarin het woord 'ekstaze' wordt gebruikt, en waar iets moois over 'omfloersd licht' en iets raars over een 'duur plaatje' in staat.

Hoe is het, vraagt ge, dat Van Deyssel er toe komen kan, lange redeneeringen te trekken als vestingwerken met torens van groote woorden, rond het onaanzienlijk en bouwvallig kapelletje van Delangs proza?

Het is de zorg van den aanvoerder dier 'jongste school', die intusschen 'oude garde' geworden is, de nagebleven werken van zijn vroegere mede-schoolvormers te beveiligen en te versterken tegen de aanvallen van den meêdoogenloozen tijd.

Het mooie dat er in is met groote innigheid beschouwend, dringt hij zichzelven op in eene sfeer van mooiheid, waarin nu alles zich vertoont in een, van den beschouwer uitgaanden, glans; en zóólang *kijkt hij de schoonheid het werk binnen*, tot wat-hij-ziet als het Vizioen is, dat men door lang en strak getuur zichzelven wekt.

Van Deyssel zal u zeggen, dat deze voorstelling geheel onjuist is; - maar waarom voor-zag hij zóó zeker de ongeloovige oogen der lezers, dat hij 't noodig oordeelde, al van te voren een verweer klaar te hebben?

'Al de dingen, die ik u, lezer, hier-bij te kennen geef, zijn gedachten, in mij ontstaan door de lezing van Hofkers werk.

Dat werk bestaat uit allerlei woorden, na elkaar opgeschreven.

Wijl die woorden in de gegevene, en niet in een andere, volgorde gezien worden, geven zij geestes-leven of gedachte van den kunstenaar weêr en alleen wijl zij in deze, en niet in een andere,

volgorde staan, hebben zij dus ook de hoedanigheid, de mooiheid, die bewondering doet ontstaan en die mij dat alles, wat ik er over zeg, er in doet vinden.'

Het is maar de vraag, of er niet een volgorde mogelijk is, waarin die woorden dat geestes-leven of die gedachte zuiverder en volledíger nog zouden bevatten, en dus de hoedanigheid, de mooiheid, die bewondering wekt, in nog fijnere en hoogere mate hebben zouden...

Ik meen van die mogelijkheid zeker te zijn. En uit ééne uitlating in deze Inleiding komt duidelijk aan het licht, dat ook Van Deyssel haar aanneemt. Het is waar hij van 'eenige kleine geestesbewegingen' in Hofkers werk spreekt '- haaltjes, zoû men ze noemen, van zulk een indringende fijne teederheid, dat het gehálte níet, *alléen de stèlling*, *zoû men zeggen*, *zoowel van geestes-beweging als van woordelijke uitdrukking*, *anders zou moeten zijn* om ze de compleete waarde van een deeltje van een of ander der beste van de schilderstukken uit dien ouden tijd te doen hebben.'

...Om ze de *complete* waarde, d.w.z. die volledige, diepe zuiverheid van een deeltje van een dier schilderstukken te doen hebben, hoort gij wel, zou de *stelling*, óók 'van woordelijke uitdrukking', *anders* moeten zijn.

Elders zegt de inleider weer:

'Er is hier geen sprake van schoonheid in groote vormen, door lange en hooge volzin-making..... enz.

Men ziet hier de schoonheid niet worden door een prachtig bewegen in bekende wendingen, men ziet hier het innige door eigen kracht zich van zelve vormen en vormen tot iets moois.'

Neen, van 'schoonheid in groote vormen', van 'lange en hooge volzin-making' en 'prachtig bewegen en bekende wendingen' is hier zeer zéker geen sprake.

Ik ben alleen maar van meening, dat slechts in levend-bewegende taal, hoe eenvoudiger hoe liever, máár in taal, in *volgorden* van 'woorden', die men 'taal' kan noemen, - dat slechts onder déze voorwaarde dit innige zich voortdurend, en duurzaam, tot iets moois zou hebben kunnen vormen.

Een schip is een schip. Maar een schip, dat voor altijd vastzit

op een zandbank, heeft alle de beste eigenschappen, al de levende schoonheid van het schip-zijn verloren. Het is goed bedoeld, maar er is niet op te varen.

Delang's woorden - het geldt voor negen tienden van zijn werk - zijn hulpeloos als gestrande schepen; niet vlot gemaakt tot hun eigenlijke en natuurlijke leven op de vloeiende wateren van den natuurlijk-levenden volzin, liggen ze neer als in een doffen slaap, en geen Van Deyssel, die ze daaruit, met den tooverstaf zijner suggestie, opwekken kan.

Ongetwijfeld, er *zijn* nu en dan mooie gedeeltetjes in dit werk, - reeds in den aanvang van deze beoordeeling heb ik ervan gesproken. Er *zijn* vleugjes in dit corrupte proza en zelfs een stuk of wat geheele nummertjes, die ik buitengewoon mooi vind, aanbiddelijkmooi òf wondend van kranke pracht, - maar deze warmte in mij en deze brandende genegenheid voor die enkele plekjes mochten mij niet iets anders doen zeggen dan wat ik ten slotte omtrent het gansche werk, zooals het daar ligt, de waarheid achtte.

Doch óok waar zij niet naar buiten dóór en uít kon schijnen, is, als een bevende harte-bonzing onder mismaakte vormen, meestal maar even, soms langer áánhoudend, die mooiheid voelbaar.

En als men dan al de opene en al de meer verholene blijken dier mooiheid pijnlijk heeft doorproefd en na-bedacht, dan ontwaart men de fijne en gefolterde ziel, die ziel-toogt in dit boekje.

Een heerlijk ding-van-liefheid is: ‘Van een klein meisje’, - het eerste nummertje van den bundel; en het eenige tevens, dat tévens een ‘vreugd-voor-immer’ zal mogen zijn.

Niets van mijne *algemeene* karakteristiek van Delang's werk is er op toepasselijk; het is een stukje héél eenvoudig, in eenvoud bloeiend proza, vol uitspruitingen van innige fijnheid, vol bloesems van liefheid als geheim-doorlichte, witte honignapjes van zoet en stil-jubelend gevoel.

Ik kende dit kind-beeldje niet. Ik geloof dat ik het fijner, wáárder, én mooier vind dan het beste van Roosdorp. Bij het spreken over kinder-uitbeelding zal voortaan Delang's ‘Van een

klein meisje' als het hoogst-bereikte daarin behooren genoemd te worden.

Eén bladzijdje van de acht, waaruit het bestaat, moet ik u geven; het is niet het móoiste, maar het laat zich 't gemakkelijkst, zonder nadere verklaring, uit zijne omgeving weg nemen; en, het bevat dan toch drie uitnemende fijnheden: eene van zuivere kunst, hoe het 'in bedenken omhoog-turen der dienstmeid' met één trekje, daar waar men 't niet vermoed zou hebben, is aangegeven: 'De meid bedacht zich even *en vond een naam aan de zoldering*'; een psychologische: hóe het kind dan eindelijk den naam der pop noemt: 'als een zaak die vanzelf spreekt'; en een psychologischplastische: de heftigheid van het neen-schudden *is gelegen in* de woorden: 'er deugde geen één; geen kwèstie van dat er één deugde.'

'Nu kwam het dagmeisje binnen en die aan het mooi-vinden en prijzen. Het kind hield van haar, omdat zij helder was en mooi-bruine oogen had. Het liet de poppen zien op haar opstaande vingertjes, pop voor pop, de heen-en-weer draaiende hand onder de rokken. Onderwijl glimlachte het zonder veel te zeggen. Maar toch vraagde het nog eens wat Anne-de-meid mooier vond: rood in het haar of blauw?

"Rood", zei de dienstmeid.

"Ik ook," zei het kind; "en weet je hoe die met rood heet?"

Neen, dàt wist zij niet. Dan moest zij raden. Annemietje vond dit laten-raden heel prettig.

De meid zei wat.

"Mis!"

De meid bedacht zich even en vond een naam aan de zoldering.

"Mis! mis!"

Dan gaf zij het op.

Toen noemde het kind den naam als een zaak die vanzelf spreekt.

Maar de namen der andere poppen noemde het niet. Waren het Marie, Suze, Anne? Of namen, waar je om lachen moet: Klaasje, Grietje en Heintje? Het heerlijke geheim bij zich houdende, bleef het lachende kind heftig neen-schudden; er deugde geen één; geen kwestie van dat er één deugde. Toen ging de meid die niets meer te zeggen wist, heen, nog maar altijd met bedenken bezig.'

Het verrukkend on-redelijke van kinderen heb ik nooit ergens, zoo bloeiend als hier, weergevonden.

Het is even merkwaardig als bejammerlijk, dat wie zóó te schrijven vermocht, wie in zóó zuiveren eenvoud het fijnste en geheimste wist te belichamen, dat hij van-af den lang-verleden zomer, waarin dit stukje wèrd - het was Juli 1889 -, deze zeldzame kunst gaande-weg heeft verlaten voor een bijna van maand tot maand zonderlinger woord-werk, een àl bezwaarlijker en eindelijk in 't geheel niet meer verstaanbaar proza. Deze tegen-natuurlijke terug-groei vàn het fijne en lichte, dóór het doffe en gedrongene, náár het gedrochtelijke - met een enkele scheut van schitterende pracht daartusschen uit -, het is een vijf-jarig proces geweest, dat, in Juni 1894 geëindigd, niet door nieuwe tijdperken van productie werd gevolgd. Slechts verscheen een klein boekbëoordeelinkje in 1896 en een schetsje in 1899, welke beide stukjes alle vreemdheid hadden afgelegd, doch evenmin het fijn-bloeiende van ‘Van een klein meisje’ terug-gewonnen. -

Het laatste: ‘Het Behangsel’ is heel aardig, maar die aardigheid is wrang voor mij -: zóó zoete en hoog-teêre beloften....; díe moeheid later, díe dompige verwarring....; en deze lach, als van een tandeloozen mond, het eind....

De *merkwaardigheid* dier teruggaande beweging heeft nochthands weinig *vreemds*.

Zij gaat geheel mee met die van den Nieuwen Gids zelven.

Omstreeks 1890 begon op verscheidene plaatsen het nieuwe mooi van 1880 te ont-aarden; en wie van hen allen het meest de anderen bëinvloedde, suggereerde, verblindde, Van Deyssel, hij zelf was van zijn prachtige lyrische kritiek en van zijn breede en gevoelige epiek (Een Liefde) afgedwaald naar de bovenmenschelijk ver-heen-gestrekte ‘ismen’-sferen, van waar uit hij ons de wanstaltige en onverteerbare gewassen zijner toenmalige proza-gedichten overmaakte.

Delang had nog juist ‘Van een klein meisje’ in zuivere schoonheid onderdak kunnen brengen, toen de algemeene strooming den fijn-gevoelige maar ook licht influenceerbare meêsleepte naar het zware, het gezochte, het verdraaide, het duistere, waarheen, op al

verder terugwijkende *onzegbaarheden* jagend, die hemelbestormende bent onwetend toog.

Wèl heeft Delang Van Deyssel's Inleiding dúúr vooruitbetaald, - met den ondergang zijner fijne schoonheid.

En zoo, mèt den eersten Nieuwen Gids (gedurende zijn laatste jaren in àl ongezonder geestes-kronkels en -krochten zich verliezend) is Delang's kunst àl zieker en voozer uitgegroeid. Met het omkomen van het tijdschrift zwijgt zij. En later, in de kalmere jaren na 1895, komt zij die paar keer nog schuchter te voorschijn, ontbolsterd, maar ook ontnuchterd.

Delang is niet sterk genoeg geweest, ten tweeden male en nu voorgoed, de schoonheid te veroveren.

Dit proces kan men zoo nauwkeurig nagaan in het boekje ‘Gedachten en Verbeeldingen’, wijl de niets duchtende schrijver de dertig nummers die het bevat schikte in chronologische volgorde en elk van hen nog bovendien dateerde.

Alleen ‘Rotterdamsche vrouwtjes’ (Sept. '89), drie maanden na ‘Van een klein meisje’ geschreven, is, even vloeiend nog als dat, te lezen; maar, hoewel van een treffende wáárheid, het is te schraal om mooi te mogen heeten.

‘Een Verbeelding’, in December daaraanvolgende ontstaan, was een hachelijk overgangs-stuk. De aard van deze schets toch, die een uur *bewustzijn* geeft van een menschen-hoofd, waarin de gedachten naar willekeur gaan, - de aard van deze schets bracht meê, dat zij zich voor te doen had als een *neveligheid* met daarin helle licht-diepten. Was dus de zeer merkbare vertroebeling van den stijl een ver-aarding of een ont-aarding? Zeker is, dat tusschen doffe woorden-over-woorden dekkende einden, ‘Een Verbeelding’ heerlijk-lichte openingen had.

Maar met ‘Malle-Jetje’ en de ‘Naaischool’ - hoeveel goeds er nog in bewoog - was intusschen de stijl op een hellend vlak.

En in ‘Onder Vreemden’, ‘Serenade’, ‘Gereden’ e.a. is het proza verworden tot dat welbekend gestamel, ingeslik, en aaneengekoppel van het onverbindbare, waaraan wij gedurende een zekeren tijd zóó gewoon zijn geweest, dat wij niet eens meer

lachen, als 't ons onder de oogen komt. Maar ik verzéker u, dat die na ons komen láchen zullen! - Wij, tijdgenooten, vergeet dat niet, hebben ons, door jarenlange oefening, eene aan virtuoziteit grenzende routine eigengemaakt, om den weg te vinden in zoo een stapel Nieuwe-Gids-woorden; maar het lijdt geen twijfel, of de literatuur-beminnaar van over een twintig, dertig jaar zal er als een verdwaasde tegenover staan.

Wàt 'het gejakte uitlijven van vrouwen' is, zal hij evenmin doorgronden als hunne, op diezelfde plaats aangegeven, bezigheid van 'venster-neerliggen'; het 'ontroering-open-beneden' van deuren zal hem een even diep mysterie zijn als het 'heen-grachten' van huizen; hij zal niet vatten, waarom de huizen niet òp stonden of omhoog, maar 'op-òp'; en wat 'gekeide' steenen zijn, hij zal tevergeefs erover tobben; - 't is niet àl het gecontourneerde van één bladzijdje, het eerste van 'Onder Vreemden'.

Lees zelf den eersten volzin van 'Zomer':

'Van de over-en-weersche huize-hoogen naar de lagende straatverte, de straat-engende verte, de snel-dalende toppen-rijing stekend de lucht af; de heet-wiebelend gevoelde boven de pijn-trillende oogleden - en, onder het stil-vale pannenrood van tusschengévelende daken, de lange-gerekte, de één-woning-wordende, de één-straat-makende, steil-opstaande twee: de hevig-uitbarstend naar-buiten levende huizen-vóórgezichten; de langs-geziene òpstrepend ongeverfd-kozijnende, de klein-bloem-bezette-overal, de waschgoed-veel-behangene, wuivend in rood en veel wit en vaal; de van mensch-hoofden hier-en-daar raam-uitlijvend-levende - en lager leeft er een voller leven, dat puilt naar buiten en àfzakt van de trappen, en wezen-vult met van-daag negocie-gedane mannen de stoepen, en neersmijt tegen de muren de knapen; de vuile zich koesterende, de kaartend lui-neergesmakte knapen - en dat òpbukt uit de kelders, de rook-omzwalkt verf-loos deurpostende, naar de vóór-stoepende koop-karren en tafelende manden van de klankendoorslagene, erge-vischlucht-doorzweefde, in de uitbroeiende hitte eeuwig vaalkleurig zonnig-geziene straat.'

Is er geen reden te vreezen, dat, bij zijn hoofdbrekend pogen, beteekenis toe te kennen aan die groepen-van-letters, vergeefs betuurd,

om vervolgens den zin te vatten van elke reeks van zoodanige lettergroepen, welke zich tusschen twee leesteekens bevindt, - moet men niet vreezen, dat, bij dit vruchteloos geblok, dien toekomstigen literatuur-beminnaar het sentiment ontgaan zal, dat wij, bijv. uit plastische vegen als: ‘en àfzakt van de trappen’ of ‘en òpbukt uit de kelders’, nog binnen zulk wan-proza bonzen voelen?

Maar met ‘Wijding’ van 1891 begint men, in sommige nummers, zelfs buiten het gevoels-begrip te geraken; ik bedoel ontboezemingen als Filosofie, Ondergangen, en dergelijke; mèt de verwisseling van impressionisme voor deze, niet ‘jong-geborene’, maar dood-geborene kindertjes van gefilosofeer en symboliekigheid, is het *proza in ontbinding* overgegaan; hoewel, merkwaardig genoeg, de *taal*-mechaniek zelve tot ietwat minder abnormale vormen weerkeert.

Daartusschen, in vreemde, verfijnde pracht van angstig-hel en soms als voor afgronden duizelend levens-doorschouwen: de tweede vooral der alleen-spraken, getiteld ‘Zieke Prins’ -: exotische bloem, o gruwbaar-felle, o bedwelmende, op een vaalt van vergaande gedachten en verbeeldingen.

Deze derde rij van stukken is het, waarom ééns het publiek zich ziek gelachen heeft, en waarin een hoog maar al te teêr talent zichzelf heeft verstikt.

April 1907.

CAREL SCHARTEN.

(*Slot volgt*.)

Herinneringen aan vorstenschool.

Vorstenschool, drama door Multatuli, met een woord vooraf door Mevr. Douwes Dekker-Schepel en twee portretten. (Nederlandsche Bibliotheek n°. XVIII.)

> Als kunstwerk is *Vorstenschool* niet Nederlandsch alleen, maar neemt in de litteratuur der menschheid een eerste plaats in naast het beste.
> C. VOSMAER, *Een zaaier*.

De verschijning van *Vorstenschool* in Simons' Nederlandsche Bibliotheek - naar Vosmaer's uitspraak zou het werk eerder in de Wereld-Bibliotheek thuis hooren - wekt heel wat herinneringen bij mij op.

Als eerste en tweede stuk van den vierden bundel *Ideën* was het drama in 1872 verschenen en in het destijds door mij bestuurde orgaan van het Nederlandsch Tooneelverbond had ik, in Februari 1873, er een enthousiast artikel aan gewijd. Dat bezorgde mij den zoo hartelijken en dankbaren brief van Multatuli uit Wiesbaden van 11 Maart 1873, opgenomen in den voorlaatsten bundel der Brieven (1870-1875) door zijn weduwe bijeengebracht. In latere aan mij gerichte brieven van Multatuli kan men nog het een en ander over *Vorstenschool* vinden.

Nadat er, o.a. door Vosmaer en door mij, herhaaldelijk op was aangedrongen dat *Vorstenschool* door een van onze tooneelgezelschappen zou worden in studie genomen en vertoond, had eindelijk de uit Amerika naar Holland overgekomen Cantatrice, Mina Kruseman (Stella Oristorio di Frama), weten te bewerken dat de Nieuwe Rotterdamsche Schouwburgvereeniging onder het bestuur van Le Gras, Van Zuylen en Haspels eene opvoering voorbereiden en aan haar de rol van Koningin Louise toevertrouwen zou.

‘Ik ben uiterst belangstellend in den afloop van Mina Kruseman's... heldendaad!’ schreef Multatuli in November 1874. In het begin van 1875 kwam hij uit Wiesbaden naar Rotterdam en onder zijn toezicht hadden de repetitiën plaats. Groote toewijding legden de leden van het Rotterdamsche gezelschap daarbij aan den dag en hun vereering voor den genialen schrijver, de lust om het hem naar den zin te maken deden hen zijn nerveuse uitvallen geduldig verdragen. ‘Dekker was vreeselijk hinderlijk, beweeglijk, altijd even druk,’ - schreef Derk Haspels, die de rol van den Koning creëerde, in zijn herinneringen aan de voorbereiding van *Vorstenschool*, door Mevrouw Douwes Dekker in haar ‘woord vooraf’ aangehaald, - ‘en hij bleef vóór op 't tooneel, en als je wat deed, kwam hij met z'n neus op je liggen. Beviel 't 'm niet, dan deed-i 't voor; kranig hoor, en dan zag je in eens zoo'n rol léven.’

‘Mina Kruseman kon hij niet goed zetten’, schrijft Haspels verder. Maar Mina Kruseman maakte het er dan ook naar! Het bleek al spoedig, dat zij, die tegenover Multatuli hoog had opgegeven van haar talent en van haar succes waar zij maar optrad, ondanks haar schoonheid, haar rijzige gestalte, haar op het eerste aanhooren welluidende stem en een groot gemak van zich op het tooneel te bewegen, tegen deze rol, die fijn gevoel, groote intelligentie en dramatische zeggenskunst van hare vertolkster eischt, niet was opgewassen. Het schortte haar voor de uitbeelding van Koningin Louise ‘aan begrijp en stem.’ Dat was reeds bij den aanvang van de repetitiën aan den dag gekomen.

‘Toen ik nu te Rotterdam op de eerste repetitie bemerkte dat ze niets van de Louiserol begreep - ik spreek niet van uitvoering - neen, niets begreep...’, lees ik in dien belangrijken brief van 26/27 December 1878, waarin Multatuli zijn denkbeelden over de opleiding van den tooneelspeler uiteenzet[1]. En in dienzelfden brief: ‘Toen ik op de repetitie haar verzocht iets... iets... je ne sais quoi te brengen in den regel:

> “Waartoe zou liefde dienen!”

en moe van pogingen om haar aan 't verstand te brengen wat ik meende, eindelijk dacht 'n heele vondst gedaan te hebben door te zeggen:

1) Brieven. Dl. IX, blz. 200 v.v.

- 't Moet zóó gezegd worden dat 't alle jonge harten in gloed zet... antwoordde zij pavaneerend:

- De jongelui neem i k voor m'n rekening!'

De stem van Mina Kruseman was voor de rol, die er een van grooten omvang eischt, niet omvangrijk genoeg. Daardoor was zij niet in staat de noodige schakeering in de voordracht te brengen; en zij miste die rustige dictie die noodig is om den rijkdom van ideën, welke de rol zoo belangrijk maakt, tot zijn recht te doen komen. Haar voordracht was, in plaats van rustig, gejaagd, haar toon, in plaats van waardig en sympathiek - zooals ik mij dien van de Louise's van Catharina Beersmans en Alida Klein herinner -, scherp sarkastisch of luchthartig zelfgenoegzaam.

De eerste opvoering had plaats te Utrecht, waar ik destijds woonde, op Maandag den 1en Maart 1875 voor een stampvolle zaal en, niettegenstaande het onvoldoende spel van Mina Kruseman, sloeg het stuk in. Dank zij het herhaald en conscientieus repeteeren bleek hier een samenspel bereikt, zooals men destijds op ons tooneel niet gewoon was aan te treffen. Derk Haspels had van den Koning een creatie gemaakt die Multatuli zelf verraste: de figuur kwam daardoor op een hoog plan te staan. Deze koning, zooals Haspels hem ons uitbeeldde, bleef met al zijn kleine bemoeiingen, zijn uitbarstingen van drift, zijn grillen, zijn zwakheden, in zijn nobele goedhartigheid, d e K o n i n g , niet een tooneelkoning maar een menschelijke Koning, in wiens mond het niet als een fraze klonk wanneer hij aan het slot verklaart 'zijn plaats te willen veroveren in het hart des Volks' en tot Louise zegt: 'En 'k wil m'n plaats verdienen in het uwe!'

De tweede voorstelling had den volgenden dag te Rotterdam plaats met nog grooter succes. Mina Kruseman moet daar - gelijk ook bij de daaropvolgende tweede voorstelling te Utrecht het geval was - wat meer op dreef zijn geweest en getracht hebben wat meer schakeering in haar spel en haar voordracht te leggen, al kon zij ook thans niet overwinnen hetgeen haar voor een goed vervullen van de Louise-rol in den weg stond. Zelfgenoegzaamheid en brutaliteit vermochten het ontbrekende niet te vergoeden.

Ik herinner mij levendig - als was het mij zelf overkomen! - hoe Mina Kruseman, ontstemd door de kritiek die, na de eerste voorstelling te Utrecht, in het Vaderland van 3 Maart gestaan had, in het

derde bedrijf bij het bekende: ‘Kritiek is zelf 'n kunst... Wie afkeurt toone dat zijn oordeel rijp is’, naar voren trad, en, den in het parket gezeten criticus fixeerende, hem deze regels in het aangezicht slingerde.

Voor Multatuli was de gebrekkige vertolking van de met zooveel liefde door hem uitgebeelde Louise-figuur een marteling. ‘Ik kan 't vermoorden van m'n Louise niet langer aanzien’, schreef hij mij den 5en Maart, en vier dagen later: ‘Wat de opvoeringen van Vorstenschool aangaat, ik ben er beu van. En die menées van Juffr. K!’[1)]

In het volgend tooneelseizoen - Multatuli was na de eerste voorstellingen al spoedig naar Wiesbaden teruggekeerd - zou Catharina Beersmans, toen nog verbonden aan den Antwerpschen Schouwburg, als gast bij de Rotterdamsche Schouwburgvereeniging de Louise-rol vervullen. De eerste voorstelling met deze nieuwe bezetting had den 25en November 1875 te Rotterdam plaats. Het was een triomf voor de Vlaamsche tooneelspeelster. Nu eerst kwam aan den dag wat er van de Louise te maken was door een kunstenares die de rol begreep niet enkel met haar verstand, maar ook met haar hart. *Vorstenschool*, ‘ongeschikt voor het tooneel’ verklaard door den criticus van *Het Nieuws van den Dag* (in de courant van 3 Maart 1875), als ‘een mislukt drama’ gebrandmerkt door J.A. Alberdingk Thijm (Dietsche Warande), werd, nu naast de koningsfiguur, zooals D. Haspels die uitbeeldde, Catharina Beersmans de denkende, gevoelende, met het volk mede lijdende koningin te zien gaf - ondanks het ‘poovere’ van de uiterlijke handeling waarvan Multatuli zelf in zijn inleiding spreekt - aangrijpend en boeiend van het begin tot het eind.

De grootste overwinning heeft de kunstenares wel behaald, toen zij aan Dr. M.B. Mendes da Costa, die al de personen uit *Vorstenschool* ‘poppen’ en de koningin nog bovendien ‘een opgewonden muziekdoos, een draagster van *ideeën*’ noemde, de ontboezeming ontlokte: ‘Om deze onmogelijke persoon zooveel menschelijkheid, zooveel ziel te kunnen inblazen moet men een artieste *di primo cartello* zijn’.[2)] Zou het ook mogelijk wezen, dat in de ‘muziekdoos’ al wat

1) Het gedeelte waarin dit voorkomt werd niet in de gedrukte Brieven opgenomen.
2) Dr. M.B. Mendes da Costa. Tooneelherinneringen. Leiden, 1900. p. 94.

‘menschelijkheid’ en in de ‘pop’ al wat ‘ziel’ aanwezig waren?...

Het bericht van deze treffende Louise-vertolking bereikte Multatuli te Wiesbaden van verschillende kanten. Op de toezending van mijn verslag van de voorstelling, zooals dit in het orgaan van het Tooneelverbond verschenen was, antwoordde hij:

‘Dat de opvoering van Vorstenschool “goed geslaagd” was, wist ik uit zeer schoone brieven van Le Gras en D. Haspels. Juffrouw Beersmans heeft dus goed voldaan. Welnu, ik geloof hen en u, maar.... ik begrijp 't niet. Hoe drommel komt 'n vrouw die, naar ik hoor, van Hause aus 'n brabantsch boerenmeisje was, aan al 't noodige om de rol van Louise te begrijpen? En nu spreek ik nog niet van uitvoering! Juffr. B. heeft beloofd, nog eens als Louise op te treden als ik in Holland wezen zal (hm, als m'n blijspel af is!) en dan zal 't mij een ware studie zijn met haar te spreken, om te weten te komen hoe de geest in haar werkt.’

Waarschijnlijk heeft Multatuli Catharina Beersmans, die eerst in September 1877 aan het Rotterdamsch Gezelschap verbonden werd, nooit in *Vorstenschool* gezien en is er dus ook van het voorgenomen gesprek niets gekomen.

Maar het ‘mislukte’ en ‘voor het tooneel ongeschikte’ drama bleef tot op den huidigen dag op het repertoire, en het blijkt telkens weer dat er nog steeds een publiek te vinden is dat er door geboeid wordt.

Alleen maar op den Amsterdamschen Stadsschouwburg krijgt men het niet te zien. Er zijn er die beweren dat dit is, omdat de koninklijk gesubsidieerde Vereeniging in sommige gedeelten van *Vorstenschool* iets ‘staatsgefährliches’ ziet, en in Koning George ongepaste toespelingen op een vroegeren Oranje-Vorst.

Hoe weinig Multatuli aan een dergelijke toespeling gedacht heeft bij het schrijven van zijn drama, blijkt wel hieruit, dat hij eerst, toen het bedrijf waarin het tooneel met de schouderweren voorkomt reeds af was, vernam dat er iets dergelijks met koning Willem II heeft plaats gehad. Hij schreef daarover aan zijn uitgever Funke:

‘De charge van een koning in Vorstenschool is minder groot dan ze schijnt, en dan ik zelf wist. Op 'n audientie heeft Willem II den ouden dominé Broes beziggehouden met chacots, en ze opgezet om de opinie van den goeien man te vragen. Maar dit vernam

ik eerst nà 't schrijven van die acte, en juist naar aanleiding van de kwestie over de maat van charge. Toch erken ik dat er in die gekheid van Willem II bonhomie lag. En dat is er ook in George.'

En toen men hem gezegd had, dat wel geen schouwburgdirectie zijn stuk zou opvoeren, 'omdat men zoo aan Willem III gehecht was', schreef hij mij in een brief van 2 November 1874:

'Altijd dus dat kleinstädtisch zoeken naar origineelen die voor den dichtersezel zouden gezeten hebben! Ik weet niets van onzen koning en heb een hekel aan chronique scandaleuse. Maar zij die zich obstineeren hèm te zien in mijn George, zijn boosaardige vereerders van Z.M. Me dunkt dat-i meer reden heeft, verstoord te zijn op dezulken, dan op mij.'

Intusschen, hetzij dan dat 'Het Nederlandsch Tooneel' ons een opvoering van *Vorstenschool* blijft onthouden, hetzij dat de Vereeniging - die nog onlangs, in haar eigen schouwburg, uit den mond van Hans Sachs het 'Verachtet mir die Meister nicht!' heeft kunnen hooren - haar gemoedsbezwaren weet op zij te zetten, dat het drama in deze nieuwe uitgaaf voor enkele stuivers binnen het bereik en onder de oogen komt van nieuwe duizendtallen, kan geen censuur ter wereld verhinderen.

J.N. VAN HALL.

Parlementaire kroniek.

26 Mei 1907.

In de afgeloopen maand zijn verschillende kleine wetsontwerpen door de Kamer op zoo minutieuse wijze behandeld, dat zij voor de haar daarover gedane verwijten waarschijnlijk zal gereed hebben het bekende: 'Nur die Lumpen sind bescheiden'. 'Het gaat zoo niet langer', zegt de een; 'noemt men dat parlementair werk?' schrijft de ander; beiden zonder het minste besef, dat, behoorden zíj tot de honderd uitverkorenen, in den gang van zaken waarschijnlijk niet de minste verandering zou zijn gebracht.

Maar hoe dan ook, de Kamer heeft aan een weinig beteekenende verandering van het indische tarief haar zegel gehecht, heeft grenswijzigingswetjes aangenomen, heeft de fiscale rechten op sucade herzien, heeft de regeering laten voelen, dat de spoorweg-politiek, die met de lijn Gouda-Schoonhoven is gevoerd, door en door slecht is en daarom een wetsontwerp tot meerdere subsidiën verdaagd tot er een gezondere finantiëele oplossing zal zijn gevonden; zij heeft, feitelijk ter wille van één genialen smokkelaar, de accijns-bepalingen op het gedistilleerd verscherpt, heeft de motoren die door electriciteit worden gedreven, ingelijfd bij de Hinderwet, ja zelfs nog twee interpellaties laten houden, waarvan een, met gepaste stem ingeluid door den heer De Klerk over de reddingsmaatregelen aan den Hoek van Holland bij de ramp van de 'Berlin', werd afgehandeld, terwijl de andere, van den heer Hugenholtz, over de verhouding der regeering tot de vakvereenigingen onder het zeevolk, op eens verliep in hoogere, politieke, regionen. En toen vond de meerder-

heid het beter de beraadslagingen daarover te verdagen, totdat de minister van Marine in den loop van de volgende week behoorlijk onderricht zal hebben kunnen ontvangen van zijn collega's. Dat zoo noodige onderricht scheen hem thans te zijn onthouden.

En toch is men met dit lijstje verwerkt materiaal nog niet aan het eind. De Kamer, de om haar tragen gang zooveel gesmade Kamer, heeft *zonder hoofdelijke stemming* oude, eerwaardige feodale rechten afgeschaft, die den landbouw belemmerden ten behoeve van de couponknippers - ten minste zoo werd het door een te warm voorvechter als de heer Reyne voorgesteld. De tiendrechten zullen welhaast tot het verledene behooren; afgeschaft, radicaal met huid en haar. Is Nederland in de laatste veertig jaar vooruitgegaan of niet?

Afgeschaft, maar tegen schadeloosstelling. De bestaande tiendrenten zullen eerst door tiendcommissiën worden vastgesteld; daarna zullen zij door schattingscommissiën worden getaxeerd. Naar die taxatie wordt den voormaligen tiendheffer door den Staat een som gelds uitgekeerd, waartegenover op het land een tiendrente rust ten behoeve van den Staat, die uiterlijk in dertig jaar moet zijn afbetaald.

Deze regeling, ontleend aan de studie van een commissie, waarvan bekwame mannen leden waren, lokte allerminst principieel verzet uit. De Kamer was er integendeel mee ingenomen. Dat de discussiën desniettegenstaande onevenredig lang duurden, kwam op rekening der juristen, die, gelijk de heeren Van Doorn, Van Idsinga en Lohman, van oordeel waren, dat de eindbeslissing over de waarde van de thans nog bestaande tiendrechten behoort tot de taak van den burgerlijken rechter, en dus van een grondwettelijk standpunt niet mag worden opgedragen aan een schattingscommissie. Nu geldt voor een jurist, al zijn er tijden dat hij zich in de Kamer bijzonder klein moet voelen, het bekende versje:

> Cet animal est très méchant,
> Quand on l'attaque, il se défend.

De tegenstand van den heer Loeff, die het regeeringsontwerp verdedigde, prikkelde den heer Van Idsinga tot een verzet, dat in amendementen oversloeg. En het was alsof de regeering iets

voelde van hetgeen er omging in het grondwettig gemoed van den afgevaardigde uit Bodegraven en zijn vrienden; ten minste zij wijzigde haar ontwerp en herstelde den burgerlijken rechter in de eer die hem toekomt.

En nog is daarmede de opsomming van al hetgeen de Kamer in de laatste maand heeft verricht, niet ten einde. Zij spreidde ten slotte haar vleugelen uit over het Internationaal Privaatrecht en stelde daarbij regelen van procesrecht vast, die den geleerden der internationale conferentiën heel wat tijd gekost, en heel wat aangename vergaderingen bezorgd zullen hebben, maar die het publiek in de verschillende landen zoo goed als geen voordeel, misschien wel veel last zullen brengen. Deze juridische 'Spielerei', waarbij Nederland trotsch aan de spits staat, doch een eerste beginsel, dat men namelijk een vreemdeling niet geldig kan dagvaarden dan aan zijn eigen woonplaats, nog niet eens tot zijn recht kan komen, werd naar waarde geschat in een puntig speechje van den heer Drucker. De Kamer keurde het tractaat ten slotte goed. Wat kon zij anders doen? De groningsche afgevaardigde had voor haar het *animam meam salvavi* uitgesproken.

* * *

En de groote politiek? Zij verpoost zich een oogenblik binnen het Parlement om daarbuiten met des te meer kracht zich in te spannen. Buiten de Kamer is het de legerkwestie u n d k e i n E n d e; het regent brochures en persartikelen over dit vraagstuk. En intusschen is de heer Staal van het Plein naar de Eerste Kamer verhuisd en moet de minister Van Rappard zijn politiek voortzetten. Voor de linkerzijde in de Eerste Kamer is het een niet onwelkome versterking, dat een debater als de afgetreden minister van Oorlog in haar gelederen plaats neemt, voor hem zelf de welverdiende erkenning van hetgeen hij heeft willen tot stand brengen in 's lands belang.

Het eerste optreden van den generaal Van Rappard in de Kamer heeft op de voorstanders van Staal's legeropvattingen alles behalve geruststellend gewerkt Het getuigde meer van een voortgaan in oude, militaristische sleur dan van het toepassen van nieuwe, frissche denkbeelden. De heer Thomson stelde op den zoogenaamden vragen-

dag - waartoe iedere Vrijdagmiddag bestemd is - vragen omtrent het feit, dat de heer Graafland, indisch krijgsoverste van hooge reputatie en kampvechter voor de nieuwere militaire denkbeelden, die aanvankelijk was uitgenoodigd in de debating-club van de Militaire Academie te Breda een spreekbeurt te vervullen, feitelijk door den gouverneur dier instelling daarin was verhinderd. De afgevaardigde van Leeuwarden wilde weten, of de minister het eens was met de opvatting van die hoogste bredasche autoriteit. De minister antwoordde met *officiëele* waarheid en maakte van de zaak een caricatuur. Volgens de letter der reglementen moet de uitnoodiging voor spreekbeurten uitgaan van den gouverneur; in de praktijk gebeurt dit nooit. De heer Van Rappard nu antwoordde, dat nooit een uitnoodiging tot den heer Graafland was gericht en dus verdere vragen vervielen.

Tweeërlei is uit dit antwoord gebleken, dat van wijdstrekkende beteekenis is. Vooreerst, dat de minister van Rappard nog wel eens mag overwegen, of het standpunt, dat hij ten opzichte der kwestie innam, - zijn formeele exceptie was een glazen scherm; het was doorzichtig - wel in overeenstemming is met de politiek, die hij als opvolger van den heer Staal heeft te volgen. En in de tweede plaats, dat, zoo de Kamer er voor past voortaan van het vragenrecht gebruik te maken, dit de schuld is van de regeering. Indien deze toch de vragers, die, bij gebrek aan recht tot discussie op dat oogenblik, machteloos zijn, met een kluitje in het riet stuurt, of de vragen beantwoordt zooals een buitengewoon chicaneus advocaat zou doen, die vragen van zijn tegenpartij zit te bevitten, zal zij het genot van op een achternamiddag eenige lachers op haar hand te hebben, moeten koopen met den dood van een instelling, die, goed toegepast, nuttig zou kunnen zijn en langdurige interpellaties zou kunnen voorkomen.

Gelukkig - en dit goede nieuws werd met opzet tot het laatst bewaard, - gelukkig mocht de Kamer den heer Van Rappard toch ook nog van een betere, een minder eng-militaristische zijde leeren kennen. Het was toen in de zitting van 24 Mei de uitgestelde motie van den heer Marchant over de militaire wacht der Kamer in behandeling kwam. De juistheid der stelling, dat nederlandsche miliciens hun voor oefening bestemden tijd beter kunnen gebruiken dan door het betrekken dier meestentijds doel-

looze en in de enkele gevallen, dat zij niet doelloos zijn zou, dan toch zeker niet doelmatige wacht, werd door den minister van Oorlog in een gezond-verstandig speechje volmondig toegegeven. Toen nu ook de minister van Justitie verzekerde dat, zij het dan ten koste van wat geld, de veiligheid der hooge vergadering en de orde binnen haar muren op andere wijze afdoende zouden kunnen worden gewaarborgd, meende de meerderheid der Kamer den wensch te mogen uitspreken, dat haar wacht voor goed zou inrukken. *Sic transit gloria mundi!*

Buitenlandsch overzicht.

15 Mei 1907.

Gedurende de zes laatste weken heeft het in Europa niet ontbroken aan belangrijke, zelfs niet aan geruchtmakende gebeurtenissen. De feiten die betrekking hebben op de binnenlandsche politiek der verschillende staten zijn zoo talrijk en zoo verscheiden dat ik, om ze alle uiteen te zetten en te verklaren, meer plaatsruimte noodig zou hebben dan waarover ik hier te beschikken heb. De ministeriëele crisis in Nederland en in België; de koloniale conferentie te Londen; de ontbinding van het Parlement in Portugal; de geschillen die er in Rusland gerezen zijn tusschen de Doema en de regeering; de lange en eenigszins verwarde debatten in de Fransche Kamer; de eerste toepassing in Oostenrijk-Hongarije van het algemeen kiesrecht; onder al die vraagstukken zijn er zeker enkele die in de naaste toekomst zulke vèr-strekkende gevolgen zullen hebben, dat wij genoodzaakt zullen zijn er op terug te komen. Maar voor het oogenblik, nu de diplomatieke feiten zooveel gewichtiger en vooral van zooveel grooter algemeen belang zijn dan de binnenlandsche politieke gebeurtenissen, is het noodig ons onderzoek tot de buitenlandsche politiek te beperken.

Na de heftige polemiek in de pers waarvan ik in mijn laatste artikel gesproken heb, heeft de aanstaande Vredesconferentie, en de kwesties die daarmee in verband staan, aanleiding gegeven tot een reeks van onderhandelingen, die weer duidelijk het antagonisme van twee groote mogendheden: Engeland en Duitschland, in het licht hebben gesteld. Het liberale Engelsche ministerie had voorgesteld en met warmte het voorstel verdedigd, dat de Haagsche conferentie zich zou bezighouden met de kwestie van de gedeeltelijke

ontwapening; iedere mogendheid moest dus nu uitmaken of de discussie over dat punt zou kunnen worden toegestaan en op welke wijze zij plaats zou moeten hebben. De voornaamste kabinetten werden gepolst, en weldra bleek als resultaat van dit eerste onderzoek zeer duidelijk dat, indien de kwestie der ontwapening opgenomen werd onder de punten van behandeling, verscheidene groote mogendheden daarin aanleiding zouden vinden om zich niet te laten vertegenwoordigen, ja, dat de geheele conferentie er misschien door zou mislukken. Rusland bepaalde toen dat het voorstel van Engeland zou gemaakt worden tot een bijzonder punt van discussie, waaraan de mogendheden die het programma onderteekend hadden volgens verkiezing zouden kunnen deelnemen of niet. Deze oplossing had het voordeel ten minste een waarborg te zijn dat de conferentie werkelijk plaats zou hebben. Zij had daarentegen het nadeel de mogendheden te noodzaken reeds van te voren en openlijk positie te nemen en een meening uit te spreken die misschien niet eens de uitdrukking was van hun eigen opinie omtrent de zaak, maar die gegeven werd met het oog op hun algemeene belangen, op hun bondgenooten en de bevriende landen. Deze voorbarige eisch is voor Engeland en voor Duitschland het sein geweest om van weerskanten te beproeven de andere mogendheden tot hun zienswijze over te halen.

In het laatst van Maart vertrok de Duitsche Rijkskanselier naar Rapallo, waar hij den Italiaanschen minister Tittoni ontmoette. Ongetwijfeld waren zoowel het onderhoud van 30 als van 31 Maart er aan gewijd de houding van Italië ten opzichte van de ontwapening te regelen. Een oogenblik scheen het, of vorst von Bülow zijn bondgenoot overtuigd had van de noodzakelijkheid van een gemeenschappelijke actie van de leden van het Drievoudig Verbond. Eenige dagen na de bijeenkomst te Rapallo richtte Italië tot de mogendheden een nota waarin het ieder afzonderlijk vroeg of ze meenden dat men de conferentie zou kunnen stellen voor een duidelijke, practische, gevaarlooze formule betreffende de kwestie der ontwapening. Een maand later kon men dezelfde woorden en dezelfde denkbeelden terugvinden in de rede van vorst von Bülow.

De koning van Engeland had ondertusschen één van die ontspanningsreizen ondernomen die hij gebruikt om meteen de politieke zaken te regelen; den 8sten April had er een ontmoeting plaats tusschen Eduard en den koning van Spanje te Carthagena, en eenige gdaen daarna tusschen Eduard en den koning van Italië te Gaeta. Over de eerste van die bijeenkomsten werd weinig gespro-

ken, al zag men te Londen zeer goed in, dat ze een officiëel karakter droeg en van groote politieke beteekenis was. Geheel anders was het met de tweede bijeenkomst, ofschoon die had kunnen doorgaan voor een gewoon beleefdheidsbezoek. Gaeta had te veel den schijn niet anders dan een antwoord te zijn op Rapallo. Nauwelijks tot kalmte gekomen, begon men zich in Duitschland op nieuw ongerust te maken. De politieke beeldspraak van het 'extra-dansje', en meer nog die van de 'splendid isolation' kwam weer in aller herinnering. Evenwel bleven in het begin de resultaten der besprekingen geheim.

Den 30sten April gaf vorst von Bülow, bij de verdediging van zijn begrooting, een breede uiteenzetting van zijn buitenlandsche politiek. Hij bracht dadelijk de Haagsche conferentie ter sprake. Zijn verklaringen over de houding van Duitschland lieten aan duidelijkheid niets te wenschen over: het zou geen deel nemen aan de discussie over de ontwapening. De Rijkskanselier besprak tegelijkertijd de houding van verscheidene andere mogendheden: hij zeide geen woord over Italië. In den Rijksdag, in de dagbladen nam de ongerustheid steeds toe; men sprak van niets anders dan van de uitsluitings-politiek van koning Eduard. Inderdaad had Italië de nota die het na Rapallo aan de mogendheden gericht had, weer ingetrokken na de bijeenkomst van Gaeta. Die maatregel, die, voor zoover ik weet, niet algemeen bekend was aan de pers, is bevestigd door de verklaringen door minister Tittoni afgelegd voor de Italiaansche Kamer: Italië blijft trouw aan den Driebond maar niettemin wil het zijn volledige vrijheid van handelen bewaren en wat betreft de kwestie der ontwapening, daarover wenscht het zich zijn opinie voor te behouden.

Is het noodig er aan te herinneren dat ondertusschen Sir Henry Campbell Bannermann in het openbaar zijn leedwezen had uitgesproken over de duidelijk geformuleerde oppositie van Duitschland? De rede, vol kalme hoffelijkheid, die de Engelsche premier den 8sten April te Manchester heeft gehouden, had het wantrouwen van Duitschland moeten opwekken, in plaats van de publieke opinie gerust te stellen. In die redevoering bespreekt Sir Henry de feiten niet, hij constateert ze slechts; het is alsof hij, nu de strijd geëindigd is, eenvoudig de behaalde punten noteert, en de resultaten officiëel laat inschrijven.

Dat alles lijkt me zeer merkwaardig en beteekenisvol, te meer daar, zonder een oogenblik de oprechtheid van de bedoelingen der Engelsche regeering in twijfel te trekken, men zich toch af-

vragen moet, tot welk practisch resultaat zij gemeend heeft dat haar voorstel leiden kon. Want zou er wel één der groote mogendheden zijn die niet heimelijk de meening deelt, zoo ronduit door Duitschland uitgesproken? Zeker zouden noch Rusland, noch Frankrijk, noch Italië er ooit in toestemmen deel te nemen aan de besprekingen door Engeland voorgesteld, indien de discussie zou moeten leiden tot eenige beperking van het recht der mogendheden om in hun verdediging te voorzien, zooals hun dat goeddunkt. En dat weet Engeland zeer goed. Toen het echter gold positie te nemen, is Duitschland de eenige mogendheid geweest die met een categorisch 'neen' geantwoord heeft, en die weigering liep gevaar beschouwd te worden als een gebrek aan goeden wil, ja, zelfs als een bewijs van een oorlogzuchtige gezindheid. Die gevaarlijke houding, die weinig sympathieke uiting van Duitschland heeft Engeland willen uitlokken. Want het eenig mogelijke practische resultaat van de onderhandelingen, door Engeland voorgesteld, bestaat zeker hierin, dat nog eens duidelijk voor de geheele wereld het isolement van Duitschland is gebleken, en dat dit isolement op de meest ongunstige wijze is verklaard, namelijk door de uitdagende houding van die mogendheid. Misschien zal men het met mij eens zijn dat het verkregen resultaat niet groot is, vergeleken bij al de moeite die Engeland er zich voor gegeven heeft; misschien zelfs dat het in strijd is met de vreedzame bedoelingen, waardoor eerst het voorstel van Engeland scheen te zijn ingegeven. Die groepeering der mogendheden is een gevaarlijke zaak die steeds verbittering wekt: bij de conferentie van Algesiras was het iets onvermijdelijks en bovendien had Duitschland, dat er het meest onder geleden heeft, zelfs niet het recht zich te beklagen, omdat het zelf de groepeering had uitgelokt. In den Haag echter is de toestand geheel anders. Door een discussie waarvan men al van te voren wist dat zij op niets zou uitloopen, achterwege te laten, had men de lichtgeraaktheid van de eene mogendheid kunnen ontzien, men had sommigen regeeringen lastige compromissen, anderen nuttelooze teleurstellingen kunnen besparen.

In de gegeven omstandigheden kon het niet uitblijven, of de publieke opinie, gevormd door al de onderhandelingen die ik beproefd heb in het kort te verklaren, schreef ook aan de bemoeiingen der Engelsche diplomatie een resultaat toe dat haar pogingen scheen te bekronen, namelijk het Fransch-Japansch verbond. Den 5^{den} Mei, eenige dagen na de tegelijk optimistische en berustende rede van vorst von Bülow, liep er een gerucht dat Frankrijk en Japan op

het punt waren een wederzijdsch verdrag te sluiten om elkaar hun bezittingen in het Oosten te waarborgen. Zoo zou het laatste der reeks verbonden gesloten worden, waarvan koning Eduard zoo handig het plan had ontworpen: na de ‘entente cordiale’ die gekomen was tegelijk met het Fransch-Spaansch en het Fransch-Italiaansch verbond, na de voorbereiding van een Engelsch-Russisch verdrag, en gelijktijdig met de onderhandelingen tusschen Rusland en Japan, zou Frankrijk, de vriend van Engeland, een verbond sluiten met Japan, Engelands bondgenoot. Natuurlijk zou het te voorbarig zijn en zou men de gebeurtenissen vooruit loopen, indien men al die verdragen, die bezig zijn tot stand te komen, beschouwde als verbonden die reeds bestaan en waarvan de gevolgen reeds merkbaar zijn. Het Fransch-Japansch verbond evenwel is op het punt onderteekend te worden, indien het al niet onderteekend is, en één van de meest waarschijnlijke en meest direkte gevolgen ervan zal wel hierin bestaan, dat het de definitieve verzoening tusschen Rusland en Japan gemakkelijker zal maken. Al deze verdragen die pas gesloten zijn, of op het punt staan gesloten te worden, vinden hun verklaring in de voordeelen die ze aan elk der betrokken partijen zullen brengen, zonder dat het noodig is geheime drijfveeren of eerzuchtige en krijgslustige bedoelingen te veronderstellen. Zelfs kunnen ze, goed beschouwd, een nieuwe waarborg worden voor de wereldvrede. Maar wel dient in het oog te worden gehouden dat ongelukkigerwijze dat vreedzame en weldadige karakter hun niet innerlijk eigen is: het zal geheel en al van de mogendheden die deze verdragen tot stand hebben gebracht en die toegetreden zijn, afhangen of ze dat vreedzame karakter zullen behouden; en dat zal alleen dan mogelijk zijn, wanneer de bondgenooten niet noodeloos het wantrouwen opwekken van de andere mogendheden die zij, willekeurig of door de omstandigheden gedwongen, buiten hunne onderhandelingen houden.

M.P.

[Derde deel]

Het dure moederschap.[1)]

Het dorp is arm.

In de lage, rietdaakte huisjes, donker van ouderdom, die op hoopjes saâmgekropen hier en ginder tusschen schrale akkers liggen, woont een schraal, bleek, spitsgezicht volk van daglooners. Er zijn veel wevers en spinsters onder. In de vele kleine fabrieken van het dorp weven de mannen met de hand grove karpetten en koe-dekken op weefgetouwen van een makelij die elders al sedert meer dan honderd jaar vergeten is. De vrouwen spinnen thuis den ruigen vlas-afval tot garen, dag in dag uit aan hun wiel achter het ronde spinraampje dat wat licht binnenlaat in het zwartige achterhuis, werkplaats, voorraadschuur, berghok en stal voor de geit en de kippen tegelijk. Van klein af doen de kinders meê, de meisjes aan 't spinnen, de jongens aan het opspoelen van het garen en de wol. Van de boerenarbeiders probeeren er velen, de ouderen vooral, met weven wat bij te verdienen in den wintertijd.

De velden waar de ploeger, traag achter het met hangenden kop voortploffende paard aan bewegend, den kouter ondiep insteekt, hebben een wittigen schijn van het zand dat den ondergrond vormt van deze geheele streek, en dat telkens weer door de dunne laag bewerkte aarde heen, te voorschijn komt tusschen ijl-staande rog en haverhalmen en grof-gespreid aardappelloof.

Ten Zuiden, Oosten en Westen ligt uren ver hei, waar tusschen trage golvingen van den grond zandgroeven blinken,

1) Het vertalingsrecht van dit stuk in het Duitsch, Engelsch en Fransch wordt voorbehouden.

bleekgeel uit bruin en een enkel blankstammig berkenboschje in een wolk van grijs loover staat.

In het Noorden helt de grond naar de Zuiderzee af en hier wordt alles anders.

Een mijlenbreede strook klaar-groen land, weide en polder, vet van het slib der wintersche overstroomingen, loopt onafzienbaar langs het water in groote slingeringen, landtong naast baai, waar van de eene naar de andere kerktorens in zicht komen en rood-gedaakte dorpen met vloten visscherspinken er tusschen zeilend langs boomgaarden heen en hooge dijken, waar door den zeewind gekromde boomen dun staan tegen de lucht.

Bij honderdtallen loopt 's zomers het vee in die weiden die het gemeenschappelijk eigendom zijn van een dozijn dorpen; van den hoogen winterdijk af zijn de wit-bonte en rosse beesten te zien, ontelbaar tot in de verte toe. In de polders staat in Juni het gras zoo hoog dat de maaiers tot aan de heupen er door gaan; en nog weer in den nazomer heeft het vee van de rijke boeren, dat de wei heeft afgegraasd, genoeg tot wintertijd toe, aan het welige etgroen.

Wat er in de streek aan gulheid en kracht is komt van hier, uit de zee, uit den polder en uit de meent, met jaarlijksche getijden die stroomen tot ver het dorre heideland in.

Zooals in den winter de Zuiderzee met een grooten vloed opstijgt en over betuiningen en dijken heen, heenstroomt over de vlakten, zoo in den zomer, stijgt uit den bevruchten grond het gras; de kudden tegemoet, wast het tot oogst-hoogte en stelpt stallen en schuren vol.

Van het milde zee-getij komt het milde gras-getij, van het grijze water het groene plantensap, het wemelende bont van de bloemen, de malschheid, de honing, die heengezijgd door al die honderden langzaam weidende beesten met hun schommelende uiers, als zoete melk te voorschijn komt, en met zeisen gemaaid en op wagens weggereden, de koestering en de vruchtbaarheid van den zomer geborgen houdt op de deelen der boerenhuizen, den winter door.

De rijke polderdorpen Enkum-binnen en buiten, Kloosterhuizen, Wijmenes, Valkenswaard vangen het meest van dien zomervloed: het is wel te zien aan de breede, met groote vensters blinkende hofsteden, de eene naast de andere aan

de lange smalle straat langs den winterdijk, en aan de blosse vollemaansgezichten van het boerenvolk en hun hoogmoedige houding.

Maar een deel van den rijkdom bereikt toch ook het heide-dorp en met de enkele welgestelde boeren krijgen ook de keuterboertjes, de wevers en spinsters en de landarbeiders van Holthum er iets van meê.

Een uit oude tijden afkomstige en naijverig gehandhaafde wet geeft den van ouder tot ouder in het dorp gezetenen het recht voor weinig geld hun vee te weiden in de meent. En als de pachters van polderland aan den hooi-bouw beginnen is het voor het geheele dorp een goede tijd.

De fabrieks-bazen zetten de weefstoelen stil en sturen de knechts het hooiland in: de boeren nemen los volk in dienst, vrouwen en meisjes gaan mee die anders het huis niet uitkomen. Eenige weken lang heeft alles frissche lucht en zonneschijn, vroolijkheid, voor het zware werk een goed loon en verzadigende maaltijden. De gezichten worden bruin, de oogen staan helder. Als een na-feest komt de kermis.

Dan is spoedig al, als in den winter van de duinruggen en hooge plekken de zee, de vloed van wèl-zijn weêr weggezakt van het bestaan der armeren.

De wevers gaan weer op hun getouw zitten, de vrouwen draaien hun wiel; tot in den laten avond zwaaien hun schaduwen langs de rossig doorschenen vensters. En uit de gezichten taant gaandeweg de kleur en slinkt de volte, tot het weêr de bleeke, spitse wevers- en spinsterswezens zijn van elf maanden in het jaar.

Den zomer dat Marretje Kettingmakers achttien jaar werd, stond het poldergras zoo hoog en dicht als in geen tijden.

Alle man kwam in de weer om het binnen te halen. Kettingmakers, kreupel als hij was, sedert den val dien hij een paar jaar geleden van Plugge's hooizolder had gedaan, werd ook aan het werk gezet; en toen de rijke boer, die zijn hooi voor de anderen al had gemaaid, zag dat hij geen volk genoeg had om het binnen te halen voor er misschien omslag kwam in het weer, liet hij Marretje ook komen.

Het was voor den eersten keer in haar leven.

Nog vroeger dan de meeste wevers- en spinsters-kinderen

had zij aan het wiel gestaan. Zij kon het nog niet anders om krijgen dan met rukjes beneden aan de spaken toen zij al van begin tot eind alléén een sloof spon, die zij, trotsch, ging toonen aan de buurvrouwen.

Zoo lang zij op school ging had zij voor, tusschen en na schooluren haar twee pond op een dag afgesponnen in plaats van te spelen op straat met de andere kinders.

Als zij daarmeê klaar was wachtte weer ander werk. De moeder, als zoovelen van haar slag, oud en versleten op haar veertigste al, kon het niet alleen af wat in het huis, den stal en op het veldje gedaan moest, de twee andere meisjes, ongezeggelijk van kind af, gingen haar eigen gang, naar de chocola-fabriek in Enkum-binnen de eene, naar een boerendienst de andere, om den vrijen tijd na een vasten werkdag en om den omgang met jonkvolk. Marretje moest helpen.

Zij werd stil en wijs, het huis kon haar gerust toevertrouwd als moeder naar den akker was, en het klaarmaken van het eten, zij verrekende zich met geen halve cent met het winkelen bij van der Scheer, den weversbaas, voor wien vader 's winters koedekken weefde. Toen zij, met haar twaalfde, thuiskwam van school, ging de moeder, die al lang niet meer voortkon, te bed liggen. Zij stierf kort daarna.

Bij haar dood had zij Marretje de sleutels gegeven. Alleen deed zij nu alles.

Om vijf uur moest Gijvertje, die naar de fabriek in Enkumbinnen ging, brood en koffie hebben en sneden met reuzel gesmeerde roggemik voor de schaft, daarna vader en Alie. Als zij de deur uit waren begon het huiswerk, eerst achter, met het uitmesten van den stal en nieuw strooisel neergooien, het melken en voeren van de geit, het kleinhakken van brandhout, het aanvegen van den vlas-afval rondom haar spinnewiel, dan binnen, met schrobben, vegen, luchten en wasschen, den vloer, de schouw, het huisraad, de bedden, het aardewerk, het schoonmaken van de lamp in de voorkamer en haar spin-lampje, het halen, klaarmaken en koken van het middageten. Vader wou hebben dat alles klaar stond als hij, om kwart over twaalven, binnen kwam. Als hij weg was begon zij overnieuw.

Er moest gras gesneden voor de geit, in de sloot, langs de berm van den weg en de akkerranden, en van tusschen

het eikenhakhout, er moesten plaggen gehaald van de heide voor strooisel, en rijs om te branden. Het ondergoed en de lakens wachtten op de wasch, het koken in den grooten ijzeren ketel, waarvan de pijp door het spinraampje naar buiten gestoken werd, het lange zeepen en spoelen - van Gijvertjes goed vooral waar de bruine fabrieksstof niet uit te krijgen was - het ophangen aan de lijn van het staldeurtje naar den vlierstruik gespannen, het strijken ten laatste en opvouwen en het vele stoppen, naaien en verstellen, dat elken keer noodiger werd en meer; dan moest de geit voor de tweede maal gemelkt en gevoerd, en de karnemelk die bij baas Plugge gehaald was, te vuur gehangen voor de avondpap, dat zij gaar was als vader en Alie en Gijvertje thuiskwamen.

Onder alles door spon Marretje; als zij veel minder dan veertig pond op de fabriek bracht, 's Zaterdags - en een uur had zij wel noodig voor het spinnen van één, - keek de baas zuur; en vader zei toch ook al licht er wat van als ze hem geen vijf-en-veertig stuiver op zijn minst kon voorrekenen, 's Zaterdags-avonds. Als hij en de zusters sliepen stond zij nog tot een uur of tien half-elf te spinnen.

De deur uit kwam zij niet anders dan als zij vader eens helpen moest op het aardappelveldje, 's Zaterdags wanneer zij haar garen naar de fabriek ging brengen en een zak vol vlasafval halen, en 's Zondags bij den kerkgang.

Omdat zij onder jong volk niet kwam had zij geen kennis of kameraad. 's Zondags namiddags als de boel van het eten aan kant was, vader lag te slapen, en de zusters uit waren met hun vrijers, bleef zij voor het raam zitten kijken, of er ook iemand langs kwam. Er was geen geluid in huis dan het tikken van de klok en uit het stalletje, het gerucht van de geit, die op haar voer knabbelde. Het begon te schemeren. Met het hoofd in de armen voorover op tafel viel zij in slaap.

Zij was, op haar achttiende nu, smal en vlak als een kind, kleurloos in het gezicht met stille oogen en een zeldzamen lach. De voorstelling al van te midden van zooveel volk, vrouwen en mannen, heele dagen lang in het hooiland te werken, maakte haar schuw.

Kettingmakers, van zijn kant, miste haar werk niet graag uit het huis; maar sedert zijn ongeval was hij altijd bang

om gedaan te krijgen bij Plugge: hij zei er niets tegen.

Toen zij er bij kwam was de hooibouw al sedert eenige dagen begonnen.

Om twee uur elken ochtend gingen de maaiers aan den slag; dan, tegen vijven kwam het volk, bij troepen te samen in de karren, die nieuw opgeschilderd waren voor het feestelijke oogst-rijden. Twee achter elkaar gebonden, slingerden zij de zandwegen af op den bezadigden stap van het span, welgedaan en glimmend, dat een vliegennet over den rug had en bosjes berkentwijgen in het hoofdstel.

Uit Valkenswaard, Enkum-binnen, Holthum en de heidorpen daarachter kwamen zij er aan, door de bonte velden. Uit de rogge die onder den wind in bruin-blank-paarse paarlemoertinten speelde, en de blauwwolkende haver staken overal die glimmende wagens op, die aanstuurden op den straatweg. Een tijdlang was de Wijmenesser weg, smal tusschen zijn twee rijen dennen, geheel vol er van. Als een stroom liep dat alles den polder in.

Door de nauwe bressen in den dijk, die 's winters dichtgemaakt worden, de ‘gaten’, reden de karren de laagte in. Als scheepjes, die van een glooiend strand af de zee inglijden, zoo gleden zij, met een vaart, den hellenden polderweg af het gras in, heen en weer slingerend. De arbeiders uit de buurt, die te voet kwamen, liepen den dijk op en stonden er even, voor de oogen van wie na hen kwamen reusachtig groot tegen de teedergetinte morgenlucht, met een geblink boven hun hoofden van de op de schouders gedragen gaffels; dan liepen ze naar beneden het groene in, of zij er in wouden gaan zwemmen; wijd uit wierpen zij hun armen en den langen hark. Achter hen aan kwamen er al maar meer mannen, vrouwen, kar-en-paarden; en na enkele oogenblikken was al dat groote en vele nietig geworden, en haast te loor gegaan voor het oog in de onmetelijke wijdten land onder oneindige welvingen lucht van de groote grasvlakte.

Als een groene zee lag zij daar, blinkende, te deinen in de zon.

Snelle schuim-witte flikkeringen braken op, liepen voor den wind uit over het golvige groen en vergingen waar doorschijnend zwart schaduwen dreven van wolken; er blonken langzame zeilen op die, traag, bol gingen staan en

weer slap vielen langs de masten in een verscholen ringvaart. Tusschen breedten wemelend groen, waar de wind wit in woelde, lagen breedten onbewogen blankheid, vale banen verderop, bruin en geel geribbeld als door kort achter elkaar aan kabbelende golfjesrijen, wijdten in de verte daarachter vanwaar het op kwam zetten in gelederen zware gelig-grauwe baren, rondgetopt. Het blauw van de slooten blonk in streepen daartusschen, het blauw van de zeis-zwaaiende maaiers in springende stippels. En al dat groen, geel, vaal, bruin en flitsend blauw, de strakheid en het gewemel met de zwaaiende, blinkende maaiersfiguurtjes er in als visschen, die, schittervinnig, het water aan het spartelen maken, de wolkenschaduwen die zeilden, de verre-boomgroepen die als eilanden en kapen donker lagen in het licht, de hooischuiten in de ringvaart met hun bolle zeilen, een flauwe dijk, de magere lijnen van het stoomgemaal zwart tegen de lucht, en weer een verte daarachter, onduidelijk, met de flits van een kerktorentje dat zilverig verschoot in lucht, kwam aangestuwd uit nog verdere verten van achter dien in licht verdwijnenden horizont af, alsof daarachter nog veél meer groen, geel en vaal was, in zon en wind en weligheid een heele wuivende, wemelige wereld van gras.

Uit een blauw-en-schitterwitten hemel blaakte de zon daarover. De dagen gingen, het groene werd zienderoogen geel.

Over het platte veld kwamen al meer, de bobbelige rijen van de hooischelven op, in de ringvaart zonken de groote zolderschuiten onder de lading, wagens, die hoog als huizen leken midden in al dat platte, werden nog altijd hooger onder het waggelend voortkruipen en telkens stilstaan langs de schelvenrijen. Overvloedig kwam de oogst het land in.

Op den Wijmenesser weg was nu, van den polder naar de dorpen, een gestadige en langzame stroom van hooi: onder de zwarte dennen, en rechts en links tusschen het paars blank, groen en blauw van de velden bewoog overal geel.

De wagens, waggelhoog-en-breed, dat de paarden onder den overhangenden last haast verdwenen, en zij vanzelf leken te bewegen, geweldig, in een wolk van stof, kwamen er aan als een kudde ruigharige gele reuzenbeesten, die verzadigd, en tevreden een zoeten adem uitblazend onder 't gaan, uit de leeggegraasde wei weerom keeren naar stal.

Waar er een voorbijgegaan was bleef zijn reuk hangen. Die was zoo sterk dat alle andere geuren van de ontelbaar-geurende Juni-maand er onder verdwenen. De geuren van dennen, van berken, van in 't Jans-lot uitgeloopen eikenhakhout, dat ook nog vol kamperfoelie zat, van bloeiende rogge en boonenvelden en de stikkige lucht van stof en heet zand, de drasse wadem van water, en tot zelfs de scherpe reuk van voorbijgaande schapenkudden, en in de dorpsstraten al de walm uit nauwe huisjes, vergingen er in. De wind zelf rook er naar.

Overal ook, aan de stugge dennetakken en aan alle struiken en hakige braamranken hingen groote zachte plukken hooi. Oude vrouwtjes langs den weg stopten hun gelapte schort vol er mee, de kinders droegen het spelend op hun kruiwagens. Het heele dorp raakte vol hooi. Het lag opgetast in de potstalletjes van arme huisjes, waar uit het halfdonker de gele oogen gloorden van de zich te goed doende geit. Op de hooi-bergen rees het het hoog-opgehaalde dak temoet; het dijdde uit op de delen, dat de boer er een sluipgangetje in groef op zij, om de achterdeur uit te kunnen.

Hij moest zich weren, dat hij het vorige voer op zijn plaats had als het volgende kwam. De knechts reikten het aan door het zoldervenster; grijpend en optastend werkte hij met zijn jongens tot in den laten avond toe, bij het schijnsel van de in den nok bengelende stallantaren. Hun uit alle maat en verhouding gegroeide schimmen zwaaiden, zonderling vertrokken, her en der op den leemen vloer van de deel, over de schaduwstreepen heen van de slieten, die daar als de spaken van een reuzenwiel lagen, zwart op ros. De boerin had het volhandig met het avondeten voor de hooiers. Op schragen en planken stond de tafel voor hen gedekt, de heele lengte van de deel door. Tevreden over den ruimen oogst, en dat het hooi zoo mooi gewonnen was, goot zij het pannekoekenbeslag gulweg in de van spek sissende pan. En de jongens en deerns, die, hun kleeren en haar vol hooi, met de laatste voeren thuis kwamen in de schemering, tusschen de leege koffieketels en karnemelkkruiken en het bot-gebruikt gereedschap uitgestrekt op den schommelenden heuvel, maakten het zoo tierig in de lucht, als, overdag de vroolijke vinken, met hun stemmen, die riepen van den eenen wagen naar den anderen en hun gelach dat klonk.

In Plugge's kamp werd het laatste gras gemaaid aan het eind van den langen strook tusschen twee blinkend-blauwe slooten; achter de maaiers aan kwamen met lange arm-bewegingen de harkers. Dichter naar den dijk toe lag het gras al op hoopen, half-gedroogd nog maar, in lange zwadenslingers. De vrouwen gingen het keeren; daar had Marretje haar werk.

Zij was als versuft door de nieuwigheid, de drukte en het vele van alles, - de luidruchtige joligheid van het volk waarmee zij samen in de hotsende kar naar Wijmenes was gereden, het aanzienlijke voorkomen van het dorp met zijn blinkende hofsteden, het rumoer in de smalle straat langs den dijk, waar ratelende sjeezen en tentwagentjes naar de markt draafden, opkoopers driften loeiend vee voortdreven, en onder zweepgeknal en geschreeuw zwaartrekkende spannen te voorschijn worstelden uit de dijkgaten, terwijl aan de wielen en tegen den evenaar van den hooggeladen hooiwagen de duwende mannen elkaar toeschreeuwden. Het gezicht van die eindelooze wijdte in zon en wind wemelend gras met de menigte arbeidende menschen daarin overweldigde haar. Zij verlangde weer terug naar het schemerige huis en haar spinnewiel. En bekommerd, dacht zij ook, hoe het nu gaan moest met al het huiswerk, dat zij van de week niet zou kunnen doen, en of de buurvrouw, met wie afspraak was gemaakt, Alie en Gijvertje wel een ordentelijk avondeten zou voorzetten.

Het meisje dat voor haar uitging wees haar de handgrepen van het keeren; op haar lang-getanden vork greep zij een zwade op, schudde ze in de lucht, de halmen los-sprenkelend rondom, en dan, met een korten draai van de pols wierp zij den pluk gras omgekeerd ter aarde, het vochte groen naar boven. In het voortgaan slingerde ze als een reusachtigen krans van om en om gewonden bruin en groen over het bleeke van de geschoren zode.

Marretje had eenige moeite om den slag beet te krijgen. Maar toen zij den opgreep van het gras en de snelle draaiing van den pols in het gevoel had, zoo dat zij, met de twee anderen tegelijk buigend en weer recht komend, voortwerken kon, op een maat haast als bij het heen en weer wiegen aan haar spinnewiel thuis, begon zij het prettig te vinden. Het zwaar-bedauwde gras was koel tegen haar voeten, zoo zacht

aan haar oogen al dat groen, de lucht was levend van vroegen fijnen zonneschijn en een licht er aankomend windje.

Van het werk waaraan ze zich met de oogen had vastgehouden, zag ze, ineens, vrijmoedig op, en was blij.

De zwadenslinger dien zij keerde liep langs de sloot, waar aan den kant, tusschen blauwachtig riet allerlei draslandgebloemte stond te bloeien, ragge roode moeras-anjelieren en koekoeksbloemen, wilde kervel met doorzichtig witte wolkjes van schermen, op ranke stelen tot een ijlen krans gespreid, bleekrozige zwanebloemen, en bossen valeriaan van onder tot boven behangen met dikke, lichtpaarse trossen, waar het omheen flikkerde van de vlinders. Zij keek eens naar al die bloemen, die zij, bij haar op de hei, nooit gezien had, en zag meteen in een bekend gezicht aan den overkant. Aan gene zij van de kavelsloot, waar de kamp was van baas Van der Scheer, was Tijmen Vos, de zwartwever, aan het maaien, tot aan de dijen toe in het gras.

Hij knikte haar toe.

'Staat het werk je aan?'

'Nu, goed!'

Zij gingen weer voort, ieder met het zijne.

Als zij opkeken zagen zij elkanders gezicht over de bloemen en de dwarrelende vlinders heen.

Tijmen ging als in een langzamen dans, draaiende met een buiging en een zwaai, en een verre uitwerpen van den arm, midden in de rondgaande schitteringen van zijn zeis. Uit zijn opgestroopte mouwen staken zijn armen roodbruin, zijn hemd hing open op de van zweet gutsende borst. Onder den neergeslagen rand van zijn stroohoed stond zijn gezicht als een open pioen. Marretje moest er telkens naar kijken, zoo verbaasd was zij dat dit nu dezelfde jongen was dien ze zoo goed kende in de weverij, met zijn scherp bleek gezicht en zijn grauwige armen. Tijmen, van zijn kant, nam het meisje eens op, de lenig bewegende gestalte, en in een springerigen krans van blond kroezelhaar, het zachte gezicht, waar, met de al warmer wordende kleur een glans van jeugd en joligheid in opkwam; hij dacht dat het wel aardig zou wezen kermis te houden met haar.

Aan het eind van de sloot kwamen zij vlak tegenover elkander te staan. Zij knikten weer eens, tegelijk dezen keer

en lachend, en keerden om, het golvende gras in hij, zij naar de lange slingers van het vlakliggende.

's Middags zagen zij elkander weer.

Tijmen en zijn kameraad, van twee uur af al in het land, hadden van een laken en vier staken een zonnezeil opgespannen om in de koelte te kunnen schaften. De handen om den mond, riepen zij den laaien zonnebrand in waar het volk van Plugge, afgezwoegd, loom bewoog, dat er plaats voor hen was in de schaduw.

Tijmen taste voor Marretje een bos hooi op, zóó dat zij zitten kon met het gezicht naar de Noorderstreek van den hemel, waar het blauw dat als blauw vuur was en het blakende wolkenwit begonnen te temperen, en al zachtkens aan bluschten hier en ginds onder een langzaam spreidend floers van grauw.

Mieke Plugge had het middageten gebracht, hoopen brood met, om den dorst, ongezouten boter gesmeerd, sla met azijn en spek overgoten en, het heerlijke hooiers-gerecht, diepe, rood-aarden teilen vol roomige rijstebrij. Maar het werkvolk was uitgezogen van zonnehitte en Oostenwind, leeggezweet in het persende werk. Ze grepen naar de kannen bier-en-water, de ketels koude koffie en de karnemelk-kruiken. De ouderen waarschuwden het jonge volk ‘zich niet te verdrinken’. Maar zij konden niet meer. Het hoofd achterover goten zij het nat in zich.

De tranen en het zweet barstten hun uit bij het ademlooze zwelgen, dat het leek of de dronk door hun roodbruine huid weer heen sloeg als door grof aardewerk dat te lang droog heeft gestaan plotseling er in gegoten water. Er waren er die, nog brandend van binnen, neerhurkten bij de sloot, en voorovergebukt uit beide handen het lauwe water opzogen. De karnemelk-kruik was leeg toen Marretje er naar reikte. Tijmen hield haar de zijne voor. Zij wou niet aannemen, bedeesd half, en half ook uit de fiere kieschheid van den arme tegenover zijns gelijke. Maar gekscherend, zette hij de kruik tegen haar mond.

‘Er is genoeg voor jou en mij!’

Zij vroeg hem of hij niet mee-eten wou van haar rijstebrij: dat was ook goed voor den dorst, en voor den honger tegelijk.

Languit op den buik in het hooi lepelde hij uit het teiltje

dat zij op haar schoot hield het koele lekkere voedsel.

Marretje zelve had het nog maar ééns in haar leven geproefd, bij haar eerste communie, toen zij, in haar nieuwe lichte kleeren, aan een met schotels gedekte tafel had gezeten, en eten mocht van dat kostelijke, zooveel als zij maar wou. De herinnering waarin, flauw, nog allerlei ander buitengewoons en heerlijks meespeelde van lichtjes en gezang en veel vriendelijk kijkende gezichten, droeg een gevoel van toen over op het tegenwoordige oogenblik. Met dien nieuwen makker zat zij aan een feest.

Rondom strekten de maaiers zich uit om te slapen. Zij lagen, na een oogenblik, als dooden, op den rug de een met den hoed over het gezicht, voorover, het hoofd op de gebogen armen een ander, sommigen ineengezakt tegen den schaduwkant van een schelfje, en hun leden lagen om hen heen of ze niet bij hen hoorden, her- en derwaarts gegooid en vergeten. Er was geen beweging aan hen te bekennen, zelfs het ademen niet, en leven alleen nog maar te zien aan het geaderde rood van een hand of een stuk hals dat tusschen verkleurde lappen te voorschijn kwam.

Marretje lag met haar hoofd in den zachten bos hooi, en in haar slaap voelde zij de verkwikking er van.

Een gewaarwording van frischheid maakte haar wakker. Het felle licht was weg, om haar heen dreef als een groot eiland van schaduw, er vielen enkele droppen, losweg gesprenkeld uit een wolk die al verging.

Tijmen liep te waden in de sloot, zijn voeten en beenen, bleek als gras dat onder een dakpan kommerlijk is ontkiemd, stonden schraal tusschen de forsche waterplanten, het leek of ze niet waren van dien jongen die het vroolijke zon-roode gezicht had en de verbrande armen.

Hij kwam naast haar zitten.

‘Ik zou wel driemaal in 't jaar willen hooien! Het mooie weer is toch een mensch zijn halve leven; en wat wordt hij er van gewaar in een weverij?’

‘In huis ook niet veel!’ antwoordde Marretje.

Hij vertelde dat hij nu al tien dagen in 't hooiland was. Hij had eerst voor den baas gewerkt, toen op het land van een boer ‘met wien de baas het verrekende’, want in den drukken tijd leenden de pachters van grasland elkander

hun werkvolk zoo grif als kar en paard en gereedschap en er was ook 's zomers niet veel werk aan den winkel bij den baas, die wel meer had kunnen hebben, maar er niet om gaf, omdat hij toch geen zoon had, die de zaak had kunnen drijven later, alleen maar een meisje.

Hij hield op omdat hij bedacht dat Marretje het dorpspraatje zeker zou kennen over zijn vrijen naar Zwaantje van der Scheer. Maar ze zat hem zoo stil aan te zien. En hij zei dat hij wat blij was met het voordeelige landwerk; het was zoo goed als een gezin dat hij te onderhouden had aan zijn moeder en zijn ‘stillen’ broer.

In het dorp, waar er onder de sedert geslachten al gebreklijdenden en aldoor onder elkander getrouwden velen zóó zijn, noemen ze, vergoelijkend, de idioten ‘stil’.

‘Het is een erge zorg voor je,’ zei Marretje, die ook dacht aan de toevallen van den ‘stille’.

‘Och, neen, dat is zoo erg niet. Voor moeder was het wel kwaad, vroeger, toen ze alleen alles moest verdienen. - Jij bent nu óók voor de eerste keer mee met 't hooien, hè?’

‘Ja, ik kan thuis niet gemist,’ antwoordde Marretje, die zijn gedachten-gang van zijn moeiten naar de hare gevolgd was.

‘Dat spreekt.’

Zij zwegen, bezig met dezelfde gedachten.

Stil van verzadigdheid lag de middag om hen heen.

De wolk had uitgedruppeld, de gelaafde grond geurde den herbeginnenden zonneschijn tegen. Een lichte beweging van de lucht deed den welreuk uitéén die in onzichtbare stolpen over de hooischelven heen had gestaan, een wasem van natten grond en sap uit afgesneden, leekende stengels kwam mee, met damp van de lauwe sloot en de zuivere lucht uit de populieren langs den dijk die van hun schoongewasschen gebladerte de droppels af lieten tikkelen.

De vlinders, die dichtgevouwen onder tegen riethalmen hadden gehangen, deden hun vlerken open en fladderden den zonneschijn in. Er was veel haastig gebrom van bijen, die, sedert een week al van uren uit den omtrek naar den polder komend, om hun oogst binnen te halen uit de van honig druipende klaver en wikke, dien ochtend nog geen tegenbevel hadden gekregen, en nu nog maar vlug, met te meer haast om het verlet van de bui, meenamen wat te krijgen was uit

het geringer goedje in de sloot langs het afgemaaide land. En de zwaluwen scheerden voorbij in gelijkbewegende paren, een blinkende vogel in de lucht en een doffe vogel over den grond, doorschijnend zwart op het flonkerige blank-groen. In de hoogte tierelierden, onzichtbaar, de leeuwerikken.

Het werk begon weer; door de stilte kwam, van heel ver, het wieleknerpen van een zwaar-bevrachten hooi-wagen, en een maaier zette snerpend zijn zeis aan, ergens. Sedert den ochtend was er zooveel gedaan dat alleen nog maar hier en ginder in de verte gras ongemaaid was gebleven: als ruige donkere hagen stond het op uit het vlakke. Maar overal elders van den dijk af tot ver over de ringvaart heen, waar de zolderschuiten diep ingezonken lagen onder den last, lag in zwaden en hoopen het hooi.

Marretje keek over het beladen land.

'Zoo veel als er toch is, zoo veel!'

'Ja, de boeren hebben het best van het jaar, dat kun je gelooven! In de meent staat het ook "buitengewoon", wie er nu een koe heeft loopen is goed af.'

Hij spuwde een klaverbloesem uit, waar hij den honing uitgebeten had, en zei dat hijzelf ook meentrecht had, maar wat gaf het als er geen geld was voor een koe?

'Dat kan nog wel komen, misschien, als alles goed gaat, met sparen, en een kalfje fokken,' zei Marretje, beradend.

Hij haalde zijn schouders op.

'Dat is lang werk! Ik zal er maar niet aan beginnen.' De ooievaar, die, tot aan zijn keel toe bemodderd, in de sloot liep te visschen, kreeg juist beet. Met twee of drie nalatige vleugelflappen beurde hij zich de lucht in, zijn snavel met den spartelenden kikker er in ver uitgestoken en zijn lange pooten slap. Schuins omhoog steeg hij op. Een breed-gerond wit zeil het eene oogenblik, een flikkerende zigzag-streep het volgende, laveerde hij, blinkend tegen het blauw, het zuiden in.

'Hij heeft zijn nest op Hartestein,' zei Tijmen, 'er zijn vijf jongen in.'

En hij knikte in de richting van een koepelende reeks boomkruinen, waartusschen een windwijzer blonk.

Er waren, niet lang geleden, nieuwe bewoners gekomen op het landgoed, die het hadden veranderd in een model-boerderij. Er werd veel gesproken in de streek over meneer Van

Walsum ‘die gestudeerd had voor heereboer’, over zijn Deenschen opzichter, de inrichting door een ingenieur van zijn stallen en melkerij, en de op alle markten uitgezochte koeien waarvan hij de melk voor driemaal den gewonen prijs in de stad verkocht.

‘De koeien staan in een pronkkamer met een karpet onder hun pooten, daarvan is de melk zoo best!’ zei Tijmen.

Marretje keek hem weifelend aan tot hij begon te lachen.

‘Ze kunnen jou wel makkelijk foppen!’ zei hij nog meer lachend.

Zij keek in zijn vroolijke oogen en zei dubbend:

‘Vader praat ook nooit zoo.’

Hij zei, plotseling:

‘Wil je kermis houden met me, dezen keer?’

Ze werd vuurrood.

‘Neen, nu is het geen foppen, ik meen het.’

‘Ik ben nog nooit op de kermis geweest.’

‘Eens moet de eerste keer wezen!’

Zij dacht aan de avonden dat zij, in de verte, had staan kijken naar de kraampjes, naar de dansende paren achter de open vensters en deur van Het Grauwe Paard, en vooral, naar den mallemolen die een en al muziek en lichtjes was en waar de jongens en meisjes, naast elkaar in schommelige schuitjes zittend, al maar in de rondte draaiden.

Maar, met een hoofdschudden, zei ze dat vader het niet zou willen.

‘Waarom niet?’

‘Hij wil 't niet hebben.’

‘Je zusters gaan wel!’

‘Dat is wat anders. Hun vrijers komen ze halen.’

Ze kreeg plotseling een kleur en zei haastig:

‘Ik meen, ze zijn nu eenmaal meer op hun eigen, ik ben altijd maar thuis geweest.’

Tijmen keek in het al donkerder blozend gezicht.

‘Wel, daarom juist. Je moet toch ook eens weten dat je jong bent. Ik kom je halen den eersten dag van de kermis.’

Zij glimlachte weifelig, zoo als een kind dat nog niet recht weet of het wel blij durft zijn met een buiten zijn bereik hem voorgehouden stuk speelgoed, terwijl zij van Tijmen's helder gezicht keek naar het gerimpelde en ver-

drietige van haar vader, die juist wakker was geworden.

Met een zucht die bijna een gekerm was, kwam hij overeind, moeilijk met het eene stijve been.

De hooikarren kwamen het land ingereden. Ieder reikte naar zijn gereedschap.

Terwijl hij wegging met zijn zeis in de hand, sprong een veldmuisje voor Tijmen's voeten op. Hij tikte er naar, zoo maar uit joligheid.

'Och!' zei Marretje, begaan met het blauwe beestje dat stil lag.

De oude Kettingmakers keek er naar, over zijn schouder.

'Die heeft 't nu beter dan wij.'

Tijmen lachte.

'Ik wil nog wel wat leven. Wat zeg jij, Marretje?'

Haar glanzende oogen antwoordden voor haar.

De arbeid begon overnieuw, veel zwaarder dan 's ochtends, met het bijeendragen van het verspreide hooi, en het opgeven op den wagen. Den zwaar bevrachten gaffel voor zich uit houdend, kwamen de mannen waggelbeens van de buitenste schelvenrij naar het midden van het land toe, waar de hooiwagen langzaam voortreed, van het eene paar schelven naar het volgende. De laatste zwaden-reeksen werden opgestuwd tot hoopen. Voorovergebogen en zwaar gaande als een schipper die zijn schuit tegenstrooms voortboomt, duwde de oogster, met beide vuisten den steel voor het lijf houdend, zijn hark tegen de zwaden op; en de gele rimpel wies in 't hooge en breede tot een golf, die hij uit alle macht stuwde tot waar zij, topzwaar, voorover viel tegen de steile schelf. Daar stonden de opstekers. Met hun gaffels grepen zij het hooi, hieven den bundel hoog op, hielden hem een seconde lang sidderend in evenwicht, en, met een zwaai, slingerden ze hem boven op den wagen, waar de lader, bukkend, er naar greep.

Er werd geen woord gezegd. Zwaar ademend, overgutst van zweet, gespannen in elke spier en zenuw werkten de mannen en de vrouwen elkander in de hand.

Marretje deed mee, tegen den beste op. Er was een blijheid in haar hart die haar ophield zoo als de lucht in zijn holle pennen een vogel zwevende draagt.

Tijmen was nu aan het werk in een stuk land aan de

overzij van de ringvaart. Zij zag hem al verder weg bewegen tegen een deinzend walletje groen. Op het laatst was hij niet meer dan een blauwe vlek die flitste.

Zij dacht of hij wel klaar zou zijn met zijn werk als zij naar huis moest?

Terwijl de voorlaatste kar wegreed talmde zij zoo lang tot de twee andere vrouwen en haar vader gingen zonder haar.

Maar toen eindelijk op de laatste het laatste hooi geladen was en de evenaar vastgesjord, was Tijmen nergens meer te zien.

De arbeiders, die niet mee mochten rijden om het gevaar van omslaan op een oneffen weg van het waggelende voer, over man en paarden heen, sjokten krom en langzaam achter den behoedzaam gemenden wagen aan. Zij volgde, telkens nog omziend, den laatste.

Da avond-damp sloeg kil om haar heen, haar voeten sleepten, zij voelde, opeens, de pijn van de over-vermoeidheid door al haar leden en in haar keel opkroppend een lust om te gaan huilen.

In het gat van den dijk hield de wagen stil.

De arbeiders klommen er op, van de kruin af.

Een stem riep haar aan:

'Kom dan Marretje!'

Het was Tijmen! Waar was hij, ineens, vandaan gekomen?

Hij trok haar bij beide handen op en naast zich, tusschen de leege ketels en kruiken en het bot-gebruikte gereedschap.

Zij wou iets zeggen, kon niet, wist toen niet goed meer wat, en zag hem alleen maar aan, hulpeloos.

De schok waarmee de wagen op gang kwam wierp hen tegen elkaar. Zij voelde zijn arm om haar schouders. Licht bevende gaf zij mee.

Voorover in het hooi, het gezicht in de armen, lagen de twee arbeiders.

De koele vochte heuvel hooi bewoog hen heen en weer, zachtjes schommelend als een wieg. Het schemerde. Aan den hemel, bleek tusschen de zwartige dennekruinen van den Wijmenesser weg, hingen als dauwdroppels zoo klaar de eerste sterren.

Tijmen trok Marretje nog vaster tegen zich aan en zoende haar.

Zij lei haar gezicht tegen het zijne met de beweging van een kind dat moeder zoekt. Vanzelf gaven haar lippen den zoen terug.

Als over een ongeluk dat zij van haar leven niet meer te boven zou kunnen komen was Tijmen's moeder verslagen over zijn vrijage met Marretje, toen zij merkte dat hij het meende en al dacht aan trouwen.

Zij had er een zwaar werk aan gehad om hem groot te brengen.

Toen zij trouwde waren haar man en zij beter gesteld dan de meesten: zij hadden een eigen huisje en een stuk bouwland. Maar Vos, een zwartwever, en die van kind af had meegedaan aan het toen nog gebruikelijke kaarden, het spinnen, het spoelen en het weven van koehaar en vlas-afval, had een zwakke borst. Hij begon te hoesten, toen bloed op te geven; even in de dertig stierf hij. De kinderen waren nog klein. Tijmen pas vier, de andere, de ‘stille’ nog geen twee jaar. Er was schuld uit den tijd van Vos' ziekte. De weduwe moest den akker verkoopen en de koe, toen, gaandeweg het eene na het andere, wat zij missen kon eerst, wat zij niet missen kon daarna, ten laatste het huisje. Zij spon, naaide koedekken, wiedde op de akkers, ging dagen uit werken in de huizen van welgestelde boeren, naaide jakken voor hun vrouwen, maakte hun fijn-geplooide Zondagsche mutsen op tot laat in den nacht, en verdiende nooit zooveel dat zij, zelve het brood uit haar mond sparend, haar twee kinderen genoeg te eten en knappe kleeren aan 't lijf geven kon.

De ‘stille’ had zijn buien.

Tijden achtereen was hij rustig, hij zat in een hoek tevreden met de blinkende tabaksdoos van vader, die hij met zijn witte, klamme vingers aaide, en die de geduldige moeder voor hem opraapte, zoo dikwijls hij ze zich liet ontglippen. Maar dan, ineens, kreeg hij toevallen. Met het schuim voor de blauwe lippen wentelde hij zich schreeuwend over den grond. Eens was hij zoo dicht bij het vuur gekomen, dat zijn kleeren in brand vlogen. De moeder durfde het huis haast niet uit.

Zij moest wel, om haar werk, hield het een poos lang vol, tegen haar angstig hart in, en werd op een goeden dag weer naar huis gehaald door het verschrikt huilende kind van de

buurvrouw, bij wie zij den stille uitbesteedde. Dan bleef zij weer een tijd thuis, leed wat meer honger en, als 't winter was, wat meer kou dan anders, leende van dezen en genen, werkte terwijl een ander sliep en tobde zoo de kwade dagen door, tot het ongelukkige kind weer rustiger werd.

Tijmen ging op school; de meester was tevreden over hem. Maar wat hij bijbracht - met garen-opspoelen in de fabriek voor drie centen het uur - mocht geen naam hebben. En onderwijl at hij hoe langer hoe meer en versleet zijn klompen en kleeren hoe langer hoe gauwer. De moeder die geen bedeeling wou aanvragen - en misschien wist ze ook wel dat zij niets gekregen had, want er waren er toch altijd nog die het nòg noodiger hadden - dacht somwijlen wel dat ze nu niet meer kon, en fatsoen of geen fatsoen, maar moest gaan bedelen. Dat zij het toch niet deed en uit de schuld bleef ook, gebeurde ten koste van inspanningen en ontberingen die haar, voor zij halfweg veertig was, hadden uitgemergeld tot een oude vrouw.

Eindelijk kwam Tijmen op de fabriek van Van der Scheer, en, als zwartwever, aan 't verdienen.

Nu kon zij, wanneer zij moe werd, eens uitrusten, genoeg eten alle dag en den stille oppassen.

Zij bekwam.

Van der Scheer was tevreden over Tijmen, die zijn best deed en zijn kameraad, een langzamen werker, aanzette bij het weven. Zijn dochter Zwaantje knikte hem vriendelijk goeden dag, 's Zondags, als zij, in haar mooie kleeren, met de kap van echte kant over het oorijzer en een zwaren gouden ketting tweemaal om den hals, de kerk inging, aan het troepje jongens voorbij, dat voor de deur stond te wachten.

De moeder zag hem en haar al getrouwd en Tijmen baas op de fabriek.

Nu had hij met één slag al dat geluk versmeten niet alleen, maar in de plaats moeite, zorg en onvreê in huis gebracht. Als zij er niet voor zorgde, werd het erger in de toekomst dan het vroeger ooit was geweest; want hoe konden een vrouw, en kinders later, mee-eten van wat voor henzelf maar juist genoeg was?

Zij die nog nooit geklaagd had barstte zoo hevig uit dat de buren haar geschrei en bittere woorden hoorden.

Tijmen antwoordde in drift, riep dat hij toch ook een mensch was en leven wou, en eindigde met vloekend de deur uit te gaan die hij achter zich dichtsmeet. Zij had hem nog nooit zoo gezien. Zij durfde geen woord zeggen, toen hij, laat, terugkwam.

Den volgenden morgen echter ging zij naar Marretje, die zij alleen in het huis vond.

Zij had in het redelijke willen spreken. Maar op het gezicht van dien glimlach en die glanzende oogen, viel zij plotseling op het driftigste uit, en zij wist zelve niet eens meer of het Marretje was of Tijmen, die zij in onbedaarlijke heftigheid overstelpte met verwijten en beschuldigingen. Zij luisterde niet naar wat het meisje door haar snikken heen trachtte te zeggen, om zich en hem te verdedigen. Met de dreigende waarschuwing dat zij 't Tijmen wel zou weten te beletten als hij in zijn ongeluk wou loopen, ging zij heen.

Toen Kettingmakers van de buren - want Marretje zweeg - hoorde wat er was gebeurd, werd hij wel zoo kwaad als het in zijn natuur lag te kunnen worden, maar in 't geheim voelde hij zich toch verlicht dat nu een ander had gedaan wat hij zelf had willen maar niet goed kunnen doen.

Zoomin als Tijmen's moeder wou hij van de verkeering weten; want als zij Tijmen's verdienste niet wou missen, Marretje's zorg en werk in huis, hij kon het niet.

En dat hij, wanneer Tijmen 's avonds binnenkwam en naast Marretje ging zitten als een die in zijn recht is, alleen nog maar had gemord en gemompeld en niet, met de volstrekte macht die onder zijn slag een vader over zijn kind heeft, Marretje den omgang verboden had, kwam alleen omdat hij zoo bang was voor ‘onvreê’. Zooals hij, altijd door vermoeidheid en pijn lijdend van de slecht gezette beenbreuk, als een half-vertrapt insect tusschen de stoffige bladers in 't zand kroop van den eenen werkdag op den anderen, tevree telkens als hij het eind van een had gehaald, en als de Zaterdag weer voorbij was zonder dat de baas hem gedaan had gegeven, had hij geen gedachte of kracht over voor iets buiten het allernaaste en volstrekt noodige, en liet maar op zijn beloop wat hij wel voelde toch niet te kunnen keeren. Hij had wel geprobeerd Marretje van Tijmen af te halen met waarschu-

wingen ‘dat hij haar toch niet meende’ en ‘dat het niets gedaan was met hem’, maar toen dat niet hielp, alleen maar gezucht en op zijn klagende kummende manier voorspeld, dat zij het nog berouwen zou haar vader, die het goed met haar meende, niet te hebben geloofd.

Toen hij nu Tijmen dien avond er weer aan zag komen, duwde hij de deur dicht en deed er de knip voor.

Tijmen wist Marretje te spreken te krijgen. Hij wou goed praten wat zijn moeder had gedaan: zij meende het zoo erg niet.

Marretje zei, voor zich ziende:

‘Zij heeft voor jou gezorgd, nu moet jij voor haar zorgen.’

Hij antwoordde dat hij mans genoeg was om een vrouw te onderhouden en ‘evenwel’ zijn moeder te geven wat haar toekwam. De ‘stille’ had niet veel noodig, nu zij wisten hoe zij het zonder dokter konden stellen met hem. En Marretje zelf verdiende immers ook!

‘Dertig stuiver vast, en het is wel eens vijf en-dertig geweest!’ zei Marretje.

Zij spraken af hoe ze elkander in 't geheim konden ontmoeten.

Het was moeilijk, want ieder had den geheelen dag lang zijn werk, en in den avond was vader thuis.

Maar 's Zaterdags ging hij, na het avondeten, naar den scheerwinkel. Marretje stond te popelen, terwijl hij eerst zich omslachtig stond te wasschen onder de pomp, met gezucht en gesteun over het koude water in zijn nek, en de gekromde houding die hem moeilijk viel. Buiten had zij het teeken al gehoord van Tijmen, die de schildvink na-floot. Vader droogde zich langzaam af, strompelde naar het laadje om de scheer-centen, telde eens na, nam nog een cent of wat en aarzelde voor hij ze weer neerlei, stopte zijn pijp en stak ze aan, bleef nog wat staan kijken in de deur. Eindelijk en ten laatste ging hij.

Zij vloog weg, zonder zelfs in het spiegeltje te kijken of haar haar ‘knap’ zat en zonder pluizen van spinsel.

Tijmen wachtte achter de hooimijt van een boerderij dicht bij, zij zag zijn gedaante zwart tegen de roode lucht. Als zij zijn arm om haar schouders voelde was al het verdriet van de week vergeten.

Maar Tijmen's moeder kwam het te weten; door zijn woorden heen ried Marretje de booze van haar, en wat hij te

verduren had thuis. Toen begon ook haar vader met verwijten en klachten: hij merkte 't aan het spinloon dat Marretje zooveel aan haar wiel niet zat als zij moest. Zij begreep op 't laatst, dat het niet langer kon, zoo.

Zij zei het tegen Tijmen.

'Er komt toch niets van dan verdriet.'

Met een kwaad woord tusschen de tanden, keerde hij zich om, of hij weg wou en haar daar alleen laten staan.

'Tijmen! och, Tijmen!'

Zij hief haar beschreid gezicht naar hem op, met een blik waarvoor zijn drift verging.

Hij zei zachter:

'We mogen toch ook wel aan onszelf denken.'

Marretje hield een zucht in voor ze antwoordde.

'Vader kan me niet missen. En jij kunt immers ook van je moeder niet weg en van dien stakkert van een broer van je.'

Hij wist wel dat het waar was, al wou hij nog zoo graag Marretje en zichzelven anders doen gelooven. Maar hij probeerde 't toch nog eens.

'Komend jaar nog niet, dat spreekt, en 't jaar daarna ook nog niet, maar ik zal toch wel éens opslag krijgen, en allicht zet de baas me met een kameraad samen die wat vlugger aan doet...'

Marretje zei stil:

'Wij moeten het maar afwachten.'

Het oude bestaan begon overnieuw, of het geen oogenblik geleken had anders te zullen worden.

Zij had haar werk in huis, van vijf uur in den ochtend af, als Gijvertje haar brood en koffie moest hebben voor zij naar de chocolade-fabriek ging, tot elf uur in den avond als zij nog stond te spinnen.

Zij zag Tijmen als zij haar garen op de weverij kwam brengen, en, zoo van uit de verte, in de kerk. Zondagsmiddags kwam hij wel eens voorbij wandelen met zijn kameraden; zij knikten elkaar toe; zij bleef hem nazien, haar wang tegen de ruitjes gedrukt.

Alleen in het doodsch-stille huis zat zij te denken, te denken, altijd weer dezelfde gedachten. Dikwijls zat zij nog onbewegelijk in den half-donker als de zusters thuis kwamen met hun vrijers.

Gijvertje wou gaan trouwen.

Het gaf veel moeite en verdriet met het geld.

Sedert eenige maanden al wou ze haar loon voor zich zelve houden, en elken Zaterdag overnieuw begon het kijven en smalen over het kostgeld aan vader. Nu weigerde zij ook dat rechtaf, haalde in den winkel op vaders naam, en nam telkens nog zooveel uit het laadje, dat Marretje niet meer wist hoe van de eene week op de andere te komen. Het was een opluchting toen zij het huis uit was.

De man die transport-arbeider was aan de chocolade-fabriek kreeg een ongeluk met het opladen van kisten, en kon langer dan een maand niet werken. De uitkeering was schraal. Gijvertje kwam leenen bij vader. Hij wou niet; de schuld van haar huisraad was nog niet eens afgedaan. Marretje kreeg hem er eindelijk toe, met veel praten en sussen en de belofte 't zelve weer terug te zullen verdienen.

Er kwam een kind.

Het was gezond en tierde.

Maar al spoedig moest de moeder het van de borst nemen: zij kon het fabrieks-loon niet missen langer.

Marretje zei dat zij op den kleine wou passen, overdag.

De moeder bracht hem 's morgens vroeg, als zij naar de fabriek ging.

Het was nog donker. Marretje hoorde haar stap op den hardgevroren weg. Zij had het licht op en de halfdeur open nog voor de andere klopte.

‘Hij slaapt nèt zoo vast,’ zei de moeder zelve met een slaperige stem. En over de onderdeur heen reikte zij het bruine bundeltje naar binnen waar het kind in zat als een overwinterende rupsenpop in een opgerold beukenblad.

Marretje droeg het op haar bed.

De flesch melk was al lauw als het wakker werd; zij nam het op haar schoot om het te laten drinken, en moest lachen als zij zag hoe het naar de speen hapte en met allebei zijn kleine rood-vingerige knuistjes de flesch beet pakte. Zij had wel graag den heelen dag met hem gespeeld.

Telkens ging zij, onder haar werk door, naar hem kijken, zooals hij daar, zoo kleintjes, in de wijde donkere bedstee lag.

Als zij zich over hem heen boog stak hij zijn armpjes naar haar uit.

Des avonds kwam Gijvertje hem weer halen; dan sliep hij al in zijn bruinen doek.

Marretje leerde hem loopen.

Hij hield zich vast aan haar wijsvinger terwijl hij met waggelpasjes van den stoel naar de tafel liep. Dan maakte zij van haar zak met werk een nestje voor hem waar hij tevreden zat te spelen onderwijl dat zij spon.

Toen hij even over 't jaar was kreeg Gijvertje weer een kind. Nu kon ze toch niet meer naar de fabriek. Ze hield hem thuis. Marretje liep als verloren rond de eerste dagen; het was haar te moede ‘of al het werk gedaan was’.

Sedert Gijvertjes trouwen was er met Alie altijddoor moeite en verdriet.

Na een hevigen twist had zij met haar vrijer gebroken. De nieuwe, een metselaarsknecht uit Enkum, was telkens buiten werk. Zij wilden trouwen, niettemin. Het ging niet. Op het eind moest het.

De jongen die opgeroepen was voor den dienst ging den zelfden dag nog naar de kazerne. Tot hij terug zou komen bleef Alie bij vader en Marretje.

Zij wist geen weg in het huishouden, lusteloos ging zij met haar langzaam en log geworden bewegingen her en der. Na een dag af wat gaf zij het op. In elkaar gezakt op een stoel bij de schouw keek zij naar de spartelende vlammetjes in het dennen-rijs, en het bobbelen van den pot karnemelk met rijst, de handen slap op het naaiwerk dat afgleed van haar schoot. Haar bleek, spits gezicht ging Marretje door 't hart. Stilletjes kocht zij vleesch en melk voor haar.

Het kind werd geboren, een arm schriel wurmpje dat op zijn best leefde. Van den eersten dag af haast hoestte het, het leek niet goed adem te kunnen krijgen. De moeder lag ziek. Zij keek met doffe oogen toe hoe Marretje met haar kind tobde. Het stierf. Zij scheen er geen weet van te hebben. Zij lag met het gezicht naar den muur gekeerd, terwijl Marretje het doode wichtje, dat niet anders leek nu dan het bij zijn leven geweest was, zoo bleek altijd met dichtgezonken oogen, zachtjes in de kleine kist legde en hem een bloeiende twijg van de meidoorn-haag voor het huis in zijn saamgevoegde handjes gaf.

De vader gaf geen antwoord op het doodsbericht. Zijn

dienst-tijd liep af. Hij kwam terug. En nadat hij drie weken lang de streek afgezocht had naar werk, vond hij in Kloosterhuizen een karwei die wel tot den herfst zou duren, en haalde zijn vrouw thuis.

Marretje bleef met vader alleen.

Als hij thuiskwam 's avonds, was hij meest zoo moe dat hij geen woord zei. Hij wou dadelijk de pap hebben. Dan ging hij naar bed.

Het huiswerk lag afgedaan, de zomer-avond was nog licht.

Marretje keek of hij sliep; dan ging zij zachtjes de deur uit, naar Gijvertje.

Er was altijd wat, met de drie kinders. Zelfs de oudste, die toch zoo vroolijk en frisch was geweest vroeger, sukkelde.

De vader wou niet dat zij met hem naar den nieuwen dokter gingen, in wien de Holthumers geen vertrouwen hadden omdat hij geen drankjes gaf en overal de ramen openzette. Hij zei ook:

'Een goede dokter zou er ook niet aan kunnen doen. Er komt niet genoeg in!'

Marretje kwam met een kliekje eten, of een paar eieren van de pas aangeschafte kippen, zoo vaak zij kon.

Maar op een avond vond zij de drie kinders ieder met een kom melk die wel klare room leek, en haar zuster met een blij gezicht er bij zittend.

De dokter, naar wien zij op raad van een buurvrouw toch was gegaan, had haar een briefje gegeven voor Mevrouw van Walsum, op Hartestein; en nu kregen de kinders de kostelijke melk van de modelboerderij.

Marretje wist het nog wel hoe Tijmen daarover gesproken had, dien middag in het hooiland, zooveel jaren geleden al nu.

Dien Zondag in de kerk leek het haar of Tijmen telkens naar haar keek. Zij dacht dat zij het zich zeker maar verbeeldde. En toch voelde zij haar wangen warm worden.

Buiten kwam hij recht op haar toe.

Op een toon of zij elkander geen uur geleden voor 't laatst gesproken hadden, vertelde hij dat zijn stille broer naar een gesticht ging.

Het was al erger geworden met zijn toevallen in den laatsten tijd, zij hadden er den dokter bijgehaald, die zei dat er misschien nog wel wat aan te doen was, en Mevrouw

van Walsum had geholpen met het geld. Nu was het heel anders thuis, met alles.

Marretje's hart bonsde zoo dat zij niet kon spreken: zij begreep wel waarom hij haar dat kwam vertellen, en waarom hij, of hij iets heel gewoons deed, naast haar bleef loopen tot aan haar huisdeur toe.

Zijn moeder werd ziek.

Het leek of haar niet een last maar een steun was afgenomen met de zorg voor haar ongelukkigen zoon.

Telkens moest de dokter haar komen verzekeren dat ‘zij’ in het gesticht goed voor hem waren en dat hij aan niets gebrek leed. Op het eind wou zij volstrekt naar hem toe en hem terughalen. Zij was al stervende.

Marretje hoorde het van een buurvrouw, die, met vele anderen al eenige uren bij haar had gezeten, gebeden opzeggende, en wachtend op het eind, en die er nu weer heenging.

Zij begreep dat 't haar niet goed afgenomen zou worden wanneer zij niet ook kwam. Maar zij kon niet. Van de vele tegenstrijdige gevoelens die haar pijnlijk verwarden was het allersterkste een schaamachtige schroom om de vrouw aan te zien die Tijmen's goede moeder was geweest, en op wier dood Tijmen en zij toch wachten moesten om zelf ouders te kunnen worden.

Den avond na de begrafenis kwam Tijmen zóó als hij naar het kerkhof was geweest, in zijn zwarte zondagskleeren.

Zij trouwden.

De Bonte Steen waar Tijmen met zijn moeder had gewoond, was een statige achttiend'eeuwsche boerenhofstede, sedert lang al leeg van boeren-bedrijf en ontdaan van haar hooiberg en schuren. De eigenaar, die onder het gestadig slinkende aantal der welgestelde boeren geen gegadigde kon vinden, verhuurde het groote huis, met een beschot dwars over de deel in drieën gescheiden, aan arbeidersgezinnen. Een van die woningen had geen buitendeur, de menschen klommen door het raam er in en er uit. Er was altijd geschil en krakeel onder de vrouwen over het gebruik van de pomp, van de ruimte waar vroeger de koeienstal was geweest, en waar zij hun rijs en plaggen en ouden rommel neergooiden, en van de geweldige schouw waaronder zij den ketel stookten voor de wasch.

Tijmen's woning lag in het voorhuis; het was de eenige goede van de drie, het woon-vertrek van vroeger, waar nog een opkamertje naast was, en er onder de groote gewelfde melk-kelder. Hij wou er blijven wonen.

Het kostte Marretje veel moeite haar vader, die bij hen zou intrekken, los te krijgen uit het oude huis. Hoewel hij al sedert jaren geklaagd had over de scheuren in den muur en de lekken in het dak, die de gierige huisbaas niet wou laten herstellen, en waar een koude en een nat doorheen kwamen die de pijn hoe langer hoe erger maakten in zijn zieke been, kon hij er nu niet uit scheiden.

De klap-tafel, de zes stoelen, de geschilderde kleerenkist met het landschapje in een krans licht-roode rozen, het kastje met het vaatwerk, het keukengerei, de omlijste prent van Marretje's eerste communie en de twee porseleinen heiligenbeeldjes werden op de kar geladen. En in het achterhuis brak Tijmen zijn weefstoel weg, en het spinnewiel van Marretje. Toen het van zijn plaats was, en de deur, die vroeger niet verder dan half open ging, wagewijd stond, scheen de zon op een langwerpige holte in den vloer. Marretje's moeder en Marretje zelf hadden die bij het spinnen met den altijd weer neertredenden voet gesleten in den steen. Als verwezen bleef hij daarnaar staan kijken, tot Marretje, die hem al tweemaal geroepen had, zachtjes zijn arm aanraakte:

'Kom, vader.'

Zonder een woord ging hij, langzaam, de wijd-open deur uit.

In den Bonten Steen was hij, al den tijd, nog niet geweest. Dubbend bleef hij in den ingang van de manshooge hulstenhaag staan kijken naar den breeden en hoogen gevel met de groote vensters onder sierlijk-gemetselde boogjes, den bonten gevelsteen, waarop een urn, omkronkeld door blauwe, rosse en gele vlammen, te prijk stond, en het in spitsen verspringende vlechtwerk dat tusschen zijn twee bovenste driehoeken het langwerpig-ronde-zolderlicht zuiver gevat hield. Het rieten dak, heuvelig opgehoogd over het midden van den deel, waar de bergplaats was van het koren, hing, half in half uit de schaduw van twee zwaargekroonde noteboomen, bijna tot op den grond toe af. De schoorsteen leek haast een kleine toren, zoo zwaar en vierkant in zijn omkransing van wuivend klimop stond hij de hoogte in. Een vergulde wind-

wijzer in den vorm van een de bazuin blazende Faam blonk er bovenop.

‘Dat is veel te mooi voor menschen van ons slag,’ mompelde hij.

Hij was eerst gerust toen hij het huis van binnen gezien had, hoe uitgewoond en onderkomen het was met zijn in hobbels vertrapten plavuizen-vloer, zijn van ouderdom, rook en vuil zwarte balkenzoldering en zijn verwelooze en afgesleten kozijnen en deuren.

Marretje had het oude huisraad al op de plek - het verdween in de schemerhoeken van het wijde vertrek - en den ketel over het vuur gehangen in de met tegel-schilderijen versierde schouw.

Wat haar in de nieuwe woning het best beviel was dat er, als in geen daglooners-huisje ooit, plaats was voor een koe en berging voor voer.

Tijmen leek aan zijn meent-recht heel en al niet meer te denken.

Eens dat zij er over begon zei hij lachend, dat menschen als zij tweeën aan meentrecht zooveel hadden als iemand die geen huis heeft aan een weerhaan.

Hij had het goed, met zijn eigen verdienste en vaders kostgeld en Marretje's vlijt en zorg, hij verlangde niet naar meer. Van zooveel bedenken werd een mensch maar oud en verdrietig.

Marretje dacht er des te meer aan: een koe te hebben dat was het begin van zekerheid en welvaart.

Een dag kwam, waarop zij voelde dat zij moeder zou worden; van dat oogenblik af wilde zij het volstrekt: zij dacht aan het kind.

Onder haar werk door bepeinsde zij het, zoolang tot zij alles helder en vast in haar hoofd had, hoeveel in de week zij van haar spin-loon zou kunnen op zij leggen, en voor hoe lang dat moest om het geld bijeen te krijgen voor een kalfje, dat zij opfokken zou en verkoopen in den herfst, en hoe zij, met weer inkoopen en weer verkoopen, telkens, en met sparen en garen onderwijl, op het eind genoeg zou hebben voor een koe, en voer, de wintermaanden door.

Tegen Tijmen zei ze er niets van.

Hij was wel soms verbaasd dat zij 's avonds zoo laat nog

stond te spinnen; het was immers niet noodig meer nu.

's Zaterdags deed zij, in zich zelve lachend van voldoening, de helft van het loon in den heimelijken spaarpot, de tabaksdoos van Tijmen's vader die zij onder stof en spinnewebben had gevonden, waar de ‘stille’ ze had laten liggen, indertijd.

In de lente kwam het kind. Zooals zij gehoopt had, was het een jongen.

De buurvrouwen, die kwamen kijken, verklaarden dat het een mooi kindje was; eene zei, het leek toch wel op Tijmen ook. Met een lach van geluk om de nog witte lippen keek Marretje naar het kleine rimpelige gezicht in de bocht van haar arm.

‘Dat zou ik meenen!’

De zomer was enkel zon en zuidenwind. Zij zat met Fokje - hij was naar Tijmen's vader gedoopt die Volkert had geheeten - in den tuin.

In de vierkante, met palm afgezette perkjes bloeiden de oranje keizer-kroon, de paarse en lichtroode akeleien luchtig gehangen aan den steilen steel, en, bont-gestippeld en gestreept, bij menigten de duizendschoontjes. In een krans van grijze gras-anjelieren stond in het midden een groote lelie-pol, waar een geheele schoof bloemenstengels uit opstak, zwaar van knop. De zon scheen er op, de groene knoppen werden blank en gingen open, als een zomerwolk zoo schitterend wit straalden de volle, van rijpe meeldraden gouddoorstippelde kelken-kolven. Zij geurden den heelen tuin vol. Dronken van zoetigheid buitelden de bijen er omheen, een flikkering van gele lijfjes en doorzichtige vleugels.

Langs de hulsten-haag, waar de nieuwe spruiten teer-groen zaten op het glimmende zwart, liepen, vlug als water, de merel-paren, pikkend naar voer: telkens vloog het zwarte mannetje of het bruine wijfje met een snavel-vol naar de pieuwieuwende jongen onder het dak.

Marretje zocht een plek onder de groene en gouden takken van den noteboom, waar Fokje het goed had, buiten zon en wind. Turend naar een zonnevlek die danste en verschoot op de doorschijnende bladeren lag hij tevreden geluidjes te maken. Zij keek neer in zijn bruine oogen waar stipjes donker in waren op het lichte: met den top van haar wijsvinger streelde zij zachtjes de blauwe ader langs van de slaap, die wegliep tusschen het al dicht wordende haar.

Fokje wou drinken; ongeduldig begon hij ineens te krijten; zij legde hem aan de borst.

Als zij zoo met hem zat, het stijf ingebakerde lijfje in haar gebogen arm, en de voetjes gesloten in haar andere hand, en zij voelde aan het teêre van haar rond-gespannen borst, waar zijn handjes onbeholpen naar tastten, het zuigen en trekken van den begeerigen kleinen mond, dan werd het haar te moede of, met de melk, haar geheele wezen overvloeide in haar kind. Nog altijd meer wel, had zij hem van zichzelve willen geven, zij wou niets meer houden. Zij was er niet meer, enkel voedsel en koestering voor hem was zij.

Verzadigd liet hij haar borst los; hij lag slaperig, een witte droppel melk nog aan de tip van het openstaande mondje. Haast niet ademhalend uit vrees van hem wakker te maken bleef zij zitten. De vogels tjilpten om haar heen, de bijen bromden, een sluimerig gesuizel ging en kwam door de bladen van den notelaar. Zijn oogen gingen dicht; hij sliep.

Als zij hem zachtjes in zijn bedje had gedragen ging zij, er naast, zitten naaien voor hem.

Zij was niet bedreven met den naald; het weinige dat zij er van geleerd had op de zusterschool, waar zij voor wie niet betaald werd wel eens moest ten achterstaan bij anderen, was grootendeels weer vergeten bij den handenarbeid in huis en op het veld: lappen en verstellen was al het meeste waartoe zij ooit had kunnen komen. Maar zij deed zoo hard en zoo aanhoudend haar best, dat zij ten laatste toch de kleine kleertjes in elkander kreeg.

Zij had Fokje's bedje zoo gezet dat zij, met de deur naar de deel open, hem zien kon van haar spinnewiel af. Met de oogen heen- en weergaande van den draaienden pluk werk naar hem, spon zij het zelf gestelde getal sloofjes af. Heel anders was dat nu dan vroeger. Het was of het binnen in haar hoofd wijder werd, openging, vol liep met licht. Vandaag en morgen waren weg, vooruit in de verte, in de zon gebeurde er allerlei gelukkigs voor Fokje, hij was een stevige jongen met heldere oogen in een rood gezicht, hij was een stoere jonge kerel die zijn zeis zwaaide door het dichtste van het polder-gras, die zijn eigen koe melkte in de meent....

‘Als we er toch maar eentje hadden,’ dacht ze verlangend. Het duurde wel lang, daarmee.

Telkens was het weer iets anders dat tegensloeg. De boeren vroegen een te hoogen prijs voor het kalfje of op de markt kon er geen dan een te lage voor gemaakt; het voer was duur; of het beest gedijdde niet. Een ander maal had zij zooveel loon niet gebeurd op de weverij als gewoonlijk, omdat ze, met den tijd en de zorg die Fokje eischte, niet genoeg af kon spinnen. Toen hij tanden begon te krijgen moest zij ook al eens den dokter bij hem halen en drankjes koopen waarvoor zij den heimelijken spaarpot moest aanspreken, omdat het van het huishoudgeld niet af kon. En een tijd lang gaf de baas op de weverij geen werk; hij klaagde over invoer van koedekken uit Twenthe, zoo goedkoop dat hij er niet tegen aan kon.

Marretje begon al den moed te laten zakken toen een onverwacht geluk haar te hulp kwam; Tijmen's kinderloos gestorven oom liet hem een mooi stukje akkerland na onder Wijmenes, en den volgenden dag kwam baas Plugge er driehonderd gulden voor bieden.

Het stuk land lag te ver dat zij het zelf konden bebouwen; driehonderd gulden, - Plugge lei de bankjes op tafel - had hij nog nooit bij elkaar gezien. Tijmen wou dadelijk aannemen.

Marretje hield tegen.

Zij kende den boer goed genoeg om te weten dat hij de werkelijke waarde niet bood. Zij zei dat zij ‘den Kermiskoek’ niet wilden verkoopen; zoo heette de akker omdat hij in den Franschen tijd voor een kermiskoek gekocht was. De groote boer sloeg met zijn vuist op de tafel, dat de koffie uit de kommetjes gulpte, en vloekte dat hij met vrouwlui geen zaken deed, en Kettingmakers fluisterde haar bang toe toch vooral voorzichtig te wezen, want als hij zoo kwaad werd was immers alles verloren. Maar Marretje hield vol.

Of hij haar niet hoorde of zag, begon Plugge overnieuw met Tijmen. Hij kleineerde den Kermiskoek. Dat was geen grond zooals andere grond in Wijmenes, het leek er niet naar. Maar het veld lag gemakkelijk bij zijn eigen akkers daarginds, daarom wou hij er wel aan.

Tijmen, die naar Marretje's gezicht keek, schudde het hoofd. Het loven en bieden begon, en duurde, twee uur lang haast, tot Plugge, met een ruw woord, heenging.

Grootvaar - Marretje noemde hem niet anders meer, sedert de geboorte van Fokje, - mompelde angstig van gedaan krijgen, en zou den boer wel nageloopen zijn, als Marretje hem niet had tegengehouden.

Hij kwam terug den volgenden dag, en voor den derden keer. Ten slotte bood hij voor den Kermiskoek een grooteren akker onder Holthum in ruil en vijf-en-veertig gulden op den koop toe.

De akker lag naast Kettingmakers' aardappelveld; Plugge's ploegers en paarden vertrapten het gewas altijd deerlijk bij het keeren; het was een groot voordeel twee lappen grond aaneen te hebben liggen: Grootvaar stiet Tijmen aan.

Marretje berekende dat zij voor vijftig gulden en den verkoop van haar kalfje een pink zou kunnen krijgen, die den zomer door in de meent loopen en het volgende jaar kalven zou en melk geven. Tijmen wou juist in Plugge's uitgestrekte hand slaan, toen zij de vijf gulden boven het bod vroeg.

Plugge begon op te spelen; zij gaf niet toe. Ten slotte won zij het.

Met Tijmen samen ging zij een mooie pink uitzoeken. De groote boeren - naar de keuterboertjes gingen zij niet, omdat zij hun vee niet vertrouwden - behandelden hen wat kortaf en uit de hoogte. Marretje liet zich niet uit het veld slaan. Zij vond eindelijk, hoewel dan voor wat meer geld dan zij graag gegeven had, een mooi beestje, zwart met een ster-vormige kol voor den kop, en zoo glad-rond van bouw ‘dat er geen waterdroppel op kon blijven staan.’ Den avond voor de uitdrift zou Tijmen het komen halen.

Voor de eerste maal in zijn leven ging hij nu naar de vergadering van de meent-gerechtigden.

Zij duurde lang. Marretje die in haar deur kwam om uit te kijken hoorde dat er een hoop volk stond voor het Grauwe Paard, waar de vergadering gehouden werd, en dat er geschreeuwd werd binnen, en met de vuist gedreigd.

Een die later kwam wist te vertellen dat het ging tusschen de partij van de rijke boeren met hun aanhang en den grooten hoop der mede-gerechtigde ambachtslieden en arbeiders.

De boeren hadden een voorstel gedaan om op het vruchtbaarste gedeelte der gemeene weide, de Kloosterkampen, alleen melkgevende koeien en hun aan den zelfden eigenaar be-

hoorende kalveren toe te laten; dat beperkte het recht van de kleine vee-houders, die enkel maar een kalf mestten voor de markt, tot den schralen Holthumerhoek en de verwaarloosde Drasvelden waar geen vee ooit liep. Zij schreeuwden dat de regeling, waarmee de partij van de rijken hen overrompeld had, tegen de wet was; de rijken wilden het uitgemaakt hebben door stemmen.

Te midden van een troep zwartkijkende en mompelende mannen kwam Tijmen eindelijk terug: hij en de zijnen hadden het verloren. Wat was zijn meentrecht nu nog waard?

Marretje troostte hem: het was immers maar voor een jaar; volgenden zomer, als alles goed ging, had Bles een kalfje, en zij schaarden twee beesten in de Kloosterkamp.

Hij antwoordde niet. Omdat zij wel zag hoe de zaak hem verdroot dreef zij zelve het kalf naar de meent toen de schaardag kwam.

Het licht was pas aan den hemel, toen zij Bles de staldeur uit liet, geen zonneschijn nog, maar de kleurlooze klaarte die er aan voorafgaat. De lucht was zoo koel als dauw, en zoo zuiver, zonder een zweem van geur; roerloos stonden op de luchtig hangende takken de glimmende berkeblaadjes uitgespreid, het wit-bedroppelde gras lag plat. Het zwart-en-blanke kalfje stond een oogenblik verbijsterd, in den wolk van damp die van zijn warme flanken en uit zijn opgesperde nensgaten opsloeg. Een sterk geloei schudde van vlak nabij de lucht; van drie, vier kanten kwam het als een echo; het strekte den kop. uit en antwoordde met zijn jonge stem. Springend galoppeerde het den weg af.

Van achter de heggen kwamen, van rechts en links, de koeien.

Uit de groote boerderijen, als een vesting binnen haar wallen binnen een muur van linden en iepen geborgen, braken ze te voorschijn bij de zeven en acht tegelijk, het hoogste getal dat de oude meent-wet toeliet te scharen; uit de woningen van keuterboertjes waren het er drie of vier op zijn hoogst; enkele beesten, haast altijd kalveren, kwamen uit de achterdeur van arbeidershuisjes.

De groote logge beesten, die suf van den winter op stal eerst onbewegelijk stil hadden gestaan op den hof, of als

verbijsterd her en der dwaalden, kregen met de ijle, koele Mei-ochtend-lucht een plotselinge bewegelijkheid binnen. Zij draafden, zij lieten hun sterke stemmen daveren op de lucht. Met dwarsen staart galoppeerden de kalveren het veld in, maakten plotseling zijsprongen, stonden met gebukten kop tegenover elkaar, en holden weg als de jongens, schreeuwend en zwaaiend met hun berketakken, op hen af kwamen. De jongens maakten er een spelletje van de jolige, jonge beesten, die inèéns pal stonden, dat ze hun voorbij schoten in hun vaart, en dan in een tegenovergestelde richting weer weg galoppeerden, langs den versten omweg terug te drijven naar den troep.

In het voortgaan werd hij al talrijker. Achter de beesten aan kwamen mannen met knoestige stokken en vrouwen en kinderen met groene takken in de hand. De een keek de beesten van den ander op hun welgedaanheid aan, en op hun zindelijkheid; daaraan, beter nog dan aan het voorkomen van den drijver, was de welvaart van het gedoe te zien, en de orde die de vrouw er op hield. Een meisje van een jaar of veertien, in half steedsche kleeren, met een rood lint om haar ongelijk-gele vlecht, dreef een schonkig en met korsten vuil bedekt beest voor zich uit. Een nog jonge vrouw, die oud leek door het ingevallene van haar tandelooze kaken, liep ademloos achter twee kalfjes. Er waren jonge kerels in blauwe kielen glimmend van nieuwigheid, en een enkele ambachtsman in zijn hemdsmouwen en op laarzen of pantoffels, te midden van al die klompendragers. De groote boeren hadden meest hnn knechts gestuurd. Zij waren misschien beducht voor twist, want er was nog veel te doen geweest in het dorp na de vergadering waar zij, hoewel een kleine minderheid, hun voorstel er door gekregen hadden door de hulp van hun talrijken aanhang in het bestuur en onder de met hen verwante en bevriende of door armoe van hen afhankelijke meent-gerechtigden. En van de kleine bezitters keek er meer dan een zwart naar baas Plugge, die, zijn pijp rookend, met een effen gezicht achter de acht van welgedaanheid glimmende beesten aan stapte, door zijn zoon en zijn knecht aan weerszijden voortgedreven.

De zon ging op toen de voorsten van den troep de laan in kwamen die recht op het Holthumer hek van de groote wei aan loopt. Door de dichte dennen en de ijle berken-

takken viel het schuinsche roode licht veranderlijk op de bonte beesten; zonneglimp en schaduwdof, plekken wit en plekken zwart en plekken ros en plekken vaal versprongen dat het leek of de koeientroep draafde. Zij gingen integendeel langzamer, opeen gestuwd in de nauwte van den hollen weg.

Bles zag plotseling haar moeder, te midden van al de koeien uit haar stal: zij drong naar haar toe. De boer gaf haar nijdig een slag met zijn knuppel dwars over de oogen. Zij kon niet meer terug, vastgeklemd tusschen opdringende beesten. Vloekend en schreeuwend tegen Marretje, die, angstig, niet voor of achteruit kon, begon hij in den blinde er op in te ranselen, toen een plotselinge schok hem van de voeten lichtte: de voorste koeien die, opeen gepakt, tegen den slagboom hadden gestaan, waar de meentwachters het brandmerk op hun horens onderzochten, braken door het opengezwaaide hek de weide binnen.

Toen, na telkens weer gestuit en weer vooruit gedrongen te zijn, ten laatste Marretje met Bles voor den boom kwam, wees de meentwachter, duim over schouder, naar een nieuwgetimmerd hek over een dam: het was de ingang naar de Drasvelden en den Holthumerhoek. Met een slag op de dij joeg een tweede bewaker het kalfje er door, het naar de zee afloopende weideland in.

Eenige andere jonge beesten liepen er al. De eigenaars stonden bij het slaghek op den dam, in een morrend gesprek over de dichtgegroeide slooten en den slechten grond.

Het zeewater, dat iederen winter nog weken lang nadat het van de hoogere gronden was afgeloopen hier bleef staan, had gaandeweg de wei in een drassig strand veranderd. Tusschen het donker van ruig gewas, dat de grazende beesten meden, blonk bleek zeezand en wittig gruis van schelpen.

Van hun nest opgejaagde meeuwen wielden met snerpend gekrijt over een met helm begroeide zandbank. Er lagen nog, hier en ginder, hoopen half vergaan wier.

Terwijl zij, zwijgend, naar de bekommerde woorden der mannen luisterde, plukte Marretje van het gras uit de weide. Het was waar, dat het wreed was en schraal. Maar de weide was immers zoo groot: licht waren er betere streken in.

De zon klom boven de iepen en popels op den hoogen

aarden wal der groote weiden; een kalfje, de zandbank langs grazend, stond te blinken tegen de blauwe lucht. Op den dam van het Kloosterkamp weidde een bruine merrie, wier ruig veulen reikhalzend naar den donkeren uier zoog onder het gaan.

Marretje die, zooals bij alles wat zij deed of ondervond, aan Fokje dacht, glimlachte zonder het te weten, blijde en hoopvol.

AUGUSTA DE WIT.

(*Wordt vervolgd*.)

Lente- en zomerverzen.

I.

Zal ik nu blij zijn, enkel om bloemen,
Enkel om bloemen en lenteblauw?
Zal ik vergeten, nu bijen zoemen,
Zal ik vergeten waarom ik rouw?

Zal ik nu droomen, enkel om rozen,
Enkel om rozen en zonneschijn?
Zal ik vergeten mijn hart bevrozen?
Zal ik vergeten mijn wondepijn?

Zal ik nu zingen, om blauwe seringen,
Enkel om bloemen en anders niet?
Zal ik nu zingen, wijl meerlen zingen,
Zal ik nu zingen een meielied?

II.

Ik ben ziek van heimwee naar 't gele huis,
In het lommer van groene linden,
Waar zongen belovend hun neurie-geruisch
De droomige zomerwinden.

Nu wilde ik wel reizen naar 't gele huis
En luistren naar 't suizlen der linden
En droomen van liefde in mijn zonnige kluis
En omhelzen wie trouw mij beminden.

Doch zoo ik nu belde aan het gele huis,
Wie zou ik er wedervinden?
- In een zwarte kluis zijn mijn lieven thuis
En geveld zijn de zingende linden.

III.

Wat zal ik met mijn verlangen doen,
Nu de wind heeft de wolken verdreven
En de merels al juichen om 't heerlijk seizoen?
- In licht herleven?

Wat zal ik met mijn verlangen doen,
Nu al knoppen de lenteboomen
En de struiken omsluiert belofte van groen?
- Mij dronken droomen?

Wat zal ik met mijn verlangen doen,
Nu narcissen en tulpen al gloeien
En jacinthen al vlammen in zonnezoen?
- Er blij van bloeien?

Wat zal ik met mijn verlangen doen,
Wen, bedwelmd door de blauwe seringen,
De nachtegaal klaagt in het Mei-plantsoen?
- Er zoet van zingen?

Wat zal ik met mijn verlangen doen,
Nu voor eeuwig mijn lente is verdwenen
En erinnering fluistert van ach! en toen?
- Er wild om weenen?

Wat zal ik met mijn verlangen doen,
In die weelde van lente-gebeuren?
- Verheffen ten hemel mijn aanschijn koen
Of treurig neuren?

Wat zal ik met mijn verlangen doen,
Dat, bleek, in de bloeiïng wil zwerven?
- Ver van den lachenden lentenoen,
Er stil mee sterven?

IV.

Het blinkeblauw der blije lenteluchten
Wordt plots door ijzig ijzergrijs verholen
En winterwitte zware vlokken dolen,
Waar, zonnegeel, al zweefden vlindervluchten.

De vlokken vallen, vullend mijn violen.
Zij zien mij droef verwijtend aan en zuchten:
- 'We ontloken, vroom vertrouwend in genuchten,
Die nu - waarom? - ons worden ruw ontstolen.'

Te vroeg ontbloeid, nog lauw van zonnezoenen,
Laat sneeuw u rein met lijden's wijding doopen.
Uw zon komt weer en doet de wereld groenen.
Hou' wijd uw witbesneeuwde kelken open
En wacht. - De vreugd der lente is voor de koenen,
Die, zonverlaten, blijven bloeie' en hopen.

V.

O donzig-blonde bloei van de onbezongen
Gepluimde halmen van het Junigras!
Aromenzee, waar 'k nooit den lof van las,
Ik hef mijn handen, van uw geur doordrongen,
Naar 't hemelblauw en zegen 't rijp gewas
En laat mijn ziel door 't suizellied verjongen,
Dat, wuivedeinend, ruizlen duizend tongen,
Terwijl ik droomende in uw golven plas.

De voeten bloot, beschroomd, me een weg te banen
En ruw vertreden wat zoo vredig bloeit,
Voel 'k me als een kind, verloren in sawanen.
'k Hou' d' adem in en drink wat óvervloeit
Van morgendauw en koel met halmentranen
Mijn smartvol hart, dat eeuwig klopt en gloeit.

VI.

De Juniwind, die vloog den hemel uit,
Licht óp de twijgen van de reuzebeuken
En vult de laan met loome zomerreuken
Van verre vlier, vol lieve lijsterfluit.

Mijn voeten aarzlen, 't wuivend gras te kreuken,
Dat, blauw van bloemen, langs de bermen spruit.
'k Vertraag mijn tred, ik demp mijn stemgeluid,
In vromen schroom voor booze vredebreuken.

Doch 'k ben verwonderd, wijl zóo luid, zóo ruw
Elke andre mensch hier durft zijn leven uiten,
De heil'ge stilt', die ik te ontwijden schuw,
Vernielend driest om zelftriomf te buiten. -
'k Voel me in uw lommer, laan mysterie-luw,
Een kind vol deemoed, bang voor wie daar muiten.

VII.

Mijn teedre ziel is een petunia,
Die zet voor zon 't fluweelen kellekje open
En laat zich blij met liefdestralen doopen
En met aroom den zomer antwoordt ja.

Doch komt de sombre wolken uitgedropen
De regen kil, verkondende ongenâ,
Dan vouwt zij vlug haar kelkje dicht: - ‘O sla
Maar, booze bui! ik blijf wel veilig hopen.’

Zoo redt die bloem haar teeder innig Ik,
Tot weer ze ontluikt, in liefdevol vertrouwen,
Voor zonnezegen, na den regenschrik.

Doch bleef zij minder lieflijk om te aanschouwen
Dan 't bloemenvolk, dat schroomt geen regentik:
Haar blank fluweel doorfronsen rimpelvouwen.

VIII.
De hooge wolken droomen, blank als schuim.
De zonnebloeme' omzoemt een bijentros.
En zoele wind waait gouden blaadren los
En speelt er bal mee door het blauwe ruim.

Door de open ramen blinkt de zon al ros
En 'k voel in fel een hartklop: ik verzuim
Een groote vreugd, die bracht mij lichten luim,
Melodisch lied en blijen rozeblos.

'k Ontvlied de stille kamer, o ik haat
Mijn kamer nu, 't lijkt me een gevang! - ik snel
Naar buiten. - Wee! nu kom ik al te laat.

Ik vind mijn vreugd niet hier, doch in mijn cel
Wacht zij wellicht op mij - dat 'k open laat
Voor haar mijn kamer weet zij zeker wel.

IX.

'k Loop langs den koelen vijver, waar de koekoeksbloemen
Verblijen 't bloeiend gras met teeder zwavelgeel,
Waar zuider-suizelwind doet wuiven elken steel
En myriaden mugjes droomrig wemel-zoemen.

Mijn voet zinkt weg in streeling weeker dan fluweel
Van veerend mos en halmen, die 'k niet weet te noemen.
Ik hoor een koekoek d' eigen zoeten naam beroemen.
- En reuk krijgt ook, in bosch-aroom, zijn vreugdedeel.

Zal, als een dartel kind, ik roekeloos nu plukken
Die blonde koekoeksbloemen, handvol lente in huis?
- Ik, die geen leven gaf, zou 'k durven ruw ontrukken
Wat leeft in eenvoud rein, aan aarde en boomgeruisch?
- Neen, vreest mij niet, 'k zal niet begeerig naar u bukken.
Met leege handen keer ik naar mijn leege kluis.

X.

De bloemen zwijmen in den zomerzoen.
't Bestoven loover wil geen wind doorzoeven.
Zacht zoemt een bij, die komt de zoetheid proeven,
Al óverrijp, van perzik en meloen.

Hoe lang nog zal mijn ziel in 't leven toeven?
Ik voel volbracht mijn lijden en mijn doen.
'k Zwijm, als de roze', in d' ál te zwoelen noen.
Niets kan mij meer verblijden of bedroeven.

Nu doemt me een daemon, die met droomen spot,
Te proeve' aldoor den weeën smaak van 't leven,
Als van een perzik, donze en rood, maar rot.

Ik bad u áan met handenvouwe' en beven,
O leven! liefde en glorie, mensch en god,
'k Zocht ál in u. - Hoe ben ik arm gebleven!

HÉLÈNE LAPIDOTH - SWARTH.

Een dagboek uit de oudheid.

Marci Antonini *Commentariorum* libri XII. Iterum rec. Joannes Stich. 1903. *Stoïsche Wijsheid*, uitgegeven door J.H. Leopold. II. *Marcus Aurelius tot zichzelven*. 1904.

I.

Ik vraag verlof den modernen lezer, wanneer hij even zijn aandacht wil onttrekken aan de elkander verdringende belangrijke vragen van den dag, voor een korte poos te mogen onderhouden over een dagboek uit de oudheid en zijn samensteller. De samensteller heet M. Aurelius Antoninus, met den - natuurlijk niet officieelen - bijnaam Philosophus; het boek pleegt men gemakshalve *Meditationes* te noemen.

Zelfs in onzen, ook in dit opzicht zeer verwenden tijd is 't het voorrecht van een dagboek, eene belangstelling te wekken, die gelukkig niet geheel en al afhankelijk is van de pikante onthullingen uit de hooge politiek of de schandaalhistories uit de groote wereld, die het zou kunnen openbaren. De belangstelling zal, dunkt me, stijgen, wanneer het dagboek het werk is van een der machtigen dezer aarde, een monarch, een Imperator. Nog meer, wanneer het uitsluitend innerlijk leven weerspiegelt. En alweder meer, wanneer het een zeventien eeuwen telt en uit de oudheid stamt: - een unicum! Laat ik me althans mogen vleien met de hoop dat dit voldoende grond is, ook voor den niet filologisch gevormden Nederlander, om kennis te willen nemen van wat hier volgt. Louter en alleen ter wille van het onderwerp. Want voorop sta, dat hier niet veel nieuws moet worden verwacht. Geen enkele scherpzinnige of desnoods

aannemelijke combinatie, geen enkele verrassende gissing noch bevredigende oplossing eener tot dusverre nog niet ontraadselde moeilijkheid. Aan de talrijke monstra in woord en zin, die trots den ingespannen arbeid van gansche generatiën van geleerden ons nog veel te vaak in den soms droevig verhaspelden tekst aangrimmen, is ook schrijver dezer regelen niet achteloos voorbijgegaan. Maar - hoeveel op dit gebied te doen overblijve, dit onderwerp is vanzelf hier buitengesloten. En wat den zakelijken kant betreft: welk nieuws zouden we kunnen bijbrengen aangaande een sedert de 16e eeuw om en omgewenteld onderwerp? Wij kennen tegenwoordig enkele meerdere details uit het leven van M. Antoninus; van zijn boek verstaan we ettelijke passages wat beter dan de eerste uitgevers; - maar daarbij blijft het. De gegevens omtrent den man, zijn tijd en zijn werk zijn van den aanvang onzer wetenschap af vrij aanzienlijk geweest; en daarmede gewapend is er gearbeid van Baronius en Dacier tot op Joh. Stich, den Zweibrücker gymnasiaalrector en verdienstelijken laatsten uitgever; van Thomas Gataker, den Engelschen geestelijke uit de eerste helft der zeventiende eeuw (1651) tot op Ernest Renan; van Niebuhr tot op Victor Duruy, Mommsen, Hermann Schiller en laatstelijk (1905) Ivo Bruns, - om van de samenstellers van Grieksche en Latijnsche *historia litteraria* niet eens te gewagen. Zoovele oogstende handen hebben niet veel plaats gelaten voor een nalezing.

De *note personelle* zal dan ook zeer bescheiden zijn. Enkel en alleen eene ietwat afwijkende opvatting van den persoon des Keizers, en een ietwat afwijkende schatting van zijn geschrift.

Om met den persoon te beginnen: - wat allereerst treft is de hooggestemde, bijzonder luidschallende lof hem door de onmiddellijk na hem komenden gebracht. Of de feestrede, ons op naam van een tijdgenoot, den Smyrnaschen rhetor Aelius Aristides bewaard, en waarin aan het slot uitdrukkingen voorkomen als deze: ‘O gij, die alle koningen overtreft, in wijsheid de wijzen, in dapperheid de dapperen, in godvreezendheid de in deze deugd uitmuntenden, in voorspoed de voorspoedigsten’, - of deze haast byzantijnsche kniebuiging inderdaad hèm geldt, daaromtrent is twijfel

geopperd en mijns bedunkens gewettigd.[1] Maar wat een halve eeuw na Marcus' dood de geschiedschrijver Cassius Dio zegt, zegt hij ongetwijfeld van hem. Daaromtrent is elk verschil van gevoelen uitgesloten. 'Hij bezat' - ik haal slechts enkele volzinnen aan uit de omvangrijke karakterteekening - 'alle andere deugden, maar in de eerste plaats: van allen die ooit eenige macht bezeten hebben was hij verreweg de beste heerscher..... Het meeste behagen schepte hij in weldoen. Hij zelf was vrij van alle verkeerdheden, en noch opzettelijk noch onwillekeurig beging hij een misslag. De verkeerdheden der anderen daarentegen verdroeg hij, vorschte er niet naar, en tuchtigde ze niet. Maar als in iemand iets goeds stak, prees hij hem en bezigde hem voor datgene waarin hij uitmuntte, zonder zich aan de rest te storen..... En dat hij zoo was uit aangeboren voortreffelijkheid, niet uit berekening, blijkt uit alles... (Na hem) is het Romeinsche rijk van een gulden tot een verroest ijzeren heerschappij vervallen.'[2]

Nog treffender klinkt, althans in mijne ooren, de trouwhartige taal van den alweer een halve eeuw later levenden biograaf Julius Capitolinus, den tijdgenoot van Keizer Diocletianus. Nu eens: 'hij maakte van slechten goeden, van goeden uitmuntenden' (c. 12). Elders, bij het verhaal van zijn dood: 'allen waren overtuigd dat hij, door de goden aan het menschdom geleend, tot de goden teruggekeerd was' (c. 18).

Wat de modernen betreft: in het oog valt vooral de niet geheel objectieve en niet altijd consequente geestdrift der Franschen. Het spreekt vanzelf, dat M. Aurelius door Vol-

1) Nog Renan (*Origines du Christianisme* Vol. VII, *Marc-Aurèle* (1882), o.a. bl. 9 not. 5) aarzelt niet, de bedoelde oratie (*Or.* IX Dind., *Or.* XXXV K.) als op M. Aurelius gehouden te beschouwen. Meer dan anderhalve eeuw te voren had Joannes Masson (*Aristid. ed. G. Dindorf* t. III p. LVIII v.v.) trachten aan te toonen, dat de aldaar gevierde Keizer veeleer Antoninus Pius geweest moet zijn. De laatste uitgever van Aristides, Bruno Keil (1898), houdt het stuk voor onecht. 'Neque Pium neque Marcum Imperatorem intellegi posse patet; *qui revera intellegendus sit non constat*.' Laatstelijk heeft A. von Domaszewski (*Philol* LXV, 1906) hierop geantwoord met Gallienus (regeert 259-268 n. Chr.) als den bedoelden vorst aan te wijzen. Hier is natuurlijk de plaats niet om op deze ingewikkelde vraag nader in te gaan.

2) Dio (Xiphilin.) l. LXXI c.c. 34/6.

taire gerekend werd tot diegenen ‘qu'on désespère presque d'imiter’. Maar dit is proza tegenover de hymne van Renan. ‘Nooit was eenige eeredienst meer gewettigd, en nog heden is hij ook de onze. Ja, wij allen, zoovelen wij zijn, wij dragen de rouw over Marcus Aurelius in het hart, als ware hij eerst gisteren gestorven. Met hem heeft de wijsbegeerte op den troon gezeten. Dank zij hem, is de wereld één oogenblik door den besten en grootsten man zijner eeuw geregeerd.’[1)]

Quo iure? vragen wij, door zoo uitbundig zwaaien met het wierookvat eenigszins wantrouwig geworden.

Een zeer kort overzicht van 's Keizers levensgeschiedenis zal trachten het antwoord te geven.

M. Aurelius, zooals hij gewoonlijk in het Latijn, M. Antoninus, zooals hij in 't Grieksch genoemd wordt, geboren 26 April 121 n. Chr., heette eigenlijk M. Annius Verus, evenals zijn vroeg gestorven vader en zijn grootvader. Hij was de telg van een jong-patricisch geslacht, en reeds als kind door Keizer Hadrianus tot lateren troonopvolger bestemd, volgens de curieuse en tamelijk ingewikkelde wijze van adoptie, door de Antonini in navolging van Augustus in zwang gebracht. In dier voege, dat de onmiddellijke troonopvolger, de reeds bejaarde T. Aurelius Antonius Pius, hem als zoon zou adopteeren, hijzelf - Marcus - een zoon van den oorspronkelijk door Hadrianus als opvolger gewenschten maar vóór dezen overleden L. Ceionius Commodus als broeder onder den naam van L. Verus. Marcus, een krullebol met reeds als kind ernstige trekken en een teer gestel, ontving van jongsaf de zorgvuldige en uiterste inspanning vereischende opvoeding, die aan vorstenkinderen pleegt toebedeeld te worden. Velen waren zijn Latijnsche, nog meerdere gaandeweg zijn Grieksche leermeesters. Voor het Latijn voornamelijk M. Cornelius Fronto, de beroemdste rhetor van zijn tijd; van Grieken, onder meer toenmalige celebriteiten van de rhetoren- en kunstenaarswereld, Herodes Atticus, de Grieksche Fronto, Sextus van Chaeronea, bekendst als neef van Plutarchus, en vóór allen Diognetus, die zijn vorstelijken leerling tegelijkertijd inwijdde in de begin-

1) Renan, *Marc-Aurèle*, bl, 487 v.v.

selen van teekenen, schilderkunst en van de Stoïsche moraal. De reeds bejaarde Keizer herdenkt ze bijna allen in zijn dagboek, en voor allen heeft hij een vriendelijk woord van dankbare herinnering over. Ongetwijfeld is hij een modelleerling geweest, studeerende overdag en 's nachts, zich noch rust noch het onschuldigst genot gunnende, als aanstaand Stoicus slapende op den grond, zoodat zijn moeder den twaalfjarigen knaap bidden moest, zich althans de weelde van een hoofdkussen te gunnen. Lezen werd zijn hoofdpassie, en nog in de *Meditationes* beknort hij zich om deze 'zonde'. 'Werp den dorst naar boeken van u, opdat gij niet murmureerende sterven moogt, maar blijmoedig, waarachtig, en van harte dankbaar jegens de goden'. (II 3). En elders: 'Dwaal niet langer af; gij zult uw armzalige aanteekeningen niet meer lezen, noch de groote daden der oude Romeinen en Grieken, noch de uittreksels uit allerhande geschriften die ge voor uw ouden dag weggelegd hadt' (III 14).

Intusschen doorliep hij den *cursus honorum*, den door wet en gewoonte geregelden loop van opeenvolgende waardigheden, voor de aanstaande Caesares en Augusti weggelegd. Reeds op zijn achtste jaar werd hij opgenomen in het overoude, hoogheilige priestercollege der Salii, en weldra had het leergrage kind hun *carmen saliare*, het voor de Romeinen zelven oudste en vrijwel onverstaanbare taalmonument, voldoende uit het hoofd geleerd, om het bij de vereischte ceremonieën zelfstandig te kunnen aanwenden. Hij werd voorts onder meer quaestor, herhaalde malen consul, eindelijk Caesar en princeps iuventutis, en had, gaarne of ongaarne, de met elk dier titels verknochte plichten te vervullen.

In 138 n. Chr. stierf Hadrianus, Antoninus Pius werd Keizer, en Marcus bekleedde drie-en-twintig jaren lang, van zijn zeventiende tot zijn veertigste, officieel den rang van troonopvolger, kroonprins in volmaakt modernen zin. Als zoodanig werd hij door het verstandig beleid van het staatsopperhoofd gaandeweg met een deel der regeeringsmacht bekleed. Tusschen hem en zijn adoptiefvader bleef gedurende al die jaren de volkomenste harmonie heerschen, zoover we kunnen nagaan zelfs door geen wolkje verstoord. Zijn keizerlijke vader was en bleef voor hem het na te streven ideaal. Hij heeft, zelf oud geworden, Antoninus Pius tweemaal in

de *Zelfbespiegelingen* uitvoerig herdacht, beide malen met bijzonderen gloed en innigheid. Uit het laatste dier twee hoofdstukken (VI 30) sta hier een ietwat langer citaat. ‘Draag zorg, niet in den Caesarenwaanzin te vervallen, u daarvan niet te laten doortrekken. Want zóó is de gewone gang. - - Strijd er voor zóó te blijven als de wijsbegeerte u wenscht te hebben. Vereer de goden, arbeid voor het heil der menschen. Kort is het leven; één ding is van dit vertoeven hier op aarde de vrucht: een godvreezende stemming en werken ten bate der gemeenschap. Handel steeds, zooals het een leerling van Antoninus betaamt. Zie naar zijn voortdurend streven om overeenkomstig de inspraak der rede te handelen; naar zijn onwankelbare gelijkmoedigheid; zijn vroomheid; zijn opgeruimden blik; zijn innemendheid; zijn wars zijn van alle ijdelheid; zijn streven zich in alle zaken zooveel mogelijk in te werken; en hoe hij nooit een onderwerp uit de hand zou hebben gelegd zonder het eerst door en door te hebben doorgrond. Hoe hij hen verdroeg die ten onrechte op hem smaalden, zonder ooit weerom te smalen; hoe hij nooit overijld te werk ging; hoe hij aan geen lasteringen het oor leende; en welk een scherp waarnemer hij was van karakters en daden. Geen schreeuwer; geen gejaagde; geen achterdochtige; geen sophist. (Zie) hoe weinige zijn behoeften waren, in woning, meubels, kleedij, bedienden; hoe arbeidzaam hij was en hoe lankmoedig; hoe hij tot in den avond (des levens) zijn dagtaak heeft kunnen volhouden ten gevolge van zijn eenvoudige leefwijze; - - hoe hij standvastig en gelijkmatig bleef in zijn vriendschapsbetrekkingen; hoe hij hen wist te verdragen die zijn meeningen met vrije taal bestreden, en zich verheugde als ze iets beters wisten aan te geven; eindelijk, hoe godsdienstig hij was zonder bijgeloof. Moge de laatste ure ook u wachten met het bewustzijn zoo goed geweest te zijn als hij!’

In die lange jaren van overgang van jongeling tot man was er in het innerlijke leven van den aanstaanden heerscher een groote ommekeer gekomen. Of liever: zijn oorspronkelijke neiging won het al onweerstaanbaarder van de conventioneele en opgelegde. Zijn voornaamste leermeester, gelijk gezegd, was tot dusverre Fronto geweest, de beroemdste rhetor van toenmaals, een leeghoofdige frasenknutselaar, wiens

eerzucht er voornamelijk naar streefde, om, met voorbijgaan der groote auteurs uit den korten bloeitijd der Latijnsche letteren, de aan die periode voorafgegane ouderen zoo trouw mogelijk na te bootsen. Rococo was koning in die dagen, en de weinige Latijnsche schrijvers der eeuw hanteerden allen - alleen met wat meer talent dan Fronto zelf - den vóór-Ciceroniaanschen stijl in zijn grilligste wendingen. Van jongsaf was de geest van Marcus in die richting gedresseerd geweest. Met het ijzeren plichtbesef dat hem kenmerkte had hij jaren achtereen vlijtig excerpten gemaakt, - eenmaal lezen we: 'uit zestig werken aan één stuk, in vijf boekdeelen!' - uit dichters als Plautus en Ennius, prozaïsten als Cato, de Gracchi, den archaiseerenden Salustius, en opstellen van den meest verschillenden aard, om deze modellen zooveel mogelijk op zijde te streven. Op zijn vijfentwintigste jaar ongeveer kwam de ommekeer. Door bemiddeling van Q. Junius Rusticus, een Romeinsch Stoïcus, die levenslang zijn boezemvriend gebleven en later door hem tot de hoogste eerambten in den staat verheven is, geraakte hij in kennis met de geschriften van een der strenge oude coryphaeën dier leer, Aristo van Chios[1)], maar vooral met de voordrachten, - men mag gerust predikatiën zeggen, - van den gevierden leeraar der voorgaande generatie, Epictetus, zooals deze door Arrianus waren te boek gesteld. Marcus las en werd diep getroffen door het geestelooze van zijn litterairen arbeid tot dusverre. Hij zeide alle oratorie voor goed vaarwel, en werd met hart en ziel datgene waartoe zijn aanleg hem van den beginne af had bestemd en waarvan de kiem door Diognetus was gelegd: onvoorwaardelijk aanhanger van het Stoicisme. Verbindingen met andere wijsgeeren werden nu aangeknoopt - ze waren toen legio, de wijsgeeren -, en allerhande filosofische geschriften, daaronder een en ander van Plato, bestudeerd. Maar de vriendschappe-

1) Marcus aan Fronto (1. IV ep. 13 p. 75 Nab). 'Aristonis libri me hac tempestate bene accipiunt, atque idem habent male: cum docent meliora, tum scilicet bene accipiunt; *cum vero ostendunt*, *quantum ab his melioribus ingenium meum relictum sit*, *nimis quam suepe erubescit discipulus tuus sibique suscenset*, *quod viginti quinque natus annos nihildum bonarum opinionum et puriorum rationum animo hauserim*'. Daar de schrijver zelf verklaart op 't oogenblik vijf-en-twintig jaar oud te zijn, valt deze brief tusschen 146 en 147 n. Chr.

lijke verhouding tot Fronto bleef ongerept, al bespeurde de oude leermeester met kwalijk verholen ontzetting, dat zijn vorstelijke leerling zich al meer en meer verwijderde van den zijns inziens éénigen weg tot zaligheid: het maken van opstellen zonder inhoud, zooveel mogelijk in de taal en den stijl van den ouden Cato.

Het toeval heeft ons een honderd jaren ongeveer geleden een deel der tot dusverre verloren geachte werken van dezen Fronto in handen gespeeld, daaronder heel wat correspondentie met M. Aurelius, als kroonprins en als keizer. Niet veel zaaks; ofschoon juist hierom voor ons niet van belang ontbloot. De professor deelt mede, nu eens dat hij pijn in de knie, een andermaal dat hij pijn in den hals, een derde maal dat hij pijn in de rechterhand heeft gekregen, en laat er ons niet onkundig van hoe hij door galziekte (cholera?) zoozeer is aangetast, dat hij zijn stem verloren en ten slotte een flauwte gekregen had. Van zijn kant klaagt de prins over hoofdpijn en slaapzucht; over den drukkenden last der studie-belemmerende staats- en rechtszaken; over de leege eentonigheid der tooneel- en jachtgenoegens; en houdt in latere jaren zijn leermeester op de hoogte van de wederwaardigheden der vorstelijke familie, vooral van de kinderziekten der talrijk komende kleintjes. Daar tusschen in aanvankelijk verzekeringen van bewonderende genegenheid over en weer, zóó uitbundig dat wij ongevoelige Nederlanders weifelen tusschen glimlach en walging. Gaandeweg zien we de aangroeiende ontstemming van den leermeester over de veranderde geestesrichting van den leerling. Een enkele maal is de gemelijkheid Fronto te machtig geworden, zoodat ze hem tot onbillijke verwijten verleidt. ‘Tu mihi videre *mora temporali et laboris taedio defessus* eloquentiae studium reliquisse, ad philosophiam devertisse’.[1)] De Keizer antwoordt steeds vriendelijk, al blijkt het hem gedurig moeilijker geschikte briefstof te vinden; feliciteert af en toe nog den ouden man met zijn verjaardag; zendt hem zijn Latijnsche

1) ‘Het komt mij voor dat gij, *door het tijdverlies (afgeschrikt) en door het vervelende van den arbeid vermoeid*, u van de beoefening der welsprekendheid afgewend en bij de wijsbegeerte uw intrek genomen hebt.’ (Fronto ad M. Antoninum *de Eloquentia* ep. III, p. 150 Nab.)

redevoeringen, waarop vaak een niet altijd malsche kritiek volgt; gedenkt ook zijner kort maar welwillend in de *Meditationes*; doch het is uit met liefdesbetuigingen als deze: ‘o mij gelukkige, die aan zulk een leermeester ben toevertrouwd!’ Van Fronto's onsterfelijke letterkundige verdiensten rept het Dagboek met geen woord. De oude betoovering is geweken. Marcus heeft voor goed de woordkunst voor iets beters en hoogers vaarwel gezegd.

Toen hij eindelijk in Maart 161 n. Chr. als veertigjarig man de regeering aanvaardde, na alvorens nog eenmaal plechtig door den stervenden voorganger als opvolger te zijn aangewezen, vond hij een oogenschijnlijk welvarend rijk, dat zich een paar menschenleeftijden lang in het ongestoorde genot van vrede en voorspoed had gekoesterd. Maar de bloei was uiterlijk en oppervlakkig geweest, de vrede slechts door een misschien al te gedweeë vredespolitiek zijner laatste voorgangers bewaard gebleven. Aanstonds met zijne aanvaarding althans barstte het onweer los om vooreerst niet meer van de lucht te zijn. De gansche negentien jaren van zijn bestuur waren wel de rampzaligste die het Romeinsche rijk sedert den imperatorentijd doorleefd had. Verwikkelingen aan Donan en Rijn; aan de beide hoofdgrenzen twee langdurige en bloedige oorlogen, de Parthische en de Marcomannische, waarvan de laatste vooral, die met tusschenpoozen ruim drievierde zijner regeering vult, ofschoon formeel maar een grenskrijg, den staat op zijn grondvesten deed schudden; epidemieën met hun nasleep van buitengewone sterfte; misgewas; algemeene verarming en verwildering; de opstand van een kroonpretendent; boerenonlusten in Aegypte; overstroomingen, aardbevingen: - kortom, om met den ouden dichter te spreken, van alle rampen die den mensch treffen kunnen was geen enkele afwezig. Bijzonderheden van dat alles kennen we in voldoende mate, om desvereischt er een vrij aanschouwelijk beeld van te ontwerpen. Doch dit behoort tot het domein der Romeinsche keizergeschiedenis, niet tot dat eener schetsmatige biografie. Hoofdzaak en resultaten zijn in een paar zinnen medegedeeld. De oorlog met de Parthen, de naburen in Azië van de Romeinsche bezittingen aldaar, was als gewoonlijk om de grensprovincie Armenie ontbrand, en met de algeheele vernietiging van het Romeinsche bezettings-

leger in een driedaagschen veldslag bij Elegeia in Cappadocie begonnen. In een oogwenk waren de rijke Aziatische bezittingen door den vijand overstroomd, en Marcus, zich met bescheiden zelfkennis van het gemis aan militaire talenten bewust, wist niet beter te doen dan met het opperbeleid zijn negen jaar jongeren adoptiefbroeder L. Verus te belasten (162 n. Chr.), dien hij aanstonds tot mederegent benoemd en tot man zijner oudste dochter, de vijftienjarige Annia Lucilla, gekozen had. 'Aber den scharfen Blick des Menschenkenners besass der ehrliche Kaiser nicht,' zegt Mommsen (V 211). L. Verus bleek een onbekwame, onwillige bonvivant, die zich in Antiochie koninklijk amuseerde, niet het minst met berucht theaterpersoneel, en wiens dood aan een beroerte acht jaren later voor Keizer en rijk een opluchting was. Intusschen deden bekwame legaten, Statius Priscus, Martius Verus, bovenal de latere tegenkeizer Avidius Cassius, in een vijfjarigen strijd de kans ten gunste van Rome keeren. De beide Parthische hoofdsteden, Seleucia en Ctesiphon, werden bemachtigd. Het werd vrede, Marcus en Verus hielden hun triomfantelijken intocht in de hoofdstad; maar met de zegepralende soldaten en de meêgevoerde gevangenen trok de pest het rijk binnen om het vooreerst niet weer te verlaten.

In 165 was de Parthische krijg geëindigd; het jaar daarop begon de zoogenaamde Marcomannische. Zoogenaamd: want inderdaad was het een complex van oorlogen, een lawine van heterogene vijandige volksstammen, Marcomannen, Quaden, Catten, Iazygen, Costobocen, Roxolani, en hoe ze verder mogen heeten, deels van Germaansch, deels van Sarmatisch of Scythisch ras, ongetwijfeld door weer andere trekkende volksstammen tegen de Romeinsche Donaulinie opgestuwd, en eens slechts in dit ééne, zich in het beloofde land ten zuiden daarvan te kunnen nestelen. Aanstonds alweer lagen de aangrenzende provinciën, Raetie, Noricum, Pannonie, Dacie, voor de vijandige horden bloot; bij honderdduizenden werden de weerlooze provincialen in krijgsgevangenschap weggesleept; tot in Griekenland vertoonde zich een zwerm barbaren; en wat gaandeweg onmogelijk was geacht stond thans te vreezen: Italie zelf voelde zich bedreigd. In het Noordoosten werd Opitergium verbrand, Aquileia berend. Marcus besloot persoonlijk in te grijpen. Na alle eenigszins weerbare man-

schappen, vrijgelatenen en roovers daaronder begrepen, onder de wapenen te hebben geroepen, na door financiëele noodmaatregelen, waaronder publieke verkoop der kroonsieraden, in den nijpendsten geldnood te hebben voorzien, begaven de beide Keizers zich naar de grenzen. Van weerskanten werd in een achtjarigen krijg met inspanning van alle krachten, met verwoedheid en, ook van Romeinsche zijde, met groote wreedheid gestreden. De niet altijd geheel samenhangende details ontleenen we ten deele aan de berichten der historici, ten deele aan de reliefs der Marcuszuil te Rome, een monumentale reeks van 248 illustratiën, 'een plaatwerk op steen waartoe ons vaak de tekst ontbreekt',[1)] - maar dienen hier onbesproken te blijven. Genoeg, de Romeinsche volharding en krijgstucht, de onbezweken plichtsbetrachting van het hoofd des staats, en de grootere consequentie der oorlogsvoering bracht ten slotte (173 n. Chr.) den storm tot bedaren. De Germanen, Quaden en Marcomannen bogen het hoofd, en M. Aurelius noemde zich naar overoud gebruik *Germanicus*. Drie jaren later waren ook de Scythische stammen teruggedrongen (175 n. Chr.), en de Keizer voegde bij zijn vele titels dien van *Sarmaticus*.

Er kwam evenwel geen rust. Na de buitenlandsche beroeringen de binnenlandsche, de opstand van Avidius Cassius, die zich - door keizerin Faustina gesteund, heette het - door zijn Syrische legioenen tot Imperator had laten uitroepen. Z i j n keizersdroom evenwel duurde slechts drie maanden. Den in allerijl tegen hem opgetrokken Marcus werd door de eigen officieren het bloedig hoofd van den usurpator getoond; enkele

1) Woorden van Mommsen (*Röm. Gesch.* dl. V bl. 204) betreffende de iets oudere Trajanuszuil. Wat de Marcuszuil betreft, de reliefs daarvan zijn op initiatief van keizer Wilhelm II, die tijdens zijn bezoek te Rome in 1893 daarin levendig belang stelde, naar fotografische opname uitgegeven in het prachtwerk: *Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom*, *herausgegeben von* Eugen Petersen, Alfred von Domaszewski, Guglielmo Calderini. München. 1896. Naar aanleiding dezer uitgave schreef Mommsen een korte studie: *Der Marcomanen-Krieg unter Kaiser Marcus*, thans opgenomen in het vierde deel der *Gesammelte Schriften* 1906). Daarnaast behandelt hij nog driemaal, - de beschrijving van den Marcomannenoorlog in het vijfde deel der *Römische Geschichte* meegerekend - de periode van keizer Marcus: in zijn opstel over *das Regenwunder der Marcus-Säule* (de bekendste episode uit dien krijg), en in dat over *die Chronologie der Briefe Frontos*, beide thans in hetzelfde deel der *Gesammelte Schriften* herdrukt.

zijner voornaamste aanhangers boetten hun waagstuk met hun leven, maar daarbij bleef het. De vergevingsgezinde vorst verbood de gebruikelijke hoogverraadsprocessen en executiën in massa. Zoo was de als expeditie begonnen reis in een pleiziertocht veranderd, waarop de Keizer zijn Aziatische provinciën bezocht en hun huldiging aanvaardde. Gedurende dien tocht naar het Oosten stierf in een gehucht aan den Taurus zijn gemalin Faustina (177 n. Chr.). De reis werd daarom evenwel niet afgebroken, en vooral vertoefde Marcus met wellust in Athene. Daar was hij in zijn element, daar was hij filosoof te midden der collegaas in de filosofenstad bij uitstek, en zijn bezoek legde dezen geen windeieren.

Het jaar daarop ontbrandde uit onbekende aanleiding de Marcomannen-oorlog opnieuw. Marcus trok, ditmaal van zijn nog jongen zoon Commodus vergezeld, er opnieuw heen, maar als een gebroken man. Zijn gezondheid, altijd teer, was door de afmattende regeeringszorgen, de onafgebroken inspanning, de uitputtende ontberingen gedurende den eindeloozen oorlog in een voor den Italiaan te guur klimaat voorgoed geknakt. Nog een kleine drie jaar hield hij, grootendeels door de kunstmiddelen der toenmalige geneeskunde gerugsteund, zich op de been. Toen bezweek hij, waarschijnlijk almede door de nog altijd heerschende pest ondermijnd, na een ziekte van slechts zeven dagen in het legerkwartier bij Vindobona (Weenen), 17 Maart 180 n. Chr. Het bericht van Dio, aan dezen voor waar verzekerd, dat zijn geneesheeren hem op verzoek van den troonopvolger zouden hebben vergiftigd, zullen we, hoe weinig ook geneigd om over Commodus gunstig te denken, wèl doen als onbewezen stadspraatje zonder meer ter zijde te leggen. Wat behoefde hij ook den dood zijn sloopingswerk uit de hand te nemen?

II.

Dit, in ruwe omtrekken, de uitwendige geschiedenis. Wat de inwendige aangaat: er worden ons tal van wijze beschikkingen overleverd, door de hoogstaande juristen van het toenmalige Rome voorbereid, tot invoering van een burgerlijken stand, tot beperking der tortuur, tot betere rechtspositie der slaven, tot regeling der kinder- en weezenzorg,

der begrafenisfondsen voor armen, van de zedepolitie, van de zorg voor krankzinnigen, alles uitvloeisels der in die tijden steeds machtiger heerschende humanitas. Hoeveel van dat alles op rekening van het initiatief des Keizers komt, hoeveel niets persoonlijks van hem heeft dan de bekrachtiging, zal wel niet met zekerheid uit te maken zijn. Wel persoonlijk waren zijn vergeefsche bemoeiingen om het verstompende moorden in het amphitheater te beperken, - het specifiek Romeinsche volksvermaak van nog gansch andere bloederigheid dan de Spaansche stierengevechten. Persoonlijk ook de instelling der *puellae Faustinianae novae*, een vorstelijke stichting tot opvoeding van onvermogende weesmeisjes, ter eere zijner gestorven gemalin opgericht. Persoonlijk eindelijk de zorgvuldige, dikwijls tot in den nacht gerekte rechtspraak. En toch - de gouden eeuw, door Marcus zelf en zijn onderdanen gedroomd, bleef uit, en niet enkel tengevolge der onafgebroken van buiten aanstormende rampen. 'Le règne des philosophes' toonde weder eenmaal zijn volslagen praktische onbruikbaarheid. Ze waren toenmaals een geduchte macht, vooral in de oostelijke helft van het rijk, die heeren Platonici, Epicurei, Peripatetici, de Cynici en Stoici bovenal. En we kennen hun schijn en wezen uit de anecdoten bij Gellius, maar vooral uit de bijtende schilderingen van den tijdgenoot Lucianus. Laten we nog zooveel op de rekening van overdrijving, van effectbejag van den satiricus stellen, er blijft genoeg over dat onze algemeene menschenkennis ons zegt waar te zijn. Eenige korrels echt goud, met duizendvoudige alliage vermengd. Hier en daar misschien ongeveinsde deugd, maar schuilgaande onder de algemeene reusachtige huichelarij. Onbaatzuchtigheid van enkelen, ternauwernood opgemerkt te midden van den algemeenen dans om het gouden kalf. 'Velen', zegt Dio, 'hingen den wijsgeer uit ten einde door hem verrijkt te worden' (LXXI, 35, 2).

Zij wisten dat hun dag gekomen was. Van alle zijden snelden ze uit het oosten des rijks aan, Grieken, Klein-Aziaten, Syriërs, in versleten kleederen en met hongerende magen, met ruigen baard en radde tong, met uiterlijke austeriteit, waaronder het kwalijk bedwongen vuur der heftigste hartstochten smeulde. Enkelen kennen we iets nauwkeuriger. Zoo Alexander uit Cilicie, bijgenaamd *Slijk-Plato* (*Πηλοπλάτων*),

een beau, wiens moeder voor Helena model schijnt gestaan te hebben, Marcus' geheimschrijver voor de Grieksche correspondentie, meer nog rhetor dan wijsgeer, en Hadrianus van Tyrus, schoolhoofd te Athene, daarna te Rome, op het laatst zijns levens *ab epistolis Graecis* bij Commodus, die zich meende te moeten verontschuldigen, dat hij hem eerst zoo laat had kunnen benoemen; beiden prachtlievend en inhalig zoo één. En hoe berooid de schatkist was, voor hen was er altijd geld. Hoe laag geboren ze ook mochten zijn, pensioenen, eerbewijzen, hooge posten waren binnen hun bereik gekomen. De Keizer zelf ergerde de Romeinsch voelenden onder zijn onderdanen, door als hun eeuwige leerling en als huns gelijke te midden hunner in den schunnigen filosofenmantel te disputeeren en te declameeren. Het hof ademde de loodzware, doffe verveling van onoprechte, opgeschroefde deugddoenerij. Inderdaad liet de deugdzaamheid der keizerlijke familie veel te wenschen overig. De levenswandel der keizerin Faustina, dochter van Antoninus Pius, moet - hoezeer Renan in een afzonderlijk opstel beproefd hebbe het weg te doezelen - niet voorbeeldig zijn geweest. Althans zoo er iets waars is in de eenstemmige berichten der oude zegslieden, indien niet de onbeschaamdheid der mimen toenmaals zóó groot is geweest, dat ze zonder grond op het tooneel der hoofdstad den goedgeloovigen echtgenoot de namen harer minnaars in den doorzichtigsten vorm zoo goed als in het aangezicht schreeuwden. Haar verontschuldiging zij eenigermate, dat zóóveel pedante kwezelarij vanzelf tot, zij het dan ongeoorloofde, reactie moest porren. En voorts besluiten we uit het werk van een anderen tijdgenoot, de *Metamorphoses* van Apuleius, tot een algemeene verwildering, niet weinig zedeloosheid, en een wijdvertakt toover- en rooverwezen.

Hoe de stemming van een goed deel van Marcus' onderdanen was, leeren we uit een toch niet geheel te verwerpen document, het aan Avidius Cassius toegeschreven manifest, in den vorm van een brief aan een bloedverwant gegoten. Daarin zinnen als deze: ‘Ongelukkig is onze staat, rampzalig, die deze rijkaards en hebzuchtigen te dulden heeft. Marcus is ongetwijfeld een best mensch, maar die, terwijl hij genadig wenscht te heeten, hen laat leven wier zeden hij zelf afkeurt. - - (Hij) filosofeert, en vorscht na over de

elementen en de zielen, over wat recht en billijkheid is, maar voelt niets voor het staatsbelang. - - Gij hebt gehoord, hoe een praefectus praetorii van onzen filosoof, nog drie dagen voordat hij dien hoogen post aanvaardde arm en berooid, daarna plotseling rijk geworden is. Vanwaar kwam dat geld, bid ik u, anders dan uit de ingewanden van den staat en de bezittingen der provincialen?' Minder ceremonieel zou dezelfde Cassius hem nu eens een 'disputeerder' (*dialogista*), dan weer een 'filosofisch oud wijf' *(philosopha anicula*) hebben genoemd.[1)]

'Marcus had' - zegt de biograaf - 'steeds het gezegde van Plato in den mond, dat de staten zouden bloeien, indien of de wijsgeeren regeerders of de regeerenden wijsgeeren waren.' Een deel zijner onderdanen dacht blijkbaar het zijne van dien bloei. 'Het gerucht ging' - verklaart dezelfde biograaf - 'dat sommigen onder den dekmantel van wijsgeerigheid staat en particulieren knevelden.'

Droevig, die ontstemming. Maar ook onbillijk? Over de voortreffelijkheid van Marcus Antoninus als mensch, over de reinheid zijner zeden, de zuiverheid zijner bedoelingen, zijn volmaakte goedheid, zijn zichzelf wegcijferend ijzeren plichtbesef, zijn rustelooze werkzaamheid bij een zwak lichaam: - over dat alles denk ik geheel als zij die voor mij zich met hem hebben bezig gehouden. Maar het is iets anders een goed mensch, iets anders een goed vorst te zijn. Ik zou zelfs het paradox durven wagen, dat de deugden der vorsten niet steeds ten bate hebben gestrekt voor hun onderdanen. Vergelijkt men hem b.v. met Diocletianus, zijn hem als een god vereerenden bewonderaar in de oudheid, met Frederik den Groote, *le roi philosophe*, die zich nederig bij hem zeide achter te stellen, dan blijkt het verschil. Beiden stonden moreel ongetwijfeld veel lager dan Marcus Antoninus. Maar waar het zaken van staat gold bezaten beiden de heerschersnatuur en het regenteninstinct. Marcus was uit weeker metaal gevormd. Hij was geschapen om te volgen, niet om voor te gaan. Hij predikte

1) De deskundige lezer bespeurt aanstonds de punten van overeenkomst in dit gedeelte mijner voorstelling met die van Niebuhr (*Ueber die zu Mailand entdeckten Schriften des M. Cornelius Fronto* (1816), herhaald in zijn *Kleine Schriften* dl. II (1843) bl. 72) en van Naber in de inleiding op zijne Frontouitgave (1867) bl. V.

onder meer herhaaldelijk doodsverachting, en vervolgde desniettegenstaande bloedig de Christenen, niet het minst omdat zijn omgeving voortging met in hen de eigenlijke vijanden van den Romeinschen staat te zien, maar tevens omdat hij, - in de tallooze malen aangehaalde woorden der *Meditationes* - in de ecstase h u n n e r doodsverachting p o s e zag. (XI 3.) Het ontbrak hem aan opgewektheid, levenslust, élan. Zijn geest was niet vrij van zekere bekrompenheid, en hij was er zelf zich niet onbewust van. Verwant daaraan was een kinderlijk naief onwereldsch optimisme, dat in den geest des tijds moet gelegen hebben, en dat wij o.a. ook in den grooten historicus der periode, Arrianus, niet zonder bevreemding ontmoeten. Wij meesmuilen bij al die bewondering voor zijn gezamenlijke leermeesters, daaronder meer dan een echte middelmatigheid; bij zijn woorden van ingenomenheid met den nietswaardigen L. Verus; bij zijn dank aan de goden ‘dat hem kinderen waren geschonken, niet onbegaafd van geest en niet verminkt naar het lichaam,’ - en we denken aan Commodus; bij zijn blijdschap dat hem een vrouw te beurt gevallen was, ‘zóó volgzaam, zóó liefhebbend, zóó eenvoudig!’ We nemen voorts de aan kortzichtig idealisme verknochte koppigheid soms waar, zooals toen hij zijn oudste dochter, de jeugdige weduwe van Verus, niettegenstaande heftig verzet van het in haar en in haar moeder gistende trotsche vorstenbloed, noodzaakte tot de mésalliance met den bejaarden homo novus Pompeianus, omdat deze een braaf man en de organisator van den krijg tegen de Germanen was geweest. Dat alles overwegende begrijpen we volkomen, hoe zwaar hem soms de heerscherstaak moet zijn gevallen waartegen hij zich niet opgewassen voelde, hoe hij steeds en steeds naar de eenzaamheid zijner overpeinzingen snakte, hoe - in de bekende woorden uit zijn boek (VI, 12) - ‘het hof voor hem een stiefmoeder, de wijsbegeerte een moeder was, waardoor alleen het andere voor hem dragelijk, en hij dragelijk voor de anderen werd.’

Dat dunkt mij het d i e p t r a g i s c h e in dit vorstenbestaan, de geweldige klove tusschen zijn aanleg en zijn rang, tusschen zijn willen en zijn kunnen, tusschen de eischen door het leven aan een Romeinsch Imperator en door de theorie aan een Stoïsch wijsgeer gesteld. Hij wist dat voor het

Stoïsch pantheisme het godsbegrip identisch was met het begrip universum, causaalverband, alvernuft, maar als staatshoofd was het offeren hem zoo bloedige ernst, dat spotvogels een rekwest lieten circuleeren van den volgenden inhoud: ‘De witte ossen aan Keizer Marcus. Zoo gij overwint zijn wij verloren.’ Ontelbare plaatsen uit zijn dagboek gewagen van de volstrekte ijdelheid van allen roem, τ□ δοξ□ □ιον, zooals hij dien vaak met het minachtende verkleinwoord der Stoici aanduidt. En het fragmentaire opschrift op zijn triomfboog luidt: ‘Aan M. Aurelius Antoninus Augustus Germanicus Sarmaticus, achtmaal Imperator, driemaal Consul, Vader des Vaderlands, omdat hij alle roemruchte daden van alle veldheeren vóór hem, ook van de grootste, overtroffen heeft door het vernietigen of onderwerpen der krijgshaftigste volkeren.’ De souvereine minachting van den plebejer Socrates voor den *rumor vulgi* was dezen vorst vreemd. In theorie vroeg hij zich af: ‘Gij wilt door een mensch geprezen worden, die driemaal in het uur zichzelven vervloekt? Gij wilt een mensch behagen die zichzelven niet behaagt?’ (VIII. 53.) En toch - zijn biograaf deelt ons mede, hoe ziekelijk bezorgd hij was voor wat de menschen van hem zeiden; ‘om aan billijke aanmerkingen te gemoet te komen,’ wordt er vergoelijkend bijgevoegd. Klachten over ondank, miskenning en smaad keeren telkens terug. Nu eens lezen we: ‘Zondigt een ander tegen mij? Dat is zijne zaak. Hij heeft een eigen karakter, eigen aandrift tot handelen’ (V 25). Elders, een paar boeken verder: ‘Wanneer iemand tegen mij in het een of ander zondigt, overweeg dan aanstonds om welke goede of slechte beweegredenen hij gezondigd heeft. Dit inziende zult gij medelijden met hem hebben, en u noch verwonderen noch ergeren’ (VII 26). ‘Wanneer anderen u laken of haten, of ongunstig over u spreken, dring dan door in hunne zielen, door en door, en zie wat voor menschjes het zijn. Dan zult ge inzien, dat ge er u niet ongelukkig om behoeft te maken, wat zij ooit van u denken. Toch moet ge hun welgezind zijn, want ze zijn van nature uw vrienden’ (IX 27). ‘Wanneer ge u over iemands onbeschaamdheid ergert, vraag dan aanstonds u zelven af: kunnen er in de wereld onbeschaamden n i e t zijn? Dat kan immers niet. Vorder dus niet het onmogelijke. Ook deze is een dier

onbeschaamden, die in het bestel der dingen nu eenmaal moeten zijn. - - En waarin zijt gij eigenlijk geschaad? Gij zult bevinden dat niemand diergenen over wie ge u ergert iets zoodanigs heeft begaan, dat daardoor uw geest verslechterd zou zijn. - - Wat verkeerds of vreemds is er dus geschied, indien de onbeschaafde doet wat des onbeschaafden is? Zie toe of ge niet veeleer u zelven verwijten moet, niet te hebben verwacht dat zoo iemand aldus zou falen' (IX 42). Klinkt het niet als een litanie? En af en toe kwelde hem het pijnlijk bewustzijn, zelfs op de sympathie der hem het naast staanden niet rotsvast te kunnen bouwen. 'Niemand is zoo gelukkig, of er zullen bij zijn sterfbed eenigen staan, zich verheugende over de te verwachten ramp. Hij was een braaf en wijs man; - ja zeker, en toch is er ten langen leste misschien een die bij zichzelven zegt: eindelijk kunnen we eens ademhalen, nu we dien s c h o o l m e e s t e r kwijt zijn. Wel viel hij niemand onzer lastig, maar ik voelde toch dat hij in zijn hart ons veroordeelde. Zóó spreekt men van den brave. En van mij? Hoevele redenen zijn er niet, waarom menigeen met verlangen naar mijn dood haakt! Daaraan moet ge indachtig zijn als uw stervensure daar is, en ge zult getrooster heengaan bij de overweging: ik ga heen uit zulk een leven, waarin de kameraden zelven, voor wie ik zooveel gestreden, gebeden, gezwoegd heb, juist diegenen zijn die reikhalzend naar mijn verdwijnen uitzien, waarschijnlijk zich de eene of andere verlichting daaruit voorstellende. Waarom zou dan iemand een langer verblijf hier begeeren?' (X 36)

Zoo werd hij ten slotte een diep rampzalig man, zichzelven verterende in hem uitputtende vorstenplichten en een sloopend gevoel van vereenzaming. De melancholie van zijn wezen treft zelfs den oppervlakkigsten beschouwer zijner beeltenissen. 'Veracht den dood niet' - lezen we - 'maar berust er kalm in, daar ook hij een dier zaken is die de natuur wil. - - Wenscht ge ook nog een treffende, schoon onwijsgeerige bemoediging, dan zal u vooral welgemoed tegenover den dood maken het waarnemen der dingen, waarvan ge weldra zult worden losgemaakt, en van de karakters, waarmede uwe ziel zich alsdan niet meer zal behoeven te vermengen. Verstoord moet ge in geen geval op hen zijn,

integendeel, medelijden met hen gevoelen en hen met gelatenheid verdragen; maar toch moogt ge het u voor den geest brengen, dat ge niet van menschen scheiden zult die denken als gij. Dat alleen - zoo iets - zou ons kunnen tegenhouden en aan het leven doen hechten, *indien het geoorloofd ware te leven met menschen die dezelfde beginselen hoogschatten*. Nu echter ziet ge zelve wel in, *welk een uitputting het gevolg is van gebrek aan harmonie tusschen samenlevenden*. Zeg daarom: moogt ge ten spoedigste komen, o dood, opdat ik niet wellicht eens mij zelve vergete!' (IX 3)

De heeler aller smarten heeft ook dit arme, naar liefde dorstende menschenhart op nog geen negen-en-vijftigjarigen leeftijd de eeuwige rust geschonken.

III.

De *Meditationes* of *Zelfbespiegelingen* vormen in moderne uitgave een bescheiden octavodeeltje van ruim anderhalf honderd bladzijden, en zijn in twaalf boeken of hoofdstukken ingedeeld. Ze moeten in de laatste levensjaren van den Keizer zijn neergeschreven; men neemt als aanvang het jaar 172 of 173 n. Chr. aan. Zeker is dat de onderteekening van het eerste boek luidt: '(geschreven) in het land der Quaden bij de Granua'; van het tweede: 'te Carnuntum' (tusschen Weenen en Preszburg). De verdere boeken missen alle plaatsbepaling. Pogingen om ook in deze een chronologischen band te ontdekken en te herstellen hebben gefaald.

Het eerste wat bij oppervlakkige kennisneming treft, is dat deze intieme gedachten van een geboren Romein, vorst van het imperium Romanum, h e t G r i e k s c h tot voertuig hebben. Nader beschouwd kon kwalijk iets anders worden verwacht. Sedert Hadrianus was een van hoogerhand gesteunde, natuurlijk kunstmatige en gekunstelde opbloei der Grieksch-Attische prozalitteratuur verrezen, en tegelijkertijd uit velerhande oorzaken de productiekracht en beteekenis der Latijnsche beduidend gedaald. De bestuurders van het in hoofdzaak tweetalige rijk spraken en schreven de beide talen met evenveel gemak. Bovendien was de wijsbegeerte in de Latijnsche letteren altijd eenigszins een kasplant gebleven. En eindelijk: Marcus was te weinig zelfstandig om filosofische begrippen in een

andere taal te gaan kleeden dan die waarvan zijn geliefde leermeesters zich bedienden en waarin zijn lievelingsboeken waren geschreven.

Een tweede vraag die opkomt is: aan wien hebben we de uitgaaf van het geschrift te danken? Dat de Keizer haar zelf zou bezorgd hebben is om meerdere redenen onwaarschijnlijk. Veel aannemelijker is, dat na zijn overlijden een bevriende hand de nagelaten papieren geordend, voor de verspreiding gereed gemaakt, en, op de twee eerste boeken na, voor eene indeeling naar de gewoonte der ouden gezorgd heeft. Men heeft daarbij, misschien terecht, aan Galenus gedacht, den lijfarts der keizerlijke familie en zelf in de wijsbegeerte dilettant. Maar aan de vraag der uitgave knoopt zich die andere en belangrijker vraag vast: heeft de vorstelijke schrijver wel heelemaal aan een lezer gedacht, en niet veeleer in de stilte van het bivouak, alleen met zijn geweten, voor zichzelven zijn hart uitgestort? De vakmannen zijn het daaromtrent oneens, en ik denk niet dat we het er spoedig eens over zullen worden. Onze betrouwbaarste gids, de stijl, kan voor beide opvattingen worden opgeroepen. Naast inderdaad losse, afgebroken, niet eens afgeronde zinnen, zooals het eenige malen herhaalde: ‘Recht zijn, niet opgericht’ (III 5; VII 12); zooals: ‘Noch komediant, noch lichtekooi’ (V 28); ‘Welke genoegens smaken roovers, zedeloozen, vadermoorders, tyrannen?’ (VI 34) ‘Ze zullen toch hetzelfde doen, al barst gij van ergernis’ (VII 4): - naast deze en dergelijke staan meerdere korte en langere passages, die gestileerd en, artist van het woord als hij was, hetzij puntig, hetzij uiterst fijn gestileerd zijn. Een paar voorbeelden van de kortere ten minste. ‘De beste wijze om zich (tegen de boozen) te verdedigen is, niet op hen te gelijken’ (VI 6). Elders: ‘Terwijl ze elkander minachten, vleien ze elkander; en terwijl ze elkander pogen te overvleugelen buigen ze voor elkander de knie’ (XI 14). Dan weer: ‘De spin verhoovaardigt zich, wanneer ze een vlieg heeft buitgemaakt; een ander een haas; een ander vangt in een sleepnet sardijntjes; een ander wilde zwijnen; een ander beren; een ander Sarmaten. Zijn het niet allen roovers, als men op hunne beweegredenen let?’ (X 10) Eindelijk: ‘Men moet gelijk zijn aan het voorgebergte, waartegen de golven onophoudelijk vruchteloos aan-

beuken. Onbeweeglijk blijft het staan, en de onstuimige wateren leggen zich' (IV 49). Voegen we hierbij, dat, blijkens de onderschriften, de twee eerste boeken ontwijfelbaar door den auteur als zoodanig zijn ingedeeld; dat het eerste boek een soort van inleiding, een voorspel vormt, dan springt des te meer in het oog, hoe moeilijk het is tusschen de twee elkander weersprekende beweringen: stof voor zichzelven of stof voor anderen, een zekere keuze te doen.

Zekerder is mijns inziens dat het werk, toen het verscheen, niet veel opzien schijnt gebaard te hebben. Het is althans opmerkelijk dat noch Dio noch Capitolinus er van reppen, zoodat de echtheid hoofdzakelijk slechts op interne gronden rust. Eerst in de latere middeleeuwen, 9e en 10e eeuw, wordt er uitdrukkelijk gewag van gemaakt. Van iets later dateeren onze handschriften. Van het volledige werk helaas slechts *twee*, waarvan er nog een sedert de 16e eeuw spoorloos is verdwenen, des te meer codices van excerpten, ongeveer een twintigtal, onloochenbare bewijzen van de populariteit die de *Meditationes* toen in het Grieksch sprekende Oosten genoten. En de onderstelling schijnt geoorloofd, dat het juist de Christenen zijn geweest die voor hun vroegeren vervolger de beste propaganda hebben gemaakt. Eerst met de zestiende en zeventiende eeuw evenwel en daarna komt het volle enthousiasme. De vrijdenkers der achttiende volgen op de theologen der zeventiende, maar in hun bewondering voor de *Meditationes* geven de beide zoo heterogene menschengroepen elkander niets toe. Onze onmiddellijke voorgangers doen desgelijks. Weder citeer ik enkele volzinnen uit Renan, losse bladen uit zijn reusachtigen lauwerkrans. 'Dat onvergelijkelijke boek, waarin Epictetus overtroffen is, - - en dat eerst in onze dagen is kunnen worden begrepen.' En elders: 'Het boek van Marcus Aurelius, op geen dogmatischen grondslag berustende, zal ten eeuwigen dage zijn frischheid behouden. Allen, van den atheïst af, - of die zich als zoodanig beschouwt, - tot op den man die het meest vasthoudt aan de bijzondere leerstellingen van het eene of andere geloof, allen kunnen het met stichting lezen. Het is het meest zuiver menschelijke boek, dat er bestaat.'[1] Zachter,

1) Renan, *Marc-Aurèle* bl. 262 v.v.; 272.

maar treffender klank hebben de ongekunstelde getuigenissen van schipbreukelingen op de levenszee, van in hun genegenheid of in hun verwachtingen wreed getroffenen, die verklaren in dezen leekenbijbel vergetelheid van smarten en bemoediging bij teleurstellingen te hebben gevonden. De stroom van vertalingen blijft vloeien, vooreerst in alle talen van Europa, - de dubbele bewerking van eenige gedeelten in de onze door Dr. J.H. Leopold is den Nederlandschen lezer ongetwijfeld bekend, - maar ook in het Perzisch, naar men zegt. De *Zelfbespiegelingen* zijn blijkbaar een der weinige boeken uit de oudheid, die ook door niet-vakmannen nog gelezen worden.

Dat zijn feiten, met de aan feiten eigene onverzettelijkheid. En slechts met schroom plaats ik daar tegenover enkele individueele bedenkingen. De geheel eenige beteekenis der *Meditationes* als kenbron voor de persoonlijkheid des schrijvers, als de weerspiegeling eener zeldzaam reine, edele, zelfverloochenende, ziekelijk gevoelige en kwetsbare ziel, laat ik geheel in haar waarde. Maar ik kan niet nalaten mij altijd opnieuw te verbazen over de betoovering die het geschrift ook op zoo late nakomelingschap blijft oefenen, en deze, behalve aan de aantrekkingskracht op dichterlijke gemoederen van al wat onbestemd verheven is, toe te schrijven aan de bekoring die voor een lijdend hart van een broeder in het lijden pleegt uit te gaan. Ik kan niet nalaten op te komen tegen eene karakteristiek als die van Renan; ‘de lezing van M. Aurelius werkt versterkend, niet troostrijk.’ Mijns bedunkens noch troostrijk, noch versterkend. En tegenover deze grief verliezen alle andere, vroeger wel te berde gebrachte, - en daaronder recht onbillijke, - voor mij hunne beteekenis. Men heeft gemis aan systeem gegispt; in een dagboek, bid ik u! Maar pogingen als van Arnold Braune, om waar geen systeem is er een ‘herauszuklügeln,’ zijn vanzelf met onvruchtbaarheid geslagen. Alleen ligt aan het dwaze bezwaar dit juiste besef te gronde, dat Marcus inderdaad niet altijd vast in de leer. dat met name zijn gods- en onsterfelijkheidsbegrip erg zwevend is. De beroemde paragraaf over de Christenen begint: ‘Hoe sterk is de ziel die gereed is om, wanneer ze zich eindelijk van het lichaam zal losmaken, hetzij uitgebluscht, hetzij naar alle windstreken verspreid te worden, hetzij individueel in wezen te blijven’

(XI 3). Elders: ‘Betreffende den dood: óf ontbinding, indien (alles uit) atomen (is opgebouwd) óf, indien (de kosmos) een eenheid (vormt), hetzij uitblussching, hetzij verplaatsing’ (VIII 32). Zijn godsbegrip dobbert niet slechts tusschen de Stoïsche abstracties en de concrete godengestalten der overlevering met hun bovennatuurlijken nasleep, maar bijwijlen pijnigt hem de twijfel of er in 't geheel wel goden zijn. ‘Heen te gaan van de menschen’ - zoo lezen we - ‘heeft, i n d i e n er goden zijn, niets verschrikkelijks; van hen immers zal u niet iets wat kwaad is te beurt vallen. Maar zoo ze er óf n i e t z i j n, óf zich om het menschelijke niet bekommeren, waartoe dan te leven in een wereld ledig van goden, ledig van voorzienigheid?’ (II, 11) Doch hij bezint zich. ‘(Mijn antwoord) aan hen die mij vragen: waar hebt ge de goden dan gezien, of waaraan ontleent ge de zekerheid van hun bestaan, dat gij ze zoozeer vereert? Vooreerst zijn ze wel degelijk van aangezicht tot aangezicht te aanschouwen! In de tweede plaats: ook mijne ziel zie ik niet, en toch houd ik haar in eere. Aldus handel ik ook ten opzichte der goden. Uit datgene, waardoor ik dagelijks hun macht ondervind, besluit ik tot hun bestaan en zie ik vol ontzag tot hen op’ (XII, 28). Wie zou der zoekende ziel haar twijfelingen euvel duiden? Hebben niet de eeuwen door, bij het machteloos nastaren der triomfeerende boosheid, bij den aanblik van al den oneindigen jammer en al het onuitsprekelijke physieke en moreele lijden van het menschdom, de besten van ons geslacht al te vaak Multatuli's kreet van vertwijfeling geslaakt: ‘o God, er is geen God!’

Ze zijn hem een kroon, deze twijfelingen. Maar allereerst bedenkelijk dunkt mij bij hem, zij het ook niet a l l e e n bij hem, de onevenredige uitzetting der grenzen van het ethische, van het gemoedsleven, ten koste van al het andere, van intellect, schoonheid, kunst en wetenschap. De abstracties, de spinae, der Stoïsche logica zoekt men bij hem te vergeefs. Dat zij een verdienste. Maar aan den anderen kant: de oudere Stoa had op hare wijze aan het intellectueele kapitaal der Grieksch-Romeinsche wereld op velerlei gebied bijgedragen. Nog Seneca schrijft een eeuw te voren in zijn *Quaestiones Naturales* over physische vraagstukken als luchtverschijnselen winden, watervorming, aardbevingen, kometen, - al is het

er naar. Dat is bij Epictetus, dat is bij Marcus voorbij. En ten tweede: indien dan alleen de ziel des menschen onze aandacht waardig is, zelfs dan laten deze zelfbespiegelingen ons in menig opzicht onbevredigd. Ze wortelen te weinig in hun tijd. Van de geweldige beroering der geesten in die dagen, aan de eene zijde wild geloof en bijgeloof, een uitweg zoekend in het aanbidden van een zich steeds uitbreidend pantheon van niet-nationale godheden met uitgelaten of geheimzinnigen eeredienst, in een als uit den grond opschieten van profeten, die het ondergaan der wereld prediken of door zelfverbranding het menschdom zoeken te ontzetten; van de op dien bodem weelderig opschietende macht van het Christendom; van de reactie der meer gelijkvloersche nuchterheid tegen al dat overspannene of gehuichelde, belichaamd in de geniale satire van Lucianus, den Erasmus en Voltaire dier dagen: - van dat alles klinkt uit deze keizerlijke bladzijden ternauwernood een nagalm ons te gemoet. Het menschdom bestaat voor den keizerlijken wijsgeer alleen in zooverre, als het bij zijn opdringen en zich verdringen op de wereldmarkt hem nu en dan zeer onzacht op te teenen trapt, en zoodoende stof geeft tot oefening in de vergevingsgezindheid. ‘Wanneer iemand beproeft u kwaad te doen, zoo zeg: neen, mijn kind, wij zijn tot iets anders geschapen! Denk niet dat ik geschaad ben, maar gij schaadt u zelven, mijn zoon!’ (XI, 18 § 9) Zijn ziel was bij uitstek een monacale ziel, verwant aan die der christelijke anachoreten, die in ontoegankelijke kloven het gevoel der wereld ontvluchtten, aan die der Hindoes, de zon aanstarende om, van de banden des lichaams bevrijd, zich te vereenigen met het oneindige. Te vergeefs zweept hij zich op tot altruisme; tot daden van gemeenschapsgevoel, niet uit dwingend plichtsbesef, maar uit innerlijke aandrift geboren; tot het zich voelen ‘als een man, als een Romein, als een heerscher’ (III, 5). Inderdaad zoekt en vindt hij ook te midden van het menschengewoel de eenzaamheid der kloostercel. ‘Ze zoeken zich eenzaamheid, landelijke stilte, kusten en bergen; ook gij zijt gewoon voornamelijk naar zoo iets te verlangen. Maar welbeschouwd is dat al heel onwijsgeerig, terwijl het u immers vrijstaat op welk uur ge maar verkiest u in uzelven terug te trekken. En nergens trekt zich de mensch rustiger, nergens met minder omhaal terug dan

in de eigen ziel' (IV). De ziel van een der wereld, naar hij geloofde, volledig afgestorvene. Gelijk bij de Christelijke en Indische asceten is dooding des vleesches ook zijn ideaal, en hij tracht het te bereiken door, op hyper-stoïschen trant, al het lichamelijke in zijn onaantrekkelijke bestanddeelen te ontleden. 'Evenals het verstandig is, zich bij lekkere spijzen en alle tafelgenot voor te stellen: dit is het lijk van een visch, dat van een vogel of zwijn; een andermaal, dat de Falerner slechts het vocht van een druif is; het purper, de haren van een schaap in het bloed van een schelpdier gedrenkt; het mingenot slechts een met zenuwtrekkingen gepaarde slijmafscheiding: - evenzoo moeten we ons geheele leven lang doen, en ook waar het zaken van werkelijke beteekenis schijnt te gelden hun innerlijkste wezen blootleggen, ze in hun nietigheid aanschouwen, en den schijn waarin ze pralen wegrukken' (VI, 13). Een andermaal: 'Een liefelijk gezang, dans en worstelspel zult ge minachten, als ge de melodieuse stem in elk harer bestanddeelen ontbindt, en uzelven telkenmale daarbij afvraagt: of het dát is wat u bekoort. - - Als ge bij den dans eveneens handelt ten opzichte van elke beweging of houding, en evenzoo ten opzichte van de rest. Wees over 't algemeen, behalve waar het deugd en het daaruit voortvloeiende geldt, gedachtig alles uiteen te nemen, en door dit in stukken breken te komen tot geringschatting' (XI, 2). Het puntige woord van Epictetus is geheel het zijne: 'de mensch is een ziel, die (in het lichaam) een lijk met zich sleept' (IV, 41; IX, 24).

En toch - het gaat niet recht. De aardsche dingen houden hem vast, den arme: - hij is immers Imperator Romanus. De sereniteit van den Platonischen Socrates heeft Marcus Aurelius nooit bereikt. Vandaar het waas van somberheid, onveranderlijk over het gansche geschrift uitgegoten. Vooral Renan heeft de vergelijking met Epictetus, zijn model, opgeroepen. Welnu, ik aarzel niet te verklaren: in sterkend optimisme, in mannelijke opgewektheid, in gelijkmoedigheid, in juisten kijk op de menschelijke verhoudingen, in gezonden humor, wint de gebrekkige mensch, de gewezen slaaf, het verre van den vorstelijken navolger. Ik mag me de weelde van slechts een paar aanhalingen veroorloven, en neem uit de omvangrijke voordrachten voor de hand weg de volgende.

‘Wanneer sommige lieden betoogen hooren als daar zijn: de mensch behoort standvastig te zijn, zijn wil vrij en onbelemmerd, al het overige laat zich verhinderen, laat zich dwingen, is hem ondergeschikt en (eigenlijk) vreemd: dan verbeelden zij zich bij al wat eenmaal door hen besloten is onwrikbaar te moeten volharden. Maar - zou ik zeggen - allereerst moet een besluit op stevigen grondslag berusten. Ik wensch dat de mensch sterke zenuwen hebbe, maar als die van een gezonde, van een athleet. Toont ge mij daarentegen iemand met de overspanning van een zenuwlijder, en die zich daarbij op zijn wilskracht verhoovaardigt, dan zal ik hem zeggen: mijn waarde, laat een dokter halen; dàt is geen energie, maar gemis aan energie naar den anderen kant. Zoo bijvoorbeeld was er een kennis van mij, die zonder grond hoegenaamd besloten had zich door onthouding van voedsel van het leven te berooven. Ik vernam het toen hij al drie dagen lang zich onthouden had, en snelde aan om te hooren wat er toch geschied was. “Ik ben vast besloten” zegt hij. - “Jawel; maar wat heeft er u dan toe gebracht? Immers, zoo gij terecht besloten zijt, welnu, wij zitten bij u, en zullen u bij uw besluit ondersteunen; hebt gij ten onrechte besloten, kom dan op uw voornemen terug.” - “Men moet bij zijn besluit volharden,” zei hij. - “Hoe nu? Toch niet bij elk besluit, alleen bij het terecht genomene. Zult gij zonder eenigen grond (in u) een mensch van het leven berooven, die onze vriend en makker is, burger van denzelfden staat, zoowel van den grooteren (het heelal) als van den kleineren? En terwijl ge een moord wilt begaan en een mensch verderven die niets misdreven heeft, komt ge aan met uw: men moet bij zijn voornemen volharden! Als het u eens in den zin ware gekomen m i j te dooden, moest ge dan ook bij het eenmaal beslotene blijven?” Zoo liet hij zich dan overhalen, maar met moeite. En er zijn er tegenwoordig, die men zelfs zóóver niet brengen kan’ (II 15). Nog karakteristieker is het volgende. ‘Indien wij (wijsgeeren) ons met gelijken ijver inspanden voor onzen arbeid, als de senatoren te Rome voor die belangen die hun ter harte gaan, misschien zouden ook zij dan wel wat vorderen. - Ik heb een man gekend, ouder dan ik, thans te Rome praefectus annonae, toen hij van zijn ballingschap terugkomende

hierlangs kwam.' (De spreker woonde toen te Nicopolis in Epirus). 'Wat heeft die man mij al niet gezegd, zijn vorig leven beschuldigend en vol beloften voor de toekomst, dat hij, eenmaal in de hoofdstad teruggekeerd, zich voor niets beijveren zou dan om in rust en kalmte de rest zijner levensdagen te slijten! "Want" - zei hij - "op hoeveel jaren levens heb ik nog te hopen?" Maar ik antwoordde hem: "dat zult ge bepaald n i e t doen. Integendeel, gij hebt de lucht van Rome nog niet ingeademd of ge zult al deze schoone voornemens vergeten zijn; en, zoo u eenige toegang tot het hof mocht verleend worden, (dan weet ik) dat ge in de vreugde uws harten en de godheid dankend u er in zult werpen." - "Epictetus," antwoordde hij mij, "zoo ge me ooit één voet aan het hof ziet zetten, dan moogt ge van mij denken wat ge wilt." - Welnu, wat hij gedaan heeft? Alvorens hij nog een voet in de stad gezet had, gewerd hem een schrijven van den Keizer, en zoodra had hij dat niet ontvangen of hij was al het overige vergeten, en hij heeft staatsambt op staatsambt gestapeld. Hoe wenschte ik nu bij hem te zijn, hem de woorden in herinnering te brengen die hij hier voorbijgaande gesproken had, en hem te zeggen: welk een juister profeet ben ik geweest dan gij!' (I, 10)

Men moet lang zoeken alvorens bij Marcus Antoninus iets gelijksoortigs te vinden. De dampkring z i j n s levens is vaal en grauw, en aan den gezichtseinder staat, de vinger dreigend opgeheven, de Dood. Geen oogenblik kan hij er den blik van afwenden. Hem benauwt de angst voor de algeheele vernietiging der persoonlijkheid, die de dood toch ook brengen kan, en te vergeefs tracht hij zich te versterken door het oog te richten op het beurtelings vergaan en weder opbloeien van al het aardsche. Geen gedachte keert zoo vaak, zoo kwellend eentonig terug, als die der vergankelijkheid. Memento mori! 'Van (allen) geldt, op het oogenblik dat zij den adem uitblazen, het woord des dichters: ongekend gaan ze heen en hun naam is vergeten. (□ϊστοι □πυστοι). Wat is welbeschouwd eeuwig in de herinnering blijven leven? Alles ijdelheid' (IV, 33). 'Binnen kort zult ge stof zijn, of een skelet, en óf een naam óf zelfs dat niet. Naam? Galm en klank' (V, 33). 'Alexander de Groote en zijn

ezeldrijver staan na hun dood gelijk: ze zijn òf opgenomen in denzelfden Logos als levenskiem van den kosmos, òf ze zijn gelijkelijk verspreid tot atomen' (VI, 24). 'Hoevele wereldberoemdheden zijn reeds aan de vergetelheid prijsgegeven! Hoevelen die hen verheerlijkten reeds verdwenen!' (VII, 6) 'Alles eendagsvlinders, alles sinds lang vergaan; sommigen zelfs niet voor korten tijd in de herinnering gebleven; anderen tot mythen verkleurd; anderen zelfs als mythe verdwenen. Daaraan moet ge indachtig zijn' (VIII, 25). Het valt niet moeilijk dozijnen zulke overpeinzingen bijeen te garen. Hier sta nog slechts deze: 'Het hof van Augustus, zijn vrouw, dochter, afstammelingen, voorvaderen, zuster, Agrippa, zijn bloedverwanten, huisgenooten, vrienden, Arius, Maecenas, zijn geneesheeren, flamines: - dat gansche hof is aan den dood vervallen. Ga verder na den ondergang, niet van een enkel man, maar van een geheele gens, bv. van de Pompeii. En verder wat op grafteekenen te lezen staat: d e l a a t s t e v a n z i j n g e s l a c h t. En denk nu eens een oogenblik na hoe de voorvaderen van zulk een geslacht hemel en aarde bewogen hebben om een stamhouder na te laten, en hoe het toch noodzakelijk was dat één de laatste zou zijn' (VIII, 31).

Naast deze gedachte aan den alles wegvagenden dood beklemt hem niets zoozeer als die andere, gelijksoortige: hoe het heden slechts een smalle strook land is tusschen twee onmetelijke oceanen, dien van het verledene en dien der toekomst. 'Overweeg dikwijls met hoe razende snelheid alles wat is en wordt zich voortgesleurd en aan het bestaan onttrokken voelt. De materie is als een rivier in onophoudelijke strooming, de bewegende krachten verkeeren in aanhoudende verandering, en de oorzaken daarvan weer in gestadige wisseling. In één woord, niets staat vast, zelfs niet het naaste oogenblik. Denk voorts aan de onmetelijkheid van het verledene en den gapenden afgrond van de toekomst waarin het al verzinkt' (V, 23). Derhalve: 'de duur van het menschelijk bestaan is een stip; het stoffelijke een strooming; het waarnemingsvermogen dof; het samenstel des lichaams een prooi der ontbinding; de ziel dolende; het lot ondoorgrondelijk; de faam een onzekerheid. In één woord: het lichaam is een stroom, het leven droom en rook' (II, 17).

Om aan deze reeks van verschrikkingen te ontsnappen werpt Marcus zich somwijlen in de armen der mystiek en der ecstase. ‘Zult ge ooit, o mijne ziel, deugdzaam zijn en eenvoudig, één en doorzichtig, waarneembaarder voor een ieder dan het u omringende lichaam? Zult ge ooit zwelgen in de genietingen der reine liefde? Zult ge ooit u zelven voldoende zijn, zonder behoeften, niets verlangende, niets begeerende, geen levend, geen levenloos wezen, als voorwerp van genot? - - Maar zult ge tevreden zijn met den toestand waarin ge u bevindt, ingenomen met al wat ge hebt, en u overtuigd houden dat ge alles bezit, dat alles is gelijk het behoort te zijn, en dat van de hand der goden u steeds geworden zal wat hun welgevallig is, en wat strekken kan tot heil van het v o l m a a k t e w e z e n (den kosmos), dat goed is en rechtvaardig en schoon? - - Zult ge ooit zoodanig zijn in gedrag jegens goden en menschen, dat gij hun niets verwijt en u door hen niets te verwijten valt?’ (X, 1) Reeds veel vroeger - en dat zal mijn laatste aanhaling zijn - treft deze ontboezeming: ‘Alles past mij wat u passend schijnt, o kosmos! Niets is mij te vroeg, niets te laat, wat u tijdig is! Alles is mij vrucht wat uwe tijdperken brengen, o natuur! Uit u komt alles; in u is alles; tot u keert alles’ (IV, 23).

Dat is onvergelijkelijk diep gevoeld en onovertrefbaar gezegd. Maar waar is hier frischheid? Waar troost en versterking? Integendeel. Er gaat van de *Meditationes* een doordringend fijne geur uit als van zeldzame bloemen, die over weeke gemoederen een zwijmel van verrukking, een zoete bedwelming brengen, maar die verslappen inplaats van tot levenskracht en levenslust te stalen. De verwantschap, vooral van de laatste passages, met zekere kanten en gelijksoortige stemmingen van het primitieve Christendom dringt zich vanzelve op. Maar het Christendom dankt zijn wereldmacht niet het minst daaraan, dat het al spoedig zich ook aan de behoeften der aarde en het op deze zich afspelende menschenleven heeft aangepast. Voor den schrijver der *Meditationes* daarentegen deint de vaste grond weg in de onpeilbare diepte. Zijn zieleleven kondigt dat der een eeuw later verrijzende Neo-platonici, van een Iamblichus, van een Plotinus, van een Porphyrius aan. Met h é m en h é n heeft

de antieke filosofie in haar laatste periode van ondergaande schoonheid zich geheel van het aardsche afgewend. Met lichten vleugelslag streeft de ziel - haar ziel - opwaarts, de hereeniging met den onstoffellijken Algeest te gemoet.

H.J. POLAK.

De plaats der vrouw in maatschappij en staat.[1)]

I.

Wat is eigenlik de vrouwenbeweging? Op die vraag worden vele antwoorden gegeven, die verschillen naar geestesrichting en omgeving, of ook wel naar de godsdienstige of politieke mening van de spreker. De een zal zeggen: De vrouwenbeweging, dat is de verderfelike neiging der vrouwen onzer dagen om zich tot mannen te maken. De ander zegt: dat is het verlangen der vrouwen om zich in mannenberoepen in te dringen, hetwelk veroorzaakt wordt door de vermindering der huwelikskansen. De schrijfster van Hilda van Suylenburg geeft heel wat andere definities, o.a. deze, dat de vrouwenbeweging de verheffing der vrouw tot hoger, bewuster moederschap is. Wij zouden aldus een menigte boosaardige, goedwillige, geestige of wetenschappelike definities kunnen opnoemen, en het komt mij voor, dat men verstandig doet geen enkele als de enig ware te beschouwen, maar liever de tegenwoordige maatschappij en haar historiese ontwikkeling te bestuderen ten einde het wezen van de tijdgeest te doorgronden, die de verheffing der vrouwelike sekse wil, welke wij in onze dagen zien aanvangen.

Willen wij de eerste theoretiese verdediging der vrouwenbeweging opzoeken, dan moeten wij teruggaan tot de verschijning van Mary Wollstonecraft's ‘Vindication of the Rights of Women’, die vrijheidskreet tegen de onderdrukking der

1) Dit artikel is in hoofdzaak de vertaling van voordrachten als kurzus door mij gehouden in de Université Nouvelle te Brussel in Desember 1906, aangevuld met de feiten van den dag.

vrouw. Dit boek verscheen in 1792, en het is geen toeval, dat het revolutiejaar het goddelik recht van de echtgenoot zag aanvallen door een vrouw vol onafhankeliksheidsdorst en bezield met de geest der eeuw. Mary Wollstonecraft beweert, dat de vrouw, aangezien zij een mens is even goed als de man, recht heeft op gelijke opvoeding, gelijke arbeid en gelijk loon als de man. Zij toont aan, hoe de vrouw, zolang zij door de man wordt onderhouden, hetzij tijdelik bij prostitutie, hetzij blijvend in het huwelik, de kost slechts verdient door haar sekse, wat een onwaardig bestaan is voor een met rede begaafd menselik wezen. De schrijfster wijst daarna op de treurige gevolgen ener opvoeding, die het jonge meisje niets anders leert, dan zorg voor goede naam en eerbiediging van de schijn, in plaats van haar met degelike kennis uit te rusten en haar in staat te stellen in haar onderhoud te voorzien.

Gegrond als zij zijn op het 'natuurrecht', waarop de 18e eeuw zich zo gaarne beriep, zijn deze eisen van Mary Wollstonecraft niettemin zeer logies. Echter is de grote ontwikkeling van industrie en kapitalisme in de vorige eeuw nodig geweest om de innerlike waarheid van de levensbeschouwing der dappere Engelse voorvechtster aan het licht te brengen en haar denkbeelden steeds meer ingang te verschaffen.

Het histories materialisme heeft gelijk: de ekonomiese noodzakelikheid beheerst de wereld, want ieder organisme vertoont de kenmerken van zijn levens- en voedingswijze. De levensvoorwaarden, en niet de ideen over de levensvoorwaarden, bewerken de evolutie. Zo zijn altijd de ekonomiese toestanden veranderd, lang voordat de wetenschap de denkbeelden der mensen verandert door de oorzaken van de evolutie der maatschappij te verklaren.

Zo bestond de heerschappij der mannelike sekse, die op het matriarchaat gevolgd is, reeds eeuwen, voordat de Griekse filozofen er een leerstuk van maakten. En het feit, dat de mensheid zich van de helft harer stuwkracht berooft door de ene sekse tot een minderwaardige werkkring te beperken, bestaat, hoewel de meeste mensen die waarheid nog niet erkennen. Daar waar opvoeding en zeden het niet beletten, leert ons de geschiedenis, dat de geestvermogens der vrouwen zich niet geringer hebben getoond dan die der mannen; en

bijv. de Italiaanse vrouwen der Renaissance, o.a. Novella Andrea en Maria Agnesi, bewijzen, dat de hersenen der vrouw, al wegen ze dan misschien minder dan die van een man, toch niet minder voor ontwikkeling vatbaar zijn. Maar de geweldige macht der traditie heeft zich steeds verzet, en verzet zich nog, wanneer de vrouwelike sekse verlangt deel te nemen aan de produktieve arbeid der mensheid, en zij tracht de taak der vrouw te beperken tot de konsumptie, het aanwenden en verbruiken van al het schone en goede, dat de mannen hebben voortgebracht.

Het is op deze strijd tussen traditie en voroordeel enerzijds en de vooruitgang van het mensdom anderzijds, dat de wetenschappelike vrouwenbeweging onzer dagen het volle licht wil laten vallen. De schrijfster, die de grond gelegd heeft tot het wetenschappelik feminisme van onze tijd, is de Amerikaanse socioloog Charlotte Perkins.[1)] Evenals Mary Wollstonecraft eist zij voor de vrouw haar aandeel in de produktieve werkzaamheid in de ruimste zin, maar zij grondt die eis niet op het natuurrecht, dat dogma der Franse Revolutie, doch op degelik methodies onderzoek der ekonomiese toestanden. De verandering dier toestanden in den loop der tijden, brengt noodzakelik een evolutie mede in de denkbeelden; men mag ook wel zeggen in het begip van zedelikheid, want vaak is het moeielik uit te maken, of het plichtgevoel, zede of gewoonte is, die de vrouw aan ‘de huiselike haard’ binden. Charlotte Perkins toont helder aan, dat hoe sneller de denkwijze der mensen zich aanpast aan de veranderde ekonomiese toestanden, hoe kleiner het verlies aan energie voor de gehele mensheid zijn zal: m.a.w. hoe minder wrijving de machine heeft te overwinnen, des te beter zal zij werken. Laat ons hopen, dat het mensdom zal ophouden zich de weg tot ontwikkeling te versperren door een der beide seksen te beletten mede te werken tot de verheffing van het ganse ras. Want ofschoon de mens, gelijk alle levende wezens, aan de natuurwetten onderworpen is, die de evolutie der soorten regelen grotendeels naar de wijze waarop zij zich het levensonderhoud verschaffen, toch heeft de mens dit vóór bij andere organismen, dat hij met rede

1) Charlotte Perkins gaf onder de naam Ch. Perkins Stetson haar baanbrekend werk ‘Women and Economies’ uit. Tans heet zij Charlotte Perkins Gilman.

begaafd is en zich bewust kan aanpassen aan veranderende omstandigheden. Nu stelt zich Mevr. Perkins Gilman ten taak de blijkbare wijziging der ekonomiese omstandigheden aan te tonen, waaronder de vrouw leeft, en er op te wijzen, welk groot voordeel voor het mensdom er in ligt, dat de vrouwelike sekse zich aanpast aan de nieuwe wereldorde. Dat zal heel wat botsingen en onaangenaamheden voorkomen. Men heeft slechts de traditionele denkwijze door nieuwe opvattingen te vervangen. In het voorbericht van 'Women and Economics'[1] richt zij zich tot het verstand van de lezer en raadt hem de ideale vrouw niet in het verledene te zoeken maar in de toekomst, en met opgerichte hoofde die toekomst tegemoet te treden, zonder de evolutie der mensheid tegen te houden door zich aan verouderde begrippen vast te klemmen.

'Dit boek is geschreven om aan te toonen, hoe eenige van de ergste kwalen, waaronder wij gebukt gaan, kwalen, die lang verondersteld werden onafscheidelijk van onzen aard te wezen en onuitroeibaar te zijn, slechts het gevolg zijn van zekere willekeurige toestanden, toestanden van eigen maaksel, en hoe wij, door deze toestanden te veranderen, de daaruit voortspruitende kwalen kunnen verwijderen.'

Na aldus gewezen te hebben op het groot gewicht der kwestie, die ons bezighoudt, nl. de oorzaken der wijziging in de maatschappelike positie der vrouw en haar daaruit voortvloeiende aanspraak om voortaan beschouwd te worden als lid der maatschappij zowel als van het gezin, zullen wij een blik werpen op de ekonomiese toestand der huisvrouw en moeder.

Nergens in het gehele dierenrijk vinden wij het wijfje beschermd, gekleed, gevoed door het mannetje - op enkele tijdelike uitzonderingen na -, behalve bij de mens. Bij ons mensen echter is het de ene sekse, die jaagt, bouwt, vervaardigt, produceert, - en de andere, die konsumeert, tot verbruik gereedmaakt, en overigens tot genot van haar heer en meester dient.

Om de maatschappelike positie der vrouw na te gaan is het voldoende, dat wij om ons heen zien. En dan treft ons overal een eigenaardig verschijnsel. Vanaf de vrouw van een

1) Vertaald door dr. Aletta Jacobs onder de titel: De Economische Toestand der Vrouw. Haarlem, Tjeenk Willink 1900.

dagloner tot aan de echtgenote van de millionair, is het niet de arbeid van haar handen of van haar hersenen, niet haar voortdurend zwoegen of haar luie gemakzucht, die aan de ene vrouw diamanten, toiletten en équipages en aan de andere lompen en ellende verschaft. Neen; de arbeid der vrouw, het huishouden met meer of minder talent gedaan of beheerd, heeft daarmee niets te maken, - het zijn de stand van de echtgenoot, het inkomen, dat *zijn* arbeid hem verschaft, die het lot der vrouw bepalen. Of zou men willen volhouden, dat werkelik de grotere of kleinere handigheid der vrouw in het huiswerk haar hoed en die harer dochter met struisveren siert of met een eenvoudig lintje opmaakt? Mag men beweren, dat de meerdere of mindere kookkunst der huisvrouw hier de tafel overlaadt met keur van spijzen, en daar slechts het schraalste voedsel opdist? Meent men waarlik, dat grote bekwaamheid en zuinigheid in het beheer der uitgaven een vrouw een villa te Scheveningen tot woning kan geven, of wel dat domheid of slordigheid der huismoeder haar gezin in een krot doet wonen? Wel neen! de geldmiddelen van man, vader of broeder maken de maatschappelike en ekonomiese toestand der vrouw. Met andere woorden: de vrouwelike sekse is voor haar onderhoud afhankelik van de mannelike sekse.

Wij zullen nu trachten na te gaan, of die ekonomiese afhankelikheid ener gehele sekse de ontwikkeling van het mensenras bevordert of wel tegenhoudt.

Als de geschiedenis ons terugvoert naar de oorsprong der beschaving, of de ethnologie ons naar een uithoek der aarde meeneemt om er het leven der wilden te bestuderen, dan vinden wij overal de vrouw geminacht en in slavernij. Haar geringere lichaamskracht is oorzaak, dat de man haar dwingt het zwaarste werk te verrichten, terwijl hij zich bezighoudt met oorlog en jacht. Want bij de wilden bepaalt de spierkracht de verdeling van den arbeid. Die verdeling echter is steeds een nodige en nuttige zaak; het werk der vrouw is weliswaar het zwaarste en minst aantrekkelike, maar haar arbeid is even onmisbaar als die van de man. Als de man de beer of het hert doodt, dan maakt de vrouw het vlees tot spijs en de huid tot kleding gereed; deze beide diensten zijn even noodzakelik voor het levensonderhoud. Bij volken zo verschillend als de Arabieren, de Koerden, de Eskimo's, de

Patagoniers, de Indiërs, de Negers en de Vuurlanders, zijn de vrouwen sedert onheuglike tijden de lastdraagsters geweest; en, behalve haar gewone huiselike bezigheden, moesten zij allerlei zware spierarbeid verrichten. De vrouwen spannen en verplaatsen de tent, zij malen en zij verbouwen zelfs het graan. Otis Mason[1] zegt, dat zij waarschijnlik de uitvindsters zijn van de kunst van vuur aanleggen en pottenbakken. Geheel onderworpen aan den man, waren zij volkomen slavinnen; maar, evenals de slaven, vertegenwoordigden zij ook een grote ekonomiese waarde.

Letourneau zegt in 'l'Evolution du Mariage': 'Zelfs de laagststaande wilde is meer berekenend en heeft meer oog voor de toekomst, dan de aap. Zijn eerste slaaf, men mag wel zeggen zijn eerste huisdier, is zijn vrouw. Reeds terwijl hij nog maar jager en zwerveling is, heeft hij altijd wild te dragen, vuur aan te leggen, een schuilplaats te bouwen; afgezien nog daarvan, dat vrouwen zeer geschikt zijn om eetbare veldvruchten en schaaldieren te verzamelen en duizend diensten te bewijzen. Bovendien schenken zij het leven aan kroost, dat men kan ruilen, verkopen, desnoods opeten. Het is daarom zeer wenselik zoveel mogelik van deze schepsels te bezitten, die tot zo velerlei doeleinden nuttig zijn. Indien de man van landbouw leeft, dan is de vrouw van nog meer nut; zij graaft, plant, zaait, oogst zelfs, en alles ten voordele van haar meester. Zij is daarbij een onderworpen en zwak wezen, dat hij juist zo kan behandelen als hij wil, en op wie hij zijn instinkt van ruwe heerschappij kan botvieren. Door geweld of list, door roof of koop, verschaft hij zich dus zoveel vrouwen als hij kan. Hij koopt er dikwijls een troep tegelijk, bijv. enige zusters of bloedverwanten van verschillende leeftijd; dit verschil in leeftijd heeft zijn nut, want bij al de verscheidenheid van diensten, die hij van haar kan eisen, kunnen de jongere desnoods de plaats der oudere innemen, wanneer de laatste uitgeput zijn of bezwijken.'

Het lijdt dus geen twijfel, of de arbeid der vrouw had aanzienlike ekonomiese waarde; en die waarde zien wij in den loop der geschiedenis langzamerhand verloren gaan. In den aanvang der historiese tijden zijn reeds verscheiden indus-

1) Prof. Otis Mason, Woman's Share in Primitive Culture.

trieën aan de vrouw ontnomen, zoals dat bijvoorbeeld met het bouwen der woning en grotendeels met de landbouw het geval is.

De bezigheid van de man bestaat dan ook niet meer uitsluitend uit jacht en oorlog, maar strekt zich over menig nieuw gebied uit en voorziet in menige nieuwe behoefte. Voeding, kleding, woning, de inrichting van maatschappij en staat, in één woord de beschaving, brengt nieuwe eisen mede en brengt steeds meer verdeling van arbeid. Elk beroep voorziet in een nieuwe behoefte der gemeenschap, en de man, die het uitoefent, geeft zijn arbeid in ruil voor de levensbehoeften, die de arbeid der anderen hem verschaft.

Laat ons in dit vluchtig overzicht over de loop der ekonomiese ontwikkeling van de maatschappij even stilstaan bij de middeleeuwen en aan de hand van Lily Braun nagaan, hoe de toestand der vrouw toen was.[1)]

- 'Iedere hof, iedere burcht, was met zijn velden en bosschen een economisch centrum op zich zelf, waarin alle behoeften der inwoners door henzelf voortgebracht moesten worden. De arbeidskracht der vrouw werd bizonder hoog geschat, want de zwaarste en noodzakelijkste arbeid drukte op haar. De geestelijke en wereldlijke heeren hadden op burchten, hoeven en kloosters uitgebreide werkplaatsen, waarin vaak tot 300 horige vrouwen met spinnen en weven, naaien en borduren beziggehouden werden. De grondstof kwam voornamelijk van het scheren der schapen en de vlasopbrengst der heerengoederen, waartoe de werkzaamheden alweder door vrouwen verricht werden. Haar arbeidstijd duurde van zonsopgang tot zonsondergang, eerst later in de middeleeuwen werd het arbeiden bij kunstlicht gewoonte. Een meesteres, die soms de vrouw van den heer zelf was, had de leiding van den arbeid; teekenaarsters vervaardigden de voorbeelden voor het borduurwerk, dat overal, op mannen- en vrouwenkleederen, linnengoed, wandbekleeding en meubelstoffen aangebracht werd en vaak zeer kunstig was. Knappe borduursters werden even hoog gewaardeerd als de bewerksters van zijden banden tot het garneeren van gewaden of tot versiering van het paardentuig. Daar niet alleen voor het huiselijk gebruik

1) Lily Braun. De Vrouwenkwestie, uit het Duitsch vertaald door J.F. Ankersmit. Amsterdam 1902.

gewerkt werd, maar steeds een voorraad van kleederen en linnengoed voor geschenken aan gasten, of tot het uitrusten van het groote gevolg bij tournooien en feesten voorhanden moest zijn, was de arbeid onafgebroken en arbeidskrachten waren er nimmer te veel. Ook vrouw en dochter van den heer hadden volop te doen. Zooals wijf en weven reeds in zekere taalverwantschap met elkander staan, zoo gold het spinnen en weven uitdrukkelijk als een der hoogste vrouwelijke deugden. “De mannen moeten strijden, de vrouwen moeten spinnen,” vermaande de christelijke volksredenaar Berthold van Regensburg. Ook is deze vrouwenbezigheid, trots haar onbeperkte uitbuiting, niet de ergste geweest. Veel harder was de landarbeid, dien de horige vrouwen te verrichten hadden, en wel niet alleen voor den gebieder, maar ook voor het eigen huishouden in dienst van den echtgenoot. Het is meer dan een aneedote, als Lord Mahon in zijn geschiedenis van Engeland vertelt, dat een landman, die een os verloren had, wel huwde, om op zulk een wijs de goedkoopste schadeloosstelling te krijgen.

Ook de huisdienst der horige vrouwen op de hoeven en burchten was, tengevolge van de primitieve hulpmiddelen, buitengewoon zwaar. Daar zij des daags en des nachts op hun post en ten dienste hunner gebieders moesten staan, woonden de voor dezen arbeid bestemde vrouwen op het burchtgebied zelf. Zij waren, vaak honderd in aantal, in het zich naast de werkplaats bevindend vrouwenhuis geherbergd, waar zij echter enkel sliepen, daar elk uur van den dag haar krachten in beslag nam. Vóór de uitvinding van de watermolens moest het koren door de dienstmaagden met de hand gemalen, de molen met het lichaam gewenteld worden. Met geweldige houtmijten werden de reusachtige schoorsteenen gestookt, uit den put in den hof of uit de bron in het dal werden de emmers met water aangedragen. Behalve het schoonhouden van kamers en keuken werd ook de stal en de tuin alleen door vrouwen verzorgd. Het bedienen der meesteres, het oppassen der kinderen, het koken en opbrengen der spijzen en dranken behoorden natuurlijk tot haren arbeid.’

Deze beschrijving toont duidelik genoeg aan, hoe onmisbaar de arbeid der vrouw was om zich een goed leven te verschaffen en de eisen ener meer en meer verfijnde smaak en

allerlei behoeften te bevredigen, waaraan men zonder het werk der vrouw niet voldoen kon. Met andere woorden: de vrouwenarbeid had grote ekonomiese waarde.

Laat ons nu de loop der geschiedenis volgen en de uitwerking beschouwen, die de ontwikkeling der nijverheid in de steden had op de ekonomiese waarde van den vrouwenarbeid.

Met de opkomst der steden, de betrekkelike welstand en het kalme, geruste leven harer burgers, schenen onder de beschutting harer muren de zedelike toestanden reiner te worden. Maar de diepgaande omwenteling van den arbeid en zijn voorwaarden, die in de plaats van de horige arbeidster meer en meer de vrije handwerksman deed treden, die de werkzaamheden der huisvrouw en haar dienstmaagden door de meest verscheiden beroepen deed overnemen, maakte de arbeidskracht van talloze vrouwen overtollig, haar zelven brood- en dakloos, en voerde haar in de armen van de ondeugd. Zich op eerlike wijze door het leven te slaan, werd het vrouwelik gedeelte der stedelike bevolking nu buitengewoon moeilik gemaakt, want het gildehandwerk monopoliseerde de arbeid en sloot de vrouwen overal uit zijn kring.

Hier staan wij aan den aanvang van het verdringen der vrouw uit de arbeid door de man, hetwelk naar de opvatting der wetenschappelike leidsters de oorzaak der hedendaagse vrouwenbeweging is. Laat ons het woord geven aan mevr. Lily Braun, om de strijd te schilderen tussen de gilden en de vrouwen, die haar plaats in de samenleving door haar werk wilden verdienen.

- ‘Het gebeurde van zelf, dat de handwerksman vrouw en dochters, wier arbeidskracht niet meer zooals vroeger door de huishouding alleen in beslag genomen werd, tot hulp bij den arbeid nam, en ten slotte ook de dienstmaagden daaraan liet deelnemen. Het Augsburger stadsrecht van 1276 spreekt reeds van zoon of dochter, die het landwerk leeren; het gildeboek der Mainzer kleermakers van 1326 staat den handwerksman uitdrukkelijk toe, vrouw, kinderen en dienstmaagd tot naaiwerk aan te wenden; ook in het Neurenberger stadsrecht is van “knapen of maagdekens” sprake als van personen, die een handwerk of een kunst leeren, en een Londensche proclamatie van de 14^{e} eeuw, over het toelaten van leerlingen, richt zich tot beide geslachten. Het mede-

arbeiden der vrouwen werd echter geenszins beschouwd als opleiding tot zelfstandige uitoefening van het handwerk met gelijke rechten, want vooreerst bleven voor haar, in weerwil van deze bepalingen, de gilden nog gesloten. Daar echter het aantal snel toenam van haar, die zich den leertijd bij den vader of den meester ten nutte maakten, het handwerk zelfstandig uitoefenden, en door onder den gewonen prijs te werken gevaarlijke concurrenten dreigden te worden, besloten de handwerkslieden ook tegenover de vrouwen den gildedwang uit te oefenen. Zoo dwong de raad van Soest in 1317 de naaisters tot het gilde toe te treden. Weinige jaren later bepaalde de Straatsburger raad, dat de weefsters zich moesten aansluiten.[1)]

Ook in de gilden, die talrijke vrouwelike leden telden, werden de vrouwen slechts zelden, b.v. hier en daar in de kleedermakerij, tot zelfstandig meesterschap toegelaten. Tengevolge van het groote aanbod van vrouwelijke arbeidskrachten daalden de gezellen-loonen, en die handwerkslieden, die vrouwen te werk stelden, hadden in den concurrentiestrijd een voorsprong op de anderen. Zoo kwam het, dat de haat der gezellen tegenover de vrouwelijke collega's zich reeds zeer vroeg deed gelden, zonder dat het steeds talrijker toetreden van vrouwelijke arbeiders tot het handwerk zich liet tegenhouden.'

Wel was het de vrouwen soms vergund te arbeiden en gilden te stichten, in het vak der zijdespinsters en beurzenmaaksters bijv. in Frankrijk; maar toch trachtte de meerderheid der vrouwen, die haar eigen kost moesten verdienen, een andere afzetmarkt voor haar arbeid te vinden. Men had daartoe het klooster en het bagijnhof; ook was de uitoefening der geneeskunst de vrouwen niet verboden. Enigen kregen zelfs toegang tot de z.g. 'vrije beroepen', illustreerden handschriften, of werden, in Italë, tot de hogeschool toegelaten. Weliswaar was het aantal der laatsten gering, maar die vrouwen bewezen toch, dat de natuur er zich niet tegen verzet, wanneer de vrouw dergelijken arbeid opneemt; altijd als men voor haar ook de gelegenheid openstelt zich daartoe te bekwamen door

1) Ziedaar dus reeds in de 14e eeuw een voorbeeld van een regeeringslichaam, dat zich in dienst der mannen stelt in de konkurrentiestrijd tegen de andere sekse.

de nodige opleiding. De vermindering van de ekonomiese waarde van het werk der vrouw in de huishouding was toen nog nauweliks begonnen, het handwerk had nog niet bijna het ganse terrein van het huishouden veroverd, zoals in onze dagen. Er was in huis nog werk voor vele handen, die moesten spinnen en weven, en het voedsel gereedmaken voor het gehele gezin gedurende alle jaargetijden, en een menigte andere bezigheden verrichten. Koning Eduard III van Engeland weigerde nog een oktrooi aan het gilde der bierbrouwers, zeggende: 'Waar bemoeien zich die mannen mede? Brouwen de Engelse huismoeders het bier dan niet goed genoeg meer?'

Intussen, de evolutie der maatschappij door onderling dienstbetoon en verdeling van arbeid laat zich niet tegenhouden door een koningswoord. De voortbrenging hield niet op zich te specialiseren: reeds verdwenen de 'duivelstoejagers' onder de mannen, in afwachting dat eenmaal de 'meid-alleen' hen zal volgen. Het handwerk, georganiseerd in gilden, nam langzaam maar zeker de arbeid der vrouw in de ouderwetse huishouding over, hetgeen een steeds groeiend aantal vrouwen dwong betaalde arbeid op ander terrein te zoeken. 'Het aanbod van goedkoope vrouwelijke arbeidskracht was dientengevolge buitengewoon groot.[1)] Voor de loonarbeiders was de loonarbeidster de vijandin, die overwonnen worden moest om vooruit te komen. De eersten, die den strijd tegen het angstwekkend toenemen van den vrouwenarbeid opnamen en krachtig doorzetten, waren de gilden. Nadat zij eerst de concurrentie der niet georganiseerde arbeidsters getracht hadden te onderdrukken, doordat zij haar tot toetreden in de gilden dwongen, groeide hun thans de concurrentie in de gilden en die der uitsluitend vrouwelijke gilden over het hoofd; zij wijzigden daarom hun taktiek door te trachten de vrouwen weer uit de gilden te verdrijven. Teekenend is het, dat zij hun broodnijd eerst bedekten met een sentimenteel manteltje: de tapijtwevers zeiden, dat hun arbeid voor vrouwen te zwaar was, en sloten haar reeds in de 13e eeuw uit hun gilden; de lakenvolders en de Keulsche lakenscheerders en hoedenmakers deden desgelijks, terwijl zij plechtig verklaarden, dat hun handwerk 'den man toebehoort'. Spoedig zag men er

1) Lily Braun, t.a.p. blz, 54.

van af zulke verklaringen te vinden, want de strijd tegen den vrouwenarbeid ging over op terreinen, waar van geen te zwaren of alleen den man toekomende arbeid sprake kon zijn, maar die veeleer van oudsher voornamelijk voor de vrouwen openstonden; de textiel- en kleederindustrie. In de 16e eeuw klaagden vooral de kleermakers in verscheiden middelpunten van het handwerk over het toenemen van het aantal hunner konkurreerende medearbeidsters, en zij zetten niet alleen door, dat de vrouwen verboden werd andere dan vrouwen-kleedingstukken te vervaardigen, maar ook dat het aantal der vrouwelijke hulpkrachten en leerlingen tot op één bij één meester beperkt werd. Nog verder gingen de Wurtemberger volders, door het aanstellen van vrouwelijke leerlingen, zelfs van dochters van meesters, onvoorwaardelijk te verbieden; en de ververs, die alle vrouwen uit het gilde sloten.

Een voorbeeld, hoe de omkeer van zedelijkheidsbegrippen hand in hand gaat met de verandering van economische toestanden, levert het feit, dat in het verloop van den strijd tegen den vrouwenarbeid en na de onderdrukking daarvan, op dien arbeid het stempel van oneerlijkheid en moreele verdorvenheid steeds scherper gedrukt werd. De Neurenberger boekbindersgezellen verklaarden ieder voor eerloos, die met een meisje arbeidde; en wat eerst alleen de gezellenverbonden en de gilden besloten, werd ten slotte in de raadsbesluiten en landsbeerlijke bepalingen opgenomen. Zij verboden niet alleen den arbeid der vrouwen in de gilden, zij hielden dien ook voor schande.

Toch moest de vrouw, zowel als de man, leven; en in haar pogingen om afzet voor haar arbeidskracht te vinden, werd de huisarbeid de toevlucht voor de talrijke vrouwen, die de kost moesten verdienen. Deze was niet aan de regels der gilden gebonden, en zo breidde zich deze ergste vorm van uitbuiting verbazend uit en bracht het merendeel der vrouwen onder het juk zijner slavernij. Het was niet meer de arbeid in de middeleeuwse burcht, die in de behoeften van het gezin voorzag; ook niet meer de arbeid, waarbij de gildenregels ten minste enige kans op bevordering en onafhankelikheid verzekerden; het was zuivere loonarbeid, die enkel produktie van marktwaren en dus verrijking van de werkgever ten doel had.

Tegen het einde der 17e eeuw had deze verandering haar beslag gekregen, en het is geen wonder, dat de omwenteling in de nijverheid, die de stoom en de invoering der machines teweegbrachten, de vrouw gaarne bereid vond om zich te laten uitbuiten door de fabrikant. Ondertussen was het terrein van het werk der huisvrouw steeds nauwer beperkt geworden, de bakker bakte het brood, de schoenmaker maakte de schoenen, de behanger versierde de woning, de grondstoffen voor de kleding werden in werkplaatsen vervaardigd, enz. enz. De 18e eeuwse huisvrouw produceerde steeds minder, verteerde datgene, wat anderen voortbrachten, en sloofde zich uit om te sparen, te verstellen, haar boeltje bij elkaar te houden. Wat haar was overgebleven, was voornamelik het maken der kleeren, het zorgen voor winterprovisie, de schoonmaak en de keuken. Er was dus nog altijd genoeg te doen om de tijd der huisvrouw de hele dag in beslag te nemen, maar één of twee vrouwen waren voor een gewoon huishouden voldoende, en wat deden de overige? De toegang tot beroepen en bedrijven was haar ontzegd; dus waren zij rijk, dan hielden zij zich bezig met, als Alida Leevend, nieuwe verkwistingen te bedenken, nieuwe manieren van genieten van wat de werkers voortbrachten, - en waren zij arm, dan waren zij genoodzaakt zich tevreden te stellen met het geringste loon en het naarste of vuilste werk, het enige, dat de mannen zich verwaardigden haar over te laten.

Wat belette dan toch die vrouwen haar plaats in te nemen in het leger van den arbeid? Dwaze vraag, zeiden de Burgers, die deze kwestie behandelden in de Nationale Konventie der Franse Republiek, dat was natuurlik *haar sekse*. De vrouw was door de natuur geschapen om door de man onderhouden te worden, en daarmee basta!

II.

Reeds vóór de invoering van de stoom had koncentratie van één bizondere industrie in grote werkplaatsen een aanzienlike vermeerdering van produktie mogelik gemaakt. Barbara Uttmann had het kantweven uitgevonden en Mme Gilbert had

de kunst van Venetiaans kantwerk vervaardigen uit Italië in Frankrijk ingevoerd, die zich spoedig tot een bloeiende nijverheid ontwikkelde, waarin aan het einde der 18e eeuw omstreeks 100,000 arbeidsters werkten. De ‘spinning Jenny’, door Hargreave in 1767 uitgevonden, leverde tegelijkertijd duizend draden. Maar de stoom bracht de reeds aangevangen evolutie op industrieel gebied met reuzenschreden verder, en zodra hij in de eerste jaren der 19e eeuw in alle industriestreken van Europa en Amerika werd ingevoerd, kwam er een gehele omkering in de maatschappij. Wij willen ons hier niet verdiepen in de gevolgen dier omkering, de kloof, die steeds wijder gaapt tussen de kapitalist-werkgever en de arbeiders, die moeten leven van het werk hunner handen, in één woord de klassestrijd; wij willen slechts het licht laten vallen op de oorsprong der vrouwenbeweging, d.w.z. op de seksestrijd.

Met de volmaking der machine breidde zich ook haar gebied uit; iedere dag vond men weer nieuwe machines uit om allerhande zaken voort te brengen of te bewerken. Bovenen onderkleding en allerlei spijzen worden niet meer in huis gemaakt; de spoorwegen maken het verkeer zo gemakkelik, dat voortbrengselen van verschillende streken snel worden uitgewisseld, en de ouderwetse winterprovisies, die zo goed en zo kwaad het ging in huis bewaard werden, zouden tans overbodig zijn. Het gevolg van dat alles is, dat de eis der vrouw om haar plaats in te nemen in het leger van den arbeid, in de gemeenschappelike produktie en in het maatschappelik leven, hoe langer hoe dringender wordt.

Ik voorzie hier de tegenwerping, dat de vrouw nooit in het openbaar leven de gelijke van de man kan zijn, omdat haar roeping als moeder en opvoedster harer kinderen eist, dat zij het huis niet verlaat. Welnu, laat ons een ogenblik aannemen, dat werkelik de hedendaagse moeder de enige opvoedster harer kinderen is; dan moeten wij toch aan die tegenstanders der vrouwenbeweging vragen: En vroeger dan? in de oude tijd, toen de vrouwen deze taak moesten vervullen boven en behalve al die menigvuldige bezigheden, die wij straks hebben beschreven, wie zorgde er toen voor de kinderen? - Men blijft het antwoord schuldig - het is een eigenaardigheid van onze tegenstanders, dat zij zelden op onze argumenten

ingaan - of wel, men meent onze eisen te weerleggen door aan te voeren, dat onze tijd ‘de eeuw van het kind’ heet en dat opvoeding en onderwijs steeds groter plaats innemen in de werkzaamheid der bestuurslichamen. - Nu, de feministen zijn de eersten om die vooruitgang dankbaar te erkennen, maar wie sticht scholen, wie richt kinderbewaarplaatsen, weeshuizen, tehuizen voor kinderen op? Dat doet het rijk of de gemeente, en in ieder geval is het de gemeenschap, en niet de ouders van elk kind op zich zelf, die haar zorg hoe langer hoe verder over de kinderen des volks uitstrekt. Natuurlik. De kinderen behoren niet levenslang aan hun ouders, zij zullen eenmaal te samen met alle andere kinderen van hun leeftijd de maatschappij der toekomst vormen; en hoe meer de solidariteit onder het mensdom toeneemt, hoe sterker men zal gevoelen, dat het kind aan de gemeenschap behoort. Die nieuwe opvatting komt de kinderen ten goede, want zo opvoedkundigen als Pestalozzi, Froebel, Kraepelin, Ellen Key enz. een wetenschap van het kind hebben gesticht, dan is dat geschied ten voordele van *allen*, en de tederste, verstandigste moeder werkt slechts aan de opvoeding van haar eigen kinderen. Stellig zal men meer doen voor de pedagogiek, evenals voor de geneeskunde, door waarnemingen te publiceren en uitkomsten te vergelijken, dan door zich enkel op het moederlik instinkt te verlaten. En dat gebeurt beter, als de opvoeding gemeenschapszorg is.

Laat ons, om onnodige uitweidingen te voorkomen, ons bepalen tot konstateren, dat rijk of gemeente scholen stichten en voor onderwijs zorgen. De regeringen breiden steeds hun bemoeiingen op dit gebied uit, en wij hebben alle reden om ons daarover te verheugen. Maar alleen vragen wij: Waartoe worden de moeders van alle macht en invloed uitgesloten in die staatslichamen, die zich hoe langer hoe meer met de opvoeding der kinderen bemoeien?

Evenals de industrie het gebied der vrouwenarbeid in huis stap voor stap aan 't beperken is, zo ontnemen scholen, bewaarscholen en crêches de moeder een steeds groter deel van haar taak als opvoedster. Zodoende blijft de vrouw niets dan haar sekse over om haar levensonderhoud te verdienen; en is het niet treurig een menselik wezen tot zulk een kostwinning veroordeeld te zien?

Zeker, verdeling van arbeid onder daartoe speciaal opgeleide en geschikte personen is een zegen voor de samenleving; maar nu op ieder gebied de gemeenschap bezig is de bemoeiingen van het gezin te verdringen, nu moet men ook de vrouw niet langer uitsluiten van deelneming aan de taak der gemeenschap en evenmin van de plicht van den enkeling om dat deel der arbeid te verrichten, waartoe hij de meeste aanleg bezit. Want niet alleen voor de vrouw zelf is die uitsluiting een ramp. Het mensdom verliest en verwaarloost de helft van zijn werkkracht door de helft zijner leden van de produktie in de ruimste zin af te houden, en de vrouw uit te sluiten van handen- en hersenarbeid, van kunst en wetenschap en van alle werken ten nutte der gemeenschap. Die uitsluiting is niet volkomen, dat spreekt van zelf; en wij zien reeds het morgenrood ener betere toekomst. De vrouw begint te beseffen, welke beperkte rol haar aangewezen wordt, en tot welke omvangrijke taak zij in staat zou zijn. De seksestrijd dwingt haar tot organisatie, evenals de klassestrijd het de arbeiders doet. Verdeelt laatstgenoemde de maatschappij door een scherpe horizontale lijn, eerstgenoemde scheidt haar door de onoverkomelike vertikale grens der seksen; en de ene strijd kan de andere niet overbodig maken noch voorafgaan, de beide bewegingen bestaan tegelijk. Wel kan een persoon, een vereniging of een staatkundige partij zich ten taak stellen voor de onderdrukte klasse of voor de onderdrukte sekse op te komen, maar de ekonomiese noodzakelikheid heeft gevoel van eigenwaarde en vrijheidszucht bij de arbeider zowel als bij de vrouw gewekt, en geen akademiese uitspraak of kongresbesluit kan gebieden, dat de klassestrijd vóór de verheffing der vrouw moet gaan. Te meer, daar de volkomen ekonomiese afhankelikheid der vrouw elke evolutie der maatschappij tegenhoudt.

Wij zien dus, dat onze eeuw zich kenmerkt door de verheffing der vrouw (voor een klein deel reeds bereikt), en haar min of meer bewust streven om de gemeenschap van nut te zijn door haar intrede in alle beroepen en bedrijven. Daartoe is een ommekeer in de opvoeding der meisjes vereist, waartegen zich de traditie nog met taaie kracht verzet, doch hier te lande reeds minder dan elders. In bedrijven, die weinig vakopleiding eisen, ziet men vrouwen bij duizendtallen

binnenkomen; dat feit is zo overbekend, dat ik mij ontslagen kan rekenen van statistiek daaromtrent. Aangezien haar arbeid in huis alle ekonomiese waarde verloren heeft, moeten zij zich wel vergenoegen met de allerlaagste lonen. Vandaar dat de geschiedenis der gilden zich in onze dagen herhaalt. De werklieden, de mededinging der vrouw vrezende, hebben aanvankelik getracht de vrouwen uit hun vakvereniging te weren, - de Engelse typografen staan nog op dat standpunt, - daarop vormen mannen en vrouwen samen een vakvereniging, zoals de wevers van Lancashire, waar twee derden der arbeiders vrouwen zijn; of wel de mannen trachten de vrouwen uit het bedrijf te dringen. Men ziet, het is dezelfde strijd als die der gilden, maar in meer dan tienmaal zo grote afmetingen. De steun der wetgevende lichamen, uit enkel mannen samengesteld als zij zijn, faalt wederom de heersende sekse niet, en evenmin ontbreekt het ‘sentimentele manteltje’ om de broodnijd te bedekken, waarvan Lily Braun spreekt. Zie maar eens, wat een medelijden de Maastrichtse arbeiders hebben met de arbeidsters, die door loodwit vergiftigd worden; alsof die stof nadeliger op het vrouwelik, dan op het mannelik organisme inwerkte![1)] Zij vergeten, dat die arbeidsters, als zij uit de fabriek verdreven worden, slechts de keus hebben tussen honger of schande. Zo herhaalt zich de historie. Alleen met dit onderscheid, dat de hedendaagse vrouwen zich beginnen te wapenen tegen de verderfelike invloed der traditie door het volgen van Marx' raad aan de arbeiders: Organiseert u!

Onder de menigvuldige vrouwenverenigingen waren diegenen, die philanthropie of studie ten doel hadden, de eersten; later vormden de vrouwen bonden om rechten te eisen, hetzij toegang tot scholen en beroepen, hetzij aandeel in het bestuur van gemeente, kerk of staat. De Nationale Verenigingen voor Vrouwenkiesrecht van 13 landen hebben gezamenlik de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht gevormd, die

1) Wie daar meer van weten wil, die leze de enquête van het Nationaal Komitee in zake Wettelike Regeling van Vrouwenarbeid, gehouden in Julie 1906. Het verdringen van vrouwen door mannen tengevolge van de arbeidswet is behandeld in de brochures van Mevr. Rutgers - Hoitsema en van Mevr. H. Roland - Holst over vrouwenarbeid.

verleden jaar te Kopenhagen zijn kongres heeft gehouden en in Junie 1908 wederom in Amsterdam samenkomt.

Nu zijn er sommige mensen, die denken als de liberale afgevaardigde Kaiser, die in de Duitse Rijksdag de 7de Februarie 1906 opkwam tegen het wetsvoorstel der Sociaaldemokraten, dat het stemrecht aan de vrouwen toekende, zeggende, dat het kiesrecht beschouwd moet worden als een beloning voor al wat de vrouwen reeds ten nutte der maatschappij verricht hebben, bijv. als verpleegsters, onderwijzeressen enz. Zij moeten zich dat voorrecht waardig maken door geduld en ijver te tonen in de taak, die de heersende sekse goedvindt haar op te leggen; men kan reeds nu enkele vrouwen noemen, die waard zouden zijn het kiesrecht te bezitten, maar haar getal moet nog zeer toenemen, en het uitstel schenkt haar tijd om zich te oefenen in de deugd van geduld, hetgeen wederom een voordeel is. En dan, als de Regering het ogenblik gekomen oordeelt, dan zal zij uit zich zelve de getrouwe, gehoorzame, onderworpen vrouwen het geschenk van het burgerrecht in de schoot werpen. Zo is dan het kiesrecht de kroon op de zelfverlochening en toewijding der vrouwen, aan de maatschappij betoond.

En men moet waarlik niet denken, dat alleen die mijnheer Kaiser of zijn partijgenoten, de liberalen, zo fraai redeneren! Tot op heden denkt de grote meerderheid der Duitse vrouwen er nog even zo over. Men doet gaarne maatschappelik werk, men sjouwt, men offert zich zelfs op, maar men twijfelt toch nog, of men wel recht heeft op die schone burgerkroon, het kiesrecht. Zozeer komen levensbeschouwing en moraal achteraan bij de verandering in de maatschappelike toestanden! Het oude ideaal van Schiller laat zich niet spoedig omscheppen tot iets nieuws. Niet dat onze Duitse zusteren nog in werkelikheid aan het spinnewiel zitten, of zich bezighouden met linnen voor haar uitzet te weven, - maar het valt niet gemakkelik zich een eigen ideaal te scheppen en het is veel eenvoudiger in denkwijze en gevoelens niet van het gebaande pad af te wijken. Dat ziet men niet alleen in Duitsland, maar overal; en ik herinner mij nog best, hoe bij de verkiezingen van 1901 de vrouwen in Nederland nog beweerden, dat de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht beter deed met een afwachtende houding aan te nemen

en het terrein voor haar eisen voor te bereiden, dan met op te treden bij de verkiezingen, die een nieuwe regering aan het land zouden geven. Tegenwoordig begrijpt men de zaken beter en men vat het propagandawerk flink aan. Men beseft tans, dat de verkrijging van het kiesrecht niet de bekroning van het gebouw der vrouwenrechten is, maar integendeel de grondslag onzer eisen, het eerste recht, dat wij moeten veroveren, zal niet de staat een halve wees blijven, wie de moederzorg ontbreekt.

MARTINA G. KRAMERS.

(Vervolg en slot in het volgend nummer.)

Geschiedenis. - zestiende eeuw.

Henri Pirenne, Histoire de Belgique, III. De la mort de Charles le Téméraire à l'arrivée du Duc d'Albe dans les Pays-Bas. Bruxelles 1907.
Felix Rachfahl, Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand. Erster Band. Halle 1906.
Ernest Gossart, L'Etablissement du Régime espagnol dans les Pays-Bas et l'Insurrection. Bruxelles 1905.
Ernest Gossart, La Domination espagnole dans les Pays-Bas à la fin du règne de Philippe II. Bruxelles 1906.

In het midden, en na het midden der negentiende eeuw werd in Noord-Nederland heel wat meer over den opstand tegen Spanje gedacht en geschreven dan thans. Alles leidde daartoe: de nationale richting die doorbrak in de litteratuur en het gansche geestelijk leven omtrent 1840; het godsdienstig réveil en de wedergeboorte van het calvinisme; de emancipatiebeweging onder de Nederlandsche katholieken. Meeningen botsten tegen meeningen; geschriften lokten tegengeschriften uit; in den tijd der gedenkfeesten omtrent 1872 bleek nog van een maar weinig verflauwde belangstelling. Een jong historicus, zelf niet meer tot het geslacht dat den strijd had ingezet behoorende, trok toen eenigermate de som in een hartstochtloos, effen boek, dat, niet lokkend door levendigen stijl, toch haast onmiddellijk een tweeden druk beleefde: Muller's *Staat der Vereenigde Nederlanden in de jaren zijner wording*. Daarboven zijn wij sindsdien eigenlijk niet uitgekomen. Nog gaf Fruin een enkel artikel, nog Blok zijn documenten en zijn boek over Lodewijk van Nassau, Bussemaker en Muller zelf hun studiën over de scheiding tusschen Noord- en Zuid-Nederland, Brugmans

een proefschrift over de handelsbetrekkingen tusschen Nederland en Engeland in den tijd van Margaretha van Parma, maar de groote en algemeene belangstelling van vroeger was weg. Verloopen de nationale strooming die een Potgieter en Bakhuizen had gedragen, in nieuwe banen tot materieeler doel geleid de krachten die een Groen en Alberdingk Thijm hadden voortgebracht. De belangstelling der natie in haar geschiedenis, zeker althans die in den tachtigjarigen oorlog, nam af, en de engere kring der historici van professie was eerst recht van andere zaken vervuld; van opmerkelijke en voor den bloei hunner discipline noodzakelijke ongetwijfeld, maar die minder met nationale illusiën of religieuse doeleinden, gelijk het midden der negentiende eeuw die had gekend, dan met in beginsel nog algemeener, in uitwerking echter oneindig specialer streving in verband stonden. Na 1872 zijn wij op den stroom der maatschappelijke vraagstukken geraakt en hebben sociale geschiedenis geschreven of het willen doen, maar spoedig ingezien dat dit een uitbreiding der historische belangstelling tot duizenderlei tot dusver buiten het terrein der geschiedenis gerekende ‘kleinigheden’ vereischte. En zoo gaan nu de achtbaarsten van ons gilde minder met koningen, landvoogden, stadhouders, raadpensionarissen, dan met daglooners en werkbazen om, en moeten de ‘staatsstukken’ wel ongerept in de kast blijven staan, daar de tafel zoo vol ligt met rekeningen, koopmansboeken en notarisprotocollen.

Er is dan - gezwegen van verdienstelijke detailproductie - ten onzent in de laatste dertig jaren niet veel over den tijd van Willem van Oranje en van Alva geschreven. Niets over dien tijd of die personen opzettelijk en in het groot. Intusschen behooren zij niet enkel tot de Nederlandsche, maar evenzeer tot de Belgische en tot de Europeesche geschiedenis; - en zoo blijft het van belang wat anderen, in den tijd dat wij zwegen of niet dan terloops spraken, van hen en hunne periode hebben gemaakt. Ter wereld staat niets stil, en ook over de veelbeschreven zestiende eeuw valt nog gedurig wat nieuws te leeren.

Pirenne's derde deel handelt niet over den tachtigjarigen oorlog; het brengt ons tot de opening daarvan. De onderdeelen dragen tot opschrift: ‘La crise, la restauration et l'achèvement de l'Etat

bourguignon'; 'La Civilisation des Pays-Bas au 16me siècle'; 'Les commencements de l'insurrection contre Philippe II'.

Men vindt hier dus den tijd van Maximiliaan en van Karel V in één en hetzelfde deel met het begin der regeering van Philips II behandeld. Reeds dit is nieuw, en naar het mij voorkomt uiterst leerzaam. Wij waren zoo gewoon, 1555 tot de groote insnijding te zien gemaakt, met den afstand van Karel V een deel te besluiten, en dan, in den aanvang van het nieuwe, bepaaldelijk de gebeurtenissen der jaren 1559-1567 als 'het voorspel van den tachtigjarigen oorlog' te leeren kennen. Hier is een andere indeeling gevolgd, en voorzeker niet om de triviale reden dat het met het aantal bladzijden zoo uitkwam. Integendeel, bij oplettend lezen bespeuren wij dat, in Pirenne's gedachte, nagenoeg de gansche periode waarover hij schrijft het 'voorspel' uitmaakt. De tijd van Margaretha en van het verbond der edelen is van dit voorspel alleen de vijfde acte.

Was de schepping der Bourgondiërs levensvatbaar? Hoe er aan te twijfelen, bij de herinnering aan het gemak waarmede Philips de Goede haar tot stand bracht; aan de snelheid waarmede zij, van de geweldige slagen die na den dood van Karel den Stoute haar toegebracht zijn, zich niettemin weer herstelde? De Bourgondische macht was goed op weg zich te nationaliseeren; zij was in het leven van ons volk een onmisbaar element van vooruitgang en bevestiging geworden. Het onderscheid tusschen de niet-Bourgondische en de Bourgondische gewesten in den tijd die aan de volmaakte vereeniging der zeventien voorafging, was niet ongelijk aan het verschil tusschen zelfbesturende rijkjes en districten onder direct bestuur op Bali of Celebes vóór de jongste krijgsbedrijven. Ware de Bourgondische een nationaal-Nederlandsche macht gebleven, zou zij ook het gevaar der godsdienstoorlogen niet zijn te boven gekomen? Een gevaar dat ook de eenheid van natiën als de Fransche en de Engelsche heeft bedreigd, zonder ze geheel te hebben kunnen vernietigen.

Maar onze natie, zwakker en nog minder gevormd dan andere, ondervond in de ure des gevaars dat het nationale middelpunt, 't welk in de tijden der toenmalige ontwikkeling een nationaal vorstenhuis alleen had kunnen opleveren, haar ontbrak. In plaats van een eigen vorst had zij een koning in Spanje, onbekend met haar taal, vijandig aan haar wezen, blind voor haar belangen.

Het was, hoe gerechtvaardigd ook door oogenblikkelijken nood, een voor de toekomst rampzalig huwelijk dat Maria van Bourgondië in 1477 met Maximiliaan aanging. De Nederlanden konden jongere Duitsche of Fransche vorstenzonen absorbeeren (zij hadden het meer dan eens gedaan), maar niet den Keizer en hoofd van het huis Habsburg zelven. Hem konden zij niet uit Rijk en Europa tot zich lokken en aan zich alleen binden. Van zelfstandige monarchie (of op het punt, het te worden) waren zij onherroepelijk afgedaald tot deel der meest internationaal vertakte huismacht in Europa.

Omstandigheden hebben uitgewerkt, dat de volle consequentiën van dit alles beheerschend feit niet aanstonds, ja zelfs betrekkelijk eerst zeer laat, voor ieders gezicht traden.

Toen Maximiliaan Maria huwde, was hij nog geen Keizer, maar 's Keizers eenige zoon. Bij zijn vertrek uit deze landen om zijn vader Frederik III op te volgen (1493), laat hij zijn zoon Philips den Schoone hier achter, en deze groeit, in de Bourgondische omgeving, op als een Bourgondisch, dat is thans reeds te zeggen als een Nederlandsch, vorst. Zoolang hij met zijn uitzichten tot de Nederlanden beperkt blijft, dat is tot 1500 ongeveer, heeft zijn regeering een uiterst voorspoedig en ongestoord verloop, en is in hooge mate populair. Maar hij is terzelfder tijd een Habsburg, dat is, deelgenoot tegen wil en dank in eene huispolitiek, die geheel Europa tracht te omspannen. Gedurende die eerste jaren regeert eigenlijk minder de vorst dan zijn Bourgondische raad. Tegen diens zin zet Maxamiliaan het huwelijk van zijn zoon met Johanna van Kastilië door (1495), een prinses die, na drie niet verwachte sterfgevallen, in 1500 het naast komt te staan aan den Spaanschen troon. Van nu af is Philips' aandacht voor Spanje en niet voor de Nederlanden. Den nationalen oorlog tegen Gelder onderbreekt hij om zijn Kastiliaansche erfenis te gaan aanvaarden; aan zijn dynastieke belangen offert hij, door aan Engeland een voordeelig handelsverdrag toe te staan, Nederlandsche belangen op. Maar nauwelijks had het zich aldus geopenbaard dat de Bourgondische staatkunde in een Habsburgsche was ondergegaan, of Philips overleed in hetzelfde jaar nog waarin hij zijn verre koninkrijk betreden had. Het verschijnsel van Philips' eigen jeugd herhaalt zich nu: de erfgenaam groeit op in Nederland onder Nederlandsche invloeden, en zoolang zijn Nederlandsche raadslieden oppermachtig blijven, wordt, op naam

van een jongen Habsburg, de oude Bourgondische politiek voortgezet. De meerderjarigheid echter ontneemt Karel V aan Nederland om hem aan Spanje, en, aanstonds, aan het Rijk te geven.

Het is merkwaardig, tot in kleinigheden te zien hoe de Bourgondische staat zich tot iets zelfstandigs redresseert zoodra hij er maar de geringste kans toe ziet. De Bourgondische opvoeders laten den jongen Philips geen Duitsch leeren; den jongen Karel geen Spaansch en geen Duitsch.[1)] Zeven jaar oud, laat men hem reeds een toespraakje houden tot zijne Staten-Generaal. Men brengt hem op in de Nederlandsche, niet Habsburgsche leer, dat men wèl moet staan met den Franschen nabuur, en Karel brengt, zoolang hij nog maar vorst der Nederlanden is, deze leer in toepassing. Bij zijn eerste verschijning in Spanje, in 1517, komt hij zijn onderdanen daar even zoo vreemd voor als zijn zoon het later den Nederlanders doen zal. Maar wat blijft er van dit alles over? Zijn Nederlandsche bezittingen zal hij nauwelijks meer bezoeken; in den koning van Frankrijk zal hij eerlang een mededinger ontmoeten naar de Keizerskroon; in Spanje zal hij zijn zoon laten dat die Spanjaard worde, en zelf zal hij nergens anders dan daar het moede hoofd ter ruste willen leggen.

Welbeschouwd, verkeerde Nederland reeds onder Karel V in een uiterst precairen toestand. Karel zelf heeft dien weten te redden door niet het onderste uit de kan te begeeren. Hij liet Nederland zooveel zelfstandigheid als met de belangen zijner boven-Nederlandsche staatkunde nog eenigermate was te vereenigen: geene hoegenaamd dus tegenover het buitenland, maar aanmerkelijke ten aanzien van het binnenlandsche. Hij is hierin voortreffelijk gediend door twee begaafde vrouwen: zijn tante Margaretha van Oostenrijk en zijn zuster Maria van Hongarije. Nederland had, zoo al geen eigen vorst, dan toch een eigen onderkoning. Er bij zijn afstand een secundogenituur te vestigen gedoogden evenwel de belangen niet, die hem het hoogste stonden. Hij kon zijn zoon tegen den onwil van het gansche Rijk geen Keizer maken, maar al het andere: Spanje met zijn koloniën in Amerika, Napels, Milaan, het vrijgraafschap Bourgondië, de door Philips' huwelijk geopende kans op de kroon van Engeland ook met name, moest met de Neder-

1) Pirenne, bl. 59, 80.

landen blijven in ééne hand. Alleen zóó zou de oudste tak van het huis Habsburg de eerste macht ter wereld blijven; door Nederland te verliezen zou zij, in haar beste verbindingen geschaad, in plaats van een Europeesche, een Zuid-Europeesche mogendheid worden.

Gelijk in Karel V de Bourgondiër eerst van lieverlede in den Habsburg ondergaat, is er ook in den toestand der Nederlanden gedurende de eerste en de tweede helft zijner regeering aanmerkelijk verschil. Margaretha van Oostenrijk voelt zich nog wezenlijk als Bourgondische en verdedigt meer dan eens de specifiek-Nederlandsche belangen tegen die der gezamenlijke Habsburgsche huismacht.[1)] Veel afhankelijker van 's Keizers wil vertoont zich reeds zijne zuster Maria van Hongarije, en de noodzakelijke gevolgen der verbinding Nederland-Habsburg ontwikkelen zich met de jaren in steeds versnelde mate. De stad Gent ondervindt het als zij rebelleert: zij wordt niet bestreden en eindelijk overwonnen door een landsheer, maar aangegrepen en met een slag neergeveld door een wereldheerscher. Nederland wordt voor Habsburg middel, geldmiddel, in zijn onophoudelijke worsteling met Valois. Het brengt Karel een millioen ponden op in 1515 en jaren lang vervolgens, maar twee en een half millioen in 1542, vier en een half in 1543, vijf en een half in 1544, zes en een half in 1552, zeven millioen in 1555.[2)] De renten der schulden waarmede hij het bezwaart beloopen 141.000 ponden in 1552, 285.000 in 1554, 425.000 in 1555, 1.357.000 in 1556. Philips erft met de monarchie een dreigend staatsbankroet.

De regeering van Karel V is veelal als een tijd van ongekenden bloei en voorspoed voor de Nederlanden afgeschilderd. Met het volste recht. Maar naarmate zij in welvaart en beteekenis toenamen, moesten de Nederlanden te levendiger gevoelen dat zij waard waren doel te zijn in zichzelf. Door hun inwendige staatsorganisatie te voltooien, hun samenhang te bevestigen, heeft de landsheer hen bruikbaar gemaakt voor zich, maar tegelijk ook gevaarlijker tegen zich. ‘D'une part, l'oeuvre bourguignonne s'est complétée et affermie: la cohésion territoriale a grandi, le gouvernement central s'est nationalisé, l'action du prince et celle du pays s'associent et collaborent au bien commun des provinces dont le faisceau se noue

1) Pirenne, bl. 94.
2) Pirenne, bl 209

de plus en plus étroitement en dépit des résistances particularistes qui, bien qu'affaiblies, ne cessent point pourtant de retarder les progrès de la centralisation. Grâce au dévouement de la noblesse, à la diminution de l'autonomie des villes, à l'importance croissante des États généraux, aux commencements d'une législation commune, à l'établissement des Conseils collatéraux et au rétablissement du grand Conseil de Malines, à la création d'une armée permanente, les "pays de par deça", sans renoncer chacun à son autonomie particulière, se considèrent de plus en plus comme les membres d'un même corps. Depuis le milieu du siècle on emploie fréquemment pour les désigner le mot de *patrie*, et s'il faut sans doute attribuer avant tout aux humanistes l'usage croissant de cette expression, il est permis aussi de le considérer comme un preuve de l'union plus intime qui s'établit entre les divers fragments de l'État. Mais, d'autre part, cet État en voie de formation souffre d'un vice devenu, à la longue, de plus en plus apparent. Son indépendance, en effet, reste incomplète. Son prince, si populaire qu'il soit, ne lui appartient qu'en partie, et, à mesure qu'on avance, pour une partie toujours plus minime. Les institutions sont nationales, mais c'est de l'étranger qu'ils reçoivent le mouvement. La divergence qui s'accentue toujours davantage entre les intérêts du pays et ceux de la dynastie doit, à la longue, amener un conflit, et le mécanisme politique, déjà faussé à la fin du règne de Charles-Quint, prépare la catastrophe inévitable à laquelle nous assisterons sous le règne de Philippe II.'[1)]

Met grooten nadruk heeft de nieuwe koning dikwijls verklaard, dat hij aan de inzettingen van zijn vader niets hoegenaamd veranderd had. De zaak was, dat zij voortaan werden gehanteerd niet door een dan toch altijd in de Nederlanden geboren en opgevoed staatsman, maar door een in ieder opzicht aan het volk vreemd fanaticus. Philips, voor het uiterlijke de gedragslijn zijns vaders volgende, nam zich heimelijk voor de autonomie, voor zoover Karel die aan Nederland dan nog gelaten had, in te trekken. Hij hief de nationale instellingen niet op, maar verlamde ze in hun werking door er geheime, van hem alleen afhankelijke, nevens te zetten. De Nederlandsche grooten, wantrouwend als zij van het eerste

1) Pirenne, bl. 211.

oogenblik af ten opzichte van den Spaanschen koning waren, hebben dit aanstonds ontdekt en zich te weer gesteld, Zoo krijgt alles op eenmaal een uitermate dreigend aanzien, maar de elementen van verschil waren aanwezig lang vóór het uitbarsten van den strijd. Dit heeft niemand ons nog zoo duidelijk aangetoond als Pirenne: het onder de oppervlakte voortleven van Nederland als aan de Habsburgsche oogmerken vijandige zelfstandigheid, van 1500 tot 1555 toe. In dit opzicht is zijn boek, even bondig van stijl en welgewikt van ordonnantie als de beide vorige deelen zijner reeds terecht vermaarde *Geschiedenis*, buitengemeen suggestief.

Zooveel over de eerste der drie hoofdafdeelingen van zijn werk. De derde behaalt wellicht in kunst van samenstelling en korte, doch glasheldere veelzeggendheid den prijs van al wat Pirenne tot dusver schreef. In juist honderd bladzijden wordt hier de geschiedenis gegeven der veelbewogen jaren 1555-1567, maar die ruimte is hem genoeg voor een boeiend en rijk verhaal, dat niemand, al heeft hij nog zooveel over dien tijd gelezen, zonder voldoening uit de handen zal leggen. Die zijn Fruin goed kent, zal in veel aan dezen herinnerd worden; maar alles is nog gaver, treffender, meer direct in zijn hoofdtrekken aanschouwd. De geschiedenis van die jaren speelt zich in hoofdzaak in het Zuiden af, en had wellicht een Zuid-Nederlander noodig om haar zóó weer te geven.

Zal dit gedeelte van het werk meer door schoonheid bevredigen dan door nieuwheid lokken (en in welk redelijk geschiedwerk, dat de voorgangers niet negeeren maar op hun schouders staan wil, zullen zulke partijen ontbreken?), in het ‘tweede boek’, dat van de beschaving der Nederlanden in de 16de eeuw handelt, is veel dat nog nimmer in dergelijk verband, en het een en ander dat nog volstrekt nimmer werd gezegd. Dit geldt niet van de hoofdstukken Renaissance en Hervorming, die wel niet ontsieren, maar welker beschouwingen den schrijver toch niet buitengewoon ‘eigen’ zijn; wat over litteratuur, schilder- en bouwkunst wordt gezegd, is zelfs hier en daar wat schoolboekachtig-schetsmatig, zonder diepgaande eigen ondervinding. Het sterkste dat men zeggen mag, is dat deze uitnemende auteur hier niet op zijn best is; maar hij is zulk een knap en verstandig man, dat hij over de moeilijkheid heen is eer u een bepaalde incongruiteit is opgevallen; aan het slot van zulk een passage bemerkt men dan echter, dat er aan-

merkelijk minder dan van andere is ‘blijven hangen’. Pirenne in zijn volkomenheid daarentegen geniet men in zijn beeld der materiëele kultuur. Dit hoofdstuk[1] vervangt voortaan alles wat over het onderwerp geschreven is. Resultaten van een omvangrijk eigen onderzoek weet hij hier op het gelukkigste met verspreide gegevens, door anderen hier en daar gepubliceerd of in oude werken verscholen, te vereenigen. Het geheel maakt dien indruk van gave juistheid dien alleen eersterangswerk vermag op te wekken. Pirenne toont u voor de 16de eeuw de geboorte van nieuwe bedrijfsvormen aan, zelfstandiger dan de middeleeuwsche, en tegelijk, dat de plaatsen waar deze nieuwe vormen de hoogste ontwikkeling vertoonen, waar dus de nieuwe maatschappelijke functie van individualistisch ondernemerschap het veelvuldigst wordt uitgeoefend, tevens de eerste brandpunten van het calvinisme geweest zijn. Voor haastige gevolgtrekkingen naar marxistischen smaak heeft hij zich zorgvuldig gehoed, en voorshands niets gedaan dan het verschijnsel zoo overtuigend als de bronnen toelaten (dat is, naar het mij voorkomt, in dit geval zeer overtuigend) vast te stellen. De klassen van vrije ondernemers en vrije arbeiders, die uit de maatschappelijke tradities welke de middeleeuwen aan de 16de eeuw hebben overgeleverd, zich het verst hebben losgew ikkeld, toonen zich het eerst en het meest ontvankelijk voor de nieuwe leer. De Marxist zal nu gereed staan, het calvinisme voor het ideologisch uitspruitsel eener nieuwgeboren phase van kapitalistische ontwikkeling te verklaren. Pirenne toont niet meer aan, dan dat voor den tijd en de plaatsen die hij beschrijft, de samenhang van beide verschijnselen onloochenbaar is. De vraag die Pirenne niet beantwoordt omdat hij zich buiten philosophische systemen houdt, doch die de Marxist niet eens als vraag wil erkennen, is deze: is het ontstaan zelve van een nieuwen bedrijfsvorm een verschijnsel dat uitsluitend tot de materiëele orde van zaken behoort? Zij leidt ons domeinen der psychologie binnen, die ik hier niet vermag te betreden.[2]

Over het tweede boek welks titel boven dit opstel staat, laat zich nog geen eindoordeel vellen. Daartoe zou van deze Oranje-

1) ‘Le mouvement économique et les transformations sociales.’
2) Vgl. mijn referaat over Lamprecht in *De Gids* van Mei 1907.

biografie meer moeten verschenen zijn dat over Oranje handelt. Het werk is berekend op vier deelen, waarvan dit eerste de levensgeschiedenis van den held slechts tot het jaar 1559 verhaalt, en het tweede, derde en laatse respectievelijk met de jaren 1567, 1576 en met den moord te Delft zullen eindigen. Het leven van Willem van Oranje tot 1559 is een mager object voor een boek van 642 bladzijden. Eigenlijk zijn er dan ook maar een honderdtal met dit levensverhaal gevuld, waaraan eene geschiedenis van het huis Nassau tot het jaar 1544 voorafgaat, en waarop een zeer uitvoerige beschrijving van kultuur, godsdienstige toestanden en staatsinrichting der Nederlanden in de 16de eeuw volgt.

Rachfahl is iemand van eerbiedwekkende geleerdheid, maar geen kunstenaar. Hij brengt van hetgeen hij weet, te veel in zijn boeken; dat wil zeggen, te veel in nevengeschikte orde. Er staat in die geschiedenis van het huis Nassau tot 1544 heel wat, dat tot recht verstand van de persoon en lotgevallen van Willem van Oranje zeer wel ontbeerlijk is. Het boek is vreeselijk zwaar van tred. Het bevat onnoemlijk veel van die onwijs aangebrachte bizonderheden, die ook de aandachtigste lezer bij het omslaan der pagina onherroepelijk weder is vergeten. Wat behoort men iemand wien het om Willem van Oranje te doen is, te kwellen met de Hattonen, ‘die sich seit 815 urkundlich als Grafen des kunigeshundragrau (Königeshundrete) nachweisen lassen’, met ‘sagenhafte’ broeders Rupprecht, Dudo en Drutwin, en dergelijke schimmen meer? Men is doodmoede van de ‘Puppenallee’ die men doorwandeld heeft, eer eindelijk het gezicht zich opent op iets dat met het leven van den held meer dan stamboeksamenhang vertoont.

De geschiedenis van het huis Nassau in de Nederlanden is merkwaardig als illustratie van de maatschappelijke en financiëele superioriteit die onze gewesten boven de aangrenzende in het Duitsche Rijk, waarvan zij zich hoe langer hoe meer afscheidden, reeds in de latere middeleeuwen bezaten.

Het is als jongere zoon dat Engelbert I in 1403 naar de Nederlanden trouwt, maar als hij in 1420 ook in Nassau opvolgt, blijft hij evenwel resideeren te Breda. Van zijn beide zoons behoudt de oudste de Nederlandsche bezittingen en gaat de tweede naar Nassau. Als deze tweede zoon in 1450 kinderloos sterft, valt

Nassau aan den ouderen, Jan IV, terug, die evenwel blijft resideeren in de Nederlanden. Jan IV sterft in 1475; zijn oudste zoon Engelbert II erft de Nederlandsche goederen, zijn jongere zoon Jan V de Duitsche. Engelbert II blijft kinderloos; vijf jaren voor zijn dood laat hij den oudsten zoon van Jan V, Hendrik, naar de Nederlanden komen, om hem daar op te volgen; het Duitsche bezit zal voor Hendriks jongeren broeder Willem zijn. Hendrik van Nassau heeft een zoon, maar deze sterft in 1544 zonder nakroost; wederom komt uit Duitschland de oudste zoon van den daar regeerenden Nassau over, om de Nederlandsche erfenis te aanvaarden. Die zoon is Willem van Oranje. - Op ieder oogenblik dus van 1403 tot 1544 hebben de Nassau's de positie in de Nederlanden voor begeerlijker dan die in Duitschland gerekend. En dit niettegenstaande zij in Duitschland landsheer, in de Nederlanden niet meer dan een zeer aanzienlijk lid van den Bourgondischen hofadel waren. Zooveel aantrekkelijker, gevariëerder, Europeescher was toen reeds het leven van een aanzienlijk onderdaan in de Nederlanden, dan dat van den vorst van een klein Duitsch territorium in de streek van Lahn en Sieg. Men vergelijke den levensloop van Hendrik van Nassau met dien van zijn broeder Willem (den Rijke, in kroost namelijk). In 1499, zestien jaar oud, naar de Nederlanden geroepen als erfgenaam van Engelbert II, komt Hendrik dadelijk aan het hof van Philips den Schoone, volgt dezen naar Frankrijk, Spanje, Savoye, huwt eene Savooische prinses. In de Nederlanden terug, wordt hij gouverneur van Karel V, stadhouder van Holland en Zeeland, buitengewoon gezant aan het Fransche hof (bij welke gelegenheid hij zich met Claude de Chalon verloofde, uit het bezit van wier huis zijn zoon René het prinsdom Oranje erven zou). Voorts is hij opperbevelhebber in den oorlog tegen Gelder, werft voor Karel V de stemmen der Duitsche keurvorsten in 1519, volgt in 1522 zijn meester naar Spanje, huwt daar voor de derde maal (eene Mendoza), blijft er tot 1529, eindigt zijn dagen op het kasteel te Breda in een behaaglijke rust, verzamelt er eene bibliotheek, zet er een Italiaanschen bouwmeester en Nederlandsche schilders aan het werk: Jan van Scorel, Bernard van Orley. Hij en zijn zoon René zijn renaissance-menschen geworden. Onderwijl is er van zijn broeder Willem niet veel anders te vermelden, dan dat deze

zijn inkomsten heeft laten opvreten en zijn leven laten vergallen door een proces met den landgraaf van Hessen over het bezit van Katzenellebogen.

Het was dan in volmaakte overeenstemming met de traditiën van het huis, dat ook in 1544 de oudste zoon van Nassau zich naar de Nederlanden opmaakte. Doch er was ditmaal een *maar* bij: Willem de Rijke was luthersch geworden, en een lid van den hoogen Nederlandschen hofadel moest katholiek leven.

Het luthersch-zijn van een Duitsch vorst ging evenwel niet noodzakelijk gepaard met vurigen propaganda-ijver. Willem de Rijke was al een uiterst schroomvallig protestant. Hij schijnt het geworden te zijn krachtens geheim besluit van een Wetterauer gravendag in 1525, maar nog jaren na dien wisten de Keizer en zijn eigen broeder Hendrik er niet het rechte van, en het land Nassau is eigenlijk eerst na zijn dood grondig geprotestantiseerd geworden. Het hoofd der protestantsche partij in zijne buurt, de landgraaf van Hessen, was zijn persoonlijke vijand in de zaak van Katzenellebogen; er waren dus gewichtige redenen voor Willem den Rijke om den Keizer te ontzien. Actief lid van de protestantsche partij in het Rijk is hij nimmer geweest; integendeel, in het beslissende jaar 1547 onderhandelt hij met den Keizer over zijn medewerking tegen den Smalkaldischen bond, alles in het belang van de verwerving van Katzenellebogen. Zijn binnenhuis is, met name sedert het huwelijk met Juliana van Stolberg in 1531, geheel luthersch, maar zijn politiek blijft even zuiver nassausch, als ware er geen Hervorming in de wereld geweest.

Een beding, dat zijn zoon de luthersche leer moest afzweren, is den vader van de zijde der Nederlandsche regeering in geenen deele gesteld, maar van de voogdij werd de vader uitgesloten, en de jonge prins zou ‘door een goeden gouverneur worden opgevoed op de wijze, hier te lande gebruikelijk’. Meer niet; maar ieder der geinteresseerden wist volkomen wat het beteekende.

Om roem op te dragen is dit alles niet; om van te gruwen ook niet. De jonge Willem van Oranje stamt uit een kring waarin men toegaf dat het leven zijne eischen had; ziedaar de simpele alledaagsch-menschelijke waarheid.

De opvoeding van Willem van Oranje, en zijn leven tot 1559, zijn verder juist zoo als men het van een Nederlandschen Nassau

verwachten kan. Vol afwisseling en bizonderheden, maar uit een algemeener oogpunt is er juist heel weinig bizonders aan. De prins doet een goed huwelijk, komt aan het hof, krijgt een krijgsbevel, gaat op ambassades. Het begin eener carrière als die van Hendrik van Nassau. Uit hetgeen men over hem verneemt van anderen, uit zijn eigen brieven, kan men concludeeren tot vroegrijpheid, overwicht van het verstand, levendig gevoel van eigenwaarde, en juist het tikje verwaandheid dat men in een twintigjarig gunsteling van het lot verwachten moet. Van iets heroïsch zelfs niet het eerste begin.

Is de Vader des Vaderlands er ons minder om, dat hij gevormd was uit aardsche klei? Juist het omgekeerde behoort het geval te zijn. Zoo zich bij hem uit het alledaagsche het groote ontwikkeld heeft, is hij daarin gelijk geweest aan het Nederlandsche volk. Er is in een leven van Willem van Oranje ruimte voor aandoening, voor bewondering, voor apotheose; maar men beware ze tot den juisten tijd.

In het algemeen heeft Rachfahl dit ook gedaan. Zijn niet zeer kunstvaardig samengesteld, maar stevig gedocumenteerd levensverhaal is vrij van opwinding. Niet geheel vrij toch van valsch sentiment. Oranje's brieven aan zijn eerste vrouw zijn recht genoeglijk, wel geschreven uit een groote verstandelijke hoogte, maar met wendingen van losse plagerij aan het slot. Bij voorbeeld (aan het eind van zakenbrieven): ‘had ik mijn zin, ik zou van nacht niet mijn hoofdkussen omarmen’; een andermaal: ‘zoodra ik kan vlieg ik naar je toe, en dan zullen we zien of klein Anna'tje mij er weer onder krijgt’. ‘Nicht ohne Rührung wird man diese Gefühlsergüsse lesen,’ verklaart onze biograaf, en borduurt dan eenigen tijd op dit stramien voort. Ik weet niet of het anderen gaat als mij, maar ‘geroerd’ heb ik mij geen enkel oogenblik gevoeld. Daarvoor is alles te gewoon-prettig-menschelijk. Ook hier en daar elders zijn eenige sporen van dergelijk byzantinisme; gelukkig weinige, en de zaken waar het vooral op aankomt, als de geloofskwestie in verband met de opvoeding b.v., zijn met de vereischte nuchterheid voorgesteld.

Niet zonder bedenking evenwel is Rachfahl's inleiding, die ‘het onstaan eener bijzondere Nederlandsche nationaliteit’ voor ‘het werk van Willem van Oranje’ verklaart. Nationaliteiten

kunnen niet door één man worden geschapen. De schrijver trekt dan ook zijn bewering aanstonds weder half in: ‘Gewiss gab es allgemeine Tendenzen und Bewegungen, von deren Strömung er sich tragen liess. Aber sie waren zum Teile von ihm selbst erst ins Leben gerufen, oder er hatte doch wenigstens zu ihrer Erhaltung und Kräftigung das meiste getan, und jedenfalls verstand er es, sie so zu leiten, dass sie nicht ihn meisterten, sondern er ihrer Herr blieb.’ Heeft Willem van Oranje de Hervorming in het leven geroepen? Of is omgekeerd waar, dat niet zonder invloed der Hervorming Willem van Oranje de man zou geworden zijn, die wij gedenken en vereeren? En is Willem van Oranje meester gebleven van het Gentsche calvinisme? Zijn ideaal is niet de afzonderlijke Noord-nederlandsche, maar de gemeen-Nederlandsche staat geweest, met religievrede. Een ideaal dat hij niet heeft kunnen verwezenlijken. De gedachtenis van Willem van Oranje behoeft er niet onder te lijden, zoo wij weigeren te erkennen dat hij onze nationaliteit geschapen heeft.

Zonder wijziging van dit programma, zal in de toekomstige deelen aan het volk dus geen recht worden gedaan. Maar programma en uitvoering zijn twee. Meer dan de helft van het tegenwoordige deel is gewijd aan een studie van het volk, zijn beschaving en instellingen. Eene studie oneindig uitgebreider, veel meer feiten vermeldend dan het middengedeelte van Pirenne's boek, maar niet zoozeer den indruk eener eenheid makend. Toch werk om zeer dankbaar voor te zijn. Met name de beschrijving der toestanden in het godsdienstige en kerkelijke, en die van de geaardheid en werking der staatsinstellingen, berust op grondige studie zoowel van litteratuur als van Brusselsch archiefmateriaal, en verrijkt onze kennis op een aantal detailpunten van onmiskenbaar belang. Het is zelfs jammer dat Pirenne - deze erkent het met groote gulheid zelf[1)] - van deze hoofdstukken nagenoeg geen gebruik meer heeft kunnen maken.

In somme, een ernstig, degelijk, rijk boek, dat ons ook in zijn volgende deelen ongetwijfeld wel nieuws zal kunnen leeren, maar dat niet imponeert door bouw, en welks inleiding eenige bezorgdheid rechtvaardigt ten opzichte der strekking.

1) Avant-propos, VII.

Allerwelkomste boeken zijn het, die de conservator aan de Brusselsche Bibliotheek, de heer Ernest Gossart, onlangs uit heeft gegeven. Eigenlijk is het één boek: de geschiedenis der politiek van Philips II ten opzichte van de Nederlanden van 1555 tot 1598, gebaseerd op de groote gepubliceerde bronnenverzamelingen: papieren van Granvelle, correspondentie van Philips, en vooral de reusachtige voorraadschuur der *Documentos ineditos*. Het werk is volstrekt onpretentieus; het wil geen geschiedenis der Nederlanden gedurende het behandelde tijdvak geven, slechts de geschiedenis der politiek van Philips II ten opzichte der Nederlanden, in verband met zijne Europeesche staatkunde in het algemeen. Wij blijven met onze gedachten aanhoudend te Madrid en leeren Europa en daarin de Nederlanden beschouwen gelijk zij van daar uit werden waargenomen. Dit is, zonder een oogenblik van verslapping, door den schrijver meesterlijk volgehouden tot het einde toe. Niets is nuttiger dan zoo veelbesproken zaken als de opstand tegen Spanje te leeren bezien van de zijde waarop men niet van nature geneigd is zich te plaatsen. Het resultaat is verrassend rijk in verheldering en bevestiging; op allerlei conclusiën, door Nederlandsche geschiedschrijvers van den opstand ten aanzien van Philips' bedoelingen getrokken, levert Gossart u de tegenproef. Tot een algemeene herziening onzer voorstellingen geeft zijn werk allerminst aanleiding, maar het zuivert en vervolledigt die. Ik weet niet of het hier te lande reeds de aandacht getrokken heeft die het ten volle verdient.

Het is verblijdend, dat zich, meer dan zich bij den heftigen strijd van veertig jaar geleden liet voorzien, eene *communis opinio* over zoovele hoofdzaken uit de geschiedenis van den opstand begint te vormen. Men beleefde toen een periode van recrudescentie der meeningsverschillen die de zestiende eeuw zelve bewogen hadden. Zulk een tijd is wel ijverig in het opdelven der historiestof, maar min kieschkeurig in haar gebruik. Thans hebben wij, ten aanzien der religieuse zaken althans, minder felle partijgangers en beter rechters. Of het zijn zou, omdat de partijgeest van object verwisseld heeft?

H.T. COLENBRANDER.

Dramatisch overzicht.

A.G. van Hamel over tooneel en dramatische dictie.

'...Dan heb ik voor mijn uitspraak ook veel gehad aan Prof. Van Hamel, die met ons *On ne badine pas avec l'amour* instudeerde', zei Willem Royaards in zijn belangrijk gesprek met Brusse, dat de Nieuwe Rotterdamsche Courant juist den dag vóór Van Hamel's dood publiceerde. En na den 15^{en} April schreef diezelfde tooneelkunstenaar mij: 'Hoe veel heb ik hem ook in mijn kunst te danken!'

Aan die twee uitspraken werd ik herinnerd, toen ik Van Hamel's voortreffelijk opstel over 'Dramatische dictie' herlas, aan het slot waarvan hij, niet zonder ironie, verzekert dat hij bij het op-schriftstellen van zijn denkbeelden omtrent dit onderwerp meer het publiek op het oog had dan de tooneelspelers, *die vooral in Nederland liever hun eigen weg gaan*. Om zóó te spreken moest de man, die gewoon was toegevend te oordeelen, op dit punt wel een droevige ervaring hebben opgedaan! Maar hier is dan althans één tooneelspeler, die zich niet te hoog heeft geacht om de wenken en lessen van Van Hamel dankbaar te aanvaarden.

Het zijn gewoonlijk de meest ontwikkelden en de hoogst staanden, die het liefst naar raad en voorlichting luisteren. En Van Hamel, die met de beste Fransche tooneelspelers over hun kunst gesproken had, die zich ernstig rekenschap had gegeven van de eischen eener goede dramatische dictie en die zelf zoo uitnemend voordroeg, kon onze tooneelspelers voorlichten en raad geven. Ook voor de besten onder hen loonde het de moeite naar hem te luisteren.

In en buiten *De Gids* heeft Van Hamel zijn belangstelling in het vaderlandsch tooneel doen blijken. Het oudste geschrift van dien aard dat mij in handen kwam, is de redevoering over 'Molière en het Nederlandsch tooneel', door hem den 15^{en} September 1876 te Rotterdam uitgesproken als voorzitter van de Hollandsche Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen. 'Redevoering' heet het stuk met den geijkten term, maar het is, in den vorm van een gesprek tusschen zekeren Edsard, een bestuurslid van het Tooneelverbond, en den voorzitter van de Hollandsche Maatschappij, een geestige causerie, waarin de verschillende Nederlandsche Molière-vertalingen, van die van Pels (1698) tot die van Van Zeggelen (1875), de revue passeeren en voor de vertalingen en en adaptaties van Molière ten behoeve van het hedendaagsch tooneel voortreffelijke wenken worden gegeven.

Sedert hield Van Hamel steeds het oog gevestigd op alles wat van belang kon wezen voor de opleiding van den tooneelspeler en tot voorbeeld en leering kon dienen voor onze Nederlandsche tooneelkunstenaars.

In Florence zijnde, bezocht hij er de 'Scuola di declamazione', de Florentijnsche tooneelschool, en naar aanleiding daarvan vertelt hij aan het slot van zijn opstel over 'Italiaansche tooneelspelers'[1)] het een ander over de inrichting en de resultaten van deze instelling, waar uitsluitend technisch onderricht in uitspraak, voordracht en spel gegeven werd. Uit de mededeelingen van Van Hamel blijkt, dat ook deze school tot in 1889 geen groote tooneelspelers kweekte - wat trouwens de pretentie van geen enkele tooneelschool kan zijn - doch dat zij bescheiden, maar niet zonder vrucht, haar taak vervulde.

In datzelfde jaar 1889 schrijft hij in het orgaan van het Tooneelverbond, nummer van 2 Februari, iets over de inrichting van het Parijsche 'Théâtre d'application'. Hij spreekt daar den wensch uit, dat aan onze Tooneelschool zulk een proef-tooneel, waarop tweemaal 's weeks vertooningen gegeven worden, mocht worden verbonden. Tevens bepleit hij de wenschelijkheid der oprichting van een 'Théâtre des jeunes', waaraan de jongelui, die de tooneelschool[2)]

1) *De Gids* van Juli 1889.
2) *De Gids* van Maart 1887.

bezocht hebben, zich gedurende het eerste jaar of de beide eerste jaren na hun eervol ontslag zouden behooren te verbinden.

Voor den tooneelspeler, die zich aan Hamlet zou willen wagen, geeft Van Hamel in de laatste twaalf bladzijden van zijn 'Hamlet te Parijs'[1] belangrijke mededeelingen omtrent de wijze waarop Mounet-Sully die rol vertolkt. Door dit spel in bijzonderheden te beschrijven, laat hij ons zien, hoe een conscientieus tooneelkunstenaar een rol behandelt. De Fransche tooneelspeler bepaalt er zich niet toe, zijn rol tot aan de eerste voorstelling ernstig te bestudeeren en er geheel in op te gaan, ook daarna blijft hij er nog voortdurend aan werken, zoodat men, achtereenvolgende voorstellingen bijwonend, zeker kan zijn, telkens weer iets anders, een nieuwe en belangrijke bijzonderheid in zijn spel te vinden.

In de tweede serie van *Het letterkundig leven in Frankrijk* vinden wij een bijzonder interessante studie over Molière's *Misanthrope*. Van Hamel geeft er ons de geschiedenis van het stuk en zet Molière's bedoeling en de wijze waarop hij die dramatisch heeft uitgebeeld duidelijk uiteen. Aan het slot zijn het wederom korte, maar uitnemende wenken voor de vertolking van de verschillende rollen die aan het opstel een bijzondere waarde geven.

De belangrijkste en uitvoerigste lessen aan tooneelspelers, die waarvan een ernstige bestudeering hun van het meeste nut kan zijn, gaf Van Hamel in het opstel 'Dramatische dictie'.[2]

Dictie en spel: het laatste gaat niet zonder het eerste, en wanneer een reactie tegen de stijve, conventioneele tooneelspeelkunst van vroeger dagen, tegen het opsnijen en uitgalmen, een zekere school, in haar zucht om toch vooral realistisch spel te geven, een tijd lang er toe verleid heeft, de dictie te verwaarloozen - 'in het dagelijksch leven spreken de menschen toch ook niet altijd even duidelijk!' - het gezond verstand heeft ten slotte gezegevierd. Men heeft begrepen, dat de toeschouwers in den schouwburg komen, niet enkel om te zien, maar ook om te hooren; dat de tooneelspelers er zijn om de woorden van den schrijver tot hun recht te doen komen, en dat een natuurlijk spel met een duidelijk gearticuleerd spreken volkomen goed te samen kan gaan. Eerst

1) *De Gids* van Maart 1887.
2) *De Gids* van September 1896.

moet men zich op dat spreken hebben toegelegd, en het zóó in zijn macht hebben gekregen, dat het van zelf gaat; dàn eerst kan men zich aan de studie van het spel gaan wijden. Dat weegt bij de Franschen zóó zwaar, dat op het Parijsche Conservatoire in hoofdzaak op die bedrevenheid in de kunst van zeggen het gewicht gelegd wordt. Sarcey ging zelfs zoo ver om aan de aanstaande tooneelspelers bij het afleggen van hunne proeven op het jaarlijksch zoogenaamd 'Concours', uitsluitend den eisch te stellen van goed zuiver spreken. 'Kunt gij' - zeide hij - 'een lange tirade zóó opzeggen, dat gij op het juiste oogenblik ademhaalt en door allerlei fijne schakeeringen in uw stem de betrekkelijke waarde van de verschillende onderdeelen dier tirade doet uitkomen? Zijt gij in staat, ook te midden der heftigste ontboezemingen van den hartstocht, maat te houden en den indruk te geven van algemeene harmonie? Kortom, hebt gij een goede dictie? Dat is het eenige wat men u op het Conservatoire onderwijst, en ook het eenige wat men er u te onderwijzen heeft.'

Ook Van Hamel was van het groot gewicht eener goede dictie voor den tooneelspeler overtuigd, en, hoewel hij zijn opstel niet beschouwd wenschte te zien als gericht tegen het onderwijs zooals het op de Tooneelschool gegeven wordt - 'Er zijn er onder de docenten, die zelf te voortreffelijke "diseurs" zijn om aan de juistheid hunner methode van onderwijs te doen twijfelen', schreef hij -, toch achtte hij het noodig, de hooge waarde van die kunst nog eens duidelijk te doen uitkomen.

Sarcey's uitspraak aanhalende, wijst hij er op, dat waar verbeeldingskracht en reproductie-vermogen de meest onmisbare gaven van den tooneelspeler zijn, de zwaarste eisch aan de beide vermogens gesteld wordt, waar het aankomt op s p r e k e n . 'Wáár te hooren, wáár na te zeggen is moeielijk. *Quel art difficile que celui du comédien!* ving ik eens op uit den mond der Comtesse Diane: *dire naturellement des choses qu'on ne pense pas*.... Maar misschien is wáár hooren nog wel het moeilijkste van beide. Want, wat heeft de kunstenaar anders vóór zich om het oor zijner verbeelding den weg te wijzen, hem het juiste tempo, den juisten toon aan te geven, dan een geschreven tekst?

....[De leesteekens] geven zelfs niet eenmaal aan of de stem rijzen of dalen moet. En toch hangt het effect der woorden dikwijls van deze kleinigheid af.'

En dan toont hij met voorbeelden uit zijn ervaring aan, hoe weinig de meeste tooneelspelers zich met die ‘kleinigheid’ ophouden; hoe zij zich veelal er toe bepalen, den algemeenen toon te zoeken, die bij een karakter of een situatie past, en hoe zij trachten, zij het dan ook met kleine schakeeringen, dien toon, het geheele stuk of het geheele tooneel door, vol te houden. ‘Is het te vertolken drama in verzen geschreven’, zegt Van Hamel, ‘dan wordt de taak van den tooneelspeler door dien vorm nog moeilijker gemaakt. Niet enkel omdat tegenover het vers een strenger eisch van getrouwheid aan de memorie gesteld wordt en geen “ja ja” of “zie je” haar inspanning kan bemantelen. Maar vooral omdat de versvorm, die den dialoog artistiek moet verheffen, tevens gevaar loopt aan zijn realiteit, als uitdrukking van menschelijke gedachten en aandoeningen te schaden.’

Hier waarschuwt hij tegen een manier van verzen zeggen op het tooneel, waarbij de tooneelspeler meent te kunnen volstaan met zich door het rythmus en den klank der verzen te laten dragen. Krachtig formuleert hij wat men in het oog te houden heeft aldus:

‘Bij elke dramatische voordracht is de golving die alles beheerschen moet het breede, opdringende rythmus van het drama zelf. Wie deze beweging niet in de allereerste plaats doet uitkomen, is geen tooneelspeler, hoe lief en zangerig hij de verzen ook moge doen rollen. Een storm is in aantocht; ik moet zijn dreigend naderen hooren, ik moet den breeden steeds hooger rijzenden golfslag zien; ik wil niet gewiegd worden door het droomerig geruisch van een beekje of het eentonig geklaag der branding.’

Ditzelfde geldt tot zekere hoogte ook van de lyrische strofen in een drama, den *Gysbrecht* bijvoorbeeld, die den gang der handeling weerspiegelen. Ook op dit punt wordt veel gezondigd, en hier geeft Van Hamel een voorbeeld van een jonge Nederlandsche actrice, die de bekende rei: ‘Nu stelt het puyck van soete keelen’ met een lang uitgehaald ‘núuu’ begon, omdat die u-klank zoo mooi was, en die, ook alweer voor den mooien klank, de blijde opwekking aan het slot: ‘'t Is tijd de kerken te stoffeeren, te dansen en te banketteeren’, zeer zacht en geheimzinnig voordroeg.

Uit zijn herinnering aan het onderwijs van beroemde ‘professeurs de diction’ aan het Parijsche Conservatoire vertelt hij dan, hoe dezen

om hun leerlingen de gedachten van den dichter uit de verzen te voorschijn te laten halen, hun die verzen in de taal van het dagelijksch leven lieten overbrengen. Keerden zij dan weer tot den oorspronkelijken tekst terug, dan 'kwam er leven en uitdrukking in de voordracht; het vers kreeg zijn eisch, maar door de verzen heen klonk de waarheid der gedachte'. En deze methode toepassend op den bekenden aanhef van den *Gysbrecht*, dien men, jaar in jaar uit, op den gewonen brallenden toon hoort opsnijen, schrijft hij: 'Men vatte den zin der vier versregels eerst samen in de korte ontboezeming van een verruimd soldatenhart: "Eindelijk, eindelijk is dan, Goddank! het beleg van mijn goede stad opgebroken", en houde dezen toon vast bij het voordragen van Vondel's mooie verzen. Breed en hoog zal daarbij klinken het sprekende "ten langen leste", en als het slotaccoord van een bevrijdingslied dit blijde woord "ontset", terwijl al wat daartusschen ligt door sneller tempo en lager toon naar den achtergrond wordt gedrongen.' Ook voor het voordragen van den droom van Badeloch geeft Van Hamel een dergelijken wenk. Verder waarschuwt hij tegen het onware en onartistieke hetwelk bij Hollandsche tooneelspelers maar al te vaak wordt aangetroffen en dat bestaat in 'elk woordje met zorg aan te kleeden en het behoedzaam neer te zetten', wat de Franschen noemen 'faire un sort à chaque mot'. 'Geen beter middel om die klip te vermijden dan het tempo te versnellen', zegt Van Hamel. 'Maar' - voegt hij er bij - 'het tempo is juist een der zwakke punten van de voordracht onzer Hollandsche tooneelspelers.' In verband daarmede zegt hij eenige bladzijden verder: 'De hooge waarde der pauzen kan voor den dramatischen indruk niet te hoog worden aangeslagen. Het is mij dikwijls opgevallen dat onze Nederlandsche tooneelspelers - voor de beste maak ik gaarne een uitzondering: Bouwmeester heeft soms zeer indrukwekkende pauzen - er licht toe komen om het tempo zeer langzaam te nemen en, daarentegen, de pauzen te verwaarloozen. Te Parijs, het tegendeel: een sneller tempo, met veelvuldiger, goed berekende pauzen. "Goed berekend" mag hier gerust gezegd worden. De waarde eener pauze ligt in haar duur en er is talent en oefening toe noodig om juist te gevoelen, wanneer het woord dat door het luisterend publiek in spanning verwacht wordt, de stilte moet afbreken. Een pauze die te lang duurt, ontneemt aan het drama evenzeer zijn

kracht als een slepend tempo. En hier blijkt alweer dat een goede dictie alleen de vrucht kan zijn van nadenken. Elke pauze, zal ze juist zijn, moet geheel worden gevuld door eene gedachte, die niet wordt uitgesproken, maar die door het zwijgen van den tooneelspeler moet gesuggereerd worden aan het publiek'.

Men zou aan het afschrijven willen blijven, zoo vol voortreffelijke practische wenken is dit geheele belangrijke stuk, waaruit men haast een handleiding voor dramatische dictie zou kunnen samenstellen.

Van bijzondere beteekenis is ook het opstel[1)], waarin Van Hamel Royaards' voordracht van den *Richard II* karakteriseert en zijn eigen meening uiteenzet over de beste methode van een dergelijk voordragen van een geheele Shakespearesche tragedie, dat, volgens hem, een compromis is tusschen vertellen en vertoonen of liever een harmonische vereeniging van beide, waarbij het eigenlijke spel is uitgesloten.

Wanneer men dit alles leest en het helder inzicht van den schrijver in de kunst van spel en voordracht evenzeer bewondert als de heldere en frissche inkleeding van zijn denkbeelden over dit onderwerp, dan zegt men onwillekeurig: wat zou Van Hamel een uitmuntend Directeur van onze Tooneelschool geweest zijn! Misschien zou hij, denkende aan de natuurlijke distinctie, de vlugheid van spreken en de gratie van beweging die de Fransche aankomende tooneelspelers en tooneelspeelsters als 'par droit de naissance' bezitten, ook al stond hun wieg in de loge van een concierge, zich wat te vaak hebben moeten ergeren aan de linksheid en logheid, de burgerlijkheid in uitspraak en beweging van maar al te velen als bij ons voor het tooneel wenschen te worden opgeleid. Een ramp zou het allicht niet geweest zijn wanneer hij op dien grond enkelen had teruggehouden van een loopbaan, waarvoor zij eenige essentiëele gaven missen.

Maar wanneer men hoort, dat zelfs een zoo beschaafd en ontwikkeld kunstenaar als Willem Royaards erkent veel van Van Hamel geleerd te hebben, dan is het wel duidelijk dat, onder zijn dagelijksche leiding, op de leerlingen der Tooneelschool, die daarvoor niet ten eenemale onvatbaar waren, een artistiek cachet zou zijn

1) *De Gids* van Mei 1900.

gedrukt als geen andere leiders, hoeveel goede eigenschappen zij overigens ook mogen bezitten, hun vermogen te geven.

Nu Van Hamel's gesproken woord hen niet bereikt heeft en hen niet meer bereiken kan, laat nu althans het geschreven woord, en meer bijzonder zijn studie over ‘Dramatische dictie’, hun die den leerlingen den weg hebben te wijzen langs het moeilijk pad van voordracht en spel, een leiddraad wezen bij hun onderwijs, opdat op die wijze Van Hamel's voortreffelijke lessen nog vruchten dragen na zijn dood.

J.N. VAN HALL.

M e m e n t o . - Wat zou Van Hamel zich verheugd hebben in het succes, door Marie Kalff, in Mei en Juni, weken achtereen, te Parijs behaald met hare schepping van Florence in het drama van Paul Hyacinthe-Loyson *Les âmes ennemies*. Over de kunst van voordragen van deze intelligente kunstenares, zooals die zich in den loop der jaren ontwikkelde, had hij zich meermalen zeer gunstig uitgelaten en bewonderd had hij de geestkracht waarmee deze jonge vrouw al de moeielijkheden trotseerde, die een loopbaan als de hare, met al de intriges en tegenwerking die de nieuweling van alle zijden omringen, met zich brengt. Zou zij het ooit tot een onbetwist succes brengen? vroeg ook Van Hamel zich dikwijls af. Dat succes is er thans. De Parijsche pers is eenstemmig geweest in waardeering en bewondering van hare schepping in een zeer ingewikkelde rol, waarin men haar gevoel, haar zelfbeheersching, haar zekerheid zonder voorbehoud geroemd heeft. En dit weegt te meer, omdat Marie Kalff hier optrad in de voor haar geheel nieuwe rol van ingénue, terwijl haar aanleg en haar neiging haar eerder wijzen op rollen van diepen hartstocht.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XIV.

[*Frans Erens*. Litteraire Wandelingen. (S.L. van Looy).
Jan Hofker. Gedachten en Verbeeldingen. (S.L. van Looy).]
Adriaan van Oordt. Warhold. (C.A.J. van Dishoeck).
Nico van Suchtelen. Quia Absurdum. (Maas & Van Suchtelen).
August Vermeylen. De Wandelende Jood. (C.A.J. van Dishoeck).

(Slot).

Liep, in resultaat, het werk van Erens en een overgroot deel van dat van Hofker zoo wijd mógelijk uiteen, hoewel hunne kernen verwant waren, - als wij thands naast Erens' proza dat van Van Oordt houden, dan ontwaren wij een even wijd uiteen-loopen, maar beide naar eene schoonheid toe, die even ver van de andere verschilt, als ook de kernen, waaruit zij bronnen, verschillend van aard zijn.

Geeft Erens u bij zoete vleugen de dunheid, de trilling, de slanke weelde te ervaren van zijn *zuidelijken* taal-bloei, die zich te baden lijkt in helderheid, - Van Oordt leidt u dadelijk de kronkelstammige eikenwouden van zijnen zwaren, stoergewrongen *noordelijken* taal-groei binnen, en gij komt er niet weer uit vóór gij vele dagreizen moeilijk verder-schrijdend hebt volbracht.

Erens' proza vliet vlottelings heen over luchtige eenvoudigheden naar onvoorziene, sublieme plekken; dat van Van Oordt - als de wandelaar door zijne Geldersche bosschen, die behagen schept in z'n ongebaanden weg en alle begane paden versmaadt -, Van Oordt's proza gaat, alle gebruikelijke zegswijzen mijdend, enkel

langs de omwegen der verwonderende vondsten; en zoo ommegaande, bestijgt het nooit in steile vaart de ijle toppen van het schoone, maar langzaam, langs verweg héén en weer wat hooger terug-voerende zigzaggen, stapt het geduldig maar vast naar zijn breede plateau's, even maar boven de woud-helling uitgeheven.

De eene aard, en de eene manier, die daaruit voortvloeit, is inzichzelf niet beter dan de andere aard en de andere uit díen voortvloeiende manier. En elke heeft, bij andere nadeelen, andere voordeelen.

Gemeenplaatsen, als er Erens nog wel eens ontvallen, zijn bij Van Oordt niet op te sporen; maar het zwevende van den opgang, bij Erens, naar zijn wonderschoone uitzichten, is verkieselijk boven den bezwaarlijken tocht, dien Van Oordt u oplegt. Ge gaat verder, omdat ge niet wilt, dat velerlei schoonheid u zou kunnen ontsnappen; maar bij het genieten van Erens trekt de volgende bladzijde u al tot zich onder het lekker-koele doorzeilen der vorige.

De bladen van Erens' boek wuiven òm als op den fijnen adem van het proza, dat er langshenen glijdt; de bladen van Van Oordt's werk zijn soms niet óver te tillen van den proza-last, die, in óverzware trossen, weer afhangt van de achterzijde.

Men moet deze vergelijking niet buiten-sporig vinden, omdat eene verzameling van kleine, voornamelijk niet-verhalende stukken en een roman niet voor vergelijking vatbaar zouden zijn.

Laat Erens een verhaal schrijven - we weten het uit zijne ‘Conferentie’ - hij behoudt de eigenschappen, die wij aanwezen in zijne critieken; - en hóe wel denkt ge u critisch werk van Van Oordt?.... Verschil in *literatuur-soort* kán wel maar behóeft niet zoo diepgaand te wezen als verschil in *schrijvers-aard*.

En ook niet onbillijk is die vergelijking; kleine stukjes over allerlei onderwerpen lezen wel prettig, maar een verhaal kan toch geacht worden, van nature méér de eigenschap van het verderlokken te bezitten.

* * *

Van Oordt's proza heeft, in z'n noordelijk-koelbloedig om-trekken van het gebruikelijke, overeenkomst met het proza van Potgieter. Zooals deze zelden iemand simpelweg kon doen ‘luisteren’, en

gedurig de menschen elkaar hun oor ter leen liet geven, - zoo is 't Van Oordt onmogelijk iemand iets te doen ‘zeggen’: zijne personen ‘zenden woorden uit’, zij ‘sturen woorden de zaal in’, of hunne ‘woorden vloeien’; zij ‘ontsluiten hun stem’, zij ‘laten hun woorden los’ op allerlei soort van paden, zij ‘stooten elkaar bemoedigende woorden toe’, zij ‘raken elkanders belangstelling aan’ met weer andere woorden of hun ‘gesprekken gaan in hollende vaart’, en zoo voorts.

Het is ongetwijfeld een voortreffelijk beginsel, de taal die men schrijft op te voeren tot eene taal, die nòch de slonzigheid, de versletenheid, het ondoordachte en ondoorvoelde der dagelijksche gespreks-taal vertoont, noch, en nog minder, het even afgedragene èn duffere schoon uiterlijk minder *havelooze* der conventioneele ‘schrijftaal’, - welke laatste geenerleí, zelfs niet het banale omgangs-leven weerkaatst -; een taal der kunst, die echter niets kunstmatigs heeft, die de natuurlijke *beweging* der spreektaal vereent met de zuiver-gehouden *vormen* der schrijftaal, en daarenboven zoo breed en diep en rijk is, dat geen menschelijke gewaarwording er niet in opgevangen kan worden; een taal, die als de hoogste en edelste vertastbaring is van die ongrijpbare substantie: *de taal*, die, boven spreektaal en schrijftaal uit, wij ons allen bewust zijn, te kennen, te gevoelen, te vermoeden.

De omstandigheid, hier aanwezig, dat van een anderen tijd dan den tegenwoordigen verhaald wordt, is aan het *gemakkelijker* tieren van een zoodanige schoone taal altijd gunstig. Niet alleen kan men vergeten wendingen en benamingen van vergeten zaken aanbrengen als edelsteenen op de rijk-gekleurde en plooibare volzinnen, (en is het opsporen en zich eigen maken dier woorden en wendingen al een geestesverrichting van lagere soort, - indien zij later, gelijk in dit werk, op een adem van diep begrip en ganschelijk invoelen van dien tijd worden aangevoerd, zijn zij een onschatbaar Kunst-middel) - maar ook behoeft het gesproken woord niet overeen te stemmen met het, immers niet meer bekende, uit die verledene werkelijkheid, en mag het, in schoone volzinnen gestyleerd, klinken gelijk het bazuinend woord der Homerische helden, een statige afkondiging van de raadsbesluiten der onderscheidene menschen-hoofden, tusschen de meer gedempte muziek van den verhaalgang uit.

Juist echter, omdat hij zonder moeite verre blijven kon van de vulgariteit of de dofheid van ons dagelijksch taaltje, heeft Van Oordt verkeerd gedaan, zijn uit-den-weg-gaan van het banale te doen ontaarden in een speuren naar het afwijkende, en dit speuren zoo door en òp te drijven àls hij deed: - op dien nooit aflatenden zoek naar het buitengewone, belandt hij al te vaak bij het buitenissige.... Zoo spreekt hij ergens van iemands 'waarnemingstuigen', als ware het woord 'oogen' iets onwelvoegelijks, dat men niet noemen kan. En een heele aparte 'afdeeling' van deze preoccupatie lijkt het zooeven genoemde, onvermoeid omschrijven van de duizenden manieren, waarop gesproken kan worden.

Deze bezigheid, die een belangrijke oppervlakte van het werk voor zich gevraagd heeft, en waarvan men op welhaast iedere bladzijde een of meer variatie's vindt, zij geeft wel het onuitputtelijk geduld, de onuitputtelijke toewijding mag men wel zeggen, en het niet minder onuitputtelijk vernuft van den schrijver te bewonderen en men komt er zelfs toe, aan het geduld en de toewijding en het vernuft der oude cathedraal-bouwers te denken, die voor ieder spitsboogvenster, voor ieder kapiteel, voor ieder draagvoetje en ieder baldakijntje der heiligenbeelden weer andere vercierings-motieven vonden, - maar een boek, dat men van volzin tot volzin dóórleest en slechts ten slotte overziet, is iets geheel anders dan een bouwwerk, dat men éérst aanschouwt in zijn gehéél, en waarvan men dan later, nadat men den overweldigenden indruk van dat geheel voorgoed in zich ontvangen heeft, *in* het sentiment dier prachtige grootheid de kleine fijnheden doorproeven gaat.

In het literaire werk nu krijgt dat gedurig met een anderen draai maar gedurig naar denzelfden grondvorm behandelen van verwante gevallen - hoe móói-zelfs menigmaal die behandeling op-zich-zelve zijn moge -, onvermijdelijk den ontstemmenden schijn van een *cliché;* het bizondere - bij het gedwongen-volledig àfzien van àl dat détail-werk vóór men het groote geheel ontwaart - lijkt niet bizonder meer en begint te verdooven inplaats van te treffen.

Zoo vermoeit op den duur, in zijne overladene bewerktheid, de gansche schriftuur.

Zeker, zij is het resultaat der geconcentreerde werkzaamheid van eenen schrijversgeest, die zonder ophouden alle zijne faculteiten

waakzaam houdt en in doet grijpen, in elkáár doet grijpen, zoo dikwijls de verhaalgang hun de gelegenheid openlaat. Waar van geestelijke bewegingen sprake is, maakt zijne plastische gave hen duidelijker waarneembaar in het levende beeld; en waar het uiterlijk waarneembare uitgebeeld moet worden, daar brengt het bewogen gemoed die zielstoestand-schilderende woorden aan, die aan zijne plastiek een verhoogden gloed en zin geven. Zoo wisselen voortdurend plastische psychologie en psychische plastiek elkander af, tot meerdere intensiefheid van werking. Slechts is dikwijls de densiteit *te* groot, en de werking, inplaats van intensief, is dan afmattend, òf ook wel, verwarrend.

Intusschen, - héeft dit proza dan zijne gebreken; mist het zelfs de *essentieele* qualiteiten van *verhalend* proza: *klaarheid* en *gang;* staat het *als zoodanig* verre achter zoowel bij Arthur van Schendel's verhalen, wier opene zuiverheid en natuurlijke bekoring, als bij Mevrouw Bosboom-Toussaint's romans, welker diepe, *stroomende* breedheid het ontbeert - het is in zijne overvolheid dan toch ook vol van kostbaarheden, die de tamelijk moeizame lectuur loonen met zeer vele oogenblikken van zwaar of fijn of sterk genot, terwijl het daarenboven, nà de lezing, een reeks van rijkgekleurde en levensvolle indrukken achterlaat.

Een voorbeeld van Van Oordt's eigenaardige beeldings-kunst: (door het bier schenken van Ursula is het praten der heeren onderbroken geweest) -

'De einden der gesprekken werden weder opgevat en zachtjes uitgewerkt, woorden slordig zwervend van den eenen naar den ander, zooals in dagelijksche gesprekken van menschen, die elkaârs gedachten en aard van spreken kennen. Enkele woorden vielen, andere kwamen vaag te hulp. Luchters van stilte schoven tusschen.'

Er staat niet de *vergelijking:* 'als een luchter schoof nu en dan de stilte tusschen hun spreken', anders gezegd: nu en dan was er een van die stilten, waarin men elkander nog beter begrijpt dan met woorden en de reeds gesproken woorden geheel helder worden, stilten dus, die als 't ware bijlichten, die tusschen het spreken als luchters zijn.... Maar er staat het *beeld:* 'luchters van stilte schoven tusschen.'

Niet wordt op kunstrijke wijze, ter fraaie verduidelijking, naar

een *buiten* de werkelijkheid staande voorstelling verwezen; maar, directer en verrassender, *in* de werkelijkheid wordt, voor één vervluchtigend oogenblik, een hoogere werkelijkheid aangestoken, die de lagere verklaart.

Er zijn de gelukkige bladzijden in dit werk, dat eene constellatie van zoodanige beelden, discreet fonkelend op evenwichtige afstanden, het proza helder aan-sprekend en vol verfijnd inwendig bewegen maakt.

Komen echter de beelden te dicht opeen, dan verliezen ze hunne werking, gelijk een te veel gebruikte artsenij.

Maar zij moeten ook niet, elk voor zich, te zwaar worden en te lang aanhouden; hun werkelijkheids-schijn moet geen vastheid verkrijgen. Want alleen zoolang zij zichtbaar op een ànder plan dan dat der realiteit verrijzen, en dan slechts voor een oogwenk, werken zij niet storend en verwarrend. Dat nu doen zij soms; het is soms of de verschijningen van twee werkelijkheden voor en door elkander komen te staan.

* * *

Het voortreffelijk beginsel: eene van schrijf- en spreektaal wegen tot levende schoonheid op-gevoerde kunst-taal te schrijven - een beginsel ook door de beste schrijvers van vóór 1880 met meer of minder opzet toegepast -, wordt des te voortreffelijker bij den modernen auteur, die daaraan, in aldoor openstaande gevoeligheid, invlecht: een onder 't schrijven voortdurend *zich bewust worden* van de taal, gelijk men dit in de geschriften van Lodewijk van Deyssel zoo dikwijls vindt. Men weet, hoe deze auteur door 't scheiden van een woord in zijn twee samenstellende deelen of door de gelukkige nieuwe samenstelling van deelen uit verschillende bestaande woorden, den eigenlijksten zin van de onderscheidene woorden en woord-deelen, als met even een schok van verrassing kan doen gevoelen. En het is niet ten onrechte, dat deswegen Van Deyssel, overigens zoo zuiver kunstenaar, wel eens, eigenaardiglijk, een groot filoloog werd genoemd.

Adriaan Van Oordt nu, de bekende en sinds door vele anderen begriploos overgenomen streepjes, als op den duur irriteerend en in zuiver kunstwerk te verstandelijk aandoend, varen latende,

heeft echter de bezigheid der nieuwe samenstelling met voorliefde aangegrepen en met groote vindingrijkheid uitgebreid over het gebied der meer-woordige uitdrukkingen.

Zoo maakt hij bijvoorbeeld de kleurlooze zegswijze ‘een gesprek met iemand aangaan’ tot een zin-hebbend *beeld*, met te schrijven: ‘een gesprek met iemand *in* gaan’, als ware 't een wel-beschaduwde laan....

Wat zou het niet bekoorlijk kunnen zijn, een proza, waarin telkens zoodanige subtiele vondsten, even eenvoudig en ongezocht, den lezer verkwikten als de teêre scheutjes geur, die het genot van een *om het natuur-schoon gedane en daardoor alleen reeds verrukkende* tocht in dien zin verhoogen, dat *niet* die geuren als een rij afzonderlijke oogenblikken bij-blijven, maar het *geheel* van het genot tot eene te fijner volkomenheid wordt opgevoerd...!

Jammer, ook hier is de liefde tot het verrassende al te vaak vergroofd tot een zucht naar het zonderlinge, zoo niet verslapt tot een genoegen-nemen met het kromme.

Want zóóver komt het dikwijls, dat de auteur de woorden, die onze taal nu eenmaal voor deze of die begrippen heeft, eenvoudig maar niet uit kan staan en naar gewijzigde vormen of nabij gelegen, minder gewone woorden grijpt..... die echter óók hunne beteekenis hebben in de taal, en, ongelukkiglijk, een ándere!

Reeds op de eerste bladzijde lezen we van Warholds ‘vlijtigen toeleg’ bij het leeren; nu kent het Nederlandsch taal-eigen aan het woord ‘toeleg’ een eenigszins anderen, minder gunstigen zin toe dan aan het werkwoord: ‘zich toeleggen op iets’. Dit laatste heeft een klank van ernst en goeden wil; het eerste heeft altijd iets achterbaks. De auteur bedoelt te gewagen van de ‘vlijt’, waarmee Warhold ‘zich toelegde’ op zijn werk; en wordt nu de geheel verkeerde wending, die onze gedachte door het woord ‘toeleg’ zou gaan nemen, door het voorafgaande ‘vlijtig’ zoowat voorkomen, men voelt toch, dat er oneenigheid tusschen de woorden geweest is....

Op de tweede bladzijde was de schrijver al heel ongelukkig met dezen volzin-aanhef:

‘Toen hij na zeven jaar tot schout bij de Sint-Paulus-abdij was aangesteld en in dit rechtsgebied der stad de wet had voorgestaan, twisten verleid tot vredig samengaan, 't wijdloopige van oproer

met welbegrepen woord en wenk geördend, was hij'... enz.

Warhold had als schout de wet niet 'voorgestaan' maar toegepast. Men staat niet voor, hetgeen men verplicht is te doen. Het begrip 'voorstaan' vooronderstelt volmaakte vrijheid, àl of niet voor-te-staan. Een politie-agent is geen 'voorstander' van de orde; hij héét de orde niet voor-te-staan; hij heeft den dienst te vervullen waarvoor hij betaald wordt en daarmee uit. Een politieagent, die u vertellen zou, een voorstander van de orde te zijn, is òf een klamme brave-Hendrik, òf... een guit. O, de taal is vol fijnheden! En inplaats van die eruit te halen met de fijnste aanvatting van onzen geest, zouden wij schrijvers, als toppunt van verfijning, ze bij honderden laten wegvallen, door de woorden-zelf van hun plaats te gaan todden!

Op de 'voorgestane' wetten volgen de 'twisten verleid tot vredig samengaan.' Wat beteekent 'verleid'? Niet het 'verleid' van het Nederlandsche werkwoord 'verleiden', dat, onder 't uitspreken niet meer in zijn samenstellende deelen ontleed, gebruikt wordt en begrepen in den zin van het fransche 'séduire', - want kon men al een 'twist' 'verleiden', men 'verleidt' slechts schertsenderwijs tot het góede.... Even onwaarschijnlijk is, dat des auteurs voorliefde voor het bizondere hem verleid zou hebben, 'verleid' voor 'verlegd' te schrijven, want een verlegde twist *blijft* een twist, op een ander gebied of tusschen andere personen. Schiet over, en zoo zal het wel zijn, dat de schrijver het woord heeft terug-geleid tot zijn oorspronkelijke neutrale beteekenis van *verleiden*, 'doen gaan' van 't een tot ander: twisten (liever: twistenden) zóó ge*leid*, dat in 't eind een 'vredig samengaan' bereikt werd.

Maar wat nut hebben dergelijke afwijkingen? De taal is er toch om elkaar te *verstaan* en niet om verstoppertje te spelen! En die taal is zoo over-rijk aan wendingen en schakeeringen, dat geen nieuwe wending of schakeering gerechtvaardigd mag heeten, die niet, door tegelijk verrassend én glas-helder te zijn, een frissche blijdschap bijbrengt.

Zoo ook weer de woorden, die bij de vorige aansluiten: 'het wijdloopige van oproer'. Wat verstaat een Hollander onder een 'wijdloopig oproer', of 'het wijdloopige' van (een) oproer? Immers dat dit weinig kwaadaardige oproer (of, feitelijk, dat oproer in 't algemeen) wijdloopig d.i. zwaar-op-de-hand zou zijn... De

schrijver, met zijn woorden een spel voerend, bedoelt echter het ver zich vertakken van oproer, het naar alle kanten *wijd* voort*loopen*, zooals een windrilling loopt over een grasveld.

En wilt ge het aardig noemen, op deze wijze een woord naar zijn primitieven inhoud van beteekenis te doen veranderen, ik zal uw genoegen niet bederven, maar wat zegt u déze mededeeling, dat Warhold dit wijdloopige van oproer 'geordend' had? Immers, dat hij het had georganiseerd, dat hij orde in het oproer had gebracht? De schrijver intusschen meende het tegendeel te kennen te geven, nml. dat Warhold de oproerigen *tot de orde had teruggebracht*.

Tallooze zinnen uit dit boek hebben door dit on-stellig, dit dubieuze taalgebruik iets 'halfs', iets onsolieds, én iets hinderlijk precieus', - als ze niet onbegrijpelijk of lachwekkend worden.

Een weg kan desnoods 'uitmonden' in een andere, maar Van Oordt doet ménschen een wég 'uitmonden', inplaats van 'uitloopen'. Elders laat hij 'zwaarwichtige' (!) bekers op tafel staan, instede van 'zware' of 'wichtige' bekers... Nog weer op een andere plaats voert een meisje Warhold 'onder *voortvluchtig* gepraat' in een tuin, wat in 't Hollandsch beteekenen zou, dat ze haar mond hield...

Zonder overdrijving zou men kunnen zeggen, dat deze taal niet veel minder van het Nederlandsch taal-eigen verschilt dan de taal van Homeros van 't Attisch; - 't is alleen wat minder de moeite waard Van Oordt's dialect aan te leeren...

Intusschen, men vergete niet, dat deze zich wel wat vaak voordoende ontaarding van zijn taal, een taal geldt, die overigens voortreffelijke hoedanigheden heeft, en dat die ontaarding bovendien de ontaarding is, in beginsel niet zoozeer van de taal, als wel van zijn in alles doorgevoerd, doch dikwijls wat te vér doorgevoerd, trachten naar het on-gemeene.

* * *

Hier volgt dan een voorbeeld van dit rijk-doorwerkte proza: één brok uit honderden even waardevolle, volstrekt niet boven het gemiddelde dezer schriftuur gelegen, en dus wel een voldingend bewijs van haar uitmuntend gehalte; slechts deed ik mijne keuze

zóó, dat niet té veel zonderlingheden den indruk verstoren konden.

‘Als een vracht op zijn schouders tilde hij zijn schande voort, toen hij bij de blozende nadering van den dag, den witzilveren en luchtig rooden morgen, een laan van zwaar-schonkige boomen betrad, en aan het einde daarvan stil staande voor een schrale hamei, waarachter het huis Nijebeeck opdoemde, riep om den wachter.

Hij noemde zijn naam en vroeg om binnengelaten te worden. Hij wenschte den ridder te spreken.

Weldra ontsloot men de hamei; en hij trad over de brug, door de witte poortdeur, waar de kalk wegrafelde en bij blutsen openblufte, en de trap bestegen, kwam hij in de zaal, een reinwitte zaal, de bogen uit de drachtige zuilen zacht stevenende door den schemer.

In het midden stond ridder Hagard van Nijebeeck, een sterke gestalte in zwartzijden hozen, die gespannen om zijn leden sloten, en daarover gevoegde de donkerblauwe bliaut zich in plooien.

Warhold naderde hem, verkondigend zijn naam en het doel waarvoor hij gekomen was. En de ridder, den langen blauwzwarten kruisvaardersbaard als tot een wijding over de borst, zag hem een wijle bedachtzaam aan en zei toen, dat de aarts-diaken sedert veertien nachten naar Cleve gereisd was, maar dat de gast zich als een huisgenoot moest gedragen; en hij nam Warhold den bedauwden mantel af en wees hem een zetel.

Naar elkander gekeerd zaten zij voor de schouw, Warhold verhalend van de ramp[1)], die Staveren en misschien heel de Veluwe getroffen had, waarop Hagard als bij een noodgeroep, zich schichtig oprichtte en dan den baard als een wolk over de borst, ernstig Warholds woorden naging, de oogen als zwarte gaten diep onder het uitspringende voorhoofd en de fijnstijle neusvleugels trillende aan zijn gebruind gelaat, als speurde hij het ongeluk in de verte.

Met een verzorgden[2)] ernst besprak hij den toestand, zich

1) De banvloek.
2) Niet een ‘verzorgde’, d.w.z. een ‘gëaffecteerde’ ernst bedoelt de schrijver, maar een ‘zorgvollen’ ernst, òf wel ‘ernst en bezorgdheid’. Waarschijnlijk heeft hij het woord gevormd als ‘ver-zuurd’, ‘ver-zorgd’, ‘tot zorg geworden’ ernst. Maar ‘verzorgd’ heeft nu eenmaal een andere beteekenis!

vooroverbuigend met dompige stemme naar de schouw, alsof hij zijn woorden door de schouwmantel omhoog zond.

Afgeleid van zijn zware zorgen, tuurde Warhold naar de wanden waar vreemde Oostersche wapens en tropheën in luide kleuren en geuren van goudwaas te pralen hingen, toen Hagard zich aan het gesprek ontrukte en Warhold toesprak: "Heer, daar ik een verre tocht moet rijden, zal ik de hoffelijkheid van uw bijzijn verzuimen. Maar mijn huisvrouw zal u een noodende hand en gastelijke[1)] woorden bieden."

En hij leidde Warhold naar een schouwvenster, waar Machteld, de vrouwe van Nijebeeck, tenger in de wijde banen harer bliaut, in een lichten overhang aan het spinnewiel zat, de laagronde kaproene op het hoofd, van waaronder een ijle doek over de schouders vlood. Een lichten lach in de blozing der verrassing rees zij, reikte Warhold een hand en noodde hem, tegenover haar te zitten, terwijl de ridder heenging.'

* * *

Ik lees over wat ik nu van dit boek gezegd heb, en, al meen ik alles wat daar staat de waarheid, toch komt het mij voor, ondankbaar te zijn geweest.

Als ik aan Warhold denk als aan een stuk leven, waarin ik zou hebben meegeleefd, een levenstijd heel ver terug, ergens in mijn bestaan, - wat ik er van weet, weet ik uit eigen herinnering, en het boek bestaat niet meer voor mij -; als ik dan denk aan de natuur-tafereelen, die ik in die periode van mijn leven aanschouwd heb, aan de middeleeuwsche menschen, die ik heb gekend, bespied zooals zij daar liepen en zaten in hun prachtige kleedij, en wier ruige gedachten en gevoelens ik ried; en ik denk aan de mis, die ik duizelig aanstaard heb in de Sint Salvator-kerk te Utrecht, aan de kleurige feesten en akelige terechtstellingen en ruwe twisten, aan de lange reeks van gebeurtenissen, waarbij ik tegenwoordig was - dan heb ik de bevinding, *dat dat een goede tijd van mij is geweest*, dat het in dien tijd goed met mij gesteld was, dat ik sterk genoeg was, om tegelijk groot en fijn te kunnen voelen, dat mijn zinnen bizonder welig én zuiver reageerden toen - want hoe

1) Lees: 'gastvrouwelijke' of 'gastvrije'.

mooi en hoe klaar heb ik alles niet gezien! - en dat mijn verstand helder en krachtig was: ik moet erg gezond geweest zijn in dien tijd, nooit moe, nooit dof.

Indien iets bewijst, dat een boek goed is, dan is het wel de *mogelijkheid* van een zoo sterke voorstelling omtrent het daarin afgebeelde leven, als ik u hier zeg, in mij te kunnen wekken. De afbeelding van dien tijd, uiterlijk en innerlijk, hoe voortreffelijk is zij ook niet: de rauwe dramatiek, bijvoorbeeld, van de groote vergadering der Veluwsche heeren en Utrechtsche kerkelijken in de burcht van Staveren; het wonder-sterk realistisch fragment van Kostijn's aankomst en verblijf in de Sint-Paulus-abdij te Utrecht en zijne vlucht van daar; de tuchtiging van Reinaldus van Elspete door Kostijn en Warhold... deze en dergelijke episodes zijn het werk van een rijp en rijk talent.

En stel ik Van Schendel hooger als verteller, is ook Van Schendel door zijn teeder-romantische, droom-fijne dichter-natuur wellicht moderner dan Van Oordt - ik moet, om met deze vergelijking geen onrecht te doen, er eene, van-uit een ander gezichtspunt getrokkene, tegenoverstellen en zeggen, dat dáár waar Van Schendel getracht heeft aan een historischen tijd meerdere concreetheid te geven. dit niet dan een armzalige poging is bij de hechte werkelijkheid, die Van Oordt u in eene ongeloofelijke veelvuldigheid van vormen en kleuren voor oogen stelt. Het is prachtige plastiek vooral, in een zeer eigen stijl, die echter geenszins een zuiver genoeg genot geeft, om zooveel afzonderlijke aandacht voor zich te vragen.

Mijne bespreking van ‘Quia Absurdum’ zal in niets gelijken op die van Warhold. Want waar de stijl, waarin Warhold geschreven werd, is als een zwaar gewaad, welks plooien de schrijver aanhoudend verschikt, zoodat het is of hij u nooden wil dáárnaar vooral en voortdurend te zien en hem uw oordeel te zeggen, weer en weer, over den veelvouwigen val zijner savante drapeeringen - daar leest ge ‘Quia Absurdum’ gansch verdiept in de beschouwing der voor u heen gespreide gedachten-mozaïek, en bladzijden achtereen zelfs zonder iets van ‘stijl’ op te letten; slechts nu en dan bemerkt men eene bladzijde als bizonder of minder gelukkig... Dit

pleit zeer zeker voor dien stijl, want hij blijkt daaruit, indien dan doorgaands niet tot een verheugenis-opzichzelve geworden, zuiver en vrijwel adaequaat te zijn geweest aan de gedachte.

En waar men aan eene bezichtiging van den inhoud van Van Oordt's roman nauwlijks toe kan komen, daar zou men dus - zwijgen voor ditmaal stijls besten lof achtend - den uiterst belangrijken inhoud van Van Suchtelen's werk maar voor 't aanvatten hebben... viel niet eerst een aanvankelijk niet-te-ziene, want webbedunne, maar o zoo taai-vezelige voorhang weg te schuiven.

Want zijn de woorden al adaequaat aan de gedachte-deelen, die er natuurlijk in bewegen, toch spreekt de groote gedachte van het geheel niet onmiddellijk uit dit werk; toch leeft die groote gedachte niet, naakt, haar leven voor u heen.

Tusschen haar en u windt zich de moeilijk-verwikkelde *samenstelling* van het boek.

De samenstelling van het boek berust op deze woorden uit den brief van Arthur aan Minka, met welken het opent:

'Van hieruit, liefste, wil ik je schrijven over Odo. Ik heb dikwijls met Martha over hem gesproken, zij heeft mij zijn dagboek gegeven en veel uit de brieven die hij haar schreef.'

Deze brief heeft Arthur den 12^{en} December 1904 opgesteld, terwijl hij verblijvende was bij Minka's oudere, getrouwde zuster, Martha, in het witte huis aan het meer: 'Casa Bianca'.

Op Casa Bianca, als in de vacantie's zij-beiden er logeerden, was voor enkele jaren hunne liefde ontloken. En Odo, Arthur's vriend, de eerste maal met dezen meegevraagd, later wonende op eene naburige communistische landbouw-kolonie, is er dikwijls met hen te zamen geweest. Ook Odo had Minka lief. In de eerste dagen van Mei 1903 is hij gestorven - door een ongeluk? of door zelfmoord? zij weten het niet.

Anderhalf jaar later nu, in den brief waarmee het boek aanvangt, vat Arthur het voornemen op, Minka over Odo te schrijven, met behulp van Odo's dagboek en Odo's brieven, die Martha hem heeft gegeven.

Het boek toont ons de verwerkelijking van dit voornemen. Het bevat vele fragmenten uit dat dagboek en uit die brieven, door Arthur met een aan Minka gedaan verhaal aaneengeschakeld.

Hoe moet men zich dezen inhoud als eene realiteit voorstellen? Ik spreek niet eens van de stoffelijke realiteit: het vergeelde dagboek van den dooden vriend, met brieven zoodanig tusschen de bladen geleid en zoodanig van Arthurs mailpapier-velletjes doorschoten, dat het geheel als een chronologisch-gerangschikt en volledig dossier is geworden, - òf het indrukwekkende stapeltje cahiers (de arbeid van lange maanden ongetwijfeld) waarin wij, tusschen Arthurs eigen ‘proza’, dagboek-fragmenten en brieven gecopieerd zouden vinden. Ik wil alleen de geestelijke zijde dier realiteit beschouwen.

Ik ben vooreerst bang, dat Arthur's vertellingen voor Minka grootendeels ‘oud nieuws’ zullen bevatten; grootendeels gaan ze over feiten en toestanden, die Minka even zoo goed als Arthur weet. En wat Arthur beter weten kon, daarvan heeft hij 't meeste toch wel aan Minka verteld, althánds na Odo's tragischen dood, toen zij beiden zeer in verwarring moeten geweest zijn en zij toch wel gepoogd zullen hebben, over velerlei duistere plekken in dat ontzettend gebeuren met den vriend, met hen zélf, - tot klaarheid te komen.

Het door Martha afgestane dagboek, de door Martha afgestane brieven, dat zijn de dingen, die zij *niet* kenden.

Waarom liet Martha dit dagboek en die brieven niet éérder in die anderhalf jaar aan haar zuster zien, toen zij haar zoozeer gepijnigd zag en wist door onredelijk berouw en noodeloos verdriet?

Of, als Martha daarvoor hare redenen had, waarom stuurt Arthur dan nù niet enkel dat dagboek en die brieven, met desnoods een langen brief erbij over wat dat alles hun beiden te zeggen heeft?

Wat wil ik met deze, op 't eerste gezicht wellicht kleingeestig lijkende bezwaren?

Wil ik aangetoond hebben, dat de fictie, in de samenstellingzelve van het boek besloten, onwaarschijnlijk is, en dat dus die samenstelling niet deugt? - Neen, want het niet-deugen van die samenstelling zou mij, bij dit prachtige boek, *niets kunnen schelen*, indien iedereen dat maar dadelijk, van 't eerste oogenblik af, ìn kon zien. Dit echter is niet het geval. De lezer let er zoo niet op, hoe dat precies zít met die stukken dagboek, die stukken brief en

die stukken verhaal; wat hij leest is boeiend, al spoedig geeft hij zich gansch en al over... en, zoo lezende, komt hij niet tot het door mij gewenschte inzicht; door mij gewenscht, omdat alleen dit inzicht hem had kunnen vrijwaren voor een rij van uit elkaar volgende misvattingen, die uit-loopen op een eigenlijk niets van het heele boek begrijpen.

't Gebeurt, dat men, van-uit Odo's dagboek in Arthur's verhaal-einden overgaand, een zekere onwilligheid tegenover Arthur in zich gewaar wordt... Men vindt hem soms, bij Odo vergeleken, slap, bloedeloos, precieus, en ellendig vriendelijk-zelfvoldaan.

Nadat wij, bij-voorbeeld, gelezen hebben van Odo's uiterste vertwijfeling gedurende de laatste dagen, dat hij op Casa Bianca gekomen is, en Arthur's sympathieke, want eenvoudige en stille, bekentenis, dat hij noch van Odo's wanhopigen hartstocht noch van Minka's verwarring daarover iets bemerkt had, geabsorbeerd als hij was in de vage verwachting hunner onbewust-opbloeiende liefde, - dan is eensklaps weer ondragelijk dit:

‘Maar over onszelf, liefste, hebben wij al veel gesproken en ik behoef je niet meer te schrijven hoe mijn liefde geboren werd. Ik zal doorgaan met mijn verhaal, al kost het mij nu moeite mijn teerste herinneringen terug te houden. Jij kent ze; jij kent ook mijn heerlijke, sterke blijheid, mijn machtige levenswonne waarvan ik je vertel als ik je in mijn armen heb en waarvan ik je nu toch nog zou willen schrijven, alleen maar om je met mijn bekende woorden van verre te streelen en te kussen. Ik voel je dicht bij mij, liefste.’ (bladz. 216).

Hoe bleek en wee-eigenlievend klinkt dat alles, wanneer men bedenkt, dat hij nu het afschuwlijkst lijden van Odo vertellen gaat... ‘al kost het (hem) moeite (zijn) teerste herinneringen terug te houden’(!)

Doch ook zonder dat een licht-en-schaduw-werking dit effect kan hebben veroorzaakt, heeft Arthur lichtelijk weerzinwekkende oogenblikken: reeds in dien eersten brief aan Minka is er dat zelfingenomen toontje:

‘Martha heeft me jouw kamer gegeven. 's Morgens, voor het ontbijt, zit ik er al te werken. En als ik gewerkt heb zit ik stil te droomen over jou. Hier leeft je herinnering het heerlijkst en

hier is mijn zielsrust volkomen. Ik kan er niet klein denken of bekrompen voelen; ik ben zoo overvol van ernstige blijheid en milde kracht.'

Met blijkbaar welgevallen ziet hij zichzelf er al vóór het ontbijt zitten, vol ernstige blijheid en *milde* kracht!

En gij meent al dadelijk uw kijk op hem te hebben... Toch hebt ge het mis. De auteur heeft volstrekt geen zelfvoldanen en lauwen Arthur gewild. Maar hij heeft het ontstaan van trekjes, die bij een zoodanig ongunstig beeld behooren, niet kunnen *verhoeden*. Hij heeft dat niet kunnen verhoeden, *omdat* de fictie van den opzet: Arthur, quasi ten gerieve van zijn meisje de dagboeken en brieven van den dooden vriend *tot een roman makend* met zijn eigene, voor 't meerendeel haar niets nieuws vertellende verhalen - omdat *deze fictie*, zeg ik, op zichzelf een verwaanden, kil intellectueelen, en, ietwat hypocrieten Arthur vooronderstelt.

En eenmaal zijn Arthur gedwongen hebbend tot deze maniervan-doen, werd nu op zijn beurt de schrijver gedwongen, Arthur aannemelijk te maken in houdingen tegen diens geheel anders bedoeld wezen in. Dóór de fictie, die hij hem oplei, heeft hij Arthur telkens en telkens in een moeilijk parket gebracht....

Arthur, schrijvend aan zijn meisje de ziels-geschiedenis van den gestorven vriend, schrijft uit den aard der zaak niet over den ontwikkelings-gang zijner eigene ziel; wij lezers, inmiddels, leeren hem dus weinig kennen, en, waar wij Odo adoreeren, in hem stellen wij weinig belang. Het kan niet anders, en er is ook niets tegen. Maar nu dien vagen Arthur telkens als den verstandigste te moeten slikken, den sterkste, die Odo zal komen weghalen uit nare toestanden en Odo zal komen moedgeven en Odo zal komen voorthelpen, met een zoetsappige taktvolheid, en dat alles te vernemen.... van Arthur zelf, het is eenvoudig niet te dulden.

Menigmaal lezen wij prachtige stukken verhaal, vol krachtig sentiment, vol diepe psychologie, vol heerlijke koddigheid, - maar dán bemerken wij niet, dan worden wij er ons niet bewust van, dat Arthur de schrijver is van dit alles: wij zijn weg in de soms groote kunst van den auteur zelven.

De persóón Arthur bemerken wij eerst, waar hij over zichzelf begint te praten; en, omdat hij niet over zichzelf praat dan in zijn beschermende betrekking tot Odo of wanneer de auteur toch

nog eens even moet laten voelen, dat Arthur, denk er om, óók Minka liefheeft - dáárom zijn die plekjes, waar wij hem weer, als persoon, bemerken, altijd de vervelende plekjes.

(In het boven besproken geval van bladzijde 216 bijv. zou eene verfijnde kunst van onderdoor klinkende tonen en onmerkbare wendingen en overgangen zijn noodig geweest, om Arthur's liefde voor Minka, *in* het verhaal van Odo's ongeluk òm Minka, te doen ervaren zonder haar uit te spreken, of haar uit te spreken in zóó warme en oprechte, in smart gedoofde klanken, dat bij den lezer de gedáchte aan grofheid of hypocrisie niet had kùnnen opkomen.)

Intusschen, bij nauwgezette bestudeering van den roman blijkt zonneklaar hetgeen men al dadelijk had kunnen aannemen uit het enkele feit, dat Arthur de schrijver heet van het dikwijls voortreffelijke verhalend gedeelte van het boek[1)], en men komt tot de overtuiging, dat de schrijver, wel verre van hem ongunstig te bedoelen, zich Arthur voorstelt als een man van wel even doordringend levensgevoel, van een wel even diepen en fijnen geest als Odo-zelf. Slechts is zijn kracht bezonkener, zijn temperament rustiger, zijn gansche natuur meer in evenwicht dan die van Odo. En allicht schijnt hij dus wat koeler.

Overigens echter begint men soms eene bedenkelijke gelijkenis tusschen Arthur en Odo te ontwaren. Een menigte momenten, dat men hunne stemmen niet onderscheiden zou kunnen, dat men geen van beider stemmen onderscheiden zou kunnen van de stem van Nico van Suchtelen, zooals men die uit zijne verzen kent...

De zaak is, dat Arthur voor den schrijver slechts een hulpfiguur was; Arthur had hij noodig om zijn boek in elkaar te krijgen. En nu bedacht hij wel een afzonderlijk karakter voor hem, maar ongemerkt ging de, niet om zichzelven geschapen, vertellende Arthur meestentijds op in den vertellenden schrijver. Waar nu ook Odo òf een deel van den schrijver moet zijn, òf de schrijver in een tijdperk van met het leven worstelende jeugd, gelijkt Arthur te veel op Odo, eenvoudig omdat zij allebei te veel op den schrijver lijken.

De zaak, *in hoogere instantie*, *is*, dat van Suchtelen geen *roman*-

1) Men moet niet letten op de monstrueuse natuurbeschrijving in den eersten brief. Dat herhaalt zich niet.

schrijver is. De echte romanschrijver kènt geen hulp-figuren. Hem komen al zijne figuren éérst in den geest als *levende menschen*, om later, bij de ineenzetting van den roman, meer of minder naar voren te komen in de perspectief van het verhaal.

Van Suchtelen nu heeft geen onderscheidene *menschén* willen schilderen in hun onderlingen strijd, maar de strijd van *den bewusten mensch* in deze moderne, absurde wereld.

En nog eens - ik keer tot mijn punt-van-uitgang weer - het zou mij niets kunnen schelen, dat de opzet, dat de samenstelling van dit prachtige boek niet deugt, dat het als verbeeldings-werk, als roman niet deugt, indien maar iedereen dadelijk kon inzien, dat het niet als roman, als een verwikkeling van onderscheidene menschen-naturen is bedoeld.

Doch nu de gewone (intelligente) lezer - die echter in dezen tijd niet geacht mag worden, alles wat hij leest te *bestudeeren* -, nu de normale lezer dit *niet* onmiddellijk kan inzien, en, tengevolge van des schrijvers zwakke fundament-legging en averechtsche bouw-methode, Arthur de ongunstige en Odo de mooie figuur zal vinden, - nu kunnen mij die zwakte van fundament-legging en die averechtschheid van bouw-methode wèl schelen.

Want deze, door den schrijver onwillens gewekte, tegengestelde indrukken omtrent Arthur en Odo, zullen den lezer in den roman, in het zijne sympathie en antipathie *ten onrechte* gaandemakend verhaal, een thesis doen zien, die er niet in ligt, terwijl de groote gedachte van het algemeen-menschelijk poëem hem zal voorbijgaan.

Hij zal bij-voorbeeld meenen (een beoordeelaar van het boek héeft het gemeend) dat Van Suchtelen blootleggen wil de domme en brute werktuigelijkheid van het leven: hoe een vrouw zich geeft, door het toeval der physieke aantrekking, aan een onwaardige en niet den pracht-mensch, die aan haar gemis te gronde gaat.

Tot het vormen dezer meening werkt mee het onverantwoordelijk doen van Minka met Odo: zij *blijft* lief voor hem, zij staat hem toe haar te *blijven* zien en in stilte lief te hebben, nadat zij hem gezegd heeft, hem geen liefde terug te kunnen geven - een troost, die noodwendig in een kwelling verkeeren moet. Het is eene moderne opvatting, ontstaan uit een schoon begeeren naar ruimte en

begrip, tegen de banale conventie ìn van plotseling niets meer hooren van elkaar, nadat vriendschap bleek geen liefde te mogen worden... Maar de dor-omschorste stam der conventie heeft dikwijls den niet meer levend geweten wortel van eeuwen levenswijsheid... En deze idealistische goedheid, die, diep-in met eigen mooiheid streelend, verfijnde slechtheid worden kan, - dit sterkheid-willen, dat, wijl met vage mogelijkheden van het bovenmenschelijke zich paaiend, eigenlijk zwakheid is, - uiterlijk rein en schoon, is 't dikwijls een onbewuste, zachtaardige, perverse wreedheid.

Misschien niet altijd; en uit den *toon* van die gedeelten, waarin van dit doen van Minka sprake is, blijkt duidelijk, dat de schrijver althands *dit* geval *niet* op deze wijze heeft ontleed. Het blijkt duidelijk dat de schrijver, zoogoed als hij Arthur den evenwaardige van Odo gedacht heeft, Minka ziet als de zuiver-schoone engel, die hoogstens in naïeve goedheid en onschuld verkeerd deed:

'O Minka' - zoo besluit Arthur den inleidings-brief van het boek - 'je moogt je niets verwijten. Is het schuld als wij spelen met onze zielen? Jij hebt gespeeld voor een engel van zóó groote onschuld, dat geen onzer je begreep, jij zelf het minst; is dat schuld? Minka, Minka, verwijt je niets meer.'

Neen, de schrijver heeft Minka noch Arthur anders gewild dan de andere bijfiguren: Martha, innig en zacht, Rudolf, sterk en practisch, maar nobel; hij heeft van geen van hen allen gewild, dat hij of zij bij den lezer een vertroebelend partij-kiezen zou uitlokken; hij heeft enkel schoone en waardige menschen rond Odo willen scharen, om dien niet in lagere conflicten te brengen en zijn ziele-strijd zuiver en op een hoog plan te houden.

* * *

De strijd van Odo is de strijd tusschen de cultuur-wereld en de natuurlijke aarde in den *bewusten* modernen mensch.

Arthur vertelt ervan, hoe Odo en hij, toen zij nog heel jong waren, ieder op zijn wijze door het absurde der moderne maatschappij werden aangedaan; laat het citaat, de *toon* ervan, het zelf zeggen en opwerpen van sommige dingen, met-een gelden als een bewijs (er zouden er honderden te geven zijn, en met name de prachtige bladzij over de vriendschap) van hun beider gelijkwaardigheid:

‘Het leven in eene maatschappij die hij veroordeeld zag ten ondergang, de dagelijksche aanraking met menschen van wier dorre en stupiede onbewustheid hij walgde, revolteerde hem meer dan het mij ooit gedaan heeft. Was ik sterker dan Odo? of ongevoeliger? Hij leed ook dieper dan ik onder dit gevoel van misplaatst zijn in een wereld, zoo geheel van alle schoonheid en waardigheid verlaten. Het weten dat hij er toch in leven moest, dat hij worden moest als alle anderen van zijn stand: een verstandig man, een nuttig lid der maatschappij, en dat hij niets deed om aan dit belachelijke en onwaardige leven te ontkomen, dit weten werd hem eindelijk tot een obsessie, een nimmer aflatende, ondragelijke pijniging.

Eerst later heb ik begrepen hoe hij in dezen tijd geleden heeft. Wel hekelden wij dikwijls samen de zotte doelloosheid van onze eigen toekomst, maar ik vermoedde nooit welke diepe ellende zich in zijn cynische grofheden en geestige persiflages uitte.’

Een stuk of wat bladzijden uit Odo's dagboek van eenige jaren later; vanuit de verwarring gaan zij naar een abstract klaarheidsvermoeden, zij bereiken de concrete klaarheid in een eenvoudig morgen-uur, tot de onnoembare angst haar weer uitdooft.

‘19 Juli. Rudolf en ook Martha trachtten mij te overreden van Harmonie[1)] weg te gaan. Zij willen dat ik weer ernstig ga studeeren. Zij hebben gelijk, ik voel zelf ieder oogenblik haast hoe dwaas en verderfelijk het is dat ik hier blijf. Maar ik wil blijven. Het was ook dwaas dat ik eens timmermansknechtje speelde; maar waarom ging ik toen terug? Het heeft immers geen zin, wat ik ook doe en waar ik ook leef. Wat zal ik worden, met wie zal ik leven? Wee deze benauwde, onzinnige, absurde wereld. Wat is de zin van een advocaat, een blikslager, een professor in de hoogere wiskunde, een boer, een minister? Wat moet ik tusschen dit gepeupel! Laat mij met rust; hun gedoe benauwt mij zoo onzeggelijk. Ik walg. Twee malen ben ik ontvlucht; wat drijft me tot hen terug?

20 Juli. Wanneer ik hen niet had, Augustinus, Eckhart,

1) De communistische landbouwkolonie, waar Odo vertoeft.

Spinoza! Wanneer ik niet altijd weer opnieuw mij bedwelmen kon met hun god-vervulde dronkenheid! O grootste zielen en meest-verblinde, eenige haast die ik begrijp en liefheb. Om hunnentwil en om mij zelf geloof ik dat mijn leven een zin heeft, om onze groote, goddelijke dwaasheid.

Credo, quia absurdum.

21 Juli. *O heerlijkheid te leven; te groeien in de duisternis als een bloem en dan langzaam te ontluiken in een onnoemlijk schoonen dag*!

Eenzaam, eenzaam, maar machtig, wijd-schouwend.

Zou ik nu niet vreugdig te gronde gaan, *wetend dat ik beter geleefd heb dan wie ook?* Wie weet zooals ik dat onze zielen eens groot zullen zijn, oneindig van liefde en levensmacht en scheppingswil; dat zij leven en scheppen zullen in een begrip waarvan de klaarheid alle liefde en wetenschap en religie van thans overstraalt!

22 Juli. Wanneer ik 's morgens mijn venster openwerp en leun over de breede kozijnen, tusschen mijn geraniums en de lange glazen met ranonkels en chrysanten; en de ijle, dauw-zware lucht stroomt koel langs mij heen naar binnen terwijl ik uitkijk in het dampende woud; ja dan ben ik soms waarlijk rustig. Dan kan ik fluitende uitloopen en mijn tuintje wieden en toezien hoe de rupsen mijn kool opvreten, ik kan stil staan te kijken naar een specht of een eekhoorn. Daarna zet ik mijn koffie en ontbijt als een tevreden, argeloos mensch. En zoo, zonder ingewikkelde gedachten ga ik dan aan mijn werk.

Maar wat is het, dat iets, ik weet niet wat, een gevoel zonder inhoud, een vizioen zonder zichtbaarheid dat dan plotseling, als een bliksem, in mij opdoemt en mij verplettert onder zijn ontzetting?'

Zoo stuwen de golven dezer menschenziel omhoog, omlaag, en weer omhoog:

'Het schemert: ik voel een schooner harmonie, hoe verder ik dwaal in schijnbare absurdheid.'

En op hare beste oogenblikken dringt zij door tot die diepe, sereene klaarheid van het Begrip, van het verheven-eenvoudige *levens*gevoel, waarin alle wereldkwelling zich oplost en versmelt.

'Wat is mij alle kennis en wetenschap nog waard? Is het

water in het meer schooner of minder schoon wanneer ik zijn brekings-index ken of kan berekenen? En is mijn ziel schooner of minder schoon wanneer ik weet wat God is of niet is. Of wijsheid of zaligheid? Heeft zij God, wijsheid of zaligheid noodig om wijs en zalig te zijn als God zelf? Ik leef immers, ik lééf, konkreet, werkelijk; wat suf en bazel ik óver het leven?

Laat ik toch leven zooals ik vroeger leefde als een kind toen ik het bosch inliep en den dag verspeelde; laat ik weer liefhebben zooals ik toen mijn wereld liefhad. *Ik wil weer een gouden schittering worden die over het meer flikkert onder de zon*; *een glanzende visch die op zijn trillende vinnen zweeft door het klare water; een witte meeuw die krijschend zwiert en tuimelt door de lucht; een zonnestraal die de kiezels op den blauwen bodem verzilvert!*

Eens was mijn wereld zoo schoon en mijn leven zoo heerlijk. Mijn ziel is geweest als de zaligen van Dante's paradijs, die als lichtende eeuwigheden omgaan en onderduiken in den oneindig diepen glans hunner sterre-werelden, die eeuwig verdwijnen en versmelten in den gloed hunner eigene heerlijkheid en hemelvreugde. Zoo wil ik weer worden, *een levende die zijn schoonheid uitstraalt over de wereld en dan haar weer indrinkt in wondere bedwelming*.

Alles is zoo eenvoudig en zoo schoon. Er valt niets bij te denken. *Ik wil niet meer denken. Ik wil naar de bergen zien en zeggen: Kijk*, *mijn bergen zijn in den nevel*, *en dan lachen van geluk omdat de bergen in den nevel zijn*. Ik wil knipoogen tegen de zon en lachend zeggen: Kijk, de zon doet me knipoogen. Ik wil turen over de blauwe vlakte waar de menschen kleintjes roeien en zeggen: Kijk, de kleine menschjes zijn blij die daar rondvaren, omdat het lente wordt en omdat zij leven.

Ik ben in Harmonie met het Heelal. Is het een phrase? Ja, woorden, woorden zijn het. Wat is “Ik”, wat is “Zijn”, wat is “Harmonie”, wat is Heelal’? Als ik over hun beteekenis ga denken worden het vage onwerkelijkheden, vager en onwerkelijker zelfs naarmate ik hen beter begrijp, d.w.z. met meer andere, conventioneel begrepen woorden definieer.

‘Ik ben in Harmonie met het Heelal’. Hoeveel saure Arbeit moet een Hegeliaan verrichten alleen maar om het te kunnen zeggen.

En ik doorleef het, *in mij is het een tintelend*, *levend bewustzijn*.

O mijn leven, mijn rijkdom, mijn onuitputtelijke, eindelooze schat van blijheid, mijn eeuwige schoonheid; wat zou ik buiten haar nog liefhebben! Wat is al mijn denken, al mijn zoeken naar kennis, naar wetenschap en kunstvaardigheid! Leven wil ik. Sileant omnes doctores[1]; ja, laten zij allen zwijgen, de geleerden, de wijzen, de vromen en goeden, de virtuozen en de genieën. Wat zijn mij hun hoogste gedachten, hun grootste werken? Woorden wier waarheid ik niet doorleefde, dingen die ik niet schiep. Wat zijn zij dan tegen dit eene bewustzijn, dat ikzelve leef?

Zooals in een dauwdrop het heelal weerkaatst, zoo heeft Minka eenmaal Odo's hoogste levens-inzicht gevat in dit klein en zuiver symbool:

‘Odo, ik ben ééns heel ongelukkig geweest. Toen had moeder me verweten, och, ik weet niet meer wat. Ik lag in 't gras en huilde van verdriet en verlatenheid, ik voelde op eens dat ik alleen was en dat niemand me hielp. Ik dacht ook dat mijn heele leven geen zin had. *Toen zag ik een witte anemoon voor mij staan die half was ontloken.....en al mijn ellende week*. Begrijp je dat Odo?... 't was net of ik iets begreep van een groot mysterie. *Die bloem leeft en ik leef; dat is hetzelfde en allebei even mooi en wonderbaarlijk* dacht ik en ik voelde dat mijn leven wèl zin had en dat ik weer blij zijn moest. Ik was 't ook. Is dat kinderachtig Odo? Och.... 't Is genoeg dat ik 't zoo voel..’

‘Zoo heeft zij gesproken, ik weet ieder woord. Er zingt en orgelt in mijn hoofd een achtstemmig engelenkoor, ik ben vol geweest van onzeggelijke, matelooze blijheid den heelen dag.’

Als Odo zijn laatsten somberen strijd aan 't strijden is, die aan zijn eindelijke overwinning voorafgaat, dan zien wij nog eenmaal dit symbool, maar besmet en geschonden in den zwarten spiegel van zijn wanhoop om eigen absurdheid in deze absurde maatschappij:

1) Thomas à Kempis.

‘Maar mijn hoogste verheffing! Ja die heeft Minka mij gebracht. Caramba! Het is waar, ik wil er niet om liegen; ik ben dronken geweest, bezeten, wereld-ontrukt door een paar woorden van Minka. Een meisje, - ze moet toen vlechtjes gehad hebben en korte rokken - zit in 't gras te huilen, ze heeft het wat saai thuis en wordt wat veronachtzaamd. Ze ziet een bloemetje, voelt wat onbestemde sentimentaliteit en is.... gelukkig. In “harmonie met de schepping” zegt ze een paar jaren later met opgestoken haar en in reformjapon. En ik, ik ben ontroerd als nooit te voren, huil als een kind, droom ervan, comtempleer uren en dagen lang er over, ik voel en begrijp de diepste mysterieën.’

‘Wat meer. O walgelijke chaos! Wát voel ik, wát is er echt in deze sensaties.....?’

Maar in den laatsten brief, dien hij geschreven heeft, is de satanische verschroeiing, waarbij hij tot het teerste en fijnste, van zijn glansenden dauw verlaten, dor en ontgoocheld zag, van voor zijn oogen geweken. Zij kijken uit in de vreugdige eeuwige klaarheid van het bewustzijn te leven ‘het leven dat die schoone wereld haar *zin* geeft’ -:

‘Groet Minka; zeg haar, dat ik haar meer liefheb dan ooit en dat ik nooit blijder en sterker was dan nu ik dit zeggen kan. Zeg haar dat ik in “harmonie ben met het leven”, dan zal zij mij begrijpen, want zij is het die voor mij tot een werkelijkheid gemaakt heeft, wat anders een doode phrase zijn zou. Zij heeft mij geholpen den zin ervan te leeren begrijpen.

En nu deze bosschen en bergen waarin ik sinds dagen omdwaal! Alles helpt mij om beter te begrijpen. Meer nog, al wat mij vijandig en gehaat was; alles was noodig en goed voor mij. Ik verwerp niets meer en ben sterk en moedig. De kameel is tot een leeuw geworden en de leeuw tot een kind.....

Ik voel mij zoo rijk, Martha, zoo overvol van kostelijke, vreugdige wijsheid. En toch, als ik nu predikend wilde rondgaan, zouden mijn gulden spreuken eer lijken op het kraaien van een kindje of het slaan van een merel, dan op de bij menschen gebruikelijke diepzinnigheid van woorden.’

Zoo wil dan dit boek sterkend zijn en vreugde-brengend. Het vangt aan in het bewustzijn daarvan, en het eindigt ermee; de brief van Arthur aan Minka, met welken het opent, begint aldus:

'Minka, dezen morgen was de wereld schooner dan ik haar ooit zag en het leven in haar duizend wonderen heerlijker dan ik ooit droomde. En toch dacht ik niet aan jou, liefste, en toch was ik niet gelukkig.

WELK EEN LEEG WOORD IS GELUK *voor een stemming die zooveel onzeggelijke aandoeningen omsluit als dit wonderbare gevoel van* ÉEN ZIJN MET ALLE WERKELIJKHEID! *Voor dit blij verbaasde besef als een kindje te zijn*, *dat een ongekend getoover van uit zijn wiegje aanstaart!*'

En in deze woorden van Martha vindt het zijn besluit:

'Ik heb iets begrepen van het leven. Dat het anders is, veel geweldiger en veel schooner dan ons *kinderlijk verdriet* het wenscht. Ja, ik ben sterker....'

Neen, dit boek *is* niet cynisch en wreed, als men het wèl verstaat; het is sterkend, maar een zachte heelmeester is het niet. Want o ja, het is cynisch; het is cynisch over de ijdelheden, waarmee de menschen hun leven vullen, het is cynisch over den waan, waarmee de menschen hun onrust paaien. En voor die velen *is* het wreed; menigeen zal, al bekent hij 't zich niet, een geheime wonde aan z'n zelfvoldaanheid voelen toegebracht, menigeen zal een knagende knauw beethebben in z'n vooze zekerheden.

Zij, die *uit zwakheid* zich aan een geloof vastklampen, zij zullen de bladzijden 234, 235 en 236 niet kunnen lezen zonder flauw te worden om hun hart, en zoo zijn er heel wat 'bittere brokken' te eten voor velen, die zich *ingegraven* hebben in geld of wetenschap, in kunst of wijsbegeerte.

Wat beduidt, na den laatsten brief aan Martha, dien brief van overwinning en groot geloof aan 'wat eens een nieuw evangelie zijn zal voor de geheele menschheid' - wat beduidt daarna Odo's plotselinge dood?

'Ook de gids die Odo geleid heeft gelooft aan een ongeluk; ofschoon de plek waar Odo stortte in 't minst niet gevaarlijk was.'

Ook de gids gelooft aan een ongeluk; evenals Arthur en Martha.

Toch was de plek waar Odo stortte in 't minst niet gevaarlijk.... Het is duidelijk, dat de schrijver onbeslist heeft willen laten, of Odo toch nog zelfmoord gepleegd heeft, of niet.

En waarom, vraagt gij, heeft hij deze pijnigende onzekerheid over zijn werk uitgespannen als een raadselachtig teeken, dat de klaarheid der duiding in gevaar brengt?

Ik geloof, dat in uwe vraag een misverstand schuilt, waarvan de opheldering het antwoord is.

Herinner u dien volzin uit het door mij afgeschreven dagboekblad van 21 Juli:

'Zou ik nu niet vreugdig te gronde gaan, wetend dat ik beter geleefd heb dan wie ook?'

Ik geloof, dat gij niet hadt moeten spreken van een *pijnigende* onzekerheid. Ik geloof, dat Van Suchtelen juist heeft willen zeggen: 'en wat dóet het er toe, of daarna Odo nog eenmaal zoo heftig overmand is door de ellende dezer wereld, dat hij zich, in een wanhopig oogenblik, heeft omgebracht? Wat doet het er toe, want in enkele sublieme momenten *had hij het hoogste bereikt*. En zooals het menschelijk *geluk* tegenover dat hoogste niets is, zooals de *wederliefde* der geliefde vrouw tegenover dat hoogste niets is, zoo is ook zelfs de dood tegenover dat hoogste van gering belang.'

Wellicht ook is dit Odo's eigene gedachte geweest en is hij in het besef, op dat oogenblik het hoogste te bezitten, 'vreugdig te gronde gegaan.'

Een groote fout is het intusschen, dat men omtrent de bedoelingen van dit boek geen absolute zekerheid kan hebben. Ook ik heb die niet. Het is mogelijk, en dit moest niet mogelijk zijn, dat men, althands in nuances of onderdeelen, zich vergist.

Waar bijv. uit de zinsnede 'ook de gids gelooft...' volgt, dat ook Arthur geneigd is aan een ongeluk te gelooven, daar schijnt uit andere uitlatingen te blijken, dat Arthur integendeel zeker is van Odo's zelfmoord. Of wat beteekent anders het zeggen: '"Halte heilig deine höchste Hoffnung" - Odo heeft niet gekund', en 'Hebben wij schuld aan zijn *ondergang?*'

Zoo zijn er meer tegenstrijdigheden.

Zelfs voor wie het *bestudeert*, spreekt dit boek niet met onafwijsbare helderheid. Zelfs wanneer men de grondfout der samen-

stelling doorzien en de verleiding der van de hoofdzaak wegvoerende zijwegen lang achter zich heeft, blijft men om die hoofdzaak heen dwalen.

Dat komt, doordat de compositie, behalve dat zij op eene onhoudbare fictie rust, geen *climax* kent. De geestesbeweging gaat te onzeker op en neer; zij stevent niet heen langs stellige lijnen naar een nimmer doovend kustlicht.

Misschien heeft dit boek ook te véél willen omvatten: het maakt den indruk - bij voorbeeld met ook de questie der communistische colonies erin te halen - dat een jonge en overvolle geest met de veelvuldigheid zijner uitings-drangen geen raad geweten heeft.

'Quia Absurdum' is van het hout, waaruit de groote boeken der menschheid: een Hamlet, een Werther, gesneden zijn. Het had kunnen wezen, wat Odo meende van zijne atoom-theorie: baanbrekend. Als het zulk een boek niet geworden is, dan ligt dat, voor een groot deel, aan zijn literaire onvolkomenheid.

Ik verzoek den lezer dringend, wel te willen verstaan dat literaire *volkomenheid* hier van een kunstwerk zou hebben doen spreken, als de Nederlandsche letterkunde er nog geen zou hebben voortgebracht.

Want daarmee zou een dier algemeen-menschelijke 'karakters of typen' geschapen zijn, waarvan ergens Frans Erens terecht zegt, dat zij in onze letteren ontbreken; daarmee zou het type of karakter geschapen zijn van den tot bewustzijn komenden modernen mensch; want wat er leeft in de hoofden van 't tot bewustzijn komende jonge geslacht, zou in de dan klaardere figuur van Odo geconcentreerd zijn.

Literaire volkomenheid zou bij dit boek een aanwezigheid van de machtigste literaire qualiteiten hebben voorondersteld, allereerst bestaande in de groote en vaste compositie, die voortkomt uit de groote vastheid van een volgroeiden geest.

Zoodanige qualiteiten heeft 'Quia Absurdum' niet. Maar dat mag ons de toch zeer goede literaire eigenschappen van dit boek niet uit 't oog doen verliezen.

* * *

De dichter Van Suchtelen, wiens trouw en ernstig verswerk men respecteert doch zelden bewondert, openbaart er zich in als de schrijver van een zeer zuiver, lenig en levendig proza.

Zoozeer zelfs is de prozaschrijver de meerdere van den dichter, dat wij, in den roman, slechts op díe plekken aan de grootheid van Odo's dichterschap twijfelen, waar ons, onhandiglijk, sommige van diens verzen worden voorgelegd.

Van Suchtelens verzen zijn volstrekt geen klink-klank; een inhoud, de moeite der kennisneming altijd waard, is gevat in een goeden, klaren vorm. Maar, op een hoogst-enkele uitzondering na, zij zingen niet met de bewogene stem der poëzie; doorgaands lijkt het gevoel in het niet onzuivere, maar afgekoelde en doffe vers gestold.

Veel meer poëzie is, nu en dan, zijn proza.

Er zijn van die vluchtige aanteekeningen in Odo's dagboek, die als kleine gedichten zijn; en een wonder-fijn gedichtje is, de Franschen zouden zeggen, dit ‘couplet’ uit een brief aan Martha:

‘Een blonde herderin ben je, Martha, van een idyllische schilderij; bloemen in 't haar en een lammetje op den arm. Je gedachte-schaapjes, die zachte en teêre beestjes met hun stille oogen waarvan je niet weet of ze blij of droef kijken, drijf je zoo maar voor je uit waarheen ze willen en jij zelf loopt er argeloos achter te spelen. Wanneer ze je op een wei voeren waar veel bloemen zijn en waar 't gras mooier is dan ergens anders, houdt je hen een poosje bij elkaar en bent gelukkig, totdat ze het weitje hebben afgegraasd, dan dwaal je weer verder. En jij denkt: eens zal ik wel komen in het “ware” paradijs, waar de bloemen niet welken en het gras onuitputtelijk is.

Je zult een weide vinden schooner dan je ooit te voren zag. In zilveren schemering zal je er rondgaan met je schaapjes, zij stil grazend, en jij weer argeloos spelend achter hen aan. Nu en dan zal je vol verwondering turen in den glanzenden mist die alles vertoovert. “Nu heb ik het gevonden”, zal je mijmeren “dit is het geluk.” Martha, je zult het niet zien, dat de voorsten van je kudde plotseling verdwijnen en dan de volgenden een voor een, tot de laatste toe, en wanneer je dan zelf staat op de rots vanwaar al je gedachten omlaag storten, dan zal je nog droomen van je geluk en klachtloos verzinken in den afgrond.’

Ook in de groote fragmenten, die ik hooger-op citeerde, zijn verrukkende vleugen; en ik herdenk nog de sterke bladzijden over de rijke vreugde van den arbeid' (Dagboek 27 Nov. 1901), de ontroerende eenvoud waarin een dramatische scène als die van blz. 76 en 77 wordt verhaald, het krachtige en fijne realisme van blz. 250 en 251 (Dagboek 2 Dec. 1902) en deze karakteristiek van Botticelli en Beethoven, Angelico en Bach: (Odo gaat van Botticelli uit, dien hij 'modern' noemt, omdat hij in hem 'zijn eigen droomende, onbevredigde ziel terugvond')

'Wanneer ik schilder was zou ik zóó moeten schilderen; ik sta voor dat werk alsof ik het zelf gemaakt had, een vreemde sensatie die ik ook altijd krijg bij muziek van Beethoven.... maar nooit van Bach. Wat hebben Botticelli en Beethoven gemeen dat zij mij eenzelfde sensatie geven? Objectief misschien niets. En wat heb ik met hen gemeen?

't Is een feit.... dat is de nieuwste philosophische dooddoener bij ons.... alsof een feit nooit een wonder was!.... Maar ik geloof dat het dit is, Botticelli en Beethoven zijn beide realisten en idealisten tegelijk. Zij willen een schoonheid die er niet is, die zij nog maar droomen en tòch een aardsche, een menschelijke, levende schoonheid. Botticelli schildert een lente zooals hij verlangt dat zij eens over de aarde zal rondgaan, zwanger van menschelijk geluk. Een droom, wereldsche, moderne romantiek. En die wonderbare, violette schemering waarin zijn gestalten gaan bestaat ook niet; maar áls zij ergens bestond zou het op aarde zijn, 's avonds of 's morgens over een weide in een stil bosch. En Beethoven, ook hij verlangt naar zielen die er niet zijn, maar menschelijke.

Angelico, net als Bach, kent alleen hemelsche schoonheid. Angelico begrijpt niets van deze aarde, verdoemden kan hij niet schilderen; hij schouwt alleen het paradijs, een tuin vol bonten glans van bloemen en engelen-gewaden en schitterend gouden licht.'

Nu is er nog ééne waarde in dit werk, die ik niet nalaten mag te vermelden: de bij ons Hollanders waarlijk niet alledaagsche gaaf der goede geestigheid, welke Van Suchtelen tot het schrijven van menig kostelijk tooneeltje in staat heeft gesteld; ik noem het avondje met den slemper, het doorslaan van Odo op de soirée met den doctor in de philosophie en de idealistische juffies, het

scènetje over het ‘zitten’, dat aan het engagement van Max en Lora voorafgaat, en niet het minst enkele voorvalletjes met Elsi, die een wellicht minder gelukkige episode in den roman en den al te in 't oog vallenden truc van Odo's ellenlange brieven over zijn jeugd, voor lief doen nemen.

Een orgel met vele en zeer verscheiden registers, Van Suchtelen's proza, beurtelings stoer en teêr, gedragen en bewegelijk, en bijna altijd zuiver; een proza dus, lenig en vol leven, - doch niet van buitengewóne hoedanigheid. Over een zekere, matige toongrens komt het, evenmin als zijn verswerk, heen; maar daar beneden, niet in een vasten vorm gebonden, vloeit het vrij uit en beweegt zich soepel naar de bewegingen van den geest.

Van Suchtelen is meer een groot en waardevol mensch dan een groot kunstenaar; echter is hij kunstenaar genoeg, om ons van zijn diepe en rijke ziel te kunnen medegeven.

Mocht hij alleen maar tot het inzicht geraken, dat hij beter deed, zijn literair talent niet te forceeren, en zijne rijkdommen noch weg te sluiten in zijn verzen, noch te verwarren in niet natúúrlijk in hem omhoog komende en dus vanzelf kunstmatige composities.

Dan zal hij zelf den vorm wel vinden - hetzij eenvoudiger *verhalend*, hetzij lyrisch-philosophisch *verhandelend* proza - waarin noch gestolten noch vertroebeld zijne schoonheid tot ons komen kan.

‘De Wandelende Jood’ en ‘Quia Absurdum’ hebben dít gemeen: 't een zoowel als 't ander is beter dan menig boek, dat met volle recht een meesterstukje heet, - terwijl toch noch 't een noch 't ander zelf een meesterstuk is geworden.... Want een meesterstuk *is* wat het zijn wil; en, mochten anderen een geringer verlangen volmaakt bevredigen, Vermeylen noch Van Suchtelen, met hun grooter begeeren opgaand door schooner oorden, hebben het beloofde land waarnaar zij togen aanschouwd.

De beide boeken onderscheiden zich echter hierin, dat Vermeylen niet alleen een grooter talent heeft dan Van Suchtelen, maar bovendien een ongelijkbaar grooter stuk heeft bestaan, -

met het noodlottig gevolg, dat van zijn boek, van het *machtig poeem*, waartoe het was aangelegd, minder terecht gekomen is dan van Van Suchtelen's werk.

Het is aangelegd nòg dieper, nòg breeder, nòg hooger dan Quia Absurdum: toont dit de vertwijfeling der bewuste menschenziel-van-nu om de absurditeit der moderne cultuur-wereld, Vermeylen's werk wil beelden de vertwijfeling der eeuwige menschen-ziel om de absurditeit der aarde van alle eeuwen: 'blinde bloeddorst, nutteloos leed'.

Het wil beelden de eeuwige tragedie van het menschenhart, gekerkerd in den Twijfel en alleen te verlossen door de Liefde, en het wil die beelden in eene herschepping der legende van den Wandelenden Jood, in welke herschepping Ahasverus niet langer zal zijn *de door Gods Zoon gevloekte om zijn wreedheid*, maar: *de gefolterde door de wreedheid van het aardsch bestaan*, *en de gezegende en de verzengde door den* '*geliefden blik*' *en den* '*onbegrepen glimlach*' *van den gekruisten Mensch* - totdat het mysterie van dien 'verwinnenden glimlach' hem opengaat, hij het àl wreedheid van Stof en God versmeltende der Liefde begrijpt, en bij het licht der menschelijke deernis zijn wandelen tot het eind der dagen als een schoonheid aanvaardt.

Het is gemakkelijk in te zien: een zoo gewéldige gelofte is niet losbaar dan door het magistrale werk - een werk, dat niet zou worden gezien op één rij met Werther of Hamlet, maar dat de nabijheid van Dante en Milton zocht....

En van dit magistrale werk is De Wandelende Jood niet de schâduw. Het is een al te rulle schets, hier en daar uitgewerkt; een schets, die de schoonheid van het ongeschapen poeem nauwlijks raden laat; terwijl de uitgewerkte deelen, veel te groot boven het schetsje uit, maar groot ook van schoonheid soms, als de blootgekomene hoeken zijn van een weggepleisterd, onbedenkbaar-schoon fresco.

De groote beweging zijner gedachte heeft Vermeylen aangegeven met trekken, die eerder te forsch dan te vaag zijn; men verkeert niet in 't onzekere omtrent zijne bedoelingen, maar die bedoelingen worden zeer dikwijls geen werkelijkheden; met momenteel *kracht*-vertoon heeft hij gemeend te kunnen bereiken wat alleen de rustige, gedragene *macht* had vermogen te omvâmen.

‘Een reeks van felle oogenblikken in Ahasverus' brandende en verscheurde ziel, een groep van hevig aangrijpende momenten uit zijn bestaan, en enkele wazige volzinnen, die dit alles als in eeuwen baden; een aantal korte maar heftige uitstootingen van mijn sterke gevoel in mijn sterke kunst, en 't overige ter vlucht aangestreken... wél ja, wat zal ik in bijbeldikke boeken gaan pezeweven over wat de lezers er óók wel bij kunnen denken, als ik het Ahasverus-sentiment maar eerst met enkele kneuzende bladzijden in hun hoofden gehamerd heb!’ - zoo ongeveer moet Vermeylen gemeend hebben. ‘Want kameraden, dat wil ik u maar zeggen: een man was hij van top tot teen, geen zieltje van suiker en zeem, geen flierefluiter of flauwekul, maar een loeder uit één stuk, waar nergens aan gelijmd was, een knoestige kerel met een pezig paar werkhanden, een klaargesnoten kop en een klokhuis waar aan te pakken was.... Kunt ge er mee om? Vooruit dan, we verstaan elkaar!’

Dit is Ahasverus, maar Vermeylen zelf zit er niet minder in.

En wat wordt men daaruit nu allereerst omtrent hem gewaar?

Dat de schrijver niet heeft den helder-donkeren en diep-in dreunenden ernst, waarop een zoodanig poeem, als een zang op een zee van zware accoorden, rusten moet; en dat de prachtigste driestheid dien niet vervangen kan. Vervolgens, dat deze driestheid in 't bizonder zich uit in een soms wel wat al te joviaal geklabetter van Vlaamsch.

En hoe rond hij eruit ziet, ge moet oppassen, dat hij u met zijn klaargesnoten kop niet in de maling neemt! Niet nog zoozeer, waar dat Vlaamsch wordt aangewend, om de realiteit van sommige voorstellingen te directer te maken, maar daar, waar het een futtiger draai zoekt te geven aan bleeke en voorstellinglooze verhaal-einden. Want een ‘loeder uit één stuk’, goed en wel, maar met wat geklap aan de oppervlakte u bezig houdend, tracht hij intusschen u ongemerkt over allerlei leegten heen te loodsen.

Zoo maakt hij zich met een Jantje-van-Leiden, en een hutspot van wat volks-vertelsels en luimige invallen, af van de eeuwenlange reizen van Ahasverus; met dat gevolg, dat wij den indruk ontvangen van wat luchtig gezwerf maar, een maand of wat, enkele jaartjes, een paar eeuwkes zoo ge wilt, maar dan eeuwen die opschieten met sprookjes-gemakkelijkheid....

Dat ik niets voel van de ruimte-obsessie eener genadeloos door-

te-slepen eeuwen-reeks, dat beperkt voor mij het genieten van het boek al-dadelijk tot een genieten van afzonderlijke stukjes proza. Het groote poeem van den Wandelenden Jood zinkt door die leemte onherroepelijk weg.

De eerste zang echter, die gaat tot en met Christus' dood, heeft het voorrecht, de groote désillusie vooraf te gaan, en ik heb in dit hoofdstuk, naast enkele ontstemmende plekjes, veel moois gevonden.

In deze inleiding is de heftig-vlammende tegenstelling tusschen Ahasverus' wilde begeerten en Christus' onbegrepen weerloosheid geplaatst in een machtig-rumoerend leven, dat waarlijk leeft. De bont-warrelende tafereelen van dit Vlaamsch-gezien Jeruzalem stroomen rakelings langs u heen, ge hoort dat verward geraas van duizenden stemmen en de lauwe geur der volksmenigten walmt aan u op.

Deze tafereelen hebben niets van de idealistische, die gij omhoog ziet weenen naar een Gekruisigde, hoog aan het hooge kruishout genageld, tafereelen in een zeer veel hoogere dan breede omlijsting, - maar, realistisch opgevat, geven zij, als een ets van Rembrandt, een breed-uit, laag gekrioel van doodgewone boertjes en bazinnetjes te zien, met de niet mooie en maar weinig slankere, witte figuur van Jezus ontroerend-menschelijk daartusschen.

In dat laag-afgedekte kader past ook de schril-groene boertigheid en het wreede karmijn der satire, - 't geen weer Vlaamsche schilders voor uw geest roept. Ik weet niet, of zoo een schilderij bestaat, maar ik kan mij een martelend-realistische Kruisiging denken met in een hoek een figuurtje, dat met afgestroopte broek de billen naar u keert. In dien geest moet menig vlijmend détail in Vermeylen's schilderingen gezien worden.

Ook schijnt mij, in deze dus zoo geheel in Vlaamsche spheer geplaatste reconstructie van het kruisdrama, het Vlaamsch niet te schaden en niets te willen verhelen. Kon op het doek zoo een Vlaamsch volkstype spreken gaan, dan zou 't immers ook in het Vlaamsch zijn?

Hoe hevig leeft bijv. - en niet 't minst door het Vlaamsch - het bekende tooneel van Petrus en den haan:

‘Naast het huis van Kaiphas waren nog eenige wachters om een vuur geschaard, lui uitgestrekt of steunend op hun pertizanen;

een paar meiden en leeggangers bleven daar koekeloeren, en in het vlammelicht kon Ahasverus het gezicht onderscheiden van Petrus, den eenigen Apostel die voor Jezus, op den Olijfberg, den strijd gewaagd had. “Van dien zal ik alles weten”, dacht hij, en in hem stak de oude hoop weer even hare ooren op: “Er is misschien nog iets te doen....”

Daar Ahasverus bij 't vuur kwam, zei een der meiden tegen Petrus: “Gij ook zijt van de bende, ge moet hier den labbekak niet uithangen, 'k heb u met den Nazarener gezien.”

En Petrus, met een onschuldigen snoet, als viel hij uit de lucht: “Ikke? Wat kom-de gij nu babbelen? Ikke....?”

- Ge hoort wel aan zijn spraak, dat hij uit Galilea is’ zei een andere meid. En een landsknecht kwam dichterbij en vorschte in zijn gelaat: ‘Jongske, wacht eens een beetje.... hebt gij niet het oor van Malchus afgekapt?....’

Petrus, met een laveerenden blik die keek en ontweek tegelijk, werd opeens brutaal en riep: ‘Da's niet waar! Da's niet waar! Gij zijt zat!....’

Maar Ahasverus greep hem bij de keel en beet hem toe met schrikkelijke zekerheid: ‘Gij zijt Petrus, de visscher uit Galilea, en Jezus was uw vriend, lafaard!’

- Ik heb Jezus nooit gezien!.... kreet Petrus die blauw en groen werd.

Juist op dat oogenblik kraaide een haan een langen kraai met opgerekte geweldige raspstem, een schor kokeloerikoe zonder eind, dat van heel diep scheen op te rochelen als in een doodsstrijd en wreed stukscheurde in een soort van duivelschen lach. Zoo brak ook een lach van vertwijfeling uit Ahasverus zijnen strot....

Hij liet zijn mes vallen en doolde verder.

Stille klaarte had den hemel verbleekt en uit den nacht groeide geruischloos langzaam een loodgrauwe morgen. Op de steenen begonnen de karren al te dokkeren met de boerkens erop die naar de Vrijdagsmarkt kwamen. Ahasverus zag dat alles nu alsof het hem niet meer aanging, de lust om voort te leven was in hem geknakt.’

Maar ook in dit hoofdstuk is Vermeylen al slordig omgegaan met zijn kleuren en met den zoo nauwluisterenden toon der Satire

is dat een paar maal misgeloopen, waar sommige klakkeloos neergeworpen détails u uit een ontijdelijk Vlaanderen brutaal in de moderne wereld rukken.

Dat de (overigens zoo goed geteekende) Pilatus Jezus een ‘intellektueele’ had gescholden, was reeds zeer bedenkelijk voor de stemming geweest; het verwijt, een paar bladzijden verder, ‘wees zoo romantisch niet’ had ten tweeden male er ons geheel en al uitgebracht; maar dan, in den optocht, die den Kruisdrager voorafgaat, zagen wij een blauwfluweelen banier aandragen met erop, rond een zilveren park-bankje, in gouden letters: ‘Maatschappij tot bevordering van het vreemdelingen-verkeer’ - en dat was om héél erg van te schrikken. Want als nu zoo plat-weg in onzen eigen tijd het kruisdrama werd neergezet, waar bleef dan de heele ‘wandeling’ van den Jood....?

Het was een veeg teeken; het werd bewaarheid. Flapuiterigheid, gemakkelijkheid, gebrek aan ernst kortom, daardoor was een werk als dit bij voorbaat veroordeeld.

Vanaf half-weg den tweeden zang echter, den derden zang dóór, en gedurende het eerste deel van den vierden, volgen een menigte bladzijden, die méér dan opzichzelf-mooi, die van waarlijk grootsche allure zijn, - en de indruk van het geheel zou nòg niet zóó bitter onbevredigend zijn geweest, ware het slot van het boek niet tot een zóó valen toon gedaald.

En hoe prachtig had dat slot niet worden kunnen van zware, barnende dramatiek: de verhevene oplossing der liefde, voorbereid door het eeuwenlange ‘onuitstaanbaar zachte’ branden van Christus' glimlach, die glimlach, die weerkeert in den moedgevenden flauwen glimlach der pas bevallen zigeunervrouw, - door het wondere heiden-meisje met haar droomgezicht en door het slot-tafereel van ‘Ahasverus op weg naar den hemel’: diep onder de zingendopwiekende engelenscharen de woelende vloed der rampzaligen, waar midden uit de Christus rijst, ‘die met beide handen het bloed uit zijn opene borst spreidt naar den hemel’... ‘één droppel bloed’ valt op Ahasverus' hart ‘als een dauw van vuur, en de korst breekt, zijn hart splijt vaneen, en met uitgestrekte armen stort hij naar beneden, naar het leed en de onzekere schemering, vermaledijd, verscheurd, maar geheel open van liefde’....; -

en die verhevene oplossing der liefde, aldus nadergevoerd, gevonden ten laatste... in de simpele hartstocht voor Lene, de meid uit de zandwerkerskroeg, en het trouwe leven der eenvoudigen: het telen van een gezin en het zwoegen ervoor; -

het had zoo prachtig kunnen zijn; het is niets geworden; de vlucht aan het einde en het vage gezwerf in de toekomst - het is een rare historie, die bovendien den indruk van het geheel, na de diepe inzinking van het tweede hoofdstuk langzaam aan sterker geworden en hooger gestegen, weer ineen doet ploffen.

Rest mij te spreken over de schoone fragmenten, die ik noemde. In die stukken heeft Vermeylen zich een zéér groot kunstenaar getoond. De kunst van verhalen verstaat hij met evenveel meesterschap als de kunst van schilderen-met-woorden. En in deze laatste kunst is hij vooral zéér groot hierdoor, dat hij zoo eene levende *atmospheer* door zijne beschrijvingen weet te doen wasemen.

Zijn taal is rijk als van weinigen en hij doet ermee wat hij wil. Lees bijvoorbeeld uit ‘Ahasverus op weg naar de Hel’ deze waarlijk geweldige bladzijde:

‘Zoo begon de nacht vreemd te leven, met het slappe vleugelgeklap der uilen en allerlei geluid van dieren, die in 't wild kreupelhout elkaar zochten. Wat zij riepen was hem bijwijlen duidelijk, maar hij vergat het seffens: het waren als kreten uit hun vleesch, door andere kreten, even onsamenhangend, gauw weggewaaid. Heel het volk van het woud was rondom hem aan 't ontwaken. Wolven liepen voorbij op zachte pooten en hij voelde hun klammen asem; een slang trok langzaam haar koude ringen over zijn hand; het gestruik kraakte onder het zware lijf van een everzwijn, dat lastig uit de neusgaten blazend zich tegen een boom kwam wrijven, en Ahasverus rook de warme reuk van zijn zweet en dacht: “Zoo is 't goed!” Hij proefde tevens weer dien bloedsmaak in den mond en dacht: “Zoo is 't goed!” En toen het geheele woud aan 't rumoeren ging, en hij alom gestamp en gebriesch vernam van bronst en zeerdoend genot, begon hij mee te huilen zonder te weten waarom, als een beest dat te veel onuitstaanbaar leven in zich heeft, en 't pijnlijk uitstorten wil.

Allen werden nu dronken van stomme begeerte en vernielingszucht, en er waren er die zichzelf verscheurden, met druipend kinnebak, en 't bloed der geboorte vermengde zich met het bloed van den dood. De schreeuw van die moeder en dat onschuldig kind, in de vlammende stad, schreeuwde uit allen thans. De boomen zelfs zag Ahasverus lijden, de knoppen sprongen open met een smartelijken zucht, de vruchten barstten kermend en spreidden het zaad in 't wild, het sap liep als een verterende gloed onder de schors, en overal was het leven niets meer dan een pijnlijk vuur dat opnieuw gewas hier wassen deed en het daar weer verschremde: branden om opnieuw te groeien, groeien om opnieuw te branden, leven en dood waren één brand die ook in de aderen van Ahasverus kookte.'

Hoe graag zou ik de even machtige woord-kunst van Ahasverus' hemelvaart hier tegenover stellen als een bewijs van Vermeylen's ontzagwekkende beheersching van de taal: naast het wilde, het bonzende, het pijnlijke - het zegevierende Licht-gezang.

Ik heb er geen plaats voor. Want ook uit 'Ahasverus onder de menschen' wilde ik een citaat geven, een stuk proza van weer zoo gansch anderen aard:

'Het bosch ging groeien uit de duisternis, alles werd duidelijker nu, gewoon in den dag die klaarde; de machtig-gewortelde boomen met hun armen in de lucht, zongen ernstig in de trieste nattigheid, terwijl de wereld-asem er door voer, met den reuk van mos en rotte blaren en lauw-doorzopen aarde, een reuk van ontbinding en dood en van komende lente.

En ineens zag Ahasverus, hier en daar, en daar nog, spleten van licht: de wereld! de verte! Zijn hart popelde, stamelend liep hij, met zijn gretige oogen vooruit, en stond weldra bedwelmd op den zoom: het land lag voor hem, onafzienbaar met hoogten en vlakten, en dorpen en bosschen, vele nog in de nersche wazigheid van de vroegte, en ter kimme, in 't stille vuurwerk dat door lange wolken opgloorde, steeg de zon, als een glazen bol waar een vlam in loerde.

Vandaar stak een briesje op, en de jonge lichte dag sidderde allerwegen. De wereld scheen zonder einde; de akkers waren al

een zachtruige groenigheid, of lagen nog bloot en vei, paarsch in den ruwen morgen, langs lichte roten populieren....'

Het heeft iets van Streuvel's proza, meent ge op 't eerste gezicht; maar neen, er vaart nog iets gansch ànders door heen; er golft en zwelt door deze en andere schoone bladen het diep òp zuchtende sentiment, de wijde adem van het 'groote werk', dat het *geheel* niet werd.

CAREL SCHARTEN.
Lugano, April 1907.

Muzikaal overzicht.

Angelo Neumann. Erinnerungen an Richard Wagner. Leipzig. Verlag von L. Staackmann, 1907.

De schrijver der hierboven genoemde herinneringen, reeds jaren lang directeur van de ‘Deutsche Landesbühne’ in Praag, is bij ons te lande meer bekend als de ondernemer van het Richard Wagner-theater, dat in 1882 en 1883 in verscheidene steden van Europa voorstellingen gaf van den *Ring des Nibelungen*.

In den aanvang van laatstgenoemd jaar kwam hij met dit operagezelschap ook in Amsterdam. Dit verwekte destijds nogal opzien. Op een Nederlandsch tooneel toch waren vóór dat tijdstip van Wagner's werken slechts *Tannhäuser* en *Lohengrin* verschenen, en door hen, die niet het voorrecht hadden gehad, de trilogie met haar voorspel *Rheingold* in 1876 in Bayreuth te hooren, werden de opvoeringen in het Paleis voor Volksvlijt met zekere spanning te gemoet gezien.

De kennismaking met dit werk, dat zoo in het geheel niets heeft van de oude ‘opera’, bracht, gelijk begrijpelijk is, bij het publiek verschillende indrukken te weeg: goede en minder goede. Laatstbedoelde konden voor een deel op rekening gesteld worden van de voorstellingen, die niet in elk opzicht aan billijke eischen beantwoordden.

Voornamelijk lag dit aan de zangers, van wie er slechts twee - Hedwig Reicher Kindermann en Julius Lieban - voldeden aan Wagner's eisch, dat de vertolkers zijner dramatische karakters ook tooneelspelers moeten zijn. Bij de overigen was dit niet het

geval; zij maakten in het algemeen een beter figuur op het concertpodium (Neumann gaf namelijk tot afwisseling ook een paar concerten) dan op de tooneelplanken.

Behalve Reicher Kindermann (als Brünnhilde) en Lieban (als Mime) was het orkest het eenige element, dat zich goed van zijn taak kweet. En dit was te meer prijzenswaardig, omdat deze instrumentale schare niet was samengesteld als het orkest van Bayreuth in 1876, dat louter uit virtuozen bestond, of als de Koninklijke Hofkapel van München bij de eerste uitvoeringen van Parsifal in 1882, maar slechts voor deze gelegenheid door Angelo Neumann was bijeengebracht. Het waren wakkere musici, die, door liefde voor de zaak bezield, hun best deden om de muziek van Wagner zoo goed mogelijk uit te voeren. Maar dat zij het tot een zoo verwonderlijk schoon samenspel brachten, was niet alleen aan hun vlijt en hunne kundigheden te danken doch voornamelijk aan de zekere en bezielende leiding van hun dirigent Anton Seidl. Het minder goede, dat nu en dan op het tooneel voorviel (zangers en regie lieten dikwijls veel te wenschen over en het decoratief was meestal onvoldoende) kon hem niet aangerekend worden, evenmin als hem de vele onbegrijpelijke bekortingen konden geweten worden, die in het werk waren aangebracht.

Van den tijd, in Amsterdam doorgebracht (drie weken in Januari), wordt door Neumann in zijn boek al zeer weinig gezegd. In de anderhalve bladzijde druks, die hij er aan wijdt, wordt verteld, dat de Hollanders ‘den Aufführungen des Cyclus grosses Interesse entgegenbrachten’; dat hij, wat de dramatische voorstelling betrof, in Nederland niet veel kon uitrichten, vermits daar, behalve in Amsterdam, geen schouwburg voor de opvoering van een zoo gecompliceerd werk als de *Ring* geschikt was gebleken, en eenigszins uitvoeriger gewaagt hij alleen van de omstandigheid, dat zijn primadonna, Hedwig Reicher Kindermann, door in de bij ons gure maand Januari in een park te Amsterdam op een bank te gaan zitten, de kiem der ziekte opdeed, waaraan zij nog in den loop van het jaar zou sterven.

Neumann is anders spraakzaam genoeg en er niet afkeerig van, in zijn boek, naast datgene, wat meer onmiddellijk in verband staat met Wagner (er komen verscheidene brieven van den meester in zijn boek voor), zijn eigen daden breed uit te meten.
Trouwens

geen ongewoon verschijnsel bij de toonkunstenaars, die tot dusver gemeend hebben, de herinneringen van hun omgang met den meester te moeten opteekenen en uitgeven.

Wij hebben intusschen aan de verschijning van Neumann's boek dit goede te danken, dat wij vollediger dan tot nu toe worden ingelicht, hoe het Richard Wagner-theater, dat zich bijna een kwart eeuw geleden ook bij ons heeft vertoond, is ontstaan, en wat bij Wagner de aanleiding is geweest om zijn werk aan vreemde handen over te laten. Het zijn voornamelijk de in dit boek voorkomende brieven, die daaromtrent uitsluitsel geven.

De eerste opvoeringen in het theater te Bayreuth waren afgeloopen, en Wagner stond voor de vraag: wat nu? - Zou hij in het volgende jaar (1877) die opvoeringen kunnen herhalen? Dit was zeer twijfelachtig. Hij wist maar al te goed, dat door deze enkele model-voorstellingen van den *Ring* de Duitsche dramatische muziek nog niet voor goed de plaats zou hebben ingenomen, die haar toekwam, en dat zijn doel eerst dan bereikt zou zijn, wanneer de jaarlijksche herhaling van dergelijke voorstellingen verzekerd was.

Doch daartoe moest het Duitsche volk medewerken en toonen, dat het de door Wagner bedoelde kunst *wenschte;* dat het zich een offer wilde getroosten om de voortzetting en volmaking van hetgeen nu bij wijze van proef was geschied, mogelijk te maken.

Van zoodanige medewerking of wensch was evenwel bitter weinig te bespeuren. Het Duitsche volk scheen niet te begrijpen, wat het in Wagner bezat; louter uit nieuwsgierigheid had men de voorstellingen van 1876 bezocht en men meende, dat een afzonderlijke schouwburg voor uitvoering van Wagner's werken niet noodig was. En om het deficit te dekken, dat de feestdagen te Bayreuth hadden opgeleverd, moest de grijze meester naar Londen gaan, om te trachten daarin te voorzien door het geven van concerten. Wij weten intusschen, dat hem dit niet gelukte.

Daarom wanhoopte hij echter aanvankelijk nog niet aan een herhaling der *Ring*-opvoeringen, doch de omstandigheden, waarin hij zich bevond, maakten toch, dat hij de aanvragen van enkele schouwburgdirectiën, om hun het werk ter opvoering af te staan, niet onherroepelijk afwees.

Onder deze aanvragers was ook Angelo Neumann. Na een loopbaan als operazanger had hij in Mei 1876 in vereeniging met

Dr. August Förster, voormalig regisseur van het Hofburgtheater te Weenen, de directie van den Stadsschouwburg in Leipzig aanvaard. Beider aandacht was, evenals die van zoovele anderen, in hooge mate gevestigd op de groote gebeurtenis, die in Augustus van dat jaar in Bayreuth zou plaats hebben, en zij gingen er ieder afzonderlijk heen: eerst Förster en later Neumann. Eerstgenoemde keerde terug met de overtuiging, dat misschien de *Walküre* in Leipzig uitvoerbaar zou zijn, maar de andere gedeelten van het omvangrijke werk niet. Neumann daarentegen was van meening, dat dit laatste *wel* zou gaan, en was zelfs zoozeer daarvan doordrongen, dat hij tijdens zijn verblijf in Bayreuth zijn denkbeelden daaromtrent aan Bösendorfer, chef der beroemde pianofabriek, mededeelde.

Bösendorfer stelde hem voor, het plan met Liszt te bespreken, hetgeen geschiedde en tot gevolg had, dat Liszt beloofde, Wagner over de zaak te polsen. Neumann verhaalt dan, dat hij uitgenoodigd werd, op Wahnfried te komen. Hij vond er alleen Liszt, met wien hij een oogenblik sprak, en die zich, naar hij bemerkte, in alle opzichten met het denkbeeld kon vereenigen.

Hierop schreef List een paar woorden op een stukje papier, dat hij toevouwde en door een bediende naar Wagner liet brengen, die zich in zijn slaapvertrek bevond. Een oogenblik later kwam de knecht met het briefje terug, waarop Wagner het antwoord had geschreven. Nadat Liszt er een blik op geworpen had, gaf hij het glimlachend aan Neumann ter lezing. Liszt had er op geschreven: ‘Unbegreiflicher! Neumann ist da, komm' zur Besprechung herab!’ - en van de hand van Wagner stond op de keerzijde: ‘Noch Unbegreiflicherer! Ich bin noch im Hemd, kann daher nicht herab kommen; habe mir aber noch einmal Neumanns Plan überlegt und vermag mich doch nicht von dem Gedanken zu trennen, Bayreuth im nächsten Jahre zu wiederholen.’

Daarmede - zegt Neumann - was voorloopig mijn plan onuitvoerbaar geworden. Liszt en Bösendorfer waren het evenwel met mij eens, dat een herhaling der ‘Festspiele’ in 1877 niet mogelijk zou zijn, hetgeen ook zoo is uitgekomen. Van 1876 tot 1882 was er in Bayreuth niets te doen.

Dat is ook zoo; maar wij hebben toch in Wagner's antwoord aan Liszt een bewijs, dat hij zich moeilijk kon vertrouwd maken

met het denkbeeld om het werk, waarvoor het theater te Bayreuth in het leven was geroepen, reeds aanstonds aan anderen prijs te geven.

Dit blijkt ons ook uit zijn antwoord aan Dr. Förster, toen deze, eenigermate van zijn vroegere meening teruggekomen door de geestdrift, waarmede zijn collega Neumann over den *Ring* gesproken had, aan den meester een brief had geschreven, waarin hij diens toestemming verzocht om het werk in den Stadsschouwburg te Leipzig op te voeren. Wagner antwoordde daarop: ‘Mijn taak is nog niet volbracht; aan de opvoeringen van den *Ring* ontbrak nog het een en ander, dat ik thans wil verbeteren. Laat mij tijd om dit werk in het volgende jaar hier in Bayreuth nog beter te geven.’

Wagner schreef dit in September 1876, onmiddellijk na de feestspelen. Maar geen vijf maanden verliepen er, of reeds zag hij de onmogelijkheid eener herhaling van den *Ring* in. Zijn brief van 31 Januari 1877 aan Josef Sucher, kapelmeester der opera te Leipzig, toont dit aan. Daarin zinspeelt hij op het door Förster gedaan verzoek en laat doorschemeren, dat hij wel bereid zou zijn met dezen te onderhandelen. En op een daarop gevolgde hernieuwde aanvrage van Förster antwoordt hij: ‘Wel vervalt nu mijn reden tot afwijzing van uw verzoek, doordat in dat jaar de opvoering van den *Ring* te Bayreuth niet doorgaat, maar ik denk, dat de Koning van Beieren, die tot nu toe zeer bescheiden geen gebruik wilde maken van zijn recht om mijne Nibelungen-drama's in hun geheel op te voeren, nu zijn Intendant daartoe wel verlof zal geven. Dat zou veel veranderen, en mijn plan om die drama's ten minste drie jaren lang alleen voor de “Bayreuther Festspiele” te behouden, zou daardoor in duigen vallen. Maar wees verzekerd, dat wanneer dit plan mocht veranderen, gij de eerste zult zijn, aan wien ik mijn werk zal geven.’

Duidelijk is hier merkbaar, hoeveel moeite het Wagner zou kosten, van zijn grootsche schepping afstand te doen. Overigens blijkt uit het slot van dezen brief, dat wanneer hij dit deed, daarbij den doorslag zou geven de overweging, dat hoe langer de onzekerheid eener herhaling der Bayreuther voorstellingen aanhield, des te grooter ook de moeilijkheid werd om het zangerspersoneel, dat nn zoo goed met het werk vertrouwd was, ter beschikking te hebben.

Op uitnoodiging van Wagner kwam Dr. Förster intusschen in

Bayreuth, en daar werd zelfs het ontwerp eener overeenkomst tusschen hen beiden opgemaakt, waardoor de directie van den Stadsschouwburg te Leipzig voor den tijd van *twee* jaren het recht van voorrang voor de opvoering van den *Ring* voor geheel Noord-Duitschland zou verkrijgen. Er begonnen echter in Leipzig invloeden op Förster te werken, die bedenkingen opperden omtrent het gelukken van zijn plan, en hem trachtten te bewegen, daarvan af te zien, - wat ten slotte ook gebeurde. De pogingen van Neumann, om zijn collega tot andere gedachten te brengen, leidden tot niets, en zoo werd de draad tusschen Leipzig en Bayreuth voor het oogenblik verbroken.

Eerst na verloop van een half jaar werd hij weder aangeknoopt. Förster had inmiddels spijt gekregen van het afbreken der onderhandelingen. Met het oog op de destijds bestaande armoede aan noviteiten op operagebied, zou een opvoering van den *Ring* te Leipzig voor het prestige van het Stadttheater bij uitstek gunstig zijn. Bovendien kwelde hem de angst, dat andere steden Leipzig voor zouden zijn met opvoeringen van dit werk. Er liepen toch geruchten, dat Hamburg, Schwerin en andere plaatsen van Noord-Duitschland zich reeds van het opvoeringsrecht hadden weten te verzekeren.

Het laat zich dus verklaren, dat Förster eindelijk begon te verlangen naar het weder aanknoopen der onderhandelingen. Neumann, wien dit zeer welkom was, nam nu zelf de zaak ter hand en schreef aan den meester, dat men gaarne met hem weder in overleg zou treden, te meer daar het gerucht ging, dat aan Berlijn de opvoering der *Walküre* was toegestaan, en dus van een voorrang in het recht van opvoering ten aanzien van Noord-Duitschland geen sprake meer zou kunnen zijn.

Op dezen brief antwoordde Wagner (November 1877), dat hij de *Walküre* niet aan Berlijn had afgestaan, daar hij niet van zins was, een der deelen van den *Ring* alleen af te geven. Wel had de opera-directeur Pollini voor Hamburg zonder eenige voorwaarde van voorang het geheele vierdeelige werk verworven. Wilde Leipzig dus op nieuw onderhandelen, dan moest het er rekening mede houden, dat bedoeld voorrecht nu ook door andere theaters niet meer kon bedongen worden.

Förster en Neumann zagen dit wel in, maar zij bleven niettemin

bij hun wensch om het werk voor Leipzig te verwerven. Het duurde echter nog twee maanden, alvorens het tot een overeenkomst met Wagner kwam. Vooreerst moest er een begrooting der kosten van opvoering uitgewerkt worden, en in de tweede plaats was Förster nog altijd eenigszins wantrouwend ten aanzien van de levensvatbaarheid van den geheelen *Ring*. Eindelijk echter was alles in zooverre in orde, dat Neumann bij Wagner een onderhoud kon aanvragen. Het werd hem verleend en daarin kwamen zij overeen, dat aan den Stedelijken Schouwburg te Leipzig het opvoeringsrecht van den *Ring* zou worden afgestaan voor zoolang de directie van dit theater in handen van Dr. Förster of Neumann zou zijn, en verder tegen betaling van de bepaalde *tantièmes* van de opbrengst der voorstellingen, waarop aan Wagner op vastgestelde tijdstippen voorschotten zouden worden verstrekt.

Zoo was dus Leipzig eindelijk in het bezit van den *Ring* gekomen. Nog denzelfden dag, waarop deze regeling tusschen Wagner en Neumann getroffen was (21 Januari 1878), keerde laatstgenoemde naar Leipzig terug en begon daar terstond aan de voorbereidingen voor de opvoeringen, waarvoor slechts weinig tijd overbleef. Want onder goedkeuring van Wagner had Neumann besloten, de voorstellingen van *Rheingold* en *Walküre* reeds op 28 en 29 April 1878 te doen plaats hebben en daarop in September van dat jaar die van *Siegfried* en *Götterdämmerung* te laten volgen.

Aan die voorbereidingen wijdt Neumann ettelijke bladzijden. Waar hij spreekt over de personen, die daaraan medewerkten, maakt hij o.a. gewag van Arthur Nikisch, toen nog een jong musicus, maar die later een voorname plaats zou innemen in de rei der groote dirigenten van Duitschland. Nikisch was een krachtige steun voor den kapelmeester Sucher bij het in studie nemen van het voor dien tijd zeer moeilijke werk van den Bayreuther meester. Van de zangers, die aan de opvoeringen zouden deelnemen, noemt Neumann ook den toen een en twintig-jarigen Julius Lieban, dien men later ook bij ons te lande als een voortreffelijken Mime heeft leeren kennen, en die destijds te Leipzig voor de eerste maal in deze rol optrad.

Er volgen nu bij Neumann uitvoerige mededeelingen omtrent de opvoeringen van April en September 1878, over de spanning die door de aankondiging daarvan telkens in Leipzig werd veroor-

zaakt, over de voor- en tegenstanders, die de gebeurtenis deed ontstaan, over de deelneming van het publiek enz. enz. Dit alles heeft voor ons weinig waarde meer. Van meer belang acht ik het, er op te wijzen, welk idee Wagner - die alleen om financiëele redenen tot het afstaan van zijn werk was overgegaan en omdat hij de onmogelijkheid eener herhaling daarvan in Bayreuth inzag - van die opvoeringen in Leipzig had.

De directie had hem uitgenoodigd de voorstellingen bij te wonen, doch hij gaf daaraan geen gevolg en verontschuldigde zich daarmede, dat hij om gezondheidsredenen was weggebleven. 'Het zou mij te veel vermoeid hebben - schreef hij -; want ware ik gekomen, dan zou ik mij zonder twijfel met de regie en met de muzikale vertolking bemoeid hebben, daar ik onmogelijk zulke opvoeringen kan bijwonen, zonder mij vooraf verzekerd te hebben, dat zij correct plaats hebben en zooals ik het wensch.'

Wie het verstaat tusschen de regels te lezen, bemerkt hier, dat Wagner eigenlijk wegbleef, omdat hij niet veel vertrouwen in de zaak had.

Dit laatste blijkt ook daaruit, dat Wagner bij de voorbereidingen voor *Rheingold* en *Walküre* Hans Richter en Anton Seidl naar Leipzig zond, om te zien, of er nog veranderingen moesten gemaakt worden, en, zoo noodig, tegen de opvoering van die werken te protesteeren.

Na de opvoering der *Walküre* zond Wagner wel een telegram van gelukwensch met den goeden afloop, maar niettemin achtte hij zich toch verplicht, Neumann later de grootste zorgvuldigheid aan te bevelen bij het voorbereiden der opvoeringen van *Siegfried* en *Götterdämmerung*. 'Sie werden begreifen - zoo lezen wij in een brief van 21 Juni 1878 - dass die ferneren Aufführungen meiner Nibelungenstücke in Leipzig, da sie so rüstig vorwärts gehen sollen, mich nicht ohne besondere Theilnahme lassen. Desshalb liegt mir sehr daran, dass sie wirklich *korrekt* ausfallen. Mögen Sie mir nun glauben, wenn ich Ihnen sage, dass Niemand, wer hier in Bayreuth nicht alles bis auf den Grund genau hat kennen lernen, mir Gewähr für vollkommene Richtigkeit bieten kann, möge er sonst noch so begabt und wohl intentionirt sein.' Wagner verzoekt Neumann daarom, zich zoo getrouw mogelijk aan de *mise en scène* in Bayreuth te houden, en voor alles, wat deco-

ratief en machineriën betrof, de hulp van de gebroeders Brückner en van Karl Brandt in te roepen en voor het muzikale gedeelte die van Anton Seidl.

Neumann had zich voor decoratief en machinerie reeds tot anderen gewend, zoodat hij aan de wenschen van Wagner slechts ten opzichte van Anton Seidl kon voldoen. Diens hulp werd dan ook gebezigd, doch men kon hem, zooals hij wenschte en Wagner ook gaarne gezien had, de opvoeringen der beide werken niet laten dirigeeren, omdat kapelmeester Josef Sucher daarop recht had en men hem dit niet kon ontnemen, al was ook toen reeds bekend, dat hij het volgende jaar kapelmeester der Opera te Hamburg zou worden, waaraan zijn vrouw, de later als Isolde zoo gevierde Rosa Sucher, reeds verbonden was. Eerst na het vertrek van Joseph Sucher kon Anton Seidl tot eersten kapelmeester aan de Opera te Leipzig benoemd worden - hetgeen dan ook geschiedde.

Van een gebrek aan voortvarendheid kan men Neumann zeker niet betichten. Reeds te midden der voorbereidingen voor de opvoering van den *Ring* kwam het plan bij hem op, dit werk ook in Berlijn te geven, en hij wist gedaan te krijgen, dat daartoe de deuren van het Victoriatheater voor hem geopend werden. Einde October 1880 werd de zaak met dit theater beklonken en konden de voorbereidingen een aanvang nemen. Ditmaal kwam Wagner voor de leiding der repetities zelf in Berlijn, en ook bij de eerste en de laatste cyclus-opvoering (Mei 1881) was hij tegenwoordig.

De geschiedenis der *Ring*-opvoeringen in Berlijn en de sensatie, die zij maakten, worden ons in het boek van Neumann in schitterende kleuren voor de oogen getooverd. Aan het einde daarvan vernemen wij, dat de directie de laatste voorstelling van *Götterdämmerung* bestemd had voor een hulde aan Wagner. ‘Maar - zegt Neumann - de meester was in de laatste *Siegfried*-opvoeringen door het publiek reeds zoozeer gevierd, dat wij in niet geringe verlegenheid verkeerden, toen wij moesten overwegen, in welken vorm wij onze hulde zouden kleeden. Wij mochten niet verzuimen, die hulde gepaard te doen gaan met een dankbetuiging aan het Keizerlijk Huis, dat zooveel belangstelling in de zaak getoond had, en vooral aan den grijzen Keizer, die de voorstellingen met zijn tegenwoordigheid had vereerd. En evenzoo verdienden het publiek en de dagbladpers een bewijs van onze erkentelijkheid. Wij ge-

voelden zoozeer het gewicht van den vorm onzer verklaring, dat de tekst daarvan in overleg met Paul Lindau en Friedrich Spielhagen werd opgemaakt. Zoo meenden wij alles goed voorbereid te hebben. Maar het viel anders uit.

Toen na het slot der Götterdämmerung het tooneelscherm weder was opgehaald, stonden alle medewerkenden met mij op het tooneel en Wagner in ons midden. Ik trad naar voren, om een aanspraak te houden, en begon aldus: “Veroorloof mij, in dit plechtig oogenblik, waarop wij het verheven werk, dat ons een maand lang op deze plaats vereenigd heeft, ten einde hebben gebracht, mijn diepgevoelden dank te betuigen aan allen, die tot bereiking van dit doel hebben medegewerkt. Dank in de allereerste plaats aan de doorluchtige leden van het Keizerlijk Huis”...

Nauwelijk had ik deze woorden gesproken, of Richard Wagner keerde zich om en verliet het tooneel. Ofschoon vreeselijk ontsteld door dit voorval, waarvan het geheele Hof en een zeer talrijk publiek getuigen waren, moest ik toch, als ware er niets gebeurd, met mijn officieele rede voortgaan.’

Neumann deelt dan het verdere gedeelte van die rede mede. Hij bracht den laatstgemelden zin ten einde en betuigde daarop zijn dank aan het publiek en de dagbladpers, aan de leden van het orkest en hun voortreffelijken leider Anton Seidl, alsook aan de andere kunstgenooten, die hunne medewerking hadden verleend, waarbij hij in het bijzonder de verdiensten van den tenor Heinrich Vogl deed uitkomen. En daarna wendde hij zijn gelaat naar de zijschermen, waartusschen Wagner was verdwenen, en hield een lof- en dankrede op den meester.

Hij verhaalt ten slotte, welke pijnlijke verlegenheid Wagner's plotseling verdwijnen te weeg bracht bij allen, die zich op het tooneel bevonden; hoe hij er Wagner van verdacht, niet door plotselinge ongesteldheid maar tengevolge van een kunstenaarsluim deze plechtigheid te hebben gestoord, door er een wanklank in te brengen; hoe hij aan 's meesters latere verzekering, dat een hartbeklemming hem genoodzaakt had het tooneel te verlaten, geen geloof hechtte, en hem schreef, dat hij alle relatiën met hem afbrak.

Onlangs werd in den ‘Berliner Börsen-Courier’ een eenigszins andere lezing van dat voorval gegeven. Daarin kwam een protest tegen Neumanu's relaas voor van een der medewerkenden, die van

dichtbij getuige van het gebeurde was geweest. Wagner - zoo schrijft hij - was op het tooneel geroepen en plaatste zich vóór de zangers, blijkbaar met de bedoeling om het woord te voeren, toen plotseling Neumann uit de zijschermen te voorschijn trad en het woord nam. De omstanders hoorden Wagner daarop duidelijk zeggen: 'Ja, ich denke, *ich* soll reden. Wozu steh' ich dann hier?'... Nog even keek hij rond en ging dan heen. *Niemand* had den indruk gekregen, dat de meester zich geërgerd had aan Neumann's dankbetuiging aan het Keizerlijk Huis, maar allen (behalve Neumann) dat hij zijn ergernis niet kon verkroppen, dat Neumann zich in letterlijken en figuurlijken zin op den voorgrond plaatste en hem wilde dwingen gedurende diens rede als stoffage of als statist dienst te doen.

Het is niet gemakkelijk uit te maken, aan welke zijde de waarheid ligt. Ergernis over de tactlooze handelwijze van Neumann was wellicht de oorzaak, dat Wagner, die aan een hartkwaal leed, dermate onwel werd, dat hij zich moest verwijderen; mij dunkt, dat in dit geval de meester zich in den brief, dien hij den volgenden dag aan Neumann schreef, al zeer zachtzinnig uitdrukt, wanneer hij in den aanvang zegt: 'Ob die mir eigene Aufregung, oder die von Ihnen mir bereitete Ueberraschung mir das heftige Unwohlsein hervorrief, welches mir gestern die Bühne zu verlassen nöthigte, mag ich nicht bestimmen.'

De spanning tusschen Wagner en Neumann duurde intusschen niet lang. Binnen een maand tijds kwamen zij weder in betrekking met elkander en deed laatstgenoemde aanvrage om een onderhoud.

Daartoe bestond voor hem aanleiding genoeg. Altijd vol plannen, had hij er reeds lang over gedacht, den *Ring des Nibelungen* in Londen op te voeren, en Wagner te vragen, hem ook voor dat doel het werk af te staan. De meester, die daardoor opnieuw uitzicht op *tantièmes* kreeg en nu toch eenmaal zijn werk uit handen had gegeven, had zich daartoe bereid verklaard, en eveneens om aan Neumann, op diens verzoek, van 1° Januari 1882 tot ultimo December 1883 het uitsluitend opvoeringsrecht van den *Ring* voor Berlijn, Londen, Parijs, Petersburg en Amerika te verleenen. Wat Parijs betreft, verkreeg hij gelijke machtiging ook voor *Tannhäuser* en *Lohengrin*.

Het was over al die plannen, dat Neumann thans een mondelinge bespreking wenschte. Wagner was daartoe bereid, en den

18^{den} Juli 1881 ontving eerstgenoemde per telegram een uitnoodiging om drie dagen later in Bayreuth te komen.

Het eerste, waarmede Neumann zich bij zijn aankomst aldaar bezig hield, was een bezichtiging, in gezelschap van den meester, van den geheelen Nibelungen-inventaris, daar Wagner er vroeger in toegestemd had, hem dien inventaris in koop af te staan. 'Daar het nog wel lang zal duren, - schreef hij hem bij die gelegenheid - voordat ik er weder toe komen kan, den *Ring* op mijne wijze op te voeren, en tegen dat tijdstip waarschijnlijk toch reeds veel van het decoratief bedorven zou zijn, bestaat er bij mij, na overleg met mijn *Verwaltungsrath*, geen bezwaar, aan uw wensch tot aankoop van het materiaal te voldoen.'

Nadat de genoemde inspectie tot tevredenheid van Neumann was afgeloopen, ging men naar Wahnfried, waar de dag aangenaam werd doorgebracht. Wagner toonde zich zeer opgewekt en was onuitputtelijk in het vertellen van anecdoten, waarbij hij meestal in Saksisch dialect sprak en daardoor niet weinig vroolijkheid bij zijne hoorders te weeg bracht.

O.a. verhaalde hij er een van een directeur eener 'Schmiere', die besloten had, met zijn operagezelschap den *Freischütz* op te voeren en alle rollen had weten te bezetten (vele door familieleden) behalve die van den kluizenaar. Dit bracht hem in een moeilijk geval. Alles wat een bastoon in de keel had, was reeds met een zangpartij belast, en hij zelf zou vorst Ottokar voorstellen.

In zijn verlegenheid kwam hij eindelijk op den vernuftigen inval om in het derde bedrijf een zwijgenden bode te laten optreden, die hem, den vorst, een brief kwam overhandigen. Na den brief uit handen van den bode te hebben ontvangen, zeide de vorst toen: 'Wie, ein Brief an mich? Von wem denn? Ha, von meinem lieben, guten alten Freunde, dem Eremiten! Ei, nu lasst mal sehn, was mir der schreibt.' Hier viel het orkest in met de inleidende akkoorden van des kluizenaars zang, en vorst Ottokar zong nu, al lezende, diens geheele *speech*, aanvangende met de woorden 'Wer legt auf ihn so strengen Bann?'

Maar ook ernstiger zaken werden tijdens Neumann's verblijf in Wahnfried besproken. Het voorname doel van zijn komst werd niet vergeten. Hij had de voldoening, met Wagner tot overeenstemming te geraken omtrent de hoofdpunten van twee contracten.

Bij het eene werd aan den opera-directeur Neumann tot ultimo December 1883 het uitsluitend opvoeringsrecht van het toondrama *Der Ring des Nibelungen* voor Londen, Petersburg, Parijs en Amerika toegekend, en, wat in het bijzonder Frankrijk betrof, een gelijk recht ten aanzien van *Lohengrin* en *Tannhäuser*; bij het andere ontving hij de uitsluitende machtiging tot opvoering van den *Ring* in Berlijn, Leipzig, Dresden, Breslau, Praag, België en Holland, Zweden, Noorwegen en Denemarken. Daartegenover werd aan Neumann de verplichting opgelegd om van de bruto-ontvangst van elke voorstelling een tantième van 10 percent aan Wagner of diens wettige erfgenamen uit te keeren.

In dien geest liet Neumann bij zijn terugkomst in Leipzig contracten opmaken en zond die daarna ter onderteekening naar Wagner. Daarna begon hij zich bezig te houden met voorbereidingen voor de opvoering van den *Ring* in Londen en ging hij tevens naar Parijs om te trachten aldaar voorstellingen van *Lohengrin* en *Tannhäuser* in het Duitsch tot stand te brengen. Deze poging mislukte, maar in Londen gingen (in Mei 1882) de opvoeringen door, waarbij het door Neumann aangeworven decoratief en verder materieel van het theater te Bayreuth gebezigd werd.

Wonderlijk genoeg had Neumann in Londen een concurrent. Men zou zeggen, dat dit niet mogelijk moest hebben kunnen zijn, daar toch Neumann een uitsluitend recht van opvoering ook voor Londen had verkregen. Maar het schijnt, dat de opera-directeur Pollini, die, zooals wij gezien hebben, reeds veel vroeger van Wagner machtiging had erlangd den *Ring* in Hamburg op te voeren, het daarheen heeft weten te leiden, dat de meester hem *Tristan* en *die Meistersinger* voor Londen had gegeven, en dat Neumann, niettegenstaande zijn contract met Wagner, daartegen niets heeft kunnen doen. Er ligt trouwens in die contract-questie, zooals zij in het boek van Neumann wordt medegedeeld, iets onduidelijks.

Hoe dit zij, de concurrentie in Londen was een feit, maar er kan bijgevoegd worden, dat zij niet in het voordeel van Pollini uitliep. Neumann zegt, dat zijne voorstellingen volstrekt geen nadeel ondervonden van de daad van Pollini. Integendeel: door een aanbeveling van den Duitschen Kroonprins aan den Prins van Wales had hij den steun van het Engelsche Hof, welks leden al zijne opvoeringen met hunne tegenwoordigheid vereerden en

zoodoende een belangrijken invloed op de deelneming van het publiek uitoefenden; Pollini daarentegen deed zeer slechte zaken, ofschoon zijne opvoeringen, die door Hans Richter geleid werden, uit een artistiek oogpunt niet voor die van zijn concurrent onderdeden; wat door Neumann in zijn boek ook wordt erkend.

Uit Londen teruggekeerd, begon deze aan de voorbereidende maatregelen voor de groote rondreis met zijn Richard Wagnertheater, die in den herfst van 1882 een aanvang zou nemen. Hij had daarvoor nu geheele vrijheid van beweging, want aan den schouwburg te Leipzig was hij niet meer gebonden; de directie daarvan was, ingevolge besluit van den Gemeenteraad, van 1° Augustus 1882 af op Max Stägemann overgegaan.

De voorbereidingen voor zijn reis verhinderden Neumann intusschen niet, bij de eerste Parsifal-opvoeringen (Juli en Augustus 1882) tegenwoordig te zijn; hij moest trouwens met Wagner ook nog het een en ander overleggen, wat op zijn *tournée* betrekking had. Er wordt in het boek gewag gemaakt van een nieuwe overeenkomst, die hij den meester ter goedkeuring aanbood, maar uit den tekst, een paar bladzijden later door hem medegedeeld, blijkt, dat die overeenkomst niets anders was dan een door Wagner onderteekende eenzijdige verklaring, een bevestiging van hetgeen hij reeds vroeger met Neumann gecontracteerd had. Met enkele wijzigingen evenwel. Zoo wordt het bedoelde opvoeringsrecht thans gegeven voor geheel Duitschland, met uitzondering van de Hoftheaters, die dit recht vóór den dag van de onderteekening der verklaring (7 Augustus 1882) verworven hadden; verder voor geheel Engeland, Frankrijk, Denemarken, Rusland, Italië, Oostenrijk-Hongarije, België, Holland, Noord-Amerika, kortom voor *alle* continentale en overzeesche landen, en met machtiging om dat opvoeringsrecht aan andere theater-directiën over te dragen, doch alleen onder voorwaarde, dat Wagner van de opbrengst van elke voorstelling *ten minste* het aandeel zou ontvangen, dat Neumann, krachtens het tusschen hen beiden gesloten verdrag, te betalen had.

Neumann ving nu de reis met zijn Wagnertheater aan; zijne eerste voorstellingen waren 2-6 September 1882 in Breslau, en daarop ging het naar Koningsbergen, Danzig, Hannover, Hamburg, Bremen, Berlijn en meer andere steden van Noord-en Westduitsch-

land, waar hetzij dramatische opvoeringen *en* concerten, hetzij alleen concerten werden gegeven.

Daarna kwamen Nederland en België aan de beurt, en toen keerde het operagezelschap naar Duitschland terug. Het eerst werd daar in Februari 1883 te Aken een voorstelling van den *Ring* gegeven en daarop volgden opvoeringen in Mainz, Darmstadt, Karlsruhe, Straatsburg, Bazel en Stuttgart. In andere plaatsen werden alleen concerten gegeven; het laatst in München.

Van München trok Neumann met zijn troep naar Italië. Reeds na de eerste geruchtmakende opvoeringen van het Wagner-theater waren uit dat land aanvragen bij hem ingekomen, maar Wagner had steeds afgeraden, daaraan gevolg te geven, en ook Neumann zelf had met die aanbiedingen niet veel op. Thans echter werden degelijker offerten gedaan en kwam het tusschen hem en de besturen van het theater *la Fenice* te Venetië en het *teatro comunale* te Bologna tot verdragen.

In April werd van München uit de reis naar Venetië aanvaard, en volgens de mededeelingen van Neumann, oogstte men daar met een opvoering van den *Ring* grooten bijval en was de geestdrift der Italianen voor dit hun volkomen vreemde werk ongelooflijk.

De 19de April was bestemd voor een concert in de zaal van het Conservatorium, maar eerst werd nog op het *canale grande*, bij het paleis, waar de meester twee maanden geleden gestorven was, hem een plechtige hulde gebracht door de uitvoering van den treurmarsch uit de *Götterdämmerung*, minder passend gevolgd door de *Tannhäuser*-ouverture en de *Marcia reale*. Van deze plechtigheid geeft Neumann op de hem eigen wijze een uitvoerige beschrijving.

Niet minder succes had het Wagner-theater, volgens Neumann, te Bologna, en daarna trok men naar Rome, waarmede onderwijl een overeenkomst tot stand was gekomen en waar de belangstelling van het publiek in de verrichtingen van het Duitsche opera-gezelschap niet onderdeed voor die van de eerstgenoemde Italiaansche steden.

Na Rome kreeg ook Turijn den *Ring* te hooren, en daarna verlieten Neumann en zijn schare, na een kort oponthoud in Milaan, Italië en betraden zij het grondgebied van Oostenrijk.

Triëst was de eerste stad, die het voorrecht zou hebben met het verheven werk van den meester kennis te maken. Hier was het echter ook, dat aan de onderneming van Neumann een gevoelige slag werd toegebracht. Hedwig Reicher Kindermann, die aan deze onderneming den eigenlijken glans verleende en gedurende het geheele verloop der kunstreis haar directeur onvermoeid en trouw had bijgestaan, werd zoo ernstig ziek, dat er niet aan te denken viel, nog verder op hare medewerking te rekenen. Toen het operagezelschap den 22sten Mei naar Budapest vertrok, bleef Reicher Kindermann in Triëst achter, en geen veertien dagen later stond Neumann daar aan haar graf, om een lijkrede te houden.

Na de voorstellingen in Budapest had nog een opvoering van den *Ring* in Graz plaats, en daarmede was de rondreis van het Richard-Wagnertheater, die in Breslau een aanvang had genomen, geëindigd.

Neumann achtte daarmede zijn zending vervuld. In alle steden toch, waar zijn gezelschap was opgetreden, beijverden de schouwburg-directeuren zich, het opvoeringsrecht van den *Ring* te verkrijgen en dit grootsche werk in hun repertoire op te nemen. Trouwens, hij zou met de taak, die hij zoo lang op zich genomen had, moeilijk hebben kunnen voortgaan, daar hij in Bremen op nieuw een werkkring als leider van een vasten schouwburg had aanvaard, en dit hem noodzaakte, hierop al zijne krachten te concentreeren. In Bremen bleef hij echter niet lang; reeds veel vroeger had men hem aangezocht, de directie van het ‘Deutsche Landestheater’ in Praag op zich te nemen. De onderhandelingen daarover waren later afgebroken doch werden thans weder opgevat en tot volkomen tevredenheid van Neumann ten einde gebracht.

Kunstreizen als in 1882 en 1883 ondernam hij nu niet meer, ofschoon hij nog dikwijls uitnoodigingen uit het buitenland, vooral uit Amerika, ontving. Alleen gaf hij in 1889 gevolg aan een uitnoodiging van het Keizerlijk theater in Petersburg om aldaar, alsook in Moskou, opvoeringen van den *Ring* te geven.

De propaganda van Neumann hebben zonder twijfel veel bijgedragen om, gelijk hij zegt, de kennismaking met den *Ring* onder de schouwburg-directeuren en het theaterpubliek te bevorderen.

Maar even zeker is het, dat de noodzakelijkheid, waarin Wagner gebracht werd, om zijn omvangrijkste werk reeds na enkele opvoeringen onder eigen leiding prijs te geven, in de uitvoering van dit werk vele ongerechtigheden heeft doen insluipen (bijv. de soms onzinnige bekortingen), die later eerst langzamerhand, en dan nog volstrekt niet overal, zijn hersteld.

HENRI VIOTTA.

Parlementaire kroniek.

25 Juni 1907.

Sinds jaar en dag wordt in naam van zedelijkheid en recht wraak geroepen over de bepaling in ons Burgerlijk Wetboek, die het onderzoek naar het vaderschap verbiedt. In vereenigingen, in tijdschriften, op vergaderingen is recht gevraagd voor het natuurlijke kind, dat, zelf volmaakt onschuldig aan het feit van zijn geboorte, in de maatschappij niet veel meer is dan een paria. De historie heeft geleerd, dat het volstrekte verbod van onderzoek naar het vaderschap in oud-Fransch en oud-vaderlandsch recht nooit heeft bestaan, maar met de Napoleontische overheersching in Nederland is ingevoerd om stand te houden tot heden toe.

Tot heden, want de Tweede Kamer zal dezer dagen de eindstemming houden over een wetsontwerp, waarbij een natuurlijk kind mag navorschen, wie zijn vader is en van dien vader levensonderhoud mag vorderen gedurende zijn minderjarigheid. Heeft de Kamer zich met enthousiasme gezet aan dit hartverheffend werk? Heeft zij art. 342 van het Burgerlijk Wetboek doen vallen met één forschen slag onder haar algemeene verontwaardiging? Heeft zij een groote gedachte uitgesproken om waar te maken het woord van Vauvenargues, dat ‘les grandes pensées viennent du coeur’? Het lijkt er niet naar en voor een deel is zij daaraan niet eens zelf schuld. De grondslag immers, waarop zij stond, belette elke verheffing van sentiment, elke hoogere vlucht. Het ontwerp door den minister Loeff ingediend en dat de minister Van Raalte voor zijn rekening had genomen, ging uit van de benepen gedachte, dat een natuurlijk kind dengene, die hem in het leven had geroepen, zelfs geen vader mocht noemen; dat hij

als schuldeischer van den man, die hem verwekt had, slechts eenige zilverlingen kon eischen voor zijn onderhoud, maar dat de wet geen inniger verhouding dan uit deze koude afrekening ontstond, mocht toelaten. Ging men verder, dan zou de hoogheid van het huwelijk, waarvoor de wet angstvallig had te waken, worden aangetast in zijn christelijke grondslagen. Hiermede was iedere groote gedachte vervallen. Men was niet groot jegens het natuurlijk kind, dat men den vader onthield en er een schuldenaar voor in de plaats stelde; men was evenmin groot jegens het huwelijk ten aanzien waarvan men Goldsmith's woord vergat: ‘That virtue, that is always to be guarded, is scarcely worth the sentinel’.

Een alimentatie-recht dus zou het natuurlijke kind op den vader kunnen doen gelden. Deze vorm van onderzoek naar het vaderschap, ontleend aan het Duitsche en Oostenrijksche recht, paste niet in een rechtssysteem als het Nederlandsche, dat, evenals het Fransche recht, het instituut der erkenning van natuurlijke kinderen in zijn wetboek had opgenomen. De nieuwe rechtsvordering van het kind zou dus door de erkenning kunnen worden gekruist. Nauwelijks had de rechter na het zeer minutieus onderzoek, dat het ontwerp van hem eischt, beslist, dat het kind verwekt was door den een, of een ander kon datzelfde kind bij een notariëele akte als het zijne erkennen; een dubbel vaderschap, waarbij het kind, had het zelf bij de beraadslagingen mogen meespreken, waarschijnlijk zou gezegd hebben, dat het de Grieken eerst recht vreesde, als zij hem geschenken brachten.

Over de onwaarheid van het wetsontswerp is bij de algemeene beraadslaging, met name door den heer Marchant, op niet malsche wijze geklaagd; misschien heeft zijn rede er toe bijgedragen, dat de minister het woord ‘vader’, dat in het ontwerp zelfs was vermeden, in het eerste artikel opnam. Maar heel veel verden kon de heer Van Raalte niet gaan, wilde hij de rechterzijde en den voorzitter van de commissie van rapporteurs, den heer Heemskerk, die bij deze beraadslagingen met veel beleid zijn taak als loods heeft vervuld, niet het humeur bederven.

Men had verwacht, toen de discussiën aanvingen, dat zich nauwelijks een tegenstander van het beginsel van het ontwerp zou aandienen. Die verwachting bleek ijdel. De heer Van Doorn heeft

voor het behoud van het onderzoeksverbod en tegen het wetsontwerp een rede gehouden, zóo fel en tegelijk zóo scherpzinnig, dat een ieder voor goed de illusie is benomen alsof men hier te lande het onderzoek naar het vaderschap algemeen wil. Wel muntten de argumenten van den afgevaardigde allerminst uit door nieuwheid, wel gaven zij zelfs blijk van een dialectiek, die hier en daar aan het sofisme raakte - o.a. toen hij beweerde dat dit ontwerp in elk geval nooit mocht toepasselijk zijn op personen die thans gehuwd zijn, ondat de wetgever aan de gehuwde vrouwen gewaarborgd heeft, wel is waar niet de echtelijke trouw van haar man, maar in ieder geval, dat alleen *haar* kinderen een plaats zouden hebben in het gezin en een aanspraak jegens den vader - maar de kracht en overtuiging, waarmee de spreker zijn argumenten voordroeg, lieten op dat oogenblik een zekeren indruk na. Hij was de eenige principiëele tegenstander die het woord voerde, maar zal stellig niet alleen staan bij de stemming.

Bij de behandeling der artikelen bleek trouwens, hoe een groot gedeelte van de zoogenaamde voorstanders van het onderzoek naar het vaderschap slechts een minimum-recht wilden toelaten en waar zij konden het toch zoo enghartige ontwerp nog beknibbelden. Als vader zal worden beschouwd - aldus het ontwerp - wie tusschen den 301sten en den 179sten dag vóór de geboorte van het kind, gemeenschap heeft gehad met de moeder. Zoodra echter de gemeenschap ook met een ander was bewezen (de zoogenaamde *exceptio plurium*), zou de vordering van het kind nooit kunnen worden toegewezen. De heer Lohman eischte nog verdere beperking; ook indien de moeder wist, dat de man aan wien zij zich gaf gehuwd was, zou de vordering moeten worden geweigerd. Met groote hartstochtelijkheid heeft de heer Lohman dit stelsel verdedigd; scherpzinnig toonde hij aan, hoe uit een financiëel oogpunt de wettige kinderen soms zouden moeten achterstaan bij het kind van de bijzit, indien men zijn amendement niet aanvaardde. De christelijk-historische leider hield zelfs met van verontwaardiging trillende stem zijn volgelingen, die hem voor een deel ontrouw werden, voor, dat zonder zijn voorstel het ontwerp indruischte tegen de beginselen van de christelijk-historische partij. Te vergeefs; de Kamer vereenigde zich met de bestrijding, die de minister en de heer Limburg van het amendement-Lohman

hadden gegeven; zij verwierp het met 50 tegen 14 stemmen.

Deze aanval van rechts werd dus afgeslagen; doch ook van links had het ontwerp menigen stoot te verduren. De vrijzinnigdemocraten hadden, bij monde van den heer Limburg, door een reeks amendementen getracht het ontwerp te verruimen. De vader werd in die voorstellen vader genoemd, de mogelijkheid van dubbel vaderschap weggenomen door te bepalen, dat, zoodra de rechter bij vonnis de onderhoudsvordering had toegewezen, het kind voor erkend werd gehouden. Daarmede kwam het kind tevens in familiebetrekking tot den vader zonder dat van gelijkstelling met wettige kinderen sprake was. Een snellere berechting werd mogelijk gemaakt doordien de procedure niet werd opgedragen aan de rechtbank, waar zij lang duurt, maar aan den kantonrechter, bij wien zij snel afloopt. Aan de moeder zouden moeten worden vergoed de kosten van de bevalling en de onderhoudskosten van de eerste weken na de bevalling; de procedure zou door het kind kosteloos kunnen plaats hebben; eindelijk - en dit was misschien voor het slagen van de procedure het voornaamste - de strengheid van de *exceptio plurium* zou worden verzacht.

Tegen deze voorstellen verhief zich van rechts een storm, zelfs poogde de heer Heemskerk de behandeling ervan te voorkomen door te ontkennen, dat het amendementen waren. Doch op dit punt stelde de Kamer hem in het ongelijk. Zij werden in behandeling genomeu en de verzachting van de werking der *exceptio plurium* ware zelfs aangenomen, wanneer niet bij de stemming twee sociaal-democraten zich bij de tegenstemmers hadden gevoegd.

Toch hebben de vrijzinnig-democratische voorstellen - om van technische veranderingen te zwijgen - ten gevolge gehad, dat de minister het woord ‘vader’ in het ontwerp heeft gebracht; dat, waar de verplichting door den vader niet ontkend wordt, de kantonrechter de vordering zal berechten en dat de kantonrechter, zonder verdere vóór-procedure, aan het kind verlof kan verleenen kosteloos te procedeeren. Principiëel viel er aan het wetsontwerp niets meer te veranderen; de geheele rechterzijde, versterkt door de tegenstanders van het ontwerp die links huizen, verhinderden iedere uitbreiding, hoe gering ook, die men aan de rechten van het kind wilde geven.

Het is bij de behandeling van dit wetsontwerp gebleken, hoe

somwijlen de Kamer eerst bij de openbare behandeling tot de nauwgezette overweging komt van elk artikel en van elk beginsel. Het Voorloopig Verslag liet allerminst de uitvoerige en moeilijke discussie verwachten, die is gevolgd. Een verkeerde methode van werken, al strekt het de Kamer als verontschuldiging, dat de schriftelijke behandeling geheel was geëindigd, toen in 1905 de verkiezingen een dertigtal nieuwe leden in haar midden brachten.

Het onderzoek naar het vaderschap zal dus - als de Eerste Kamer geen spelbreekster wordt - in Nederland worden toegelaten. Er komt voor het natuurlijke kind vooruitgang, al is die ook gering. Maar het besef is ten minste verlevendigd, dat een ieder, ook de man, die kinderen in het leven roept, de verantwoordelijkheid draagt van zijn handelingen. Dàt was de ten hemel schreiende anomalie, die op dit punt in het recht heerschte; dàt was het onrecht, dat geen staat op den duur binnen zijn grenzen mag dulden. ‘Qui a fait l'enfant, doit le nourrir,’ zeide de oude Fransche jurist Loysel kort en krachtig. En terwijl dan, naar wij hopen, het Nederlandsche wetboek dit hem binnenkort zal nazeggen, past het hier dankbaar diegenen te herdenken, die - om slechts Molengraaff te noemen - met de kracht van hun woord en de vaardigheid van hun pen hebben gestreden voor de eindelijke zegepraal van dit nooit meer te verwijderen beginsel.

Buitenlandsch overzicht.

22 Juni 1907.

Sedert eenige dagen reeds zetelt te 's-Gravenhage de tweede Vredesconferentie. De afgevaardigden van zes-en-veertig mogendheden, van bijna de geheele wereld dus, nemen deel aan de beraadslagingen, die volgens de verwachting van alle onbevooroordeelden, tot eenige formeele en heilzame resultaten moeten leiden. Met groote behoedzaamheid zijn alle maatregelen genomen om te beletten, dat het debat afdwaalt naar onveilig of gevaarlijk terrein; van te voren reeds is het programma nauwkeurig omschreven, de verschillende kwesties zijn vooruit geformuleerd, om ieder onvoorzien incident, dat verkeerde gevolgen zou kunnen hebben, te vermijden. De gedachten door al die voorbereidende onderhandelingen bij ons opgewekt, zijn niet van zeer geruststellenden aard; de beslist uitgesproken wensch naar vrede, een goede wil waaraan niet te twijfelen valt, zijn dus niet voldoende om het gevaar van misverstand en vijandschap te bezweren tusschen mogendheden, die bijeen zijn gekomen om het vredeswerk te verrichten? Zeker niet. Als er iets gevaarlijkers is dan een oorlog, dan is het een congres: zoo dacht Talleyrand erover, en zoo dacht ook Bismarck. We doen dus beter ons te onthouden van alle goedkoope ironie, en te erkennen dat zij die de conferentie georganiseerd hebben, gelijk hebben gehad, toen zij al die maatregelen namen. Dank zij hun voorzorgen toch is de conferentie bijeen kunnen komen, en dank zij hun behoedzaamheid zal ze, naar we hopen, eenige practische besluiten kunnen nemen, om de afschuwelijkheden van een ramp die men onmogelijk met een

machtspreuk van de wereld kan doen verdwijnen, te verminderen en de gevolgen ervan minder onrechtvaardig en minder hard te maken, zoowel voor de verschillende staten als voor de individuen. Naar de eerste zittingen te oordeelen wordt het congres bezield door een geest van werkzaamheid en van vredelievendheid, die niet genoeg te prijzen is. Die twee factoren, de eenige die we tot nu toe kunnen noemen, doen ons goede verwachtingen koesteren van het werk, dat door de geheele beschaafde wereld met zorgelijke belangstelling wordt gevolgd.

Wel is waar hadden we recht te hopen, dat deze bijeenkomst in een kalmer atmosfeer en onder gunstiger omstandigheden had kunnen plaats hebben. Want de veiligheid en de rust, die de gedelegeerden genieten in de residentie van de Koningin van Nederland, moet pijnlijk gestoord zijn door de berichten uit het buitenland. Nauwelijks had de president van de conferentie, de heer de Nelidoff, de eerste Russische afgevaardigde, zijn openingsrede gehouden, of het bericht van de ontbinding der Doema verspreidde zich.

Toch verbaasde de keizerlijke ukase van 16 Juni niemand meer; verscheidene malen was er in den laatsten tijd gesproken over het naderend einde van de Russische volksvertegenwoordiging; als er iets ons nog kon verbazen dan was het eerder dat zij nog altijd bestond. Niettemin moest die tijding een pijnlijken indruk maken bij allen die belangstellen in de toekomst van Rusland, en die met sympathie de herhaalde, krachtige, maar tot nu toe vergeefsche pogingen gadeslaan, die sinds drie jaar in dat land gedaan worden door de leiders der gematigde partijen, zoowel als door enkele der regeeringsmannen. De eerste zittingen van de nieuwe Doema hadden een oogenblik het gevaar doen vergeten waarin ze verkeerde door haar wijze van samenstelling. Een gelijke actie, zij het dan al geen samenwerking van Stolypine met de partijen uit het centrum scheen toen niet al te onwaarschijnlijk. Verscheidene malen zelfs was er een begin van vereeniging te bespeuren tegen de pogingen tot obstructie, die, nu eens uitgaande van de linkerdan van de rechterzijde, het bestaan van de Doema bedreigden. Toen er echter aan het licht kwam, dat vijftig Doemaleden medeplichtig waren aan de daden der revolutionaire terroristen, was de slag te hevig en was het onmogelijk het gevaar nog af te

wenden. Het centrum waagde nog een laatste poging; er werd een commissie benoemd om uit te maken of de aangeklaagde Doemaleden in staat van beschuldiging moesten worden gesteld. Maar de regeering wachtte de uitspraak dier commissie niet af, en dat was misschien wel de grootste fout, die ze in dit geval had kunnen begaan. Niet dat de machtiging om de zittingen voort te zetten, gesteld dat de commissie in dien geest had gestemd, het bestaan der Doema voor langen tijd zou hebben gewaarborgd, maar omdat, nu de regeering een beslissing voorkwam die ze eerst had gevraagd, zij meteen aan de partij der gematigden een schitterende gelegenheid ontnam, positie te nemen tegen de Revolutionairen en zich voor goed van hen los te maken.

Tegelijkertijd met de ontbinding van de Doema heeft de Czar den datum der verkiezingen en dien van de bijeenroeping der volgende vergadering vastgesteld. Bovendien heeft hij een nieuwe kieswet uitgevaardigd. Die handelwijze is zeker niet constitutioneel; iedere wijziging die de openbare macht brengt in de kieswet gaat lijnrecht in tegen het manifest van 30 October, waarin de Grondwet aan Rusland wordt beloofd. Maar zou hier niet het spreekwoord van toepassing zijn: nood breekt wet? Nu juist uit de samenstelling van de twee eerste wetgevende vergaderingen duidelijk is gebleken, welke fouten er zijn in het kiesstelsel, is het misschien beter dat kiesstelsel te veranderen, dan zich weer bloot te stellen aan nieuwe proefnemingen, waarvan één der minst erge gevolgen zou zijn de totale ondergang van den jongen constitutioneelen regeeringsvorm. De vraag is echter nu, of de onwettige maatregel, die door den Souverein en zijn regeering genomen is, ten minste is te verontschuldigen en te rechtvaardigen door de uitstekende uitwerking die men ervan verwachten mag. En dat valt zeer te betwijfelen. Volgens de nieuwe wet zullen er in de Rijksdoema ongeveer 80 afgevaardigden minder zijn. De vermindering gaat vooral ten koste van Polen, de Kaukasus en Siberië, kortom van de gewesten die niet zuiver Russisch zijn. Nu verdienden die provinciën echter volstrekt niet alle evenveel, met die blijken van ongenade gestraft te worden. Aan den anderen kant schijnt die wijziging in het kiesstelsel, waarvan ik hier de werking niet nauwkeurig kan beschrijven, gemaakt te zijn om een evenrediger vertegenwoordiging

te verkrijgen van enkele kleine, de regeering gunstig gezinde partijen, maar vooral om den invloed tegen te gaan van twee klassen die de regeering vreest, maar die zij toch niet buiten haar kiesstelsel kan houden: nl. de werklieden en de kleine bezitters. Het ingewikkelde en de opzettelijke onduidelijkheid van den tekst der nieuwe wet zullen niemand beletten die onvoorzichtige bedoeling van de regeering te doorgronden; zij zal nog duidelijker aan het licht komen bij de eerste toepassing van het nieuwe stelsel. En onder wat voor ongelukkige voorwaarden zal dan de derde Doema bijeenkomen, indien men er al in slaagt haar tot stand te brengen!

Terwijl de Czar van Rusland de ontbinding van zijn constitutioneele vergadering beval, opende de Keizer van Oostenrijk-Hongarije met een troonrede de nieuwe zitting van het Oostenrijksche Parlement. Hij bekrachtigde de laatste liberale hervormingen en kondigde er nieuwe aan in woorden vol vastberadenheid en vertrouwen. Voor de eerste maal stond hij tegenover de Kamers, gekozen met algemeen kiesrecht, en met trots mag hij die nieuwe instelling als zijn werk beschouwen. De hervorming die hij tot stand heeft gebracht als Keizer van Oostenrijk, zal hij weldra voltooien als Koning van Hongarije; de oudste van de Europeesche vorsten heeft niet geaarzeld, volgens zijn eigen woorden, ‘alle burgers meerderjarig te verklaren en aan allen gelijken invloed te geven op de regeering’. Wanneer men nagaat welke ernstige binnenlandsche moeilijkheden Frans Joseph gebracht hebben tot die liberale opvattingen in zijn regeering en zijn politiek, dan is men geneigd zich te verbazen over den moed en zelfs over den durf van den grijzen Keizer. Maar hoeveel sympathieker is ons die moed, die onvoorzichtigheid bijna, dan de gewelddadige zwakheid die beschikt over het lot van Rusland!

In mijn laatsten brief heb ik al gesproken over een verdrag tusschen Frankrijk en Japan, dat op het punt stond gesloten te worden. Dat verdrag is den 10^{den} Juni onderteekend en den dag daarop openbaar gemaakt. De beide betrokken mogendheden beloven elkaar aan den eenen kant de onafhankelijkheid en de onschendbaarheid van China te eerbiedigen, aan den anderen kant waarborgen ze elkaar hunne bezittingen en hun rechten op Aziatisch grondgebied. Die overeenkomst staat zoo nauw in verband met

den Russisch-Japanschen oorlog, dat wel iedereen het groote en algemeene belang van het verdrag dadelijk moet inzien. Wat anders toch is de aanleiding geweest tot den laatsten oorlog dan het feit, dat de mogendheden van Europa, in het bijzonder Rusland, de onschendbaarheid van het Chineesche grondgebied niet hebben geëerbiedigd! Nu echter Frankrijk en Japan het rechtmatige van dat grondbeginsel, dat zoo dikwijls miskend en aangetast is, formeel erkennen, kan dat verdrag beschouwd worden als een ernstige waarborg voor den vrede. Bovendien meent men terecht, dat het Fransch-Japansch verdrag de onderhandelingen over een definitieven vrede tusschen Rusland en Japan gemakkelijker zal maken, ze misschien zal verhaasten.

Het is bekend tot welke verschillende interpretaties het verdrag van Portsmouth heeft geleid, en hoe het op een gegeven oogenblik door de oorlogvoerende partijen bijna is beschouwd als een voorloopige wapenstilstand. Tot nu toe hebben de onderhandelingen, aangeknoopt om te komen tot een definitieven vrede, nog tot niets anders geleid dan tot eenige handelsverdragen. Maar de laatste verklaringen, die Isvolski heeft afgelegd (13 Juni) voor de begrootingscommissie, doen ons hopen, dat de twee regeeringen het daarhij niet zullen laten en dat ze zullen trachten te komen tot een volledige en algemeene vredesovereenkomst.

Indien de publieke opinie in Duitschland het bericht van het Fransch-Japansch verdrag, althans schijnbaar, vrij kalm heeft opgenomen, des te meer is zij geprikkeld door de tijding van een Fransch-Spaansch verdrag, die door een onbescheiden uitlating van de pers openbaar is geworden vier-en-twintig uren vóór den dag waarop zij officiëel aan de mogendheden zou worden medegedeeld. Gelijktijdig waren er twee verdragen gesloten, het eene tusschen Spanje en Frankrijk, het andere tusschen Spanje en Engeland. Reeds werd er algemeen gesproken over de vorming van een nieuwen Driebond, die gericht zou zijn tegen den ouden. Ook nu weer hebben de buitenlandsche bladen en vooral de Duitsche kranten het belang van die onderhandelingen, die zij als vijandig beschouwden, overschat. Hoewel de tekst van de twee nieuwe overeenkomsten nog niet bekend is, is men nu toch al geheel op de hoogte van den inhoud en het doel. De betrokken mogendheden erkennen in beide verdragen elkaars positie in den Atlan-

tischen Oceaan en op de Middellandsche Zee. Maar er is geen sprake van eenigen waarborg of concessie. Spanje schijnt het minder geschikt geoordeeld te hebben door een officiëel verdrag de bezetting van Gibraltar door de Engelschen te bekrachtigen; ten opzichte van Marokko gaat het met Frankrijk geen enkele verbintenis aan. Maar niettegenstaande dat alles, al leveren die veelvuldige verdragen, die de Westersche mogendheden van Europa aan elkaar verbinden, geen onmiddellijk gevaar voor Duitschland op, toch wijzen ze duidelijk op den toestand van isolement waarin Duitschland zich op het oogenblik bevindt, en waarover het zich terecht ongerust maakt. De vreedzame, hoegenaamd niet uittartende bedoelingen waarmee die overeenkomsten zijn gesloten, en de blijkbare afwezigheid van eenig doel waartoe ze onmiddellijk zouden kunnen leiden, moeten natuurlijk voldoende zijn om Duitschland te overtuigen, dat noch zijn veiligheid, noch zijn waardigheid bedreigd wordt, maar niettemin brengen al die verdragen een gevoeligen slag toe aan de eigenliefde en de toekomstplannen van het Duitsche rijk.

Terwijl nu de pessimisten in Duitschland het belang van die nieuwe groep van Westersche verbonden overdrijven en zonder ze te kennen de ware beteekenis ervan verdraaien, is het niet te verwonderen, dat de meer sceptisch gestemden getracht hebben de groote diplomatische bedrijvigheid van de Fransche regeering te verklaren uit de binnenlandsche politieke aangelegenheden. Zij beschouwen de verdragen die onlangs gesloten zijn als pogingen door het kabinet Clémenceau in het werk gesteld om zijn positie, die hevig geschokt is door de bloedige onlusten in Zuid-Frankrijk, te versterken.

Beide meeningen blijven waarschijnlijk bezijden de waarheid. Toch valt het niet te ontkennen dat de overeenkomsten met Japan en met Spanje, die slechts enkele dagen na elkaar tot stand zijn gekomen, de publieke opinie in Frankrijk zeer hebben gewijzigd ten gunste van het bedreigde ministerie.

Het is hier niet de plaats na te gaan, welke economische oorzaken in Zuid-Frankrijk een crisis hebben teweeggebracht, zoo hevig dat er alle reden is tot groote ongerustheid. Maar de politieke oorzaken, die die crisis mogelijk hebben gemaakt, zijn te ernstig om erover te zwijgen. En al is het ministerie Clémenceau

overwinnaar of overwonnene in den opstand, in beide gevallen heeft het zich schuldig gemaakt aan een wijze van regeeren die te veroordeelen is, èn om haar buitengewone zwakheid èn om haar overdreven machtsvertoon. Hoe verder een land gevorderd is op den weg der democratische en sociale instellingen, hoe moeielijker het wordt met het gezag te spelen. In een staat waarin de politieke organisatie volmaakt is, zou de kleinste dwaling, het lichtste vergrijp begaan door persoonlijk initiatief, onherstelbaar zijn. De ‘incoherentie’, het woord dat Clémenceau eenigszins cynisch gebruikt heeft, om zijn eigen regeering te karakteriseeren, is, alles bij elkaar genomen, gevaarlijker in Frankrijk dan in Rusland. Maar gelukkig verdraagt Frankrijk die incoherentie minder goed, en bijgevolg moet zij er van korter duur zijn.

M.P.

Bibliographie.

Woordenboek der Nederlandsche Taal. Zesde deel. Achtste aflevering. *Houden-Humeur*. Bewerkt door Dr. A. Beets met medewerking van Dr. J.A.N. Knuttel. - 's-Gravenhage en Leiden, Martinus Nijhoff en A.W. Sijthoff. 1907.

Omdat hij zoo zonder drukte, zonder dat er reclame voor gemaakt wordt zijn gang gaat, loopt de arbeid der bewerkers van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* gevaar, niet die aandacht, niet die belangstelling te wekken, welke hij verdient.

Er moet door de redactie wel ernstig, zonder ophouden en naar een goede methode gewerkt worden, dat zij in staat is zoo geregeld de eene belangrijke aflevering na de andere het licht te doen zien. Nadat er in 1906 niet minder dan vijf afleveringen verschenen waren, waarvan twee bewerkt door Dr. A. Kluyver, twee door Dr. G.J. Boekenoogen, met medewerking van Dr. J. Heinsius, en ééne door Dr. A. Beets, hebben in het loopende jaar reeds weer twee afleveringen het licht gezien, ééne bewerkt door Dr. Heinsius en ééne door Dr. Beets met medewerking van Dr. J.A.N. Knuttel.

Deze laatste, de 8e aflevering van het 6e deel, loopende van H o u d e n tot H u m e u r, is buitengewoon belangrijk. Getuigen de twintig kolommen, gevuld met H o u t in zijn verschillende beteekenissen en samenstellingen, waarbij een zeer groot aantal spreekwijzen gevoegd zijn waarin het woord *hout* voorkomt, reeds van een verbazende eruditie, men duizelt bij de gedachte aan hetgeen er voorbereid en verzameld is moeten worden aleer het gedeelte kon worden afgedrukt dat, in 57 kolommen, gewijd is aan H u i s in zijn verschillende beteekenissen en verbindingen, ook alweer met een schat van voorbeelden en spreekwijzen toegelicht en opgeluisterd.

En welk een aardige woorden treft men er in aan, die, buiten dienst gesteld, nog levend en teekenend genoeg zijn om in het hedendaagsche Hollandsch nog dienst te kunnen doen. Bijvoor-

beeld *hoveeren*, in de beteekenis van: aan het Hof verschijnen, maar ook in die van: zich hoofsch, wellevend gedragen, en van: pronken en pralen.

Curieus is de mededeeling, dat het woord *huichelen* door Luther's Bijbelvertaling in onze taal schijnt te zijn binnengedrongen en vervolgens door de Statenvertaling algemeen gemaaktis. ‘Deze oorsprong’, zeggen de bewerkers, ‘is nog in de beteekenis te herkennen, daar *huichelen*, anders dan het synonieme *veinzen*, slechts in toepassing op godsdienstige en zedelijke begrippen gebezigd wordt.’

Dat de bewerkers niet enkel teren op den gedurende lange jaren verzamelden voorbeelden-schat, maar hun voorbeelden ook weten te vinden in de publicaties van den allerlaatsten tijd, kan men zien onder *humaan* en *humbug*, waar die ontleend zijn aan de ‘Nieuwe Rotterdamsche Courant’ van 16 April 1907.

Deze gewichtige publicatie, die veel offers van arbeid en geld vordert, verdient dat zij krachtig gesteund worde.

Het dure moederschap.

II.

Fokje was nu vier jaar oud.

Met zijn fijn gezichtje, maar even gekleurd, zijn zachte oogen en zijn tengeren bouw leek hij wel een meisje. Hij had iets meisjesachtigs ook in zijn manier van doen. 't Liefst was hij bij moeder. Voor de andere kinderen in het huis leek hij bang.

Bij den weg-werker, in de woning zonder deur, waren er vijf. De drie grooten van acht, negen en tien waren haast nooit thuis. Als ze uit school kwamen aten ze gauw, dan moesten zij er met de hondenkar op uit om petroleum te slijten in het dorp; ze kwamen eerst in den avond terug. De twee kleintjes, tweelingen van vier jaar - er waren er eenige dood tusschen hen en de anderen - werden 's ochtends uit het raam getild en neergezet in den tuin; de moeder had geen tijd om naar hen om te zien.

In het huisgezin van den metselaar waren er zeven, tusschen twee en twaalf; de oudste, een meisje, net van school gekomen, paste op het kleinste, de anderen waren vrijwel aan elkaar overgelaten. Al dat kindergoed speelde, woelde, vocht en schreeuwde dooreen; Fokje kroop er voor weg in moeders rokken.

Zij wou niet dat hij bij haar bleef als zij spon; zij was bang dat de stuivende pluis hem kwaad zou doen; mevrouw van Walsum, die een paar maal op den Bonten Steen was gekomen om tijding te brengen van den stille in zijn gesticht, had haar daarvoor gewaarschuwd. Zij bracht hem naar den tuin, naar een plekje waar hij door de open deel-deur haar

kon zien, en achter een heg van oude vrucht-looze stekelbesstruiken veilig was voor de anderen. Daar wou hij wel zijn. Hij plantte tuintjes in het zand, van goudsbloemen en duizendschoontjes, met witte en roode anjelieren als een haag er om heen, en op de hoeken, voor boomen, steile katte-staarten. De oude trekhond van den wegwerker, wien de kinderen ook te balddadig waren, hield hem in zijn vrijen tijd gezelschap. Den kop tusschen de pooten lag hij naast den kleinen jongen, en liet de zon op zijn door het zeel kaalgeschaafde huid branden, tot hij hijgde van de hitte. Als Fokje opstond ging hij mee. Naast elkander drentelden zij de smalle, met schaduwen en bewegelijke zonne-plekken bestrooide paadjes van den voor-tuin af naar het hek. Marretje had dat van boonenstaken en een paar oude planken in elkaar getimmerd, en aan strikken touw, bij wijze van scharnier en sluiting, opgehangen in den ingang der hulstenhaag, den dag nadat, voor het eerst, de automobiel van Hartestein den weg afgevlogen was. De oude hond ging, met een zucht, weer liggen; Fokje lei de handen om de spijlen en keek den weg op. Meestal lag die leeg. Een enkele voorbijganger, een arbeider, moe van zijn werk misschien, of een strompelende oude, die anders op kinderen zoo niet letten, knikten eens tegen dat blonde jongetje, dat daar door de spijlen keek als een sijsje door de tralies van zijn kooi.

Marretje kwam hem halen om hem zijn melk te laten drinken. Zij ging elken dag een maatje halen bij boer Plugge; want de melk van de geit wou hij niet. Zij had altijd moeite om hem zelfs die eene kroes op te laten drinken; de hond moest ook wat hebben voor hij er aan beginnen wou, hij moest zien dat zij een scheutje goot op den schotel roggebrood en water waar het beest slobberend zijn grooten kop in stak.

De kinders van den wegwerker kwamen ‘Kees’ halen voor de petroleum-kar; hij begon te schreien. Marretje troostte hem met bid-prentjes uit haar misboek en bonte reclameplaatjes, die Zwaantje van der Scheer haar gaf in den winkel.

Mevrouw van Walsum bracht hem op een dag een prentenboek, waaruit ze hem allerlei vertelsels deed. Daar kon hij tijden mee in een hoekje zitten, zachtjes in zichzelf pratend.

Hoewel hij zich zoo stil hield den heelen dag, voelde Marretje dikwijls 's avonds, als zij hem uitkleedde, zijn geheele lijfje klam. Zij maakte zich daar bezorgd over.

Tijmen vond het zoo erg niet; dat kwam immers alleen omdat zij den jongen te warm kleedde met het zomerweer en hem in alles zoo vertroetelde. Hij moest liever met de anderen mee, dat deugde beter voor een jongen dan aan moeders rokken hangen en in zijn eentje zitten met een boek.

Zij sprak er niet meer over, en nam zich zelfs in acht, dat hij haar de voortdurende bezorgdheid over het kind niet aanzag. Hij moest een vroolijk gezicht vinden als hij thuis kwam van zijn werk, dat kwam hem toe.

Zijn dagen waren lang.

Om half-zes begon het werk op de weverij; van twaalf tot twee hielden zij schaft; dan gingen zij weer aan den slag tot half acht. Zijn oude kameraad had in het voorjaar gedaan gekregen met zwart-weven, waar hij niet sterk genoeg meer voor was, en was, op den zolder van de werkplaats, aan het weven van koedekken gezet. In zijn plaats was een nieuwe gekomen, een jonge kerel, zoo sterk als een paard. Het was hem wel aan te zien dat hij niet uit Holthum kwam, zulke schouders als hij had, en zulk een paar vuisten. De heele werkplaats dreunde er van, vloer en zoldering, als hij aan het weven was. Tijmen verdiende wel tien stuiver in de week meer met hem dan met den ander. Het samenwerken met dien sterken kameraad kwam hem goed te pas, nu de fabriek zulk een groote bestelling van Hartestein had gekregen voor het nieuwe opzichtershuis.

Mijnheer van Walsum had een groot terrein bijgekocht voor de model-boerderij; de Kermiskoek lag er midden in. Plugge, die bijtijds van het voor allen geheim gehouden plan had geweten, had voor den akker meer dan driemaal den aan Tijmen betaalden prijs teruggekregen. Na dat zijn eerste drift bij de ontdekking van den streek bekoeld was, dacht Tijmen er niet meer aan. Marretje had werk zich over de zaak heen te zetten bij de gedachte hoe zij anders nu al een koe zouden hebben in de Kloosterkampen, in plaats van de pink die haar genoegen toch niet vinden kon op het Drasveld.

De zomer was regenachtig, de verwaarloosde en dicht gegroeide slooten liepen over. Toen, op een Zondag, de menschen

er naar gingen kijken, vonden zij de magere jonge beesten dwalen in een moeras. Het was noodig hen op een goede wei te brengen. Maar de Wijmenesser boeren waren zoo duur met hun pacht; enkele keuterboertjes scharrelden het geld bijeen, de arbeiders rekenden en stelden uit, Tijmen als de anderen.

Op een avond kwam hij thuis van zijn werk onder een stortregen; in den schoorsteen kreunde de wind. Hij kwam uit het Noord-Westen. Onrustig luisterde Marretje er naar: als het eens een storm werd, en de zee kwam de lage weilanden in?

Tijmen, die klappertandend zijn druipnatte kleeren uittrok, antwoordde dat de groote boeren hun vee ook buiten lieten, er was geen gevaar. De regen ruischte, de wind ging eindelijk liggen.

Maar in den nacht werd Marretje wakker van een geweld als van donderslagen en bruisende zee, het gebrul van een geheele kudde bange beesten.

Er werd op de deur gebonsd; ze sprong de bedstee uit. De naar binnen gierende stormvlaag sloeg haar de deur uit de hand toen ze open deed. In lantarenlicht zag ze het nat-glimmende gezicht van een buurman.

'Hij is gekomen!' riep hij.

'Hij,' dat was de zee.

Zij kon Tijmen niet wakker krijgen; hij lag als een doode. Toen ze hem eindelijk overeind had en uit de bedstee, zakte hij op een stoel en staarde wezenloos om zich heen. Er was geen tijd te verliezen. Zij schoot haar kleeren aan, de jas van vader er over heen, greep een eind touw en haastte den weg naar de Meent op, worstelend tegen den woesten wind.

Het begon al licht te worden; voor zich uit zag zij anderen gaan, voorovergebogen en zwoegend als tegen een last. Kreunend bukten de boomen langs den weg, de takken voorovergesmeten met den bleeken onderkant van het loof naar boven. De regen sloeg neer in vliegende gulpen, overstelpend als een stormend opgejaagde vloed, die golven wegslingert en sproeiend schuim. Het was of de zee zelve er aankwam.

Marretje kon zich niet meer staande houden; twee mannen die haar achter op kwamen namen haar tusschen zich in,

ieder bij een arm. Met hun drieën vochten zij voorwaarts. Het duurde bijna twee uren voor zij de Meent bereikten.

Een loeiende kudde stond opeengedrongen bij het groote hek; en van uit de verte kwamen er troepen beesten aan door het wassende water opgejaagd, dat het lager gelegen gedeelte van de Kloosterkampen al overstroomd had. Achter den dijk lag het Drasveld als een bare zee. Een korte golfslag schudde de opstekende toppen van struikgewas, een losgerukte boom dreef met zijn zwarte wortels lijk-achtig strak omhoog gestoken. Door het brullen van den orkaan en de zee heen, schreeuwde iemand: 'Ze zijn misschien in den Holthumerhoek, daar is het wat hooger!'

De mannen spanden hun oogen in of ze op de verre uitloopers van het duin, witachtig onder donkere rafelwolken, hun vee ook ergens ontdekten. Een riep, dat hij wat zag bewegen. Zij gingen, onderweg de dijkhellingen afzoekend. Niemand sprak. Marretje, haar keel dicht van angst, meende ieder oogenblik het wit-en-zwart van de verdronken pink te zien dobberen op het klotsende water.

Twee van de mannen vonden hun beesten, het eene half zwemmend, half wadend langs den dijk, het andere verward in een van braamranken doorwoekerd wilgenboschje, dat uit het water opstak. Een kwartier gaans verder riep een derde, dat hij het zijne had, bijna verdronken, maar nog levend toch. Op het lage duin van den Holthumerhoek liepen er verscheiden.

Bles was er niet bij.

Een arbeider, die zijn kalf ook niet gevonden had, zei met een zwaren zucht, dat de jonge dieren wel verdronken zouden zijn; in de groote wei liepen zij met de moeder mee, die hen in veiligheid bracht; hier waren ze zeker in hun angst en verbijstering de zee ingevlucht.

Marretje antwoordde, dat ze het nog niet op kon geven. Er was nog meer duin en glooiend land verder op. Voor ze alles afgezocht had wou ze niet naar huis. Hij volgde haar, tegen den storm en den zwiependen regen in, met moede stappen die wegzakten in het zand.

Aan de landzij van het duin groeit veel kreupelhout. Zij doorzochten elk boschje. Marretje dacht altijd in het volgende iets bonts te zien bewegen door de takken. Toen kwam ze

weer terug naar de zee-zijde, liep over de toppen, vanwaar zij het verste kon zien, en riep, tegen den wind in, hoewel zij toch wel wist, dat Bles haar stem niet kende. Soms stonden zij ineens voor water, zij moesten waden of een verren omweg maken. Eindelijk zei de arbeider dat hij omkeerde: hij moest op zijn werk zijn, en het kalf was toch niet meer te vinden.

Zij ging alleen verder.

Nu en dan kwam zij menschen tegen, boerenknechts en arbeiders uit Valkenswaard, die naar den akker gingen. Zij keken verbaasd die vrouw in druipende rokken en een mannen-jas na, die hen staande had gehouden om te vragen of zij ook ergens een zwart-bonte pink met een kol voor den kop hadden zien loopen, en die zulk een bleek gezicht had, onder het verregende haar, en zulke strakke oogen. Bij de eerste huizen van het dorp zag zij een troep menschen staan; zij hoorde iets van een kalf, en uit het water gehaald, drong door de groep heen en zag een muisvaal jong dier dood en slap op een kar. Het was misschien het beest van den arbeider.

Zij ondervroeg de mannen, die het hadden gevonden.

Een visschersknecht in een Zuidwester en waterstevels kwam er aan, stond stil op het hooren van haar vraag en zei dat hij onderweg een koe had hooren loeien en niets had gezien, het geluid leek over het water te komen.

'Waar?' schreeuwde haast Marretje.

Hij zei dat hij haar op de plek zou brengen.

Het was een ver eind terug in de richting van waar zij gekomen was, toen ging de visscher tusschen lage donkere huizen door, en langs loodsen waar fuiken opgestapeld lagen en netten hingen; de zee blonk op, toen werd het weer groen, zij staken een wei over waar paarden liepen te grazen, kwamen aan een dijk, die schuins afliep naar het water; op de kruin stond de visscher stil:

'Daar is het weer!'

Het bange geluid klonk van vlakbij: het leek midden uit den vloed te komen. Drie wilgen hieven hun waaiende takken er uit, iets fel wit-en-zwarts kwam te voorschijn en was weer verdwenen in het groen. Weer woeien de takken uit elkaar, de kop van een tot in den hals in het water

staande koe kwam duidelijk te zien. De visschersknecht ging terug naar de haven; een oogenblik later zag Marretje hem met een kameraad naar de wilgen roeien. Zij brachten de koe aan den wal; het was Bles.

Marretje wist niet hoe de visschers genoeg te bedanken of wat hun te beloven voor loon. Zij zeiden, daar hoefde geen geld voor, zooveel moest de eene mensch voor den ander over hebben als hij hem in nood zag.

Halverwege Holthum kwam Tijmen haar te gemoet; zij had hem niet herkend in de verte, zoo langzaam liep hij, moeilijk en gebogen als een oud man. Hij was bleek, en zijn oogen stonden hol of hij het geweest was die vier uur lang door regen en storm geworsteld had. Hij scheen niet goed te weten wat er gebeurd was dien nacht. De arbeider die met Marretje mee was gegaan had hem gezegd waar zij heen was, er bijvoegend, dat het al verloren moeite was, en dat Bles zeker verdronken zou zijn zoo goed als zijn muis-vale.

De pink werd ziek.

De huismiddeltjes, door een boer die er verstand van had gegeven, hielpen niets, de veearts werd er bijgehaald, die het drachtige dier bezag en schouder-ophalend ried het te verkoopen, voor het zoo mager werd dat niemand er meer aan wou. Plugge, die er van gehoord had, bood een gulden of wat; het zou toch wel dood gaan. Marretje ging de deel af om het niet aan te zien hoe hij Bles een strik om de horens sloeg, en haar den stal uittrok.

In het dorp was het een slechte tijd; veel kleine boeren moesten hun vee wegdoen; van ambachtslui en arbeiders had geen meer het zijne. Bekommerd zagen zij op den akker de neergeslagen rog, die zich niet meer oprichtte, en het aardappelloof dat al begon te rotten terwijl de vrucht pas gezet was.

Of het een nà-getij was van den vloed die de strandweiden had verdronken, kwam een dunne nevel-zee over het land, die wies en ebde, en weer wies, tot zij opsteeg boven de nat-donkere rieten daken van het dorp en tot boven de boomen uit, de laag hangende van regen zware wolken tegemoet. Als op den bodem van een ijl lichtgrijs water stonden de dingen onduidelijk en drijvend, kleurloos. Van

de rookerige boomen zonk geluideloos het vale loover af; een stank van bederf hing boven de akkers. De musschen en spreeuwen die bij zwermen van honderden tegelijk neervielen op de boekweit, maakten met het geklepper van hun snelle, sterke vlerken het eenige geluid van den dag. Er waren veel zieken in het dorp.

Tijmen ging het ook niet goed.

Als Marretje vroeg wat hem toch scheelde antwoordde hij dat het niets was, en wel beteren zou als er maar weer eens goed weer kwam. Zij keek tersluiks naar zijn al spitser en valer gezicht, kocht eens vleesch midden in de week en nam hem uit handen wat zij kon. Alleen - want grootvaar kon niet goed meer mee sedert den vorigen winter - rooide zij de aardappels en spitte zij den akker om. Zij wou zelfs niet meer hebben dat hij haar garen meenam naar de fabriek, zooals hij het van Fokje's geboorte af altijd gedaan had, en gaf zich den schijn van niet klaar te zijn met het werk, toen hij, dien Zaterdag, er om vroeg, opdat hij niet merken zou hoe zij hem wilde ontzien; daar hield hij niet van.

Toen zij met haar kruiwagen aan de werkplaats kwam, zag zij, van de deur af, den nieuwen kameraad, die naast Tijmen op en neer sprong op de voethouten van zijn weefstoel. Rood als een baksteen gloeide zijn vierkant gezicht met de sterke samengebeten kaken naast het grauwe gezicht van Tijmen, die met openhangenden mond hijgde. Zijn hemd stond open op zijn ros-behaarde borst. Met zijn twee bonken van vuisten op de lade, rukte en stiet hij dat zij sprong als een kwade hond aan zijn ketting. Tijmen leek meegesleurd te worden. Een draad brak. Zonder omkijken greep de nieuweling achter zijn hoofd naar den bos draden die van den balk hing en laschte, met vingerbewegingen zoo fijn en vlug als die van een vrouw, de uit elkaar gesprongen einden aaneen. Voor Tijmen zich nog het druipende zweet uit de oogen had geveegd, had hij zijn roode, geel doorknokkelde knuisten al weer op de lade, en, met een schuinschen blik uit zijn kleine stekende oogen op zijn kameraad, een ratelenden slag laten neerkomen tegen het weefsel.

Marretje zag dat met groote witte letters op den dwarsbalk van den stoel geschreven stond: ‘De Vooruitgang is het Heil’ en tot driemaal toe, boven en naast Tijmens plaats, ‘Luilak’.

Des avonds vroeg zij Tijmen, als terloops, of de baas hem voorgoed met Steven van Es samen had gezet. Hij antwoordde van ja, en hij was er blij genoeg mee, om de goede verdienste. Met zijn half spottenden lach voegde hij er bij dat hij geen last meer had van de kou tegenwoordig in de ongestookte werkplaats. Weven met Steven samen was zoo goed als een rood-staande potkachel in den rug.

Maar hij lei zijn hand, met een beweging van pijn wegduwen, tegen zijn zijde. In plaats van het spoeljongetje, door zijn vader weggehaald omdat het niet genoeg verdiende naar zijn zin met drie centen in het uur, had hij dien ochtend tuiten gespoeld: en zoo nat van het werk op den tochtigen vloer hurkend had hij misschien kou gevat; het was ‘door zijn lijf gegaan als een mes’.

Hij kon niet opstaan Zondagochtend voor de kerk. 's Maandags gloeide en rilde hij van de koorts. Hij lag bijna drie weken ziek. Den dokter had hij er niet bij willen hebben. Toen de baas eens kwam kijken hoe het er mee stond, verklaarde hij dat hij beter was en met den dag van morgen weer op het werk zou zijn. Hij ging, zonder te luisteren naar Marretje.

Drie dagen later kwam hij midden in werktijd thuis. Hij had een bloedspuwing gehad. Hij zei dat het niets beteekende, ‘omdat het maar uit de maag kwam’, toen hij opeens begon te hoesten of hij stikken zou. Een golf bloed brak hem uit den mond. Marretje vloog meer dan zij liep om den dokter.

Het bleek dat hij een long-ontsteking had gehad en nog niet genezen was: hij moest te bed blijven.

Grootvaar kwam voor hem staan, bezag aandachtig het scherpe grauwe gezicht, en zei, met zijn langzame, onverschillige stem: als hij niet beter wist, zou hij zeggen, daar lag Volkert in de bedstee, zooals ze hem naar binnen hadden gedragen uit de fabriek, nu dertig jaar geleden. En den heelen dag mompelde hij herinneringen aan Tijmens vroeg gestorven vader, die zijn kameraad was geweest, toen zij jong waren, allebei.

De dokter verlangde krachtig voedsel voor den zieke, melk, eieren, vleesch, iederen dag. Waar moest dat van betaald? Marretje maakte een afspraak met den bode op Wijmenes, dat hij haar vleesch meebracht uit de groote paardenslachterij

daar; hij wou voor de boodschap maar de helft hebben van wat hij den boeren rekende. Als zij het blauwachtige vleesch braadde op het petroleum-toestel, en de prikkelende reuk bereikte hem in zijn bedstee, kwam er leven in Tijmens mat gezicht. Hij keerde zich om - haast altijd lag hij met zijn gezicht naar den muur, - en keek tevreden toe.

Fokje kwam er bij. Hij hield een plooi van moeders rok vast. Zijn gretige oogen waren niet af van het smakelijk bruinende stuk dat siste in het vet.

Marretje zette hem naast Tijmen in de bedstee. En beurt om beurt voerde zij den twee de zorgvuldig fijngesneden stukjes. Er kwam een flauwe lach in Tijmens oogen als hij zag hoe de kleine open mond wachtte op den hap, als een vogeljong dat de moeder het voer in het opengesperde snaveltje steekt.

Op een dag kwam de dokter binnen, terwijl zij zoo bezig was. Tijmen en Fokje keken tegelijk naar hem op: en hij bleef staan, als verschrikt van die twee gezichten bleek naast elkaar in de donkere bedstee. Met een haastige beweging tilde hij het kind er uit.

Toen hij wegging nam hij Marretje mee naar de deel, sloot de deur, en zei haar dat Tijmen de tering had, en dat zij het kind van hem af moest houden; het had den aanleg toch al. Zij zag hem aan of zij hem niet verstaan had. Er was een gesuis langs haar ooren als van een sterken wind, en zij werd koud, koud tot binnen in haar hart toe.

Omdat zij niets antwoordde dacht de dokter eerst aan het stugge ongeloof en den onwil waarop hij al zoo dikwijls gestooten was bij zijn praktijk in het dorp; en hij was op het punt met hardheid die vrouw op haar plicht te wijzen, die haar kind, een kind uit een geslacht van hongerlijders dat een geslacht van teringlijders was geworden, uit roekeloosheid op zijn beurt te gronde liet gaan. Maar dat witte, steenstrakke gezicht zag hem aan met oogen als van een verzinkende. Hij lei een hand op Marretje's arm en zei, zacht of hij tegen een bang kind sprak, dat Fokje althans toch nog niet ziek was, immers, en dat hij het nooit behoefde te worden, als zij goed voor hem zorgde: hoeveel tengere kinders waren niet tot sterke menschen opgegroeid?

Een schijn van bloed kwam terug in haar wangen.

Hij herhaalde met nadruk, dat zij den kleine het huis uit moest brengen, vandaag liever dan morgen.

Zij zei, zacht of ze in zichzelf sprak:

'Waarheen dan?'

Het deed er niet toe, naar een zuster, naar een buurvrouw, naar wie hem maar wilde opnemen, *zoo lang;* de menschen in het dorp hielpen elkander wel. Overal was het beter voor hem dan thuis. Hij dacht een oogenblik na en beloofde hulp van mevrouw Van Walsum.

Opeens riep Marretje, met een plotseling veranderde stem:

'Is het erg met Tijmen?!'

Hij zag haar bevreemd aan: op dat oogenblik eerst begreep hij dat zij van niets geweten had. Hij ried haar nog eens, toch vooral te zorgen voor het kind.

Bij haar zusters kon ze hem niet brengen.

Gijvertje, weer in de fabriek den heelen dag, sedert haar man, die nooit weer goed gezond was geworden na dat ongeluk met het kistenopladen, gestorven was, moest zelve haar kinders overlaten aan een buurvrouw, die tusschen haar eigen drukten door zoowat het oog op hen hield. Alie's man was buiten werk. Van baloorigheid bedronk hij zich, geen stuk van hun armzaligen boel was meer heel, de kinders kropen weg als zij zijn waggelstap hoorden aankomen op de deur.

Zij dacht aan den buurman die haar was komen waarschuwen met het overloopen van de Drasvelden: de vrouw was even goedhartig als hij. Bij hen bracht zij Fokje, tegen een kostgeld dat de vrouw eerst niet wou aannemen, zeggende dat waar er eten was voor zes, er ook wel eten was voor zeven, en 't geen moeite gaf een plaatsje te maken voor den kleine in de bedsteê waar haar jongens, twee aan het hoofdeneind twee aan het voeteneind, lagen.

Het waren sterke, vroolijke kinders, zij stoeiden en vochten nog onder de deken. In het gedrang tusschen de trappelende beenen en grijpende handen begon Fokje, bang, te huilen. Langer dan een uur moest Marretje aan de bedstee zitten, zijn twee handjes in de hare, voor hij in slaap viel.

Overdag wou hij telkens naar huis: zij kon hem hooren roepen om haar. Als zij, even maar, naar de deur ging vroeg Tijmen, met zijn schorre zwakke stem, waar zij heen wou. Op een avond dat het zwaar geregend had vond zij

de deken waar Fokje onder lag nat, en een droppelende plek aan de zoldering van de bedstee. De goede vrouw zei, dat gebeurde wel vaker, en de kinders wisten er niet van.

Fokje hoestte den volgenden dag: ze durfde er hem niet laten. Het kostte haar veel moeite, en meer geld dan zij missen kon, hem onder dak te krijgen bij een welgestelde vrouw, in de buurt, die alleen haar net huisje bewoonde.

Vrouw Smit was niet vriendelijk voor het kind. Zoo vaak Marretje kwam moest zij klachten aanhooren over den overlast dien zij van hem had, en de wanorde die hij maakte in huis. De kleine jongen klemde zich vast aan haar rokken; hij wou haar niet loslaten als ze weg ging. Halfweg thuis, meende zij hem nog te hooren, met zijn snikkend 'Moetje, moetje!' Och, als ze zich toch maar in tweeën had kunnen snijden, dat zij Tijmen kon oppassen, en met Fokje op den arm wegloopen ergens heen waar het goed voor hem was!

De dokter zei niets meer van mevrouw Van Walsum: zij durfde niet vragen. Maar op een dag hield de equipage van Hartestein stil voor den Bonten Steen, en de jonge vrouw stapte er uit. Zij was op reis geweest, en den vorigen avond pas thuis gekomen. Toen zij gehoord had waar Fokje was, ging zij hem dadelijk halen: bij den opzichter op Hartestein was al alles voor hem in orde gemaakt.

Toen zij terug kwam, opdat Marretje hem nog eens goedendag zou kunnen zeggen, had zij Fokje op haar schoot. Zij deed haar pelsmantel open, glimlachend, om haar te laten zien hoe zij hem daaronder had, als een kloek onder het dons van haar borst een geel kuikentje: met een nog half verlegen lachje, kwam hij daar uit kijken.

Tijmen kende den opzichter, hij was in het huis geweest om de maat te nemen voor de karpetten en loopers. Marretje vroeg hem naar den man en zijn vrouw, en naar de kinders. Hij zei, heesch, dat de man geen kwade leek; het huis was mooi.

Later op den dag, opgemonterd door een glas van den Spaanschen wijn die van Hartestein gekomen was, met allerlei zorgvuldig toebereid voedsel en vruchten uit de kas, werd hij spraakzamer. Voor zulken besten kost, zei hij, meesmuilend, wou hij nog wel een poosje ziek wezen. Marretje, die met altijd nieuwe vragen kwam, kreeg te weten dat de opzichters-

vrouw vriendelijk was, dat de twee kinderen ieder een eigen bedje hadden, in een ruime kamer naast die van de ouders, en dat zij zooveel melk te drinken kregen als zij maar wilden.

'Heb je het zelf gezien?' vroeg zij, telkens weer. Toen bleef zij stil zitten naast de bedstee, haar oogen op het gezicht van haar man, waar de wijn en al het goede eten wat kleur en glans op gebracht had, maar onbewust, glimlachend tegen het kind, dat zij, zoo goed als zat het daar naast hem, aan een helder-geschuurde tafel zag, tusschen twee andere kinders in, drinkend van die kostelijke melk, die een vrouw met moederlijk-kijkende oogen hem voorhield. Alleen tobde zij er wel wat over dat zij zijn kleeren niet eerst netjes in orde had kunnen brengen. Vrouw Smit, zoo keurig ze op zichzelve was, had daarnaar maar weinig omgekeken.

De koetsier van den melkwagen hield den volgenden dag stil voor het hek; mevrouw, zei hij, liet vragen of Marretje ook mee terug wou rijden naar Hartestein en eens zien hoe de kleine Fok het maakte: maar zoo verlangend zij was, bedankte zij: ze had Tijmen dan alleen moeten laten.

Het leek of er geen eind kwam aan de week. En toen het ten laatste Zondag was, of Grootvaar nooit terug zou komen uit de mis.

Gereed en gekleed, Fokje's zorgvuldig versteld Zondagspak en het ondergoed, dat zij helder gewasschen en gestreken had, in een bundeltje onder haar doek, stond zij uit te kijken, popelend van verlangen.

Eindelijk kwam hij het hekje binnengestrompeld. Zij liep. Binnen het uur had zij de vijf mijlen naar Hartestein afgelegd.

De tuinman, die aan de steenen pijlers van den ingang zijn pijp stond te rooken, vertelde haar dat Fokje op het heerenhuis was: Mevrouw had hem bij zich genomen, omdat de kinders van den opzichter met de roodvonk waren thuisgekomen uit school.

Marretje durfde haast niet schellen aan de hooge, blinkende deur. De knecht in livrei die haar open deed - om zijn vergulde knoopen en zijn barsch gezicht hield zij hem voor nog hooger dan een korporaal - nam haar van het hoofd tot de voeten op, terwijl hij, uit de hoogte, zei dat de keukendeur onder aan het bordes was.

Maar zij hoorde Fokje lachen!

Aan den trotschen man voorbij, liep zij de wijde vestibule vol bloemen en planten door, naar een openstaande kamerdeur, waar het geluid vandaan kwam.

Krijschend van de pret speelde Fokje, om een groote tafel heen, krijgertje met een meisje van een jaar of vijf dat haar van het stoeien losgesprongen krulhaar onder het loopen naar achteren gooide, met de beweging van een jongen hond die zijn ooren schudt. Zij bleven beide tegelijk stilstaan, het kleine meisje met beide handen aan den rand van de tafel, heen en weer van den rechtervoet op den linker, omdat ze niet wist met welken zij zou moeten wegloopen als de speelnoot weer begon, en Fokje, aan den overkant van de tafel, met zijn schitterende oogen op haar gezichtje.

Hij had zijn moeder in de deur niet gezien.

Mevrouw Van Walsum, die op de sofa zat, kwam vriendelijk op haar toe, en riep den kleine van zijn spel.

Hij had een mooi blauw pakje aan, met een glimmenden riem en nieuwe bruine laarsjes. En wat glansde zijn haar! Nog nooit had zij hem zulk een kleur zien hebben.

Mevrouw Van Walsum liet haar de prentenboeken zien, en het speelgoed van de twee kinderen - het nieuwe was allemaal van hem, - tóen de kamer waar zij sliepen met het kindermeisje van de kleine Clara, haar nichtje, dat op Hartestein te logeeren was om de buitenlucht.

Het was een heldere kamer, met een wit-en-blauw behang en gordijnen en een glazen deur die openstond op het terras.

Marretje voelde, verwonderd, dat het er toch warm was. In een hoek stond, onder twee blinkende koperen kranen, een badkuipje; elken ochtend, zei Mevrouw, ging Fokje daarin; en er was nog een waschtafel ook met een grooten spiegel er boven. Er hingen mooie, bonte prenten, waarop kinderen, dieren en bloemen stonden, aan den muur. De vloer was van spiegelglad hout.

In een van de twee kleine bedjes, aan weerskanten van een grooter, lag een bruin fluweelen beertje, zijn kop op het kussen, en de twee stijf-uitgestrekte voorpooten op het dek; dat was Fokje's onafscheidelijke slaapkameraad. En in een kast lagen drie planken volgestapeld met goed van hem!

De kleur sloeg Marretje uit. En zij wist niet waarheen

met dat bundeltje, dat zij, in een zakdoek van Grootvader geknoopt, nog altijd tegen zich aan hield.

Mevrouw Van Walsum deed, om haar verlegenheid en dank te besparen, gauw de kast dicht, en begon over Fokje, hoe zoet en gezeggelijk hij was, en wat een alleraardigst speelmakkertje voor haar kleine nichtje, dat het anders zoo eenzaam had, iederen keer dat zij kwam; zij was nog nooit zoo vroolijk geweest als nu.

Het kindermeisje kwam binnen met de twee kleinen aan de hand, Fokje in een pijjekker en een bonten mutsje. En zij gingen allen tezamen de glazen deur uit naar het met breede treden afdalende terras, en de beukenlaan in die naar de stallen leidde.

Zes melkers in schoone, wit-linnen kielen zaten er onder de koeien; met een fijn, hoog-zingend geluid spoten de stralen in de blank-geschuurde houten emmers. Fokje en Clara kregen te drinken van een kleine, rossige koe, met een kop fijn toeloopend als die van een reetje. Mevrouw tilde hen beurtelings op, dat zij het zacht-kijkende dier over het voorhoofd streelden. Het was de beste, zeide zij, uit den stal; de kinderen dronken nooit anders dan van haar.

Het kindermeisje zei iets tegen haar in een taal die Marretje niet verstond: het was het uur waarop de kinderen gingen wandelen. Marretje moest naar huis; Mevrouw zei dat zij immers een eind weegs met haar mee konden. Zelve bracht zij haar tot aan het hek, terwijl zij vertrouwelijk sprak over Fokje's gezondheid en het geruststellende dat de professor in de stad, naar wien zij hem mee had genomen, daarover gezegd had.

Met de kleine, warme hand in de hare liep Marretje voetje voor voetje, om het toch maar zoo lang mogelijk te laten duren.

Maar eindelijk moest Fokje omkeeren. Zij bleef hem nakijken tot hij om de bocht van den weg verdween; toen haastte zij, wat zij kon, naar huis.

Tijmen leek wat te beteren. Marretje dacht dat de dokter zich toch wel vergist kon hebben. Hij was vroolijk bij tijden. Eens zelfs wou hij het bed uit en bleef een poosje zitten bij het vuur. En Marretje moest zijn werkjas weer aan een spijker van de bedstee-deur hangen, waar hij haar altijd

gehad had, om er zóó naar te kunnen reiken bij het opstaan. Het zou nu zoo lang niet meer duren of hij ging weer naar de weverij.

Maar met dat al at hij hoe langer hoe minder van het lekkere eten dat, geregeld, van Mevrouw Van Walsum kwam. Hij liet zooveel over dat Grootvaar er zijn genoegen van kreeg. Marretje noodde hem. Hij zei, half-lachend, dat ze liever blij moest wezen met zoo'n voordeeligen man, die, als hij niet werkte, tenminste ook niet at.

Hij werd mager en magerder als een zieke boom, waarvan de bladeren eerst sluik gaan hangen en dan afvallen, tot aan de starre takken niets meer is dan rimpelige schors. Met een stem die niet meer was dan een krakend gefluister vroeg hij al maar door om drinken.

De dokter drukte Marretje op 't hart voorzichtig om te gaan met alles wat de zieke had aangeraakt.

Op een Zondag-ochtend, toen zij zich klaar maakte om weer naar Fokje te gaan, werd van Hartestein een mand wijn en vruchten gebracht waar bovenop een brief lag.

Zij kon het loopende schrift niet lezen, en wachtte tot de dokter kwam. Hij leek te weten wat er in den brief stond; zonder dien te lezen, legde hij Marretje uit dat het beter zou wezen als zij niet naar Hartestein ging. Mijnheer Van Walsum was misschien wat overdreven in zijn angst voor besmetting: maar keel-tering, dat moest hij toegeven, was een gevaar.

Het duurde een poos eer Marretje uit zijn behoedzame woorden begrepen had dat zij niet meer bij haar kind mocht komen, zoolang zij haar man verpleegde.

Mevrouw Van Walsum zond haar om den anderen dag bericht. Nadat zij van den dokter gehoord had dat Marretje haar hand niet lezen kon, schreef zij haar brieven op de schrijfmachine van het kantoor.

Marretje spelde ze hardop, letter voor lettergreep, en las ze telkens van begin tot eind weer over. Zij wist precies hoe Fokje's dag ging, hoe laat hij opstond, waarmee hij ontbeet, welk speelgoed hij het liefst had, waarheen hij ging wandelen, welke kinderen er bij hem te spelen werden gevraagd, nu de kleine Clara weer weg was, en dat haar Engelsch kindermeisje voor hem was gebleven, omdat hij zich zoo aan haar had gehecht.

Zij las Tijmen dat alles voor. Maar hij scheen er niet om te geven: het was of het hem niet aanging wat er met Fokje gebeurde. Terwijl Marretje, onder het hakkelend voorlezen, telkens ophield, om nog eens, voor de honderd-en-zooveelste maal, een bijzonderheid er bij te vertellen, die zij zich herinnerde van haar bezoeken op Hartestein, of die zij van den dokter vernomen had, hield hij zijn troebel-verkleurde oogen met altijd denzelfden afwezigen blik gericht op het venster, waar de grauwe winterlucht donkerde.

Het begon te sneeuwen. Een vinnige Oostenwind joeg de kleine, scherpe vlokken. De vorst viel in: den geheelen dag gingen de bloemen niet van de ruiten. Marretje dacht dat Mevrouw Fokje toch zeker wel in de kamer zou houden met zulk een kou; daar had hij nooit tegen gekund. Niettegenstaande haar beschroomdheid voor hem, en voor Mevrouw beide, verzocht zij den dokter haar dat toch te willen zeggen; hij antwoordde dat hij juist daarover met haar kwam spreken. Fokje hoestte licht. Mevrouw Van Walsum wilde hem meenemen naar het Zuiden, waarheen zij iederen winter eenige weken ging.

Marretje vroeg, waar ergens dat was, en of de reis veel langer duurde dan naar Amsterdam?

Zij zat verslagen over het antwoord. Al mocht zij niet bij Fokje hier, hij was toch dichtbij, ze kende al de dingen om hem heen, en als zij een eind den weg naar Wijmenes opliep, kon zij in de verte, tusschen de kale boomen, den windwijzer zien glinsteren van Hartestein, en denken, daar is hij nu, en het gaat hem goed! Haar lippen trilden: zij hield de handen krampachtig gevouwen in haar schoot. De dokter zeide dat Mevrouw Van Walsum het niet doen wilde tenzij met haar volle goedkeuring.

Zij vroeg of het noodig was voor Fokje? En toen hij antwoordde, volstrekt noodig niet, of het dan goed was voor het kind, of hij het aanried?

En haar oogen smeekten tegelijk om een neen, en om de ware waarheid.

Fokje was wat teer, de winter buitengewoon streng; zij wist zelve immers hoe slecht hij kou verdroeg, zei de dokter. Zij zweeg. Haar lippen bewogen of zij in zich zelve sprak. Haar vingers werden geheel wit, zoo perste zij ze in elkander. Half-hoorbaar zei ze ten laatste:

‘Als het goed voor hem is moet hij gaan.’

De dokter stond op.

In de deur greep zij hem bij den arm.

‘Mag ik... mag ik... hem dan niet goedendag zeggen?’

De dokter zag een anderen kant uit terwijl hij zei:

‘'t Is voor hem beter van niet.’

Zij liet hem los. Hij ging.

Maar voor hij aan het hek was had zij hem weer ingehaald.

‘Wanneer gaat hij weg?’

‘Het plan was overmorgen.’

Zij ging terug naar Tijmen.

Hij hoestte, met een akelig rochelgeluid. Zij wischte het bloedige schuim van zijn lippen, gaf hem te drinken, legde zijn kussen gemakkelijker onder zijn hoofd; en onder alles door dacht zij: overmorgen, overmorgen.

Tijmen wou weten wat de dokter haar toch te vertellen had gehad, dat zij hem nageloopen was op de deel, en nog eens den tuin in: wantrouwig geloofde hij altijd dat hij erge dingen zei omtrent zijn ziekte, terwijl hij zich toch beter voelde worden. Marretje zei het hem. Hij antwoordde gemelijk dat dat rijkelui's-gekheid was, dat een gezond kind niet tegen den winter zou kunnen. Hijzelf kon er nog wel tegen, al was het niet zoo best met hem, op 't oogenblik. Als een mensch zooveel noodig had voor zijn leven als de rijken meenden, dan was er van hun eigen slag wel geen mensch meer gezond.

Grootvaar kwam er bij. Hij, die om zijn andere klein-kinderen zooveel niet gaf, wou Fokje altijd voor oogen hebben: hij had bitter geklaagd over de scheiding. Of hem opnieuw een nog grievender onrecht werd aangedaan, zei hij, met zijn doffe stem, dat een arm mensch tegen den rijkdom niet op kon, hij moest maar onderdanig zijn.

‘Als het toch goed voor hem is, grootvaar,’ murmelde Marretje.

Zij keek naar Fokje's stoeltje, naar de plaats waar hij aan tafel placht te zitten: het leek haar of die nu eerst leeg waren.

En zij dacht weer: overmorgen, overmorgen vroeg.

Och, als zij hem toch nog maar even had mogen zien, enkel maar zien, ze zou hem bij zijn handje niet eens nemen! Als ze hem maar zien mocht uit de verte, zoo dat hij haar niet zag en naar haar toe zou willen, en huilen als het niet mocht,

als ze maar in den tuin mocht staan, buiten op het terras, terwijl hij in de kamer was, daar zou ze al tevreden mee zijn.

Den heelen nacht dacht zij daaraan, terwijl zij met brandende oogen lag te turen in het duister. Zij bepeinsde, of zij dat zou durven doen, het hek van Hartestein binnengaan, en wachten, zoo lang tot hij de deur uitkwam in zijn dikke jasje en zijn bonten muts! Maar hij mocht immers niet uit, met de kou, en zijn hoest!

Haar gedachten raakten in de war.

Tijmen hoestte. Zij stond op om hem zijn medicijn te geven.

Zij hoorde, den volgenden dag, dat Mevrouw om het slechte weer haar vertrek vervroegde: dien eigen avond nog om half zes wilde ze weg.

Sedert middernacht had het gesneeuwd.

De tuin, de weg waar de diepe sporen van den automobiel, die in de vroegte voorbij was gekomen, al niet meer te zien waren, de hulstehaag, het lange dak van de rij huisjes aan de overzij, lagen effen wit. Er was geen scheiding meer tusschen pad en akker, de slooten aan weerskanten van den weg waren een ondiepe inzinking, de rij ijle berkeboomen werd dicht en dik. En uit de lage grauwe lucht dwarrelden nog al door meer vlakke vlokken omlaag, zwartig als ze er aan kwamen, dood-wit als ze lagen.

De wind ging er in bewegen. Nu werden het schuinsche vluchten. In al dichter menigten streken zij, al haastiger, voorbij. Over het veld kwamen zij aangerend als plat tegen den grond duikende kudden van bange witte beesten. Een plotseling opgierende windruk joeg ze de hoogte in. Dunner dan rook woei een opwervelende wolk golvig uiteen. Van al kleinere, scherpere, snellere vlokken werd het een schuin gespannen zeil, waar, op enkele passen afstand, alles achter verdween.

Marretje zat, met de handen in den schoot, aan Tijmens bed. Door haar hoofd haastten de gedachten, ontelbaar en allen hetzelfde, als de rustelooze vlokken van de sneeuwjacht.

Het werd avond. Onder de donkerte van boven lag wittiglicht de grond, als een witte heuvel gloorde tegen zwart de overstelpte huizenrij aan den overkant van den weg.

Een vonkje gloeide op, roodgeel ging een lamp aan, tegen de ruitjes verscheen in schaduw een vrouwehoofd, en daarnaast het ronde kopje van een kind.

Als met handen opgetrokken van haar stoel liep Marretje de kamer uit en het huis, en, zoo als zij was, de sneeuw in, naar Hartestein.

De schoolkinderen en het volk van de weverijen hadden, in het dorp, de sneeuw wat aangestampt met hun klompen: onder de versch-gevallene was vastigheid te voelen.

Maar op den grooten weg, in het eenzame, liep zij in hoogaangewaaide driften. Tot aan de knieen, plotseling, stond Marretje er in, het was tegelijk klimmen als tegen een heuvel op, en waden als door moeras wat zij zwaar-zwoegend deed om vooruit te komen.

De sneeuw dwarrelde haar in 't gezicht, benam haar den adem, ging zwaar tegen haar aan liggen. Hijgende stond zij stil. Ze hoorde het half-vijf slaan van den Holthumer toren toen zij nog geen derde van den weg had afgelegd.

Er was een pad dwars door de velden: op goed geluk af ging zij de bleek-schemerende wijdte in, vond tusschen de ijzerhard bevroren kluiten van de omgeploegde velden, die als kantige steenen haar kneusden en wondden terwijl zij er over struikelde, het smalle effene van het weggetje onder den voet, volgde het, tastend, een poos lang en werd het weer bijster; zij ging door aan scherven brekend ijs en water, dat haar tot in het merg toe verkilde, door hakig hakhout, door heigewas en dorens: een instinct, zoo als het een vogel door nachten en leege luchtwijdten trekt naar de ééne, van hem alleen geweten plek, hield haar door het weggelooze gericht naar haar kind. En eindelijk zag zij, in twee sidderende bleeke regenboogkringen, de twee electrische lampen aan den oprit van Hartestein.

In de groote laan was de sneeuw weggeveegd: een witte wal stond aan weerzij tegen de boomen. Licht als een merel liep zij over de dunne, onder haar voeten krakende laag op het huis toe.

Uit alle ramen scheen licht. Zij zag het wit en groen van de vestibule met de hooge palmen in het midden, en, een oogwenk lang, Mevrouw van Walsum, die er doorheenging. Zonder aarzelen, zonder nadenken zelfs, rende zij dwars over een grasveld, langs tralies heen waar met woedend geblaf een hond tegen opvloog, naar de achterzijde van het huis, vond de treden van het terras, en stond voor de glazen deur van Fokje's kamer.

Hij was er!

Hij zat op den schoot van Mevrouw: terwijl de Engelsche kindermeid, op den grond geknield, hem zijn laarsjes aanreeg. Met een vroolijk gezicht keek hij naar haar op; zij streek zijn haar weg van zijn voorhoofd en glimlachend zei ze iets dat hem nog vroolijker maakte. Zijn kleine witte tanden kwamen te voorschijn, zoo lachte hij, en een kuiltje in iedere wang; hij danste van de pret. Zij vouwde haar twee handen om hem heen en hield hem vast op haar knie. Hij strekte zijn eene beentje uit, met de dichtgeregen laars. Het was een nieuwe zeker, want Mevrouw bevoelde zijn voetje er in, vroeg hem iets, waarop hij van neen schudde, en stak haar hand onderzoekend in de andere, die het kindermeisje haar aanreikte van den grond. Marretje zag dat zij gevoerd was met bont. Het meisje trok Fokje den huisschoen uit; hij bewoog zijn teenen even, ze vaneen spreidend in het fijne meegevende weefsel van de bruine kous, toen ging ook die voet in de warme reis-laars.

Het meisje stond op. Mevrouw tilde Fokje op de tafel, en deed hem zijn huispakje uit.

Daar stond hij, vlak onder het licht, met zijn fijn gouden haar en zijn kleine schouders en armpjes bloot! Als een roos zoo zacht-rood was hij; er zat een gloedje in de schelp van zijn oortjes en in de vouw van zijn gebogen armen, die hij over elkaar deed, zich zelf beet pakkend.

Onbeweeglijk in de sneeuw stond Marretje hem te beschouwen, glimlachend van verrukking. Zij verzadigde zich aan hem met haar oogen. Zij besefte niet dat zij van de voeten tot het hoofd versteende, en dat langs haar uitgerekten hals het sneeuwwater haar doek inliep, maar iedere beweging die Fokje maakte voelde zij of zij zelve die had gemaakt. Over haar gezicht speelde een verbeeldend nabootsen van zijn kijken, en zijn doen. Zij had dat warmroode plekje in de vouw van zijn arm tegen haar vingertoppen, waar zijn vingertjes juist in grepen, zij bewoog zonder het te weten haar voet, toen het kindermeisje den zijne in dat bonten laarsje reeg. Haar hart sprong op, met een lachen dat haar tot in de keel kwam, toen hij zoo schaterend zich heen en weer gooide binnen die om hem heen gevouwen handen. En ze was in de kamer, zij wist,

of zij het gehoord had, ieder woord dat Mevrouw zei over die laarsjes, die zij toch hoopte dat hem nergens drukten, over het ondergoed dat zij nog eens betastte of het werkelijk wel warm genoeg was voor de reis, en hoe zij hem allerlei prettige dingen beloofde daar waar zij nu heen gingen.

De tranen liepen haar aldoor over de wangen, maar zij wist het niet, zoo min als zij wist dat zij glimlachte, en trok met de lippen en de bevende kin, of dat zij haar vingers zachtjes bewoog terwijl Mevrouw en het meisje de knoopen dicht maakten van Fokje's manteltje. En behalve die allerkleinste bewegingen stond zij zoo roerloos onder de stelpende sneeuw, dat als een van die daarbinnen haar had gezien, zij niet anders had geschenen dan een van de donkere cypressen achter het terras, wit en gebogen onder den sneeuwval.

De binnendeur ging open, Mijnheer van Walsum, in hoed en overjas, keek de kamer in: hij had een streng gezicht, dacht Marretje. Zij zag Mevrouw antwoorden dat zij klaar was. Zij tilde Fokje op den grond. Maar hij zocht naar iets, dat hij volstrekt wou hebben. Haast had zij tegen het raam gebonsd: ‘zijn beertje!’ Het kindermeisje haalde het uit een hoek, hij greep er naar, zij gingen allen de kamer uit. Op het plein knarsten de wielen van een keerend rijtuig. Als de wind liep Marretje om het huis en de struiken heen, en langs het hok van den woedend uitschietenden dog naar den oprit. Op de uiterste grens van den fellen lichtkring voor het bordes, bleef zij wachten, weggedoken naast de rhododendrons. Een stem riep den woest-bassenden hond koest toe, meneer en mevrouw kwamen het bordes af, Fokje aan haar hand tusschen hen in. Ze verdwenen in het rijtuig. De knecht, die het portier dichtgeslagen had, sprong op den bok, nog juist zag zij den glans van Fokje's blonde haar, terwijl, rakelings langs haar schuilhoek heen, de paarden wegdraafden.

Gelukkig ging zij naar huis.

Tijmen lag in slaap. Op de knieën voor de schouw blies grootvaar zwakjes in een glimmenden hoop rijshout.

Maar hij zei niets toen zij wankelend neerzakte op een stoel. Misschien ried hij aan het lichten van de oogen in dat als de sneeuw zoo bleeke gezicht, waar zij geweest was.

Den eersten dag dat de wegen weer begaanbaar waren,

kwam de dokter; hij bracht een portret van Fokje, dat Mevrouw Marretje zond als afscheidsgroet. Zij bekeek het glad-geretoucheerde prentje, terwijl zij dacht, wat zij niet durfde zeggen, dat hij toch veel knapper was.

Kort daarop kwam een prentbriefkaart, tusschen een blauwe lucht en een blauwe zee een strand met witte platbedaakte huizen waarbij bloeiende boomen groeiden. Fokje was gezond en vroolijk: met vierkante letters, zooals een kind ze zet wanneer iemand zijn hand bestuurt, stond zijn naam er onder geschreven. Marretje hing de briefkaart naast het portretje met een speld aan Tijmens bedstee-deur.

Hij lag maar te kijken naar dat bonte; het deed hem denken, zeker, aan den polder 's zomers, en de Meent langs zee, als het water blauw is onder de blauwe lucht, de blinkende meeuwen bij honderden zwemmen en duiken in de ondiepe inhammen, en in het gras dat vol bloemen staat, madelieven, klaver, geeltjes-in-de-wei, de in Zondags-vrijheid slenterende jongens de nesten vinden van kievitten en zandtuters, met de donzige jonkjes er in.

'Als ik boereknecht was, in plaats van zwartwever...' zei hij eens.

Grootvaar keek op uit den hoek waar hij, krom bij het vuur gekropen, zijn stijf been zat te wrijven.

'Hij ziet het vet op andermans bord.'

Marretje sprak met een zoete stem van beter worden in het voorjaar: hij geloofde het immers nog.

Mevrouw Van Walsum had haar zooveel gegeven dat zij, eenigen weken lang, geen zorg hoefde te hebben of, den geheelen dag, aan haar spinnewiel te staan. Zij was gerust over Fokje. Nu week zij niet meer van Tijmens bed.

Hij had het graag als zij sprak over vroeger. Hij antwoordde niet, hij had de kracht niet meer; maar aan het stille licht in zijn oogen zag zij, dat een gelukkige gedachte soms in hem opkwam, dan.

Zij zei:

'Weet je nog dien Maandag vóór Sint-Jan, dat wij allebei in het hooiland waren, en met de schaft liet je me drinken uit je kruik en ik liet jou eten uit mijn teiltje?'

De schijn van een glimlach speelde over zijn gezicht, zóó als over den muur, die langs een zonnig watertje in zijn

eigen schaduw staat, wel een kringelende lichtglans glijdt, geen zonneschijn, maar de afglans van zonneschijn.

Zij sprak ook telkens weer over Fokje.

'Of ik jou oogen zie of zijn oogen, dat is gelijk!'

Op een keer, dat ze hem weder een brief van Mevrouw over hem had voorgelezen, zei hij plotseling, met een zichtbare inspanning:

'Geen wever!'

En ze begreep, dat hij al lang over de toekomst van het kind had liggen denken. Als ze hem nu maar hier had! Wat had hij eigenlijk voor liefs gehad van zijn kind, dat hij van den Maandag tot den Zaterdag niet anders zag dan een kwartiertje aan het middageten?

Zij verbeet haar tranen om vroolijk te zeggen:

'Met Mei komt hij terug, vader!'

Tijmen scheen het niet te hooren. Zijn bleek-geworden oogen, weer dof en wezenloos, staarden rechtuit. Door het venster scheen, blauw-en-wit, de eerste lente-lucht van Maart. Een bolle Zuid-west bewoog de takken van den noteboom, waaraan de bruine knoppen al begonnen te glanzen. De kinderen van den wegwerker, uitgestuurd om molsla te steken langs de sloot, lagen te stoeien in het spichtige gras met roode wangen en hun haar vol zon; hun lachend gekrijsch kwam over de open half-deur de kamer in, te samen met het tieren van de parende en vechtende musschen in de hulstenhaag.

Met zijn beenderige hand maakte Tijmen een flauwe beweging naar zijn jas, aan den spijker van de bedstee-deur. Marretje kon niet verstaan wat de vale, gezwollen en gebarsten lippen zoo pijnlijk probeerden uit te spreken, maar zij begreep het wel: zij nam de jas weg. En toen zij, het doende, hem aankeek, of het goed was zoo, zag zij in zijn oogen de gewilligheid tot den dood.

Zij ging stil naast hem zitten en nam zijn hand in de hare.

Zoo bleven zij samen, den geheelen nacht.

Toen het morgen werd stierf hij.

AUGUSTA DE WIT.

(*Slot in het volgende nummer*.)

Willem de Clercq, Da Costa en Kohlbrügge.[1)]

Willem De Clercq, Dr. Kohlbrügge, Da Costa - die drie hebben op hun tijd, maar ook op elkander een bijzonderen en merkwaardigen invloed uitgeoefend. Er is een aantrekken en terugstooten, een zoeken en verwerpen, een opheffen en nederdrukken, heilige liefde en heilige haat, waartusschen maar zelden onheilige vonken spatten, en dat alles voortkomende uit harten, zoekende de eere Gods, het heil der Christelijke Gemeente, het belang van eigen kring in elk der leden afzonderlijk en als geheel, zoowel als het belang van de gansche wereld, die voor het allesomvademende van dien warmen liefdegeest in geen enkele levensopenbaring onbelangrijk is.

Eene korte herinnering aan de omstandigheden, waaronder het genoemde drietal leefde, diene slechts om gemakkelijker de drie beelden bij elkander te brengen.

W. de Clercq, Secretaris der Nederlandsche Handel-Maatschappij, geboren in 1795, een man dus omstreeks 1840 in de volle kracht van zijn leven. Met de verplaatsing van den zetel der Maatschappij uit Den Haag, waar hij in 1829 Groen van Prinsterer had leeren kennen, had hij zich in 1831 weder te Amsterdam gevestigd. Door zijne belangrijke positie kwam hij met vele personen in aanraking, was hij geëerd en gezien.

Maar, hoewel zijn eigenlijke arbeid al zijn toewijding had, toch wist hij tijd te vinden voor een innig leven met den God, dien hij vreesde, met den Heiland, dien hij aanbad

1) Gedeeltelijk naar onuitgegeven bescheiden.

met geheel zijn hart. Alles, wat op Christendom en Kerk betrekking had, kon op zijne belangstellende opmerkzaamheid rekenen. Onder de mannen van het Réveil neemt hij eene belangrijke plaats in, zij het minder als man van de daad, toch als de bezielende door zijne warmte, als de samenbindende door het innige van zijn wezen, dat niet berusten kon in eene minder goede stemming tusschen de vrienden onderling of tegenover hem zelf.

Betrekkelijk ruim met middelen gezegend en een vooral voor dien tijd groot salaris genietend, kon hij zich gemakkelijk bewegen en was bereid tot helpen ook door zijn invloed in handelskringen.

Als letterkundige bezat hij groote verdienste en was dan ook een lid van beteekenis van het 'Instituut'; zijne improvisatiën verschaften hem eene weidsche vermaardheid, schoon juist in de laatste jaren zijns levens - hij stierf Zondag 4 Febr. 1844 - hij steeds minder tot improviseeren was te bewegen. Groot was de kring zijner vrienden. Sedert 1820 nam Da Costa daarin de eerste plaats in; later voelde hij zich, hoewel 't slechts kort mocht zijn, zeer verbonden aan Beets en meer nog aan Hasebroek.

De Clercq was de volmaaktste idealist. Wij kunnen niet beter, dan A. Pierson het in 'Oudere Tijdgenooten' deed, aangeven, wat deze karaktertrek voor zijn geheele leven en zijn, ook in de laatste jaren van dat leven, beteekent.

'Het ideaal', zoo zegt Pierson, 'was voor Willem de Clercq in werkelijkheid een levend wezen, een persoonlijkheid, met wie omgang mogelijk is; die men bemint met een teederheid, een nauwgezetheid, een kieschheid, waardoor dat beminnen de hoogste macht wordt van die liefde, die een edel mannenhart voor een vrouw kan gevoelen. Daardoor werd zijn inwendig, en dus ook zijn zedelijk, leven bepaald, dat onmogelijk voor hem den vorm kon aannemen van het opvolgen van een gebod, of gelijk kon staan met hetgeen de kristelijke theologie noemt: heiligmaking. Daarom verwijderde De Clercq zich tegen het einde van zijn leven hoe langer hoe meer van de Gereformeerde kerk, en koesterde hij steeds dieper sympathie voor de leeringen van Dr. Kohlbrügge. Tot dat verwerpen van elk denkbeeld van zede*wet* en het daarmede samenhangend denkbeeld van "goede werken" moest

het bij hem komen, hoe diep het ook den vriend van zijn boezem, Da Costa, griefde'.

Da Costa, zijn dierbaarste vriend. Wat de poëzie betreft, zijn het de jaren van '30 tot '40, waarin de 'lier niet meer ruischte, niet in dichtmuziek tot de harten sprak'. In 1840 zou zij weder in 'galmende tonen het stilzwijgen breken'. Jaren van rust zijn het daarom niet, wel van veel woeling en strijd. Met zijn lichaamsgestel en met zijne beurs, die niet altijd in evenredige verhouding stond tot zijne behoeften en zijne begeerte tot voorzien in elken nood, had hij gestadig te worstelen, maar deze worsteling was de mindere. De oorlog, in 1823 verklaard aan den 'Geest der Eeuw', werd voortgezet, schoon in anderen vorm en op meer bezadigde wijze. Door woord en geschrift handhaaft Da Costa het eenmaal ingenomen standpunt; toch is er eenige verandering te bespeuren.

De 'Bezwaren' werden geschreven, toen de dichter van dit strijdschrift kort te voren tot het Christendom was overgegaan. Hoewel de overgang voor hem minder oogenblikkelijke vijandschap medebracht in zijne naaste omgeving en in den familiekring dan voor Capadose, toch is het te begrijpen, dat voor een Israëliet als Da Costa het aannemen van den Christelijken doop eene daad was, die het geestelijk leven in eene actie zette, waarop wel eenige reactie moest volgen. Zóó moeten wij het genoemde tijdperk verklaren: Da Costa past aan aan de Christelijke omgeving, aan de maatschappij, zooals die inderdaad is en blijft. Dat geeft wrijving, botsing, soms teleurstelling; dat doet hem ook sommige zaken wel eenigszins anders beschouwen.

In zekeren zin kan Da Costa zoo hoogst moeilijk zich aanpassen aan het werkelijke leven: zijn dichterlijke blik kent geen détails; alles staat voor hem aanstonds in verband tot het geheel, tot de eeuwigheid, en, hoe heerlijk dat wezen moge, het belemmert soms het zien van het voor de hand liggende en is oorzaak van droeve decepties.

Hij is beslist vijand van scheiding van de Kerk; bij alle pogingen, die beproefd worden, om de Ned. Herv. Kerk in betere sporen te leiden, staat hij mede vooraan.

Als zoodanig is hij in nauwe aanraking gekomen met Kohlbrügge. Geboren in 1803, had deze als proponent bij

de Hersteld Luthersche Kerk te Amsterdam in 1827 een aanklacht ingediend tegen den predikant Uckermann wegens onrechtzinnigheid, en was daarom afgezet. Hij blijft passief, gaat voorloopig wonen te Utrecht, waar hij in 1829 doctor in de theologie wordt, hoewel hij met veel tegenkanting had te worstelen, en waar hij zich, na zijn huwelijk, in 1830 vestigt. De begeerte om in de Hervormde Kerk te worden opgenomen, wordt voor Kohlbrügge een bron van veel moeilijkheid. De Utrechtsche Kerkeraad, tot welken hij zich gewend had op raad van Ds. Kortenhoef Smith te Amsterdam, opperde allerlei bezwaren en den 21^{en} Juli 1830 nam de Synode een besluit waarbij ‘al de kerkeraden aangeschreven werden, om geen personen, die eenige kerkelijke bediening bij een ander kerkgenootschap bekleeden of bekleed hebben, tot de belijdenis des geloofs bij onze gemeente toe te laten, dan nadat het Prov. Kerkbestuur onder welks ressort zoodanig persoon tijdens zijn bediening gewoond heeft, onderzoek gedaan hebbe naar zijn gehouden zedelijk gedrag en aan de gemeente, bij welke hij zich heeft aangegeven, verklaard zal hebben geen zwarigheid tegen de toelating te hebben’. Den 17^{en} Mei 1831 - 't is hier niet de plaats al de tusschenstations te noemen - werd aan Kohlbrügge meegedeeld, dat het Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland niet kon verklaren geen zwarigheid tegen zijne toelating te hebben’. Kohlbrügge vraagt opgave van redenen, een langen weg van vragen en wachten legt hij af, maar in Nov. 1832 is hem eindelijk voor goed duidelijk, dat men hem niet als lidmaat der Ned. Herv. Kerk wil aannemen.

De mannen van het Réveil werden zijne vrienden. Reeds toen hij hulpprediker bij de Hersteld Luthersche Gemeente te Amsterdam was, begon de vriendschap met Da Costa. Ook met De Clercq en diens broeder Steven is aanraking, al wordt de betrekking eerst later waarlijk innig. Als Kohlbrügge in 1833 publiceert de stukken tusschen hem en den Utrechtschen Kerkeraad gewisseld, meenen de mannen te Amsterdam, dat er iets gedaan moet worden. Maar wat?

Langdurige beraadslagingen werden gehouden, doch tot een resultaat kwam men niet. Door een gemeenschappelijk openbaar optreden meende men consequent tot scheiding te zullen worden gedrongen, en dat wilde men niet. Verschillende

omstandigheden liepen daarbij samen, doch Kohlbrügge kon het den vrienden nooit vergeven; in 't bijzonder wijt hij het Da Costa. Wat was daarvan de reden? Zij is niet zoo moeilijk aan te wijzen en blijkt uit het volgende.

Nu in Nederland geene plaats voor hem scheen te zijn, vestigde Kohlbrügge zich te Elberfeld. Hier treedt hij als prediker op en wekken zijne predikaties beroering, zoowel door steeds grooter toeloop als door heftige tegenspraak. In 't bijzonder zijne leerrede over Rom. 7:14 trok de aandacht. Vooral de opvatting van de beteekenis der Wet en in verband daarmede van de heiligmaking, vond *hier* veel bijval, *daar* ernstige tegenspraak. Men hield nu, ook in de kringen van het Réveil, Kohlbrügge voor een anti-nomiaan.

Aan Da Costa o.a. zendt Kohlbrügge deze preek. In een uitvoerig schrijven geeft Da Costa zijne bezwaren te kennen; dit schrijven is bezadigd, broederlijk, maar beslist. Hij ontving een zeer uitvoerig antwoord, waarvan W. de Clercq oordeelde: 'Allergrievendst was deze brief voor Da Costa van iemand met wien hij zoo broederlijk heeft omgegaan, die zooveel aan hem te danken heeft, en dien hij tegen allen verdedigde en welke hem nu verzocht dezen brief te laten lezen aan allen, bij wie hij hem stinkend gemaakt heeft.'[1)]

In 1834 keerde Kohlbrügge uit Elberfeld terug en vestigde zich weder te Utrecht. Als de Afscheiding het niet bij 'passiefzijn en individueel protesteeren' laat blijven, staat Kohlbrügge vijandig tegenover deze beweging. Daardoor mede wordt zijne omgeving eenzaam en mogelijk niet geheel buiten verband met dit laatste zijne stemming niet zachter. Vooral niet tegen Da Costa. Het is niet wel mogelijk, hier het persoonlijke voorbij te zien. Ik geloof niet, dat iemand zoo scherp is behandeld door Kohlbrügge als Da Costa, al verzekert hij, Da Costa nog steeds lief te hebben, terwijl hij over hem treurt als een Samuel over Saul.

In 1841 komt W. de Clercq, vooral door zijn broeder Steven, weder meer dan voorheen met Kohlbrügge in aanraking, aan-

1) Uitvoerig vindt men het geheele verloop en ook de houding o.a. van Kohlbrügge tegenover Koenen medegedeeld in 'Hermann Friedrich Kohlbrügge en zijne prediking' door J. van Lonkhuyzen. Ook wat ter verontschuldiging kan strekken is daar in het licht gesteld.

vankelijk door brieven van anderen, extracten, straks door brieven aan hem zelf, een enkelen keer door persoonlijk bezoek, en hij komt ook steeds meer onder de bekoring en den invloed van Kohlbrügge. Hij was er trouwens nooit geheel vrij van geweest. Den 12^{en} Dec. 1841 schrijft hij na een innig gesprek met zijn broeder: 'Ik kwam thuis als iemand die schaatsen leert rijden, maar nog niet staan kan. *Dat is altijd sedert 1832*.[1)] Rom. 1 en 2 waren mij duidelijker dan ooit, doch ik kan niet veel spreken.'[2)]

Vergis ik mij niet, dan is met de hier verstrekte gegevens - opzettelijk zoo kort mogelijk, waar mag worden verondersteld, dat de besproken persoonlijkheden nog niet geheel en al vreemden zijn geworden - gemakkelijk te bevroeden, dat eene merkwaardige worsteling het gevolg van de gegeven verhoudingen moet worden.

In De Clercq is iets van eene Johannes-natuur. 'Kinderkens, hebt elkander lief,' meenen wij op elke bladzijde te lezen, die hij schreef. En hij heeft zijn Heiland zoo lief, en zoekt Hem in alles, en ontziet niets om dat geheel volgens innige overtuiging te doen.

Daarbij voegt zich een andere karaktertrek, die hem van Da Costa en Kohlbrügge scherp onderscheidt: hij heeft altijd neiging, behoefte zoude ik bijna zeggen, om onder den invloed van anderen te komen, niet uit zwakheid, maar uit nederigheid zoowel als uit een al weder uit liefde voortkomende gedachte, dat de achtergrond van hetgeen men met hem bespreekt toch wel *moet* zijn, wat zijn hart zoo vurig wenscht, dat het zijn zal. Deze karaktertrek vertoont zich zoo sterk, dat men meermalen geneigd zou zijn, hem zwak van karakter te noemen, indien men niet doet, wat hij elken dag wel bij allen, die hij ontmoette, had willen doen: doordringen in de diepte. Want altijd, en altijd weer, klinkt zijn: 'en toch!' Niets brengt hem daarvan af.

Als hij ziet, dat er botsing is, vijandschap wellicht, - en dat *kan* hij niet zien, dan wanneer het zoover gekomen is,

1) Ik cursiveer.
2) Meermalen maak ik een dankbaar gebruik van de bouwstoffen, welke het onuitgegeven Dagboek van W. de Clercq, door Mevrouw Kluit - De Clercq mij zoo welwillend ter inzage verleend, verschaft.

dat de vonken er uitvliegen, want het is zoo geheel in strijd met zijne natuur - als hij botsing bespeurt, dan draagt hij leed, dan is er smart in zijne ziel.

Als hij meent zijn weg alleen te moeten gaan, en dat doet geen zwak karakter uit volkomen welbewuste overtuiging, dan verontschuldigt hij zich tegenover zijne vrienden, en zijne ziel wordt somber.

Daar staat naast hem Da Costa; nu eens in de diepste diepte, dan weder op Sions top; de Israëliet, geen zoon der lauwe westerstranden. Da Costa, die toch zijn weg, wat belijdenis en leven, ook kerkelijk leven, betreft, vast voor zich ziet; die, leek, de felste bestrijder der Groninger richting was en bleef; die met Groen c.s. tegen de Afscheiding gekant, in individueel protest kracht zoekt; die in het leven zijns tijds ingaat door het medewerken aan de ‘Stemmen’, door allerlei Christelijken arbeid, zooals Groen door zijne ‘Adviezen’, door school-actie enz.

Bijna dagelijks komen ze met elkander in aanraking; schoon beiden te Amsterdam wonende, is ook de briefwisseling nog vrij druk: ze hebben elkander veel, alles te zeggen.

En daar staat ook Kohlbrügge te Utrecht. Hij heeft de ziel van De Clercq aangeroerd, en deze is aan de kracht dier aanraking nimmer ontkomen. Hij worstelt, worstelt, maar geeft zich eindelijk geheel gewonnen.

Er is beweerd, dat van de somberheid, die in de laatste jaren zijns levens over De Clercq kwam, Da Costa de schuld droeg. Wij kunnen ons zeer goed begrijpen, dat tijdgenooten zoo oordeelden. Voor ieder was openbaar de dagelijksche omgang tusschen de twee boezemvrienden; ieder kende Da Costa's vaak moeilijke levensomstandigheden; en aan ieder - ik spreek steeds over den kring van familie, vrienden en kennissen - was bekend, hoe Da Costa in druk kon nederzitten; maar niet ieder kende den stillen invloed van brieven en geschriften uit Utrecht. Wij kunnen niet anders zien, dan: de invloed van Kohlbrügge had die gevolgen voor een gemoed als dat van De Clercq.

Men versta ons wel: hetgeen Kohlbrügge's opvattingen onderscheidt, behoeft dien invloed niet te hebben; wij laten alle theologische beschouwingen dan ook rusten. Maar Kohlbrügge als karakter heeft Willem de Clercq als karakter niet

genoegzaam verstaan en hij heeft gedood, waar hij meende leven te wekken.

Het meer uitwendige van Kohlbrügge's leven, boven kort gememoreerd, zal niet voldoende zijn, om dat duidelijk te maken. Wij hebben noodig, ons althans iets meer van hem te herinneren.

Was Willem de Clercq ook nog in een ander opzicht dan waarin de apostel dit bedoelde ‘een leesbare brief’, - van Kohlbrügge zegt Dr. van Lonkhuyzen, dat er zijn ‘die men niet op het eerste gezicht ontcijfert’. Toch is het een sterk sprekend karakter, maar die spraak moet eerst worden verstaan.

Hij heeft het karakter van een profeet, waar De Clercq discipel blijft en Da Costa apostel-ziener mag heeten.

‘Er (Kohlbrügge) kündigte sich Jedem bei der ersten Begegnung schon als eine Persönlichkeit von nicht gewöhnlichem Schlage an. Sein hohlwangiges, spitswinkelig zugeschnittenes Antlitz, das an die Gesichtsbildung des grossen Königs erinnern konnte, deutete, so wie sein mehr stechendes als strahlendes Auge und der trotzig zusammengezogene Mund auf einen entschlossenen, ja eckigen, zum Eigensinn neigenden Character; seine gewölbte Stirn verrieth den denkenden Mann; in seinen blassen Zügen spielte der Wiederschein starker aber in den Dienst der Ehre Gottes hereingezwungener, an den Himmelswagen seiner Wahrheit gefesselter Leidenschaften, und seine hagere Gestalt, so wie der tiefe energische Ernst, welcher sie umfloss und selbst in Augenblicken entschiedenster Heiterkeit diese nur wie Sonnenstrahl durch Wolken erscheinen liess, wiesen in stürmische Hintergründe seiner Lebensführung zurück, und gaben ihm, zumal als dunkle Gerüchte von schweren Kämpfen, die er bereits durchstanden habe, hinzu getreten waren, das Gepräge einer an Martyrerverklärung gränzenden ascetischen Reife... Bis zur Starrsinn fest in den einmal adoptirten Lehrbegriffen, bis zur Schroffheit entschieden in dem Bekenntniss derselben, bis zum Fanatismus eifrig, seine Ideën auch andern einzuprägen, und nicht selten bis zur Unbarmherzigkeit herbe gegen Solche, welche seinen Folgerungen, und war's auch nur in einem untergeordneten Punkte, die zustimmung versagten.’[1)]

1) Krummacher: Palmblätter, aangehaald door Dr. v.L. p. 155.

Als Kohlbrügge's vader sterft, laat hij zijn zoon beloven de studie voor predikant door te zetten en tot doctor in de theologie te promoveeren. Ondanks alle bezwaren, onder welke de moeilijke levensomstandigheden, waarin het huisgezin achterblijft, belooft Hermann Friedrich. Aan die roeping geeft hij trots alles gehoor, al wacht hem het deel van een Elia; wordt hij niet door de raven gespijsd, hij leeft geruimen tijd als deze aan de beek Krith, en als hij zelfs geene pen meer heeft om te schrijven, treedt hij zijne woning uit en vindt terstond op straat er eene, vlak voor zijn voet.

Het onmiddellijk van God geleerd zijn treedt telkens in zijne uitspraken naar voren. Reeds op den namiddag van den tweeden Pinksterdag 1827, als Ds. Uckermann 's morgens de beloofde ‘geruststelling’ aan de gemeente niet heeft gegeven, verklaart Kohlbrügge: ‘Dat zeg ik u uit innige overtuiging, wat ik gepredikt hebbe, heb ik van den Heere geleerd.’

En gedurig herhaalt zich dat stoute profetische spreken; de scheiding tusschen: ik spreek, en: God spreekt door mij, schijnt soms voor hem geheel weg te vallen. 't Is alsof wij hooren: ‘Alzoo zegt de Heere Heere!’

Alle voorzichtigheid is hem dan ook vreemd. Niet dat de afwezigheid daarvan een bepaald kenmerk van den profeet zou moeten zijn, maar het allerkrachtigst gevoel van roeping doet alle bezwaren vergeten, alle bijoverwegingen wegvallen. Wat er oogenblikkelijk uit kan voortkomen, het doet er niet toe - getuig, verkondig! Dr. van Lonkhuyzen zegt: ‘Hij is liever een Petrus, die met het zwaard slaat, dan een die zijn Meester verloochent. Hij is meer gelijk aan een Jehu, dan dat hij den aard heeft van de kinderen Rubens, die de bazuin tevergeefs lieten blazen.’

Het objectieve ontbreekt. ‘Op die ééne zijde, waarin de waarheid hem eens tegenblonk, vestigt hij al zijn aandacht, en rust niet, voordat hij deze dan ook zoo ziet, dat hij, tot in het diepst verrukt over haar schoonheid, in verwondering en aanbidding neerzinkt. Hij is hartstochtelijk, ook in het bezien der waarheid.’ Zóóals *hij* het ziet, zóó is het. Wie hem van zijn gezicht op de waarheid zou willen afvoeren, is hem een satan, dat pogen een verzoeking uit de hel.

Zulk eene persoonlijkheid maakt altijd indruk, en allen, die Kohlbrügge gekend hebben, zijn het er over eens, ‘dat

zijne verschijning die van een machtig imponeerende gestalte was, iets van een profetengestalte, gelijk zijn woord als een profetenwoord klonk, vaak als met profetengezag gesproken.'

En dat niettegenstaande het soms onduidelijke van zijne predikatiën, brieven enz., of misschien is het juister gezegd, dat ook deze bijzonderheid verband houdt met zijn profetischen aard. Het worstelen met den vorm, waar de ziener zich bewust is het Goddelijke in menschelijke termen te moeten uitbeelden, vinden wij bij elken profeet in meerdere of mindere mate terug.

Hij *moest* prediken, en hij deed het met zooveel kracht, dat hij er eene bloedspuwing van kreeg. Doch hij bekommerde zich daar niet om, denkende: 'Gut, setze den Kopf und das Leben dran! Nur voran gepredigt!'

Bijzonder legt hij den nadruk op zijne leerrede over Rom. 7:14[1]; met die woorden, zegt hij, was hij als een oorlapje uit den muil des Satans uitgekomen.

Twee zaken treden bijzonder op den voorgrond: de eigenaardige opvatting omtrent de heiligmaking en de absolute verkondiging van: de mensch nièts, God alles. In den weg der heiligmaking heeft hij met behulp der wet 'vijf schoft' gewerkt, en niet weinig 'grond gemaakt' van (vertrouwd op) zijn 'wedergeboren-bekeerd-vroom-heilig' zijn, maar nu heeft hij het net aan de andere zijde geworpen en zoekt, terwijl hij zich zelf als een nul beschouwt, al zijn vrede en blijdschap, zijn Evangelie, zijn Wet en zijn Gebod in Christusalleen. 'Overboord met alle heiligings- en opknappingsmiddel. In Christus ligt alles. Heb ik Hem, dan bekommer ik mij niet om mijne heiliging, ik houd mij aan Hem vast, en de wet is mij een lijk geworden. Ophouden met eigen werk, want goddeloozen en niet heiligen worden gerechtvaardigd. Geen rust in zichzelven; de Christen valt zichzelven gedurig meer tegen. Rust vindt hij alleen, als hij zich, zooals hij is, in Christus' hand geeft. Wanneer ik niets werk, richt ik het meeste uit.'

Daarmede hangt weder samen zijne opvatting van dankbaarheid: 'annehmen was mir angeboten wird, und dasselbe

1) 'Want wij weten, dat de wet geestelijk is, maar ik ben vleeschelijk verkocht onder de zonde.'

mit Freuden geniessen. Welcher ist das dankbarste Geschöpf Gottes? - Der Hund. - Worin wird also deine Dankbarheit bestehen? - Darin, dasz ich bei dieser Gnade bleibe wie der Hund bei seinem Herrn, und mich immerdar zu dieser Gnade wende um Gnade, und also bei der Erlösung, mit welcher ich umsonst erlöst bin, bleibe und beharre. Der Hund kriecht doch alsdann gerade am demütigsten zu seinem Herrn hin, wenn er von ihm Schläge bekommt.'

'De dankbaarheid is volgens K. een in gedachtenis houden van Christus om gedurig weder tot Hem te gaan om geholpen te worden.'

Als proeve van zijne wijze van spreken diene nog het volgende:

'Ik heb lang volgehouden om met de wet in *mijn* hand tot de volmaaktheid te komen, en te strijden tot den bloede toe. Ik zonk er daarbij al dieper in, en waar ik niet dieper kon, maar ver beneden den Duivel verzonken lag, daar, in mijne verlorenheid en radeloosheid, is mij de Heere ontmoet en heeft mij gezegd: zooals gij zijt, zoo zijt gij mij heilig, daar niets af, daar niets toe! Dat was mij onverwacht, ongedacht. Ik zag een Lam ter rechterhand der Heerlijkheid, - en daar heb ik afstand gedaan van de wet, van alle heiligheid, van al mijn weten van goed en kwaad, van mijn wedergeboren, bekeerd, vroom zijn, van mijn God kennen, God beschouwen, van alle Godsvrucht, van alles wat vleesch heeft en geeft en werkt, - en nu is mijn eenig heil in de hoogte en in de diepte: MET ONS GOD, en dat Hij is, mijn eeuwige, eeuwige vreugde en vrede en blijdschap, - al het andere acht ik, gelijk mijzelven, stof en nul. Die gelofte heb ik aan den Heere gedaan, dat zoo Hij er mij ooit uithaalde, ik allen, die het hooren wilden, zou leeren en verkondigen, dat Hij goddeloozen rechtvaardigt en dat Jezus de eenige Gezalfde, de in het vleesch gekomene is. Die gelofte heb ik betaald en zal ik betalen, zoolang ik in dezen tabernakel wezen zal, maar zij zijn mij met hoopen tegen geweest, zoodra ik heb begonnen Gods wet te bewaren. Dat had mij toch dronken gemaakt van troost, dat, toen ik van wege mijn ongerechtigheden niet zien kon, toen zij meer waren dan de hairen mijns hoofds, en mijn hart mij verlaten had, toen mijne melaatschheid met hare plage tot op het hoogste gestegen was, de Heere tot mij zeide: Gij melaatsche zijt rein! En wie was

ik, dat ik niet gelooven zoude, wat de Heere mij zeide? En of wel van toen af de duivel opnieuw met alle woede telkens mij uit dat Woord zocht te dringen, zoo is toch dat Woord waaraan ik in al mijn verklagen ben blijven hangen, sterker geweest dan alles wat tegen mij was, en dat Woord is mijn stok en mijn staf en lamp voor mijn voet.'

Men mag het met deze dingen eens zijn of niet, daar spreekt een man, die iets te zeggen heeft uit zijne ziel, een mensch in den volsten en ruimsten zin, en geen wonder, dat hij een grooten invloed uitoefende op allen, met welke hij in aanraking kwam, dat hij tot op onzen tijd vurige aanhangers vindt. Iets van de waarheid vindt telkens weerklank, en al is het eene waarheid des Evangelies '*auf die Spitze getrieben*, en daardoor andere waarheden uitsluitende', zooals De Clercq het karakteriseert, - dàt juist doet zulk een waarheid vaak te machtiger inslaan, als nagelen door de hand des meesters gedreven.

Wij zijn omtrent Kohlbrügge wat uitvoerig geweest; 't kwam ons noodzakelijk voor, omdat hij allicht als persoonlijkheid minder bekend is dan zijne beide tijdgenooten, en wij daarom, zoo kort als dat van iemand als hij mogelijk is, een beeld meenden te moeten geven, waarbij ook het volgende aan duidelijkheid moet winnen, omdat Kohlbrügge's verhouding tot Da Costa en zijne macht over De Clercq er beter door begrepen kunnen worden, welke laatste vooral anders onverstaanbaar blijft.

En nu willen wij zoo onpartijdig mogelijk den gang van zaken aangeven. Het is er ons daarbij niet in de eerste plaats om te doen, wie gelijk heeft, maar wel, om in alle drie deze mannen te laten zien het krachtige leven, het niet-maarheenglijden over de groote vragen, het staan voor al wat als waarachtig geldt, desnoods met losmaking van de liefste banden.

Christaan Huygens ontdekte, dat uurwerken, die lang in eenzelfde vertrek zich bevonden, zulk een invloed op elkander uitoefenden, dat zij gelijk gingen loopen; het voelen van den krachtigen polsslag in het leven der mannen, wier naam met eere mag worden genoemd, make ook onzen polsslag sterker; het hart mag wel sterk kloppen in onzen tijd, nu zooveel van de druktemakende wereld dat stille, maar beteekenisvolle tikken tracht te overstemmen.

Reeds in 1833 heeft de beschouwing van de kwestie-Kohlbrügge eenige verkoeling tusschen De Clercq en Da Costa gebracht. Met nog anderen is De Clercq bij Da Costa aan huis om de besprekingen te houden, waarop boven (p. 216) reeds is gezinspeeld. Die bijeenkomst, den 3^{en} April gehouden, is van vèrstrekkenden invloed geweest voor het Réveil. Het gold de vraag: Kohlbrügge bijstaan of niet? Een der aanwezigen zegt: Kohlbrügge heeft de Synode geantwoord op zulk eene wijze, dat het de zaak van Kohlbrügge en niet die van Christus geworden is.

Da Costa geeft dat wel eenigszins toe, erkent dat Kohlbrügge altijd uit zijn natuur iets demagogisch heeft, doch stelt in het licht dat, hoe meer men de persoon van Kohlbrügge als broeder meent te moeten waarschuwen en vermanen, hoe meer men op het *recht* van de zaak terug moet komen.

Een heftig gesprek ontwikkelt zich; Da Costa windt zich op, en De Clercq maakt zijn vriend daar opmerkzaam op (‘doch zondig en niet zonder eenigen animo’, erkent hij zelf). Da Costa wordt ‘moeilijk’, ziet overal oppositie, die niet op de vreeze Gods gegrond is. ‘Dit was een recht verkeerd oogenblik’, doch men scheidde in vriendschap.

De houding der Réveil-mannen is eenigszins zonderling. Inderdaad staat hier Da Costa het dichtst bij Kohlbrügge, èn als bereid tot steunen, èn als willende trotseeren, wat getrotseerd moet worden, mits er *recht* geschiede.

De vrees voor de consequentiën houdt de anderen terug. Men wil niet tot scheiding komen en vreest dien weg te zullen worden opgedrongen, als men den eersten stap daarop zet, door tegenover de Synode aan de zijde van Kohlbrügge te gaan staan met openlijk protest. Na zoovele jaren en nu de zaken haar loop genomen hebben, zooals ze haar loop namen, is onmogelijk te zeggen, of die vrees gegrond was, maar er is iets zwaks in de houding der vrienden, en Da Costa - laat de vrienden niet los en blijft toch tegenover Kohlbrügge dezelfde, die hij meende te moeten zijn.

Als den dag na de conferentie De Clercq hem weder ontmoet, zegt Da Costa, krachtig bij zijn gevoelen te blijven, eene keuze te hebben gedaan, waarvan geen vriend of vijand hem kan terughouden. Hij leest zijn brief aan Kohlbrügge

voor, waarin hij hem allerkrachtigst vermaant, om aan geene aanleiding tot scheiding gevolg te geven.

Hij ontving een antwoord, dat zeer koel was, en waarin Kohlbrügge schreef, dat het toch wel waar was, hetgeen men zeide: *dat Da Costa zoo gematigd was geworden*.

'Da Costa van gematigdheid beschuldigd! On est toujours l'hérétique de quelqu'un', voegt Pierson er aan toe.

Wanneer wij ons een oogenblik voorstellen, dat de houding van De Clercq, Capadose, Van Hall, Gildemeester, Koenen, Scholte en Bähler, die hier vereenigd waren, eene andere ware geweest; dat deze mannen, zonder vrees voor oogenblikkelijke schade aan de eenmaal als juist gekozen verhouding en betrekking tot de kerk, die 'verouderd en nabij de verdwijning was' (briefje van Chevalier, door Koenen voorgelezen), zich aan de zijde van Kohlbrügge hadden geplaatst, en niet alleen hun protest hadden doen hooren, maar hem als een der hunnen in hun midden hadden opgenomen, - hoe geheel anders zou waarschijnlijk de levensloop van Kohlbrügge zijn geweest, maar ook, hoe zou in hem het Réveil een man hebben aanvaard, die een invloed had kunnen hebben welke zoowel voor de scheiding van 1834, als voor de latere scheuringen in de Ned. Herv. Kerk van beteekenis zou zijn geweest.

Doch al deze veronderstellingen zijn niet anders dan - veronderstellingen, slechts van waarde, voor zoover ze doen gevoelen, wat de beteekenis is geweest van dezen 3^{en} April 1833, ook in 't algemeen voor Réveil en Afscheiding.

Ook op de verstandhouding der drie vrienden werkt het in, en hier spreken, zooals wij zagen, de feiten beslissend: Kohlbrügge mag Da Costa's schrijven niet geheel hebben verstaan, niet te miskennen is, dat Da Costa zich door den invloed van anderen heeft laten afbrengen van het standpunt, aanvankelijk door hem met heftigheid verdedigd.

'Geen wonder, dat het antwoord (op Da Costa's brief) koel was', zegt Dr. Wagenaar in 'Het Reveil en de Afscheiding'. Maar toch spreekt althans Da Costa zich uit en doet Kohlbrügge een goed gemeend schrijven toekomen, en juist daardoor ontstaat de verwijdering, die nooit is overbrugd, en die volkomen wordt na het antwoord van Da Costa op Kohlbrügge's leerrede over Rom. 7:14. Nemen wij hierbij in

aanmerking het karakter van Kohlbrügge, dan is het alleszins verklaarbaar, dat Da Costa door hem als voor hem verloren wordt beschouwd. ‘Aan welke zijden draden’, zegt De Clercq, ‘hangt de betrekking met menschen; mocht de betrekking met God vaster zijn’.

De verwijdering tusschen Da Costa en De Clercq is slechts zeer tijdelijk, voor het uiterlijk althans. Inderdaad is ook tusschen deze twee eene klove ontstaan, die, niet altijd even duidelijk gezien, nooit is gedempt. Daar overheen reikten zij elkander vaak hartelijk de broederhand, maar de volgende jaren, vooral na 1840, doen zien, hoe die afstand den handdruk steeds moeilijker maakte.

Tusschen De Clercq en Kohlbrügge persoonlijk was nog weinig aanraking geweest, daarom spreekt ten opzichte van de verhouding tusschen deze twee het jaar 1833 niet zóó sterk, en toch, wij merkten het reeds op, de laatste heeft feitelijk den eerste nooit weer losgelaten, liever: De Clercq kon van Kohlbrügge niet meer los *worden* - de ‘profeet’ had den ‘discipel’ zoozeer aangegrepen, dat de ziel des discipels nooit meer aan den greep van den geest des profeten ontkwam.

Het volgende jaar verschijnen voor 't eerst de ‘Nederlandsche Stemmen’, waaraan vooral, met de beide vrienden, Koenen en Van Hall werkten, welke laatste, schoon in '36 tot de Gescheidenen overgegaan, toch medewerker bleef. Voor 't uiterlijk is de verhouding tot Da Costa zeer goed, er is echter eene innerlijke scheiding. Kohlbrügge's opvatting over Wet en heiligmaking maakt op De Clercq een die penindruk en reeds nu spreekt hij het uit: ‘Het ging mij aan het hart, dat Da Costa zeide, dat Kohlbrügge's voorstelling der heiligmaking eens zou aangetast moeten worden. Dan gevoel ik, dat ik mij van hem zou moeten scheiden.’ Maar eenige weken later: ‘Er is bij Da Costa toch eene billijkheid, eene teederheid, een aankleven aan de Schrift, hetgeen men bij velen mist.’

De eerstvolgende jaren is er eenige stilstand. De zaak Kohlbrügge is aanvankelijk gedecideerd, oogenblikkelijke aanleiding tot sterke uitingen is er niet, de correspondentie tusschen Utrecht en Amsterdam is weinig druk. Da Costa en De Clercq zijn weder dichter bij elkander, verstaan elkander, storten de harten voor elkander uit.

Wie meent, dat De Clercq onder den invloed van Da Costa

stond, vergist zich. Innig heeft hij den vriend, die hem tot Christus bracht, lief, maar zeer nuchter kan hij hem beoordeelen. Eén proefje uit vele: 'Belangrijk spreekt Da Costa over Goethe en Molenaar. Den eersten doordringt hij nu, en dat is eene operatie, die hem veel strijd kost. Naderhand heeft hij een preekje van Molenaar tot balsem noodig. Het is toch een oprechte ziel'.

In 1839 neemt De Clercq afscheid van de 'Stemmen'. Hij kan er niet mede voortgaan. Wel vindt hij het standpunt, dat hij in zijne Algemeene Beschouwingen had, heerlijk en grootsch, maar toch gevaarlijk, om van de daden der Voorzienigheid, waarvan men slechts weinig en bekrompen ziet, een geheel te maken. Da Costa eerbiedigt dit uittreden en begrijpt de bezwaren van zijn vriend.

Het volgende jaar echter begint de ernstige worsteling eerst recht. In 1840 neemt de correspondentie tusschen Kohlbrügge en Steven de Clercq een geregelden gang. Gedurig komt de broeder den broeder daarvan mededeeling doen en bespreken die twee beteekenis en waardij van de beschouwingen, in de brieven vervat. En Willem de Clercq komt telkens weder zijn hart ontlasten bij Da Costa, die tegenover Kohlbrügge vrijwel onveranderlijk dezelfde blijft. In een uitvoerig schrijven aan W. de Clercq, waarop wij verder nog terugkomen, zegt Da Costa: 'Het Kohlbrügsche gevoelen of stelsel, is (kort en klaar) in mijn oog, als beginsel van geestelijk leven *opium*, dat onnatuurlijk opwekt, en onnatuurlijk rust geeft; - als Bijbelverklaring is het een element van *Schriftverdraaiing*, opposiet aan en toch wellicht in den grond verwant met de pantheïstische richting van - Groningen; als levensregel is het eene nieuwe *menschelijke* wet, bestaande in *ordeningen*, en uitkomende op persoonlijke *sympathie* of *antipathie*; - voor naturen, als de uwe, is het een middel, dat op de fijnste en verborgenste roersels van het egoïsme werkt; - ik behoef er niet bij te voegen, dat het *kerkelijk* louter *negatief*, louter *ontbindend* moet werken, en, waar het iets in de plaats stelt - een kleine, uitverkorene, onzichtbare Kohlbrügsch-Pauselijke Kerk.'[1)]

Dat schreef Da Costa in het laatst van 1843. Het loopt

1) De cursiveering is van Da Costa zelf.

parallel met zijn gevoelen in 1833 en '34, schoon hier scherper wordt gegispt en met meer bepaald persoonlijke kleur.

Het kon niet anders, of er moest telkens botsing komen. De vraag is alleen; hoe stonden beiden daar tegenover?

Na een ernstige samenspreking stellen zij hunne gemeenschappelijke bestemming vast: deze was tegen den geest der eeuw, maar eigenlijk nooit kerkelijk; om op de wereld indruk te maken, niet om de kerk te reformeeren. Hier zal wel teruggedacht zijn aan de scherpe teekening van Da Costa's verhouding tot het 'Instituut', waar hij het eerst zijn 'Vijfentwintig jaren' voorlas, de scherpe teekening door Kohlbrügge gegeven. Om het oordeel van den een over den ander nog duidelijker te laten uitkomen, nemen wij nog de volgende vragen over, door Kohlbrügge in een schrijven aan W. de Clercq gesteld: 'Welke is de geest en de strekking van dat lichaam (Het Koninklijk Instituut)? Hoe heeten de namen harer leden? In welke betrekkingen zijn die? Wat profeteeren die profeten? Wat drijven zij in Kerk en Staat? Hoe was Da Costa's naam bij hen geacht in 1827 en vervolgens? Wie is veranderd van beiden? Hoe komt die wederopneming? Wat ging er in het gemoed van Da Costa om? Wat waren zijne overleggingen, toen hij de koninklijk goedgekeurde benoeming aanvaardde?'

Klaarblijkelijk uit het verband is de bedoeling dier vragen, dat Da Costa heeft getransigeerd, dat hij, om welke reden dan ook, met den 'geest der eeuw' een compromis heeft gesloten, of, op het gunstigst genomen, meent op deze wijze ten goede te werken, eene geheel verkeerde wijze in de oogen van Kohlbrügge.

Deze minder ongunstige opvatting kan hij echter ten opzichte van Da Costa zeer moeilijk laten gelden. Ten opzichte van Groen en Koenen is hij daartoe eerder bereid. Door tal van voorbeelden zou dit te bewijzen zijn, eene enkele aanhaling stelle duidelijk in het licht, hoe Kohlbrügge over den verschillenden arbeid van de mannen van het Réveil dacht.

'Ik zeg u (W. de Clercq's brief d.d. 18 Nov. 1840) veel dank voor het geschenk der Adviezen van den Heer Groen van Prinsterer. Het is keurig van druk en uitvoering - van bl. 77 tot 122 heb ik het reeds gelezen, zooals ik nog alles bedaard lees en naga wat er van dien aard uitkomt -

maar zooals alles, zoo moet ik ook dit zonder instemming er mede ter zijde leggen. Maar ik stel zelf geen prijs op mijn oordeel.... Mijn rijk is niet van deze wereld, zijn de woorden des Heeren Jesu; was mijn rijk van deze wereld mijne discipelen zouden er voor gestreden hebben.... Het is niet uit mij, dat mij deze woorden gedurig voorkomen, terwijl ik het boek van Groen in mijne handen heb.'

En nog elders, waar hij het heeft over de plaats van Groen in de commissie, door Willem II in Nov. 1840 benoemd, om de bezwaren tegen het onderwijs te onderzoeken:[1] 'Wat gij mij omtrent Groen vraagt, of hij niet naar zijn beste inzicht en gemoed zijn vorst zal dienen in dezen? is mijn antwoord: dat spreekt van zelve. Nu eenmaal er in, mag hij niet terug. De redeneering: dat zullen de Roomschen, dat de Protestanten doen, *daar*om moet ik er tusschen om voor God of de goede zaak te behouden wat ik kan - zou een bewijs van levenloosheid zijn. Hij is staatsman, dat is zijn vak; hij heeft de klachten van anderen over het schoolwezen luidbaar gemaakt, zelf mede geklaagd, nu is hij geroepen, hij ga op het bevel zijns konings; anderen zijn ook geroepen, hij doe, of hij ze niet ziet, al ziet hij ze.... Bij Groen is ook nog alles een zien komen, vandaar dat hij niet kan spreken als Profeet en getuige, vandaar dat hij voor verwachtingen staat, maar zijne woorden door onophoudelijke clausules weder machteloos maakt. Waar de Roomschen voor ijveren, waar de Protestanten, Groen, Da Costa enz. voor ijveren, komt beide op één uit - op zonde en dood'.

Uit alles blijkt, dat in 't bijzonder Da Costa wordt verdacht van zwakheid tegenover de wereld, van mogelijke nevenbedoelingen bij zijn optreden in velerlei opzicht in en tegenover het publieke leven. Maar duidelijk blijkt ook, dat De Clercq zijn vriend beter verstaat. Als echter zijn broeder naar Utrecht is geweest en Kohlbrügge heeft bezocht

1) Zie o.a. 'Van strijd en zegen,' p. 33 (Gedenkboek van het Chr. Onderw.). In deze commissie hadden behalve Groen zitting: een bisschop, een Roomsch rechtsgeleerde, een Remonstrantsch en een Hervormd hoogleeraar en Baron van der Capellen, Secretaris van Staat, als Voorzitter; later werd er nog een Israëlietisch geneesheer aan toegevoegd. Er waren drie voor- en drie tegenstanders van de vrijheid van onderwijs. De commissie kon het niet eens worden: vrijheid om scholen op te richten wilde de meerderheid niet toestaan.

en daarvan uitvoerig verslag doet, allerlei geschriften en uittreksels medebrengende, dan komt Willem weder sterk onder de eigenaardige bekoring, die Kohlbrügge steeds op hem heeft. Nog is hij niet geheel gevangen: 'Vele zwarigheden tegen hem zijn bij mij gevallen, en toch is er altijd zelfs bij de heerlijkste uitleggingen nog iets, dat mij doet zeggen: het Evangelie is eenvoudiger'. - Hoe juist en nuchter blijft onder alles die blik!

Zoo blijft aanvankelijk de stemming afwisselend, al staat steeds de naam Kohlbrügge tusschen de beide vrienden. Komt Kohlbrügge De Clercq zelf bezoeken, dan geniet deze van de helderheid en eenvoudigheid der gesprekken en zegt, dat er een zaad is uitgezaaid, schoon eerst van den tijd zal afhangen, of de plant te voorschijn zal komen en vruchten dragen.

Straks leidt een zeer aangenaam bezoek bij Da Costa tot de opmerkingen: Da Costa is zoo allerbijzonderst helder in alles en daartegen contrasteert dan dat wegwerpen van alles voor zich zelven, wat op de persoonlijke gemeenschap met God enz. betrekking heeft en de verklaring, dat hij geheel dood is en niet werken kan. Hij zeide, dat hij meer dan ooit van het waarachtige der Gereformeerde leer overtuigd is, dat hij er eene verheerlijking van God in vindt, die zelfs bij de Lutherschen gemist wordt, doch dat hij daarom juist nog minder in den formulier-dwang terug kan treden, dat zelfs de formulieren de diepte der leer niet omvatten. Het is nog iets meer dan: hoe worde ik zalig?

Een paar maanden later spreekt Da Costa, na nauwgezette herlezing der formulieren, waarbij hij zich telkens afvraagt: 'Geloof ik dat?', de overtuiging uit, dat de 'meerdere vrijheid en voortgang van theologie, die hij wenscht, zich geheel binnen deze palen kan bewegen, - wat voor zijn vriend aanleiding geeft tot de opmerking: 'het trof mij innig, want het was de eerste maal, dat ik in lang Da Costa zoo eens eene positieve verklaring hoorde doen'; - over de inspiratie, de neologie, de predestinatie blijken hunne meeningen vrijwel overeen te stemmen.

En toch - er is verwijdering. Het wordt ronduit gezegd: 'Zoo de naam Kohlbrügge weg was, hoeveel nader stond men bij elkander.'

Den zomer van het jaar '42 bracht De Clercq met zijn huisgezin te Bloemendaal door. Herhaalde malen gaat hij bij Beets ter kerk, ontmoet hem persoonlijk en gevoelt weldra voor den jongen leeraar van Heemstede groote toegenegenheid, geniet veel van diens preeken en daardoor wordt hij onwillekeurig althans tijdelijk meer met de Kerk verzoend en wordt ook de band met Da Costa weder vaster.

Den 3^{en} Juli 1842 was De Clercq voor de eerste maal bij Beets in de kerk. Openb. 21:4 was de tekst: 'En God zal alle tranen van hunne oogen afwisschen'. Na een overzicht van de preek te hebben gegeven, zegt hij: 'Het verbond des harten met Beets was gesloten en alle vroegere vooroordeelen vielen. Neen, waarlijk, dat was mij niet aangezegd. Toen hij de geheele reeks van illusies omtrent het leven in de toekomst aanpakte en toonde, dat degenen, die Christus niet hadden na den dood een tweeden dood vonden, werd het, geloof ik, in menig hart gevoeld.' En verder voegt hij er nog aan toe: 'Zoo Da Costa dat gehoord had, zoude hij gezegd hebben: Ja, zoo moeten de formulieren herleven.'

In den loop der week spreekt hij Da Costa te Amsterdam. Deze is in geene goede stemming: allen trekken naar buiten, hij blijft eenigszins verlaten te Amsterdam, waardoor allerlei persoonlijke moeilijkheden nog zwaarder vallen, bij gevoel van lichamelijke zwakheid. Dan spreekt de smart soms op eene wijze, 'die den Oosterling zoo geheel kenmerkt en die onze Westersche harten verscheurt.' Dit bedroeft wel den trouwen vriend, maar hij kent Da Costa geheel en *deze* dingen drukken hem niet te zeer. Enkele dagen later is dan ook de 'storm geweken', zooals uit een brief blijkt, en den volgenden Zondag, als weder het bedehuis van Heemstede wordt opgezocht, om een voorbereidingspreek te hooren, 'was het zeer verheugend, nog voor wij daar aankwamen Da Costa te ontmoeten.'

Toen de kerk uitging, waren velen van de preek vervuld, maar het meest Da Costa, die zeide: 'Dat is juist hetgeen ik behoefde, dat scherp snijdende van het Woord; welk een heerlijke balsem op de wonden van l.l. Dinsdag'

In de geschiedenis van het leven van De Clercq is dat volgens zijn eigen getuigenis een époque, het herinnerde hem

aan de dagen van Rheede, de preeken van Laatsman[1)], maar nu was hij ouder geworden en stond er anders tegenover.

Eene week vol slingering volgt. Aan het Avondmaal gaan of niet? Ernstig onderzocht hij zich zelf, beschamend voor wie soms al te gemakkelijk tot den disch des Heeren treedt. Vele zaken hebben samengewerkt om hem in zijne beschouwing van de Goddelijke zaken buiten die vrijheid te stellen, die God schenken wil: Kohlbrügge door zijn zoo sterk uitgesproken overtuiging, Da Costa door zijn niet staan, zijn niet achten van positieve zaken, zijn te grooten eerbied voor de wetenschap.

Toch heeft hij vrijmoedigheid om aan te gaan en getuigde na den dienst: Ja, zoo moet het zijn. Niet alleen *verkwikt*, maar ook *gevoed* gevoelde hij zich, zooals Beets het in den namiddagdienst, de ‘dankzegging’, uitdrukte.

De persoonlijke ontmoeting met Beets, die nu volgde, viel aanvankelijk niet mee: ‘Beets is geen man, die met u smelten zal.’

Alles werkt opwekkend, ook een min of meer toevallig bezoek aan Zomerzorg, waar eene groote vereeniging van de afstammelingen van Van der Palm was, wel dertig personen bijeen, en onder hen ook, behalve Beets natuurlijk, Hasebroek en zijne zuster. Met beiden heeft De Clercq gelegenheid eenige woorden te wisselen; ze gelden den zegen, dien de Heer in Beets schenkt, ze gelden Juffrouw Toussaint en haar voorgenomen huwelijk met Bakhuizen van den Brink, en ook werd over Gerrit een hartelijk woord gesproken.

Ook een geheele dag, door Da Costa en huisgenooten als gasten bij den vriend doorgebracht, loopt zeer gezegend af. Er heeft eene volledige verklaring plaats en vooral Da Costa spreekt zich op verscheidene punten uit. Evenmin als in 1823 is hij een vriend der eeuw, dezelfde waarheid is hem heilig. Steeds meer is hij er van overtuigd, dat de waarheid in den Bijbel volkomen staat, doch niet door bepaalde systema's of

1) De pastorie van Rheede was eenigen tijd het middelpunt van het Geldersch Réveil, en de predikant, Laatsman, verkeerde dikwerf in het midden der Amsterdamsche vrienden. Hij scheen, zegt Wagenaar, aan Da Costa en De Clercq nu eens ‘de reus van Rheede’ toe, ‘gewapend met een zwaard, om alles wat door hen genoten werd, weg te maaien en af te kappen,’ dan weer ‘de broeder in Christus, die bij verschil in inzichten, toch met hen stond in eenigheid des geloofs.’

formulieren kan zij gehandhaafd worden. Hij vindt, dat men daarin niet volkomen oprecht is, omdat niemand eigenlijk in de formulieren bepaald staat.

Hij heeft vele persoonlijke moeilijkheden en zelfs zijne vrienden maken het hem soms moeilijk, als zij zijne huiselijke toestanden onjuist beoordeelen. Zij hinderen hem, als zij van hem als verkondiger een afgod maken en hem tot het strijden hunner polemieken met anderen willen gebruiken.

Hij ziet alles als dichter: de ‘Bezwaren’ waren poëzie, de weerklank van den indruk der waarheid, uit Bilderdijks mond gehoord. Poëzie is de nieuwe opwekking, die zich vertoont hetzij in Chevalier, Laatsman, Beets of ‘zelfs Kohlbrügge.’

Allerlei personen worden besproken. Zoo kan De Clercq zich met Beets' levensbeschouwing van Van der Palm niet vereenigen, doch hij trekt de conclusie, dat Bilderdijk en Van der Palm zich in Da Costa en Beets kunnen verzoenen.

Dat Beets hem bij persoonlijke aanraking niet meeviel, hinderde hem. 't Is een dwaasheid, zegt Da Costa, van iemand als Beets te verwachten, dat hij, na heerlijk verkondigd te hebben, even levendig en krachtig het discours aan tafel zal voortzetten. Er is een zegen des ambts, waardoor een Leeraar een dieper gaand woord dan eenig ander kan zeggen, als hij daar staat.

En dan krijgt ook Kohlbrügge een beurt. Niettegenstaande hetgeen tusschen beiden is voorgevallen, heeft Da Costa hem nog lief. Hij houdt hem voor een geloovige, maar toch ook niet meer dan een ander. Hij heeft groote natuurlijke gaven en maakt daarvan gebruik. Gevoelig voor weldaden, kan hij toch ook eene beleediging nimmer vergeten. Zijne zonde is hoogmoed, die hij sterk drijft. Hij heeft de kunst van te kunnen abstineeren, stil zitten, maar heeft juist daardoor eene sterk magnetiseerende kracht. - Welk eene fijne menschkundige opmerking! maar niet minder menschkundig is het, als Da Costa tot De Clercq zegt: den besten troost van allen zou Kohlbrügge u geven, als gij naar hem heengingt en hem verzekerdet, dat zijne brieven niet gedeugd hadden.

Da Costa gevoelt, hoe zijn vriend onder een invloed staat, die, mogelijk voor anderen goed, voor dezen op den duur ongunstig zal werken. Wat Willem de Clercq reeds bij zijn

broer bemerkte: het is niet het getuigenis van zijn eigen geest, maar de macht van den geest van Kohlbrügge, die over hem werkt - zou ook voor hem zelf maar al te zeer waarheid worden. En het: Wees u zelf! is voor alle tijden eene waarschuwing en les.

In zijn résumé van den dag zegt De Clercq: ‘Veel heb ik door Da Costa genoten, nu en dan heb ik *door* hem, maar altijd *met* hem geleden. Waar ik leed dóór hem was het door zijne lichtgeraaktheid of humeur; nimmer heeft hij met eenige bedoeling mij pijn aangedaan, en hij is al dien tijd, niettegenstaande zijn eigen leed, deelnemend geweest in al wat mij overkwam, getrouw in alle waarschuwing, liefderijk in alle oordeelen, en vooral allerhartelijkst jegens mijne kinderen.’

Wij nemen uitsluitend uit het onderhoud der beide vrienden over, wat met ons onderwerp in verband staat. Hoe veelzijdig de aanraking dier beide geesten was, zou blijken, indien wij al de onderwerpen van beteekenis mochten memoreeren, welke dien dag ter sprake kwamen. Maar reeds uit het bovenstaande blijkt de verhouding voldoende. Dat zijn vruchtbare dagen van samenzijn! Wanneer men tot in den grond bespreekt wat verbindt, vereenigt - maar ook verdeelt.

Het resultaat is, dat aanvankelijk over Kohlbrügge iets nuchterder werd gedacht. Volgens de beschouwing van Da Costa wordt aan den stroom der Genade de weg bijna door de beddingen der rivieren reeds aangewezen, bij Kohlbrügge loopt de vloed over dammen en dijken heen en vindt niets dan drabbig water. Het min juiste in de beeldspraak hangt samen met Da Costa's beschouwing van Kohlbrügge's opvatting. In den mensch niet dan drabbig water, en nu komt de stroom der Genade - zuiverend en reinigend? Eigenlijk gezegd, neen, - hoe onreiner de mensch is, hoe heerlijker Gods genade. ‘Er is iets, dat hoe waar ook, door Kohlbrügge op andere wijze gezegd wordt dan de Heer en zijne Apostelen het deden.’

Op den 24^{en} verjaardag van zijn huwelijk (29 Juli) ontvangt De Clercq van Kohlbrügge en van Da Costa brieven: Kohlbrügge treffend, Da Costa krachtig en ‘naar waarheid over den toestand, waarin (hij) zich bevindt, en hoe dezelve met (zijn) geheelen weg in verband staat.’

Eene maand later komen zij er, te zamen eene vergadering

van het Instituut verlatende, nog eens met vrijmoedigheid op terug en stemmen hierin overeen, dat er in Kohlbrügge toch altijd iets mysterieus is; hij maakt Christus mede tot Mozes. Er is iets, dat allerbijzonderst aantrekt, en dat toch niet goed is te rijmen. 'Duizend wegen leiden tot Christus, één weg tot God in Christus.'

Wat het verband tusschen geloof en wetenschap betreft, er zijn resultaten, die het geloof zich niet moet aantrekken en waar het boven staat.

Er is bij Kohlbrügge een diep indringen in de waarheid, doch verder te veel deductiën, iets overgehaald bitters, in plaats van wijn - de waarheid niet in de eenvoudigheid, waarin zij verkondigd is.

Wij slaan een paar maanden over, al valt in dien tijd het bezoek van Malan bij de vrienden in de tweede helft van October en eene ernstige ongesteldheid van Da Costa, die op zijn ziekbed het nog eens duidelijk uitspreekt: door een syllogisme komt niemand in den hemel.

De hevige strijd vangt weder en krachtiger nog aan ten gevolge van eene schijnbaar zoo simpele zinsnede in een briefje van Kohlbrügge aan De Clercq, door een eenvoudig vrouwtje, vrouw De Bruin, overgebracht.

'Op al uwe verdere gulle mededeelingen', zoo schrijft Kohlbrügge daar, 'wacht ik naderhand nog eene andere even zoo gulle mededeeling.' Verder niets. Het is ons of wij hier weder de waarschuwing van Da Costa zien: hij weet te abstineeren, stil te zitten, daarom juist gaat er zulk eene magnetiseerende kracht van hem uit. - En hij bereikte zijn doel.

De Clercq *moet* antwoorden. Hij zegt zelf: 'Ik had geen rust eer ik het deed, toch, wat kan er van die correspondentie komen?'

Bijna eene maand verloopt, eer hij weder antwoord bekomt. In dat tijdsverloop is er herhaaldelijk aanraking met Da Costa. Zij spreken b.v. over Malan. Da Costa vindt in dezen de vereeniging van iets Apostolisch en iets kwakzalverachtigs. Maar het resultaat blijft steeds: het komt er maar op aan, of men uit nood, uit behoefte tot God komt. Enkele dagen later, als hij zich zoo alleen gevoelt, ontvangt hij een schrijven van Da Costa, 'zoo innig, als in onzen meest verbonden tijd.'

Kohlbrügge schrijft den 10^{en} December. Eerst komt een warm woord van dank voor hetgeen De Clercq aan de broers van Kohlbrügge, laatstelijk aan Thomas, heeft gedaan. Moeilijker valt het antwoord op den ontvangen brief; na eene beschouwing over de behartiging van geldelijke aangelegenheden in het dagelijksche leven, volgen o.a. deze opmerkingen:

'Wat is Geloof? de onderhoudinge van Gods geboden, - zoo schreef ik aan uwen broeder. Ik heb niet geschreven, dat wij door het geloof Gods geboden onderhouden, of in Gods geboden wandelen door het geloof - neen, het wandelen in Gods geboden - dat is geloof.

Gij vat het op van de hoogte waarop gij het beschouwt - en ik heb het geschreven tegen al dat Pythagorische marskramen met heiligmaking.

Wat recht is bij God moet in ons vervuld zijn - wat de Wet zegt moet er bij ons wezen - niet praten, niet speculeeren, maar doen wat God zegt.

Nu hoe - wat is de weg? - Rom. 6, daarop heb ik het oog. Gij vraagt mij naar mijne bewustheid, wat uit mij zelf is, wat uit Gods Geest. Ik verwerp die deeling. - Een geheel, een *mensch* stof, aarde en assche en een God rijk in ontferminge over hem, bij hem, in hem wonende - wandelende naar zijn woord - hem, die mensch, leidende en sturende en houdende in zijne waarheid.

Of de persoon van den Heer de grond is? - de grond? Neen,... ik spreek van een gemeenschap hebben met den Vader en den Zoon, en niet van een persoon leggen tot grond van onze daden. Waar die gemeenschap is, daar is Hij de rijke goedaanbrenger, en het gaat er alles goed, en de begenadigde, de getrouwde heeft geen idee meer van haar eigen of van haar eigen doen. Hij is 't. Hij is. -

Vloeit daar gehoorzaamheid uit voort? Ziet, waarom moet daar wat uit voortvloeien? Het is of eene bruid eene huwelijksche voorwaarde wil hebben, waarbij haar kinderen verzekerd worden. Wij zouden ons over zulk eene pretentie schamen, er zij geen spraak van.

Ik heb geen macht of kracht noodig om te doen de wille Gods - want zijn Woord is 't dat schept hemel en aarde; daaraan ons gehouden en Hij zal 't maken.'

Hoewel in deze uiteenzettingen, als wij ze zoo mogen

noemen, tamelijk scherp de eigenaardige opvatting uitkomt van den schrijver omtrent heiligmaking en werken des geloofs, toch hebben ze op hem, tot wien ze gericht zijn, nog niet dien vat, dien we zouden verwachten. ‘In de relatie met de menschelijke maatschappij kan ik hem niet volgen’, is de nuchtere opmerking na eenige uitingen van instemming met het geheel. De tegenstelling met Da Costa is nog niet sprekend genoeg, of liever, de vriend van beiden kan die nog niet zien, *kan* dat niet in den zin, boven reeds aangegeven.

Met Da Costa gevoelt hij zich dan ook zeer nauw vereenigd. Enkele dagen voor Kerstmis o.a. ontmoeten zij elkander bij Pierson aan huis. Zeer levendig werd het gesprek tusschen de twee vrienden. Zij kwamen op de oude betrekkingen: op Spanje, Israël en Gods leiding in dat alles. Er was zooveel overeenstemming, dat De Clercq aan het einde aan het improviseeren kwam over het leven des geloofs. Het geheele improviseeren zou hem eenige uren te voren nog onmogelijk zijn geweest. Ook Da Costa's echtgenoote was zeer getroffen: het was een dier oogenblikken, waarin de harten elkander weder zoo recht gevoelden.

En als hij twee dagen later met zijn broeder Steven een uitvoerig onderhoud heeft o.a. over de Sacramenten, dan is de conclusie: voor Steven is Kohlbrügge als een ‘Directeur de conscience’, voor mij is er altijd nog innerlijk dezelfde waarschuwing, of Kohlbrügge zich ook in zijn oordeel over anderen bedriegt.

Nog is het jaar niet om, of een scherpe aanval van Kohlbrügge op Da Costa brengt verstoring: Da Costa plaatst zijn portret in de Muzen-almanak, Da Costa gaat aan het Avondmaal, terwijl toch de eerste Christenen het zoo geheel anders vierden. ‘Bitter bedroevend’ is deze brief. ‘Kohlbrügge staat altijd tusschen mij en God in’; en nog erger wordt het, als op den Nieuwjaarsdag Da Costa en Beets beiden geridderd worden.

De Costa heeft dat niet gezocht, en duidelijk blijkt, dat het hem strijd kost, met vrijmoedigheid dit openlijke eerbewijs van zijn vorst aan te nemen. Niet moeilijk zou het vallen, dit onwederlegbaar te bewijzen. Uit al het voorgaande is echter wel na te gaan, wat het gevolg van dit feit zal zijn, immers in elk geval geheel buiten den wil van den dichter

staande, die misschien had kunnen weigeren, en volgens Kohlbrügge dat ook liever had moeten doen. Maar voor zulk eene weigering bestond bij Da Costa geene enkele reden.

Had hij eere van menschen gezocht? - Met volkomen trouw betuigt hij, zelfs niets gedaan te hebben om het gemakkelijker te maken, dat hem deze vereering zou ten deel vallen.

Toch is de veroordeeling streng en tegelijkertijd laat Kohlbrügge zich tegenover Steven de Clercq over de leer der Sacramenten op decisieven toon uit: ‘waar de leere Christi niet is, daar is ook het Sacrament niet; het Sacrament is vrucht des geloofs.’

Niet als theologen zouden wij dezen invloed der karakters behandelen, daarom willen wij nu ook niet vragen, of op die bewering, hoewel schijnbaar absoluut waar, toch niet een en ander valt af te dingen. Maar wèl moeten wij er opmerkzaam op maken, hoe in die zinsnede verscholen ligt de bewering: geen uwer leeraars hebben den geest Christi. Daartegen verzet zich de ziel van een De Clercq, die o.a. onder de prediking van Ds. James zoo vaak een zegen ontving; - hoe het bij Beets zal gaan, zal ook nader nog blijken. Welk een strijd wordt hier echter in eene teedere ziel geworpen door een karakter, dat blijkbaar voor sommige personen iets biologeerends had.

Da Costa is naar Den Haag geweest in verband met zijne decoratie en deelt zijne bevindingen mede, eenvoudig en met warmte, en dan rijst de vraag: is deze lijn nu buiten God? Van den eenen kant alle sympathieën, inzichten, herinneringen, hope en gebed; aan den anderen kant de consequentie van een beginsel, streng doorgedreven, één punt alles beslissende. Da Costa, beschouwd, als zich verhardende tegen de waarheid.

Op zijn verjaardag, den 15^{en} Januari, op één na den laatsten dien hij vierde, zegt De Clercq: ‘De vreugde des heils ontbreekt mij nog. Die dingen, die Kohlbrügge schrijft, treffen mij diep, en toch, de applicatie op menschen en zaken kan ik niet aannemen. Wat moet heerschen bij de beschouwing der Kerk: de liefde, die gelooft en hoopt, ook waar zij niet ziet, of de erkenning, dat het woord der Genade in deszelfs volle kracht daar ontbreekt? *Hier* is de ontrouw, *daar* de liefdeloosheid, twee afgronden.’

Van Willem de Clercq werd getuigd: ‘Hij had zoo'n

vroolijken aard. Hij was een zonnige kinderlijke natuur. Hij heeft veel geluk en zonneschijn in het leven genoten en verspreid. De vroolijkste onder de vroolijken, had hij zonneschijn noodig en lief.' Zulk een man getuigt op zijn 48^{en} verjaardag, dat hij vreugde mist, mist omdat hij tusschen twee afgronden zich ziet geplaatst, die zijne liefde niet als afgronden kan zien. Niet Da Costa is de man, die hem in deze richting drijft; neen, 't is niet waar, wat door één zijner tijdgenooten werd beweerd: 'Da Costa sprak van Golgotha en De Clercq zag Sinaï.' Ook de loop der zaken in het jaar levens, dat hem nog restte, zal dat bewijzen.

Twee vragen houden vooral zijn gedachten bezig, zijn geheele wezen in spanning: 1e wie zal president der Handelmaatschappij worden na het aftreden van den heer Van der Houven? en 2e mag ik nog langer ter kerk gaan en vooral aan het Avondmaal?'

Wat de eerste vraag betreft, schoon hij eenigen tijd de hoop heeft gekoesterd, den aftredenden voorzitter te vervangen, toen Zijne Majesteit anders beschikt had, kon hij deze zaak met overgave nederleggen - hoewel niet zonder strijd, vindt hij in dat opzicht vrede en volkomen rust.

Maar over Kerk en Avondmaal ligt de beslissing ten slotte niet in de handen van den Koning der Nederlanden of van welk aardsch vorst ook. Deze strijd was zwaar en werd steeds zwaarder. Alles werkte daartoe mede.

De sympathieën liggen bij degenen, die der Kerk getrouw blijven; zoo menigen zegen heeft hij met de zijnen, in 't bijzonder met zijne Caroline genoten bij de leeraars dier Kerk, met welke hij persoonlijk bevriend is; jaren lang heeft hij, die de Doopsgezinde Kerk verliet, in het ouderlingen-college zitting gehad; er zijn nog zoovele goede elementen: Hasebroek, en nu, en nog meer in het laatste levensjaar, Beets, zij geven al wat zijn hart verlangt. Dan rijst de bedenking, of het zich afzonderen van de Kerk wel goed is. Met zijne vrienden heeft hij tegenover den loop der zaken der Afscheiding gestaan; zal hij zich zelf nu afzonderlijk plaatsen? En dat iemand, die zoo groote behoefte heeft aan tastbare gemeenschap der heiligen.

Hij was den laatsten winter niet bij de bijbellezingen van Da Costa geweest, omdat hij vreesde weder te veel het *mooie*

in de Heilige Schrift te zien. Wij behoeven slechts weinig van die bijbellezingen te hebben gelezen om te weten, dat toch waarlijk niet de schoone vorm alleen trok, maar dat de bezieling uitging ook en zeker niet het minst van den bezielenden blik, dien Da Costa in het Woords des Levens wist te slaan. Is niet in al deze dingen duidelijk merkbaar de invloed van Kohlbrügge's geest? En het noodlottige is, dat het gemoed van De Clercq, die zichzelf reeds zoo klein achtte, hij, de nederige, de teedere, meent van alles, wat het liefhad, en waaraan het behoefte had, te moeten afzien. Dit was meer dan kruisiging des vleesches, hier ging iets heerlijks verloren, omdat *hij* het niet begreep, die het veroordeelde. Steeds scherper komt dat uit, naarmate het proces zich ontwikkelt.

Het plan bestaat bij de familie De Clercq om den zomer op Gliplust, dicht bij Heemstede, door te brengen. Als blijkt, dat ook Da Costa eenigen tijd te Heemstede zal wezen, wordt de vrees gewekt, dat het op eene theologische arena zal gelijken, dat Heemstede een tweede Rheede zal worden.

Dit verblijf te Heemstede is zeer merkwaardig ook om de verhouding tot Beets en de meer intieme aanraking met hem.

Hoewel De Clercq nog te Amsterdam zijnde, reeds in Mei, op weg naar de kerk, waar hij Huet dacht te hooren, terug was gekeerd, omdat de inwendige strijd hem te sterk werd onder invloed van Kohlbrügge, die het afgoderij noemde, is hij den 2^{en} Juli, den dag na aankomst op Gliplust, tweemaal onder het gehoor van Beets, regen en wind trotseerende. En die prediking is geheel naar zijn hart; ook Da Costa heeft er van genoten, schoon deze niet zóó volkomen onder den indruk is. Zoo gaat het ook eene week later. Met Da Costa valt het zeer mede. Diens twee-en-twintigste trouwdag wordt van harte gevierd en de overeenstemming is geheel naar wensch, de vrees geweken. Samen kunnen de vrienden bespreken, hoe gebrekkig vaak de onderlinge liefde is bij hen, die zich Christenen noemen, en daar deze gesprekken niet aan de oppervlakte bleven, namen zij elke schaduw weg.

Plotseling echter komt er eene geheele verandering. 't Is Zaterdag 15 Juli; De Clercq heeft ontvangen een brief, aan zijn broer Steven geschreven door een gezworen volgelinge van Kohlbrügge en uitgeschreven stukken van Kohlbrügge

zelf. Hij ziet er tegen op ze te openen. Maar als hij dan ook gaat lezen, gevoelt hij dat ‘alles in hem aan den gang is, en den geheelen strijd voelt hij opkomen.’ Deze geschriften veroordeelen het gaan aan het Avondmaal in de Kerk, zooals die zich nu openbaarde; Caroline legt daartegen in, dat zij het Avondmaal niet van eenige kerk, maar van den Heer ontvangt. Zij vindt veel goeds in hetgeen Kohlbrügge zegt, maar evenals haar echtgenoot stemt zij niet in met zijn oordeel over andere personen; evenmin met de bewering, dat het adres, door Da Costa met zes anderen aan de Synode gezonden, niets doet dan dogma's tegenover dogma's stellen en in den grond met het geschrijf der Groningers overeenkomt.

Met Beets persoonlijk wordt de zaak nog besproken, doch zonder een bepaald resultaat.

Den volgenden morgen begeeft De Clercq zich op weg naar de kerk; de postbode ontmoet hem en overreikt hem een briefje van Mietje Schey, bovenbedoelde vurige aanhangster van Kohlbrügge, welk briefje aan hem persoonlijk is gericht. Hij ziet het in en heeft geen moed tot verder gaan, zoodat zijne vrouw alleen den dienst gaat bijwonen.

Het kostte hem veel moeite. Wij kunnen ons dat eenigszins indenken, wanneer wij kennen de teedere, innige betrekking tusschen hem en zijne Caroline, en tevens zijne behoefte aan de gemeenschapsoefening met Christus in het Heilig Avondmaal. Aan Beets meende hij eene verklaring schuldig te zijn en hij schreef o.a.:

‘Zoo iets de teederheid en de vriendschap, die ik voor u gevoel, kan doen toenemen, zoo zoude het de gebeurtenis van dezen dag zijn. Verdenk mij niet van wispelturigheid; er is een getuigenis, dat sedert den tijd der “Stemmen” op mij drukt, en dat nu op een oogenblik, dat ik het zoo geheel ver af wenschte, opgekomen is. Ik heb er veel over geleden en lijde nog, vooral omdat ik een, dien ik zoo gaarne al het goede zoude doen, dat ik kan, smart aandoe.

Waarlijk het is een strijd tegen vleesch en bloed geweest, ik kon niet, het ware mij zonde geweest. Vriend, Broeder, God heeft Zijn Heiligen Geest beloofd; die kan niet tegen zich zelf getuigen, en vroeg of laat zal het erkend worden, of het uit hem was of niet.

Wat uit God is blijft zich erkennen, wat nevels of stormen

er ook zijn mogen. Naar het uiterlijk verliezen wij veel, doch innerlijk kan en zal de Heer alles doen medewerken.'

Beets voegt hieraan de volgende opmerkingen toe:

'Hoe diep beschaamd moest ik mij niet gevoelen bij het lezen van die regels, beschaamd, dat ik niet eens had opgemerkt, dat hij er niet was, terwijl het hem zooveel pijn en strijd gekost had. Helaas, meer en meer vond hij geen bevrediging langer in de kerk, vond hij haar niet uit God, vond hij, dat hij er meer mocht komen. Met die eigenaardige wijze van zich uit te drukken, waardoor hij u met weinige woorden de dingen zoo duidelijk wist te maken, zeide hij mij eens: "Neen, ik kan het niet meer met mijn gevoelen overeenbrengen, in de kerk te komen, en mag ik hier dan snoepen aan een hoekje van de tafel, waar men nog iets goeds krijgt?" Maar hoe hij ook van mij of van anderen van meening mocht verschillen, nooit was hij hard in zijn oordeel, nooit kwetste hij, al vond hij dat eigenlijk een zwakheid, een zucht om de menschen te behagen.'

Da Costa zeide tot De Clercq, dat deze Kohlbrügge *noodig* had, vooral tegen hem, Da Costa zelf. Van de Evangelieverkondiging maakt Kohlbrügge eene nieuwe Wet. Het is niet met Paulus: 'Ik ben allen alles geworden,' maar met Mozes weder van den Horeb: 'Vervloekt is hij die niet blijft in al hetgeen geschreven is.'

Zijn broeder Steven, verklaart De Clercq, beoordeelt alles naar Kohlbrügge *alleen*; zoo staat en stond hij zelf niet, en het komt hem voor iets verschrikkelijks te zijn. Is het niet alsof hij het gevoel heeft van iemand, die zich onder de bekoring voelt bezwijken en er zich met kracht aan wil ontworstelen?

Juist nu spreekt hij het uit: 'Mijn natuur heeft zooveel sympathie met Da Costa, zoo weinig met Kohlbrügge.'

In den loop der week logeerde hij een nacht in de pastorie. De aanleiding daartoe was de volgende.

In de kamer, waar Da Costa verblijf hield, had men elkander ontmoet. Het gesprek had, wat den laatsten tijd groote uitzondering was, geloopen hoofdzakelijk over literatuur, over de macht der poëzie. 'Da Costa las zijn Jericho voor,' - wij volgen persoonlijke herinneringen van Beets, door Mevrouw Kluit naverteld en ons bereidwillig ter inzage verstrekt - 'wij zagen hoe De Clercq zich meer en meer opwond en

zijne oogen schitterden, zoodat mijn vrouwtje uitriep: “Wel, mijnheer De Clercq, nu improviseert u al bijna.” Maar dit gezegde had een andere uitwerking dan wij verwacht hadden: De Clercq schrok en werd weer stil en ernstig. Toen men uit elkander zou gaan, brak een hevig onweder los en het verzoek om op de pastorie den nacht door te brengen werd door Caroline gesteund, en zoo bleef hij dien nacht bij mij logeeren. 's Ochtends aan het ontbijt was hij zeer spraakzaam en toen ik de lectuur van een boek, waaruit ik toen iederen ochtend bij onzen huisdienst las, geëindigd had, zeide hij: “Heel mooi, maar daar zal je op den duur niet genoeg aan hebben.”’

De Clercq zelf deelt mede, dat het Doddridge's Huisuitlegger was. Hij vond alles eenvoudig en reëel en het gaf hem een rustig gevoel.

't Was tevens de dag voor Da Costa's vertrek bestemd. Deze kwam zijn vriend vooraf nog opzoeken. Zij spraken over veel gewichtigs bij het teruggaan van Heemstede; beiden stemden hierin overeen, dat elk eigenlijk zoekt naar eene eenheid, ja, wat meer zegt, naar een persoon, waarin zijne godsdienstige denkbeelden zich concentreeren. 't Is of ze bij het afscheid een compromis zoeken, waarin de oplossing moet liggen voor den schok, wiens werking voor 't oogenblik tot rust schijnt gekomen, maar wiens gevolgen nog zullen blijken.

Dadelijk na aankomst te Amsterdam moet een brief dien indruk versterken. ‘Daar is iets zoo teers in deze zaak,’ zoo schrijft Da Costa, ‘dat ik bij het gezicht der dwaling in uwen weg, mij schame bijna, tegen u gelijk te hebben. En toch, ik ben niet getrouw, wanneer ik mij daardoor laat brengen tot eenen stap verder, dan ik met mijn hart u kan toegeven. Dat Kohlbrügge tegen mij over sta in een streven naar waarheid in Kerk en leven, zij zoo. Hij sta maar niet, en niemand, tusschen U en Uwen Heer!’

Da Costa heeft een juisten blik op den toestand en wij verwonderen ons telkens weder over die getrouwheid in liefde, waardoor de zoo geteisterde verhouding wordt geleid en gedragen en die ook nu tijdelijk zoo kalmeerend werkt, dat den volgenden Zondag de predikatie van Beets met genoegen wordt bijgewoond, maar daarentegen verdwijnt de illusie. die een oogenblik heeft geleefd, dat te Heemstede eene geheele

vereeniging had kunnen plaats hebben, waardoor aan al die stribbeling van maanden, en nu bijna jaren, rust zou zijn geboden.

Heerlijke dagen zijn de zilveren bruiloftsdagen! Beets beschrijft Willem De Clercq op dat feest in treffende regelen, aan Da Costa op diens vijf-en-twintig jarig echtfeest in 1846 als eene herinnering aan dit hoogtij te Heemstede toegezongen, als:

‘Den dichter, uit wiens overvloed
Een springende fontein van zangen,
Ook toen door ons ontroerd gemoed
Een zachte toon werd opgevangen;
Maar die bestemd was, binnen kort,
De gouden harp in d'arm te klemmen,
En 't halleluja aan te stemmen,
Waarin het Lam verheerlijkt wordt;
Den Christen, die zoo diep gevoelde,
Zoo vurig dankte voor het lot,
Hem toegeworpen door zijn God,
Maar in wiens borst behoefte woelde
Aan onbezoedelder genot;
Wiens harte licht werd, als zijne oogen
Zoo hongrig staarden hemelwaart,
Maar zwaar, gedrukt, en neergebogen,
Wanneer 't geen hemel vond op de aard.
Wij hebben onder de eikeboomen,
Wij hebben in der linden schaûw,
Wel menigmaal de klacht vernomen
Dier ziele, die naar boven wou;
Wij zagen 't smachten van dat harte,
Het worstlen van die teere ziel,
En menig ondoorstrijdbre smarte,
Die loodzwaar op haar nederviel.’

Da Costa zelf draagt er zijne verzen voor op het feestmaal:

‘Langs uw breede lindetoppen, Heemsteês beemden! keer op keer,
langs uw bochten, kalme Gliplaan! en waar Haarlems gulzig meer
reeds zijn watertemmers naadren, reeds zijn bed berennen ziet,
ruischten stemmen in mijne ooren: “Waak, waak op, en spreek een lied!”

Zouden die geen weerklank vinden, op mijn harp als in mijn hart,

die mij 't blijde feestuur melden, dat hier 't al tot zanglust tart,
die mij 't zalig feest verkonden van den broeder, dien 'k bemin,
en mijn boezem reeds doen tintlen van een' zelfden dankbren zin
met de Godgewijde vreugde van het dierbaarst Christenpaar,
bij het ronden van hun echtheil tot zijn vijf en twintigst jaar!'

En lager:

'Eer bewogen zich van zelf
deze snaren, zegengalmend, onder 't groenende gewelf,
dan dat deze heilgedenkdag, dan dat dit bevoorrecht feest
door des Bruigoms boezembroeder onbezongen waar geweest!'

Het was 29 Juli, toen de dichter deze woorden zijn vriend van harte toesprak, en hoe diep hij dat 'boezembroeder' meent, heeft hij al spoedig gelegenheid op geheel andere wijze te toonen, in proza, maar waarin bij al het strenge de poëtische gloed doorstraalt.

Door de feestvreugde en door de feeststemmen was voor enkele dagen alles *over*stemd, doch onmogelijk kon daardoor op den duur op den achtergrond worden gedrongen, wat beider ziel beroert. Er is als een trilling, gelijk in de natuur, wanneer de wolken, zoo ontzagwekkend stapelend in de zomerlucht, elkander naderen; een uitstrooming, telkens onderbroken, die straks eindigen zal in eene hevige uitbarsting.

Gedateerd 4 Augustus is de brief van Da Costa, die de positie duidelijk uiteenzet. Op dezen belangrijken brief wezen wij reeds op blz. 228 van dit opstel; wij halen er nog enkele gedeelten uit aan.

'Lieve vriend en broeder! Wij waren, van den eenen kant, nooit nauwer vereenigd. In mijn vers sprak ik mijn hart uit, en het ontbreekt wel aan geen weerklank in het uwe.

Maar daar staat iets tegenover. - Hoe kan het anders? Ik heb nog veel over het gebeurde en besprokene te H. nagedacht. - Zal ik U het resultaat verzwijgen? - dan komt het toch weder eens, en misschien in een minder warm en liefdevol oogenblik te voorschijn. - In elk geval, wij willen van wederzijde oprechtheid, openheid. Gij verbergt mij niets meer van *uwe* richting; waarom zoude ik *U* iets terughouden, al is het ook de minst aangename zijde van ons verkeer. Bovendien, het is in het geheel thans voor mij een tijd van verklaring en openlegging van gevoelens, ook *vis-à-vis* vrien-

den. - En wat meer dan alles afdoet: het geldt de zaak onzer zielen.

Beste De Clercq! ik stel op den voorgrond mijne meermalen uitgedrukte gevoelens. Ik mag, ik wil over U geen meester zijn, of mijn' invloed den boventoon verzekeren. Maar deze vrees mag mij toch niet doen zwijgen, waar het *diepten* geldt van onberekenbare gevolgen, voor onze broederbetrekking niet alleen of zelfs in de eerste plaats.

Gij weet, hoe ik denk over uwe betrekking tot het Kohlbrügsche gevoelen. Als element in uw van velerlei zijde bewerkt leven kan het U nuttig, kan het U om eene groote waarheid, die aan hetzelve tot grond (of *schild?*) verstrekt, zelfs in Gods weg tot zegen zijn. Ten minste zoude *ik* het niet durven verstoren... Maar, zooals mij bij nader inzien uwe positie voorkomt, is het niet meer blootelijk een *gevoelen*, maar een *persoon*, die in dezen op U werkt. Gelijk op Juffr. Scheij, gelijk op uw broeder, zoo ook op U werkt Kohlbrügge niet slechts meer door zijne denkbeelden, maar persoonlijk als propheet. Is zoo iets onder het Nieuwe Testament wettig, of oorbaar?

Ik spreek niet van de gevolgen daarvan voor alle uwe betrekkingen. Zoolang ik uw zwarigheid om bij Beets of ergens in de Geref. Kerk ten Avondmaal te gaan, als een gewetenszwarigheid (?) kon beschouwen, door wat aanleidingen dan ook, uit uw eigen gemoed geweld, kon en mocht ik *onvoorwaardelijk* respecteeren. Nu alles *in zijn verband beschouwende*, moet ik *vreezen*, dat alle deze uwe zwarigheden, te lang om hier bij name te melden, *opgelegde wetten* zijn van een mensch. Daartegen moet ik U met broederlijken ernst waarschuwen.

Gelijk gij heden, om die wet, niet ten Avondmaal moogt, zoo zult gij morgen (ik spreek vrijmoedig, maar altijd *naar den mensch*) *en conscience*, alles wat niet Kohlbrügsch is moeten afsnijden, en (ik spreek in vollen ernst) speciaal ook *mij*. - Dat personeele is nog het minste in de zaak. Het kan zijn, dat ik mij bedrieg, maar gij zijt onder een invloed, die van beduidenis voor geheel uw leven, ook uw geestelijk leven is. En de zaak is het waard, dat ik er desnoods zelfs eene miskenning aan waag.'

Na opgemerkt te hebben, dat de redeneeringen en bewijzen

voor het *onbevangene* in de bestaande betrekking tot Kohlbrügge wel iets hebben van de redeneeringen, waardoor *Télémaque* bij Fénélon zich en Mentor te overtuigen wenscht, dat hij geene passie voor *Eucharis* heeft, - volgt de korte, maar besliste beschouwing over het 'Kohlbrügsche gevoelen of stelsel', die wij reeds aanhaalden op pag. 228.

'Ziedaar mijn gevoelen,' roept hij uit. 'Is het te hard, de Heere leere het mij anders, en ik zal gaarne terug nemen. Maar het komt er voor U en voor mij op aan elkander te verstaan, te weten waar wij staan, te preciseeren, en tot een resultaat te komen.

En nu kan ik vrij ademen in de liefelijke atmospheer onzer vriendschap. Ik heb geheel mijne gedachte gezegd. Ik kan mij thans vrij overgeven aan alle de volheid onzer innige betrekking. Ik heb gesproken naar mijne conscientie, in eerlijkheid, - in liefde, zoo mij niet alles bedriegt. Zelfs de laatste liep wellicht gevaar, wanneer op een zoo gewichtig oogenblik van *uw* en *mijn* leven, deze *rekenschap van gevoelens* ook aan U niet ware geschied.

En nu, de gevolgen zijn in 's Heeren hand. - Ik heb reeds te voren vrede met hetgeen gij met dezen brief doen zult. Beantwoord hem al of niet, gij zult hem en mij met u zelf voor den Heere brengen, *onzen* Heere. - God zij mij armen zondaar, zij u, zij de vrienden van Kohlbrügge, zij Kohlbrügge zelf genadig. Amen.'

Deze brief overvalt den vriend te midden van veel maatschappelijke bemoeiingen en zorgen, in plaats van in een oogenblik van stille overdenking buiten.

In het antwoord laat hij uitkomen, dat Da Costa wel eenigszins De Clercq's persoon tegen De Clercq zelf te velde liet trekken, dat hij de gevaren wel inzag, maar dat hetgeen hij van Kohlbrügge vernam, naar zijn gedachte, het ware fundament was, en hij verantwoorden moest, wat hij daarop bouwde. In een kerk, waarvan Kohlbrügge Paus zou wezen, zou De Clercq zich niet kunnen begeven, maar evenmin iets verloochenen van de waarheden, hem getoond.

In een korten terugslag herhaalt Da Costa: 'Is *zijn* standpunt het uwe, dan *kunt* gij van uwe zijde *mij* geen broeder meer heeten, of de geheele zaak is een ijdele woordenstrijd.'

Tusschen personen, die zooveel jaren aan elkanders zijde

hebben gestaan is het zóó en om deze redenen niet uit; maar de verhouding wordt steeds minder innig. De Clercq is gedrukt onder wat hij zelf noemt ‘al de banvloeken van Kohlbrügge’, getroffen door het waarachtig Christelijke van diens woorden, en ‘weder afgestooten door het beoordeelen van menschen, dat door hem geschiedt, en waarbij, naarmate alle schalen zinken, de zijne toch stijgt.’

Bij een mondeling onderhoud, zooals trouwens evenals voorheen telkens plaats had, verklaarde Da Costa wel waarheden in Kohlbrügge te vinden, maar ‘inderdaad tot caricaturen geworden.’ Da Costa verzekerde niet te willen wonden, maar er had weinig bij moeten komen, of ‘alles was tot een ontzettende explosie uitgebroken.’

Er is van nu aan eene ‘gezochte eenheid’, de vriendschap is steeds ‘op glad ijs’, en hoe hartelijk o.a. de ontmoeting op den herinneringsdag van Da Costa's doop ook zij (20 Oct.), de spanning blijkt steeds toe te nemen. ‘Zoo kan de gemeenzame correspondentie niet zijn’, heet het na een brief van en aan Da Costa; ‘liefelijk en tòch glad ijs’, herhaalt hij, wanneer op een gemeenschappelijke wandeling uitkomt, hoe Da Costa prikkelbaar wordt, als over de noodzakelijkheid van vreugde in God en van verzekering wordt gesproken.

Verbroken wordt de band niet. Nog in 't laatst van November klinkt het na een ‘recht aangenaam’ bezoek: ‘De harten waren open’.

Maar dat belette de doorwerking niet van den invloed der persoonlijkheid Kohlbrügge op de persoonlijkheid De Clercq. Deze laatste was de nederige, wiens schaal zeer gaarne zonk, wanneer die van een ander steeg. Hij kan niet weerstand bieden aan Kohlbrügge, die inderdaad menige heerlijke waarheid verkondigde, maar waar De Clercq niet als Da Costa op zijn tijd de caricatuur in kon vinden.

En Kohlbrügge vraagt hem geheel. Kohlbrügge mag niet in de Kerk optreden, zijne vrienden mogen er niet aan het Avondmaal gaan, er de godsdienstoefening niet bijwonen. Hij snijdt De Clercq van zijne omgeving af en geeft hem, wel in woorden, mogelijk heel goed gemeend, maar niet in daden al de liefde terug, die De Clercq niet kan ontberen. In *dat* absolute kan deze niet leven en - er zich ook niet meer uit losmaken. Al wat hem vroeger bezielde valt weg.

Wij bemerkten het reeds den avond aan de Glip. Toen men op het Instituut tot hem zeide: ‘Wanneer improviseert gij nog eens?’ - luidde het antwoord: ‘Die man is dood!’

29 Januari van het jaar 1844 schreef hij: ‘Er is tusschenbeide zulk een gevoel van neerslachtigheid, zonder waarachtige vreugde in Christus, en echter loopt de dag zoo spoedig daarheen.’ Zoo spoedig: vijf dagen later ging hij geheel onverwacht naar het Eeuwig Tehuis. De ziel, reeds zoo zoekende naar die eeuwige woningen, Beets zegt:

‘Onze blindheid merkte niet,
Dat God haar strakke windsels scheurde,
Dat God haar vleuglen wassen liet....
Daar voer zij op! En wij - verschrikten;
Daar vloog ze in de armen van den Heer!
En onze schreiende oogen blikten
Op 't afgelegde hulsel neer....
Neen! zagen naar omhoog. Wij loofden
Hem die haar tijden had bereid.
Daar klonk een stem om onze hoofden,
Die sprak van *groote* heerlijkheid.’

In September had hij Beets nog geschreven. Het plan had bestaan nog weder naar Gliplust voor enkele weken terug te keeren. Daarvan kwam echter niet en hij achtte eene verklaring noodig.

Èn hetgeen Beets uit dien brief mededeelt, èn Beets' eigen opmerking zijn belangrijk ter nadere verklaring van de laatste maanden van dit leven.

‘De zaken’, zoo schrijft De Clercq, ‘geven thans veel inspanning, veel zorgen, en bijna geen vervroolijkende uitkomst. In dat zog zijnde, is het maar best er in te blijven en niet weder af te drijven in de genoegens van het buitenleven. Ook alle vermeerdering van niet geheel noodige uitgaven is gewichtig in dezen tijd, waarin de finantiëele wereld onder onze voeten schijnt weg te zinken. (“Ik word zuinig onder den invloed van K.,” schreef hij in zijn Dagboek.)

Zal ik nu geheel oprecht zijn, dan is er nog iets. Gij weet het, hoe lieflijk mij uwe verkondiging was. Gij herinnert u den indruk op dien dag voor het Avondmaal, tevens, hoe ik dien naderhand zocht terug te dringen, en toch dat getuigenis is later weder opgekomen, geen getuigenis tegen

u, maar getuigenis tegen de Kerk, als niet recht staande voor God, als zoowel de hoogste dwaling als de waarheid in zich opnemende, evengelijk stellende, en dus de gemoederen der menschen verwarrende.... Het is geen opgewondenheid van het oogenblik, het is een getuigenis, dat sints jaren onder allerlei vormen weder opkomt, niettegenstaande ik alle redeneeringen aanwende om die zaak tot zwijgen te brengen.

Gij zelf hebt licht van God. Zoek het ook hierin bij Hem. Kwam ik nu buiten, dan zoude het voor u eene droefheid zijn, en dat hebt gij waarlijk niet aan mij verdiend. Òf ik zat onder uw gehoor alleen, twijfelende, als eene bare der zee, of het naar de wille Gods was, òf ik kwam er niet. De zaak blijve maar tusschen ons, maar mijn hart moest vrij zijn'.

Beets voegt hieraan toe: 'Welk een fijn gevoel moest de man hebben, die naliet naar buiten te gaan, omdat hij den vriend niet wilde kwetsen en toch aan zijn gevoelen moest gehoorzamen; welk een eenvoud des harten had de man, die zoo zijn ziel blootlegde.

Da Costa heeft mij wel verteld, dat er in dien tijd veel briefjes verzonden werden, waarin hij zich moest uitspreken, of wanneer hij dacht niet begrepen te worden. Maar wat moet de man geleden hebben, die niets voorbij liet gaan, of hij toetste het aan zijne overtuiging! Hoe dikwijls zal die teerbewerktuigde ziel gewond zijn geworden bij de aanraking met die wereld, die van zulk een zielenadel zoo weinig begrip heeft.

Ik zag hem niet meer terug, maar toen ik de tijding van zijn dood vernam, was het mij als kreeg ik de oplossing van dat raadsel, als begreep ik nu eerst de tragedie, die ik voor mijne oogen had zien afspelen: toen ik hem leerde kennen, was hij nog op de aarde, maar hij behoorde reeds niet meer tot haar. Ik had hem lief. Willem De Clercq te zien en niet lief te hebben, was onmogelijk, maar hij pakte mij niet, hij was te veel boven mij, boven de wereld verheven.

Ik voel het nu, de woorden in mijn gedicht, zij berusten op waarneming. *Dat* was de indruk, dien hij toen op mij en anderen maakte. Och, had dat leed hem bespaard mogen blijven! Het had niet gehoefd, die strijd, niet over het geloof, maar over de leer der Kerk, zij was niet uit God; 't was uit de menschen, die deden hem dat aan.

Zou hij, had hij mogen blijven leven, langzamerhand eenigszins met den tijd mede zijn gegaan, zooals Da Costa meeging? Wie kan 't zeggen? Maar hoe wij ook dien strijd over de leer mogen betreuren, die veel van zijn uitnemendste gaven in haar groei heeft belemmerd, wij blijven evenveel liefde en eerbied voor hem koesteren.

Ondanks alles bleef hij zijne natuurlijkheid behouden. Bij veel ingenomenheid voor Malan had hij toch een afkeer van diens overdrevenheid en onnatuurlijkheid, die hij de wapenrusting van Saul noemde, waarin hij zich niet thuis zou gevoelen, en hij verraste telkens weer door zijn kinderlijke oprechtheid.

Hoe hij ook in de leer worstelde, de vroomheid van gemoed bleef. Waar verschil van meening anderen liefdeloos maakte, was hij rijk aan liefde als geen ander; verre boven alle zijn tijdgenooten verheven, was hij in alles de man buiten-model, een man, zooals er geen tweede geweest is; daarom mag ieder, die hem gekend heeft, zich gelukkig achten, en blijft zijne herinnering voortleven'.

Deze aanhaling is zeer lang, maar ook zulk een juiste en gepaste terugslag op hetgeen voor ons voorbijging. Wij voegen er weinig aan toe. Schoon in 1853 het verzoek van eenige vrienden, om het besluit ten opzichte van Kohlbrügge ingetrokken te krijgen, werd afgewezen, heeft Kohlbrügge voor 't eerst in 1856 te Vianen en later vele malen in verschillende gemeenten der Ned. Herv. Kerk gepredikt en de Sacramenten bediend.

Wij deelen dit niet mede als een verwijt, maar toch werpt het op de drukking, door hem zelf tien jaar vroeger op anderer gemoederen gelegd, een eigenaardig licht.

Hoe hoog staat Da Costa! Als De Clercq klaagt, dat hij onder allerlei moeilijkheden een zoo ingrijpenden brief ontvangt, mag Da Costa 'haast' vragen: 'Et moi, suis-je sur des roses?' - hij blijft bij al de zorgen, die hij inderdaad had, zichzelf gelijk, standvastig in liefde, maar standvastig in trouw.

Voor den vriend van zijn hart heeft hij aan het einde niet kunnen zijn, wat hij wenschte; maar telkens vindt toch die vriend bij hem verkwikking bij alle verschil.

Bij de aanraking van karakters moet *niet* de persoonlijk-

heid maar het beginsel het beïnvloedende zijn, zal niet het edelste en krachtigste karakter onder den druk vergaan. Hoog en duurzaam, rijk in zegen is die vriendschap van groote karakters. Een zegen is hun omgang voor hen zelf en hunne omgeving, een zegen ook voor wie hen nastaart en die met jaloerschheid, eene heilige jaloerschheid, die tot reinen naijver wekt, beschouwt de in God steeds geleefde gemeenschap, die juist daarin haar waarde, haar culminatie-punt vindt.

Mannen van het Réveil! ook, waar gij soms afstoot, ook waar gij uw eigen zwakke tijden hebt - gij hebt een leven geleefd, waaraan menig kind van onzen tijd een opwekkend en heiligend voorbeeld kan nemen, ook voor de onderlinge verhoudingen, zoo warm en zoo waar en zoo waarachtig!

J. HOBMA.

De plaats der vrouw in maatschappij en staat.

III.

Naarmate het huiswerk der vrouw zijn ekonomiese waarde verloor, heeft zij zich een weg moeten banen naar de maatschappij buiten haar vier muren, ten einde een plaats in het leger van den arbeid te veroveren. Een hinderpaal op die weg vindt zij in het gemis aan invloed op het staatsbestuur, en daarom begint zij tans zich in te spannen tot verkrijging van het kiesrecht, de grondslag voor alle andere rechten, die haar in staat zullen stellen de gemeenschap te dienen. Al wat de vrouw goeds en edels heeft, wil zij in 't werk stellen ten voordele der samenleving, en tevens verlangt zij het recht haar eigen belangen te verdedigen, daar waar die op het spel staan.

Aanvankelik heeft men niet de wijde strekking van dit programma beseft, en men heeft het politieke stemrecht wel eens voorgesteld als een doel, zo verwijderd, dat men er nog niet naar durfde streven. Toch zijn er reeds dadelik hier en daar, sedert de meisjes een betere opvoeding ten deel viel, pogingen gedaan om de vrouwen medezeggingschap bij algemene belangen te verschaffen. Een ruimer blik op maatschappelike verhoudingen en toestanden deed haar inzien, dat het burgerrecht haar evengoed als de mannen toekwam. Bij omwentelingen, die een ommekeer in het staatsbestuur brachten ten einde het op meer demokratiese grondslag te vestigen, kwam er natuurlik ook gelegenheid voor de vrouwen om haar eisen te doen horen. Wij willen even in het kort nagaan met welk gevolg dat geschiedde in de Amerikaanse revolutie van 1776 en de Franse van 1789.

De *Declaration of Independence* vroeg voor de Amerikaanse

mannen tot nog toe ongehoord grote burgerrechten, maar de vrouwen waren daarbij geheel vergeten. De Franse revolutie echter heeft in de *Déclaration des Droits de l'Homme* er een ogenblik over gedacht de vrouwen mede te begrijpen onder de 'mensen', voor wie men rechten vroeg.

In Amerika waren het vooral Mrs. Otis Warren en haar vriendin Abigail Adams, de vrouw van een afgevaardigde naar het Kongres te Philadelphia, die voor de vrouw aandeel in de staatkundige vrijheid eisten, die men bezig was voor de mannen te veroveren. Toen in 1776 het Continental Congress werd samengeroepen om een grondwet voor de jonge republiek te maken, drong zij er bij haar man op aan, dat hij de rechten der vrouw zou verdedigen. 'If particular care and attention are not paid to the ladies, we are determined to foment a rebellion, and will not hold ourselves bound to obey any laws in which we have no voice or repesentation.'

Intussen bereikte zij voorshands niets meer, dan toelating van meisjes op alle soorten van scholen. Het politiek stemrecht werd de vrouwen nergens anders dan in de staten New-Jersey en Virginië toegekend, en zelfs daar werd dat haar weer ontnomen.

Nog geen twintig jaar later, toen men in Frankrijk overal: Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap! hoorde weerklinken, namen de vrouwen groot aandeel in het verspreiden der nieuwe denkbeelden. Evenals de mannen waren zij verenigd in genootschappen en klubs. De 'Amies de la Constitution' te Bordeaux telden 2000 leden, de 'Association des Femmes Républicaines et Révolutionnaires' te Parijs had er 6000, en Mme Roland had haar 'Ligue des Patriotes des deux Sexes, Défenseurs de la Constitution', die vergaderde beneden dc zaal der Jacobijnenklub. Bovendien deden de vrouwen van de arbeidersklasse ijverig mede aan de straatbetogingen. Van de twee deputaties, die de hulp der Nationale Vergadering kwamen inroepen om brood te vragen, bestond de ene uit enkel vrouwen. Zij waren niet welsprekend, zij hadden haar eisen niet te boek gesteld; het was aandoenliker: het waren enkel arme moeders die om brood voor haar kinderen en om werk kwamen vragen. Zij wilden eerlik de kost verdienen. Een verzoekschrift, dat zij later de koning aanboden, zegt duidelik, wat haar begeren was. 'De mannen,' zeggen zij,

‘moeten de beroepen, die de vrouwen toebehoren, het kleermaken, het borduren, het modemaken, enz. niet mogen uitoefenen.’ Daarentegen zouden de vrouwen zich verplichten noch passer noch winkelhaak te voeren. ‘Wij willen arbeid hebben, niet om het gezag der mannen aan ons te trekken, maar om te kunnen leven.’ Tegenover die eis der vrouwen nam de grondwet van 1791 stelling, en Talleyrand betoogde tevens, dat men haar het burgerrecht ontzeggen moest, aangezien die uitsluiting het geluk van de meerderheid bevorderde. De geschiedenis meldt niet, of de grote staatsman bij die uitspraak de vrouwen ook zelf had geraadpleegd. Zij lieten overigens niet na haar eisen bekend te maken, en na de uitvaardiging der Déclaration des Droits de l'Homme, ging Olympe de Gouges aan het hoofd ener talrijke vrouwenschaar op 28 Okt. 1789 aan de koningin de Déclaration des Droits de la Femme aanbieden, waarin o.a. het volgende voorkwam:

‘De vrouw draagt evenals de man tot het vermogen van de staat bij, zij heeft hetzelfde recht als hij om over het beheer daarvan rekenschap te eisen. Een staatsregeling is ongeldig, wanneer niet de meerderheid van alle individuen, waaruit de natie bestaat, aan haar totstandkoming medegewerkt heeft.’

En er waren in die dagen ook wel mannen, die de eisen der vrouwen zeer gegrond vonden. Daar was bijv. Condorcet, die in 1789 in het Journal de la Société over het burgerrecht der vrouw het volgende schreef:

‘In naam van welk beginsel en met welk recht sluit men in een republikeinse staat de vrouwen van openbare ambten uit? Ik zie het niet in. Het woord ‘volksvertegenwoordiging’ betekent ‘vertegenwoordiging van het volk’. Welnu, maken dan de vrouwen geen deel uit van het volk? Die vergadering (de Constituante) heeft ten doel de rechten van het Franse volk op te stellen en te handhaven. Het recht om te kiezen en verkozen te worden rust voor de mannen op het feit, dat zij vrije, redelike schepselen zijn. De enige beperkingen van dat recht zijn voor de mannen veroordeling tot een onterende straf en minderjarigheid. Hebben dan alle vrouwen het te kwaad gehad met de justitie, en staat er niet in onze wetten te lezen: Ieder individu der beide seksen van een en twintig jaar oud is meerderjarig? Wil men de lichamelike zwakte

der vrouw tegen haar laten gelden? Dan zal men ook de volksvertegenwoordigers voor een mediese jury moeten dagen, en allen afzetten, die iedere winter aan jicht lijden. Wil men de vrouwen haar gebrek aan kennis en aan staatkundig genie verwijten? Het komt mij voor, dat die ook bij menig volksvertegenwoordiger te wensen overlaten.

Hoe meer men met het gezond verstand en met de republikeinse beginselen te rade gaat, hoe minder men ernstige reden kan vinden om de vrouwen buiten het staatsbestuur te houden. Zelfs het hoofdbezwaar, dat op ieders lippen zweeft, de redenering, die erop neerkomt, dat het toelaten van de vrouw in de staatszaken betekent haar aan het gezin ontrukken, dat bezwaar is slechts schijnbaar van gewicht. Ten eerste is het niet van kracht tegenover die grote menigte vrouwen, die geen echtgenoten zijn of het niet meer zijn; en ten andere zou men haar op dezelfde grond alle handenarbeid of handel moeten ontzeggen, want die beroepen onttrekken haar bij duizenden aan de huiselike plichten, terwijl de staatsdienst er niet meer dan honderd in heel Frankrijk zou vereisen Eindelik heeft eens een beroemde vrouw de kwestie met één woord uitgemaakt: ‘De vrouw heeft het recht de tribune te bestijgen, aangezien zij ook wel het schavot beklimmen mag!’

Condorcet's grondwetsvoorstel is wel aangenomen, doch nooit ingevoerd.

Een der bekwaamste leidsters der toenmalige vrouwenbeweging was Rose Lacombe, die de tocht der 8000 vrouwen naar Versailles heeft aangevoerd. Een proces, dat een Jacobijn haar aandeed, werd de aanleiding tot de onrechtvaardige behandeling der vrouwen in de Nationale Konventie. Zij verlangde zich voor de Konventie te verdedigen, maar toen stelde het Komitee der Openbare Veiligheid voor, dat voortaan de vrouwen alle politieke organisatie zou verboden worden... in 't belang der openbare veiligheid. Burger Amar verdedigde dit voorstel in een lange redevoering, die hierop neerkwam, dat de vrouwen de uitgebreide kennis, de strenge onpartijdigheid, de ernstige zelfverlochening en vooral de politieke opvoeding misten, welke tot regeren vereist werden, en in één woord, dat de plaats der vrouw tehuis was. Men begrijpt, dat de Konventie, samengesteld uit enkel mannen als zij

was, zich door dit betoog liet overtuigen; zodat toen op 9 Brumaire (30 Okt. 1793) een deputatie van vrouwen gehoor vroeg om zich te verdedigen, alle leden der Konventie opstonden en luidkeels eisten, dat men zou overgaan tot de orde van den dag. De zaak liep af met een redevoering van Chaumette, die wees op de enorme macht, die de vrouw alreeds bezat over de man, en sloot met deze merkwaardige woorden: 'De plaats, waar de Hoge Regering beraadslaagt, moet ontzegd worden aan wezens, die de natuur geweld aandoen.' En zo werd de vrouwen verboden zich tot politieke verenigingen aaneen te sluiten; en merkwaardigerwijze is dat verbod tot heden toe blijven bestaan in Duitsland en Oostenrijk, ten minste op het papier.

De beweging voor erkenning van het staatsburgerschap der vrouwen dommelde toen in, en bleef slechts in latente toestand bestaan. Het machtig woord van een Condorcet en het bezielend voorbeeld van enkele leidsters alleen hadden nog niet de kracht de verheffing en bevrijding der ganse sekse te bewerken. Daartoe was eerst de industriële omwenteling der 19e eeuw noodig. De ekonomise eisen kwamen toen meer op de voorgrond. De grote kiesrechtuitbreiding, die de Reformbill in 1832 in Engeland bracht, gaf aanleiding tot theoretiese diskussies over het burgerrecht der vrouwen o.a. door Bentham, Thomson en James Stuart Mill, welke laatste daarover geheel anders dacht dan zijn beroemde zoon; doch prakties kwam men toen nog niet tot organisatie der beweging voor het vrouwenkiesrecht.

Intusschen bleek in hetzelfde jaar aan de overzijde van de oceaan al zeer duidelik, welk belang de vrouwen bij de landsregering hebben, en omgekeerd, hoeveel belang de maatschappij heeft bij haar aandeel nemen aan het staatsbestuur. De vrouwen bleven namelik niet onverschillig bij de kwestie van de afschaffing der slavernij. Ieder weet, hoeveel de schrijfster van Uncle Tom's Cabin daarvoor gedaan heeft, en er waren er meer, die zich geheel opofferden voor deze zaak. Nu was het bij de Kwakers de gewoonte, dat vrouwen evengoed als mannen somtijds het woord tot de verzamelde gemeente richtten, en daarom verwondert het ons niet, dat juist een Kwakeres, Lucretia Mott, in 1832 presidente werd van een vrouwenvereniging tot afschaffing der slavernij. Dezelfde

edele gevoelens bezielden ook andere moedige vrouwen, van wie wij slechts Susan Anthony en Elizabeth Cady Stanton noemen zullen. Met William Lloyd Garrison en zijn vrienden stichtten zij de Equal Rights Association, en wisten het publiek er aan te wennen, dat vrouwen in openbare vergaderingen optraden. Toen in 1840 de uitnoodiging uit Londen kwam om een abolitionisties kongres te houden, zond Amerika als afgevaardigden o.a. Elizabeth Cady Stanton en Lucretia Mott. Maar het Engelse publiek ergerde zich, dat daar vrouwen zouden deelnemen aan de besprekingen in een mannenvergadering, en ziet... de voorvechters der vrijheid, die een kongres voor de bevrijding der negers hielden, weigerden rondweg de beide vrouwen toe te laten, die Amerika had afgevaardigd. Deze daad opende vele onverschilligen de ogen en vervulde de beide uitgeslotenen met een onbegrensde toewijding aan de vrouwenzaak, die haar deed inzien, dat het verkrijgen van gelijkheid der rechten van man en vrouw in het openbaar leven het eerst nodige was. In haar vaderland teruggekeerd, besloten zij het ijzer te smeden, nu het heet was. Zij hielden een vergadering te Seneca Falls in de staat New-York, ‘Women's Rights Convention’ genaamd, waar de rechten der vrouw geformuleerd werden in een program naar het model der Declaration of Independence van 1776.

Behalve de afschaffing der slavernij, waren er tal van andere sociale kwesties, waarin de vrouwen het hoogste belang stelden; en wat haar het naast aan 't hart lag, was de bestrijding van die ondeugden der mannen, die het vrouwelik geslacht het grootste leed veroorzaken, n.l. de drankzucht en de ontucht. Zij hielden niet op haar stem tegen die misbruiken te verheffen, en de eerste openbare redevoeringen der grote Susan Anthony hadden drankbestrijding tot onderwerp. Later kwam daarbij de afschaffing der slavernij; en, ziende dat zij telkens op het gebied van maatschappelike verbeteringen het hoofd stootte tegen de politieke uitsluiting der vrouw, werd zij de vurigste voorstandster van het vrouwenkiesrecht, zozeer, dat zij het boven alles stelde, omdat het de sleutel is tot alle andere rechten en de bron van elke blijvende en welgevestigde invloed. Nooit heeft Miss Anthony opgehouden, in de zestig jaren dat zij al haar geestkracht heeft gebruikt in dienst van vrouwenkiesrecht, er op te wijzen,

dat het kiesrecht de grondslag is van al het andere, de bron van alle belangstelling in openbare zaken en van alle sociale werkzaamheid der vrouw, en dat men eerst allen gezamenlik moet optrekken ten einde dat recht te veroveren, om dan later uiteen te gaan, indien men verschillende wegen wenst te bewandelen. Lange tijd heeft men niet begrepen, hoe prakties gezond verstand en een ruime blik 'Aunt Susan' er toe brachten samenwerking voor dat éne doel aan te bevelen tussen partijen en gezinten van het meest uiteenloopend karakter. Zelfs is er in het midden der vorige eeuw een grote scheuring geweest onder de Amerikaanse voorstandsters van vrouwenkiesrecht, aangezien sommigen vasthielden aan algemeen kiesrecht los van belasting, terwijl anderen zich bij de Republikeinse partij aansloten. Sedert 1890 evenwel zijn zij van die verdeeldheid teruggekomen en werken met vereende krachten, en nu is het eigenaardig te zien, met hoeveel kiesheid en takt de Nationale Amerikaanse Vereniging voor Vrouwenkiesrecht de balans in evenwicht houdt tussen de beide grote politieke partijen, de Republikeinen en de Demokraten.

Lang heeft ook de politiek gedreigd verdeeldheid onder de Engelse voorstandsters van vrouwenkiesrecht te brengen. Niet bij de oprichting der Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, toen de leden nog weinig talrijk waren, maar later toen de Primrose League en de National Liberal League werden opgericht.

Helder en duidelik verdedigde de beroemde John Stuart Mill in zijn werk over de onderwerping der vrouw (Subjection of Women) het recht der vrouw op medezeggingschap in wetgeving en regering; en toen hij in 1866 lid van het Parlement was, stelde hij een amendement op de Reformbill voor, dat voor de term 'man' in de plaats stelde 'persoon' en aldus het stemrecht aan de vrouw gaf. Daarop vormde hij met de dames Bodichon, Boucherett en Rayner Parkes een komitee tot het verzamelen van handtekeningen op een adres om vrouwenkiesrecht, dat zijn wetsvoorstel moest ondersteunen. John Stuart Mill had beloofd dit adres aan te bieden, al had hij slechts honderd vrouwen bereid gevonden om het te ondertekenen; hij vond er 1500, en het komitee zette zijn werkzaamheid met zooveel sukses voort, dat hij het volgende jaar reeds 13.497 handtekeningen kon tonen, en afdelingskomitees

stichten te Edinburg en Manchester. De drie komitees te samen vormden een Nationale Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Het snel veldwinnen der overtuiging, dat het burgerrecht de vrouw toekwam, blijkt wel uit het aantal stemmen, dat Stuart Mill's wetsontwerp in het Parlement verwierf, nl. 73 vóór en 194 tegen, hetgeen weliswaar een minderheid was, maar toch voor een zo ingrijpende nieuwigheid een aanzienlik getal mag heten.

Nog zestien malen daarna is een wetsontwerp voor vrouwenkiesrecht in het Lagerhuis behandeld; meestal echter is het niet tot stemming gekomen door de obstructietaktiek der tegenstanders.

Er bestonden dus in de tweede helft der 19e eeuw zowel in Engeland als in Amerika vrouwenverenigingen, die voor het kiesrecht der vrouw werkten, en bovendien zaten er reeds in de Parlementen van beide landen voorstanders van de zaak, die niet vreesden zich belachelik te maken door wetsvoorstellen ten gunste dier gewenste hervorming in te dienen. En dan was er nog een derde middel om de openbare mening opmerkzaam te maken op het onrecht, dat de vrouw door de uitsluiting geschiedde, - dat was de direkte aktie, die de vrouwen ook niet verwaarloosden in haar propaganda. Sommige baanbreeksters, die niet schroomden een goed gebruik te maken van de opspraak, die een proces aan haar zaak verschaffen kon, kwamen in verzet tegen de wet door te weigeren haar belasting te betalen op grond van de bekende stelregel: *taxation without representation is tyranny*. Somtijds ook lieten zij zich eenvoudig inschrijven op de kiezerslijsten. Zoo ried Susan Anthony *direct resistance* aan, en weigerde in 1870 belasting te betalen. In 1872 waagde zij het zelfs haar stembiljet in de bus te werpen. Het proces, dat daarvan het gevolg was, baarde veel opzien en maakte daardoor uitstekende propaganda. Men weet, dat Mrs. Montefiore, Lady Steele en anderen nog onlangs in Engeland het voorbeeld van Miss Anthony gevolgd hebben door belasting te weigeren; niet zonder sukses, maar ook niet zonder grote persoonlike onaangenaamheden. Er is heel wat onverschrokkenheid en toewijding nodig en ook een zekere reputatie om aldus de opmerkzaamheid van het publiek tot zich te trekken, zodanig dat het tot voordeel en niet tot nadeel der zaak strekt.

De andere vorm van direkte aktie, zich laten inschrijven op de kiezerslijst, kan alleen daar toegepast worden, waar de wet niet uitdrukkelik van *manlike* kiezers spreekt. Dat is het geval in Italië, en het was zo in Nederland tot aan de invoering der grondwet van 1887, terwijl in Engeland Lord Brougham's Representation of the People's Act van 1867 zo weinig duidelik is op dit punt, dat 5000 vrouwen zich te Manchester als kiezers opgaven, wier eis door het Court of Common Pleas ontzegd werd. Het aldus rechtstreeks tot de regeringen gerichte verzoek der vrouwen om invloed op staats- en gemeentebestuur, kan niet beantwoord worden met de gewone bewering omtrent de onverschilligheid der vrouwen. Het geeft aanleiding tot processen, hoger beroep, rechterlike uitspraken, pleidooien en veel krantengeschrijf, dat steeds - hetzij vóór of tegen de aanvraagsters gericht - ten gevolge heeft, dat de openbare mening wordt wakker geschud. Dat hebben wij in Nederland gezien, toen dr. Aletta Jacobs zich in 1883 als kiezer opgaf; en deze winter weder in Italië, toen in Ancona, Mantua, Venetië en Napels zich enige vrouwen lieten inschrijven, wier eis 4 December 1906 door het Hof van Kassatie ontzegd is.[1)]

Voeg bij deze direkte-aktie-middelen de betogingen op straat in de vorm van optochten, zoals die van 9 Februari ll. te Londen, die georganiseerd was door de National Union of Woman Suffrage Soeieties, en in de vorm van deputaties zoals die van de Women's Social and Political Union, die trachten in de vergadering van het Lagerhuis binnen te komen, doch telkens door de politie daarin verhinderd worden, - dan hebt gij een overzicht van de strijdmiddelen der voorstandsters van vrouwenkiesrecht. Natuurlik verkiest de ene het ene middel en de andere een ander, doch wij geven hier een verhaal van de feiten alleen.

Willen wij nu ook nagaan, wat haar doel is, ten minste haar naaste doel gedurende de laatste jaren, dan valt ons in het oog, hoe de partijpolitiek in veel gevallen aanleiding tot verdeeldheid is geweest, in Engeland zowel als in Amerika. Dat komt doordat men vaak een taktiek heeft gevolgd, die strekte om het sprookje van de onverschilligheid der vrouwen

1) Zie Jus Suffragii Nov. en Des. 1906.

voor de openbare zaak te niet te doen, en wel als zodanig waarde had, maar aan de andere kant de zo nodige eenheid tussen de voorstandsters van vrouwenkiesrecht verbrak; dat was het ijverig persoonlik deelnemen aan de verkiezingsarbeid. Het is ongelofelik, zoveel als de Engelse dames bij de verkiezing van het tans zittend Parlement gedaan hebben voor huisbezoek, bureauwerk, verspreiden van manifesten en het houden van redevoeringen tot de kiezers. Daarvoor hadden zij dan ook de voldoening, dat 420 van de pl.m. 600 leden van het Lagerhuis zich mondeling en schriftelik vóór vrouwenkiesrecht verklaard hadden, en meenden zich reeds zeker van de overwinning. Echter zijn zij nu, meer dan een jaar later, nog geen stap verder gekomen. Zeker, de verkozenen vinden haar ijver prijzenswaardig en haar hulp niet te versmaden; maar met dat al waren zij toch vóór alles de kandidaten ener *partij*, tories, liberalen of arbeiderspartij; - zij waren niet gesteld als vertegenwoordigers der *vrouwen*[1]. Ongetwijfeld bevatten hun programma's heel wat moois, waarmede zij de vrouwen wel voor zich konden winnen, maar men weet, dat politieke partijprogramma's ten opzichte van de eisen der vrouwen van eigenaardige changeant zijde vervaardigd zijn en van verre schitteren maar dichtebij verkleuren. Ja, de vrouwen kennen die eigenschap bij ondervinding! En wij vinden die bij de meest vooruitstrevende partijen. Niet zonder grond zeide Gladstone: ‘De belangen van hen, die niet vertegenwoordigd zijn in de regering, worden van zelf verwaarloosd.’

En zo hebben de Engelse, ‘suffragists’ gesjouwd, gewerkt en zich afgesloofd, voor een regering, die steeds beweert geen tijd te kunnen vinden om haar eisen te behandelen. In het ministerie zitten twee felle tegenstanders, en zeer weinig Parlementsleden hebben in het Huis en tegenover hun partij de moed hunner overtuiging, zoals Keir Hardie, die op 27 Januarie toonde. De meerderheid blijft Oostindies doof, ondanks alle vertogen, adressen, meetings en straatdemonstraties. Wel hebben de Engelse vrouwen nu het voorbeeld der Amerikaanse gevolgd, en hebben zich de tory- en liberaalgezinden verenigd tot de National Union of Woman Suffrage

1) Alleen bij de verkiezing van 14 Mei 1907 te Wimbledon was zulks het geval. Doch toen bleef de heer Russell in de minderheid.

Societies (presidente Mrs. Fawcett), terwijl er ook vriendschappelik overleg plaats heeft met de Women's Social and Political Union (wier leden niet bang zijn voor de gevangenis), maar toch zijn trage traditie en felle tegenstand nog altijd niet verslagen.

Intussen heeft de onophoudelike propaganda, die al een halve eeuw in Engeland gevoerd is, de vrouwen aldaar menig politiek recht verschaft, waarom andere volken haar nog steeds benijden. En tot al die overwinningen heeft Stuart Mill de stoot gegeven. Eerst kwam in 1868 de toelating van vrouwelike studenten aan de universiteit van Edinburg; daarop in 1869 de aanneming van het wetsvoorstel van Jacob Bright, dat aan vrouwen het kommunaal kiesrecht gaf, - d.w.z. aan diegenen, die een huis van een zekere huurwaarde bewonen. Toen kregen zij in 1870 het aktief en passief kiesrecht voor schoolkommissies, in 1888 het kiesrecht voor de Graafschapsraden, en in 1893 het actief en passief kiesrecht voor 'vestries'. Zo ziet men, hoe de Engelse vrouwen langzamerhand haar sporen verdiend hebben in dienst der gemeenschap; en sedert 30 jaren hebben zij zich het vertrouwen, dat de natie in haar stelde, zozeer waardig gemaakt, dat er, toen in 1903 een schoolwet van het toenmalige konservatieve ministerie haar weder van de schoolkommissies uitsloot, een algemene verontwaardiging ontstond, die aan de zaak van het vrouwenkiesrecht zeer ten goede kwam. In Engeland bezitten dus de vrouwen het stemrecht voor alle bestuurslichamen behalve voor het Parlement. Reeds 17 maal is er een voorstel van vrouwenkiesrecht in het Lagerhuis ingediend, maar 17 maal[1)] heeft de parlementaire obstruktie van een handvol tegenstanders en grappenmakers de aanneming weten te verhinderen van die maatregel, die de vrouw tot de gelijke van de man zal maken en al de vooruitstrevende krachten der mensheid vrijmaken.

Het kleine eiland Man was het Britse rijk vooruit door in 1881 de uitsluiting der vrouwen af te schaffen. Overigens is het kiesrecht daar nu niet juist op aanbevelingswaardige wijze geregeld, aangezien het grote eisen van maatschappelike welstand bevat.

1) Het laatst op 8 Maart van dit jaar.

Het voorbeeld der zelfbesturende koloniën doet meer dan dat van Man om Groot-Brittannië aan te moedigen de vrouwen het stemrecht te geven. Terwijl het moederland zich in bespiegelingen verloor en slechts uiterst langzaam tot proefnemingen op dit gebied durfde overgaan, gingen de Australiese koloniën recht op het doel af, en gaven de vrouwen eerst het recht om mee te beslissen in bepaalde gevallen, daarna het gemeentelik kiesrecht, het kiesrecht voor de staat, en eindelik het kiesrecht voor het parlement van de Australiese Statenbond. Nieuw Z.-Wales ging voor door in 1867 de vrouwen het kiesrecht voor de gemeenteraden te geven. Victoria, West-Australië, Zuid-Australië, Tasmanië en Nieuw-Zeeland volgden dat voorbeeld. Laatstgenoemd land besloot in 1893 het politiek kiesrecht voor de vrouw in te voeren, daarop kwam Zuid-Australië, West-Australië, Nieuw Zuid-Wales, Tasmanië, en eindelijk Queensland. Verleden jaar heeft de Senaat van Victoria voor de veertiende maal het voorstel tot invoering van vrouwenkiesrecht afgestemd, dat de Wetgevende Vergadering met telkens groter meerderheid aanneemt. Straks zullen wij de werking dezer hervorming nagaan, daar waar zij is ingevoerd; tans konstateren wij slechts, dat deze instelling, reeds aangenomen en toegejuicht in zo vele landen, zich wel met steeds aangroeiende macht moet opdringen aan het moederland in Europa. Mrs. Sheppard, die zich zeer verdienstelik heeft gemaakt bij de invoering van vrouwenkiesrecht in Nieuw-Zeeland, zeide op het Berlijnse vrouwenkongres in 1904: ‘Het is geen revolutie maar evolutie’. In antwoord op de tegenwerping, dat vrouwen, die kiesrecht hebben, haar huishouden en kinderen wel moeten verwaarlozen, antwoordde zij: ‘Ik heb Nieuw-Zeeland doorgereisd van het Noorden tot aan het Zuiden, en ik heb de andere Australiese koloniën gezien, ik ben in Canada geweest, in de Verenigde Staten van Amerika en in Europa, maar nergens heb ik de arbeidersstand beter gehuisvest gevonden en hun kinderen zo gezond en gelukkig gezien, zo zorgeloos genietende, als in de verre eilanden, waarvan ik de eer heb burgeres te zijn.’

Amerika heeft zich de oudere zuster van Oceanië getoond, inzoverre er reeds kiezeressen in Amerika waren, terwijl in Engeland en zijn koloniën de strijd nog slechts in zijn begin

was. De Unie der Verenigde Staten laat de staten, die haar vormen, vrij in het maken van hun eigen grondwet en kieswetten. In de grondwet der Unie is geen verandering meer gekomen sedert 1870, toen het Vijftiende Amendement de negers als staatsburgers heeft erkend. En het is geen geringe onderneming wijziging in de Federale Grondwet van de Verenigde Staten te willen brengen, aangezien daartoe een meerderheid van ¾ der staten vereist wordt; en er zijn er 45, dus men moet er minstens 34 overtuigen. Diensvolgens hebben de Amerikaanse strijdsters voor vrouwenkiesrecht het plan om een Zestiende Amendement op de Unie-grondwet voor te stellen voorlopig opgegeven, en houden zich voor 't ogenblik aan het organiseren van ‘kampanjes’ in de verschillende staten ten einde daar de erkenning als burgeressen van de staat te verkrijgen. Ook daar hebben zij een enorme tegenstand te overwinnen, want er kan geen wijziging in de staatsgrondwet tot stand komen, tenzij een grote meerderheid der kiezers - niet van een vergadering van ontwikkelde personen, die enig begrip van politiek hebben, maar van *alle* mannen, die in de staat wonen, beschaafd en onbeschaafd - hun verlangen daartoe hebben te kennen gegeven. Onder die omstandigheden verwondert het ons niet, dat het vrouwenkiesrecht geen snellere vorderingen maakt, maar eerder, dat het toch reeds in vier staten van de Unie is ingevoerd.

De staat, die het eerst zijn vrouwen als burgeressen heeft erkend, was Wyoming. Reeds in 1869, toen het nog maar een Gebied (Territory) was, had het zijn vrouwen het kiesrecht geschonken, en het is te begrijpen, dat men in een landbouwstreek, waar de vrouwen zulk een gewichtige rol vervullen, haar medezeggingsschap op elk gebied heeft toegekend. In 1890 heeft men enige moeite gehad om Wyoming als staat in de Unie opgenomen te krijgen met de bepaling omtrent vrouwenkiesrecht in zijn grondwet. Toch gelukte dit eindelik. Voor Utah ging het minder gemakkelik. Nog als Gebied had dit land in 1872 eveneens de vrouwen het kiesrecht gegeven, en in 1882 had het zijn grondwet ter goedkeuring aan het Kongres gezonden. Het feit, dat verscheiden bewoners van Utah en hun vrouwen tot de godsdienstige sekte der Mormonen behoorden, was oorzaak van het aan-

nemen der Edmunds-Tucker Act, waarbij het Kongres der Unie het vrouwenkiesrecht in het Gebied Utah afschafte. In 1896 echter, toen het Gebied een Staat werd, schafte men tegelijkertijd de Edmunds-Tucker-wet af. Daarna viel het de Staten Colorado en Idaho in 1893 en 1896 gemakkeliker hun grondwet bekrachtigd te krijgen, waarin eveneens vrouwenkiesrecht voorkwam, en Oklahoma zal er bij zijn toetreding als staat tot de Unie evenmin moeite mee hebben, wanneer het zijn vrouwen als burgeressen erkent.

Zo zijn er tans vier staten, waar mannen en vrouwen gelijk kiesrecht bezitten, en als men de werking dezer instelling beschouwt, dan ziet men, waarom de bewoners dier landen zich nooit hebben beklaagd over hun edelmoedigheid jegens de vrouwen. Enkele uitingen in de pers, die het tegendeel schijnen te beweren, dragen meer blijk van gekrenkt eigenbelang dan van waarheidsliefde; dat blijkt wel uit het gunstig oordeel van de goeverneurs der vier genoemde staten.

Behalve het politiek kiesrecht in Wyoming, Utah, Colorado en Idaho, bezitten de Amerikaanse vrouwen tegenwoordig stemrecht ten opzichte van enige belangen in 26 staten, n.l. voor belastingwetten in vier, voor schoolzaken in 18 en voor alle gemeentezaken in Kansas.

In Europa - en ook, volgens de laatste nog niet van bevoegde zijde bevestigde berichten, in Perzië - is overal de beweging ten gunste van het kiesrecht der vrouwen in volle gang. Finland is het eerste land in Europa, waar volkomen politieke gelijkheid van mannen en vrouwen is ingevoerd. De Landdag, verkozen op 15 Maart 1907, heeft 200 leden, waarvan 19 vrouwen zijn.

Het Amerikaanse volk met zijn hoge aspiraties, is de wieg geworden van de internationale organisatie der vrouwen tot verkrijging van haar staatsburgerschap, en die *Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht* (International Woman Suffrage Alliance) heeft zijn laatste kongres gehad in 1906 te Kopenhagen. De voorstandsters van het vrouwenkiesrecht in verschillende landen gevoelden steeds meer behoefte elkander te kennen, zich te verenigen en betrouwbare berichten en inlichtingen van elkander te bekomen. Men zag in, van hoeveel nut de ondervinding van het ene land voor het andere zijn kon; en, om de waarheid te zeggen, voelde men, hoe weinig de

grote pers als gemeenschapsmiddel op dit gebied dienen kon, luimig als zij is, waar het de vrouwenbeweging geldt. Immers nu eens geeft zij alle bizonderheden van een vrouwenvergadering, tot een beschrijving der toiletten toe, en dan weer verzuimt zij met een enkel woord van de belangrijkste vergaderingen melding te maken. Die inkonsekwente, vaak spottende en vijandige houding der grote dagbladen maakt het moeilik voor wie de voortgang der vrouwenbeweging wil kennen de gebeurtenissen te volgen, die in afgelegen landen plaats hebben. Dus gevoelden de voorstandsters van vrouwenkiesrecht behoefte onderling overleg te plegen, haar werkwijze te vergelijken en de organisatie harer verenigingen te bespreken. Daarenboven bood een bijeenkomst van zo vele bekwame, vooruitstrevende vrouwen een schone gelegenheid tot propaganda in de streek, waar zij plaatshad. Zoo had dan de Amerikaanse Vereniging voor Vrouwenkiesrecht besloten in Febr. 1902 het eerste Internationale Kongres voor vrouwenkiesrecht te Washington te houden. Om des te gemakkeliker tot vergelijking van de rechtstoestand der vrouw in verschillende landen in staat te zijn, had een kommissie een vragenlijst opgesteld, die men naar alle beschaafde landen gezonden had met verzoek om schriftelik antwoord, liefst mondeling toe te lichten door enige afgevaardigden uit het land zelf. Toen op 12 Febr. 1902 Mrs. Chapman Catt, de tegenwoordige presidente van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, de bijeenkomst opende, kon zij mededelen, dat tien landen zich hadden doen vertegenwoordigen en verscheiden andere schriftelik antwoord hadden gezonden, o.a. Nederland, dat een rapport van Mej. Gallé, de toenmalige sekretares der Ver. v. Vrouwenkiesrecht had gegeven. Eer men overging tot het voorlezen der berichten uit ieder land, werd er uitgemaakt, dat men een blijvende kommissie zou benoemen, die met alle landen briefwisseling zou voeren ten einde te komen tot de oprichting van een internationale bond. Daarop werd men het eens, dat er een gemeenschappelike verklaring van het doel (Declaration of Principles) opgesteld moest worden, welke nu nog ten grondslag ligt aan de statuten van onze Wereldbond (International Woman Suffrage Alliance), Ten slotte werden de verslagen der verschillende landen in openbare vergaderingen voorgelezen. Later wer-

den deze in een rapport uitgegeven, dat kostbaar materiaal bevat, afkomstig van de bekwaamste vrouwen, waarin men in beknopte vorm inlichtingen vindt over het Burgerlik Wetboek, de opvoeding der meisjes, de rechten der vrouw op medezeggingschap in regerings-, gemeente-, school- en kerkzaken in twintig landen. Voordat men uiteenging, werd er besloten tot een nieuwe samenkomst te Berlijn in 1904, waar het vrouwenkongres bij gelegenheid van de vijfjaarlikse bijeenkomst van de Internationale Vrouwenraad de beste gelegenheid bood.

Sommige landen hadden reeds een nationale vereniging voor vrouwenkiesrecht min of meer stevig georganiseerd, maar zij, die nog niet zover waren, werden toch ook uitgenodigd. Aldus waren er te Berlijn op 4 Junie 1904 tien landen vertegenwoordigd, toen Susan Anthony, toen 84 jaar oud, deze tweede internationale samenkomst opende. Zo zag zij haar ideaal verwezenlikt en de goede verstandhouding en onderlinge samenwerking der voorstandsters van vrouwenkiesrecht uit alle landen door een blijvende Wereldbond verzekerd. De Doelverklaring en statuten werden aangenomen, en men besloot minstens éénmaal in de 5 jaren bijeen te komen, zoals dat ook in de Internationale Vrouwenraad gewoonte is.

Het eerstvolgende kongres had daarop in Kopenhagen plaats in Augustus 1906, en het volgend jaar in 1908 zal Amsterdam de plaats van bijeenkomst wezen. Het is te hopen, dat Nederland dan zijn goede naam van gastvrijheid eer aandoet en de afgevaardigden der dertien landen, die nu aangesloten zijn, niet minder waardig zal ontvangen dan Denemarken het verleden jaar gedaan heeft.

IV.

Tans blijft ons nog over een woordje over de tegenwerpingen en bezwaren der tegenstanders van het vrouwenkiesrecht te spreken.

Gewoonlik begint men met ons tegemoet te voeren, dat de vrouwen geen stembiljet nodig hebben, aangezien haar belangen reeds voldoende door de bestaande wet en regering

worden behartigd. Wijzen wij dan op het onbillike huweliksgoederenrecht, de rechteloosheid der moeder ten opzichte van haar kinderen, enz., enz., dan zegt men: Hoe kunt gij daar nu over beginnen? Iedereen geeft immers toe, dat *die* dingen veranderd moeten worden! Wij zijn echter met die erkentenis niet tevreden, wij willen *daden* zien; en zoveel is zeker, zolang wij geen macht hebben om nalatige volksvertegenwoordigers van hun zetel te beroven, zal men in geen enkel parlement de tijd vinden om onze billike eisen recht te laten wedervaren. Ja, iedere politieke partij weet ons heel mooi voor te rekenen, dat juist wanneer *zij* aan het roer komt en er lang genoeg aan blijft, al de belangen der vrouwen zullen behartigd worden: de liberalen beloven ons vrijheid van toegang tot ieder beroep, de socialisten eerlike verdeling van arbeid en kans op geluk voor allen, enz. De socialisten verlangen, dat wij hen zullen helpen het kiesrecht voor alle mannen te veroveren, later (zij vergeten er bij te voegen, wanneer!) zullen zij ons helpen om de politieke gelijkstelling der seksen te verkrijgen. De liberalen beloven al onze eisen in te willigen (later, als zij maar eenmaal vast in den zadel zitten!), maar eerst moeten wij hen helpen om die snode socialisten en klerikalen te overwinnen. De klerikalen volgen aan de ene kant het machtwoord van de H. Stoel, die verleden zomer verklaarde, dat het heel goed was, als vrouwen studeerden en dokter in de medicijnen werden, maar met politiek mochten zij zich niet inlaten; en aan de andere kant beroepen zij zich op het gezag van de Bijbel, waarin men evengoed teksten vóór als tegen het kiesrecht der vrouw kan vinden. Wat moeten de vrouwen nu in die strijd der partijen doen? Het is, dunkt mij, het eenvoudigste, dat ieder zich schaart bij de partij die haar het meest aantrekt, en dat de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht er geen enkele omhelst. Men heeft vaak genoeg gezien, hoe gaarne staatkundige partijen, vanaf de Jacobijnen tot aan de Weener burgemeester Lueger toe, zich van vrouwen als propagandisten bedienen, maar, als het ogenblik komt om de vruchten van de gezamenlike arbeid te plukken, haar terugstoten. Dan voegt men hun het gezegde van Chaumette toe: Gaat heen, gij doet de Natuur geweld aan! of het woord van Campbell Bannerman: Dames, hebt toch een beetje geduld!

Neen, waarlik, als de vrouwen weten, wat zij willen en het terrein kennen, dan beseffen zij, dat het ter verkrijging van de politieke gelijkstelling der seksen nodig is, dat, met uitsluiting van alle politieke kleur, de vrouwen zich verenigen en zich organiseren ter verovering van het stembiljet. Vinden zij niet de andere sekse - ondanks alle partijverschil - in gesloten falanx tegenover zich?

Vraagt eens aan de eerste de beste man, waarom hij vindt, dat de vrouwen geen kiesrecht moeten hebben, - tien tegen één, dat hij zeggen zal: de vrouwen geven er over 't algemeen niet om, zij dienen niet in het leger, zij zouden haar huishouden verwaarlozen, indien zij stemrecht hadden, de gelijkstelling als staatsburgers zou twist in de gezinnen veroorzaken. Als de kralen van een rozekrans volgen achter elkander deze argumenten, van welke partij, leeftijd of beroep de ondervraagde ook zijn mag. Treffend is het te zien, hoe op dit punt klerikalen, sociaaldemokraten, liberalen, radikalen of hoe zij verder heten mogen, elkander de hand reiken. Mensen, die twisten - en vaak heftig ook - over ieder ander onderwerp, worden het roerend eens, waar het de onderwerping der vrouw geldt!

Welnu, laten wij, vrouwen, hen daarin navolgen, en ons verenigen, van welke politieke mening wij ook zijn. De mensheid kan er slechts bij winnen, als ons recht erkend wordt.

Het meest gebruikte argument tegen vrouwenkiesrecht bij staatslieden is dit, dat zij die hervorming een nieuwigheid en een ‘sprong in het duister’ noemen. Nu, dat kon men een twintig jaar geleden nog zeggen; maar nu reeds in zoveel landen zoveel jaren de politieke gelijkstelling der seksen bestaat, nu kunnen mensen, die met hun tijd meeleven, waarlik niet meer met zo iets aankomen.[1)] Laat ons even in 't kort de werking van 't vrouwenkiesrecht nagaan.

Men zal opmerken, dat de kinderen er beter bij varen, wanneer men de moeders oproept tot deelneming aan het landsbestuur. Daarenboven ziet men, waar de vrouwen aan-

1) Onwetendheid op dit gebied schijnt echter in Europa een staatsman niet hoog aangerekend te worden. Zo zei Baron Bienerth, de Eerste Minister van Oostenrijk, nog op 12 Sept. 1906, dat hij niet inzag, waarom Oostenrijk nu juist het *eerste* land zou moeten zijn, waar men zo'n ‘sprong in het duister’ zou wagen. Zie Jus Suffragii, Okt. 1906.

deel in de wetgeving hebben, de handel in blanke slavinnen verminderen door de afschaffing der gereglementeerde prostitutie, men ziet alkoholisme, speelzucht en weddenschappen bestrijden, en de gevangenen zo behandelen, dat er kans is op hun verbetering.

Wel is het jammer, dat wij tot de tegenvoeters moeten gaan om de uitwerking ener zo rechtvaardige instelling te bestuderen, billik jegens de vrouwen en een weldaad voor de ganse samenleving; maar men moet geen verre reis vrezen, waar kennis het doel is. Ziehier dan om te beginnen enige gevolgen van de politieke gelijkstelling der seksen in Nieuw Zeeland. In 1893 werd het kiesrecht toegekend aan iedere ingezetene van boven de 21 jaar, echter was het recht van verkiesbaarheid voor het parlement daarin niet begrepen. Aldus toont Nieuw Zeeland ons een voorbeeld, welke macht reeds alleen het recht van kontrôle op de wetgever schenkt, ook zonder dat men nog zelf de wetgevende macht uitoefent. Reeds in het eerste jaar, dat de nieuwe kieswet in werking kwam, lieten bijna alle vrouwen zich als kiezers inschrijven, en 90% van haar gingen stemmen, terwijl 70% van de mannen dat deden. De laatste maal was de verhouding van hen, die kwamen kiezen, nog 66% van de ingeschreven vrouwen en 60% van de ingeschreven mannen. Een dame, die te Auckland was gedurende de eerste verkiezingen, verhaalt, dat de Maori-vrouwen ook grote belangstelling toonden en dat zij ongeveer de helft van de stemmende vrouwen uitmaakten. Toen de Heer Seddon, de Eerste Minister van N. Zeeland, in 1897 voor het jubileum van Koningin Victoria te Londen was, verklaarde hij, dat het vrouwenkiesrecht een grote verbetering was. ‘Dat recht zal haar bij ons stellig nooit weer ontnomen worden’, zeide hij. Ook Sir Joseph Ward, die tans Eerste Minister van N. Zeeland is, zeide, toen hij in Mei te Londen over de werking van het vrouwenkiesrecht geïnterviewd werd, ‘it is wholly beneficial.’ En vijandschap tussen de seksen had het in 't geheel niet gebracht. Men weet, dat Nieuw Zeeland het beloofde land der sociale wetgeving is, waar staatspensionering, arbeidsraden enz. bestaan. Ik zou niet nauwkeurig kunnen zeggen, welk aandeel de vrouwen gehad hebben in het tot stand komen van elk dezer wetten, maar stellig kan men onder de resultaten van

het gelijke kiesrecht der beide seksen de volgende zaken begrijpen[1]:

1. De vrouwen tonen zelfs meer belangstelling dan de mannen in de politiek; en vrouwen, die, voordat zij het kiesrecht kregen, niet veel meer dan schitterende salonvlinders waren, kunnen nu met kennis van zaken over dingen van algemeen belang spreken.
2. De leden van het Parlement wenden zich tegenwoordig tot de vrouwengalerij in de hoop, dat zij de stemmen der toehoorsters voor zich zullen winnen, terwijl zij vóór de invoering van het vrouwenkiesrecht er niet aan dachten de belangstelling der vrouwen voor hun woorden te verlangen.
3. De gelijkstelling van man en vrouw ten opzichte van echtscheiding en erflating, en de uitbreiding der drankwetten zouden zonder vrouwenkiesrecht nooit tot stand zijn gekomen.
4. De vrouwen maken een wijs, vrijmoedig en verstandig gebruik van haar recht om kandidaten vragen te stellen op vergaderingen van kiezers.
5. Het vrouwenkiesrecht heeft een gunstige invloed gehad op de toon der kiezersvergaderingen en parlementaire redevoeringen.
6. Het heeft gemaakt, dat personen van betere moraliteit in de volksvertegenwoordiging gekozen worden.
7. Het beroep van advokaat is voor de vrouwen opengesteld.
8. Het kiesrecht voor gemeenteraden is gelijk gemaakt, zodat beide echtgenoten mogen stemmen, indien een van beiden de vereiste welstand bezit. Ook zijn vrouwen verkiesbaar tot lid van de Gemeenteraad of tot Burgemeester.
9. De vrouw ontvangt het halve loon van haar man, zolang deze in dienst van de staat is.
10. Echtscheiding van een onwaardigen echtgenoot kan gratis en onmiddellik verkregen worden.
11. De wettelike huwbare leeftijd is verhoogd.

Evenals in Nieuw Zeeland heeft het vrouwenkiesrecht zijn werking in de andere tans verbonden Australiese koloniën getoond. Overal wijst de verkiezingsstatistiek uit, dat de

1) Zie: Report of the Second and Third Conferences of the International Woman Suffrage Alliance, Copenhagen 1906.

kiezeressen niet minder ijverig van haar recht gebruik gemaakt hebben dan de kiezers, en overal nemen wij waar, dat deze maatregel, die eenvoudig de billikheid betracht tegenover haar, die immers mede de wetten gehoorzamen en de belastingen betalen, volstrekt niet de maatschappij ondersteboven gekeerd heeft, maar integendeel de staatszorg heeft uitgestrekt over hen, die er het meest behoefte aan hadden, d.w.z. de kinderen, de ouden van dagen, de misdadigers en zij die gevaar lopen het te worden. Tegenwoordig is het vrouwenkiesrecht dus niet meer, wat men enige jaren geleden placht te beweren, wanneer men onze eis afsloeg, zeggende, dat het ‘een sprong in het duister’ was. Wij kunnen tans licht brengen in die duisternis door de verschillende hervormingen te beschouwen, die het stemrecht der vrouwen volbracht heeft.

In Zuid Australië hebben de vrouwen het kiesrecht sinds 1895, en ziehier de hervormingen die er sedert dien ingevoerd zijn: 1. Bescherming van gehuwde vrouwen, wier echtgenoot zich schuldig maakt aan wreedheid, ontrouw of verwaarlozing tegenover haar of de kinderen; 2. wetten tegen misbruik van sterke drank; 3. tegen spel en weddenschappen; 4. tegen onzedelike advertenties; 5. wettiging van kinderen door het huwelik der ouders; 6. verhoging van de huwbare leeftijd tot 17 jaar; 7. betere verzorging van verwaarloosde kinderen; 8. maximum arbeidsduur voor kinderen onder de 16 jaar op 52 uren per week gebracht; 9. instelling van arbeidsraden om een minimum-loon vast te stellen; 10. verbetering van het onderwijs; 11. verbod van opiumverkoop; 12. maatregelen tegen de handel in blanke slavinnen; 13. benoeming van vrouwen in het toezicht op rijksgestichten; 14. verplichting van de vader van een buitenechtelik kind tot betaling van 10 £ voor de bevallingskosten der moeder, enz.

Ook West Australië heeft verscheidene van deze hervormingen zien tot stand komen, sedert het in 1899 het stemrecht aan de moeders des volks heeft toegekend, nl: 1. Hevige en zegevierende tegenstand tegen de invoering van de reglementering der prostitutie; 2. de huwbare leeftijd van 14 op 17 jaar gebracht; 3. bescherming van kinderen door behoorlik toezicht tussen de schooluren; 4. gelijke rechten voor man en vrouw bij echtscheiding; 5. benoeming van vrouwen in het toezicht op de rijksgestichten; 6. betere behandeling van

verwaarloosde kinderen; 7. verbod om sterke drank aan kinderen te verkoopen; 8. bescherming van meisjes, die werkloos of onbemiddeld zijn of als landverhuizers zijn aangekomen, enz.

In Nieuw Zuid Wales bezitten de vrouwen het kiesrecht eerst sedert 1902, en toch hebben zij in die vier jaren meer hervormingen verkregen, dan de van het kiesrecht voor het Staatsparlement uitgesloten vrouwen van Victoria in 15 jaren hebben kunnen bereiken. Ziehier de voornaamste: 1. Voorwaardelike veroordeling; 2. aparte rechtbanken voor kinderen; 3. wettelike inschrijving van kinderen, die op straat iets verkopen; 4. verkiesbaarheid van vrouwen tot gemeenteraadsleden en schepenen; 5. beperking van de verkoop van sterke drank, enz. In Tasmanië hebben de vrouwen het kiesrecht sedert September 1903, en daar is reeds een rechtbank voor kinderen ingesteld, terwijl de vrouwen er tot de balie zijn toegelaten. Queensland heeft eerst in Januari 1905 de vrouwen als burgeressen erkend, en ook daar werken zij voor aparte rechtspleging voor kinderen en verhoging van de huwbare leeftijd.

Bij de vestiging van de Australiese Statenbond in 1902 hebben de vrouwen dadelik het stemrecht voor het Bondsparlement gekregen. Daar hebben zij het beginsel ‘gelijk loon voor gelijke arbeid’ doorgezet, en de wetgeving op de naturalisatie gelijk gemaakt voor man en vrouw. Tans is men bezig aan huweliks- en echtscheidingswetten, die in heel Australië zullen gelden, en waarin geen der bevoorrechtingen van het manlik geslacht zullen voorkomen, die men nog in de oude staatswetten vindt.

Ziedaar genoeg gegevens om de werking van het vrouwenkiesrecht in Australië aan te tonen, en te laten zien, hoe recht en gerechtigheid er bij winnen; terwijl de afgezaagde bewering van de ‘sprong in 't duister’ er door te niet gedaan wordt.

Volledigheidshalve wenden wij ons nu ook tot Amerika, in afwachting dat het naderbij gelegen Finland ons resultaten zal tonen. In Colorado stemmen de vrouwen sedert 1893; en, om maar een enkele statistiek der verkiezingen aan te halen, vermelden wij, dat in 1900 slechts 3% der ingeschreven kiezeressen hebben verzuimd haar plicht te ver-

vullen[1]. Het blijkt, dat de vrouwen karakter en geschiktheid der kandidaten boven hun politieke partij stellen. Zo hebben demokratiese en republikeinse vrouwen gelijkelik gestemd voor de herbenoeming van Mrs. Grenfell tot Inspektrice van onderwijs en van de rechter Lindsay, de stichter van de kinderrechtbanken. En evenals wij het zo even in Australië zagen, nemen de vrouwen ook hier de wetgeving tegen drank en spel ter harte. Men heeft talrijke getuigenissen van verschillende gouverneurs van Colorado, hoezeer zij het vrouwenkiesrecht waarderen, en in 1899 heeft de Wetgevende vergadering tot de andere staten van Amerika een warme aanbeveling gericht, opdat zij eveneens het stemrecht aan de vrouwen zouden toekennen.

In Idaho bezitten de vrouwen het kiesrecht sedert 1896, en alle politieke partijen hebben het haar gezamenlik gegeven. Mrs. Chapman Catt, de tegenwoordige presidente van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, heeft duidelik aangetoond, dat de politiek niets te maken had met deze maatregel van simpele rechtvaardigheid. De bevolking bestaat in Idaho uit 58% mannen en 42% vrouwen en twee vijfde der stemmen worden er uitgebracht door vrouwen. Haar belangstelling in de openbare zaak is niet van baatzuchtigen aard, want nog eerdat zij gelijke loonen voor man en vrouw eisen, leggen zij zich toe op verbodsbepalingen tegen spel en weddenschappen.

De vrouwen van Utah zijn sedert 1870 burgeressen, zij worden er vaak tot allerlei staatsambten benoemd, de eenige arbeid, die haar verboden is, is die in de mijnen. Zij vormen 49% der bevolking en brengen 50% der stemmen uit.

In Wyoming vormen zij slechts 37% der bevolking, maar 90% der kiezeressen oefenen er haar stemrecht uit. Alle Goeverneurs van de staat hebben er luide hun goedkeuring uitgesproken van het vrouwen-kiesrecht, dat daar te lande nu reeds 37 jaar bestaat. En die Goeverneurs zijn onpartijdig, aangezien zij niet door de staat zelf, maar door het Kongres der Verenigde Staten benoemd worden.[2]

1) Intussen vindt men het in België en in Oostenrijk nodig de *mannen* door wetsbepalingen kiesplicht op te leggen.
2) De Women's Social en Political Union, 4 Clement's Inn London W.C., geeft een brochure à 1 penny uit met nauwkeurige gegevens over de werking van vrouwenkiesrecht in de 4 Amerikaanse Staten, waar het is ingevoerd.

V.

Dit vluchtig overzicht van de resultaten van het vrouwenkiesrecht toont aan, dat het niet de werking van deze eer heilzame dan verderfelike hervorming is, die de staatslieden van de invoering van stemrecht voor de vrouw terughoudt. Het is veeleer een heel wat dieper wortelend gevoel, dan zich laat verklaren uit overtuiging, gebaseerd op het waarnemen van feiten, - het is het overheersingsinstinkt der mannelike sekse.

Meestal rekent men zich dan ook ontslagen van alle redenering bij de tegenstand tegen de eisen der vrouwen. De solidariteit der heersende sekse, hoe groot ook de verdeeldheid zij op andere punten, verenigt haar in de strijd tegen de rechten der vrouw. Zo ziet men immers ook verschillende politieke partijen, bijv. liberalen en klerikalen, broederlik één lijn trekken, zodra de belangen van het kapitalisme in 't spel komen. En het seksebelang is niet minder sterk dan het klassebelang. Dat ziet men bij een blik op de houding der verschillende partijen tegenover de eisen der vrouwen.

Daar is, om te beginnen, de Socialistiese partij, internationaal georganiseerd evenals de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht. Sedert Marx en Engels, die in het Kommunisties Manifest verklaarden, ‘een eind te willen maken aan het beschouwen van de vrouw enkel als voortbrengingswerktuig,’ hebben Bebel's geschriften er veel toe bijgedragen, dat lotsverbetering voor de vrouw op de socialistiese programma's is gekomen. In de organisatie der partij genieten de vrouwen volkomen gelijkheid van rechten, zij nemen deel aan de kongressen als afgevaardigden en stemgerechtigden, zitten in besturen, delen met de mannen het propagandawerk en hebben daardoor grote invloed op de leiding der partij gekregen. Ontvoogding der vrouw is een der artikelen van het Erfurter program, en het Internationaal sociaaldemokraties Kongres te Amsterdam in 1904 heeft eenstemmig een motie ten gunste van vrouwenkiesrecht aangenomen. Is dat niet al wat vrouwen, die politieke rechten vragen, wensen kunnen?

Neen, waarlik niet. Hier komt nu die eigenaardige eigenschap van politieke partijpogramma's ten opzichte van personen zonder stembiljet voor den dag, van welke wij boven

spraken. De changeantzijde, waarvan zij zijn vervaardigd, verliest haar tint van dichtebij bekeken. Zie maar, hoe, de Nederlandse, Belgiese, Oostenrijkse en Hongaarse sociaaldemokraten hun mooi programma toepassen, als een voorgenomen grondwetsherziening enige kans aanbiedt om tot Vrouwenkiesrecht te komen. In 1902 heeft de Belgiese partij die eis achtergesteld ten gunste van een politiek verbond, dat voordeel beloofde. Het jaar daarop diende de Nederlandse partij een grondwetsvoorstel in, dat onmiddellike invoering van algemeen kiesrecht voor mannen vroeg, maar dat recht voor de vrouwen onbepaald uitstelde. Twee jaren later, in Hongarije, weigerden de sociaaldemokraten aan de vrouwen haar zaak te bepleiten op de vergaderingen van het Algemeen Kiesrecht Komitee. Op 12 Sept. 1906 bij de grondwetsdebatten in Oostenrijk verklaarde dr. Adler, dat zijn partij in beginsel vóór de gelijkstelling der seksen was, maar dat de gewenste hervorming voor 't ogenblik niet was door te voeren.

Nu vraag ik u, als die heren zoo doen met ieder punt van hun programma, en telkens datgene laten vallen wat juist in het parlement in behandeling is, wat blijft er dan over van al hun eisen? Maar geen nood, zij staan vast genoeg in hun schoenen ten opzichte van andere dingen, want daarin weten zij zich gesteund door hun *kiezers*. Doch de vrouwen, - dat zijn maar vrouwen. Men weet (en v.d. Velde heeft dat ook in de Monatshefte van Okt. 1906 erkend), dat onder de arbeiders, en zelfs onder de socialistiese arbeiders, een groot aantal is, die van kindsbeen af zijn doortrokken van de overtuiging van de minderwaardigheid der vrouw. Het overheersingsinstinkt brengt er hen toe de vrouw uit te stoten uit wat zij noemen *hun* terrein, de industrie, de vak- en politieke organisatie. En toch zijn velen van die arbeiders, hoewel nog onwetend en bekrompen, kiezers; en dat feit verklaart, waarom de partijleiders hen niet in hun dierbaarste overtuigingen willen kwetsen, te meer daar het sekseinstinkt bij die leiders zelf ook niet altijd zwijgt.

En toch, niettegenstaande dat alles breekt het licht door, het solidariteitsgevoel bij alle mensen groeit aan, en reeds beginnen vele politieke leiders te begrijpen, welk een grote vlucht de medewerking der moeders aan de arbeidersbeweging

zal kunnen geven. Keir Hardie in Engeland, de sociaaldemokratiese partij in Zweden, en onlangs nog in Amerika, hebben zich rondweg vóór vrouwenkiesrecht verklaard, en dat liever vandaag dan morgen. Keir Hardie heeft ondanks alles nooit willen afwijken van de eis van politieke gelijkstelling der seksen. Zo heeft onze zaak warme vrienden onder de socialisten, maar wij mogen niet voorbijzien, dat er ook zulke lauwe vrienden bij zijn, dat zij bij slot van rekening precies als vijanden handelen. Waarlik het is niet genoeg, dat men zegt: als eenmaal het socialisme zal heersen, dan zal tevens de vrouwenkwestie opgelost zijn. Die redenering is even waar, als die der patroons, die zeggen: als de industrie bloeit, gaat alles goed voor de arbeider. Ja, - in theorie, maar de praktijk is anders. Evenzo zegt de heersende sekse tot de onderdrukte sekse (die tusschen twee haakjes de meerderheid van het mensdom vormt): ‘Wacht tot de komst van het socialisme, strijdt niet voor uw recht, helpt ons en wij zullen u bevrijden.’ En ondertusschen komt het mij voor, dat de houding der sociaal-demokratiese partij in die landen, waar een kiesrecht bestaat, dat de mannen ‘Algemeen Kiesrecht’ noemen (dat is te zeggen, dat daar geen enkele vrouw stemrecht heeft), allerminst die schone belofte rechtvaardigt. En ik geloof, dat de evolutie der maatschappij zulk een samengesteld ding is, dat men onmogelik een zijner faktoren kan isoleren en bevelen, dat de klassestrijd aan de seksestrijd moet voorafgaan, of andersom. Laat ons liever allen te samen werken om de moed bij de onderdrukten aan te vuren, om hun kennis en weerstandsvermogen te vergroten, en laat ons hun geest van solidariteit aankweken, die begint te ontstaan. Laten wij de vrouwen tot de seksestrijd organiseren, evengoed als de proletariërs voor de klassestrijd!

De tweede politieke partij, over welke ik wil spreken met verwaarlozing der onderafdelingen, die te veel bizonderheden vereisen, zijn de liberalen. De liberalen hebben geen internationale organisatie, maar hun houding tegenover het vrouwenkiesrecht is van zelf gelijk aan die der socialisten, beheerst als die wordt door het sekse-egoïsme. Hun beloften zijn voor ons even schoon als die der sociaal-demokraten: gelijkheid, maatschappelike vrijheid, enz., maar - in toekomstige eeuwen! men moet geduld hebben en wachten, tot alle

vrouwen geleerden zullen zijn en gezond verstand genoeg zullen hebben om de liberale partij te kunnen omhelzen,... en dan zal men ons alles geven: openbare ambten, politiek stemrecht, en al wat men maar wensen kan; en van onze kant verlangt men niets anders dan een beetje geduld. Om de toepassing dier mooie theorieën te bestuderen kan men nergens beter terecht dan in Groot-Brittanië. Daar hebben de liberalen de macht; hun meerderheid is groot genoeg om hen in staat te stellen alles uit te voeren wat zij willen. De vrouwen hebben veel bijgedragen tot de overwinning van hun partij bij de verkiezingen van Januarie 1906, en naar recht en billikheid zouden zij nu mee moeten genieten van de vruchten van hun arbeid, waarvan de uitslag is een Lagerhuis met 420 van de 600 leden, die officieel beloofd hebben de vrouwen het kiesrecht te geven. En nu zij aan het roer zijn, wat doen zij nu? De Eerste Minister antwoordt de deputatiën van vrouwen, die hem de beloften zijner partij komen herinneren: ‘Pray, have patience, ladies!’

Welnu onze Engelse zusters hebben genoeg van dat steeds herhaalde ‘Geduld!’ en zij houden betogingen, ja laten zich zelfs gevangen nemen om toch maar iedereen hun kreet om recht te doen horen en overal hun eis, stemrecht voor de vrouwen, te doen doordringen. Deze taktiek maakt het doodzwijgen onmogelik, dat anders bij de liberalen en hun grote dagbladen gewoonte is. Meestal doen dezen in alle landen, alsof de vrouwenbeweging niet bestond, alsof onze meetings, onze geschriften, onze vergaderingen, onze overwinningen zelfs, er eenvoudig niet waren. Sommige bladen hebben een z.g. ‘Damesrubriek,’ ‘Women's Corner,’ ‘Frauenkorrespondenz,’ waarin de sfeer der vrouw afgebakend wordt en de mode de hoofdschotel vormt. Vele ook wijden lange artikelen aan de Parijse vrouwelike koetsiers, terwijl zij bijv. de samenstelling van de Finse Landdag enkel even vermelden, alsof het niet een gewichtige historiese gebeurtenis was, dat daar tans volledige gelijkstelling van mannen en vrouwen als staatsburgers is ingevoerd. Over 't geheel schijnen de liberalen de maatschappij nogal niet kwaad te vinden gelijk zij is, en raden ook de vrouwen af veel beweging te maken.

Wij willen in een derde groep de klerikalen van diverse pluimage samenvatten: katholieken, protestanten, kortom allen,

die met hun godsdienst hun konservatisme op staatkundig gebied motiveren. Hun programma's bevatten minder leugenachtige beloften voor de vrouwen. Zij stellen zich op het standpunt van het oude testament, waar de vrouw slechts een werktuig voor de voortbrenging is, bestemd tot onderwerping aan haar heer en meester en zonder waarde als individu en als mens. Zij kan, en zal ook wel, zich een plaats in het eeuwig leven verdienen, maar daarentegen moet zij in het tijdelike hier op aarde steeds onderworpen zijn. Evenwel belet deze denkwijze bij sommige godsdienstige sekten in Amerika niet, dat men voor de politieke gelijkstelling van man en vrouw strijdt.

Kortom, wij mogen wel zeggen, dat de politieke partijen als zodanig, waarschijnlik niet veel voor de vrouwen zullen doen, voordat zij het stembiljet veroverd zullen hebben. En om dat te verkrijgen moeten zij elkander bijstaan en zich organiseren, zoowel nationaal tot landelike verenigingen voor vrouwenkiesrecht, als internationaal tot een Wereldbond. Laatstgenoemde, de International Woman Suffrage Alliance, bevat tans reeds dertien nationale verenigingen. En mijns inziens doen de vrouwen het verstandigst door haar organisaties buiten de politieke partijen te houden.

Zijn zij eenmaal als burgeressen erkend, dan zullen de vrouwen waarschijnlijk een nieuwe partijgroepering in 't 't leven roepen. Haar nieuwe eisen zullen zich kruisen met de bestaande programma's, en hervormingen zoals drankbestrijding, het beteugelen der protistutie en der oorlogsuitgaven zullen door vrouwen uit alle partijen eenstemmig gesteund worden. In de Australiese Statenbond ziet men die nieuwe partijgroepering reeds ontstaan, en de Women's Politicial Union omvat vrouwen van verschillende staatspartijen, die zich verenigd hebben op een programma van een aantal artikelen, die alle betrekking hebben op onderwijs, antimilitarisme en bestrijding der prostitutie.

Veeleer dan enige staatspartij zal de waarde, die men hecht aan de medewerking der vrouw op ieder gebied, ons het kiesrecht bezorgen. Dat kan Finland getuigen. Noch de Zweedse Volkspartij, noch de Oudfinse, noch de Sociaaldemokratiese partij heeft gemaakt, dat het stemrecht voor de vrouwen tot stand kwam. Dat is alleen een gevolg van de

achting, die de Finse mannen hadden voor de diensten door de vrouwen van hun land aan de openbare zaak bewezen, en tevens van de vasthoudendheid van Senator Mechelin, die niet afliet, eer de czar aan Finland een grondwet had toegestaan, die volkomen gelijk en algemeen kiesrecht aan alle mannen en vrouwen toekende. Tans hebben al de vijf partijen vrouwen als vertegenwoordigsters in de Landdag, zo verdeeld, dat ongeveer 1/10 van elke groep vrouwen zijn. Van nieuwe partijgroepering kan daar geen sprake zijn, daar er evenredige vertegenwoordiging is.

Dit is zeker, dat de Wereldbond nooit ophoudt de vrouwen, die zich organiseren ter verkrijging van haar kiesrecht, op het hart te drukken, dat haar verenigingen zich nooit moeten kompromitteren door enige politieke partij te omhelzen, aangezien de steun voor onze zaak van alle partijen kan komen. En ‘zo zeker als de zon morgen zal opgaan’, zegt Mrs. Chapman Catt, de presidente van de Wereldbond, ‘even zeker zal de vrouw eenmaal staatkundige rechtsgelijkheid verkrijgen. Alleen de snelheid van die vooruitgang hangt af van de politieke omstandigheden der verschillende landen.’

Ik zou daaraan willen toevoegen: laten wij ons verbinden, gelijk onze tegenstanders verbonden zijn, en laten wij de wereld veroveren, niet alleen tot opheffing van het onrecht, waaronder de vrouw lijdt, maar ook tot heil van de gehele mensheid.

Bij onze propaganda moeten wij niet het voorbeeld van onze tegenstanders volgen, en weigeren naar de bedenkingen te luisteren, die men tegen ons streven heeft. Laat ons dus die bezwaren van min of meer ernstigen aard in enige punten trachten samen te vatten.

Daar is ten eerste de onverschilligheid van de grote massa der vrouwen. Onze tegenstanders menen steeds zo stellig mogelik te kunnen verzekeren, dat er in *het* gehele land (het is eigenaardig dat dit in ieder land der wereld herhaald wordt) geen honderd vrouwen zijn, die om het bezit van een stembiljet geven. Wij zouden wel eens wilen weten, wat onze tegenstanders het recht geeft dat te beweren. Hebben zij misschien een enquête gehouden om het aantal te weten te komen dier bekrompen vrouwen, die niets voelen voor de samenleving of de toekomst der mensheid? Wel neen, zij

zeggen slechts datgene, wat zij hopen of vermoeden. Voor elke andere kweste van statistiek, sociologie of recht zouden wetenschappelike mannen een nauwkeurig onderzoek en stellige gegevens eisen om tot een besluit te geraken, maar hier... omdat het toch maar om vrouwen te doen is, rekent men zich ontslagen van zoveel geleerdheid en bewijsmateriaal. Geleerden en staatslieden als Möbius, Bienerth, Lombroso, Asquith enz. praten elkander maar steeds na, dat de grote massa der vrouwen niets weten wil van politiek. Wat zouden die heren wel zeggen, als men eens voorstelde aan een man enig recht te onthouden of te ontnemen, op grond dat *zijn buurman* geen gebruik wil maken van dat recht? Zeker, al dachten zijn buurman rechts en zijn buurman links er beiden zo over, de benadeelde zou tegen zulk een schreeuwend onrecht protesteren en zeggen: 'Hoe? of anderen hun recht eisen of niet, wat gaat dat mij aan? Ik verlang recht voor mij zelf!' Toch wordt het in de politiek maar steeds als een axioma beschouwd, dat vrouwen, die het kiesrecht vragen, eerst moeten bewijzen - en *hoe* moeten zij dat in 's hemels naam doen? - dat alle vrouwen der natie het eveneens verlangen. Nooit heeft men bij de verschillende kiesrecht-uitbreidingen voor mannen, die onze eeuw heeft zien tot stand komen, aan zulk een voorwaarde gedacht. Onlangs verklaarde de Engelse Eerste Minister, Campbell Bannerman, dat hij, voor wat hem betrof, de onmogelikheid inzag om na te gaan, hoeveel vrouwen wel of niet belang stelden in het bezit van het stembiljet, alvorens het recht tot deelneming aan de verkiezingen haar in de gelegenheid stelde haar mening in dezen te doen blijken. De verkiezingsstatistieken uit de tien overzeese landen van politieke gelijkheid der seksen wijzen op een hoge graad van belangstelling bij de kiezeressen. Zo stemmen bijv. in Nieuw Zeeland gemiddeld 66% der vrouwelike en 60% der manlike kiezers.

Het afgezaagde argument van de dienstplicht is niet veel meer steekhoudend. Om te beginnen maakt de staat, tans alleen door mannen bestuurd, uit, dat een leger nodig, ja hoog nodig is, en dat het de grootste eer voor de burger is zijn vaderland als soldaat te dienen. En dan verzuimt men niet alleen de vrouwen op te roepen, maar men zou ze zelfs weigeren, indien zij zich aanboden voor enige dienst in het

leger, bij de intendance bij voorbeeld. En ten slotte wordt ons toegevoegd: Gij vrouwen krijgt geen kiesrecht, omdat gij geen militaire dienstplicht vervult! Herinnert dat niet aan de leeuw in de fabel, die de buit met zijn jachtgenoten zou delen? En dit is niet eens de ruwste, zelfzuchtigste kant van het dienstplicht-argument. Weliswaar verkeert de soldaat in levensgevaar, wanneer zijn regiment zich op een gevaarlik punt bevindt, maar men vergeet, dat elk dier duizenden van soldaten het leven slechts heeft ontvangen ten koste van het levensgevaar zijner moeder. Wilde men waarlik het bestuur van de staat toevertrouwen aan hen, die hun leven veil hebben voor zijn burgers, dan zouden zeker de moeders het eerst in aanmerking komen om het land te regeren. Daarenboven, gesteld dat de oorlog onvermijdelik is en dat de soldaat valt bij de verdediging van het vaderland, wie heeft dan het meest te lijden, de man, die sneuvelt, of de vrouw, die haar echtgenoot en kostwinner verliest en alleen overblijft voor de opvoeding harer kinderen?

Indien het dienstplicht-argument onze verontwaardiging kan wekken, dan is er hier een, dat ons eer kan doen lachen, en dat toch niet minder vaak te berde wordt gebracht. Het is het bekende, afgezaagde gezegde: ‘De vrouw behoort in het huis.’ Reeds meer dan een eeuw geleden weerlegde Condorcet deze tegenwerping door aan te tonen, dat men, indien werkelik alle vrouwen al haar tijd nodig hadden voor het huishouden, haar ieder beroep moest ontzeggen en ze moest opsluiten tussen haar vier muren. Maar het vooroordeel is taai en men hoort nog altijd het oude liedje van de huiselike haard, zelfs uit de mond van mensen, die voor de vrouw het beroep van advokaat, dokter, journalist enz. willen openstellen en die er niets tegen hebben, dat een rijke huismoeder naar koncert, komedie, kerk of familiefeest gaat, of een arme naar het veld of naar de fabriek moet. Men is geneigd te vragen, door welke toverij het vlees juist zou aanbranden, als de huismoeder zich verwijdert om een stembiljet in de bus te werpen, terwijl het middagmaal geen gevaar loopt, als zij met een buurvrouw staat te praten? Ook kunnen wij niet verklaren, waarom het altijd best gaat een zuster of nicht te vinden om de huisvrouw te vervangen, wanneer deze naar een bruiloft of begrafenis moet of misschien naar het bureau

om belasting te betalen, terwijl plotseling het hele huishouden in de war zou lopen, als de vrouw ging stemmen, hetgeen maar enige minuten kost. Het komt mij voor, dat dit argument van de 'huiselike haard', nl. de plicht der huisvrouw om zich geen minuut van haar dageliks werk te verwijderen, is verzonnen door heren, die nooit naar koffiehuis of societeit gaan. En dan begrijpt men ook niet, hoe zo consciencieuze mannen en kiezers het aanleggen om hun beroepsarbeid naar behoren te verrichten, daar toch het landsbelang volgens hun beweren omvangrijke studie van hen vordert, als zij een wijs gebruik van hun stembiljet zullen maken in verkiezingstijd.

Als eindelik alle bezwaren zijn uitgeput, dan werpt men ons nog voor de voeten, dat het kiesrecht der vrouw wel twist moet veroorzaken in gezinnen, waar man en vrouw er verschillende politieke meningen op nahouden. Nu belet niets de echtgenoten reeds tans verschillende denkbeelden te koesteren, over politiek zowel als over welk ander punt ook. De een kan bijv. logees of gasten prettig vinden, aan wie de ander een hekel heeft; de een kan van een gerecht houden, dat de ander niet kan uitstaan; de kinderen, de dienstboden, ja hond of kat geven eindeloze aanleiding tot meningsverschildat meestal daarmee eindigt, dat de ene echtgenoot zich goed, of kwaadschiks aan de wil van de andere onderwerpt. Dat zou bij het kiesrecht niet het geval behoeven te wezen: men heeft slechts een stembiljet in de bus te werpen, en daarmee uit. Bovendien is de stemming geheim. Gave de Hemel, dat alle huiselike twisten zo snel en afdoende tot een eind konden worden gebracht!

Onder welopgevoede mensen met enigszins ruime opvattingen zullen meningsverschillen geen onaangenaamheden in het gezin meebrengen. Zijn er niet tal van echtparen van verschillende godsdienst? Daarenboven kunnen toch zulke intieme, individuele overwegingen niet gelden, waar een maatregel van zo wijde strekking op het spel staat, een hervorming van zoveel gewicht voor de ganse maatschappij als de invoering van vrouwenkiesrecht.

Tot weerlegging van het bezwaar van de 'huiselike haard' en van de 'familietwist', is het voldoende te verwijzen naar Australië en Amerika om te bewijzen, dat daar heus het eten goed gaar is en de kinderen behoorlik opgevoed worden en

de huweliken gelukkiger zijn, dan in landen, waar de politieke gelijkheid van man en vrouw de kring hunner gemeenschappelike belangen nog niet verwijd heeft.

Ten opzichte der kwestie van het vrouwenkiesrecht komt het er vooral op aan, dat men het niet beneden zich rekent kennis te nemen van de werking dier instelling in de verre landen, waar zij bestaat, en dat men begint te begrijpen, dat deze kwestie de moeite van het bestuderen waard is.

Men neemt dikwijls het verschijnsel waar, dat mensen huiverig zijn een zaak volledig te onderzoeken, omdat zij instinktmatig voelen, dat een nauwgezet onderzoek tot een mening zal voeren, die hun niet aangenaam is.

Ook traagheid zal hierop invloed hebben.

Maar een der grootste oorzaken van tegenzin tegen dit onderzoek zal altijd blijven, dat de mannen voelen, hoe met de politieke gelijkstelling der vrouwen het tijdperk aanbreekt van volkomen gelijkwaardigheid der beide seksen en dat de bevoorrechting hunner sekse dan *zal* en *moet* verdwijnen.

Instinktmatig verdedigen zij dus hun heerschappij; dat is natuurlik en verklaarbaar. Door alle eeuwen heen leert ons de historie van de evolutie der mensheid, dat, wil men een stuk macht aan een groep ontnemen, dit zelfverdediging en dus strijd uitlokt. Het is daarom, dat wij vrouwen niet mogen berusten, totdat deze strijd, ons door de beschavingsgang opgelegd, uitgestreden is. Wij vrouwen, die onderzoeken, weten, dat zwijgen hier verraad aan onze rechtvaardige zaak zou zijn.

MARTINA G. KRAMERS.

Bezuiniging bij de zeemacht tevens verbetering.[1)]

III.
Overtollige raderen.

Het tweede gedeelte dezer studie eindigden wij met aankondiging van de bespreking van het meest kostbare en voor de Nederlandsche zeemacht meest nadeelige uitwas: de Indische Militaire Marine, beschouwd in verband met hare gevolgen voor de zeemacht van den Staat.

Wij noemden haar toen een kind van haar tijd, maar, zooals het met de meeste kinderen gaat, ook zij is oud geworden en hiermede buiten den tijd geraakt. Feitelijk geboren kort na de opheffing der Koloniale Marine in 1838, werd zij erkend door het Koninklijk besluit van 1866. Deze erkenning, maar nog veel meer de geboorte, had plaats onder omstandigheden welke zeer belangrijk verschillen van de tegenwoordige. Handhaver van rust en veiligheid, tevens middel van verkeer te wezen, was toen de voornaamste taak ja het doel der zeemacht in Oost-Indië. Thans is zij in de eerste plaats aangewezen voor verdediging van onze bezittingen tegen een buitenlandschen vijand en de handhaving van onze onzijdigheid in het uitgestrekte eilandenrijk. Voorheen was de Indische Militaire Marine hoofdzaak en de Nederderlandsche zeemacht, voornamelijk bestemd aldaar de algemeene belangen van het Rijk te behartigen, slechts auxiliair.

Geheel in overeenstemming met de rolverdeeling en daarbij

1) Zie ‘De Gids’ van April en Juni j.l.

passende sterkte-verhouding, stond de geheele zeemacht onder het opperbevel van den landvoogd en werd bestuurd door diens orgaan: het Departement van Marine te Batavia. De commandant der zeemacht, aan het hoofd van dit departement geplaatst, was hierdoor Indisch ambtenaar.

Aangezien de vloot voornamelijk Indische belangen had te dienen, zooals ook duidelijk blijkt uit de woorden[1] van het 'Reglement op het beleid der regeering van Nederlandsch-Indie,' werd zij grootendeels uit de Indische kas betaald en hierdoor feitelijk het overwicht in zaken van bestuur en beheer gesteld in handen der Indische regeering en wel van het Departement van Marine te Batavia, ondanks de reserve in art. 41 gemaakt. Zwaar heeft deze regeling gedrukt op de Nederlandsche zeemacht. Zij is de onmiddellijke oorzaak geworden van enorme uitgaven ten laste van het VIde hoofdstuk der Staatsbegrooting; niet het minst ten behoeve van het personeel. De geheel onvoldoende zorg door de Indische regeering gewijd aan het personeel, gedurende den tijd dat dit in Oost-Indië verbleef, heeft tengevolge gehad een sterken achteruitgang van het individu en het hoofdbestuur der marine bij voortduring verplicht met allerlei, niet immer gelukkig gekozen middelen voor herstel en aanvulling van personeel te zorgen. De uitgaven voor werving, eerste opleiding en pensioenen werden tot eene bedenkelijke hoogte opgevoerd, terwijl ten slotte toch een onredelijk groot aantal invaliden begrepen bleef onder de officiëele sterkte van het personeel, zoodat dit minder waarde had dan de cijfers deden vermoeden. Uiteraard deden deze invloeden zich betrekkelijk sterker gevoelen naarmate de taak der zeemacht in Oost-Indië van grooter beteekenis was voor de Nederlandsche Zeemacht, en de taak van deze elders meer en meer van ondergeschikten aard was geworden. Aangezien de financiëele gevolgen der onvoldoende zorg geheel ten laste van de Staatsbegrooting kwamen, werd in Oost-Indië hiermede weinig rekening ge-

1) Art. 41 luidt: De Gouverneur-Generaal is opperbevelhebber van de in Nederlandsch-Indië aanwezige zeemacht, behoudens hare administratieve betrekkingen tot het Departement van Marine. Hij beschikt over de schepen en vaartuigen en derzelver bemanning in overeenstemming met de door den Koning gegeven voorschriften, zooals hij meest oorbaar acht voor de belangen van Nederlandsch-Indië.

houden. Dit alles ging immers buiten de Indische kas om?

Overeenkomstige beschouwingen zijn te maken omtrent het materiëel der Nederlandsche zeemacht. Ook hier kwamen immers slechts de lasten - en dan nog gedeeltelijk - voor rekening van Indië, zoolang de schepen deel uitmaakten van het eskader aldaar. Het *après moi le déluge* moest onder deze omstandigheden wel practische toepassing vinden. Die zondvloed was wel steeds zeer nabij maar kwam toch zeker eerst, wanneer de Indische geldmiddelen daarvan geen nadeelige gevolgen meer konden ondervinden. Alle geldelijke aansprakelijkheid eindigde immers, zoodra materiëel en personeel Indië hadden verlaten. Een en ander kwam dan geheel voor rekening van het Departement van Marine.

De uitbreiding van het auxiliair eskader - thans genoemd Nederlandsch eskader - en in het algemeen van dat deel der vloot, hetwelk in het bijzonder bestemd is voor de behartiging van de belangen van het Rijk, heeft den toestand nog ongunstiger gemaakt dan hij reeds was. Voor de Indische regeering weegt het rijksbelang nu eenmaal minder dan het zuiver Indische en in billijkheid mocht dan ook niet worden verwacht, dat de Indische regeering veel zou voelen voor bedoelde uitbreiding der zeemacht op hare kosten. Zeer verklaarbaar achten wij het dan ook, dat zij de uitgaven voor dit doel met alle middelen tracht te beperken.

In het bovenstaande ligt dan ook allerminst een beschuldiging opgesloten tegen de Indische regeering. Ook zij beschikt niet over onbeperkte geldmiddelen en stellig is het ook voor de Indische ambtenaren plicht een zuinig beheer te voeren; de rekening van een ander departement te betalen is hun zeker niet geoorloofd.

Wel bevat het bovenstaande eene ernstige aanklacht tegen het vigeerende stelsel, dat tot zulke ongewenschte uitkomsten *moet* leiden. Een stelsel niet berustende op samenwerking op financiëel terrein - zonder zoodanig ruime bevoegdheid als met financiëele verantwoordelijkheid vrijwel onbestaanbaar is, komt ons voldoende samenwerking onmogelijk voor - maar op afwenteling van financiëele lasten ten koste van de wederpartij. De bewering, dat eischen van comptabel beheer eene dergelijke regeling noodzakelijk maken, kan niet worden aanvaard omdat zij niet ernstig gemeend mag wezen.

Het beheer behoort zich te schikken naar de eischen der zaak en hiermede afdoende rekening te houden. De belangen der zaak en van het hiermede te bereiken doel mogen nimmer ondergeschikt worden gemaakt aan de wijze van beheer; door zulks toe te laten zouden oorzaak en gevolg van plaats verwisselen.

Intusschen, de huidige regeering schijnt deze meening niet te onderschrijven. Zij toch benoemde in het vorig jaar eene Staatscommissie om de bestaande regeling te *herzien*. Maar iedere regeling, opgetrokken op zulk een absoluut verkeerden grondslag, moet immers tot dezelfde nadeelige gevolgen leiden. Van eene nieuwe *herziening* van het Koninklijk Besluit van 1866, - het werd al meermalen herzien - is alzoo geen verbetering van den vicieusen toestand te wachten.

Wij achten het dan ook noodzakelijk en hebben reeds herhaaldelijk hierop gewezen, dat de zeemacht in Oost-Indië worde onttrokken aan alle invloeden der Indische regeering voor zoover betreft beheer en bestuur, omdat zij daar eene taak heeft te vervullen ten behoeve van het Rijk. De zeemacht van den Staat, voor zoover in Oost-Indië aanwezig, worde gesteld ter beschikking van den landvoogd, als vertegenwoordiger van het souverein gezag, maar hiermede houde alle verdere bemoeienis op. De Indische Militaire Marine, voor zoover oorlogsmarine, behoort dan saâmgesmolten te worden met dat eskader in het belang van de geheele Nederlandsche zeemacht.

Wordt dit laatste met het oog op specifiek Indische belangen ongewenscht geoordeeld, dan scheppe men hiervoor eene koloniale marine, welke niets te maken heeft met de Nederlandsche zeemacht. Wij achten dit intusschen geheel onnoodig, ook omdat door geheel veranderde toestanden de specifiek Indische taak der zeemacht - handhaving van veiligheid, enz. in de wateren van den archipel - reeds zeer beperkt is geworden, maar opperen slechts het denkbeeld omdat de zeemacht van den Staat, wier hoofdtaak is de verdediging van onze bezittingen in het Verre Oosten, niet door eene geheel ongewenschte inmenging der Indische Regeering, zooals wij die sedert vele jaren kennen en door de regeling van 16 November 1866 is gewettigd, ongeschikt mag worden gemaakt ter bereiking van het met haar beoogde doel. Die

regeling sloopt het budget van marine.... en de geheele Nederlandsche zeemacht.

Evenals bij alle andere mogendheden blijve de Nederlandsche zeemacht, waar ter wereld zich ook hare samenstellende deelen bevinden, steeds onder het beheer en het bestuur der rijksregeering. Alleen eenheid van verantwoordelijkheid, gevolg van eenheid van bestuur en beheer, kan leiden tot eene krachtige zeemacht, zóó krachtig als de beschikbaar gestelde geldmiddelen veroorloven. De sedert jaren bestaande gedeelde verantwoordelijkheid en de aanhoudende wisseling van bestuur en beheer over personeel en materieel der zeemacht moeten noodzakelijk leiden tot geldverspilling en onmacht; eene stelling wier juistheid helaas! glansrijk door de uitkomst bevestigd werd. Veel geld, ja steeds meer geld, werd jaarlijks voor de zeemacht uitgegeven, maar zij was en bleef machteloos, zooal niet met het oog op hare voornaamste bestemming geheel waardeloos! Te ontkennen valt zeker niet, dat er geen redelijke verhouding bestaat tusschen het geld voor de zeemacht uitgegeven en hetgeen hiervoor werd (wordt) verkregen; terwijl voor den treurigen toestand eigelijk niemand verantwoordelijk is te stellen, aangezien deze een logisch gevolg is van het sedert jaren onder goedkeuring en met medewerking der Volksvertegenwoordiging gevolgde systeem.

De allervoornaamste oorzaak van den huidigen toestand is toch direct en indirect de wijze van bestuur en beheer der zeemacht in Oost-Indië, op den grondslag van het Koninklijk Besluit van 1866 en art. 41 van het Regeeringsreglement.

Waar wij in het belang der zeemacht en van den Staat verlangen dat zij nimmer, ook niet tijdelijk of gedeeltelijk dus, onttrokken zal worden aan de verantwoordelijkheid van den Minister van Marine, volgt hieruit noodzakelijk dat andere bestuursorganen ook niet voor de betaling der zeemacht moeten zorgen. De begrooting van marine behoort voor alle kosten der militaire zeemacht op te komen. Dit sluit geenszins uit, dat de Nederlandsche regeering jaarlijks een zeker bedrag vordert van de Indische regeering, wegens de beschikbaarstelling van een eskader in het belang èn van het Rijk èn van Nederlandsch Indië. De regeling hiervan, zoowel als de vaststelling van de verhouding van den landvoogd tot

(den bevelhebber van) de zeemacht, zullen zich moeten voegen naar het met die weermacht te bereiken doel. Niet langer echter zal de waarde van het eskader in Oost-Indië - en indirect van de geheele Nederlandsche zeemacht - afhankelijk mogen zijn van regelingen, waarbij de zaak zelf al spoedig op den achtergrond moest geraken.

Hebben wij hierboven aangegeven waarom de Indische Militaire Marine een schadelijk uitwas van de zeemacht moet worden genoemd, door haar zijn wij ongemerkt ook gekomen op de overtollige raderen bedoeld in den titel geplaatst boven dit deel van onze studie.

Als zoodanig beschouwen wij het Departement van Marine te Batavia. Dit orgaan der Indische regeering, nauw samenhangende met de Indische Militaire Marine en met de geheele regeling van 1866, is een rad - op zichzelf weêr een geheel raderwerk - dat niet alleen gemist kan worden maar noodzakelijk zal moeten vervallen, zoodra de verhoudingen tot de Indische regeering geregeld worden als hierboven werd aangegeven.[1)] Dat hierdoor aanzienlijke bezuiniging zal worden verkregen behoeft weinig betoog, want de vlootvoogd, verblijf houdende aan boord van zijn vlaggeschip, zal stellig met een veel minder talrijken staf kunnen volstaan dan thans het geval is, nu hij tevens chef van het Departement van Marine is. Alleen uit dezen hoofde rekenen wij op eene besparing van minstens *f* 100.000 's jaars.

Men behoeft slechts de bezoldiging, enz. van het militair personeel aan het departement op te tellen om tot het besluit te komen, dat deze raming bespottelijk laag is. En hoeveel bedragen de kosten van het burger-personeel (salaris, verloftractement, wachtgeld, enz.) uitsluitend of voornamelijk werkzaam ten behoeve der militaire afdeelingen van het departement? En hierbij komen dan nog de kosten van huisvesting, om te zwijgen van de bedrijfsuitgaven van een dergelijke centrale bestuursafdeeling. Nevens deze dadelijk vast te stellen

1) Mocht de Indische regeering een departement van marine wenschen te behouden, dan verandert zulks weinig aan ons betoog. Wij wijzen hier immers slechts op de bezuiniging te verkrijgen door opheffing van de militaire afdeelingen. De overige behooren naar onze meening - wij wezen hierop reeds meermalen - eigenaardig tehuis onder het Departement van Gouvernementsbedrijven.

bezuiniging, zullen vele andere onmiddellijk uit de door ons onderstelde regeling volgen. Ofschoon niet gemakkelijk onder cijfers te brengen, zullen zij te zamen toch stellig een aanzienlijk bedrag uitmaken, zooals wij nader zullen aantoonen.

Wanneer de vlootvoogd zich bevindt bij het eskader, dan zal dit in hooge mate bijdragen om de gevechtswaarde hiervan te verhoogen. Levende te midden van zijne ondergeschikten, zal hij geheel op de hoogte wezen van hunne behoeften en van die van het eskader en daaraan te gemoet kunnen komen. Ieders belangen zal hij kunnen behartigen omdat hij door de verschillende commandanten, met wie hij dan voortdurend in aanraking komt, omtrent alles en iedereen wordt ingelicht voor zoover dit nog noodig is. Een geest van onderling vertrouwen en wederzijdsche waardeering zal ontstaan, welke van groote beteekenis voor de innerlijke kracht van de zeemacht moet wezen. Op samenwerking van allen zal onder iedere omstandigheid gerekend kunnen worden, indien de vlootvoogd, die dan door eigen oogen kijkt, zorg draagt dat alles gedaan wordt wat noodig is om den goeden geest van het personeel in alle rangen zoo hoog mogelijk op te voeren. In het kort de tegenwoordigheid van den vlootvoogd zal een toestand geboren doen worden, welke zoo ongeveer geheel het tegenovergestelde is van die onder het huidig stelsel, waarbij de vlootvoogd nagenoeg niets van de vloot afweet, hetgeen nu tot zekere grens onvermijdelijk is.

Om de gevechtswaarde van zijn eskader en van de onderdeelen daarvan zoo hoog mogelijk op te voeren, zal de vlootvoogd in de eerste plaats zorgen dat in waarheid een band ontstaat en gehandhaafd blijft tusschen de geheele bemanning van ieder schip, dat allen van den commandant af tot den jongsten matroos zich gevoelen als deel van *hun* schip. Om dit doel te bereiken zal hij een einde maken aan de eindelooze wisseling van personeel, waardoor het onmogelijk is van eenig schip een goed geheel te maken. Zeker zal hij niet alle overplaatsingen kunnen voorkomen, want gezondheidsredenen kunnen daartoe noodzaken; dat ziekte eigenlijk de eenige gewettigde reden voor overplaatsing is, zal hij intusschen in het oog houden. Stellig zal dan ook belangrijk bezuinigd worden op reis- en verblijfkosten; posten, ofschoon reeds zeer

hoog, voor 1907 nog weêr hooger geraamd.... op grond van gebleken behoefte!

Voorop stellende dat de verwisseling van personeel beperkt blijft tot het onvermijdelijke, zal hij het eskader niet verzwakt wenschen te zien door een wachtschip (te Soerabaja), wat hij niet noodig heeft, maar dat jaarlijks minstens *f* 100,000 kost, alleen wegens de bemanning. Onderhoud en exploitatie van het wachtschip, te zamen jaarlijks een belangrijke som verslindende, blijven dus nog buiten beschouwing.

Aan onderhoud en herstelling van het materiëel zal meer doeltreffende zorg worden besteed. De vlootvoogd zal ook hieromtrent beter en vlugger kunnen oordeelen, nu hij met de commandanten der schepen herhaaldelijk in persoonlijk contact komt en vrij is van den sleur, uiteraard in meer of mindere mate heerschende aan eene centrale instelling, waar wel bestuurd en beheerd wordt maar waar men van het bestuurde en beheerde slechts matig op de hoogte is, omdat men er uiterst zelden iets van ziet. Dat hij daarenboven niet met tegenstrijdige belangen rekening behoeft te houden, zooals thans de chef van het departement te Batavia, zal de zaak en 's lands kas ten goede komen.

Door het afvallen van het wachtschip te Soerabaja zal 140 man vrijkomen, door het verdwijnen van het departement zullen ongeveer 20 koppen minder in sedentaire betrekking geplaatst zijn, terwijl een groot deel van het militaire personeel der opnemingsvaartuigen - voor 1907 geraamd op 110 koppen - gemist zal kunnen worden. Laten wij aannemen een totaal van 200 man, dat beschikbaar komt voor de actieve schepen.... of in Indië gemist kan worden.

In het laatste geval beteekent de vermindering van de sterkte der zeemacht in O.-Indië met 200 man, dat de sterkte van het personeel verminderd kan worden met 2½ × 200 = 500 koppen. Immers bij den opzet onzer begrooting werd aangenomen, dat de geheele sterkte van het personeel der zeemacht 2½ maal zoo groot moet wezen als het aantal koppen, noodig voor den dienst in Oost-Indië.

Aangezien wij van meening zijn dat de zeemacht in Oost-Indië aanzienlijk versterkt behoort te worden, wenschen wij deze 200 (500) koppen niet te bezuinigen. Wij hebben er slechts op gewezen, om aan te toonen hoe weinig doelmatig

over dit aantal wordt beschikt. Op den tegenwoordigen voet mogen deze menschen dan ook niet in Oost-Indië blijven. Wenscht men geen versterking van onze weermacht in het Verre Oosten - dat men haar niet noodig oordeelt komt ons ondenkbaar voor - dan ligt hier eene belangrijke bezuiniging voor het grijpen.

Van nog grooter beteekenis dan de financiëele voordeelen, onmiddellijk gevolg van het eenhoofdig bestuur over 's lands zeemacht, achten wij het dat door zoodanig bestuur en beheer - gepaard met groote zelfstandigheid aan vlootvoogden en commandanten door het centraal bestuur verleend - bereikt zal zijn, dat het geld voor de zeemacht beschikbaar gesteld goed besteed en dientengevolge eene waardevolle weermacht verkregen zal worden. Dit toch is het doel waarmede door de natie jaarlijks zeer groote financiëele offers worden gebracht en zij heeft er dan ook recht op, dat de zeemacht voldoet aan hetgeen in verband met die offers verwacht mag worden. Dat thans aan dien billijken eisch in de verste verte niet wordt voldaan, achten wij voor geen ernstige tegenspraak vatbaar.

Maar ook het centraal gezag, het Departement van Marine, zal zich zelf moeten herzien om deze uitkomst te verkrijgen. De zelfstandigheid, hierboven verlangd voor vlootvoogden en commandanten, zal door den Minister moeten worden verleend. Het hoofd van het Departement van Marine zal moeten inzien, dat te 's-Gravenhage wel het bestuur en beheer over de zeemacht kan worden gevoerd maar dat de bevelvoering niet zijne taak is. Zeker, hij is bij de Volksvertegenwoordiging aansprakelijk voor de militaire chefs, onder zijne verantwoordelijkheid benoemd of gehandhaafd, maar mag hierom hunne taak niet gedeeltelijk overnemen. Ook zij behooren ten volle aansprakelijk te blijven voor de taak, welke hun krachtens hun ambt werd opgedragen en mogen niet gehandhaafd worden, zoodra de Minister meent dat die taak niet *in haar geheelen omvang* aan hen kan worden toevertrouwd.

Door anders te handelen wordt wel de verantwoordelijkheid van den Minister tot zekere grens gemakkelijker te dragen, maar tevens de zaak geheel bedorven. Immers door de natuurlijke taak van vlootvoogd of commandant voor een deel

over te brengen naar het Departement van Marine, de bevelvoering te verplaatsen naar het centraal-bureau of een zijner onderdeelen, gaan zelfstandigheid, initiatief en durf en hiermede een juist besef van verantwoordelijkheid bij den militairen chef verloren. Deze houdt op inderdaad chef te zijn, wordt de marionet van den Minister of eenige andere bureau-autoriteit.

Dit systeem moet in tijd van oorlog noodlottig worden voor de vloot; te meer daar het niet alleen onbekwame chefs kweekt maar tevens belet dat deze het vertrouwen genieten hunner ondergeschikten, wat toch een eerste voorwaarde is voor vruchtbare samenwerking onder dan zeker uiterst moeielijke omstandigheden.

Maar reeds in vredestijd blijven de gevolgen van de bemoeizucht van het Departement van Marine niet uit, al treden zij niet steeds zóó helder in het licht als bij het ongeval, in den zomer van 1905 het pantserschip Evertsen overkomen. Dit ongeval was toch een sprekend voorbeeld van den invloed, welken die bemoeizucht heeft op het personeel der zeemacht; zelfs op hen die in de meest verantwoordelijke betrekking zijn geplaatst: Dat de commandant van dit oorlogsschip handelde gelijk hij gedaan heeft, is slechts te verklaren door bij hem een geheel misplaatsten eerbied te onderstellen voor orders van het Departement van Marine of van een zijner onderafdeelingen, in casu waarschijnlijk het bureau van den directeur en commandant der marine te Amsterdam, afkomstig. Deze onderstelling vindt den meest mogelijken steun in de wijze waarop door den Minister de geheele zaak in den doofpot is gestopt en waardoor voorkomen werd, dat bedoeld systeem aan de kaak werd gesteld gelijk het dit verdient en in 's lands belang gewenscht was.

Het ongeval liep ditmaal af zonder verlies van menschenlevens, maar de materieele schade, te stellen op ongeveer *f* 100.000 met inbegrip van alle kosten, moet geboekt worden als een gevolg van de ongeoorloofde deelneming aan de bevelvoering door het Departement van Marine. Of deze uitgaaf als leergeld is beschouwd? Wij zouden het wenschen maar moeten het ernstig betwijfelen.

Door het afsnijden van verschillende uitwassen zal inkrimping van en hierdoor bezuiniging op den administratieven rompslomp, welke oorzaak is dat de geheele machine zoo stroef

en langzaam dus slecht werkt, worden verkregen. Immers verschillende onderwerpen, die middel tot of doel van beheer en schrijverij waren geworden, vallen af. Een geheel gelijk gevolg moet het verdwijnen van overtollige raderen - wij bepaalden er ons toe de voornaamste aan te wijzen - hebben. Uit een en ander moet volgen eene vermindering van dirigeerend, beheerend, schrijvend en bedienend personeel.

Aan het Departement van Marine zal bovendien nog vermindering van personeel worden verkregen, zoodra de arbeidsdag van ongeveer 5 uur met één à twee uur is verlengd. Deze verlenging zal voor de lagere ambtenaren wellicht gepaard moeten gaan met eenige verhooging van salaris, maar desondanks zal toch bespaard worden op dezen post en in ieder geval een belangrijk bedrag op de uitgaven voor lokaal-, bureauen schrijfbehoeften, terwijl ook de posterijen zullen profiteeren van minder (kosteloos) vervoer en bezorging.

Ook bij de directies der Marine - wij wenschen het aantal tot twee terug te brengen - zal vermindering van bovenbedoeld personeel kunnen volgen, want de thans bestaande onjuiste verdeeling van arbeid tusschen de directies en het Departement van Marine is een ware bron van werkverschaffing voor allerlei parasieten der zeemacht. Ja, die werkverschaffing, ook tusschen de directies onderling, is veel grooter dan naar buiten blijkt. Zoo herinneren wij ons een vlootvoogd, die zich stelselmatig beijverde allerlei inlichtingen omtrent de meest onbeduidende zaken te (doen) verzamelen, ten einde onmiddellijk gereed te wezen indien, als gevolg van eenig bericht in het een of ander nieuwsblad, omtrent zulk een zaak inlichtingen werden gevraagd door het Departement. Hij kon dan bij de toezending van het dossier de mededeeling voegen, dat het bericht ook reeds zijn aandacht getrokken had. Het behoeft zeker geen nadere toelichting dat hier veel noodeloos werk werd verricht, want slechts dan wanneer door het Departement de aandacht op het bericht gevestigd en om inlichtingen gevraagd werd, kwam het dossier tot zijn recht En hoe ging hier de bevelhebber op in den bureaucraat! Ofschoon de opvatting niet goedkeurende, achten wij haar toch een verklaarbaar gevolg van den bestaanden verkeerden toestand.

Door een betere verdeeling van arbeid zal alzoo veel minder bureauwerk zijn te verrichten; zoowel aan het

Departement als bij de directies der marine en dientengevolge veel geld bespaard worden. Vooral echter achten wij deze juistere verdeeling van arbeid van belang, omdat dan minder personeel der zeemacht met bureauwerk zal beziggehouden worden, hetgeen onvermijdelijk de waarde van het personeel zal doen stijgen. In het bijzonder de officieren zullen meer gelegenheid hebben zich voor hunne taak te bekwamen, hetgeen voor de hoogere rangen een bepaald vereischte mag worden genoemd. Op de bureaux worden toch geen aanvoerders gevormd en dit behooren de officieren allereerst te zijn. Bezuiniging, door vermindering van het aantal officieren in sedentaire betrekking, zal dan ook eene verbetering van zeer wijde strekking wezen.

Aan het einde gekomen van de taak, welke wij ons hadden gesteld, wenschen wij er de aandacht op te vestigen, dat wij wel is waar niet alle mogelijke bezuinigingen nauwkeurig hebben becijferd - verscheidene gingen wij zelfs met stilzwijgen voorbij, omdat wij ons tot de voornaamste punten wenschten te bepalen - maar dat er toch voldoende getallen zijn vermeld om tot het besluit te komen, dat het bedrag in de vergadering van ‘Moederland en Koloniën’ genoemd, zeer laag was gesteld. Eene eenvoudige optelling van de vermelde bedragen - en alle posten werden laag geraamd - brengt ons immers reeds ongeveer dit bedrag van *f* 3.000.000 en op hoeveel plaatsen werd geen cijfer genoemd? Ofschoon het vast stond dat het bedrag der te verkrijgen bezuiniging zeer aanzienlijk moest wezen, had toch meermalen eene raming hiervan niet plaats wegens gemis aan voldoende gegevens om de bezuiniging door een cijfer uit te drukken. Intusschen twijfelen wij er geen oogenblik aan of het totaal der jaarlijks te verkrijgen bezuiniging zal veel meer bedragen dan *f* 3,000,000, zoodra de hier boven aangewezen maatregelen tot bezuiniging (en verbetering) alle genomen zullen zijn. Wanneer wij ons houden bij het eenmaal genoemde cijfer dan reeds komen wij tot het besluit, dat op de uitgaven voor de militaire zeemacht 1/7 bespaard kan worden; de raming van uitgaven voor 1907 is in rond cijfer toch *f* 21,000,000.

En deze besparing kan worden verkregen zonder het minste

nadeel voor onze weermacht te water, zonder de vloot ook maar in eenig opzicht te desorganiseeren. Integendeel, de waarde van onze zeemacht zal er in belangrijke mate door verhoogd worden. Het aantal bruikbare schepen der oorlogsvloot ondergaat wel is waar geen verandering, maar hunne bemanning zal krachtiger en bekwamer en alzoo meer berekend voor hare taak wezen. Dientengevolge zullen van het geheel betere diensten verwacht kunnen worden, terwijl bovendien de samenwerking met den wal beter voorbereid en alzoo meer verzekerd is.

Deze studie heeft geenszins ten doel aan te dringen op vermindering van uitgaven voor de zeemacht. De taak onzer zeemacht is toch zoo veel omvattend, dat verhooging van hare weerkracht in belangrijke mate ons dringend noodzakelijk voorkomt en hieraan nog volstrekt niet in voldoende mate voldaan zal wezen door de verbeteringen hierboven aangewezen.

Het optreden van den heer Van der Elst, als propagandist voor de vereeniging ‘Onze Vloot’, gaf ons echter aanleiding hier andermaal uiteen te zetten, dat onze zeemacht niet krachtiger is te maken door eenvoudig meer geld beschikbaar te stellen. Immers in eene slecht bestuurde huishouding komt geen blijvende verbetering door aan de huisvrouw de beschikking te geven over een grootere som gelds. Eenige verbetering moge aanvankelijk hier schijnen in te treden maar zeer spoedig zal blijken, dat in den toestand eigenlijk niets is veranderd. Te constateeren zal slechts wezen, dat de verwarring nog grooter is en meer geld wordt besteed om tot een even onbevredigende uitkomst te geraken als voorheen.

Om tot eene blijvende verbetering van den stand van zaken te komen, zal in een dergelijk geval allereerst de taak van de huisvrouw in andere handen moeten worden gelegd en deze dan een aanvang hebben te maken met het optrekken der huishouding op meer deugdelijken grondslag. Als regel zal dan blijken, dat met het geld vroeger voor de huishouding besteed veel meer te bereiken ware geweest.

De schuld, dat voor veel geld zoo uiterst weinig wordt verkregen, schuilt geheel bij de huisvrouw: het Departement van Marine. Aan niemand anders behoeft de zeer onbevredigende toestand te worden geweten. Door het centraal bestuur

werd verzuimd de bakens te verzetten, naarmate het tij verliep. Zeker, hier en daar werd een nieuw geplaatst maar de oude bleven waar zij waren, zoodat al die bakens nu eene schromelijke verwarring veroorzaken en allerminst den juisten weg aangeven. De kosten zijn van jaar tot jaar opgevoerd, maar orde werd er niet gebracht in de gaandeweg op grooten voet opgetrokken huishouding. Het Departement van Marine verzuimde zich zelf te herzien in overeenstemming met gewijzigde omstandigheden en hierdoor veranderde behoeften.

Hierop hebben wij in deze studie andermaal willen wijzen daar het ons voorkwam, dat het voor menigeen in den lande, en niet het minst voor den heer Van der Elst en zijne medeleden van de vereeniging ‘Onze Vloot’, geenszins overbodig was nog eens duidelijk daaraan herinnerd te worden. Wij vleien ons met de hoop, dat velen van deze ‘vereeniging van leeken’ - het hoofdbestuur van ‘Onze Vloot’ geeft deze omschrijving van zijne vereeniging - thans zullen inzien, dat het onmogelijk moet wezen bij de natie blijvende en ernstige belangstelling voor de zeemacht te brengen, zonder tevens te wijzen op de oorzaken van den hoogst onbevredigenden toestand. Met de halve kennis, waartoe ‘Onze Vloot’ zich (ook blijkens de onlangs verschenen circulaire van het hoofdbestuur) wenscht te bepalen, kan op den duur de ontwikkelde Nederlander niet tevreden wezen, van wien de heer Van der Elst in 1902 schrijft, dat hij van zijne vloot nagenoeg niet anders weet dan dat zij veel geld kost en tot weinig in staat is. (Zie het vlugschrift van Patriot: ‘Onze Oorlogsvloot.’) - Zoodra het gelukt is eenige belangstelling in de zeemacht te wekken, zal zijn nuchtere zin dien Nederlander doen vragen: waarom voor veel geld zoo weinig wordt verkregen. En zal ‘Onze Vloot’ dan doen of deze vraag niet wordt begrepen, of antwoorden, dat zulks een zaak is welke de Regeering aangaat? De belangstelling van den vrager, die met zulk een antwoord genoegen neemt, kan niet veel boven het vriespunt staan, maar... dan heeft ‘Onze Vloot’ het met haar streven ook niet verder dan tot dezen graad van belangstelling gebracht.

Hij, wiens belangstelling ernst is, zal na zulk een antwoord de vereeniging loslaten, hare eenzijdigheid en oppervlakkigheid veroordeelen. Te eerder zal hij dit doen nu het hoofd-

bestuur in de jongste[1)] circulaire van ‘Onze Vloot’ schrijft:

‘Doch al mogen de deskundigen op menig punt van meening verschillen, omtrent eene zaak heerscht onder hen treffende overeenstemming: omtrent de onvoldoende sterkte onzer huidige zeemacht.

Men kan zich er dan ook van verzekerd houden, dat voor een *doeltreffende* verdediging van onze nationale zelfstandigheid en van ons koloniaal bezit een beroep op de offervaardigheid van het Nederlandsche volk onvermijdelijk zal zijn.

Het is dus zaak het Nederlandsche volk er op voor te bereiden, dat, evenals in de zee-oorlogen der zeventiende eeuw, het behoud van zijn rang onder de mogendheden der wereld niet zonder offers zal kunnen worden verkregen.

Moge dan inmiddels het besef van de mogelijkheid en de noodzakelijkheid van eene behoorlijke weermacht ter zee door de werkzaamheid der Vereeniging Onze Vloot zoozeer zijn aangewakkerd, dat, evenals de ons omringende Staten ook het Rijk der Nederlanden gaarne stoffelijke goederen en persoonlijke krachten beschikbaar stelt:

Voor het behoud van zijn koloniaal bezit;

Voor zijn eer, voor zijn vlag en voor zijn vrijheid.’

Zonder eenig recht wordt hier immers getwijfeld aan de offervaardigheid van het Nederlandsche volk, ja eene bepaalde beschuldiging uitgesproken. Dit is zeer onbillijk want geregeld zijn aanzienlijke sommen voor de militaire zeemacht beschikbaar gesteld en wel in latere jaren tot een steeds stijgend bedrag. Dat de Volksvertegenwoordiging - die ook rekening heeft te houden met andere belangen - daartoe dikwijls slechts schoorvoetend overging, wordt gereedelijk verklaard door twijfel of de toegestane gelden wel doelmatig zouden worden besteed. Een twijfel, welke wij niet anders dan kunnen billijken maar waardoor de offervaardigheid, die ten slotte de overwinning behaalde, nog te meer op den voorgrond treedt. Indien wij aan de Volksvertegenwoordiging hier iets zouden moeten verwijten dan zou het juist wezen: te groote offervaardigheid. Het toestaan van uitgaven voor de zeemacht zonder de zekerheid, dat het geld goed zou worden besteed, heeft het toch mogelijk gemaakt, dat

1) Het Doel van ‘Onze Vloot.’

het hoofdbestuur der zeemacht een slechte huishoudster bleef en dientengevolge de weermacht ter zee in onvoldoenden staat, ondanks de geldelijke offers daarvoor gebracht. Wanneer eenmaal de huishouding goed geregeld en daarbij dus afdoende rekening gehouden is met de behoeften van den tijd, het zuiveringsproces geheel is doorgevoerd alzoo, zullen jaarlijks de vrijgekomen millioenen besteed kunnen worden tot verhooging van de weerkracht onzer vloot en wel in de eerste plaats van het eskader, dat in het Verre Oosten nog zulk eene gewichtige taak heeft te vervullen. Eerst daarna zal zijn vast te stellen of grooter financieële offers van de natie gevraagd moeten worden voor 's lands zeemacht. Mocht de Regeering zulks noodig oordeelen en worden de voorstellen daartoe behoorlijk door haar toegelicht, dan zal de Volksvertegenwoordiging hare medewerking niet weigeren. Het verleden toch is er borg voor, dat aan de offervaardigheid van het Nederlandsche volk voor zijn vloot niet getwijfeld behoeft te worden. Dat de circulaire van ‘Onze Vloot’ zonder eenige begrooting of behoorlijke toelichting verhooging van uitgaven voor de zeemacht als noodzakelijk vooropstelt, achten wij evenwel misleiding of tenminste een bewijs van gemis aan ernst bij deze vereeniging van leeken, waarmede 's lands belang en in engeren zin dat der zeemacht slecht gediend wordt.

Men vergete echter niet, dat het een recht en een plicht is der Volksvertegenwoordiging voor zich de overtuiging, zoo mogelijk de zekerheid te verlangen, dat het geld goed zal worden besteed. Haar streven zich hiervan te vergewissen heeft dan ook aanspraak op waardeering en mag niet lichtvaardig worden verdacht gemaakt of als onwil om 's lands welzijn naar beste weten te behartigen worden gebrandmerkt. Met veel meer recht zou men der Volksvertegenwoordiging kunnen verwijten in te goed vertrouwen, groote sommen voor de zeemacht steeds opnieuw te hebben gevoteerd. Dat de opgedane ondervinding haar thans omzichtiger doet zijn, is zeer verklaarbaar en het departement van marine heeft wel allerminst het recht hierover te klagen. Wil het eenmaal gekweekte en jaren lang gevoede wantrouwen in het beleid en het beheer van dit departement verdwijnen, dan zal hier eerst het besef levendig moeten worden, dat het algemeen

belang door waarheid en openbaarheid het best gediend wordt. Slechts op voorwaarde, dat deze de plaats innemen van de gebruikelijke onoprechtheid en achterhoudendheid, - eene halve waarheid is zelden de waarheid maar veelal een onwaarheid - zal het vertrouwen hersteld en hiermede eene samenwerking tusschen Regeering en Volksvertegenwoordiging mogelijk kunnen worden, welke ten slotte onmisbaar is om de zeemacht op te heffen uit haar verval en geschikt te maken voor de moeielijke taak, welke haar wellicht eenmaal te wachten staat. De geschiktheid tot het volbrengen van die taak, welke ook 'Onze Vloot' haar blijkens de jongste circulaire toedenkt, hoopt deze vereeniging haar langs den verkeerden weg te doen verkrijgen. De vereeniging 'Onze Vloot' wil toch geen waarheid en nog minder openbaarheid; feitelijk vraagt zij geen belangstelling voor de vloot maar slechts blind vertrouwen in een beheer en bestuur, dat zulke onbevredigende uitkomsten gaf. Onder deze omstandigheden zal de vereeniging 'Onze Vloot' nimmer kunnen bijdragen tot verhooging van de weerkracht onzer zeemacht; integendeel, zij staat ieder krachtig streven in die richting in den weg.

J.P. VAN ROSSUM.

Naschrift.

Na het verschijnen van het eerste gedeelte dezer studie is een wetsontwerp ingediend tot opheffing van het korps mariniers en werd daarbij tevens eene beperking van de kinderwerving door den Minister in het vooruitzicht gesteld.

Bij de behandeling van dit wetsontwerp heeft de Tweede Kamer opnieuw getoond hoe schier onbegrensd de offervaardigheid der Volksvertegenwoordiging is, wanneer het de zeemacht betreft. Ten slotte toch is zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd eene verbetering der financiëele positie van de mariniers, zonder dat tegelijkertijd omtrent de opheffing van het korps werd beslist. Van sociaal en economisch standpunt beschouwd werd misschien nimmer eene minder juiste beslissing door de Tweede Kamer genomen. Immers ongelijkwaardige diensten zullen nu voortaan gelijk worden beloond.

Nauwelijks een half jaar geleden werd bij de behandeling der marine-begrooting voor 1907 een amendement van overeenkomstige strekking ingediend en verworpen, nadat de Minister het terecht onaannemelijk had verklaard. Thans wijzigde de Minister zijn voorstel in dien zin, dat bereikt zou worden wat toen bij amendement was voorgesteld en... zonder hoofdelijke stemming wordt het wetsontwerp aangenomen. De Minister moge een weerhaan worden genoemd maar het valt bezwaarlijk te ontkennen, dat de Tweede Kamer hier diens voorbeeld volgde.

Als logisch uitvloeisel van de gevallen beslissing zal nu binnen korten tijd een tractementsverhooging van het geheele personeel der zeemacht moeten volgen. Niet omdat de tegenwoordige bezoldiging op zichzelf onvoldoende is, maar om het evenwieht te herstellen tusschen arbeid en loon. Het aanvankelijk voorstel van den Minister om de mariniers te bezoldigen evenals de matrozen, hunne onderofficieren gelijk de konstabels en hunne officieren in gelijke positie te brengen als de zeeofficieren, kon er mede door toen deze maatregel als tijdelijk was bedoeld, die tractementsverhooging samenhing met de geleidelijke opheffing van het geheele korps. Zonder die opheffing is zij eene economische fout en deze misslag zal duchtig op de zeemacht drukken, want ongelijke diensten behooren ook ongelijk gewaardeerd te worden.

Het was geen willekeur dat het machinekamerpersoneel het hoogst, de matrozen minder en de mariniers het minst werden bezoldigd, maar door de beslissing der Tweede Kamer wordt de gezonde verhouding verbroken. Het is plotseling voordeeliger geworden te dienen bij het korps mariniers dan bij eenig ander deel der zeemacht. Daar immers krijgt men gelijke betaling bij minder hooge eischen van bekwaamheid dus in het algemeen minder bruikbaarheid, voor minder verantwoordelijk en minder zwaar werk; in het kort bij veel gunstiger levensvoorwaarden. Dat de werving voor het korps mariniers eene krachtige (en ongewenschte) concurrentie aandoet aan de dienstneming bij de eigelijke zeemacht, zal dan ook spoedig genoeg in de practijk blijken.

Verbetering in den ongewenschten toestand zal slechts zijn te verkrijgen door het overige personeel in financiëel gunstiger conditie te brengen, dat wil zeggen door eene algemeene

tractementsverhooging van het *geheele* personeel der zeemacht, met uitzondering van de mariniers, of door ten spoedigste over te gaan tot opheffing van het korps mariniers. Aangezien het eerste wel onuitvoerbaar zal moeten worden geacht, is opheffing van het korps mariniers thans meer noodig dan ooit te voren.[1)] Allerminst is de beslissing omtrent de toekomst van het korps van de baan, al kunnen de mariniers thans meer dan tevreden zijn. Het belang der zeemacht eischt dringend spoedige zuivering van een toestand, welke door het gemis aan beleid van den Minister en de al te groote offervaardigheid der Volksvertegenwoordiging in de hoogste mate ongezond is geworden.

J.P.v.R.

1) Wij onderstellen dat ook de Eerste Kamer het wetsontwerp zal aannemen; het voorloopig verslag wijst daarop.

Het spiritistisch gevaar.

'De tegenwoordige tijdsomstandigheden zijn bij uitstek gunstig voor de ontwikkeling van een nieuw geloof. Honderden en duizenden in de beschaafde Europeesche maatschappij hebben hun oud geloof verloren en een dergelijke groote verandering in de overtuiging der menschen binnen zulk een kort tijdsbestek gaat zoo gemakkelijk niet. Een keten, die honderden jaren lang gedragen is, laat een moet na. Wij hebben daardoor tegenwoordig het merkwaardig verschijnsel, dat velen die hun oud geloof verloren hebben, een nieuw hebben aangenomen; de spiritisten, de theosofen en vele anderen zijn daar om dit te bewijzen. Vrede hebben met het onbegrijpelijke kan de meerderheid der menschen niet; ze hebben de intense behoefte den bestaanden afgrond in hun begrijpen te dempen; zij moeten populair uitgedrukt "vastigheid" hebben en daartoe kan alleen een geloof dienen of "wat daarmee gelijk staat."' Deze woorden uit de veel besproken brochure van Prof. Jelgersma[1)] maak ik gaarne tot de mijne en ik voeg er bij: het zou doelloos zijn te strijden tegen een geloof voor zoover het de reeds-geloovigen betreft. Juist het begrip 'gelooven' sluit iets in zich, dat met logischen gedachtengang niet van doen heeft. Men kan zich de moeite sparen te trachten geloovigen te overtuigen.

En ware het spiritisme niets meer dan zulk een modern 'geloof' zooals b.v. de theosofie, het behoefde van medische zijde zeer zeker geene bestrijding. Het zou dan zelfs in een behoefte voorzien, daar het aan de diep ingewortelde behoefte van velen te gemoet komt met zijne voornaamste leer- of geloofsstelling n.l. die van een voortleven na den stoffelijken dood en de mogelijkheid om met de achtergeblevenen in betrekking te kunnen blijven.

1) Open brief aan Prof. G.J.P.J. Bolland. Leiden 1906.

Intusschen zit aan het spiritisme meer vast. Het heeft een tweeslachtig karakter n.l. van geloof en wetenschap beiden. Het gevolg is dan ook, dat het spiritisme in de bekende positie van de vleermuis is: bij de vogels niet gezien en bij de muizen niet geacht. De theologen willen er niet van weten en de natuurwetenschappelijken evenmin. Ook hier bevestigen uitzonderingen den regel.

Aan den eenen kant maakt het van Jezus Christus een door God geïncarneerden geest[1)], van de wonderen uit den Bijbel spiritistische verschijnselen[2)], aan den anderen kant meent het voor de psychologie het raadsel der ziel op te lossen[3)], de philosophie kan geheel verdwijnen en de natuurkunde wordt met nieuwe hoofdstukken 'verrijkt', in welke aangetoond wordt, dat de zwaartekracht onder omstandigheden geheel kan worden opgeheven[4)], door andere dan de tot nu bekende krachten.

Welk een veel omvattende taak: 'Het zal wetenschap en kerk verzoenen. Het zal de wetenschap den weg en de middelen aanwijzen om ook op dit gebied door waarneming en ervaring triomfen te behalen, om het geloovig op gezag aannemen te doen veranderen in een proefondervindelijk weten'.[5)]

Wat blijft er over van het schoone gebouw van het Christendom, wat blijft er over van de arme wetenschap?... Geen wonder dat èn theologie èn wetenschap bewijzen vragen, bewijzen te meer en te klemmender naarmate het beweerde meer indruischt tegen de gangbare begrippen.

In dit opstel zal ik me niet bezig houden met het onderzoek van de spiritistische bewijzen, althans niet van de directe bewijzen, - maar een aperçu van de indirecte bewijzen, van de bewijzen 'uit het ongerijmde', die vaak van meer beslissenden

1) o.m. Gustave Feytaud, Le spiritisme devant la conscience pag. 53. Paris 1893, en G. Raupert Modern Spiritism. A critical examination of its pbenomena, character and teaching in the light of the known facts. Sands & Co. London 1906.
2) F. Ortt. Het spiritisme, blz. 147, 3de druk 1906.
3) Du Prel. Die Monistische Seelenlehre.
4) Eusapia Paladino, Politi, Daniël D'Home en andere physieke mediums, 'die zonder aanraking, zware lichamen op kunnen doen rijzen,'
5) J.S. Göbel, Voorzitter van den spiritistischen broederbond 'Harmonia', Redacteur van 'Het toekomstig leven', in Pro en Contra 1906 No. 3.

invloed zijn dan de casuistiek zelve, kan ik moeilijk achterhouden.

Het spiritisme doet zich gaarne voor als eene experimenteele wetenschap.[1)] De experimenteele psychologie, de psycho-physica,, de physiologische psychologie (alle eng verbonden dochters van de moeder: zielkunde, psychologie) vinden aldus eene ernstige concurrente in het spiritisme.

Intusschen is het gevaar van dezen kant zoo heel groot niet; want er is bij het echte spiritistische experiment eene moeilijkheid, door allen trouwens erkend.

Wanneer het gaat om verschijnselen op het gebied der warmteleer, van de electriciteit of van eenig ander hoofdstuk uit de physica, dan verkeert men steeds in de mogelijkheid deze verschijnselen onder verschillende, door den onderzoeker te bepalen voorwaarden te herhalen.

Onderworpen aan onveranderlijke wetten (waarvan het opsporen juist de levenstaak van den echten natuuronderzoeker uitmaakt) kan de natuur nimmer weigeren zich door ons te laten onderzoeken; er is niets willekeurigs in hare uitingen en onder zekere, steeds te herhalen, omstandigheden kunnen wij hare geheimen uitvorschen. Wetenschap is juist mogelijk daar grilligheid en luimen bij natuurlijke verschijnselen (der experimenteele wetenschappen) ten eenenmale uitgesloten zijn.

Bij de spiritistische ‘wetenschap’ zijn de waarneming en het onderzoek niet zoo gemakkelijk en zeker. De verschijnselen die we willen bestudeeren kunnen niet wanneer wij zulks wenschen verkregen worden.

En niet alleen, dat we dus afhankelijk zijn van het al of niet gedisponeerd zijn van een medium - we kunnen het ook nog slecht treffen wanneer we b.v. met ‘spotgeesten’ te doen krijgen, die allerlei onzin of leugens vertellen of vieze taal geven in plaats van hoogere waarheden, zich vermaken met onze wenschen en onderzoekingen en slechts hun eigen zin volgen. ‘Moeilijke omstandigheden, dat moet gezegd worden; voor de wetenschap moeilijke voorwaarden! Hoe kan men zich met zulke middelen van de waarheid overtuigen?’[2)]

1) H.N. de Fremery, Handleiding tot de kennis van het spiritisme, Bussum 1904, blz. 177 en 178; zie ook inleiding blz. 1-6.
2) J.B. Tissandier. Des sciences occultes et du spiritisme. Paris 1866.

En dan, waarnemen! Verschijnselen waarnemen en ze goed weergeven. Enkele woorden, maar veel omvattende begrippen. Er wordt zoo ontzettend weinig goed waargenomen en gereproduceerd. Ware dit anders, de taak van den rechter zou gemakkelijker zijn dan hij nu is, maar elk oogenblik blijkt, dat de verklaringen van ooggetuigen - al zijn ze volkomen ter goeder trouw - onbruikbaar zijn.

Ieder ligt nog versch in het geheugen hoe bij het proces van den opgejaagden schoenmaker Voigt, den beroemd geworden 'kapitein van Köpenick', door verschillende getuigen verklaard werd, dat hij schoone, welgevormde handen had. Zulke feiten zijn geen uitzondering, maar regel.

Bij het doorlezen van spiritistische waarnemingen krijgt men sterk den indruk, dat ze zeer subjectief zijn. Eene objectieve, volkomen onpartijdige beschrijving met vermelding van alle noodige détails is hoogst zeldzaam. De waarnemingsfouten kunnen ontstaan door verkeerde verwerking der zintuigelijke indrukken in de hersenen zelf; hier ligt dan de fout in het psychische proces; maar de zintuigen zijn ook niet immer te vertrouwen. Door A. Lehmann[1)] e.a. is voldoende gewezen op de enorme bron van vergissingen ontstaan door foutieve waarnemingen en die steeds de magie, het spiritisme, de occulte wetenschappen ten goede zijn gekomen.

Eigenaardig is het in betrekking tot het vorenstaande er op te wijzen, dat ook de spiritisten, b.v. de Fremery[2)], de gebrekkigheid en de vele fouten der waarneming op den voorgrond plaatsen.

In een apart hoofdstuk over de beperktheid van onze zintuigen zegt genoemde schrijver o.m. (blz. 12 en volg.): 'Welke feiten zullen wij als feiten erkennen?'

'Het ligt voor de hand, ons daartoe te verlaten op onze zintuigen. Door slechts datgene te erkennen, wat met oogen te zien, met ooren te hooren en met handen te tasten is, zullen wij ons vrijwaren voor het maken van ongegronde hypothesen. Onze zintuigen moeten ons den weg der wetenschap afbakenen. Zij moeten onze gidsen zijn en worden

1) Dr. A. Lehmann. Aberglaube und Zauberei.
2) H.N. de Fremery. Handleiding.

voldoende geacht om ons in kennis te brengen met alle verschijnselen, welke zich in onze sfeer kunnen voordoen.

Wij moeten dus een groot vertrouwen schenken aan deze leidslieden. Verdienen zij het?

Helaas het moet erkend worden, dat zij ons menigmaal bedriegen en dat onze waarnemingen zelden aan de werkelijkheid beantwoorden. De aarde geeft ons den indruk van onbeweeglijkheid, maar inderdaad draait zij om hare as en beschrijft haar baan om de zon met een snelheid, zoo groot, dat onze spoortreinen, daarbij vergeleken, een slakkengang gaan. Ieder etmaal zien wij zon, maan en sterren hun wijde banen beschrijven aan het uitspansel: het is slechts schijn. Bij zonsondergang zien wij de vurige zonneschijf nog boven den gezichtseinder, als de zon zelve reeds daarachter verdwenen is. Het oog verheugt zich in de heerlijke kleurenpracht van de natuur, - maar *er is inderdaad geen licht* (curs. van mij); er bestaan slechts aethertrillingen die een zuiver mechanischen arbeid verrichten. Het zintuig van het gehoor brengt den indruk van harmonische klanken te weeg: in werkelijkheid brengt de lucht *trillingen* over, die *in zich zelven geluidloos* zijn (curs. van mij). Wij meenen massieve lichamen aan te raken, maar het hardste staal bestaat uit een samenstel van bewegelijke atomen, die door tusschenruimten van elkander gescheiden zijn. Wij spreken van warmte en koude, maar in het heelal bestaat slechts verschil in beweging.'

Ik geloof, dat het voor den denkenden lezer niet noodig zal zijn dit stukje rhetorica, dat eigenlijk vergulden pyramidalen onzin bevat te ontleden; als curieus staaltje van spiritistische logica (het werk is verreweg het beste oorspronkelijke Nederlandsche boek over spiritisme) is het de moeite waard zóó uitvoerig aangehaald te worden.[1)]

Het einde en de slotsom van zijn hoofdstuk over de beperktheid van onze zintuigen luidt: 'Begeerig moeten wij elke openbaring van nieuwe krachten ontleden, met terzijde telling van vooropgezette meeningen en gedachtig, *dat alles*

1) Een nog veel erger stukje wetenschappelijke nonsens komt voor in zijne Handleid. blz. 168-177. Dit handelt over de evolutie, de organiseerende levenskracht en de ziel. Felix Ortt. zegt van de Fremery's werk: 'het standaardwerk, waardoor alles wat tot dusver in onze taal over dit onderwerp geschreven is, in de schaduw werd gesteld.'

mogelijk is wat geen logische tegenspraak behelst.' (curs. van mij.)

Deze laatste zinsnede zou ik willen veranderen in: *alles is mogelijk; maar het gewicht der bewijzen voor de mogelijkheid moet evenredig zijn aan de vreemdheid der feiten*.

Het eigenaardige van De Fremery - en dit teekent de spiritistische methode - is, dat hij de beperktheid van onze zintuigen evengoed als wij - al is het op eenigszins andere gronden - aanvaardt, maar hij vergeet de logische conclusie te trekken, dat die beperktheid ons dubbel voorzichtig moet maken niet alleen tegenover 'de wetenschap', maar tegenover *alle* waarnemingen en à fortiori tegenover de spiritistische. Immers juist bij het geesten opwekkken, - hooren (manifestaties) - zien (materialisaties) wordt eene nerveuze spanning opgewekt, een toestand van gespannen verwachting geschapen waarbij de waarneming (psychisch) zoo uiterst gemakkelijk vervalscht wordt. De toestand van heel- of halfdonker die bij de geestenopwekkerij behoort is bovendien niet in staat om de zintuigelijke indrukken erg tot hun recht te doen komen.

Het was noodig, dat een echt vakgeleerde (geen militair, deze schijnen bijzonder spiritistisch aangelegd te zijn), d.i. geen leek op psychologisch gebied, iemand die weet wat de macht van suggestie, der hypnose, van de autohypnose, het somnabulisme, het 'onderbewustzijn' beteekent - hoe gemakkelijk waarnemingsvervalschingen ontstaan en getuigenissen onbetrouwbaar zijn - dat zulk een geleerde een medium (geen beroepsdito) onder goede contrôle jaren lang kon waarnemen, met alle scepticisme maar ook met alle eerlijkheid, die den echten wetenschappelijken man kenmerkt. Die geleerde is er, die waarneming is geschied!

Prof. Th. Flournoy van Genève nam het medium Helene Smith vijf jaren gedurende honderden séances waar. De uitkomst van dit onderzoek geeft de richting aan in welke de verklaring der quasi-bovennatuurlijke verschijnselen gezocht moet worden; die richting is de psychologische.[1)]

1) Prof. Th. Flournoy. Des Indes à la Planète Mars. Etude sur un cas de somnabulisme avec glossolalie. Genève 1900 (3e édition).
Nouvelles observations sur un cas de somnab. avec glossolalie. Archives de psychologie, Dec. 1901.
A Propos d'un livre spirite. Réponse à la 'Société d'Etudes Psychiques de Genève' par Th. Flournoy. Semaine Litéraire de Genève 1 et 8 juin 1901.

Het moderne spiritisme heeft zijn ontstaan te danken aan de familie Fox, die een gehucht Hydesville in den staat New-York van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika bewoonde. Bij hen tehuis 'spookte' het. Er werden allerlei geluiden en kloppingen gehoord, die men ten slotte toeschreef aan een vermoorden marskramer.

Het geval baarde opzien en op den 19en November 1849 werd voor het eerst eene openbare voorstelling gegeven van de 'wonderbaarlijke' krachten, die de meisjes Fox bezaten.[1] De beweging breidde zich hand over hand uit, zoodat drie jaren na het eerste optreden 40.000 Amerikaansche burgers bij het Congres van de Vereenigde Staten aandrongen om de verschijnselen te onderzoeken, die zich veelvuldig voordeden.

De beoefening van het spiritisme greep dan ook in de Nieuwe Wereld als eene echte geestelijke epidemie om zich heen. In 1852 woei het spiritisme van Amerika over naar Schotland en in bijna alle landen van Europa liet men de tafels dansen, nadat in April 1853 de 'Allgemeine Zeitung' een opzienbarend artikel over het verschijnsel gepubliceerd had. Ook ons land ontkwam niet aan de tafeldans-epidemie; 'geen stad, ja zelfs weinig dorpen waar het niet uitgeoefend werd en men het nog uitoefent.'[2] En het is aardig, dat de natuurlijke verklaring door James Braid en niet lang daarna door Faraday en Carpenter gegeven, ook dadelijk zelfstandig door Dr. Lubach gevonden is.

Geestelijke epidemieën zijn in de geschiedenis vrij talrijk, sommige van eeuwenlangen duur en verschrikkelijke beteekenis, geheel Europa omvattend. (Heksenwaanepidemie.)[3] Andere daarentegen zijn kort van duur en lokaal.

Voorbeelden zijn o.a. de kruistochten en vooral de kinderkruistocht (1212), die zoo rampzalig voor de kleintjes eindigde. Van de 50.000 deelnemers keerden slechts weinigen terug.

Het Flagellantisme en de razende volgelingen van Jan van

1) A. Leah Underhill. De ontbrekende schakel in het modern spiritualisme. Vert. door D.J. Buysman, oud-Ingenieur. Met een voorrede van Dr. C. Hille Ris Lambers, Pred. te Haaksbergen.
2) Dr. Lubach. Alb. der Natuur, jaarg. 1853 blz. 283.
3) Graf v. Hoensbroech, Das Papsttum in seiner sozial-kulturellen Wirksamkeit. Leipzig 1904 e.a.

Leijden zijn ook niet anders dan uitingen van geestelijke epidemieën (zie voor nadere bijzonderheden Prof. v. Bechterew. Die Bedeutung der Suggestion im sozialen Leben).

En ook de 19de eeuw kent er grootere en kleinere. Het optreden van profeten met de groote extase van den aanhang zooals ze in Amerika voor eenige jaren om de haverklap optraden (Dowie is een der bekendsten), het samenbidden van heele gemeenten in Wales; om eenige voor de hand liggende voorbeelden te noemen. Dr. Bouman beschreef een locaal geval van psychische infectie in ons land (Appeltern) in de Psychiatrische en Neurologische bladen van 1898 (No. 1).

Wie dergelijke verschijnselen kent en ze noemt, wil daarmede volstrekt niet zeggen, dat alle spiritisten geheel of ten deele psychisch abnormaal zijn, maar hij bekijkt toch de spiritistische *beweging* met andere oogen als de aanhangers zelf van die leer. De beschrijving die de spiritist gaarne geeft van de opkomst in Amerika en het oversteken van de beweging naar de Oude Wereld heeft ongetwijfeld zekere karaktertrekken gemeen met verschillende der bekende geestelijke epidemieën. Mijne opvatting vond ik bevestigd in het werkje van Prof. v. Bechterew; deze spreekt ook van eene spiritistische epidemie en haalt dan de volgende woorden van Prof. J. Sikorsky aan waarin deze laatste sommige Russische sekten met de spiritisten vergelijkt: ‘Der Aberglaube der Spiritisten, ihre Ideen von einer Gemeinschaft mit Geistern und von der Möglichkeit, die Ereignisse der Vergangenheit, die Geheimnisse der Zukunft, das Unerreichbare in der Gegenwart mit Unterstützung von Geistern zu ergründen - diese ganze spiritistische Dogmatik gleicht vollkommen den Lehren der Skopzen, der Chlysten, der Maljowanniten.[1)]

Sowohl bei den Spiritisten wie bei jenen Sektierern gründet sich der Geisterglaube auf ekstatische Zustände, die das Medium befähigen, zu schreiben, zu reden oder gar zu thun, was er unter gewöhnlichen Verhältnissen nicht kann, und dieses ungewöhnliche Vermögen schreiben die Spiritisten dem Walten eines durch den Organismus des Mediums oder sonst wie wirksam werdenden fremden Geistes zu.

1) Russische sekten, zie hiervoor v. Bechterew loc. cit. of J. Sikorsky. Die psychopathische Epidemie des Gouv. Kiew im Jahre 1892.

Wie sich Chlysten und Maljowanniten ihrer Weissagungen, ihrer Reden, ihrer Körperbewegungen nicht bewusst zu sein glauben oder sie doch nicht als die ihrigen anerkennen wollen, sondern im Gegenteile als ein ihnen fremdes Etwas auffassen, das sich Kraft des Willens von aussen hinzutretender Geister vollzieht, so hält auch der Schreibende oder tischrückende Spiritist diese Vorgänge nicht für etwas, was von ihm selbst ausgeht, sondern für Wirkungen eines sich seiner als einfaches Werkzeug bedienenden unsichtbaren Geistes.'

Na het eerste epidemische optreden even na het midden van de vorige eeuw is het spiritisme niet meer geheel verdwenen. Wel is waar is het verwoede gezelschapspel van den tafeldans uit de mode geraakt, maar tal van tijdschriften zenden nog geregeld hunne 'wond're feiten' de wereld in. Ja, er doen zich teekenen voor, dat eene nieuwe verheffing aan het opkomen is. Artikelen in de groote dagbladen (b.v. Telegraaf, Oct. 1906), in de tijdschriften, tal van nieuwe werken, propagandistische lezingen leveren het bewijs van de juistheid dezer bewering. Ook in het spiritistische kamp wordt dit erkend: 'Het schijnt echter, dat een kentering op handen is. Het spiritisme wint steeds meer aanhangers, ook in wetenschappelijke kringen. In ons land breidt het zich eveneens uit...'[1)]

Dit staat stellig in verband met het feit, dat de enorme invloed van de ontwikkeling van de natuurwetenschappen door het magistrale werk van Darwin ingezet, aan het luwen is. Men meende reeds het antwoord te hebben op de vraag: 'vanwaar komen wij' en hoopte in de naaste toekomst voor geene wereldraadselen meer te staan. En toen deze verwachting eene illusie bleek te zijn of liever, toen het uitkwam, dat er slechts eene groote schrede gedaan was op het pad der waarheid, maar dat het einddoel nog lang niet was bereikt, was het begin der reactie reeds daar. En in de zoo vaak geciteerde redevoering door den Berlijnschen geleerde E. du Bois-Reymond gehouden op 14 Aug. 1872 werd duidelijk het Ignorabimus (wij zullen niet weten) uitgesproken.

Zooals men zich stortte op het materialisme, zelfs op het

1) H.N. de Fremery. Handleiding tot de kennis van het spiritisme. Inleid blz. 4.

grove materialisme van Büchner's Krafft und Stoff, zoo stort men zich thans op een spiritualisme zich uitend in theosofie, spiritisme, neo-Boeddhisme, en wat dies meer zij.

Op die reactie zal ook weder eene reactie komen en de resultante van dat alles voert onafwijsbaar langs slingerpaden en spiraalgangen de hoogte in naar de waarheid welke slechts verkregen wordt door eerlijk, trouw, langzaam en uiterst nauwgezet onderzoek der natuur.

In den natuurlijken drang tot zoeken naar eene verklaring voor onbekende verschijnselen door de oorzaak op te sporen (causaliteitswet) vinden we den sleutel tot het bijgeloof in het algemeen en het geloof aan onzichtbare wezens (geesten) in het bijzonder.

Reeds bij dieren zoowel als bij zeer kleine kinderen en primitieve volkeren nemen we waar, dat bij onverwachte gebeurtenissen naar de oorzaak ervan gezocht wordt.

Schopenhauer deelt ergens mede[1)], dat hij pas eene inrichting had laten maken om van uit zijn bed de gordijnen voor het venster van elkaar te kunnen schuiven. Den eersten keer dat hij het deed sprong zijn hond op, begon te huilen en liep jankend heen en weer, zoekend naar de oorzaak.

Darwin[2)], die eene dergelijke kleine waarneming mededeelt, maakt terecht de opmerking, dat ‘op snelle en onbewuste wijze de gevolgtrekking gemaakt werd door zijn hond, dat eene beweging zonder blijkbare oorzaak het bestaan van een vreemden, levenden invloed aanduidde.’

Carl Vogt[3)] ‘merkt op, dat de hond klaarblijkelijk even bang voor spoken is als de Bretagner of de Bask; elk verschijnsel dat hem treft en waarover zijn neus hem geene goede inlichtingen kan geven, brengt zelfs den moedigsten hond tot uitingen van de meest onzinnige vrees. Ik ken een boschje waarin zich volgens de overtuiging der boeren des nachts een vurige man ophield; als bewijs van het bestaan van dit vuurspook voerden zij aan, dat de honden in het boschje 's nachts

1) Ik meen, dat ik het in zijne dissertatie gelezen heb.
2) Afstamm. v.d. Mensch. Deel I blz. 147.
3) Aanteek. 16. Derde Hoofdst. Deel I, Afstamm. v.d. Mensch. Ch. Darwin. Vert. door Hartogh Heys van Zouteveen.

bang waren en dat men honden die daarin 's nachts eenmaal waren geweest, zelfs door slagen er niet weer toe kon krijgen om derwaarts terug te keeren. Het spook in welks nabijheid een overigens moedige hond zich niet dorst wagen, zelfs al ging zijn meester, mijn vader, met hem mede, was een witte, rottende boomstronk, die 's nachts een lichtstreep van zich gaf. De vrees voor het bovennatuurlijke, voor het onbekende is de kiem der godsdienstige voorstellingen; zij is bij onze intelligente huisdieren, den hond en het paard, in hooge mate ontwikkeld.'

Haeckel[1)] zoekt ook de verklaring van het bijgeloof in hoofdzaak in de causaliteitswet, maar in het bijzonder geldt dat voor die bewegingsverschijnselen, die met gevaar dreigen en vrees opwekken. De vergelijkende volkerenkunde zoowel als de kultuurgeschiedenis hebben bewijzen te over voor die meening geleverd.

De menschheid heeft van de vroegste tijden af, toen de oudste menschelijke voorouders nog nauwelijks boven het dier verheven waren en nog ver beneden de wildste stammen van den tegenwoordigen tijd stonden, de aarde bevolkt met werkzame, onzichtbare wezens, die hun kwaad wilden doen. Eerst op latere trappen van ontwikkeling wordt ook aan goede geesten geloofd.

De spiritisten nemen ook het bestaan van intelligenties aan, buiten ons, die dienen moeten om tal van voor hen onbegrijpelijke gebeurtenissen te verklaren (causaliteit), ze zoeken naar de oorzaak van het spreken van in trance verkeerende mediums, van het automatische schrift, van hallucinaties, ze vonden die oorzaken niet, deels omdat ze van de psychologie en psycho-pathologie geen kennis hebben, deels omdat deze wetenschappen nog jong zijn en nog niet alles precies verklaren kunnen; ze vinden de natuurlijke verklaringen niet en doen wat vanaf de dieren, door de wildste stammen, primitieve volkeren, kultuurhistorisch laagstaande volkeren, altijd gedaan is: ze zoeken de verklaring in intelligenties, in geesten buiten ons.

We zullen thans niet ingaan op het geestengeloof zooals dat gevonden wordt bij verschillende volkeren in diverse tijdperken.[2)]

1) E. Haeckel. Die Welträthsel, blz. 121.
2) Zie het uitstekende standaardwerk van A. Lehmann, Aberglaube und Zauberei von den ältesten Zeiten an bis in die Gegenwart.

Vermelden we alleen dat bij de barbaarsche volkeren van Europa reeds in het begin der Christelijke jaartelling soortgelijke practijken uitgeoefend werden om geesten op te roepen als thans door de spiritisten gebruikt worden.

Tertullianus[1] schrijft in zijne Apologie van kleine stoelen en tafeltjes, die klopten en spraken. Ook van materialisaties bericht hij, wanneer hij schrijft, dat de toovenaars verschijningen oproepen en de schimmen des doods ontheiligen. Evenals thans vele bedriegers onder de mediums gevonden worden, verbonden toen reeds de 'toovenaars' bedriegelijke practijken aan hunne voorstellingen, want hij zegt: 'Viele Wunder affen sie durch ihre Zauberei und Blendwerke nach.' Rabbi Ben Akiba zou zeggen 'Alles schon da gewesen'!

Aan het oude geestengeloof heeft niets, zelfs de reformatie geen einde kunnen maken; dit bleef der moderne natuurwetenschap voorbehouden en werd krachtig in hare eerste periode gesteund door de denkers, de encyclopaedisten in Frankrijk, die ook de revolutie hielpen voorbereiden.

Intusschen blijkt het oude geestengeloof niet dood; de nieuwe beweging, ontstaan in het midden van de vorige eeuw te midden der fanatieke Kwakers van Noord-Amerika, het zoogenaamde moderne spiritisme, is er een nieuwe opbloei van.

Is nu, omdat dit geloof zoo zeer verbreid is en zoo hardnekkig blijft voortbestaan, de conclusie gewettigd dat geesten ook werkelijk bestaan?

De spiritist meent deze vraag in toestemmenden zin te mogen beantwoorden; zoo zegt J.S. Göbel, de voorzitter van den Spiritistischen Broederbond 'Harmonia'[2]: 'Niettemin blijkt uit de algemeenheid dier feiten in alle tijden en de overeenstemming der beschrijvingen bij alle volkeren, dat daaraan steeds werkelijke verschijnselen ten grondslag lagen, hoe opgesierd zij ook mogen zijn, hoe ook met bij- en lichtgeloovigheid omhangen.'

Ook Urbain Feytaud[3] roept uit: 'Que conclure de cette généralité des croyances en présence de l'impossibilité incon-

1) Lapponi. Hypnotismus und Spiritismus. Histor. Abriss.
2) Pro en Contra No. 3. 1906, blz. 1.
3) Le Spiritisme devant la conscience.

testable d'une origine commune, sinon que partout, et selon les degrés d'avancement des peuples, les bons et les mauvais esprits se sont manifestés de tous temps comme aujourd'hui...'

Intusschen wordt door de algemeenheid eener voorstelling de juistheid ervan ten eenenmale niet bewezen. Al werd vroeger algemeen - en door het volk thans nog - geloofd, dat het verschijnen van een staartster een groot ongeluk voorspelt, dan is dit nog niet juist.

Ook de meening dat de stand der planeten van invloed is op het lot der menschen, wordt zoowel bij de Chaldeeërs van 4000 j. en meer vóór Chr., de middeleeuwen door, tot op heden door velen geloofd. Trouwens à priori is voor een logisch denkend verstand duidelijk, dat de algemeenheid van een geloof volstrekt geen maatstaf is voor de waarheid er van. Tal van vondsten later gedaan op het gebied van de electriciteit en van het licht (telegraphie, telephonie, Roentgenstralen, radiumstralen, photographie op afstand enz. enz.) zouden nooit door iemand in vroeger eeuwen geloofd zijn indien men ze had kunnen voorspellen, en niettemin zijn ze waar.

Van de vroegste tijden af zijn als oorzaken van natuurverschijnselen lucht- en boschgeesten, kaboutermannetjes, nymphen en berggeesten, 'uitgevonden', daar eene andere verklaring ontbrak. 'De mensch hoorde de stem van de echo in het bosch en vond den roeper niet, die hem nabootste en den spot met hem dreef; hij zag hoe de storm de sterkste boomen bewoog, die hij zelf niet aan het schudden kon brengen, en door den storm gebroken werden als riet; hij hoorde een vreeselijken donder de lucht in beroering brengen, en zag vurige slangen van den hemel dalen, die zijne broeders doodden, de boomen van het woud in vlammen deden opgaan, hij zag een schitterenden boog, een poort opgloeien aan den verren hemel en even plotseling weer verdwijnen.

Hoe kon een kinderlijk gemoed, dat naar de oorzaak van deze dingen vroeg en vragen moest, (door het aangeboren causaliteitsbewustzijn) anders dan met noodzakelijkheid komen tot het geloof aan machtige, onzichtbare wezens, die zulke raadselachtige, den mensch onmogelijke verschijnselen tot stand konden brengen.'[1)]

1) Dr. R. Hennig. Wunder und Wissenschaft. Eine Kritik und Erklärung der okkulten Phänomene. Hamburg 1906.

Zoo vinden we - en het werd reeds in dit opstel betoogd - in het overal verspreide geloof aan geesten geen bevestiging van de juistheid ervan, maar het noodzakelijke gevolg van het zoeken naar oorzaken van onbegrepen gebeurtenissen.

Zoo is het hernieuwde geestengeloof een geweldige achteruitgang, een terugkeer naar den oer-toestand, eene negatie van onzen heerlijken vooruitgang in kennis.

De spiritisten hebben intusschen meer van dat soort algemeene - maar onlogische - bewijsgronden voor de juistheid van hunne leer.

De wetenschap heeft meermalen aanvankelijk ontkennend gestaan tegenover later goed geconstateerde feiten of à priori als onmogelijk verworpen wat later wèl mogelijk bleek. Dat is een niet te ontkennen feit. Nu wordt de spiritistische leer door de officiëele wetenschap als onjuist verworpen, - en dat is voor een spiritistisch gemoed juist een bewijs voor hare echtheid.

Hoe zot deze redeneering ook gelijkt, bijna elk spiritist tracteert er ons op.

Zoo werd eens de val van meteorsteenen door de aanzienlijkste geleerden voor eene besliste onmogelijkheid verklaard. Sommigen gingen zoover als de Geneefsche geleerde Deluc, die beweerde: ‘en als hier voor mijne oogen een steen van den hemel viel dan zou ik zeggen, ik heb het gezien, maar ik geloof het niet’. Toen kwam den 26^{en} April 1813 en met hem, vlak voor de poorten van Parijs, waar de Academie des Sciences het hoofdkwartier der Aërolithenloochenaars uitmaakte, de groote meteoorregen, die aan allen twijfel een einde maakte.

Evenzoo zou voor 50 jaar nog elke natuuronderzoeker zijn hoofd verpand hebben voor de juistheid der bewering, dat het niet mogelijk zou zijn ooit te doorgronden welke elementen op de zon en de sterren voorkomen - en heden weten we met absolute zekerheid, dat niet slechts op de zon, maar overal in het voor ons doorvorschbare hemelruim dezelfde elementen voorkomen als bij ons op aarde - dank zij de ontdekking der spectraalanalyse.

Deze beide voorbeelden zouden met vele te vermeerderen zijn. ‘Waar zouden wij eindigen,’ zegt de Fremery, ‘wanneer wij alle overijlde vonnissen, die de officiëele wetenschap over

nieuwe uitvindingen en ontdekkingen geveld heeft, wilden opsommen?'

En Göbel laat zich aldus uit: 'In het kleine lag vaak het grootsche verscholen, achter het verachte bleek menigmaal de grootste hervormende kracht verborgen. Het kinderspel onzer jeugd - waarbij wij langs een over de gracht gespannen draad, die aan beide einden in het deksel van een papieren doos was vastgehecht, tot elkander spraken - zou bij aandachtige beschouwing reeds vroeger tot de telefoon hebben geleid. De wereldhervormende uitvindingen van Franklin en Galvani illustreeren welk een groote weldaad achter het eenmaal bespotte verborgen lag.'

Met Tissandier antwoord ik: 'Il est en effet un point qui frappera tous ceux qui liront, qui a dû frapper tous ceux qui ont lu les ouvrages spirites. C'est à la fois une comparaison continuelle avec les autres sciences, comme si l'on voulait rapprocher les méthodes et partager le crédit dont elles jouissent et un certain dédain pour ces mêmes sciences, une recommandation fréquente de ne point confondre le spiritisme avec ce qu'il appelle les sciences vulgaires... Elle fait appel à l'avenir, et tout en interdisant tout rapprochement entre elle et les doctrines vulgaires, elle rappelle la découverte de Galilée méconnue, ainsi que celle de Fulton et de tant d'autres'.

Maar de spiritisten vergeten, dat in alle voorbeelden door hen genoemd, de wetenschap de feiten of gebeurtenissen wel degelijk geaccepteerd heeft zoodra de bewijzen afdoende waren en dat het haar plicht was ze niet als juist te aanvaarden zoolang dat bewijs niet voldoende geleverd was.

Ontdekkingen zooals van het radium, de Röntgenstralen, telegrafie zonder draad, worden dadelijk erkend als juist, ook al werpen ze - zooals het radium - schijnbaar geheele physische systemen omver. Waarom? Omdat de juistheid overal getoetst kan worden. En waarom is de hypothese van 'het voortleven na den stoffelijken dood' niet geaccepteerd, niettegenstaande de duizenden en duizenden 'bewijzende feiten'? Omdat overal daar waar men getracht heeft 'de feiten' te onderzoeken, streng wetenschappelijk, d.i. zoo onbelemmerd mogelijk en met in acht neming van het elimineeren van mogelijk onbewust en bewust bedrog - het einde is geweest,

dat de ‘feiten’ verdwenen als een ‘gematerialiseerde geest’ (sic)... bij helder licht.

En als in onzen tijd van hevig zoeken naar waarheid het in vijftig jaren tijds niet gelukt is de zoekers te overtuigen, dan vrees ik dat dit meer ligt aan de onjuistheid van de spiritistische leer dan aan ‘die domme wetenschap’.

Intusschen zijn er onderzoekers, die wel degelijk de juistheid van het spiritistische leerstelsel onderschrijven. Iedere spiritist zet u het lijstje voor waarvan de glorie uitmaken voor Duitschland Prof. Zöllner, voor Frankrijk Flammarion, voor Italië Schiaparelli, voor Engeland Crookes en Wallace, voor Nederland Dr. F.v. Eeden, enz. Voor zoover ik heb kunnen nagaan is de geniale gedachte van A.R. Wallace afkomstig, om zulk een lijst aan te leggen; hij geeft 22 personen op.[1)]

Ik zal niet trachten een lijst aan te leggen van personen, die niet aan het spiritisme gelooven; ik vrees dat die een weinig te lang zou worden.

Tegenover elken beroemden spiritist zijn er tien, vijftig even beroemde te plaatsen, die eene andere meening toegedaan zijn. Tegenover een A.R. Wallace staat b.v. een Charles Darwin. Dat blijkt uit het volgende uittreksel uit een brief geschreven op 18 Januari 1874 en betrekking hebbende op eene spiritistische séance ten huize van zijn broeder Erasmus, met medewerking van een zeer bekend medium.

> ...‘Laatst hadden wij op een achtermiddag veel pret; want George had een medium gehuurd, dat de stoelen, een fluit, een schel, een kandelaar en vuurvonken in mijn broeders eetvertrek rond liet springen op een wijze, die iedereen in verbazing bracht en ademloos stil maakte. Het was in het duister, maar George en Hensleigh Wedgwood hielden voortdurend de handen en voeten van het medium aan weerszijden vast. Ik vond het er zoo drukkend warm en vervelend, dat ik wegging, vóór al deze verbazende wonderen of goochelkunsten plaats hadden. Hoe de man bij mogelijkheid kon doen wat werd gedaan, gaat mijn begrip te boven. Ik kwam naar beneden en zag al de stoelen enz. op de tafel staan,

1) A.R. Wallace. De wonderen en het hedend. spiritisme vert. door D.J. Buysman. Amsterdam, Cohen Zonen.

die over de hoofden van hen die er omheen zaten, opgelicht was geworden.

De hemel zij mij genadig als wij aan zulken "rubbish" (lorren onzin) moeten gelooven. F. Galton was er bij en zegt, dat het een goede séance was...'

Bedoelde séance gaf aanleiding, dat er een kleinere en met meer zorg ingerichte op touw werd gezet, waarbij Prof. Huxley tegenwoordig was, die er aan Darwin rapport over uitbracht. Deze schreef daarop aan Huxley den volgenden brief:

Down, 20 Jan. 1874.

Waarde Huxley.

'Het was zeer goed van U zulk een lang verslag voor mij te schrijven. Hoewel de séance U zoozeer verveelde, was zij, dunkt mij, de inspanning wel waard, daar dezelfde soor van zaken op alle séances worden gedaan, zelfs op die bij..., en nu zouden voor mijn geest verbazend sterke bewijsgronden noodig zijn om iemand te doen gelooven dat het iets meer was dan bloote fopperij.[1)] Het doet mij genoegen als ik mij herinner, dat ik eergisteren aan mijn geheele huisgezin verklaard heb, dat hoe langer ik nadacht over hetgeen ik hoorde dat in Queen Annastraat was geschied, hoe meer ik overtuigd werd, dat het alles bedrog was... mijn theorie was, dat (het medium) het zoo wist in te richten, dat de beide personen aan weerszijden van hem elkanders handen vasthielden, in plaats van de zijne en hij daardoor vrij was zijn kluchten uit te voeren. Ik ben zeer blijde, dat ik U mijn Ukase uitvaardigde om er bij tegenwoordig te zijn.

Uw toegenegen
Charles Darwin[2)]

Het *autoriteitsgeloof* is het derde spiritistische bewijs uit

1) Zie over fopperij, bedrog door physische mediums o.a.A. Lehmann pg. 457 en het curieuse boekje Modern Spiritualism bij John Nevil Maskelyne, illusionist and anti-spiritualist.
2) Afstamm. v.d. Mensch. Deel I. Charles Darwin, blz. 275, door Dr. H. Hartogh Heijs van Zouteveen.

het ongerijmde.[1] Wallace zegt: ‘Ik voeg hierbij een lijst der namen van personen, die ik in de volgende bladzijden heb aangehaald als overtuigd te zijn van de waarheid en realiteit van de meeste dier verschijnselen. Ik geloof wel, dat men zal toestemmen, dat het eerlijke en oprechte menschen zijn. Wanneer men nu beweren wil, dat die verschijnselen, waarvan zij zeggen herhaaldelijk getuige geweest te zijn, nooit hebben plaats gehad. dan laat ik het aan mijn lezers over te verklaren, hoe het komt, dat zij er zoo vast in gelooven. Ik voor mij zou er dan geen andere verklaring voor weten te geven, dan dat deze welbekende personen gekken en dwazen waren, wat ik moeilijker gelooven kan, dan dat zij wel bij hunne zinnen waren en in staat om verschijnselen waar te nemen en daarbij te overwegen of het ook mogelijk was dat zij zich bedrogen. Iemand die goed bij zijn verstand is, zal niet licht zeggen, zooals de meesten hunner doen, dat hij niet alleen gezien heeft wat anderen absurd en ongeloofelijk achten, maar dat hij moreel overtuigd is, dat hij niet bedrogen werd in hetgeen hij zag.’

Wie rustig dit korte betoog van een der voormannen van het spiritisme leest, merkt dadelijk op, dat Wallace vergeet een onderscheid te maken tusschen verschijnselen en de verklaring der waargenomen verschijnselen.

De meeste der spiritistische verschijnselen zijn door de bijwoners der séances werkelijk gezien, maar de verklaring door middel van de geestenhypothese deugt niet. Hoewel achtenswaardige, dikwerf zelfs geleerde menschen, zijn de bedoelde personen geen psychologen of psychiaters en de verklaringen zijn in hoofdzaak van psychologischen en psychopathologischen aard[2]; behalve de talrijke gevallen van goocheltoeren, van bewust bedrog (kast van de gebroeders Davenport, Frau Anna Rothe, enz. enz.), die er de menschen in doen loopen.

Een mijner vroegere leeraren, een verwoed ethymoloog, werd altijd boos wanneer hij sprak over de vele beunhazen op zijn gebied. Hij zeide dan: ‘ieder meent, dat hij over ethymologie mee

1) H.B. Kennedy van Dam heeft zelfs ‘een lijst van eminente getuigen voor het spiritualisme’ bijgewerkt. (Prijs 20 cents.)
Zie ook Felix Ortt, blz. 31. Het spiritisme.

2) Het werk van Prof. Flournoy uit Genève ‘Des Indes’ met het vervolg ‘Nouvelles Observations’ vooral zij ter lezing aanbevolen.

mag praten, ook tal van menschen, die graag toegeven, dat ze niets weten van zalmkweekerij of het maken van kanonnen.' Hetzelfde geldt van de zielkunde. En bovendien is de psychologie (vooral geldt dit voor de moderne physiologische psychologie en de psycho-physica) een wetenschap die nog de kinderschoenen niet uitgetrokken heeft. Overal verrijzen laboratoria voor psychisch onderzoek. De rustige onderzoeker zal dan ook meestal voor de zoo gecompliceerde psychologische problemen der spiritistische séances tijd noch lust hebben, daar de eenvoudigste problemen nog van alle zijden belicht moeten worden. En intusschen is een gansche schaar ondeskundigen bezig gezondheid en gemoedsrust op te offeren aan onderzoekingen voor welker verklaring zij absoluut geen voorbereidend onderricht of kennis hebben; daar de psychologische 'Deutung' ze ten eenenmale ontgaat, komen ze voetstoots tot 'bovennatuurlijke' krachten en de spiritistische leer telt enkele adepten meer.

Het gaat hier als met de luchtspiegelingen. Prof. Hugo de Vries verhaalt in zijne reisherinneringen[1)]: 'luchtspiegelingen of fata morgana zijn hier zeer gewoon en ik heb uitgebreide helderblauwe meren gezien op plaatsen, waar ik kort te voren de woestijn in volle dorheid had zien liggen. Een kwartier lang kon men rijden langs zulk een meer, dat niet bestaat, en de scherpe lijnen en golvende randen der oevers bewonderen.'

De spiritist is als de dorstige, die reist in de woestijn, het meer ziet en wil drinken en ook een ander overtuigen wil, dat daarginds water te vinden is. Hij ziet het immers, hij ziet de oevers met hunne scherpe lijnen en golvende randen zoo duidelijk. Wat weet hij van fata morgana's of, zoo hij al weet, de dorst is zoo hevig, dat verstand en critiek het zwijgen wordt opgelegd.

De dorst hier bedoeld is de zucht om een voortleven na den dood te kunnen bewijzen. (Zie blz. 306.)

Zooals de natuuronderzoeker de scherpe lijnen van het meer dat hij ziet - en er niet is - bewondert en weet, dat hij met een luchtspiegeling te doen heeft, een verschijnsel waarvan hij de natuurkundige verklaring der straalbreking

1) Naar Californië, blz. 382.

kent, zoo weet de natuuronderzoeker-psycholoog en psychopatholoog de vreemde feiten te verklaren, die zich voordoen op spiritistische séances.[1)]

Het zou het bestek van deze algemeene beschouwingen verre te buiten gaan hierop nader en gedetailleerd in te gaan; de genoemde werken van Flournoy en Lehmann o.a. zijn gemakkelijk genoeg te verkrijgen om ieder die er meer van wil weten in te lichten.

Nog een punt van algemeen belang moeten we hier behandelen en wel het gevaar van het spiritisme.

Het spiritisme is gevaarlijk, kan het althans zijn; vandaar dat ik in den aanvang schreef, dat het van medische zijde bestrijding behoefde.

Onze tijd van neurosen en toenemende krankzinnigheid, van overlading op elk gebied van geestelijk leven en verminderden weerstand der individuen heeft behoefte aan rust en niet aan meerdere hersenprikkels.

De opwinding en spanning verbonden aan het bijwonen van séances, de quasi-geheimzinnige dingen, die zich afspelen in het duister of halfdonker maken op zenuwachtige zoowel als op naïeve, eenvoudige naturen een dikwerf blijvenden, schadelijken indruk; zenuw- en krankzinnigenartsen[2)] van naam bevestigen deze bewering door hunne ervaringen. Spiritisten en niet-spiritisten geven het toe. Lapponi[3)], de onlangs overleden lijfarts des Pausen, zegt, dat het spiritisme de zwaarste zenuwziekten ten gevolge heeft. Volgens hem is het grootste deel der beroemdste mediums en niet weinige, die als voorstanders van het spiritisme bekend waren, geeindigd in het krankzinnigengesticht of zijn zenuwlijdend geworden. Lapponi staat volstrekt niet geheel ‘ablehnend’ tegenover de bovennatuurlijke verklaring der spiritistische verschijnselen. In zijne 4e conclusie zegt hij: ‘Der Spiritismus ist die Manifestation von Kräften die ausserhalb der natürlichen Ordnung stehen. Seine Phänomene können teilweise durch Illusionen, Halluzinationen, Gaukelei und Betrug

1) Hieronder niet bedoeld de beroepsmediums die meest allen bedriegers zijn.
2) Kraepelin Lehrb. d. Psych. 7e opl. blz. 96. deel I.
3) Lapponi. Duitsch van M. Luttenbacher. Hist. Abriss.

und durch besondere physio-pathologische Veranlagung der Medien oder ihrer Hilfer erklärt werden. Für nicht wenige der spiritistischen Phänomene vermag kein Gesetz der natürlichen Ordnung eine befriedigende Erklärung zu geben. Viele andere vollziehen sich im direktesten Widerspruch zu den bekanntesten Naturgesetzen.' Maar in de laatste conclusie, die ik beter onderschrijven kan dan de vierde, heet het: 'Der Spiritismus ist stets gefährlich, schädlich, immoralisch, verwerflich und ohne Einschränkung zu verurteilen und zu untersagen.'

Tissandier[1)] zegt: 'Mais ce qu'il faudrait faire, ce que, j'espère, on fera bientôt pour l'édification de tous, ce sera la statistique de toutes les âmes que ces préoccupations égarent, de toutes les personnes que cette ridicule folie a tuées.'

Bij het eind van eene lezing over spiritisme en materialisme door den heer H.N. de Fremery in de maand Maart jl. in Parkzicht gehouden, had ik gelegenheid te wijzen op het feit, dat over de gevaren van het spiritisme niet was gesproken, terwijl de voordeelen breed waren uitgemeten en dat dezelfde fout ook zijne handleiding aankleefde. Een spiritistisch propagandist moest zich toch ten volle bewust zijn, dat hij werkelijk het geestelijke leven van velen uit den evenwichtstoestand kan brengen. De heer de Fremery dankte mij voor de gelegenheid hem geschonken dat punt nog aan te roeren en gaf toe, dat er 'voor enkelen' wel onaangename zenuwstoornissen voortvloeien uit de beoefening van het spiritisme. Intusschen werd er, naar hij zeide, in zijn boek wel op gewezen. We vinden nl. op blz. 357: 'Men leert hieruit, dat het houden van spiritistische séances niet altijd zulk een onschuldige zaak is, en ik acht het niet geraden, zich zonder behoorlijke voorbereiding of vertrouwde leiding daarin te begeven, doch de uitkomst maakte de geleden smarten meer dan goed'. Nu was mijne bedoeling niet, dat er geen enkele uitdrukking in zijn werk voor zou komen, waarin op de schadelijkheid gewezen werd, maar ik achtte het de plicht van spiritistische leiders om zeer uitgebreid, in een apart hoofdstuk, er de opmerkzaamheid op te vestigen. Die plicht wordt verzuimd. Ik meen dan ook dat de boven aangehaalde

1) loc. cit. blz. 43.

uitdrukking volstrekt niet voldoende is om weer te geven wat iemand bezielen moet, die het séanceverslag, waarop het slaat, gelezen heeft. Een deel ervan luidt:

'Eglinton (het medium) lag in zijn leuningstoel in diepe trance. Het was ten eenenmale onmogelijk hem te doen staan en met ons drieën droegen wij hem naar de eetzaal, waar wij hem in een leuningstoel bij een open venster plaatsten, maar hij gleed dadelijk op den grond en kreeg stuiptrekkingen. Op zijn lippen vertoonde zich bloed; wij wreven hem krachtig, lieten hem vluchtig zout inademen, enz., waardoor hij na een kwartier tot zichzelf kwam. Hij haalde diep adem en sloeg de oogen op.

Terwijl ik hem in een toestand van algeheele uitputting aan de goede zorgen van den heer des huizes toevertrouwde, enz.... Eerst na verloop van een uur was hij genoeg bekomen om met moeite het station van den ondergrondschen spoorweg te bereiken. De heer N. nam de zorg op zich hem naar huis te geleiden en te bed te brengen. Nauwelijks was hij daar aangekomen of de stuiptrekkingen en de bloeding - haemoptysie - herhaalden zich.'

Wanneer de vivisectie-bestrijders lezen zouden van een dier dat na zekere behandeling stuiptrekkingen, longbloeding, algeheele uitputting krijgt, dan zouden ze dit zonder twijfel als uitmuntend materiaal in hunne geschriften kunnen gebruiken. Ze zeggen den geleerden steeds, dat het bloed van een dier nooit mag vloeien om een mensch meerdere kennis bij te brengen en hier vinden we verwante zielen - spiritualisten bij uitnemendheid - die meenen 'dat de uitkomst de geleden smarten meer dan goed maakt'.

Felix Ortt zelf erkent ook, dat het spiritisme de practische beoefenaars bloot stelt aan 'schade voor hun lichaam'. In zijne 7e conclusie zegt hij: 'De practische beoefening van spiritistisch onderzoek stelt aan ernstige gevaren bloot, en is alleen bij groote voorzichtigheid aan diegenen aan te raden, die de stellige bewustheid hebben er toe geroepen te zijn.' Voor mij is het een raadsel hoe iemand als F. Ortt, de heftige bestrijder der vivisectie, kennende de gevaren die het spiritisme aankleven, propageert eene leer, waarbij menschen gevaar loopen als boven beschreven. Wel zegt hij, dat het gevaren medebrengt, maar toch raadt hij de practische beoefening

aan, en in zijne inleiding tot den derden druk lezen wij: *Moge deze studie velen leiden tot een ernstig en onbevooroordeeld onderzoek*.[1)] Verder commentaar lijkt overbodig! Even nog wil ik van hem citeeren blz. 157: 'Tal van mediums hebben daarvan de treurigste gevolgen ondervonden. Dr. Huet wees naar aanleiding hiervan o.a. op de gezusters Fox, de eerste werktuigen der nieuwere geesten-open-baringen. Ook noemt Dr. Van Eeden in zijn meergenoemd artikel in de "Nieuwe Gids": "De spiritistische verschijnselen" een treurig geval van dien aard, aan een zijner patienten overkomen, iets wat volstrekt niet bevreemdend is; immers de studie van 't gebied der animistische werkingen heeft geleerd, dat waar het verstand (het objectieve-ik) be- en overheerscht wordt door het subjectieve ik, feitelijk krankzinnigheid aanwezig is.

Herdenkt men daarbij hetgeen bij de spiritistische verschijnselen gemeld is, - hoe de uitoefening der psychische kracht het medium uitput en somtijds zijn lichaamsgewicht tijdelijk doet verminderen, dan baart het bovenstaande te minder verwondering.

Ook is het bijwonen van séances voor het zenuwstelsel van sommige onderzoekers vaak zeer nadeelig.'

Zelfs voor geheel gezonde, critische personen is de invloed van spiritistische proefnemingen van grooten invloed op den gezondheidstoestand. Dr. A. Lehmann verhaalt in zijn meermalen geciteerd werk (pag. 437): 'Ausserhalb der Sitzungen, in denen ich selbst als Medium auftrat, ist es mir nie geglückt, automatische Schrift zu produzieren, diese trat nur unter dem Hochdrucke der Spannung und der Erregung, welche die Sitzung natürlich bei mir hervorrief, zu Tage. Die Folgen zeigten sich denn auch bald in Gestalt einer nervösen Schwäche, die neben anderen Symptomen sich darin aüsserte, dass der Bart auf der einen Seite ausfiel.' Ook dat laatste geval staat niet op zichzelf, maar is meer voorgekomen.

Er moet bij het spiritisme prophylactisch opgetreden worden; de reeds overtuigde spiritist zegt: 'nu ja, elke nieuwe leer heeft zijne volgelingen die overdrijven en zich stoornissen op den hals halen, dat is nu eenmaal niet te vermijden. En

1) Curs. van mij. Z.

om de hoogere waarheden deelachtig te worden dient men niet voor eigen lijfsgevaar beducht te zijn.' Voor dezulken is dan ook een waarschuwing zonder beteekenis, maar juist voor hen die in de gelegenheid komen om spiritistische séances bij te wonen en werkjes lezen, juist voor hen is het noodig met klem te wijzen op de gevaren die hen dreigen. Hier heeft men kans gehoord te worden en een effect te bereiken.

Eenvoudigen van geest nemen gaarne alles voor waar aan wat hun verteld wordt; is het bovendien gedrukt, dan staat de waarheid reeds voor velen als een paal boven water. Het kritisch oordeel der meeste menschen is trouwens niet zoo heel groot. Plaats een dergelijk 'onbevangen menschenkind', dat zich nooit met spiritistische vragen bemoeid heeft, tegenover de gewone spiritistische manifestaties en zonder meer wordt alles toegeschreven aan 'de geesten'. Ze weten niet, dat de zinnen zoo gemakkelijk misleid kunnen worden; ze vallen uiterst gemakkelijk ten prooi aan suggesties van anderen, autosuggesties, hypnotische toestanden, hallucinaties, bedriegerijen en goocheltoeren. Zoo weinig kritisch zijn zelfs vele 'ontwikkelden' aangelegd, dat Prof. Flournoy, die aantoonde dat het door hem beschreven medium H.S. geen bovennatuurlijke gaven bezat en geen connectie met geesten onderhield.... na de verschijning van zijn werk overstroomd werd door aanvragen van menschen, die het medium ondervragen wilden over.... gestorven bloedverwanten, verloren erfenissen enz.

Praat daar nu eens tegen!

Dr. R. Hennig[1)] zegt: 'Die geistig Unmündigen verfallen dem Spiritismus, wo immer sie mit ihm in Berührung kommen, massenweise.'

Daarin ligt intusschen een groot gevaar. Reeds in het jaar 1876 werd door Forbes Winslow het getal van hen, die in de Vereenigde Staten door de beoefening van het spiritisme hun verstand verloren hadden of psychisch lijdend waren geworden op 10.000 geschat. Edmonds geeft op, dat op elke 50 krankzinnigen in de Amerikaansche inrichtingen een slachtoffer van het spiritisme komt.

Dr. Henneberg heeft in het Archif für Psychiatrie (1901)

1) Der moderne Spuk- und Geisterglaube, blz. 337.

een artikel gepubliceerd over ‘Spiritismus und Geistesstörung’ en daarin verschillende waarnemingen door hem zelf gedaan medegedeeld omtrent slachtoffers van het spiritisme. Men dient evenwel te onderscheiden krankzinnigen die in hunne waanvoorstellingen van spiritistische dingen vervuld zijn en menschen, die werkelijk door het spiritisme krankzinnig zijn geworden.

Een oude, niet ontwikkelde boer, onder mijne behandeling, lijdend aan waandenkbeelden, getrouw lezer van alle couranten die hij in handen kreeg - hoewel ze niet of slechts ten deele begrijpend - sprak steeds op verbluffende wijze over de manier waarop hij uit de verte ‘geëlectriseerd, gehypnotiseerd en gemagnetiseerd’ werd. Hij begreep wel is waar niet *hoe* het kon, maar *dat* het kon en dat het ook gebeurde stond bij hem vast. Wanneer deze man iets over het spiritisme te lezen krijgt neemt hij ook ‘de geesten’ in zijn waanbeelden op, dat lijdt geen twijfel. Zoo zijn er tal van krankzinnigen, welke steeds die voorstellingen, die door tijdelijk meer of minder opzien barende ontdekkingen op den voorgrond komen, in hun waansyteem toepassen, de Röntgen-stralen of de suggestie, de electriciteit of het hypnotisme enz. Henneberg zegt: ‘Ook is een op het spiritisme en op de spiritisten betrekking hebbende waanvorming niet zoo zeldzaam. Het gaat dan òf om de voorstelling, dat gehallucineerde geluiden, stemmen of verschijningen door het spiritisme verwekt worden, òf om de opvatting, dat de spiritisten evenals de vrijmetselaren, de geheime politie en handlangers een genootschap vormen die tot geheel ongegronde vervolgingen aanleiding geven.’ Zulke gevallen hebben natuurlijk geen verder belang en het werd hier alleen ter wille van de volledigheid vermeld.

Van zeer groot belang evenwel zijn die gevallen die, alhoewel niet bepaald krankzinnig in engeren zin, toch tengevolge van een abnorme constitutie onderhevig zijn aan vluchtige hallucinaties en illusies. Hypnagogische schijnwaarnemingen zooals het hooren van den eigen naam, het waarnemen van kloppen en ‘poltern’, van een open- en dichtgaan van de kamerdeur, lichtverschijnselen enz., zooals ze somtijds ook bij volmaakt gezonde personen kort voor het inslapen optreden, spelen hier de grootste rol. Komen zulke personen met het spiritisme in aanraking, dan dienen de spiritistische opvattingen om de

gekenschetste verschijnselen te verklaren en beïnvloeden dan meer bijzonder de berichten van zulke gebeurtenissen op onloochenbare wijze, Een groot deel van de geliefde, in spiritistische tijdschriften zoo veelvuldig voorkomende berichten over ‘occulte gebeurtenissen,’ ‘bovenzinnelijke waarnemingen’ enz. zullen op deze manier wel tot stand komen.

Van het grootste belang evenwel zijn die gevallen waarin het spiritisme werkelijk geheel en al als oorzaak van de psychose moet worden aangenomen. Voornamelijk het automatische schrift geeft betrekkelijk gemakkelijk tot zulke geestesstoornissen aanleiding. We zullen evenwel voor we een daarop betrekking hebbend geval nader mededeelen eerst wat meer van het automatische schrift mededeelen. Het automatische schrift is een veelvuldig voorkomend mediamiek verschijnsel en bestaat in ‘het onwillekeurig en vaak onbewust voortbrengen van gewoon schrift, hetzij met behulp van een potlood, dat het medium in de hand houdt, hetzij door middel van een planchette[1)] waar het medium alleen of met een of meer aanzittenden te zamen de handen op legt.’

De aard van het verschijnsel wordt door Allan Kardec aldus beschreven: ‘Het eerste kenteeken van een neiging tot schrijven is een soort van trilling in arm en hand; langzamerhand wordt de hand meegevoerd door een aandrift, die zij niet kan weerstaan. Meestal trekt zij aanvankelijk slechts onbeduidende krabbels; vervolgens nemen zij steeds duidelijker bepaalde karakters aan en het schrijven geschiedt ten slotte met de snelheid van een loopend schrift. Het is steeds noodzakelijk de hand aan haar natuurlijke beweging over te laten en weerstand te bieden noch mede te werken. Sommige mediums schrijven vlotweg en met gemak van 't eerste oogenblik af, hetgeen echter zeldzaam is, andere trekken eerst geruimen tijd lang streepjes en maken echte schrijfoefeningen.’[2)]

Ik herinner me nog levendig hoe ik voor 't eerst met automatisch schrift kennis maakte. Het is nu ongeveer acht jaren geleden, maar het maakte op mij en de meeste aan-

1) De planchette is een plankje waaraan drie draaibare rolletjes bevestigd zijn, en dat voorzien is van een potloodhouder, waarin men een potlood zoodanig stellen kan, dat het afgeeft zoodra men het plankje over een op de tafel liggend stuk papier beweegt.
2) De Fremery. Handleiding.

wezigen een grooten indruk. We zaten in de collegekamer van Prof. Winkler en deze stelde ons eene krankzinnige patiënte voor, lijderes aan eene hysterische psychose. Zij was een arm naaistertje, wier persoonlijkheid verdubbeld (of gesplitst) was, d.w.z. dat zij in haar gewonen toestand wist wie ze was, maar ook geheele tijden doorleefde (maanden achtereen) dat ze niets meer wist van den waren toestand, maar meende een dochter te zijn van Jacoba van Beieren. Ze 'dacht' zich met hare betrekkelijk geringe historische kennis zoo goed en zoo kwaad het ging in dien tijd en hare herinnering was absoluut verloren in dien toestand (second état) voor het arme naaistertje, dat verpleegd werd in een inrichting. Ze had een reis gemaakt voordat ze opgenomen werd en wat ze in dien tijd had uitgevoerd in Brussel, kon men niet te weten komen, zelfs niet in hypnose. Bij de demonstratie verzocht Prof. Winkler mij het meisje te onderzoeken en terwijl ik bezig was met de ondervraging en de arme patiënte verhalen deed van haar vader 'die een ridder was met een baret en veeren', wenkte Prof. Winkler mij door te gaan om haar bezig te houden. Het gesprek vlotte goed tusschen ons; Prof. Winkler gaf haar intusschen een potlood in de vrije hand (de andere hield ik vast) en terwijl ze met mij doorsprak, schreef ze antwoorden neer op de vragen die haar zacht gesteld werden. Na afloop van het onderzoek werden haar de vragen en de antwoorden getoond en de patiënte ontkende de laatste geschreven te hebben. Ze was het zich ook niet bewust, ze had het automatisch gedaan. - Een dergelijke splitsing van de persoonlijkheid waarbij het eene deel dit doet en het andere dat, komt voor in alle graden, vanaf het meest gewone tot de zeldzaamste pathologische producten toe. Een voorbeeld van het eerste is het volgende: Ik ben zeer verdiept in mijn werk en terwijl ik bezig ben en alles rondom me vergeet, vraagt mijn vrouw me om thee te komen drinken. Ik antwoord: 'ja, ik kom' en werk door. Na een tijd komt ze opnieuw en zegt: 'je thee wordt heelemaal koud'; ik ben thans niet meer zoo verdiept en vraag: 'waarom heb je me dan niet eerder gewaarschuwd?' Het blijkt, dat ik heelemaal niet weet, dat ik al geantwoord had. Hier hebben we reeds met een zeer oppervlakkige splitsing van de persoonlijkheid te doen; ik werk en een ander deel van mijn persoonlijkheid

reageert automatisch d.i. zonder bewustheid op een vraag. In de bedoelde zeldzame pathologische producten hebben we te doen met levens waarin de bewuste persoonlijkheid absoluut in tweeën verdeeld is, de eene weet meestentijds niets van de andere af.[1)]

Zijn de zoo interessante gevallen van verdubbeling der persoonlijkheid voor den psychiater en den psycholoog van het grootste belang, de physiologische paradigmata zijn het voor een ieder die iets begrijpen wil van de beteekenis der automatische bewegingen voor de verklaring van den tafeldans, het kloppen, het gedachtenlezen, het automatische schrift enz. We kunnen thans niet te diep hierop ingaan; het is duidelijk, dat men schrift produceeren kan (ook overigens normale menschen) terwijl het bewustzijn er buiten staat. Het schrift wordt dan automatisch, maar natuurlijk door een als het ware afgesplitst deel der geestelijke persoonlijkheid - en niet door buiten ons levende intelligenties zooals de spiritisten meenen - te weeg gebracht. Intusschen heeft niet iedereen even sterk dat vermogen om automatische bewegingen uit te voeren en juist die menschen, die daartoe bijzonder geschikt zijn, zijn de mediums. Evenals elke aanleg kan ook deze ontwikkeld worden en daarin ligt alweer een groot gevaar. Immers daar ieder mensch onder omstandigheden automatische bewegingen uitvoert, kunnen ook zeer velen bij oefening en goeden wil het een eind brengen in de kunst van het automatische schrift; wie nagenoeg geen begin van mediumieken aanleg heeft produceert geen leesbaar schrift, maar streepjes en krabbels zonder verdere beteekenis. En daar dit in de eenzaamheid beoefend kan worden (de tafeldans altijd met anderen) zullen neuropathische naturen zeer zeker, maar ook eenvoudigen van geest zonder direct zenuwziek of zenuwzwak te zijn, die van het spiritisme en van langs dezen weg verkregen mededeelingen van gestorven bloedverwanten gehoord hebben, uiterst gemakkelijk er toe komen het te probeeren en dan wordt spoedig het automatische schrift een ware obsessie.

Een voorbeeld is het volgende geval, dat we in extenso zullen mededeelen[2)]: ‘Mej. A., 33 jaar oud, werd den 23^{en} Jan.

1) Zie o.a., Azam, Paul Janet, Jelgersma, Forel e.a.
2) Dr. Henneberg. Arch. f. Psych. (loc. cit.)

1901 in de Charité (Berlijn) opgenomen; ze is erfelijk niet belast, Als kind maakte ze roodvonk en diphtherie door; na deze laatste ziekte is ze hardhoorend aan het rechteroor. In het verdere leven was pat. in hoofdzaak gezond, ze leed in 't bijzonder nooit aan zenuwachtigheid en had geen toevallen. Ze was eerst piano-onderwijzeres, huwde op het 25ste jaar, scheidde na 3 jaar ongelukkigen echt van haar man en verdiende sinds dien tijd door naaiwerk de kost. Eenige weken voor haar ziekte kwam ze bij twee excentrieke dames, spiritisten, om het huishouden te doen. Deze lieten haar spoedig avondséances bijwonen. Vroeger had de patiënt nooit aan spiritisme gedaan en ook niet aan het bestaan en de inwerking van geesten geloofd. Een der bedoelde dames placht zich door middel van de tafel en het automatische schrift met een gestorven beminde te onderhouden. Pat. werd op een zekeren avond door deze dame gevraagd te trachten automatisch te schrijven. Een potlood door haar in de hand genomen begon dadelijk te schrijven. Pat, had de gewaarwording alsof een vreemde macht haar hand leidde. Ze zette denzelfden avond, alleen, het automatisch schrijven in haar kamer ijverig voort. De omvangrijke, langs dezen weg ontstane, voor 't grootste deel onleesbare schrifturen hield ze voor eigen berichten van haar gestorven moeder. Zij zou zich tegen den schrijfdrang hebben verzet, maar zonder gevolg. Het was haar niet meer mogelijk er mede op te houden. Zij gaf zich den tijd niet eens het geschrevene over te lezen. Den volgenden dag voelde ze zich angstig. Ze ging uit, maar kwam met rijtuig terug, daar ze op straat onwel werd. Het was haar of een stem haar zei, dat ze nog denzelfden dag geld van haar tante zou krijgen. Dien avond werd ze weer gevraagd om aan eene séance deel te nemen. Dit weigerde ze en ze trok zich in haar kamer terug. Den volgenden dag kwam patiënte niet op den gewonen tijd te voorschijn. Toen men in haar kamer kwam vond men haar in bewusteloozen toestand te bed liggen. In de kamer heerschte de grootste wanorde. Pat. had alle laden en kasten ontruimd, alle platen en den spiegel van de wanden gehaald en deze voorwerpen op eigenaardige wijze op de vloer opgestapeld zóó dat het eenigszins deed denken aan graven op een kerkhof. Ook had ze de meubels zoo

verplaatst, dat de dames verbaasd waren over de kracht, zij was voordien niet in staat geweest de koffiemolen van een plank te krijgen. Daar pat. weinig toegankelijk bleek werd ze op last van een arts naar het ziekenhuis, de Charité, verwezen.

Na de opneming ligt pat. stil met gesloten oogen in bed. Ze doet wat haar bevolen wordt met moeite; ze verzoekt haar met rust te laten; er was haar bevolen te zwijgen en rustig te liggen. Den volgenden dag is pat. meer toegankelijk. Zij geeft op, dat het haar geweest was of ze door een macht, die bezit van haar genomen had, in de kamer rondgevoerd werd en gedwongen, de voorwerpen te verplaatsen en op te bouwen. Zij is verbaasd over de daarbij door haar ontwikkelde krachten; die waren haar gegeven, vermoeienis had ze daarop niet bespeurd.

De lichamelijke onderzoeking geeft niets belangrijks, alleen zeer nauwe pupillen beiderzijds; ook bij langer verblijf in donker worden ze niet grooter. Bij verlichting worden ze niet merkbaar nauwer. Pat. is thans spraakzaam en kritiekloos voor zoover het spiritisme betreft, maakt evenwel geen zwakzinnigen indruk. Later geeft ze toe reeds verscheiden dagen voor haar ziekte zich bezig te hebben gehouden met automatisch schrift. Ze kon het slechts ten deele lezen. De séances hadden haar opgewonden; de slaap had geleden zoowel door de zittingen als door het automatische schrift. Ze werd beheerscht door de voorstelling, dat de geest van haar moeder haar beïnvloedde.

Pat. werd den 6^{en} Februari genezen ontslagen, sinds dien heeft ze elke aanraking met het spiritisme angstig vermeden en geene ziekteverschijnselen meer vertoond. De zeer sterk uitgesproken pupilvernauwing bestaat nog. Andere ziektesymptomen van den kant van het zenuwstelsel zijn niet aan te toonen.'

Dit voorbeeld, sprekend genoeg, is één der velen; niet bij psychiaters alleen; ook in de spiritistische literatnur vindt men ze, al is het niet steeds met het doel om op het gevaar te wijzen.

Een jong officier schreef Raupert[1)]: 'Mijne eerste experi-

1) Modern Spiritism. A critical examination of its phenomena, character and teaching in the light of the known facts bij G. Raupert.

menten met de planchette waren zonder resultaat. Na een tijd begon het werkelijk te bewegen, maar het gevolg waren slechts wat gebogen of rechte lijnen op het papier. Een tijd daarna evenwel bevond ik, dat het woorden en zinnen schreef soms met zin, soms zonder.... Na een tijd merkte ik op, dat het schrijven met de planchette me zeer aanpakte. Het gaf me een gevoel van erge misselijkheid en bracht altijd een vermoeid gevoel van "op-zijn" met zich. Ik kon de slaap niet meer vatten en meende voortdurend, dat er iemand anders in mijn kamer was. Mijn zenuwen waren "all shaky" en ik gevoelde, dat ik mezelf niet langer meester was... Tot op dezen dag ben ik dikwijls onderhevig aan nerveuze depressies en aanvallen van melancholie.'

Voor eenige maanden had ik zelf gelegenheid bij mij thuis te zien hoe een vrouwelijk medium, dame uit goede familie, geheel geestesgestoord was door het spiritisme. Voortdurend, ook onder het spreken, maakte haar rechterhand, geheel onbewust, schrijfbewegingen. Ik noodigde haar uit om even bij de tafel te gaan zitten daar ze klaarblijkelijk behoefte had te schrijven. Ze antwoordde me, dat ze sinds lang niets meer opschreef want, dat ze wel een pakhuis vol papieren kon hebben: 'het ging maar altijd door'. Ze maakte nu alleen de bewegingen maar, de intelligenties maakten haar de bedoeling toch wel duidelijk.

Het groote gevaar schuilt in de neiging om de persoonlijkheid te dissocieeren; men moet al zijne associaties, voorstellingen, herinneringsbeelden steeds tot zijne beschikking hebben om eene normaal, werkkrachtig leven te kunnen leiden. Het bevorderen van den mediumieken aanleg is het bevorderen van automatismen; de persoonlijkheid wordt verdeeld, de zelf-contrôle gaat verloren.

En bovendien wordt een gevaar voor vele beoefenaren van het spiritisme, dat de heele denkkracht geabsorbeerd wordt; ieder nieuw experiment geeft weer een nieuwen prikkel om nog volmaaktere resultaten te bereiken. Volgens Raupert zijn er in Engeland thans duizenden menschen, die alhoewel volkomen overtuigd van de echtheid der spiritistische phaenomenen en volkomen bekend met de veelvuldige vormen van occulte manifestaties, niettemin séance na séance afloopen en medium na medium bezoeken, immer op jacht naar nieuwe overtui-

gende bewijzen en zonder ophouden zoekende naar nieuwe en nog sterker prikkelende voortbrengselen.

Die enorme zucht naar het abnormale, die onophoudelijke jacht naar wonderlijke verschijnselen is een noodlottig iets.

Een gewezen medium (Henri H. Huguenin) schrijft: ‘Geestencommunicaties absorbeeren spoedig allen tijd, bekwaamheden, hoop, vrees en verlangens van den devoot en hierin ligt een der groote gevaren van het spiritisme. Steeds in betrekking staande met de onzichtbaren verliest het medium spoedig zijne belangstelling voor dingen die het dagelijksch leven raken.’ (Raupert.)

We zullen thans niet ingaan op het moreele gevaar, dat vele spiritisten schijnt te dreigen; een gevaar door Dr. Hatch beschreven in Spiritualism unveiled, door Marcellus Emants in de *Gids* (Jan. 1907) in dramavorm geschetst; het ligt buiten ons eigenlijk terrein.

Het was mijn doel te waarschuwen; een woord in deze richting is zoo dringend noodig, er komt geen plaats open in zenuw- of krankzinnigeninrichtingen of er zijn verscheidene candidaten om de ledige plaats in te nemen. Laten we de gezonden, maar de reeds nerveuzen vooral, afraden zich in te laten met proefnemingen waarvan ze de portée niet begrijpen kunnen en die hunne gezondheid zulk eene groote schade kunnen doen.

I. ZEEHANDELAAR.

Over Vlaamsche volkskracht.

I. De vervlaamsching der hoogeschool van Gent.
Lod. de Raet, Over Vlaamsche volkskracht. I. De vervlaamsching der hoogeschool van Gent. Brussel, de Vlaamsche Boekhandel.

Er is voor Noordnederlanders die eenig hart hebben voor de toekomst van hun stam, iets ontmoedigends in de Vlaamsche Beweging.

Altijd dezelfde klachten over miskenning hunner rechten door Walen en Franskiljons in parlement, leger, rechtspraak, onderwijs; steeds weer verontwaardigde adressen ingediend en ter griffie gedeponeerd; wetsontwerpen in behandeling genomen, fel bestreden, soms afgestemd of - nog erger - aangenomen, tot wet verheven en doode letter blijvend; Waalsche ambtenaren die, in het Vlaamsche land, de rechten der Vlamingen miskennen of er hun voeten aan vegen; Vlamingen, of die oprechte Vlamingen moesten zijn, waaiend met alle Fransche winden - is dat niet om ontmoedigd te worden als bij een vuur van nat hout?

Komt de Noord-nederlander in Vlaamsch-België, dan wordt het er vaak niet beter op. ‘In Vlaanderen Vlaamsch’ denkt hij en spreekt met loffelijke vasthoudendheid Nederlandsch tegen de klippen aan. Maar in de hotels, op spoorwegen, in musea verstaat men zijn Hoognederlandsch niet of spreekt hem, als hij alleen is, aan met ‘ulieden.’ Komt hij in Vlaamsche families, dan spreken de meeste dames Fransch tegen hem. Op congressen of andere dergelijke bijeenkomsten hoort en ziet hij opgewondenheid en drukte die hem stil

maakt of doet meesmuilen. Of wel hij is aanwezig bij een geschil of een twist; fel laait de toorn op - vlak daarna is men weer goede vrienden. Bij geval hoort hij een paar Vlamingen Fransch spreken. Dat doet de maat overloopen. ‘Allemaal larie, die Vlaamsche beweging,’ roept hij verontwaardigd, ‘humbug, veel geschreeuw en weinig wol!’ of hij verzucht: ze zijn toch zoo anders dan wij, die Vlamingen! Vlaanderen, ‘bist mir nah' und doch so ferne!’ - al naar zijn temperament het meebrengt.

Maar toch, maar toch.... laten wij voorzichtig zijn met ons oordeel en onze critiek bewaren voor onszelven!

Daar zijn toch ook andere dingen waar te nemen die bemoedigen. Daar is in de eerste plaats die strijd zelf der Vlamingen tegen de hen overheerschende Walen, die nu al meer dan zeventig jaar gevoerd wordt. Een strijd voor de eigen taal ja, maar voor die taal als uiting en openbaring van het innigst eigen wezen; een strijd voor het behoud der eigen persoonlijkheid, ‘höchstes Glück der Erdenkinder’; een strijd voor de rechten der Vlaamsche grootste helft van het Belgisch volk, die zich van de haar toekomende plaats verdrongen ziet door de andere Waalsche helft. Een strijd, waarvoor wij Noordnederlanders eerbied moeten hebben; wij, die zorgeloos ons onafhankelijk volksbestaan genietend, verzuimen wat wij moeten doen om het te behouden.

Bemoedigend is ook de taaie volharding, waarvan die strijd getuigt. Wat een stille kracht moet er schuilen in dat Vlaamsche volk, dat eeuwen lang zijn taalgebied heeft behouden en gehandhaafd tegenover het voortdurend opdringend Fransch: de grenslijn die eeuwen geleden het Vlaamsch van het Waalsch scheidde, loopt in hoofdzaak nog waar hij voor eeuwen liep; sterker nog: de Vlamingen die, indertijd ingelijfd, nu in dat beloofde land van Frankrijk wonen, bewaren ten platten lande nog altijd met het eigen Vlaamsch het eigen karakter. Brussel is verfranscht ja; maar het kan er u toch gebeuren, dat een werkman wien gij in 't Fransch naar den weg vraagt, u antwoordt: ‘'k En verstoa oe niet, meneere!’ Zegt een kenner van het gemiddelde Nederlandsche Fransch, dat dit aan het Fransch van den vrager kan liggen - dan antwoord ik: ‘misschien! Maar laat hij het eens in het Nederlandsch beproeven en hij zal beter kans hebben.’

Het Hoognederlandsch is in Vlaamsch België nog weinig gebruikelijk als omgangstaal, al zijn er heel wat Vlamingen en ook vrij wat beschaafde gezinnen die goed of voortreffelijk Nederlandsch spreken. Is het min of meer dialectisch getint, wat nood? Er zijn sommige woorden in de fraaie novellen en verdienstelijke romans der dames Loveling die gij niet begrijpt, meer in het werk van Gezelle, nog meer bij Streuvels, Teirlinck, Buysse en anderen. Kunt gij daarom hun werk niet genieten? Die telkens zich vernieuwende Vlaamsche literatuur is evenzeer een bemoedigend verschijnsel, want men vindt daaronder werk, dat het beste Noordnederlandsche evenaart; Gezelle's poëzie en Streuvels' proza konden slechts opbloeien in een land waar welig wellende bronnen van volkskracht zijn.

‘De Vlamingen zijn zoo anders dan wij!’ Inderdaad. Maar wat wilt gij? Moeten zij in alles ons snit volgen, alles op onze leest schoeien? De Hemel beware ons en hen voor zulk soort van eenheid. Er is toch nog een andere harmonie dan die der gelijk- en gelijkvormigheid! Ja, zij hebben hunne gebreken en wij lachen wel eens om hen en spreken van ‘zulle.’ Hebben wij onze gebreken niet en meent gij, dat zij nooit om ons ‘monkelen’? Vullen zij ons niet aan in menig opzicht? Kunnen wij niets van hen leeren? Wij hebben nog mannen-van-stavast; doch daar zijn er ook aan Schelde en Leie, van wie men met waardeering of bewondering zegt, als in

> 't Lieve Vlaamsche Leie-lied:
> Zóó de Vlaming, en anders niet!

Niet het minst bemoedigend in de Vlaamsche beweging is eindelijk, dat aan dien boom van volkskracht telkens weer nieuwe loten ontspruiten, die nieuwe hoop geven voor de toekomst.

Zulk een loot is het streven naar vervlaamsching van het Hooger Onderwijs in België, waarover het boek handelt dat ik hier onder de aandacht der *Gids*-lezers wensch te brengen. Zonder hier de gansche geschiedenis der laatste jaren op te halen, mag men wel zeggen, dat deze Hooger-Onderwijsbeweging zich geleidelijk uit de Vlaamsche beweging ontwikkeld heeft. Vooral in de laatste tien jaren hebben

verscheidene voormannen der Vlamingen zich met haar bezig gehouden en verschillende wegen aangewezen als de beste die tot het gewenschte doel leiden. Prof. Mac Leod, hoogleeraar in de botanie aan de Hoogeschool te Gent, heeft zich misschien meer dan iemand anders in dezen verdienstelijk gemaakt. Vooral door zijn toedoen heeft men Vlaamsche natuurwetenschappelijke congressen ingesteld, waar overtuigend bleek, hoe geschikt het Nederlandsch is om dienst te doen als taal der wetenschap; eene waarheid, die voor 'Franschdolle' Vlamingen eerst bewezen moest worden. In menig geschrift wees Prof. Mac Leod op het nut, dat de trapsgewijze vervlaamsching der Hoogeschool van Gent - deze zou natuurlijk 't eerst daarvoor in aanmerking komen - zou hebben voor de ontwikkeling van het Vlaamsche volk.

Naast Mac. Leod zien wij andere bekende Vlamingen metterdaad hunne belangstelling in dit vraagstuk toonen: Fredericq, Rooses, Vercoullie, De Vigne, wijlen Jan van Rijswijck, Prayon van Zuylen en anderen. De meesten hunner achten den door Mac Leod voorgestelden weg niet practisch; zij vreezen dat men, zóó hoog aanleggend, over de schijf heen zal schieten. Met een tweetalige hoogeschool zouden zij voorloopig tevreden zijn. In afwachting van iets beters, willen zij alvast de hand leggen op het goede binnen hun bereik.

Tot dat goede rekenen zij en ook wij de vacantiecursussen, die gedurende de twee laatste jaren voor Vlaamsche studenten, voorloopig slechts aan de Leidsche Hoogeschool, gegeven zijn. Oud-leden van het bekende Gentsche studentengezelschap ''t Zal wel gaan' hebben een klein fonds bijeengebracht, waardoor het een twintigtal Vlaamsche studenten mogelijk werd gemaakt een veertien dagen in een Nederlandsche universiteitsstad te blijven, des morgens eenige colleges te volgen en gedurende den overigen tijd kennis te maken met land en volk, niet het minst met de Nederlandsche studenten. Eenige professoren, bereid om gedurende twee weken op de vier middelste dagen der week een college te geven, waren niet moeilijk te vinden; doch eerst door de groote toewijding van eenige Leidsche studenten, die alles voorbereidden en regelden, zorgden voor logies en uitstapjes op touw zetten, kon het gelukken deze studie-tochten nuttig en aangenaam tevens te maken.

Zulk een veertiendaagsch verblijf in Nederland schijnt ook mij een uitnemend middel om aan jonge Vlamingen een helder besef te geven van de waardigheid en de vermogens der taal, die hun door zoovelen hunner landgenooten steeds wordt voorgesteld als minderwaardig vergeleken met het Fransch. Het Fransch - zoo trachten de Franskiljons en Walen hun te beduiden - is eigenlijk de eenige fatsoenlijke taal, de eenige ook die geschikt is tot voermiddel van wetenschap; het Vlaamsch is een gemeen patois; dat daarboven een beschaafd Nederlandsch is, weten de Franskiljons en Walen niet of zij verdonkeremanen het. Nu komen die jonge Vlamingen in een land, waar zij dat Nederlandsch en niets dan dat hooren, hetzij in patois, hetzij in de beschaafde algemeene taal waarvan alle ontwikkelden zich bedienen. Dat niemand hier Fransch spreekt en dat het zonder dat toch goed gaat, treft hen. Sterker nog misschien treft hen, dat beschaafde vrouwen en meisjes die zij ontmoeten, die taal gebruiken; dat zij haar in die taal kunnen en mogen aanspreken en er antwoord in krijgen.

Zoo is men dus op verschillende wegen bezig om de vervlaamsching van het Hooger Onderwijs voor te bereiden of te bevorderen. Doch - het spreekt vanzelf - men vordert slechts langzaam. Veel te langzaam naar het oordeel van een der strijders voor de vervlaamsching, den ingenieur Lodewijk de Raet die het bovengenoemd boek *Over Vlaamsche Volkskracht* heeft samengesteld.

De Raet volgt in deze beweging zijn eigen weg en voert den strijd naar eigen trant. Naar het schijnt, zijn voorloopig niet velen onder de leiders en manschappen van den Vlaamschen strijd het met hem eens, doch het is de moeite waard kennis met hem te maken.

> Mijn Vlaandren heb ik hertlik lief,

dat mag hij de overige voormannen der Vlamingen nazeggen. In Mei heeft hij door de vette Brabantsche velden gedwaald; tusschen Leuven en Ter Vuren, met het Soniënbosch in het gezicht, zich verdiept in nationale herinneringen aan de Brabantsche hertogen, aan Groenendael en Ruusbroec, aan dat gansche grootsch verleden van Zuidnederland met zijn macht en zijn pracht uit volkskracht geboren. Waar is nu die

kracht van het Vlaamsche volk? Daar tusschen de populieren ziet men nog de oude hoeven van weleer, maar hoe is het volk gezonken beneden het vroeger peil! Hoe onwetend en achterlijk zijn de Vlaamsche boeren, werklieden, neringdoenden en kleine burgerij, vergeleken bij de Waalsche! Liefde tot zijn volk heeft ook dezen Vlaming als zoovele andere aan het peinzen gebracht over de middelen ter verbetering van deze toestanden; als zij, wenscht hij met de fakkel der wetenschap licht te brengen in den nacht. Peinzend over de taak der wetenschap, over de plaats der hoogeschool in de maatschappij, heeft hij schrijvers over de geschiedenis van het onderwijs opgeslagen. Autoriteiten als Paulsen hebben hem geleerd, dat de hoogescholen ontstaan zijn ter voldoening der behoeften van het practische leven: het vormen van geestelijken, doctoren, rechtsgeleerden; letteren, wijsbegeerte en natuurstudie moesten dienen ter voorbereiding en om de andere wetenschappen te helpen. Het lager onderwijs moet, rechtstreeks of door een middelbaar onderwijs heen, bezield worden door den adem van het hooger onderwijs. Leerling van Carlyle en als zoodanig idealist en volksvriend, wenscht hij niet alleen de studenten en gestudeerden, maar het gansche volk te zien deelen in den ontwikkelenden en beschavenden invloed die van een hoog opgevat en wel ingericht Hooger Onderwijs moet uitgaan. Hij zou een Vlaamsche wetenschap opgebouwd willen zien tot veredeling en verlichting van het gansche volk; op de ontwikkeling der volkskracht houdt hij dus het oog gericht; het Vlaamsch Hooger Onderwijs mag slechts een der middelen daartoe zijn, zij het ook een der voornaamste.

Maar eer de Vlamingen zulk een Hooger Onderwijs deelachtig worden, moet er heel wat water door de Schelde loopen. Hoe is de toestand op het oogenblik, zooals De Raet ons dien voorstelt? In de eerste plaats ontbreekt in het Belgisch onderwijs de noodige eenheid: de eenheid die zoo noodig moet worden geacht tusschen Hooger, Middelbaar en Lager Onderwijs. Het verfranscht Hooger Onderwijs dringt maar ten deele door tot de burgerij, niet of in veel te geringe mate tot de minder gegoede klassen des volks in de steden, de werklieden en de boeren. Er zijn wel ontwikkelde Vlamingen die in dezen als tusschenpersonen optreden, doch zij zijn al

te schaarsch. Een ander gewichtig bezwaar heeft De Raet tegen de opvatting en de richting van het Hooger Onderwijs in België. Volgens hem zijn de Belgische hoogescholen te zeer fabrieken van diploma's, is de studie er te zeer beroepsstudie, zijn de hoogleeraren - de goeden niet te na gesproken - te uitsluitend onderwijzers, te weinig voortbrengers van wetenschap. Doch dit bezwaar, hoe gewichtig ook, is niet uitsluitend Belgisch. De koppeling van wetenschap en beroepsstudie bestaat ook in ons land, en overal waar een academische graad bevoegdheid geeft tot het uitoefenen van eenig maatschappelijk ambt. Het nadeel dat zulk een koppeling met zich kan brengen, hangt natuurlijk geheel af van personen en toestanden bij het Hooger Onderwijs, vooral van de wijze waarop hoogleeraren en studenten hunne taak opvatten; tot op zekere hoogte kan het Hooger Onderwijs natuurlijk zeer wel een goede voorbereiding geven tot een beroep, zonder daarom de eischen der wetenschap te verwaarloozen. Wij kunnen daarom dit punt laten rusten en ons bepalen tot het eerstgenoemde, dat ongetwijfeld gewichtiger is: de verfransching van het Hooger Onderwijs.

Dat bezwaar wordt niet alleen door De Raet, maar is ook - en lang vóór hem - gevoeld door de leiders der Vlamingen die in deze zaak belangstellen en er hunne krachten voor hebben ingespannen. In de keuze der wegen die leiden tot vervlaamsching van het Hooger Onderwijs gaat De Raet echter een anderen weg dan verreweg de meeste overigen. De Commissie, indertijd door het Taal- en Letterkundig Congres te Antwerpen benoemd, om deze zaak te onderzoeken, eene Commissie waarin eenige der voornaamste Vlamingen zitting hadden of hebben, wil in hoofdzaak langzaam te werk gaan en zich vooreerst tevreden stellen met eene tweetalige Hoogeschool; zij vreest, dat noch de Regeering noch de Kamers vooreerst te bewegen zullen zijn om een zuiver Vlaamsche Hoogeschool tot stand te brengen; de leden dezer Commissie willen dus - afgezien van hunne onderling verschillende inzichten en wenschen - voorloopig slechts er naar streven zooveel mogelijk Vlaamsche colleges aan de Hoogeschool te Gent tegenover de Fransche te doen geven en, waar het kan, Fransch-sprekende hoogleeraren door Nederlandsch-sprekende vervangen.

Volgens De Raet zal men, dien weg volgend, het over dertig

of veertig jaar nog pas tot een tweetalige Hoogeschool hebben gebracht. Hij wil daarom boudweg den eisch: alles of niets, stellen en voor het Vlaamsche volk een Vlaamsche Hoogeschool eischen, die de burcht worde eener Vlaamsche beschaving.

In een ander opzicht loopen de wegen van de Commissie en De Raet nog verder uiteen. De Raet wil namelijk het technisch onderwijs, handels-, nijverheids en landbouw-onderwijs, dat door de Commissie ter zijde is gelaten, in een eventueele hervorming van het Hooger Onderwijs opnemen. Als ingenieur en man van de practijk beseft hij het gewicht van dit deel van het onderwijs misschien levendiger dan anderen; in allen gevalle is het een verdienste van hem er de aandacht op te hebben gevestigd, hoe zeer ook vervlaamsching van dit verfranscht onderwijs voor het Vlaamsche volk noodig is. Zoo wordt b.v. het gansche Hooger en nagenoeg het gansche Middelbaar landbouw-onderwijs in het Fransch gegeven, terwijl nochtans de Vlaamsche boeren geen Fransch kennen; de eenige H.O. school voor landbouw (Gembloers) ligt in het Walenland; de professoren zijn Walen; het eenige officiëele landbouw-tijdschrift *L'agriculture* wordt in het Fransch opgesteld. Op de eenige Staats-veeartsenijschool (te Curegem) is alles Fransch. Het geringe bezoek der ambachtsscholen te Brussel bewijst, dat de Vlaamsche lagere standen ze niet bezoeken; voor een deel moet dit wegblijven zeker hieraan worden toegeschreven dat het gansche onderwijs er in het Fransch wordt gegeven. Op de, met de hoogeschool verbonden, Polytechnische school te Gent wordt het onderwijs grootendeels zoo niet geheel in het Fransch gegeven. Verreweg de meeste daar gevormde ingenieurs en fabrikanten kennen geen beschaafd Nederlandsch; zij spreken en schrijven alleen Fransch; enkele hunner kunnen zich eenigszins van een uitermate plat dialect bedienen. Zoo is persoonlijke omgang tusschen werkgevers en ingenieurs eenerzijds en de Vlaamsche werklieden anderzijds uiterst moeilijk of onmogelijk; de hoogere posten in de fabrieken worden ingenomen door Walen, de Vlamingen worden vooral voor het ondergeschikte werk gebruikt en blijven onontwikkeld.

Om deze en dergelijke redenen wil De Raet ook de technische scholen hervormd zien.

Hij acht dat noodig reeds omdat zij verscheidene colleges

gemeen hebben met de vier faculteiten der Hoogeschool; wordt deze vervlaamscht, dan moet dus ook de Polytechnische school in die vervlaamsching betrokken worden. Doch bovendien telt de Polytechnische school te Gent alleen meer leerlingen dan de Hoogeschool. De invloed der techniek en de vraag naar technologen nemen nog steeds toe en zullen dat waarschijnlijk blijven doen, wanneer eenmaal het, eenigen tijd geleden ontdekt, reusachtig kolenbekken in de Kempen ontgonnen zal worden.

Aldus de voorstelling van De Raet, die ik bij gemis aan de noodige gegevens noch kan steunen noch durf bestrijden; doch die mij der vermelding waard voorkomt, daar zij op degelijke kennis van het onderwerp schijnt te steunen. De, door hem voorgeslagen, oplossing is voor hem niet de eenig mogelijke. Ook andere oplossingen worden voorgesteld en hare kansen met aandacht nagegaan. Zoo b.v. het plan van de stichting eener nieuwe Hoogeschool. Doch het schijnt wel, dat dit nog veel meer geld en moeite zou kosten dan het trapsgewijze vervormen eener bestaande Hoogeschool.

Bij zijne hervormingsplannen houdt De Raet het oog meer op Duitschland dan op Frankrijk gericht. Om zijn voorkeur te rechtvaardigen heeft hij het Duitsche en het Fransche Hooger Onderwijs onderling vergeleken; een vergelijking die niet in het voordeel van Frankrijk uitvalt. Doch al zoekt hij, Vlaming, aansluiting en steun bij het Germaansch element, hij beseft ten volle dat het Fransch gelijke rechten met het Vlaamsch zou moeten behouden en dat kennis van het Fransch voor de Vlamingen noodig zal blijven wegens den omgang met de Walen. Waren de Walen er slechts evenzeer van doordrongen, dat kennis van het Nederlandsch noodig is voor hunne ambtenaren in het Vlaamsche land, die te doen hebben met een Vlaamsch publiek, voor hunne rechters die recht moeten spreken over Vlamingen, hunne officieren die zich toch verstaanbaar moeten kunnen maken voor Vlaamsche soldaten.

Dat er heel wat bezwaren tegen de verwezenlijking van zijn plan zijn, ontveinst De Raet zich niet. Maar voorloopig laat hij zich daardoor niet afschrikken; bezwaren zijn er om ze te overwinnen, zegt hij. Zoo heeft men beweerd, dat het Vlaamsche volk geen voldoenden voorraad van professoren

voor die eventueele Vlaamsche Hoogeschool zou kunnen opleveren. Dan halen wij ze uit Noord-Nederland, zegt De Raet, die blijkbaar meent dat ze bij ons aan de boomen groeien. Het geld acht hij een groot bezwaar, maar hij heeft er goeden moed op, dat het wel te krijgen zal zijn: Zouden wij met het oog op het verheven doel der instelling niet mogen rekenen op eene toelage der stad Gent van 10.000 fr.?... 'Zou het te veel geeischt zijn van de rijke stad Antwerpen 10.000 fr. toelage per jaar te vragen?... Zou de Staat dan niet voor ⅓ hier kunnen tusschen komen?'.... Dat gaat wel wat op Perrette met haar pot melk lijken - zal men zeggen. Inderdaad, De Raet is een idealist. Maar wie heeft ooit iets goeds en groots bereikt zonder een ideaal? Men moet wel een zeer krachtig idealisme hebben om bij de tegenwoordige toestanden in België met zooveel overtuiging te kunnen ijveren voor een Vlaamsche Hoogeschool. Want bij de bezwaren, door De Raet zelf opgesomd, zijn zonder veel moeite andere te voegen, al acht ik het niet noodig ze hier op te sommen.

Of de kansen voor verwerkelijking van De Raet's plannen op het oogenblik gunstig staan? De Senaat der Gentsche Hoogeschool heeft zich ongunstig over de vervlaamsching uitgelaten. Prof. Mac Leod, de ijsbreker der vervlaamsching, heeft zich eenigen tijd geleden onttrokken aan deze beweging. Is het hem gegaan zooals zoo menig gematigd hervormer die met leede oogen een radicaal zooveel verder ziet gaan dan hijzelf oorbaar acht? Wat zal de geestelijkheid zeggen van die aansluiting bij het toch overwegend Protestantsche Duitschland, van dat uitzicht op Noordnederlandsche hoogleeraren voor Vlaamsche studenten? Zoo zouden er zooveel vragen te doen zijn, vragen lichter gesteld dan opgelost. Want hoe gering is bij verreweg de meesten onzer, ook al zijn wij goede vrienden der Vlamingen, een grondige en eenigszins veelzijdige kennis der ingewikkelde Belgische toestanden! Ja, wij lezen er wel eens een boek of een artikel over, wij lezen geregeld een, misschien meer, Vlaamsche couranten, wij hooren van onze Vlaamsche vrienden en bekenden wel eens wat en zien zelf het een en ander op bezoeken aan België gebracht - maar alles samen blijft die kennis bij de meesten een schijntje. Dat is althans mijn ervaring.

Daarom geloof ik, dat wij Noordnederlanders wijs zullen doen met ons in dezen te bepalen tot belangstelling, moge het zijn: werkdadige belangstelling. Optreden als raadgevers der Vlamingen, hun aanwijzen wat zij te doen of te laten hebben, schijnt mij verkeerd. Zij zullen wel weten wat hun best dient en moeten den strijd eerst met elkander en dan met de Walen uitvechten op de wijze die hun met het oog op de telkens wisselende omstandigheden het best voorkomt.

De telkens wisselende omstandigheden - want ook België met zijn gespannen politieke verhoudingen is een land van verrassingen. Indien de clericalen eens duikelden en de liberalen aan het roer kwamen, zouden de kansen der vervlaamsching van het Hooger Onderwijs zeker anders en misschien gunstiger komen te staan. Niet voorlichten, veel minder voorschrijven, is wat ons m.i. tegenover de Vlamingen past. Tegenover hen evenmin als tegenover onze stamverwanten in Zuid-Afrika, die nu onder Engelsche heerschappij in veel opzichten in gelijke omstandigheden komen als de Vlamingen. Maar belangstellen en onze belangstelling toonen door beiden te steunen als zij onzen steun vragen en wij dien kunnen geven. De een kan steunen met zijn woord en zijn pen, de ander met zijn beurs, een derde met zijn tegenwoordigheid op een congres, een vierde misschien op twee of meer dier wijzen tegelijk. Doen wij zoo wat wij kunnen, dan behartigen wij tevens het belang van ons eigen volk; want te dikwijls zien wij voorbij dat de zaak van Vlamingen en Afrikaanders ook onze zaak is.

Mag een klein volk als wij er onverschillig voor blijven of onze taal gesproken wordt door vijf en een half dan wel door negen millioen menschen, of in Zuid-Afrika het Afrikaansch en het Hollandsch zich naast en tegenover het Engelsch zullen blijven handhaven, of wij in Nederlandsch-Indië gelegenheid blijven houden tot ontplooiing van onze arbeidskracht op zoo velerlei gebied? Wat is het een geluk voor ons, buiten de enge grenzen van ons land nog landen te hebben waar onze taal gesproken wordt; waar zonen of dochters van ons volk die hier niet kunnen of willen aarden, gelegenheid vinden tot werken en leeren; waar zij de vaderlandsche toestanden uit de verte en onbevangen leeren bekijken; van waar zij terugkeeren met een levendiger besef van wat te onzent ontbreekt.

Laat Nederlandsche zelfvoldaanheid zich ergeren aan ‘Indische mopperaars’, ik zou die critische hulptroepen voor ons volk niet willen missen. Overdrijven zij vaak, zien zij de zaken te zwart in, hebben zij het soms bij het verkeerde eind, weêrleg hen of doe er het zwijgen toe, maar tracht niet het hun op te leggen.

Hoeveel kunnen wij van de Afrikaanders leeren en hoeveel hebben wij hun te danken voor den naam en de eer van onzen stam! Hebben zij ons niet op beschamende wijs herinnerd, wat de plicht is van een volk dat zijn onafhankelijkheid wil behouden? O, zeker, niet alles was goud wat daar blonk, ook elders dan aan den Rand. Nederlandsche critiek, soms zoo lam-zacht tegenover eigen volk en eigen toestanden, heeft ons de fouten der Afrikaanders in dien oorlog aangewezen of uitgemeten. Gezwegen nu van hen die dien ganschen oorlog een dwaasheid achtten en een levenden hond beter dan een dooden leeuw - wat al meewarig hoofdschudden over de Boer*tjes* nadat het eerste enthousiasme gezakt was! Nederlanders, die nooit een geweer in handen hebben gehad, betoogden met een wijs gezicht en niet geringe assurantie de fouten der Boeren. En dan dàt gemis aan krijgstucht! Als zij er genoeg van hadden, liepen zij gewoon huis-toe! Dat deden onze schutters nog niet eens! - Inderdaad, onze schutters zouden die Afrikaander schutters nog menig lesje kunnen geven, indien men zich maar niet gereed maakte hen op te bergen. Doch hoe moeten waanwijsheid en bedilzucht het vermogen om te bewonderen hebben verzwakt, als men in zijn onmiddellijke nabijheid het grootsche en het heroïeke zoo weinig onderkennen kan te midden van het minderwaardige!

En de Vlamingen? Zijn dat nog de nazaten dier neringen en gilden die den Sporenslag hebben gewonnen? Of moet men met den dichter weemoedig berustend zeggen:

> Laat zachtkens rusten al de braven
> Die in Vlaanderen liggen begraven!
> Laat rusten De Koninck en Artevelde
> En zweert niet bij Breydel, dien forschen helde!

Naar het mij voorkomt, schuilt er in het Vlaamsche volk nog een groote kracht. Lang onontwikkeld gebleven, lang

ondergehouden door de andere overheerschende volkshelft, doet het denken aan een boom die geen voldoende licht en lucht krijgt, aan een akker die lang braak heeft gelegen. Maar laten de hooge muren, die den boom benauwen, eens vallen, en zon en regen en wind er vrijelijk over heen schijnen en storten en strijken; laat den akker eens met volle kracht beploegd en bebouwd worden - wat zullen beide nog rijke vrucht kunnen dragen eerst voor den eigenaar en den bouwheer zelf, dan ook voor wie met hen in betrekking staan en wier voorspoed verbonden is met den hunne.

Hoe dan ook het vraagstuk der vervlaamsching van het Hooger Onderwijs in België moge worden opgelost, zeker schijnt mij, dat die vervlaamsching zelve van groot gewicht is ook voor ons en, eens tot stand gebracht, van veel grooter gewicht zal worden.

G. KALFF.

Over Jacob Geel.

Jacob Geel (1789-1862) naar zijne brieven en geschriften geschetst, door Dr. M.J. Hamaker. Leiden, Gebroeders van der Hoek. 1907.

Habent sua fata... epistolae. Wanneer niet, door een gelukkige lotsbeschikking, een lid van het geslacht Hamaker besloten had zich aan de studie der Nederlandsche letteren te wijden, dan zouden de brieven van Jacob Geel aan den zoon van zijn besten vriend, den Leidschen Orientalist Hamaker, hoogst waarschijnlijk onopgemerkt, althans ongebruikt zijn gebleven, om misschien vroeg of laat vernietigd te worden. Nu moest de studie van mejuffrouw Martha J. Hamaker er haar als van zelf toe leiden, aan deze brieven hare aandacht te schenken. Van daar tot het plan om van deze gegevens voor de kennis van Geel's innerlijk en uiterlijk leven gebruik te maken tot het schrijven van een uitgebreid opstel over den schrijver van *Onderzoek en Phantasie* was de weg niet lang. Het plan breidde zich uit en zoo ontstond dit boek: een studie over de persoonlijkheid van Jacob Geel, waarmede de schrijfster den titel van Doctor in de Nederlandsche taal en letteren verwierf.

Vóórin staat het portret van den drie-en-zestig-jarigen Geel, naar een lithographie in 1852, op uitdrukkelijk verlangen en voor rekening van een zeker aantal vrienden, vervaardigd en zijne vrouw aangeboden. Het is het portret, waarvan Geel in een brief van 30 November 1852 aan den jongen Hamaker, die om gezondheidsredenen zijne philologische studie had moeten staken om in Hilversum te gaan wonen, schrijft: ‘Het ding is uitnemend gelukt: allen, bij honderden, schreeuwen het uit, dat de gelijkenis

zonder gelijke is; maar nog geen enkele heeft geroepen: wat is dat een mooi gezigt!'

Neen zeker, een mooi gezicht had Geel, te oordeelen naar dit conterfeitsel, niet; maar wel een schrander gezicht, met iets leuks, iets guitigs in de uitdrukking ervan; een gezicht dat eigenschappen en hoedanigheden weerspiegelde, die men terugvindt in al wat Geel schreef, hetzij het bestemd was om te worden voorgedragen, hetzij om als verhandeling gedrukt te worden, hetzij dan om als vriendenbrief in intiemen kring te worden genoten.

De te Amsterdam den 12^{en} November 1789 geborene - zijn ouders hielden er een kostschool, die hen, naar het schijnt, niet rijk maakte - studeerde aan het Amsterdamsch Athenaeum in de philologie, waarna hij twaalf jaar achtereen zijn kost verdiende als goeverneur van vier zoons van den heer J.W. Dedel, eerst te 's Graveland, later aan den Loosduinschen weg te 's Gravenhage. Hij onderwees er niet alleen de jongens, maar gaf ook aan de beide dochters des huizes les in muziek en teekenen. Van den vader van zijn leerlingen leerde hij, op zijn beurt, uitstekend Fransch en Engelsch. In dien tijd sloeg Geel een aanbod, om tot professor te Groningen benoemd te worden, af en werd hij door den Senaat der Leidsche Hoogeschool honoris causa tot Doctor in de Letteren bevorderd. Eerst in 1822, toen hij dus reeds drie-en-dertig jaar oud was, vertrok hij naar Leiden, in qualiteit van 2^{en} Bibliothecaris der Universiteits-bibliotheek.

Van Geel's vóór-Leidschen tijd is niet anders bekend dan de bovengenoemde feiten, welke W.P. Wolters in de Inleiding tot zijne uitgave van eenige van Geel's geschriften vermeldt; tenzij men er aan toe mocht willen voegen de aandoenlijke, voor meester en leerlingen beiden getuigende, herinneringen die Geel in 1840 aan zijn geliefde, hem in den dood voorgegane leerlingen, wijdde in de voorrede van den tweeden druk van *Het Proza*. Dr. Hamaker deelt ons geen nadere bijzonderheden mede. Geel's leven krijgt dan ook eerst belang voor den buitenstaander van het oogenblik, dat hij te Leiden zich een kring van vrienden vormde onder mannen van wetenschap, met wie hij dagelijks omging, een omgang waaraan de geschriften, die Geel's naam vestigden als dien van den schepper van een eigen lenig en levendig proza, voor een goed deel hun ontstaan mogen danken. Van 1830 toch dagteekent de

voordracht *Het Proza*, van 1835 *Gesprek op den Drachenfels*, van 1838 de bundel *Onderzoek en Phantasie*, bevattende acht verhandelingen, waarvan die *Over het reizen*, *Over de plichten van een toehoorder*, *Gesprek op een Leidschen buitensingel over poëzy en arbeid*, en *Nieuwe karakterverdeeling van den stijl*, de meest bekende zijn.

In die jaren was Geel in zijn volle kracht als schrijver.

Wat Dr. Hamaker ons geven wil is enkel een beeld van Geel's persoonlijkheid. Met te groote bescheidenheid zegt zij in de voorrede: ‘Hoe aanlokkelijk de taak mij scheen om naast een voorstelling van Geel's geest en karakter ook te streven naar een waardeering van hem als kunstenaar - ik heb die taak laten liggen, omdat zij mij nog te zwaar is. Misschien zal ik later moed vatten.’ Zich geheel te onthouden van zulk een waardeering, heeft de schrijfster toch niet vermocht. Vooral wat zij over Geel als stijl-kunstenaar schrijft, getuigt van een zuiveren smaak en een goed oordeel. Maar het ligt in den aard der zaak, dat de rijke voorraad brieven, waaruit zij putten mocht, haar er toe gebracht hebben, meer bijzonder Geel's karakter te beschrijven, dat, al verloochent het zich ook in zijn gedrukte geschriften niet, toch uit die brieven het allerduidelijkst naar voren treedt. Geel's persoonlijkheid te schetsen is zeker geen ondankbare taak, omdat 's mans karakter, zijn doorgaande gemoedsstemming niets ingewikkelds hadden en hij zich in al de omstandigheden zijns levens gelijk bleef.

De Bibliothecaris, volgens Bakhuizen van den Brink in geheel Duitschland geprezen om zijn ‘humaniteit’ en zijn ‘liberaliteit’, de man, dien de Duitsche philoloog Ritschl als ‘sine exemplo und wahrhaft herzerquickend’ roemde, dien al de jongere Nederlandsche philologen vereerden en in de voorredenen van hunne dissertaties met name bedankten, als ware hij hun eigenlijke leermeester, evengoed als Bake en Cobet, - deze Bibliothecaris ‘stond’, gelijk Dr. Hamaker het uitdrukt, ‘midden in het leven, al bracht hij een groot deel van den dag tusschen boeken en perkamenten door; eerder zou hij dien dooden dingen het leven hebben ingeblazen dan dat zij hem tot hun mufheid hadden kunnen nederhalen.’

Van 's mans hulpvaardigheid genoot in 1850 ook juffrouw Toussaint, toen zij voor hare studiën over het Leicestersche tijd vak inlichtingen moest hebben omtrent bescheiden, welke zich in de

Leidsche Bibliotheek konden bevinden. De herinnering aan vroegere jaren, toen Bake en Geel zich zoo deelnemend betoond hadden in haar engagement met Van den Brink, weerhield haar zich rechtstreeks tot Geel te wenden, daarom schreef zij aan Prof. Tydeman. Maar Geel verklaarde zich dadelijk bereid, juffrouw Toussaint de gevraagde inlichtingen te geven, en zoo werd de vroegere vriendschap weer opgevat. Dr. Hamaker geeft ons twee brieven van Geel, waarin hij op de hoffelijkste, geestigste en hartelijkste wijze haar den gevraagden dienst verleent.

En zooals hij was in zijn Bibliotheek, zoo was hij daarbuiten: eenvoudig, hulpvaardig, hartelijk en gevoelig voor hartelijkheid - te gevoelig soms en daardoor te veeleischend op dit punt tegenover zijn, toch beproefde, vrienden -; steeds vol leuken humor en van een opgeruimdheid, die hem in zijn brieven wel eens tot het al te boertige en het platte deed overslaan; bovenal een vijand van conventie, sleur en vooroordeel, opwekkend tot nadenken en tot zich-zelf-zijn.

Deze laatste eigenschappen hebben Geel gemaakt tot den schepper van een nieuwen stijl, van een nieuw Hollandsch proza, dat zich niet als zoodanig ‘aan kwam melden’, geen hemelbestormende allures aannam, geen taalrevolutie predikte, maar rustig, door zijn innerlijke kracht gedragen, zich een weg baande. Nu al de taalomwentelingen en taal-opstootjes die sedert hebben plaats gehad, niet hebben kunnen verhinderen dat er heden ten dage, ook door velen van hen die het heel mooi denken te doen, slordiger, gebrekkiger Nederlandsch geschreven wordt dan vijf en twintig jaar geleden, verdienen Geel's geschriften als modellen van zuiver, logisch, frisch en kleurig proza meer dan ooit bewondering en navolging. Hasebroek had ongelijk, toen hij, in een brief aan Potgieter (waarschijnlijk van 1840), Geel een afbreker noemde, die veel voortreffelijks afbrak, maar voor het afgebrokene niets in de plaats stelde. Volkomen juist, merkt Dr. Hamaker op, dat Geel's diep gevoel voor de waarde van de individualiteit, zijn afkeer van overgeleverde meeningen en van vooroordeel, hem ertoe brengen moesten om, reageerend tegen het onpersoonlijke van den door het 18de-eeuwsch genootschapsleven gekweekten stijl, zich een eigen taal te scheppen. Geel brak niet enkel af. ‘Geen positieve leer, in voorschriften saamgevat, kon hij geven; het positieve bleek

uit hem: hij gaf zijn eigen proza.' En verder: 'Krachtig genoeg is zijn kunstenaarsaanleg gebleken om de taal te richten naar zijn wil; hij heeft zijn gedachten geschreven in een veredelde omgangstaal, die den lossen gang van de dagelijksche spreekwijze behield. Rijk ontwellen hem de woorden die elk hun plaats zoeken en zich paren of scheiden naar onderlinge aantrekking of afstooting... Scherp zien en veelzijdig onderzoeken gaf een rijk geschakeerden gedachteninhoud, die in levendigen stijl zijn uitdrukking vond. Geel geeft erin weer de spelingen van zijn vernuft en verstandelijke verbeelding; maar zijn ordenende geest houdt de macht over het gebruik van den woordenschat en stuit de weelderige uitstorting, als het onderwerp, en het doel dat den schrijver voor oogen staat, soberheid eischen. De Socratische ironie der Dialogen geeft blijk van zelfbeheersching in het uiten van eigen meeningen; zelfbeheersching is er in den stijl, waarin het verstand het levendig gevoel strak in den teugel houdt.'

Het is een voortreffelijke karakteriseering van Geel's stijl, waaruit ik hier enkele zinsneden aanhaalde; verrassend bovendien, komende uit de pen van haar, die verklaarde, dat 'te streven naar een waardeering van Geel als kunstenaar' haar nog te zwaar was...

Zijn afkeer voor wat enkel op traditie berustte, zijn zin voor onbevooroordeeld wetenschappelijk onderzoek moesten Geel er toe brengen, verontwaardigd naar de pen te grijpen, toen hij de waarde der wetenschap miskend dacht te zien in Hildebrand's opstel 'Vooruitgang'. Zoo ontstond de voorrede van den bundel *Onderzoek en Phantasie*, waarin hij Beets à faire nam en tegelijkertijd de beginselen die aan zijn in dezen bundel bijeengebrachte opstellen ten grondslag lagen, nog eens duidelijk uiteenzette. Dat Beets den aanval vergeten en later met waardeering over Geel gesproken heeft, is bekend. Hij moet de waarheid gevoeld hebben van Thorbecke's opmerking, in zijn beoordeeling van *Onderzoek en Phantasie* in de *Konst- en Letterbode* van 1838: 'De heer G. schijnt te hechten aan den steller, wiens stukje hij aldus eert. Een wezenlijk talent zoekt zulk een regter.' Maar op het oogenblik zelf was Beets er uitermate verstoord over. In een brief aan Kneppelhout, door Dr. Dyserinck in zijn *Herinneringen aan Nicolaas Beets* gepubliceerd, klaagt hij steen en been.

'Geel zou pijn hebben gevoeld als hem die brief onder de

oogen ware gekomen', zegt Dr. Hamaker. Want Geel, hoe onafhankelijk ook in zijn oordeel en hoe vrijmoedig in het uitspreken ervan, hoe scherp zijn kritiek ook wezen kon en hoe gaarne hij aan den plaaggeest-in-hem het woord gunde, - Geel was van nature goedig. De heer Wolters, die in 1871 in de Voorrede zijner uitgaaf van *Onderzoek en Phantasie*, *Gesprek op de Drachenfels* en *Het Proza* de eerste, zij het ook onvolledige, proeve eener levensen karakterschets van Geel gaf, haalt daarvan het volgende voorbeeld aan: 'Het gebeurde meermalen als zijne onverbiddelijke kritiek ouderen of jongeren tegen hem verbitterd had, dat hij een bezoek poogde te brengen tot verzoening, of ook wel een bezoek uitlokte, met de toegefelijke erkenning dat hij het wel "wat bont gemaakt had."' Die goedheid bracht hem er niet enkel toe om, als wetenschappelijk man, zoovelen voort te helpen in hun studiën, zij deed hem ook - gelijk Dr. Hamaker ons vertelt - als verzoenende geest optreden, waar in den kring van oudere of jongere vrienden onaangenaamheden dreigden te onstaan, zooals die tusschen Kappeyne (den lateren Amsterdamsche Rector) en Colline Bake eenerzijds en de familie van het meisje te Amsterdam anderzijds. Op andere bladzijden van Dr. Hamaker's boek leeren wij Geel als raadgevend vriend kennen, wiens verstandige waarschuwingen en wenken, gevraagd of ongevraagd, menigeen, o.a. Kappeyne, Gerard Hamaker, Simon Karsten, ten goede kwamen. En naast die brieven over ernstige aangelegenheden schrijft hij wat Dr. Hamaker noemt: 'aardige praatbrieven' over zijn gewoon wedervaren van elken dag, waarvan hij zelf ironisch zegt: 'allemaal heel interessant! Och man, als *gij* het wilt lezen, *mijn* tijd is niet te goed om het te schrijven'. In een van die brieven schrijft hij aan Bake die te Kissingen een badkuur volgt, over zijn logeeren (in den zomer van 1842) op het Manpad, bij zijn oud-leermeester Prof. D.J. van Lennep, die toen de laatste hand legde aan zijn uitgaaf van Hesiodus' *Theogonia*. Het bevalt er hem heel goed. Hij heeft veel vrijheid en gastheer en gastvrouw zijn hupsch en lief voor hem; en dan vervolgt hij: 'De mooije lieve gouvernante, die er plagt te wezen, is weg. Nu is er een mormel, dat 6 dagen in de week overkomt uit Amsterdam, neen uit Parijs, neen uit Algiers - och, eigenlijk uit alle drie. Want haar man is een franschman, die in Africa dient en zij heeft in dien tusschentijd met hare ouders Parijs verlaten,

zeggende: “in Holland veegt men de ducaten van den vloer op.” Het valt de ziel een beetje tegen. O curas hominum, quantum est in rebus inane! - Ik ga ontbijten. - Ik heb ontbeten. Onder het ontbijt is er in den Bijbel gelezen, en Psalmen met en zonder rijm, en zonder gezang, maar met interruptien van den koetsier, hoe laat hij vóór moest zijn, en van den Tuinbaas, wat mevrouw voor groente geliefde, terwijl v.L. las van De uitgemonsterde groente, die gegooid wordt waar knersinge der tanden is. Maar het ensemble was toch nog al stichtelijk, en v.L. leest de Hebr. poëzy heel goed - ik meen de Holl. berijming. “Wat drift beheerscht de volken, in de onderaar(d)sche kolken, tot in de hoogste wolken. Zij vechten met hun dolken” enz. Gelukkig dat die mevrouw uit Algiers geen Hollandsch verstaat!’...

Dit boek, waarin de overvloed van stof misschien in wat gedrongener vorm had kunnen worden samengevat - waardoor ook de herhaalde vermelding van dezelfde feiten, o.a. op blz. 73 en 130/31, ware voorkomen -, geeft ons een kostbare bijdrage voor de kennis van den schrijver van *Onderzoek en Phantasie*. Maar niet enkel Geel's persoonlijkheid leeren wij er uit kennen, ook over verschillende oudere en jongere vakgenooten, met wie hij in aanraking kwam, geeft Dr. Hamaker ons tal van belangrijke bijzonderheden. Daar hebt ge den beminnelijken Bake, die er voor zorgde, dat Cobet, de enkel voor zijn studie levende Cobet, een jaar lang ambteloos te Leiden kon leven, opdat hij er de op zijn studiereizen verzamelde schatten zou kunnen verwerken; en die niet rustte voordat aan zijn eminenten leerling naast hem de plaats was gegeven waarop hij reeds zoolang aanspraak mocht maken. Bijzonder belangrijk is de brief, waarin Geel onder dagteekening van 30 November 1852 Hamaker op de hoogte stelt van den stand der philologie in Leiden, en waarin Bake, Cobet, Hecker, Peerlkamp - wiens stugheid en eenzelvigheid o.a. in het door Dr. Hamaker uit Bake's Dagboek aangehaalde gelaakt wordt -, Kiehl, Rinkes de revue passeeren. Elders vinden wij door Dr. Hamaker duidelijk de verhouding geteekend tusschen Bakhuizen van den Brink en zijn leermeesters Bake en Geel, aan het slot van welke schets de schrijfster Cobet en Van den Brink aldus tegenover elkander stelt:

‘Op den weg naar het buitenland, dien men Cobet had aan-

gewezen, was Van den Brink bij ongeluk verdwaald - na bang en lang zoeken vond hij den juisten weg weerom. Cobet's gemakkelijke natuur kon zonder stormen haar wasdom bereiken, mits de gang in de ééne richting, waarin zijn aanleg hem stuurde, niet werd belemmerd door tegenwerkende omstandigheden - het lot is hem gunstig geweest. In Bakhuizen van den Brink bruisten heviger krachten; hij heeft het leven moeten proeven van alle kanten vóór hij zijn stuur heeft kunnen vinden. Niemand kon hem onmiddellijk helpen; maar de blijvende belangstelling van trouwe vrienden is hem een krachtige prikkel geweest tot volharding in den strijd. In de onbaatzuchtige vriendschap van Bake en Geel hebben zich beide leerlingen gekoesterd; Cobet, de eenzijdige bij uitnemendheid - Bakhuizen van den Brink, die aan zijn veelzijdigheid dreigde te gronde te gaan.'

Zoo heeft Dr. Hamaker ons een geschrift geschonken, vol belangrijke bijzonderheden, helder voorgesteld, verstandig beoordeeld, levendig verteld, een geschrift dat, veler kennis verrijkend, vooral ook dienen moge om nieuwe belangstelling te wekken voor den man, die, al moge hij, volgens de hier gegeven voorstelling, enkel door liefde tot de wetenschap zijn gedreven tot het schrijven zijner kritische verhandelingen en zich tot zijn eigen verrassing met die opstellen tevens een naam als Nederlandsch letterkundige hebben verworven, in onze letterkunde zal blijven voortleven als de schrijver van *Onderzoek en Phantasie*, het boek, waarin hij ons een Nederlandsch proza schonk, dat als proeve van woordkunst nog menig geslacht tot voorbeeld moge strekken, en tot voorwerp van studie tevens.

J.N. VAN HALL.

D^r^. de Raaf's uitgaven van Elckerlyc en Lanseloet.

Den Spyeghel der Salicheyt van Elckerlyc, hoe dat elckerlyc mensche wert ghedaecht Gode rekeninghe te doen. Uitgegeven door den Larenschen Kunsthandel. 1907.
Een Abel Spel van Lanseloet van Denemerken, hoe hi wert minnende ene joncfrou, die met synder moeder diende. Uitgegeven door den Larenschen Kunsthandel. 1907.

Een kunstwerk volkomen te genieten is onmogelijk, zonder dat men het begrijpt. Toen dan ook eene commissie in Laren gevormd was om de opvoering van een paar onzer oude drama's mogelijk te maken, besloot de Larensche Kunsthandel van die stukken eene handige en goedkoope uitgave in den handel te brengen. Dat was goed; nu kon ieder van te voren bekend zijn met de anders lang niet gemakkelijk verstaanbare stukken.

Het uiterlijk der boekjes is goed verzorgd. Ook al vindt men den gekozen lettervorm niet in alle opzichten mooi en al vindt men b.v. aan den bovenkant iets te veel afgesneden - er is harmonie tusschen lettervorm, formaat, kleur van het papier en van den omslag etc. De kleine reproducties van oude prentjes op den titel verplaatsen den lezer dadelijk in een vroegeren tijd. Het geheel is, zooals men het van een *kunst*handel kan verwachten.

Voor de verzorging van het inwendige was Dr. K.H. de Raaf wel de aangewezen persoon. Hij toch heeft, juist tien jaar geleden, de wetenschap aan zich verplicht door eene critische uitgave van den E l c k e r l y c en sinds dien tijd door verschillende opstellen over de daaromtrent bestaande kwesties bewezen, dat hij de eens aangevangen studie niet gestaakt heeft.

Aan beide stukken gaat eene inleiding vooraf, met eene, vooral bij den E l c k e r l y c , zeer korte inhoudsopgave. Deze is te kort, immers niet voldoende om den lezer de strekking en den geest van het stuk duidelijk te maken. En dit wordt niet goedgemaakt, doordat bij den E l c k e r l y c enkele, op zich zelf zeer interessante, historische bijzonderheden worden medegedeeld.

Terecht heeft de uitgever de voor tegenwoordige lezers lastige spelling *oe* door *oo* vervangen en de noodige verbeteringen in den tekst zelven opgenomen.

Dat hij een aantal vroegere conjecturen niet meer handhaaft (nl. in vss. 116, 143, 249, 253, 316, 346, 349), is volkomen begrijpelijk: zoo gaat het iederen uitgever. Maar een aantal andere had hij wel moeten opnemen. Zelfs al was hij er niet volkomen zeker van, of er niet eene betere conjectuur te vinden zou zijn, had hij althans overal het rijm moeten herstellen. Nu gevoelt zelfs de meest oppervlakkige lezer, dat de tekst niet in orde is, en dat is hinderlijk voor een kalm genieten. Men leze dus:

vs. 109 (12)[1)] Waer ic met schatte te *vermieden* (= omkoopen),

vs. 330 (22) Siet, oftmense iaechde van *uwen oghen*.

vs. 571 (34) Neemt, lichaem, voor dat ghi waert *so coen*;

vs. 652 (37) Deen helft, ende dander helft *daeraen*

vs. 675 (38) Ende tsacrament, *gods* vleesch ende bloet,

vs. 786 (43) Hoet u van dien; ic wils mi wachten *mede!*

In vs. 754 was de verandering misschien wat groot en daardoor willekeurig. Met eene kleine wijziging van de vroegere conjectuur hadden echter de volgende verbeterd kunnen worden, aldus:

vs. 115 (12) Van rekeninghe te doen: mijn *staet*

vs. 206 (16) Gheselle, ghi hebt mi wat *versaecht* (= verzacht).

De eenige nieuwe verbetering is in vs. 3 *met vresen* i. pl. v. *wt vresen*.

Allerwonderlijkst heeft de uitgever gehandeld met de verklarende aanteekeningen. Wel is het onmogelijk voor iedereen genoeg en toch voor niemand te veel te verklaren. Maar wat voor lezers Dr. De Raaf zich hier heeft voorgesteld, is raadselachtig. Zeer ontwikkelde menschen hebben mij verklaard, dat zij telkens te

1) Voor het gemak van hen, die alleen het tekstboekje bezitten, voeg ik de bladzijde daarvan tusschen ( ) bij.

vergeefs naar eene verklaring zochten. Wie nooit van de oudere taal iets gelezen heeft, kan b.v. onmogelijk weten, dat *Ick sien* (bladz. 15, regel 6) = ‘ik zie hem’ is, evenmin dat *ontwerven* (bl. 44) = ‘zich afwenden’ is, enz. enz.

Maar het duidelijkst blijkt de stelselloosheid van den uitgever in dit opzicht wel daaruit, dat er niet minder dan 17 plaatsen zijn, waar hij in zijne critische uitgave, dus voor vakgenooten, eene verklaring noodig achtte en ze hier den leeken onthoudt. Het zijn vss. 18, 73, 111, 116, 130, 154, 226, 300, 351, 363, 560, 609, 619, 644, 660, 701, 788. De ruimte laat niet toe die alle hier te herhalen, en evenmin eene verklaring te geven van alle plaatsen, waarvoor dat gewenscht zou zijn.

Met voldoening constateer ik echter, dat de verklaringen, die gegeven zijn, ook bijna alle goed zijn; slechts over eene enkele zou men met den uitgever van meening kunnen verschillen. Maar ééne zeer groote vergissing heeft hij begaan. Hoe kwam hij er toch toe *Kennisse* door ‘geloof’ weer te geven? Of het woord ooit deze beteekenis gehad heeft, betwijfel ik. Maar in allen gevalle past die in dit stuk in het geheel niet. Door het *geloof* toch wordt de mensch niet tot de biecht gebracht, maar wel door ‘erkenning van zonden, berouw’. Dat *kennisse* deze beteekenis had, staat vast, en geene andere past hier. Men vergelijke b.v. vs. 506 (31), waar Biechte zegt:

> Omdat ghi met kennisse tot mi sijt comen,
> So sal ic u troosten tuwer vromen.

Iets verder vermaant zij Kennisse, dat deze hem zal doen volharden in zijne penitencie. Elckerlijc zelf vraagt (33) dat Kennisse hem den geesel zal geven. Kennisse doet hem *tcleet van berouwenissen* om (35) en zendt hem tot den priester (38).

Drukfouten zijn er in dit boekje niet veel; hinderlijk is alleen op bladz. 39, regel 14 *scepter* i. pl. v. *scepper*.

In het *Voorbericht* voor den L a n s e l o e t zegt Dr. De Raaf, dat ‘bij een opvoering van oude drama's het belang van speler en hoorder zwaarder moet wegen dan de eischen eener strenge wetenschap’ en dat hij daarom ‘hier en daar’ de lezing van het handschrift vervangen heeft door die uit den Goudschen druk.

De bedoeling was dus eenvoudig een tekstboekje te geven voor de tegenwoordige opvoeringen. Maar wat doen er dan de gespatieerde regels op bl. 20 en 21 in, die toch niet zijn voorgedragen? En waarom heeft hij dan niet den tekst gegeven, zooals wij dien te hooren kregen? Op veel meer plaatsen toch dan in deze uitgave was door de spelers de tekst van den Goudschen druk gekozen. Dit beperkte zich ook niet tot een enkel woord, maar het waren soms geheele passages, b.v. vss. 472-481 (bl. 27, regel 9-18) en de woorden van den ridder aan het slot van dat tooneel.

Wanneer de uitgever hierin geen overleg heeft gepleegd met de spelers, wat is dan het criterium geweest voor zijne keuze van de eene of de andere lezing? Want ten slotte zijn het bijna niets dan betrekkelijk kleine veranderingen, die hij heeft overgenomen, nl. vs. 45 (9) *Dat icse niet ghelaten en can* voor *Dat icse ghelaten niet en can*, vs. 130 (12) *doet rouwen* voor *berouwen*, vs. 192 (15) *bernt* voor *bert*, vs. 322 (21) *here God* voor *God*, vs. 345 (22) *harde wee* voor *wee*, vs. 431 (25) de invoeging van *dus*, vs. 722 (37) *dat laetste* voor *tachters*, vs. 744 (38) en 856 (43) *dat* voor *dit* en vs. 845 (42) *in menich lant* voor *menich lant*. Van iets meer omvang zijn de veranderingen in vs. 76 en 678, waar de Goudsche druk ook werkelijk eene betere of gemakkelijker verstaanbare lezing heeft. Maar dat is ook het geval in vss. 99, 101, 105, 116, 252, 271, 275, 433, en waarom heeft de uitgever dan hier wel de lezing van Moltzer gehouden?

In vs. 32 is eene conjectuur van Hoffmann, in vs. 690 eene van Moltzer in den tekst opgenomen, die geen van beide bepaald noodig zijn. De eigen conjecturen van den uitgever in vss. 421 (bl. 25, regel 6) *Ic en soude* voor *Ic soude* en 636 (bl. 34, regel 2) *reden aen* voor *riden aen* zijn zeker geene verbeteringen.[1)]

Dr. De Raaf heeft de lezing van het handschrift uit Moltzer's uitgave overgenomen. Dat is zeker al heel vreemd, nu er eene nieuwere uitgave naar het handschrift is. Had hij deze gebruikt, dan had hij niet eenvoudige drukfouten bij Moltzer voor lezingen van het handschrift gehouden en de onverstaanbare regels

1) Mogelijk is de laatste op verzoek van de spelers aangebracht omdat Reinout, nu men hem niet meer als ridder voorstelde, moeilijk te paard kon zitten.

vs. 261 (18) Dat soude mi daer mijn herte deren.
vs. 275 (18) Dat sijt mi qualijc nemen en moet:
vs. 326 (21) Want si scout mi ene sterke loghene ende las,
vs. 490 (28) Sinen edelen roke, hi daer gaet
zouden b.v. volkomen duidelijk geweest zijn in de werkelijke lezing van het handschrift:

> Dat soude mi doer mijn herte deren
> Dat sijt niet qualijc nemen en moet
> Si stont mi ene sterke logene en las
> Sinen edelen roke hi doergaet.

Ook de verklaring is niet overal even gelukkig. In vs. 57 (9) stelt de uitgever *vri* = ‘minzaam’; men gebruike die beteekenis eens in vs. 333 (bl. 21, regel 14). Het beteekent ‘edel, hooggeboren’.

Vs. 184 (14) *weeldelijc* is niet ‘wild’, maar ‘weekelijk’.

vs. 546 (30) *verdacht* heeft niets met *denken* te maken; het moet worden uitgesproken *verdaecht* van *verdagen* en de regel beteekent ‘nooit is mij zoo'n ramp overkomen’.

Hinderlijke drukfouten zijn slechts bl. 29, regel 8 *vinder* i. pl. v. *vinden* en dat in het midden van bl. 37 de laatste regel van Sanderijn bij de woorden van Reinout gekomen is.

Ons oordeel over deze uitgaven kan dus niet onverdeeld gunstig zijn. Dr. De Raaf heeft dit werk behandeld met eene luchthartigheid, geheel in strijd met hetgeen wij van hem gewoon zijn. Misschien werd er wel bij hem op spoed aangedrongen, maar daaraan had hij de degelijkheid niet mogen opofferen. Men bedenke toch, dat terwijl in eene uitgave voor vakgenooten kleine foutjes niet hinderen, omdat ieder lezer ze onmiddellijk verbetert, daarentegen in uitgaven voor leeken elke fout eene blijvende dwaling ten gevolge heeft. Met eene kleine wijziging van eene bekende uitspraak zeggen wij dus: voor leeken is het beste nauwelijks goed genoeg. Dat verreweg de meeste ‘populaire’ geschriften aan dezen eisch niet voldoen, is waar, maar Dr. De Raaf had *hem selven bat* moeten *besien*.

P. LEENDERTZ JR.

Buitenlandsche letterkunde.

Het jaar 1848 in herinnering en in roman.
Carl Schurz, Lebenserinnerungen. Berlin 1906.
Ricarda Huch, Die Verteidigung Roms. Stuttgart und Leipzig, 1906.

Carl Schurz, een van de eerste mannen van Amerika, gewezen generaal in den burgeroorlog, gewezen staatssecretaris van binnenlandsche zaken, geacht burger der Unie en tegelijk hoofd der Duitsch-Amerikaansche samenleving, heeft zijn herinneringen geschreven. Over Amerika evenwel niets; de herinneringen loopen tot 1852, het jaar waarin hij de Oude Wereld verliet.

Hij had toen, in de wereld der politieke uitgewekenen van nagenoeg alle Europeesche landen, die zich te Londen ophielden, een zekere romantische vermaardheid als de moedige bevrijder van den populairen professor en letterkundige Kinkel uit de gevangenis te Spandau.

Maar de nog zeer jonge man[1)] droeg die vermaardheid als een last; hij voelde zich in de zware atmospheer der politieke ballingschap, met haar afwisseling van ongegronde hoop en overdreven neerslachtigheid, met haar onderlinge twisten en argwaan, met haar drukkende afhankelijkheid van anderer gedoogen of goedgeefschheid, niet langer thuis en verkoos in Amerika het gansche leven overnieuw te beginnen.

Malwida von Meysenbug, in haar voor een twintig of vijf-en

1) Geboren 2 Maart 1829.

twintig jaren in Duitschland veel gelezen boek *Memoiren einer Idealistin*, geeft ons een aantrekkelijken indruk van Schurz zooals zij hem toen te Londen leerde kennen. Gewonde ziel, had zij vrijwillig het voor elk hooger streven zoo ongastvrije Duitschland uit de eerste jaren der reactie, en haar aristocratische betrekkingen, verlaten om als huisonderwijzeres in den vreemde een bestaan te vinden. Zij had een scherp oog voor karakters, en heeft ons van de vele merkwaardige personen waarmede zij in haar leven te Londen en later te Parijs in aanraking kwam, zeer sprekende portretten nagelaten: van Mazzini, van Louis Blanc, van Garibaldi, van den Russischen revolutionnair Alexander Herzen, van Richard Cobden, van Michelet, van Wagner. Van Schurz zegt zij het volgende: 'Neben der grössten Einfachkeit und Anspruchslosigkeit im Äussern, tiefe, sinnige Gemüthlichkeit, Güte und Poesie, feste klare Auffassung des Lebens, sehr viel praktischen Sinn und jene unerschütterliche Energie, die in einem heitern und berechtigten Selbstvertrauen wurzelt und das unerlässliche Erforderniss für kühne Erfolge ist.... Eine wahrhaft ideale Jünglingsgestalt, die alle Andern so weit überragte, dass man, auch ohne Prophet zu sein, sagen konnte: "Der allein hat eine grosse fruchtbringende Zukunft"'[1]. - Van een buitengemeen onbevangen oordeel getuigt de eerste brief dien Schurz uit Amerika aan Malwida von Mey senbug schreef: de Amerikaansche demokratie, zegt hij, is heel wat anders, dan onze vrienden en vriendinnen zich onder het woord demokratie voorstellen. 'Wenn ich mir die Meisten der hitzigen Revolutionäre von Fach vorstelle, oder die meisten freisinnigen Damen der gebildeten Stände mit ihrer sentimentalen Demokratie in die hiesigen Verhältnisse hineingesetzt denke, wie sie Beide schrecklich räsonniren würden, die Ersteren über das Wesen der (amerikanischen) Bourgeoisie und die Umtriebe des (amerikanischen) Pfaffenthums, die Letzteren über die wilde Zügellosigkeit des (amerikanischen) Volks, und wie Beide dann zu dem Schluss kommen würden, dass es Nichts sei mit diesem (amerikanischen) Eldorado - dann will es mir ein wenig bange werden um die künftige Europäische Republik, die ihre Stützen in jenen beiden Elementen finden soll.' Vrijheid beteekent in Amerika ook vrijheid voor meeningen

1) Uitgave van 1882, II, 57.

en belangen, die de onze niet zijn. ‘Die äussere Freiheit zeigt erst, welche Feinde zu besiegen sind, bis wir die innere erobert haben. Wer die Freiheit will darf sich nicht wundern wenn die Menschen sich nicht besser zeigen als sie sind’[1].

In Duitschland gebleven, zou Schurz, dunkt mij, later met de regeering van het nieuwe Rijk tot praktische doeleinden hebben medegewerkt. Intusschen, in het Duitschland van 1850 was hij een ter dood veroordeelde. Hoe het zoo ver gekomen was heeft hij nu verteld in een boek van zeldzame aantrekkelijkheid: eene autobiographie zonder eenig zelfbehagen, in den toon van volle oprechtheid, tegelijk een model van vloeienden verhaaltrant.

Schurz was een boerenkind van een dorpje drie uur van Keulen. De vader, die een poos schoolmeester was geweest, was een voor zijn omstandigheden zeer ontwikkeld man die den grooten aanleg van zijn zoon begreep en hem op studie stuurde: naar het gymnasium te Keulen, later naar de universiteit te Bonn. Zijn liefste docent werd er de dichter Kinkel, die college gaf in literatuuren kunstgeschiedenis, en zijn ambt opvatte als een soort apostolaat voor Duitsche vrijheid en Duitsche eenheid. Zelf een poëtische natuur, was Schurz bovendien door afkomst en opvoeding ontvankelijk gemaakt voor zulke lessen. Het Pruisische regiment was op den linker Rijnoever tijdens zijn jeugd nog buitengewoon impopulair; ook waren zijn familiebetrekkingen van een onafhankelijk karakter, die in een dorpsgeschil eenmaal de leiding hadden genomen tegen pastoor en kasteelheer. Een stemming van verzet, zonder scherp bepaald object, was bij de studeerende jeugd vrij algemeen. Reeds op het gymnasium leenden de jongens elkaar Heine, en als de Februarirevolutie uitbreekt, zit Schurz op zijn dakkamertje te pennen aan een geweldig vrijheidsdrama, dat Ulrich von Hutten zal heeten. Een vriend loopt op: ‘Zit je daar? Weet je het dan nog niet?’ - ‘Wat dan?’ - ‘Te Parijs is de Republiek uitgeroepen.’ Het drama weggegooid en naar de markt, die zij vol studenten vinden. ‘Man war von einem vagen Gefühl beherrscht, als habe ein grosser Ausbruch elementarer Kräfte begonnen, als sei ein Erdbeben im Gange, von dem man soeben den ersten Stoss gespürt habe, und man fühlte das instinktive

1) Aldaar, II, 62.

Bedürfnis, sich mit andern zusammen zu scharen. So wanderten wir in zahlreichen Banden umher - auf die Kneipe, wo wir es jedoch nicht lange aushalten konnten - zu andern Vergnügungsorten, wo wir uns mit wildfremden Menschen ins Gespräch einliessen und auch bei ihnen dieselbe Stimmung des verworrenen, erwartungsvollen Erstaunens fanden; dann auf den Markt zurück, um zu sehen, was es da geben möge; dann wieder anderswo hin, und so weiter, ziellos und endlos, bis man endlich tief in der Nacht, von Müdigkeit übermannt, den Weg nach Hause fand.'

Ligt eigenlijk de heele geschiedenis van het jaar '48 (voor Duitschland) niet reeds in dezen éénen dag? Een levendig enthusiasme, geen bepaald doel, en het einde: vermoeienis en 'Katzenjammer.

Met het college loopen wilde het niet meer. 'Was der Professor sagte, schien uns nichts anzugehn.' Na een paar dagen gebeurt er althans iets. De burgemeester van Bonn richt, ter voorkoming van samenscholingen, een 'burgerwacht' op, en de studenten doen met ijver mee. Maar de samenscholingen blijven uit, en het heele ding neemt een humoristisch einde. 'Mit "Schlägern" bewaffnet, deren eiserne Scheiden man nach Kräften auf dem Pflaster rasseln liess, zog man durch die Strassen. Jeder einzelne Bürger, den man in später Nacht draussen antraf, wurde in pomphaften Redensarten aufgefordert, auseinander zu gehen und sich nach seinen respektiven Wohnungen zu verfügen, oder, wenn ihm das besser gefiele, uns auf die Wachtstube zu begleiten und ein Glas mit uns zu trinken. Stiessen wir einmal mit einer aus Bürgern bestehenden Patrouille zusammen, so wurde dieselbe unfehlbar als eine bösartige Zusammenrottung festgenommen und zur Wachtstube gebracht, und die guten Bürgersleute liessen sich den Spass gern gefallen. Ein Hoch auf das "neue deutsche Reich" und die "Konstitution auf breiter demokratischer Grundlage" zu trinken, waren sie ebenso bereit wie wir.'

Intusschen brengt iedere dag zijn prikkelend nieuws. In Beieren, Baden, Hessen, in alle kleine staten is bij den eersten volksoploop het absolutisme gevallen. In Weenen hebben *de studenten* - o glorie - Metternich weggejaagd. In Berlijn vult een dreigende menigte de straat; uit Keulen, Aken, Dusseldorp, uit alle steden van de Rijnprovincie gaan deputaties naar den koning. Ook Bonn houdt (18

Maart) zijn politieke demonstratie, Professor Kinkel voorop met een groote zwart-rood-gouden vlag, die hij van het bordes van het raadhuis over de hoofden der toeschouwers zwaait. Van dien dag af draagt ieder in Bonn de zwart-rood-gouden kokarde. Drie dagen later droeg haar ook de koning te Berlijn; ‘Pruisen zou in het vrije Duitschland opgaan’.

In deze dagen trok Schurz voor het eerst de aandacht als redenaar op een paar studenten-vergaderingen, en Kinkel lijfde hem in bij een door hem gevormde demokratenklub en bij de redactie van een demokratisch blaadje. Andere professoren traden aan het hoofd van rivaliseerende ‘constitutioneele’ organisaties; de scheiding was dus haast zoo oud als de beweging zelf. De fractie-Kinkel geloofde niet aan de oprechtheid van den koning, en ging liever in eens door tot de republiek. De leden van de klub noemden elkaar niet anders dan ‘burger’, maar werden door de meerderheid van den aanvang af daarom braaf uitgelachen.

Op een demokratencongres te Keulen in den zomer van '48 leerde onze man Karl Marx kennen, maar werd niet door hem aangetrokken. ‘Der untersetzte, kräftig gebaute Mann mit der breiten Stirn, dem pechschwarzen Haupthaar und Vollbart und den dunkeln blitzenden Augen zog sofort die allgemeine Aufmerksamkeit auf sich. - Was Marx sagte, war in der Tat gehaltreich, logisch und klar. Aber niemals habe ich einen Menschen gesehen von so verletzender, unerträglicher Arroganz des Auftretens.... Ich erinnere mich noch wohl des schneidend höhnischen, ich möchte sagen des ausspuckenden Tönes, mit welchem er das Wort “Bourgeois” aussprach; und als “Bourgeois”, das heisst als ein unverkennbares Beispiel einer tiefen geistlichen und sittlichen Versumpfung, denunzierte er jeden, der seine Meinungen zu widersprechen wagte.... Ich brachte von dieser Versammlung eine wichtige Erfahrung mit mir nach Hause: dass, wer ein Führer oder ein Lehrer des Volkes sein will, seine Zuhörer mit Achtung behanndeln muss....’ Burgerlijk door en door bleef ook de republikeinsche partij van '48, althans in de omgeving van Kinkel en Schurz; haar idealen waren van louter staatkundige natuur, en den prediker der sociale revolutie onderkende hun instinct onmiddellijk voor een vijand.

Beter op zijn plaats dan onder Marx' gehoor, voelde Schurz zich op het studentencongres te Eisenach, in September. Daar ging het vroolijk

toe. De Weener studenten, met hun revolutionairen roem en mooie pakjes, waren bij de dames de favorieten. Maar vóór het einde van het congres werden zij door hun bestuur naar Weenen teruggeroepen, waar onraad dreigde. De anderen klommen op den Wartburg, en hielden om een vat bier republikeinsche speeches bij toortslicht. Ook groothertogelijk-weimarsche soldaten van het garnizoen te Eisenach luisterden toe, en verwerkten het gehoorde op hunne wijs: in den nacht sloegen zij aan het muiten, en boden zich den volgenden morgen den studenten aan om onder hen te dienen voor de Republiek! Zoo hadden de redenaars van gisteren het niet bedoeld; de verlegenheid was groot, want de soldaten weigerden formeel onder de gehoorzaamheid aan hunne officieren, die zij in den afgeloopen nacht gebrutaliseerd hadden, terug te keeren. Er zat niets anders op, dan de speeches, tegenover officieren zoowel als soldaten, als een studentengrap voor te stellen, straffeloosheid voor de muiters te bedingen, en ze met een zoet lijntje naar de kazerne terug te brengen. De officieren beloofden alles wat men wilde, en de zaak eindigde met een hoera'tje. ‘Glücklicherweise was es damals in deutschen Kleinstaaten noch möglich, derartige Dinge auf so gemütliche Weise beizulegen.’ Maar op den terugweg vond men het heilige Frankfort in staat van beleg, en spoedig hoorde men, dat verscheiden van de broeders uit Weenen, naar hun stad teruggekeerd, er den dood hadden gevonden. Een ernstige slotnoot na het burleske intermezzo!

De reactie nam de overhand, en de jonge republikeinen, die zoo mooi gesproken hadden, kwamen nu voor de keus van òf te zwijgen, òf naar hun woorden te handelen. De eerlijke Schurz aarzelde niet. Toen in Elberfeld en in de Palts de demokraten de wapenen opnamen ter handhaving van de besluiten van het Frankforter parlement, riep de Pruisische regeering de landweer op. Die van het district Bonn zou den 11^{den} Mei 1849 gewapend worden te Siegburg. In den nacht daarvoor trok Schurz met Kinkel en een bende Bonner demokraten uit, om het tuighuis te Siegburg te forceeren, de wapenen er uit te halen en zich bij de opstandelingen in de Wupperstreek of in de Palts te voegen. Aan de Rijnpont gekomen, bleek men 120 man sterk te zijn; veel minder dan hun woord hadden gegeven. Men ging over, maar vergat de pont onbruikbaar te maken, en lang voor zij aan het doel waren, zaten de dragonders

uit Bonn hun op de hielen. Op het naderende geluid stoven, naar het voorbeeld van den aanvoerder Anneke zelf, de honderd en twintig uiteen, links en rechts in de korenvelden, en lieten den troep passeeren, die, dertig man sterk, rustig naar Siegburg doorreed! Onderwijl konden de anderen in de duisternis elkander niet weerom vinden. Schurz miste Kinkel, maar vond ten minste twee anderen, waarmede hij toch nog naar Siegburg ging, om te zien wat er nog te doen mocht zijn. Niets natuurlijk. Maar Schurz, die zich van schaamte verbeet, wilde niet terug. Hij ging naar Elberfeld; vond er veel barrikades, meer dronkenschap en meest van al besluiteloosheid. Dan naar de Palts! Te Mainz hoort hij, dat Kinkel ook daarheen gegaan is, en hij vindt hem te Kaiserslautern. Schurz wordt tot artillerie-luitenant bij het insurgentenleger gepromoveerd, maar aangezien weldra blijkt dat de artillerie veel meer officieren dan stukken rijk is, wordt hij spoedig op iets anders uitgezonden: eene expeditie tegen een reactionairen dorpspastoor, waartoe vijftig man onder zijne bevelen worden gesteld. De beschrijving van het uiterlijk dezer vijftig is de moeite waard. Twaalf er van hadden een geweer (recht voorwereldlijke vuurroeren), de anderen pieken of zeisen. Op de vijftig kwam één uniform voor: die van een uit Straatsburg weggeloopen Fransch militair. Schurz zelf had een sjerp, een sabel en een pistool, maar geen patronen. ‘So ausgerüstet, marschierten wir über Land dem Dorfe zu, in dem der hochverräterische Pfarrer sein Unwesen trieb....’

Men omsingelt de pastorie; Schurz gaat binnen. De pastoor herkent hem dadelijk voor student; wil hem paaien met een fijne flesch. Schurz dreigt met geweld, maar de ander schenkt al in. Ja welzeker, zegt hij, heeft hij zijn parochianen verboden bij de insurgenten dienst te nemen; over een paar dagen maken immers de Pruisen aan de heele grap een eind; waarom zullen *zijn* menschen dan juist den dood in den mond loopen? Onderwijl begint de kerkklok te luiden, en de pastoor lacht fijntjes: zijn boeren met hun knuppels zullen al in aantocht zijn. In een oogwenk zijn nu de belegeraars belegerd, door een groote meerderheid. De pastoor glimlacht nog altijd. ‘Es scheint mir, dass Ihre bewaffnete Macht in der Gewalt dieser Bauern ist.’ - ‘Jedenfalls sind Sie, Herr Pastor, in meiner Gewalt,’ en Schurz spant den haan van zijn pistool. De pastoor lacht niet meer, maar houdt, onder dictée

van Schurz, voor het open venster de volgende toespraak tot zijn getrouwen: dat hij, onder geleide van zijn vriend hier (op Schurz wijzende), naar de stad moet in het belang der gemeente, en dat de vijftig man een escorte zijn om voor zijn veiligheid te waken. Zoo lang hij spreekt, staat Schurz met het aangelegde wapen achter hem. De boeren laten zich gezeggen en gaan naar huis: thans accepteert Schurz de fijne flesch. Eindelijk breekt hij met zijn gevangene naar de stad op, de gewapende macht een paar honderd pas achter hen aan. De wijn heeft beiden vroolijk gemaakt; Schurz gooit zijn pistool in de lucht en vangt het met de hand weer op. 'Bedenk toch wat je doet,' zegt de pastoor. - 'Ze is immers niet geladen.'

Schurz maakt het goed met hem, en vertelt aan de 'provisioneele regeering' dat de man het detachement uit een groot gevaar gered heeft. De provisioneelen laten den gevangene loopen; zij hadden het intusschen druk gekregen met ernstiger dingen. De Pruisen waren in aantocht! en men week terug over den Rijn, naar Baden. Daar kwam het tenminste tot een ernstig gevecht, en de paar duizend man werden uiteengeslagen. Men redde zich binnen Rastatt, werd belegerd, gaf zich over op genade of ongenade.

Om twaalf uur was het aantreden op het glacis, om de wapens af te leggen. Maar Schurz herinnert zich een riool, dat onder de vestingwerken door het stadswater afvoert naar buiten. Hij had er over te rapporteeren gehad gedurende het beleg, met het oog op de mogelijkheid van het zenden van kondschap, maar eer hij iets op zijn rapport gehoord had was al tot de overgave besloten. De Badenzers en Rijnbeieren zullen er licht met gevangenschap afkomen, maar of men hem, Pruisisch onderdaan, niet doodschieten zal? Hij koopt brood en wijn voor een paar dagen, neemt nog twee kameraden mee, en kruipt in het riool. Maar voor de opening buiten staat een wacht. Men moet naar de stad terug, blijft daar drie dagen in doodsgevaar in een schuur en vervolgens in een sloot achter dekking van een houtmijt, beproeft het dan weder, en met goeden uitslag: de buitenposten zijn ingetrokken. Men haalt den Rijnoever, vindt een veerman, en is eindelijk veilig op Franschen bodem.

Schurz begaf zich naar Zürich, waar hij een groot aantal uitgewekenen bijeen vond, die elkander het hoofd warm praatten.

Men zou eerstdaags zegevierend terugkeeren, en verdeelde reeds de rollen: A. zou minister worden en B. generaal. Het beviel Schurz niet lang in deze omgeving. Hij stelde zich een bepaalder doel: de bevrijding van zijn vereerden Kinkel, die, in de gevechten voor Rastatt gevat, tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld was. Hij sprak er niemand van, maar liet zich, om zich onder de partijgenooten in Duitschland goede relatiën te verzekeren, een opdracht geven door het Züricher uitgewekenencomité: hij heette met een zending belast, om een geregelde correspondentie tot stand te brengen tusschen Zürich en de verschillende demokratische centra in het binnenland. In Maart 1850 waagde hij het er op, onder een aangenomen naam Duitschland te betreden, zag zijn ouders en Kinkel's vrouw, maar liep weldra zoo duidelijk gevaar, dat hij uitweek naar Parijs. In Augustus van dat jaar probeerde hij het weer. Kinkel, die eerst in Naugard had gezeten, was toen naar Spandau overgebracht, en Schurz nam dus zijn kwartier te Berlijn. Overal hadden de vervolgden hun politieke vrienden, tot onder de gevangebewaarders toe. Een bevriend ingezetene van Spandau bracht hem met een oppasser in betrekking die geacht werd het stuk te zullen durven bestaan. Het gelukte. De gevangene werd in den nacht aan een touw op straat gelaten, in een rijtuig gesmakt en door Schurz naar Rostock gereden. Een heel stel medeplichtigen was noodig om znlk een ontvoering mogelijk te maken, maar er was onder hen niet één verrader. Een reeder te Rostock liet een schip een extrareis doen om hen onmiddellijk naar Engeland te brengen; zij werden te Edinburgh aan land gezet.

En nu dadelijk weer *la note gaie*: aan alles was gedacht, behalve hieraan dat noch Kinkel noch Schurz een woord Engelsch verstonden. Den correspondent van den reeder in Rostock, aan wien zij een brief hadden, konden zij niet vinden; over het geheel konden zij nergens terecht, daar het Zondag was. Zij kwamen half om van den honger, maar, landrotten die zij waren, wilden zij toch in ieder geval in een bed aan den wal slapen: niet meer naar het schip terug. Eindelijk zien zij een open deur, en werktuigelijk loopen zij binnen. Zij zijn in het eerste hôtel van Edinburgh. Geen mensch te zien, maar wel een prachtige trap, aan het eind daarvan een niet minder rijk vertrek, met armstoelen bij een knappend haardvuur. Zij er in, en aan de schel getrokken. Mine van den

kellner: Kinkel stak nog in de geweldige berenpels, die men hem over zijn gevangenispak geworpen had, Schurz in de monnikspij waarmede hij zich onkenbaar had gemaakt! Zij zoeken hun Engelsch bijeen; de een brengt het tot: ‘beefsteak’, de ander tot; ‘sherry’. Achtereenvolgens komen nu een andere kellner, de eerste bediende, en ten slotte een onberispelijk gekleed gentleman aan de zaak te pas, maar niemand weet er klaarheid in te brengen. Het voor den dag halen van een handvol goudstukken brengt eindelijk redding, in den vorm van een koninklijk maal. Gelukkig had de eindelijk licht ziende hôtelier het hem met groote standvastigheid opgegeven menu op eigen gezag durven uitbreiden.

Schurz bleef niet lang in Engeland, maar probeerde het als dagbladcorrespondent te Parijs. Over de nadagen der tweede Republiek was evenwel door iemand van zijn overtuiging en temparament niet veel opwekkends te berichten. De zittingen der Nationale Vergadering waren hem een vreeselijke teleurstelling, en zijn eerbied voor het Fransche gouvernement nam niet toe toen hij, na een paar maanden, zonder hem bekende aanleiding vier dagen lang gevangen gezet werd zonder te worden verhoord. Het eindigde met een uitwijzing door de politie. Men zuiverde zooveel mogelijk de stad van alle vreemdelingen, die men er op aanzag dat zij bij den aanstaanden coup d'état wellicht te wapen zouden loopen voor het behoud van de Republiek, en de opzienbarende bevrijding van Kinkel had hem nu eenmaal een internationale vermaardheid bezorgd zeer tegen zijn zin. Hij vond niets onverdragelijker dan er steeds weer van te moeten vertellen.

De Kinkel's, man en vrouw, hadden zich te Londen nedergezet, en daarheen ging ook Schurz na zijn uitwijzing. Het wemelde er van politieke uitgewekenen, en de onzinnigste geruchten omtrent aanstaande nieuwe revolutiën in Europa vonden er geloof, ook met name onder de Duitschers. Zij gingen met het plan om, een ‘Duitsche nationale leening’ tot een reusachtig bedrag te sluiten bij volksgenooten in Amerika en elders, terug te betalen na vestiging der Duitsche republiek; met dit geld zou men dan van Londen uit de revolutie in Duitschland organiseeren. Kinkel is voor dit jongensplan naar Amerika geweest en Schurz naar Zwitserland; en een paar duizend dollar hebben zij inderdaad bijeengekregen. Mazzini, die een werkelijk complot voor Italië

gereed had, vond dat men het geld maar aan hem moest afdragen!

Aan de meeste van deze plannen maakte de 2de December 1851 een einde. Zoo groot was toen nog het prestige van Frankrijks naam bij de internationale demokratie, dat de hoop op een omkeer levendig was gebleven zoolang in Frankrijk de republiek overeind stond. De onmacht van het volk van Parijs tegen Napoleon's kanonnen sloeg de uitgewekenen met ontzetting. 'Der Usurpator, den man noch vor kurzem als einen schwachsinnigen Abenteurer, als einen lächerlichen Affen dargestellt, hatte Paris unterjocht.... Mit der Republik war's zu Ende, und also auch mit der neuen Revolution, die sich auf den von Frankreich kommenden Anstoss über den ganzen Kontinent verbreiten sollte....' Op het vernemen van het bericht houdt Schurz het in huis niet uit, zoekt de eenzaamheid. Op een bank in Hydepark neemt hij het besluit, naar Amerika te gaan. *Ubi libertas*, *ibi patria*. En hij ging.

Hiermede eindigt het boek. Het zou belangwekkend zijn, de transformatie bij te wonen, die de denkbeelden van Schurz in de Nieuwe Wereld moeten ondergaan hebben. Zijn hooger vermelde brief aan Malwida von Meysenbug is in dit opzicht zeer belangrijk, maar het is een alleenstaand document. Of de oude man er nog toe komen zal, een vervolg op deze 'Herinneringen' te voltooien? Lamprecht vond hem voor eenigen tijd daaraan bezig, maar zijn dagen zijn misschien geteld. Zijn groote tijd is die van den burgeroorlog geweest, en het liefst onderhield hij zijn bezoeker over Abraham Lincoln. - 'Bürger zweier Welten, in seiner zweiten Heimat zu allen Ehren und Pflichten aufgestiegen, die einem nicht im Lande Geborenen zugänglich sind, treu, ehrenfest und folglich nicht stets geliebt, aber immer verehrt, steht er heute als der Patriarch der Deutschamerikaner da'.[1)]

Het was goed, dat iemand over '48 schreef, die '66 en '70 niet meegemaakt heeft. De in Duitschland geblevenen of naar Duitschland teruggekeerden hebben te dikwijls over hun revolutionnair verleden zich geschaamd en het verstopt. Hier is aan het woord een in de praktijk van het leven vergrijsd man, die over de dwaasheden van den tijd zijner jeugd spreken durft zonder eenige schaamte, omdat er goddelijks in die dwaasheid stak. Er is in

1) Lamprecht, *Americana* S. 75.

Duitschlands revolutiejaar overmatig veel kinderachtigs; het wordt door Schnrz niet opgevijzeld of goedgepraat. Maar er is ook een element van jeugdige frischheid in, dat, naarmate de herinnering aan '66 en '70 verbleekt, weer meer zal worden onderkend en zal kunnen nawerken. Het kan geen gezond man zijn, die met zijn eigen jeugd niets weet te doen dan er de schouders over op te halen.

Kan men over het jaar '48 in Duitschland een studentikoze vertelling schrijven, over het jaar '48 in Italië ontstaat een episch gedicht.

Het is Ricarda Huch die er zich aan gewaagd heeft, de begaafde romancière die een viertal jaren geleden door Mr. J.N. van Hall bij het Nederlandsch publiek werd ingeleid.[1)]

'Ich glaube, dass die Poesie schöne Bilder des Lebens geben soll, die uns das Leben mehr lieben und besser verstehen lassen sollen', schreef zij aan Van Hall. Een schoonheids-enthusiaste, buiten banden van letterkundigen klubgeest groot geworden, onafhankelijk in levenshouding en kunstbesef; - zoo stellen wij ons de dichteres van *Ludolph Ursleu* voor. Een groot hart en een groote verbeelding. Of zij dan geen invloeden ondergaan heeft? Zeker, maar zulke, die in de geinfluenceerde persoon vatbaarheid voor het grootsche en hoogheid van geest bewijzen: geen werktuigelijk ondergane, maar willens en wetens opgeroepene. De schrijfster van *Ursleu* moet veel geleefd hebben met Goethe en ook met Novalis.

Haar trekt, sedert zij er door haar huwelijk met de Italiaansche wereld in aanraking kwam, blijkbaar in sterke mate het monumentale van Zuidelijke natuur en van Zuidelijke geschiedenis aan. Haar best geslaagde werk na den *Ursleu* is de bundel schetsen van het Triëster volksleven, in 1903 verschenen: *Aus der Triumphgasse*. Thans gecft zij, als eerste van drie deelen 'Geschichten von Garibaldi', een historischen roman: *Die Verteidigung Roms*.

Het werk is al een poos uit; het schijnt in Duitschland niet in te slaan. Mij verwondert dit niet; het is niet geschapen om snel

1) Gids 1903 IV, 15.

te behagen. Dat was haar *Ursleu* ook niet, die jaren noodig heeft gehad om verstaan te worden; - en nu meet men het tegenwoordige naar het vroegere, eindelijk 'gepatenteerde' werk, en vindt het gansch anders: 'Wo ist die grosse und satte Bildlichkeit der Sprache geblieben,' lees ik in een aankondiging[1)], 'wo der Reichtum des Gestaltens, wo die grosse Könnerschaft, Menschen zu bilden und Schicksale zu entwickeln?' Het boek heet roman, maar is referaat. 'Wenn dieses Referat nun wenigstens fesselnd geschrieben wäre, aber auch das kann man leider nicht sagen; vielmehr gähnt in diesen Blättern fast unerträglich die Langeweile.'

Wie historische romans schrijft, stelt zich er aan bloot, van twee zijden te worden misverstaan. Wijkt gij van de geschiedenis af, de vakmenschen zullen u betuttelen; - verstaat gij ze goed maar toont gij dit te veel, de poëten zullen u verbeeldingskracht ontzeggen. Het blijft, hoe men het nemen wil, een hachelijk genre.

Het boek van Ricarda Huch bevat geen historische ketterijen. Er moet heel veel voor zijn gestudeerd. Toch is het ongetwijfeld bedoeld als gedicht, en *is* ook een gedicht. De schrijfster bezingt historische feiten die haar diep hebben geimpressioneerd, en die zij eerst nauwkeurig heeft trachten te leeren kennen. Het oude nationale epos maakte het zich gemakkelijker; het hanteerde slechts mondelinge overleveringen, neerslag en vervorming van persoonlijke ervaringen van geslachten her. Ricarda Huch is ook blijkbaar van den levenden Garibaldi-kultus, gelijk zij dien onder het Italiaansche volk heeft aangetroffen, uitgegaan, maar daarna is zij gaan studeeren. Toch vergist zich schromelijk, wie haar boek eenvoudig een historisch referaat noemt. Referaat is het reeds hierom niet, omdat het geenszins aaneengesloten van inhoud is. Het geeft, zeer duidelijk en zeer opzettelijk, episoden. Enkele daarvan zijn ongetwijfeld mislukt, maar er zijn er, die ik van een treffende schoonheid vind.

Een fout is m.i. de dubbelheid van onderwerp. Eerst is het: Rome; later hoe langer zoo meer: de persoon van Garibaldi. Die persoon komt, vrijwel kompleet, in eens in het boek op te duiken; hij schijnt geen jeugd, geen ontwikkeling te hebben gehad; van zijn leven voor '48 vernemen wij, bij gelegenheid, slechts eenige

1) Door Hans Bethge in *Das literarische Echo* 15 Maart 1907.

anecdoten. Garibaldi zelf heeft in zijne *Memorie autobiografiche* de jaren vóór '48 in zijn leven van meer belang gerekend: wij zijn al op de helft van het boek, eer hij aanvangt met zijn verhaal der *Difesa di Roma*. Nu kan men tegenwerpen, dat wij hier te doen hebben met den Garibaldi gelijk hij, in het begin van 1849, voor de oogen der Romeinen verscheen, en dat hij slechts in zooverre in het boek behoeft voor te komen, als hij de ziel was der verdediging van Rome. Dit zou opgaan, indien overigens 'Rome' het onderwerp van het gedicht ware gebleven, maar nauwelijks verschijnt Garibaldi, of alle andere personen leven nog slechts in zijne sfeer, en bij Rome's val laat het epos de stad aan haar lot over en volgt nog slechts Garibaldi in zijn vlucht. Zoo al eerder was het hem gevolgd op den veldtocht tegen het Napolitaansche leger, onbekommerd om wat tijdens zijn afwezigheid te Rome plaats greep. Wij hebben dus eigenlijk een Garibaldi-epos, dat aanvangt met den dag van Garibaldi's verschijning te Rome, over den Garibaldi van vroeger slechts een paar anecdoten inhoudt, maar ingeleid wordt door eenige episoden uit de geschiedenis van Rome uit de eerste dagen van Pio Nono.

De 'liberale Paus', met zijn behoefte aan bijval en vrees voor de gevolgen, met zijn vooruitstappen en weer aarzelen, met zijn gevoelsdronkenschap en kras egoïsme, is met groote fijnheid geteekend. Zoo in de scène waarin het volk, na zijn besluit tot terugroeping der politieke ballingen, hem hulde brengt bij het verlaten van Santa Trinità dei Monti, waar hij de vesper gelezen heeft:

'Als nun Pius aus der grossen Pforte trat, die auf die zum Platze hinunterführende Freitreppe geht, um in seinen Wagen zu steigen, sah er ein Volk zu seinen Füssen, aus dessen Summen und Brausen bei seinem Anblick ein einziger, langanhaltender Schrei des Jubels aufklang. Es überkam ihn ein leichter Schwindel, so dass er den Arm seines Begleiters, des Kardinals Lambruschini, ergreifen musste; doch war dies Gefühl ebenso reizend wie ängstlich, und er gab ihm lächelnd nach. Anfänglich sah er nichts als eine grosse bunte Bewegung, die über die Treppenstufen, über die Häuser und Dächer schwankte und von rötlichem Goldfluss überall durchdrungen war, denn die Sonne stand gerade über dem Platze; dann unterschied er ungeduldig stampfende Pferde vor Karossen, in

denen nach feinster Mode gekleidete Herren und Damen aufrecht standen, wehende Tücher und Hunderte von Armen, die sich in hingebender Begeisterung nach ihm ausstreckten. Auf beiden Seiten der Treppe standen von unten bis oben Frauen in der Gebirgstracht, die Körbe voll Rosen auf den Köpfen trugen, und er bemerkte, als er sie wohlwollend betrachtete, dass sein Wagen, anstatt oben vor der Kirche, unten auf dem Platze wartete, damit er sich gleichsam zum Volke herablassen und seine Huldigung in Empfang nehmen müsse. Der Ausdruck von Überraschung und Freude, der sich in seinen Zügen malte und den er mit Absicht steigerte, um dem Wunsche seiner Verehrer zu genügen, entzückte alle, die es sahen, um so mehr, als sein Gesicht von Natur, besonders wenn es Freundlichkeit ausstrahlte, hübsch und einnehmend war. Als er sich anschikte, die Treppe hinunterzusteigen, neigten die Frauen die Körbe, so dass die Rosen auf die Stufen stürzten und die besonnten Steine von ihrem Überfluss verhüllt wurden, und gleichzeitig wälzten sich die Rufe: "Evviva! Heil unserm Vater! Heil unserm König, dem Erlöser Italiens!" ihm entgegen und schienen ihn stürmisch umschlingen und fortreissen zu wollen. Die Empfindung der Schwindels wurde in diesem Augenblick so stark, dass ihm war als ob er sich in das laute Gewoge hineinwerfen müsse und als ob das eine Lust sein würde. Tränen strömten über sein Gesicht, und als er die Arme zum Segnen erhob, *war er sich nicht deutlich bewusst*, *ob er dabei dieselbe Mischung von herzlicher Liebenswürdigkeit und weltmännischer Würde an sich hatte*, *womit er vor grossen Versammlungen aufzutreten liebte*[1]. Im Weitergehen zitterten ihm die Kniee, so dass er glaubte, es müsse ihm jeder ansehen, dennoch wies er ungeduldig den Arm des Kardinals zurück, der nun hinter ihm die Treppe hinabstieg, und vollendete den Weg allein.'

Is het geen volmaakte kunst, waarmede hier, in dezelfde éénheid van voorstelling, de gebeurtenis, en de man *in* de gebeurtenis gegeven worden? En deze auteur zou geen 'Reichtum des Gestaltens' hebben, en geen talent, 'Menschen zu bilden'?

Integendeel, haar rijkdom van schepping is groot, en haar taal zoo nobel en treffend als zij ooit geweest is. Hoor het geluid waar-

1) Ik cursiveer.

mede zij den uittocht van Garibaldi's leger tegen de Napolitanen, in de eerste dagen van Mei, begeleidt:

'Steh wieder auf, totes Heer, gleite noch einmal wie ein Echo stolzer Märsche über die veilchenblauen Hügel, die Zypressen und Rosengewinde schwärmerisch umkränzten! Steige aus deinen Gräbern, den versunkenen and vergessenen in der Heide, nnd tauche deine entseelten Hände in den Frühling, mit dem du siegtest und starbest!....

O Heer des Frühlings! Er liebte dich, weil du mit ihm sterben solltest! Er kränzte deine Stirn mit Rosen und Lorbeer, die sich mit ihm neigen und in Feuer verzehren sollte. Er überschüttete die quellende Erde mit Narzissen und Lilien, die dich begraben sollte, und entblätterte Tag für Tag die Krone der Sonne, damit deine Wege von rotem Ruhme rauschten. Er sang in Pinienhainen Lieder der Liebe und Heldengesänge, damit du melodischen Schrittes mit ihm hinunterstiegest in die Nacht. O Heer des Frühlings, er berauschte dich mit Sieg und Freiheit, ehe er dein Herz zerriss, um mit dir zu verblüten!'

'Tadle nichts Menschliches'; dit woord van Novalis heeft de schrijfster vroeger eenmaal tot motto gekozen. Zij heeft het alomvattende, alles in de armen sluitende van de groote kunstenaarsnaturen. Heet liefdesverlangen in de zwoelheid van den Italiaanschen nacht; dolle overmoed van aan haar banden ontloopen jeugd; de onverwoestbare zuidelijke volkshumor, de grootste zwakheden en de hoogste verheffing, zij kent ze alle, begrijpt ze alle, reproduceert ze alle met een vanzelfsprekendheid die, altijd opnieuw, aan Goethe denken doet.

Eenzelvige kunstenaars als zij begaan ook vreemde vergissingen, waaraan minder groote, maar 'knappere' schrijvers licht ontkomen zouden zijn. Er zijn, in dit werk van zoo vrije allure en hoogen tred, ongetwijfeld een aantal vervelende bladzijden, die een onjuist oordeel uit haar studie-aanteekeningen, waarin zij verscholen hadden moeten blijven, in het boek heeft overgebracht. Maar die hieruit tot een oordeel als dat van Bethge over het werk in zijn geheel besluit, toont zich onvatbaar voor schoonheidsindrukken, die afwijken van de gewone.

Of 'die Geschichten von Garibaldi' moeten worden voortgezet? Het genre heeft zijn gevaren, maar de dichteres oordeele over de kracht harer inspiratie. Vermindert die niet, - zij zal nieuwe

schoonheid voortbrengen; kan ook nieuwe vergissingen begaan, maar de schoonheid zal in het eind zegevieren. Ik verwacht niet, dat haar roem ooit zal worden geacht in de eerste plaats door deze gedichten in proza te worden gedragen, maar dat zij haar werk zouden ontsieren, zou ik willen ontkennen en met nadruk.

H.T. COLENBRANDER.

Naschrift.

- Is het boek van Ricarda Huch een *gedicht*, geschreven door iemand met groote historische kennis, daareven verschijnt ook een meesterlijk *geschiedverhaal* derzelfde episode met groote letterkundige verdienste: *Garibaldi's Defence of the Roman Republic*, by George Macaulay Trevelyan (Longmans, Green and Co., 1907). Augusta de Wit deed een goed werk door op dit boek in een feuilleton van het *Handelsblad* van 17 Juli de aandacht te vestigen. Het is het zorgvuldigst bewerkte, rijkst gedocumenteerde historisch werk dat nog over deze heroische gebeurtenis verscheen; een model van wat een afdoende historische voorstelling van feiten uit een betrekkelijk zoo jong verleden, waaromtrent de getuigenissen in schrift, prent en mondelinge overlevering nog overvloeien, behoort te wezen. Tegelijk betrouwbaar en vol gloed; zakelijk en persoonlijk. Ons Hollanders in het bijzonder sympathiek zal de zorg voorkomen die Trevelyan genomen heeft om de verdienste van den schilder Koelman, wiens ooggetuigenverhaal: *In Rome* 1846-'51 den ouderen onder ons uit de Guldens-editie zeker nog wel bekend is, maar buiten ons land tot dusver door geen historicus werd opgemerkt, door een beredeneerde beoordeeling van dit boek, gevolgd door een ruim gebruik der daarin vervatte mededeelingen, voor ieder in het licht te zetten. Voor een der voornaamste gebeurtenissen van het beleg, die bij Trevelyan, bij Ricarda Huch en bij ieder een eerste plaats inneemt: den aanval op de villa Corsini op 2 Juni, blijkt onze Koelman een hoofdgetuige te zijn. Ook zijn eerste indruk van Garibaldi's persoon, dien hij goed heeft bewaard en scherp heeft weten terug te geven,[1] is, dank zij

1) Koelman I, 313.

Trevelyan's tusschenkomst, thans uit het stof van onze vaderlijke of grootvaderlijke bibliotheken in de wereldgeschiedenis overgegaan; evenzoo zijn niet minder preciese herinnering aan Garibaldi's uittocht.[1)]

Of voor den historischen roman een geschiedverhaal van zoo hooge beweging als dat van Trevelyan geen gevaarlijke buur is? Toch niet: ook naar d i t Rome leidt meer dan één weg. Bij mij althans heeft de lezing van dit zorgvuldig voorbereid geschiedwerk, dat geschapen schijnt een groote mate van autoriteit te verkrijgen, de bewondering voor Ricarda Huch's kunstenaarsdivinatie nog zeer doen toenemen. Zij a a n s c h o u w t wat de ander b e w a a r h e i d v i n d t.

H.T.C.

1) Koelman II, 241.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Zomerspelen onder leiding van Willem Royaards en Eduard Verkade.

- De heeren Royaards en Verkade kunnen het niet helpen dat aan de Zomerspelen, waarvan zij het plan ontwierpen en die zij met groote toewijding tot stand brachten, de Zomer, die ze omlijsten en er een bijzondere aantrekkelijkheid aan geven moest, heeft ontbroken. Het denkbeeld was zeker goed, om, waar de Winter, op het gebied van het eigen tooneel, ons zoo weinig nieuws en zoo weinig artistiek-belangrijks gebracht had, in den Zomer op verschillende plaatsen van het land iets ten tooneele te voeren, dat door zijn ouderdom de bekoring van het nieuwe moest hebben en door de in-scène-zetting, de inrichting van het tooneel en de combinatie der kleuren van het costuums, kunstenaars en kunstvrienden beloofde te boeien. Zij mochten er bovendien op rekenen dat hun namen, als leiders en medespelers, een aantrek king te meer zouden zijn voor het ongemeene spel, dat zij aankondigden.

En zoo zijn dan velen vol verwachting opgegaan naar de plaatsen, waar *Een Abel Spel van Lanseloet van Denemarken* en *Den Spieghel der Salicheyt van Elckerlyc* vertoond zouden worden.

De bekoring van het nieuwe-oude, van dit, voor deze gelegenheid eenigszins gemoderniseerd aangekleed en voorgedragen, middeleeuwsch spel is niet uitgebleven. Al mogen beide stukken, gelijk Maria Viola opmerkt in *Van onzen tijd*[1)], ‘een zuiver middeleeuwsch gevoel ademen’ - dat ‘middeleeuwsch gevoel’ en die ‘geest van de middeleeuwen’, waarvan bij deze gelegenheid veel

1) Zevende jaargang nrs. VIII-IX.

gesproken is, lijkt mij intusschen iets erg vaags -, er is toch zeker ook in beide genoeg dat het menschelijk gevoel van alle tijden kan treffen en ontroeren. Doch om dat, niet slechts op enkele momenten maar voortdurend, te doen, om den toeschouwer de sprongen van tijd en plaats, waartoe hij, in het *Spel van Lanseloet*, telkens onverwacht gedwongen wordt, niet te moeielijk te maken, hem de inspanning die het hooren van de ongewone taal vordert, zoo weinig mogelijk te doen gevoelen, behooren deze spelen vertoond te worden in een volkomen eenheid van stijl, om welke te bereiken de spelers moeten behooren tot hen, die de zeggenskunst, het gebarenspel, de mimiek van het gelaat, de plastiek geheel in hun macht hebben. En daaraan ontbrak bij de vertooning van *Lanseloet* heel wat.

De hoofdpersoon van het 'Abel Spel', de Ridder, Lanseloet's moeder en zelfs Sanderyn spraken elk op hun eigen, vaak gebrekkige wijs en geen van die allen wist den stijl, den toon en het tempo te volgen, aangegeven door Willem Royaards, den zegger van den Prologhe, die ook den ouden dienaar Reinout zoo treffend uitbeeldde[1]. Bij de keus der kleeding van de verschillende personen hadden kennis en goede smaak voorgezeten, zoodat, ook waar men door onzuivere intonatie of slappe, gebrekkige dictie gehinderd werd, de oogen genieten konden van een goed overdachte, beteekenisvolle en harmonieuse verbinding van kleuren.

Men heeft het als een voordeel van deze opvoeringen genoemd, dat er ook 'verdienstelijke amateurs' in optraden en daarin het verlangen gezien om 'iets van weidscher stijl, grootscher en zuiverder schoonheid te stichten dan het hedendaagsch tooneel met zijn in het idealen-doodend emplooi vergroofde beroepsspelers vermag te geven'[2]. De *Lanseloet*-opvoering heeft het onjuiste van deze opvatting aangetoond. Dit werk is geen werk voor nòg zoo 'verdienstelijke amateurs', die met hun handen en beenen geen weg weten, wier stem niet geoefend is op het spreken in

1) Een stukje moderne 'comedie' was het tooneeltje van Reinout met 'Des Ridders warande huedere', een personage, dat in handen van een blijkbaar geroutineerd tooneelspeler goed tot zijn recht kwam.
2) Maria Viola, l.l.

een groote zaal; het eischt den volledig geoefenden, zuiver zeggenden, in uitbeelding en dictie ervarenen kunstenaar.

Veel minder storend werkte dit amateurs-element bij de opvoering van *Elckerlyc*. In dit stuk is het uiterlijke spel zoo goed als buitengesloten. Bovendien is de leider, de toonaangever in den persoon van Elckerlyc - zoo aangrijpend, met niet te overtreffen meesterschap, zoowel van dictie als van gelaats-mimiek, door Royaards voorgesteld - van het begin tot het eind mede op het tooneel en kunnen de andere spelers, voor zoover hun krachten reiken, zich in toon en stijl naar hem voegen, zoodat hier gemakkelijker een eenheid bereikt kon worden die in *Lanseloet* ontbrak.

Elckerlyc geeft minder den indruk van een dramatische vertooning, dan van een gesproken geestelijk oratorium.

Voor de geloovige Katholieken, die hier in schoonen vorm de leerstellingen van hun Kerk hoorden voordragen en zagen uitgebeeld, moest dit geestelijk spel van hooge beteekenis en in den striktsten zin stichtelijk zijn. Maar ook niet-Katholieken, voor wie immers ook de bijwoning van een Mis indrukwekkend kan wezen, konden, zij 't ook langs anderen weg, en op andere momenten - ik denk bijv. aan de breed uitgesponnen voorstelling van de beteekenis van den Biecht, die op niet-Katholieken weinig indruk maken kan -, in de stemming geraken, bewogen worden door dit spel.

Het strenge décor dat evenals de, ook hier gelijk in *Lanseloet*, met zorg gekozen kleeding van den zuiversten smaak getuigde, de ernstige toon door de, geheel in de voortestellen symbolische persoon opgaande, spelers volgehouden - al kwam ook hier een enkele maal ‘amateurs’-onbeholpenheid voor een oogenblik den indruk verstoren - en bovenal de diep doordachte, van het begin tot het eind in de rechte kleur en stemming gehouden voorstelling van Elckerlyc door Royaards, moesten op allen, die hier zonder vooroordeel kwamen zien en hooren, diepen indruk maken.

Wij hebben dan ook voor het artistiek genot, ons door de leiders van deze Zomerspelen bereid, zeer erkentelijk te zijn.

Maar bij alle waardeering, zoowel van hetgeen bereikt is als van hetgeen men wilde bereiken, hebben wij ons er voor te wachten, aan deze voorstellingen een beteekenis te hechten, die zij niet hebben kunnen.

De dramatische Primitieven, die wij hier te genieten kregen,

vragen eene in-scène-zetting en een voordrachtsmanier, welke van die, door het tooneel van heden geeischt, verre verschilt. Het gaat daarom niet aan, gelijk geschied is, van vertooningen als deze te verwachten dat zij zullen zijn ‘het begin eener teruggave aan de tooneel-speelkunst van de zuiverheid, menschelijkheid en schoonheid, welke deze kunst in dit land te zeer moet ontberen’.[1)] Hoe rechtmatig het verlangen ook zij naar zuiverder tooneelspeelkunst en naar smaakvoller en logischer regie dan in den regel in onze schouwburgen te genieten valt, en hoezeer elke poging om op het tooneel het logisch verband, de harmonie tusschen schilderij en omlijsting te herstellen, navolging verdient, wat deze Zomerspelen ons van middeleeuwsche dramatiek te zien en te hooren gaven, kan zeker niet van rechtstreekschen invloed zijn op het tooneel van de twintigste eeuw. Wie deze verwachting uitspreken, stichten verwarring en bereiden zichzelven groote teleurstellingen.

v.H.

1) Frans Mijnssen in *De Nieuwe Gids* van Juli.

Parlementaire kroniek.

27 Juli 1907.

Terwijl de Tweede Kamer zich verpoosde in haar pas aangevangen zomerreces, had de Eerste Kamer nog hard te arbeiden en dat onder zeer eigenaardige omstandigheden. Nauwelijks eenige dagen te voren had de strijd hevig gewoed om haar eigen politieke samenstelling. Men had van links getracht haar committenten in Zuid-Holland door andere te vervangen, maar zonder succes. De meerderheid rechts, die het hooge staatslichaam bezat, werd bevestigd, neen nog versterkt. Immers niet alleen dat de rechterzijde in de Staten van Zuid-Holland nog een vijftal zetels won, ook Overijsel werd door de linkerzijde verloren.

Wat zou de Eerste Kamer na dezen uitslag over het ontwerparbeidscontract beslissen? Zou zij het hoogst ongunstige verslag, dat als voorbode van het onweer was voorafgegaan, laten volgen door een discussie in denzelfden toon en een votum, dat daarvan logisch gevolg was? Of zou zij, de soberheid betrachtende in het verwerpen van wetsvoorstellen, die een Senaat past, beseffen, dat met de verwerping der oorlogsbegrooting van den minister Staal voor het loopende zittingjaar de uiterste grens van senaats-vrijmoedigheid was bereikt en men daarmee tevens gekomen was aan het einde der constitutioneele proefnemingen, die een Eerste Kamer in één jaar mag maken? Zekerheid omtrent de inwendige roerselen van dezen tak der volksvertegenwoordiging is natuurlijk allerminst te verkrijgen, slechts vermoedens kunnen opduiken bij den objectieven waarnemer van de debatten.

Voor dengene, die de Handelingen omtrent het ontwerp-arbeids-

contract doorleest, zal het vermoeden vaststaan, dat zonder de politiek de Eerste Kamer ook dit wetsontwerp zou hebben verworpen. De politiek bezorgde den minister Staal in de Eerste Kamer de nederlaag; de politiek gaf aan het arbeidscontract de meerderheid, waarmee het op den 11^{den} Juli werd aangenomen. Als wetsontwerpen spreken konden, zouden zij zeggen, dat ook zij het spreekwoord kennen, dat ‘de een z'n dood is de ander z'n brood.’

Het is niet te verwonderen, dat in de Eerste Kamer het overgroote deel der sprekers aan dit sociale wetsontwerp fellen tegenstand bood. De samenstelling van het college, waar het meest vooruitstrevende element dat de linkerzijde kon aanwijzen was de heer Willinge (die zijn mandaat juist neerlegde), waar de groot-industrie haar vertegenwoordigers heeft zonder dat de arbeiders-wereld daar één van de hunnen tegenover kan stellen, waar de conservatieve elementen van alle richtingen een plaats vinden en waar de eenmaal radicale heer Van Houten aan de oppositie tegen sociale wetgeving leiding geeft met alle kracht, waarover zijn dialectiek beschikt, is voor een sociale wet met ingrijpende bepalingen en voorschriften van dwingend recht, allerminst gunstig. De sfeer van het milieu komt ten goede aan de kritiek, terwijl omgekeerd in de Tweede Kamer diezelfde sfeer juist aan de bezwaren het zwijgen oplegt. Dat heeft het ontwerp op het arbeidscontract in ruime mate ondervonden en dat zal het lot zijn van elke sociale wet van eenige beteekenis. De tegenstanders in de Eerste Kamer zullen zich niet kunnen begrijpen, dat men aan de overzijde van het Binnenhof is heengestapt over de groote bezwaren, die zij niet konden verduwen, en de voorstanders in de Tweede Kamer zullen zich afvragen, hoe de oppositie in den Senaat zoo lang kon stilstaan bij fouten, die, als het fouten waren, toch nooit de vele goede eigenschappen der wetsvoordracht in de schaduw konden stellen. Het ‘dis-moi qui tu hantes’ geldt ook in de politiek. Een politieke vergadering staat in een zeker diapason en voor het diapason der Eerste Kamer is krachtige sociale wetgeving een wanklank. Het eerst bleek dit bij de Ongevallenwet; het arbeidscontract was het tweede, waarschijnlijk niet het laatste voorbeeld.

De oppositie werd aangevoerd door den heer Van Houten, die,

als voorzitter van de Commissie van rapporteurs, *magna pars fuit* van het voorloopig verslag, dat zelfs van oud-liberale zijde gepeperd was genoemd, en die - tijdens de openbare behandeling door de Staten van Friesland van zijn zetel ontzet - zijn politieke levensbaan voorloopig sloot met de felle aanvallen, waaraan de minister Van Raalte en de weinige verdedigers, die uit den boezem der Kamer het woord voerden, de handen vol hadden. Volgens den Frieschen afgevaardigde was eigenlijk de geheele grondslag van het ontwerp verkeerd. De arbeiders waren niet de economisch zwakken, waarvoor zij werden uitgegeven, en de in de economie zoo vaak vooropgezette stelling, dat arbeid een koopwaar is van een bijzonder soort, daar men zijn arbeid aan de markt moet brengen op straffe van verlies, was onjuist omdat dit ook voor vele andere waren gold. De bewerking van het ontwerp door den heer Drucker, en het feit dat diens arbeid onder de opvolgende ministers grondslag van de ingediende wetsontwerpen was gebleven, was een eenzijdige geweest, waartegen in de Tweede Kamer voldoende tegenwicht had ontbroken. Dat waren de stellingen, die de heer Van Houten vooropplaatste. Maar wat daarop volgde was meer een reeks van casuïstische aanmerkingen dan een breed betoog, waarin met enkele forsche lijnen de caricatuur van het ontwerp werd geteekend. Welke onheilen de maatschappij zouden treffen, indien het ontwerp werd aangenomen, kon men uit de redevoering van den parlementairen veteraan niet opmaken. Ook hij leverde niet het betoog, dat afwijking van sommige tot nog toe algemeen gevolgde regelen van verbintenissenrecht, daar, waar handhaving in strijd is met de sociale roeping van den staat, als een ramp moet worden beschouwd. En de heer Stork, die als groot-industriëel het ontwerp nauwgezet zeide te hebben overwogen, een overweging die hij, de gewoonte van zijn vader volgend, pas begonnen was na de behandeling in de Tweede Kamer, gaf evenmin bezwaren, die een voorstander tot tegenstander zouden hebben bekeerd. Ook hij bestreed de stelling, dat de arbeider is de economisch zwakke partij bij het arbeidscontract, en hij voegde aan deze opmerking nog een drietal gronden van oppositie toe: de uniforme regeling voor alle arbeiders, de omzetting van zedelijke plichten voor den werkgever in wettelijke verplichtingen en de groote vrijheid voor den rechter. Behalve het laatste punt, dat door den spreker niet nader werd ontwikkeld,

zijn deze bezwaren geen van alle van dien aard, dat men daarom verplicht zou zijn het wetsontwerp af te stemmen. Vooral niet, wanneer men, gelijk de Twentsche industriëel, van oordeel is, dat verschillende bepalingen, die het ontwerp ter wille van den arbeider in het leven roept en die door hem werden bestreden, dien arbeider toch niet zullen baten. Waar blijft dan het groote gevaar? Tegenover de rede van den heer Stork deed het bemoedigend aan dien anderen vertegenwoordiger der industrie, den heer Regout, te hooren. Ook hij had groote bezwaren tegen het wetsontwerp, ook hij zag de moeilijkheden niet voorbij, die na de invoering zouden rijzen, maar voor hem woog het zwaarst, dat de tegenwoordige toestand van vele arbeiders is een van rechteloosheid; dat dááraan een einde wordt gemaakt en dat er vele bepalingen in het ontwerp zijn, die als even zoovele verbeteringen moeten worden aangemerkt. In een keurige redevoering werd dit door dezen technicus-jurist uiteengezet en al haalde hij zich, door zijn bereidverklaring voor de wet te stemmen, schampere verwijten van zijn Frieschen collega op den hals, zijn rede heeft stellig menigen tegenstander overgehaald.

Het scherpst geformuleerd was de oppositie van den heer Thooft. Deze bekwame jurist gaf tot op het laatste oogenblik geen kamp. Behalve de fouten van materiëelen aard, waarbij hij in den breede uitweidde over de verhouding van geestelijken tot hun kerk, een verhouding waaraan in de andere Kamer niet was gedacht, en waarvoor volgens hem het wetsontwerp geen sleutel gaf, wierp hij zich op de rechtspraak. Het ontwerp durfde het bestaan alle geschillen, die uit een arbeidsovereenkomst voortspruiten, ter berechting te geven aan den kantonrechter. Dat reeds was voor hem een allesbeheerschende fout. En toen de minister in een knappe verdediging - zijn taak was waarlijk geen benijdenswaardige - vele van de oppositie-argumenten had verzwakt, kwam de Geldersche raadsheer met een nieuw, dat doodend heette te zijn voor de wet: er was geen overgangsbepaling voor de processen die aanhangig zullen zijn op het oogenblik van de invoering van de nieuwe regeling. Een moeilijkheid, die inderdaad niet bijster groot is. De minister zeide haar niet te gevoelen; hij had kunnen wijzen op de rechtspraak omtrent de markenwet, waarbij zich een dergelijke vraag voordeed en ons hoogste rechtscollege de zaak besliste, maar hij verklaarde zich bereid, al vond hij het overbodig,

op dit punt een aanvullingswetje te ontwerpen. Ondanks die bereidverklaring stelde de heer Thooft een motie voor, die tevens een nadere regeling van de positie der geestelijken bedoelde. Zij werd verworpen en daarmee was de oppositie haar laatste kans kwijt. De stemming over het wetsontwerp volgde; het werd aangenomen met grooter meerderheid dan verwacht was; slechts 15 van de 44 stemmen verklaarden zich er tegen.

Er is één oogenblik geweest, waarop het bijna scheen, alsof de tegenstanders hun zaak hadden gewonnen. Terwijl zij als om strijd riepen om een nieuw ontwerp, waarbij de heer Van Houten zich zelfs als hulp aanbood om, zooals hij zeide, met de heeren Lohman en Drucker de regeering bij te staan, stelde de heer Rengers voor een motie tot uitstel om de regeering gelegenheid te geven zich nader te beraden. Die motie was, vóór men de portée er algemeen van inzag, aangenomen met één stem meerderheid. Maar oogenblikkelijk daarna begreep de Kamer, dat zij op deze wijze een politieke crisis uitlokte. De heer Vening Meinesz had den fijnen politieken neus, die hiervoor noodig was. Hij vroeg heropening der beraadslaging, deed uitkomen dat de motie niet kon bedoelen een uitstel van langen duur en stelde voor de beraadslagingen drie dagen later te hervatten. De minister van justitie, die bij de motie-Rengers een oogenblik van zwakheid had gehad, verklaarde kort en bondig, dat een bepaald uitstel voor hem met verwerping gelijk stond en de oud-burgemeester van Amsterdam zag zijn voorstel nu aangenomen. Hij heeft daardoor het ontwerp gered en een crisis voorkomen.

Toen eenmaal het arbeidscontract was aangenomen, verlangde de Kamer, die ongewoon lang had vergaderd, naar het einde. Was het daaraan te danken, dat - na de aanneming van de eerste begrooting van generaal Van Rappard zonder veel discussie - zij de hand liet slaan aan de feodale tienden zonder dat zich iemand harer leden verzette behalve den heer Van den Biesen? Het kan zijn. Een Kamer kan niet steeds opposanten aan het woord hooren en op een storm in de politieke wateren volgt steeds een windstilte. Zoo ging het ook hier. De afschaffing der tienden ging voorbij als ware het een ontwerp van geen beteekenis.

De Kamers zijn thans beide met vakantie. De vereenigde vergadering, die op den derden Dinsdag in September ter opening

van de gewone zitting wordt gehouden, zal den heer Van Houten niet meer onder haar leden tellen. Hij meent, dat niet hij verouderd is, maar de democratie. Misschien zijn beide veranderd; de democratie van 1870 en de jonge afgevaardigde, die Thorbecke's staatsleer aan scherpe kritiek onderwierp.

Bibliographie.

Anthologie des poètes français contemporains, 1866-1906, par G. Walch. Tome troisième. Paris Ch. Delagrave. - Leiden, A.W. Sythoff.

Stortregens en gure winden, zooals die welke in de afgeloopen maanden de natuur onveilig maakten, plegen de vogels, die onverzettelijke optimisten, niet te verhinderen, hun hoogste lied uit te zingen. En als de vogels zijn die andere zangers, welke men dichters noemt. Politieke buien, maatschappelijke stormen vermogen niet hen tot zwijgen te brengen: ook zij zingen tegen den wind in, als ging hun dit alles niet aan.

Zoo is het mogelijk geworden dat tusschen 1866 en 1906 het in die veertig jaren zwaar beproefde en door politieke stormen hevig bewogene Frankrijk op een oogst van poëzie heeft te wijzen, overvloediger dan misschien in eenig tijdperk vóór dien.

De Anthologie van den heer G. Walch, waarvan thans het laatste deel het licht heeft gezien, geeft ons in drie deelen van ongeveer twee-honderd-veertig dichters en dichteressen een reeks gedichten, verschillend in stemming, in kleur, in diepte, in vormschoonheid, maar nagenoeg alle getuigend van dien ‘magnifique effort vers la Pensée et l'Harmonie’, waarvan de verzamelaar in de inleiding tot den eersten bundel spreekt.

In dit derde deel vindt men o.a. Edmond Rostand, Charles Guérin (wiens dood op vijf-en-dertigjarigen leeftijd voor enkele maanden in de letterkundige wereld groote ontroering heeft gewekt), Albert Samain, Fernand Gregh, Saint-Georges de Bouhelier, Paul Fort, Jehan Rictus; van de Belgische dichters Iwan Gilkin, Elskamp, Max Waller, Van Lerberghe, en - wel eenigszins vreemd - ook Edmond Picard, den een-en-zeventigjarige, hier vertegenwoordigd met één sonnet uit zijn eersten en eenigen, in 1904 verschenen, bundel verzen. Ook elders in deze Anthologie vindt men wel dichters, b.v. Georges Rency met ‘Sommeil d'enfant’, Emile Guillaume met ‘À l'absente’, wier afwezigheid men niet zou betreurd hebben. Maar bij zulk een overvloed van werkelijke poëzie en merkwaardige verskunst neemt men ook zulk werk van minder beteekenis op den koop toe, zonder er zich veel aan te ergeren.

Ook aan dit deel geven de met groote zorg verzamelde aanteekeningen betreffende elken dichter en de vaak zeer karakteristieke, gefacsimileerde autografen een bijzondere waarde.

Het dure moederschap.

(Slot.)

Den dag na de begrafenis ging Marretje met Grootvaâr den Bonten Steen uit, waar het hun nu te duur wonen was. Hun oude huisje, erg onderkomen in de zes jaar dat het om beurten leeg en achteloos bewoond was geweest, was voor enkele stuivers in de week te krijgen: zij betrokken het weer. Een buurman hielp haar het dak dichten met riet van een voor afbraak verkocht huisje, waarvan de eigenaar zoo nauw niet keek op een handvol stroo.

Toen de timmerman haar spinnewiel weer opzette op den ouden plek, en zij den indruk van haar voet weer zag, waar zij en Tijmen samen naar gekeken hadden bij het verhuizen, den dag na hun trouwen, werd, een seconde lang, alles haar onduidelijk voor de oogen. Maar toen dacht zij aan Fokje.

Hij moest nu gauw terugkomen.

Het eerste wat zij deed, toen de kamer zindelijk was en alles aan kant, was dat zij de bedstee voor hem opmaakte. Er kwam een nieuwe wit-en-blauw geruite sloop om zijn kussen, die zij genaaid had met steken zoo keurig als de zuster-onderwijzeres op de school ze maar maken kon. Ze streek de deken glad, terwijl ze zich voorstelde dat hij daar nu al lekker onder lag, met ‘kleuren als de kersen’ van het slapen.

Hij had het zoo best gehad, met alles, een half jaar lang nu; het mocht hem toch niet al te erg afvallen bij moeder thuis. Om wat bij te verdienen ging zij halve dagen uit

werken bij Plugge, waar de dochter getrouwd was en de vrouw, al een daagje ouder en wat ‘mankeerig’, het werk niet meer aan kon, alleen. Van de planken van een oude kist en wat latten timmerde zij een potstalletje voor nog een geit tegen het achterhuis aan; en, de eene na de andere, kocht zij zes kippen, dat hij een eitje zou hebben, elken dag.

De eerste Mei kwam.

Van blijdschap had Marretje niet geslapen 's nachts. 's Ochtends om zeven uur al was het huis netjes gemaakt als voor den Zondag, het straatje rondom geschrobd, het pad opgeharkt. Aan de schouw was een schoon schoorsteenvalletje, stijf in de plooien. Er stond een dikke bos sleutelbloemen op de tafel, voor den hoogen stoel van Fokje.

De ochtend ging voorbij. Toen de middag. Toen de avond. Zij ging, voor de honderdste maal wel, den weg op, en tuurde de verte in. Er was niets te zien. Het werd donker. Zij wachtte een dag en weer een dag. Toen er den derden nog geen tijding was, deed zij haar Zondagsgoed aan en ging, midden in werktijd, naar het buiten.

Mijnheer was al sedert een maand terug; Mevrouw bleef op de terugreis van Italië nog een poos in Zwitserland, ‘om den overgang van het klimaat’.

Zij ging langzaam terug.

Van uit de verte keek zij nog eens om naar de lange vensterrij van het heerenhuis. Daar was hij nu niet...

Er kwam een brief, de volgende week; over veertiendagen kwamen zij.

Weer ging de dag voorbij. Marretje zat te huilen. Stellig was Fokje ziek en Mevrouw wou het haar niet zeggen.

Maar op een avond, toen zij van den akker naar huis ging, met een schort vol groen, onderweg voor de geiten gesneden, snorde de automobiel van de model-boerderij langs haar heen op weg naar stad; om de kap kijkend, riep de man haar toe dat Mevrouw den vorigen avond laat thuisgekomen was.

De schortvol groen en het mes vielen op den grond. Dwars door de velden liep zij naar Hartestein. Mevrouw wandelde in de oprijlaan, aan haar hand een jongetje in het wit, met blonde krullen tot op zijn schouders toe.

Marretje schreeuwde het uit:

‘Fokje!’

De kleine jongen stond stil. Hij werd rood tot onder zijn haar en in zijn hals toe. Een oogenblik bleef hij onbeweeglijk. Toen kwam ineens een glans op zijn gezicht; en terwijl een al gelukkiger glimlach opstraalde in zijn wijd-open oogen, kwam hij langzaam op zijn moeder toe.

Marretje was neergeknield, de armen open naar hem. Zonder een geluid te geven borg hij zich tegen haar aan.

Zij voelde zijn lijfje tegen haar borst, tusschen haar armen, zij voelde zijn zachte wangen tegen haar gezicht, en zijn haar, zij greep naar zijn handjes, en toen weer naar zijn gezichtje, lachend en snikkend tegelijk zoende zij hem overal.

Toen, met haar twee handen op zijn schouders, hield zij hem even van zich af, om hem nu toch eens goed aan te kijken. O, o! wat was hij veranderd, wat was hij nòg veel mooier geworden, wat zag hij er heerlijk uit! Zij kon haar genoegen niet krijgen van te kijken naar zijn ronde, bruinroode wangen, zijn klare oogen waar hij zoo stout en blij uit keek, zijn krullen, dik als gele bloemtrossen om zijn kleinen ronden hals hangend, zijn bruine handen met kuiltjes op al de knokkels, zijn stevige kleine beenen waar de kousen om heen spanden.

Zij keek en lachte, en de tranen liepen haar over het lachende gezicht, terwijl ze maar niet anders zei dan al maar weer overnieuw: ‘Fokje! och Fokje, dan toch!’ of met dien eenen naam alleen alles van geluk en liefde en heerlijkheid was gezegd.

De kleine jongen zei ineens:

‘Ik kan op den poney rijden als tante Clara mij vasthoudt!’

Wie was ‘tante Clara’? Een poney, wat wou dat zeggen? Mevrouw van Walsum, die op een afstand was blijven staan, kwam glimlachend naderbij. Zij sprak, maar met een zekere verlegenheid, over onvoorzien oponthoud op reis, en het voornemen dat zij had gehad Fokje te komen brengen, dien avond nog, en vroeg Marretje binnen te komen terwijl het rijtuig ingespannen werd om haar en Fokje thuis te brengen.

Marretje verstond het maar half en wist op zijn best dat zij weigerde te blijven, of wat zij eigenlijk zeide of deed, voor zij weer buiten op den straatweg naar Holthum was, met Fokje aan haar hand.

Hij stapte als een kleine man op zijn stevige beentjes.

Van tijd tot tijd keek hij zoo eens van onder de om zijn voorhoofd dansende krullen naar haar op, met een halfverlegen, half-schalkschen blik in zijn goudbruine, donkergestippelde oogen. Dat ging haar door het hart; juist zoo kon Tijmen kijken, de Tijmen van vroeger, haar vrijer, haar jonge vroolijke man, die haar voor den gek hield met verbazend nieuws uit de weverij, en met ernstig voorgelezen dingen uit de courant, die er niet in stonden. Met dat ronde, warme handje in haar hand keek zij neer in het frissche kindergezicht, en zag de oogen en den lach van Tijmen in de oogen en den lach van Tijmens zoontje, keek haar lieven man aan in haar lieve kind, en wist niet wie van de beiden het was dien ze met zulk eene haast pijn-doende blijdschap liefhad.

Zij kwamen thuis.

Grootvaâr stond met een verdrietig gezicht in de deur uit te kijken waar Marretje toch bleef, wat er toch gebeurd was, dat zij voor het avondeten niet eens gezorgd had. Hij keek bevreemd dien kleinen jongen, met lange krullen als een meisje, aan, steeds gekleed en heel in het wit, dien zij aan de hand hield. Fokje herkende zijn grootvader niet; hij wou hem geen hand geven.

In het huisje keek hij vreemd om zich heen. En hij wou niet drinken van de koffie, waar Marretje twee balletjes suiker in deed, uit het Zondags-trommeltje, of ook maar proeven van den in der haast gebakken boekweiten-pannekoek met een stukje spek in het midden.

Marretje zei:

‘Hij is vreemd hier! Op den Bonten Steen was hij wel dadelijk thuis geweest!’

En ze bedacht dat hij natuurlijk ook geen honger kon hebben, zoo kort na het middageten op Hartestein.

Hij werd slaperig. Zij kleedde hem uit en deed hem het nachtgoed aan, dat al haast een maand klaar lag op de deken. En nu zag ze pas goed hoe hij gegroeid was; het paste nergens meer!

Omdat hij bang leek voor de donkere hoeken in de bedstee, en er volstrekt weer uit wou, ging zij, gekleed als zij was, naast hem liggen, haar arm om hem heen. Kleintjes kroop hij tegen haar aan. Nu was het weer net zoo als toen zij hem pas had, en toen hij juist paste tusschen de vouw van haar arm en haar wang, die zij neerboog op zijn hoofdje.

Zij durfde zich niet verroeren, toen zij aan het al stiller gaan van zijn adem en zijn rustiger hartje, dat zij voelde tegen haar hand, merkte dat hij sliep. Zoetjes aan sliep zij ook in.

Mevrouw van Walsum kwam al vroeg in den ochtend. Zij had Fokje's koffer bij zich in het rijtuig, en op een wagen van de model-boerderij stond een heele stapel kisten, doozen en pakken, een sportkarretje en een badkuip.

Er was geen ruimte in het huis om alles te bergen. Mevrouw beloofde de kast uit de kinderkamer bij haar te sturen, keek nog eens rond, en zei, terwijl zij een lichte kleur kreeg, dat er op de boerderij een melkers-woning leeg kwam, juist geschikt voor Marretje met haar gezin. Een gevoel, waarvan ze zich geen rekenschap gaf, maakte dat Marretje stug antwoordde; zij waren thuis hier, van Grootvaârs tijd af al, en wilden niet weg.

Toen Mevrouw heenging liep Fokje haar na, de straat op.

'Tante Clara! tante Clara!'

Zij moest uit het rijtuig komen om hem terug te brengen bij zijn moeder. Bijna heftig sloot Marretje de deur.

Maar al gauw moest zij ondervinden, dat zij haar kind niet bij zich had, al hield zij hem, naijverig, binnen haar nauwe kamertje; hij was van alles vervreemd. Met het eten, waarvoor zij zoo bang was geweest, was het nog het ergste niet: hij had een gezonden honger, die al gauw voor lief nam met grof brood, karnemelk-pap, sla met azijn en gesmolten spek, en voor den Zondag een stukje paardenvleesch. De sterke melk van de geiten smaakte hem wel, nu hij ze den heelen winter gedronken had, 's ochtends als de met een vacht omhangen herder zijn blatende kudde voor de deur van het hotel dreef. Hij was ook niet bang meer voor de bedstee, na dien eersten nacht, toen hij in moeders arm wakker was geworden, en was tevreden op zijn klompjes te loopen door het natte ochtendgras langs den akker.

Maar het moeilijke, dat zij niet had bedacht omdat zij het niet kende en er niet van wist, dat was de nieuwe gewoonte in zijn gedachten.

Altijddoor gebruikte hij woorden die zij niet verstond, praatte hij over dingen die zij bij name niet eens kende. Zij kon niet overweg met zijn speelgoed, waaraan krukjes en sleutels zaten die omgedraaid moesten worden, of waaronder

een brandstof, waarvan zij nooit had gehoord, aangestoken moest om er beweging in te brengen. Fokje stampvoette van drift; zij probeerde in het wilde, het stuk speelgoed brak, hij begon te huilen.

Soms kwam hij ook bij haar staan en leunde tegen haar schoot om een vertelsel te hooren.

'Wat moet moeder haar zoetje dan vertellen?'

'Van Liederrijk die met de vogels sprak, zooals tante Clara!'

Dan stond ze hulpeloos.

Hij die toch vroeger heele dagen tevreden was geweest, in zijn eentje, wou nu geen oogenblik alleen meer zijn. Altijd moest zij met hem spelen. Het kon toch niet, zij moest toch werken voor hem! Op de dagen dat zij naar vrouw Plugge moest was het het ergst: hij wou niet bij de buren, Grootvaâr kon niet thuisblijven voor hem, zij mocht hem, na den eenen keer dat de goedhartige vrouw het toegelaten had, niet meebrengen op de boerderij, de verdienste missen kon zij ook niet.

Zij bracht hem naar de zuster-school.

Hoewel 't haar aan 't hart ging, had ze hem zijn lange krullen afgeknipt, dat de jongens hem niet plagen zouden. Ze deed hem zijn oudste en donkerste pakje aan. Maar hij sprak zoo anders nu, dan de Holthumers. Zij zocht het speelgoed en de prenten die hij het minst missen zou, bij elkaar voor de kinders van de buren, dat hij, al dadelijk, tusschen vriendjes zou zijn.

De non, die hem in de klasse kreeg, had een zacht gezicht, ze sprak vriendelijk over hem met Marretje. Op de speelplaats van de school bracht zij hem bij een troepje dat zingend rondtrok:

> 'Twee aan twee, twee aan twee,
> Zoo gaan wij met de Zuster mee.'

Hij kwam thuis om twaalf uur, tusschen de kinders van de buren in, met een jongen merel onder zijn buis, dien een jongen hem gegeven had, in ruil voor zes knikkers en een tol die muziek maakte onder het draaien. Hij stribbelde niet meer tegen, toen hij weer moest gaan.

Hij speelde nu met andere jongens. Hij begon weer te praten zooals zij, met potsierlijke vloeken en scheldwoorden,

nu en dan. En al minder hoorde Marretje dat woord, dat voor haar als een steek in het hart was: ‘tante Clara’.

Op een Zaterdag wou ze hem gaan afhalen op den terugweg van de weverij, en hem een paar nieuwe klompjes laten passen.

Zij moest lang wachten voor zij aan de beurt kwam met wegen, toen kon de baas het geld niet passen en de spoeljongen die was gaan wisselen kwam maar niet terug. Steven van Es kwam maar niet klaar met het losmaken van een pas binnengedragen baal vlasafval en het afwegen en in haar zak overpakken van Marretje's veertig pond: het was bij eenen toen zij de werkplaats uit kwam.

Nu zat Fokje te wachten voor een dichte deur! Zij draafde haast achter haar zwaren kruiwagen.

Hij was er niet, toen zij, ademloos, 't huis bereikte. Zij riep hem. Er kwam geen antwoord. Zij ging naar de buren. De vier jongens zaten aan het eten: Fokje was met hen thuisgekomen, en op de stoep gaan zitten wachten toen hij ‘de deur vast’ vond. Was hij daar dan niet meer?

Zij vroeg in het huis daarnaast en zocht den tuin af, tusschen de bessenstruiken en de frambozen, al maar roepende. Er kwam geen antwoord. Een voorbijganger riep haar van den weg af toe, dat hij een kleinen jongen in kleeren zooals zij in de stad dragen het pad naar Van Dissel had zien opgaan, een half uur geleden omtrent. Een jongen die er bij kwam zei, dan was hij vast naar de Kolk gegaan, daar waren ‘salamanders’ te visschen.

IJlhoofdig van angst vloog Marretje naar den plas. Maar de Van Dissels hadden den kleinen Fok verder zien gaan; ze wezen de richting. Marretje herademde: hij was naar Hartestein!

Zij vergat het verdriet over die gehechtheid aan ‘tante Clara’, om de vreugde hem veilig te weten. Maar toen zij den tuinman vroeg, die aan het hek zijn pijp stond te rooken, had die van Fokje niets gezien of gehoord.

Hij ging het Mevrouw zeggen.

Zij kwam op Marretje toegesneld, zoo bleek als een doek van den schrik.

‘Hij is hier niet geweest!’

De bedienden werden uitgezonden naar links en rechts, de drie meiden, de knecht, de koetsier, de tuinman, de groote

bel van de boerderij luidde om de arbeiders bijeen te halen.

Mijnheer Van Walsum kwam van zijn kantoor.

Hij vroeg streng, of er dan geen toezicht werd gehouden op het kind. Kort en beslist gaf hij zijn bevelen voor het afzoeken van het landgoed en ging zelf, den dog mee-nemend.

Des avonds was Fokje nog niet gevonden.

De boodschap werd aan Marretje gebracht, die, rusteloos, al twee maal heen en weer geweest was om te vragen op Hartestein en weer te zoeken in den omtrek van haar eigen huis.

Het werd nacht.

Stijf op haar stoel zat zij te wachten, zonder een gedachte meer in het hoofd, wezenloos.

De buren kwamen aankloppen, staken het hoofd om de deur, trachtten iets te zeggen om haar moed te geven, en gingen met meewarige gezichten weer heen.

Middernacht ging voorbij.

Grootvaar, van uitputting in slaap gevallen waar hij zat, de ellebogen op de tafel en het hoofd in de handen, kreunde overluid in den droom.

Het werd een uur, twee, het bleeke vroeglicht maakte den weg wit. Marretje ging hem op, en keerde terug en ging wéér naar de bocht van den straatweg, of er toch nog niets te zien was.

De karren van de melkers kwamen voorbij, op weg naar de Meent; zij riep de mannen aan. Allen schudden het hoofd op haar vraag.

De dag begon: arbeiders gingen naar hun werk. Werktuigelijk gaf zij Grootvaâr zijn brood en koffie, dwaalde naar het achterhuis, waar de geiten blaatten om gemolken te worden, keek verwezen om zich heen, kwam terug, bleef, met afhangende armen, midden in het vertrek staan, ging weer naar buiten, den straatweg op.

De zon gloeide op de straatsteenen. Strak-stil stond het doffe grauw-bestoven gebladerte van de elzen langs den slootkant. Boven de paars-bestippelde aardappelvelden trilde de lucht. Er was niets te zien.

Zij ging op den berm zitten, waar zij, ver over de akkers heen, en naar de bocht van den weg, en naar haar huis uitkijken kon.

Een orgeldraaier kwam voorbij. Daarop een jongen met

een aapje op zijn schouder, die vroeg hoe ver het nog was naar de kermis, en toen hij geen antwoord kreeg vermoeid verder ging op zijn stukgeloopen voeten, het gezichtentrekkende aapje op zijn schouder.

Een poos later kwam een tanige, donker-ziende zigeunervrouw, met zilveren oorringen onder de slierten van haar rossig-verbrand haar uit, die in een bonten doek haar kind aan de borst droeg. Zij bleef staan voor Marretje en bezag haar met ernstige oogen. Het hoofd op zij buigend en terwijl zij, met een instinctief gebaar, haar zuigeling vaster drukte aan haar borst, uitte zij, snel en zacht, eenige onverstaanbare klanken op een toon van meewarig vragen.

Het kind liet haar boezem los en gaf een schreierig geluidje.

'Hij is weg!' kreet Marretje uitbarstend in snikken. Haar tranen stroomden. Die doodelijke strakheid in haar liet af. En zij begon te bidden, voor het eerst van haar leven met haar eigen woorden, smeekend, of zij Hem wien zij haar meer dan leven afvroeg, met oogen voor zich zag.

Eindelijk werd zij rustiger.

Haar beschreid gezicht met de handen afdrogend, stond zij op en ging naar huis. Het kon niet anders: zij zouden hem komen brengen over een poosje.

Achter haar aan kwam, met een doordringend hoorngeschetter, een automobiel in volle vaart den weg afgerend. Het ratelende gevaarte schoot voorbij, een wervelwolk van stof en stank achter zich aan.

Een seconde lang stond Marretje onbeweeglijk: toen vloog zij den wagen achterna.

Hij was al tot staan gebracht. Een veldwachter sprong er uit; Mevrouw Van Walsum reikte hem Fokje toe. In hetzelfde oogenblik bijna had Marretje hem in haar armen.

Mijnheer Van Walsum was in den vroegen ochtend naar Wijmenes en naar Kloosterhuizen gereden om een prijs uit te loven voor het vinden van het kind, en telegrafisch de politie in den omtrek te waarschuwen: en de veldwachter had hem gevonden in den woonwagen van een kunstenmaker op de kermis te Enkum-binnen.

Zooveel begreep Marretje eindelijk uit wat hij zeide, en dat hij den kleine op Hartestein had gebracht.

Uit Fokje kon zij geen woord krijgen, toen zij, alleen met

hem en terwijl zij hem al maar zachtjes over het haar streelde, vroeg waarom hij toch weggeloopen was, en waarheen hij eigenlijk had gewild? Bleek en schuw zat hij op haar schoot. Zij vroeg telkens overnieuw:

'Wou je moeder gaan zoeken?'

Op 't laatst knikte hij van ja.

Zij zat met hem op de bank voor de deur, dien middag, toen, met een joelenden kindertroep achter zich aan, de kunstenmaker, met kopbuitelingen en plotseling op het hoofd staan, in een springenden draf den weg afgedanst kwam. Zij greep Fokje vast. Maar de rinkelende man, die in zijn vleeschkleurig tricot en scharlaken fluweelen lendenlap haast naakt scheen, kwam goedig lachend op hem toe; en terwijl de heele buurt om hem te hoop liep, vertelde hij, met zijn schorgeschreeuwde stem, hoe hij het kleintje heel alleen en verlaten op den Kloosterhuizer weg had vinden loopen, huilend van moêheid, en hem bij zijn eigen kinders in den wagen had getild; hij had niet anders gezegd dan dat hij naar tante Clara wou.

's Avonds kwam mevrouw Van Walsum.

Zij zat een langen tijd aan Fokje's bedstee.

Zij scheen, tot tweemaal toe, op het punt iets te zeggen, werd rood en bleek en ging ten laatste weg zonder gesproken te hebben.

Grootvaâr zei:

'De grootelui hebben toch de heele wereld niet.'

Het was bekend in het dorp hoeveel leed zij had van haar kinderloosheid.

Marretje antwoordde niet.

Lang bleef zij aan Fokje's bedstee zitten. Hij bewoog onrustig in zijn slaap. Het leek haar of hij mager was geworden in zijn gezichtje. Zoo blauw en zwaar hadden de aderen toch niet gestaan in het wasachtige wit van de slapen, een week of wat geleden.

Twee dagen later kwam Mevrouw terug. Mijnheer stapte na haar het rijtuig uit.

Marretje stond verbaasd.

Maar hij zeide bijna dadelijk, waarom zij gekomen waren: zij wilden het kind aannemen.

De zaak was lang besproken tusschen man en vrouw.

Hij had niet gewild eerst, om de verandering die de zorg en de verantwoordelijkheid voor een kind brengen moest in nu al vast geworden gewoonten van aangenaam gemak. En Jhr. Van Walsum was ook beducht voor allerlei eigenschappen van minder volk die verborgen konden zijn onder die kinderlijke lieftalligheid.

Maar een reden waarvan zijn vrouw niet wist maakte hem zwak tegenover haar hoe langer hoe heftiger verlangen naar een kind. Bezwaren omtrent de erflating van zijn vermogen - want zoo ver ging zij in haar eisch van gelijkstelling met een eigen zoon van het pleegkind, - voelde hij niet: er waren geen mannelijke dragers van zijn naam meer, en zijn naasten bloedverwant, een neef die beneden zijn stand getrouwd en geheel verarmd was, wilde hij niet meer kennen. En daar hij, op zijne wijze, veel van haar hield, waren Clara's wanhoop en zelfverwijt - hoe onredelijk dan ook -, toen zij Fokje verloren dacht, hem aan 't hart gegaan. Zoodat, toen zij, met een hartstochtelijkheid die hij in de zachte vrouw niet kende en die hem bijna verschrikt had, de aanneming van het hervonden kind had geëischt, hij ten slotte had toegegeven. Dat de moeder, die immers met het kind gebrek leed, en, zooals gebleken was, niet eens behoorlijk voor hem zorgde, zou kunnen weigeren, dat kwam niet in hem op.

Op de zakelijk-bedaarde wijze waarop hij den boeren van de streek zijn voorstellen placht te doen over een aankoop van hun akkers, en met woorden zooals ze ongeveer in een notariëel contract hadden kunnen staan, legde hij Marretje dus uit dat hij en zijn vrouw wenschten den kleinen Volkert als kind aan te nemen en hem een opvoeding te geven overeenkomstig dien stand, waarbij hij als eenige voorwaarde stelde, dat zij, vrouw Vos, zich verbinden zou nooit te eeniger tijd te zullen trachten het kind weer te zien. Hij vertrouwde dat zij, de omstandigheden in aanmerking nemend, zou erkennen dat dit, hoewel schijnbaar eenigszins hard misschien, inderdaad voor alle betrokkenen het verkieselijkste was; immers het eenige afdoende middel ter voorkoming van scheeve verhoudingen.

Onder het spreken hield hij zijn licht-grijze oogen welwillend, maar lichtelijk verbaasd, gevestigd op het bleekgeworden

gezicht waarop twee schrijnend-roode plekken begonnen te branden.

Nog altijd had Marretje geen woord gezegd.

Ook Mevrouw Van Walsum zweeg. Haar oogen hingen aan Marretje's gezicht.

Eenige seconden lang bleef het stil.

Met een sidderende ademhaling opende Marretje de lippen. Maar voor zij het woord nog had kunnen uitspreken, greep Mevrouw Van Walsum hartstochtelijk haar beide handen.

'Denk om hem, Marretje! denk toch om hem! Het is immers voor zijn bestwil! Hij is zoo teertjes, hij zal nooit een werkman kunnen zijn! Ik zal zorgen dat hij gezond en sterk opgroeit, dat hij een gelukkig mensch wordt!'

De tranen liepen haar over de bleeke wangen, zij smeekte.

Met een bijna ruwe beweging trok Marretje haar handen los en stond op. Als gedwongen stond ook de andere op.

De twee vrouwen zagen elkander in de oogen. Clara van Walsum sloeg de hare neer.

'Mijn kind is van mij. Ik geef hem niet af.'

De diepe klank van de woorden trilde na in de kamer.

En tusschen die drie menschen werd het weer stil.

Na eenige oogenblikken schoof Mijnheer Van Walsum zijn stoel achteruit, kuchte een paar maal, en zeide, dat in zulk een belangrijke zaak een beslissing toch zoo haastig niet genomen kon worden. Het ging immers niet om haar rechten - die niemand aan wilde tasten - maar om de belangen van het kind, die haar als moeder toch boven alles ter harte moesten gaan. Hij wilde haar gaarne den tijd laten voor rustig overleg. En hij ging naar de deur met een dwingenden blik op zijn vrouw, die tevergeefs trachtte haar tranen in te houden.

Bevend van het hoofd tot de voeten ging Marretje heen en weer door de kamer. Met korte, haastige bewegingen, waarvan zij zelve niet wist, schoof zij de stoelen waarop de Van Walsums hadden gezeten weer tegen den muur. Haar hart bonsde. Omdat zij rijk waren, en zij zelf arm, daarom durfden zij haar het eenige wat zij had ook nog afnemen. Het brandde binnen in haar van verontwaardiging en haat.

Maar toen, of zij met haar ooren het hoorde zoo duidelijk, klonk het weer:

‘Hij is zoo teertjes. Hij zal nooit een werkman kunnen zijn. Ik zal zorgen dat hij sterk en gezond opgroeit.’

Het klamme zweet brak haar uit. Het was of een scherpe hand haar borst in stak naar haar hart, en het, vlijmend, inéen kneep.

Zorg ik niet goed voor hem? Heeft hij niet wat hem toekomt?

En zij zag het bleeke, blauw-aderde gezichtje van dien nacht voor zich, dat ‘neen’ zei met zijn tengerheid.

Toen hij thuiskwam uit school trok ze hem naar het raam en bezag hem met oogen die tastten en grepen. En het was waar. Heel anders was hij nu dan toen hij terug kwam van de reis. De ronding was geslonken over zijn geheele lichaampje, het bruinige rood verbleekt uit zijn wangen, de glans was van zijn oogen af en zijn haar. En, inééns, zag ze iets dat haar ontzette: in zijn gezicht het wezen van Gijvertje's oudste kind, dat zoo lang gesukkeld had ‘omdat er niet genoeg in kwam’, en, zoo hard zij er ook mee hadden getobd, was dood gegaan.

Van dat oogenblik af begon in haar hoofd en hield niet meer op, niet bij dag onder haar werk, en niet bij nacht terwijl zij zuchtend woelde in de bedstee, die éene gedachte: hoe zóoveel te verdienen dat Fokje het goed kon hebben.

In het dorp was er, sedert een vergadering waar een Friesche boerenknecht gesproken had, oneenigheid tusschen de boeren en de Meent-gangers. Eenige keuterboertjes, die zelf een koe in de wei hadden loopen en in den van veldarbeid vrijen tijd een bij-verdienste maakten met het melken van de koeien der rijke boeren, hadden samen met de knechts besloten den al sedert jaren door ieder afzonderlijk te vergeefs gevraagden loon-opslag af te dwingen door een gemeenschappelijken eisch. De nood drong; de melkers uit Wijmenes en Enkum deden mee met de Holthumers; de meeste boeren gaven toe. Alleen Plugge en twee van zijn buren, kleine boeren die afhankelijk waren van hem, weigerden. Plugge had zijn knecht, die al twaalf jaar op de boerderij gewerkt had, weggejaagd, omdat hij dacht zijn zoon naar de Meent te sturen; maar de vrouw, die van haar leven nog geen neen had durven zeggen als de baas ja zei, had dezen keer rechtaf verklaard dat zij Elbert naar de Meent niet liet gaan. De

misvorming die van het trekken en nijpen der taaie uiers aan onvolwassen handen komt, wou zij aan den knappen jongen borst, haar eenigen zoon, niet zien. Plugge moest zelf gaan. En grimmiger iederen keer stond hij 's ochtends om half drie op voor den langen rit met de honden-kar, die hem deed vloeken van de pijn in zijn jichtige knoken, en ging 's middags om half drie voor de tweede maal.

Op een dag dat zij hem weer zag thuiskomen met zijn kwade gezicht, en de twee groote trekhonden met een trap naar hun hok jagen, schoot de gedachte Marretje door 't hoofd, dat zij het melk-loon toch wel kon verdienen.

Het melken van de koeien in de Meent is mannenwerk hier in de streek, hetzij om het gevaar dat een vrouw met de helderder kleuren van haar kleedij en haar waaiende rokken zou loopen onder de licht verschrikte en kwaadgemaakte beesten, hetzij om het al te zware van den arbeid en den verren gang tweemaal op een dag heen en terug naar de zee-weide.

Toen dus Marretje verklaarde dat zij het wilde doen, zagen Plugge en zijn vrouw haar aan of zij meenden dat zij niet goed wijs was.

De vrouw sloeg haar handen in elkaar, terwijl ze uitriep dat ‘dat toch niet bestaan kon’, dat een vrouw mannen-werk deed. En ze vroeg Marretje of ze dan nooit had gehoord van Jans Blom, vijf-en-twintig jaar geleden, die door een kwade koe was doodgestooten, toen ze haar vrijer achterna wou in de Meent?

De boer zei, hoofdschuddend, dat de knechts haar immers op de wei niet zouden laten.

Maar Marretje, die dat alles wel bedacht had, zei vast: ‘Ik kan het goed doen.’

Plugge dacht na.

Met een snel overleg rekende hij uit dat hij, niet alleen tegenover de melkers het winnen en den loonopslag uitsparen zou, maar nog een voordeeltje van een stuiver of wat elke week kon maken ook, met voor zijne twee buren, die mee moesten doen, de melk te vervoeren; - Marretje kon dan naast de kar loopen als het soms voor de honden te zwaar mocht worden.

Nadat hij dus lang genoeg had geweigerd, en bezwaren

gemaakt, om het onbehoorlijke van tegen het gebruik in te gaan, en om de schâ die de melk wel eens lijden kon als de koeien schichtig werden voor haar rokken, en om het slordige melken van vrouwen, die geen kracht hadden in haar handen en altijd ‘den laatsten drop, de boterknop’ in den uier lieten zitten, zei hij eindelijk en ten laatste dat hij het om haar, als weduwvrouw, voort te helpen, dan maar ‘avonturen’ zou, en haar aannemen als melkster, voor een stuiver minder per koe dan hij zijn knecht gegeven had natuurlijk, omdat het toch maar vrouwenwerk was wat zij deed. En bij zijn buren, die ieder drie koeien in de Meent hadden loopen, wilde hij nog een goed woord voor haar doen ook.

Marretje was teleurgesteld: de Meent-melkers verdienden twaalf stuivers nu. Maar Fokje moest vleesch hebben en boter op zijn brood; zij nam aan.

Voor zij, dien eigen dag nog, de eerste maal naar de wei ging, was het al bekend in het dorp. Marretje werd streng veroordeeld.

Verbaasde, spottende en toornige gezichten keken haar aan als zij, zijlings op Plugge's hondenkar gezeten, den dorpsweg afreed.

In de weide wezen de melkers haar elkander, de verte in schreeuwend door voor den mond gehouden handen. Links en rechts doken uit het groen blauw-gekielde mannen op die haar nastaarden. Marretje durfde niet opzien.

De twee sterke honden liepen als de wind. Den hellenden dijkweg af, schoten zij de wei in. Daar waren, met hun honderden, de koeien.

Een geheele kudde stond aan den ingang bijeen gedrongen tegen het hek; van hun sterk geloei schudde de lucht.

Plugge's vee graasde langs de zee; zij moest de geheele breedte van de groote wei over, door al die dwalende troepen beesten heen.

Om maar zoo weinig mogelijk bemerkt te worden dook zij weg tusschen de melkvaten en trok haar boezelaar, blauw zooals de kielen van de mannen, over haar helder gebloemden halsdoek heen.

Langs den zeedijk liepen hier en daar de koeien van Plugge. Zij waren nog niet aan haar gewend, zij moest hen naloopen in de wei en door de strand-plassen. Met een

groote rood-bonte vooral, die haar stiet met haar korte scherpe horens, en onder het melken tegen den emmer trapte, had zij moeite. Een eind weg van al de anderen altijd graasde een mooi, jong, glanzig zwart-en-wit beest, met een witten kol voor den kop: het was Bles! Plugge had 't haar achteloos verteld, hoe zij op de vee-artsenijschool in stad genezen was en met een mooi kalfje terug gekomen.

Marretje had nooit anders dan haar geit gemolken. Van het persende trekken aan de zware, taaie koeien-uiers zwollen en verstijfden haar vingers. Zij kon niet in slaap komen 's avonds van de pijn, in het begin. En telkens als zij aan de laatste van die dertien beesten toekwam, dacht zij dat zij het niet meer zou kunnen. Zich verbijtend, en met tranen in de oogen, zette zij door. Zij dacht aan wat de baas had gezegd, en van allen kant, dat wist zij, keken de melkers haar op de vingers.

De laatste droppel was, eindelijk, uitgeperst. Met een inspanning, waarvan ze haar schouders voelde kraken, beurde zij de groote vaten, tot de spon toe vol, op de kar. Vanzelf trokken de honden aan.

Zij liepen langzaam, onder de geduchte vracht, op het hobbelige pad dat, in bochten, de wei door slingert. De grazende koeien hieven den kop op als zij achter de kar het gefladder van Marretje's rokken zagen. Met beide handen de plooien tegen zich aan houdend, verborg ze zich zoo goed zij kon. De beesten kwamen op haar toe, zwaar tredend, met een onrustig gesnuif: zij bukten hun horens. Zij wist dat, als zij vluchtte, de geheele kudde haar vervolgen zou; met het hart in de keel bleef zij naast de in den stap loopende honden.

Onverwachts altijd, en van zij wist niet waar, kwam een bonkig vaal-rood beest met stierachtig breede horens en in witte kringen schier staande oogen, heesch loeiend op haar af. Als zij van uit de verte het kwaardaardige geluid maar hoorde begon Marretje al te beven. Op een dag hoorde zij het weer, toen zij midden in de wei aan het melken was; een kwartier gaans in het rond was geen boom, geen struik, geen hek waarachter zij zich had kunnen bergen. Met hamerende hoeven, de horens omlaag, kwam de vale er aan gegaloppeerd. Gillend om hulp sprong zij op en vluchtte;

het loeiende beest plompte haar achterna. De ringvaart blonk plotseling voor haar op, de drasse grond zoog haar voeten vast. Met de kracht en den moed van de wanhoop rukte zij een vermolmden aanlegpaal uit den grond, en beukte hem, met een zwaai, uit alle macht tegen den woesten kop. Het beest stond stil. Zij sloeg nog eens, en voor den derden keer; het keerde om.

Toen zij op handen en knieën weer op den vasten wal gekropen was, zag zij drie mannen die grinnikend hadden staan toekijken.

De melkers lieten het Marretje ontgelden dat zij hen ‘in hun brood tastte’. Zij ontweek hen. Zij riepen haar scheldnamen na en vuile woorden. Het ergste maakte het een arbeider, die een groot gezin te onderhouden had, en er schande over riep, dat zij, met een vader die nog werken kon, en maar een enkel kind waarvoor Mevrouw Van Walsum zorgde, - want dat geloofden de menschen in het dorp, - uit enkel hebzucht een anderman zijn nooddruft ontstal. Hij maakte haar zwart in het dorp, dat niemand haar meer een goed woord gunde. En hij had al eens, vlak langs haar heen gaande waar zij zat te melken, kwansuis bij ongeluk, tegen haar driestal geschopt met zijn zwaren klompvoet, dat de poot er onder uit brak, en zij ruggelings achterover sloeg. Een ander loerde altijd op een kans haar emmer om te trappen. Een kwajongen van een jaar of zeventien had al driemaal haar vat omgewenteld, dat de melk er uit liep.

Marretje gaf geen weerwerk. Eindelijk, omdat het hen verveelde misschien, lieten zij haar met rust.

De zomer was blakend heet, zonder een droppel regen of een wind-tocht, weken achtereen. De naakte wei verschroeide in de zon. Uit de barsten tusschen het bruinig geworden gras sloeg scherp-ruikende hitte op. Er viel hitte uit den vuur-blauwen hemel. Er sloeg hitte op uit de zee, die als gesmolten metaal lag, wit-gloeiend. De trillende lucht zelf was hitte. Het vee bewoog niet uit de smalle wilgenschaduwen, die her en der langs slootkanten en bij dammen en melk-hekken verstrooid lagen op den brandenden grond. Gudsend van zweet zwoegde Marretje met haar emmers door de barre zon. De grond deinde voor haar voeten of zij zóo in het leege zou treden. De zwart-wit-rosse plekken van de

bijeengelegerde beesten, het gewemel van spreeuwen-menigten, als de muizen krioelend er om heen, de flonkering van tot enkel licht geworden water, de vuur-blauwe lucht, met de verblindende zwaai-kringen van de meeuwen, die schommelden tegen de steilte, begonnen haar te draaien voor de oogen. Zij drukte de handen voor het duizelige gezicht. Zij dacht te bezwijken soms van licht en hitte.

Haar werkdag duurde nu van half drie 's nachts tot 's avonds achten.

Zij was nog zoo slaperig soms als zij den wekker hoorde afloopen, dat zij met de oogen dicht de deur uitging. Van het schelle geblaf van de honden pas, als zij hen voor de kar spande, en van den hotsenden rit over den straatweg, en den kouden vroeg-ochtend-wind in haar gezicht, werd zij goed wakker.

Als het werk in de wei en bij de drie boeren was afgedaan, begon het werk in den stal, in het huis voor Fokje en aan het spinnewiel, - want als zij in den zomer, den drukken tijd voor het weven van koedekken, geen garen op de fabriek had gebracht, had zij er geen werk gekregen in den winter; zij had geen tijd om te slapen, zooals de meentmelkers tusschen de morgenuren plegen te doen. En na het middageten kon zij den boel zoo gauw niet aan kant krijgen of het was al haast weer te laat voor de meent, en ze moest loopen wat ze kon naar Plugge, die in de deeldeur al uit stond te kijken en norsch vroeg waar ze toch bleef. Voor op tijd zijn kon een mensch op vrouwen toch maar niet aan.

Als zij de dertien koeien gemelkt had, sneed zij langs den zeedijk, waar, om het stekelige gewar van braamranken, gedoornd-stalkruid en distels, de koeien niet graasden, nog haastig gras voor de geiten, onder het nauwe struweel, dat haar armen aan bloed haakte, zoo ver mogelijk wegkruipend, opdat geen van de melkers haar op de verboden handeling zou betrappen. Als ze dan thuis de dieren had gevoerd en gemolken en het avondeten klaar gemaakt, om half-acht Fokje had uitgekleed en gebaad zoo als zij het van Mevrouw Van Walsum had geleerd, en, als hij in slaap was gevallen, den boel had opgeruimd, en Grootvaârs brood en koffie klaargezet voor den volgenden ochtend vroeg, wanneer zij in de Meent was als hij naar Plugge moest, had zij haar dagwerk afgedaan.

Zij viel op haar bed, nog half aangekleed soms. Door het venster, waarvoor ze t luik had vergeten te sluiten, scheen de avondzon haar in het gezicht.

's Zondags kon zij, als ze zich repte, nog juist bijtijds thuis zijn uit de wei om zich te verkleeden voor de kerk. Ze was niet zoo haast neergeknield of met het gezicht in de handen sliep zij. Het gestommel van het heengaan na de mis eerst maakte haar wakker.

's Avonds tegen vijven kuierden Grootvaâr en Fokje haar tegemoet, als zij terugkwam uit de wei. Zij zette den kleinen jongen op de kar. Later ging zij met hem op de bank voor het huis zitten, tot het avondeten toe, en probeerde hem te vertellen uit een prentenboek. Dat was haar Zondagsviering.

Van Plugge kreeg zij nu drie-en-zestig stuiver in de week, van Harms en Verhaag ieder zeven-en-twintig. Zij gaf Fokje boter op zijn brood, en wel driemaal in de week vleesch.

Hij zag er nog altijd niet goed uit toch: die glans van zuiver-rood bloed en ooge-klaarheid kwam nog maar niet terug. En hij was ook zoo stout en jolig niet meer. Dat te-veel aan kracht in de spieren en joligheid in het lustige kleine hart, dat, wel zoo veel nog als het verlangen naar tante Clara en haar spelletjes, hem weggedreven had van het wachten voor de dichte deur, dien eenen keer, dat werd al minder en minder. Hij taalde niet meer naar de straat en andere jongens. Zooals vroeger op den Bonten Steen, kon hij weer heele uren alleen zijn in een hoekje. In Marretje echter zat de schrik van dien keer nog zoo diep, dat ze, niettegenstaande haar koortsige werkhaast, hem telkens ging zoeken, als zij eenige minuten achtereen hem niet zag, na zijn thuiskomst uit school. Hij was bij de geiten, of hij stond over het heggetje naar den weg te kijken. Op een dag kwam hij thuis met den trekhond van de wegwerkerskinderen uit den Bonten Steen achter zich aan, druipend van modder en kroos. Het ellendig magere beest, dat onder het kreupele voorthinken telkens een lik probeerde te geven over Fokje's hand, had om zijn kalen, bloedig-open geschaafden nek den steen nog hangen die niet zwaar genoeg was geweest om hem te verdrinken. Hoewel zij tegen den eter te meer wel opzag, nam Marretje Fokje's ouden kameraad in huis.

Grootvaâr was niet gesticht daarover.

Er was telkens geschil tusschen hem en Marretje over alles wat het kind aanging; hij vond dat zij het verwende. Waarom moest hij, midden in de week, vleesch hebben? Was brood niet goed eten genoeg, dat Marretje hem altijd boter er op gaf? Vooral dat hij na schooltijd maar liep te spelen, in plaats dat hij werkte en wat inbracht, zooals andere weverskinderen ook, ergerde den ouden Kettingmakers. De overbuurman, een dekken-wever die thuis werkte en een opspoeler noodig had, wou een halven stuiver het uur geven. Marretje had toch geweigerd! Wat een dwaasheid te zeggen dat het slecht was voor de borst van het kind! Gingen dan al de anderen dood, die het deden? Hij zei, grommend, ‘dat Marretje den rijkdom in 't hoofd had’, en dat het haar er nog eens naar vergaan zou.

Marretje antwoordde maar weinig op zijn kregele berispingen: zij dacht, dat was de norschheid van een oud mensch, die uit zijn doen was geraakt Want het was nu gebeurd, waar hij zoolang bang voor was geweest: hij had gedaan gekregen bij Plugge.

Hij had bij de andere boeren werk gezocht. Niemand kon hem gebruiken met zijn stijve knokken en zijn kreupel been.

Naar de weverij durfde hij niet goed.

Een week of wat geleden was Steven van Es de schoonzoon geworden van den ouden Van der Scheer, en zijn compagnon, en nu was hij baas in de fabriek.

Zijn vroegere kameraads waren bang voor hem, zij keken tersluiks naar den lessenaar waar hij, van den morgen tot den avond, zat te rekenen en te schrijven. Zelfs de spoeljongen, die vroeger als een vink placht te fluiten onder het werk, hield zich stil. Zwaantje mocht geen koffie meer brengen aan de knechts in het schaftuur, zooals het gebruik was geweest zoolang iemand het zich herinneren kon. De oude baas kwam stil de werkplaats binnen, en keek eens rond, tot Steven, over zijn boeken en brieven heen, hem aankeek. Dan kuchte hij eens, en ging nog stiller weer weg.

Echter kreeg hij het gedaan dat Kettingmakers weer aan het werk mocht, op zijn eigen stoel, die, sedert twintig jaar en langer, op den zolder van de weverij stond.

Het was een stuk van meer dan een eeuw her, waaraan hij nog wel wist, als kind, zijn grootvaâr te hebben zien

weven. De opstaande zij-balken hadden het profiel behouden, met takkenknobbels en holle half-kringen van oogen, van den iepenstam waar zij uit gezaagd waren. De zwartige boom, door millioenen fijne, scherpe vlasdraadjes millioenen malen gladgeschaafd, gepolijst en ingekerfd, was als een ramshoren glanzig en nauw-geribbeld. In de spoel was het fatsoen gesleten van de aan-grijpende hand-palm.

De vaste knechts, die den geheelen zomer weefden, hadden den stoel in een hoek geschoven, om de ruimte. Er was daar niet veel licht. Kettingmakers tobde erg met het aanmaken van de nieuwe stukken; de vierhonderd dunne draden aan te knoopen ging slecht, met zijn oogen die hem begonnen te begeven en zijn al wat stijf wordende vingers; het hielp weinig of hij het raampje al schoon veegde van de altijd overnieuw er tegenaan vliegende pluizen. Hij verloor tijd, en kon het niet meer inhalen. Voor hem, die zijn leven lang veldwerk had gedaan tot het begon te vriezen, was de broeiende benauwdheid van den zolder, waar den heelen dag de zon op stond, onverdragelijk. Klagend kwam hij 's avonds thuis.

Hij dacht veel aan den tijd van vijftig jaar geleden, toen zijn vader en zijn moeder met de acht kinderen te zamen werkten in de loods die zijn grootvader, met zijn trouwen, zelf tegen het huisje aangebouwd had. Zijn vader zat op dienzelfden stoel die nu op den zolder bij den baas stond. Hij en de jongens weefden, moeder en de meisjes sponnen. Er werd ook hard gewerkt, maar de een hielp den ander, de meisjes aan hun wiel praatten, de dag was zoó om, docht hem.

De liedjes kwamen hem te binnen die zijn zusters zongen, helder als de lijsters; zijn moeder, die een diepe stem had, hield de tegen-wijs.

‘Heer Halewijn zong een liedekijn
Al wie dat hoorde wou bij hem zijn.

En dat vernam een koningskind
Die van haar ouders zoo werd bemind.

Zij ging al voor haar Moeder staan:
‘Och Moeder, mag ik naar Halewijn gaan?’

‘O neen, mijn Dochter, neen gij niet,
Die naar Halewijn gaan die en keeren niet.’

Er was nog een ander, dat zijn moeder meest zong als zij alleen was: het ging mee met de uren van den dag.

De klok slaat één! Maak ons indachtig
Dat daar is één God Almachtig
  Eenen Zaligmaker zoet,
Een Geloof, een Doopsel verheven,
Eene Kerk, een Eeuwig Leven
  Waar ik in gelooven moet.

De klok slaat twee! Laat ons bedenken
Dat God ons wou twee Taaflen schenken...

Hij bleef steken. Hij vroeg Marretje hoe het dan toch verder ging, met de Drie-Eenheid en de vier Evangelisten, de Zinnen, en de Deugden en de Geboden en alles tot aan de twaalf Apostelen toe. Zij wist het niet, zij kende in het geheel geen liedjes. Haar moeder had nooit gezongen.

Hij verzonk in gedachten, terwijl hij mompelde van neen, dat was zoo, zij niet meer... En uit lange muizenis weer wakker wordend, zei hij opeens, dat zijn ouders wel gedacht hadden eens in beteren doen te zullen komen. Zij spraken er vaak over hoe het worden zou als ze een fabriekje konden opzetten: zij hadden immers de werkplaats, zij hadden het werkgereedschap, en de werkhanden hadden zij met hun tienen ook. Maar het geld om vlas te koopen, en het zonder verdienste te houden tot de dekken verkocht waren en betaald, dat hadden ze nooit bijeen kunnen krijgen, met geen rapen en schrapen en sparen of leenen; en zoo was het dan alles gebleven zóo als het eenmaal was.

De oude wever zei gelaten:

Hard werken en geld verdienen, dat is tweeërlei. Anders hoefde er wel geen mensch arm te wezen!

Marretje's werk was nog zwaarder geworden sedert met Augustus de koeien van de afgegraasde Meent naar andere, ver uiteengelegen weiden gebracht waren; die van Plugge op het etgroen van zijn land in den polder, die van Harms en Verhaag naar de weikampen van twee boeren onder Wijmenes.

Op den weg daarheen kwam zij langs Hartestein. Mevrouw Van Walsum had geen poging meer gedaan om haar over te halen, of om den kleinen jongen te zien. Marretje's gevoel van vijandschap was er door verminderd. Zij geloofde nu ook niet meer, zooals in het eerst, dat de rijke vrouw opzettelijk Fokje tot zich had willen lokken.

Van den weg af kon zij, tusschen de zwartige cypressen, het venster met de blauwe gordijnen zien. Altijd waren zij dicht. Toen zij de kamer nog gesloten zag, op een keer dat zij het kleine Klaartje, Fokje's speelnootje van het vorige jaar, in de oprijlaan zag huppelen, begreep Marretje hoe de herinnering aan Fokje Mevrouw Van Walsum pijn aan het hart moest doen.

Eenige dagen later zag zij haar aan het hek staan. Met een verloren blik staarde zij voor zich uit. Zij schrikte op van het geratel der hondekar, zag Marretje, en kleurend als een school-meisje, kwam zij op haar toe, haastig en verward zeggende dat zij haar in zoo lang niet gezien had, en niet eens herkend zoo gauw. Terwijl zij sprak werd haar blos hoe langer hoe donkerder, haar hals werd rood, haar slapen, haar voorhoofd, de tranen drongen haar in de oogen, en terwijl zij, onzeker, poogde te glimlachen, smeekte haar blik. Zonder dat zij wist waarom, en hoewel zij het juist niet wilde, zei Marretje:

'Hij is gezond, en ik doe alles voor hem zooals Mevrouw gezegd heeft dat het moest.'

De rozig-blanke, van sieraad flonkerende handen, grepen de zwartige, die zich vasthield aan den rand van het melkvat.

'Dank je wel, lieve Marretje, dank je wel!'

Met een plotselingen ruk trokken de honden aan, en renden den hellenden weg af, blaffend een kar die hun voorbijgereden was achterna.

Marretje keek om. Mevrouw Van Walsum wuifde haar toe, en zij riep, nog eens:

'Dank je wel!'

Marretje begreep wel waarvoor. Zij kreeg medelijden met die arme, in haar groote, leege huis. Van nu aan dacht zij niet anders meer aan Mevrouw Van Walsum dan in vriendelijkheid. En zij was toch ook wel heel lief geweest voor Fokje.

Marretje peinsde er veel over hoe zij hem den winter door moest krijgen, den kwaden tijd, als er zooveel behoefte is en zoo weinig verdienste. Niet lang meer, dan zou het gedaan zijn met het melk-loon.

Het was herfst geworden.

's Ochtends in de vroegte lag de polder als een dunne, wit-deinende zee. De grondig-smakende golven spoelden den melkers om het gezicht, als zij in het natte, zwaar tegen den grond geslagen gras neerhurkten naast de beesten. Hun handen, die zij heftig over elkaar sloegen, kruiselings tegen de schouders, verstijfden onder het werk; zij voelden de kille vocht door hun kleeren heen trekken tot op de huid toe. Om weer een gevoel van leven te krijgen in het verstijfde lichaam draafden zij, op den terugweg, naast hun kar. Het begon te regenen, in de aan slib getreden weide ‘graasden de koeien met vijf bekken’: de boeren haalden het vee op stal.

Marretje had gehoopt, dat het nog een veertien dagen geduurd zou hebben. Maar zij begreep toch, dat het voor haar zelve misschien beter was zoo. Zij hoestte: en waár zij zich aanraakte deed het pijn. Zelfs zij, die op zichzelf niet lette, zag, als zij voor het spiegeltje haar muts opzette om het dorp in te gaan, hoe ze in dit halve jaar veranderd was. Tusschen het doorschijnende wit van de omgebogen kapschelpen was haar gezicht grauwachtig en scherp van trekken, of met een mes elk vezeltje vleesch van het been was afgeschraapt. Tusschen jukbeen en kaak lag een diepe geul, de oogen stonden hol, de lippen dun. En de kleeren, die zij toch altijd, bij alle pooverheid, zoo puntig-netjes had gedragen, hingen verzakt en hol-vouwig langs haar heen. Zooals de vrouwen het zeiden in het dorp, zij had ‘het zich van het lijf moeten afhalen’ met het meent-werk.

Zij zou wel tevreden geweest zijn, warm en stil in huis, als het niet geweest was om het geld.

Zij had vrouw Plugge gevraagd of ze weer halve dagen mocht komen werken. De goede vrouw antwoordde rouwig, dat ze nu een vaste meid had: ze had toch den heelen zomer niet kunnen wachten op Marretje!

Maar Grootvaâr vertelde dat er op de fabriek begonnen werd met het spinnen van zeilgaren. Om het moeilijke van

den arbeid, door weinig vrouwen maar verstaan, wordt daarvoor een cent per pond meer gegeven dan voor het spinnen van garen voor koedekken. Marretje ging om het werk vragen. Terwijl hij den zwaren zak zuiver vlas afwoog, zei Steven van Es dat hij moest kunnen rekenen op vlug werk. Vijf-en-veertig pond mocht het wel wezen dat ze 's Zaterdags bracht.

Marretje beloofde het blijmoedig. Na den meent-arbeid leek haar vijf-en-veertig uur binnenhuis-werk in de week boven het dagelijksche zoo zwaar niet.

Maar zij rekende uit dat zij er met die vijf-en-veertig maal zeven cent, en met het loon van Grootvaâr, toch nog niet kwam als zij Fokje wou geven wat hem noodig was. Om nog wat bij te verdienen wist zij niet anders meer dan het nemen van een kostganger in huis.

Zij ging er op uit in het dorp. Er waren twee boereknechts die huisvesting zochten. Maar toen ze hoorden dat het was bij Marretje Vos, de meent-meid, zeiden alle twee dat ze het dan maar verderop zouden zoeken: met menschen die een anderman het brood uit den mond stalen wilden ze onder éen dak niet wezen.

Schoorvoetend ging Marretje naar het arm-bestuur, dat zijn verpleegden uitbesteedde voor twee gulden in de week. Van de vijf waarvoor het juist een onderdak zocht waren vier zieken en zóo-ouden dat hun leeftijd op zich zelf al een ziekte was; de vijfde, een jong meisje, was idioot: met het hoofd uitgestrekt en het bovenlichaam gebogen, liep zij dravend het dorp door, altijd mompelend in zich zelve.

Marretje durfde het niet goed aan, om Fokje. Het mocht dan waar wezen dat de ziekten niet besmettelijk waren en de onnoozele zoo goedig dat ze geen vlieg kwaad zou doen, maar in die éene nauwe kamer, dag en nacht met het kind! Zij zocht verder, tot in Wijmenes en Kloosterhuizen toe, zonder iemand te vinden. Ten einde raad ging zij toch maar weer naar het arm-bestuur, om de minst afstootende van de vijf bestedelingen, een vrouw van in de tachtig, die sedert meer dan vijf-en-twintig jaar haar bed niet uit geweest was.

Voor zichzelve timmerde zij nu, tusschen den geitestal en haar spinnewiel, een vierkant hok waar binnen zij, op haar

stroozak, dien eigen nacht nog sliep. Dat zij haar bed in den stal had kwam haar wel goed uit, met het vroege opstaan, waarmee zij altijd vreesde Fokje wakker te maken uit zijn lichten slaap.

Om half-vijf stak zij haar spinlampje aan. Het was Steven van Es nog altijd niet genoeg wat zij bracht. En zij was bang: vader en al de knechts hadden het al te hooren gekregen, dat wie bij hem aan het werk wou blijven het er naar maken moest.

Sedert hij baas was geworden ging de fabriek zooals géen in het dorp. Van de karpetten met de nieuwe kleuren en strepen, die hij had bedacht, konden er niet genoeg gemaakt worden voor de bestellingen. Met veel moeite, passen en meten waren in de nauwe werkplaats twee nieuwe stoelen bijgezet; maar nog schoten handen te kort voor den arbeid. Hij wilde nu nog vier nieuwe knechts aan het karpet-weven zetten op den zolder. De koedekken-wevers zouden hun werk dan moeten doen in hun eigen woning.

Op den zolder mompelden de ‘halfsleten’ bedrukt over die plannen: zij zouden met die verandering op hun ouden dag hun brood kwijt wezen. Er was geen plaats in hun nauwe huisjes voor een weefstoel, er was geen ander werk te krijgen in het dorp. Pas was een groote weverij gesloten. Het handwerk, zoo goedkoop als het was, kon het niet houden tegen het nog goedkoopere machinaal-geweven goed, waarmee de agent van een Twentsche jute-fabriek de boerderijen van de streek afliep. De oude wevers wisten niet wat te beginnen met hun afgewerkte lichamen die tot niets meer nut waren, en waar toch eten in moest, elken dag. Hun bekommerde woorden en gezucht maakten een dof mompelkoor tegen het haastige geriktik der heen en weer schietende spoelen, wanneer zij daarover klagend begonnen.

In de eerste week van December ging weder een weverij failliet. Steven van Es nam de bestellingen over, en de zwartwevers-knechts in dienst. Dien Zaterdag, met het uitbetalen van het loon, zei hij den dekken-wevers aan, dat zij hun werk thuis moesten doen in het vervolg. De timmerlui stonden al te wachten om op zolder de nieuwe karpet-weefstoelen op te zetten.

De vrouwen, die voor de werkplaats stonden te wachten

met haar spinsel, spraken er bedrukt over, wat er nu worden moest van al die oude knechts, toen er een de deur van de werkplaats uitkwam.

Het was een oude, vale, grauwe man, met een hol gezicht. Zijn lange armen hingen slap. Hij keek voor zich op den grond of hij iets zocht, en hij praatte in zichzelven, want zijn wit-bestoppelde-mond bewoog; maar er kwam geen woord uit.

Allen zagen hem na, toen een stem, die tot niemand sprak en tot allen, als hen tot getuigen nemend voor een onzichtbaren rechter, hardop sprak door de stilte:

'Vijftig jaar heeft hij hier gewerkt, en nu staat hij op straat.'

Kettingmakers had in zijn angst gezegd dat hij den weefstoel bergen kon bij zich thuis. Steven van Es was juist hem, met zijn stijve been, gaarne kwijt geweest. Hij waarschuwde hem dat hij niet met minder werk aan moest komen, 's Zaterdags, dan hij gewend was geweest in de fabriek af te maken, wat hem moeielijk zou vallen, als hij zelf de tuiten moest spoelen in plaats dat een spoeljongen het voor hem deed. Kettingmakers antwoordde dat Fokje dat doen zou.

Marretje, die met den kleinen jongen naar den dokter was gegaan, omdat hij weer wat hoestte in den laatsten tijd, was nog niet thuis, toen hij met de handkar, waarop de oude stoel stond, er aangestrompeld kwam. Hij voelde zich verlicht, toen hij de leege kamer zag.

Met een haast, of hij een slechte daad bedreef, sjorde hij, met de hulp van de buren, den weefstoel in huis.

Hij hoefde niet na te meten om te weten dat hij in het achterhuis niet staan kon. Om er plaats voor te maken in het woonvertrek moesten de kast met Fokje's kleeren er uit, de geschilderde kist, en het la-tafeltje waarop, onder een stolp, het Lieve-Vrouwenbeeldje stond tusschen twee knielende engelen. Toen, dwars van den eenen muur naar den anderen, de lange stoel er stond, zei de buurman lachend, dat het netjes gepast was, maar 'zij zouden den zevensprong niet dansen' in de kamer.

De zieke vrouw in de bedstee keek wezenloos toe.

Marretje kwam nog maar niet. De oude bedacht dat zij van den dokter naar de fabriek gegaan moest zijn, om het

weekloon en het nieuwe werk. Dan wist zij alles al nu.

Het gezicht van Steven van Es kwam hem weer voor oogen. In zijn angst, toch niet genoeg te zullen afkrijgen, ging hij op slag weer aan het werk, niettegenstaande den vrijen dag, zijn vermoeidheid, en de pijn in zijn stijve been.

De spoel sprong heen en weer, de pluizen begonnen te dwarrelen. Hij hijgde, kuchte en spuwde den prikkel uit de keel. In haar bedstee raakte de zieke vrouw aan het hoesten.

De deur ging open. Marretje stond op den drempel, met het kind aan de hand.

Toen hij haar aanzag wist de oude wat Steven van Es tegen haar had gezegd. Hij had eens een haas doodgeslagen, die aan den kant van het bosch in een strik zat. Zooals de oogen van het dier stonden toen het hem aan zag komen, zoo stonden nu de oogen van Marretje. Hij keerde zijn hoofd om.

Zonder Fokje los te laten bleef zij daar staan, in de deur van die, van alle gerief leeggedragen kamer, waar de ratelende, spuwende weefstoel geen plaats meer liet en geen lucht om te leven.

Fokje begon te kuchen.

Met een bijna stervend-hulpelooze beweging zakte zij neer op den eenen, in een hoek weggeduwden stoel. Grootvaâr keek schuw naar haar op.

‘Het ging niet anders, Marretje. Wij moeten eten.’

Zij antwoordde niet. Het had kunnen schijnen of zij niets gehoord had, als niet, snel, een krampachtige trekking over haar gezicht was gegaan. En haar borstdoek begon te beven of, haastig en zwak-kloppend, haar hart zelf trachtte te vluchten.

Met zijn doffe oogen zag hij het niet. En hij ging voort, aangemoedigd door haar zwijgen.

‘Hij is nu toch vijf jaren geweest, hij kan werken voor den kost! - Zie, Marretje, als een kind niet anders mag doen dan eten en drinken en als hij van school komt maar spelen, dan is kinderen hebben te duur voor een arm mensch.’

Fokje begreep dat er over hem gesproken werd. En op de weverij had hij pas, heel anders gesproken, diezelfde woorden gehoord:

‘Hij is vijf jaar, hij kan werken voor zijn kost.’

Terwijl hij zich tegen zijn moeder aandrukte vroeg hij bang:

‘Moeder! mag ik nu nooit meer spelen?’

Van bleek als zij was werd Marretje bloedrood.

Zij stond op. Het was of een vlam door haar heensloeg: alles aan haar fonkelde.

Met een greep als waarmee, in de seconde van eigen ondergang, de redder den geredde uit het gevaar slingert, vatte zij Fokje bij de schouders.

‘Kom!’

Het kind schrikte van dien toon. Zij zag het, en op eens veranderde haar geheele gezicht.

‘Wees maar niet bang, mijn zoetje, nu brengt moeder je naar tante Clara. Weet-je nog wel hoe graag je daar was?’

Fokje's gezicht klaarde op tot een weifeligen glimlach. Marretje knielde naast hem neer; en hem heel zachtjes over zijn kort-geknipt haar streelend, zei ze, en ze sprak alsof ze zong, met een stem zoeter dan het geroekoe van de boschduif, die haar pas vlug geworden jonkjes van den nest-rand het wiegende loover in lokken wil:

‘Nu zal moeder haar jongetje naar tante Clara brengen. Daar krijgt hij zulk lekker eten, en zulke warme kleertjes, en zoo'n zacht bedje, daar kan hij den heelen dag spelen, daar zal hij het zoo goed hebben, zoo goed! O hoe goed zal mijn liefje het daar hebben!’

Haar oogen straalden in een vervoering van teederheid, haar gezicht was één zachte gloed; zulk een gelach van blijdschap en beloften was in haar kirrende stem dat de kleine jongen, verbijsterd eerst, half onzeker nog, ook begon te lachen. Maar twijfelend toch nog aan zijn geluk vroeg hij:

‘Mag ik dan blijven zoo lang als ik wil, bij tante Clara?’

‘Altijd, altijd! Altijd mag je bij haar blijven!’ riep Marretje, in een stem die plotseling brak in snikken.

Zijn lippen begonnen te beven.

‘Moeder moet ook bij me blijven!’

Snel wischte zij haar tranen weg.

‘Moeder komt als je jarig bent, mijn jongetje. Als je’ -

want zij herinnerde zich hoe blij hij dat woord geroepen had, toen, dat zij niet verstond, - ‘als je op den poney kunt rijden. Is dat goed?’

Fokje knikte, met een tevreden lachje.

‘Zeg Grootvaâr maar goedendag, mijn liefje.’

De oude man begreep niet wat er gebeurde; maar hij durfde niets te vragen. Links hield hij het kleine handje vast.

Door de open deur blies de November-wind ijzig naar binnen. Marretje dacht plotseling aan de bouffante die zij dien ochtend voor Fokje had willen koopen van sedert een maand al boven de taak gesponnen werk; zij had het vergeten!

Zij trok haar omslagdoek af, en, zorgvuldig, knoopte zij hem om Fokje heen.

Toen, zachtkens, leidde zij hem weg naar waar het goed voor hem was.

AUGUSTA DE WIT.

Dansen.

I.
Kinderdans.

Zonnevonken dansen op het water,
Bloesemvlokken dansen door het blauw.
Boven blank van lentewolken gaat er
Dans van englen in de Godslandouw.

Jubellachend danst klein Blondje en laat er
Wilde rozen valle' in gras vol dauw,
Zingt een liedje blij als brongeklater,
Wiegelt de armen of zij vliegen wou.

Dans, o kindeke! Als je slaapt, vanavend,
Gaan de sterren dansen reien zacht,
Dansen feeën, koel met droomen lavend
't Open mondje, dat van weelde lacht.
Dans in Meilicht, lievende englen gaven 't. -
Zwarte vlinders dansen door den nacht.

II.
Meisjesdans.

Blonde mugjes, onder groene linden,
Zwermen gonzende in de zomerzon.
Gele vlinders, over blanke winden,
Dansen dartel rond de honigbron.

Blaadjes blij, gezoend door zoele winden,
Dansen licht, of loover vliegen kon.
Zon-atomen zwevend de aard verbinden
Met lazuur, dat gouden draden spon.

Zingend dansen over 't goudbezonde
Bloeiend gras de meisjes in het woud.
Wapperharen dansen, donkre en blonde,
Bloote voetjes blinken blij bedauwd.
Op de maat van zielen zonder zonde,
Dansen maagden, blank in zonnegoud.

III.
Golvendans.

De golven dansen, breed in rhythmisch deinen,
Haar blanken reidans op de groene zee
En zwellen ruischend, tot ze in vlakke lijnen
Op 't gele strandzand breken bleek-gedwee.

Als droeve zielen klagend zoet haar pijnen,
Zingen de golven - de avondwind zingt mee,
Eentonig koor van komen en verdwijnen,
Van vreugd verloren en van eenzaam wee.

De wimpels dansen op de broze booten,
De broze booten dansen op den vloed.
Rein rijst de maan en, zilver-overgoten,
Zwelt hoog de zee zijn liefde tegemoet.
Doch honend dansen, dartle speelgenooten,
Zijn koele glanzen in haar blanken gloed.

IV.
Gouden-bruiloft.

En van haar zetel, grof met rood en geel vermooid
Van stokroos, dahlia en zonnebloem, verrijst
De grijze vrouw, de Gouden-Bruid, die laaft en spijst,
Aan rijkbeladen disch, haar magen, blij getooid.

En op het grasfluweel, van linden-groen omlijst,
Waar dalende avondzon al gouden vonken strooit
En avondwind haar kleed van zijde glanzig plooit,
Danst de oude vrouw een dans al vreemd aan wie niet grijst-

En langzaam deinende op de wijs van 't oude lied,
Dat weemoed-slepend veêlt de blinde vedelaar,
Beweegt zij rank en teêr, een windgewiegeld riet.
Zij neurt de wijze mee, maar bevende, even maar.
Haar bleeke vingren zweven, zoeken, vinden niet. -
En dalende avondzon verguldt haar zilverhaar.

V.
Viviane.

En Viviane danst, de zilverblonde lokken
Als vleuglen wijdgespreid in blanken maneglans.
Haar kleed is lindegroen, haar slangenoogen lokken,
Haar lelieblanke lijf beweegt in droom-cadans.

Een toovermelodie van kleine zilverklokken
Zoet zingend begeleidt haar vreemden tooverdans.
En wilde rozen wit en witte windeklokken
Ontvallen vlokkestil haar losgevlochten krans.

En Viviane zingt. - De zachte klanken zweven
Uit d' open rooden mond als vogels naar Merlijn.
Zijn oogen staren bang, zijn handen hooggeheven
Nog smeeken om genade in starre martelpijn.
En Viviane hoont: - ‘Verdroom in 't woud uw leven!’
En fel doortrilt haar lach den blanken maneschijn.

VI.
Salómé.

O de oogen van Salómé, wen zij 't hoofd
Van Godes boetprofeet Herodes vroeg!
O de oogen van Salómé, toen zij droeg
In zegepraal, het loon, haar dans beloofd,
Op wijdgespreide handen - hoe zij loeg! -
Op gouden schotel, bleek en bloedig ooft,
Den stoeren stam van 't heilig lijf ontroofd,
Terwijl haar maagdenrei de cymbel sloeg!

Als de amathysten in haar bronzen haar,
Terwijl zij trad in weeldige cadans,
Zoo flonkerden haar oogen, hard en klaar,
Doorvlijmend wreed met violetten lans
De oogen in stil verwijt gevest op haar,
De oogen van 't Hoofd, dat viel ten buit haar dans.

VII.
Herodias.

Ik dronk mijn donkre zonde als zwaren purperwijn
En doemde trotsch den mond, die zonde mij verweet,
Dien Gods-profetenmond, met één bevelend breed
Gebaar van koningin tot eeuwig zwijgend-zijn.

Salómé slangeslank, met oogen wulpsch en wreed,
Omweefde in tooverdans Herodes' wil. - ‘Ja, mijn
Zal zijn Johannes' hoofd!’ En zwelgende in zijn pijn,
Rustte zij niet eer 't zwaard zijn hoofd den romp af reet.

En op een ronde schaal van rijkgedreven goud,
Bracht mij 't gevloekte Hoofd mijn dochter aan mijn disch
En hoonde: - ‘Spreek nu, bleeke mond, die sprak zoo boud!’

Doch plots rondom der doode lokken duisternis
Heb ik, verlamd van schrik, verblindend licht aanschouwd
En in dien gloed, den daemon, die mijn dochter is.

VIII.
Bacchante.

Zwartblauw in 't blauwzwart der getroste lokken,
Weegt als een kroon een volle druiventros.
Het panthervel gevlekt met blank en ros
Werpt ze af met kreten, die haar wild doorschokken
En brieschend trappelt ze als een wild jong ros,
Wars van den toom; haar vlammende oogen lokken
En wulpsche driften, die geketend mokken,
Laat ze in den roes der leenge leden los.

Uitdagend rukt zij uit haar kronkelharen
Den murwen tros, dien werpt ze in 't aangezicht
Der maagd, wier bruigom zij verleidt. - Hoe staren
Versteend de oogen der jonkvrouw! rein en licht
Bloeide eens haar vreugd, die onder noodlotzwaren
Doldronken dans nu wreed vertreden ligt.

IX.
De vlokken dansen...

De vlokken dansen door de lucht,
De vlammen dansen in den haard. -
Gelijk met sap een rijpe vrucht,
Met tranen is mijn hart bezwaard.

De vlammen dansen in den haard,
De schimmen dansen over 't kleed. -
Met tranen is mijn hart bezwaard,
Ik weet geen woorden voor mijn leed.

De schimmen dansen over 't kleed,
De schimmen van de schemering. -
Ik weet geen woorden voor mijn leed,
't Is me of mijn ziel van wee verging.

De schimmen van de schemering,
Die dansen langs den purperwand. -
't Is me of mijn ziel van wee verging.
O neemt mij mee naar Schimmenland!

Ze dansen langs den purperwand,
Ze rekken tot de zoldering. -
O neemt mij mee naar Schimmenland!
'k Wil dansen in uw tooverkring.

Ze rekken tot de zoldering,
Met wenkende armen lang en zwart. -
'k Wil dansen in uw tooverkring,
De dooden schreien niet van smart.

Met wenkende armen lang en zwart,
O schimmen! roept mijn schim terug. -
De dooden schreien niet van smart,
De dooden dansen duizelvlug.

O schimmen! roept mijn schim terug
Naar Schimmenland, daar hoor ik thuis. -
De dooden dansen duizelvlug.
Mijn bloed danst mee met vreemd geruisch.

Naar Schimmenland, daar hoor ik thuis,
Mijn land, waarheen mijn heimwee vlucht. -
Mijn bloed danst mee met vreemd geruisch.
De vlokken dansen door de lucht.

HÉLÈNE LAPIDOTH - SWARTH.

Een Indisch drama.
De zegelring des ministers.

Het zal een goede vijf-en-twintig jaar geleden zijn, dat een Duitsch Sanskritist, professor Windisch, met veel talent deze stelling verdedigde: het Indische tooneel staat merkbaar onder Griekschen invloed. Niet dat hij den oorsprong zelven van de Indische tooneelvertooningen op inwerking van het Hellenisme terug wilde voeren; de bewijzen van het tegendeel zijn te sterk, dan dat een wetenschappelijk Indoloog zoo iets zou kunnen beweren; maar hij nam aan dat in het ontwikkelingsproces uit autochthone beginselen, dat aan de zoo hoog staande letterkundige voortbrengselen der dramatische scheppingskracht van de Indiërs moet zijn voorafgegaan, de Grieksche invloed een factor van geen geringe beteekenis geweest is. Die theorie maakte eenig gerucht; maar voor wie de zaak op den keper beschouwde was het reeds toen duidelijk, dat Windisch zijn pleit moest verliezen. De aanknoopingspunten, waarover hij in den breede uitweidde, liggen op de oppervlakte, en de diepgaande en wezenlijke verschillen tusschen het Grieksche tooneel en het Indische zijn door hem deels te weinig geteld, deels geheel verwaarloosd. Treffend zegt dan ook Sylvain Lévi, in zijne uitstekende verhandeling: *Le théâtre indien* (1890), van die mislukte poging, dat zij eer het karakter draagt van een goed pleidooi dan van een kalm betoog. Slechts weinigen, denk ik, zullen tegenwoordig nog aan die onderstelde Helleensche inwerking hechten. Het is mijne bedoeling ook niet er hier nader op in te gaan. Voor de lezers van dit tijdschrift zij het voldoende in herin-

nering te brengen een artikel van de hand van ons aller meester, prof. Kern, in *de Gids* van September 1898, waarin de voornaamste gronden voor de oorspronkelijkheid van het Indische tooneel en zijne van vreemde invloeden onafhankelijke ontwikkeling worden vermeld.

Windisch had zich in zijn opstel bepaald tot de tooneelstukken, die men tot de oudste mag rekenen. Zij toch, hoewel geen van alle vóór het begin onzer jaartelling kan vervaardigd zijn, staan het minst ver af van den tijd, toen de Helleensche geest tot ver in Azië, heel over de Oostelijke grens van het Parthische rijk heen, zich deed gelden, toen Grieksche vorsten, die hun zetel in Bactrië hadden, hunne veroveringstochten tot het Vijfstroomenland en verder uitstrekten, zoodat een enkele hunner zelfs in de gewijde boeken der Buddhistische Kerk is blijven voortleven. De jongere stukken liet hij in zijne vergelijkende beschouwing, van zijn standpunt volkomen te recht, ter zijde. Daarom hield hij daarin zoo goed als geene rekening met het tooneelstuk van Wiçâkhadatta, getiteld 'De zegelring of Râkshasa'. Naar de gangbare meening toch behoort dat drama tot de jongere tooneelproducten. Het zou hem, hadde hij daarmede te rekenen gehad, geen geringe moeielijkheid bereid hebben. Want naar inhoud en opzet, naar het gansche karakter van het stuk en den geest die er in doorstraalt, vertoont het hoegenaamd niets dat aan het Grieksche tooneel, zelfs uit de verte, herinnert. Zoo er van affiniteit met Westersche tooneelwerken sprake kan zijn, dan zal wie met het stuk kennis maakt, eer aan Shakespeare denken, zelfs hier en daar aan Sardou; er is volstrekt niets dat zweemt naar Euripides noch Menander.

Ik heb gegronde redenen, waarover straks nader, om het stuk een veel hoogere oudheid toe te kennen en het zelfs te houden voor een der oudste, die tot ons zijn gekomen. Maar afgescheiden van dien chronologischen kant der zaak, verdient de 'Zegelring des Ministers', zooals ik den titel wat vrijelijk weergeef, op zich zelf alleszins de kennismaking van een ruimeren kring dan van de Sanskritisten alleen. Het is een zeer bijzonder drama. Ook in de Indische letteren is het zonder wedergade. Nog bezitten wij er geene Nederlandsche vertaling van. Over het geheel zijn er betrekkelijk

weinig tooneelwerken uit het Sanskrit en Prâkrit verdietscht.

Het zijn er drie: de Çakuntalâ, vertaald door dr. H. Kern in 1862; ‘Danseres en Koning’ (Mâlawikâgnimitra) in de vertaling van dr. J. van der Vliet in 1882; ‘Het Leemen Wagentje’, de vertaling van de M□cchakatikâ, het academische proefschrift van dr. J.Ph. Vogel in 1897. Ieder van deze drama's vertegenwoordigt een eigen type. Het eerste is een n â □ a k a , d.i. een heldendrama, waarvan de hoofdinhoud niet door den dichter verzonnen, maar aan de overlevering ontleend is, en waarin koningen, wijzen, goden of halfgoden de hoofdrollen vervullen; het tweede is eene n â □ i k â , d.i. een stuk dat wel evenzeer in de hoogere sferen van de maatschappij speelt, maar vroolijker van toen is en lichter van inhoud; het derde eindelijk is een p r a k a r a □ a , dat meer overeenkomst vertoont met ons modern burgerlijk tooneelspel, en welks intrige door de vrije verbeelding des dichters is opgezet. In dat gezelschap van uitgelezen voortbrengselen van het Indische tooneel, in Nederlandsch gewaad gestoken, zou ‘de Zegelring des Ministers’ niet misplaatst wezen. Een vierde type van tooneelwerk zou het niet te zien geven, naar Indische begrippen. Het is een n â □ a k a , evengoed als de Çakuntalâ; immers de handeling is niet vrij verzonnen, maar aan de overlevering ontleend, en zij speelt aan vorstelijke hoven. Maar naar onze opvattingen kunnen beide drama's moeielijk tot hetzelfde genre gerekend worden.

In tegenstelling met wat men in den regel in tooneelstukken van welk genre ook pleegt aan te treffen - ook in Indië - hebben wij hier een intrige, waarin van het element: liefde volstrekt geen gebruik is gemaakt, ook niet in verband met eenigen bijpersoon. Er treedt zelfs geene vrouw in op, met deze eene uitzondering, dat in het laatste bedrijf de huisvrouw van een ter dood veroordeelde haar man naar de strafplaats vergezelt: een heel klein rolletje. De middelen waarmede de vervaardiger van ons stuk de aandacht van de toeschouwers wil boeien, bepalen zich uitsluitend tot het domein van de actieve politiek. ‘De Zegelring des Ministers’ laat een schouwspel zien van twee schrandere, handige, listige, in de praktijk van hun ambt doorknede staatslieden, die elkander beoorlogen, ik zou haast zeggen, die een politieke schaakpartij spelen, waarvan de uitslag voor het aanwezige

uitgelezen publiek verrassend en bevredigend moet geweest zijn. Uitgelezen publiek, zeg ik; want de letterkundige gewrochten van het Indische tooneel werden voor een beperkten kring van ‘intellectuels’ opgevoerd. In Sanskrit en Prâkrit waren zij vervaardigd, talen die reeds toen van de volksdialecten te ver afstonden om voor den grooten hoop zoo maar verstaanbaar te wezen. Alleen de menschen, die behoorlijk onderwijs genoten hadden, waren in staat ze te verstaan en te genieten van de letterkundige schoonheden, die er in voorkwamen, en te oordeelen over de wijze, waarop aan de eischen eener verfijnde en samengestelde ars rhetorica was voldaan. Bij de toeschouwers van zulk eene voorstelling moet men dan ook niet denken aan de duizenden, die in dichte rijen de toeschouwersruimte vulden bij de openluchtvertooningen van de Grieksche en Romeinsche theaters, maar veeleer aan notabelen van het slag dat naar de recitationes van den Romeinschen keizertijd zat te luisteren.

Eene andere merkwaardigheid van ons drama is dat zijn inhoud aan de geschiedenis ontleend is. Natuurlijk mag men hieruit niet besluiten dat wij het als historisch document zouden mogen gebruiken. Maar het is een historisch drama in denzelfden zin, als waarin b.v. de Maria Stuart en de Egmont zoo heeten. Misschien nog eerder. Er is althans groote kans dat het stuk Mudrârâkshasa - zoo heet het in originali - een waarachtiger beeld geeft van den tijd en de maatschappij, die het voor oogen stelt, dan het genoemde drama van Goethe! Overigens heeft het bestaan van zulk een geschiedkundig drama in Indische letterkunde, zoo arm, gelijk men weet, aan geschiedkundige geschriften, om die reden reeds bijzondere waarde.

Verder treft het dat de tijd, waarin het stuk speelt, en de stichter van de nieuwe dynastie, dien het verheerlijkt, ons ook uit Grieksche bronnen eenigermate bekend zijn, zoodat controle mogelijk is. Die koning Candragupta [spr. uit: Tsjandragoepta] is de Sandracottus van de Grieksche geschiedbronnen. Van hem weten wij dat hij kort na den dood van Alexander den Groote de vaan des opstands verhief, de onderbevelhebbers van Alexander, die nog enkele gedeelten van het Indusgebied bezet hielden, verjoeg, en den monarch die te Pâ□aliputra zetelde, van den troon stootte. Zelf beheerscher

van een groot Indisch rijk geworden, sloot hij in 304 v. Chr., na een korten en voorspoedigen oorlog, een vriendschapsverdrag met Seleucus, zijn Westelijken buurman. Zijn tweede opvolger was de vermaarde Açoka, die over nagenoeg geheel Voorlndië den scepter zwaaide en die zich door zijne vele op rotsen en zuilen uitgehouwen edicten vereeuwigd heeft.

Volgens de Indische overlevering was de vorst, die door Candragupta ten val werd gebracht, een wreede dwingeland, en tevens bezitter van onnoemelijke schatten. Bij hem, evenals bij Midas en Croesus, denkt men allereerst aan zijne rijkdommen. Maar niettegenstaande zijn geld en zijne olifanten, de zenuw van zijne macht, was koning Nanda en zijne zonen in de ure des gevaars niet opgewassen tegen zijn tegenstander. Als aanleiding tot den ondergang van de Nandas wordt opgegeven de smadelijke bejegening door den koning aangedaan aan den geleerden en wijzen brahmaan Cânakya [spr. uit: Tsjaanakja]. Deze zwoer zich te wreken. Hij maakte de haarvlecht los, die hij naar het gebruik van de lieden der hoogere standen op de kruin van het hoofd saamgebonden droeg; ‘niet eer’, zeide hij, ‘zal ik ze opbinden, voordat koning Nanda en zijne zonen verdelgd zijn.’ Nu was er een telg van koninklijken bloede, Candragupta zijn naam. Hem beschouwden de andere prinsen als een bastaard en deden hem smaad aan; want zijne moeder Murâ was eene vrouw van zeer geringe geboorte. Met dezen lotgenoot ging Cânakya zich verbinden. Binnen korten tijd slaagde hij er in, geholpen door muitzieke en buitzieke vasallen, een leger op de been te brengen, waarmede hij de hoofdstad bemachtigde, de Nandas overweldigde en doodde en zijn beschermeling tot koning maakte. Zoo ging de heerschappij van Indië's machtigste rijk van de Nandas op de Mauryas - aldus genoemd naar Candragupta's moeder - over.

Het drama Mudrârâkshasa verplaatst ons in den tijd onmiddellijk volgende op de verovering der hoofdstad. De Nandas zijn gevallen, Candragupta is koning geworden, Cânakya is zijn alvermogende minister. Maar nog is de nieuwe heerschappij niet voldoende bevestigd. Vooreerst leeft de trouwe en ijverige Râkshasa, die de zaak der Nandas, zijne vroegere

meesters, met toewijding en, wat gevaarlijker is, met slim overleg dient; die in zijne kwaliteit van minister van de gevallen dynastie talrijke verbindingen heeft met de vroegere ambtenaren en met de aanhangers van de Nandas; die eindelijk een deel van de schatten gered heeft, een machtig wapen om verzet te stijven, verdeeldheid te verwekken, zoo mogelijk zelfs, Candragupta's leven te bedreigen. Dan had Cânakya, om beter te slagen, aan den machtigsten onder de vasallen, die met hem gemeene zaak hadden gemaakt, moeten beloven, dat hij hem als mederegent naast Candragupta op den troon zou plaatsen, en aan die belofte zat men vast. Hier dient hem echter het geluk. Râkshasa had een plan voorbereid om Candragupta van het leven te berooven door hem met een zoogenaamd ‘gifmeisje’ in aanraking te brengen, dat naar het volksgeloof hém tot dood wordt wien zij hare liefde schenkt; maar Cânakya had den toeleg doorzien en het zoo weten aan te leggen dat niet zijn beschermeling, maar de medekoning haar bij zich ontvangt. Zoodoende sterft deze een ontijdigen dood. Toch leeft de zoon van den aldus uit den weg geruimden man, Malayaketu, en deze, achterdocht koesterend en het verblijf in de hoofdstad niet zonder gevaar achtend, heeft zich verwijderd en met Râkshasa verbonden. Een nieuwe krijg bedreigt de pas gevestigde dynastie.

Het bovenstaande mag als inleiding volstaan. Laten wij ons nu tot het stuk zelf wenden. Zooals men weet, gaat in de Indische tooneelwerken aan de eigenlijke dramatische actie een klein voorspel vooraf, waarin de theater-directeur, als zoodanig optredend, met de eerste actrice of een ander van den troep eene samenspraak houdt, die de in de zaal aanwezige toeschouwers voorbereidt op wat zij te zien en te hooren zullen krijgen. Dat dit voorspel in ‘de Zegelring des Ministers’ niet achterstaat bij de overeenkomstige inleidingen van de drie bovengenoemde in het Nederlandsch vertaalde stukken, moge uit onderstaande vertolking blijken. Ik laat alleen de kunstig in elkaar gezette en, althans het eerste, als het ware symbolisch den gecompliceerden inhoud van het stuk uitdrukkende gebed-strofen achterwege, waarmede het, volgens vast gebruik, opent.

Als de gebeden zijn voorgedragen, zegt de directeur:

DIRECTEUR. De vergadering heeft mij opgedragen het n â □ a k a Mudrârâkshasa te doen spelen, vervaardigd door Wiçâkhadatta, zoon van mahârâja P□thu, kleinzoon van den vasal Wateçwaradatta. En waarlijk het vervult mijn hart met groote voldoening te zien dat die opvoering zal geschieden in een kring, die verdiensten van gewrochten der poëzie zoo goed weet te schatten.

> Ook van een onbedreven boer, zoo 't zaad in goede aarde valt,
> Gedijt de rijst van goede soort. Des bouwers kunst telt haast niet mee.

Laat ik nu vóór alles naar huis gaan, moeder de vrouw halen en met de huisgenooten wat muziek maken. *(Hij loopt een eind)*. Kijk, dat is ons huis. Laat ik binnengaan *(doet zulks)*. Wel, het heeft er wat van, alsof hier in huis een groote feestelijkheid te doen is. Iedereen heeft het even druk.

Deze meid haalt water, reukwerk bereidt die andere, gindsche schikt bonte bloemkransen, en vlijtig gaat de stamper op en neer, terwijl klankrijk geneurie iedren stoot verzelt.

Welaan, ik zal mijn vrouwtje eens roepen en het haar vragen. *(Hij roept naar binnen)*

> Deugdenrijke handenroerster, vindingrijke huisheers steun
> In 't volbrengen van zijn plichten, kom eens - gauw wat - hier, mevrouw!

ACTRICE. Mijnheer, hier ben ik. Mijnheer bewijze mij de gunst van mij iets te bevelen.

DIR. Mevrouw, laten we dat bevelen voor het oogenblik rusten; vertel me, hebt ge van daag ons gezin met eene uitnoodiging van eerwaarde brahmanen begunstigd of zijn er gewenschte gasten aangekomen, dat deze feestmaaltijd wordt gereed gemaakt.

ACTR. Ik heb eerwaarde brahmanen genood, mijnheer.

DIR. Vertel me, naar aanleiding van wat.

ACTR. De heilige Maangod zou verduisteren. Daarom.

DIR. Wie zegt dat, mevrouw?

ACTR. Wel, alle menschen in de stad zeggen dat.

DIR. Mevrouw, ik ben uitgestudeerd in het vak van de sterrenkunde met zijn vier-en-zestig afdeelingen. Daarom, laat dat maal voor de eerwaarde brahmanen gerust doorgaan, maar... wat de verduistering van Candra betreft, heeft iemand u beet gehad. Zie toch:

> Een felle grijper[1)] en een k ê t u willen Candra's schijf
> Voordat die vol is, overmeestren -

1) Deze versregels zijn vol van allerlei toespeling. Het woord ‘grijper’ beteekent ook ‘planeet’ en zinspeelt bovendien op den naam van Râkshasa (letterl. een soort van demon). K e t u doet aan Malayaketu denken. Candra (de maan) kan ook Candragupta aanduiden, en het woord voor ‘schijf’ beteekent ook ‘de machtsfeer, het gebied’ van een vorst.

STEM ACHTER HET TOONEEL. Wat, wie durft bij mijn leven Candra te overmeesteren?

DIR.

maar hem redt des Wijzen zorg.

ACTR. Mijnheer, wat is dat voor iemand, die aan de aarde gekluisterd, Candra wil redden van den aanval van een planeet?

DIR. Om u de waarheid te zeggen, mevrouw, heb ik er niet goed op gelet. Kom, laat ik hem nog eens prikkelen, dan zal ik hem wel aan zijne stem herkennen. *(Hij herhaalt de vorige strofe)*.

STEM ACHTER HET TOONEEL. Wat, wie durft er bij mijn leven Candragupta te overmeesteren?

DIR. O, ik merk het al. Het is Kau□ilya.

De actrice doet vrees blijken.

DIR.

Kau□ilya is 't, in wijsheid ondoorgrond'lijk,
Die in het vuur zijns torens Nanda's huis geheel
Verdelgde. Candra, hoort hij, wil men deren, en
Hij waant den aardschen Candragupta in gevaar!

Laten wij daarom van hier gaan. *Beiden af*.

Zoo zijn de toeschouwers in medias res gebracht. Wat zij nog noodig hebben te weten, leert hen de alleenspraak van dien Kautilya, die nu opkomt, en die dezelfde is als Cânakya.

Zij krijgen van hem te hooren, welke machinatiën hij op touw zet om de plannen van Râkshasa, die hij voor een deel door spionnen op het spoor is gekomen, voor een ander deel door redeneering en combinatie naspeurt, te verijdelen. Terwijl hij zoo met zich zelven te rade gaat, vertoont zich een man aan zijn deur, iemand van een religieuse secte, die met een stichtelijk doel toegang vraagt. Afgewezen door Cânakya's leerling, tegelijk zijn oppasser, die den meester door zoo iemand niet wil gestoord hebben, laat hij overluid dubbelzinnige woorden weerklinken, die des meesters aandacht trekken en waarvan deze aanstonds den geheimen zin doorgrondt. Cânakya begrijpt dat een van zijne spionnen voor de deur staat, als heilig man en horoskooptrekker vermomd, en gelast hem toe te laten. In het tooneel dat nu volgt doet de spion, die uitgezonden was om de stemming van de burgerij en de verbindingen van Râkshasa in de hoofdstad na te gaan, den minister een omstandig verslag van zijne bevindingen. Hij deelt onder anderen mede dat drie vrienden van Râkshasa gevaarlijk zijn: de Jaina [spr. uit: Dsjaina] monnik Jîwasiddhi, de schrijver Çakatadâsa en de juwelier Candanadâsa; voorts

overhandigt hij Cânakya den zegelring van Râkshasa, dien hij door een gelukkig toeval in handen had gekregen. Om zijn gewaad en zijn beroep in de gelegenheid gemakkelijk toegang tot families te krijgen, was hij in de woning van den juwelier binnengekomen. Juist liep daar een knaapje, blijkbaar onbewaakt, de deur uit en de straat op. Zijne moeder bemerkte dat gelukkig bij tijds, snelde hem achterna en bracht hem terug. In hare verbouwereerdheid bij het vastgrijpen en terughalen van den kleine was haar, zonder dat zij het bespeurde, een ring, die haar bovendien iets te groot was, van den vinger gegleden. Dien had de spion, nadat zij met het kind snel naar binnen was gegaan, op den grond van het portaal vinden liggen, en bij nadere beschouwing bleek die hem te zijn de zegelring van minister Râkshasa. Die vrouw en dat kind waren de vrouw en het zoontje van dezen. Het was duidelijk, de juwelier hield het gezin van den voortvluchtigen Râkshasa in zijn huis verborgen.

De mededeeling van den spion verheugt Cânakya. Vooreerst omdat hij Jîwasiddhi een vriend van Râkshasa noemt. Dien Jaina monnik had hij er immers zelf op afgestuurd om zich bij zijn tegenstander onder schijn van partijgenootschap in te dringen! Wat de twee anderen aangaat, beide echte vrienden, de wetenschap die hij verkregen heeft, in verband met den gevonden zegelring, brengt hem op een denkbeeld dat leiden kan tot Râkshasas nederlaag. Aanstonds geeft hij er uitvoering aan. Hij stelt een brief op, zegt zijn leerling dat hij dien terstond door den schrijver Çakatadâsa moet laten overschrijven, zonder hem te zeggen, namens wien hij hem dat werk laat doen. Als daarop de leerling met het fraaie afschrift terugkomt, verzegelt hij dat met Râkshasa's zegel. Vervolgens maakt hij er werk van om de drie verdachten, van wie hem aangifte is gedaan, onschadelijk te maken. Jîwasiddhi (zijn eigen handlanger, nota bene) laat hij op smadelijke wijze de stad uitzetten (om hem daardoor des te inniger aan Râkshasa te maken, tot wien hij natuurlijk heengaan zal); den schrijver, van wiens calligraphisch talent hij zoo pas nog gebruik had gemaakt, veroordeelt hij tot den ellendigen dood op den paal; den juwelier ontbiedt hij bij zich. Hij geeft hem te verstaan dat hem bekend is dat hij Râkshasa's gezin bij zich verborgen houdt en verlangt dat dit hem uitgeleverd

wordt; geschiedt dit, dan wordt den juwelier straffeloosheid, en zelfs 's konings gunst toegezegd, maar zoo hij weigert, zal hij zich 's konings ongenade met de vreeselijke gevolgen daarvan op den hals halen. Candanâsa weigert beslist. Hij wordt met vrouw en kinderen in de gevangenis gezet.

Het is echter geenszins de bedoeling van Cânakya om den boezemvrienden van zijn tegenstander, dien hij hoogacht, eenig leed toe te voegen. Het ingewikkelde schema met zijn kronkelpaden[1)], dat hij op touw zet, heeft geen ander doel dan om Râkshasa bij den kroonpretendent Malayaketu in verdenking te brengen en daar onmogelijk te maken. Hij wil hem niet te gronde richten, maar voor zich en zijn meester winnen. De staatsman, die zoo trouw aan de Nandas hing, zijn vorige meesters, zal, eens voor Candragupta gewonnen en van vijand in vriend herschapen, hem even verknocht wezen en zijne heerschappij voor goed bevestigen. In dien gedachtengang zorgt hij eerst dat de tot op-den-paal-steking veroordeelde schrijver Çakatadâsa niet gedood wordt. Na bevolen te hebben dat men hem naar de plaats van terechtstelling moet voeren, geeft hij onmiddellijk daarop aan een der sluwsten van zijn trawanten, die den heilspellenden naam Siddhârthaka (= voorspoedig in zijne ondernemingen) draagt, de opdracht om op de strafplaats de gerechtsdienaars aan te vallen, hun tevens met een teeken te kennen te geven dat zij op den loop moeten gaan, en Çakatadâsa te bevrijden. Als dat geschied is, moet hij met hem ten spoedigste zich naar Râkshasa begeven. Ook stelt hij hem diens zegelring ter hand met eene geheime opdracht, die hij hem influistert.

Nog in het eerste bedrijf vernemen wij dat de schrijver door Siddhârthaka bevrijd en gevlucht is; bovendien hebben zich vele anderen uit de hoofdstad verwijderd en zich bij Malayaketu gevoegd. Het treffendst is de uittocht van eene uitgelezen schare van grootwaardigheidsbekleeders, alle lieden die indertijd mét Candragupta waren opgestaan en die nu van hem afvallen. De bode die het bericht van hunne overlooping brengt is dan ook zeer verslagen, niet wetend dat ook dit een truc van Cânakya is. Door dien geveinsden

1) Daarom draagt hij den naam Kau□ilya, omdat zijn geest in het bereiken van zijne plannen gaarne kronkelwegen volgt; k u □ i l a is ‘gekronkeld’.

afval verkrijgt hij in de onmiddellijke nabijheid van den pretendent eene groep van hooggeplaatste en door dezen vertrouwde personen, die behulpzaam zullen wezen in zijn streven om wantrouwen tegen Râkshasa bij Malayaketu te doen ontstaan.

Ik ben bij het eerste bedrijf wat langer blijven stilstaan, omdat hier de knoop is gelegd, of om het Indische beeld te gebruiken, de zaadkorrel is uitgeworpen, die in den loop van het drama weelderig ontkiemen zal.

Het tweede bedrijf speelt in de omgeving van Malayaketu. Hij heeft Râkshasa tot zijn raadsman en eersten minister aangesteld. Als een bewijs van zijne hoogachting laat hij hem eenige juweelen aanbieden, die hij zelf placht te dragen. Evenals Cânakya in het eerste bedrijf, ontvangt Râkshasa in het tweede van een in de vermomming van een man uit het volk tot hem gekomen verspieder - ditmaal is het een slangenbezweerder - een omstandig rapport uit Pâtaliputra. Dit bericht is eene aaneenschakeling van tegenslagen en mislukkingen. De verdrietige stemming, waarin hij daardoor gebracht wordt, wijkt met de onverwachte aankomst van Çakatadâsa en zijn redder Siddhârthaka. In de eerste opwelling van dankbaarheid schenkt Râkshasa aan dezen de juweelen die hij zoo pas van Malayaketu ontvangen had. Siddhârthaka neemt ze gaarne aan, maar veiligheidshalve verzoekt hij ze ingepakt en met zijn (Râkshasa's) zegel voorzien voor hem te willen in bewaring houden. Dit kon zonder moeite geschieden, want Siddhârthaka had den zegelring, naar zijn zeggen: uit het huis van den juwelier, medegebracht.

Râkshasa is er nu op uit oneenigheid te verwekken tusschen Candragupta en Cânakya. Zijn geld en zijne verbindingen hebben met dit doel onder de hovelingen in Pâtaliputra met goed gevolg gewerkt. Gelukt het plan, en verliest Cânakya zijn hooge positie, dan is de nieuwe dynastie immers gemakkelijk te overwinnen. Wat zou de koning, in staats- en legerzaken onervaren, tegen de steeds aanwassende krijgsmacht van Malayaketu en tegen zijn eigen beleid vermogen? Maar ook hier steekt Cânakya hem de loef af. Als tegenzet van zijns tegenstanders spel, dat hij doorschouwt, spreekt hij met zijn koning af, dat zij den schijn zullen aannemen van met elkander in onmin te geraken. Cânakya zal na een heftige

woordenwisseling zijn ontslag aanbieden en Candragupta zal dat aannemen. Zoodoende kan Râkshasa in den waan worden gebracht, dat de gevreesde minister in ongenade is gevallen, en tot onvoorzichtige handelingen worden verlokt.

In het derde bedrijf heeft die geveinsde altercatie tusschen koning en minister plaats. Zij schijnt zoo natuurlijk en zoo waar, dat de hofhouding, die er getuige van is, niet alleen, maar de toeschouwers zelven bijna, er de dupe van worden. Het vierde en vijfde bedrijf brengen ons weder bij Malayaketu en de zijnen; het vierde speelt in zijne residentie, het vijfde in zijn verschanst kamp dicht bij Pâtaliputra. Eerst zien wij de uitwerking van de komst van die zoogenaamde afvallige grooten, die zich bij Malayaketu hebben aangesloten. Hun hoofdman is Bhâgurâyana, een oud vriend van Malayaketu's vader en die uit dien hoofde weldra in blakende gunst staat bij den zoon. Hij besteedt den invloed, dien hij verkregen heeft, om Râkshasa's prestige te ondermijnen. Men kan duidelijk zien dat deze aan het hof van den pretendent lang zoo vast niet staat, als Cânakya bij Candragupta.

Het vijfde bedrijf brengt de ontknooping. Siddhârthaka komt op met den brief in de hand, dien Cânakya hem in het eerste bedrijf heeft meegegeven. Uit een gesprek dat hij met den Jaina monnik heeft, wordt het publiek ingelicht dat, nu het leger in de nabijheid van de hoofdstad des rijks gekomen is, niemand het kamp mag verlaten zonder paspoort, en dat men zich tot het verkrijgen van dat stuk te wenden heeft tot Bhâgurâyana die de passen aan de rechthebbenden uitdeelt. Zelf doet de monnik aldus, want hij moet in Pâtaliputra wezen. Als hij ziet dat Malayaketu bij Bhâgurâyana is, laat hij zich in den loop van zijne rechtvaardiging van het verzoek om een paspoort ontvallen, dat hij weet dat dat ‘gifmeisje’ door Râkshasa besteld was; zou dus, denkt Malayaketu, Râkshasa de hand hebben gehad in den dood van mijn vader? Siddhârthaka, die ook voor zaken naar Pâtaliputra wezen moet, doet alsof hij te gehaast is om een paspoort te halen. Hij verlaat het kamp zonder dat, en natuurlijk wordt hij aangehouden. Voor Bhâgurâyana en Malayaketu gebracht geraakt hij in zijne antwoorden verward, en wil niet zeggen wat dat voor een brief is, dien hij bij zich heeft, noch voor wien hij bestemd is. De brief

wordt hem afgenomen. Men ziet met verbazing dat hij met het zegel van Râkshasa gesloten is. Op raad van Bhâgurâyana opent Malayaketu den brief zonder het zegel te schenden, en leest het volgende:

'Iemand zendt ergens vandaan aan een aanzienlijk persoon zijn heilgroet, zooals betaamt. Door onzen mededinger op zij te zetten heeft de waarheidlievende zijne waarachtigheid betoond. Nu moet de woordhoudende ook aan onze vrienden, over wier samenwerking reeds vroeger gehandeld is, vreugde bereiden en ze tot handelen opwekken door hun het vroeger beloofde loon voor hun bondgenootschap te geven. Zoo onderscheiden zullen zij zelfs hun leven op het spel zetten om hun weldoener ter wille te zijn. En opdat hij het niet vergete, herinner ik het den woordhoudende: sommigen van dezen verlangen 's vijands land te bezitten, anderen zijne schatten en olifanten. Ik heb de drie kleinoodiën, die de woordhoudende mij gezonden heeft, ontvangen. Zelf heb ik, opdat de brief in niets te kort moge schieten, er eene kleinigheid mijnerzijds aan toegevoegd. Die moet ter hand gesteld worden. Ook is hier eene mondelinge boodschap bij, die van dezen ten zeerste vertrouwbaren Siddhârthaka te vernemen is.'

Siddhârthaka wil maar al niet zeggen, wie hem heeft gezonden en tot wien. Hij wordt weggevoerd om door geeseling tot bekentenis te komen. Stuksgewijs, en nadat men de geeselslagen heeft moeten herhalen, brengt hij dan het volgende (zooals hem dat door Cânakya voorgezegd was) er uit: de brief was door Râkshasa opgesteld, door Çakatadâsa geschreven, bestemd om aan Candragupta te worden overhandigd. Als het begeleidende geschenk, waarop was gezinspeeld, doen dienst de juweelen, die Râkshasa in het tweede bedrijf aan Siddhârthaka had geschonken, dezelfde die Malayaketu hem kort te voren vereerd had. Siddhârthaka, die het pakje had opgevraagd en nu bij zich droeg, laat het - onvoorzichtiglijk - vallen. En gevraagd, wat die mondelinge boodschap was, die hij had over te brengen, noemt de guit de namen van vijf met Malayaketu verbonden barbarenkoningen; die zijn het, zegt hij, die mét Râkshasa tegen dezen samenspannen en hem aan Candragupta willen verraden.

Nu wordt aanstonds Râkshasa ontboden en hem rekenschap

afgevraagd. Het is hem niet mogelijk van de vernietigende betichting van verraad, op het onverwachtst vernomen en door overstelpende, goed in elkaar sluitende bewijsgronden gestaafd, zich voldoende te zuiveren. Wat baat het, of hij den brief voor een valsch stuk verklaart? Hij was met zijn zegel gesloten, en de overbrenger was zijn beste vriend, de levensredder van Çakatadâsa. Daarbij komen nog andere gronden van verdenking, waarop ik hier niet nader inga, maar die het pas aan Malayaketu gesuggereerde vermoeden moeten versterken dat niet Cânakya, maar Râkshasa de aanlegger was van zijns vaders dood. Bij het hooren van den naam van Çakatadâsa zegt Râkshasa: 'als Ç. dien brief geschreven heeft, ja dán heb *ik* hem geschreven.' Bhâgurâyana, die natuurlijk eene confrontatie van Çakatadâsa met den beschuldigden minister vreezen moet, zegt dat niets gemakkelijker is om uit te maken; er zijn stukken genoeg bij de hand, die de secretaris van Râkshasa geschreven heeft. Daartegen valt niet veel in te brengen. Er worden wat schrifturen van hem gehaald; en wanneer nu blijkt dat het bewijsstuk werkelijk door Çakatadâsa geschreven is, staat de onschuldige, maar van schuld overtuigde machteloos tegenover zijn aanklagers. Het leven wordt hem gelaten; in dien zin bewerkt Bhâgurâyana den pretendent, daarenboven Râkshasa is een brahmaan; maar hij wordt van zijn ambt ontzet en als verrader smadelijk weggejaagd. Nog heeft hij moeten aanhooren, dat Malayaketu in de heete opwelling van zijn drift last geeft de vijf barbarenkoningen, zijne trouwste en krachtigste bondgenooten, van wie Siddhârthaka de namen genoemd had, ter dood te brengen.

Wat moet Râkshasa nu beginnen? Zoo even nog in aanzien en vol hoop zijne oude meesters, de Nandas, te wreken en de oude orde van zaken te herstellen, is hij in eens van allen verlaten, uitgestooten en hulpeloos. Hij denkt aan de zijnen, die hij in de hoofdstad verborgen heeft achtergelaten, aan zijn vriend Candanadâsa, den juwelier, van wiens gevangenneming hij bericht had ontvangen. Hem moet hij bevrijden, hoe dan ook. Zoo maakt hij zich op naar Pâtaliputra.

Over het zesde bedrijf, het zwakste van het stuk, zal ik kort zijn. In de somberste stemming is Râkshasa in een park met oud bosch bij de hoofdstad aangekomen. Daar rust hij

uit van de vermoeienis van den weg en denkt na over zijn vroegeren toestand. Hij ontwaart een anderen man, ongelukkig evenals hij, en die voorbereidselen maakt zich op te hangen. Als hij hem terughoudt en naar de reden van zijne wanhoopsdaad vraagt, verneemt hij een relaas, dat samenhangt met het lot van den juwelier, en waarin als ter loops wordt ingelascht dat men nog dezen dag aan den juwelier de doodstraf gaat voltrekken. Nu begrijpt Râkshasa dat hij niet langer talmen mag en haast zich om binnen de stad te komen.

Bij het begin van het zevende bedrijf is Candanadâsa op weg naar de strafplaats. Zijn vrouw en zoontje verzellen hem, zooals hij door de gerechtsdienaren daarheen wordt gevoerd, en jammeren. Maar daar verschijnt plotseling Râkshasa en zegt hun de terechtstelling op te schorten; 'ik ben Râkshasa, men doode mij in de plaats van den juwelier.' Aanstonds wordt Cânakya onderhands van het gebeurde verwittigd, en terwijl de droeve stoet zich verwijdert om elders de te nemen beslissing af te wachten, staat eensklaps Cânakya voor Râkshasa, die zich zoo even zelf in de macht van zijn vijand gegeven heeft, Cânakya, dien hij in ongenade waant, maar die oppermachtig is als voorheen. 'Minister Râkshasa', zoo spreekt deze hem toe, 'ik Wishnugupta heet u welkom.' Deze ontvangst, onverwacht evenzeer om het oogenblik waarop zij hem verrast, als door de eervolle en hartelijke wijze waarop hij als een gewenschte gast door den brahmaan met zijn brahmanennaam begroet wordt, maakt hem sprakeloos van verbazing. Nu verklaart de ander hem wat er gebeurd is, hoe hij den verdichten brief als een middel gebruikt heeft, om hem aan Candragupta te verbinden. En als nu de koning zelf komt en op de meest eervolle wijze hem het ministerschap aanbiedt, weet hij niet meer wat hij doen moet. Nog blijft hij aarzelen. Maar nu zegt Cânakya, dat dit de eenige voorwaarde is, waarop den juwelier het leven en de vrijheid kan worden geschonken. Dit werkt. Hij aanvaardt het hooge ambt en verzoent zich met de gedachte om den opvolger der Nandas, die hun toch ook in den bloede bestaat, even trouw te dienen, als hij het hun gedaan heeft. 'Nu heeft minister Râkshasa u zijn gunst geschonken,' zegt Cânakya tot den koning, 'Goddank, gij zijt wel gelukkig.'

Op dat pas verschijnt een bode met blijde tijding. Bhâgu-

râyana en zijne medestanders zijn aangekomen. Zij voeren Malayaketu geboeid met zich. Deze toch had de treurige gevolgen van zijn onberadenheid en zijne drift wel gevoeld. De barbarenkoningen, de aanvoerders van zijne beste troepen had hij zelf om hals laten brengen; was het wonder, dat die legerafdeelingen verstoord waren afgetrokken en de bergbewoners, waaruit zij bestonden, naar hunne haardsteden waren teruggekeerd? Zijne valsche vrienden, aan wie alleen hij nu was overgeleverd, hadden hem eerst tot allerlei verkeerde stappen overgehaald en eindelijk, toen zij de kans schoon zagen, overrompeld en tot hun gevangene gemaakt. Daarmede was aan den dreigenden oorlog in eens zonder slag of stoot een einde gemaakt. En nu kwamen die mannen vragen, wat er met Malayaketu gedaan moest worden. 'Daarover,' zegt Cânakya, 'heeft minister Râkshasa te beslissen. Dit behoort tot *zijn* departement.' Op verzoek van Râkshasa schenkt Candragupta hem het leven, 'gij weet toch, dat ik eenigen tijd onder zijn dak geleefd heb,' en Cânakya voegt er bij, dat hem ook zijn vaderlijk erfdeel gelaten moet worden; men voere hem terug naar zijne residentie. Dat ook de juwelier niet slechts in vrijheid gesteld wordt, maar in ruime mate in des konings gunst gaat deelen, spreekt van zelf. Zoo eindigt het stuk, naar den eisch van het Indische drama, met een gelukkigen afloop.

Wat den Europeeschen lezer in dit stuk eerst treffen moet, is de ingewikkeldheid van de handeling. Behalve de gewone zwarigheden veroorzaakt door de vreemde wereld, waarin hij gebracht wordt, en de vele uitheemsche namen, heeft hij de vele en verschillende zendelingen van Cânakya uit elkander te houden en de rollen die hun zijn opgedragen, en dit alles weder in verband te doen blijven met de omgeving, waarin zij optreden. Ook bij de inlandsche lezers, en zeker bij de toeschouwers, moet die ingewikkeldheid ongetwijfeld belemmerend werken en gewerkt hebben. Bij aandachtige en gezette lezing van het drama treedt dit bezwaar geheel op den achtergrond. Hoe fijn gesponnen de draden ook zijn van het net, waarmede Râkshasa gevangen wordt, hoe kunstig in elkaar gevlochten, alles sluit zoo wonderwel, dat het gevoel van voldoening, dat men ten slotte verkrijgt bij de uitvoering

van het beraamde plan, een onvermengd aesthetisch genot oplevert.

Een tweede bezwaar, dat ten nadeele van de waardeering van het stuk wel eens is aangevoerd, bestaat hierin. Tot het welslagen van het met zulk eene zorg opgezette plan blijken nog andere dingen noodig te zijn geweest dan het doorzicht en de combinatiegave van den berekenenden minister. Vooreerst mocht er door de personen, die zich als werktuigen van Cânakya lieten gebruiken, geen fout worden begaan, zelfs geene onvoorzichtigheid. Ten tweede moest het geluk medehelpen. Ik sla de kracht van die dempende critiek niet hoog aan. Gaat het in de praktijk des levens wel anders? Welke ontwerper van eenig plan, welks uitvoering de zelfstandige handelingen van anderen tot voorwaarde heeft, is onafhankelijk van die twee genoemde factoren? Kan men het den dichter van ons drama dan tot een ernstig verwijt maken dat hij aan het toeval eene plaats gegeven heeft bij den opzet van zijne intrige, dat al dadelijk de toevallige gebeurtenis van het vinden van den zegelring de aanleiding wordt tot het uitdenken van het weefsel, waarin Râkshasa ten slotte verstrikt geraakt? En dat een staatsman van het gehalte van Candragupta's g u r u , een menschenkenner bij uitnemendheid, zich zijne handlangers en de uitvoerders van zijne plannen met zorg zal hebben uitgekozen en uit de besten, ligt in de rede; achteloosheid in dit opzicht is. bij zijne persoonlijkheid, zooals die in het stuk geteekend is, volstrekt uitgesloten.

Voorts dunken ons Westerlingen de methoden, waarmede de twee ministers elkander bevechten, weinig in overeenstemming met wat men in werkelijkheid van zoo hoogstaande staatslieden verwachten mocht. ‘La politique de Cânakya est de nature à faire sourire un homme d'Etat,’ zegt Sylvain Lévi, ‘mais c'est celle de la théorie, des contes et du théâtre.’ Er is wat waars in die critiek, en zeker is het buitengewoon toevallig dat alle plannen van Candragupta's minister zonder uitzondering gelukken, en dat alles wat Râkshasa onderneemt misloopt. Maar wij hebben hier te doen met eene overlevering in dramatischen vorm en op historischen grondslag, die de dichter in hare hoofdlijnen moet gevonden hebben, een n â □ a k a , geen p r a k a r a □ a . Het ietwat kinderlijke

karakter van sommige van de aangewende middelen, dat ons mag opvallen, zou reeds de menschen, die een generatie of drie vóór ons leefden, niet zoo zijn opgevallen. Overigens is de Oostersche manier om sterk te werken met in allerlei vermomming overal heen gezonden verspieders in de praktijk nog niet zoo geheel te versmaden. Dit heeft de Russisch-Japansche oorlog geleerd; 'la politique de la théorie, des contes et du théâtre' heeft den Russen menig nadeel bezorgd, en in wijde kringen zenuwachtige onrust gaande gemaakt.

Wat mij voornamelijk als de schaduwzijde van het stuk voorkomt, is de volkomen afwezigheid van humor. Dat Amor geheel buiten spel blijft, laat ik gelden; die kon zonder schade voor het plan ontbreken, al maakte de tooneeldichter door den bloemenpijlen[1] afschietenden god van zijne schepping uit te sluiten, zich zijne taak niet gemakkelijker. Maar wij missen hier elk spoor van die vermenging met gezonde scherts en frissche, desnoods platte grappen, die in den stroeven ernst, den grondtoon van ons stuk, eenige verscheidenheid zou brengen, en die toch met de traditiën van het Indische tooneel evenzeer strookt als bijvoorbeeld zij dat doet in de Shakespeareaansche drama's. Alle personen, tot de geringste, staan onder denzelfden ban. Geen w i d û s h a k a laat zijn laag-bij-de-grondsche en nuchtere maar gezonde en rake opmerkingen hooren, geen lieden uit het volk spreken op hun manier buiten het boekje, als de visscher en de beambte die hem aanhoudt in de Çakuntalâ, de politiemannen in het Leemen Wagentje. Ernstig en matter-of-fact is elke uiting, ook over onbeduidende dingen. De auteur van den Zegelring was een man uit één stuk.

Het ontbreekt hem niet aan zin voor de werkelijkheid. Die eigenschap van zijn geest is zelfs eene van zijne hoofddeugden. Goed waarnemer van zijne omgeving, goed beoordeelaar van menschen, en daarbij nobel in zijne aspiraties, verstaat hij het verheven naturen in haar wezen en waarde voor oogen te stellen. Zijne karakters leven en zijn met forsche hand geteekend. De hooge persoonlijkheid van een Cânakya, oppervlakkig beschouwd, een sluwe intrigant, maar

1) Kâma, de Indische Amor, schiet zijne als bloemen voorgestelde pijlen af van een uit bloemen samengestelden boog.

die als men hem goed leert kennen, drager blijkt van dien adel van geest, dien men in Indië aan het ideaal van den brahmaan pleegt toe te kennen, komt niet minder helder voor den dag dan die van Râkshasa, zijn mindere in vernuft, zijn mindere in ruimte van blik, maar zijns gelijke in zielegrootheid. Ondanks dat de handeling zelve een aanhoudend tegenover elkander stellen van de twee kampioenen noodzakelijk maakt, en daardoor Râkshasa's rol als die van den zwakkeren, overvleugelden voor zijne waardeering door toeschouwers of lezers van het stuk wel wat in de schaduw komt, blijft hij sympathiek. Trouw aanhanger van zijn onttroonden meester, ook na diens dood, trouw vriend van zijn vrienden, toont hij zich hunne opofferingen om zijnentwille waardig; wij begrijpen het, dat hij daarom zoo begeerlijk moet zijn voor Cânakya om hem voor zijn koning te winnen, voor zijn land te behouden. Want al zegt deze het niet uitdrukkelijk, het is duidelijk dat hij zijne politieke rol slechts als eene episode in zijn leven beschouwt; zijn hart is bij zijne studie en zijne brahmanenplichten. Ook als minister woont hij hoogst eenvoudig, onderwijst zijne leerlingen en verricht zijne dagelijksche offers, gelijk de eerste de beste brahmaansche huisvaderdorpsbewoner.

Eveneens komt de tegenstelling uit tusschen de twee vorsten. Candragupta maakte in de gansche wijze van zijn optreden allerminst den indruk van een roi fainéant, eene pop in de hand van zijn majordomus. Op grond van redeneering laat hij hem geworden, in het bewustzijn dat het inzicht van dien genialen staatsman, aan wien hij bovendien den troon verschuldigd is, het zijne overtreft - niet uit sufheid of lakschheid. Hij eert Cânakya als zijn wijzen raadgever, zijn meester, zijn g u r u , met dien eerbied en die aanhankelijkheid, waarmede een Indiër zijn geestelijken leidsman naar behooren te eeren gewoon is; daarbij is hij zich zijne positie als çûdra tegenover zijn minister, den geleerden brahmaan, volkomen bewust. In Malayaketu wordt diens tegenhanger getypeerd, de middelmatige, trotsche, niet snuggere, aan uiterlijkheden hangende, innerlijk onbeschaafde prins, die naijverig op zijne zelfstandigheid, zonder het zelf te bemerken onder den invloed geraakt van wie zijne zwakke zijden exploiteeren.

Ditzelfde gevoel voor de realiteit der dingen vertoont zich

in de teekening van de bijfiguren. Ook hierin, dat aan de zucht naar het wonderbaarlijke, die anders bij de producten van de Indische verbeelding zich, en veelal sterk, laat gelden, in geen enkel opzicht is toegegeven. Geen goden noch demonen, geen n â g a s , y a k s h a s en dergelijken komen in ons drama voor; er wordt niet in getooverd; er is geene plaats gelaten voor het bovennatuurlijke. In dit opzicht vertoont ‘de Zegelring des Ministers’ een sterken familietrek met ‘het Leemen Wagentje’, hoe verschillend overigens de vervaardigers van die twee zoo uiteenloopende meesterstukken ook geweest zijn.

Ook in den dialoog komt diezelfde behoefte uit om het goed waargenomene getrouwelijk af te beelden. In weinig Indische geschriften is die zoo natuurlijk en als uit het leven gegrepen. Minder hoog dan Wiçâkhadatta's proza stel ik zijne verzen, ofschoon zij naar de regelen der kunst vervaardigd zijn en door hoogheid van opvatting en juistheid van uitdrukking uitmunten. Maar het overheerschen van de heroïsche stemming en eene zekere eenvormigheid in de sesquipedalia verba bij vele van die strofen werkt ietwat vermoeiend. Tot kenschetsing van zijn talent en tevens om een indruk te geven van het geheel, heb ik eenige tooneelen uitgezocht, waarin de beste eigenschappen van onzen auteur uitkomen. Ik koos daartoe het gesprek van Cânakya met den juwelier in het Eerste Bedrijf en het grootste gedeelte van het Derde Bedrijf: de twist met Candragupta. Hier volgt de vertaling van die uitgelezen stukken. De verzen, die er in voorkomen, wijs ik door inspringende regels aan; niet overal heb ik mij aan eene vertaling in dichtmaat gewaagd.

MINISTER EN JUWELIER.

De juwelier, bij Cânakya ontboden, komt op met Cânakya's leerling.

LEERLING. Dezen kant op, gildemeester!

JUWELIER. (*voor zich*) Als een onschuldige bij dien wreedaard van een Cânakya ontboden wordt, slaat hem de schrik al om het hart, wat moet ik dan wel, die mij schuldig gevoel tegenover hem! Ik heb dan ook aan Dhanasena en de twee andere kooplieden gezegd: als die vervloekte Cânakya een huiszoeking bij mij wil laten doen, dan opgepast, zorgt dat de huisgenooten van Râkshasa verwijderd worden. Met mij mag dan gebeuren, wat wil!

LEERL. Gildemeester!... dezen kant op!

JUWEL. Ik ga al. *Beiden gaan rond. Men komt bij de plaats waar Cânakya gezeten is*.

LEERL. (*nadert zijn meester*) Meester! Hier is de gildemeester Candanadâsa.

JUWEL. (*genaderd*) Mijn Heer zij zeeghaftig!

MINISTER (*ziet den juwelier in het gezicht*). Heer gildemeester! Welkom hier. Neem dezen zetel en zet u!

JUWEL. (*met eene buiging*) Weet mijnheer dan niet dat hem, wien het hart op de rechte plaats zit, een eerbetoon dat hem niet past pijnlijker treft dan een affront? Ik wil liever hier op den grond plaats nemen, zooals mij betaamt.

MIN. Wel, gildemeester, waartoe die nederigheid? Gij zijt toch gewoon met onsgelijken te verkeeren. Ga gerust op dien hoogen zetel zitten!

JUW. (*voor zich*) Zeker heeft hij iets gemerkt. (*overluid*) Zooals mijnheer beveelt. *Hij neemt plaats*.

MIN. Heer gildemeester Candanâsa! Gaat het u voorspoedig in uwe zaken?

JUW. Hoe kan het anders, mijnheer? Door uwe gunst is mijne handelszaak tegen verlies gevrijwaard.

MIN. Wel, gildemeester! Geven de fouten van Candragupta aan de verschillende klassen van de burgerij soms aanleiding om zich de deugden van de vorige dynastie voor den geest te halen?

JUW. (*houdt de handen voor de ooren*) Geen booze woorden! Over Candra's zegenbrengenden luister jubelt de bevolking even sterk als over den in volle pracht oprijzenden Candra aan den hemel in eene herfstnacht.

MIN. Wel, gildemeester! Bij zulk eene vriendschappelijke gezindheid van de burgerij wenschen de regeerders hun alles goeds.

JUW. Mijnheer bevele slechts, welk bedrag gij van uwen onderdanigen dienaar wenscht te ontvangen!

MIN. Wel, gildemeester! Candragupta is tegenwoordig koning; het is niet meer het koningschap van de Nandas. Nanda, ja, die was erg op geld gesteld. Met geld kon men zijn gunst winnen. Maar Candragupta is het er niet om te doen om uwsgelijken druk te veroorzaken.

JUW. (*verheugd*) Mijn heer, ik ben u dankbaar.

MIN. Zeg, gildemeester, u behoeft mij toch wel niet te vragen, hoe dat gevoel van vrij te zijn van druk zich openbaart, niet waar? JUW. Mijn heer bevele slechts!

MIN. Het kan met weinig woorden worden gezegd: door zich jegens den koning zoo te gedragen, dat men hem geen vijandige gezindheid toont.

JUW. Mijn heer! Kan er iemand zoo rampzalig wezen, dat hij

den koning vijandige gezindheid zou toonen! Dat begrijpt mijn heer toch zelf wel....

MIN. Om te beginnen, is u zelf al zoo iemand.

JUW. (*met de handen voor de ooren*) Geen booze woorden! Geen booze woorden! Wat is dat voor een vijandschap.... tusschen vuur en stroo?

MIN. Met die vijandschap is het zoo gesteld. Nog op dit oogenblik houdt u de huisgenooten van minister Râkshasa, die den koning kwaad tracht te doen, in uw huis verborgen.

JUW. Dat is niet waar, mijn heer! De een of andere schurk moet Uwe Edelheid zoo iets hebben gerapporteerd.

MIN. Wel, gildemeester! Kan men hier twijfelen? In hun angst vluchten de ambtenaren van de vorige regeering de stad uit en laten hunne gezinnen achter in de huizen van de ingezetenen, ook wanneer die dat niet begeeren. Zoodra men zulk een feit verheimelijkt, schept zoo iets een misdrijf.

JUW. Het is er eigentlijk zoo mee gesteld... Toentertijd was inderdaad de familie van minister Râkshasa in ons huis.

MIN. Dit woordje 'was' wijst uit dat uw eerste antwoord bezijden de waarheid is. U spreekt u zelf tegen.

JUW. Daarin dan ook alleen heb ik de waarheid ....wat verbloemd.

MIN. Heer gildemeester! Onder Candragupta mag de waarheid niet verbloemd worden. Kom, lever mij de familie van Râkshasa uit, dan schenk ik u dat leugentje kwijt.

JUW. Mijn heer, ik ben zoo vrij u te herinneren, dat ik zeide: *toen ter tijd* bevond zich de familie van minister Râkshasa in mijn huis.

MIN. En waar is die nu heen getrokken?

JUW. Ik weet niet, waar die naar toe is gegaan.

MIN. (*glimlachend*) Hoe nu? U zou dat niet weten? Heer gildemeester! Boven uw hoofd sist de slang en het middel tegen slangebeet is ver weg!... En zoo goed als Wishnugupta Nanda kon.... (*breekt af*, *omdat hij zich zelf niet wil prijzen*).

JUW. (*voor zich*) Donderwolken dreigen omhoog, ver is de geliefde. De slang glijdt me op het hoofd, het geneeskruid is op den Himâlaya. Kan het erger treffen?

MIN. Meen niet, dat minister Râkshasa Candragupta zal omver werpen. Zie

De wankele Fortuin, die bij het leven van Nanda niet voor goed aan zijne zijde te brengen was door zijne raadslieden ondanks hun moed, hun beleid en hunne trouw - wie zou haar thans aan koning Candragupta kunnen ontrukken, nu zij hem alleen aanhangt en als het ware de wereld verheugt met haar lichtglans?

JUW. (*voor zich*) Die pralende taal is gerechtvaardigd door de feiten.

Men hoort achter het tooneel rumoer van opdringende menschen, waartusschen ruim baan wordt gemaakt.

MIN. (*tot zijn leerling*) Çârngarawa, verneem eens wat daar gaande is.

LEERL. Zooals mijn leermeester beveelt. *Hij gaat weg en komt aanstonds weder.* Meester! De Jaina monnik Jîwasiddhi wordt op bevel van koning Candragupta als een boosdoener tegen den koning op smadelijke wijze de stad uitgezet.

MIN. Monnik, je zult me.... Hij drage de gevolgen van zijne majesteitschennis. Zeg, gildemeester Candanadâsa. Zoo is de koning... een streng rechter over dezulken die tegen hem misdoen. Volg daarom een heilzamen vriendenraad: lever de huisgenooten van Râkshasa uit; en moogt gij nog lang in menigerlei vorm's konings gunst genieten!

JUW. Ik heb in mijn huis geen huisgenooten van den minister.

Achter het tooneel rumoer als voren.

MIN. Çârngarawa, verneem eens wat daar gaande is.

LEERL. Zooals mijn leermeester beveelt. *Hij gaat weg en komt aanstonds terug.* Meester! Men voert daar op 's konings bevel den schrijver Çakatadâsa weg; hij heeft zich tegen den koning misdragen en wordt weggeleid om op den paal te worden gestoken.

MIN. Hij ondervinde de gevolgen zijner handelingen! Heer gildemeester! Zoo is de koning: een streng rechter over dezulken, die tegen hem misdoen. Hij zal het u niet vergeven dat gij de lieden van Râkshasa verborgen houdt. Door dat vreemde gezin uit te leveren, redt u uw eigen gezin en uw leven.

JUW. Heer! Waartoe jaagt u mij vrees aan? Waren de vrouw en kinderen van minister Râkshasa in mijn huis, ik zou ze u niet geven; hoe kan ik het, nu ze er niet meer zijn?

MIN. Candanadâsa, is dat uw laatste woord?

JUW. Zeker, het is mijn laatste woord.

MIN. (*ter zijde*) Goed zoo, Candanadâsa! Goed zoo!

> Dit doet u slechts een Çibi[1)] na. Gij lenigt
> Eens anders leed ten koste van uw welzijn.

(*luide*) Dus, Candanadâsa, u blijft daarbij.

JUW. Stellig en zeker blijf ik daarbij.

MIN. (*met toornige stem*) Rampzalige slechte koopman, draag dan 's konings toorn!

1) Als onovertroffen toonbeeld van zelfopoffering voor zijne medeschepselen ook ten koste van zijn eigen lichaam is de legendarische koning Çibi vermaard.

JUW. (*steekt de armen uit*) Ik ben gereed. Mijn heer handele naar den eisch van zijn ambt!

MIN. (*toornig)* Çârngarawa, men zegge uit mijn naam aan Kâlapâçika en Dandapâçika, dat zij aanstonds dezen slechten koopman terechtstellen.... Of wacht, laat dat.... men zegge aan Durgapâla en Wijayapâla, zij moeten beslag leggen op al wat hij in huis heeft, hem met vrouw en kinderen boeien en gevangen houden, tot ik de zaak aan den W□shala heb bericht. Die zal hem wel de doodstraf opleggen met verbeurdverklaring van goederen.

LEERL. Zooals mijn leermeester beveelt. Volg mij, gildemeester!

JUW. (*opstaande*) Hier ben ik, ik kom. (*tot zich zelven*) Goddank, mijn ondergang is veroorzaakt om de wille van een vriend, niet door iets, wat ik mij zelven te verwijten heb. *Af met den leerling*.

MIN. (*verheugd*) Voorwaar, nu heb ik Râkshasa in mijne macht. Hoezoo?

> Gelijk die daar, als waar' het zonder waarde,
> Zijn leven prijsgeeft in het ongeluk zijns vriends,
> Zoo zal ook d' ander blij zijn leven wagen,
> Indien daardoor hij van den dood hem redden kan.

DERDE BEDRIJF.

Vooraf gaat het optreden van den kamerling, waarbij men verneemt dat Zijne Majesteit bij proclamatie de burgerij opwekt om het herfstfeest met de oude pracht en luister te vieren, en dat tegen 's konings bevel in van eene andere zijde een verbod is uitgevaardigd van die feestelijkheid. Dan verschijnt Candragupta, die tot inlichting van de toeschouwers eene alleenspraak houdt, waarbij hij o.a. doet uitkomen, dat dit verbod en de twist die volgen zal, alles afgesproken is tusschen hem en zijn g u r u , wiens woord hem wet is. Met den kamerling gaat hij naar zijn paleis Sugangâ, van waar hij schoon een uitzicht heeft over de stad. Hier begint het fragment, dat ik laat volgen.

KONING. Wel, hoe nu? Ik zie dat de Bloemenstad (Pâtaliputra) er niets feestelijk uit ziet. Mijnheer Waihînari, gij hebt toch uit onzen naam bekend gemaakt, dat het feest gevierd zou worden.

KAMERLING. Sire, dat spreekt van zelf. Ik heb dat op Uwer Majesteits bevel afgekondigd.

KON. Hoe komt het dan, mijnheer, dat de ingezetenen zich aan mijn bevel niet storen?

KAMERL. (*met de handen voor de ooren*). Geen booze woorden, sire, geen booze woorden! Nergens te voren heeft op aarde Uwer Majesteits bevel belemmering ondervonden; hoe zou het onder de stadsmenschen zich niet ten volle doen gelden?

KON. Mijnheer Waihînari! Hoe komt het dan dat ik de Bloemenstad niet in feestdos aanschouw? Zie,

Geen schoone hetaeren, met heur gevolg van vleiend koutende viveurs en twijfelachtige pronkers, tooien de hoofdstraten met haar lichaamspracht en drentelgang. Geen feestdos doet de aanzienlijken in onderlingen vrijen wedijver hunner rijkdommen het voor vrouwen en mannen zoo welkome genot smaken van het begin van den herfst.

KAMERL. Ja sire, dat is nu eigenlijk zoo....

KON. Hoe zoo?

KAMERL. Sire, dat komt omdat....

KON. Mijnheer, spreek duidelijk.

KAMERL. Sire, het feest is afgezegd geworden.

KON. (*driftig*). Mijnheer, wie heeft dat gedaan?

KAMERL. Meer kan ik Uwe Majesteit niet zeggen.

KON. De Eerwaarde Cânakya zal toch niet dat allerbekoorlijkste schouwspel aan de burgerij ontnomen hebben.

KAMERL. Sire! Wie anders, die zijn leven liefheeft, zou het wagen inbreuk te maken op Uwer Majesteits bevelen?

KON. (*tot de portierster gewend*) Çonottarâ! Ik wil mij nederzetten.

PORTIERSTER. Sire, hier is uw troon. Uwe Majesteit zette zich!

KON. (*neemt plaats*). Mijnheer Waihînari, ik verlang den Eerwaarden Cânakya te zien.

KAMERL. Zooals Uwe Majesteit beveelt (*af*).

Nu volgt een tooneel, waar Cânakya in zijne woning wordt voor oogen gesteld, weder verdiept in zijne berekeningen. Zoowel hierbij als in het nu volgende tooneel, als de kamerling hem komt roepen, is er naar gestreefd den buitengewonen eerbied, dien men dezen eersten man in den staat toedraagt, op den voorgrond te brengen. Cânakya zelf is van zijn recht op die bijkans goddelijke hulde doordrongen. Van, zelfs tot den koning sprekende, gebruikt hij nooit anders dan het woord w □ s h a l a (mannetje), een traditioneelen, vooral in rechtsboeken geijkten naam voor çûdra. Daar Candragupta een çûdra is, en hij, Cânakya, een brahmaan, is er een groote standsafstand tusschen den koning en zijn hooggeboren minister, een afstand waarvan het bewustzijn bij beiden, om

zoo te zeggen, geheiligd is, doordat die samenvalt met de verhouding van pupil en g u r u . Dit tot recht verstand van wat straks volgen zal. Nu treedt de kamerling op, op weg naar Cânakya's woning.

KAMERL. (*voor zich*).

Ach! Wat is vorstendienst toch iets jammerlijks! Hoe zoo?

> Ontzie den koning, 's konings raadsman, 's konings nar,
> Kortom hen allen, die in hofgunstzon zich koestren;
> Zie tot hen op, zeg ja of neen, zooals uw vak
> Dat eischt! Een vorst te dienen heet den waarlijk wijze
> Een hondsch bestaan, dat ons verlaagt. Maar al te waar!

Hij gaat voort en staat voor Cânakya's huis. Dit is de woning van den eerwaarden Cânakya; ik zal binnen gaan (*doet zulks*, *kijkt rond*). Een pracht van een gebouw bewoont de eerste raadsman van den koning der koningen!

Boven op den muur ligt koemest te drogen. Hoopen k u ç a -gras en brandhout, door pupillen opgestapeld ziet mijn oog; ze doen het dak van dit huis met halfvergane wanden bijna doorzakken.

Niet zonder reden dan ook is Zijne Majesteit Candragupta voor hem niet meer dan een wrshala.

> Laat andren onverpoosd den heerscher loven
> Om deugden die hij niet bezit,
> Uit hebzucht welbespraakt met leugenwoorden
> Bevredigen hun hartewensch,
> En toonen hoe Begeertes macht de menschen
> Geheel bezit. Hoe anders is 't
> Bij wie van hebzucht vrij zijn! Waardeloos en
> Als stroo geldt hun de koningsrang.

(*knielt voor den minister neder*). Zege, zege den Eerwaarde!

MINISTER (*ziet hem in de oogen*). Waihînara, wat is de reden uwer komst?

KAMERL. Eerwaarde, hij die de hulde van voor hem in het stof liggende koningen ontvangt, Zijne Majesteit Candragupta werpt zich ter aarde voor Uwe Hoogheid en vraagt u, zoo dit met geene andere bezigheid van u onvereenigbaar is, hem te bezoeken.

MIN. De wrshala wenscht mij te zien, Waihînara! De wrshala heeft toch niet vernomen dat ik verboden heb het herfstfeest te vieren.

KAMERL. Ja, heer, dat heeft hij.

MIN. (*toornig)* Zoo! Wie heeft hem dat verteld?

KAMERL. (*angstig*) De Eerwaarde zij mij genadig! Zijne Majesteit

zelf heeft van boven op het dak van Haar Sugangâpaleis gezien dat er in de stad geen aanstalten voor het feest gemaakt zijn.

MIN. Ik begrijp het al. Wacht maar! Gijlieden zijt het die den wrshala hebt geprikkeld en tegen mij opgezet. Wat kan het anders wezen?

KAMERL. *ziet bevreesd en zwijgend naar den grond*.

MIN. Waarlijk, de hovelingen zijn wel gebeten op Cânakya. Maar waar is de w□shala op dit moment?

KAMERL. (*angstig*) Eerwaarde, Zijne Majesteit bevindt zich op het platte dak van het Sugangâpaleis; van daar uit ben ik tot den Eerwaarde gezonden.

MIN. (*staat van zijn zetel op*). Kamerling, geleid mij daarheen!

KAMERL. Dezen weg op, Eerwaarde. *Beiden zetten zich in beweging*.

KAMERL. Hier zijn wij er. De Eerwaarde moet langzaam naar boven gaan.

MIN. (*stijgt naar boven en ziet rond; tot zich zelven*, *verheugd*). Zie, de wrshala zit op zijn troon. Bravo, bravo!

> Voorheen door de Nandas bezeten, verschaft
> Dees troon, waarop thans onze Wrshala zit,
> Een vorst, die verdient te regeeren, voorwaar,
> Mij groote voldoening; 'k geniet van mijn werk.

(treedt nader.) Zeeghaftig zij de Wrshala!

KONING. (*staat van zijn troon op en omvat de voeten van Cânakya*, *zeggende*) Eerwaarde! Candragupta brengt u zijne hulde.

Hier volgen eenige plichtplegingen in vers en proza, die ik oversla. Cânakya neemt plaats op den hem aangeboden zetel.

MIN. Wrshala, waarom hebt gij ons doen roepen?

KON. Om mij het genoegen te verschaffen u te zien.

MIN. (*met een glimlach*). Laat toch die complimenten, Wrshala! Zonder een bepaalde aanleiding worden ambtenaren door de machthebbers niet ontboden. Zeg mij daarom, om welke reden.

KON. Heer! Welk voordeel ziet Uwe Eerwaarde in het afzeggen van de herfstfeestviering?

MIN. (*met een glimlach*) Wrshala, wij zijn dus hierheen ontboden om ons verwijten te doen.

KON. Heer! Niet om verwijten.

MIN. Waarom dan?

KON. Om eene beleefde vraag tot u te richten.

MIN. Als dit zoo is, dan heeft de leerling toch nog rekening

te houden met de wenschen van diegenen, die zijn vraagbaken zijn.

KON. Zonder twijfel, heer! Maar juist omdat wat mijn heer wenscht nooit zonder eenig voordeel is, daarom is hier eene aanleiding tot vragen.

MIN. W□shala! Ge hebt mij goed begrepen. Zonder dat er eenig voordeel mee beoogd wordt zal Cânakya geen wensch ter uitvoering laten komen, zelfs niet in den slaap.

KON. Heer! Juist de begeerte om dit voordeel te vernemen doet mij spreken.

MIN. Luister, Wrshala! De theoretici der wetenschap van de staatkunde onderscheiden drie soorten van succes: 1°. zulk een dat aan den persoon des konings, 2°. aan dien van den minister, 3°. aan beiden gebonden is. Welnu, u is een koning, wiens voorspoed uitsluitend van uw minister afhangt. Waartoe dan uw geest en uwe tong te vermoeien met het onderzoek naar dat voordeel? Laat dat aan ons over; wij zijn immers voor die dingen aangesteld.

De koning wendt zijn gelaat af, alsof hij boos wordt.

Hierop dragen twee zangers ieder twee strofen voor. De eerste zanger bepaalt er zich toe in hoogdravende woorden met mythologische details het herfstseizoen te verheerlijken. De tweede - die door Râkshasa bewerkt is om tweedracht te stoken tusschen koning en minister - slaat andere tonen aan.

TWEEDE ZANGER (1ste strofe).

> Dappre helden, in den oorlog onverwonnen, die de Godheid
> Om voor ons verborgen reden tot alleenheerschers op aarde,
> Uws gelijken, maakte, zijn er niet veel. Leeuwenaard bezittend
> Dulden zulke fieren nimmer tegenkanting in hun wil.

(2de strofe).

> Niet de kleinoodiën maken den vorst.
> Deze versieren den niet-koning ook.
> Maar hij wiens macht, door geen ander gestuit,
> Wijd en zijd heerscht, zooals gij, is een vorst!

MIN. (*voor zich*). Dat eerste strofenpaar was een zegenwensch, die de pracht van het begonnen herfstseizoen prees in den vorm van schildering van bepaalde godheden; maar wat dat tweede te beduiden heeft, begrijp ik niet. *Hij denkt even na*. O, ik heb het al. Dat is een opzet van Râkshasa. O jij leelijke, gemeene Râkshasa, ik doorschouw je. Kautilya heeft zijn oogen open.

KONING. Mijnheer Waihînari! Geef die twee zangers een honderdduizend goudstukken.

MIN. (*boos*). Blijf, Waihînari, gij moet n i e t gaan. W□shala, waarom geef je een zoo groote som uit zonder goeden grond?

KON. Als mijnheer mij zoo in alle dingen de vrijheid van beweging verspert, dan is het koning zijn mij eer eene gevangenschap dan een koningschap.

MIN. W□shala, dat is de schaduwzijde, wanneer men koning is en zelf de zaken niet bestuurt. Als gij dat niet verdraagt, wel, regeer zelf!

KON. Wij houden ons onledig met onze taak.

MIN. Dat verheugt me. Maar wij ook, wij houden ons onledig met onze taak.

KON. Als dit zoo is, dan wensch ik wel te weten wat voordeel er is in het verbod om het herfstfeest te vieren.

MIN. Wrshala, en ik zou wel eens willen weten wat voordeel er gelegen is in het vieren er van.

KON. Vóór alles, dat mijn koninklijk bevel niet wordt overtreden.

MIN. W□shala, ook voor mij is het allereerste voordeel van het verbieden waarlijk dit, dat *uw* bevel door *mij* wordt overtreden. Waarom zeg ik dit?

> Tot ver aan 't eind der aarde, waar het dichte palmenloof
> In elke richting grenzen stelt aan kokend zeeschuim, visschensfeer,
> Geldt uw bevel als wet voor honderden van heerschers. Slechts bij mij
> Verliest het zijne kracht. Die eerbied adelt uwe koningsmacht.

KON. En nu het andere voordeel. Ik wensch dat ook te vernemen.

MIN. Dat zal ik u ook zeggen.

KON. Zeg op!

MIN. (*tot portierster*) Çonottarâ! Çonottarâ! Zeg uit mijn naam aan den schrijver Acaladatta, dat hij u het stuk geeft van Bhadrabhata en de anderen.

PORTIERSTER. Zooals de Eerwaarde beveelt. *Zij gaat en komt weldra terug*. Hier is het stuk.

MIN. (*neemt het document*). W□shala, luister!

KON. Ik ben aandachtig.

MIN. (*leest voor*). Den lezer heil. Hier is de lijst van namen van de notabelen die mede opgestaan zijn met Zijne Koninklijke Hoogheid Candragupta, maar zich nu van hier begeven hebben tot Malayaketu. Vooreerst de opperkommandant over de oorlogsolifanten, Bhadrabhata; dan Purushadatta, de aanvoerder van de cavalerie; Hingurâta, de broederszoon van Candrabhânu, den grootmeester van het koninklijke huis; de mahârâja Balagupta, Zijner Majesteits verre bloedverwant; Râjasena, Zijner Majesteits adjudant in den tijd, toen hij prins was; Bhâgurâyana, de jongere broeder van den generalissimus Sinhaladatta; Rohitâksha, de zoon van den koning van Mâlava; Wijayawarman, een van de besten onder de

edellieden. *Hij voegt er zacht sprekend aan toe*: Er staat bij, wat ik maar niet zal oplezen: wij allen zijn onverpoosd werkzaam in Zijner Majesteits belang. (*Luide*) Hiermede is het uit.

KON. Mijnheer, ik zou wel eens de oorzaken van hun afval willen vernemen.

MIN. Luister, W□shala! Die twee oversten over de krijgsolifanten en over het paardevolk zijn verslaafd aan vrouwen, wijn en jachtvermaak; daarom zijn zij ongeschikt voor hun post. Ik had ze afgezet en hun alleen hun levensonderhoud gelaten. Daarom zijn zij vijandig gezind geworden en naar Malayaketu overgeloopen, die hun denzelfden rang schonk in zijn leger. De twee volgenden, Hingurâta en Balagupta, zijn zeer hebzuchtig van aard. Zij meenden dat hun niet genoeg gegeven was, en nu zijn zij bij Malayaketu; daar valt meer te krijgen, dachten zij. Die Râjasena, die u toen u nog prins waart gediend heeft, heeft door uwe gunst een groote menigte rijkdom gekregen; zoo in eens in het bezit geraakt van heerschappij, is hij bang dat hem dat weer afgenomen kan worden en is naar Malayaketu gegaan. En Bhâgurâyana, die jongere broeder van den generalissimus, die was in vroeger dagen een boezemvriend van Parwataka [Malayaketu's vader]. Hij is degeen, die Malayaketu er toe gebracht heeft van hier weg te gaan door hem bang te maken, en hem in het geheim, als uit vriendschap, te vertellen: ‘Cânakya is de schuld van den dood van uw vader.’ Toen nu de juwelier en de anderen in hechtenis genomen werden, die tegen u samenspanden, werd hij bevreesd dat men ook hem betichten zou en is naar Malayaketu vertrokken. Deze, die meent dat hij aan hem zijn leven te danken heeft en hem zijne dankbaarheid wil betoonen en ook in hem den vriend zijns vaders eert, houdt hem in de onmiddellijke nabijheid van zijn persoon en heeft hem met regeeringszaken belast. Eindelijk nog Rohitâksha en Wijayawarman. Dat zijn verwaande menschen. Zij konden het niet verdragen dat je aan hun bloedverwanten groote eer beweest; uit dépit zijn die naar Malayaketu overgeloopen. Dat zijn de diverse redenen van hun vijandelijke gezindheid.

KON. Uwe Eerwaarde kent die redenen van vijandelijke gezindheid. Waarom hebt u dan niet in tijds daarin voorzien?

MIN. W□shala, hierin viel niets te voorzien.

KON. Door gebrek aan beleid, of omdat u daar voordeel in vondt.

MIN. Hoe kan er sprake zijn van gebrek aan beleid? Natuurlijk vond ik er voordeel in.

KON. Dan wenschte ik dat voordeel gelegen in het niets doen eens te vernemen.

MIN. Luister dan, W□shala, en let goed op!

KON. Aan beide zal het niet ontbreken. Spreek!

MIN. Wrshala, wanneer grootwaardigheidsbekleeders ontstemd zijn, dan bestaat er tweeërlei middel om daartegen te ageeren; men kan ze door gunstbewijzen winnen of met gestrengheid optreden. Wat nu het eerste middel betreft, de gunstbewijzen: bij Bhadrabhata en Purushadatta, die uit hun ambt ontzet zijn, zou dat moeten bestaan in hunne wederaanstelling; maar menschen met zulke ondeugden behept een zoo gewichtigen post toe te vertrouwen, dat staat gelijk met uwe krijgsolifanten en paarden te gronde te richten, en in die wapens berust feitelijk uwe geheele macht! Hingurâta en Balagupta zijn buitengemeen hebzuchtig van aard; al gaf je hun je geheele rijk, ze zouden nog niet tevreden zijn. Zulke menschen kan men niet met gunstbewijzen winnen. Râjasena en Bhâgurâyana zijn bang dat hun geld en hun leven gevaar loopen; ook hier is geene plaats voor gunstbewijs. Rohitâksha en Wijayawarman, die het niet zetten kunnen dat men ook andere leden hunner families eert, hoe kan men zulke verwaten naturen met eenig gunstbewijs tevreden stellen? Zij zien in onderscheiding beleediging. Hiermede is het eerste middel afgehandeld.

Nu het tweede. Wij zijn nog sinds korten tijd in het bezit van de heerschappij, die de Nandas gehad hebben. Zoo wij nu onder onze eigene partij, onder hen die mét ons zijn opgestaan, gestreng optreden, dan zullen wij geheelenal het vertrouwen verliezen bij die deelen van het volk, die nog aan het geslacht van Nanda gehecht zijn. Daarmede vervalt ook het tweede lid van het alternatief.

Zoo is de stand van zaken aldus. Malayaketu, de zoon van Parwataka, maakt zich op om ons aan te vallen, verbitterd over de vermoording van zijn vader, ondersteund door vroegere partijgenooten van ons, bijgestaan door een vrij aanzienlijke macht aan hulptroepen van barbarenkoningen en het oor leenende aan de raadgevingen van Râkshasa. Dit is geen tijd om feest te vieren, maar om zich tot den oorlog uit te rusten. Daarom is het zaak te zorgen voor fortificatiën, wat gaat ons nu het herfstfeest aan? Om die reden heb ik de viering verboden.

KON. Eerwaarde! Er valt hier allerlei te vragen.

MIN. Vraag gerust, w□shala! Ook ik heb hier nog allerlei aan toe te voegen.

KON. Welnu, ik vraag.

MIN. En ik - ik antwoord.

De koning vraagt nu eerst, hoe het komt dat de minister dien gevaarlijken Malayaketu ongehinderd heeft laten heengaan, en als Cânakya hem dit omstandig heeft uitgelegd, doet hij

eene soortgelijke vraag betreffende Râkshasa. Ook deze had zich geruimen tijd, ook na het ontrukken van het gezag aan de Nandas, onbelemmerd in de hoofdstad opgehouden, en ook hem had men vrijelijk de stad laten verlaten. Cânakya verklaart in bijzonderheden, waarom hij dit alles door de vingers gezien heeft, en als de koning weten wil, hoe het komt dat men geen geweld tegen hem gebruikt heeft, geeft hij ook hiervan rekenschap, die eindigt met deze strofe:

> Zoo men hem met de wapens bestreed, en hem doodde,
> Ware dan niet in hem een der besten verloren?
> Zoo ook in uwe krijgers, als die kwamen te vallen.
> Slechts door listen te vangen is die Râkshasa-olifant.

KONING. Wij zijn in redeneerkracht niet tegen Uwe Eerwaarde opgewassen.... Maar met dat al heeft minister Râkshasa hier het best bij gevaren.

MIN. (*driftig*) En niet gij - wilt gij zeggen. Hoe komt ge daarbij, Wrshala? Wat heeft hij dan bereikt?

KON. Als u het niet weet, zal ik het u zeggen. De groote man heeft, toen de stad door ons genomen was, er zoolang vertoefd, als hem zelf behaagde, ons in alles gedwarsboomd, onzen troepen in den jubel van de zegepraal moeite veroorzaakt, en eindelijk door het beleidvolle optreden in allerlei richting door middel van zijne verbindingen zooveel verwarring gesticht, dat wij-zelf niet meer weten, wie wij in onze eigen partij vertrouwen kunnen.

MIN. (*hardop lachend*) Dat alles, Wrshala, heeft Râkshasa gedaan?

KON. Ja, dat heeft Rakshasa gedaan.

MIN. W□shala! Ik had wat anders gedacht: dat hij u van den troon gestooten heeft, zooals ik Nanda, en dat hij, zooals ik u, Malayaketu tot koning gemaakt heeft.

KON. Uwe Eerwaarde moet mij dit niet voor de voeten werpen. Dat is het werk van het Opperwezen.[1)] Wat is hierin het aandeel van Uwe Eerwaarde?

MIN. Misgun mij mijn werk niet.

Ik laat hier de twee zwaargebouwde strofen uit, waarin

1) Het woord dat ik door ‘Opperwezen’ vertaal, d a i w a , wordt gewoonlijk door ‘noodlot’ weergegeven. Het omsluit echter eene wijdere begripsfeer, dan daarmede wordt uitgedrukt, en is niet altijd als iets onpersoonlijks gedacht. Etymologisch beteekent het ‘wat van den kant der goden komt.’

Cânakya de groote beteekenis van zijne daden, die hij à la barbe van Râkshasa verricht heeft, breed schildert.

KON. Dit is door een ander tot stand gebracht.

MIN. Door wien?

KON. Door het Opperwezen, wien het geslacht der Nandas een voorwerp van haat is.

MIN. Voor de onwetenden is het Opperwezen het hoogste ressort.

KON. En de wijzen plegen niet zich-zelf te prijzen.

MIN. (*toorn veinzende*). W□shala! Wilt gij mij als uw knecht bejegenen?

> Op nieuw grijpt mijn hand naar de haarvlecht om ze te slaken;
> Op nieuw stelt zich mijn voet schrap om de gelofte te verrichten.
> De Nandas zijn dood, daarmede was mijn toorn zoo pas gestild;
> En gij, kind des doods! wilt dien weer roekeloos ontvonken.

KON. (*voor zich*, *onthutst*). Zou de Eerwaarde werkelijk toornig zijn? *Hij werkt die gedachte uit in eene strofe*, *waarin hij Cânakya vergelijkt bij Çwa-Rudra*, *zooals die zijn wilde dans in aardbevingonstuimigheid op den Kailâsa uitvoert*.

MIN. (*zijn geveinsden toorn intoomend*) W□shala! W□shala! Waartoe deze woordenwisseling voortgezet? Zoo Râkshasa u beter toeschijnt dan mijn persoon, geef dit ministerzwaard aan hem! *Hij gespt zijn zwaard los en overreikt dit kenteeken van zijn ambt aan den koning. Vervolgens voor zich uit in de lucht starend*, *tot zich zelven*. Râkshasa! Râkshasa! Hier komt de voortreffelijkheid aan den dag van uw genie, waar het er om gaat om Kautilya de nederlaag te bezorgen.

> ‘Als eens 't vertrouwen in Cânakya bij hem geschokt is,
> Dan zal 'k gemakkelijk den Maurya verwinnen’, dacht ge,
> En zocht een scheuring te bewerken. Gij zult ze hebben,
> Maar, looze guit!... zij zal u strekken tot eigen neerlaag (*af*).

KON. Mijnheer Waihînari! Van vandaag af zal Candragupta, zonder zich aan Cânakya te storen, de regeeringszaken zelf verrichten. Zorg dat de verschillende autoriteiten van dit mijn besluit in kennis worden gesteld.

KAMERL. (*ter zijde*) Hoe nu? Zonder eenig vereerend toevoegsel zegt hij: Cânakya, niet: de Eerwaarde Cânakya. Er is geen twijfel meer aan: zijn ministerschap is hem ontnomen. Oprecht gezegd, kan ik Zijne Majesteit daarvan geen verwijt maken.

> Het is des dienaars schuld, wanneer een vorst misdoet.
> Der drijvers fouten maken olifanten wild.

KON. Mijnheer! Waarover zit ge zoo te denken?

KAMERL. Sire! Ik denk nergens over, maar als ik het zoo zeggen mag, Goddank, nu is Uwe Majesteit inderdaad koning geworden.

KON. (*voor zich*) Met zulk een vonnis, als hiermede over mij geveld is, mag de Eerwaarde tevreden zijn, die dat noodig heeft om in zijne plannen te slagen. (*Luide*) Çonottarâ, met dat doelloos gekijf heb ik hoofdpijn gekregen, geleid mij naar mijn binnenkamer, ik wil wat rusten.

PORTIERSTER. Zijne Majesteit gelieve mij te volgen.

KON. (*staat op en zegt voor zich*)

> Mijn g u r u had het me gelast, en toch was het me, als spleet
> De grond hier onder mijne voeten om eerbiedsverzuim te straffen.
> Die waarlijk zich aan g u r u minachting schuldig betoonen,
> Hun moet van schaamte wel het hart in het lijf van een gaan.

Allen af. Einde van het Derde Bedrijf.

Ik hoop dat ik er in geslaagd ben, zoo goed ten minste als in eene vertaling mogelijk is, recht te doen aan de voortreffelijke ontwikkeling van den gang van het gesprek. Die de twee boven het niveau uitstekende mannen zoo natuurlijk en zoo in overeenstemming met hun wezen aldus een twistgesprek laat voeren, moet zelf een meer dan gewoon talent bezeten hebben. Jammer dat ons van hem niets bekend is. Noch omtrent den tijd waarin hij leefde, noch omtrent de plaats, waar is eenige overlevering bewaard. Behalve zijn naam: Wiçâkhadatta of, zooals die in sommige handschriften luidt, Wiçâkhadewa, weten wij niets hem betreffende.

Afgaande op de bewoordingen van de zegenspreuk, waarmede, naar de gewoonte van het Indische tooneel, het stuk eindigt, heeft Wilson, de eerste die in zijne *Select specimens of the theatre of the Hindus*, voor ongeveer drie-vierde eeuw, het drama Mudrârâkshasa ter kennisse bracht, den tijd van vervaardiging gesteld in eene periode, waarin Mohammedaansche legerscharen reeds in Indië waren binnengedrongen. Er wordt daarin namelijk duidelijk gezinspeeld op een gevaar van de zijde van vreemde volken, b a r b a r e n , dat Indië bedreigd had maar dat dank koning Candragupta was afgewend. Door in die barbaren (m l e c c h a s) Mohammedanen te zien, moest hij wel tot diep in de middeleeuwen teruggaan. Zijne schatting, dat het drama uit de 12de eeuw dagteekent, heeft langen tijd op de waardeering van het stuk als een remmend

vooroordeel gewerkt. Lateren zagen wel in dat de geheele toon van het drama en de daarin geschilderde verhoudingen met eene zoo late dagteekening niet goed te vereenigen waren, maar bij het volslagen gemis aan gegevens durfde men niet doortasten en bepaalde zich er toe op Wilson's schatting telkens wat af te dingen. Zoo trok de benedenste grens van lieverlede tot de achtste eeuw omhoog. Vroeger dan 700 n. Chr. waagde echter niemand ze te stellen. Eerst kortelings heb ik het stellige bewijs verkregen dat het stuk veel ouder moet zijn.

Ik vond namelijk eene strofe, die in het Vierde Bedrijf voorkomt, aangehaald met de woorden ‘ook wordt gezegd’, in de oudste ons bekende redactie van den vermaarden fabelen vertelselbundel P a n c a t a n t r a . Die aanhaling moet reeds gestaan hebben in eene redactie, die in de vijfde eeuw bestond. Een van tweeën: óf de bewuste strofe was een gevleugeld woord, dat ook door den auteur van ‘den Zegelring’ was opgenomen en niet door hem zelven gedicht - en dan heeft ze niet de minste bewijskracht, óf zij is dat niet, maar dan moet Wiçâkhadatta op zijn laatst ± 400 n. Chr. geleefd hebben. Het zou hier misplaatst zijn uit te werken, waarom slechts het laatste aannemelijk is.

Zet men het door Wilson gewekte vooroordeel eenmaal op zij, dan komen allerlei aanwijzingen voor het betrekkelijk antieke karakter van ons stuk te voorschijn. Ook in zijne taal en woordenkeus. Wat mij aangaat, ik zou meenen dat met den Candragupta aan het slot de toen regeerende vorst van dien naam bedoeld is. Indië heeft nog meer Candragupta's gekend, dan den tijdgenoot en vriend van Seleucus. In het begin van de 4de eeuw grondvestte een Candragupta het Rijk der Guptas, dat weldra zich over een zeer groot gedeelte van het land der Hindoes uitstrekte. De Guptas hebben tot diep in de vijfde eeuw met luister geheerscht, zegepralend over vele vijanden en wijd en zijd de macht van eene nationale dynastie doende gevoelen. Hunne opkomst had een einde gemaakt aan het overwicht van niet-Indische beheerschers, vooral in het Noorden en Noordwesten. De Candragupta, die in de slotstrofe als een soort van Indische Marius en barbaren-verjager geprezen wordt, kan zijn hetzij de eerste van dien naam, de stichter van de Guptadynastie,

die in het begin, hetzij de tweede, die aan het einde van de 4de eeuw regeerde. Het zou niets verwonderlijks wezen, zoo diens glorierijke krijgsverrichtingen den dichter van ons stuk hadden opgewekt om eene soortgelijke vestiging van eene nationale dynastie door den genan van zijn koning en door diens om zijne politieke wijsheid vermaarden minister in een drama te vereeuwigen. De aldus bepaalde tijd moet er een geweest zijn van verlevendigd nationaal gevoel, een uitgangspunt van grooten stoffelijken en geestelijken bloei voor het volk der Hindoes. In de volgende eeuwen valt het klassieke tijdvak van de Sanskrit letteren.

Indië is niet u i t s l u i t e n d een land van mijmeraars, bespiegelaars, en theosophen. Hoe groot eene plaats daar in der menschen denken en handelen ook wordt toegekend aan het hiernamaals, men let er evenzeer op de eischen van het hier, en men houdt beide sferen goed uit elkander. Vermenging van godsdienst en politiek is geen uitwas van Indischen oorsprong.

J.S. SPEYER.

Kringloop.

Toen de verwerping van de begrooting van den minister Staal door de Eerste Kamer de politieke crisis na zich had gesleept, waaronder het land twee maanden heeft gezucht, zag men ter linkerzijde den dag, waarop met het weerbarstige staatslichaam zou worden afgerekend, reeds in het verschiet. De Junimaand zou met de verkiezingen voor de Provinciale Staten de Eerste Kamer den grond onder de voeten wegnemen. Het voornamelijk in Zuid-Holland door de vrijzinnigen verloren terrein zou worden herwonnen en daardoor voor een vrijzinnige Eerste Kamer de weg zijn gebaand. Aan enthousiasme heeft het in het kamp der leiders waarschijnlijk niet ontbroken. Er is geschreven en vergaderd; met de pen en met het woord zijn de kiezers aangespoord tot geestdrift voor de denkbeelden, die het ministerie-De Meester tot uitvoering moest brengen. Gewezen is hun op het gevaar, dat de Nederlandsche politiek stil zou staan tusschen een Tweede Kamer met een, zij het ook de kleinst mogelijke, meerderheid links en een Eerste Kamer met een groot overwicht der rechtsche partijen. In 1905, zoo heette het, is de eerste stap gedaan om het land te bevrijden van kerkelijke politiek, in 1907 heeft men bij gelegenheid van de Staten-verkiezingen den tweeden te zetten, waardoor de Eerste Kamer in politieke kleur haar zuster nabij kome. Alle hens aan dek om het schip van staat te geven een vasten en vooruitgaanden koers!

De kiezers voor de Provinciale Staten hebben dezen oproep beantwoord met een formeele ontkenning. Zij hebben, om ook hier alleen van Zuid-Holland te gewagen, waar de strijd de meeste beteekenis had, niet alleen de Eerste Kamer niet

anders willen kleuren, maar zelfs de bestaande tinten scherper aangezet. De vrijzinnigen hebben in de Staten van Zuid-Holland nog meer terrein verloren en de rechtsche partijen zijn voor een onbepaald, doch zeer groot aantal jaren meester van de Eerste Kamer.

Deze uitslag, voor de vrijzinnigen in den lande even teleurstellend als onverwacht, doet de vraag rijzen naar het 'waarom?', evenzeer als naar het 'wat nu?' Zijn er bepaalde oorzaken aan te geven, die de nederlaag der linkerzijde tengevolge moesten hebben en hoe is de politieke toestand des lands voor de naaste toekomst?

Wanneer door de vrijzinnigen de strijd niet zoo hoog ware opgezet, dan zou men met grond kunnen volhouden, dat de nederlaag waarlijk geen groote beteekenis heeft. De kiestabel, waarnaar de Staten-verkiezingen worden gehouden, is de door en door verouderde van het jaar 1852; zij geeft aan het platteland een evenredig grooter aantal zetels dan aan de steden; Rotterdam en Den Haag, die tezamen meer dan de helft van de Zuid-Hollandsche bevolking vertegenwoordigen, vaardigen naar de Staten van het gewest slechts 25 afgevaardigden af van de 82.[1)] Daarbij mag niet uit het oog worden verloren, dat als laatste herinnering uit een vroegere periode, waarin bij de Staten-verkiezingen de politiek niet den doorslag gaf, nog enkele vrijzinnige afgevaardigden hun plaats te danken hadden aan hun persoonlijke bekendheid, hoewel hun beginselen slechts werden beleden door een minderheid van kiezers. Zoodra echter de strijd van rechts tegen links ook de provinciale verkiezingen ging beheerschen, moesten deze zetels toevallen aan de partij, die sinds lang de meerderheid der kiezers achter zich had. Zoo beschouwd, moest dus het verlies, dat de vrijzinnigen te Leiden en te Schiedam leden, niet worden aangemerkt als een onverwacht en teleurstellend feit, maar als een noodzakelijk gevolg van den strijd. En dat geen enkele zetel van de tegenpartij werd vermeesterd, had, indien men de samenstelling der districten, waar op een dergelijk succès werd gehoopt, nauwkeurig beschouwde, om dezelfde redenen evenmin verwondering behoeven te wekken. Doch, zooals gezegd, een dergelijke redeneering kon worden

1) Zie het artikel van Dr. Van Embden in de 'Vragen des Tijds' van 1905.

gehouden door een partij, die zich van de verkiezingen niets had voorgesteld en elke winst als een gelukkig toeval had opgestreken, daarvoor was geen plaats sinds men storm geloopen had op de veste des vijands; sinds de drie vrijzinnige groepen, met terzijdestelling van hetgeen hen onderling scheidt, eendrachtig die bestorming hadden beproefd en sinds hun voormannen op een opzettelijk daartoe bijeengeroepen vrijzinnigen partijdag de soldaten voor den slag hadden aangevuurd.

Trouwens, met bovenbedoelde redeneering ware de nederlaag toch niet in haar geheel verklaard. Zij zou te kort schieten, wanneer zij moest antwoorden op de vraag, waarom ook Rotterdam den kerkelijken partijen zulk een onverwacht succès had bezorgd. De verliezen, dàar door de vrijzinnigen geleden, zouden toch altijd moeten worden teruggebracht tot algemeene oorzaken van binnenlandsche politiek. En zoo zou zelfs hij, die deze redeneering als zijn uitgangspunt nam, nooit anders kunnen trekken dan deze slotsom: de linkerzijde heeft te Rotterdam zware verliezen geleden; zij kan in deze verkiezing slechts op één lichtpunt wijzen: het behoud van alle vrijzinnige zetels te 's-Gravenhage, niettegenstaande daar de strijd, ook bij de herstemming, zonder eenigen steun van sociaal-democratische zijde was gevoerd.

Onder het tegenwoordig kiesrecht is het land verdeeld in twee bijna gelijke helften; de eindsom van het getal der kiezers die de linkerzijde vermag in het vuur te brengen, verschilt niet aanmerkelijk van het geheele aantal dergenen die aan candidaten van een der rechtsche groepen hun stem plegen te geven. Van een overmachtige liberale partij is geen sprake meer, van een overmachtige linkerzijde, wanneer men de sociaal-democraten daarbij rekent, evenmin. Het is waar, dat de toevloed van nieuwe kiezers, die krachtens eigen aangifte jaarlijks het kiezerscorps komen versterken, hoe langer zoo meer de linkerzijde ten goede zal komen, omdat de rechterzijde reeds dadelijk daarvan heeft geoogst wat er maar te oogsten viel, en omdat op het platteland, waar het kiesrecht van algemeen kiesrecht niet ver is verwijderd, deze factor weinig gewicht in de schaal legt. Maar ook deze toevloed kan de linkerzijde geen blijvende overmacht van beteekenis verschaffen.

Zoo ligt dus bij de Kamerverkiezingen de beslissing in handen van die groep kiezers, die men tot vervelens toe de kleurlooze middenstof heeft genoemd en die de schaal nu naar rechts dan naar links kunnen doen overslaan. De vraag is maar, of die groep groot is in aantal en wáar men die kleurlooze stof op het groote kiezersdoek laat aanvangen, of omgekeerd tot hoever men de partijkleuren daarop markeert. De partijen, die gewoon zijn zich de christelijke te noemen, zijn in dit opzicht in een benijdenswaardigen toestand. Sinds en zoolang de antithese in de Nederlandsche politiek heerscht, kunnen zij van zelf aanwijzen, welke kiezers tot hun partijen behooren; slechts op enkele uitzonderingen na, die numeriek geen beteekenis hebben, zal hun indeeling niet falen. Geheel anders is het met het overige deel der kiezers. Behalve hen, die met overtuiging zijn aangesloten bij een der vrijzinnige partijen of bij de sociaal-democratie, zijn er niet weinigen, die lid zijn van geen enkele dier groepen. Zoo zij al behooren tot de linkerzijde, is dit alleen in dien negatieven zin, dat zij zijn anti-clericaal. Zij willen van een politiek, die het godsdienstige leven binnen den kring der actieve en dagelijksche staatkunde brengt, niet weten. Zij haten het drijven der ‘fijnen’ en voor hen culmineert die aldus door hen veroordeelde politiek in dr. Kuyper. Om hem ver te houden van de politieke macht loopen zij zich het vuur uit de sloffen; zoodra er gevaar dreigt, dat hij en met hem de katholieken, het heft in handen krijgen, zijn zij op hun post. Dan stemmen zij de candidaten der linkerzijde zoo goed als de beste. Zij blijven daarbij in de lijn der traditie van hun familie. De schoolwet van 1878 bracht den strijd zuiver tusschen clericaal en anti-clericaal. Niet om de groote vraagstukken van belastinghervorming, of leger-reorganisatie of sociale wetgeving ging het destijds bij de verkiezingen, maar de vraag, of de ‘clericalen’ baas zouden worden en de openbare school afbreken was de allesbeheerschende. Welnu, zooals toen de vaders stemden, stemmen nu de zoons. De familie A was van huis uit niet clericaal, de familie A is het nog niet.

Het is deze groep kiezers, die in den regel tot de vrijzinnigen worden gerekend, zonder dat men zich afvraagt, of zij het eigenlijk wel zijn. Deze kiezers zijn anti-clericaal

als hun vaders vóór dertig jaar, maar de tijden zijn veranderd. Men regeert niet meer met anti-clericalisme. De wassende stroom der democratie te leiden, de te lang verwaarloosde eischen der volkswelvaart te bevredigen, de achterstallige sociale wetgeving in te halen, dat is de taak, die men thans van een vrijzinnige regeering verwacht. Die taak is een andere dan anti-clericaal zijn. Wie vrijzinnig stemt, moet het aandurven, dat een regeering zitting neemt, die deze taak als haar reden van bestaan aanvaardt.

Is dit allerwege doorgedrongen tot de kiezers, wien het er slechts om te doen was, dr. Kuyper te weren? In geenen deele. Voor hen geldt wel het: *tempora mutantur*, niet het: *nos mutamur in illis*. Zij zijn anti-clericaal gebleven, maar willen van de eischen der democratie niet weten. Zij zijn in die richting niet opgevoed. Overdreven studie van sociale ethiek werd in het vrijzinnige kamp van vóór twintig jaar niet gemaakt. Zelfs werd op de nuance van den volksvertegenwoordiger, die tot de linkerzijde behoorde, waar het gold zijn standpunt ten aanzien der groote politieke en sociale vraagstukken, weinig of niet gelet. Terwijl - om een paar voorbeelden te noemen - tot 1877 voor Haarlem Kappeyne zitting had, en later de zeer vooruitstrevende mr. Farncombe Sanders, behoort de tegenwoordige afgevaardigde, de heer Van Styrum, tot de zoogenaamde oud-liberale partij; Utrecht, dat sinds 1894 den heer Van Karnebeek afvaardigt, zond vóór dat jaar naast den heer Röell den majoor Seyffardt, minister van oorlog in het ministerie-Tak en voorstander van diens kieswet, naar de Kamer; in Alkmaar, waar tot 1903 de vrijzinnig-democraat mr. Fokker was gekozen, kwam daarna de oud-liberaal mr. Van Foreest aan de beurt. Het is niet denkbaar, dat Haarlem en Utrecht twintig en vijftien jaar geleden een zooveel vooruitstrevender kiezerscorps bezaten dan thans; evenmin, dat Alkmaar in enkele jaren tot het oud-liberalisme is overgegaan. Wat hierdoor wordt bewezen, is dat in vroegere jaren de persoon van den candidaat der linkerzijde meer op den voorgrond stond dan zijn beginselen omtrent de groote vraagstukken van politiek. Maar juist dit feit onthield aan de vrijzinnig stemmende kiezers die politieke opvoeding, die dat gedeelte onder hen, dat slechts uit anti-clericalisme links stemde, maar al te zeer behoefde. Een opvoeding, waarvan

de clericale partijen zich konden onthouden, omdat de antithese den geloovige zijn plaats aanwees ook in het staatkundige, terwijl die ontwikkeling bij jonge partijen, als de vrijzinnig-democratische en de sociaal-democratische, gezien het tijdstip en de oorzaken van haar ontstaan, van zelf plaats vond.

Het bovenstaande leidt tot de slotsom, dat er een groep kiezers bestaat, die uit anti-clericalisme de linkerpartijen bij de stembus steunen, maar die voor de positieve eischen, die een vrijzinnig regeeringsprogram in onze dagen heeft te verwezenlijken, niets voelen. Zij voelen hun eigen belangen, die een anti-clericale politiek meebrengen, maar die daarom nog niet samengaan met de eischen der democratie. Zij wenschen geen belastinghervorming, die de werkelijk bezittenden zwaarder zal gaan treffen; zij wenschen geen legerhervorming, die een volksleger als einddoel beoogt; zij zijn wars van een sociale wetgeving ‘die het bestaan van de industrie onmogelijk maakt’, en zij weigeren algemeen kiesrecht te geven, waardoor alle andere door hen gewraakte maatregelen slechts te eerder zouden komen. Deze kiezers wortelen niet in de kleine burgerij en nog veel minder in de arbeidersk lasse; veeleer verbeelden zij zich te behooren tot de ‘upper ten’, zij zijn thuis op het sportterrein en op de ‘turf’; zij spelen een viool bij mondaine vermakelijkheden en gevoelen zich over-gelukkig in hun sociaal milieu. Zij zijn anti-clericaal, maar als het gevaar van een Kuyper-regime niet naakt en legerhervorming en belastingplannen van een vrijzinnig ministerie voor de deur staan, strijken zij in het stemhokje, alleen met hun stembiljet, de hand over het hart en stemmen den kerkelijke.

Het zijn deze en dergelijke invloeden, die den uitslag van de Staten-verkiezingen hebben beheerscht, al zijn zij met name te 's Gravenhage machteloozer gebleken dan zij zelve misschien hadden vermoed. De afschaffing van het blijvend gedeelte door minister Staal zou stellig op het platteland de linkerzijde ten voordeel zijn gekomen, indien niet juist daar de ‘christelijke’ partijen een groot overwicht hadden: in de steden is de ‘kleurlooze middenstof’ daardoor naar rechts gedreven. De belastingplannen van den minister De Meester, waaronder tot nog toe het ook van vrijzinnige zijde sterk bestreden debietrecht op tabak, deden het overige.

Waren de kiezers, zoo zal men vragen, dan in 1905 niet op de hoogte van hetgeen hen wachtte, indien de vrijzinnige groepen dr. Kuyper overwonnen? Hoever een kiezer op de hoogte is van den politieken toestand van het land, is een moeilijk te beantwoorden probleem, maar zooveel is zeker, dat, wie het program van actie van de Unie-liberalen en vrijzinnig-democraten in die dagen geliefde te lezen, van te voren wist, in welke richting zich zoowel de hervorming der belastingen als die van het leger zou bewegen. Hij kon ook weten, waartoe de protectionistische belastingvoorstellen van de vorige regeering zouden leiden. Velen, die nu het ministerie-De Meester afvielen, hebben dit alles ook geweten. Voor hen was echter de eenige vraag: ‘hoe worden wij van de regeering van dr. Kuyper verlost?’ en was die verlossing eenmaal daar, dan gold het: wie dan leeft, dan zorgt.

Het is tegen de hierbovengenoemde invloeden, dat de democratie en iedere regeering, die haar eerlijk wil dienen, heeft op te roeien. Het is deze stille kracht, die, nergens scherp waar te nemen, overal werkzaam is om den politieken toestand te brengen of te houden op het doode punt. Daar schijnt de Nederlandsche politiek vroeg of laat te moeten belanden. Geen scherp gemarkeerd regeeringsstelsel, noch van rechts, noch van links. De geschiedenis van onze parlementaire ontwikkeling geeft het aan: nauwelijks is een periode van een eenigszins scherp gekleurd bestuur ingetreden, of er wordt een einde aan gemaakt; de jaren 1879, 1894, 1901, 1905 zijn er om het te bewijzen. ‘In 's hemels naam geen groote maatregelen’ roept het Nederlandsche kiezersvolk bij herhaling uit; ‘wij hebben liever dat gij administreert dan dat gij regeert’.

De ‘middenstof’, die de schaal nu naar links, dan naar rechts doet overslaan, zou minder gemakkelijk spel hebben, indien het gedaan was met de antithese-politiek. Indien de democratische elementen, die onder de partijen der rechterzijde aanwezig zijn, niet werden in bedwang gehouden door de conservatieve meerderheid, die daar het overwicht heeft; indien deze elementen zich voegden bij de democratische linkerzijde, dan was er inderdaad kans de stille kracht te weerstaan. Maar de kansen, dat dit zal geschieden, staan voor het oogenblik slecht. Ja, indien het den vereenigden

linkergroepen gelukt was, de Staten van Zuid-Holland en daarmede zoo noodig de Eerste Kamer om te zetten, dan ware tevens voor een nieuwe partijgroepeering de dageraad aangebroken. Dan was de rechtsche coalitie niet alleen haar terrein in de Tweede, maar ook in de Eerste Kamer kwijt geweest. Dan waren de onderlinge verschilpunten ook daar niet langer te bedekken met dien mantel der liefde, die voor zulk een kleedingstuk een buitengewonen omvang schijnt te bezitten; dan toch ware het optreden van een rechterzijde als regeeringspartij voorloopig uitgesloten. Nu echter heeft de coalitie nieuwe kracht geput uit de jongste overwinning. Zij heeft het ministerie-De Meester in haar macht, althans door de Eerste Kamer.

Zal de rechterzijde geneigd zijn in den eersten tijd van die macht gebruik te maken en de regeering vóór het eindigen der gewone zittingsperiode tot aftreden dwingen? Het is niet waarschijnlijk. De rechterzijde had in het afgeloopen voorjaar bitter weinig lust de regeering te aanvaarden, hoewel het haar constitutioneele plicht was geweest zulks te doen; zij zal waarschijnlijk op dit oogenblik evenmin verlangend zijn naar de ministeriëele portefeuilles, want onmiddellijk zou voor haar de vraag rijzen, of de leidende staatsman van 1901 op nieuw voor het voetlicht zou treden en er is reden te vermoeden, dat er onder de rechterzijde zijn, die voorloopig voor die vraag liever niet worden gesteld. Boven zelf te regeeren, zal de oppositie verkiezen toe te zien, hoe het ministerie-De Meester zich onder deze hoogst moeilijke omstandigheden van zijn taak kwijt. Hoe meer kracht de regeerende linkerzijde tot 1909 verbruikt, des te welkomer voor de rechterzijde.

Welke is die taak, die de regeering heeft aftewerken? De regeering heeft, wil zij beantwoorden aan de verwachtingen, die de democratische elementen nog altijd van haar hebben, het regeeringsprogram krachtig door te zetten. Zij stelle de rechterzijde voor democratische maatregelen, die - geheel los van alle antithese-politiek - evenzeer door een democraat ter rechter- als ter linkerzijde behooren te worden toegejuicht. Zij bedenke, dat zelfs al konden de pas gehouden verkiezingen voor de Provinciale Staten als maatstaf gelden voor de aanstaande Kamerverkiezingen (wat betwistbaar is), dit nog voor haar niet

de minste reden kon zijn om van haar program ook maar een duimbreed af te wijken. Integendeel, in het verdedigen van democratische voorstellen, al worden die ook afgestemd, ligt tegenover het volk een bewijs van zelfvertrouwen, in het prijsgeven daarvan een bewijs van zwakheid, dat ook de partijen treft, die de regeering hebben gesteund. Komt het omtrent een democratisch voorstel tot een treffen met de rechterzijde, waarbij de regeering het onderspit delft, dan weet het Nederlandsche volk, aan welke zijde de ware democratie zetelt.

Onder de plannen der regeering is het verst reikend de grondwetsherziening. De toestand van politieke onmacht, waarin de politieke partijen op dit oogenblik zijn geraakt, maakt het meer dan ooit wenschelijk die voorstellen zoo spoedig mogelijk in te dienen. Die toestand is allerminst een reden, de herziening onzer hoogste staatswet uit te stellen. Integendeel, terwijl de drang tot herziening voortkomt uit den wensch naar een afdoende regeling van het kiesrecht, heeft die drang reeds tot gevolg gehad, dat zoowel bij de anti-revolutionnaire als bij de katholieke partij het kiesrecht op den voorgrond is getreden. Wanneer de kiesrechtvraag daar eenmaal staat, is zij niet meer te verdringen. Maar dan hebben de democraten, die rechts zetelen, ook te beslissen in hoeverre zij zelfs hun kiesrechtidealen willen opgeven ter wille van hun christelijk bondgenootschap.

Hier worde niet vooruitgeloopen op de aanstaande grondwets-voorstellen. Dat zij het blanco artikel 80 zullen bevatten staat vast; wat er meer zal worden voorgesteld ligt in het duister. Hoe minder groote vraagstukken daarbij worden aangeroerd, des te beter voor een snelle, afdoende beslissing omtrent het kiesrecht. Misschien, dat de voorstellen ook technische verbeteringen in de grondwet zullen willen aanbrengen; misschien ook dat de regeering, het advies volgend in dit tijdschrift gegeven,[1)] de wijze van grondwetsherziening in haar voorstellen betrekt.

Tegen één voorstel echter, dat van sommige zijden wordt aanbevolen, kan de regeering in het belang van de democratie niet genoeg worden gewaarschuwd: tegen toekenning

1) Prof. Krabbe in ‘De Gids’ van December 1906.

van het recht van amendement aan de Eerste Kamer. Het gevolg daarvan zal geen ander zijn dan dat een met de meeste moeite in de Tweede Kamer veroverde democratische hervorming in de Eerste Kamer tot ten minste de helft der waarde wordt teruggebracht, indien er al daarna nog waarde overblijft. Wat zou er van het arbeidscontract intact zijn gebleven, indien de Eerste Kamer het recht van amendement had gehad? Hoe zou een strijd, tusschen Eerste en Tweede Kamer ontbrand, moeten worden beslecht in ons land met zijn weinig stabiele politieke meerderheden? Het recht van amendement zou aan de Eerste Kamer een positie geven, die zij in ons staatsrecht nooit heeft gehad en eerst in de laatste maanden heeft meenen te hebben.

Afgescheiden echter van deze overwegende bezwaren van politieken aard, die van de toekenning van het recht van amendement aan de Eerste Kamer moeten doen afzien, zou het tot stand komen van een wet van eenigen omvang voortaan geheel tot de *pia vota* moeten gaan behooren. Men weet wat er noodig is om een belangrijk wetsontwerp door de Tweede Kamer heen te krijgen. Wanneer deze moeilijke arbeid was volbracht, zou uit de Eerste Kamer een amendementen-regen op het wetsontwerp neerdalen en indien het daarvan behoorlijk was gedrenkt, zou het aldus door-geamen-deerde ontwerp weer naar de Tweede Kamer terug moeten keeren om daar een nadere bewerking te ondergaan. En alsof men daarmee aan het einde ware! Maar de eene tak van de volksvertegenwoordiging zou weer nieuwe fouten ontdekken, aangebracht of vergroot door den anderen tak, zoodat het ontwerp wellicht eenige malen van de eene zijde van het Binnenhof naar de andere zijde zou worden gekaatst. Niet alleen de democraten, voor wie reeds het politieke gevaar van een Eerste Kamer met recht van amendement overwegend is, neen waarlijk, ook al diegenen, die een snelleren gang en betere techniek van onze wetgeving voor een onafwijsbaren eisch houden, moeten zich met hand en tand tegen de toekenning van dit recht aan de Eerste Kamer verzetten.

Zij, die slechts van een krachtige democratische politiek heil verwachten voor de ontplooiing van alle krachten, die in het volk sluimeren; zij die als voorstanders van het alge-

meen kiesrecht de aanneming van het blanco artikel 80 in de grondwet beschouwen als den eersten, maar onmiddellijk noodigen, stap om daartoe te geraken, moeten den toestand van het oogenblik met bezorgdheid gadeslaan. Nauwelijks heeft bij de verkiezingen van 1905 een frissche bries uit democratischen hoek gewaaid, of de kleinste aanloop, die het kabinet-De Meester neemt ter verwezenlijking van democratische denkbeelden, doet den wind weer omslaan naar den anderen kant. Ook in de politiek is in ons land het weer bijna altijd ongestadig. De cirkelgang der menschheid voltooit zich in onze politiek in buitengewoon korten tijd. Ook in het buitenland, zelfs in Engeland, het parlementaire land bij uitnemendheid, wisselen rechts en links elkander af; maar de kringloop is daar niet zoo snel volbracht, of degeen, die aan het bewind is, heeft althans den tijd gehad iets van zijn politieke wenschen tot stand te brengen. In Nederland moet de democratie telkens woekeren met de enkele jaren, waarin haar op den gang van zaken eenige invloed van beteekenis is gegund.

Indien de verschillende democratische groepen dit volledig beseften, zouden zij wellicht elkander minder fel bestoken dan zij thans bezig zijn te doen. Vrijzinnig-democraten en sociaaldemocraten zitten elkander in het haar, als ging het er om het Marxisme in Nederland op het oogenblik te verwezenlijken en als bestreden beide partijen elkander dus juist op de vitale punten van hun in dit opzicht scherp tegenover elkander staande leer. Niets van dit alles! Het gaat om wat democratische *Realpolitik*, waarbij de reactie met nauw ingehouden juichkreet toeziet, wanneer vrijzinnig-democraten tegen sociaal-democraten of tegen Unie-liberalen slag leveren. Immers - de gemeenteraadsverkiezingen bewijzen het - er valt dan voor die reactie winste te behalen. Het spreekt van zelf, dat groepen, die op zich zelf staan, ook al jagen zij op het terrein der practische politiek dikwerf een gelijksoortig doel na, om allerlei feiten van lagere orde, van tijd tot tijd onderling in wrijving verkeeren. Juist dan te zorgen, dat de animositeit niet de groote politiek bederft, is eenerzijds moeilijk, anderzijds plicht. ‘It is so little’ - zegt Ouida - ‘to love those who give us joy; the proof of love is to endure in pain.’ In de politiek der linkergroepen wordt helaas die ‘proof of love’ al te weinig aanschouwd.

Men heeft, juist naar aanleiding van de provinciale en gemeenteraadsverkiezingen, de vraag gesteld, welke de houding moet zijn van de vrijzinnig-democratische partij in de naaste toekomst. Een vraag, die alleen beteekenis heeft voor diegenen, die aan het voortbestaan van die partij gelooven, niet voor die sociaal-democraten, die in eenigen tijdelijken tegenspoed het bewijs zien van een aanstaand verdwijnen dier partij, gedeeltelijk in de liberale, gedeeltelijk in de sociaaldemocratische. Wat men wenscht, neemt men zoo gaarne als feit aan. Dat de sociaal-democratie zich den volke zou willen vertoonen als de eenige democratische partij, is begrijpelijk, maar die wil en het verdwijnen der vrijzinnig-democraten zijn twee.

Integendeel, in plaats van een ten doode opgeschreven partij te zijn, kunnen de vrijzinnig-democraten zich er op beroemen een groot aandeel te hebben gehad in het program van actie, dat richtsnoer is geworden voor democratische politiek. De grondwetsherziening, thans behoorende tot het regeeringsprogram, is het eerst door hen als eisch voor de finale kiesrechtregeling gesteld.

De totstandkoming trouwens van democratische maatregelen eischt in den tegenwoordigen politieken toestand zulk een inspanning, dat geen enkele democratische groep daarbij mag te kort schieten in ijver en hulp. Men spreekt van bondgenootschappen; oude moeten worden verbroken, nieuwe worden aangegaan. Is niet het verstandigst, dat iedere partij zooveel mogelijk zichzelf zij en blijve? Wint daarbij ten slotte niet de democratie in kracht? In de Kamer steunen, als het er op aankomt, de democraten elkander toch en vindt men de verschillende groepen bij de stemming herhaaldelijk te zamen. Buiten de Kamer is de vraag van overleg omtrent de Kamerzetels een vraag van tactiek, waarvoor nog niet een vast bondgenootschap is vereischt. Zooveel is zeker, de democratie zou er niet anders dan wel bij varen, indien allen, die haar dienen, bij elke verkiezing zich de vraag stelden, hoe men haar het best dient. Indien deze vraag van practische politiek erkend werd als van grooter beteekenis dan die andere: wat is het voordeeligst voor een speciale groep? zouden de democratische elementen te zamen veel meer kracht kunnen ontwikkelen, dan tot nog toe het geval mocht zijn.

De vrijzinnig-democratische partij, noch afstootende de democratische elementen, die zij onder haar naaste geestverwanten aan haar rechterhand vindt, noch stelselmatig bestrijdende iederen sociaal-democraat, dien zij op het verkiezingsveld ontmoet, moet daarbij een voortdurende, krachtige propaganda voeren voor haar beginselen. Met name bij de gemeenteraadsverkiezingen is het gebleken, hoe weinig de kleine burgerij, de kleine middenstand, nog van deze beginselen begrijpt, laat staan hoe weinig die beginselen in die lagen der samenleving zijn doorgedrongen. Zij zijn onder dien middenstand nog talrijk, degenen, die te goeder trouw meenen, dat vrijzinnig-democratische belastingplannen in plaats dat ze hun vermindering van druk zullen brengen, meerdere plichten zullen opleggen. Zij zijn nog talrijk, die - het zou lachwekkend zijn, als het niet zoo treurig ware - de verbetering van hun toestand verwachten van de meest conservatieve elementen, zoowel uit de linker- als van de rechterzijde. Daar valt nog veel terrein te ontginnen, nog veel onwetendheid in te lichten, nog veel vooroordeel weg te nemen. Aan die taak wijde zich de vrijzinnig-democratische partij met volle en ingespannen kracht. Zij ga daarbij haar eigen weg, maar de vruchten, die zij op dien weg plukt, zijn dan ook haar eigendom.

Middelerwijl sukkelt de Nederlandsche politiek langs de moeilijke banen, waarlangs zij zich, door de omstandigheden gedwongen, heeft te bewegen. Quousque tandem? Zullen de verkiezingen van 1909 klaarheid brengen? Of nog hopeloozer verwarring? Of zal het Parlement zijn zittingsduur plotseling zien verkort?

De toekomstige gebeurtenissen zullen den sleutel geven tot deze raadselen. De democratie wacht die toekomst af, in het volle besef, dat, misschien eerst na jaren, maar toch ten slotte, aan háar de zegepraal is. Want de gang der politiek beantwoordt gelukkig niet geheel aan de mathematische figuur van den cirkel. Hij doet veeleer denken aan de spiraal, die, terugkeerende in de richting van zijn aanvangspunt, toch in een ander vlak wordt overgebracht. En dat nieuwe vlak ligt op een hooger niveau. Zoo mag ook de democratie het eenmaal verkregen niveau beschouwen als niet te zijn het hoogste dat te bereiken viel. Spiraalvormig

beweegt zich de politiek in opwaartsche richting en schijnt zij somwijlen ook terug te keeren tot haar oorsprong, voor wie scherp ziet blijft niet verborgen, dat de bodem is gerezen.

J. LIMBURG.

Vondel en de Grieksche tragici.

I.

Bij eene beschouwing van den invloed der klassieke schrijvers moet men steeds in het oog houden, dat zij niet ééne richting in het menschelijk voelen en denken en kunnen vertegenwoordigen, dat zij integendeel de dragers zijn van het geestelijk leven gedurende eene lange historische periode, welke zich niet alleen op het gebied van politiek en economie, maar ook op dat der geestesontwikkeling door geweldige omwentelingen en krasse tegenstellingen onderscheidt. Het naïve, maar toch verheven geloof van Aeschylus staat tusschen den naïven en lichtgeloovigen Homerus en den skeptischen, ongeloovigen Euripides. De eenvoudige, goedmoedige verteller Herodotus staat aan den aanvang eener cultuur, die in hare latere perioden kan wijzen op een fijn en skeptisch satyricus als Lucianus.

Eigenaardig is het verschijnsel, dat de leiders der Renaissance de meest ongelijksoortige antieke schrijvers hebben bewonderd en nagevolgd. Is de voorliefde van een Montaigne voor Plutarchus, van een Erasmus voor Euripides en Lucianus, van een Coornhert voor Cicero en Seneca en van een Roemer Visscher - die op zijne beurt door Dr. Jan ten Brink als mensch en dichter hoogst aangenaam wordt gevonden[1] - voor Martialis licht verklaarbaar, de voorkeur van geloovige mannen als Coster en Vondel voor Euripides schijnt minder begrijpelijk.

1) Dr. Jan ten Brink, Gesch. der Ned. Letterkunde, bl. 327.

Hoewel de drie groote Grieksche tragici meestal in één adem worden genoemd en hunne werkzaamheid zich binnen het leven van twee generaties heeft afgespeeld, spiegelt zich in hen de gang der Atheensche, der Grieksche cultuur van het algemeen geloof in de Goden tot een openlijk uitgesproken, kras skepticisme en ongeloof. Voor ditzelfde proces heeft de Europeesche cultuur na den geestverruimenden invloed der Renaissance nog twee eeuwen noodig gehad. Eerst in de achttiende eeuw komt de Aufklärung, in kiem reeds bij de Rederijkers aanwezig, tot volle ontplooiing; eerst dan wordt de geest van Euripides vaardig over Europa: Corneille en Voltaire, Shakespeare en Swift, Vondel en Kinker of Valckenaer[1] staan in soortgelijke verhouding tot elkander als Aeschylus en Euripides.

Niet alleen is de geest van Euripides de verkeering van de geloovige vroomheid van Aeschylus en Sophocles, ook zijn techniek en de aard der verwikkeling hebben eene belangrijke ontwikkeling ondergaan.

Ontstaan uit den Dionysusdienst, verliest de tragedie allengs zijn oorspronkelijk karakter door het inkrimpen der koren en het vermeerderen van het aantal tooneelspelers. Heeft Aeschylus zich aan de trilogie gehouden, Sophocles maakt van zijne stukken een afgerond geheel. Deze beide dichters zijn éénes geestes kinderen, hunne drama's ademen den verheven, vromen geest van Pindarus.[2] Schildert Aeschylus in strengen, verheven stijl de ideale hoogten der Goden- en heroënwereld, uit Sophocles spreekt eenzelfde geest, doch in zachter, bekoorlijker vormen; hij schildert ‘eine veredelte Menschheit, welche doch menschliches Interesse einflösst.’[3] Sophocles is een meester in de psychologische kunst: zijne karakters zijn concrete persoonlijkheden en leiden een eigen leven.[4] Toch geeft hij geene copieën van de werkelijkheid, hij teekent ideale afbeeldingen van het leven, waarin de waardigheid van de menschelijke natuur tot haar volle recht komt. Hij heeft de kunst verstaan, het individu zoowel in

1) J.L. Klein, Geschichte des Drama's I: 415.
2) Dr. K. Kuiper, Wijsbegeerte en Godsdienst in het drama van Euripides, bl. 93-98.
3) Th. Bergk, Griechische Litteraturgeschichte, III: 459.
4) Ibid. III: 190-192.

zijne bijzonderheid als in zijne algemeenheid op te vatten.

Terwijl Aeschylus en Sophocles de bij uitstek klassieke schrijvers zijn, is Euripides de tolk van het moderne Grieksche denken. Leerling van de Sophisten en bewonderaar van Socrates, heeft hij nog meer tot de verbreiding hunner denkbeelden bijgedragen, dan deze philosophen zelven. Uit hunne wetenschappelijke conclusies bouwt hij eene ethische levensbeschouwing op.[1] Rationalisme, sophistisch redeneeren, een realisme, dat menigmaal aan het portret grenst, profanatie der mythen, skepsis ten aanzien der orakels en ongeloovige spot voor het traditioneele volksgeloof zijn kenmerkend voor dezen 'Geist, der stets verneint.' Geen wonder, dat onder zijnen invloed de tragedie totaal van karakter veranderd is; klassiek zijn slechts de namen, in kiem is hier het romantische drama aanwezig in de *Io*, de *Electra* en de *Orestes*.[2] De liefde en de hartstocht heeft Euripides op het tooneel gebracht. Maar de klassieke verzoening, het klassieke schuldgevoel zijn meestal verre te zoeken. Zoo vliegt Medea zegevierend de lucht in, nadat zij hare wraak volbracht heeft, zonder van eenige wroeging over haren kindermoord blijk te geven: het is 'eine dämonische Leidenschaftstragik.'[3]

Technisch staat de tragedie van Euripides lager dan de Sophocleïsche. De bouw zijner stukken is minder kunstig: in eenen langen proloog wordt de expositie gegeven, de rei staat in een zeer los verband met de handeling; de tooneelen volgen vaak niet logisch op elkander; zoo ontbreekt in de *Hecuba* zelfs het oorzakelijk verband tusschen de calamiteiten der heldin;[4] de oplossing der verwikkeling kan al te dikwijls slechts door de tusschenkomst van een deus ex machina bereikt worden. En tòch, ondanks deze fouten gaat er van de stukken van dezen dramaticus groote bekoring uit. Zij zijn niet minder boeiend dan de meesterstukken van Sophocles. Klein karakteriseert hem aldus: 'Euripides ist der Hermaphrodit: zwitterhaft reizend, befriedigungslos aufregend, berückend unfruchtbar, eine verführerische Missgeburt.'[5]

Geen wonder, dat de litteratoren van het Grieksch-Romeinsch

1) Kuiper, bl. 322.
2) Ibid. bl. 156.
3) Klein, I: 439.
4) Ibid. I: 428.
5) Ibid. I: 320.

Keizerrijk, decadent en overbeschaafd als zij waren, aan Euripides den voorrang hebben toegekend boven Aeschylus en Sophocles. De eenig overgebleven tragedies uit dit tijdperk zijn de stukken van Seneca.[1] In één opzicht is er vooruitgang merkbaar, eene verbetering, die ten nauwste samenhangt met het actieve, energieke karakter der Romeinen. Er komt meer *handeling* in de stukken, de karakters onderscheiden zich door wilskracht en drang tot handelen. Hiertegenover staat, dat deze verbetering maar al te dikwijls ontaard is in eene 'masslose Actionssucht, eine ausschweifende Kraftverschwendung, der Tod aller Idealität, aller poetischen Gestaltung.'[2] De karakters zijn ook abstract en eenzijdig: alle energie wordt op één bepaald doel gericht; de diepten en de verschrikkingen van het menschelijke hart, die toch alle den overheerschenden hartstocht tot grondtoon hebben, worden niet blootgelegd: 'seine Tragödie wirkt wie eine durchgängige Monodie.'[3] Evenals bij Euripides ook hier rhetorische monologen en verhalen, en eene opeenvolging zonder meer, geen innerlijk verband, tusschen de tooneelen. De vele bijzonder treffende dramatische effecten kunnen deze schaduwzijden echter niet doen vergeten, de toovermacht van Euripides is gebroken.

In de geestesatmospheer van het keizerlijk Rome kon geene tragedie meer gedijen. Daartoe waren religie en philosophie al te zeer vervreemd van die beschaving, die slechts 'falsche Sentenzenschmuck und rhetorische Würsten' kende.[4] 'Daher ist die Römische Tragik Gott- und Ideëenlos,'[5] het is niet meer dan eene gladiatorentragiek. De modephilosophie dier dagen, de Stoa, heeft ook het drama tot hare spreektrompet gemaakt. Maar hare leer is het tegendeel van wijsgeerig: ware philosophie verzoent de tegenstrijdigheden, doordat zij het betrekkelijke van beider recht laat gelden. De Stoa nu leert eene abstracte berusting, geene verzoening; zij wil integendeel het gemoed tegen de wisselvalligheid der eindigheden verharden, onverschillig maken. Dit vernietigen en wegcijferen van ééne zijde der werkelijkheid is eenzijdig en onwijsgeerig in de hoogste mate. En de tragedie van dezen tijd draagt dan ook den stempel der eenzijdigheid en onverzoenlijkheid.

1) Ibid. II: 296.
2) Ibid. II: 301.
3) Ibid. II: 363.
4) Ibid. II: 299.
5) Ibid. II: 297.

II.

Ook in ons land is de Renaissance der Latijnsche studiën aan die der Grieksche voorafgaan. De Stoïsche geschriften vonden door hunne eenzijdigheid en hunnen praktischen aard instemming bij de aanhangers der Renaissance, vooral bij de neutralisten, wien de moraal van het Christendom meer gold dan het dogma. Zoowel op het gebied van het didactische proza en gedicht (Coornhert, Spieghel) als op dat van het drama hebben zij een grooten invloed uitgeoefend.

Onder den invloed van Seneca's tragedies is ons tooneel totaal van karakter veranderd. Vertoonen de stukken van Coornhert hier reeds eenige sporen van, Hooft heeft voor goed den stempel van Seneca op de Hollandsche tragedie der zeventiende eeuw gedrukt.[1)] Ook Coster heeft zijne stukken op dezelfde leest geschoeid en tallooze stukken van Vondel staan kennelijk eveneens onder dezen invloed.

Coster is de eerste onzer Nederlandsche dichters geweest, die naast Seneca ook uit Euripides zijne stof heeft geput. Erasmus had eenige stukken van dezen dramaticus door Latijnsche vertalingen onder het bereik gebracht van een breederen kring zijner landgenooten; Hugo de Groot stelde hem uitdrukkelijk hooger dan Seneca en Vondel heeft hun voorbeeld gevolgd. Toch is dit feit, wat Coster aangaat, van geen ingrijpend belang geweest: hij was immers meer polemicus dan kunstenaar: de *Polyxena* verraadt dan ook geen invloed van de hoogere kunst van Euripides. Diens felle haat tegen de orakels, zijne minachting voor de Goden waren voor Coster dankbare gegevens om tegen de priesterlijke heerschzucht der predikanten uit te spelen. Maar toch was hij geen ongeloovige in den trant van Euripides. Terwijl deze het volksgeloof zelf aantast, hekelt Coster alleen de onwaardige verkondigers op scherpe en venijnige wijze zonder een zweem van twijfel aan de leeringen van het Protestantisme te wekken.[2)] Dit blijkt ten duidelijkste uit de wijze, waarop hij eenige oorspronkelijke stukken in de *Polyxena* heeft ingevoegd tusschen de tooneelen

1) Dr. J.A. Worp, De invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel, bl. 102-103.
2) *Polyxena*, vs. 800 vlg.

aan de *Hecuba* van Euripides en de *Troades* van Seneca ontleend.[1] Eenige dier stukken hebben een politiek karakter,[2] de andere reageeren op heftig atheïstische tooneelen, die aan Euripides' *Hecuba* ontleend zijn. Tot tweemaal toe verkondigt eene ingelaschte rei Grieken den lof der Goden, nadat Hecuba in hare wanhoop van versteende en onrechtvaardige Goden had gewaagd, ja zelfs twijfel aan het bestaan van rechtvaardige Goden had durven uitspreken.[3]

De toevalligheid der historische ontwikkeling brengt onze dichters van Seneca tot Euripides. Het onzuivere dezer verhouding komt bij Coster reeds aan het licht, al heeft hij dit op tamelijk onbeholpen wijze trachten te bemantelen. Costers letterkundige nalatenschap omvat echter te weinig, dan dat daar een antwoord op de vraag gevonden zou kunnen worden of hij van Euripides' atheïsme een helder begrip heeft gehad, of hij zich bewust is geweest van de diepe kloof, die Euripides van den geest der zeventiende eeuw scheidt.

Het is een onloochenbaar feit, dat Vondel sterk den invloed van Seneca en van de Grieksche tragici heeft ondervonden. Verscheidene hunner stukken heeft hij vertaald en in zijn oorspronkelijk werk is het zijn streven hen na te volgen. Aanvankelijk volgt Vondel den reeds gebaanden weg. Hooft had een Hollandsch drama geschapen op Seneca's leest geschoeid en Coster had in dien geest verder gewerkt en het tevens voor politieke doeleinden aangewend. Beiden waren trouwe volgelingen van Seneca geweest, deze in het navolgen van het gruwelijke, gene van het ongewone in de scheppingen van den Romeinschen tragicus.[4]

Door het vertalen van stukken trachtte Vondel in den geest der antieke schrijvers door te dringen en zich in zijn eigen taal te oefenen. Dit werk was voor Vondel slechts middel, geen doel.[5] Zijne vertalingen zijn nauwgezet, hij

1) Dr. R.A. Kollewijn heeft de *Polyxena* ontleed in een artikel in ‘Noord en Zuid’, IX, bl. 27 vlg.
2) Bedrijf II, tooneel 6-8; Bedr. V, vs. 1760 vlg.
3) Bedrijf III, tooneel 1-2; Bedr. IV, tooneel 5-6.
4) Worp, Hoofdstuk 6.
5) Dr. G. Kalff, Vondeliana. Tijdschr. voor Ned. Taal- en Letterkunde XIII: 59.

heeft zijne modellen niet willen verbeteren. Afwijking van den ons bekenden Griekschen en Latijnschen text zijn deels te verklaren uit het gebruik eener andere editie, deels uit het niet-verstaan van het Grieksch. Het is zeer waarschijnlijk, dat Vondel uit het Grieksch heeft vertaald, gesteund door de Latijnsche vertaling.[1] Dat hij deze echter niet doorloopend aan zijne vertaling ten grondslag heeft gelegd, blijkt uit het feit dat hij in de *Electra*, met hulp van Vossius vertaald, fouten heeft gemaakt, die in de Latijnsche vertalingen van de zeventiende eeuw niet voorkomen.

In den eersten tijd schijnt Vondel er voor teruggehuiverd te zijn om Zeus door God te vertalen;[2] in *Oedipus Tyrannus* echter is deze schroom overwonnen: Zeus wordt door 'Godt' of 'Godt den Vader' vertolkt.

In de *Foenissae* van Euripides, grootendeels naar de Latijnsche vertaling van Hugo de Groot bewerkt, komen eenige eigenaardige staaltjes voor van verchristelijking van het mythologisch spraakgebruik: τ□χη (De Groot heeft 'Fortuna') wordt vertaald door 'Godts zegen',[3] π□μπιμος □ □α□μων door 'Godts gunst zal U geleiden'.[4]

Overigens heeft zijn gevoel voor fatsoenlijkheid en welvoeglijkheid Vondel soms genoopt zijn text niet al te letterlijk te vertalen.[5]

Van het verzachten van Euripides' skeptische en ongeloovige uitvallen tegen de Goden is echter nergens een spoor te bekennen.

Gaat men na, welke antieke schrijvers Vondel achtereenvolgens heeft vertaald en welker invloed in den loop der jaren in zijne stukken merkbaar wordt, dan zal men in beide gevallen bespeuren, dat onze dichter van Seneca tot Euripides is gekomen; den laatste stelt hij verreweg het hoogst, al heeft hij zich in geen tijdperk van zijn leven aan den invloed van Seneca's techniek kunnen ontworstelen: zoowel de *Palamedes* van 1624 en de *Joseph in Egypten* van 1639, als de *Peter*

1) Ibid. bl. 55.
2) Ibid. bl. 111; in *Elektra* is □□νις □τυζομ□να Λι□ς □γγελος vertaald door: 'maar 't vogelken de zomerbode.'
3) *De Feniciaensche*, vs. 998.
4) Euripides, *Foenissae* vs. 984 = Vondel, *De Feniciaensche*, vs. 1082.
5) Dr. G. Kalff, Vondeliana, bl. 112 vlg.

en Pauwels van 1641, de *Samson* van 1660 en de *Noah* van 1667 vertoonen hiervan de sporen:[1] Ook het karakter van Potiphar's vrouw in *Joseph in Egypten* vertoont groote overeenkomst met dat van Seneca's *Phaedra*; dat Vondel aan Seneca's figuur de voorkeur gegeven heeft boven de door Euripides' veel fijner geteekende, verraadt geen goede smaak, al moet erkend worden, dat het verhaal van Genesis meer aan de platte opvatting van Seneca doet denken.

In eenige zijner beste stukken is Vondel zoowel de techniek als den geest van den Romeinschen tragicus teboven gekomen: zoo in *De Gebroeders* en *Adonias*.

Heeft Vondel in later jaren geene vertalingen van stukken van Seneca meer geleverd, het 'verduytschen' van Euripides heeft hij ook toen nog voortgezet: in 1666 vertolkte hij de *Ifigenie in Tauren* en twee jaar later de *Feniciaensche*.

Dr. G. Kalff heeft het een belangrijk moment in de geschiedenis der Renaissance hier te lande genoemd, als Vondel in 1639 Sophocles' *Elektra* heeft vertaald;[2] immers dit beteekende het komen van Euripides tot Sophocles, den bij uitstek klassieken tragicus. Hoezeer Vondel met dezen dichter vertrouwd was geraakt, blijkt nog duidelijker uit *De Gebroeders*, in denzelfden tijd door hem ontworpen. Het ingrijpend belang van dit komen tot Sophocles wordt echter zeer verminderd door het feit, dat Vondel Sophocles niet in die mate heeft geëerd, als men uit hoofde hunner geestverwantschap zou verwachten.

In de voorreden en inleidingen tot zijne stukken laat Vondel zich herhaaldelijk over de antieke dramatici uit: in 1620 schrijft hij voor *Hierusalem Verwoest*, dat hij met 'Euripides, Seneca en andere Poëten nae den palm wil dingen.' In 1635 zwaait hij Hugo de Groot in de inleiding op de vertaling van diens *Sofompaneas* den lof toe, dat hij niet behoeft te wijken voor 'den wijzen Euripides, die in harteroeren boven anderen uitsteeckt.' Seneca heeft nu blijkbaar, althans in theorie, afgedaan. Euripides is hij steeds blijven vereeren; in 1660 wenscht hij met zijne *Koning David in Ballingschap*

1) Worp, bl. 202-211, 217, 220, 232-235.
2) Dr. G. Kalff, Literatuur en Tooneel te Amsterdam in de XVIIde eeuw, bl. 38.

'in de schaduwe van zulck eenen aelouden voorganger te volgen'[1] en zes jaren later stelt hij de vraag, wie de voortreffelijkste tragicus is, Sophocles of Euripides.[2] Zonder zelf een beslissend oordeel te geven haalt hij met blijkbare ingenomenheid verscheidene schrijvers aan, die aan Euripides de kroon toekennen: eene heele reeks van 'd'uitspraek van Apollo te Delfis' af tot aan Cicero, eenige Kerkvaders en den Drost Hooft toe. En toch is Vondel veel meer de geestverwant van Sophocles: beiden zijn innig vroom van gemoed, zij gevoelen zich onverbrekelijk aan het traditioneele volksgeloof verbonden; en hieraan ontleenen zij dan ook de stof voor hunne klassieke stukken. Ook Euripides heeft uit deze bron geput. Maar zijne stukken waren gericht op de ondermijning van het volksgeloof, waarin zij wortelen. Aan de hartstochtelijkheid der karakters en de kernachtigheid der spreuken, waardoor Euripides' stukken uitmunten, is deze voorkeur zonder twijfel grootendeels toe te schrijven. Voor de fijnheid van Sophocles' verheven, klassieke opvatting van het tragische blijken zelfs de dichterlijke voelhorens van een Vondel te grof. Deze bewondering voor Euripides schijnt slechts mogelijk te zijn geweest, doordat het fijne skepticisme van dezen voltairiaanschen geest voor Vondel onopgemerkt is gebleven, een bewijs, dat Vondel Euripides' geest niet heeft begrepen. Zoo bewondert Vondel diens *Hecuba*[3], diens *Hippolytus;* maar nergens een zweem van afkeer van Euripides' gebrek aan eerbied voor de Goden. Ook bij Seneca schijnt Vondel dit verschijnsel niet te hebben opgemerkt. Hun twijfel aan het Homerisch Godendom heeft Vondel niet in zijne gevolgen doorzien; hij heeft niet begrepen, dat twijfel aan de historiciteit van Tantalus' maal,[4] dat Seneca's verwijt, tot de Goden gericht

> 'Hoe sietghe met zoo groote een' sorgeloosheyd,
> Van boven aen der menschen bittre boosheyd,[5]

in den mond dier antieke schrijvers eene heel andere be-

1) Vondel, ed. Unger, 1660, bl. 98.
2) Ibid. 1664-1667, bl. 141-142.
3) Ibid. 1618-1620, bl. 40; vgl. bl. 28.
4) *Iphigenie in Tauren*, vs. 400 vlg.
5) *Hippolytus*, vs. 1223 vlg.

teekenis hebben, dan voor een christelijk schrijver. Euripides' methode om der Goden onrechtvaardigheid aan de kaak te stellen, namelijk door dezen eene reeks onheilen over hunne trouwste dienaars en vereerders te laten uitstorten, wordt in Vondels bewustzijn opgevat als een treffend beeld van de nietigheid van het schepsel tegenover de Majesteit Gods. Zoo wordt de atheïstisch-fatalistische bedoeling van den Griekschen tragicus in eene eenzijdig Joodsch-transcendente verkeerd. Vandaar Vondels voorkeur voor het lijdende-vrouwen-motief uit Euripides' *Hecuba* en *Troades*, dat in verschillende zijner stukken wordt teruggevonden, zooals in *Hierusalem verwoest*, *De Gebroeders*, *Maria Stuart* en *De Batavische Gebroeders*.

Al heeft Vondel in zijne stukken meer tooneelen van Euripides dan van Sophocles nagevolgd, de toon zijner stukken is steeds meer Sophocleïsch dan Euripidiaansch. Ook heeft hij in eenige zijner beste stukken getracht Sophocles te evenaren. Wat dramatische scheppingskracht betreft, kan Vondel echter niet in de schaduw van Sophocles staan; maar bij de beoordeeling van den Hollandschen tragicus mag niet uit het oog worden verloren, dat hij eene groote moeilijkheid had te overwinnen, die gelegen is in den aard zijner stof. Hoewel beide dramatici de godsdienstige overlevering hebben bewerkt zijn er toch verschillende punten van diepgaand verschil aan te wijzen, die voor het Hollandsche drama doodelijk zijn gebleken. In de eerste plaats zijn de Grieksche Goden autochthoon: voor het Grieksche bewustzijn houden zij verband met de heldendaden der voorvaderen en menige gewijde plaats in de bekende omgeving werd in verband gebracht met hunne aardsche lotgevallen. Bij alle gehechtheid en geloof aan hunne sagen en mythen stonden de Grieken toch veel vrijer tegenover hunne overlevering; het streng historische geloof van de Europeanen aan hunne Bijbelboeken was hun vreemd: het veredelen der mythe is veeleer het doel van den Griekschen dichter geweest. De harmonische ineenvloeiing van het goddelijke en het nationale geeft juist aan het Grieksche drama zoo groote natuurlijkheid en bekoring.

Het was een groot bezwaar voor Vondel, dat zijne stof niet nationaal was, zoodat het uitheemsche en vaak symbolische karakter aan de natuurlijkheid zijner stukken afbreuk moest doen. Toch heeft Vondel in de inleiding op *Gijsbrecht*

van Aemstel gewezen op de voordeelen van eene nationale stof; immers 'het en is ook de reden niet ongelijck, dat onze eige zaecken ons meer ter harten gaen, dan die van vreemden en uitheemschen.' Maar dit geldt van Vondel slechts, waar de keuze tot de wereldsche geschiedenis beperkt is: voor de heilige geschiedenis moet deze beslist wijken, 'overmits de heilige, boven andere geschiedenissen, altijt voor zich brengen een zekere goddelijcke majesteit en aanbiddelijcke eerwaerdigheit, die nergens zoo zeer dan in treurspelen vereischt worden.'[1] En Vondel handhaaft het gezag van den Bijbel in zijnen strengsten vorm, 'want het is klaer, dat men in het heilighdom des bijbels niets magh veranderen.'[2]

Nog in een ander opzicht was Vondel in het nadeel: de bijbelsche verhalen leiden niet als vanzelve tot het scheppen eener tragedie als de Grieksche overlevering. De dienst van Dionysus, die uit een sterfelijke moeder geboren, als zoon van Zeus toch aan den dood onderworpen was en aan wien door zijn geplaatst-zijn tusschen Goden en menschen een tragisch lot was beschoren, is de bakermat der tragedie geworden. Zoo vond de koorlyriek haren weg van de godenmythe tot de menschensage.[3] Deze vermenging van het goddelijke en het menschelijke is ten eenenmale vreemd aan de Oud-Testamentische verhalen. Immers de eenheid Gods als geestelijke persoonlijkheid buiten het heelal gedacht is hier gronddogma van het volksgeloof.

Als rechtgeaarde Semieten hebben de Joden een afschuw van een 'Kreislauf des göttlichen Wesens durch Naturformen und Wandlungen.'[4] Het tragische is in het Oude Testament slechts in aanleg aanwezig: de momenten van het tragische vallen uiteen in God en mensch. Zij zijn slechts vereenigd, in zooverre de mensch zich van Gods oneindigheid bewust is. Maar de eenheid van het eindige en het oneindige is niet gesteld voor en door het bewustzijn: de mensch is zich nog niet bewust van eigen oneindigheid, die tevens gedoemd blijft door het eindige

1) *Joseph in Dothan*, bl. 120.
2) Vondel, Ed. Unger, 1657-1660, bl. 184.
3) Klein, I: 108.
4) Ibid. I: 88.

te worden beperkt: wanneer hij dit heeft ingezien, is de mensch zich pas volledig bewust geworden van eigen tragiek. Ook de momenten van het dramatische komen in het Oude Testament slechts gescheiden voor; zuiver episch zijn de historische boeken, lyrisch de psalmen. Voor alles worden de ‘faits et gestes’ van de nationale helden geteekend en dat vindt weerklank in Vondels gemoed. Toch is de tragische kern van menig oud-testamentisch verhaal niet te loochenen. Vondel stond alzoo voor de reusachtige taak deze sluimerende dramatische kern tot volle ontwikkeling te brengen. Om uit deze sobere gegevens eene pakkende tragedie te scheppen, daartoe ontbrak het Vondel echter aan de ware dramatische scheppingskracht. Hij heeft niet vermocht aan de bijbelsche traditie nieuw leven te geven, door de waarlijk tragische elementen in zijne kunst te vereeuwigen. Vondels dramatiseering heeft van de bijbelsche verhalen geene nieuwe bezieling doen uitgaan, integendeel, de macht der bijbelsche traditie moet zijne stukken redden. In hooge mate geldt dit van de zwakkere stukken als *Koning Salomon*, *Koning David in ballingschap*, *Koning David herstelt*.

Vondel heeft zich niet beperkt tot het bewonderen van de tragiek der Ouden, hij heeft zich ook rekenschap trachten te geven van het wezen van het tragische. Eene samenhangende beschouwing over de aesthetica van het drama heeft hij echter niet gegeven. In zijne inleidingen vinden wij slechts losse beschouwingen over deze vraagstukken.

Van uitnemend tragische werking acht hij die situaties, waar ‘de tweespalt valt tusschen bloet en bloet.’[1] Hier heeft Vondel den schijn voor het wezen genomen. Niet het feit, dat twee tegenstanders na verwant zijn, stempelt hunne verhouding tot eene tragische; deze is echter aanwezig, wanneer de plichten, door bloedverwantschap opgelegd, in botsing komen met de eischen van staat of godsdienst. Verder prijst Vondel de uitnemend tragische werking van ‘herkennis en staetverandering’. De onbestendigheid van 's werelds loop[2], ‘veranderingen van staeten en doorluchtige personaedjes’[3] zijn de meest geschikte stof voor tragedies. Doch niet de

1) *Adonias*, bl. 99; *Jeptha*, bl. 184-185.
2) Vondel, Ed. Unger, 1660, bl. 187.
3) Opdracht *Zungchin*, bl. 245.

onbestendigheid zonder meer acht Vondel tragisch: aan het einde moet God ‘schelmen en booswichten.’ straffen; dit leerstuk ‘streckt een der zenuwen der Godtvruchtigheid.’[1] Schelmen en booswichten worden gestraft: deze regel zou kunnen gelden voor Seneca's stukken en voor het.... melodrama. De antieke tragiek schildert juist het lijden van edele karakters; het Noodlot, de loop der gebeurtenissen plaatst hen in zulke verhoudingen, dat zij zich tegen eene der geldende machten, hetzij de wetten van den staat, hetzij de geboden van den godsdienst moeten vergrijpen. Dit vergrijp wordt gestraft, maar de met schuldbesef gedragen straf is meteen de ontzondiging, de verzoening. Van het wezen der verzoening heeft Vondel echter geen besef gehad. En dit maakt tevens zijne voorliefde voor Euripides begrijpelijk, wiens stukken meestal meer daemonisch dan verzoenend van werking zijn.[2] Dat Vondel geene ‘Ahnung’ had van dit hoofdmoment der tragedie blijkt wel het duidelijkst uit de volgende uitlating over *Lucifer*, volgens Vondel eene zijner gewichtigste tragedies: ‘Lucifer en zijne aenhangelingen vervielen uit hunnen zaligen staet, in eeuwige ongenade.’[3]

Zuiverder is zijne opvatting in het Berecht voor *Jeptha*, dat de wezenlijk tragische held ‘nochte heel vroom, nochte onvroom maer tusschen beide’ moet zijn. Door ‘onweetenden ijver’ overtreedt hij de wet en zijnen vaderlijken plicht. Niet de booswicht, maar de eenzijdige drijver wordt in Jeptha getroffen. Maar ook hier is de verzoening niet zuiver: Jeptha komt tot het inzicht van zijne dwaling en heeft diep berouw: de tragische held echter is niet de berouwvolle, die zijn daad ongedaan wenscht, doch de ‘Verklärte,’ die tot het inzicht van het onvermijdelijke van zijn lot is gekomen en hiermede vrede heeft.

III.

Met behulp van de Aristotelische aesthetica en de commentaren zijner geleerde tijdgenooten als Scaliger en Heyn-

1) *Elektra*, bl. 168.
2) Klein, I: 434.
3) *Noah*, bl. 3.

sius, beiden groote bewonderaars van Seneca, heeft hij van de tragici der Oudheid de kunst trachten af te kijken. Dit navolgen bleef niet beperkt tot een gehoorzamen aan dezelfde aesthetische wetten en tot het gebruiken eener zelfde techniek. Vondel liet zich ook verleiden verhoudingen en situaties uit bepaalde antieke tragedies in zijne bijbelsche stukken na te bootsen. Eene nabootsing, die verre ten achter blijft bij het oorspronkelijke en die tevens voor de verwikkeling van het moderne stuk verderfelijk is geweest.

Aan eene gebrekkige onvolledige theorie paart zich bij Vondel een herhaald mistasten in de praktijk, een mistasten, dat zijne verklaring hierin vindt, dat aan onzen dichter de intuïtie heeft ontbroken om het wezen der tragische verwikkeling te vatten, terwijl hij in zijne verstandige reflectiën eenige momenten der tragiek slechts abstract heeft opgenomen. Eene ontleding van eenige zijner beste stukken kan dat staven. Tot deze, waarin hij gepoogd heeft eene tragedie in den geest der Grieksche tragici te geven, rekent hij zelf *De Gebroeders*, *Adonias* en *Jeptha*. Hoewel zij uit de Heilige Geschiedenis zijn geput, is hun karakter beslist wereldlijk in vergelijking met de trits, bestaande uit *Lucifer*, *Adam in Ballingschap* en *Noah*, welke Vondel zijne drie gewichtigste tragedies noemt.[1)] Deze twee groepen staan in soortgelijke verhouding als Sophocles' vertolkingen der sage en de Godentragedies van Aeschylus.

De Gebroeders is ontstaan onder den invloed van Vondels kennismaking met Sophocles' *Oedipus*; geen wonder, dat het klassieke en het zeventiende-eeuwsche stuk sterke trekken van overeenkomst vertoonen. Deze beperkt zich niet tot eenige situaties, ook de opzet vertoont een eigenaardigen trek van gelijkheid; eene eigenaardigheid echter, die ook hier weer eene zwakheid in Vondels stuk zal blijken. Klein doet terecht opmerken[2)], dat het eene merkwaardigheid in den opzet van Sophocles' kunstwerk is, dat alle gebeurtenissen, die de ontknooping van Oedipus' tragisch lot bepalen, buiten het stuk vallen: het is alles bekend vooronderstelde voorgeschiedenis.

1) *Noah*, bl. 3.
2) Klein, I: 328-329.

De tragiek zit hem niet zoozeer in de ontwikkeling der feiten, dan wel hierin, dat hun ware samenhang langzamerhand tot Oedipus' bewustzijn doordringt. Voor het oog der toeschouwers gaat aan den held het ware licht op over het verband van zijn verleden en dat van zijn verworven vaderstad. De vertrouwdheid van den antieken toeschouwer en van den modernen lezer met deze voorgeschiedenis maakt deze technische fout niet tot eene hinderlijke.

Niet aldus in Vondels *Gebroeders*: de voorgeschiedenis is een der minder bekende verhalen aan het Oude Testament.[1)] Jozua had met de Gabaonners, die zich op bedriegelijke wijze als veraf wonende vreemdelingen voordeden, een verbond gesloten en hen bezworen hun volk te zullen sparen. Later bleken zij inwoners van Kanaän te zijn. De Israëlieten hebben zich echter aan hunnen eed gehouden, totdat Saul eene poging waagde om deze stam uit den weg te ruimen. Tot zoover de voorgeschiedenis, die echter met het stuk in een ander verband staat dan in de *Oedipus*; deze teekent het allengs bewust worden eener reeks voorvallen, die door hun verband tragisch zijn. De godspraak in de *Gebroeders* onthult het verband tusschen den rampzaligen toestand te Gabaon en het misdrijf van Saul; maar daarmede houdt de overeenkomst op. Met het orakel is de tragische toestand geschapen en meteen aan alle belanghebbenden bewust: aan de oplossing van het probleem is de verdere handeling gewijd.

Het stuk zelf opent met eene klacht over de reeds drie jaren aanhoudende droogte in Gabaon. Koning David verschijnt om raad te schaffen en met den aartspriester Abjathar ‘met Godt te raede te gaen’. Het tweede bedrijf schetst den uitslag:

> ‘Gods gramschap houdt tot noch den hemel dicht gesloten,
> Om Sauls moordgeslacht, en 't bloed van hem vergoten
> Te Gabaon.’[2)]

David vraagt den Gabaonners, hoe zij zich in dezen gewroken zullen achten en zij eischen zeven van Sauls geslachte; maar niet dan nadat zij voor David hunne heele geschiedenis en Sauls onrecht breed hebben uitgemeten. Ongeschikter plaats

1) Jozua IX en 2 Samuel XXI: 1-14.
2) *Gebroeders*, vs. 271-273.

om de voorgeschiedenis in te lasschen is haast ondenkbaar. David poogt hen over te halen hunnen eisch te verzachten, doch tevergeefs. De koning kan er echter niet toe besluiten de nakomelingen van zijnen voorganger op te offeren: spaarde hij zelf Saul niet herhaalde malen? Een oogenblik overweegt hij de mogelijkheid om niet toe te geven, doch de aartspriester weet hem te overtuigen.

> 'De band van maagschap breeckt met schrickelijke pijn.'[1)]

klaagt David dan.

En nu moeten Rispe, Sauls weduwe, en Michol, hare dochter, de moeders der zeven gebroeders, van dezen verpletterenden uitslag verwittigd worden. Benajas meldt den reeds zoo diep vernederden vrouwen deze nieuwe ramp. Deze vrouwen, tevoren nauwelijks genoemd, nemen nu de tragische rol over: eene omstandigheid, die de continuïteit en daardoor het allengs stijgen der tragische werking verbreekt. Heftig verontwaardigd kunnen zij in het Godswoord slechts eene wraakneming van Abjathar zien. Dan treedt David op, aarzelend of hij haar wel te woord zal staan. Om niet àl te onbarmhartig te schijnen, besluit hij hare klachten aan te hooren. Niet de treurende vriend en bloedverwant spreekt uit David: in het heele stuk maakt hij eenen weifelenden indruk, alsof de zaak niet hem in de eerste plaats aanging. Uitlatingen als:

> 'Mijn geest is nu ter dood bedroefd om uw verdriet,'[2)]

of

> 'Mijn halsvriend Jonathan bedroeft mij bovenal,'[3)]

zijn hem niet uit het hart gegrepen. Maar de gemelijke uitroep:

> 'Hoe zal ik mij 't gekarm der vrouwen best ontslaen,'[4)]

is inderdaad teekenend voor zijne houding.

In het vierde bedrijf klagen de vrouwen hare smart achtereenvolgens aan de Rey van priesteren en aan de Gabaonners, die hare zonen wegleiden.

Het verslag der terechtstelling door de Levyten aan David

1) Ibid. vs. 517.
2) Ibid. vs. 1024.
3) Ibid. vs. 1035.
4) Ibid. vs. 1003.

gedaan, vult het vijfde bedrijf. En dan geeft David van zijne verzoening met het gebeurde blijk in de volgende woorden:

> ‘Des volx behoudenis
> Waermeê, 't en zy men 't bergh, het omgekomen is,
> Beweeght me meer dan 't leed van zulke lieve magen.’[1)]

Ten slotte verschijnt Mephiboseth, Jonathans zoon met zijn zoontje om David zijnen dank te betuigen, dat hij hem en zijn kind heeft gespaard.

De opzet is duidelijk verwant met dien van Sophocles' *Oedipus*[2)], al staat de voorgeschiedenis in een ander verband met het stuk zelf. Ook daar eene plaag, die het volk tot wanhoop drijft, ook daar wordt het orakel geraadpleegd en de blinde ziener Tiresias moet het nader verklaren, terwijl David door Abjathar over de werkelijke beteekenis wordt ingelicht. Aanvankelijk schijnt de treurrol aan David beschoren te zijn: hij de koning, moet het Godswoord vervullen en dat ten koste van hen, die hem dierbaar zijn: het gaat tusschen het naaste bloed! Reeds dadelijk heeft David een voorgevoel van het naderend onheil:

> ‘Mijn hoop ziet licht te moet, maer door een' nevel heen.’[3)]

Hoe zwaar deze strijd hem valt, blijkt echter niet uit het stuk, van de hechtheid dier banden komt weinig aan het licht. En wat ten slotte de tragiek van dezen toestand totaal vernietigt, is het feit, dat David de twee loten van Sauls stam, die hem het dierbaarst zijn, zonder eenige moeite kan behouden: slechts zeven van de negen afstammelingen worden voor het zoenoffer geëischt. De eindindruk is deze, dat de nevels, achterna beschouwd, nogal medevallen.

De tragische quaestie is door Vondel niet scherp omlijnd: onmiddellijk valt het op, dat de treurrol, aanvankelijk voor David bestemd, door de vrouwen wordt overgenomen. Maar de lezer blijft ook in het onzekere omtrent den aard van

1) Ibid. vs. 1655-1657.
2) D.C. Nijhoff, *Vondels Hecuba*, *Gebroeders en Maria Stuart aesthetischcritisch beschouwd*, bl. 46-49. In deze bladzijden wordt de meening van K. Sybrandi, *Vondel en Shakespeare als treurspeldichiers*, bekroonde prijsvraag van Teylers Genootschap, 1841. bl. 51, 52, 73, 74, weerlegd, dat de *Gebroeders* eene navolging van Seneca's *Oedipus* zoude zijn.
3) *Gebroeders*, vs. 30.

Davids tragischen toestand. Valt het hem moeilijk, hem, den vriend en zwager van Jonathan, om diens bloedverwanten ter dood te laten brengen? - Of kan hij er niet toe besluiten zijn eigen karakter te verloochenen door nu den dood der zeven gebroeders te gedoogen, terwijl hij zelf Saul steeds had gespaard? Is David eene tragische figuur, doordat zijn plichten als vorst en de liefde voor zijne bloedverwanten in botsing komen, of is in hem de strijd belichaamd tusschen zijnen plicht tegenover het Godswoord en de Gabaonners en de handhaving van eigen karakter en beginselen? Beide argumenten laat Vondel zijnen held aanvoeren, zonder echter een dezer motieven of beide in hunne consequentie door te voeren.

Is David als tragische figuur zeer zwak, de smart der vrouwen moet het stuk redden. Deze smart mist echter de wijding der hoogere tragiek, het blijft eene onverzoende smart. De vrouwen leggen zich niet neer bij het woord Gods, zij wijten hare rampen aan Abjathar's wraaklust. Nijhoff noemt hare smart ten onrechte echt Sophocleïsch[1]: de overeenkomst met Euripides' *Hecuba* is hem ontgaan.

Duidelijk spreekt uit deze vrouwen de onverzoende geest van Euripides. Maar hare smart is echt en aangrijpend. Het is een onvervalschte echo van de smartkreten van Hecuba en Andromache.

Ook in den opzet van het derde bedrijf is Euripides' invloed te bespeuren. Zoo geene vertaling, dan is het toch eene navolging van de eerste klacht van Hecuba.[2] Gelijk Hecuba hare vroegere slavinnen aanroept om haar te steunen en naar buiten te geleiden, zoo Rispe hare dochters. Beide oude vrouwen zinspelen op hare bevende hand en doorbuigenden stok en moeilijken gang. Dan gedenken zij een langen droom, die haar van haar bed deed opschrikken en die zij aan hare toehoorderessen mededeelen. Zag Hecuba eene hinde, door de klauw eens wolfs met bloed besprenkeld, die met geweld van haren schoot werd gerukt, Vondel heeft den droom moeten wijzigen: een vlucht van zeven doffers vlucht voor eenen valk in Rispe's schoot; de valk echter pikte hare

1) Nijhoff, bl. 49.
2) Euripides, *Hecuba*, vs. 59-94; *Gebroeders*, vs. 589-620.

handen door en roofde ze allen. De opeenvolging van denkbeelden is te treffend, om hier ontleening te kunnen loochenen.

Het vervolg van dit bedrijf is oorspronkelijk van inkleeding. Echt Euripideïsch echter is de geest van het tooneel, waarin Benajas aan de vrouwen het orakel mededeelt: het is tevens kenschetsend voor Vondels liefhebberij om een woordenstrijd, gekruid met kernachtige spreuken, in zijne stukken in te lasschen.[1)]

In het tweede gedeelte van zijn stuk heeft Vondel een ander tragisch motief aangewend en wel de onbestendigheid van 's werelds lot en de opeenhooping van onverdiende rampen. De twee laatste bedrijven geven geene nieuwe gebeurtenissen, noch eenige handeling. De vrouwen klagen haar leed uit.

Deze tragedie verraadt duidelijk Vondels dramatisch onvermogen: geene dramatische ontwikkeling noch eene verzoenende ontknooping. De dankrede van Mephiboseth over zijne redding en die van zijnen zoon maken veeleer den indruk van het slot van een blijspel.

Is de tragische verwikkeling van de *Gebroeders* eene onbeholpen copie van Sophocles' *Oedipus* en Euripides' *Hecuba*, die van *Adonias*, volgens Vondel ‘een volkomen treurspel’,[2)] heeft een romantische tint. De tragische verwikkeling wordt geschapen door de liefde van Adonias, Salomons ouderen broeder, voor Abizag, de ongerepte weduwe van Koning David, die als zoodanig aan haren toekomstigen echtgenoot het recht op den troon zou verschaffen. Salomon moet dit huwelijk dus trachten te verhinderen, daar het eene bedreiging voor zijnen troon is. De rust van den Staat tegenover de rechten der liefde, vertegenwoordigd door twee broeders, - is er voor een romantisch gemoed een tragischer gegeven denkbaar? Klassiek is de aard dezer botsing niet; liefde zonder meer, liefde, die door het huwelijk nog niet tot eene objectieve macht geadeld is, kon voor den antieken geest geen enkel recht, hoe betrekkelijk ook, doen gelden. De Grieksche tragici wenden het motief van liefde van verloofden slechts

1) Van hetzelfde gehalte is Davids onderhoud met de vrouwen: vs. 741-1026.
2) *Adonias*, bl. 99.

aan om aan hun beeld eene tint van innigheid te geven: zoo Antigone en Haemon in Sophocles' *Antigone*.

Euripides is de eerste geweest, die de liefde op het tooneel heeft gebracht; dus ook in dit opzicht is hij de voorlooper der romantici geweest. De Fransche tragici der zestiende en zeventiende eeuw hebben aan het romantische element der liefde eene groote plaats ingeruimd. En het is waarschijnlijk onder deze invloeden, dat Vondel zijne *Adonias* heeft gedicht. Dit motief, door Corneille in zijne onsterfelijke *Cid* uitgewerkt, is door Vondel op schromelijke wijze misvormd: de liefde leidt hier niet tot botsing met het staatsbelang, doch zij wordt met voorbedachten rade als troef in het staatkundig spel uitgespeeld: Adonias wil den jongeren broeder van den troon dringen en hierom dingt hij naar Abizags hand. Onmiddellijk nadat hij zijne liefde aan Abizag heeft verklaard en zijne stiefmoeder Berseba heeft overgehaald zijne voorspraak bij den koning te zijn, vinden we hem in beraad met Abjathar en Joab, twee ontevredenen, die met hem de kansen overwegen om door middel van Abizags hand tot den troon te geraken:

> 'En zouden Salomon, de moeder, en de staet
> Niet riecken, dat hier broet een heimlijck verraet,'[1)]

vraagt een der samenzweerders.

En niemand is een oogenblik de dupe dezer geschiedenis, behalve Abizag zelve, die steeds hare 'onnoozelheit' bepleit. Berseba, Salomon's moeder, had zich eerst laten vinden om dit huwelijk bij Salomon te bepleiten, maar deze weet haar onmiddellijk van hare naïveteit te genezen en zij laat zich overtuigen door zijn woord:

> 'Abizag zoeckt hij minst, maar al zijn leedt te wreecken.'[2)]

En als Salomon het huwelijksplan aan zijne raadslieden voorlegt, roepen dezen onmiddellijk: verraad!

In het derde bedrijf komt Abizag ten hove hare onschuld betuigen, daar ook zij het gerucht vernomen heeft, dat Adonias van eenen aanslag op den troon verdacht wordt. De veroordeeling van Adonias en van twee zijner mede-

1) *Adonias*, vs. 409-410.
2) Ibid. vs. 560.

plichtigen en het verhaal van zijnen dood vullen de laatste bedrijven.

Ook in dit stuk weer heerscht onzekerheid in den tragischen toestand. Vondel vat het op als ‘een erftroongeschil tusschen bloet en bloet.’ Maar in dat geval zou Salomon de tragische figuur moeten zijn: tragisch door de botsing tusschen broederliefde en vorstenplicht. Doch de koning laat zijnen ‘staetzuchtigen’ broeder zonder aarzelen vallen. En de aanvankelijk gegeven botsing tusschen liefde en staatsbelang wordt ijdel, als Adonias zijne liefde slechts blijkt te gebruiken als middel om tot den troon te geraken. En Abizag is evenmin tragisch: haar karakter is zoo onduidelijk geteekend, dat men het heele stuk door in onzekerheid blijft omtrent het beginsel, dat haar leidt.[1)]

Van eene geleidelijke ontplooiing der karakters, of van eene ontwikkeling van den tragischen toestand is geene sprake: het stuk is niet meer dan de vertooning eener paleisintrige, die onder mom van een huwelijksaanzoek, waardoor echter niemand zich om den tuin laat leiden, wordt opgezet. Zonder eenige treffende gebeurtenis worden de samenzweerders ontdekt, ontmaskerd en veroordeeld!

De *Jeptha*, hoewel eenige jaren voor *Adonias* geschreven (1659), is nochthans het beste van Vondels treurspelen.[2)] De expositie is gelukkig, de ontwikkeling van den tragischen toestand is geleidelijk en Jeptha is en blijft de hoofdpersoon. In dit stuk staat Vondel zelfs sterker dan elders onder den invloed van den antieken geest: hij heeft den geest van het bijbelverhaal namelijk gewijzigd en veredeld. Volgens Rigteren XI is het offer van Jeptha Gode welgevallig: Vondel laat in zijnen held den strijd ontbranden, of hij dit offer, dat hij niet bedoeld had, verplicht was te volbrengen. De tragiek is hier reeds meer modern; niet een tragische toestand ten gevolge van botsing van objectieve machten is hier geteekend, zooals het oud-testamentisch verhaal feitelijk geeft, - een Jeptha namelijk geslingerd tusschen zijne verplichting hem

1) Sybrandi, bl. 91-92.
2) Over *Jeptha* is geschreven door: Dr. H.E. Moltzer (*Studiën en Schetsen*), Sybrandi (bl. 72, 85, 214), Dr. J. Te Winkel (*Vondel als treurspeldichter*, bl. 199), L. Simons Mz., in *Het Tooneel*, XVII.

door den Gode gezworen eed opgelegd en de liefde voor zijne dochter - maar de subjectieve tragiek van het geweten. Voor Jeptha gaat het om het verwerven van het rechte besef van de waarde van zijnen eed. Zijn tragisch lot wordt door zijne omgeving echter niet beaamd: zijne raadslieden ontkennen ten stelligste, dat zijn eed een menschenoffer zou kunnen rechtvaardigen. Dit vooral maakt de tragiek van dit stuk voor den modernen lezer onwezenlijk. Juist het mede leven en mede lijden van alle personen van het antieke drama met den tragischen toestand van den held sleept ook die lezers mede, voor wie de feiten zonder meer hunne beteekenis hebben verloren.

Ook hier ontbreekt bij de ontknooping de ware verzoening: in hare plaats treedt het berouw. Pas nadat het offer volbracht is, ziet Jeptha het ongeoorloofde er van in. Jeptha heeft nog schuldbesef: in dit opzicht althans staat Vondel hooger dan Euripides, die zijne Medea na haren kindermoord zegevierend de lucht laat invliegen.

IV.

In *Lucifer*, *Adam in Ballingschap* en *Noah* is Vondel veel meer zichzelf dan in de reeds behandelde stukken; want voor alles is hij een godsdienstig dichter. Zijne geloofsovertuiging beheerscht zijn geheele werk. En deze heeft zich geleidelijk ontwikkeld. De overgang van het eene tot het andere kerkgenootschap beteekent geen ommekeer in zijn godsdienstig voelen en denken. Zijn verzet tegen de Calvinisten en zijn overgang tot het Roomsch-Katholicisme zijn beide ‘een schakel in dezelfde geloofsketen. Heel het verloop steunt op zijn Godsbegrip, dat standvastig hetzelfde bleef en als een veer zijne daden en gedachten regelde. Het was het Godsbegrip van een man, die met zijn zuiver middeneeuwschen en volksaardigen aanleg, een sterk gevoel had voor recht en vergelding, en voor zijne verbeelding een tastbaar, wel geweldig en koen gebouwd, maar onomstootelijk vast, door God geordend Wereldstelsel vroeg.’[1)]

En waar treedt de ordening Gods in de wereld onbedekter

1) J. Koopmans, Letterkundige Studiën, I: 101.

aan het licht, dan in de Heilige Geschiedenis? Het is 's dichters doel om te stichten, niet om kunst te geven.[1)] Toch is dit geenszins een hinken op twee gedachten: volgens zijne innige overtuiging bereikte hij hier pas de ware tragedie. Immers waar ter wereld steekt de nietigheid des schepsels scherper af tegen de Majesteit Gods, dan in de hellevaart der oproerige engelen, in den val van den ongehoorzamen mensch en in de vernietiging van een zondig geslacht? Hier is Vondel eerst toegekomen aan de tragedie, waarvan alle andere treurspelen, die uit de gewijde, zoowel als uit de profane geschiedenis, slechts afschaduwingen zijn.

In deze stukken komt, niettegenstaande hunne schoonheid en verhevenheid, de ongeschiktheid van Vondels abstract Godsbegrip voor het treurspel duidelijk uit. Zijne Godsopvatting toch is zuiver transcendent: hij aanbidt Jahve, den Verhevene. De mensch valt te pletter tegen de rots der Godheid, zelfs zijn betrekkelijk recht tegenover den absoluten God wordt niet erkend. Tragisch is de mensch, die zijn eigen recht overschat, en aan wien door den onvermijdelijken loop der gebeurtenissen de betrekkelijkheid van zijn recht voelbaar wordt gemaakt, doch zóó, dat hij met zijn lot verzoend is. Aan de Godheid is alle menschelijkheid vreemd: zoo is het Joodsche Godsbegrip voor Vondel een beletsel geweest om een Christelijk treurspel te leveren. Een transcendent God, hoofdpersonen als de engelen, bij wien van allerlei menschelijke eigenschappen geabstraheerd is, hebben met hunne concreetheid meteen hunne geschiktheid voor dramatis personae verloren. En daarom kan Vondels *Lucifer* niet in de schaduw staan van Aeschylus' *Prometheus*. Hierbij komt, dat de strijd in *Lucifer* tegen God wordt gevoerd: niet tegen eene figuur als den Olympischen Zeus, die bij alle verhevenheid toch van zichzelf kan getuigen: ‘nil humanum a me alienum puto’, maar tegen den abstracten, transcendentalen God van het Oude Testament. Zulk eene verhouding, waarbij de eene partij God is, is de dood voor eene waarlijk tragische botsing. Hiervoor worden toch twee personen vereischt, die beiden recht en beiden onrecht hebben; dan eerst kan de verzoening louteren. Maar Lucifer heeft

1) *Lucifer*, bl. 11.

geen recht tegenover het hoogste recht, tegenover hèt recht als abstractie, dat God is. In God wortelt het betrekkelijk recht van den aartsengel, maar zoodra hij zich vermeet zichzelf tegen God te verheffen, stelt hij zichzelf buiten alle recht. En zijne gedeeltelijke overwinning in zijne wraak - den val van Adam en Eva - wordt als ònrecht gevoeld, niet als noodwendige schakel in de handeling om de overwinning Gods te louteren en te rechtvaardigen. Terecht heeft Vondel verband gelegd tusschen de ware tragiek en de Heilige Geschiedenis. Hij heeft echter niet begrepen, dat deze verhalen het wezen der tragiek symbolisch voorstellen en dit is de oorzaak geweest van zijn misgreep, om deze symbolen als zuivere historie wederom te dramatiseeren. Nooit had deze tragische quaestie, de strijd tusschen onderwerping aan God en Gods negatie, in een historisch drama behandeld mogen worden, aangezien deze stof meer geschikt is voor een psychologisch drama, waar de strijd in het menschelijk gemoed wordt uitgevochten.

Maar een dichter, die dit onderwerp kan beheerschen, moet een ander geloofsleven gehad hebben dan Vondel. Vondel heeft geweifeld tusschen verschillende kerkelijke vormen van positief Christendom. Nooit is bij hem twijfel gerezen aan dit Christendom zelf, ‘zijne geloofsovertuiging heeft zich langs één machtige lijn ontwikkeld.’ Vandaar dat de twijfel aan het Absolute, de zielsgesteldheid van een Faust, hem ten eenenmale vreemd is gebleven.

Het daemonische woelt niet in eigen boezem: de trotsche negatie van een Mephisto, heeft Vondel niet doorleefd en zijne tijdgenooten hebben het evenmin gekend.

Daar Vondel door zijn geloofsleven aan de godsdienstige negatie vreemd en door zijne historische opvatting eener symbolische stof tot het terrein der staatkunde vervallen was, is het dialektisch verklaarbaar, dat velen in de *Lucifer* eene politieke allegorie hebben meenen te vinden.

Lucifer is weifelend, is vaak opgemerkt; Beëlzebub is veel consequenter loochenaar: hij is eigenlijk de man, die Lucifer tot zijne daad drijft en hem in gang houdt. Dat Lucifer weifelmoedig schijnt en dat dit zijn karakter schade doet, is een bewijs te meer, dat Vondel (onbewust altijd) in hem den staatkundigen loochenaar, den oproerigen vazal, en niet den

aanvaller Gods teekent. Nu Vondel de godsdienstige negatie niet vermocht te teekenen is hij een sport lager op den dialektischen ladder bij de staatkundige negatie terecht gekomen. Is in de sfeer van den Staat doortasten een vereischte met onwankelbaar vertrouwen op eigen goed recht, niet alzoo waar het om het goddelijke gaat; hier is een verzet als van Beëlzebub eenzijdig en een Lucifer, die in zijne negatie toch Gods recht blijft erkennen, is de superieure geest. Dat Vondel dezen indruk niet teweeg brengt, ligt hieraan, dat hij de negatie van het recht van den absoluten monarch en niet de negatie van het recht Gods heeft vermogen te teekenen.

Al is de dialektische noodwendigheid, die moest leiden tot het stellen van de vraag, of de *Lucifer* geene politieke allegorie is, niet te loochenen, toch blijkt deze onderstelling onhoudbaar, wanneer men hiermede wil zeggen, dat Vondel bepaalde historische feiten heeft willen aanduiden, hetzij dan den Opstand tegen Spanje (hypothese-Van Lennep), hetzij de Engelsche omwenteling der Puriteinen (hypothese-Te Winkel). Vondel heeft zijns ondanks eene politieke tint aan de *Lucifer* gegeven; daarom kan het hoogstens als de voorstelling van de revolutie in het algemeen worden beschouwd, niet van eene bepaalde gebeurtenis. Dit toch zou indruischen tegen Vondels karakter, zoowel tegen zijne politieke als tegen zijne godsdienstige opvattingen.

De eenheid zijner geloofsovertuiging, zoo schitterend door den heer J. Koopmans uiteengezet, verbiedt ons reeds aan te nemen, dat Vondel den Opstand, dien hij in zijne *Pascha* had verheerlijkt, in zijne *Lucifer* zou hebben verdoemd. Het is onkritisch om aan Vondel de opvattingen aangaande vaderlandsche geschiedenis van de moderne Nederlandsche Ultramontanen onder te schuiven. Vondel's Katholicisme was veeleer eene terugkeer tot het voorvaderlijk geloof in den ruimsten zin des woords. Zijn geloof was dat van vaderlandsgezinde Katholieken als Spieghel en Roemer Visscher, die van ganscher harte hadden medegejucht over de nederlagen van Spanje. Steeds is Vondel dan ook een warm vereerder van het Statenbewind gebleven. ‘Er is in dat zoeken en tasten naar een karakter en Godsdoel in een bonte rij van toevalligheden, voor hem maar één toevlucht:

de Roem van zijn Vaderland, van het Statenbewind van Ridders en Raden, te liever nog van de leidende Amstelstad, *Urbs* en *Arx*, wereldstad en Keizerstad.'[1] Zoo getuigen ook Vondels connecties met tal van leden van het Patriciaat voor iemand van zijne oprechtheid voor de loyauteit zijner gevoelens.

Vondel heeft zich verscheidene malen in voorberichten van andere stukken over de *Lucifer* uitgelaten. Zoo hij het als eene politieke allegorie had bedoeld, zou hij het niet met de *Adam in Ballingschap* en de *Noah* in één adem genoemd hebben, als het eerste bedrijf in de Goddelijke historie. Elders noemt hij het 'een heilig spel'.[2] Bovendien was Vondel te waarachtig vroom om Karel Stuart of Philips II onder het mom van God ten tooneele te voeren, althans om hen het 'Wie is het, die zoo hooggezeten' te doen toezingen.

In de *Adam in Ballingschap* is eveneens eene stof verwerkt, die voor een treurspel niet geschikt is: geene epische, maar eene symbolische stof is hier verwerkt. De daad, die de 'staatverandering' veroorzaakt, is symbool en daarmede vervalt het dramatische effect. Het paradijsverhaal toch is symbolische voorgeschiedenis van den mensch. Het wil verklaren in poëtischen vorm, hoe de mensch mènsch, hoe de mensch een tragisch schepsel is geworden. Doch voordat de mensch aan zijne geschiedenis toe was gekomen, kon er bezwaarlijk sprake van handeling zijn. Vandaar het sterk overwegen van het lyrische element. In de drie eerste bedrijven geven Adam en Eva slechts lyrische ontboezemingen ten beste. Het gesprek tusschen Eva en de slang is niet dramatisch, getuige den strophevorm. Eerst als Eva het er op toelegt, Adam tot het eten van den appel over te halen, laten beiden den hoogen lyrischen toon vallen om in optima forma eene kibbelpartij tusschen jonggehuwden ten beste te geven. Als Adam begint met te weigeren, voegt zijne eega hem toe:

> 'Zoo breecktge alree den bant des huwlijx, zonder last,
> Ja tegens 's hemels wil, en durft het huwlijck schennen,
> Om eenen appelbeet, en geeft uw' aert te kennen,
> Dien trouweloozen aert.'[3]

1) Koopmans, I, 295, 296.
2) *Salmoneus*, bl. 84.
3) *Adam in Ballingschap*, vs. 1305-1308.

En als deze eerste uitval niet baat, zegt zij onder anderen:

> Bemin eene andre, die gij meer bemint dan mij.[1)]

> ‘Een andre ribbe leght u nader aen het hart.’[2)]

Tevergeefs smeekt Adam:

> ‘Och zwijg, mijn liefste zwijg. Gij nijpt mijn hart met schroeven.’[3)]

Hij moet wel eindigen met toe te geven:

> ‘Nu geef den appel hier, zoo deelen wij een lot.’[4)]

De gesprekken der gevallen engelen daarentegen zijn in den toon van politieke samenzweerders gehouden.

De figuren in de *Noah* hebben tenminste het voorrecht menschen te zijn, maar tragisch zijn zij niet. De booze zondaren verdrinken en de brave familie Noah wordt gered. Het stuk is eene kunstvolle, in schoone verzen geschreven ontplooiing der zontvloedsage in eene reeks tafereelen. Tragiek zit er niet in. Er is van conflict noch van ontknooping sprake. De ‘staetverandering’ treft de verdorven menschheid: Noah, de held, wordt met al de zijnen gered. Niemand, die hem lief is wordt door Gods toorn getroffen. Hier is geen lijden, daar de held niet mede lijdt met de gedoemden. Wel zit er verborgen tragiek in het lot der menschheid, die in Adam reeds gevallen, nu nog harder wordt getroffen, op een enkel geslacht na. Maar de dichter heeft verzuimd dit in de handeling uit te laten komen.

Uit deze drie tragedies blijkt ten duidelijkste, dat Vondel niet in staat is geweest het tragische moment eener stof te grijpen en tot ontwikkeling te brengen. In vele zijner andere stukken wist hij zich te redden door verwante situaties der antieken na te bootsen; hier moest hij uit eigen kracht den tragischen knoop leggen en tot oplossing brengen. En daarin is hij tekort geschoten. De geniale intuïtie om op het tragische element eener geschiedenis het juiste licht te doen vallen heeft hem ontbroken.

1) Ibid. vs. 1329.
2) Ibid. vs. 1333.
3) Ibid. vs. 1339.
4) Ibid. vs. 1349.

V.

De duidelijk merkbare en door den dichter zelf erkende navolging van Seneca en van de Grieksche tragici heeft Vondel voor het bewustzijn der Nederlandsche letterkundigen tot onzen klassieken dramaticus gestempeld, evenals de andere groote schrijvers onzer zeventiende eeuw als Hooft en Huygens tot onze 'klassieken' worden gerekend. De benaming is in zwang gekomen, vóórdat men zich duidelijk had gemaakt, wat 'klassiek' tegenover 'romantisch' beteekende; en later hebben verschillende geleerden de klassiciteit van Vondel trachten te verdedigen. Sybrandi, de professoren Jonckbloet, Kalff en Te Winkel hebben over dit vraagstuk het hunne gezegd. Ieder dezer geleerden haalt ééne zijde der quaestie naar voren om dit als het kenmerkend verschil voor te stellen. Jonckbloet[1] meent het gevonden te hebben in de analogie van schilder- en beeldhouwkunst, Dr. Te Winkel[2] hierin, dat de klassieken de σοφ□□συνη als hoofddeugd hebben beschouwd, terwijl de romantici de liefde op den voorgrond stellen. Prof. Kalff[3] wil het kenmerkend onderscheid in den geest der kunstvoortbrengselen zoeken. Over dit geestesverschil bewaart Z.H.G. echter een diepzinnig stilzwijgen, om het al of niet aanwezig zijn van een komisch tusschenspel voor het drama als norm aan te nemen.[4]

Op den geest van Vondel, op den geest onzer zeventiendeeeuwsche schrijvers komt het voor alles aan. Is deze klassiek òf romantisch geweest? - Het blootelijk stellen dezer vraag maakt het geven van een bevredigend antwoord bij voorbaat onmogelijk. Want vele punten moeten worden vastgesteld, alvorens men dit dilemma kan beantwoorden.... of terzijde stellen. De vraag verdient overweging, of alle kunstwerken onder ééne dezer kategorieën gerangschikt kunnen worden,

1) Jonckbloet, Gesch. der Nederl. Letterkunde III: 84.
2) Te Winkel, bl. 287-289.
3) Kalff, Litt. en tooneel enz. bl. 181-189.
4) De onzekerheid op dit gebied is het gevolg van de schromelijke verwaarloozing der aesthetica door de Nederlandsche geleerden. Er zijn litterarische faculteiten, waar de aesthetica als collegevak en als examenvak bij het doctoraal genegeerd wordt.

of er werken zijn, die aan deze geestesdifferentiatie nog niet zijn toegekomen, en bastaardsoorten, die uit hare vermenging ontstaan zijn en ten slotte of er geestesvoortbrengselen gevonden worden, waarin beide aesthetische kategorieën in hooger eenheid zijn opgelost. De groote verscheidenheid van litteraire verschijnselen toch laat zich niet in het enge keurslijf van dit dilemma vangen. In de eerste plaats, wijl alle litteraire werken geene zuivere typen zijn eener geestesrichting, en dan omdat eerst in het tijdperk van de hoogste ontwikkeling eener letterkunde haar wezen in zuiverheid tot verschijning wordt, wat niet wegneemt, dat het wezen veelal reeds in de vroegste stadia doorschemert. Om de vraag zuiver te stellen mogen alleen uitingen van rijpe cultuur vergeleken worden; de romantische tegenhangers van de klassieke tragici moeten dus in een Shakepeare of Goethe of Wagner worden gezocht, niet in de kinderlijk-naïve Arthursagen, zooals door Dr. Te Winkel gedaan is.[1)]

De geestescultuur van Noord-Nederland was in de zeventiende eeuw nog in haar aanvangsstadium. De techniek, de vorm stond onder klassieken invloed, terwijl hare beste vertegenwoordigers geestelijk nog verre bij de heroën der Oudheid ten achter waren. De beschaving der zeventiende eeuw was door de rederijkers van hare kindsheid vervreemd en door de Renaissance er van afgesneden. Vandaar het tweeslachtig karakter harer voortbrengselen. Zoo zijn Vondels huwelijks- en liefdeslyriek, zoowel als zijne hekeldichten bepaald onklassiek; het zijn nawerkingen van middeleeuwsch voelen en denken, geuit in Renaissance-vormen. Hier tegenover staat, dat zijne dramatische werken duidelijk sporen van klassieken invloed vertoonen, terwijl romantische trekjes niet te loochenen zijn. Aesthetisch gesproken behooren Vondels werken dus tot een bastaardgenre. Zuiver romantisch is de geest van de zeventiende eeuw, althans zooals deze zich in de litteratuur openbaart, zeer zeker niet.

Stelt het klassieke drama in zijne verwikkeling den mensch voor, geplaatst in omstandigheden, waar de machten van het leven in botsing komen (Antigone, Elektra), het romantische drama teekent den mensch als niet opgewassen tegen, niet

1) Te Winkel, bl. 286.

in harmonie kunnende komen met de objectieve werkelijkheid: er gaat eene scheur door zijn gemoed. Zuiver is dit reeds vertolkt in Hamlet, en diezelfde geest bezielt de Duitsche Romantiek. In *Faust II*, in Ibsen's *Die Frau vom Meer* wordt de tweespalt overwonnen in de verzoening.

Aan deze geestesverfijning waren onze vaderen van de zeventiende eeuw nog lang niet toe: zij waren te robust en te eenvoudig van gemoed. De hoveling, de fijnbeschaafde Huygens is oprecht, naïef godsdienstig, hij geniet van het familieleven en vindt in de wetenschap eene aangename geestverheffende bezigheid en Hooft.... hoe verre is hem alle 'Weltschmerz' en 'Selbstentzweiung'. De geest onzer zeventiende eeuw is vroolijk en boertig, maar tevens naïf en eenzijdig in het geloof. De afspiegeling van dit alles vindt men ook in de dramatische kunst: naast de godsdienstig getinte stukken van Vondel hebben we de *Warenar* en de *Spaansche Brabander*, getuigend van de menschelijke dwaasheden, de *Palamedes* en de *Iphigenia*, striemend het priesterbedrog. De liederen van Starter en de tafereelen van Jan Steen geven den vroolijken kant van het leven te aanschouwen, anderen weer spreken van huiselijkheid en familieleven, van hard werken en nuttige wetenschap. Hunne geestesluxe, hun aristocratisch genot, geërfd van de Rederijkers, is hun litterair amusement. Niet alleen wapen in den politieken strijd, ook om haarszelfs wil beoefend, is de litteratuur de uiting van de vrijheid des geestes, van de ontworsteling aan het stoffelijke en alledaagsche, al vergenoegt zij er zich in den aanvang slechts al te dikwijls mede het alledaagsche in onalledaagsche vormen te behandelen.

De litteratuur is trouwens als het volk: allengs wordt zij beschaafder van vorm, maar de inhoud, de kern is gezond, soms ruw, soms pretentieus, soms teeder en innig vroom; eene grootsche tint, afschaduwing van het heldentijdperk is vaak niet te miskennen, maar ook de herinnering hieraan vervlakt en verrhetoriseert. In onze zeventiende eeuw ging het om de vraagstukken betreffende de machten in den staat, niet om de verhouding van staat en individu. Vorst tegen priester, vorst tegen vazal, de burgerij, de koopman tegenover de vorstenmacht, dat zijn de vraagstukken van den dag. Ofschoon deze strijd zich wel in de litteratuur afspiegelt, heeft hij toch aan geene

'grande littérature' het aanzijn gegeven. Immers, dramatisch zijn zulke verhoudingen niet: partij tegen partij, vele intriges... en geene machtige persoonlijkheden, worstelend om iets groots tot stand te brengen. Verscheidene der meest bekende drama's uit de zeventiende eeuw zijn bewust of onbewust ingegeven door den staatkundigen strijd. Hiermede hangt ten nauwste samen, dat hunne helden niet echt tragisch kunnen zijn. Vondel, de dichter van Palamedes, staat niet boven de partijen, maar neemt hartstochtelijk deel aan den strijd: vandaar de onmogelijkheid van ware tragiek en verzoening. Met den ondergang van een wezenlijk tragischen Palamedes (Maria Stuart, Baeto, Polyxena) zou de toeschouwer vrede hebben: zijn ondergang zou zijne schuld hebben geboet. Maar de dichter eener fel opgezweepte oppositie heeft eenen anderen held van noode: zijner 'vermoorde onnoozelheit' mag geen zweem van onrecht aankleven: uit eigenbelang heeft de tegenpartij haren edelsten vijand gedood. Zoo verlaten de toeschouwers den schouwburg versterkt in hunnen haat en verontwaardiging. Eene ware tragedie zou eenen verzoenenden invloed uitoefenen: beide partijen zouden in Palamedes' ondergang leeren berusten, omdat deze veroorzaakt wordt door omstandigheden die in haar wezen tragisch zijn. En de figuur van Oldenbarnevelt heeft hare tragische zijde: 'nu gelden andere maximen van staet, dan in mijn tijt'. In deze woorden ligt de knoop van zijnen ondergang. Maar Vondel had alleen oog voor het verraad, voor de snoodheid van de belijders der nieuwe maximen. Ook hier weer bewijst Vondel, dat het gebied der staatkunde geene tragische stof kan leveren: de politicus is tot eenzijdigheid gedoemd en de verzoening vermag hij niet te geven. Deze is eerst mogelijk, waar de tragedie zich verheft tot de sfeer van het algemeen menschelijke.

Het heroëntijdvak levert stof voor de tragedie, hier heeft de strijd van personen, als dragers der objectieve machten beteekenis. Waar dit besef verdwenen is, ontaardt de tragedie in een hekeldicht of in een spektakelstuk, evenals ten tijde van de Grieksch-Romeinsche Keizers.

En dan wordt eene nieuwe tragische stof geboren: de mensch met nobele, grootsche aspiraties tegenover eene banaal geworden maatschappij en staat. En dan moet deze breuk verzoend worden. Maar daar waren zelfs de fijnste koppen

van de zeventiende eeuw nog niet aan toe. Zij gingen allen op in hunnen partijstrijd; de besten onder hen schreven hekeldichten in epischen, lyrischen of dramatischen vorm; en op hunnen ouden dag trokken zij zich tevreden terug en beschreven hunne buitenplaats en hun rustig-bezig leven.

J. VAN DEN BERGH VAN EIJSINGA - ELIAS.

De wapenen hoog gehouden!

Dr. S. Rudolf Steinmetz, im Haag. Die Philosophie des Krieges. Leipzig 1907.

I.

Een schrijven van Bluntschli, waarbij deze aan Von Moltke eenige exemplaren aanbood van het 'Manuel des lois de la guerre sur terre', werd door den veldmaarschalk in December 1880 beantwoord met een brief, waarin o.a. het volgende voorkomt:

'Der ewige Friede ist ein Traum, und nicht einmal ein schöner, und der Krieg ein Glied in Gottes Weltordnung. In ihm entfalten sich die edelsten Tugenden des Menschen, Muth und Entsagung, Pflichttreue und Opferwilligkeit mit Einsetzung des Lebens. Ohne den Krieg würde die Welt im Materialismus versumpfen'.[1)]

Het laat zich begrijpen dat deze uiting van den grijzen veldheer veel opspraak verwekte. Er was in den oorlog van 1870 zóó veel geleden en de indruk van dat lijden was nog zóó weinig uitgewischt, dat het verwijt van 'militarisme' wel hem moest treffen, die het waagde te wijzen op het nut en op de noodzakelijkheid van den oorlog, en die zelfs den lof scheen te zingen van hetgeen algemeen voor iets afgrijselijks gold.

Het blijkt dan ook, dat Moltke het van vele zijden te kwaad kreeg. In een brief aan iemand, die het wèl met

1) Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls Grafen Heldmuth von Moltke. Fünfter Band. Bladz. 194.

hem eens was, schreef hij in April 1881: ‘Die Angriffe der Presse machen wenig Eindruck auf mich, sie beruhen auf dem - vielleicht absichtlichen - Missverständniss, als ob ich den Krieg *wünsche*, weil ich ihn für nicht zu vermeidendes Uebel halte’.[1)]

Het is, dunkt mij, niet te ontkennen, dat deze laatste uitspraak iets afneemt van de kracht van de eerste.

Het is volkomen waar, dat het nut en zelfs het wenschelijke van eene zaak onder bepaalde omstandigheden en op een bepaald tijdstip nog niet pleit voor het nut en het wenschelijke van die zaak onder alle omstandigheden. Eene medische operatie kan, in weerwil van het groote oogenblikkelijke lijden dat zij veroorzaakt, nuttig en noodzakelijk - dus: wenschelijk - zijn, maar het zal niemand in de gedachte komen daarom in het algemeen eene operatie, dus elke operatie, als wenschelijk te beschouwen.

Doch wie van oordeel is dat een verschijnsel noodzakelijk en onvermijdelijk *kan* zijn, en dat het verdwijnen van dat verschijnsel zóó nadeelig voor de wereld zou wezen, als Moltke in zijn eerste schrijven aangaf - die drukt zich op zijn minst genomen toch onduidelijk uit, als hij zegt het voor ‘een kwaad’ te houden.

Vermoedelijk heeft Moltke onder den indruk van het lijden dat een oorlog oplegt eene concessie gedaan aan zijne overtuiging. Dat hij trouwens de herinnering van hetgeen hij tijdens de oorlogen van 1866 en 1870 had waargenomen niet van zich af kon zetten, blijkt duidelijk uit menige andere uiting, welke men in zijne brieven vindt.[2)]

Sedert Moltke zijne brieven schreef is de beweging tegen ‘den oorlog’ zeer in kracht toegenomen. De niet te ontkennen nadeelen van een oorlog, zij kwamen scherper uit, zij werden dieper gevoeld, in een tijd waarin de begeerte naar materieele welvaart in alle lagen des volks doordringt en meer dan vroeger bevrediging vindt; waarin de beschaving leidt tot verzachting der zeden, maar ook - bij verminderend godsdienstig geloof - tot groote vrees voor

1) Als voren, bladz. 206.
2) Zie o.a. zijn brief aan den heer Goubareff, geschreven den 4en Februari 1881. Als voren, bladz. 200.

lichamelijk lijden en voor den dood; waarin het veldwinnen van de humaniteits-idee brengt tot de meening, dat elke strijd uit den booze is en dat het geluk der volken bestaan *kan*, en *slechts* bestaan kan, bij een voortdurenden vrede.

De oorlog werd dan ook met grooter kracht dan ooit te voren verklaard ‘aan den oorlog’, en waar dit geschiedde onder den indruk van medelijden en van gevoel, was het natuurlijk, dat de nieuwe oorlogsverklaring werd uitgeslingerd door eene vrouw. Haar stem vond gehoor, niet het minst onder het vrouwelijk element - en sedert kan men spreken van eene algemeene beweging onder de leuze: ‘die Waffen nieder’. En dit vooral, sedert mannen van helder en scherpzinnig verstand en in het recht doorkneed, met warmte en met overtuiging de meening hebben uitgesproken, dat de taak, de functie, van den oorlog, even goed, zoo niet beter, doch in ieder geval humaner en veel meer overeenkomstig den gang van ontwikkeling en beschaving, kan worden overgenomen door de rechtspraak van eene internationale rechtbank.

Wat het ontstaan van deze nieuwe beweging betreft, ben ik van meening, dat zulks geschiedde onder den invloed van onjuiste argumenten. Zeker, wanneer men de rampen welke een gevolg zijn of kunnen zijn van een oorlog, in een roman aanschouwelijk voorstelt, en wanneer dit geschiedt door een schrijver of schrijfster van talent, dan kan er een drama ontwikkeld worden, dat in hooge mate ontroerend werkt. Zóó zelfs, dat men een afschuw krijgt van eene zaak, welke zulke gevolgen na zich sleept.

Men behoeft trouwens niet eens de verdichting ter hulp te roepen om dat gevoel op te wekken. De oorlog *is* een aangrijpend, geweldig drama - dat dringt zich van zelf op aan ieder die het verloop van een krijg, zelfs maar uit de verte, volgt.

Maar de vraag is: of dat drama zonder nut en niet noodzakelijk is in de wereldorde en of het, gegeven de menschelijke natuur, - en deze niet alleen van gevoelszijde bekeken, - in den ontwikkelingsgang der volken kan worden gemist? Of het, bij al het lijden dat het oogenblikkelijk in het leven roept, niet ten slotte zegenrijk is in zijn gevolgen?

Wie die vraag wil trachten te beantwoorden moet zeer zeker niet alléén, en zelfs zoo weinig mogelijk, zijn gevoel

laten werken. Toegerust met veel wetenschap, met veel kennis en juiste waardeering van historische feiten, met een helder inzicht van den invloed dier feiten en met een goed begrip van de menschelijke natuur, zooals die ook werkt in de menschengroepen - moet hij het noodzakelijk verband tusschen verschijnselen in de geschiedenis der volken kunnen onderkennen en met juistheid kunnen aanwijzen, teneinde ook te kunnen aangeven òf een verschijnsel in de toekomst kan vervallen en welke naar alle waarschijnlijkheid de gevolgen zullen zijn van dat vervallen. Hij zal voorts hebben duidelijk te maken of, en waarom, niet wenschelijk en mogelijk is voor de volken, wat wenschelijk en mogelijk is gebleken voor de individuën.

Immers het aanvallend optredend en onder zuiver egoïstische motieven handelend natuurwezen heeft zich, zij het dan ook zeer geleidelijk en langzaam, ontwikkeld - wil men: vervormd - tot een verdedigend, zelfs lijdzaam, optredend individu, dat altruïstisch gevoelt en handelt en zich in zijn begeeren, zijn willen en zijn werken onderwerpt aan de wetten van een rechtsstaat. Het individu, dat zich aanvankelijk zelf redde door de kracht van zijn vuist en van zijne wapens, het heeft zich als 't ware laten temmen in zijn strijdlust, en de gang van dat proces is geweest, dat het zich steeds meer onderwierp aan bepaalde voorschriften en manieren bij den kamp met den tegenstander, totdat de vormelijkheid zóózeer de overhand kreeg, dat die kamp (in den vorm van het duel) belachelijk werd en het dan ook onder de algemeene veroordeeling aflegde als geoorloofd middel van actie onder beschaafde menschen. In de plaats van die kamp-actie heeft zich gesteld de rechts-actie.

Wie thans getroffen en beleedigd wordt, zelfs in wat hem het rijkst en het heerlijkst is, die ‘kampt’ niet meer; hij ‘dagvaardt’ en verwacht met vertrouwen van den rechter, aan wiens uitspraak hij zich - zij het dan ook soms maar zeer noode - onderwerpt, dat deze de actie voor hem overneemt, recht doende in naam der wet.

Wie had dat eeuwen geleden durven voorspellen!

Kan men zich dan ook de volken niet denken, den oorlog niet meer kennend en niet meer willend; zich oplossend in ééne groote groep; of wel, bij handhaving van het Staten-

stelsel, zich beschouwend als onderdeelen van één rechtstaat, met eene internationale rechtspraak voor internationale geschillen?

Terwijl grif wordt toegegeven dat een bondig beweren als bijv. dat van Moltke volstrekt onvoldoende is en op zich zelf niets bewijst, moet toch ook worden erkend, dat een vertoog, op gevoel gegrond, niet kan leiden tot een juist antwoord op de gestelde vragen. Een onpartijdig, niet-eenzijdig onderzoek van een bekwaam socioloog is hier beslist noodig. Noodig - niet alleen om tot een *juist* antwoord te komen, maar ook omdat het m.i. meer dan ooit *thans* van belang is, dat zoo mogelijk op die vragen een juist antwoord worde gegeven.

De vraag naar de beteekenis en de rol, welke de oorlog tot nu toe gehad heeft en voortaan zal hebben, is op zich zelf belangrijk genoeg om den menschelijken geest 'die wil weten en begrijpen' te prikkelen - nu en altijd. De omstandigheden van het oogenblik maken het naar mijne meening *nu vooral* noodig, dat wij ter zake goed worden voorgelicht.

De humaniteits-idee schijnt de volken-idee te willen verdringen. Naar de mogelijkheid en de wenschelijkheid van een eeuwigen vrede worden wij verwezen, en met aandrang verwezen.

Nu geloof ik niet dat het antwoord van den besten socioloog, onverschillig hoe het luidt, van invloed kan en zal zijn op het al dan niet verdwijnen van den oorlog in de geschiedenis der menschheid; evenmin als ik geloof dat het schrijven en spreken der voorstanders van den eeuwigen vrede op het al dan niet verdwijnen van den oorlog, als zoodanig, van invloed zal zijn.

Zou men bij deze opvatting aan de wereldorde kalm haar beloop kunnen laten zonder zich bezorgd te maken over de propaganda voor den eeuwigen vrede - er is, dunkt mij, een groot gevaar aan die propaganda verbonden, waartegen gewaarschuwd dient te worden.

Brengt eene goede voorlichting tot de overtuiging, dat de eeuwige vrede vooreerst een ijdele droom is, en dat de oorlog eerst na eene langdurige ontwikkeling van het menschdom - God weet wanneer! - zal ophouden eene noodzakelijkheid te zijn in de wereldorde[1)], dan mag een volk vooreerst

1) 'Nur nach einer - Gott weiss wann - vollendeter Kultur würde immerwährender Friede für uns heilsam und auch durch jene allein möglich sein' (Kant).

aan dat droombeeld niet toegeven, op gevaar van: òf wel *den* oorlog, zegge *iederen* oorlog, te moeten vermijden tot elken prijs; òf wel - en het eerste zou toch blijken slechts een uitstel van executie te zijn - na een smadelijken strijd te verdwijnen uit de rij der zelfstandige volken.

II.

Na het voorgaande is het duidelijk, dat het werk van onzen landgenoot, den bekenden schrijver en socioloog Dr. Steinmetz: 'Die Philosophie des Krieges' - dat als Band VI der Natur- und Kulturphilosophische Bibliothek in het licht verscheen - door mij met groote ingenomenheid is begroet.

Was dit op zich zelf reeds het geval om der wille van het onderwerp - na kennis genomen te hebben van den inhoud van het werk, is dit ook het geval om de wijze waarop het onderwerp is behandeld.

Het komt mij voor, dat hier een arbeid geleverd is, welke uitmunt door wetenschappelijke degelijkheid, door treffenden logischen gedachtengang en door groote objectiviteit.

Hier wordt geen strijdschrift gegeven tot verdediging van eene vooropgestelde meening, maar een eerlijk, onbevangen onderzoek, dat den schrijver - en met hem m.i. den lezer - leidt tot een eindoordeel, dat noodwendig voortvloeit uit de feiten en de getuigenissen van de geschiedenis der menschheid.

Eene studie als deze laat zich niet in een kort bestek weergeven. De aaneenschakeling der overwegingen van den schrijver kan men niet verbreken zonder aan die overwegingen de waarde en de beteekenis te ontnemen, welke zij hebben en moeten hebben in het verband waarin het boek ze geeft.

Ik bepaal er mij dus toe om den opzet en de conclusie van het onderzoek aan te geven, slechts hier en daar eenige speciale punten uit het betoog vermeldende, voor zoover mij dit bepaald noodig voorkomt om den lezer van dit opstel een goed begrip te geven van den inhoud van dit merkwaardige boek.

Na vastgesteld te hebben, dat het te onderzoeken probleem is: 'der Werth des Krieges', en dat het onderzoek niet mag berusten op egoïstische gevoelsgronden, welke slechts tot eene

onvoldoende, sentimenteele beoordeeling van den oorlog zouden leiden, doch dat het tot maatstaf moet hebben het belang van alle rassen, ook en vooral in de toekomst - gaat de schrijver de gevolgen na, welke de oorlogen in het verleden gehad hebben en toont hij aan, hoe en hoezeer de oorlog gewerkt heeft als drijfkracht tot ontwikkeling der beschaving (‘kulturelle Triebkraft’). Hij wijst met onpartijdigheid de nadeelen van den oorlog aan en tracht de beteekenis en de waarde van die nadeelen zoo juist mogelijk aan te geven en tot de ware verhouding terug te brengen. Dit laatste was noodig omdat verschillende schrijvers van den lateren tijd - met name von Bloch! - het oordeel op een dwaalspoor hebben gebracht door hunne opgaven en cijfers.

Hij komt daarbij tot verschillende verrassende uitspraken waarvan hij de juistheid, waar noodig, met cijfers staaft, als bijv. (ik doe slechts enkele grepen):

dat wel is waar de veldslagen in volstrekten zin genomen bloediger zijn geworden omdat grooter legers op het slagveld komen, doch dat in verhouding van de sterkte der bevolking en der legers de verliezen in de veldslagen van den lateren tijd minder werden; en hierop komt het toch ook eigenlijk aan;

dat de verheffing van de algemeene sterftecijfers in vredesjaren meermalen grooter is dan in oorlogsjaren en dat, in absoluten zin genomen, het getal der offers, welke de oorlog maakt, niet zoo bijzonder groot is te noemen;

dat bij een gezond volk de verliezen aan ‘Kulturgüter’, welke een oorlog teweegbrengt, betrekkelijk snel weder worden hersteld;

dat de bedragen, welke jaarlijks voor oorlogszaken worden uitgegeven, klein zijn met betrekking tot de jaarlijksche uitgaven voor niet bepaald onmisbare zaken, als bijv. bier, wijn, jenever, tabak, enz. - en dat het stijgen van de oorlogsbudgetten geen reden behoeft te geven tot ongerustheid;

dat een onderzoek aan de hand der criminaal-statistiek leert, dat de moderne oorlogen geen nadeeligen invloed van beteekenis uitoefenen op de zeden.

Naast de nadeelen van den oorlog stelt de schrijver de voordeelen er van; de functie, welke de oorlog tot nu toe

heeft vervuld en ook voortaan te vervullen zal hebben, en de onmogelijkheid om hem te vervangen door het collectiefstreven en de vreedzame concurrentie van vrije vereenigingen.

Natuurlijk kan en mag ik er niet aan denken de hoofdstukken waarin Dr. Steinmetz dit gedeelte van zijn betoog vervat, in hun geheel weer te geven. Maar ik acht het van zóóveel belang om de bijzondere aandacht op dit gedeelte te vestigen, dat ik meen eenige hoofdpunten van dit onderdeel te moeten vermelden.

Na er op gewezen te hebben, dat bij de worsteling tusschen twee volken er geen natuurlijke of verworven eigenschap, geen zwakheid of geen kracht, ook geen verkeerde of geen goede hoedanigheid is, welke in den kamp zonder invloed blijft, en dat de overwinning slechts kan en zal zijn aan dat volk, dat in het waarlijk goede en krachtige, zoowel in moreelen als in physieken zin, uitmunt boven het andere, betoogt de schrijver:

dat de hoogste beteekenis van den Staat niet ligt en niet liggen kan in zijn practisch nut als handhaver van het recht dat hij echter wèl is - wat ‘de menschheid’ vooreerst niet wezen *kan* - de meest ver gaande uiting van collectief-leven waartoe een volk oogenblikkelijk in staat is; dat de Staat, om zijne veelzijdige, hooge functie te kunnen vervullen, een krachtig, eigen leven moet leiden en daartoe de eigenschappen moet bezitten;

dat hij, om dat leven in volheid te kunnen leiden, in gevaar en nood moet verkeeren en om zijn bestaan moet hebben te worstelen met inzetting van al zijn krachten;

dat Staat, vaderland en oorlog nu eenmaal niet te vervangen zijn, en daarom offers mogen vorderen; dat de essentieele, meest eigenlijke gebruiksvorm van de gezamenlijke krachten de oorlog is en dat daarbij de beste en edelste eigenschappen der individuen in werking komen;

dat, zoo zonder concurrentie de personen verstijven (erstarren), zonder oorlog de Staten verstijven moeten, en de opheffing van den oorlog het eerste symptoom zou zijn van den dood;

dat zonder de groote gevoelens, welke de oorlog doet onderhouden, bij allen rijkdom en bij alle gezondheid de ongeneeslijke levensmoeheid moet intreden - het grootste (en niet ingebeelde) gevaar dat een beschaafd volk kan bedreigen;

dat de oorlog de uiterste, de allerhoogste inspanning is en vordert van een volk en daarom als zoodanig nooit mag verdwijnen;

dat de menschheid niet tot één Staat kan opgroeien, niet alleen omdat zij daartoe veel te groot, te uitgebreid is, maar ook omdat zij nu eenmaal geen eenheid vormen kan wegens de groote verscheidenheid tusschen hare deelen en omdat de volken tengevolge van toestand, aanleg en geschiedenis zich gevormd hebben tot eenheden met een eigen karakter;

dat, evenals de individuën, de volken nood, lijden en gevaar noodig hebben om opgevoed te worden en om te leven; en dat geen verkeerd gevoel van medelijden mag voeren tot verkeerde opvoeding van een volk;

dat de oorlog een wereldgericht is en tevens een hervormer;

dat vrije vereenigingen nimmer kunnen optreden als vervangsters van de Staten, op grond van de vrijheid van inen uittreden, welke zij moeten toestaan aan de leden, en omdat juist het 'vrije' der vereenigingen tot afbrokkeling zal leiden; van de omstandigheid dat zij slechts gelijkgezinden bijeenbrengen; op grond ook van hare eenzijdigheid; omdat wèl de Staat souverein is en als zoodanig kan functionneeren, doch eene vrije vereeniging niet als zoodanig kan optreden; wijl die vereenigingen bij de leden nooit zulk een krachtig gevoel, zulk eene liefde, offerwilligheid en toewijding kunnen opwekken als de Staat doen kan en doet.

De schrijver wijdt voorts eenige hoofdstukken aan een onderzoek over de vraag: of de oorlogen ook een eigenlijk selectorischen invloed uitoefenen op rassen, volken en individuen, en zoo ja, welken. En hij erkent den oorlog als een machtig middel tot het uitkeuren ('Auslese') van collectieve deugden en van die collectieve eigenschappen, welke een volk moet bezitten om op den duur, gezond en krachtig, te kunnen bestaan, zij het dan ook dat - in mindere mate evenwel dan doorgaans wordt aangenomen - de militaire dienst in vredestijd en de oorlog contra-selectorisch werken op de individuën.

Hij tracht verder het karakter, de werking en de gevolgen van toekomstige oorlogen in het licht te stellen; levert beschouwingen over de vraag, of de oorlogszuchtige geest

afnemend is - welke vraag hij meent ontkennend te mogen beantwoorden - en bespreekt de zoogenaamde vredescongressen en de grenzen hunner werkzaamheid.

En aan het slot van zijne beschouwingen komt hij tot een eindoordeel, dat men - al drukt de schrijver het niet in precies de zelfde woorden uit - kan samenvatten in Moltke's uitspraak: ‘Der ewige Friede ist ein Traum, und nicht einmal ein schöner’.

De studie, waarvan ik in korte trekken den inhoud trachtte aan te geven, acht ik in hooge mate belangwekkend en ook - behoudens enkele ondergeschikte punten en behoudens eenige andere punten van meer belang waarop ik zoo straks de aandacht wensch te vestigen - in hare beschouwingen en hare conclusie volkomen juist.

Ik ben geen socioloog - maar al wat ik van geschiedenis, oorlog en oorlogen gelezen en bestudeerd heb, brengt mij tot beschouwingen en conclusiën, welke overigens geheel overeenstemmen met die van Dr. Steinmetz.

De omstandigheid, dat ik mijn leven in militairen dienst doorbracht, zal mij wel brengen onder de verdenking van militairistische neigingen. Dat viel zelfs den eminenten Moltke ten deel.

Maar hier is nu iemand aan het woord, dien men wel niet van zulke neigingen verdenken kan en zal. En hij geeft niet eene korte; besliste uitspraak - hij levert een gedocumenteerd betoog.

Hoezéér wensch ik, dat zijne studie gelezen en overwogen zal worden, vooral en in de eerste plaats door mannen die invloed hebben op de leiding van ons volk! En hoezéér hoop ik dat, bijaldien er deskundigen zijn wier overweging en overtuiging leidt tot eene andere conclusie dan waartoe deze studie ons brengt, zij het der moeite waard zullen vinden om ons - even uitvoerig en betoogend als de heer Steinmetz het deed - in te lichten op welken grond zij meenen dat diens eindoordeel het juiste *niet* is.

Want nog eens: de wereldorde zal zich wel niet storen aan het inzicht van dezen of genen schrijver; de humaniteitsidée zal door een boek niet worden tegengehouden. Wij, menschen, wij schrijven den gang der menschheid niet voor;

wij kunnen dien slechts volgen en wij kunnen in ieder geval niet keeren wat een gevolg is der ontwikkeling van de menschelijke natuur.

Maar *als* - wat ook ik geloof - de eeuwige vrede een waan is, of althans een ideaal dat in afzienbaren tijd niet kan worden bereikt, dan moge het Nederlandsche volk bij tijds gewaarschuwd worden om op dien waan niet in te gaan, hoeveel verleidelijks daarin ook, speciaal in verband met ons volkskarakter, moge liggen. Dan moge het boek van den heer Steinmetz een tegengift zijn tegen de bedwelming, welke er *kan* uitgaan van 'vredes'-conferenties te onzent gehouden, van een 'vredes'-paleis te onzent gebouwd.

En dit tegengift komt op het goede oogenblik, want die vredesbedwelming en die versterking van een waan zou allicht, of zelfs allerwaarschijnlijkst, vertragend en belemmerend werken op iets dat Nederland juist thans onderhanden heeft te nemen en waaraan het op dit oogenblik zóózeer behoefte heeft: de versterking zijner weerkracht op den grondslag der 'volksweerbaarheid'.

III.

De versterking onzer weerkracht! Het belang van deze zaak brengt mij er toe om enkele van de beschouwingen en opmerkingen uit het, laat ik zeggen, internationale vertoog van Dr. Steimetz, te bespreken meer bepaald met betrekking tot het Nederlandsche volk.

Op onze natie, welke, als de gelukkige bezitster van uitgebreide koloniën, slechts voordeel ziet in het behouden van hetgeen zij heeft (evenwel met eenige neiging tot expansie in die koloniën!) en welke liefst ongestoord de vruchten zou willen plukken van hare werkzaamheid op het gebied van handel, landbouw en nijverheid, moet het denkbeeld van een eeuwigen vrede, op den voet van het status quo, bijzonder verleidelijk werken.

Dit te meer, omdat ons volk, als zoodanig - ik heb dit elders trachten aan te toonen - eigenlijk nooit veel kamplust aan den dag heeft gelegd, tenzij dan in winstgevende zee- of koloniale oorlogen, en het vechten met de wapens in de hand bij voorkeur overliet aan vrijwilligers, meestal vreem-

delingen, welke de winnende hand van den hollandschen koopman als het noodig was in grooten getale kon koopen - en kocht.

Wij hebben zeer zeker in zake oorlog groote dingen gedaan, maar veelal niet met nationale, doch met gehuurde krachten. En toen die krachten niet meer te koop of te huur waren, en de handel niet meer de groote rijkdommen in ons land bracht, welke noodig waren om ze te bekostigen, toen verviel onze oorlogskracht, wijl ze niet zetelde in het volk zelf.

Wel is er gevoel voor onafhankelijkheid in het Nederlandsche volkskarakter, maar het openbaart zich spontaan en slechts bij de individuen in egoïstischen zin; bij de massa is het diep latent en openbaart het zich eerst onder den invloed van scherpe prikkels. Werken deze, dan - onze geschiedenis heeft dat bewezen - maar ook eerst dan komt er aandrift tot verweer, en zelfs tot krachtig verweer.

Maar om in kalme tijden, als een machtige prikkel ontbreekt, ons tot verweer voor te bereiden - daarvan houden wij niet. Inspanning en toewijding voor den militairen dienst worden in vredestijd niet aan den dag gelegd.

Ik moet het aan den socioloog overlaten om te beslissen of deze trek van ons volkskarakter niet nadeelig werkt en heeft gewerkt op onze waarde en onze beteekenis als volk. Mij komt het voor, dat wij er niet minder om zouden zijn bijaldien die karaktertrek zich wijzigde. Integendeel, dat wij in dat geval heel wat levenskrachitger als natie zouden wezen - ik bedoel niet in militairen, maar in economischen zin.

Zulk een karaktertrek wijzigt zich echter in den regel eerst ten gevolge van een zwaren slag, na een gevoelige nederlaag. Onder de werking van groot nationaal leed kan in eens komen een aandrift, welke vertoogen en aanmaningen niet bij machte waren in het leven te roepen.

Edoch - tot nu toe is die aandrift *niet* gekomen, zelfs niet na het groote leed dat de Fransche overheersching in het tijdperk van Napoleon over ons heeft gebracht. Blijkbaar was dat leed nog niet groot genoeg!

Hetgeen wijst op het diep ingewortelde van den karaktertrek - of op iets anders.

Men zegge niet, dat het hier *slechts* geldt ons nationaal gevoel met betrekking tot oorlogsweerbaarheid; dat wij wel

naar weerbaarheid streefden en streven voor den strijd op de wereldmarkt, en dat wij ons voor dien strijd wèl geven met toewijding en met inspanning van alle krachten.

In de eerste plaats is het de vraag, of dit wel waar is en of niet de bloei van onze effectenmarkt, de speculatiegeest die het te onzent van den handelsgeest schijnt te winnen, het nog te veel ontbreken van Hollandsche jongens in het leger der pioniers in den vreemde, niet op iets anders duidt.

En in de tweede plaats - de studie van Dr. Steinmetz moge de overtuiging wekken dat éénzijdigheid van inspanning en van ontwikkeling ook, en vooral, bij een volk verderfelijk is en op den duur het zelfstandig voortbestaan bedreigt. Eenzijdige physieke, wil men: militaire, inspanning leidt tot ondergang in den economischen concurrentiestrijd der volken, maar: eenzijdige inspanning in anderen zin, met veronachtzaming van de physieke, militaire, leidt evenzeer tot ondergang. Slechts eene harmonisch veelzijdige ontwikkeling kan aan een volk eene blijvende plaats verzekeren in de rij der volken.

De oorlog is een wereldgericht. Het volk, dat dit gericht wil bestaan, moet bewijzen *in alle opzichten* krachtig te zijn, want de beslissende strijdt word niet meer gevoerd door een speciaal daarvoor - en slechts daarvoor - aangewezen en voorbereiden troep van huurlingen - hij wordt, naar de ontwikkeling der tijden, gevoerd door het volk zelf, door het geheele volk, en daarbij moeten niet slechts de krachten *van allen*, maar ook *alle* krachten in werking komen.

Daarom: ‘Wer sich wahrhaft rüsten will, der macht sein Volk in allen den Richtungen stark, deren Einflusz auf den Ausgang des Krieges wir beleuchtet haben. Er sorgt für eine gute Regierung, zu der das Volk vertrauen hegt, für die nicht auf wenige beschränkte, sondern über die möglichst grosse Zahl verbreitete Wohlfart, für die hohe geistige Entwicklung der ganzen Bevölkerung, für die physische und moralische Gesundheit des Volkes.’[1] (blz. 236)

Maar hij zorgt ook - trouwens de heer Steinmetz cijfert dit niet weg - voor weerbaar maken van het volk in meer directen zin, voor de vorming van den staatsburger tot krachtig en weerbaar krijgselement.

1) Dit en volgende citaten zijn uit het werk van Dr. Steinmetz.

Tot dit laatste is meer noodig dan technische vaardigheid; ook meer dan geoefendheid om hetzij individueel, hetzij in verband en in samenwerking met anderen te kunnen optreden. Ook het begrip en de geest moeten ontwikkeld worden in zulk een richting, dat er volledige opzijdestelling is van egoïstisch begeeren, van eigen willen, van persoonlijke behoudzucht; hetgeen alles heeft plaats te maken voor die ééne aandrift: met opoffering van alles, zelfs van het eigen leven, te *willen* overwinnen.

Kortom - ook in moreelen zin moet de strijder worden gevormd.

De moderne wijze van oorlogvoeren stelt aan die moreele vorming hoogere eischen dan de vroegere. De militaire *africhting* had plaats te maken voor militaire *opvoeding* en militaire *vorming*.

Nu is het duidelijk, dat - afgezien van de technische vorming, welke betrekkelijk spoedig te geven is - de militaire opvoeding in des te korteren tijd te volbrengen is, naarmate de jeugdige burger, die voor militairen dienst onder de wapenen komt, reeds meer de physieke en moreele eigenschappen bezit waarop het in den weerbaren strijder aankomt.

Het is bekend genoeg dat onze jongeren in dat opzicht over het algemeen nog veel te leeren en ook af te leeren hebben wanneer de militaire dienstplicht hen roept, en bij verreweg de meesten is er ook weinig geestdrift voor de militaire oefening.

Het moge hard klinken, de heer Steinmetz heeft, meen ik, gelijk als hij zegt: ‘Die Niederländer, Epigonen ihres grossen Zeitalters, sind schon ein paar Jahrhunderte lang bequeme, gemächliche, etwas weiche Leute geworden, eingefleischte Individualisten in jeder Richtung. Ihre Ironie verhindert Sie, die Dinge so recht ernst zu nehmen.’ (blz. 186)

Geestdrift voor den militairen dienst was er steeds in onze grondwetten, van de Unie van Utrecht af. Maar zij plantte zich niet voort in het volk; onze geheele geschiedenis tot op den huidigen dag bewijst zulks.

Het Nederlandsche volk is vredelievend, zeer vredelievend zelfs, en het moet van ‘militair gedoe’ niet veel hebben.

Daartoe zal hebben bijgedragen: dat wij in tijden waarin wij tot verzet en strijd genoopt werden, strijdkrachten konden

koopen, en rijk genoeg waren om ze te koopen; dat wij na de vernedering van den Franschen tijd te gemakkelijk en te snel geholpen werden door de Russen en de Pruisen; dat na 1827 aan het volk vertoond werden schutterijen wier aanblik lang niet overal en altijd stichtend werkte; en dat de wijze waarop vroeger de militaire opleiding plaats had en waarbij de militaire discipline den wil slechts onderdrukte, doch hem niet versterkte en veredelde, meer afstootte dan aantrok. Er werd in hoofdzaak gedrild en afgericht, aan zedelijke opvoeding werd weinig gedaan; de kazerne was voor de veelal onervaren miliciens nu niet bepaald een modelopvoedingsinrichting.

De heer Steinmetz, die het trouwens niet speciaal over Nederland heeft doch in het algemeen spreekt, is over de opleidingsmethode lang niet goed te spreken. ‘Der Staat, die höchste erzieherische Macht, hat in seinen jungen Soldaten das beste und der Erziehung am meisten zugängliche wie am meisten bedürftige Material unter den Händen; wie hat er bis jetzt diese ganz einzige Gelegenheit zur Erziehung benutzt? Nur sehr wenige werden geneigt sein, hier dem Staate ihr volles Lob zu spenden. Die Gelegenheit wird jedenfalls nicht ausgenützt. Es könnte in sittlicher und in intellektueller Hinsicht unendlich viel mehr geschehen.’

‘Die Soldaten könnten mit viel mehr Ernst, als bisher geschieht, den unsittlichen Elementen wie Kneipen und Bordellen ferngehalten werden. Den Unterricht der weniger gebildeten Soldaten sollte man mit vollem Ernste in Angriff nehmen, die Dienstzeit sollte die ideale Wiederholungsschule der Zukunft bilden. Offiziere wie Unteroffiziere sollten sich die sittliche Erziehung des Rekruten viel mehr, in ganz anderer Weise zu Herzen nehmen und natürlich selbst ganz anders dazu erzogen und angeleitet werden.’ (blz. 134)

En eindelijk, nadat de schrijver uitvoerig heeft aangegeven hoe de opleiding naar zijne meening nu is, en hoe zij naar den eisch der tijden worden moet, en heel anders worden moet: ‘Die militärische Vorbereitung wird dann nicht länger zu den Kriegsnachteilen gehören, unter welche wir ihr jetzt noch einen Platz einräumen mussten, sondern zu den Vorteilen.’ (blz. 139)

Een mooi ideaal wordt door Dr. Steinmetz in het hoofdstuk,

waarin wij deze zinsneden aantroffen, prachtig voor oogen gebracht. Toch komt het mij voor dat, vooral wat Nederland betreft, maar toch ook voor wat andere Europeesche Staten aangaat, de schrijver het thans bestaande *te* donker kleurt en dat hij in het algemeen *te veel* vraagt van de kazerneopvoeding en *te weinig* van de school- en van de familieopvoeding.

Neen - wil men de 'militaire voorbereiding' brengen op de hoogte waarop zij komen moet, dan moet niet slechts de opleiding in de kazerne, dan moet *de geheele opvoeding der jeugd* veranderen. Dan moet op de scholen tucht, orde, opofferingsgeest, vaderlandsliefde, physieke en moreele ontwikkeling worden gekweekt en bevorderd - niet door eenige uren les in ieder van die zaken, maar doordat het geheele onderwijs van die zaken doortrokken is, en moeten *alle* onderwijzers, vooral die van lagere scholen - wier invloed zoo groot kan zijn op den geest van het kind - niet (zooals bij sommigen wel het geval schijnt) neutraal, of misschien zelfs vijandig, staan tegenover al die zaken[1)], doch ook in dit opzicht opvoeders en voorgangers zijn. Dan moet de jonge staatsburger voorts in het gezin de opwekking en den prikkel vinden tot toewijding aan zijn vaderland. En dat zal slechts het geval zijn als zijn vader, zijn broers de goede militaire voorbereiding hebben genoten en de vruchten er van zich aan den jongere openbaren in hun voorbeeld.

Niet alleen de kazerne-opleiding, maar de geheele opvoeding moet veranderen, omdat de volksgeest zich geheel wijzigen moet. En dit tot stand te brengen, daartoe is de kazerneopleiding alléén onmachtig, al kan zij er krachtig toe meêwerken. Eene opvoeding in eene bepaalde richting op twintigjarigen leeftijd te *beginnen*, is trouwens te laat. Men legge den officier als opvoeder geen onmogelijke taak op; de militaire onderwijzer moet slechts eene goede opleiding *voort te zetten* en te *voltooien* hebben.

De weg tot verbetering is lang! Een menschenleeftijd gaat er allicht meê heen, alvorens geoogst kan worden wat men voor een goed deel nog beginnen moet met te zaaien, zelfs in den zaaier. En de meeste menschen zijn zoo onge-

1) Al roept de wet hen tot opvoeden ook in *maatschappelijke* deugden.

duldig! Laat men toch om Godswil geduld oefenen en niet alles bederven door ontijdig te verlangen, wat tijd noodig heeft om te worden.

Laat ons liever onze kracht aanwenden om alles te doen wat bevorderen zal, dat de begeerde vrucht worden en rijpen *kan*.

Er is en wordt in de kazerne al meer in dit opzicht en in de goede richting gedaan dan de heer Steinmetz aanneemt; ik durf dit positief verklaren op grond van mijne ervaring.

Doch er kan en er moet zeer zeker nog meer worden gedaan, en ik dank den schrijver voor de opwekking daartoe, welke uitgaat van zijn boek.

Hij eische echter niet 'Die Dienstzeit sollte die ideale Wiederholungsschule der Zukunft bilden.' (blz. 134) *Voortgezet* onderwijs moet de diensttijd zijn! Hij eische ook niet, dat wij onze jonge miliciens houden uit de groote steden. 'Warum wurden die Kasernen in die grossen Städte mit ihren vielfachen Gefahren verlegt? Die Soldaten könnten dem Groszstadtleben ferngehalten werden....'

Daargelaten dat de verwezenlijking van dit denkbeeld bij ons schatten kosten zou, tenzij men ze geleidelijk tot stand bracht en over een lange reeks van jaren verdeelde, en er zeker vooreerst nog andere dan geldelijke bezwaren aan verbonden zijn - vraag ik, of het wenschelijk is dien eisch te stellen. Gevaren kunnen de groote steden voorzeker opleveren, maar staat daar niet tegenover dat het voor zooveel jongens 'van buiten' goed is, eens wat van de wereld te zien en van hetgeen er in omgaat. Leveren in zake zedelijkheid alléén de groote steden gevaren op? En dan - als men *mannen* wil vormen, gaat het dan aan om ze als teere planten in broeikassen te kweeken? Ik geloof van niet. Wèl meen ik, dat scherp en vaderlijk toezicht van de zijde van het militaire kader noodig is. Dat kader zij zich bewust van het grootsche zijner roeping en het streve naar volmaking!

Aan de regeering is het voorts om maatregelen te nemen dat goede elementen, beschikkende over de noodige beschaving en de vereischte physieke en moreele eigenschappen, tot den kaderdienst worden aangetrokken en doelmatig worden gevormd en ontwikkeld. De noodzakelijkheid van verschillende verbeteringen dringt zich op. 'Die Erziehung der jungen

Mannschaft gehört zu den wichtigsten Aufgaben der Armee in Friedenszeiten, wir haben also allen rationellen Grund, schnelle und tiefgehende Verbesserungen auf diesem Gebiete zu erwarten. Diese Reformen liegen alle innerhalb der Möglichkeit; wenn sie vollzogen sind, werden wir von den Kaserne für die Erziehung unserer männlichen Jugend nur Gutes erwarten dürfen.' (blz. 139)

Van harte geef ik daar mijn: 'ja en amen' op!

Wanneer de schrijver het tegen den kastegeest van de officieren, tegen het jonkerdom in de militaire charges heeft, dan meen ik dat dit buiten ons land omgaat. Wel levert de adel, die zich trouwens hier niet, als elders, tot een jonkerdom ontwikkeld heeft, zijn contingent voor het officierskorps - en ik blijf dit een geluk achten - doch overheerschend is dat contingent allerminst, en als de schrijver zegt: 'Mehr als auf anderen Gebieten wird der Edelmann in den höheren militärischen Chargen dem Bürgerlichen vorgezogen, in fast allen Ländern West- und Mittel-Europa's' (blz. 144) - dan is ons land beslist uit te zonderen. Ons officiersboekje bewijst dat.

Zelfs van een kastegeest kan men bij onze officieren niet spreken. Eigenlijke militaire geslachten hebben wij zoo goed als niet. Van verreweg de meeste onzer officieren zijn vader, broers en neven in burger-betrekking. De aansluiting onder de officieren is zelfs misschien niet zóó innig als zij wezen moest; de meesten haasten zich om zich in burgerkleeren te steken zoodra, of nog vóór, de reglementaire bepalingen dit toelaten; burgerkringen worden gaarne gezocht, waar zij zich maar voor den officier open stellen. Afzonderlijke begrippen over fatsoen, eer, enz. houden onze officieren er sedert lang niet meer op na - al mogen zij zich steeds voor oogen houden, dat zij in gevoel voor fatsoen, eer, enz. niet de mindere mogen zijn in het maatschappelijk leven, willen zij niet ophouden goede voorgangers en opvoeders van de jonge burgers te zijn.

Dit is toch alles geen bewijs van kastegeest. Is die er ooit geweest - hij is er sints lang niet meer. En zij die er te onzent nog over spreken en er de officieren op aanzien, zij bewijzen m.i. slechts dat zij den tegenwoordigen toestand

niet kennen. Dat de officier, in het algemeen gesproken, nog niet geheel op de hoogte is van zijne nieuwe - men zegt ‘sociale’ - roeping daarvan is hem geen verwijt te maken die sociale roeping is van den nieuwsten tijd en de officieren hebben er zich nog in te leven. Maar de te wijzigen geest was inderdaad geen kastegeest! Het moge waar zijn dat tot nu toe een burgerzoon, officier wordende, als 't ware uit den burgerkring trad - maar dit was eerder zoo in het oog der burgermaatschappij dan in zijn eigen oog; hij onderging het, en hij *moest* het ondergaan omdat, en zoolang, het leger door de burgermaatschappij zelve buiten haar werd geplaatst. Dit kan en zal ophouden zoodra men begrijpen zal dat het leger niet anders is dan een deel der (burger)maatschappij. Maar, naar ik meen, niet aan den officier lag de schuld van de afscheiding.

Op gevaar af van het verwijt te hooren eene oratio pro domo te houden, moet ik verder nog even verzet aanteekenen tegen de volgende opmerking van den heer Steinmetz: ‘In den democratischen, nicht oder sehr wenig militaristischen Ländern dürfen wir annehmen, dasz die Officiere entweder in der Hauptsache die weniger befähigten jungen Leute aus den wenig begüterten Familien sind oder die eben dort sehr seltenen, welche entschieden militärisch begabt sind. Alle die anderen fühlen sich zum Militär mit seinem geringen Gehalte, das nur mit dem Alter steigt, Eifer und Talent nur wenig lohnt, im Allgemeinen wohl nicht angezogen, besonders geehrt ist die Armee in diesen Ländern ebenfalls nicht, in manchen Kreisen eher wenig in Ansehn.’ (blz. 275)

Men mag aannemen dat hier ook van Nederland wordt gesproken; de beschrijving, zou men kunnen beweren, wijst zelfs speciaal op Nederland. Welnu, ik ben van gevoelen dat de schrijver zich vergist. Het moge waar zijn, dat zoons van rijken huize, die door familierelatiën als anderszins zich niet aan handel of industrie wijden, bij voorkeur ‘studeeren’ gaan - of althans student worden aan een universiteit - ik acht het onjuist, dat de militaire loopbaan zoo goed als in den regel aanvaard wordt als pis-aller, uit armoede of uit gebrek aan talent. Op den leeftijd, waarop onze jongens tot de beroepskeuze overgaan, voor zoover de ouders hen daarin vrijlaten, en dat is dikwijls *niet* het geval, zal een enkele, in

wien zich reeds vroeg de toekomstige geleerde, de denker openbaart, ongenegen zijn de militaire loopbaan te volgen; in de betrekkelijk talrijke plaatsen waar geen garnizoen ligt en men dus het militaire leven niet of slechts weinig kent, zal de aandacht van velen zelfs niet op die loopbaan vallen; anderen, wier familie in handel of industrie zit, zullen als van zelf dienzelfden weg op willen of zich dien aangewezen zien; weer anderen zullen zich tot den titel geroepen voelen van Meester in de Rechten, op grond van hunne afstamming en van hun fortuin - onder hen die overblijven, zijn er genoeg die aangetrokken worden, in vrije keuze, tot het officiersleven, dat voor een jongen, waar bloed en leven in zit, vooral op dien leeftijd zóóveel aantrekkelijks heeft. Op dien leeftijd rekent men - gelukkig! - nog niet met traktamenten of pensioenen van den ouderen leeftijd; het is een uitzondering als dat voorkomt, en het moge uitzondering blijven!

Dat het de minder begaafde, knappe of bekwame zoons zouden zijn, waaruit zich bij ons het officierskorps aanvult is dan ook m.i. beslist onjuist. De speciale vak-opleiding van den officier maakt, dat hij niet dan bij uitzondering tot veelzijdigheid komt en niet opvallend den indruk van begaafd of bekwaam te zijn maken kan op menschen die, van militaire studie of van den omvang dier studie geen begrip hebbende, meenen dat een officier niets werkt, weet of begrijpt, als hij niet ook werkt, weet of begrijpt in hun vak. Dat er onder de officieren wel degelijk en niet weinig ‘begaafden’ zijn, blijkt uit de omstandigheid, dat velen van hen, die om de eene of andere reden den dienst verlaten of moeten verlaten, een heel goed figuur maken in den burgerwerkkring waaraan zij zich gingen wijden. Hiervan zijn voorbeelden te over.

Maar, ik haast mij om te komen tot een ander punt en wel tot datgene, dat ik onder de belangrijkste reken.

De heer Steinmetz constateert dat, nu de tijd der staande legers, waarmede door vorsten oorlog werd gevoerd, voorbij is, de oorlog een zaak is geworden van het geheele volk - en uit zijne studie volgt dat dit zoo wezen *moet*. De oorlog welke ten slotte over het voortbestaan van een volk kan

beslissen, eischt den inzet van *alle* volkskrachten. ‘Das moderne Heer muss vor allen Dingen das ganze Volk in Waffen darstellen.’ (bladz. 138)

En de uitslag van den oorlog kan en zal geen toevallige wezen. ‘Er siegt, wer siegen musste.’ (Blz. 167)

Want op den uitslag van den gevechtstrijd, van den oorlogskamp zullen alle, en ook slechts die factoren van invloed zijn, welke beslissen over de levensvatbaarheid en de levenskracht van een volk. ‘Die hier gemessenen Gesamtkräfte sind, wie wir oben sahen, die Resultanten aller Eigenschaften und Erwerbungen der Gesamtheiten: der Lage des einst nicht ohne Anstrengung erworbenen Territoriums, der Zahl der Bevölkerung, ihrer Seelenkräfte, ihres Reichtums und Kredits, der Gesundheit aller moralischen Verhältnisse und derjenigen des staatlichen Lebens, der Vitalität der Rasse. Wir haben gesehen wie alles, aber alles, zum Siege oder zur Niederlage zusammenwirkt.’ (bladz. 204)

Niet de oorlogsweerbaarheid van een afzonderlijk deel, doch de weerbaarheid van het geheele volk moet dus worden nagestreefd, en dat streven zal tevens ten goede komen aan de levenskracht van het volk.

Offers zullen moeten worden gebracht, èn in vredestijd èn in oorlogstijd, welke zwaar zullen wegen, maar niet zullen opwegen tegen het goede dat er door zal worden verkregen. Wat wij van onze voorvaderen erfden werd door hen met werken, worstelen en strijden, en niet dan ten koste van groote offers, verkregen. Inspanning en toewijding in vredestijd, opoffering van lijf en goed in oorlogstijd, wij zullen ze hebben te geven voor het groote einddoel: de overwinning, de zege in mogelijken strijd - welke maken zal dat wij aan onze nakomelingen kunnen nalaten wat ook ons erfdeel was. Ik zeg het Dr. Steinmetz na: ‘Wir sind zum Enkelkulte verpflichtet’. (bladz. 10)

Men zal dus in vredestijd inspanning en toewijding van het geheele volk hebben te vragen bij de voorbereiding tot den oorlog, en het antwoord dat door het volk wordt gegeven zal beslissen over zijne levenskracht.

De natie heeft *algemeenen dienstplicht* te aanvaarden; en ieder dienstplichtige persoonlijk: den plicht om zich met volle toewijding van zijn physiek en van zijn intellect

beschikbaar te stellen. Wat voor den meer ontwikkelde beteekent: *kaderplicht*.

Het is zeer te betreuren, dat onmiddellijke invoering van den algemeenen dienstplicht, al ware het alleen op grond van financieele bezwaren, niet mogelijk is. Er zijn er onder ons die het geldelijk bezwaar zouden willen ondervangen door invoering van den algemeenen dienstplicht onder zóódanige voorwaarden, dat de schatkist er niet of niet belangrijk meer door zoude worden gedrukt dan op dit oogenblik het geval is.

Men stelt zóódanige uitbreiding der vrijstellingen van den dienstplicht voor, dat ondanks de algemeenheid van den dienstplicht, het contingent niet belangrijk grooter zou worden dan thans. De gehate loting zou dan al dadelijk kunnen vervallen. Zij, die onder deze leuze propaganda maken willen voor den algemeenen dienstplicht - men doet bij ons gaarne aan 'leuzen!' - vergeten echter, dat de stelselmatige uitbreiding der vrijstellingen, welke nu worden verleend op grond van gebreken of van maatschappelijken toestand der dienstplichtigen, noodwendig leiden moet tot grove onbillijkheid, en dan toch allerminst zou doen bereiken wat de algemeene dienstplicht te bereiken beoogt. Wie vrijstelt om *door vrijstelling* te komen tot beperking van het contingent, moet elken billijken maatstaf prijs geven tot het verleenen der vrijstelling.

Dien weg opgaande, *moet* men komen tot dwaasheid, of tot erger nog. Wie bijv. voorstelt de vereischte lengtemaat te vergrooten, niet - wat dan ook moeilijk te bewijzen zou zijn! - omdat grootere lichaamslengte meer waarborg geeft voor groote lichaamskracht, doch alleen om het contingent te drukken, kan evengoed voorstellen om jongens met een bepaalde kleur van oogen of een bepaalden vorm van hoofd of neus, vrij te stellen. Waarom niet? En wie voorstelt om vrijstelling te verleenen op grond van beweerde ziekelijke gesteldheid, al blijkt die niet duidelijk bij de keuring, werkt de gemeenste simulatie in de hand. Neen - de loting, welke het voordeel heeft van onpartijdige aanwijzing onder hen, die geschikt voor den dienst geoordeeld worden, is duizendmaal minder willekeurig en minder hatelijk, dan de voorgestelde uitbreiding der vrijstelling wezen zou!

Anderen, overtuigd dat de diensttijd onder de wapenen tot zoogenaamde ‘eerste oefening’ voor verkorting vatbaar is zonder nadeel voor die oefeningen, stellen onvoorwaardelijk *zes*- of *vier*maandschen eersten-oefeningstijd voor bij dat wapen, dat verreweg het grootste gedeelte van het contingent in zich opneemt, n.l. de Infanterie. Dit zou inderdaad tot eene aanzienlijke vermeerdering van het contingent, zoo al niet tot algemeenen dienstplicht, voeren.

Ik ben echter beslist van meening dat men op die wijze wèl tot algemeenen *dienstplicht* komt, of die nadert, doch niet - en daarom gaat het eigenlijk toch - tot algemeene *weerbaarheid*. De technische opleiding is wellicht in dien korten tijd aan en bij te brengen; de, laat ik maar zeggen, moreele - gegeven de aard en de geest van ons volk en van zijne jongeren - *niet*. Men werpe mij niet tegen, dat wat in dat opzicht niet bereikt zal worden in 6 of in 4 maanden, ook niet bereikt zal worden in 8½ maand (de dienst van het ‘blijvend gedeelte’ komt naar mijne vaste overtuiging, ten deze niet in aanmerking en *kan* ten deze niet als winst beschouwd worden). Dit is geen reden om *nog* lager te gaan dan de wet toestaat. Is de nu vastgestelde eerste oefeningstijd in bedoeld opzicht te kort, dan verbiedt toch de eenvoudigste logica om - nu een voorstel tot verlenging van dien tijd te onzent op onoverkomelijke bezwaren zou stuiten - een voorstel te doen tot vermindering, zoolang de dienstplichtige, voor wat aangaat physieke en moreele ontwikkeling, niet meer meêbrengt dan nu het geval is bij zijne aanmelding in de kazerne.

Eenige voorstanders van het denkbeeld tot verkorting van oefeningstijd erkennen dit bezwaar. En zij redeneeren als volgt: de tegenwoordige toestand is niet goed, omdat ons leger geen volksleger is; omdat het, juist ten gevolge van den beperkten dienstplicht, nog steeds buiten het volk staat en niet door den volksgeest wordt gedragen. Voert men den algemeenen dienstplicht in, dan zal de belangstelling van het volk het leger opheffen, en dit meer als een deel van zich zelf doen beschouwen. En dit en al het goede dat men van den algemeenen dienstplicht verwacht moet zoo spoedig mogelijk - neen, dadelijk - verkregen worden. Zal men ook al tijdelijk soldaten vormen wier opleiding en wier op-

voeding niet geheel naar den eisch *kon* plaats hebben in dien korten tijd; de werking van den algemeenen dienstplicht op den geest van het volk, op het karakter en de eigenschappen van den jeugdigen Nederlander zal gaandeweg zich krachtiger doen gevoelen, terwijl andere middelen tot het verkrijgen van een en ander (vóóroefening der jeugd, verbetering van het onderwijs en van de opvoeding in het algemeen, enz.) eerst na heel langen tijd kunnen werken.

Mijnerzijds toegevende dat dit laatste waarschijnlijk is, zullen *zij* moeten erkennen, dat zij een tijdperk scheppen, waarin de militaire vorming van den jongen Nederlander onvoldoende zou zijn. Maar, eilieve! wie waarborgt ons den vrede in dat tijdperk, dat in verband met de reeks van jaren waarin de onvoldoend opgeleide dienstplichtig blijft en een lid blijft uitmaken van het leger, en waarin dus dat onvoldoende zich blijft doen gevoelen, in geen geval van *zeer korten* duur kan zijn - en waar vindt men de regeering, welke in en gedurende dat tijdvak de verantwoordelijkheid met betrekking tot de weerbaarheid des lands tegenover Kroon en Volk op zich nemen wil en kan? En verder - wie waarborgt, dat dit tijdvak overigens kort van duur *zal* zijn en dat de wijziging in den volksgeest reeds binnen korten tijd het gevolg *zal* wezen der invoering van den algemeenen dienstplicht?

Neen, ik meen dat wij wel naar den algemeenen dienstplicht en naar het volksleger toe moeten maar dat wij op den weg daarheen - die, als de volksgeest niet meêwerkt, lang kan zijn - geen oogenblik ‘onklaar’ mogen staan. Geleidelijk zal het meer algemeen worden van den dienstplicht moeten plaats hebben totdat het einddoel: de algemeene dienstplicht, bereikt is. Met verwerping van alles wat niet bepaald noodig is en wat niet in het waarachtig belang der weerbaarheid wordt vereischt, worde gestreefd naar bezuiniging, *ook* ter wille van eene uitbreiding van het contingent. Angstvallig zorge men dat de diensttijd onder de wapens voor den milicien zij een tijd van nuttige oefening en van doeltreffende voorbereiding voor de oorlogstaak; en dit, *ook* om den dienstplicht aantrekkelijk te maken voor onze jongeren, die in ‘tijdverbeuzelen’ geen grief mogen vinden tegen het verblijf in de kazerne en die er recht op hebben,

dat men hen niet langer aan hunne gewone werkzaamheden onttrekt dan strikt noodig is. Hoe algemeener de dienstplicht wordt, hoe strenger die eischen zich doen gelden.

En nu geef ik toe, dat er iets moet worden gedaan ten einde te trachten den langen weg te verkorten; ten einde de zaak in *gang* te brengen. Men moet een prikkel scheppen om de medewerking van het volk te verkrijgen. Daartoe moet men m.i. den eersten-oefeningstijd verkorten voor hem, die de bewijzen geeft vóórgeoefend te zijn. Ik zou dien tijd tot 6½ maand willen terugbrengen voor hem, die bewijst dat hij zich zelf heeft eigen gemaakt wat de niet vóórgeoefende in de eerste twee maanden in de kazerne leert.

Ik erken: dit is eene concessie. Maar in ieder geval eene concessie, die niet zoo groot is als zij schijnt. In werkelijkheid behoeft zij zich slechts te bepalen tot het verschil dat er is - en dat ik niet wegcijfer - tusschen de vrucht van een opleiding gegeven bij brokjes en beetjes en de hemel weet onder welke leiding, een opleiding waarvan alleen het *zichtbaar* resultaat te meten is - en van eene, zij het slechts tweemaandsche, maar dan toch onafgebroken opleiding onder goede leiding gegeven, en zeker ook nog wel benut voor vorming in zaken, welke niet kunnen gebracht worden op het programma van het examen dat recht geeft op de verkorting van oefeningstijd. Een verschil dat er ook is tusschen het aangenomen worden als lidmaat eener kerk omdat men bewijst den catechismus te kennen en te kunnen opzeggen, en het aangenomen worden, ook al was men niet zoo knap in het opzeggen, na de catechisatiën te hebben gevolgd van een goed predikant of geestelijke.

Nog eens, ik cijfer dat verschil niet weg, en erken de concessie. Maar indien men daarbij den oefeningstijd anders indeelt dan thans het geval is, dan is de schade welke zij veroorzaakt miniem.

De milicien komt nu (afgezien van de 4 maanders) bij de Infanterie onder de wapenen in Maart. Volgens een bepaald oefeningsprogramma gaat zijne opleiding geregeld door tot September, alswanneer in de zoogenaamde najaarsoefeningen het hoogtepunt der oefeningen wordt bereikt en het opleidingsprogramma is afgewerkt. Nu ‘oefent’ men nog wel tot 1 December, maar men gevoelt dat deze verdere oefenin-

gen niet het nut en de waarde hebben kunnen van de vorige. Ondanks alle bevelen en maatregelen is dit dan ook het geval niet. Voortgezette oefening van 8½ maand heeft de man thans feitelijk niet.

Dit is geen reden om de laatste twee maanden er 'af te knippen', maar wel om den oefeningstijd te verplaatsen. Ik zou wenschen dat deze ingedeeld werd als volgt: opkomst in Januari voor de niet-vóórgeoefenden, die dan tot Maart in hoofdzaak worden geoefend in zaken (gymnastiek, marscheeren, schieten) welke ook buiten de kazerne kunnen worden beoefend. Alsdan komen zij op, die bewijzen hebben geleverd datgene te kennen en te kunnen, wat in die eerste maanden beoefend is; en voor *allen* gaat de opleiding nu volgens éénzelfde programma door tot 1 October, alswanneer, na afloop der groote najaarsoefeningen (manoeuvres), de eerste oefeningstijd voor *allen* eindigt.

Ik houd mij overtuigd dat men, de zaak op deze wijze regelende, niet alleen de opleiding bij de Infanterie veel verbetert, doch ook de beteekenis van de concessie, welke ik voorstel, tot een minimum terugbrengt.

Er is dan een prikkel tot vóóroefening en de geest van onze jongens kan dan getuigen, door te doen zien of zij al dan niet zich willen inspannen. Niet alleen in het resultaat van, maar ook in den wil tot die inspanning vind ik een waarborg, welke ik niet klakkeloos prijs zou willen geven door het onvoorwaardelijk verkorten van den eersten-oefeningstijd tot zes maanden.

Hoe meer dienstplichtigen zich nu door vóóroefening het voordeel verzekeren van den korteren oefeningstijd, hoe sterker de lichting kan worden zonder te groot bezwaar voor de schatkist - hoe verder men gaan kan in het meer algemeen maken van den dienstplicht.

Worden de lichtingen sterker dan kan men, òf de legerorganisatie uitbreiden, zegge het aantal divisiën van het veldleger vermeerderen, òf wel overgaan tot vermindering van het aantal jaren gedurende welke de man bij militie of landweer dienstplichtig blijft.

Een minister van oorlog zal wel steeds veel gevoelen voor het eerste; zij, die aandringen op het doen vervallen van herhalingsoefeningen, voor het laatste. Doch dit is een quaestie van later zorg.

De hoofdzaak is: dat de weg wordt gebaand voor een goed volksleger, door middel van geleidelijke uitbreiding van het contingent. Het leger zal dan de volkskracht vertegenwoordigen, en de diensttijd in het leger zal - bij verbeteringen in de kazerneopleiding en in het kazerneleven, welke niet kunnen uitblijven - dan bijdragen tot verhooging en versterking dier kracht.

De schrijver van 'Die Philosophie des Krieges' moge slechts philosophie hebben willen geven - is niet de ware en de beste philosophie, die welke tot goede daden leidt? - uit zijne studie laat zich een regeeringsprogram ontwikkelen, dat inhoudt:

vóóroefening der jeugd;

het geleidelijk algemeen maken van den dienstplicht, leidende - bij goede opleidingsmethode - tot een goed volksleger;

verbetering van het kader, door invoering van een stelsel, dat beschaafd, jong en krachtig personeel voor de kadervorming beschikbaar stelt;

kaderplicht;

bezuiniging op tijd en op geld, waar deze, zonder schade te doen aan de weerbaarheid, maar eenigszins mogelijk is.

Of liever - want zulk een programma *werd* reeds gegeven - die studie bewijst er de juistheid van.

De heer Steinmetz schrijft aan de vredescongressen slechts eene zeer beperkte werkzaamheid toe. Hij gelooft niet dat zij den eeuwigen vrede kunnen en zullen brengen; hij gelooft niet aan ontwapeningvoorstellen, gesteld al dat men die onder eene bepaalde formule kon brengen; hij gelooft niet - en hij geeft aan op welke gronden - aan de mogelijkheid, dat een internationaal scheidsgericht de taak van den oorlog overneemt en dat de arbitrage het uitbreken van een oorlog voorkomen kan wanneer er eenmaal groote belangen in het spel zijn, al zal zij kleine geschillen uit den weg kunnen ruimen welke, ook al bestond er geen permanent Hof van Arbitrage, thans wel niet meer tot een oorlog zouden leiden.

Nu - eerlijk gezegd - ik deel zijn ongeloof.

Met betrekking tot Nederland vind ik die congressen met

dat al niet kwaad. Elke conventie in zake oorlogsgebruiken, oorlogsformaliteiten en oorlogshandelingen is toch eigenlijk eene concessie van de sterkeren aan de zwakkeren. En wij behooren nu eenmaal tot de zwakkeren. Ik voor mij heb dan ook vollen vrede met den arbeid der ‘vredes’-congressen en met den bouw van het ‘vredes’-paleis te 's-Gravenhage, *mits* die arbeid en die bouw ons maar niet onder de illusie brengen van als aanstaande aan te nemen wat hoogstens vooreerst nog slechts als een zeer verwijderd ideaal is te beschouwen, *mits* zij ons maar niet afleiden van de taak waarvoor wij staan: de versterking van onze weerbaarheid.

Want tegenover den oproep van Baronesse von Suttner: ‘Die Waffen nieder’, stel ik in volle overtuiging - waarin ik nog ben versterkt door het m.i. prachtige boek van den heer Steinmetz - dien van: ‘Hoog de wapenen’, waar het geldt de voorbereiding voor de verdediging van Kroon en Rijk, van onze souvereiniteit, van onze rechten en vrijheden - waar het geldt de overwinning te behalen in den strijd om ons zelfstandig volksbestaan, die eenmaal komen *kan* - neen meer: die eenmaal komen *zal*.

En als wij de wapenen niet kunnen en niet mogen neerleggen, laat ons dan wel bedenken: dat het hoog gehouden wapen slechts dan ontzag inboezemt, slechts dan de overwinning verzekert, als het geklemd is in de krachtige vuist van een weerbaar volk.

H.P. STAAL.

Buitenlandsche letterkunde.

Leben und Meinungen des Herrn Andreas von Balthesser, eines Dandy und Dilettanten, mitgetheilt von Richard Schaukal. München und Leipzig, Georg Müller. 1907.

Wat, met of zonder opzet, al aanstonds niet oorspronkelijk is aan dit boek, is zijn titel. ‘Leben und Meiningen des Herrn Andreas von Balthesser’ herinnert al te duidelijk aan den naam van een geschrift, dat meer dan veertig jaar geleden opgang maakte als: ‘Vie et opinions de M. Frédéric Thomas Graindorge’, en dat niemand minder tot schrijver had dan Hippolyte Taine. De auteur van *De l'Intelligence*, *Histoire de la littérature anglaise*, *Philosophie de l'Art*, *Origines de la France contemporaine* had, als tot verpoozing van dezen ernstigen arbeid, op zich genomen, om voor het mondaine geïllustreerd weekblad *La vie parisienne* van zijn vriend Marçelin geregeld aanteekeningen te schrijven over het leven van de Parijsche wereld. Wat daar krioelde in de straten en zich verdrong in de salons, wat er zich wichtig maakte en de aandacht tot zich zocht te trekken, de jonge meisjes en de jonge mannen uit de groote wereld, het eigenaardige species van het genus Vrouw, dat ‘la Parisienne’ heet, nam Taine, in de gedaante van Thomas Graindorge, ‘docteur en philosophie de l'Université d'Iéna, principal associé commanditaire de la maison Graindorge and Co. (huiles et porc salé, à Cincinnati, Etats-Unis d'Amérique)’, onder handen. Taine's hand was misschien wat zwaar voor zulke luchtige onderwerpen. Onder den critischen geest en den wetenschappelijk-betoogenden redeneertrant, die den oud-handelaar in oliën en gezouten

varkensvleesch Graindorge nog van zijn philosophische studiën aan de Universiteit van Jena mochten zijn bijgebleven, kwamen niet al de fijne schakeeringen, de grillige, wisselende verschijningen der Parijsche wereld tot haar recht. Niettemin hebben Taine's scherpe opmerkingsgaaf, zijn onbevooroordeelde blik deze aanteekeningen gemaakt tot kostbare documenten voor de kennis van de Parijsche zoogenaamd ‘groote’ wereld uit de laatste jaren van het tweede Keizerrijk...

Ik zou Richard Schaukal haast dankbaar kunnen zijn voor het weinig oorspronkelijke van den door hem gekozen titel, nu het mij aanleiding gaf, nog eens te genieten van Taine's *Graindorge*, het boek dat ik sedert zijn eerste verschijnen niet onder de oogen had gehad.

De boeken zelf loopen wat den inhoud betreft te veel uiteen, dan dat men aan navolging kan denken, al is de ironische en sceptische geest van den ‘dandy’ en ‘dilettant’, die Andreas von Balthesser heet, in de verte aan dien van den oud-oliekoopman Thomas Graindorge verwant. Een heel enkele maal zelfs ontmoeten deze schoone geesten elkander. Zoo lees ik bij Taine, waar hij het over kleeding heeft:

‘Rien n'est bien porté que ce qui est habituellement porté. Le luxe jure quand on l'a une fois par an’;

en bij Schaukal:

‘Gut gekleidet sein heisst vor allem *nicht auffallend* gekleidet sein. Alles Vollkommene ist unbefangen, selbstverständlich’; en nogmaals: ‘Selbstverständlich ist höchste Vornehmheit unauffällig.’

Misschien zou men, met eenigen goeden wil, nog wel andere concordanties kunnen vinden tusschen den Franschen wijsgeer en historicus in zijn critiek op de Fransche groote wereld van de negentiende en den Oostenrijkschen dichter in zijne opmerkingen aan het adres van de Weener groote wereld van de twintigste eeuw. Maar dat zou dan nog niets te beteekenen hebben. Schreef niet in eenzelfden gedachtengang onze Van Deyssel: ‘Men moet behagende dingen aan zich hebben, die de anderen alleen bij toeval bemerken...’[1)]?

Richard Schaukal - dit vóór ik verder ga - is een thans drie-en-dertig-jarig, in Brünn geboren en in Weenen woonachtig dichter.

1) Door helle en starre levenslente. Verzamelde opstellen, zevende bundel.

Volgens Benzmann, in de inleiding tot zijn bloemlezing: ‘Moderne deutsche Lyrik’, vertegenwoordigt hij het weeke, onbestemde karakter van de Oostenrijksche poëzie; maar de stemmingen en indrukken, welke zijn verzen reflecteeren, zijn dikwijls in lijn en kleur van een krachtig realisme. Ongemeene, precieuse psychologische stemmingen weer te geven gelukt hem in zijn verzen dikwijls even goed als het karakter te treffen van een origineel tijdperk, bijv. den tijd van Lodewijk XIV of den rococo-tijd.

Dit aanpassingsvermogen kwam Schaukal goed te stade bij zijn ‘Nachdichtungen’ van Verlaine en Heredia, die als meesterstukken geroemd worden.

Van die lenigheid nu, die gemakkelijkheid om zich in andere toestanden te kunnen verplaatsen, van dien zin voor het ‘travesti’ en dat talent om de belangrijkste onderwerpen, in vluchtige aanraking, paradoxistisch-ironisch met een wijs gezicht te behandelen, zonder ergens diep in door te dringen, vindt men op elke bladzijde van Balthesser's ‘Leben und Meinungen’ de vermakelijkste bewijzen.

‘Dandy’ heet Andreas von Balthesser op den titel en zelf zal hij ons zeggen wat hij onder een *dandy* verstaat, in onderscheiding van een *gentleman*.

De menschen die den dandy verwarren met den fat, zien aan hem niets anders dan den onberispelijk gesneden rok, het nooit gesprongen verlakt van zijn schoenen, den dagelijks nieuw opgestreken hoogen hoed, omdat zij zelf niet in staat zijn, zich ‘auch nur menschlich’ te kleeden, laat staan de nuance van een goed toilet te begrijpen. De man die eenig gevoel van eigen waarde heeft, in het geestelijke zoowel als in het lichamelijke, zal zijn intellekt even goed verzorgen als zijn nagels, zijn linnengoed evenmin verwaarloozen als zijn ideeën, maar, bij al zijn korrektheid, nooit het ‘Impromptu’ uit het oog verliezen. ‘Das Impromptu’ - zegt hij later - ‘ist das Flüchtigste, Feinste, gewissermassen der Hauch einer Äusserung’ - waarop hij dan laat volgen dat een ‘Äusserung’ niet in woorden behoeft te bestaan, maar ook bestaan kan in blikken, handelingen en... Unterlassungen. De korrekte man die het ‘Impromptu’ uit het oog verliest, is geen *dandy* maar een *gentleman*.

De dandy - gaat hij voort - stelt, gelijk van zelf spreekt, zijn bewustzijn boven alles. Men zal een dandy nooit dronken zien;

wat den korrektsten gentleman kan overkomen, wanneer de drank voor hem te sterk is. De dandy wacht zich voor te sterke dranken wanneer hij ze niet verdragen kan. De dandy weet altijd wat hij verdraagt. De dandy weet ook altijd wat een ander verdraagt. Maar dat verhindert hem niet, dien ander dingen te zeggen, die hij niet verdraagt, - iets wat een gentleman nooit doen zal.

De dandy is geen *poseur*. Pose is iets verstijfds; het heeft enkel maar een vóórkant. De dandy is veelzijdig; hij is aan alle zijden even betrouwbaar; hij is gepolijst en kan, terwijl hij zich langzaam keert, al zijn facetten laten schitteren: hij kan ze laten fonkelen - en uitdooven; maar hij blijft altijd gepolijst. De ongepolijste mensch heeft een instinktmatigen haat aan den dandy. De joviale zou hem goedig in de maling willen nemen. Maar van den dandy glijdt alles af. Hij is glad en steeds hoffelijk. Tegen hoffelijkheid kan zelfs de vriendelijkheid niet op. De dandy is voor alles hoffelijk jegens zich zelf. Men mag niet onaardig tegen zich zelf zijn, is een beginsel van den dandy - voor zoover een dandy er zoo iets hoekigs als een beginsel op na kan houden.... De dandy is nooit enthousiast. Een enthousiast is meestal dadelijk weer terneergeslagen; en een dergelijke plotselinge gedaanteverandering kent een dandy niet. En tot slot:

'*Dandy* ist ein Begriff der ästhetischen, *Gentleman* einer der ethischen Wertung.'

Zoo dandy-neerend[1)] tusschen ironie en ernst, paradoxen strooiend tusschen fijngevoelde waarheden, voornaam, nooit enthousiast, steeds vol aristocratisch zelfbewustzijn en daarin dingen zeggend die de democratisch aangelegde lezer niet 'verdraagt', keuvelt, phantaseert Andreas von Balthesser over het Duitsche proza van dezen tijd, over schilderijen-zien, over de psychologie van de kleeding, over 'tadelloses Benehmen'; of hij phantaseert over het thema 'die Dame'. Dan weer geeft hij in de kleine munt van meer dan honderd zinspreuken en teksten zijn ideeën over menschen en dingen, van het dandy-standpunt bezien, om te eindigen met 'Vom Aristokratischen', wat eigenlijk de toonsoort

1) *Dandiner*. Dérivé d'une sorte d'onomatopée imitant le bruit produit par le va-et-vient d'un battant de cloche. (Hatzfeld et Darmesteter. Dict. Gén. de la langue française.)

is waarin al de vorige hoofdstukken geschreven zijn. (‘Das Aristokratische ist ein Tonart, kein Programm.’)

Kom onzen dandy niet aan boord met uw ‘aristocratie van den geest’, een groot woord dat voor hem een ransig verstandsluchtje heeft. Wel weet hij heel goed, hoeveel vroegrijpheid er onder de jongere, en hoeveel oppervlakkige, bevooroordeelde, geestlooze, naar één patroon geknipte kultuur er onder de oudere aristocraten gevonden wordt; maar zoodra een aristocraat een echte ‘Seelenbildung’ heeft genoten en een gezond vernuft met zich omdraagt, vormt zijn geestelijk-zedelijke verschijning een nauwelijks te overtreffen geheel. En dan eindigt hij met deze politieke belijdenis: ‘Ein dem väterlichen Boden nicht entfremdeter, aus dem geistigen Erleben nicht ausgeschalteter, national und religiös gesinnter Adel ist neben einer schollen- en sprachentreuen Bauernschaft noch immer das Wesenhafte eines festgefügten Staatswesens.’

Maar onze aristo spreekt niet altijd zoo plechtig en zwaar. In den regel beweegt deze uit Moravië geboortige Weener, naar den aard van zijn ras, zich luchtiger, met meer gratie.

Dat doet hij in den brief aan gravin F., waarin hij verhaalt hoe hij een vriend te woord stond, die hem verantwoording kwam vragen over zijn (Balthesser's) verhouding tot zijn ('s vriends) getrouwde zuster; dat, waar hij uitvaart tegen de manier waarop de Duitschers van heden hun taal mishandelen en aantoont hoe zij niet enkel in de schrijftaal, maar in het leven in 't algemeen, alle begrip van stijl verloren hebben zonder het te merken.... Goed gevoeld en fijn gezegd is het hoofdstuk over het schilderijenzien. Nooit gaat hij met kennissen schilderijen zien: er wordt dan altijd hoogst onnoodig gepraat, en zoodra men voor schilderijen over ze praat, ‘entziehen sie sich einem’. Schilderijen zijn moeielijk om mee om te gaan. Zij zijn vol grillen en bijzonder gevoelig. Dikwijls komen zij met een openheid en een vriendelijkheid u tegemoet, dat ge niet weet, hoe u te houden. Maar dikwijls ook gaan zij zoo snel en zoo ver van u weg, dat gij ze niet volgen kunt. Nu eens spreken zij luid, dan weer zoo zacht, dat men ze nauwelijks verstaat en zou willen vragen: ‘wat blieft u?’

Hoe von Balthesser over ‘angeknöpfelte’ manchetten en gedragen overhemden denkt, kan men in zijn ‘Glossen zur Psychologie der Kleidung’ lezen. Hij hecht aan menschen met een ‘tadelloses

Benehmen', dat hij definiëert als 'lautloser Lebensrythmus'. Zulk een 'Benehmen' is niet aan te leeren, maar een eigenaardigheid van het ras. Dochters van goeden huize, die met den een onder een quadrille over Maeterlinck praten en een ander vragen: 'Vindt u niet, dat het vandaag heel warm is?', *regelen* haar 'Benehmen'. 'Ein Mensch von Benehmen aber richtet niemals sein. Benehmen ein. Er h a t ein Benehmen, und das geht von ihm aus wie der Heugeruch vom Stallburschen'.

In denzelfden geest spreekt hij over 'de Dame'. Een dame kan men niet w o r d e n. De jonge dame uit de meest burgerlijke familie die een volbloed aristocraat huwt en aristocrate wordt - is het allang g e w e e s t. Maar indien zij een koopman in garen en band getrouwd had, zou het er niet uit gekomen zijn. Een Dame kan zelf het eten koken dat zij haar gasten voorzet; zij kan een winstgevenden arbeid verrichten, lesgeven - maar klanten bedienen kan zij niet....

Maximilian Harden, die het weten kan, verzekert dat het type van een boek als dit, hetwelk hij een 'Philosophie für die elegante Welt' zou willen noemen, tot dusver in Duitschland niet bestond, en dat het voor de uiterlijke cultuur van de Duitschers van nut kan zijn. Bij ons zou Van Deyssel een dergelijk boek kunnen schrijven. Het past geheel in den draai van zijn geest - beter: in een der verschillende draaien van zijn geest, dien van den dandy in hem. Zijn 'heroïsch-individualistische dagboekbladen' bevatten reeds het een en ander, dat in zulk een boek thuis hoort.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Een jubilé (Liszt en zijne symphonische werken). - Joseph Joachim.

Den 5den September van het jaar 1857, binnenkort dus een halve eeuw geleden, werd de *Faust-symphonie* van Franz Liszt voor de eerste maal in het openbaar uitgevoerd.

Aan dat jaar is echter nog een andere herinnering verbonden. Toen namelijk was het, dat Liszt met de voltooiing van genoemde symphonie en met de compositie der 'Symphonische Dichtung' *Die Ideale* zijn arbeid op symphonisch gebied besloot - een arbeid, die, terloops gezegd, in onze dagen nog al eens gering geschat wordt, en, vreemd genoeg, het meest door hen, die groote bewonderaars toonen te zijn van de hedendaagsche programmamuziek, doch schijnen te vergeten, dat hetgeen zij thans toejuichen, voornamelijk het gevolg is van den grooten invloed, door Liszt op het jongere componisten-geslacht uitgeoefend.

Wat Liszt op het genoemde gebied schiep, ontstond in de periode van zijn eerste verblijf in Weimar. Daar werd in het jaar 1902 een standbeeld te zijner nagedachtenis opgericht, en voorzeker had daarvoor geen betere plaats kunnen worden uitgekozen. Want al was Liszt van geboorte een Hongaar, al had hij een groot gedeelte van zijn leven in Frankrijk doorgebracht, al rust zijn stoffelijk overschot op het kerkhof te Bayreuth, - in de hoofdstad van het groothertogdom Saksen-Weimar, in het zoogenaamde Ilm-Athene, was het, dat hij jaren lang voor de ontwikkeling der toonkunst op de meest zegenrijke wijze werkzaam is geweest.

Aan het einde zijner zwerftochten als klaviervirtuoos gekomen, vestigde Liszt zich in 1848 in het stille Weimar, nadat hij door

den Groothertog tot Hofkapelmeester in buitengewonen dienst was benoemd. Hij vormde er een keurbende van leerlingen, die hij in het heiligdom der kunst inwijdde, en verrukte allen door zijn geniale, ongeëvenaarde voordracht van de meesterstukken der groote componisten; maar bovendien maakte hij in zijn hoedanigheid van hofkapelmeester het publiek met belangrijke nieuwe of vergeten werken op het gebied der toonkunst bekend.

Weimar was gedurende het verblijf van Liszt aldaar (1848-1861) het vereenigingspunt van het artistieke Duitschland van die dagen, en het scheen, alsof er de tijden van Goethe en Schiller herleefden. Dit bleef intusschen maar schijn; dat zulk een herleving echter in de bedoeling van Liszt lag, weten wij uit het testament, dat hij in September 1860 schreef en waarvan na zijn dood enkele fragmenten openbaar zijn gemaakt. Daarin over Wagner en zijn vriendschap voor den toenmaligen banneling sprekende, zegt hij: ‘A un moment donné (il y de cela une dizaine d'années), j'avais rêvé pour Weimar une nouvelle période comparable à celle de Charles Auguste, et dont Wagner et moi nous étions les coryphées, comme autrefois Goethe et Schiller. La mesquinerie, pour ne pas dire la vilenie de certaines circonstances locales, toutes sortes de jalousies et d'inepties du dehors comme d'ici, ont empêché la réalisation de ce rêve dont l'honneur devait revenir à Monseigneur le Grandduc actuel’.

Inderdaad heeft men Liszt toen in Weimar tal van onaangenaamheden berokkend en werden hem zooveel moeilijkheden in den weg gelegd, dat zijn betrekking hem ten laatste begon tegen te staan en hij als hofkapelmeester aftrad. De onmiddellijke aanleiding hiertoe was de ongunstige ontvangst, die aan de opera *Der Barbier von Bagdad* van Peter Cornelius ten deel viel.

De werkzaamheid van Liszt in dit tijdperk zijns levens bepaalde zich evenwel niet tot de uitvoering; ook als scheppend toonkunstenaar deed hij zich gelden. En hij ontwikkelde daarbij een zoo groote werkkracht, dat zij aan Wagner in een zijner brieven uit het jaar 1855 de woorden ontlokte: ‘Wenn ich auf deine Thätigkeit in diesen letzten Jahren zurückblicke, kommst Du mir ganz übermenschlich vor’.

Liszt heeft zich op dit terrein toen in allerlei richtingen bewogen; het meest beteekenende echter - en wij kunnen er bijvoegen:

het meest oorspronkelijke - gaf hij in die van zijne instrumentale werken, welke tot de programmamuziek behooren en waardoor hij een invloed heeft uitgeoefend, die, zooals ik in den aanvang zeide, nog heden merkbaar is.

Het is bekend, dat er reeds in den vroegen tijd van de geschiedenis der toonkunst sporen van zulk een soort van muziek te vinden zijn. Zoolang er een degelijke instrumentale kunst bestaat, heeft het nooit aan componisten ontbroken, die, al was het ook slechts bij zeldzame gelegenheden, den muzikalen inhoud van hunne toonscheppingen met zekere buiten de muziek staande voorstellingen in verband trachtten te brengen, en zich daartoe van een programma bedienden, hetzij alleen als titel voor hun werk, of wel om een verklaring van hun werk te geven.

Orgel en klavier waren de organen, die daarbij het eerst dienst deden. Zoo bestaat er o.a. van Johann Sebastian Bach een 'Capriccio auf die Entfernung eines sehr theuren Bruders', dat, volgens de programmatisch gegeven verklaring der zes onderdeelen, waaruit het werk bestaat, een afscheids-scène moet voorstellen. Couperin en Rameau, die ten tijde van Bach leefden, hebben in sommige van hun klavierstukken, zoowel door een titel als door het karakter, dat zij aan die composities gaven, programmamuziek geleverd.

Door het *orkest* evenwel werd het uitdrukkingsvermogen der muziek ontzaglijk vergroot; en het is daarom begrijpelijk, dat naar mate dit vermogen zich ontwikkelde, de zucht tot het weergeven van bepaalde indrukken bij de componisten toenam. Dittersdorf, tijdgenoot van Haydn en componist van zangspelen, die toen veel opgang maakten, schreef zes programma-symphonieën naar aanleiding van *Metamorphosen* van Ovidius. Haydn zelf schijnt, afgescheiden van de nabootsende muziek, die hij in zijne *Jahreszeiten* en andere werken aanbracht, bij het componeeren soms gedacht te hebben aan het in tonen uitdrukken van bepaalde voorstellingen. Volgens tijdgenooten althans, moet hij zelf verklaard hebben, in zijne symphonieën niet zelden karakters te hebben willen schilderen. O.a. zou hem bij het schrijven van een zijner eerste symphonieën de gedachte hebben voorgezweefd, hoe God tot een zondaar spreekt en hem aanmaant, zich te bekeeren, de zondaar echter aan die vermaningen geen gehoor geeft.

Zonder die verklaring van Haydn zouden wij in geen zijner

symphonieën iets anders dan absolute muziek hebben gezocht; zelfs niet in de *Symphonie militaire*, die, behalve de trompet-fanfare in het *Allegretto*, niets bevat, dat ons het begrip ‘militair’ herinnert.

Tot de klassieken, die een enkele maal blijk hebben gegeven van de bedoeling om in hun instrumentale muziek iets bepaalds uit te drukken, behoort ook Beethoven. Zijn *Sinfonia Eroica* reeds wekt het vermoeden, dat de componist iets meer dan absolute muziek heeft willen geven. Duidelijker is die bedoeling echter bij zijn *Symphonie pastorale*. Deze symphonie gaat van een werkelijk programma vergezeld. Beethoven heeft hier niet willen geven een afbeelding van het landleven maar den *indruk*, dien het landleven op den voor het natuurschoon gevoeligen mensch maakt. ‘Angenehme heitere Empfindungen, welche bey der Ankunft auf dem Lande im Menschen erwachen’ - zoo luidt in Beethoven's manuscript het opschrift van de eerste afdeeling dezer symphonie. En om niet verkeerd begrepen te worden, voegt de meester er bij: ‘Mehr Empfindung als Malerey’. Maar welke ideale beteekenis de Symphonie pastorale ook moge hebben, en hoe groot het verschil tusschen dit werk en de producten van andere programmacomponisten van zijn tijd en uit vroegere dagen ook moge zijn, het bevat niettemin indrukken van voorstellingen uit de aanschouwelijke wereld, de algemeene inhoud van elk deel wordt door opschriften aangeduid, en in Beethoven's schetsboek lezen wij zelfs bij het ontwerp dezer symphonie de woorden: ‘Man überlässt dem Zuhörer, sich selbst die Situationen heraus zu finden’. Zij behoort dus onder de rubriek ‘programmamuziek’ gebracht te worden.

En wat nu de zoogenaamd ‘klassieke’ muziek betreft, die onmiddellijk na Beethoven kwam en zich, wat den vorm aangaat, bij de oude meesters aansloot, ook deze nam niet zelden elementen in zich op, die niet absoluut muzikaal waren, en ontwikkelde zich eveneens in de richting der programmamuziek.

Mendelssohn's ouvertures *Fingal's Höhle* en *Meeresstille und glückliche Fahrt* o.a. leggen daarvan getuigenis af. Mendelssohn heeft blijkbaar zijne gewaarwordingen bij het aanschouwen der natuurtafereelen in de Grot van Fingal willen weergeven; eveneens heeft hij in *Meeresstille* zijne gewaarwordingen, opgewekt zoowel

door het aldus genoemde gedicht van Goethe, als door het aanschouwen van den oceaan, in tonen willen uitdrukken. Genoemde ouvertures zijn dus nog iets meer dan een aaneenschakeling van melodische zinnen en perioden; zij behooren tot de programmamuziek.

Mendelssohn was ook degene, die er veel toe heeft bijgedragen, dat aan de kamermuziekstukken bepaalde, aan de dichtkunst ontleende titels werden gegeven. Voornamelijk geschiedde dit door zijne *Lieder ohne Worte*, instrumentale melodieën, welke den vorm van liederen hebben. Liederen zonder woorden zijn evenmin liederen, als bloemengeur met den naam 'bloemen' bestempeld zou kunnen worden. Hoe verrukkelijk sommige dier 'Lieder ohne Worte' ook mogen zijn, de melodieën kunnen ons toch niet doen vergeten, dat er iets aan ontbreekt, namelijk... de *woorden* van het lied.

Op dit gebied der kamermuziek ontmoeten wij ook den meester der muzikale Romantiek: Robert Schumann. In de werken van dezen componist, den bewonderaar van Jean Paul en Hoffmann, vinden wij stukken, waarvan de titels luiden: *Novelletten*, *Nachtstücke*, *Kreisleriana*, *Blumenstücke* e.a., welke benamingen aan de werken van genoemde schrijvers ontleend zijn. In die stukken heeft de componist blijkbaar getracht, indrukken, die de gelijknamige litterarische producten van Jean Paul en Hoffmann op hem gemaakt hebben, in tonen weer te geven. Dit mogen wij althans vermoeden; want zoo dit zijn bedoeling *niet* ware geweest, zouden die titels geheel overbodig zijn.

Overziet men al die proeven van programmamuziek, en ook die, welke in de dagen van Mendelssohn en Schumann door anderen hierin geleverd zijn, dan schijnt het, alsof, sedert Beethoven, de componisten zich niet meer op hun gemak gevoelden binnen de enge grenzen van den klassieken vorm, en zij daarom in hunne instrumentale werken poëzie en muziek met elkander trachtten te verbinden.

Bij Beethoven toch was in zijne instrumentale toonscheppingen het figuratieve element der muziek - m.a.w. de muziek als *spel* - meer en meer opgegaan in het verlangen naar *uitdrukking*, of, beter gezegd, daaraan dienstbaar geworden. De taal, die in zijne latere van een programma verstoken toonscheppingen door

de instrumenten wordt gesproken, doet ons vermoeden, dat de meester niet zelden iets anders dan absolute muziek heeft bedoeld. Men zie de recitatieven in de laatste sonaten en kwartetten en in de laatste symphonie! Het is, alsof de instrumenten tot ons willen spreken. Uit de door Nottebohm medegedeelde schetsen der negende symphonie is dan ook gebleken, dat Beethoven de beteekenis van de recitatieven der bassen in het finale dezer symphonie door woorden heeft aangeduid. Hier, in het begin van dit finale, zijn de grenzen van de macht der muziek bereikt; het uitdrukkingsvermogen van het orkest is tot zijn hoogste hoogte gebracht, een climax is hier niet meer mogelijk dan met behulp van het gezongen woord. - En dat woord heeft Beethoven te hulp geroepen.

Bij al die proeven van programmamuziek was er in den regel van een beginsel geen sprake. In de meeste gevallen waren de componisten er zich nauwelijks van bewust, dat zij met hun programmamuziek een bijzonderen stijl vertegenwoordigden.

Eén was er echter, die zich daarvan volkomen rekenschap gaf, en die toonkunstenaar was Hector Berlioz. Met hem verkrijgt de bedoelde soort van muziek iets principieels, en in zooverre is het niet onjuist, wanneer men hem den eersten programma-musicus noemt. Bovendien onderscheidt Berlioz zich ook daarin van zijne voorgangers, dat hij op het gebied der instrumentale muziek *uitsluitend* programmamuziek schreef.

Franschman van geboorte en vurig bewonderaar van Shakespeare en Beethoven, had Berlioz van zijn meester Lesueur de voorliefde overgenomen voor die soort van instrumentale muziek, waarin de componist zich niet bepaalt tot zuiver muzikale vormen, doch waarin hij tracht, poëtische gedachten in tonen weer te geven. Wat den uiterlijken bouw betreft, wijken de symphonieën van Berlioz niet af van die der klassieke meesters; men vindt er hoofdthema, neventhema, doorvoering en terugkeer der motieven in, evenals in alle andere symphonische werken. Maar behalve door de nieuwheid van zijn instrumentaal koloriet, was Berlioz hierdoor oorspronkelijk, dat hij de verschillende afdeelingen zijner symphonie door middel van één en hetzelfde motief met elkaar in verband bracht.

Wel is waar had Beethoven reeds iets dergelijks gedaan, en wel in het finale zijner 5de symphonie, waarin plotseling een motief

van het *Scherzo* weder optreedt; ook in het finale zijner 9de symphonie, waarin de hoofdthema's der drie vorige afdeelingen achtereenvolgens weder te voorschijn komen. Doch Berlioz kwam op de gedachte, de herhaling van een motief uit een vorige afdeeling consequent door te voeren, ten einde met behulp van dit middel de eenheid der verschillende afdeelingen van een symphonisch werk uit te drukken en het verband, dat tusschen de deelen van zijn programma bestond, ook in de muziek duidelijk te maken. Dit in alle afdeelingen terugkeerende hoofdthema bestempelde hij met den naam van *idée fixe*, - en hiermede was voor de instrumentale muziek een nieuw middel van uitdrukking gevonden.

Liszt is den weg opgegaan, dien Berlioz vóór hem betreden had, in de meening, daardoor het spoor van Beethoven te vervolgen. Liszt vond echter den symphonischen vorm te eng voor de ontwikkeling van zijne poëtisch-muzikale gedachten, en hij schiep de *Symphonische Dichtung*, d.w.z. het orkestwerk, waarvan de vorm bepaald wordt door den poëtischen inhoud.

Liszt heeft daarbij de zijpaden vermeden, waarop Berlioz, en vóór hem vele anderen, verdwaald zijn geraakt. De fout van Berlioz was, dat hij handelingen, dramatische tooneelen, alleen door muziek wilde voorstellen, Aan deze fout heeft Liszt zich niet schuldig gemaakt. Ook hij laat zijne ‘Symphonische Dichtungen’ - althans vele daarvan - door een programma voorafgaan; dit is o.a. het geval met *Tasso*, *Orpheus*, *Les Préludes* en *Prometheus;* of het stuk draagt een titel, die naar een bepaald gedicht verwijst: *Die Ideale*, *Mazeppa*. In geen enkel zijner symphonische werken echter heeft Liszt getracht, bepaalde dramatische scènes in muziek weer te geven. Alleen de kern eener poëtische gedachte geeft hij op een voor het gevoel begrijpelijke wijze weer. In de *Préludes* bijv. tracht hij niet de verschillende coupletten van het gelijknamige gedicht van Lamartine in tonen te vertolken maar alleen de kern van het gedicht, te vinden in de woorden: ‘Notre vie est-elle autre chose qu'une série de préludes à ce chant inconnu dont la mort entonne la première et solennelle note?’

Liszt heeft twaalf symphonische gedichten geschreven (waartoe, behalve de reeds genoemde, nog behooren: *Ce qu'on entend sur la montagne*, *Héroïde funebre*, *Festklänge*, *Hunnenschlacht*, *Hungaria* en *Hamlet*, en twee instrumentale werken, die den naam ‘symphonie’

dragen, namelijk de *Faust-symphonie* en de *Dante-symphonie*.

Eerstgenoemde symphonie, waarvan, gelijk gezegd is, juist een halve eeuw geleden de eerste uitvoering plaats had, is ontstaan onder den invloed van Goethe's *Faust*.

Liszt was niet de eerste toonkunstenaar, wiens verbeelding door dit dramatische dichtstuk werd opgewekt. Vóór hem hebben tal van componisten er zich mede bezig gehouden. Bijna allen echter hebben zij door hun muzikale bewerking aangetoond, - ook daar, waar die bewerking op zich zelf vele schoonheden bevat - dat onmiddellijke aansluiting der muziek aan de tragedie van Goethe (het zij dan door melodramatische behandeling of wel door toepassing der vocale muziek op den tekst) nu niet juist het middel is om de waarde van zulk een meesterstuk, dat trouwens slechts op enkele plaatsen stof voor muzikale bewerking oplevert, te verhoogen.

Richard Wagner was vóór Liszt eigenlijk de eenige, die begreep, dat wanneer de Muziek zich met de Faust-idee wilde bezighouden, zij zich zoo ver mogelijk moest verwijderen van onmiddellijke aansluiting aan het theaterstuk. Blijkbaar verkeerde hij althans onder den indruk van die opvatting, toen hij tijdens zijn eerste verblijf te Parijs, in den winter 1839-40, een Ouverture voor Goethe's *Faust* componeerde.

Uit zijn correspondentie met Liszt weten wij echter, dat het oorspronkelijk zijn bedoeling is geweest, een Faust-*symphonie* te schrijven. Toen namelijk Liszt hem vele jaren later (het was in 1852) zijn opinie mededeelde over die Faust ouverture, zooals zij er destijds uitzag, en hem aanraadde er nog een ‘weichen, zarten, Gretchenhaft modulirten Satz’ in aan te brengen, antwoordde Wagner hem: ‘Du hast mich prächtig auf der Lüge ertappt, als ich mir weis machen wollte, eine Ouverture zu Goethe's *Faust* geschrieben zu haben. Sehr richtig hast Du herausgefühlt, wo es da fehlt: es fehlt - das Weib! Vielleicht würdest Du schnell aber mein Tongedicht verstehen, wenn ich es “Faust in der Einsamkeit” nenne.’

En dan zegt hij verder, dat hij twaalf jaren vroeger, in Parijs, een geheele Faust-symphonie had willen schrijven; het eerste deel (het thans bestaande) had betrekking op den eenzamen Faust, in zijn verlangen, vertwijfelen en vervloeken (een toestand, die toen zoo geheel overeenkwam met dien van den componist zelf). Wilde

hij nu, uit een laatste rest van zwakheid of ijdelheid, zijn Faustcompositie niet geheel laten omkomen, dan moest hij haar natuurlijk wat omwerken. Het door Liszt gewenschte Gretchen-thema verklaarde hij echter onmogelijk te kunnen opnemen; het zou dan een geheel nieuwe compositie moeten worden, die hij geen lust had te maken. ‘Geef ik de compositie uit - schrijft hij, - zoo wil ik haar noemen, zooals het werkelijk is: “Faust in de eenzaamheid”, of “de eenzame Faust”, een toongedicht voor orkest.’

De omwerking, waarvan Wagner hier spreekt, is later werkelijk geschied. In een brief van Januari 1855, kort vóór zijn vertrek naar Londen, deelt hij aan Liszt mede, dat hij een geheel nieuwe partituur heeft geschreven, de instrumentatie heeft gewijzigd, ook in ander opzicht hier en daar wat veranderd heeft en aan het tweede motief meer uitbreiding en beteekenis heeft gegeven. Binnen eenige dagen - zegt hij - laat ik het in een concert alhier (Zürich) uitvoeren en noem het: *Eine Faustouverture*, met het motto uit Goethe's *Faust:* ‘Der Gott, der mir im Busen wohnt,’ u.s.w. In geen geval echter geef ik deze compositie uit’ (wat evenwel later toch geschied is).

Op verzoek van Liszt zond Wagner hem het manuscript der ouverture en voegde er de woorden bij: ‘Hier, liebster Liszt, hast Du meine umgearbeitete Faust-ouverture, die Dir neben deiner Faust symphonie recht unbedeutend vorkommen wird.’

Uit dezen laatsten zin blijkt, dat ook Liszt zich had bezig gehouden met de compositie van een symphonisch werk, waarvan Faust het onderwerp was. Den 1sten Januari van het jaar 1855 schreef hij aan zijn vriend: ‘Mijne Faust-symphonie heb ik nu eindelijk voltooid (in drie deelen is zij: Faust-Gretchen-Mephistopheles). Ik breng de partituur mede, wanneer ik dezen zomer in Zürich kom.’

Het is niet onmogelijk, dat Wagner's oorspronkelijk plan om een Faust-*symphonie* te componeeren, Liszt heeft aangespoord een dergelijk werk te schrijven. Evenwel mag niet worden voorbij gezien, dat de gedachte, om Faust tot onderwerp eener muzikale compositie te bezigen, bij Liszt is ontstaan in den tijd, toen hij Wagner nog bijna niet kende. Reeds omstreeks 1840 moet Liszt op dit denkbeeld gekomen zijn, en wel naar aanleiding der Faust-afbeeldingen van Ary Scheffer. Misschien heeft ook de *Damnation de Faust* van

Berlioz er invloed op uitgeoefend. Er is zelfs beweerd, dat hij in den bedoelden tijd reeds een schets zijner compositie ontworpen heeft.

Hoe dit zij, zeker is het, dat Liszt eerst in Weimar met allen ernst de hand sloeg aan de uitvoering van zijn plan. De jaren 1853 en 1854 waren er mede gemoeid, en op den Nieuwjaarsdag van 1855 kon Liszt, gelijk wij zagen, verklaren, dat de drie deelen zijner symphonie af waren. Hij beschouwde zijn werk daarom echter nog niet als voor uitvoering geschikt. In 1857 onderwierp hij het aan een revisie en vond het toen noodig, er nog een slotkoor voor mannenstemmen aan toe te voegen.

Evenals bij zijn andere programmamuziek, heeft Liszt ook bij de Faust-symphonie de bedoeling gehad, de kern der poëtische gedachte in tonen weer te geven.

Zoo kan de inhoud van het eerste gedeelte aangemerkt worden als de uitdrukking van den levensstrijd van Faust: zijn klagen, lijden, vervloeken, strijden, overwinnen.

In het tweede deel (Gretchen) ademt alles liefde en teederheid. Meesterlijk is in het verloop van dit instrumentaalstuk de bewerking van het thema, en dit gedeelte zou stellig nog meer indruk maken, wanneer de melodische stroom niet nu en dan werd afgebroken door reciteerend gezang. Deze poging om de instrumenten te laten spreken, vindt men op bladz. 141 en 142 der partituur in het gezang der hobo en in de daarop volgende zich telkens herhalende en afwisselend door de violen en door fluit en clarinet voorgedragen figuren *fis*, *gis*, *a* - *fis*, *gis*, *a*, *b*, waarin men zou moeten hooren: ‘Er liebt mich - er liebt mich nicht.’ Kwamen deze ongerijmdheden er niet in voor, dan zou dit *Andante* tot de schoonste instrumentaalstukken van lateren tijd behooren.

Wat de derde afdeeling (of ‘Charakterbild,’ zooals Liszt het noemt) - *Mephistopheles* - betreft, hier is het ‘der Geist, der stets verneint’, die alle motieven ironiseert. Wat in het eerste *Allegro* (Faust) tot ontwikkeling is gekomen, vertoont zich ook hier weder, maar in groteske vormen en steeds spitse, kantige rhythmische figuren. Zoo wordt, om één voorbeeld te noemen, het motief der liefde en verlangen ademende klacht van Faust tot thema van een fuga genomen, die, meesterlijk bewerkt als wij het van Liszt gewend zijn - men denke aan de fuga's in zijn

Prometheus en in de Dante-symphonie, - een groot gedeelte van de Mephistopheles-afdeeling in beslag neemt.

Tegen het einde der symphonie echter gaat de spottende, scherpe toon van lieverlede in reiner harmonie over. Het is, alsof wij den strijd der rozenstrooiende engelen tegen Mephistopheles hooren:

> Was euch nicht angehört,
> Müsset ihr meiden, etc.

Harpklanken worden vernomen, lichter en lichter wordt de lucht. Het 'Gretchen'-motief laat zich hooren, daarna orgeltoon met rhythmische begeleiding der strijkinstrumenten, en koor van mannenstemmen (*Chorus mysticus*), dat, onder plechtige akkoorden van het orkest, in gedragen unisono-tonen het slotkoor der tragedie aanheft:

> Alles Vergängliche
> Ist nur ein Gleichniss;
> Das Unzulängliche,
> Hier wird's Ereigniss;
> Das Unbeschreibliche,
> Hier ist's gethan.

Daarna moduleert de harmonie naar *As*, een tenorsolo zingt, op de wijze van het 'Gretchen'-motief de woorden:

> Das Ewig-weibliche
> Zieht uns hinan,

en met een afwisseling van solo, koor en orkest, op meesterlijke wijze bewerkt, wordt de Symphonie besloten.

Niet alleen Duitschland, maar de geheele muzikale wereld heeft in de vorige maand een groot verlies geleden door den dood van den beroemden viool-virtuoos Joseph Joachim.

Er zijn onder de uitvoerende toonkunstenaars niet velen geweest, die in hunne laatste levensdagen op een zoo langdurige en roemrijke werkzaamheid op het gebied van het ideale hebben kunnen terugzien, als waarvan Joachim blijk heeft gegeven. Maar hij vergde op het laatst te veel van zijne krachten. Nog in de eerste zes maanden van dit jaar, toen hij bijna den zes en zeventig-jarigen leeftijd had bereikt, bepaalde hij zich niet tot de plichten, die hij in verschillende betrekkingen te Berlijn te vervullen had, doch

toog ook naar verscheidene plaatsen van Duitschland en Oostenrijk, om daar de door hem zoo hoog vereerde kunst te dienen.

In Maart jl. ging het strijkkwartet, waarvan hij het hoofd was, naar Weenen, om daar in de Bösendorfer zaal in vijf avonden al de kwartetten van Beethoven voor te dragen. Groot was toen de belangstelling voor die uitvoeringen en de waardeering, door de uitvoerenden ondervonden; en dit bleek wel het meest uit de geestdrift, waarmede men aan het slot van den laatsten avond het viertal van alle zijden toeriep: 'Terugkomen, stellig terugkomen'. - En toch gevoelde men op dat oogenblik, dat, met het oog op den hoogen leeftijd van Joachim, de kans op terugkeer van dit kwartet, zooals het toen was samengesteld, niet zeer groot was.

Na zijn terugkomst te Berlijn werd Joachim ziek, maar geen maand later las men in de dagbladen, dat hij daar weder met frischheid van geest zijn kwartet aanvoerde. In Mei was de onvermoeibare met zijne collega's te Bonn, ter opluistering van het Beethovenfeest, en daarna toog hij naar Eisenach om bij het derde Duitsche Bachfeest mede te werken.

Geen wonder, dat al die lichamelijke vermoeienis en geestelijke inspanning ten laatste op den vijf en zeventig-jarige nadeelig begonnen te werken. Daaraan wordt dan ook de ziekte toegeschreven, die hem na zijn laatsten terugkeer in Berlijn overviel en hem ten grave sleepte.

Joseph Joachim was Hongaar, evenals Liszt. Hij werd den 28sten Juni 1831 te Kittsee bij Presburg geboren en kwam reeds op achtjarigen leeftijd als kleine virtuoos in Pesth, waar hij in de salons eener kunstminnende aristocratie als om strijd gehuldigd werd.

Kort daarna ging hij echter naar Weenen, om daar aan het Conservatorium zijne vioolstudiën voort te zetten onder leiding van den als leermeester hooggeschatten Joseph Böhm.

Joachim heeft het aan wonderkinderen niet altijd toebedeelde voorrecht gehad, reeds aan het begin zijner muzikale loopbaan onder goede leiding te komen. Na toch in Weenen de lessen van Böhm te hebben genoten, ging hij in 1843 naar Leipzig, om zich daar op een concert, waarin ook de gevierde zangeres Pauline Garcia medewerkte, voor het eerst te doen hooren, en het gevolg daarvan was, dat hij in die toenmaals op muzikaal gebied toon-

aangevende stad in Mendelssohn, Ferdinand David en den Thomascantor Moritz Hauptmann reeds aanstonds raadgevers en vrienden vond.

David werd zijn tweede voorname leermeester in het vioolspel. Van Mendelssohn was hij de lieveling, en niet alleen heeft zijn persoonlijk verkeer met dezen destijds in Leipzig veel vermogenden toonkunstenaar grooten invloed op zijn ontwikkeling uitgeoefend, maar het heeft hem op de baan der kunst spoedig vooruitgebracht.

Door bemiddeling van Mendelssohn vond de dertienjarige knaap gelegenheid, zich in Londen te laten hooren. Hij trad het eerst op in een monsterconcert onder leiding van Julius Benedict en oogstte toen grooten bijval. Doch meer succes nog had hij in een concert onder leiding van Mendelssohn. Daar speelde hij voor het eerst het vioolconcert van Beethoven, waarmede hij later zooveel roem zou verwerven.

Hoezeer Mendelssohn onder den indruk van die gebeurtenis was, blijkt uit een brief, door hem aan een inwoner van Leipzig geschreven, die tot de beschermers van den jongen Joachim behoorde, en waaruit - ook als blijk der edele gezindheid van Mendelssohn - hier een paar gedeelten worden aangehaald.

'Ik kan niet nalaten - schrijft Mendelssohn - althans met enkele woorden te zeggen, welk een ongehoord succes onze lieve Joseph gisteren avond in het philharmonisch concert met zijn voordracht van Beethoven's vioolconcert gehad heeft. Gejuich van het geheele publiek, eenstemmige liefde en hoogachting van de zijde der musici, hartelijke sympathie van allen, die oprechte muziekminnaars zijn en de schoonste verwachtingen op zulk een talent bouwen - dat alles openbaarde zich gisteren avond..... De geestdrift, waarin hij reeds op de repetitie iedereen gebracht had, was zoo groot, dat een razend handgeklap hem begroette, zoodra hij gisteren het orkestpodium betrad, en het duurde zeer lang, voordat het stuk kon beginnen. En daarop speelde hij al dadelijk het eerste deel van het vioolconcert met zooveel zekerheid en zoo rein, niettegenstaande hij uit het hoofd speelde, dat het publiek niet kon nalaten, reeds vóór het eerste groote *tutti* driemaal zijn bijval te betuigen, en evenzoo in het midden van den *Cadenz*. En zoo ging het de geheele compositie door. Kortom, het was een

succes, zooals de meest beroemde kunstenaar het niet beter wenschen en beter hebben kan.'

En van zijn belangstelling voor den door de natuur met zooveel talent begiftigden knaap getuigt voorzeker het slot van dien brief. 'Nu wensch ik maar, - zegt Mendelssohn - dat dit jeugdige talent na zijn terugkeer in Duitschland zich twee of drie jaren rust gunne en zijn tijd bestede met zich te bekwamen in die vakken zijner kunst, waar hij dit nog noodig heeft, zonder evenwel daarom te veronachtzamen hetgeen hij reeds bereikt heeft. Laat hij vlijtig componeeren, nog vlijtiger gaan wandelen en voor zijn lichamelijke ontwikkeling zorgen, om dan in drie jaren naar lichaam en geest een zoo gezonde jongeling te zijn, als hij nu als knaap is.'

De groote waardeering, die Joachim reeds als kind van het Engelsche publiek ondervond, is in het verloop der jaren nog toegenomen. En van zijn kant kan men wel zeggen, dat hij door zijn vele bezoeken aan Engeland èn als solospeler èn als aanvoerder in het kwartetspel zeer veel heeft bijgedragen om daar den zin voor degelijke muziek te bevorderen.

Ook in Parijs is Joachim herhaaldelijk opgetreden. Hij kwam er reeds op achttienjarigen leeftijd (in het voorjaar van 1850) en liet zich toen zoowel als solospeler als in het ensemble-spel hooren. Hij was er in die dagen zooveel als de vioolheld 'le violoniste - lion du moment.' De verslaggever van een muziek-tijdschrift prees het schoone en breede spel van Joachim en den machtigen toon, dien hij uit het instrument wist te halen, en voegde daaraan toe: 'Monsieur Joachim n'est pas seulement un virtuose étonnant qui, par exemple, exécute à lui seul une fugue à quatre parties de Bach; c'est un artiste dans l'acception la plus élevée de ce mot, qui interprète avec un sentiment profond les morceaux d'Ernst, les concertos de Beethoven et de Mendelssohn, les quatuors des grands maîtres, enfin tout ce qu'on peut appeler la grande et bonne musique.'

Toenmaals had Joachim zijn vaste woonplaats nog in Leipzig, maar hij gevoelde er zich niet meer thuis. Mendelssohn was er twee en een half jaar geleden gestorven, en die gebeurtenis had aan het muziekleven aldaar een gevoeligen knak toegebracht. Hoogst welkom was dus voor Joachim de uitnoodiging van Liszt om naar Weimar te komen en daar de betrekking van concertmeester te aanvaarden.

Hij ging er heen, en maakte er niet minder opgang dan te Leipzig. Hier legde hij ook in zekeren zin den grondslag tot de taak, waaraan hij zich in zijn verder leven zoo krachtig en met zoo goeden uitslag gewijd heeft, namelijk aan de beoefening van de kamermuziek en voornamelijk aan die van het kwartetspel. Hij stichtte er met den violoncellist Cossmann en andere musici een vereeniging ter beoefening van de bedoelde muziek, waarin toonkunstenaars als Raff, Von Bülow, Peter Cornelius e.a. herhaaldelijk medewerkten.

Al deze jonge toonkunstenaars behoorden tot den hoogen artistieken kring, die zich destijds in Weimar gevormd had en waarvan Liszt het middelpunt was. Ook voor Joachim's geestelijke ontwikkeling was die periode zijns levens van groote beteekenis. En toch heeft hij zich tamelijk spoedig uit dien kring losgescheurd en is hij den weg opgegaan, waarop, naar zijn meening, zijn toekomst lag.

Voor Liszt koesterde hij in zijn Weimar-tijd groote vereering. In een brief, dien hij den 22sten Mei 1852 uit Londen aan den meester schreef, legt hij hiervan getuigenis af. In dezen brief, waarin Liszt wordt aangesproken met ‘innig verehrter Herr Doctor’, klaagt Joachim zijn nood over de muzikale toestanden in de Britsche hoofdstad, en verklaart, dat hij zoo spoedig mogelijk vandaar wenscht weg te reizen en terug te keeren naar de ‘Altenburg’ (de toenmalige woning van Liszt in Weimar). ‘Sie haben gewiss schon wieder recht viel Förderndes in der Zeit gewirkt, - schrijft hij - und ich entbehre viel, fern von Ihnen zu sein!’ Ook verheugt hij zich zeer over hetgeen Joachim Raff hem omtrent de vrienden in Weimar heeft medegedeeld.

Met Wagner maakte Joachim een jaar later kennis. Hij woonde toen het muziekfeest te Karlsruhe bij, waar Bülow, Cornelius, Liszt en ook Wagner tegenwoordig waren. Zij reisden gezamenlijk naar Straatsburg, waar Richard Wagner aan dezen Weimarschen vriendenkring zijn *Nibelungen*-gedicht voorlas, waarover Joachim toen zoo in extase was, dat hij dadelijk aanbood, bij de eerste opvoering van het werk als concertmeester te fungeeren. Die opvoering geschiedde echter eerst 23 jaren later, en toen waren de blaadjes reeds lang omgekeerd en was het niet Joachim maar Wilhelmy, die de eerste violen aanvoerde. Joachim was toen al lang geen Wagnervriend meer; in 1853 echter was hij een en al geest-

drift voor Wagner en dweepte met *Lohengrin* en *Tannhäuser*.

Dit eerste samenzijn van Wagner en Joachim bleef trouwens het eenige, wanneer men een vluchtige ontmoeting niet mederekent, toen Wagner, bijna 30 jaar later, te Berlijn vertoefde bij gelegenheid van zijn benoeming tot lid van de 'Königliche Akademie der Künste.'

Rubinstein, die in het begin van 1856 met Joachim kennis had gemaakt, schreef van hem aan Liszt: 'J'ai fait la connaissance de Joachim; il m'a fait l'effet d'un novice au couvent, qui sait qu'il peut encore choisir entre le couvent et le monde, et qui n'a pas encore pris son parti.' Rubinstein heeft hier niet misgetast, want Joachim wist werkelijk in dien tijd nog niet precies, welke richting hij zou nemen: de klassieke of de moderne. Zoowel met Liszt als met Schumann was hij intiem bevriend; met Wagner had hij, bij hun ontmoeting te Straatsburg, broederschap gedronken, en Berlioz vereerde hij, maar van den anderen kant had zijn eerste muzikale opvoeding in een zoo geheel andere sfeer plaats gehad.

Ten laatste echter heeft hij zich toch van de modernen afgewend. Over de 'Symphonische Dichtungen' van Liszt had hij zich nooit bepaald uitgelaten, maar toen de meeningen over die werken zich sterker en scherper tegenover elkander stelden, meende Joachim zijn zwijgen te moeten verbreken.

En hij gebruikte daartoe de gelegenheid, dat Liszt hem uitnoodigde om deel te nemen aan de feestelijkheden, die in September 1857 te Weimar zouden plaats hebben naar aanleiding der onthulling van een gedenkteeken voor groothertog Karl August en van de standbeelden van Wieland en Goethe-Schiller.

Als antwoord op die uitnoodiging schreef Joachim den 27sten Augustus van voornoemd jaar een brief, die overvloeit van betuigingen van gehechtheid aan den persoon van Liszt en van dank voor alles wat deze voor hem geweest is en van hetgeen hij van hem mocht leeren, doch waarin tevens de reden wordt opgegeven, waarom hij aan de uitnoodiging geen gevolg kan geven.

Om het feest alleen als nieuwsgierige bij te wonen, daarvoor was het aandenken aan den heerscher, die met Goethe en Schiller leefde en met hen in één grafstede wenschte vereenigd te zijn, hem te heilig. En om als huichelaar bij het muziekfeest tegenwoordig te zijn, daarvoor achtte hij het karakter van Liszt te

hoog. Want niets anders toch zou hij geweest zijn, daar hij bekennen moest, dat de muziek van Liszt hem niet aantrok. ‘Sie widerspricht - zegt hij - Allem, was mein Fassungsvermögen aus dem Geist unserer Grossen seit früher Jugend als Nahrung sog.’ Ware het denkbaar, dat hij ooit afstand zou moeten doen van hetgeen hij uit de toonscheppingen van die groote meesters leerde liefhebben en vereeren, van hetgeen *hij* onder muziek verstond, dan zouden de composities van Liszt hem daarvoor geen compensatie kunnen geven. En daarom kon hij zich niet voegen bij degenen, die de verbreiding van 's meesters werken tot hun levenstaak maakten. Hij kon voor Liszt geen helper zijn en mocht tegenover hem niet langer den schijn aannemen, alsof de zaak, die deze met zijne leerlingen bepleitte, ook de zijne was.

Dat is eerlijk opgebiecht; - het is alleen maar jammer, dat Joachim met die verklaring zoo laat is komen aanzetten. Eigenlijk had zij geen grootere beteekenis dan die van een subjectieve meening, maar voor Liszt had de afval van Joachim weder onaangename gevolgen. Er werd aanleiding in gevonden voor vernieuwde aanvallen tegen de vooruitstrevende partij, en de slagen die bij zulke aanvallen eigenlijk op Wagner bedoeld waren, kwamen gewoonlijk op zijn ijverigen verdediger neer.

Toen Joachim den bovenvermelden brief schreef, was hij in Hannover gevestigd, waar hij de betrekking van concertmeester der Hofkapel vervulde en ook herhaaldelijk als dirigent optrad.

In 1868 ging hij naar Berlijn, waar de Regeering hem benoemde tot directeur der Koninklijke *Hochschule für Musik*. Hij heeft daar het beroemde strijkkwartet gevormd, dat zoo menigen zegetocht door Europa deed; hij heeft er vele later beroemd geworden leerlingen in het vioolspel opgeleid, en ook in ander opzicht zoo dikwerf zijn grooten talent ten dienste van de toonkunst beschikbaar gesteld, dat in haar geschiedenis zijn naam een eereplaats zal blijven innemen.

HENRI VIOTTA.

Bibliographie.

Woordenboeken.

Loquela. Eerste aflevering. Amsterdam, L.J. Veen. 1907.
Fransch Woordenboek, door C.R.C. Herckenrath. Groningen, J.B. Wolters. 1907.
Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche taal (tevens Woordentolk) door M.J. Koenen. 6e herziene en aangevulde druk. Groningen, J.B. Wolters. 1907.

Toen Baudelaire, jong en nog onbekend, zich aan Théophile Gautier kwam voorstellen, was de eerste vraag die de erkende Meester tot den aankomeling richtte: 'Lisez-vous des diotionnaires?' En toen de jonge man die vraag bevestigend beantwoord had, was het ijs gebroken en had hij geen verdere aanbeveling noodig. De dichter de Hérédia verklaarde ronduit dat hij meer geboeid werd door de lectuur van Jean Nicot's *Trésor de la langue francaise* dan door die van *Les trois mousquetaires*. En zoo zijn er meer wien het een lust is, te bladeren in woordenboeken en de woorden te volgen in hun verschillende beteekenissen en verbindingen, bekende en onbekende, als waren het levende wezens, wier lotgevallen hun belang inboezemen.

De herleving van de Zuid-Nederlandsche, en in het bijzonder van de Westvlaamsche letterkunde, het proza van Streuvels, de poëzie van Gezelle en het werk van vele letterkundigen, die in het tijdschrift *Vlaanderen* hun orgaan vinden, heeft de behoefte doen ontstaan aan een woordenboek, dat, volledіger dan De Bo's *Idioticon*, hetwelk tot nog toe over de grootste moeilijkheden heen hielp, antwoord zou geven op de vragen naar de beteekenis van tal van Vlaamsche woorden, waarnaar men ook bij De Bo tevergeefs zocht en die dus zelfs voor de meeste Vlamingen, hoeveel te meer nog voor den Noord-Nederlander, als volslagen vreemde woorden waren.

In die behoefte belooft *Loquela* te voorzien. De lijsten die Guido Gezelle voor zichzelf had opgesteld van de, meest 'ongeboekte', Vlaamsche woorden, die hij overal om zich heen uit den volksmond had opgeteekend en van 1884 tot 1895 in een eigen taalkundig maandblad had afgedrukt, zijn hier bijeengebracht in den vorm van een woordenboek, dat in 12 à 13 afleveringen compleet zal zijn. Zooveel mogelijk is de eigene, gemeenzame en gemoedelijke vorm, dien Gezelle voor zijne aanteekeningen bezigde, gevolgd en dit geeft er eene bijzondere aantrekkelijkheid aan. Soms worden het heele verhandelingen, zooals bij B a a s . Onder

b a t e geeft *Louquela* vijf beteekenissen, als 1o beternisse (beterschap): ‘Hij is van dage een beetje op de bate’; 2o Uit zijn bate geslagen = het spoor bijster; 3o zwangerheid (zwangerschap) geboorte: ‘'t Is te peizen dat 't zal een baatje zijn’; 4o beterheid, verkiesbaarheid (verkieslijkheid) en 5o remedie, hulpe, met dit aardige voorbeeld: ‘zoo zegt men wel in 't fransch, iemand verzoekende b.v. de hespe (ham) niet te sparen, over tafel: *vous êtes à la source!* Gij zit bij de bate, zou men in 't Vlaamsch zeggen’. Al bladerende troffen ons nog de woorden: b e r e k k e n (toe)bereiden, ook ter begravinge = afleggen, en daarvan: b e r e k k e r = bezorger, beschikker, *gecommitteerde*, *curator*. Verder b e s c h e p e n , in den zin van wennen aan het leven op het schip; b e s c h i n k e n , tracteeren; waarbij Gezelle deze aanteekening maakt: ‘Veel van ons leelijkste schuimgespuis [men moet weten dat een bastaardwoord als “tracteeren” bij hem een *schuimwoord* heet] is in Fransch Vlaanderen onbekend. “Je moe je nie' geneeren” en zeggen ze daar niet, maar “Je moe je nie' verongemakken.”’ Sommige andere woorden, hier voorkomende, hebben voor de Noord-Nederlanders geen verklaring noodig. Zoo b e s c h r i j v e n in den zin van aanteekenen (in oorkonden enz.): ‘hij stond daar niet beschreven’; b e d o n d e r e n in de beteekenis zoowel van *bedriegen* als van *verbazen*; b a a n t j e in die van *glijbaantje*. A b a b b e l = kaakslag, is niet ver van het bij ons in de volkstaal gebruikte *lababbel*. (‘Ik zal je 'n lababbel om je ooren geven!’)

Terecht vraagt Gezelle: ‘Wie zalder ons nu die middeleeuwsche woorden, die nog in levend en tierend gebruik zijn bij de Vlamingen, doen mijden en verzaken, als dood en uitgestorven? Wie zalder ons beletten tenminste de nieuwelings aangekleste bastaards af te snijden en uit te roeien, om de oude eigene en schoone Vlaamsche spruitelingen in hunne stede te gebruiken en te bezigen?’

Het Fransche Woordenboek van C.R C. Herckenrath is een werk, dat beter dan een van de ons bekende zijn taak als vraagbaak vervult, doordat het vollediger is zoowel wat woordenvoorraad als wat verklaring betreft, en niet een aanvulling of nieuwe uitgaaf van een bestaande dictionnaire, maar geheel oorspronkelijk werk.

Zulk een Woordenboek is eigenlijk nooit af. De verschillende gebruikers moeten er aan blijven medewerken, door aanwijzing van de onvermijdelijke kleine leemten die zij er in ontdekken. Zoo doen ook wij door het volgende op te teekenen.

H o m m e d e c o n f i a n c e lijkt ons niet voldoende vertaald door ‘vertrouwd man’; het kan een bepaald emplooi zijn: men is iemands ‘homme de confiance’ (Duitsch: Vertrauensmann). Zoo vindt men op de personenlijst van *Le philosophe sans le savoir* van Sedaine: Antoine, homme de confiance de M. Vanderk. - Bij t é n é b r e u x ontbreekt de beteekenis van ‘melancoliek’, zooals die voorkomt in de uitdrukking ‘beau ténébreux’, die in den tijd der Fransche romantiek vooral op het tooneel een belangrijke rol placht te vervullen. (Antony van den ouden Dumas en zijns gelijken.) - Bij s e r r é missen wij de beteekenis ‘bondig’, gelijk in *style serré*, bondige stijl. - Is ‘une voix blanche’ enkel een heldere, in tegenstelling van een gevoileerde stem, en wordt het niet ook gebezigd *in malam partem*, als een klanklooze stem? - In het Nederlandsch-Fransche gedeelte zochten wij te vergeefs het Nederlandsche b e v l i e g i n g , met de vertaling *engouement*. - Achter h o o f s c h ware behalve *de cour* en *cérémonieux*, *galant* op zijn plaats geweest.

Kleinigheden, als men wil; maar honderden zulke kleinigheden maken de waarde en de bruikbaarheid van een woordenboek uit, en het werk van den heer Herckenrath

is te degelijk, dan dat het niet verdienen zou bij volgende uitgaven, die niet kunnen uitblijven, te worden aangevuld met wat er nog aan ontbreekt.

Het Verklarend Woordenboek van Koenen, dat hier in zesden druk voor ons ligt, heeft geen aanbeveling meer noodig. Daarom over dit werk nog maar enkele opmerkingen.

Ook hier zoeken wij vergeefs naar b e v l i e g i n g , een woord dat toch in het Woordenboek der Nederlandsche taal met een aanhaling uit Couperus voorkomt; zoo ook misten wij o n b e v a n g e n , dat het Woordenboek eveneens heeft met voorbeelden, ontleend aan v.d. Palm, Bosscha en Groen. I n s t i g a t i e wordt door den heer Koenen verklaard als *opstoking*, *opruiïng*. Zou in vele gevallen *aansporing* niet juister zijn?

Een woordenboek als dit kan ook nut stichten door sommige woorden niet op te nemen. Daarom misten wij met genoegen, de maar al te veel, ook door overigens goede schrijvers, gebruikte woorden: b e i n v l o e d e n , dat herhaaldelijk voorkomt, o e u v r e , dat wij o.a. bij Scharten en Querido aantreffen, en i n t e r e s s e . Wij maken van de gelegenheid gebruik om deze woorden prijs te geven aan de verachting van allen die eenige waarde hechten aan het schrijven van zuiver Nederlandsch.

[Vierde deel]

In dagen van kommer.

Samen zittend op een matje, dat uitgespreid lag op den vochtig killen grond, dachten ze beiden aan het ellendige, hinderlijke van hun toestand.

Er stond in een hoek van hun huisje alleen nog de vierkante tweepersoons-slaapbank; er groezeligde in een anderen hoek wat keukengerei, op elkaar gestapelde steenen, met een leeg, zwart berookt blikje er op, een ketel met waschwater, beroete pannen en potten van aardewerk. Het leek alles primitief, oud en versleten, had al lang vernieuwd moeten zijn.

Wat was het huisje, waar ze nu in woonden, klein en bouwvallig! Je zag er het zonlicht tot sterretjes schitterschemeren door de broos geworden omwanding en boven aan het dak van welit[1)] gaapte een scheur, die steeds wijder werd.

En hij, Ardjawinata, zoon van een wedono[2)], was in dat koelie-stulpje verzeild geraakt, hij, die vroeger gespeeld had op het ruime, beschaduwde erf van de kawedanan[3)] zijns vaders.

Hij dacht nu op eens aan vroeger welzijn; dat was heerlijke vreugde van het leven!... Het erf vol vruchtboomen;... het gaf elk jaar een heelen oogst van mangas, korven vol, die rondgezonden werden aan de vrienden.

En hij herinnerde zich de koele plekken van schaduw, den jongen waringin, die zich steeds breidde in omvang,

1) Dakbedekking van bladeren.
2) Districtshoofd.
3) Woning van een districtshoofd.

knoestige wortels boorde in den zachten zandbodem van het erf-omringende, waterrijke beekje.

Had hij met zijn schoolmakkers niet gespeeld op het uitgestrekte grasveld, waaraan de kawedanan lag! Hij zag het nòg;... het doemde hem fleurig weer voor oogen, hij kon het droomen... het plein met de ompaggerde, voor heilig gehouden waringins in het midden, waarvan de uitknobbelende wortels besmeurd waren met borèh[1]... het plein met het hooge gras, dat in den Westmoesson bloeide tot heele vlakten als van roomkleurig dons,... het ruischende water in de slokan[2], welke om dat breede, groote veld liep...

En hij herinnerde zich ook de gebouwen, die, in een vierkant rondom, zich groepten tot de kleine, vreedzame kotta, zijn geboorteplaats... Hij zag het ziekenhuis, waarvoor hij altijd zoo onverklaarbaar bang was geweest,... het ziekenhuis met het zwarte hek, waarop de teerdeelen kwabbig-dik lagen als gestolde klompjes. De gevangenis stond er naast, zwaar ommuurd. Dan had je de school, zijn school...

Hij kende nog de wegen, die van het vierkante plein liepen door de dessa's; onwillekeurig prevelde hij de namen ervan...

En nu zat hij hier, zonder geld, zonder werk, zich schamend voor de dessabevolking om zijn nederige armoe.

Hoe kon een mensch zoo achteruitgaan? vroeg hij zich af. Hij had het vroeger te goed gehad, te weelderig; zijn levensvreugd was te helder geweest. En in de natuur had je altijd contrasten.

De jongste mantri[3] had kans dadelijk regent te worden, als het lot hem gunstig was; de rijkste loerah[4] dien hij kende uit het district van zijn vader, had eenmaal als landbouwer achter den ploeg geloopen, en zijn bezittingen waren telkenjare toegenomen.

Had hij maar kunnen doorstudeeren! O! als hij nu dacht aan zijn kameraden, die op school niet veel te beteekenen hadden! Er waren er nu al, die opgeklommen waren tot mantri.

1) Offerzalf.
2) Sloot.
3) Inlandsch ambtenaar, in rang staande onder een onderdistrictshoofd.
4) Dorpshoofd.

Hij, zoon van een algemeen als kranig politieman geroemden wedono, gekomen uit een aristocratisch gezin, met een regent als grootvader, hij zou nu moeten hurken op den grond, als hij die gelukkige makkers uit vroegere dagen weerzag! Het deed hem pijn, eraan te denken. En al voortpiekerend, zijn adem telkens even inhoudend, zijn oogen onbestemd starend voor zich uit, voelde hij den harteklop als schokkende slagjes, die hem herinnerden aan zijn maatschappelijke daling.

Zuchtend verschikte hij traag zijn kruiselings geplaatste beenen, verschoof zijn hoofddoek.

Zijn vrouw was gaan liggen op het matje, met de handen steunend het hoofd.

‘Ben je moe?’ vroeg hij.

‘Moe, waarvan?... Van de huishouding? 't Is immers niets!’

‘Maar je bent hier niet krasan!’[1)]

‘Ach, 't kon beter zijn, maar...’

‘Wat zullen we doen, Lasmi?... Kom, geef jij nu eens raad! Je hebt voor alles je eigen listige akals[2)]... anders, in moeielijke zaakjes weet je je er aardig uit te redden, en nu,... nu...’

‘Ik weet niets, we zijn eenmaal ongelukkig.’

‘Ik heb moeite genoeg gedaan, om een betrekking te krijgen. Ik heb me zoo dikwijls moeten vernederen, heb gevraagd om als koelimandoer aangenomen te worden;... ze kunnen me er niet voor gebruiken, vinden me er te netjes voor... Wat moeten we nu doen?’

‘Leen nog eens van den loerah!’

‘Dat kan niet!... ik schaam me, Lasmi,... ik heb al zooveel geleend, ik durf hem niets meer te vragen.’

‘En toch, Ardja’, sprak ze, opstaand, met plotse schittering in haar oogen, gebarend met haar kleine hand, ‘toch moeten we van hier weg; we moeten verder reizen,... daar, waar men je niet kent,... je moet vragen om de minst bezoldigde betrekking,... geen handenarbeid!... Als je maar ergens op een kantoor zou kunnen komen!... en dan goed je best doen!... Ons leven zal in den eersten tijd

1) Je voelt je hier niet thuis.
2) Middeltjes.

nog treurig zijn... We zullen sparen, en dan zal het ons later goed gaan...'

'Heb je niets meer om te verpanden?'

'Hoe kun je 't vragen!? Ik heb alles weggebracht; er is niets meer...'

Zij schoof haar katoenen kabaja ter zijde, trok haar buikband los, en de doekslip van haar sarong openvouwend, telde zij wat geld rinkelend voor zich neer...

'Dit is alles, wat wij nog bezitten,' sprak zij gelaten. Hij keek om, telde in gedachten mee, stond op, zuchtend...

'Weet je wat, Lasmi... Koop er maar wat voor op de passar,... ik ga intusschen naar den loerah, zal het toch maar probeeren,... 't hoeft maar een beetje reisgeld te zijn... Je hebt gelijk, we moeten weg van hier... Als ik het krijg, reizen we morgen per spoor naar Branggal,... daar is misschien wat te vinden...'

Zij had een oude slèndang[1)] om haar schouders geschikt en liep het huis uit, beweeglijk, als een kind, als kende zij geen misère. Wat was zij klein en meisjesachtig-tenger! dacht hij, haar stil naoogend. Hij merkte 't op, toen haar figuur zich teekende tegen het belichte vierkant van de deuropening, waardoor de zon binnenstraalde.

Dat kleine wezentje had hem al meer in zijn kleurloos leven van de laatste jaren opgebeurd; er ging iets krachtigs, opgewekts van haar uit, en al kon je aan haar zien, dat zij leed en veel in zich verkropte, en dat hun bestaan op haar drukte met iets klemmend-angstigs en troosteloos-droefs, toch... toch piekerde zij over mogelijke verbeteringen, beeldde zich in, dat alles terecht moest komen. Was ze niet magerder geworden? Leed ze aan een kwaal? Kon het misschien erger worden?... Als hij haar verliezen moest! Als zij ziek werd, wegkwijnde, zooals hij dat gezien had van een zijner zusters!... Zijn vrouw dood,... begraven in deze omgeving, vreemd voor haar, en waarin ze zich niet seneng[2)] had gevoeld!...

Zijn vrouw, zoo levenslustig nog!... De gevolgen, ondenkbaar voor hem!

1) Lange sjerp, die over de schouders gedragen wordt.
2) Vreedzaam, gelukkig.

Hij was aan haar bijzijn gewend geraakt. Vier jaren lang was zij zijn vrouw geweest, had hem geen dagje verlaten. Ze hadden samen veel leed gehad, maar samen hadden ze ook genoten van ongekende stille vreugde.

Hij vond nu, dat zij voor hem onmisbaar was als de lucht voor den mensch, het water voor de visch... Hoe zou het mogelijk zijn, dat ze van elkaar gescheiden werden; ze kenden elkaar's leven in de fijnste bijzonderheden... Hij zou immers toch niet kunnen bestaan zonder Lasmi... Zoo heel alleen,... wat een zwarte somberheid zou het wezen!

Misschien zou hij gek worden en in een vlaag van krankzinnige droefheid, onuithoudbare spijt over het gemis van Lasmi, in staat zijn zelfmoord te plegen.

Wat hield hij van haar; hoe zou hij haar goedheid en zachtheid willen verkondigen, hoe zou hij haar luid willen prijzen om haar karakter, om haar geestkracht, onbegrepenmoedig en groot voor haar klein, slank lichaam!

Vroeger had hij er nooit zoo acht op geslagen, dat hij haar liefhad... Bij hen was het geen hartstocht meer; hij had haar lief met de zachte eensgezindheid van een trouw echtgenoot.

Hun levens lagen in elkaar besloten...

Hij zette zich nu neer op de bamboezen balé balé[1)], die kraakte onder den druk van zijn gewicht.

Doelloos rondziend, vond hij zich opgelucht, ontdaan van het gepieker over droeve toekomstdingen.

Haar nietig verschijninkje lichtte voor hem na: een vrouwmeisje, met al kleurigs aan en om zich: een goedkoop, katoenen baadje, een blauw weefsel als sarong, een zich plooiende sléndang, oud van tint...

Ze was niet mooi,... en hij herinnerde zich, dat hij, toen hij haar voor het eerst zag, - naar oud gebruik kort voor het trouwen, - zelfs een licht berouw in zich voelde pijnen om haar uiterlijk, dat hem tegenviel.

Tijdens hun bruiloft, druk van de feesten, die er aan verbonden waren, prettig-rumoerig door de optochten, had zij maar weinig gesproken.

Hij herinnerde zich, hoe hij haar toen oplettend gadesloeg,

1) Slaapbank.

hoe voor het eerst het sympathieke in haar innerlijk wezen hem trof. Hij had haar toen wel nog al leelijk gevonden...

Alleen haar oogen, onder zacht gebogen, gelijkmatig-gestreepte wenkbrauwen, konden zoo dwepend, verdrietig kijken... Soms was het, alsof ze heimelijk heel diep in zich een grooten angst verborg, alsof ze bang was voor den man, aan wien zij, naar de adat, door haar ouders uitgehuwelijkt werd.

En al naarmate hij zich meer tot haar aangetrokken voelde om haar rustige zachtheid van lieve, aanhankelijke vrouw, viel het hem op, hoe die angst langzaam aan verdween.... In zijn luchtig zich overgeven aan die verre herinneringen, merkte hij opeens, hoe de zon straalde door den bamboewand vlak voor hem. Het licht sprietste er door heen, teekende zich blond af op den grond in vierkante plekjes, als figuren van een dambord.

Zijn handen geleund op den bollen bamboerand van de balé balé, zijn lichaam even voorovergebogen, zijn schouders opgetrokken, zijn voeten heen en weer slingerend in bengelend gespeel, bestudeerde hij met prettigen ernst de lichtfiguren op den grond. Nu eens was het, alsof sommige vierkantjes sterker begonnen te gloeien, dan weer scheen er een waas van schaduw over heen te glijden. Er moest een beweeg zijn van ijle schermpjes daarbuiten, waarop de stralen afwisselend afdwaalden en weer terugkaatsten.

Hij begon er belang in te stellen, trad naar buiten, zag omhoog, knipperend met de oogen, bemerkte als de oorzaak van het licht- en schaduwspel een klimop, waarvan de lichte ranken met groote bladeren, wind bewogen, heen en weer deinden....

Kom, nu zal ik gaan, dacht hij.

Langzaam stapte hij weer naar binnen, en in opkomende verveling trok hij zijn baadje uit. Onder een der zachte kussens van de slaapbank haalde hij een netjes opgevouwen pakje te voorschijn, zijn zwart-laken jas.

Hij had die kunnen verpanden; twee malen had Lasmi hem gevraagd de jas te mogen wegbrengen; hij kon immers met een gewoon, wit baadje volstaan.... Maar hij wilde het kleedingstuk behouden; hij wilde er deftig uitzien; dat was nu eenmaal zijn glorie.

Al was hij niet in gouvernementsdienst, waarnaar hij vroeger zoo sterk verlangd had, zijn vader was ambtenaar geweest.... Zijn vader stamde af uit een oude welgestelde familie. Hij kende de fijne adat, voelde er zich trotsch op. Hij moest ondanks alle geldzorgen blijven toonen, dat hij net gekleed kon gaan, boven den dessaman stond en beschaving had....

Daarom wilde hij die jas behouden, en Lasmi had hem begrepen.

Hij knoopte nu het kleedingstuk toe, maakte zijn hoofddoek los, bond dien weer zorgvuldig vast, verplooide zijn kain, ging toen op weg, de deur achter zich openlatend.

Bedaard liep hij voort, met iets futloos-slepends in zijn gang, de bestudeerd-lijkende tred van Javanen, die zich verheven voelen boven andere rasgenooten.

De smalle dessaweg, met de eenvoudige huizen aan weerszijden, benauwde hem.... O! hoe graag zou hij ver weg willen wezen!.... niet meer in deze arme omgeving!

Hij kwam dessakerels tegen, die schuw voor hem terzijde weken.... Zie! daar lagen de sawahs al, waarvan het gewas zwaar hing van rijpheid! De zon scheen er rijk en mooi op. Hier en daar verspreid, stonden goeboeks[1)] overeind, ligplaatsjes, vastgezet op knoestige bamboestaken.

Nu hoorde hij het luid geschreeuw der wachtjongens; galmend echode hun geroep.

Zij trokken aan de touwen, die uitlijnden van hun verblijfhokjes naar heel verre staken, en hij zag de lange, kwastachtige franjes der koorden op en neer wenken en waaieren als lendenlooze figuren, die in de lucht vreemd te schermen hingen.

Vluchten kleine vogels trokken in angstig vleugelgeklapper gelijk zwarte stipjes uit het gewas omhoog.

Zie! het veld had den vorm van een driehoek, besloten tusschen den weg, waarop hij liep, en de zwaar bebladerde boomenzoomen van de dessa. De rijpende padi lag er, gelijk een schat begraven in een laag dal tusschen het groen. Rij aan rij, dicht bijeen geplant, hadden de halmen steun aan elkaar, torsten zoo gemakkelijk de aren, die zwaar en vol

1) Wachthuisjes.

neerbogen. Het was alles zoo mooi-vlak van een rijpende geelheid; de wind had het gewas niet neergeslagen; het oogsten zou licht zijn. Ergens op het veld was men er al mee bezig. Daar ginds zag hij boven den aanplant de lichamen en hoofden der oogstende vrouwen uitsteken. Ze hadden zwarte toedoengs[1)] op; de zon scheen brandend-fel op ze; haar gezichten waren als donkere vlakken.

Langzaam bewogen ze zich voort, altijd ijverig met het afsnijden der halmen;.... hij zou eens goed opletten, of er geen zou blijven uitrusten.

En in de schaduw van een volbebladerden kanarie, die zijn dikken stam oprechtte uit een pas aangeaarden berm aan den wegkant, hurkte hij neer, zich loom voelend door zonnehitte.

Beneden hem sijperde traagjes het water van een sloot.

Behaaglijke rust streelde hem, en zijn armen kromgebogen neerhangend over zijn knieën, bleef hij even kijken naar het oogsten.

De wachtjongens schreeuwden weer, joegen de vogels op met plotse roepen... Wat klonk 't vreemd in deze wijde omgeving; hoe leek 't, alsof de stemmen kwamen van heel ver! En toch kon hij duidelijk de goeboeks zien met de touwen, gelijk zwarte, flauw gebogen lijnen.... Hij telde de palenhuisjes, berekende, welke koorden er mee verbonden waren, zag de vogelverschrikkers deinen....

De oogst vorderde langzaam. Zoo'n heelen aanplant halm voor halm af te snijden,.... en dat in de priemende zonnehitte!.... je moest er aan gewoon zijn; hij zou 't niet kunnen; hij zat hier zoo knussig-gemakkelijk.... Zie de lucht eens met witte, zware wolken, je kon er haast niet tegen op kijken!.... Hoe de zon brandde over het boomlooze veld! Geen schaduw! Enkel onder de goeboeks vierkantten schrale, koel-donkere plekjes... Nu te zitten tusschen de halmen, als dat mogelijk was; de rijpe aren boven je te sluiten tot een gordijn van rijk gewas! Te weten, dat het boven je overvloedig rijp werd, aangroeide tot weelderige bosschen.... Als de rijsthalmen boomen werden, die zich aaneensloten tot een donker woud!.... En als hij daarin was, Lasmi bij zich had, haar lichaam streelend, tegen zich

1) Breedgerande hoeden.

aanvoelde, zoo donzig-zacht!.... Het leven van een kluizenaar,... geen menschen meer zien... en met haar alleen!... Hij ging aan het fantaseeren, zijn oogen starend, zijn mond open.

Dat zou hem bekoren; altijd Lasmi bij zich; geen angstig voorgevoel hebben, haar eenmaal toch te moeten verliezen...

En al zou hij nooit meer kunnen opklimmen, naderen tot de betrekking, eenmaal door zijn vader bekleed, zoo'n leven was hem nog duizendmaal verkieslijker dan te denken, te denken aan hetgeen de toekomst voor hem zou zijn.

Maar hij had zich geen voorstellingen te maken van het onbereikbare, vond hij, dat waren maar vizioenen geweest...

De oogstende vrouwen bewogen zich als schimmen langzaam voort, en de open plek, die zij achter zich lieten, groeide aan. Hij zag er, hoe de bossen opgestapeld werden tot kleine heuveltjes, hoe de halmen vertreden dooreen lagen. Hoor, een der vrouwen lachte luid-giechelend in spontane vroolijkheid! Hij hoorde de bossenbinder zingen, zag zijn lichaam tandakken, de vrouwen het werk staken, omkijken.... De man tandakte een parodie, maakte grollen. Zijn armen, stakerig, schermden in regelmaat voor- en achteruit, zijn voeten verzetten zich stijfjes, en hij schokte in het rond, om de padischoven, grapte voor de meiden, die plezier hadden.

Ardja hoorde het gillen van pret, het roepen in rumoer, dat als uit de verte hem dof toeklonk.

Dan opeens hield de man op, en driftig-vlug tilde hij, zich bukkend, een last van padie op van den grond, een draagstok met zware bossen eraan; en hij schokte zijn vrachtje moeilijk over zijn schouder, liep even gemaakt-heupwiegend, dan in huppelpas over den breeden dijk, totdat hij kleiner en kleiner, onzichtbaar werd, verdwijnend achter het geboomte.

En Ardja, onwillekeurig belang stellend in het stukje leven-op-het-veld, dat zich kleurig-blij toonde voor zijn oogen, glimlachte mee, raakte er met zijn gedachten heelemaal in, volgde met zijn blik de meiden, die nu weer voortoogstten, de grepen padie verzamelden tot bossen, de bossen achter zich neerlegden....

Toen hoorde hij iemand zijn naam noemen, en omziend, herkende hij den loerah.

‘Zit je hier wat uit te rusten?’ vroeg deze hem.

‘Ja, ik keek naar het oogsten, daarginds... ik wilde juist naar je huis, kang[1] loerah!.... want ik moet je spreken.’

‘Mij spreken!?’

‘Ja, even maar.’

‘Monggo[2], laten we maar even teruggaan!... Waar is je vrouw?’

‘Die is thuis,... bezig aan de huishouding.’

‘Weet je, dat Mioen vanmorgen bij me geweest is?’

‘Zoo!’

‘Hij klaagde er over, dat je de huur van zijn huis nog niet betaald hebt’...

‘Dat armzalig bedragje van één gulden!’...

‘Nu, dat heb ik Mioen ook gezegd, kang; ik zei tot hem: Ardjawinata zal toch niet wegloopen,... hij zal je toch wel eerlijk betalen...’

‘Waar hadt je naar toe willen gaan, kang loerah?’

‘Ik had belasting willen innen.’

‘O! je dienstwerk!... weet je wat, dan kom ik een anderen keer terug.’

‘Neen. neen,... 't is niets, lo! 't Heeft met die belasting niets geen haast. Ik heb er geen last mee; de lui betalen hier geregeld; ik heb ze niet aan te manen. Ze zijn goed... enggih[3], er is wel slamet[4] in de dessa... en Allah is ons goed gezind! Zie maar, kang! hoe die velden staan; de padi geeft in dit jaar nog een grooter beschot dan in het vorige.’

Ardja voelde een grooten naijver in zich worden.

‘En toch is je dessa arm, kang loerah; de huizen zijn eenvoudig;... er is er geen enkel met pannen gedekt’...

‘Enggih, dat is wel zoo, maar hier is de bevolking niet verkwistend... De sawahs nemen toe in uitgestrektheid;... nieuwe bosschen worden ontgonnen; er is geen haat en nijd onder den kleinen man. Eén landraadperkara[5] is er maar geweest, zoolang ik als loerah dien, en toen was de beklaagde iemand uit andere streken.... Rijk behoeven we niet te zijn, kang Ardja, als er maar slamet is, altijd slamet!’

1) Kang is een aanspraak-woord, eigenlijk beteekent het: broeder.
2) Goed, vooruit dan!
3) Ja!
4) Welvaart, geluk.
5) Crimineele zaak, door den landraad berecht.

Hij gaf er geen antwoord meer op, vond wel, dat het dessahoofd gelijk had, al voelde hij, Ardja, grooten lust tot tegenspreken.

Hij keek even terzijde, bemerkte de groengetinte, oude dienstjas, welke de loerah aan had en waarover de fel-kleurige uniform-bandelier breed streepte.... Wat zag hij er in die plunje oud en suf uit! O! als hij, Ardja, onderdistrictshoofd was, dan zou hij er wel voor zorgen, dat zijn ondergeschikten goed voor den dag kwamen....Altijd netjes in de kleeren te zijn, dat maakte op de bevolking een goeden indruk.

Maar toch, in de trekken op het gezicht van den ouden man, die, een beetje gebogen, goedig met hem meeliep, zijn groote voeten plantend in het pulverige wegstof, was hem iets sympathieks, vreedzaams, landelijk-eenvoudigs, kenmerkend den gewonen, lagen dessaman, die genoot van zijn kalm geluk.

Ardja aarzelde.... Er wroette iets pijnend in zijn ziel. Hij zou dezen man geld ter leen vragen, en het dessahoofd wist nog niets van zijn plannen. Hoe hij stil voortstrompelde! Hij was niet kwaad; hij zou niemand kwaad kunnen doen,.... de loerah, gekozen door zijn volk, maar zich niet voelend boven zijn volk,....enkel de tusschenpersoon tusschen de dessa en het bestuur,....trouw rapporteerend, bevelen overbrengend, dienend den staat, zonder eenigen zweem van trots in zich.... Hij bestuurde niet, maar regelde naar de inzichten van anderen, volgde den weg, door anderen hem aangegeven.... Hij had als dorpshoofd geen eigen meening, was het werktuig van zijn meerderen, diende als een trouw slaaf.... Nu begreep Ardja, waarom er hoofden waren die zaten te dutten op districtskoempoelland[1)], zooals hij vroeger wel eens gezien had in de pendopo[2)] van zijn vader; ook begreep hij nu, waarom ze maar 'inggih!'[3)] uitgalmden op de uitvoerige bevelen die gegeven werden door den wedono....

De vreedzaamheid in de dessa vond zich zelf wel; de 'slamet' was er door hooger Wezen in vastgelegd, in overeenstemming gebracht met de kalmte en rust, die zacht en wonderbaar straalden uit de heele, lieve natuur.... Je zag het vreedzame welzijn, al was dit ook nog zoo armelijk, aan de eenvoudige woningen, de goedige menschen, de sawah

1) Districtsvergaderingen.
2) Open loods.
3) Ja!

met haar rijp product, de bamboestoelen, die, zwaar bebladerd, groenden over het ruischende water der slokans....

Ook al was de lucht niet helder in de alomme breiding van het blanke zonlicht, de dessa-lieden bleven vroolijk, het aanzien van de natuur bleef van een zachte bekoring.... In den gudsenden regen werkten de landbouwers op het veld, wiedden en patjoelden[1)] zij voort, alsof overweldigende weêrsverandering hen niet deren kon. En ook al flitste de bliksem knisterend door somber-grijze luchten, de wachtjongens bleven luieren hoog in de open goeboeks, waren niet bang.... En nu zou hij, Ardja, dien man, die leefde te midden van al dat onverstoorbare geluk, geen bedrog kende, geld terleen moeten vragen, op de voorloopig toch niet na te komen belofte, het te zullen terugbetalen. Hij zou natuurlijk niet mogen reppen van zijn vertrek, anders zou hij het geld niet krijgen....; hij zou dus den loerah moeten bedriegen....

En aan die voor hem moeilijk uitvoerbare daad, welke hij vond beneden zijn gewoon karakter, liep hij te denken, den heelen, langen weg, totdat hij het erf van zijn gastheer bereikte, waar hij eenige kinderen in bedaarde pret een spelletje zag doen.

'Zijn dat je kinderen, kang loerah?'

'Ja.... ga binnen! hier langs....! Tong, geen lawaai maken, eh!.... pas op, dat je zusje niet valt!.... Volg mij maar, kang Ardja.... let op dat steenen trapje!.... Zoo! hier is 't koeler, enggih!.... ga nu zitten, hier op deze stoel!.... ja hier,.... neem je gemak maar!'

Ardja, in zenuwachtige spanning, zou wel dadelijk met zijn verzoek willen beginnen, maar hij wist niet hoe hij spreken moest. De omgeving van den loerah hier in deze lage, donkere pendopo, de kinderen, die hij had zien spelen, zoo zorgeloos.... 't hinderde hem!.... Hij kon er zich geen rekenschap van geven, waarom dit alles hem nu hinderde; hij wist alleen in zich het medelijden, dat hij voelde voor den loerah, die zoo hartelijk, oprecht en gastvrij was.

De tafel waaraan hij zat, met het vuile, bemorste kleed

1) Het werken met een 'patjoel', d.i. een soort slag-schop.

erover, de oude, bestofte schrijftafel, een scheef gezakt archiefrak, de in den hoek staande standaard voor songsongs[1], de versleten stoelen, zwart gepolitoerd, waren, naar Ardja onder het rondzien opmerkte, een treurige nabootsing van de inrichting, zooals die behoorde te zijn in de pendopo van een echten pryajie[2]. Hij vergeleek dit alles onwillekeurig met wat hij zich van zijn vaders pendopo herinnerde uit vroegeren tijd.

Daar waren de netgeverfde houten stijlen der loods versierd met hertehoorns, die dienden als hoedenhangers; deftig deed er de lange, vierkante vergadertafel, welke met groen laken bekleed was. Aan een der pilaren hing de mooie klok, die hij eens had mogen opwinden; de roodgelakte songsongsstandaard was een echt-voornaam meubelstuk, het fleurigbebloemde tapijt, waarop de hoofden zaten bij samenkomsten, kwam zoo mooi uit bij de overige meubels....

En hier, in het schemerduister, onder het lage dak, in het schemerduister waaraan zijn oogen eerst hadden moeten gewennen, toen hij van het zonbelichte erf de stoep optrad, drukte het armoedige aanzien der omgeving zoo op hem, dat hij er droevig-lusteloos onder werd. De neiging wakkerde in hem aan, een plotselinge ongesteldheid voor te wenden, om weer naar huis te kunnen terugkeeren....

Hij bedwong zich....

'Ik heb je gezegd, dat ik je spreken moest, kang loerah....'

'Enggih!'

'Je weet,.... mijn vader is wedono geweest.'

'Ik heb hem gekend! Streng, maar rechtvaardig! Onder hem was de politie in orde. Wij, dessahoofden, dienden hem graag!.... Eh, ik herinner me een voorval uit vroegere dagen....'

'Laat me even uitspreken, kang!.... Sedert hij overleed heb ik weinig geluk meer gekend.'

'Wat Allah wil, is eenmaal niet te veranderen.'

'Mijn moeder overleed niet lang daarna,.... je weet, hoe wij haar begraven hebben nabij dezelfde "maèsan"[3], waar

1) Staatsie-zonneschermen.
2) Inlandsche ambtenaar.
3) Grafsteen.

ook vader ligt. Het noodlot drukte op onze familie.... Ik had een neef, die bij het kadaster was, hij stierf een jaar of wat geleden.... mijn broers stoven uiteen. Ongko stierf.... Brodjo kreeg een perkara[1)], toen hij schrijver was op een particulier kantoor, werd weggejaagd.... Waar hij nu zit weet ik niet.... Beide zusters stierven kort na elkaar....

Voel je het onheil, dat onze familie trof?.... Was het vergelding misschien? Had mijn vader iets misdreven, het geloof van ons volk verzaakt, een heilig graf geschonden, met voeten getreden? Ik weet het niet, ik heb er lang over gedacht en gepeinsd.... ik kan geen oplossing vinden....'

Er kwam een kind binnen, en staanblijvend bij de deurpost, staarde het nieuwsgierig naar den gast.

'Din! maak dat je wegkomt!' riep de loerah uit in voorgewende boosheid.... 'Ajo![2)], het erf op, en loop achter-om.... en zeg je moeder, dat ze thee en gebak laat voorbrengen voor de tamoe!'[3)]

'Dank je, kang loerah! ik bezorg je te veel last; je vrouw zou te veel soesah hebben om mij; laat ik liever maar weer opstappen!'

'Neen.... neen!.... blijf toch!.... blijf! je bent altijd welkom! wij zien je graag!'

Het kind was weggegaan en Ardja hoorde zijn geschrei in zachte snikjes, om de onverwachte boosheid van zijn vader....

'Ik ging van school', vervolgde Ardja, 'ik had vroeger het ideaal, om te worden als mijn vader. Ik heb als magang[4)] gediend, ik trouwde met Lasmi, werd ziek, moest toen worden ontslagen.... Ik kwam hier in je dessa, had geen familie die me helpen kon. Toen ben ik bij je gekomen om geld, en je was zoo goed het me te geven. Ik ben er je dankbaar voor.'

'O! 't is niets!.... neen....'

'Wij konden weer verder leven.'

Het gesprek vlotte niet meer, en Ardja keek rond, bevreesd, gejaagd.

Hij voelde zijn handen klam worden van zenuwachtigheid.

1) Zaak voor het gerecht.
2) Vooruit.
3) Gast.
4) Onbezoldigd schrijver,

‘Het geld is weer op, kang loerah!’ zei hij eindelijk, ‘en nu kom ik hier, om te vragen, mij weer tien gulden te leenen, ik zal het je later eerlijk teruggeven.’

‘Enggih! ik begrijp 't!.... Als ik maar zooveel heb!.... even kijken!’

En hij liep, het hoofd gebogen, naar binnen.

Ardja schoof zich zachtjes achteruit op zijn wipstoel, was blij, dat hij het zoo gauw had durven vragen, maar bleef toch in een angstige spanning.... Als de loerah terugkwam en zei, dat hij het geld niet had! Of als hij klaar wist, welke plannen zijn gast had!

Hoorde hij nu geen stappen achter zich? Neen, neen, de loerah kon zoo gauw niet terug zijn. Even nog wachten maar! Hoe zou de beslissing wezen! Kom! hij moest het leven van den vroolijken kant bekijken, niet meer zoo tobben, want dat gaf veel soesah.

Toen dwong hij zich tot gewone kalmte, bekeek de dingen rondom hem.

Nabij een slecht onderhouden pagger, rechtte de dikke, geribde stam van een klapperboom opwaarts. Er naast, zwaar neergebungeld aan een galg van onbekapt hout, hing het groote seinblok. Vlak voor hem zag hij binnen een rond grasperkje, een aanplant van melatie-struikjes, vol witte bloemestipjes.

Hij herinnerde zich weer zijn huwelijksdag; hij had den zachten geur van melatie geroken, toen hij bij zijn jonge bruid was, en hij dacht er nu aan hoe die geur hem zoet bedwelmd had tot een gevoel van aanhankelijke liefde voor Lasmi.... Zoo meisjesachtig-naief zat zij naast hem, als in gelaten wachting, wat haar levenslot zou zijn.

Hoe mooi zijn die bloemen! dacht hij. Om haar witheid en den zoeten geur, die er van uitging, vond hij ze lieve sieraden voor het haartooisel van een vrouw. Een mooie dansmeid met groote melaties in de donkere geloeng[1)] zou voor hem een zinnenverrukkende verschijning zijn....

Duiven koerden zachtjes in de kooi, die naast hem hing aan een balk van het dak.

Hij zag omhoog. Lustig klonk het gekoer in fijne triller-

1) Haarwrong.

geluidjes... 't Was verkeerd, om de vogels hier in het donker te plaatsen; hoog moest de kooi hangen, in zonnige lucht...

En kijkend naar de duiven, die leefden in haar kleine, ronde traliehuisjes, in den schemer van de lage pendopo, merkte hij niet, dat de gastheer teruggekomen was en naast hem stond.

Hij schrikte op van zijn stem; de gedachte kwam plotsflitsend in hem op, dat hij nu dadelijk de beslissing hooren zou.

Zijn hart bonsde; hij voelde benauwing in zijn keel...

‘Mooie vogels, hè!? En wat een geluid!’

Toen hoorde Ardja het rinkelen van geld. Een wijde, streelende opluchting deed hem onwillekeurig na een diepen ademsmak zijn angst zwaar uitzuchten.

‘Ja, kang loerah, je mag er trotsch op zijn’, zei hij nu vroolijk.

Onhandig telde het dessahoofd vier rijksdaalders uit op tafel, vlak bij zijn gast.

‘Voor het laatst kan ik je nog helpen,... hier is, wat je vraagt; zoo mogelijk moet je het me gauw teruggeven, want ik heb het zelf noodig.’

‘Ja, ja... heel gauw... ik dank je! Je bent wel goed voor me.’

En hij borg de geldstukken bezorgd in den zak van zijn jas.

‘Nu vraag ik verlof om te gaan.’

‘Enggih! groet de vrouw voor mij!’

Ardja stapte snel over het erf naar buiten...

Hij had zich wat verlaat, wilde nu haast maken, dacht weer aan Lasmi. Voor haar had hij den schat meegebracht.

Hij greep naar de geldstukken in zijn zak, haalde ze te voorschijn, bekeek ze, tinkte ze tegen elkaar... Neen, ze waren echt, hadden hun waarde, hij was nu gered. In Branggal zou hij wel wat vinden...

De laatste nacht met Lasmi in dat krotje! Hij zou haar fijn lichaam tegen zich aanklemmen in blijdschap over zijn redding, waarvan hij nu zeker was;... met haar zou hij liggen op de wrakke balé balé, zinnebeeld van hun bijna voorbije armoe,... en in innige omhelzing zou hij haar toefluisteren, hoe gelukkig hij was met haar... Zoo'n klein en

moedig vrouwtje was ze, dat hem kracht en blijdschap gaf in het leven.

Haar beeld vervroolijkte zijn ellende nog tot een draaglijk lot... O! hij zou nooit zijn bruiloft vergeten. Toen was voor het eerst zijn onverklaarbaar hevige angstige stemming aangegist tot een voorgevoel, dat er iets zou zijn, leidend naar donkere dagen: ze moesten nabij zijn, hij voorzag 't met zoo'n besliste klaarheid... De slag zou niet in eens zijn; maar geleidelijk zou de ellende toenemen; droefenis zou zich later voor hem opstapelen;... en meer zou volgen op wat hij al noemde een ramp: den dood van zijn vader. Dit was het eerste teeken, dat het noodlot zich voor hem had geopenbaard... Hoe was 't ook weer?... Hij vergeleek het met den scheidenden dageraad... Nog scheen de zon vroolijk,... de schaduwen werden langer, het licht vlood onmerkbaar heen, de luchten in, die het inzwolgen. De boometoppen tintten zich nog, maar dan was er geen zon meer te bespeuren... Dan was er op aarde het soms angstig, onbestemde schemerduister van magrib[1)], een laatst vertoon van vaal licht, strijdend met de overweldigende duisternis... Hooger vlood het licht, de wolken zogen het gretig in, de wolken, als met gloeiende vuurstrepen berand... Dan, met sombere zekerheid, breidde zich de donkerheid alom als sluierende floersen...

Zoo iets had hij in zich aangevoeld, eerst schuchter, later pijnend, zijn gepeins steeds bezighoudend met de door hem voorziene, komen moetende takdir[2)]...

Toen, op zijn bruiloft, ziend de zachte teerheid van Lasmi, die zwijgend naast hem zat of liep, was in zijn aanhankelijke liefde iets gekomen, wat hem in zoeten zinnen-zwijmel die takdir vergeten deed.

Hij vroolijkte mee met de gasten, al zei hij niets; woonde met weldadige ontspanning de wajangvoorstelling bij, hopend dat hij daar nog lang mocht blijven zitten, ongestoord, met de jonge, teere Lasmi naast zich. Hij keek met een streelend genoegen naar de uitgelatenheid van omstanders bij de beksan[3)], en hij vond zich aangenaam, zoet behaaglijk bij de rumoerige optochten...

1) De tijd tusschen middag en avond.
2) Het noodlot.
3) Dans.

Wat had hij dat alles mooi gevonden, mooier nog dan alle huwelijksfeesten, welke hij ooit had bijgewoond!

Hij herinnerde zich ook, hoe hij heel diep in zich de vraag had gedacht, welke Lasmi's gevoelens waren op dat oogenblik, wat er omging in haar ziel... Zou er gelijkheid van gedachten geweest zijn!? Hij kon het haar straks eens vragen... Vreemd, dat hij het te voren nog niet gedaan had; nu was hij bepaald nieuwsgierig, om het te weten... Komend voorbij de sawahs, waar hij den veldarbeid had zien verrichten door menschen uit de dessa, herkende hij de plek, waar hij even gerust had.

Oeah!... wah... oe... ah!... hu... hie... oeah!

De jongens gilden nog altijd hoog boven in hun goeboeks; de batterij van vogelverschrikkers joeg in haar deinend of schokkend beweeg vluchten vogels opwaarts. Hij zag in de hooge wachthuisjes enkele knapen slapen of lui, soezerig liggen; 't was ook zoo warm!

Dicht bij hem schoven de rijpe aren, windbewogen, ruischendknersend tegen elkaar, en hier en daar op het vlakke veld van gele padie was het, alsof een plotse bries een flauwe golving deed ontstaan, het gewas neerdrukte in schaduwende holten, die veerkrachtig weer terugsprongen in de alom beschenen aren-vlakte. Een vierkante plek kaalde er in, waar de padie geoogst was. Nog zag je daar de bossen rijst tot kleine, goudgele heuveltjes opgestapeld.

Maar nu was het er stil...

De jongens gilden; hun stemmen gingen verloren in den wind, echoden in zachte galmen, die van heel ver schenen te komen...

Zie de bamboestoelen daarginds! Hoe de jonge kruinen vol spitse bladeren lustig bewogen in waaierende wuiving!.. De goeboek vooraan zwiepte heen en weer...

Voorbij de sawahs, gaande langs beschaduwde dessa-erven, leek het hem koeler.

Daar kwam een kar aan. De sappies[1)] stapten traag voort, volgend het weggespoor. De wielen hotsten met hobbelblokkend geluid; de bellen tjingelden al even langzaam, als de dieren droomerig voortliepen.

1) Trekkoeien.

Ardja week ter zijde, zag hoe de dunne leidseltouwtjes bengelden uit de neergeslapte handen van den karvoerder, die zittend sliep in zijn kar....

Toen hij thuis kwam, rook hij etenslucht.

Lasmi was nog bezig in haar kleine, open keuken. Zij zag hem niet binnenkomen, want zij zat gehurkt bij den eenvoudigen vuurhaard, met den rug naar de deur. Haar linkerhand scheen iets te roeren....

Hij kuchte zachtjes, en zij, schrikkend, keek haastig om, herkende haar man, stond op om naar hem toe te gaan.

Het vuur vlamde lustigjes in lekkende tongetjes langs de opgestapelde steenen, en uit een gesloten pot, die op den haard stond, dreven driftig kleine wasempjes van stoom.

Glimlachend veegde Ardja zich het zweet van zijn gezicht, trok zijn zwarte jas uit, legde die naast zich neer op de balé-balé, waarop hij ging zitten.

Hij pufte nog na van de warmte....

‘Je bent laat,’ zei ze, nieuwsgierig geworden door zijn lang stilzwijgen.

‘Ja, ik heb onderweg wat uitgerust, ik ben wat langzaam geweest; den loerah kwam ik tegen op den weg; hij ging met me terug naar zijn huis.... Het geld heb ik van hem gekregen!’

‘Hoeveel?’

‘Tien gulden! Juist genoeg voor de reis.’

‘Dus, gaan we morgen weg?’

‘Ja, morgen, heel vroeg.’

‘Heb je hem verteld, dat we zouden gaan?’

‘Neen, anders had ik het natuurlijk niet gekregen.’

‘Wat zal hij van je denken!?’

't Kan me niet schelen; hij is rijk genoeg, kan het best missen;.... het zal geen schande voor ons zijn, en bovendien,.... ik geef het hem later toch terug,.... dàt heb ik hem wel gezegd.’

En opstaand weer, ging hij voort: ‘Kom, zorg maar, dat het eten klaar is, Lasmi, ik heb honger.’

Zij bukte zich weer bij den haard, waarin het brandende hout nog knetterde, en verrichtte volgzaam-plichtmatig haar arbeidje van huisvrouw....

Ardja ging weer op de balé-balé zitten, staarde naar hetgeen Lasmi deed.

Hoe kon zij ernstig keukenwerk verrichten in dit krotje, dat zelf niet veel meer dan een keuken was! Zij arbeidde er, als was zij in haar eigen knussig-geriefelijk huis. 't Was eigenlijk belachelijk, vond hij. Als hij niet zeker wist, dat zij alles ernstig bedoelde, zou hij zeggen, dat ze wreed spotte met haar bestaan. Ze zat haar potje te koken met dezelfde bedaarde kalmte als van iemand, die niets dan geluk kende...

Maar dacht zij niet meer aan hun ellende? Was die haar volmaakt onverschillig? Was ze misschien zoo dom, dat ze er niets om gaf?

Hij had 't niet moeten zeggen, zooeven, van dat geld,... hij had er spijt van. De brave, oprechte oude loerah, die zoo in de val liep door zijn slechtheid, niets vermoedde van hun heengaan,... wat zou hij denken, als hij tot de ontdekking was gekomen, dat zij waren verdwenen?

Hoe aardig waren zijn kinderen aan het spelen! De vader had die tien gulden zoo nuttig voor ze kunnen besteden... Wat was er veel geluk in huis bij den loerah, die er onbewust van genoot...

Als hij kinderen had!... o! hij had er zoo naar begeerd! Als hij kinderen had, en wat geld, gelijk het dessahoofd, moest er elk jaar met de lebaran[1] een blij huiselijk feest zijn. Niet zoo'n drukte als bijvoorbeeld bij gelegenheid van zijn huwelijk, niet zooveel rumoer van muziek en gamelan, toen op uitdrukkelijk verlangen van zijn schoonvader besteld... Neen, zoo'n heel eenvoudig feest met Lasmi en de kinderen! De tafel vol lekker gebak, netjes versierd, als de offertafels der Chineezen; een kleine slametan[2] met de beste vrienden... en 's avonds het erf verlicht door olieglaasjes; en de kinderen onder het geboomte zich vermakend met het afsteken van vuurwerk. Als zijn gasten verdwenen waren, mochten de kinderen nog buiten blijven en hij en Lasmi zouden zitten kijken naar de stille vreugd van hun kroost... Wat hadden ze 'n pleizier! ach! wat was 't huiselijk innig; wat zou dat een zoete herinnering zijn!... Schoten knalden wijd en zijd;... dat was de viering van den grooten dag...

Zware bomslagen vielen tusschen het geknetter van mert-

1) Feest na afloop van de vastenmaand.
2) Feestmaal.

jons[1],.... hij zat stil naast Lasmi,.... de maan scheen op het erf,.... de kinderen, hun kinderen, juichten,.... hij was gelukkig, tevreden....

'Wat ben je stil?' vroeg zijn vrouw, die weer was opgestaan, het eten klaar zette op de mat. In zijn droeve zwaarmoedigheid, na verstoorden geluksdroom, zuchtte hij zachtjes voor zich heen.

'Lasmi!' riep hij.

'Hè?'

'Ik heb je zoo even gezegd, dat het me niets kon schelen, van dat geld....'

Hij zag haar groote, plotse verwondering.

'Van die tien gulden van den loerah! weet je wel!?'

'Ja....'

'Ik heb toch veel en innig medelijden met hem; het heeft me moeite gekost het geld ter leen te vragen; ik heb zijn huis gezien, zijn kinderen,.... die waren zoo gelukkig, ze speelden zoo blij;.... het heeft me moeite gekost, maar ik moet het hebben.... en hij zal het zeker terug krijgen....'

'Natuurlijk.... kom! nu gaan we eten; alles is klaar!'....

En over wat hij dan zag, raakte hij opeens in blije ontroering. Er was een mand vol witte, zachte rijst, mooi-wit en warm-stoomend, en er naast zag hij een kom met sajoer[2], een wrijfsteen met versche, roode sambal, op het zien waarvan de eetlust nog meer in hem prikkelde; dan een blaadje met gebakken stukjes vleesch, een vingerkom met water, eenige van pisangblad gevouwen borden.

Hij wilde haar een compliment maken over haar zekere zorgjes, over haar talenten van huisvrouw; maar hij verzweeg het als bij ingeving, zag haar enkel glimlachend aan.

Toen ging hij zitten op de mat, zijn voeten kruiselings plaatsend.

Zwijgend aten zij, smakkend met de proevende lippen.

Maar toen zij 's middags in nietsdoen voor hun huisje zaten, naast elkaar, zei hij zijn dank....

'Lasmi, wat weet je met een klein beetje geld goed voor me te zorgen.'

1) Voetzoekers.
2) Saus van groenten.

‘Als je maar zuinig weet te zijn,’ antwoordde ze; ‘ik ben naar de pasar geweest, heb de goedkoopste uitstallinkjes gezocht en gevonden en,.... wat je niet zou gedacht hebben,.... nog een kleinigheidje overgehouden, om nog zes strootjes voor je te koopen.... Ik wilde je er mee verrassen voor vanmiddag.... hier zijn ze!....’

Ze spreidde haar rechterhand open, waarin ze te voren het gekochte verborgen had....

‘Je bent knap, Lasmi!’ zei hij, grabbelend naar de dunne sigaretten.

Hij stak er een van in den mond, liet de andere in zijn zak glijden, streek een lucifertje op, alles met genoeglijke bedaardheid.

En even zwijgend, genoot hij van het rooken.

Hij haalde den rook diep door zijn longen, blies uit in warrelende wolken, voelde zich in een gelukkige, tevreden stemming.

‘Straks zal ik den loerah nog een brief schrijven, en dien zullen we achterlaten; ik wil hem vergiffenis vragen voor onze vlucht, hem verzekeren, dat hij het geld later terug krijgt.’

‘Ja, dat zal goed zijn.’

‘Zie! hoe het erf bij dit krotje toch nog voldoende groot is, om beplant te worden. Dat ik er niet eer aan dacht!.... Wat zou je doen, Lasmi, als je hier voor vast woonde,.... en je moèst profiteeren van dit erf!?....’

‘Eerst een kemaron[1] met water laten plaatsen, daar!....’

Ze strekte haar vinger uit en wees naar de donkere schaduw van een jongen waringinboom.

‘En waarvoor!?’

‘Natuurlijk om mijn aanplant gemakkelijk te kunnen begieten.... Dan zou ik vakjes maken,.... vakjes voor djagoeng[2], vakjes voor kruipgewas, katjang, en tegen een ijle, bamboezen pagger zou ik de ranken van de tèrong[3] laten opklimmen.’

Zij bedisselde, ging op in het voorstel, schikte en regelde

1) Groote aarden pot.
2) Mais.
3) Een plant, waarvan de vrucht als toespijs bij de rijst gegeten kan worden.

in prettige verbeelding, alsof alles wat ze zei morgen reeds gebeuren moest....

Toen merkte Ardja de schemering, die aanduisterde, en hem denken deed aan hetgeen hij zich voorstelde haar te vragen. Vóór hem zag hij den weg verdonkeren nu in de schaduw van het dichte bamboeloof, dat in zware bladtrossen neerhelde. De lucht was heel lichtblauw, als dooraderd van ijle wolkenstreepjes. De wind ruischte klaaglijk door de bamboe, waarvan de dikke stelen heen en weer bewogen in knersend gepiep. Ver klonk het geklongel van de klokken der koeien, die stalwaarts werden gedreven....

'Lasmi!'

'Hè?'

'Lasmi, herinner je je nog den dag van onze bruiloft?'

'Natuurlijk.... ik denk er nog zoo dikwijls aan,.... wat was alles mooi, hè!'

'Ja,.... maar wat dacht je wel, toen ik zoo naast je was?'

'Ik?' vroeg ze verwonderd.

'Ja.'

Zij aarzelde even, en toen zei ze heel luchtig:

'Niets,.... ik dacht aan jou natuurlijk; ik was blij met je, al had ik je te voren nog niet gezien,.... ik vond je heel knap. Voor mij was het een voordeelig huwelijk!.... jij de zoon van een wedono; ik de dochter van een assistent wedono, de mindere van je vader....'

'Je bent niet oprecht! Ik bedoel niet, hoe je dacht over mij,.... maar hoe in 't algemeen;.... wat je gevoelens waren, wat er in je hart omging....'

'Waarvoor zou ik 't zeggen?.... 't Is al zoo lang geleden!

....Hoor! de moadzin[1)] roept de vromen tot het avondgebed!'

Even luisterden zij samen naar het zangerige: Allaho akbar!', dat tot hen klonk als in slepende klaag-galmen, gedragen door den wind....

'Je moet 't me toch zeggen, Lasmi.'

'Als je maar niet boos wordt....'

'Neen, natuurlijk niet.'

1) Oproeper tot het gebed.

Nog bedacht ze zich in een evene aarzeling.

‘Ik was bang;.... eerstens was ik bang voor jou; ik had je nog nooit te voren in mijn leven gezien;.... je herinnert je misschien wel, hoe angstig ik was.’

‘Ja.’

‘De eerste maal, dat ik naast je liep, voelde ik me zoo nietig-klein, en trilde ik op mijn beenen van groote, ware angst.... En dan was ik nog bang voor iets anders.... Ik heb er eens om zitten huilen, dat mijn goede moeder het opmerkte.... 't Was alsof ik een voorgevoel had, dat ons leven in den eersten tijd niet gelukkig zou zijn.... Ik trachtte me dat weg te denken, ik wilde er niet meer aan gelooven, opzettelijk niet,.... maar dat voorgevoel liet me niet los....

En als je me aanzag, toen,.... in je eerste begeeren,.... als je me aanzag, had ik willen ineenkrimpen van grooten, overweldigenden angst, dat je mijn dwaze gedachten raden zou.... Maar telkens was je gezicht me als een spiegel van mijn voorgevoel.... Je gezicht toonde het aan, zei me, dat we in ons leven ellende te lijden zouden hebben.... Ach, ik zag je zoo stil genieten van de pret van anderen, ik wilde niet bij je klagen,.... durfde niet,.... verkropte maar mijn leed.... Toen stierf je moeder, en ik voelde duidelijk de tjelaka[1] over ons komen....

Mijne vader ging heen, mijn moeder volgde.... Onze familie als door kwade geesten vernietigd!....

Ben je boos, dat ik 't gezegd heb?’....

‘Neen, Lasmi.’

‘Wat Allah wil, moet zoo zijn.... we hebben geboet, geen vroolijk leven gehad; nu zal het, geloof ik, wel gauw beter worden.’

‘Je bent wijs en verstandig als de beste doekoen!’[2]

Het was al dik-donker geworden; ze konden op den weg niets meer onderscheiden. De bamboeboomen, bosschend uit den zwaren wegberm, waren zwarte vlakken geworden. Wolkeloos was de lucht en vol schitterende sterren....

Ver blafte een hond, er ging een bestendig gesnerp

1) Het onheil.
2) Inlandsche dokter of voorspeller(ster).

klaaglijk rondom van insecten; vuurvliegjes zweefden blauwvonkelend boven het water van de slokan....

Ze hoorden een ‘gambang’[1] bespelen: fijne, heldere, lichte geluidjes, snel op elkaar volgend in bekende melodie.

Zwijgend zaten ze in het donker naast elkaar; hij had haar hand gegrepen, hield die vast, staarde maar voor zich uit.... Haar bekentenis had hem ontroerd en er huiverde een angst in hem om de onbegrepen geheimenissen in de natuur.

‘Kom, nu zal ik gaan schrijven!’ riep hij uit, ‘laat ons naar binnen gaan!’

En nadat hij een kleine pelita[2] aangestoken en bij zich neergezet had, grabbelde hij van onder zijn hoofdkussens wat verkreukeld papier te voorschijn. Hij ging zitten op zijn rustbank, sloeg het eene been over het andere, bukte zich voorover om bij het slechte lamplicht te kunnen zien op het papier, dat hij hield op zijn knie boven een stuk blik, en schreef:

‘Met mijn welgemeenden groet aan het begin van dezen brief! Ik erken een bedrag van tien gulden van u te hebben geleend, waarvoor ik zelf bij u ben geweest. Bedroefd zijn wij, dat wij u moeten verlaten. Wij zijn gegaan naar de groote kotta[3] Branggal, waar ik zoeken zal naar een betrekking. Vergeef mij, dat wij geen afscheid genomen hebben van u en de bog loerah.[4] Wees verzekerd, dat ik mijn schuld aan u zal voldoen, zoodra ik een betrekking heb gevonden. Deze brief is van

RADÈN ARDJAWINATA.’

Toen legde hij het blik op den grond neer, las den brief over, vouwde dien dicht, schreef het adres....

‘We behoeven toch niets mee te brengen, Lasmi!?.... wacht!.... die brief!.... hier op de mat neerleggen; morgen zullen ze 'm wel vinden.... Mijn getuigschriften....

1) Een instrument, dat bij de gamalan behoort.
2) Olielampje.
3) Stad.
4) Vrouw van het dessahoofd.

o, juist, hier zijn ze!.... en onze dekens en onze matjes; daar moeten we morgen aan denken.... Wat is 't buiten donker, hè!?'

'Ja'....

'Kom hier, Lasmi!' fluisterde hij, en hij trok haar zachtjes naar zich toe.

Hij voelde in zijn omhelzing, hoe klein en teer zij was....

Stil bleef ze een oogenblik tegen hem aanleunend, in wijd, zoet geluk.

'Sluit nu de deur maar!' zei ze zacht....

Samen brachten ze dan hun laatsten nacht van liefde door in het oude, eenzame dessahuis.

J.E. JASPER.

Ceresiaansche verzen.[1)]

I.
Ochtend-gezang

Het meer is teêr en frisch en wijd,
Eén huiverende zilverheid
  Binnen de verre zoomen
Van berg en wit-geblokte stad,
Die in een schuchter uchtend-bad
  Van blanke goud-mist doomen.

Een fijn en bleek-rood bootje zet
Aan 't gladde grijs zijn silhouet;
  Onder zijn rood-gewelfde duigen
Ziet klein men de drie roeiers staan,
Die mét het zwemmen van de spaan
  Hun drie figuurtjes óverbuigen.

1) Het meer van Lugano, vanwaar deze verzen zijn, heet oorspronkelijk en ook nu nog bij de omwonende bevolking: *Lago Ceresio*.

En buigend onder rooden boog
En heffende zich weer omhoog
    Om hun zes rieme' opnieuw te snijden
In 't bleek-blauw rimpelend kristal,
Doen zij den rein-ruischenden schal
    Van hun gezang langs 't water glijden.

Het meer lijkt wel een zuiv're schaal
IJl-rijk vervuld van dit verhaal,
    Dat met zijn koele en broze accoorden
Den gladden spiegel-bodem strijkt
En rijzend langs de wanden reikt
    En overbruist de stille boorden...

Maart 1907.

II.
De berg-prelaten.

Rondom het meer,
  Vlakte van sidd'rend staal, zoo blauw, zoo veer,
Schrijden de sombere, de statige prelaten
En schrijden eeuwig door hun wond're staten
  Van water en van ether klaar en hoog...

Hun mantels staan
  Zwaar van hun schouders neêr in paarse baan,
Wijl hunne handen, waarvan breed de vouwen zinken,
Houden omhoog het bleek-ivorig blinken
  Van een wit kerk-kleinood aan blauwen boog...

Zij schrijden daar
  Stil voor der morgen rozig hoogaltaar;
De kleur'ge wierook-dampen slieren om hun mijters;
Over den zilv'ren vloer wieken de witte krijters
  Tot voor hun donk'ren voet. Zij hooren niet.

Zij schrijden voort
  Ter middaags-hoogmis voor d'azuren poort
Des hemels en zij staan in zeer verheven statie,
Stralende uit hun handen Godes gratie,
  Die m' in kerk-ruit, een vonk, weerschitt'ren ziet.

Zij schrijden hoog
Over het meer, dat vuur'ge gloed bevloog -
Zij staren strak en trots, maar hunne waden branden
Waar 't water, rillende, één roode offerande,
De waaz'ge lucht één goud geur-offer is.

Zij schrijden zwart
Stil in den grijzen nacht; dood is hun hart,
Zij schrijden zwart en stil als doode koningen
Door Gods verlaten koude woningen - -
Het meer ruischt luide in de duisternis.

Maart 1907.

(De bergen rond het meer van Lugano, gelijk de San Salvatore, de Monte Brè. de San Bernardo, hebben veelal één steile en één breed-uitstaande glooiende helling, en, op hun hoogsten top, eene kapel.)

III.
De zwerver.

‘In deze paradijze-wei
Wil ik mijn leven gaan,
In deze dauwige vallei
Zal ik mijn God verstaan.

De boomen breiden boven mij
Hun klare blader-schermen,
De bloemen geuren rondom mij
In waaz'ge kleuren-zwermen.

Het paadje slingert fijn omhoog,
De eng'len zijn te slapen,
De lucht is blauw en diep omhoog
En koel aan mijne slapen.

Mijn God, wat wilt Gij nog van mij,
Laat mij niet verder zwerven -
Laat in een laatste hoog-getij
Van stilte diep her-leven mij,
Dan, op deez' hemelsche erve,
Een gouden herfst-dag, sterven...’

Mei 1907.

IV.
De grootmoeder.
(Op het terras.)

De rozen glanzen in de maan...
En onderdoor een donk'ren boom,
Waar glimp-geschijn in schilfert,
Zie ik de verre bergen staan
In fijnen droom
Verzilverd.

De rozen glanzen zijig, 't is
Alsof zij zelve stralen,
Een teêr-geurende lichternis
Hoog in de zilv'ren zale...

Een vrouwe-hoofd als was zoo wit,
't Ivoren voorhoofd blinkend
In 't maanlicht, en om 't grijze haar
Een wit-zij' sluiertje, zoo zit
De oude voor dit teêr altaar
Van berge' en witte rozelaar
In stillen nacht verzinkend...

Zij rust en peinst; het Kindeke is te slapen;
Maar in haar zuiv'ren geest lácht het, herschapen,
Bij zilv'ren nacht als bij den gouden dag.

Zij zegt: gelukkige ik, dat ik dít Leven zag,
Dat ik dit Leven zie in al mijn oude droomen,
De jonge gouden vreugd, die is tot bloei gekomen
Onder mijn zilv'ren stam...; vermolme dien de Dood,
Ik leef en bloei opnieuw in deze teed're loot.

Juni 1907.

V.
‘Amico dell' Uomo’.
De hemelsblauwe Hagedis.

Een zuiv're weide, versch gemaaid
En glooiend onder boomen,
Schaduw-bevloeid en koel-doorwaaid
Van ijle gras-aromen,
Wijl dauw die zoete groenheid met
Een waas van diamanten bet...;

O fijne schrik, o vreugde puur:
Daar reikte uit zijig groen, edel kleinood,
Daar tuurdë en was bevend bloot
En glansde van het teêrst azuur,
't Roerloos reptiele-kopje in stillen lach
Om dauw en gras en 't eeuwige Geheim,
Dat 't oog-juweel aan verre berg-kim zag:
Van 't ongerijmd heelal
't Mystieke Rijm..

Juni 1907.

CAREL SCHARTEN.

Het Congo-vraagstuk.

Wanneer de Belgische Kamers het aanhangige wetsontwerp op het koloniaal beheer aannemen, en het daarna met de Congo-regeering eens kunnen worden over de conventie van overdracht van den Congo aan België, dan zal er iets gebeurd zijn, dat zijn weerga niet heeft in de geschiedenis.

Iedere andere koloniale mogendheid heeft haar kolonies zelf moeten 'maken', ze eerst moeten verkrijgen, door verovering, annexatie of nederzetting, en ze daarna moeten organiseeren. Maar België, dat zelf nooit aan kolonisatie heeft gedaan, krijgt nu een kolonie in volle werking, ter grootte van bijna één vierde van Europa, ten geschenke, op de manier waarop sommige Amerikaansche steden een volledig ingerichte universiteit, met professoren, boekerijen en laboratoria ten geschenke kregen van goedgunstige geldmonarchen. Alles is er in die kolonie klaar: er is een bestuur, een ambtenaarspersoneel, een leger, een handelsvloot op de rivieren, er zijn spoorwegen, exploitatie-maatschappijen, er is zelfs een schuldenlast.

En toch zijn de Belgen zoo huiverig voor dit geschenk, dat ze op bijna vijandigen toon aan den schenker verantwoording vragen. En ook de Engelsche minister van buitenlandsche zaken, sir Edward Grey, erkende in een toespraak[1)], waarin hij die annexatie door België als de beste oplossing aanprees, dat die overdracht niet meer zoo gemakkelijk als voorheen schijnt te kunnen worden uitgevoerd.

Door de agitatie over de z.g. Congo-gruwelen is de aan-

1) Zitting van het Lagerhuis, 15 Mei 1907.

dacht van het publiek voornamelijk daarop gevestigd. Maar ze vormen slechts een onderdeel; slechts één van de vele vraagstukken, die te samen van de Congo-kwestie een koloniaal probleem maken, zonderlinger en ingewikkelder dan welke andere koloniale kwestie ook van de twintigste eeuw.

Of is het niet reeds iets buitengewoons, en heelemaal afwijkend van het gewone begrip 'kolonie', dat niet een volk, maar één persoon een kolonie maakt, wel is waar nominaal een 'staat', maar in wezen toch een kolonie? Dat die persoon kan zeggen[1)], zonder tegengesproken te worden: 'De Congo is dus en heeft niets anders kunnen zijn dan een persoonlijk werk. - Mijn rechten op den Congo zijn zonder deelgenoot; zij zijn de vrucht van mijn moeite en mijn uitgaven'?

Een kwarteeuw bestaat thans dat zonderlinge tusschending van staat en kolonie-van-één-persoon, en in dien tijd heeft het al zooveel doorgemaakt, dat iemand, die de wordingsgeschiedenis niet heeft beleefd, en daarover nu aan het lezen gaat, zich nu en dan afvraagt of hij wel 'terecht' is; zóó sterk is het uiterlijk der kwestie veranderd.

Wat nu een zuiver Belgische kolonie staat te worden, heeft als kiem een internationale onderneming met nationale comité's in verschillende landen, nl. de *Association internationale africaine*. De leider, dien men nu in caricaturen kan zien afgebeeld als een negertyran, zittend op een stapel schedels, of als een caoutchouc-slang die de negers wurgt, begon zijn taak als een idealistisch kruisvaarder voor de verbreiding van humaniteit in het door barbaarschheden geteisterde Midden-Afrika.

Hoe het mogelijk is geworden dat het karakter van de Congo-kwestie zich zóo sterk wijzigde, zal duidelijk worden bij de bespreking van de verschillende onderdeelen.

Allereerst dan deze vraag: Heeft koning Leopold zijn Congo-werk op touw gezet met het bewuste doel daarvan voor België een kolonie te maken?

Hij zelf zegt van wel. De verklaring, toegevoegd aan den

1) Brief van Koning Leopold aan de Algemeene Secretarissen van den Congo, van 3 Juni 1906.

reeds genoemden brief van 3 Juni 1906, begint met de woorden: ‘Ik heb, meer dan twintig jaar geleden, het Congowerk ondernomen in het belang der beschaving en voor het welzijn van België.’ En het is ook het waarschijnlijkste dat dit dubbele doel hem van den aanvang af voor oogen heeft gestaan.

Maar aan den anderen kant is het een feit dat hij in de eerste jaren die toekomstige plannen ten behoeve van België voor iedereen verborgen heeft gehouden.

Toen hij in September 1876 zijn werk begon met de bijeenroeping te Brussel van de Geografische Conferentie, heeft hij in zijn openingsrede tot de voor hem gezeten vertegenwoordigers van zes groote mogendheden en de talrijke onderzoekingsreizigers en geografen, België alleen genoemd als een centraal gelegen, neutraal en goedgekozen terrein voor zulk een bijeenkomst. Als doel van de conferentie noemde hij: ‘voor de beschaving te openen het eenige deel van onzen aardbol waar die nog niet is doorgedrongen,’ en als middelen daartoe gaf hij aan: 1^{e} de juiste aanwijzing van een operatiebasis aan de Oost- en de Westkust; 2e de aanwijzing van de routes in het binnenland voor de vestiging van hospitalen, wetenschappelijke en pacificeerende stations, ten einde de slavernij af te schaffen, en den vrede tusschen de hoofden te handhaven; 3e de vorming van een internationaal comité met nationale commissies om dat werk mogelijk te maken.

En toen als resultaat van die conferentie de *Association internationale africaine* tot stand kwam, speelde België daarbij geen andere rol dan de overige landen waar nationale commissies gevormd werden, afgezien van het toen nog van weinig gewicht beschouwde feit, dat Brussel de zetel werd van het internationale centrale of uitvoerende comité, waarvan Leopold tot president werd gekozen.

Maar het internationale karakter van de onderneming ging al spoedig verloren. Europa geloofde niet in het belang en ook niet in de mogelijkheid van succes van een onderneming met zoo'n utopistisch doel. Na het aftreden van den eersten Engelschen vertegenwoordiger in het Uitvoerend Comité werd er geen andere Engelschman aangewezen. Een nationaal comité werd in Engeland niet gevormd. De comité's in Duitschland en Frankrijk vervormden zich weldra tot zuiver nationale ondernemingen onder de vlag van hun eigen land.

Die in de andere landen[1)] verzonken in het niet, en alleen de Belgische commissie bleef de beweging trouw, en bracht een som van ongeveer 500.000 frc. bijeen, terwijl het ook voornamelijk Belgische officieren waren die het personeel van de expedities vormden. Het resultaat van de andere comité's samen was een opbrengst van slechts enkele duizenden francs.

Van een nauweren band met België was echter geen sprake. Leopold vermeed zelfs iederen schijn daarvan, en weigerde bijvoorbeeld in te gaan op het voorstel van een der Spaansche afgevaardigden, om op de vlag der *Association* den Belgischen leeuw af te beelden. Die vlag moest internationaal zijn en aan geen enkel koninkrijk herinneren, oordeelde Leopold. En daarom werd ten slotte de blauwe vlag met gouden ster gekozen. Ook bij de aanvrage in 1885 aan de Belgische Kamers om toestemming tot het aannemen van het hem, Leopold, aangeboden souvereinschap van den kort te voren uit de *Association* gevormden Congostaat, verklaarde Minister Beernaert namens de Belgische regeering nadrukkelijk: 'Een personeele unie laat de beide Staten volkomen onderscheiden en volkomen onafhankelijk; er is niets gemeenschappelijks tusschen hen, noch uit militair oogpunt, noch uit financieel oogpunt, noch uit diplomatisch oogpunt.'

En zie: vier jaar later, in Augustus 1889 stelde Leopold zijn opzienbarend testament op, waarbij hij na zijn dood al zijn souvereine rechten op den Congo-staat aan België vermaakte!

Die overgang leek erg plotseling. Maar er zijn aan wijzingen, dat Leopold in die jaren van internationale voorbereiding wel degelijk steeds aan België heeft gedacht. Hij moge als leider der Congo-beweging zich daarover niet hebben uitgelaten, in zijn andere hoedanigheid, als koning van België, heeft hij zijn meening nooit verborgen gehouden. Te beginnen reeds vóór zijn troonbestijging, toen hij na zijn huwelijk in 1853 eenige jaren met zijn vrouw had rondgereisd in Algiers, Marokko, Tunis, Egypte, Indië en China, en bij zijn terugkomst aan den liberalen staatsman Frère-Orban een steen schonk, meegebracht van een oud Grieksch monument, en waarop hij de woorden had laten beitelen: '*Il faut à la Belgique des colo-*

1) Te weten in: Oostenrijk, Italië, Spanje, Zwitserland, Rusland, Holland en Portugal.

nies.' En herhaaldelijk naderhand, o.a. in de redevoeringen die hij als hertog van Brabant in den Senaat uitsprak, en waarin hij den wensch uitte, dat de eindpunten van de spoorwegen in Ostende en Antwerpen zouden worden gemaakt tot het beginpunt van stoombootlijnen, die de spoorwegen over de zee zouden verlengen.

Van iemand met zulke beginselen kan men niet veronderstellen, dat hij bij zijn Congo-werk niet steeds ook op België het oog heeft gehad. En in het licht van die vroegere verklaringen, wordt het ook begrijpelijk dat hij in zijn brief aan Beernaert in 1889 ter begeleiding van zijn testament, kon schrijven, na gewezen te hebben op het belang van het zoeken naar een afzetgebied voor een fabrieks- en handelsvolk als het Belgische: 'Die vaderlandslievende overwegingen hebben mijn leven beheerscht. Zij hebben de schepping van het Afrikaansche werk bepaald.'

Maar des te opmerkelijker is het dan, dat hij dat plan zooveel jaren voor de andere mogendheden verborgen heeft weten te houden. Nu, achteraf beschouwd, is het duidelijk, dat hij nooit zijn schepping zou hebben voltooid, als de rest van de wereld had ingezien, dat die internationale, humanitaire onderneming zou uitloopen op een Belgische kolonie. Juist in de jaren kort voor 1880 en daarna, toen de Europeesche mogendheden Afrika beschouwden als algemeen koloniaal buit-terrein, toen ze er bezetten, wat er bezet kon worden, zoodat sedert die jaren van de ontzaglijke kustlijn van Afrika alléén het betrekkelijk klein stukje van de Marokkokust en die van Liberia bevrijd zijn gebleven van een Europeesche vlag, - in dien tijd zou Leopold er nooit in zijn geslaagd om de groote middenmoot van Afrika uit de handen van de annexeerende mogendheden te houden, wanneer hij er dadelijk een Belgisch karakter aan had gegeven. Maar op de glibberige, nieuwe schepping van een internationale kolonie hadden ze geen vat.

Eerst toen de Congo-staat gevormd was, vrij en onafhankelijk, erkend door de mogendheden, en nauwkeurig begrensd, heeft Leopold het oogenblik gunstig geacht om bij testament zijn 'souvereine rechten' op den Congo toe te zeggen aan België.

Men dient zich echter goed voor te stellen, wat dat begrip

‘souvereine rechten’ omvat. Rechten geschapen door de annexatie van een land als kolonie, hebben uit den aard der zaak iets buitengewoons. In dit geval van kolonie-van-één-persoon zijn die souvereine rechten nog buitengewoner, omdat ze gelijk staan met een recht van persoonlijk bezit.

Maar niemand ontzegt dat recht aan Leopold, omdat hij het zich verworven heeft door eigen kosten en eigen moeite. Na het terugtrekken van de andere naties uit de *Association internationale africaine*, heeft hij feitelijk alleen de gigantentaak ondernomen, heeft hij met zijn sterken wil doorgezet, wat de algemeene opinie als een utopie beschouwde. Ook de bijdragen van de Belgische commissie zijn onbeteekenend bij hetgeen hij uit eigen zak heeft betaald voor het uitzenden van de zes expedities, die de grondslagen van den Congo-staat hebben gelegd. Hoeveel dat is geweest, zal wel nooit bekend worden; maar te samen met de aanvullingen van de tekorten in de volgende jaren, moet het enorme sommen hebben bedragen.

En zóó, door het geheel alleen volvoeren van zijn plan is Leopold geplaatst in de positie van een vorst, absoluut als bijna geen ander vorst ter wereld. In ieder ander absoluut geregeerd land moet de vorst nog een hofpartij, een machtigen adel of de kerk ontzien. Maar wie toomt in den Congo het gezag van den souverein in? Niemand, want er is niemand die het kan doen. De inboorlingen van den Congo, die ternauwernood iets zullen begrijpen van de vorming van den Congostaat, voor zoover zij er iets van weten, tellen in het geheel niet mee. De internationale helpers van Leopold zijn langzamerhand allen verdwenen. De Congo-ambtenaren zijn nog veel meer de van den vorst afhankelijke dienaren, dan de ambtenaren in andere absoluut geregeerde landen, waar ze tenminste nog onderdanen zijn, in het land zelf geboren. De blanke kolonisten zijn zoo geheel ontbloot van politieke rechten, en zoo afhankelijk van de gunst der overheid, dat hun invloed nihil is. Er is geen traditie die den koning bindt, want de staat heeft nog geen geschiedenis. Er waren geen eeuwenoude wetten, die hij moest erkennen; de wetten die er zijn, heeft hij zelf gemaakt. De staat van den Congo is Leopold, en hij alleen!

Natuurlijk is de wording van zoo'n toestand alleen mogelijk geweest bij een zeer krachtige persoonlijkheid. Het is werkelijk

verbazingwekkend dat iemand, die zoo iets tot stand gebracht heeft, zoo hardnekkig wordt voorgesteld als een boulevardier, in plaats van als een dier statenbouwers, welke alle koloniale landen hebben gehad, Portugal in d'Alboquerque, wijzelf in Jan Pieterszoon Coen, Engeland in lord Clive, Warren Hastings, Rhodes en nog zooveel anderen, mannen die zeker niet in al hun handelingen sympathiek zijn, maar wier grootheid moet erkend worden in de grootschheid van hun plannen en in de staatsmanswijsheid en doorzettingskracht waarmee ze die wisten te verwezenlijken.

Er is reeds herhaaldelijk over dat absolutisme van Leopold in den Congo geschreven, maar het is noodig het ook hier op den voorgrond te stellen, omdat daarin, en daarin bijna uitsluitend, de verklaring ligt van den strijd, en vooral van het felle karakter van dien strijd, welke in de laatste tien jaren rondom den Congo heeft gewoed. Want al had Leopold in den Congo zelf niemand die zijn macht tegenstreefde, tegenover zijn absolutisme stond en staat toch nog altijd de publieke opinie in Europa en Amerika, welke bovendien nog een grondslag heeft in de eenige wet die Leopold eenigszins bindt: het Verdrag van Berlijn. Het is natuurlijk dwaasheid te zeggen, dat Leopold al de misbruiken, waarover hij zoo hard wordt gevallen, gewild heeft. Niemand wil met opzet het kwade. Maar het feit dat niemand recht tot meezeggenschap in het beheer der Congo-zaken bezat, heeft - ten rechte of ten onrechte, dat laat ik voor het oogenblik daar - de meening doen ontstaan dat die misbruiken voorkomen zouden zijn, als er ook anderen in gekend waren.

Dat karakter heeft de strijd vooral gekregen in België. De absolute Congo-vorst, die tegelijkertijd constitutioneel vorst was van dat Europeesche land, moest wel met zijn Belgische onderdanen in botsing komen, toen hij tengevolge van zijn testament als absoluut vorst kwam te staan tegenover het Belgische parlement. Het recht van meespreken in zijn Congo-werk, dat nog altijd *zijn* werk blijft, zoolang de overdracht niet heeft plaats gehad, heeft hij aan dat parlement ontzegd. En toen van uit dat parlement de kritieken feller en feller werden, heeft Leopold zich in zijn zelfbewust gevoel van onafhankelijkheid steeds scherper tegenover dat streven naar inmenging gesteld.

Van den beginne af aan hebben de Belgen tegenover het Congo-werk een achterdochtige terughoudendheid getoond. Wanneer België een koloniale staat wordt, dan zal het dat geworden zijn tegen wil en dank.

De Belgen staan ook voor iets dat hun geheel nieuw is. Ze hebben zich nooit met kolonisatie bezig gehouden, noch met plantage-kolonies, noch met nederzettingskolonies. Ten deele is dat te verklaren uit het feit, dat België in de eeuwen, toen de groote koloniale rijken zich vormden, steeds een afhankelijke provincie van een ver-af gelegen rijk is gebleven. Maar evenzeer moet het worden toegeschreven aan het merkwaardige verschijnsel, dat de Belgen nooit een zeevarend volk zijn geweest. Dat waren ze niet in de Middeleeuwen, toen Brugge het centrum van het handelsverkeer in dit deel van Europa vormde; en ze waren het evenmin toen in de 16de eeuw Antwerpen de groote haven werd. Van de tallooze schepen die de beide havens binnenliepen, hoorden slechts weinige bij haar thuis.[1)] En met uitzondering van het kortstondig bestaan van de *Compagnie d'Ostende* van 1722 is dat altijd zoo gebleven. Zelfs nu, na de weergalooze ontwikkeling die de Belgische industrie heeft doorgemaakt in de tweede helft der negentiende eeuw, en na de reusachtige uitbreiding der Belgische havenwerken, is de eigen koopvaardij-vloot onbeteekenend. Onder de 6486 schepen, metende 10,812,582 ton, die in 1906 in Antwerpen aankwamen, waren slechts 377 Belgische vaartuigen met een totaalinhoud van 566,678 ton, waarbij nog in aanmerking moet worden genomen dat de beurtschepen telkens opnieuw meetellen. In weerwil van de aanhoudende pogingen tot opleiding van zeelieden is ook de zeevarende stand in België nog zeer klein.

Dat het den Belgen niet ontbreekt aan ondernemingsgeest om zich in andere landen te wagen, wordt duidelijk bewezen door de tallooze Belgische industrieele ondernemingen in alle werelddeelen. Maar voor kolonisatie-werk is nog iets anders noodig, en dat het bestaan van een handelsvloot daarvoor een krachtige factor is, leert de koloniale geschiedenis van Portugal, van Spanje, van Holland, van Engeland en van

1) R. Fruin, *Tien jaren uit den Tachtigjarigen oorlog*, 5e uitgave, blz. 183.

Frankrijk, en is nog in onzen tijd aangetoond door Duitschland. Immers letterlijk alle Duitsche koloniën[1)] zijn gevormd, doordat handelshuizen uit Hamburg en Bremen op de kust van Afrika of in den Australischen archipel handelsstations vestigden, waarvoor ze dan de bescherming van het rijk inriepen, met het gevolg dat de Duitsche regeering na eenig dralen die streken tot Duitsche kolonies proclameerde.

Of het nu werkelijk lukken zal van de Belgen een koloniaal volk te maken, door hun een kolonie kant en klaar ten geschenke te geven, is een vraag waarover men veel kan redeneeren, en waarop de toekomst alleen een antwoord kan geven. Tot nu toe toonen ze zich lauw. Van de 2511 blanken, die 1 Jan. 1905 in den Congo verbleven, waren slechts 1410 Belgen, de 161 officieren en 189 onderofficieren meegeteld. Het leven van den Congo-staat is echter nog te kort om daaruit reeds een conclusie te trekken voor de toekomst.

Voor de houding door de Belgen tegenover den Congo aangenomen, - en daarop heb ik nu het oog - kan men die speculatie op de toekomst ook laten rusten. Daarvoor komt alleen de toestand in aanmerking zooals die nu is. En dan mag zeker wel gezegd worden, dat dat gebrek aan gevoel en instinkt voor kolonisatiewerk bij het meerendeel der Belgen, veel heeft bijgedragen eerst tot de onverschilligheid waarmee ze de ‘humanitaire liefhebberij’ van hun vorst beschouwden, en later tot de scherpe afkeuringen toen Leopold den grooten omkeer in zijn werk teweeg bracht, waardoor het humanitaire karakter wel niet verloren ging, maar toch achter kwam te staan bij het commercieel karakter.

Die groote omkeer had plaats in de jaren 1890-1891. De lange, harde strijd tegen de Arabische slavenhandelaars naderde zijn einde. Kort daarna, in 1893, werd hun laatste bolwerk vernietigd door de verovering van Nyangwe, Kasongo en Kabambari. De orde in het land was hersteld, de periode van eerste exploratie was voorbij, de periode van exploitatie begon.

Als een eersten maatregel om den Congo-staat financieel

1) De abnormale ‘kolonie’ Kiautsjau in China alleen buiten beschouwing gelaten.

krachtiger te maken, wist Leopold zich in 1890 te bevrijden van den verlammenden druk, dien het Verdrag van Berlijn op den Congo-staat had gelegd door de bepaling van hoofdstuk I art. 4: ‘De koopwaren in deze streken ingevoerd zullen vrij zijn van rechten van invoer en doorvoer.’ Het gevolg van dien maatregel was geweest, dat de pas gevormde staat bijna zonder hulpmiddelen was. Op de internationale conferentie in 1890 te Brussel door Leopold bijeengeroepen om de bepalingen tegen de slavernij uit te breiden, wist Leopold de mogendheden te bewegen terug te komen op dat voorschrift van het congres van Berlijn, en een heffing van invoerrechten tot een maximum van 10 pCt. naar de waarde toe te staan.

Tegelijkertijd ongeveer deed de Congo-regeering een tweeden stap ter versterking der financiën door de invoering van een belasting voor de inlanders, waarover ze echter heel hard is aangevallen.

Die belasting kreeg nl. den vorm van gedwongen arbeid. Ten deele omdat, naar het heette, arbeid het eenige middel is om de negers in beschaving vooruit te brengen. Maar ook omdat in een land waar geen geld in omloop is, en waar de inlanders geen bezittingen hebben ‘een belasting op den grondslag van rijkdom niet mogelijk zou zijn’, zooals de Commisie van Onderzoek van 1904 het uitdrukt.

In den Congo zijn de inlanders met eigen bezittingen te tellen, en men heeft er ook geen mijnen of boeren, waar ze werk kunnen zoeken, zooals bijv. de kaffers in Zuid-Afrika doen om het geld voor hun hutbelasting bijeen te brengen, wanneer ze geen eigen bezittingen hebben. Ook de staat kan slechts een klein aantal gebruiken voor zijn openbare werken. En daarom is in den Congo de volgende regeling getroffen: de inlanders zijn verplicht in de bosschen van de staatsdomeinen een zekere hoeveelheid caoutchouc, copal (hars), aardnoten of andere producten bijeen te garen; en die hoeveelheid is zoo berekend, dat er een vastgesteld aantal uren werk voor de bijeenzameling noodig is.

Was er op den vorm dezer belasting reeds veel aan te merken, het is vooral de wijze van inning geweest, welke den storm van humanitaire verontwaardiging heeft doen opsteken. Want ten eerste was de regeling vaak zoo slecht getroffen, dat de inlanders reizen van eenige dagen moesten maken om

de bosschen te bereiken waar ze de geëischte producten met veel moeite en ontbering konden machtig worden, en ten tweede heeft de dwang bij die inning aanleiding gegeven tot de gruwelen waarvan het bestaan niet ontkend kan worden.

Dat sommige blanken in den Congo niet bestand zijn gebleken tegen den demoraliseerenden invloed van het tropisch klimaat, in een omgeving waar ze maanden en maanden geheel alleen zijn, te midden van een veel lager staande zwarte bevolking, is een droeve waarheid. Maar in dat opzicht is de Congo helaas geen unicum, en dáárvoor alleen zou de Congo niet zooveel harder kunnen worden aangevallen dan andere Afrikaansche tropenkolonies.

Het groote kwaad schuilt in iets anders: in de veel en veel talrijker gruweldaden gepleegd door de inlandsche soldaten, de z.g. *sentinelles*, welke gebruikt werden door den staat en door de maatschappijen, om toe te zien dat de inlanders zich naar de bosschen begaven en dat bij het inzamelen de bosschen niet vernield werden. En bovendien vormden zij het personeel van de straffingspatrouilles die naar weigerachtige dorpen werden gezonden. In beide gevallen hebben ze zich wreede onderdrukkers getoond, aan wie nooit zoo'n macht had mogen worden geschonken. Men vergete niet dat er nauwelijks tien jaar verloopen zijn, sedert de slavenhandelaars verjaagd werden. In dien korten tijd is natuurlijk weinig of geen vordering gemaakt in de moreele verbetering der bevolking, bij wie de minachting voor een menschenleven bijna een ingeboren gevoel is geworden door die lange periode van anarchie en vervolging. Er zijn onder die negersoldaten verscheidene, die nog kannibalen waren, toen ze in hun dorp gerecruteerd werden.

Het kwaad dat die soldaten aangericht hebben is openlijk door de Commissie van Onderzoek van 1904 erkend:

'Volgens getuigen', zoo schrijft zij bijvoorbeeld,[1] 'maken die helpers, vooral die welke in de dorpen worden gedetacheerd, misbruik van het gezag dat hun is toevertrouwd; zij doen zich gelden als dwingelanden, eischen vrouwen en levensmiddelen op, niet slechts voor zich, maar ook voor den stoet van parasieten en lieden zonder eergevoel, die de lust naar buit weldra bij die helpers doet aansluiten, en waarmee

1) Rapport blz. 198.

deze zich omringen als met een ware lijfwacht. Zij dooden zonder medelijden allen die neiging toonen om weerstand te bieden aan hun eischen en hun grillen.'

Op hun rekening moeten dan ook gesteld worden de menigte moorden en verminkingen. Na al hetgeen daarover in de couranten is geschreven, is het echter hier niet de plaats om over de bijzondere gevallen uit te wijden.

Maar wèl dient hier een waarschuwing te worden ingevoegd tegen de schromelijke overdrijving, waaraan zooveel zendelingen zich bij hun verhalen hebben schuldig gemaakt. Hoewel zij zelf het beste van allen moeten weten dat negers het met de waarheidsliefde niet nauw nemen, hebben ze alles, wat die negers maar vertelden, opgeschreven en de wereld ingezonden als vaststaande feiten, die blijkbaar in Engeland en de Vereenigde Staten eenvoudigweg geloofd worden. Ook die overdrijving is reeds meermalen aangetoond. Maar een zeer kras voorbeeld van de onbetrouwbaarheid dier negerverhalen mag als illustratie hier wel ingelascht worden, te meer daar het in deze zaak aan onderzoek niet ontbroken heeft, en ook omdat men er een, juist voor deze kwesties beteekenisvolle eigenschap der negers door leert kennen.

De Engelsche consul Casement vertelde in het verslag van de door hem gedane onderzoekingsreis, dat voor hem en twee Protestantsche zendelingen - een soort eigenmachtige rechtbank dus - een negerjongen Epondo werd gebracht met den *sentinel* Kelengo van de Lulonga Compagnie. Epondo miste zijn rechterhand, en volgens de verklaring van een-en-veertig gehoorde ooggetuigen zou Kelengo die als straf hebben afgesneden. Maar toen, naar aanleiding van een verzoek van Casement, de Congo-Staat zich ook met die zaak ging bemoeien en een tweede onderzoek instelde, in tegenwoordigheid van een der twee zendelingen die het onofficieele verhoor hadden bijgewoond, erkenden èn Epondo èn zijn dorpsgenooten dat de heele geschiedenis een verzinsel was geweest, en dat Epondo zijn hand had verloren door den beet van een wild zwijn! Ze hadden hun eerste verklaringen afgelegd, zeiden ze, om de zendelingen en de Engelsche ambtenaren plezier te doen en te foppen, - een bekend verschijnsel, dat men overal kan waarnemen waar onbeschaafde inlanders in aanraking komen met blanken.

Zie, als men nu zoo iets weet, dan vraagt men zich af, wat voor waarde men moet hechten aan de met veel ophef verspreide foto's van negers, negerinnen en kleine kinderen met arm- en beenstompen.[1)]

Er komt nog iets anders bij:

Die beschuldigingen komen allen van de zijde van de Protestantsche zendelingen, die òf Engelschen òf Amerikanen zijn, en daardoor niet onbevooroordeeld. Tot staving van deze bewering volge hier een aanhaling, niet van een Belgisch beambte, maar van een Engelschman:[2)]

'De reden waarom die Protestantsche zendelingen zoo handelen is gemakkelijk te vinden. Ze zijn vervuld met een afkeer van "Romanisme", en achten bijna iedere opoffering wenschelijk, die de inlanders zou bevrijden van het onderwijs der priesters van Rome. Ze zijn in den regel geen mannen van veel ontwikkeling, weten over het algemeen weinig van de Fransche taal, de officieele taal in den Congo, en de taal, onderwezen in de regeeringsscholen en in de scholen der priesters en nonnen voor de inlandsche kinderen. Hun gebrek aan kennis der Fransche taal doet hen vaak onkundig blijven van de maatregelen door de regeering genomen tot verbetering van het land, en veroorzaakt dat zij niet met de regeeringsambtenaren in aanraking komen; en het feit dat de Europeesche taal, die aan de inlandsche kinderen geleerd wordt, Fransch is, maakt hen voortdurend wanhopig. Ze gelooven oprecht, dat een Fransch-sprekende regeering niet zoo goed kan zijn als een Engelsche. Voor velen van hen is het voldoende dat de regeering Fransch spreekt, en dat de onderwijzers in haar scholen katholiek zijn, om hen te over-

1) Een weerzinwekkend staaltje van die onverantwoordelijk lichtzinnige beschuldigingen heeft men in het dit jaar verschenen *King Leopolds Soliloquy*, een satire, die nog wel iemand als Mark Twain tot schrijver heeft. Reeds de dwaze bewering op den omslag, dat gedurende het beheer van Leopold de bevolking van den Congo van 25 millioen op 15 millioen is gedaald, moet ook de ernstige Congo-bestrijders ergeren. En dan vindt men in het boekje een aantal foto's van verminkte inlanders, zonder ook maar eenige toelichting! De samensteller heeft zelfs zóó weinig ontzag voor het oordeel van den lezer, dat hij sommigen dier foto's er in verschillenden vorm tweemaal in heeft opgenomen.

2) John de Courcy Mac Donnell, *King Leopold II*, *his rule in Belgium and the Congo*, blz. 290.

tuigen dat die regeering radicaal verkeerd is, en om het feit te verklaren dat zij in haar daden niets goeds kunnen zien'.

Maar met dat al is het hun gelukt een zeer sterke beweging onder het publiek op te wekken. En die verontwaardigingsbeweging houdt maar heel weinig rekening - misschien ook al weer door het, bij de Engelschen zeer veel voorkomend, gebrek aan kennis van Fransch - met de maatregelen tot verbetering die de Congo-regeering naar aanleiding van het commissie-rapport heeft genomen.

In de decreten van 3 Juni 1906 is bepaald dat de belasting evenredig zal zijn aan de opbrengst van de streek en den graad van ontwikkeling der inlanders; met een minimum van 6 en een maximum van 24 franc per jaar. De dwang blijft gehandhaafd, maar mag alleen bestaan in een hechtenis, gedurende welke de achterstalligen moeten werken. Slechts de agenten der overheid mogen de belasting innen, en het is verboden verlof te geven aan de *sentinelles* tot het dragen van wapens. Bovendien is de justitie doelmatiger geregeld.

Of de toepassing van die voorschriften aan alle misbruiken een eind maakt, kan nog niet beoordeeld worden; daarvoor is de periode nog te kort voor zulk een uitgestrekt gebied. Maar dat een regeering, die millioenen heeft besteed voor de onderdrukking van den slavenhandel; die tot nadeel voor de schatkist, maar tot zegen voor de inlanders allen drankinvoer belet, die een 500.000 franc beschikbaar stelde voor het onderzoek naar de bestrijding der verschrikkelijke slaapziekte, - dat zoo'n regeering willens en wetens negermishandelingen in haar naam zou laten voortbestaan, acht ik onaanneembaar.

In ieder geval is het onderdrukken van dergelijke gruwelen een kwestie van uitvoering, en dus mogelijk. Veel moeilijker zal het echter zijn een verandering te brengen in de handelstoestanden, omdat deze direct voortvloeien uit het stelsel, waarnaar de staat zijn beheer heeft ingericht, en omdat de staat geenszins van plan is gevolg te geven aan de wenschen tot verandering.

In de eerste periode, vóór 1891, gaf de toestand weinig aanleiding tot kritiek. De eenige ingrijpende daad van de regeering was de bepaling dat de onbeheerde gronden aan

den staat vielen, iets wat in alle Afrikaansche kolonies en trouwens in ieder land is geschied. En een arrest van den gouverneur-generaal van 30 Juni 1887 maakte de vestiging door blanken van handels- of landbouwondernemingen op die onbeheerde gronden zeer gemakkelijk.

Maar toen kwam de omkeer. Een regeeringsdeereet van 21 September 1891 gelastte aan de commissarissen van sommige districten om maatregelen te nemen 'ten einde de producten van de domeinen, in het bijzonder het ivoor en caoutchouc, te houden ter beschikking van den staat.' Bij decreet van 5 December 1892 werd aan den staatssecretaris gelast de noodige maatregelen te nemen voor het in exploitatie brengen van het Privaat Domein, zooals de aan den staat getrokken onbeheerde goederen toen werden genoemd; in 1903 weer omgedoopt in Nationaal Domein. Het is dat besluit van 1892 geweest, waarop de hiervoren besproken belasting-regeling berust, die feitelijk een staatsexploitatie is.

Het doorzetten van die maatregelen ging niet zonder heftigen strijd. De bestaande maatschappijen protesteerden krachtig, en hadden niet slechts het grootste deel der pers op hun hand, maar ook verscheidene medewerkers van Leopold, die hem liever verlieten dan hem te volgen op den nieuwen weg. Maar na veel geschrijf en gewrijf, en na kalmeering der protesteerende maatschappijen door concessies, kwam er luwte in den storm door het decreet van 30 Oct. 1892, waarbij de onbeheerde terreinen in drie zones werden verdeeld:

De eerste zone werd het Privaat Domein, waar het aan particulieren verboden was caoutchouc in te zamelen. Dat geschiedde slechts door de belasting-ambtenaars. Een tweede zone werd voorloopig gereserveerd, en eindelijk werd een derde zone overgegeven aan de exploitatie door particulieren.

Dat leek heel mooi. Er was immers nu een gebied opengesteld voor particulieren! Maar de werkelijkheid is anders geworden. Voor exploitatie door particulieren is het niet voldoende er een terrein voor aan te wijzen, men moet er ook gelegenheid geven tot nederzetting! De liberale voorschriften van 1887 werden in Mei 1893 ingetrokken en vervangen door een regeling, volgens welke voor den koop of huur van onbeheerde gronden machtiging van de regeering noodig was. Die machtiging is na dien tijd niet gegeven dan aan enkele

maatschappijen van zeer eigenaardige samenstelling, en dientengevolge was spoedig, en is nu nog het land als volgt verdeeld:

1e het reusachtige gebied van het Nationaal Domein; 2e het Kroondomein waarover later meer; en 3e het gebied der maatschappijen, waarvan een onbeteekenend klein deel bezit is van de *Sociétés propriétaires*, en al de rest verdeeld onder zes concessie-maatschappijen, die ieder heerschen over gebieden, soms grooter dan tien maal de oppervlakte van België.

De juiste grootte kan niet worden opgegeven daar de concessie-acten nooit zijn gepubliceerd! Bovendien is, zooals ik reeds zei, de samenstelling dier concessie-maatschappijen zeer eigenaardig.

Van de *Anglo Belgian India Rubber Co*, de z.g. Abir, die in weerwil van haar Engelschen naam in 1892 in Antwerpen is opgericht, en geheel door Belgen wordt beheerd, bezit de staat de helft der 2000 aandeelen zonder nominale waarde, waaruit het kapitaal bestaat sedert de hervorming der maatschappij in 1898.

Van de *Société anversoise du commerce au Congo* (de S.A.C.), in 1893 opgericht en ook in 1898 hervormd, bezit de Congostaat ook de helft der aandeelen; terwijl bovendien, tengevolge van misbruiken door agenten dier maatschappij, de staat in 1904 de exploitatie van haar terrein voor 15 jaar aan zich heeft getrokken.

Van de *Comptoir commercial congolais* bezit de staat 1000 aandeelen zonder nominale waarde van de 4000 waaruit het kapitaal bestaat; maar in de statuten worden aan ieder der staatsaandeelen drie stemmen toegekend.

Van de *Compagnie du Kasai*, in 1901 gevormd door samensmelting van 14 kleine maatschappijen aan de rivier Kasai, hebben die maatschappijen samen de eene helft der aandeelen gekregen; de staat heeft de andere helft, en wijst bovendien den president en den directeur aan.

Van de *Compagnie des Chemins de fer du Congo supérieur aux Grands Lacs Africains* is de helft van de aandeelen voor 25 jaar op naam van den Congo-staat ingeschreven.

En eindelijk was er nog als zesde concessie maatschappij de *Société d'Etudes des Chemins de fer du Stanley Pool* etc., waarvan het kapitaal voor zoover ik kon nagaan nog niet is ingeschreven.

Bedenkt men nu dat de reusachtige terreinen van die vijf zoo sterk onder staatsleiding staande maatschappijen, tezamen met het Nationaal Domein en het Kroon Domein zoo goed als de geheele oppervlakte van den Congo-staat beslaan, dan baart het geen verwondering, dat de beschuldiging van staatsmonopolie is ontstaan. Want aan ieder ander dan die zes concessie-maatschappijen en de reeds van vroeger tijd bestaande factorijen wordt het onmogelijk gemaakt met de inlanders te onderhandelen over hun ivoor en caoutchouc. De vaart op den Congo is wel vrij, maar terrein voor nieuwe nederzettingen op gronden van het Nationaal Domein - en zonder nederzetting is daar de handel onmogelijk - is niet meer te krijgen.

Ten minste tot voor korten tijd. Volgens de bladen zijn er in het begin van dit jaar nog drie nieuwe ondernemingen toegelaten, waaronder een Amerikaansche. Het is mij niet bekend in welke verhouding zij zich tot den Congo-staat bevinden, en ook niet of zij ook zulke groote terreinen tot hun beschikking kregen, als de bovengenoemde. Maar zelfs al ware dat het geval, dan is het gebied dat onder directe of indirecte staats-exploitatie blijft, en waar het voor particulieren onmogelijk is zich te vestigen, groot genoeg om de reeds zoo vaak opgeworpen vraag te doen stellen: Is die toestand wel in overeenstemming met de bepalingen betreffende vrijen handel in het Verdrag van Berlijn?

De bedoelde bepalingen in dat Verdrag komen voor in hoofdstuk I. Daarvan begint art. 1: ‘De handel van alle naties zal een volkomen vrijheid genieten’, en dan volgt een nauwkeurige begrenzing van het gedeelte van Midden-Afrika, waarop het Verdrag betrekking heeft, en dat behalve het Congo-bekken ook Duitsch, Britsch en een deel van Portugeesch O.-Afrika aan de kust van den Indischen Oceaan omvat, benevens aan de Westkust een deel van den Franschen Congo en van Portugeesch W.-Afrika.

Voorts wordt in art. 2 bepaald: ‘Alle vlaggen, zonder onderscheid van nationaliteit, zullen vrijen toegang hebben tot de geheele kust van de hier bovengenoemde gebieden, tot de rivieren, de meren, enz.’ Art. 3 en art. 4 hebben betrekking op de belasting en op de invoerrechten.

En eindelijk zegt art. 5: ‘Iedere mogendheid die rechten van souvereiniteit uitoefent of zal uitoefenen in de bedoelde gebieden, zal er noch een monopolie noch een voorrecht van eenigen handelsaard mogen toestaan’, waarop dan nog de bepaling volgt dat vreemdelingen dezelfde behandeling en dezelfde rechten zullen genieten als de nationalen.

Dat is duidelijk, zeggen nu de tegenstanders. Die voorgeschreven handelsvrijheid is er niet, en de verboden monopolies zijn er wel!

Neen, antwoordt de Congo-regeering, dat is een verkeerde uitlegging van het Verdrag van Berlijn: ‘De handelsvrijheid (*la liberté commerciale*), men heeft dat tal van malen herhaald, is niet het recht van iedereen om zich van de producten van den bodem meester te maken; zij bestaat slechts, zooals de protocollen der Conferentie van Berlijn getuigen, in “het verkeer, de onbeperkte gelegenheid voor ieder om produkten en fabrieksvoorwerpen in of uit te voeren”. Wat het verbod van monopolies en voorrechten betreft, - dit bestaat slechts in het verbod om de vrije concurrentie in handelszaken te belemmeren. De Conferentie heeft met de vaststelling van het beginsel van handelsvrijheid en het verbod van monopolies niet geraakt aan het recht van de staten van het betrokken gebied om hun grond-beheer te regelen zooals in alle andere landen is geschied: er is in dat Verdrag geen beperking van het beginsel van toeëigening der onbeheerde gronden. Daar in den Congo, evenals elders, de staat eigenaar is van de onbeheerde gronden, is hij eigenaar van de producten dier gronden en het is een fout te beweren dat in de handelsvrijheid een beperking van dat eigendomsrecht ligt. De staat-eigenaar heeft het recht zijn eigendom ten nutte te maken op de manier die hem goed dunkt, en als hij meent de exploitatie daarvan te moeten toekennen aan een concessionnaris, zou het een juridische ketterij zijn om hem dat te willen betwisten onder voorwendsel dat het toestaan van een exploitatieconcessie een monopolie zou vormen.’[1)]

Het schijnt dat de Congo-regeering in deze opvatting van

1) Uit de slotbeschouwingen van het Rapport door de secretarissen-generaal van den Congo aan den Souverein uitgebracht in Juni 1907.

het Verdrag van Berlijn juridisch zeer sterk staat. Zij heeft althans een groot aantal kenners van internationaal staatsrecht op haar hand; en in het aangehaalde rapport konden de secretarissen-generaal schrijven, dat bij het Kamerdebat van December 1906 ‘de meerderheid der sprekers het er over eens waren dat de Congo-staat door haar administratief stelsel het Verdrag van Berlijn niet geschonden heeft’.

Men zou kunnen aanvoeren dat de groote bezwaren niet gelden het aan den staat trekken van de onbeheerde gronden, en evenmin het toestaan van concessies, maar wel de wijze van exploitatie, en de manier waarop de concessies worden verleend. Doch daarmee komt men op een ander terrein, nl. op dat van de vraag of de regeling wenschelijk is. En daarover luidt het oordeel anders dan over de juridische kwestie.

Begrijpelijk is het dat Leopold maatregelen heeft genomen om te voorkomen dat de Congo een gemakkelijke buit zou worden van roofmaatschappijen. Dat is de plicht van iedere koloniale regeering. Maar dat sluit nog niet in zich dat de staat zelf bijna de geheele exploitatie moet beheeren, - de grondoorzaak van de meest ernstige der klachten.

En als men dan naar de reden zoekt, waarom de Congo in dat opzicht zoo sterk afwijkt van alle andere Afrikaansche kolonies, dan komt men vanzelf terecht bij het reeds in het licht gestelde absolutisme, en bij den centraliseerenden invloed, die daarvan onvermijdelijk uitgaat.

Zooals de negermishandelingen vooral mogelijk zijn geworden, doordat bij een sterke eentralisatie op den duur geen voldoend toezicht meer kon worden uitgeoefend, daar waar de voet van de ambtenaars-pyramide overging in de bevolking - men denke, als overeenkomstig voorbeeld, aan de toestanden in Rusland - zoo is de staatsexploitatie en de overwegende invloed van den staat op de concessie-maatschappijen te verklaren uit de zucht van den absoluten souverein om in *zijn* staat zich met alles te bemoeien, en niets toe te laten wat niet met zijn denkbeelden strookt.

Ik wil graag aannemen dat Leopold met de beste bedoeling de toelating van meerdere maatschappijen beperkt. En het is waar, dat de cijfers betreffende den handel op schitterende commercieele resultaten wijzen. Maar toch heeft Leopold

door dat systeem zich blootgesteld aan het door zooveel absolute vorsten op zich geladen verwijt: dat slechts enkele begunstigden van de voordeelen genieten.

Ook de commissie van onderzoek heeft op de nadeelen van het nu gevolgde stelsel de aandacht gevestigd.

'Het ideaal,' zegt ze in haar rapport[1)], 'zou wel zijn, dat de staat, zich bepalend tot de hem passende rol, op geen enkel punt van zijn gebied, ook maar het minste stukje van zijn souvereine rechten afstond; dat hij zich overal kweet van den plicht, die hem toevalt, om het land te beschaven, zijn moreele en materieele ontwikkeling te bevorderen; dat hij zich beperkte tot de inning van een belasting op de ingezamelde of uitgevoerde producten, en de geheele exploitatie van de natuurlijke rijkdommen van het land aan de handelaars overliet.'

Door dat een 'ideaal' te noemen, gaf de commissie zelf haar twijfel aan de mogelijkheid ervan in den Congo te kennen. Ze heeft echter wel in overweging gegeven om bij wijze van proef in één of meer caoutchouc-streken de rechten van den staat op de domein-producten af te staan, zoodat zich daar handelaars zouden kunnen vestigen, die direct met de inlanders zouden kunnen handelen. De Congo-regeering heeft echter aan dien wenk geen gevolg gegeven. Bestuur en exploitatie zijn nog altijd in één hand.

In aansluiting met deze exploitatie-kwestie een enkel woord over het Kroondomein, het rijke gebied tusschen de Lukenie de Busira, dat een grootte heeft van tien maal de oppervlakte van België, dat afzonderlijk beheerd wordt als een reusachtig particulier landgoed, en dat meer dan iets anders een schepping is van den absoluten souverein.

Het is gevormd bij een decreet van 8 Maart 1896. Maar het bestaan van dat, nooit gepubliceerde, decreet werd eerst bekend toen in 1902 in het *Bulletin Officiel* een extract van een nieuw decreet er als terloops melding van maakte. Den juisten tekst van beide besluiten weet men niet. Naar de opbrengst van dit gebied moet men raden. Cattier[2)] berekende die op 70 à 80 millioen franc van 1896 tot 1905. Toen

1) Rapport blz. 230.
2) Félicien Cattier, *Etude sur la situation de l'Etat Indépendant du Congo*, blz. 217.

Van der Velde dit cijfer in de Belgische Kamer noemde, bestreed minister De Favereau dat. Dadelijk vroeg Van der Velde: ‘U kent dus het bedrag. Noem het.’ Maar de minister zei het niet te weten. En toen de minister president De Smet de Naeyer tusschenbeide kwam met de verklaring, dat het cijfer 18 millioen was, liet hij er op volgen: ‘maar ik kan het u niet waarborgen.’

Het is voornamelijk het Kroondomein geweest, dat de beweringen in het leven heeft geroepen over de geldelijke voordeelen die Leopold persoonlijk van den Congo zou hebben genoten. Na de herhaalde ontkenningen van officieele zijde kan men aannemen, dat dit niet het geval was. In het rapport der secretarissen van Juni jl. wordt uitdrukkelijk verklaard: ‘Met machtiging van Uwe Majesteit herhalen wij dat Zij van haar Afrikaansche bezittingen geen enkele winst voor zichzelf heeft getrokken, en dat Zij integendeel een aanzienlijk deel van haar persoonlijk fortuin daaraan heeft gewijd.’

Maar waar blijft dan al dat geld?

Het is bestemd, zoo verklaarde de Congo-regeering reeds meermalen, ter bevordering van hooge intellectueele ontwikkeling, van wetenschappen en schoone kunst, tot stichting van musea en technische scholen, het tot stand brengen van werken van openbare verfraaiïng of van algemeen nut. De stichting moet geheel beschouwd worden als de groote schenkingen die de hertog van Aumale, Carnegie, Rhodes, Rockefeller en zooveel anderen hebben gedaan voor het algemeen welzijn.

Ongelukkig moet men alweer raden naar de wijze waarop dat doel wordt nagestreefd. De Raad van drie zichzelf aanvullende administrateurs, stelt zich ook op het standpunt alleen aan den souverein-eigenaar verantwoording schuldig te zijn, en publiceert over de daden van het Kroondomein niets. Men weet echter dat tal van gebouwen en terreinen in België zijn aangekocht door het Kroondomein, volgens een berekening van Cattier in Brussel ter waarde van 15 millioen, in Ostende ter waarde van bijna 2 millioen. Die gelden zal men dus vermoedelijk moeten brengen onder de rubriek verfraaiïngswerken. Misschien draagt het Kroondomein ook de kosten van het groote gebouw der koloniale school te Tervueren. Maar met zekerheid weet men het niet.

Het allernieuwste in verband met dit Kroondomein is ook weer iets zonderlings, dat allerlei onbeantwoorde vragen uitlokt.

Blijkens een meedeeling in het *Bulletin Officiel* van September is bij decreet van 20 Juli jl. verlof gegeven tot het vormen van een *Société pour le développement des territoires du bassin du Lac Léopold*. Daar dit bekken in het Kroondomein is gelegen, misschien wel het geheele gebied ervan beslaat, zou de toelating van een maatschappij dus iets nieuws zijn.

Maar.... de duizend aandeelen à 1000 frc. ieder, waaruit het maatschappelijke kapitaal bestaat, zijn ingeschreven door slechts vier personen en door het Kroondomein zelf. En die vier personen behooren òf tot het hof, òf staan in ander opzicht in zeer nauwe betrekking tot den koning. ‘In één woord: de nieuwe maatschappij dat is de koning’, schreef iemand mij, dien ik om inlichtingen vroeg.

Men heeft de veronderstelling geopperd - vooral in verband met het feit dat de datum van vorming der nieuwe maatschappij samenvalt met 't hervatten door het nieuwe ministerie in België van de pogingen om de annexatie-kwestie tot een beslissing te brengen - dat die vorming ten doel heeft, iedere inmenging van België in de zaken van het Kroondomein te belemmeren door nieuwe contractrechten.

Van andere zijde wordt daartegen aangevoerd, dat de nieuwe maatschappij niets anders beoogt dan wat in haar naam staat: de exploitatie van het Kroondomein ter hand te nemen.

Bij gebrek aan nadere gegevens is het nu nog niet mogelijk uit te maken of de gerezen argwaan gerechtvaardigd is. Ook daarachter komt een vraagteeken te staan.

Redenen van kritiek waren er dus genoeg voor de toch al niet geestdriftige Belgen, en België kreeg een overwegend motief om zich met de Congo-zaken te bemoeien, toen, ook alweer in diezelfde periode van omkeer, nl. in 1890, een directe band tusschen de beide landen werd gevormd door de leeningen uit de Belgische schatkist aan den Congo toegestaan. De toezegging, gedaan in Leopold's testament van het voorafgaande jaar, kreeg een vasten vorm door de conventie welke toen gesloten werd.

België verbond zich om aan den Congo-staat als leening

een som van 25 millioen frcs. te betalen, 5 millioen dadelijk en 2 millioen jaarlijks gedurende 10 jaar. De leening zou eerst rente dragen, wanneer na verloop van die tien jaar, België mocht besluiten den Congo *niet* te annexeeren.

Maar dat belangrijke voorstel kwam er niet zonder moeite door. De tegenstanders, die tot dien tijd het Congo-werk meer hadden beschouwd als een ideale dan als een handelsonderneming, wilden geen 25 millioen geven voor het 'speelgoed' van den Koning, zooals de spoorweg, waarvoor de leening bestemd was, genoemd werd. Bovendien was de toon der debatten in de Belgische Kamer verscherpt sedert, in dienzelfden tijd, het algemeen kiesrecht er den socialisten een ruime plaats in had verschaft. Het voorstel werd ten slotte aangenomen, maar na dien tijd was het Congo-onweer in België niet van de lucht.

De absolute vorst stond nu tegenover een parlement, dat heftig critiseerde wat hij in den Congo had gedaan. En die aanvallen richtten zich te meer persoonlijk op hem, omdat hij als souverein van den Congo niet gedekt werd door verantwoordelijke ministers. Immers de Belgische ministers waren alleen voor de Belgische zaken.

Is het nu zoo'n wonder, dat Leopold, die zich door zijn eigenaardige positie slechts indirect kon verdedigen, het Belgische parlement is gaan beschouwen als den vijand, tegen wien hij zijn Congo moest beschermen? Een tijdlang schijnt hij nog gemeend te hebben, dat het wenschelijk was de annexatie te bespoedigen. Dat blijkt uit de conventie van 1890, en ook uit het in 1895 aan de goedkeuring der Kamer voorgelegde ontwerp-verdrag tusschen België en den Congo, waarbij de koning-souverein verklaarde reeds terstond zijn souvereine rechten aan België af te staan. Maar in de speciale commissie, benoemd tot onderzoek van dat voorstel, was de tegenstand zóó groot, dat het ministerie niet aandrong op een openbare behandeling, en het voorstel opborg. En het volgend jaar gaf de Kamer duidelijk blijk van haar vijandige stemming, toen een nieuwe leening-aanvraag slechts werd toegestaan met 61 tegen 57 stemmen en 20 onthoudingen.

Van dat oogenblik af heeft Leopold zijn wantrouwen in de Belgische Kamer, althans wat de Congo-zaken betrof, niet verborgen gehouden.

Het scherpst kwam dat aan het licht, toen in 1901 de tienjarige periode, bepaald in de conventie van 1890, ten einde was, en er dus een antwoord moest gegeven worden op de vraag of België den Congo zou annexeeren. Hij wilde toen niets meer van directe annexatie hooren! Ten eerste had het voorstel, dat de Belgische regeering in overleg met hem deed, de strekking om de beslissing over de annexatie uit te stellen, en de verplichtingen van den Congo-staat eerst van kracht te doen worden, wanneer België definitief van de annexatie afzag. En toen daartegen heftige protesten in de Kamer opgingen, en een tegen-voorstel van Beernaert tot onmiddellijke annexatie veel kans had aangenomen te worden, las Woeste aan de verbaasde Kamer den opzienbarenden brief van Leopold voor, waarin deze verklaarde, dat België nog niet gereed en in staat was de bestaande administratie te vervangen, en dat de Congo-staat 'natuurlijk (zou) weigeren het bewind voort te zetten, en deel te nemen in een soort gemengde regeering, die in de practijk een werkelijke chaos zou zijn.' In een andere nota beloofde de Congo-staat België te zullen waarschuwen, wanneer het oogenblik zou zijn gekomen, waarop de overdracht voordeelig voor het land was.

Ja, wat bleef toen Beernaert en zijn medestanders over dan intrekking van hun voorstel? Hoe konden ze tot annexatie besluiten, als de Congo-regeering weigerde in de noodzakelijke tusschenperiode de staatszaken te beheeren? Bijgevolg werd het regeeringsvoorstel aangenomen, en daarmee werden alle banden met België verbroken. 'In weerwil van onze drievoudige positie van vermoedelijke erfgenamen, verschaffers van mannen en geld, en van schuldeischers,' zei Beernaert in Maart jl. in de Kamer, 'zijn wij uit juridisch oogpunt precies in dezelfde positie jegens den Congo als de andere staten.' In de sedert verloopen jaren heeft Leopold het oogenblik nog niet gekomen geacht. In zijn brief van 3 Juni 1906 aan de secretarissengeneraal heeft hij wel herhaald dat hij zich als zedelijk verplicht beschouwde om België te waarschuwen, maar hij voegde er bij, voor het geval men hun naar zijn bedoelingen vroeg, dat hij 'voor het oogenblik niets te zeggen had'.

Toch is de toestand na dien tijd veel veranderd. De drang naar meer inlichtingen is, als dat ten minste mogelijk was, nog sterker geworden. De Belgische Kamer moge dan al geen

'recht' hebben om inlichtingen te vragen, ze wil toch weten waar ze aan toe is met haar erfenis. En daarom ergert ze zich aan die tallooze geheimhoudingen in de Congo-zaken.

Die geheimhouding te willen verklaren door de veronderstelling dat er iets ongeoorloofds verborgen moet worden gehouden, lijkt me meer achter de kwestie zoeken dan er achter zit. Van al hetgeen onofficieel tòch aan het licht kwam, wijst ook niets in die richting. Veeleer zal de reden gezocht moeten worden in het grondbeginsel der Congo-regeering, dat ze aan niemand verantwoording schuldig is, en in den steeds sterker geworden onwil van Leopold om zijn Congo-zaken bloot te leggen voor een parlement dat zich daartegenover zoo vijandig toonde.

In de inleiding tot het rapport der secretarissen-generaal van Juni jl., waarin natuurlijk de meening van den souverein wordt weergegeven, leest men o.a.: 'Men vergeet het verschil dat er is tusschen den Congo-staat en andere landen (waar inlichtingen over het binnenlandsch bestuur worden gepubliceerd). In laatstgenoemde landen komt de regeering voort uit de natie, en is zij aan de natie, van wie zij lasthebber is, ophelderingen verschuldigd over den gang der openbare zaken. In den Congo is er een souverein-stichter, en zijn de onderdanen inlanders: bijgevolg is aan den souverein de verantwoording verschuldigd.'

De Belgische Kamer laat zich echter niet terugdringen. Het resultaat van het groote debat van November en December 1906, een debat dat in afwijking van sommige vroegere Congoberaadslagingen zeer waardig werd gevoerd, was o.a.[1] dit, dat bij de regeering werd aangedrongen op meewerking tot het verkrijgen van alle noodige inlichtingen, speciaal over de financiën, de schulden, het Kroondomein, enz.

Die inlichtingen zouden dan komen bij de centrale sectie, die tevens belast werd met een spoedige behandeling van het wetsontwerp op de koloniale bezittingen, welk ontwerp reeds in 1901 was ingediend, maar na de sensationeele tusschen-

1) Een ander resultaat was, dat van de Belgische regeering de verklaring werd gekregen, bijna afgedwongen, dat de verplichting, waarvan de koning had gesproken in zijn brief van 3 Juni 1906, over de erkenning door België van de door den Congo jegens derden aangegane verbintenissen, geen nieuwe voorwaarden van het testament zijn, maar 'plechtige aanbevelingen'.

komst van den koning was blijven rusten. In de vergaderingen van de centrale sectie werden dan ook dadelijk een aantal vragen om inlichtingen ingediend Het eerste antwoord van den Congo-staat was de toezending van... de jaargangen van het *Bulletin Officiel* (de staatscourant van den Congo) die de commissie natuurlijk zelf ook wel bezat. Na tusschenkomst van Woeste, die in de laatste jaren den koning schijnt te vertegenwoordigen in de Congo-zaken, werden de vragen kalmer gesteld, en liet men het verleden rusten. Het antwoord was toen het reeds meermalen aangehaald rapport der secretarissen van Juni jl. Maar door den vorm, daaraan gegeven, blijft Leopold op zijn oude standpunt staan: het is geen rapport aan de Belgische Kamer-commissie, maar een rapport van de secretarissen aan hun souverein. Alleen is, als een soort beleefdheid, een exemplaar ervan toegezonden aan ieder der leden dier commissie.

Of dit rapport werkelijk alle gewenschte inlichtingen verschaft, is twijfelachtig. Maar dat zal wel in het licht worden gesteld, wanneer de Kamer dezen herfst een speciale zitting wijdt aan de wet op de koloniale bezittingen.

Over die wet staat een zware strijd te wachten. De werkzaamheden in de centrale sectie zijn afgebroken door den val van het ministerie-De Smet de Naeyer. Maar in de gehouden zittingen is reeds voldoende gebleken om welke hoofdpunten de strijd zal worden gestreden.

Het gaat voornamelijk om de wijze van beheer der toekomstige kolonies, om de vraag in hoever de Belgische Kamer daarin een woord zal mogen meespreken.

De zienswijze van den koning is bekend. Hij vertrouwt aan het Belgische parlement de contrôle niet toe. Leopold heeft verklaard[1)] niet in te zien, ‘dat de Congo thans iets zou winnen wanneer deze werd gesteld onder Belgische instellingen, zelfs niet onder speciale. Onze instellingen hebben voor het oogenblik eenige moeite om de snelle afwerking te verzekeren van de Belgische zaken. En in een nieuw land, vooral in de begin-periode, heeft men een vrije regeering noodig, vrij om snelle besluiten te nemen.’

Het oorspronkelijk voorstel spreekt dan ook van een kolo-

1) Brief van 3 Juni 1906.

nialen Raad van vier leden, benoemd en afzetbaar door den koning, en al zal men daaraan misschien niet vasthouden, het voorstel, dat Woeste in de commissie deed, houdt toch vast aan de benoeming door den koning van de meerderheid van de leden van den Kolonialen Raad. Daarentegen wil Hymans een Raad van tien of vijftien leden, ten deele benoemd door het parlement, ten deele door het Hof van Cassatie, ten deele door den *Conseil supérieur de l'industrie*.

En dezelfde tegenstelling, waarin men ook voortdurend de doorwerking voelt van den tegenwoordigen, absoluten bestuurstoestand van den Congo, vindt men terug bij de andere kwesties: Zal er al of niet een verantwoordelijk minister van koloniën zijn? Zal de kolonie een autonoom finantieel beheer hebben, of zal de goedkeuring van begrooting en leeningen aan de Belgische Kamer zijn voorbehouden?

Maar met de aanneming van die koloniale wet is de annexatie nog niet volbracht. Daarvoor is nog een conventie van overdracht noodig. Reeds zijn er speciale lasthebbers van beide partijen benoemd en bijeengekomen om zulk een conventie voor te bereiden. Het initiatief daartoe is niet uitgegaan van den Congo-staat, maar van de Belgische regeering, die er bij schrijven van 29 Juni jl. het voorstel toe deed. De Congo-regeering heeft dat denkbeeld aanvaard.

Bij het opstellen en de behandeling dier conventie zal de Congo-staat zich niet meer kunnen handhaven in de positie, die hij tot nu toe tegenover België heeft ingenomen. Want dan is de verhouding een andere geworden; dan staat België niet meer tegenover den Congo als een erfgenaam in afwachting van een beloofde erfenis, maar als iemand die van een ander een zaak overneemt en dus moet weten wat daarin omgaat.

Maar behalve België spreekt ook Engeland met luider stemme mee, en een beschouwing over den Congo-staat zou dus onvolledig zijn zonder een bespreking van zijn verhouding tot Engeland.

Niet omdat Engeland na België de meeste aanspraken op den Congo heeft. In dat opzicht moet Frankrijk het eerst genoemd worden, welks voorkeurrecht voor het geval dat de *Association internationale africaine* ‘er toe zou komen haar bezittingen te verkoopen,’ erkend werd in een brief, 23 April

1884 door de genoemde Associatie tot Frankrijk gericht. De toekenning van dat voorkeurrecht was een van de vele diplomatieke maatregelen door Leopold in die beginjaren genomen, om zijn Congo-werk tegen de aanvallen van andere mogendheden te beschermen. Hij wist daardoor Frankrijk een direct belang te geven bij den Congo, en op die wijze te beletten dat ook Frankrijk gewonnen zou worden voor de erkenning der aanspraken, die Portugal toen op het Congo-bekken liet gelden, en waarvoor Engeland toen reeds gewonnen scheen.[1)]

Dat Fransche voorkeurrecht is herhaald in het verdrag tusschen Frankrijk en den Congo van 5 Februari 1885. Maar Leopold heeft in 1887 nadrukkelijk verklaard dat dit recht gold tegenover alle mogendheden, behalve tegenover België, en Frankrijk heeft zich daarbij neergelegd. Later, in 1895, toen de annexatie door België nabij scheen, heeft dit land ook in een speciaal verdrag met Frankrijk datzelfde voorkeurrecht erkend, voor het geval België van zijn Congo-bezittingen afstand zou doen.

Een recht van dien aard bezit Engeland niet. Wanneer het zich in de Congo-zaken mengt, dan is dat eigenlijk alleen op grond van het recht van toezienden voogd, dat het zich in zooveel gevallen heeft aangematigd, wanneer de betrokkene niet krachtig genoeg was om een dreigend *Hands off!* te doen hooren. Wel is waar beroepen de Engelsche Congo-Reformers zich telkens op het Verdrag van Berlijn, en spreken ze van een mandaat dat daarbij door de mogendheden aan Leopold zou zijn gegeven, en dat kan worden ingetrokken. Maar als men dan den tekst van het Verdrag van Berlijn voor zich neemt, en het verslag leest van het voorafgaand Congres van Berlijn van 1884/85, dan blijkt dat heele beroep een groot woord te zijn.

In de eerste plaats is noch op het Congres noch in het Verdrag ook maar eenige sprake geweest van zulk een mandaat. En dat kon ook niet, want Leopold was toen al acht jaar bezig met zijn Congo-werk.

1) De tegenstand, dien de Portugeesch-Engelsche overeenkomst ondervond èn in Engeland zelf, èn bij de andere mogendheden, noopte de Engelsche regeering in Juli van hetzelfde jaar om ten slotte de definitieve bekrachtiging van het verdrag te weigeren.

Evenmin hebben het Congres en het Verdrag iets uit te staan met de vorming en de erkenning van den Congo-staat. Met de vorming niet, omdat die reeds geschied was in 1876 bij de oprichting van de *Association internationale africaine;* en met de erkenning niet, - d.i. in dit geval de erkenning der souvereiniteit van de Associatie, - omdat die door de Vereenigde Staten reeds was gegeven ruim een half jaar vóór het Congres bijeenkwam, door Duitschland veertien dagen te voren, en door de andere mogendheden wel is waar tijdens het Congres, maar bij afzonderlijke verdragen, die met het Congres niets te maken hadden. In het Verdrag van Berlijn vindt men er geen spoor van, wordt zelfs de Congo-staat of de Associatie niet genoemd!

'Het is opmerkelijk', leest men in een der werken over het Verdrag van Berlijn[1)], 'dat gedurende de werkzaamheden, geen enkel woord werd gesproken tot aanroering der netelige kwestie van de vorming van een nieuwen staat in zulke buitengewone omstandigheden, en in streken, waarmee alle leden der conferentie zich toen bezig hielden.'

Maar dat is wel verklaarbaar, want toen Frankrijk er in toestemde te samen met Duitschland het Congres bijeen te roepen, bedong het uitdrukkelijk dat alle grenskwesties der der kolonies buiten het programma der conferentie zouden worden gehouden.

Het werk van het Congres heeft op heel iets anders betrekking gehad, n.l. op het vaststellen van een aantal regels van internationaal recht voor een gedeelte van Afrika, welk gedeelte zeer breedvoerig werd aangeduid in art. 1 van het eerste hoofdstuk, en dat bestond in een strook, loopende van de Atlantische kust tot aan die van den Indischen Oceaan, en waaronder, zooals ik reeds opmerkte, behalve het Congobekken ook vallen: een deel van den Franschen Congo, en van Portugeesch-W.-Afrika, voorts Duitsch- en Engelsch-O.-Afrika en een deel van Portugeesch-O.-Afrika.

Voor dat heele gebied werd in hoofdstuk 1 bepaald: dat de handel van alle naties er een volkomen vrijheid zou genieten; dat de vlaggen van alle naties vrijen toegang zouden hebben

1) Riccardo Pierantoni, *Le Traité de Berlin de* 1885 *et l'Etat Indépendant du Congo*, Fransche uitgave, blz. 194.

tot de kust en op de rivieren; dat de schepen en goederen van alle landen gelijk behandeld zouden worden; dat er geen rechten van in- en doorvoer zouden mogen worden geheven (in 1890 veranderd); dat er geen handelsmonopolies zouden mogen worden gevestigd. Voorts werden in dat eerste hoofdstuk schikkingen getroffen voor de bescherming van inlanders, zendelingen en reizigers en voor de vrijheid van godsdienst.

Hoofdstuk II behandelt de onderdrukking van den slavenhandel; hoofdstuk III de neutraliteit; hoofdstuk IV is een acte van navigatie voor den Congo, welke een doode letter is gebleven,[1)] evenals de in hoofdstuk V vervatte acte van navigatie voor den Niger, die wel buiten het omschreven gebied is gelegen, maar tengevolge van de moeilijkheden tusschen Frankrijk en Engeland tevens behandeld werd. Dan is er nog in hoofdstuk VI een opsomming van de voorwaarden, die vervuld moeten worden voor eventueele toekomstige bezettingen op de Afrikaansche kust, en eindelijk hoofdstuk VII met eenige algemeene bepalingen.

Dat is het Verdrag van Berlijn, en het eenige wat den Congo-staat er mee in aanraking bracht is, dat deze tegen het eind van het Congres aan die vergadering kennis gaf van zijn verdragen met de afzonderlijke mogendheden, en dat hij, als niet-deelnemer aan dat Congres, gebruik maakte van het in art. 37 bepaalde recht om bij een afzonderlijke acte zijn adhesie te betuigen aan de genomen beschikkingen. Maar dat is heel iets anders dan het ontvangen van een mandaat, dan een erkenning, of wat ook van dien aard.

Alleen bij de beschuldiging dat de Congo-staat door zijn handelspolitiek in strijd heeft gehandeld met het Verdrag, kan men zich hierop beroepen. Maar ik wees er reeds op, hoe de Congo-staat zich juridisch tegen die beschuldiging verdedigt.

Toen de Engelsche regeering 18 Augustus 1903 aan den aandrang der Congo-hervormers gevolg gaf, en in een nota aan de onderteekenaars van het Verdrag van Berlijn voorstelde de Congo-kwestie naar het Hof van Arbitrage in Den Haag te verwijzen, heeft zij dan ook een droevig diplomatiek échèc geleden. Geen der mogendheden heeft er op geantwoord!

1) De daarin genoemde internationale scheepvaart-commissie is nooit aangesteld.

Een eigenaardige bijzonderheid is zeker wel dat de Congostaat, als zijnde geen onderteekenaar van het Verdrag van Berlijn, geen officieele kennisgeving van die nota heeft gekregen. Hij heeft er echter wel op geantwoord, eerst in een nota, later door de benoeming van de Commissie van onderzoek, gevolgd door de hervormingsdecreten van 1906.

Sedert heeft Engeland, ten minste de Engelsche regeering, zich op het standpunt gesteld, af te wachten, wat de uitwerking zal zijn van de hervormingsbesluiten, en vooral wat het resultaat zal wezen van de annexatie door België.

In de zitting van het Engelsche Lagerhuis van 15 Mei jl. heeft de minister van buitenlandsche zaken, Sir Edward Grey, verklaard dat alleen de overdracht van het Congobestuur aan de Belgische regeering, verantwoordelijk tegenover het Belgische parlement, de oplossing kan brengen, hoewel hij erkende dat die overdracht niet meer zoo gemakkelijk als voorheen schijnt te kunnen worden uitgevoerd.

Op de vraag wat hij zou doen als België zijn kwaden wil of zijn onbevoegdheid toont, antwoordde de minister dat de kwestie dan internationaal zou worden. Een internationale conferentie lachte hem toe, en hij deelde mee, dat de Vereenigde Staten verklaard hadden te willen toetreden. Maar twee mogendheden vormen geen conferentie en de minister zei, dat de tegenwoordige regeering, na het koel onthaal in 1903 door het kabinet-Balfour ondervonden, een dergelijke poging niet opnieuw zou wagen, als zij niet zeker was nog eenige andere mogendheden te zien toetreden.

Zoo staan de zaken nu nog. De betoogen van de Congohervormers over de verdeeling van den Congo als België dien niet annexeert, kunnen buiten beschouwing blijven. De beer is nog niet geschoten, en de huid zit nog vast om zijn lijf. Allereerst is nu het woord aan de Belgische Kamers.

J.H. DEIBEL.

Dioscuren.[1)]

Men zou de Altertumswissenschaft - want in die beteekenis wenschen wij de Philologia classica te bezien, volgende de vaan van mannen als Casaubonus, Hermann en Boeckh - mogen noemen die wetenschap, waaraan sinds een halve eeuw elk ouderwetsch karakter is ontnomen. In al hare onderdeelen, hetzij men de letterkundige waardeering in het oog vat, hetzij de historische, artistieke, religieuse zijde voor zich zelf belicht, overal speurt men den arbeid van een zelfstandigen vrij oordeelenden geest, voor wie de conventioneele mooivinderij een gruwel is, die de banden der traditie heeft afgeworpen, de gekleurde brilleglazen heeft afgerukt, doch met groote liefde, groote klaarheid, groote scherpte in de oudheid de levensboomen heeft gewezen, welker uitloopers nog groenen tegen het kunstmetselwerk der huidige maatschappij. Nu de klappermolens der eeuwige bewondering zijn stop gezet, hoort men overal de levende beken ruischen, met eigen geluid, onoverstemd, en hoe grooter de blokken zijn in haar bedding gelegd, des te forscher klinkt het klaterend water, des te aantrekkelijker wordt het beeld van den strijd tusschen de schuimende levenskrachten eenerzijds en anderzijds die logge keien, welke ondanks zichzelf worden afgerond en gepolijst. Gevaarlijker echter dan deze is het dorre zand, waarin zoo veel frisch water vol jeugdige energie verloopt en versmoort, gevaarlijker, om het maar rondweg te zeggen, la scolarité, die naar het woord van Emile Faguet,

1) Lezing gehouden voor de Literarische Faculteit te Utrecht, 3 Mei 1907.

‘d'abord est la triomphe puis le tombeau des auteurs’.

Bij oppervlakkige beschouwing lijkt geen vak meer immobiel dan dat der classici, geen meer van levende looten beroofd. Nadere beschouwing leert het onbekookte dezer meening, die toch bestaat. Reeds het bladeren in onze moderne handboeken zou voldoende zijn menigeen onder de verdienstelijke zeventiende-eeuwsche geleerden, die met de oudheid op één kamer woonden, te doen verstommen - wellicht onvrede te doen hebben met de boeien van het graf. Den blik evenwel gericht op het karakter dier erentfeste paladijnen van Minerva, en ziende, hoe voor hen dank zij eene soliede kennis der beide oude talen het antieke veld een lustoord was, waarin wel geplukt doch niet gegraven mocht worden, hoe zij het emendeeren van Horatius gezeten op den Campo Vaccino hadden verkozen boven de lectuur der architectonische opmetingen van een in steengroeve verkeerd Forum romanum, gelooven wij, dat, zoo de spade hanteerende classicus reeds hun fijne ironie had gewekt, de anthropologische, die Maoris en Aljasken ter vergelijking op den gewijden antieken bodem brengt, hun noodwendig eene wrevelige stemming had moeten aanjagen. De klassieke literator voelde zich immer meer of min aansprakelijk voor de waardigheid, de aristocratische gravitas der antieke wereld, vandaar dat een onderzoek naar de familiepapieren, waardoor wellicht de niet-uit-den-plooigerakende stemmigheid ietwat mocht worden gecompromitteerd hem nog steeds onaangenaam aandoet. De studie der klassieke letteren is nu eenmaal van ouder tot ouder conservatief, anti-democratisch, en zulks niet alleen, omdat Plato de democratie als de volstrekte incompetentie heeft gebrandmerkt. Onze tijd gevoelt dit bij intuïtie en wendt zich van de klassieken af, of, maakt er een classicisme naar zijne gading van, een decoctum voor de zwakste magen geschikt. Erkend dient te worden, dat dit magisch middel, hetwelk de poorten der Universiteit doet openspringen, zich in den gunst van alle standen verheugt. Erkend ook, dat die standen daarin gelijk hebben, wijl de Universiteit in vakscholen uiteengevallen van den eisch heeft afgezien, dat alvorens hare alumni de verschillende slingerpaden opgaan, die alle op denzelfden top dienen uit te loopen, zij behooren te staan op een zelfden bodem waar diè kruiden wassen, welke behoeden tegen de

vergroving, de afplatting des geestes, die meer en meer het Universiteitsleven bedreigt.

Hoe staat het nu, om tot ons onderwerp te komen, met de gewijzigde opiniën op het gebied der antieke religie? Een woord vooraf. ‘De godsdienst van een volk,’ aldus Renan, ‘zijnde de meest volmaakte uitdrukking van zijn wezen is leerrijker dan de geschiedenis. De geschiedenis toch van een volk behoort hem niet geheel: zij bevat toevalligheden, die niet van de natie zelve hebben afgehangen, die somtijds zelfs haar in de natuurlijke ontwikkeling hebben belemmerd, doch la légende religieuse is voorzeker het eigene werk van het ingenium van elk ras, daarin hebben wij de ziel des volks, het is le portrait moral tracé par lui-même.’ In deze woorden, die, zij het ook niet geheel zonder critiek, niemand zal aarzelen te aanvaarden, ligt voor den philoloog - in den door ons gewenschten zin - de strenge verplichting opgesloten van de beide volkeren met welker leven zijne studiën hem in aanraking brengen de mythologica en theologumena ernstig onder de oogen te zien, gelijk dan ook heden ten dage ‘de interpretatie van antieke voorstellingen, die vroeger goed genoeg geacht werden om de kinderen te amuseeren, onder den meest ernstigen arbeid eene plaats heeft ingenomen.’

Nu is het zich inleven in de godsdienstige voorstellingen van een antiek en daarbij half oostersch volk in zekeren zin voor den modernen westerling iets onbereikbaars. ‘Men verstaat,’ zoo heeft een duitsche voorman het uitgedrukt, ‘geen religie, tenzij men in haar gelooft’, aldus aan het gemoed den voorrang gevende boven het verstand.

Kenmerkend staat daar tegenover Renans verklaring: ‘men moet er niet meer aan gelooven, doch er eenmaal aan geloofd hebben’; zoodat aan den critischen zin het eindoordeel gegeven wordt over wat de kinderjaren heeft vervuld en wellicht het leven aan de dierbaarste herinneringen heeft gekoppeld. Men hoort, wat in de beide uitspraken het gemeenschappelijke is en dit tertium is reeds voldoende om den moderne op een rots te jagen met onbekende diepte vóór en nevens hem. Wat te doen, wil hij weten wat daar onder hem heeft gewoeld en getroost en het bestaan gegeven aan werken, wier kennis hij ook voor zijn tijd noodwendig acht? Van zijn relatief

hooger standpunt af eene bespiegeling houden, die natuurlijk zijn eigen moderne ziel zal weerkaatsen? eene, die het nooit versmade voordeel biedt op het scherpe contrast te wijzen van het licht hierboven en de duisternis daar beneden? Of zal hij 'a leap in the dark' doen na ten minste zijn modern gewaad te hebben afgelegd om elders als natuurmensch tot zijne evenmenschen te komen? Gelukkig is het geen bestaansvoorwaarde geheel en al modern te zijn. Geheel en al met zijn tijd te gaan sluit in zich met zijn tijd te verdwijnen en veel van het moderne kan ook in dien geest op ons inwerken, dat het vooral de critiek op het tegenwoordige wakker roept. Staan wij voorts werkelijk zóóver buiten natuurvereering, buiten zin tot heroisatie, twee kenmerken van den geest der Ouden, dat zelfs een poging tot ontzegeling van hun geloofsboek ons onmogelijk is? Wijst ook niet de moderne filosoof op de wonderen van den sterrenhemel? De boomen plachten Socrates niets te leeren, eene uitspraak van den wijze, die mede den afstand kenmerkt, welke hem scheidde van zijn voor zinsindrukken en daaruit geboren mythologemen zoo vatbaar volk. Plegen die boomen echter onze Germaansche verbeelding niet meer te leeren, dan de strenge Athener het zich ontveinsde? Het feit dan ook, dat niet van fransche doch van duitsche zijde de in theologische speculatie verdorde knoppen van de studie der oude religie tot nieuw leven zijn gewekt, is volkomen begrijpelijk. Dat de herinneringen aan hun eigen heidenschen tijd sprekende in gebruiken en sagen zelfs bij den Duitscher der steden veel levendiger zijn en het begrijpen daarvan veel algemeener is dan bijv. hier te lande, zal met ons menig ander hebben opgemerkt. Dit maakt hem het verstaan van eene antieke religie, die voor de helft natuurreligie is, gemakkelijk, afgescheiden van zijne in alles te speuren philosophische propaedeusis, welke hem van de oppervlakte der dingen naar den bodem voert[1)].

Terecht is er op gewezen, dat men maar al te zeer geneigd is de wetenschappelijke uitkomsten van heden, na deze te

1) Men leze hierin niet eene overschatting van den Duitscher: de Ueberschwänglichkeit van den duitschen toerist staat buiten onze beschouwing. Wij dachten aan ervaringen in den kring der studeerenden. Dat voorts de studie der folklore hier te lande niet op het gewenschte peil staat zullen deskundigen erkennen.

hebben aangehoord, te beschouwen als iets wat van zelf spreekt - te weten in die gevallen, dat men er niet met zelfgenoegzaamheid aan voorbij stapt. Eerst als men eens een oog heeft geslagen in Morgans 'Moral Philosopher' waarin beweerd wordt, 'dat de goden van Hellas en Egypte afgevallen engelen waren', als men weet, hoe nog een Gladstone het heidendom 'de door onverstand verkeerd uitgelegde Openbaring' noemde, dan begrijpt men, wat een arbeid er noodig was alvorens tabula rasa voor gezonder ideeën was gemaakt. Doch daartoe welk een strijd tusschen Symbolisten als Creutzer, anti-symbolisten als Voss, Hermann en Lobeck, rationalisten als Renan en Lehrs, daemonologisten als W. Schwartz, Mannhardt, E.H. Meyer, folkloristen als Andrew Lang en de mannen der Mélusine, voorstanders van den 'erkenden oosterschen invloed' op de Helleensche religie als O. Gruppe en de strijders onder de leuze la Grèce pour les Grecs als Ottfried Müller, Welcker en Wilamowitz. Een homerisch slagveld, waarop het tweegevecht hoofdzaak was en waarbij noch de vinnigheid van Voss, noch de negatieve critiek van Lobeck de aristeia heeft behaald. Zelfs door iemand als Renan, scherp criticus als hij mocht zijn, worden ons, als hij over den primitieven mensch komt te spreken, paradijsidyllen niet bespaard: 'la charmante ivresse de la vie lui donne le vertige, lui fait voir le monde à travers une vapeur doucement colorée, jetant sur toute chose un curieux et joyeux regard; il sourit à tout et tout lui sourit.' Kan men anders dan ook zelf te gaan sourire? Waartegenover wij echter aanstonds de treffende woorden van den grooten stilist willen plaatsen: 'toute expression méprisante et légère est déplacée quand il s'agit des pratiques d'une religion. Rien ne signifie par soi-même et l'homme ne trouve dans les objets de son culte que ce qu'il y met.' De huidige folklore-studie heeft beteren kijk gebracht in de verhoudingen van de relatief dichter bij de natuur staande ongecultiveerde volkeren en heeft menige paradijsidylle verstoord. 'Terecht zien wij in,' mocht W. von Humboldt beweren, 'dat in de huishouding van heel het menschdom op aarde vaak datgene wat in physische behoeften zijn oorsprong vindt eerst bij verdere ontwikkeling aan ideale doeleinden wordt dienstbaar gemaakt.' Wij zien, dat de oorspronkelijke mensch ook

geestelijk van de hand in den tand leeft, dat zijn natuurindrukken en de daaruit voortgekomen geestelijke overwegingen staan onder den onmiddellijken reflex van het oogenblik, dat zijne voorstellingen nog geen ervaringsbeelden zijn. Dat van eene continuïteit in de aanschouwingen nog niet veel sprake is, het moment de situatie beheerscht en derhalve aan Hermann Useners systeem, hetwelk uitgaat van Sondergötter d.w.z. van daemonen, die momentaneel elke afzonderlijke handeling van den mensch beschermen om bij eene volgende handeling in een volgend moment voor andere daemonen plaats te maken, de prijs moet worden toegekend.

Zeker is het waar, dat het vaak een pogen is, als wilde men de vlucht van een vogel in alle krommingen, stijgingen en plotselinge wendingen volgen, zoo men tracht na te speuren, welke paden de menschengeest op dit terrein is gegaan. De meest ongerijmde 'Phantastereien' heeft de folklore aangedragen als vruchten van haar verzamelzin en juist deze bevatten de kiemen van een groot gevaar: men stelle zich voor wat met deze grillige stof, die vaak ongecontrôleerd tot ons komt, geschieden zal, zoo zij in de handen wordt gesteld van hen, wier studiën buiten het *werkelijke* leven der bewuste volkeren omgaan, van hen die uitteraard geneigd zijn - en ik denk hier bijv. aan een overigens hooggeschat geleerde als Salomon Reinach - het onvolledige in de eene reeks van gegevens te gaan aanvullen uit het complete der andere reeks, van hen, die liever voorbij zien de juiste geformuleerde waarheid: dat huidige in ontwikkeling achtergebleven wilden zich geestelijk verhouden tot onze voorvaderen gelijk een idioot tot een verstandelijk rijk begaafd kind. Het folklorisme beschouwt de stamvaderen der differente volkeren als de gelijke en gelijk berechtigde kinderen van ééne familie, kent aan allen dezelfde praedispositie toe en verwacht daarom bij gelijksoortige handelingen dezelfde geestelijke motieven.

Gaarne erkennen wij het belangrijke van het materiaal door Frazer en Lang verzameld, doch naast die erkenning achten wij tegenover het op groote schaal gedreven engelsche folklorisme het oude ν□φε □α□ μ□μνασ□ □πιστε□ν niet overbodig. In waarheid, wij zeggen het Gruppe na, nog geen cultusgebruik op Griekschen bodem is door folklore zóó verklaard geworden dat het ook niet op grond der Grieksche gegevens aldus had

kunnen worden geëxpliceerd. Veel verder heeft dan ook de door Useners school gevolgde methode gevoerd: het bijeenbrengen van eene zoo volledig mogelijke verzameling van gegevens, die op den cultus van een bepaalde godheid in eene bepaalde streek betrekking hebben, om van de gewijde handeling te kunnen opklimmen tot het begrip van het gewijde verhaal, den mythus. Reeds Ottfried Müller ging dien weg, doch hij behandelde de sagen naar stammen, niet naar plaatsen: eene methode, die naar het ons voorkomt, nog voortleeft in Wilamowitz' Herakles' verklaring. Immers wat is meer naar Müllers geest dan in eene godheid het wezen van geheel een stam terug te zoeken?

Is er een terrein, waar de golven zóó op en neer gaan? Preller, de bekende beschrijver der antieke mythologie, erfgenaam van Müllers methode, schreef aan de vóór-helleensche bevolking van Griekenland toe, al wat er aan fijnere mystiek in den helleenschen godsdienst lag. Hoort daartegenover August Fick in zijn rijk gedocumenteerd werk over de Vorgriechische Ortsnamen: ‘die Religion der Pelasger ist gekennzeichnet durch eine grobsinnliche Verehrung der Zeugungs- und Gebärkraft der Natur.’ Doch reeds hebben Kaibel en Von Prott als in profetie van den stervenden geest aan beiden gelijk gegeven en het mysticisme en de ruwe zinlijke vereering in één stelsel trachten te vereenigen. Deze verzoenende strevingen openbaren zich trouwens op heel het gebied. Na de heftige debatten - waarin natuurlijk iedere partij juist door het debat verder gedreven werd dan zij bedoelde - is gelijk immer de schaal in het midden tot rust gekomen. Reeds de beschouwing der in elk individu tegenstrijdige en evenwijdige neigingen, zelfs in den meest gecultiveerde, had er voor dienen te behoeden den ongecultiveerde te maken tot eene strict-logisch-werkende rekenmachine, die naar één systeem ingericht op één en dezelfde plaats het resultaat harer werkzaamheid vertoont. Doch ondanks het onsystematische, het onlogische, hetwelk zelfcontrôle in schrikbarende hoeveelheid in elk wezen aanwijst, blijft de mensch, zoodra hij in zijn studeerstoel gezeten over menschlijke dingen gaat oordeelen, een onverbeterlijke systematiseur, uniformiseerder en classificator.

Noch Erwin Rohde's animisme, noch het zuiver naturalisme

van Schwartz heeft de alleenheerschappij behouden. Thans gaan zij gemoedelijk naast elkaar. Is dan de strijd vergeefsch geweest? Geenszins; men heeft methode geleerd. Monographische behandeling, objectief vaststellen van de cultushandelingen, bedachtzaam luisteren naar de stem der anthropologie; geen uitwisschen van de grenslijnen der differente godheden op de roekelooze wijze, waarop in de Classical Review een Cook te werk gaat, doch ook niet het markeeren dier lijnen tot onoverklimbare muren, wijl dan het mythologisch gebouw eene cellulaire gevangenis wordt voor de Olympiërs: ieder in zijn hok! - eene visie, die krachtens de slendriaanmethode der schoolboeken elke normale Gymnasiast er van krijgen moet. Is het wonder, dat ondanks de resultaten der laatste vijf en twintig jaren de studie der mythologie zelfs voor het meerendeel onzer studenten niet meer is dan een vermakelijk gezelschapsspel, waarbij de een vraagt 'Aphrodite' en de ander antwoordt: 'godin der liefde'?

Wij wenschen ons thans te bepalen tot een concreet voorbeeld, waarin, naar wij meenen, vrij duidelijk uitkomt, hoe samenwerking van materiaalzameling op Grieksch en Latijnsch terrein - deze beide toch komen hier weder samen -, comparatie van soortgelijke voorstellingen bij verwante volkeren, ten slotte het te hulp roepen van gegevens, die in de levens der kerkheiligen schuilgaan, tot een plausibel resultaat kunnen leiden.[1)]

Ieder kent zij het persoonlijk zij het door afbeeldingen de drie Corinthische zuilen van het Romeinsche forum; ieder kent ook de beide rossenbeteugelende reuzenfiguren van den Monte Cavallo te Rome, tot wier tempel genoemde zuilen eens hebben behoord, en de naam dier Dioscuren, zonen van

1) Bouwstoffen hebben geleverd: naast de artikelen in Roscher en Pauly de dissertaties van Deneken en Paton, beide soliede werk; het vlijtige doch weinig logische boek van Maurice Albert 'le culte de Castor et Pollux en Italie'; het merkwaardige en van duitsche zijde onverdiend doodgezwegen boekje van den ook ten onzent niet onbekenden Rendel Harris 'The Dioscuri in the Christian Legends'. Men kent in Duitschland te weinig Engelsch en wacht nu maar den tijd af, dat de Engelschen Duitsch zullen schrijven. Ik zal ook gebruik maken van Nilssons studie in zijn jongst verschenen 'Griechische Feste von religiöser Bedeutung.' Natuurlijk zal ik hier mij moeten beperken, wellicht weleens apodictisch spreken, wijl ik toch elders uitvoeriger zijn zal en verantwoording zal afleggen.

Zeus, broeders van Helena, wekt bij een ieder eene in meerdere of mindere mate gepreciseerde voorstelling. Het moge overbodig lijken na de artikelen door Bethe en Furtwängler aan deze helden gewijd nogmaals den aard van hun wezen na te speuren, de verontschuldiging voor een dergelijk pogen zal kunnen uitblijven, indien het ons gelukt een nieuw licht op het paar te laten vallen en vernieuwde belangstelling voor het geloofsleven der Ouden te wekken.

De Romeinsche historieschrijvers maken gaarne gebruik van Grieksche clichés. Toen bv. in den aanvang der vijfde eeuw Rome hare hegemonie over de zuidelijke naburen uitbreidde, zou er in het gebied van het tegenwoordige Frascati, desmaals Tusculum, door de romeinsche ridderschap een glorierijke zege bevochten zijn aan het kratermeer Regillus. Wondere daden van dapperheid zouden daar van weerszijde zijn bedreven, doch de rechtvaardigheid van den Romeinschen aanval zou bevestigd zijn door eene goddelijke interventie. Twee ruiters van bovennatuurlijke grootte, jonge mannen, hadden de charge der cavalerie met gevelde lansen geleid, doch na de overwinning plotseling verdwenen waren zij dienzelfden avond te Rome op het Forum gezien, waar zij hunne druipende paarden leschten aan de bron Iuturna. Toen de omstanders hun naar nieuws vroegen, hadden zij het verloop van den slag gemeld en een ongeloovig toehoorder lachende over den baard gestreken, die vroeger zwart sinds dien ros van kleur bleef. Daarna had men hen vruchteloos gezocht.

Een merkwaardig verhaal - romantisch als Consciences Guldensporenslag - en nagevolgd in de christelijke legenden. Zoo zagen in den slag van Antiochië (1098) de Christenen aan hun hoofd strijden St. Joris, St. Mercurius en St. Demetrius op witte paarden gezeten. In Engeland beschermden nog na hun dood St. Wittfried en St. Cuthbert de inwoners van Hexham tegen de Schotten en verschenen op witte rossen. Men mag in dit verband ook wijzen op Da Costa's:

> Men zegt, dat op dien stond, bij 't dondren der bazuinen
> twee groote schaduwen gezien zijn op de duinen, enz.

Jammer maar, dat de critiek er het pikante aan ontneemt. Ten eerste toch kennen wij het Grieksche model dezer godenverschijning (epiphanie), ten tweede valt de stichtingsdag van

den te Rome aan die goden gewijden tempel niet samen met den verjaardag van den slag, ten derde werden de beiden juist bij Rome's tegenstanders te Tusculum in het bijzonder vereerd, zoodat, zoo iemand, de wondere interventie zeker niet den Romeinen had gegolden. Rome heeft volgens gebruikelijk procédé zich den steun van de goden der vijanden in de toekomst verzekerd door den Tusculaanschen godheden een tempel binnen de eigen wallen aan te bieden. Daarna, doch eerst in Augustus' dagen, werd om die tempelstichting te verklaren, de interventie ten behoeve van Rome aan het Regillusmeer gefabrïceerd. Cicero, die te Tusculum goed thuis was, vertelt nog, hoe een hoefslag stond afgedrukt in den kalksteenrand van het meer. Daar moet dus het goddelijke ros hebben thuis behoord: men denke aan de Rosstrappe in den Harz.

Overbrengen van eene godheid naar de stad, vooral als die stad Rome is, gold immer als eene promotie. Men kent de woorden van den romeinschen boer bij Babrius, wien een stuk gereedschap was ontvreemd. Eerst raadpleegt hij alle landelijke goden, doch als het resultaat uitblijft, gaat hij op informatie bij de stadsgoden. ‘Immers ook onder de goden bewonen de onnoozele halzen het platteland, diè echter in de steden krijgen van alles te zien en zijn eigenlijk de ware.’

Eene bijzondere aangelegenheid zou deze promotie nog meer luister bijzetten. Ruim anderhalve eeuw later werd een der Dioscuren door eene formaliteit tot schutspatroon verklaard van de Romeinsche ruiters. Ja, toen in de dagen van het keizerrijk door Augustus uit de hoogste ambtenaren een cortège van ‘illustre ruiters’ werd saamgelezen, richtten deze begenadigde paladijnen der dynastie het oog van den vorst op de mythische gestalten van het grootsch verleden en de sterk getaande glans der Dioscuren werd verguld. Wederom riep de keizer de schimmen op uit het geloofsrijk der republiek om het decorum van zijn troon te verhoogen.

Daarna stegen de Dioscuren meer en meer in aanzien, totdat zij in keizer Commodus' dagen, toen de potentaat zich zelf proclameerde te zijn ‘de omnium virtutum exsuperantissima’, een stedehouder der goden op aarde, de beide Dioscuren hem flankeerden.

Zóó toont hen ons een in 1901 verworven bas-relief te Berlijn.

Terwijl evenwel te Tusculum de beide godheden op Grieksche wijze werden vereerd, volgde men te Rome dit ritueel niet, den schijn wekkende, als waren zij van Romeinschen oorsprong. Welke was de Grieksche vorm van vereering? Als goden van bepaalde geslachten werd hun aanvankelijk een huiselijk maal bereid. Een vaas in het Britsch Museum toont ons het voor hen gespreide rustbed met purperen dekkleeden, het houtwerk met het geliefde palmet- en dierenmotief rijk gesierd; doch het maal is eenvoudig. 'Geen runderen,' zoo roept de dichter Bacchylides, 'worden u geboden, geen goud is uw drinkschaal, doch een vroom gemoed biedt u onder zang zoeten wijn in Boeotisch vaatwerk.' Als spijzen kaas, ommelet, olijven en look! Waarom die eenvoud? 'Tot herinnering aan den alouden simpelen disch'. Hier speuren wij een eeuwenheugend gebruik, dat in de vroegste eeuwen onder het dak der boeren plaats had gekregen en behield. Zoo kregen in Germanië de huisgeesten hun maal in een aarden schotel. Evenwel naast die geslachtsvereering staan de maaltijden den Dioscuren van staatswege geboden. 'Een ontbijt in het raadhuis' biedt hun de stad Athene. Als gezanten van de Locri te Sparta de hulp der Dioscuren tegen den vijand komen inroepen, noodigen zij hen uit door gebeden, richten dan aan boord van hun schip een maaltijd aan met bijbehoorende rustbedden en varen heen in het vaste geloof de goden over te voeren. Een schitterend succes bekroont dit geloof; de slag bij Sagra was nog bij lateren om dien bijstand beroemd, al moge dan ook de spreuk 'het is nog waarachtiger dan wat bij Sagra gebeurde' tot bewijs zijn, dat ook om dit blakend geloof in later dagen een zacht waas van ironische scepsis zich had gelegd. Natuurlijk noodigt de mensch ook zich zelf aan de tafel der goden; soms vraagt de huisheer, die den Dioscuri als goden van zijn geslacht een maaltijd aanbiedt, niet slechts zijne verwanten, doch ook de magistraten en notabelen, gelijk eene merkwaardige Spartaansche inscriptie leert; soms wordt heel het volk in het Gymnasium onthaald, of wel kiest men profaner plaatsen. Niet onverdacht toch is het, als Demosthenes mededeelt, hoe er naast den Dioscurentempel te Pherae zich een ruime herberg bevond. Feitelijk is de toestand deze, dat van de goden de uitnoodiging aan tafel te komen

uitgaat, gelijk duidelijk een Delphisch gebruik bewijst. De godenmaaltijd werd immers ook aan Apollo vereerd, waarschijnlijk in navolging van dien der Dioscuri, tot welke hij in nauwe betrekking stond. Te Delphi nu placht de schim van Pindarus, den priesterlijken, ridderlijken zanger, namens de godheid aan den disch te worden genoodigd bij monde van den heraut. In het bijzonder wordt ons te Sparta de familie van Phormio genoemd als eene, waar de Dioscuren te huis waren. Toen deze op zekeren dag in menschengedaante bij Phormio verschenen, vroegen zij als logeerkamer een vroeger hun reeds gegeven vertrek. Phormio weigerde, wijl zijne dochter dit vertrek had betrokken. Doch de straf bleef niet uit. Den volgenden dag waren en Dioscuren en dochter verdwenen, doch in het vertrek stond nog de gedekte tafel, die ditmaal niet door Phormio was aangericht.

Te Rome nu geen spoor van dergelijke godenmalen, geen spoor van dien intiemen band tusschen familie en godheid, die een aardig verkeer tusschen mensch en daemon veronderstelt zich uitende in wederzijdsch dienstbetoon. Dit verraadt al aanstonds, hoe hier de Dioscuri aan den haard der familie vreemd waren, zoodat zich dan ook hier geen staatscultus als in Hellas, kon ontwikkelen. Hoe ver staan dan ook die imperialistische cavaleristen buiten de sfeer, waarin het waarachtig geloofsleven in stilte huist, eene sfeer waarin de Romeinsche boer wel plaats gaf aan die sympathieke volksgoden, wier taak het was het kind bij het leeren spreken, eten, gaan en staan door de eerste levensjaren te leiden. Wat zou hier sabelgekletter en hoefgetrap?

Evenwel, ook hier bereidt de werkelijkheid grooter verrassingen dan de verbeelding pleegt te brengen. Niet geheel vreemd kunnen toch die Dioscuren aan het leven der Romeinsche burgers zijn geweest. Het raadselachtig feit staat vast, dat de cavaleriegoden door de vrouwen werden aangeroepen, vooral in bezweringsformules: loutere sympathie voor dit wapen kan bezwaarlijk de grond hiervan zijn geweest. Vanwaar dan dat ‘mecastor en edepol’ zoo rijkelijk voorkomende in de fragmenten der romeinsche comici? De Dioscuren moeten hebben ingegrepen in het vrouwenleven, natuurlijk bij geboorten, dus als heilsgoden. Bestaan daarvoor indicia? In Griekenland zeker, gelijk wij zullen zien. Doch dan

moeten wij zoeken van uit welke plaats de Dioscuren in hun *grieksch* karakter in het leven der Romeinsche boeren - wij zeggen niet in dat der burgers van de stad Rome - zijn binnengeslopen, voor zoover hun dit kon gelukken. Natuurlijk richten wij dan den blik naar die plaats, waar de dienst der Dioscuren steeds een griekschen tempel heeft gevorderd, naar Tusculum, naar Latium en Campanië, vaderland van atellana en palliata.

Te Rome evenwel op de munten van ± 250 v. Chr. verschenen de beide Dioscuren als ruiters, eene nieuwigheid wier invoering naar het ons voorkomt verband houdt met de kort tevoren gelukte verovering der machtige handelsstad Tarente. De prachtige gouden rijders van Tarente hielden sinds ruim een eeuw het crediet dier plaats op de markten hoog. Thans nam Rome den beeltenaar over en verbood Tarente iets anders dan pasmunt te slaan. Aldus zou men mogen zeggen, dat de Dioscuren tweemaal in Rome zijn geïmporteerd: eenmaal uit Tusculum (± 500), eenmaal uit Tarente (± 250). Van den machtigen invloed, dien Sicilië naar het in onze handboeken luidt in dezen zou hebben gehad, blijkt niet veel.

Tarente echter, waarover ook de Bona Dea en Poseidon in Italië kwamen, Tarente dat, zijn naam aan den Tiberoever achterliet, verklaart meer.

Vanwaar was dan de dienst in Tusculum gekomen? Ook over Tarente? Natuurlijk uit Hellas, doch naar wij meenen langs anderen weg.

Eene opmerking van Servius in de Vergiliuscommentaren luidt: ‘de Dioscuren kwamen te gelijk met Glaucus in Italië.’

Wie is Glaucus?

De visscher Glaucus van Anthedon in Boeotië lag op zekeren middag te rusten van zijn arbeid, toen hij zag, dat een der gevangen en gestorven visschen in aanraking gekomen met een daar groeiend kruid springlevend werd en in zee sprong. Glaucus at nu van het kruid, geraakte vol goddelijke vervoering en sprong den visch na. De zeegoden reinigden hem van alle menschelijke slakken en namen hem onder zich op. Sinds dien voorspelde hij aan voorbijvarende schepen haar lot.

Neen, zegt een verhaal, dat op Creta speelt, Glaucus was een koningszoon en viel bij het vervolgen eener muis in een

vat honing, waar hij stikte. Toen nu de koning vruchteloos zocht, vertelden hem de Dioscureten - wezens die straks aan de orde komen - dat zeker ziener den verlorene vinden kon. Dit geschiedt, doch de ziener kan den knaap niet meer levend maken. Vertoornd metselt de koning den ziener bij het lijk in de tombe. Daar nadert een slang den doode. De ziener vermorzelt haar met een steen. Thans schuifelt een tweede slang aan, bedekt de eerste met kruiden en deze herleeft. Men begrijpt het verder verloop. Ook de koningszoon komt tot het leven terug. De koning zeer verheugd dwingt echter den ziener aan Glaucus de profetie te leeren. Deze vergezelt daarop den profeet bij diens vertrek een eindweegs en als zij zullen scheiden vraagt de ziener aan zijn leerling hem in den mond te spuwen. Glaucus doet dit, keert huiswaarts en is de moeilijk geleerde voorspellingskunst kwijt.

Een merkwaardig stukje volksgeloof hangt er aan dien voorspellenden zeegod Glaucus. Vooral die transfusie der orakelstof treft ons, waarvan nog een enkel voorbeeld bekend is[1]. Het sputum staat ook in de Edda met de ziel in verband. ‘Wird man berufen, muss man sofort ausspucken’, luidt een germaansch voorschrift en minder wellevend gaat het voort: ‘allenfalls dem Berufenden ins Gesicht.’ (Wuttke, Deutsche Volksaberglaube).

Een derde verhaal - ditmaal van Corinthe - betreffende Glaucus, luidt aldus: prins Glaucus zijn paarden missende uit den koninklijken stal komt al zoekende in Sparta en wordt daar verliefd op eene landsdochter met den omineusen naam van ‘de alleswetende.’ Uit dezen omgang wordt geboren eene dochter ‘Leda’, die de moeder werd der Dioscuren.

Hier wordt de opmerking van Servius tot meer dan verzinsel gemaakt. Wij zien thans, dat in Hellas verband werd gelegd tusschen den voorspellenden zeegod der Aegeïsche zee en de goddelijke jongelingen. En nu wij in schippersverhalen verzeild zijn, mogen wij bij voorbeeld eens veronderstellen, dat langs de drukke scheepvaartlijn, welke Oost-Griekenland verbond met de nabij Napels gelegen colonie Cumae, de Dioscuren circa 600 of eerder nog de reis van Griekenland naar Italië hebben volbracht.

1) De sage van Apollo en Cassandra. Zie Hesseling in ‘Taal en Letteren’: ‘iemand de ooren wasschen’.

Hier ter plaatse te paradeeren met het meer of min zware geschut, dat de tuighuizen der historie en der mythologie voor de verdediging onzer stelling leveren, ware ongewenscht. Gereleveerd zij slechts het feit, dat een onbevooroordeeld onderzoek naar de onderlinge betrekkingen tusschen de beide landen der Middellandsche Zee èn op linguistisch èn op cultuurgebied leert, dat eene vrij langdurige scheiding tusschen de zoogenaamde zusterlanden eerst eindigde en voor inniger verkeer plaats maakte, toen Oost-Griekenland koloniën plantte op Italiëns Zuid- en Westkust. De niet door Italië uit een omvangrijken duim gezogen mythische betrekkingen tot Hellas dateeren uit de dagen dier kolonisaties. Niets teekent echter meer de onderlinge verhoudingen dan eenerzijds de armzalige pogingen, waarmede de niet door Grieken gestichte Italiaansche steden zich toch aan Grieksche heroën als dochters opdrongen, en anderzijds de hautaine nonchalance waarmede zulk een vaderschap werd aanvaard.

Vragen wij nu naar het wezen der Helleensche Dioscuren dan vinden wij een geloof aan twee of drie helpende godheden, wier menschelijke manifestatie ook ver buiten Hellas' grenzen zijn na te speuren.

Indië had hare Açvinau, naar Oldenbergs beschrijving (Religion des Veda p. 214): ‘redders uit schipbreuk, redders uit alle denkbare gevaren. Als geneesheeren bevrijden zij van ziekte, maken den blinde ziende, den lamme gaande. Zij verjongen den grijsaard, geven de in 's vadershuis wijlende dochter een man, aan kinderloozen een kind. Zij beschutten de zwakken, vervolgden, weduwen, redden weerlooze dieren en brengen koelte aan de door hitte gekwelden.’

Hoeveel rijker is de volksziel, die zoo iets schept, dan de imperialistische, die op den Monte Cavallo spreekt. Hellas nu gaat in dezen met Indië hand aan hand.

Of wij echter Oldenbergs verklaring van de Indische Dioscuren uit avond- en morgenster ook voor Hellas aanvaarden, is eene andere vraag. Gaan de Sanscritisten met Oldenbergs betoog mede? Ons heeft het niet overtuigd. In Hellas toch komen de door sterren voorgestelde Dioscuren eerst voor in het begin der vijfde eeuw (Herod. VIII).

Even nog wijzen wij op de bijzonderheid, dat de Indische rossenleiders in verbinding worden gebracht met eene jonk-

vrouw Surya, ook wel dochter der zon genaamd, die gewonnen door de schoonheid der jongelingen hen beiden tot echtgenoot neemt. ‘Door vogels getrokken, zoo luidt een vers, rijden twee met eene.’ Ook naast de Grieksche Dioscuren staat de jonkvrouw Helena, doch tot een huwelijk komt het bij dezen niet. Vergelijk echter de ontvoering van Phormio's dochter.

Wel is er een parallel tusschen Griekenland en Indië, waarop te weinig de aandacht is gevestigd.

De Indische jongelingen worden getrokken, hoorden wij, door vogels. Welnu, als *gevleugelde* wezens zien wij de Grieksche daemonen in Homerus' 33^{en} Hymnus en op een Etruskischen spiegel. Ook Helena komt, als men Rouse gelooven wil, gevleugeld voor onder de looden figuren gevonden in den lakonischen tempel te Therapne. Oud is de voorstelling niet. De 33^{e} Hymnus is vóór-Alexandrijnsch, doch zal wel jonger zijn dan de 5^{e} eeuw. Hij maakt ook melding van het St. Elmusvuur op de masten der schepen, het St. Helena's vuur, dat sinds Euripides' dagen aan de Dioscuren en hun zuster werd toegeschreven, een geloof dat door de Middeleeuwen stand hield en nog te Napels levend is. Nu laat zich de idee van gevleugelde lichtgoden, die zich als sterren manifesteeren, als vlammen op de schepen stralen en op witte rossen langs den hemel rijden zeer wel vereenigen en begrijpen. Doch is het niet curieus, dat heel dit complex van voorstellingen in literatuur en beeldende kunst eerst in de vijfde eeuw in Griekenland aan den dag treedt, dat Euripides er het eerst nadruk op legt?[1)] En toch als hij de Dioscuren zelf ‘witte veulens’ noemt, niet ‘ruiters met veulens’ doch *zelf* veulens, dan moet dat een stokoude voorstelling zijn, stammende uit de tijden, toen de goden nog in diervorm optraden. Hier breekt dus door de bovenlagen van den officieelen Olympischen godsdienst, waarin de goden

1) Doch, zal men zeggen, noemde niet reeds Homerus Castor een rossenbedwinger? Ja, doch bedoelt er iets anders mede dan *ruiter*. De Dioscuren bij den epischen zanger geteekend als helden van den voortijd bedienden zich als *alle* heroën van den *strijdwagen*. Latere dichters namen *deze beteekenis* over en wij kennen tot Euripides' dagen geen dichterlijke uitspraak, die niet op het heroische wagenrijden zou zien. De Dioscuren stonden dan ook aan den ingang van het stadium te Olympia als symbolen van het rijden, niet te paard, doch met den renwagen.

edelen en jonkvrouwen gelijken, de volksgodsdienst heen, die teruggedrongen in hoeken en gaten een geheim doch taai leven leven voert. Hoe groot onze liefde ook moge zijn voor het Homerische epos, dat er onder die rollende hexametri heel wat interessante volksideeën begraven liggen, wij erkennen het en betreuren het.

De rossenvorm der Dioscuren, misschien wel gevleugeld als die van Pegasus en Chrysaor heeft eens in Hellas bestaan. Hij is niet dè vorm, de éénige geweest, hoe zouden wij dan toch in Boeotië Dioscuren ontmoeten, die met rossen niets uitstaande hebben? Doch plaatselijk kwam hij voor. Waar, zullen wij zien. Ook onder de andere volkeren van indo-germaanschen stam bestond eens de rossenvorm der Dioscuren. Daar zijn bijv. de Letten, wier liederen het opmerkelijke hebben, dat er van *één* Dioscuur sprake is, doch ook deze ééne komt op grauwe rossen om te vrijen naar de dochter der Zon. Op grauwe rossen bij het grauwen van den morgen.

'Bij de Nahanarvâli', zegt Tacitus in de Germania, 'is een heilig woud, waar aloude godsdienst huist. De priester draagt een vrouwengewaad, doch de goden zijn naar Romeinsche zegswijze Dioscuren. Zoodanig toch is hunne macht, hun naam is Alci. Geen beelden ziet gij er, als broeders worden zij vereerd.' Wat het vrouwengewaad betreft, wij weten, hoe ook in Griekenland latere auteurs het slepend kleed der Ioniërs met vrouwenkleederen verwarden. Bij de Alci denken we aan broeders Baltram en Sintram, die met een draak om eene jonkvrouw strijden. Eén valt, de ander wreekt hem en huwt de maagd. Het sneuvelen van een der Dioscuren is typisch, óók voor Hellas. Zij hadden dan ook - en dit brengt verklaring - macht in onder- en bovenwereld: daarom rijdt vaak een der beiden op een zwart ros.

Ook bij de Kelten worden de tweelingen gevonden volgens Diodorus Siculus. In dit verband is het merkwaardig, dat in 1711 bij eene delving onder het koor der Notre-Dame te Parijs een altaar te voorschijn kwam waarop naast de Romeinsche Dioscuren nog een tweede paar voorkomt. Een draagt er horens, een een knots en bestrijdt een slang. De namen zijn half uitgewischt, doch de gehoornde heet Cernunnos en van den ander is nog leesbaar Sevi-ri-os. De identificatie is echter zeer twijfelachtig, naar het ons voorkomt.

Van slangenbestrijding blijkt in Hellas niets, wel worden op een Spartaansche munt beide Dioscuren voorgesteld als slangen zich kronkelend om amphoren, duidelijke zinspeling op hun chthonisch karakter.

Thans terug naar de Dioscuren van Thebe: Amphion en Zethos. Dat zij als Dioscuren bekend stonden bewijst het jongst gevonden fragment uit Euripides' Antiope en eene dedicatie uit den keizertijd. Hier nu komen twee nieuwe eigenschappen der Dioscuren voor den dag. Zij zijn bouwlustig en muzikaal. Zij bouwen de muren om Thebe, Thespiae en Epidamnus. Ethische beteekenis krijgt het verhaal, doordien terwijl de een met moeite steenen aansleept, de ander door snarenspel de steenen zich laat voegen tot een harmonisch geheel. Zijn deze eigenschappen ook bij Castor en Pollux aanwezig, bij de Spartaansche Dioscuren?

Gewis. Wij hooren hen aanroepen als zangers en citherspelers. Een van hen componeert een stormmarsch, op beider naam staat een dans door Laconische jonkvrouwen te Sparta jaarlijks uitgevoerd.

Minder bekend is hunne architectonische gave en toch bouwden zij eens een tempel voor Athene Asia in Lacedaemon. Dit had echter Rendel Harris, den hagioloog, niet mogen verleiden om den wonderen naam Lapersae, dien de broeders in Laconië voerden, af te leiden van het Latijnsche lapis plus een uitgang □□ση;ς, die met den stam □ε□γ zou samenhangen. Zelfs het Phrygisch, dat hij te hulp roept, hoe weinig wij er ook van weten en hoevele onbekende doch zeer merkwaardige taalverschijnselen het daarom aan verlegen etymologen moge bieden, baat hier niets.

Rakelings gaat onze beschouwing langs de te Lebadea vereerde broeders Trophonios en Agamedes, de sluwe bouwmeesters, die schatkamers bouwden, waarin zij langs hun alleen bekende openingen binnenslopen. Ook zij hadden voorspellings- en geneeskundige gaven. Behooren zij in dezen kring? Behooren er toe de uit een zilveren ei geboren en bij Homerus vermelde Molionen? Doch wij laten vragen rusten en willen trachten den sluier, die over den oorsprong der Dioscuren ligt een weinig te lichten.

Nog steeds kwamen wij de Dioscuren tegen in normale grootte, hetzij mensch of paard. Gaan wij echter naar het

land, dat altijd hun geboorteland heeft geheeten, dan zien wij wat anders.

'Dicht bij Thalamae', aldus Pausanias in zijne beschrijving van de zuidspitsen der Peloponnesus, 'ligt een eilandje zoo groot als een klip. Pephnos heet het, alwaar naar de getuigenis van den dichter Alcman de tweelingen werden geboren. Daar staan twee koperen beeldjes in de open lucht en zelfs de storm slaat deze niet weg: zij zijn niet grooter dan een voet. Evenzoo vindt men bij Brasiae een landtong, waarop bronzen dwergen staan, ook van een voet hoogte. Zij dragen clownsmutsjes en ik weet niet of ik hen Dioscuren noemen zal, want het zijn er drie'.

Nu het drietal zal ons niet verschrikken. Drie staan er ook te Patras bij den uitgang der markt, verguld en het zijn nog maar kinderen.

Waarom zouden zij ook niet bij de markt staan, aangezien immers in eene oude comedie 'de handeldrijvende Dioscuren' op de planken verschenen en ook van elders bekend is, dat zij in handelsaangelegenheden op de markt raadslui waren.[1)]

Nabij Delphi te Amphissa werden ritueele feesten gevierd ter eere van de Anactenkinderen. 'Wie deze zijn,' aldus Pausanias, daarover loopen de meeningen uiteen. Sommigen noemen hen Dioscuren, anderen Cureten en - let op de ironie - zij die doen, of zij het bijzonder goed weten, Cabiren.' De zoogenaamde kinderen van Medea te Corinthe zijn aan onze kabouters verwant. Van wie konden zij beter de geneeskundige gave hebben dan van hun moeder?

Hadden dan ook Castor en Pollux de macht te genezen, zoodat wij dezen trek in het signalement der Dioscuri mogen opnemen? Voorzeker. Zekere Phormio in den slag bij Sagra gewond werd te Sparta door hen genezen; te Byzantium stond een tempel hun gewijd, waarin miraculeuse genezingen plaats hadden; de aanwezigheid heette dan ook eene verlichting voor de rampen der burgerij. Voert dit onze gedachte niet naar het midden van Arcadië waar een heiligdom stond voor den knaap Aesculapius, die hoogstens een el was?

1) Als marktgoden kunnen zij ook te Rome worden beschouwd, in zooverre dat bij hun tempel de bankiers zetelden, de slavenverkoop plaats had en in het heiligdom zelf koopacten werden bewaaid.

Niet dat wij in dezen een Dioscuur willen zien, doch wij kennen zijne zonen, het onafscheidelijk paar helpende geneesheeren in den strijd Podalirius en Machaon.

Zijn zij Dioscuren? Neen, zegt men, want 'Dioscuren' beduidt 'zonen van Zeus' en hier hebben wij zonen van Aesculapius. Wij willen hiertegen niet aanvoeren, dat de Spartaansche incripties nooit spreken van Dioscuri, doch steeds van Tindariden (sic), wijl wij met Usener gelooven, dat Tyndareus een bijnaam van Zeus is, 'de donderaar.' Doch die vertaling van Dioscuri, zonen van Zeus, hoe ingeburgerd ook, of, wellicht juist daarom, lijkt ons niet onaantastbaar. Ten eerste is de term rekbaar als elastiek. Bijkans elk adellijk geslacht noemde zijn stamvader een zoon van Zeus. Waren die allen dan Dioscuren? En dan, men herinnert zich toch wel de homerische kouroi Achaiōn. Wat beduidt die term? Toch wel de 'weerbare jongeren der Achaeërs', de 'iuvenes.' Soms noemt de dichter hen de kouretes Achaiōn! Passen wij dit ook hier eens toe, wat zien wij dan? Dan zijn de Dioscuren de 'jongeren van Zeus' of wel 'de Cureten van Zeus.' Doch nu gaat ons een licht op. Wij kennen immers het wezen der Cureten wel.

De sage gaat, dat toen vader Cronos al zijne kinderen had verslonden, de pasgeboren Zeus listig aan zijns vaders vraatzucht werd onttrokken. Opdat echter de vader het geschrei van den kleine niet hooren zou, dansten *jongeren* met zwaardgekletter om het kind heen: zij heetten *Cureten*. Afbeeldingen toonen hen nu eens twee, dan drie dansende om het Zeuskind. Het verhaal is wel jong (Euripides), doch de inhoud oud: reeds Hesiodus zinspeelt er op, als hij van de 'dansende goden' spreekt. Nu weten wij, dat ook Apollo op gelijke wijze door jonge daemonen met flikkerend zwaard werd omdanst en dat wij hier te maken hebben met eene begroeting van den nieuw-geboren lichtgod. Het ritueel is ook bij de Germaansche volkeren teruggevonden en te Rome werd de god van het nieuwe jaar, als het duistere wintergetij voorbij was, in de maand Maart, begroet door een schaar van jongeren; de dansers of springers, Salii! Mars heette dan ook Salisubsulus. Zóó dansten dus *goddelijke knapen* een vreugdedans om den Zeusknaap. Niemand drukte het beter uit dan de dichter Lucretius, als hij hen noemt 'pueros circum puerum' (II, 635).

Ongetwijfeld is er verband tusschen deze beschermende wachters, die naar de sage luidt, den jonggeborene behoedden, tusschen deze ook al met zienersgaven gesierde Cureten, tot wie ook de schipper in nood zich wendde, en onze Dioscuren. ‘Dansers’ noemt Theocritus de Dioscuren, ‘dansers’ heeten de Cureten bij Hesiodus. De dwergen van Pephnos en de κο□□οι om Zeus' wieg, zij vereenigen in hun wezen de begrippen van licht en heil op echt-antieke wijze.

Met nadruk zij gewezen op een uitspraak van Plato in de Wetten, waar de uitvinding der pyrrhiche, een krijgsdans, in Creta wordt toegeschreven aan de Cureten, in Lacedaemon aan de Dioscuren, zoodat deze goddelijke wezens in dit opzicht op ééne lijn worden gesteld. Zoo heet ook een plechtige dans in Sparta door de meisjes uitgevoerd ter eere van Artemis, het z.g. κα□υατ□ςειν, eene uitvinding der Dioscuren, die dus waarlijk aan dansen niet vreemd mogen heeten. Strabo, van wien wij in het X^{e} boek eene voorbeeldige verhandeling overhebben, waarin hij het overeenkomstige in wezens als Cureten, Corybanten, Dactylen in klaar licht stelt, onderstreept met nadruk den gewapenden dans door hen allen in goddelijke bezieling uitgevoerd. Met eene scherpte van oordeel in het naspeuren van den oorsprong van dergelijke mythologische voorstellingen als sinds zijn dagen eeuwen lang te vergeefs werd gezocht, zag hij in, dat de mythe op een cultus, het heilige verhaal op eene heilige handeling berustte. Welnu Dioscuren en Cureten behooren tot het gebied van den mythe, terwijl de heilige handeling te Rome in de Salii voortleeft.

Dat het metaalgekletter en de schrille geluiden apotropäische kracht hadden, waardoor booze invloeden konden worden geweerd[1)] en omgekeerd aldus de kracht van het herboren wezen gesterkt, ligt voor het grijpen: men kwam immers met metaalklank ook zon en maan in den strijd tegen verduisterende daemonen te hulp. Doch tevens sloot dit reddend karakter in zich heelkundige kracht, deze wederom prophylactische gave, deze natuurlijk de macht der prophetie. Zóó begrijpen wij de Dioscuren als reddende, geneeskundige,

1) Tac. Ann. I, 28 en elders. ‘I have known the churchbells rung at Zermatt in order to stop a continuous downpour of rain in hay-harvest’ (Warde Fowler).

voorspellende wezens. Dat bij een zeevarend volk deze reddende machten voornamelijk den schipper te hulp moesten komen en zij in lichtverschijnselen hare aanwezigeheid, b.v. door St. Elmusvuur, heetten aan te duiden, wien verwondert het? Ja, dat men deze wezens als middelaars tusschen goden en menschen beschouwde, heeft eene inscriptie uit Thera bewezen. Zóó eerst begrijpen wij den versregel uit Catullus:

'Gunstige wind steekt op door de *bede* der Dioscuren?' Derhalve zijn de Cureten van Zeus op Creta en Dioscuren op het vastland in hun wezen verwant.

Natuurlijk verwachten wij de opmerking, dat wij bezig zijn de heilige grenssteenen der mythologie omver te werpen. Doch die gewijde grenzen zijn in casu niet veel meer dan de capitaindeeling der handboeken. Ten volle begrijpen wij het behaaglijk gevoel van den systematicus, die de geheele mythologie behoorlijk heeft geclassificeerd en elken god in een eigen hok heeft opgesloten, gelijk de Cycloop in de Odyssee het met zijn vee doet. Wij gevoelen den wanhoop van een man als Mayer, den schrijver van een rijk boek over Titanen en Giganten, als een Gigant maar niet uit het Titanenhok wil. Gaat wetenschap voor velen ooit verder dan het indeelen? Verre van ons terug te willen naar den chaotischen toestand der achttiende-eeuwsche mythologie en niet te willen erkennen het nut der duitsche systematiek, doch men mag niet vergeten, dat de goden, zooals wij hen kennen, naast elkander geplaatst, niet het beeld vertoonen van gemarkeerde eenkleurige evenwijdige strepen, maar wel van elkaar meer of minder dekkende invloedssfeeren waarbij de overgangstinten méér spreken dan de ongemêleerde kleuren. 'De aloude bevolking van Griekenland kende goden, die geen afzonderlijke namen voerden', zegt Herodotus, d.w.z. zij hadden geen eigennamen, doch titels ontleend aan den werkkring, dien zij beheerschten. Niet door *verdieping*, doch door *verbreeding* ontstonden daaruit de hoofdgoden; de kringen der invloedssfeeren vloeiden over elkaar en losten zich in een grooteren cirkel op. Het epos, dat de desmaals bestaande namen vastlegde, heeft deze diffusie gestremd, doch toen de macht van dat Olympisch systeem gebroken was, trad de concrescentie weder in. Men bedenke eens, wat er reeds in den klassieken tijd geschiedde met de locale watergoden. Wie schift nauwkeurig de

daemonen der zee? Waar geen materieele bezwaren in den weg staan, vereenigt zich ondanks de locale onderscheiding het gelijksoortige.

Reeds Nilsson was ons ten deele voorgegaan in de geschetste richting van verklaring. Hij wilde in de Dioscuren zien de Germaansche Heinzelmännchen of Hausgeister. Ten deele juist, want de door den duitschen schipper zoo gaarne aan boord geziene Klabautermann, die lekkage herstelt en voor klippen waarschuwt, heeft wel iets van de op zee reddende Dioscuren en de kleine gasten met zoo oude gelaatstrekken, die op de boerenhoeve eene behulpzame hand bieden aan de dienstboden, ook zij hebben wel wat met de bijstand verleenende Dioscuren gemeen. Wij behoeven echter nauwlijks op het verschil te wijzen. Deze duitsche gasten vertoonen slechts ééne zijde: de aardsche, chthonische en catachthonische. Onze Dioscuren hebben bovendien nog eene lichtzijde, eene hemelsche. Het lichtelement in hen komt bij Nilsson niet tot zijn recht.

Nog zijn wij eenige opheldering schuldig over de voorstelling der Dioscuri als rossen. Het komt ons voor, dat deze voorstelling noch in Thebe noch in Athene noch in Sparta thuis behoort. De Thebaansche tweelingen hebben niets met rossen uitstaande; het Spartaansche leger nam nog in laten tijd de Dioscuren mede in den vorm van twee gekoppelde balken en in Athene zoeken wij te vergeefs een aanknoopingspunt. Te Delphi is het eerst op het schathuis der Sekyoniërs, naar de opinie van den franschen leider Homolle, de afbeelding der Dioscuren met hunne rossen gevonden. Dit schathuis dateert van 525. Wijst dit niet in de richting der Peloponnesus? Zoeken wij dus de plek, waar het oude volksgeloof aan deze goden in dien vorm bewaard bleef, of zijn oorsprong vond.

Nu ligt er in Zuid-Griekenland eene streek, waar Demeter met een paardekop werd afgebeeld, waar de god van het vulcanisch element Poseidon Hippios voorzeker eens den paardevorm had, waar de onderwereldsgod in de onmiddellijke nabijheid als ‘de onbarmhartige’ om zijne zwarte rossen bekend was. Onmiddellijk aan dit land, Parrhasia, grenst eene streek, *die zich den oudsten dienst der Dioscuren toeschreef*, en waar men vertelde, dat deze Dioscuren hadden willen

rooven twee maagden, ‘witte veulens’ genaamd. Wie naar eene merrie vrijt, kan zelf aan het paardenras niet vreemd zijn. De eigennamen der maagden zijn Phoebe en Hilaeira, derhalve epitheta van de maan. Dit klopt wonderbaar met wat wij boven omtrent de voorstellingen van Indiërs en Letten aanhaalden. Ook Helena de zuster der Dioscuren wordt op Etruskische spiegels[1)] als maangodin voorgesteld; de woordspeling Helene-Selene is bekend en op een munt van Termessos zien wij het drietal gekroond door maan en sterren (keizertijd!). Strabo vertelt, hoe uit Messenië - dit is de bedoelde streek - te Tarente een man verscheen ‘Witpaard’ genaamd; hij vroeg land te leen voor een dag en een nacht. Bij dag opgevorderd het land terug te geven beweerde hij er nog een nacht recht op te hebben; bij nacht gevraagd verklaarde hij het ook nog voor een dag te hebben bedongen. Wij nu herinneren ons uit de sage der Dioscuren, hoe zij overeenkomen om den ander een etmaal in de onderwereld te zullen doorbrengen. Elk heerschte dus op aarde telkens een dag en een nacht en nooit ontbrak er een Dioscuur op de bovenwereld. Evenals Zeus zelf in een grot zijne kindsheid doorbrengt, dan van uit de aarde als lichtgod te voorschijn treedt, en altijd naast zijn hemelsche macht ook het karakter van onderwereldsgod behoudt, zoo behooren ook zijne jongeren tot beide rijken. Het paard nu is aan lichtgoden gewijd, en wordt op Rhodus b.v. en in Sparta aan de zon geofferd. In de voorstelling van lichtgoden treedt het als trek- en rijdier op. Men herinnert zich de gewijde witte rossen voor den zonnewagen in Xerxes' leger.

Het glanzend witte, nobel gevormde, ros met zijne vlugge bewegingen en dartel springen was wel in het rijk der lichtdaemonen thuis, vooral bij volkeren, die zoo sterk de neiging hebben bewegingsverschijnselen en lichtverschijnselen in elkander te laten vloeien en in één woordstam uittedrukken.

Doch daarnevens is het paard een aardsch, daemonisch, wezen. Homerus spreekt van het vloekros Arion of Erion, noemt het goddelijk en het is een kind van Poseidon en de aardgodin Erinys, door beiden in den vorm van rossen geteeld. Het kan spreken, Propertius noemt het ‘vocalis’;

1) ‘the Dioscuri Castur and Pultuke were much worshipped in Etruria. They are frequently and distinctly represented on mirrors’ (Dennis I, LVIII).

voorspellend is het als de rossen van Achilles. Onder de aarde is zijne woning. Schrikaanjagende aardmachten treden in paardenvorm op. Kleine kinderen joeg men naar bed met den uitroep: ‘daar komt Mormo, kijk het Paard bijt.’ Uit de schrikwekkende Medusa stamt het gevleugelde ros Pegasus. De stormgod Boreas bevrucht de merries van den aardgod Erichthonius. Als Cronos ook zijn zoon Poseidon wil verslinden geeft Rhea hem in de plaats van dezen vulcanischen daemon een zwart ros. Ook de doodsgod rijdt met zwarte paarden en den krijgsgod kennen wij als paard. Trouwens het ros is dan ook meer krijgsdier dan huisdier geweest. Trekdier was de os; als Hesiodus spreekt van de voor een landman drie noodwendige ingredienten noemt hij op een huis, een vrouw en een os. De tien geboden verbieden een naijverig oog te slaan op 's buurmans os en ezel: het paard wordt nog niet genoemd; behoeven wij nog te wijzen op den ossenwagen der Germanen en Tibullus (II. 1. 41) te citeeren?

Voorzeker is het gecultiveerde paard een nobel dier; doch wat zegt men van het ruig behaarde rijdier der Mongolen. Ziet het er niet daemonisch uit? en ligt hierin niet een deel der verklaring, waarom dit beest met chthonische machten in verband werd gebracht? Is in deze richting ook niet de oplossing te zoeken van het constant voorkomen van paardekoppen op Grieksche heroënreliefs. Als ridder en als daemon komt den heros het paard toe.[1)] De wilde rossen eens over heel noordelijk Europa verbreid hebben met hun mongoolsch uiterlijk op den volksgeest een diepen indruk gemaakt en gelaten.

Thracië het land van stormen, krijg en rossen heeft nog het langst dien indruk bewaard. De Thracische onderwereldsgod, die achter Rhesus schuil gaat, verschijnt met prachtrossen voor Troje - doch zij zijn wit. Hier gaan het aardsche en hemelsche in elkander over.

Stellen wij nu nevens elkander: den paardgod Poseidon uit Arcadië, Poseidon *te* paard op munten van Potidaea en Poseidon *naast* zijn paard op munten van Creta, dan hebben

1) Paarden op heroënreliefs in Sparta en Boeotië gaan tot in de zesde eeuw terug. Dit valt vrijwel samen met het voorkomen van Dioscuren met een ros.

wij een analogon voor de Dioscuren als paarddaemonen in Messenië, de Dioscuren *op* hun paarden op de Tarentijnsche munten en nogmaals dezelfden *naast* hun paarden op het schathuis van Sekyon te Delphi.

Onze voorstelling is dus deze: ook in Griekenland heeft de gewoonte bestaan het rijzend (zon)licht te begroeten, eene gewoonte, waarvan de literatuur nog herinneringen heeft bewaard b.v. in Plato's Symposion, waar Socrates zijn morgengebed tot de zon richt, of in het verhaal van Orpheus' dood, die tot de zon biddende werd overvallen. Waarschijnlijkheid bestaat, dat op bepaalde tijden b.v. in het voorjaar deze huldiging door zwaarddansen werd begeleid, gelijk ook in Hessen, Silezië, Zweden, dergelijke dansen gebruikelijk waren, of zooals in Engeland met Paschen, Pinksteren en Hemelvaartsdag de Morrisdancers optraden, in wier gevolg men zag St. Joris met den draak, zinnebeeld van de verslagen duisternis.

Deze begroeting nu vond een mythische reflex in de figuren der goddelijke dansende jongelingen, κο□□οι of κο□□ητες, die op Creta den verrijzenden Zeus, in Ephesus de geboorte van Leto's kinderen, Apollo en Artemis, met gejuich, dans en zwaardgekletter begroetten.

Men dacht zich deze jongelingen ten getale van velen, doch gelijk het b.v. met de Gratiën, Sirenen, Erinyen is gegaan, ontwikkelde zich tevens de voorstelling van *twee* of drie wezens, waarbij waarschijnlijk reeds in de vroegste tijden de zin om de godheid zelf door twee dansers decoratief te flankeeren, leidende gedachte is geweest. In de Peloponnesus werden de κο□□ητες of κο□□οι το□ Δι□ς constant in dit aantal gedacht; de ontwikkeling der trits uit het paar bleef echter sporadisch. Doch hooger beteekenis kregen aldaar die jongeren van Zeus, doordien zij volgens eene aan de Grieksche religie inhaerente idee zelf gelijk werden aan de godheid, die zij vereerden. Zoo heeten b.v. de vereerders van Dionysos zelf Bakchoi, om een analoog voorbeeld aan te voeren van een licht- en vegetatiegod eveneens door dansen gehuldigd en gesterkt.

Waren de Dios-kouroi nu zelf lichtende wezens, dan hadden zij ook al diè gaven, welke in de onderscheidene beteekenissen van het woord □□ς (licht) besloten lagen. Dus brachten zij

heil, redding, genezing, hulp, verhoedden rampen en profeteerden deze.

Deze hoogere, plaatselijke ontwikkeling van een paar bracht met zich scheiding. De Dios-kouroi uit de Dios-kouretes voortgekomen kwamen nevens en boven hen te staan. Vergeten wij echter niet, dat, wijl de gehuldigde lichtgod uit de duisternis voortkwam en dus tot beide rijken behoorde, ook de jongeren dit dualistisch karakter moesten dragen. Evenals men dan ook op Creta het graf van Zeus wees, zoo kende men in Laconië het graf der Dioscuren en eerde hen als daemonen van onder- en bovenwereld. Niets drukte dit beter uit dan de gedaante van het zwarte en witte ros. Ook de vrouwelijke partners traden in dien vorm op en deze Leukippiden naderen dus tot de op rossen gezeten gezelinnen van Artemis, die wij vroeger reeds hebben besproken en verklaard[1]. Als redders ter zee manifesteerden zich de beide Dioscuren in het geheimzinnig St. Elmusvuur en in de gedaante van sterren. Als onderaardsche machten namen zij ook den slangevorm aan.

In Italië is de afscheiding van het tweetal uit het veeltal niet te constateeren. De groep echter der dansende proseuchomenoi (aanbidders) leeft voort in de Salii geschaard om Mars Salisubsulus. Dionysius van Halicarnassus noemt hen rondweg Cureten. Ook de maagden ‘de witte veulens’, de vrouwelijke partners, ontbreken te Rome niet. Men kende er toch de z.g. Salische jonkvrouwen. In hetzelfde Tusculum, vanwaar eens de Dioscuren naar Rome trokken, vormden de Salii een in Italië beroemd college. Doch ook naast het Forum duikt de herinnering aan de werking der Dioscuren in Rome op. In een scholium op Persius (II 56) door Bücheler uitgegeven lezen wij: ‘toen men te Rome aan de pest leed, hebben Castor en Pollux in droomgezichten aan het volk medegedeeld op welke wijze het genezing vinden kon.’ Dit is de medicinale zijde der Dioscuren, doch let wel, zij geven hunne consulten in den nacht bij droomgezicht. Wel konden wij vermoeden, dat ook te Rome, zoowel als in Hellas, de geneeskundige macht der jongelingen, zij het ook gansch teruggedrongen, onder het volk had geleefd en zijn wij geneigd het aanroepen van

1) Artikel ‘Amazonen’ in dit tijdschrift.

Castor en Pollux door vrouwen en het zweren bij hen juist aan die macht toe te schrijven, want lichtgoden staan met vruchtbaarheid en geboorte in nauw verband - zelfs de aarde op Amphions graf gold te Thebe als vruchtbaarmakend -, doch nu treedt een verrassend feit aan het licht.

Wij deelden reeds mede, hoe te Byzantium een tempel der Dioscuren stond, waarin men zich te slapen legde om in den droom genezende middelen te leeren kennen.

Hoort nu, hoe in de Miracula, uitgegeven door Wangnereck, p. 346, een Griek te Byzantium ziek zijnde van zijne vrienden den raad kreeg zich in het heiligdom van Castor en Pollux neer te leggen. Toen hij daar in den nacht zag, dat twee gestalten zich wel met de christelijke kranken bezig hielden, maar zich van hem afwendden, begon hij hen aan te roepen. Daarop draaiden de gestalten zich om en antwoordden in toorn; ‘maar, vriend, gij zijt toch niet tot òns gekomen; want wij heeten niet Castor en Pollux, doch zijn de dienaren Christi Cosmas en Damianus.’ De Griek bekeerde zich en genas.

Een ander verhaal uit dezelfde bron luidt: De duivel trachtte eene vrouw, die steeds op de heiligen Cosmas en Damianus had vertrouwd op eene eenzame plek te vermoorden. Luid gilde zij om hulp en ziet de heiligen snelden toe *in de gedaante van ruiters*.

In een derde verhaal ontbreken zelfs *de sterren* niet, waardoor de heiligen worden gekroond.

Zullen wij aarzelen te erkennen, dat de tweelingen Cosmas en Damianus, de naar Harnacks woorden ‘bekendsten onder alle christelijke artsen des kirchlichen Altertums’, in de plaats zijn getreden niet van Aesculapius - gelijk Harnack schrijft - doch van de Dioscuren? En is er dan niet eng verband tusschen den Castortempel op het Forum, de rossenbedwingers van den Monte Cavallo en de aan den Forumrand staande kerk der beide ook te Rome verheerlijkte Heiligen Cosmas en Damianus? Terwijl echter te Rome de heidensche en de christelijke templa naast elkander staan, werd te Byzantium het domein der Dioscuren eenvoudig door de Christenheiligen geannexeerd.

Rendel Harris in zijn boekje. ‘The Dioscuri in the Christian legends’ heeft Cosmas en Damianus niet vermeld. Daaren-

tegen noemt hij enkele andere paren, waarvan wij er een willen noemen[1].

Op 18 Augustus viert de Grieksche kerk Florus en Laurus; de Roomsche kerk Helena, de moeder van Constantijn. Florus en Laurus waren tweelingen en steenhouwers. Zij vertrokken uit Byzantium en bouwden een tempel met hulp der engelen. Doch tevens genazen zij blinden en bewerkten bekeeringen. Wel werden zij hierom gedood, doch ook na hun dood werkten zij nog zegenrijk. Als dan ook in Tolstoi's 'Vrede en Oorlog' de eene boer den anderen vraagt, waarom hij tot Frola en Laura bidt, is het antwoord: 'dat zijn de Heiligen der paarden, wij moeten om het vee denken.'

Wat dunkt ons van deze genezende, bouwende, rossenbeschermende tweelingen, die op denzelfden dag als Helena worden vereerd en die vertrokken heetten uit Byzantium, de stad van Castor en Pollux?[2]

Dat dan ook de hagiologie voor met antieke mythologie en religie vertrouwden eene rijke bron kan zijn voor vondsten, zal ondanks Delehayes bestrijding in de Analecta Bollandiana geen bevoegde ontkennen. Ja, het nut kan naar beide zijden, zoowel voor de mythologen als voor de studie der Heiligenlevens, merkbaar worden, mits men slechts hebbe 'cette haute indifférence, qui est le véritable esprit scientifique.'

Is het louter toeval, dat christelijke Heiligen en heidensche heroën ter vergelijking naast elkander treden? Objectief ons tegenover beidē plaatsende merken wij op een merkwaardig parallelisme. Natuurlijk niet, dat naast de 25000 Heiligen, die Guizot reeds in de Acta Bollandiana telde, 30000 daemonen bij Hesiodus staan. Doch wel, dat beiden in de voorstelling der menschen optreden als middelaars tusschen menschen en goden; wel, dat gelijk de Heiligen uit armen en uit vorsten voortkwamen, de heroën zijn ontstaan uit de laagste en de hoogste godheden, wel, dat beiden grootendeels door het volk

1) Ondertusschen leverde Radermacher in het Archiv für Religionswissenschaft eene soortgelijke studie over den Heiligen Phocas, den robbengod der Zwarte Zee.

2) Vermelden wij nog hoe op de kerk San Paolo Maggiore te Napels, volgens twee latijnsche disticha, Paulus en Petrus de plaats der Dioscuren hebben ingenomen; op het geluid der Heiligen stortten de beelden der Dioscuren van hunne plaats.

zelf werden gecanoniseerd. De volksverbeelding der Oudheid werkte versierend aan de mythen der heroën gelijk de dertiende eeuw aan de levens der Heiligen. Beiden zijn slechts te begrijpen in het land hunner geboorte, wijl zij nimmer den stempel van hun volksaard verloren. Franciscus leert men slechts in Umbrië kennen, onze heroën in de Peloponnesus.

De steun en hulp van beide categorieën kwam voornamelijk zwakken en armen ten goede, doch naast de geneeskundigen onder hen staan ook de beschermers der scheepvaart: wij denken aan de patroons der Iersche schippers naast de Dioscuren. En gelijk er maar één jurist geweest is, die het tot den rang van Heilige brengen kon, Saint Yves[1)], zoo heeft de Oudheid slechts één heros der balie gekend, den omineusen Lukos.

Over middelaars tusschen goden en menschen te spreken en niet te eindigen met hem, die in Eroos den heiligsten middelaar voor alle eeuwen heeft geteekend, ware een te kort aan eerbied jegens Plato. Het is de onverwoestbare kracht van het artistiek verbeelden der Ouden, die bewerkt, dat ook ons nog pakt die groep der jongeren, die het rijzend licht begroeten. Doch zoo wij voornamelijk door de symbolieke zijde ervan worden gegrepen en er een geestdrift in zien, welke aan de menigte ontgaat doch de draagkracht der beteren is, dan ligt dit voor geen gering deel aan den wijze, die voor alle tijden leerde, dat door de bemiddeling alleen van den goddelijken Eroos de mensch komt tot dat inzicht, tot dien vrede met dit leven, die boven het leven troont.

J. VÜRTHEIM.

1) En van dezen eenen zong het volk nog:

Advocatus et non latro
Res miranda populo.

Drie gedichten

Middagzee

Vlakke middagzee plooit even
Aan heur rand in vlotte reven
   Van het doode tij:
Ruischingen als ademhalen,
Die in langre stilten dalen,
   Murmelen voorbij.

Lichtdoorvloeide neevlen kleuren
Al de kimmen die zij beuren
   Bij het hemelsche gezicht,
Dat de schepen die er gleeën
Langs de verre stille zeeën,
   Zweven in 't verwolkte licht.

Over wazen wallen henen
Stort de zon in overlenen
   Stroomen klaren gloed;
Van de stralen die zich wasschen
In de grondelooze plassen,
   Stijgt een gouden vloed.

Jonge ranke knapen waden
Door de spiegelende baden
  Zingend hand in hand
Naar waar neevlen openschijnen
En de zuivre kusten lijnen
  Van een zalig land.

De echo

Hier waar 't veld van wuivend koren
Langs de spiegelende vlieten
Daalt en stijgt en zwenkt verloren
In de heuvlende verschieten,

Lokte uit loofgedekte wanden
Hooger stem in jonger tijden
Over avondstille landen
Antwoord dat ons hart verblijdde? -

Nu door stilte voller, dieper
Is uw avondlied verklonken...
Maar geen groet of welkom riep er
Uit de heimlijke spelonken:

Dat is doen aan goden eigen,
Die, aan tijd noch plaats gebonden,
Momplen groet naar-keur of zwijgen
Op hun wisselende ronden.

Wil niet op uw schreden keeren,
Of verledens kimmen wenken:
Wil hun boodschap niet herleeren
Luider dan uit stil herdenken

Vóor zij straks op hoorbre voeten
En met nooit gehoorden zegen
Ons herkennen en begroeten
Om den bocht der nieuwe wegen.

Veilig

Die enkel wonen veilig voor 't gebeuren
Van al getij,
Die, lief, voor nacht noch storm hun vensteren en deuren
Te sluiten hoeven zooals wij.

Ons die geen woningen op aarde grondden,
Ons werd dit huis
Hier waar der aarde stemmen, storm en stroomen monden
In 't groot en rustigend geruisch

Van deze oneindge zee wier melodieuze ontroering
Ons droomen wiegt,
Die met den morgen stem en woorden geeft aan ziels vervoering,
Het lied der vreugde die niet liegt.

Elk aardling die het open pad wil vinden
Naar deze borg,
Zal zijn gelijk aan een van ouds beminde
In onze liefde en zorg,

Welkom ten samenzijn dat niet dan schoon kan wezen
  Waar de onbegrensde tijd
Uitligt voor Liefde die voor god noch dood moet vreezen,
  Eén wijde blijde mooglijkheid.

P.C. BOUTENS.

Mijne ervaringen op sociologisch gebied.[1)]

Sints ik het boek ‘De Blijde Wereld’ voltooide zijn vijf jaren verloopen. Vijf jaren, rijk voor mij aan vele ervaringen. En nu dit boek in wijder kring bekend wordt, maak ik gebruik van de gelegenheid, iets omtrent hetgeen deze ervaringen mij geleerd hebben er aan toe te voegen.

Mijn persoonlijke ondervindingen verdienen in dit geval wellicht eenige belangstelling, omdat ik ze altijd beschouwd heb met wetenschappelijken zin, als bron van leering, met het doel hun uitkomsten zonder eenige persoonlijke voorliefde, zonder consideratie voor een geliefde eigen theorie, te openbaren. En men zal mij toegeven, dat vooral in sociaaleconomische vraagstukken het toetsen van eigen theorie aan practisch experiment zeer weinig gebruikelijk, maar daarom niet minder wenschelijk is.

De natuur-wetenschappelijke opleiding, die ik als geneeskundige genoot, leerde mij de beteekenis kennen van practisch experimenteel onderzoek bij alle studie. Als assistent bij het anatomisch onderwijs leert men afdoende, dat zelfs een betrekkelijk zoo klare en eenvoudige wetenschap als de anatomie, die alleen uiterlijk en ligging der organen behandelt, onmogelijk door het woord, zelfs niet door woord en beeld voldoende kan beheerscht worden. En het is vooral de verhouding der organen onderling, hun relatieve beteekenis, die door het practisch onderzoek een onverwachte, verbazende verduide-

1) Wordt als laatste hoofdstuk toegevoegd aan de Duitsche uitgave van ‘de Blijde Wereld’ die op 15 Oct. a.s. bij Schuster & Loeffler te Berlijn verschijnt.

lijking krijgt, zooals geen beschrijving of afbeelding ooit geven kan.

Toen ik later meer ingewikkelde wetenschappen, als psychologie en sociologie beoefende, vond ik de moeilijkheden veel grooter en de hulpmiddelen veel geringer. Het verschil is enorm en welhaast ontmoedigend.

Ons hoofdmiddel tot denken en mededeelen, de taal, is in de eenvoudige wetenschappen tamelijk nauwkeurig en bruikbaar. Als iemand van bindweefsel of kraakbeen of gangliëncellen spreekt, dan weet hijzelf en zijn hoorders vrij goed wat hij bedoelt. En toch zijn die eenvoudige wetenschappen nog zóó gecompliceerd dat niet alleen een levensstudie vereischt wordt om hen behoorlijk meester te worden, maar ook het middel der taal niet toereikt, en afbeelding en experiment, sectie en eigen observatie onmisbaar zijn.

Maar in psychologie en nog meer in sociologie is de taal als middel tot studie en gedachtenwisseling veel gebrekkiger en onvolkomener. De woorden die de eenvoudigste elementen van het vak aanduiden zooals: ‘ziel, leven, geest, bewustzijn, behoefte, waarde, doel, vrijheid, ras’, enz. enz. zijn zeer onzeker, zeer slecht bepaald, zeer veranderlijk in hun beteekenis. Hun beteekenis verandert niet alleen met het individu dat ze gebruikt, maar ook met de wijze waarop ze met andere woorden verbonden zijn, zooals de enkele toon in een melodie. En men is zich die veranderingen bij 't gebruik gewoonlijk zeer slecht bewust.

En toch worden genoemde wetenschappen alleen door middel van taal en woorden beoefend en onderwezen. Terwijl het duidelijk is, dat ze oneindig moeilijker en meer samengesteld zijn dan b.v. de anatomische wetenschap. Men staat dus voor een ontzaglijk veel zwaarder taak met evenveel zwakker en gebrekkiger hulpmiddelen. Waar men eerst een wolf te bestrijden had met een deugdelijk zwaard, staat men nu voor een schaar leeuwen en tijgers met een vouwbeen. Voor wie dit inziet en diep heeft doorvoeld, wordt de waarde van zuiver theoretische beschouwingen over genoemde wetenschappen, uiterst gering. Zelfs van de fraaiste en klemmendste sluitredenen is de bewijskracht belachelijk zwak. Alleen feiten, en die dan nog zeer nauwkeurig en zorgvuldig gestaafd en gewaardeerd, kunnen eenigen indruk maken. En

vooral in sociologische vragen, waar de menschelijke psyche als een geheimzinnige en ondoorgrondelijke factor altijd achter alle verschijnselen aanwezig is, is het schermen met wetenschappelijke zekerheid meestal niets dan ijdele schijn en vertooning.

Ik heb dus getracht, na de kennisname van verschillende sociologische theorieën, door eigen ervaring meer zekerheid te erlangen. Hiertoe was ik genoodzaakt werk op mij te nemen waarvoor ik niet bijzonder ben aangelegd, en op de hulp te rekenen van anderen, die mijn geschiktheid konden aanvullen. Het is duidelijk dat hierdoor mijn moeilijkheden ontzachlijk werden vergroot, maar ook de waarde van elk positief resultaat verhoogd. Pijnlijke ervaringen werden mij niet bespaard, maar een onderzoeker heeft altijd den troost, dat het woord hem gelegenheid geeft zijn eigen tegenspoeden vruchtbaar te maken voor anderen.

Het kwam ook hierbij uit, dat vooral de onderlinge verhouding van bekende feiten, hun relatieve waarde, door eigen waarneming en onderzoek een verrassende toelichting kreeg. Wat ik in ‘de Blijde Wereld’ gezegd heb, behoef ik niet terug te nemen. Maar als ik het thans weer zou schrijven, zou ik veel sterker nadruk leggen, veel scherper licht laten vallen op sommige waarheden die mij door harde ervaring bijzonder gewichtig zijn gebleken.

De meest algemeene en verstrekkende gevolgtrekking uit mijn practische ervaringen is deze, dat de verhouding tusschen instinctief en rationeel handelen bij de menschen geheel anders is, en ook geheel anders behoort te zijn, dan gewoonlijk wordt aangenomen.

Ik kan 't aldus in 't kort zeggen: Alleen zij die begrijpen dat ze niet altijd rationeel kunnen handelen, hebben het recht te beproeven rationeel te handelen.

Onder instinctieve handelingen, in onderscheid met rationeele, kan men die handelingen verstaan die verricht worden met een bepaald doel, dat de handelende persoon zelf niet beseft.

Bij rationeele handelingen wordt het doel gekend en beseft door de handelende persoon, en tracht deze door eigen rede de handeling doelmatig te maken.

Maar de overgroote meerderheid der menschen doet de overgroote meerderheid harer daden niet rationeel. Ze weten

niet met welk doel ze aldus handelen en kunnen dus ook niet, door rede, hun handelen doelmatig maken. Zij handelen uit ondoorgronde aandrift, - gewoonlijk maar m.i. onjuist 'onbewuste' aandrift genoemd, - of op gezag van anderen, dus naar de rede van iets of iemand anders. *Iets* anders - in zoover het betreft het onbekende, wat ons tot handeling aandrijft, zonder dat wij er de strekking van doorgronden, iets dat men natuur, ras, soort-geest, gemeenschaps-genius, zou kunnen noemen, - of iemand anders, d.i. de mensch, het individu, wiens doorzicht en rede door anderen min of meer blindelings wordt gevolgd.

Zoo is de feitelijke toestand, en het is gelukkig dat die zoo is. Want als de mensch met gebrekkig doorzicht en gebrekkige rede gaat beproeven redelijk te handelen, dan doet hij stellig onmiddellijk verkeerd. Hij gaat veel veiliger door zijn impulsen of instincten en het gezag van verstandiger individuen te volgen. En zoolang een individu niet genoeg zelfkennis en beschouwingsvermogen heeft, om te onderscheiden in welke handelingen het onmogelijk en in welke het mogelijk is rationeel te handelen, zoolang is hij niet verstandig genoeg, niet bevoegd om het redelijk handelen op eigen gezag zonder gevaar te beproeven. En deze onbevoegdheid wordt hem niet door zijn medemenschen, maar door zijn eigen misvattingen, zijn eigen dwalingen en het onheil dat hij over zichzelf en anderen brengt duidelijk gemaakt.

Feitelijk handelt dan ook niemand rationeel. En dat is zeer goed. Maar het dwaze en ongelukkige is, dat men alom waant het wel te doen, en dat men alom beweert dat het wél moet gebeuren. Ik zal hiervan een voorbeeld geven, uit welk voorbeeld men tevens terstond kan begrijpen, hoe het practisch experiment deze algemeene waarheid aan het licht bracht.

De koopman, de industrieel, tracht steeds, zijn leven lang, zooveel mogelijk geld bijeen te verzamelen. Deze handelwijze is niet rationeel, maar instinctief. Het is een uiting van een algemeen menschelijk instinct, het accumulatie-instinct. Dat deze instinktieve handelwijze een bepaald doel heeft, is duidelijk, en ook dat dit doel heilzaam is voor de instandhouding en uitbreiding der menschensoort. Zonder accumulatie, ophooping van voorraad, kan de mensch evenmin in zijn

tegenwoordigen vorm bestaan als het bijenras. Maar het individu is zich van dit ver-strekkende doel niet bewust, tenminste niet scherp. Hij denkt om het pleizier dat hij zich voor geld kan verschaffen, aan gezin, vrouw en kinderen, eer, aanzien enz. Dat deze doeleinden echter niet de ware doeleinden van zijn handelwijze zijn, blijkt daaruit, dat hij doorgaat met geld ophoopen, met verzamelen en steeds nauwkeuriger besparen, ook wanneer al zijn individueele behoeften en die van zijn gezin meer dan ruim voldaan zijn.

Hij blijft doorsparen en bezuinigen in zijn bedrijf, uit pleizier in de zaak, zooals 't heet, uit ambitie, gewoonte, alles uitdrukkingen die een steeds voortwerkend instinkt aanduiden.

Poogde *deze* man rationeel te handelen, dan zou hij ophouden zoodra hij genoeg had, en daarmee zou hij beslist verkeerd doen. Hij zou gaan leegloopen en zichzelf en de maatschappij schaden.

Zoolang dus de man persoonlijke verrijking met het daaraan verbonden min of meer grof materieele genot als het doel van zijn werkzaamheid beschouwt, zoolang zal hij terstond verkeerd doen, als hij beproeft rationeel te gaan handelen.

Maar om het eigenlijke doel van zijn werkzaamheid te beseffen, daarvoor behoort een wijsgeerig inzicht, dat geen vier of vijf van de duizend kooplieden bezitten. Een inzicht dat tevens het begrip van deze waarheid zou moeten meebrengen, dat wij het eigenlijk doel van onze handelingen niet goed doorgronden kunnen, daar het buiten onzen gezichtskring ligt, en dat het dus in vele gevallen beter is op onze intuities, impulsen of instinktief gevoelens te vertrouwen dan op redeneering en redelijke overweging.

Zeer enkele van de hoogststaande kooplieden of industrieelen zullen doorzien dat hun werkzaamheid een strekking heeft in 't belang der gansche menschheid, zooals uit sommige min of meer vaag geformuleerde en ten deele als onwaar voorwendsel gebezigde commercieele beginselen blijkt. Deze enkelen kunnen dan beproeven rationeel te handelen, door het betrachten van eenvoud in eigen kring en onverzwakte werkzaamheid zoolang ze werkkrachtig zijn.

Maar het algemeen heerschende denkbeeld dat iedereen beproeven moet rationeel te handelen, daar alle menschen

toch een gemeenschappelijk welbewust doel hebben n.l. het verhoogen van het menschelijk geluk - dat denkbeeld is een onjuistheid en een waan, waaraan gelukkig de meerderheid zich in 't geheel niet stoort, maar waarvan hij die er zich in ernst aan tracht te houden - zooals ik dat zelf ondervonden heb, jammerlijk de dupe wordt.

Ik zal nog een tweede voorbeeld geven van het verkeerde, immoreele, om redelijk te willen handelen, zonder genoegzaam wijsgeerig inzicht.

Elke winkelier poogt zijn concurrenten er onder te helpen, te doen failleeren. Hij doet dat evenals de koopman uit het andere voorbeeld, om zelf rijker te worden. Maar zijn eigenlijke aandrift is een instinctieve, die ten doel heeft, door het uitsluiten van zwakke krachten en kleine zaken, de maatschappelijke inrichting zuiniger en beknopter te maken, ten bate van de uitbreiding van het menschenras. Inderdaad is die uitbreiding van het menschenras den winkelier, naar zijn eigen weten, totaal onverschillig. Terwijl zijn concurrenten menschen zijn, die hij volgens zijn confessioneele moraal, en meestal ook inderdaad, volstrekt geen kwaad hart toedraagt, maar in den omgang vriendschappelijk bejegent. Toch tracht hij met allen ijver die menschen broodeloos, arm en ongelukkig te maken.

Beproefde deze man rationeel te handelen, dan zou hij terstond met concurrentie ophouden, zoodra hij behoorlijk leven kon, hij zou zijn concurrenten niet alleen ontzien, maar wellicht ook, zooals zijn algemeen aangenomen moraal hem voorschrijft, uit den brand helpen of bevoordeelen. Het gevolg zou onmiddellijk zijn, dat hij de maatschappij benadeelde door het in stand houden van slechte krachten en gebrekkige zaakjes, en dat er van zijn slapheid en toegevendheid door de onbekwame concurrenten misbruik werd gemaakt, zoolang tot hij zichzelf en ook de anderen in het ongeluk had gestort.

Ook hier is natuurlijk wel, evenals in het eerste voorbeeld, een middenweg aan te wijzen om tot zuiver rationeel handelen te geraken. Een weg waarbij het waarachtig doel der handelwijze, hetzij de accumulatie, hetzij de uitsluiting van slechte krachten, op de meest directe en redelijke wijze bewust werd nagestreeft, zonder dat de slechte en leelijke neven-

werkingen, die met het blind instinktief handelen samengaan, zooals de individueele overdaad en de hulpelooze ellende van den economisch zwakkere, erbij plaats grepen. Maar zulk een streven naar rationeel handelen is voor de overgroote meerderheid volstrekt onmogelijk, omdat het wijsgeerig doelinzicht ontbreekt, - tenzij zij zich onderwerpen aan het gezag van die enkelen waarbij het aanwezig is.

Uit het tweede voorbeeld blijkt ook, dat het menschelijk geluk niet als gemeenschappelijk doel gelden kan, en dus ook niet grond kan worden voor een algemeene poging tot rationeel handelen. Want de concurreerende winkelier streeft zeer beslist naar menschelijk ongeluk en dat zonder eenige scrupule of gewetenswroeging. Het is waar dat hij daarmee naar een verder verwijderd en meer algemeen menschelijk geluk streeft, maar daar weet hij niet van, dat laat hem koud, dat doel is hem veel te vaag en te ver, hij denkt aan zijn persoonlijke voldoening. Het menschelijk geluk als gemeenschappelijk doel is daarom geheel ongeldig en onbruikbaar, omdat er volstrekt geen eensgezindheid bestaat omtrent de gewichtige vraag of het individueel geluk aan het gemeenschappelijke, en het tegenwoordige geluk aan het toekomende moet worden opgeofferd.

De wijze denkt daarover geheel anders dan de gemiddelde mensch, en zijn ratio zal hem bij het bepalen eener gedragslijn daarom tot geheel andere conclusies brengen.

Ik hoop dat bovenstaande beschouwingen mijn lezers duidelijk en zelfs zeer eenvoudig zullen voorkomen. Maar toch zijn ze buitengewoon gewichtig en naar ik meen ook nieuw. Want hoewel het begrip wel hier of daar in de veelheid der hedendaagsche literatuur zal zijn te herkennen, heeft, naar mijn weten, géén schrijver of spreker er ooit nadrukkelijk opmerkzaam op gemaakt.

En toch zou dat pijnlijke ervaringen hebben bespaard, ja den blik op de maatschappelijke verschijnselen geheel hebben gewijzigd. Men herleze, na aandachtige overweging van mijn laatste beschouwingen, het voor vijf jaren door mij geschreven boek, en men zal bijna elke bladzijde in een nieuw licht zien, zonder dat het geschrevene daarom geheel onjuist of ongeldig wordt.

In mijn boek wordt stilzwijgend verondersteld, wat de geheele maatschappij stilzwijgend schijnt te onderstellen, dat het voor elkeen goed is te beproeven zoo redelijk, zoo rationeel, zoo logisch mogelijk te handelen. Dit nu is onjuist. Practische ervaring heeft mij niet alleen geleerd dat de maatschappij zich niet naar die schijnbare moraal gedraagt, maar ook dat dit zeer gelukkig is, want dat de pogingen tot redelijk handelen immoreel zijn, zoolang een zekere wijsgeerige ontwikkeling, die het uiteraard ijdele dier pogingen in sommige gevallen leert beseffen, niet is bereikt.

Het is mogelijk dat de beteekenis van bovenstaande beschouwing niet volkomen kan worden gewaardeerd door iemand, die het practisch experiment niet heeft mede gemaakt. De volstrekte noodigheid en nuttigheid van het irrationeel instinktief handelen kan den socioloog, die alleen zijn wijsheid uit boeken heeft, nooit zoo duidelijk worden als den man die zich met lijf en leven in het moderne bedrijfsleven heeft gewaagd. De meening van koopman en bedrijfsleider zijn op dit punt reeds lang vaststaand, maar deze menschen hebben geen tijd en geen bekwaamheid om hunne meeningen duidelijk uiteen te zetten. Vandaar het voortdurend conflict tusschen de theoretische moralisten en sociologen, en de menschen van de praktijk. Dit eenvoudig begrip: de moreele waarde van het irrationeel menschelijk instinct, is de sleutel tot alle groote strijdvragen van onzen tijd, zooals militairisme en anti-militairisme, patriotisme en internationalisme, socialisme en kapitalisme, anarchisme en aristokratie, enz.

En eerst de wijsgeerig-wetenschappelijk geschoolde, die het instinkt heeft leeren beschouwen, niet als een lagere drijfveer, maar integendeel als de individueele werking van een hooger gemeenschappelijk verstand, als de door ons slechts flauw doorgronde uiting van een ver boven het onze verheven intellect, de wil en wijsheid van wat men de soort-genius kan noemen, - eerst die kan zich vermeten zijn eigen individueele ratio bedachtzaam aan te wenden tot leiding en correctie van die hoogere impuls.

Het is niet noodig hier een uitvoerig verslag te geven van mijn practische sociologische experimenten. De mededeeling moge volstaan, dat ik in de tien jaren, verloopen

sinds ik voor het eerst meende theoretische kennis door practisch onderzoek te moeten toetsen, de meest verschillende takken van bedrijf persoonlijk heb aangepakt en uitgeoefend, dat ik warmoezenier, landbouwer, fabrikant, winkelier en zelfs koopman ben geweest, ten deele met onverwacht succes, ten deele met even onverwachten tegenspoed en dat ik alle zwaarte van zorg en verantwoording, van organisatie-moeite en van finantieelen nood, van werkstaking en failliet heb ondervonden. En ik kan getuigen, dat als het al moeielijk of onmogelijk is de anatomische structuur der menschelijke hersenen te leeren uit een boek zonder afbeeldingen, zonder modellen, zonder eigen waarneming, het leeren der maatschappelijke structuur op die wijze, nog vele, vele malen moeilijker is.

Om deze reden, dat de elementen dezer wetenschap niet zijn duidelijk kenbare en definieerbare dingen, zooals de hersen-elementen, maar menschelijke eigenschappen en massaalpsychologische verschijnselen, die de subtielste en geheimzinnigste onderwerpen van studie uitmaken. Bij al mijn werken ging ik uit van de genoemde fictie, dat het voor elkeen altijd goed is zoo logisch en redelijk mogelijk te handelen. Deze fictie is ook de grondslag der heerschende, zoogenaamd christelijke moraal, en van die geestelijke strooming waarin de christelijke moraal in onzen tijd zich het zuiverst tracht te handhaven, de anarchistische strooming, door gevoel-volle en ernstig eerlijke, maar practisch en wijsgeerig niet voldoend geschoolde theoretici als Tolstoï aangesticht en naar hem benoemd.

Van deze fictie werd ik onmiddellijk de dupe, evenals de medewerkers die ik voor mijn arbeid noodig had, zoodra ik mij in 't practische leven bewoog.

Reeds bij den aanvang verwonderde ik mij, over de zeer geringe uitwerking van mijn uitnoodiging en aansporing tot een proeve van logisch en rationeel handelen, waarin praktijk en heerschende moraal in overeenstemming zouden worden gebracht.

Niemand kon loochenen, dat de praktijk van de heerschende moraal afweek, iedereen moest erkennen dat het goed zou zijn te pogen hierin verandering te brengen, ieder moest mij dus gelijk geven en toch was de kwantiteit en kwaliteit van hen die zich bij mij voegden verre beneden mijn ver-

wachting. Ik had direct te doen met een overmachtig instinkt, dat zich beslist tegen elke poging tot rationeel handelen in den geest der Christelijke moraal verzette.

In het bedrijfsleven heet elke poging om logisch volgens algemeen erkende zedelijke beginselen te handelen, elke poging tot onzelfzuchtigheid, edelmoedigheid, zelfverloochening - tot wat men Christelijke deugden noemt - ‘naïef’ en ‘ongezond’. Ieder koopman, ieder industrieel, van welken land-aard of godsdienst ook, weet dat en beaamt het. Vóór mijn experimenteel onderzoek meende ik, zooals nog tal van hervormers en moralisten meenen, dat dit niet lag aan den moreelen standaard, maar aan de onlogische afwijking daarvan in de praktijk.

Het experiment leerde mij het tegendeel. Het practische instinct is juist, maar de moreele standaard is ondeugdelijk en logisch onhoudbaar. Geen practisch man houdt er zich aan of kan er zich aan honden.

De verderfelijke gevolgen van elke poging om in het practische leven de Christelijke deugden toe te willen passen openbaren zich zeer snel. Ondanks den instinctieven tegenstand vindt men altijd menschen, al zijn 't meestal de minst bruikbaren, die vol geestdrift bereid zijn op meer rationeele wijze samen te werken. Doch zeer spoedig blijkt dat zij onder een redelijker, zachter, edelmoediger regime, waarbij op hun gevoel van plicht en verantwoordelijkheid vertrouwd wordt, hun fouten door de vingers worden gezien, hun eigenmachtigheid wordt verdragen, hun arbeid minder streng wordt afgeperst, hun behoeften eerder tegemoet gekomen, - dat zij daaronder met verbazende snelheid ontaarden, verslappen en demoraliseeren. En het reeds door mij genoemde verschijnsel van onrust en ontevredenheid[1)], ondanks veel gunstiger condities, is daarvan een instinctieve uiting.

In korte woorden: In het bedrijfsleven maakt een regime dat toch niet anders als konsekwent menschelijk en Christelijk genoemd kan worden, de menschen lui, brutaal en oneerlijk. Zulk een regime strekt enkel tot schade van hem die 't toepast, van alle betrokken personen en van de gansche maatschappij. Dit is voor mij empirisch bewezen. De gevolg-

1) Zie ‘Blijde Wereld’ pg. 33 en 266.

trekking dat het dus noodzakelijk is onchristelijk te handelen moet niemand afschrikken. Inderdaad, gemeten naar de heerschende standaard van christelijke moraal zijn bijna alle commercieele handelingen, evenals alle militaire handelingen, onchristelijk. Maar de schuld ligt niet aan de onlogische handeling, maar aan de valsche moraal. Onze verontwaardiging moet zich niet keeren tegen het feit dat de menschen elkander meedoogenloos trachten uit te plunderen, en in den oorlog moorddadig te lijf te gaan, - want daarmede gehoorzamen zij dikwijls aan gezonde menschelijke instincten, zoolang zij niet wijzer zijn, - maar tegen de valsche en leugenachtige voorwending als zouden zij een zoogenaamde Christelijke moraal eerbiedigen, die voorschrijft vijanden lief te hebben, liever te geven dan te nemen, en zichzelf achter te stellen bij den evennaaste.

Zij eerbiedigen zulk een moraal in het geheel niet en het is zeer gelukkig dat zij dat niet doen. Ongelukkig is alleen dit, dat zij er niet voor uit durven komen en de onzalige fictie met alle hardnekkigheid willen volhouden.

Dit inzicht kan samengaan met volkomen erkenning van het Christelijk ideaal. Mits men blijve bedenken, dat deze verhevenheid wel als vèr verwijderd richtpunt, maar niet als voor elk onmiddellijk bereikbaar en geoorloofd doelwit mag gesteld worden. We mogen een volmaakte vrede verwachten in het allerhoogste zijn, in al het geschapene en voorbijgaande is strijd de groote, noodzakelijke regelaar en ordebrenger. En als de katholieke voorstelling juist ware, die Adam's erfzonde niet legt in het begeeren naar verboden kennis, maar alleen in het voorbarig grijpen naar Goddelijke volmaakte wijsheid, dan zou het Jezus zelf geweest zijn, die deze erfzonde weer in de wereld heeft gebracht, door der menschheid een zoete vrucht van volmaakte liefde en vrede vóór te houden, die een allerbittersten nasmaak van twist en schijnheiligheid heeft nagelaten en ons voor eeuwen uit het paradijs van orde en welvaart heeft verdreven.

Dit inzicht is ook zeer goed vereenigbaar met een krachtig streven naar vrede, naar broederlijkheid, menschlievendheid en verdraagzaamheid. Al deze dingen blijven voor ons, ondanks onze daarmee vaak strijdige instincten, begeerlijke doeleinden. Wij zullen ze altijd en allen begeeren, maar

niet tot elken prijs. Wij hebben gevoelens van zelfzucht, van rechtvaardigheid, van fierheid, van eigenwaarde die behooren vóór te gaan. Gevoelens die een ongezond fanatisme heeft willen achterstellen en versmoren.

De voornaamste ethische fout der menschen is deze, dat zij niet meer willen gehoorzamen aan de aandriften van hun werkelijk levende wezen, maar zich willen gedragen naar de beredeneerde eischen van een onwerkelijk gedachte-beeld. Dit kon niet gelukken, maar desondanks hield men zich en houdt men zich alsof het gelukken moet en gelukt is.

Het beeld van den volmaakten christen is een schijnbeeld dat eeuwen lang den menschen heeft voorgezweefd, en hen verleid heeft tot schijnheiligheid, tot huichelarij, of overgelaten aan moedeloos scepticisme. Inderdaad zou de volmaakte christen, de strikte navolger van Jezus als hij kon bestaan, een abnormaal en ook onzedelijk wezen zijn. Een mensch zonder zelfzucht is een even weerzinwekkend monster als een mensch zonder naastenliefde. De eerste eisch van ons menschelijk leven is dat wij ons handhaven. Wie zelf niet staat kan anderen niet bijstaan.

Nu valt het wel zeer goed te begrijpen en te verontschuldigen, dat de stichters van het oude christendom, en Jezus zelf, in een tijd van felle baatzucht, door reactie oversloegen tot een paradoxale prediking van het tegendeel - dat kan niet wegnemen dat deze voorstelling van den volmaakten mensch, die de rechter wang toekeert als hij op de linker geslagen wordt, die den mantel geeft als hem de rok gevraagd wordt, een gevaarlijk en bedriegelijk schijnbeeld is, dat juist door de bekoring van zijn onbereikbare verhevenheid al de schadelijke kracht heeft van een verboden paradijsvrucht en van een verblindend dwaallicht.

En het is wel een formidabel staaltje van massaal-suggestie, van de verregaande ondergeschiktheid van de individuen aan een massalen waan, dat dit valsche schijnbeeld van den volmaakten christen nog altijd leeft onder duizenden en millioenen, al is er sinds zijn ontstaan, twee duizend jaar geleden, nooit één enkel mensch geweest die met werkelijk blijvend succes de bereikbaarheid of algemeen-geldigheid van dit ideaal heeft kunnen aantoonen.

Denkmenschen, wetenschappelijke onderzoekers en wijs-

geeren kunnen alleen door eigen persoonlijke waarneming in het bedrijfsleven, in de eigenlijke actieve sfeer der menschheid, een vrij inzicht krijgen in deze verbazende en ongeloofelijke tegenstrijdigheid.

Van de duizenden en millioenen die aan dit actieve leven deelnemen, is er geen enkele die niet stellig weet, dat het niet alleen onmogelijk maar ook verkeerd en onzedelijk zou zijn als hij den raad van den stichter zijner godsdienst opvolgde en zijn natuurlijk instinct tot zelf-handhaving en eigenbaat verloochende. En toch berust de overgroote meerderheid in deze onlogische en onredelijke houding, zonder daarom de christelijke zedeleer te verwerpen, of te erkennen dat het plicht is onlogisch en irrationeel te handelen. Wat wonder dat deze verdraaide ethica wonderlijke en droevige gevolgen heeft!

Zelfs een man zoo hoogstaand, zoo onafhankelijk en zoo onvervaard als Tolstoï is niet vrij genoeg om de algemeene en geweldige waarheid die het menschelijk bedrijfsleven zoo duidelijk verkondigt, te verstaan, maar blijft de schuld werpen op de booze menschelijke natuur, en niet op het valsche voorschrift.

Toch is de zaak zoo bekend en eenvoudig, dat velen zullen zeggen, dat ik de platste banaliteit verkondig, als ik het verkeerd en slecht noem in het praktische leven méér edelmoedigheid aan den dag te leggen dan de menschen met wie men te doen heeft, dus bedriegers hun gang te laten gaan, dieven niet te vervolgen, kwaad met goed te vergelden, schuldenaars hun schulden kwijt te schelden, vlegels deemoedig te woord te staan enz.

Maar hoevelen zijn er, die daaruit de niet minder eenvoudige en dood-gewone gevolgtrekking maken dat Jezus een zeer verkeerden raad gegeven heeft?

Men mag dit een stoutmoedige ketterij of een pijnlijke bekentenis vinden - wie de ware vrijheid des geestes liefheeft mag er niet voor terugschrikken, waar de waarheid zich zoo onweersprekelijk en duidelijk openbaart.

Geestes-vrijheid, dat is het hooge goed waarnaar de wetenschappelijke onderzoeker, de echte wijsgeer streeft, dat is het hoogste goed waarvoor geen offers te kostbaar en te zwaar zijn. Voor dat goed heb ik jaren van zorg en inspanning over gehad. En meer dan in eenige andere wetenschap is het

hier, in de sociologie, dat alleen practisch experiment, eigen waarneming, de begeerde vrijheid geeft.

En hierbij sluit zich de overtuiging aan, dat de persoonlijke vrijheid, die door alle menschen zoo zeer begeerd wordt, alleen door de geestesvrijheid te bereiken is. Of anders gezegd, dat niemand persoonlijke vrijheid bereiken kan, die niet door geestes-vrijheid daartoe bevoegd is.

Deze waarheid hangt onmiddellijk samen met hetgeen ik over de bevoegdheid tot het rationeel handelen gezegd heb, en ook met de immoraliteit der zelfverloochening.

De bevoegdheid tot het streven naar een rationeele levenspraktijk is direct evenredig aan de mate van geestesvrijheid.

En de zoogenaamd christelijke deugden zijn alleen waarlijk deugden in zoover ze onmiddellijk voortspruiten uit ware geestesvrijheid.

Rationeel handelen kan zonder schade alleen door geestelijk volwassenen, waarlijk vrije menschen beproefd worden.

Edelmoedigheid, toegevendheid, barmhartigheid, mildheid, bescheidenheid, zelfverloochening zijn alleen goed en zedelijk in een gemeenschap van geestelijk vrijen en mondigen.

In een zoo verregaand ongelijkmatige beschavingstoestand als de onze, is een algemeene toepassing van zoogenaamd christelijke regelen een dwaasheid en een immoraliteit, evenals het dwaas en immoreel is als een vader toegevendheid en bescheidenheid betracht tegenover een ondeugend kind, of een beschaafd man tegenover een vlegel.

En het kan niet anders genoemd worden dan een heillooze fout, om in een tijd van ontstaande en steeds groeiende verwarring de onhoudbare en tegen onze natuurlijkste en diepste instincten indruisende leer om kwaad met goed te vergelden, als een algemeene zedewet te prediken. En vooral omdat de eenige natuurlijke weg tot zulk een verheven moraal, cultuur en wetenschap, daarbij als onnoodig en overbodig worden voorgesteld.

Ja, de wijze, geestelijk vrije mensch, zal van zelve kwaad met goed vergelden, omdat het kwaad op hem niet meer den indruk maakt van hem beleedigende boosheid die hij moet wreken, - maar van schadelijk onverstand dat hij moet tegengaan en verbeteren. Zóó wil hij inderdaad uit natuurlijke aandrift, uit begrip, uit inzicht, kwaad met goed ver-

gelden, ook al zal hij den misdadiger krachtig tegenstreven, of misschien zelfs in zelf-verweer dooden. Het gevoel van haat en wraak zal plaats maken voor afkeer en meelij. Maar een strenge handhaving van eigen zelfstandigheid, eigen waarde, ook eigen rechtmatig belang is onafscheidelijk aan een individueel mensch-bestaan.

En een kunstmatig, beredeneerd zich zelf vernederen en laten vernederen, zooals Christendom en Katholicisme nu reeds twee duizend jaren lang hardnekkig voor doovemansooren prediken, met steeds even bedroevend resultaat, is niets minder dan immoreel en misdadig - zooals de praktische wereld het dan ook duidelijk heeft begrepen en door haar bedrijf heeft doen verstaan.

Ook het verschijnsel der massaal-suggestie, waardoor het voortbestaan eener zoo wonderlijk verdraaide ethica alleen kan worden verklaard, dat ontvangt door het practisch experiment een verrassend helder licht. Eerst door het eigen onderzoek is mij de volle beteekenis er van duidelijk geworden.

De geestelijke zelfstandigheid van de overgroote meerderheid der menschen is verbazend gering. De grofste waan kan hen door den invloed van één krachtig, volhardend individu zoo sterk worden opgedrongen en ingeprent, dat suggestie op millioenen inwerkt en jaren en jaren na-blijft. En het meest verrassende is de onwetendheid der gesuggereerde massa van hun suggestibiliteit.

Bijna alle individuën houden zich voor geheel onafhankelijk en zelfstandig. Een voldoend inzicht van eigen inprentingsvatbaarheid en geestelijke ondergeschiktheid is uiterst zeldzaam.

De hier aangegeven leeringen door het practisch experiment zijn natuurlijk van invloed bij het bepalen van onze gedragslijn. De innerlijke futiliteit van sociaal-economische stelsels en programma's, die, zooals het Marxistische, op wetenschappelijke gronden een rationeel hervormingsgebouw willen optrekken, wordt er des te duidelijker door. De anti-parasitaire bedrijfsreorganisatie, zooals ik die in ‘de Blijde Wereld’ heb bepleit en als noodig en aanstaande heb voorgesteld, wordt er echter niet onwaarschijnlijk door gemaakt. Het is geen ‘uitkomst van natuurwetten’, maar een raad en een vermoeden, gegrond op hetgeen ik omtrent de tendens der menschelijke instincten heb waargenomen.

Maar wel denk ik nu eenigszins anders over de wijze waarop zij tot stand zal komen, en dus ook over de handelingen, geschikt om dat tot stand komen te bevorderen.

Alle socialistische groepen, sociaal-democraten en anarchisten, verwachten, dat de hervorming zal uitgaan van de verdrukte en verongelijkte massa.

Ik zelf maakte daarbij in mijn boek het voorbehoud van bekwame, zelfs geniale leiding.

Het experiment echter leerde mij nog veel meer beteekenis hechten aan die leiding, en het verwachten van initiatief in de individueele leden eener ongeschoolde, ongecultiveerde menigte als geheel hopeloos verwerpen.

De menigte, beschaafd of onbeschaafd, denkt, voelt en handelt, zooals enkele krachtige hooguitstekende individuën haar dat leeren, vóórdoen of opdringen. Ze is absoluut niet in staat zich zelf te organiseeren of zelf nieuwe wegen te vinden, ze volgt gedwee de leiding van gewoonte, conventie en heerschende personen.

Ik beweer niet, dat dit altijd zoo blijven zal. Beschaving, wetenschap en vrijheid des geestes kunnen hierin verandering brengen, bij gemeenschappelijke welvaart en vrijen tijd. In vergelijking met barbaarsche volken en vroegere cultuurtoestanden is er zeker veel ten goede gewijzigd. Er zijn sommige goede beginselen onvervreemdbaar gemeen-goed geworden. Maar in slaafschheid, onzelfstandigheid, gebrek aan initiatief, indolentie, kudde-natuur is onze volksmassa, ook de meer beschaafde, ongeëvenaard. En dat juist omdat haar omvang en haar samenhang zooveel grooter is. Al haar geestesbewegingen zijn massaal, en het individueele verachtert en verzwakt door een steeds veiliger en meer compact gemeenschapsleven. In deze compacte massa, met haar zeer oppervlakkige dagblad-wetenschap en cultuur, met hare talrijke inferieure elementen, is alleen wijziging te brengen door invloed van sterke, niet al te scrupuleuze, niet al te ruime, maar behoorlijk eerzuchtige en heerschzuchtige personen. Het is, bij den tegenwoordigen toestand der massa, niet mogelijk voor den hoog gecultiveerde, den wijsgeer of dichter, direct op haar bedrijfsleven in te werken. Daarvoor loopen hun respectieve ethische gevoelens te ver uiteen. Eerst wanneer de geestesvrijheid door de gansche massa ware heengedrongen

dan zou de invloed van wijsgeer of dichter onmiddellijk op allen kunnen werken. Maar zoover zijn wij niet, en met toekomst-menschen maakt men geen hedendaagsche organisatie.

Van de anarchistische of sociaal-democratische taktiek, die rekent op een ‘klasse-strijd’, waarin de volksklasse eindelijk overwinnen zal, is hoegenaamd niets te verwachten.

De eene verloopt dan ook in een onschadelijk gedeclameer, - de aberratie der bommengooierij niet mede gerekend - de andere in een doodgewone politieke oppositiepartij die niets positiefs tot stand brengt, tenzij ze zich met coöperatie gaat bemoeien, wat ieder andere partij haar na kan doen.

En de ‘klasse-strijd’ wordt door de massa onmiddellijk vertaald als ‘kliek-geest’ en als zoodanig gretig aangepakt en met de meest verderfelijke en verstompende gevolgen gevoerd. Met alle welbekende verschijnselen van felle en domme ‘partijhaat’, ‘secte-geest’, en hoe deze verschrikkelijke vorm van menschelijke bekrompenheid meer moge heeten, worden de ‘heeren’ de ‘intellectueelen’ uit de arbeidsgroepen geweerd. Een zelfmoord-taktiek die hun vijanden niet anders dan met honend genoegen kan vervullen. Waarlijk, voor den uitvinder van den ‘klassenstrijd’ mochten de reactionnaire kapitalisten wel een massief gouden standbeeld oprichten.

De mogelijkheid eener anti-parasitaire bedrijfs-reorganisatie van ‘onder-op’ acht ik na mijn ervaringen ten eenen male buiten gesloten.

Als zich een reusachtig socialistisch lichaam zal vormen, van den aard en op de wijze als door mij geschilderd[1)], dan zal dat alleen geschieden door de persoonlijke kracht en invloed van een geniaal man met despotische neigingen en bekwaamheden. Ongeveer zooals het Duitsche rijk door Bismarck is gevormd, onder een uiterlijk gemaskeerd en door eenmaal onvervreemdbare algemeene vrijheidsbeginselen getemperd despotisme.

Dat zulk een commercieel genie, tevens een wijsgeer, een vrije geest, een dichter zou kunnen zijn met christelijke, anarchistische, of socialistische gevoelens, acht ik niet wel mogelijk. Daarvoor schijnt mij de productiviteit van het menschenras aan genieën te gering.

1) ‘Blijde Wereld’ pg. 328 vlg.

De mannen, die als veldheer, staatsman, of bedrijfsleider in den modernen tijd de grootste beteekenis hebben gehad, Napoleon, Bismarck, Rockefeller, waren allen in wijsgeerig, dichterlijk opzicht, in ware menschelijke grootheid van geest en gevoel, niet meer dan mediocriteiten. En dit is niet toevallig.

Een wijze, die van nature en uit eigen begrip christelijk handelt, niet uit gehoorzaamheid aan een zedelijk voorschrift, maar omdat hij niet anders kan, die dus van zelve edelmoedig, ridderlijk en tevens oprecht is, die kan zich niet ongestraft in de verwarde ethica en den fellen belangenstrijd van ons hedendaagsch bedrijfsleven, van het actieve gemeenschapsleven mengen.

Om in dien strijd niet onmiddellijk onder den voet te geraken zijn instincten noodig van eigenliefde, van baatzucht, van wantrouwen, van wraakzucht, van sluwe voorzichtigheid, die bij den hoog gecultiveerde verloren zijn gegaan en die alleen te vervangen zouden zijn door een mate van schranderheid die, meen ik, geen menschelijke geest thans kan bereiken.

De wijze is een weelde-product, evenals de kunstenaar en dichter. De gemeenschap der menschheid is nog te arm om ze anders dan bij uitzondering en onder bijzondere omstandigheden te gedoogen.

Een leider der menschen kan thans alleen dan met macht en met goed gevolg in het practische leven werkzaam zijn, als hij heeft een zekere beperktheid, die hem al zijn kracht doet concentreeren in een begrensde sfeer van begrippen. Zulk een beperktheid kenmerkte Bismarck, voor wien in de wereld en in 't heelal maar één volk en één koning bestond, en voor wien alle middelen geoorloofd waren tegenover alles wat daar buiten leefde. Zulk een beperktheid, maar edeler en beminnelijker, was de kracht van den Amerikaanschen patriot Franklin. Misschien het eenige moderne voorbeeld van den succes-vollen staatsman-filosoof.[1)]

De wijze, die naar steeds grooter ruimte en geestes-vrijheid streeft, zou om in 't actieve leven in te grijpen de onoprechtheid behoeven die somtijds tegenover minderjarigen en

1) Wat verklaard kan worden uit de voor karakter-vorming bizonder gunstige omstandigheden waarin hij geboren en opgevoed werd.

ontoerekenbaren geoorloofd en geboden is, maar deze zou tevens zijn kracht verlammen.

Ik zou den redenaar wel eens willen hooren die, *zonder onoprecht te zijn*, door zijn woord heerschte over een publiek, dat hij in den grond van zijn hart voor onvrij, onmondig en tot rationeel handelen onbevoegd hield. En toch is het een zoodanige menigte wier werkzaamheid moet worden geördend tot voorbereiding voor een betere toekomstige maatschappij.

De hooddwaling van mijn boek - waarvan het experiment mij genezen heeft, is deze - dat ik, ziende hoe kunst en wetenschap alleen bloeiden op een bodem van parasitaire weelde, twijfelde aan hun bevrijdende kracht.

Mijn moraal was hier te eng, te puriteinsch en te rationeel. Ik was niet genoeg doordrongen van de eenheid der menschheid, die wel wat individuen durft offeren om een toekomstigen bloei te verzekeren. Ik meende, in overeenstemming met vele enge en fanatische moralisten, dat elk individu een streng-rationeele rechtvaardigheid moet verkiezen boven de gehoorzaamheid aan menschelijke instincten, die niet anders zijn dan het diepe en ver boven ons individueel begrip verheven verstand der soort.

En ik geloofde daarom, wijl niet anders overschoot, - aan een bevrijding ‘van onder op’, waarbij dichter en geleerde het offer zouden moeten brengen van tijdelijk hun natuurlijke werkzaamheid te staken, totdat door de rede een zuivere gemeenschapsorde was gesticht, waarop zij dan een nieuwer en schooner bouw konden optrekken.

Maar door het experiment ben ik tot de overtuiging gekomen, dat de stoffelijke bevrijding alleen kan voortkomen uit de geestelijke, en dat kunst en wetenschap de eenige bronnen zijn van geestelijke vrijheid, waaruit de gansche menschheid moet gedrenkt worden, en die dus nooit mogen ophouden te vloeien, ten koste van welke tijdelijke ongerechtigheid ook.

Alleen blijf ik vaster dan ooit de meening toegedaan, die mij steeds eigen was, dat kunst en wetenschap zich nooit mogen losmaken van het praktische, actieve menschenleven en een eigen zelfstandig, kloosterachtig bestaan vormen in afgescheiden zelfperfectie, - maar dat ze altijd door den

band der liefde met het groote geheel moeten verbonden blijven, ook al moeten zij daardoor tijdelijk aan hoogheid en volkomenheid verliezen.

Laat de practische heerschers, de staatslieden en bedrijfsleiders thans het hoogste woord voeren en de hoofdrollen in de menschen-wereld vervullen, ook zij behoeven geestelijke bevrijding en kunnen daarvoor nergens anders terecht komen dan bij wetenschap en kunst. Van die domeinen uit wordt, ondanks verwarring en schijn, de menschheid ongezien en ongemerkt beheerscht.

Maar, wel te verstaan, kunst en wetenschap in hooger zin dan de menigte bedoelt en begrijpt. De amusementskunst staat even ver van de kunst, die de hooge toevlucht, de bevrijder, de verlosser der menschheid zal worden, als de pedante schoolgeleerdheid van de ware wetenschap, die niet alleen de dorre feiten maar hun bovenzinnelijke beteekenis omvat.

Men heeft mijn boek verweten, dat het te veel Godsdienstige bespiegeling bevatte. Dit verwijt blijf ik afwijzen. De leeringen der practijk, die mij tot bevrijding des geestes weder terugdreven in de domeinen van kunst en wijsheid, brachten mij tot nog sterker overtuiging, dat ook dáár alleen uitkomst te verwachten is, wanneer kunst en wijsheid hun eenheid en innerlijk samenhang gevonden hebben in de goddelijke beteekenis van al het waarneembare.

Men kan over de termen en woorden twisten, ik geef ieder woord voor beter en ben bereid elken religieus dogmatischen term, die verwarring stichten of bekrompen geesten vat geven kan voor kritiek, te laten varen.

Maar wie het in deze bladzijden gezegde aandachtig leest en overweegt, zal bespeuren dat hier noodzakelijk geïmpliceerd wordt de aanname van een *verstand*, *een wil*, *een gevoel* oneindig ver verheven boven de menschelijke dingen van dien naam. Dit nu is het gemeenschappelijke van alle godsdienst.

Zonder deze implicatie acht ik alle streven vruchteloos, alle gedachte onzinnig, alle kunst doelloos, alle wetenschap en wijsheid zonder uitkomst.

Over deze zaak zelve verder redeneeren schijnt mij op dit

oogenblik ontijdig, niet omdat het boven onze macht zou gaan, hierin door rede en wetenschap verder te komen, integendeel, maar omdat de logische weg daartoe nog niet is ingeslagen en wel de gemeenschappelijke wetenschappelijke perfectioneering van ons eenige middel tot denken en mededeelen, onze taal.

De wijsgeer, die begeerig uitziet naar het oogenblik, dat natuurwetenschap en filosofie elkaar zullen naderen en ineensmelten tot eenzelfde wereld- en godswijsheid, moet geduld oefenen en wachten tot het voornaamste werktuig des verstands, de taal, tot hoogere en nieuwere functies is gereed geworden.

De kunstenaar, die met vormen, klanken, beelden en gestalten denkt en mededeelt, behoeft dit wachten niet, maar kan rustig en hoopvol voortarbeiden.

F. VAN EEDEN.

De gang van den parlementairen arbeid.

De klachten zijn allerwege, niet heden maar reeds sinds jaren, dat de wetgevende machine langzaam werkt, zoodat het vele jaren duurt voor eene wet over een belangrijk en ingrijpend onderwerp tot stand is gekomen. Waaraan is dit toe te schrijven?

Ten deele aan onzen volksaard, die er van houdt den zekeren weg te bewandelen en zich niet tevreden te stellen met eene oppervlakkige behandeling. Langzaam maar zeker, is een oud-vaderlandsch spreekwoord. Men wil een onderwerp van alle kanten bezien alvorens aan eene voorgestelde regeling zijne goedkeuring te hechten. Te misprijzen is dit niet, maar men kan die deugd - tot zekere hoogte is dit eene deugd - ook overdrijven. En daaraan loopen wij wel gevaar van tijd tot tijd, zoo niet geregeld, ons schuldig te maken.

Voor een ander deel is die langzame voortgang toe te schrijven aan de wijze van werken, aan den ingewikkelden loop van het parlementaire raderwerk. Zooals men weet splitst dit zich in vooronderzoek en openbare behandeling.

Herhaaldelijk zijn pogingen gedaan om het vooronderzoek deugdelijk te doen zijn, om zooals de heeren De Savornin Lohman en Schaepman het in de memorie van toelichting voor hun voorstel van 1888 tot herziening van het reglement van orde der Kamer uitdrukten ‘kort, goed en veel werk te doen.’

Eene gewichtige poging daartoe werd steeds gezien in de instelling van de commissiën van zelfstandige rapporteurs. Herhaaldelijk is dit stelsel aanbevolen, ook voorgesteld en

zelfs toegepast. Reeds in 1843 achtte Luzac het wenschelijk den rapporteurs meer zelfstandigheid te geven en de uitgebreide taak der afdeelingen te besnoeien. De commissie in 1849 op initiatief van Thorbecke benoemd tot herziening van het reglement van orde, stelde voor het stelsel van zelfstandige rapporteurs in te voeren.

Wat verstaat men onder de zelfstandigheid der rapporteurs? Het antwoord op die vraag vindt men in eene rede van Thorbecke van 25 April 1849 (Parlementaire redevoeringen, deel I blz. 177). 'Wellicht - aldus leest men daar - zou een onzer, met het stellen belast, hebben gezegd, dat de commissie der rapporteurs moest zijn, niet het *gezuiverde*, ook niet het *zuiverende*, maar het *ontwikkelende* orgaan van de gevoelens der afdeelingen, van de opinie der meerderheid van de leden, zoover die in de afdeelingen kenbaar is gemaakt, een orgaan, naar ons voerstel, in de vervulling dier taak verantwoordelijk aan de Kamer. De hoofdvraag is, onzes inziens, *aan wie* de rapporteurs hun verslag hebben te doen. Hebben zij hun verslag uit te brengen aan het gouvernement, of aan de Kamer? Het eerste scheen voorheen noodig ten einde aan het gouvernement gelegenheid tot de verlangde verbeteringen te geven. Thans, nu de Kamer door de grondwet is geroepen om zelve te amendeeren, is die reden vervallen, en behoort het verslag uitsluitend aan de Kamer te worden gedaan.'

Het voorstel tot het invoeren van het stelsel van zelfstandige rapporteurs werd op de heftigste wijze bestreden, o.a. door Groen van Prinsterer, die wenschte dat de werkkring van de commissie van rapporteurs preparatoir zou zijn; hij begeerde leiding, geen leiband. Het voorgedragen stelsel werd toen verworpen. In Mei 1851 is een reglement, dat het stelsel der zelfstandige rapporteurs inhield, als proefneming aangenomen. Uit deze proefneming, die tot Febr. 1852 duurde, mag geen conclusie getrokken worden. Godefroi, in zijne artikelen in het Handelsblad van Februari 1871, zeide daarvan: 'Die proef is mislukt, naar de commissie van herziening meent, omdat de bezwaren van het stelsel de meerderheid der toenmalige Kamer daarvan afkeerig maakten; naar mijne stellige overtuiging, op eigen ondervinding gegrond, niet wegens de ondeugdelijkheid van het stelsel zelf,

maar wegens een parti pris bij de meerderheid der Kamer om hare medewerking aan eene deugdelijke toepassing te onthouden.'

In November 1864 werd door Van Bosse, Dullert, Godefroi en van Heukelom eene wijziging van het reglement voorgesteld, waarvan het hoofddoel was spoediger afdoening van de werkzaamheden der Kamer te bevorderen en verbetering te brengen in de inrichting der verslagen en in de uitoefening van het recht van amendement.

In 1872 kwam eene herziening tot stand waarin het stelsel van zelfstandige rapporteurs, hoewel niet volledig, werd aangenomen. Mr. J.H. Telders, in zijn akademisch proefschrift 'Het onderzoek van wetsvoorstellen in wetgevende vergaderingen', zeide er van: 'de zelfstandigheid der rapporteurs is weder te sprake gekomen en eenigszins in het aangenomen reglement doorgevoerd; echter zoo ten halve, dat ook hier weer een oordeel over de werking van dat stelsel niet te vellen valt.'

Incidenteel heeft men in 1879 het stelsel toegepast voor het toen aangeboden strafwetboek. Op voorstel van de Kamerleden Godefroi, Lenting en Patijn werd door de Kamer voor de behandeling van dat ontwerp de volgende werkwijze voorgeschreven[1)]:

Art. 3. Nadat de overweging in de afdeelingen is afgeloopen, wordt, zonder dat eene nieuwe overweging in de afdeelingen kan plaatst hebben, het nader onderzoek van het ontwerp, ter verdere voorbereiding der openbare beraadslaging, opgedragen aan eene commissie, waarvan de leden, tot een door de Kamer te bepalen getal, door den Voorzitter worden benoemd, tenzij de Kamer anders bepaalt.

Art. 5. De Commissie onderzoekt het wetsvoorstel, ook naar aanleiding van den inhoud van de processenverbaal der afdeelingen, treedt daarover in schriftelijk of mondeling overleg met de Regeering, en brengt een beredeneerd verslag uit.

Dit verslag bevat de mededeeling der uitkomsten van het onderzoek der commissie en van het gehouden overleg met de Regeering, alsmede de ontwerpen der wijzigingen, die de Commissie in het wetsvoorstel raadzaam acht.

1) Bijlagen Handelingen der Staten-Generaal 1878/9 No. 122.

Art. 8. Over elke wijziging, door de Regeering na het uitbrengen van het in art. 5 bedoelde verslag vóór of gedurende de beraadslaging in het ontwerp gebracht, gelijk mede over elke wijziging, van de zijde der leden voorgesteld, wordt gedurende de beraadslaging het oordeel gevraagd der Commissie.

In hunne memorie van toelichting merkten de voorstellers op: ‘de toepassing eener gewijzigde behandeling op het Strafwetboek zal tevens eene nuttige proefneming kunnen zijn, naar wier uitkomsten later de wenschelijkheid eener meer algemeene toepassing zal kunnen worden beoordeeld.’ En in de volgende beschouwingen komt duidelijk uit hoe destijds de overtuiging reeds bestond dat, althans ten aanzien van omvangrijke wetsontwerpen, alleen van een commissoriaal systeem, hetwelk dat der afdeelingen verdringt, heil is te verwachten.

‘Toch begrijpt men er (d.i. in België) - en zeer terecht - dat voor sommige wetsvoorstellen van bijzonderen aard en omvang het openbaar debat beter voorbereid wordt door een onderzoek van mannen, met het onderwerp daarvan door werkkring, ondervinding en studie van nabij vertrouwd, die uit dien hoofde ook het meest geschikt zijn om, door overleg met de Regeering, de wets-voorstellen in dien staat van rijpheid te brengen, die ze behoeven om het openbaar debat vruchtbaar te doen zijn, dan door een onderzoek in de afdeelingen, wier samenstelling door het lot niet eens den waarborg geeft dat in elke daarvan leden zitting hebben, die van het onderwerp meer speciale kennis hebben en die voor het rapporteurschap berekend zijn.’

In de vergadering van 15 October 1879 kwam Mr. Godefroi in zijne redevoertng ter verdediging der voorgestelde wijze van behandeling er openlijk voor uit, dat hij zich nu niet zoo schrikkelijk beklagen zou over het gemis van een afdeelingsonderzoek: ‘wij stellen ons die Commissie voor als wierd zij benoemd onder eene grondwet, die het sectieonderzoek facultatief, niet imperatief voorschrijft. Zou in dat geval het wetboek aan een onderzoek door de afdeelingen zijn onderworpen? Ik meen te mogen antwoorden: neen; men zou het sectieonderzoek niet hebben gebruikt als middel tot voorbereiding van het openbaar debat, maar men zou het

wetboek tot onderzoek onmiddellijk hebben verzonden naar eene speciale Commissie.'

Het voorbeeld van 1879 is tweemalen nagevolgd: in 1881 bij de behandeling der wets-ontwerpen tot regeling der nationale militie en schutterijen; in 1884 ten aanzien der wets-ontwerpen, strekkende tot invoering van het wetboek van strafrecht. Men zal zeker niet ontkennen dat deze proefneming een hoogst gunstig resultaat heeft opgeleverd. Aan de deugdelijke voorbehandeling, eerst van eene Staatscommissie, daarna van de commissie van rapporteurs, mag ongetwijfeld worden toegeschreven dat de openbare behandeling van het uitvoerige strafwetboek slechts enkele dagen, van 25 Oct. tot 9 November 1880, heeft gevorderd.

De Grondwet van 1887 heeft ten aanzien van het vooronderzoek van wets ontwerpen eene ingrijpende wijziging aangebracht. Terwijl de Grondwet van 1848 in art. 106 bepaalde: 'Over eenig ingekomen voorstel des Konings wordt door de volle Kamer niet beraadslaagd, dan nadat het is overwogen in de onderscheidene afdeelingen, waarin al de leden der Kamer zich verdeelen,' schrijft art. 111 van de Grondwet van 1887 voor: 'Aan de openbare beraadslaging over eenig ingekomen voorstel des Konings gaat altijd een onderzoek van dat voorstel vooraf. De Kamer bepaalt in haar reglement van orde de wijze, waarop dit onderzoek zal worden ingesteld.' Deze bepaling is bij amendement van den heer De Savornin Lohman in den grondwettelijken tekst gebracht. Bij de verdediging van dit amendement wees de voorsteller er op, dat de Kamers geheel vrij behoorden te worden gelaten in de regeling van de wijze, waarop 's Konings voorstellen behandeld zullen worden. Toch is in het reglement van orde der Tweede Kamer van 1 November 1888 dat verplicht afdeelingsonderzoek behouden. Art. 21 van het reglement van orde houdt in: 'Zij (voorstellen van wet) worden verzonden naar de afdeelingen van het tijdvak, gedurende hetwelk zij inkomen.'

Over de waarde van het afdeelingsonderzoek bestaat met zeldzame eenparigheid eene vrij ongunstige meening. Godefroi, in zijne artikelen in het Handelsblad van 1871, sprak reeds van 'het feit van de slechte opkomst der leden in de afdeelingsvergadering.' En in de memorie van antwoord voor het

voorstel van de heeren De Savornin Lohman en Schaepman van 1888 tot herziening van het reglement van orde leest men: ‘De voorstellers meenden, dat er omtrent de ondeugdelijkheid van de thans gebruikelijke manier van werken eene communis opinio bestond, en dat hetgeen bijv. door den hoogleeraar Buys in diens bekend werk op art. 106 is aangeteekend, bij niemand tegenspraak zou ontmoeten.’ Genoemde hoogleeraar zeide op het betrokken artikel: ‘Worden de vergaderingen van de afdeelingen slecht bezocht - en dit is hier te lande zeker geen uitzondering - dan zal het verslag van het verhandelde in die vergaderingen een onvermengd kwaad zijn; de leidstar wordt dan dwaallicht en oorzaak van de verrassingen en verwarringen, waaraan onze parlementaire debatten zoo rijk zijn.’

Steeds heeft men, en zelfs in de latere jaren in toenemende mate, hooren klagen over de weinige belangstelling die het afdeelingsonderzoek ondervindt, zoowel wat betreft het geringe getal leden dat er aan deelneemt als wat aangaat de weinige voorbereiding die de leden voor de te behandelen onderwerpen zich vaak gunnen. Het gevolg daarvan is dat de resultaten van dat onderzoek, met name voor de Regeering, weinig waarde bezitten omdat de meening der Kamer omtrent verschillende punten en onderdeelen der voordracht niet te bepalen, zelfs niet te gissen is. Vroeger was die toestand wel eenigszins anders, indien althans juist is wat men soms hoorde of meende te kunnen opmerken. In den tijd toen de Kamer geregeld zes dagen van de week openbare of afdeelingsvergadering hield, waren de leden van het begin der hervatting van de Kamerwerkzaamheden tot aan het reces vrij geregeld present, maar thans met de versnelde middelen van gemeenschap naar alle streken van het land is het voortdurend een komen en gaan, zoodat met weinig zekerheid op iemands tegenwoordigheid kan worden gerekend. Natuurlijk wordt dit het sterkst ondervonden bij het afdeelingsonderzoek omdat geen presentielijst de tegenwoordigheid en dientengevolge ook de afwezigheid signaleert. Geen wonder dat het onderzoek in de afdeelingen zelfs van belangrijke en uitvoerige ontwerpen soms in enkele dagen afloopt en die oppervlakkige behandeling wreekt zich dan later bij de openbare behandeling. Als eene illustratie hoe sommige leden dachten of handelden

ten aanzien van het afdeelingsonderzoek herinner ik aan eene uitdrukking, die mij nog altijd in de ooren klinkt: ‘ik behoor niet tot de sectiehengsten’ en aan eene andere uitdrukking, vermeld in het academisch proefschrift van den heer F.H.M.v. Lilaar: ‘De wijze van beraadslaging in wetgevende vergaderingen,’ blz. 193: ‘aan die gewone garnizoensdiensten doe ik niet mede, ik kom alleen bij de parades.’ Wanneer reeds zoo gedacht werd door hen die de leiding gaven, dan behoeft men niet te vragen hoe de anderen handelden.

Te verwonderen is het dan ook niet dat, nadat de grondwet van 1887 had bepaald dat aan de openbare beraadslaging over eenig voorstel des Konings een onderzoek vooraf gaat, zonder meer, dus zonder te bepalen dat dit onderzoek moet geschieden in de afdeelingen of wel door eene speciale commissie, de heeren De Savornin Lohman en Schaepman in de voorstellen, die zij in 1888 tot herziening van het reglement van orde aan het oordeel der Kamer onderwierpen, ook opnamen het denkbeeld van de benoeming van commissiën van voorbereiding voor ontwerpen van omvangrijke en technischen aard.

De voorstellers bedoelden niet, zij het onder een anderen naam, een terugkeer tot het vroeger vaak aangeprezen en een tijd lang in praktijk gebrachte stelsel van zelfstandige rapporteurs. In hun antwoord stelden zij dit duidelijk in het licht. ‘De zelfstandige rapporteurs - aldus leest men op blz. 15 - gaven een zelfstandig advies, traden met een zelfstandig voorstel op, waar zij van de Regeering in meening verschilden. Het was hun eigenlijke taak te zeggen wat geschieden moest. Deze eigenaardigheid maakte hunne voorbereidende werkzaamheid tot eene beslissende en de critiek tegen deze gevoerd schijnt nog altijd rechtmatig.’

Wat de voorstellers bedoelden formuleerden zij zelven aldus:

1e het tot dusver gebruikelijk onderzoek in de afdeelingen kan als regel behouden blijven;

2e voor gewichtige en veel omvattende wets-ontwerpen behoort de benoeming van eigenaardige commissiën van rapporteurs door het reglement van orde mogelijk te worden gemaakt. De beteekenis dezer commissiën wordt het best aangeduid door den naam: Commissiën van voorbereiding;

3e bij de instelling dezer commissiën van voorbereiding heeft men zooveel mogelijk te voldoen aan de volgende voorwaarden:

a. de meening der minderheid in de afdeelingen moet in de commissie tot haar recht kunnen komen;
b. het gemeen overleg met de Regeering moet zoo gemakkelijk en zoo vruchtbaar mogelijk worden gemaakt;
c. het voorbereidend karakter van de werkzaamheid der commissie moet uitdrukkelijk bewaard blijven.

Het resultaat is geweest dat het reglement van orde vermeerderd is met een artikel (art. 36) luidende: 'Op voorstel des Voorzitters of op een door tien leden geteekend verzoek kan de Kamer het onderzoek van een wetsvoorstel opdragen aan eene Commissie van voorbereiding van vijf leden.' In 1907 is met het oog op de toen ingediende ziekteverzekering de bepaling van 'vijf leden' vervangen door: 'vijf of meer leden.'

Van deze bevoegdheid, in 1888 verleend, is herhaaldelijk gebruik gemaakt en daaraan zijn over velerlei onderwerpen hoogst belangrijke verslagen te danken. Die verslagen bevatten niet alleen wat men anders het Voorloopig Verslag noemt, maar ook het antwoord der Regeering, benevens de resultaten van het mondeling overleg met den Minister en het voornamelijk uit dat overleg voortgekomen gewijzigd wetsontwerp.

Uit het medegedeelde zal wel de gevolgtrekking gemaakt kunnen worden dat ook in ons land een streven bestaat naar de instelling van 'Standing Committees', die reeds in het buitenland toepassing heeft gevonden. De behoefte daaraan en aan nog verder ingrijpende wijzigingen wordt door de omstandigheden geboren. De kring van personen, die aan den parlementairen arbeid deelnemen, wordt gaandeweg grooter, maar vooral de ontwerpen, die aan de wetgevende vergaderingen worden voorgelegd, zijn niet alleen talrijker maar vooral ingewikkelder, omdat de richting van den tijd en het sociale leven steeds hoogere eischen stelt. Men mag als stellig aannemen dat bevrediging van die eischen lang op zich zal laten wachten, wanneer de tegenwoordige werkwijze gevolgd blijft.

Daarbij denke men niet enkel aan het vooronderzoek - de Commissiën van voorbereiding zijn werkelijk een middel

van verbetering en vereenvoudiging van den arbeid - maar men denke ook en misschien in de eerste plaats aan de openbare behandeling.

Die openbare behandeling is nog vrij wel onveranderd. Zij wordt geopend met een algemeene beraadslaging, daarop volgt de behandeling van de artikelen waarop ieder naar hartelust amendementen kan voorstellen, daarna de tweede lezing, ook ingevoerd door de reglementswijziging van 1888,[1)] en eindelijk de eindstemming. Maar tusschen den dag van aanvang en dien van het einde liggen veelal niet enkel weken maar soms maanden, vooral veroorzaakt door de vele amendementen en sub-amendementen die op bijna elk artikel worden voorgesteld. De vraag is vaak opgekomen: is die amendementen-regen onbeperkt toelaatbaar? Het schijnt of men in de Grondwet leest dat ieder Kamerlid het recht heeft amendementen voor te stellen en toch dat staat niet in art. 112 der Grondwet van 1887, evenmin als het stond in art 107 van de Grondwet van 1848. Daarbij werd en wordt aan *de Kamer* het recht van amendement gegeven, dus de Kamer dat recht uitoefenende heeft ook het recht die uitoefening te begrenzen, te beperken, met waarborgen te omkleeden.

Wil men eenige staaltjes van uitvoerige, om niet te zeggen langwijlige, behandeling? Vooraan staat het arbeidscontract, van 7 Maart tot 5 April, 3 Mei tot 21 Juni, eindstemming 29 Juni 1906, dus ruim 2½ maand.

Dan volgt de drankwet, van 22 April tot 14 Juni, eindstemming 1 Juli 1904, bijna 2 maanden.

De eerste ongevallenwet vorderde voor openbaar debat van 24 Oct. tot 27 November 1899, iets meer dan een maand. De tweede ongevallenwet van 10 tot 18 October 1900. De wijziging van de lager onderwijs-wet van 22 Maart tot 12 April en van 26 April tot 5 Mei 1905, ruim een maand.

1) Deze tweede lezing is niet wat men daaronder in Engeland verstaat, waar zij is wat wij noemen de algemeene beraadslaging over het aanhangige ontwerp. Hier te lande verstaat men daaronder eene redactioneele revisie van het ontwerp door Regeering en Commissie van rapporteurs of van voorbereiding, waarbij (zie art. 78 van het reglement van orde) alleen die voorstellen van nieuwe wijzigingen worden toegelaten, welke door de aangenomen wijzigingen of de verwerping van artikelen noodzakelijk zijn geworden.

De onderwijzers-pensioenen van 1 tot 17 Maart 1905. Het militair strafwetboek van 29 April tot 4 Juni 1902. De militaire pensioenen van 21 Februari tot 18 Maart 1902.

Men stelle nu daartegenover eenige voorbeelden uit het verledene, bijv. een halve eeuw geleden. De gemeentewet werd aangeboden 3 Maart 1851, openbare behandeling 12 Mei tot 4 Juni 1851. De provinciale wet werd aangeboden 3 Mei 1850, openbare behandeling 18 tot 24 Juni 1850. Het Indische Regeeringsreglement, aangeboden 21 December 1853, openbare behandeling 17 Juli tot 8 Augustus 1854. De jacht- en visscherijwet, aangeboden 17 Februari 1857, openbare behandeling 15 tot 28 Mei 1857. De lager onderwijswet van 1857, aangeboden 23 Februari 1857, openbare behandeling 29 Juni tot 20 Juli 1857.

Dat waren toch ook ontwerpen van omvang en beteekenis, zelfs, zooals de gemeentewet en provinciale wet, van nieuwe beginselen, die eene nieuwe orde van zaken in het leven riepen. Het Indisch Regeeringsreglement was bijna van het begin tot het einde een wet van beginselen en aan bevoegde mannen om er voor in het strijdperk te treden ontbrak het in waarheid niet. Men denke aan den strijd van Baud contra Van Hoëvell, die beide van den aanvang en bijna bij elk artikel met een bewonderenswaardig meesterschap tegenover elkander stonden.

Zijn er na de boven medegedeelde cijfers en data nog argumenten noodig om de noodzakelijkheid te betoogen van eene diep ingrijpende verandering in de parlementaire werkwijze, wil men ten minste de vele ontwerpen die in aantocht zijn binnen afzienbaren tijd in het Staatsblad zien verschijnen? Of verwacht men in waarheid, dat, bij het volgen van de tegenwoordige methode, de ziekteverzekering, de invaliditeitsen ouderdoms-verzekering, de verzekering tegen bedrijfs-ongevallen van personen in het visschers- en in het landbouwbedrijf spoedig tot wet zullen worden verheven? Op grond van de verkregen resultaten is het zeer te betwijfelen. En nu worden slechts enkele ontwerpen genoemd. Het getal is met vele, even belangrijke voordrachten op elk gebied van wetgeving aan te vullen. Wat is bijv. te verwachten van het aanhangige ontwerp op de administratieve rechtsspraak? Durft iemand zich voorstellen dat hier de leden zich zullen

beperken èn in de lengte van hunne redevoeringen èn in het gebruik maken van het recht van amendement?

Wat wil men dan voor het tegenwoordige regime in de plaats stellen? Deze vraag is gemakkelijker gesteld dan beantwoord. Toch waag ik het een antwoord te geven, wanneer men mij, op grond van een meer dan 50jarige ambtelijke praktijk in de Staten-Generaal, bevoegd acht een oordeel mij te vormen.

Ik zou het nuttig achten het afdeelingsonderzoek ook over onderwerpen van belangrijken en technischen aard te behouden. De leden moeten gelegenheid hebben in vertrouwelijken kring over eene voordracht zich uit te spreken. Ik heb menigmaal van Kamerleden gehoord dat het afdeelingsonderzoek zoo leerzaam is en, goed geleid, opbouwend werkt.

Aan het afdeelings-onderzoek ga vooraf het besluit der Kamer om het wets-ontwerp, na afloop van dat onderzoek in de afdeelingen, in handen te stellen van eene commissie. Men noeme dit eene Commissie van voorbereiding of geve haar een anderen naam, zoo men wil. Zij worde saamgesteld uit 10 of 15 leden, dus 2 of 3 in elke afdeeling.

Van het afdeelingsonderzoek wordt door de benoemde commissie opgemaakt een verslag, dat door de Regeering wordt beantwoord en indien zij het noodig acht vergezeld gaat van een gewijzigd wets-ontwerp.

Naar aanleiding van die schriftelijke gedachtenwisseling ontwerpt de commissie eenige vragen, de hoofdpunten van het wets-ontwerp rakende, die vooraf aan de Kamer in druk worden medegedeeld. Vervolgens heeft plaats wat men nu noemt de algemeene beraadslaging over het wets-ontwerp, waarbij ook ten aanzien van de artikelen wenschen kunnen worden geopenbaard of eene betere redactie in overweging gegeven, en na afloop van die openbare behandeling worden de vragen bij stemming door de Kamer beslist.

De commissie brengt daarna het gewijzigd wets-ontwerp in overeenstemming met de besluiten der Kamer en redigeert de artikelen juridisch en taalkundig. Bij dien arbeid is de betrokken Minister tegenwoordig, zoo deze het wenscht bijgestaan door den ambtenaar die met het ontwerpen van het wets-ontwerp is belast geweest.

Het aldus geredigeerde wets-ontwerp wordt vervolgens in openbare vergadering aan stemming onderworpen, waarbij de leden bevoegd zijn in korte bewoordingen, zooals dit nu reeds naar aanleiding van den considerans wordt toegelaten, hunne meening over de gewijzigde voordracht te zeggen en daarover hun stem te motiveeren.

Natuurlijk zal het denkbeeld om, ten aanzien van omvangrijke en technische voordrachten, de behandeling van de artikelen van de openbare vergadering naar eene commissievergadering te verwijzen bezwaren ontmoeten. Het onttrekken van die behandeling aan den invloed van de individueele leden doet misschien niet aangenaam aan, maar is het zoo verkeerd? De Grondwet verzet er zich niet tegen. Het reglement van orde alleen zou gewijzigd moeten worden. Een groot voordeel zou zijn dat de commissie eerder met den arbeid gereed zal zijn dan de Kamer en dat een belangrijk deel van den nationalen tijd bespaard en gebezigd zal worden voor anderen arbeid, die op afdoening wacht maar moet blijven liggen omdat de tijd ten eenen male ontbreekt. De commissie-vergaderingen zouden ook voor een deel kunnen gehouden worden in de zoogenaamde Kamerrecessen. Dit zou wel grootere inspanning vorderen van de commissieleden, omdat er voor hen geen of weinig vacantie zou bestaan, maar het voordeel zou toch zijn dat het werk harder opschiet dan thans.

Nog een ander voordeel zou die meer huishoudelijke behandeling van de artikelen geven. De redactie van de wetten zou er door verbeterd worden en het gevaar weggenomen dat door een onverwacht en in een onbewaakt oogenblik aangenomen amendement de economie van het ontwerp wordt verbroken of verstoord. De Kamer zou ook bewaard blijven voor verrassingen als onlangs bij de tiendenwet voorkwamen, toen men op het laatste oogenblik, zonder er in de schriftelijke behandeling of het openbaar debat van te reppen, kwam met een ingrijpend amendement. Die handelwijze werd afgekeurd o.a. door den heer Schaper, dus van eene zijde waar men de aanmerking gansch niet had verwacht. Juist daarom willen wij zijne woorden even in herinnering brengen. Ze waren in werkelijkheid in hooge mate karakteristiek en ad rem. Hij zeide in de vergadering van 3 Mei 1907 (blz. 1613 van de Handelingen): ‘Het is eenigszins gewaagd om zich in dit

juridisch debat te mengen, maar het is mij gebleken, dat men de zaak werkelijk niet aan de heeren juristen kan overlaten. Ik geloof, dat hier gisteren amendementen zijn aangenomen, die de wet zeker niet hebben verbeterd. Er is gesproken over het werk der ambtenaren, maar het komt mij waarlijk voor, dat men de beslissing over dergelijke juridischtechnische zaken beter kan overlaten aan de beslissing van eenige ambtenaren, die rustig op hun kamer zitten, dan aan de leden van dit woelige gezelschap, waar à l'improviste amendementen worden voorgesteld, die dikwijls op zeer slechte gronden rusten. Soms luistert de meerderheid niet eens naar al die discussies, maar bij de stemming gaat men dan af op vrienden, kennissen of magen, die men hier in de Kamer heeft, zonder zelf over de finesses te kunnen oordeelen. Zoo wordt dan soms maar een amendement aangenomen. Ik geloof dat door deze wijze de wet goeddeels kan worden verknoeid.'

Het stellen van vraagpunten, de hoofdpunten van het wetsontwerp rakende, die door de Kamer zouden moeten worden beslist als basis voor den verderen arbeid der Commissie, zal wel geen bezwaar ontmoeten. Iets dergelijks werd aanbevolen in het Voorloopig Verslag over het voorstel van 1888 van de heeren De Savornin Lohman en Schaepman tot herziening van het Reglement van Orde. 'Verdiende het niet overweging' - werd gevraagd - 'aan de commissiën van onderzoek op te dragen vooraf eene schets van hoofdpunten samen te stellen als leiddraad voor de behandeling in de afdeelingen?'

Eene andere kwestie, die waarschijnlijk meer hoofdbreken zal kosten, is: hoe moet de commissie worden saamgesteld? Zal men die samenstelling opdragen aan de Kamer of aan den Voorzitter? Volgens art. 37 van het reglement van orde worden de leden van de commissie van voorbereiding benoemd door den Voorzitter, tenzij de Kamer anders besluite. Die benoeming door den Voorzitter is sedert 1888 een constant gebruik geweest. Bedriegen wij ons niet, dan levert die wijze van benoeming de meeste waarborgen op voor onpartijdigheid, die zeker niet gevonden wordt bij eene opdracht aan de Kamer, omdat deze van zelf meer let op de politieke kleur dan op andere hoedanigheden. Wij herinneren ons daarvan een markant geval. Toen de Indische begrooting van 1904, dus in de dagen van het ministerie Kuyper, in de afdeelingen onderzocht zou worden

werd tot rapporteur benoemd een lid van de toenmalige politieke meerderheid, die nooit met Indische zaken zich bemoeid had en dus niet gerekend mocht worden daarvan bijzonder op de hoogte te zijn. In die zelfde afdeeling had toen zitting een erkende Indische specialiteit, maar behoorende tot de liberale partij. Op dit voorbeeld, dat, vooral uit die dagen, met anderen van gelijken aard te vermeerderen zou zijn, verdient te worden gelet.

In Duitschland volgt men eene andere methode. De Rijksdag is verdeeld in zeven afdeelingen. Mr. Telders, in zijn reeds aangehaald academisch proefschrift, vermeldt dat de wijze waarop de commissiën aldaar tot stand komen deze is: 'De verschillende partijleiders, te zamen vormend het zoogenaamde "Senioren Convent", vergaderen en maken uit, hoeveel leden elk dier partijen naar de commissie, die uit 7, 14, 21 of 28 leden moet bestaan, zal afvaardigen. Zijn zij het hierover eens geworden (dit geschiedt licht, doordat de verhouding van het, door eene partij af te vaardigen, aantal gelijk moet zijn aan de verhouding van de getalsterkte dier partij tot die van den geheelen Rijksdag) dan wordt in afzonderlijke fractievergaderingen uitgemaakt, welke de leden zullen zijn, die de vergaderende partij in de commissie zal doen zitting nemen. De aldus gekozenen worden aan de afdeelingen opgegeven, als het ware met het bevel hen te kiezen. De afdeeling houdt zich aan de opgave en zoo zal men in de commissie de meest zaakkundige leden van elke fractie vinden en aan elke partij eene getalsterkte, geheel evenredig aan die, waarover zij in de volle vergadering van den Rijksdag beschikt, zien toegekend.'

Feitelijk bestaat ook hier te lande reeds het zoogenaamde Senioren-convent, want de beide in 1906 en 1907 ingediende en ook aangenomen wijzigingen van het reglement van orde der Tweede Kamer zijn uitgegaan van de leiders der verschillende partijen in de Kamer. Toch zou ik niet durven verzekeren dat het wenschelijk is het Duitsche stelsel te volgen. Het schijnt wat gecompliceerd. Eerst bepaalt het Seniorenconvent het getal dat iedere partij zal afvaardigen, dan beslist de fractie wie de personen zullen zijn en eindelijk volgt de keuze door de afdeelingen. Waarom, indien men dien weg op wil, niet aan het Senioren-convent de bevoegdheid gegeven de zaak met een slag af te doen. Dit is eenvoudiger en korter.

De benoeming door den Voorzitter der Kamer kan in werkelijkheid niet verkeerd zijn. Zoo noodig, en wat misschien ook wenschelijk is, kon dit in overleg met de hoofden der partijen geschieden. Tot nu toe geven bij de opvolgende Voorzitters die benoemingen blijken van groote onpartijdigheid. Zoo wij meenen zijn geen voorbeelden te noemen die het tegendeel aanduiden. Men denkt misschien aan het incident Passtoors bij de benoeming der commissie van onderzoek voor de ziekteverzekering. Maar het gold daar de vraag of de eene persoon boven den andere in dezelfde partij beter werd geoordeeld. Dit geval pleit dus geenszins tegen de opdracht der keuze aan den Voorzitter.

In het tot nu toe medegedeelde vindt men misschien iets radicaals. Te ontkennen is dit niet, speciaal wat betreft het verwijderen uit het openbaar debat van de behandeling van de artikelen eener wet. Is het noodig voor die uiting de toegevendheid in te roepen omdat bevrediging van den geuiten wensch wat moeielijk, misschien niet dadelijk mogelijk schijnt? Men stelle zich dan voor oogen dat alles wat men ernstig wil ook kan gebeuren, mits het gewilde of gewenschte in zichzelf goed is en tot het goede leidt. De overtuiging, die als het ware met den dag rijpt en zich ontwikkelt, dat de tegenwoordige toestand onhoudbaar wordt, moet van zelf naar verandering en verbetering doen streven. Daarvoor zij het vorenstaande ter overweging aanbevolen.

J. BOUDEWIJNSE.

Boekenevolutie.

Hoe zal over een dikke honderd jaar, gegeven de overweldigende aanwas van onzen boekenschat, een groote openbare bibliotheek er uit zien? In zijn amusant boekje ‘Anno 2070, een blik in de toekomst door Dr. Dioscorides’ heeft de Utrechtsche hoogleeraar Prof. P. Harting deze vraag trachten te beantwoorden: hij schrijft: ‘Vóór ons breidde zich, zoover het oog zien kon, een reeks van gebouwen uit, die veeleer deed denken aan eene stad van matige grootte dan aan eene voor het bewaren van louter boeken bestemde plaats. “Gij ziet, dat gij hier een keus zult moeten doen; van welk vak van menschelijke kennis wenscht gij de boekverzameling te zien?”

“Mij boezemen de geschriften over natuurwetenschap het meeste belang in.”

“Aan een bezichtiging van al de gebouwen, waarin deze bewaard worden, kan niet gedacht worden. Gij moet u veel meer beperken.”

“Welnu, dan die over Dierkunde.”

“Nog veel te veel om slechts een oppervlakkigen blik op de inrichting te werpen. Alleen het doorwandelen der zalen zonde ons te lang ophouden. Kies een klein onderdeel daaruit.”

“Dan de werken over Entomologie?”

“Het zal nog niet gaan, gij dient u tot een enkele orde der insecten te bepalen.”

“Kies dan wat ge wilt,” zeide ik, “ik ben bereid u te volgen!” Zoo traden wij dan een der gebouwen binnen. Onderweg trof mij de menigte van beambten, waarvan eenigen

zich beijverden om de in nog veel grootere menigte aanwezig zijnde bezoekers terecht te wijzen en te helpen, terwijl anderen bezig waren met het maken van registers en uittreksels ten behoeve van geleerden, wien de tijd ontbrak om al de geschriften over het onderwijs te lezen, waarmede zij zich op dat oogenblik bezig hielden. Ik vernam, dat dit een uitnemende leerschool voor jeugdige geleerden was, die aldus niet alleen boeken en zaakkennis opdeden, maar daardoor ook tot zelfstandige schrijvers werden opgeleid. Ik volgde mijnen geleider door lange rijen van zalen, totdat wij eindelijk gekomen waren in eene groote zaal, welker wanden van boven tot beneden met boeken bezet waren. Hier hield hij stil: “Nu zijt gij in de boekenzaal der Tweevleugelige insecten. Zeg nu welk werk gij verlangt in te zien.” Doch toen ik die duizenden banden, alle handelende over Vliegen en Muggen, in dichte rijen voor mij zag staan, vreesde ik mijne onkunde te zeer te zullen verraden, door een keus te doen en een titel te noemen, waaruit waarschijnlijk blijken zoude hoe weinig ik op de hoogte der wetenschap van de een en twintigste eeuw was. Daarom betuigde ik, volkomen voldaan te zijn over 't geen ik reeds gezien had. Zoo verlieten wij dus de bibliotheek, die wellicht juister met den naam van bibliopolis, d.i. boekenstad mocht bestempeld worden.’

Dr. Dioscorides was een scherpzinnig man en menige voorspelling uit zijn merkwaardig geschrift heeft zich in de laatste veertig jaar reeds in realiteit omgezet,.... ten opzichte van het bibliotheekwezen nochtans schijnt hij te stout gedroomd te hebben: een gebeurtenis, die zijn schaduw vooruit zendt, schijnt een streep te zullen halen door zijn toekomstrekening. Deze ‘schaduw’ is een artikel in het ‘Bulletin de l'Institut international de Bibliographie’ te Brussel, dat den sensationeelen titel draagt: *Sur une forme nouvelle du livre: le livre microphotographique*. Het woord ‘microphotographique’ hier in zeer verrassenden bond met het woord ‘livre’ aan de wereld der bibliophilen voorgesteld, klinkt vol geheimzinnigheid; het wekt bij ons de gedachteop aan bacteriën, baccillen en infusoriën en doet ons een oogenblik verwachten, dat de schrijver ons een sprookje wil gaan vertellen van een bibliotheek uit de wereld van het oneindig kleine; de betoogende, zakelijke

toon van den aanhef evenwel roept ons spoedig naar de werkelijkheid terug en doet ons met een zweem van verwondering opmerken, dat we niet zweven in een rijk van fantastische nevels, maar vasten grond onder de voeten hebben.

De schrijver begint met te zeggen, dat de bibliographie als wetenschap niet veroordeeld is, altijd in 't verleden te zoeken, maar ook wel eens met belangstelling om het hoekje van de toekomst mag gluren, en zich te bemoeien heeft met het uiterlijk zoowel als met het innerlijk van het boek. Dan zet hij de prophetenmuts op en orakelt het volgende: ‘Het boek, dat achtereenvolgens gesneden werd in steen, gebakken in klei, geschilderd op papyrus, geschreven op perkament, gegraveerd in hout, gedrukt op papier, begint in onze dagen neiging te vertoonen, zich geheel over te leveren aan de photografie.

Tot nog toe heeft zich deze overgang voornamelijk bepaald bij het illustratieve gedeelte, maar deze begrenzing is geenszins gerechtvaardigd en de transformatie heeft ook den tekst zelf binnen haar bereik. Wat heeft men reeds op dit gebied tot stand gebracht? Wat kan men rechtens van de toekomst verwachten? Zie hier 't onderwerp dezer voorloopige mededeeling.’

Dat alles klinkt gewichtig, en toch is het niet zonder leemten, want geheel waar is 't niet, dat de photographische reproductie zich voornamelijk heeft bepaald tot het illustratieve gedeelte van het boek.

Als getuigen hiervoor (maar voor hen, die wat intiemer bekend zijn met het hedendaagsche boekwezen is dit niet eens noodig) behoef ik slechts aan te roepen de prachtige facsimileuitgaven van oude handschriften onder toezicht van den Leidschen Bibliothecaris Dr. S.G. de Vries door de firma Sijthoff tot stand gebracht. Maar niettemin moeten we den schrijver de eer geven die hem toekomt en bekennen, dat de ietwat manke inleiding tot conclusies voert, die recht van lijf en leden zijn en levensmoedig de toekomst in 't aangezicht zien. Gezegd wordt, dat het tegenwoordige boek (in zijn nu reeds meer dan twaalf eeuwen oude gestalte) in hooge mate onpraktisch is; dat het te zwaar is in de hand, ongelijk van formaat, ongeschikt van vorm; dat het ruimteverkwisting vordert in de boekenkasten en bibliotheken; dat het bovendien slechts

kort stand houdt, door de zwakke grondstoffen waaruit het vervaardigd is niet tegen de sloopende kracht van den tijd is opgewassen, en dat een streven om 't in den tegenwoordigen vorm duurzamer te maken de toch reeds veel te groote kostbaarheid tot in 't zeer onpraktische vermeerdert. Er zijn duizenden boeken, die slechts binnen 't bereik van een zeer kleinen kring van lezers liggen; alleen de groote steden kunnen zich de weelde veroorloven van groote bibliotheken en de dorpen en kleinere plaatsen blijven verstoken van het broodnoodige dagelijksch voedsel voor het intellect; zelfs de grootsteedsche geleerde, die de bronnen wil raadplegen voor zijn wetenschappelijken arbeid, kan deze vaak niet anders dan door middel van tijdroovende en dure reizen onder zijn bereik brengen. Tegen al deze euvelmoedigheden nu is één universeel middel, *de photographie*, en de kunst van het licht kan en moet in deze duisternis licht brengen, kan de kostbaarheid der boeken, de wijdloopigheid en ruimte-verkwisting in de bibliotheken, de onbereikbaarheid der wetenschappelijke bronnen opheffen.... het paradijs van het '*livre microphotographique*' is nabij, en '*l'Institut international de Bibliographie*' wil ons dit Utopia der boekentoekomst binnen voeren.

De photographische plaat of film is namelijk ontvankelijk voor zeer fijne toetsen, en kan binnen uiterst geringe afmetingen een wijd gezichtsveld samendringen zonder dat het iets van zijn scherpte verliest. Voorbeelden hiervan vinden we in onze naaste omgeving: Men herinnert zich voorzeker de wandelstokjes, penhouders en andere 'souvenirs' die onze ouders voor hun kinderen meebrachten van tentoonstellingen en uitstapjes in het buitenland: in den knop dier wandelstokken en het ondereinde dier penhouders bevond zich dan een zeer klein glasoogje, een vergrootglas van een kwart centimeter in middellijn, waardoor een diorama zichtbaar was van de bezochte plaats, zeer duidelijk doorgaans en met leesbaar onderschrift. Dit diorama, dat door de lens gezien vaak een schijnbare hoogte had van een decimeter en meer, was voor het ongewapend oog niets anders dan een bijna onzichtbaar stipje, dat ongeveer de afmetingen had van de doorsnede van een vliegepoot.

Deze zelfde eigenschap der photographie heeft ook op een ander gebied in dezen tijd reeds een schitterende toepassing

gevonden in de bewegende lichtbeelden der cinematograaf. In een metalen doos van 15 centimeter middellijn en 2½ centimeter diepte wordt een cinematographisch lint opgeborgen van 50 Meters lengte, waarop zich 5000 verschillende photographische opnamen bevinden van zeer geringe afmeting en zeker de oppervlakte van 2 cM. in 't quadraat niet te boven gaande. Worden deze photographieën door de lantaarn geprojecteerd dan kan elk daarvan met volkomen duidelijkheid worden uitgebreid tot een oppervlak van 16 vierkante Meters. Door den inhoud van de kleine ronde blikken doos wordt dus volgens dezen maatstaf een oppervlakte van beelden voortgebracht van 80000 vierkante Meters, vertegenwoordigende een meter-breed lengtevlak van ruim tweemaal den afstand van Utrecht naar Amsterdam. Dit illustre voorbeeld nu hebben de schrijvers van 't meergenoemde artikel, de heeren Robert Goldschmidt en Paul Otlet, zich ten grondslag gesteld bij hun beschouwingen over de boekenhervorming, die door het Instituut is in studie genomen en die met de voortvarendheid van handelen, welke deze grootsche inrichting kenmerkt, waarschijnlijk binnen zeer korten tijd in daden zal worden omgezet.

Het doel, dat door onze reformators wordt nagestreefd is, aan het boek een vorm te geven, min of meer overeenkomende met de photographische film der cinematograaf, of voor 't minst een op deze ondervindingen gebaseerden mininum omvang, die echter gedurende de lectuur door middel van vergrooting, 't zij rechtstreeks of door projectie, zoodanig kan worden uitgebreid, dat het schrift een normale grootte krijgt en gemakkelijk leesbaar is, wat van de goedkoope Duitsche en Engelsche uitgaven met hun veel te gedrongen letterdruk niet altijd gezegd kan worden. Dit idee is niet geheel nieuw: de Engelsche natuuronderzoeker G. Wharton Simpson heeft de mogelijkheid der samenstelling van het microphotografische boek reeds in 1865 uitgesproken en de uitvoering daarvan in hoofdtrekken aangegeven. ‘Door middel van de photographie,’ zegt hij, ‘zou men binnen enkele decimeters in 't vierkant den inhoud kunnen samendringen van groote folianten, en van al de geleerdheid, opgetast in zalen vol met boeken zou men dan het equivalent kunnen opbergen in een enkele lade. Deze overweging kan van gewicht zijn met betrekking tot de

snelle en nimmer poozende vermeerdering onzer boekverzamelingen. Natuurlijk zou men dan, om deze miniatuurboeken te lezen, moeten gebruik maken van het mikroskoop of van de tooverlantaarn.'

Deze opmerking, hoewel ze geen proefnemingen op grooter schaal ten gevolge had, bleef nochtans niet geheel zonder vrucht, want gedurende het beleg van Parijs kwam de Fransche officier Dagron op de gedachte: den hier aangegeven weg van schriftverkleining toe te passen op den ordonnance-dienst met postduiven: hij vervaardigde langs photographischen weg strookjes licht papier van 4 centimeters in 't vierkant, die 1500 depêches bevatten. Op een strookje van 3 centimeters lengte en 1 centimeter breedte, een oppervlakte weinig grooter dus dan de helft van een Nederlandsch postzegel, reproduceerde hij 16 pagina's druks. Voor het bloote oog waren deze duivenpostberichten natuurlijk niet te onderscheiden van zwarte puntjes en de Duitschers, wien ze misschien hier of daar wel in handen gevallen zijn, moeten vreemd op hun neus gekeken hebben bij dit zonderlinge geheimschrift, waarvan de scherpste koppen onder de schriftkundigen vergeefs den sleutel gezocht hebben. Min of meer buiten beschouwing blijven hier de vrijwel algemeen bekende reproducties van verschillende dagbladen en tijdschriften, die enkele jaren geleden als prospectussen werden in omloop gebracht en die een hoogte hadden van 7 à 8 centimeter. Dit waren namelijk zincographische reproducties, die de scherpte van het photographische cliché verloren hadden; ook als bewijs tegen de mogelijkheid van de hier omschreven verkleiningsmethode komen ze dus niet in aanmerking. Zeer merkwaardig evenwel was de proef van den Rus Scamoni, die een geheel nummer van de Duitsche illustratie 'Uber Land und Meer' samenvatte in een vierkantje van 2½ bij 2½ c.M. De duidelijkheid van deze zeer kleine *plano*, die juist de hoogte had van ons Nederlandsch postzegel, liet, zoowel wat den tekst als wat de illustraties betreft, onder het mikroskoop gezien niets te wenschen over. Nochtans is het resultaat dezer proeven van weinig meer dan theoretische waarde, want ze bewijzen voornamelijk, dat het mogelijk is, den inhoud van zeer groote boeken binnen uiterst geringe afmetingen langs photographischen weg weer te geven,

terwijl bovendien blijkt, dat het mogelijk is deze verkleiningen bij wijze van curiositeit door het mikroskoop (een inspannende arbeid voor het oog) te lezen, of ze door middel der projectielantaarn (maar dit heeft zooals de zaken nu staan min of meer den schijn van een curieus spelletje) hun normale grootte terug te schenken. De onderzoekingen nu van het Bibliographisch Instituut te Brussel bestreven de praktische toepassing der microphotographie in het tegenwoordige boekwezen en zullen er dus toe moeten leiden, een vergrootingsmethode te vinden, die zich voegt in de praktijk van het dagelijksch leven, die niet duur is, weinig omslag vergt en zoowel bij dag- als bij avondlicht kan worden toegepast. Liefst moet ze daarenboven portatief zijn, zoodat de moderne reiziger in den electrischen bliksemtrein of het pijlsnelle luchtschip der toekomst gedurende een zondagmiddaguitstapje van Amsterdam naar de kusten der Middellandsche zee, op zijn gemak zijn microphotographische courant zal kunnen lezen, waarvan hij het exemplaar, dat zeker niet minder lezensstof bevat dan de 18 groot-folio pagina's van de Zondagseditie van ons ‘Handelsblad’, in de binnenzijde van zijn linkerhandschoen heeft opgeborgen. Bescheidener eischen voor de toepassing der nieuwe uitvinding kunnen er natuurlijk gesteld worden, indien men haar eenvoudig beschouwt als een krachtig hulpmiddel bij wetenschappelijke documentatie en van haar geen diensten vraagt in het alledags-leven. Het is reeds gezegd in den aanvang van dit opstel: de geleerde die de bronnen voor zijn wetenschappelijk werk wil raadplegen, die kostbare, oude manuscripten wil onderzoeken, in een of andere verre bibliotheek opgeborgen, bewaakt als het Rijngoud of de schat van Colchis en dus niet voor overzending vatbaar, moet nu een kostbare en tijdroovende reis ondernemen, om zich het document te verschaffen, dat hem bij zijn arbeid onmisbaar is. Wèl heeft men van een aantal handschriften reeds groote, kostbare facsimiles gemaakt, maar ook deze zijn slechts voor een gedeelte in grootere boekerijen te raadplegen; en uiterst zelden gedoogt zelfs het budget eener Bibliotheek, een dergelijke geldroovende verzameling van precieuse drukken compleet te houden. Voor den oningewijde zal dit duidelijk worden door een zeer recent voorbeeld uit ons eigen land: de prijzen van Sythoff's hiervóór

reeds vermelde handschrift-reproducties bedragen tusschen de 150 en 250 gulden per stuk, terwijl de bij dezelfde firma verschenene facsimile-uitgave van het prachtige 'Breviarum Grimani' *f* 1500. - per exemplaar kost: *tien* boeken als dit laatste zouden het geheele jaarlijksche huishoudgeld eener groote Nederlandsche bibliotheek hebben uitgeput. Bovendien staat het aantal der door reproductie toegankelijk geworden wetenschappelijke bronnen niet in verhouding tot het aantal, die ongereproduceerd bleven en in de eigen woning moeten worden opgezocht aleer ze hun geheimen den wetenschappelijken vorscher ontsluieren; onder deze reken ik den schat van rariora, rarissima en unica, zeldzame drukken, kostbare pamfletten en bovendien den stroom van oudere en nieuwere periodieken, die geen bibliotheek ter wereld, hoe vorstelijk ook met middelen toegerust, bij machte is compleet te houden. Vooral deze tijdschriften zijn oorzaak van eene versnippering van het wetenschappelijk materiaal, die het uiterst moeilijk maakt om een wetenschappelijke studie voldoende te documenteeren. Wel is door middel van repertoria getracht aan deze behoefte min of meer te gemoet te komen, en met name het 'Institut Bibliographique' heeft tot dit doel zijn 'Répertoire bibliographique' samengesteld, dat een depouillemnet geeft van den inhoud der tijdschriften, en dus de litteratuur over een gewenscht onderwerp tamelijk compleet aanwijst; maar zelfs met deze gegevens is het nog onmogelijk het dossier in voldoende volledigheid bij elkander te brengen, terwijl bovendien het gevaar dreigt, dat men zich door middel van nogal kostbare buitenlandsche ontbiedingen van boeken uit de groote bibliotheken, materiaal laat komen dat tegenvalt, onnoodig blijkt, geheel ongemotiveerde geld- en tijdverkwisting vordert. Hoezeer dit alles in wetenschappelijke kringen gevoeld wordt bewijst de even grootsche als kostbare onderneming, die enkele jaren geleden werd aangevangen door de 'Association des Academies', een comité bestaande uit afgevaardigden der verschillende nationale wetenschaps-instituten ('Académies'), dat zich tot taak stelt de gezamenlijke belangen dier genootschappen te behartigen.

De uitgave, die dit comité sedert 4 jaren het licht doet zien, draagt den titel van 'International Catalogue' en geeft den korten inhoud weer van alle boeken en alle artikelen op

het gebied der exacte wetenschappen, die in de verschillende periodieken verschijnen, daarmee een belangrijke bekorting leverend tot den compilatie-arbeid van personen, die een of andere materie uit dezen kring van wetenschappen tot onderwerp eener speciale studie nemen en alvorens hunne eigene conclusies openbaar te maken, de literatuur moeten overzien. Deze beredeneerde catalogus is een meer uitgebreide voortzetting van den 'Catalogne of scientific Papers,' die indertijd door de 'Royal society' werd uitgegeven, maar die door zijn steeds wassenden omvang en immer stijgende kosten dit geleerde genootschap uit de beurs groeide...

De 'International Catalogue' heeft nochtans, voor het gebied van wetenschappen, dat hij onder zijn hoede nam, de hier boven omschreven wenschen niet geheel bevredigd: telkens toch zal de geleerde onderzoeker, die zich tot hem als vraagbaak wendt, bij een of ander exerpt de begeerte voelen opkomen dit betoog in extenso voor zich te zien en dan vertoonen zich nog weder de bezwaren van onbereikbaarheid en kostbaarheid, die ik zooeven aanstipte, bij vele gevallen met nagenoeg onverzwakte kracht. Bovendien strekt de voorzienigheid van den 'International Catalogue,' zich slechts uit over de volgende wetenschappelijken afdeelingen: wiskunde, mechanica, natuurkunde, scheikunde, sterrenkunde, weerkunde, delfstofkunde, aardkunde, aardrijkskunde (mathematisch en physisch), palaeontologie, biologie, plantkunde, dierkunde, menschelijke ontleedkunde, anthropologie, physiologie, bacteriologie, en al weten we nu bovendien dat de verschillende 'Jahresberichte', 'Central Blätter', 'Revues' enz. (ik vermeld hier als een verdienstelijken Nederlandschen arbeid nog in 't bizonder de 'Revue semestrielle' door het Wiskundig Genootschap te Amsterdam uitgegeven) over andere gebieden van wetenschap hun licht laten schijnen, en dat de fraaie: 'Index-Catalogue of Surgeons-generals-office te Washington' in alphabetische volgorde op de onderwerpen een literatuuropgave brengt van tijdschrift-verhandelingen op medisch gebied, dan ligt toch de conclusie voor de hand, dat zelfs met dezen veelzijdigen en millioenen verslindenden reuzenarbeid tot het hoogst-gewenschte in deze nog maar enkele schreden gedaan zijn, en dat andere hulpmiddelen noodig worden om het ideaal van wetenschappelijke documentatie in dezen geweldig

druk produceerenden tijd naderbij te komen en het gebruik der repertoria geheel aan het doel te doen beantwoorden. Mij schijnt het niet ver van de waarheid, dat de microphotographische weergave van boeken hier krachtdadig zou kunnen ingrijpen. Wij leven in een tijd, van welke men met een variant op een overbekend spreekwoord zou kunnen zeggen: ‘du fantastique au réel il n'y a qu'un pas’ en het is dus geen Verniaansche wonderreizigers-caprice, indien ik u hier een beeld geef, hoe de boekenevolutie, die door het ‘Institut Bibliographique’ wordt voorbereid, er uit zal zien.

Ik verbeeld mij dan, dat in de toekomst onder het onontbeerlijk meubilair van elke boekerij een toestel zal behooren voor microphotographische opnamen, met welks bediening een vast ambtenaar belast is. De photo's worden genomen op films of op geprepareerde aluminiumplaatjes, van naar internationale regelen vastgesteld formaat en waarop de te photographeeren bladzijden worden opgenomen in een vaste volgorde. Wenscht nu b.v. een geleerde in Europa een Amerikaansch tijdschrift-artikel te raadplegen, dat hij in een der groote repertoria vermeld gevonden heeft, dan wendt hij zich tot het Centraal-bureau voor microphotographische opnamen aan het ‘Institut Bibliographique’ te Brussel, dat in zijn ‘Repertoire Bibliographique’ de aanduiding bezit, in welke boekerij zich het gevraagde tijdschrift bevindt. Dadelijk zendt het bureau zijn aanvragen, het artikel wordt microphotographisch opgenomen en binnen zekeren tijd heeft de geleerde het stuk in optima forma onder zijn bereik. Het zeer lichte, zeer dunne plaatje zal slechts eenige centen kosten en de regeeringen zullen wel niet achterblijven met den vereischten steun, door voor dergelijke geleerde documenten een internationalen vrijdom van port te geven. Hoe zal dan de moderne onderzoeker zijn ouderen collega beklagen, die nog in 't begin van de 20ste eeuw voor een enkel tijdschriftartikel, uit een vreemde bibliotheek ontboden, met de kosten van terugzending aan frankeering een sommetje van over de gulden moest betalen, ongerekend nog den toeslag voor aanteekening en emballage, die in sommige boekerijen, met name de Duitsche, gebruikelijk is: voor enkele centen toch heeft hij, de jongere, zijn wetenschappelijk document in onbetwisten eigendom. En met hoeveel grootere vlugheid,

zal hij dit bovendien nog onder zijn bereik hebben? De in vordering zijnde uitvindingen geven ons te dien opzichte heel wat te vermoeden: luchtscheepvaart en electrische drijfkracht brengen wellicht binnen eenige jaren het verkeer met door zeeën gescheiden landen op een geheel anderen voet van snelheid, de telephonische verbinding (in de toekomst goedkooper en meer algemeen geworden) tusschen verschillende landen is nu reeds in volle werking en de geleerde zal dus de gewenschte documenten telephonisch kunnen ontbieden. Mogelijk is het bovendien, dat de uitvinding der beeldentelegraphie van Prof. Korn in München binnen enkele jaren een groote volmaking bereikt en dat ook tele-micro-photographie aan de orde komt, om ten slotte een voldongen feit te worden, zoodat de geleerde het gewenschte document desnoods binnen enkele uren tot zijn beschikking kan hebben, al ware de bron van herkomst ook dertig dagreizen (den tijd meen ik, waarin men tegenwoordig rondom de wereld vliegt) van hem verwijderd.

Op andere wijze nog verhoudt zich het vraagstuk in betrekking tot de eerste-rangs wetenschappelijke bronnen, handschriften, wiegedrukken, rarissima, pamphletten. Het zal op den weg liggen van het Centraal-bureau te Brussel van al deze documenten reproducties te doen vervaardigen langs microphotographischen weg, die, evenals nu de catalogus-blaadjes, in laden worden gerangschikt met op den achterkant een duidelijke titelopgave, welke zoowel een wetenschappelijke (in het Institut Bibliographique geschiedt dit volgens het decimaal-systeem) als een alphabetische rangschikking mogelijk maakt. De geleerden zullen dan de reproducties, die ze voor hun arbeid behoeven, van het bureau kunnen betrekken, dat gelijktijdig meerdere exemplaren doet vervaardigen en in voorraad houdt. Hier mag nog bovendien de gunstige omstandigheid worden vermeld, dat de photographie het document reageert en dat het herhaaldelijk gelukt is, verbleekt, onleesbaar schrift, dat in het origineel zijn raadselen met halstarrigheid verborgen hield, langs photographischen weg leesbaar te maken. Voor het lezen van palimpsesten, glossen en door vuur aangetaste papierbladen zijn dus de reproducties een krachtig hulpmiddel, vooral indien men erin slaagt bij de projectievergrootingen den omvang van het origineel te overtreffen;

dit laatste geldt natuurlijk ook van alle minder-goed leesbare manuscripten, die men met een loupe pleegt te ontcijferen. Het gebruik van het microphotographische document in de praktijk zal de studeerkamer van den geleerde een eigenaardige verandering doen ondergaan. Wij kunnen ons den wetenschappelijken vorscher denken, bij het onderzoek van een manuscript of een ander document rechtop (gezonder houding dan de over zijn werk gebogene van heden ten dage) voor zijn schrijftafel zittend. De wand vóór hem is een zuiver-wit muurvlak; aan beide zijden van zijn zitplaats is in het bureau, in laden, zijn microphotographische biblotheek in practische, licht-overzichtelijke volgorde opgeborgen: alle documenten gelijk van vorm en de geheele verzameling als een kaartcatalogus te raadplegen. Achter hem, aan den tegenovergestelden wand, hangend of op een sierlijken standaard, bevindt zich de projectielantaarn, door een electrische leiding aan zijn schrijftafel verbonden. Aan zijn rechterhand op 't schrijftafelblad vertoonen zich drie contact-knopjes:

№ 1 voor de ontsteking zijner electrische bureaulamp,

№ 2 voor de ontsteking der electrische projectie-lantaarn,

№ 3 voor het verzetten der pagina-beelden van het microphotographisch document, welke hij beurtelings op het muurvlak wenscht te doen verschijnen en die door een eenvoudige mechanische inrichting in het lantaarntje bij een druk op het contactknopje No. 3 in geregelde volgorde verspringen.

Een schaduwzijde van dit toekomstbeeld is, dat de werker niet gelijktijdig zijn document zal kunnen beschouwen en tevens aanteekeningen maken of vergelijkingen met zijn eigen handschrift, want zijn onderzoek moet geschieden (ook overdag) in een donker gemaakte kamer en weliswaar heeft hij de beide contact-knopjes naast zich, zoodat hij projectie en kamerverlichting naar believen en met groote snelheid kan afwisselen, maar daardoor komt bij een nauwgezet onderzoek in sommige gevallen nog te veel ten laste van 't geheugen. Anders wordt dit bij gewone lectuur, welke men op deze wijze achteloos in een leunstoel liggend zou kunnen genieten, waarbij men dan nog tevens het electrische contactknopje voor het verzetten der pagina's verplaatsbaar zou kunnen nemen, op de manier van de electrische schellen aan onze lampen: een litterair luilekkerland dus! In verband

met de hier geopperde bezwaren kunnen wij ons evenwel ook een andere voorstelling maken van de studeercel der toekomst. De techniek, indien vraag en behoefte het vernuft der uitvinders aan het werk zetten, zal zeker wel een vergrootingstoestel kunnen bedenken, dat vóór den werker op de schrijftafel kan geplaatst worden en dat door middel van een dubbel oculair hem een blik geeft op de pagina van het microphotographische boek, die hij wenscht te raadplegen. Ook daarbij zou dan het mechaniekje kunnen worden aangebracht voor het regelmatig verspringen van de pagina's: het donker maken van de kamer ware dan niet meer noodig en om het volle licht op de cliché te doen vallen zou boven de schrijftafel een helder bovenlicht kunnen worden aangebracht of in het toestel zelf een electrisch lampje met reflector. Zoowel bij avond als bij daglicht zou dit systeem van vergrooting in praktijk kunnen worden gebracht. Over de optische zijde van het probleem mag ik niet meespreken, maar mij dunkt groote bezwaren zullen tegen dit een en ander niet bestaan. De heeren opticiens zullen wel bereid gevonden worden dit nieuwe veld van omzet voor hun artikel te ontginnen en zonder moeite alle bezwaren uit den weg ruimen.

De stap lijkt me zelfs niet groot om van dit lessenaarvergrootingstoestel te komen tot het zak-vergrootingstoestel. Het zal wel mogelijk zijn een soort van bril te bedenken van een zeer lichte stof vervaardigd (zoodat 't volume niet al te veel op den neus drukt), waarin de microphotographische plaat wordt opgesloten en die evenals het hiervoor gefantaiseerde toestel, door verspringing de pagina's in geregelde volgorde voor het gezichtsveld doet komen. Dan is de tijd ook niet ver meer, dat de gehate, gevloekte, onhandelbare reuzencouranten van den aardbodem zullen verdwijnen en hun drukvlakte inkrimpen tot de uitgestrektheid van een dames-visitekaartje, zoodat men de complete Zondags-edities van een Handelsblad, een Nieuws van den Dag en een Nieuwe Rotterdammer gezamenlijk zal kunnen opbergen in het binnenzakje van z'n portemonnaie zonder dat deze de rijksdaalders in 't gedrang brengen, en men zal dan den krantenverslingder behagelijk uitgestrekt zien in zijn longchair, alsof hij in een zalig nietsdoen naar de sterren tuurde, met de

vergrootingsbril op den neus, en zijn aan de couranten-uitstrek-gymnastiek geheel ontwende armen vrij, om rustig zijn geurige havanna vast te houden, en zijn whisky met soda aan den mond te brengen. In hoeverre deze nieuwe staat van zaken een nadeeligen invloed zou kunnen uitoefenen op het gezichtsvermogen der courantenlezers laat ik ter beoordeeling aan de oogheelkundigen: ik bouw slechts toekomstkasteelen en overzie den omvang der mogelijkheden niet: dit is trouwens, gelijk de geschiedenis leert, een onmogelijkheid, en indien de natuurlijke gang van zaken ons dezen kant uitvoert zal naast het euvel ook wel de remedie geboren worden. Nochtans deze meer huiselijke toepassing van de vinding is van later zorgen, al mogen we ook daarvan 't strekkende belang niet over 't hoofd zien, ware 't dan alleen maar wegens de mogelijkheid die daardoor ontstaat, om kleine plaatsen van openbare leesmusea met uitgebreide microphotographische boekverzamelingen te voorzien voor betrekkelijk geringe uitgaven. Vóór alles zal 't echter wel het gebruik voor wetenschappelijke doeleinden zijn, dat het nieuwe boek de wereld der realiteit binnenvoert. Het Instituut, dat onderzoekingen in het werk stelt om het vraagstuk zijn oplossing nabij te brengen, heeft zich de volgende eischen gesteld: het nieuwe boek moet gering van afmeting, gelijk van vorm en grootte, zeer licht, zeer goedkoop, licht vermenigvuldigbaar en zeer duurzaam zijn. Dit laatste vooral is nog een ernstig punt van overweging. Geen brandbaar, geen lichtverscheurbaar materiaal zal tot grondstof mogen dienen, toch zal het soepel moeten zijn en misschien zal het lichte maar stugge aluminium niet aan alle eischen beantwoorden. Van verwachting klopt ons hart, welk materiaal de vereerende voorkeur zal genieten. Een groot voordeel van het microphotographische boek zal zijn, dat niet als bij de oude boeken de oplaag binnen zekeren tijd uitgeput raakt of dat de uitgever, die zijn verwachtingen te hoog gesteld heeft, met een menigte exemplaren blijft zitten. Hij zal het aantal exemplaren kunnen regelen naar de vraag, want de lettervorm wordt niet vernietigd en blijft tot in 't oneindige vermenigvuldigbaar, zonder merkbaar te verzwakken of te slijten. Desondanks zal zelfs de meest illusievolle voorstander der noviteit zich wel niet de mogelijkheid

fabelen, dat het nieuwe boek het oude van den aardbodem zal doen verdwijnen. De kortelings herleefde boekkunst lijdt geen nood: het fraai gedrukte, fraai verluchte boek uit ouder dagen zal nog wel immer vele vrienden vinden en naast het nieuwe blijven voortbestaan, ook in zijn minderkunstrijken vorm als troost voor de conservatieven, die zich op artistieke, hygiènische en conventioneele gronden tegen het gebruik van de boekbril en de projectielantantaarn blijven verzetten. Misschien zullen wel eenige dezer bezwaren ontzenuwd worden wanneer het den toekomstigen boektechnici gelukt het stelsel Lumière voor kleurenphotographie, nu nog in zijn prilste kindsheid, ook op het microphotographisch procédé toe te p ssen, zoodat prachtwerken met kleuren, incunabelen met de ruber-initialen, handschriften met de tintenpraal der miniaturen, in vollen glans en glorie kunnen worden overgebracht.

Tot een dergelijke volmaking zijn we evenwel nog niet genaderd en de naaste toekomst zal zich moeten contenteeren met wonderen als een ‘Encyclopaedia Brittannica’ in zakformaat, een ‘Mansi collectio consiliorum’ in een fichesdoos, een ‘Acta sanctorum’ in een biscuittrommel, een ‘Migne, Patrologia Graeca et Latina’ in een sigarenkistje.... en we mogen al blij zijn als we ons binnen een kwart eeuw in staat zien den gereproduceerden inhoud van onze 5 grootste Nederlandsche bibliotheken in een tiental platte schrijftafelladen op te bergen. Aleer de ‘Bibliothèque nationale’, het ‘British Museum’ en de ‘Library of Congress’ een dergelijk lot ondergaan, zullen er allicht nog een twintig winters meer onze kruin besneeuwd hebben... Een hard hoofd, dat het beleeft!.... maar van den weg, dien wij opgaan, zullen toch vermoedelijk dergelijke wonderbaarlijkheden wèl de eindpalen zijn.

J.D.C. VAN DOKKUM.

Dramatisch overzicht.

Jules Claretie. Le mariage d'Agnès. Histoire d'amour et de théâtre. Paris, Eugène Fasquelle. 1907.

'L'année terrible', het oorlogsjaar, het jaar van het beleg van Parijs, is ook voor de beroemde kunstinstelling, die den naam draagt van 'La Comédie française', een jaar van beproeving geweest.

Drie dagen na de oorlogsverklaring, den 18^{en} Juli 1870, voerde men *Le lion amoureux* van Ponsard op. Midden onder de voorstelling roept een stem: 'La Marseillaise!' Het orkest, dat er toen nog was - na 1870 werd het opgeheven -, speelt het lied, het parterre zingt de woorden en weldra zingt de heele zaal mee. Den 20^{en} wordt hetzelfde stuk opgevoerd en vraagt het publiek weer om de *Marseillaise*. Maar nu treedt Mlle Agar naar voren en, half zingend, half declameerend, met de diepe en indrukwekkende stem, die de ouderen onder ons zich nog herinneren zullen uit den tijd van haar eerste optreden in ons land, draagt zij de vaderlandsche Ode voor, terwijl het publiek telkens het refrein herhaalt. Dat gaat zoo avond aan avond, tot aan de sluiting van den schouwburg. Want al hield de Comédie française het zoolang mogelijk vol, ook toen in Augustus de eerste berichten van de nederlagen Parijs bereikten en de ontvangsten tot even 200, eens zelfs tot 168 frank gedaald waren, den 5^{en} September, den dag van den definitieven val van het Keizerrijk en van de proclamatie van de Republiek, was het uit. Den 6^{en} en 7^{en} wordt er niet meer gespeeld; den 8^{en} September wordt de schouwburg op hoog bevel gesloten.

In die tijden vervulde Edouard Thierry de betrekking van administrateur général. Francisque Sarcey noemt hem ‘le modèle du parfait directeur’. Hij was de man van het juiste midden: het classieke repertoire hield hij hoog, maar ook aan de nieuweren gaf hij een ruime plaats. Onder Thierry heeft het théâtre van de Musset, dank zij ook vertolkers als Delaunay en Mlle Favart, triomfen gevierd. De eerste stukken van Emile Augier, waarin Got schitterde, de comédies van Feuillet, *Henriette Maréchal* van de Goncourts, *La Papillonne* van Sardou werden onder zijn bestuur opgevoerd, en zelfs had hij den moed om, den 20^{en} Juni van het tentoonstellingsjaar 1867, *Hernani* van Victor Hugo, het werk van den balling, van den dichter der *Chatiments*, op het tooneel te brengen. De Keizerlijke regeering liet hem begaan en een groot succes, dat bij de eerste voorstelling de proporties van een reuzendemonstratie aannam, was zijn loon. Door diezelfde eigenschappen: moed en vastheid van karakter, waaraan hij een groote gematigdheid in zijn wijze van optreden voegde, onderscheidde Edouard Thierry zich in de dagen van beproeving, die de Comédie française na den 8^{en} September had te doorworstelen, en indien de instelling met haar groote lasten na die maanden- en maandenlange gedwongen sluiting niet is ten ondergegaan, indien hare sociétaires en pensionnaires haar trouw zijn gebleven, dan is het dank zij de geestkracht en de toewijding door haren administrateur général in die dagen ontwikkeld.

Beter dan uit alles wat anderen ons verzekeren, leeren wij Thierry als nauwgezet en gewetensvol bestuurslid kennen uit het dagboek, dat hij van 15 Juli 1870 tot 31 Mei 1871 gehouden heeft en waarin al de groote en kleine gebeurtenissen staan opgeteekend, welke in die bange dagen de geschiedenis uitmaken van het Théâtre français gedurende het beleg van Parijs door de Duitschers en onder de Commune. *La Comédie française pendant les deux sièges (1870/1871). Journal de l'administrateur général*[1] heet het merkwaardige boek, tot welks publicatie Thierry niet dan op den herhaalden aandrang van zijn uitgevers zijne toestemming heeft gegeven. Het is geen geschreven boek, maar enkel het afschrift van twee agenda's, waarin hij dag voor dag opteekende wat hij wilde ont-

1) Paris, Tresse et Stock. 1887.

houden. Maar deze aanteekeningen, waarin alleen de feiten spreken zonder dat een auteur ze geschikt of aangekleed heeft, vormen in haar soberheid een aangrijpend beeld van dit bange tijdperk.

Reeds in Augustus 1870 had de toenmalige archivaris van de Comédie française, Léon Guillard, het denkbeeld geopperd om, ten einde den schouwburg en de kostbaarheden die zich er in bevonden tegen alle gebeurlijkheden te beschermen, er een ambulance in te vestigen. Toen nu de tijdsomstandigheden de gedwongen sluiting waarschijnlijk maakten, namen de dames Madeleine Brohan, Favart, Jouaissain en andere vrouwelijke artisten het denkbeeld weer op en verklaarden zij zich bereid de ambulance te helpen stichten en onder haar patronaat te nemen. Na bekomen toestemming van hooger hand werden de groote foyer en de ‘galerie des bustes’ er voor ingericht.

Het dagboek van Thierry is nu gevuld, behalve met berichten en geruchten van het oorlogstooneel, met alles wat op de inrichting van de ambulance betrekking heeft. Van alle kanten komt hulp opdagen in den vorm van materiaal, van geld en van persoonlijk dienstbetoon. Den 14^{en} September worden de eerste twee gewonden, weldra gevolgd door twintig anderen, in de ambulance opgenomen.

Intusschen blijft het huis van Molière niet geheel aan zijn bestemming onttrokken. Wel wordt de bedenking geopperd of het pas geeft, in den toestand waarin het land verkeert, terwijl de vijand voor Parijs ligt, tooneelvoorstellingen te geven, maar daar wordt tegen aangevoerd dat verstrooiingen als deze geschikt zijn om de geesten op te beuren, dat men hierdoor tal van personen die ten gevolge van de sluiting der schouwburgen broodeloos zijn geworden, beambten, costumiers, figuranten - om van de tooneelspelers niet te spreken - aan den kost helpt en in het leven houdt. Het ingesloten Parijs verveelde zich en snakte naar zijn schouwburgen. En zoo ontsloot dan ook het Théâtre français zijn deuren weer, zij 't ook aanvankelijk voor vertooningen ten bate van dit of dat: van de gewonden, van de weezen, voor den aankoop van kanonnen. Ernest Legouvé opende de ‘matinées littéraires’, den 25en October 1870, met een voordracht over *l'alimentation morale pendant le siège*, die grooten indruk maakte. Verder speelde men dien middag fragmenten uit *Horace* van Corneille en uit *le Misanthrope*, een ‘à-propos patriotique *Pour les blessés* van Eugène Manuel, terwijl Coquelin

Les cuirassiers de Reichshofen van Bergerat reciteerde. Later werden nog herhaaldelijk voorstellingen gegeven. Sarcey, in zijn aangrijpende herinneringen aan het beleg van Parijs[1)], teekent den aanblik dien de zaal bij zulk een gelegenheid opleverde aldus:

"Éclairage sombre, public de gardes nationaux[2)] et de femmes en robes montantes; sur la scène, point de décors; les acteurs presque tous en toilette de ville; et à travers des fragments de pièces du répertoire classique, quelques odes de circonstance, improvisées par de jeunes poètes... Dans la grande avant-scène, autrefois loge impériale, les blessés convalescents assistaient au spectacle et tous les yeux se tournaient vers eux avec attendrissement. Il y avait des visages pâlis par la fièvre, des bras en écharpe, des têtes entourées de linge, et, parfois, quelque noir enfant du désert, dont les yeux étincelaient dans l'ombre, comme ceux d'un lion, son compatriote. Et cependant, à quelques pas de là, de pauvres diables souffraient et mouraient sur le lit de douleur de l'ambulance..." Sarcey haalt bij deze gelegenheid Théophile Gautier aan, waar deze in den *Moniteur* vertelt van zijn bezoek aan de gewonden in het Théâtre-Français op den avond van zulk een tooneelvoorstelling. 'En passant par le couloir, qui mène de la scène à la salle' - zegt Gautier - 'nous rencontrâmes deux religieuses, deux soeurs hospitalières, dont l'une demandait à l'autre: Où donc est la soeur Madeleine? - Au Théâtre du Palais-Royal, répondit la soeur interrogée, du ton le plus naturel du monde. Au moment même où passaient les soeurs, débouchait du foyer des acteurs Basile, avec sa longue robe noire, son rabat blanc, et ce bizarre chapeau que les prêtres espagnols portent encore. Ils s'effaça contre le mur, saluant de la façon la plus respectueuse. On jouait un acte du *Mariage de Figaro*... Quelle série étrange d'évènements vertigineux n'a-t-il pas fallu pour

1) Francisque Sarcey. Le siège de Paris. Impressions et souvenirs, Paris. 1871.
2) Ook de brave Sarcey zelf, wiens bijziendheid hem wel belet zal hebben gewichtige diensten bij verdediging of bewaking te bewijzen, behoorde tot de burgerwacht. Onder 15 Januari 1871, toen, niettegenstaande het bombardement, een talrijk publiek de viering van den Molière-dag bijwoonde, teekent Thierry aan: 'Rencontré Sarcey en garde national et enchanté de nous voir une salle pleine.'

faire se coudoyer le Basile de Beaumarchais et de vraies religieuses dans un couloir de la Comédie Francaise!'

Terwijl het werk van deze liefdezusters gesteund wordt door de vrouwelijke leden van de Comédie, wanneer zij niet 'de service' zijn bij voorstellingen of repetitiën, doen verschillende van de mannelijke artisten hun plicht als 'garde national,' als 'mobile', of in een of ander vrijkorps. Tot hen behoorde ook de 'pensionnaire' Jules Didier Seveste. Seveste was in 1863, zeventien jaar oud, als eerste prijs van het conservatoire aan het Théâtre français verbonden en had er in November van dat jaar gedebuteerd in de rol van Petit-Jean uit *Les plaideurs*. Hij was een tooneelspeler van talent, die in de rollen van het repertoire, vooral in Molière en Beaumarchais, zeer gewaardeerd werd. Toen de oorlog begon, was Seveste garde national, maar in November ging hij over tot het vrijkorps van de 'carabiniers parisiens'. Den 19en Januari werd hij in het gevecht bij Buzenval gewond en in de ambulance van het Théâtre français gebracht, waar hem het been boven de knie moest worden afgezet. Elf dagen lag hij daar, dobberend tusschen leven en dood; - den 30en Januari stierf hij.

De aanteekeningen van Thierry tusschen 19 en 30 Januari spreken telkens over Seveste en zijn toestand. Den 18en had de administrateur général nog een brief van hem ontvangen waarin hij zijn leedwezen uitspreekt, den 15en - Molière-dag - voor de eerste maal niet tegenwoordig te hebben kunnen zijn bij de 'Cérémonie', het défilé in de *Malade imaginaire*, waaraan alle artisten plegen deel te nemen. Den 19en meldt de acteur Lafontaine dat hij drie gewonden brengt: een van hen blijkt Seveste te zijn, wien een kogel de dij doorboord heeft. 'Le pauvre garçon', schrijft Thierry, 'pousse des cris terribles. Il a, dit-il, la jambe brisée en quatre morceaux et chaque mouvement de ces morceaux le fait horriblement souffrir. C'est égal; il est dans son théâtre; il est au milieu des siens; il se croit sauvé! Au milieu de tout cela la représentation continue, et les gémissements qui montent avec la civière s'entendent vaguement dans la salle terrifiée'.

Niettegenstaande dit onheil, dat in en om den schouwburg een diepen indruk maakt, blijft men ook de volgende dagen doorspelen. Men kan, zoolang de uitbetaling van de aanzienlijke staatssubsidie, welke de comédie geniet, geschorst blijft, de inkom-

sten van deze voorstellingen eenvoudig niet missen. ‘Si nous ne jouons pas’, schrijft Thierry, ‘qui donnera du pain à la famille de Seveste?’ De gewonde zelf houdt zich moedig. Hij stemt er in toe dat men hem het been afzet: ‘Après tout, M. Thierry fera bien de moi un régisseur’, zegt hij, en als de amputatie heeft plaats gehad: ‘Ik zal in alle geval een goede La Flêche kunnen zijn’. (La Flêche is, in *l'Avare*, de kreupele knecht van Cléante.) Den 22en brengt Seveste's zuster hem het kruis van het Legioen van Eer, dat hem voor zijn moedig gedrag is toegekend, en wanneer men het aan een der stijlen van zijn bed heeft opgehangen, zegt hij: ‘C'est bien beau, mais cela coûte cher’. Vermoedde hij toen wellicht reeds dat hij het met zijn leven zou moeten betalen? Acht dagen later sterft de vijf en twintigjarige kunstenaar, de moedige patriot, zijn moeder, een weduwe, en zijn zuster, wier beider steun hij was, troosteloos achterlatende. Den 1^{en} Februari wordt hij begraven. ‘Le convoi s'est mis en marche sans un prêtre pour faire la conduite, faute d'une voiture qu'on n'a pas pu trouver’, schrijft Thierry. Op het kerkhof werd door den administrateur général een grafrede gehouden, waarin hij de volgende treffende bijzonderheid releveerde. De laatste rol die Seveste vervulde was in *Une fête de Néron* van Alexandre Soumet, die van Montanus, aan wien Nero, die zich op hem te wreken heeft, de keus laat, zich de aderen te openen in een bad of te vechten tegen een gladiator. Montanus kiest het gevecht. En Nero, hoewel zijn moed bewonderend, zegt als een die nog niet van allen wraaklust afstand heeft gedaan: ‘Combien sa mère va trembler!’ Thierry, dit herinnerende, laat er op volgen; ‘Heel het waardig en roemrijk einde van Seveste ligt in die woorden’.

Dat is de aangrijpende geschiedenis die den tegenwoordigen administrateur général van de Comédie française, Jules Claretie, aanleiding heeft gegeven tot het schrijven van den roman, *Le mariage d'Agnès*.

Het is mijn schuld niet wanneer ik den roman, hoe roerend ook als ‘histoire d'amour’, minder treffend vind dan de geschiedenis. Wat er van ‘histoire de théâtre’ in voorkomt, bestaat uit weinig anders dan hetgeen in Thierry's aanteekeningen en Sarcey's ‘Impressions et Souvenirs’ te vinden is en waarvan ik hierboven het een

en ander mededeelde. Zoo vindt men er het verhaal van de ontmoeting, waarvan Théophile Gautier ooggetuige was, aldus in vermeld: ‘Les cornettes blanches et les chevelures blondes se penchaient sur les mêmes blessés et l'acteur qui venait de jouer Basile dans le *Barbier de Séville* ôtait son grand chapeau en forme de gouttière pour saluer la soeur de Saint-Vincent de Paul qui passait’.

Dat de schrijver tot kader voor zijn ‘histoire d'amour’ den oorlog van '70, het belegerde Parijs, koos en als hoofdpersonen Parijsche tooneelkunstenaars liet optreden, was zeker zijn recht. Ook is het begrijpelijk, dat de tragische dood van een veelbelovend tooneelspeler als Seveste hem op het denkbeeld van zijn roman heeft gebracht. Maar Claretie staat als literair kunstenaar niet hoog genoeg om ‘Dichtung’ en ‘Wahrheit’ tot een hoogere eenheid samen te voegen. De historische personen, die hij in zijn roman laat optreden, de in 1870 levende acteurs en actrices van het Théâtre français, die hij sprekende invoert, laat hij te dicht op ons staan. Daarbij begaat hij de onhandigheid, de gefingeerde hoofdpersonen van zijn roman, Simone Aubry en André Morère, al te sprekend te doen gelijken op twee, die in den tijd waarin deze geschiedenis speelt, deel uitmaakten van de Comédie française.

In de blonde, nog zeer jonge Simone, leerlinge van Regnier, die bij het concours du Conservatoire een eersten prijs behaalt in de rol van Agnès uit *L'ecole des femmes*, door haar blondheid, haar gratie en haar ingenuiteit aller harten stormenderhand inneemt, en wier naam als die van ‘l'Agnès idéale’ weldra op aller lippen is, moet ieder, die maar eenigszins op de hoogte is, die andere blonde, ideale Agnès, eveneens leerlinge van Regnier, herkennen die Suzanne Reichemberg heette. André Morère, de zoon eener weduwe, de jonge veelbelovende tooneelspeler die, blakend van geestdrift, het gevecht zoekt en den 19en Januari 1871 bij Buzenval een kogelwond bekomt, waaraan hij na weinige dagen sterft, doet terstond aan Didier Seveste denken, die, onder dezelfde omstandigheden, op dienzelfden datum gewond werd en aan zijn wonden stierf.

Maar nu heeft Claretie, om toch maar goed te doen uitkomen, dat hij bij het teekenen van de beide hoofdpersonen van zijn roman noch aan Mlle Reichemberg, de werkelijke ‘Agnès idéale’,

noch aan Seveste gedacht heeft, er dìt op verzonnen. Wanneer Simone in het Théâtre français voor het eerst de rol van Agnès zal spelen, vernemen wij dat men haar dit verzocht heeft ter vervanging van Mlle Reichemberg, die niet wel is. Later laat Claretie iemand tot Simone zeggen: 'La comédie avait déjà, hier, Mlle Reichemberg. Elle aura demain Mlle Aubry'. Er is vroeger al een paar maal sprake geweest van den acteur Seveste, maar wanneer nu André Morère in de ambulance gebracht is, deelt men hem mee, dat hij er tegelijk met Seveste is gekomen, die een kogel in het been heeft gekregen te Montretout.[1)]

Dit zijn onnoodige, haast kinderachtige trucjes.

Als idylle te midden van den onafgebroken voortdurenden krijg wel wat eentonig, wordt deze 'histoire d'amour et de théâtre' met zijn tragisch einde - den dood van André en zijn, niet officieel, huwelijk *in extremis* met Simone - verlevendigd en afgewisseld door het optreden van twee personen, van welke de een een oude bekende van ons is. Brichanteau, dien Claretie ons elf jaar geleden[2)] voorstelde als den ouden *cabotin*, die het op het Conservatoire en in het leven nooit verder heeft kunnen brengen dan tot een derde accessit, is toen de oorlog was uitgebroken uit de provincie, waar de schouwburgen gesloten zijn, naar Parijs gekomen, 'uit plicht en uit noodzakelijkheid', en telkens vinden wij hem weer, steeds 'acteur', met zijn onverzadelijke ijdelheid, zijn groote woorden en zijn groote gebaren, maar ook met zijn groot goed hart. De tweede figuur is de Vicomte Julien de Janillac. De Janillac is een rijk boulevardier, die zijn leven en zijn lichaam slijt in de cabinets particuliers van Brébant, in de kleine schouwburgen en op de wedrennen, wiens avonturen de *Chronique* vertelt en wiens 'bons mots' de *Figaro* wereldkundig maakt. Maar als Parijs wordt belegerd en de nood aan den man komt, voelt hij zijn beter Ik ontwaken en 'l'homme de toutes les premières', die enkel voor zijn plezier leeft, vindt er nu zijn plezier in, om als korporaal bij de garde mobile mee te helpen aan de verdediging van Parijs. Hoe hij, gewond, in de ambulance van het Théâtre français wordt opgenomen, daar door Simone

1) Wat bovendien onjuist is: Seveste werd gewond bij Buzenval, dat aan den anderen kant van de Seine ligt als Montretout.

2) *Brichanteau comêdien*. Zie 'De Gids' van October 1906.

opgepast wordt en hoe er, onder dit dagelijksch samenzijn, tusschen hem en zijne ‘petite soeur grise’ een affectie ontstaat, die de idylle André-Simone een oogenblik dreigt te verstoren, - de beschrijving hiervan behoort tot de gelukkigste gedeelten van Claretie's roman.

‘Ceux qui ont traversé la Tempête y retrouveront les éclairs, l'écho des jours d'orage. Ceux qui n'étaient pas nés apprendront là comment Paris vécut durant les heures terribles’, schrijft Claretie in de opdracht van zijn boek aan Adolphe Brisson, - en men kan het hem toegeven. Maar ik geloof dat men dit alles nòg levendiger zal gevoelen, dat men nòg dieper getroffen zal worden, wanneer men de onopgesmukte dagboek-aanteekeningen, de herinneringen aan die dagen leest, waaraan de ‘Dichtung’ geen deel heeft.

J.N. VAN HALL.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Over het Engelsch Tooneel.

- Aan het slot van het hoofdstuk ‘La Restauration’, uit het ‘L'âge classique’ geheeten derde boek van zijn *Histoire de la littérature anglaise*, geeft Taine zijn oordeel over het Engelsch tooneel van zijn tijd. Hij heeft het gehad over Sheridan, die, al behoort zijn werk op het letterkundig festijn niet tot de ‘mets substantiels’, noch tot ‘les vins francs et généreux du premier service’, toch door zijn geest en zijn verve iets leverde dat dienst kan doen als smakelijk dessert. En dan vervolgt hij:

‘Ce dessert achevé, il faut sortir de table. Après Sheridan nous en sortons tout de suite. Dorénavant la comédie languit, s'éteint; il n'en reste plus que la farce,.... la caricature survit à la peinture... Aujourd'hui il n'y a pas en Europe de scène plus vide, et la bonne compagnie l'abandonne au peuple. C'est que la forme de société et d'esprit qui l'avait suscitée a disparu. Ce qui avait dressé le théâtre anglais de la Renaissance, c'était la vivacité et la surabondance de la conception prime-sautière, qui, incapable de s'étaler en raisonnements alignés ou de se formuler par des idées philosophiques, ne trouvait son expression naturelle qu'en des actions mimées et en des personnages parlants. Ce qui avait alimenté la comédie anglaise du dix-septième siècle, c'étaient les besoins de la société polie, qui, habituée aux représentations de la cour et aux parades du monde, allait chercher sur la scène la peinture de ses entretiens et de ses salons. Avec la chute de la cour et avec l'arrêt de l'invention mimique, le vrai drame et la vraie comédie disparaissent; ils passent de la scène dans les livres. C'est qu'aujourd'hui on ne vit plus en public à la façon des ducs

brodés de Louis XIV et de Charles II, mais en famille ou devant une table de travail; le roman remplace le théâtre en même temps que la vie bourgeoise succède à la vie de cour.'

Dat werd geschreven in 1863, maar het kon gisteren geschreven zijn. Het Engelsch tooneel teert, zoowel wat de tooneelschrijfkunst als wat de tooneelspeelkunst betreft, op glorievolle herinneringen en al wat er jaren achtereen gedaan is door vereenigingen en bijzondere personen om het tooneel te 'hervormen', zooals het groote woord luidt, heeft niets uitgericht.

Wie er nog aan twijfelen mocht of de toestand werkelijk heden ten dage nog is gelijk Taine dien vóór vierenveertig jaar schetste, leze wat de heer Taco H. de Beer ons daarvan weet mee te deelen in de tweede helft van zijn *Living authors I. Poetry and the drama*[1]. Het boek is, naar het voorbericht meldt, 'the first and only book of its kind appearing in Europe', en de samenstelling heeft den schrijver, die zijn bouwstoffen uit alle hoeken moest bijeenzamelen, uit couranten, uit tijdschriften, uit verslagen van vergaderingen en congressen, voornamelijk ook uit particuliere brieven, heel wat moeite en arbeid gekost. Vooral het gedeelte dat op het tooneel betrekking heeft.

Maar de heer De Beer, een man van groote belezenheid en een geweldig compilator, zooals men weet, kent de goede adressen waar hij zijn voorraad heeft op te doen, en zoo geeft hij als 'Introduction' een vierentwintigtal bladzijden, waarin hij, voor een goed deel steunend op het oordeel van anderen, ons vrij wel duidelijk maakt dat het Engelsch tooneel van heden niet veel bijzonders is. Men behoeft hem en zijn zegslieden echter niet op hun woord te gelooven. De heer De Beer geeft, na zijn inleiding en nadat hij ons de verschillende Engelsche tooneelschrijvers in een bio- en bibliografische schets heeft voorgesteld, hun zelven het woord. Uit de voornaamste stukken van Henry Arthur Jones, Pinero, Shaw, Grundy en een achttal anderen geeft hij groote brokken, geheele tooneelen, zóó toegelicht dat men een overzicht krijgt van het geheele stuk.

Dat maakt wel de waarde en de aantrekkelijkheid van dit werk uit, meer dan des schrijvers afzonderlijke beoordeeling van de

1) Culemborg, Blom & Olivierse. 1907.

verschillende moderne Engelsche drama's. Dit oordeel toch heeft hij zich natuurlijk grootendeels moeten vormen door de lezing van die stukken, en is zoo iets voor drama's in 't algemeen reeds gevaarlijk - ‘the play that is read is mostly an entirely different affair from the same play performed on the stage, and the one should not be judged by the other’, verklaart hij zelf -, dubbel gevaarlijk wordt het voor de Engelsche drama's van het soort als Jones, Pinero en zelfs Shaw - de door den heer De Beer, naar mij voorkomt, niet op zijn waarde geschatte Shaw - geschreven hebben. De levendige dialoog, de mild vloeiende humor, het amusante, onderhoudende pakt den lezer in en misleidt hem omtrent de dramatische waarde van het voor het tooneel geschreven stuk. Eerst wanneer ze voor het voetlicht komen, ziet men hoe voos, oppervlakkig, onlogisch, de meeste van die stukken zijn. Dat hebben wij kunnen ervaren, toen Pinero's ‘The gay Lord Quex’, ‘The second Mrs. Tanqueray’ en nu onlangs Jones' ‘The liars’ in het Hollandsch werden vertoond.

Om alleen van dit laatste te spreken. De heer De Beer zegt ervan: ‘Here is a master-piece, something so subtly done and so finely and gracefully executed, that only this comedy would suffice to gain Mr. Jones a prominent place among the dramatists of to day.’ Al is dit laatste, een koningsplaats in het land der blinden, slechts een betrekkelijke lof, het ‘here is a masterpiece’ is zeker voor wie het stuk zag vertoonen een niet te verdedigen uitspraak.

De opzet, de verwikkeling, het, tengevolge van haar roekeloos *flirten*, er-zich-in-werken van Lady Jessica Nepean doen, wat geest van dialoog en handigheid aangaat, aan Sardou, den Sardou van *Les pattes de mouche* en van *Nos intimes* denken. Maar Sardou was niet enkel ‘grand amuseur’, wat Jones ook zou kunnen heeten, hij was ook - de beide epitheta zijn van Jules Lemaître - ‘grand ouvrier de theâtre’. Sardou wist de verwikkelingen, de dramatische charades, die hij zoo listig verzonnen had, ook met even groot vernuft weer op te lossen, te ontwarren. En die kunst verstaat de schrijver van *The liars* niet. Hij heeft er zich even hopeloos ingewerkt als zijn heldin en staat even hulpeloos als zij, nu hij er zich uit moet redden.

Mag men Jones niet verwijten dat hij het geval waarin hij Lady Jessica bracht niet ‘au tragique’ nam, gelijk Sardou, tot schade

van de eenheid van zijn stukken, te veel pleegt te doen, - dat hij het zelfs geen oogenblik ‘au sérieux’ neemt en niets blijkt te voelen van het ernstige dat er toch ook in gelegen is, dunkt mij wel wat kras. Maar de manier waarop hij aan de verwikkeling een einde maakt, de verzoening tusschen Lady Jessica en haar man tot stand brengt - indien dit een verzoening heeten mag - is bij het kinderachtige af. Het laatste bedrijf van *The liars* is wel een van de zwakste, onbeholpenste, meest onbenullige, die ik ooit vertoond zag, en er was al het talent toe noodig van Jan C. de Vos, die met de rol van den eindeloozen raisonneur Sir Christopher belast was, om te beletten dat men niet, in overmaat van ontstemming, door *horror vacui* gedreven, al die leegheid vóór het eind ontvluchtte. Ik verbeeld mij dat wanneer de heer De Beer de vertooning heeft bijgewoond, hij zijn uitspraak: ‘Here is masterpiece’ nog wel eens zal herzien...

Shaw, die met al zijn gebreken en excentriciteiten, toch iets nieuws en eigens te zeggen heeft, waarnaar het de moeite waard is te luisteren, is een uitzondering en staat alleen; maar, de rest te zamen nemende, kan men gerust verzekeren dat Taine nog altijd gelijk heeft wanneer hij van het moderne Engelsche tooneel zegt: ‘il n'y a pas en Europe de scène plus vide.’

v.H.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XV.
Korte aanteekeningen.

Maurits Sabbe. De Filosoof van 't Sashuis. (C.A.J. van Dishoeck.)

Een smakelijk boekje, een koel, rinsch, prikkelend glas lambiek, dat ge in drie lange teugen verschalkt, ge zijt alweer uitgerust, ge stapt op, en niemand eischt, zelfs de waard niet van de voortreffelijke stamenee, die 't tapte, dat ge u na een half uur deze speciale pot lambiek nog herinnert.

Maar ondertusschen, díe lambiek drinkt ge alleen in Vlaanderen. Wat ze in Holland als Faro of als Maastrichtsch bier opdisschen, is vies-zuur, troebel, ongenietbaar.

Maurits Sabbe heeft niet 'n zeer persóónlijk talent; zijn ‘Filosoof’ kon opperbest weer zooiets van Buysse zijn, als ‘De Steunpilaren der Ope van Vrede’, of weer zooiets van Lode Baekelmans, als ‘De Waard uit de Bloeiende Eglantier’ - maar dat kon 't dan ook zíjn! En dat zegt iets! Dat zegt, dat dieën Filosoof van 't Sashuis weer een van die tintelende verhalen is, zooals alleen de Vlamingen ze schenken. Die kerels kunnen vertéllen, ge kunt zoo zien, dat ze er zelf plezier in hebben, en wàt ze vertellen is dan ook zoo plezant, er is plaats voor kwinkslagen zooveel ge wilt, maar ook voor zachter-verhaalde dingen-van-innigheid, en dan wordt 't wel warm-mooi een oogenblik... pas-op, geen psychologie, geen diepzinnigheden, 't is zoo maar een welgezind vertelsel, dat wandelt door oolijke en fijne stemminkjes naar een lief besluit. Ge zij wel bedankt!

Stijn Streuvels. Het Uitzicht der Dingen. (Veen.)

Stijn Streuvels, wien evenéén 't vertellen in het Vlaamsche bloed zit en die er een meester in is, rijst echter niet alleen dáárom hoog boven 't middenslag van zijn kring uit.

Hij is een verhaler, die tevens een diep-ziende Dichter is; een dichter met een soms zoo groot-bewogen gemoed, dat zijne verhalen, vàn Buyssensche finesse en guitigheid van teekening en karakteriseering, afmetingen schijnen aan te nemen van bijna Shakespeareaansche ver-beelding en diep-zinnigheid; een dichter ook met een soms zoo ruimen stemme-galm, dat men zanger-figuren uit de oudheid meent te zien schemeren achter dien machtig-bewegenden woorden-stroom.

In het eerste hoofdstuk van 'Veeprijskamp' hoort men den verhaler op zijn schoonst; de boeren-burgemeester komt vertellen in de herberg, dat er van regeerings-wege een vee-wedstrijd zal worden gehouden, tot verbetering van het ras; hoe nu de gesloten en wantrouwige boeren het nieuws zwijgend ontvangen en schaarselijk praten als de burgemeester weg is; hun trots heeft er-op tegen, hun vee aan het geminachte oordeel van 'heeren' te onderwerpen; hun geldzucht heeft wel zinnigheid in een prijsje; hun trots zou hen aansporen thuis te blijven, als ze maar van de anderen wisten, dat die óók zouden thuisblijven; hun geldzucht zou hen aansporen te gaan, als ze maar van de anderen wisten, dat die nìet zouden gaan... zoo overleggen ze koppig en slim en zeggen zoo weinig mogelijk; wanneer ze uiteengaan, weet er geen een wat de anderen zullen doen.

Op dit verhaal nu zou de loftuiting 'onbetáálbaar' van toepassing zijn, werd men niet gedwongen, eerder te spreken van 'grootsch'; want die kleine strijd is als doortrokken van een atmosfeer van dieper levensgevoel en lijkt zwaar en vol geheim als de herfstnacht waardoor hij is omgeven.

Vroeger al heb ik naar aanleiding van Streuvels den naam van Homeros genoemd; er zijn in het derde hoofdstuk van denzelfden 'Veeprijskamp' twee episode's, die weer onmiddellijk 'Homeros' doen zeggen: de eerste is het tafereel van de vier zonen van boer Verroken 'elk met een stier bij den ring, fier alsof ze de prachtige stieren zelf waren', en wat daar dan volgt; de tweede is het

galoppeeren van een der zonen met den schoonsten stier heen en weer voorbij de scheidsrechters, terwijl de andere drie zonen ‘glimlachten en volgden hun broer met de oogen, en heel zijne beweging voelden zij meegaan door hun lijf’.

Die beschrijvingen van de even krachtig-schoone beesten en mannen, zij staan, om hun bloeiend oer-gevoel en om hun gespierdkalmen gang, geheel in de sfeer der groote epiek.

Tegenover zoodanige qualiteiten kan men veilig zwijgen over enkele kleine vlekken, die men aanwijsbaar zou meenen

Het hoeveelste boek is dit nu al niet van den Vlaamschen prozadichter? En nog is het even frisch en welig en machtig soms van aanslag als zijn eerste werken, welke ons allen om deze en dergelijke eigenschappen hebben verrukt!

Nog vaster zelfs, schijnt het, hebben die eigenschappen wortel geschoten; er zijn hier niet meer de wonderlijke neergangen van het sterke en wijde natuur-aanschouwen naar het sentimenteele van sommige histories, en ook niet meer de verouderd-romantische escapade's, die altegaar een teeken waren van de nog niet gansch bedwongen zwàkke kanten in dit groote talent.[1)]

Intusschen heeft de algemeene aanblik van het werk zoomin als zijn diepste aard zich ingríjpend gewijzigd, en dit ongetwijfeld is de oorzaak, dat men niet telkens weer over ieder nieuw boek van Streuvels schrijft... hoe onbillijk in den grond het is, van allerlei minderwaardigs te gewagen en het zwijgen te doen tot wat onderwijl die pracht-kerel daarginder als een àl maar aangroeiende prachtkudde voor zich uitdrijft...

Herman Teirlinck. Zon. Verzamelde Beschrijvingen. (C.A.J. van Dishoeck.)

Door een toeval had ik ná ‘De Wonderbare Wereld’ en dat zoo fijne verzenbundeltje van hem, dat in een paar-honderd exem-

1) De eerlijkheid gebiedt te erkennen, dat het niet zoo heel lang geleden verschenen werkje, ‘Openlucht’, in sommige stukjes wat minder was, niet zonder de oude zwakheden ook; voelde de schrijver het zelf, toen hij het van de groote serie zijner werken in een ander formaat afzonderde?

plaren de Praetere uitgaf, van Teirlinck niets meer gelezen. Hij was mij bijgebleven, zoo ongeveer, als een jongere broer van Streuvels, wat minder krachtig en breed, maar wat fijner en gaver; voor alles echter als een Vlaming van Gezelle's ras.

Ik ga het boek ‘Zon’ lezen, ik denk aan Streuvels' stralende ‘Zonnetij’, ik sla den geweldigen gélen band open, en ik vind... Van Deyssel. Ik wapende mij met een panama en een grijs-linnen parasol tegen den zonnebrand over de goud-laaiende akkers, en ik vind... de zon in een likeurglaasje en op het roode topje van een schaakspel-koning.

De tusschenliggende werken heb ik niet hier, en voor 't oogenblik ben ik gelukkig dus niet in staat, mijne verrassing te bederven door den wonderen overgang te verklaren.

Niets Vlaamsch heeft dit werk dan de taal; het lijkt ontstaan uit den gezamentlijken invloed van enkele Fransche weelde-schilders (ik denk o.a. aan een La Touche) en Van Deyssels taal-verfijning.

Zoowel de ‘Adriaantjes’ (bijv. in 's ouden heertjes herdenking der kleur-doorwonden glazen knikkers, die ‘lavoren’ heeten, - in de Tweede Beschrijving) als de Parijsche dandysme-cyclus (in den precieuslijk-herhalenden, fijn-monkelenden zinsbouw) zijn in dit werk van Teirlinck aan te duiden.

En toch is het wel heel persoonlijk geworden; het is wellicht iets minder verfijnd, maar tot móóier gehéélen is het afgerond. Het is waarlijk bizonder keurig en kleurig werk; er zit ook een bizonder beminnelijk beschouwer achter, met een koel-fijne genegenheid, met een knip-oogje van toegevendheid tevens, het leven beziende en bovenal met een voortdurend genieten van z'n tinten en licht-spel.

Er zijn ook wel kleine mislukkingen in; zoo lijken mij de gesprekken nog-al onbeholpen; en al zijn gesprekken geen ‘beschrijvende’ kunst in engeren zin, zij ‘beschrijven’ mee de stemming en kunnen die, als zij niet goed zijn, leelijk bederven.

Tot de mooiste dingen uit dezen bundel behooren, dunkt mij, het bijna sublieme, wonder-fijn verfantaseerde en licht-vergloriede schaakspelen in de Vijfde Beschrijving, en de smeltend-weelderige plastiek van de Negende Beschrijving, die eerder het Parijsche nacht-leven dan Brussel voor mij oproept.

Het zijn waarlijk ‘juweelen’ van genre-kunst.

Victor de Meyere. Langs den Stroom. (W.L. en J. Brusse.)

In Victor de Meyere, hoe hoog hij ook, in vers en proza, pleegt op te geven van de liefde tot zijn land, heb ik nooit veel van den Vlaming gezien; tot in zijn taal toe is hij neutraal.

Neutraal is dat werk. Slecht is het niet bepaald, och neen, en soms wel aardig om te lezen; ‘De meezenvanger’ is weer een pracht van een gegeven, als in ‘Uit mijn land’[1)], een vorigen proza-bundel, ‘Het bloedende hart van Daneelken’; maar veel gewórden is het niet.

In het doodeenvoudige ligt nog 't meest zijn kracht, in verzen en ook in proza. Hier, in ‘De Giertij’, wil hij 't grootsch aanleggen, in de beschrijving van dien stormvloed-nacht, als Neel met het lijk van zijn vader in de armen vlucht. Maar veelheid van woorden, ‘ruischen en bruischen’ te zetten voor ‘ruischen’ alleen, dat is nog geen rijkdom van gemoed, waaruit, gelijk bij Streuvels, een toomelooze weligheid van proza te voorschijn stroomt...

't Moet echter ook niet àl te nuchter worden, zooals het boekig vertelseltje ‘Janneke Kop’.

Wat vooral on-Vlaamsch voorkomt, is het ontbreken van een echt, sappig, weelderig verhaal-talent; getuige het verknippen in heel korte hoofdstukjes.

Het beste verteld, zelfs wel boeiend, lijkt mij ‘De ontgraving’.

Zocht men, om de Meyere's waardij nader te bepalen, een Hollandsch equivalent, dan zou dat bijv. zijn de auteur G.H. Priem.

Annie Salomons. Een Meisje-Studentje. (C.A.J. van Dishoeck.)

Dit is een uitstekend bedoeld en dikwijls verdienstelijk uitgevoerd boekje, een aardig en gevoelig belletristisch werkje, dat menigeen genoegen zal doen. Indien bijv. Jeanne Reyneke van Stuwe om hare qualiteiten van levendigen en natuurlijken dialoog en nog enkele andere meer, onder onze verdienstelijke schrijfsters wordt geteld, wel, dan mag Annie Salomons er ook wezen. Haar dialoog eveneens, is vaak van een uitmuntende realiteit, 't verhaal is niet zonder menig trekje van zachten weemoed en van lieve

1) Zie ‘De Gids’ van Februari 1905.

guitigheid en van ‘ernstigen kijk op het leven’, en al de karakters, voor zoo diep als ze dan gaan, zijn wel knap volgehouden. 't Eind, ondanks ‘de wonderen van ondeugendheid en liefheid en snuggerheid van (Else's) schattigen, kleinen jongen’, is misschien een beetje mat, de flinke Go huilt wel wat al te veel door 't heele boek heen (van den eersten avond af dat ze op haar kamer thuiskomend, die in donker vindt en zelf het gas moet aansteken) en de theosofeerende Mary van de laatste hoofdstukken doet zich wel wat al te herderlijk voor; - ook zou men kunnen zeggen, dat de formuleering van wat er alzoo ‘in de hoofden en harten onzer studeerende jonge vrouwen en mannen omgaat’, wel wat naïef is, maar, alles bij alles, kan Annie Salomons toch tevreden zijn over dit eerste probeersel.

Opmerkelijk is, hoe weinig dit boekje, dat er zich zoo toe leende, het zwoel-broeiende en branderige vertoont, dat haar eerste verzen gekenmerkt heeft.

Ina Boudier-Bakker. Grenzen. (P.N. van Kampen & Zoon.)

Het beste wat er in dezen bundel staat, dat zijn de laatste 18 bladzijden van de novelle, getiteld: Lida Vane. Dit fragment is van een zoo eenvoudige en pakkende tragiek, dat de twee oudemenschen-figuren van Georg Kole en Lida, zooals zij elkaar op dien winteravond terugvinden en weer uiteen-gaan, nog lang bijblijven. Jammer dat de schrijfster deze scène niet beter, en in een wat meer boven-realistischen toon, die met dat einde zou kunnen samenklinken, wist voor te bereiden. De eerste veertig bladzijden, al kan men ze *op zich-zelf* niet bepaald verkeerd noemen en ook niet zwak, zijn zoo hard en zoo kaal, zoo met-deneus-er-op, d.w.z. zoo zonder mist van verleden eromheen, dat het geheel toch niet de bevrediging nalaat van het schoone kunstwerk.

Het verhaal ‘Arbeid’ is ernstig werk, en de laatste schets uit den bundel, ‘Bezoek’, is een stemmings- en gevoelsontledinkje, dat fijne momenten heeft. Maar het heeft óók grofheden nog, waarvan er ééne, enkele geheele bladzijden ontstemt.

Het gegeven van deze schets is: de tweede vrouw gaat met haar stiefkinderen voor het eerst op bezoek bij de grootouders, wier

dochter overleden is; de delicate positie dezer vrouw tegenover de ouders dier andere, in wier plaats zij is gekomen, en de moeilijk te overwinnen tegenzin dier grootouders voor de stiefmoeder hunner kleinkinderen, zij voeren allerlei kleine wrijvingen en bezwaarlijke liefheids-pogingen met zich, welker opvangen en vasthouden en rag-fijn weergeven het wonder-teer weefwerk van dit stukje moet zijn, en ook wel ìs; - zoo in de lieve toenaderingen tusschen Jeanne en den grootvader.

Maar was nu Jeanne *niet* de tweede moeder der kinderen van de gestorven eenige dochter, en bijv. eenvoudig de schoondochter, die nog weinig met de schoonouders in aanraking kwam, dan zou, bij zoo een eerste bezoek, 'n tweeërlei opvatting van mooi en sierlijk of van practisch en degelijk kleeden der kinderen, een precies dezelfde ondergrondsche wrevel kunnen teweegbrengen. Men krijgt 't gevoel dat de schrijfster, wat leegte in haar verhaal moetende aanvullen, iets gezocht heeft - (het is zeer wel mogelijk, dat, omgekeerd, zij uit het bijv. waar-gebeurde verzuimd heeft dit trekje te verwijderen! maar het komt er slechts op aan, hoe de zaak zich vóórdoet)... het gekozen, of klakkeloos aanvaarde, détail nu vloeit niet karakteristiek uit de wendingen dézer speciále situatie voort; het lijkt plomp en schaadt zeer.

Ook ruikt de lezer in deze stukjes nog te dikwijls het ‘geval’, àls ‘geval’: het bedenksel, dat de schrijfster niet zóólang liet dóór-werken in haar gevoel, tot het gansch en al en niets dán een levend gebeuren voor haar werd.

Over het boekje ‘Kinderen’ viel iets dergelijks op te merken. En hier in ‘Grenzen’ is een héél erg ‘geval’, een voel en tastbaar bedenksel, het verhaal ‘Een Schuld’.

Uit ‘Wat komen zal’ weten we, dat zij beter, van diep uit inniger werken kan. Zij heeft gevoel, fijnheid, en kracht. Maar zij heeft wellicht wat te veel ongeduld.

Samuel Goudsmit. Zoekenden. (Van Holkema & Warendorf.)

't Was, meen ik, in den vorigen jaargang van dit tijdschrift, dat ik, niet zonder verwachting voor de toekomst, een schets las van een pas beginnend auteur, de ‘Zomeravondwandeling’ naar het

Vondelpark van 't joodje Zakkie en Grietje zijn vrouw. Die pas beginnende auteur, Samuel Goudsmit, heeft sinds, in den tijd van één jaar, twee boeken doen verschijnen. Een, het laatste, heb ik gelezen. Maar wat ervan te zeggen, van deze 'Zoekenden'....?

Bij het pogen, mijne indrukken vast te houden, mij bewust te maken den staat van mijn geest gedurende de bezigheid van het lezen, komt mij, uit veel nevelachtigs en onopgewekts, eindelijk Voltaire's oude uitspraak in de gedachte, dat 'tous les genres sont bons hors le genre ennuyeux'....

En zoo is het; het werk van Goudsmit heeft iets taais, slepends, zwaars, ondoorzichtelijks, iets waardoor bijna niets van hetgeen hij schrijft ons belangrijk toeschijnt... het verveelt.

Toch, wat vreemd mag lijken, de auteur heeft zin voor fijnere plastiek, hij schrijft zeer aannemelijke gesprekken, hij heeft gevoel voor het tragische van de vele kleine menschelijke conflicten, hij heeft zelfs gevoel voor het comische daarvan.... hij heeft van alles en nog wat, zou men zoo zeggen, om van de verhalen uit zijn provinciaal-joodsche slagerswereldje vol felle hartstochtjes en aandriftjes iets te maken, dat den lezer op velerlei wijzen zou bezighouden en niet zelden zou aandoen met een algemeen-menschelijke ontroering.

Er zijn dan ook uitzonderingen: een fragment als de ruzie op straat over het kerkelijke bad; en meermalen stemmingvolle bladzijden in de stille verheerlijking der joodsche feestdagen.

Maar een boek is om door te lezen en niet om er een enkel stukje uit te lichten; en wie het doorleest, zal de malaise van een telkens weêrkeerende aandacht-verslapping niet ontkomen.

Aan den geenszins talentloozen auteur Samuel Goudsmit zelf zij het overgelaten, van dit verschijnsel de oorzaak te vinden; dan, in die fijnere zelfkennis, die ongetwijfeld meerdere keuze, meerdere concentratie en daardoor meerdere helderheid en gang zou meebrengen, geve hij ons in dit zijn genre nog eens de meer verkwikkelijke verhalen, waarin het zeker eigenaardige van zijn niet zeer breeden en eerder gemoedelijken aanleg een winst juist worde en geen beletsel.

J. Everts Jr. Uit het Leven van een Hypochonder. (C.A.J. van Dishoeck.)

Dit boek is een aanmerkelijke vooruitgang, zelfs op de beste van Everts' vroegere geschriften. Hij is waarlijk een onzer degelijkste werkers; en er is in dit 'Uit het Leven van een Hypochonder' wel bijna geen bladzijde, die het lezen niet waard zou zijn. Er is aan dit boek heel wat rijpelijk-overwogen arbeid ten koste gelegd; en niet vruchteloos, want menig brokstuk geeft dat eigenaardig genot, dat men terecht als den waarschuwer beschouwt van de aanwezigheid van 'kunst'.

Het blijft zelfs niet bij een genieten van brokstukken; het boek, niettegenstaande het een aaneenvlechting is van de schijnbaar weinig aantrekkelijke reflecties van een hypochonder, is zóó doorwerkt - en in diep doorwerken zit evenveel schiften en schrappen van het overtollige als neer-zetten en samen-scharen van het onontbeerlijke - dit, schijnbaar slechts tot vervelen voorbestemde boek, zeg ik, is zóó doorwrocht, dat het die scherpte en klaarheid van schriftuur heeft bereikt, waarbij elk gegeven óók *boeien* kan. Naast fraai in vele onderdeelen is 'Uit het Leven van een Hypochonder' een bóéiend werkje.

En echter, beschouwt men het nu in zijn geheel, na er in verschillende opzichten van genoten te hebben, dan blijkt het, als geheel, toch niet nog de gave, onafwijsbare uitbeelding van een levend mensch.

Is deze hypochonder een ongelukkige? - Ja; als een afgrond opent zich soms het levens-inzicht van dezen man; wat afmetingen van vreeselijkheid en ellende het dagelijksch gebeuren in het onevenwichtig brein van een zenuwlijder kan aannemen, wordt ons met meêdoogenlooze strakheid getoond. - En toch, neen; mag men inderdaad ongelukkig noemen wie (het boek biedt zich aan in den vorm van dagboek-bladen) over een zoo groote mate van zelf-ontledings-vermogen, van inderdaad artistieken onderscheidings-zin en zelfs van humor beschikt? Men kan zich herhaaldelijk niet onttrekken aan den indruk: maar deze man, zoo schrijvende, savoureert zóódanig het fijne van wat hij schrijft, dat hij dáárin de kleine levens-ellenden, waaróver hij schrijft, geheel verwint...! Soms bemerkt men zelfs, dat de schalk zich met de spelingen van

zijn bespiegelend vernuft voortreffelijk vermaakt en op een vrij hoog levensplan staat!

Een tweede vraag: is deze hypochonder, gelijk wij een oogenblik vooronderstelden, werkelijk een *zieke*?

Men zou 't opmaken uit de obsessie-scène met het aanratelen van het rijtuig, waarin een oogenblik later de vrouw blijkt te zitten, die hem tot een lichte huwlijks-schending zal verleiden. Deze scène, allerdwaast opgezet overigens met dat ‘paardegetrappel en wagengedraaf’ van Kloos, treedt geheel op het gebied van de pathologie en zelfs van clairvoyance enz. De hypochonder vindt dan ook zelf bij die gelegenheid, dat hij ‘beslist overspannen’ is en ‘toch eens een psychiater raadplegen’ zal.

Maar het overgroote deel van het boek geeft ons volstrekt niet dezen zéér zenuwkranke. Bij onderscheidene passage's wordt ge achtereenvolgens getroffen door gelijkenissen met overeenkomstige eigenschappen en verschijnselen in allerlei als vrijwel normaal bekend staande personen, die ge wel eens ontmoettet....; de hypochonder doet zich daar voor, zoo niet als een volkomen gezond en krachtig individu, dan toch als min of meer het normale type van ons zenuwzwak en gedegenereerd geslacht.

Een van de ergste (en best vertolkte) lijdens-oogenblikken uit deze gedeelten: het telkens voelen in zijn hoofd van den bònk, waarmee een op en neer zwiepende schommel zijn onvoorzichtig er onderdoor loopend zoontje zou kùnnen treffen - blijft toch geheel binnen den ervarings-kring van den normalen modernen mensch.

Heeft de schrijver zich de zaak zóó voorgesteld, dat een aanvankelijk zenuwzwak persoon erger en erger wordt, tot zijn toestand eerder als zenuw-ziekte is aan te duiden, van welke zenuw-ziekte (waarbij wat hysterie komt) een hevige crisis in zijn gemoedsleven hem dan weer, voor een goed deel, verlossen zou?

Aangenomen dat door de neurologen een dergelijk ziekte-verloop als mogelijk zou worden erkend, dan heb ik met het zoo-bedoelde boek nog weinig vrede. Want het aanvoeren van de verslimmering met de genoemde rijtuig-scène, juist nadat de hypochonder tot de conclusie is gekomen, dat hij een gloeiende, hartstochtelijke liefde zou noodig hebben, is al zeer plomp; en niet minder dik erop gelegd is de verlossing door de typhus-crisis van het kind, samenvallend met de crisis in het gemoed van den hypochonder, die nu

eindelijk, na al de lafheden in zijn leven - 't in het water vallen van het zoontje zonder dat hij er bij durft te springen, in het speeltuin-hoofdstuk, was daar aangebracht als bewijs - tot de *daad* komt, de juist weer binnengeslopen dame-van-het-rijtuigje het huis uit te kijken.

Het in vele opzichten zoo voortreffelijk werk van Everts, en dat toch, in den grond, nòg niet in den haak is, zij voor jongeren als Goudsmit een leering, hoe ingespannen, hoe doordringend, maar ook hoe geduldig en onvermoeid er gewerkt moet worden en overen weer over-gewerkt, om tot iets waarlijk goeds te komen.... voor wie geen genie en maar een gewoon iemand met wat literairen aanleg is.

Nu ik in deze korte aanteekeningen mijn bewondering uitsprak voor het werk van Herman Teirlinck, wou ik gaarne even zeggen, dat die bewondering zich niet uitstrekt tot zijn boekbanden.

Met hun, oppervlakkig beschouwd, aangenaam en afwisselend uiterlijk, hun kloekheid van lijnen en letters, en hun (wel eens een weinig valsch) vernuft van vinding, hebben die compositietjes gaandeweg een zekere banale knaphandigheid gekregen, die ze voor mijn gevoel reeds verwerpelijk zou maken, zoo zij niet bovendien telkens weer deden blijken van het vrij vage begrip des teekenaars omtrent het wezen en de eischen van den boekband.

De, dikwijls slechts schijnbaar decoratieve, voorstellinkjes, daarin nu en dan opgenomen - een enkele maal in zichzelve niet onaardig - waren echter tot nog toe, op z'n kwaadst, niet erger dan ‘leelijk’ te noemen (zoo de zonderlinge kop, die de Meesters ‘Geertje’ uiterlijk een geringe aanlokkelijkheid verleende). Doch het nauwlijks gestyleerde mannenhoofd, met den verfoeilijken opdruk op grijs van dat kalk-witte boordje, 't welk Everts' laatste boek ontsiert, is erger: het brengt den lezer voorgoed van de wijs. De hypochonder uit het boek gelijkt in niets op dezen verkouwen kantoorklerk; maar omdat men, door de reëelheid van het plaatje, eerst een oogenblik aan een portret heeft moeten denken, is het bijna niet mogelijk, de onbeschaamde voorstelling van den band later geheel kwijt te raken. Een grootere fout, op dit gebied, is wel niet denkbaar.

Henri van Booven. Sproken. (C.A.J. van Dishoeck.)

Kleine schetsjes van geheimzinnigheid, van huiver, van gesloten trots en van perverse verfijning. *In* het proza verwijlen deze eigenschappen, welhaast geheel gaaf. Het proza *is* geheimzinnigheid, huiver, trots en verfijning. Bijna zonder één verstoring van iets te duidelijks of iets alledaagsch. Het is waarlijk voortreffelijk, dit proza; het is als doorzichtige schemer, het is, doorgaands, van een vlekkeloos-volgehouden stemming.

'De Zieltoging' is wel het sterkst; het geurt giftig van perversen lust in het rottende.[1)] Maar ook de aanvang van 'Een Zomernacht', de glimlach van den eenzamen koning, die droomt van een nooitvertoond feest, is zeer mooi.

De andere stukjes zijn wat inhoudloos. De schrijver had niets dan zijn *sentiment* van geheimzinnigheid, huiver, gesloten trots, perverse verfijning; hij had niets dan de *houding*, die geheel zuiver dit sentiment styleert. Hij had niet de fantasie, waarmee hij telkens weer op nieuwe en verrassende wijzen tot dit sentiment en deze houding komen kon. Eentonig zijn deze sproken en schraal; het zijn nauwelijks sproken.

Het zinnetje over Rafaelita's afkeer van geslepen steenen, het opmerkelijke: 'een steen mag niet schitteren; uit een steen die schittert is de ziel weggeslepen' is een van de weinige dingen, die men afzonderlijk onthoudt. Het overige verschemert in eene vaagheid van ruime zalen, tapijten, even opglanzend koperwerk, met daartusschen, verweg, een verdwaalde ziel...

In de zooeven in de Nederlandsche Bibliotheek van den heer Simons uitgekomen keurige bloemlezing van hedendaagsche auteurs, 'Zelfkeur' geheeten, zie ik, dat Henri van Booven zelf zijne sproken als 'nieuwe romantiek' aanduidt.

'Nieuwe romantiek' zijn ze in zooverre ze 'nieuw' en 'romantisch' zijn. Maar ik vraag mij af, of de auteur wel eenig begrip heeft van de droomen en verwachtingen, die het jonge geslacht in

1) Er is echter op eenige bladzijden van dit stukje een te-veel aan 'duidelijkheid', *in casu* aan Latijnsche paddestoel-namen; mèt de zeldzaamheid van het onverwacht-raadselspreukige, verliezen zij hunne toover-werking.

zich voelt omhoog stroomen bij de woorden ‘Nieuwe Romantiek’.

Deze zijne verhalen gelijken de zeer edele gelaten van sommige oud-adellijke familie's, die echter alle geestes-potentie verloren, niets meer bezitten dan eene ‘houding’.

Zij hebben het hooge, inwendig verstorvene, van het fin-de-race.

Zij zijn een einde.

Met een houding zonder inhoud behoort men niet tot de toekomst, die vol van léven en weelderigen bloei zal zijn, vol van werkelijkheid en ideaal.

Intusschen belooft de auteur een vervolg op ‘Tropenwee’ en nog andere zaken. In de herinnering aan zijn eerste werk en in de wetenschap van zijn, ook in deze Sproken weder bevestigd, literair talent, lijken mij díe beloften met de toekomst in een betrouwbaarder verband te staan.

P. van der Meer. Het Geheime. Vreemde Verhalen. (Meindert Boogaerdt Jun.)

Wàt men omtrent de ‘Sproken’ van Van Booven zeggen moge, dít blijft onder alle verdere overwegingen vaststaan: zijn houding is geen pose; zijn sentiment is echt.

Wie dat nog eens heel duidelijk, door een tegenstelling, na-voelen wil, moet lezen ‘Het Geheime’ van P. van der Meer. Deze P. van der Meer nml., na eenige niet onfrissche maar min of meer mislukte pogingen naar een soort van socialistischen roman[1)], heeft óók ereis geheimzinnig en huiveringwekkend willen wezen...

‘Het Geheime’.... het vrouwtje van een kantoorklerk, die na negen jaren huwelijks bij zich zelf denkt, van haar man: ‘hoe zelden heeft hij tot mij gesproken, ik ben den klank van zijn stem vergeten’; er met een anderen zeer nobelen baas van doorgaat; twee dagen later haar goed komt halen; een briefje vindt van haar zwijgzamen echtvriend, waarin hij haar vraagt, nog twee knoopen aan zijn vest te willen zetten; door dit roerende voorval

1) Zie ‘De Gids’ van Dec. 1904.

zich gedrongen voelt te blijven; van haar zeer ridderlijken minnaar een kus op 't voorhoofd ontvangt, ‘hun eerste kus’; en, in 't burleske, waarschijnlijk zeer geheimzinnig bedoelde slot, de twee knoopen naait aan 't bewuste vest - het verhaal hiet ‘Banden’; ‘Meneer’ van den Heuvel, die eens in drift ‘val dòòd’ zei tot zijn vriend, zijn vriend dadelijk zag doodvallen, twintig jaar lang uit angst voor zijn stem ook alweer niet meer spreekt - hij woont alleen met een doofstommen bediende - en dan zelf doodvalt op 't oogenblik dat hij, voor een biecht aan den dorpsdomine, die stem weer wil doen hooren;.... een vader, die doodvalt als na drie-en-dertig jaar zijn weggeloopen zoon weer in de deuropening verschijnt; - ziedaar drie dezer, zonder hard veel *stemming* van t geheime medegedeelde, geheime verhalen van P. van der Meer.

Het vierde, ‘Vergelding’, een niet kwaad verteld ‘geval’ over (het blijft in 't geheime) een ‘geheime ziekte’, verdient wat apart te worden gehouden, alleen al omdat het ernstig gemeend en niet, als de drie andere, aanstellerij is. Maar waarom of Albert juist in de gegeven omstandigheden het huwelijk zoo verhaasten moest - en daarop drijft de heele geschiedenis - dat heeft de auteur ons niet aannemelijk weten te maken.

De laatste twee, heel korte stukjes ‘De Stemmen’ en ‘De Daad’ zijn nog het beste van den bundel. Ook zij zijn weer meer den socialen kant op; als ‘Vergelding’ zijn zij niet langer geheim òm het geheime, maar, sociaal van bedoeling, toevallig ook geheim. Een gunstige wending, want P. van der Meer is eigenlijk een erge goede vriend, die men na een paar geheimzinnige bokkesprongen, met voldoening weer op zijn sociale beenen terecht komen ziet; hij meent het niet zoo kwaad.

De *gegevens* van deze laatste twee verhalen zijn eenvoudig prachtig: - een priester, die, het geloof aan God en aan zichzelf als aan een Godsgezant verloren hebbend, gek wordt van al de biechtende stemmen, van al de gruwelijke zonde-bekentenissen, die hij altijd nog in zijn hoofd hoort weerklinken; - en een andere priester, die, moe van woorden, in verlangen naar een Daad waanzinnig wordend, zich zelf op het altaar der kathedraal in brand steekt.

Van deze geweldige gegevens heeft P. van der Meer maar een luttel beetje gemaakt; het zijn maar zwakke probeersels gebleven,

kinderlijk van gewichtigheid en ongeduldig-om-den-hoek-kijkende strekking, goedig van vreeselijkheid, grof van bewerking, van overgangen bijv.

Maar het ìs toch iets, iets wat niet iedereen overkomt, dergelijke gegevens in den kop te krijgen.

En het is nog iets méér, dat in de uitwerking, zij die gebrekkig, toch voelbaar is, hoe de schrijver deze gegevens niet, om eens excentriek te zijn, met een koel hoofd gezocht heeft, maar ze gevonden in waarachtige ontroering.

Juli-Sept. '07. C.

SCHARTEN.

Parlementaire kroniek.

25 September 1907.
De Troonrede.

De derde troonrede, voor welker inhoud het ministerie-De Meester de verantwoordelijkheid draagt, bewijst, dat het kabinet het woord, gegeven in het staatsstuk van twee jaar geleden, wenscht gestand te doen. De Grondwetsherziening is in aantocht; in die mededeeling ligt de groote waarde van hetgeen de raadgevers der Kroon ditmaal het hoofd van den Staat in den mond legden. Het tijdperk van parlementaire werkzaamheid, dat is ingetreden, wordt er door geteekend; we komen in een tijdperk van overgang. Grondwetsherziening, door een regeering eenmaal ingediend, blijft aan de orde; die indiening is een psychologisch moment; het volk gevoelt, dat de gewone loop van wetgeving en politiek eerst over die Grondwetsherziening heen kan worden hernomen. Indien het kabinet-De Meester over zijn grondwetsplannen struikelde, zouden zij toch aan de orde blijven. Geen volgende regeering kan door het dan doorleefde een streep halen, als ware het niet geschied. ‘Hoe wilt *gij* het kiesrecht regelen?’ zal men haar toeroepen. En als zij de onoverkomelijke bezwaren van een herziening van het kiesrecht goed in de oogen heeft geschouwd, zal zij den draad van de Grondwetsherziening, aan haar voorgangster ontsnapt, weer hebben op te nemen.

Uit de aankondiging in de troonrede blijkt tevens, dat een groot gedeelte van het werk der Staatscommissie slechts gestrekt zal hebben om haar leden te doordringen van het gewicht van

staatsrechtelijke studiën en om materiaal te verzamelen voor een, waarschijnlijk buitengewoon verre, toekomst. Alleen toch de hoofdstukken omtrent de Staten-Generaal en de provinciale en gemeentelijke besturen zullen in de herzieningsontwerpen worden begrepen. Van de regeering een verstandige daad, al verschijnt haar opdracht aan de Staatscommissie daarbij in een eigenaardig licht. Of vond zij den arbeid dier commissie niet monumentaal genoeg om als grondslag te dienen voor den bouw van de gansche constitutie der toekomst?

Is dus de Grondwetsherziening het pièce de résistance van de troonrede, daaromheen groepeert zich een en ander van meer bescheiden aard: herziening van het zeerecht; wijziging van een deel der kinderwetten; verandering van de wet op de wettelijke organisatie, teneinde tot snellere afdoening van processen den rechter in staat te stellen; een wetsontwerp op de vleeschkeuring - het zijn alle onderwerpen, op zich zelf van beteekenis, maar niet van eminent politiek belang. De indiening van deze ontwerpen wordt aangekondigd, maar wanneer zal de behandeling en wanneer de invoering plaats hebben? De Kamer zit nog overladen met werk uit de vorige zitting. Wanneer de belastingvoorstellen en de ziekteverzekering nog moeten worden afgedaan, zal er voor groote wetten vóor 1909 naast de herziening der Grondwet geen plaats meer zijn.

Het is dan ook niet aan te nemen, dat de regeering nog rekent op een mogelijke afdoening van het grootsche plan, dat eindelijk haar verwezenlijking een stap nader schijnt te zullen komen: de droogmaking van de Zuiderzee. Ook dit plan wordt in de troonrede aangekondigd. Maar men behoeft geen pessimist te zijn, om te voorspellen dat de golven der Zuiderzee nog vele jaren vrij spel zullen hebben, alvorens te worden verdreven. Intusschen kan de regeering zeggen: *in magnis voluisse sat est*. Heeft zij haar ontwerp ingediend, dan heeft zij harerzijds haar plicht gedaan, aan het Parlement den zijn overlatend.

De zitting die begonnen is kan van groote beteekenis zijn voor het land. De plannen der regeering kent men nu. Aan de oppositiepartijen de taak om bij de algemeene begrootingsdebatten de hare te ontvouwen. Zullen zij er lust in hebben? Daarop zal de December maand het antwoord geven.

Buitenlandsch overzicht.

21 September 1907.

Terugziende op den zomer van 1907 zal niemand kunnen ontkennen dat we, ten opzichte van de internationale politiek, een tijdperk van buitengewone activiteit achter den rug hebben; de toekomst zal moeten leeren of die activiteit resultaten heeft opgeleverd, ja of neen. Gedurende de laatste drie maanden zijn we getuigen geweest van een onafgebroken reeks van theoretische beraadslagingen, practische pogingen, congressen en bijeenkomsten, die alle ingegeven en beheerscht werden door één zelfde hoofdgedachte: het behoud van den wereldvrede. Terwijl de vertegenwoordigers der verschillende mogendheden zich in den Haag beijverden, door een methodisch en grondig onderzoek licht te brengen in de duistere vraagstukken die aanleiding kunnen geven tot politieke geschillen of bloedige botsingen tusschen de natiën, wisselden hun Vorsten, Staatshoofden of Ministers bezoeken en trachtten op die wijze, volgens het diplomatieke procédé, dat hoe langer hoe meer in zwang komt en dat dikwijls tot zeer goede resultaten leidt, tot overeenstemming te komen omtrent die punten welke in 't bijzonder hun respectieve regeeringen raken, regelden, zij het dan ook voorloopig, oude kwesties en trachtten de geschillen te voorkomen die de naaste toekomst zou kunnen opleveren.

Reeds van de eerste vergadering af maakte men zich zoo weinig illusies omtrent de resultaten van de tweede Haagsche conferentie, dat de geringste teekenen van overeenstemming, de onbeduidendste verschijnselen die een goede verstandhouding konden doen vermoeden, de meest negatieve uitkomsten als verblijdende berichten

door de publieke opinie in Europa moesten worden opgenomen. Iedereen wist dat er enkele voorstellen waren die slechts pro forma zouden worden gedaan. De gedelegeerden der verschillende mogendheden zullen het niet eens worden over de kwestie der ontwapening of over de verplichte arbitrage. Maar niettemin moeten wij hun dank weten dat ze eenige zeer belangrijke punten hebben willen regelen, namelijk de verplichte, voorafgaande oorlogsverklaring, het prijsrecht en de positie der neutrale mogendheden, en het mag als een goed voorteeken en een prijzenswaardig voorbeeld worden beschouwd, dat de president het arbitrage-verdrag tusschen Italië en de Argentijnsche Republiek aan de vergadering heeft kunnen voorleggen; wel is waar behooren de geschillen die aanleiding hadden kunnen geven tot een oorlog tusschen die twee mogendheden, niet tot de groote punten die de legaties en de verschillende natiën bezighouden. Maar niemand zal dan toch ook wel verwacht hebben, dat de heer de Nelidoff een geheel gereed arbitrage-verdrag tusschen Duitschland en Engeland uit zijn zak zou halen!

Misschien zouden de publieke opinie en de pers het werk van de Conferentie, dat alles tezamen genomen toch werkelijk wel de moeite waard was, met meer belangstelling hebben gevolgd, indien de aandacht niet was afgeleid door feiten van meer onmiddellijke beteekenis: er werd eerst niets anders gesproken dan over de Conferentie, daarna werd plotseling de toestand in Marokko het groote punt in kwestie.

Binnen een tijdsverloop van eenige weken heeft de keizer van Duitschland een onderhoud gehad met den czar en met den koning van Engeland. Evenals altijd zijn die politieke bijeenkomsten van de vorsten door een geheimzinnig waas omgeven; de officieuse nota's wachten zich wel het onderwerp of het resultaat van die gesprekken openbaar te maken; men moet zich vergenoegen met allerlei veronderstellingen die min of meer waarschijnlijk zijn of die hun verklaring vinden in de belangen van de eene of andere bepaalde partij. De Poolsche bladen en de Russische en Duitsche oppositie-bladen spreken, naar aanleiding van de bijeenkomst van Swinemünde, opnieuw het vermoeden uit dat Nikolaas II weer bij den heerschzuchtigen vorst van het naburig keizerrijk kracht is gaan zoeken om zijn binnenlandsche politiek vol te houden, misschien

zelfs krachtdadigen steun heeft gezocht in zijn worsteling tegen de revolutie. Het is mogelijk, maar indien Wilhelm II de leiding van het gesprek op zich heeft genomen, komt het mij waarschijnlijker voor dat het voornaamste punt moet zijn geweest de buitenlandsche politiek van Rusland, vooral de verhouding tot Frankrijk en Engeland. Inderdaad, nergens dan in Duitschland heeft men die kwesties met zulk een groote belangstelling gevolgd; met een zeker welgevallen overdreef men het gewicht van de verschijnselen die in Frankrijk op een minder groote ingenomenheid met den Russischen bondgenoot konden wijzen; met genoegen werd er op de onvermijdelijke moeilijkheden gewezen die de bewerkers van het Engelsch-Russisch verdrag op hun pad zouden ontmoeten. Uit een gesprek tusschen den keizer van Duitschland en graaf Schouwaloff, den vroegeren gezant van Rusland te Berlijn, was reeds gebleken dat Wilhelm II zich niet tevreden stelde met vage verzekeringen; misschien heeft de bijeenkomst van Swinemünde er toe bijgedragen alle onzekerheid voor hem weg te nemen.

Het komt mij voor dat de bezoeken van Eduard VII niet alle van even groote politieke beteekenis zijn. Niettegenstaande het officieele karakter dat de keizer van Duitschland er aan heeft willen geven, schijnt het onderhoud met Wilhelm niet veel meer dan een beleefdheidsbezoek te zijn geweest. Natuurlijk zijn, volgens de officieele formule, de twee souvereinen en hun ministers het over alle punten eens geworden; het voornaamste zal wel zijn dat zij de publieke opinie in de beide landen hebben gerustgesteld, en dat was vooral noodig in Duitschland, waar het wantrouwen en een stille vijandschap tegen de Engelsche politiek nog volstrekt niet verdwenen waren, niettegenstaande de stappen die men reeds gedaan had om de goede verstandhouding te bevorderen.

De bijeenkomst daarentegen van Eduard VII en den keizer van Oostenrijk krijgt een bepaald politiek karakter, wanneer men haar beschouwt in verband met de gesprekken die eenigen tijd te voren hadden plaats gehad tusschen de Italiaansche en de Oostenrijksche staatslieden. Als antwoord op een interpellatie over de deugdelijkheid en de practische waarde van het Drievoudig Verbond, heeft vorst von Bülow onlangs verklaard dat Italië en Oostenrijk het eens geworden waren omtrent hun Oostersche politiek en dat er ten opzichte daarvan alleen verwikkelingen zouden kunnen ontstaan

door het streven of de aanmatigende houding der Oostersche mogendheden. Zeer opmerkelijk is het, dat de bespreking die plaats heeft gehad te Desio en te Semmering en die eenigermate bekrachtigd is door de audiëntie die de koning van Italië te Racconiggi heeft verleend aan baron von Aerenthal, en de keizer van Oostenrijk te Ischl aan Tittoni (in Juli en Augustus 1907), voorafgegaan is door een voorloopig verdrag, tusschen Italië eenerzijds en Oostenrijk en Engeland aan den anderen kant, omtrent het Balkanschiereiland en de Middellandsche Zee. Het is niet onwaarschijnlijk dat ook hier de beide mededingers, Duitschland en Engeland, hetzelfde doel voor oogen hebben gehad. Natuurlijk werd er te Berlijn gezegd dat Duitschland de onderlinge verzoening van zijn beide bondgenooten had geëischt: maar het staat nog te bezien of het zich er werkelijk op mag beroemen die verzoening te hebben bewerkt, en of het er eenig voordeel van zal trekken. Voor het oogenblik zijn èn Italië èn Oostenrijk beide zeer gelukkig dat zij aan de verplichtingen, die de Driebond hun oplegt, hebben kunnen voldoen, zonder ontrouw te zijn geworden aan hun traditioneele vriendschap voor Engeland en aan de sympathie, voorkomende uit hun gemeenschappelijke belangen. Indien er werkelijk onderhandelingen zij gevoerd tusschen Italië en Oostenrijk betreffende het Balkan-schiereiland, dan kan men er zeker van zijn, dat Engeland er aan deelneemt, als het al niet het initiatief er toe genomen heeft. Er is een tijd geweest dat Italië de tusschenkomst van Berlijn moest inroepen om te Weenen aangehoord te worden. Maar nu schijnt het dat de bemiddeling van Londen, die niet berust op het gezag, maar op een handige samenvoeging van belangen, meer gewenscht en meer afdoende is. Hier zegeviert weer de politiek van Eduard VII, die reeds op diplomatiek gebied zoo tal van overwinningen heeft behaald. Maar nog grooter en schitterender succès is voor hem de definitieve totstandkoming van het Engelsch-Russisch verdrag.

In 1806 heeft minister Pitt tegen graaf Vorontzoff gezegd: ‘Door hun ligging zullen Engeland en Rusland nooit in de noodzakelijkheid zijn oorlog met elkaar te voeren. Ze moeten altijd bondgenooten zijn.’ Maar de feiten hebben de voorspellingen van den grooten staatsman weersproken: de naijver tusschen ‘den olifant en de walvisch’ is spreekwoordelijk geworden. Langs een

vrij langen omweg is Engeland er nu toe kunnen komen Rusland de hand te reiken. Misschien is de gemeenschappelijke politieke actie van de twee Staten bij de conferentie van Algesiras de aanleiding geweest tot die toenadering; in ieder geval heeft Frankrijk ongetwijfeld er toe bijgedragen den vriend en den bondgenoot met elkaar te verzoenen; dat was niet alleen haar eerste plicht, maar ook haar onmiddellijk belang bracht dat mee. Toch heeft men misschien een verkeerde uitlegging van dit verdrag gegeven en heeft men de beteekenis ervan voor de Europeesche politiek overschat. Natuurlijk was men zeer geneigd het voor te stellen, alsof Frankrijk Engeland had geholpen de laatste schakel te smeden van de keten van bondgenootschappen en verdragen die Eduard VII zoo handig had gevormd, en mede te werken aan de 'uitsluitingspolitiek', de nachtmerrie van Duitschland. Zeker zal het Engelsch-Russisch verdrag het Rusland zeer gemakkelijk maken weer zijn vroegere rol te spelen in de Europeesche politiek, waarop het in den laatsten tijd veel minder invloed had uitgeoefend. Maar het is zeker dat de voornaamste redenen van die toenadering in Azië moeten worden gezocht. De laatste overwinningen door Japan behaald, hebben er Engeland toe gebracht een nieuwen waarborg te voegen bij de bescherming die het verdrag met Japan hem verzekerde; en dien nieuwen waarborg vond het in een verbond met Rusland. Deze overeenkomst schijnt niet anders te zijn dan een verdeeling van de zone van invloed en de bekrachtiging van de rechten die de twee mogendheden vroeger reeds hadden verworven. De opmerking is gemaakt, dat er na die verdeeling niet veel plaats overblijft voor Duitschland in Perzië. Dat is mogelijk, maar in ieder geval was het niet de bedoeling Duitschland uit te sluiten. Een politiek schrijver, die een bijzondere studie heeft gemaakt van de Aziatische kwesties, zegt terecht: 'De goede tijden voor den naijver in Azië tusschen de Europeesche mogendheden zijn voorbij.' Engeland heeft dat ingezien en heeft daarnaar gehandeld.

Gaarne zou ik wachten met over Marokko te spreken tot de toestand aldaar een definitief karakter heeft aangenomen, en tot men meer op de hoogte is van de uitgebreidheid en het doel van de actie van Frankrijk en Spanje eenerzijds, en van de ware bedoelingen van Duitschland aan den anderen kant. Sinds den

moord op eenige Europeanen de bezetting van Casablanca heeft noodig gemaakt, wordt de aandacht van den toeschouwer verdeeld tusschen twee reeksen van gebeurtenissen; ten eerste de vrij verwarde feiten die in Marokko zelf plaats hebben, waar twee Sultans regeeren die geen van beiden het werkelijke gezag vertegenwoordigen, en ten tweede de nog geheimzinniger beraadslagingen van de Europeesche legaties, waar men ongelukkigerwijze de Marokkijnsche kwestie maar van één standpunt beziet, en zich alleen bezig houdt met het diplomatieke vraagstuk, zonder eerst den practischen kant, de positie van de Europeanen in Marokko, te behandelen. Men zou werkelijk niet zeggen, dat het hier gold door krachtige maatregelen de veiligheid in de Marokkijnsche havens te verzekeren en het leven en de bezittingen van de Europeanen, die zich op die ongastvrije kusten hebben gevestigd, te beschermen. Het schijnt er meer op aan te komen, het vernuftig en wankelbaar evenwicht, dat met zooveel moeite te Algesiras is gevonden, niet te verstoren. Het komt er meer op aan of de inzichten van Frankrijk geheel in overeenstemming zijn met die van Spanje. En vooral komt het er op aan niet de ontevredenheid van Duitschland op te wekken, dat hardnekkig blijft volhouden niet te willen aangeven op welke manier het tevreden zou kunnen worden gesteld. De toestand kan erger worden, wanneer hier niet krachtig wordt ingegrepen; nieuwe rampen kunnen de gevolgen zijn van een gematigdheid, die de Marokkijnsche vijand als een bewijs van vrees of zwakheid kan opvatten. Maar dat alles doet niets ter zake. ‘Blijf binnen de grenzen van de akte van Algesiras’, dat is het voorschrift der diplomatie, en zij laat het in het midden of dat voorschrift kan leiden tot een militaire actie, waarvan ieder de noodzakelijkheid erkent, maar die niemand openlijk wil regelen, ook al vragen de feiten zelf er om. Zoo heeft men op een vreemde en gevaarvolle wijze een vraagstuk verwrongen, waarvan de Europeesche kabinetten vooruit alle punten hadden vastgesteld, met zulk een theoretische vastheid en angstvallige nauwkeurigheid, dat de meest dringende werkelijkheid, die zij bij hun berekeningen niet hadden voorzien, nu zijn rechten niet meer kan doen gelden. De werkelijke feiten komen hier met hun noodzakelijken eisch: men doet alsof men dien niet wil erkennen.

De kwestie wordt nog ingewikkelder door de meeningsverschillen

die zij heeft verwekt in Spanje en Frankrijk, de twee landen die het meeste belang hebben bij een spoedige regeling der zaken. De Marokkijnsche politiek van de Spaansche regeering schijnt niet alleen af te hangen van allerlei diplomatische inzichten, maar allerlei kwesties van binnenlandsch beheer schijnen er mee in verband te staan; zelfs onder de ministers heerscht over dat punt geen eenstemmigheid. In Frankrijk hebben de socialisten onder Jaurès haar altijd gebruikt als een wapen tegen de regeeringspartij. Toch schijnen in den laatsten tijd de verschillende partijen omtrent de kwestie tot overeenstemming te zijn gekomen. Tevergeefs heeft Jaurès gevraagd de Kamers vroeger bijeen te roepen. De oppositie volgt met aandacht de maatregelen der regeering, maar ze doet niets om haar tegen te werken. De gebeurtenissen te Stutgart zullen wel niet vreemd zijn aan die houding. In vergelijking met de oprechte vaderlandsliefde van Bebel en de Duitsche socialisten, sloeg het radicale anti-militarisme van Hervé, gesteund door het gezag van Jaurès, een vrij poover figuur. Er wordt gezegd dat de geunifieerde Fransche socialisten te Stuttgart den steun der radicalen hebben verloren; ze hebben ze in ieder geval in een lastigen toestand gebracht. We zullen de heropening van de Fransche kamers moeten afwachten om te zien hoe ver en hoe diep die scheiding gaat. Voorloopig kan alleen dit gezegd worden, dat door die splitsing de houding van het kabinet-Clémenceau in de Marokkijnsche kwestie veel gemakkelijker wordt.

M.P.

Bibliographie.

Fransch Woordenboek, door K.R. Gallas. Deel I Fransch-Nederlandsch. Deel II Nederlandsch-Fransch. Sneek. J.F. van Druten.

Er was een schade in te halen op het gebied van Fransch-Hollandsche en Hollandsch-Fransche woordenboeken. Die van Calisch, van Delinotte en Nolen, Campagne's Dictionnaire in 5den druk herzien en vermeerderd door P. van Duinen, mogen hunne verdiensten hebben en voor schoolgebruik kunnen volstaan, - hen die in de fijnheden van het Fransch wenschten door te dringen, en die gaarne een ruimer voorraad van woorden en beteekenissen te hunner beschikking zagen gesteld, lieten deze woordenboeken maar al te vaak in den steek, althans onbevredigd.

En daar worden wij nu in eenzelfde jaar verrast met twee nieuwe woordenboeken, die beiden aan uitvoerigheid en nauwkeurigheid weinig te wenschen overlaten. *Abondance de biens ne nuit pas*, of, zooals de heer Gallas vertaalt: ‘hoe meer, hoe beter.’ En zoo begroeten wij dan ook, naast Herckenrath's werk, dit woordenboek, waarbij de vervaardiger eveneens den *Dictionnaire général* van Darmsteter, Hatzfeld en Thomas tot grondslag nam, maar verder rechts en links zijn bouwstoffen verzamelde om er een geheel nieuw boek uit samen te stellen, met groote ingenomenheid. De kleine leemten, welke wij, in een vorige Bibliographie, in Herckenrath's werk aanwezen, vonden wij op diezelfde woorden bij Gallas niet. Een dagelijksch gebruik zou er ons zeker ook bij hem weer andere doen aantreffen. Zoo misten wij, nu reeds, achter *résignation*, naast ‘gelatenheid’ en ‘onderworpenheid’, het zeker niet minder voor de hand liggende ‘berusting’. Achter *déjeuner dinatoire* lezen wij de vrij zonderlinge verklaring: ‘een tweede ontbijt, dat zóó lang duurt dat 't tevens voor middageten kan gelden.’ Achter *Remontrer* missen wij: ‘en remontrer à quelqu'un’. Wel worden wij hier verwezen naar *Curé* en vinden daar dan het spreekwoord: ‘Gros-Jean qui veut en remontrer à son curé’; maar ‘remontrer quelque chose à quelqu'un’, ‘vouloir en remontrer à quelqu'un’ zijn uitdrukkingen, die niet enkel in dit spreekwoord, maar algemeen gebruikt worden in de beteekenis van ‘iemand de les lezen’, ‘het beter willen weten, zich wijzer voordoen dan een ander’...

Maar wij zoeken niet verder naar kleine leemten, waar elke bladzijde ons het duidelijk bewijs geeft van de groote zorg, waarmede de heer Gallas zijn arbeid verrichtte. In tegenstelling met de meeste Fransche woordenboeken is hier het deel: Nederlandsch-Fransch omvangrijker (ongeveer 150 kolommen) dan het deel: Fransch-Nederlandsch. De *Indische woorden* van F.P.H. Prick, het *Technisch woordenboek* van Ten Bosch en Unger, de artikelen: ‘Roomsche woorden’ en ‘Hervormde woorden’ van A.W. Stellwagen in *De Gids* van 1901, de *Nederlandsche Plantennamen* door de Natuur-historische vereeniging uitgegeven, zijn den bewerker hierbij van dienst geweest. Daardoor heeft dit deel niet alleen een grooten omvang maar een bijzondere waarde verkregen.

Minnestral.[1)]

Eerste tafereel.

Er vormt zich, voor aandachtige toeschouwers,
uit stilte en duisternis een vizioen,
geleid'lijk dagend, eerst nog schemergrauw,
maar langzaam toonend fijne, schoone kleur,
die onbemerkt ontbloeit, zooals een roos
ontluikt, die men toch niet bewegen ziet.

Een lieflijke muziek gaat daarmee samen
en opent uwe harten voor het beeld,
dat uit de wereld van een andre ruimte
en van een andren tijd uw aardschen blik
verkwikken komt. In vizioen, en klank
herkent ge 't schoon, dat op Italie's bodem,
ten tijde van Florence's oudsten bloei,
de kunst'naarsziel verrukt heeft en bewogen.

Een bouwwerk fijn en wonderbaar voltooid,
niet groot, maar slank en edel van verhouding,
gansch van blank marmer, rijklijk ingelegd
met zwarte, roode en grauwe steenfiguren,
rond de kolommen purpre passie-bloemen,
en in de verte, door de openingen
der zuivre bogen, lacht een zoet verschiet,
een zonnig stroomdal tusschen groen-bewassen
boomrijke heuvlen, onder blauwen trans.

1) Het recht van opvoering door den auteur voorbehouden.
Het geheel verschijnt dit jaar bij W. Versluys, te Amsterdam.

Daar ziet men statige gestalten gaan
en kinderen spelen op bebloemde wei
met schaap en hond, en ook nog menig tempel
heft er op blanke zuilen 't gouden dak.

Gansch op den voorgrond zit, op marm'ren zetel,
in ruim gewaad van roode en groene kleur,
Dante Aleghieri in gepeins ter neer.
In dat tafreel, zes eeuwen na zijn dood,
beeldt hij ons zijn onsterflijk zielewezen,
en neerziend op onze aard, klaagt hij aldus:

DANTE.
Hoe anders - O hoe anders - eeuw'ge Vader!
zijn uwe werelden, is Uw bestaan
dan d'ijdle mensch, die enkle jaren leeft
bevatten kan.
Wat zijn nu de gedachten
die ik als heil'ge waarheid heb verkondigd
mij meer als spinsels van een vlucht'gen waan?
Al wat ik eens als wezen heb gebeeld,
in donkren gruwel of in lichte pracht,
wat is het meer dan schijn? Gij booze waan,
die ons zóó insluit dat wij U niet zien,
die ons zóó boeit dat wij u niet gevoelen,
wel zijt gij meer dan alle smart te vreezen.
Wat foltring in de laagste hellekringen
die 'k boven uwe schijnvrêe niet verkoor!

En nu! - nu ligt mijn aardsche leven daar,
een volgeschreven boek, dat ik doorblader
in deze rust van smarteloos bestaan.
En ach! geen blad of 't laat mij onvoldaan,
geen daad die 'k niet wou herdoen, en geen woord
zonder den wanklank van onwetendheid.

Nu is mij eigen, in de lichte sfeer,
het stille leven, dat bij 's lichaams val
ons overblijft, als de gedragen toon
die nagolft van gesprongen snaar - en nu!
nu lijd ik al wat deze ziel kan lijden,
in zachten weemoed, droeviglijk verlangen,

omdat ik niet meer lijden kan als ééns,
toen ik om Gods wil in het lichaam vocht.

En nu, helaas! nu reikt mijn stem niet meer
tot wie daargints op droeve wereld dolen,
en wat ik voor hen neerschreef in den nacht
met handen trillend en met brandend oog,
als gaaf van eeuw'ge waarheid, ter verlossing,
het ligt daar star en onveranderlijk
en spreekt zijn zelfde woorden in hun midden,
ondanks mijzelf, ondanks mijn beter weten,
ondanks de gansche macht van mijn verlangen.

O, Beatrice, zuster en getrouwe,
gade en gezellin tot in alle sfeeren,
wier woorden mij als droppen dauw verkwikten,
één met mij als nooit twee op aarde waren,
mij tot herstel in elke wankeling,
mij tot verheldering in alle duister!
Kom Beatrice!

Zacht roept hij 't en innig.
En bij het zwijgen van zijn mond verheft
terstond zich weer de lieflijke muziek,
die met den klank van harpen en violen
de kracht van al dit oogenschoon vermeert.
En zie, zij komt, de hoogverheven vrouw,
gebenedijde koningin der liefde,
de zegenbrengster, ongelijkbaar voorbeeld
der minnares, voor alle menschgeslachten.
Zij komt, doch schrijdt niet aan, van hier of daar,
maar als een witte wolk in zomerlucht
wordt uit doorzichtig blauw, zoo ziet men haar
vlak bij haar edelen geliefde worden,
van lichte schim, tot scherp en kleurrijk beeld.
Zij staat en draagt met haar twee blanke handen
dicht aan haar lijf de witte lelie-bloem.
Haar kleed is lichtblauw, wit en goud. Muziek
duidt aan met blijden toon haar vreugdrijk wezen.
Totdat bij 't luiden van haar wondre sprake
alle geluid van luit en vêel verstomt.

BEATRICE.
Wees niet te gretig en ontspan uw ziel.
Het al te straf verlangen keert zijn kracht
verwoestend tot zichzelf en werkt niet uit.
Zoo smaadt ge nu uzelf en wat ge deedt
uit te sterk willen en ge doet u onrecht.
Uw woord was schoon en doet nog elk geslacht
weer uit den doodslaap van vervuiling rijzen,
en dankend staren in den blanken gloor,
die door den wolkensluier levend glanst.
Wij wisten beter niet en wij getuigden
naar onze kennis en wij dienden God.
En nu, in dit stil droomenland veredeld,
blijven wij dienen, tot den jongsten dag.

DANTE.
Maar zie, hoe 't op onze aarde woelt en gist.
Hoog staat de vloed aan d'ingevreten boorden,
en op dit tijdstip kan de hand eens kinds
den opgestuwden stroom zijn richting geven,
hetzij ten zegen in bepaalde baan
of ten verderf de landen overspoelend.
O, mocht ik eenmaal nog het zoete lijden
om onzen Heer, in 't lichaam ondergaan,
en hen op aarde met één machtig woord
die snoode vrees voor smart en pijn ontnemen,
die 'k opriep door mijn helsche gruwelbeeld.
Mocht ik nog eenmaal van uit hier getuigen
dier waarheid, die ik levend hier doorleef,
dat vreeslijker dan alle hellepijn
die dood door waan is, die geen smarten voelt,
dat er ook in het allerdiepst der hel
geen leed wordt zonder heilrijk doel geleden,
dat ook de zwaarste schuld God's min niet dooft
of ons zijn al-toeganklijk hart versluit.

'k Wou hun toeroepen, met een stem zoo sterk
als drong de zware kracht van alle woorden
die ik ooit neerschreef, in dit ééne saam:
Leeft groot, helpt God, weest schoon en weest heldhaftig!
Vreest smart noch hel, maar vreest den waan alleen!

BEATRICE.
Geliefde, ook de geringste rimpeling
van willend leven plant zich eindloos voort.
Zelfs in dit teedre leven na het sterven,
waar alles is als de echo na de stem,
tusschen zacht beekgeruisch en bladgefluister,
waar onze wil den vasten greep verloor
op 't sterk gewoel, waaruit wij zijn ontstegen,
ook hier vermag de wil te doen bewegen,
zoo niet door daden, dan toch door gebed.

DANTE.
Mijn zoete leidster, help dan nu ook thans,
zooals gij altijd mij geholpen hebt,
om mijnentwil niet, maar om hen die zuchten,
en bidt met mij om éénen liefdestraal.

Hij buigt het hoofd, de handen voor 't gelaat
en zinkt op een knie neer, maar Beatrice
heft ooge en aanzicht opwaarts als zij bidt.
En de muziek verklankt hun heil'gen drang,
hun zachte smeeking, die de wijding tempert.
Tot achter hen de blinkende gestalte
van eenen engel zichtbaar wordt, in kleed
van blindend geel, - en zijn troostrijke stem
maakt met het schoon geluid van zeggend spreken
den zang der vedel-melodiën stil.

DE ENGEL.
Zie op! - gij goede en getrouwe knecht!
Ik breng u troost - en meer - ik breng u zegen.
Troost zij het u te weten, dat uw werk
was goed in Gods oog, schoon door Waan getint.
Gij hebt gehoorzaamd en gediend als geen -
en wat er ook voor aardsche walm moog kleven
aan uw werk, als aan alle menschenwerk -
de schoone vlam verlicht en brandt voor eeuwig.
Ten zegen dit: daar uw gebed zoo nauw
zich aan den eigen wil des Vaders sluit,
wordt u gegund uw wil te doen gevoelen

tot in het woelend levensspel der aard,
u wordt de macht gegeven, van uit hier
werking te doen in 't menschelijk bewegen.
Gij moogt van hier die kinderhand bestieren,
die over 't stroomen van den vloed beschikt.
Een knaap wordt u gewezen, dien gij zult
roepen en sterken met uw hemelsch woord
en wijzen tot den hoogen strijd.
   Zijn naam
zal Minnestral zijn, volgens uw gebed.'

De bode heft de hand en zwijgt.
   In ootmoed
blijven de twee en peilen hun geluk.
Plechtig verheffen zich de volle tonen
en stroomen saam als tot belofte en dank.
Dan deinst het scherp en kleurlicht vizioen
weer langzaam tot volslagen duister weg.

Tweede tafereel

Nu prijkt terstond een zacht-verlicht tafreel
vol vreedzame bekoring voor uw oogen.
Een boerenhoeve aan voet van 't Hollandsch duin,
in zwaar geboomt rondom, de Westerlucht
vlamt rossig-gulden boven 't eik-struweel,
dat op den duintop groeit. Vooraan, in schaduw,
ligt, riet-gedekt en wit gemuurd, het huis.
Blauwe melkemmers, wit geschuurde klompen,
goud-blinkend koperwerk op 't gele straatje,
en donker-groen met helrood hart de luiken.

Govert Mattijs zit met zijn vrouw voor 't huis
op groene bank, rookt zwijgend, en betuurt
zijn weiland met het zwart- en witte vee.
In zijn gebruind, gebaard gezicht zijn de oogen
dieper van blik dan bij den simplen boer,
zijn vrouw heeft ook het plomp-boersch wezen niet,

maar in den zilv'ren kap met blauw-wit gaas,
een bleek en fijn gelaat met streng-ziende oogen.
De merel kweelt zijn weeke melodie
van hoogen boomtop, onder 't frissche ruischen
der popelblaren in den zachten wind.
De dorpsklok meldt den avond in de ronde,
en verre en na loeit droomerig het vee.
Nu schrijden langzaam en wijd-stappend aan
de melkmeid en de knecht, elk twee volle emmers
aan 't blauwe schouderjuk omzichtig torsend.
Op ontevreden toon zegt de boerin:

VROUW MATTIJS.
Waarom komt Joost nou weer zoo laat achteran?
't Is of die jongen nou nog altijd niet melken kan.
Is z'n emmer omgeschopt? staat-ie weer te droomen?
Het-ie misschien een boek tusschen de koeie meegenomen?

MELKMEID.
Net toen-ie Witkop gemolke had
kwam heel gemodereerd langs het kerkhof-pad
domine Mertens an wandelen.
Nou, Joost en hij hebben altijd wat te verhandelen.

VROUW MATTIJS.
't Is wat moois! - As nou de dauw op z'n melk slaat
dan wil die vast weer niet boteren morgen. -
Kon jullie hottentotten daar niet voor zorgen
dat zoo'n jongen z'n tijd niet te verbabbelen staat?

KNECHT.
Wel zeker! 't Is nog al een goed gedresseerd hondje!
Roept 'm zelf, moeke! Hij het maling aan ons twee.

VROUW MATTIJS.
Jelui praat 'm allemaal naar z'n mondje.
Z'n vader voorop.

GOVERT MATTIJS.
Stil wijf, wees maar tevree.
Daar komt-ie al, samen met de dominee.
Die leert 'm zeker hoe je bidt en preekt -
Ik geloof vast, dat er in Joost ook een dominee steekt.

VROUW MATTIJS.
Zeg er es, Govert, - ben je niet fiksch?
Wie mot er dan zorgen voor de plaats en voor 't vee?
Joost blijft een boer, hoor! - Vooral geen dominee!
En dan zoo'n dominee als deze, dat is een vent van niks.
Een sufkop en 'n femelaar zonder pit, -
die nota bene voor de paus, voor joden en atjineezen bidt.
Ik word draaierig in m'n maag, als ik de man hoor preken.
Hè-je-m ooit van de eeuwige verdoemenis hooren spreken?
Of van de uitverkiezing? - of van Adam's val?
Of van de twaalfduizend hemelsche legioenen?
Hemelsche goedheid! daar heb je 't nou al!
Daar loopt de rekel weer zonder kousen of schoenen,
en zonder pet op z'n kop. Hij lijkt wel mal.'

Joost komt, de boord'volle emmer in de linker,
de rechterarm recht heffend tot balans,
terwijl zijn heldere en aandachtige oogen
van onder 't ruige, blonde lokkenhaar,
strak naar den spreker naast hem zijn gericht,
wiens woord hij méér acht dan 't gekijf der moeder.
Een teng're knaap in blauwe boeren-kiel,
maar rad van wezen, fleurig van gelaat,
en als een vogel blij en klaar ter sprake.

VROUW MATTIJS.
Wat mot dat nou weer, met die bloote pooten?
en waarom kom je niet terstond?
Je ziet er weer uit als een vagebond,
en de melkemmer heb je natuurlijk niet gesloten.

JOOST.
Niks geen nood, moeke, dat komt alles wel goed.
Ik heb eelt voor schoenen en haren voor een hoed,
En wat ik vandaag melk, dat botert morgen,
daar zullen mijn vrindjes de kabouters voor zorgen.

GOVERT MATTIJS.
Nou geen mallepraat, Joost, je doet voortaan
net as Geurt en Zijtje je klompen aan.
En je mot ook een pet, als ieder landbouwers-zoon dragen,
en je niet anstellen als een jongen uit 'n woonwagen.

JOOST.
Ik stel me an, tot al wat ik kan.
Tot edelman heb ik me aangesteld,
tot baars in de sloot, tot reiger in 't veld!
Was ik maar sterker, was ik maar wijzer,
ik stelde me-n-an tot Koning of Keizer.

GOVERT MATTIJS.
Nou, dominee, hoor dat nou eens an!
Maak daar nou maar een boer of een dominee van!

DOMINEE MERTENS.
Goeien avond saam! - Ja Moeke, ja Govert! beste vrind,
jelui hebt een wonderlijk, onhandelbaar kind!
De goede God alleen weet wat er uit groeien zal -
maar voor een dominee deugt-ie zeker minst van al.

VROUW MATTIJS.
Niks geen kunstjes hoor, of donderjagerij,
Joost wordt een boer, en daar blijft het bij.

DOMINEE MERTENS.
Misschien dat er een harddraver in 't veulentje steekt.

GOVERT MATTIJS.
Als het maar niet voortijds z'n pooten breekt.

JOOST.
Harddraven wil ik wel, maar zonder ruiter.
Morgen word ik achttien jaar.
Vagebond blijf ik en vrijbuiter.
Wie me wil vangen, die volgt me maar.

Nu volgt hij meid en knecht in 't achterhuis,
daar wordt de melk in frisschen, *koelen kelder*
in pannen van rood aardewerk gestort,
en zachter spreekt de strenge boerenvrouw:

VROUW MATTIJS.
Wat denk je, dominee? zou 't nog beetren?
Ik ben waarachtig beu van 't schelden en veetren.
Maar 't helpt me geen steek, hij praat of houdt zich stil,
en lacht en zingt en mijmert - maar doet wat-ie wil.

DOMINEE MERTENS.
Een vlugge kop heeft hij, hij is recht weetgierig,
maar ook eigenwijs, en veel te weelderig en wierig,

Ik ben niet zoo straf en fijn, dat weet jelui wel,
maar Joost kan dingen zeggen, waar ik van ontstel.

VROUW MATTIJS.
Och dominee, u moet ook wat straffer donderen.
Waarom preekt u ook nooit over de Hel,
of over Satan en de Apokalyptische wonderen..?

DOMINEE MERTENS.
Ik moet weten wat ik zeg, vrouw Mattijs!
Ieder vogeltje zingt zijn eigen wijs.

En Joost spreekt, de emmers spoelend bij de pomp:

JOOST.
Mag ik dan ook mijn eigen liedje niet zingen?

GOVERT MATTIJS.
Als-ie zoo'n goeie kop heeft, moet-ie maar bij de kweekelingen.

JOOST.
Waarom geen kellner of begrafenisbidder?

DOMINEE MERTENS.
Hij moet op een strenge school, anders wordt hij hoe
langer hoe wilder.

VROUW MATTIJS.
Hij wordt boer.

JOOST.
Nee moeke, dolende ridder,
en als dat niet lukt, dichter en schilder.
En heel misschien alle drie in één.

VROUW MATTIJS.
Goeie genade!! waar moet het met jou heen?

JOOST.
Waar het heen moet? naar de sterren, niets meer of minder.
Ik heb al een afspraak met een kever en een vlinder.
Maar 't heeft geen haast, want de een is nog maar 'n pop,
en de ander vreet nog het hout van onze drempels op.

VROUW MATTIJS.
Wat zeg je daar? - is dat stinkend goedje weer in 't hout?

JOOST.
Als je lief bent, Moeke, en me vertrouwt,
en me laat leven net naar m'n zin,
dan stuur ik hen allen het bosch weer in -

dan valt er geen spinnekop meer in je schoot,
dan kruipt er geen oorwurm meer over je brood,
dan komt er geen luis in je rozen,
en geen wurm meer in je frambozen -
maar dan moet moeke schikkelijk blijven
en niet meer bij alles knorren en kijven.

VROUW MATTIJS.
Wat nou weer, jongen? - Dat klinkt waarachtig wel
of je je toelegt op satans-spel....
Wat zegt u, Dominee, - de Heer zal ons bewaren!
is dat geen zwarte kunst?....

DOMINEE MERTENS.
Kom, gekheid, moeke -
Zooveel moet je daar niet achter zoeken -
Dat was goed voor twee- driehonderd jaren.
Maar wij leven in een verlichten tijd,
en Joost heeft het maar zoo schertsenderwijs gezeid.
Hij is een ventje met erg veel fantasie.

GOVERT MATTIJS.
Dat's heel mooi. - Maar eet daar eens van!
Of fantaseert-ie ook spek in de pan?
En had ik er nou nog maar twee of drie
dan bleef er nog iemand voor 't hooien en mesten -
Nou zit ik er met één - wel 'n bovenste beste,
maar per abuis een genie.
Joost, praat nou eindelijk ééns as 'n mensch,
Wat moet er van je groeien? Wat is je wensch?

En Joost, met oogen flonkrend als twee sterren:

JOOST.
Mijn wensch? Durft Vader die te hooren?
Mijn echte wensch? - Schrik niet! Hij is groot.
Wat al te groot misschien voor Vaake en moeke's ooren.
Ik wil een held zijn, ik, Joost Blootepoot -
ik, ridder Zonderpet, een heerlijk held,
't kan me niet schelen wáár, in duin, in 't veld,
bij mensche in stad of bij de meeuwe op zee.

DOMINEE MERTENS.
En tegen wie wou ridder Joost dan vechten?

JOOST.
Dat weet ik nog niet, dominee.
Maar u zei gistren zelf, de wereld is vol slechten,
en 't menschenhart vol kwaad en boosheid,
dan vind ik stellig mijn karwei.

VROUW MATTIJS.
't Is zond, hoe komt zoo'n aap er bij! -
't Zal je nog slecht vergaan, met al die groosheid.

GOVERT MATTIJS.
Ei wat, wijf, laat het kind z'n meug.
Dat wordt bepaald een fijn spektakel
als ridder Joost op zoek gaat van mirakel,
met een hooigaffel en een pan-deksel, te paard op onze zeug
en de zestien kleine keutjes achteran.

JOOST.
Ja, lach nou maar vader. Je snapt er toch niets van.
Maar dit snap ik al beter, hoe meer je zegt -
dat er een arends-ei in jouw kippenhok te broeien is gelegd.

GOVERT MATTIJS.
Wel jou dondersche vlegel!

JOOST.
Wat moet je me dan plagen!
De makste koe zal geen sarren verdragen.
Ik word ook stooterig, hoor, al ben je me-n-eigen vaar.

DOMINEE MERTENS.
Foei, Joost, dat is gansch tegen onze heilige leer.
Denk aan het evangelie-woord:
vergeld kwaad met goed, en geef uw ouders eer.

JOOST.
Best mooglijk, dominée - maar helden doen er niet naar,
die slaan er op, waar 't behoort,
en hebben zich nooit aan hun ouders gestoord
als ze heldenplicht moesten vervullen.
De heilige leer is heel goed voor de knullen,
maar de helden moeten er wel tegen zondigen.
Jezus zelf heeft ook zijn ouders niet gevraagd
of hij het evangelie mocht gaan verkondigen,
anders had-ie misschien levenslang geschaafd en gezaagd.

DOMINEE MERTENS.
Ventje! Ventje! Ventje! wat jij al te zeggen waagt!

JOOST.
En dan die dappere heldenmaagd,
waarvan u mij laatst de historie liet lezen
en dat mooie portret nog vandaag hebt gewezen,
die melkmeid, die den koning ging kronen,
die durfde ook zoo noodig de tanden wel toonen.
Hoor je vader! een melkmeid.

DOMINEE MERTENS.
Een herderin.

JOOST.
Da's eender. Ze ging zóó van achter haar vee
met de prachtige ridders van 't leger mee,
naar den koning, tegen haar ouders d'r zin.
Toen vond ze in een kerk, achter 't altaar bewaard,
haar schitterend schild, en haar blank, scherp zwaard,
en haar vlag met de zilveren lelie.
Toen hield ze zich óók niet, dominee,
aan de woorden van 't Evangelie.
Ze zei niet: geef die lui goed voor hun kwaad,
maar ze zei: slaat ze raak! als een braaf soldaat!

VROUW MATTIJS.
Is 't nou eindelijk uit, met je kwajongens gezwets?
'n mensch zou den tijd verzuimen met dat geklets.
Allo, naar je nest! 't is om drie uur weer dag.
En Joost, weetje waar je wel om denken mag?
den Heere Heere in ootmoed te smeeken
je te zuiveren van je zonden en gebreken.
Je bent vol rotheid en voosheid
een stinkend vat vol boosheid -
vol arglist, trots en hoovaardij,
Je most je schamen, leer dat van mij!

JOOST.
Nacht moeke, nacht vader, nacht Dominee!
Wel te ruste samen.

En in het huis gaand neuriet hij welluidend:

JOOST.
O Heere, Heere, die mij kent,
'k moet mij van moeke schamen,
Maar 'k ben 't van eiges niet gewend
leer mij mij schamen. amen!

VROUW MATTIJS.
't Is wat te zeggen, dominee, je eenigst en dan zoo astrant,
en 't blijft toch eigen vleesch en bloed, je naaste verwant -
M'n hart van hem lostrekken kan ik niet.

DOMINEE MERTENS.
Waarom ook Vrouw Mattijs? Juist door 't verdriet
weet je dat je kinderen hebt om te beminnen.
Ze kosten je pijn als ze 't leven beginnen,
en dan nog eens als ze van je zij gaan. -
Dat is hun tweede geboorte, waardoor ze vrij staan.

GOVERT MATTIJS.
Bij die tweede geboort doet de vader ook mee.

VROUW MATTIJS.
Allo, Govert, 't wordt donker - de boel moet dicht.
Komt u niet even binnen, dominee?
Op 'n kommetje koffie?

DOMINEE MERTENS.
Wel verplicht! -
Maar de vrouw wacht met thee op de pastorie.

VROUW MATTIJS.
Nou, wel thuis dan!

DOMINEE MERTENS.
Goeie nacht saam!

GOVERT MATTIJS.
Wel te rusten, adie!

Nu gaan de menschen allen van 't tooneel.
Het donkert stadig aan en wordt al stiller.
Het lijster-lied en rund-gebulk verstomt,
de waakhond draait zich, ramlend met zijn ketting,
voor 't hok ineen. Daar slaan de luiken dicht,
een mat, oranje lichtje gloort daarbinnen,
dan alles stil en donker.
't Frisch geruisch
van 't popel-loover wordt een zacht gefluister,
bevend van geheimzinnige verwachting -
en ziet!....
daar ginder heft aan de oosterkimmen,
achter de rei knotwilgen, die als schimmen,
zwart, met van schrik wijdstaande haren, staan,

die blanke Heerscheres der Nacht, de Maan,
haar groot, goud-pralend, schaduw-vlekkig schild.
Nu is 't haar tijd, het leven, nauw verstild,
begint op nieuw, onder haar kalm regime,
veel schuchterder, zacht-ruchtiger te ontkiemen.
Alsof een nieuw bestaan verkondigd wordt
lispelt het lisch, de schemer-kever snort,
het zucht en knapt en ritselt hier en ginder,
maar al gedempt, als 't fladderen van een vlinder.
Voorzichtig aan, voorzichtig aan beginnen
de vorschen, één voor één, hun blijde zinnen
te melden aan hun makkers, tot ze staken
op eens, als zelf verschrikt door 't luide kwaken.
Het uilsjong piept, zacht-klaaglijk en beschroomd,
als knarste een roest'ge windvaan in 't geboomt.
Het altijd hongrig vee, met zwaar geblaas,
graast hoorbaar in de weide, vreemd geraas
van raatlend, zacht gesnor trilt van den rand
der duinen, men hoort niet van welken kant,
dat's de verliefde nachtzwaluw, straks klinkt
spookachtig wiekgeklap en schielijk blinkt
zijn witte slagpen in den manestraal.
Het gras en 't duinhelm schijnt een eigen taal
te fluistren en te preev'len, zeer bizonder,
die spreekt van werelden vol weelde en wonder.
Prieeltjes mos-bevloerd en veil-omlooverd,
worden tot aard'ge zaaltjes omgetooverd
waar witte motjes zweve' in 't zilverlicht,
en allerlei geschiedt wat mensch-gezicht
noch mensch-gehoor kan speuren.
Luister wel!
dat doet het u vermoeden door fijn spel
van snare' en zoete keeltjes, vaag en teeder,
als waarde 't op en neer en heen en weder,
door duinvallei en bosch en struikgewas.
Nu glanzen blauw'ge vonkjes op den plas,
waar kattedoorns rondom en valeriaan
bleek-schermig boven schaduw-grotjes staan;
waar gij den sterken nacht-âam snuiven kunt,
scherp-zoet gekruid door thijm en kruizemunt.

Daar knarst aan 't huis een roestige scharnier,
de waakhond roert zich niet - zacht, op een kier,
opent boven aan 't kaashok zich een luik,
er komt een bloote voet te zien, ter sluik
gluurt een blond hoofd voorzichtiglijk in 't rond,
dan komt Joost gansch, zit schrijlings, springt te grond,
streelt de hond vluchtig, en lucht als een hinde,
ijlt hij de stammen langs, van olm en linde
rondom het huis, en 't zandig paadjen op
dat als een blinkend lintje naar den top
der duinen voert. Daar staat hij stil, en giert
zooals de moederkieft die 't jong omzwiert,
driemaal herhaald, innig en smachtend lang.
Op zijnen roep antwoordt een zacht gezang.
En een rank meisje op klompen, in wit mutsje,
komt van het duin, in blanke maneschijn.
Ze is van 't naaste visschersdorp aan zee.

RENSJE.
Nou is 't al in de zomermaand.
Nou komen de vogeltjes uit.
De bijtjes halen de honing binnen.
Nou gaan we-n-een eigen woning beginnen,
En Rensje wordt de bruid.

JOOST.
Dag Rensje!

RENSJE.
Dag Joost!

JOOST.
Wat heb je meegebracht?

RENSJE.
Klompen voor jou.

JOOST.
Ben je niet goed?
Je weet dat Joost ze toch niet aan z'n voeten doet.

RENSJE.
Als we trouwen, moet je wel een hoed,
en schoenen en een das en handschoenen dragen.

JOOST.
Als we trouwen.....

RENSJE.
Zouden we dat dan niet doen?

JOOST.
Ik weet 't niet, Rensje, ik wou 't juist Woudvader vragen.
't Is me zoo vreemd vandaag.

RENSJE.
Krijg ik geen zoen?

JOOST.
Dáár, lieve Rensje - Woudvader! Woudvader kom!
en breng al je vrindjes en kindertjes
van de duinen, van de zee,
van het bosch, van den akker,
elven, kabouters en geesten van vlindertjes,
Witje, Citroentje, Weeskind, Kralenkakker,
Zandoogje, Pauwoogje, Berkentak -
en de wijze Bijenkoning mee! -
Want och! ik ben niet op mijn gemak.

RENSJE.
Wat scheelt je jongen?

JOOST.
Ik wacht... ik verwacht....
Er gaat iets geweldigs gebeuren van nacht.
Zie de maan eens kijken, die weet er van, -
hoor je, hoe de wind het aan 't helm vertelt?
En zie je die bloemen wel, ginder in 't veld?
die knikken van ja - die hebben 't vernomen,
en wat bibbert het blad van de popelboomen -
die begrepen 't óók al - wat gebeurt er dan?
Woudvader! Woudvader! - wat gaat er komen?

RENSJE.
Daar is ie, Joost, ik zie hem. - Ik ben bang.

JOOST.
Niet bang zijn, Rensje, hij doet niets, hij is goed.
Hij weet zooveel, dat ik nog leeren moet,
je weet niet hoe ik daarnaar verlang.

Het loof van 't akkermaalshout ritselt even
en uit de donkre schaduw, waarin zweven
doodstille vlindertjes, komt een gezicht
met zilvren haar en groenen kroon aan 't licht.
Woudvader's kleed is zacht en rijk getint

als levermos dat ge op den boombast vindt,
geel, *grijs en groen*, *zijn kroon is donker mos*,
geitblad en klimoprank voltooit zijn dosch.
Hij spreekt, *als dieren spreken in een droom*,
de twee antwoorden met eerbiedigen schroom.

WOUDVADER.
Hoe gaat het kindertjes?

JOOST EN RENSJE.
Goed, Woudvader!

WOUDVADER.
Goed?
Dat 's gelukkig. Mij ook. Maar heel oud, verschrikkelijk oud.
Waarom riep je mij zoo? Ben jelui nog niet getrouwd?

JOOST EN RENSJE.
Neen, Woudvader, nog niet.

WOUDVADER.
Maak dan wat spoed.
Anders komt er niet van.

RENSJE.
Ach, waarom niet?

JOOST.
'k Wist het wel, Woudvader, wat is er op til?

WOUDVADER.
Weet je 't niet? Weet je 't niet? Wat ieder beestje ziet?
Zijn dan de wind en de grashalmen stil?
Allemaal weten ze 't, al den drommel,
krekel en spinnekop, haas en hommel.

JOOST.
Is Witje hier?

WOUDVADER.
Hier is Witje.

JOOST.
En Citroentje?

WOUDVADER.

Hier.

RENSJE.
Ik zie ze niet.

WOUDVADER.
Hier! Hier! Ze geeft je 'n zoentje.
Kijk dan toch. Voel dan toch. Heb je geen zinnen?
Vraag maar, dan antwoord ze. Opgepast, Witje!

JOOST.
Vlindergeest! Antwoord me, antwoord, ik bidje!
Wat gaan vannacht voor wondren beginnen?

WITJE.
Een wonder zonder wederga
is gauw op hand en schriklijk na:
verheerlijkt wordt een menschenkind,
de rozen zeiden 't, en de wind.

JOOST.
Rensje, Rensje, ik ben 't, ik....
O Rensje....

RENSJE.
Stil toch, jongen, waarom jij?

WOUDVADER.
Wil je meer weten, hoor dan een oogenblik.
Nu wil Zandoogje spreken. Luister!
die zegt het licht fijner en juister.

ZANDOOGJE.
Wij weten 't van de zee,
wij weten 't van de wolken,
er komt een groote vreê
op alle menschenvolken -
als onze vlerken fraai en fijn
zullen de sterke menschen zijn.

JOOST.
Is Bijenkoning er niet? - die weet àl.
Die weet, wie verheerlijkt worden zal.

WOUDVADER.
Bijenkoning, kun je 't weten?
Hoe zal dit menschenkind heeten?

BIJENKONING.
Zijn naam zal wezen: Minnestral.

RENSJE.
Hoor je wel, Joost? Jij niet! - Ik ben blij.

JOOST.
Ik ben 't toch. Ik voel 't.
Bijenkoning, wie wordt bedoeld?

WOUDVADER.
Komt, Elven, geeft hem troost.
Zegt het dan allen saam.

ELVEN.
Joost is Minnestral, Minnestral Joost.
Zóó is 't besloten, zóó is zijn naam.

RENSJE.
Ach! 't is niet waar!

ELVEN.
Van achter de sterren kwam 't bevel,
het vloog rond de aarde als 't licht zoo snel,
het ruischte in regen en waterval, -
't klonk overal, over hoogte en dal:
‘de menschen worden getroost
door een jongen, die heet Joost,
maar zijn naam zal wezen Minnestral.’

JOOST.
Ik wist het, Woudvader,
maar hoe vang ik an?
Wat moet ik nu doen?

WOUDVADER.
Daar weet ik niet van.
Wie weet het?

ELVEN EN GEESTEN.
Wij niet! Wij niet!

JOOST.
En de wijze bijenkoning dan?

BIJENKONING.
Hier is niemand die achter de sterren ziet.
Mijn kindren zijn gewoon dat nooit te vragen:
‘Wat moet ik doen?’ Ze doen en wagen,
of 't lukt of niet, ze geven nimmer kamp.
Ze doen net wat hun lust, en zijn voor ramp
noch dood bevreesd.

JOOST.
Doen ze dan altijd goed?

BIJENKONING.
Al doen ze kwaad, kwaad wordt aldoend geboet.
Mijn kindren vragen nooit naar goed of kwaad.
Wil is hun recht, hun deugd ligt in de daad.

WOUDVADER.
O, die wonderlijke menschen,
die altijd precies het rechte wenschen,

ze watertanden voor appel of peer,
maar ze durven niet bijten, want misschien doet het zeer.
Durven moet je, Minnestral!
Mijn kindren leven zoolang ze durven.
Eer één z'n durf verliest, heeft 'n ander al
hem bij de lurven.
Durven of sterven! geldt bij ons in 't woud.
Wie niet meer waagt, hij is er gauw om koud.

RENSJE.
Joost, wij zijn menschen en geen beesten.
Wij hebben vleesch en bloed, en zijn geen geesten.
Dominee zegt: God houdt van liefde en vrede.
Hoor niet naar slechten raad van diere' en spoken.
Ze hitsen je op, ze willen ruzie stoken.
Wordt toch geen vechtersbaas. Ga mede.

ELVEN EN GEESTEN.
Hoort dat leelijke, lompe
deerntje met haar klompen,
met haar kleeren en zwaarte en gebreken!
Welk spook durft er al niet van spoken spreken!

BIJENKONING.
Mijn volk is wijs en goed en zoekt geen krijg.
Het houdt van zoetheid, bloeme' en zonneschijn,
net als een mensch. Maar 't heeft, voor wat ook dreig',
terstond den speer gereed met 't fel venijn.
Het vreest den dood, noch 't machtigst weze' op aard,
ik meen, zoo is 't als 't hoort, en naar den aard.

RENSJE.
Foei, die griezelige bijen!
die bruine, grimmelende, stekerige zooi!
Ik kon ze nooit recht lijen.
Ze zijn dom en vinnig en heel niet mooi.

PAUWOOGJE.
Maar wij zijn mooi en zijn niet vinnig.
Wij weven zacht ons weerloos leven.
Wij nemen zorgloos en zachtzinnig
dat zoet alleen, dat mild'lijk wordt gegeven.
Och! zagen toch de menschen 't aan!
hoe schoon we door geduld bestaan,
hoe vreugdig, machtig en aanminnig.

WOUDVADER.
Dat moet gezeid, geen ras, al is het dom,
groeit op 't moment zoo raar, zoo goor, zoo krom,
zoo anders als het moest, als 't menschenras.
Wel wordt het tijd, dat iemand hen beduidt
hoe anders 't in den aanvang was,
en hoeveel mooier 't nog kon worden
met wat beleid, wat vrijheid en wat orde.
Was ik maar niet zoo oud, zoo schrikk'lijk oud!

MINNESTRAL.
Maar ik ben jong, Woudvader, sterk en jong,
en lang niet dom, dominee kan 't getuigen -
'k nam hek en sloot laatst in één sprong
'k weet vol te houden en te buigen -
Wist ik maar, wist ik maar hoe ik beginnen zal!
Dan was Joost voor de wereld en de wereld voor Minnestral.

RENSJE.
Joost is voor Rensje en Rensje wordt bruid.

ELVEN EN GEESTEN.
Hoort zij eens! Hoort zij eens! Sliep uit! Sliep uit!
Wat weet zij van nemen en geven?
Wie zich geeft aan de wereld, die neemt haar meteen.
Wij zijn allen voor allen, niet één voor één, -
zóó leert het ons vlinderig leven.

RENSJE.
Joost is voor mij. Heelemaal voor mij.
En voor mij alleen.

WOUDVADER.
Rensje moet niet willen
de prachtige wereld bedillen.
Als zij haar Joost aan de wereld geeft,
zoo heeft zij ook al wat Minnestral heeft.

RENSJE.
Dat vat ik niet. Joost is mijn jongen.
Minnestral mag naar de weerga loopen,
en de wereld ook.

WOUDVADER.
Ai! ai! ai!

DE ELVEN.
Hoort dat malle spook!

MINNESTRAL.
Niet kwaad zijn, Rensje.

RENSJE.
Ja! En jelui allemaal en Woudvader ook!

BIJENKONING.
De lucht betrekt, ik hoor 't in 't Oosten grommen.
De maan doet plechtig zich een sluier voor.
De kikkers en de krekeltjes verstommen.
Naar huis! - het dondert! - hoor!

WOUDVADER.
Nu zal 't gebeuren! Och! Wat schaduw glijdt
als een grauw laken over duin en zee. -
De popelboomen zijn zoo stil als muizen,
De nachtwind durft zelfs niet in 't helm meer suizen.
Komt kindren, 't wordt zoo zoetjens onze tijd -
Hei! dat was weerlicht, - 't dondert weer, - o wee!
't Wordt meenens, wie gaat mee?

MINNESTRAL.
Ik blijf.

RENSJE.
Toe Joost, ga mee - wees nu niet mal.

MINNESTRAL.
Ik blijf, ik heet niet Joost maar Minnestral.

Nu vlien de luchtige wezens schichtig heen,
stil en zoo ijlings alsof zij verzonken
terzelfder plaats, waar straks hun oogen blonken
en 't maanlicht hun zacht-rillend schoon bescheen.
Woudvader duikt in 't donker en verdwijnt.
Arm Rensje trampelt, handewringt en greint
om Joost, haar jongen, die niet mee wil gaan.
Deze staat recht en ziet wijdoogend aan
't geweldig naadren van de duisternis.
En als die na en gansch ontzachlijk is,
doorgroefd van donder en doorflitst van schichten,
begint een durend, groeiend licht te lichten,
dat klein, bontglanzig eerst, de wolke' ontstijgt
dan aldoor heller, aldoor grooter zijgt
als reuz'ge vuur'ge zeepbel, zacht ter aard.
Daarin ge een stralend menschenpaar ontwaart

wier glans, uitstroomend rondom in het donker,
de nacht verjaagt met wielend kleurgeflonker,
dat als Noord-licht of diamantstraal flitst,
zacht knett'rend, suizend, lijnrecht toegespitst.
De donder zwijgt, zóó hel is de aureool,
dat zelfs de felle bliksem zich verschool
achter haar scherm. Doch zacht is 't licht er binnen
en lieflijk hoort men Dante's spraak beginnen:

DANTE.
Minnestral!

MINNESTRAL.
Ja! hier ben ik!

DANTE.
Minnestral!

MINNESTRAL.
Ja! hier ben ik. Ik ben bereid.

DANTE.
Minnestral.

MINNESTRAL.
Ja!
Zeg maar, wat zal ik doen?

DANTE.
Kijk goed! - ken je mij?

MINNESTRAL.
Ja, Lichtvader, jij hebt de hel gezien
en het vagevuur, en de hemel.
Ik heb je portret, meester gaf het me,
en Zij heeft je zalig gemaakt.

DANTE.
Minnestral, ken je God?

MINNESTRAL.
Nee, Lichtvader! ik hoorde maar den naam.
Hoe zou ik hem kennen?

DANTE.
Ik ken Hem! Aarde, zon en sterren heeft hij bedacht,
zooals Minnestral zijn liedekens. Geloof je mij?

MINNESTRAL.
Ik geloof je, Lichtvader. Vast!

DANTE.
Wel dan! De groote, rondzwevende werelden
zijn het bloed door zijn aders.
En de menschen helpen zijn gedachten denken.
Geloof dit en je zult het avondrood zien glimlachen,
de gepeinzen der witte wolken zul je verstaan,
en hooren wat de zeegolven zeggen.
En in weten zal geloof bewijs vinden.

MINNESTRAL.
Ik hoef geen bewijs, Lichtvader.

DANTE.
Je hoeft wel, Minnestral. Hij wil zich bewijzen.
Weten moet je, en weten, en nogmaals weten.
Je moet Hem kennen als je handen en voeten,
als je verlangen en vreugde, als je letters en cijfertafels.
Hij wil zeker voor je zijn als de zonsopgang morgen
en zoo voor alle menschen.

MINNESTRAL.
Wat moet ik doen?

DANTE.
Hoor wel! - want handelen komt vóór begrijpen.
God kan niet ziek zijn, maar zijn schoone aarde is ziek.
De menschen zullen deze ziekte genezen.
En Minnestral zal hun dit zeggen.

MINNESTRAL.
Ik?

DANTE.
Niet ik, - Minnestral zal het hun zeggen.
Hij zal zeggen dat God hen zeer noodig heeft.
Dat zij hem moeten helpen met alle macht
om Zijne schoone aarde te genezen.
Zonder vrees moeten zij schoon en gelukkig willen worden,
en zonder vrees moeten zij willen weten en begrijpen,
om te verstaan, want hij roept lang en luid,
en zij zijn doof en durven niet komen.

MINNESTRAL.
Zij zijn bang om kwaad te doen,
en om dan verschrikkelijk gestraft te worden.

DANTE.
O Kind, vrees den waan,

ik heb de Hel gezien en de folteringen,
en de angst daarvoor heb ik opgesteld
als een muur tusschen menschen en God.
En zonder deze aan mijn zijde zou ik nog niet weten
hoezeer ik gedwaald en gezondigd heb.
Gods straffen zijn zegeningen,
en in het kwaad zelf is de vergeving
als de liefde en het verlangen blijft.
Doe, mijn kind, vrij naar uw hart,
en zeg het allen, te handelen
vrij naar hun hart.
En zij zullen het verwonderend bemerken
hoe het kwade en leelijke optrekt en vervluchtigt
als dauwnevel in morgenzon.

MINNESTRAL.
Maar zullen zij dan niet allen vreeselijk gaan zondigen?
Dat denkt Moeke, en dominee en alle dominees.

DANTE.
Omdat zij de zonde wegsluiten als een kostelijken schat,
en zoo doen denken dat er vreugd in zondigen is.
Hoe zal dan de mensch haar bitterheid leeren?

MINNESTRAL.
Vergaan ze dan niet, eer ze dat weten?

DANTE.
De smartenhel mag een wijle bevolkt worden,
maar de kaken des doods zullen ledig blijven.

MINNESTRAL.
Maar zullen ze mij gelooven?

DANTE.
Ze zullen je niet gelooven.
Maar Minnestral zal den Koning zoeken,
Den wijzen, sterken, - den Koning der menschen.
Hij zal Minnestral gelooven en de menschen hem.
Want de geest verbreidt zich als vuur uit een vonk
en de menschen volgen altijd den sterkeren.
Zoek hun eenen koning, wij zullen u wijzen.

MINNESTRAL.
En Rensje dan?

BEATRICE.
Zou Minnestral dan vreezen dat een licht

met minder kracht de kleine bloem bescheen
zoodra het uitstraalt over duizend andren?

MINNESTRAL.
Maar ze wil mij voor zich alléén.

BEALRICE.
Dan wil ze kwaad voor beiden.

MINNESTRAL.
Arme Rensje!

Nu flauwt al 't licht, en laat den knaap alleen.

F. VAN EEDEN.

In een Portugeesche kolonie.

Jan Huygen in de ton!
Mit 'n hoepeltje d'r om.
Jan Huygen! Jan Huygen!...
De ton, die viel in duigen.
(*Oud-hollandsch kinderdeuntje*.)

Een zoo bevaren zeeman was ik niet, of op het jammerlijke bootje, dat mij in vier-en-twintig uur van Bombay naar het Portugeesch Goa zou brengen, had ik het te kwaad. De zee, ofschoon lichtelijk verontrust door de dreiging van den naderenden moesson, was kalm genoeg, maar het bootje kon zijn roer niet recht houden, en rolde als een dronken zwabber langs de bergachtige kust. Ik wil maar zeggen, dat ik daar niet veel van zag. Ook op deze zee, eeuwenlang bevaren en gevaarlijk gemaakt door Arabische en Westersche zeeschuimers, hebben wij in strijd tegen Portugees, Engelschman en Franschman, afgewisseld door jacht op den boekanier, den gemeenschappelijken vijand, menig schip genomen of verloren. Mijne oogen hadden plekken willen zoeken door onze vroegere zeevaarders gezien: de veilige inhammen, de waarschuwende kaaplanden, de verraderlijke ondiepten, de Portugeesche forten, sinds eeuwen bouwvallig, maar de dronkenschap van mijn bootje gaf mìj haarpijn. Nauwelijks had ik lust op te staan en kijkje en kiekje te nemen, wanneer het, onder de schaduw van een Portugeeschen bouwval, stillag op de reede van een palmendorp om in een door bruinachtige kerels geroeide *dhow* menschen en bundels op één hoop te lossen.

* * *

Eindelijk, in de monding van den Mandovy, ben ik aan het eind van mijn schommelreisje. Een prachtig, kalm voort-

kabbelend water, breed, tusschen twee hooge kusten. Onze vaderen kenden deze stroommonding gòed; gedurende de eerste helft der zeventiende eeuw waren zij er niet van weg te drijven. Zij lagen er voor met hunne schepen als een terriër voor een vossenhol, en de Portugees kon er niet uit. Kon niet naar Diù, kon niet naar Ormoez, kon niet naar Colombo! God, god, wat hebben wij den Portugees in dien tijd geërgerd! Zelfs op die rotskaap rechts van den stroom, links van mijn aankomst, staat daar nog, als ommuring van een vuurtoren, de versterking *Aguada*. Want ze hadden veel water noodig in hun sterkte. Immers, wanneer de Hollanders Goa[1)] kwamen blokkeeren, waren zij vooreerst niet weg te krijgen, en daarom die naam *Aguada* - 'de Bewaterde' - een vaderlandsch gedenkteeken; tegen ons werd die *Aguada* gebouwd.

Ik zet den voet op den vasten zandbodem, en heb veel bekijks. Een vreemdeling in Goa! Vroeger zeiden de Goanezen:

> Quem vio Goa
> Excusa de ver Lisboa![2)]

maar zij zijn zoo trotsch niet meer, die donkerbruine Christenen uit de Portugeesche kolonie. Ik lees op hunne gezichten de mij betreffende vragen: 'Wie *is* dat?' - 'Wat komt hij hier doèn?' Een jonge man vraagt het mij op den man af: of ik niet van 'Rhalli-*brothers*', het groote Grieksche kantoor in Bombay, ben? - 'Neen, ik ben niet van Rhalli-*brothers*.' 'Maar wat, wàt komt ge dan hier doen?' - 'Ik kom Goa zien.'

Ha, hij komt Goa zien! Eindelijk dan weer een, die Goa komt zien! De laatste, die Goa kwam zien was Lord Lamington, de gouverneur van Bombay, maar dat is al een paar jaar geleden. En nu voel ik van die menschen iets als sympathie tot mij komen: de gezichten glimlachen, de handen zijn vlugger om mijn bagage op te nemen, de bedelaars talrijker en smeekender: een die Goa komt zien! De douane? Wàt douane voor iemand, die Goa komt zien? Heel eventjes een taschje opengemaakt: het kleinste, alleen voor de formaliteit, dàar, om te kunnen zeggen: 'hij heeft

1) De kolonie Goa is thans 3806½ K.M^2. groot en telt 531.798 inwoners.
2) Die Goa gezien heeft, moet maar niet Lissabon gaan zien.

zijn bagage opengemaakt' - 'Ik heb wat sigaren', zeg ik. 'Natuurlijk, natuurlijk voor uw eigen gebruik!' De quarantaine? Wàt quarantaine voor iemand, die Goa komt zien? In Bombay sterven er wekelijks 1000 aan de pest, en die vreeselijke ziekte is nu, wat zelden voorkomt, naar het Goaneesche gebied overgeslagen; maar een vreemdeling, die Goa komt zien, die is natuurlijk immuun, wàt? die is een talisman tegen de pest. Mijn bagage wordt eventjes in een rookkamertje gezet, niets anders, niets meer. Ik ben klaar, ik kan Goa gaan zien: 'dezen weg, *Senhor*, dezen weg!' Door een dicht bosch van cocos- en dadelpalmen leidt de weg naar den steiger en het kleine, slechte bootje, dat den eenen oever en den andere van den Mandovy, Nieuw-Goa, dat eigenlijk Panzjim heet, met '*os Reis magos*', de 'Drie Koningen', verbindt.

Van den oever der *Reis magos*, waar ik aan land gestapt ben in de schaduw van een gewitkalkte kerk in bouwvalligen staat, kan men Panzjim niet zien. De nieuwe hoofdstad van het Portugeesche gebied ligt, evenals het oude Goa, achter in de bocht van het palmeneiland, gevormd door den statigen Mandovy, waarlijk een koninklijk water, en den Zuary. Panzjim is van de *Reis magos* niet te zien; *Velha Goa* nog minder, want dat ligt nog dieper in de bocht, wat juist een der redenen was waarom het altijd zoo'n pesthol is geweest. Maar als het wrakke bootje van wal steekt en den stroom doorschiet, komt Panzjim wel gauw in zicht: een snoezig stadje, huisjes met breede, platte daken en wijde verandas er om heen, in 't midden een hooge mast voor de blauw-en-witte Portugeesche vlag, tusschen een muziektentje en een bloemperk; heel knusjes, heel aardig. En dan daarachter palmen! Overal palmen, waar gij ook om u heen ziet. Als bruine staken steken de rechte, ronde stammen op, en dragen hunne kronen, die als groote ragebollen tegen de schoongeveegde felblauwe lucht aflijnen. Indien ze alleen staan, althans. Maar het zijn dichte, schemerachtige palmbosschen, aan dezen oever en aan genen, overal. Wel het echte landschap der tropen; het doet denken aan Paul en Virginie. Ik verwacht elk oogenblik onder die halfnaakte menschen, bruin maar schoon gevormd en edel van gelaat, die ik tusschen de palmen zie rondgaan, twee jongelieden

arm in arm te zien met een groot palmblad boven het hoofd, tegen het vinnig branden der zon.

* * *

In Bombay heb ik bij Cook gevraagd of er in Panzjim een hotel is? De *Crescente* hebben ze me genoemd. Ik laat mij door het nette tropenstadje geleiden naar de *Crescente*, een hotel aan een wijd vierkant plein met bloemperken en ook hier, een muziektentje. *Les Portugais sont toujours gais*... maar het is nu de Heilige week, dus....

Vijftien jaren reizens hebben mij murw gemaakt ten aanzien van hotels. Ik verwacht daarvan niets meer. Voortaan, zeg ik mij wel eens, is mij elk hotel goed. Wie door de hotels in den Caucasus en Macedonië, en de karavanserays van Turkije en Perzië is heengegaan, die neemt met gelijke gelatenheid intrek in een of anderen 'Reizenden Man', als in het 'Cecil'. Maar neen, ik had het ergste nog niet leeren kennen; dat ergste was de *Crescente* in Panzjim.

Waartoe mij nu te herinneren hoe erg het was, en u dat te beschrijven? Ik heb van mijn verblijf in Goa slechts lieve en aangename herinneringen. Van mijne aanbevelingen presenteer ik de eerste de beste: die aan den heer J. Norton de Mattos, kapitein der Portugeesche bezetting in Goa. Geen oogenblik langer in de *Crescente!* Hij lacht zelfs om mijn avontuur. Daàr, deze geheele helft van zijn huis is te mijner beschikking; dit is mijn salon, daar is mijn slaapkamer, ginds de badkamer. In de *Crescente!* Die is goed!

Van dat oogenblik weet ik wat de Portugeezen onder gastvrijheid verstaan: ik blijf in het huis van kaptein Norton een week, hij en zijn echtgenoote bewijzen mij de liefste hartelijkheid vermengd met kiesche zorg en fijne wellevendheid, en als ik van heengaan spreek, moet ik een beroep doen op het werk, dat mij wacht, voor zij mij willen laten gaan.

Aanbevelingen aan den Gouverneur, generaal A. de Novaez, aan den advocaat-generaal, den heer A. Osorio de Castro, aan andere militaire en burgerlijke ambtenaars, stellen mij in de gelegenheid aard en hoedanigheid te leeren kennen van de personen, die de Portugeesche regeering hierheen zendt om haar overzeesch gebied te besturen. Het koloniaal systeem van

Portugal was voorheen heel weinig stichtelijk, maar wij hebben allerminst recht daarvan den Portugeezen een verwijt te maken. Hunne fouten en misdaden waren niet de onze, maar deze waren niet minder afkeerwekkend dan gene. Wat kan Portugal nu doen? Goa, Damaun, Diù: een paar blauw-en-witte speldvlaggetjes, welke Groot-Britanië veroorlooft ingeprikt te laten aan den zeekant van de reusachtige rood-gekleurde landkaart van Britsch-Indië. Dit overzeesch gebied heeft geen oeconomisch belang; noch voor Portugal, noch voor Indië, maar het spreekt van zelf, dat Portugal, arm als het is, die paar handen vol koloniaal bezit, zijne familierelieken, niet verkoopen wil. De ligging van Goa is voortreffelijk, zijn haven zou prachtig kunnen zijn, hoewel gedurende de moesonmaanden niet te gebruiken door een zandbank, die er zich voor ophoopt, maar tegen het najaar vanzelf weer wegspoelt. Maar dit Portugeesch gebied leeft geheel van het Engelsch-Indische achterland, waarmee het door een spoorweg verbonden is, die Portugal jaarlijks *f* 480,000 aan renteverzekering kost, zoodat het voor andere noodzakelijke werken nauwelijks geld over heeft.

Goa wordt in de Portugeesche Kamer door twee afgevaardigden vertegenwoordigd, waarvan de een direct door de regeering wordt aangewezen, en de ander gekozen in een wit- en blauw getrapte verkiezing, maar dat is enkel om de onrustige halfbloeds van brahmaanschen en tzjaradschen oorsprong, te doen gelooven, dat zij wat in te brengen hebben. In waarheid wordt de kolonie door hare militaire en burgerlijke ambtenaars van Portugal bestuurd, maar die hebben wèl een ondankbare taak. Toch is het mij voorgekomen, dat de regeering een keur van mannen hierheen zendt: ambtenaars, die een onvermoeiden en verstandigen ijver paren aan een hoog plichtbesef, en een grooten eerbied voor het luistervol koloniaal verleden van hun land aan een degelijke kennis van het heden en zijn eischen. Zoo had mijn gastheer bijvoorbeeld in een arbeid van acht jaar, welke hem het Goaneesche gebied tot in zijne schuilhoeken had doen kennen, geheel de kolonie gekadastreerd. En ofschoon dan onmachtig om van dezen grondkruimel, Goa, afgevallen van het Britsch-Indische gebied, ooit een waarlijk welvarende kolonie te maken, waren allen, die ik sprak, zich bewust,

dat er veel te verbeteren viel, en zij veel verbeteren konden, indien het politieke spel in het moederland hun tijd liet. En hier kwam een groot gebrek van het Portugeesch-Koloniaal bestuur aan den dag. De hoofdambtenaars, de gouverneurs-generaal althans, waren partij-ambtenaars, die, ofschoon voor een vasten tijd benoemd, gewoonlijk niet langer op hun post blijven dan het ministerie duurt, dat hen benoemt. Zoo bekleedt de tegenwoordige gouverneur-generaal, de heer De Novaez, slechts korten tijd zijn hooge betrekking; nauwelijks heeft hij gelegenheid gehad om rond te zien naar de dingen, die verbetering behoeven, of reeds, wijl het ministerie dat hem benoemde weer is afgetreden, voelt hij den grond onder zijne voeten waggelen.[1)] Een ambtenaar in dien hachlijken toestand heeft geen lust een werk van verbetering op te vatten, dat langdurige voorbereiding vordert.

* * *

Hier moet eerst gezegd worden wàt Goa voor de Portugeezen is geweest, en dan welke beteekenis het voor ons heeft.

Door Vasco de Gama in 1498 langs de Kaap de Goede Hoop naar de Malebaarsche kust voorgegaan, had Alfons de Albuquerque, op Sint-Cathrijnendag van het jaar 1510, er de eilandstad Goa voor goed van de Muzelmaansche overheerschers gewonnen. Na haar versterkt te hebben, zooals geen Indische stad versterkt was, maakte hij haar het uitgangspunt eener veroveringspolitiek van Ormoez, in de Perzische Golf, halte aan den ouden handelsweg tusschen Oost en West, tot Malakka, van waaruit de Portugeesche ondernemingsgeest wijder nog kon grijpen: naar Java, naar Siam, naar China en Japan. Van dien tijd af bezat Portugal een keten versterkte handelssteden: Ormoez, Goa, Calecut, Cozjin, Cananor, Malakka, aan elkaar geregen door een geregelde vaart van 50 schepen, welke van Goa, schoonste en grootste van alle Indische steden, hoofdstad nu van het Portugeesch-Indische Rijk, het centrum maakten van hun komen en gaan. In de geheele 16e eeuw was daar een leven, zooals de wereld het nog niet had gezien. Daar hadden de handelsrijkdommen van het Oosten dan eindelijk lieden ge-

1) Generaal De Novaez is sedert weer vervangen.

vonden, die wisten wàt er mee te doen, en, nadat deze zich eerst omgeven hadden met een pracht, die van hun stad de legende der Westersche wereld maakte, zonden zij rijkbeladen schepen uit, Westwaarts, op goed geluk, niet heel zeker of zij ooit de haven van Lissabon zouden bereiken, maar al tevreden wanneer dat met de grootste helft wel het geval was, wetende dat Portugals hoofdstad, zoodra de Indische handelsvloot binnen was, plotseling de Bazaar zou lijken eener Oostersche koopstad. Zoo was Goa voor het Portugeesche volk het groote lot geworden in de Indische loterij: niet één familie, niet één huisvader, of hij wachtte met angstige spanning de trekking af.

* * *

Welk een reis toen, van Lissabon naar Goa, of omgekeerd! Niet beter dan door het lezen der boeken van hen, die met onverschrokken hart en goeden moed er zich aan gewaagd hebben, begrijpt men wat het woord Indië tot de verbeelding van het jonge Europa moet hebben gezegd. Zeilschepen niet grooter dan Keulsche aken, slecht gebouwd, kwalijk bestuurd door schippers voor wie de zeeweg door deze Oceanen als een vaart in de mist was; op de uitreis volgestampt met roekelooze menschen, op de thuisreis met schatten, en daarbovenop half stervende menschen; de Kaap de Goede Hoop halverwege, en de vreugde, wanneer die maar eenmaal bereikt is: het angstig uitzien, dagen lang, naar de vogels, naar de visschen, naar de kleuren van het water òf men waarlijk de Goede Hoop nadert! Immers, een groot deel der uitgaande schepen, wanneer zij tusschen de Azoren, waarvan een eiland aan het eind der 15e eeuw geheel met Nederlandsche schipbreukelingen is bevolkt, niet zijn stukgeslagen, komt stuur verloren naar Lissabon terug, of *moet*, op de thuisreis, overwinteren op Madagascar. De zeezwervers herwonnen dus wel waarlijk Goede Hoop om in spoedige verdere reis òf den Mandovy voor Goa, òf den Taag voor Lissabon, dorstig-begeerde havens, te bereiken, maar hoe dikwijls nog leden zij in zicht dier havens schipbreuk. En elk schip, dat van Lissabon naar Goa, en van Goa naar Lissabon in de zeeën zijne lijken uitwierp, gemiddeld 20 tot 30 ten honderd zijner opvarenden; een schip zelfs, in 1576,

werpt er van zijn elfhonderd negenhonderd uit, met den onderkoning Lorenzo Perez de Tavora, erbij. O neen, als men die boeken leest: Jan Huygensz van Linschoten, François Pyrard, Tavernier, Mandelslo, later Cornelis de Bruyn, dan haalt men voor de tegenwoordige scheepvaart de schouders op, en denkt dat de stoom haar heldentijd heeft weggeblazen, en de opening van het Suezkanaal van haar een veerdienst heeft gemaakt.

Niets geeft van haar een scherper gesneden denkbeeld dan dit feit: de gewichtigste vraag aan boord is het drinkwater. De bemanning heeft het, vraag niet ten koste van hoeveel lijden en dood, op de thuisreis gebracht tot de Kaap. Elke ruimte aan boord is opgestouwd met Indische koopschatten; voor proviand, voor drinkwater was nauwelijks meer plaats. Maar de Kaap is dan toch bereikt; er wordt gerust, er wordt uitgeziekt, er wordt nieuwe eetwaar, versch water ingenomen. Toch maar weinig: juist genoeg om het van de Kaap tot Sint-Helena te brengen. Maar op die reis moet er dagen lang een op den uitkijk in de mast zitten om den schipper te waarschuwen of het eiland in zicht komt: want slechts op een kant van Sint-Helena vindt het anker houvast. Deze gelegenheid gemist, het eiland voorbijgevaren, en het schip mòet voort; er is geen terugkeer mogelijk, de wind laat het niet toe. Voort moet het schip, door de gevaarlijke stormen en rotsen van Afrika's Westkust. Wie er ziek is onder de bemanning kwijnt weg; wie er gezond is slaat aan het muiten, wanneer niet de gemeenschappelijke vijand van oorlog en zeeroof de matrozen in het gevaar vereenigt om de hulpbehoevendheid van den schipper en de belangzucht van den opvarenden supercargo, die de menschen opoffert aan zijne specerijen en andere kostbaarheden. Ik zeg: daarbij te vergelijken is de tegenwoordige vaart een Kaarselaarsdienst Amsterdam - Haarlem, en vice-versa, in het groot.

* * *

In den tijd, dat de Goanezen hoogmoedig beweren: ‘die Goa gezien heeft, behoeft niet naar Lissabon te gaan’, heeft Holland het geluk, dat daar vijf jaren lang een jonge man woont, Linschoter van geboorte, Enkhuizer van opvoeding, Jan Huijgenszoon van naam. Hij is in dienst van den

aartsbisschop, primaat van Indië: Vicente da Fonseca, en bezit in zoo hooge mate diens vertrouwen, dat hij, wanneer de kerkvorst naar Portugal teruggaat, wordt aangesteld tot diens thesaurier. Maar de prelaat ziet Goa niet terug: ook zijn lijk wordt over boord gezet. Jan Huijgensz, den dood van zijn beschermer vernemende, krijgt plotseling genoeg, in eens tevéél zelfs van Goa: het vaderland trekt hem, zijn moeder roept hem, hij komt behouden in Enkhuizen aan.

Die Jan Huijgensz wist tenminste twee zijner zintuigen voortreffelijk te gebruiken: zijne oogen en zijne ooren. Véél had hij gereisd, méér nog gezien en gehoord. T'huis gekomen, schreef hij een dik boek, waarin hij, misschien niet eens opzettelijk, meedeelde hoe rijk zijne vrienden, de Portugeezen, waren door hun uitgestrekt overzeesch bezit, en hoe dat maar voor het grijpen lag, ter zee en te land, want als zeevaarders niet veel, waren de *fidalgos* heelemaal niets als administrateurs.

Dat was niet te vergeefs aan Nederlandsche ooren gezegd, wàt? Dat was zelfs niet eens te vergeefs gezegd aan Engelsche, Fransche en Holsteinsche ooren, want in korten tijd verschenen er vertalingen van Jan Huijgensz' boek. Zeker, Cornelis Houtman, die het, evenals Jan Huijgensz, eerst in Lissabon en Sevilla van de *fidalgos* en *hidalgos* had afgekeken, had, toen dat boek verscheen, zijn steven reeds Kaapwaarts gericht, en dus den weg geopend. Maar hij was een zeeman, niets meer: hij schreef zijn logboek, dat liet hij lezen aan zijne reeders, en die hielden het voor zich. Het boek van Jan Huijgensz wees iedereen den weg naar dat land over de verre zee, dat, de Kaap voorbij, het wondere Goa aangedaan, inwaarts Golconda bevatte, 'twelk, straks en voortaan, zou gelden als spreekwoord van uitnemenden rijkdom.

Uit het boek van Jan Huijgensz is ons koloniaal bezit, onze koloniale macht, onze rijkdom voortgekomen. Het spreekt dus van-zelf, dat Jan Huijgensz arm en ongeacht sterft: een schrijver, niet waar? Een Holländsch schrijver. Het ligt in den vaderlandschen aard om diensten te genieten, niet diensten te beloonen. Wanneer de Linschoter later aan Hunne Hoogmogenden verzoekt hem een pensioentje bij te leggen, ontvangt hij ten antwoord, dat de Heeren Staten hem al genoeg beloond achten door de hem verleende per-

missie om zijn boek te publiceeren en te laten vertalen! Vraagt gij mij nu, waardoor dit volk, het onze, welks regeerders den man, die hun den weg wijst naar macht en rijkdom, dit antwoord geven, weer bijna alles verloren heeft wat het eenmaal bezat, dan antwoord ik u: ‘door zijn kleingeestigheid’.

Sinds ik Goa bezocht, en het boek van Jan Huijgensz gelezen heb, vind ik in het kinderliedje, dat ik onder den titel van dit stuk aanhaalde, geheel de geschiedenis van ons nationaal verval. Jan Huijgen wijst ons den weg, Jan Huijgen is de Hollandsche ondernemingsgeest, de durf, het onverkregen maar begeerde goed. Dàt eenmaal beet, en het is genoeg: Jan Huijgen moet in de ton, er moet gepot worden, bewaard voor den dag van morgen, opgezouten, Jan Huijgen in de ton! Niet genoeg, dat hij in de ton is: er moet nog een hoepeltje extra om, dat hij er niet meer uit kan. En dan kan men eens lekker gaan genieten: er om heen dansen, zou ik zeggen, maar dat klinkt te veel als de wilde tamtam van Roodhuiden, en niet genoeg als het lijzig gezang van tevreden Hollandsche burgers. Er om heen zitten dan, en deunen: ‘Jan Huijgen! Jan Huijgen!’ En toen gebeurde natuurlijk wat er gebeuren moest: ‘de ton, die viel in duigen’: de laatste helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw. Met moeite worden nu de duigen bijeengezocht om het nationale vat opnieuw te kuipen, maar twee duigen van Jan Huijgensz' ton zijn voorgoed weg: de Kaap en Ceylon. En wat voor duigen waren het, en welk een vat was het: dat waarin Jan Huijgen, onze nationale geestkracht, gekuipt werd. Het Heidelbergsche vat was er speelgoed bij.

* * *

Toch waren de Hollanders het providentieele volk om van Indië te maken wat het nu is, nièt de Engelschen. Aan dat kaapland in den Oceaan, halverwege Europa en Indië, weten de Portugeezen een poëtischen naam te geven, en dat is vèel. Daarvoor zijn zij Portugeezen, daarvoor zijn zij *fidalgos*. Maar wanneer de Kaap de Goede Hoop zulk een onmisbaar aanlegpunt is op de reis naar en van Indië, indien de reede

er veiliger, het water er zoeter en frisscher, de vruchten er gezonder zijn voor den scheurbuikigen zeeman dan overal elders, waarom vaart de Portugees er dan anderhalve eeuw lang voorbij, en taalt er niet naar er de hand op te leggen? Waarom zijn juist wij het, die er een goede Hollandsche Kaap van maken, die gewaagt van Goede Hollandsche Hoop? Waarom hebben de Engelschen onze hulp noodig om de rots van Gibraltar, die eerste rust op den weg naar Indië, te nemen? Waarom onze hulp bij het uit de handen der Portugeezen loswringen van dat sterke eiland Bombay, waar boven zij, minder voorzichtig dan wij, maar verder vooruitziend, geheel de toekomst van Indië zien oprijzen? En wanneer wij wel de Kaap weten te nemen, - maar het werd tijd, want een oogenblik later en Engeland had er de hand opgelegd! maar niet Gibraltar, maar niet Bombay[1)], waarom zijn wij dan zoo naïef om er de Engelschen bij te helpen? Omdat een dief altijd den hoed afneemt voor zijn kameraad, die meer durft dan hij.

Ik zeg: wij waren het providentieele volk om van Indië te maken wat het geworden is, niet de Engelschen, indien ons nationale denken even breed ware geweest als onze nationale vleugelslag. Maar ik voel nu in eens de gepastheid om er de Voorzienigheid buiten te laten; wij noch de Engelschen zijn als kolonisten vroed of vroom geweest. Maar de Portugeezen dan? O, die hadden het te druk met pronken en proselieten maken; dat waren ridders, en die het niet waren, werden het, zoodra zij, op weg naar Goa, de Kaap de Goede Hoop achter zich hadden gelaten: *fidalgos do Cabo Boã Esperança*, die, zooals Jan Huygensz verhaalt, in groepen van zessen of achten, één hoed met pluimen en één pak met linten en kanten bezaten, waarmee zij beurt om beurt pronkten, terwijl de anderen zoolang in hun hemd stonden.

Maar onze schepen waren beter getimmerd dan de hunne en lagen vaster op het water; onze schippers bezaten meer zeemanschap en hielden het roer met steviger hand; onze

1) Bombay was ook den Engelschen te sterk, maar zij wisten het wel op andere wijs te krijgen: het bezit van het eiland was een der voorwaarden bij het huwelijk van Karel Stuart II en Katharina van Braganza.

meevarende ‘coopluyden’ hielden het hoofd koeler dan de onderkoningen, zoodat zij nooit schip en bemanning waagden aan de lading, en er altijd nog berging was voor goed hulpmaterieel in tijd van nood, wat de Portugeezen altijd nalieten mee te nemen. En zoo onze vechtmoed al niet grooter was dan de hunne, wij waren zoo min bang voor het wit hunner tanden als voor hun kruit, dat lang zoo droog niet was als het onze. En eenmaal een Indische haven, stad of sterkte uit hunne handen losgewrongen - maar gemakkelijk was dat toch niet, want wèl waren het dappere kerels, die Portugeezen -, dan verstonden wij het beter dan zij te versterken wat zwak was.

* * *

Toch konden wij niet alles uit hunne knuisten loswringen: de Molukken, gemakkelijk genoeg; hunne versterkingen in Japan en China, o, daarbij hielpen ons de inboorlingen, die genoeg hadden van hunne venijnige en hebzuchtige Jezuïeten, Carmelieten, Augustijnen en Barrevoeters; Ceylon, dat ging ook nog; aan Cozjin werden wij door de Joden die er woonden, geholpen. Maar niet Bombay, dat de Engelschen zoo begeerden, dat hun onze hulp zelfs niet te duur was; maar niet Goa. Goa was het middenjuweel van de Portugeesch-Indische kroon.

Jan Huygensz had met zijn beschrijving van Goa het Hollandsche begeeren heet gemaakt: het kòn niet rusten voor het Goa bezat! Hoog aan de Malebaarsche kust, op een eiland gelegen, beschermd dus in den rug; in het front de breede en veilige stroom, de Mandovy, waar de schepen zoo onaantastbaar lagen, dat de bemanning aan land kon gaan om te vrijen met het lustig vrouwvolk, dat, tot devote christinnen gemaakt, van alle christelijke heiligen Magdalena het meest vereerde, maar niet om haar boetvaardigheid. Goa, de groote en rijke stad aan den Mandovy, met hare lange en nauwe straten, beschaduwd door de overhangende balcons: de ‘Rechtestraat’ - *Rua Direita* - met hare juweliers en hunne uitstalingen van kostbaarheden; hare paleizen: het paleis van den vice-koning, zoo groot en rijk, dat hij er nooit behoefde uit te gaan, en slechts een paar

maal 's jaars in de straten verscheen, maar dan ook gevolgd door een stoet van ridders te paard en te voet, met wapperende pluimen en zwierende vaandels; het paleis van den aartsbisschop, primaat van Indië, waar vijf jaren lang Jan Huygensz, de Linschoter, gewoond had; het paleis der Heilige Inquisitie, waarvan de steenen wel moesten splijten van ontzetting, maar daar tegenover ook het 'Heilige Huis der *Misericordia*', waar de zieken zoo goed verpleegd werden als in de geheele christenheid niet beter het geval was. Eindelijk, de paleizen dier trotsche Portugeesche familiën, welke, in het moederland misschien verarmd, hare jongere zoons naar Goa hadden gezonden om er den roemruchtigen naam te planten in schoonheid, luister en eeuwige duurzaamheid: de Gama's, de Albuquerque's, de Braganza's, de Meneze's, de Fonseca's. Al die grootheid, schoonheid, rijkdom en tropische weelderigheid sprak, toen Jan Huygensz, de Linschoter, er hun van verteld had, tot verbeelding en zinnen van alle cooplieden en zeelieden van Holland, Zeeland en West-Friesland, te èer misschien wijl een tikje Catsiaansche ondeugendheid hen wel verlekkerde om eens te zien hoe die bruingetinte christinnetjes van Goa hare mannen met datoera - het lachkruid - een vroolijken slaap met open oogen wisten te bereiden, opdat zij het er in hun bijzijn zelfs van nemen konden met hare pollen. En dat, terwijl diezelfde mannen zoo jaloersch waren, dat zij zich niet van Goa konden verwijderen, of zij sloten hunne vrouwen - ze wisten wel wat voor vleesch ze in de kuip hadden! - of zij sloten hun lievertjes op bij de nonnetjes van Sinte Monica: het huis der heiligheid en kuischheid bij uitnemendheid. Althans zoo werd aangenomen.

O, wij moesten dat òok hebben, dat Goa! Het was te begeerlijk. Welnu, wij hebben er een halve eeuw lang voor gelegen, elk jaar weer aan, om zoo te zeggen, tot den tijd van den moesson, want dan blokkeerde de zandbank den uitgang. Soms hebben de Engelschen, die er ook schik in hadden, er ons bij geholpen, maar wij hebben Goa niet kunnen krijgen. De Portugeezen wisten te goed, dat met Goa hun Indische macht stond of viel. De Engelschen, slimmer dan wij, hebben toen naast Goa's deur Bombay bemachtigd, en hoe dan nòg: in een bruidskorfje. En het was

met Goa gedaan. Toen in 1665 - het huwelijk van Karel Stuart met Katharina van Braganza was reeds in 1661 gesloten - de toenmalige vice-koning, Antonio de Mello de Castro, het eiland Bombay moest overgeven, schreef hij aan zijn koning: ‘Aan de voeten Uwer Majesteit beken ik, dat slechts de gehoorzaamheid, die ik als vazal aan Uwer Majesteits bevelen verschuldigd ben, mij dwingen kan tot deze daad (de overgave van het eiland), want ik voorzie groote onaangenaamheden voor de Portugeezen van deze nabuurschap, en dat wij Indië verliezen den dag-zelf, waarop de Engelsche natie zich op Bombay nederzet.’

* * *

Neen, de Portugeezen behoeven er zich niet voor te schamen, dat zij hun koloniaal bezit niet konden handhaven tegen zulke hardnekkige en kwade vijanden als wij en de Engelschen. Vele waren hunne fouten, en zeker, die hebben aan hun ondergang meegeholpen, maar zouden het alléén niet gedaan hebben. Terwijl op andere punten van hun wereldrijk de vijanden aan het grabbelen waren in hunne schatten, lagen wij voor hun deur, voor Goa, en zij konden er niet uit. Te vergeefs hebben zij tegen ons de *Aguada* opgericht, te vergeefs zijn de dames van Goa - ik geloof het was in 1638 - in processie naar Sinte Monica opgegaan om er den Wonderdoenden Christus te smeeken de Hollanders te verdrijven: de Hollanders gingen niet weg. Te vergeefs hebben de dames van Goa een vaandel van roodzijden damast genaaid en geborduurd, aan den eenen kant met het wapen van Portugal, dat, als symbool van Christus' vijf bloedige wonden, vijf ronde punten toont; aan den anderen kant het beeld van den gekruisigden Christus van Sinte Monica zelf, en het in de kerk der vrome zusterkens opgehangen: de Hollanders bleven daar toch maar liggen. Te vergeefs heeft de Wonderdoende Christus van Sinte Monica tranen geschreid: de Hollanders lagen daar maar altijd voor de deur! Is het dan te verwonderen, dat de dames van Goa, en ook de nobele *fidalgos*, meer nog dan over de Engelschen, zich verbeten over de Hollanders, en hen vervloekten en allen als ketters

die zij toch waren, op het rad hadden kunnen leggen van de Heilige Inquisitie?

* * *

Welnu, indien dat gevoel van machtelooze ergernis - bij uitnemendheid zorgzame voedster van den haat - tegen ons, Hollanders, het gemoed der Portugeezen in Goa heeft beheerscht, en hoe natuurlijk is dat, heden vergeven zij ons van ganscher harte wat wij hun misdaan hebben. Trouwens, wij zijn niet gevaarlijk meer, en het is gemakkelijk ongevaarlijken menschen vriendelijke gevoelens toe te dragen. Ook past het ons thans niet te luid te jubileeren over den ondergang van het Portugeesch bezit. Tegenover deze geheeloverwonnenen voegt ons de bescheidenheid van een verstandige, die óók betere dagen gekend heeft. Toch toonen zij ons nog iets anders dan vriendschap. Indien wij, Hollanders, elkaar het leven bemoeilijken door hardlijvig gevit, de Portugeezen hebben ons werk op Java gezien en spreken er luide, spreken er op Portugeesche wijze hun bewondering over uit. In het October-nummer van het koloniale maandblad *Portugal em Africa* lees ik: 'Holland bezit landbouwkoloniën welke zonder eenige tegenspraak de beste ter wereld zijn. Nederlandsch-Indië is een model-kolonie, waarheen verschillende Europeesche regeeringen herhaaldelijk leerlingen ter studie hebben uitgezonden. En deze voortreffelijkheid is niet het gevolg van gelukkige toevallige omstandigheden. Integendeel. De schitterende toestand, waarin de landbouw in de Hollandsche koloniën verkeert, is geheel te danken aan de inspanning van dat land om een koloniaal landbouwkundig onderwijs te vormen, dat beter is dan in andere landen'[1]. Wil men geestdriftiger lof nog voor ons koloniaal bestuur? In het 'Jaarboek der Administratie van den Raad der Goaneesche eilanden'[2] vind ik, op grond van het boek van den Franschen kapitein F. Bernard: '*Aménagement des Eaux à Java - Irrigation de Rizières - Rapport établi à*

1) Volgt een beschrijving van de Landbouwschool in Wageningen en van den Botanischen Tuin te Buitenzorg. *Exploracâo agricola colonial Portugueza*, f. 599.
2) *Annuario da Administracâo do Conselho das ilhas de Goâ* p. XXXII.

la suite d'une mission d'études aux Indes Néerlandaises', een bespreking van het Javaansch bewateringssysteem door 'die bewonderenswaardige en doorzettende Hollanders, die van Insulinde een paradijs maakten, nadat zij hun eigen vrijzinnige vaderland aan de golven van de Noordzee ontrukt en het tot toevlucht der Vrije Gedachte in Europa verheven hadden.' Ik moet erkennen even bij dat 'Paradijs in Insulinde' geglimlacht, en aan Multatuli gedacht te hebben - maar glimlachte niet meer toen ik, kort daarna, een landgenoot ontmoette van het bekende slag, en hem over deze Portugeesche uitlating sprak. 'Wàt, die kapitein Bernard! Hij had hem nog ontmoet te Batavia. Die had maar raak geschreven. Absoluut mislukt, die irrigatie op Java! Neen, het Engelsch-Indische systeem, dàt was 't 'em. Zóó moesten wij doen - - -'

Ik begon toen te denken, dat die Portugees misschien gelijk kon hebben, en dat wij van Java een 'Paradijs' gemaakt hebben, voor zooveel eenig Europeesch volk van een Indische kolonie een paradijs maken kàn. Wanneer Nurks aan een Nederlandsche zaak niets goeds vindt, is zij gewoonlijk voortreffelijk.

* * *

Dr. Osorio de Castro, de advocaat-generaal, met wien kapitein Norton de Mattos mij den dag van mijn aankomst in kennis bracht, is de dichter van een paar deeltjes verzen: 'Bannelingen' en 'Een Myrtenkrans' getiteld, die bewijzen dat, zoo de Portugeezen altijd 'vroolijk' zijn in hun land, zij, zwervende, zich soms uitspreken met doordringenden weemoed.

Voor een dichter van Portugal is een langdurig verblijf in Goa als het wonen aan een giftademend moeras. Het familieleven zou zijn ziel kunnen beschermen tegen de uitwasemingen, maar, vaak is de zware hitte der Malebaarsche kust noodlottig voor de gezondheid van vrouw en kinderen, wien niets anders overschiet dan voor hun leven naar het moederland de wijk te nemen. Zoo is de dichter, tevens echtgenoot, tevens vader, alleen tegenover de bouwvallen van Goa, die hem lief zijn, wijl zij tot hem meer dan tot anderen

spreken, en vooral misschien wijl hun weemoed hem de ziel, en hun moeraslucht hem het lichaam bederft.

Maar nu er een vreemdeling was gekomen, een Hollander, nu voelde de dichter geen koorts meer, nu waren de Goaneesche kerken en kloosters ook geen bouwvallen meer: hij leefde op, en deed het grootsch verleden van Goa, dat Goa van den Linschoter Jan Huygensz, herleven. Een Hollander was in Goa gekomen! Dr. Osorio de Castro kent niet onze taal, maar hij kende wel Multatuli, maar hij wist wel wie Kloos is en Couperus. Vooral Querido deed hem denkstaren! Wie is dat, die Querido, over wien hij zooveel gelezen had in de *Mercure de France?* Hij sprak den naam natuurlijk heel anders uit dan wij Hollanders het doen, die het verkeerd doen. Hij zei: 'Kerído', natuurlijk, want zoo hoort hij gezegd te worden, maar Kwérido is nu eenmaal Hollandsch en Querido's werk is wat de Nederlandsche litteratuur in deze nieuwe eeuw als het beste heeft aan te wijzen.

Gloeiend waren reeds de vroege morgenuren, toen wij in een overdekt rijtuigje den goed-onderhouden langen straatweg afreden, tusschen den breeden, zonnesprankelenden Mandovy en een moeras, door de nachtelijke doorsiepeling der zee als met een rijplaag van zout overdekt, dat door donkerbruine mannen, naakt het lichaam als hun gezicht en hunne handen, werd gewonnen. En reeds waren daar de eerste brokken van oud-Goaneesche muren, verkorrelend in den zonnegloed van een onverbiddelijken eeuwigen zomer.

Andere dorre steden, begraven geweest onder lava of zand, zijn nu, wederom ontgraven, als een Ramses-mummie, kijkding geworden: Pompeïï, Timgad, de Egyptische doodensteden; Norma, in Italië, ligt nog onaangetast onder een lijkwade van klimop, Goa - *Velha Goa* - ligt begraven in een woud van cocospalmen.

Wàt konden de Albuquerque's, de Braganza's, de Fonseca's met hunne paleizen onbewoonbaar, met hunne tuinen onbegaanbaar geworden, anders doen dan hun verval te verhaasten? Wanneer de muren tot manshoogte afgebrokkeld waren, dienden zij tenminste tot afheining van het bezit, waarin de palmen intusschen waren opgeschoten. De kerken en kloosters, nadat hun doode hand de laatste levenssnik de keel dezer stervende kolonie had uitgeworgd, deden met hunne uitge-

strekte goederen hetzelfde. De Staat? Maar wat moest die doen met het oude paleis der Onderkoningen, met het onteigende paleis der Heilige Inquisitie, met het Tuighuis, met de stadsmuren en poorten, met de aanlegplaatsen en werven aan den Mandovy? Hij liet deze gebouwen over aan den Tijd en aan de naakte zwoegers, die hen afbraken, om de gehouwen steenen naar Panzjim te brengen, waarvoor ze heel bruikbaar en heel goedkoop bouwmateriaal waren. Wat de Heilige Moederkerk betreft, die het geluk heeft in den tegenwoordigen aartsbisschop, primaat van Indië, een kerkvorst te bezitten, die de onvergankelijkheid harer denkbeelden zoo overtuigend bewijst, dat hij, zachtmoedig man, in onzen tijd aan het hoofd der Heilige Inquisitie's *autos da fé* zou weten voor te zitten, zooals de Groot-inquisiteurs der 16e en 17e eeuwen het ernstiger noch stichtelijker zouden hebben gedaan, wat de Heilige Moederkerk betreft: zij bezat hier zooveel heiligdommen, dat het de kosten niet loonde hen allen voor de geloovigen te bewaren.

Palmen, palmen, Goa is gemummifieerd onder de palmen! Op aanwijzing van Dr. Osorio de Castro ging het door zijne straten: van de 'Rechte Straat' in de 'Straat der Nederlanders'; van de 'Straat der *Santa Misericordia*' naar de 'Straat van den schandpaal des priesters', en hij wees mij aan wat er van de monumenten en paleizen nog over was. Hier werden de *autos da fé* gehouden: de brandstapel stond daar; ginds verheft zich op een hoop aarde nog de steenen schandpaal; verder was er van een paleis nog een balcon boven den ingang met het blazoen over, overigens niets dan onderste gedeelten van zware muren, die nu de palmentuinen omheinden. Maar Goa bleek toch niet geheel dood: daar was de Bazaar! Toen Alfons d'Albuquerque Goa op de Muzelmaans won vond hij den Bazaar, het hart der Aziatische stad, en door alle eeuwen van Portugeesche grootheid en ondergang, ondanks de vervolgingen der Inquisitie, is de Bazaar gebleven waar de overwinnaars hem vonden, nu wat ellendige hutten met stroodaken, waaraan eenige naakte inboorlingen liggen te leunen, of staan te lanterfanten bij wat koopwaar, waarvoor een stuiversbedrag reeds een belangrijke som is.

En zooals Goa altijd in zijn hart een Indische stad is ge-

bleven, ondanks den Portugeeschen schijn, is het Hindoesche geloof toch nooit door de Inquisitie geheel uitgeroeid kunnen worden. Voor zoover het niet met reden en zeden in de Roomsch-Katholieke kerk is overgegaan, hield het zich schuil, en kwam eerst weer aan het licht, toen de godsdienstvrijheid ook tot hier was doorgedrongen.

* * *

De hitte dreef ons de kerken binnen, waar het in de grootsche ruimten ik wil niet zeggen koel was, maar waar wij verkwikt werden van onze matheid - begin van zonnesteek - die bewees dat de hitte ons te sterk begon te worden. Dat is te zeggen: mij, want Dr. Osorio vond in Goa steeds de verfrissching zijn geestes, die hij behoefde. Hij leidde mij van de eene kerk in de andere: het zijn prachtkerken geweest, hoewel dan een beetje barok, meest uit de 17e eeuw, tegen den tijd, dat Bernini in Rome den heksensabbath van den barokken bouwstijl begon in te luiden. Nu was het de triumf van den stucadoor! Wanneer men zag hoe hier de witkwast gegaan was over zeer interessante fresco's binnenin, over den prachtigsten bergsteen daar buiten, dan verwenschte men dien ijverigen Goaneeschen burger. Maar op een afstand gezien werd zijn werk anders: dat helle wit kreeg tegen het nog helderder blauw van den middaghemel een onaanzienbaren glans. Men dacht aan Mozes, afkomende van den Horeb, en bedekte zijne oogen: indien dan de weerschijn van het kathedrale blank der Goaneesche kerken al niet de weerschijn was van het aangezicht Jehovahs, het was die van Zijne Eminentie den Primaat van Indië, en de uitwerking was dezelfde: men hield eerbiedig de hand boven de oogen en werd stil. Er was toch wel grootschheid in dit onwezenlijke wit tegen dat trillende hemelblauw, 't welk de oogen dreigde te verduisteren.

Daar hingen in die kerken honderden schilderijen van Goaneesche verfknoeiers, die naieve geloofszielen bezaten: misschien aan land gespoelde drenkelingen des levens, Portugeesche soldaten, wien het minnekoozen met de Goaneesche bruintjes niet volkomen de ziel vulde. ‘*Anch'io son' pittore*,’ zeiden ze, indien ze Italiaansch kenden, en zij bewezen het

door voor de Kathedraal, voor den '*Bom Jezus*', voor Sinte Monica, door geen mannenvoet ooit ontheiligd, heilige maagden, heilige familiën, heilige martelaars te schilderen in vrome en geestdriftige herinnering van Rafaels of Murillo's zoetheden. Wat hunne stijve vingers met het talent niet vermochten, bereikten die soldaten en matrozen, drenkelingen en schipbreukelingen van het leven, door de ootmoedige overgave hunner kinderlijke ziel. Zoodat men nu nog voor hun geknoei blijft stilstaan, en de glimlach van spot allengs verzacht tot een van sympathie.

In de kerk van den 'Goeden Jezus' werd mij in een donkere kapel de zilveren schrijn getoond, hoogopgeheven op een voetstuk van gehouwen porfier met bronzen gedreven platen, welke de belangrijkste gebeurtenissen uit zijn leven voorstelden, waarin het gebalsemde lijk ligt van Franciscus Xaverius, dien heilige bij uitnemendheid, in Indië. Een kostbaar Florentijnsch werk uit de 17e eeuw. Niet eens het rijkste misschien, maar wel het schoonste uit dien grooten kerkschat, dien de toenmalige onderkoning van Portugeesch Indië, de markies de Pombal, nadat hij de rekening had opgemaakt van het deel, dat de Heilige Moederkerk met hare fanatieke geloofsvervolgingen, in het bijzonder de Jezuïeten, die hij dadelijk uitdreef, aan den ondergang van het Portugeesche koloniale rijk schuldig was, in 1776 naar Portugal zond als een soort van restitutie. Maar waarlijk, ofschoon dan 13 kisten met kostbaarheden, die restitutie van de schade aan het Portugeesche vaderland was te gering, en de koningin doña Maria I, te vroom een dochter der Kerk om dat kostbaar goed niet weder aan de Moeder terug te zenden. Na geïnventariseerd te zijn, 130 jaar voor dat gelijke inventarisatie in Frankrijk zooveel beroering verwekte, werd dat alles naar Goa terug gebracht, en een deel werd mij nu door dienstvaardige priesters en sacristijnen getoond, zonder dat al dit goudgeglans en diamantgeflonker mij veel ontzag inboezemde. Ik had dat, en kostelijkers, meer gezien: in de armste, de achterlijkste, de meest vervallen landen, in Spanje, in Zuid-Italië, en den Caucasus.

Slechts tot een uur of tien in den morgen konden wij, mijn dichterlijke loidsman en ik, in de palmbeschaduwde straten, over de open pleinen, gloeiend van onzichtbaar vuur,

omdwalen. Dan dreef de zon ons weer naar Panzjim terug, langs den langen, vasten weg, waarover de Mandovy een adempje verkoeling uitblies. De volgende dagen was het weer aan: van de ledige kerken, paars behangen voor het naderende Paaschfeest, wanneer een kleine schare in deze groote ruimten zou neêrknielen, bracht mijn leidsman mij naar de kerken, verweduwd van geloovigen, en dus vervallen, en dus bouwvallen geworden. Die van den Heiligen Augustinus was waarlijk indrukwekkend. Zij symboliseerde beter dan iets anders wat ik in Oud-Goa zag: het verval van dit Portugeesche koloniale rijk. Zoo was Goa geweest voorheen. Zooals het kleine kerkje, dat naast den bouwval van zijne afgebrokkelde steenen onder de bescherming van Sint Augustinus was opgebouwd, was Goa nù. In Jan Huygensz' tijd was de groote kerk te klein geweest; nu was de kleine kerk te groot.

Van de kerken ging het naar de kloosters. Sommige zijn nog bewoond, maar niet door een tiende der broeders waarvoor zij bestemd waren, en de weinige monniken, afstammelingen van de gedwongen bekeerde Brahmanen van weleer, hadden het in die groote kloosterhallen, in die lange kloostergangen, in die met onkruid begroeide kloostertuinen wel eenzaam. Zij schoolden dan op een hoopje samen bij een geopend venstertje, dat, zooals alle oude huizen, ook in Panzjim, geslepen en haast doorzichtige oesterschelpen in zijne ramen had. Bruine kloosterbroeders waren het, en zeer devoot schenen zij mij niet te zijn, nièt in den verheven zin tenminste van Thomas à Kempis, noch in den dreigenden zin van levensafkeer der holoogige kloostervroomheid in de middeleeuwen. Zelfs in de lijdensweek van Christus waren deze Brahmaansche kloosterlingen van een levensblijde christenheid. Waartoe te treuren, ofschoon dan de kerken in rouw gehuld waren? Wisten zij niet, dat Christus ten Derden Dage opgestaan was?

In de Orthodoksche christenheid der Grieksche kerk begroeten de geloovigen elkander op den Paaschmorgen met den roep: ‘Christus is opgestaan!’ - ‘Christus is waàrlijk opgestaan!’ Deze kloosterbroeders, die Brahmanen waren in een luchtige kloosterpij, zeiden elkaar reeds op den Goeden Vrijdag, dat Christus op den Paaschmorgen waarlijk zou opstaan. Dus treurden zij ook niet op den dag zijner kruisiging.

Ofschoon dan in getal slechts een gering overschot van de grootsche kloostergemeenschappen van weleer, was deze Indische Roomschheid van Katholieke kloosterbroeders voor de Kerk misschien nog een reden van verheuging. Wat was er geworden van de Indische Roomschheid der kloosterzusters? Indien Sint Augustinus zich althans had zien verjongen in het kleine kerkje aan zijn zijde, met Sinte Monica, zijn vrome moeder, was het kwalijker gegaan. Zeker, het kloosterleven, het broederleven is in zijn oorsprong zelf Indisch; lang voor de christenheid bezat het Brahmaansche geloof zijne kloosterbroeders. Maar de kloosterzusters? Neen, die behooren aan de Westersche christenheid, en het is deze nimmer gelukt hare kuischheid in landen als deze te bewaren. De jaloersche fidalgos mochten in de 15e, 16e en 17e eeuw, wanneer zij ten strijde of ter reize gingen, hunne bruine wederhelften in het klooster van Sinte Monica ter hoede geven; het klooster van Sinte Monica mocht niet door mannenvoet betreden worden; die ondeugende vrouwtjes waren daar ter biecht bij wien ze niet ter biecht behoorden te gaan. De zusterkens zelven van Sinte Monica hebben hare kuischheidsgelofte niet kunnen harden. Haar getal werd steeds geringer... zelfs de Indische primaten erkenden, dat een vrouwenklooster in Goa, voor Indische vrouwen althans, wel de rechte plaats was, maar dat er de rechte vrouwen niet voor waren te vinden. Tenzij dan de vrome zusterkens uit Europa werden ingevoerd.

* * *

Toen Dr. Osorio en ik Sinte Monica bezochten, hadden wij het genoegen vergezeld te worden door de familie Norton de Mattos. De herinnering van dat bezoek zal mij lang bijblijven als - ik kreeg er zoo den indruk van - een der momenten in mijn leven, waarin ik er het dichtst bij ben geweest armen of beenen, ribben of nek te breken. Mijne vrienden waren wellicht moediger dan ik - Portugeezen, hè? - of merkten het gevaar zoo niet, tenminste zij zeiden er niets van. Ja toch, eens, toen kaptein Norton op een deuropening wijzende, waar wij door moesten, zei dat wij maar heel gauw en toch heel voorzichtig moesten

zijn, want de plint boven den doorgang was vermolmd, die boog al door onder den last van losgevallen metselsteenen.

De romp van Sinte Monica - bergsteen - staat daar nog voor eeuwen, wanneer er in Panzjim geen bouwwoede opkomt. Maar alles daarbinnen: gewelven, houten zolderingen, steenen trappen vooral: dit alles had net zoo goed over onze hoofden en onder onze voeten kunnen invallen, als morgen onder het gewicht van een paar spelende ratten, of over tien jaar zonder schijnbare oorzaak. Sinds ik weet niet hoeveel jaren niet meer onderhouden; het laatste nonnetje van Sinte Monica gestorven en, reeds verdord daar het leven, tot stof geworden, is al wat daar hout was eerst uitgedroogd, dan verteerd, uitgevreten door wormen en motten, en het hangt nu nog samen.... het droeg ons zelfs nog.

In het klooster, uitgestorven reeds lang, in de kloosterkerk, onbezocht en gesloten, was, wat de nonnetjes kostbaars hadden bezeten - ik bedoel aan goud of edelsteen - weggepakt; wat ze moois hadden gehad was ook al lang verdwenen, nu waren er nog de rariteiten over. Genoeg om tien museums van rariteiten te vullen. Men heeft er geen idée van, welke zonderlinge dingen behooren tot den inventaris eener Roomsch-Katholieke Kerk. In Goa, natuurlijk, want ónze Roomsch-Katholieken mogen zich niet met de Brahmanen van Goa door één wijwaterkwast laten besprenkelen. Daar waren honderden beelden, de geheele heilige familie, met alle heilige vrienden op een rij gezet, als een gefailleerd beeldenspel: het goud er van was versleten, de kleuren waren doorwit, de gezichten molm, maar zij bezaten nog allen hun uitdrukking van onwezenlijk staren met geschilderde oogen van zwarte rondjes in melkwitte amandelen over rozige konen heen, langs rechte, veel te rechte neuzen. God de Vader was daar met een grijzen baard en vlammende horens op zilveren lokken; de Heilige Maagd met het Kindeken op haar knieën, vele malen zelfs; Jezus aan het kruis, in hout of ivoor gesneden, groot en klein; de Heilige Jozef, de Heilige Petrus, de Heilige Johannes de Dooper, de Heilige Drie Koningen, Sinte Monica, Sinte Katharina - *j'en passe et des meilleurs!* Maar allen hadden wat moeten missen: God de Vader zelfs was niet verschoond gebleven. De Maagd Maria had haar fijne vingers verloren, het Kindeken Jezus een armpje of

een voetje; de gekruiste Heiland de langgerekte armen aan het kruis genageld; Petrus was zijn sleutel kwijt, de Drie Koningen hun myrrhe- en juweelkistjes, Sinte Kathrijn had haar rad gebroken.

Dan waren daar alle schilderijen en schilderijtjes: van de wanden gevallen, afgenomen en tegen elkaar gezet, gescheurd, van de ratten met gaten doorvreten: opnieuw de geheele Santenkraam, maar nu ook de abdissen van Sinte Monica, zeer heilige vrouwen ook deze, een waarvan op haar doodbed de vijf bloedende wonden Christi aan eigen lichaam had getoond. Daar waren de Hemelkoninginnetjes door de nonnetjes aangekleed: kleine beeldjes in zwart geworden goud brokaat, ontkroond nu, en de kleertjes gerafeld, vergaan, gescheurd. Men durfde ze niet aanraken die poppetjes, waaraan nog de vrome teederheid was waar te nemen der handen, welke hen hadden getooid; men durfde ze niet aanraken, want dan hield men een armpje in zijn hand, of brak een hoofdje, of het poppetje, dat zoo even stond, viel om en was niet meer tot staan te krijgen. Wat poppetjes! De nonnetjes hadden een geheele 'Geboorte te Betlehem' bezeten, om tegen Kerstmis uit te stallen: daar waren nog overschotten van bergen in bordpapier; met blinkend wit was er de sneeuw op voorgesteld, want zoo wilde het de overlevering, zeiden de Vaders, ofschoon noch de nonnetjes-zelven, noch de Bethlehemsche bergen ooit sneeuw hadden gezien. Daar stond de stal, maar het kindeken was uit de kribbe verdwenen; de koetjes en ezeltjes mochten er met hunne stijve koppen over heen staren, de herdertjes mochten de handen gevouwen opheffen; het kindeken was weg, zoo goed als de star, waarvan nog alleen de zilveren staart in het indigo-blauwe luchtruim was waar te nemen. En nu kwamen de herders en de kudden, de Heilige Drie Koningen en de landlieden, de soldaten van Herodes en de Farizeeën niet meer op Bethlehem af. Zij waren onderweg in zwijm gevallen, of verslagen en hadden hoofden of beenen en armen moeten missen, lagen als een hoop onbegraven lijken in het stof van vele jaren, waren verlegd. De tijd en de ratten hadden te Bethlehem wel zeer schrikkelijk gewoed.

Daar was meer nog: stukken van altaarborduursels, doekjes voor miskelken, lappen van kazuifels. Daar was eindelijk in het halfduister eener ledige kapel, was-bleek en met opge-

trokken knieën, het hoofd tusschen de lang aan het kruis uitgetrokken armen op de borst gevallen, de Wonderdoende Christus van Sinte Monica, die eens tranen had gestort omdat de Hollanders niet van de monding des Mandovy's weg wilden.

'En het Vaandel?' vroeg ik.

Ik had er al meer naar gevraagd, dat vaandel, door de dames van Goa geborduurd en aan den Wonderdoenden Christus ootmoedig opgedragen, opdat Hij dit wonder gehengen zou, waaraan de dames van Goa meer dan aan iets anders behoefte hadden: die vervloekte ketters daar buiten te verslaan, of zelfs maar te verstrooien. Het Hollandsche vaandel van Sinte Monica!

De bewaker van Sinte Monica was nu een man. Maar om de heilige herinnering van al de kuischheid, die de plaats eenmaal had gewijd, niet te verstoren, had men van alle Goaneesche mannen dien uitgezocht, die het ergste gekromd en gebroken, verzwakt en verdord was. Misschien ook niet. Misschien was dat ook de invloed der plaats, die hem, na zoovele jaren van eenzaam opgaan in gestorven kuischheid, herleid had tot dàt. Zooals hij nu was, hadden de levende nonnetjes van Sinte Monica hem tot haar heiligdom kunnen toelaten: hij zou er geen altaarpotje gebroken, geen altaarbloempje geknakt hebben. Het Vaandel!

Vele molme trappen op, lange galerijen door, over vloeren door wier spleten wij konden kijken in de ledige ruimten daar beneden - voorzichtig! voorzichtig, in Godsnaam! - kwamen wij in een donker kamertje achter den Wonderdoenden Christus. Daar stond een groote kist, en de uitgedroogde mensch nam een verroesten sleutel ter hand. Het knarste en knarste in het slot, de kist werd geopend, de bewaker van Sinte Monica nam er een zwaar rood pak uit: dat was het Vaandel! Buiten in de galerij spreidde hij het op den vloer uit, moeizaam, want zwaar waren de plooien rood-zijden damast, met dikke kwasten en koorden. Het was van dubbele zijde, nog onbeschadigd, maar het borduurwerk der dames van Goa hing er in flarden bij.

Van alle Tien Geboden zondig ik gewoonlijk het minste tegen het gebod om niet te begeeren: hier, op deze heilige plek, begeerde ik zeer hevig. Ik dacht aan de onvergankelijke eere, welke mij in mijn land zou ten deel vallen, indien

ik dit vaandel mee thuis bracht voor het Historisch Museum in de hoofdstad des Rijks. De Nederlandsche regeering, het Nederlandsche volk, beiden zoo fijn gevoelig, ik mag zeggen: kitteloorig voor alles wat den roem van den Nedernaam betreft. 'Wat moet ik doen, vroeg ik ten slotte mijn vrienden, om dit reliek machtig te worden?' Ik vroeg het eigenlijk niet ernstig. Wàt, niet ernstig? Was er niet in mijn grooten twijfel òf, een zeer vaste kern van hoop, dat zij mij het vaandel der Goaneesche dames zouden afstaan, zouden zeggen: 'daar, neem het'.

Maar Dr. Osorio de Castro, bezig in het klooster van Sint Gaëtanus een museum in te richten van Hindoesche, kerkelijke en Portugeesch-historische oudheden - en heel belangwekkende dingen heeft hij al verzameld: de geheele Goaneesch-Portugeesche geschiedenis in grafsteenen - antwoordde dat Z.E. de Primaat van Indië geen der rariteiten van Sinte Monica wilde afstaan.

'Maar wanneer ik hem eens 100 roepies voor de armen bood?'

Lezer, weet gij wat 100 roepies - *ƒ* 80 - voor een schrijver, voor een Hollandschen schrijver, noeme hij zich dan letterkundige, of zelfs auteur, beteekent? De begeerte begon mij reeds het hoofd warm te maken. Dr. Osorio de Castro, groot menschenkenner, man der Gerechtigheid, advocaat-generaal, bemerkte het, en zei: 'zoo iets wordt niet verkocht, zoo iets kan wel gestolen worden'[1)].

Wàt bedoelde hij daarmee? Was dat een vingerwijzing, een aanmoediging zelfs, een geruststelling, dat, wanneer ik het vaandel van de dames van Goa wilde stelen, maar het onhandig deed, ik op hem, advocaat-generaal, in ieder geval kon rekenen? Ik durfde het hem niet vragen. Er zijn momenten, niet waar? zoo teer, dat zij woorden niet kunnen velen.

Helaas, ik behoor niet tot de stoutmoedigen, die den tempel binnensluipen om er den sluier van het Isis-beeld te stelen. Ik breng dus het vaandel niet mee. Weg zijn de droomen van ontvangst-commissiën, van welkomst-redevoerin-gen, van intochten en feestmaaltijden, van champagne en ridderorden. Ik heb de begeerte opgegeven, de verleiding weerstand geboden.... en het ergste is, dat ik er niet eens

1) Eenige jaren geleden hebben eenige Engelsche officieren uit de Kathedraal van Cadix een Engelsch vaandel weggenomen.

zelfvoldoening over gevoel. Het vaandel van de dames van Goa!

Eén tevredenheid bezit ik: over een jaar of twee zal het vaandel van de dames van Goa opgevreten zijn door de kerkratten, wier armoede spreekwoordelijk is, dus wier honger daaraan geëvenredigd moet zijn. De verdorde bewaker rolde het als een groot vod tot een bundel, en smeet het op het deksel van de kist.

* * *

Buiten Panzjim stond het duistere palmenwoud onbewegelijk in de heete lucht, en aan de witte wegen er dwars doorheen lag hier en daar een huttendorp van inlandsche christenen, herkenbaar aan den snoer bloedkralen om den naakten hals, of een dorp van Hindoes, waarin elk huisje voor de deur zijn aardig met bloemen versierd altaartje bezat. En waarlijk, deze Portugeesche kolonie schijnt er niet ongelukkiger om nu de R.K. kerk niet langer de inboorlingen dwingt om het christendom in te gaan. Het was de Heilige Week, tegen zonsondergang kwamen uit de witte kerken processiën ter eere van het Lijden Christi: mannen die, ofschoon ook nu blootsvoets, zich gestoken hadden in pakken van zwart sjits, maar daarover heen droegen zij lange paarse of roode mantels van vlaggedoek met een schouderkraag van geslagen kant; over het hoofd een strak helkleurig kapje. En zij droegen ieder een brandende waskaars. De vrouwen hadden over hare kleeren de witte lijkwade, waarmee de Jezuïeten haar indertijd hadden opgeknapt. Immers de Jezuïetenvaders vonden de Goaneesche christenvrouwtjes te wereldsch, en om haar wat neer te zetten bedachten zij dit snoezige voorschriftje: alle vrouwen zouden zich voortaan in een witlinnen doek hullen, in den vorm van een doodskleed, wanneer zij uit-, dat is ter kerke kwamen. Maar wàt wel konden de Jezuïetenvaders doen tegen de aangeboren listigheid en behaagzucht der bruine Goaneesche jufferschap? Ook thans dragen de Goaneeschen de witte wade, maar die weten zij zeer sierlijk te plooien, en zij bedekt niet geheel de zwarte krulharen, die zoo dartel om het ijdele voorhoofdje zwieren, en nièt bedekt zij de groote, groote oogen, stroopzwart in blauwwit, die u in 't voorbijgaan o, zooveel wereld-

sche vragen stellen; noch den rooden lippenmond, waarin soms de tanden flitsen als stukjes steengeworden sneeuw in den zonneschijn. Zelfs bedekt de lijkwade niet altijd de kleine oorschelpen, waaraan kostbare oorringen bengelen. Toch eigenlijk wel armzalige halzen, die Goaneesche Jezuïetenvaders, die zich verbeeldden het te kunnen opnemen tegen vrouwelijke behaagzucht.

En naarmate dan het feest van het Lijden Christi den Goeden Vrijdag naderde, werden de processiën tegen zonsondergang talrijker. De kerken waren dan vol, en dichte groepen mannen in roode manteltjes, en vrouwen in witte lijkwaden stonden er voor, terwijl Hindoesche venters in de buurt snoeperijen en ververschingen verkochten, waaraan de vrome schare zich nu en dan kwam te goed doen. Panzjim zelf bleef niet achter. Dat was op den Goeden Vrijdag een zeer lange stoet: met de emblemen van het Lijden op Golgotha, met veel lichtjes, met treurmuziek van de Portugeesche soldaten in het garnizoen. Dat waren stoere, jonge kerels van zichtbaar ineengedrongen kracht, die het in hun uniform van zwaar blauw laken wel zeer warm moesten hebben, maar er niettemin met hun hooge kaplaarzen en breedgerande vilten hoeden nog wel uitzagen als *fidalgos*, zoo niet de '*fidalgos* van de Kaap de Goede Hoop', ons door Jan Huygensz beschreven, dan van honderd jaren later, toen Tavernier het verval van Goa zag: het trotsche verval, verpersoonlijkt in dames van doorluchtigen naam, die, voorafgegaan en gevolgd door een stoet slaven, in haar gesloten palankijn, aan de deur van den voornamen vreemdeling een aalmoes kwamen vragen, maar hem daarvoor dan ook wel tot den morgen gezelschap hielden.

Daar was zeker nog iets zeer kranigs in die zonen van Portugal, hier gekomen om de oude overlevering van riddermantel en ridderzwaard als *soldados* te handhaven; en die nu, goede zonen der Moederkerk, in de processie der Kruisiging mee opgingen. Daar lag de doode Christus-zelf op de hoog opgeheven lijkbaar, onder een hemel van met zilver betraand zwart fluweel. Lang uitgestrekt lag het doode lichaam onder de wade, en wanneer de stoet stilhield hieven de moeders hare kinderen op om hen de lippen te laten drukken op het gemartelde lijf van den dooden Heiland,

gekruisigd en gestorven om de zonden der menschen. Of de geloovigen beroerden het met voorhoofd of lippen; dan ging de stoet weer voort, langzaam, onder het schreien der muziek, en er volgde al wat Panzjim aan eenvoudig kleurlingenvolk had, Christen geworden, terwijl Hindoe en Mohammedaan zwijgend en eerbiedig stonden toe te zien. Men wees mij ook in den stoet de dragers aan van roemrijke en hooge Portugeesche namen: graaf Die, markies Zoò, Don Dinges, statige riddergestalten, ofschoon dan in zwarte gekleede jassen, misschien wel met een of meer droppels bruin Indisch bloed in hun blauwe bloed van Portugal, en hoewel zij en hunne voorvaders reeds lang van het Benghanim-water hadden gedronken, leken zij nog zeer wel op die geschilderde en verknoeide portretten, in het museum van Sint Gaëtanus: hunne voorvaderen, de onderkoningen van Portugeesch-Indië.

* * *

Het *agua de Benghanim*. Dr. Osorio de Castro dacht er over, vertelde hij mij, onder dien titel een roman te schrijven met de langzame maar zekere verwording er in van het stoervuistige Portugeesche ras, misschien reeds dadelijk in hen die uitkwamen, en jarenlang in dit heete palmenland toefden, maar merkbaar al in hunne zonen, duidelijk uitgesproken in hunne kleinzonen. Zoodra zij gedronken hadden van het wel lokkende en lavende Benghanim-water, uit de bron van het Goede Jezusklooster, moesten zij er meer van drinken, maar naarmate zij er van dronken ontaardden zij: immers het *agua de Benghanim* bezit noodlottige moreel-verzwakkende eigenschappen. Men begrijpt, dat het Benghanim-water aan die ontaarding onschuldig is. Het is de invloed van bodem, klimaat, levenswijze op individuën, uit hun natuurlijke omgeving verplaatst, en die nu langzaam verworden, dat is: anders worden. De Engelschen drinken Benghanim-water in Bombay en Calcutta, en wij drinken het in Batavia.

Ook de Roomsch-Katholieke kerk in Goa heeft *agua de Benghanim* gedronken. Toen op den Paaschmorgen Christus was opgestaan, zooals men vooruit wist dat gebeuren zou, toen brak het vrome kleurlingenvolk, dat ik op Goeden Vrijdag de lippen had zien drukken op de lijkwade van

den dooden Heiland, reeds vroeg uit in een wilden dans. Op het gebonk van tam-tam, tamboerijn en handrinkels, toegetakeld in de zonderlingste gewaden, besmeerd met rood, gingen daar groepe jonge mannen rond, en dansten de zonderlingste quadrilles, de kromste bokkensprongen, en gebaarden zich oneerbaar, aanstootelijk. Wat had deze woeste saterdans te maken met Christus' opstanding uit den doode? Niets. Maar wat had Christus' opstanding uit den doode te maken met de Lente, het Nieuwe Jaar, opgestaan uit den dood des winters? Alles. Want dit feest was hetzelfde Lentefeest, dat ik eenige weken te voren reeds elders had bijgewoond: dezelfde roodbesmeerde gezichten, dezelfde bokkensprongen, dezelfde aanstootelijke gebaren. De Goaneesche christenheid had dit lentefeest eenvoudig overgenomen van de Hindoes, maar het eenige weken later verschoven, naar den Paaschdag.

* * *

Daar Z.E. de aartsbisschop, Primaat van Indië, ziekelijk, in de bergen toefde, hield monseigneur, de aartsdeken van Goa, op den Goeden Vrijdag in zijn paleis open tafel. En wèl zijn de tijden veranderd, en wèl is de Heilige Inquisitie toch dood, en goèd dood ook. Want toen een mijner vrienden, misschien uit schalkschheid, mij aan monseigneur voorstelde als een Protestant, haalde hij daarover de schouders op: ‘dat moet ieder voor zich weten of hij protesteeren wil of niet’, wilde hij zeggen, maar hij vond het zelfs niet de moeite waard er een woord om uit te spreken. Ik ook niet; ik protesteer zoo flauwtjes. Monseigneur was een Brahmaan, zijne gasten waren Brahmanen, dames en heeren. De eenige Europeesche, volkomen blanke menschen, waren mijne Portugeesche vrienden en ik.

De kaste der Goaneesche Brahmanen, Christen geworden, heeft haar trots nooit verloren. Nooit heeft zij zich willen vermengen met de blanker Portugeesche, noch met de bruiner Goaneesche broeders en zusters, en nog heden is zij een bloedsaristocratie bij uitnemendheid. Wanneer zij niettemin veel donkerder is dan de Brahmanen, die Hindoe gebleven zijn, dan bewijst dit, dat zij zich in het christendom

toch niet zoo zuiver heeft kunnen houden als zij beweert, en zich zelfs vermengd heeft met lagere kasten. Maar met den christelijken godsdienst hebben zij, behalve dan de blankere huidskleur, wel alle uiterlijkheden verkregen van het Europeesche ras, zooals zij dat in het Portugeesche voor oogen gesteld vonden. Deze lichtbruine dames en heeren, waarvan toch sommige zoo blank waren, dat zij voor ietwat doorgeelde Zuid-Europeanen zouden hebben kunnen doorgaan, waren nu allen in het zwart gekleed, want zoo wilde 't het gebruik, maar op dezen dag van officiëele Christelijke rouwe waren hunne harten vol opgewektheid: Goede Vrijdag, nu ja, maar overmorgen zou Christus toch uit den doode herrijzen.

Er werd wel ‘gevast’, het menu was ‘mager’: de tafel van monseigneur den aartsdeken van Goa was er niet minder om, en de Portugeesche wijnen, die zijn *butler* voordiende, eischten zelfbeheersching van den drinker.

Een aardig, geestig, opgewekt tafelgezelschap: er werd gesproken over tafeldans en klopgeesten. Dr. Osorio de Castro wist daarvan verhalen te doen, waarbij het je - niet onaangenaam in zoo'n heet klimaat - koud over je rug liep. Daar werd gesproken over muziek: een mijner tafelburinnen werd geroemd om haar schoone stem. Wanneer zij zong, zeide iemand, kwamen de engeltjes aan de hemelvensters om met de hand aan het oor te luisteren. Zoo ging het tafelgekout en tafelgenot bij monseigneur den aartsdeken van Goa op Goeden Vrijdag voort. Immers, overmorgen zou Christus toch uit den doode opstaan.

Agua de Benghanim!

MAURITS WAGENVOORT.

Strofen geschreven na een wandeling naar den waterval van den Sinichbach[1)]

De zon rees boven bergen uit
En nam den hemel sterreleêg
In met den eigen oogeblik
Dat tusschen hoogst en laagst gefluit
Van merel en van leeuwerik
Ik 't mistig morgendal ontsteeg,
En waar zich 't pad aan 't woud ontwond,
In plotselingen luister stond,
Die aarde en hemel bond.

Daar, voor den open hemel, lag
In tintelende oneindigheid
Het levengevend licht gespreid
Niet anders dan mijn jonkheid zag
Van hoogen blondbehelmden kruin
Door breede zenk van 't laatste duin
Dat wonder van ontroerden vreê,
Mijn morgenlijke zomerzee.

1) De Sinichbach valt in de Etsch ten Z.O. van Meran. De val bevindt zich nabij het kasteel Fragsburg.

En nu, als toen, stond het bedrog
Der uren stil, en als een ziel
Zich in een ziel erkent, zoo viel
Dat morgenlicht op 't blinkend zog
Van toppen die uw lach bescheen,
Schoonheid, langs heel het steigrend pad
Van jaren die mijn leven mat.
En 't lied der vooglen juichte inéen:
Zoo ver van huis en niet alleen!

O lichter liep de steiler steeg
Langs dennenaalden geurig-dor,
Door klare schaûw waar stilte zeeg
Nooit dieper dan 't alom gebor
Van water dat uit spleten sprong
En door de koele beken zong:
Die niet tot schoonheids nieuwen Mei,
Het korte donkre wintertij,
Kan tieren op het brood der aard,
Die is geluk en Mei niet waard -

Totdat ik stond waar helling pal
Over den wrong van 't bochtig dal
Naar breeden grazige' uitkijk klom,
Boven de lichtgevulde kom
In blauwe blijdschap opgericht
Van een ontijdlijk evenwicht;
Want dood en leven, lust en leed,
En al wat doel van liefde heet,
Was even na en even ver
Zooals een ster en nog een ster.
Zoo wordt een kind zich uit zijn rust
Levens oneindigheid bewust,
En ziet aan 't eind van baan op baan
De groote sterren opengaan,

En proeft zich heel het leven rijk
Eén oogenblik en tegelijk,
Eer één geluk door smart genaakt
Het andere onbereikbaar maakt...

Wat levend hart bewaart dien stand? -
Zoo boog ik over 't diepe land
En zag de menschen ver en schoon
Bewegen in hun open woon
Van zuivre lichtverzade lucht,
Die dronken ze als het koel genucht
Van smaakloos water; overal
Ging 't leven aan, zijn roep en schal
Streek tot mij op in vlucht na vlucht
Uit diepe stad, uit na gehucht,
Uit wijnwarande en 't blanke bed
Der bloesemhoven; door 't lauw wed
Dat zonschijn vloot van wand tot wand,
Uit dorpjes aan den overkant,
Tampten metalen klokken uit
Schaûwige torens vocht geluid...

Toen keerde één droppel oud gemis
Mijn jonge vreugd in droefenis
Van heimwee diep en levenslang:
Herinnrings nooit bezonken drang
Naar lager leven jong en arm
Bij bloemen rood en harten warm.
Zoo wenschte als knaap, uit licht festijn,
Mij-zelf ik weg en thuis te zijn
In 't avondlijke woonvertrek
Onder het lampbelicht gesprek
En moeders oog en zusters lach,
Nu ik vanver zoo innig zag...

O om het veilig schamel dek
Van klein en onbenijd geluk:
Zijn korte vreugd, zijn korte smart
Verslapen naast aan ander hart -
O beter dan uit de eenzaamheid
Van schoonheids toppen huiverwijd
Armen te minnen, zelf niet rijk,
Toch van zoo ver, zoo godgelijk...

Waar, wanneer vindt een zingend hart
(In hoogste vreugd, in hoogste smart?)
Het woord dat door de ruimten beeft
Alsof een god gesproken heeft,
Het woord dat alle knieën buigt
En aller oogen overtuigt
Hoe hoog alom aan heemlen staat
De gloed van schoonheids dageraad!

O lijden wreed en wonderbaar:
Geluk den eenzame te zwaar!
O gouden wanhoop van de ziel
Die op dees bloeiende aarde viel
En in haar jonge vleezen kleed
Om prille vreugd en ondiep leed
Een tijd verdwaasd zich-zelf vergeet,
En leert een kind met kindren zijn,
Dat in den warmen kleurenschijn
Aan aardes groen en bloemrijk plein
Met de anderen zijn leven speelt,
En kent geen smart die hij verheelt,
En weet geen vreugd vóor hij ze deelt...

Daar leert uit schoonheid van den tijd
De ziel haar eigen eeuwigheid,

En tast van de aard naar heemlen uit,
En raadt haar toegezeide bruid
Als een blind man uit dooven gloed
De heerlijkheid der zon vermoedt;
En meer dan lust van lijf en bloed -
O stâge wond die niets meer stelp' -
Wordt dat verlangen; als de schelp
Van verre zee, zoo zingt altijd
De nachtelijke oneindigheid
Beloften van de verre stranden
Hoog achter gouden sterrelanden
Waar ruischt de breede diepe baan
Van schoonheids omgaande' oceaan
Langs onbereikbre vroegre woon
Waar ziel in schoonheid zelve schoon,
Bij zuivre zon en eeuwig gras
Een ander kind en zalig was. -

Dan laat zij heimlijk als een dief
Den aardschen vriend, het aardsche lief,
En vast in eenzaamheid en beidt
Het lief dat zelden maar verblijdt
Met vluchtger tegenwoordigheid
Dan kleur en smaak en geur en klank;
Want vóor der lippen stommen dank
Is zij verdwenen: vreemd en dood
Ligt daar de schijn waaruit zij vlood,
Een arm en duister aardeding;
En niets blijft dan de huivering
Van een die vangt den kouden wind
Wanneer de zomerzon verzwindt
Achter leiblauwe bui: daar strijkt
Een schaduw neêr op aard, die lijkt
Lichtloozer dan de diepe nacht -

Zoo huivert ziel op stille wacht,
Maar lijdt haar onverzoet gemis
Als weelde en liever lafenis
Dan alle troost die de aarde biedt:
Zij luikt verlangens oogen niet,
Als heel den nacht een kind, een knaap
De omhelzing weert van lichtsten slaap
Uit vrees dat om één uur verraad
Hem zijn jaloersch geluk ontgaat. -

Dan daalt de zegen onverwacht
Als stille regen in den nacht:
Haar lijden zelf wordt blijde kracht,
Tinteljong bloed, een diepe bron
Van wellend licht; met elke zon
Die buiten stijgt, rijst in haar oogen
Vernieuwde gloed, het klaar vermogen
Dat alle dingen die het raakt;
Van diepe en eeuwge schoonheid maakt.
Zij wordt niet moê haar huis te schouwen,
Haar levengroene aard onder blauwen
Welvenden hemel waar het licht
Met nacht en dag verijlt en dicht.

Ziet zij voor 't eerst de korenlanden?
Het groene bosch? Den bocht der stranden
Met de onuitsprekelijke zee?
Dronk zij nog nooit de milde mee
Van langen zoelen zomerregen?
Heeft wind een nieuwe stem gekregen?
Proefde zij nooit den lichten wijn
Van hemelvollen maneschijn?
Balsem van zondoorvloeide lucht?
Ziet zij voor 't eerst der wolken vlucht

Stillen in roerelooze standen
Over de windlooze avondlanden?
Der reine sterren ijle pracht
Boven den maneloozen nacht?
Bleven al bloemen haar verborgen?
O anders zingen met den morgen
De vogels in het witte licht
Dat daagt op 't scheemrend aardgezicht.
Nooit was haar lief zoo schoon, haar vriend
Zoo rijk in liefde en zoo bemind.
Nooit kwam der menschen vol bewegen
Zoo diep doorzichtig schoon haar tegen...
Alles is haar of haar gemeen,
Maar toch zij zelf behoort aan geen.

Draagt een zijn smart alleen?... Den druk
Van eenzaam ongedeeld geluk
Verduurt geen ziel op aard, geen lijdt
Zoo somberfelle heerlijkheid,
Snijdende goddelijke pijn
Van zalig en alleen te zijn!
O rijkdom moeilijker te deelen
Dan 't vroegre goed met haar gespelen!
Hoe breekt haar liefde 't wondre brood
Voor andrer ongevoelden nood
Aan 't eeuwig maal! Hoe deemoed dient
Welkomen vreemde en lief en vriend!
O zie haar liefde zich verdiepen
Met al de krachten die er sliepen
Op haren ongepeilden grond,
O kussen niet met aardschen mond,
O ver omhelzen, tijdloos reiken
Naar donkren dorst van haar gelijken -
Ver, eenig, onvoorwaardlijk doel -
Haar lippen vocht en hemelkoel...

Zij zingt: zij reit der dingen namen
Tot levende gezangen samen;
Want ieder woord is een symbool
Van diep bedoelen, wat er school
In vluchtgen schijn één wereldsch uur
Aan hemelsch licht, aan eeuwig vuur.
Zij zingt: van al de horizonnen
Antwoorden stemmen, luide bronnen
Springen alom uit kimmewand,
Haar echo's reiken zich de hand:
In immer wijder hemelkring
Vervloeien zij tot zuivren ring
Van zielsmuziek die 't nachtlijk pad
Der aarde in klanken luister vat.
Zij zingt, en heel den nacht met haar
In die gemeenschap wonderbaar
Leeft ongekender zielen schaar...

Is dat derzelfde ziel gelaat
Dat door der menschen staten gaat
In helle wanhoop als zou gaan
Die kleinen overvloed van graan
Met machtelooze menschenhanden
Uitstrooide in onafzienbre landen
Der opgeploegde oneindigheid?
Wat is de handvol koorn die dijt,
Naast donker veld van leêge voren?
O arme liefde die, geboren
Uit schoonheid, niets dan schoonheid heeft,
Het luttle brood waarvan zij leeft,
Het rijke brood waarvan zij geeft
Aan elk tot wien heur handen langen.
Hoe voelt haar onmacht zich gevangen
In moeder voeten korte baan:
Nooit zal zij dringen tot waar gaan

De lampen harer gouden oogen:
Arm eindeloos beperkt vermogen!
Zij mag niet lijden: 't kostbaar zaad
Is loutre blijdschap en vergaat
En laat haar arm als droefenis
Haar liever dan zijn rijkdom is.
En nimmer kan zij eerlijk keeren
En zijn als een van die ontberen,
Die arm met andere armen lijdt
Armoede die niet weet of schreit..

Een eng dal boog de bergen in.
Daar scheen geen zon, een blank begin
Van daagraad onder 't koele loof
Zonk naar den schemer van de kloof
En naar de stem van blinde beek
Die bode en roepende echo leek
Van verren en omfloersden donder.
Het is mij nu als volgde ik zonder
Weten dat pad naar 't steeg en wond;
Want ik weet enkel hoe ik stond
Tusschen het lager oopnend loover
In eenzaam huivren tegenover
Den schuimen val die hing gespreid
In stroomende onbeweeglijkheid,
Als trad uit wanden van de rots
Het blanke lijf eens schoonen gods.

Hoe leefde ik daar dat eenig uur
In binnenkamer van natuur
Van harteslag tot -slag? De lijn
Van rots en plant zal met mij zijn
Voor altijd als de blik der oogen
Die jonge jeugd het eerst heeft mogen

Minnen en diepst en boven al -
Zoo zeker weet ik ook dat dal
Uit al de dalen dezer aarde:
Zoo geeft één uur een plek heur waarde.
'k Dronk nooit of nergens 't leven in,
Ik smaakte nooit zoo diep 't gewin
Van elken ademtocht: de dood
Was vlak nabij en fel en rood,
Een sterk en teeder lokkend wenken...
Daar is geen volgen in 't herdenken;
Want al de tijd dat ik daar stond
Roerloos op dien gewijden grond,
Is nu de saamgetrokken schrik
Van één verhevenst oogenblik.
Als zij wier onnaspeurbre lach
Drenkt donkren droom tot klaren dag,
Treedt binnen lichten dagezoom,
Dan wordt de dag gelijk aan droom.

Ik heb daar niet alleen verbleven
Op enge grens van dood en leven.
Daar was een ongedeelden tijd
Een andre tegenwoordigheid.
Streek niet langs mijner slapen kloppen
Koelte van dauwen vingertoppen,
En langs mijn oogen die gezonken
Door blinddoek van hun leden dronken
Een dieper licht dan aardschen schijn?
Drongen niet woorden tot mij binnen
Buiten den weg der doove zinnen
Als een verklankte luchten wijn?
Werd als een kleed door hun vermaan
Niet al mijn onrust weggedaan,
De onrust van een wiens zekerheid
Een zoete vrees blijft t'allentijd

Tot liefste mond haar heeft herzeid?
Nog hoor ik steeds den stâgen val
Van hun geluid zoo vast en stil:
Die goedheid doet om schoonheids wil,
Die is gezegend boven al.

P.C. BOUTENS.

De beteekenis van Schopenhauer's pessimisme.

Wie den naam noemt van Schopenhauer, kan niet rekenen op onverdeelde sympathie. Voor velen heeft deze als wijsgeer afgedaan en is hij meer een figuur van historische dan wel van zuiver wijsgeerige beteekenis. Wat wellicht tot deze meening bijgedragen zal hebben, is de wijze, waarop hij zijn gedachten uitdrukt. Het heeft mij althans vaak toegeschenen, dat Schopenhauer meer gewaardeerd zou worden, wanneer de vorm zijner geschriften wat minder populair, zijn terminologie wat minder gewoon en zijn stijl wat minder artistiek was geweest. Wij, die sedert Kant gewend zijn geraakt aan een philosophische kunstspraak, die voor den oningewijde bijna onverstaanbaar is, kunnen ons nu eenmaal moeielijk voorstellen, dat iemand, die zich zóó populair uitdrukt, eigenlijk wel veel bijzonders te vertellen heeft. Terwijl dan ook de groote meerderheid voor een Kant of een Hegel een soort van geheimzinnig respect heeft, weet iedereen, dat Schopenhauer een pessimist was en een vrouwenhater; feiten, erg genoeg, om zich ontslagen te achten van de bestudeering van een wijsgeer, die er zulke wonderlijke ideeën op na hield.

En wat dan nog van hem gelezen wordt, zijn niet zelden zijn minst diepzinnige werken. Opstellen als bijv. zijn Aphorismen zur Lebensweisheit, zijn Paranäsen und Maximen, e.a. staan in betrekkelijk lossen samenhang met de kern zijner philosophie. Waar ik in dit opstel Schopenhauer's beteekenis wensch te doen uitkomen, zal ik mij dan ook hoofdzakelijk bezighouden met de twee deelen van zijn hoofdwerk ‘Die Welt als Wille und Vorstellung’ en met de verhandeling ‘Ueber die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde’, die volgens

zijn eigen verklaring beschouwd moet worden als eene inleiding tot zijn hoofdwerk, zonder welke dit niet is te begrijpen. Dan zal blijken, dat hij allerminst was een populariseerder van eens anders kennis en inzicht, maar integendeel een der origineelste en diepste denkers, een man, die de wereld heeft gepeild tot een diepte als weinig anderen vóór of na hem.

Wat is de wereld? Wil, antwoordt Schopenhauer, en het is niet te verwonderen, dat het 'gezond verstand' een dergelijke uitspraak verwerpt. Hoe is het mogelijk, redeneert dit, deze tastbare, stoffelijke wereld eene wilsuiting te noemen? En de vraag zelf, is zij eigenlijk niet totaal overbodig? Wat de wereld is, spreekt zijzelve duidelijk genoeg uit: een wereld van vorm, van geluid, van licht en kleur.

Dit is het standpunt van het naïef realisme, dat de wereld zooals deze *voor ons* is, neemt voor hetgeen zij *op zichzelf* is, het standpunt waartegen Schopenhauer reeds in de inleiding tot zijn hoofdwerk, die voor een belangrijk deel aan de kritiek onzer kennis is gewijd, stelling neemt.

'Men moet wel van alle goden verlaten zijn', roept hij den naïeven realist toe, 'om te meenen, dat de aanschouwelijke wereld daarbuiten zooals zij de ruimte met haar drie afmetingen vult, in den onverbiddelijk strengen gang des tijds zich voortbeweegt, bij iedere schrede door de ijzeren wet der causaliteit wordt geregeld, en toch in al deze opzichten slechts aan die wetten gehoorzaamt, die wij vóór alle ervaring kunnen aangeven, - dat zulk een wereld daarbuiten geheel objectief-reëel en zonder ons toedoen voorhanden zou zijn, om daarna alleen door de werking onzer zintuigen in ons hoofd binnen te komen, waar zij nu, evenals daarbuiten, voor de tweede maal zou staan' (S.v. Gr. pag. 65)[1].

Alvorens Schopenhauer verder te volgen, kan het zijn nut hebben, reeds hier terloops te wijzen op de afhankelijkheid van wat wij 'de wereld' noemen van onze zintuigen. In de eerste plaats worden wij ons met onze zintuigen slechts van een zeer klein gedeelte van alle het heelal doorgolvende trillingen bewust. Geluidstrillingen, sneller dan 16000 à 16500 per seconde worden door het oor niet meer waarge-

1) De pagineering is overal die van de Editie-Reclam.

nomen. Evenmin zijn de infra-roode en de ultra-violette stralen van het zonnespectrum door onze zintuigen waar te nemen. Van magnetische en electrische stroomen moeten wij a.h.w. langs een omweg kennis krijgen: een zintuig voor de directe waarneming ervan, zooals wij er een bezitten voor licht en geluid, hebben wij niet. Wij kunnen dus veilig aannemen, dat, behalve de trillingen, die wij door onze zintuigen òf door hare werkingen op waarneembare voorwerpen kennen, er nog zeer vele bestaan, waarvan wij niet de minste kennis bezitten, zoodat ons wereldbeeld al zeer onvolledig en fragmentarisch mag heeten.

Maar dit is nog niet eens het voornaamste. Belangrijker nog is het feit, dat de aard van een zintuiglijken indruk niet bepaald wordt door het zintuig, waaruit de zenuw, leidende naar de hersenen, ontspringt, maar door het zenuwcentrum in de hersenen, waarheen ze leidt. Een slag op de gezichtszenuw roept in het bewustzijn een lichtgewaarwording op. Evenzoo zal een drukking door bloedvaten bv. op de gehoorzenuw een geluidsindruk geven. Een electrische stroom, de gezichtszenuw prikkelende, veroorzaakt een lichtgewaarwording: dezelfde stroom, door de gehoorzenuw geleid, een geluidsgewaarwording. Volkomen hetzelfde wordt dus door den een gezien als een reeks lichtflikkeringen en door den ander gehoord als een reeks geluiden.

Door deze voorloopige beschouwingen lijkt de vraag, wat de wereld is op zichzelf, onafhankelijk van wat zij is voor ons, minder vreemd en onnoodig, dan zij op het eerste gezicht scheen. Wij beginnen te begrijpen, dat wij ons niet bewust worden van *de wereld*, maar van *onze gewaarwordingen*, waaruit wij zelf *onze wereld* construeeren.

Maar de gewaarwording is nog lang niet het eenige gegeven voor deze constructie. ‘Want wat voor een armzalig ding is toch de enkel-zintuiglijke gewaarwording! Zelfs in de edelste zintuigen is zij niets meer dan een plaatselijk specifiek gevoel, dat binnen bepaalde grenzen zekere speling toelaat, maar op zichzelf steeds subjectief blijft, dat als zoodanig niets objectiefs en dus niets dat op aanschouwing lijkt, bevatten kan. Want iedere gewaarwording is en blijft een gebeurtenis in het organisme zelf, is als zoodanig evenwel beperkt tot hetgeen onder de huid ligt en kan daarom op

zichzelf nooit iets bevatten, dat buiten deze huid, d.w.z. buiten ons ligt. Zij kan aangenaam of onaangenaam zijn - hetgeen een betrekking uitdrukt tot onzen wil - maar iets objectiefs ligt in geen enkele gewaarwording.... Eerst wanneer het verstand - een functie, niet van enkele teere zenuweinden, maar van de zoo kunstig en raadselachtig gebouwde hersenen, een gewicht uitmakende van drie, ja bij uitzondering wel van bijna vijf pond - tot werkzaamheid komt en zijn eenige en uitsluitende functie, het causaalopvatten, aanwendt, heeft er een geweldige verandering plaats, doordat uit de subjectieve gewaarwording de objectieve aanschouwing ontstaat.

Het verstand nl. vat, krachtens zijn ineigen aard, alzoo a priori, d.i. vóór alle ervaring (want deze is tot dusver nog niet mogelijk) de gegeven lichamelijke gewaarwording als een *werking* op (een woord, dat het verstand alleen verstaat), die als zoodanig noodzakelijk een *oorzaak* moet hebben. Tegelijk neemt het den eveneens in het intellect, d.w.z. in de hersenen gepraedisponeerd liggenden vorm van den uiterlijken zin te hulp, n.l. de *ruimte*, om deze oorzaak *buiten* het organisme te verleggen, want daardoor eerst ontstaat voor hem het "buiten", welke mogelijkheid juist de ruimte is... Zoodoende heeft het verstand de objectieve wereld eerst te scheppen, en zij kan niet, reeds van te voren klaargemaakt, door de zintuigen en de openingen in hunne organen zoo maar het hoofd binnenwandelen. De zinnen namelijk leveren niets anders dan het ruwe materiaal, hetwelk pas het verstand door middel van bovengenoemde eenvoudige vormen ruimte, tijd en causaliteit, tot het objectieve opvatten van een volgens vaste wetten geregelde, stoffelijke wereld verwerkt.' (S.v. Gr. pag. 67).

Zoo ontstaat dus uit de gewaarwording met behulp van het verstand het objectief heelal, een in ruimte en tijd oneindige reeks 'verschijnselen', die causaal samenhangen en vormen wat Schopenhauer noemt 'de wereld als voorstelling'.

Maar - wij stelden straks de vraag, wat de wereld *op zichzelf* is, behalve datgene wat zij is als object, voor ons, het subject. 'Wij willen de beteekenis van die voorstelling weten, wij vragen, of deze wereld niets ánders dan voorstelling

is, in welk geval zij als een wezenlooze droom of een spookachtig luchtbeeld aan ons voorbij zou trekken, niet onze aandacht waard; òf dat zij nog iets anders, nog iets buiten en behalve dit is, en wat zij dan in dat geval is' (W.a.W.u.V.I. pag. 149). Geeft de 'wereld als voorstelling' als zoodanig antwoord hierop? Neen, want al wat zij ons geeft is niet anders dan een reeks van gestalten, 'voor ons voorstellingen, die langs dezen weg ons eeuwig vreemd blijven, en wanneer ze alleen in deze hoedanigheid beschouwd worden, als onbegrepen hieroglyphen voor ons staan', of wel een reeks van verschijnselen, die ons niets anders leeren dan 'hoe een bepaalde verandering noodzakelijk een andere evenzoo bepaalde insluit en veroorzaakt, welke aanwijzing verklaring wordt genoemd.' Maar door een zekere verandering uit een andere verandering te 'verklaren' (wat Schopenhauer aetiologie noemt) of door verschillende gestalten te klassificeeren en tot systemen te ordenen (wat Schopenhauer verstaat onder morphologie) wint men ongetwijfeld het voordeel, dat het aantal verschijnselen, krachten en typen vermindert, en het overzicht over de verzamelde kennis gemakkelijker wordt, maar tot een begrip van het 'ding' of de 'kracht', waar het om gaat, komt men niet nader. Schopenhauer drukt dit op zijn gewone ironische manier aldus uit: 'Bij de voltooide aetiologie van de geheele natuur zou de philosophische onderzoeker voortdurend een gevoel hebben als iemand, die zonder te weten hoe, in een hem geheel onbekend gezelschap ware geraakt, waarvan hem op de rij af elk lid steeds door een ander als diens vriend en neef voorgesteld werd en zoo behoorlijk aan hem bekend werd gemaakt; hijzelf intusschen terwijl hij voortdurend verzekerde, zeer ingenomen te zijn met den nieuwvoorgestelde, zou voortdurend de vraag op de lippen hebben: Maar wat drommel, hoe kom ik nu eigenlijk aan het heele gezelschap?' (W.a.W.u.V.I. pag. 149).

Door het in verband brengen der verschijnselen met elkaar, wordt alzoo het raadsel, wat zij op zichzelf zijn, niet opgehelderd, laat staan opgelost. Wij zullen dus de verschijnselen op zichzelf hebben te onderzoeken, op hun onderling verband voor het oogenblik niet lettende, en na te gaan 'wat in onze kennis objectief en wat daarin subjectief is, alzoo wat

daarin aan mogelijke van ons verschillende dingen en wat aan onszelf is toe te schrijven.' (Parerga I. pag. 15). En het is dit onderzoek, dat de philosophie sedert Cartesius heeft beheerscht. Sedert 200 jaren is het voornaamste streven der philosophen 'het ideëele, d.w.z. datgene, wat aan onze kennis alleen en als zoodanig toebehoort, van het reëele, d.i. datgene, wat onafhankelijk van haar bestaat, af te zonderen... en zoo de verhouding van beide tot elkander vast te stellen.' (ibid.) In zijn 'Skizze einer Geschichte der Lehre vom Idealen und Realen' in Parerga I geeft Schopenhauer een historische schets van het verloop van dit onderzoek, geheel in overeenstemming met zijn boven aangehaalde theorie van ons kenvermogen. Zooals hij dáár de objectieve wereld, de wereld voor ons, construeerde uit de gewaarwording (het werk der zinnen) en de aprioristische bewustzijnsvormen tijd, ruimte en causaliteit (het werk van het verstand), zoo laat hij hier zien, hoe Locke als tot het subject behoorende aanwees eigenschappen als kleur, geluid, smaak, reuk, hardheid, weekheid, enz., door hem secundaire eigenschappen genoemd (functies der zintuigen), terwijl hij eigenschappen, die zich niet wegdenken laten, als uitgebreidheid, ondoordringbaarheid, gedaante, enz. als primaire eigenschappen toekende aan de dingen zooals zij op zichzelf zijn; en verder, hoe Kant later in zijn Kritik der reinen Vernunft van deze zgn. primaire eigenschappen (berustende op de functies van het verstand) aantoonde, dat zij evenzeer subjectief waren. 'Wij zien aldus, dat Locke van de geaardheid der dingen op zichzelf, welker voorstellingen wij van buiten ontvangen, aftrekt datgene, wat werking is van de zintuigzenuwen: een lichte, begrijpelijke, onbestrijdbare beschouwingswijze. Langs dezen weg echter deed Kant later den onmetelijk veel verderen stap, óók af te trekken wat werking is van onze hersenen (deze zeer veel grootere massa zenuwstof); waardoor dan al die zoogenaamde primaire eigenschappen tot secundaire en de schijnbare dingen op zichzelf tot louter verschijnselen teruggebracht worden, het werkelijke ding op zichzelf echter, nu ook van die eigenschappen ontdaan als een geheel onbekende grootheid, louter als een *x*, overblijft.' (Par. I, pag. 30). Tot zoover was Kant gegaan, tot zoover was het vraagstuk in den loop der historische ontwikkeling opgelost. Wij

kennen alleen de verschijnselen, niet de dingen zooals zij werkelijk zijn, niet het Ding an sich. Aldus Kant.

Maar Schopenhauer, hoezeer met Kant ruimte, tijd en causaliteit voor aprioristisch verklarende, acht de bewering dat het Ding an sich niet te kennen zou zijn, onjuist. Want de bovenbedoelde ‘onbekende grootheid’, de onkenbare *x* is, zoo merkt hij op, volstrekt niet het Ding an sich, zoodat de onkenbaarheid van deze *x* volstrekt niet de onkenbaarheid van het Ding an sich, dat ‘achter de verschijnselen zou steken’, bewijst. Hoe ontbloot ook van alle bepaaldheden, die er eerst aan toegekend werden, om later, als subjectief, er aan onttrokken te worden, heeft zij deze bepaaldheid behouden, nog steeds object voor een subject te zijn, en heeft inplaats van Ding an sich eerder te heeten: Object an sich. Schopenhauer pleegt de onderscheiding van Ding an sich en Verschijning als een der grootste verdiensten van Kant te roemen, doch wijst de afleiding van het Ding an sich als onjuist aan. ‘Het, zooals opgemerkt werd, vroeg begrepen en aangetoonde groote gebrek van Kant's systeem in dit opzicht is een bewijs voor het schoone Indische spreekwoord: Geen lotus zonder stengel. De onjuiste afleiding van het Ding an sich is hier de stengel, maar alleen de wijze van afleiding, niet de aanneming van een Ding an sich tegenover de gegeven Verschijning’. (Kritik der Kantischen Philosophie. W.a.W.u.V. I pag. 557).

Schopenhauer's kritiek op dit gedeelte van Kant's philosophie is van groote beteekenis. Immers, had Kant door zijn verwarring met het op bovengenoemde wijze *verkregen* Object an sich met zijn *gezochte* Ding an sich, zich kunnen en moeten neerleggen bij de verklaring, dat het Ding an sich niet te kennen was, op Schopenhauer, die het bestaan ervan als grond van de verschijnselenwereld erkende en had aangetoond dat het niet te vinden was daar, waar Kant het had gezocht, rustte nu de plicht, aan te wijzen, waar het dan wèl te vinden was. Waar het te zoeken? Alle bepaaldheden van de objectieve wereld, de wereld als voorstelling, waren subjectief gebleken, en nadat de allerlaatste bepaaldheid, die nog overbleef, die van object te zijn, was weggenomen, bleef er geen onbepaalbaar Ding an sich, maar in 't geheel niets over. Langs welken weg dan de oplossing te vinden?

Langs juist omgekeerden weg als waarop wij tot nog toe gezocht hadden, antwoordt Schopenhauer. Tot nu toe hebben wij gedaan, alsof wij slechts waarnemende en beschouwende wezens waren. En ‘inderdaad zou de gezochte beteekenis van de wereld, die mij enkel als mijne voorstelling bekend is, of de overgang van haar als bloote voorstelling van het waarnemend subject tot datgene, wat zij behalve dat nog verder is, nooit te vinden zijn, wanneer de onderzoeker zelf niets anders dan het uitsluitend beschouwende subject was (een gevleugelde engelenkop zonder lichaam).’ (W.a.W.u.V. I 150). Zoo is evenwel de toestand niet. Onder alle objecten van de objectieve wereld is er één, dat ons nog op een andere manier bekend is, dat ook wel evenals alle andere een in tijd en ruimte causaal werkend mechanisme is, maar daar bij nog geheeliets anders.

Dit object is ons lichaam. Als object beschouwd, verschilt het in niets van de tallooze andere objecten om ons heen; het beweegt zich als andere, heeft een gestalte, hardheid, kleur als vele andere. Maar, terwijl de vernieling van gelijksoortige objecten voor ons niets anders is dan een verandering van gestalte, kleur, enz. van dat object, wordt een zéér gedeeltelijke vernieling van ons lichaam behalve op *die* wijze ons ook nog op een geheel andere wijze bewust, nl. als gevoel van pijn. Terwijl een krachtige beweging van een ander gelijksoortig object voor ons niets anders is dan een beweging zonder meer, is een beweging van ons lichaam behalve dit voor ons ook nog een gevoel van opgewektheid of van vermoeidheid. En zoo blijkt onze persoonlijkheid voor ons niet alleen een uiterlijk object, maar tegelijk een subjectieve, innerlijke wereld, een wereld van strevingen, van hartstochten, van begeerten, van gevoelens van sympathie en antipathie, van aantrekking en afkeer, in één woord: van wilsuitingen. Wanneer wij uit ons bewustzijn alles wegdenken, wat betrekking heeft op de objectieve wereld, alle voorstellingen en begrippen van uiterlijke ‘dingen’ en ‘krachten’, dan ledigen wij ons bewustzijn daarmede allerminst: er blijft dan nog over een zee van wilsuitingen, onpeilbaar diep, nu hooggolvend, dan vlak en kalm, nu het bewustzijn en de aandacht geheel in beslag nemend, dan bijna verdwijnend onder den bewustzijnsdrempel tot een dof gevoel van behaaglijkheid of onbehaaglijkheid, of geheel wegzinkend, om alleen over te blijven

als onderhoudster van de organische functies, als hoedanig zij straks weder in het bewustzijn treedt als pijn, wanneer er een stoornis plaats grijpt in het organisch verloop.

Op deze wijze blijkt, dat wij althans van één object weten, wat het niet alleen als uiterlijk object *voor ons*, maar ook *op zichzelf* is. Onze eigen persoonlijkheid is in wezen Wil. Want, ofschoon er vele gradaties in ons willen bestaan, van het bijna onbewuste verlangen af tot het met volle bewustheid nastreven van een bepaald doel, zoo meent Schopenhauer, dat wij al deze gradaties hebben te noemen met dien naam, die gebruikt wordt voor de ons het meest bekende, nl. het bewuste doel-nastreven.

Hoe staat het nu evenwel met de rest van onze objecten, die ons slechts als zoodanig bekend zijn en niet anders? Zijn zij in hun wezen iets dergelijks als wij voor onze persoonlijkheid gevonden hebben? Of is dit eene object wezenlijk van alle andere verschillend, 'geheel alléén onder alle andere tegelijk wil en voorstelling, terwijl de overige daarentegen louter voorstelling, d.i. louter beelden zijn, het eigen lichaam aldus het eenige werkelijke individu in de wereld?' (W.a.W.u.V. I pag. 156). Deze opvatting is die van 'het theoretisch egoïsme, dat juist daardoor alle verschijnselen, behalve zijn eigen individualiteit, voor spookbeelden houdt, zooals het praktisch egoïsme precies hetzelfde doet in praktisch opzicht, nl. alleen de eigen persoonlijkheid als een werkelijk bestaande, alle overigen evenwel als louter beelden beschouwt en dienovereenkomstig behandelt. Het theoretisch egoïsme is wel is waar nimmer door bewijzen te weerleggen, maar is niettemin in de philosophie zeer zeker nooit anders dan als sceptisch sophisma, d.w.z. als schijnargument gebruikt geworden. Als ernstige overtuiging daarentegen, zou het alleen in het gekkenhuis gevonden kunnen worden en dan zou er niet zoozeer behoefte zijn aan een bewijs als wel aan een kuur.' (W.a.W.u.V. I pag. 156). Men ziet het: Schopenhauer behandelt hen, die met hun theoretisch-egoïstische (of solipsistische) redeneeringen zoo bijzonder gewichtig doen, met weinig eerbied; of men er lang of kort over spreekt: te bewijzen, dat de 'buitenwereld' even reëel is als wij, is voor ons, die niets anders kennen dan den inhoud van ons zelfbewustzijn, inderdaad onmogelijk. Daar evenwel de realiteit der buiten-

wereld zich niet alleen aan ons opdringt door onze (dikwijls zeer voelbare) afhankelijkheid van haar, maar ook nog op een grond, dien ik zoo straks noemen zal, zoo verkrijgt deze realiteit een graad van waarschijnlijkheid, die praktisch met zekerheid gelijk staat, en het betwijfelen er van staat gelijk met bv. den twijfel aan het feit van onzen dood, iets wat immers ook niet bewezen kan worden en waar toch geen mensch met normale hersenen aan twijfelt. Het is daarom niet ten onrechte, dat Schopenhauer het theoretisch egoïsme, anders gezegd: consequent solipsisme, uit de philosophie verwijst naar het dolhuis.

Wij keeren dus terug tot de vraag naar het wezen, het bestaan *op zichzelf* van de objecten buiten ons. Met volstrekte zekerheid valt er niets te zeggen: wij worden ons nu eenmaal alleen van ons eigen, ons subjectief zieleleven bewust. Maar, wanneer wij om ons heen een aantal objecten zien, die in bijna alles gelijken op onszelf, als object beschouwd, die in hoofdzaak als object getrouwe copieën schijnen van onszelf voorzoover wij object zijn, daar zijn wij volkomen gerechtigd, hen te beoordeelen *naar analogie* van ons zelf en van hen aan te nemen, dat ook zij, evenals wij, wilsuitingen zijn.

Voor die objecten, die het meest met onszelf, als object beschouwd, overeenkomen, is dit al zeer gemakkelijk aan te nemen; niemand twijfelt er aan, dat zijn medemenschen óók bewustzijn hebben evenals hij, denzelfden stroom van wilsuitingen in zich verbergen als hij, en toch is het door niets te 'bewijzen', het is een oordeel *naar analogie* en niets anders. Om in te zien, dat het ware aan de menschen hun geestesleven en niet hun vorm, kleur, hardheid, enz. was, daarvoor was de uitvoerige kenniskritiek, waarmede Schopenhauer aanvangt, dan ook niet noodig. Maar deze was wèl noodig voor de lagere levensvormen, dieren en planten en nog meer voor de anorganische natuur. Bij de menschelijke objecten zal niemand den objectieven vorm verwarren met het wezen, maar naarmate dat wezen, de wil, ons langs den weg der analogie minder toegankelijk en begrijpelijk wordt, naarmate de wil al minder en minder verlicht wordt door bewustzijn en zich verder en verder verwijdert van den ons onmiddellijk en uitsluitend bekenden vorm van den wil, het menschelijk zieleleven, neemt de kans

tot verwarring toe, totdat deze bij de anorganische natuur bijna onvermijdelijk is. Het materialistisch, d.w.z. het geheel naïef en onkritisch bewustzijn, moet daarom den objectieven vorm, d.w.z. kracht en stof als het wezen der wereld beschouwen. En om deze opvatting van de anorganische natuur en zijdelings ook van de organische als onjuist aan te wijzen en daardoor te weerleggen, was de uitvoerige kenniskritiek noodig, die Schopenhauer in de inleiding tot zijn hoofdwerk geeft. Want niet dan nadat goed is ingezien, dat de bestudeering van de objectieve wereld als zoodanig alleen niet tot het verstaan ervan kan voeren, dat de stof en hare eigenschappen niets omtrent het wezen der natuur kunnen leeren, kunnen wij, niet bij wijze van dichterlijke phantasie, maar op wetenschappelijke gronden begrijpen, hoe alle objectieve vormen, organisch en anorganisch, wilsuitingen zijn, steeds minder verlicht door bewustzijn, steeds meer terugzinkend tot dof, onbewust streven, maar niet verminderend in energie. ‘Wanneer wij de verschijnselen der anorganische natuur met vorschenden blik beschouwen, wanneer wij den geweldigen, onophoudelijken drang zien, waarmee de wateren de diepte tegemoet snellen, de onverzettelijkheid, waarmee de magneet zich steeds weer wendt naar den Noordpool, de begeerte, waarmede het ijzer op hem toeschiet, de heftigheid, waarmede de electrische polen streven naar vereeniging en welke evenals de menschelijke wenschen door hindernissen wordt vergroot; wanneer wij het kristal snel en plotseling zien aangroeien met zooveel regelmatigheid in de vorming, die klaarblijkelijk niets anders is dan een door plotselinge verstijving overvallen en vastgehouden zeer beslist en volkomen bepaald streven naar verschillende richtingen; wanneer wij de keuswerking bemerken, waarmee de lichamen, door hun vloeibaren toestand vrijgemaakt en ontkomen aan de banden der vastheid, elkaar opzoeken en ontvlieden, zich vereenigen en scheiden; wanneer wij eindelijk zeer direct voelen, hoe een last, welks streven naar de aardmassa ons lichaam tegenhoudt, hierop onophoudelijk drukt en aandringt, zijn eenige streving volgend; - dan zal het ons geen groote inspanning van ons voorstellingsvermogen kosten, zelfs op zoo grooten afstand ons eigen wezen te herkennen, hetzelfde, dat in ons bij het licht van het bewustzijn zijn bedoelingen verwezenlijkt, hier evenwel

in de zwakste van zijn verschijningsvormen slechts blind, dof, eenzijdig en onveranderlijk streeft, maar toch, omdat het overal een en hetzelfde is - zoo goed als de eerste morgenschemering met de stralen van de heldere middagzon den naam van zonlicht deelt - ook hier evenals daar den naam Wil moet dragen, die datgene aangeeft, wat het zijn-op-zichzelf van ieder ding in de wereld en de uitsluitende kern van ieder verschijnsel is.' (W.a.W.u.V. I pag. 173).

Uit het voorgaande zal nu wel voldoende gebleken zijn, dat, wanneer Schopenhauer bv. de zwaartekracht, het magnetisme, enz. 'wilsuitingen' noemt en geen 'krachten', dit geen spelen met woorden is, maar een zaak van de allerhoogste beteekenis. 'Want aan het begrip kracht ligt, zooals aan alle andere, in laatste instantie de aanschouwelijke kennis der objectieve wereld, d.i. de verschijning, de voorstelling ten grondslag en hieruit is het voortgekomen. Het begrip Wil daarentegen is het eenige onder alle mogelijke begrippen, dat zijn oorsprong niet heeft in de verschijning, niet in de bloot aanschouwelijke voorstelling, maar van binnen komt, uit het onmiddellijk bewustzijn van een ieder opwelt. Voeren wij daarom het begrip kracht tot het begrip Wil terug, dan hebben wij inderdaad iets onbekends tot iets oneindig veel beter bekends, ja tot het eenige ons werkelijk onmiddellijk en geheel en al bekende teruggebracht, en onze kennis zeer veel verdiept. Rangschikken wij evenwel, zooals tot dusverre gebeurde, het begrip Wil onder het begrip kracht, dan doen wij afstand van de eenige onmiddellijke kennis, die wij van het wezen der wereld hebben en laten haar opgaan in een uit de verschijning geäbstraheerd begrip, waarmee wij daarom ook nooit boven de verschijning uit kunnen komen.' (W.a.W.u.V. I pag. 165).

Zoodanig is de weg, waarlangs Schopenhauer komt tot zijn wilsleer; niet door maar wat te fantaseeren, maar door in een uitvoerige kenniskritiek aan te toonen de onmogelijkheid om, uitgaande van de objectieve wereld, tot het an-sich, het Wezen der dingen door te dringen en daarna den inhoud van ons zelfbewustzijn, ons eigen an-sich, te gebruiken, als sleutel, om ons het an-sich der wereld te ontsluiten.

Uit Schopenhauer's wilsleer volgt logisch zijn pessimisme.

Want wij hebben wel te bedenken, dat niet alles wil *heeft*, maar wil *is*, dat de wil geen eigenschap is der dingen, maar hun inwezenlijke kern zelf. De wil in al zijn vormen, in al zijn 'objectiveeringen', als natuurkracht, als individu, streeft, omdat zijn wezen in streven bestaat, zonder einddoel, zonder rust, zonder finale bevrediging. Wel kan een kortstondige stremming den stroom voor een oogenblik stuiten, maar daarna zet hij zich opnieuw voort tot in het eindelooze. Wat dit beteekent voor de met bewustzijn begaafde 'wilsobjectiveeringen' is niet moeielijk in te zien: onbevredigdheid of, wanneer door tijdelijke bevrediging de stroom tot staan is gebracht en de rust te lang duurt, - verveling. 'Het leven schommelt op deze wijze als een slinger heen en weer tusschen de smart en de verveling, welke beide inderdaad zijn beide wezenlijke bestanddeelen zijn.' (W.a.W.u.V. I pag. 404). Maar een zeer belangrijk punt moet hierbij opgemerkt worden, nl. de veelheid van wilsuitingen. Eene veelheid van dingen, van individuen, die niet willend, niet strevend waren, konden getroost in den oneindigen tijd en de oneindige ruimte op elkaar volgen, naast elkaar liggen, zonder dat er van conflicten sprake zou zijn. Anderzijds zou één alleenbestaande, ongedeelde Wilsuiting, met bewustzijn begaafd zich niet noodzakelijk zoo bijster ongelukkig behoeven te gevoelen, hoewel over het geheel onbevredigd. Maar de vereeniging van deze twee factoren: een veelheid van willen, is de bron van een eindelooze reeks conflicten, in de anorganische natuur tusschen de verschillende 'natuurkrachten', tusschen zwaartekracht en magnetisme, tusschen electriciteit en chemische affiniteit (men leze b.v.W.a.W.u.V. I, pag. 193 v, en 205 vv. waar Schopenhauer meesterlijk dit elkaar-verdringen en bestrijden der natuurkrachten schildert), in de organische natuur tusschen de planten onderling, tusschen planten en dieren en dieren onderling (de verwantschap tusschen Schopenhauer en Darwin is op verscheidene plaatsen treffend), in de menschenwereld eindelijk tusschen de menschen onderling en door haar als geheel met lagere Wilsuitingen, waarmee zij gedwongen is, een aanhoudenden strijd te voeren, om te kunnen blijven bestaan. Niet als een kalm voortstroomende wil maar als een veelheid van tegenstrijdige, elkaar vijandige wilsuitingen, zoo vertoont zich aan ons de wil tot leven.

Wanneer Schopenhauer aldus langs den weg der redeneering zijn pessimisme afgeleid heeft uit zijn wilsleer, gaat hij over tot de empirische bevestiging ervan. ‘Wanneer men,’ zegt hij, ‘ieder de ontzettende smarten en kwalen, waaraan zijn leven voortdurend blootgesteld is, voor oogen wilde brengen, dan zou een huivering hem bevangen: en wanneer men den verstoktsten optimist door de ziekenhuizen, hospitalen en chirurgische martelzalen, door de gevangenissen, folterkamers en slavenstallen, over slachtvelden en schavotten leiden wilde, dan alle duistere krotten, waarin de ellende wegkruipt voor koud-nieuwsgierige blikken voor hem openen en hem tot slot in den hongertoren van Ugolino een blik zou laten slaan, dan zou zonder twijfel ook hij in 't eind wel inzien, van welke soort deze meilleur des mondes possibles is.’ (W.a.W.u.V. I pag. 420). Zoo valt Schopenhauer met de grootste felheid hen aan, die maar liefst de ellende der wereld negeeren, en, om het evenwicht te herstellen, schildert hij de wereld met de donkerste kleuren af.

Maar, voor ik verder hierop inga, moeten wij de redenen beschouwen die hem daartoe dreven. Want een dergelijk principiëel en consequent pessimisme maakt een onaangenamen indruk op menschen, voor wie krant en pijp de meest begeerlijke aardsche voorwerpen zijn, en de meest dwaze beweringen zijn dan ook uitgedacht, om Schopenhauer's pessimisme te verklaren en verdacht te maken. Volgens den een moet de heele oorzaak gezocht worden in zijn ongezond en onevenwichtig gestel, volgens den ander in de groote miskenning die hij bijna zijn geheele leven ondervond, terwijl weer een derde komt aandragen met het altijd-inslaande, maar in dit geval niets-zeggende argument ‘eenzijdigheid’, om Schopenhauer's beweringen te verzwakken.

Wie evenwel aandachtig zijn geschriften gelezen heeft, begrijpt, dat zijn pessimisme niet is de uiting van een knorrig humeur, maar het stellen van een geweldig probleem, dat hem verontrust en kwelt en dat hij niet bevredigend kan oplossen. Tot recht begrip hiervan is zeer lichtgevend zijn opstel: ‘Ueber das metaphysische Bedürfniss des Menschen’ in het tweede deel van zijn hoofdwerk. ‘Hoe lager een mensch in intellectueel opzicht staat,’ zegt hij daar, ‘des te minder raadselachtigs heeft het bestaan zelf voor hem.’ (aldaar, pag.

185). ‘Slechts voor het gedachtenlooze dier schijnt de wereld en het bestaan zich van zelf te verstaan: voor den mensch daarentegen is het een probleem, dat zich zelfs aan den ruwste en bekrompenste in enkele heldere oogenblikken opdringt... Inderdaad is de onrust, die het nooit afloopende uurwerk der metaphysica in beweging houdt, het bewustzijn, dat het niet-zijn van deze wereld evengoed mogelijk is als haar zijn... Ja, wat meer is, wij vatten zeer spoedig de wereld op als eene, welker niet-zijn niet alleen denkbaar is, maar zelfs te verkiezen zou zijn boven haar wèlzijn; vandaar onze verwondering over haar, die gemakkelijk overgaat in een peinzen over het noodlot, dat oorzaak is van haar bestaan en waardoor zoo'n onmetelijke krachtsinspanning als er tot voortbrenging en instandhouding van zulk een wereld noodig was, zoozeer tegen haar eigen voordeel in kon worden gebruikt. De philosophische verwondering is daarom in den grond een pijnlijke en treurige: de philosophie vangt, evenals de ouverture van Don Juan, aan met een molakkoord.’ En verder: ‘Aldus zijn het, zooals boven werd opgemerkt, het booze, het leed en de dood, die de philosophische verwondering karakteriseeren en verhoogen; niet alleen dat de wereld er is, maar nog meer, dat zij zoo ongelukkig is, dat is het punctum pruriens der metaphysica, het probleem, dat de menschheid in een toestand van onrust brengt, die zich noch door scepticisme noch door kriticisme tot bedaren laat brengen.’ (W.a.W.u.V. II pag. 199).

Niet het feit opgemerkt en uitvoerig beschreven te hebben, maar het als een probleem te hebben opgevat en gesteld, zóó degelijk, met zooveel energie en consequentie, dat het niet meer genegeerd kan worden, ziedaar de groote verdienste van Schopenhauer.

Nieuw zijn deze beschouwingen geenszins; integendeel, alle godsdienstleeraars vatten het leed der wereld niet op als een feit, waarbij de mensch zich nu eenmaal had neer te leggen, maar trachtten het tot op zekere hoogte te verklaren en den weg tot verlossing aan te geven. En ook in de philosophie is het vraagstuk niet nieuw. Schopenhauer wist dit niet alleen zeer goed, maar beroemt zich zelfs op de groote overeenstemming tusschen zijn philosophie en het Christendom en Boeddhisme. Maar wat in de philosophie wèl nieuw was, dat was

de ernst, waarmede hij het stelde en de oplossing, die hij er aan gaf. ‘Vele waarheden,’ zegt hij, ‘blijven alleen daarom verborgen, omdat niemand den moed heeft, om het probleem onder de oogen te zien en er op los te gaan.’ (W.a.W.u.V. II pag. 168). En bij deze woorden heeft hij het niet gelaten: met praatjes en uitvluchten behoeft men niet bij hem aan te komen. Wordt hij gewezen op de schoonheid der wereld, op de zon, de bloemen, de bergen en dalen, de zeeën en vlakten, dan is zijn sarcastisch antwoord: ‘Maar is de wereld dan soms een kijkspel? Om te *zien* zijn die dingen zonder twijfel mooi, maar ze te *zijn*, dat is heel wat anders.’ (W.a.W.u.V. II pag. 684). Ja, zóó weinig weet hij van schipperen, dat hij op de opmerking, dat het toch niet opgaat, al het geluk in de wereld over het hoofd te zien, opmerkt: ‘Wanneer de wereld en het leven zelfdoel waren, en dus theoretisch geen rechtvaardiging, praktisch geen schadeloosstelling of vereffening van noode hadden, maar bestonden, zooals bv. Spinoza en de tegenwoordige Spinozisten het voorstellen, als de eenige manifestatie van een God, die animi causa, of om zich te spiegelen, zoo'n evolutie met zichzelf ondernam, zoodat dus hun bestaan noch door gronden gerechtvaardigd, noch door gevolgen goedgemaakt behoefde te worden, - dan moesten niet alleen de genietingen en het geluk des levens tegen de smarten en plagen er van opwegen,... maar er moest in het geheel geen smart bestaan, en evenmin de dood, of hij moest althans niets afschrikwekkends voor ons hebben. Slechts zóó zou het leven zichzelf rechtvaardigen.’ (W.a.W.u.V. II pag. 679).

Het is in het licht van deze beschouwingen, dat Schopenhauer gelezen moet worden. En twee omstandigheden moeten in aanmerking worden genomen, die zijn toon nog heftiger maakten, dan deze van nature al was. In de eerste plaats zijn gevoel van onmacht, om zijn vraagstuk grondig op te lossen. Vandaar zijn uitroepen van kregelige woede in hoofdstukken als bv. Charakteristik des Willens zum Leben, of Von der Nichtigkeit und den Leiden des Lebens. Hoe de wil verlost kan worden uit zijn onzaligen toestand, heeft hij trachten aan te toonen in zijn straks te noemen leer over de Verneinung des Willens zum Leben, maar hoe de wil gekomen is in dien toestand, is voor hem eeuwig een raadsel

gebleven, dat niet ophield hem te kwellen. Vandaar ook de vele tegenstrijdigheden in zijne beweringen: nu eens is de wil blind en onbewust, elders hooren wij, dat de wil toch eigenlijk nog zoo blind niet is. Opvallend is zijn onzekerheid in het hoofdstuk: Ueber den Tod in W.a.W.u.V. II. Nu eens wordt individueele onsterfelijkheid geleerd, dan weer moet de onsterfelijkheid gezocht worden in de eeuwigheid der soort, dan weer in de eeuwigheid van den éénen Wil, die wij allen zijn. Ja, hij gaat zelfs zoover, te zeggen ‘dat het menschelijk intellect totaal buiten staat is, om de werkelijke positieve oplossing van het wereldraadsel te begrijpen en te doordenken, zoodat, wanneer een wezen van een hooger soort zou komen en zich alle mogelijke moeite gaf om het ons duidelijk te maken, wij van zijn uitleggingen in 't geheel niets zouden vatten.’ (W.a.W.u.V. II pag. 214). En elders heet het: ‘Nooit heb ik mij vermeten, een philosophie op te bouwen, die geen vragen meer overlaat.’ (ibid. pag. 696).

De tweede oorzaak van Schopenhauer's heftigheid was de weinige weerklank, die niet alleen zijn oplossing, maar vooral ook zijn probleem vond bij zijn pantheïstisch aangelegde tijdgenooten. Vandaar zijn verbitterde uitvallen tegen elke theïstische of optimistisch-pantheïstische beschouwing. Nu is het Spinoza, (voor wien hij overigens groote achting heeft), dan weer Leibnitz, waar hij tegen te velde trekt, en het heftigst van al zijn zijn aanvallen op zijn tijdgenoot Hegel. En mogen er ook andere motieven geweest zijn voor zijn vijandschap tegen Hegel dan dit, wij, die een opleving der Hegelsche philosophie meemaken, kunnen die vijandschap zooal niet geheel verontschuldigen, dan toch begrijpen, zonder tot uitsluitend persoonlijke motieven onze toevlucht te moeten nemen. Wanneer wij zien, hoe van Hegelsche zijde in onze dagen nà Schopenhauer en Von Hartmann het vraagstuk, dat Schopenhauer bezighield, of kalmweg genegeerd of zoogenaamd opgelost wordt met behulp van een phraseologie, die aan het belachelijke grenst, en met een air, alsof er in al dien bombast een diepe, voor gewone verstanden verborgen wijsheid school, dan kunnen wij ons voorstellen, hoe de ergernis van Schopenhauer over een dergelijk goedpraten of beter: goed phraseeren van zooveel leed, steeg tot verontwaardiging, die hem deed uitroepen: ‘Overigens

kan ik hier de verklaring niet inhouden, dat het optimisme, voor zoover het niet het gedachtenloos gepraat is van hen, onder wier platte schedels niets dan woorden huizen, mij niet alleen als een absurde, maar ook als een waarlijk laaghartige zienswijze voorkomt, als een bittere hoon voor het namelooze lijden der menscheid.' (W.a.W.u.V. I pag. 422).

Tot zoover het probleem: heeft Schopenhauer de oplossing gegeven? Ten deele werd deze vraag boven reeds in negatieven zin beantwoord, waar opgemerkt werd, dat de positieve oplossing van het wereldraadsel voor ons verstand een onmogelijkheid is. Van een volledige 'rechtvaardiging' is dan ook bij Schopenhauer geen sprake. De eenige vraag, die hij behandelt, de vraag trouwens, die ook door de godsdiensten als een der voornaamste, zoo niet de voornaamste, wordt beschouwd, is deze: is er nog een ander bestaan mogelijk dan dit; is er een verlossing uit dit bestaan van vruchteloos, eeuwig-leedvol willen, uit dit bestaan van hulpeloosheid en afgescheidenheid?

Deze vraag beantwoordt Schopenhauer bevestigend, daarmede een stelling uitsprekende van het hoogste gewicht. Het is mogelijk, den wil te 'verneinen', te ontkennen, op te heffen, al is het niet gemakkelijk. 'Want wel willen allen verlost worden uit den toestand van leed en dood; zij zouden de eeuwige zaligheid willen beërven, zooals men zegt, in den hemel komen, maar alleen niet op hun eigen beenen; gedragen zouden zij willen worden door den loop der natuur. Maar dat is onmogelijk.' (W.a.W.u.V. II pag. 712). De opheffing van den wil is het eind van een langdurig proces, de laatste schrede van een moeilijk pad.

Dit pad is de weg van het oorspronkelijk dierlijk egoïsme tot de hoogste menschelijkheid. De 'natuurlijke' mensch is onwetend en daardoor egoïstisch. Zijn eigen persoon is hem het eenig reëele, zijn eigen vreugde en smarten zijn het eenige waarmee hij rekening houdt. Door list en geweld schuift hij het leed zooveel mogelijk op de schouders van anderen en bekommert zich er verder niet meer over. Hoe hooger evenwel de mensch in moreel opzicht stijgt, des te meer vervangen liefde en medelijden het oorspronkelijk egoïsme, des te meer doorziet hij het 'principium individuationis' of

‘den sluier van Maja’, zooals Schopenhauer het besef van afgescheidenheid vaak noemt met een uitdrukking, aan de Brahmaansche mythologie ontleend, des te meer vereenzelvigt hij zich met anderen, totdat eindelijk de toestand intreedt, dien Schopenhauer zoo schoon beschrijft in W.a.W.u.V. I, § 63 over de eeuwige gerechtigheid. Wie tot dezen trap genaderd is ‘dien wordt het duidelijk, dat, wijl de wil het an-sich van alle verschijnsel is, de anderen aangedane en de zelfondervonden kwelling, het booze en het leed, steeds een en hetzelfde wezen treffen.’ ‘Hij, die martelt en de martelaar zijn één. Gene dwaalt, wanneer hij geen deel meent te hebben aan het leed, deze, wanneer hij zich vrij waant van de schuld.’ Schopenhauer verwijst naar de Brahmaansche leer, waar hetzelfde uitgedrukt wordt in de Veda's, deze ‘vrucht der hoogste menschelijke kennis en wijsheid, welker kern in de Upanischaden als het grootste geschenk dezer eeuw tot ons gekomen is’, waar deze waarheid op verschillende wijzen gezegd wordt, ‘in het bijzonder daardoor, dat voor den blik van den leerling alle wezens der wereld, levende en levenlooze, in een rij worden voorbijgeleid en over elk van hen het tot formule geworden en als zoodanig het maha vakya genoemde woord uitgesproken wordt: Tatoumes, of juister: tat twam asi, hetwelk beteekent: “dit zijt gij”.’ (W.a.W.u.V. I, pag. 457).

De erkenning van de wezenlijke eenheid van al wat leeft, ja, van al wat bestaat, vordert niet noodwendig een scherpzinnig verstand, in den zin, waarin wij die uitdrukking in den regel gebruiken. Het is geen vraag van geleerdheid, maar van heiligheid, geen zaak van abstract weten, maar van intuïtief inzien.

Wanneer deze trap van intuïtieve doorgronding van het wezen der wereld als één noodlottige wilsluiting bereikt is, de wil volkomen zelfkennis heeft bereikt, wordt ingezien, dat het vruchteloos is, op geluk te hopen voor zichzelf of voor anderen. ‘Het is hem niet meer voldoende, anderen lief te hebben als zichzelf en voor hen evenveel te doen als voor zichzelf; maar er ontstaat in hem een afschuw voor het wezen, welks uitdrukking zijn eigen persoonlijkheid is, voor den wil tot leven, de kern en het wezen van die als jammervol doorziene wereld.’ (W.a.W.u.V. I pag 487). ‘Hij ziet

het geheel, doorziet het wezen ervan en vindt het gedompeld in een eeuwig vergaan, een nietig streven, een innerlijken tweestrijd en voortdurend lijden, ziet, waarheen hij het oog wendt, de lijdende menschheid, de lijdende dierenwereld en een wegzinkende wereld. Dit alles ligt hem echter even na, als den egoïst alleen zijn eigen ik. Hoe zou hij, bij zoo'n kennis van de wereld, ditzelfde leven door voortdurende wilsuitingen bevestigen en er zich daardoor steeds inniger aan hechten, het steeds vaster tegen zich aan drukken?.... De wil wendt zich thans van het leven af.' (Ibid. pag. 486).

Schopenhauer verwerpt uitdrukkelijk het denkbeeld, dat deze askese in den grond toch weer een uiting van egoïsme zou zijn en dus een terugval beneden den voorafgaanden trap, de algemeene menschenliefde. De wilsontkenning heeft niet beschouwd te worden als een laf zich-terugtrekken uit het leed der wereld zonder zich te bekommeren om de achterblijvenden, maar als een vóórgaan van anderen, om hun den weg te toonen ter ontkoming aan alle leed.

Zoo zijn we dan genaderd tot het meest paradoxale, den meesten aanstoot gevende onderdeel van Schopenhauer's wijsbegeerte. Op het eerste gezicht is de wilsontkenning, het eindigen van het vruchteloos streven naar eindige en vergankelijke dingen, onbegrijpelijk, raadselachtig, ja ongerijmd. En toch is zij de kern van Schopenhauer's leer.

Men heeft lang en breed uitgeweid over zijn pessimisme, maar vergeten, dat, evenals zijn kenniskritiek dient om zijn wilsleer op te stellen en zijn wilsleer het fundament is voor zijn pessimisme, zoo zijn pessimisme zijn voltooiïng vindt in de wilsontkenning. En de reden, waarom aan deze zoo zelden recht wedervaart, is de groote wanverhouding tusschen probleem en oplossing. Zoo scherp gesteld, zoo in alle onderdeelen uitgewerkt, zoo doordacht, zoo steunende op gevolgtrekkingen en ervaring beide als zijn pessimisme is (het probleem), zoo vaag, zoo nevelachtig is zijn wilsontkenning (de oplossing). Maar men moet, zooals onze Duitsche naburen zeggen, het kind niet wegwerpen met het badwater: door de onvoldoende oplossing blijft de beteekenis van het vraagstuk ongeschokt, zooals dan ook door niemand minder dan Ed. Von Hartmann ingezien is, die het probleem opnieuw opgenomen en op zijne wijze bearbeid heeft.

Wat nu Schopenhauer's oplossing aangaat, zoo hebben wij wèl in het oog te houden, dat niet alleen het Christendom in zeer wezenlijke punten sterk met Schopenhauer verwant is, maar dat de godsdienst, die het grootst aantal belijders telt, de Boeddhistische, doordrongen is van volkomen denzelfden geest als zijn philosophie. Tanha, de 'dorst' naar afgescheiden, relatief bestaan, moet vernietigd worden, gedurende het doorloopen van het 'edel, achtvoudig pad', dat leidt naar opheffing van alle onbevredigd, eindig bestaan, Nirwana. Des te meer klemt dit argument van gelijkluidendheid, wanneer men bedenkt, dat Schopenhauer niemand te ontzien had en met de 'officiëele' wijsbegeerte en religie voortdurend op voet van oorlog stond. Men zal dus verstandig doen, niet Schopenhauer's wilsontkenning a priori als onzin te verwerpen, maar er in te zien de voorloopige, tastende, onbeholpen poging, om een probleem op te lossen op een wijze zooals dit nog niet (in het Westen althans) langs verstandelijken, reflecteerenden weg was gezocht.

Wat is nu de ontkenning van den wil? Zij schijnt, oppervlakkig beschouwd, niets anders te kunnen zijn dan vernietiging. Wanneer wij en de wereld in wezen wilsuiting zijn en deze wil moet worden gedood, 'ontkend', dan schijnt het resultaat te moeten zijn een volledig niet-meer-bestaan. Dit is intusschen niet Schopenhauer's bedoeling.

Wij zagen boven reeds, dat Schopenhauer niet voorgeeft, de wereld in alle opzichten te doorgronden, tot op den bodem te kunnen peilen. 'Er is een grens tot welke het nadenken dóórdringen kan en tot zoover het den nacht van ons bestaan kan verlichten, al blijft de horizont ook nog steeds donker. Deze grens bereikt mijne leer in den Wil tot leven die in zijn eigen verschijning zich bevestigt of ontkent. Nog verder te willen gaan is in mijne oogen alsof men de atmosfeer uit zou willen vliegen. Wij moeten er bij blijven staan, ofschoon onmiddellijk uit opgeloste problemen nieuwe voortkomen.' (W.a.W.u.V. II 696). En in het hoofdstuk, getiteld: Epiphilosophie, dat over zijn eigen philosophie handelt, noemt hij onder de verschilpunten tusschen het pantheïsme bv. van Spinoza en zijn leer, o.a. dit op: 'dat bij (hem) de wereld niet alle mogelijkheid van Bestaan uitput,

maar er nog veel ruimte overblijft voor datgene, wat wij slechts negatief aanduiden als ontkenning van den Wil tot leven'. (Ibid. pag. 759).

Wanneer ik in het voorgaande dan ook, in navolging trouwens van Schopenhauer zelf, steeds gesproken heb van 'de' wereld, die Wilsuiting is, moet dit niet in strengen en algemeenen zin opgevat worden. Wat hebben wij dan evenwel te verstaan onder die wereld (dat bestaan), dat niet Wil is? Het antwoord op die vraag, zegt Schopenhauer, *kan* niet gegeven worden door ons, die nog 'des Willens voll sind'. Zooals voor den visch, wiens element is het water, een leven buiten het water ondenkbaar is en géén leven kan zijn, zoo staat voor ons, die als wilsobjectiveeringen ons bewegen en leven in een wereld die door-en-door wil is, een bestaan buiten dit gelijk met vernietiging. Maar dat belet niet, dat wij logisch de mogelijkheid kunnen inzien van een geheel verschillenden toestand van zijn, in het licht waarvan ons bestaan met meer recht niet-zijn zou mogen heeten. Een absolute ontkenning, een absoluut niets bestaat niet; elke ontkenning is de ontkenning van iets, van iets bepaalds, iets eenzijdigs, en het hangt eenvoudig van ons eigen standpunt af, welke van de twee eenzijdigheden en tegenstrijdigheden wij het positieve of het negatieve, het bevestigende of ontkennende, het iets of het niets zullen noemen. Met deze logische mogelijkheid van een van den onzen verschillenden toestand van zijn behoeven wij ons evenwel niet geheel en al te vergenoegen. Het is waar: eerstehands empirische kennis bezitten wij niet. Maar wat wij wèl kunnen doen, is, ons te wenden tot hen, in wie de wil zich heeft ontkend en opgeheven. Wat voor ons na de ontkenning van den wil overblijft, is zeer zeker niets. Maar, zegt de wijsgeer-kunstenaar in woorden, die men in het oorspronkelijke moet lezen, om ze naar waarde te kunnen waardeeren, 'wenden wij den blik van onze eigen armzaligheid en kleinheid naar hen, die de wereld overwonnen, in wie de wil, tot volledige zelfkennis gekomen, zichzelf in alles wedervond en dan zichzelf uit vrije verkiezing ontkende, en die dan nog slechts wachten op de verdwijning van zijn laatste sporen met het lichaam, dat zij belevendigen; dan verrijst voor ons, inplaats van het rustelooze dringen en drijven, inplaats van den voortdurenden

overgang van hoop naar vrees en van vreugde naar smart, inplaats van het nooit bevredigde en nooit afstervende verlangen, waaruit de levensdroom van den willenden mensch bestaat, die Vrede, die alle wijsheid te boven gaat, die oceanische gemoedskalmte, die diepe rust, dat onwankelbaar vertrouwen, die blijheid, waarvan de enkele afspiegeling op het gelaat, zooals Raphael en Correggio haar hebben weergegeven, een volledig en zeker evangelie is: alleen het beschouwen is gebleven, de wil is verdwenen. En met diepen en smartelijken weemoed zien wij dan op tot dezen toestand, tegenover welken het jammervolle en heillooze van onzen eigen toestand door het contrast in het volle licht verschijnt... Op deze wijze dan, door de beschouwing van het leven en werken der heiligen, die wij helaas binnen onze eigen ervaring zelden ontmoeten, maar die ons voor oogen worden gebracht door hunne opgeteekende levensgeschiedenis en, van het zegel der innerlijke waarheid voorzien, ook door de kunst, hebben wij den somberen indruk te verdrijven van dat Niets, dat als laatste doel achter alle deugd en heiligheid zweeft en dat wij vreezen, zooals de kinderen de duisternis.... Wij bekennen het openhartig: wat na algeheele opheffing van den wil overblijft, is voor allen, die nog vol van den wil zijn, niets. Maar ook omgekeerd is voor hen, in wie de wil zich verkeerde en ontkende, deze zoo reëele wereld met al haar zonnen en den ganschen melkweg - Niets.' (W.a.W.u.V. I pag. 526).

Hoe weinig Schopenhauer bij de Wilsontkenning denkt aan vernietiging, blijkt ook uit de wijze, waarop hij spreekt over de gevolgen ervan ten opzichte van anderen. Maar helaas is de uitwerking van dit onderwerp weer zoo vaag en onbegrijpelijk mogelijk. Hij behelpt zich deels met zinnebeelden, deels beroept hij zich op citaten uit Brahmaansche en Boeddhistische werken, uit den Bijbel, uit Angelus Silesius en Meister Eckhard, zonder dat de lezer een duidelijke voorstelling krijgt van wat hij nu eigenlijk bedoelt. Maar deze onduidelijke behandeling belet niet, dat volgens Schopenhauer de verloste mensch nog heeft te arbeiden aan de verlossing van anderen, menschen en dieren.

Zoo slaat de philosophie van Schopenhauer, op haar hoogste punt gekomen, om in - mystiek. Het probleem blijkt hem te machtig en, niet in staat tot de volledige oplossing, ver-

genoegt hij zich met de richting aan te geven, waarin de oplossing gezocht moet worden. En dat deze richting inderdaad ernstige overweging verdient, tracht hij te betoogen in hoofdstuk 48 van het tweede deel van zijn hoofdwerk, waar hij aan de hand van tal van mystici wijst op de groote overeenstemming in de uitspraken van de mystieken van alle landen en alle tijden. 'Niets kan verrassender zijn,' zegt hij, 'dan de onderlinge overeenstemming van de schrijvers die deze leeringen verkondigen, bij de allergrootste verscheidenheid van hunne tijdperken, landen en godsdiensten.... Zij vormen niet de een of andere secte, die een geliefd en eenmaal aangegrepen theoretisch dogma vasthoudt, verdedigt en voortplant; veeleer weten zij meestentijds niets van elkaar af, ja de Indische, Christelijke en Mohammedaansche mystici, quietisten en asceten zijn heterogeen in alles, behalve alleen in den innerlijken zin en geest hunner leeringen.' Zelfs de Christelijke mystici kunnen in den regel geen kennis van elkaar gehad hebben, bovendien waren sommigen onder hen zeer geleerde en anderen zeer ongeletterde personen. 'Des te meer bewijst hunne groote innerlijke overeenstemming, bij de vastheid en onwrikbaarheid hunner uitspraken, dat zij uit een werkelijke innerlijke ervaring spreken.' (W.a.W.u.V. II pag. 723). En na een opsomming van een aantal mystici legt hij de trotsche verklaring af, waarmee hij zijn geheele philosophie karakteriseert: 'Wie zulke geschriften gelezen en hunnen geest met dien van de ascese en het quietisme, zooals hij zich door alle werken van het Brahmanisme en Boeddhisme heen vlecht en uit iedere bladzijde spreekt, heeft vergeleken, zal toegeven, dat een philosophie, die consequent die geheele denkwijze moet verwerpen, wat slechts gebeuren kan door haar vertegenwoordigers voor bedriegers of zotten te verklaren, reeds hierom alleen onjuist moet zijn. In dit geval nu bevinden zich alle Europeesche systemen met uitzondering van het mijne. Waarlijk, het zou een vreemd soort zotheid moeten zijn, die onder alle mogelijke verschillende omstandigheden en personen met zulk een eenvormigheid zou worden uitgesproken en daarenboven door de oudste en talrijkste volkeren der aarde, namelijk door ongeveer drie vierden van alle bewoners van Azië tot een hoofdleering van hun godsdienst was verheven. Geen enkele philosophie

mag het thema van het ascetisme zoo maar ter zijde laten liggen, als men het haar voorlegt, omdat het identiek is met het thema van alle metaphysica en ethica. Hier is alzoo een punt, waar ik iedere philosophie met haar optimisme afwacht en waarover ik verlang, dat zij zich uitspreekt.' (W.a.W.u.V. II, pag. 724).

Dat in de vorige bladzijden de grootheid van den denker, wiens naam aan het hoofd van dit opstel staat, niet tot haar volle recht heeft kunnen komen, gevoelt niemand dieper dan ikzelf. Maar ondanks dit, hoop ik toch wat meer waardeering gewekt te hebben voor een der allergrootste figuren der wijsbegeerte en in het bijzonder de beteekenis te hebben toegelicht van zijn berucht pessimisme.

Immers, wat zijn wilsleer aangaat, zoo heeft deze voor een kenner van de Duitsche wijsbegeerte weinig vreemds en karakteristieks. Er bestaat bij de grootste Duitsche denkers der 19e eeuw een verrassende overeenstemming in hunne beschouwingen van het wereldproces. Om zich hiervan goed te doordringen, vergelijke men bv. Spinoza eenerzijds met Hegel, Schopenhauer en Von Hartmann anderzijds. Rust en verhevenheid kenmerken de substantie van Spinoza. Het is het Eene, waaruit alles voortkomt en waarheen alles terugkeert, waarin alles leeft en zich beweegt. Alles wordt en vergaat volgens eeuwige wetten: de causaliteit heerscht oppermachtig. Dit geeft aan de wijsbegeerte van Spinoza dat imponeerende, dat machtig-breede, dat aantrekt en tot bewondering stemt. Maar Spinoza's grootheid is tegelijk zijn zwakheid: de substantie wordt opgevat als ènkel causaal, ènkel-mechanisch. Ons denken vindt in de eenzijdigheid van Spinoza een groote tijdelijke bevrediging, maar geen absolute: noch in de substantie zelf, nòch in de modi zit eenig initiatief, eenige spontaneïteit. En het is juist dit laatste, wat de latere Duitsche philosophie kenmerkt. Ginds causaliteit en mechanisme, hier teleologie en spontaneïteit. Een vrijheid, die geen losbandigheid, geen regelloosheid is, waarin het proces niet anti-causaal, maar méér is dan enkel-causaal, een causaal zich openbarende, van binnen opwellende drang naar leven, naar geluk, naar bevrediging en naar macht, dat is de gemeenschappelijke karaktertrek zoowel van Schopenhauer als

van Hegel en Von Hartmann. De een spreekt van Wil, de ander van Idee, de derde van Wil en Voorstelling.

Maar het verschil is er een van naam, niet van wezen. Want de wil van Schopenhauer werkt teleologisch, ontwikkelt zich volkomen doelmatig van onbewustheid naar volledig zelfbewustzijn toe. Hegel's Absolute Denken is alleen op zijn hoogste trappen een werkelijk denken in engeren zin, op de lagere is het onbewust en - louter streven. En Von Hartmann die aan het Absolute Wil en Voorstelling toekent, brengt daarmee geen nieuw element in de wijsbegeerte, maar geeft daarmede uitsluitend te kennen, dat het Absolute noch als enkel ‘willen’, noch als enkel ‘denken’ moet opgevat worden, maar deze beide als ‘attributen’ aan zich heeft, verbetert dus misschien de terminologie, in den grond der zaak noch Schopenhauer's noch Hegel's gronddenkbeeld wijzigende.

Zoo ligt in Schopenhauer's wilsleer niet het speciale van zijn philosophie. Het hem in het bijzonder kenmerkende (behalve tegenover Von Hartmann) is zijn berucht pessimisme. En het is waar, - amusant is de lectuur van Schopenhauer in den regel niet. Maar de philosophie heeft nu eenmaal niet tot roeping, om amusant, maar om waar te zijn, en het staat ieder vrij, zich bezig te houden met die vraagstukken, die hem het meest interesseeren. Daarom was Schopenhauer onbillijk tegen Hegel, toen hij hem de ‘marternde Langweiligkeit’ verweet, waarmede deze de kategorieën uit elkaar ontwikkelde omdat het hemzelf nu eenmaal niet interesseerde en hij dan ook met de ‘objectiveeringen van den Wil’ vrij slordig omsprong, zich vergenoegende met ze onvolledig en zonder bepaalde systematiseering aan te geven. Maar het vraagstuk, dat Schopenhauer bezig hield, bestaat nu eenmaal: het bestáán van de godsdiensten alleen reeds bewijst het, en wie meer gesteld is op waarheid dan op amusante lectuur zal er vroeger of later waarschijnlijk wel mee in aanraking komen. En dán mag de qualificatie van ‘berucht pessimisme’ eerder dan aan Schopenhauer's philosophie, waarvan de wilsontkenning een integreerend bestanddeel vormt, toegekend worden aan die philosophieën, in welke de Wil zich van eeuwigheid tot eeuwigheid ‘bejaht’. Want vreeselijker dan alle wilsontkenning is de ‘ewige Wiederkehr’ van Nietzsche en Hegel. Het is waar, dat Schopenhauer's verlossing uit deze

wereld van onzalig willen vaag en nevelachtig is. Wij zagen het boven reeds. Zijn wilsontkenning is een sprong in het duister, alleen verlicht door het geheimzinnig schijnsel der mystiek; het bestaan van den opgeheven wil is voor ons niet denkbaar zonder stoffelijken ‘drager’, terwijl even onbegrijpelijk is, hoe eene alleen-moreele verandering van den mensch een geheel andere wijze van bestaan moet veroorzaken. Ik zal hier niet meer herhalen, waarom m.i. de richting, door hem aangewezen, ernstige overweging verdient; ik wil hier alleen opmerken, hoe ondanks al deze gebreken de grondtoon van Schopenhauer's geheele philosophie is: er *moet* ergens een verlossing wezen; de treurigheid van ons wereldbeeld *moet* liggen aan onze gebrekkige kennis; het is absurd, om aan te nemen, dat het Bestaan in zijn geheel niets anders zijn zou dan dat waarvan wij kennis dragen: een redelooze wil, die zich tot in eeuwigheid zou manifesteeren in vergankelijke, hulpelooze en meest lijdende wezens.

Wie deze opvatting vergelijkt met die van Hegel en vooral met die van Nietzsche (tusschen welke beiden een zeer innige verwantschap bestaat), dien zal het niet twijfelachtig voorkomen, waaraan hij het praedicaat ‘pessimistisch’ heeft toe te kennen. ‘Ruchlos’ om in Schopenhauer's taal te spreken, laaghartig zou de figuur van Zarathustra, dezen eeuwig-grijnzenden, met zichzelf ingenomen phraseur mogen heeten, die het medelijden verwerpt als een zwakheid, in het bewustzijn van zijn kracht zich niet bekommert om het bestaan der zwakken, en als een echte decadent zwelgt in het bewustzijn van de eeuwige herhaling van dezen benauwden werelddroom. En wij zouden met innigen weerzin op dit domme gephraseer mogen neerzien als het vreeselijkst denkbaar en onbarmhartigst pessimisme, wanneer niet de schepper van de houten ledepop Zarathustra door zijn leven, door zijn lijden en vooral door zijn tragisch levenseinde zijn beweringen had gelogenstraft. Onze weerzin verandert in medelijden, wanneer wij denken aan den armen, halfblinden zenuwlijder, die aan zijn bestaan een schijn van titanisme zocht te geven, omdat het alleen zóó voor hem te dragen was. Als de kinderen bang zijn in 't donker, dan zingen zij hun hoogste lied, en naarmate Nietzsche physiek onder het normale peil der menschheid zonk en den waanzin voelde naderen, moest zijn trots en zijn

besef, van aanleg een buitengemeen genie te zijn, zich lucht geven door de schepping van den Zarathustra-figuur, die alleen zóó niet onze verontwaardiging, maar ons medelijden met zijn schepper opwekt. En de krankzinnigheid van dezen diep beklagenswaardigen denker moge hun tot waarschuwing strekken, die nog niet inzien, dat hij, die zich in 'übermenschliche' phraseologie boven het probleem stelt en weigert te buigen - moet barsten.

Hoe weldadig doet, vergeleken bij het Hegel-Nietzscheaansch gebral, Schopenhauer's naïeve bekentenis aan, dat de oplossing, die hij zijn heele leven gezocht heeft, niet door hem is gevonden, dat hij niets kan doen dan te verwijzen en tot studie opwekken in een bepaalde richting. Waarlijk, zoo hooghartig als Schopenhauer was tegenover zijn tijdgenooten, zoo nederig stond hij tegenover 'de' wereld, in algemeenen zin genomen. Al zijn trots en gevoel van eigenwaarde beletten hem niet, zich klein te gevoelen tegenover het wereldraadsel. En dit is de houding van den wijsgeer: zich niet te vergenoegen met woorden, maar de tegenstrijdigheden in 'onze wereld' onder de oogen te zien en te trachten op te lossen door nadenken en onderzoek, bedenkende, dat de wereld groot en onze wijsheid klein is.

J. DE JAGER.

Sonnetten.

I.
Droom.

Ik hoorde schreien in mijn droom, zóo droef
  Dat ik van meelij beefde. O wie zoo schreit
  Werd zeker 't leed der wereld opgeleid!
Mijn schrijnend hart omprangde een wreede schroef.
O kon mijn meelij redden wie zóo lijdt
  En lichten óp uit donkre hellegroef
  Naar gouden zon dat smartverwrongen stroef
Gelaat, hoe triomfeerde ik trots-verblijd!

Ik strekte de armen uit, vol liefde. - ‘O 'k wil
  U helpen, zie, ik kom, neen, ween zoo niet!’
Toen schrikte ik wakker met een schrillen gil,
  Van doodzweet klam en rillende als een riet:
Het was mijn eigen schreien. - Lang nog, stil
  Vloeiden mijn tranen als een lava-vliet.

II.
Platanen-lanen.

Betreed ik weer dezelfde lieve lanen,
Waar 'k liep te zingen met mijn liefdedroom,
Waar, rozerood van hoop of bleek van tranen,
Mij toekomst wenkte in verren zilverdoom?

De trouwverbonden kronen der platanen
Bouwde' een paleis van loover; - zomerloom
Op de oude stadspoort hangen slap de vanen; -
In 't bruine mul ontvalt een blad zijn boom.

Ik sta voor 't huis, waar 'k niet mag binnentreden,
Waar 'k heb geleefd, vertwijfeld en geschreid.
Ik proef de lucht vol wierook van mijn beden,
Ik hoor mijn lied doorzingen de eenzaamheid.

Doch klokkespel komt zacht mijn ziel doorvreden
En héel verleden smelt in eeuwigheid.

III.
Oude tuin.

Eentonig-droomig ruischt nog de oude watermolen;
Een haan klaroent, als uit een landlijk ver gehucht;
De leeljen-vijver slaapt, in bloemen blank verholen,
En linde-aroom doorzoelt de loome zomerlucht.

De stille boomen staan en peinzen bij mijn dolen,
Maar wijzen mij geen weg en wijden mij geen zucht.
Ik zoek mijn Vroeger-Ik - waar houdt ge u bang verscholen,
O lieve schim van mij, die voor mijzelve vlucht?

Nu dropplen traag en zwaar, als warme tranenregen,
De bronzen klanken neer van 't vrome klokkenspel.

Mijn God! mijn ziel is moe van 't wandlen mijner wegen,
Mijn ziel is dor van dorst, die brandt als vuur der hel.
Mijn God, die mij verliet, nu laaf met liefdezegen
't Verdwaalde lam, dat blaat naar uw genadewel!

IV.
Schimmen.

O droeve schimmen, dringend door de wanden,
Met biddende oogen, waarin tranen beven,
En bleeke handen smeekende opgeheven,
Vanwaar, o zwervers? - Uit de verre landen
Van doode jeugd. - En wát kan ik u geven?
- O geef ons weer de bloeiende waranden,
Waaruit ons wreed de grijze jaren banden!
O geef ons weer het lichte warme leven!

- Zit áan met mij dan, gasten ongenooden,
En drinkt mijn tranen vloeiende op uw wenken
En eet mijn hart, Verleden's bleeke boden.
Ik zing daarbij, om 't leven u te schenken,
Een tooverlied, doch liever wou 'k mij dooden.
- In Hel of Hemel zult gij óns gedenken.

V.
Gelijk de visscher...

Gelijk de bruinverweerde visscher, die moet sleuren,
De ruige rotsen óp, zijn loodzwaar net vol visschen,
Niet kán genieten kalm en blij van avondfrisschen
Fluweelen zeewind en geheimvol golvenneuren,
Doch moeizaam sleept hij mee zijn doode vracht, met wisschen
Van zweet, dat wreed verblindt voor zee- en hemelkleuren,
En 't vloeiend parelmoer, waaruit hij buit kon beuren,
Is hém geen vreugd; - zoo sleur ik doode heugenissen.

Hoe moede en zwoegend sleep ik voort mijn doode dagen!
'k Moet met die zilte prooi verlengen bitter leven.
En daaglijks zwaarder wordt mijn doode last te dragen.

En droomig avondrood noch teeder nevel-beven
Mag de afgematte ziel, die niets meer kan dan klagen,
De jonge extase om Levens schoonheid wedergeven.

VI.
Avond.

Wen dadenloos, met loom-gevouwen handen,
Ik 't wijdingsuur van peinzende' Avond wacht,
Waar zeilt de maan in zilvren wolkenjacht
Of, blank in blauw, de heilge sterren branden,
Dan voel ik diep hoe ik den Dag veracht,
Dien grijzen dwerg, die bindt mijn ziel met banden
Fel schrijnend wen 'k mij lósrijt - doch de wanden
Gaan wijken, Avond slaakt mijn banden zacht.

O troostrijke Avond! kom mijn ziel bevrijden!
Gelijk haar lief verlangend wacht de vrouw,
Doch, wil zijn luim haar schreien doen en mijden,
Verzuimde plicht doorvlijmt haar borst met rouw,
Zoo blijf ik u, in vreeze en hoop, verbeiden. -
O lavende Avond! blijf mijn ziel getrouw.

VII.
Wintergracht.

Zwart, dreigend-zwart verrijzen de ijzren boomen
Uit gracht-plaveisel, olie-glad vernist.
Karmijnen seinen in den grijzen mist,
Als drakenoogen, doen mijn treden schromen.

De menschen gaan, een donkre schimmenrist,
Elk naar zijn eigen noodlot. - Vreemd, in doomen
Van aureole-paars, komt honend loomen
De wreede maan, een drijvende amethyst.

De zwarte boomen van mijn starre smarten,
De roode seinen van mijn rampen zijn 't.
Verleden-schimmen dwalen door mijns harten
Geheime wegen, waar de schemer kwijnt.
In 't maangelaat zie 'k mij het noodlot tarten,
Dat met zijn lach mijn bange ziel doorpijnt.

VIII.
Winterstraat.

De zwarte rouwkoets, door de grauwe straat,
In niet te stelpen weenen van den regen,
Zie ik zóo loom en moeizaam voortbewegen,
Als droeg zij meer dan wat voor de aarde laat
De ontboeide ziel, die, bevende opgestegen,
In vreeze en hoop, haar hemel zoeken gaat. -
Een orgel kreunt; een arme zanger blaat
Een klagend straatlied, langs verlaten wegen.

De bleeke regen striemt de grijze ruit,
Die natte sneeuw beplakt met watten vlokken.
De volle goten, moegezwolgen, klokken.
Ik luister eenzaam naar het treurgeluid
Van droevig lied en roerend orgelnokken,
Terwijl de wagen sleurt naar 't graf zijn buit.

IX.
Dorenkroon.

Het blankbesneeuwde bloembed, als een woon
    Van dooden droef en dor, doch waar April,
    Die blonde Heiland, door zijn godewil
Zal doen verrijzen bloemen blank en schoon,
    Dekt zwart getakte, door een windegril
Vervlochten vreemd tot reuzedorenkroon. -
En 'k zie den smartlach van den Godezoon,
    Zijn bleek gelaat, zijn oogen diep en stil.

O weder doemt voor mijn bedroefden blik
    Dat beeld van Christus, in mijn doode stad,
In 't middeleeuwsch Begijnhof. - Hoe zal ik
    U durven naadren, ik, die eens U had,
Doch U verloor? Ik sta verlamd van schrik.
    O red mijn ziel, die om een wonder bad!

X.
Christus in den tuin.

Ik zag den Heiland wandlen in mijn tuin,
Op blanke sneeuw, doch waar hij langzaam trad,
Ontbloeide bloedigrood een rozenpad
Onder zijn bloote voeten, grijs van puin
Van tweemaal duizend jaren. - Zingend zat
Een vreemde vogel in de twijgen bruin.
Een vlammestraal van avondrood viel schuin
Over zijn blanken mantel. - En ik bad.

Ik lag en knielde achter mijn vensterruit,
Doch kón niet roepen. Zag hij, waar ik lag,
Mijn hooggeheven handen? - ‘Ach! ontsluit
Nu zelf mijn poort, wijl ik het niet vermag
En treed mijn woning in!’ - Doch geen geluid
Kwam van mijn lippen... 'k wéet niet of hij zag.

HÉLÈNE LAPIDOTH - SWARTH.

Gudrun.

I.

Grooten en kleinen hebben elkaar nagepraat dat Albrecht Rodenbach's *Gudrun* een met krachtig overleg samengesteld tooneelspel is, een kunstig weefwerk waarvan episoden uit de geschiedenis van het vaderland en uit het middeleeuwsch epos *Kudrun* 'schering en inslag' zijn.[1)]

We zullen verder de elementen ontleden waaruit Rodenbach's *Gudrun* bestaat en die vergelijken bij wat er dergelijks te vinden is in de geschiedenis van Carausius, in het epos *Kudrun* en elders.

Laten we maar dadelijk die bewering als zou dit spel een kalm-overlegde verwerking zijn van een bestaand onderwerp aan kant schuiven, en verklaren, na herhaald lezen en voelen van het drama, dat wie zóó iets meent ofwel niet weet hoe waarachtig dichten scheppen is, ofwel vergeet dat Rodenbach een dichter is in den echtsten zin van het woord.

Organisch is *Gudrun* gegroeid uit de ziel van dezen sterken fijnaangelegden jongen kunstenaar.

Gegroeid uit de weinig bekende, maar op sommige oogenblikken toch zoo werkelijk gewaar-geworden diepten van de menschenziel, waar onbewuste krachten, in sluimer, liggen wachten naar den levenwekkenden toovertik om - gestuwd door eigen aandrang en geholpen door het willen en het kunnen van hun eigenaar-kunstenaar - te worden tot woorden, beelden, daden, die de geobjectiveerde schoone weergave zijn van dat ideëel gebeuren.

1) Vgl. o.m. Pol. de Mont, *Vlaamsche Gids*, 1905, blz. 300.

Onder den wisselenden drang van uiterlijke en inwendige krachten, was er in het innerlijke van Rodenbach's ziel, in zijn ‘tweede wezen’ - zooals hij het zelf noemde - iets aan het trillen, iets aan 't roeren gegaan.

Dat was wat ik zou noemen de stemming, de inspiratie zoo ge wilt.

Waar kwam die stemming bij Rodenbach vandaan?

Ge kent hem. Hij droeg in zich het innigste wezen van zijn volk, vroeger breed-uit levend, nu slap-ingevallen. Door lezing, onderzoek, beschouwing komt hij ertoe zijn volk klaarder en klaarder te zien in zijn verleden, zijn heden, zijn toekomst. Van dat groote Vlaanderen, uit de middeleeuwen, machtig, eigenaardig, wijduitontwikkeld, droomt hij onophoudend. Aangestuwd door wild-jeugdige geestdrift streeft hij met al zijn krachten naar een weer-zich-zelf-geworden Vlaanderen. De redding verhoopt hij van het vlaamsch-worden van de jeugd - die eens het latere vlaamsche volk zal zijn - en rond zich ziet hij, vol bruisende kracht, een heel leger geschaard van jonge vlaamsche meestrijders voor 't ideaal: Vlaanderen opnieuw Vláánderen.

Zijn kunstenaarsziel verlangde koortsig naar de herwording van zijn volk, door de onderlinge liefde, door de ‘houwe trouw’ aan eigen aard.

En als vanzelf ontwikkelden zich stilaan de kiemen van *Gudrun*, dat dubbel spel van de vaderlandsliefde en de trouwe liefde. Hij koestert ze in geest en hart. Hij leeft ervan en ervoor. Nu gaat ook de verbeelding, de objektiveerkracht aan den arbeid. Door de werking van uiterlijke indrukken en innerlijke vermogens krijgen zijn gevoelens de gedaanten van beelden, van levende personen. Ze groeien in hem, hij denkt hun gedachten, hij voelt hun gevoelens. Door die innige vereeniging, zal er hun - wanneer hij nadien de navelstreng zal doorsnijden die ze aan hem verbindt - iets bijblijven van de persoonlijkheid van den dichter. Meer nog: in die beelden, in die menschen zal er ook iets leven van ons, iets van u, van mij, van de anderen, iets van het algemeenmenschelijke, dat in het genie leeft.

Aldra is er een woelig leven in zijn verbeelding ontstaan: elk persoon is levende persoon geworden met eigen geaardheid, eigen hart en geest, eigen zenuw- en spierstelsel; en elk persoon spreekt en handelt ernaar.

Menschen wemelen, lachen, weenen, haten, beminnen, hopen, lijden, strijden; genegenheden vloeien ineen, karakters botsen op elkaar, en boven die woelende menschenzee waait de ongeziene kracht die alles in roering zet: de drang naar herwording van een land.

Laten we Rodenbach het zelf zeggen:

Laat Rodenbach zelf het ons zeggen. Zijn *Prologus* van het 'spel' luidt:

> De Dichter droomt en ziet rond zich uit eeuwen lange rampen een volk herleven, *zijn* volk dat, spijts hoon, verraad en nijd, met stille, ja, maar taaie kracht, om zijn herworden strijdt. Hij ziet, al is de stonde ook vol teleurstelling en dreigen, in zijn gedacht ter kimme soms een blijden dagraad stijgen, vergeet te roeken of hem wel de kracht gegeven werd tot hooger schepping, baart allengs en voedt in geest en hert een gansche wereld Helden met hun raad en daad en streven, herschept zich het verleden, voelt de tijden in zich leven, en dicht.....

We zien een spel vol warmte en diepte, vol kleur en pracht. Geen bombast, geen angst-vallig geknoei. De handeling steekt vol leven, maar er is beheersching, er is maat, er is harmonie.

In bonte menschenspelen als dit, liggen zooveel draden door malkaar geweven, dat het al heel vermetel lijkt - en ook al heel onwetenschappelijk, hoewel men het gemeenlijk om de wetenschap doet - ze te herleiden tot een schematisch plan, waaruit zelfs de motiveering der aaneenschakeling van de kleinste onderdeelen blijkt.

Laten wij tot meerder begrijpelijkheid alleen de golvingen van den leiddraad volgen.

II.

Drie eeuwen lang reeds buigt Moerland onder de macht van de Romeinen. Bij de Moerings is de liefde voor land en vrijheid met alle eigenaardigheid van zeden, wetten en taal verdwenen voor zuidersche verwijfdheid en dienstbaarheid. Een van de besten onder hen, Carausius, is zelfs door de Keizers aan 't hoofd van een afdeeling van 't romeinsch leger

in Noordergallië aangesteld, om het Keizerrijk tegen de Noorderlingen te beschermen.

Alleen nog in Wate, den laatsten afstammeling van de oude Koningen van Moerland, blijft de ziel van het oude Moerenvolk voortleven. Zijn levensdroom is: het herworden van dat Moerland. Hij ondervraagt de runen over de wijze waarop hij dat herworden het best bewerken kan, en als antwoord leest hij:

> Laat stijgend storten zelfs den Uitverkoren:
> Uit houwe Trouw wordt Moerenland herboren.

Het onverstaanbare van die voorzegging vervloekt hij: alléén zal hij het wagen, al was het ook tegen den wil in van het noodlot.

Carausius is zijn man, de 'uitverkoren': op hem berust zijn hoop. Deze wilskrachtige denker draagt in zich besloten het grootsch plan alléén te heerschen over Noordgallië: niet langer wil hij de vertegenwoordiger en tevens de onderdaan zijn van de romeinsche Keizers. Maar aan een dweper als Wate laat hij zijn plan niet raden. Met wijs overleg voert Carausius zijn ontwerp uit: den Romein Allectus, een van de tribunen, die zijn leger moet bewerken om hem tot Keizer uit te roepen, hecht hij vast aan zich, door hem de hand van zijn dochter Gudrun te beloven; - en den Wikingskoning Herwig, in een zeeslag door zijn zoon Ortwin gevangen, stelt hij in vrijheid: zoo hoopt hij door een bondgenootschap met de Noorderlingen nog machtiger te worden tegenover Rome.

Wate vreest die komende overheersching van hem dien hij nog als romeinschen veldheer beschouwt. Hij zal diens plan tegenwerken met de hulp van de germaansch-gebleven Wikings.

Maar de liefde van Herwig, den zeekoning, voor Gudrun, de dochter van Carausius, nog veldheer van Rome, verijdelt - in schijn toch maar - zijn pogingen voor de herwording van Moerland: ze voert tot het bondgenootschap tusschen Carausius en de Wikings.

Nu is Carausius gekomen waar hij voorloopig zijn wilde: hij wordt door zijn leger tot Keizer van Noordgallië uitgeroepen en openbaart zich als vijand van Rome. Een oogenblik meent Wate het oude Moerland weer te zien leven in dat Keizer-

rijk van het Noorden. Maar dat is niet de rechte herwording van Moerland: ze is gesproten uit de heerschzucht van één enkele en niet uit de zucht naar vrijheid van heel een volk; dat Keizerrijk is maar het lichaam van Moerland - met romeinschen geest. Carausius wordt verraden door Allectus en valt; de Romeinen zijn weer meester in Moerland; Gudrun zucht in de handen van Allectus, en Herwig is over zee zijn gevangen Wikings gaan opzoeken. Het

> Laat stijgend storten zelfs den Uitverkoren

is verwezenlijkt. Maar, ziet

> Uit houwe Trouw wordt Moerenland herboren!

Wate meent Moerland voor altijd verloren. Alleen de wrekende terugkomst van de Noordsche Wikings kan het land en Gudrun nog redden.

Zal Herwig zijn Wikings weervinden? En zullen ze nog ooit aan deze kusten landen? Reeds is Wate aan 't wanhopen, als plots de redding opdaagt. De trouwe liefde is de aanleiding van Moerlands bevrijding: Herwig komt met zijn Wikings Gudrun verlossen, die in 't wreedste lijden hem getrouw heeft verbeid.

De Romeinen worden verslagen. Herwig zal met Gudrun trouwen en heerschen over Moerland. En in de verbindingen tusschen de Wikings en de vrouwen van Moerland begroet de stervende Wate de kracht die het oude volk weer zal doen opleven.

Door heel de veelstemmigheid van dit spel van hartstochten, stijgt en zwelt de melodie van Moerlands herwording, verzacht plots, sleept zuchtend voort, en juicht ten slotte in luchtige akkoorden.

't Is een dooreenwarreling van allerlei daden die elkaar voortstuwen naar hetzelfde doel, 't is een krielend spel van helden met stalen wil, stouten durf en wilden strijdlust, van teeder-zachte vrouwen met bevallige lieflijkheid, gelatene verdraagzaamheid en hartstochtelijke trouwe liefde, die allen - bewust of onbewust - meehelpen aan de heropleving van het Moeringenras.

Laten we de voornaamste karakters wat van naderbij in hun schakeeringen bekijken, en te gelijker tijd een overzicht

nemen over het verloop der beide hoofdhandelingen van het stuk: de handeling voor de opbloeing van het Moerenvolk, waarvan Wate de ziel is, en Gudrun's liefde-intrigue die er doorheen loopt.

WATE. De menschgeworden geest van het Germanendom, een wrak uit vroegere heldendagen dat nog ronddrijven blijft in deze tijden van zedelijk verval van een volk, waarvan hij de laatste koning is; een grijsaard die - getrouw aan de eeden die hij zijn vader zwoer - alleen nog leeft om Moerland vrij te maken; een al te woeste doordrijver van zijn plannen; een echte bersekir in zijn woede.

In het middeleeuwsch epos *Kudrun* is Wate niet de ruwe held uit de oud-germaansche tijden. Zijn gemoed is verzacht door den invloed van christendom en ridderschap. Hij is niets meer dan een leenman, die zijn koning trouw dient; een sluwe raadgever, een voorzienige zorger, een ridder, nu ruw en brutaal, dan goedrond en gevoelerig, soms ietwat potsierlijk als in zijn ‘Frauendienst’.

De Wate van Rodenbach is een heel andere. Veeleer is hij verwant met den Hagen uit de *Niebelungen*. Die Hagen is de reusachtige verpersoonlijking van de germaansche deugd: trouw; trouw aan de voorvaderen en hun zeden, tronw aan het land, trouw aan den koning, trouw aan het gegeven woord. Ter wille van die trouw groeit hij tot een demonische grootte: uit trouw verraadt en bedriegt hij, uit trouw wil hij noch genade noch verzoening kennen, uit trouw gaat hij immer recht op zijn doel af, bonkend op al wat hem in den weg staat, uit trouw loopt hij wetens en willens het verderf in en draagt hij heldhaftig op zijn reuzenschouders het krakende dak van het instortend gebouw van zijn volk - prachtig in zijn val.

Tot die tragische hoogte rijst de figuur van Rodenbach's Wate nu wel niet. Bij hem is Wate een dweper.

> Mijn wilde geest door 't koortsig werk verwarmd
> jaagt mijn gedachten woelig door elkander
> lijk dorre bladeren in den wervelwind,
> en toovert mij slechts schimmen die hij, moedloos
> en afgemat, onmachtig is te grijpen.

Met de heugenis aan het grootsch verleden van zijn volk in het hoofd, en de drift voor het herworden van dat volk

in het hart, met wijze of wilde woorden in den mond en een waanzinnigen glans in de oogen, stormt hij woest op zijn doel af: Moerland, vrij en groot!

Zijn vaderen verlangen dát nog van hem:

> Zijt gij het die, hier in het ronde zwevend,
> onzichtbaar, uwen haat voor al wat roomsch is
> of walsch in dit geluchte hebt geademd,
> dat het die mannen[1)] in het lijf drong en
> hen al met eens deed op Romeinen botsen?
> O eens, verhope ik, doet mijn woord hen toornen
> voor goed, herschept ze, met Carausius
> aan 't hoofd, in wrekers. En de worsteling woelt, -
> en zuiverend overstroomt het bloed die duinen
> en den onteerden grond van 't heilig Moerland. -
> En in en door een volk van vrije Wikings
> wordt 't vrije volk der Moeringen herboren.
> Dan treffe mij de dood, mij sla het zweerd
> te midden mijne vreugde en onze wrake,
> o zalige Helden, dat ik 't hoofd omhoog
> ter Waalhalle in uw eeuwig Maal verschijne! -

De runen heeft hij geworpen over zijn ontwerp, en hij las er de uitspraak van het eeuwig Schikse

> Laat stijgend storten zelfs den Uitverkoren:
> uit houwe Trouw wordt Moerenland herboren:

Dat is het beginsel waaruit de verwikkeling en ontwikkeling van het spel zal ontstaan.

Het noodlot schijnt Wate tegen te willen werken; hij zal het noodlot tarten:

> Hadt gij een lijf, ik schoot u pijlen, Noodlot.

Hij zal Carausius overreden Moerland vrij te maken; - maar zijn al te heete voortvarenheid botst af op de koele zelfbeheersching van Carausius, die voor zich alléén bewaart zijn plan van de verovering van heel de germaansche wereld. En zonder verder overleg, vervloekt hij Carausius en

> met vrije Wikings kome ik ze u betwisten
> ik, Wate Hegeling.

1) Germaansche soldaten van het romeinsch leger, door den Moering Carausius aangevoerd, hadden gestreden tegen romeinsche.

Na den slag heeft hij de vloot van de Wikings nagezwommen. Hij wordt door hen opgenomen en nu hitst hij dezen met dolle woede op tegen Carausius, den romeinschen veldheer. Het lukt hem. Maar aldra moet hij zich plaatsen tusschen de vereeniging van Herwig met Gudrun, omdat ze aanleiding zou kunnen geven tot een vrede-verdrag met Carausius. Doch als hij verneemt dat deze om wille van Gudrun komt strijden tegen de Wikings, dan moet hij, de driftigaard, alweer heel zijn werking omkeeren:

> Bij de nekkers,
> tot haastige daad, mijn ontwerp tegenstrijdig,
> vervoerde mij de blinde drift. Die vrouw,
> hier moest zij blijven, schrikkeliker veeten
> twistappel.

Neen. Gudrun mag niet aan haar vader weer gegeven worden: de Wikings moeten om haar tegen Carausius en de Romeinen strijden en door hun zegepraal zal Moerenland vrijgemaakt worden.

Er wordt gestreden, en Wate juicht. Maar de liefde werkt zijn plan tegen en hoe hij ook roept en schreeuwt

> tot dat het kwijl uit zijnen mond
> met 't woord uit zijne heesche kele mengelend,
> zijn goede redens onverstaanbaar miek...

toch biedt Herwig, in naam van de Wikings, vrede en bondgenootschap aan Carausius.

Dat is te veel. Zoo zijn wraak onverhoeds voelen ontglippen als men ze pas heeft vastgegrepen! En met het zwaard in de vuist trekt hij op Carausius af. Maar wat hoort hij daar? Carausius is Keizer geworden van Noordwallie? Carausius zal strijden tegen de Romeinen? Carausius zal Moerland doen herworden? - Is Wate dan op 't onverwachts tot zijn doel geraakt? Ja,

> Daar staat een Moering, vorst van Moerenland,

doch, waar zijn de runen en de draken, de tuithoorns en het schild, de statige troon?

Neen. Dat is het vrije Moerenland niet: dat is de overheersching op zijn romeinsch - hoewel niet door Romeinen.

Mismoedigd trekt hij zich terug in de eenzaamheid. Wat

hij gevreesd heeft, gebeurt. Allectus heeft Boonen met de Wikings en een deel van Carausius leger aan de Romeinen overgeleverd. Dan is Carausius' overheersching nog verkieslijker boven die van de Romeinen zelf, denkt Wate, en - als Carausius uit den strijd terugkeert zal hij hem van het verraad en van wat hem Allectus nog voorbereidt verwittigen. Maar het is te laat: het oproer breekt los in het leger, Carausius valt, en Wate zucht:

> Carausius, een wereld stort met u!

Welke hoop kan hem nu nog overblijven om Moerland ooit vrij te zien? Carausius is dood en met hem het Noordsche rijk, Herwig, de jeugdige kracht op wien hij zijn betrouwen vestigt, vertrekt om zijn Wikings te verlossen, - Allectus en de Romeinen zijn meester over het land.

Na deze katastrofe, is de verwikkeling verbijsterend. Hoe komt Wate ooit nog tot zijn doel? Het drama gaat nu trager en ingetogener vooruit.

Het schijnt opnieuw aan te vangen. Weer zien we Wate en Gudrun, de beide dragers der hoofdhandelingen. Een jaar lang heeft Wate het wanhopig bewustzijn van zijn machteloosheid gesleept langs de duinen van zijn Moerland, dat zoo dichtbij de heerlijke verlossing was en nu nog slaafscher bukt.

> Een gloed van haat en van wraakgierigheid
> heeft mij zoo lang belet een ouderling
> te worden, en ik leefde in eenen koorts
> van rustelooze drift en werkzaamheid.
> Het albeschikkend noodlot zegevierde
> en ik werd overwonnen, en dan eerst
> bemerkte ik dat ik oud was en versleten.

Gudrun en de andere jongvrouwen van Moerland ziet hij tot verlagend en vermoeiend werk gedwongen, - dáár, met zijn eigen oogen, moet hij ze zien mishandelen door de wreede moeder van Allectus, en, als hij tot haar verdediging bijspringt, dan wordt hij zelf, hij, de oude koning van dit land, met geeseling bedreigd... En machteloos zijn! Kan hij nog langer dien hoon, die schande van het land van zijn vaderen aanschouwen?

Ik heb geworsteld jaren, jaren lang
en sta hier nu verslegen, overwonnen
door 't blind weerstrevend noodlot.

Zijn eed bleef hij getrouw, zijn pogen slaagde niet: met stille wanhoop wil hij nu met het zwaard der Etzellingen zichzelf dooden en zijn vaderen in het Walhalla gaan vervoegen. Zijn wanhopig vaarwel klinkt met een diepen toon van drudentaal over de wijde natuur die hem omgeeft: de ruige duinen en de zee.

Het is besloten dus en bin een stond
sterft op die duinen Wate Heteling;
met hem de vrijheid en de wraak van Moerland.
Carausius is dood; ik ben de laatste,
de laatste man. Hier heb ik 't lijk begraven
van Hetel Etseling, mijn wilden vader.
Hier zou men mij begraven, bleef mij iemand.
Doe gij het, duinzand, door den wilden wind
zoo dikwijls deze hillen rondgedreven.
Begraaf mij langzaam, zoo gij menigen held
hier hebt begraven na den bloedigen kamp
waar Moerland in bezweek. - - -

Onverwacht daagt de redding op. Herwig komt aangevaren met Horand, Ortwin en de Wikings - Wate's laatste hoop waarop hij niet meer hopen durfde. De grijsaard springt op van blijdschap: met twee woorden heeft hij hun den toestand uitgelegd, met hen bestormt hij naderhand blij den burg van Allectus, en nu kan hij naar hartelust zijn wraak nemen in de vreeselijke slachting van de Romeinen. Gewond, woont hij de zege der Wikings bij, die de gevangen maagden van Moerland tot vrouwen nemen. Uit hen zal Moerland herboren worden. Nu kan hij gerust sterven en met opgeheven hoofd en blijde mare in den mond het Walhalla binnentreden:

O ja, daar staat voor mij wat drie lange eeuwen
van slavendom vergeten doet. - Gezuiverd
ligt de oude grond met het onzuiver bloed
door 't wrekend weer gestort. De hoop der toekomst,
staan jonge maagden, hoon en schande ontrukt
met dapper, vrij jong volk gepaard. Ontembaar
staat aan hun hoofd een wilde zeekoning

en doet ‘den vorst der vorsten’ hier herleven.
Romeinen, gij moogt komen; blanke zweerden
beschutten trouw de vrijheid en de heerden. -
O Etselingen, zalige helden, wacht,
ik kom, gij zijt gewroken; ik volbracht
den eed. - Niets zal mijn laatste stonden storen:
Uit houwe trouw wierd Moerenland herboren.

Men kan vreezen dat op den duur dit karakter als te druk gechargeerd zou moeten doorgaan. Heeft Rodenbach het zelf niet gemeend, toen hij van Wate zei: ‘die oude babbelaar! Als ik mijn spel zal bewerken, zal ik zijn rol verkorten?’ Wate is een theatrale figuur, waaraan de dichter het paroxysme van den drift gegeven heeft. Hij heeft één karaktertrek, één doel, één trachten: met en tegen alles, de herwording van Moerland, haastig, dadelijk, eer het te laat is. Hij springt vooruit en wijkt, eischt en smeekt, dreigt en vleit, met een plotselingen zwaai slaat hij zonder veel overleg, zonder redematigen overgang, een anderen weg in. Toch blijft zijn wezen hetzelfde, alleen de omstandigheden zijn veranderd. Was Wate, deze Wate, een redeneerend of een zeer spitsvondig en sluipend man geweest, dan had hij ons verveeld met zijn gebabbel en koud gelaten. Nu jaagt de geestdrift van de hoofdpersonage het gevoel van den lezer op.[1)]

GUDRUN. De vrouwelijke personage nu, waarrond de liefdehandeling van het spel draait.

Hoever staan we hier van de Kriemhilde uit de *Niebelungen* - waarmee men deze Gudrun wel eens wil gelijk stellen! 't Is waar, ook Kriemhilde gaat op tot de hoogste trouw in de vrouwelijke liefde, maar door een stroom van lauw bloed, waarin zij zelf, half schuldig en half onschuldig tegelijk, tragisch ondergaat. Maar Gudrun stijgt tot die hoogte door reine, geduldige trouw in lijden en ontbering. Minder ontzag-

1) Een paar punten van gelijkenis tusschen Rodenbach's Wate en Wagner's Wotan zijn opvallend: Wotan wil zijn doel, de redding der goden bereiken, en alle middels daartoe, zelfs de bloedschande, zijn hem goed; maar niet zoo gauw heeft Iricka er hem opmerkzaam op gemaakt dat hij op die wijze nooit in zijn pogen slagen zal of hij laat, even ras als Wate na den val van Carausius, de armen machteloos neerhangen.

wekkend, maar verhevener in haar zuivere en edele liefde die zich niet altijd uit door hartstochtelijke driftigheid en mannendaden, maar door de innerlijke levendigheid van haar genegen gevoelens en de stille sterkte van haar getrouwheid.

Dit karakter van Gudrun is 't zelfde als dat van Kudrun uit het middeleeuwsch epos, doch volledeger ontwikkeld en ontdaan van den zwaren mantel met een overwicht van edelsteenen, die de middeleeuwsche ridderschap en de christelijke godsdienst er over gehangen had.[1)]

Met teedere voorliefde heeft Rodenbach dit karakter ontwikkeld. Voor hem is Gudrun in dit woest heldenspel de

> ... blanke lelie in die wilde wouden.

Ze is een van die kinderlijk-naïeve zielen die, vóór ze beminnen, het beminnen-zelf reeds liefhebben. Eerst is het een stil ruischen van innerlijke krachten, waarover ze zelf verbaasd en beschaamd staat:

> Och waarom weene ik nu? De lucht is rein,
> de zee is blauw, hel glimt het duinenzand
> in bakerenden zonnesching, 't is alles stil,
> de bare aleen der rustelooze zee
> zingt zoet en vreemd in zwijgende eenzaamheid.
> En moete ik daarom weenen? Ben ik droevig?
> Neen. Vreugdig ook niet. 'k Weet niet hoe ik ben,
> noch hoe de ontroering heeten die mijn keel
> beklemt, en daar iets snikken doet, terwijl
> de tranen in mijne oogen perelen.
> Welk een vreemd schepsel ben ik toch geworden?
>
> Zij is mij toch zoo zoet de eenzaamheid.
> Het dunkt mij soms daar ben ik min aleen
> dan in het midden mijner speelgenoten.
> Het wordt lijk iemand dan bij mij... Ik woû wel
> dat iemand hier aan mijne zijde ware,
> mij sprake, mij in de armen sloote. Ik zoude,
> mij dunkt, hem zoo erkentlik wezen, zoude
> van hem niet kunnen scheiden dag noch nacht,
> hem alles jonnen wat hij wenschen mocht,
> al wenschte hij al wat ik hebben mocht,

1) Wat er van Kudrun's daden in Rodenbach's spel steekt zullen we verder zien.

al wenschte hij mijn lijf en leven. 'k Droom soms
het roept mij iemand minzaam, daar, voor mij...
Ik beve, sta beschaamd en kan niet weg,
en, tevens vol ontzag en zalige vreugd,
omarme ik hem en voel zijne lippen op
de mijne, en schouwe in 't vonkelen zijner oogen,
en drinke als 't ware zijne blikken... Ho!

Onweerstaanbare aantrekkingskrachten naar den man zijn het, naar den man zooals zij er zich een ideaal van vormt:

als machtig wezen
tot werkzaamheid en kloeke daad geschapen,
gerust en vreedzaam zijner macht bewust,
als minnend' hulp en steun te zijn aanropen
door 't wezen, dat alleen niet leven kan
en zich zoo pijnlik onvolledig voelt,
tot dat het minnen mag, en, offerend
zich geven heel en gansch.

Ze voelt het: ze is een

zwak en teder wezen
dat met zijn eigen niet genoeg heeft, dat
zich heel en gansch hem toewijdt, zonder hem,
o zonder hem den eenigsten van allen
niet leven kan...

Een lagen mensch als Allectus, dien haar vader voorstelt, kan ze niet liefhebben:

O neen,
hij is geen man. Hij vleit u, die Allectus.
Hij vleit mij ook, schijnt steeds in woord en daad
te kruipen en te sluiken. Neen, hij is
geen man. De man heeft macht en weet het.
Des boft hij met zijn zelven niet noch kruipt
voor iemand anders.

Daar verschijnt Herwig, een eerlijke, heldhaftige zeekoniug. Haar medelijden en bewondering voor hem slaan aldra over tot genegenheid en liefde: ze spreekt voor hem ten beste, werpt hem bij zijn vertrek een stuk van haar vaders staf toe, en als ze meent dat hij reeds in zee gestoken is, gaat ze aan het strand van hem droomen met stil verlangen hem nog ééns, nog ééns weer te mogen zien.

Allectus komt en tracht haar te verlokken met zeemzoete frazelarij en, in heete drift ontstoken, wil hij haar te lijve. Haar maagdelijke reinheid schrikt op, ze slaat een gil, onbewust: ‘Herwig!’

Herwig die daar ook aan 't ronddwalen was om haar nog even te zien, schiet toe en verdedigt haar tegen den lafaard, die zijn bruid blijft hoonen in het bijzijn van een vreemdeling. Gedreven door hartstochtelijke liefde - met machtig geweld op haar verstand en wil - smeekt ze Herwig haar te beschermen tegen Allectus, waartegen vader noch broeder haar zullen behoeden, - en samen vluchten ze over zee naar Herwig's Wikings. In hun blinde liefde hebben beiden niet gevat wat uit de ontvluchting volgen kan. En als ze, door den storm heen, eindelijk op Wulpen bij de Wikings aanlanden, dan genieten ze daar, in den stillen nacht, van malkaars genegen bijzijn, en vergeten alles om hun liefde.

Door de liefde is het meisje tot vrouw geworden: haar leven heeft nu hoogere beteekenis gekregen; al haar sluimerende hoedanigheden spreiden zich open onder den warmenden adem der liefde, en bloeien en geuren alleen voor den uitverkorene... Wat rein genieten daar, in den stillen maneschijn!

> Zie wat vreemde nacht!
> Een wolk gelijk een zwarte draak drijft langzaam
> van voor de zilveren mane, en zilverachtig
> glijdt zachtjes een onduidelik wolkenschof
> den nevel in, die lucht en zee versmelt.
> Een aardig schemerlicht wiegt over zee,
> en lijk een reuzenrei aan strand gezeten,
> daar rijzen donkere duinen, onbewegelik,
> doch rillend soms en trillend als het ware,
> wen over hunne donkerheid een lichte schijn
> komt zweven van de vuren uwer Wikings.
> O zie, daar is de maan! De wolk is weg.
> Zij schijnt, zij schijnt op ons en op den strande.
>
> O zie, hoe schoon! Kom zet u hier bij mij.
> Hoe zoet, hoe schoon! De wolken trekken weg,
> en zilverig zwemt de mane, in zuiveren hemel.
> De baren dansen, glansend, schitterend.
> De zee ligt als met perelen bestrooid

die zij al wiegend tintelen doet. De duinen
staan half verlicht, en werpen lange schaûwen
lijk mantels bachten hen. Is dat niet schoon?
Ik zie zoo geern den maneschijn. Gij ook?
Doch nooit en scheen het mij zoo zoet als nu.
Toe, koning, laat mij nog wat liggen in
dit zoet geschijn en in dien schoonen nacht!
Voorwaar, ik heb geen vaak meer, en het doet
mij zulke deugd hier. Daar ware ik benauwd,
alleen. Het gaat zoo wel hier nevens u.
Ik weet niet, maar mij dunkt, het spreekt ons iets,
aan ons getween, van uit dien schoonen nacht.
Het overstroomt mijn ziel van vreemd genot,
zoo ongewoon, zoo zalig, dat ik weene...
Zoo woude ik uren lang hier liggen - altijd!

Plots verzwindt die heerlijke droom: Wate staat daar voor hen:

Die vrouw,
werp dat van u, gij wilde zeekoning!

Herwig begrijpt dat de Wikingswet verbiedt een vrouw op zee mee te nemen - en nu is het in Gudruns gemoed een woest stormen van allerhande gevoelens die alle naar haar mond dringen en uiting krijgen - hier is Rodenbach op zijn sterkst! -: vrees, verslagenheid, woede, droefheid, hartstochtelijke liefde, bang gesmeek, sarrende spot, kokende haat - en dan weer liefde, alléén liefde, die haar doet uitroepen:

Verban mij in den grond van uwe snekke
of, laat mij achter haar in 't water slepen
dat ik u volge slecht...

En als Herwig door zijn broeder en zijn Wikings gedwongen wordt haar te verlaten, dan huilt ze het uit in een onmachtig tieren tegen die helden, die een vrouw vertrappen. En daarbij nijpt nog de pijnlijke vrees voor haar vader - die haar met de wapens komt opeischen - en voor den vuigen Allectus. Waar zal ze vluchten, waar bescherming vinden? O, kon ze maar aan de zijde van Herwig blijven!... Ja, zij, het teere meisje, ze zal schildmeid worden, ze zal speer en schild dragen,

meê de zee bevaren, meê den kamp strijden, ze zal, ja, ze zal de liefde afzweren...

Zij, die de liefde bemind had om de liefde, zal nu de liefde aan de liefde ten offer brengen.

Onmachtig, moet ze den strijd tusschen vader en geliefde zien aanvangen om haar. Bij die al te hevige ontroeringen, bezwijmt ze, en als ze weer tot het bewustzijn komt, ziet ze naast zich haar broeder met Herwig vechten: ze springt tusschen beiden, smeekt om vrede en bekomt dien eindelijk. Onverwacht geluk! Haar boezem zwelt van hoop: Herwig sluit bondgenootschap met haar vader en nu zal ze hem bij haar hebben! IJdele hoop: vader schenkt haar weer aan Allectus.

Treurend leeft ze nu in het kamp van vader, die Keizer van Noordergallië is geworden: Herwig is bij haar vader, en nu hij de zee niet meer bevaart en zijn Wikingswet niet meer moet onderhouden, mag hij haar toch niet beminnen - omdat vader haar had beloofd aan Allectus. Dat eindeloos wee van een liefde die niet mag uitgesproken en niet mag beantwoord worden, knaagt haar aan het hart, verteert haar het lijf. Ziekelijk, sleept ze haar leed dag uit dag in.

Herwig keert met haar vader weer uit den strijd, Herwig heeft er vaders leven gered. Wat is ze blij! - Haar blijdschap is van korten duur. Uit de woorden van Wate vermoedt ze dat haar vader heimelijk door Allectus werd verraden - en toch wordt haar hand alweer in die van Allectus gelegd, en toch moet ze alweer den hoon en de vleierij en de verzoekingen aanhooren die vloeien uit den mond van dezen kruiper... En onverschillig moeten blijven tegenover Herwig, die voor haar alles is!

Gelukkig: de oogen van vader gaan open. Hij verneemt de laagheid van Allectus, hij zal hem straffen en zijn dochter aan Herwig schenken. Heerlijk tooneel waarin zulk een man met vaderlijke teederheid zijn lieve kind gelukkig maakt. Eindelijk is ze, door het lijden heen, tot het toppunt van geluk gestegen: ze herleeft! - Te dieper en te pijnlijker zal helaas haar val wezen: Herwig verlaat, getrouw aan zijn gevangen makkers, het kamp om hen over verre zeeën op te zoeken.

Pijnlijk afscheuren op 't oogenblik dat zij elkaar - na zoolang wachten - mochten beminnen.

HERWIG. Vlucht blind en doof,
o, Herwig, dol en zonder heugenissen!
Hij wil vluchten, *Gudrun staat voor hem met roodgeweende oogen*.
HERWIG. O Goden!
GUDRUN. Herwig.
HERWIG. Zwijg.
GUDRUN. Ik zwijg.
HERWIG. Vaarwel.
GUDRUN. Ik kan niet spreken - het versmacht mij iets. - Vaarwel.
HERWIG. Een laatste maal - voor altijd - Kom!
GUDRUN, *in zijn armen*.
Dewijl. gij nog zoo goed wilt zijn voor mij.
Zij trekt zijn zweerd uit en biedt het hem met 't scherpe naar heur hert gericht.
Neem, hier.
Zij toont heur hert.
HERWIG. Wat wilt gij?
GUDRUN. 't Ware korter en gij doodt mij reeds zoolang nu.
HERWIG, *met eenen ijzeliken schruwel*.
Ho!
Hij vlucht.
GUDRUN, *neerstortend*.
Gedaan.
Hoe pakkend in zijn bondigheid, dit tafereel!

Haar lijden vangt nog maar aan. Dra ligt ze te snikken op 't lijk van haar vader, gedood door de handlangers van Allectus. Als buit wordt ze meegevoerd naar het hof van Allectus.

In ballingschap leeft ze nu haar leven van marteling en gelaten zielelijden. Haar geest zweeft in een eeuwigen droom.

Den ganschen dag zit ze, van op de duinen in stomme smart starlings te staren op die verre zee: ze kan niet meer weenen, niet meer hopen zelfs: troost weigert ze van haar gezellinnen, genegenheid en redding van den edelen Camillus. Ze geniet van haar herinneringen, van haar stil verdriet, van haar trouw, van haar lijden om wille van hem die daar verre, verre vaart... die dood is misschien, maar dien ze toch eens zal weerzien, dáár, in de diepten van de zee.

O, wat lokt die zingende zee haar aan, zal ze er in springen en hem weervinden daar?... Och zie! Snekken drijven langzaam in de verte. - Ze wordt weggerukt van de duinen, mishandeld door Allectus' moeder... maar 's nachts zal ze den burg ontvluchten, en weêrkeeren aan de zee: o! aan het strand staan droomen van haar Herwig, die snekken zien drijven en verzwinden in de verre oneindigheid... 't Waren de snekken der Wikings. En als in een droom zien Gudrun en Herwig elkaar weder.

HERWIG, *wild toespringend*.

't Is hier! 't Is hier! Hier heb ik ze gezien
voor de eerste maal. Hier vloog mij in de armen
voor de eerste maal. Hier vluchtte zij met mij
daar langs de duinen.

Komt Gudrun de duinen op.

Goden, een verschijnsel!

ALLEN. Wat krijgt gij?

HERWIG. Daar die vrouwelijke gestalte -
daar nevelblank in 't duister!

ALLEN, *wijkend*. Eene nikse!

GUDRUN, *droomend*.

O, Herwig, om nog eens haar hert te paaien
omdat die snekken ginter verre varen,
is de arme slaaf ontsnapt en dwaalt hier nu
de duinen rond in 't nachtelike duister
al wacht haar zware straf, de geile beulen,
de roeden.

Huivrend.

Ho! misschien het doodsgevaar!

De armen zeewaarts.

O Herwig, Herwig, Herwig, waart gij daar!

ORTWIN. Zij spreekt geloof ik.

Slaven verschijnen op de duinen zoekend.

HERWIG, *vooruit tredend*. Haar geest misschien.

GUDRUN. Heb ik geen stem gehoord? - Een man? -

Met een schrikkeliken schruwel, *de armen naar Herwig uitgestrekt*.

't Is Hij!

De slaven grijpen ze vast, *stoppen haar den mond en voeren ze weg. Zij worstelt tegen*.

Ze heeft hem gezien! Ze herleeft: weer is ze koningin, is ze trotsch. Nu stoot ze Allectus met mannenkracht van haar... om welhaast zalig neêr te zijgen in de armen van Herwig, die haar verlost heeft.

O, die edel-reine figuur van Gudrun, waarvoor onze bewondering eerbiedig nijgt! Hier heeft de vrouw haar behaagzucht, haar praallust afgelegd en staat ze in al haar bevallige natuurschoonheid: met haar rein gemoed, waar niets valsch in schuilt, met haar maagdelijke hartsfierheid; - hier is de liefde een diep-eerlijk en heilig gevoel - geen genot van verboden vrucht; - hier is het beminnen een zich-zelf-geven heel en al, een zich opofferen voor het geluk van haar geliefde, een kloekmoedig trouw-blijven aan den uitverkorene in voor- en tegenspoed; - hier rijst de vrouw in al haar heerlijkheid; zelfs in 't hevigste lijden, dat ze uit trouwe liefde verdraagt, dwingt ze ons minder medelijden af dan hooge bewondering en vereering.

CARAUSIUS. Deze overweldiger door zijn beheerschte zielesterkte is een tegenhanger van Wate en Gudrun, die impulsieve naturen zijn. Een echt tragisch karakter. Immeraan krachtig voortgestuwd, woelt zijn levensstroom recht naar zijn doel toe - en breekt plots tegen den dijk van de omstandigheden.

Carausius is een man met peilenden geest en stalen spieren, meester over zichzelf en over de anderen. Zóó treedt hij daar voor u:

> Naar lijf en ziel
> tot groote daad geschapen. Vroedend straalt hem
> het kloek gedacht van onder de edele wenkbrauw.
> Zijn blikken en gebaren voeren vreedzaam
> de macht van het gebod. Hij stapt gelijk
> wie het gewoon is de andere te zien
> eerbiedig groetend voor hem plaatse maken...

Met kalm-breed woordgebaar laat Rodenbach hem de woorden zeggen van grootheid, die uit zijn eigen geest wellen:

> Ja, mijne ziel vaâmt wijder dan de hemel
> en dan de wijde zee.

Koel blijft de denker bij den dweper: de diepten van

zijn ziel houdt hij gesloten en heimelijk bewaart hij zijn ontwerp in het hoofd: heerschen wil hij over Moerland, over Britannië, over heel de wereld.

Met wijs en kalm overleg bewerkt hij de verwezenlijking van zijn ontwerp.

Het bondgenootschap met de Wikings is voor hem de langverbeide gelegenheid om zijn plan uit te voeren. Nu staat hij op het keerpunt van het leven, hij zal het wagen want

> liever dood
> dan nog een wezen boven mij erkend.

De verlangens van zijn dochter, die hij nochtans diep bemint, offert hij op aan zijn heerschzucht. Hij geeft ze tot bruid aan zijn legatus Allectus, die hem de genegenheid zijner soldaten moet winnen en zijn verheffing tot opperheerscher moet bewerken.

Door zijn legioenen wordt hij tot Keizer uitgeroepen.

Nu is zijn grootheid overgeslagen tot grootschheid, tot trotsche verwaandheid: ze zal de oorzaak van zijn val worden. Zegevierend keert hij uit Britannië weder, en daar krijgt hij plotseling in handen het tastbaar bewijs dat hij verraden werd, hij die meende niet te kúnnen verraden worden.

Al te blind maakte hem zijn zelfbetrouwen. Zonder dat hij het had vermoed, werd hij verschalkt, bedrogen, verraden door Allectus, door hem, dien hij gekozen had tot gedeeltelijken uitvoerder van zijn heerschzuchtige plannen.

Niet eens had hij het gevaar zelf kunnen ontdekken, en toch blijft hij daar stout staan in zijn verwaand zelfbetrouwen: dat zelfbetrouwen zal hem mede ten val slepen.

Ontzaglijk blijft hij toch in zijn val. Hij zal den verrader ontmaskeren, in 't bijzijn van de beide legers, of neen: hij wil hem onder vier oogen al zijn misprijzen en verachting in 't aangezicht spuwen:

> indien ik hem alleen deed voor mij komen
> alleen daar staan voor mij, en, zonder woede
> die hij niet weerd is, hem voor alle straf
> zijn zelven deed bezien, zijn nietigheid,
> opdat hij krimpend kruipe in zijne schaamte,
> en dat ik hem met mijn misprijzen plette,
> gelijk men zonder zijn gemoed te stooren
> al stappend, met den voet een kruipdier plet?

Hier heeft Carausius iets van het karakter van Corneille's Auguste, die grootmoedig vergiffenis schenkt aan Cinna, na hem voor zijn voeten in het stof te hebben doen kruipen:

> Apprends à te connaître et descends en toi-même
> ---
> Mais tu ferais pitié même à ceux qu'elle irrite
> Si je t'abandonnais à ton peu de mérite...
> Je suis maitre de moi comme de l'Univers.
> Je le suis, je veux l'être: ô siècles, ô mémoire!
> Conservez à jamais ma dernière victoire.

Hij had gemeend het kruipdier met den voet te kunnen pletten, maar het kruipdier kan bijten. Reeds heeft Allectus zich door het leger als Keizer laten uitroepen; nog kan Carausius met zijn machtig woord de soldaten in bedwang houden: ze staan reeds op het punt hem allen opnieuw aan te hangen, als hij onverhoeds door een handlanger van Allectus wordt doodgestoken.

Die tragische val van een reus, van een man, die niet een zwarte wandaad moet uitboeten maar alleen tengevolge van een menschelijke zwakheid neergedonderd wordt van de hoogten van eer en grootheid, waar hij zich ongenaakbaar waande, bonst zwaar op ons gemoed.

HERWIG. Bij Carausius is het dramatisch conflikt slechts uiterlijk; al zijn hartstochten - als de liefde voor het vaderland, de genegenheid voor zijn dochter - komen zich gedwee scharen onder zijn sterke heerschzucht die alléén tegen hindernissen van de buitenwereld te strijden heeft.

In Herwig[1)] volgen we met belangstelling den tragischen

1) De Herwig van Rodenbach heeft bijna geen enkel karaktertrek gemeen met dien uit het epos en zijn levensloop is heelemaal anders. In het epos is de held al niet veel meer dan een ridder met middeleeuwsche zeden. Wel kan hij ‘bundels gensters uit de helmen slaan’, maar meest nog was hij ervaren in den vrouwendienst:

uf schoener vrouwen lônen stuont Herwige aller sîn gedinge.
Zijn liefde was ridderlijke minnedienst. Hoor hoe hij ze aan Kudrun aanbiedt:

> Geruochet ir mich minnen, vil schoener magedîn,
> met allen mînen sinnen, so wil ich immer sin
> swie ir mir gebietet. Mîn bürge und mîne mâge
> daz sil in allez dienen, das mich des, vrouw, hin ze iu nicht betrage.

Hoor ook hoe Kudrun Herwig smeekt Harmuot uit de handen van Wate te redden:

> Wolt ir mir dienen, *ritter* ûz erkozen.

innerlijken strijd tusschen zijn liefde en zijn Wikingsplicht: algemeen-menschelijke strijd tusschen gevoel en wil.

Herwig is een edelgeaarde stoute held en een hartstochtelijke minnaar. Als Zeekoning komt hij afgevaren uit het Noorden, waar zijn vader Hagen in Denemarken had geheerscht. Een van zijn zeven broeders liet hij op den rustigen troon zitten, hij verkoos over de zee te zwalpen, en te strijden met winden, baren en menschen.

Maar de teere vrouwelijkheid van Gudrun heeft hem plots in verrukking gebracht:

> ter nauwernood had haar mijne ooge ontwaard,
> of hare schoonheid, neen! haar 'k weet niet wat
> onzeggeliks en bovenmenscheliks
> voelde ik, bij stroomen, mijn heel wezen drenken,

en in die zielezaligheid heeft hij haar gered van de wulpschheid van haar verloofde, waartegen noch vader noch broeder haar beschermen, heeft hij haar ontvoerd, zonder te beseffen dat hij een ongeoorloofde en gevaarlijke daad pleegde met haar te redden: zóó zeer had dat edel beeld van Gudrun heel zijn geest vervuld en alle begrip van wet en omstandigheid verdrongen.

Zijn hartstochtelijke liefde is niet de zinnelijke zuidersche, maar de noordsche reine liefde, die, als Schiller zegt,

> Um die gemeine Deutlichkeit der Dinge
> Den goldnen Duft der Morgenröthe webt.

Ziet, hoe hij ze beschouwt als ze te slapen ligt op het eiland Wulpen:

> Een temmende almacht schijnt uit deze schoonheid...
> lk voel ze rond dien maagdeliken slaap,
> en, bevend van ontzag en eerbied, zijge
> ik neder, en durve u niet raken door
> den lichten kring van blanke zuiverheid
> en bovenmenschlikheid die u omzweeft,
> o Gudrun, schoonheid, reinheid, teerheid, Godheid...

Een heerlijke droom... Door Wate wordt hem de Wikingswet herinnerd:

> De vrouw bedriegt, de maagd zult gij beschermen,
> doch geene vrouw zij op de Wikingsnekken.

Die wet van zijn volk waaraan hij, als koning, trouw zwoer, onschendbaar zonder heiligschennis, werd door de blinde liefde hem uit het geheugen getooverd. Hij moet zijn gevoel overwinnen, hij wil, hij zal... Maar scheiden van Gudrun, die er zóó door lijdt, die weenend smeekt? Hij kan niet, en weer gaat hij ze in de armen drukken... als zijn broeder Horand en zijn Wikings verschijnen. Nu wordt hij zich heelemaal bewust van zijn plicht en pijnlijk zegeviert deze:

> Vrouw, ik en kenne u niet...

Het offer is te groot - en met zijn zwaard wil hij op zich zelf den hoon wreken, die hij deed aan de wet. Het zwaard wordt hem uit de hand gerukt en op hetzelfde oogenblik seint men de komst van Carausius. Bloeddolheid doorblaakt lijf en ziel bij Herwig, en woedend loopt hij naar den strijd. Bij den eerlijk aangeboden vrede, schenkt hij, - met hartverscheuren - Gudrun aan haar vader terug, met het verzoek haar toch goed te willen behandelen. Kon hij er maar bij blijven op het vasteland! Ja, 't zal lukken: de Wikings sluiten bondgenootschap met Carausius en, wie weet? misschien schenkt Carausius haar tot vrouw aan den nieuwen koninklijken vriend?

Doch al dadelijk wordt Gudrun weer aan Allectus gegeven. Dat pijnigt Herwig diep, en met stil verdriet moet hij, in het kamp van Carausius en in den wilden strijd, zijn immer groeiende liefde onuitgesproken in zijn ziel dragen... En haar zóó zien lijden en verkwijnen - door één woord haar kunnen gelukkig maken, en dat woord niet mogen uitspreken...

Zijn Wikings zijn gevangen genomen door de Romeinen! De stem van wet en plicht herschept weer in hem den held: zijn broeders zal hij verlossen, den band van de liefde zal hij losrukken; hij zeilt af naar de Zwarte Zee.

Maar over den verren oceaan draagt hij zijn liefde mee. En als hij zijn Wikings heeft weergevonden, dan staat hij daar weer in Moerland en vecht Gudrun vrij van Allectus die haar gevangen houdt. Nu is zijn plicht in overeenstem-

ming met zijn liefde: met Gudrun zal hij over het herworden Moerland heerschen.

ALLECTUS. Deze is, als kontrast met Herwig, de verpersoonlijking van het bedorven zuidervolk. Laag, vleiend, kruipend, sluipend tegenover al wie zijn meerdere is, ontrouw aan zijn gezworen eeden, gemeen en ruw tegenover haar die hij bemint.

CAMILLUS. Deze andere Romein staat naast hem als een edel figuur van trouw aan land en Keizer, - want niet alles is slecht bij het Zuidervolk. Mannelijk diep bemint hij Gudrun, maar zijn liefde houdt hij in zijn ziel besloten, zoolang zij met een ander verloofd is; en, wanneer ze in het lijden zucht en hij haar uit genegenheid verlossen wil, ziet hij zijn hulp afgewezen - en toch zal hij haar verdedigen tegen Allectus en voor haar sterven.

Aan deze figuur gaf Rodenbach niet de warme kleur en de vaste omlijning als aan die van den noordschen Wiking. Toch heeft ze tragische waarde genoeg om te figureeren op het tweede plan van de handeling waartoe ze niet noodzakelijk is. Camillus is er alleen om Gudrun's trouw aan Herwig nog beter te doen uitkomen. Handelen doet hij bijna niet, maar denken wel, en voelen nog meer. Zijn karakter ligt geheel besloten in de woorden die hij spreekt in 't eerste bedrijf:

> De trouwe des soldaats bedroeft een voorspook
> van meineed en geschonden veldheerstrouw;
> den man verscheurt het opperst minneleed.

Alle andere karakters: Ortwin, Horand, Claudia, Gellia, Hilde, tot de Wikings en schildmeiden, de soldaten, de hovelingen, de jongvrouwen toe - minder ontwikkeld maar niet minder juist geschapen - roeren daar onder malkaar met eigen wezen en aard.

Dat is leven.

In het scheppen van karakters is deze twintigjarige reeds een meester. Hij heeft een helderen blik die diep in 't menschenhart kijkt, een psychologische kennis die des te meer

bewondering afdwingen daar zijn personages scheppingen zijn van eigen geest, soms maar enkele woorden die hij erover las, en geen afbeeldingen van menschen die hij onder het oog had.

Brengen we Rodenbach in vergelijking met den meester onder de meesters, met Shakespeare, dan komt hij natuurlijk laag te staan. Bij Shakespeare krijgen wij den heelen mensch te aanschouwen. Zijn personen zijn niet uitsluitend vleeschgeworden hartstochten of verpersoonlijkingen van een stand, van een ras, maar echte menschen, die we ook al eens in hun alledaagschheid te zien krijgen.

Tot die kracht had Rodenbach het nog niet gebracht.

Hij gaf alleen eenzijdige karakter-uitbeelding. Zijn helden zien we slechts in buitengewone omstandigheden en dan nog steeds aangejaagd door één hartstocht.

Hierdoor komt Rodenbach dichter bij de fransche klassieken. Evenals door de waardigheid van zijn personages en door de meesterschap die de meeste voeren - of althans voeren willen - over zichzelf. Het karakter van Carausius is in dit opzicht uitstekend volgehouden. Slechts Wate en soms Gudrun zijn impulsieve karakters die van geen tijdsruimte weten tusschen de voorstelling van een daad en de daad zelve. Maar zelfs bij zulke karakters zou een tooneel als dat waarin Romeo op den grond ligt te krinkelen van verdriet eenvoudig onmogelijk zijn.

Rodenbach kon zijn hartstocht intoomen, zijn personen koel laten redeneeren. Zóo krachtig was de twintigjarige dichter van *Die Räuber* niet: hij springt over alles heen, meegerukt door de hartstochten van zijn voornaamste personages. En voortdurend treden zij op met meeningen en gevoelens van den dichter in den mond. Wanneer Schiller's Karl Moor, en ook de tegenvoeter ervan Franz Moor en zelfs zijn roovers aan 't spreken zijn, verneemt men de stem van den verbitterden Akademie-student. Ook in dit opzicht overtreft Rodenbach den jongen Schiller.

In *Gudrun* komt de dichter niet van achter de schermen kijken; elk persoon spreekt zijn eigen gedachten uit, handelt volgens zijn eigen aard en natuur, zooals hij moet en niet anders kan - in de gegeven omstandigheden en met zijn gegeven karakter en hartstocht.

De toestanden kunnen hun hartstocht aanblazen, doen opflakkeren of stil laten smeulen: toch blijven die menschen vrijwel zichzelf gelijk. In voor- en tegenspoed blijft Wate: de dweper; Gudrun: het meisje dat heel en gansch opgaat in de liefde; Carausius: de heerschzuchtige - of hij eenvoudige hoofdman is of imperator; Herwig: de heldhaftige Wiking en de vurige minnaar; Allectus: de kruiper, bij zijn verloofde evenzoogoed als bij zijn hoofdman; Camillus: de eerlijke soldaat, bij zijn afwijzing door Gudrun en bij zijn verlaten van het leger van Carausius.

In het duidelijk en klaar uitbeelden der opgevatte karakters is Rodenbach een meester. Zijn personen staan niet op een vlak geschilderd. Ze zijn uitgebeeld in levende lijve: men kan rond hen heen wandelen en al hun bewegingen gadeslaan.

We leeren ze niet kennen door de woorden van andere personages, maar door hun handeling, door hun eigen woorden en daden.

Dit is niet overdreven. 't Is waar: bij het eerste optreden van Carausius en Allectus worden dezen onrechtstreeks aangemeld en gedeeltelijk beschreven in hun treffendste uiterlijkheden door Wate. Laten we ons oordeel daardoor niet verschalken. Dat is als een aanmeldend motief uit Wagners zangspelen: in onze verbeelding wordt daardoor reeds de atmosfeer der opkomenden opgewekt.

> Dat is Carausius. Zoo droomde ik hem,
> Zoo moest hij wezen ja: naar lijf en ziel
> tot groote daad geschapen. Vroedend straalt hem
> het kloek gedacht van onder de edele wenkbrauw.
> Zijn blikken en gebaren voeren vreedzaam
> de macht van het gebod. Hij stapt gelijk
> wie het gewoon is de anderen te zien
> eerbiedig groetend voor hem plaatse maken.
> Zoo waart gij ook, mijn koninklijke vaders.
> Helaas, waarom is hij geen Etseling
> of waarom zijt gij geen Carausius? -

Elders gebeurt het optreden zonder voorbereiding, plotseling.

Wate heeft het krakeel gehoord tusschen germaansche en romeinsche soldaten in het leger der Romeinen, hij springt op en juicht:

> De wapenkreet op Moerlands heilige duinen,
> de wapenkreet en blanke zweerden tegen
> Romeinen!....

We kennen hem.

Het blanke beeld van Gudrun verschijnt op de duinen. Ze droomt:

> Hoe glanst in 't zonnelicht de blauwe zee
> onmeetbaar! O hoe groot, hoe schoon, hoe schoon!

We kennen haar.

Heel het stuk door, leert de toeschouwer karakter, wil, gevoel, verstand der personages door hun eigen handeling kennen.

Over Gudrun's liefde wordt door niemand gesproken dan door haar: we *zien* die liefde in haar hart groeien van een onbepaald gevoel tot de hoog-hartstochtelijke liefde.

We zien Carausius zijn ontwerp uitbroeien in zijn kop en het bewaren in dien kop alleen.

Herwig zien we verliefd raken, eer dat hij zelf het gewaar wordt en zegt, - en we beschouwen klaar in hem de worsteling tusschen plicht en liefde.

III.

Er ligt in dit drama een mengeling van antieke en wat men noemt Shakespeareaansche tragiek. Het noodlot dwingt en de menschen strijden er tegen.

Het lot van Carausius, Herwig, Gudrun kan men beschouwen als een gevolg van karakteraanleg. Maar Wate buigt onder het noodlot en recht zich niet door eigen karaktersterkte.

Ook bij den engelschen tragicus moet men niet altijd de verklaring van de handeling zoeken in de karakters der helden.

Vloeit Hamlet's ondergang onvermijdelijk uit zijn karakter? Was het alléén hun hartstochtelijke zuidersche liefde die Romeo en Julia naar den ondergang voerde? Hoezeer helpen hier ook de menschen rondom en de omstandigheden van leven en tijd mee.

Het heele verloop der gebeurtenissen, die tot de katastrofe leiden, moet niet voortspruiten uit de karakters der personen; 't is genoeg dat de katastrofe begrijpelijk is bij de individualiteit van elk persoon.

Als Shakespeare achtte Rodenbach dit voldoende. De vrij-

wording en de heropbeuring van het Moerenvolk is niet een noodzakelijk gevolg van den karakteraanleg der hoofdpersonen. Wate twijfelt, aarzelt, wijkt, wanhoopt: hij leeft wel alleen voor zijn doel, stuwt er heen met al de krachten van zijn ziel: maar ze zijn te zwak, hij is zich zelf niet meester, hij kan de anderen niet meeslepen naar zijn doel. In het eerste deel jaagt Gudrun's liefde de handeling op, evenzoogoed als Wate's drift. Maar gedurende haar gevangenschap blijft Gudrun zelf een latente kracht. Alleen Herwigs liefde voor Gudrun zal de vrijmaking doen bereiken, als alle energie gevallen is na den ondergang van Carausius, die het sterkst van al dat doel nastreefde.

Grootendeels wordt de herwording van Moerenland aangebracht door het samenstreven van al de karakters, - ook gedeeltelijk door de toevallige omstandigheden en in-schijntoevallige gebeurtenissen: als bijvoorbeeld Herwigs gevangneming door Ortwin, het in-verliefdheid-vallen van Herwig voor Gudrun.

Is dit leven dramatisch-schoon voorgesteld? Is de tooneeltechniek handig doorgedreven?

Een drama is een op het tooneel voorgestelde handeling van de menschelijke natuur, van den menschelijken hartstocht. De ziel van den toeschouwer kan het dus best treffen door het oog, het oor en 't verstand, en zoo weinig mogelijk mag het overlaten aan de scheppende verbeelding van den toeschouwer, die het spel daar in zijn geheelheid vóór zich moet hebben.

Uit den aard zelf van het drama vloeit voort de noodzakelijkheid van 't plastisch voorstellen.

Dit drama vangt op een heel aanschouwelijke wijze aan met het krakeel tusschen de soldaten: reeds staan daar vijandig tegenover malkaar het Noorden en het Zuiden, en dadelijk verschijnen Wate en Gudrun, de twee dragers van de hoofdgedachte, die te zamen de runen werpen en hetzelfde antwoord bekomen, - en het spel gaat zijn gang in afwisseling van droomerige, heldhaftige, laffe, droevige en blijde tafereelen. Strak staren onze oogen naar de talrijke beelden, die beurt om beurt daar scherpafgelijnd voor ons komen staan.

Elk personage dat opkomt is gekenmerkt door zijn eerste woord, door zijn eerste daad, en aan het slot van elk bedrijf is de eindgroepeering treffend.[1)]

Tot in den stijl toe vinden we die plasticiteit.

Op het tooneel moet alles direct treffen. Dadelijk moet elke scène, elke zin, elk woord de gewenschte werking uitoefenen. Geen seconde mogen de toeschouwers aan het gissen gaan, of zij verliezen den draad van de handeling.

En daarom loopt een dichter altijd gevaar onder een lichten sluier van nevelachtigheid, onder metaphoren-bloemen en stijlstrikjes en -lintjes de karakterteekening en de handeling onbewust te verduiken: - en aan dat gevaar heeft niet altijd kunnen ontsnappen Hegenscheidt, de dichter van het tweede groot vlaamsch letterkundig drama: *Starkadd*.

Klaarheid, onmiddellijkheid! Zien, hooren en begrijpen moet in het theater gelijktijdig gebeuren. Daarom kunnen we, wel niet altijd, toch dikwijls onzen dichter goedkeuren, waar hij een paar provincialismen, archaïsmen, neologismen en alledaagsche uitdrukkingen gebruikt, - wanneer hij daardoor de toestanden en gevoelens sterker teekenen en uitzeggen kan. Wie zal in het verband waarin ze staan woorden en uitdrukkingen laken als: *het eeuwig Schiksel* (I, 177), *de hille aan de zee* (I, 421), *hij kon de schilden grad in spaanders slaan* (I, 755), *de Moerings jonen zich* (I, 439), *glarieoogen* (I, 509), *slieren* (I, 959), *troppelen* = in troep bijeen komen (II, 81), *rik* en *degen* = held (II, 272, 338), *bachten* = achter (II, 444), *horken* = scherp toeluisteren (II, 467), *boehoerd* = vermaak (II 497), *hofgezinden* (II, 516), *wigant* = strijder (II, 625), *dreelen* = vleien (II, 635) *boelinne* (II, 627), *het heeft gedaakt* = het heeft juist getroffen (II, 643), *vereend* = wreed (II, 674), *balooren* = dwaas maken (II, 884), *het kostte ruize en rooi* = het kostte veel last en moeite (II, 995), *mannenwers* = afkeerig van den man (II, 1033), *schribbelen* = schrappen (II, 1507), *niding* = nietswaard (III, 202), *glibberen* = schuiven (III, 216), *oogen*, *gericht*

1) De eindtirade van elken akt klinkt met welluidende rijmen: dat zelfs is een plastisch kunstmiddeltje. Rodenbach heeft dat afgezien vooral van Shakespeare en Schiller.

staal en sterlings (III, 60), *dweerschen* = doorheengaan (III, 437), *schruwel* = huiverende schrik (III, 857).

Daarmeê spreken we hem niet vrij voor al te sterke provincialismen, waarvoor we in 't algemeen Nederlandsch even schilderende en treffende woorden en wendingen hebben.

Het gebruik van verouderde of nieuwe woorden en wendingen kan moeilijk de taalarmoede verduiken.

Wat hebben b.v. deze woorden meer van den datief dan den vorm?

- *men kiest der meid een man*
- *halve woorden die het rusteloos gedacht der loome tonge deed stamelen*.

Evenmin loven we zonder voorbehoud het rythme. Zeker het rythme van het vers niet. 't Verslapt soms erger dan het gewoon proza:

> Ik ben tevreden over u, omdat ik
> mag zeggen voor al wie het hooren wilt (I, 723-726).
>
> Ik sta aan 't hoofd der honderd Wikings die
> gij tot nu toe nooit overwonnen hebt (I, 796-799).

Geen fijnbestudeerde klankexpressie dus, die door elk woord en elke letter het gevoel van den dichter kordaat wil uitdrukken.

Maar gelukkig is er nog een ander rythme, minder kunstig maar natuurlijker en misschien daarom kunstrijker: het rythme van den zin. Dat is het dadelijke rechtstreeksche rythme van het gevoel. 't Is de heele golving van den stijl, de gang van den volzin, die nu statig vooruitschrijdt, dan lijze voortloopt, schuivend over woorden en gedachten, dan weer in rappen stormmarsch voortholt, naar gelang van de karakters en de gevoelens der personages. Dit bedaard, sterk-mannelijk, woedend, teer-vrouwelijk rythme had Rodenbach.

Plasticiteit der uitdrukking en levendigheid van 't rythme brengen niet onvermijdelijk een levendige en aaneenhoudende handeling te weeg.

'Al zijn de woorden nòg zoo bewonderenswaardig, nòg zoo diepgaand, zij vervelen ons spoedig, zoo zij niets aan een toestand veranderen, zoo zij niet op een daad uitloopen, zoo zij niet een beslissende botsing te weeg brengen, zoo ze

niet een afdoende, onherroepelijke oplossing verhaasten'.[1)]

Sommigen hebben beweerd dat in verscheidene deelen van Gudrun te weinig handeling steekt. Zij, die het stuk, op 25 Oogst 1896, deden opvoeren te Antwerpen ter gelegenheid van het XXIIIe Nederlandsch taal- en letterkundig Congres, hebben zelfs gemeend er met snoei- en kapmes te moeten aanzitten.[2)]

Dat was een toegeven aan de gewoonten van den dag.

Dáden eischt men nu op het tooneel, anders niets dan daden en men vergeet dat de handeling van een drama in iets méér berust dan in daden.

Maar die breedsprakigheid, zou ze dan den gang van de handeling niet belemmeren? Ja, ik begrijp heel goed dat gerekte samenspraken als die tusschen Carausius en Wate in het eerste bedrijf, alleen-spraken als die van Wate zoowat door heel het stuk verspreid, - lichte droomerijen als die van Gudrun aan de zee, - hoe mooi ze ook zijn - niet bij machte zijn om voortdurend de aandacht te prikkelen van de gewone bezoekers van de vlaamsche schouwburgen.... Eilaas! De ontwikkelden echter die bekwaam zijn om echtgeestelijk te genieten, zouden ook zij daar een verlamming van de handeling in zien? Is dát niet veeleer handeling in den hoogsten en edelsten zin: de handeling van de ziel der personages?

Er zijn toestanden waarin de levendigste weerkaatsing van woorden, van vragen en antwoorden ons al te lang schijnen - omdat ze hol klinken en overbodig zijn; en er zijn toestanden waarin een alleenspraak van honderd verzen niet te lang is -

1) M. Maeterlinck. - De dubbele Tuin. Amsterdam. Querido, 1905, bl. 85.

2) Die opvoering verwierf niet den overgrooten bijval dien men ervan verwacht had. Dat was grootendeels te wijten - verzekerde men mij - aan het slecht spelen van de akteurs, waaronder alleen de hoofdpersonen hun rol begrepen en gevoelden. Dat kunnen we des te gereedelijker aannemen, als we de meening van Lessing goedkeuren: 'Selten wird ein Meisterstück vorgestellt als es geschrieben ist; das Mittelmässige fährt mit den Akteurs immer besser. Vielleicht weil Sie in dem Mittelmässigen mehr von dem Ihrigen hinzutun können; vielleicht weil in dem Mittelmässigen alles nur auf einer oder zwei hervorstehenden Personen beruht, anstatt dass in einem volkommenen Stücke öfters eine jeder Person ein Hauptakteur sein müsste, und wenn Sie es nicht ist, indem Sie ihre Rolle verhunzt, zugleich auch die übrige verderben hilft'. (*Lessing*. - Hamburgische Dramaturgie. - Werke, 4r Bd. p. 90. Verlag Hesse, Leipzig.)

omdat er niets te veel in staat, omdat ze noodig is, omdat ze den zielestrijd uitspreekt, en een echt zieledrama voor den geest toovert.

Dán eerst stijgt de handeling naar haar hoogtepunt van intensiteit: in de oogenblikken van hevig, innerlijk strijden tusschen de vijandelijke machten der ziel, in de oogenblikken van diep voelen en straf denken.

En is de bespraaktheid van den dichter machtig genoeg om de personages hun hevigste en lichtste aandoeningen, hun diepste en vluchtigste gedachten en beelden niet enkel door de mimiek, ook door woorden uit te doen spreken - dan dicht hij voor de eeuwen.

Hierdoor staat *Gudrun* op verheven hoogte boven al het hedendaagsche tooneelgeknutsel.

Gudrun in ballingschap 'loost niet heele wolken zuchten' en laat niet 'heele vloeden tranen stroomen': we zien de toestanden die haar doen lijden, zij spreekt dat lijden uit en wij weenen voor haar.

Wate bepaalt zich niet zooals onze hedendaagsche tooneelhelden bij een vloek en een vuistslag als hij woedend is: hij tiert zijn woede uit, en wíj woeden mee.

Dat is geen realistische kunst volgens de tegenwoordige mode, maar niettemin echt-natuurlijke kunst. In werkelijkheid kan wel het geluk, de smart, de woede de keel toewringen, en zenuwen en spieren van armen en beenen bijna alleen doen werken, - in de tooneelkunst gaat dat niet zóó: daar wil alles naar buiten door de tong. Op het tooneel spreken de personages niet wat ze als menschen in het werkelijk leven zouden zeggen, maar wat ze zouden voelen. Kan een dichter op die wijze zijn personages voor onze oogen niet doen opleven, dan verlaagt hij zijn kunst tot loutere fotographie van het werkelijk leven.

Bij den aanvang van het stuk had Rodenbach ons Wate, zijn persoon en zijn streven op een heel andere wijze kunnen voorstellen. Hij had hem kunnen werpen midden in het krakeel tusschen de romeinsche en germaansche soldaten, in plaats van er hem van verre naar te laten kijken. Zoo had hij, vezel voor vezel, zijn hart, daar voor onze oogen, kunnen ontleden, en bij elk nieuw woord, en elke nieuwe daad ons een anderen vezel kunnen aantoonen. Maar wat zouden we

een verbrokkelde voorstelling gekregen hebben van dien grijsaard, dien we thans ineens zijn ziel hooren uitgalmen. Dit is grootscher leven, meer zieleleven.

Dat droomen van Gudrun aan de zee, in het eerste en vierde bedrijf, dat zoete lieven van Herwig en Gudrun in het tweede - is dat geen handeling? Is droomen niet het leven van de in zich gekeerde menschen?

Waar de personages in *Gudrun* gevoelens en gedachten uitspreken, beschouwen wij hun zieleleven: - daar kan zooveel dramatische handeling in besloten liggen als in de meest bewogen tafereelen.

Soms wordt het tot loutere lyriek, waarbij al het dramatische verdwenen is.

Soms vermeit de dichter zich ook in het breed-ontwikkelen van toestanden die hem bevallen - en dan sleept de handeling traag vooruit.

Verhalen dienen in een drama om toestanden in de verbeelding van den toeschouwer te verwekken, die hij noodzakelijk moet kennen, en die men hem op het tooneel niet kan voorstellen: - soms verstrekken zij een alleraangenaamste opluistering. Wordt het verloop der handeling door de verhalen vertraagd in stee van geholpen, dan moeten ze wegblijven: ze zijn er te veel, ze vermoeien ons en maken ons ongeduldig. En dat doen hier het tot driemaal toe weerkeerend verhaal van den zeeslag en het verhaal van Hilde aan Wate in het vierde bedrijf.

Daartegenover, wat een heftige levendigheid, wanneer Rodenbach zijn personen met lijf en leden aan het roeren zet! Een massa menschen werpt hij op het theater, en doet ze allen dooreenwarrelen; - net zooals hij het doen kon met pen en potlood op 't papier.

Hij kan u de koorts der verlangende nieuwsgierigheid op het lijf jagen. Van tooneel tot tooneel rukt hij u mee naar de overheersching van Carausius, ploft u plots uit de hoogte neer om u lang en stil te laten zuchten en verzuchten met Wate en Gudrun, tot ge het met hen in een triomfkreet uitjubelt als Herwig ter redding verschijnt.

Daar hebben we de esthetische lijn die op- en neergolvend

door elk goed drama moet loopen, en die beantwoordt, in haar eenvoudigsten vorm, aan de natuurlijke golving van elken hartstocht: een passie wordt opgewekt, stijgt op, stijgt tot haar hoogtepunt en ebt dan zacht terug.

Wijd en hoog is de atmosfeer waarin dit drama speelt. Twee groepen van volkeren staan tegenover elkaar: de Noordsche wereld vooruitwillend in een opbruisend jeugdig geweld, nog frisch van lijf en geest, en de Zuidersche wereld, ‘met een kankerend leed aan 't hart’, slap en uitgeput. De bovenmenschelijke heldhaftigheid van de personages uit lang voorbije tijden, hun adel, de tragiek van hun hartstochten. En die bedwelmende uitgestrektheid van den achtergrond: de duinen en de rotsen, de wijde zee en de hooge lucht, waarop de gebaren van de helden wijd uitgroeien als die van een zaaienden landman afstekend op de roodgele lucht bij ondergaande zon.

Angstvallig vermijdt de schrijver al wat die grootschheid kan verminderen. Geen gewone daden uit het dagelijksch leven, geen humor wil hij in dit spel, hij die nochtans zoozeer Shakespeare's kunst bewonderde, hij die een onzeggelijk genot vond in de beschouwing van Fallstaff, en die Koning Lear niet teekenen kon zonder er zijn nar naast te plaatsen.

Op onvolmaaktheden hebben we in 't voorbijgaan gewezen.

Een paar ongemotiveerde toestanden, b.v. dat Carausius, die zijn woord tegenover Rome brak, het niet wil breken tegenover Allectus, dat diezelfde diepe denker zoolang door Allectus bedrogen wordt, dat Ortwin en Herwig hun tweegevecht schorsen om eens te drinken, kunnen we met een eenvoudige vermelding overslaan.

Bij een aandachtig beschouwen gevoelt men dat het drama nog niet voldragen was, toen de jonge Rodenbach aan 't dichten ging; het eerste en het tweede deel zijn nog niet geheel in malkaar vergroeid.

Waarom trekt Carausius gedurende meer dan de helft van het stuk zoozeer de blikken op zich, terwijl Herwig, die de eigenlijke vrijmaking van Moerland zal bewerken, heel dien tijd in de schaduw van dien reus staat? En wat is het aandeel van Wate en Gudrun in de tweede herwording van het Moerenvolk gering! Het vooruitzicht van die her-

wording is toch te flauw aangeduid met de huwelijken tusschen de Wikings en de vrouwen van Gudruns gevolg, voornamelijk als, heel het spel door, die herwording betracht werd.

Men zou wel geneigd zijn den dichter als zwaarste fout aan te wrijven dat hij de handeling niet genoeg samengedrongen heeft en... het vierde en vijfde bedrijf neêrgeschreven heeft.

Na het derde bedrijf schijnt de eenheid van handeling gebroken.

En hoe heerlijk tragisch zou dat drievoudig spel van Wate, Carausius en Herwig-Gudrun eindigen met de katastroof op het einde van het derde bedrijf! Carausius stort neêr, en het herworden Moerland valt met hem, Wate's hoop is dood, Herwig rukt zich uit de armen van de liefde en Gudrun zucht in de macht van Allectus.

Bij dat tragisch verloop is ons gemoed geschokt.

Rodenbach zelf moet het wel begrepen hebben dat zijn spel daar eindigen kon; in zijn handschrift schreef hij onderaan het derde bedrijf: *vervolgt* - waarschijnlijk uit vrees dat de juryleden van den Antwerpschen wedstrijd zouden meenen dat ze het blad niet meer moesten omkeeren.

Waarom zijn toch die laatste twee - zwakkere - bedrijven erbij gekomen? Was het omdat hij wilde meedoen aan de mode van zijn tijd? Op het Vlaamsch tooneel moest toen immers elk drama een ‘blijeindend treurspel’ zijn.

Och neen, Rodenbach was een al te eigenaardig genie, om zóó diep te bukken voor de mode.

Maar dit moet wel de reden daartoe zijn geweest: had hij na het derde bedrijf opgehouden te dichten, dan had hij wel een heerlijke tragedie geschapen, maar het zou *zijn* drama niet geweest zijn, zooals het in hem groeide, het zou niet 't spel zijn geweest van de herwording van een volk. Misschien is er minder sterke eenheid van handeling, maar daardoor is er eenheid van gevoel.

(*Slot in het volgend nummer*.)

Gent.

LEO VAN PUYVELDE.

Fransche legertoestanden.

Général Donop. Commandement et obéissance. Paris.
Commandant Munier. La Nation, l'Armée et la Guerre. Paris.

De beide aan het hoofd vermelde werken, welke aan de redactie van dit tijdschrift ter bespreking werden toegezonden, zijn van geheel anderen aard dan het, onlangs door mij in dit tijdschrift besproken, boek van den heer Dr. Steinmetz.

Zij behandelen uitsluitend Fransche legertoestanden en geven een blik op hetgeen er tegenwoordig in dat leger en in Frankrijk woelt en werkt.

De oud-Generaal Donop begint met uit te leggen, aan welke eischen de bevelvoering moet voldoen en komt dan al spoedig met de mededeeling, dat naar zijne ervaring in het Fransche leger ‘le commandement est souvent inquiet, tatillon, absorbant et personnel, quelquefois sans pondération. Il arrive même, hélas! depuis quelque temps, qu'il manque parfois de dignité’.

De schrijver tracht dit aan te toonen, en een oogenblik heeft het den schijn, alsof hij aan zijn oud-kameraden wil leeraren hoe de bevelvoering moet zijn; hoe deze vooral moet trachten ‘op te voeden’ en hoe zij bij de ondergeschikten moet streven naar het opwekken van een gepast initiatief, in plaats van die lijdelijke gehoorzaamheid, welke - zoo als hij met aanhalingen uit de geschiedenis aantoont - maar al te veel het ongeluk is geweest van het Fransche leger.

Maar spoedig blijkt het, dat dit alles slechts een aanloop is tot heel iets anders. Duidelijk spreekt de Generaal het uit, dat hij het gouvernement haat, onder welks bestuur Frankrijk thans

leeft; een gouvernement dat over het leger, het schoone Fransche leger, heeft doen gaan ‘un souffle desséchant, destructeur et mortel’, tengevolge waarvan het is geworden: ‘le servile instrument des folies criminelles d'un pouvoir sans honneur’.

Twijfel is voor den lezer niet meer mogelijk. Hij begrijpt - en de voortgezette lezing bevestigt het - dat hij te doen heeft met een clericalen frondeur, die door de bevelen aan het leger gegeven tijdens de inventariseering der kerken tot den uitersten toorn en tot verbittering is gebracht, en die nu aan het leger duidelijk tracht te maken: dat er verschil is tusschen ‘la France’ en ‘son gouvernement’, dat het plicht is het eerste te dienen, doch dat het leger aan het (republikeinsche) gouvernement en aan het ‘Bloc’ de gehoorzaamheid heeft op te zeggen wanneer er bevelen gegeven worden, die in tegenspraak zijn, ‘avec un commandement supérieur, auquel il a le devoir d'obéir’.

De Generaal poogt te beredeneeren, dat het opzeggen van die gehoorzaamheid geen misdaad is, geen inbreuk op de discipline maakt, doch integendeel een deugd is en zelfs tot een plicht wordt, wanneer het gezag het leger misbruikt.

En wanneer is er misbruik? Wel, de Generaal zal dat aan zijne oud-kameraden uitleggen. Er is misbruik, wanneer er bevelen gegeven worden, die verlangen zouden dat men deed: ‘ce que l'honneur défend’. Alvorens tot het uitvoeren van een order over te gaan moet de inférieur zich dan ook afvragen, bijaldien de order niet is ‘expressément de la nature de ceux, dont l'observation ne comporte pas d'hésitation’ - of de eer hem die uitvoering niet verbiedt.

Is dit laatste het geval, dan behoeft hij zich niet ongerust te maken als hij gehoorzaamheid weigert. Immers, ‘on ne peut commander, et on ne doit obéir, que pour le bien du service et l'exécution des règlements militaires’; en dan: ‘l'obéissance, qui est due au supérieur immédiat, est due aussi à l'autorité qui le domine; c'est à dire que l'obéissance est due à l'autorité la plus élevée’ - en boven de hoogste wereldlijke autoriteit staat immers nog eene andere!

Maar moet het leger dan niet de uitvoering der wetten verzekeren? Neen, antwoordt zonder aarzelen deze Generaal. ‘Non, l'armée n'a pas à assurer, en temps habituel, l'exécution des

lois; ses occupations, comme ses devoirs, sont autres; et elle ne saurait en être distraite sans danger'.

Een oud-Generaal, die aan het leger verzet tegen, en ongehoorzaamheid aan het wettig gouvernement predikt!

Ik kies op dit oogenblik in de kerkelijke quaestie, welke zich in Frankrijk heeft voorgedaan, geen partij. Ik laat ook dáár, of het Fransche gouvernement verstandig heeft gehandeld, gelet op den geest van een groot gedeelte van het Fransche volk, door aan officieren op te dragen met hunne troepen kerken te forceeren. Maar tegenover de casuïstiek van dezen oud-Generaal stel ik dit ééne, m.i. onverbiddelijke, beginsel: dat een officier, die vrijwillig zijn trouw verpandde aan het wettig gezag, de bevelen van dat gezag heeft uit te voeren naar zijn beste vermogen en met volle toewijding. Ontvangt hij bevelen waaraan hij meent niet te kunnen, niet te mogen gehoorzamen, dan heeft hij zijn ontslag te nemen; en dit, zonder ophef, zonder woord of gebaar van protest. Immers, zoolang hij de uniform draagt, behoort hij aan het gezag en mag hij het niet schaden door er het prestige van aan te tasten. Met volle vrijheid natuurlijk om, als hij de uniform heeft afgelegd, te doen wat het recht is van ieder burger... te bestrijden wat hij verkeerd of noodlottig acht.

Het ziet er treurig uit voor Frankrijk en voor het Fransche leger als er velen zijn, die denken als Generaal Donop, en als hij school zou maken met zijne theorie in zake militaire gehoorzaamheid!

Het werk van den oud-Majoor Munier staat m.i. veel hooger dan dat van Generaal Donop; maar ook hier is een frondeur aan het woord. En tot welke partij hij behoort, kan men wel reeds afleiden uit de omstandigheid, dat de Generaal Mercier het werk van eene voorrede voorzag.

Met dat al, het kan niet ontkend worden dat de schrijver, zeer raak, goede dingen zegt en dat hij den indruk maakt van een bekwaam man te zijn, die veel gelezen en nagedacht heeft. Maar ook hij moet van het tegenwoordige gouvernement, van het 'Bloc', van de fransche democratie niets hebben.

Naar zijne meening, is sedert 1870 in Frankrijk alles verkeerd gegaan. De ware oorzaken der ramp van dat jaar zijn volgens hem aan de groote menigte ontsnapt. Die ramp heeft niet

geleid tot rustige maar toch krachtige hervorming, tot betere opvoeding der jeugd, tot opofferingsgezindheid en tot toewijding aan het vaderland.

Nadat de aandrift tot dit alles, welke de geleden smaad had opgewekt, spoedig verflauwd was, heeft zich door allerlei invloeden een leelijk gevoel: ‘la peur’ ontwikkeld, en dat gevoel heeft zich vooral in de gemoederen genesteld toen de persoonlijke dienstplicht ook hen onder de wapenen riep, die noch door moed, noch door zelfverloochening, noch door wilskracht zich aangetrokken gevoelden tot den drukkenden en gevaarvollen soldatendienst, en toen de voorstanders van den eeuwigen vrede door hunne drastische schildering der gruwelen van den oorlog ontroerend werkten. Die schildering en de protesten tegen den oorlog hebben - altijd volgens den schrijver - het anti-militarisme meer kracht gegeven. En daar de Franschen hun vreesgevoel en hun gebrek aan opofferingsgezindheid niet durven bekennen, doen zij meê aan pacifisme en anti-militarisme, in de hoop van zoo van de zaak af te komen. Zij verschuilen hun bangheid en hun egoïsme achter de humaniteits-idée.

De meerderheid zou in Frankrijk *bang* zijn voor den oorlog.

Mij dunkt - het kon wel wezen dat dit geen verschijnsel is, dat zich uitsluitend in Frankrijk voordoet. Het ziet er - gegeven den algemeenen, modernen geest - te veel puur menschelijk uit, om dat aan te nemen.

De schrijver zegt voorts, dat de democratie in Frankrijk het leger tegenwerkt: ‘*L'esprit militaire*, voilà ce dont notre démocratie se défie, ce dont elle ne veut pas’. Militaire geest en militaire discipline, men wil er niet van weten en men wenscht - nu er toch eenmaal gediend en lang gediend moet worden - den diensttijd liever benut te zien tot ‘l'éducation civique par l'armée. *L'armée-éoole*, voilà la grande pensée du moment’. En Majoor Munier is tegen deze richting omdat ‘en assignant à l'armée un rôle en quelque sorte pédagogique, on s'exposerait à la détourner de sa tâche essentielle’.

Zeker, ook m.i. zou dit het geval zijn als men - zooals ook wel te onzent is verlangd - het leger voor een goed deel maakte tot school voor lager onderwijs. Zelfs de heer Steinmetz wenscht,

zooals wij zagen, den diensttijd te maken tot eene ideale '*Wiederholungs*-Schule'.

Dat zou zeker verkeerd zijn! Men moge in de kazerne den vrijen tijd gerust benutten voor school-, voor landbouwonderwijs, enz, als dit maar niet ten nadeele komt aan de hoofdtaak: de voltooiing van de, op de scholen aangevangen, vorming tot weerbaar man.

De schrijver neemt het verder op tegen verkorting van oefeningstijd, zonder het noodzakelijk correctief van vóór-oefening en van verbetering der volksopvoeding; tegen 'la folie du nombre', welke doet jagen naar vergrooting van het aantal, ook al wordt daarbij de hoedanigheid aan de hoeveelheid opgeofferd; tegen een leger met zwak actief en talrijke réserves - een verdedigingsleger, dat voor Frankrijk, dat altijd en ieder oogenblik gereed moet staan tegen '*den* (oostelijken) vijand', nietpast; tegen den invloed, die het leger tracht te republikaniseeren (républicaniser l'armée); tegen het zwak optreden van militaire chefs, die hun gezag ten offer brengen aan 'l'esprit nouveau'; enz.

Voorwaar! Majoor Munier moge te weinig waarde hechten aan de algemeene opvoedende kracht, welke kan uitgaan van den dienst in het leger; hij moge te weinig oog hebben voor de nieuwe eischen, welke aan militaire opleiding moeten worden gesteld; hij moge frondeur wezen tegen het gouvernement der Republiek, en daardoor soms de maatregelen van dat gouvernement door een te donkeren bril bekijken - hij maakt toch verschillende ware en goede opmerkingen, waaronder er zijn die ook in ons land mogen worden gehoord en.... overwogen.

H.P. STAAL.

Dramatisch overzicht.

I.
Sarah Bernhardt.

> Wegen van schoonheid komen in u samen.
> P.C. BOUTENS.

Het is meer dan zeven-en-twintig jaar geleden sedert Sarah Bernhardt, dank zij den toenmaligen directeur van het Grand Theatre A. Van Lier, voor het eerst te Amsterdam kwam.

Dat ging dien Donderdag 25 Maart 1880 wel wat zonderling toe. Carré kwam er bij te pas. In een rijtuig, getrokken door vier paarden van den vermaarden circus-directeur, werd de groote kunstenares, toen nog sociétaire van de Comédie française, van het station Haarlemmerpoort afgehaald. Terecht werd dit als een der Hoofdstad weinig waardige ontvangst gequalificeerd en werd er aan herinnerd dat een voorafgaand jaar, in 1879, bij haar bezoek te Londen, de Lord Mayor het niet beneden zich had geacht, de eerste te zijn om haar bij haar komst in de wereldstad te begroeten.

De avond van Sarah's eerste optreden verliep niet zonder tegenspoed. Men zou *Phèdre* opvoeren, maar de costuums waren niet op tijd aangekomen uit Brussel, waar den vorigen avond gespeeld was, en nu moest de tijd gekort worden door monologues en kleine scènes, waarbij de later meermalen in ons land opgetreden Mad. Thénard onwaardeerbare diensten bewees. Eindelijk begon *Phèdre*. Aan het eerste tooneel tusschen Hippolyte en Théramène werd weinig aandacht geschonken. Men wist - waren niet de meeste toehoorders met hun *Phèdre's* gewapend naar den schouwburg ge-

togen? - dat Zij zoo aanstonds zou optreden en men wachtte met groote spanning Haar opkomst af.... Daar snerpte van achter de coulissen een fanfare, - vriendelijke attentie van den heer Van Lier, die voor zijn huldebetoon allicht een fijneren vorm en een beter oogenblik zou hebben kunnen kiezen.... Nog zie ik het vorstelijk gebaar waarmede Sarah-Phèdre den schetteraars het zwijgen oplegde, en nog hoor ik de woorden als muziek van haar lippen ruischen:

> N'allons point plus avant, demeurons, chère OEnone,
> Je ne me soutiens plus, ma force m'abandonne.

Van nu af was en bleef men onder de bekoring van die onvolprezen dictie en dit onvergelijkelijk spel. De verdere avond was één triomf voor de kunstenares, die zich door de paarden van Carré en de fanfare niet uit haar humeur had laten brengen, maar aan het Amsterdamsch publiek in dezen gebrekkigen en smakeloozen schouwburg het beste gaf van haar koninklijke kunst. Ook bij de tweede voorstelling, een *spectacle coupé*, waarin zij o.a. in *Jean Marie* van Theuriet speelde, vond zij een enthousiast publiek.

Het jaar daarop keerde Sarah Bernhardt weer, ditmaal in den Stadsschouwburg. Maar tusschen dit optreden en het vorige had het geruchtmakend voorval plaats gehad, dat beslissend zou zijn voor haar verdere loopbaan: Sarah's breuk met het Théâtre français.

De naaste oorzaak, het voorwendsel als men wil, was het ongunstig oordeel dat de toongevende critici vrij eenstemmig geveld hadden over haar spel in Augier's *Aventurière*, een reprise, waarbij zij voor het eerst de rol van Clorinde vervulde. Had Vitu in de *Figaro* haar niet verweten, dat zij met het lijf en de armen bewegingen maakte, welke op die van de ‘grande Virginie’ uit *l'Assommoir* geleken! Sarah gaf de schuld van hare tekortkomingen aan den administrateur général, Emile Perrin, die haar gedwongen zou hebben te spelen na een onvoldoend aantal repetitiën. Er waren er, gelijk Perrin constateerde, achttien geweest! ‘C'est mon premier échec à la Comédie française, ce sera mon dernier’, schreef zij. De waarheid zal wel geweest zijn, dat het haar rusteloozen, avontuurlijken geest, haar grillig en onafhankelijk karakter op den duur niet mogelijk was, zich te voegen naar de regels van een goed geordend theater als het Huis van Molière. Haar herhaaldelijk niet

bijwonen van uitgeschreven repetitiën, soms, gelijk in 1879 bij het bezoek van het Théâtre français aan Londen, tot groote verontwaardiging van het Engelsche publiek, haar in den steek laten van een geheele voorstelling, gaven er het bewijs van.[1)] Augier die van Sarah's ‘fugue’ mede het slachtoffer was, omdat de voorstellingen van *l'Aventurière* nu voorloopig geen verderen voortgang konden hebben, schreef in een brief aan Perrin o.a.: ‘La presse s'est permis quelques observations et Mlle Sarah ne les aime pas. A qui la faute? A MM. les critiques qui l'ont jusqu'ici traitée en enfant gâtée. Ces Athéniens ingrats commencent-ils à se lasser de son succès et à ne plus le trouver juste? Ce n'est pas elle, en tous cas, qui écrira jamais, comme Aristide, son propre nom sur la coquille: elle aime mieux y écrire le vôtre, et c'est bien naturel, avouons le.’

De Comédie française deed de vluchtelinge een proces aan, waarvan de uitslag was: hare vervallenverklaring als sociétaire en hare veroordeeling tot het betalen van 100.000 frank schadevergoeding. Intusschen was Sarah naar Amerika gereisd, van daar was zij, na een kort verblijf in Parijs, naar Londen gegaan; daarop was zij half Frankrijk doorgetrokken, had in België triomfen gevierd en was nu in October 1881 in Holland gekomen.

Ditmaal speelde zij hier *La dame aux camélias* en *Froufrou*, twee stukken waarmee zij in 1879 te Londen groot succes behaald had. Wij hebben toen en later kunnen zien wat zij van de, naar men meenen zou, afgespeelde rol van Marguérite Gauthier weet te maken, haar telkens als 't ware opnieuw scheppend, er nieuwe fijnheden, nieuwe effecten in aanbrengend, en er zoo telkens een nieuwe bekoring aan gevend, die de rol voor oud-worden beveiligde.

Alexandre Dumas heeft, toen hij uit den als vier-en-twintigjarig jonkman geschreven roman, vier jaar later (in 1852), een tooneelstuk maakte, zeker niet gedacht dat dit werk van zijn jeugd alles wat hij later zou schrijven overleven zou. De grootste tragedie-

1) De gemoedelijke Sarcey had haar, bij gelegenheid van haar Londensche buitensporigheden, met een klassieke vermaning tot rede trachten te brengen, door haar te herinneren aan de vermaning die in Corneille's *Polyeucte* Pauline tot haar echtvriend richt:

> Vous n'avez point ici d'ennemi que vous-même,
> Seul, vous vous haïssez lorsque chacun vous aime;
> Veuillez ne point vous perdre et vous êtes sauvé.

speelsters hebben *La dame* gespeeld elk op haar wijs, de rol aanpassend aan den aard van haar talent en... aan haar leeftijd. En zoo heeft ook Sarah Bernhardt gedaan.

Het reizen en trekken werd voortgezet. Moest Sarah niet de som betalen waarop de rechtbank haar *coup de tête* had geschat? Heel Europa, van Spanje tot Rusland werd afgereisd. Dan, in 1886, begint de groote reis door Noord- en Zuid-Amerika, die dertien maanden geduurd heeft. In Januari 1891, nadat zij af en toe te Parijs is teruggekeerd, aanvaardt zij opnieuw een reis naar de Nieuwe Wereld en naar Australië; deze duurde tot Mei 1892. Een jaar later maakt zij nog even een snoepreisje door Zuid-Amerika, maar om daarna bezit te nemen van het Théâtre de la Renaissance dat zij intusschen gekocht heeft. Deze schouwburg blijkt op den duur te klein; het ontwikkelen van een uitgebreide mise en scène is er niet mogelijk; en wanneer in 1900 een groote schouwburg op de Place du Châtelet vrij komt, neemt zij dezen in bezit en vestigt er het ‘Théâtre Sarah Bernhardt’.

Van haar optreden na 1881 memoreer ik nog: dat in 1888 met *La Tosca*; daarna met *Jeanne d'Arc*; in 1899 met *La dame aux camélias* en *Hamlet*; later nog met *Plus que reine* en wederom *La dame*... Maar ik schrijf hier niet de geschiedenis van Sarah Bernhardt's leven en werken. Ik wilde enkel eenige feiten en data in herinnering brengen uit het leven van deze kunstenares, de eens zoo teere en tengere, oogenschijnlijk zwakke, vrouw, wier magerte, in prent en woord, bespot placht te worden, maar die in den loop der jaren een geestkracht en een lichamelijke kracht ontwikkeld heeft, waarvan de wedergade ver te zoeken is.

Toen de Parijsche advocaat, M^{e}. Allou, in 1880 voor de Comédie francaise optredende, haar vervallenverklaring als sociétaire vroeg, waagde hij de voorspelling dat zij, die op dergelijke wijze een schitterende positie prijsgaf, een ‘déclassée’ zou worden, eene dus die de plaats waarop haar talent haar recht gaf voor goed verspeeld had. Sarcey had reeds vroeger iets dergelijks voorspeld, toen hij waarschuwend uitriep: ‘Qu'elle ne s'y trompe point! Ses succès ne seront point de durée! Elle n'est point de celles dont les fortes épaules peuvent porter tout une pièce et qui n'ont pas besoin d'être entourée pour frapper les yeux de la

foule.’ Een ander, Jules Claretie, vertelde hoe zij haar dag placht door te brengen: van 's ochtends tot 's avonds, dag in dag uit, in de weer, repeteerend, een beetje beeldhouwend, een beetje schilderend, vrienden ontvangend, dan even poseerend voor een schilder die haar portret zou maken (het wemelde in die dagen van portretten van Sarah Bernhardt), zich op tentoonstellingen en courses vertoonend, om daarna weer jonge dichters en tooneelschrijvers te ontvangen, die haar raad kwamen vragen over hun stukken. ‘Elle se démène et se surmène. L'emploi de ses journées ferait frémir un colosse de force’, riep Claretie uit. En toen er later, in 1884, sprake was dat zij de directie van een schouwburg op zich zou nemen, was het wederom Claretie die uitriep: ‘Directrice, elle, cette magnifique écervelée qui ne savait même pas diriger sa vie!’

Hoe zou zij, het dwaashoofd, de lichtzinnige, al de voorspellingen en bezwaren van die wijze en ernstige mannen te schande maken!

‘Déclassée,’ gedaald in rang, zullen met M^{e}. Allou misschien zij haar blijven noemen, die het sociétairiaat van de Comédie française als de hoogste sport beschouwen op de ladder der tooneelspeelkunst. Maar wie den hoogsten rang in deze kunst niet onafscheidelijk achten van het lidmaatschap eener bepaalde kunstinstelling, zullen moeten erkennen dat Sarah Bernhardt sedert 1880 zich is blijven ontwikkelen en thans als veelzijdige kunstenares hooger staat dan een der sociétaires van het Huis van Molière, dat zij in 1880 in een booze bui ontvluchtte. In spijt van Sarcey's voorspellingen is haar succès onverzwakt gebleven en zijn haar schouders in staat gebleken om, desnoods alleen, het gewicht van een stuk te torschen. En zij die, volgens Claretie, haar eigen leven niet weet te besturen, heeft - om alleen van haar laatste directie te spreken - nu zeven jaar lang haar eigen schouwburg met onverzwakte kracht bestuurd en er door haar voorbeeld een wakkeren troep weten bijeen te houden en te bezielen.

Alsof dit nog niet genoeg was voor haar werkzamen geest, heeft Sarah Bernhardt sedert een jaar haar arbeid nog uitgebreid, door een plaats als professeur aan het Parijsche Conservatoire te aanvaarden, waar zij, als eenige vrouwelijke werkkracht, naast leeraren als Le Bargy, de Féraudy, Silvain werkzaam is. Reeds aan het

eind van het eerste jaar van haar professoraat had zij het geluk een harer leerlingen, Le Roy, den eersten prijs voor tragedie te zien behalen. De keus van het stuk, waarmede de aankomende tooneelspeler zich die onderscheiding verwierf in een omgeving waar gewoonlijk alleen de Fransche klassieken en van de nieuwere alleen de oudere Franschen: Dumas, Augier, Sardou worden toegelaten, is teekenend voor de professeur, die het hem aan de hand gaf: het was een tooneel uit *La città morta* van d'Annunzio. Als merkwaardige bijzonderheid vernam ik nog uit vertrouwbare bron, dat Sarah Bernhardt haar professoraat zeer conscientieus opneemt, en stipt op tijd op haar lessen pleegt aanwezig te zijn.

Wie zal zeggen wat het geheim is van die levenskracht, van dat onverzwakt kunstenaarstalent, dat eenzelfde even machtige bekoring oefent op wie haar spel voor het eerst mogen bewonderen als op hen die reeds langer dan het vierde van een eeuw tot haar trouwe volgelingen behooren? De vitaliteit, haar ras eigen, verloochent zich in deze ‘dochter van het Oude Volk’ niet. Een superieure intelligentie en een wonder fijn gevoel stellen haar in staat alles te begrijpen en de teerste schakeeringen van dichterlijke emotie mee te voelen. En naast die gaven van den geest staan lichamelijke gaven haar ten dienste, waartoe in de eerste plaats die heerlijke stem behoort, die niet van goud is noch van kristal, maar het fijnst besnaard, het fraaist getimbreerd, het gemakkelijkst aansprekend instrument, een instrument dat in den loop der jaren van die kostbare eigenschappen ter nauwernood iets heeft ingeboet.[1)]

Van dat alles hebben wij ons kunnen overtuigen bij haar laatste optreden in ons land, in de week van 29 September tot 5 October. De Sarah van vroeger en die van later heb ik teruggevonden in

1) Dat Sarah's teere stem rauw klinkt, wanneer zij haar te veel uitzet, behoeft niet op rekening van haar leeftijd te worden gesteld. Men heeft dat kunnen opmerken zoolang zij speelt. Reeds jaren en jaren geleden heeft men haar herhaaldelijk gewaarschuwd, dat zij door te groote uitzetting haar stem zou bederven. Zij heeft er zich niet aan gestoord. De rauwe klank in tooneelen van hevige woede - men denke aan het ‘Détestables flatteurs!’ aan het slot van de 4e acte van *Phèdre* - is gebleven, maar het eigenlijke instrument heeft er niet onder geleden.

den Jocasse uit *Les bouffons* van Miguel Zamaicoïs en in de Zoraya uit *La sorcière* van Victorien Sardou.

Het was in Januari 1869 toen in den Odéon-schouwburg een stukje in één bedrijf, een idylle in verzen, aan het Parijsch publiek tegelijk een dichter en een tooneelspeelster releveerde: François Coppée en Sarah Bernhardt. De intrige was van weinig beteekenis, maar de verzen waren zangerig, teer gevoeld en fijn geciseleerd, en de beide jonge tooneelspeelsters die het stukje vertolkten, Sarah Bernhardt en Agar - maar vooral de eerste, *en travesti*, in haar costuum van *chanteur florentin* naar het bekende beeld van Dubois -, wisten, door de groote bekoorlijkheid waarmee zij de verzen van Coppée zeiden, aan *Le passant*, waarvan de directie weinig verwachting had, een schitterend succès te verzekeren. Thans, meer dan acht en dertig jaar later, treedt Sarah weer op *en travesti* in een stuk, waarvan de onbeduidende intrige - een over vier bedrijven gerekte wedstrijd van troubadours-bouffons, waarin de mooie Solange de Mautpré de prijs is - het allicht een plaats zou geven in het door Voltaire veroordeelde ‘genre ennuyeux’. Doch zie nu, hoe Sarah, niet alleen, voor de zooveelste maal Sarcey's voorspelling logenstraffend, het zwakke stuk geheel alleen weet te dragen, maar ook aan de knappe en goedklinkende, nu en dan geestig gedraaide, maar over 't geheel vrij fletse verzen - verzen zonder die beweging, dien heroieken gang, en zonder dien vederbos, waaraan men de Rostand'sche herkent - een glans, een kleur en een klank weet te geven, die ze omschept tot iets veel mooiers, iets veel voornamers dan ze bij de lezing lijken.

Wel terecht droeg de dichter zijn stuk aan Sarah Bernhardt op als ‘hommage d'admiration et d'affectueuse reconnaissance’. Hij had zijn bewondering en zijn dankbaarheid gerust nog wat sterker kunnen uitdrukken. Want wat anders dan een handig geversificeerde, maar banale klucht zou er van deze *Bouffons* zijn overgebleven, indien niet de verschillende nummers, welke de dichter voor Jocasse schreef: de introductie ‘Je m'appelle Jocasse’, de groote aria op zijn ‘bosse’ (een bleeke kopie van Cyrano's lofrede op zijn neus), het mooie lied met het refrein op ‘l'enfant de seize ans qui filait de la laine’, door de groote ‘diseuse’ met onnavolgbare kunst voorgedragen, - elk woord tot zijn recht latende komen en toch het geheel wikkelend in een atmosfeer van poëzie en van

muziek -, indien niet dit alles het stuk telkens weer op een hooger vlak gebracht had, dat de potsen van even te voren vergeten en de grappen die er op volgden dulden deed.

Wie niet minder reden tot dankbaarheid jegens Sarah Bernhardt heeft, is de oude Victorien Sardou, die de drakerige, bloederige melodrama's welke hij voor haar schreef, *Theodora*, *La Tosca*, en hoe zij verder heeten mogen, dank zij de geniale kunstenares die ook het banale interessant vermag te maken en die het 'plomb vil' van zijn proza in 'or pur' weet om te scheppen, met reusachtigen bijval door de oude en de nieuwe wereld ontvangen zag.

Ook *La sorcière* is een handig in elkaar gezet, op uiterlijk effect berekend en voor het talent van Sarah pasklaar gemaakt melodrama, een stuk van sensatievolle toestanden, niet van karakterbeelding. Met letterkunde heeft het drama, al is 't het werk van een lid der Académie française, zoo goed als niets uit te staan. Sommige Fransche critici zijn dan ook over *La sorcière* en de daarmee gelijkstaande producten van Sardou slecht te spreken. De bekwame Paul Flat van de *Revue bleue*, de overmatige productiviteit van dezen dramaturg gedenkende, verklaarde:... 'dans ce prodigieux total de combinaisons dramatiques qui offrent tant d'assassinats, tant de morts violentes par le fer, par la flamme, par le poison, tant de tortures et de complots, de guet-apens et d'embûches sournoises, on cherche en vain quelque chose qui mérite d'être qualifié littérature dramatique'. Het nageslacht zal het, volgens Flat, niet kunnen gelooven dat het publiek door zulk een 'cuisine dramatique' zich nog zoo lang heeft kunnen laten verschalken. Dat komt, omdat zij die na ons komen die stukken niet zullen hebben zien spelen door de groote kunstenares die, optredend niet alleen als 'interprête', zelfs niet als 'collaborateur' van den schrijver, maar als 'créatrice', iets weet te maken van hetgeen, op zich zelf, niets of minder dan niets is. Dat is, volgens Flat, tegelijk de kracht en de zwakheid van de interpreteerende dramatische kunst, dat zij leven weet te geven aan marionetten, aan helden van karton, en een dramatisch werk, dat noch psychologie bevat, noch litteratuur, weet om te scheppen tot iets, dat door het publiek met graagte wordt ontvangen. En in zulke 'tours de force' komt telkens weer Sarah Bernhardt's virtuositeit te voorschijn. Wat niet belet dat het

een droeve noodzakelijkheid mag heeten dat een zoo machtige, zoo begaafde kunstenares, met een zoo lenig talent als zij, om de onderneming wier last op haar rust in het leven te houden, genoodzaakt is de tusschenkomst in te roepen van dergelijke ...charlatans.

Zoo mogen de eigen landgenooten spreken. Wij, niet-Franschen, staan er anders voor. Al behoeven wij ons niet neer te leggen bij het parool van de Parijsche tentoonstellings-restaurateurs: 'l'étranger mange tout!', wij zullen goed doen met ons tevreden te toonen, wanneer hetgeen ook wij niet hooger aanslaan dan als handig, maar smakeloos maakwerk, ons de gelegenheid biedt tooneelspeelkunst van hoogen rang te genieten, als waarop Sarah Bernhardt in de rol van de tooveres Zoraya ons onthaalde.

'Un magnifique spectacle qui éblouit les yeux', gelijk Adolphe Brisson in *La sorcière* zag, hebben wij hier niet te zien gekregen. Maar Sarah's spel is, in de tooneelen waarvan bekoring kon uitgaan, één bekoring voor oogen en ooren geweest. De 'reine de l'attitude et princesse du geste', zooals Rostand haar noemde, mochten wij bewonderen als zij, in het eerste bedrijf, optreedt beladen met bloemen en kruiden, de zilveren sikkel in de hand; dan als zij Juana, de dochter van den gouverneur van Toledo, met teer gebaar, onder hypnotischen slaap brengt; niet het minst ook in het vierde bedrijf, waar zij voor de vierschaar der Inquisitie verschijnt om, in nobele verontwaardiging, hen die haar beschuldigen, hun helsche machinatiën te verwijten, en dan, als zij opeens begrijpt dat het haar aanklagers te doen is om Enrique, dien zij lief heeft, te redden, elke verdediging laat varen en alle schuld op zich neemt... Aangrijpend is dit tooneel door het enkele spel van de groote kunstenares. Hier en elders in het drama is elke stand, zonder ooit een *pose* te worden, natuurlijk mooi, onberispelijk van lijn. Deze 'reine de l'attitude' gebiedt niet enkel over elke beweging van het lijf, van armen en beenen, maar tot over elken plooi van haar zoo bekoorlijk gedragen kleed. En bewonderen mochten wij, eens te meer, de vlekkelooze dictie, een articulatie die ook in het snelste tempo, bij het zachtste fluisteren of het lang in één toon spreken - wat een bekend effect is van Sarah Bernhardt - elk woord, elke lettergreep tot hun recht laat komen en tot in de uiterste hoeken van de schouwburgzaal duidelijk verstaanbaar

maakt. In dit opzicht heeft Sarah Bernhardt zeker wel het hoogst denkbare bereikt.

Zij blijft wat Van Hamel, in zijn opstel over ‘Dramatische dictie’, haar noemde, ‘het meest sprekende voorbeeld, hoe zelfs bij groote superioriteit, bij hooge ontwikkeling van persoonlijke gaven, methodische vorming en nauwgezette studie de schittering van het talent nog kunnen verhoogen’. En deze hooge kunst te hebben mogen genieten, nu reeds zoovele jaren achtereen, blijft mij een steeds heugende vreugde.

II.
Tooneelwetten. Het Nederlandsch Tooneel: Fantazie, tooneelspel in 3 bedrijven door Marcellus Emants (23 October 1907).

Er is een tooneellogica, door den tooneelschrijver, die niet voor zichzelf en niet voor zijn schrijfkamer maar voor een publiek en voor een schouwburg schrijft, in het oog te houden. Er is een tooneeloptiek, zoowel door dengene die het tooneelstuk schrijft, als door hem die het in scène zet, in acht te nemen. Het tooneelstuk, dat, in den tijd van twee, drie uur, soms een geheel menschenleven, althans een groot en belangrijk brok uit dat leven te aanschouwen wil geven, heeft met die optiek en met die logica te rade te gaan. Er zijn tooneelwetten, niet uitgevonden door Gotthold Ephraim Lessing, noch door Francisque Sarcey, niet aan de studeertafel ontworpen en van daar gedecreteerd, maar ontstaan uit den aard van de dramatische kunst zelf. Deze wetten zijn ontleend niet aan de werkelijkheid van de gewone wereld, die, al moge ze in overdrachtelijken zin een ‘schouwtooneel’ geheeten zijn, haar eigen wetten heeft, maar aan de tastbare werkelijkheid van het tooneel, die aanspraak maken mag op gelijke waardeering en gelijke eerbiediging als welke andere realiteit ook.

Tot de regels, welke geen tooneelschrijver ongestraft in den wind slaat, behoort: dat hij de handeling, welke hij in 't verkort moet laten zien, ons zoo duidelijk voor oogen stelle, dat er onder de toeschouwers in het bezit van een gewoon verstand en een gewone scherpzinnigheid geen noemenswaard verschil van gevoelen

kan bestaan omtrent hetgeen de grondgedachte van het drama is.

Wanneer dan ook de heer Emants, in de voorrede van het dit jaar in boekvorm verschenen *Domheidsmacht*, verklaart dat ik van zijn in 1904 vertoond tooneelspel, een stuk dat noch philosophisch noch symbolisch is, de grondgedachte, niet slechts ten deele, maar volkomen heb misverstaan, dan voel ik mij gerechtigd de schuld daarvan te werpen op hem, die niet duidelijker gezegd heeft wat hij te zeggen had. *Allumer sa lanterne*, de naastbijliggende maar schromelijk verwaarloosde plicht van den ons door Florian voorgestelden vierhandige die den tooverlantaarn zou vertoonen, is, even zeker, de niet te ontwijken plicht van wie, niet enkel voor eigen genot, komedies schrijft.

De schrijver van *Domheidsmacht* spot in bovengenoemde voorrede met de tooneellogica. Zijn logica is de volgende:

Wanneer ik een stuk schrijf, moet ik de toeschouwers onder den indruk brengen, dat zij een brok werkelijk leven onder hun oogen zien gebeuren. Wie een dergelijk stuk wil beoordeelen dient zijn maatstaf te ontleenen aan de werkelijkheid. In het werkelijk leven doen de menschen nu eens zus, dan weder zoo; soms zeer onlogisch. Een tooneelschrijver, die een brok werkelijkheid wil te zien geven, is dus volkomen gerechtigd, de menschen in hun, al zijn het onlogische handelingen te volgen. De critiek heeft nooit het recht den schrijver te verwijten dat hij een man, dien hij als verstandig heeft voorgesteld, onverstandige dingen laat doen, enz., enz.

Het geschilpunt is al heel oud. Ik wil er enkel op wijzen dat Lessing, nu bijna anderhalve eeuw geleden, in het 70ste stuk van zijn *Hamburgische Dramaturgie* het reeds heeft aangeroerd en op de hem eigene heldere en bondige wijze er zijn meening over gezegd heeft.

Het geschiedde naar aanleiding van een leerdicht van Lope de Vega over ‘de nieuwe kunst van tooneelspelen-schrijven’ en van diens verdediging van het komisch-tragisch of tragisch-komisch drama, dat Lessing een ‘Mischspiel’ noemde. In verband daarmede beweerde Lessing, dat, wanneer men, tot verdediging van die kunstsoort, zich op het voorbeeld van de natuur beriep, waarin ook vaak plechtige ernst met kluchtige vroolijkheid gepaard gaat, elk dramatisch monster zonder plan, samenhang of gezond verstand evengoed verdedigd zou kunnen worden.

Al was dus de eigenlijke aanleiding tot zijn betoog de quaestie der vermenging van het komische met het tragische, men zal gevoelen dat Lessing's beschouwing in den grond die andere beginselvraag raakt: in hoever de kunst, hier de dramatische kunst, ons de werkelijkheid heeft voor oogen te stellen, juist zooals zij zich in het leven buiten het tooneel, 'in de natuur', aan ons vertoont.

'In de natuur', zegt Lessing 'is alles met alles vereenigd, het een doorkruist het ander, het een wisselt met het ander, het een verandert in het ander. Maar in deze oneindige verscheidenheid is zij slechts een schouwspel voor een oneindigen geest. Eindige geesten moeten, om hun deel te kunnen hebben aan het genot van dit schouwspel, het vermogen erlangen om aan die natuur grenzen te stellen, die zij niet heeft, het vermogen om af te scheiden en hun aandacht naar eigen goeddunken te richten. Dat vermogen oefenen wij elk oogenblik van ons leven uit; zonder dat zou het voor ons geen leven zijn; door al die verschillende gewaarwordingen zouden wij niets meer gewaar worden; wij zouden voortdurend ten prooi zijn aan den indruk van het oogenblik....

Het doel van de kunst is, op het gebied van het Schoone die afscheiding voor ons te doen, ons het vestigen van onze aandacht te vergemakkelijken....

Wanneer wij getuigen zijn van een gewichtige en treffende gebeurtenis, en een andere gebeurtenis van geringe beteekenis loopt daar dwars op in, dan trachten wij deze, welke ons van de hoofdzaak af zou leiden, uit den weg te gaan. Wij laten ze buiten beschouwing (wir abstrahiren von ihr); en nu moet het ons noodzakelijk hinderen, in de kunst dat terug te vinden, wat wij uit de natuur wenschten verwijderd te zien (wegwünschten).

Alleen dan wanneer juist die tweede gebeurtenis "in ihrem Fortgange alle Schattirungen des Interesse annimmt", en de eene gebeurtenis niet enkel op de andere volgt maar zoo noodwendig uit de andere voortvloeit dat wij ze niet zouden kunnen missen, dan kunnen we ze ook in de kunst niet missen en weet de kunst er ook haar voordeel mee te doen'[1)]

1) Sarcey, in een feuilleton over de Dramaturgie van Lessing, wijst met instemming op deze beschouwing. *Quarante ans de théâtre*. Tome 1er p. 167.

Een soortgelijke gedachte werd nog zeer onlangs uitgesproken in *Het Tooneel*, Orgaan van het Tooneelverbond (van 19 October 1907), waar ik lees:

'Zoo iets *kan* gebeuren, is niet de juiste motiveering der behandeling van een gegeven stof door een schrijver, maar zoo iets gebeurt, *moet* gebeuren als noodzakelijk voortspruitende uit den aard en het karakter van het gegeven'....

Dat Marcellus Emants, ondanks de bezwaren en teleurstellingen, welke een Nederlandsch dramatisch auteur op zijn weg pleegt te ontmoeten, voortgaat met voor ons tooneel te schrijven, verdient een waardeering, die blijkens de talrijke opkomst bij de eerste opvoering van *Fantazie*, het publiek den begaafden schrijver dan ook niet onthoudt.

Een beter geschreven, boeiender eerste bedrijf dan dat van Emants' nieuw tooneelspel kan ik mij uit de Nederlandsche tooneelliteratuur der latere jaren niet herinneren. De schrijver brengt ons terstond op de hoogte van het geval, het punt van uitgang van het drama.

Willem, in de wandeling Wim van Niekerk - dat 'Wim' is reeds karakteriseerend voor den goeden man - is een commissionair in effecten van den ouden stempel, een die op zijn kantoor, waarin hij zijn vader was opgevolgd, liever weinig ziet omgaan dan dat hij zich zou inlaten met iets wat naar speculeeren zweemt, en die alles wat daarop ook maar in de verte gelijkt voor spel, zwendelarij, oplichterij uitmaakt. Zoo zou de eenvoudige, in zich zelf gekeerde, haast menschenschuwe man zijn leven als celibatair hebben gesleten, alleen levende in en voor zijn werk, wanneer hij niet onder de zeer enkele vrouwen met wie zijn werkzaamheden hem in aanraking brachten, Louise van Geestra ontmoet had, een meisje, schrijfster in haar ledigen tijd, even levendig als hij stil en ingetrokken, even vol idealen als hij nuchter en praktisch is, dat zich - zooals dit dikwijls voorkomt - tot den zoo met haar contrasteerenden man voelde aangetrokken en dit zóó duidelijk te kennen had gegeven, dat Wim, zijn aangeboren blooheid overwinnende, haar ten huwelijk had gevraagd.

Zij zijn nu, als het stuk aanvangt, acht maanden getrouwd.

Maar het blijkt reeds dat de twee zoo verschillende temperamenten, in steê van door wederzijdsch geven en nemen elkander aan te vullen, elkaar afstooten. Wel doet de goede Wim zijn best, wel geeft hij aan de grillen van zijn vrouw toe, door in plaats van de eenvoudige woning, waarin zij thans verblijven, een groot huis te koopen, dat hij rijk zal meubileeren en waarheen hij zijn kantoor zal overbrengen, maar het gaat niet van harte. En zij, de schrijfster vol idealen, die gehoopt had haar man voor haar levensopvattingen te zullen winnen, begint in te zien, - al spreekt zij het nog niet met evenzooveel woorden uit - dat haar leven met dezen man ‘zonder fantazie’ op een teleurstelling moet uitloopen. Dan komt in hun woning de booze geest in de gedaante van Louise's broeder Henk, werkzaam op het kantoor van zijn zwager, een man die als zijn zuster met ‘fantazie’ bedeeld is, welke eigenschap hem ertoe brengt, de kansen van het hazardspel zóó grondig te bestudeeren, dat hij een, volgens hem, onfeilbaar systeem om te winnen heeft uitgevonden. De aanwezigheid in de provinciale hoofdstad, waar de handeling plaats heeft, van een speelhuis maakt het Henk van Geestra gemakkelijk, zijn systeem toe te passen. Hij weet de onfeilbaarheid ervan met zooveel overtuiging te betoogen, dat hij zijn zuster, zijn moeder en een vriendin des huizes, mevrouw Schuvers, er toe overhaalt zich met hem te vereenigen en hun geluk aan de bank van het speelhuis te beproeven, waartoe zij elk hem een zekere som gelds toevertrouwen. Het tooneeltje, waarin Henk op een gezelschaps-roulette haar de onfeilbaarheid van zijn systeem aantoont, waarbij de in de hoogste spanning verkeerende vrouwen, elk op hare wijs, de gewaarwordingen uitdrukken, welke zij bij het spel ondervinden, is van kostelijken humor.

Na dit helder exposé, gesteund door een voortreffelijken, natuurlijken, vlotten dialoog, die de tooneelspelers als van zelf - haast schreef ik: ondanks hen zelven - tot natuurlijk spel en natuurlijke dictie dwong, ziet men met spanning het verder verloop van het drama te gemoet.

Maar nu neemt in het tweede bedrijf de schrijver zulk een vaart, stookt hij het dramatisch fornuis met zulk een felheid op, dat wat er op te vuur staat dreigt over te koken of aan te branden. Na de kleine explicatie in het eerste bedrijf, waarbij de ongelijk-

heid van temperament al aanstonds was aan den dag gekomen, volgt nu een breeder opgezette woordentwist, waarin het verschil, de onvereenigbaarheid van karakter nog scherper wordt geaccentueerd. Hier geeft Marcellus Emants ons van zijn groot talent van karakterontleding weer een schitterende proeve. Die man en die vrouw, die, elk van eigen standpunt, hun grieven uiten, geven zich zoo juist rekenschap van den toestand, zeggen dan ook wat er in hen omgaat zoo volledig uit, maar drijven zoodoende het conflict tevens zóo op de spits, dat er geen ontkomen meer aan is. Een derde bedrijf behoefde er eigenlijk niet te volgen. Het is een onafgebroken elkaar-niet-begrijpen en elkaar-niet-kunnen-begrijpen, dat nog tragischer karakter zou hebben aangenomen, en daardoor aangrijpender, roerender geweest zou zijn, wanneer de schrijver Louise sympathieker geteekend had, en er van hare zijde, in plaats van koppigheid of onverschilligheid tegenover al wat haar man zegt of doet, althans een poging was gedaan om iets van de beweegredenen van zijn handelen te vatten. Wel is er, in dit tweede bedrijf, even een wending en schijnt het of Louise iets zal gaan begrijpen van wat haar man voor haar voelt en hoe al zijn werken voor háár is, maar die wending is zoo onverwacht en wordt zoo spoedig gevolgd door een nieuwe uitbarsting van grieven, dat wat Louise in dat oogenblik zegt valsch klinkt en den toehoorder van de wijs brengt.

Een, waarschijnlijk door Marcellus Emans niet erkende, dramaturgische regel is die van eenheid van handeling. Kleine nevenhandelingen, die de hoofdhandeling voeden, zooals beekjes een rivier, zijn vaak onvermijdelijk. Maar de tooneelschrijver heeft waarlijk in de drie uur, waarin hij zijn onderwerp moet afhandelen, niet zooveel ruimte van tijd dat hij zich de weelde mag veroorloven van naast het hoofdmotief, de handeling, die de volle aandacht van den toeschouwer vraagt, nog een of twee motieven van beteekenis te doen loopen, die elk op zijne beurt belangstelling waard zijn en op een of andere wijze moeten worden ontwikkeld. Hoe aardig het tooneeltje met de roulette, in het eerste bedrijf, ook wezen moge, die speelmanie van Henk, welke de rechtmatige ergernis wekt van den commissionnair in effecten, die er den goeden naam van zijn kantoor door in gevaar gebracht ziet, maakt in het tweede gedeelte van het tweede bedrijf een lange woorden-

wisseling tusschen de beide zwagers noodig, waardoor de aandacht weer afgeleid en de indruk verzwakt wordt van het groote dramatische tooneel tusschen man en vrouw, dat er aan voorafging.

Niet beter wordt het, wanneer in het derde en laatste bedrijf die speelgeschiedenis weer aan de orde komt, de drie dames, die, ondanks het onfeilbaar systeem, alles verloren en er zich op een leelijke manier ingewerkt hebben, niet weten hoe er zich uit te redden, en Wim, na alles wat er gebeurd is, den goeden naam van zijn kantoor verloren acht, overal menschen meent te zien die met den vinger naar hem wijzen en hem verachten om zijn vak, - en ten slotte in volslagen waanzin zijn kantoor ontvlucht.

Een bedenkelijk slot, dat, ondanks zijn akeligheid, niet ontroert, maar als niet met het voorgaande in rechtstreeksch verband staande en niet voorbereid - er ging niets vooraf dat die krankzinnigheid liet aanzien; de zenuwziekte van zijn vader, waarvan in het eerste bedrijf even gesproken wordt, kan hier moeielijk als dramatische voorbereiding gelden - het effect maakt van een paardenmiddel.

Een tooneelschrijver, die niet weet hoe aan zijn drama een eind te maken, moge tot een dergelijk middel zijn toevlucht nemen, van een voornamen geest, gelijk Marcellus Emants zich ook in *Fantazie* toonde, verwacht men iets beters. Of is het ook hier weer een ‘brok werkelijkheid’, dat wij hebben te aanvaarden, omdat zoo iets in het werkelijk leven *kan* voorkomen?....

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Edvard Grieg. - Eene nieuwe uitgave van Haydn's werken.

De Gids-aflevering van September jl., waarin door mij het een en ander werd medegedeeld naar aanleiding van den dood van Joseph Joachim, was nauwelijks verschenen, of de telegraaf bracht ons uit het hooge noorden de tijding, dat een geestverwant van Joachim, de beroemde toonkunstenaar Edvard Grieg, was overleden.

De toonscheppingen van dezen Noorschen componist, die na den dood van Niels Gade de voornaamste vertegenwoordiger van het muzikale Skandinavië was, hebben in ons land reeds jaren lang tal van bewonderaars gehad, maar ook zijn persoon was hier niet onbekend.

Grieg, die nogal reislustig was, bezocht op zijne tochten door Europa ook Nederland herhaaldelijk. Hij was hier in 1884 (toen voor het eerst, naar ik meen), in 1897 en voor de laatste maal nu anderhalf jaar geleden, in het voorjaar van 1906. De concertbezoekers hebben toen gelegenheid gehad, hem ook als pianist en als dirigent zijner orkestwerken te leeren kennen, in welke beide hoedanigheden hij een voortreffelijken indruk maakte.

Als componist behoorde de overledene tot hen, wier kracht niet ligt in het heroïeke, maar zich op een meer bescheiden terrein uit. Zijn Muze wandelt voort met stillen tred, is liefelijk van aard, en laat een aangenamen, soms ook weemoedigen indruk achter. Zeer veel schoons heeft Grieg op die wijze voortgebracht, dat ook bij ons te lande hooge waardeering heeft gevonden.

Dit laatste kan vooral gezegd worden van die werken van Grieg, welke tot de instrumentale kamermuziek behooren, zooals zijne

Sonates en voor piano en viool (op. 8 en 13), zijn strijkkwartet in G-moll (op 27), en niet het minst van vele zijner talrijke composities voor klavier alleen (o.a. de bundels ‘Lyrische Stücke’, de ‘Bilder aus dem Volksleben’, waarvan n°. 2 - ‘Norwegischer Brautmarsch im Vorübergehen’ - spoedig een zeer geliefd stuk is geworden; verder de ‘Norwegische Tänze’, de ‘Holberg-Suite’, de ‘Humoresken’ en andere aantrekkelijke toongedichten, waarin het karakteristieke van Grieg's talent sterk uitkomt).

Maar ook onder zijne orkestwerken zijn er, die in Nederland, evenals overal elders, vele bewonderaars hebben. Ik reken daartoe o.a. het Klavier-concert in A-moll (op. 16) en vele gedeelten uit de beide *Peer Gynt-suiten* (zooals *Ases Tod*, *Solvejg's Lied*, ‘*Ingrid's Klage*’, ‘*Anitra's Tanz*’), die eigenlijk geen *Suiten* zijn, doch meer een bijeenvoeging van kleine muziekstukken, die oorspronkelijk voor het drama ‘Peer Gynt’ van Ibsen gecomponeerd zijn.

Over het algemeen echter hebben de symphonische werken van Grieg niet in dezelfde mate belangstelling ondervonden als zijne *genre*-stukken; en dit komt wel hoofdzakelijk daarvandaan, dat hij zich bij de eerstbedoelde werken, hoewel ook daarin vele uitmuntende gedeelten voorkomen, niet altijd heeft weten vrij te houden van zekere ‘manier’, van het dikwijls aanwenden van dezelfde effectmiddelen, hetgeen op den duur monotonie veroorzaakt en het dan ook niet aanbevelingswaardig maakt, om, zooals ook hier te lande wel eens geschied is, een geheel concert uitsluitend aan toonscheppingen van Grieg te wijden. Trouwens, hoe weinig componisten zijn er in den loop der tijden geweest, wier werken dit kunnen verdragen.

Voor zijn land zal Grieg groote beteekenis blijven behouden. Een onzer voornaamste toonkunstenaars, die met Grieg zeer bevriend was, heeft onlangs, naar aanleiding van 's meesters dood, geschreven: ‘Met Ibsen en Björnson heeft Grieg er het meest toe bijgedragen om Noorwegen tot dat te maken, wat het de laatste dertig jaar geworden is: “een land met eigen kunst en cultuur”. Hij heeft zijn volk een *eigen muziek* gegeven, die gegroeid is uit het volkslied en hieruit haar grootste kracht heeft geput. Daarom is hij ook het grootst als liederen-componist, en als zoodanig kan hij alleen door zijn eigen volk geheel begrepen worden; trouwens, zijne liederen zijn weer volksliederen geworden’.

In de opmerking, die hier aan het slot gemaakt wordt, ligt een juiste aanduiding van de reden, waarom Grieg meer dan eenig ander zijner componeerende landgenooten een zoo hoog standpunt in Noorwegen heeft ingenomen, van de verhouding tot zijn volksstam. De verhouding, waarin de beroemde Noorsche componist, wat zijne werken betreft, tot andere natiën en tot de muziekgeschiedenis staat, is echter een andere.

Vat men alles te zamen, wat Grieg op muzikaal gebied heeft voortgebracht, dan kan niet gezegd worden, dat hij een *nationaal* componist is, al moge hij dit ook voor zijne landgenooten in alle opzichten zijn. Wil men absoluut zijn muziek onder een bepaalde rubriek brengen, dan behoort zij, strikt genomen, tot de *Duitsche*, of, beter gezegd, de *Germaansche* muziek.

Evenals er nauwe verwantschap bestaat tusschen de Noorsche en de Germaansche taal, zoo behooren de Skandinaviërs ook tot de *Germaansche* muziek-volksstammen, en die stamverwantschap verloochent zich evenmin bij den Noor Grieg als bij den Deen Niels Gade. Skandinavië heeft, evenals Nederland, zijn muziek ontwikkeld in verband met *Duitschland*, en de meeste zijner componisten zijn als zoodanig tot de Duitschers te rekenen. Gade, hoewel in Kopenhagen geboren, ontving zijn opleiding in Leipzig en werd een volgeling van Mendelssohn, hetgeen niet wegneemt, dat hij iets in zijn muziek heeft, dat hem eenigszins van de Duitschers onderscheidt en daardoor is ontstaan, dat hij meermalen - en met goed gevolg - nationale melodieën tot grondslag zijner composities gekozen en aan deze laatsten daardoor een eigenaardige kleur en een groote oorspronkelijkheid gegeven heeft, die ook aan niet-Skandinaviërs opvalt.

In nog hoogere mate echter is dit bijzondere in de werken van Grieg te bespeuren. Ook Grieg ging, nog zeer jong, naar Leipzig, om daar muziek te studeeren. Onder den invloed der werken van Schumann, Mendelssohn en Chopin, welke meesters in die dagen te Leipzig den toon aangaven, heeft hij zich daar gevormd, en die invloed is in verscheidene zijner composities merkbaar, hoezeer er ook bij hem zelden sprake is van plagiaat en hij zijn eigen muzikalen stijl heeft, zooals dit bij menig ander componist, onverschillig of hij Italiaansche, Fransche of Duitsche muziek schrijft, het geval is, en zonder dat wij daarbij altijd aan iets bepaald nationaals behoeven te denken.

Na zijne studiën in Leipzig volbracht te hebben, ging Grieg voor een korte poos naar Kopenhagen bij Niels Gade in de leer, maar dit onderwijs bracht hem evenmin op den door hem gezochten weg van zelfstandigheid als dat, wat hij in Leipzig had ontvangen. Eerst zijn kennismaking met een jong geniaal Noorsch musicus, Richard Nordraak, was beslissend voor zijn verdere ontwikkeling. Grieg heeft daarvan gezegd: 'Eerst door mijn vriend Nordraak leerde ik de Noorsche volkswijzen kennen en ook door hem leerde ik de natuur van mijn land beter zien, en wij besloten ons te verzetten tegen den met Mendelssohn vermengden weekelijken Skandinavischen stijl van Gade, en sloegen vol geestdrift den nieuwen weg in, waarop de Noorsche school zich thans bevindt'.

Terloops zij opgemerkt, dat het woord 'weekelijkheid', althans met betrekking tot Gade, hier niet gelukkig gekozen is. Men kan van Gade zeggen, dat zijn muziek nu en dan een eenigszins koelen indruk maakt, maar weekelijk is zij niet. Doch dit daargelaten, dient in elk geval de benaming 'Noorsche school' met eenig voorbehoud te worden aangenomen.

Wanneer daarmede bedoeld wordt, dat het Noorsche volkslied een element is geworden, dat zijn grooten invloed op de Noorsche componisten, en wel bijzonder op Grieg zelf, uitoefent, dan kan men met de benaming vrede hebben. Maar wanneer men het moet opvatten in den zin waarin men van een Italiaansche, een Fransche, een Duitsche school gewaagt, dan valt er wel iets op aan te merken.

Tot nu toe zijn er slechts *drie* natiën geweest, die tot de ontwikkeling der muziek hebben bijgedragen, namelijk: Italië, Frankrijk en Duitschland. De groote instrumentale vormen, benevens opera en oratorium, hebben hun ontstaan en ontwikkeling in de genoemde drie landen gevonden en zijn daarna in de overige landen beoefend geworden, zoodat al wat andere natiën in de kunst der muzikale compositie gepraesteerd hebben, niet veel anders is geweest dan een met meer of minder oorspronkelijkheid nadichten van hetgeen in die drie landen gecomponeerd werd.

Nu is het niet onmogelijk, dat ook Skandinavië in de Muziek eenmaal een rol als die van Italië, Frankrijk of Duitschland zal spelen, maar voorshands is daarvan nog volstrekt geen sprake. In *dien* zin bestaat er nog geen Noorsche school, en Grieg zelf

heeft dit door zijne werken bewezen. Niet alleen heeft hij gecomponeerd in de vormen, die de genoemde landen hem aan de hand deden, maar bovendien is er meer dan één werk van hem aan te wijzen, waarvan de muziek niets minder dan een Noorsch of een Skandinavisch karakter vertoont.

En dit geldt niet slechts zijne instrumentale werken, maar ook zijne *liederen*, waarin hij toch anders het meest oorspronkelijk heet te zijn.

Als voorbeeld diene hier het Liederenalbum, Deel II, der Peterseditie (n°. 466^{b}). Het eerste daarin voorkomende en bij ons snel populair geworden lied 'Ich liebe dich' (oorspronkelijke tekst van Andersen) had evengoed door een Duitscher gecomponeerd kunnen zijn; het tweede lied 'Morgenthau' en het daarop volgende 'Jägerlied' hebben sterke karaktertrekken met Schumann gemeen, en het 'Alte Lied', op tekst van Heine ('Es war ein alter König' enz.), wekt eveneens Germaansche klankherinneringen bij ons op.

Zulke voorbeelden doen natuurlijk niets af aan de waarde der composities en de groote beteekenis van den maker; zij strekken alleen tot bewijs, dat het geraden is, op muzikaal gebied met zekere voorzichtigheid van het *nationale* te gewagen.

Grieg heeft een groot aantal liederen gecomponeerd, en ofschoon deze in zijn land eerst ten volle kunnen worden gewaardeerd - ook omdat zij buiten Noorwegen door vertaling van den tekst eenigszins lijden - is toch menig lied bij ons spoedig geliefd geworden.

Een der groote verdiensten van Grieg als componist in dit genre is, dat deze zijne toonscheppingen in den regel werkelijk *liederen* zijn.

Daarop mag wel eens gewezen worden, nu in onze dagen de echte 'liederen' langzamerhand uitsterven.

Van de *Flügeln des Gesanges*, waarvan Heinrich Heine in een zijner gedichten spreekt, bemerken wij bij de hedendaagsche composities voor zang en klavier weinig meer.

Tegenwoordig gelden andere regelen. De declamatie - zoo wordt er gezegd - is hoofdzaak en de Melodiek moet als declamatie in de hoogste macht optreden. Aan haar moet zich dan de instrumentale muziek (wat men vroeger 'begeleiding' noemde) nauw aansluiten, die tot taak heeft, de verschillende stemmingen, door den dichter opgewekt, tot in de kleinste bijzonderheden uit

te drukken, en daartoe voortreffelijke middelen bezit in de moderne harmoniek en de tegenwoordig zoo sterk ontwikkelde kunst der modulatie.

Geen van beiden - noch zangmelodie, noch instrumentale muziek - mag zich echter, zooals in de voormalige liederen-perioden, vrij bewegen; zij moeten tot één geheel samengroeien. De zangstem wordt nu niets meer dan een deel van een instrumentaal geheel. De zanger krijgt een veel meer bescheiden rol dan hij vroeger had; hem wordt de plaats gegeven van den redenaar bij het Melodrama. Evenals deze zich door den toonval meer of minder bij de instrumentale muziek aansluit, zal nu de zanger dit zelfde doen en muzikaal *spreken*, waarbij de instrumentale harmonieën hem even weinig in den weg zullen staan als zij dit een melodramatisch spreker doen.

Men ziet, hoe hier aan het lied de vleugels gekort zijn. Deze allernieuwste methode noemt men ‘de regelen van het moderne toondrama op het lied toepassen’; maar tusschen het karakter van een drama en dat van een lied is dan toch een groot onderscheid, en wat voor het eerste deugt, is daarom voor het tweede nog niet geschikt. Bij het hierbedoelde drama dient de muziek om de meest verschillende gedachten, de meest uiteenloopende hartstochten in al hare fijnste schakeeringen uit te drukken, de dramatische toestanden scherper te doen uitkomen; bij de muzikale lyriek daarentegen wordt door den componist de algemeene stemming van een gedicht in anderen vorm weergegeven, het is een in muzikalen vorm nadichten.

In dien zin althans is de liederen-compositie sedert de dagen van Schubert opgevat, en daaraan hebben wij tal van schoone en uit het hart gewelde liederen te danken.

Onder al die composities zijn er evenwel verscheidene, die, althans in ruimeren kring, nog weinig of in het geheel niet bekend zijn. Dit geldt bijv. van Schubert, van wien men in de vele jaren, die na zijn dood zijn verloopen, meestal niets anders hoorde dan de *Müllerlieder*, de *Winterreise*, *Am Meer*, *Der Wanderer*, enkele uit den cyclus *Schwanengesang* en nog andere paradestukken der concertzangers.

Nu heeft onlangs een baritonzanger te Berlijn het plan opgevat om eens een goed voorbeeld te geven en ook liederen van Schubert te laten hooren, die aan het concertpubliek nog onbekend zijn.

Een uitstekend denkbeeld. Wel heeft hij zijn eerste matinée gewijd aan de overbekende *Müllerlieder* en *Winterreise*, maar wat nog niet geweest is, kan nog komen, en op de vijf matinées, die nog volgen moeten, zal de zanger zijne toehoorders ook wel vergasten op door hem opgedolven schatten.

In die zes voordrachten komen 116 liederen van Sçhubert aan de beurt. Zeker geen gering aantal - doch klein nog in vergelijking van het getal liederen dat wij van Schubert bezitten. Hij schreef er ongeveer 600.

Wij weten overigens, dat Schubert ook op ander gebied der muziek veel heeft voortgebracht en dat hij, zijn korte leven in aanmerking genomen, wel een van de vruchtbaarste componisten geweest is, die er ooit bestaan hebben.

In den goeden ouden tijd is in het algemeen bij de Duitsche toonkunstenaars de componeerlust uitermate sterk geweest. Dat zien wij ook aan vader Haydn.

Wat Haydn ons heeft nagelaten, zal weder volledíger blijken uit een nieuwe, zeer belangrijke uitgave van 's meesters werken, die ons te wachten staat. Hij wordt ondernomen door de firma Breitkopf en Härtel te Leipzig, die in den voorzomer van dit jaar hare plannen daaromtrent heeft aangekondigd.

Reeds had die firma zich in den loop der jaren verdienstelijk gemaakt door volledige uitgaven der werken van Mozart, Beethoven en Schubert, en daarbij, na nauwkeurig onderzoek door alleszins daartoe bevoegden, veel en velerlei het licht doen zien, dat aan het kunstminnend publiek nog onbekend was.

Haar bleef nu nog over hetzelfde te doen voor Joseph Haydn. En hier vooral was zulk een werk noodig. Want hoezeer ook de genoemde firma reeds een omvangrijke uitgave (12 deelen) van Haydn's werken tot stand had gebracht - een uitgave, waartoe zij meer dan 100 jaar geleden van den meester zelf het recht had verkregen - zoo was er toch nog een groot gedeelte van Haydn's arbeid niet gepubliceerd en kent de tegenwoordige tijd van hem schier alleen de werken, die hij op reeds gevorderden leeftijd heeft geschreven; de jonge Haydn, de schepper van een nieuwe muziekperiode is bijna onbekend, en van hetgeen hij gedurende tientallen van jaren op de landgoederen van zijn protector, prins Esterhazy, heeft gecomponeerd, kent men niets anders dan biographische aanteekeningen.

Bovendien is er van verouderde en op eigen gezag ondernomen uitgaven, als ook van het onbedacht nadrukken wel bij geen enkel componist van vroege tijden zooveel sprake als bij Haydn. Tal van symphonieën o.a. zijn slechts in weinige afschriften - niet in het handschrift van den componist - voorhanden; onder hetgeen dat, als van hem afkomstig, gepubliceerd is, loopt veel onechts, en wat werkelijk van hem is vertoont zich dikwijls in een willekeurig veranderden vorm.

Al die overwegingen hebben de firma Breitkopf en Härtel geleid tot het plan, waarvan de voorbereiding haar reeds verscheidene jaren heeft bezig gehouden. Zij had gedacht, reeds bij gelegenheid van de groote Muziektentoonstelling in Weenen (1892) met de bedoelde uitgave aanvang te kunnen maken, en Johannes Brahms, alsook Nicolaas Dumba, een in de muziekwereld aldaar zeer invloedrijk persoon, waren met dat denkbeeld zeer ingenomen, maar de tijd bleek te kort te zijn om zelfs maar met het geringste voor den dag te komen.

Thans echter is de arbeid zoo ver gevorderd, dat een oproeping aan alle bewonderaars der Muze van Joseph Haydn kon worden gedaan, om op het omvangrijke werk in te teekenen. En dit - zoo zegt de firma in haar prospectus - ‘opdat niet een eeuw na 's meesters sterfdag (31 Mei 1809) verstrijke, voordat zijne vereerders op de hoogte zullen zijn van *alles* wat hij heeft voortgebracht’.

Voor de bewerking dezer uitgave, die uit 80 deelen zal bestaan, waarvan men er reeds in dit najaar een paar wil laten verschijnen, is de medewerking verkregen van verschillende toonkunstenaars, zoowel in Duitschland als in Oostenrijk, die als degelijk, ijverig en voor zulk een arbeid alleszins bekwaam bekend staan. Voorts hebben de groote openbare instellingen, die in het bezit zijn van handschriften van Haydn, zooals o.a. de Koninklijke Bibliotheek in Berlijn, de Keizerlijke Hofbibliotheek en de ‘Gesellschaft der Musikfreunde’ in Weenen, de Kunstverzamelingen van prins Nicolaus Esterhazy, hunne archieven opengesteld ten behoeve van het raadplegen der daarin aanwezige belangrijke bronnen.

Dat men ook in het land, waar Haydn geboren is en gewerkt heeft, van het gewichtige dezer onderneming doordrongen is, blijkt wel daaruit, dat zich in Weenen een commissie heeft gevormd om deze zaak zooveel mogelijk te bevorderen.

Eerepresidenten van dit comité zijn prins Nicolaus Esterhazy, graaf Von Szöggéni-Marich, Oostenrijksch-Hongaarsche gezant te Berlijn, en graaf Carl von Wedel, gezant van den Duitschen Keizer te Weenen (kort geleden echter benoemd tot Stadhouder van Elzas-Lotharingen), en als voorzitter en vice-voorzitters van het bestuur fungeerden respectievelijk bisschop Dr. Mayer (‘Hof-und Burgpfarrer’) en de oud-ministers baron von Chlumezky en Dr. Wilhelm Ritter von Härtel.

De eerste daad van dit comité bestond in een openbare oproeping, waarin alle muziekvrienden in de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie worden opgewekt, de bedoelde onderneming te steunen. ‘Evenals Mozart, Beethoven en Schubert - zegt deze oproeping - zal nu ook Haydn zijn echt monument verkrijgen. En daartoe mede te werken, is een eereplicht, waarvan de vervulling de ondersteuning van alle kunstlievende kringen verdient.’

Van dit laatste zal wel iedereen overtuigd zijn, die weet, welke groote beteekenis Joseph Haydn voor de ontwikkeling der toonkunst gehad heeft.

Met Haydn brak het tijdperk van een nieuwe en meer subjectieve kunst aan. Het was een omwenteling, maar die een kalm verloop had en reeds sedert betrekkelijk korten tijd vóór Haydn's optreden in de muziekwereld was voorbereid.

Omstreeks het midden der 17de eeuw kwam er plotseling een verandering in den stijl der kamer- en orkestmuziek. De vormen, waarin de instrumentale muziek zich tot nu toe geopenbaard had: de Fransche Ouverture, het *Concerto grosso*, de *Partita* (*Suite*), de Italiaansche Sonate, de Fuga met praeludium, werden door een groot aantal componisten ongebruikt gelaten en maakten plaats voor één enkelen nieuwen vorm: *de Sonate in meer dan één deel*, die afkomstig is van Philip Emanuel Bach en zoowel voor de enkele instrumenten als voor samenspel van allerlei aard (zelfs voor het *orkest*) gebezigd werd.

Te midden van al die nieuwe verschijningen trad nu omstreeks het jaar 1760 Haydn met zijn eerste degelijke toonscheppingen te voorschijn.

Reeds die eerstelingen van Haydn's Muze trokken de algemeene aandacht door de eigenaardigheden van het talent, dat zich daarin openbaarde.

Eenvoudig, bijna kinderlijk in hunne constructie, onderscheidden zij zich door een ongewone natuurlijkheid en oorspronkelijkheid. En dit kwam daarvandaan, dat Haydn zich niet behoefde los te maken van aangeleerde strenge en door langdurig gebruik geijkte vormen. In muzikalen zin half wild opgegroeid, en het meest door eigen studie geleerd hebbende, kon hij van den aanvang af vrij de vleugelen uitslaan, en zijne werken toonden daarom reeds aanstonds een groot verschil met hetgeen op muzikaal gebied aan hem was voorafgegaan.

Het frissche en oorspronkelijke, waardoor Haydn's eerste werken zich kenmerken, is in de latere eveneens te bespeuren, doch deze toonscheppingen hebben een nog veel hoogere waarde, doordat hier de rijpere kunstenaar aan het woord is, die door aanhoudende oefening zijn taal beter in de macht heeft, en blijk geeft, dat hij zijn voordeel weet te doen met de vorderingen, die voorname componisten van zijn tijd (Mozart o.a.) de instrumentale muziek hadden doen ondergaan.

Niet al het bijzondere, dat wij in de muziek van Haydn aantreffen, is, strikt genomen, van zijn eigen vinding. In de *Dans-suiten* bijv., die vóór zijn tijd gecomponeerd zijn, wordt evenals bij hem ‘herhaaldelijk de humoristische toon aangeslagen, en de vrije, soms overmoedige, behandeling der muzikale motieven, waarvan zijne werken blijk geven, kan men reeds bij Domenico Scarlatti en Philip Emanuel Bach opmerken. Maar tusschen de voorbeelden dezer componisten en de kunst van Haydn is toch altijd een groot verschil, en al is niet alles bij hem splinternieuw, hij heeft er toch een grootere beteekenis aan gegeven.

Volkomen nieuw is daarentegen Haydn's behandeling van het orkest. Het toonlichaam, dat in de 17de eeuw en de eerste helft der 18de eeuw eenigszins de taak van ons tegenwoordig orkest vervulde, is door hem totaal hervormd. Hij heeft er al het overtollige uit verwijderd en het tot een eenvoudiger muziek-orgaan gemaakt.

Datgene, wat wij heden ‘orkest’ noemen, namelijk het uit verschillende instrumenten bestaande en volgens vaste wetten geregelde klanklichaam, was in oude tijden niet bekend. Wel vindt men in beschrijvingen en afbeeldingen uit de middeleeuwen - om van de volken der oudheid niet te spreken - niet zelden tal van instru-

menten, die, naar alle waarschijnlijkheid, bij muziekuitvoeringen samenwerkten; maar de massa was niet behoorlijk verdeeld en geregeld.

Violen van allerlei grootte en vorm, hobo's, trompetten, draagbare orgels en meer andere instrumenten vinden wij in grooten getale vereenigd, zonder dat het minste spoor te ontdekken is van wetten, volgens welke de verschillende klanken geregeld waren; de kunst van instrumentatie was nog niet bekend.

De eerste sporen van een geregeld orkest vinden wij in de Italiaansche dramatische muziek. In Cavaliere's oratorium *La Rappresentazione dell'animo e del corpo*, in 1600 te Rome uitgevoerd, bestond het orkest uit een *lira doppia*, een harpsichord of clavecimbaal, een *chitarone* en 2 fluiten. De instrumentisten waren evenwel onzichtbaar, en de zangers hadden instrumenten in de hand, zoodat zij schijnbaar zichzelven begeleidden. In de *Eurydice* van Peri bestond het orkest uit een harpsichord, een groote gitaar, een groote *lira* (of *viola da gamba*), een theorbe en een *triflauto*.

Monteverde breidde het orkest uit. In zijn *Orfeo* (1607) bestaat het uit twee harpsichorden, twee basviolen, tien altviolen, een dubbele harp, tien kleine Fransche violen, twee theorben, twee hout- en stroo-instrumenten, twee *viole da gambe*, vier bazuinen, een regaal, twee cornetten, een kleine fluit en vier trompetten.

Gedurende de grootste helft der 17de eeuw was de ontwikkeling van het orkest nog zeer gering. De mechaniek der meeste instrumenten was nog zeer gebrekkig; van zelfstandige instrumentale muziek kon nog geen sprake zijn; de instrumenten speelden *unisono* de zangstemmen mede: de viool of de fluit gingen met den discant; de luit en de *viola* verdubbelden den tenor of den alt; de luit, de basviool, de basfluit en de bashobo, later de fagot, verdubbelden den bas.

Eerst na de verheffing der viool tot hoofdinstrument van het orkest en na de vorming van het kwartet der strijkinstrumenten begon een nieuw tijdperk voor de instrumentatie. De viool had onder de handen van Amati, Stradivarius, Guarnerius en andere beroemde instrumentmakers een volmaaktheid van vorm en een schoonheid van toon verkregen, als geen ander strijkinstrument. Geen wonder, dat de virtuozen zich met ijver op het bespelen van dit instrument toelegden, de viool tot koningin der instrumenten

werd verheven, en de componisten haar in hun instrumentatie de eerste plaats toekenden. Alessandro Scarlatti (1659-1725) schreef voor de strijkinstrumenten reeds vierstemmig, op de wijze zooals latere componisten gedaan hebben, en gebruikte ook het kwartet van strijkinstrumenten, nu en dan door enkele blaasinstrumenten versterkt, als grondslag van zijn orkest.

Op het einde der 17de eeuw begon ook in Frankrijk en Duitschland het orkest zich te ontwikkelen. Wel bestond in Frankrijk reeds een geregeld orkest, dat o.a. door Cambert in zijn opera *Pomone* was aangewend, maar de behandeling der instrumentale massa was nog weinig zelfstandig. Eerst door Lully verkreeg het Fransche orkest wat men ‘coloriet’ pleegt te noemen. Ook bij hem, evenals bij zijn Italiaansche landgenooten, is het kwartet de basis van het orkest; zelden gebruikt hij alle instrumentale krachten te zamen, hij geeft de voorkeur aan dialogen tusschen de instrumenten en de zangstemmen. Nu eens antwoorden hobo's en musetten elkaar, dan eens worden de violen, trompetten en pauken afgewisseld door een levendig ritornel van de hobo. Fluiten en hobo's spelen in zijne werken belangrijke rollen; de trompetten schrijft hij in drie partijen met bas. Al zijne partituren munten uit door een voor dien tijd belangrijke instrumentatie.

In Duitschland waren reeds in de 15de en 16de eeuw de instrumenten in groepen, *accoorden* of *stemwerken* genaamd, verdeeld. De musicoloog Praetorius leert ons, dat van alle instrumenten dergelijke ‘accoorden’ bestonden: van fluiten, van schalmeien, van trompetten, van bazuinen, en ook van strijkinstrumenten. Deze laatsten waren verdeeld in discant-, alt-, tenor-, en basviolen; evenzoo de fluiten in discant-, alt-, tenor- en basfluiten. Ten tijde van Praetorius, in het begin der 17de eeuw, bestond het fluitenkoor uit acht zoogenaamde *Plockfluiten* (*flutes à bec*); de bazuinen waren verdeeld in vier soorten: de alt-discant-bazuin, de rechte bazuin, de kwartbazuin en de octaafbazuin. Talrijk was de familie der *kromhoorns*, die met de *fagotten* en de *cornemusa* een accoord vormden. Van de meeste dier instrumenten zijn o.a. exemplaren in het Germaansche Museum te Neurenberg voorhanden.

In de tweede helft der 17de eeuw kwam men er ook toe, verschillende instrumenten-familiën met elkaar te vermengen. Men verdeelde de instrumenten volgens de stemmen van het koor, dat

zij begeleidden; in een dubbel koor van acht stemmen bijv. speelden drie fluiten, of drie cornetten, of drie violen, of ook wel één viool, een cornet en een fluit, de bovenste noten van het koor mede, en twee bazuinen ondersteunden den alt en den tenor; tot begeleiding van het tweede koor kon men dan bijv. de *viola da gamba*, de fluit, de fagot en de kwartbazuin aanwenden.

Heinrich Schütz, die bij de Italianen ter schole ging en hun dramatische muziek in Duitschland invoerde, behield in zijn kerkmuziek het in zijn land gebruikelijke instrumentatiestelsel. Meer dan de Italianen en de Franschen hadden de Duitschers de instrumenten der 16de eeuw behouden; in de kerkmuziek maakten zij bij voorkeur gebruik van violen, cornetten, fagotten, trompetten en bazuinen, maar in de wereldlijke muziek behielden zij ook de luiten, theorben, fluiten en andere instrumenten, die tot na Händel en Bach in gebruik bleven.

In het orkest van Händel komen de volgende instrumenten voor: violen (verdeeld in eerste, tweede en soms ook derde), altviolen, *violette marine*, *viole da gamba*, violoncellen, luit, theorbe, harpen, trompetten, hoorns, bazuinen, cornetten, groote en kleine fluiten, hobo's, fagotten en contrafagotten, pauken, trommels, orgel en klavier.

Tot in zijn laatste werken gebruikte de meester de groote luit en de theorbe, zonder evenwel aan deze instrumenten belangrijke partijen toe te vertrouwen. De harp komt bij hem voor in *Julius Caesar* (opera), in het *Concerto grosso* VI en in een aria van het oratorium *Saul*. Van de bazuinen maakte hij minder werk dan Bach, en gebruikte ze niet, zooals deze, tot verdubbeling der stemmen in het koraal, maar als zelfstandig deel van het orkest. In enkele zijner werken wendde hij ook de hoorns aan, o.a. in de reeds genoemde opera en in zijn opera *Radamisto*, maar van veel meer belang zijn bij hem de trompetten, voor wie hij twee of drie verschillende partijen schreef, welke zeer groote moeielijkheden opleveren en op de hedendaagsche trompetten grootendeels onuitvoerbaar zijn.

Een geliefkoosd instrument van Händel was de hobo, die in zijn orkest twee- en driedubbel, soms ook wel vierdubbel bezet, voorkomt Ook van de fluit heeft hij zeer veel partij getrokken. Minder bedeeld is bij hem de fagot, die doorgaans met den generalen bas samengaat, of soms ook de baspartij van fluiten en hobo's

vormt. In een enkel werk gebruikte hij ook de contrafagot. Het orgel en het klavier, die den generalen bas spelen, komen in alle instrumentale werken van Händel voor; het orgel neemt ook nu en dan op bijzondere wijze deel aan de instrumentatie, zooals bijv. in het Dettinger *Te Deum*, waarin de principaaltonen van dit instrument veel bijdragen tot het effect van het geheel. Händel had twee klavieren in zijn orkest, voor welke hij dikwijls twee verschillende bassen schreef; maar hij gaf hun ook wel eens een belangrijke zelfstandige partij, zooals bijv. in zijn opera *Rinaldo*.

In de polyphone muziek van Bach vervult elk instrument van het orkest een zelfstandige partij. Bij hem komen de volgende strijkinstrumenten voor: viool, *viola d'amore*, *viola da gamba*, contrabassen, nu en dan ook *violino piccolo* en *violoncello piccolo*. Van de tokkelinstrumenten gebruikte hij alleen de luit; gewoonlijk speelden twee dezer instrumenten den bas mede, doch soms hadden zij ook zelfstandige partijen.

Evenals Händel, maakte ook Bach veel werk van de fluit en de hobo, die vooral in zijne cantaten groote rollen vervullen. Van de hobo waren vele soorten in gebruik: de gewone, de alt- en tenor-hobo, de *oboe da caccia* en de *oboe d'amore*. Bach maakte gebruik van alle soorten, doch zelden van alle tegelijk; drie hobo's met fagot en generalen bas vormen bij hem niet zelden de begegeleiding; voor bijzondere effekten worden *oboe da caccia* en *oboe d'amore* te hulp geroepen.

De trompetten hebben bij Bach evenveel te doen als in het orkest van Händel; ook maakt Bach gebruik van de *tromba da tirarsi*, d.i. een trompet voorzien van een mechanisme tot voortbrenging van chromatische tonen. Meer dan Händel wendt hij de hoorns aan, die nu en dan - o.a. in de cantate *Festo Annunciationis Mariae* - een belangrijke partij te vervullan hebben. De bazuinen gaan met de zangstemmen samen. Van de slaginstrumenten komt, behalve de pauke, ook het klokkenspel *(campanella)* voor.

Van den klank der orkesten van beide meesters kunnen wij ons slechts een flauw begrip maken, daar hunne werken heden zelden meer met de door hen voorgeschreven instrumenten, maar met de instrumentatie van Mozart, Robert Franz of andere bewerkers ten gehoore worden gebracht. Het orkest van Händel en Bach behoort tot de geschiedenis.

Zooals men ziet, was in den ouden tijd de inrichting van het toonlichaam, dat toen hoofdzakelijk voor ondersteuning of begeleiding van den zang diende, alles behalve eenvoudig. Haydn nu is degene geweest, die orde in dien chaos bracht en zoodoende den grondslag legde voor het hedendaagsch orkest.

Vele instrumenten, die bij Händel en Bach in gebruik waren, schafte hij af en herleidde het orkest tot zijn eenvoudigsten vorm. Luit, gitaar, theorbe, *oboe da caccia*, *flûte à bec*, *violino peccolo*, kortom al die vreemde instrumenten, die in de partituren zijner voorgangers voorkomen, zoekt men in zijn orkest te vergeefs; van de slaginstrumenten gebruikt hij alleen de pauken. Daarentegen vindt men bij hem nu en dan de *clarinet*, van welk instrument echter eerst Mozart partij wist te trekken.

Haydn's orkest is samengesteld uit eerste en tweede violen, alten, violoncellen, contrabassen, 1 fluit, 2 hobo's, nu en dan 1 of 2 clarinetten, 1 of 2 fagotten, 2 hoorns, 2 trompetten en pauken. Alleen in enkele zijner werken komen ook kleine fluit en contrafagot voor, en in zijne oratoria *Die Schöpfung* en *Die Jahreszeiten* gebruikt hij 3 bazuinen, in laatstgenoemd werk ook 4 hoorns.

Wij weten, dat in de jaren, die na Haydn's dood zijn verloopen, van dit aldus samengesteld orkest een veel machtiger gebruik is gemaakt dan door den ontwerper is geschied, en ook dat daaraan later nog enkele nieuwe instrumenten zijn toegevoegd. Maar het systeem zelf is onveranderd gebleven, en met het volste recht mag men dus in Joseph Haydn den stichter van het modern orkest huldigen.

Evenzeer echter verdient hij onze hulde als schepper van de instrumentale kunst, die men de ‘symphonische’ noemt; en die hulde kan men niet beter bewijzen dan door het uitvoeren van 's meesters werken.

Saint-Saëns heeft eens in een van zijne litteraire werken, waarin hij klaagt, dat er op concerten zoo weinig van de oude meesters wordt uitgevoerd, van Haydn gezegd: ‘Haydn possède un atticisme étonnant, analogue à celui de nos écrivains français du temps passé. Il sait toujours s'arrêter à temps, et sa musique n'engendre jamais l'ennui. Elle n'est ni shakespearienne, ni byronnienne, c'est évident; Haydn n'était pas un agité, son style reflète la sérénité de sa belle âme. Est-ce une raison pour écarter ses oeuvres?’

Kort en bondig uitgedrukt; en zeer juist. Het is zeker jammer, dat Haydn tegenwoordig zoo zelden wordt gehoord, maar het zal moeten erkend worden, dat het bezwaar in zich heeft, tusschen de moderne concertmuziek, die zoo hemelsbreed van de zijne verschilt, een plaats voor hem in te ruimen.

Nu zou men wel een geheel programma aan muziek van Haydn in combinatie met die van andere componisten uit zijn tijd (Mozart bijvoorbeeld) kunnen wijden, maar dan blijft toch nog het bezwaar over, dat onze tegenwoordige concertzalen, zoowel wegens hunne afmetingen als wegens hunne inrichting, allerminst geschikt zijn om zulke werken tot hun recht te doen komen.

De beste oplossing zou zijn, evenals voor de kamermuziek, ook voor deze muziek kleinere zalen te bouwen.

HENRI VIOTTA.

Parlementaire kroniek.

26 October 1907.

Het derde zittingjaar is voor de Kamer aangevangen met eenige hors d'oeuvres, die het eigenlijke begrootingsmenu voorafgaan. Het waren onderwerpen van zeer verschillenden aard, maar alle belangrijk, omdat bij elk een beginsel was betrokken. Het verleenen van rijkssubsidie aan de Zuid-Amerikaansche Stoomvaartlijn, het instellen van een fonds voor de snellere afwerking van de stelling Amsterdam en het geven van regelen omtrent de mijnconcessies in Limburg.

Over alle deze onderwerpen is discussie gevoerd met degelijke kennis van zaken; het debat moge hier en daar een academische tint hebben gehad, het stond op een peil van degelijkheid als men elk Parlement mag toewenschen. De verschillende partijen verschenen krachtig gewapend ten strijde.

De noodlijdende stoomvaartlijn op Zuid-Amerika, een Amsterdamsche onderneming, waaraan de Nederlandsche Handelmaatschappij haar machtigen invloed was komen verleenen, had van de regeering een som weten los te krijgen van drie millioen gulden om haar in den concurrentie-strijd tegen snoode mededingers te steunen. Het wetsontwerp waarbij de Kamer verzocht werd die som te fiatteeren, noemde het een voorschot, in werkelijkheid was het een subsidie. Wie toch aan een noodlijdende stoomvaartmaatschappij geld leent onder bepaling, dat hij èn pas na de schuldeischers èn pas na de aandeelhouders terugbetaling ontvangt, moet al buitengewoon optimistisch zijn aangelegd, indien hij zijn pretentie voor iets meer dan scheurpapier houdt. Dat beminnelijk optimisme had de regeering.

Intusschen, niet daarom ging de strijd het meest en het eerst. Was rechtstreeksche geldelijke steun - men moge het een voorschot of een subsidie noemen - aan hulpbehoevende stoomvaartlijnen geoorloofd en zoo ja, gaf het pas dien steun aan de Nederlandsche Zuid-Amerika-lijn te verleenen? Dat was de vraag, bij de behandeling waarvan zich algemeen economische leerstellingen vermengden met praktische opmerkingen, die ons het beeld gaven van de staathuishoudkunde als kunst. Twee mannen van ervaren koopmanschap, een Amsterdammer en een Rotterdammer, afgevaardigd de eerste door de hoofdstad, de tweede door de voornaamste handelsstad van Nederland, traden tegen elkaar in het veld en de drie millioen was de inzet van dezen met talent gevoerden kamp. Een kamp ook daarom belangwekkend, omdat men uit de sfeer der moderne sociaal-politiek weer eens teruggevoerd werd naar de sfeer van Hollands grootheid en roem, naar die van zijn handel en scheepvaart. Goedkeurend zouden zij geknikt hebben, die mannen van weleer, voor wie de bloei van de scheepvaart het allesbeheerschende was in de factoren van de vaderlandsche welvaart. Mannen als Tak van Poortvliet, Wertheim, Jan Boissevain, om van anderen niet te gewagen, zouden van dit debat hebben genoten. Zouden deze drie pleitbezorgers van Amsterdam zich geschaard hebben aan de zijde van den heer Hubrecht, die het voorschot verdedigde, of zouden zij hun gewicht in de schaal hebben gelegd ten behoeve van den heer Plate, die met buitengemeene kracht de voordracht bestreed? Of eindelijk, zouden zij van den heer Pierson het pijnlijk gevoel hebben weggenomen, waarover hij klaagde, als moetende strijden voor hem dierbare economische beginselen tegen zijn eigen vrienden, die voor een som van drie millioen het fiere beginsel van ‘self-help’ hadden op zijde gezet? Hier kan men slechts gissen, al heeft men voor zijn gissing zwaarwichtige vermoedens. Een voorschot als hier van de Kamer werd gevraagd, beval zich niet reeds uiteraard aan. In zooverre stond de scherpe oppositie, die uit de stukken was gebleken, reeds dadelijk sterk. Wilde men haar het zwijgen opleggen, men moest aantoonen, waarom hier de weg der protectie - want zoo mag bestempeld worden de hulp, die niet aan allen, doch aan een bepaalde onderneming wordt verleend - mocht worden betreden. Was de verbinding der Nederlandsche havens met Zuid-Amerika

niet verzekerd zonder het bestaan van deze lijn en die verbinding zelf een levensbelang voor onze volkswelvaart? Zou het voorschot moeten dienen alleen om de maatschappij door de eerste vlegeljaren heen te helpen en stond daarna een zekere winst den deelnemers te wachten? Waren de voorwaarden, waaronder de Staat het voorschot zou verleenen, zoozeer van belang voor onzen handel en werden in de exploitatie der lijn zulke belangrijke verbeteringen gebracht, dat men daartegenover den principiëelen bedenkingen van geen minder wetenschappelijk econoom als Pierson het zwijgen mocht opleggen?

De heer Plate beweerde niet minder, dan dat het wetsontwerp bestemd was een zekere beruchtheid te krijgen in onze economische politiek. Protectie, in den slechten zin van het woord, werd hier door de regeering beoefend; een staatssubsidie werd hier gebracht om nadeelen weg te nemen van voor de stoomvaartmaatschappij eenmaal aangegane, ongunstige contracten; hulp werd hier geboden aan een onderneming, welker schepen volgens de overeenkomst slechts één haven in Brazilië behoefden aan te doen, terwijl de booten der tot nog toe bestaande Duitsche lijnen aan drie of vier aanleggen; subsidie omdat men vreesde dat anders de onafhankelijkheid van de stoomvaartlijn als Nederlandsche onderneming gevaar liep, niettegenstaande de machthebbenden in de maatschappij drie jaar geleden van dat gevaar zoo weinig hadden bespeurd, dat zij met de Duitsche ondernemingen een overeenkomst hadden willen sluiten, die nu de onafhankelijkheid heette te bedreigen.

Tegenover deze op talrijke gegevens steunende bezwaren, waarbij de heeren Pierson en Van Kol de fouten noemden, die in het beginsel der subsidieering gelegen waren, konden de heer Hubrecht en de minister Veegens alleen wijzen op de waarde, die het voor de scheepvaart heeft, wanneer hier te lande een eigen, rechtstreeksche lijn op Zuid-Amerika kan blijven bestaan. De Amsterdamsche afgevaardigde, die de gechiedenis van den Nederlandschen handel kent als weinigen, gaf een historisch overzicht van onze stoomvaartlijnen, verwierp het denkbeeld van protectie en sprak met lof van de Nederlandsche Handelmaatschappij, die niet alleen - tot steun van de Zuid-Amerika-lijn - een deel harer aandeelen had opgekocht, maar zelfs twee nieuwe schepen te harer beschikking had gesteld. Allicht heeft een deel der Kamer voor die hulp van

de Handelmaatschappij zich gevoelig betoond; daarbij zullen sommige voorstemmers het precedent van protectie wel in verband hebben gebracht met de toekomst van andere maatschappijen; ten minste met 39 tegen 23 stemmen werd het subsidie - neen, het voorschot - aangenomen. De Handelmaatschappij vindt nu wellicht onder het publiek sommigen, die de hulpvaardigheid jegens de Zuid-Amerikalijn met haar willen deelen.

* * *

Minder gelukkig dan de minister Veegens, die ondanks den scherpen tegenstand het voorschot voor de Zuid-Amerikalijn zag aangenomen, was de minister Van Rappard met de stelling Amsterdam. Het wetsontwerp tot instelling van een fonds tot snellere afwerking van die stelling had in de oogen der regeering voornamelijk het karakter van een finantieele operatie; afgewerkt moet de stelling - aldus de gedachtengang der regeering - toch worden, wijl de vestingwet het gebiedt; in plaats van jaarlijks op de vestingbegrooting de gebruikelijke som aan te vragen, stelde zij nu voor, een som van acht millioen gulden beschikbaar te stellen, om daarmede de stelling spoediger af te bouwen; rente en aflossing zou men jaarlijks op de oorlogsbegrooting terugvinden en een verzwaring van lasten voor de burgerij zou deze methode niet medebrengen.

Wie echter een oogenblik gedacht had, dat de discussie over dit ontwerp zich zou bepalen tot deze finantieele zijde van het vraagstuk en het min of meer doelmatige van de aldus gevonden oplossing, een oplossing die, naar uit het debat bleek, door de regeering ook wordt nagestreefd om de gelden voor de kustverdediging te verkrijgen, zal spoedig ontwaard hebben zich te hebben overgegeven aan een illusie. De finantieele opzet van het wetsontwerp geraakte geheel op den achtergrond; het was de noodzakelijkheid en bruikbaarheid van de stelling-Amsterdam zelf, waaraan een opgewekt driedaagsch debat - waarvan een deel werd gevoerd in een ook door den minister van oorlog zelf gewenscht comité-generaal - werd gewijd. En dat was geen oogenblik te verwonderen. Jaarlijks toch placht van uit de linkerzijde op de vestingbegrooting een amendement te worden voorgesteld om voor de nog onafgewerkte stelling-Amsterdam geen meerdere

gelden toe te staan. Ontspon zich daarover in de laatste jaren geen discussie, het was alleen om tijd te winnen en omdat vóór- en tegenstanders elkanders argumenten reeds kenden. Maar thans, nu men gelegenheid had, eenig en alleen voor de stelling-Amsterdam een paar parlementaire dagen beschikbaar te houden, thans kon men de Kamer niet verwijten, dat zij met volle teugen dezen defensie-beker dronk. En zoo ontstond er een discussie, die ook in de toekomst bij de bespreking van de landsverdediging het naslaan waard is. Naast warme verdediging, felle bestrijding; naast vol vertrouwen, de volgzaamheid van den twijfel; naast zekerheid eenerzijds, juist om dien twijfel onthouding. De sprekers wierpen elkander de geschriften der groote en kleinere krijgskundigen naar het hoofd en putten ieder op hun beurt lessen uit de historie. De vaderlandsche geschiedenis werd aangehaald om het nut van de Amsterdamsche stelling te bewijzen door den een, om het onnoodige ervan aan te toonen door den ander. Custozza en Sebastopol, Metz en Belfort, Plewna en Port Arthur waren in het debat stellingen, waarachter sommige sprekers zich nu eens verschansten, en van waaruit dan weder andere een offensieve beweging tegen het wetsontwerp maakten. Alsof er twee veldtochten zijn, die aan elkander gelijk zijn! Alsof niet ook in den oorlog de meest verschillende, soms onbeduidende factoren medewerken tot een bepaalde uitkomst! Alsof niet de wet van oorzaak en gevolg ook daar met onverbiddelijke zekerheid heérscht!

Is de stelling Amsterdam nuttig en noodig voor de verdediging van het vaderland? Is zij bruikbaar in haar tegenwoordigen, onafgewerkten toestand? Is de afwerking een eisch, die vóór alle andere eischen op defensie-gebied moet worden ingewilligd? Is zij, afgewerkt naar het plan der regeering, werkelijk een onneembaar toevluchtsoord, dat slechts kan vallen door den honger? En is de volledige afwerking werkelijk tot stand te brengen met de acht millioen, die de regeering vraagt, of zal een latere minister van Oorlog opnieuw gelden moeten aanvragen om te voltooien wat voltooid scheen, maar inderdaad nog veel ter voorziening overliet?

Dat alles had de minister te beantwoorden en onder de vragers waren er, die niet gemakkelijk konden worden overtuigd. De oppositie was sterk, zoowel in zich zelf, als omdat onder hen, die

ten slotte hun stem aan het wetsontwerp gaven, er waren, die zich de groote bedenkingen, welke zij daartegen hadden, niet verheelden. Zoo de heer Tydeman, die in zijn doorwrochte rede wel is waar afstemming van de voordracht het slechtste van alles vond, maar die toch bepaaldelijk omtrent de vraag, of er voldoende maatregelen waren te nemen voor de approviandeering van de menschenmassa, die in Nederlands laatste *réduit* zou worden opgesloten, niet was gerustgesteld; die de finantiëele gevolgen van de oplossing der approviandeeringsvraag in het wetsontwerp wilde zien opgenomen en die het in het ontwerp evenzeer laakte, dat de geldelijke gevolgen van de afdoende regeling der kustverdediging niet tegelijk in het fonds een plaats hadden gevonden. Noch omtrent de approviandeering, noch omtrent de kustverdediging, beide hoofdvragen voor een verdedigbare stelling van Amsterdam, had de Kamer licht. Men moet aan de zeezijde den toevoer naar de hoofdstad vrij kunnen houden; men moet ook zekerheid hebben, dat de vijand van uit de zee niet de sluizen te IJmuiden kan vernielen om zoodoende de menschen in de Amsterdamsche stelling in hun laatste réduit te doen verdrinken, vóór men thans de belangrijke uitgave van acht millioen toestaat. Wat hebben wij aan de volgens dit ontwerp afgewerkte stelling - aldus de heeren Van Kol, Thomson en Marchant, - wanneer de toevoer van mondkost, zooal niet afgesneden wordt, dan toch millioenen gelds zal kosten en de kustverdediging nog millioenen er bij? Want vergeten wij het niet, aldus de Leeuwardensche afgevaardigde, voor de afdoende verdediging van de Amsterdamsche stelling hebben tal van strategisten den aanbouw van vleugels naar zee noodzakelijk geacht, en gaat men daartoe over, dan wordt het aantal benoodigde millioenen belangrijk grooter. De Kamer mag deze gelden niet toestaan zoolang zij omtrent al deze nog duistere punten geen licht heeft ontvangen.

De minister van Oorlog, bijgestaan door de heeren Eland, Verhey, Van Vlymen en Duymaer van Twist, ten deele ook door den heer Tydeman, heeft zijnerzijds het wetsontwerp, dat, van zijn voorganger afkomstig, toch zijn volle sympathie bezat, krachtig verdedigd, al was zijn redevoering niet overal even gelukkig en overtuigend. Een even rustig als vlot spreker, bewoog hij zich voor leeken te veel in de détails dan dat zij een machtigen indruk ontvingen vóór het wetsontwerp. En waar die détails betrekking hadden tot

vestingen die in buitenlandsche oorlogen een rol hadden gespeeld, waren de gevolgtrekkingen den nuchteren onder de volksvertegenwoordigers te speculatief dan dat één tegenstander zou zijn bekeerd.

En die tegenstanders waren zij, die de verantwoordelijkheid voor deze groote uitgave niet wilden aanvaarden, nu zij zagen, hoevele militaire deskundigen de stelling Amsterdam, althans zonder buitengewone nieuwe kosten, van twijfelachtige waarde achten; het waren zij vooral, die als het belangrijkste moment uit het geheele vraagstuk gevoelden den wedijver tusschen de doode weermiddelen en de levende strijdkrachten. De minister mocht het ontkennen met nog zooveel talent, de strijd, die bij het tot stand komen der vestingwet van 1874 in de Kamer was gestreden om den voorrang tusschen het levende en het doode element onzer landsverdediging was hier opnieuw ontbrand. Wie de hervorming van het eerste wil laten rusten, wijdt zich met ijver aan het tweede, zeide de heer Thomson. Laat het waar zijn, dat die hervormer krachten genoeg heeft voor beide; dan wijst toch de voorliefde voor de doode weermiddelen op een wantrouwen in de toekomstige kracht van het veldleger, op ongeloof ten aanzien van de verdedigbaarheid van het land vóór de laatste toevlucht, op den weinigen zin voor de beteekenis van het leger in het open veld. En juist daarvan verwachten zoovelen van de jongere militaire school heil; juist daarin zoeken dezen de kracht van de verdediging van Nederland.

Welke redenen ten slotte bij de 47 tegenstemmers, die het ontwerp ten val brachten, den doorslag hebben gegeven, is bezwaarlijk uittemaken. De heer Van Nispen motiveerde de stem van hem en zijn vrienden met de mededeeling, dat zij niet geneigd waren de gevraagde gelden toe te staan zoolang men niet wist wat de kustverdediging en de aanschaffing van amunitie zou kosten; voor den heer Talma en de zijnen woog het zwaarst het gemis aan zekerheid, dat met deze gelden werkelijk de stelling de noodige weerkracht zou hebben. Zoo viel het ontwerp, nadat de heer Van Kol tevergeefs had getracht door een motie uitstel te verkrijgen, omdat hij een door zijn partij aangekondigde wetsvoordracht door een enquête wilde doen voorafgaan.

Dat de Amsterdamsche stelling niet zal worden afgebouwd, is door dit votum niet beslist; zij zal slechts niet worden afge-

werkt in een versneld tempo. Bij de aanstaande vestingbegrooting zullen voor- en tegenstanders elkander nader ontmoeten.

* * *

En toen, nadat het votum over de stelling Amsterdam was gevallen, trad wederom de heer Veegens voor de ministertafel en begon de Kamer de behandeling van het derde onderwerp, dat zij voór de begrooting wenschte gereed te hebben: de exploitatie der mijnen in Limburg. Tweeërlei stond te dien aanzien op de agenda: de motie van den heer Van Kol, waarin de voorkeur voor staatsexploitatie uitdrukkelijk werd uitgesproken, en het wetsontwerp op het opsporen van delfstoffen. De motie werd behandeld, in het wetsontwerp bleef de Kamer steken... *faute de combattants*; het wettelijk aantal leden, noodig om een besluit te nemen, was niet meer aanwezig, toen men tot een stemming moest overgaan.

De motie-Van Kol was een onafgedaan stuk werk uit den begrootingstijd van het vorige jaar. Tijd voor bespreking had ontbroken; en toen die tijd er in Februari was, leefde Nederland onder het interregnum van een demissionair ministerie. Thans zou men de schade inhalen, of liever niet de schade, want de minister Veegens, hoewel volgens de wet bevoegd aan particulieren concessies te verleenen, had nog geen enkele der aanvragen ingewilligd uit wellevendheid jegens de Kamer, wier meening hij wenschte te vernemen. Tegen die particuliere concessiën nu trad zoowel de heer Van Kol als de heer Lely, die als minister de mijnwet van 1901 had ontworpen, krachtig op. Beiden ontvingen steun van de afgevaardigden uit Limburg, de heeren Nolens en Ruys de Beerenbrouck, die, hoewel zich stellende op een opportunistisch standpunt ten aanzien van de staatsexploitatie in het algemeen, in dit geval het verleenen van concessies aan particulieren hoogst ongewenscht achtten. Bij dit debat trouwens bleek duidelijk, hoe het beginsel, dat de staat een bedrijf met monopolistisch karakter zelf heeft ter hand te nemen, onder verschillende partijen vorderingen maakt. Gewezen werd op het sociaal belang van de landstreek, die het hier betrof, dat veel beter gediend was door staatsexploitatie, die geleidelijk zich over de verschillende terreinen uitbreidt, dan door een vloed van particulieren, waaronder

zuivere speculanten, die een proletariaat van vreemde werkkrachten over onze zuidelijkste provincie zouden uitstorten, waarvan de Italianen en Polen, die daar thans reeds werkzaam zijn, een onaangenaam voorproefje gaven. Gewezen werd op den monopolistischen aard van het steenkoolbedrijf, dat voorzien moet in een behoefte zóo dringend voor ieder volk, dat men zich afvragen moet, wat de wereld zonder steenkolen zou moeten aanvangen.

Herinnerd werd, door den heer Lely vooral, dat de mijnwetgever van 1901 zich in ieder geval de staatsexploitatie dacht als een proef, die genomen moest worden. En met al deze argumenten behield de afgevaardigde uit Enschedé, die zijn motie zóo had gewijzigd, dat zij slechts verklaarde op dit oogenblik uitgifte van concessiën aan particulieren niet wenschelijk te achten, de overhand boven den minister, die, hoewel in beginsel geenszins tegen staatsexploitatie gekant, toch aan de aanvragers wel concessiën wilde verleenen, omdat hij daarvan voor het oogenblik een krachtiger mijnbouw voorzag, zonder dat hij de gevaren duchtte, waarvan vooral de Limburgsche sprekers hadden gewaagd. De Kamer nam de motie-Van Kol met 33 tegen 23 stemmen aan. De minister blijft - het werd erkend - formeel tot het verleenen der concessiën bevoegd, maar heeft, zoo hij daartoe overgaat, niet de sympathie van de meerderheid der Kamerleden, die in de vergadering van 22 October tegenwoordig waren.

Den volgenden dag ving in een nog slechter bezochte vergadering de beraadslaging aan over het ontwerp, dat de exploitatie van mijnen in het geheele land aan particulieren verbiedt en bij uitsluiting aan den Staat verleent. Den conservatieven naturen scheen dit niets minder dan een aanranding van het eigendomsrecht. Bij monde van den heer Van Karnebeek stelden zij een amendement voor om den Staat dat uitsluitend recht althans niet langer te geven dan voor zes jaar. Doch het zou niet tot stemming komen, althans niet tot een geldige stemming. Er lieten zooveel afgevaardigden verstek gaan bij het afroepen hunner namen, dat betere tijden moesten worden afgewacht. De Kamer nam rust tot 4 November.

Buitenlandsch overzicht.

20 October 1907.

De belangrijkste politieke gebeurtenis van de laatste vier weken is zeker wel het sluiten van het Engelsch-Russisch verdrag. Noch in de beide landen die er onmiddellijk bij betrokken zijn, noch in de overige deelen van Europa, heeft de publieke opinie lang stilgestaan bij de bespreking van de eigenlijke voorwaarden van het verdrag, maar voornamelijk heeft men zijn aandacht geschonken aan de strekking en de beteekenis ervan. Toen Rusland tegenover Engeland eenige verplichtingen aanging ten opzichte van zijn Oostersche politiek, scheen het, tenminste voor het oogenblik, afstand te willen doen van zijn idealen van expansie en veroveringen in het Oosten en meer aandacht te willen wijden aan de aangelegenheden van het Westen. Maar door het bondgenootschap met het machtige Albion, dat zelf bevriend is met Frankrijk en Spanje, hernam Rusland zijn positie in Europa; terecht ziet men in dit verdrag den terugkeer van Rusland op het Europeesche politieke tooneel. Wat zullen de gevolgen zijn van die pogingen? Dat is moeielijk vooruit te zeggen, wanneer men den gevaarlijken toestand in aanmerking neemt, waarin zich de Russische regeering op het oogenblik bevindt. Toch is het interessant even na te gaan, hoe het Engelsch-Russisch verdrag ontvangen is. De heftigste patriotten in Rusland betreuren het dat de regeering voor goed heeft afgezien van de uitbreiding in het Oosten en dientengevolge ook van een wraakneming op Japan; aan den anderen kant zien de politici die tot elken prijs de meening voorstaan dat de toekomst van een land geheel bepaald moet worden door zijn verleden, niet zonder

verontwaardiging, dat het Czarenrijk door niet meer steeds op te rukken naar het Oosten, ontrouw wordt aan de traditie en zoo afstand doet van de politieke en godsdienstige rol die de geschiedenis het had aangewezen, en die het langen tijd geluk had aangebracht. Maar de meeste bezadigde geesten juichen het succes van minister Iswolsky toe. Wel is waar moet er afgezien worden van eerzuchtige plannen en verre en gevaarlijke ondernemingen, maar volgens hen, wordt dat ruimschoots vergoed door nauwkeurig te omschrijven, onmiddellijke en ontegenzeggelijke voordeelen. Na het sluiten der laatste overeenkomsten konden de Russen geen triomfkreet uiten, maar zeer velen zullen een zucht van verlichting en van voldoening geslaakt hebben, en niet ten onrechte. De Engelschen, op eenige onverzettelijke imperialisten na, zijn zeer tevreden over de onderhandelingen, door hun regeering gevoerd. In Frankrijk wordt deze nieuwe stap van de bevriende mogendheid zeer verschillend beoordeeld. De voornaamste oorzaak van dit meeningsverschil is zeker wel de jammerlijke neiging der Franschen om ieder middel aan te grijpen, wanneer er kwestie is van oppositie te kunnen voeren tegen de regeering. Het viel niet te miskennen, welk een groote rol de Fransche diplomaten hadden gespeeld bij de toenadering, sinds langen tijd voorbereid, tusschen den Russischen bondgenoot en den Engelschen vriend. Het Engelsch-Russisch verdrag kon dus beschouwd worden als een overwinning van het Kabinet Clémenceau; als zoodanig moest het in Frankrijk hevig veroordeeld worden door de vijanden der regeering. In Duitschland daarentegen is de publieke opinie eensluidend, en daarvoor zal wel geen lange verklaring noodig zijn. Nadat er aan de Rijkskanselarij te Berlijn alle mogelijke middelen in het werk waren gesteld om het Engelsch-Russisch verdrag te verhinderen, of het sluiten ervan te vertragen, zag men al die pogingen mislukken, en een overeenkomst tot stand komen die nu wel niet directh gercht was tegen het Duitsche Rijk, maar die toch in strijd was met zijn onmiddellijk belang en misschien gevaar kon opleveren voor de toekomst. Het is waar, er zijn alle mogelijke voorzorgen genomen om wantrouwen en onrust te voorkomen, maar te Berlijn, evenals overal elders, weet men hoe men aan kan op die formules die bijna stereotiep zijn geworden, en die volgens de getuigenis van de grootste optimisten, niets anders beteekenen dan een loffelijk voor-

nemen om den wereldvrede te bewaren, zoolang de oorlog niet noodzakelijk wordt gemaakt door de bedreigde belangen van een natie, krachtig genoeg om die belangen te doen zegevieren. In de verschillende meeningen in Duitschland over het nieuwe verdrag schemeren twee gevoelens door: teleurstelling en ongerustheid. Maar die pijnlijke indruk wordt in Duitschland verzacht door de goede verstandhouding die de drie vorsten steeds onder elkander trachten te bewaren, en waarvan zij bij iedere gelegenheid openlijk blijk geven. Het Engelsch-Russisch verdrag is op een zeer gunstig oogenblik openbaar gemaakt: tusschen een samenkomst van Wilhelm II met Czar Nicolaas, en het plan voor een bezoek van Wilhelm aan koning Eduard.

Het is opmerkelijk dat korten tijd na de publicatie van het Engelsch-Russisch verdrag, en om zoo te geggen als eerste uiting van een eenigszins Westersche politiek van Rusland, de Oostenrijksch-Russische nota verschenen is aangaande het Balkan-Schiereiland. Een reeks onderhandelingen en bijeenkomsten had geleid tot een verdrag tusschen Oostenrijk, Italië en Engeland over de politiek aldaar te volgen. De termen van het verdrag waren zeer vaag, maar toch scheen alles te wijzen op een steeds toenemende ‘internationalisatie’ van die politiek. Het is bekend hoe, door de vereende pogingen van Engeland en Italië, misschien door andere mogendheden gesteund, men er in geslaagd was, in zekere mate den invloed dien uitsluitend Rusland en Oostenrijk hadden in de Staten van het Balkan-Schiereiland en vooral in Macedonië, langzamerhand te vervangen door een algemeen Europeeschen invloed. Engeland heeft het eerst, van de twee mogendheden die het programma van Mürzsteg onderteekend hadden, gevraagd en gedaan weten te krijgen, dat alle groote Staten zouden worden vertegenwoordigd en dat er internationale militaire missies heen zouden worden gezonden. De vrij verzoenende houding die Oostenrijk op dat oogenblik aannam, was zeker een gevolg van de verzwakking van Rusland Zooveel is zeker, dat in 1905, na de samenkomst van Eduard VII met den keizer van Oostenrijk en aartshertog Frans-Ferdinand, na de ontmoetingen te Abbazia en te Venetië, inderdaad in Macedonië het internationale principe werd ingevoerd ten opzichte van de reorganisatie van de gendarmerie en van de financiën. Met recht kan beweerd worden, dat de onderhandelingen van dezen

zomer (te Desio, Ischl en Semmering) tot doel hebben gehad dezelfde hervormingen door te voeren ten opzichte van de rechtspraak en misschien ter beteugeling van de ordelooze benden die dagelijks verwoestend en moordend Macedonië doortrekken. Reeds verheugde men zich, vooral in Italië, over de in dat opzicht verkregen resultaten, toen plotseling Oostenrijk en Rusland tezamen nieuwe stappen deden bij de regeeringen der verschillende Balkan-Staten. Als voorwendsel voor de Oostenrijksch-Russische nota moest dienen de noodzakelijkheid een verkeerde uitlegging van artikel 3 van het programma van Mürzsteg te weerleggen. Dit artikel, dat de mogelijkheid van een nieuwe verdeeling van grondgebied liet doorschemeren, kon tegelijkertijd den naijver en de pogingen tot geweld aanmoedigen van de verschillende rassen die elkaar in Macedonië bestrijden en trachten uit te roeien. Klaarblijkelijk echter was dat niet anders dan een voorwendsel. Hadden Oostenrijk en Rusland de gelegenheid aangegrepen om nog eens goed tegenover de andere mogendheden hun bevoorrechte positie te doen uitkomen? Of wilden ze misschien nog eens toonen, hoe ver we nog zijn van een reorganisatie in Macedonië, en zoodoende het streven der andere Staten als vruchteloos doen voorkomen? De Oostenrijksch-Russische nota, die geen enkel practisch gevolg kon hebben, werd in Italië met wantrouwen ontvangen, ondanks de officieuse verklaringen; en aan den anderen kant heeft die nieuwe inmenging van de bevoorrechte Staten in Europa eenige verwondering gewekt. Inderdaad, het zou vreemd zijn dat het streven der diplomaten in den laatsten tijd tot geen ander resultaat zou voeren dan om weer de geleidelijke en practische oplossing van de Macedonische kwestie uit te stellen, vooral wanneer men bedenkt dat al die besprekingen zijn uitgelokt, geregeld en geleid door Eduard VII. Het is nog moeielijk uit te maken welke gevolgen er zullen voortvloeien uit al die diplomatieke combinaties, die schijnbaar naast elkaar bestaan, maar die toch in den grond der zaak eenigszins tegenstrijdig zijn. De binnenlandsche toestand der Staten zal ongetwijfeld van overwegenden invloed zijn op de oplossing der verschillende internationale vraagstukken.

Wat Oostenrijk-Hongarije betreft, het schijnt wel dat de groote moeielijkheid die voortvloeit uit de onderlinge vijandschap van de twee deelen der monarchie voorloopig terzijde is gezet; na tien

jaar van lastige onderhandelingen, die telkens werden afgebroken en weer opgevat, is nn eindelijk de ‘Ausgleich’ tusschen Oostenrijk en Hongarije weer vernieuwd. Men zal zich herinneren, dat in 1897 de eisch van Oostenrijk om Hongarije een grooter aandeel te laten betalen in de gemeenschappelijke uitgaven, de eensgezindheid en de binnenlandsche rust in de dubbele monarchie totaal had verstoord; het separatisme der Magyaren vond in dit geschil een welkome aanleiding om zijn partij te vergrooten en uit te breiden, en het is niet onmogelijk dat er buitenlandsche invloeden zijn geweest, die er toe hebben bijgedragen een twist te doen voortduren die de positie van Oostenrijk-Hongarije in Europa kon verzwakken. Jaarlijksche besluiten moesten zoo goed en zoo kwaad als het ging het definitieve verdrag vervangen. De bekwaamheid van de twee Oostenrijksche en Hongaarsche ministers heeft over de laatste moeielijkheden gezegevierd, de hernieuwing der ‘Ausgleich’ is toegestaan, en dat resultaat, dat van zeer veel belang is voor de binnenlandsche positie der dubbele monarchie, is ook van groote waarde voor de Europeesche politiek. In de laatste dagen heeft de ziekte van den ouden Keizer weer de aandacht gevestigd op de moeielijkheden die zijn heengaan zou kunnen doen ontstaan. Het is te hopen, al is het maar in het belang van den vrede, dat de erfgenaam van de dubbele kroon bij zijn troonsbestijging Oostenrijk-Hongarije even innig verbonden, en even flink georganiseerd zal vinden, als de inrichting der grondwet toelaat.

Wat, aan den anderen kant, te zeggen van de toekomst die Rusland wacht? De tijdingen die over de verkiezingen tot ons komen, zijn alles behalve geruststellend; men moet zich afvragen wat die derde Doema wel zijn kan, indien ze er al in slaagt zich te vormen. De nieuwe kieswet beperkte reeds in groote mate de parlementaire vertegenwoordiging, door sommige elementen, die gevaarlijk of onwaardig werden geacht, geheel of gedeeltelijk uit te sluiten. De onverschilligheid van een groot aantal kiezers, die zich van de stemming onthouden hebben, heeft dat gebrek nog verergerd. In de steden, in Petersburg en Moskou vooral, hebben de bezitters geweigerd te stemmen; op het platteland zagen zich vele boeren door de nieuwe wet van hun stemrecht beroofd. Niettegenstaande alle pogingen van de regeering is de uitkomst

jammerlijk. De partij waarop zij wilde steunen, de partij der vreedzame hervorming, is bijna overal verslagen. In de provinciën van Midden-Rusland, zegeviert de liberale oppositie, elders zijn het de uiterste partijen. Stolypine, die op geen enkel punt van zijn programma iets heeft willen toegeven, stelt zich bloot aan het gevaar het geheel alleen ten uitvoer te moeten brengen. De moeielijkheden, waartegen hij met verwonderlijke geestkracht worstelt, zijn zoo weinig bekend en zoo lastig te beoordeelen, dat het beter is zich er niet aan te wagen, zijn flinkheid goed te keuren of zijn onverzettelijkheid te laken. Zij die het best op de hoogte zijn van de Russische toestanden, beschouwen de onverschillige en ontmoedigde houding, die Keizer Nicolaas schijnt te hebben aangenomen, als een nieuwe ramp; naar men zegt heeft hij reeds van te voren aan zijn minister het lot van de toekomstige vergadering in handen gegeven, en weigert hij hardnekkig eenig besluit of eenige verantwoordelijkheid op zich te nemen. Alles wijst op een nieuwe nederlaag van de regeering, op een Doema die zóó is samengesteld dat zij direct weer zal moeten worden ontbonden, of misschien niet eens kan worden bijeengeroepen. En dan zal niet de autocratie zegevieren bij die nederlaag van de liberale partij, maar de revolutie.

M.P.

Weefsel van goud en van brandende tranen.

> ‘Toutes nos misères véritables intérieures sont causées par nous-mêmes - nous les formons au-dedans de nous, de notre propre substance.’
> MAETERLINCK.

I.

Mijn heele leven ben ik pleegzuster geweest, en tot trouwen heb ik niet kunnen besluiten. Van Liefde weet ik maar heel weinig uit eigen ondervinding, maar wat ik eens meegeleefd heb met anderen, wat ik meegeleden heb, dat wil ik heel eenvoudig vertellen. En om zooveel mogelijk nauwkeurig te zijn, zal ik ook fragmenten uit m'n Dagboek aanhalen.

Ik ben heelemaal geen schrijfster, ik ben een zieke die met 't Leven afgerekend heeft; en 't is een kleine vreugde voor me, dit te schrijven, voor zoo'n enkele, en ik hoop dat die met Piëteit mijn verhaal lezen zal.

Kent ge dat mooie groote Sanatorium in Fiesole bij Florence? Prachtig ligt 't tegen de hoogte, met olijven-lanen en rozen-tuinen - en 's avonds zie je al de verre lichten van Florence - en dan dat groote koperen koepeldak van den Dom, en al die hagedisjes tusschen de zonbeschenen muursteenen, en elken avond dat harmonische gelui van 'n massa klokken.

O, 't is daar wel 'n verrukkelijk land! Ik heb er heel veel jaren gewerkt; en 't moeilijkste was alleen al die talen door elkaar, want de Anstalt is duitsch, de dokter was 'n

Italiaan, en Franschen en Engelschen kwamen er veel bij ons.

Mijn kleed was effen-blauw, maar niet dat saaie blauw dat andere Hollandsche verpleegsters dragen, maar klaar hemelsblauw, zooals de hoofddoek is van de nonnen te Florence. Dan droeg ik ook een blauw linnen boezelaar, en 't eenige versiersel was een effen gouden armband, dien ik nacht en dag droeg.

Op een avond, tegen acht uur, had ik mij al in mijn cel teruggetrokken; ik noemde mijn kamertje altijd mijn ‘Livarda cel’ denkende aan dat gedicht ‘Livarda deine boete is om’ - ook ik had een boete te voldoen, maar daarover spreek ik niet, die hoort bij God en mezelf alleen.

Daar hoorde ik de electrische schel van den dokter; twee maal, dat was dus voor mij. Hij had zijn spreekkamer op de eerste verdieping; ik sliep op de derde; ik liep gauw naar beneden, klopte aan zijn deur. Zonder antwoord kon ik altijd tegelijk naar binnen gaan. De kamer was warm, in gedempt licht; de dokter zat aan zijn schrijftafel onder een vieil-or-kleurige lampekap; hij keek niet op, bleef doorschrijven.

- ‘Dokter Martini, ik ben 't, wat wilt u?’

Hij nam zijn cigaret tusschen twee vingers, en leunde met zijn wang tegen de hand waarin hij de cigaret hield, keek voor zich....

Voordat ik verder ga, wil ik even zijn persoon beschrijven: een lange man, niet jong, negen-en-dertig denk ik, donker, een knevel en korte baard; de kleur van z'n oogen kan ik niet goed zeggen; ik weet alleen dat ze vol licht en toch rustig waren, contemplatieve oogen; ze waren zoo rustig en zacht-lichtend dat ze me aan een Godslamp denken deden. Hij was altijd met veel zorg gekleed; lichte pakken, soms van wit flanel. En zijn kamer! - O, dat was een wonder van behagelijkheid en rust-stemming. Een lange rieten stoel met linnen kussens er op; heel veel planken met boeken langs al de muren, een paar erg mooie Segantini's en één Corot - de Loggia wijd open met hel-groene Liberty-gordijnen die teruggeschoven waren. Op zijn schrijftafel een kristallen beker met witte anemonen. Van wie hij zoo dikwijls witte anemonen kreeg, heb ik nooit geweten; zijn vrouw was al lang geleden gestorven. Vlak voor hem hing een goede

fotografie van Dante en Beatrice; een klein boekje van St. Martin lag open bij hem....

En nu verder vertellen:

‘Zuster Ellen,’ zei hij, ‘ik heb bericht van die Engelsche dame, Miss Eveleen Norman; ze komt vanavond al; wilt u haar gaan afhalen in Florence; de tram gaat af van Fiesole om 9, retour om 10.30, wilt u dus gauw gaan. En laat er thee en brood klaar staan, en alles voor haar comfort, want zij schijnt zeer lijdend te zijn.’

- ‘Ik zal 't doen, Dr. Martini. Heeft u soms nog iets?’

- ‘Alleen dit nog: zij is melancholiek. Behandel haar van den aanvang af zacht en zeer rustig; maar zonder éénig verwennen. En vanavond kom ik haar niet meer zien; zij moet morgen bij mij komen.’

Ik ging gauw weg; wij waren om elf uur terug; mijn patient en ik. Van thee of zoo nam zij niets, ze was veel te moe.

‘Zuster Ellen,’ zei zij, ‘ik voel me erg alleen, wilt u me Eveleen noemen, en niet Miss Norman, anders is 't alles zoo erg vreemd en verlaten. En zou ik Engelsch mogen spreken met Dr. Martini, en hoe is hij? ik hou heelemaal niet van dokters.’

- ‘Ik wil heel graag Eveleen zeggen,’ zei ik, ‘en over Dr. Martini moet ge morgen maar zelf oordeelen. Goede nacht, Eveleen!’

- ‘Good-night, sister Ellen.’

Na een half uur ben ik nog even gaan kijken. Zij lag rustig, maar met open oogen; het wit zijden nachtkleed was laag uitgesneden voor, en de wijde mouwen had ze heelemaal teruggeslagen. Onder 't donkere haar had zij haar handen gekruist; het was een heel mooie verschijning, erg lief; zonder dat ik zou kunnen zeggen waarom ze eigenlijk zoo mooi was. Grijze oogen; een treurige uitdrukking over 't heele jonge gezicht; bleek, maar heelemaal niet mager; een sterk karakter dacht ik; veel meer een vrouw met brandende verwachtingen, dan een meisje met sentimenteele voorgevoelens.

We hebben niet meer gesproken. Ik heb haar een hand gegeven, en ben zoo weggegaan.

Dagboek 12 *Mei*. Een verrukkelijke Mei-dag! ‘Wie glänzt

die Sonne, Wie lacht die Flur!' - Vóór 't ontbijt gaf ik Eveleen een stortbad en daarna zijn wij de hoogte opgewandeld, veel witte narcissen gevonden. Ze was in 't wit, soepele witte zij, met een breeden mauve-gordel. Zij draagt een zilver kruis, waarop gegraveerd is: 'In hoc signo vinces'. Echt aristocratisch ziet ze er uit; en toch heel eenvoudig. Ze heeft heelemaal iets ranks en gracelijks over zich. Zoo somber staan haar oogen in al dat heerlijke Mei-mooi.

Eerst sprak ze heel niet op onze wandeling; ze neuriede 'Willst du dein....'

- 'Wat zing je, Eveleen?' heb ik gevraagd.

- 'Bach's lied: 'Willst du dein Herz mir schenken, So fang es heimlich an.' Kent u dat niet? Och 't is zóó mooi.

- 'Neen Eveleen, ik ken 't niet,' zei ik aarzelend.

- 'Dan wil ik 't thuis voor u zingen,' beloofde ze. 'Maar zuster, waarom zegt Bach: "So fang es heimlich an", waarom "heimlich"? Als ik ooit liefde gaf, zou ik 't open en glorievol doen.'

Een pauze. 'Hoe oud ben je, Eveleen?' vroeg ik.

- 'Nu nog een-en-twintig. De volgende maand word ik twee-en-twintig,' zei ze.

Dr. Martini stond altijd vroeg op; nooit later dan zeven uur; hij nam ook zijn malen noch frugaler dan wij allemaal. Hij heeft, geloof ik, een ascetische natuur.

Precies om negen uur hoorde ik zijn schelletje.

'Laat Miss Norman bij mij komen, en kom u daarna bij mij terug, sister Ellen', zei hij. Dokter Martini heeft een prettig timbre van stem. Eveleen bleef een half uur bij hem binnen, en zag ontdaan toen zij bij mij kwam.

'Zuster Ellen,' zei zij, 'hij was heel vriendelijk en heeft rustig met me gesproken, ik was heelemaal op mijn gemak met hem, maar hij heeft mij verboden voorloopig te zingen, en dat is juist mijn grootste, eenige vreugde.'

'Je moet zijn raad gehoorzaam en vol vertrouwen opvolgen, Eveleen. Eigenlijk meer vreugdevol en vanzelfsprekend dan gehoorzaam. Gehoorzaamheid is zwakte, bij menschen tenminste.'

14 *Mei*. Donkere dag; bewolkt. Het weer heeft zulk een grooten invloed op mijn geheele zijn, dat ik 't altijd opschrijf.

's Middags kwam ik bij Eveleen; zij lag op haar bed, met witte kymono aan.

‘Zuster Ellen, is Dr. Martini materialist?’

‘Hoe zoo, Eveleen?’ vroeg ik.

‘Kijk, hij had dat kleine boekje “The greatest thing ever known,” en daar spraken wij over en dat ik zoo graag die gedachte altijd door in mij opnemen wou, dat God de oneindige macht is en wij de manifestatie, de vorm van die macht zijn; dat wij geen afzonderlijke wezens zijn, maar geheel één met Hem, en tot alles, tot al zijne krachten in staat, als wij ons maar zonder ophouden van die gedachten doordringen, en ook dat....’

‘Dat, wat? Eveleen?’

‘Ik kan het niet zoo zeggen, zuster, maar van binnen voel ik het zoo klaar.’

‘En wat heeft Dr. Martini er over gezeid?’

‘Hij zei, dat ons heele geestes-leven, onze zedelijke neigingen, en alles in de allereerste plaats afhing van den toestand van onze hersenen. Hij sprak heel rustig, en zag mij met zulke meevoelende oogen aan, zooals ik mij Christus' oogen indenk, maar daarna ben ik heel treurig achtergebleven. Is hij gelukkig, zuster?’

‘Dat weet ik niet, Eveleen. Denk maar niet over dingen die je niet aangaan.’

17 *Mei*. O God! die heerlijke wereld! die zonnige mooie Mei-wereld! En ik altijd alleen, en niemand aan wien ik mijn overvol hart uitstorten kan. En toch duld ik mijn kommer niet - ik *wil* niet lijden, verdriet en ellende zijn negatief, alleen schoonheid en geluk zijn positief. Ik verlang zóó naar geluk, naar... ‘So fang es heimlich an’, waarom heb ik gezegd dat ik 't Lied van Bach niet kende? Omdat 't mijn lievelingslied is? ‘Und schliess in deinem Herzen, die grössten Freuden ein’ Ja, voor altijd opsluiten, in den Tempel, diep binnen in mijn ziel.

Avond. Ik hou niet van den naam ‘Dokter’. In mezelf noem ik hem altijd Leo, heel gewoon Leo Martini dus; 'n mooie naam! Hij is niet in orde. Ik heb hem ijscompressen op 't hoofd gelegd. Hij heeft heel andere migraine dan ik. Hij zei niets; bedankte niet eens. Ik liet de rouleaux

neer. Hij ziet er mooi uit met gesloten oogen. Veel mannen zijn leelijk in bed; hij heelemaal niet. Hou je stil, Ellen! geen nonsens; bemoei je niet met ‘dingen die je niet aangaan’.

20 *Mei*. Een sterke geur van allerlei kruid; dat geniet ik toch zoo! Zou ik zinnelijk van aanleg zijn? Een lekkere lucht maakt zoo'n sterken indruk op mij. Van morgen vond ik Eveleen, nadat ze bij den dokter geweest was, in 't gras liggen; ze speelde met een klein jongetje, dat bijna naakt was, 't kind van een onzer patienten. Zij had 't haar heel los in 'n knoop laag in den hals; hetzelfde soepele witte kleed, lichtbruine sandalen, zonder kousen. Ik hoorde de liefkoozende stem, waarmee ze 't kindje toesprak, en zoo heel stil zong zij dat oude liedje van Novalis: ‘mit Lieb war sie umfangen, durch Kindelein's schöne Gestalt’. Zij zag er uit als een roerende Madonna.

Daar kwam Leo Martini naar haar toe:

‘Houdt u van onzen kleinen Paul?’ Zij bloosde. Waarom krijgen toch bijna alle meisjes een kleur, als de dokter ze plotseling aanspreekt?

‘Ik hou van kinderen. En van jongens 't meest. Dr. Martini!’ riep zij, want hij liep alweer door.

‘Wat is er?’ vroeg hij zacht.

‘Mag ik nu weer zingen, dokter, ja? mag ik?’

Hij legde zijn mooie verbrande handen (eigenlijk meer smakelijk dan mooi) op hare schouders, keek haar in de oogen:

‘Ja, miss Norman, dat mag, maar... maar... ne quid nimis.’

‘Wat beteekent dat?’

‘Van gèen ding te veel. Alle excessen vermijden. Een uur daags, 's middags na 't slapen.’

‘Slapen? maar ik slaap niet 's middags; ik lig maar op bed te denken; dat zijn dag-droomen van me.’

‘Dat mag niet. Ge moet zeggen, ik *wil* slapen, omdat Dr. Martini 't zegt; daarom wil ik het; en geen dag-droomen, miss Norman!’

‘Ik zal 't probeeren. Maar hoort u eens; wilt u Eveleen zeggen, Dr Martini? Ik zou niet zoo bang voor u zijn, als u me bij mijn naam noemde.’

‘Ge hoeft niet bang voor me te zijn; zie ik er gevaarlijk uit?’ Zijne oogen lachten, zijn mond niet.

Maar ‘Eveleen’ zei hij niet.

Hij is erg gereserveerd. Zou hij hartstochtelijk zijn? Zou hij gevoelig zijn voor kleine liefheden in een vrouw? Zou hij begrijpen wat een warm-voelende vrouw denkt, zonder dat zij 't behoeft uit te spreken? Heeft hij zijn Temptatiën en zijn Demonen zooals een vrouw die zoo vele heeft?

Leo Martini, wie zíjt gij?

Ik ken u nog altijd niet. Zijt ge een Christus, zooals uwe wondere oogen zeggen? of kent gij de Zonde?

Ik hoop maar dat ge een arm creatuur zijt, als ik zelf.

23 *Mei*. Ik geloof dat de dokter Eveleen met iets gekwetst heeft; ze kijkt treurig. 't Is vreemd, hoe een man onbewust een vrouw met 'n kleinigheid kwetsen kan. Hij heeft een rooie Anemone in z'n knoopsgat. Vandaag komen twee nieuwe patienten.

24 *Mei* Het zijn een man en vrouw uit Dresden, die nieuwe. Hij is geloof ik acht en dertig; maakt een prettigen indruk. Hij heeft een donkeren knevel, geen baard, erg witte tanden; men ziet ze glanzen als hij lacht. En hij lacht dikwijls, en heel aangenaam; een soort ernstige lach; niet zoo idioot zooals vele vele mannen lachen. Humor en lachen zijn twee factoren, die de verhouding tusschen twee personen heel intiem maken kunnen, als het menschen met een fijne ziel zijn. Zijn vrouw ziet lijdend maar vriendelijk.

Breitner heeten ze. Ik zag hun kaartje: ‘Dr. Juris Frank Breitner, und Frau.’

Eveleen is onrustig vandaag; zij ziet mij herhaaldelijk vragend aan, als een heel lief dier dat hulp zoekt. Arme Eveleen! ik kan mijn ellendig zelf niet helpen, hoe kan ik jou tot steun zijn, - maar Leo! die kan 't. Dat is 'n prachtmensch. Vandaag rookte hij 'n cigaret; ik zag 't toen ik hem op de trappen tegenkwam; dat doet hij anders zelden.... Waarom schrijf ik al die kleinigheden in mijn dagboek? Omdat juist de kleinigheden, de details van onze ondervindingen, op ons werkelijke *ik* inwerken - ook zijn voor mij de dingen waaraan een lieve of een onaangename geur verbonden is, zoo intensief inwerkend op mijn herinnering, dat eenzelfde geur weer scherp het bijbehoorende feit oproept.

26 *Mei*. Alles, alles rozen! roode en gele, en wondergroot; en een heerlijke lucht! haast tropisch, zoo sterk. Frank Breitner en Eveleen zitten naast elkaar aan tafel; elk droeg een groote gloeiend roode roos; de Loggia hebben ze ook samen; want Eveleen's kamer en die van de Breitner's zijn naast elkaar.

3 *Juni*. Na 't avondeten hoorde ik dat de Appassionata gespeeld werd, op onzen Bechstein-vleugel. Toen ik beneden kwam, zag ik dat 't Frank was, die speelde. Hij was in sportkleeren van ruwe Engelsche stof, 'n reform hemd en groene das. Heel stil en aandachtig stond Eveleen er bij, en luisterde. Niets bewoog aan haar. Lang en slank stond ze naast hem. Haar oogen waren vochtig en heel glanzend. Alle dingen waren voor haar weg, ze zag niets; alleen de Sonate juichte en jubelde in haar.....

Frank stond op; bleek. Bijna plechtig keek hij. En als een Feeënkoningin kwam zij schuchter naar hem, de beide handen uitgestrekt. ‘O ik dank u zoo, ik dank u zoo.’ Hij boog nog al stijf vond ik. Als ik een man geweest was, had ik haar zeker op die handen gekust.

13 *Juni*. Ik kan zoo naar de zee verlangen. 's Morgens vroeg aan 't strand! de stille eentonige golven, en in de verte, heel ver het schuim. Parelmoer gekleurd is de zee alleen 's morgens, heel, heel vroeg. En dan daar te liggen in 't zand, mijn handen onder mijn hoofd - en een lieve vriend naast mij - onze stemmen heel zacht, en langzaam, heel langzame zinnen en spaarzame woorden, vol beteekenis - en 't zwijgen even heerlijk als 't spreken, tusschen ons beiden. Alle obsessies, alle angsten ter ruste gelegd, omdat hij bij mij is, en ik bij hem; omdat onze twee zielen één gedachte hebben - omdat wij ons elkaar gegeven hebben voor altijd - arm of ziek; in 't leven of na den dood, voor altijd verbonden, hier en in 't Onbekende - - en dan op eens zijn hand omklemmend de mijne, zijn oogen, diep, heel diep in de mijne, o die wonne, die onzegbare wonne!

Heb ik dit alles beleefd? Neen. Niets heb ik er van beleefd, niets; het zijn enkel geluksdroomen, zaligheidsdroomen.

Ik ben zuster Ellen, meer niets. Mij heeft niemand lief; en ik?...

Gauw naar boven, temperatuur opnemen, Frau Breitner masseeren, mijn wasch opbergen. Slapen.

17 *Juni*. Vandaag is Eveleen twee-en-twintig geworden. Voor haar deur lag in de vroegte een klein pakje, en daarop donker roode anjers. Van wie? van Frank? Of zou Dr. Martini... neen, dat geloof ik niet, en 'k hoop ook, dat 't niet zoo is. Eveleen kwam later dan gewoonlijk aan 't ontbijt; zij zag er stralend uit. De anjers staken in haar gordel.

Later hoorde ik wat het pakje was: een boek van Rosegger ‘Das ewige Licht.’ Voorin stond met een karaktervolle hand ‘Frank Breitner's lievelings-boek, voor Eveleen Norman.’ 's Avonds is Leo Martini lang bij Eveleen gebleven; ik hoorde hem weggaan, toen 't al kwart over tienen was. Ze is zeker niet meer bang voor hem. Hoe zou 't ook kunnen?

26 *Juni*. Het heeft zoo moeten komen - ik heb 't van 't begin af voorgevoeld. Gisteren zou Eveleen 's avonds voor ons zingen. Frank Breitner accompagneeren. Dr. Martini zat in een donkeren hoek. Ik zag hoe zijn hoofd leunde tegen den muur; zijn handen had hij gevouwen om zijn knie. Zoo zit hij dikwijls.

Mijn hoofd deed pijn.

Eveleen stond heel rustig met een serene uitdrukking in d'r oogen; de armen achter haar rug; zij droeg een collier van groene lichtende steenen; het witte kleed was vierkant uitgesneden

Het laatste lied was dat oud-duitsche liefdeliedje:

> ‘Tief wie das Meer soll deine Liebe, deine Liebe sein.
> Wenn du mich liebst, so wie ich dich,
> Will ich dein Eigen, dein Eigen sein.’

Heel stil was 't, toen zij uitscheidde. Leo Martini stond op, gaf Eveleen zijn twee handen: ‘ik dank u wèl, Miss Norman; u hebt een wonder mooie stem.’

Zij zag hem lachend aan, als een heel gelukkig, mooi kind; toen ging ze naar boven. Ik ging, zooals altijd 's avonds, naar Frau Breitner, maar daar ze al ingeslapen was, ging ik de Loggia in, en in die geurige nachtlucht ging ik op 'n laag bankje zitten even.

Daar hoorde ik spreken; in de naaste kamer, dus bij Eveleen. God vergeve 't mij, ik luisterde, en ik hoorde de stem van Frank:

'Voor mij heb je dat laatste lied gezongen, Eveleen, is 't niet? voor mij alleen! ik heb je stem niet gehoord, maar gevoeld, door en door. Je wilt 'mein Eigen' zijn, Eveleen, heelemaal van mij!----------

Toen ben ik opgestaan, en heel doodstil heb ik de deur opengedaan, en ben op de corridor gaan zitten, op de trap, mijn hoofd in mijn handen, ijskoud mijn handen, gloeiend mijn hoofd. Veel later ben ik in mijn nachtjapon naar Eveleen gegaan. Zij lag heelemaal stil, de oogen naar mij opgeslagen. Als een witte, zonbeschenen bloem lag zij daar. Mijn hart klopte zoo.

'Eveleen!' zei ik, en bleef bij haar kussen staan.

'Zuster Ellen, luister wat ik u zeggen ga: het mooiste, het allermooiste is me gegeven; een groote liefde. Weet u wat 'n immense vreugde, wat 'n wondere zaligheid dat is? - weet u 't?'

'Neen Eveleen. Dat weet ik niet. Maar denk aan die andere'...

Ik knielde voor haar bed. Zij vatte mijn hand, en ze fluisterde gejaagd: 'laat mij alleen met mijn onzegbaar geluk. Spreek niet meer met mij, zuster Ellen.'

Toen ging ik. Slapelooze nacht.

27 *Juni*. 's Avonds laat moet ik dikwijls aan Holland denken! Aan nachteenzaamheid in dennenbosschen, als de intense lauwe dennengeur mij zoo vaag-nostalgiek aandeed; aan thijm- en klaverbloemen, en zon-gedroogd hooi; aan mijn klein vriendelijk huis, vlak bij de zee, waar ik nacht en dag 't zeegeruisch hoorde; aan Kerstmorgens aan 't strand, in storm-loeien en stuifzand, en een wilde bulderende zee. En de klok in Oudejaarsnacht, als ik héél alleen bij mijn houtvuur zat en telde 10-11-12. Zal dit jaar mij geluk brengen, echt voelbaar geluk? dacht ik dan; zal ik niet langer zoo alleen hoeven te zijn? En mijn gekruiste Christus boven mijn bed, zoo àfgekeken, dat ik er haast geen wijding meer bij voelde.

Alles doodstil - alles alleen - en met hooggeheven gevulde handen kon ik voor Een staan, en hem toeroepen: ‘Ziet ge dan niet? zijn uw oogen blind gehouden, - hoeveel ik te geven heb, heele trezoren van liefde, en wijding, en levensgenot!’

II.

Ik ben drie dagen ziek geweest; koorts. Dr. Martini was zorgzaam maar koud. Als men zelf heelemaal geen droog temperament heeft, kan de kou van een ander vreeselijk pijn doen - en dan nog ziek er bij. ‘Niet tobben Ellen! In stilte zal uwe sterkte zijn.’ Denk daaraan.

2 *Juli*. Eveleen zag er slecht uit vanmorgen; toen heeft Dr. M. haar weer naar bed gezonden. ‘Mij scheelt niets,’ zei ze, ‘ik ben alleen te gelukkig.’ Frank is voor enkele dagen afgereisd. Zij speelde met 't zilveren kruis aan haar hals; ‘nu heeft die spreuk geen waarde meer,’ zei zij; ‘niet mijn kruis, maar mijn oneindige liefde, daàrin is mijn overwinning.’

5 *Juli*. 't Is toch zoo komisch, zooals meisjes en vrouwen, vóórdat ze bij den dokter binnengaan, gauw nerveus hun blouses enzoo arrangeeren, en een flatteerende ruk aan d'r haar geven. Domenee's en dokters zijn gevaarlijk goedje voor vrouwelijke ijdelheid en vrouwelijke nonsens. Eens zei mij een goeiïg oud jongejuffrouwtje: ‘dat kan *mij* nu heelemaal niet schelen of 't de dokter is of 't dienstmeisje, die mij temperatuur opneemt 's avonds, ik heb met geen van beiden te praten.’

Van dit materiaal moesten alle vrouwelijke patienten gemaakt zijn!

Waarom scherts ik? ik ben zoo ellendig.

9 *Juli*. Ik heb zoo mijn eigen ideeën over 't huwelijk. Misschien zonderlinge. De meesten zijn tevreden met zoo'n ordinaire goedkoope uitgaaf, en volgens mij, kan alleen de prachtuitgaaf je voldoen.

Ik geloof, dat er twee hoofdzaken noodig zijn voor 't ideaal-huwelijk.

Ten eerste. De meest absolute, niets ontziende oprechtheid van beide zijden. Als tenminste beiden sterk van ziel zijn, en weten wat dragen en dulden is, zonder een irritant martelaars-gezicht te zetten. En daarbij een superbe discretie, zoodat waar geen vertrouwen gegeven wordt, de ander ook niet gespannen trekt, om te voelen of alles wel secuur zit. Ik heb banden zien losgaan door 't angstig altijd voelen, of ze wel vastzaten.

Ten tweede. De liefde moet zoo omvangrijk zijn, dat ze geen gewoonheid toelaat. Elke dag, elke nacht moet nieuwe wonne zijn. Alles wat de geliefde betreft, haar handelingen, gedachten, haar stem, ja zelfs de lieve aroom van haar wezen, moet een intens genot blijven. Zoo moet 't van beide zijden zijn. En als al dat heerlijke ophoudt, dan vind ik de tijd gekomen om uit elkaar te gaan. Blijven de twee desniettemin te samen, dan kan alleen een zeer waardige rustige houding hen redden van vernederende stormen en velerlei misère....

Dat is de beschouwing van zuster Ellen, die nog nooit door een man bemind, nog nooit door een man gekust is.

10 *Juli*. Van morgen in stralende zonneschijn en hitte kwam er een brief voor Eveleen. Zij werd bleek toen zij hem zag, liet hem ongeopend in haar rechterhand liggen. Ik liet haar alleen.

Er werd voor mij gescheld: No. 17; dat was bij Eveleen. Zij zat op haar bed, haar wang geleund tegen haar twee gevouwen handen.

‘Zuster Ellen, ik wil dat u Frank Breitner begrijpt, dat u voelt hoe mooi zijn ziel is. Neem dezen brief mee, en lees hem, maar breng hem terug zonder iets er over te zeggen, wilt u?’

‘Dank je Eveleen.’ Ik was bezet en deed den brief in den zak van mijn boezelaar; kon hem na 't eten pas lezen.

Hij schreef:

‘*Mijn lieve*, *lieve Eveleen!*

Zoo weinig en toch zoo oneindig veel heb ik je te zeggen. Je weet alles wat ik denk, niet? Wij zijn twee zielen die elkaar terstond gevonden hebben. Alles wat liefde betreft, Eveleen, is zoo mooi, zoo intiem, men moet schuw zijn

daarover te spreken. Evenals over God. Maar ik moet je den ernst, den ontzettenden ernst van mijne liefde voorleggen. Je wilt mijn eigen zijn, heb je gezegd, geheel mijn eigen - weet je wat dat inheeft? Niet alleen met je mooie ziel, maar ook met je reine lichaam wil je van mij zijn - je begeert dus met innigst begeeren moeder te worden, van mijn, van ons kind. Dat is de volle beteekenis van deze woorden. Men moest alles wat de zinnelijke liefde betreft den naam Mysterie geven, want het is een mysterie groot en heilig als geen ander.

Ben je bereid, Eveleen, dat alles uit mijn handen aan te nemen?

Kan je het dragen dat mijn vrouw vele nachten slapeloos in tranen doorbrengen zal? dat de grove wereld je verachten gaat? Kan mijn witte Anemone dat alles dragen? Ik kan het, omdat ik een man ben; omdat ik de offer-natuur van mijne vrouw ken, die mij het allergrootste, een helglanzende liefde niet verbitteren wil. Ik was ongelukkig tot hiertoe. Waarom? dat kan ik niet zoo zeggen. Maar nu juicht mijn heele wezen. Als een sterke, zuiverende stormwind is deze Liefde over mij gekomen. Jij heb te beslissen over ons; als je het verlangt zal ik niet tot je terugkeeren. Denk rustig over ons beider leven.

Ik heb je zoo lief! Eveleen!

Frank.'

Lang heb ik gehuild na het lezen van dien brief.

Den volgenden dag zei Eveleen, waar Dr. M. bij stond: 'zuster Ellen, ik zou zoo graag de Santa Croce gaan zien, en de Giotto's die daar in zijn.'

Toen zei Leo: 'ik moet vandaag in Florence zijn, zal ik met u meegaan en mijn lievelings-fresco's wijzen?'

Zij aarzelde; zag hem heel droevig aan.

'U bent zoo vriendelijk; veel te goed bent u; maar ik wou liever met zuster Ellen gaan.'

'Goed,' heeft hij gezegd.

Voor 't eerst voelde ik iets als wrevel tegen haar; hoe kon zij zóó iets versmaden!

Toen ben ik met haar gegaan. Heel stil was zij, sprak geen woord; langzaam doorliep zij de Santa Croce. Bij het schilder-

stuk van 't altaar, de dood van Johannes, heeft zij lang gestaan, de handen gevouwen, de oogen met tranen. Zoo mooi was zij als een Heilige, in die stille wierook-kerk.

11 *Juli*. Dr. Martini is ziek; wat verhoogde temperatuur, en hoesten. Ik verpleeg hem. 't Is een sympathiek gezicht, zooals hij daar ligt, wat mager onder zijn oogen, in 't witte nachthemd, met breeden open kraag. Hij gebruikt niets dan wat mandarijnen. Op zijn nachttafel ligt in witten lederen band ‘Imitatio Christi’ en een kleine ring met saffier. Voor den nacht heb ik een geel, hangend, klein nachtlicht aangestoken, bij zijn bed.

‘Doe al de gordijnen open, zuster Ellen,’ heeft hij gezegd, ‘en ook de balcon-deur; ik hoor graag de verre geluiden van Florence. Anders heb ik niet noodig. Buona notte!’

Waarom blijf ik niet in de naaste kamer; hij is toch immers mijn patient; hij kon mij toch roepen! Zoo koud die woorden: ‘anders niet noodig.’

14 *Juli*. Eveleen zingt niet meer. Eens maar 's avonds hoorde ik weer 't Lied van Bach, en roerend klonken die regels:

> ‘die Liebe muss bei Beiden
> Allzeit verschwiegen sein.’

Ze heeft groote donkerroode anjers bij haar bed; en toen ik ze wegnemen wou voor den nacht, hield ze mijn hand tegen: ‘niet wegnemen, zuster, ze zijn alles wat ik heb.’

Onweer en erge bliksem in den nacht; zij was bang, en vroeg of Dr. M. even komen wou, en bij haar zitten.

Ik waagde het te kloppen bij hem, ofschoon 't al over 12 was, en zei hem wat zij verlangde.

‘Zeg dat ik kom,’ zei hij.

En toen ik na een half uur heel zacht binnenkwam om te zien of ze sliep, zat hij half geknield naast haar bed; zijn linkerhand als zegenend op haar hoofd.

17 *Juli*. God, wat een droevige dag gisteren. Ik had juist een zieken jongen man beneden gebracht in onzen rozentuin, en op een rustbed gelegd, - toen wenkte mij Eveleen van boven van de Loggia. Zij zag zoo moe.

‘Zuster,’ zei zij, ‘ik heb - ik heb’ - zij drukte haar zakdoek stijf in haar handen, als in opwinding - ‘ik heb een brief als antwoord geschreven, en u kunt hem lezen - dan - dan weet u....’

Zij hield op. Ik nam den brief, en nam hem naar mijn kamer; op den grond voor mijn raam zat ik te lezen. Aan reseda moet ik altijd denken, als ik aan dien dag terugdenk; zoo sterk kwam resedageur van buiten, terwijl ik las:

Fiesole, 16 Juli.

‘Mag ik in 't Engelsch schrijven, Frank, want duitsche woorden kan ik nu niet bedenken.

Ik heb de heerlijkheid van Liefde niet gekend, voordat jij 't mij geleerd hebt.

Je bent mijn God, Frank. Ik kan het niet anders zeggen. Je bent àlles wat ik heb - je bent mijn God. En toch - ik moet het alles afstaan: mijn immense liefde, mijn onzegbare heerlijkheid.

Ik wil zoo goed en zoo groot zijn als jijzelf, mijn lieveling.

De verachting van de menschen zou ik niet vreezen - geen oogenblik; maar het leed, de slapelooze tranen-nachten van haar - dat kan ik niet dragen.

En als die wonne in mijn leven kwam, van een kindje, een kindje van òns, Frank, - dan zou ik voelen of ik dat niet verdiende - omdat zij leed door mij.

Mijn glorie is jouw liefde. Mijn kracht is mijn liefde voor jou. Laat ik die liefde voelen, Frank, nacht en dag - al zal ik nu weer altijd alleen zijn. Je bent mijn God, laat ik 't nog ééns zeggen -

Zijn Eveleen.’

's Nachts. Tegen 7 uur van avond heeft Dr. M. mij haastig onder mijn raam geroepen ‘Kom gauw, zuster Ellen, No. 17’. Hij had, toen hij klopte daar, geen antwoord gekregen en, binnenkomende, haar in een flauwte gevonden. Wij samen, Leo en ik, hebben haar uitgekleed, en te bed gelegd. Toen zij bijkwam, klaagde ze alleen over zware leden. Hij bleef op 't voeteneind zitten, keek naar buiten in den nacht met rustige Christus-oogen. Zijn hand lag stil op haar hoofd, soms streelde hij haar 't haar even.

Toen zei hij op eens met vaste stem (heelemaal niet gedempt, wat ook in de meeste gevallen niet hoeft, en eerder de zieken irriteert): ‘Eveleen, kent ge dat geestelijke lied:

> Gieb dich zufrieden, und sei stille,
> In dem Gotte deines Lebens.
> In Ihm ruht aller Freuden Fülle;
> Ohne Ihm mühst du dich vergebens.’

Zij antwoordde niet; alleen nam ze zijn andere hand, en legde die tegen hare oogen. Ik zag haar tranen door zijn vingers vloeien. Hij nam zijn eigen zakdoek, en droogde haar wangen.

‘Het gebroken lam heeft Hij in zijn boezem gedragen,’ die woorden uit Jesaja kwamen mij in de gedachte.

‘Zuster Ellen,’ zei hij, ‘U behoeft niet te blijven; ik zal een paar uren hier in den rieten stoel blijven liggen, totdat Miss Norman ingeslapen is.

U bent zoo goed, Dokter; u moest zelf slapen,’ zei zij heel zacht.

‘Denk nu maar niet over mijn goedheid, kind. Geef mij die hand. Zoo. En nu *slapen*, ja?’

Ik ging naar mijn eenzame cel.

Zondag 4 *Juli*. Wat houd ik toch van die klokken, die vier harmonische klokken; dat gelui klinkt als geluks-voor-gevoelens, als trouwe geloften, als innige stemmen van lieve vrienden, - en als ze ophouden, de klokken, dan is die stilte bijna beklemmend; alsof God ons op eens weer alleen laat, met al die eentonige vermoeienissen van 't leven, zonder verlichting van liefde.

Van morgen heeft Dr. M. Eveleen beneden in 't park gebracht, onder de olijven. Ze verlangde in 't gras te liggen, zonder kussen. Haar handen onder 't hoofd. De naakte witte voeten gekruist.

‘Hebt ge een dagboek, Eveleen?’ vroeg hij.

‘Ja dokter. Hoezoo?’

‘Ik wilde er iets moois in schrijven. Genezing voor kranken.’ Zij heeft hem het rood lederen boek gegeven.

22 *Juli*. Ik heb gelezen, wat hij er in schreef:

‘Als het binnen in u zoo vredig is, dat geen wereldsche begeerte, en geen bitterheid in u woont, - dat alles liefde en vertrouwen in u is, alsof ge in de Eeuwigheid Gods rust, - dan is dat ongeveer wat Jezus zalig-zijn noemde. Maar geen woord kan 't uitspreken en alleen die 't in zich voelt, die weet het.’

Leo Martini, ik heb uw wondere Christus-oogen begrepen.

In u woont de Vrede die alle verstand te boven gaat. In den tempel van uw ziel brandt meer dan wierook van amber en myrrhe - het licht van menschenliefde en abnegatie brandt er - en dat licht kan nooit uitgaan.

Vele maanden later ben ik met Eveleen afgereisd naar Capri. Zij kon die vele herinneringen in Fiesole niet langer dragen. Wij zitten lange uren aan de altijd zonnige blauwe zee, in den geurigen koelen zeewind.

Zij is 't beminlijkste schepsel van Gods droeve aarde - met haar groote, treurige, roerende oogen.

Als zij kleine grapjes zegt, zoo een enkelen keer, is zij 't roerendst.

11 *October*, *in den nacht*. Mij is gezonden uit Florence la Tribuna; en.... ik.... las....

‘Morto Dr. Leo Martini.

Fiesole 9 Ottobre’.

Oudejaars-avond. ‘The shadow fell upon me of a starless night, in which I move alone -’

Shelley.

Laat het niet lang meer zijn, o God, niet àl te lang meer.

Geschreven in Zürich 1905.

ELISABETH v.H.

Vergeten liedjes

I
Zingen

Zingen, lief, is zich belijden
In de naakte heimlijkheid
Waar de goden zelf in schrijden
Door de godenlooze tijden
Enkel kenbaar den gewijden
Als hun hand den zegen breidt, -
Zingen, lief, is zich belijden
In zoo naakte heimlijkheid!

Zingen, lief, is zich versteken
In een vindbaarheid zoo schoon,
Dat naar echo-lichte woon
Onder jeugd-en-liefdes teeken
Blijde pelgrims nooit ontbreken
Tot den tol van zingens loon, -
Zingen, lief, is zich versteken
In een vindbaarheid zoo schoon!

II
Een luttel aarde, een luttel hemel

Een luttel aarde, een luttel hemel
Heeft ziel als haar bezit gewonnen,
Een luttel aarde, een luttel hemel
Tot eigen heerlijkheid gelouterd
In uwer oogen spiegeling.

Maar weinig zuivre gouden woorden
Reeg ziel tot snoer en morgenbede,
Maar weinig zuivre gouden woorden
Klinkklare sterren neergevallen
Uit den gelukverstilden nacht.

Groot zijn der aarde groene landen,
Eindloos der heemlen gouden velden,
Niet om der aarde groene landen
Niet om der heemlen gouden velden
Verruilt zij haar gering bezit.

Veel woorden dragen zaalge winden
Van over open zonnepleinen,
Niet om der englen klare wijsheid
Niet om der wereld zegezangen
Ruilt zij haar simpele gebed.

III
Avondwandeling

Wij hebben ons vandaag verlaat!
   Pas bij de laatste brug
Waar 't voetpad tusschen 't gras vergaat,
   Daar keerden wij terug.

Achter ons dekt de witte damp
   De schemerende landen.
Zóo zijn wij thuis. Wij zien de lamp
   In loveren warande...

Wat gingen wij vanavond ver,
   Het werd alleen tè laat:
Nog verder dan de gouden ster
   Aan blauwe hemelstraat!

Zoo saam doen twee een korte poos
   Over een wijd gebied!...
Nog liggen wegen eindeloos
   Voor morgen in 't verschiet!...

O konden we eens zoo samen staan
   Aan de allerlaatste brug,
En saam en blij er over gaan -
   Wij kwamen nooit terug!

IV
Kussen

Roode lippen, blanke leden
Wijken uit hun eng omhelzen
Naar de koele heldre grenzen
Waar zich oog en oog ontmoeten
In der zielen kus.

Als de diepe blauwe heemlen
Duren over zee en landen,
Duren over dood en leven, -
Over liefdes dood en leven
Duurt der zielen kus.

Toch, ons zielen konden nimmer
Tot elkaar in oogen reiken,
Konden niet uw warme lippen
Mijne warme lippen kussen,
Hadden niet mijn roode lippen
Uwen rooden mond gekust.

V
Nacht-stilte

Stil, wees stil: op zilvren voeten
Schrijdt de stilte door den nacht,
Stilte die der goden groeten
Overbrengt naar lage wacht...
Wat niet ziel tot ziel kon spreken
Door der dagen ijl gegons,
Spreekt uit overluchtsche streken,
Klaar als ster in licht zou breken,
Zonder smet van taal of teeken
God in elk van ons.

VI
Droom-huis

Weet ook gij dat stille diepe huis?
Achter breede blinde poort
Kruisen eindelooze gangen en portalen
Waar men tijdelooze tijden kan verdwalen
Tusschen echo's die men klaar vermoedt en nimmer hoort.
Weet ook gij dat stille diepe huis
Door welks schaduwigen vreê
Voet zoo licht en onvermoeibaar stijgt en daalt langs treê na treê?
En zijn plotselinge helle kaamren op de maanbeglansde zee?

In den koelen en verzielden toon
Staan de dingen stil en schoon,
Dingen zonder naam, maar zoo vertrouwd
Dat wij geen behoefte voelen
Hen met namen te bedoelen,
En geen klokken tellen tijds verloren goud...

U bedenken daar is u beminnen
Zuiverder dan met de blijde zinnen,
Op een dieper en ontroerder wijs
Dan u nacht of dagen kunnen geven: -
Weet ook gij dat schemerlicht paleis
Tusschen dood en leven?

VII
Bezit

Wanneer zijt gij meest van mij?
Als de gangen mijner ooren
Uwer voeten zuivere echo hooren
Naderen door stiltes diepe weî,
Als uw stralend aanschijn daagt,
Als door uwer oogen glans gevangen
In ontroerings mist verlangen
Als een zoete rook vervaagt,
Totdat aarde en hemel wijken
En der uren lichte vooglen strijken
Zonder wiekslag ons voorbij? -
Zijt gij dan het meest van mij?

Wanneer zijt gij meest van mij?
Als ik waak alleen bij nacht
En ik neem der sterren pracht
Neder uit haar glijdend tij
Aan het hooge hemelruim,
En der zeeën lichtend schuim,
En de spiegling van de maan
Op de rimplen waterbaan,
En die alle samenbind
Met den fluistergeurgen wind,

En u denk totdat uw beeld
Vlekkeloos en onverheeld
Met mij beidt en roerloos waakt
En mijn uren eeuwig maakt,
Tot de vochte donkerheden
Langs de witte hemeltreden
Als een dauwen wâ vergleden...
En de nacht is al voorbij? -
    Zijt gij dan het meest van mij?

VIII
Patet via

De wind, de zon, de blauwe lucht
Zijn immer, lief, aan onzen kant -
Daar stuit en staat in steilen wand
De stroom van 't wereldsche gerucht.

Nog ligt door Schelfzee en Jordaan
Het pad gebaand en droog,
Nog kunnen Liefdes kindren gaan
Waar Isrels leger toog.

IX
Lach en tranen

Lach en tranen worden zelden
Aan de heemlen onzer oogen,
Als naast zuivre glansdoorwelde
Maan de ster vergeet te schijnen,
Als aan blauw doorzonde bogen
Gulden nevelen verdwijnen.

Dieper lachen, zachter weenen
Ruischen door den klaren nacht;
Oogen op hun stille wacht,
Al de heemlen om ons henen
Luisteren verrukt naar éene:
Hoe ziel weent en lacht.

X
Herdenken

Nimmer zal de ziel vergeten
Schoone wereld waar zij leerde
Wat gemis niet had geweten
Dat zij de eeuwen lang begeerde:

O te lachen, o te weenen,
Zich in lach en tranen geven,
Tot te lachen of te weenen
Wordt der lichte ziel om 't even:

O te weenen, o te lachen
Tot de neevlen zijn doorschenen,
En haar weenen wordt als lachen,
En haar lachen is als weenen:

Land van lachen en van schreien
Tot de stille dood haar strekte,
Waar haar smart en haar verblijen
Al de zuivere echo's wekte,

Nimmer zal de ziel vergeten
Schoone wereld waar zij leerde
Wat zij zelf niet had geweten
Dat zij de eeuwen lang begeerde.

P.C. BOUTENS.

Financieele zelfstandigheid van Nederlandsch-Indië.

De wakkere Minister van Koloniën in het tegenwoordig Kabinet heeft den moed gehad bij Kon. Boodschap van 17 Jan. jl. bij de Tweede Kamer twee wetsontwerpen in te dienen, welke belangrijke wijzigingen beöogen in de twee hoofdwetten op Ned.-Indië betrekking hebbende: het Regeerings-reglement van 1854 en de Comptabiliteitswet van 1864.

Deze ontwerpen vonden hun oorsprong in den reeds vóór jaren gerezen twijfel over de beste wijze van leenen ten behoeve van Ned.-Indië. Moesten daartoe leeningen gesloten worden door Nederland, waarvan rente en aflossing ten laste der Indische begrooting worden gebracht? Of verdiende het de voorkeur leeningen te sluiten rechtstreeks ten name en ten laste van Ned.-Indië, hetzij als dan niet onder garantie van het moederland? Bij de leeningwet van 16 Maart 1883 St. 34, de eerste sedert de Comptabiliteitswet waarbij Indië betrokken was, werd de eerste weg gevolgd en *door Nederland* eene leening gesloten van *f* 60,000,000, waarvan *f* 45,000,000 met rente en aflossing ten laste van Ned.-Indië werden gebracht. De Wet van 9 Juni 1898 St. 142 volgde dit voorbeeld, maar bracht de gansche leening ad *f* 55,000,000 ten laste van Ned.-Indië. Inmiddels hadden deze feiten in verband met de vrees voor nieuwe Indische tekorten de vraag doen rijzen, of Ned.-Indië niet voor eigen rekening een beroep op de geldmarkt kon doen zonder de aansprakelijkheid van het moederland daarin te betrekken. Naar veler meening zou dit eerst mogelijk zijn, nadat de rechtspersoonlijkheid van de kolonie boven allen twijfel was verheven. Over deze vraag bestaat namelijk groot verschil van gevoelen. Terwijl som-

migen oordeelen, dat deze geheel ontbreekt, ja zonder Grondwetswijziging zelfs niet door de wet kan worden verleend, meenen anderen in verschillende wetsartikelen uitdrukkingen aan te treffen, die reeds thans naar stellig recht Indië's rechtspersoonlijkheid erkennen. Geslingerd tusschen deze uitersten besloot de Minister van Koloniën Idenburg aan zijn departement een zorgvuldig onderzoek te doen instellen naar de tegenstrijdige meeningen en de gronden waarop zij rusten; voorts op den grondslag der verkregen resultaten wetsontwerpen samen te stellen, waardoor alle onzekerheid werd opgeheven en de baan voor zuiver Indische leeningen geëffend. Bij zijn aftreden in Augustus 1905 waren deze ontwerpen zoover gevorderd, dat zijn opvolger, Minister Fock, termen vond de uitgewerkte plannen in beginsel over te nemen en eerlang met geringe wijziging bij de Staten-Generaal in te dienen.

Ofschoon enkele verbeteringen van anderen aard daarmede gepaard gaan, is de hoofdstrekking van beide ontwerpen één en dezelfde. Het doel is, aan Ned.-Indië financieele zelfstandigheid te verleenen en deze te waarborgen door aan de koloniale bestuursorganen een betere samenstelling en een ruimeren werkkring te verschaffen. Om dit doel te bereiken moesten verscheidene artikelen worden gewijzigd en een zorgvuldig onderzoek naar den samenhang der nieuwe beginselen met de bestaande wetsbepalingen voorafgaan. De vrucht hiervan wordt in de beide wetsontwerpen uitgedrukt en toegelicht. Wie geen vreemdeling is in de koloniale wetgeving, verwondert zich niet, dat de stof over twee wetten is verdeeld. Immers hij weet, dat en waarom de grondslagen van het koloniaal bestuur en beheer niet in ééne enkele maar althans in twee afzonderlijke wetten worden gevonden. Het onvermijdelijk gevolg valt te betreuren, omdat het aanleiding geeft tot de inderdaad onbelangrijke vraag, of het hoofdbeginsel in de eene of in de andere wet thuis behoort: eene vraag intusschen, die voor de hand ligt en mitsdien allicht de aandacht afleidt van de veel gewichtiger hoofdzaak zelve.

Aard en inhoud der voordracht hebben tot dusver bijna uitsluitend de aandacht getrokken in Indische kringen. De vereeniging: Moederland en Koloniën heeft terstond het initiatief genomen om het oordeel van deskundigen uit te lokken en reeds in April 11. een zestal adviezen van ongelijke

waarde en strekking gepubliceerd, welke uitnemend geschikt zijn om op het beginsel en op de uitwerking een helder licht te werpen.[1)] Ook de groote pers heeft niet gezwegen. Uit den aard der zaak hebben intusschen de latere politieke gebeurtenissen de koloniale ontwerpen ietwat op den achtergrond geschoven en de beschouwingen over de stelling en levensvatbaarheid van het Kabinet, in verband met de groote plannen van grondwetsherziening en belastinghervorming, de aandacht afgeleid van ontwerpen, die in de eerste plaats koloniale belangen raken. Dit is evenwel allerminst een reden om de zaak uit het oog te verliezen, vooral niet omdat de voorgestelde wijziging met de rechtstreeksche belangen van het moederland in het nauwste verband staat en wellicht bestemd is eenmaal deze geheel te beheerschen. In deze omstandigheden vond ik vrijheid andermaal van de gastvrijheid der Gidsredactie gebruik te maken en deze aangelegenheid nog vóór de openbare behandeling in de Staten-Generaal aan het oordeel van een talrijker publiek te onderwerpen.

I.

Wie ook maar eenigszins bekend is met de geschiedenis en ontwikkeling der Europeesche koloniën in andere werelddeelen weet, dat er aanmerkelijk verschil bestaat in de inrichting van haar bestuur en in hare rechtsverhouding tot het moederland. Eensdeels een natuurlijk gevolg van het verschil der staatsinstellingen in het moederland zelf, is dit anderdeels toe te schrijven aan het groote onderscheid in den oorsprong, den aard en de bevolking der koloniën, alsmede aan de langzamerhand gewijzigde inzichten omtrent de voordeelen, die koloniaal bezit oplevert, en omtrent de plichten die het oplegt. In dit laatste opzicht is er onmiskenbare vooruitgang sedert den tijd, toen men de koloniën als bloote bezittingen beschouwde, welke het moederland op de meest doelmatige

1) Vereeniging: ‘Moederland en Koloniën’ 7de jaar 1906-1907: VII. Mr. J.A. Levy is de eenige principieele tegenstander. Mr. Ph. Kleintjes critiseert scherp de z.i. gebrekkige uitwerking van een heilzaam beginsel en verklaart zich ten slotte onvoldaan. De vier overigen, onder wie P.H. van der Kemp de uitvoerigste en scherpzinnigste opmerkingen maakt, verklaren zich allen min of meer warme voorstanders.

wijze ten eigen bate moest exploiteeren zonder de belangen der kolonie of harer ingezetenen ook maar een oogenblik in aanmerking te nemen. De tijd van zuiver economische exploitatie ten behoeve van het moederland, hetzij direct hetzij door tusschenkomst van geprivilegieerde compagnieën, ligt achter ons. Wat in de moderne chartered companies daaraan herinnert, dient slechts om de heerschappij van het staatsgezag te bemantelen of voor te bereiden. Het besef, dat de groote politieke en economische voorrechten, die het bezit van koloniën nog steeds verleent, worden opgewogen door ernstige plichten jegens de kolonie, heeft schier overal wortel geschoten en is de gemeenschappelijke overtuiging geworden van alle staatkundige partijen in West-Europa.

Over de middelen om dit doel te bereiken bestaat intusschen groot verschil. In Frankrijk is eene vrijzinnige en edelmoedige staatkunde steeds bedacht geweest op het zoo nauw mogelijk toehalen van de banden, die moederland en koloniën verbinden, door deze laatsten te bejegenen als integreerende deelen des rijks en als zoodanig gelegenheid te geven om deel te nemen in de behartiging van eigene en van rijksbelangen. Daarentegen volgt de Engelsche koloniale politiek sedert het eind der 18de eeuw een anderen weg, door de koloniën naar eigen aard en neiging tot eene meerdere of mindere zelfstandigheid op te leiden. Het eerste stelsel versterkt oogenschijnlijk de eenheid van den staat, verbindt het wel en wee der koloniën onmiddellijk met de lotgevallen van het moederland en streeft naar eene uniformiteit, welke vaak vruchteloos kampt tegen het hemelsbreed verschil in geographische en ethnologische gegevens. Het tweede houdt rekening met dit verschil, bouwt daarop eene groote verscheidenheid van inrichtingen en tracht op deze eigenaardigheid en verscheidenheid der deelen een hecht gebouw van gemeenschappelijke belangen te stichten. In het eerste stelsel is het eene vraag van overwegend belang, welke organen in het moederland gezag over de koloniën uitoefenen en welk aandeel aan de koloniën in de samenstelling dezer organen toekomt. In het tweede treedt dit vraagstuk op den achtergrond tegenover de veel gewichtiger vraag, in hoever de regeeringsorganen in het moederland, welke zij ook zijn mogen, het lot der kolonie bepalen, in hoever daarentegen de organen in

de kolonie zelve deze taak overnemen. Het eerste stelsel streeft naar eene eenvormigheid, welke talrijke teleurstellingen heeft gebaard; het tweede schept eene verscheidenheid, welke vaak tot verrassende uitkomsten heeft geleid.

M. Arthur Girault, professor in de rechtsgeleerde faculteit te Poitiers, die voor de zitting van het Institut colonial international te Londen in Mei 1903 een omstandig rapport had gemaakt over ‘de politieke betrekkingen tusschen moederland en koloniën’, verklaart zich een warm voorstander van het eerste stelsel, door hem als ‘politique d'assimilation’[1] tegenover het tweede als ‘politique d'autonomie’ aangeduid; maar hij is tevens eerlijk genoeg de licht- en schaduwzijden van beide stelsels te erkennen. ‘La politique d'autonomie entraine naturellement des mesures décentralisatrices qui sont fort utiles; elle devient fâcheuse lorsqu'elle aboutit au sacrifice des intérêts matériels de la mère-patrie ou à une séparation complète. La politique d'assimilation est la justice même lorsqu'elle maintient aux colons et à leurs descendants les droits et les libertés dont eux-mêmes ou leurs parents jouissaient en Europe; elle heurte le bon sens et la nature des choses quand elle aboutit à une uniformité ridicule. Chacune de ces conceptions part d'une idée saine et exacte, mais c'est sa généralisation qui est fausse et dangereuse.’ Inderdaad is de keus tusschen beide stelsels minder een daad van beleid of willekeur dan een noodzakelijk gevolg van talrijke gegevens, die voor een deel gelegen zijn in den aard, den omvang, de ligging en de beteekenis der kolonie, maar m.i. voor het grootste deel afhangen van den politieken aanleg en ontwikkeling van het moederland. Onwillekeurig maar onweerstaanbaar drukt het moederland zijn eigen stempel op het bestuur zijner koloniën.[2]

1) ‘C'est la politique traditionnelle de la France, héritière fidèle du génie assimilateur de Rome’. A. Girault: Rapport préliminaire p. 371-418, inz. 373-4 in Compte rendu de la session tenue à Londres les 26, 28 et 29 Mai 1903. Bruxelles 36, Rue Veydt.

2) ‘Il est curieux d'observer que, dans chaque pays, la conception des rapports financiers que l'on doit entretenir avec les colonies semble se modeler sur ceux que les moeurs ont établi dans le sein même de la famille. C'est ainsi qu'en Angleterre ou l'on ne dote pas les enfants, mais ou les parents leur assurent une forte et couteuse éducation propre à dégager rapidement leur personnalité, on laisse de bonne heure les colonies se suffire avec leurs propres ressources, sauf à leur allouer exceptionnellement des subventions ou à leur consentir des prêts extraordinaires pour les grands travaux indispensables à leur développement. En France, l'usage, et dans une certaine mesure la loi, ont habitué les enfants à compter sur l'appui constant de leurs parents; et l'on retrouve, en matière coloniale, d'une part l'allocation de subventions permanentes, d'autre part cctte règle, jusqu'à ces tout derniers temps posée en principe, que toute une catégorie des dépenses effectuées dans les colonies et à leur profit doivent rester à la charge de la métropole.’ M. Chotard: Des rapports financiers entre la métropole et les colonies. Compte rendu de la session de 901 p. 240.

Groot-Brittannië, ons in staatkundig opzicht veel nader verwant dan Frankrijk, heeft in koloniale zaken eene rijke ervaring verworven en vertoont ook thans nog binnen den schier onmetelijken omvang van zijn koloniaal gebied de verschillende ontwikkelingstrappen, waarlangs zijne groote autonome koloniën haar tegenwoordig standpunt van schier algeheele zelfstandigheid hebben bereikt.

Op den laagsten trap staan die koloniën of onderhoorigheden, welke uitsluitend bestuurd worden door een uit het moederland gezonden gouverneur, die, al of niet bijgestaan door eenige raadslieden, naar eigen goedvinden regeert, voorzoover hem zijn gedragslijn niet door het opperbestuur is voorgeschreven. Hier worden de eigen belangen der kolonie geheel ondergeschikt gemaakt, desnoods opgeofferd, aan die van het moederland, dat rechtstreeks of door een gedelegeerd ambtenaar zijn wil oplegt en uitvoert. Deze bestuursvorm strookt geheel met de reeds vermelde politiek van onderwerping, welke aanvankelijk schier overal werd aangetroffen en onbeschroomd tot diep in de 19de eeuw voortgezet. Zij beschouwt de koloniën als bezittingen, welke het moederland naar welgevallen bestuurt en aan eigen belangen dienstbaar maakt. Thans komt hij bij de voornaamste koloniale mogendheden slechts voor in twee gevallen: hetzij waar de kolonie bestaat uit een militaire bezetting, eene straf-inrichting of een kolenstation, waar eene gezeten bevolking niet of nauwelijks aanwezig is en het overwegend politiek doel der vestiging niet toelaat met hare belangen, anders dan zijdelings, rekening te houden; hetzij waar nieuwe somtijds uitgestrekte terreinen voorloopig onder een streng autocratisch bestuur worden gesteld, ten einde nieuwe toestanden te consolideeren en eene definitieve inrichting voor te bereiden. Een voorbeeld

van dit laatste levert de kortstondige overgangstoestand, waarin de door Groot-Britannië veroverde Hollandsche Republieken in Zuid-Afrika tot voor korten tijd hebben verkeerd. Intusschen komt het voor, dat het verschil in ontwikkeling tusschen de ingezetenen der kolonie en hare meesters zoo groot is, dat geen ander dan een autocratisch bestuur mogelijk schijnt. In dit geval kan zulk eene primitieve bestuursinrichting lang duren en het oogenblik twijfelachtig schijnen, waarop een hoogere vorm van bestuur mogelijk en wenschelijk is.

Deze hoogere bestuursvorm ontstaat, zoodra het besef ontwaakt, dat een volk op den duur niet door een ander volk, hoe hoog ontwikkeld en welgezind ook, kan worden geregeerd zonder ernstig nadeel voor het een en het ander; m.a.w. dat het bestuur eener niet al te primitieve maatschappij uit den boezem dezer maatschappij zelve moet voortkomen en niet kan gevoerd worden door een handvol vreemdelingen aan de andere zijde van den aardbol. Zelfstandigheid is het einddoel, waarnaar elk volwassen volk, evenals elk volwassen individu in de gansche organische wereld streeft. Zij is een vereischte voor volledige ontwikkeling. Blijkt de koloniale bevolking vooralsnog onvatbaar voor deze zelfstandigheid, dan behoort zij daartoe te worden opgeleid. Den eersten stap daartoe deed Engeland door in het bestuur der kolonie elementen op te nemen, die buiten de ambtenaren aan de bevolking zelve ontleend waren, en aan de aldus gewijzigde bestuursorganen een min of meer zelfstandigen werkkring toe te vertrouwen. Aldus wordt aan de bevolking in de personen harer meest bekwame en voortreffelijke vertegenwoordigers de gelegenheid geschonken, op hare staatkundige belangen invloed te oefenen: een invloed, die wel is waar aanvankelijk binnen enge grenzen beperkt is, maar zich niettemin op dit beperkt gebied kan oefenen ten einde straks een ruimeren werkkring te openen en zich met meer nadruk te doen gevoelen.

Aanvankelijk zal de regeering in het moederland zich de benoeming der bedoelde vertegenwoordigers voorbehonden en hun de plaats en de taak aanwijzen, waartoe het hen geschikt acht. Doch eerlang ontstaat het denkbeeld om de keuze dezer mannen aan de ingezetenen zelven toe te vertrouwen en bestaande inheemsche autoriteiten of colleges met hunne verkiezing te belasten. Voorzeker is dit laatste een gewichtige

stap vooruit op den weg der staatkundige opleiding en onderstelt het een zeker peil van maatschappelijke ontwikkeling, hetwelk geenszins overal wordt aangetroffen. Het is een blijk van vertrouwen, dat gegrond moet wezen op eene juiste kennis en schatting van het verstandelijk en zedelijk standpunt, dat de tot verkiezing geroepen organen hebben bereikt. Daarom behoort alle voorbarigheid te worden vermeden en duidelijk te worden onderscheiden, zoowel theoretisch als practisch, tusschen eene medewerking der bevolking door middel van door de regeering uitverkoren ingezetenen en eene door middel van door de bevolking zelve gekozenen. Inzonderheid in uitgestrekte koloniën met heterogene bevolkingsbestanddeelen mag dit onderscheid niet uit het oog worden verloren en de invoering van eenig kiesrecht niet zonder ernstig onderzoek en rijp beraad worden beproefd.

Met dit stelsel is intusschen het laatste woord geenszins gesproken. Vooreerst is het duidelijk, dat de keuze van hare vertegenwoordigers door de bevolking zich kan bepalen tot enkele leden van reeds bestaande bestuurscolleges, maar evenzeer kan bestaan in de samenstelling van nieuwe organen, uit den boezem des volks ontsproten en bestemd om met de oudere regeeringscolleges samen te werken. Schijnbaar van ondergeschikt belang, oefent dit onderscheid eerlang overwegenden invloed. In een bestaand bestuurscollege zal aan het gekozen element niet licht eene meerderheid worden toegekend, maar zijn bescheiden rol grootendeels een adviseerend karakter behouden. Een afzonderlijk lichaam van gekozen vertegenwoordigers daarentegen, zelfs indien het geen beslissenden invloed uitoefent, zal spoedig meer gewicht in de schaal leggen en, mits met beleid optredend, weldra een politieken en moreelen invloed verwerven, die zijne wettelijke beteekenis ver in de schaduw stelt. Voorts gaat met de hier geschetste hervorming der bestuursinrichting doorgaans gepaard eene geleidelijke overdracht van bevoegdheden door het opperbestuur op het koloniaal bestuur, welke nu eens schoorvoetend voortschrijdt, dan weder groote sprongen maakt en eene langzame gedaanteverwisseling voorbereidt. Het ontwikkelingsproces beweegt zich dientengevolge langs twee banen: vooreerst die van eene versterking van het koloniaal element in de samenstelling van de bestuursorganen; ten tweede die van eene verschuiving van

bevoegdheid van het opperbestuur in het moederland op de in de kolonie zelve gevestigde regeering.

Den hoogsten trap van politieke ontwikkeling hebben die koloniën bereikt, waar het moederland naast het vertegenwoordigend stelsel ook het beginsel van ministerieele verantwoordelijkheid heeft ingevoerd; m.a.w. waar de hoofden van de onderscheiden departementen van bestuur staatkundig verantwoordelijk zijn jegens eene gekozen volksvertegenwoordiging. Eerst hier berust het beleid van zaken volledig bij de door en uit de bevolking zelve aangewezen bestuursorganen. Slechts een losse wettelijke band verbindt de kolonie met het moederland in den persoon van den door het opperbestuur benoemden gouverneur, die het oppertoezicht uitoefent over het koloniaal bestuur en in het uiterste geval bevoegd is zijne goedkeuring aan de koloniale regeeringsmaatregelen te onthouden of wel door een onverbiddelijke veto te beletten. Feitelijk maakt hij van deze oppermacht een uiterst spaarzaam gebruik, omdat dit een openlijk conflict tusschen moederland en kolonie zou doen ontstaan, dat geen van beiden lichtvaardig zal uitlokken en inzonderheid het moederland zorgvuldig zal vermijden. De rechtsband toch is alleen duurzaam onder het stilzwijgend beding, dat hij niet noodeloos worde gespannen; m.a.w. het moederland behoudt zijne opperheerschappij alleen, indien het zijne wettelijke oppermacht feitelijk laat rusten.

Het zou niet moeilijk vallen, maar kan mijn doel niet zijn, voorbeelden van elk der bovengenoemde ontwikkelingsphasen uit den rijken historischen voorraad op koloniaal terrein te verzamelen. Belangstellenden moet ik evenwel naar elders verwijzen.[1)] Het voorafgaand overzicht dient alleen om den gezichteinder een weinig te verruimen, waarbinnen men ten onzent gewoon is koloniale vraagstukken te beschouwen. Hoe vaak beoordeelt men niet beginselen van koloniale politiek naar het oogenblikkelijk voor- of nadeel, dat men daarvan verwacht! Ook hier is perspectief noodig: d.w.z. de bereidwilligheid om voor groote beginselen kleine bezwaren ten offer te brengen en niet zich blind te staren op den smallen kant der dingen. Men zou intusschen deze opmerking geheel misverstaan, indien

1) Men vergelijke bijv. de inleiding van de 5e uitgave mijner Handleiding tot de kennis van het staats- en administratief recht van Ned.-Indië, 's-Gravenhage, M. Nijhoff, 1904, blz. 37 vg.

men mij verdacht van de omgekeerde fout: namelijk concrete vraagstukken te willen oplossen naar abstracte beginselen, welke men als de juiste beschouwt en mitsdien onvoorwaardelijk meent te mogen toepassen. De verscheidenheid van bijzonderheden, de eigenaardigheid en ingewikkeldheid van concrete problemen, is doorgaans van dien aard, dat eene plompe toepassing van algemeene beginselen tot de grofste feilen moet leiden. Ik zal trachten beide schijnbaar tegenovergestelde fouten te vermijden bij het onderzoek der vraag, of het tweeledig wetsontwerp tot wijziging van ons koloniaal recht al dan niet aanbeveling verdient.

De strekking der regeerings-voorstellen is reeds boven vermeld. Zij kennen aan Ned.-Indië rechtstreeks financieele zelfstandigheid toe onder den naam van rechtspersoonlijkheid, schenken dientengevolge aan de Indische regeering de bevoegdheid om onder oppertoezicht van den rijkswetgever de Indische begrooting vast te stellen, over inkomsten en uitgaven te beschikken en geldleeningen aan te gaan, brengen eindelijk nieuwe bestanddeelen uit de koloniale maatschappij in de koloniale bestuursorganen teneinde deze in staat te stellen hunne ruimere bevoegdheid doeltreffend uit te oefenen. Het loont de moeite bij elk dezer punten afzonderlijk stil te staan.

De rechtstoestand van Ned.-Indië is niet gemakkelijk te bepalen en verschilt naar gelang van het standpunt, waaruit men de rechtsverhouding beschouwt. Uit *internationaal* oogpunt is Ned.-Indië, als iedere kolonie of onderhoorigheid[1)], niets dan een deel of aanhangsel van den souvereinen Neder-

1) Sir Hubert Jerningham, oud-gouverneur van Trinidad e.a., drukte deze waarheid aldus uit in de zitting van het Instituut te Londen op 28 Mei 1903: ‘Qne les colonies soient acquises par conquête, par traité, par acquisition: qu'on les nomme colonies de peuplement ou d'exploitation, peu importe; elles sont des dépendances de l'Empire et j'emploie le mot dans ce sens qu'elles doivent reconnaitre un pouvoir suzerain, ce qui implique nécessairement une dépendance. Le pouvoir donc n'est pas dans la colonie, mais dans la puissance suzeraine et n'est que délégué au gouverneur nommé par la puissance principale. Il constitue, par conséquent, l'unité d'autorité comme représentant de l'autorité suzeraine, et à ce titre nul autre n'a le droit de diminuer son influence.’ Toch verklaarde dezelfde staatsman herhaaldelijk een warm voorstander te zijn van decentralisatie in den zin van uitbreiding der bevoegdheden van het koloniaal bestuur met evenredige vermindering der functiën van het opperbestuur. Compte rendu de la session à Londres 1903 p. 186.

landschen Staat, het Koninkrijk der Nederlanden van art. 1 der Grondwet, die als eenig rechtspersoon in het internationaal recht optreedt en, behoudens uitdrukkelijke verklaring van het tegendeel, stilzwijgend ook zijne koloniën vertegenwoordigt en verbindt. Vandaar de volstrekte noodzakelijkheid, door schier alle deskundigen eenparig erkend, dat het beleid der internationale of buitenlandsche betrekkingen uitsluitend in handen der rijksregeering blijft berusten. *Staatsrechtelijk* daarentegen kan de Staat der Nederlanden aan zijne koloniën eene mate van zelfstandigheid schenken, waarvan de grenzen afhangen van zijne eigene inwendige inrichting in het algemeen en van zijne koloniale politiek in het bijzonder. Even weinig als hij aan andere staten rekenschap schuldig is van de mate van autonomie of zelfbestuur, welke hij goed vindt aan zijne provinciën en gemeenten toe te kennen, even weinig is hij beperkt in zijne macht ook aan zijne koloniën eene zoodanige zelfstandigheid of zelfregeering te verleenen als met zijne belangen en beginselen strookt. Andere staten hebben dit te eerbiedigen en de gevolgen te aanvaarden. Rechtens is derhalve Nederland volkomen bevoegd, evenals elke souvereine staat, om in zijne koloniën een eigen bestuur in te stellen en daaraan een zelfstandigen werkkring op te dragen, zoowel onderscheiden van als ondergeschikt aan de regeering in het moederland. Dat deze zelfstandigheid zich geenszins behoeft te bepalen tot het bestuur, maar evenzeer het beheer van eigen vermogen en inkomen kan omvatten, ligt voor de hand. De eenige vraag is, of zulks op staatsrechtelijke gronden al dan niet aanbeveling verdient.

Naar stellig recht nu bezit Ned.-Indië reeds thans eene zekere mate van staatsrechtelijke zelfstandigheid. De Nederlandsche Grondwet kent de koloniën slechts als grondgebied van het Koninkrijk der Nederlanden, maar laat verder de rechtsbetrekking tusschen moederland en koloniën in het midden.[1)]

1) Zie mijne handleiding bl. 81-86. Het betoog van Mr. Levy: ‘Indië's emancipatie’ in Moederland en Kolonien VII, bl. 55 vg. heeft mij allerminst van het tegendeel overtuigd. Hij gaat zoover van eene verklaring van een onderdeel des rijks tot rechtspersoon door den gewonen wetgever eene ‘machtsaanmatiging’ (blz. 66), ‘eene daad van revolutie’ (blz. 76) te noemen. De laatste Grondwetscommissie verklaart art. 1 der Grondwet beter.

De Grondwet is op Ned.-Indië slechts bij uitzondering toepasselijk (art. 2), de Nederlandsche wet alleen, wanneer zij dit uitdrukkelijk verklaart (art. 122). Daarentegen wordt de koloniale wetgeving wel is waar in hoogste instantie door den Nederlandschen wetgever uitgeoefend, doch in den regel door het Opperbestuur of door het in de kolonie zelve gevestigd Indisch bestuur (art. 61). Zoo ontstaat een afzonderlijk geheel van koloniale wetten en instellingen, welke men wel eens met den naam van Indisch staats- en administratief recht heeft bestempeld en welke aanmerkelijk verschillen van de in Nederland zelf geldende. Tot zoover vertoont Ned.-Indië zich mitsdien als een zelfstandig publiek-rechtelijk lichaam. Intusschen is er geen scherpe grens getrokken tusschen de bevoegdheid van den Nederlandschen en den Indischen wetgever en heeft integendeel de eerste de grondwettige macht elk onderwerp van koloniaal belang tot zich te trekken, zoodra naar zijn oordeel daaraan behoefte bestaat (art. 61). Voorts mist Ned.-Indië de financieele zelfstandigheid, welke aan provinciën en gemeenten te beurt viel, en bezit het geen eigen vermogen, waarover het naar goedvinden beschikt. Wel is waar worden inkomsten en uitgaven der koloniale huishouding zorgvuldig afgescheiden van die van het moederland en in eene afzonderlijke begrooting opgenomen, maar deze wordt door dezelfde wetgevende macht geregeld, die de Nederlandsche begrooting vaststelt, en deze ontzag zich nooit over de voor- en nadeelige saldo's naar welgevallen te beschikken. Verleening van financieele zelfstandigheid of rechtspersoonlijkheid, waardoor dit alles anders wordt: - Indië voortaan als vermogens-subject met een eigen vermogen optreedt, waarover het naar eigen oordeel beschikt: zelf zijne inkomsten en uitgaven beheert, voordeelige saldo's naar welgevallen ten eigen bate aanwendt, nadeelige saldo's op zijne wijze dekt, kortom evenals eene Nederlandsche provincie of gemeente als zelfstandig rechtspersoon fungeert - is daarom allerminst eene ijdele leuze, maar een hoogst belangrijke maatregel;[1)] terwijl de langdurige strijd over haar bestaan en bestaanbaarheid en de hardnekkige ontkenning

1) ‘La première condition pour que les colonies puissent emprunter, c'est qu'elles possèdent une personnalité propre qui leur permette de s'engager’. M. Chotard. Compte rendu de la session tenue à la Haye 1901 p. 306.

harer grondwettige toelaatbaarheid eene rechtstreeksche en uitdrukkelijke toekenning bij de wet alleszins rechtvaardigt. Daargelaten de plaats en de woordenkeus behelst derhalve art. 1 van het eerste ontwerp: 'Ned.-Indië is een rechtspersoon met eigen vermogen', een nieuw en belangrijk beginsel van koloniaal recht.[1)]

Belangrijk en vruchtbaar kan dit beginsel intusschen slechts genoemd worden onder ééne voorwaarde: dat namelijk de organen, waaraan de uitoefening van dit recht van beheer en beschikking wordt toegekend, eene zekere zelfstandigheid bezitten; m.a.w. voor zooveel noodig onder toezicht der Nederlandsche regeering eigenmachtig beheeren en mitsdien de aansprakelijkheid voor hunne handelingen dragen. Zonder zoodanige zelfstandigheid wordt de formeele toekenning van rechtspersoonlijkheid eene ijdele leuze, eene misleidende phrase, alleen geschikt om den argeloozen dilettant te verschalken, niet om den scherper toezienden landgenoot of vreemdeling op een dwaalspoor te brengen. Immers wat beteekent rechtspersoonlijkheid anders dan de bevoegdheid om vermogenshandelingen te verrichten en daaruit voortvloeiende rechten en plichten te aanvaarden en te vervullen? Rechtspersoonlijkheid toch is een privaatrechtelijk begrip en komt slechts toe aan natuurlijke personen en aan die vereenigingen van personen of zaken, waaraan de wet haar uitdrukkelijk toekent. Eene rechtspersoonlijkheid van publiekrechtelijken aard komt alleen voor in het volkenrecht als kenmerk van souvereine of onafhankelijke staten, maar kan juist daarom nimmer aan eene kolonie of onderhoorigheid te beurt vallen. Het verleenen nu van rechtspersoonlijkheid in den gewonen zin van het privaatrecht aan eene vereeniging of instelling heeft blijkbaar alleen zin en gevolg, indien deze inderdaad aldus is georganiseerd, dat zij de abstracte rechtspersoonlijkheid in leven en beweging kan brengen. Mist zij de daartoe noodige organen, dan is de verleening zinledig of ongerijmd. Blijken deze organen eenvoudig organen te zijn van den staat, die

1) Of deze uitdrukkelijke toekenning rechtstreeks of incidenteel geschiedt, zooals o.a. de heer Van der Kemp zoude wenschen, is m.i. van ondergeschikt belang. Minder nog kan ik de verontwaardiging deelen, waarmede Mr. Bordewijk tegen de m.i. onnoodige maar onschadelijke toevoeging der drie laatste woorden te velde trekt.

de rechtspersoonlijkheid verleende, of wel de afhankelijke gedelegeerden en gehoorzame uitvoerders van diens wil, dan is de verleening eene ijdele vertooning, alleen bestemd om nevenbedoelingen te bemantelen, welke niet openlijk worden uitgesproken. Ned.-Indië als rechtspersoon heeft een eigen vermogen, bestaande uit eigen domeinen en opgelegde saldo's. Wat beduidt dit, indien de Nederlandsche regeering, direct of indirect, daarover naar welgevallen beschikt? Ned.-Indië als rechtspersoon staat als crediteur tegenover een ieder, die geldelijke verplichtingen tegenover hem aanging; als debiteur tegenover hen, van wie hij geld leende onder beding van rente en aflossing. Wat beteekent dit, indien alleen de Nederlandsche regeering of hare lasthebbers tot betaling kunnen dagvaarden of aangesproken worden? In dit geval zal niemand bereid zijn geldelijke verbintenissen aan te gaan met een nominalen rechtspersoon, die inderdaad blijkt te zijn het werktuig van een ander; maar ook niemand zich tevreden stellen met de aansprakelijkheid van een onderdeel voor maatregelen, die inderdaad van het geheel uitgaan en voor welker verantwoording dit geheel veel deugdelijker waarborgen biedt. Bezit daarentegen dit onderdeel inderdaad eene eigen persoonlijkheid, waardoor het zelfstandig zijn vermogen beheert, over zijne inkomsten beschikt, zijne geldelijke verplichtingen regelt, dan zal de wederpartij onbevooroordeeld kunnen nagaan, in hoever deze vermogenstoestand, dit beheer, deze beschikking en regeling haar genoegzaam vertrouwen in boezemen, om bepaalde verbintenissen aan te gaan en op de naleving staat te maken. Daar nu klaarblijkelijk eene der hoofdbedoelingen der regeeringsvoordracht gelegen is in den wensch om ten laste en ten name van Ned.-Indië geldleeningen te sluiten, waarvoor het moederland in geen geval zelf aansprakelijk kan worden gesteld, is dit doel alleen dan voor verwezenlijking vatbaar, indien de zelfstandigheid der koloniale organen, aan wie de uitoefening der vermogensrechten wordt toevertrouwd, boven allen twijfel verheven is.[1)]

1) Ik verheug mij hier in overeenstemming met Mr. Levy, die t.a.p. bl. 66 vg. chrijft: ‘dat *autonomie* inhaerent is aan, samenvalt met de toekenning van rechtspersoonlijkheid’. Alleen schijnt mij het woord antonomie hier minder uist. Dat ook andere bevoegde beoordeelaars mijn in den tekst ontwikkeld evoelen deelen, bleek mij uit niet voor openbaarmaking bestemde bescheiden.

II.

Laat ons thans onderzoeken, of de regeeringsvoordracht getuigt van een helder besef van de hier ontwikkelde beginselen en inderdaad doeltreffende middelen voorstelt om haar oogmerk te bereiken. Ofschoon de Memorie van Toelichting uitdrukkelijk de meening bestrijdt, dat 'de autonomie en de mate van zelfbeheer, *welke in de regeerings-reglementen van Suriname en Curaçao zijn neergelegd*, onontbeerlijk zouden zijn voor het hebben van rechtspersoonlijkheid', verbindt zij desniettemin aan de uitdrukkelijke toekenning der rechtspersoonlijkheid aan Ned.-Indië: vooreerst de vaststelling der Indische begrooting en rekening door de Indische regeering; voorts de versterking dezer laatste door opneming van niet-ambtelijke elementen uit de ingezetenen in den Raad van Indië. Aldus wordt het beheer van den nieuwen rechtspersoon naar Indië zelf overgebracht en tevens gezorgd, dat het daarmede belast orgaan niet in een bloot werktuig der Nederlandsche regeering ontaarde. De uitdrukkelijke bepaling van art. 1 der Comptabileitswet, dat de rechtspersoon in Nederland door den Minister van Koloniën, in Ned.-Indië door den Gouv.-Generaal wordt vertegenwoordigd, verliest daardoor veel van hare principieele beteekenis.[1)]

Vaststelling der begrooting is de tegenwoordige vorm, waarin de macht of de taak van beheer zich ondubbelzinnig openbaart. Hij, die de begrooting vaststelt, bepaalt, voor welke doeleinden en tot welk bedrag uitgaven kunnen geschieden en wijst de middelen aan, waardoor deze uitgaven moeten worden gedekt. Hij kan de bijzonderheden binnen de door hem getrokken grenzen aan ondergeschikte organen overlaten, maar houdt zelf de koorden van de beurs in handen en beschikt over inkomen en vermogen.

De bevoegdheid tot vaststelling der Indische begrooting heeft de Comptabiliteitswet van 1864 aan den Nederlandschen wetgever opgedragen, en deze heeft haar sedert 1867 jaarlijks uitgeoefend. Meer dan eenige andere wetsbepaling heeft

1) Bovendien maakt Mr. Kleintjes de juiste opmerking, dat deze bepaling onvolledig is, omdat zij in het midden laat, wie de rechtspersoon elders vertegenwoordigt, bv. in West-Indië, Moederland en Koloniën, t.a.p. bl. 117.

deze functie hem in staat gesteld alle bijzonderheden van het koloniaal bestuur aan zijn oordeel te onderwerpen en het koloniaal beleid in zijne handen te concentreeren. De onophoudelijke en ingewikkelde vermenging van Nederlandsche en Indische financiën maakte destijds vaststelling van de begrootingen van beide deelen des rijks door dezelfde macht noodzakelijk. Bovendien kan niet worden ontkend, dat de bemoeiing van den rijkswetgever met koloniale belangen daarin vaak verbetering heeft gebracht. Men bedenke intusschen, dat tot 1864 de Indische begrooting door den Koning en zijn tot 1848 onverantwoordelijken minister, geenszins door de Indische regeering werd vastgesteld. Overgang dezer bevoegdheid van een autocratisch op een voor den volksinvloed toegankelijk koloniaal bestuur werd daarom begrijpelijkerwijze als eene verbetering beschouwd en geprezen. Het een zoowel als het ander was evenwel in Nederland gevestigd en bood voor den invloed der kolonie of harer ingezetenen nauwelijks eenige ruimte.

Thans wordt daarentegen voorgesteld de vaststelling der begrooting niet naar het koninklijk opperbestuur over te brengen, maar in eerste instantie aan de Indische regeering toe te vertrouwen en mitsdien in de kolonie zelve te doen geschieden. Hiermede wordt een nieuwe weg ingeslagen en een eind gemaakt aan de talrijke nadeelen, welke de vaststelling van de Indische begrooting door den Nederlandschen wetgever blijkens de ervaring oplevert. Zij toch dwingt niet alleen tot ramingen op tijdstippen lang voorafgaande aan den tijd waarvoor zij bestemd zijn, maakt eenheid en verband tusschen de bijdragen der verschillende departementen van bestuur onmogelijk; maar, wat erger is, door hare voortschrijdende detailleering ontneemt zij meer en meer alle zelfstandigheid aan het Indisch bestuur en maakt zij de in Indië gevestigde autoriteiten tot eenvoudige ambtenaren, belast met de uitvoering der haar uit het moederland gegeven bevelen. Sommige dezer nadeelen springen zoozeer in het oog, dat zij reeds den vorigen Minister van Koloniën hebben bewogen, een grooter aandeel in de voorbereidende werkzaamheden naar Indië over te brengen. De tegenwoordige Minister wil een stap verder gaan door de thans voorgeschreven wetten door even zooveel ordonnantiën te vervangen en de vaststelling

der begrooting in eerste instantie mitsdien geheel naar Indië over te brengen en alleen ‘om te werken’ vooralsnog aan de goedkeuring van den Nederlandschen wetgever te onderwerpen. De goedkeuring kan slechts worden verleend of onthouden aan de begrooting in haar geheel en sluit daarom, evenals bij internationale tractaten, toepassing van het recht van amendement ten eenenmale uit. Formeel verzekert de executoir-verklaring het oppertoezicht van den Nederlandschen wetgever. De nauwkeurige opsomming van de gevallen, waarin de Indische begrooting bij de wet wordt vastgesteld, doet intusschen vermoeden, dat in normale gevallen de wetgever zich zal vergenoegen met eene onvoorwaardelijke bekrachtiging en deze welhaast op eene bloote formaliteit zal uitloopen. Slechts indien de Indische Regeering niet binnen den gestelden termijn van 1 Juli haren plicht heeft vervuld; of indien de Koning bezwaar maakt, een wetsontwerp tot goedkeuring der Indische begrooting bij de Staten-Generaal in te dienen; of eindelijk indien zulk een wetsontwerp na de indiening door eene der beide Kamers der Staten-Generaal wordt verworpen; - kortom indien de normale behandeling in een of ander stadium hapert - zal ook voortaan de Indische begrooting door den rijkswetgever worden vastgesteld. (art. 8a Comptabiliteitswet). Het eerste geval kàn het gevolg zijn van verzuim of onwil der Indische regeering, maar zal feitelijk schier uitsluitend voorkomen, indien de Gouv.-Generaal omtrent eenig punt niet tot overeenstemming kan komen met den Raad van Indië en mitsdien weigert aan het door den Raad aangenomen ontwerp zijne onderteekening te verleenen. Het tweede komt voor, indien het Opperbestuur bezwaar heeft tegen eene Indische ordonnantie en de verantwoordelijkheid afwijst om haar aan de goedkeuring der Staten-Generaal te onderwerpen. Alsdan kan de Koning zelf het initiatief nemen van een wetsontwerp tot vaststelling van het afgekeurde en dientengevolge ontbrekende deel der begrooting en dit bij de Staten-Generaal indienen. Eveneens zou de Tweede Kamer alsdan van haar grondwettig recht van initiatief kunnen gebruik maken, voorzoover zij daartoe termen vindt en zich daartoe in staat acht. Het derde geval spreekt voor zich zelf en behoeft geen toelichting. Uit een en ander blijkt, dat meer dan één weg tot wettelijke vaststelling leidt en het toezicht der

Nederlandsche regeering allerminst denkbeeldig mag heeten.

Deze nieuwe beginselen schijnen mij hoogst belangrijk en volkomen juist. Niemand zal dit verwonderen. Mr. Kleintjes had de goedheid er aan te herinneren, dat ik reeds bijna 20 jaren geleden in eene vergadering van het Indisch Genootschap op 25 Sept. 1888 nadrukkelijk tegen de wettelijke vaststelling der Indische begrooting te velde trok en haar eene ongerijmdheid, een onredelijk en verderfelijk misbruik van macht heb genoemd. Toen vond deze meening in liberale kringen geen weerklank; thans doet eene liberale regeering zelve het voorstel en schijnt de linker fractie der vrijzinnige koloniale partij bereid haren steun aan dit denkbeeld te geven. Inderdaad eene merkwaardige en gezegende evolutie! Vaststelling der Indische begrooting bij ordonnantie belast de Indische regeering met een aanmerkelijk belangrijker taak dan haar thans ten deel valt en prikkelt haar tot verhoogde krachtsinspanning en verantwoordelijkheidsbesef. Zij draagt haar eene taak op, waarvoor zij, op de plaats aanwezig en zoowel wettelijk als feitelijk met Indische belangen vertrouwd, oneindig beter berekend is dan de wetgever in het moederland. Zij maakt mogelijk eene tijdige afsluiting der begrooting met inachtneming van alle bijzonderheden, welke op haren inhoud van invloed kunnen zijn. Zij verzekert inderdaad een zelfstandig beheer aan de kolonie, waaraan de wet nadrukkelijk rechtspersoonlijkheid heeft toegekend.

Daartegenover staat het offer, dat deze hervorming van den rijkswetgever eischt: afstand van de duur verworven en jaren lang uitgeoefende macht om zelf de koloniale begrooting vast te stellen en mitsdien het gansche koloniaal beheer in alle bijzonderheden te regelen. Zullen de Staten-Generaal daartoe bereid zijn? Er bestaat grond tot ernstigen twijfel. Elk openbaar gezag is tuk op zijne macht en veeleer geneigd zijn werkkring te overschrijden dan in te krimpen. Vele leden der Tweede Kamer meenen te goeder trouw, dat de meeste koloniale hervormingen in later jaren inderdaad alleen aan haar zijn te danken, en twijfelen niet, of zij zal ook voortaan den weg van vooruitgang bewandelen. Hen te overtuigen, dat de Indische regeering beter dan de Nederlandsche volksvertegenwoordiging in staat is Indische behoeften te peilen en Indische belangen te behartigen; m.a.w. dat de

eerste sneller en beter de bedoelde hervormingen zoude hebben tot stand gebracht, is eene zware taak. Stellige bewijzen zijn niet te leveren; voorbeelden geven aanleiding tot tegenstrijdige opvattingen. Veeleer moet de offervaardigheid voortvloeien uit de overtuiging, dat eene volksvertegenwoordiging, bestemd om de belangen van een bepaald volk te behartigen, onmogelijk geschikt kan zijn om ook waar te nemen de belangen van een ander volk, dat zelfs geen enkel vertegenwoordiger in haar midden telt. Zij mist daartoe niet slechts de noodige kennis, maar nog meer de onmisbare belangstelling. Onbaatzuchtige waarneming van eens anders belangen is slechts te verwachten van hen, die in verstandelijk en zedelijk opzicht ver boven het gemiddeld peil verheven zijn. Daarom is het m.i. eene naieve illusie te wanen, dat eene versterking van den volksinvloed op de Staten-Generaal, m.a.w. een uitbreiding van het kiesrecht, zal bijdragen om eene edelmoedige en onzelfzuchtige koloniale politiek te bevorderen. Straks zal intusschen blijken, dat de opdracht van de vaststelling der begrooting aan de koloniale regeering - derhalve van een daad van beheer bij uitnemendheid - geenszins uitsluit een algemeen toezicht op het koloniaal beleid, dat inzonderheid nuttig en noodig kan zijn in koloniën met gemengde bevolking, waar het gevaar voor overheersching van het eene bestanddeel door het andere geenszins denkbeeldig kan heeten. Zoolang moederland en kolonie verbonden blijven tot één internationaal rechtssubject, moeten oppergezag en oppertoezicht rechtens aan de Nederlandsche regeering verblijven en zal het eene zuiver politieke vraag blijven, afhankelijk van veranderlijke omstandigheden, in hoever dit gezag en toezicht feitelijk worden uitgeoefend.

Mijne overtuiging op dit punt wordt gedeeld en bevestigd door het rapport van den Franschen geleerde M. Maurice Chotard aan het Internationaal Koloniaal Instituut in de zitting van 1901 te 's Gravenhage. Na de noodzakelijkheid van afzonderlijke koloniale begrootingen te hebben aangetoond vraagt hij, welke autoriteiten deze behooren vast te stellen. Dit hangt af van de bestuursinrichting in elke kolonie, maar moet zooveel mogelijk in de onderhoorigheid zelve geschieden. Waar vertegenwoordigende instellingen bestaan, behoeft dit geen betoog. Doch ook waar deze ontbreken,

verdient hetzelfde beginsel de voorkeur. ‘Même dans les établissements régis par des conseils d'administration ou d'autres organes analogues n'émanant pas du suffrage populaire, la compétence de ces corps administratifs en matière budgétaire ne saurait être contestée. Composés généralement des hauts fonctionnaires de la colonie, en même temps que des principaux colons, ces corps, pour ne pas tenir leurs pouvoirs de l'élection, n' en constituent pas moins la représentation autorisée des intérets mêmes de la colonie et fonctionnent le plus souvent dans des conditions d'indépendance et de capacité bien faites pour assurer la meilleure gestion des intérêts qu'ils ont en main.’ De vaststelling binnen de kolonie sluit geenszins uit de eindbeslissing van het moederland, hetzij door den kolonialen gouverneur, als vertegenwoordiger van het opperbestuur, hetzij door het opperbestuur zelf, of wel door de wetgevende macht in het moederland. Maar deze eindbeslissing, in welken vorm ook, mag nooit worden misbruikt om het werk der plaatselijke autoriteit te niet te doen en te vervangen. ‘En tout cas, et quelque soit le mode adopté pour cette intervention, il convient qu'elle ne soit pas pour la métropole un moyen détourné d'annihiler en fait l'oeuvre des assemblées coloniales, en remaniant de fond en comble le budget tel qu'il est sorti de leurs votes.’[1)] Daarom komt een recht van amendement of wijziging der oorspronkelijke begrooting hier slechts bij zeldzame uitzondering en om nauwkeurig bepaalde redenen voor.

Dit stelsel werd bij Senatus-consult van 4 Juli 1866 voor Martinique, Guadeloupe en Réunion aanvaard, bij Decreet van 20 November 1882 over alle Fransche kolonien uitgebreid en bij de Wet van 19 December 1900 in hoofdzaak ook op Algerië toegepast. In de Britsche koloniën heerscht het schier algemeen, ofschoon het eigenaardig Engelsch budget-recht en het reeds vermeld verschil in staatkundige ontwikkeling menige schijnbare afwijking verklaren. In de eigenlijke kroonkoloniën bekrachtigt de gouverneur het budget. Waar min of meer vertegenwoordigende instellingen bestaan, is de eindbeslissing aan het opperbestuur voorbehouden; maar deze komt doorgaans neer

1) Compte rendu de la session à la Haye 1901 p. 255.

op eene bloote formaliteit en wordt vervangen door een voorafgaand overleg van de regeering der kolonie met die van het moederland bij het ontwerpen der begrooting. Op de begrootingen der autonome kolonien met verantwoordelijk bestuur heeft het moederland geenerlei directen invloed.

Verdient reeds om bovengenoemde redenen de vaststelling der Indische begrooting in Indië zelf de voorkeur, als bewijs en gevolg van Indie's rechtspersoonlijkheid eischt zij een eigen orgaan, dat beschouwd kan worden als de ware vertegenwoordiger van de wenschen en behoeften der kolonie en harer ingezetenen. Zulk een orgaan kan door de regeering van het moederland worden benoemd of wel door de koloniale bevolking gekozen. Natuurlijk voldoet alleen het laatste aan de Europeesche voorstelling eener volksvertegenwoordiging. Zoolang echter de samenstelling of het ontwikkelingspeil der bevolking zulk eene instelling niet duldt, kan het vertegenwoordigend orgaan wel degelijk worden samengesteld door de Regeering, mits deze niet alleen hare ambtenaren maar ook uitstekende mannen zonder ambtelijk karakter uit den boezem des volks met haar vertrouwen vereert en met de bewuste taak belast. Langs dien weg zette Groot-Brittannië den eersten stap op de baan der staatkundige ontwikkeling zijner koloniën en werd daarin eerlang door de Franschen in Indo-China gevolgd. Langs dien weg komt thans de Nederlandsche regeering tot het denkbeeld om in den Raad van Indië niet-ambtelijke bestanddeelen op te nemen, teneinde door hunne tusschenkomst met de wenschen en behoeften der bevolking rekening te houden.

Het ontwerp tot wijziging van het Regeerings-reglement laat de gewone samenstelling der Indische regeering onveranderd. Ook voortaan bestaat zij uit den Gouverneur-Generaal, bijgestaan door een Raad van Indië, vice-president en vier leden, allen door den Koning benoemd. Hieraan worden thans vier buitengewone leden toegevoegd, uit de ingezetenen buiten de ambtenaren voor vijf jaren gekozen en in de eerste plaats bestemd tot medewerking aan begrooting en rekening, de bechikking over voordeelige en de voorziening in nadeelige saldo's, het aangaan van geldleeningen ten name en ten laste van Ned.-Indië - met één woord tot deelneming aan het

nieuw en zelfstandig financieel beheer. Bovendien is de Koning bevoegd ook andere onderwerpen aan te wijzen, waarbij hunne medewerking wordt ingeroepen. Hier wordt derhalve de kiem geplant van een nieuw niet-ambtelijk bestanddeel in het hoogste Indisch regeerings-college, waaraan aanvankelijk eene wel is waar bescheiden maar toch belangrijke en voor uitbreiding vatbare taak wordt opgedragen. Met het oog op de Indische maatschappij kan men natuurlijk vragen, of daarin wel velen worden aangetroffen, die tegelijkertijd geschikt en geneigd zijn zulke functiën op zich te nemen. Men kan zelfs beweren, dat zulke vreemde elementen in den Raad van Indië niet passen, dat zij zonderlinge, wellicht ondoordachte en gevaarlijke denkbeelden zullen verkondigen en ten slotte een regelmatig bestuur veeleer zullen belemmeren dan bevorderen. Daartegenover aarzel ik niet de proef aan te bevelen. Waarschijnlijk zal dan blijken, dat onder de Europeesche ingezetenen, die zich met een of anderen tak van nijverheid bezighouden of eenige vrije betrekking bekleeden, meer ontwikkelde en voor het algemeen belang werkzame personen worden aangetroffen, dan eene oppervlakkige kennis eener van allen politieken invloed beroofde maatschappij doet vermoeden. Wat het tweede bezwaar aangaat, betwijfel ik niet, dat verrassingen te wachten zijn, maar zie ik juist daarin den voornaamsten grond voor de invoering van het nieuwe beginsel. Nieuwe en vruchtbare gedachten kunnen nergens beter ontkiemen dan in den schoot der maatschappij zelve.

De voorafgaande beschouwingen leiden mij tot de slotsom, dat de beginselen der beide regeerings-ontwerpen juist zijn en aanspraak hebben op de erkentelijkheid van alle ware vrienden van Ned.-Indië. Een andere vraag is, of hetzelfde mag worden verklaard van de toepassing dier beginselen in de voorgedragen artikelen. Kalme overweging leert al spoedig, dat het nieuwe stelsel op uiterst beknopte schaal en hoogst omzichtige wijze wordt uitgewerkt. Wat de vaststelling der Indische begrooting betreft, lette men vooreerst op de verre strekking der drie bovengenoemde uitzonderingen, waarin vaststelling door den rijkswetgever in plaats van door de Indische regeering is voorgeschreven. Dit zal niet slechts het gevolg zijn van plichtverzuim der Indische regeering, maar telkens voorkomen, wanneer de Gouv.-Generaal zich niet met

het advies van den Raad van Indië vereenigt, zooals art. 30*a* van het tweede ontwerp uitdrukkelijk voorschrijft met afwijking van den gewonen gang van zaken in zoodanig geval. Derhalve heeft de vertegenwoordiger der Kroon in Ned.-Indië, die *met inachtneming van 's Konings bevelen* algemeene verordeningen of ordonnantiën vaststelt, de onbeperkte gelegenheid om met of zonder grond zich tegen eene door den Raad van Indië goedgekeurde begrooting te verzetten en mitsdien vaststelling door den Nederlandschen wetgever noodzakelijk te maken. Vindt hij daartoe geen termen en vereenigt hij zich met het ontwerp, dan blijft dezelfde bevoegdheid aan den Koning voorbehouden. Heeft ook de Kroon geen bezwaar, dan blijven beide Kamers der Staten-Generaal natuurlijk nog volkomen vrij hare goedkeuring te onthouden en een nieuwe begrooting in gemeen overleg met den Koning vasttestellen. Voorwaar de tegenstanders van Indië's financieele zelfstandigheid hebben nog geen reden ach en wee te roepen over aanranding van de contrôle der wetgevende macht over de koloniale financiën. Veeleer rijst de vraag, of de voorgestelde opdracht der Indische begrooting aan de Indische regeering iets meer is dan schijn! Voeg daarbij de welbekende practijk in Britsch-Indië, dat vóór het opmaken van eenig ontwerp, dat aan het oordeel van den wetgevenden raad te Calcutta moet worden onderworpen, daarover eene min of meer uitvoerige gedachtenwisseling gevoerd wordt tusschen de regeeringen van moederland en kolonie, waardoor in den regel vooraf overeenstemming wordt verkregen en latere afkeuring voorkomen - eene methode, welke ook met ons koloniaal recht volkomen strookt en zonder twijfel zal worden gevolgd - en men zal moeten erkennen, dat de feitelijke waarde der wettelijke hervorming tot minimale afmetingen inkrimpt. Koesterde ik dan ook niet de overtuiging, dat de vooruitgang op staatkundig en maatschappelijk gebied veel meer van de zeden dan van de wetten afhangt en dat eene wet ten hoogste de natuurlijke ontwikkeling kan bespoedigen of vertragen, ik zou de ingediende ontwerpen zonder veel ingenomenheid begroeten. De tweeledige overweging echter, dat eensdeels de voordracht ernstige belemmeringen voor eene betere toekomst opruimt en den weg baant voor eene gezonde ontkieming der in de Indische maatschappij sluimerende

krachten; dat anderdeels de Regeering met de meeste behoedzaamheid bestaande vooroordeelen moest ontzien en hare geestverwanten tot het inslaan van nieuwe paden moest bewegen, geeft mij moed en wekt het vertrouwen, dat langzamerhand betere inzichten in de verhouding tusschen moederland en kolonie de overhand zullen verkrijgen. Daarom kan deze hervorming worden een keerpunt in Nederlands politiek jegens Ned.-Indië en voor dit laatste het uitgangspunt van een nieuw leven.[1)]

Soortgelijke bedenkingen rijzen tegen dat deel der voordracht, hetwelk over de reorganisatie van den Raad van Indië handelt. Het aantal buitengewone leden bedraagt vier en blijft dus, zelfs aaneengesloten, in de minderheid tegen het ambtelijk element. Op zich zelf wekt dit geen verwondering noch afkeuring. Bij den eersten stap tot samenwerking met de vertegenwoordigers der koloniale maatschappij behoort de regeering bedacht te zijn op de mogelijkheid van door den medewerker te worden overvleugeld. Over het gehalte, de houding en de gedragslijn der buitengewone leden valt niets met zekerheid te voorspellen. Voorzorgen zijn daarom niet onredelijk. Daarentegen valt het zeer te betreuren, dat ook voor hen het vereischte van Nederlanderschap is gesteld, omdat het Inlanders en Vreemde Oosterlingen ten onrechte uitsluit. Beperking van de vrijheid van benoeming is bij

1) Denzelfden gedachtengang ontmoet ik met ingenomenheid bij Sir Alfred Lyall, die na eene beknopte beschrijving van de wetgevende macht der Britsch Indische Regeering zich in de zitting van het Internationaal Koloniaal Instituut te Londen in 1903 aldus uitlaat: ‘Tout le syatème repose réellement sur le principe de concessions réciproques entre les autorités de la métropole et celles de l'Inde.... C'est un système d'équilibre basé sur une confiance réciproque et une connaissance parfaite de part et d'autre des questions en discussion. Le rouage est quelque peu compliqué, et je suis persuadé qu'il ne fonctionnerait guère avec succès, à moins d'être simplifié pour ainsi dire par le jugement, l'expérience, le calme et le désir de faire de la bonne besogne de ceux dont relève la législation’. Laat ons hopen, dat dezelfde echt staatkundige deugden ook Nederlands toekomstige koloniale staatslieden zullen kenmerken. Niet minder duidelijk gewaagde een ander ex-gouverneur der koloniën in dezelfde zitting van ‘ce trait particulier du génie anglais qui attache moins d'importance aux textes des règlements et aux circulaires du pouvoir central qu'au caractère et à l'expérience personnelle des hommes qui sont chargés d'administrer les colonies’. Compte rendu de la session à Londres 1903 p. 195 ss.

de eigenaardige samenstelling der Indische maatschappij onraadzaam en alleen verdedigbaar ten aanzien van Europeesche vreemdelingen. Eindelijk wekt de beperkte taak, waarbij de medewerking der buitengewone leden wordt vereischt, rechtmatige verwondering. De bedoeling der Regeering is echter blijkbaar, om met 'sKonings machtiging deze medewerking geleidelijk uit te breiden tot de gansche wetgeving, wellicht zelfs tot alle gevallen, waarin de Raad van Indië van advies moet of wel kan dienen. Overigens getuigt het van een juist inzicht, dat de Regeering hun geen andere bezoldiging dan vergoeding van reis- en verblijfkosten voorspiegelt. Geen zweem van eigenbelang mag de onafhankelijkheid van het niet-ambtelijk tegenover het ambtelijk element in verdenking brengen. Bijzonderen lof verdient eindelijk het tweeledig voorschrift van art. 76, dat de vergaderingen van den Raad, waarin de buitengewone leden tegenwoordig moeten zijn, *in het openbaar* worden gehouden in het bijzijn van de betrokken directeuren tot het geven van inlichtingen; en dat de leden niet gerechtelijk vervolgbaar zijn voor hunne schriftelijke of mondelinge adviezen. Waarlijk, de regeering is hier op den goeden weg.

Alvorens deze beschouwingen te eindigen veroorloof ik mij nog eene opmerking van ondergeschikt belang. De regeering heeft de consequentiën van hare voordracht niet volledig ingezien of aangedurfd. Waar zij in een aantal artikelen van Regeerings-reglement of Comptabiliteitswet de uitdrukking *Staat*, die het Koninkrijk der Nederlanden als internationaal subject aanduidt, wilde beperken tot Ned.-Indië als zelfstandige onderhoorigheid, heeft zij, in plaats van klaar en ondubbelzinnig te gewagen van Ned.-Indië en o.a. te spreken van schuldeischers, eigendom, dienst van of overeenkomsten met Ned.-Indië, de voorkeur gegeven aan de uitdrukking *van* of *met den lande*. Daargelaten dat deze uitdrukking leelijk en taalknndig ver van onberispelijk is, wekt zij opnieuw twijfel aan de bedoeling. Ned.-Indië, als rechtspersoon ondergeschikt aan Nederland, kan met geen anderen dan zijn eigen naam worden aangewezen. De uitdrukking *land* met hare buigingsvormen en samenstellingen, welke schijnt te moeten dienen om in het midden te laten, of Nederland dan wel Ned.-Indië bedoeld is, moet naast *Staat* en *Rijk*, waarvan de begrippen grondwettig vast staan, verwarring

stichten en de bekende bedoeling der regeering verijdelen.

Onbewimpeld verklaart de Memorie van Toelichting, dat het naaste doel der regeering gelegen is in den wensch Ned.-Indië voortaan financieel van Nederland te scheiden en tot zelfstandige leeningen in staat te stellen. Wel is waar kent art. 14 der Comptabiliteitswet reeds thans leeningen ten bate van Ned.-Indië en beslaan de Indische baten en schulden eene belangrijke bladzijde onzer financieele geschiedenis, maar leeningen uit eigen hoofde *ten name en ten laste* van Ned.-Indië, als zoodanig door den binnen- en buitenlandschen schuldeischer erkend, zijn tot dusver onbekend. Worden deze ontwerpen wet, dan zal voortaan Indië zelf een beroep kunnen doen op de kapitaalmarkt en als debiteur aansprakelijk zijn jegens zijne geldschieters. Het sleept niet langer de Nederlandsche financiën mede en maakt het moederland niet langer aansprakelijk voor eigen geldelijke verplichtingen. Zonder twijfel is dit van groot belang voor de toekomst, omdat bij altijd mogelijke internationale verwikkelingen eene politieke scheiding tusschen Nederland en Indië alsdan tevens een eind aan alle financieele betrekkingen zou maken en Nederland niet meer aansprakelijk zou wezen voor de schulden zijner vroegere kolonie. Zóó duidelijk staat dit doel der Regeering voor oogen, dat zij voorstelt de toekenning der rechtspersoonlijkheid in de Comptabiliteitswet op te nemen, ‘omdat die erkenning vooral op financieel gebied van beteekenis is’.

Met vele anderen acht ik dit denkbeeld allerminst gelukkig: vooreerst omdat een beginsel van zoo groot gewicht en zoo verre strekking nergens anders thuis hoort dan in de Indische grondwet; maar ook omdat deze opvatting de beteekenis der hervorming miskent en verkleint en het zelfzuchtig doel bedenkelijk op den voorgrond plaatst. Geldschieters aan en rechtverkrijgenden op Ned.-Indië zullen Indië's rechtspersoonlijkheid niet toeschrijven aan eene verlichte en edelmoedige koloniale staatkunde, maar aan een enghartig streven om zich aan de geldelijke aansprakelijkheid te onttrekken, welke elk koloniaal bezit aanvankelijk medebrengt. Geplaatst aan het hoofd der koloniale grondwet, het Regeerings-reglement, bepaalt het daarentegen ondubbelzinnig de rechtsverhouding tusschen moederland en kolonie en vult aldus eene leemte aan, welke tot dusver het Nederlandsch staatsrecht ontsiert.

Het kan mijn doel niet zijn in dit tijdschrift in eene nauwkeurige ontleding en beoordeeling van de regeeringsontwerpen te treden[1]. Mijn wensch was eenvoudig de aandacht van een grooter publiek te vestigen op de nieuwe beginselen, die daaraan ten grondslag liggen, en voor deze beginselen sympathie te wekken ook bij hen, die Indië niet uit eigen aanschouwing kennen, noch uit eigen aandrang lief hebben. Het ware dwaas te meenen, dat met de aanneming dezer ontwerpen terstond een panacée was gevonden voor alle nooden, waaronder Indië zoo vaak gebukt gaat. Ook de behartiging van Indië's belangen in Indië zelf en met medewerking van Indië's ingezetenen zal met groote bezwaren gepaard gaan; maar de juiste schatting dezer bezwaren en de beste middelen om ze te overwinnen kunnen veel beter gevonden worden door hen, die ambtshalve of door hunne geboorte en opvoeding met Indische toestanden vertrouwd zijn dan door de vertegenwoordigers van een ander volk aan de tegenovergestelde zijde van den aardbol.

Niet minder oppervlakkig zou het wezen de eigenaardige samenstelling der Indische maatschappij over het hoofd te zien en te vergeten, dat de bevolking bestaat uit een handjevol Europeanen, eenige honderdduizenden Vreemde Oosterlingen en vele millioenen Inlanders van zeer onderscheiden afkomst en beschaving. Evenredige medewerking van al deze heterogene bestanddeelen kan slechts langzamerhand worden verkregen. De Regeering moet niet streven naar systeem of uniformiteit, maar handelen naar omstandigheden en uit alle groepen de beste mannen kiezen zonder angstvallig te vragen, of wellicht deze of gene groep te veel geteld of te zeer verwaarloosd is.

Bovenal worde niet verzuimd de reeds aangenomen beginselen van decentralisatie met vaste hand op steeds ruimer schaal toe te passen en aldus steeds meer ingezetenen voor de bestuurstaak geschikt te maken. Zoo wordt de onmisbare grondslag gelegd, waarop alleen een duurzaam zelfbestuur kan rusten. Doch men wanhope niet aan het welslagen, omdat men bij de uitvoering op bezwaren stuit. Inzonderheid ver-

1) Wie eene detail-critiek verlangt, raadplege de oordeelkundige opmerkingen van P.H. van der Kemp in ‘Moederland en Koloniën’, VII, blz. 34. Regeering en Tweede Kamer kunnen daarmede ongetwijfeld haar voordeel doen. Ook Mr. Kleintjes maakt in denzelfden bundel eenige zeer juiste kantteekeningen.

ontruste men zich niet over de bewering, dat de verschillende bestanddeelen der koloniale maatschappij vijandig tegenover elkander staan en eene zoogenaamde planterspartij, toegerust met kapitaal en kennis, slechts bedacht is op eigen winstbejag en uitzuiging der Inlandsche bevolking. Ongetwijfeld zijn er Europeesche en andere ondernemers, die Indië slechts beschouwen als een voordeelig exploitatie-terrein en geen ander doel kennen dan eigen winst ten koste van wie en wat ook. Dezulken vindt men in alle landen, in elke maatschappij; terwijl het geen twijfel lijdt, dat eene koloniale samenleving daartoe meer dan eenige andere aanleiding geeft. Maar het is eene volkomen miskenning der werkelijkheid, indien men vergeet, dat onder de Europeesche ingezetenen, die zich bezighouden met landbouw, nijverheid of handel, of wel eenig ander beroep uitoefenen, velen worden aangetroffen, wier blik verder reikt en wier hart warmer klopt; m.a.w. die inzien, dat de belangen van Europeaan en Inlander niet tegenover maar naast elkander staan en slechts door krachtige wederzijdsche samenwerking worden gebaat; wier geweten niet bevredigd wordt door in den kortst mogelijken tijd het meest mogelijke geld te verdienen ten einde dit straks in Europa in ledigheid te gaan verteren; maar die hunne krachten willen wijden aan het welzijn der bevolking, hare verstandelijke en zedelijke verheffing en de versterking der banden tusschen het heerschend en het overheerschte ras. Mogen deze uitnemenden - wie kent er niet bij naam? - vooralsnog tot de uitzonderingen behooren, eene politiek, die hun den weg baant rechtstreeks in het belang van land en volk werkzaam te zijn, zal hun aantal vermeerderen, hun ijver prikkelen, hunne kans op welslagen vergrooten. Men behoeft waarlijk den noodlottigen klassenstrijd niet naar Indië over te planten om te erkennen, dat het rasverschil er eigenaardige problemen stelt; maar deze mogen eene krachtige regeering niet afschrikken van eene vrijzinnige staatkunde, welke vertrouwen kweekt en vertrouwen eischt, de voorhanden tegenstellingen verzacht, de gemeenschappelijke belangen op den voorgrond brengt en ze met vaste hand en helderen blik bevordert.

Om daarvoor te waken blijft het oppertoezicht van het Opperbestuur in het moederland volkomen gerechtvaardigd, ja volstrekt onmisbaar. Sir Alfred Lyall, oud-Luitenant-

gouverneur der Noordwestelijke provinciën, wees daarop terecht in de zitting van het Internationaal Koloniaal Instituut te Londen in 1903. In Indië en in mindere mate in elke kolonie met eene inheemsche bevolking had de ervaring geleerd, dat het moederland zich het recht van toezicht en tusschenkomst moet voorbehouden; omdat het een juist evenwicht moet handhaven tusschen de belangen van Europeanen en Inlanders, die niet altijd dezelfde, vaak zelfs tegenstrijdig zijn. Daarom beschouwt het Britsche Parlement terecht de groote vraagstukken van het allereerst belang, die het welzijn der ontelbare inheemsche bevolkingen raken, als behoorende tot zijn terrein. Men kan de volle beteekenis dezer wijze en bezadigde woorden van een ervaren staatsman erkennen zonder daaruit eenige bedenking af te leiden tegen de decentralisatie, welke de regeerings-ontwerpen bedoelen door de vaststelling der Indische begrooting aan de koloniale regeering op te dragen. Immers in Britsch-Indië geschiedt dit reeds lang met het zoogenaamd *local-budget*. Wie het groote onderscheid tusschen bestuur of beheer eenerzijds en toezicht anderzijds, of wel tusschen autonomie en onafhankelijkheid, niet over het hoofd ziet, zal dit laatste volmondig erkennen. Uit het voorafgaande blijkt zonneklaar, dat de regeerings-voordracht, hoe stout ook in schijn, dit oppertoezicht van de Nederlandsche wetgevende macht allerminst verwaarloost en veeleer den twijfel rechtvaardigt, of zij niet omgekeerd de natuurlijke grenzen van haar toezicht onnatuurlijk uitbreidt en noodeloos inbreuk maakt op het gebied van het zelfstandig beheer der koloniale regeering.

Ik hoop er in geslaagd te zijn sommigen te hebben overtuigd, dat eene hervorming als de Regeering thans voorstelt bevorderlijk is aan Indië's welbegrepen belang; dat het jegens de Staten-Generaal verantwoordelijk Opperbestuur zich kan bepalen tot leiding en toezicht en dat de Nederlandsche volksvertegenwoordiging zelve slechts bij uitzondering rechtstreeks in de koloniale aangelegenheden mag ingrijpen. Aldus kan er eene opvoedende kracht van Nederland uitgaan, welke Indië zal ten goede komen en Nederlands roem als koloniale mogendheid zal zuiveren van vroegeren blaam en verheffen in eene schoone toekomst.

J. DE LOUTER.

Het onderwijs in letterkunde op de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus.[1)]

Het onderwijs in letterkunde op de Middelbare School verkeert, gelukkig, in een overgangstijdperk. Daarom is het goed zich eens rustig rekenschap te geven van hetgeen men deed en na te gaan, welke weg moet worden ingeslagen.

Vandaar dit woord ùit de practijk, òver de practijk.

Drie punten vooral dienen besproken te worden.

Zij zijn:

1° Het D o e l van het letterkunde-onderwijs, bevattende het antwoord op de vraag: Waarom wordt het gegeven?

2° De A a r d van het onderwijs; antwoord op de vraag: Welke stof?

3° De M e t h o d e, aanwijzende, hoe de sub 2 bedoelde stof moet worden medegedeeld.

Het Doel van het letterkunde-onderwijs wordt bepaald door het karakter van de school en door het wezen der letterkunde.

Allereerst komt het er dus op aan het karakter der Hoogere Burgerschool met 5-jarigen cursus te bepalen. Dit nu is niet zoo heel gemakkelijk. Volgens Thorbecke's omschrijving ‘omvat middelbaar onderwijs de vorming van die talrijke burgerij welke, het lager onderwijs te boven, naar algemeene kennis, beschaving en voorbereiding voor de onderscheidene bedrijven der nijvere maatschappij tracht’; terwijl hooger

1) Rede uitgesproken voor de litterarische faculteit van het Utrechtsch studentencorps, 10 December 1906, en in de letterkundige sectie der Algegemeene Vergadering van Leeraren aan I. van M.O., 28 Augustus 1907.

onderwijs geeft: de ‘opleiding tot een werkzaamheid of betrekking, waartoe geleerde vorming vereischt wordt’.

Zooals iedereen weet, past de aangehaalde omschrijving niet meer geheel voor de Hoogere Burgerschool met vijfjarigen cursus.[1]. Deze toch heeft langzamerhand een eenigszins gewijzigd karakter gekregen, daar ze ook voorbereiding is geworden tot zekere universitaire en voortgezette studie, terwijl allen het er over eens zijn, dat flinke reorganisatie broodnoodig is. Dit is trouwens niet meer dan natuurlijk. De H.B.S. heeft de groei-jaren nu zoo langzamerhand achter den rug, en 't is wel zeer te betreuren, dat er zoo lang is gewacht met een instelling te reorganiseeren, die reeds getoond heeft voor zeer velen *de* school te zijn, maar voor belangrijk meer leerlingen nog geschikter kan worden gemaakt. Men zie eens wat in dit opzicht in Duitschland is gedaan na 1863, waar door voortdurende zorg en herhaalde wijziging de Oberrealschule is geworden tot een inrichting, die in rechte lijn op het duidelijk aangegeven doel afgaat.[2]

Scherper en getuigend van dieper paedagogisch inzicht definieert Willmann de taak der Oberrealschule, d.i. dus ook van onze Hoogere Burgerschool. Zij bestaat in: ‘die Erteilung eines modernen Humanitätsunterrichtes’.[3] Hij verklaart dit nader: ‘Modern in dem Sinne, dass er seine Bildungsmittel vorzugsweise aus der Gegenwart entlehnt und die Schüler der Gegenwart unmittelbarer entgegenführt als das Gymnasium’. Vandaar andere vakken, of andere verhouding van vakken en ook andere methode, ‘insofern die Gegenwart in ausgesprochener Weise einen Beziehungspunkt der Belehrungen bildet’. Voor wie Willmanns werken kent, bestaat niet de geringste vrees, dat het begrip Gegenwart te eng zal worden genomen. Zijn opvatting der ‘idealen Güter’ bewijst dit voldoende.

Dan volgt over het tweede element der definitie de

1) Voor het gemak zal ik in het vervolg alleen spreken van Hoogere Burgerschool of Middelbare school, waarbij ik dan steeds de H.B.S. met vijfjarigen cursus op het oog heb.
2) Zie Kultur der Gegenwart 1. 158 vlg. Ook het inleidend artikel van Ziehen in het Handbuch für Lehrer Höherer Schulen. 1906.
3) O. Willmann. Didaktik als Bildungslehre. II 512 en 513.

volgende voortreffelijke uiteenzetting: ‘Der Name Realschule darf in diesem Betracht nicht irreführen; er stammt daher, dass diese Anstalt den Realien neben den humanistischen Fächern eine Stelle geben sollte, und ist von einsichtigen Schulmännern keineswegs in dem Sinne eines Vorwiegen der physischen Disziplinen über die ethischen verstanden worden, da mit dem Eintreten eines solchen die Realschule auf ihren Charakter als Bildungsschule verzichten und zu einer blossen Berufsschule würde. Aber auch in dem andern Sinne, in welchem die Realien dem formalen Momente der Bildung gegenübergestellt werden, können sie nicht das unterscheidende der Realschule bilden, denn diese hat allen Grund, das formale Element, wie es vorzugsweise im Sprachunterrichte und nächst dem im mathematischen vertreten ist, zu pflegen, da sonst ebenfalls ihr Charakter als Bildungsschule in Frage kommen kann; übrigens sind für jeden Wirkungskreis, und so auch für dem der höheren Technik, Sachkenntnisse nicht der einzige Einsatz, da diese vielmehr erst ihren Wert erhalten, wenn sie mit geistiger Geweckheit, mit der Fähigkeit sich zu orientieren, mit Gewandtheit und Takt und andern Früchten einer allgemeinen Bildung verbunden sind’.[1)]

Inderdaad ‘Sachkenntnisse’ zijn ‘nicht der einzige Einsatz’. Ware het anders, dat zou de dood zijn van alle echte onderwijs, van alle degelijke vorming, ja van het intellectueele leven in het algemeen. Niet alleen zijn uitsluitend-business-men geen ideale lui, en niet alleen gaat de maatschappij alleen vooruit als ze beter wordt, maar wie werkelijk

1) T.a.p. blz. 515.
Ik verwijs hier tevens naar een heel goed artikel van Dr. M. Löwisch in het Zeitschrift für lateinlose höhere Schulen. Jaarg. 1907 blz. 207 vlg., getiteld: ‘Die Oberrealschule als neuhumanistische Bildungsanstalt’. Blz. 210 lezen we: ‘Ein Nachteil unserer Schule aber würde es sein, wenn man über Kraft und Stoff, über Zahl und Maschinen, über politischen und socialen Begriffen die ideale Kultur vergässe, wenn der Blick so einseitig auf die Gegenwart gerichtet wäre, dass der Zusammenhang mit der Vergangenheit darüber zerreissen würde. Das darf nicht sein und soll nach dem Lehrplan nicht sein. Auch die Oberrealschule hat eine klar vorgeschriebene l i t e r a r i s c h e und h i s t o r i s c h e Aufgabe’.
En op blz. 211: ‘Die reale Bildungsanstalt sucht ihre Stoffe gleichmässiger (dan het gymnasium) in der Natur und in allen drei Gebieten des Kulturlebens. Sie setzt nicht nur die politische, sondern auch die reale Kultur,... der idealen Kultur gleich, *ohne sie ihr überzuordnen*’.

studeeren wil, levende kennis verlangt te bezitten, weet, dat daarvoor feitenkennis noodig is, maar dat feitenkennis-alleen onmachtig is ware ontwikkeling bij te brengen.

Ieder opvoedingsinstituut moet niet vormen z.g. *nuttig*heidsmenschen, maar menschen in den vollen zin van het woord; bruikbaar, zeer bruikbaar in het dagelijksch leven, in het materieele, maar geen vreemdelingen in het hoogere, het geestesleven. Eerst dan zijn ze beschaafd, eerst dan kunnen ze hun tijd verstaan en met dien tijd inderdaad meeleven. Dan kunnen, ja dan moeten ze hun voorliefde behouden voor het vak hunner keuze en van hun bijzonderen aanleg, maar dan zullen ze nooit lijden aan de tochzooveel-voorkomende overschatting daarvan, gepaard met geringschatting voor anderer werk. Hoofd en hart, geest en gemoed, weten en kunnen, kennen en willen komen dan tot elkaar te staan in de juiste verhouding en, zelf levende in den vollen zin, zullen de zoo gevormden inderdaad het leven kunnen begrijpen.

Waarin weerspiegelt zich het leven het scherpst?

In de kunst. Bijzonder in de letterkundige kunst.

Allard Pierson was daar zoo van doordrongen, dat hij in 1894 zijn lessen opende met een redevoering getiteld: 'Kunst het aangewezen strijdperk der geesten in onze dagen'. M.i. overschat Pierson met deze absolute formuleering wel niet de soms-te-constateeren feitelijke uitwerking, maar wel de werkelijke vermogens en roeping der kunst;[1)] doch dat deze vaak den strijd overneemt en voor sommigen zelfs beslist, is een feit. En niet te weerleggen dunkt mij de bewering, dat waar de kunst zulk een plaats in het leven inneemt en de H.B.S. heeft te geven, 'modernen Humanitätsunterricht', de H.B.S. verplicht is, haar leerlingen eenig inzicht in het wezen der kunst bij te brengen. Inzicht geven in het wezen, leeren onderscheiden en begrijpen, inprenten het besef, dat kunst niet is liefhebberij, maar ernst; niet staat buiten het leven, maar een deel van het leven zelf is.

Dit is te meer noodig, daar de H.B.S.-studie, wat Huma-

1) Ik doel hier op Piersons meening, dat, waar de wijsbegeerte onmachtig bleek de levensraadsels op te lossen, de kunst die taak zou kunnen vervullen.

tätsunterricht aangaat, *eindstudie* is. Voor velen algeheele eindstudie. Bij anderen gevolgd wordt door uitsluitend vakstudie. Wie dit inziet, begrijpt tevens, dat hier gegeven moet worden: een eenigszins afgerond geheel, en dat gelet moet worden op wat de leerling voor zich-zelf later aan die studie zal hebben. Want we vormen op de H.B.S. geen toekomstige taalgeleerden, nòch artisten, nòch litteratoren. Dat kan de school niet.

H e t d o e l van het onderwijs in de letterkunde is dus de leerlingen een juisten kijk te geven op het wezen der letterkundige kunst, opdat zij met zooveel inzicht als bereikbaar is, in hun verder leven kennis kunnen nemen van de letterkundige verschijnselen. Bereikt men dit, dan zullen zij met oordeel de ontwikkeling der contemporaine kunst kunnen volgen en in staat zijn voort te bouwen aan eigen ontwikkeling door geestesgemeenschap met de beste dichters van vroeger en nu. We moeten ze leeren begrijpen, genieten, hun smaak ontwikkelen.

De Aard van het onderwijs volgt uit het Doel. De leerling wordt niet opgestoomd tot letterkundige of artist, maar moet leeren begrijpen, oordeelen, meevoelen, genieten. We hebben hier dus te doen met een verstandelijk en een aesthetisch moment. Zaak is dus het bijbrengen van inzicht in het wezen der litteraire kunst, het voortbrengen daarvan en haar ontwikkeling (litteratuurgeschiedenis) en vooral het vormen van den smaak en het critisch oordeel. Want daardoor alleen heeft het letterkunde-onderwijs blijvende waarde. Hier vooral geldt wat Willmann zegt: ‘Der Erwerb von Fertigkeiten, Kenntnisse, Einsichten ist dieser Auffassung nach erst dann ein wahrer und rechter, wenn er sich in persönliche Eigenschaften umsetzt, in unser ganzes Leben einschmilzt und dasselbe dadurch verfeinert und veredelt; erst damit werden Erkenntniswerte und Kunstschöpfungen zu eigentlichen Bildungsmitteln erhoben, zu Materialien des inneren Ausbaues.’[1)]

Dit nu is m.i. tot nog toe het minst tot zijn recht gekomen. Het letterkunde-onderwijs was meestal intellectualistisch in den kwaden zin van het woord. Dit is historisch ver-

1) Didaktik II, 17.

klaarbaar. Toen de H.B.S. werd opgericht, wisten velen, zelfs onder hen, die er aan verbonden werden, niet wat de school kon en moest geven. Sommigen beschouwden ze als een soort hoogeschooltje en doceerden meer dan ze onderwijs gaven. Daarbij kwam de groote vooruitgang der zoogenaamde exacte wetenschappen en in verband daarmee het opkomen der moderne taalwetenschap, die het een prettig gevoel vond ook een zelfstandige wetenschap te zijn, welke in methode niet behoefde onder te doen voor de z.g. positieve wetenschappen. Daardoor reageerde ook zij tegen vroeger vaak voorkomend vaag gefantaseer. Feiten, plaatsen aangeven en anders zwijgen, werd de leuze. De goede leuze! Want dat het fantaseeren werd weggedrongen, was goed. Verklaarbaar zelfs, dat het ondoordachte aesthetiseeren werd op den achtergrond geschoven. Maar verkeerd was het, nu alles wat aan fantasie en schoonheidsleer herinnerde weg te duwen, zooals ook al gebeurde. En beslist noodlottig was het te vergeten dat *Kunst* en *Wetenschap* elkaar niet dekken, dat de schoonheid er is krachtens geboorterecht en dat de schoonheidsleer dus mee mag en moet spreken bij de vorming der jeugd. De philologie, die op haar eigen terrein groote dingen heeft gedaan, druppelde door naar de school, en 't had er wel eens iets van of de H.B.S. philoloogjes en litteratuur-historici-in-miniatuur moest leveren. De leesles werd op de eerste plaats, bleef vaak op de eenige plaats, grammatica- en taalles. Vondel, Huygens, Hooft, Da Costa, Staring, Potgieter werden kapstokken om taalgeleerdigheid aan te hangen. De litteratuurles werd opeenstapeling, van-buiten-leeren van feiten, namen, jaartallen, titels. En dat alles was de dood voor het kunstgevoel en de liefde tot de schoonheid. Want de kunst leeft vàn liefde, uìt liefde. En de aangeduide wijze van doen sproot niet uit liefde, en bewerkte dus afkeer, verlaagde de poëzie. Hoe ter wereld zal een leerling eerbied krijgen voor een gedicht van Vondel, als hem daarbij nooit gewezen wordt op het mooie beeld, het klare geluid, de muziek van het rhythme, maar als hij de onsterfelijke verzen moet gaan ontleden, moet zeggen, wat voor woordsoorten er in voorkomen en gedwongen wordt profanatie op profanatie te bedrijven? En dat onder voorwendsel de litteratuur te bestudeeren!

De gevolgen bleven dan ook niet uit. Te dikwijls heerschten

saaiheid en verveling in een les, waar opgewekt leven kon zijn als nergens anders. Ze zijn er nog bij massa's in ons land, die aan de litteratuurles nooit terugdenken als aan een uur, waarin ze ook maar van tijd tot tijd genoten hebben. Ik ken er zelfs, die de uiterste moeite hebben gehad om hun liefde voor een dichter warm te houden bij de ontleedkundige manipulaties van hem, die de liefde had moeten aanblazen, bij de bedoelde individuën had *kunnen* aanblazen, tot hartstocht.

De gevolgen bleven niet uit. Ik herhaal het. Zie eens rond u. Luister eens in uw omgeving. Nemen veel beschaafden onder ons volk ooit een dichter ter hand? Kunt ge nog niet herhaaldelijk hooren, dat kunst geen ernst is, dat dichters onmogelijke, onpractische menschen zijn, met wie niets is aan te vangen, dat het leven geen droomen vraagt maar werkelijkheid. Alsof de materie alleen werkelijkheid ware! Alsof ijdel gedroom ooit tot groote kunst had gevoerd!

Ik wou dat Hugo Verriest hier het woord kon nemen. Want niet alleen in Vlaanderen mankeerde er veel. Ook hier. Toen Gezelle in 1858 zijn landgenooten verbaasde en ergerde door zijn onderwijs, was hij niet alleen hèn een halve eeuw - en meer - vooruit, maar ook ons. En hoewel er natuurlijk leeraren zijn, die de letterkunde-les beschouwen als middel ter inwijding in litteratuur, hun aantal is nog te klein. Het is treurig, maar onder de geroepenen om letterkunde te onderwijzen, zijn er nog die sollen met kunstwerken om er wee van te worden. Hoor maar eens wat er op eindexamens wel gevraagd wordt. Rotgans, den boerenkermisman, moet een leerling kennen of Tollens, of er wordt door den examinator en zijn slachtoffer gepeuterd en geplozen aan een *versje*, - het woord en de toon zeggen alles - van Vondel of Hooft of Potgieter, - de modernen zijn gewoonlijk door onbekendheid of geringschatting schotvrij, - en als we dan eerst een zangerigen regel hebben hooren radbraken als:

> 't Wild vogeltje, dat zingt daar 't onbeknipt is,
> ‘Al d'open lucht is mijn!’

dan blijkt, dat dit gedicht niet is gekozen omdat het zoo mooi is, maar omdat over de woordjes *dat* en *daar* zoo'n dikke grammaticale boom valt op te zetten.

Hoe zal door zulk een examinator een dichter in de klas worden behandeld? Ik beschrijf het niet, maar ieder zal wel met mij gelooven, dat wàt zijn leerlingen in de letterkundeles ook hooren zullen, dat de kunst leven is vernemen zij stellig niet; dat kunst ernst is, wordt hun niet alleen niet gezegd, maar werd het beweerd, zij zouden het niet gelooven door de wijze, waarop zij er mee zien sollen.

Gelukkig, in de laatste jaren zijn we veel vooruitgegaan. Dank vooral de beweging der tachtigers drong langzamerhand beter kunstbegrip door tot de menigte, ook tot de docenten. Er kwamen er hoe langer hoe meer, die met geestdrift hun taak aanvaardden - als hun geestdrift ten minste door hun philologische opleiding niet was gedoofd geworden. Wat helaas ook al voor-kwam en komt. Want de vraag mag en moet gesteld, of op de plaatsen waar liefde voor de letterkundige kunst moet worden gewekt, dit wel steeds gebeurt, of daar vaak niet het tegengestelde geschiedt? En toch kàn niet alleen degelijke wetenschap gepaard gaan met gevoel voor en eerbied tot de schoonheid, maar de hoogste ontwikkeling eischt beslist hun samengaan.

Toch, gelukkig alweer, waren er die zich aan verwetenschappelijking wisten te onttrekken en oogen en ooren wijd openzetten voor de klanken en beelden, die uit ons tegenwoordige leven van alle kanten op hen aankomen. En gingen sommigen van hen bij hun onderwijs-opvattingen tot uitersten, dat behoeft ons niet te verontrusten. Elke reactie slaat eerst door. Maar wat we als zuivere winst kunnen boeken zijn: het begrip van het tegenwoordige, en het gevoel voor het schoone. Vergat men al eens, dat het heden in het verleden wortelt, dat subjectiviteit veel is, maar niet alles, dat door degelijke feitenkennis en goed inzicht in het wezen van de kunst niet alleen de betrekkelijke, maar zelfs min of meer de volstrekte waarde van eenig kunstwerk is te bepalen, en dat de leeraar in litteratuur ook de taak heeft het meedeelen van een zekere hoeveelheid Geistigen Güter, zooals Willmann zou zeggen en dus de litteratuurgeschiedenis niet geheel mag geschrapt worden, - de hoofdzaak was toch bereikt: litteratuuronderwijs was geen taalonderwijs, vooral geen grammatica-onderwijs meer.

De reactie zal ook leeren. En daar ze op zuiverder in-

zicht leeft dan de oude richting, zal zij eerder tot het juiste midden komen.

Als ik nu ga trachten te zeggen, hoe ik mij voorstel, dat het letterkunde-onderwijs zal worden gegeven in de toekomst, leg ik er den vollen nadruk op, dat ook hier geen tot in bijzonderheden afgeperkte regels kunnen worden gegeven. Dat kan voor geen enkel vak, en allerminst voor dit. Maar enkele gezichtspunten kunnen toch worden aangewezen.

Letterkunde-onderwijs is kunst-onderwijs. Natuurlijk moeten dus de kunstwerken spreken op de allereerste plaats. Dit is de grondwet. Het middel om dat te bereiken is: lezen en vertellen. Dient het leesonderwijs in de lagere klassen allereerst om te leeren begrijpen en is het daar dus overwegend taal-onderwijs, in de hoogere klassen heeft het de taak te leeren lezen, maar ook en vooral te leeren genieten. De stof, die in de lagere klassen meer middel was, wordt nu doel. Vandaar dan ook, dat er zoowel cursorisch als analytisch moet worden te werk gegaan. Vooral leze de leeraar zelf véél voor. Muziek kan toch ook dan alleen werken als ze goed wordt uitgevoerd! Voor dat voorlezen moeten de contemporaine schrijvers bijzonder in aanmerking komen, 1o omdat die kunst geven van onzen tijd, en 2o omdat hun kunstbegrip over 't algemeen zuiver is. (Ik spreek hier natuurlijk niet van de ook nu talrijke epigonen.) Ook de 17e eeuw echter moet aan het woord komen. De 18e mag maar even meespreken. De tijd toch is zeer beperkt. Bij dit lezen trachte men het karakter van een werk te bepalen, en te doen uitkomen, te doen voelen en inzien, waardoor het werk mooi is.

In hoeverre de leerling zelf voortbrengend kan meewerken, valt op deze plaats moeilijk te behandelen. Die zaak is niet zoo gemakkelijk met een paar woorden aan te geven, en hoort meer in een vaktijdschrift thuis.[1)]

Bij dat lezen doen zich verschillende moeilijkheden voor.

1) Ik verwijs hier o.a. naar de belangwekkende brochure van Dr. Martin Severus: Der Notstand des deutschen Unterrichtes in den oberen Klassen unserer höheren Schulen. Eine Schrift für Lehrer und Laien. Leipzig. P. Eger. 1906.

Ten eerste zijn veel schrijvers geheel of gedeeltelijk ongeschikt voor de school, door de stof die ze behandelen of door de wijze waarop ze die verwerken. De moreele verantwoording van den docent dwingt hem soms veel te laten liggen, wat hij, van uitsluitend artistiek standpunt uit, gaarne zou behandelen. Ten tweede gaat veel van het beste onzer letterkunde ver boven het bevattingsvermogen onzer leerlingen. Om auteurs te kunnen begrijpen is dikwijls te veel voorkennis noodig. Mij dunkt, dat onze letterkunde in dit opzicht in beslist minder gunstige omstandigheden verkeert dan b.v. de Duitsche. Schiller en Goethe hebben in veel van hun werk meer wat jongelui kunnen bevatten en wat hen aantrekt, Shakespeare spreekt directer tot hen dan Vondel in zijn drama's.

De derde moeilijkheid is het gebrek aan goede leesstof op veel scholen. Zeker we hebben bloemlezingen bij de vleet maar op vele is critiek mogelijk. De meeste geven òf te kleine stukken, waardoor de lectuur niet beklijft, òf bevatten te veel conventioneel-mooi-gevonden dingen, òf bij hun samenstelling heeft de compilator meer met zijn eigen smaak rekening gehouden dan met het bevattingsvermogen der leerlingen, òf ook zondigen sommige werken door gebrek aan distinctie.

Maar deze moeilijkheid is te boven te komen. Als men maar inziet, dat, evenzeer als er voor het onderwijs in natuurkunde b.v. hulpmiddelen noodig zijn, deze ook moeten worden aangeschaft voor het onderwijs in letterkunde, komt men er van zelf toe op elke school een zeker aantal exemplaren van schrijvers aan te schaffen, die dan wel niet in hun geheel behoeven te worden gelezen, maar waaruit de docent kan kiezen wat hem geschikt dunkt. Als er een boek is voor elke twee leerlingen is het voldoende. Wanneer zoo op een school aanwezig zijn b.v. de bloemlezingen van Vondel, Hooft en Huygens door Moerkerken, die uit Rodenbachs, Gezelle's, Stijn Streuvels' en Potgieters werken, het Proza van Van Looy, de Camera Obscura, Gedichten van De Genestet, van Perk, van Da Costa; ‘Vlaamsche Oogst’, ‘Dichters van dezen tijd’, de XII oude Liederen in de uitgave van Moerkerken Jr., Esmoreit bezorgd door Dr. Leendertz, enz. enz. dan beweegt zich de leeraar geheel vrij en kan van een schrijver zooveel behandelen als hij op een bepaald

oogenblik en voor hem bekende leerlingen het meest geschikt acht. Dit kost geld, zeker, maar dat geld is te verkrijgen, als het inzicht er maar is.

Het lezen moet worden gesteund door behandeling der kunstleer. Men schrikke asjeblief niet van het dikke woord. Want een behoorlijk inzicht in kunst is te geven zonder te hoog te vliegen, als 't maar gebeurt aan de hand van voorbeelden, als men maar laat hooren en zien. De docent die zijn stof in dit opzicht werkelijk beheerscht, kan wat hij beweert voldoende verluchten om abstracte redeneering onnoodig te maken.

Natuurlijk moeten hier de juiste begrippen worden bijgebracht betreffende termen als gebonden en ongebonden stijl, lyrisch, episch, dramatisch, het vers, het tragische, het rijm, enz. En dit moet systematisch gebeuren, ten eerste om geen hoofdzaken te vergeten, en ten tweede, omdat dan alleen deze begrippen werkelijk kunnen verklaard worden. Dit moet - het spreekt van zelf - beknopt geschieden en aanschouwelijk. Hier valt nog heel veel te verbeteren. De enkele handboeken, waarin de kunstleer behandeld wordt, toonen het overtuigend. Want wat die geven is uiterst slordig en onvoldoende. Een paar voorbeelden ten bewijze.

Eén schrijver zal de leerlingen zeggen wat dramatische poezie is.

'Bij de *dramatische* poëzie doet de dichter zijne personen sprekende optreden en moet de *lezer* uit de gesprekken den loop der gebeurtenissen trachten na te gaan.'

Ik onderstreep alleen het woord *lezer* (ofschoon er meer in dit zinnetje zit, dat te critiseeren valt), waaruit helder blijkt, hoezeer de leerlingen op een dwaalweg worden geleid door zulk een voorlichting.

Nog een ander schrijver citeer ik, die beweert: 'Het proza is los van elken band. Rijm, maat of toonval worden bij het proza niet in acht genomen, helderheid, fraaie zinbouw, pittige woordenkeus, klankrijkheid zijn hier de hoofdvereischten!'

Is het niet verschrikkelijk! Ik ben maar niet begonnen te onderstreepen, want dan was elk woord haast aan de beurt gekomen.[1)]

1) Ik noem met opzet niet de auteurs der werkjes, ten einde dit opstel zoo objectief mogelijk te houden.

En dat nà Van Deyssels hymne op het proza!

Nu vraag ik, wat zal er bij zulke voorlichting betreffende het formeele, terecht komen van de behandeling van het essentieele, van het wezen der kunst? En toch dáár komt het op aan. Dàt is de kern van het onderwijs, waaromheen alles moet worden gegroepeerd. Weet een leerling niet, dat kunst ernst is, dat poëzie niet is iets buiten den mensch, maar in hem, in hemzelf ook; dat kunst waar moet zijn, op straffe van geen kunst te wezen, wat heeft hij dan aan het kennen van enkele termen? Het zal hem eerder schade dan goed doen. Hij zal meenen dat hij wat weet van iets, dat hem in het wezen geheel vreemd is gebleven. Hij zal gaan meedoen met de velen, die maar-raak-praten over poëzie, over subjectiviteit, realisme, naturalisme, rhetoriek, tendenz, mystiek, ja mystiek ook al! Zeker! en hij zal hoe langer hoe verder afdwalen.

Neen, eerst en vooral komt het er op aan, goed te doen zien, wat het essentieele is in de kunst, in al haar uitingen. Wie weet, dat zij is de bloei van het leven, wortelend in het leven, het sierend en vooral het leven gevend, die kan begrijpen, waarom ze zoo hooge plaats inneemt in onze schatting, waarom we eerbied vragen voor haar ernstige beoefenaars. Hij zal niet door het onechte worden afgetrokken van het echte. Vooral moet goed worden besproken, wat rhetoriek is en er voortdurend op worden gehamerd, dat, waar zuiverheid en oprechtheid ontbreken, wel de schijn der kunst kan aanwezig zijn, maar ook niet meer dan de schijn. Want is het niet waar, dat juist door de schuld van zooveel derde, vierde, tienderangsdichters het vooroordeel bij de massa tegen dichtkunst in 't algemeen zoo gerechtvaardigd lijkt?

Dit alles schijnt abstract, maar kan toch aanschouwelijk worden voorgedragen. Steeds worde het voorbeeld gegeven. Daarenboven, onderwijs geven is ook een kunst, die sommigen mogelijk maakt wat anderen nooit zullen bereiken, doordat ze de onderwijsgave òf missen òf niet ontwikkeld hebben. Als allen dat wilden inzien, zou er heel wat minder onheil in de onderwijswereld zijn aangericht.

Daar letterkunde-onderricht kunst-onderwijs is, ligt het voor de hand, dat de docent in litteratuur herhaaldelijk zal ver-

wijzen naar andere kunstuitingen. Men versta dit niet, alsof wij zouden aandringen op een cursus in algemeene aesthetica en kunsthistorie. Maar wie bv. het wezen der lyriek aan zijn leerlingen wil duidelijk maken, mag niet zwijgen van de muziek, zoo min als bij het bespreken van plastiek de beeldende kunsten ongenoemd mogen blijven. Als men in het laatste geval een werk van bv. Meunier laat zien is het zoo gemakkelijk de karakteristieke lijnen aan te wijzen, waarmee het karakteristieke woord in de litteratuur overeenkomt. Handelt men over epiek, de schilderkunst staat gereed om te helpen. Zet men ter verklaring der termen realisme en idealisme Warenar en Granida tegenover elkaar, wat zullen dan Jan Steen en Watteau of Rossetti geen diensten kunnen bewijzen! Wie over symboliek of impressionisme spreekt, vindt voorbeelden te over bij onze hedendaagsche schilders om door aanschouwing de moeilijke begrippen te verduidelijken.

Behalve dat de aangestipte handelwijze de leerlingen zuiverder leert zien wat letterkundige kunst is, heeft ze nog het groote voordeel, dat ze doet beseffen hoe alle kunstuitingen samenhangen èn onderling èn met den ontwikkelingsgang der maatschappij.

Voor dit alles is materiaal noodig: boeken, platen. En dat kost geld. Zeker, vooral daar de afbeeldingen goede reproducties moeten zijn, omdat ze anders le niets bewijzen en 2e den smaak bederven. Maar màg dit een bezwaar zijn? Of is het een bezwaar tegen het natuurkundig en natuurhistorisch onderwijs, dat om het goed te geven, soms zeer kostbare hulpmiddelen moeten worden aangeschaft? Het zou dwaas zijn, dit te beweren. Zoo ook is het geld, uitgegeven aan goede reproducties, uitstekend besteed. Als we de epiek van ‘De Nachtwacht’ hebben doen spreken, als de plastiek van Meuniers ‘Verloren zoon’ of de geweldige tragiek van Israels' ‘Een Zoon uit het oude volk’ de leerlingen heeft ontroerd, hebben we dan niet veel, niet heel veel bereikt?

Belangstelling wekken voor wat mooi is, ziedaar onze eerste taak. Belangstelling door goed leeren zien, begrijpen en doorvoelen. Vandaar dat ook uitstapjes, schoolreisjes zulk een nut hebben. Een paar keer bezocht ik reeds met een paar klassen Xanten en Kalkar en had toen evenzeer de ge-

legenheid te zien wèlk een uitwerking het aanschouwen van de daar aanwezige superieure kunst kon hebben op jongelui, die daarop voorbereid waren, als toen ik met hen het Rijksmuseum en het Stadhuis van Van Campen bezocht. In deze richting ook is veel te doen, zonder dat dit nog groote kosten vergt.

Het ligt voor de hand, dat van hetgeen in een stad op kunstgebied voorvalt, ook zooveel mogelijk gebruik moet worden gemaakt, om het onderwijs in kunstbegrijpen te te steunen.

Ook de Geschiedenis der Letterkunde moet systematisch behandeld worden. Sommigen beginnen liever met de 19e eeuw, anderen met de 17e of de Middeleeuwen. Dat moet ieder weten voor zich zelf. Maar de systematische behandeling dunkt mij noodzakelijk, omdat zij het best den groei en de ontwikkeling der kunst kan laten zien, het verband kan toonen tusschen leven en kunst en daardoor vooral het betrekkelijke laat begrijpen van alle uitingen. Zoodoende hoedt zij voor overschatting.

Natuurlijk moet ook dit onderwijs steeds verlucht worden door voorbeelden. Daarbij kunnen alle kunsten hun diensten bewijzen.

Op de H.B.S. kan b.v. de Renaissance niet zóó behandeld worden als op het gymnasium, maar met verwijzing naar de architectuur en de beeldende kunsten, valt veel te bereiken. Er is geen beter kort begrip van de Renaissance te geven dan het vertoonen en bespreken der Scuola d'Atena van Raffael. Zet Van Campen's Stadhuis naast de Nieuwe Kerk en de jongelui *zien* de Renaissance in ons land doorgedrongen. Ik doe maar weer een enkele greep, maar ieder vat, hoe rijk materiaal hier te onzer beschikking ligt.

Bij dit punt alweer moet worden gewezen op het gebrek aan goede handleidingen. De meeste zijn òf te uitgebreid voor de H.B.S., of dòrre en droge feiten- en namenlijsten, òf zijn slecht geordende compilaties van grootere werken, zonder wel-overwogen verdeeling, zonder licht en schaduw. Systematisch, helder, beknopt en toch scherp bepalend, ook heenwijzend naar andere levensuitingen, is er geen. Er is

door een paar mannen een welgemeende poging gedaan, maar hun werk geeft nog te veel aanleiding tot critiek.

Wie een bruikbaar boek wil leveren, moet daarbij er ook rekening mee houden, dat, evenzeer als de nederlandsche litteratuur-les de kunstleer geheel op zich moet nemen, ook hier de andere litteratuur-docenten steun behooren te vinden voor hun onderwijs. De nederlandsche letterkunde-les geeft de concentratie der litteratuurhistorie. Dit is noodzakelijk, omdat de hoofdstroomingen in de kunst Europeesch zijn. Gothiek, Renaissance, Rococo, Romantiek, Moderne Kunst, ze kunnen geen van alle begrepen worden, als we niet over de grens gaan. Wat een sage is, om nog een voorbeeld te noemen, wordt eerst dan ten volle duidelijk, als we, een der groote behandelend, laten zien, hoe dezelfde stof in verschillende landen en tijden veranderingen onderging, veroorzaakt door het anders-zijn van tijden en kunstenaars. Daarbij kan dan meteen worden aangetoond, hoe betrekkelijk het woord oorspronkelijkheid is, en hoe de geschiedenis bewijst, dat ‘auf dem Gebiete der Kunst Schaffen heisst, nicht Mittel erfinden, sondern mit bekannten Mitteln neue Wirkungen erzielen’.[1)] En alweer komen de andere kunsten aan het woord. Als we de leerlingen een beter begrip van de Faustsage willen bijbrengen dan de groote massa heeft, dank zij de verknoeiing der stof in het door Gounod gebruikte libretto, hebben we hun Rembrandt's ets maar te laten zien, evenzoo als bij het spreken over ‘De Wandelende Jood’, de prentjes in Champfleury's ‘Histoire de l'imagerie populaire’ goede diensten kunnen bewijzen.

Oogen en ooren wijd openzetten, als 't ooit noodig is geweest, dan nu, waar van alle kanten nieuwe ideeën worden verkondigd, nieuwe kunstuitingen naar ons toedrijven, waar wij in wat bij ons geluidt, denzelfden toon hooren als die ginds over de grenzen klinkt, waar de invloeden van vreemden telkens en overal zijn waar te nemen. Vandaar dan ook, dat namen als Tolstoi, Hauptmann, Ibsen, Maeterlinck, Morris, Ruskin vanzelf in de litteratuurles zullen worden genoemd. De docent, die met zijn tijd meeleeft, heeft ze vaak uitgesproken, eer hij er

1) Quicherat, aangehaald bij F.X. Kraus. Geschichte der Christlichen Kunst II 150.

aan dacht, want ze dringen zich bij zijn betoog van-zelf aan hem op, zoo goed als, wanneer hij over strekkings-romans sprekende natuurlijk op de eerste plaats den strekkingsroman bij uitnemendheid noemt, den onsterfelijken Don Quichotte. En dan gaat hij natuurlijk met zijn leerlingen: Van Looy's prachtig stuk ‘La Mancha’ genieten.

Zegt iemand, dat zoodoende geen les wordt gegeven in Nederlandsche letterkunde, dan is het antwoord, dat wie de jongelui ontvankelijk maakt voor het beste in de wereldlitteratuur, ze vanzelf voorbereidt de eigen letterkunde te waardeeren en te genieten.[1)] Ze zullen daardoor tevens behoed worden voor zelfgenoegzame overschatting van eigen productie, terwijl juist de vergelijking hen ook kan leeren hoe heel mooi onze eigen kunst is.

Men ziet dat de stof rijk is. Maar niet alles behoeft ieder jaar afgehandeld te worden. De ervaren docent weet te kiezen. Het eene jaar dit, het andere dat. Daardoor ook zal zijn onderwijs niet licht aan een schema blijven hangen en dood gaan, maar 't zal levend zijn, doordat het uit frissche indrukken spruit. En als het levend is, zal het leven wekken.

Van groote beteekenis is het daarom ook, het zieleleven van een dichter voor onze leerlingen open te leggen.

Dit gedeelte van onze taak is wel het meest verwaarloosde en roept toch zoo allerdringendst om recht. Want de kunstenaar en zijn kunst zijn één, op straffe van rhetoriek. Daarom moeten we laten zien, dat de kunstenaar schept, omdat hij moet, omdat dit zijn natuurlijke levensdaad is, zonder welke hij niet leven kan, omdat het lied, eenmaal ontvangen, misschien wel lang slaapt in zijn ziel, maar eindelijk toch onweerstaanbaar naar buiten dringt, als de ‘aangename tijd der barensveerdigheid’ gekomen is.

Dit is mee het moeilijkste van onze taak. Immers kunst is resultaat van veel doorleven en denken, van veel leed en strijd, van o zoo teer voelen, en zien met heldere oogen. En waar twee gewone menschen elkaar al zoo moeilijk kunnen doorgronden en vaak geen besef hebben van wat in elkanders

1) Ik verwijs hier naar het reeds vermelde opstel van Löwisch blz. 208 en vooral naar het artikel in Taal en Letteren 1905, blz. 549 van G. Bolkestein: ‘Inperking van Literatuuronderwijs’.

binnenste omgaat, daar zal het voor leerlingen der Hoogere Burgerschool, die nog ver zijn van de rijpheid van den volwassen mensch, uiterst moeilijk wezen, de gecompliceerdheid van zoo menig dichter na te voelen en te denken. Dat kunnen veel volwassenen zelfs niet, dit proeven van de minste nuance, dit voelen, welke zin er in een schijnbaar onbeteekenend woord ligt besloten.

> Quand je vous livre mon poème
> Mon coeur ne le reconnaît plus,
> Le meilleur demeure en moi-même,
> Mes vrais vers ne seront pas lus.

Wel worden hier dus vereischt een gemak van verplaatsing in anderen, een levenservaring en kennis, die we bij onze jongelui niet mogen verwachten, al moeten we er terstond bijvoegen, dat we meermalen verrast staan, als we onverwacht en onvermoed een blik kunnen werpen in een jongensziel.

Maar - onderwijs geven is groote kunst. Die kunst moet zich hier toonen. De leeraar moet worden middelaar tusschen leerling en dichter. Den eerste heeft hij binnen te leiden bij den laatste. Dat kan, ook doordat de jeugd, ondanks veel verplattende invloeden, toch steeds zal blijven beschikken over haar groote schat: het enthousiasme. Als wij die geestdrift maar weten te gebruiken, ze opwerkken, inplaats van uitdooven, zooals ook al gebeurt, zie dan eens hoe ze zitten te luisteren als we vertellen wàt er eigenlijk gebeurt, als ‘de woorden lichtend geboren worden in den geest des dichters’, als we den kunstenaar volgen in het uitwerken van het plan, in het opbouwen van een kunstwerk in zijn geest, tot het rijp is voor uitvoering. Als ze zoo kunnen nagaan, hoe de dichter, zonder poëtica, zonder opzettelijk opvolgen van regels, werkt, puttend uit zijn rijpen geest, dan hebben ze het tòch gezièn, dat kunst noodzaak is en resultaat van verdiept en verhoogd leven. Iets blijft hun hiervan zeker bij. De jeugd is eerlijk in haar voelen en zal het eerlijke van het werk begrijpen.

Lees Gezelle met hen. Luister samen naar diens zielekreten en bouw zoo in de les dat mooie karakter op; volg Perk in zijn zoeken naar de Δειν□ Θε□; zet den De Genestet van den Sint-Nikolaasavond naast dien der leekedichtjes, den overmoedig-joligen spotter, tegenover den weemoedig-twijfelenden pein-

zer; laat zien hoe Da Costa's geloof alleen den sleutel geeft tot zijn dichten, en leer aan hem, dat wat velen rhetoriek lijkt geen rhetoriek blijft voor wie die ziel in laaien gloed hebben zien branden; leer hen begrijpend meevoelen met Penning, met Rodenbach, met Hélène Swarth, met Van Eeden; leer hen de diepte van wijsheid en ernst proeven in Huygens' evenwichtige ziel en laat hen Vondel naoogen in zijn àl hooger vlucht bij 't stijgen van zijn jaren! Ze zullen luisteren, want het levende komt tot hen en dat dwingt steeds tot hooren.

Ook hier weer is overal steun te vinden. Rembrandts, Wagners, Beethovens ontwikkeling, Israels' groeien van romantiek tot waarheid kunnen hier even gelukkig helpen als de Nuit de Mai of de ode An die Künstler. En hierbij zal dan nog dit belangrijke feit duidelijk worden, dat wel de poëet geboren wordt, maar dat de kunstenaar in hem zich moet ontwikkelen door harden arbeid; dat geen kunstwerk van blijvende waarde ontstaat uit een bevlieging van onbewusten scheppingsdrang, maar door zwaar werken in uren van verhoogde levenskracht en helderziendheid, en dat eerlijkheid en nederigheid twee onontbeerlijke factoren zijn voor hooge kunst.

Zou niet de leeraar, die dìt zijn leerlingen heeft aangetoond, hun honderdmaal meer hebben geschonken, dan wanneer hij ze wie weet hoeveel zoogenaamde feiten had ingepompt?

Is dit alles nu bereikbaar of werd hier een ideaal beschreven? Ik weet, dat er zijn, die het laatste denken. Toch vergissen zij zich. De docent, die leeft in zijn vak en voor zijn vak, kan geven wat we boven aanduidden.

Dit is het belangrijkste van alle punten, die we in dit opstel dienen te bespreken. De litteratuurdocent moet inderdaad litteratuurdocent wezen. Want de leeraar is *de* methode. Of hij zus of zoo doet, de hoofdzaak is, dat hij bezield zij. Die bezieling zal van zelf naar buiten stralen. Hij moet beschikken over soliede, maar ook veelzijdige kennis. Of is het misschien beter te zeggen: veelzijdige belangstelling? Want natuurlijk kan hij niet van alles op de hoogte zijn als vakman. Wel kan hij als belangstellend toeschouwer veel leeren begrijpen.

Fijn en diep-voelend mensch, bezield door liefde voor de

natuur en de schoonheid; kennend het leven, het zieleleven het meest, geestelijk-verwant met de dichters, moet zijn oor de echte taal van de onechte weten te scheiden, moet zijn hart het onechte gevoel gemakkelijk schiften van het echte. Als de kunstenaar met den vreemden gloed in de schoonheidsdronken oogen langs hem heen gaat, moet hij kunnen vermoeden, wat er in diens geest en gemoed gebeurt, welke wonderen van bevruchting tot een nieuw leven van glanzende schoonheid de δα□μων staat te verrichten.

Daarbij moet hij zijn echt en oprecht in alles. Alleen het echte heeft opvoedende kracht. Bovendien, aan oprechte geestdrift (het meest als ze ingehouden spreekt) kan op den duur niemand zich onttrekken. Maar evenveel kwaad als de huisbakken behandeling der litteratuur kan stichten, evenveel schade doet de opgeschroefde, nageprate bewondering.

We veroordeelen rhetoriek in de kunst.

We veroordeelen ze niet minder bij den docent.

De rhetorische docent leidt niet, maar misleidt.

Minder gevaarlijk dan deze is dan nog de man die onverschillig staat tegenover de poëzie. Want deze, doordat hij afstoot met zijn koud bedrijf, wekt ongewild reactie. Dan duikt menig leerling weg in zichzelf, voelend het onrecht wat gebeurt, en vreezend, dat wat hij toch weet mooi te zijn, zal bevriezen onder den kouden adem.

Zoo heerlijk een taak als inwijden in letterkunde vereischt werkelijk roeping. Voor den docent geldt ook, dat hij niets bezit als hij de liefde niet heeft. Waar geen liefde is, is geen waarheid, geen schoonheid, geen vruchtbaarmakende kracht, geen leven. En daarom, alleen wie houdt van kunst, en ze begrijpt, moest leerlingen daarover mogen onderhouden. Alleen hij toch, die kàn doordringen in de ziel eens kunstenaars vermag daarover te spreken zonder dwalingen te vertellen. Dan hoeft hij in de school niet te komen met hooge, dorre theorieën, maar doordat zijn oor gevoelig is voor klank en rhythme, zijn oog voor plastiek, kan hij zijn stem buigzaamheid geven en klank en zoo herscheppend het kunstwerk zelf doen spreken. Hetgeen toch zijn taak is.

Een slecht violist ontroert ons niet, al speelt hij Bach's Chiaconne.

En is verzenzeggen ook niet een kunst?

Zeker, iets is meer dan niets en wie zonder pretentie feiten meedeelt, heeft zeker de kennis van den leerling vermeerderd. Maar eigenlijk toch is hier feiten meedeelen niets, als daarop niet begrijpen, meevoelen, genieten volgt. Hier moet geestdrift gewekt! Dat kan niet, wie geen geestdrift gevoelt. Hier moet ontroering sidderen! Wie kan dat veroorzaken, zonder zelf ontroerd te wezen? Hier moet eerbied geleerd! Wat zouden woorden baten van iemand, die zelf zich niet in eerbied buigt? Hier moet bewezen, dat kunst het leven mooi maakt, dat zij levendmakend werkt. Kan dit anders geschieden dan door het voorbeeld? Kan hij het, die kunst buiten zijn ernstige bezigheden stelt, die zelf nooit door haar tot hooger leven is opgevoerd? Gezelle wist het wel:

> Vergeefs zal ooit onschoone hand
> Naar schoonheid durven grijpen;
> Men kan den eenen diamant
> Maar met den anderen slijpen.

Een ieder kent Balestrieri's schilderij ‘Beethoven’, waar een kleine groep in den ban van Beethovens kunst zit te luisteren in roerlooze aandacht, starend voor zich uit, stil, met groot-open oogen, onbeweeglijk, want de schoonheid is gekomen en heeft allen vastgegrepen, onweerstaanbaar.

Zoo doet ook de goedgeuite woordkunst. Die dwingt ook tot luisteren, die grijpt ook vast, ontrukt ook aan de omgeving, voert ook op, doet ook staren zonder zien in de wijde verten der poëzie.

En dat kàn, dat kàn ook in de school!

Doorenbos bewees het, en Gezelle en Verriest. Hebben we het niet allen ervaren, toen Verriest zijn wonderen tocht deed door ons land en honderden uit alle kringen, ook zij, die zich nooit met kunst inlieten, om hem heendrongen, naar voren schoven, tot vlak bij die hooge gestalte om toch maar niets te verliezen van wat die ‘kranke’ stem kwam vertellen! Daar zaten ze te luisteren ademloos, met gloedvolle oogen, geboeid door die woorden en gebaren en beelden, ja, maar vooral gebonden door wat er in, onder, achter die woorden, gebaren, beelden, bewoog en daaraan leven gaf: de liefde voor Gezelle, de eerbied voor de schoonheid, de

ontroering der kunst, de echtheid en oprechtheid, spontaan sprekende uit dat van poëzie overstroomende gemoed.

Die tochten van Verriest zijn een weldaad geweest voor geslachten. Want, wie zich eenmaal aan hem warmde, voelt dien gloed zijn leven door in de aderen trillen. Zijn verschijning was als het antwoord op Hello's oproep: ‘Réveillez donc dans le public l'inquiétude du beau’.

En ‘réveillez donc dans le public l'inquiétude du beau’, moet ook de leuze worden van de docenten in litteratuur. Het is noodig voor zoo velen. Het brengt zoo veel geluk aan allen bij wie die onrust is gewekt. En er moet nog zooveel gebeuren. Te vaak stuiten we zelfs daar op tegenwerking, waar we hartelijke instemming hadden mogen verwachten. Dat komt doordat de belangstelling ontbreekt. Als die eenmaal bij velen is gewekt, en eerbied voor de kunst, gebaseerd op het juiste begrip van haar beteekenis, zal leven in alle kringen waar onze leerlingen verkeeren, dan zal er in de weinige uren, dat wij hen kunnen onderrichten, heel veel te bereiken zijn.

Wie durft zich vergelijken bij Gezelle of Verriest?

Kunnen wij evenwel niet zoo veel als zij, wij kunnen toch veel, als ons maar evenveel liefde en eerbied bezielt als waarvan zij gloeiden. Dan kan het ook bij ons voorkomen, dat wij in onze beste oogenblikken onze leerlingen treffen door het echte accent, dat klinkt in onze stem. Zoo iets gebeurt werkelijk soms. Gewoonlijk geheel onverwacht, dikwijls zonder dat de docent zich er van bewust is, zonder dat hij kan weten, wat daar een oogenblik omging in het gemoed van dien jongen of dat meisje. Misschien zal hij het later eens toevallig vernemen. Misschien ook niet. Dikwijls hoort hij het nooit.

Maar wat doet er dat toe. Het *is* dan gebeurd, dat een jonge ziel werd gekust door de kunst, dat de adem der schoonheid over haar ging, dat zij zich openvouwde in blij ontvangen, en vol verrukking zich sloot over haar schat.

Op zulk een oogenblik heeft het onderwijs in letterkunde zijn hoogste geleverd. Dat kan niet geëxamineerd worden, dat weten we wel, maar is het beste in den mensch wel ooit examenstof? En toch, of juist daardoor is het het beste,

waar vaak een heel leven op teert, dat menigmaal den stoot geeft tot veel daad.

Diep in het hart van zulk een leerling ligt daar iets te gloeien, dat hem bijblijft voor altijd, dat hem zal verwarmen zijn heele leven door, dat hem zal doorstralen met wonder-innige kracht. Het is zijn eigendom voor steeds, dat hij gelukkig is te bezitten, dat hem later op eenig oogenblik nog weer zal dringen tot den dichter wiens geest eenmaal den zijnen geraakt heeft, wiens geest hem andermaal zal raken, op welk oogenblik ook, en die hem zal begeleiden door het leven als openbaarder der schoonheid, die in zoo overstelpende mate overal rondom ons ligt te glanzen.

Er is voor den docent, die ook veel teleurstelling ondervindt, geen grooter vreugde dan de wetenschap, dat hij het voorrecht had in zulk een oogenblik de middelaar te zijn geweest.

M.A.P.C. POELHEKKE.

Gudrun.

IV.

Dat Gudrun gegroeid is uit 's dichters verlangen naar de geestelijke ontvoogding van zijn volk, hebben we in het eerste deel van deze studie trachten duidelijk te maken.

Maar 't zou een dilettantische ophemeling van onzen dichter zijn, gingen we beweren dat ook het redeneerend verstand zijn deel niet had in de schepping van dit spel.

Een drama, een der meest ingewikkelde menschenwerken waarin zooveel verschillende organismen werkzaam zijn, behoort in zijn verscheidene deelen met zorgzaam overleg bedacht te worden, en dat is een arbeid waarop niet met minachting mag worden neergezien.

De minste gedachte, de kleinste daad moet passen bij al het andere, en de algemeene handeling vooruithelpen; geen nieuwsgierigheid mag de dichter in ons doen ontstaan zonder ze te bevredigen; de handeling moet geschikt zijn voor het tooneel en het publiek aangrijpen; ze moet steeds de mooie uitbeelding blijven van een brok menschelijkheid, en vast ineengesloten zijn tot een architectonisch kunstgeheel.

Dáárom mag men niet beweren dat het spel *Gudrun* niets is dan een net-berekende en handige samenvlechting van twee door elkaar slingerende handelingen: die van Moerlands herwording - gevonden in de geschiedenis - en die van Gudrun's liefde - overgenomen uit het middeleeuwsch epos *Kudrun*.

't Is als 't groeien van een boom die met zijn wortels voedsel zuigt langs alle zijden, maar dat voedsel verwerkt tot zijn eigen zelfstandigheid.

Zelfs de met verstand geleide bewerking van het drama is bij ware dichters nog een schepping. Ze doen dat op een meer intuïtieve wijze dan wij, gewone menschen, het zouden kunnen. Langsom duidelijker zien ze de handeling in hun geest worden en zich uitbreiden met nieuwe toestanden van buiten ontvangen of in de scheppende fantasie ontstaan. Ze zien al de daden tot in de bizonderheden, ze zien de uiterlijke en innerlijke roering der personages, ze zien heel de omgeving met haar kleur en grootte. Ze kennen niet eens de voorschriften en vereischten van het goede tooneelspel; doch zonder dat zij er op bedacht zijn, ontstaat orde en regelmaat in hun werk.

Dat is de kracht der menschen, wier ziel een mikrokosmos, een wereld in 't klein is. Dat is de kracht der menschen, die - zooals Ben Jonson het, met een diep psychologisch woord, van Shakespeare zei, - de panhumaniteit in zich dragen.

Waar haalde Rodenbach de elementen waarmee hij zijn stuk schiep? Hij las de geschiedenis van zijn volk en wist dat het van de oudste tijden af vreemde verdrukking moest verduren, dat het toch den kop durfde rechten en Rome in 't aangezicht zien; hij las de oude sagen van het germaansche volk, waarin de ziel van ontelbare geslachten gekristalliseerd ligt; hij las de schrijvers die het best er in geslaagd waren die ziel kunstmatig voortestellen en inzonderheid Oehlenschläger en Wagner; hij bestudeerde het verleden van zijn volk en wilde uit dat verleden de lessen voor de toekomst halen.

Hetgeen het meest in samenklank was met zijn verlangen naar de herwording van zijn volk: de strijd van onze voorgeslachten tegen Rome, de strijd voor de vrijwording van het Noorden tegen het Zuiden, de trotsche onversaagdheid der noordelingen, de trouwe liefde van de germaansche vrouw, groeide samen met dit verlangen, waarvan hij de aanschouwelijke verwezenlijking wilde maken, en werd tot een spel van helden.

Welk zijn meer bepaaldelijk die vreemde elementen?

Eerst de overheersching der Romeinen in Moerland, de geschiedenis van Carausius, de inval der Wikings.[1)]

Gedurende de derde en vierde eeuw kwamen de noordsche *Saekongr*, de zeekoningen, met hun *Vikingr* van uit hun te enge landen de zee afgevaren, tuk op strijd en buit. Ze bestookten de kusten der Noordzee, van de monding van den Rijn tot die van de Loire, en vaarden de groote stroomen op. De weinige Germanen, die zich toen bij de grenzen van het romeinsche rijk kwamen vestigen, vermengden zich aldra met de Kelto-Romanen, en allen beschouwden het romeinsche rijk als hun vaderland en droegen den naam van 'romeinsch burger' als een eeretitel. Ze lijfden zich in bij het romeinsch leger en hielpen het keizerrijk verdedigen tegen de noordsche indringers.

Op het einde van de derde eeuw werd de Menapiër Carausius, die zijn leven lang Rome had gediend, door de Keizers Maximiaan en Diocletiaan[2)] aangesteld om met de vloot van Gesoriacum den *Litus Saxonicum*, de Noordzee-kust, te beschermen tegen de Noormannen.

Al gauw beschuldigde men hem te Rome de handlanger te zijn geworden van de Wikings en door de Keizers werd hij ter dood veroordeeld. Carausius stond op tegen Rome, zeilde naar Britannië en liet er zich door zijn leger tot Keizer uitroepen. Tweemaal kwam bij zegevierend uit den strijd tegen Rome, en Maximiaan was ten slotte gedwongen door een verdrag hem den titel 'Augustus' toe te kennen. Nog zijn muntstukken bewaard van dezen heerschzuchtigen Keizer, waarop de beeltenisssen staan van Maximiaan, Diocletiaan en Carausius, met de spreuk errond: 'Carausius et fratres sui.' In 293 werd hij door zijn prefect Allectus vermoord.[3)] Na vijf jaar werd Boulogna weer door de Romeinen veroverd.

1) Rodenbach vernam het meeste daarover waarschijnlijk uit het boek van *Kervijn de Lettenhove* - Histoire de Flandre-Bruges, Beyaert, 1874. Over Carausius, I, blz. 8-9. Men kan verder naslaan: *H. Pirenne*, Geschichte Belgiens. Gotha-Perthes 1899. Bd. I.
Duruy - Histoire des Romains. T. VI.
Van Cappel - Biekorf, 1906, blz. 217.
2) Bij Kervijn was het Keizer Maxentius.
3) *Duruy* - Histoire des Romains.

Dat is ongeveer alles wat Rodenbach over Carausius te eten kon komen.

We vinden de meeste van deze omstandigheden weer in het drama van Rodenbach; - het kwijnend romeinsche rijk, het wispelturig leger, de wilde Wikings, Allectus, Carausius, die meester wil zijn over zich zelf en over de wereld; - dat alles wordt bezield door de zucht naar de herwording van het eigen vaderland, waarvan alleen Wate, de oude Koning van Moerland, nog het ideaal in zich omdraagt.

Een tweede en voornaam element, dat op de wording van Rodenbach's *Gudrun* heeft ingewerkt, is het middeleeuwsch epos *Kudrun*.

Ten tijde dat Rodenbach zijn drama schreef, liep de periode van de vlaamsche beweging ten einde, waarin de geleerde Vlamingen, uit genegenheid tot de aloude vlaamsche taal, vol jeugdige geestdrift waren voor de middeleeuwsche werken.

Niet het minst beijverde zich toen Rodenbach's hoogleeraar in de nederlandsche letterkunde, Prof. Paul Alberdingk Thym, om de Vlamingen aan te wakkeren hun oude letterkundige werken te waardeeren en te bestudeeren. Overal waar hij er even gelegenheid toe vond, riep hij hun de waarschuwing toe, die J.F. Willems reeds gegeven had in *Messager*, in 1833: ‘les savants d'Allemagne s'emparent petit-à-petit de toutes les richesses du génie de nos pères.’ Ook in zijn vlugschrift, door het Davidsfonds in 1876 uitgegeven: *Een Blik op de aloude Vlaamsche Lettervruchten*, klaagt hij er over dat de duitsche geleerden de belgische letterschatten weer opzoeken, bestudeeren en aan 't licht brengen, zonder dat de eigenaars - de Vlamingen - het bespeuren, en wijst hij op de uitgaven van *Kudrun* en van het *Nevelingenlied*.

Rodenbach heeft den wenk van zijn meester gevolgd. Hij was eveneens van meening dat *Kudrun* en *Nevelingenlied* voor de Nederlanders wel degelijk nationale *epossen* zijn. In een korten inhoud van de geschiedenis der nederlandsche letterkunde, die hij voor eigen gebruik vervaardigde, vind ik het volgende: ‘Een gedicht is nationaal, wiens hoofdpersonen uit

het land des dichters genomen zijn en waar de zedens en beschaving van dit land in leven.'

'Zoo is het met het *Nevelingen* en *Kudrun*.' 'Zij spelen in België, hunne hoofdpersonen zijn Belgen: Goedroen, vorstinne langs de Noordzee; Siegfried, Koning van Nederland. Daarenboven, nog een innig teeken: beide gedichten, doch vooral *Kudrun*, verheerlijken de Trouwe, die dietsche deugd.'

De meening - een verkeerde - van de toenmalige letterkundige geschiedschrijvers bevestigde hem nog in zijn overtuiging. Jonckbloet, in zijn 'Geschiedenis der middelnederlandsche Letterkunde', en Snellaert[1] beschouwen dit epos als ons eigendom, de eerste, omdat *Kudrun* de kusten van Vlaanderen en Zeeland als voornaamste tooneel zou hebben, de tweede omdat het gedicht oorspronkelijk in het Nederlandsch zou geschreven zijn. Ook Serrure had zich eerst bij hun zienswijze aangesloten,[2] doch later oordeelde hij dat hij zich niet mocht 'begeven op zulken beweegbaren grond'[3].

De *Kudrun*-sage is niet van deze streken afkomstig. Ze ontving er alleen een lokale kleur bij haar doorgang toen ze uit het noorden meegebracht werd door de invallende Germanen en verder in hoog-Duitschland verspreid, waar ze dan voorgoed opgeschreven werd.

In de *Snorra-Edda*[4] vinden we een sage die, honderden jaren vóór ze opgeschreven werd, aanleiding kan gegeven hebben tot de Hilde- en Kudrun-sage.

Koning *Högni* had een dochter *Hildr*. Deze werd geschaakt door *Hedin*, den zoon van *Hjarrandi*, terwijl Högni

1) *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. 4e Uitg. Gent. 1866.
2) *Geschiedenis der Nederlandsche en Fransche Letterkunde in het graefschap Vlaenderen*. Gent. Duquesne en Geiregat, 1855.
3) *Letterkundige geschiedenis van Vlaanderen*. Gent. L. de Busscher, 1872.
4) Bij de noordelijke Germanen, die de volksverhuizing niet meegemaakt hebben, vinden we de oude mythen en sagen het best bewaard. In de twaalfde eeuw werden vele te boek gesteld in den vorm van liederen tusschen de jaren 850 en 1050 gedicht. Dat zijn de *Lieder-Edda* (poëtiek, leer der dichtkunst), waarvan het hs. werd gevonden door den ijslandschen bisschop Sveinsson. Andere sagen werden bewaard in een prozaboek: *Snorra-Edda*, geschreven door den ijslander *Snorri Stulurson*, die in 1241 stierf. In dit laatste werk vinden we de *Hildr-sage*.

een vergadering van Koningen bijwoonde. Toen de vader vernam dat zijn land verwoest was en zijn dochter geschaakt, vervolgde hij Hedin met zijn leger. Hij trok naar Noorwegen en vernam dat Hedin naar de Orkney-eilanden gezeild was. Hij zette hem na en haalde hem in.

Hildr bood, in naam van Hedin, aan haar verbitterden vader een verdrag aan. Högni gaf zijn dochter een ruw weigerend antwoord.... Beide legers stapten aan land op de Orkney-eilanden en schaarden zich in slagorde.

Zij kampten den ganschen dag. 's Avonds trokken zij terug op hun schepen. In den nacht ging Hildr en wekte door tooverij al de mannen, die den vorigen dag gevallen waren op het slagveld. Toen de zon verscheen ving men weer aan, en alweer wekte Hildr 's nachts de gevallen strijders. Immer werd het gevecht voortgezet: telkens vielen er manschappen, telkens werden zij opgewekt. En nog zal die strijd voortdurend tot aan de godenschemering, tot aan den ondergang der Goden.

Deze half-mythische sage[1)] brachten de Wikings uit de Noordsche landen mee op hun zeerooftochten gedurende het tijdvak van 700 tot 900.

Toen de Friesen, Nederfranken, Denen, Noormannen aan de Noordzee woonden, verplaatselijkten ze hun verhaal in de streken die ze kenden en gaven er hun levensaard en karakter aan.

Rond de elfde eeuw werd ze voortverteld langs den Rijn tot in Beiëren en Oostenrijk. Daar kwam ze dan onder den invloed van ridderschap en christendom.

Omstreeks 1210 heeft een Oostenrijksch of Beiersch dichter de verschillende verhalen van de Hildr-sage bewerkt tot een groot epos. Dit epos onderging waarschijnlijk nog ver-

1) De kern van de Hildr-sage is de immer opnieuw aanvangende kamp tusschen Högni en Hedin. Deze kamp zal een oude natuurmythe zijn: in een heldenstrijd heeft men uitgebeeld het natuurdrama der gestadige afwisseling van dag en nacht, licht en duisternis, - strijd die alle dagen hervat wordt.
Hildr, die met de schatten van haar vader met Hedin ontvlucht en die aanhoudend de krijgers opnieuw wekt, komt uit de godenmythe. Ze is het evenbeeld van Freya. Deze godin kwam in 't bezit van een kleinood; het werd haar door Loki ontstolen. Odin, de oppergod, schenkt het haar terug, op voorwaarde dat ze twee evenmachtige koningen tot een eeuwigdurenden krijg zou ophitsen.

scheidene veranderingen in den mond der dichters-zangers en onder de pen der afschrijvers.

Het werd te boek gesteld op last van Keizer Maximiliaan I (1493-1519) die nog andere middeleeuwsche, gedichten voor vernietiging vrijwaarde.

Ze werden alle in een perkamenten band verzameld, en staan bekend onder den naam: *Ambraser Handschrift*, omdat ze vroeger op het Keizerlijk slot Ambras in Tirol bewaard werden. Sedert 1806 berust het handschrift te Weenen. Eerst in 1825 werd *Kudrun* bekend gemaakt[1].

In het epos, zooals het tot ons kwam, gaat een voorgeschiedenis de uitbreiding van de oude Hildr-sage vooraf. Ze werd er, naar de mode der middeleeuwen bijgevoegd. Die jongere aanwas, van 203 vierregelige strofen, verhaalt den levensloop van de voorouders en ouders der heldin tot in de vijfde generatie. Alléén door de gelijkenis der namen staat ze in verband met het verdere verloop van het verhaal[2]. Daarop volgt de Hilde-sage, en daarna de langere Kudrunsage, die er een ontwikkeling van is.

1) *Symons*, Deutsche Heldensage - in *Paul's* Grundriss, Bd. III. - Dr. *Arnold Zehme*. Germanische Götter- und Heldensage. Leipzig. Freytag 1901. - Dr. *O.L. Jiriczek*. Deutsche Heldensage. Leipzig. Göschen, 1902. - *Koenig*. Deutsche Litteratur-Geschichte. - Dr. *P. Piper*. Kudrun, uit de *Deutsche National Litteratur*. 1895. We gebruikten voor de aanhalingen den genormaliseerden tekst van *B. Symons*. Kudrun. Halle. Niemeyer, 1883.

2) Het was in de gebruiken der middeleeuwsche dichters de afstamming van den held van hun verhaal mede te deelen. Zoo b.v. beslaat in *Parzival* van Wolfram von Esschenbach de geschiedenis van zijn ouders Gahmuret en Herzeloide een overgroot gedeelte van het geheel; ook in *Tristan* van Gottfried von Strasburg moeten we, vóór we iets van den held vernemen, in 't lang en in 't breed de lotgevallen lezen van Rivalen en Blanchefleur. En wanneer de dichter dan zijn eigenlijk onderwerp aanvat, verdwijnen de ouders van den held plots van het tooneel. Parzival's vader sterft een tijdje vóór zijn zoon geboren wordt, en zijn moeder valt dood - als Parzival op avonturen trekt, de wijde wereld in. Bij Gottfried von Strasburg verneemt ten slotte Blanchefleur dat Rivalen in den strijd gesneuveld is, ze valt in onmacht, ligt vier dagen lang zonder roeren, en sterft terwijl zij Tristan baart. Dan begint de eigenlijke geschiedenis. Net zoo in *Kudrun*. In de *Hilde*- of *Kudrun*-sagen wordt Hagen, wiens leven in 203 strophen verhaald wordt, niet meer vernoemd.

A. Voorzang. (*Aventiure* 1-4).

Sigebant, zoon van *Gêr* en *Ute*, wordt na den dood van zijn vader de gelukkige bezitter van het groot koningrijk Irlant en huwt met een koningsdochter uit Norwegen.

Eens richtte hij, op aandringen van de koningin die zich verveelde, groote feestelijkheden in, waarop hij al de edelen van het omliggende uitnoodigde. Reeds negen dagen lang dronk en at, speelde en zong men. Eensklaps valt een grijpvogel op den kleinen koningszoon, *Hagen*, en vliegt er mee de lucht in. Op een afgelegen eiland brengt de roofvogel hem tot aas aan zijn jongen. Een van deze wil het kind aan de andere ontstelen, maar valt er mee van een brekenden boomtak en verliest het. De knaap wordt gevonden door drie koningsdochters, vroeger eveneens door den roofvogel ontvoerd, en wordt door hen in een spelonk opgevoed. Als hij groot is, doodt hij de roofvogels en vaart met de princessen naar zijn vaderland. Daar wordt hij met vreugde ontvangen en neemt hij tot vrouw een van de drie princessen, *Hilde* van Indiâ.

Hagen stijgt op den troon van zijn vader. Zijn vrouw baart hem een dochter die, als haar moeder, *Hilde* genoemd wordt. Met groote zorg voedt men ze op, en enkel hij, die zich in kracht en rijkdom meten kan met haar vader Hagen, zal haar tot vrouw ontvangen.

Die figuur van den oud-germaanschen held is al te heerlijk, dan dat Rodenbach ze in zijn verbeeling niet zou blijven houden en ze, daar waar het paste in het algemeen gevoel en den gang van zijn spel, niet zou uitbeelden.

Dat deed hij in het zeer plastisch behandelde sagenlied, dat hij door Herwigs broeder, den zanger Horand, laat voordragen bij het liefdetooneel in het tweede bedrijf.

> Het wies in Denemarken
> een edel koningskind:

zijn vader die hiet Siegeband,
zijn moeder Siegeling.
Het edel kind hiet Hagen,
dat is ons wel bekend.
Het wies geen wilder degen noch
in 't ronde noch omtrent.

De Koning pleegde kortswijl
met rikken welgemoed.
Helaas, dat veler blijdschap
in droefheid keeren moet!
Terwijl de degens vierden
in scherts en in boehoerd,
door eenen grijfen overgroot
wierd 't edel kind ontvoerd.

Hij droeg het door de wolken
op ver en eenzaam strand.
In 't nest des grijfens Hagen
de schoonste maged vand.
Des grijfen jongen rukten
en dorsten naar hun bloed:
de held doow al de grijfens dood:
hij was van hoogen moed.

De maged bloosde dankend,
hij nam ze bij de hand.
Zij gingen langs den strande
tot hij een snekke vand.
Daar voerde hij haar mede huiswaart,
het wierd ons dikkens gezeid.
Des was hem minnelik dankbaar steeds
die weidelike meid.

De hofgezinden zagen
den watermoeden held.
Hoe blij wierd deze mare
den ouderen verteld!
Hem ziende juichte Siegeband
en weende Siegelind.
Zij kuste op 't voorhoofd de edele meid,
en hiet ze mede haar kind.

Toen sprak de wilde Hagen
der minnelike maagd:
'Ik trouw nooit andere vrouwe,
indien het u behaagt.'
De meid zeeg in zijn armen,
hij hield haar op de borst.
Van Denemarken Hagen is
geweest der vorsten vorst.

In de stilte van den nacht klinkt dit lied als een piëteitsvolle herinnering aan de roemrijke daden van Hagen, 'der vorsten vorst', - die bij Rodenbach de vader is geworden van zijn twee edelste germaansche helden: Herwig en Horand.

B. Hildesage. (*Aventiure* 5-8).

In het epos vangt daarop de Hildesage aan, waarin de ontvoering van Hagens dochter, Hilde, verhaald wordt.

Hetel, de machtige koning van Tenelant[1)], hoorde meermaals de schoonheid roemen van Hilde: hij zendt vijf van zijn leenplichtige edelen naar Irlant om Hilde voor hem te verwerven: *Wate* von Stürmen, den raadgever[2)], *Horand* van Tenemark, den zanger[3)], Fruote van Tenemark, den milde, Morung van Niflant[4)] en Irolt van Ortlant.

Door list zouden ze haar ontvoeren. Kostelijk worden hun schepen versierd, en sterk uitgerust met een aantal wapenlieden, op den bodem verdoken. Als ze in Irlant aankomen, vertellen ze aan Koning Hagen dat Hetel hen verbannen heeft uit Tenelant en dat ze nu genoodzaakt zijn als kooplieden rond te reizen.

Eerst Fruote door zijn vrijgevigheid, dan Wate door zijn koenheid en de anderen door hun rijke pracht winnen de gunst van Hagen en zijn gemalin, en op ridderlijke wijze

1) 'Ze Stürmen in einer Marke, daz ist wol erkant, da sazen sine mage... (str. 204).
2) 'die Marke da ze Stürme' (str. 223).
3) 'Ze Tenemark herre' (str. 206).
4) von Frieslant, in str. 480.

worden zij in het koninklijk paleis zelf gehuisvest. Nu bleef hun nog over Hilde voor hun koning te winnen. Dat was de taak van Horand, den zanger. Op een avond zong hij zóó mooi dat allen bleven luisteren, en dat zelfs het wild de weiden verliet, het gewormsel zijn kruipen staakte, de visschen ophielden te zwemmen om naar zijn gezang te luisteren.

Heimelijk ontbiedt hem de koningsdochter om haar zijn schoonste liedjes voor te zingen. Zoo komt hij in de gelegenheid haar te spreken van zijn grooten en goeden koning Hetel, die hem hier zond om haar zijn liefde aan te bieden. Hilde zal hem volgen bij Hetel indien Horand alle dagen 's morgens en 's avonds maar zingen wil. - ‘Aan Hetels hof’, zegt Horand, ‘zingen alle dagen twaalf zangers, nog beter dan ik het kan, en de koning zelf zingt het best.’ Haar besluit staat vast: ze zal zich door de Hegelingen laten ontvoeren. Vier dagen nadien nemen de Hegelingen afscheid.

Op hun vriendelijke uitnoodiging komt Hagen hen aan het strand nog een laatste maal groeten. Zijn dochter gaat - volgens afspraak - met haar gevolg op het schip van Fruote de kostelijke weefsels bezichtigen. Op een teeken van Wate licht men de ankers, hijscht men de zeilen en springen de wapenlieden op het dek, - en hoe Hagen op het strand ook staat te stampvoeten van toorn, spottend lachen hem de Hegelingen uit en varen met Hilde terug bij hun koning.

Na een korte reis landen ze aan ‘ze Wâleis in der marke’, waar Hetel hen feestelijk ontvangt. Maar Hagen had de Hegelingen achtervolgd en welhaast ingehaald: nu ving een hevige strijd aan. Hagen slaat Hetel een wonde, en wordt zelf door Wate gekwetst. Hilde smeekt om vrede en de beide koningen verzoenen zich met elkaar. Hagen schenkt zijn dochter aan Hegel ten huwelijk en is over zijn bondgenootschap met de Hegelingen zoo tevreden, dat hij, bij zijn thuiskomst, aan zijn vrouw zegt dat

> *Er kunde ze nieman sin tohter baz bewenden:*
> *hete er ir noch mere, er woltez hin zu Hegelingen senden.*

Van deze Hilde-sage liggen enkele bestanddeelen in het ontwerp van Rodenbach: de hoedanigheid van Horand als

zanger[1]; de episode van de eerste ontvoering met toestemming van de heldin; de strijd tusschen de legers van den vader en den schaker; het afzonderlijk gevecht tusschen twee legerhoofden; het verzoek van de maagd om vrede, de verzoening. Van den Wate uit dit deel der sage steekt er niets in dien van Rodenbach.

C. Kudrunsage. (*Aventiure* 9-32).

Hetel won bij zijn vrouw Hilde twee kinderen: Ortwin en Kudrun. Ortwin werd opgevoed door Wate, en Kudrun door verwanten in Tenemark.

> *Nu wuohs diu maget junge. Schoene wart ir lîp,*
> *daz si loben muose man unde wîp.*

In schoonheid en eer overtrof zij haar moeder en haar grootmoeder, en talrijke koningen komen om haar hand werven.

Eerst rijdt de statige *Sivrit* van Môrlant, met groot gevolg en rijke geschenken, naar het hof van Hetel. De maagd wordt hem ontzegd: met wrok in 't hart trekt hij terug naar zijn land.

Ook *Hartmuot*, koning van Ormanienlant, wil, op raad van zijn moeder Gerlint en ondanks het tegenstribbelen van zijn vader Ludewic van Normandie, haar ten huwelijk verzoeken. Hij zendt boden naar Hetel met geschenken en een brief. Ridderlijk worden dezen ontvangen, doch Hetel geeft hun een weigerend antwoord mee.

Op zijn beurt komt *Herwic* van Seelant om haar dingen: ook hij druipt af met een weigering.

Eenige jaren zijn verloopen. Aan het hof van Koning Hetel komen vreemde edellieden, die de ridderlijke gastvrijheid ontvangen, door Hetel steeds betoond aan zijn gasten, bekende of onbekende. Het was Hartmuot zelf met zijn gevolg, die de schoone Kudrun wilde schaken. In 't geheim zendt hij haar een bode die hem aan haar bekend moet maken.

Ze is hem niet ongenegen: doch Hartmuot is een leenman

1) Den lof van Horand's gezang vinden we bijna letterlijk weer.

van haar vader: ze mag hem dus niet tot echtgenoot nemen en laat hem weten dat - wil hij zijn leven niet kwijt geraken - hij aanstonds vluchten moet. Daarop vertrekt Hartmuot, met de geheime hoop zich later op Hetel te wreken. Dat raadt hem ook te allen stond Gerlint, ‘diu alte vâlentine’ (duivelinne).

Aan den anderen kant geeft ook Herwic het nog niet op: aanhoudend blijft hij boden zenden naar Hetel. En wanneer deze hem melden doet dat zijn werven vruchteloos blijven zal, gaat hij met zijn leger Hetels burg aanvallen. De held sloeg met zijn zwaard bundels gensters uit de helmen: Kudrun zag het en

daz het si zuougenweide:
der helt der duhte si biderbe: daz was ir beide liebe unde leide.

Ze smeekt dan ook de beide partijen den strijd te staken.

Dat doet men. En Herwic wordt bij Kudrun toegelaten die hem ontvangt met de andere vrouwen. Hij wint haar genegenheid

durch sine groze zühte.

Met de toestemming van Hetel verloven zich Herwic en Kudrun. Vóór haar huwelijk zou Kudrun eerst een jaar lang in haar eigen land als koningin opgeleid worden.

Pas heeft Sivrit de verloving van Herwic met Kudrun vernomen of hij valt, aan het hoofd van een sterk leger, Seeland binnen. Op het verzoek van Kudrun, aan wie Herwic zijn nood geklaagd heeft, trekt Hetel zijn toekomenden schoonzoon ter hulp, en belegert met hem Sivrit in een vesting.

Intusschen maakt Hartmuot van de afwezigheid van Hetel gebruik om het land van de Hegelingen te overrompelen. Nogmaals biedt hij aan Kudrun zijn liefde, met de bedreiging, indien zij durfde weigeren, haar door geweld te ontvoeren. Kudrun's antwoord is eenvoudig: ik ben verloofd met Herwic, ik koos hem en hij koos mij tot echtgenoot:

alle mine stunde ger ich uf minne deheines vriundes mere.

Daarop valt Hartmuot den burg aan, doodt de verdedigers

en voert Kudrun, te zamen met twee en zestig jongvrouwen, mede naar Normandië.

Hilde, haar moeder, woont, onmachtig, de ontrooving van haar kind bij. Dadelijk zendt ze boden naar Hetel en Herwic.

Dezen bieden spoedig den vrede aan Sivrit, op voorwaarde dat hij hun trouwe bondgenoot wordt.

Sivrit aanvaardt en zet met hen, op schepen ontnomen aan pelgrims, de roovers van Kudrun na.

Ze bereiken Hartmuot en zijn leger op het eiland Wulpensant. Daar wordt twee dagen achtereen hevig gevochten: Hetel bezwijkt er onder de slagen van Ludewic. Gedurende den tweeden nacht ontvluchten tersluiks de Noormannen met Kudrun en de andere vrouwen. De Hegelingen, na op het slagveld een klooster te hebben opgericht, trekken terug naar hun land. Daar wordt besloten de wraakneming eenige jaren uit te stellen, tot een nieuw geslacht van strijders opgegroeid is.

Ook Hartmuot vaart met zijn leger naar zijn land, en bij het naderen van de Normandische kust toont zijn vader Ludewic aan Kudrun hun burgen en landerijen en zegt dat alles haar zal toebehooren indien ze hun genegen wil zijn.

Zijn zoon Harmuot zal ze nooit beminnen, antwoordt ze, en daarop grijpt Ludewic ze bij het haar en slingert ze in de zee. Hartmuot redt haar.

Op het strand komen *Gerlint* en *Ortrun*, de moeder en de zuster van Hartmuot, hen tegemoet. Kudrun ontvangt den welkomstkus van Ortrun, terwijl ze dien van Gerlint weigert. Over dien hoon zal de ‘vâlentine’ zich wreken. Nu vangen voor Kudrun zeven jaren aan van pijnlijk, verduldig lijden: met haar gevolg moet zij garen spinnen, vlas hekelen, water dragen, den oven heeten. Ondertusschen kwam Hartmuot, die steeds ten oorlog was, slechts eens bij haar om haar te smeeken zijn vrouw te willen worden. Alweer had ze geweigerd, uit trouw aan Herwic. Op het einde van het achtste jaar verschijnt Hartmuot nogmaals met zijn vraag: hij wilde nu gekroond worden en moest eerst daartoe een huwelijk aangaan. Zijn zuster doet hij bij haar ten beste spreken, hij doet Kudrun verplegen als een koningin, hij bedreigt haar zelfs, zoo ze weigert, ze te nemen als ‘Kebese’, als bijslaap. Dat alles baat niet: ‘zij zal niet

leven met iemand die haar vader en zoovelen van haar geslacht doodde.'

Nu liet Hartmuot haar geheel over aan de slechte behandelingen van zijn booze moeder. Voortaan moet ze, met Hildeburg, de kleederen van Gerlint en haar gevolg aan het strand gaan wasschen.

Al de gezellinnen van Kudrun treuren om haar en hun lot, en blijven haar getrouw, behalve Herigard die zich, uit hoogmoed, vrijen laat door den schenker van den koning.

Gedurende dezen tijd - dertien jaren liepen intusschen voorbij - zijn de knapen van Irlant tot mannen opgegroeid. Eindelijk zal Hilde haar dochter kunnen verlossen.

Zij rust een vloot uit en roept haar zoon Ortwin, en Herwic, Horand, Fruote, Wate, Irolt, Sivrit op tot den strijd tegen de Noormannen.

De Hegelingen zeilen weg, en landen, na een lastige reis, aan de kusten van Normandië. Irolt klimt in een boom om de streek te verkennen. Terwijl men zich tot den strijd reedt, bieden Ortwin en Herwic, vol ongeduldige nieuwsgierigheid over Kudrun, zich aan om verder op verkenning uit te gaan.

Het was toen in den vastentijd en erg killig. Kudrun en Hildeburg stonden als altijd aan 't strand te wasschen. Omtrent den middag verschijnt hun een engel, door God gezonden onder de gedaante van een zwemmenden vogel. Op de vragen van Kudrun geeft hij haar inlichtingen over haar moeder, broeder, verloofde en vrienden, en zegt dat ze des anderendaags twee boden zal zien uit het land der Hegelingen.

Wat waren ze verheugd! Dien dag verrichtten ze weinig werk: aanhoudend spraken zij van de helden die zouden komen. Bij het vallen van den avond moesten ze huiswaarts en alweer worden ze er ruw behandeld door Gerlint: morgen, zeer vroeg reeds, zullen ze gaan wasschen, en nu zullen ze zich ter rust begeven met hun natte kleeren aan.

Gedurende den nacht valt een dikke laag sneeuw, en 's morgens gaat Hildeburg aan Gerlint de toelating vragen schoenen te mogen dragen. Dat wordt haar niet toegestaan. Toen ze aan het strand te wasschen stonden, keken ze onophoudend vol verlangen de zee in:

Si tâten harte dicke, viur sich ûf den vluot
sinlîche blicke, wâ die boten guot
zuo in komen solten.

Eindelijk komt een bootje, met twee mannen erin, aangevaren. Kudrun, vreezend dat de bode van haar moeder haar in dien vernederenden toestand zouden zien, wil vluchten, maar Ortwin en Herwic dreigen al het linnen weg te nemen, zoo ze niet terugkeert.

De twee maagden komen weer en de helden werpen hun mantels om hun bevende leden.

De twee gelieven, die aldoor aan malkaar dachten, herkennen nu elkaar niet meer. Toch wel. Herwic vindt dat een van de maagden niet slecht op Kudrun gelijkt. Ook Kudrun vermoedt dat broeder en minnaar daar vóór haar staan; dat vermoeden wordt nog versterkt door dat ze hen inlichtingen hoort vragen over Kudrun. Ze wil echter zekerheid hebben: is dat wel degelijk haar broeder? Zou Herwic wel getrouw zijn gebleven?

Ze zegt dat Kudrun gestorven is. Ortwin en Herwic weenen.

- Was ze van uw familie? vraagt ze.

- 't Was mijn verloofde, antwoordt Herwic.

- Ge wilt me bedriegen. Herwic is lang dood. Leefde hij nog, dan was hij reeds lang hier geweest om haar te verlossen.

Herwic toont den ring dien hij van Kudrun ontving. Nu is het veinzen uit: ook zij laat haar ring zien en ze vallen in malkaars armen. Schertsend vraagt haar nu Ortwin waar haar kinderen zijn, die ze van Harmuot won, en waarom zij, koningin, dat lage waschwerk verrichten moet.

- ‘Zij bleef getrouw aan Herwic!’ Als deze dat hoort, wil hij haar dadelijk meêvoeren. Maar daar stelt Ortwin zich tegen; dat strijdt tegen de wetten van de ridderlijkheid: eerlijk werd ze door strijd ontvoerd, eerlijk moet ze door strijd weergewonnen worden. Daarop verlaten beide mannen het strand met de belofte des anderendaags met tachtigduizend koene strijders haar te komen verlossen.

Kudrun werpt haar waschgoed de zee in. Het past haar niet meer zoo'n laag werk te verrichten, daar haar twee vorsten gekust en koningsarmen haar omvat hebben. Trots

spreekt ze, als vorstin, de booze Gerlint aan, die haar wil laten geeselen: ‘wanneer ik koningin van Normandië ben, zal ik er u om straffen,’ zegt ze.

Bij 't hooren van die woorden meent deze dat Kudrun er eindelijk toe besloten is Harmuot tot echtgenoot te nemen. Kudrun trekt partij uit die vergissing, en zegt dat ze er in toestemt te huwen met haar zoon. Daardoor verandert haar toestand: ze wordt in het bad geleid, prachtig getooid, en ontvangt tot haar dienst geheel haar gevolg. Ze wil dat haar huwelijk gevierd wordt door een overprachtig feest, en zendt boden naar al de vrienden van Hartmuot: zoo vermindert het aantal weerbare mannen in den burg.

Wanneer Kudrun 's avonds alleen is met haar gezellinnen, maakt zij ze bekend met den toestand en lacht er hartelijk om. Gerlint hoort dat lachen en heeft kwade vermoedens.

Gedurende den nacht vallen de Hegelingen den burg aan. Hartmuot waagt een uitval met zijn strijders, en een verwoed gevecht vangt aan. Eerst hebben de Normandiërs de bovenhand; welhaast slaat Herwic, in een afzonderlijk gevecht, Ludowic het hoofd af. Hartmuot wil terug in den burg vluchten, maar Wate verspert hem den toegang. Wanneer Gerlint den dood van haar echtgenoot en de nederlaag van haar zoon verneemt, wil ze er zich over wreken: zij geeft het gebod Kudrun en haar gezellinnen te dooden. Een soldaat gaat er heen met getrokken zwaard: doch ze wordt verlost door Harmuot.

Dan valt Ortrun Kudrun te voet, en smeekt haar Harmuot te redden van de wraak der Hegelingen. Van de tinnen roept Kudrun tot Herwic dat hij Harmuot zal sparen; maar de woeste Wate springt ertusschen, werpt Herwic omver en neemt Harmuot gevangen. Nu stormt Wate vooruit, overrompelt den burg en doodt al wie hij ontmoet, zelfs de kinderen in hnn wieg, opdat zij, groot geworden, geen weerwraak zouden nemen.

Kudrun neemt Ortrun onder haar bescherming, ook de ontrouwe Herigard en zelfs de booze Gerlint, doch de twee laatste wil Wate niet sparen.

Toen de strijd had uitgewoed, kwamen de Hegelingen bijeen in den burg om raad te slaan: er wordt beslist dat een deel van de manschap bij Kudrun en de vrouwen blijven zal,

terwijl de anderen het gansche land zullen plunderen. Als dat gedaan is, laten ze Normandie onder de hoede van Horand en Morung en keeren met de maagden terug bij Hilde die hen op de hartelijkste wijze ontvangt. In Irlant hebben dan verscheidene verlovingen plaats: Herwie met Kudrun, Ortwin met Ortrun, Hartmuot met Hildeburg, Sivrit met de zuster van Herwic. Ter gelegenheid van al die huwelijken richt vrouw Hilde een allerprachtigst feest in. Daarna trekt elk naar zijn streek.

Hoogstbelangwekkend is het na te gaan hoe enkele van die gebeurtenissen - want veel meer dan feiten bleven den dichter van de lezing van deze *Kudrunsage* al niet bij - een eigen plaats vinden in Rodenbach's drama, hoe de karakterontwikkeling zielkundiger wordt, hoe de handeling natuurlijker en plastischer wordt uitgebeeld.

In Rodenbach's *Gudrun* worden eveneens drie personages aangedreven door hun liefde voor de heldin. Maar hoe is alles hier anders! Herwig is heelemaal verschillend. Tusschen Sivrit en Camillus is geen vergelijking mogelijk, - slechts een deel van zijn handelingen heeft Allectus gemeen met Hartmuot en de hartstochtelijke liefde tusschen Herwig en Gudrun is als vanzelf en noodzakelijk gesproten uit hun ontmoeting: hier niets van heel die ridderlijke werving op zijn middeleeuwsch.

Het is evenzoo lastig nog punten van vergelijking te vinden tusschen de ontvoering gepleegd door Hartmuot en die door Allectus. De omstandigheden zijn gansch verschillend. Allectus neemt Gudrun mee, nadat hij een oproer heeft verwekt in het leger van Carausius, nadat hij dezen om het leven had doen brengen en zich zelf tot imperator had laten uitroepen.

Alléén de vaste trouw van Gudrun kunnen we hier als twee gelijke punten aanwijzen.

De episode van Gudruns gevangenschap en lijden is aangrijpend, roerend. Met uitzondering van een paar tooneelen, als b.v. dat afstootend tooneel waarin de ruwe Ludowic Kudrun bij het haar in de zee slingert, vinden wij bij Rodenbach dezelfde toestanden en dezelfde personages weer: Claudia is de afgrijselijke Gerlint; Gellia, de goede Ortrun; Hilde (Hildeburg) en de maagden van het gevolg hebben hetzelfde medelijden en denzelfden eerbied voor Gudrun, en ook de

afvallige Herigard is er onder den naam van Hildegarde.

De hoofdfeiten van de verlossing zijn in de beide werken bijna identisch, maar het geheel komt heel anders uit den geest van onzen dichter.

In het epos wacht men geduldig dertien jaar tot een nieuw geslacht van weerbare mannen is opgegroeid, om Gudrun te gaan verlossen. Dan bereiden zich de Hegelingen tot een geregelden oorlog tegen de Normandiërs. Bij Rodenbach gaat dat hartstochtelijker, natuurlijker, heldhaftiger: Herwig is uit gezworen trouwheid op zoek gegaan naar zijn Wikings, die, met Ortwin en Horand, door de Romeinen werden gevangen genomen; hij vindt ze aan de Zwarte Zee, verlost ze en gaat te zamen met hen Gudrun opzoeken.

Hier wordt Gudrun niet meer verwittigd door een engel: slechts een Wagner mag ons zonder vrees heden ten dage - geholpen door zijn muziek - het bovennatuurlijke voorstellen op het tooneel. Het drama verliest niets bij die weglating. Als naar gewoonte was Gudrun aan het droomen aan 't strand. Eensklaps springt ze op: in de verte heeft ze snekken gezien. Herwig is daar! Maar het teeken om naar huis te gaan wordt gegeven: zoo graag had ze naar die snekken blijven staren... Ze moet mee met de anderen. Doch gedurende den nacht zal ze den burg ontvluchten - op gevaar af er wreed voor te boeten - om toch nog eens aan de zee van haar Herwig te gaan droomen en naar de snekken uit te zien. Opeens, daar ziet ze hem, dáár vóór zich. Ze meent te droomen, loopt er heen, de armen open, maar wordt vastgegrepen door de slaven die haar kwamen opzoeken en, nadat ze nog even aan Herwig den gebroken staf van Carausius heeft kunnen toewerpen, wordt ze naar den burg gesleept.

Hoe verschilt dit levendig, aangrijpend tooneel bij dat van het weerzien in het epos. Daar zien wij een meisje, dat dertien jaar lang vernederingen en martelingen heeft willen verduren uit trouw aan haar beminde, dien ze dagelijks verbeidt, haar gevoel tot zwijgen doemen, wanneer ze haar broeder en haar verloofde plotseling ziet aanlanden, en een tijdlang veinzen, tot ze den laatste aan zijn ring voor goed kan herkennen.

Daar zien we ook dat, wanneer haar verlossers vertrokken

zijn met de belofte, den dag daarop met een heel leger weer te komen, dit meisje met koel overleg huichelt, toe te geven aan haar verdrukkers.

Rodenbach heeft zich een heel andere Gudrun geschapen, een Gudrun vol vurige liefde. Pas heeft ze van ver en als een droombeeld haar Herwig gezien: haar verlosser is daar! En geen oogenblik wil ze nog kruipen. De stille droef heid die haar geest verdonkerde en haar gevoel verstompte is weg, en bij de levenwekkende stralen der glanzende hoop rijst ze op in het volle bewustzijn van haar eigen waarde. Ze wordt bij den feestdisch geleid: ze stoot den slaaf weg, spreekt stout tot Allectus en Claudia, zegt dat ze wil geëerbiedigd worden en dat heur koning haar zal wreken. En wanneer Allectus, alleen, haar te lijve wil, dan wordt de macht van haar arm gestaald door de maagdelijke woede en het betrouwen op de aanstaande komst van Herwig. Daar springt Herwig toe - aan het hoofd van de Wikings had hij dadelijk het kasteel bestormd - en Gudrun valt in zijn armen.

En het slot. De oude Wate, vóór hij sterft, kan genieten van het bereikte levensdoel: al de Romeinen die daar waren - uitgezonderd Allectus zelf - zijn dood, ook de booze Claudia en de ontrouwe Hildegarde, en door de huwelijken tusschen de afstammelingen van de Wikings en de Moerings zal de vrijheid van Moerland voor goed worden bewerkt.

Zoo spoedt Rodenbach's drama tamelijk levendig naar zijn einde, terwijl het epos lamlendig uitsleept, tengevolge van den rooftocht in Normandië en de reis naar het vaderland.

V.

Men heeft kunnen bemerken dat het verkeerd is te beweren dat Rodenbach enkel de stof van *Kudrun* heeft omgewerkt om er een trouwe afbeelding van onzen strijd voor de herleving van Vlaanderens eigenaardigheid van te maken.

Span zelfs geen krachten in om in den strijd voor Moerlands herworden een symbool te vinden van de Vlaamsche beweging. 't Zou niet gaan.

Wat we hier hebben - ik herhaal het - is louter afbeelding van de menschelijke natuur, van werkdadig leven, met werkelijk

beminnen en haten, trachten en genieten, strijden en wanhopen, - leven, geworden en gegroeid in den scheppenden geest van den dichter als een voorwerpmatige verwezenlijking van het grondgevoel waarmee hij trachtte naar zijn zich-zelf geworden Vlaanderen - eu niet als een voorwerpmatige goedgeschikte afbeelding van wat buiten hem aan 't roeren was.

Hoe verschilt zulk een ‘schepping’ bij het reflexiewerk van *Hebbel* die van zijn trouwens heerlijke dramatiseering van de *Niebelungen*[1] zelf verklaarde dat hij niets meer betrachtte dan, als ‘Dolmetsch eines Höheren’,[2] het oude kunstwerk weerom in vollen glans te herstellen, net als een koster doet, die ‘ein altes höchst vortreffliches Schlag- und Zeigewerk mit geschickter Hand wieder aufputzt’.[3]

Sedert, vóór een halve eeuw, de oude germaansche godenen heldensagen opnieuw werden bekend gemaakt en genoten, hebben een heele zwerm dichters hun krachten beproefd om die sagen in al hun tragische grootheid dramatisch om te werken. Niet minder dan een dertigtal waagden zich aan het epos van de *Niebelungen*.

Ook *Kudrun* had, in Duitschland, veel bearbeiders: vóór 1877 verschenen reeds zeven duitsche dramatische bewerkingen.[4] Geen dier uitgaven kon ik me aanschaffen. Vertrouwend op de juistheid van de inhoudsopgave en de bespreking dier stukken in een zeer zaakrijke studie van *Siegmund Benedict*[5], mag ik luidop verklaren dat Rodenbach uit geen enkel

1) *Friedrich Hebbel*. - Sämmtliche Werke. 4er Band. Dramen IV. hgb. R.M. Werner. - Berlin. Behr's Verlag 1901.
2) *Friedrich Hebbel*. - Sämmtliche Werke. - 6er Band. S. XII.
3) *Friedrich Hebbel*. - Briefwechsel. hgb. F. Bamberg, S. 392.
4) *C.A. Mangold*. - Gudrun, grosse Oper in 4 Aufz. Darmstadt, Carl Leske. 1850.
Victor von Strauss. - Gudrun. Ein Schauspiel. Frankfurt a.M. Zimmersche Buchhandlung, 1851.
Johann Schöpf. - Gudrun. Schauspiel in 3 Akten. Brixen. Wegers. 1858-1865.
Otto von Rutenberg. - Gudrun. Schauspiel in 5 Aufz. Leipzig. Engelmann, 1862.
Julius Grosse. - Gudrun. Schauspiel in 5 Aufz. Gesammelte dramatische Werke. VI. Bd. J.J. Weber 1870.
Mathilde Wesendonck. - Gudrun. Schauspiel in 5 Akten. Zürich 1868.
August Reissmann. - Gudrun. Oper in 3 Akten. Leipzig. Siegels Musikhandlung 1870.
5) *Siegmund Benedict*. - Die Gudrunsage in der neueren deutschen Literatur. Rostock 1902.

van die stukken het minste heeft geput - ik vond zelfs geen enkel bewijs dat hij een van die stukken zou gelezen hebben - en dat zijn drama in handeling en karakteriseering ver die duitsche overtreft. ‘Al die omwerkingen van *Kudrun*,’ zegt S. Benedict, ‘van Strauss (1851) tot Bellermann (1900) toe, dragen duidelijk den stempel van het epigonendom.’ De meesten hebben er zich bij bepaald het epos in drama om te dichten, een paar hebben de stof wat uitgebreid, maar geen enkel was vindingrijk genoeg om iets nieuws voort te brengen.

Alleen Richard Wagner is erin geslaagd met elementen uit de oude sagen, werkelijk dramatische opera's te scheppen.

Zou Rodenbach den *Ring der Niebelungen* gekend hebben? De eerste volledige opvoering van den Ring had plaats te Bayreuth in 1876. Eerst van 23 tot 30 Januari 1883 werd, onder het bestuur van Neumann, de *Ring* opgevoerd in den Muntschouwburg te Brussel door een duitschen tooneeltroep die toen voor de eerste maal een rondreis deed.[1)]

Rodenbach heeft dus nooit den *Ring* zien opvoeren. Wel heeft hij te Brussel een volksconcert bijgewoond waar brokken uit *Die Walküre* ten gehoore werden gegeven.

Hoogstwaarschijnlijk heeft hij ook den tekst van *Die Walküre* gelezen die reeds in 1874 verscheen. Men vergelijke eens de laatste scene van het eerste bedrijf der *Walküre* bij de liefdescene tusschen Gudrun en Herwig in het tweede bedrijf.

Op het oogenblik dat Siegmund en Sieglinde elkaar herkennen en in de armen vliegen, blaast de wind de deur open en de volle maan verlicht het tooneel: over het verre landschap hangt de wasem van een lichten lentenacht. Siegmund:

Winterstürme wichen
dem Wonnemond,
in mildem Lichte
leuchtet der Lenz;
auf lauen Lüften
lind und lieblich,
Wunder webend
er sich wiegt;

1) *Maurice Kufferath*. - La Walkyrie. - Paris. Fischbacher 1893, blz. 71.

Ueber Wald und Auen
weht sein Athem,
weit geöffnet
lacht sein Aug' - - -

En Gudrun:

O zie wat vreemde nacht!
Een wolk gelijk een zwarte draak drijft langzaam
van voor de zilveren mane, en zilverachtig
glijdt zachtjes een onduidlik wolkenschof
den nevel in, die lucht en zee versmelt.
Een aardig schemerlicht wiegt over zee.

O zie, daar is de maan! De wolk is weg.
Zij schijnt, zij schijnt op ons en op den strande
------ De wolken trekken weg,
en zilverig zwemt de mane in zilveren hemel.

Zeker, Wagner wint het hier in het rythme, maar wie wint het in de voorstelling? Aan een ware navolging mogen we hier niet denken. Ten hoogste kan dat tooneel den dichter in den geest blijven hangen zijn.

Kende de dichter *Lohengrin* en Elsa met haar onbepaald voorgevoelen van den held die haar zou komen redden? En de scene van den bruidsnacht?

Van den deenschen dichter Oehlenschlager moet hij wel gekend hebben *Axel en Walburg*, dat treurspel van heldenmoed en -strijd, met dwepende personages die altijd van groote dingen spreken met groote woorden, - en ook waarschijnlijk *Hakon Jarl* met zijn sturen ouden held Hakon die tot den dood strijdt voor den ouden godsdienst en de zeden van zijn vaders tegen het christendom en de nieuwe beschaving.

En met zekerheid kan ik zeggen dat hij de fransche uitgave gelezen heeft van een stuk van den Zweedschen dichter *K.A. Nicander:* 'Le Glaive runique ou la lutte du paganisme scandinave contre le christianisme'[1], zonder aan deze mededeeling de beteekenis te hechten dat dit stuk veel invloed

1) Traduit par Léouzon-Leduc. - Paris. Sagnier et Bray, 1846.

zou gehad hebben op de wording van *Gudrun:* het is een heel ander drama, en alleen de oude Oldur-met-den-zilverenbaard heeft eenige gelijkenis met Wate, omdat ook hij dweept met hetgeen de vaderen hem overlieten. Wel hebben de zeer omvangrijke nota's hem veel bizonderheden verschaft aangaande het leven en de zeden van de Wikings: hun wetten worden er geheel aangehaald zooals Tegner ze in den mond van Frithiof legt[1)], ook over de broederschap tusschen twee helden vond hij daar de noodige inlichtingen, en verder over den toestand der vrouwen, den eerbied dien men voor hen had, de ontvoering, de wijze van verloving, de *Skialdmeyar* (schildmeiden).

Meer dan inlichtingen heeft hij er ook niet gehaald.

Zullen we nog verder gaan in ons onderzoek naar reminiscenties?

We zouden nog kunnen vergelijken de tweede rede van Carausius tot zijn leger bij die van Antonius tot de Romeinen in *Julius Cesar*, - de liefdescenen tusschen Herwig en Gudrun - inzonderheid waar hij haar verlaten wil - bij die van Romeo en Julia, - de samenspraak tusschen Carausius en Allectus bij die tusschen Alva en Egmont van Goethe; - maar waar gaan we met al die vergelijkingen naartoe? Meer dan loutere reminiscenties zijn het nooit. Zijn hier en daar een toestand, een uitdrukking ietwat gelijkend en wil men niet aannemen dat twee dichters wel eens iets gelijkends kunnen voortbrengen zonder van malkaars werk te weten, ten kwaadste kunnen we dan aannemen dat in de herinnering van den dichter die toestand of die uitdrukking sterkeren indruk heeft nagelaten en dus bij het scheppen gemakkelijker in de verbeelding terugkeerde, waaruit ze toch altijd kwam heelemaal herschapen naar 's dichters eigen aard.

Het proces der bewerking - we spreken niet van de opvatting - van *Gudrun*, onder die verscheidene invloeden, kunnen we enkel a posteriori en op onvolledige wijze beschouwen.

1) Vergelijk: uit de Wikingswet bij Rodenbach:
De vrouw bedriegt. De maagd zult gij beschermen,
Doch geene vrouw zij op de Wikingsnekken,
bij wat we hier vinden, bl. 231:
'*Qu'on protège la vierge à terre*, *mais que jamais elle ne vienne à bord. Fût-elle Freya*, *elle te tromperait encore.....*'

Bij een vluchtig doorbladeren van de bundels van Albrecht Rodenbach's dagboek *Wahrheit und Dichtung*, die zijn broeder Ferdinand aan niemand tot nader onderzoek ooit wil mededeelen, heb ik kunnen vaststellen dat daar die wording bloot ligt. Naarmate ze in zijn geest kwamen, schreef de dichter de tooneelen, karakters en woorden op.

We konden toch 's dichters worstelen met den vorm beschouwen, het trachten om zoo trouw mogelijk weer te geven wat in zijn verbeelding leefde, als we maar het kladhandschrift van *Gudrun* hadden. Dat bleef niet bewaard: Albrecht zal het op 't einde van zijn leven hebben doen werpen bij de vele papieren die hij door de meid deed verbranden.

Van 't klad dat hij op losse blaadjes schreef heb ik alleen een blad. 't Is het begin van het derde bedrijf, heel haastig geschreven en moeilijk leesbaar. Een los gepraat, in prozaïsche beweging, met hier en daar een doorschrapping. In 't eind-hs. blijft er niets meer over van deze verzen tenzij het onderwerp en een paar verzen die de komst van Gudrun melden. Hoe hij zijn stijl kastijdde, kan hieruit blijken. Bij 't naderen van Gudrun zeggen de soldaten:

1e S o l d a a t .
Daar komt Carausia, des Keizers dochter.

2e S o l d a a t .
De schoone jongvrouw ziet er deerlijk uit.

3e S o l d a a t .
Belet haar vader ze te trouwen soms?

1e S o l d a a t .
Het is nu reeds een jaar dat zij verloofd is
met Lucius Allectus den legatus.

3e S o l d a a t .
En waarom zijn zij dan nog niet getrouwd?

1e S o l d a a t .
Waarom? Omdat zij ziek is, juist om
met Allectus niet te moeten trouwen, daarom.

3e S o l d a a t .
Zij wilt Allectus niet! En waarom niet?

1e S o l d a a t .
Omdat zij meer van snorrebaarden houdt,
met haar gelijk een bosch, een helm met vleugels
en een wild beestenvel alover 't lijf,

dan van een snellen vent die overal
waar hij ooit legerde het vrouwvolk zot miek.
Zij geert hem niet. He ja, elkeen zijn goeste.

B o d e .
Zij komt langs hier. Eerbiedigen afstand, maten.
Komt Carausia.

In 't laatste handschrift wordt dat veel bondiger en levendiger gezeid:

1e S o l d a a t .
Daar komt Carausia, des Keizers dochter.

2e S o l d a a t .
De schoone maged ziet er deerlik uit.

3e S o l d a a t .
Men zegt, zij kwijnt van doodelik verdriet,
omreden van het huwelik, dat haar vader
haar oplegt met Allectus, den legatus.

1e S o l d a a t .
Welk een gedacht ook zulk een man te weigeren!

2e S o l d a a t .
Ha! vrouwengril, nietwaar?

3e S o l d a a t .
Zij mint dien Herwig,
zoo 't schijnt, dien wildeman, dien wiking.

1e S o l d a a t .
Stil.

Komt Gudrun.

Gelukkig kunnen we nog elders Rodenbach's werkwijze beschouwen. Hij liet ons van zijn *Gudrun* na:

1°. een volledig handschrift, gedateerd 1878, dat hij inzond voor den prijskamp van tooneelstukken, door het stadsbestuur van Antwerpen uitgeschreven. Het is geschreven in een gewoon schrijfboek, met een klein, zeer mooi en leesbaar geschrift.

Klaarblijkend is het niet op het papier gebracht gedurende de krachtvolle werking van de conceptie, noch gedurende het koortsachtig afwerken. Het moet grad-door afgeschreven zijn. Reeds was het drama een geheel gebouw, waarin al de pijlers, spitsbogen en bijgevoegde uitsprongen en ornamenten tot een volledig architectonisch kunstgeheel samenvloeien.

2°. Een handschrift van de eerste twee bedrijven, uit het begin van 1880.

Het is een voor den druk bestemd overschrift in 't schoon, op losse bladen postpapier, van de bewerking van den voorgaanden tekst.

Die verbetering is hier en daar op verscheidene bladzijden van het eerste handschrift aangebracht.

3° Den druk van het eerste bedrijf, waarvan hij zelf de proeven verbeterde.

Deze verbetering is van weinig belang.

Inzonderheid de gecastigeerde tekst van de eerste twee bedrijven is van belang, omdat we daaruit, door vergelijking bij den eersten tekst, kunnen opmaken hoe Rodenbach's geest werkte.

Met juister gepastheid wil hij uitdrukken wat hij denkt en voelt: hij kiest angstvalliger zijn woorden, zoekt passender uitdrukkingen, verbetert rythme en beweging van den stijl.

Dat zoeken naar de passende bewoordingen die zijn verscheidene gedachten, beelden en gevoelens moeten overbrengen aan anderen, is doorgaans een afbeulend werk voor een schrijver.

Hij moet ontleden wat er in zijn geest gebeurt, hij moet onderscheiden en zoeken hoe hij het best de gedachte, het gevoel, het beeld weergeeft: door dit of dat woord en beeld, door klank en woordenval, door vlugheid of traagheid, door zachtheid of hardheid.

Bij de geboorte van een gevoel of een gedachte hangt het kleed er zoo maar niet gereed aan. Wat moet er nog gemeten en gepast, gedriegd en genaaid worden, en dan hier nog een wrong gegeven, daar nog een plooitje gedraaid, ginds nog een kantje bijgelegd!

Hoe ging Rodenbach te werk bij het tweede opschikken van zijn drama, in 't begin van 1880?

Hij deed het heel regelmatig: het was niet meer een onstuimig scheppen. Op het einde van het tweede bedrijf staat om de vier bladzijden boven aan het blad geschreven: *Zaterdag*, *Zondag*, *Maandag*, enz. Regelmatig vier bladzijden per dag verbeterde hij. Vóór aan het derde bedrijf staat de melding: *dageliks* 1 *blz.* Dat was al wat hij toen nog durfde verhopen van zijn afnemende krachten.

Deze lieten hem echter in den steek.

Toch zal hij nog ten deele het derde bedrijf bewerkt hebben: bij het vierde tafereel schreef hij aan den zijkant een schema van verbetering, net gelijk aan die uit de eerste twee bedrijven; en in het achtste tooneel - waarin Carausius, nadat hij heeft kennis gekregen van Allectus' verraad, bij zijn dochter komt - staat met potlood naast den tekst geschreven:

> ‘o Smerten schuilen ja in macht en grootheid.
> - Het komen stonden dat men ze verstort,
> gelijk een spijze fijn en uitgelezen,
> waar men genoeg van heeft.’

Van een eigenlijke bewerking van de laatste drie bedrijven bleef er niets bewaard.

Spijtig dat zoo de stijl van de laatste drie bedrijven, die nu àl te schril afsteekt bij dien van de eerste, dezelfde gekuischtheid niet heeft gekregen.

Het verbeteren zelf, het opstellen van den nieuwen tekst deed Rodenbach op losse blaadjes, die hij zelf vernietigde. Een paar blijven er nog over. Nu en dan schreef hij die verbetering aan den rand van ons eerste handschrift, en dat stelt ons in staat te oordeelen over zijn wijze van veranderen.

Het uitschrappen van woorden of zinnen gebeurde op twee verschillende wijzen.

Soms, als het slechts een eenvoudige verbetering gold, haalde de dichter het woord of den zin door met een enkele penstreep en liet zoo, vrijwillig, het doorgehaalde woord goed zichtbaar. Meestal vernietigde hij de eerste lezing door een spiraalvormige lijn, die ze gansch onleesbaar maakte.

Snel ging het omwerken vooruit, zelfs het omwerken van gansche tooneelen: het is een fijn, licht gekrabbel met losse pen van halve woordjes, die soms uitloopen in bijna niet te ontcijferen krulletjes.

Daaruit kunnen we opmaken dat denken en schrijven tegelijk gebeurde. Beeld en woord kwamen hand in hand tot hem, en het eene beeld volgde in zijn verbeelding zoo vlug na het andere, dat hij, bij het haastig opschrijven, over den noodigen tijd niet beschikte om de woorden voluit op het papier te zetten, de letters ten voete uit te vormen.

Meestal slaagde zijn verbetering onmiddellijk: de verzen die hij in zijn schets krabbelde, worden onveranderd in den tekst overgenomen.

Niet altijd toch.

Ik laat een paar merkwaardige voorbeelden volgen van stijlverbetering. Het zijn van die schaarsche plaatsen waarbij hij vrijlang naar de uitdrukking van zijn gedachte zoekt.

Op het einde van het eerste bedrijf luiden in ons eerste handschrift de verzen 1091-1094:

> ‘Ik wil hen achtervolgen, en de straf
> ontsnapt geen een van beiden’.

Dat was een bloote gedachte. Er moest een kleed rondgeplooid worden. We lezen onderaan achtereenvolgens de volgende bijvoegsels en verbeteringen:

> ‘Ik wil hen achtervolgen met de straffe
> al ware het tot aan der wereld palen
> al moesten wij
> al ware het
> al vluchten zij tot aan der wereld palen
> of al gingen zij
> al gaan zij in den grond
> al duikelden zij in
> al gingen zij met hunne schande schuilen
> al zonken zij met hnnne schande schuil
> al storten
> in Ranes killen afgrond...’

Zoo bekomt Rodenbach de verzen:

> ‘Ik wil hen achtervolgen met de straffe,
> al vluchten zij tot aan der wereld palen,
> al storten zij met hunne schande schuil
> in Ranes kille afgrond.

In hetzelfde tooneel, zegt Camillus, in het eerste handschrift:

> ‘Moet ik verheugd zijn, of verwoed, of beiden!’

Eerst schreef Rodenbach er haastig boven:

> ‘Moet ik verblijden. woeden of’

Dan voegt hij tusschen verblijden en woeden de herhaling

‘moet ik’, en die rythmische herhaling geeft reeds sterkte aan de uitdrukking; dan volgt, als van zelf:

> ‘of moet ik woeden en verblijden’.

Voller wordt de zin nog door het ‘te samen’ dat er tusschen wordt geschoven. Zoo komt Rodenbach tot den zin:

> ‘Moete ik verblijden, moete ik woeden, of
> moete ik te samen woeden eu verblijden?’

Een laatste voorbeeld van zijn wijze van verbeteren. In het vijfde tooneel van het eerste bedrijf hitst Wate Carausius op om Moerland van de Romeinen vrij te vechten.

- ‘Waar is mijn legermacht?’ vraagt Carausius. ‘Mijn Roomsche benden zouden zich welhaast tegen den vijand van den keizer stellen.’

Koel redeneerend antwoordde eerst Wate daarop:

> ‘Ik laat nog uw Romeinen of veel eerder
> uw Dacen, Gothen, Spanjaards, Galliërs,
> wat weet ik al, zich met de keizers scharen;
> U blijft tot heir een vrije Noordervolk:
> uw Moerings, uwe Saksen en de Wikings
> die zij op uw bevel bevechten nu.’

Bij een eerste verbetering doorstreept Rodenbach de eerste drie verzen, en schrijft er vlug boven, met letters zóo klein dat ze bijna onleesbaar zijn:

> ‘Zendt naar de keizers, naar de nekkers al
> wat op uw vlote Waal heet of Romein.
> Gij hebt uw Noorderlingen: uw Moerings,
> de Wikings, u sinds uwe en hunne kindsheid
> getrouw...’

Deze verzen schreef hij over ook in zijn tweede handschrift: maar ze bevielen hem niet. Hij doorstreepte ze, en verwerkte ze opnieuw aan den zijkant. Daar schreef hij dan den korten tekst zooals hij nu bestaat, die bondiger is en beter passend bij het wild karakter van den ouden dweper:

> ‘Ha! Zend ze naar de keizers, naar de nekkers,
> uw roomsche benden Dacen, Goten, Spanjaards,
> Alanen, Walliers, wat wete ik al.’

Tamelijk veel spraakkunstige veranderingen bracht de dichter

stelselmatig aan in zijn laatste bewerking, en voornamelijk bij het verbeteren der drukproef van het eerste bedrijf: veranderingen van woordspelling, woordgebruik en zinswending.

De Westvlaamsche uitdrukking *al* + inf. wordt vervangen door *al* + part., uitgezonderd in vers 165 van het derde bedrijf waar het blijft: 'al weemlen en al schittren'.

Het wederkeerig *zich* komt in de plaats van *hem*, *haar* en *hen*, daar waar het moet.

Achter wordt *bachten*, *alleen* wordt *aleen* geschreven, en *wanneer: waneer*.

De toonlooze *e* en *i* in het midden van een woord wordt niet meer weggelaten, zelfs daar waar ze, volgens het rythme, niet mag worden uitgesproken: *godlik* wordt voluit *goddelik* geschreven, *wentlen: wentelen*, *keizren: keizeren*, *zaalge: zalige*.

Bij de woorden, die in het Westvlaamsch nog den 'Germaanschen open uitgang' hebben, wil hij die behouden: *geloof* wordt *gelove*, *naam: name*, *vloot: vlote*.[1)]

Ook in de vervoeging der werkwoorden wordt die regel doorgevoerd: *ik heb: ik hebbe*, *ik groet: ik groete*.

Het ontkennend *en* wordt regelmatig in de negatieve zinnen ingeschoven:

> 'Maar uitgesteld is toch niet kwijtgescholden'

wordt:

> 'Maar uitgesteld en is niet kwijtgescholden'.

Bij versdwang laat hij het toch gemakkelijk vallen:

> 'Ik en weet niet welke smert,
> ik weet niet welken zinneloozen drift...'

Het gallicisme *het is ik*, *het is gij*, in het Westvlaamsch algemeen in gebruik, wordt vervangen door: *ik ben het*, *zij is het*.

Voor het voegwoord *en* gebruikt Rodenbach den vorm *end* in de staande uitdrukkingen waarin de *d* nog gehoord wordt: en af en toe ook in andere gevallen:

1) In de eerste uitgave van *Gudrun* werd die verandering, door Rodenbach in het eerste bedrijf aangebracht, niet doorgevoerd in de volgende, die gedrukt werden onder toezicht van een vriend. Het bleef zoo gedeeltelijk in de tweede uitgave. Dat dooreenwarrelen van verschillende vormen doet den lezer des te zonderlinger aan, daar hij in de voorrede gelezen heeft een warm pleidooi voor het gebruik van deze vormen (bl. XXVII en XXVIII).

‘Carausius is onderdaan der keizers
lijk wij en gij’

wordt:

‘Carausius is onderdaan der keizers
lijk ik end gij.’ bl. 37.

De uitdrukking: *het was ne keer*, die hij verdedigt bl. XXVIII van de voorrede, gebruikte hij reeds in het eerste handschrift. Op te merken valt nochtans dat, bij het verbeteren van de drukproef, hij op bl. 44 *het schuilt daarin* vervangt door *er schuilt daarin*.[1)].

Wat we het meest ontmoeten zijn stijlverbeteringen: een woord dat vervangen, een beeld dat bijgevoegd, een uitdrukking die versterkt, een zin die uitgebreid of samengedrongen wordt.

Een paar voorbeelden.

In de 7de scene van het eerste berijf komt Gudrun bij haar vader en vraagt vriendelijk:

‘Ik stoor u niet, nietwaar?’

Carausius antwoordt:

‘Neen toch, mijn lieve.
Wat zijt gij schoon - het levend beeld van Ortrun.’

In het tweede handschrift wordt tusschen de laatste twee verzen het volgend beeld ingeschoven:

‘Gij blanke lelie in die wilde wouden.’

Eerste bedrijf, vijfde tooneel: Wate heeft Carausius ervan gesproken dat hij Moerland van de Romeinen zou moeten vrij vechten. Dat is ook wel het plan Carausius, maar de sterke bevelhebber wil het geheim houden, en zichzelf en anderen meester blijven. Hij antwoordt aan Wate:

1) Men leze in *Jong Dietschland*, September-nummer 1904, mijn artikel ‘De oorspronkelijke Tekst van Rodenbach's *Gudrun*’ waarin te vinden zijn de talrijke verbeteringen, die, volgens het handschrift, aan de drukuitgave van 1882 bij Hoste te Gent, moeten gebracht worden, en waarvan enkele nog kunnen dienstig zijn voor de uitgave van S.L. van Looy, Amsterdam, 1905.

‘De roomsche veldheer dankt u, oude dweper,
dat gij hem onderrichtet hoe een opstand,
de kusten zijner zorgen toevertrouwd,
ontrusten zou, indien des oproers hoofd
ten beste alle kansen wist te schatten.’

Met potlood sloeg Rodenbach een kruis over de laatste vier verzen, en hij schreef er naast het ééne vers, dat, bondig en vol ontzag, uit den mond van Carausius klinkt en met snijdenden spot Wate's ooren scheuren moet:

‘om uw verwittiging en goeden raad.’

Dat ééne woord slaat al het langdurig gepraat van Wate in den wind.

In het zesde tooneel van het tweede bedrijf zegt Herwig aan Wate en de Wikings dat Carausius een edel vijand is.

Dat slaat Gudrun, en ze roept uit:

‘Mijn lieve Herwig is mijns vaders vijand.
O lieve vijand!’

Rodenbach condenseert het in:

‘Vijand!
O lieve vijand!’

In het gesprek tusschen Gudrun en haar vader (I, 7) zegt Gudrun:

‘Ik voel wel ja dat ik beminnen kan,
ik voel wel ja dat ik beminnen moet.
Och zie, ik woude wel...

Wat brengt dat tweede gelijkluidend vers - in het laatste handschrift bijgevoegd - te zamen met een nieuwe gedachte, ook welluidendheid aan.

Wanneer Wate den strijd tusschen de Wikings en Carausius ziet, is hij dol van vreugd (II, 12):

‘Maar zie, en wees verheugd! O zie, o zie!

Dat wordt verlevendigd in:

‘doch bezie, aanhoor, geniet!
Wie geeft mij toch een zweerd! O zie, o zie!

Als een laatste bewijs van den vooruitgang dien Rodenbach op een paar jaren in het schrijven gedaan heeft, mag de volgende aanhaling gelden.

In het eerste bedrijf hoort Gudrun Wate het noodlot verwenschen. Eerst liet Rodenbach haar zeggen:

> 'Alle Goden,
> die trotsche woede gruwelt mij.'

Later roept ze:

> 'Let op gij blinde woede!
> Der menschen en der Goden dwingeland
> als vijand dagen! - Weg, eer de aarde scheurt.

Voor Rodenbach beteekent verbetering bijna hetzelfde als uitbreiding.

Zelden vinden we al te lange perioden samengeperst. Slechts een paar tweespraken zijn tot monologen samengedrongen: in het tooneel waar de schildmeiden Gudrun bewaken gedurende den strijd (tweede bedrijf) en in het tafereel waarin Herwig, na den kamp, aan Ortwin den vrede biedt.

De zelf-kritiek van den dichter was niet scherp genoeg om de immer-uitbottende spruiten van zijn uiterst vruchtbaren geest te knippen.

Het gevolg daarvan? Zijn lyrisch gestemde natuur liet al de personages tot hun minste gedachten toe uiten, en zijn spel verliest daardoor veel van de hedendaags-zoo-zeer-vereischte handeling. Om zich daarvan te overtuigen, hoeft men slechts in het tweede bedrijf eens de redevoering te lezen waarin Carausius zijn soldaten bedankt omdat zij hem als keizer gekozen hebben: die redevoering duurt 40 verzen lang in den laatsten tekst, in het eerste handschrift is ze slechts enkele woorden lang.

Wate vooral heeft altijd wat meer te zeggen, in de laatste omwerking, en we begrijpen goed dat ten slotte Rodenbach zelf er niet meer tevreden over was en hem noemde: 'die oude babbelaar.'

Zoo, b.v. in het 20e tooneel van het tweede bedrijf, vervangt de lange alleenspraak van Wate:

> 'Bij Woden en bij alle Goden, ja
> de zege is het, der Etselingen zege...'

de in het eerste handschrift éénregelige monoloog:

‘Sta ik te droomen hier of is dat waarheid?’

In het eerste bedrijf woedt Wate om de onverklaarbare veropenbaring van de runen. Dat duurt slechts acht verzen lang in het eerste handschrift, waarin hij zich bepaalt bij de verklaring dat hij toch sterk zal staan in het betrachten van zijn doel. De ontwikkeling daarvan beslaat in den druk anderhalve bladzijde: daar woedt hij tegen het noodlot, herdenkt zijn voorouders en zijn beide zonen, en noodigt ze uit tot het aanschouwen van zijn strijd.

Met voorliefde heeft Rodenbach de verhalen, die op de zee betrekking hebben, uitgerokken.

Tweemaal wordt het zeegevecht in al zijn bizonderheden verhaald: eerst door Ortwin aan Carausius (I, 8), dan door de Wikings ondereen (II, 1).

Het verhaal hoe na den slag Wate door de Wikings in zee is opgenomen, dat in het eerste handschrift met een paar regels is afgemaakt, beslaat in den vasten tekst niet minder dan dertig verzen.

Ook Herwig's verhaal van zijn tocht door de zee met Gudrun is merkelijk verlengd.

Die uitbreidingen waren werkelijk goede stijlverbeteringen. Een bewijs:

Allectus ontmoet Gudrun op de duinen en wil ze in goede stemming broegen voor hem (I, 11). Hij zegt in het eerste handschrift:

‘Ik ook, ik droom en zucht, mijn schoone Gudrun,
en acht hem zalig wien uw droomen gelden
en zuchten...’

Dat wordt prachtig ontwikkeld:

‘Ik zag u in dien schoonen rooden avond
alleen op deze duinen droomen, en
ik dacht: de tooverige avond ademt liefde
uit elk gesuis van 't slierend windeken,
uit elke plante, uit elke pinkeling
en uit elk wolksken aan dien blauwen trans;
wie weet? misschien vermurwt nu medelijden
de koele wreedheid mijner schoone bruid,
en smelt des avonds teedere droomerij
het maagdelik ijs haars herten.’

De voornaamste veranderingen zijn die waarin de handeling zelf is omgewerkt.

Een paar tafereelen worden weggelaten, o.a., die, waarin Wate, woedend omdat Carausius aan de zijde van Rome de Wikings overhaalt en zoo hem alle hoop op het herworden van Moerland ontsteelt, Carausius dooden wil. Deze tracht hem te overtuigen, dat hij keizer is van Noordwallia en dat hij Rome zal bekampen. Toch betrouwt Wate het niet en hij vertrekt.

Ook de plaats waar, bij het sluiten van den vrede tusschen Herwig en Ortwin, Ortwin het vermoeden uit dat Gudrun door Herwig werd onteerd (2de bedrijf), heeft Rodenbach weggelaten.

In het eerste handschrift ontrolt het eerste tafereel van het tweede bedrijf als volgt:

De Wikings rusten uit en praten over den zeeslag. Horand, treurend om zijn broeder, komt aangestapt: het wee doet hem woeden; geen tegenspraak, geen opmerking wil hij dulden; hij is op het punt het zwaard te trekken tegen een van zijn Wikings, maar zijn arm valt neer bij de eenvoudige opmerking van een Wiking, die zegt dat men nog niet moet wanhopen Herwig weer te zien; dit is minder natuurlijk. En daarop hervatten ze het gesprek over den zeeslag, het volk van Carausius en den ouden Wate, die hun snekken nazwom en hen ophitste tegen Carausius. Dan komt Herwig.

In den blijvenden tekst duurt dat weinig belangwekkend gesprek niet zoolang. Reeds bij den twist tusschen Horand en den Wiking wordt de aankomst van Herwig geseind, en eerst later, wanneer Herwig vraagt wie hun Carausius als een slechten koning heeft afgeschetst, verhaalt een van de mannen hoe Wate tot hen kwam.

Zoo komt alles te staan op zijn juiste plaats en in de gewenschte verhouding.

In de omwerking heeft Rodenbach Wate's tong nog wat meer los gesneden. Dat zagen we reeds hooger. Ook zijn rol heeft hij uitgebreid. Hij loopt in de handeling van het drama rond als een waanzinnige in een doolhof, dan links dan rechts, dan voorwaarts dan achteruit, om toch maar aan den uitgang te geraken: de herleving van Moerland.

Tweede bedrijf: Men seint de komst van Carausius op het eiland waar de Wikings legeren.

Horand wil Gudrun aan haar vader terugzenden om den vrede te bewaren. Op Gudrun's smeekingen haar niet over te geven aan haar vader zijn woede, stelt een schildmeid voor haar bij de Wikings in te lijven als schildmeid. Gudrun is verheugd zoo iets te vernemen: wel voelt ze er zich te zwak voor, maar de zware lasten en vermoeienissen schrikken haar niet af, als ze maar bij Herwig blijven mag.

In den verbeterden tekst treedt Wate meer handelend op.

Alweer zal hij hier nieuwe lijnen trekken in zijn plan.

Pas heeft hij de komst van Carausius vernomen, of als een bliksemstraal schiet het hem door den geest dat hij te driftig handelde door Herwig van Gudrun te scheiden. Neen! Die vrouw moet niet gerukt worden uit het midden van de Wikings. Zij moet er blijven als twistappel tusschen Carausius en de Wikings. Want in dien strijd zullen de Wikings zegevieren en zij zullen het nieuwe rijk van Moerland stichten. Gudrun moet dus blijven. Maar hoe zal ze blijven? Hij zelf heeft even aan de Wikingswet herinnerd, die de aanwezigheid van een vrouw op de snekken verbiedt. Ha, ze kan schildmeid worden en als een Wiking ten strijde trekken. Verheugd, stelt hij het voor, en wanneer hij de Wikings ziet aarzelen haar aan te nemen, doet hij haar gauw den eed zweeren. Daarop verklaart Ortwin den oorlog. Gudrun smeekt om vrede. En in plaats van Horand nog te doen aarzelen, laat Rodenbach Wate er tusschen springen: ‘Welhoe, geen kamp? Maar de vijand is reeds gestrand!’ en de Wikings vliegen ten strijde tegen Carausius. Watezegepraalt.

Hoe diep psychologisch heeft Rodenbach op een paar jaren tijd het menschen-hart leeren doorgronden!

In de liefdescene tusschen Herwig en Gudrun, in het tweede bedrijf, heeft hij een meer menschelijk motief bijgebracht: eerst was alles edel-ideaal, nu schreeuwt een derde persoon een misklank in die reine melodie van liefde; zelfs het liefdegevoel van Herwig dreigt over te slaan tot cacophonie; maar het geheele komt toch weer tot gelijkstemmigheid en galmt des te voller.

Wanneer Herwig na die scene waarin hij zijn zuiver liefdegevoel zag bezwadderen, met Gudrun alleen is, en ze in haar volle reine schoonheid beschouwt, dan bepaalt hij zich

niet meer - als in het eerste handschrift - bij het vaststellen dat hij geheel veranderd is in zijn diepste wezen, dat hij zich veredeld en grooter voelt door haar edelheid en grootheid: nu voelt hij nog beter, wat hij daareven zegde:

> ‘Zij is mijn godheid, ziet ge wel, mijne eere,
> mijn roem, mijn fierheid, mijne deugd, mijn alles!’

en ‘bevend van ontzag en eerbied’ zijgt hij op de knieën en durft haar niet raken, door

> ‘den lichten kring van blanke zuiverheid
> en bovenmenschlikheid die haar omzweeft,
> zijn Gudrun, schoonheid, reinheid, teerheid, godheid!’

Nog een ander liefdetafereel heeft hij merkelijk verbeterd: dat waarin Gudrun's liefde voor Herwig ontkiemt.

In het eerste handschrift, wanneer Ortwin opkomt met den gevangen zeekoning Herwig, denkt zij slechts aan den moed van haar broeder, die vandaag zijn eerste heldendaad pleegde:

> ‘Mijn lieve, dappre broeder!

roept zij uit.

En als een stond later haar blikken op Herwig vallen, dan is het geen liefde, zelfs geen genegenheid die haar in het hart opkiemt, maar louter bewondering om de kloekmoedigheid, waarmede hij zijn nederlaag draagt:

> ‘Hoe edel en eenvoudig in zijn neerlaag!’

Bij de verbetering laat Rodenbach het vrouwelijke in Gudrun's karakter boven komen.

Reeds hebben we, in het tweede handschrift, wanneer ze droomt bij de zee, in haar dien afgrond van genegenheid en onbepaalde liefde, om wederliefde roepende, gepeild; reeds hebben wij haar in die liefde zien lijden, omdat vader haar den verachtelijken Allectus wil geven tot man: ze is gansch voorbereid om den slag te ontvangen, in haar geest heeft ze het ideaal voor haar liefde reeds gevormd.

Herwig komt.

Een blik is haar genoeg om de verwezenlijking van dat ideaal in de werkelijkheid te herkennen. Wel moet ze haar broeder het eerst aanspreken, maar zelfs in hetgeen zij hem zegt, ligt een zacht verwijt tegen Ortwin omdat hij zoo een

edel held gebonden opleidt, en een opkomend medelijden voor den ongelukkigen koning - eerste neiging naar de liefde:

> ‘Ik durve u bijna niet
> omhelzen, schrikkelik broederken. Is dat
> de koning? - Nog zoo jong, zoo ongelukkig!’

Ze kan den blik van Herwig niet afwenden, ze begint reeds te deelen in zijn lijden:

> ‘Het deert mij om zijn stil en stom verdriet’.

Ze luistert, luistert naar het verhaal van den zeeslag, springt op als ze zijn naam hoort, bewondert hem: ‘dappere koning!’ en welhaast spreekt ze voor hem ten beste: ze bemint hem.

Besluit.

Dit kan nu kort wezen.

Rodenbach's *Gudrun* is opeens komen te staan boven en buiten wat toen het vlaamsch tooneel was.

De belgische regeering had het in 1858 noodig geacht een driejaarlijkschen prijs voor tooneelletterkunde in te stellen om veredeling te brengen in de volksvertooningen. Ze deed meer. Twee jaar nadien wilde ze, door het schenken van premiën, de schrijvers nog meer aanmoedigen om oorspronkelijke stukken voort te brengen en de tooneelbestuurders om ze op te voeren. 't Hielp weinig. Meer tooneelkringen rezen op, maar de tooneelbestuurders, ook die der groote steden, wilden in de eerste plaats veel geld verdienen en bleven het achterlijk vlaamsch publiek lokken met stukken als *De Bultenaar*, *Robert en Bertrand*, *De Brusselsche Straatzanger*, *Londensche Bandieten*, met boertige tooneeltjes uit het volksleven, met melodramatische vaderlandsche stukken.

Wat waren zelfs enkele goede stukken als *Mathias de Beeldstormer* door H. van Peene, *Jacob van Artevelde* door J. van Eert, *Philippine van Vlaanderen* door D. Delcroix, *Don Juan* door Hendrickx, tegenover het spel dat in den tooneelwedstrijd, door de stad Antwerpen in 1878 uitgeschreven, een gouden medaille bekwam, niet als prijs, ‘omdat de jury het stuk niet speelbaar achtte - maar omdat zij er

te veel goede hoedanigheden in erkende om het onbekroond ter zijde te schuiven.’

Dat stuk van een twintigjarige is het eerste groot vlaamsch kunstdrama. Al de andere geraken stil aan vergeten: *Gudrun* werd pas weer mooi uitgegeven en staat nog hoog verheven boven wat sedert dien vóór 't voetlicht van 't vlaamsch tooneel opgevoerd werd.

Gent.

LEO VAN PUYVELDE.

Nederlandsch-Belgische droombeelden en werkelijkheid.

Jhr. Mr. R.A. Klerck, Nederland en België. - 's-Gravenhage, Van Stockum, 1907.
J.C.C. Tonnet, Nederland en België. Beschouwingen over de al of niet wenschelijkheid van een militair verbond tusschen beide Staten (Orgaan der Vereeniging ter beoefening van de Krijgswetenschap, 1906-1907, afl. VII).
Oskar Guthmann. Ein Zollbündnis zwischen Belgien und den Niederlanden. - Tübingen, Laupp'sche Buchhandlung, 1907.

Den 4^{den} November 1907 is te Brussel de Nederlandsch-Belgische Commissie bijeengekomen, en heeft, ten aanhoore ook van hooggeplaatste vreemdelingen, de beperktheid van haar programma uitgesproken met een nadruk die geen misverstand toelaat. Het militaire vraagstuk staat niet op de lijst, en de handelspolitiek slechts ‘eventueel’.

Intusschen is juist naar aanleiding van deze beide zaken de beweging van 1905 van Belgische zijde begonnen en wordt, met weinige uitzonderingen, het oordeel der buitenlandsche pers over de gebeurtenis van 4 November uitsluitend bepaald door haar gevreesd of gehoopt verband met plannen tot een militair verbond of een tolunie. Om dit stemmingmaken vóór of tegen gewichtige maatregelen, ons betreffende, met kalmte te kunnen blijven ondergaan, is het noodig dat wij ons goed rekenschap geven van de motieven onzer reeds genomen of nog te nemen beslissingen, en tevens, dat wij voor deze motieven uitkomen. Wij achten ons gerechtigd en bevoegd, zelf uit te maken wat ons past, en schromen geen onderzoek, of onze keuze rekening houdt met de belangen,

niet van dezen of genen buurstaat afzonderlijk, maar van Europa.

I.

De heer Klerck wil ons tot het militair verbond drijven, op grond dat twee sterker zouden zijn dan één. Dit is echter een regel met uitzonderingen, adres aan de geschiedenis van tallooze coalitiën die op nadeel voor de deelnemers zijn uitgeloopen. Van elk internationaal verbond behoort met klem van redenen te kunnen worden aangetoond, dat het in staat stellen zal een aan beide leden gemeenschappelijk doel met meer zekerheid te bereiken dan wanneer ieder op zichzelve bleef. Daarbij behoort te worden in het oog gehouden, dat elk verbond beteekent machts- of drukverplaatsing, en als zoodanig reactiën moet opwekken wier kracht geëvenredigd zal zijn aan de zwaarte der in beweging gebrachte massa's. Een verbond te sluiten is nimmer zaak van theorie, maar altijd van practijk. Het zal gevolgen hebben niet voor een of ander bedacht toekomstig geval, maar in de omgeving waaronder en op het oogenblik dat het tot stand komt. De vraag in het algemeen: zijn er goede redenen aan te voeren voor *een* militair verbond tusschen Nederland en België? behoort tehuis in de debatvereeniging. De vraag van actueele staatkunde is: zullen *wij*, *thans*, *het* verbond met België sluiten waartoe men ons aanzet?

Hooren wij eerst, en keuren vervolgens, de redenen van den heer Klerck.

Een eerste hoofdstuk van zijn boekje wil antwoord geven op de vraag, ‘of, op grond der geschiedenis, eene blijvende toenadering tusschen beide volken mogelijk is’.

Hier komen wij al dadelijk op een zijpad. Het kan toch zeer wel zijn dat ons belang meebrengt nadere kennismaking met het Belgische volk te zoeken, zonder dat het geraden is er op het oogenblik een militair verbond mede aan te gaan.

Het besef, dat wij ons best moeten doen, niet slechts correcte buren, maar goede vrienden van het Belgische volk te zijn, wint langzaam maar gestadig aan kracht. Over 1830 is geen wrok meer, noch hier noch ginds. Wij hebben met de Belgen tal van herinneringen gemeen, en meer dan dat:

wij hebben levensbelangen met hen gemeen op den huidigen dag, belangen zelfs, rijker en hooger dan louter staatkundige het kunnen zijn. Het verdwijnen van België als staat zou slechts ons uitwendig bestaan bedreigen, het verdwijnen van België als beschavingseenheid ons innerlijk leven verarmen. Als land waar Romaansche en Germaansche kultuur elkander doordringen en het aanzijn geven aan iets onmiskenbaar eigens, maar dat tegelijk begrepen en genoten kan worden ver buiten de grenzen van het kleine land, is België van groot belang voor geheel Europa, dat aan dergelijke proefvelden van algemeen-Europeesche kultuur niet te veel heeft. In andere veeltalige landen, Oostenrijk-Hongarije, Rusland, tot op zekere hoogte het Duitsche Rijk, schijnen de stammen van verschillende herkomst slechts tezamengebracht om zich op elkander scherp te slijpen, en verbitteren zij elkander het leven. In Zwitserland en België bevruchten zij elkander. Wij Noord-Nederlanders hebben er voor ons geestelijk bestaan alle voordeel van, dat nevens ons zulk een proefveld ligt. Wij oogsten er van, maar ook, wij zaaien er in, of het zal aan onze tekortkoming liggen, zoo wij dit niet bij toeneming blijken te doen. De helft van de arbeiders zijn onze stamen taalgenooten.

Wil dit nu zeggen, dat wij voor een innige staatkundige vereeniging met België geschikt zijn? Evenmin als Zwitserland met het Duitsche Rijk. Nederland en België zijn elkander onontbeerlijk, maar als *zelfstandigheden*. Juist de ongeveer gelijke macht, bij sterk geprononceerd onderscheid van volksindividualiteit, maakt de innige vereeniging onmogelijk. Nederland kan niet van uit Brussel, België niet van uit 's-Gravenhage worden geregeerd. Indien de ondervinding van 1815-'30 dit niet geleerd heeft, zou men aan het nut van de kennis der historie voor de practische staatkunde waarlijk moeten wanhopen. De regeering te vestigen te Eindhoven of Breda? Alsof niet, 't zij een Belg, 't zij een Nederlander, er het hoofd van zou moeten zijn. Ieder zal de ongerijmdheid van zulk een solutie toegeven. Maar is de oplossing iets eenvoudiger, wanneer het geen civiel bestuur, maar krijgsbevel betreft? In de buurt van Eindhoven of Breda zal, bij nadeelig gevoerden oorlog, de opperbevelhebber van het Nederlandsch-Belgische leger niet onmogelijk voor de be-

slissing komen te staan, welke belangen voortaan het zwaarste zullen hebben te wegen. Zal hij een Belg zijn, of een Nederlander?

De heer Klerck haalt zijn zaak heel hoog op, tot Gallia Belgica, de Hunnebedden en de Bourgondiërs. Alle oude saamhoorigheid (en waarlijk niet met het hedendaagsche België, maar met heel andere en uitgebreider complexen) heft het feit niet op, dat wij sedert de zestiende eeuw twee onderscheiden natiën zijn gaan vormen, die zich bij de intieme aanraking van 1815-1830 hun verschil zeer duidelijk zijn bewust geworden, en zich sedert geheel zelfstandig, langs evenwijdige, maar daarom nog lang niet samenvallende lijnen, hebben ontwikkeld. Ieder Nederlander die België kent, raadplege zijne indrukken. Zijn wij te Brussel onder hetzelfde volk? Of zelfs te Antwerpen? Om van Walenland niet te spreken.

De mislukking van 1830 is voor den heer Klerck niet het gevolg van de onweerstaanbare macht der feiten, maar van eenige misvattingen der regeering. ‘Zoo waren in het parlement Nederland en België gelijkelijk vertegenwoordigd, terwijl laatstgenoemd deel des rijks bijna anderhalf millioen meer inwoners telde dan het eerste.’ Maar België was ons, met zooveel woorden, gegeven als *accroissement de territoire*, en het was ongerijmd (en door de toenmalige lotbeschikkers van Europa ook volstrekt niet gewild), dat de toegift den eigenaar regeeren zou. Het verwijt treft dus de oprichting van het vereenigd koninkrijk zelve, waarbij, ter wille van de rust der groote mogendheden, een volk aan een ander werd opgeofferd. ‘De Fransche taal werd nagenoeg gebannen uit alle officieele bescheiden.’ Zooals zij daar staat, is de mededeeling ver van juist. De officieele bescheiden, die de regeering van het geheele koninkrijk betroffen, werden steeds in beide talen uitgevaardigd, en de Fransch-sprekende gewesten uitsluitend in het Fransch bestuurd. Slechts in de Vlaamsche provinciën werd het Nederlandsch als taal van het bestuur ingevoerd. De regeering zeide, en meende in alle oprechtheid: hersteld; had niet het oude Vlaamsch in rechtspraak en plaatselijk bestuur geheerscht tot de verovering van 1794 toe? Toch kwam er verzet, doch dat minder de taal gold, dan wat daarin werd uitgedrukt. ‘Opposez-vous toujours,’ riep in 1829 een der

ijveraars tegen de Nederlandsche regeering zijn Vlaamsche landgenooten toe, ‘à l'extension de la langue hollandaise. Le flamand tel que vos pères l'ont parlé et écrit n'y perdra rien, tandis que le hollandais, écrit même par des personnes savantes et irréprochables, porte toujours avec lui les germes de l'hérésie.’ Van dit oordeel bleken de pastoors en kasteelheeren, die de Vlaamsche boeren bij drommen petitiën wisten te doen teekenen om te worden berecht in eene taal, die zij niet verstonden. En dacht men soms dat men, bij nieuwe proef van innige vereeniging, dezelfde bezwaren niet weder zou ontmoeten? Volmaakt dezelfde gedachte als van den man van 1829 staat, in deftig latijn, uitgedrukt in de toespraak van een hooggeplaatst geestelijke, den bisschop van Brugge, tot de ‘congregatio prosynodalis’ zijner diocees, op 29 Mei 1906: ‘Velen reeds in België, en niet weinig Vlamingen zelfs, schijnen onze Vlaamsche taal slechts als een gewestspraak, zoo zij het noemen, te erkennen en haar vaarwel te zeggen, om de zoogenaamde Nederlandsche taal aan te nemen en die, met vreemde bestanddeelen vermengd en verleelijkt, als de meer algemeene, in woord en geschrift te gebruiken; evenwel voor drie eeuwen, d.w.z. voordat de valsche Hervorming het Vlaamsche vaderland verdeelde, was deze onze ware en oorspronkelijke Vlaamsche taal overal in al de streken van Vlaanderen, Brabant en Holland algemeen in gebruik als spreek- en schrijftaal, zooals ten duidelijkste blijkt uit de boeken allerwege uitgegeven... Het is van het allerhoogste belang dat, met het aannemen der taal, niet ook de Nederlandsche letterkunde, zoo zij 't noemen, of de Nederlandsche boeken en schriften te allen kant worden aangenomen, gelezen en verspreid... Zoo wij onze Vlaamsche taal moeten beminnen, bewaren en verdedigen tegen den zuidelijken duivel van Fransche goddeloosheid, zoo moeten wij ze ook niet minder bewaren en verdedigen tegen den noordelijken duivel van ketterij...’[1)]

Het Vlaamsche leven is goeddeels nog ‘van voor drie eeuwen’; het is zijn bekoring en zijn zwakheid tegelijk. Intusschen zij men voorzichtig met uit aloude taalverwant-

1) Opgenomen in de *Collationes Brugenses* van Juli 1906; vertaling van den Brusselschen correspondent der *Nieuwe Courant* (nummer van 2 Aug. 1906).

schap conclusiën te trekken voor hedendaagsch samengaan.

'De scheiding,' aldus de heer Klerck, 'had kunnen worden vermeden door eene verstandige organisatie. Ware toen ter tijd een toestand geschapen gelijk waarin zich thans de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie bevindt, dan had een verlicht en populair vorst, gelijk b.v. Willem II, beide landen tot bloei kunnen brengen en een staat kunnen scheppen waarmede men in Europa gedurende de negentiende eeuw rekening had moeten houden. Er zou een machtige en welvarende bondsstaat zijn ontstaan, die thans geen enkele mogendheid had behoeven te vreezen, en op de gebeurtenissen in Europa, ook ten gunste van den vrede, een overwegenden invloed had kunnen uitoefenen. Nu zijn beide landen tot onmacht gedoemd, blootstaande aan de willekeur der hen omringende groote natiën, angstig uitziende of hunne politiek wel in overeenstemming geacht moet worden met de opvattingen der mogendheden. Beide natiën zijn beperkt tot de door onze leiders en vertegenwoordigers zoo geliefde "bescheiden" en "zelfstandige" politiek, waarvan de zelfstandigheid bij de eerst ontstane ernstige moeilijkheid evenwel spoedig zou te loor gaan, en de bescheidenheid weldra in slaafsche onderworpenheid ontaarden.'

De woorden klinken goed, maar ik geloof niet dat zij zin hebben. Welke aanwijsbare nadeelen hebben wij dan toch sedert 1830 van de scheiding ondervonden, wanneer en waarin voor de willekeur van naburen ons gekromd, welke laagheden moeten begaan, welke slavendiensten verrichten? Bedoelt de schrijver wellicht, dat wij, zoo wij dertien in plaats van zes millioen waren geweest, in den raad der groote mogendheden zouden zijn opgenomen? Dat wij een daad als b.v. het aantasten van de Zuid-Afrikaansche Republiek door Engeland hadden kunnen verhinderen? Geloove het wie kan. Wij zouden alleen minder kans hebben gehad, een der meest geëerde onder de kleine mogendheden van Europa te worden. Ons werkelijk aanzien in de wereld is in 1907 hooger dan in 1830. Met de Belgen er bij zijn wij nog geen volk om te imponeeren door millioenental, maar wij zouden kunnen ophouden te imponeeren door te zijn die wij zijn. Hernieuwde innige vereeniging met het Zuiden zou in ons bestaan, wel verre van het te bevestigen, een element van onzekerheid,

van onberekenbaarheid, van halfheid brengen. En wel verre van goed te keuren, dat op de rede, door Mr. W.H. de Beaufort bij de behandeling van hoofdstuk III der Staatsbegrooting voor 1906 gehouden, gedoeld worde op smalenden toon, behoort het Nederlandsche volk dien staatsman dank te weten, dat hij te juister tijd, zoowel in de Kamer als in zijn toongevend Gids-artikel van Januari 1906, een gelukkige uitdrukking gevonden heeft voor wat het koele Nederlandsch verstand van den Baie-veldtocht, zooals die oorspronkelijk opgezet was, dacht. Het was toen tijd dat Nederland over zijn eigen belangen elders aan het woord kwam, dan in de kolommen van den *Petit Bleu*. In *De Gids* heeft de heer de Beaufort toen gezegd: 'liever niet te groot voor servet, te klein voor tafellaken'. In de Kamer: 'goede verstandhouding tot alle mogendheden, geen nauwe verstandhouding tot één van hen; - onze houding als kleine mogendheid zij bescheiden en zelfstandig'. Ik kan niet inzien dat, in het historisch gedeelte van zijn betoog, de heer Klerck aan het Nederlandsche volk één argument in handen gegeven heeft, om in dezen den oud-minister af te vallen.

In waarheid is niet de politiek van den heer de Beaufort, maar die van den heer Klerck de politiek der vrees. 'Wanneer men nagaat dat gedurende den loop der vorige eeuw aan het bestaan van tal van kleine Europeesche mogendheden een einde is gemaakt, dan behoeft het geen verwondering te baren, dat de nog bestaande zich angstvallig afvragen, of hunne onafhankelijkheid ook niet spoedig zal worden bedreigd.' Welke maken dan dat 'tal' uit? Hannover? Napels? Treffende voorbeelden voorwaar, die men kiest uit de geschiedenis - van een internationalen overrompelingsoorlog? neen, uit de geschiedenis der Duitsche en der Italiaansche eenheidsbeweging. Of niet hetzelfde beginsel, waaraan Hannover en Napels ten offer vielen, het bestaan van Nederland als onmiskenbaar nationalen staat eer hebbe bevestigd dan verzwakt, wordt niet gevraagd.

De heer Klerck, als doel van zijn historisch onderzoek stellende, 'na te gaan of, op grond der geschiedenis, eene blijvende toenadering tusschen beide volken mogelijk is,' drukt zijn ideaal onvolkomen uit. Hij bedoelt, zooals aan het slot van het hoofdstuk blijkt, een 'volkomen aaneensluiting'.

Is deze voor het oogenblik nog onuitvoerbaar, dan komt althans, en wel terstond, een verbond ter waarborging van wederzijdsche onafhankelijkheid in aanmerking.

Hier komt de schrijver tot zijn tweede hoofdstuk: over de onzijdigheid van België.

Het bezwaar, dat België's door de groote mogendheden gewaarborgde altijddurende onzijdigheid aan het gedroomde verbond in den weg legt, is door den heer de Beaufort aldus aangewezen: 'Dat België bevoegd is om zich door verdrag den bijstand te verzekeren van Nederland bij eenigen aanval op zijn grondgebied, zal wel niet ontkend kunnen worden; maar wanneer Nederland wederkeerig hetzelfde van België vraagt, zal België gedwongen zijn te antwoorden: het op mij nemen eener dergelijke verplichting laat mijne onzijdigheid mij niet toe. Ten opzichte van de mogelijkheid eener totstandkoming van het bedoelde verdrag zal men derhalve deze twee gevallen kunnen vaststellen: òf wel Nederland zal zich moeten verbinden tegenover België zonder daartegenover eenige verbintenis van België te kunnen verkrijgen, òf de vijf mogendheden zullen het verdrag moeten goedkeuren. Het is natuurlijk geheel onzeker of deze goedkeuring zal kunnen verkregen worden, en zoo ja, onder welke voorwaarden.'

In vijf-en-twintig bladzijden, waarin de heer Klerck deze nuchtere opmerkingen rescontreert, wordt door hem geen enkel steekhoudend argument te hunner ontzenuwing bijgebracht. Hij is overvloedig in citaten tot staving van wat door den heer de Beaufort niet betwist werd: dat België bevoegd is zich den bijstand van Nederland te verzekeren. Waar het echter op aankomt, is de vraag, wat België aan Nederland toezeggen mag, en om deze vraag te beantwoorden, heeft de heer Klerck niet veel meer dan zijn eigen gezag ter beschikking. België mag zich, volgens hem, van 'de opgedrongen weldaad' ontslagen rekenen, omdat de mogendheden zelve meer dan eens blijk hebben gegeven, het met hunne garantie der onzijdigheid van zwakke staten zoo nauw niet te nemen. Of hebben niet tusschen Bismarck en Benedetti besprekingen over eene annexatie van België door Frankrijk plaats gehad? Of zijn niet in 1813 drie Oostenrijksche legercorpsen over Zwitsersch grondgebied getrokken? Alsof de

kleine zich den groote tot voorbeeld nemen mocht zoo dikwijls deze van de trouw is afgeweken! Een kleine staat, die zich boven het recht zou willen stellen, verraadt niet slechts zijn eigen zaak, maar die van alle andere kleine staten nog daarbij. ‘Rien, à mon sens, de plus fâcheux, de plus démoralisant, que de voir mettre le droit en question par ceux-là mêmes qui devraient éventuellement l'invoquer.’[1)]

De neutraliteit van België is een der constitueerende bestanddeelen van het pubiek recht van Europa. Zij is een waarborg niet slechts voor het beschermde land, maar voor elk der vijf beschermende mogendheden. *Zij was de voorwaarde*, *waarop Europa alleen bereid was*, *een onafhankelijken staat België te erkennen*. Zij laat geen Belgisch wapengeweld toe dan tot verdeding van eigen bodem. Het geconstitueerde recht van Europa spreekt op dit punt zoo duidelijk als het met mogelijkheid kan. Artikel twee van het traktaat tot regeling der Luxemburgsche quaestie van 11 Maart 1867 plaatst de Luxemburgsche onzijdigheid onder de collectieve bescherming der onderteekenaars, *à l'exception de la Belgique*, *qui est ellemême ûn état neutre*. Uit niets is gebleken, dat Europa er heden ten dage anders over denkt; - wèl zijn er vermoedens, dat het opnieuw ter sprake brengen van de internationale positie van België, het tot den staat van open vraagstuk terugleiden dus van een der moeilijkste oplossingen waarvoor de Europeesche diplomatie ooit geplaatst is geweest (en een oplossing die onaangetast is gebleven tot den dag van heden toe, en de eenige, die tot dusver België een eeuw van èn welvaart èn vrede verzekerd heeft), - wèl zijn er teekenen dat deze dwaasheid van wie meer dan anderen vertrouwen in de kracht van het recht zou moeten toonen, een bron zou worden van oneenigheid tusschen de machtigen, en een oorzaak van wrevel tegen den kleine die zóó slecht zijn roeping verstond. Wij kleine staten die met gespannen aandacht toezien hoe, langzaam maar zeker, de gewoonte van rechtsschepping te beproeven eerder dan oorlogskans te wagen zich vastzet bij de sterken der aarde die in andere verzoeking staan dan wij ons dikswijls voorstellen, - wij mogen ons wel tweemaal bedenken eer wij aan deze belang-

1) De heer Beernaert in de Kamer van Volksvertegenwoordigers, 27 Febr. 1894, bij Descamps, *Neutralité de la Belgique*, 338.

wekkende scholieren hun thema's terugzenden met de aanteekening: ‘overmaken.’ Het werk mocht eens veel minder worden dan het is!

Wij willen dus geen terugkomen op 1830 en geen opening eener Nederlandsch-Belgische quaestie voor derden, dus geen formeel verbond.

Blijft over het gansche terrein, door Descamps bestreken met de woorden: ‘La communauté d'intérêt dans les questions vitales peut établir une solidarité naturelle plus étroite que toutes les alliances.’

Wat kunnen wij, zonder verbond, doen om de Belgen, wat zij om ons, in geval van nood, te helpen?

Deze vraag hangt ten nauwste samen met eene andere: hoe zal ‘het geval van nood’ er uitzien?

De heer Klerck schroomt niet, bij de beantwoording dezer tweede vraag, een germanophoben toon aan te slaan. Is er evenwel voldoende grond, te spreken van ‘het Duitsche gevaar’?

Het zal nimmer moeilijk vallen, uit de meeningen die bij een zoo talrijk en zoo zelfbewust volk als de Duitschers tot uiting komen, er eenige samen te lezen van voor Nederland dreigenden klank. De hedendaagsche Duitschers zijn, politiek gesproken, een jong volk; zij leeren nog, ook zelfbeheersching. Die was hun noodig, om tot het inzicht te komen, dat de Duitsche eenheidsbeweging halt te maken heeft aan de Nederlandsche grenzen. Naarmate echter hun patriotisme zijn romantische trekken verliest, en steunen gaat minder op de aanspraken ontleend aan een wazig ver verleden, dan op aanhankelijkheid aan een, vaste eigen vormen zoekende, hedendaagsche Duitsche volkskultuur, naar die mate valt het hun gemakkelijker, het bestaansrecht ook van andere Germaansche kulturen, verschillend van hunne eigene, te erkennen. Men mag vragen welke houding sedert 1866 niet het megalomane bestanddeel der Duitsche samenleving, maar de Duitsche regeering, tegenover Nederland aangenomen heeft; - in welke bewoordingen zich, niet deze of gene enthusiast, maar de zich verantwoordelijk gevoelende hoofdrepresentanten van het Duitsche geweten, over Nederland uitgelaten hebben. ‘Wir würden,’ aldus Heinrich von Treitschke in 1869, ‘wenn wir je als Eroberer aufträten auf Hollands Boden,

zwar schwerlich einen neuen achtzigjährigen Krieg entzünden, wohl aber ein Volk von untreuen, meuterischen Bundesgenossen uns erwerben... Nur ein Mittel giebt es, uns Deutsche wider unseren Willen über diese bescheidenen Gedanken hinauszutreiben. Wenn der nächste Angriff der Franzosen auf das Deutsche Reich die Holländer als unsere Feinde finden sollte, dann würde Holland durch thörichtes Mistrauen sich selber in's Verderben stürzen - dann, nur dann müssten wir versuchen, die Lande des Niederrheins wieder hineinzuwringen in das grosse Volksthum, das sie einst aufgaben. Es liegt in Hollands Händen, durch eine gerechte und furchtlose Politik diese unabsehbaren Wirren abzuwenden.' Is dit beginsel verlaten, nu de groote tegenstelling al minder en minder Duitschland-Frankrijk blijft, nu zij Duitschland-Engeland wordt?

Iets veranderd is er zeker wel. De Duitschers kunnen niet meer met gelijke vrijmoedigheid als Treitschke in 1869, het woord op de lippen nemen: 'Was wir wollen, ist gerecht und redlich: ein treues freundnachbarliches Verhältniss, also dass uns unser Strom, den Holländern ihr weites Hinterland zu schrankenlosem Verkehre offen stehe.' Zij zijn protectionist geworden, en gunnen ons de volle verwezenlijking van Treitschke's belofte enkel nog, zoo wij tot hun tolgebied toetreden. De aandrang daartoe van Duitsche zijde wordt sterker. De zaak is voorlang in Nederland overdacht en voor eenige jaren ook openlijk besproken. Het antwoord van de overgroote meerderheid van het Nederlandsche volk is een ondubbelzinnig 'neen' geweest. Alle Nederlandsche vrijhandelaars, en bijna alle Nederlandsche protectionisten, wenschen, behalve de staatkundige, ook de economische zelfstandigheid van hun land onverzwakt te handhaven. Beide zijn zoo nauw verwant, dat aan de eene niet kan geraakt worden, zonder de andere te bedreigen. Zal het Duitsche politiek inzicht, dat in de jaren om en bij 1866 en '70 de overrompeling van Nederland naar het rijk der droombeelden verwees, er in berusten dat de Rijnmond in handen is eener mogendheid, noch bereid zich te laten opnemen in het Duitsche tolverbond, noch van zins met het Duitsche Rijk eene maritieme conventie aan te gaan? Wederom, dunkt ons, op één voorwaarde: dat men de overtuiging hebbe, ons land, bij een Engelsch-Duitschen

oorlog, nimmer te zullen zien optreden als handlanger van Engeland. Het missen van den mond zijner economisch belangrijkste rivier, het beperkt blijven tot een kustlijn aan de Noordzee, kleiner dan in de natuurlijke wenschen liggen moet van het krachtigst zich ontwikkelende handelsvolk van het vasteland, kan door Duitschland alleen worden aanvaard indien het in Nederland althans eene flankdekking kan zien. Lieten wij ons ooit voor invalspoort van West- in Midden-Europa gebruiken, onze dagen zouden geteld wezen, en terecht.

Van eenig inzicht in de omstandigheid, dat, wil Nederland de volstrektheid zijner souvereine rechten blijvend door Duitschland zien eerbiedigen, het omgekeerd rekening te houden heeft met rechtmatige Duitsche belangen, vindt men bij den heer Klerck geen spoor. Het ontbreekt echter niet aan een heugelijk teeken, dat de heer Klerck, met zijn het gevaar uitsluitend van één zijde zien komen, niet de meening weergeeft van allen, die in den jongsten tijd van Nederlands internationale positie studie hebben gemaakt. Nevens zijne brochure is er de rede van den kapitein der artillerie Tonnet, leeraar aan de Hoogere Krijgsschool, die ik hier te liever bespreek, wijl zij in het overzicht der bestaande literatuur, dat de heer Klerck ons geeft, lang niet de plaats inneemt waarop zij naar mijn inzien recht heeft, en tevens, omdat zij verschenen is in een door het groote publiek nauwelijks gelezen orgaan.

II.

Ter wille van Belgische gasten was op 22 Februari 1907 te Breda een vergadering belegd der Vereeniging ter beoefening van de Krijgswetenschap, die anders in den Haag pleegt te vergaderen. Bij die gelegenheid heeft de heer Tonnet de volgende beschouwingen voorgedragen.

In geval van een West-Europeeschen aanslag op Duitschland is het voor dit laatste land van overwegend belang dat zijner volkswelvaart, die goeddeels door Antwerpen en Rotterdam ademhaalt, de luchtpijp niet worde afgestoken. Het voordeel, deze havens in neutrale handen te zien, blijft evenwel slechts zoolang bestaan, ‘als op de volkomen oprechtheid der Nederlandsch-Belgische gevoelens kan worden staat gemaakt, en

de beide kleine Staten over de middelen beschikken, om de vrije vaart naar die havens zooveel mogelijk te kunnen verzekeren.' Het belang der neutrale mogendheden, in het bizonder van het graanexporteerend Amerika, is bij die handhaving der vrije vaart eveneens betrokken. Dat Engeland ons en België onmiddellijk tot oorlogspartij zou maken, komt niet waarschijnlijk voor, niet zoozeer om onze eigen kracht (die wij echter, wat de torpedovloot betreft, belangrijk zouden kunnen verhoogen), als om het gebruik dat anderen van onze zeegaten zouden kunnen maken; bepaaldelijk ook, omdat Frankrijk er zijn noordelijke flankdekking door zou verliezen, en den vijand zou moeten afwachten op een onversterkt front.

Anders zullen de zaken staan, wanneer Duitschland, met overwicht, eenmaal tegen Frankrijk is opgetreden. Wanneer de beste Duitsche strijdkrachten tegen of in Frankrijk staan, vormt Nederland voor een Engelsch leger, dat tegen Duitschland zou willen ageeren, het begeerlijkst mogelijke invalspunt. 'Zou het dan bij de tegenwoordige politieke partijgroepeering waarschijnlijk zijn, dat Duitschland door schending van neutraal gebied zelf tot de opening der invalsdeuren bijdragen zou?'

'Den vasten wil, flankdekking voor het Oosten te blijven, moeten wij toonen door een deugdelijke bescherming van alle toegangen van uit zee, waardoor reeds in vredestijd van ons voornemen wordt blijk gegeven, elken aanval van Engeland door de Nederlanden naar Duitschland in de geboorte te smoren.' Kapitein Tonnet is overtuigd, dat, zoo wij onzen plicht doen, een dergelijke aanval tot de wanhopige operatiën behoort, zelfs al mocht een landing aanvankelijk gelukken. Hij herinnert hierbij aan 1799 en 1809, wijst op 'de reusachtige kracht van ons terrein', dat overal, van de kust af, voet voor voet kan worden verdedigd, waarvoor wij over de geheele actieve krijgsmacht van Nederland zullen kunnen beschikken. 'De vraag is, in hoeverre dit vertrouwen op de kracht van leger en bodem bij onzen Oostelijken nabuur wordt gedeeld. Groot kan het niet zijn, omdat wij zelven de slechte gewoonte hebben, ons tot militaire onmacht omlaag te redekavelen. Een dergelijk landverraad valt buiten het bereik der strafwet, al moet het ook onherroepelijk leiden tot verzwakking van het aanzien onzer

weermacht over de grenzen, en al staat het daarom ook gelijk met een aanslag op de veiligheid van den staat.'

Dat het vraagstuk der kustverdediging op het oogenblik urgent moet worden gerekend, volgt uit deze beschouwing van zelve. Nederland is in dit opzicht meer blootgesteld dan België en werd dus in de laatste regelen meer in het bizonder in het oog gevat; maar al wat van Nederland in dit verband gezegd werd, geldt voor België evenzeer. 'In de volle overtuiging van het groote belang, dat Duitschland bij ons beider neutrale houding moet hebben, wendde ik eerst,' besluit kapitein Tonnet dit eerste gedeelte zijner voordracht, 'den blik naar het Westen, wees op het van die zijde mogelijke gevaar en op het van onze zijde noodzakelijke krachtsvertoon, ten einde aldus vertrouwen af te dwingen over onze landgrenzen, *zijnde dit*, *naar mijne meening*, *het fundament onzer zoo moeilijke en bedreigde internationale positie*'.

Thans wordt het andere geval gesteld: de Rijnhandel *is* onderbroken, de beide kleine staten onder pressie, Duitschland in twijfel omtrent de richting, waarin de balans te Brussel en te 's-Gravenhage zou kunnen overslaan. Aantasting van ons gebied wordt dan zekerheid, en gewis geen 'passage inoffensif'. 'Onder dergelijke omstandigheden,' meent de heer Tonnet, wint een aanslag tegen het wellicht nog niet geheel in staat van tegenweer zijnde Antwerpsche front in het bijzonder aan waarschijnlijkheid. Een dergelijke stoot zou de Nederlandsche Maas moeten treffen, omdat Antwerpen zonder dit niet bereikbaar is, en zou derhalve oorzaak zijn, dat Nederland mede in den strijd betrokken werd. Zoo wil mij dus voorkomen dat tusschen eerbiediging van het Belgische grondgebied, die ik tot dusverre voor zeer waarschijnlijk hield[1)], en eene over-

1) In den aanvang van zijn betoog spreekt nl. kapitein Tonnet twijfel uit aan de gegrondheid der voorstelling, als zou een nieuwe Fransch-Duitsche oorlog beginnen moeten met een Dnitschen doormarsch van Belgisch Luxemburg. De voordeelen daarvan voor Duitschland, meent hij, wegen tegen de nadeelen van een onmiddellijke schending der Belgische onzijdigheid, voor nog gebleken is of België niet zijn uiterste best zal willen doen om die te handhaven, bij lange na niet op; - in het bijzonder wordt hierbij gewezen op den invloed van het Belgische veldleger op de krachtverhouding der strijdende partijen.

strooming van *ons beider* gebied, geen middenweg kan liggen... Zoeken zal Duitschland dezen strijd voorzeker niet, doch daartoe gedwongen, zal het dien ongetwijfeld voeren met een niets ontziende kracht.' Wat zullen de beide staten er tegen vermogen? Hun veldlegers vereenigen op de Nederlandsch-Belgische grens in Noord-Brabant, onder gemeenschappelijk opperbevel? Zooveel woorden als deze oplossing telt, zooveel bezwaren. Het Nederlandsche veldleger heeft een oneindig langer weg af te leggen naar de Peel, dan het Belgische naar de Kempen. Om den aanval op het Belgische veldleger af te weren, zouden wij waarschijnlijk dus te laat komen; - altijd in de veronderstelling, dat de mobielmaking en opmarsch van ons veldleger geen belemmering ondervonden. Nu is het evenwel nauwelijks denkbaar, dat de hoofdbeweging in de richting op Antwerpen niet van andere bewegingen zou vergezeld gaan om de formatie en opstelling van ons veldleger te verstoren of te beletten. Een leger zonder krachtige vredessterkte is niet in staat, dergelijke pogingen op slag en alom te verijdelen. Voor het verzekeren, onder alle omstandigheden, van den opmarsch van ons veldleger naar Noord-Brabant, acht de heer Tonnet eene vredessterkte van 60 à 70.000 man noodig. Welk minister van oorlog zal die voorstellen? 'Het is onherroepelijk verbonden aan de de door Nederland ingeslagen richting' van korten oefeningsduur en dus geringe vredessterkte, 'dat onze staatkunde zich in eene volmaakt neutrale zône beweegt, ten einde, langs dien weg vertrouwen afdwingend, dergelijke gevaarlijke inleiding der operatiën te ontloopen.'

Behalve het voordeel van de nabijheid der mobilisatiecentra, hebben de Belgen er nog een ander: van nimmer de verbindingen met het eigen zwaartepunt der verdediging te kunnen verliezen. Geheel anders het Nederlandsche veldleger. Rukt dit, in de richting op Eindhoven, den Belgen te hulp, dan kan het overschrijden der Maas door een tweede krijgsmacht, bij Gennep en Boxmeer, het van zijn basis afsnijden. 'Verzamelt de aanvaller dus troepen ter hoogte van genoemde plaatsen, dan zou eene onzekerheid kunnen ontstaan, die hoogst verlammend werken zou op den inzet onzer troepen in zuidelijke richting, zelfs dien stoot naar de flank van 's vijands hoofdmacht geheel onmogelijk zou kunnen maken... De gedachte, eerst den vijand uit het Oosten met

beschikbare kracht te gemoet te treden zal dan predomineeren.'

Het remedie? Gemeenschappelijk opperbevel? Maar van een Belg, of een Nederlander? 'Wanneer de eerste groote ontmoeting in het open veld over het lot van de kleine staten zou te beslissen hebben,' zou het inderdaad een onvergeeflijke fout zijn, het lot van het eene leger van dat van het andere te scheiden; zoo begrepen het de Saksers in 1866, zoo de Zuidduitschers in 1870. 'Waar echter het ontwijken van den slag bij onze toestanden tot dwingenden plicht zou kunnen worden en een terugtocht in divergeerende richtingen aangewezen kan zijn, daar wordt het geval geheel anders.' De aanwezigheid van twee onderscheiden strategische zwaartepunten maakt de quaestie van het opperbevel tot een onoplosbare.

'Een terugblik op het zoo even geschetste oorlogsgeval is inderdaad weinig bemoedigend. Het Nederlandsche leger is nog niet sterk genoeg, om snel in het zuidelijke deel des lands en met het Belgische te zamen te kunnen optreden ter verdediging van gemeenschappelijke belangen. Een eenhoofdig opperbevel van de eenmaal opgestelde legers schijnt niet mogelijk toe. Innige samenwerking wordt door de aanwezigheid van twee zwaartepunten in den rug aan eene geweldproef onderworpen. En zoo zal menigeen zich de vraag stellen: zullen Nederland en België den zooeven geschetsten hevigen schok kunnen weerstaan? Eene vraag, die men zich bij de handhaving der neutraliteit verplicht is te stellen, omdat deze niet door het terugtrekken binnen vestingwallen wordt verdedigd. *Die vraag zou echter ook na het tot stand komen van een militair verbond gesteld moeten worden*, *omdat dit geen der aangevoerde bezwaren geheel uit den weg ruimt*.' Integendeel nieuwe schept: het verbond zal wantrouwen wekken; Duitschland nopen tot het verleggen van zijn hoofdoperatietooneel naar de beide Nederlanden; ons land in het bijzonder voorschrijven, van militaire politiek radicaal te veranderen. 'De richting, waarin wij ons thans bewegen en die ons in de toekomst zou kunnen leiden tot een krachtig georganiseerd volksleger, zou moeten worden prijsgegeven, omdat een leger met korten oefeningstijd wel is waar de kracht kan bezitten, om zelfs den meest gevreesden aanval

op de onafhankelijkheid te keeren, doch geene waarborgen geeft, al dadelijk een veldleger op te kunnen stellen, dat buiten het bereik van vestinggeschut onzen souvereinen wil tot handhaving van de neutraliteit zou vermogen te schragen. Ik zou het een der bedroevendste gevolgen achten van een verbond, wanneer wij den ingeslagen koers wederom moesten gaan verlaten. Veeleer hoop ik, dat wij daarmede der wereld een voorbeeld mogen stellen en kracht mogen geven aan de strooming die alle landen doortrekt, en die zich schijnt te keeren niet tegen het leger, als zijnde de ware school voor volkskracht, doch tegen de groote vredessterkte... België, zoo wil mij voorkomen, verkeert te dezen opzichte in geheel andere positie dan Nederland. Onze volkrijkste gewesten zijn door versterkingen gedekt of vinden hunne dekking in den afstand tot de grenzen en tot de vijandelijke operatielijnen, ongerekend nog de groote passieve verdedigingskracht van den bodem. Geheel anders België, dat bij het niet opstellen van behoorlijke vredessterkte[1)] tot onverwijlde slooping van Namen en Luik zou moeten overgaan, en dat zich bij gewelddadige overvalling het opstellen van een veldleger zou kunnen zien onmogelijk gemaakt, omdat het vestingstelsel slechts een onbeteekenend deel der bevolking insluit. Eene latere organisatie van actieven weerstand zou dus zeer worden belemmerd. Verschil in ligging van het land en in vorm der grenzen hebben op ons beider weerkracht een verschillenden stempel gedrukt.'

Zoo keert de spreker tot zijn uitgangspunt terug: kleine staten moeten hun actie in verband brengen met de kracht van hun verweer. Dat zij er zich voor wachten, 'van de eervolle plaats van vredesapostelen af te dalen tot die van oorlogsagenten.' Waar wij voor hebben te zorgen, is, flankbedreiging te worden voor niemand; even goed op onze kustversterking te passen als op de Nieuwe Hollandsche Waterlinie. Dit is de eenige kans dat 'de nadeelen, aan schending van onze neutraliteit verbonden, de voordeelen zullen blijven overtreffen.... Nederland en België leggen, naar mijne innige overtuiging, bij het uitbalanceeren der

1) Zij bedraagt thans, volgens de opgave van den Belgischen majoor Wielemans ter vergadering te Breda, 3400 officieren en 43.000 man. De diensttijden zijn 21 maanden bij de infanterie en 36 bij de cavalerie.

strijdkrachten een gewicht in de schaal, waarvan zij zich slechts ten halve bewust zijn. In hunne geographische ligging, in hunne weermiddelen, in het vertrouwen, dat zij in militair, *doch bovenal in politiek opzicht afdwingen*, zie ik de hechtste grondslagen voor het behoud van hunne onafhankelijkheid, ja, voor den vrede in Europa. Niemand te prikkelen, zoolang wij niet geprikkeld worden, is onze plicht. *In den strijd voor den vrede staan beide kleine staten krachtiger gescheiden*, *dan vereend*,' omdat de vereeniging, die bepleit wordt, inbreuk zou maken op de internationale verhouding van Nederland en België tot elkander en tot de hen omringende staten, en deze inbreuk niet geschieden kan zonder bedreiging van den Europeeschen vrede.

III.

Wij lieten kapitein Tonnet lang aan het woord, niet langer evenwel dan hij ons boeide. Het zou ons inderdaad verbazen, indien, met zijn stuk, volgende op dat van den heer de Beaufort, de vraag van 'het militair verbond', model-Langlois, voor ons volk niet in hoofdzaak bleek afgedaan.

Anderen hebben op een tolverbond aangedrongen. Men kent de voor de hand liggende bezwaren: noodzaak òf voor Nederland, zijn vrijhandelstelsel, òf voor België, zijn neiging tot bescherming te laten varen; bovendien ongelijke accijnswetgeving. Maar stel al deze bezwaren uit den weg geruimd, dan blijft er een, dat in denzelfden grond wortelt als de moeilijkheid der regeling van het opperbevel bij de legerquaestie: waar zal het oppergezag in tol- en accijnszaken berusten? Bij een gemeenschappelijk tolparlement met wetgevende macht? Al de moeilijkheden van 1815-1830 herrijzen. Een onopzegbaar verdrag, waarin eens voor al tarief en accijnswetgeving zijn vastgelegd? Maar dergelijke zaken als een tarief en een belastingwetgeving, van twee onderscheiden landen nog wel, met twee onderscheiden volksvertegenwoordigingen, kàn men niet eens voor al vastleggen. Het verdrag opzegbaar? Geen regeering zal zoodanige verplaatsing van lasten aandurven, als in dit geval noodig zou zijn, wanneer zij althans niet de zekerheid heeft dat een zoo moeilijk te verkrijgen resultaat gewaarborgd zij tegen vernietiging door de kwade luim van een ander.

Sedert deze opmerkingen door den heer de Beaufort in zijn bekend opstel werden gemaakt, heb ik ze nimmer weerlegd gezien. Intusschen betreffen zij nog maar de moeilijkheden eener regeling alleen. Verder nog gaat de vraag: zijn Nederland en België naar den aard hunner economische ontwikkeling geschikt, eene toleenheid te vormen?

Deze vraag is in ontkennenden zin beantwoord door Dr. Blink in een belangwekkend opstel in de *Vragen van den Dag* van Januari 1906. Sedert eeuwen vormen Zuid en Noord twee onderscheiden handelsgebieden, gescheiden door de zuidelijke grens onzer provincie Noord-Brabant, en waarlijk niet alleen, omdat daar een staatkundige grens loopt. In Noord-Brabant loopen de riviertjes naar het noorden, naar den grooten handelsweg Rijnmond-Duitschland; in de Belgische Kempen loopen zij naar de Schelde. In de middeleeuwen is dan ook van eenheid aan handelsgebied geen sprake. Reeds dan vervullen onze havens een zelfstandige functie, waarvan het belang evenwel merkbaar achterstaat bij dat van Antwerpen: natuurlijk gevolg van de omstandigheid, dat de economische ontwikkeling van het Noordduitsche achterland van de Noordnederlandsche havens bij die van het gedeeltelijk Fransche, gedeeltelijk Midden- en Zuidduitsche achterland der Zuidnederlandsche handelsmetropool toenmaals niet in vergelijking kwam. Volgt de vernietiging van den Zuidnederlandschen handel tengevolge van staatkundige gebeurtenissen. Dan is gedurende eenige eeuwen een kunstmatige eenheid bereikt, maar ingesteld en gehandhaafd door het Noorden ter uitmergeling van het Zuiden. In de negentiende eeuw herstelt zich de oude verhouding in zooverre dat de Rijnhavens en de Scheldehaven elk weer worden aangewezen op de bediening van hun natuurlijk achterland. Groote handelswegen doorsnijden èn Noord- èn Zuid-Nederland van West naar Oost (voor België ook naar Zuid en Zuidoost), maar van Noord naar Zuid en omgekeerd heeft alleen een aanvullingsverkeer plaats. Dit is een uitvloeisel van natuurlijke gegevens en heeft zich voorgedaan onder vigueur van allerhande tarieven. De handelsstatistiek wijst uit, dat in België's handelsverkeer Nederland eerst de vierde plaats inneemt, vrij ver achter Frankrijk (1), Duitschland (2) en Engeland (3). In het Nederlandsche handelsverkeer neemt België de derde

plaats in, achter Duitschland (1) en Engeland (2), en ongeveer gelijk komende met die der Nederlandsche koloniën (4). In het Belgische handelsverkeer staan Frankrijk, Duitschland en Engeland nagenoeg gelijk, dan komt het verkeer met Nederland met ongeveer ⅔ van den omvang van het verkeer met Engeland. In het Nederlandsche handelsverkeer neemt Duitschland verreweg de eerste plaats in (gevolg der enorme industrieele ontwikkeling van het Rijnsch-Westfaalsche gebied): het verkeer met Duitschland is tweemaal zoo belangrijk als dat met Engeland en heeft meer dan driemaal den omvang van dat met België. Ook al bogen de cijfers onzer handelsstatistiek niet op volstrekte juistheid, zooveel blijkt er uit met onbetwijfelbare zekerheid, dat Nederland's handel niet in de eerste plaats bij België belang heeft.

Het ideaal dat men met een tolunie beoogt, is, elk der beide landen in den economischen wereldstrijd sterker te maken. Maar zal de 46.9% van den Nederlandschen uitvoer, die naar Duitschland gaat, met mogelijkheid voor een eenigszins aanzienlijk deel door België kunnen worden overgenomen? In de verste verte niet. Wat Nederland aan België levert zijn zulke artikelen, waarvan België reeds thans uit ons land invoert bijna al wat het noodig heeft: boter, kaas, runderen. Zoo voert België 4½ millioen K.G. boter in (waarvan ruim ¾ uit Nederland), doch daarbenevens voert Nederland alleen naar Duitschland en Engeland tezamen nog 23½ millioen K.G. boter uit. Voor het artikel kaas zijn de cijfers even sprekend: totaalinvoer van België ruim 9½ millioen K.G., waarvoor meer dan 8 millioen uit Nederland; uitvoer van Nederland naar Duitschland en Engeland te zamen ruim 22 millioen K.G. Runderen en schapen ontvangt België meer dan de andere naburen van Nederland, maar de hoogst belangrijke uitvoer van geslacht vleesch naar elders gaat de waarde van den veeuitvoer naar België ver te boven. België kan ons, wat deze voor den Nederlandschen uitvoerhandel zoo gewichtige artikelen betreft, bijna niets vergoeden van wat beperking van den Nederlandschen invoer in Duitschland of Engeland ons aan nadeel berokkenen zou. Stellig niet genoeg om het feit goed te maken, dat tal van artikelen, thans uit België geheel vrij bij ons ingevoerd, als b.v. bewerkt ijzer, na sluiting der tolunie een prijsverhooging

van 10% zouden ondergaan. De unie toch, van Belgisch standpunt gezien, zou in de eerste plaats moeten dienen, om voor de hoofdartikelen zijner productie een afzetgebied te vinden, waar vreemden minder concurrentie aandoen dan bij ons tegenwoordig tarief in Nederland het geval is. Dat het hier geen kinderachtige bedragen betreft, wordt duidelijk bij de herinnering, dat de invoer van bewerkt ijzer in Nederland in 1904 den uitvoer met 82 millioen K.G. overtrof.

De voorstanders der tolunie gebruiken nog het argument, dat scheeprijk Nederland industrieel België zoo schoon zou aanvullen; de producten der Belgische industrie zouden heinde en ver vervoerd worden door onze bodems. Zoo was inderdaad de toestand in de zestiende eeuw, voor den val van Antwerpen. Maar een tolunie zal geen macht hebben de Nederlandsche scheepvaart van heden op te heffen tot zulk een hoogte, dat zij Nederland en België beide zou kunnen bedienen; zij voldoet nu in de verte niet aan de behoefte van Nederland alleen. Aan het toenemend scheepvaartverkeer op onze eigen havens nam de Nederlandsche vlag in 1904 slechts deel voor 28.2% bij inklaring; in 1893 was dit cijfer 30.2%, en dit niettegenstaande het vervoervermogen der Nederlandsche handelsvloot in het tusschengelegen tijdvak met 53.6% toenam, in sterker mate dan het totale scheepvaartvermogen der aarde, in veel sterker mate dan dat van Engeland (toeneming 35.3%), in veel minder mate evenwel dan dat van Duitschland (toeneming 82.6%). Zooveel moeite kost het ons, zelfs ons waarlijk bescheiden aandeel in het scheepvaartverkeer op ons eigen land te behouden. ‘Een bescherming, om de Nederlandsche scheepvaart te bevorderen,’ zegt Dr. Blink, ‘zou onzen handel en ons volk duur te staan komen.’ Wie zegt het, met deze cijfers voor zich, hem niet na? Maar of het, zoo men zulke bedoeling had met het verbond, België minder duur zou komen?

Het besluit, waartoe Dr. Blink kwam, was, dat in onzen tijd van groot-industrie en snelverkeer, een afgesloten economisch gebied België-Nederland geen kans van welvaren zou hebben. Alleen zeer groote staten, die nog rijker verscheidenheid van welvaartsbronnen binnen hunne grenzen besluiten dan Nederland-België zouden doen, kunnen een dergelijke afsluiting beproeven. Of zij er *op den duur* baat bij vinden, zal voor

ieder van hen de tijd nog moeten leeren. Intusschen hoede zich het doorgangsland Nederland voor een keuze, die moedwillige bevordering van isolement zou kunnen beteekenen.

Daareven komt in Duitschland een uitnemend bewerkt proefschrift van de pers, geschreven onder de auspiciën van Prof. Harms te Jena, dat op grond eener zorgvuldige studie der Belgische en Nederlandsche handelsstatistieken (en koersnoteeringen) de uitkomst van Dr. Blink, wiens naam zonderlingerwijze niet genoemd maar op wiens conclusie in een slotbladzijde gedoeld wordt, alleszins bevestigt.

Alleen onverstand zal bij dit werk van Duitsche partijdigheid kunnen gewagen, want de heer Guthmann beweert niets op eigen gezag; laat alleen de cijfers spreken die wijzelf en de Belgen hem geleverd hebben.

Uit de cijfers vooral der Belgische handelsstatistiek (de Nederlandsche staat bij deze in betrouwbaarheid verre achter)[1] wordt aangetoond dat Nederland aan den invoer van België thans (d.w.z. over de jaren 1901-'04) deel heeft voor 8.74%, aan den uitvoer van België voor 11.44%. In de jaren 1846-'50 waren deze getallen respectievelijk 17.35% en 15.84%. De balans is voor België in den loop der jaren van een passieve, een actieve geworden. Dit wordt bevestigd uit de statistiek van het handelsverkeer in edele metalen tusschen beide landen, en uit den loop van den wisselkoers te Brussel op Amsterdam (en omgekeerd). In den Belgischen invoer is Nederland in het behandelde tijdvak gezonken van de tweede tot de

1) In détail bij Guthmann, blz. 35 vv. - De waardeberekening der goederen waarvoor geen eigen declaratie is voorgeschreven geschiedt bij ons naar grootendeels verouderde normen, en als landen van herkomst of bestemming worden enkel die aangegeven waaraan Nederland òf grenst òf waarmede het direct verkeer ter zee heeft. Zoo is b.v. de in- en uituoer van Nederland van en naar Frankrijk, voor zoover die niet van den zeeweg gebruik maakt, in onze cijfers voor België begrepen. Bovendien heeft België waardeberekening *ex officio* der belaste, eigen aangifte der onbelaste goederen, wij jnist het omgekeerde. - Als de Nederlandsch-Belgische eommissie ook eens op middelen zon, om de wanhopige wanverhouding tusschen Nederlandsche en Belgische handelsstatistiek te doen ophouden of althans te verminderen! Thans zijn resultaten mogelijk als dat in een gegeven jaar (1903 b.v.) naar Nederlandsche statistiek de handelsomzet tusschen Nederland en België evenveel millioenen guldens bedraagt, als naar Belgische statistiek millioenen francs.

vijfde plaats (Amerika kwam in de laatste jaren ons vóór), in den Belgischen uitvoer van de tweede tot de vierde plaats. In het gezamenlijke handelsverkeer van België bekleedt het thans nog de vierde plaats. In den Nederlandschen invoer bekleedde België aanvankelijk de vierde plaats, na 1872 (verandering in de statistiek) eensklaps de derde, maar vervolgens weder de vierde, en thans de vijfde (de Nederlandsche koloniën en Amerika kwamen voor, terwijl Rusland er aan toe is vijfde, en België dus, zesde te worden). In den Nederlandschen uitvoer handhaaft België zich gedurende het gansche tijdvak 1846-1903 (voor Nederland is het eindjaar der studie 1903) op de derde plaats, maar is, vooral tegenover Duitschland, enorm gedaald. Van de 83% van den Nederlandschen uitvoer, die in de jaren 1901-'03 naar België, Duitschland, Engeland gingen, nam Duitschland bijna drie vijfde, Engeland minder dan een derde, België iets meer dan een achtste. Van den *geheelen* uitvoer van Nederland ging in 1846-'50 naar België 14.5%, in 1901-'03 10.5%; aan den invoer van Nederland nam België in den aanvang van het behandelde tijdvak voor 7.8%, thans voor 10.6% deel. In het gezamenlijke handelsverkeer van Nederland handhaaft België zich nog even op de derde plaats, maar Amerika en de Nederlandsche koloniën zitten het dicht op de hielen. En ware onze handelsstatistiek op de leest der Belgische geschoeid, de cijfers voor België zouden er ongetwijfeld veel ongunstiger moeten uitzien. Het is niet aan te nemen, dat inderdaad 83% van onzen ganschen uitvoer naar de beide grenslanden en Engeland zou gaan; aan alle drie, maar bepaaldelijk ook aan België, worden waren toegeschreven die slechts door, niet naar die landen gaan. Den omvang van ons handelsverkeer met Frankrijk b.v. met eenigen graad van zekerheid te bepalen, laat de Nederlandsche handelsstatistiek niet toe.

Gewichtiger nog dan de cijfers omtrent het gezamenlijk handelsverkeer tusschen beide landen, zijn die omtrent den omzet in bepaalde artikelen. Ook deze worden door Dr. Guthmann medegedeeld. Hij verdeelt daartoe eerst de gezamenlijke artikelen in grondstoffen, levensmiddelen en fabrikaten, en neemt een vierde rubriek aan voor zaken die onder geen dezer drie afdeelingen vallen (in het verkeer Nederland-België

en omgekeerd is deze vierde rubriek van nagenoeg geen gewicht). Ziehier eenige cijfers ter ontleding van den Nederlandschen invoer in België: in 1846 vormen de grondstoffen 35.4% van den invoer, de levensmiddelen 60.3%, de fabrikaten 4.3%; in 1880 zijn deze cijfers respectievelijk 32.6%, 61.6% en 5.1%; in 1904 zijn zij 42%, 49.1% en 7.6%. Hoofdzaak zijn de levensmiddelen, maar na 1887 en 1895 (invoering der Belgische invoerrechten op vleesch en vee, boter en kaas) in iets mindere mate dan vroeger. De fabrikaten nemen in beteekenis toe, maar uiterst langzaam. Van de drie afdeelingen hebben eigenlijk alleen levensmiddelen en fabrikaten waarde voor de kennis onzer eigen productie; de invoer van grondstoffen spruit goeddeels uit het tengevolge van ligging en vrijhandelsstelsel bij ons zoo bloeiende doorvoerbedrijf.

Belgische invoer in Nederland: 1846 grondstoffen 28.1%, levensmiddelen 2.6%, fabrikaten 69.3%. In 1880 zijn deze cijfers respectievelijk 44.2%, 25.1% en 29.8%; in 1904 39.1%, 24.6% en 35.4%. (Het cijfer der levensmiddelen voor 1880 is abnormaal hoog; in de buurt van dat jaar is het meestal om en bij 17%, dat der fabrikaten ongeveer 35%.) Grondstoffen en fabrikaten, de voor België's productie typische uitvoerartikelen, beheerschen dus aanvankelijk den handel geheel, en maken nog altijd ¾ daarvan uit. De opmerkelijke toeneming van den invoer van levensmiddelen in den allerjongsten tijd is bijna geheel een gevolg van de toenemende beteekenis van Antwerpen als graanmarkt (tarwe-invoer uit Amerika).

Na de drie hoofdgroepen in het algemeen, bespreekt Dr. Guthmann de voornaamste artikelen afzonderlijk. De door Nederland ingevoerde *steenkool* kwam in 1846 voor 30.5% uit België, in 1900 nog slechts voor 6.3%; de concurrentie met de Duitsche steenkool bleek, bij de uitstekende verbinding van Nederland met het Roerbekken, hoe langer zoo meer onmogelijk. Van den gezamenlijken Belgischen uitvoer naar Nederland vormde de steenkool in 1846 7.6%, in 1903 nog slechts 2.6%. In den jongsten tijd voert zelfs Nederland in nog kleine, doch steeds toenemende bedragen steenkool naar België uit, natuurlijk meest Duitsche en Engelsche.

Het omgekeerde als bij de steenkool, heeft bij de *metalen* plaats: ijzer, staal, zink, koper, die in 1846 slechts 8.2%,

in 1903 daarentegen 18.3% van den Belgischen uitvoer naar Nederland uitmaakten. Deze stijging kon niet verhinderen, dat in den gezamenlijken ijzerinvoer van Nederland het aandeel van België van 20.2% in 1846, op 10.5% in 1900 is gedaald. Nu geven onze invoercijfers van de ijzerconsumptie van Nederland een veel te hoog denkbeeld, daar het als ingevoerd vermelde ijzer in zeer aanzienlijke mate artikel van doorvoer is; - intusschen bewijzen zij voldoende dat Nederland voor zijn behoefte aan ijzer volstrekt niet in de eerste plaats België noodig heeft.

Hardsteen; ⅓ van den Belgischen uitvoer van dit artikel gaat naar Nederland, en vormt daar ongeveer ¾ van den Nederlandschen invoer van het artikel.

Hennep en vlas. Hoogst merkwaardig artikel. De Belgische uitvoer naar Nederland is onbeteekenend, de Nederlandsche uitvoer naar België reusachtig toegenomen, maar toch op den duur bij de Belgische behoefte ver achter gebleven. In 1860 voorzag Nederland voor 44% in deze behoefte, in 1903 nog slechts voor 19.7%, en dit hoewel in 1846 12.4%, in 1900 niet minder dan 97.2% van al het door Nederland uitgevoerde hennep en vlas naar België ging. De waarde van dezen Nederlandschen vlas- en hennepuitvoer naar België klom van 832.000 francs in 1846 tot 45 millioen francs in 1904. Hier hebben wij dus werkelijk het geval, dat het eene land in belangrijke mate als leverancier optreedt van een der gewichtigste grondstoffen, die de nijverheid van het andere behoeft. ‘Hollands Eigenproduktion,’ zegt Dr. Guthmann, ‘deckt allein hier in grossem Massstabe die Bedürfnisse einer hervorragenden belgischen Industrie, welche die niederländischen Produzenten in steigendem Masse an sich kettet, so dass eine wirtschaftliche Abhängigkeit Hollands oder zum mindesten ein Sichergänzen beider Länder die Folge ist.’ Heelemaal wederkeerig is het belang echter niet: de 97.2% van onze productie maken niet meer dan 19.7% der Belgische behoefte uit.

Wol. Tot 1895 was de balans voor België passief, en in aanzienlijke mate; thans is zij in bijna even aanzienlijke mate voor België actief (Antwerpen verwerft het monopolie der La Plata-wol). Door bijzondere oorzaken zijn echter juist voor dit artikel de Belgische en Nederlandsche statistieken zóó onvergelijkbaar, dat van conclusiën nagenoeg moet worden

afgezien. Aan den Nederlandschen wolinvoer schijnt België thans deel te hebben voor 12%.

Katoen. Het aandeel van Nederland aan den Belgischen invoer van dit artikel is onbeteekenend geworden (in 1860 nog 12.8%, in 1903 3.5%). De Belgische uitvoer naar Nederland is van geen belang hoegenaamd.

Huiden. In 1860 voorzag Nederland in de Belgische behoefte voor 7.9%, in 1903 nog slechts voor 5.3%. De waarde van dezen Nederlandschen invoer in België bedraagt ongeveer ¾ van wat België ons aan huiden levert; deze verhouding schijnt stabiel te zijn. België voorziet daarmede voor 22% in onze behoefte aan huiden.

Graan (meel, brood). Beide Nederland en België produceeren aanzienlijk minder dan zij verbruiken. Tot 1895 voerde Nederland meer naar België uit dan het vandaar ontving; thans is dit omgekeerd (sedert 1895 invoerrechten in België op meel en haver; bovendien is de overzeesche toevoer naar Antwerpen sterk toegenomen). Van alle graan en meel dat België uitvoert gaat thans 32% naar Nederland; het vormt 16% van den gezamenlijken Belgischen uitvoer naar dat land (in 1846 slechts 0.5%). Een zeer aanzienlijke stijging vertoont in den jongsten tijd de meeluitvoer naar Nederland. Rijst voeren wij nog veel meer naar België uit dan omgekeerd; in 1900 voorzagen wij nog in België's rijstbehoefte voor 21.7%; daarna verdwijnt het artikel in de Belgische statistiek onder de *grains de toute espèce*. Niettegenstaande zijn stijgenden uitvoer van graan voldoet België in steeds geringer mate aan onze behoefte: het voldeed die in 1872 voor 17.7%, in 1895 voor 9.1%, in 1900 voor 6.9%. Onze graanuitvoer naar België bedroeg in 1846 43.3% van onzen gezamelijken graanuitvoer, in 1872 nog 34.6%, in 1895 6.6%, in 1900 6.1%; - aan België's behoefte, die wij in 1860 nog voor 25.5% konden bevredigen, voldoen wij thans slechts nog voor 5.1%. Tot 1870 ongeveer vormde de graanhandel een belangrijk onderdeel van den omzet tusschen beide landen; thans is dit nauwelijks meer het geval.

Vee. De uitvoer van België naar Nederland is steeds onaanzienlijk geweest en houdt sedert 1880 zoo goed als geheel op. (in 1903 nog slechts voor 3000 francs!) De uitvoer van Nederland naar België is groot; zij voorzag in

1903 nog voor 75.2% in de Belgische behoefte (in 1846 voor 100%) en bereikte daarmede 11.3% van den gezamenlijken Nederlandschen invoer in België (in 1846 8.3%; in 1880 niet minder dan 22.1%). De veeinvoer van Nederland in België is dalend sedert 1887 (invoerrechten en herhaalde sluiting der grens). De Nederlandsche statistiek stelt den veeuitvoer naar België op 96.6% van den gezamenlijken veeuitvoer van Nederland (in 1900; hieronder is natuurlijk de uitvoer naar Frankrijk begrepen); in 1846 was dit getal 20.4%, in 1872 36.1%, in 1895 96.1%. Deze cijfers moeten op het eerste gezicht den indruk maken dat de bloei onzer veeteelt van den uitvoer naar België-Frankrijk geheel afhankelijk geworden is. Dit is echter volstrekt niet het geval. In plaats van levend vee, voeren wij naar Engeland en Duitschland tegenwoordig vleesch uit, naar Engeland alleen voor een waarde 3 à 4 maal zoo groot als die van het naar België uitgevoerde vee, en Duitschland is voor ⅓ van zijn vleeschinvoer van Nederland afhankelijk. Onze veeuitvoer naar België is dan ook voor dit land van grootere beteekenis dan voor Nederland; hierbij is echter op te merken, dat de Belgische veestapel in beteekenis langzaam maar gestadig toeneemt.

Zuivelproducten. Aan den boterinvoer in België nam Nederland deel: in 1846 voor 82.5%, in 1903 nog voor 77.9%. De verhouding is dus ongeveer dezelfde gebleven, al is de omvang van den Nederlandschen invoer na het invoerrecht van 1895 in dezelfde mate als de boterinvoer in België over het geheel gedaald, en wel tot ongeveer ⅔ der hoeveelheid uit de jaren vóór 1895. De boterinvoer, in 1895 nog 7.8% van den gezamenlijken invoer van Nederland in België uitmakende, haalde in 1903 nog slecht 4.1%. De belangrijke margarineinvoer van Nederland in België is in 1895 door een invoerrecht te gronde gericht; eenige Nederlandsche fabrikanten hebben hun bedrijf geheel of ten deele naar België overgebracht. Aan de kaas heeft het invoerrecht van 1895 den weg niet kunnen versperren: de invoer is nog steeds toenemende, en vertegenwoordigde in 1846 2.1%, in 1903 5.6% van den gezamenlijken Nederlandschen invoer in België, en in laatstgemeld jaar 86.2% van den totalen kaasinvoer van dit land, een verhouding die sinds lange jaren ongeveer dezelfde is gebleven. Nederlands zuivelproducten zijn voor België van grooter

gewicht, dan de Belgische markt voor Nederland: de uitvoer naar Engeland en Duitschland overtreft die naar België nog vele en vele malen.

In *groenten* is de balans voor Nederland in toenemende mate actief. Zelfde opmerking als bij vee (vleesch) en zuivelproducten: het belang van België bij het Nederlandsche product is grooter dan dat van Nederland bij de Belgische markt, zooveel beperkter dan de Engelsche en Duitsche.

In *lijnzaad* ontwikkelt zich een vrij belangrijke Belgische uitvoer naar Nederland (in 1903 16% van België's totaaluitvoer van dit artikel).

Visch. De waarde van den Nederlandschen invoer in België stijgt van 565,000 francs in 1846 tot bijna 13 millioen francs in 1903; desniettemin kan Nederland de behoefte van België niet bijhouden: in 1880 voorziet het daarin voor 84.8%, in 1903 nog slechts voor 48.2%, en wel met ⅓ van zijn gezamelijken vischuitvoer (Duitschland is meestal de grootste afnemer).

Koffie. Nederlands aandeel aan den invoer van dit artikel in België daalt van 51.7% in 1860 tot 23.3% in 1903 (gevolg van het ontstaan eener koffiemarkt te Antwerpen). Van onzen koffieuitvoer gaat naar België nog slechts 9.4% (in 1846: 26.7%). In onzen gezamenlijken uitvoer naar België neemt het artikel thans een nietige plaats in (1.8%);[1)] in 1846 had het de eerste plaats (26.7%).

Tabak. Van België's gezamenlijken tabaksinvoer kwam uit Nederland: in 1860 28.9%; in 1903 27.7%. Een nagenoeg constante verhouding. Oneindig belangrijker dan de uitvoer naar België evenwel is voor ons die naar andere landen.

Suiker. Sedert 1875 ongeveer België actief. Van den Belgischon invoer kwam in 1860 32.2% uit Nederland, in 1870 nog 36.1%, in 1900 16.3%, vertegenwoordigende 4.2% van den gezamenlijken uitvoer van Nederland naar België. Aan den (kleinen) suikerinvoer van Nederland had België in 1872 voor 19% deel, in 1900 voor 83%, vertegenwoordigende 5.9% van den totaaluitvoer van België naar Nederland. Een groot deel der Belgische suiker wordt

1) Dit cijfer der Nederlandsche statistiek is evenwel te laag, daar zij voor koffie nog altijd den prijs van 1846 berekent (*f* 0.44 per K.G.).

gewonnen uit Zeeuwsche beetwortels, welker invoer door het recht van 1897 maar weinig is belemmerd geworden.

Textielproducten. - De Belgische *garens* hebben hun beste markt in Frankrijk. Naar Nederland komen zij weinig, althans voor eigen verbruik; het grootste gedeelte van wat over de Nederlandsche grens gaat schijnt via Rotterdam naar Engeland verscheept te worden. Volgens de Belgische statistiek nam Nederland in 1903 7.1% van de garens die België uitvoerde; dit brengt het artikel slechts op ongeveer 2% van den gezamenlijken Belgischen uitvoer naar Nederland. - De invoer naar Nederland van *geweven goederen* was tot 1880 ongeveer aanzienlijk; daarna neemt zij af. In de totale behoefte van Nederland voorzag België in 1900 nog voor 19%; een groot deel hiervan schijnt voor de koloniën bestemd te zijn. Van den totaaluitvoer van België naar Nederland maakten de geweven goederen in 1846 37.2% uit, in 1903 nog slechts 3.3%. Er komt in dit artikel ook eenige uitvoer van Nederland naar België op.

Machines. De Nederlandsche markt is voor België van weinig beteekenis. Tot 1872 voorzag België in onze behoefte voor ⅓ à ¼, in 1900 nog slechts voor 9.2%. Het aandeel dat dit in den geheelen uitvoer van België naar Nederland maakte, is altijd om en bij de 2% geweest. Sedert 1900 komt eenige Nederlandsche uitvoer van machines naar België op.

Resultaat: de voor Nederlands welzijn gewichtigste producten hebben buiten België hun beste markt. Voor de producten, die voor België's welzijn het meeste gewicht hebben, is Nederland niet in de eerste plaats van België afhankelijk. Nederland is voor België's *consumptie* (vooral voor die van levensmiddelen) van veel meer gewicht dan voor België's *productie*. Daarentegen is België noch voor Nederland's consumptie, noch voor zijn productie van buitengewoon groot gewicht.

Het wegvallen der Belgische invoerrechten van 1887 en 1895 zou Nederlands debiet van levensmiddelen aan België niet dermate kunnen doen toenemen, dat de Belgische markt bij de Engelsche en Duitsche in vergelijking kwam. Of het wegvallen onzer 5% op fabrikaten de Belgische industrie in staat zou stellen uit Nederland de Duitsche en Engelsche

producten te verdrijven? Maar die 5% worden door ons ook van de goederen der concurrenten van België geheven. Wat België in Nederland niet opkomen doet, is niet de tolgrens, maar de algemeene richting van het wereldverkeer, dat van West naar Oost en omgekeerd door België en Nederland beide heenbruist langs evenwijdige, elkander niet kruisende wegen.

Mij komt het voor, dat het boek van Dr. Guthmann voor ieder die thans van het Nederlandsch-Belgische vraagstuk studie maakt (mogen het er velen zijn!) nuttige lectuur is. Het is ook geschreven in een voor den kitteloorigsten Nederlander aannemelijken toon. De promotor, Prof. Harms, doet er in een voorbericht iets van het zijne bij, waarmede ik minder instem. De heer Harms doet alsof het nu eerst ontdekt is, dat de helft van Nederland's uitvoer door (of over) Duitschland gaat. Ieder die onze handelsstatistiek volgde, was zich daar wel van bewust! Maar dan laat de professor volgen, dat Nederland nu begrijpen kan dat het niet in de Belgische, maar *in de Duitsche tolunie behoort*. Nu is het curieus hierbij bl. 12 van den tekst van Dr. Guthmann op te slaan, waar wij lezen: ‘Die Niederlande haben trotz der Zollschranken, die ihre kontinentalen Nachbarn Deutschland und Belgien um sie errichteten, trotz des lebhaften Verlangens industrieller Kreise nach Schutz vor dem Auslande, doch bis in die Gegenwart am Freihandel festgehalten, in der zweifellos richtigen Erkenntniss, dass Industrie und Landwirtschaft, die beide den einheimischen Bedarf nicht decken können, zurücktreten müssen vor der überragenden Bedeutung des Handels. Denn der Zwischenhandel ist es, der Hollands weltwirtschaftliche Bedeutung ausmacht, nicht die Eigenproduktion....’ Wij zullen ons voorloopig aan den discipel houden, die van zijn oordeel reden geeft, terwijl de leeraar het met een machtspreuk afdoet.

IV.

Is men van meening, dat in de vorenstaande bladzijden enkel bezwaren worden geopperd, geen stoot aan de toenadering wordt gegeven? Maar als het eindpunt, dat men in

het oog heeft, niet hetzelfde is, kan men wel beginnen met den afstand te verminderen, maar loopt elkander ten slotte voorbij.

Er is veel aan gelegen dat de Belgisch-Nederlandsche toenadering niet mislukke. Daartoe moet zij met beleid worden opgezet. Laten wij de voorstellen der Commissie afwachten, waarin van weerszijden mannen zitten van groot gezag en volkomen onverdachte bedoelingen. Laten wij die voorstellen tegemoetzien met groote belangstelling, en, als het zoover is dat een beslissing moet genomen worden, de zaak behartigen met warmte, die immers helderziendheid volstrekt niet behoeft uit te sluiten. Nederland en België zijn thans zoover, dat zij te weten willen komen hoe zij meer voor elkander kunnen zijn dan tot nog toe. De moeilijkheden, niemand ontveinze het zich, zijn buitengewoon groot; zij komen voort uit Belgisch-Nederlandsche, zoowel als uit Europeesche verhoudingen en verschillen. Maar als wij de taaie lieden zijn waarvan de roep gaat, mogen moeilijkheden ons niet afschrikken van een doel dat waarde heeft. Met de borst - en ook teederheid schuilt daarin, al is het een schuwe - met de borst willen wij ons toeleggen op het stille werk, dat wij thans aan de orde hebben gesteld naar onze eigen verkiezing; - aan ophitserijen en dreigementen van buiten zijn wij intusschen besloten, onzen onaandoenlijken rug toe te keeren.

H.T. COLENBRANDER.

De financieele crisis van 1763 te Amsterdam.

‘Geen volk is er, hetwelk zooveel deel heeft genomen in de onderscheiden geldleeningen, als de ingezetenen van dezen staat.’ En niet alleen aan eigen staten en instellingen, ‘maar zij hebben nog bij geldleening aan vreemde mogendheden en deelneming in vreemde fondsen onnoemelijke sommen uitgezet.’

‘Voorheen plachten onze gewesten de algemeene markt te wezen, nu sedert eenige jaren schijnen ze de algemeene schatkist geworden te zijn.’

‘De Hoven van Weenen, Rusland, Frankrijk, Denemarken, hebben er geld gevonden.’

Aldus Luzac in 't 2e deel van *Hollands Rijkdom* (1780). Het crediet dat het buitenland te Amsterdam kreeg was inderdaad zeer groot.

In een der vele toen uitgekomen pamfletten, getiteld: ‘Brief van een Heer te Haarlem, aan zijn Vriend te Utrecht’, lezen wij: ‘Wij leveren voor een waarde driemaal zoo groot als wat wij krijgen. Dat andere wordt in Papier betaald, dat berust op het crediet.’

Men ziet in, dat die wissels zoolang waarde hebben, als men er vertrouwen aan schonk; ging dat vertrouwen te loor, dan kon er een crisis ontstaan. De oorzaken van zoo'n crisis zijn gewoonlijk zeer talrijk en moeten vaak in het buitenland worden gezocht.

Voor een deel was dat ook het geval te Amsterdam in het beruchte jaar 1763.

De pamfletten, die zoo dikwijls dienen kunnen om duistere of verwarde voorstellingen te verduidelijken, geven een levendig beeld van de bankroeten welke toenmaals te Amsterdam plaats vonden. Wel kan hun inhoud niet volstaan om er een economische studie

uit op te bouwen, doch deze vlugschriften geven een aardigen blik op de stemming in die dagen en behelzen een aantal bijzonderheden, welke andere bronnen niet vermelden. Een onderzoek in de Bibliotheca Thysiana te Leiden leverde de stof voor hetgeen hier volgt.

Den 15^{den} Februari 1763 was de vrede van Hubertsburg gesloten, die een eind maakte aan den kostbaren Zevenjarigen oorlog. In dien oorlog waren vooral de geld- en wisselhandel tot grooten bloei gekomen, doordat de gelden, door Engeland gezonden tot steun van Pruisen en voor het eigen leger in Hannover, grootendeels werden overgemaakt in wissels, betaalbaar in Holland of te Hamburg.

Deze aanzienlijke kapitaalsbeweging gaf aanleiding tot een groote levendigheid op de wisselmarkt, doch die niet altijd op soliede grondslagen berustte.

Elken postdag werden er tusschen Zweden, Hamburg en Amsterdam massa's wissels getrokken alleen met het doel om geld te maken, zonder de minste realiteit of fondsbezorging. In 1763 was de som aan wissels zoo groot, dat ‘deselve volgens eene vrij nauwkeurige uitreekening daar van zijnde, vijftienmaal het comptant geld of het reële in Holland overtroffen’.

Daarbij kwam nog, dat er nog geen wettelijke bepaling bestond, volgens welke ieder endossant hoofdelijk aansprakelijk was voor het geheele bedrag van den wissel (art. 186 Wetb. v. Kooph.). Wel was die aansprakelijkheid sinds menschenleeftijd usance, zooals in een der pamfletten 220 Amsterdamsche kooplieden verklaren; maar eerst later bij keur van 28 Jan. 1764 is ze vastgesteld. Men kan dus begrijpen welk een verwarring er ontstaan moest, als eens een enkel groot kantoor zijne betalingen staakte.

En dat gebeurde.

Zoolang de kapitalisten de loopende wissels disconteerden, bleef het goed gaan, maar eindelijk was er, vooral door Engelsche leeningen, zooveel kapitaal uit Holland gevloeid, dat men uitgeput raakte, en, inplaats van te disconteeren, loopende wissels ging invorderen. Eerst toen bleek het welk gevaarlijk spel men gespeeld had. Velen zaten in speculatiën, die hun draagkracht tien à twintigmaal te boven gingen, en tot die velen behoorde het huis Gebroeders de Neufville te Amsterdam. Aan het hoofd daarvan stond de energieke Leendert Pieter de Neufville van wien

o.a. getuigd werd, dat, hoewel ‘vele voorname negotiehuizen heimelijk dapper in de weer geweest waren om hem den voet te lichten’ toch ‘le frère ainé, génie unique, emploit toute sa sagacité pour parer les coups que l'Envie et la Bassesse lui portent’.

Juli 1763 barstte de bom: den 25sten staakte het huis de Neufville zijne betaling.

Natuurlijk kwamen er dadelijk tal van pamfletten uit, zoowel schimpscheuten als welgemeende, maar onuitvoerbare raadgevingen bevattend.

‘De luifels der Boeknegotianten stonden in 1763 stijf van geschriften, treurgalmen, klaagdichten, weegingen en tegenoverweegingen.’

De pamfletten zeggen, dat aan den val van De Neufville is voorafgegaan het faillissement van den grooten Israëlietischen bankier Arend Joseph.

Zij noemen echter dezen naam evenmin voluit als die van andere personen die erin gehekeld worden, maar in een, weliswaar vaak zeer doorzichtige, woordspeling waarbij die woorden, welke den naam aanduiden, meestal met een hoofdletter beginnen. Zoo staat op een zinneprent over den toestand van 1763, onder de eerste figuur, die de beurs ontvlucht:

> ‘Ik ruym met den buyt
> ‘Als een Arent vooruyt.

Bovendien komt deze Arend ook voor op een prent getiteld: ‘Behouwen Reys der nieuwe Vluchtelingen of de schielijke uytvaart der 4 Helden in een koeschuyt na Embden.’

Op die eerste afbeelding ziet men links de poort van Kuilenburg welke Arend Joseph 't eerst binnenstapt. Hem volgen 3 anderen onder wie de kassier De Harder op wien gezinspeeld wordt in een ander pamflet waarin staat, dat hij speelde het spel van:

> ‘Harder, daar het schaap om zugt’

en op wien ook toepasselijk zijn de regels:

> ‘Het spel door dees te Hard begonnen
> En van hem en van Klaas verzonnen’....

Deze Klaas, van wien elders staat:

‘Verwaand treedt Nicolaas in 't ligt, die, waar hij komt
Gelijk een goude Tor gestadig snort en bromt’

en die aanstoot gaf aan iedereen,

‘Die dien blaaskaak, die nu voert zoo groote staatzy
Voorheen als Beunhaas heeft gekend.’ -

speelde ook ‘'t Spulletje van Jan Klaasje’, door te wijken naar Kuilenburg, de vrijplaats. Op een prikslee volgt daarna Van der Sleeden[1)] terwijl Lucas Vergeel en De Gal! ieder hun deel krijgen van de zinspelingen in de bijgevoegde verzen, b.v.

‘Een Gallus vloog met korte wieken
Met zak en pak, kort voor het krieken
Des dageraads, ver aan een kant.’

Binnen korten tijd was het aantal faillissementen gestegen tot 30 en in den loop van Augustus kwamen er nog een twintigtal bij. Daaronder zullen er echter heel wat geweest zijn, die in troebel water vischten, zooals men uit de pamfletten wel opmaken kan, en wien, wanneer ze Vianens of Kuilenburgs poorten binnentraden, de torenwachter van ganscher harte toeriep:

‘Welkom broeders, slimme guyten,
Welkom met d' hollandsche duyten.’

‘Want je begrijpt allen wel’, zegt Listhart, een der sprekend ingevoerde personen, ‘dat zij niet heengegaan zijn of zij hebben zich eerst wel nobel voorzien van alles wat zij noodig hadden.’

‘Intusschen kan men 't lijf braaf smeeren
En van gestoolen geld braveeren
Een Kalis speelt nu voor sinjeur
En maakt heelaas veel arme Lijders
Door 't missen van veel duisend Rijders
De wissels maken grooten scheur.’

Of laat niet de volgende gefingeerde brief van Den Harder, als

1) Sautijn Kluit: De Beurs van Amsterdam, p. 57, noemt dit nog een onbekende. Later heeft hij blijkbaar den naam ontdekt daar op den rand van zijn pamflet-exemplaar Van der Sleeden staat aangeteekend bij het vers:

‘Mijn Slee die is aan twee gebroken.’

schotschrift uitgegeven, duidelijk zien hoe het meerendeel dacht over de heeren die ‘haesop speelden’? Daar leest men:

‘Argus had 100 oogen en toch kreeg men hem in slaap; dit gesteld zijnde zal het UEd. te minder vreemd voorkomen, dat ik mijne Argusse meede ontkoomen ben.’

Hij had wel wat verloren, maar dat gaf niet, ‘daar ik buiten dit genoeg heb om zoo lang mijn leven duurt te kunnen bestaan.’

En zegt iemand dat het geweten toch spreken moet, als men er met het geld van een ander van door gaat: ‘wat de conscientie aanbelangt, zo lang als men geen gebrek heeft aan geld is dit het minste, want zo lang als iemand in overvloet leeft, weet men nauwelijks dat men dat ding, dat men conscientie noemt, heeft. Het bankroetmaken is thans de mooden, en die heb ik ook maar gevolgt, dierhalve een eerlijk man, maar geen schelm.’

Ook andere blauwboekjes staan vol uitlatingen hierover. ‘Het waar karacter der hedendaagsche avanturiers en Bankroetiers’ laat zoo'n voortvluchtige zeggen: ‘Een koopman, die een fraay capitaal tot zijn gemak en vermaak verspilt, en daarbij niets waagt nog verliest, dan de penningen zijner Crediteuren, is waarlijk een zeer aartig en aan de republiek voordeelig man.’

En de ‘Catechismus der Bankroetiers’ noemt de onfeilbare middelen op, om snel tot rijkdom te geraken. Zij komen hierop neer:

1 Men trouwe onder huwelijksvoorwaarden en geve liefst de inbrengsom veel te groot aan, want komen later de schuldeischers, dan moet de opgegeven som er eerst af voor Mevrouw.
2 Een maal of drie minstens moet men bankroet spelen, of, nog liever, accordeeren met de crediteuren.
3 Kan de koopman het zoover brengen, dat hij zijn vrouw verliest, mits die hem tot universeel erfgenaam heeft benoemd, ‘dan zal hij zijne schatten niet weinig vermeerderd zien.’
4 Vergaat er een schip, dan schrijve hij dadelijk in zijn boek een leverantie op dat schip geladen te hebben. Idem als er een buitenlandsch koopman bankroet gaat.

De Jood die in een der schimpschriften het woord voert, had 't dus wellicht niet zoo ver mis, toen hij den Boer, die zeide, dat ‘de kooplui veul op de zee verloren hadden’, ten antwoord gaf: ‘Dat sta je mis te hebben, ze bin bedriegers, die mijn en me natie altijd bedotten.’

Deze uiting heeft echter de kwaal van de meeste pamfletten: ze zijn te sterk gekleurd. ‘Altijd’ was dan ook onwaar, want door Duitsche kooplieden waren werkelijk enkele scheepsladingen graan, waarvan er drie te loor gingen, bij De Neufville verzekerd.

Dat er ook wel rondliepen die zich nog beroemden op een vroeger bankroet, blijkt uit het verhaal, dat een deftig heer werd aangehouden door een paar jongelui, die er over twistten of hij eens of tweemaal in ‘zijn reekening had gemist’. Vrijmoedig luidt het antwoord:

> ‘Wel vriend gij zijt vergist,
> 'k Heb driemaal eerlijk drie voor honderd doen betalen.’

Toch was het meerendeel fatsoenlijk en van de soort van ‘Zeldewel’ in een der geschriftjes, die, solied koopman, slag op slag krijgt, zoodat hij tegen wil en dank moet failleeren. ‘Het is zeeker,’ zegt er dan ook een, ‘dat er meerder ongelukkige dan schuldige lieden in het generaal zijn.’

Maar keeren we terug naar hèt faillissement, dat van Gebr. De Neufville.

Zoodra men in Hamburg vernomen had, dat het huis gevallen was en 4 Aug. 11 uur de ‘fatale expresse’ aankwam, die ‘het horible naricht bracht’, dat de Amsterdamsche kooplieden niet van plan waren het huis staande te houden, zonden de voornaamste Bankiers en belanghebbenden een brief uit welks copy translaat wij het volgende lichten:

Zij bidden hen het Huis staande te houden, ‘door zooveel geld te fourneeren als zij daartoe noodig hebben zullen en hun 2 of 3 personen toe te voegen, die bekwaame en eerlijke lieden zijn tot hunne Syndics, ten fine hunne affaires en engagementen te helpen eindigen, zonder eene generale destructie te veroorzaken.’

Deden de Amsterdammers dat niet, dan, zeggen die van Hamburg, hebben wij besloten ‘dat, niettegenstaande wij een zeer respectabel Lichaam van vermogende en solide Lieden uitmaken, wij echter gezamentlijk onze eigene betalingen [zullen] suspendeeren, voor zoo lang als wij het goed en nodig zullen vinden. Het verval van de Commercie van geheel Europa is tegenwoordig absoluut in uw handen, gij hebt te decideren mijnheeren, of gij ze geheel wild verpletteren of behouden.’

‘Wij verwachten UEd. finale resolutie per Expresse, want tot de aankomst daarvan zal hier alles gesuspendeerd blijven.’

De Amsterdamsche kooplieden lieten echter het huis De Neufville aan zijn lot over; een besluit waarover ze waarschijnlijk nog wel eens berouw hebben gehad omdat 't toch de eenvoudigste manier van verhelpen geweest zou zijn.

Dat zegt dan ook een der pamfletten reeds:

‘Had men mogelijk met eenparige hulp de eerst gesuccumbeerde huizen geadsisteerd en hersteld, en de intentie van de Hamburger kooplieden bij derzelver brief van 4 Aug. 1763 op zoodanige significante wijze voorgesteld, gevolgd, men had bijtijds dien Bronwel van zooveel rampen kunnen stoppen.’

Een poging uitgaande van De Neufville zelf, om orde op zaken te stellen, was 't verzoekschrift van het Huis aan de Staten van Holland, waarin stond, dat een deel der schuldeischers uitstel van betaling had goedgekeurd; voor de rest wilden ze zich nu wenden tot den Hoogen Raad om brieven van atterminatie met committimus aan de schepenen van Amsterdam.

Dit is ook het middel, dat den schrijver van bovengemeld stuk voorkomt het eenige goede te zijn, ‘als in deeze algemeene confusie meest gepast.’ ‘Voor zooverre ik eenige bekrompene kennisse van het recht deezer landen hebbe, zijn Brieven van Atterminatie een middel van Gratie, dat bij den Souverain (want als zodanig verleend die de Hoge Raad in Holland) wordt gegeven tot herstel en soulaes van hen, die door schielijke omwentelingen in de commercie overrompeld zouden worden, en niet tegenstaande hun vermogen moeten succumbeeren.’

Hij wijst er dan op, dat in 1759 en '60 in Frankrijk, bij ‘eenigermaten gelijke omstandigheden’ iets dergelijks is verleend door den Koning aan de ‘gederangeerde Banquiers’ en dat daardoor alles in de ‘vorige ordre’ gekomen en het aanmerkelijk gekrenkt crediet hersteld is.

Zoo zijn wij ongemerkt gekomen tot de middelen van herstel die werden aangegeven en wij willen nu even de voornaamste daarvan nagaan, voordat van het slot der crisis iets wordt gezegd. Een wilde het algemeen crediet herstellen zonder gereed geld en wel door een ‘Acte van Cautie en Guarantie’ aan de houders van

door de aanzienlijkste huizen geaccepteerde wissels, waarbij hun beloofd werd, dat zij het bedrag in 3 termijnen zouden ontvangen, na 4, 6 en 10 maanden plus interest tegen 4%. De onderteekenaars zouden 3 administrateurs benoemen om obligatiën uittegeven ‘aan order’ (dit natuurlijk opdat ze door endossement zouden kunnen worden overgedragen of door blanco-endossement tot toonderpapier worden). Zijn de fondsen niet voldoende dan moeten de onderteekenaars bijpassen, maar dit zou wel losloopen want ‘volgens het bericht van kundige lieden’ hadden de Huizen een Considerabel capitaal over, zoodat de onderteekenaars niets of hoogstens 1/10 zullen verliezen.

Het bericht laat aan vaagheid en dus aan onbetrouwbaarheid niets te wenschen over. En ‘dat de tijd niet toelaat alles in dit project te vermelden’ is een zuinigheid met den tijd, die in zulke groote geldzaken niet te pas komt.

De Heeren zullen zich, traag als alle menschen om hun geld te wagen waar geen winst in het vooruitzicht is, wel gewacht hebben te teekenen.

Dit ontwerp ging vergezeld van een acte van inteekening. Maar het bleek dat de voorstellers juist allen houders van wisselbrieven waren en terecht werd dan ook de opmerking gemaakt dat zulk inteekenen niet baten kon, want dat het slechts diende om de inteekenaren zelf of hun familiën aan ‘voldoening te helpen voor de Wisselbrieven tot last van slechts drie Huizen loopende,’ terwijl er toch een groot aantal in dezelfde omstandigheden verkeerde. Die drie huizen waren namelijk Karsseboom, Gril en Hasselgreen, die, heel toevallig, ook als administrateurs waren gekozen of misschien eigenmachtig als zoodanig optraden.

De Neufville zelf zond een request aan de Burgemeesters om te protesteeren tegen dit project; en de 3 administrateurs konden hun post neerleggen zonder iets verricht te hebben.

Zeer juist rekent een volgend pamfletschrijver omtrent dit eerste project voor, dat de inteekenaars meer zouden verliezen dan 1/10 van hun kapitaal. Volgens plan zou de inschrijving moeten bedragen 3 millioen, waarvan 1 millioen in contanten. Wanneer nu 1/10 van de inschrijvingssom verloren gaat, dan is dat 3/10 van de reëel gestorte som.

Neen, zegt deze, er moet gereed geld komen door een Crediet-

bank of door Muntbriefjes in te voeren, of wel door de drie gewone middelen bij zulke zaken: uitstel, middeling of kwijtschelding. Een derde wil in een ‘Copie missieve van een koopman in Rotterdam aan een koopman in Amsterdam’ een loterij laten inrichten door de stad Amsterdam, met een uitlotingsplan van 30 jaar. Laat er desnoods maar 1% met 't geld gewonnen worden, dan heeft men nu toch kapitaal, en later nog geld voor een beneficie aan de inleggers. Doch ook dit plan is niet uitgevoerd, evenmin als dat andere voorstel om een Bank op te richten onder garantie van de stad, waar ieder kon brengen wat hij wilde voor 1 jaar, tegen quitantie die toonderpapier moest zijn.

De crisis deed zich intusschen algemeen gevoelen, niet alleen onder de hoogere standen in Amsterdam en Hamburg maar ook onder de lagere.

> ‘'t Wordt levendig het Bubbeljaar,’

roept een schrijver uit en iets verder denkt hij aan dien slechten tijd van een goede 40 jaar terug als hij wijst op de overeenkomst met

> ‘Jan Lauw die meenig dede wippen’.

De noodlottige invloed op den kleinhandel bleef niet uit. Amstels koopvrouw treurt over het verval van hare nering, maar tevergeefs is het dat ze, volgens een vliegend blaadje,

> ‘Grijpt na den gouden kroon dien z'op haar scheedel torst’,

haar pathos helpt niets Hoewel

> ‘'t Gewelfd weergalmt en dreunt, d'arduyne pylaars kraaken
> ‘En kwijnen om [haar] smart en zien [haar] treurend aan,

de toestand blijft dezelfde:

> .....‘zij vindt haar zitplaats ledig,
> Waar Arabier en Turk en Pers gerust en vreedig
> met Spanjaard, Sweed, Rus, Deen en Brit [haar] heil genoot.’

Laat de Nederlandsche Maagd gerust met haar meetreuren want:

> ‘de zeenuw, aan uw staat zoo dierbaar, is verbroken
> de rijkdom van uw land, uw rots u pylaar schud’.

In Hamburg waren er zelfs opstootjes gekomen die zich voornamelijk richtten tegen de Israëlieten, die voor de hoofdschuldigen

werden aangezien. ‘De Jooden worden aldaar voor de grootste autheurs van dit werk gehouden, doch of dit allesins waarachtig is weet ik niet,’ zegt er een; ‘ondertusschen valt het de schelmachtige Bankroetiers licht, om deeze natie met de schuld hunner slinksche handelingen te bekladden,’ maar ‘tegen één Jood zijn wel vier of zes Christenen gesprongen’.

Het werd daar zelfs gevaarlijk zich op den publieken weg te begeven ‘want alle straeten zijn met een sterk Escorte bezet, doordien de gemoederen van het grauw zoo opgestooven zijn, dat men voor ijsselijke oprottingen en plonderingen te vreezen heeft. Er is bijna geen Jood, die zich onder het oog der verbitterde gemeente durft vertoonen’.

Maar ook te Amsterdam schijnt het volk rumoerig te zijn geweest, vooral tegen de Gebr. De Neufville, immers:

> ‘Jan Hagel en zijn Straatgezinden
> Zogt Piet en Leendert te verslinden’;

en wat men hun toedacht blijkt wel uit wat De Neufville zegt: 't was wel treurig, dat hij bij de Boedelkamer moest terechtkomen, maar toch:

> ‘Die plaats was voor ons aangenamer
> Dan een gesponne Hennepe-strop’.

Trouwens die gebroeders waren niet de eenigen tegen wie de volkswoede dreigde zich te keeren, want ook hier werden de Israelieten voor de oorzaak aangezien:

> ‘De wissels en papierversperring
> Dat lijkt een Babel vol verwerring
> Een smous die braakt de wissels uit.’

Meestal wordt in die pamfletten, waar een Jood zich in het discours mengt, deze uitgemaakt op lage wijze.

Boven werd de Desolate-Boedelkamer genoemd. Het Huis De Neufville had nog moeite gedaan uit haar handen te blijven, omdat een proces daar soms een menschenleeftijd duurde.

Daartoe schreef het aan zijne correspondenten in Berlijn of het Pruisisch Ministerie aan van Hellen, gezant te 's Hage, order wilde geven, om bij Hunne HoogMogenden en bij de regeering van

Amsterdam voorstellen te doen, ten einde den boedel van 't Huis niet de Kamer van Desolate Boedels maar door een bijzondere Commissie te doen onderzoeken. Zoodoende zouden zij spoediger hunne affaires kunnen redresseeren.

Volgens de Resolutiën der Staten van Holland op 8 Sept 1763 beoogde een missive, door den Pruisischen koning den 21 Aug. gezonden, hetzelfde.

Maar reeds 9 September meldden de Burgemeesters dien vorst, dat ze niet bevoegd waren den loop der justitie te verhinderen.

't Was dus alles vergeefs; de Amsterdamsche Burgervaderen lieten zich niet vermurwen, zelfs niet toen de Amsterdamsche koopvrouw hand aan hand met de Nederlandsche Maagd, tot hen trad en hen voor deze gelegenheid als al-verzorgers betitelde:

> ‘Kom volg mij ijlings na, 'k tree tot der Volkeu Vader.
> ‘Ons aller jammer dringt, en boort hem wis door 't hart.
> ‘Eerwaarde Vaad'ren Burgerheeren
> 'k Zie al mijn vreugd in droefheid keeren,
> ‘Mijn zetel schokt, en beeft, en scheint zijn val te wagten
> ‘Zoo gij mij van hulp beroofd.
> ‘Kom stuit dan ras mijn ramp en smoor (kan 't zijn) mijn klagten.

Tevergeefs!

8 Oct. 1763 verviel de boedel aan de gevreesde Kamer. 't Bleek dat van de uitstaande vorderingen, die 10 millioen bedroegen, door faillissementen slechts 6.5 milloen geïncasseerd kon worden. Dit deed, daar de schuld ruim 9.5 millioen beliep, eene uitkeering verwachten van plm. 70 pCt.

19 Juli '64 trof De Neufville met zijne crediteuren een overeenkomst waarbij alle goederen zouden worden overgedragen aan de Kamer en zijne Curatoren terwijl hij 60 pCt. beloofde uit te keeren.

Bij die goederen behoorden niet meer zijne 6 paarden, 6 rijtuigen en een arreslee, die volgens de Leydse Courant van Woensdag 8 Aug. 1763 reeds waren verkocht. Ook in de pamfletten wordt daarvan gewag gemaakt:

> ‘Om 't onweer eenigzins te buigen
> Verkocht men koetzen, paarden, tuigen,
> En de Peceur wierd afgedankt.’

De crisis verliep langzamerhand. Wel bleef heel September de handel nog gedrukt, maar de schrijver van een der vlugschriften

had goed gezien toen hij zijn brief sloot met de opmerking: ‘het geroep van de Bankrotten is grooter, na mijn gedachten, als de zaak zelve is.’

Al gaf een gedenkpenning van het jaar 1764 op de eene zijde een zinnebeeldige voorstelling, die meldde, dat de weelde van den vrede wel genoten werd, maar dat de wisselhandel zorgen baarde, met het treurige randschrift:

> Magnas inter opes inops,

de keerzijde was instaat den verontrusten beschouwer tot kalmte te brengen, door de symbolische afbeelding der herstelde handelsrelatiën, met deze fiere woorden omschreven:

> Non cessit malis sed contra audentior ibit.

Men was er weer bovenop! Wie kon zeggen voor hoelang? ‘Gelijk het geld in, en door de handen van onze avanturiers en bankroetiers rolt; zo rolt en buitelt ook hun fortuin’:

> ‘Hans klom van vooren, en Jan Hansz van achter op,
> Johannes Jansze Hansz is midden in gezeeten.
> 't Is 't Rad van Avantuur. Hij haalt het zeil in Top
> Zijn nakroost strijkt het weer. Dus wordt de boel gesleeten.’

P. HANS SZ.

Het gebergte.

De bergen gingen schuil en er ontstonden
sombre wolkvormen boven 't glanzig meer,
die dreven weiflend, wentlend heen en weer,
stormden dan opwaarts, dreigden, en verzwonden.
Wit schuim werd zichtbaar op het staalblauw vlak
en de seréniteit der wouden brak.

Waar hoog met zilvren letters stond geschreven
der aarde schoonste en heiligste gedicht,
in eeuwge sneeuw en fonklend gletscher-licht,
was niet dan duister nevelgrauw gebleven,
dat onontraadseld, onverstaan, onttoog
het woord der bergen aan mijn dorstend oog.

Ik had hen niet verstaan, schoon 'k dag aan dag
in hevige aandacht, 't spel der harmonieën
van wit en grauw, bekleed door draperieën
van zonbeglansde wolkenvacht, bezag,
't steeds wisslend licht op de altoos starre lijnen
en 't zoet verkleuren bij des Lichts verdwijnen,

als een droefschoone roep om wederzien,
onder des hemels zacht verbleekend blauw.
Ik voelde 't aanzijn der mysteriën nauw
of, angstbeklommen, tevens hun ontvlien.
Sterk spreekt uw stem, Gebergte! o sterker dan
de stem der zee, die zóó ontroeren kan,

maar 't luiden van uw zang is zóó verheven,
en 't rhythme van uw leven vloeit zóó traag,
dat ik onmachtig in beklemming draag
't wicht van uw waarheid, onbewolkt gegeven,
en dat bij 't glanslied van uw majesteit
mijn hart verwelkt en om verzachting schreit.

Ik zocht in liedren, die de menschen zingen,
wat zich het innigst aan uw schoonheid paart,
maar er weerklinkt geen menschenzang op aard,
die tot uw hooge machtsfeer dóór kan dringen.
En er ontstond een weemoed, die niet zweemt
naar uw geluk, en is uw Wezen vreemd.

Ik klom toen hoog naar de bezonde weiden
waar, opziend tot den blauwen ether, staan
kelken van dieper-blauwe gentiaan,
waar de arend in spiraal-vlucht zich laat glijden
door lucht zóó stil, zóó helder, zóó verreind,
dat 't al in tastbaar licht gevangen schijnt.

Daar is de wereld als een droomgezicht
van licht en stilte, - boven 't sneeuwwit ronden
zich donkerblauw des hemels diepste gronden,
en alles laaft zich aan het gouden licht,
tot van het schamel gras de teerste sprieten,
in roerloos, onverzadelijk genieten.

Daar dronk ik ín een laafnis koel en zuiver,
en onderging de glorie dezer wondren,
ik hoorde huivrend de lawinen dondren
in gruwlijke afgrond, - en verwon den huiver,
tot 'k immermeer verlangend werd te kennen
en aan 't ontzachlijk Bijzijn te gewennen.

Toen schoot, uit 't Heiligdom dier heldre spanning,
de berg-storm los, als een verwoede hond,
zoodat 'k moest grijpen 't ijsveld waar ik stond, -
en dreef mij neer naar 't land van mijn verbanning.
Als bij het toornen van een reus, getergd,
fronsten zich de wolkbrauwen van 't gebergt.

't Vervaarlijk Lijf van ros en grauw gesteent,
door sneeuw en blauwige ijsstroom overspreid,
omhulde zich tot wintersche eenzaamheid. -
En ik had niet begrepen, - niet geweend, -
mat waren al mijn vragen, al mijn beden
't pracht-harnas des Verheev'nen langs gegleden.

Met al den last van leed, om niet gedragen,
al 't wicht van zorg, onwaardig voor mijn kracht,
smaad nauw vergeven, kommer nauw verbracht,
met al wat m' in verwondering doet vragen
wat nog tot zulke grootsche vreugden drijft,
waar mij zoo bitter veel te lijden blijft, -

met àl de in smart geketende gedachten,
met al den twijfel, die geen rede sust,
met al de vragen, die in doffe rust
't verlossingswerk der heilge Rhythmen wachten,
keerde ik weerom, zooals ik was gegaan,
en trad met 't oud geduld de doodsche baan.

Dag zonder troost! dag van deemoediging,
van kwijnend herfstlicht, jamm'rend windgezucht,
waarin het hart moet wenschen wat het ducht,
en van 't geduchtste de bespoediging.....
Totdat een nijpend lieve melodie
de vale nevelwade scheurde.... en zie! -

En zie! - toch had de Onkenbre mij gewijd
en mij een sprank geschonken van zijn krachten,
zoodat ik rustig schouwde in dieper schachten
dan 'k ooit doorgronden kon in jonger tijd.
'k Zag waangestalten vluchten langs de wanden
en de vulkaan mijns diepsten Levens branden.

Was 't dáárom dan, dat zoolang bleef gesloten
voor teerder zangen mijn gestrenge mond?
Was 't dáárom, dat 'k den welluid niet meer vond
waarmee voorheen de liefde-liedren vloten,
hoewel nooit scherper ploeg van leed om liefde
den weeken harte-bodem dieper kliefde?

Vergleden leven! lieflijk heuvelland!
waar rond een wijd, blank meer de kusten glooien,
open voor 't licht, en zich aanminnig tooien
met woud en wingert, rossig in den brand
van warme zon, - waar blijde menschen gaan,
waar stil en slank de popel-reien staan,

waar van dorpskerkjes vrome klokken galmen,
waar vriendlijk volk, geduldig en tevree,
als recht aanvaardt al 't kleine wel en wee,
en Zondags dankt in onverstane psalmen, -
waar men op heldren dag den sneeuwberg ziet
als heerlijke oogenlust in ver verschiet,

maar van zijn ijz'ge grimmigheid niet weet, -
waar wordt geliefd, gerouwd, geklaagd, geleden,
maar rust gevonde' in liedren en gebeden
en schoone Zaligheid in alle leed....
Vergleden leven! droefheid zonder naam
perst mij, als ik u zie, de lippen saam.

De droefheid van een vader, die vergrijsd
in zorgvol weten, bij het ziekbed wijlend
van 't eenig kind, hoort hoe 't in koortsgloed ijlend
de pracht der bonte vizioenen prijst. -
O bittre glimlach om gewaande prachten!
O Vuurhel der verwoestende gedachten!

De glimlach van een martlaar, die vóór de oven,
in diepgeweld'ge zelfschouw, zich bezint,
en hoort bij 't scheiden zijn onschuldig kind
verrukt het spel der vlugge vlammen loven....
Gelukkig volk der blijde landen, weet!
dat al uw waarheid nog verwoesting heet.

Maar ook des vuurs vernietiging is schijn.
Het kan de werking van 't bestaande wenden,
maar niet des Wezens vaste kern doen enden,
of wat eenmaal bestaan heeft, niet doen zijn.
Het vluchtig schijnschoon kan alleen vergaan
door wat nóg schooner is, en blijft bestaan.

En weet het, allen! die in zulke beemden
van dierbre vrede en vruchtbaarheid gedijt,
dat ginds het barre Hooggebergt verbeidt
het uur, dat al dat lieve u zal ontvreemden,
het uur, dat al uw lichtjens zal verdonkren.....
De sneeuwberg blijft in starre blijheid flonkren.

Gij, die de blindheid kiest, en mij beklaagt
om 't rustloos zoeken naar wat wein'gen deelen,
om 't trots verwerpen van 't geluk der velen,
uw noodlot wordt ook geen moment verdaagd.
Ik zag d'onwrikbaarheid dier hooge Machten,
wier Heerlijkheid gena kent noch verzachten.

Uw vroomheid is hen schennis en godslastring,
uw liefde haat, uw dankgebed een hoon,
als vijand tegen vijand staat hun schoon
over het uwe, en stormen van verbastring
zullen verdervend door uw wereld woeden -
als door het lieflijk dal de gletscher-vloeden.

Wreed is de Liefde van wat onverganklijk
en hoog-verheven is, en wreeder doet
het schijnen wie Zijn zegening ontmoet
en wordt allengs voor Zijn geluk ontfanklijk,
zoodat hij liefdeloos heet en verblind,
naarmaat hij méér, met vaster liefde mint.

En alle trouw aan Hem die niet vergaat
heet ontrouw onder menschen, die niet lijden
wat stoort hun kleine vrede en klein verblijden.
Maar wie zal klage' om wanbegrip en smaad
die, na geduldig en hartstochtlijk dingen,
één lichte zegenwenk Hem kon ontwringen?

Nog eenmaal zie 'k de blank gekante kronen
in klaren dag, in statig kalme pracht,
als wilden zij, vóór 't ingaan van den nacht,
nog éénmaal onomsluierd aan mij toonen
hun stralend Heil, omgord door sombre wouden. - -
Gij gaaft, Gebergte! - Ik nam, en zal behouden!

FREDERIK VAN EEDEN.

October 1907.

Dramatisch overzicht.

I.
Teleurstellingen en Hervormingsidealen.

In het worstelperk der tooneelspeelkunst blijft het nog steeds... worstelen.

Louis Bouwmeester, ‘retour des Indes’ - zooals het van den wijn heet dien men, om zich tot deugd te schikken, de reis naar Indië en terug laat doen -, is het niet eens kunnen worden met de heeren van ‘Het Nederlandsch Tooneel’, en het publiek van het Leidsche plein, dat met vreugde den verloren zoon zou hebben zien terugkeeren, zal hem niet wederzien. Aan de eene zijde bestuursangstvalligheid, als motief aangevend: vooreerst, bezette rollen, - alsof niet hij het meeste recht heeft op een rol die haar het best kan spelen! - en dan, ‘virtuozenrollen in (zijn) genre worden niet meer geschreven’ - alsof er niet, buiten de bekende rollen, waarin men hem gaarne zou terugzien (Voerman Henschel, Shylock, Coriolanus, Oedipus), in de tooneelliteratuur nog stukken te vinden zijn, voor Bouwmeester geschikt! Aan Bouwmeester's zijde was er kunstenaars-hooghartigheid, die de half uitgestoken hand (het vooruitzicht van een engagement als gast) versmaadde, waar hij wijd geopende armen verwacht had. Van beide zijden onverstand, met het resultaat dat Bouwmeester blijft zwerven....

De vage verwachtingen, door sommigen vastgeknoopt aan de vertooningen der middeneeuwsche spelen van dezen zomer - als zou daaruit een nieuwe combinatie voortkomen en tegelijk een zuivering van de tooneelspeelkunst hier te lande - hebben zich tot dusver niet verwezenlijkt. Alleen is er, naar de naam aanduidt, als gevolg van die zomerspelen, een vereeniging, ‘Elckerlyc’ ge-

naamd, opgericht, die zich ten doel stelt: ‘het uit eigen initiatief naar den eisch doen opvoeren van dramatische werken van artistieke beteekenis en het steunen der pogingen uit anderer initiatief in gelijke richting’.

Intusschen is de rijkst begaafde, meest intellectueele en meest algemeen ontwikkelde tooneelkunstenaar van de laatste vijftig jaren - hen die vóór dat tijdperk als tooneelspelers uitmuntten kennen wij alleen bij reputatie - nog steeds aan geen schouwburg verbonden, treedt zelfs niet als gast op en moet zich tevreden stellen met het houden van voordrachten en voordrachtlessen.

In dezen stand van zaken heeft Willem Royaards het plan opgevat, door het eenvoudig voorlezen van goede tooneelspelen... velen iets moois te doen hooren en een zestal genotvolle middagen te bezorgen. Zóó althans zou ik het doel van deze voordrachten het liefst zien aangeduid. De heer Royaards zelf echter wenscht, blijkens het stuk waarbij hij zijn voornemen mededeelt, aan zijn lezingen eenigszins het karakter te geven van een aanklacht, van een protest tegen het hedendaagsch tooneel, dat volgens hem ‘allen stijl en schoonheid mist’. Hij rekent daarbij op de sympathie van een publiek, ‘dat zich niet langer tevreden wil stellen met het minderwaardige dat ons hedendaagsch tooneel biedt’.

Hoewel ik het plan op zichzelf toejuich en mij van de bijwoning der voorlezingen veel genot voorstel[1)], geloof ik dat het doel hetwelk Royaards er mêe beoogt - te doen zien hoe laag ons hedendaagsch tooneel staat -, daardoor bezwaarlijk bereikt zal worden.

Men versta mij wel. Ik zal niet tegenspreken, dat voor de vertooning van een werk van Shakespeare, hetzij drama of komedie, in den grooten stijl dien het werk vordert, de krachten in ons land ontbreken. Eene Shakespeare-vertooning moge soms - gelijk Royaards meent dat vroeger geschied is - geheel of gedeeltelijk gered zijn door het machtig talent van een groot tooneelspeler die het geheel wist te dragen, de samenwerking van een aantal hoog staande kunstenaars, onder een artistiek voelende en artistiek geschoolde

1) Nieuwe teleurstelling: Onder het nazien van de revisie van dit stuk verneem ik dat de lezingen, althans te Amsterdam, niet doorgaan, wegens....te geringe deelneming. Is 't niet beschamend!

leiding heeft steeds ontbroken. Dergelijke krachten heeft men in ons kleine land, dat bovendien maar een gering aantal tooneelvrienden van hoogere beschaving telt - een aantal te klein om een schouwburgzaal avonden achtereen te vullen - nooit bijeen kunnen brengen. Durft men het op ons tooneel aan, enkele Shakespeare'sche stukken op te voeren, dan zal men zich steeds moeten tevreden stellen met een ten-naaste-bij, dat, naar een idealen maatstaf gemeten, nog altijd een vèr-af zal blijken te zijn. Dat is nu eenmaal niet anders. En wanneer wij ons vergelijken, niet met groote landen als Duitschland en Engeland, maar met landen van de afmetingen als de onze, dan is er voor ons geen reden om ons te schamen of luidruchtig te jammeren.

Niet alweer, alsof men met de bestaande toestanden zich voldaan heeft te toonen. Er is op ons tooneel, ook waar men zich niet waagt aan Shakespeare of Goethe of Ibsen, tooneeldichters die aan de tooneelspeelkunst de hoogste eischen stellen, soms veel onartistieks, veel grofs en burgerlijks, dat den fijnvoelende, hooger beschaafde ergeren moet. Daarop te wijzen, te trachten dat, voor zoover het niet in het bloed zit, uit te roeien, te genezen, is taak en plicht van wie daartoe bij machte zijn.

Maar zij, die zoo treuren over den hedendaagschen toestand van het Nederlandsch tooneel, zoo klagen over het verval van dat tooneel, schijnen niet te weten, hoe hoog dat - het zij toegegeven - nog gebrekkig tooneel van thans staat boven hetgeen het was voor veertig, vijftig jaar. Dat was vóór hun tijd. Ik helaas, kan er over meespreken en ik heb er over meegesproken. Wie het de moeite waard acht den toestand van heden te vergelijken met dien tusschen 1860 en 1870, leze de twee Spectator-nummers van 22 en 29 September 1866, waarin ik bekende en onbekende bijzonderheden meedeelde over het tooneel dier dagen, de tooneelhuishouding, het repertoire, de vertalingen, de taal die er gesproken werd, - en hij zal moeten toegeven dat het verschil tusschen toen en nu groot is en dat in die veertig jaar het tooneel niet ‘vervallen’ is, maar een hervorming heeft ondergaan die - hoeveel er nog te wenschen moge blijven - behoort te worden erkend.

Men ga toch, eer men thans weder over hervormen spreekt, met de werkelijkheid te rade en bestudeere de kaart van het land. Dan zal men tot de overtuiging moeten komen, dat ‘de tijden’

die ‘nog niet rijp’ en ‘de omstandigheden’ die ‘nog te ongunstig’ zijn voor hetgeen Willem Royaards zou willen, wel nooit, althans niet in afzienbaren tijd, rijp en gunstig worden zullen. Zelfs al kwam er een nabob, die den schouwburg en het decoratief en de kostumes met en benevens een bekwaam regisseur wilde bekostigen, - waar zou men in ons land het publiek vinden dat in ‘vertooning na vertooning van uitnemend goede tooneelstukken’, zooals Royaards op het oog heeft, den schouwburg zou vullen?

Juist dezer dagen kwam mij, in *The Fortnightly Review* van November, een artikel onder de oogen, waaruit blijkt, dat het in het groote land van Shakespeare al niet beter gesteld is dan in het kleine Nederland. De auteur van het opstel, dat den titel draagt: ‘How to run an art-theatre for London’, de tooneelschrijver St. John. Hankin, neemt er een loopje in met de Engelsche tooneelhervormers, die wel groote manifesten in de wereld zenden, maar wanneer het er op aankomt in de beurs te tasten, zich verontschuldigen. Dat is altijd zoo geweest, beweert de schrijver. ‘There never has been a time when people was willing to pay to see artistic plays.’ De Atheners betaalden niet om hunne treurspelen te zien; zij moesten integendeel betaald worden om er heen te gaan. En toch is er voor zulke ‘artistic plays’ geld, veel geld noodig. Hoe daaraan te komen? Het redelijkst zou het zijn, wanneer zij, die door de schouwburgen het meest geld verdienen, ze ook geldelijk steunden. Dat zijn de stalhouders die er de menschen heen rijden, de modisten en de juweliers die de damestoiletten en de juweelen leveren, de restaurateurs bij wie na afloop van de voorstelling de bezoekers gaan soupeeren. Een of ander restaurant zou gevoegelijk bij elk souper of diner van een zeker bedrag gratis een stalles-plaats voor *Hedda Gabler* kunnen geven, meent Hankin. En hij oppert ook nog het denkbeeld van een hotel, waaraan een schouwburg zou zijn verbonden...

Of de modisten, de restauratiehouders en de huurkoetsiers bereid zouden zijn, het ‘art-theatre’ op die wijze te steunen, zou nog moeten blijken. Maar als waarschuwing en als critiek op dure hervormingsplannen, waarvoor het geld nog gevonden moet worden en waarschijnlijk niet gevonden wordt, verdient de boutade van Hankin zeker de aandacht.

II.
Nederlandsche Tooneelvereeniging: Uitkomst. Spel van droom-en-leven in twee afdeelingen, door Herm. Heijermans Jr.

Er werd voor enkele jaren beweerd, dat men de in het buitenland, met name in Duitschland bekende namen van Nederlandsche schrijvers op de vijf vingers van ééne hand kon tellen. Met Erasmus, Vondel, Cats, Multatuli en Couperus zou dan het vijftal compleet zijn. Sedert eenigen tijd echter is men aan de tweede hand moeten beginnen en wel met Frederik van Eeden en Herman Heijermans.

Heijermans had, om het zoover te brengen, de vèr-dragende stem van het tooneel tot zijn dienst. *Op Hoop van Zegen* is te Parijs in het Théâtre Antoine en ook in kleinere volksschouwburgen, in Duitschland o.a. te Berlijn in het Deutsches Theater, toen onder Dr. Brahm, opgevoerd. Of in Londen, behalve de adaptatie van *Ghetto*, nog meer Heijermans'sche stukken vertoond zijn, is mij niet bekend. Wel weet ik dat Duitschland, ook nog *Ghetto*, *Ora et labora*, *Het pantser*, *Schakels* en *Allerzielen* te zien heeft gekregen.

Van al die werken hebben, voor zoover ik heb kunnen nagaan, alleen *Op Hoop van Zegen* en *Allerzielen* succes van eenigen duur gehad. Ook in Duitschland heeft de critiek, bij volkomen waardeering, zoowel van Heijermans' ongemeen talent van waarnemen en typeeren, als van zijn beproefde tooneeltechniek, zijn gemis aan eigenlijke dramatische begaafdheid in het licht gesteld, en wel in 't bijzonder zijn onmacht om een groot veld te overzien, uit het gegeven een groot geheel op te bouwen, een dramatische handeling zich te laten ontwikkelen. En ook daar heeft men hem zijn eenzijdigheid, het agitatorisch karakter, de sterk gekleurde tendenz van zijn stukken verweten; en bovendien ook dit: dat de hoofdpersonen dikwijls meer de gedachten van Herman Heijermans dan hun eigen gedachten uitspreken.

Werd alzoo naar het werk van dezen Nederlander in Duitschland met belangstelling geluisterd, maar werd de tooneelschrijver er niet hooger gesteld dan dit in zijn vaderland geschiedt, één voordeel konden deze Duitsche opvoeringen zeker voor hem opleveren. Zij schonken hem de gelegenheid om in een ander milieu, door andere tooneelspelers - en van de besten! - vertolkt, het werk van zijn geest in beeld gebracht te zien, den indruk waar te nemen dien het op

een hem geheel vreemd publiek maakte en het oordeel te vernemen van de bevoegde buitenlandsche critiek.

Het mocht verwacht worden dat een man als Heijermans, voor wien het tooneel geen geheimen meer heeft, die in de behandeling van het scenisch instrument het tot de hoogte van een virtuoos gebracht heeft, in zulke gunstige conditiën geplaatst, daarmee zijn voordeel zou doen, zou gaan beseffen wat hem nog ontbrak om een dramatisch auteur van hoogen rang te worden, en dat hij, als ernstig kunstenaar, zonder ophouden arbeidend, ons eindelijk dat complete drama zou schenken, hetwelk hij ons tot dusver onthield.

Toen dan ook, na de voorstelling van *Allerzielen* in December 1904, het geregeld tegen Kerstmis gereedgemaakt stuk tot tweemaal toe achterwege bleef, hoopten velen dat Herman Heijermans, het luchtig en vluchtig met vaardige hand in elkaar zetten van 'tooneelstudiën' moede, bezig was aan het doordachte en doorwrochte drama, dat bewijzen zou hoe er meer in hem schuilt dan een scherp uitbeelder van typen en een handig vertooner van vroolijke en droevige, uit het leven gegrepen tafreeltjes.

Toen kwam, den 2^{en} November 1907, *Uitkomst*, spel van droom-en-leven in twee afdeelingen.

Het gegeven is gauw verteld. Plaats der handeling is de kruierij, een kelder, van Thijs Banes, waar deze huist met zijn vrouw, zijn zoon Jacob die pas zes weken 'gezeten' heeft, zijn dochter Sien, een fabrieksmeid die gedaan krijgt omdat zij van de fabriek is weggeloopen om de Koningin, die in de stad is, te gaan zien, en den twaalfjarigen Jan, den held van het stuk, een kwâjongen, die, uit een boom gevallen, met een gekwetste ruggegraat ligt en bovendien, voor het ingooien van een ruit, nog een afrekening met de politie te goed heeft.

Het is het gewone milieu van ellende, armoede en tegenspoed, dat Heijermans, met zijn terreinkennis en zijn kennis van het taaleigen van de personen die hij voor ons laat optreden, ons in verschillende van zijn stukken en in ettelijke Falklandjes al herhaaldelijk te zien gaf. Allemaal ongelukkige, maar brave menschen. Sien loopt de jongens wel na, maar dat is een vrouwelijke zwakheid; Jakob heeft wel gezeten, maar die zal wel het slachtoffer zijn van klasse-justitie. Met arme schelmen, gauwdieven, dronkaards brengt Heijermans ons zelden in kennis. De slechte eigenschappen

van het menschenras bewaart hij voor de kapitalisten: in *Op hoop van zegen*, de reeder Bos, hier de dokter, die nauwelijks omziet naar den zieken knaap, de kapelaan, die het oppervlakkig woord van opbeuring dat er bij hem op overschiet, liefst uit de verte, boven aan de keldertrap, uitspreekt....

Hoe verbazend knap Heijermans zulk een milieu ook weet te teekenen, zulk een tooneel weet te vullen met getob, gekibbel en gescheld, hier nog met het kinderlijk gebabbel van Jan, op den duur wordt dit wat eentonig; en wanneer men dat reeds zoo dikwijls te hooren heeft gekregen, het al van verre ziet aankomen, maakt het weinig indruk meer.

Dat de schrijver zelf behoefte gevoelt, het oude motief te variëeren door er een nieuw element in te brengen, is begrijpelijk. In *Uitkomst* heeft hij dit gezocht door, in het tweede gedeelte, het spel in een droomspel te doen overgaan.

Dat gaat zoo. Jan is, door zijn moeder in een wagentje gerold, de Koningin gaan zien: hij is thuis gekomen, opgewonden over al het moois dat hij gezien heeft en ook over den zwaan in het Vondelpark, met wien hij zijn boterham heeft gedeeld. Dan komt in de kruierij het gesprek op diamanten - het is naar aanleiding van een verhaal dat Jan pas gelezen heeft en uit het hoofd kent en waarin verteld wordt van een koning die diamanten bezit... Jakob weet te zeggen wat men voor zoo'n klein steentje wel zou kunnen koopen. Eén zoo'n diamant en de heele kruierij was uit haar ellende!.... Dan gaat die zieke Jan, opgewonden door alles wat hij gezien en gehoord heeft, aan het ijlen, en krijgen wij, toeschouwers, met onze lichamelijke oogen en ooren te zien en te hooren wat de stervende jongen geacht wordt in den droom te doorleven.

De heer Heijermans toonde geen grooten dunk te hebben van de bevattelijkheid van het publiek, waarover hij zich toch in den regel niet te beklagen heeft, toen hij bij de tweede en verdere voorstellingen het volgende berichtje liet ronddeelen, althans toeliet dat het rondgedeeld werd:

> ‘Daar het ons gebleken is, dat *Uitkomst* bij de eerste opvoering door een deel van het publiek niet geheel begrepen werd, en wij zooveel mogelijk misverstand wenschen te voorkomen, wijzen wij er op, dat het slot van de eerste en nagenoeg

de geheele tweede afdeeling den koortsigen droom van een stervenden jongen van 12 jaar weergeven. In dien droom krijgt u dus *geen werkelijkheid*, maar de gebeurtenissen *zooals die in de verbeelding van dat zieke kind voorkomen*.'

Heusch, dat hadden wij bij de eerste voorstelling reeds gesnapt en tot die hoogte van begrijpen had dien avond zeker negen-en-negen-tig-honderdste van het publiek het al weten te brengen! Stond er bovendien niet op het programma: 'Spel van *droom*-en-leven'?

Wij zouden dus een droom te zien krijgen. Daar is zeker op zichzelf niets tegen. Sprookjes, droomen, visioenen zijn sedert lang erkend als geschikte stof voor het tooneel. Of 't het op het tooneel 'doen' zal, of het publiek in de stemming zal worden gebracht, welke de droom, het sprookje vereischen, hangt af van het talent van den tooneelschrijver, van de macht van zijn phantasie en, vooral, van de wijze waarop hij van de middelen, die een tooneel biedt, weet gebruik te maken.

Heijermans heeft ons dan te zien willen geven, hoe Jan's koortsig brein al datgene wat hij in den laatsten tijd gezien heeft en waarover hij, op kinderlijke wijs, heeft nagedacht, verwerkt tot een droom; en hij heeft dat zoo willen doen dat hetgeen Jan in zijn droom waarneemt tegelijk een diepere beteekenis krijgt. Dat een jongen als Jan, al heeft hij een moeder die, voor een kruiersvrouw, soms al heel sentimenteel doet, droomt als een kwâjongen en dat de zwaan, die hij in zijn droom ziet en hoort spreken, geen salontaal spreekt, maar de taal die Jan's verbeelding hem in den snavel legt, is volkomen in orde Een kinderphantasie - en in dit opzicht is een proletariërskind vaak niet minder bedeeld dan de spruit van den rijke - is onuitputtelijk en vol verrassingen. Daarom laat ik ook gaarne de phantasie van Herman Heijermans met de phantasie van Jan Banes omspringen naar hartelust en zet ik, voor ditmaal, al mijn bezwaren opzij tegen *wat* Jan te zien en te hooren krijgt en de toeschouwer met hem. Het is zeer wel mogelijk dat, wanneer ik dit alles lezen zal, hetzij in het gedrukte stuk, hetzij in het, mij tot nog toe onbekende, Falklandje 'Domme Jan's droom', hetwelk de oervorm van *Uitkomst* schijnt te zijn, ik getroffen zal worden door nog meer fijngevoelde gezegden en pittige opmerkingen dan ik reeds bij de vertooning als vonken tusschen het kinderlijk gesnap zag springen. Zeer

mogelijk dat de, zij 't ook weer als bijna alles wat Heijermans schrijft, tendentieuze symboliek, de processie van zinnebeeldige menschenfiguren (de vertegenwoordigers van het klein burgerlijk materialisme, van het kapitalisme, van het wettelijk en van het geestelijk gezag,) zich bij die gelegenheid even treffend als goed getroffen aan mij zullen voordoen.

Maar al laat ik het *wat* gelden, na het stuk tweemaal te hebben gezien kom ik op tegen het *hoe* der voorstelling. Bij het lezen van het droomverhaal kan een ieder zich dit voorstellen naar zijn phantasie. Maar wij zijn hier als toeschouwers in een schouwburg gezeten, waar de phantasie van den toeschouwer niet willekeurig haar gang kan gaan, maar geleid wordt door hetgeen de auteur te aanschouwen geeft. De wijze nu waarop Heijermans mij den droom te zien geeft brengt mij geheel van de wijs. De kunstig nagebootste zwaan, wiens bek open en toe, wiens hals op en neer gaat, dat kelderraam waarvoor, bij wijze van poppenkastvertoon, naast de als werkelijk uitziende zwaan telkens werkelijke menschen verschijnen, die wegens de geringe hoogte van het raam op de knieën moeten kruipen om door den toeschouwer gezien te worden, die tafellade waarin de door Jan geplukte sterren worden opgeborgen en al wat er verder in dat tweede deel te zien valt, - het is alles zoo reëel, dat wie zich al een oogenblik, door de kracht van zijn verbeelding, in een droomwereld heeft kunnen verplaatsen, er telkens weer uit moet vallen. Wat mij hier als een droom voorgezet wordt is grof van werkelijkheid, schel van kleur en hard van klank. Er is niets in van het vage, wazige, onbestemde wat een droom en een droomgezicht kenmerkt: alles is zoo positief en zoo tastbaar mogelijk, tot de lompe sterren (de 'citroenpersjes' zooals de heer Berckenhoff ze oneerbiedig maar juist betitelt) toe.

Een oogenblik gaat het den spelenden als dien ruiters te voet uit *Le petit Faust*, die elkaar waarschuwen met een 'n'oublions pas que nous sommes à cheval' en dan de beweging van paardrijden maken. Dan herinneren zich de kruier en zijn vrouw, de waschbaas en zijn wederhelft dat zij droomgestalten hebben voor te stellen, scharen zich op een rij en spreken op plechtigen, gedempten toon. Hier is iets als een aanwijzing, één van de elementen tot het maken van droomstemming, maar de andere elementen ontbreken. Die stemming ware wellicht te verkrijgen geweest door datgene wat Jan in den droom

ziet, door een zachte muziek ingeleid, misschien ook verder begeleid, te doen spelen op een eenigszins hooger plan, achter een gaas, zoodat de omtrekken werden afgestompt en de geluiden gedempt, terwijl dit alles door Jan, half opzittend in zijn bed, werd meegeleefd. Wij zouden dan, in hoofdzaak althans, dezelfde woorden hebben kunnen *hooren*, maar we zouden alles anders hebben *gezien*.

Het ‘spel van droom-en-leven’ zou dan werkelijk als een droombeeld voor ons hebben gestaan en wij zouden, ondanks veel wat ons in de tendentieuze opvatting van den heer Heijermans hindert, bij het voortreffelijk spel van de kunstenaars der Nederlandsche Tooneelvereeniging - een eeregroet aan Tilly Lus voor haar schepping van Jan! - onder een indruk zijn gekomen die nu, naar het schijnt, slechts aan zeer enkele bevoorrechten - de gelukkigen! - is ten deel gevallen.

III.
Stadsschouwburg: Gesammt-Gastspiel Berliner Bühnenkünstler. Frühlingserwachen. Eine Kindertragödie von Frank Wedekind.

Frühlings Erwachen! Jonge bloesems en een frisch grastapijt op het kleurig aankondigingsbiljet; zwaluwen en voorjaarsbloemen op het boek, - dat zou wel iets heel moois en fleurigs wezen, iets van levenslente en jonge liefde! Wel stond er achter den titel: ‘eine Kindertragödie’; dat wees dus op een droevigen afloop. Maar dan dacht men aan *Jugend* van Halbe, ‘dies zarte Lied von der ersten Liebe und der ersten Schuld’, dat ook tragisch endde, en toch zoo vol was, tot overstroomens vol, van heerlijken, gezonden hartstocht....

Intusschen, er is jeugd en jeugd. Er is een frissche, onbevangen, onbezonnen jeugd met haar opbruisende en overbruisende jonge liefde. En er is een andere, die men vooral vindt in de groote steden, waar de bloesems te vroeg uitkomen, maar ook al spoedig door stof en modder van de straat besmeurd worden, waar de jeugd vroeg wijs is, vroeg rijp en.... vroeg rot.

Halbe's *Jugend*, spelend op het platteland, in een dorp van West-Pruisen, tusschen achttienjarigen, gaf ons de eene jeugd te zien. Wedekind brengt ons in de groote stad, onder jongens en meisjes van veertien, vijftien jaar, in kennis met de andere. En

zonder aarzelen of mededoogen legt hij de wonden bloot, laat hij ons zien wat er in die stadsjeugd woelt en broeit en gist, laat hij ons hunne oudemannetjespraat hooren, legt hij hun bepiegelingen in den mond over paring en voortplanting, redeneeringen over het geval Faust-Gretchen en wat daarmee samenhangt. Die wijze jongens hebben domme ouders en bekrompen leermeesters. De moeder van de veertienjarige Wendla paait haar dochtertje, dat gaarne weten wil, met de bekende ooievaarslegende, - met het gevolg dat Wendla, slachtoffer van haar niet-weten, door een wijzen jongen verleid, moeder wordt. Zoo laat Wedekind, in tafereel op tafereel, ons blikken in een afgrond van overrijpheid en verdorvenheid, die huiveren doet.

Aan den ernst van des schrijvers bedoelen behoeft, ondanks het 3e bedrijf met de professoren-charges en den galgenhumor van het tooneel op het kerkhof, niet getwijfeld te worden. Tegen de, al of niet erfelijk, belasten van onzen tijd heeft hij willen waarschuwen, wier verdorven verbeelding gevoed wordt door hunne groote-stads-omgeving, door de bekrompen fatsoens-ideeën en de conventioneele opvoedings-theorieën van ouders en leermeesters.

Het onderwerp ligt zeker niet buiten het gebied der kunst, en het waarschuwend woord, dat Frank Wedekind uitspreekt zonder blad voor den mond, overtuigd als hij is dat het tijd wordt, de bedorven dingen bij den naam te noemen, verdient gehoord te worden.

Maar de schrijver is alweer een van de velen, die zich vergist in de keus van het middel, waardoor hij wat hij te zeggen heeft tot de menigte brengt.

In een boek, als een dier talrijke kinder-romans, die een geheele literatuurafdeeling vormen, is de nauwkeurige ontleding en artistieke uitbeelding van wat er in deze groote-stads-kinderen omgaat mogelijk, en eerst op die wijze kan het physiologisch en psychologisch probleem goed gesteld en ontwikkeld worden. Maar wat Wedekind ons in deze zestien tafereelen te zien geeft, is, als een opeenvolging van slechts zeer los tesamenhangende tooneelen, al te weinig dramatisch.

Men vindt wat ons daar vertoond wordt innig droevig, huiveringwekkend zelfs, men krijgt, in tafreel op tafreel, schok op schok van ontroering; maar een diepe belangstelling die u in spanning houdt, de onafgebroken aandoening door een tragisch verloop ver-

wekt, krijgt men, tengevolge van de wijze waarop Wedekind zijn onderwerp behandeld heeft, niet.

En toch het onderwerp is zoo rijk, de tegenstelling tusschen de natuur en de maatschappelijke zeden, tusschen wat er in de jonge lichamen woelt, in de jonge breinen spookt en wat voor voegzaam, voor welvoegelijk gehouden wordt, leidt tot zulke tragische conflicten, dat de stof voor een aantal treffende drama's hier voor het grijpen ligt. Daartoe behoeft men zijn toevlucht niet te nemen, gelijk Wedekind doet, tot symbolische kerkhoftooneelen of onsmakelijke hansworsterijen als in de 'Lehrer-Konferenz', die de aandacht van het behandelde probleem afleiden, en hun die niet gewaarschuwd willen worden een gereed voorwendsel geven om zich geërgerd af te wenden. Hoe eenvoudiger, hoe ernstiger, hoe trouwer naar de natuur, de dramatische uitbeelding van het gegeven is, hoe dieper en duurzamer indruk zij maken zal, ook omdat de toeschouwer er dan te eerder iets in zal hooren wat hèm raakt, waarover hij gedwongen wordt na te denken, of wat hem aan het zelf-doorleefde herinnert.

Wat ons, Hollanders, mede de ongestoorde waardeering van *Frühlings Erwachen* verhindert, is, dat, bij al het algemeen menschelijke van de grondgedachte, de vorm zoo speciaal Duitsch is. Dat drukke gedoe en gesticuleer, de hyperbolische manier van zich uit te drukken van deze vijftien- tot zestienjarigen en hun philosophische redeneeringen in boekentaal; het 'o, du grundgütige Allmacht!' waarmee de moeder aan haar vertwijfeling lucht geeft en het 'süsses Engelsgeschöpf', 'mein einziges Herzblatt', waarmee zij haar dochter toespreekt, - het is alles zoo in-Duitsch, dat daardoor alleen reeds het stuk een eind van ons af staat.

Wanneer desondanks verscheidene van deze 'Bilder' indruk hebben gemaakt, wanneer er bij de zeer gedurfde, de uiterste grens van hetgeen een openbaar vertoon verdragen kan rakende tooneelen, niet, of slechts door zeer enkelen, is gelachen, gemompeld of gesist, dan is het wel, omdat de toeschouwers gevoelden, dat het hier een ernstig vraagstuk gold en dat Wedekind met zijn 'Kindertragödie' een ernstige bedoeling had, waarvan ook de knappe Berlijnsche kunstenaars, die *Frühlings Erwachen* vertolkten, doordrongen bleken.

J.N. VAN HALL.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XVI.
Socialistische dichters.

Herman Gorter. Een klein Heldendicht. (W. Versluys).
Henriette Roland Holst - van der Schalk. Opwaartsche Wegen (H A. Wakker & Co.).
C.S. Adama van Scheltema. Eenzame Liedjes. (W.L. & J. Brusse).
A. van Collem. Van Stad en Land. (W.L. & J. Brusse).
S. Bonn. Naar het Dagen. (W. Versluys).

Na, in 1904, zijne nieuwe (socialistische) 'Verzen' heeft Herman Gorter thands doen verschijnen 'Een klein Heldendicht', waarin verhaald wordt, hoe de jonge Willem en de jonge Maria tot het socialisme kwamen; 'hoe', d.w.z. *niet* door welke reeks van lotgevallen, maar eenvoudig: hóe, in welken geestestoestand, in welke stemmingen, met welke gewaarwordingen.

Zoo beschrijft Gorter ons achtereenvolgens, hóe Willem op straat liep, erover peinzende of hij mee zou doen aan de staking of niet, - hóe Willem zit in de vergaderzaal, hóe hij daar zich zelf voelt zitten, hóe hij de zaal ziet, hóe den spreker, hóe hij luistert, hóe hij naar huis ging, - hóe Willem in een boek over het socialisme leest, - hóe hij en Maria samen in de kamer en buiten zich bewegen, denkende en sprekende over het socialisme; en ook van zachte Maria beschrijft de dichter het, hóe zij op straat liep, erover peinzende, of zij in vereeniging zou gaan of niet, - hóe zij voor het naar

bed gaan in de scheemring tuurde en dacht over het socialisme, - hóe zij naar buiten ging en dacht over het socialisme, - hóe zij met Ada, Fransje en Clara naar de eerste-mei-weide ging om naar háár te hooren, die vertellen zou den strijd der arbeidsters, en hóe zij naar haar hoorde, - hóe eindelijk, werkende op de fabriek, zij daar luistert naar een ouden arbeider, die haar het socialisme verklaart.

Op het 'hoe', in de letterkunde zoo goed als in het leven, komt het aan. Door niets béter zal Gorter ons de schoonheid van zijn droom en levenswerk kunnen gevoelen doen dan door de schildering van de wijze waaròp twee argelooze jonge menschen dat socialisme ervaren, - dan door de uitzegging van hun popelend aarzelen eerst, van hun onkeerbaren drang erheen dan, van hun aandachtig het ontvangen, van hun gespannen er zich toe ópheffen, van hun in blanke en heete ontroeringen stijgen tot het vólle Begrip, - van hun stille zonnige zékerheid eindelijk en hecht geluk.

Deze gevoelens in al dier teêrheid, zuiverheid, innigheid, kracht - heeft Herman Gorter met een zelden falende frischheid van telkens weer nieuwe kleuren en tonen uitgebeeld. En in die uitbeelding hoort men zoowel den Engelsch-klassieken, teeder-sterken zanger der 'Mei' en het gedurig aanzwellen der aloude epische vergelijking, als den gëexalteerden dichter der 'Verzen' en diens verfijnd sensitivisme.

Aldus bergt, wat, naar de door mij opgestelde inhoudsopgave, eentonig en vervelend mocht lijken, in werkelijkheid een schat van vleugen bloeiende poëzie, van flitsen zeldzame, vlijmende woordkunst, welke de hevig-levende Schoonheid, die den dichter de hem bezielende Idee is, klaarlijk aan het licht stuwen.

Wij hebben dus uit dit werkje, mèt een aantal stukjes mooie literatuur, de overtuiging ontvangen, dat het socialisme iets moois is, dat het althands voor sommigen, voor vélen, iets moois, iets verrukkelijk moois kàn zijn.

Een resultaat, dat den dichter van het Socialisme niet verwerpelijk schijne, - en evenwel een resultaat, dat, in menig opzicht, niet bevredigt.

> 'Hoe de Vrijheid wordt, de Slavernij verbleekt,
> begin ik te zingen met *wachtende kinderstem*.'

Dit is het motto, dat Herman Gorter vóór ‘Een klein Heldendicht’ geplaatst heeft; een motto, dat, uiting van zich klein voelen voor iets, zich nog heel aan 't begin voelen van iets, wellicht toch ook wijst op een bewustzijn bij den dichter van iets on-vasts, én, van iets ijls in zijn werk.

Een heldendicht; dat de dichter dit werkje aldus noemde, heeft, naar het mij toeschijnt, tweeërlei zin: - vooreerst geeft de ‘klassenstrijd’, ook in den kleinen spiegel van twee simpele arbeiderslevens, die zich los-scheuren van de vertroosting der kerk, van de warmte der moeder, van het ‘zoet-tevreden slaven-leventje’ met vrouw en kind, om te gaan deelen het hachelijk lot der jonge gemeenschap, inderdaad aanleiding te spreken van een (klein) *helden*-dicht, - twee voormannen van het Socialisme, Bebel en Vaillant, treden daarenboven op, wij hooren hun stem die heroïsche tijden gedenkt, de Internationale de een, de ander de Commune, - en boven àl is daar die oude wever, die Maria van het socialisme verhaalt en fluisterend over de draden van zijn getouw ‘wel een zanger geleek, die in de oude tijden zong van de helden en hun daden, voor de koningen der landen’ -; doch tevens moet Gorter bedoeld hebben, een gedicht te schrijven, dat nu ook niet zou zijn burgerlijk en individualistisch, maar dat in een verbreeden gang op de toekomst toe zou stroomen en algemeen zou zijn, een gedicht dat weer-òp zou nemen de breedheid en de algemeenheid van het antieke heldendicht, van het Epos, in krachtigste en teêrste schoonheid waarschijnlijk nooit overtroffen en toch door iederen Griek gekend en begrepen.

De aanwending van het *blank verse*, natuurlijk equivalent in eene Germaansche taal van den hexameter - men denke slechts aan Persephone, Niobe, Bragi, de epische fragmenten van Kloos -, het veelvuldig aanvoeren der epische vergelijking, het meermalen terugkeeren eener zelfde vergelijking, lichtelijk naar het aanwezige geval gewijzigd, het gebruiken van woorden gelijk ‘de vioolkleurige’ in een passus als deze:

> ‘En zooals een die aan de donkre zee
> zit, en de vioolkleurige heft haar stem, -’
> enz.

dat alles wijst er overigens op, nièt dat Gorter ‘son petit Homère’ zou hebben willen maken - daarvoor is zijn gansche houding te

bescheiden - doch dat hij inderdaad getracht heeft, in een stil hervatten epischen stijl den toon te vinden, waarin de reuzenstrijd van Arbeid en Kapitaal van verre zou kunnen weerechoën, den toon, die een op den adem der tijden nader-ruischende gemeenschapskunst zacht zou mogen inluiden.

Maar Gorter.... bleef Gorter, en zoodra die innig iets te zeggen heeft, zoodra die zich in zichzelf samenspant, doof voor de huisgeruchten, en zich buigt over het papier, en met hevig-willende oogen wel zóó uit zijn oogen zijn hevigen wil op het papier zou willen neêr-lichten, - dan wordt, wat hij daar schrijft, telkens en telkens weer, zijns ondanks, dat felle gevoels-verklanken, dat men zijn ‘sensitivisme’ heeft genoemd.

En dat ‘sensitivisme’, het is het minst breede en meest toegespitste, het minst algemeene en meest individueele, dat er in kunst bestaat.

Hoe zou de menschheid-van-nu - en zelfs de arbeider-van-nu - verstaan wat klinkt als het eerste gestamel van een kind en als de tintelende muziek der sterren, dat uiterste van vereenzaamd geluid, waarin de zuiver naïef gebleven en gansch in fijnste zelf-beluistering verdiepte enkeling een toevlucht zocht voor de ‘beschaving’ en de grofheid onzer maatschappij?

Een in zoo diepe spanning bereikten ziels-staat echter, verlaat men niet als een opgezegde woning. En zoo puur en intens als hij ééns zijn eigen gevoel verklankte, zoo verklankt Gorter nu de gedroomde gevoelens van zijn Willem en van zijne Maria. Hij moet; hij kan niet anders doen.

En zoo is er ontstaan een epos, d.i. een verhalend gedicht... zonder verhaal; een verhalend gedicht, waarin, zooals ik u zeide, slechts verhaald wordt hóe, niet door welke reeks van lotgevallen, maar in welke stemmingen en met welke gewaarwordingen twee jonge arbeiders tot het Socialisme kwamen; zoodat de tot allen spreken willende klassieke vormen van het epos voornamelijk een slechtstot-enkelen-ìngaande ultramoderne gevoels-uitbeelding aanvoeren.

Dit is de innerlijke onvástheid, de tweeslachtigheid van ‘Een klein Heldendicht.’

't Merkbaarst komt die onvastheid naar buiten in het gedurig overslaan van den toon tusschen de beschrijvende gedeelten en het

binnen aanhalingsteekens geplaatste, of wat daarmee overeenkomt.

Niet énkel, moet gij weten, wordt verteld, hóe Willem en Maria dachten, lazen, hoorden over het socialisme; óók wordt medegedeeld, wát zij dachten, wát zij lazen, wát zij hoorden.

In het wezen der zaak is dit zeer natuurlijk; en deze uiteenzettingen hadden zeer wel harmonisch in een gedicht van algemeenen aanleg kunnen voorkomen; immers, beginselen, die een waarachtig dichter vermogen te inspireeren, moeten in het gedicht dát zij inspireerden, niet geschuwd behoeven te worden; want ook spreekt het vanzelf, dat deze beginselen, die den dichter méér dan een levensleer, die hem een *geloof* werden, - hem tot de schoonheid zullen vermogen te voeren, zoodra zij hém toelachen en híj aan hén met al zijn innigheid denkt; tot zúlk een schoonheid, dat zoo-alleen-staand weinig poëtische woorden als kapitaal en proletariaat, patroon en vakvereeniging, machine en organisatie en achturendag - zullen worden omhooggedragen in een stroom van zoo wonder licht, dat zij een ander aanzien schijnen gekregen te hebben en schoon zullen zijn als wel dingen, die daags koud waren, zoo vreemd-schoon omgloord staan in droomen...

Ten deele *zijn*, in dit werkje, de vertolkingen der socialistische idee tot iets moois op zichzelve geworden. Maar ook waar zij dit geworden zijn, is het niet zelden een ander-soortig mooi dan het hen omringende.

Redeneeringen, met een hóe machtig stuwend gevoel voorgedragen, kunnen niet worden gevoeld, dan wanneer het verstand ze begrepen heeft. Ze zullen dus steeds op een goede distantie blijven van een sensitivisme, dat alleen het blind-hevig mee héén-levend gevoel opvangen kan. Zouden ze dus in de eenvoudige klaarheid van het epos geleidelijk invloeien, niet zonder een onaangenamen schok worden ze aangetroffen naast het sensitivistisch woord.

Ziehier een van de in zeker opzicht sterkste fragmenten uit dit werkje - vele zijn de gedrongen-krachtige zeggingen, de forsche, innige beelden -:

> ‘Maar 's avonds stortte hij zich weer diep in
> de eenzaamheid en in het gouden boek.
> Hij zou weten hoe 't in de wereld uitzag.
> En diep met een gespanne' en zwarten wil,

de handen aan het hoofd tegen de ooren,
de zwarte wenkbrauwen gefronst, en 't haar
stijfstaande op zijn kop als bij een stier,
zat hij bij 't boek en las als r aan gemetseld.
Hij las hoe of de arbeid is de waarde,
en hoe de arbeid ten deele vergoed
wordt den arbeider, in zijn loon, en hoe
er arbeidstijd aan hem ontstolen wordt.
Hij zette zich vast op zijn ellebogen,
en begreep 't goed, het werd in hem geklonken
zooals de ijzren pijlers van een brug.
Hij zat als een gast aan een stevige tafel,
En at van de kennis, en niets te veel.

Hij las hoe noodzaaklijk de slavernij
moet erger worden op de arbeiders.
Omdat zij altijd een steeds sterker druk
van rijkdom staaplen - hij las hoe de knechtschap
vermeert, maar ook de scholing, en ook de
Eenheid der arbeiders. Hij zag het vóór
zich, boven 't boek, in 't felle helleschijnsel.
Hij begreep het, de zwarte arbeiders waren
levend voor hem, daar voor hem, 't kapitaal
was goud boven het gouden boek, daarin
zag hij de zwarte arbeidersfiguren.
Hij drong zich tegen 't boek aan, en zijn handen
werden vochtig tegen zijn blanke slapen.
Zijn oogen schitterden, er liepen tranen
doorheen van licht, zeer diep, zij vielen niet.
Hij begreep het, in 't binnenste der wereld
drong hij, enz.

Hij ademde diep in den zwarten nacht
naar de hoeken der kamer toe, als een
die ontrukt is aan 't eigen zelfbestaan,
en die zoozeer is in de gemeenschap
verloren, dat hij die voelt, niet meer zich.
Juist, dàt was het, hij las van de gemeenschap,
begreep de gemeenschap, enz.

En daarin diep dringende met zijn oogen
werd 't groot probleem, wat hij las, hem daar klaar.

> Hij las van den arbeid en van de waarde
> der dingen - maar hij begreep wat of was
> de arbeider, wat of hij zelve was.
> En 't gemeenschapsgevoel stortte zich over
> hem als een zwarte golf, en hij voelde in
> zijn hart het diep-zwart voelen voor de Eenheid.

Over het donker-gloeiende beeld van den ingespannnen lezende, die gestalte zoo gespierd van contouren - ziet gij hem zitten met zijn handen tegen zijn ooren, ziet gij de als in aanval voorovere lijn van zijn rug en zijn stoere, ruige achterhoofd? ziet gij dat prachtig gebaar van ‘zich vast op zijn ellebogen zetten’, van ‘zich aan-dringen tegen het boek’? ziet gij hem zitten ‘als een gast aan een stevige tafel’? ziet gij het licht van ontroerde openbaring door zijn oogen glimpen, tranen die niet vallen? - óver dit schoone beeld nu beweegt, voor mijn gevoel, een onzeker schijnsel hinderend op en neder, als van gas, dat telkens suizend in de hoogte gaat, dan weer zakt...

Dat komt door de aanwezigheid rond dit beeld van, aan den eenen kant, te ver opgedreven gevoels-uitklanking en, aan den anderen kant, te laag neer-ebbende redenatie.

Drie vleugen van zuiver sensitivisme zijn er aan te wijzen in dit fragment: in den vierden regel van de eerste afdeeling; in regel 6-11 van de tweede afdeeling; in regel 6-8 van de vierde afdeeling.

Tegenover de eerste vleug staan, in de eerste afdeeling, de nuchtere regels 9-12; de tweede wordt voorafgegaan door de in elk geval verstandelijke eerste vijf regels van de tweede afdeeling; de derde volgt op drie zeer vlak uitziende regels, waarin maar weinig lezers het min of meer sensitivistisch ontdekkings-gevoel zullen vinden, dat de dichter bedoelt.

Ik zie geen kans uit te leggen, wat het beteekent dat Willem daar zat

> ‘*diep* met een gespanne' en *zwarten* wil’

- dit ‘zwart’, zoo wijd mogelijk weg van zijn gewoonlijken, kwaadaardigen zin, schijnt mij toe te vertastbaren het ernstige en hechte van dien wil, als de zwarte aard zoo betrouwbaar -; dàt echter is zeker, dat wanneer ik deze woorden gevóeld heb, ik in een sfeer van te diepe inwendigheid ben doorgedrongen, om bij de regels

> ‘Hij las hoe of de arbeid is de waarde
> en hoe de arbeid ten deele vergoed
> wordt’ enz.

niet iets te denken van: nu ja, best, dat kan ik mij wel voorstellen, wat hij daar zoo ongeveer lezen zal....

Na het stukje theorie, waarmee de tweede afdeeling aanvangt, komt men opeens in het vizioen, dat als een hel-gouden damp tusschen het boek en Willems oogen ontstaat. Men moet haastig zijn verstand terug sturen, want hier zou denken niets dan verwarring stichten. Vlak op de verluchtings-gedachte aan de groeiende ‘scholing en Eenheid der arbeiders’, zou het verstand niet vatten wat dat ‘helleschijnsel’ is, en het verstand zou zich verzetten tegen het beíde ‘goud’ zijn van gevloekt kapitaal en gezegend boek.... Alleen het blinde gevoel kan hier iets hevigs ervaren van goud-over-goud, waarin om-gloeide, zwarte figuurtjes.... het blijft bij een heftige maar zeer vage sensatie.

En nadat, eindelijk, men mèt Willem goed begrepen heeft, wat het individu ìn de gemeenschap is, moet men zich in de laatste drie regels plotseling weer onderdompelen in een sfeer waar het verstand niet komen kan, want dat zou, wie weet, het voelen voor de Eenheid eerder ‘hel-wit’ of iets anders willen hebben en niet doorgronden wat alleen het gespannen sentiment vermag te herkennen: het voelen van het gemeenschapsgevoel daar in die stille nachtkamer als een lauwe, duistere golf, die opeens heerlijk over het bewustzijn slaat; het bewustzijn, dat zelf heel binnen in is en diep-zwart.... Het is alweer zoo goed als onmogelijk, iets te geven, dat op een uitleg zou gelijken.

En een proef op de som, dat zoo'n stuk werk als 't ware niet ‘uitkomt’, is dit: wie híerdoor overtuigd zouden kunnen worden, zullen het niet begrijpen; en wie het begrijpen, zullen híerdoor niet worden overtuigd.

Ten slotte is er slechts sprake van een (niet onvermengd) genot voor de zeer verfijnden.

Indien men het gedicht nu eenmaal als zoodanig aanvaardt, dan vallen er, zooals ik reeds in den aanvang zei, een menigte van verzen en groepen van verzen, die als wonderfijne of heerlijk

blozende bloemen, trossen van dauwige welige bloemen, ontbloeien aan het overigens vaak wat al te vrije, soms geheel in proza verloopende *blank verse*, te bewonderen.

In het zooëven aangehaalde gedeelte was het eigenlijk-gezegd *epische* element van ‘Een klein heldendicht’ niet duidelijk aanwijsbaar. Niet zelden *is* het dat - meest in den vorm van een breed-opgezette vergelijking - vlak-naast vlagen van sensitivisme.

Er is dan wel even een kanteling in den toon, maar toch niet díe schok, dien men in het afgeschreven fragment tusschen redeneering en gevoels-uitbeelding gewaar werd.

Op het eerste gezicht mag het uitblijven van zulk een schok verwonderen, waar dingen van zoo wijd-verscheiden stijl-soort neven elkaar komen te staan als de rustig zich ontwikkelende epische vergelijking en het plots áánvarend sensitivistisch woord - de eerste voor ieder begrijpelijk, het laatste slechts bij weinigen in-slaand, en, daarentegen, het laatste in-ééns op zijn doel afschietend, fel-direct, de epische vergelijking dikwijls *als in een eigen leven* van het uit-te-beelden leven weg-wijkende (het *tertium comparationis*). - Doch lees maar eens bijv. bladzijde 72:

> ‘Zooals een schip dat ergens in de zee
> geschommeld wordt door het loodgrijze water;
> het is een wrak, er is geen levend mensch
> meer op; het heeft geen roer, geen mast, geen zeil,
> 't is maar een klomp hout; en de golven doen
> wat zij willen, en doen of 't schip er niet is -
> zoo speelden met haar de groote gedachten,
> die evenals de wind nu door de menschen
> gaan en hen doen doen en hen doen denken.
> De zachte vrouw lag met haar zwarte haren
> daar neder, door het denken overmeesterd.
> Zal ik gaan, zal ik den strijd mee beginnen?’
>
> ‘Zooals voorjaars, als er in alle sprieten
> 't leven begint over de verre velden
> en op de torens en op de kapen
> *waar 't geele helm hangt bij de warme zee* -[1)]

1) Alle cursiveering in de verzen is van mij.

begon 't in haar te lachen, helderheid
spreidde zich door haar henen *uit haar beenen*.
't Was of helderheid door haar heen ging lachen -
en zij verrees *en keek over zich henen*,
't was of haar kleeren hel waren, *'n wasch*,
'*Dit ben ik*, dacht zij, *dit ben ik...*' enz.

Men voelt wel, na de eerste, klassieke vergelijking, het opeens veel meer zinnelijke van het lentebeeld; sterk voelt men de stijlverschuiving bij de woorden 'uit haar beenen', - maar het geheel valt toch geenszins in twee disparate deelen uiteen.

Hoe komt dat?

Hebt ge wel eens St. Etienne-du-Mont gezien, het oude kerkje van Sainte Geneviève, te Parijs? - uit een zware, kleine Renaissance-façade heft zich het fijne Gothische bovengeveltje, en opzij staat een vierkante toren met een rond tourelletje uit ouderen tijd daar tegenaan gedrukt. Als men nu van het geweldige, koelgrootsche Panthéon voor 't eerst bij dit kerkje komt, dat daarachter wegschuilt, dan vindt men het niet slechts een aardig, mooi kerkje, maar men is ontroerd over zijn schoonheid.... tot men, na eenige oogenblikken, merkt: hé, kijk, daar hebben ze me waarlijk een Renaissance-portail tegen die Gothiek aangezet!

Hoe komt het nu, dat St. Etienne-du-Mont niettemin een zoo mooi kerkje is? Is het, omdat de opeenvolgende geslachten, die niet dachten om eenheid van stijl, deze stijl-stukken zóó aan elkaar hebben gevoegd, dat het geheel toch iets bevalligs werd, - of is het de ééne sneeuwige grijsheid, waarmee de droom der eeuwen deze uiteenloopende vormen heeft overtogen, dat goud-waas van éénheid in 't stille late licht?

De dichterziel is als de onbewuste ziel der volkeren, en als de àl-evenende adem van den Tijd.

Als verschillende stijl-soorten zich verzoenen in Gorters poëzie, dan is dat, omdat zij beide gevloeid zijn uit en overgoten door het licht van dezelfde dichterziel.

Wanneer die zingen gaat, hetzij zij zich voegt naar de accoorden der epische luit, hetzij zij omhoog-ijlt in fijner-tintelende muziek, altijd zal over haar zang diezelfde teêre gloed zweven, altijd zal daarin dat innige timbre klinken, die haar onveranderlijk eigen zijn.

Het eigen licht, het eigen timbre van Gorters poëzie is altijd

geweest: een heerlijk-zuivere naïveteit. Gij kent ze uit ‘Mei’ en uit zijn ‘Verzen’, uit ‘Mei’ vooral! Gij hoort ze hier wéér...

- De jonge Willem, die nog maar pas iets begrijpen gaat van de groote Idee, zit stil in zijn hoekje in de vergaderzaal:

> ‘*Er is wel een stil plaatsje* tusschen rotsen
> aan zee, waar stil de zee in sluipt, *het kindje*
> *der groote golf*, *komende aan haar hand*,
> *komt daar alleen*, en stort zijn helder water
> op 't gele kiezelzand wat daar stil ligt.
> Zoo was de ziel van Willem, hij zat stil
> zooals een bloem diep in de zaal gezonken
> en hoorde voor zijn oor geweldige zee...’

- Of, zijn meisje komt bij Willem:

> ‘En zooals in een haven van de zee,
> plotseling, wanneer daarin een schip inzeilt,
> de kleur van 't schip opengaat, als in eens
> valt er de zon op, en een gouden bol
> of knop of een vuurrood pompoenetje
> gaat open in het volle licht, zoo was
> Zij. - *'t Kan ook wel wezen* dat in mist'ge lucht
> 's avonds boven de haven de lichttoren
> aangaat, dan wordt het warm, *de lentelucht*
> *weet ineens niet wat haar gebeurt*, zoo kwam
> zij tot hem, het blosrood blankzwarte meisje. -’

- Of, hij zit in 't kleine zaaltje, waar 't heerlijke hem gebeuren gaat, den ‘lieveling der arbeiders’, Bebel-zelf, te hooren spreken:

> ‘En zacht scheen de lucht door de ruiten binnen.
> De avond was blauw buiten, binnen bruin,
> *'k Geloof*, *de zee was daar ook niet heel ver*.
> Zoo scheen althans de lucht, alsof 't kristal
> der zee in schittering gestegen was...’

En in dit naïve ligt de verbindbaarheid van den epischen en den sensitivistischen toon. Al werden die beurtelings aangeslagen uit inwendig strijdende overtuigings-drang en natuurlijken aanleg, - tot beide kón zich déze stem wenden, omdat, waar het epos de kinderlijke ziel der ouden ontstroomde, ook Gorters sensitivisme in diepste wezen de bloem is van kinderlijke puurheid.

Soms vermengen zich die twee tonen geheel, de eene brengt de andere voort, de andere voedt en voert de eerste op tot lichtende

volheid. Waarom zou ook het breed-vloeiende en het goud-flikkerende niet tezaam-ruischen in een rivíer van gouden flikkeringen? Als ge maar niet vergeet, dat daarmee de ruime golven-gang van het poëem-voor-allen verloren is. Wij echter winnen er zeer schoone poëzie bij.

Zie hoe de twee tonen zich versmelten, zich weer even losmaken, afzonderlijk vlietend of fonkelend, en zich weer oplossen - maar altijd is het Gorter die zingt:

‘Zooals een jonge koe die op de velden
komt uit den stal, in 't voorjaar, duizelig
in 't licht komt, en niet weet of her of der,
en dan maar loopt rechtuit op ééne lijn,
't is ongewis nog in haar vasten kop -
zoo ging zij, die jonge arbeidster, dwars in
het licht, het zilv'rig witte dages-licht.

En 't leek haar of zij voor een minnaar stond,
die met een teer gezicht en bleekheid om
zijn hoofd daar stond. En of zij nu zich aan
hem geven moest of niet. Eén voet stond klaar,
maar ééne niet. Zij wist niet wat te doen,
en bleef maar fonkelend en vlammend staan.
Zooals een lente als zij aan de aard,
aan de grenzen en aan den horizon
gekomen is, en daar maar pal blijft staan.
En niet komt. En de menschen denken: wat
toeft toch en mart en blijft daar toch die lente?
Zoo stond zij op het veld, een *vlam* gelijk.

En weifelend ging ze daar op een steen
zitten en voelde kou en warmte uit
de lucht, en den grond, en van uit zich zelve.

Zooals een moeder, die op haar bed ligt
te wachten op het kind, ze voelt het in zich.
De twijfel van het uur maakt haar al ziek.
Zoo zat ze daar neer.
En even onzeker ging zij terug...
De wereld was wel klaar maar zij nog niet,
zij twijfelde zooals het groene gras

schittert, en vroeg maar aldoor, *schitterend*
de vraag: zal ik of zal ik niet gaan.

Zooals in Februari of in Maart
de wolken vliegen lachend langs den hemel,
wit blauw gevlekt, en de heele natuur,
de bergen, de boomen en al de dieren
voelen: het moet, het moet, zoo voelde zij,
toe zij daar *klaarwit* naar haar huis toe liep.

Maar toch bleef nog een weifling aan haar hart,
als het zilvrig schuim dat aan de kust ligt...

Reeds de eerste vergelijking is doortrokken van sensitivisme: het duizelig in 't licht komen der koe, het gaan der jonge arbeidster *dwars in* het zilvrig witte licht. Het is echter nog geen uiterste; alleen zal menige eenvoudige ziel niet het wónder begrijpen van te loopen 'dwars door het licht', en zeggen 'nu ja, dat spreekt...'

In het tweede stuk stijgt het sensitivisme, in de visie van dien minnaar, 'die met een teer gezicht *en bleekheid om zijn hoofd* daar stond' - het stijgt... tot den gevoels-top, waarop de heerlijkheid van het aarzelen en de hevigheid van het verlangen on-middellijk worden overgezet in enkel muziek en licht:

'en bleef maar fonkelend en vlammend staan.

Het is een rustpunt. Zacht begint de stem opnieuw. Zij is voor een oogenblik ontladen van de electriciteit van sensitivisme, maar zij is zoozeer de stem van Gorter, dat men geheel onverwonderd voortluistert; - in den laatsten regel dier periode ziet men den gloeienden top van zooeven nog eenmaal weerschijnen...

Tusschen het drieregelig sensitivistisch brokje, dat dan volgt, en de eenvoudige vergelijking der zwangere moeder, zal men in het boek eenige *gedachten* van Maria vinden, die niet àl te zeer detoneeren, maar toch zakken beneden het niveau dezer poëzie - ik kom er nog even op terug.

Dán staan daar die vier verzen, waarin zoo wonder-fijn de popelende weifeling verbeeld wordt, in het gras, dat schittert, wanneer het zacht heen en weer wiegt in den wind.... Als over onzichtbare geestes-bruggen wandelt de stem.... Let op, hoe er

niet staat: ‘zij twijfelde, zooals het gras heen en weer gaat; en inwendig schitterend zooals zulk wiegend gras schittert, vroeg zij maar aldoor....’, maar hoe er staat, inééns: ‘zij twijfelde, zooals het groene gras.... schittert!’ en on-middellijk daaruit ópgaand: ‘en vroeg maar aldoor, schitterend, de vraag....’

En wéér voert een stijging gelijk daareven, nu in de als door een straffen wind voortgezogen regels over de Maartsche wolken, ‘het moet, het moet,’ naar den sensitivistischen top, het woord ‘klaarwit’ - klaarwit was zij van binnen, van een smetlooze ontvankelijkheid, enkel maar in de sneeuw-blanke verwachting van het komende -, en daarachter valt weer de stilte open van een nieuw beeld: de zee, het zilvrig schuim dat aan de kust ligt....

Ik moet nog even terugkomen op het telkens, en ook in dit laatste gedeelte, uit den toon vallen van ‘gedachten’, omdat ik gezegd heb, dat zij, in dit werkje, wel soms tot iets moois geworden zijn; de lezer heeft nog niet dan het tegendeel gezien....

Tot een mooi gedicht is bijv. geworden wat ‘de kleine sterke Franschman,’ Vaillant, zegt. Hij spreekt over de Commune,

- ‘o zacht klinke de naam zooals een bloem’ -.

Parijs was toen zoo mooi, vertelt hij, ‘er waren geen heeren noch hoeren, want die zaten samen in Versailles’, maar men zag op straat: ‘de arbeidersvrouw’. En dan volgt er:

Parijs was toen een goudschijnende fakkel.
Parijs was toen een heerlijke middernacht.
Parijs was toen een roode granaatappel,
die met zijn roode wangen aldoor lacht.
Wat zaten er toen aan den nok der daken,
aan hun zoldervensters een jonge harten,
uitkijkend, zooals duiven, naar de zon -
welk een schoon bruischen van filosofie
steeg op - o welk een liefde ging verloren!’[1)]

1) Gorter schijnt niet te weten, dat de granaat, van binnen als een honingraat van roode ijs-cellen vol koel rinsch vocht, van buiten de doode, grauwgele kleur van bamboes heeft... Van de schoonheid der verzen doet het natuurlijk niets af.

Sterker nog dan in deze schoone omdichting van gezegde dingen, is de dichter in den derden zang, de Vergadering, die met zulk een stuwende kracht geschreven is - de einden gesproken woord en beschrijving storten als op zee schuimkoppen en golve-holen over elkaar -, dat in-poëzie-inderdaad-gedúrfde termen als ‘vakarbeider’ ‘patroon’, ‘politieke strijd’, nauwelijks worden opgemerkt in den schoonen vloed.

De oude arbeider in de fabriek (de achtste zang) had nóg mooier kunnen wezen - het hem zien ‘in de grauwe schaduw der machine als een muzikant in de snaren zijner harp’ is subliem - maar het geheel is, vooral in den aanvang, niet volkomen geslaagd.

Nu ik het nieuwe werk van Henriette Roland Holst - van der Schalk, ‘Opwaartsche Wegen’ naderbij begin te komen, voel ik opeens weer des te sterker wàt ik nog altijd over ‘Een klein Heldendicht’ van Gorter nìet gezegd heb.

Want die kunst van Henriette Roland Holst, die is zoo warm, zoo geweldig van menschelijkheid, zoo hart-diep, - en nu zie ik opeens weer zoo duidelijk, waarom ik Gorters werkje - zonder naderen uitleg tot-nog-toe -, behalve innerlijk onvàst, *ijl* genoemd heb.

't Komt wel misschien ook doordat wij met een ‘heldendicht’ te doen hebben... maar in den grond der zaak is 't het, voor een gedicht als dit, wat àl te naïeve in Gorters aanleg: - de arbeiders-figuren van Willem en Maria zijn te geïdealiseerd, te ver weggevoerd van de rauwe werkelijkheid, te weinig algemeen-menschelijk; Willem is zoo'n buitengewóón verrukkelijke jongen en zachte Maria is zoo'n bizónder brave Maria, en zij denken, waar zij gaan of staan, aan niets dan aan het socialisme, zij leven bij 't socialisme, zij lossen zich op in socialisme - zooals in de (nieuwe) ‘Verzen’ Gorterzelf zich in 't socialisme oploste.

Dit geeft iets ijls, iets on-stevigs aan ‘Een klein Heldendicht.’ Het is wel op allerlei plekken heerlijk mooi. Maar het zal u niet in uw eigen leven aantasten. Het brengt niet dat gevoel van ontzettenden *ernst* over u, waarmee het groot-ware werk van Henriette Roland Holst u aangrijpt.

Ook háár is het Socialisme een àl-overstralend Licht, maar zelden

wordt bij haar dat licht een abstract *doel*, dat zich losmaakt en alles tot zich trekt, als bij Gorter; het blijft het *middel,* de verklarende zon, waarbij zij het *Leven-zelf* en al zijn gevoelens en daden des te dieper en bewogener doorschouwt.

Nergens zal men dan ook bij haar, als bij Gorter, theorie afzonderlijk vinden; haar socialistische levens-*beschouwing* is *verwerkt* in haar levens-*uitbeelding*.

Daarom, - als in het orgel der socialistische poëzie Gorter een hoog-vierende vioolstem is of een duizelige fluit - dan is Henriette Roland Holst de Vox Humana, die opeens met haar opene, warme tonen u dringt tot in het hart.

* * *

De socialistische dichteres van het Leven. -

Wanneer zij, in ‘De moeder’, ‘De man en de vrouw’, ‘De vriend’, van de drie menschelijke Liefden spreekt - dan vangt zij áán, met haar krachtig natuur-gevoel in volle diepe verzen uit te zeggen, wàt de liefde tusschen moeder en kind, wàt de liefde tusschen man en vrouw, wàt de vriendschap wezenlijkst *is*, wat zij *kunnen* zijn, - om uit die volschoone natuur-beelden telkenmale in rankere strophen zich op te heffen, hetzij wee roepende over de schennis, door deze ontaarde maatschappij der natuur aangedaan, hetzij een schoone dwaling ten afscheid groetend, hetzij 't wreede aanvaardend van scheidingen, die 't hachelijk uur waarin wij leven oplegt; - dán, gedempt belofte-vol heen-zingend, houdt zij driemaal den milden spiegel van een verhelderde toekomst op.

Een andere gedichten-trits heet wederom: ‘Drie Hymnen aan het Leven’ - ‘Drie Hymnen aan het Leven in Gemeenschapsgevoel’ staat er, breeder, boven de verzen zelve -; het zijn ‘In Jeugd’, ‘In rijpen staat’, ‘Bij sterven’.

‘Leven,’ zegt zij in de laatste Hymne,

> Leven dat al mijn dagen
> mij hebt gedrenkt en gevoed
> met schoonheid en welbehagen
> en rijk gemaakt mijn bloed,
> hoe groeide ik van u, van alle
> uw schepsels en hun krachten,

van hun oneindige getallen
en diep-reikende geslachten.

Alles heb ik ingezogen
door de zinne' in de ziel gezeefd,
maar *gij* hebt ook uit *mijn* vermogen,
ge hebt ook van mij geleefd.
Nemende heb ik geschonken,
Schenkende ben ik gevoed,
maar nu ga ik, leeggedronken
en gij blijft, een oneindig goed.

- De dichteres van het Leven: De *socialistische* dichteres, óók van het *eigen* leven: - diep-ontroerend is het groote gedicht, in het midden van den bundel, ‘De laatste dag van het jaar’, waarin zij in korte, als in aandoening gesmoorde verzen stil openlegt, hoe de eerst in trotschen zelf-waan zich terugtrekkende mensch, die door den onverbiddelijken tijd van alles zich berooven ziet, van alle vreugd en hoop, van de glanzen van jeugd en van liefde, van het liefste dat hij bezat, van het geloof ten slotte aan eigen grootheid, - níet verloren is, zoo hij zich leert zien als een deeltje der Menschheid en in Haar de schoonheid die hij zelf verloor, jeugd, liefde, grootheid, bloei, en waar hij nu voor altijd deel aan heeft, te heerlijker en wáárder wedervindt.

Sterk in die nieuwe, heelkrachtige schoonheid gaat zij tot de arbeiders en schraagt ze in tragische uren - het is in de verzen die ‘De Vrijheid nadert’ heeten - gaat tot de arbeidersvrouwen, de moedigen, roept ‘De Verlorenen’, die eens zoo fier aan hare zijde stonden... Altijd is het 't volle leven, dat zij bestroomt met de goudene stralen van haar Vrijheidsdroom.

Een andermaal belicht haar lentehemelig levens-gevoel ‘Gestalten’ uit een prijsgegeven wereld; zij herdenkt de ‘Eenzamen’, de individualisten en hun arm bestaan, dat in het Zelf zich verteert; of zij stelt de beklagenswaardige verachtelijkheid der ‘Deemoedigen’ ten toon in het zonlicht van haar levenswil en hoogen moed.

En als zij in haar schoonste gedicht den ‘Triomf van het Socialisme’ verkondt, dan is het weer het leven der vergane eeuwen met zijn wijde onheelbare wonden van onrecht en ellende, dat in haar sonore klachten ontzaglijk staat verbeeld.

Wat in al deze verzen allereerst treft, dat is de grootheid van dit hart, de diepte en de waarachtigheid van dit gemoed, deze teêrheid, dit natuur-zuivere, deze ruimte, maar bovenal deze adel, de zachte adel, die dit alles doorvloeit: - édel is dit hart, edel dit hoofd, edel deze teêrheid, edel deze natuurlijkheid.

Zie hoe teêr zij de moeder-gestalte omdroomt, en hoe zij den onbewusten gang van verwijdering en terugge-drang kent, die de natuur in het kind heeft gelegd:

> ‘En om haar de heel-eigene atmosfeer,
> eeuwig gelijk en doorzichtig-gezeefd
> van innigheid die geen één ander heeft:
> iets helder-zachts, dat in haar stem 't meest teer
> is vastgelegd en o haar hand hoe zacht.
> Haar glimlach is als een maanlichte nacht.’
>
> ...
> ‘jeugd dwaalt weg, achtloos, van de liefdesbron.
> Maar dat 's niet blijvend, en een dag hoe laat
> ook, komt, een dag van wederkeer.
> En zonder één vervreemding, zonder tasten
> vindt de ziel van het kind de moeder weer
> en drukt zich tegen haar met al zijn lasten
> als een jong lam tegen het moederdier
> zich aandrukt om de levenswarme vacht.
> Er ging van haar liefde geen vlok verloren:
> Zij was altijd nabij en heeft gewacht
> en staat gereed als voor het pas-geboren.’

En zie, hoe geheel óvergegeven zij de liefde vereert:

> ‘nooit meer alleen te zijn is liefde's vrucht.
> In alle onrust een eiland van rust,
> in alle stormen een veilige stilte,
> een donzen koestering door alle kilte,
> door alle droefenis stralende zon
> bezit het hart dat zulk een liefde won.’

‘Te weten dat het gansch-eigene wacht!
Dat het daar is wanneer men als een laan
de uren van den dag is doorgegaan,
dat het daar is en leeft, ook in de nacht.
O de nachten, de lange rijen nachten
wanneer de roes van leven is gestild,
de ziel reikt tot haar uiterste gedachten,
geen ontkomen aan binne' en buiten stilt';’

‘dan is redding dichtbij; in 't ademsuizen
van den geliefde die bij diepe togen
de koele lucht indrinkt op stillen maat
en onbewust 't zoet leven binnenlaat.
Stillang te luistren naar zijn ademval
maakt het troebel nachtduister bijna hel;
het hart herademt of de morgen daagt.’

Of hoor, hoe zij de moeders troost, de menschmoeder met harde trekken, die, waar in 't veld de dieren spelen met hun dartel broed, angstig in den nacht haar vele jonge hoofden telt; hoe zij de ‘enkel-beschermende’ mannen-liefde en de ‘enkel-aanhankelijke’ der vrouw, wijdt aan den dood:

‘Nog eenmaal de roerende pracht
van uw schuwe wimpers gekust,
dan bedden wij u zacht
in der eeuwen rust,

bloemen van zang over u,
teedere blonde
die in het verborgene luw
geluk hebt gevonden.’

- en hoe zij de nieuwe liefde-in-gelijkheid verwellekomt:

‘“O zusters, wij staan vol gaven,
wij zijn geheel opgeheven,
wij gaan den geliefde laven
met teugen diep-eigen leven.”

Nu gaan de man en de vrouwe
elkaar met liefde doordringen,
als twee bergstroome', een groene en een blauwe
kristallijn samenzingen,'

en merk hoe deze teederheid, deze levenswarmte, deze overgave in liefde, maar óók hoe deze groet aan een schoonheid die zij verwerpt, en hoe haar toekomst-jubel állen gevangen zijn in de edele golving dier bezonken-klare stem.

De zachte kracht dezer gestalte komt, als 't kan, nog zekerder op u toe in 'De laatste dag van 't jaar', wanneer de man, die daar sprekende tot zijne vrouw wordt voorgevoerd, eindelijk de 'wolk van onuitgesprokenheid' tusschen hen beiden verscheurt en haar en zichzelven - droefst verhaal - het uitbloeien van àl schoonen schijn om hen heen, het ineenstorten van 'heel 's levens bouw' bekent.

Tragischer is er niet dan de ontgoocheling; doch zie hoe de onedele wildheid der smart, hoe ook de smartkóestering verre zijn...; in verzen, die nu eens fluisteren als in ingehouden tranen, soms bijna dof worden van ontroering, star een beeld voltooiend alsof geheel kalm, dán een oogenblik hart-diep dóórklinken, blijft zij ook-hier, juíst hier, hoog.

'Geef nu je handen en hoor
hoe ik den leugen verstoor
die mij zilverdradig omgeeft
- o dat ik nimmer geleefd
had in zijn brooze schijnpracht. -
Luister, nu maak ik het nacht.
Grootheid als jij hebt gedacht
is niet in mij; zielekracht
die zou reike' over d' eeuwen heen
als de boog van metselsteen
den spieglenden vloed overbrugt,
statig welvend zich sterk-gerugd.

Ik heb mij een koning geloofd:
nu neem ik de kroon van mijn hoofd
en als een schel die men dompt
in watren en zij verstomt;
dompel ik in vergetelheid

dien droom van lentetijd
en hoor niet wat binnenst schreit.'

Doch ook om zijn lief is de glorie weg; ook de toover van liefde-in-jeugd heeft hen verlaten....

'Om ons is die glans nu gedoofd;
ons arm hart heb ik ontroofd
den zoetsten waan van het leven.
Waarheid is overwinnaar gebleven:
liefde is heel het leven niet.
Als een dauw van teer verdriet
ligt dit weten op jou, op mij,
op elk hart dat jeugd voorbij
voelde ruischen, vogel die vlucht
woud-in met zwaar wiek-gerucht.'

Deerlijk zou zich vergissen wie nu meende, dat hare beweging nooit hevig werd, haar blik nooit fonkelde, haar stem nooit luider uitlaaide.

Integendeel; hare houding kan zelfs een meesleepende worden, hare stem opwindend, haar gebaar vermetel. In den strijd.

Doch nooit onvrouwelijk, nooit onschoon; want ook die strijdhafte houding, de roode golf van dat vaandel, - edel immer blijven hun lijnen; en die verlangende, die aanvurende, die victorieuze stem, edel blijft haar luidste geschal.

Hoor hoe zij den 'spoorweg-arbeider' vertroost, na de nederlaag:

'Neen, wendt dat wit gezicht niet weg. Wel branden
uw oogen diep en somber in hun kassen
maar om uw slapen zie 'k de kransen wassen
die het proletariaat u heeft gewonden.

Hoor: hoog-uit boven twijfels sombre bassen
glanst deze melodie vol zachte vonden:
'O beter neer te ligge' aan diepe wonden
dan zonder slag de zoete vrijheid missen.'

Broeder uw arme lippen zijn zoo droog,
uw hart is flauw dat zoo onstuimig werkte,
uw dapper hart. dat de wereld wou winnen.

Drink nu den drank dien alle dappren minnen,
den moeden mild als melk, den zwakken sterkte,
drink nu het socialisme in langen toog.

- hóe de arbeiders-*vrouwen*, als, in de na veel bangen twijfel behaalde overwinning, ze daar staan, ontredderd - 't is aan het eind van dat prachtig gedicht ‘Der Vrouwen Moed’ -:

Nu staan zij, in 't blijeinde van den zege
als schuwe dieren na een lange jacht,
hun mond die lijdend zooveel leed verzwegen
verraadt het nu hij lijdend lacht.

Hun arme oogen zien zwart uitgebrande
als vensters waar het vuur aan heeft geknaagd:
neem met zachten eerbied hun heete handen
en zeg hun dat een morgen daagt,

Zeg hun dat de kindren die zij gaan baren
den vrede brengen, dat hij zeker daalt
omdat de moeders dapper waren
omdat hun hart niet heeft gefaald.

Lees vooral dat gedicht, klinkend als zoekend geroep in den mist, ‘De Verloren’ - wellicht het meest nobele en ruime, dat uit dit innig en rijk gemoed is voortgekomen.

Toen, hoeveel jaren al niet her, van Henriette van der Schalk de eerste verzen verschenen, heeft onmiddellijk bóvenal hun voorname klank getroffen; en dat, als ik mij niet bedrieg, niet zoozeer om het klank-schoon als wel om de schoone voornaamheid, die daar opklonk. Men hoorde een edele diepe stem, men hoorde de stem van een edele diepe ziel, en (wellicht was de gezichtsindruk zelfs sterker) men zág een hoog gebaar, men zag oprijzen een schoone, hooge vrouwe-gestalte.

Zoo is 't nu nog; allereerst, in deze verzen, beminnen wij en vereeren de vrouw, die ze schreef.

Als verzen zijn deze verzen somwijlen van een zware en rijpe

schoonheid, maar dikwijls ook zijn zij stroef en klankloos; en het hooge accent der groote dichters bereiken zij zelden.

Wanneer zij zeer schoon zijn, lekken zij wel en laaien als een vuur, waar soms Gorter niet dan één enkel vlammetje doet beven hoog aan den top eener kaars..., maar díe zuivere slankheid, dát pure dukatengoud, dát opperst zingen der stilte, is in het vlammenvuur nergens.

Houd echter uw koude handen om de kaars: diep robijnrood schijnen zij door en stoven zich niet; strek ze neer naar het vlammenvuur: ze worden donker-bleek en warm.

Uitvoerig betoog is hier geloof ik niet noodig; de lezer, bij sommige der aangehaalde gedichten, heeft zelf al wel gedacht: hé, als vérzen vind ik dat nu niet zoo héél mooi, ze vallen zoo kort van klank soms neer, ze gaan vaak zoo merkbaar op het rijmwoord af...

En zoo ìs het - zeer sterk in ‘De laatste dag van het Jaar’, waar dikwijls zóóveel korte regeltjes achter-elkaar-aan rijmen als maar willen -, doch telkens moet men daarbij denken aan die oude rijmen, die zoo onverholen naar 't rijm zich schikken en toch zoo vol zijn van innigheid en kracht. Dezelfde *primitieve* ontroering geven nu en dan deze zoo geheel niet op te schitteren gerichte verzen.

Ja, een enkele maal klinken zij zelfs iets in mij aan - ik noodig den lezer uit, niet te schrikken - iets, dat buiten het rijk gevoels- en gedachten-leven der eene en haar, als zij wil, doordringende woordkunst, en, daarentegen, der andere kinderlijke onbeholpenheid en gedurig, soms op 't beuzelachtige af, met zichzelve bezig-zijn, gehéél omgaat, - want die twee zijn uitersten -, iets toch, dat mij den naam doet zeggen... Giza Ritschl! Hoor deze regels maar eens, over de stem der jonkheid:

> ‘Zij heeft de klank die doet
> wanen iets heerlijks nabij;
> *naar tooverkracht zweemt zij*.’

of:

> ‘De wereld verarmt niet aan vreugd,
> maar wij verloren de jeugd.’

Op andere plaatsen en veelvuldiger, in de vele gedichten die zoo hoog-op stroomen naar Menschheids zacht heilspellend gelaat, suggereeren zij weer een andere gedachte.

Het wijst evenzeer op een diepe deugd als op een gebrek in deze verzen, dat zij roepen om *vertaling*. Men hóórt deze verzen al in het Duitsch.... Die wiek, zoo wijd omvâmend, heeft tegelijk een korten, hevig-stuwenden slag, als vroeg die en drong die, vérder te worden gedragen op den warmen zwellenden levenswind, die daaronder aanvaart, - verder, verder dan de enge grenzen van Holland!

Deze poëzie - het Socialisme heeft heden ten dage *op de wereld* geen grootere dichteres - deze poëzie is te vér reikend, te algemeen-menschelijk voor achterlijk Holland.

Zij spreekt tot meerderen dan tot de paar millioen Hollanders, wier meerderheid nauwlijks níet behóudend is... en hoevelen rijp voor deze kunst?

Zij spreekt tot de Menschheid.

Het is ook een geheel on-Hollandsche eigenschap, een groot dichter te zijn en achter uw schoone, doch overtrefbare verzen, een ongelijkbaar schóónere en grootere figuur te wezen.

Zoo was Goethe, wiens verzen niet zelden middelmatig zijn.

Doch zoomin Kloos en Gorter, als Hooft en zelfs Vondel, rijzen uit hun prachtige verzen als waarlijk groote figuren omhoog. Alleen Bilderdijk is wellicht een even hooge gestalte geweest als zijn hoogst-stijgend gezang.

Het schoonste *dichtwerk* van ‘Opwaartsche Wegen’ wordt aangetroffen in een der drie grootere stukken van den bundel: ‘Triomf van het Socialisme’; bladzijden achtereen, bijna on-onderbroken, stroomt dat van heerlijke verzen; en daar nu is iets opmerkelijks mee...

Het opmerkelijke is dit: dat op die plekken waar de verzen het schoonst worden, herhaaldelijk in de zware, soms wat doffe stem dezer dichteres de lichtere, klaardere van Herman Gorter's ‘Mei’ schijnt door te breken.

‘handwringend komen zij met rouw-geluiden;
dat zijn de moeders en de droeve bruiden,
die rijten de lucht open met geklaag
om hnn verloren levens, om hun schoot
die niet zal bare' of baarde voor den dood.’

.... Uit verledens graven
rijzen zij op, *maken uw luister vaal*
als donk're regenwolken maangestraal.’

Hoort gij het? Hoort gij die stem - óók uit het verleden - oprijzen? Die stem van:

‘Wat is er in de verte schemering’

en van:

‘Weet iemand wat op aard het schoonste is’?

Weet *gij* nog den schoonsten regel van dat fragment dien eindregel:

‘Het is het vuur, de warmte; 't is de zon.’ -?

Gij vindt hem hier weder:

‘*Het was de zorg, de armoe; 't was de nood*.’

Heeft de dichteres opzettelijk dien regel aldus om-gedicht? en heeft zij bewust den glorierijken Meiklank aangeslagen in haar Triomf van het Socialisme, - en in haar vizioen van het verleden?

Wat ervan zij, - dat niet Gorter-zelf den stroomenden Mei-zang weer heeft opgenomen, maar Henriette Roland Holst, is even teekenend als, dat Henriette Roland Holst in haar schoonste *verzen* niet 't meest oorspronkelijk was.

Het groote gedicht dat op ‘Triomf van het Socialisme’ volgt, het slot-gedicht van den bundel: ‘Vóór het Vaandel’, en waarin de schrijfster wellicht gepoogd heeft, een allerdiepsten golfslag te doen bewegen in de zeer lange regels, daar bij uitzondering gebezigd, - begint op deze wijze:

‘Zachtstralend-blauw klimt de hemel boven de rumoerende stad,
stad aan den stroom die haar nadert, tusschen weien ingevat,

blauw tusschen gouden schittring, want Mei maakt goudgeel 't groene land.
Rustig ontrolt zijn baan zich, breed staal fonkelend band,
niet zoo rustig altoos: zijn pols volgt de wisselmaat
van uw groot hart, woelige zee, die niet ver te koken staat
en uw groote nabijheid bevolkt hem met drom van vrachtdragende schepen;
diep zinkt hun kiel door den stroom; zij ploegen blinkende streepen
over zijn donkere rug, die trekken achter hen meê.
Hier knoopen zich saam veel wegen gespanne' over land, over zee
als kabels; veel mazen der webbe die spon over d' aardbol verkeer
om kapitaal te dienen, der aarde gebieder en heer.'

Deze verzen zijn te lang voor hun zwakken rhythmus; ze hebben geen ruggegraat en zakken in elkaar.

Niet, in een stevenende stijging, bereiken ze een middaghoogte, vanwaar ze zacht en langzaam, stralend kunnen zinken; ze hebben niet de veerkracht, om een zoo wijden boog te beschrijven; als mislukkende vuurpijlen wenden ze zich flauw overzij en komen neêr voor hun kleuren ontglommen zijn.

En aldus, een stuwing, die de veelheid der woorden hoog-óver deed neigen in glanzende parabool, behóefde het rhythme nog niet te wezen; als het maar breed-kalm stroomde of in diepe dreuningen orgel-speelde...

Deze verzen zijn echter een onrustig-waggelend proza, dat, na elke pas of veertien, zestien, een oogenblik stilhoudend, als 'winkelt' langs het rijm. En wat dat proza bovenal verhindert, zuiver en rhythmisch te klinken, is, dat die regels niet geheel onmetrisch zijn!

Sommige nemen een aanloop in dactylen, alsof ze een hexameter willen worden..maar wandelen dóór op 't oogenblik dat ge ze gingt betrappen.

Zacht-stralend blauw klimt de he —

vangt reeds de eerste regel aan, maar hij loopt dood met de kadanslooze woorden:

— mel boven de rumoerende stad",

„Stad aan den stroom die haar na-
dert tusschen weien ingevat,

vloeit de tweede regel tenminste jambisch af.

....‘van uw groot hart, woelige zee, die niet ver te koken staat’

is dan plotseling wel bijna geheel zonder metrum, - en is er niet minder om! Doch de volgende deint alweer aan... ditmaal, voor de variatie, in anapesten; geheel toevallig, want er is op dat oogenblik geen sprake van het hevig opgestreef, dat de ziel is van den anapest:

„en uw groote nabijheid bevolkt hem met drom van vrachtdragende schepen.“

Deze ongewisse golving van maat en geen-maat in lang-ademige regels, wier rijm zelden iets méér is dan een ‘honk’, maakt de lectuur van dit gedicht uiterst vermoeiend. Nu wringen de volzinnen zich heen naar het klankloos rijmwoord:

.... ‘veel mazen der webbe die spon over d' aardbol *verkeer*’;

dàn vult den nog ver te verlengen regel een meedoogenlooze stoplap als:

.... ‘der aarde *gebieder en heer*’ (!)

maar niettemin vloeit menige regel vol waarden van anderen aard, gelijk regel 8 en 9 (die zoo ongeveer pentameters zijn) met de schoone visie dier ‘vrachtdragende schepen.’

Want, ongetwijfeld, er zijn ook hier weer de aan-grijpende beelden, de trekken van sterke plastiek, de ontstellende diepten van natuurlijk gevoel, die der poëzie van Henriette Roland Holst nu eenmaal eigen zijn, - en op sommige bladzijden gloeien al die krachten zoo vast-ineen en innig tezaam, dat men een wijle - het went ook wel - den wiebel-denderenden en nu en dan over een steen bonkenden postwagen, waarin men gezeten is, voor het ontroerende landschap vergeet.

Hetgeen niet wegneemt, dat die *verzen* opzichzelve zeer zelden mooi worden, en dat men ten slotte een bezwaarlijken indruk van het geheel behoudt. Het mooie jongensfiguurtje van Frits, het bij uitstek slanke, het tengere, wordt geheel ondergedolven in dien onafzienbaren sleep van breede, breede, breede regels. En een schrikkelijk gerekte personifieering van de Hoop en van den Moed en van de Vrijheid en van de Vrede komt dien bezwichtigenden indruk nog verzwaren.

Ik wil niet hopen, dat Henriette Roland Holst de illusie zou hebben gehad, met dit gedicht nu eens iets meer algemeen bevattelijks te schrijven.

Zoomin als Gorter toch, heeft zij er de stem naar om, 'schoon bezield wordende door den strijd van den arbeider en dien zingende, te zingen ook vóór en tót hem.

Deze kunst, is haar *ziel* dan nieuw, staat naar het *lichaam* - als ik mij zoo mag uitdrukken - te dicht nog bij haar materieele moeder, de z.g. burgerlijke kunst in dier meest verfijnde periode.

Die oogen gloeien het volk tegen, maar de mond spreekt een taal, die het al te vaak niet vatten zal.

Nu doet er dit, voor zoover de verzen betreft - en daarmee alleen hebben wij hier te maken - natuurlijk niets toe; en het principiéél-betere in Henriette Roland Holst was dan ook juist, dat zij - bijna zonder uitzondering - in haar kunst niet in tweestrijd wordt gezien tusschen wil en aanleg.

Zij geeft zich zooals ze is, in de volle schoonheid van haar verklaarden geest en bewogen gemoed; en uit die lichte diepten welt dat edel alt-geluid, onbenepen door de bijgedachte of en door wie haar gezang zal worden verstaan.

Bereikt thands Gorters zoekend-melodieerende tenor wel voor een oogenblik subliemer klank-glanzen dan háár orgaan bij machte is voort te brengen, haar warm-menschelijke tonen stroomen in zuiverder harmonieën.

* * *

Adama van Scheltema is van een jonger geslacht dan Henriette Roland Holst en Herman Gorter.

Ging hij nog ter schole bij de groote ‘burgerlijke’ kunstenaars uit het laatst der negentiende eeuw, vroeg al heeft hij zich zijn stem gevormd naar eigen trant.

En mag die stem nu van nature zwakker zijn dan de stemmen dezer beide, - zoo deze twee stemmen niet dan diep in Socialisme's Cathedraal weerklinken, *zijn* lichte, gemakkelijk-áánsprekende bariton zingt langs de zonnige straten.

Staan die twee meerderen verborgen achter het altaar der roode vlag, koorzangers van een nieuw geloof, maar uitklaterend een

verouderende kaste-taal, - Scheltema, bij de weemoedige accoorden zijner mandoliene, neuriet, een moderne troubadour, zijn simpele ‘Eenzame Liedjes.’

't Is daar zoo maar zoo'n ventje en zoo'n liedje, doch luister eens goed.... Wat is dat voor een wonderzoete toon? en in weer dit andere lied, wat is dat voor een steigerend rhythme? en nu, ineens, wat is dat voor een jool, die als een kar vol sinaasappelen opgloeit voor de gezichten van 't volk dat om hem heen staat....?

Dat is maar zoo een onnoozel versje, doch tevens zeldzame kunst. Zeldzaam, omdat er niet veel zulke goede, zulke èchte kunst, - vooral zeldzaam, omdat er nog minder voor iedereen vóelbare kunst wordt gemaakt.

Er staat in dézen bundel liedjes geen woord over het Socialisme, maar zij zijn waarlijk voor allen. - Gorter's ‘Klein Heldendicht’, louter socialisme, is (de qualificatie gaat, begrijp mij wel, buiten de schoonheid om) ‘burgerlijke’ kunst; deze versjes over alles en nog wat, voor 't meerendeel van 't eigen leven, zijn ‘gemeenschaps’ kunst.

In zulke liedjes ligt Scheltema's kracht. Hij heeft ook in zijn ‘Levende Steden’ goede dingen gedaan; ‘Londen’ had breede krachtige gedeelten, ‘Dusseldorp’ deelde rake meppen uit, ‘Amsterdam’ bloeide van weelderige beelden, was wel wat àl te bloemrijk.... doch geen van de drie gaf ons dàt, wat alleen Schèltema ons geeft: uit het eigene het algemeen-menschelijke, maar dat algemeen-menschelijke zoo geheel op eigen wijs.

In ‘Eenzame Liedjes’ ziet men hem op zijn allereenvoudigst. Hier zelfs niet de brutale strijdzangen en de wijde hymnen (die wij niet gaarne zouden willen, dat hij voorgoed varen liet) van vorige verzamelingen; hier enkel het ‘eenzame liedje’ van elk menschenhart, en van tijd tot tijd een heldere lach.

Ik zeg niet, dat men hem juist in dit laatste boekje voortdurend op zijn allerbèst ziet. ‘Uit den dool’ staat bij mij nog altijd vooraan; dan komt ‘Zon en Zomer.’ Er zijn hier enkele stukjes wat bedàcht, andere ietwat gewild in hun naïeveteit, nog weer een paar een beetje sentimenteel; daarentegen zijn de zonderlinge beelden en uitspattende grofheden van eertijds verdwenen.

Maar meen nu evenmin, dat dit boekje slechts negatieve verdienste zou hebben. Geen zijner werkjes bracht iets zoo meesterlijk-grappigs als het sappige ‘De Dijk’; en ‘De Wilgen’ is een buitengewóón koddig kindervers.

Aan den anderen kant ken ik geen heerlijker lied van hem dan ‘De Populieren’ en een verwonderlijk versje is ook ‘De Tak’ - verwonderlijk het samengaan van grootsten eenvoud en een diepte, die de onzegbaarste roerselen der menschenziel aanraakt:

‘Als 't stil is in den avond
En 't dorp prevelt niet meer,
Gaat aan de koele hemel
Een tak nog zachtjes heen en weer.

Als alles slaapt in het dorp
En de donkere daken staan strak
Beweegt voor de sterrenhemel
Zachtjes die zwarte tak.

En als alles zwijgt in mij,
En alle leven is weggeveegd,
Is 't of diep in mijn ziel
Zoo een zwarte tak zachtjes beweegt!

* * *

A. van Collem: op-ende-op een product van den Nieuwen Gids uit diens minst gunstigen tijd... een geknoei! erbarmelijk! en geen póging daaraan te ontkomen! een smullen, een zwelgen in geknoei, een wellust van geknoei! - Kapotte woorden, defecte constructie's, verdraaide volzinnen zonder slot, alles voor de maat van A. van Collem; - woord-koppelingen zonder een zweem van zin, dan voor het oor van A. van Collem; - woord-fabricaties, evenveel raadsels, misschien ook wel voor A. van Collem; - woorden, voor het rijm van een anderen klinker voorzien, en nu klinkend, ik denk als het dialect van A. van Collem: ‘embleimen’ voor ‘embleemen’, ‘problijmen’ voor ‘probleemen’, ‘zielekijm’ voor ‘kiem’ (?), ‘kleid’ voor ‘kleed’ enz.... hét ís zoo nu en dan om den jeugdigen poëet met zijn bruine boekje om de ooren te slaan, doch om het hem dan minzaam terug te geven en te

zeggen: ‘het is wel, bij dit en bij dat, om rázend van te worden, maar toch, gij hebt talent; jammer maar, dat ge dit zoo deerlijk hebt bepoeteld.’

Hij is niet als een schilder, die zelfbewust, met een diep en heerlijk kunnen zijn schoon levens-aanschouwen uitpenseelt, - maar als een, die wel voelt, doch zijn uitdrukking niet beheerscht, en nu morst en vies-doet met de verf, met zijn vingers erin zit te vegen en met zijn mouw, en alles dan weer door elkaar wischt en er eindelijk nog een paar likjes kleur op-duwt, zóó uit de tuub... het is geen schilderkunst, maar waarachtig, er is toch iets in, iets van atmosfeer, iets van stemming, het is toch maar geen kladderij zonder meer.

Zóó, met flarden van zinnen en losse woorden en klanken, met zelfstandigheden *ten deele* uit de taal afkomstig, smeert Van Collem bijv. een sonnet ‘Polderland’ in een:

> ‘Nattige weien en de luchten laag,
> Een trieste damp - paarsch-grijzen water-rimpel,
> De molens kantel in den mallen wimpel,
> En lobber-vee het veld te schuren traag,
>
> Het dak-vernis op huisjes oud en simpel,
> Aanheffend veêrkantjes met steenen kraag,
> Uit pruikeboschjes, van bewegen graag
> Op winde-deintjes heen en weer geklimpel;
>
> Een leute lijn van verre silhouetten,
> Vertrouwelijk onder oneindigheid
> En wisselend spel der lichte lucht-cadanzen,
>
> En on-aanzienlijk, maar van fijn-gewette
> Toetsen licht besprenkeld en bezweid; -
> Ligt Holland laag uw dampig land in glanzen.

Vraag maar niet, lezer, hoe de syntaxis eigenlijk in elkaar zit, hoe hij komt tot ‘*te* schuren’, wat ‘*lobber*-vee’ wil, wat die ‘mallen wimpel’ nauwkeurig beteekent, waar hij de woorden ‘geklimpel’ en ‘bezweid’ vandaan heeft, en wat een ‘deintje’ is - gij kunt nòg wat aan 't vragen blijven -; doch geef toe: ge hebt iets wel-fijns gezien...

Het is bij lange na niet het knoeierigste specimen; bij het inderdaad fábelachtige ‘Damrak-sprookje’ bijv. - is dit sonnet een keurig-uitgevoerd en uiterst redelijk gedicht.

Het is echter óók niet het (in al z'n verfonfaaidheid) meest waarde-volle; ‘Heerengracht’ bijv. en ‘De Beurs’ bergen wellicht dwazer willekeurigheden, doch zijn tevens dieper of heviger van visie.

In welk verband intusschen dit decadente schilders-temperament, deze tasterige plastiek, die wel eens heel vloeiend-fijn raken kan, maar tegelijk wegteert aan taal-verrotting - in welk verband dit gedegenereerde met het Socialisme staat? Ik zie er geen ander, dan dat deze men-kan-niet ‘burgerlijker’ artist, deze anarchist-in-de-kunst, van maatschappelijke overtuiging socialist schijnt te zijn. In een gedésequilibreerden geest als deze is alles mogelijk.

Reeds was, ook in sommige enkel-plastische verzen (zeer vermengd echter met dien van schrijvers uit den tijd van Delang), de invloed aan te wijzen van Scheltema's vroegste werk - het geval is niet belangrijk genoeg, er dieper op in te gaan; duidelijk evenwel toont zich Van Collem een volgeling van dezen in het niet onaardige ‘Kathederland, mijn Nederland’.

En de gedichten, onder het hoofd ‘Van Socialisten’ saamgebracht, zijn waarlijk niet slecht. Een sonnet als ‘Gemeenschap’ heeft wel bijna een vollen en zekeren klank, en mooi is bijvoorbeeld deze aanhef van ‘Voor Groningen’:

> ‘Gij die gekruist neerzit, de fijne naald
> Hanteert bij schijn van lamp, het hoofd gebogen,
> En uit de kostbre lichtsappen der oogen
> Het koper van uw loon met goud betaalt -’

....Of is Van Collem bezig, zich aan het Socialisme omhoog te trekken, - zij 't, hoogstwaarschijnlijk, onbewust?

* * *

Tegenover de wrakke verfijning van A. van Collem is de futtige ongeliktheid van S. Bonn een plezier om te zien.

Als S. Bonn, op zijn beurt, scharrelt met de techniek, dan is dat omdat hij er voorloopig nog de brui van geeft, zich daar dik over te maken. Hij heeft een hoop te zeggen: allerlei leelijks en ongerechtigs dat hij heeft gezien, begeert hij aan de kaak te

stellen; en zijn broer, de arbeider, moet noodig wat opgemonterd worden.

Was zijn werk - het is 't nog zelden - kunst, dan was dàt pas in den vollen zin van 't woord ‘gemeenschapskunst’ voor dezen tijd.

Een te groot gedeelte van dit boekje echter is nog volstrekt niets.... tenzij wellicht wat een fijne vrouw, die ik vroeger gekend heb, ‘roersel’ placht te noemen.

‘Roersel’ zijn zulke dingetjes als ‘Het Lucifersmakertje’ en ‘De Held’.

Middelerwijl zit er een zuiver en echt gevoel in dezen kwant. Dat is de hoofdzaak, waar ook op meer dan één plek talent aanwezig blijkt.

‘De kwikzieke velbereider’, met zijn nerveus-schokkerige regeltjes, is al iets dat bijblijft; en in het versje van die meid met ‘heur roomkleure doek’ om en een roos in 't haar, die op de trap op haar vrijer zit te wachten - hij komt niet, want de machien heeft hem gedood -, in dat liedje doet iets kernachtig-gevoeligs in het rhythme en iets vlots en heftigs in de plastiek, zoowaar even aan Steinlen denken.

Zoo is er een enkel eenvoudig dingetje meer; - als hij maar geen groote gedichten nog wil opzetten, gelijk ‘Courrières’; meer dan een oprechte dicht-drang is in die machtelooze ergheden niet te voelen.

Doch, wáárin hij, op een gelukkig oogenblik, reeds nu voortreffelijk slaagt, dat is het populaire strijdvers. Hij staat daarmee dichter bij den arbeider, niet alleen dan Henriette Roland Holst met haar ‘Prometheus’ (hoe sterk van rhythme dit ook is) maar zelfs dan Scheltema.

‘De hamer in den hoek gesmeten,
Het gore schootsvel afgereten,
De raders stop, de slinger stil,
Want nieuwe zon, vol goud-getril
  Schijnt uit! schijnt uit!

De hand geschuurd! gepoetst den kop!
Je Zondags-jas en -petje op,
De vrouw en kinders allemaal

Moeten mee naar de vergaderzaal,
Sleept mee! sleept mee!

Geen maat, geen knecht laat in zijn huis,
Haalt hen uit mijnen en kombuis,
Sleept hen van treinen en machien,
Zij moeten mee de optocht zien!
Mee zien! mee zien! - enz.

Is dit niet forsch en inderdaad mee-sleepend gezongen? - en is het niet tevens waarlijk wat men noemt ‘in den volkstoon’?

‘Op demonstreerende stakers’ en ‘Strijdlied’ vertoonen eenzelfde vereeniging van eigenschappen.

Ook uit velerlei kleine feitelijkheden ziet men, hoe deze jongste van de vijf hier behandelde socialisten den arbeider 't dichtst genaderd is; reëeler dan dat van Gorter schijnt mij bijv. zijn gevoel voor de ‘machine’.

Dit, gevoegd bij zijn, nog héél jong, maar onmiskenbaar talent, doet als ‘socialistisch dichter’ iets van hem verwachten.

Lugano, Nov. 1907.
CAREL SCHARTEN.

Parlementaire kroniek.

25 November 1907.

Het belangrijkste dat de begrootingsdebatten voorshands hebben opgeleverd, is misschien wel dit, dat de Tweede Kamer er in geslaagd schijnt te zijn, den omvang dier debatten belangrijk te beperken. Op het oogenblik dat deze kroniek geschreven wordt, zijn de koloniale begrootingen reeds afgehandeld, is het algemeen politiek debat over de staatsbegrooting ten einde gebracht en konden nog zoowel Buitenlandsche Zaken als het grootste deel van Landbouw, Nijverheid en Handel worden afgewerkt. Tevens vond de Kamer gelegenheid, om, naar aanleiding van een interpellatie van den heer Marchant, het brandende vraagstuk van het al of niet naar huis gaan van een groot deel der miliciens, tot oplossing te brengen.

Welke de maatregelen zijn, die tot deze verblijdende uitkomst hebben geleid, is alleen aan ingewijden met zekerheid bekend. Zóóveel is echter ook voor buitenstaanders duidelijk, dat het geheim der oplossing gelegen is in een stelselmatige verdeeling van het aantal uren, dat voor de behandeling der verschillende begrootingshoofdstukken beschikbaar kan worden gesteld, gepaard aan een den verschillenden partij-fracties opgelegde zedelijke verplichting tot zelfbeperking. Hoe het zij, de gevolgde methode geeft voorloopig de beste resultaten en te verwachten is, dat, indien zij in de toekomst ook wordt toegepast op andere dan begrootings-ontwerpen, een einde zal kunnen worden gemaakt aan den achterstand, die steeds dreigender afmetingen gaat aannemen.

De hoofdmomenten van de begrootings-campagne waren tot dus-

ver: bij de behandeling der koloniale aangelegenheden, het debat over Atjeh, en, bij de behandeling der staatsbegrooting, de algemeene beschouwingen over de nederlandsche politiek. Wie eenige jaren geleden meenen mocht, dat wij met Atjeh op den goeden weg waren en dat daarover, althans in het parlement, niet veel meer zou behoeven te worden gesproken, zou door de omstandigheden in het ongelijk worden gesteld. Meer en meer kwamen berichten overwaaien, die, misschien overdreven, maar toch een onmiskenbare kern van waarheid bevattende, de overtuiging deden veld winnen, dat iets aan het in Noord-Sumatra gevolgde beleid moest ontbreken. De koloniale verslagen bleven maar steeds gewagen van kwaadwilligen, die moesten worden nedergelegd; telegrammen vermeldden slag op slag, hoe patrouilles en bivakken werden overvallen; tal van correspondenties, zoo in indische als in nederlandsche bladen, verkondigden het luide, dat wraakzucht en wreedheid van den vijand, onzerzijds, zij het dan door den nood gedrongen, maar al te vaak met gelijke munt werden betaald. De vraag, die sedert lang op veler lippen was gelegd, moest eindelijk gesteld en beantwoord worden: 'Wat moet gedaan worden om aan dien toestand een einde te maken?'

In verschillenden zin werd zij beantwoord. De heer Van Kol verlangde, dat de gruwelen die onder nederlandsche vlag in Atjeh geschiedden, zouden worden gebrandmerkt en dat zij, die zich daaraan schuldig maakten, hun straf niet zouden ontgaan. De heeren De Stuers en Thomson drongen aan op versterking der troepenmacht, ten einde te voorkomen, dat zwakheid niet langer zou behoeven te leiden tot wreedheid. De heer IJzerman meende dat meer partij zou moeten worden getrokken van de samenwerking tusschen ons bestuur en de atjehsche bevriende hoofden, aan welke een inlandsche politiemacht zou moeten worden toegevoegd, ter verdediging van het onder die hoofden staande gebied tegen de invallen en strooptochten van kwaadwilligen. De heer Van Deventer eindelijk wilde de oplossing niet zoeken in vermeerdering van troepenmacht, maar wenschte het militair bestuur doordrongen te zien van meer burgerlijke begrippen; hij wees er op hoe, in de eerste jaren van het gouverneurschap van den heer Van Heutsz, dezen de uitnemende Atjeh-kenner dr. Snouck Hurgronje ter zijde had gestaan en hoe die samenwerking tusschen de militaire

autoriteit en een hoogstaand burgerlijk ambtenaar tot de aanvankelijk gunstige uitkomsten had geleid.

De minister volgde geen van de hem gegeven adviezen voetstoots op, maar kwam met een verrassende mededeeling, waaruit genoegzaam bleek, hoe ook bij dien bewindsman, hij mocht dan ook de juistheid van een aantal der in het debat gebrachte feiten in twijfel trekken, de overtuiging bestond, dat ten aanzien van Atjeh niet langer op zien komen mocht worden gespeeld. De gouverneur-generaal, zoo werd medegedeeld, zou over enkele dagen naar Atjeh vertrekken, ten einde zich persoonlijk van den stand der zaken te vergewissen en een onderzoek te doen instellen omtrent het optreden van onze troepen. Een door de Kamer zonder hoofdelijke stemming aangenomen motie van den heer IJzerman, waarin het vertrouwen werd uitgesproken, dat dit onderzoek onpartijdig zijn zou en dat de resultaten daarvan zoo spoedig mogelijk aan de Kamer zouden worden overgelegd, bewees voldoende, hoe zeer men verlangde, dat het volle licht over deze zaak zou schijnen.

Die resultaten zullen dan tevens tot grondslag kunnen strekken ter beoordeeling van de vraag, hoe verder het Atjeh-beleid zal moeten worden gevoerd. Zal men voort kunnen gaan, zij het dan met vermijding van alle wreedheid, den Atjeher alleen onze gepantserde vuist te doen gevoelen, of zullen wij, zonder den ijzeren door een fluweelen handschoen te vervangen, hem tevens doen beseffen, dat het onze ernstige wil is, zijn geteisterd land en zijn veel meer dan gedecimeerd volk op te heffen uit den droevigen toestand waarin wij, laat het zijn tegen onzen wil, een en ander gebracht hebben? Het antwoord op deze vraag kan nauwlijks twijfelachtig zijn. Het kan nooit onze historische roeping zijn, de Atjehers uit te roeien, maar wèl om, door een rechtvaardig en mild bestuur, den voormaligen vijand te doen berusten in het onvermijdelijke. Om daartoe te kunnen geraken zal echter moeten worden afgezien, niet enkel van alle wreedheid, maar ook van alle willekeur en zullen kostbare maatregelen, die de economische opheffing van Noord-Sumatra ten doel hebben, niet kunnen uitblijven.

'Economische opheffing', zie hier het woord, dat de oplossing van veel vraagstukken in het Oosten in zich sluit en dat tot

dusver te weinig ter harte is genomen. Dit geldt, er werd in den loop der begrootingsdebatten met nadruk op gewezen, niet alleen voor Atjeh, maar eveneens voor de vele andere streken der buitenbezittingen, waar in de laatste jaren het nederlandsch gezag, veelal met behulp van wapengeweld, zich krachtiger doet gelden. Slechts door de onderworpenen tegemoet te komen; hun niet, nadat zij de kracht onzer wapenen hebben leeren gevoelen, aanstonds zware lasten in den vorm van heerendiensten, boeten of andere heffingen op te leggen, maar door voor hen te doen wat wij voor hen doen kunnen - alleen daardoor zal het mogelijk zijn hen tot het inzicht te brengen, dat onze heerschappij verkieslijk is boven de anarchie van voorheen. Een dergelijke politiek ten opzichte van de buitenbezittingen zal echter veel geld kosten en de vrees rijst dus, of de indische financiën, ook in verband met hetgeen op Java nog moet worden tot stand gebracht, zullen toereiken om die politiek te kunnen voeren.

Hiermede kwam dus weder het financieele vraagstuk naar voren, welks oplossing onmisbare voorwaarde voor de oplossing van alle andere koloniale quaesties is en blijft. Heeft men er dit jaar voldoende aandacht aan geschonken? De vrees is niet geheel buitengesloten, dat de alles overstemmende Atjeh-kreten, ten aanzien van de financieele *puzzles* zekere oost-indische doofheid hebben veroorzaakt. Van de sprekers uit de Kamer waren er eigenlijk maar twee, de heeren De Waal Malefijt en Van Deventer, die bij het voornaamste onderwerp van elke *begrooting* langer dan eenige oogenblikken stil stonden. Beiden gaven zij te verstaan dat nu, door de plotselinge daling der tinprijzen, de minister zich genoodzaakt had gezien, zijn raming der tinopbrengst met bijna drie millioen te verminderen, toch wel het bewijs was geleverd, dat in vorige jaren de verhooging der gewone uitgaven voor een belangrijk deel dekking vond in den ongewoon gunstigen stand der tinmarkt. Overigens erkenden zij dat in den financieelen toestand ook nn nog op bemoedigende factoren viel te wijzen. Als zoodanig mocht de stijgende opbrengst der invoerrechten worden genoemd, onmiskenbaar teeken van klimmende welvaart en zich ontwikkelend handelsverkeer. In veel sterker mate echter dan door dit natuurlijk accres was door invoering van nieuwe belastingen en uitzetting van belastinggebied een zoo belangrijke hoogere opbrengst van de

gewone inkomsten, als bij deze begrooting mocht worden aangenomen, verzekerd. En nu werd de vraag gesteld of ook van die nieuwe heffingen een zoodanige stijging was te verwachten, dat daarmede op den duur het hoofd zou kunnen worden geboden aan de steeds klimmende *uitgaven* voor den gewonen dienst. Hier bleek twijfel geoorloofd. Alleen de voltooiing der hervorming van het inlandsch en chineesch onderwijs, door den minister met zoo kloeken geest ingezet, zou, - zoo cijferde de heer Van Deventer voor, - indien althans met consequentie werd voortgeschreden op den ingeslagen weg, binnen enkele jaren de gewone uitgaven met zeker vier millioen boven het thans reeds bereikte peil doen stijgen. Waar moeten die vier millioen vandaan komen, indien men niet enkel in het onderwijs voor Inlanders en Chineezen, maar bovendien in al het andere waarop Java en de Buitenbezittingen aanspraak hebben, zij het ook binnen bescheiden grenzen, voorzien wil? Mag men in redelijkheid verwachten, dat dit alles zal kunnen worden gevonden uit het natuurlijk accres der middelen? Niemand, die het zal durven verzekeren. Maar dan zou men ook, naar mr. Van Deventer meende, zich rekenschap dienen te geven van de mogelijkheid dat, bij een normale ontwikkeling der indische financiën, na eenigen tijd de middelen niet zullen toereiken om èn Java èn de Buitenbezittingen te geven wat hun toekomt. Hij kwam dus terug tot een reeds meermalen gegeven recept: Nederland brenge ruimte in de indische financiën door afstand te doen van den *rentepost*, waarmede het Indië te kwader ure heeft belast. Op die wijze kan de beschikking over vier millioen 's jaars erlangd en althans de onderwijshervorming verzekerd worden. Het toekomstig accres blijve dan in zijn geheel bestemd ter voorziening in het vele dat Indië bovendien behoeft.

De minister was ook dit jaar niet overtuigd. Hij verklaarde optimist te zijn en te vertrouwen op de toekomst. Nu is vertrouwen zeker een schoone zaak, maar of het, in financieele aangelegenheden, het menschdom altijd veel vermaak heeft gegeven, staat te bezien.

Eén ding kan intusschen niet betwijfeld worden en het is troostrijk dit te bedenken. Aan minister Fock's onwrikbaar vertrouwen dankt Indië in elk geval reeds, dat de grondslagen werden gelegd voor een geestelijke evolutie, die niet gemakkelijk meer

zal kunnen worden gestuit. De uitbreiding van het inlandsch lager onderwijs zal ook in 1908 met kracht worden voortgezet. Naast de scholen voor Inlanders zullen er tevens verrijzen, waar aan Chineezen degelijk westersch onderwijs wordt gegeven. De verdubbeling van het aantal scholen tot opleiding van javaansche ambtenaren zal, zoo nog niet geheel, dan toch in de toekomst voor een belangrijk deel tegemoet komen aan de bestaande behoefte aan goed onderlegd inlandsch bestuurspersoneel. De oprichting van een school tot vorming van inlandsche juristen, waartoe bij afzonderlijk wetsontwerp werd besloten, zal eerlang mogelijk maken, dat een deel der rechtspraak over Inlanders wordt opgedragen aan voor hun taak berekende kinderen des lands. Eindelijk, en dit is zeker niet de minst belangrijke van de door minister Fock genomen maatregelen, ruimde hij de staketsels weg, die den Inlander den toegang versperden tot den rang van officier van gezondheid bij het Nederlandsch-Indische leger.

Veel moge er nog in nevelen of duisternis gehuld blijven, dit staat vast, dat, op het gebied der geestelijke ontwikkeling, het begint te dagen in het Oosten!

* * *

En daarna kwam de nederlandsche politiek. Wat wil men van een regeering zeggen bij den aanvang van het derde jaar van haar bewind? In den regel is dan door de verschillende partijen positie genomen; de regeering *is* er, haar wording is van alle kanten onderzocht, getoetst, ja zelfs beknibbeld; voor constitutioneele beschouwingen van beteekenis is geen plaats. Zoo was het thans met het kabinet-De Meester; wel was een ministerieele crisis het normale leven van het ministerie komen verstoren, maar de Kamer had in het afgeloopen jaar ook die crisis naar hartelust tot voorwerp van haar studie gemaakt.

Zoo zouden de algemeene beschouwingen van dit jaar zich in algemeenheden hebben verloren, algemeenheden die het duidelijkste bewijs opleverden van de stelling, dat men het verstandigst doet in het afgeloopen derde jaar geen politiek debat te houden; de heer Heemskerk kon de eer gehad hebben van zijn reeks aardigheden

waarvan vele aan het adres van de heer Borgesius, die ze veel te ernstig opvatte en met kracht zich op zijn tegenstander wierp; de heer Kolkman zou zich bewust gebleven zijn, kwaad-aardig gevraagd te hebben naar het aftreden van den minister van Marine, den heer Cohen Stuart, een bewindsman, met wien de Kamer het juist zoo goed kon vinden; de redevoeringen van de heeren Troelstra en Ruys van Beerenbrouck zouden het bewijs hebben geleverd, dat op het stuk van het vereenigingsrecht der ambtenaren nog groot verschil van meening, kan bestaan tusschen personen, die ieder voor zich meenen, zich democraat te mogen noemen; de redevoering van den heer Drucker zou de regeering de zekerheid hebben gebracht, dat de vrienden van een ministerie nog iets anders weten te doen dan feilen te toonen, ja dat zij zelfs krachtig weten te loven, waar het pas geeft, en de Kamer zou aan dit alles de herinnering behouden hebben als aan een aangenaam gekeuvel op een achternamiddag bij gedempt licht en koesterende warmte,... ware het niet, dat al deze zachte melodieën plotseling werden gestoord door een forschen toon van hooge politiek, aangeheven door den leider der vrij-liberalen, den heer Tydeman. Het was *het* moment der discussie, toen deze staatsman de regeering den dienst op zeide.

Want een feit van het hoogste belang voor de staatontwikkeling van Nederland, misschien ook voor de groepeering der partijen in de toekomst, had sinds September plaats gehad: de regeering had haar ontwerpen tot Grondwetsherziening ingediend. Beperkt was daarin die herziening tot de hoofdstukken omtrent de Staten-Generaal en de provinciale en gemeentelijke besturen. Het blancoartikel verscheen en zag het politieke Nederland onbeschroomd in het gelaat. Het was als een zelfbewuste jonge dame, die geen chaperone wenscht en haar tocht gerust alleen aandurft. Geen amendement-recht van de Eerste Kamer, geen andere bevoegdheden ook van dit staatslichaam vergezelden de jonge maagd van het blanco-kiesrecht. ‘Thans slaat voor ons het uur van scheiden,’ zoo luidde de opzienbarende mededeeling van den als altijd soberen afgevaardigde uit Tiel. De houding der vrij-liberalen moge de regeering wat koud op het lijf gevallen zijn, zij was volkomen correct. Deze politieke groep was aan de regeering niet gebonden, zij had haar zegel niet gehecht aan het bekende actie-program van

Januari 1905; haar houding was door haar leider bij het optreden van het ministerie geschetst als een welwillende jegens de regeering. En werkelijk, de regeering had zich niet over de vrij-liberalen te beklagen gehad. Zooals de heer Tydeman fijntjes liet voelen, was het zelfs de vraag of de regeering aan haar naaste vrienden altijd hetzelfde genoegen had beleefd, dat zij van de vrij-liberalen had gesmaakt.

De groep-Tydeman had zich voorbereid op het blanco-artikel, maar daarbij had zij andere bepalingen verwacht, die het gevaar dat in haar oogen het blanco-artikel had, zouden neutraliseeren. Juist het door de democraten zoozeer gevreesde recht van amendement voor de Eerste Kamer zou de brug zijn, waarover de oudliberalen den oever der Grondwetsherziening bereikten. Die brug wordt door de regeering niet geslagen; de oud-liberalen blijven aan de overzijde staan.

De minister De Meester, hoezeer onder den indruk van de oorlogsverklaring van den heer Tydeman - een oorlogsverklaring, die hij trouwens had kunnen voorzien -, bezwoer den tielschen afgevaardigde toch nog een weg te vinden, die tot verzoening zou kunnen leiden, maar, hoewel de heer Tydeman bij zijn repliek verklaarde, dat hij niet bedoelde reeds nu dadelijk van het steunen der regeering af te zien, voegde hij er toch bij, dat het, zooals de zaken nu stonden, hoogst moeilijk zou zijn tot een verzoenende oplossing omtrent de grondwetsherziening te geraken.

Was deze episode uit de algemeene beraadslaging dus van groote beteekenis, belangrijk was ook de volledige bekeering van den heer Troelstra tot het blanco-artikel. De sociaal-democraten hebben altijd op het blanco-artikel met diepe minachting neergezien; het compromis dat in 1905 door liberalen en vrijzinnig-democraten was gesloten, was den laatsten steeds verweten als hadden zij hun wensch naar algemeen stemrecht prijsgegeven. En nu? Nu kwam de heer Troelstra verklaren, dat hij het blanco-artikel zou aannemen, dat zijn partijgenooten de regeering daarbij zouden steunen in het belang van het algemeen kiesrecht. Het was alleen zoo jammer, zoo verklaarde de leider der sociaal-democraten, dat men de arbeiders voor het blanco-artikel zoo moeilijk warm kan maken, omdat zij er het dadelijke voordeel niet van zien. De heer Drucker, die de bekeering van den heer Troelstra dankbaar

constateerde, kon hier zeer *ad rem* op antwoorden, dat 's heeren Troelstra's talent en invloed door hemzelf werden onderschat, indien hij meende, dat hij den arbeiders het groote belang van het blancoartikel niet kon duidelijk maken.

* * *

Nog eenmaal zou de Kamer een avond doorleven, die aan het 'blijvend gedeelte' was gewijd en die een onweersbui deed opkomen, welke gelukkig te rechter tijd afdreef. Het was de interpellatie Marchant, die tot een min of meer emotievolle vergadering aanleiding gaf.

De minister Staal had zijn plannen tot beperking van het blijvend gedeelte niet verwezenlijkt gezien. Generaal Van Rappard zou - dit stond bij zijn optreden vast - het beginsel van zijn voorganger voortzetten, doch langs anderen weg. De inkrimping van het blijvend gedeelte zou plaats hebben bij de wet. Te dien einde was in de laatste dagen van Juni nog een wets-ontwerp bij de Kamer gebracht, dat, wilde het voor de lichting der militie van het jaar 1907 kunnen gelden, vóór 1 December in het staatsblad zou moeten staan. De Kamer haastte zich niet, zoodat behandeling vóór dien datum onmogelijk was. Intusschen had de minister reeds in Juli een circulaire uitgevaardigd, waarbij hij op het nog niet aangenomen wetsontwerp vooruitliep, en in de hoop, dat de wetgevende macht daaraan haar zegel zou hechten, maar al vast het blijvend gedeelte zoover had beperkt, dat tal van soldaten aan het einde van November naar hun haardsteden konden terugkeeren. Toen nu in October bleek, dat de wettelijke sanctie onmogelijk vóór 1 December zou kunnen zijn verleend, was het departement van Oorlog in last. Fluks verscheen een tweede circulaire, waarbij de eerste weer ongedaan werd gemaakt en al die jongelieden, die den laatsten November als het aanbreken van hun groot verlof hadden beschouwd, uit dien droom onzacht werden wakker geschud door de mededeeling, dat zij nog vier maanden onder de wapenen moesten blijven.

De diepe beteekenis van deze wijze van handelen is niemand in de Kamer ontgaan. Een drieduizendtal jonge mannen werd door

dezen Penelope-arbeid van den minister getroffen. Sommigen moesten plotseling onder de wapenen blijven, anderen, de zoogenaamde viermaanders, die met September waren huiswaarts gekeerd, moesten terugkomen; weer anderen, die hun nummerverwisselaar reeds hadden betaald, konden van die hulp geen gebruik maken; eindelijk waren er sommigen, die als nummerverwisselaars zich hadden beschikbaar gesteld en die hun functie niet konden uitoefenen. Zoo grepen de gevolgen van de fout, die aan het departement van Oorlog was gemaakt, diep in het gezinsleven van tal van nederlandsche burgers.

Het was hierover, dat de heer Marchant den minister interpelleerde in een even bezadigde als keurige rede, waarin hij - met terzijdestelling van de beginselvraag omtrent het blijvend gedeelte - den heer Van Rappard aanried een weg te vinden, waarlangs hij de miliciens kon laten in het bezit der rechten, die de circulaire van Juli hem zelf had voorgespiegeld. Zoodoende zou veel geldelijke en moreele schade zijn verhoed.

Bijna raakte men weer aan den rand eener crisis. Dat de billijkheid meebracht, het blijvend gedeelte nu maar voor dit jaar te laten in den toestand waarin de circulaire van Juli het had gebracht, voelde de Kamer algemeen. Maar hoe deze wensch in een motie was te belichamen, gaf veel verdeeldheid. En een motie was noodig. De minister toch had uitdrukkelijk gezegd, dat hij niets deed - hij, die bij circulaire vooruitgeloopen was op een nog niet behandelde wet! - zonder alle takken der wetgevende macht. De Tweede Kamer moest dus beginnen. Er werden niet minder dan vier moties ingediend. Twee daarvan, die van de heeren Marchant en Ter Laan, werden tijdens de discussie ingetrokken. Twee bleven er over. De eene, van den heer de Savornin Lohman, sprak afkeuring uit over het door den minister gevoerde beleid, althans dit las men er ter linkerzijde in en de minister vatte dit ook zoo op. De andere, van den heer Tydeman, noodigde den minister uit, den toestand te laten zooals die door de circulaire van Juli was geworden, maar constateerde nadrukkelijk, dat dit slechts kon gelden voor één jaar.

Zonderlinge speling van het lot. De man, die nog vóór enkele dagen de regeering de samenwerking had opgezegd, werd voor de tweede maal haar redder. Nadat de motie-Lohman bij partijstem-

ming was verworpen, werd de motie-Tydeman met overgroote meerderheid, ook met medewerking van een deel der rechterzijde, aangenomen. Als nu maar niet de Eerste Kamer....!

Hierna stevende de Kamer met volle zeilen de wateren der verschillende begrootings-hoofdstukken in. Het scheepje is daar voorloopig veilig.

Bibliographie.

Uit het leven van Mark Twain. Autobiografie vertaald door J. de Hoop Scheffer. Haarlem, Vincent Loosjes, 1907.

Wij hebben genoten bij 't lezen van deze autobiografie. De heer J. de Hoop Scheffer heeft de verschillende hoofdstukken of fragmenten, zooals ze in de ‘North American Review’ zijn verschenen, samengevoegd en vertaald, en geeft ze thans in een Hollandsch boek aan het publiek. Mijn hemel, wat is dat alles frisch en oorspronkelijk! Het is natuurlijk geen gewone autobiografie, waarin een auteur van de alledaagsche soort (zie pag. 190) in geregelde orde vertelt, wat hij gedaan en ondervonden heeft in de eerste veertig jaren van zijn leven, ‘want dàn heeft hij alles beleefd wat waard kan zijn opgeteekend te worden’: - hij heeft zichzelf ook niet tot een held gemaakt, door de gebeurtenissen van zijn leven van kleur te veranderen, ‘ze binnenste buiten te keeren en tot feiten te maken om danig trotsch op te zijn’: - niets van dit alles: hij verhaalt slechts alledaagsche voorvallen, waarbij hij aldoor het verleden tegenover het heden plaatst, en dat alles schijnbaar zoo ordeloos mogelijk, zonder stelsel of vasten gang, al naarmate geheugen en toeval 't ingaf. Het wordt zoodoende een aanéénrijging van kleine tafereeltjes, op Mark Twain's bekende manier geschetst, vluchtige teekeningen, die los en toch stevig op haar pooten staan, en altijd den komieken zet of draai van den guitigen auteur verraden. Die schetsen vormen een bonte reeks. Het zijn kijkjes en ‘kiekjes’ eerste klasse. Scherp en raak: vooral vlug. Als we ze even gezien hebben, staat de voorstelling voor-goed ons levendig voor den geest. We kennen nù neef Sellers of eigenlijk James Lampton: - wij meesmuilen om Mark Twain's onthaal bij den uitgever, tot wien hij voor 't eerst aanklopt: - wij genieten van de anecdoten van ‘de beer’ uit zijn kinderjaren: - wij lachen hartelijk om zijn ‘séances’ als aankomende jongen bij den magnetiseur: - wij maken ons vroolijk om zijn duel: - wij vinden treffend de uitbeelding van zijn broêr Orion en de daaraan vastgeknoopte schildering dergroote boerderij van zijn oom Quarles: - wij begrijpen zijn diner bij Keizer Wilhelm II te Berlijn: - wij schudden het hoofd om zijn hebbelijkheid van te vloeken: - wij bewonderen hem op het biljart: - wij voelen veel voor zijn liefde voor de katten, die hem zijn aardigste vertelling aan de hand doen. Kortom wij leven met hem mede, en voortdurend speelt de glimlach om onze lippen. Hij is zoo mannelijk, zoo weinig tobberig, zit - zelfs waar hij een autobiografie schrijft - zoo min mogelijk aan zichzelf te denken,

hij geeft niet toe aan verwijfde psychologische bespiegelingen, en is zoo geheel en al vrij van sentimentaliteit. Hij gebruikt altijd zijn ooren en oogen. Hij is een type van durf. Hij is zoo opgewekt mogelijk. En toch loopt dwars door het verhaal een diep aandoenlijke toon. Het is de herdenking van zijn dochter Susy, die op vier-en-twin-tig-jarigen leeftijd is overleden. Susy is reeds als kind begonnen - denk er om dat wij als in een schrijvers-atelier verkeeren - een soort van beschrijving van haar vaders zijn en leven op te stellen: en die opteekeningen worden nu bij stukjes en beetjes in zijn eigen verhaal ingelascht. Het is haast een waagstuk van den vader. Maar nu eerst begrijpen wij hem volkomen. Als wij zulk een klein fragment van de dochter ontmoeten, is het ons te moede alsof wij ingehouden tranen van den vader zien trillen. Ach, de vader mag op zijn manier luchtig ons vertellen, dat het leven van den mensch (zie pag. 262/263) een reeks van zeepbellen vormt, wat rook en water: wij zullen hem niet tegenspreken: maar hij voelt zelf te wel, dat die zeepbellen slechts schuim en wind zijn, schijn die 't diepste van ons wezen even omgeeft. Zelden lazen wij iets zoo roerend-eenvoudig als het verhaal van 't sterven van Susy. En naast het figuur van Susy staat dan 't beeld van haar moeder, die hij na een huwelijk van zes-en-dertig jaren verliest. Welk een verheffende blik straalt van die vrouw uit. Wanneer wij zulke vrouwen ons zien voorgesteld, gevoelen wij eerst recht de troosteloosheid onzer moderne romans. ‘Waarheidsliefde, eerlijkheid, oprechtheid waren bij haar - zegt de echtgenoot - aangeboren eigenschappen’. ‘Achter een ernstig en zacht voorkomen brandden onuitblusch bare vuren van gevoeligheid, geestdrift, toewijding en onbegrensde genegenheid.’ ‘Zij was mooi en had een slank meisjesfiguur, dat zij haar heele leven behield...’ Doch ik mag niet meer overschrijven. Men geniete liever zelf van de schilderij. Het boek is voortreffelijk vertaald. Dat Hollandsch is tenminste niet verschaald. Niet voor-niet is de vertaler de zoon van den professor, die eens een der beste kenners van onze taal was, den ouden Bragavijand en lateren vriend van ‘de Gids’. Aardig is het, dat de zoon allerlei oude zegwijzen en woorden weder in zijn zoo correcte taal weet in te schuiven. Wij troffen zelfs (op pag. 263) het woord ‘besmuikt’, waarover wij het artikel in het Woordenboek van De Vries gingen raadplegen.

H.P.G.Q.